

સ્વ. શ્રી પરપોતમદાસ માણેકલાલ શ્રોફ

તથા

સ્વ. ય. સૌ. લલિતાબેન પરપોતમદાસ શ્રોફના
સ્મરણાર્થે

શ્રી વ્રજલાલ પરપોતમદાસ શ્રોફ

શ્રીમતી તારાબેન વ્રજલાલ શ્રોફ

તરફથી સન્મેષ ભેટ.

મણિબુવન, જે. માળે, હુલ્હસ રોડ, મુંબઈ-૭.

તથા તિયલ રોડ, વલસાડ.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

ગીતાર્થદીપિકા

તથા

ગીતાતાત્પર્યસંગ્રહ

• લેખક •

વ્રજલાલ પરસોતમદાસ શ્રોધ્ર
બાર-એટ-સો

એન. એમ. ત્રિગાહી પ્રા. લિ.

૧૬૪, સામળદાસ ગાંધી માર્ગ, મુંબઈ-૨

પ્રથમ આવૃત્તિ ૧૯૫૮

દ્વિતીય આવૃત્તિ ૧૯૭૩

સર્વાધિકાર લેખકને સ્વાધીન

શ્રી. ૧૮-૦૦

મુદ્રક

નાનાલાલ શાસ્ત્રી
સર્વોદય મુદ્રણાલય
સાદરા, મું. રબોડા.

• પ્રકાશક

મજલાલ પરસોતમદાસ શ્રોધ
મણિગુપ્ત, ચોથે માળે, લુહચ રોડ, મુંબઈ-૭.
તથા તિયલ રોડ, વલસાડ.

સમર્પણ

સ્વામી શ્રી હંસદેવજી અવપૂત વગેરે મહાનુ-
ભાવવાળા મંત્રો કે જેઓના સત્સંગથી હું ગીતા-
શાસ્ત્રના અધ્યયનમાં પ્રવૃત્ત થયો, ભગવાન
શ્રીશંકરાચાર્ય વગેરે પ્રહ્લાનિષ્ઠ આચાર્યો કે જેમના
ભાષ્યોમાં પ્રકાશિત થયેલા ગીતાશાસ્ત્રના અર્થોની
શરણાગતિથી હું આ ગ્રંથ લખવા સમર્થ થયો,
તથા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કે જેમના અનુગ્રહથી
મારી ગીતાશાસ્ત્રના અભ્યાસ વિષે લાંબાકાળસુધી
અવિચળ નિષ્ઠા રહી, તે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને,
ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્ય વગેરે આચાર્યોને તથા
સ્વામી શ્રીહંસદેવજી વગેરે સતોને હું આ ગ્રંથ
સમ્પ્રેમ સમર્પણ કરું છું.

॥ श्रीः ॥

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥

[गी. १८-६]

सहदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते ।
अमयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद् व्रतं मम ॥

[अभयान राम. पा. २१. ६-१८-३]

तस्मात्सर्वोत्तमा नित्यं श्रीकृष्णः शरणं मम ।
वदद्भिरेव सततं श्रेयमित्येव मे मतिः ॥

[श्रीवत्सलाय]

શ્રોત્રિય વ્રહ્મનિષ્ઠ પૂજ્યપાદ

સ્વામીશ્રી પ્રેમપુરીજી મહારાજનું પ્રાક્થન

૧ વિલિન ઉપનિષદોનું દોહન મહદ્ ગીતામૃત છે, તેમ આ 'દીપિકા' તથા 'ગીતાતાત્પર્યસંગ્રહ' શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ઉપર ૧૧ લાખો તથા ટીકાઓનો સાર છે. તદ્વાવત રક્ત એટલો જ છે [અવિનાશિ-અનંત] ગીતામૃતના દોહન કરનાર પૂર્ણપુરુ-
ષગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર છે, અને તેના અલિન સખા સુધીઃ
પુદ્ગિમાન ભક્ત અર્જુન ભોક્તારૂપે વત્સઃ = વાછડો છે; ત્યારે
તાર્થદીપિકા 'ને પ્રગટાવનાર તથા 'ગીતાતાત્પર્યસંગ્રહ'ના
૧ એક સંગ્રહન છે. એ પોતે ઝેરીસ્તર છે. કાયદાની પોથીઓ
રતાં શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની પોથીઓનાં પાનાં પલટાવવાં એમને
મંદ પડ્યાં. એમણે પોતે સ્વાન્તઃમુસ્તાય = પોતાના આંતર-
અભિપ્રાયને] માટે આ કામ અપનાવ્યું, અને પાર પાડ્યું.
લેખકરૂપે આ સારને તારવનાર તથા જિજ્ઞાસુરૂપે તેનો ઉપ-
ાર એ ભાઈ પોતે જ છે. અન્ય જિજ્ઞાસુઓને આનો લાભ
૧ એ પાવન ઉદ્દેશથી આ મંગ્રહને એમણે છપાવી પ્રસિદ્ધ
એ અત્યંત પ્રશંસનીય છે.

ગીતાર્થદીપિકા' તથા 'ગીતાતાત્પર્યસંગ્રહ'ના આસખાસ-
ક શ્લોકો એ વાંચ્યા છે; અને તે મને ખૂબ પસંદ પડ્યા છે.

૧-સત્સંગ-મંડલ
પ્રેમકુટીર
મરીન હરાઈવ
૧૧-૧-૫૮

}

પ્રેમપુરીજી

અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠાંક
સર્મપણ	... ૩
સ્વામી શ્રીપ્રેમપુરીજી મહારાજનું પ્રાકટ્યન	... ૫
નિવેદન	... ૭-૧૧
અંથની રચના વિષે સમજૂતી	... ૧૨-૧૫
પરિશિષ્ટ—અંથમાં સંક્ષિપ્ત ચિહ્નોથી મુદ્રિત કરેલાં	
ભાષ્યો, દીકાઓ તથા અંથોની માહિતી	... ૧૬-૧૮
બીજી આજ્ઞાતિની પ્રસ્તાવના	... ૧૯-૨૦
પ્રસ્તાવના	... ૨૧-૨૫
ભગવાનની લીલાઓનું ગીતામાં સંકલન ૨૬-૬૮
ગીતાર્થ દોષીકા	... ૧-૨
અધ્યાય ૧ લો — અર્જુનવિવાદયોગ	... ૩-૪૭
" ૨ નો — સાંખ્યયોગ	... ૪૮-૧૫૪
" ૩ નો — કર્મયોગ	... ૧૫૫-૨૧૬
" ૪ થો — જ્ઞાનકર્મસંન્યાસયોગ	... ૨૧૭-૨૭૦
" ૫ મો — કર્મસંન્યાસયોગ	... ૨૭૧-૩૦૪
" ૬ દ્વો — ધ્યાનયોગ	... ૩૦૫-૩૬૩
" ૭ મો — જ્ઞાનવિજ્ઞાનયોગ	... ૩૬૪-૩૯૪
" ૮ મો — અક્ષરબ્રહ્મયોગ	... ૩૯૫-૪૨૬
" ૯ મો — રાજવિદ્યારાજયુગયોગ	... ૪૨૭-૪૭૧
" ૧૦ મો — વિભૂતિયોગ	... ૪૭૨-૫૧૦
" ૧૧ મો — વિશ્વરૂપદર્શનયોગ	... ૫૧૧-૫૬૦
" ૧૨ મો — ભક્તિયોગ	... ૫૬૧-૫૮૪
" ૧૩ મો — ક્ષેત્રક્ષેત્રજયોગ	... ૫૮૫-૬૨૨
" ૧૪ મો — ગુણત્રયવિભાગયોગ	... ૬૨૩-૬૫૦
" ૧૫ મો — પુરુષોત્તમયોગ	... ૬૫૧-૬૭૬
" ૧૬ મો — દેવાસુરસંપદ્ધિભાગયોગ	... ૬૮૦-૭૧૦
" ૧૭ મો — શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગ	... ૭૧૧-૭૪૧
" ૧૮ મો — મોક્ષસંન્યાસયોગ	... ૭૪૨-૮૩૨

શ્રીગણેશાય નમઃ। શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ।

નિવેદન

આશરે પંદર વર્ષોના ગીતાશાસ્ત્રના સતત અભ્યાસથી, ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્ય વગેરે બ્રહ્મનિષ્ઠ આચાર્યોનાં ગીતા-ભાષ્યોના મનનથી, બ્રહ્મસૂત્ર, ઉપનિષદ, યોગવાસિષ્ઠ, શ્રીમદ્ભાગવત, યોગસૂત્ર, પંચદશી, મહાભારત, રામાયણ વગેરે ગ્રંથોના તથા ગુજરાતી, હિન્દી તથા અંગ્રેજી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થયેલા ગીતાશાસ્ત્રોના અધ્યયનથી, શ્રીહંસદેવજી, શ્રીસંધ્યાપૂરીજી, શ્રીરંગઅવધૂત વગેરે મહાનુભાવ સંતોના સત્સંગથી, રમણમહર્ષિ, શ્રીઅરવિંદ વગેરે બ્રહ્મનિષ્ઠોના આશ્રમોમાં નિવાસ કરવાથી, શ્રીપ્રેમપુરીજી વગેરે મહાત્માઓનાં પ્રવચનોના શ્રવણથી તથા ભગવાનના અનુગ્રહથી મારા અંતઃકરણવિષે ગીતાશાસ્ત્રના જે શ્રેયઃસાધક અર્થો તથા તાત્પર્યોનું વખતોવખત સ્ફુરણ થયું, તે સર્વ મેં યોગ્ય નોંધ કરી, સંગ્રહીત કર્યા હતાં.

‘મારા અંતઃકરણવિષે સ્ફુરણ થયેલાં ગીતાશાસ્ત્રના અર્થો તથા તાત્પર્યો’ એ મારી બુદ્ધિનો નહિ, પરંતુ અનન્યશરણાગતિનો જ મહિમા છે.

બુદ્ધિ જડ છે. જેમ જડ વસ્તુ કોઇ પણ ચેતન વસ્તુનું રહેત્ય સમજવા સમર્થ થતી નથી તેમ જડ બુદ્ધિ કેવળ પોતાના બળથી [અભિમાનથી] યોગેશ્વર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની ચિન્મય વાણીનું [ગીતાશાસ્ત્રનું] રહસ્ય યથાવત્ સમજવા સમર્થ થતી નથી; પરંતુ જેમ લોખંડનો જડ ગોળો અગ્નિનું શરણ લેતાં અગ્નિમય થઈ બીજા પદાર્થોને બાળવા સમર્થ થાય છે, તેમ જડ બુદ્ધિ અત્યંત દીન થઈ ભગવા-

નનું' કે સદ્ગુરુનું' શરણુ લેનાં ચેતનમય થઈ ભગવાનની ચિન્મય વાણીનું' [ગીતા-શાસ્ત્રનું] રહસ્ય યથાવત્ સમજવા સમર્થ થાય છે.

ગીતાશાસ્ત્રના સતત અભ્યાસથી મને સ્પષ્ટ થયું કે:—(૧) મુમુક્ષુને ગીતાશાસ્ત્ર યથાવત્ સમજવા માટે ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્ય વગેરે આચાર્યોએ પ્રતિપાદન કરેલા અર્થોના શરણુ શિવાય અન્ય કોઈ ઉપાય નથી; કારણ કે જેમ સાગરની ગંભીરતાનું માપ તેને ષોષ્ટ્ર જોળી જનાર વાનરવીરોને નહિ, પરંતુ સમુદ્રમંથન વખતે પાતાળ મુધી નિમગ્ન રહેલા મંદમાથા પર્વતને જ દોવા સંભવ છે; તેમ ગીતાશાસ્ત્રનું યથાવત્ જ્ઞાન ગીતાશાસ્ત્રમાં કેવળ દિદાન ક્રનાગ પંડિતોને નહિ, પરંતુ ગીતાશાસ્ત્રનું મંથન કરી, ગીતાશાસ્ત્રના અર્થરૂપ કૃત્યતત્ત્વનો [આત્મતત્ત્વનો—શ્રીકૃષ્ણોપનિષદ-૯] શ્વાનુભવ ક્રનાગ ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્ય વગેરે બ્રહ્મનિષ્ઠ આચાર્યોને, નિદાનોને કે મદ્દાન્તાઓને જ દોવા સંભવ છે.

(૨) આ સાથેના પરિશિષ્ટમાં વર્ણવેલા ગુજરાતી, હિન્દી તથા અંગ્રેજી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થયેલા ગીતાશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં આચાર્યોનાં ભાષ્યો પ્રમાણે જ અર્થો પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલા છે, પરંતુ આશ્ચર્ય છે કે, ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્ય વગેરે આચાર્યોએ તેમનાં ભાષ્યોમાં પ્રતિપાદન કરેલા ગીતાશાસ્ત્રના ઘણા શ્રેયઃકાંધક અર્થો તથા તાત્પર્યોનો નિર્દેશ [reference] ઉપરોક્ત ગીતાશાસ્ત્રના કોઈ પણ ગ્રંથમાં કરવામાં આવ્યા નથી.

(૩) અભ્યુદયની દૃષ્ટિથી અથવા વ્યાકરણની કે તર્કની દૃષ્ટિથી પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલા ગીતાશાસ્ત્રના અર્થનું મુમુક્ષુને કાંઈ પ્રયોગન નથી, કારણ કે ગીતાશાસ્ત્રના જે અર્થનું અનુસરણ મુખ્ય, સિદ્ધિ [ચિનશુદ્ધિ] કે મુક્તિમાં પરિણામ પામે, તે જ અર્થનું ગ્રહણ મુમુક્ષુને આવશ્યક છે.

ગીતાશાસ્ત્ર ઉપર બ્રહ્મનિષ્ઠ આચાર્યોનાં સંસ્કૃત ભાષામાં ૧૯ ભાષ્યો તથા દીકાઓ છે. તે પૈકી ફક્ત ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્ય, શ્રીશંકરાનંદ તથા શ્રીમધુસૂદન-સ્વામીનાં ભાષ્યોના ગુજરાતી તથા હિન્દી ભાષામાં થયેલા અનુવાદો [ભાષાંતર], શ્રીરામાનુજાચાર્યના ભાષ્યનો હિન્દી ભાષામાં તથા શ્રીનીલકંઠની દીકાનો ગુજરાતી ભાષામાં થયેલા અનુવાદો મારા જ્ઞેવામાં આવ્યા છે.

ગીતાશાસ્ત્ર ભારતનો અમૂલ્ય વારસો છે. ગીતાશાસ્ત્ર અભ્યુદય તથા શ્રેયતા સાધેલો અખૂટ ભંડાર છે. આ દૈવી વારસાના ઉપભોગ માટે સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન અત્યંત આવશ્યક છે, પરંતુ શોચનીય છે કે, સ્વતંત્ર ભારતમાં સંસ્કૃત ભાષાના શિક્ષણને ગૌણસ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. સંસ્કૃત ભાષામાં

જ્ઞાનની કિંમત યથાવત ન સમજવાથી વિદ્યાર્થીઓ સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસની ઉપેક્ષા કરે છે. આજે આચાર્યોનાં ગીતાભાષ્યને-ભાષ્યોને સમજવા જોઈતું સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન ધરાવનારા ઘણા થોડા છે; અને ભવિષ્યમાં તે સંખ્યામાં પણ ક્રમશઃ ઘટાડો થતો જવાની સંભાવના છે.

વળી જુદી જુદી સપ્રદાયદષ્ટિથી લખવામાં આવેલાં આચાર્યોનાં ગીતા-ભાષ્યોનો એક સાથે અભ્યાસ કરી, તેમાં પ્રતિપાદન કરેલા ગીતાશાસ્ત્રના શ્રેયઃસાધક અર્થો તથા તાત્પર્યોનું અસોધન કરી સમગ્રીત કરવાનો સુયોગ ભગવાનના અનુગ્રહથી કોઈ ને જ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ સંજોગોમાં સંસ્કૃત ભાષાનું અર્થજ્ઞાન ધરાવનાર કે બીજકુલ જ્ઞાન ન ધરાવનાર મુમુક્ષુને [ગીતાપ્રેમીને] પણ ગીતાશાસ્ત્ર સમજવામાં સહાયરૂપ થાય તે હેતુથી, આચાર્યોએ પ્રતિપાદન કરેલા ગીતાશાસ્ત્રના અર્થો તથા તાત્પર્યોના સંગ્રહરૂપ આ મારી અભ્યાસપોથીને મેં આ ગ્રંથરૂપે [ગ્રંથની સંજ્ઞા આપી] પ્રસિદ્ધ કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે.

આ ગ્રંથમાં ગીતાશાસ્ત્રના અર્થો તથા તાત્પર્યો નિરૂપણ કરવા માટે મેં (૧) અદ્વૈત સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કરનારા ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્ય, શ્રીઆનંદગિરિ, શ્રીશંકરાનંદ, શ્રીમધુસૂદનનાથ, શ્રીશ્રીધરજીનાથ, શ્રીવેક્ટનાથ, શ્રીસદાનંદ, શ્રીધનપતિ, શ્રીનીલકંઠ વગેરેનાં ભાષ્યો તથા ટીકાઓનો (૨) અદ્વૈત સિદ્ધાંતને બાધ ન આવે તે પ્રકારે શ્રીરામાનુજાચાર્ય, શ્રીવલ્લભાચાર્ય, શ્રીમાધવાચાર્ય, શ્રીકૃષ્ણાચાર્ય વગેરેનાં અનુક્રમે વિશિષ્ટાદ્વૈત, શુદ્ધાદ્વૈત, દ્વૈત અને દ્વૈતાદ્વૈત પ્રતિપાદન કરનારાં ભાષ્યોનો તથા (૩) આ આથીના પરિશિષ્ટમાં વર્ણવેલા ગુજરાતી, હિન્દી તથા અંગ્રેજી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થયેલા ગીતાશાસ્ત્રના ગ્રંથોનો આગમ્ય લીધેલો છે; અને શ્લોકોનો અર્થ વધુ સ્પષ્ટ સમજાવવાના હેતુથી અક્ષરમૂલ, ઉપનિષદ, યોગવાચિક, શ્રીમદ્ભાગવત, યોગસૂત્ર, મહાભારત, રામાયણ વગેરે ગ્રંથોનાં વચનો પણ આપવામાં આવ્યાં છે.

મુમુક્ષુની ગીતાશાસ્ત્રના અર્થો તથા તાત્પર્યો વિશે શ્રદ્ધા દૃઢ થાય, તેમજ મુમુક્ષુના સંશયની નિવૃત્તિ માટે તથા મુમુક્ષુને વધુ જ્ઞાન માટે ઉપયોગી થાય તે હેતુથી આ ગ્રંથમાં નિરૂપણ કરેલા અર્થો તથા તાત્પર્યોની પાઠણ ઉપગ્રસ્ત આચાર્યોનાં નામ અથવા પ્રમાણરૂપ ગ્રંથોનાં નામ, અધ્યાય, શ્લોક, પાનું વગેરે જરૂરી વિગતો આપવામાં આવેલી છે.

ગીતાશાસ્ત્ર યથાવત સમજવા માટે મેં આચાર્યોનાં ગીતા-ભાષ્યોનું, ટીકાઓનું

તથા આ સાધેના પરિશિષ્ટના વર્ણવેલા ગીતાનાશ્ત્રના પ્રસિદ્ધ થોડા પ્રધાનુ એકી સાથે ગ્રિધ્યલાભે મનન કર્યું છે, અને જમગની પેઠે માર્ગ પણ લાખ્ય, ટીકા કે મ થને દૂષિત કર્યા વિના તેમથી સાગરપ અર્થ પ્રદાન કરી, તથા તેને અમલીત કરી, આ મ થએ આપનાનો પ્રયાસ કર્યો છે

ગીતાશાસ્ત્રનો ઉપમહાર કરતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે — “ इति ते ज्ञानमाख्यात शब्दाद् शुद्धम् मया । विमृश्यैतदध्याये यथेष्टम् तथा कुरु [ગી ૧૮-૬૩] હે અર્જુન ! મે તને આ જ્ઞાનનો એટલે કે ગીતાશાસ્ત્રરૂપી શ્રદ્ધાવિદ્યા [તત્ત્વજ્ઞાન] તથા યોગશાસ્ત્રનો [જ્ઞાનપ્રાપ્તિના માધનોનો] ઉપદેશ આપ્યો. આ ગીતાશાસ્ત્રના અથનો મ પૂણ પછે વિચાર કરીને એટલે કે તાગ શ્રેય માટે ઉપદેશ કરેના આ શાસ્ત્રમાથી તાગ અધિ અને અનુરુપ અર્થનો [માધનો] નો નિશ્ચય કરી, જેમ નને યોગ્ય લાગે તેમ કર કમ યોગ ભક્તિયોગ કે જ્ઞાનયોગ જે તને હિતાવદ્ જણાય તેનું શ્રદ્ધાપૂર્વક તું અનુધ્યાન કર ”

‘ પોતાના અધિદારને અનુરુપ શાસ્ત્ર ઉપદેશ કરેલા માધનનો શુદ્ધિપૂર્વક નિશ્ચય કરી, તેનું શ્રદ્ધાપૂર્વક અનુધ્યાન કરવું ’ એ જ કમલ મુખ, ચિત્તશુદ્ધિ તથા મુક્તિને પ્રાપ્ત થવાનો સુનલ ઉપાય છે ગરણું “ સાધને સિદ્ધ સાધ્ય સ્વયમેવ સિદ્ધ્યતિ । [ચંદ્રાનંદ ગી ૧૮-૨૭] સાધન મિદ્ધ થતા આધ્ય [જ્ઞાન-મોક્ષ-આત્મસુખ] મય [આપમેળે] મિદ્ધિ થાય છે ”

પરંતુ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન શુદ્ધિપૂર્વક જ હોવું જોઈએ ધર્મ તથા આચારનો નિશ્ચય કરનારી શુદ્ધિ જ છે, અને શુદ્ધિદ્વારા જ તેઓનું જ્ઞાન થઈ શકે છે. માટે શુદ્ધિમાન પુરુષે અપુરુષોમા માન્ય કરાયેના ધર્મનો પોતાની શુદ્ધિથી જ મુક્તિપૂર્વક નિશ્ચય કરવો તર્કથી શાસ્ત્રનો તથા શાસ્ત્રથી તર્કનો ખાધ કર્યો વિના, શાસ્ત્ર તથા તર્ક એ બન્નેને જે અમત હોય તે જ ધર્મનું [માધનનું] અનુધ્યાન કરવા પ્રવૃત્ત થવું [ગી ૫ ૧૪૨-૨૨]

મુમુક્ષુ ગીતાશાસ્ત્ર તથા તર્ક [Reason] એ બન્નેને અમત હોય તે સાધનનો પોતાની શુદ્ધિથી નિશ્ચય કરી, તેનું અનુધ્યાન કરવા પ્રવૃત્ત થાય તે હેતુથી, આ અથમા આચારીએ પ્રતિપાદન કરેના ગીતાશાસ્ત્રના અર્થો તથા તાત્પર્યો તેના જરૂરી નિર્દેશ સાથે આપનામા આવેના છે

આ અથર્મા નિરુપણ કરેના ગીત-આખ્યો તથા યોગવાનિષ્ઠ વગેરે અથોના નિર્દેશ મે લાખ્ય કે અથ મારી સન્મુખ રાખીને વખેના છે, તથા બહુ જ કાળપૂર્વક તપાસેના છે પરંતુ આ અથ લખવાનું તથા તેમા નિરુપણ કરેના

સંખ્યાબધ નિર્દેશોને તંપાસવાનું કામ મારે એકલાએ કરવું પડ્યું છે; અને તેથી તેમાં ભૂલોની સભાવના સ્વાભાવિક છે. સુચ વિદ્વાન વાંચકને કોઈ ભૂલ જણાય તો તે વિષે મારું ધ્યાન ખેંચવા આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ છે.

બ્રહ્મનિષ્ઠ આચાર્યો કે જ્ઞેમનાં ગીતા-ભાષ્યોના ચરણથી, વિદ્વાન લેખકો કે જ્ઞેમના અર્થોના અધ્યાયપત્રથી, મહાનુભાવવાળા મહાત્માઓ કે જ્ઞેમના સત્સંગથી તથા પ્રવચનોના શ્રવણથી તથા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કે જે જ્ઞેમના અનુગ્રહથી હું ગીતા-શાસ્ત્રના અર્થો તથા તાત્પર્યો સમજવા તથા તેમને આગ્રહપૂર્વક પ્રકાશિત કરવા સમર્થ થયો છું તે સર્વનો હું અત્યંત ઋણી છું; અને તેથી તે સર્વને હું કૃતજ્ઞતાપૂર્ણ હૃદયથી હજારોવાર વાર વાર નમસ્કાર કરું છું.

નમ્ર સેવક,

-સવત્ ૨૦૧૪ માધ, શુક્લ પ. } મજસાલ પરસોતમદાસ શ્રોફ
વસંતપચમી, શનિ, તા. ૨૫-૧-૫૮ }

ગ્રંથની રચના વિષે સમજૂતી

પ્રસ્તાવના — ભગવદ્ગીતામાં સમન્ન વેદશાસ્ત્રના તથા જ્ઞાનપ્રાપ્તિના સાધનોનું નિરૂપણ કે માટે ગીતા 'વ્રજનિત્રા' તથા 'યાગશાસ્ત્ર' કહેવાય છે. મુમુક્ષુને ગીતાશાસ્ત્ર સમજનામાં - કાય-પ થાય તે દેતુથી પ્રસ્તાવનામાં મે સક્ષેપમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનાર્યે પ્રતિપાદન કરેલા અદ્વૈત મિદ્ધાન પ્રમાણે ગીતા-શાસ્ત્રના તત્ત્વજ્ઞાનનું એકે કે જ્ઞાન નિશ્ચય, જ્ઞાન, જ્ઞાન, માર્ગ, મોક્ષ વગેરેના સ્વરૂપનું તથા જ્ઞાનયોગ, કર્મયોગ ભક્તિયોગ, અધ્યા, યોગશુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયનિગ્રહ, વૈરાગ્ય, તિનિદ્રા, મનોર મગેરે જ્ઞાનપ્રાપ્તિના પ્રાપ્ત સાધનોનું નિરૂપણ થયું છે.

અવતરણિકા — ગીતાશાસ્ત્રના બે સ્તોત્રો તથા બે અધ્યાયોનો પરસ્પર સબંધ બતાવવા માટે કરવામાં આવેલા અથવા ઉત્તર સ્તોત્રમાં - દેરામાં આનંદના અર્થની પ્રસ્તાવનાપ નિવેદનને મે આ અથવા 'અનંતગણિકા' તરીકે વર્ણવી છે,

આચાર્યોના ગીતા-ભાષામાં બે સ્તોત્ર તથા બે અધ્યાયો વચ્ચે પરસ્પર સબંધ બતાવવા માટે સિત્તા પૂર્વક વિવેચન કરવામાં આવેલું છે મે ગીતા-ભાષ્યોમાં બે સ્તોત્ર તથા બે અધ્યાયોના પરસ્પર સબંધ બતાવવાના દેતુથી કરવામાં આવેલા બધા વિવેચનોનું મનન કરી અનંતગણિકા વર્ણવી છે, પરંતુ જ્યાં કોઈ આચાર્યની અનંતગણિકામાં મને કોઈ પણ જાતનો ફેરફાર કરવો યોગ્ય ન જણાયો, અથવા જ્યાં કોઈ આચાર્યની અનંતગણિકામાં વિશેષતા લાગી, અથવા જ્યાં આચાર્યોએ વિવિધ પ્રકારે પ્રતિપાદન કરેલી અવતરણિકાઓનો સમન્વય રાક્ય ન જણાવો ત્યાં મે કોઈ એક આચાર્યના ભાષ્ય પ્રમાણે અવતરણિકા આપી છે, અને ત્યાં તે આચાર્યનું નામ આપવામાં આવેલું છે.

આ 'અનંતગણિકા' ઉપર મનન કરી ગીતાનાશ્વરુત્ત્વ અધ્યયન કરનાર મુમુક્ષુને અપર સમન્વય કે, ગીતા-ઉપદેશ એક સાદાજની પેરે મુથી અદ્વૈત પ્રકારે કહેવામાં આવ્યો છે કાર્યકાંક્ષાભાવની એક સ્તોત્ર તેની પાળના સ્થાપકો તથા એક અધ્યાય તેની પડીના અધ્યાયનો લાંબુજૂલ થાય છે આ પ્રમાણે સત્તરમાં અધ્યાયના અત્યંત સુધી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગીતાનાશ્વરુત્ત્વ નિરૂપણ કરેલું છે અદ્વા-મે અધ્યાય એ અધ્યાય નહિ, પરંતુ એકાધ્યાયી ગીતા જ છે.

અન્વાયાર્થ —વાચકને શ્લોકનો અર્થ સ્પષ્ટ સમજાય તે હેતુથી અન્વયા-
ર્થમાં શ્લોકના કટલાક શબ્દોના એક કરતાં વધુ અર્થો આપવામાં આવેલા છે,
તથા શ્લોકના શબ્દના મનન કરવા જેવા અર્થોની પાછળ આચાર્યનું નામ
આપવામાં આવ્યું છે.

શબ્દાર્થ —શ્લોકનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવાના હેતુથી કટલાક શ્લોકના
શબ્દાર્થોમાં આગ્રહમાં કે અતમા થોડા શબ્દોનો ઉમેરો કરવામાં આવ્યો છે.

વિવેચન —અન્વાયાર્થ કે વિવેચનમાં જ્યાં શ્લોકના શબ્દના અર્થની
પાછળ કોઈ પણ આચાર્ય કે ટીકાકારનું નામ ન આપવામાં આવ્યું હોય, ત્યાં
શ્લોકના શબ્દોના મર્મ સામાન્ય અર્થ છે, એમ સમજવું.

વિવેચનમાં શ્લોકના મુખ્ય શબ્દો સંસ્કૃતમાં આપીને, આચાર્યોએ પ્રતિ-
પાદન કરેલા વિધિ અર્થો નિરૂપણ કરવામાં આવ્યા છે, કાગળ કે મુમુક્ષુએ
શ્લોકના અર્થનું શ્રવણ કરવું [શ્લોકના અર્થને યથાવત્ સમજવા], શ્લોકના
અર્થનું મનન કરવું, એટલે કે શ્લોકમાં પ્રતિપાદન કરેલા જ્ઞાન તથા જ્ઞાન-
પ્રાપ્તિનાં માધન્યો નિશ્ચય કરવો અને નિર્દિષ્ટમાન કરવું એટલે કે પોતાના
અધિકારને અનુરૂપ નિશ્ચિત કરેલા અર્થના [માધનના] અનુધ્યાનથી કમરા
અંત કાગળની શુદ્ધિદ્વારા આમનત્વનો આધાર અનુભવ કરવો, એ જ ગીતા-
શાસ્ત્રના અધ્યયનનો પ્રધાન હેતુ છે.

અન્વયાર્થ કે વિવેચનમાં શ્લોકના જે શબ્દોના એક કરતાં વધુ અર્થો
આપવામાં આવ્યા હોય, ત્યાં મુમુક્ષુએ બધા અર્થો પર મનન કરવું, કાગળ કે
ગીતા યોગશાસ્ત્ર છે, અને તેથી આચાર્યોએ પ્રતિપાદન કરેલા શ્લોકના બધા જ
અર્થોનું [માધનોનું] અનુદાન મુમુક્ષુને આવશ્યક છે, પરંતુ જ્યાં શ્લોકના
શબ્દોના જે અર્થો આપવામાં આવ્યા હોય અને ‘અથવા’ શબ્દનો પ્રયોગ
કરવામાં આવ્યો હોય ત્યાં મુમુક્ષુએ તે બે અર્થો પૈકી જે અર્થ યોગ્ય લાગે
તે પ્રહણ કરવો.

વિવેચનમાં જ્યાં જ્યાં મને જે જે આચાર્યે પ્રતિપાદન કરેલા અર્થ વિશે
વિશિષ્ટતા લાગી ત્યાં ત્યાં તે તે આચાર્યનું નામ આપવામાં આવ્યું છે, તથા ત્યાં
જ્યાં આચાર્યે પ્રતિપાદન કરેલો અર્થ કે ભાવ મુમુક્ષુને બહુ મનન કરવા યોગ્ય
લાગ્યો, ત્યાં ત્યાં આચાર્યના ભાષ્યના મૂળ સંસ્કૃત વાક્યો આપી ગુજરાતી કરવામાં
આવેલાં છે.

વિવેચનમાં આપવામાં આવેલા સંસ્કૃત વચનોનું ભાષાંતર આગળના
ગુજરાતી વાક્ય સાથે સજ્જ રહે તે પ્રકારે આપવામાં આવ્યું છે, અને
તેથી જે વાચકોને સંસ્કૃત ભાષાનું બિલકુલ જ્ઞાન ન હોય, તેઓએ સંસ્કૃત
વચનોનો ત્યાગ કરી, વિવેચન વાંચી શ્લોકના અર્થનું મનન કરવું.

માગ નમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે જેને મન્દુત ભાષાનું અદ્યક્ષાન પણ હોય તેવા મુમુક્ષુએ ગીતાશાસ્ત્રના શ્રોત્રનો તથા તેના અર્થનો મન્દુત ભાષામાં જ મનન કરવા પ્રયાસ કર્યો; કાગળ કે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના શ્રીમુખની વાણીની, કે આચાર્યોએ મહાધિભાષામાં પ્રતિપાદન કરેલા ગીતાશાસ્ત્રના અર્થોની મન્દુતા, વિલાપિતા કે ગભીરતા ગુચ્છાતી, દિદી, અગ્રેષ્ઠ કે અન્ય ઠાઈ ભાષામાં યથાવત ઉતાવળી રક્ષા નથી.

આચાર્યોના ગીતાશાસ્ત્રના અર્થવિષયક કેટલાક મનબંદેની યોગ્ય સ્થળે નોંધ કરવામાં આવી છે.

શ્રુતિઓ :—જ્ઞાનમૂળ તથા ઉપનિષદોનાં વચનો મોટે ભાગે ભાષ્યોમાંથી પમદ કરવામાં આવેલા છે; તથા તેમનો અર્થ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના આચાર્ય પ્રમાણે કરવામાં આવેલો છે.

યોગવાસિષ્ઠ :—આ અથમા વર્તિમુનિએ અદ્વૈતમિધ્યાન પ્રમાણે જ્ઞાન, જીવ, જગત, માયા વગેરેના સ્વરૂપનું, પ્રારબ્ધની મર્યાદા, પુરુષાર્થની અમર્યાદ શક્તિ, જ્ઞાનની સાત બ્રૂમિકાઓના લક્ષણ વગેરે બાબતોનું વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન કરેલું છે.

ઉપદેશક બાબતોનું તથા તે અથનાં કેટલાંક દૃષ્ટાંતોનું આ અથમા યોગ્ય સ્થળે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. આ અથના પ્રારબ્ધ-પુરુષાર્થવિષયક અધ્યાયો [સુ. પ્ર. અ. ૫-૬], યોગની બ્રૂમિકાઓનાં લક્ષણો [યો. વા. ઉ. પ્ર. અ. ૧૧૮-૧૨૨; યો. વા. નિ. પ્ર. અ. ૧૨૧] અને ચૂકલા ત્રિપિધ્વજનું આખ્યાન [યો. વા. નિ. પ્ર. અ. ૭૭-૧૧૦] અત્યંત દિનાવહ છે, તેથી મુમુક્ષુને મૂળઅથનો તે ભાગ વાંચવા માટે મારી આગ્રહ પૂર્વક પિત નિ છે.

શ્રીમદ્ભાગવત :—શ્રીમદ્ભાગવત શ્રીમદ્ભાગવતગીતાનું અમમ ભાષ્ય છે. ભાગવતના એકાદ્ય સ્કંધમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે શ્રીમુખે ભક્ત ઉદ્ધવને તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપેલો છે, તેથી ગીતાશાસ્ત્રનો અર્થ સ્પષ્ટ અમમવદાના હેતુથી ભાગવતના શ્રોત્રનું, આખ્યાનોનું, તેની કથાઓનું, ભગવાનની લીલાઓનું તથા તે સર્વેના આધ્યાત્મિક તત્ત્વોનું આ અથમા યોગ્ય સ્થળે નિરૂપણ કરેલું છે.

અર્ધ્યાત્મસામાયજ્ઞ :—આ અથમા ભગવાન વેદનામે ભગવાન રામના ચરિત્રનું વર્ણન કરતા ભક્તિ, જ્ઞાન, ઉપાસના, નીતિ તથા મદાચાર સબધી દિવ્ય ઉપદેશ આપેલો છે.

આ અથના ‘રામગીતા’ નામના અધ્યાયમાં ભગવાન ગમ શ્રીરદ્મણુજને તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપતા કહે છે—‘હે લક્ષ્મણ! પ્રથમ વર્ણાશ્રમવિહિત

કર્મોનું અનુધ્ધાન કર, ચિત્તશુદ્ધિ થતાં કર્મોનો ત્યાગ કર, તથા શમદમાદિસંપન્ન થઈ સદ્ગુરુનું ચરણ લે [શ્લો. ૭]; (૨) કર્મથી દેહ અને દેહથી કર્મ એ પ્રકારે આ સંસાર ચક્રની પેઠે આવડતો રહેલો છે [શ્લોક ૮]; (૩) સંસારનું મૂળ અજ્ઞાન છે, જ્ઞાન જ અજ્ઞાનનું વિરોધી છે, માટે વિવેકીએ જ્ઞાનના વિચારમાં જ તત્પર રહેવું [શ્લોક ૯]; (૪) 'તત્ત્વમસિ' ઇત્યાદિ વેદાંતવાક્યોના વિચારથી વિશુદ્ધ વિજ્ઞાનના પ્રકાશથી ઉદ્ભાસિત જે ચરમ [છેલ્લી] આત્મવૃત્તિ થાય છે, તે વિદ્યા [આત્મજ્ઞાન] કહેવાય છે [શ્લોક ૧૫], (૫) એકવાર જ્ઞાન થયા પછી અવિદ્યા પાછી ઉત્પન્ન થતી નથી [શ્લોક ૧૬]; (૬) જ્ઞાન વિના મોક્ષ નથી [શ્લોક. ૨૧]; અને (૭) તેથી જ્યાં સુધી સમસ્ત જગત ભગવાનનું જ સ્વરૂપ છે એવો સ્વાનુભવ ન થાય ત્યાં સુધી સ્વકર્મવડે [વર્ણાશ્રમવિહિત કર્મોવડે] ભગવાનની આગધના વિષે તત્પર રહેવું [શ્લોક ૫૮].

આ આખો ગ્રંથ અને એ ન બની શકે તો આ ગ્રંથનો આ સંપૂર્ણ શ્રુતિ-ઓના સારરૂપ, ગુપ્ત રહસ્યરૂપ તથા ગીતાશાસ્ત્રના પ્રસ્તાવનારૂપ આ 'રામગીતા' નામનો અધ્યાય [અ. રા. ઉ. અ. ૫.] મુમુક્ષુને અત્યંત મનન કરવા યોગ્ય છે.

અધ્યાયનો સાર :—અધ્યાયને અતે સ્પષ્ટાનિર્ઘ્ન આચાર્યોના શબ્દોમાં અધ્યાયનો સાર તથા શ્રીધરસ્વામીની ટીકામાંથી અધ્યાયના અર્થને પ્રકાશિત કરતો એક શ્રુતિશ્લોક આપવામાં આવેલો છે.

આ ગ્રંથમાં નિરૂપણ કરવામાં આવેલાં ભાષ્યો, ટીકાઓ, શ્રુતિઓ, તથા ગ્રંથો વગેરેની માહિતી તેનાં સંક્ષિપ્ત ચિહ્નો સહિત આ સાથેના પરિચિદ્ધમાં આપવામાં આવી છે.

परिशिष्ट

आ ग्रंथमां स लिखित विद्वोधी सूचिन इतेषां लाभ्यो, टीकाओ तथा ग्रंथोनी भादित्ती.

शा. भा. शाङ्खलाय- (लगवान श्रीय इगयाय'नु' लाभ्य) [७८८-८२०] अद्वैत.

ग. भा. श्रीरामानुजयाय'नु लाभ्य [१०१७-११३७] विशिष्टाद्वैत.

श्रीधर श्री श्रीधरवागी [आशरे १०००-११००] मुषोधिनीटीका-अद्वैतः

आ. शा. भा. श्रीआन दगिगि शाङ्खलाय [१२००] अद्वैतः

मा. भा. भाष्य- (श्रीभाष्यायाय'नु) लाभ्य [११८६-१२७८] द्वैतः

शङ्करानन्द श्रीय ंरानन्द सङ्गवती [आशरे १४००] गीतातात्पर्य-
वाधिनी-अद्वैतः

पुङ्गव श्रीव'सलायाय'नु [१५००] शुद्धाद्वैतः

भधु. श्रीभुसूदनभर'यनी [१५००] गूढार्थदीपिका-अद्वैतः

केशव श्रीकेशवायाय' [१५००] तत्त्वप्रकाशिका-द्वैताद्वैतः

नीलकण्ठ पडिन नीलकण्ठ [१५००] भारतभावदिप -अद्वैतः

पु. आ. त. श्रीपुरुषोत्तम [१६६८-१७८४] अमृततरङ्गिणी-शुद्धाद्वैतः

वे. अ. गी. श्रीवे कटनाथ [१७००] ब्रह्मानन्दनिर्वाख्यानम्-गीता-अद्वैतः

ह. प. ला. श्रीहनुमान [सभय नल्ली नथी] पैशाचभाष्यम्-अद्वैत.

सदानन्द श्रीसदानन्द-भावप्रकाश -अद्वैतः

आ. टी. भाष्योत्कर्षदीपिका टीका-श्रीधनपतिभरि-अद्वैत.

ह. पं. ला. ग्वागी हरिप्रसाद [१८४२]-वैदिकभाष्य-अद्वैतः अनुवादः ॥

श्री. नलिन. म. लट.

धिया. उ. धियावाय उपनिषद्

केन उप. केनोपनिषद्

कठ उप. कठोपनिषद्

सु. उ. सु उोपनिषद्

	भाष्यद्वयोपनिषद्
	तैत्तिरीयोपनिषद्
	अतरेयोपनिषद्
छा. उ.	छान्दोग्योपनिषद्
श्रु. उ.	श्रुद्धारण्यकोपनिषद्
श्वे. उ.	श्वेताश्वतरोपनिषद्
कै. उ.	कैवल्योपनिषद्
तै. सं.	तैत्तिरीय संहिता
कौषी. उ.	कौषीनिकी उपनिषद्
अ. धा.	अनुरूप धातु
अ. भू.	अक्षरसूत्र [वेदव्यास]
नै. उ.	नैत्रायणी उपनिषद्
ना. ल. सू.	नारदभक्तिमूल
शां. सू.	शांतिस्थ सूत्र
नमू.	नमूने
योग. वा. रा.	योगवासिष्ठ महाभारतभाष्य
भाग.	श्रीमद्भागवत
अ. रा.	अध्यात्मभारतभाष्य [वेदव्यास]
महा. ला.	महाभारत
महा. शा. प.	महाभारत शान्तिपर्व
वा. रा.	वाल्मीकिभारतभाष्य
वि. पु.	श्रीविष्णुपुत्राण्य
रा. अ. भा.	श्रीरामचरितमानस — श्रीमद्भगवद्गीता
पा. योग. सू.	पान्चरात्र (महापिं पान्चविकृत) योगसूत्र
मनु.	मनुस्मृति
पञ्चशी	श्रीपञ्चशी — श्रीविद्यारण्यस्वामी
छ. भू. वि.	छन्दःसुक्तिविवेक — श्रीविद्यारण्यस्वामी
शं. वि. सू.	श्रीशंकराचार्यकृत विवेकचूडामणि
आत्मभोध	आत्मभोध — श्रीशंकराचार्य
अपरोक्षानुभूति	अपरोक्षानुभूति — श्रीशंकराचार्य
सहायारस्तोत्र	सहायारस्तोत्र — श्रीशंकराचार्य
उ. स.	उपदेशमहत्सी शंकराचार्य
उप. आ.	उपदेशभाष्य-रमण महर्षि
रमणगीता	रमणमहर्षि

શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત

ગુજરાતી, હિન્દી તથા અંગ્રેજી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થયેલા ગીતાન-
દાસના અંધો :—

ગીતાદોહન — શ્રીકૃષ્ણાત્મજી [ગુજરાતી]

ગીતા — શ્રીનિયુરામચર્મા [ગુજરાતી]

ગીતા — શ્રીમણિભાઈ નબુભાઈ [ગુજરાતી]

અનાસક્તિયોગ — મહાત્મા ગાંધી [ગુજરાતી]

ગીતારહસ્ય અથવા કર્મયોગ — લોકમાન્ય તિલક [ગુજરાતી]
અનુવાદ]

ગીતા [પુરુષાર્થબોધિની દીક્ષા] — શ્રીપંડિત શ્રીપાદ દામોદર-
સાતવલેકર [ગુજરાતી અનુવાદ]

જ્ઞાનેશ્વરી [ગુજરાતી અનુવાદ]

ગીતા [ગૃહ્યાર્થદીપિકા] સ્વામી શ્રીચિદ્ધનનાનંદ [ગુજરાતી]
અનુવાદ]

અષ્ટાવકગીતા

ગીતા [તત્ત્વવિવેચની દીક્ષા] શ્રીજયદયાલ ગોયલદક્ષા [હિન્દી]
પ્રવચનમુધા [સાતમે અધ્યાય] સ્વામી શ્રીમદેશ્વરનાનંદ મહા-
મંડલેશ્વર [હિન્દી]

ગીતા ઉપર નિબંધો — શ્રી અરવિંદ [અંગ્રેજી]

ગીતા — શ્રીરાધાકૃષ્ણન [અંગ્રેજી]

ગીતા — શ્રીશિવાનંદ [અંગ્રેજી]

ગીતા — શ્રીકૃષ્ણપ્રેમ [અંગ્રેજી]

કૃષ્ણં વन्दે જગદ્ગુરુમ્

બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

‘ભગવાન શ્રી કૃષ્ણનો ગીતા ઉપદેશ, ભગવાનની દિવ્ય લીલાઓ તથા ભગવાનનો અલૌકિક આચાર’ લોકસંગ્રહની દૃષ્ટિથી એક જ અર્થનો બોધ કરે છે, એ ગીતાપ્રેમીને યથાવત્ સમગ્રય તે હેતુથી શ્રીમદ્ ભાગવતના દશમ સ્કંધમાં વર્ણવેલી ભગવાનની લીલાઓના જે ભાવો તથા તેના અનુસંધાનરૂપ અર્થોનાં, ભગવદ્દેખાથી મારા અંતઃકરણ વિષે જે રક્તબોધ થયાં, તે મેં આ ‘ભગવદ્ગીતા તથા ગીતા તાત્પર્યસંગ્રહની બીજી આવૃત્તિમાં’ આ અર્થની પ્રથમ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના પછી ‘ભગવાનની લીલાઓનું’ ગીતામાં સંકલન’ એ નામના એક પૃથક્ પ્રકરણરૂપે પ્રકાશિત કર્યા છે.

ગીતાપ્રેમીને ગીતાશાસ્ત્રના શ્લોકના અર્થના ભગવાનની દિવ્ય લીલાના તત્ત્વ સાથેના અનુસંધાનથી ગીતાશાસ્ત્રનો અર્થ સ્પષ્ટ સમજાશે; તેમ જ ભાગવત પ્રેમીને લીલાના ભાવના ગીતાશાસ્ત્રના શ્લોકના અર્થ સાથેના અનુસંધાનથી લીલાનું જ્ઞાનમય ધ્યાન મિલે થશે.

ભગવદ્ શરણાગતિ ભગવાનની પ્રાપ્તિનું મુક્તિ સાધન છે. શરણાગત ભક્તોનું સર્વ પ્રકારે રક્ષણ કરવું એ ભક્તાવત્સલ એવા ભગવાનનું પ્રસિદ્ધ મત છે, માટે મુમુક્ષુને ધ્યાન માટે મુક્તિ થાય તે હેતુથી ‘દ્રોપદી ચીરપૂર્તિ’ વગેરે ભગવાને પોતાની અર્ચિત્ય યોગમ્ભાયાનો આશ્રય લઈ વિવિધ પ્રકારે કરેલા શરણાગત ભક્તોના રક્ષણના મહાભારતના પ્રસિદ્ધ પ્રસંગો મેં આ સંકલનના અંતમાં સક્ષેપમાં નિરૂપણ કર્યા છે.

ભગવાનની પ્રત્યેક લીલાના અનેક ભાવો છે; પરંતુ પ્રત્યેક લીલાના જે ભાવથી ગીતાશાસ્ત્રના શ્લોકના અર્થનું અનુસંધાન થાય તે જ ભાવ મેં સંકલનમાં ગ્રહણ કર્યો છે.

સંકલન ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ અને ભક્ત અર્જુનના સંવાદરૂપે કરવામાં આવેલું છે. સંકલનમાં ભગવાનની લીલાઓનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરવામાં આવેલું નથી.

ગીતાપ્રેમીને સંકલનમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલું લીલાનું તત્ત્વ તથા તેનું ગીતાશાસ્ત્રના શ્લોકના અર્થ સાથેનું અનુસંધાન યથાવત્ ન સમજાય તેણે શ્રીમદ્ ભગવતમાં નિરૂપણ કરવામાં આવેલી તે લીલાના વર્ણનનો તથા ગીતાશાસ્ત્રના તે શ્લોકના વિવેચનનો આશ્રય લેવો.

ભગવતકૃપા જ આ સંકલનના મૂર્તસ્વરૂપનું પ્રધાન કારણ છે. હું તે કૃપણ નિમિત્ત માત્ર જ છું. મારા પ્રતિ ભગવાનની મહત્કૃપા તે એ કે આ સંકલન કરવાના નિમિત્તથી મારાથી ગીતાશાસ્ત્રનું, ભગવાનના અવતાર ચરિત્રનું તથા ભગવાનની દિવ્ય લીલાઓનું રાત-દિન તન્મય થઈ સતત પઠન-ચિંતન થયું.

હરિઃ ઓમ્ તત્સત્

મૂકં કરોતિ વાચાલં પંશું લઘ્વયતે ગિરિમ્ ।
યત્કૃપા તમહં વન્દે પરમાનન્દમાધવમ્ ॥

પ્રસ્તાવના

ઉપનિષદ્, ભગવદ્ગીતા તથા બ્રહ્મસૂત્રો નિવૃત્તિમાર્ગનું અને પ્રવૃત્તિમાર્ગનું પદ્ધતિસર તાર્કિક વિવેચન કરનારા વૈદિક ધર્મના ત્રણ મુખ્ય આધારભૂત ગ્રંથો છે. આ ત્રણ પ્રધાનત્રયી કહેવાય છે. પ્રધાનત્રયીમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલું તત્ત્વજ્ઞાન તથા તેને સાક્ષાત્ અનુભવ કરવાનાં સાધનો [ઉપાયો-માર્ગો] સર્વને માન્ય છે. ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્ય, શ્રીરામાનુજાચાર્ય વગેરે પ્રધાનત્રયીને જ પ્રમાણ માને છે; પરંતુ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના મત પ્રમાણે ઉપનિષદ્, ગીતા તથા બ્રહ્મસૂત્રોના રૂપરૂપ શ્રીમદ્ભાગવતથી જ થાય છે; અને તેથી તેઓ પ્રધાનત્રયી ઉપગત શ્રીમદ્ભાગવતને પણ પ્રધાન માને છે.

મહાભારતમાં સર્વ વેદોના અર્થનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. સમગ્ર મહાભારતના અર્થનો ગીતામાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, તેથી ગીતા સર્વશાસ્ત્રમયી છે [ભીષ્મ. ૪૩-૨].

“ગીતા સુગીતા વર્તવ્યા ક્ષિમન્યૈઃ શાસ્ત્રસંગ્રહૈઃ । [મહા. ભીષ્મ ૪૩-૧]
ગીતાનું જ સારી રીતે શ્રવણ, કીર્તન, પઠન-પાઠન, મનન તથા ધારણ કરવું જોઈએ. અન્ય શાસ્ત્રની શી આવશ્યકતા છે?” ગીતાનું અધ્યયન તથા શ્રદ્ધા-પૂર્વક તેના અર્થોનું અનુધ્યાન કરનારને અન્ય શાસ્ત્રનું કંઈ પ્રયોજન નથી. ગીતાશાસ્ત્ર જેવું બીજું કંઈ પરમાર્થનું સાધન નથી. એકમાત્ર ગીતાશાસ્ત્રનું જ શરણ લેનાર પુરુષ સંસારસાગર તરીકે જાય છે, અને બીજાને તારવાને દીવાદાંડી-રૂપ, સેતુરૂપ કે નૌકારૂપ થાય છે.

ધર્મવિષયમાં સર્વમાન્ય થઈ ચૂકેલી ગીતા મહાભારતનો જ એક ભાગ છે. મહાભારત ત્રય પ્રાચીન ઇતિહાસને આધારે રચાયેલો છે. પાંડવ-કૌરવોનો કાળ

એ ભારતવર્ષના ભાગ્યેદ્યનો કાળ હતો. મહાભારતમાં ભગવાન વેદવ્યાસે ધર્મ, ધર્મ, કર્મ, જ્ઞાન, યોગ, તપશ્ચર્યા, વેદ, વેદાંત, દર્શન, પુરાણ, ઉપન્યાસ, ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, રાજનીતિ, સમાજનીતિ, તીર્થ, ઔષ્ણવિદ્યા, ભવિષ્યનું સૂચન, મુદ્ધવિદ્યા, સ્વદેશભક્તિ વગેરે વિષયોનો સાર સમાવી દીધો છે; તથા ધર્મ, નીતિ, આચાર વગેરેનાં તત્ત્વો એક બાળક પણ સમજ શકે એવી સારી તથા સરળ ભાષામાં મનોરંજક ઉદાહરણો સહિત વર્ણવ્યાં છે. આ ગ્રંથને પાંચમો વેદ કહેવામાં આવે છે, તે યોગ્ય જ છે.

“ સદિહારિત તદન્યત્ર ચન્નેદિહારિત રૂપ યુગ્મચિત્ત । જે મહાભારતમાં છે, તે બધા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં છે, તથા જે મહાભારતમાં નથી, તે ક્યાંય પણ નથી.” એ ભગવાન વેદવ્યાસનું કથન અતિશયોક્તિ ભરેલું નથી. સર્વકાળે મનુષ્યમાત્રની કલ્યાણની દૃષ્ટિથી રચાયેલા આ અપૂર્વ ગ્રંથને જેવળ હિંદુધર્મના ગ્રંથ તરીકે વર્ણવવો એ ભગવાન વેદવ્યાસની વિશાળ જીવિત તથા દૃષ્ટિનું અપમાન કરવા બરાબર છે.

શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુન, સંજય, યુધિષ્ઠિર, ભીષ્મ, દ્રૌપદી, ધૃતરાષ્ટ્ર, દુર્યોધન, વગેરે ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ છે. આધુનિક કેળવણીમાં મહાભારતને બિલકુલ સ્થાન નથી, તેથી મહાભારત તથા ગીતાશાસ્ત્રના ધર્મતત્ત્વો યથાવત સમજવામાં મુશ્કેલી નડે તેમાં આશ્ચર્ય નથી [તિલક].

વળી મહાભારતમાં ભારતના ગૌરવનાં સ્મૃતિચિહ્નો પર્યાપ્ત છે; પરંતુ જે દેશના લોકોને તેમના જૂતકાળનો મહિમા જાણવાની કશી પડી જ નથી, પોતાના પૂર્વજોના ઇતિહાસ વાચવાનાં દરકાર નથી, તે દેશની ઉન્નતિની આશા શી? તેમના ઇતિહાસની સાર્થકતા શી? જ્યારે જૂતકાળના ઇતિહાસના પ્રકાશવરે ભવિષ્યના માર્ગ ઉપર પ્રકાશ પડે, ત્યારે જ ઇતિહાસની સાર્થકતા ચર્ચા કહેવાય [બંદીમ].

ગીતા-ઉપદેશ સનાતન છે

ભગવાન જીવની ગેઠે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગીતા-ઉપદેશની નવીનતા માટે આમ્રહ કર્યો નથી; પરંતુ કાલગતથી જે ઉપનિષદોની અંદર રહેલું જ્ઞાન તિરોલાવ પામ્યું હતું, તેનો જ ભગવાને પુનઃ આવિર્ભાવ કર્યો છે.

પૂર્વે સૃષ્ટિના આદિકાળમાં સમસ્ત જગતના ઝક્ષણ, નિર્વાહ તથા ઉદ્ધાર માટે આ યોગ ભગવાને મૂર્તિ કર્યો [ગી. ૪-૧], ત્રેતાયુગના અંતરંભમાં ભગવાન શ્રી આ યોગ પોતાના પુત્ર વૈવસ્વત મનુને કહ્યો; વૈવસ્વત મનુએ લોકકલ્યાણ

માટે પોતાના પુત્ર-રાજા ઇક્ષ્વાકુને કહ્યો; અને રાજા ઇક્ષ્વાકુએ સર્વ પ્રજાની સમક્ષ આ યોગનું કથન કર્યું [ગી. ૪-૧].

આ યોગ કટપના આદિમાં પરબ્રહ્મમાંથી પ્રકટ થાય છે, બ્રહ્મા, નારદ, યુસનંદુમાર, વ્યાસ, વસિષ્ઠ વગેરેની પરંપરાથી દેવો તથા મનુષ્યને ઉપસન્ન થાય છે, અને પ્રવચકાણે પુનઃ પરબ્રહ્મમાં જ સ્વ પામે છે [શા. ૫ ૮૪૮-૫૧-૫૨].

આ પ્રમાણે સૂર્યથી આરંભી શુક્રશિખની પરંપરાથી નિમિ, નાભાગ, અમ્બન-શંકુ, કંકેન, સગર વગેરે રાજપિંચો આ યોગને જાણના હતા; પરંતુ ધર્મની ન્યૂનતા કરનારા લાંબા કાળથી આ મનુષ્યલોકમાં શ્રેષ્ઠ પુરુષના અભાવે, આ યોગ દુર્બળ, અજિતેન્દ્રિય અને અનધિકારી પુરુષોને પ્રાપ્ત થઈ, હાપરયુગના અતમાં નાશ પામ્યો હતો. આ યોગની સંપ્રદાયપર પરા તૂટી ગઈ હતી [ગી. ૪-૨], તેથી સર્વલોક પર અનુગ્રહ કરી, ભક્ત અર્જુનને નિમિત્ત કરી, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે મોક્ષના અધનરૂપ, વેદશાસ્ત્રના સારરૂપ તથા ઉત્તમ ગદ્યરૂપ આ યોગ પાછો કહ્યો છે [ગી. ૪-૩].

આ યોગમાં વેદશાસ્ત્રના પ્રવૃત્તિવક્ષણ તથા નિવૃત્તિવક્ષણ બન્ને ધર્મોનાં તાત્પર્યો તથા વેદાર્થનો સમાવેશ થાય છે [શા. ભા. ગી. ૪-૧]. આ યોગનું મૂળ વેદશાસ્ત્ર તથા ફળ મોક્ષ છે. વેદરૂપી મૂળ તથા મોક્ષરૂપી ફળ બન્ને જાગ્રદોને લીધે આ યોગ અવિનાશી છે.

ગીતાશાસ્ત્રના બે વિભાગ

ગીતાશાસ્ત્રના બે વિભાગ છે—મન્તવ્યાસ [તત્ત્વજ્ઞાન] અને અનુષ્ટેયાંશ [જ્ઞાનનાં સાધનો].

બ્રહ્મ, ઈશ્વર, શુવ, જગત, પ્રકૃતિ, કર્મ, અકર્મ, વિકર્મ, બધ, મોક્ષ વગેરેનું ચર્ચાર્થ સ્વરૂપ; બ્રહ્મ, ઈશ્વર, શુવ વગેરેનો પરસ્પર સબધ, જગત કોણે ઉત્પન્ન કર્યું ? જગત ક્યારે ઉત્પન્ન થયું ? જગત કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું ? વગેરે આખતોનો ' મન્તવ્ય 'માં સમાવેશ થાય છે.

બ્રહ્મ, ઈશ્વર, શુવ, માયા, જગત વગેરેના સ્વરૂપને [તત્ત્વને] સાક્ષાત્ જાણવાના ઉપાયરૂપ કર્મયોગ, ભક્તિયોગ, જ્ઞાનયોગ વગેરે સાધનોનો ' અનુષ્ટેયાંશ 'માં સમાવેશ થાય છે.

મન્તવ્ય વિષે અદ્વૈત: [શ ૬૨ ૭૮૮-૮૨૦], મેદામેદ. [ભાગ્દર ૧૦૦૦], વિશિષ્ટાદ્વૈત [રામાનુજ ૧૦૧૭-૧૧૩૭], દ્વૈત: [માધ્વ ૧૧૯૯-૧૨૭૮], દ્વૈતાદ્વૈત. [નિ માઈ સમય નક્કી નથી], શૈવવિશિષ્ટાદ્વૈત. [શ્રીકૃષ્ ૧૨૦૦], મેદામેદવિશિષ્ટાદ્વૈત [શ્રીપતિ ૧૪૦૦], શુદ્ધાદ્વૈત. [વલ્લભ ૧૫૦૦],

આત્મવ્રત્તેયમેદામેદઃ [વિનાનિષ્ક્રુદ્ધ ૧૬૦૦], જ્ઞાત્યમેદામેદઃ [બલદેવ ૧૭૦૦]. વગેરે મતો પ્રચલિત છે.

‘મન્તવ્ય’ પ્રત્યેકની શુદ્ધિને અનુસરે છે, તેથી કોઈ પણ પુરુષ જ્ઞાનિય આચાર્યે પ્રતિપાદન કરેલા અદ્વૈત, ત્રિશ્વિદાદ્વૈત, શુદ્ધાદ્વૈત વગેરે પૈકી કોઈ પણ મ્ત અંગીકાર કરવા સર્વદા, સર્વથા તથા સર્વત્ર સ્વતંત્ર છે [હરિપ્રસાદસ્વામી સ્વાધ્યાયસંહિતા પા. ૬].

સંસારના મિથ્યાપણાના નિશ્ચયથી કે સ્વર્ગોદિ સુખભોગોના અનિત્યપણાના નિશ્ચયથી, કે ભગવાનના સાદૃશ્ય, સાયુજ્ય, સાંનિધ્ય કે સાલોક્યને પામવાની કામનાથી કે એકમાત્ર ભગવાનની નિર્ગુણ ભક્તિની કામનાથી, કર્મયોગના અનુધ્યાનથી ચિત્તશુદ્ધિને [વેરાગ્યને] પ્રાપ્ત થઈ આત્મતત્ત્વને યથાવત્ જાણવું, એ પ્રત્યેક આચાર્યના ઉપદેશનો સાર છે. તેથી આચાર્યોએ પ્રતિપાદન કરેલા ગીતા-શાસ્ત્રના તત્ત્વજ્ઞાનમાં વિવિધતા તથા સામાન્ય દૃષ્ટિથી વિરોધ હોવા છતાં તેમણે પ્રતિપાદન કરેલા અર્થોનું [સાધનોનું] અનુધ્યાન કરવાથી પુરુષ કર્મણઃ ચિત્તશુદ્ધિ, જ્ઞાન તથા મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે.

આચાર્યોનાં ગીતા-ભાષ્યો મિથ્યા શુદ્ધિવાદ નથી. આચાર્યોએ પ્રતિપાદન કરેલા ગીતાશાસ્ત્રના તત્ત્વજ્ઞાનનો કે બ્રેષ-પ્રાપ્તિના માર્ગોનો [સાધનોનો] કેવળ વ્યાકરણ કે તર્કથી તુલના કરી સંતોષ માનવાનો નથી; પરંતુ આચાર્યોએ પ્રતિપાદન કરેલા અર્થનો [સાધનનો-માર્ગનો] શુદ્ધિથી નિશ્ચય કરી, પોતાના અધિકારને અનુરૂપ તે અર્થનું [સાધનનું-માર્ગનું] નિશ્ચયાત્મક શુદ્ધિથી અનુધ્યાન કરવાનું છે. કોઈ પણ આચાર્યે પ્રતિપાદન કરેલા મતનો આશ્રય કરી તેમણે ઉપદેશ કરેલા અર્થનું [સાધનનું-માર્ગનું] શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક અનુધ્યાન કરનાર પતિતમાં પતિત મનુષ્ય પણ શીઘ્ર શ્રેષ્ઠતાને પ્રાપ્ત થઈ, પરમ શાંતિને પામે છે, એમાં જરા પણ સંદેહ નથી.

અનુધ્યાનમાં શાસ્ત્રને જ પ્રમાણ માનવું

જો કે આચાર્યોએ પ્રતિપાદન કરેલા કોઈ પણ મતને [સંપ્રદાયને] અંગીકાર કરવા પુરુષ સ્વતંત્ર છે, તોપણ શાસ્ત્ર કે આચાર્યે ઉપદેશ કરેલાં સાધનોનું યથાવિધ અનુધ્યાન કરવામાં દરેક મનુષ્ય સર્વદા, સર્વથા તથા સર્વત્ર સ્વતંત્ર છે [હરિપ્રસાદ સ્વામી સ્વાધ્યાયસંહિતા ૫].

ધર્મોદ્ધર્મનો નિર્ણય કરવામાં શાસ્ત્ર જ પ્રમાણરૂપ છે [ગી. ૧૬-૨૪]. વેદે જેની આજ્ઞા કરી છે, તે ધર્મ છે; અને જેનો નિષેધ કર્યો છે, તે અધર્મ છે. શાસ્ત્રને પ્રમાણ માનવાથી સ્વધર્મનિષ્ઠા ઉત્પન્ન થાય છે, સ્વધર્મનિષ્ઠાથી ચિત્તશુદ્ધિ

તથા ચિત્તશુદ્ધિથી આત્મસાક્ષાત્કાર થનાં સંસાર મૂળસહિત નાશ પામે છે [શંકર વિ. ચૂ. ૧૪૮].

‘જે પુરુષ શાસ્ત્રના વિધિનિષેધરૂપ આદિશોનો અગ્રદ્વાથી ત્યાગ કરી ઇચ્છા-માત્રથી વર્તે છે, તે સુખ, ચિત્તશુદ્ધિ કે મોક્ષને પ્રાપ્ત થતો નથી [ગી. ૧૬-૨૩],’ માટે મુમુક્ષુએ પોતાના અધિકારને અનુરૂપ કર્મયોગ, ભક્તિયોગ કે જ્ઞાનયોગ જે હિતાવહ લાગે તેનું અનુદાન કરવું અત્યંત આવશ્યક છે [ગી ૧૮-૬૩].

ગીતા-ઉપદેશનો સાર

ભગવદ્ગીતામાં કેટલાક કર્મયોગને, કેટલાક ભક્તિયોગને તથા કેટલાક જ્ઞાન-યોગને મોક્ષના સાધનરૂપ માને છે; પરંતુ પરમગતિને યોગ્ય થવા માટે કર્મ, જ્ઞાન તથા ભક્તિ ત્રણે આવશ્યક છે.

મોક્ષમાર્ગ એક જ છે; એ વૃક્ષના રૂપકથી સ્પષ્ટ સમજાશે. નિષ્કામ કર્મરૂપી બીજમાંથી ચિત્તશુદ્ધિરૂપી વૃક્ષ બીગે છે. આ વૃક્ષની શાસ્ત્રનું પરાક્ષજ્ઞાન તથા વૈરાગ્યરૂપી બે શાખાઓ છે. આ શાખાઓ પર નિદિધ્યાસનરૂપી તથા પ-ભક્તિ-રૂપી પુષ્પો ફૂટે છે. આ પુષ્પોમાંથી યથાકાળે એકમાત્ર ભગવાનના અનુગ્રહથી જ્ઞાનનિષ્ઠારૂપ ફળ ફલિત થાય છે.

આ જ્ઞાનનિષ્ઠા કર્મયોગરૂપી બીજનું ફળ હોવાથી કેટલાક એને કર્મયોગનું ફળ કહે છે, પરાભક્તિરૂપી પુષ્પનું ફળ હોવાથી કેટલાક એને ભક્તિયોગનું ફળ કહે છે, નિદિધ્યાસનરૂપી પુષ્પનું ફળ હોવાથી કેટલાક એને જ્ઞાનયોગનું ફળ કહે છે, તથા ચિત્તશુદ્ધિરૂપી વૃક્ષનું ફળ હોવાથી કેટલાક એને ચિત્તશુદ્ધિનું ફળ કહે છે; પરંતુ જેમ બીજ વિના વૃક્ષ, છાયા, પુષ્પ કે ફળની આશા વ્યર્થ છે, તેમ નિષ્કામ કર્મના અનુદાન વિના ચિત્તશુદ્ધિ, ચિત્તશુદ્ધિના આનુષંગિક ફળરૂપ સુખ, વૈરાગ્ય, ભક્તિ, જ્ઞાન કે જ્ઞાનનિષ્ઠાની આશા વ્યર્થ છે. ચિત્તશુદ્ધિ, મુક્તિ કે પરમશાંતિ માટે નિષ્કામ કર્મ જ એકમાત્ર ઉપાય છે, એ સમસ્ત ગીતાશાસ્ત્રના ઉપદેશનો સાર છે.

ભક્તિ અર્જુનની યોગભૂમિકા

1. જેમ અગ્નિ કાષ્ઠમાંથી ઉત્પન્ન થઈ, કાષ્ઠનો નાશ કરી, અજ્ઞને પરિપક્વ કરી, મનુષ્યમાત્રનું પોષણ કરે છે, તેમ ભક્ત અર્જુનના મોહના નિમિત્તથી થયેલો ગીતા-ઉપદેશ ભક્ત અર્જુનના મોહને નષ્ટ કરી, કર્મને પરિપક્વ કરી એટલે કે નિષ્કામ ભાવે આચરવાનો માર્ગ બતાવી મનુષ્યમાત્રના શ્રેયને પોષણ આપી રહ્યો છે, તથા પ્રલયકાળ પર્વત આપશે જ એ વિશે જરા પણ સંશય નથી.

આ ગીતાબોધ યથાર્થ સમજવા માટે મુમુક્ષુએ ભક્ત અર્જુનની યોગભૂમિકા ધ્યાનમાં રાખવાની ખાસ જરૂર છે.

ભક્ત અર્જુન અભય, ધૃતિ વગેરે દૈવી ગુણો સહિત જન્મેયો [ગી. ૧૬-૫], ભગવાનનો ભક્ત, મખા [ગી ૪-૩] તથા ભગવાનની વિભૂતિરૂપ હતો [ગી. ૧૦-૮૭] કૃપા અર્થોત્ દયા, શાંતિ, અનમયા, શૌચ, સ તોષ, માગદ્ય, અકાર્પણ તથા અરપદા એ ગીતમે દહેવા આઠ ગુણોથી [શ કરાનંદ ગી ૨-૧] તેમ જ વૈરાગ્ય, શ-ણાગતિ વગેરેથી યુક્ત [ગી ૨-૭-૮], મહામના, પગ્મ દયાળુ, પરમ બ હુરનેહી, પગ્મ ધાર્મિક અર્જુન [ગ ભા ગી. ૧-૪૭] શ્રીકૃષ્ણના શ્રીમુખે ગીતાશાસ્ત્ર શ્રવણ કરવાનો ઉત્તમ અધિકારી હતો.

ભક્ત અર્જુન જ્ઞાની ન હતો જ્ઞાની કદાપિ મોહ પામતો નથી [ગી. ૨-૭૨], જ્ઞાનને કર્તાવ્ય કર્મ રહેતું નથી [ગી ૩-૧૭], જ્ઞાનીને આધ્યત્મા અભાવે સાધનનું કંઈ પ્રયોજન નથી [ગી ૩-૧૮], જ્ઞાની જનક વગેરેની પેઠે વિહિત કર્મ કરે કે યાગવલ્લ્ય વગેરેના પેઠે સન કર્મોનો ત્યાગ કરે, કે લોક-દષ્ટિએ શિષ્ટની, અશિષ્ટની, બાળકની, ઉન્મત્તની કે મુઠની પેઠે વર્તે છતાં તે પુન સ સાગને પ્રાપ્ત થતો નથી [ગી ૬-૩૧, ગી ૧૨-૨૩]

પરંતુ જેમ કુશળ નાચનાર તાલ ચૂકતો નથી, તેમ જ્ઞાની ગ્વાલાવિક રીતે શાસ્ત્રવિધિનું ઉનધન કરતો નથી વળી જેમ જળનો નીચી ભૂમિમાં જવાનો સ્વભાવ છે, તેમ વિહિત ધર્મનું પરિપાલન તથા નિષિદ્ધ ધર્મનો ત્યાગ એ જ્ઞાનીનો સ્વભાવ છે, કારણકે જ્ઞાનીમાં નિષિદ્ધ ધર્મના પ્રવર્તક રાગદ્વેષનો અભાવ છે [મધુ. ગી ૬-૩૧] જ્ઞાનીને શાસ્ત્રનું કંઈ પ્રયોજન નથી, શાસ્ત્ર તથા શાસ્ત્રના પ્રસિદ્ધ અર્થો હાયાની પેઠે જ્ઞાનીની વાણી તથા આચારને અનુસરે છે.

દેવર્ષિ નાન્દ, મહર્ષિ વ્યાસ, બીષ્મપિતામહ વગેરે પાસે ભક્ત અર્જુને સાંભ-જેલું કે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મસ્વરૂપ, આદિત્ય, પુરાણપુરુષ તથા સનાતન ધર્મરૂપ છે [ગી. ૧૦-૧૨-૧૩], પરંતુ ચિત્તશુદ્ધિથી દિવ્યચક્ષુ વિનાનો હોવાથી ભક્ત અર્જુન દેવર્ષિ નાન્દ, મહર્ષિ વ્યાસ વગેરેની પેઠે ભગવાનના પંબહસ્વ-રૂપને યથાર્થ જાણના કે વિશ્વરૂપને જેવા સમર્થ ન હતો [ગી. ૧૧-૮]. ભક્ત અર્જુનને અપરિગ્રહમાં પ્રતિષ્ઠા પામેલા યોગી પુરુષને અર્વદા પ્રાપ્ય એવી એના પૂર્વજન્મોની સ્મૃતિ પણ ન હતી [ગી ૪-૫, પા થો સૂ ૨-૩૬] ભક્ત અર્જુન ચિત્તશુદ્ધિના સાધનરૂપ કર્મયોગનો જ અધિકારી હતો [શા ભા વગેરે, ગી. ૨-૪૭]

મોહથી અર્જુનની ધર્મનિષ્ઠા પરાભવ પામે છે

કુરુક્ષેત્રમાં યુદ્ધ માટે ભીષ્મપિતામહ વગેરે સ્વજનોને ભેદને લક્ષ્ય અર્જુનના હાથ, પગ વગેરે માત્રો ઢીલાં થઈ જાય છે, મોહું સુકાય છે, શરીરમાં કંપારી થાય છે, અને હાથથી રૂવાં બિલાં થાય છે; હાથમાંથી ગાંડીવ સરી જાય છે, સંતાપથી આમડીમાં દાહ થાય છે, મન લમે છે એટલે કે પરવશ થાય છે, અને તે રથમાં ભીમો રહી શકતો નથી [ગી. ૧-૨૮-૩૦].

માત્રોનું શિથિલ થવું, મુખનું સુકાઈ જવું વગેરે શોકલિંગાનિ. [આ. ગી. ટી.] શોકચિહ્નો લક્ષ્ય અર્જુનના સત્ત્વગુણના પરાભવમુચક છે [આ. શા. ભા. ૧-૨૮]; કારણકે સર્વં સુષ્ણે સજ્જયતિ. [ગી. ૧૪-૯] સત્ત્વગુણ કુઃખ, શોક વગેરેનાં કારણો સન્મુખ હોવા છતાં, કુઃખ-શોકનાં કારણોને પરાભવ કરીને, જીવાત્માને સુખના સંબંધવાળો કરે છે [મધુ., નીલકંઠ ગી. ૧૪-૯], સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિથી હૃદયમાં ઉદય પામેલાં જ્ઞાન, વૈરાગ્ય તથા તિતિક્ષાને લીધે પુરુષ પ્રારબ્ધ-વશાત્ પ્રતિકૂળની [કુ.ખની] પ્રાપ્તિમાં શોકને એટલે કે વ્યથા, વિકાર કે વિપાદને પામતો નથી.

શરીરનું કંપવું, રૂવાં બિલા થવાં વગેરે મોતિલિંગાનિ. [આ. ગી. ટી.] હાથચિહ્નો લક્ષ્ય અર્જુનની અભયવૃત્તિના પરાભવનાં મુચક છે. [આ. શા. ભા. ગી. ૧-૨૯]; કારણકે “શાસ્ત્રોપદિષ્ટેઽર્થે સંદેહં વિનાડગુણનનિષ્ઠનમમયમ્. [મધુ., વે. પ્ર. ગી., ગી. ૧૬-૧] શાસ્ત્ર ઉપદેશ કરેલા ધર્મનું સંદેહ વિના અનુષ્ઠાન કરવું એ ‘અભય’ કહેવાય છે.”

હાથમાંથી ગાંડીવનું સરકી જવું, ત્વચામાં દાહ, મનનું ભમવું તથા રથમાં ભીમા ન રહી શકવું વગેરે ચિહ્નો લક્ષ્ય અર્જુનની ધૃતિવૃત્તિના પરાભવનાં મુચક છે [મધુ. ૧-૩૦].

જેમ કમળના મોહથી ભ્રમરની હેનશક્તિ પરાભવ પામે છે, તેમ સ્વ-જનોના મોહથી લક્ષ્ય અર્જુનની ગાંડીવ ધારણ કરવાની શક્તિ પરાભવ પામે છે.

સત્ત્વગુણ, અભય, ધૃતિ વગેરે દૈવી ગુણો પરાભવ પામવાથી લક્ષ્ય અર્જુન ધર્મોધર્મનો વિવેક કરવા અસમર્થ થાય છે. જેમ કૌરવસભામાં દ્રૌપદી-વત્સહરણ પ્રસંગે દ્રૌપદીના નીતિમય પ્રશ્નનો ઉત્તર ન આપનાં મોન રહેલા ભીષ્મપિતામહની ધર્મનિષ્ઠા ક્ષણભર પરાભવ પામી હતી, તેમ સ્વજનોના મોહથી લક્ષ્ય અર્જુનની ધર્મનિષ્ઠા ક્ષણભર પરાભવને પ્રાપ્ત થઈ.

આ મોહ જ લગવાનની અઘોઢિકી, અનિર્વચનીય તથા દુસ્તર માયા છે. આ સંસારમાં મોહથી કાણુ પરાભવ પામ્યો નથી ?

ભક્તવત્સલ ભગવાનનો અનુગ્રહ

કેવળ ભગવાન જ અનન્ય ભક્તનું એકમાત્ર સ્વરૂપ છે; અને તેથી ભક્ત અનુનના યોગક્ષેમ માટે એટલે કે પરમાત્માની પ્રાપ્તિપ યોગ [રા. ભા. ગી. ૯-૨૨] તથા પ્રાપ્ત કરેલી યોગજનિકાના સંરક્ષણ માટે [નીલકંઠ ગી. ૯-૨૨] ભગવાન જ સતત ચિંતા કરતા [ગી. ૯-૨૨].

ભગવાન જ્યોતા હતા કે, મોદથી પરાભવ પામેલો મનુષ્ય સ્મૃતિ, યોગ-શુદ્ધિ વગેરેના નાશદ્વારા ધર્મ, અર્થ, કામ કે મોક્ષ કાઈ પણ પુરુષાર્થને યોગ્ય રહેતો નથી [ગી. ૨-૬૨-૬૩].

મોહના [અધિધાના] કાર્યરૂપ રાગદ્વેષને વશ થઈ, સ્વધર્મરૂપી યુદ્ધનો પરિ-ત્યાગ કરવાથી, ભક્ત અનુન પ્રત્યવાયને [મોક્ષપ્રાપ્તિમાં અંતરાયને] પ્રાપ્ત થશે. તેથી ભક્ત અનુનના મોહને નિવૃત્ત કરી, તેની સ્મૃતિ જાગ્રત કરી, તેને સદેહ-રહિત કરી [ગી. ૧૮-૭૩], પુનઃ યોગશુદ્ધિયુક્ત કરી, સ્વધર્મમાં [ધર્મયુદ્ધમાં] પ્રવૃત્ત કરવાના હેતુથી, પરમશુભ ભગવાન થીમૃણ્ય, ભક્ત અનુનને નિમિત્ત કરી, સર્વલોક પર અનુગ્રહ કરવા માટે, સમસ્ત વેદશાસ્ત્રના સારરૂપ, આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપ તથા તેની પ્રાપ્તિના ઉપાયરૂપ ધર્મ, ઉપાસના, જ્ઞાન વગેરે સાધનોના ઉપદેશ આપવાના હેતુથી, સર્વેશ તથા અતર્કીય હોવા છતાં ભક્ત અનુનને પ્રશ્ન પૂછે છે :

ધર્મનિષ્ઠા જ આત્મનિષ્ઠાનું પરમ સાધન છે

“હે પાર્થ ! ધર્મનિષ્ઠ પુરુષ જ આત્મનિષ્ઠ થવાને યોગ્ય છે. આ ધર્મક્ષેત્રમાં આ સ્વધર્મથી વિમુખપણારૂપ મોહ તને ક્યાંથી થયો ?

આ શિષ્ટનિર્દિત મોહ સ્વર્ગ તથા મોક્ષ બન્નેનો વિરોધી છે. ધર્મયુદ્ધનો ત્યાગ કરવાથી તું પ્રત્યવાયને પ્રાપ્ત થશે. આ મોહ તારા જેવા આર્ય પુરુષે અર્થાત્ સુસુક્ષ્મ [મધુ., ગી. ૨-૨] એક લાજ પણ સેવવા યોગ્ય નથી. પુરુષ ધનથી કે વિદ્યાથી નહિ, પરંતુ સદાચારથી જ આર્ય કહેવાય છે [મહા. ઉદ્યોગપર્વ ૯૦-૫૪]. અર્થાં કે કામો નહિ, પરંતુ ધર્મનિષ્ઠ જ પ્રશંસા કે પૂજનને યોગ્ય છે. જળથી મેધલેખા શોભે તેમ શૈર્ષ, તેજ તથા કૃત્તિથી શોભતા તારા જેવા રાજધર્મશ્રેષ્ઠ ક્ષત્રિયને, આ ધર્મયુદ્ધના સમયે જાત્રોનું શિથિલ થવું, યુગ્મનું સ્વકાર્ષ જવું, શરીરનું કંપવું, ગાંડીવનું સરકી જવું કે રથમાં બેસા ન રહી શકવું શોભનું નથી.

તે તારા શીલવડે ઇન્દ્રાદિ દેવોને પ્રસન્ન કર્યો છે. ભગવાન શંકરને પ્રસન્ન કરીને, ઇન્દ્રથી પણ ન જીતી શકાય એવા નિવાતકવચ્ચનો વધ કરીને, સ્વર્ગમાં ઉર્વશીના પ્રેમની ઉપેક્ષા કરીને, અગ્નિદેવ પાસેથી દિવ્ય રથ તથા ભગવાન શંકર,

ધન વગેરે પાસેથી ગાંડીવ વગેરે દિવ્ય આયુધો સંપાદન કરીને, તે તારા અમાપ શૌર્યવટે અતુલ કીર્તિ સંપાદન કરી છે. આ ધર્મયુદ્ધનો ત્યાગ કરવાથી તારી વીરવિજયગામિની, સર્વદેશવ્યાપિની, ઉજ્જવળ કીર્તિને કલક લાગશે તારા જેવા શ્રેષ્ઠ ક્ષત્રિયને અપકીર્તિ મળણુ કરતાં પણ વધુ વેદના કરશે, કારણકે સંભાવિત પુરુષને અપકીર્તિ એ જ મૃત્યુ [નરક] છે.

મનુષ્ય પોતાના હકનો ત્યાગ ભલે કરે, પરંતુ ફરજનો ત્યાગ લોક તથા શાસ્ત્રને માન્ય નથી, તથા સર્વકાળે સર્વથા નિહિત છે. ધર્મના દેહધારી સ્વરૂપ ભગવાન રામે, વનમાં પ્રયાણ કરતી વખતે વદલ પહેયો, પરંતુ ધનુષ્યાણુનો ત્યાગ ન કર્યો, માટે આ તારા હૃદયની તુચ્છ નિર્બળતાનો ત્યાગ કરી, ક્ષત્રિયના અંગભૂત તથા દેહ સાથે જ ત્યાગ કરવા યોગ્ય, આ ગાંડીવ તથા ખાણોને પાછા ધાણુ કર. યુદ્ધ માટે રથમાં ઊભો થા. પૃથ્વી કે આદ્ય ચલાયમાન થાય તોપણ તારા જેવા શ્રેષ્ઠ ક્ષત્રિયને ધર્મયુદ્ધથી [સ્વધર્મથી] ચ્છિત થવું યોગ્ય નથી.

ધર્મો હિ પરમો લોકે ધર્મે સત્યં પ્રતિષ્ઠિતમ્ । [વા. ગ. ૨-૧૧-૧૯] આ લોકમાં ધર્મ જ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, ધર્મથી જ જન્મતની રિયતિ છે, ધર્મમાં જ સત્ય સ્વરૂપ પરમાત્મા રહે છે." ધર્મનું [કર્તવ્યનું] વિહિત મયોદાપૂર્વક પાલન કરવું, એ જ મહાન તપ છે. ધર્મ એ જ વૈજયન્તીમાળા તથા તેમાથી પ્રસરતો સુગંધય વાયુ છે [શ્રીકૃષ્ણોપનિષદ ૨૩]

" ધર્મો હિ શ્રેયઃ શ્યાહુઃ । [મહા. અનુ. ૧૦૫-૧૪] ધર્મથી મનુષ્યો આ લોકમાં અભ્યુદયને તથા પરલોકમાં શ્રેયને પ્રાપ્ત થાય છે " "દેવાસ્તુ ક્વિક્રા-સ્તસ્ય કિં પુનર્મનુજા બુધિઃ । ધર્મનિષ્ઠના દેવો પણ દાસ છે, તો પછી પૃથ્વીમાં મનુષ્ય તેના દાસ હોય એમાં શું કહેવું?"

જેના વડે માનવસમાજની ઉન્નતિ થાય, જે મર્વને હિતકર છે, તે જ ધર્મ છે. એને જ વિદ્વાનો લોકસચ્ચ કહે છે ખીજાંકુર ન્યાય પ્રમાણે ધર્મના અનુદાનથી જ ઐશ્વર્ય, વૈરાગ્ય, સર્વભૂતો વિષે સમભાવ, પગભક્તિ તથા માનનિષ્ઠા ફક્તિ થાય છે [ગી. ૧૮-૫૧-૫૫].

માટે તારા શ્રેય માટે આ શાસ્ત્રદષ્ટિનો આશ્રય કર. સ્વજનોના રતેદથી, કે પાપના ભયથી શ્રેય-વિરોધી તથા અપજ્ઞા દેનારો આ સ્વધર્મનો પગિત્યાગ કરવો તને યોગ્ય નથી. માટે હે પાર્થ! કલ્પ્યપણુનો ત્યાગ કર. હે પરતપ! આ હૃદયની તુચ્છ દુર્બળતાને વિવેકથી છોડીને, યુદ્ધ કરવા સજ્જ થા."

ભક્ત અર્જુન ભગવાનનું શરણુ લે છે

ભક્ત અર્જુન જાણતો હતો કે ધર્મોધર્મનો નિર્ણય કરવામાં શાસ્ત્રો કે સિદ્ધ-પુરુષોના વચનો જ પ્રમાણરૂપ છે [ગી. ૧૬-૨૪]. સર્વમ્, પરમકારણિક તથા

પરમગુરુ એવા ભગવાન જ પોતાના ધર્મવિપક્ષ સંશયને શ્રુતિ, સ્મૃતિ તથા સુકિતવડે સર્વથા નિરાસ [નિવૃત્ત] કરવા સમર્થ છે; અને તેથી તે અત્યંત દીન ધર્મ, શિષ્યભાવે ભગવાનના શરણને પ્રાપ્ત થઈ, કહેવા લાગ્યો :

“હે મધુસૂદન ! ‘નાસ્તિ શક્તિઃ પિતૃર્વાક્યં મમતિકમિતું મમ । [વા. રા. ૨-૧૧-૩૦] પિતા દશરથની પ્રતિજ્ઞા સત્ય કરનાર ભગવાન રામની પેઠે કે પિતા જન્મદગ્નિની આગ્રાથી માતા રૈલુકાનો વધ કરનાર ભગવાન પરશુરામની પેઠે, ચરાચર જગતના પિતા તથા પરમગુરુ એવા આપની આગ્રા ઉદ્ધવંધન કરવા હું સમર્થ નથી.’ આપની આગ્રા થતાં અગ્નિ કે સમુદ્રમાં કૂદી પડવા કે દળાદળ એર પીવા આંચકો ન ખાઉં, તો પછી આ યુદ્ધ કરવા પ્રવૃત્ત થાઉં, એમા શું કહેવું ?

હે અરિસૂદન ! બીજાં દ્રોણાદિના લયથી હું આ યુદ્ધનો ત્યાગ કરવા પ્રવૃત્ત થયો નથી. મારા આ નિશ્ચયનું કારણ મારી ધર્મવૃત્તિ જ છે. જે ક્ષત્રે મેં કુરુક્ષેત્રમા બીજાં પિતામહ, દ્રોણાચાર્ય વગેરેને યુદ્ધ માટે ઊભેલા જોયા, તે જ ક્ષત્રે મારા ચિત્તમાં ધર્મોધર્મની પરપરા જાગ્રત થઈ છે. સ્વજનોના રનેહ તથા કર્તવ્ય એ બન્નેથી ઘેરાઈ જવાને લીધે, હું મુખમાં છછુ દરને પકડી બેઠેલા સર્પની જેવી દશાને પ્રાપ્ત થયો છું. જે સર્પ છછુ દરને ગળી જાય તો મૃત્યુ પામે, અને છોડી મૂકે તો આંધળો થાય; તેમ જો હું યુદ્ધ કરવા પ્રવૃત્ત થાઉં, તો મારે પિતૃવધ, ગુરુવધ તથા કુલક્ષયરૂપી ઘોર પાપો કરવા પડે, અને યુદ્ધનો ત્યાગ કરું તો સ્વધર્મથી શ્રષ્ટ થાઉં.

યુદ્ધધર્મ કે ભિક્ષાધર્મ એ બેમાંથી અમારા જેવા ધર્મપ્રગયણ માટે શું કહ્યાણુકારક છે, તે અમે યથાવત્ જાણતા નથી. કદાચ યુદ્ધ શ્રેષ્ઠ છે, એમ માનીએ, તોપણ યુદ્ધમાં અમે કૌરવને જીતીશું કે કૌરવો અમને જીતશે, તે અમે જાણતા નથી. કદાચ આપ સર્વેશ્વરની ગ્રેરણા, સદાય તથા કૃપાથી અમારો જય થાય, તો તે વિજય પણ પરાજય થવા બરાબર છે; કારણકે જેનો વધ કરીને અમે જીવવા ઇચ્છતા નથી, તે બીજા-દ્રોણાદિક સર્વે યુદ્ધ માટે સામે આવાંતે ઊભેલા છે. સ્વજનો વિનાના વિજય, રાજ્ય કે મુખની મને અપેક્ષા નથી, માટે હું યુદ્ધ કરવા ઇચ્છતો નથી.

હે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ! ધર્મોધર્મના લયથી, સ્વજનોના રનેહથી, કુલક્ષયના વિચારથી તથા દીનતાથી મારો ક્ષાત્રસ્વભાવ [ગી. ૧૮-૪૩] તથા અભય, ધૃતિ વગેરે દેવી ગુણો પરાભવ પામ્યા છે [ગી. ૧-૨૮-૩૦]. દુસ્તર મોદથી મારું ચિત્ત વ્યાકુળ થયું છે. મારા કર્તવ્યનો નિશ્ચય કરવા હું અસમર્થ છું. ધર્મમાં મારું ચિત્ત પ્રવિષ્ટ થતું નથી. મારા ધર્મ [કર્તવ્ય] વિષે મને સંદેહ ઉત્પન્ન થયો છે. કાપંચપદોપથી એટલે કે અવિદ્યારૂપ દોષથી આત્મસ્વરૂપને નહિ જાણનારા

મને, મારું શ્રેય યથાવત્ સમજાતું નથી. હું આપનો શિષ્ય છું. હું અત્યંત દીન થઈ આપને શરૂએ આવ્યો છું. શ્રુતિ, સ્મૃતિ તથા મહર્ષિઓએ જે શ્રેયઃ સાધન નિશ્ચિત કર્યું હોય, તે મને કહેો [ગી. ૨-૭].

જેમ ભગવાન સત્કુમારે બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ આપી નાગદનો શોક નિવૃત્ત કર્યો [છા. ઉ. પ્રા. ૫ પ્રા. ૭], તથા જેમ ભગવાન વરુણે પોતાના પુત્ર ભૃગુને જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપી કૃતાર્થ કર્યો [ભૃગુવલ્લી તૈ. ઉ.], તેમ આપ આપના આ દીન શિષ્ય પર અનુગ્રહ કરી, જ્ઞાનદીપવડે આ અંધકારરૂપ મોહનો નિઃશેષ નાશ કરી, મારો ધર્મવિષયક સંશય દૂર કરી, મને પુનઃ કર્તવ્યનિર્ણય કરી, કૃતાર્થ કરો.

હે હૃષીકેશ ! મારાં દેહ, ઈન્દ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિને અત્યંત સતાપ કરનારો આ શોક [મોહ], આ લોકમાં ધનધાન્યસપ્ત નિષ્કટક ગળ્યથી, ઇન્દ્રપદ્મથી કે બ્રહ્મપદ્મથી પણ નિઃશેષ નિવૃત્ત થાય, એમ હું માનતો નથી. [ગી. ૨-૮].

“તરતિ શોકમાત્મવિત્ત । [છા. ઉ. ૭-૧-૨] આત્મવેત્તા જ શોકને તરે છે.” આત્મજ્ઞાનથી જ ચિત્તના પરિતાપો દૂર થાય છે. હું આત્મજ્ઞાની ન હોવાથી અકૃતાર્થ બુદ્ધિવડે નપુ છું, માટે આત્મજ્ઞાનરૂપી નૌકાવડે મને આ શોક-સાગરમાંથી તારો. “કૃતાર્થશુદ્ધિમાપાદયત્વમયં ગમયત્વિત્યર્થઃ । [શા. ભા. છા. ઉ. ૭-૧-૩] મને અભય અર્થાત્ પુનઃ ધર્મનિર્ણય કરી [મધુ. ૧૬-૧] કૃતાર્થ બુદ્ધિવાળો અર્થાત્ દાંત કરો.”

“આચાર્યવાન્પુરુષો વેદ । [છા. ઉ. ૬-૧૪-૨] આચાર્યવાળો પુરુષ જ જગતના દારણરૂપ બ્રહ્મને જાણે છે ” “આચાર્યોદ એવ વિદ્યા વિદિતા સાધિષ્ઠ પ્રાપયતિ । આચાર્યથી જ જાણેલી વિદ્યા શ્રોત્રપણાને [પૂર્ણપણાને] પમાડે છે. ” બ્રહ્મનિર્ણય આચાર્ય ઉપદેશોથી જ્ઞાન જ મોક્ષરૂપી રૂપમા પર્યાવસાન પામે છે [શા. ભા. ગી. ૪-૩૪].

“આચાર્યઃ પ્લાવયિતા । આચાર્ય સુજાની [pilot] છે,” તથા “સમ્યગ્જ્ઞાન પ્લવ્ય દહોન્યતે । [ચક્ર. ઉપ સ. ૩] આ લોકમાં જ્ઞાન નાવ કહેવાય છે.” માટે પરમ ગુરુ એવા આપ મને જ્ઞાનનો [બ્રહ્મવિદ્યાનો] ઉપદેશ આપી કૃતાર્થ કરો.”

[શિષ્યધર્મ [શરણાગતિ]

શાસ્ત્ર કે સદ્ગુરુના ઉપદેશનું સચરહિત થઈ બ્રહ્મપૂર્વક પરિપાલન કરવું એ જ સાચી શરણાગતિ છે.

શરણાગતિ શિષ્યધર્મનું બીજ, બળ તથા રૂળ છે. ભક્ત હનુમાન તથા ભક્ત અર્જુન આ અર્થનાં પ્રસિદ્ધ દષ્ટાંતો છે.

‘ભગવાન સર્વસમર્થ છે’ એવું સતત અનુસંધાન રાખવાથી શરણાગતિ સિદ્ધ થાય છે.

ભગવાનની કે સદ્ગુરુની આજ્ઞાનું પરિપાલન, આત્મસમર્પણ અને દીનતા એ શિષ્યધર્મના [શરણાગતિનાં] પ્રધાન અંગો [લક્ષણો] છે.

કર્મનિષ્ઠાનું પગમ ગ્રહસ્થ ઈશ્વરની શરણાગતિ છે, તથા જ્ઞાનનિષ્ઠા ફળ છે [શા. ભા., ગી. ૧૮-૬૬].

શરણાગતિ વિના શિષ્યધર્મનો આગ્રહ થતો નથી, શરણાગતિ વિના શિષ્યધર્મનો નિર્ધાર થતો નથી, શરણાગતિ વિના શિષ્યધર્મ ફલિત થતો નથી, તથા શરણાગતિ સિવાય અન્ય વિષે શિષ્યધર્મ પર્થવસાન પામતો નથી.

“શિષ્યસ્તેઽહં જ્ઞામિ મા ત્વા પ્રવક્ત્રમ્ [ગી. ૨-૨] હુ આપને શિષ્ય છું, હુ આપને શરણ આપ્યો છું, મને ઉપદેશ આપો.” એ ભક્ત અર્જુનના વચનથી શિષ્યધર્મનો આરંભ થાય છે; અને “સર્વધર્માન્નરિત્યગ્ય મામેકં શરણ વ્રજ [ગી. ૧૮-૬૬]” “સર્વ ધર્મોનો ત્યાગ કરી, એક મારા શરણને પ્રાપ્ત થા.” એ ભગવાનના વચનથી શિષ્યધર્મનો ઉપસંહાર થાય છે.

આચાર્ય-ધર્મ

આચાર્યનો ધર્મ છે કે, આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિપર્યંત શિષ્યના મંદાગ્ર વિપર્યયો શાત કરવા અત્યંત આગ્રહપૂર્વક પ્રપાસ કરવો, શાસ્ત્રનો અર્થ શિષ્યે ગ્રહણ કર્યો છે કે નહિ તે જાણવું, તથા શિષ્યે યથાર્થ અર્થ ન ગ્રહણ કર્યો દેવ તેા પુનઃ પુનઃ ઉપદેશ આપી શિષ્યના મનનું સમાધાન કરી તેને કૃતાર્થ કરવો.

આ આચાર્યધર્મનો ઉપદેશ આપવાના હેતુથી પરમગુરુ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અત્યંતીમી તથા સર્વશ હોવા છતાં લોકાનનુસૃતઃ [અ. રા. અ. ૧૦-૩૪] લોકાચારનું અનુસરણ કરતા, શરણાગત ભક્ત અર્જુનની ઉપેક્ષા ન કરતાં ભક્ત અર્જુનના મોહનું કારણ જાણવા માટે પ્રશ્ન પૂછે છે [ગી. ૨-૨-૩]; અને મૂઢ હોવા છતાં અમૂઢની માફક વાદ કરતા ભક્ત અર્જુનની, ધર્મોધર્મ વિષેની મિથ્યા પડિતાઈની વાતો સાલળી, બાળકપુત્રની અર્થ વિનાની વાતો શ્રવણ કરતી વખતે સ્વાભાવિક રીતે મૂઢ મંદ હસના પિતાની પેઠે, જાણે હસતા હોય તેમ પ્રસન્ન મુખથી, ભક્ત અર્જુનના મોહને નિમિત્ત કરી, સમસ્ત વેદશાસ્ત્રના સારરૂપ, આત્માના યથાર્થસ્વરૂપ તથા તેને સ્વાનુભવપૂર્વક જાણવાના સાધનરૂપ = ગીતાશાસ્ત્રના અનુપમ, અદ્ભુત તથા દિવ્ય ઉપદેશનો તેમણે આરંભ કર્યો.

આ ગીતાશાસ્ત્રૃપી પવિત્ર સંવાદમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કોઈ પણ પ્રકારનો શ્લોક પ્રદર્શિત કર્યો વિના ભક્ત અર્જુનના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપ્યા, વિશ્વરૂપ.

દર્શન માટે ભક્ત અર્જુનને દિવ્યચક્ષુ આપ્યાં; ભક્ત અર્જુનનો મોહ નિવૃત્ત કર્યો, સ્મૃતિ જાગૃત કરી તથા સંશયો શાંત કર્યો; એટલું જ નહિ પરંતુ ભક્ત અર્જુનનો મોહ આ અલૌકિક ઉપદેશથી નિવૃત્ત ન થયો હોય તો તેના મનનું સમાધાન કરવા માટે એક વાર ફરીને ઉપદેશ કરું [મધુ., કેશવ વગેરે ગી. ૧૮-૧૦], એ પ્રકારે એક આદર્શ આચાર્યને અનુરૂપ ભાવને સૂચિત કરતા અંતર્યામી તથા સર્વજ્ઞ હોવા છતાં ‘ભક્ત અર્જુનનો મોહ નિવૃત્ત થયો કે કેમ’ એ જાણવા માટે પ્રશ્ન પૂછે છે [ગી. ૧૮-૭૨].

ગીતાશાસ્ત્રના આરંભમાં તેમ જ અંતમાં પરમ ગુરુ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ભક્ત અર્જુનને પ્રશ્ન પૂછે છે, તે વસ્તુતઃ પ્રશ્ન નથી; પરંતુ આચાર્યધર્મની અનુપમ શિક્ષા [બોધ] છે. જ્ઞાનીનો આચાર અજ્ઞાનીને પ્રભાણરૂપ છે; પરંતુ જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમ ગુરુ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો આચાર જ્ઞાની [બ્રહ્મનિષ્ઠ આચાર્ય] તથા અજ્ઞાની એટલે કે કોઈ પણ ઉપદેશક કે શિક્ષા આપનારને પણ પ્રભાણરૂપ હોઈ અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે.

તાત્પર્ય એ છે કે, કોઈ પણ ઉપદેશ કે શિક્ષા આપનાર પુરુષે શિષ્યની ઉપેક્ષા ન કરવી, તથા શિષ્યના પ્રશ્ન કે શંકાનું કારણ જાણી, પ્રસન્નમુખે જરા પણ ક્ષોભ પ્રદર્શિત કર્યા વિના શિષ્યના મનનું સમાધાન કરવા પુનઃ પુનઃ પ્રયાસ કરવો.

જીવના સંસારીપણાનું કારણ

મોહ, અવિદ્યા અને અજ્ઞાન પર્યાય શબ્દો છે.

મોહના કાર્યરૂપ સ્મૃતિ તથા તેના કાર્યરૂપ વિવેકશુદ્ધિનો નાશ [ગી. ૨-૬૩], સત્સ્વગુણ, અભય, ધૃતિ વગેરે દૈવી ગુણોનો પરાભવ, આસુરીશુદ્ધિનો ઉદય [ગી. ૧૮-૩૦-૩૨] અને તમોગુણના કાર્યરૂપ પ્રમાદ અર્થાત્ પ્રાપ્ત કર્તવ્યનો પરિત્યાગ,

અથવા

અવિદ્યાના કાર્યરૂપ રાગદ્વેષને વશ થઈ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થવું, અર્થાત્ કામ, ક્રોધ, લોભ વગેરે આસુરી ગુણોને પરવશ થઈ વિષયભોગ તથા ધનાદિ ભોગસાધનોના સંગ્રહમાં પ્રવૃત્તિ એટલે કે નિપિધ્ધ, ફેલેન્જાપૂર્વક કે અહંભાવપૂર્વકના કર્મનું અનુષ્ઠાન,

અથવા

બ્રહ્મ, ઈશ્વર, જીવ, જગત, કર્મ, અકર્મ, વિકર્મ, બંધ, મોક્ષ, વાસના, સ્વભાવ, પ્રારબ્ધ, પુરુષાર્થ વગેરેના યથાર્થ સ્વરૂપનું અજ્ઞાન તથા અજ્ઞાનની નિવૃત્તિના સાધનરૂપ શ્રદ્ધા, શરણાગતિ, યોગશુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, તિતિક્ષા, સંતોષ, સમર્પણ, સ્વધર્મનિષ્ઠા વગેરેનો અભાવ અર્થાત્ આત્મજ્ઞાનના સાધનોની ઉપેક્ષા એ જ જીવના સંસારીપણાનું કારણ છે.

આ મોહનો [અવિદ્યાનો-અજ્ઞાનનો] સર્વથા નાશ કરી, સંસારથી મુક્ત થવા માટે આત્મજ્ઞાન મિત્રાચ અન્ય કોઈ ઉપાય નથી.

ગીતાશાસ્ત્રનું તત્ત્વજ્ઞાન

ગીતા બ્રહ્મવિદ્યા તથા યોગશાસ્ત્ર કહેવાય છે. કાશ્યપે ગીતામાં સમસ્ત વેદશાસ્ત્રના તત્ત્વજ્ઞાન તથા સ્વાનુભવપૂર્વક જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનોનું નિરૂપણ છે. વળી ગીતાનો પ્રધાનવર્ણીમા સમાવેશ થાય છે, તેથી પ્રત્યેક બ્રહ્મ-નિષ્ઠ આચાર્ય પોતાના અપ્રદાય [સિદ્ધાંત] પ્રમાણે ગીતાશાસ્ત્રના તત્ત્વજ્ઞાનનો અર્થ કરવાનો પ્રયાસ કરેલો છે.

હું અત્રે ભગવાન ભાષ્યકાર શંકરાચાર્યે " મહા સત્ય જગન્મિધ્યા જીવો મહોવ નાપર. " " બ્રહ્મ સત્ય છે, જગત્ત મિથ્યા છે, તથા જીવ એ જ બ્રહ્મ છે " એ પ્રકારે વિસ્તારપૂર્વક પ્રતિપાદન કરેલો તથા શ્રીઆન દગિરિ, શ્રીવગ્નસ્વામી, શ્રી શંકરાનંદ, શ્રીમધુસૂદન સ્વામી, શ્રીસદાનંદ, શ્રીધનપતિશ્રુતિ, શ્રીવેદનાથ, શ્રી નીલકંઠ, શ્રીરામકૃષ્ણ વગેરે જ્ઞાનનિષ્ઠ મહાત્માઓને માન્ય અદ્વૈત સિદ્ધાંત પ્રમાણે ગીતાશાસ્ત્રના તત્ત્વજ્ઞાનનું એટલે કે બ્રહ્મ, ઈશ્વર, માયા, જીવ, જગત્, મોક્ષ વગેરેના સ્વરૂપનું સંક્ષેપમાં નિરૂપણ કરીશ

બ્રહ્મ

બ્રાહ્મિએ પોતાના શુરુ બ્રાહ્મને બ્રહ્મના નવરૂપ વિષે પ્રશ્ન પૂછ્યો; પગંતુ બ્રાહ્મ મૌન જ રહ્યા જ્યારે બ્રાહ્મણિએ ત્રણ વાર એ પ્રશ્ન પૂછ્યો ત્યારે બ્રાહ્મે કહ્યું : — ' ઉપશાંતોઽયમાત્મા ' ' આ બ્રહ્મ શાંતિનવરૂપ છે ' [શા. ભા., બ્ર. સુ. ૩-૨-૧૭] આ બ્રહ્મ સત્ પણ નથી અને અસત્ પણ નથી, બ્રહ્મ અનિ-વર્ત્યનીય છે

બ્રહ્મ નામકારણથી રહિત તથા દેશ, કાળ તથા વસ્તુપરિવર્તથી નહિત છે. બ્રહ્મ પ્રકૃતિ તથા પ-માણની પેઠે સત્ પણ કહેવાતું નથી, તથા શૂન્યની પેઠે અસત્ પણ કહેવાતું નથી [ગી. ૧૩-૧૨]. બ્રહ્મ અવ્યક્ત, અચિંત્ય તથા નિર્વિદારી છે [ગી. ૨-૨૫]

" યતો વાચો નિવર્તન્તે અગ્રાપ્ય મનસા સહ । [તે. ઉ. ૨-૪-૯] એ બ્રહ્મથી મનની સાથે વાણી પહોંચ્યા વગર પાછી ફરે છે. " " અથાત્ આદેશ નેતિ નેતિ । [બૃ. ઉ. ૨-૩-૬, બૃ. સુ. ૪-૪-૨૨] તેથી શ્રુતિઓ ' નેતિ નેતિ ' કરી બ્રહ્મનો ઉપદેશ આપે છે. "

અહ્ય તેમજ નથી, તમજ નથી, શન્ય નથી, આકાગવાળુ નથી, દરય નથી, દર્શનરૂપ નથી, ઉત્પન્ન થયેના પદાર્થોના સમૂહરૂપ નથી અનતપણુથી રહે છે, કોઈ પણ પ્રકારે નિરૂપણ કરાને અશક્ય છે, પૂર્ણ કરતા પણ પૂર્ણ છે તે સત્ પણ નથી તેમ અસત્ પણ નથી, ઉત્પત્તિરાળુ નથી તેમ ઉત્પત્તિરૂપ નથી, જ્ઞાતાથી રહિત છે અનત છે, જાગૃણી રહિત છે, આદિ, અત તથા મધ્યથી રહિત છે [યો વા ઉ પ્ર ૬-૪૮-૪૯]

અહ્ય સર્વ શરીરોમા હાથપગવાળુ, સર્વ શરીરોમા નેત્ર, શિર નથા મુખ વાળુ, સર્વ શરીરોમા કાનવાળુ, તથા આ લોભા મરને વ્યાપ્ત કરીને રહે છે [ગી ૧૩-૧૩]

અહ્ય મર્ ઈન્દ્રિયોથી રહિત હોના જના સર્વ ઈન્દ્રિયોના વ્યાપારથી ક્રિયાવત જેવુ પ્રતીત થાય છે અહ્ય અસંગ હોવા છતા સુખ, દુઃખ તથા મોહરૂપે પગિણામ પામેના સત્ત્વાદિ ગુણોનુ ભોક્તા છે [ગી ૧૩-૧૪]

જેમ તપ્ત થયેના લોખડના ગોળામા અગ્નિ અદ્ તથા મહાગ વ્યાપ્ત થઈને રહે છે, જેમ મુનળું તેના નરૂંડપ આબૂરણોની અદર તથા અહાર વ્યાપ્ત થઈને રહે છે, તેમ અહ્ય તેના કાર્ત્ત્વ સર્વ જૂનોની અદર તથા મહાગ વ્યાપ્ત થઈને રહે છે

અહ્ય આકાશના જેવુ સૂક્ષ્મ, નિરવયવ તથા રૂપાદિક ગુણોથી રહિત હોવાથી વિવેકવૈરાગ્યાદિ રહિત પુરુષોથી ન જાણી શકાય એવુ છે અહ્ય અશુદ્ધ અત કરણવાળાને અત્યત દૂર છે, એટલે કે અશુદ્ધ અત કરણવાળા કરોડો જન્મે પણ તેને જાણી શકના નથી શુદ્ધ અત કરણવાળાને અહ્ય અત્યત સમીપ છે, એટલે કે શુદ્ધ અત કરણવાળા પુરુષો અહ્યને આત્મારૂપે સાક્ષાત્ અનુભવે છે [ગી ૧૩-૧૫]

જેમ સર્વવ્યાપી આકાશ એક હોના છતા ઘટ, મઠ વગેરે ઉપાધિઓના સમઘથી ભિન્ન પ્રતીત થાય છે તેમ અહ્ય એક હોના છતા દેવ, મનુષ્ય, પશુ વગેરે ઉપાધિઓના સમઘથી ભિન્ન પ્રતીત થાય છે અહ્ય જગતના સ્થિતિકાળમા અધિષ્ઠાનરૂપે સર્વજૂનોને ધારણ કરનાર, પ્રલયકાળમા સર્વનો નાશ કરનાર, તથા ઉત્પત્તિકાળમા સર્વને ઉત્પન્ન કરનાર છે [ગી ૧૩-૧૬]

અહ્ય સૂર્ય ચંદ્રાદિક જાણ પ્રકાશોનુ તથા મન, બુદ્ધિ વગેરે અતરના પ્રકાશોનુ પણ પ્રકાશક છે અહ્ય અજ્ઞાનથી પર [ભિન્ન] છે અહ્ય જ્ઞાનરૂપ, જ્ઞેયરૂપ, ગી ૪

અમાનિ-વાદિ જ્ઞાનનાં સાધનોથી પામવા યોગ્ય તથા મર્વના હૃદયમાં [શુદ્ધિમાં] વિશેષરૂપે રહેલું છે [ગી. ૧૭-૧૭].

“ય એનમેવં વિદુરમૃતાસ્તે મવન્તિ । [શ્લો. ૭-૨૦] જે પુરૂષો આ બ્રહ્મને ઉપરોક્ત પ્રકારે સાક્ષાત્ જાણે છે, તેઓ મરણરહિત થાય છે.”

ઈશ્વર

શુદ્ધ અત્યગુણપ્રધાન પ્રકૃતિ માયા કહેવાય છે. મલિન સત્ત્વગુણપ્રધાન પ્રકૃતિ અવિદ્યા [અજ્ઞાન] કહેવાય છે માયાક્રય ઉપાધિવાળા યવાથી બ્રહ્મ [આત્મા] ઈશ્વર કહેવાય છે; અને અવિદ્યાક્રય ઉપાધિવાળા યવાથી બ્રહ્મ [આત્મા] શુદ્ધ કહેવાય છે.

ઈશ્વર માયાનો નિયામક, સર્વશક્તિમાન, સર્વજ્ઞ તથા સ્વતંત્ર છે. શુદ્ધ અવિદ્યાને વશ વર્તનાર હોવાથી નિયમ્ય, અસ્પૃશ્યતાવાળો, અસ્પૃશ્ય તથા પરતંત્ર છે. ઈશ્વર માયાનો આશ્રય કરીને સત્પુરૂષોના ચક્ષુષ્ય માટે, દુષ્ટોનો નાશ કરવા માટે તથા ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરવા માટે યુગેયુગે દેહ ધારણ કરે છે, અને શુદ્ધ તેના કર્મોનુસાર દેવ, મનુષ્ય કે પશુ વગેરે દેહને પ્રાપ્ત થઈ જા સારમાં જન્મણ કરે છે.

ઈશ્વર જ સર્વ કર્મોનુ ક્ષણ આપનાર છે [ગી. ૯-૩૪; પ્ર. મુ. ૩-૨-૩૮]. ઇન્દ્રાદિ દેવો કર્મક્ષણ આપવા સ્વતંત્ર નથી [કેશવ ગી. ૭-૨૨]. ઇન્દ્રાદિ દેવોની આરાધના કરનારા અકામ ઉપાસકો પણ ઈશ્વરે નિર્મોણ કરેલાં ક્ષણે જ પ્રાપ્ત થાય છે [ગી. ૭-૨૨].

સર્વના હૃદયમાં અત્યર્થમીરૂપે ગહેલા ઈશ્વર સર્વ પ્રાણીઓને તેમના પૂર્વસંસ્કાર રૂપ સ્વભાવ પ્રમાણે શુભાશુભ કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થવાની પ્રેરણા આપે છે [ગી. ૧૮-૬૧]. પ્રાણીમાત્ર તેના સ્વભાવ પ્રમાણે ચેષ્ટા કરે છે [ગી. ૩-૩૩]; પરંતુ ઈશ્વર કોઈ પણ મનુષ્યને શુભ કે અશુભ કર્મ કરવાની દરજ્જા પાડતો નથી.

સ્વભાવજનિત પ્રેરણાનો પરાભવ કરવા પુરુષ સર્વદા તથા સર્વથા સ્વતંત્ર છે [ગી. ૩૪].

માયા

પિંડ તથા બ્રહ્માંડમાં વિસ્તાર પામેલી, નિર્વિકાર, એકરસ, અદ્વિતીય પરબ્રહ્મમાં, આકાશમાં નીલવર્ણની પેઠે આભાસરૂપે રહેલી, નિર્વિકાર બ્રહ્મમાં સાક્ષીમંબંધે કરીતે કલ્પેલી, જળને આશ્રયે રહેલા શેવાળની પેઠે આત્મારૂપ દેવને આશ્રયે રહી તેને ઠાંકનારી, અનંતકોટિ શ્રેણીને જન્મ-મરણરૂપી દુઃખપ્રવાહમાં જોડનારી,

પરબ્રહ્મની સ્વાભાવિક શક્તિરૂપ આ ત્રિગુણમયી માયા, દુઃખે કરીને નિવૃત્ત કરી શકાય એવી, અસૌક્યિકી તથા અદ્ભુત છે.

માયા સત્ તથા અસત્થી વિવક્ષણુ એટલે કે અનિર્વચનીય છે [શંકર વિ. ચૂ. ૧૧૦]. માયા પરબ્રહ્મના એક અંશમાત્રમાં જ કલ્પેલી છે [પંચદશી ૨-૫૪].

"અવતિષ્ઠનાટીયસી માયા । દુર્ઘટ કાર્ય કર્તુ એ માયાનો સ્વભાવ છે." માયા બ્રહ્મનું નિર્વિકારીપણું નાશ કર્યા વિના ઈશ્વર, શુદ્ધ તથા જગતને સૃષ્ટે છે. માયાને લીધે જ બ્રહ્મમાં ઈશ્વર, શુદ્ધ તથા જગતનો બેદ પ્રતીત થાય છે. માયાની સ્વતઃ સત્તા નથી, પરબ્રહ્મની સત્તાથી જ તેની સત્તા છે.

જેમ સૂર્યના પ્રકાશથી ઉત્પન્ન થયેલી છાયા સૂર્યમાં રહેલી નથી, તેમ માયાના કાર્યરૂપ સર્વજ્ઞો બ્રહ્મમાં રિયન નથી. માયાને લીધે સર્વ જ્ઞાતિસમુદાય બ્રહ્મમાં કલ્પાયેલા છે, પરંતુ એ કલ્પનાના અભાવમાં 'આ સર્વ બ્રહ્મ જ છે' [ગી. ૯-૫-૬].

માયા અનાદિ છે [બ્રહ્મ. સૂ. ૨-૧-૩૩-૩૫], અને તેથી માયા તથા માયાના કાર્યરૂપ જગત, શુદ્ધ, કર્મ વગેરેનો આરંભ જાણી કે કદંપી શકાનો નથી.

બ્રહ્મના અધ્યક્ષપણાથી [અભીપમાત્રથી] પ્રવૃત્ત થયેલી માયા સ્થાવર-જંગમ જ્ઞાનોને ઉત્પન્ન કરે છે [ગી. ૯-૧૦]; પરંતુ બ્રહ્મ [આત્મા] કર્તા કે કારયિતા નથી.

જેમ પુરુષના સંબંધ વિના સ્ત્રી પ્રજા ઉત્પન્ન કરી શકતી નથી, તથા સ્ત્રીના સંબંધ વિનાનો પુરુષ પણ પ્રજા ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી; તેમ ચૈતન્યની [બ્રહ્મની] છાયાનો આશ્રય કર્યા વિના એકલી માયા [પ્રકૃતિ] મહત્ત્વ વગેરે તત્ત્વોને ઉત્પન્ન કરી શકતી નથી; તથા પુરુષ [બ્રહ્મ] પણ યોગમાયાનો આશ્રય કર્યા વિના એકલો રહીને મહત્ત્વ વગેરેને ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી. પ્રકૃતિ [માયા] તથા પુરુષ એકબીજાનો આશ્રય કરીને જ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે.

જેમ પાણીના સાંનિધ્યથી બીજમાં અંકુર ફૂટી તેમાંથી વૃક્ષ થાય છે, તેમ બ્રહ્મના સાંનિધ્યમાત્રથી પ્રકૃતિમાં મહત્ત્વ વગેરે અંકુરિત થઈ, આ સંસારવૃક્ષ [જગત] ઉત્પન્ન થાય છે આ પ્રકારે બ્રહ્મ [ચૈતન્ય] સમસ્ત જગતના ઉપાદાન તથા નિમિત્ત કારણરૂપ હોવા છતાં કૂટસ્થ, અસંગ તથા નિષ્ક્રિય છે.

માયાના કાર્યરૂપ સર્વજ્ઞો ક્ષરપુરુષ કહેવાય છે, સર્વજ્ઞોની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ માયા [મૂલપ્રકૃતિ] અક્ષરપુરુષ કહેવાય છે, [શા. ભા., મંડુ. ગી. ૧૫-૧૬],

અને આ ક્ષરપુરુષ તથા અક્ષરપુરુષ બન્નેથી લિપ્ત તથા તે બન્ને ઉપાધિઓને પ્રકાશ કરનારો ઉત્તમ પુરુષ પરમાત્મા [પુરુષોત્તમપુરુષ-બ્રહ્મ] કહેવાય છે [ગી. ૧૫-૧૭-૧૮].

માયા અત્યંત દુગ્ધર છે. માયાથી મોહ પામેલા જીવો આત્મવશપને યથાવત્ બદલતા નથી; પરંતુ જેઓ સર્વાત્મભાવે ભગવાનનું શરણ લે છે, તેઓ આ માયાને તરી બળ છે [ગી ૭-૧૪]

સૃષ્ટિનું સ્વરૂપ

સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિશે પાંડિતોએ વિવિધ પ્રકારની દર્શનાઓ કરી છે. બૌદ્ધ શૂન્યને, નૈયાયિકો પરમાણુને, મીમાંસકો અદૃષ્ટને, સામ્યશાકો પ્રકૃતિને, યોગીઓ હિરણ્યગર્ભને, પશ્ચિમવાદીઓ ઈશ્વરને, તથા વેદાંતીઓ માયોપાધિક બ્રહ્મને જગતનું કારણ કહે છે.

કેટલાક કહે છે કે, સૃષ્ટિ સ્વપ્ન જેવી છે, કેટલાક કહે છે કે, પ્રભુ સાચા સકલપણા હોવાથી તેની ઇચ્છામાત્ર જ સૃષ્ટિ છે. કાળનું ચિંતન કરનાર કાળથી બૂતોની ઉત્પત્તિ માને છે. કેટલાક કહે છે કે, જીવના ભોગ માટે સૃષ્ટિ છે અને કેટલાક કહે છે કે ઈશ્વરની ક્રીડા માટે સૃષ્ટિ છે.

પરમાર્થદષ્ટિથી વિચારતાં બ્રહ્મનો માયારૂપ સ્વભાવ જ સૃષ્ટિ છે [મા. ઉ. ૧-૭૬] જેમ ઉષ્ણતા અગ્નિનો સ્વભાવ છે, તેમ વિશ્વરૂપે વિવર્ત પામવું એ પરબ્રહ્મનો સ્વભાવ છે. જેમ રત્નજુમાં સર્પનો, મૃગજળમાં જળનો, તથા સીપમાં રૂપાનો ભાસ થાય છે, તેમ બ્રહ્મમાં આ સૃષ્ટિ અનંત સ્વરૂપે ભાસમાન થાય છે. સૃષ્ટિ બ્રહ્મનો વિકાર [modification] નહિ, પરંતુ વિવર્ત [Apparent modification] છે.

“સૃષ્ટિર્નામ વ્રહ્મરૂપે સન્નિવદાનંદવસ્તુનિ અમ્યુક્તેનાદિવત્સર્વં” નામરૂપપ્રધારણ્મુ [શકર વાક્યસુધા. ૧૪] જળમાં ફીણની પેઠે બ્રહ્મરૂપ સમ્યક્દાનંદ વસ્તુમાં સર્વ નામરૂપનો વિસ્તાર જ સૃષ્ટિ છે.”

પરમાર્થદષ્ટિથી આ જગત ઉત્પન્ન થયું જ નથી, બ્રહ્મ જ જગતરૂપે ભાસે છે. જગતનો કોઈ સમયે પ્રવય થતો નથી તથા ઉદય થતો નથી. જેમ જળપણું જળરૂપ જ છે, ચલન વાયુરૂપ જ છે, તેમ બ્રહ્માંડ બ્રહ્મરૂપ જ છે. બ્રહ્મ જ પોતાના સ્વરૂપમાં જગતરૂપે જ પ્રતીત થાય છે [યો. વા. ઉ. પ્ર. ૧૧-૧૮-૨૦].

બ્રહ્મ સર્વશક્તિવાળું છે. કાર્યપણું, કારણપણું, એકપણું, અનેકપણું, આદિપણું તથા અંતપણું વગેરે શક્તિઓ બ્રહ્મમાં દેખાય છે, પરંતુ જે શક્તિઓ છે, તે પણ બ્રહ્મ જ છે [યો. વા. રિથ. પ્ર. ૩૯-૨-૩].

સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિષે વ્યવહારદષ્ટિ

વ્યવહારદષ્ટિથી માયોપાધિક બ્રહ્મ [ઈશ્વર] જગતનું અભિન્ન નિમિત્ત તથા ઉપાદાન કારણ છે [યુ. સૂ. ૯-૪-૨૩].

જેમ કરોળિયો તંતુઓ સુજે છે, જેમ પૃથ્વીમાંથી વનસ્પતિઓ ઉત્પન્ન થાય છે, જેમ પુરુષના શરીરમાંથી કેશ, નખ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ બ્રહ્મમાંથી ચરાચર જગત ઉત્પન્ન થાય છે [મુ. ઉ. ૧-૭; ગી. ૭-૬].

મૂલપ્રકૃતિ પોતાના આકાશાદિ કાર્યની અપેક્ષાથી મહાન હોવાથી મહત્ કહેવાય છે, અને સર્વ કાર્યોની વૃદ્ધિનું કારણ હોવાથી અથવા બ્રહ્મની ઉપાધિ હોવાથી બ્રહ્મ કહેવાય છે [શંકરાનંદ, મધુ. ગી. ૧૪-૩]. આ મૂલપ્રકૃતિ બ્રહ્મનું ગર્ભાધાન કરવાનું સ્થાન છે.

આ મૂલપ્રકૃતિરૂપ યોનિમાં 'ઘઙ્ઘુ સ્યાં પ્રજાયેય । [હા. ઉ. ૬-૨-૩]' 'હું બહુ થાઉં' એ પ્રકારના પરબ્રહ્મ મૂકેલા સંકલ્પરૂપ ગર્ભમાંથી પ્રથમ દિરણ્ય-ગર્ભ તથા દિરણ્યગર્ભમાંથી સર્વ સ્થાવરજંગમરૂપ ભૂતસમુદાય ઉત્પન્ન થાય છે [ગી. ૧૪-૩].

દેવ, ગંધર્વ, યક્ષ, રાક્ષસ, મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, મૃગ વગેરે યોનિઓમાં જે જે પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે એટલે કે જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ તથા ઉદ્ભિન્નજ ઇત્યાદિક બેદવડે નાના પ્રકારના આકારવાળાં જે જે પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તે સર્વની આ મૂલપ્રકૃતિ માતારૂપ તથા બ્રહ્મ બીજપ્રદાતા પિતારૂપ છે [ગી. ૧૪-૪].

બ્રહ્મના દિવસનો આરંભ થતાં એટલે કે બ્રહ્માના પ્રબોધકાળે સર્વ સ્થાવર જંગમ ભૂતો અવ્યક્તમાંથી [બ્રહ્મની સુષુપ્તિ અવસ્થામાંથી] વ્યક્ત થાય છે, તથા બ્રહ્માની રાત્રિનો આરંભ થતાં સર્વ ભૂતસમુદાય પુનઃ અવ્યક્તમાં તેમનાં કર્મોસહિત લય પામે છે [ગી. ૮-૧૮].

જે સ્થાવરજંગમ ભૂતસમુદાય પૂર્વ કલ્પમાં હતો તે જ ભૂતસમુદાય તેમના કર્મોનુસાર ઉત્તર ઉત્તર કલ્પમાં વ્યક્ત થાય છે; પરંતુ કલ્પ કલ્પમાં અન્ય અન્ય નવીન ભૂતસમુદાય ઉત્પન્ન થતો નથી. આ ભૂતસમુદાય ઉત્પન્ન થઈ થઈને,

અવિદ્યા, કામ તથા કર્મથી પરતંત્ર થઈ, બ્રહ્માની રાત્રિ પડતાં લય પામે છે, તથા બ્રહ્માનો દિવસ જાગતા કર્મોનુસાર વ્યક્ત થાય છે. આ પ્રકારે સર્વજૂતો જન્મ-મૃત્યુના [વ્યક્તાવ્યક્તના] પ્રવાહથી કદાપિ મુક્ત થતાં નથી [ગી. ૮-૧૯]. આ પ્રમાણે અજ્ઞાની જીવો સંસારરૂપ ઘટમાળમાં નિરંતર લગ્યા દરે છે, અને કદી પણ વિશ્રાંતિ પામતા નથી.

શ્રુતિ પણ કહે છે કે, ‘સર્વ, ચદ્ર, પૃથ્વી, અંતરિક્ષ, સ્વર્ગ પ્રત્યાદિક આ સર્વ જગત જેથી ગીતે પૂર્વ કલ્પમાં હતું તેવી જ રીતે ઉત્તર ઉત્તર કલ્પમાં પરમેશ્વર રચે છે’ [ઋગ્ ૧૦-૧૯૦-૩]

બ્રહ્મદેવે ઉત્પન્ન કરેલા એ જૂનસમુદાયને પૂર્વસૃષ્ટિમાં જે જે કર્મો રેણે કર્યા હોય છે, તે તે કર્મો તેને પુનઃ પ્રાપ્ત થાય છે. જે પ્રાણી પૂર્વકલ્પમાં હિ સક હોય છે, તે પુનઃ નવી સૃષ્ટિમાં પણ હિ સક થાય છે તેમ જ જે પ્રાણી પૂર્વસૃષ્ટિમાં મદ્દુ સ્વભાવવાળું હોય કૂર હોય, ધર્મી હોય, અધર્મી હોય, સત્યભાષી હોય, કે મિથ્યાભાષી હોય, તે સર્વને પૂર્વકર્મના સરકારને લીધે નવી સૃષ્ટિમાં પણ તે તે સ્વભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે, તથા તેવું કર્મ કરવાની રુચિ થાય છે [શાં. ૫ ૨૩૨-૧૬-૧૭].

જે સર્વજૂતોએ કરેલા શુભાશુભ કર્મો પ્રત્યક્ષાએ નાશ પામે તો “કૃતવિપ્રણાશ = કરેલા શુભાશુભ કર્મોના ફળ ન મળવાનો તથા સૃષ્ટિના આરંભકાલે જટજામ્યાગમ = પૂર્વે ન કરેલા કર્મોના ફળ મળવાનો દોષ આવે,” તથા સમદષ્ટિરૂપ ઈશ્વર વિષે વિપ્રમદષ્ટિના આગ્રેષ્ણનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય.

પરંતુ ઈશ્વર વિષે વિપ્રમના સંભવતી નથી [અ. સૂ. ૨-૧-૩૪], કારણકે ઈશ્વર પૂર્વકર્મોનુસાર પૂર્વવત્ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન [વ્યક્ત] કરે છે. સર્વજૂતો પૂર્વકર્મોનુસાર વિવિધ સ્વરૂપે વ્યક્ત થાય છે. આ અસાધારણ કર્મબીજને લીધે કોઈ ધનવાન, કોઈ નિર્ધન, કોઈ સુખી, કોઈ દુઃખી, કોઈ વિદ્વાન, કોઈ મૂર્ખ, કોઈ દેવાદિ જાંચ યોનિને, કોઈ અનુપ્યાદિ મધ્યમ યોનિને તથા કોઈ પશુપક્ષી વગેરે અધમ યોનિને કે જ્ઞાતિ સ્થાવર ભાવને પ્રાપ્ત થઈ વ્યક્ત થાય છે.

શુદ્ધિ, જ્ઞાન, અસમોહ, સત્ય, દમ, શમ, મુખ, દુઃખ, ઉત્પત્તિ, સત્તા, ભય, અભય, અહિંસા, સમતા, સતોષ, તપ, દાન, યજ્ઞ તથા અપયજ્ઞ વગેરે ભાવો [ગી. ૧૦-૪-૫] તેમ જ કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, દંભ, અદંત્ય વગેરે ભાવો [શંકરાનંદ ગી. ૧૦-૪-૫] સર્વ પ્રાણીઓને તેમના પૂર્વકર્મોનુસાર પ્રાપ્ત થાય છે [શાં. ભા. ગી. ૧૦-૪-૫ તથા વિવેચન].

“પ્રાણી પોતાના કર્મવડે ઉત્પન્ન થાય છે, અને કર્મવડે જ નાશ પામે છે, તેમ જ સુખ, દુઃખ, ભય તથા કલ્યાણ પણ કર્મવડે જ પામે છે. ઈશ્વર કર્મને અધીન છે. ઈશ્વર કર્મ પ્રમાણે જ ફળ આપે છે. ઈશ્વરને કંઈ પણ સ્વતઃ આપવાની સત્તા નથી. મનુષ્ય કર્મવડે જ ઊંચા નીચા દેહને પામે છે, અને કર્મવડે જ તેનો ભાગ કરે છે. માટે કર્મ જ શત્રુ, મિત્ર, ઉદ્ધાસીન, ગુરુ અથવા ઈશ્વર છે [ભાગ. ૧૦-૨૪, ૧૬-૧૭].

જીવનું સ્વરૂપ

“કૂટસ્થે કતિપતા વુદ્ધિસ્તત્ર ચિત્પ્રતિવિવકે । પ્રાણાનાં ધારણાઝીવઃ સસારેણ સ વુજ્યતે । [પંચદશી ૬-૨૩] કૂટસ્થમાં કલ્પેશી જે બુદ્ધિ તેમાં એટલે કે તે બુદ્ધિમાં [અંતઃકલ્પમાં] ચૈતન્યનું જે પ્રતિબિંબ પડે છે તે પ્રાણને ધારણ કરવાથી જીવ કહેવાય છે; અને તે જીવ સસાર સાથે જોડાય છે-કર્માનુસાર જન્મમરણાદિ સુખદુઃખને ભોગવે છે.”

પરબ્રહ્મનો જ માયાવડે કલ્પિત થયેલો અસ સનાતન જીવરૂપ છે [શા. ભા. ગી. ૧૫-૧]. અવિદ્યારૂપ ઉપાધિને લીધે બ્રહ્મ જ જીવ છે [શ કરાનંદ ગી. ૧૫-૭].

આ જીવ પ્રકૃતિ વિષે રહેલાં મન તથા પાંચ યાનેન્દ્રિયોને જાગ્રત તથા સ્વપ્નના ભોગો ભોગવવા આકર્ષણ કરે છે; અને જ્યારે પહેલા શરીરમાંથી નીકળી બીજા શરીરને પામે છે, ત્યારે મનસહિત ઇન્દ્રિયોને સાથે લઈ જાય છે [ગી ૧૫-૭].

વ્યઘ્નિ જીવ ઉત્પન્ન થયા પછી કર્મને લીધે વિચિત્રતાને પામે છે જીવના વાસનાને [કર્મને] લીધે જુદા જુદા આકાર થાય છે. કોઈ જીવ સંકલ્પથી સ્થાવરતાને તથા કોઈ જીવ જંગમતાને પામે છે કોઈ દેવ, મધર્વાદિ દેહને પ્રાપ્ત થાય છે, તથા કોઈ મનુષ્ય, ગણેશ, પિશાચ કે પશુપક્ષી આદિના દેહને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ શુભાશુભ કર્મથી જંગમ [ભોક્તાનાં સ્થાન] તથા ભોગ્ય ભુવનો વારંવાર ઉત્પન્ન થાય છે [વિસ્તારપૂર્વક ત્રિવેચન માટે જુઓ-યો. વા. ઉ પ્ર. ૬૪].

જીવ-બ્રહ્મની એકતા [અભેદતા]

“સત્યં જ્ઞાનમનન્તં યદ્ વ્રજ્ય તદ્વસ્તુ તસ્ય તત્ । દૈશ્વર્યત્વં ચ જીવત્વ-મુપાધિદ્વયકલ્પિતમ્ ॥ [પંચદશી ૨-૩૭] જે સત્ય, જ્ઞાન તથા અનંત છે તે બ્રહ્મ છે, અને તે જ વસ્તુ પારમાર્થિક છે. તે બ્રહ્મનું ઈશ્વરપણું તથા જીવપણું એ બે [કિન્નકિન્ન] પ્રકારની ઉપાધિઓથી કલ્પિત છે,” માયારૂપ ઉપાધિવાળું થવાથી બ્રહ્મ

“ઈન્દ્રિય” કહેવાય છે તથા અરિચાર્ય ઉપાધિવાળુ થવાથી “જીવ” કહેવાય છે, પરંતુ ઈન્દ્રિયપણું તથા જીવપણું પાગમાર્થિક નથી.

“ન હિ સત્યસ્ય નાનાત્વમ્ । [ભાગ. ૧૨-૪-૨૦] પગમાર્થભૂત સત્યમાં [બ્રહ્મતા] નાનાત્વ [બેદ-અનેકપણ] નથી” આ જીવ તથા બ્રહ્મને બેદ જેનેવામાં આવે છે, તે ઘટાકાલ અને મહાકાલના બેદ જેવો છે આ બેદ આકાશમાં નહેવા સૂર્ય અને પાણીમાં નહેવા સૂર્યના પ્રતિબિંબના બેદ જેવો છે, તથા તે બ્રહ્મ તથા અંદર નહેવા પ્રાણવાયુના બેદ જેવો છે

ઘટાકાલ પર્વિન્નિહત છે અને મહાકાલ અપર્વિન્નિહત છે તોપણ ન બને વચ્ચે ઉપાધિ સિવાય કશો બેદ નથી, તેમ જીવ પર્વિન્નિહત છે અને બ્રહ્મ અપર્વિન્નિહત છે, તે વચ્ચે પણ ઉપાધિ સિવાય કશો બેદ નથી પાણીમાં નહેલો સૂર્ય ન પાદિક વિદ્યાગવાળો છે અને આકાશમાં નહેલો સૂર્ય ન પાદિક વિદ્યાથી નિહત છે, તેમ છતાં તે બને વચ્ચે અંશબેદ નથી, તેમ જીવ વિદ્યારવાળો છે અને બ્રહ્મ વિદ્યાગ્રહિત છે, તોપણ તે બને વચ્ચે બેદ નથી વળી બ્રહ્માના વાયુના અને પ્રાણવાયુની ક્રિયાઓ ભિન્નભિન્ન છે, તોપણ તે બને વચ્ચે જેમ બેદ નથી, તેમ જીવની સન્નિવવા બાદિક ક્રિયાઓ છે, અને બ્રહ્મની મન્નવા બાદિક ક્રિયાઓ છે, તોપણ તે બનેગા બેદ નથી.

મોક્ષ

“નોક્ષો હિ ચેત્તો વિમલઃ સમ્યક્જ્ઞાનવિવોચિત્તમ્ । [વર્ગિયમુનિ] સમ્યક્ જ્ઞાનથી પ્રભુદ્ધ થયેલુ શુદ્ધ ચિત્ત એ જ મોક્ષ છે”. અથવા અજ્ઞાનરૂપી હૃદયપ્રચિતો નાશ, અથવા આધ્યાત્મિકાર્થ સર્વ કુ ખોની નિર્જાતિ અને પન્માનદગ્ધરૂપ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ, અથવા આત્મવિષયે જ ચિદ્રૂપ આત્માવડે રતિ, તૃપ્તિ તથા તુષ્ટિનો અનુભવ કરવો [ગી ૩-૧૭ ગી ૨-૫૫], અથવા વિષયોનું તેના રસસંહિત ચાત પામવું [ગી ૨-૫૮] ઇત્યાદિરૂપ પૃથ્થુ અવસ્થાને કર્મયોગ, ધ્યાનયોગ કે સામ્યયોગવડે પ્રાપ્ત થવું [ગી ૧૨-૨૪] તે મોક્ષ કહેવાય છે.

“एषोऽस्य परमाऽगतिर्येषाऽस्य परमा सम्यग्देवोऽस्य परमो लोक एषोऽस्य परम मानन्द । [બુ ઉ ૪-૨-૨૨] એ આ વિજ્ઞાનમય [બ્રહ્મવેત્તા] પુરુષની સર્વોત્તમાવસ્થા પરમગતિ છે, એ એની પન્મ [ઉત્કૃષ્ટ] મપતિ [વિશ્રુતિ] છે, એ જ એનો [કોઈ કર્મહાન પ્રાપ્ત નહિ, પગતુ સ્વાભાવિક] પન્મ [ઉત્કૃષ્ટ] લોક છે, અને એ જ એનો પન્મ [નિત્ય—નિર્નિશ્ચય] આનંદ છે [ચા. ભા બુ ઉ]

આ પૂર્ણસ્થિતિને ગીતાશાસ્ત્ર બ્રાહ્મી સ્થિતિ [ગી. ૨-૭૨], બ્રહ્મનિર્વાણ [ગી. ૫-૨૫], નિર્વાણરૂપ પરમચીતિ [ગી. ૬-૧૫], પરમગતિ [ગી. ૮-૧૩], પરમાત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ [ગી. ૧૪-૨], નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ [ગી. ૧૮-૪૬], જ્ઞાનનિષ્ઠા [ગી. ૧૮-૫૦] વગેરે પ્રકારે વર્ણવે છે; તથા આ પૂર્ણસ્થિતિને પ્રાપ્ત કરનાર પુરુષને સ્થિતપ્રજ્ઞ, ભક્ત તથા ત્રિશુષ્ણાતીત કહે છે.

તસ્ય કાર્યં ન વિચિતે । [ગી. ૩-૧૭] આ ગ્રંથિનિને પ્રાપ્ત કરનાર બ્રહ્મ-વેદાને કોઈ પણ કર્તવ્ય રહેતું નથી. તેને સાધ્યના અભાવે સાધનનું કોઈ પણ પ્રયોજન નથી; અને સર્વથા વર્તમાનોડપિ ન મ મૂયોડામજાયતે । [ગી. ૧૩-૨૩] તે બ્રહ્મવેદા પુરુષ શાસ્ત્રપિહિત કે નિર્ગિદ્ધ ક્રમો કરવા છતાં, ફરીથી આ સંસારમાં જન્મ પામતો નથી; કારણકે જેમ અગ્નિથી ગેડાયેલાં બીજ ફરી જીગતાં નથી; તેમ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિથી નિર્બીજ થયેલાં તેનાં સચ્ચિન કે ક્રિયમાણ ક્રમો તેનો નવો દેહ ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ થતાં નથી [શા. ભા. ગી. ૧૩-૨૩].

આ પૂર્ણત્વને પ્રાપ્ત કરનાર બ્રહ્મવેદા લોકમમદ માટે જીવન જીવતો, જીવ-મુક્તિનો આનંદ અનુભવતો, ભોગથી પ્રાગ્બધક્રમો ક્ષય પામતાં આ રમૂજદેહનો ત્યાગ કરી, વિદેહમુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે.”

“તેયાં ન પુનરાવૃત્તિઃ । [બુ. ઉ. ૬-૨-૧૫, બ. સુ. ૪-૪-૨૨] તેમની આ સંસારમાં પુનરાવૃત્તિ નથી.”

મોક્ષના બે મહાન શત્રુઓ

સ્વભાવ અને કામ એ બે મોક્ષના મહાન શત્રુઓ છે. સ્વભાવ તથા કામ પુરુષને પ્રમાદ [કર્તવ્યની વિસ્મૃતિ] કે પાપમાં [નિર્ગિદ્ધ કર્મ કે કામ્યકર્મમાં] પ્રવૃત્ત કરી મોક્ષમાર્ગથી શ્રષ્ટ કરે છે.

સ્વભાવ

પૂર્વ જન્મમાં કરેલાં કર્મ, અકર્મ, જ્ઞાન, ઇચ્છા વગેરેના જે સંસ્કાર આ જન્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તે “સ્વભાવ” કહેવાય છે [શા. ભા. વગેરે ગી. ૩-૩૩]. જ્ઞાની તથા અજ્ઞાની વાચુને અનુસરતા ઘાસના તણખાનાં પેડે પોતાના સ્વભાવને અનુસાર વર્તન કરે છે [ગી. ૩-૩૩; ગી. ૧૮-૬૦] સ્વભાવને વશ થઈ જાની લોકસમૂહમાં, યોગશ્રષ્ટ યોગાભ્યાસમાં [ગી. ૬-૪૪] કર્મનિષ્ઠ કર્મચરણમાં તથા પાપી પાપાચમ્બુમાં પ્રવૃત્ત થાય છે [ગી. ૮-૧૬].

ભક્ત અર્જુન જેવા દૈવી સંપત્તિ સંપાદન કરીને જન્મેલા ધર્મનિષ્ઠ પુરુષોનો સ્વભાવ મોક્ષને અનુકૂળ હોય છે, પરંતુ દંભદર્પાદિ આત્મરી સંપત્તિ સંપાદન કરીને જન્મેલા અસખ્ય પુરુષોનો સ્વભાવ સ્વાભાવિક રીતે મોક્ષને અતિકૂળ હોય છે; અને તેથી મોક્ષની કામનાથી સ્વધર્મપંચાયણ રહેવાની ઇચ્છાવાળા આત્મુક જીવોને ક્ષણેક્ષણે સ્વભાવનો પગભવ કંવો આવરયક છે.

સ્વભાવને વશ કરવાનો ઉપાય

‘રાગદ્વેષને વશ થઈ કાર્ષણ્ય કર્મ કરવા પ્રવૃત્ત ન થવું’ એ સ્વભાવને વશ કરવાનો એકમાત્ર ઉપાય છે [શા. ભા. ગી. ૩-૩૪]. આ રાગદ્વેષ જ અનુભવના મોક્ષને રોકનારા, મોક્ષમર્ગમાં વિઘ્ન કરનારા, તથા પાપમાર્ગે ધમડી જનારા ચોર જેવા મહાન શત્રુઓ છે.

જ્યારે રાગદ્વેષ વશ થાય છે, ‘તદા શાસ્ત્રદષ્ટિરેવ પુરુષો અર્ચત ન પ્રવૃત્તિવશઃ’ [શા. ભા. ગી. ૨-૨૪] ત્યારે પુરુષ શાસ્ત્રદષ્ટિને પ્રાપ્ત થાય છે, અને સ્વભાવને વશ રહેતો નથી.”

સ્વભાવ પૂર્વજન્મનો પુરુષાર્થ છે. રાગદ્વેષને વશ કરવા પ્રવૃત્ત થવું એ વર્તમાન જન્મનો જન્મમાન પુરુષાર્થ છે. જો આ જન્મમાન [વર્તમાન જન્મનો] પુરુષાર્થ અળવાન હોય તો તે સ્વભાવનો પગભવ કરે છે [વસિષ્ઠમુનિ]. રાગદ્વેષને વશ કરનાર પુરુષ જ સ્વભાવવિજયી થઈ કૃતાર્થ થાય છે.

“અતો રાગદ્વેષો નિગમ્ય ચક્રાશાસ્ત્ર ઘટેત । [હં પૈ ભા. ગી. ૩-૨૪] માટે મુશ્કેલીએ રાગદ્વેષને વશ કરી, શાસ્ત્રની આજ્ઞા અપામે વર્તવું.” [વિગ્નાઃ પૂર્વક વિવેચન માટે જુઓ ગી. ૩-૨૩; ગી. ૨-૩૪].

કામનું સ્વરૂપ

“કામ ! જાનામ તે મૂલ સદ્ભવાઝ્ઞાયસે કિલ । સ કદંપ [વિપયતું ચિંતવન] કામનું મૂળ છે [શા. પ. ૧૭૭-૨૫].” સ કદંપ વાસનામૂલક છે [શંકરાનંદ. ગી. ૨-૫૫], તેથી વિપયો વિષે ભોગ્યત્વવાસના કામની ઉત્પત્તિનું મૂળ છે.

વિપયોતું / ચિંતવન કરના પુરુષને વિપયોમાં આસક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. આ વિષયવિષયક આસક્તિની વિષાકદશા કે જે દશાને પ્રાપ્ત થયા પછી પુરુષ વિષય-ભોગ ભોગવ્યા વિના થોભી ચક્રતો નથી, તથા વિષયભોગ ભોગવવા માટે બહેરો, આંધળો તથા ઉન્નત જેવો થાય છે, તે કામ છે [રા. ભા., કેશવ ગી. ૨-૬૨-૬૩].

કામીને વિષયપ્રાપ્તિ [વિષયભોગ] સિવાય બીજું સર્વ નીરસ લાગે છે. કામી પોતાની વિષયવાસના તૃપ્ત કરવામાં જરા પણ વિલંબ કે પ્રતિબંધ સહન કરી શકતો નથી. વિષયને પ્રાપ્ત થવામાં મનુષ્યકૃત વિલંબ કે પ્રતિબંધ થતા આ કામ જ ક્રોધરૂપે પાનિષ્ઠામ પામે છે.

કામ રત્નેશુભી ઉત્પન્ન થયેલો છે [ગી. ૩-૩૭] અથવા કામ રત્નેશુભી ઉત્પન્ન કરનારો છે; કારણકે ઉત્પન્ન થયેલો આ કામ જ રત્નેશુભીને પ્રકટ કરી, પુરુષને કર્મમાં પ્રવૃત્ત કરે છે [શા. ભા. ગી. ૩-૨૭]

કામ અગ્નિની પેઠે ભોગથી કદાપિ તૃપ્તિ પામતો નથી, તથા મહાપાપી છે [ગી. ૩-૩૭] કામથી પ્રેરિત થયેલો પુરુષ અનેક પ્રકારના પાપકર્મો કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે. કામક્રોધથી વિવેકશૂન્ય થયેલો પુરુષ માતા, પિતા, ગુરુ, બ્રાહ્મણ કે ગાયનેા વધ કરતા પણ ખરાબ થાય છે.

જેમ ધુમાડાથી અગ્નિ ઢાકાયેલો રહે છે, દર્પણ મેલથી ઢાકાયેલું રહે છે, તથા ગર્ભ ઓગ્રથી ઢાકાયેલો રહે છે, તેમ આ કામ વડે જ્ઞાન ઢાકાયેલું રહે છે [ગી. ૩-૩૮]. ઇન્દ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિ કામનાં અધિષ્ઠાન [રહેઠાણ] છે, આ કામ ઇન્દ્રિયાદિના આશ્રય કરી, વિવેકબુદ્ધિને આશ્રય કરી [ઢાંકી દર્ધ], દેહાભિમાની પુરુષને વિવિધ પ્રકારે મોહ પમાડે છે [ગી. ૩-૪૦].

કામ દુર્લભ છે, કાળજી તે જળ વિના કુઝાવે છે, અગ્નિ વિના બાળે છે, શસ્ત્ર વિના પ્રહાર કરે છે, પાશ વિના બાંધે છે, દેહ, ઇન્દ્રિયાદિમા ઓતપ્રોત થઈ ને રહે છે, તથા શોધ કરવા છતાં જડતો નથી.

“સ હિ સદસ્યઃ પ્રયોગિતોઽપિ ન નિર્વર્તે । [નીલકંઠ ગી. ૩-૩૭] એ કામ શાસ્ત્ર કે ગુરુના ઉપદેશથી હઝારો વખત સમજાવ્યા છતાં નિવૃત્ત થતો નથી નાચ વૈરી દાનસાધ્ય । [નીલકંઠ] એ કામરૂપી વૈરી દાનવડે જીતી શકાતો નથી, નાપિ સામમેદસાધ્ય । [નીલકંઠ] એ કામ સામ કે બેદથી પણ પરાભવ પામતો નથી, અત્તો હન્ત્યો મિતુ । [નીલકંઠ] માટે એ કામરૂપી શત્રુ હણી નાખવા યોગ્ય છે.”

કામને જીતવાનો ઉપાય

મુમુક્ષુએ ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખી એગ્રે કે શબ્દાદિ વિષયોથી નિવૃત્ત કરી, જ્ઞાનવિજ્ઞાનનો નાશ કરનારા તથા પાપોના [અનર્થોના] મૂળમૂત આ કામનો પરાભવ કરી, સ્વધર્મપરાયણ રહી તેનો નાશ કરવા પ્રવૃત્ત થવું.

પરંતુ આ કામથી દાસત્વ મહન થતું નથી. ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ તથા મત્સર રૂપો તેની પ્રવળ, ઉગ્ર તથા પ્રચંડ સતતિ અને વિપયોરૂપી બસ ખ્ય સંસ્કારી ચોદ્ધાઓની મદદથી આ કામ અકર્મ્ય, નિયમ, ધૈર્ય, ધર્મ, સદાચાર, સ્વાધ્યાય, વ્રત, નૃપ, તપ, યોગ, જ્ઞાન વગેરે વિવેકની સમગ્ર મેનના પરાભવ કરી, પોતાના અધિષ્ઠાન [રેગણ] પર એવે કે ઇન્દ્રિયો, મન તથા શુદ્ધિ પર પોતાની સત્તા પાછી જમાવવા સનત પ્રયત્ન કરે છે.

ભગવાન ચિત્તને મોહિર્નતી [ભાગ ૮-૧૦], બ્રહ્માને પુત્રીધા [ભાગ ૩-૩૧-૩૬], નહુપને ઇન્દ્રાણીથી, ચંદ્રને ગદ્ધિણીથી, વિશ્વામિત્રને મેનકાથી તથા અનેક તપગ્રી, યોગી તથા ઋષિમનિઓને કામાધ બનાવી આ કામે અનિદા કર્યા છે તેમ જ દક્ષ પ્રજાપતિ વગેરેને કોવથી, દુર્યોધન વગેરેને લોભથી, ગવણ વગેરેને મદથી, તથા કૈટ્યો વગેરેને મત્સરથી આ કામે વિવેચન્ય બનાવ્યા છે, તે પ્રમિદ છે.

કામ ક્રોધ, લોભ મોહ મદ તથા મત્સર જ્ઞાનીના જ્ઞાનમા, માધુના ભેખમા તથા શૂદ્રરથની શૂદ્રસ્થાઈમા નર્મકામે તથા મર્મકામે ધૂમ ધનાવનારા જ છે શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પુનાણ ઇતિહાસ તથા સદળ સાઓના નિષ્ણાતો પણ આ કામથી પરાભન પામેના છે.

“કો જગ કામ નવાવ ન જોહી। [તુનસી ગ ચ મા ઉ ૬૮-૪] આ જગતમા કામે કોને નચા ચો નચા? આ કામના કીર્તિસ્ત ભોથી મનુષ્યના હૃદયો ખીચાખીચ ભરાઈ ગયેલા છે અને બાહુ જોટની જગ્યા પણ હવે ખાલી નહેલી જણાતી નથી.

કામની અમયોદ શક્તિ તથા શસ્ત્રોનો ખ્દાસ કરી, મુમુક્ષુ કેવળ ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહથી સંતોષ ન માનવો, કારણકે વિપયભોગસ્વરૂપે નિયમન કરેલો આ કામ, સંકલ્પરૂપે નિગ્રહીરમા તથા કારણશરીરમા રહે છે, પરંતુ નાશ પામતો નથી.

શેષ રહેના અગ્નિ, શેગ કે ઋણના પેડે, આ સંકલ્પરૂપે શેર નેવો કામ પુન પુન વૃદ્ધિ પામ્યા કરે છે ધર્મ, ધ્યાન કે યોગમા નહેવા સહેજ પણ પ્રમાદ જાણુપ કે દોષનો આશ્રય કરી, સંકલ્પરૂપે રહેલો આ કામ ફરીને પોતાનું પ્રચંડ તથા ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરી ઇન્દ્રિયો, મન તથા શુદ્ધિરૂપી પોતાના ગેદાણુ પર પોતાની સત્તા પાછી જમાવી, યોગીને ઐયોમાર્ગથી બાધ કરે છે, તેથી ઇન્દ્રિયો તથા મનનો નિમદ કર્યો પત્રી, આત્મસાક્ષાત્કાર ચાલ ત્યા સુધી, સાધક યોગીએ આ કામરૂપી યત્રથી આવધ રહી, સર્વદા સંસ્કારાનુમધાન નાખવું આવરણ હ [ગી ૮-૪૩]

આ પાપી કામ પોતાની હાર પચાવી શકે નથી. તે પોતાનાં વિજેતા ઇન્દ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિથી લિંગશરીરનો કદો દુરમન છે. તેથી જ્ઞાનાભિમા નાથ પામવાની અંતિમ ક્ષણે આ કામ પોતાના રહેણાથને [લિંગશરીરને] સળગાવી મૂકે છે, અને પોતાની સાથે પોતાના વિજેતા-લિંગશરીરનો પણ નાશ કરે છે.

શ્રુતિસ્મૃતિઓ કામના નાશને મનોનાથ, લિંગશરીરનો નાથ, આત્મજ્ઞાન, બ્રાહ્મી સ્થિતિ, શુભ-મુક્તિ, જ્ઞાનનિષ્ઠા વગેરે નામે વર્ણવે છે [મુક્તિ-ઉપનિષદ]. કામનો નાથ એ જ બ્રહ્મનિર્વાણ છે. કામનો નાથ કરી શુભ શિવ બને છે.

કામ, મન, અવિદ્યા, અજ્ઞાન એ વસ્તુતાએ પર્ચાય શબ્દો છે. એ સર્વનું મૂળ અહમ્-મમનું સ્ફુરણમાત્ર જ છે, અને એ સર્વની શાંતિ તે જ મોક્ષ છે.

મોક્ષનાં સાધનો

ભગવદ્ગીતામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કમયોગ, ભક્તિયોગ, જ્ઞાનયોગ, સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણો, ભક્તનાં લક્ષણો, ત્રિગુણાતીતનાં લક્ષણો, અમાનિત્વાદિ જ્ઞાનના સાધનો, અભય વગેરે દૈવી ગુણો, યજ્ઞદાનાદિ કર્મો વગેરે પ્રકારે નામસ્મરણથી નિર્વિકલ્પ-સમાધિ પર્વતનાં સમસ્ત શ્રુતિસ્મૃતિવિહિત મોક્ષસાધનોનો સમાવેશ કર્યો છે. પોતાના અધિકારને અનુરૂપ સાધનનું બ્રહ્મભક્તિપૂર્વક અનુષ્ઠાન કરનાર પુરુષ કમશઃ ઉચ્ચ ભૂમિકાને યોગ્ય થઈ, ચિત્તશુદ્ધિ, જ્ઞાન તથા મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે.

ઉપરોક્ત મોક્ષસાધનો પૈકી કેટલાક પ્રધાન મોક્ષસાધનોના સ્વરૂપનું હું અત્રે સંક્ષેપમાં નિરૂપણ કરીશ.

જ્ઞાનયોગ [સાંખ્યયોગ]

“શુદ્ધાત્મતત્ત્વવિજ્ઞાનં સાઙ્ગ્યમિત્યભિષીયતે। [ભગવાન વેદવ્યાસ]. શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરવો તે સાંખ્ય [આત્મજ્ઞાન] કહેવાય છે.” ભગવદ્ગીતામાં ગી. ૨-૧૧ થી આરંભી ગી. ૨-૩૦ સુધી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે જે પરમાર્થ આત્મતત્ત્વનું નિરૂપણ કર્યું છે, તે સાંખ્ય છે. આ સાંખ્યવિષયક બુદ્ધિ અર્થાત્ આત્માને જન્મ્યાદિ છ વિકારોથી રહિત અકર્તા, અલોકતા પ્રકારે સાક્ષાત્ અનુભવ કરવો તે સાંખ્યબુદ્ધિ કહેવાય છે [શા. ભા. ગી. ૨-૧૦], અને આ સાંખ્યબુદ્ધિને પ્રાપ્ત કરનાર યોગી સાંખ્યયોગી [સ્થિતપ્રજ્ઞ-શુભ-મુક્ત] કહેવાય છે.

“જ્ઞાનમેવ યોગઃ જ્ઞાનયોગઃ। [શા. ભા., મધુ. ૩-૩] આ યોગમાં જ્ઞાન જ યોગરૂપ છે.” એટલે કે યોગી પુરુષ જ્ઞાનથી યુક્ત થઈ, જ્ઞાનદ્વારા બ્રહ્મયોગને એટલે કે બ્રહ્મ સાથે અબેદ ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તે જ્ઞાનયોગ [સાંખ્યયોગ-જ્ઞાનનિષ્ઠા] કહેવાય છે.

સામ્યશુદ્ધિ [ચિત્તપ્રજ્ઞા] યોગશુદ્ધિનું [વિવેકશુદ્ધિનું-કર્મનિષ્ઠાનું] ફળ છે.

કર્મયોગ

૬૨

કેવલમોક્ષરાયમ્, તત્રાપિ 'કૈશ્વરો મે તુષ્યતુ' इति सक्त त्यक्त्वा [१॥ ७॥
ગી ૨-૪૮] કેવળ ઈશ્વરાર્થે, "તેમા પણ ઈશ્વર આગ પ- પ્રમત્ત થાઓ" એવી ઈશ્વરને પણ અતુષ્ટ કરવાની ઇતમનાનો ત્યાગ કરી," કર્તૃત્વ, અગ તથા ફક્તના ત્યાગપૂર્વક વિહિત કર્મના [અધર્મના] અનુષ્ઠાનથી અત કંચુને શુદ્ધ કરી, શુદ્ધ [નિર્વિપરી-એકાગ્ર] અત કંચુ નિમે આત્મતત્ત્વનો આઘાતકાર કર્યો;

અધવા

પ્રકૃતિના ગુણો કે ઈશ્વરના કર્તૃત્વ આરોપિત કરી, કર્મ કે ફળમાં આસક્તિનો ત્યાગ કરી, સાધનદશામા ચિત્તશુદ્ધિ માટે તથા આશ્વસ્ત મા લોકમ મદ માટે જીવન જીવી, દેહત્યાગ પછી વિદેહમુખિને પ્રાપ્ત થવું, એ કર્મયોગનો માર્ગ છે.

'કર્મનિષ્ઠાયા જ્ઞાનનિષ્ઠાપ્રાપ્તિરેતુન્વેન પુરુષાર્થેતુન્વ્યં ન સ્વાતન્ત્ર્યેણ। [શા ૭૧ ૩-૩-૪] કર્મનિષ્ઠા જ્ઞાનનિષ્ઠાની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ હોવાથી મોક્ષરૂપી પુરુષાર્થનું કાન્ચુ છે, પરંતુ મોક્ષપ્રાપ્તિમા સ્વતન્ત્ર કાન્ચુ નથી "

"જ્ઞાનનિષ્ઠૈવ જાત્માદલોકમાવનમ। કર્મનિષ્ઠા તસ્યા નિષ્વાદિરા। [૨૧ ૭૧ ૩-૧] આત્મસાક્ષાત્કારનું એકમાત્ર સાધન જ્ઞાનનિષ્ઠા જ છે. કર્મનિષ્ઠા તો જ્ઞાનનિષ્ઠાના ઉત્પત્તિના કારણરૂપ છે "

અધિકારી પુરુષના શુદ્ધ અત કંચુવાળા તથા અશુદ્ધ અત કંચુવાળા એવા બે ભેદ છે શુદ્ધ અત કંચુવાળા અધિકારી પુરુષ માટે જાનયોગ છે; અને અશુદ્ધ અત કંચુવાળા અધિકારી પુરુષ માટે કર્મયોગ છે જ્ઞાનયોગમા જ્ઞાનથી ક્ષુભ્ત થઈ, અધિકારી પુરુષ બ્રહ્મ સાથે જોડાય છે, માટે જ્ઞાન જ યોગરૂપ છે, કર્મયોગમાં અધિકારી પુરુષ નિષ્કામ કર્મવડે ચિત્તશુદ્ધિ સાથે જોડાય છે, તેથી નિષ્કામ કર્મ જ યોગરૂપ છે [મધુ, શ્રીધર વગેરે ગી ૩-૩].

અશુદ્ધ અત કંચુવાળો હોવાથી ભક્ત અર્જુન કર્મયોગનો જ અધિકારી હતો [ગી. ૨-૪૮], તેથી કામ, ક્રોધ, લોભ વગેરે આમુરી અપતિવાળાં, અશુદ્ધ અત કંચુવાળા અનુષ્ઠો શીઘ્ર સુખ, ચિત્તશુદ્ધિ તથા મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય તે હેતુથી, ભગવાને ભક્ત અર્જુનને નિમિત્ત કરી " સુગદુ છે સમે જુવા લામાલામૌ જમાજયૌ। [ગી ૨-૩૦], યોગસ્થઃ કુરુ કર્માણિ સંગ ત્વજ્ઞવા ધનજય। [ગી ૨-૪૮], મયિ સર્વાણિ કર્માણિ સંન્યસ્યાધ્યાત્મચેતસા। ગી. ૩-૩૦]

સામ્યબુદ્ધિ [ચિત્તપ્રજ્ઞા] યોગબુદ્ધિનુ [વિવેકબુદ્ધિનુ-ધર્મનિષ્ઠાનુ] ૬૧ છે
કર્મયોગ ૬૧

કેવલમોશ્વરાયમ, તથાપિ 'કૈશ્વરો મે તુષ્યતુ' इति मन्त्रं त्यक्त्वा [શા ભા. ગી ૨-૪૮] કેવળ ઈશ્વરચે, "તેમા પણ ઈશ્વર ભાગ પ- પ્રસન્ન થાયો" એવી ઈશ્વરને પણ અતુષ્ટ કાવાની દાખનાનો ત્યાગ કરી," કૃત્ય, મગ તથા કૃતના ત્યાગપૂર્વક વિદિત કર્મના [સ્વધર્મના] અનુધાનથી અત મગ્યને તુદ કરી, તુદ [નિર્વિપયો-એકાગ્ર] અત ક-ણ રિયે આત્મતરનો આદારકા- વ્યો;

અથવા

પ્રકૃતિના ગુણો કે ઈશ્વરના કૃત્ય આરોપિત કરી, કર્મ કે કૃપા આસક્તિનો ત્યાગ કરી, આધનદયામા ચિત્તશુદ્ધિ માટે તથા આત્મ-દા મા યોગ્ય મદ માટે જીવન જીવી, દેહત્યાગ પછી નિરોધમિત્તે પ્રાપ્ત થનુ, એ કર્મયોગનો માર્ગ છે 'કર્મનિષ્ઠાયા જ્ઞાનનિષ્ઠાપ્રાપ્તિરેતુ-ચેન પુરુષાર્થેતુ-ર ન જ્ઞાત-વેગ [શા ભા ૩-૩-૪] કર્મનિષ્ઠા જ્ઞાનનિષ્ઠાની પ્રાપ્તિના માનવરૂપ દેવાથી મોહાથી પુરુષાર્થનુ કાણુ કે, પરંતુ મોક્ષપ્રાપ્તિમા રતનત્ર કાણુ નથી"

"જ્ઞાનનિષ્ઠેષ આત્માલોચમાઘનમ। કર્મનિષ્ઠા તસ્યા નિષ્વાદિરા। [શા ભા. ૩-૧] આત્મસાક્ષાત્કારનુ એ-માન અધન જ્ઞાનનિષ્ઠા ન છે કર્મનિષ્ઠા તો જ્ઞાનનિષ્ઠાનો ઉત્પત્તિના કારણરૂપ છે"

અધિનારી પુરુષના તુદ અત ક-ણનાળા તથા અશુદ્ધ અત ક-ણનાળા નેના બે બેદ છે તુદ અત ક-ણવાળા અધિકારી પુરુષ માટે જ્ઞાનભાગ છે, અને અશુદ્ધ અત ક-ણનાળા અધિકારી પુરુષ માટે કર્મયોગ છે જ્ઞાનયોગમા જ્ઞાનથી મુક્ત થઈ, અધિકારી પુરુષ બદલ સાથે જોડાય છે, માટે જ્ઞાન ન યોગરૂપ છે, કર્મયોગમા અધિકારી પુરુષ નિષ્કામ કર્મવડે ચિત્તશુદ્ધિ આવે જોડાય છે, તેથી નિષ્કામ કર્મ ન યોગરૂપ છે [મધુ, શ્રીધર વગેરે ગી ૩-૩]

અશુદ્ધ અત ક-ણવાળો હોનાથી ભક્ત અર્જુન કર્મયોગનો ન અધિકારી હતો [ગી ૨-૪૮], તેથી કામ, ક્રોધ, લોભ વગેરે આત્મની અપત્તિનાળા, અશુદ્ધ અત ક-ણવાળા અનુષ્ઠો શીઘ્ર સુખ, ચિત્તશુદ્ધિ તથા મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય તે દેતુથી, ભગવાને ભક્ત અર્જુનને નિમિત્ત કરી "સુગદુલ્લે મમે વૃન્વા લાભાભૌ જયાજયૌ। [ગી ૨-૩૦], યોગસ્ય કુરુ કર્માણિ સગ ત્યજ્ત્વા ઘનજય। [ગી ૨-૪૮], મયિ સર્વાણિ કર્માણિ સન્યસ્યાધ્યાત્મચેતસા। ગી. ૩-૩૦]

આ ચાર સાધનોમા યમનિયમાદિ તથા શમદમાદિ સર્વ સાધનોના સમાવેશ થાય છે યમનિયમાદિ તથા શમદમાદિ સાધનસ પત્ર પુરુષ જ ઉપરોક્ત સાધનોના અનુષ્ઠાનથી ભગવાનના અનુગ્રહને યોગ્ય થઈ ભક્તિને [અનન્ય ભક્તિને-પરાભક્તિને] તથા મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે.

ભક્તિમાર્ગના આચાર્યોના સિદ્ધાંતો

ભક્તિમાર્ગના આચાર્યો પ્રતિપાદન કરે છે કે

(૧) ભક્તિ ભગવાન તરવાનો મહજ ઉપાય છે, માટે નિષિદ્ધ ધર્મો [બ્યાહાર-વિહારનો] સર્વથા ત્યાગ કરી, શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે શ્રવણ, કીર્તન સ્મરણ, સ્વધર્મપરાયણતા ઇત્યાદિ પ્રકારે ભગવાનની આરાધના કરવી, અથવા માતા, પિતા, બધુ, પતિ, પુત્ર, સખા કે મેવક ભાવે ભગવાનની તથા ભગવાનના સ્વરૂપભૂત સર્વ ભૂતોની સેવા કરવી

(૨) મુમુક્ષુએ પોતાના દોષોનું [પાપોનું] અનુસંધાન ન કરવું કારણકે જેમ ગાય પોતાના તુગ્ધતા જન્મેના વસના દોષને [મળમૂત્રાદિકને] સ્નેહથી આટી જાય છે, તેમ ભક્તવત્સલ ભગવાન ભક્તના દોષોને આગી જાય છે

(૩) સાધનના બળથી એટલે કે પુરુષાર્થથી નહિ, પરંતુ કેવળ ભગવાનના અનુગ્રહથી જ ભગવાનના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર વકેષ છે, માટે અત્યંત દીન થઈ, પોતાના અધિકારને અનુરૂપ ભક્તિના સાધનનું નિત્ય શ્રદ્ધાપૂર્વક અનુષ્ઠાન કરવું.

ભક્તિનું કૃણ

ભક્તિ જ તત્ત્વજ્ઞાનનું માધન છે [ગી ૧૮-૫૫] તથા ભક્તિ જ તે જ્ઞાનનું પરમ રૂપ છે [ના ભ મૂ ૩૦ ભાગ ૧-૭-૧૦] ભક્તિનું મિશ્ર માહાત્મ્ય તો એ છે કે, તે ભગવાનને અનન્ય જોવો બનાવે છે [વિદ્યભ મી ૯-૨૯] જેવા ભગવાન ભક્તિથી વશ થાય છે, તેના યોગ, જ્ઞાન કે તપથી પણ વશ થતા નથી [ભાગ ૧૦-૯-૧૯]

ભક્તિનો આનંદ અચર્યનીય છે જ્યારે ભક્તિ ગાઢ થાય છે, ત્યારે રસરૂપ એ રસનો સ્વાદ શ કરે જાણે, કે જાણે શુદ્ધજોગી કે કાઈ એક જાણે જાણે નરમ્મથો જોગી કે

જેમ અગ્નિથી તપાવેતુ મોતુ પોતાના બદરનો મેલ ત્યજે છે, તેમ ભક્તિથી પુરુષ અવિદ્યા, કામ તથા કર્મરૂપી મેનનો ત્યાગ કરી, સિંગણનોથી મુક્ત થઈ, બ્રહ્મરૂપ થાય છે [ભાગ ૧૧-૧૪-૨૫] જેમ અગ્નિમા કાલસા તેની કાળાશ સહિત નાશ પામે છે, તેમ ભક્તિરૂપી અગ્નિમા અનંત જન્મેના પાપો તેની વાસનાઓ સહિત નાશ પામે છે.

ભક્તિથી મનુષ્ય નિરિક્ક કર્મ કરતો અટકે છે, આથી આધ્યાત્મિક જીવન સુધરે છે. ભક્તિ મનુષ્યના શુભકર્મમા પ્રેરે છે, શુભકર્મથી શુભવાસના વૃદ્ધિ પામે છે, અને તેથી ઐદિક તથા પાન્ડૈકિક જીવન સુધરે છે ભક્તિથી તિતિક્ષા [સહનશક્તિ] વૃદ્ધિ પામે છે, અને તેથી દુખનો કુમર આવી પડવા છતાં હૃદય નિશ્ચય રહે છે. ભગ્ત દુખોને ભગવાનની ઇચ્છા જાણી હસતો હસતો સદન કરે છે, આથી ભક્ત સુખદુઃખાન્નિ દ્વંદ્વોની પ્રાપ્તિમા નિર્ગત શાંતિ અનુભવે છે.

ભક્તિ માટે સર્વનો અધિકાર

અહિંસા, સત્ય વગેરે સામાન્ય ધર્મની પેઠે ભક્તિ માટે ચાહાન વગેરે સર્વનો અધિકાર છે [ના ભ સૂ. ૭૮] ભક્તિ માટે જ્ઞાન, વિદ્યા, કુળ, ધન કે ધંધા વગેરેનો ભેદ [પ્રતિનિધ] નથી [ના ભ સૂ. ૭૨]

ચાહાન, યનન તથા બાજન અધમ જાતિમા જન્મેલા પણ ભક્તિથી શુદ્ધ થાય છે [ભાગ ૨-૪-૧૮, ભાગ ૧૧-૧૪-૨૧]

ભક્તિવડે મૈત્રેયી, ગાંધી, ચૂડાલા તથા મહાલક્ષ્મી જેવી જ્ઞાનનિષ્ઠ, ગોપીઓ જેવી અલજ્ઞ, શમ્ભુ જેવી શદ્ધ જાતિની તથા પૂતના જેવી પાપી સ્ત્રીઓ પરમ ગતિને પામી છે, એટલું જ નહિ પરંતુ ચૂડાલાએ પોતાના પતિ શિષ્યિષ્વજને તથા મહાલક્ષ્મીએ પોતાના પતિ કુવલયાશ્વને તાપી છે. તેમ જ સમાધિ, તુલાધાર, નંદ વગેરે વૈશ્યો, વિદુર, સજય વગેરે શૂદ્રો, ગુહ, જટાશુ, મન્જેન્દ્ર વગેરે પાપયોનિમા જન્મેલા પણ ધર્મ ગતિને પામ્યા છે

ભક્તિનાં સાધનો

(૧) શરણાગતિ એટલે કે ભગવાનના ઉપદેશનુ અદ્વાભક્તિપૂર્વક અનુસરણ [ગી. ૩-૩૦-૩૧], (૨) ક્રિયામાત્રનુ ભગવાનને સમર્પણ [ગી. ૯-૨૭], (૩) ભગવાનનું સતત સ્મરણ-કીર્તન [ગી. ૧૦-૬-૧૦] તથા (૪) ભગવાનનો અનુગ્રહ [ગી. ૧૦-૧૧] એ ભગવાને ભગવદ્ગીતામા પ્રતિપાદન કરેલાં ભક્તિનાં ચાર પ્રધાન સાધનો છે

આ ચાર સાધનોમા યમનિયમાદિ તથા યમદમાદિ સર્વ સાધનોનો સમાવેશ થાય છે. યમનિયમાદિ તથા યમદમાદિ સાધનસ પત્ર પુરુષ જ ઉપરોક્ત સાધનોના અનુષ્ઠાનથી ભગવાનના અનુગ્રહને યોગ્ય થઈ ભક્તિને [અનન્ય ભક્તિને-પરાભક્તિ ને] તથા મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે.

ભક્તિમાર્ગના આચાર્યોના સિદ્ધાંતો

ભક્તિમાર્ગના આચાર્યો પ્રતિપાદન કરે છે કે

(૧) ભક્તિ ભવસાગર તરવાનો સહજ ઉપાય છે, માટે નિપિદ્ધ ધર્મનો [આહાર-વિહારનો] સર્વથા ત્યાગ કરી, શાસ્ત્રનિધિ પ્રમાણે શ્રવણ, કીર્તન સ્મરણ, સ્વધર્મપરાયણતા ઇત્યાદિ પ્રકારે ભગવાનની આરાધના કરવી, અથવા માતા, પિતા, બાપુ, પતિ, પુત્ર, સખા કે એવક ભાવે ભગવાનની તથા ભગવાનના સ્વરૂપભૂત સર્વ ભૂતોની સેવા કરવી.

(૨) મુમુક્ષુએ પોતાના દોષોનું [પાપોનું] અનુસંધાન ન કરવું કાન્યકે જેમ ગાય પોતાના તુગ્ગતના જન્મેના યત્નના દોષોને [મળમૂરાદિકને] રનેહથી ચાગી જાય છે, તેમ ભક્તવત્સલ ભગવાન ભક્તના દોષોને ચાગી જાય છે.

(૩) સાધનના બળથી એટલે કે પુરુષાર્થથી નહિ, પરંતુ કેરળ ભગવાનના અનુગ્રહથી જ ભગવાનના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર શક્ય છે, માટે અત્યંત દીન ધર્મ, પોતાના અધિકારને અનુરૂપ ભક્તિના સાધનનું નિત્ય શ્રદ્ધાપૂર્વક અનુષ્ઠાન કરવું.

ભક્તિનું રૂપ

ભક્તિ જ તત્ત્વજ્ઞાનનું આધન છે [ગી ૧૮-૫૫], તથા ભક્તિ જ તે જ્ઞાનનું પરમ રૂપ છે [ના. ભ. સૂ. ૩૦, ભાગ ૧-૭-૧૦] ભક્તિનું વિશેષ માહાત્મ્ય તો એ છે કે, તે ભગવાનને અનંત ત્રજેવો બનાવે છે [વદ. ૧ ભ. ગી ૯-૨૯] જેવા ભગવાન ભક્તિથી વશ થાય છે, તેના યોગ, જ્ઞાન કે તપથી પણ વશ થતા નથી [ભાગ ૧૦-૯-૧૯].

ભક્તિનો આનંદ અવર્ણનીય છે જ્યારે ભક્તિ ગાઢ થાય છે, ત્યારે રસરૂપ બને છે. ‘એ રસનો સ્વાદ શ કર જાણે, કે જાણે શુક્રમેગી રે, કાંઈ એક જાણે મજની રે ગોપી, જાણે નરમયો ભોગી રે’

ભક્તિ વિનાશ જીવન વ્યર્થ છે

આ મનુષ્યજન્મ અત્યંત દુર્વલ છે જન્મતા જ જીવ કાળરૂપી સર્પના મુખમા પડેલો છે, પરંતુ જેમ સર્પના મુખમા રહેનો દેહને મૃત્યુની કપના ન

કરતા, મુખમાં જીવંતુઓને ગળેનો આઘો જાય છે, તેમ કાળશ્પી સર્પના મુખમાં પડેલા આસુરો જીવો, મૃત્યુનો એક કાણુ પણ વિચાર ન કરતા, તુચ્છ વિષયમુખ તથા તેના ભોગ માટે ધનાદિ સાધનોનો સંગ્રહ કરવામાં જીવન વ્યતીત કરે છે. લક્ષ્મણશ્પી માયામાં મુખશુદ્ધિવાળા આસુરી જીવોને લક્ષ્મીપતિ એના પરમાત્મા વિષે મુખશુદ્ધિ થતી જ નથી, અને તેથી તેઓ ભગવાનનું શબ્દુ લેતા નથી.

જળ વિનાની નદી, પતિ વિનાની સ્ત્રી, કે ચંદ્ર વિનાના ગત્રિની પેઠે ભક્તિ વિનાનું જીવન ગોલનું નથી દાન વિનાનો વૈભવ, વૈગમ્ય વિનાનો સન્ધ્યાસ, ધર્મ વિનાનો દેહ, તથા ભક્તિ વિનાનું જીવન અર્થ છે

“તસ્માત્ સૈવ પ્રાજ્ઞા મુમુક્ષુભિઃ । [ના ભ. સ્ક. ૩૩] માટે મુમુક્ષુએ તે ભક્તિનું જ શરણુ લેવું ” મુખ, સ પતિ કે સબધી જે કોઈ ભક્તિમાં સદાયરૂપ ન હોય તેનો પતિયાગ કરી વિવેકી પુરુષે બાસ્વાવધ્યામાંથી જ વૈષ્ણવ ધર્મોનું [પોતાના શ્રેયનું] આચરણ કરવું “અન્યથોત્તમકુજ્જન્મક્રિયાકૌશલ્યાદિ વ્યર્થમેવ સ્યાત્ । [કેશવ ગી ૯-૩૪] નહિ તો ઉત્તમ કૃણમાં જન્મ, ક્રિયા-કૌશલ્ય વગેરે સર્વ વ્યર્થ જ છે ”

મોક્ષના પ્રાણરૂપ ત્રણ સાધનો

શ્રદ્ધા, યોગશુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયનિગ્રહ એ ત્રણ સાધનો મોક્ષના પ્રાણરૂપ છે, કારણકે એ ત્રણના સયોગ વિના કર્મ [સાધન] ચિત્તશુદ્ધિ કે મુક્તિના સાધનરૂપ થતું નથી

શ્રદ્ધા વિના કરેલા યજ્ઞ, દાન, તપ, વ્રત, ઉપવાસ, તીર્થસ્નાન, ગુપ્તિ વગેરે અસત્ [નિષ્ફલ] છે, ક્યાં હોવા છતાં ન ક્યાં જોવા જ છે [નીલકંઠ ગી. ૧૭-૨૮] કારણકે શ્રદ્ધા વિના કરેલા કર્મો મરણ પામ્યા પછી પગલોકમાં ફળ આપના નથી, તથા મરણોએ તે નિદેના હોવાથી આ લોકમાં પણ યશસ્વી ફળ આપના નથી [ગી ૧૭-૨૮].

વિહિત કર્મ શ્રદ્ધાપૂર્વક કરવામાં આવ્યું હોય, પરંતુ જો યોગશુદ્ધિનો અભાવ હોય તો કર્મ ચિત્તશુદ્ધિના સાધનરૂપ થતું નથી વળી કર્મ [સાધન] વિષે શ્રદ્ધા તથા યોગશુદ્ધિ હોય, પરંતુ જો ઇન્દ્રિયો વશ ન હોય તો સાધન વિષે નિષ્ઠા સંભવતી નથી અને નિષ્ઠા વિના ચિત્તશુદ્ધિ કે મુક્તિ સિદ્ધ થતી નથી.

“અધ્યાવાત્સમતે જ્ઞાન તત્પર સયતેન્દ્રિય । [ગી. ૪-૩૯] શ્રદ્ધાવાળો, જ્ઞાનના સાધનમાં એકનિષ્ઠાનાજો [શ્રીધર. ગી ૪-૩૯], તથા ઇન્દ્રિયના નિગ્રહવાળો

પુરુષ જ જ્ઞાનને પામે છે.” માટે મુમુક્ષુએ આ ત્રણે સાધનો પ્રયત્નપૂર્વક સંપાદન કરવાં જોઈએ.

શ્રદ્ધા

જે પુરુષને શાસ્ત્ર તથા ગુરુનાં વચનોમાં તથા તેમાં કહેલા ધર્મમાં શ્રદ્ધા હોય છે, તથા જે તેમાં એક નિશ્ચયનાજો હોય છે, તે પુરુષ જ ધર્માત્મા છે, અને તે પુરુષ જ પોતાના ધર્મમાર્ગમાં સ્થિર રહી શ્રેષ્ઠ ગતિને પામે છે [શા. ૫. ૨૬૪-૧૯].

“શ્રદ્ધાવિહીનસ્ય તુ ન પ્રવૃત્તિઃ પ્રવૃત્તિશ્ચ ન સાધ્યવિધિઃ । અથર્થૈવાભિહિતાસ્તુ સર્વે મજ્જન્તિ સંસારમહાસમુદ્રે । [શ્રીય કરાચાર્ય] શાસ્ત્ર તથા ગુરુના ઉપદેશમાં શ્રદ્ધા વિનાના પુરુષની ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી, ધર્મપ્રવૃત્તિ વિના ધ્યેયસિદ્ધિ થતી નથી; સર્વ લોકો અશ્રદ્ધાથી પરાભવ પામેલા છે, અને તેથી આ સંસારરૂપી મહાસાગરમાં ડૂબે છે.”

“અસંશયવર્તો મુક્તિઃ સંશયાવિષ્ટચેતસામ્ । ન મુક્તિર્જન્મજન્માન્તે તસ્માદ્દિશ્વાસ-માણુયાત્ । [મે. ઉ ૨-૧૬] શાસ્ત્ર તથા ગુરુમાં શ્રદ્ધાવાળો જ મુક્તિને પામે છે. શાસ્ત્ર તથા ગુરુના વચનમાં સંશયનાજો પુરુષ જન્મજન્માતરે પણ મોક્ષને પામતો નથી. તેથી ગુરુ અને શાસ્ત્રના વચનો પર વિશ્વાસ રાખવો.”

આ ગીતાશાસ્ત્રનું કેવળ શ્રદ્ધાપૂર્વક અવલુ કરનાર પુરુષ પણ સર્વ પાપોથી મુક્ત થઈ, શુભલોકને પામે છે [ગી. ૧૮-૭૧]; તો પછી અર્થના અનુસંધાનપૂર્વક ગીતાશાસ્ત્રનો પાઠ કરનાર [મધુ. ગી. ૧૮-૭૧] કે ગીતાશાસ્ત્ર ઉપદેશ કરેલા અર્થનું [સાધનનું] શ્રદ્ધાપૂર્વક અનુધ્યાન કરનાર સંસારથી મુક્ત થાય એમાં શું કહેવું ? [ગી. ૩-૩૧; ગી. ૧૩-૨૫].

યોગબુદ્ધિ

ભગવદ્ગીતામાં ચાર પ્રકારની બુદ્ધિનું વર્ણન છે : (૧) આસુરી બુદ્ધિ (૨) કામ્યબુદ્ધિ (૩) યોગબુદ્ધિ અને (૪) સાંખ્યબુદ્ધિ.

કામ, ક્રોધ, વગેરેને વશ થઈ, નિપિદ્ધ કર્મ કે વિપયભોગમાં આસક્તિ એ ‘આસુરી બુદ્ધિ’નું લક્ષણ છે [ગી. ૧૬-૪-૨૧]. સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, સ્વર્ગ વગેરેની કામનાથી યત્નનાદિ કરી કરવા પ્રવૃત્ત થવું એ ‘કામ્યબુદ્ધિ’નું લક્ષણ છે [ગી. ૨-૪૨-૪૪]. આસુરી બુદ્ધિ તથા કામ્યબુદ્ધિનો ત્યાગ કરી, ઈશ્વરાથે ઈશ્વરાપણ્ય-બુદ્ધિથી શ્રદ્ધાપૂર્વક શાસ્ત્રવિદિત કર્મોના અનુધ્યાનવિષયક તત્પરતા એ ‘યોગબુદ્ધિ’નું

લક્ષણ છે [ગી. ૨-૪૮]. યોગશુદ્ધિના ફળરૂપ ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા આત્માનો જન્મ-માદિ ૭ વિકારોમાં રહિત અકલ્પ, અભોક્તા ઇત્યાદિ પ્રકારે સાક્ષાત્ જનુલભ કરનારા સામ્યયોગીને [અહ્મનિષ્ઠને] પ્રાપ્ત થતી શુદ્ધિ ' સામ્યશુદ્ધિ ' કહેવાય છે.

જેમ મળ તથા વિષ વિનાનું જળ જ જીવન માટે ઉપયોગી થાય છે, તેમ આસુરીશુદ્ધિરૂપી મળ તથા દામ્યશુદ્ધિરૂપી વિષ વિનાનું નિષ્કામ કર્મ જ યોગશુદ્ધિ તથા યોગશુદ્ધિના ફળરૂપ સામ્યશુદ્ધિની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ છે.

તાત્પર્ય એ છે કે, જ્યાં સુધી પુરુષ કામક્રોધાદિને વશ થઈ નિષિદ્ધ કર્મ કરતા અટકતો નથી, તથા જ્યાં સુધી તેના ચિત્તમાં આલોક્ય-લોકવિષયક ભોગતૃષ્ણા શાત થતી નથી, ત્યાં સુધી ચિત્તમાં યોગશુદ્ધિનો ઉદય થતો નથી, અને જ્યાં સુધી ચિત્તમાં યોગશુદ્ધિનો ઉદય થતો નથી ત્યાં સુધી મોક્ષમાર્ગનો આરભ જ થતો નથી [ગી. ૨-૪૪].

નિષ્કામ કર્મ યોગશુદ્ધિનું સાધન તથા લક્ષણ છે ' ઈશ્વર જ અમારી પગમ ગતિ છે ' એવા નિશ્ચયવાળો, સિદ્ધિ તથા અસિદ્ધિમાં અભેદભાવ વાળો તથા ઈશ્વરની પ્રાપ્તિમાં જ પર્યાવસાન જામનારી યોગશુદ્ધિ [વ્યવસાયાર્મિદા શુદ્ધિ-વિવેકશુદ્ધિ] અત્યંત દુર્લભ છે [ગી. ૨-૪૧].

મહાભારતના એક પ્રસંગથી યોગશુદ્ધિનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ સમજાશે. વનવાસમાં એક સમયે દ્રૌપદીએ ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને પૂછ્યું - " હે મહારાજ ! આપ માતદિવસ ધર્મનું જ સેવન કરો છો, છતાં આપ બહુઓ સહિત જ મનમાં અનેક પ્રદાનના કષ્ટ સહન કરો છો. રાજા દુર્યોધન વગેરે સર્વદા અધર્મપરામણ્ય હોવા છતાં હનિતાનું પુનઃ રાજ્યવૈભવ ભોગવે છે આપ સર્વ સમર્થ છો. જે આપ વનવાસની પ્રતિજ્ઞાનો ત્યાગ કરી મુક્ત કરો તો આપને અવશ્ય રાજ્ય, વૈભવ, યશ વગેરે પ્રાપ્ત થાય. જે ધર્મના સેવનથી દુઃખ જ ભોગવવું પડે તે ધર્મ શી રીતે કહી શકાય ? "

ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે જવાબ આપ્યો :- " ધર્મ ચરામિ કુશોજિ ન ધર્મફલ કારણાત્ । ધર્મો વાણિજ્યકો હં નો જઘન્યો ધર્મવાદિનામ્ ॥ હે સુદરિ ! હું ધર્મનું ફલદષ્ટિથી સેવન કરતો નથી ધર્મને વ્યાપારરૂપ સમજવો એ હીન તથા ધર્મવેતાઓથી સર્વથા નિહિત છે. "

ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર જેવી ધર્મનિષ્ઠા એ જ યોગશુદ્ધિ છે.

ઇન્દ્રિયનિગ્રહ

ઇન્દ્રિયનિગ્રહ દેવીગુણ [ગી. ૧૬-૧], જ્ઞાનનું અંતઃગ સાધન [ગી. ૪-

૩૬; ગી. ૧૩-૮], તથા સર્વ અનર્થોના મૂળરૂપ કામને વશ કરવાનો ઉપાય છે [ગી. ૩-૪૧].

જેમ જગમાં રહેલી નૌકાને પ્રતિકૂળ વાયુ વિપયમાર્ગે ધસડી જઈ તેનો નાશ કરે છે, તેમ ઇન્દ્રિયો અસંયમી પુરુષની બુદ્ધિને કાઈ વિપયમાં આસક્ત કરી, તેને મોક્ષમાર્ગથી અટકાવે છે [ગી. ૨-૬૭].

જેમ નીચી ઝૂમિમાં વહેતા જગત્પ્રવાહને રોકવામાં ન આવે ત્યાં મુધી તે જગ શેષરૂપે રથજે વાળી થકાનું નથી, તેમ ઇન્દ્રિયોને શબ્દદ્વિ વિપયોથી નિવૃત્ત કર્યા વિના ધર્મનિષ્ઠા કે જ્ઞાનનિષ્ઠા સિદ્ધ થતી નથી.

પ્રત્યાહારથી ઇન્દ્રિયો વશ થાય છે [પા. યો. સૂ. ૨-૫૫]. પ્રત્યાહારના પાંચ પ્રકાર છે — (૧) ઇન્દ્રિયોને વિપયોથી નિવૃત્ત કરવી, (૨) જે જે જુએ તે બધું આત્મા છે, એમ સમજવું, (૩) સર્વ વિપયોથી નિવૃત્ત થવું, (૪) અહાર મર્મસ્થાને માં અનુક્રમે ધારણ કરવી, અને (૫) “ નિત્યવિદિ તત્કર્મફલત્યાગઃ = નિત્ય કરેલાં કર્મોના ફળનો ત્યાગ કરવો ” [શાંતિસ્થ ઉપનિષદ ૧-૮].

આથી સિદ્ધ થાય છે કે, કર્મફલત્યાગ [નિષ્કામ કર્મ] જ યોગબુદ્ધિનું, ઇન્દ્રિયનિગ્રહનું, ચિત્તશુદ્ધિનું તથા જ્ઞાનનું શ્રેષ્ઠ સાધન છે.

મોક્ષના દ્વારરૂપ ત્રણ સાધનો

કામ, ક્રોધ અને લોભ એ ત્રણ નરકનાં દ્વાર છે [ગી. ૧૬-૨૧]. વૈરાગ્ય [કામનો અભાવ], નિતિક્ષા [ક્રોધનો અભાવ] અને સંતોષ [લોભનો અભાવ] એ ત્રણ મોક્ષનાં દ્વાર છે. જેમ કામ, ક્રોધ તથા લોભમાં સર્વ આસુરી ગુણોનો સમાવેશ થાય છે; તેમ વૈરાગ્ય, તિતિક્ષા તથા સંતોષમાં સર્વ દૈવી ગુણોનો સમાવેશ થાય છે.

જેમ કામ, ક્રોધ તથા લોભનો સર્વથા ત્યાગ હિતવાદ છે, તેમ વૈરાગ્ય, તિતિક્ષા અને સંતોષની સિદ્ધિ હિતાવદ છે. વસ્તુતાએ કામ, ક્રોધ તથા લોભનો સર્વથા પરિત્યાગ એ જ વૈરાગ્ય, તિતિક્ષા તથા સંતોષની સિદ્ધિ છે; એ જ ચિત્તશુદ્ધિ છે [ગી. ૨-૫૨], એ જ પરાણકિત છે [ગી. ૧૮-૫૪], એ જ આત્મજ્ઞાનને [આત્મસાક્ષાત્કારને] પ્રાપ્ત થવાની અંતઃકરણની ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થા છે [ગી. ૨-૫૩; ગી. ૧૮-૫૫].

વૈરાગ્ય

“ હ્યઘાતુઘ્રવિકવેપયવિતુષ્ણસ્ય વશીકરસંજ્ઞા વૈરાગ્યમ્ ” [પા. યો. સૂ. ૧-૧૫] ૬૪ [અ લોકના] તથા શ્રુતિસ્મૃતિવિહિન પરલોકના સમસ્ત ભોગો વિશે

સર્વથા તૃપ્ત્યારહિત ચિત્તની 'વશીકા' નામની અવસ્થા વૈરાગ્ય' કહેવાય છે." "તત્પર પુરુષરચાતેર્નુદૈતૃપ્ત્યમ્ । [પા. ચો. સુ. ૧-૧૬] પુરુષના જ્ઞાનથી પ્રકૃતિના ગુણો વિષે એટલે કે પ્રકૃતિના ગુણોના કાર્યરૂપ સ્વરૂપિ સુખો વિષે સર્વથા તૃપ્તિના અભાવ 'વૈરાગ્ય' કહેવાય છે."

શ્રીપુત્રાદિ દષ્ટ ભોગો તથા સ્વર્ગાદિ અદષ્ટ ભોગોનો દોષદષ્ટિવડે ત્યાગ કરી, તૃપ્ત્યારહિત રહુ તે [શા. ભા. ગી. ૬-૩૫], અથવા વિષયોની અનિયતા, જડરૂપતા, તથા દુઃખરૂપતા વિચારીને, તેમના પ્રત્યે વૈરાગ્ય વધારી વિવિધ ચિંતન-રહિત રહુ તે [શ્રીધર, ગી. ૬-૫], અથવા સંસારના ભોગોને મિથ્યા, અનિત્ય તથા દુઃખરૂપ જણી તેમથી ચિત્તવ્રત્તિને સમેટી લેવી તે "વૈરાગ્ય" કહેવાય છે.

'વાસનાનુદયો ભોગ્યે વૈરાગ્યાચર્યાડવધિ । [શ. ક. વિ. ચૂ. ૪૨૪] જ્યારે ભોગ્ય પદાર્થો વિષે વાસનાના ઉદયનો અભાવ થાય, ત્યારે વૈરાગ્યનો અવધિ જાણવો."

વૈરાગ્ય શુદ્ધ અતઃકલ્પુ લક્ષણ [ગી. ૨-૫૭], અને મનના નિમગ્ન [ગી. ૬-૩૫] તથા જ્ઞાનનું આધન છે [ગી. ૧૩-૮]

જેમ તાપથી સુકાયેલા નાદગ્નને અગ્નિ તુલ્ય જ ૨૫ર્થ કરે છે, તેમ વૈરાગ્યથી સુકાયેલા [શુદ્ધ થયેલા] અતઃકલ્પને જ્ઞાનાગ્નિ તુલ્ય જ ૨૫ર્થ કરે છે, અને જેમ સૂર્યનો ઉદય થતા અધઃકાળ નાશ પામે છે, તેમ અતઃકલ્પ વિષે જ્ઞાનદીપ પ્રગટ થતા, આ માયામય સંસારવૃક્ષ આપમેળે નાશ પામે છે. માટે આ સંસારવૃક્ષના અહતા-મનના તથા રાગદ્વેષાદિ વામનારૂપ આ મનુષ્ય-લોકમાં જન્મ જ જીવ જીવેલા મૂળને "અસદ્ગુણત્વેણ છિત્વા । [ગી. ૧૫-૩] સુદૃઢ વૈરાગ્યરૂપ કુદાનથી ડેદીને " [શ. કરાનંદ] તે પરમ વૈશ્ણવપદને મોઢવું [જાણવું]

શ્રવણ તથા નિદિધ્યાસનના પંચિપાકથી ભગવાનના અનુમરને યોગ્ય થઈ, આત્મસાક્ષાત્કારને યોગ્ય થવા માટે નચિરેતા, પરીદિત કે ભક્ત અર્જુન જેવો વૈરાગ્ય આવશ્યક છે [ગી. ૨-૮, ગી. ૧૮-૫૨]

તિતિક્ષા

"સહન સર્વંતુ સ્થાનામપ્રતીકારપૂર્વકમ્ । ચિત્તાવિલાપરહિત સા તિતિક્ષા નિગચતે । [શ. કર. વિ. ચૂ. ૨૪] સર્વ પ્રકારના દુઃખો પ્રતીકાર [ઉપાય], ચિત્તા કે

વિલાપ એટલે કે કોઈને પણ જણાવ્યા વિના સહન કરવાં તે 'તિતિક્ષા' કહેવાય છે."

કોઈ મારે કે તિરસ્કારે કે અપમાને, અગ્નિ વર્ષે કે હિમ વર્ષે, કે તીક્ષ્ણ દુઃખોની પરંપરા આવે છતાં વૃક્ષ, પાપાણુ વગેરેની પેઠે વ્યથા, વિકાર કે વિપાદ પ્રદર્શિત ક્યાં વિના સર્વ સહન કરવું, એ મુમુક્ષુનો ઉત્તમ ધર્મ છે.

પ્રત્યેકની સહનશક્તિ ઉપગતના પ્રતિકૂળ પદાર્થોના સયોગો કે અનુકૂળ પદાર્થોના વિયોગો જ દુઃખરૂપે પામ્યા પામે છે જેમ જેમ તિતિક્ષા [સહનશક્તિ] વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ તેમ પ્રતિકૂળના સયોગથી કે અનુકૂળના વિયોગથી ઓછું ને ઓછું દુઃખ અનુભવમા આવે છે. જેમ સૂર્યનો ઉદય થતા અંધકાર નિવૃત્તિ પામે છે, તેમ તિતિક્ષા સિદ્ધ થતા સર્વ પ્રકારના દુઃખો આપમેળે નિવૃત્તિ પામે છે. તિતિક્ષુને પ્રતિકૂળ [દુઃખ] કે અનુકૂળ [સુખ] જેવું કશું સભવતું જ નથી તિતિક્ષુને અનુકૂળના સયોગથી સુખનો, કે પ્રતિકૂળના સયોગથી દુઃખનો અનુભવ થતો જ નથી. તુરિયા અવસ્થાને પ્રાપ્ત તિતિક્ષુને શખની પેઠે કોઈ પણ પ્રકારના સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વોનો અનુભવ થતો નથી [નીલકંઠ. ગી. ૧૪-૨૪] તિતિક્ષુને પ્રતિકૂળ કે અનુકૂળની ભાવનાનો અભાવ છે.

પ્રાણિમાત્રને પ્રાપ્ત થતા સુખ કે દુઃખને કોઈ પણ મર્યાદા નથી. પ્રારબ્ધરૂપી ધર્મ જ પુણ્ય તથા પાપના ફળરૂપ સુખદુઃખને વહેચી આપે છે, પરંતુ સુખ-દુઃખની પ્રાપ્તિમાં હર્ષ, શોક, ભય, વિપાદ વગેરે ઉત્પન્ન થવામા અજ્ઞાનતાના કાર્યરૂપ અસહિષ્ણુતા જ કારણરૂપ છે. અવિવેકી અનુકૂળની [સુખની] પ્રાપ્તિમા હર્ષને, તથા પ્રતિકૂળની [દુઃખની] પ્રાપ્તિમા વિપાદને પ્રાપ્ત થાય છે. ધીર પુરુષ સુખદુઃખ બંનેમા મમાન રહે છે [ગી. ૨-૧૫].

"सर्वसहनं हि साहस्ये योगे चावश्यकम्. [વલ્લભ ગી. ૨-૧૪] માખ્ય-યોગીને તથા કર્મયોગીને પ્રારબ્ધવશાત્ પ્રાપ્ત થતા દુઃખો સહન કરવાં આવશ્યક છે."

તિતિક્ષા જ્ઞાનીનું લક્ષણ છે [ગી. ૨-૫૬; ગી. ૧૨-૧૩; ગી. ૧૪-૨૪] અને જ્ઞાનનું સાધન છે [ગી. ૧૩-૯]. તિતિક્ષા વિના ધર્મનિષ્ઠા શક્ય નથી; અને ધર્મનિષ્ઠા વિના આત્મનિષ્ઠા શક્ય નથી.

તિતિક્ષા અત્યંત દુર્લભ છે. આ ધર્મપત્ની તિતિક્ષાદેવી [ભાગ ૪-૧-૪૯] ભગવાન શકર વગેરે દેવોને, ભગવાન પરશુરામ વગેરે અવતારી પુરુષોને,

તથા ઋષિ, યુનિ, યાત્રી તથા તપસ્વીઓને સંગોદિત કરી, અધિકારી પુરુષના અભાવે, ભગવાન વિષ્ણુના વક્તૃસ્થળમાં ભૂગુપાદયિદ્વરૂપે પ્રતિષ્ઠા પામેલી છે; અને વિષ્ણુપત્ની [પૃથ્વી] તરીકે ભગવાન દત્તાત્રેય પાસે ગુરુની સંજ્ઞાને પ્રાપ્ત થઈ, સ્વયંએ તિતિક્ષ્ણનો સગન ઉપદેશ આપી રહી છે.

ભગવાન રામની [ધર્મનિદાની] સદ્ધર્મચારિણી, જનક વિદેહીને પુત્રીભાવે પ્રાપ્ત થયેલી, દયારથ જેવા સવનીની પુત્રવધૂ, શ્રીહનુમાન જેવા ચરણાગતિના, શ્રીલક્ષ્મણજી જેવા સ્નેહભક્તિના તથા શ્રીભરતજી જેવા વૈરાગ્યના દેહધારી સ્વરૂપને સદા સર્વદા વંદનીય ભગવતી સીતાદેવી, તિતિક્ષ્ણાનું દેહધારી સ્વરૂપ છે.

“તિતિક્ષ્ણસ્વ મારત્ત । [ગી. ૨-૧૪] ” પ્રારબ્ધવશાત્ પ્રાપ્ત થતાં દુઃખો પ્રસન્ન ચિત્તે [દસનાં દસનાં] સદન કરી સર્વદા સ્વધર્મપરાયણ રહેવું, એ આ ગીતાશાસ્ત્રમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો મનુષ્યમાત્રને શ્રેયને પ્રાપ્ત થવાના સાધનરૂપ પ્રધાન ઉપદેશ છે.

“સ્વધર્મનિષ્ઠાનાત્ પુરુષાર્થઃ પ્રાપ્યતામ્ હિ મગવદુરદેશઃ સર્વજ્ઞાધારણઃ । [મધુ. ગા. ૧] ‘સ્વધર્મ’ના અનુષ્ઠાનથી મોક્ષરૂપી પુરુષાર્થને પ્રાપ્ત કરે’ એ ભગવાનનો ઉપદેશ સર્વ મનુષ્યને એક સરખો લાગ્ય પડે છે.”

સંતોષ

જે પુરુષ ‘યથાકાળે દૈવયોગે આપત્તિ તથા સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે’ એ પ્રકારના યાનથી દૈવેચ્છાથી અન્યત્રાદિ પદાર્થોની પ્રાપ્તિ તથા અપ્રાપ્તિમાં સર્વદા ‘સંતોષ’ રાખે છે; જે સુખ-દુઃખ, માન-અપમાન, શાન્ત-અશાન્તમાં સર્વદા સંતુષ્ટ છે; જે નદિ મેળવેલું મેળવવા તાલાવેલી કરતો નથી, મેળવેલું યથેષ્ટ ભોગવે છે, તથા જેનું આચરણ સર્વદા સૌમ્ય છે [મહોપનિષદ ૪-૩૬-૩૭]; જે અપ્રાપ્ત વસ્તુની ઇચ્છા કરતો નથી, પ્રાપ્ત વસ્તુને અપ્રાપ્ત જેવી લેખે છે, તથા પ્રારબ્ધવશાત્ પ્રાપ્ત થતાં સુખ-દુઃખો ભોગવે છે [યો. વા. સુ. પ્ર. ૧૫-૧૨] તે ‘સંતુષ્ટ’ કહેવાય છે.

શમ, વિચાર, સંતોષ અને સાત્સંગ એ ચાર સંસારસમુદ્ર તરવાનાં ઉપાયો છે. એમાંથી એકનો ચતુર્પૂર્વક આશ્રય લેવો આવશ્યક છે. જો એમોતો એક વશ થાય, તો ચારે પોતાના મેજે વશ થાય છે [મહોપનિષદ ૪-૨-૨; યો. વા. સુ. પ્ર. ૧૬-૧૭-૨૨].

ધર્મનું મૂળ સંતોષ છે, વૈરાગ્ય પ્રાણ છે, અને આત્મદર્શન ધ્યેય છે [શા. પ. ૨૭૦-૩૧].

જેમ પગરખાં પહેરનારને કાંકરા કે કાંટાવાળી ભૂમિમાં પણ સુખ મળે છે, તેમ સંતોષીની સર્વ દિશાઓ સુખમય થાય [ભાગ ૭-૧૫-૧૭].

સંતોષી આધિવ્યાધિથી રહિત સર્ગસુખ અનુભવે છે. એક બાજુ વસંત-ઋતુ, નંદનવન, ચંદ્રમા અને અપ્સરા એ સર્વને રાખીએ, અને બીજી તરફ એક સંતોષીપી અમૃતને રાખીએ તો તે બન્ને સમાન સુખને આપનારા છે. જેમ વસંતઋતુમાં તળાવ પૂર્ણ ભરાઈ જાય છે, તેમ સંતોષવડે અતઃકરણ પૂર્ણ થઈને રહે છે. જ્યાં જેમ વસંતઋતુમાં પ્રકુલ થાય છે, તેમ વિવેકી પુરુષ સંતોષવડે પ્રકુલ થઈ ગલીર, શીતલ, મનોહર તથા કાતિમાન થઈ સારી રીતે પુષ્પિત થયેલા વનનો પેડે બહુ જ શોભે છે [ગો. વા. નિ. પ્ર [૭] ૪૭-૪૮-૪૯]

" સંતોષાદ્યુત્તમઃ સુલભમ્ । [પા. યો. સૂ. ૨-૪૨] સંતોષથી સર્વોત્તમ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે."

મોક્ષનો મુલભ ઉપાય

હાપરના અતમાં દેવર્ષિ નારદે બ્રહ્માને પૂછ્યું :- ' હે ભગવન્ ! સંસાર તરવાનો ઉપાય મને કહો. ' બ્રહ્મા બોલ્યા :- ' કલિયુગમાં સંસારસાગર તરવા માટે શ્રુતિઓનું રહસ્ય હું તને કહું છું, તે શ્રવણ કર. આદિપુરુષ ભગવાન નારાયણના નામોચ્ચારણથી પુરુષ કલિના સર્વ દોષોથી રહિત થાય છે. ઓઢાગ, રામ, કૃષ્ણ, હરિ, ગોવિંદ, નારાયણ વગેરે પગમાત્રાનાં નામોનું સ્મરણ જીવાત્માના અજ્ઞાનરૂપી આવરણનો નાશ કરે છે. આ નામરૂપી મંત્રના સાગ્રત્રણ કરેડ જપ કરનાર, સર્વ પાપોથી મુક્ત થઈ, પરમગતિ પામે છે [કલિસતારણ-ઉપનિષદ].

આ કલિયુગ દોષોનો લંગાર છે પરંતુ તેનો મોટો ગુણ એ છે કે, કલિયુગમાં કેવલ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું કીર્તન કરવાથી જ મનુષ્ય સર્વ સગથી મુક્ત થઈ, પરમ પદને પામે છે [ભાગ. ૧૨-૩-૫૧]

" નામ્નોઽસ્તિ યાવતી શન્તિઃ પાવનિર્હરણે હરે । સ્વપ્ચોઽપિ નરઃ કર્તું સમસ્તાવન્ન કિલ્વિષમ્ ॥ [અનુસ્મૃતિ-૯૯] નામસ્મરણમાં પાપ નાશ કરવાની જેટલી શક્તિ છે, તેટલું પાપ કરવા પાપીમાં પાપી ચાંડાલ પણ સમર્થ નથી."

જેમ ઉજાળા અગ્નિનો સ્વભાવ છે, તેમ પાપના ક્ષયરૂપ ચિત્તશુદ્ધિ નામ-સ્મરણનો સ્વભાવ છે. જેમ અગ્નિ જાણે કે અગ્નણે સ્પર્શ કરનારને બાળે છે; તેમ નામસ્મરણ તેનો મદિમા, બાળનાર કે ન બાળનાર બન્નેને પવિત્ર કરે છે. નામ-

રમરણથી આત્માનું બળ એટલું બધું વધે છે કે, પર્વત જેટલું દુઃખ આવી પડે તે પણ ઉપાસક ગલરાતો નથી, તથા હસતો હસતો સર્વ સહન કરવા સમર્થ થાય છે. નામરમરણથી પ્રાણ શુદ્ધ થાય છે. પ્રાણની શુદ્ધિથી શરીરની આરોગ્યતા તથા મનની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થાય છે, સર્વ વૃદ્ધિ પામે છે, અને પુરુષ ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા આત્મસાક્ષાત્કારને પ્રાપ્ત થઈ, કૃતાર્થ થાય છે.

અન્ય મંત્રોના જપ વિશે વિધિ-નિષેધ છે; પરંતુ નામરમરણ માટે શાસ્ત્રમાં કોઈ વિધિ-નિષેધ નથી. નામરમરણ સર્વકાળે, સર્વસ્થાને, તથા સર્વપરિસ્થિતિમાં કરી શકાય છે.

ભગવાન કહે છે :— “યજ્ઞાનાં જપયજોઽસ્મિ । [ગી. ૧૦-૨૫] અશ્વ-મેધાદિક સર્વ વૈદિક યજ્ઞોમાં હિ સાદિક સર્વ દોષોથી નિહિત હોવાથી આપત્ત શુદ્ધિ કરનાર જપયજ્ઞ હું છું.”

મનુષ્ય પ્રીતિ, ભય કે દ્વેષથી જે જે ભાવનું અંતકાળે રમરણ કરે છે, તે તે ભાવને તે પ્રાપ્ત થાય છે [ગી. ૮-૬]. જે મનુષ્ય અંતકાળે મારું જ રમરણ કરતો દેહ છોડે છે, તે મારા સ્વરૂપને પામે છે [ગી. ૮-૫].

પરંતુ “જન્મ જન્મ મુનિ જતનુ કરાહી । અંત રામ કહિ આયત નાહી ॥ [રા. ૨. કિ. ૬-૨] અનેક જન્મોનાં કરેલાં શુભ કર્મોના પરિપાક વિના અંતકાળે ભગવાન રામની રમૃતિ થતી નથી,” કારણકે મૃત્યુ સમયે સર્વ ઇન્દ્રિયો હોલ પામે છે, મનુષ્ય પરવશ થાય છે, અને તેથી તે મારા રમરણ માટે નવો ઉદ્ધમ કરી શકતો નથી.

“તત્સામર્વેષુ કાલેષુ મામનુસ્મર યુધ્ય ચ । [ગી. ૮-૭]” તેથી મારે વિશે જ છેવટની ભાવના ઉત્પન્ન કરવા માટે, જેમ જળમાં ખોરાક શોષતી કાચબી સર્વકાળે જળાશયને કિનારે મૂકેલાં પોતાનાં ઈંડાંમાં જ ચિત્ત રાખે છે, અથવા જેમ કૃપણ પોતાનું મન સર્વકાળે દ્રવ્યભંડાર વિશે રાખી વ્યવહાર-પરાયણ રહે છે, તેમ તું સર્વેષુ કાલેષુ = આહાર, વિહાર, શયન, આસન વગેરે સર્વ અવસ્થાઓમાં [શકરાનંદ] મારું જ ચિંતન કર, અને યુદ્ધ કર, અર્થાત્ વશીશ્રમવિહિત ધર્મનું અનુષ્ઠાન કર.

આ પ્રકારે મારે વિશે અર્પણ કરેલાં મન અને શુદ્ધિવાળો તું મને જ પામીશ, એમાં સંશય નથી [ગી. ૮-૭].

વળી નામરમરણથી [ભક્તિથી] પતિતમાં પતિત મનુષ્ય પણ શીઘ્ર શ્રેષ્ઠતાને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી “અનિત્યમસુખં લોકમિમં પ્રાપ્ય ભજસ્વ મામ્ ।

[ગી. ૯-૩૩] અનિત્ય તથા દુઃખરૂપ આ મનુષ્યલોકને પામી અર્થાત્ પરમ પુરુષાર્થના સાધનરૂપ આ મનુષ્ય શરીરને પામી મને લગ્ન.” “ માં શરણમાન્યસ્વ । [મધુ.] મારા શરણને પ્રાપ્ત થા.”

“ નિતિદશ્વ । [ગી. ૨-૧૪] સર્વ સહન કર, યુદ્ધસ્વ । [ગી. ૨-૧૮]. યુદ્ધ કર-સ્વધર્મનું અનુષ્ઠાન કર, અને મજસ્વ મામ્ । [ગી. ૯-૩૩] મને લગ્ન-એકમાત્ર મારા શરણને પ્રાપ્ત થા,” એ લગવાનના ત્રણે આદેશોમાં સમસ્ત મોક્ષસાધનોના સમાવેશ થાય છે

શાસ્ત્રોનું પંચોક્ષ જ્ઞાન

“ નાયમાત્મા પ્રવચનન લભ્યો ન મેઘયા ન વહુયા ધ્રુવેન । [કંઠ ઉપ. :-૨૩]’ આ આત્મા વેદશાસ્ત્રના અધ્યયનથી, યથોના અર્થધારણ શક્તિરૂપ બુદ્ધિથી કે શાસ્ત્રોના શ્રવણાદિથી પ્રાપ્ત થતો નથી,” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ તથા નાહું વેદૈઃ । [ગી. ૧૧-૧૩] ‘ મારા સર્વોત્તમક વિશ્વરૂપના દર્શન વેદશાસ્ત્રના અધ્યયનથી શક્ય નથી ’ ઇત્યાદિવડે લગવાન પ્રતિપાદન કરે છે કે, ‘ વેદશાસ્ત્રનું અધ્યયન સાક્ષાત્ મોક્ષનું સાધન નથી,’ તોપણ વેદશાસ્ત્રનું અધ્યયન મુમુક્ષુને અત્યંત આવશ્યક છે.

આત્મા સ્વયંપ્રકાશ ચૈતન્યરૂપ છે. આત્માને પોતાના પ્રકાશ માટે અન્ય પ્રકાશની અપેક્ષા નથી; પરંતુ કલ્પિત અજ્ઞાન તથા તેના કાર્પની નિવૃત્તિ માટે અમુક પ્રકારની કલ્પિત ચિત્તવૃત્તિની અપેક્ષા છે. ‘ જોવો ચક્ષુ તેવો બલિ ’ એ ન્યાય પ્રમાણે કલ્પિત વસ્તુને કલ્પિત સાથે વિરોધીપણું છે, અને તેથી અવિદ્યારૂપ કલ્પિત વસ્તુની નિવૃત્તિ માટે અમુક પ્રકારની ચિત્તવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવા માટે શાસ્ત્રનો આરંભ છે; કારણકે અવિદ્યા-નિવર્તક ચિત્તવૃત્તિની ઉત્પત્તિ ‘ તત્ત્વમસિ ’ ઇત્યાદિ મહાવાક્યોના શ્રવણ-મનનાદિને આધીન છે. તેથી શાસ્ત્રનું પંચોક્ષ જ્ઞાન વ્યર્થ નથી [મધુ. ગી. ૨-૧૮].

“ શબ્દબ્રહ્મણિ જિજ્ઞાસતઃ પરં બ્રહ્મધિગચ્છતિ । [બ્રહ્મસિંદુ-ઉપ. ૧૭; શાં. પ. ૨૭૦-૨] જે પુરુષ શબ્દબ્રહ્મની [વેદશાસ્ત્રની] અંદર કુશળ છે, તેજ પરબ્રહ્મને પામી શકે છે.”

“ શબ્દશવતેરચિન્ત્યત્વાન્દ્યાદેવાપરોક્ષધીઃ । પ્રમુપ્તઃ પુરુષો ચદ્વન્દ્વેનૈવાનુ-બુધ્યતે । [શંકર-સદાચારસ્તોત્ર-૧૯] જેમ ગાદ નિદ્રામાં પડેલો પુરુષ તેનું નામ લઈ ને બોલાવવાથી જાગત થાય છે, તેમ અનાદિકાળથી અવિદ્યારૂપ ગાદ-

નિદામાં પડેયે પુરુષ [જ્ઞાત્મા] સદ્ગુરુનાં 'તત્ત્વમસિ' ઇવાદિ મહાવાક્યો-
રૂપ શબ્દોથી જાગત થાય છે.

સ્વાધ્યાય દેવી સપત્તિ છે [ગી. ૧૬-૧], જ્ઞાનયત્ર છે [ગી. ૧૮-૭૦],
વાણીનું તપ છે [ગી. ૧૭-૧૫], તથા આત્મજ્ઞાનના સાધનરૂપ હોવાથી જ્ઞાન
કહેવાય છે [ગી. ૧૩-૧૧].

તેથી "સ્વાધ્યાયસ્વચનામ્યા ન પ્રમદ્વિતગ્યમ્ । [તે. ઉ. ૧૧-૧] સ્વાધ્યાયર્થ
[અધ્યપનમા] તથા પ્રચયનમા [અધ્યાપનમા] પ્રમાદ ન કરવે । " "તૈન દ્વિ
નિયમેન કર્તવ્યે । [શ. ભા. તે. ઉ. ૧૧-૧] તેજ-નેનુ નિયમથી [યથાવિધિ]
આચરણુ કરવું ."

શાસ્ત્ર તથા સત્સંગથી ઉપન તથા વૈગમ્યના અભ્યાસપૂર્વક સદાચારમા
પ્રવૃત્તિ, એ 'વેદાનવાક્યના વિચારરૂપ' યોગની બીજી ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયેલા
પુરુષનું લક્ષણ છે [મહોપનિષદ ૫-૨૮].

"સ્વાધ્યાયાદિષ્ટદેવતાસપ્રયોગ । [પા. યો. સુ. ૨-૪૪] સ્વાધ્યાયથી
પુરુષ ઇષ્ટદેવના સાક્ષાત્કારને પ્રાપ્ત થાય છે. "

અન્નનિષ્ઠ ગુરુ

"આચાર્યવાનુરૂપો વેદ । [જા. ઉ. ૬-૧૪-૨] આચાર્યવાળો પુરુષ જ
જગતના કારણરૂપ અન્નને જાણે છે. " "આચાર્યદ્વદેવ વિદ્યા વિદિતા સાધિષ્ઠં
પ્રારયતિ । [જા. ઉ. ૪-૯-૩] આચાર્યથી જ જાણેથી વિદ્યા શ્રેષ્ઠપણાને
[પૂર્ણપણાને] પ્રમાડે છે. "

"દુર્લભો વિપયત્યાગો દુર્લભં તત્ત્વદર્શનમ્ । દુર્લભા સદ્ગુણસ્થા સદ્ગુરોઃ
નકલ્યા વિના । [વરાહ ઉપ. ૨-૭૬] સદ્ગુરુની કૃપા વિના વિપયોતો ત્યાગ,
તત્ત્વદર્શન કે સદ્ગુણસ્થા દુર્લભ છે. "

અન્નનિષ્ઠ આચાર્યે ઉપદેશેષુ જ્ઞાન જ મોક્ષરૂપી કૃત્તમાં પર્યવસાન પામે છે;
પરંતુ કેવળ વ્યાકરણ, મીમાન્સા, ન્યાય વગેરેમાં નિપુણ શુદ્ધ વેદાંતીઓએ ઉપ-
દેશેષુ જ્ઞાન મોક્ષરૂપી કૃત્તમાં પર્યવસાન પામતું નથી [શા. ભા., મધુ વગેરે
ગી. ૪-૩૪].

અન્નવિદ્યા કેઈ અન્નવેદા ગુરુ પાસેથી જ સંપાદન કરેલી હોવી જોઈએ, નહિ
કે પોતાની સમાન યોગ્યતાવાળા પુરુષ પાસેથી [શાં. પ. ૨૯૧-૨] પરોક્ષજ્ઞાન
ધરાવનાર પુરુષને પરસ્પર ઉપદેશ આપવાનો અવિકાળ નથી જેમ સૂર્યના

પ્રકાશ વિના ચક્ષુ કોઈ પણ પદાર્થને જોવા સમર્થ નથી; તેમ બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુના ઉપદેશ વિના ચિત્ત આત્મદર્શનને યોગ્ય થતું નથી. જે પુરુષે બીજનો ચંદ્ર-જેવો હોય તે જ પુરુષ જેમ બીજને તે જતાવી શકે છે; તેમ બ્રહ્મવેતા સિવાય અન્ય પુરુષ પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાનથી કાર્યસિદ્ધિ થતી નથી [શા. ભા. ગી. ૪-૩૪].

‘ આચાર્યોપાસનમ્ । [ગી. ૧૩-૭] ’ બ્રહ્મનિષ્ઠ આચાર્યની ઉપાસના [સેવા-શુશ્રૂષા] આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિના સાધનરૂપ હોવાથી ‘ જ્ઞાન ’ કહેવાય છે.

‘ તદ્વિદ્ધિ પ્રણિપાત્તેન પરિવ્રજ્ઞેન સેવયા । [ગી. ૪-૩૪] ’ તે જ્ઞાન સેવયા = જ્ઞાનકાંક્ષી ઉપાયોથી અર્થાત્ જ્ઞાનની પેઠે ગુરુમેવામા જાગૃત રહીને, કબૂતરની પેઠે ભયચકિત રહીને, તથા કાગડાની પેઠે ગુરુનો મનોભાવ યથાવત્ સમજી, સેવા-શુશ્રૂષાથી પ્રસન્ન કરી, પરિવ્રજ્ઞેન = યોગ્યકાળે નમ્રતાપૂર્વક ‘ વિદ્યા એટલે શું ? ’ અવિદ્યા એટલે શું ? કું કોણ છું ? કેમ જી સારને પ્રાપ્ત થયો ? મને મુક્તિ કેમ પ્રાપ્ત થાય ? ’ ઇત્યાદિ પ્રશ્નો પૂછીને તુ મેળવ

“ તદ્વિજ્ઞાનાર્થં સ ગુરુમેવાભિગच्छेत्સमित्વાણિઃ શ્રોત્રિયં વ્રહ્મનિષ્ઠમ્ । [મુ. ઉ. ૧-૨-૧૨; ભાગ. ૧૧-૩-૨૧] જ્ઞાન સ પાદન કરવા માટે મુમુક્ષુએ હાથમાં સમિધ લઈ અર્થાત્ યજ્ઞમાં હોમ કરવાના એક જાતના કાપડને લઈ, શ્રોત્રિય તથા બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુનું શરણ લેવું. ” તાત્પર્ય એ છે કે, જેમ યજ્ઞમાં ‘ ન મમ ’ કહી સર્વ કંઈ હોમવામાં આવે છે, તેમ ‘ ન મમ ’ ભાવથી મુક્ત થઈ એટલે કે અલંકાર દીન થઈ, મમતારહિત થઈ, સદ્ગુરુનું શરણ લેવું.

“ શાસ્ત્રજ્ઞોઽપિ સ્વાતન્ત્ર્યેણ વ્રહ્મજ્ઞાનાન્વેષણ ન કુચ્યત્ । [શા. ભા. મુ. ઉ. ૧-૨-૧૨] શાસ્ત્રજ્ઞ પુરુષે પણ સ્વતંત્રતાપૂર્વક બ્રહ્મજ્ઞાનનું અન્વેષણ ન કરવું. ”

બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુ દુર્લભ છે

શ્રોત્રિય તથા બ્રહ્મનિષ્ઠ આચાર્ય દુર્લભ છે [ગી. ૨-૨૯]. કેટલાક બ્રહ્મનિષ્ઠ નિત્ય સમાધિમાં રહે છે, કેટલાક વ્યુત્થાનદશામાં પણ લાભ, પૂજા તથા ખ્યાતિની અપેક્ષા વિનાના હોઈ, મૌનનું જ સેવન કરે છે, કેટલાક જગત્સરતની પેઠે ગુપ્ત વિચરે છે, તથા કેટલાક કેવળ શરણાગત અધિકારી-શિષ્યને જ ઉપદેશ આપી કૃતાર્થ કરે છે.

પરંતુ મુમુક્ષુએ બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુના અભાવે પર્વતની ગુફા, જંગલ કે અન્ય સ્થળે સદ્ગુરુની વ્યર્થ શોધ ન કરતાં, શ્રદ્ધાપૂર્વક ભગવાનના આ ગીતાશાસ્ત્રનો

ઉપદેશને અનુરૂપ [ગી. ૩-૩૧] અથવા ભગવાન દત્તાત્રેયે અંગીકાર કરેલા પૃથ્વી વગેરે ચોવીસ પદાર્થોના [શિક્ષાગુરુના] સતત ઉપદેશ પ્રમાણે ઇવન ઇવવાનો પ્રયાસ કરવો.

જેમ પુષ્પ વિશે ભગવાનના અનુગ્રહથી યથાકાળે ફળ ફલિત થાય છે, તેમ સદા-સર્વદા સ્વધર્મપરાયણ મુમુક્ષુને યથાકાળે ભગવાનના અનુગ્રહથી સદ્ગુરુ ઉપસંબધ થાય છે, કારણકે નિત્ય અન-યલાવે સ્વધર્મપરાયણ રહેનારા પુરુષનાં યોગક્ષેમ ભગવાન જ વહન કરે છે [ગી. ૯-૨૨].

ભક્ત અર્જુનનો મોહ નિવૃત્ત કરવા માટે ભગવાને આપેલો આ ગીતા ઉપદેશ આ અર્થનું અપૂર્વ દૃષ્ટાંત છે.

મુમુક્ષુ [મુમુક્ષુત્વ] અત્યંત દુર્લભ છે

“જાઘર્ષ્યવૈવૈનમન્ય સૃણોતિ । [ગી. ૨-૨૯], મનુષ્યાણાં સદક્ષેષુ કથિયતતિ સિદ્ધયે । [ગી. ૭-૩]” ઇત્યાદિ વડે ભગવાન પ્રતિપાદન કરે છે કે, વિવેક, વૈરાગ્ય તથા શમદમાદિ સાધનચતુષ્ટયયુક્ત નચિકેતા, પરીક્ષિત કે ભક્ત અર્જુન જેવો બ્રહ્મવિદ્યાનો અધિધારી શ્રોતા [મુમુક્ષુ] આશ્ચર્યરૂપ [દુર્લભ] છે.

“સુવિતર્ત્તં શતજન્મકોટિફલ્કૃતૈઃ પુર્યર્ચિના ભખ્યતે । [શંકર વિ. ચૂ ૨] સે ક્ષડો જન્મોના સુકૃતોના [શુભ કર્મોના] પુણ્યો વિના મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવી શક્ય નથી.”

તાત્પર્ય એ છે કે, મોક્ષની ઇચ્છા અતિ દુર્લભ છે. કદાચ મોક્ષની ઇચ્છા થાય તો, મોક્ષસાધનપરાયણતાસહિત કર્મસંન્યાસ કહિન છે. કદાચ કર્મસંન્યાસ સિદ્ધ થાય તો, અભાનિત્વાદિ, અકોષત્વાદિ તથા બ્રહ્મચર્યાદિ દૈવી શુણ્ણો પ્રાપ્ત કરવા કહિન છે. કદાચ ભગવાનની દયાથી દૈવી શુણ્ણો સિદ્ધ થાય તો, બ્રહ્મનિષ્ઠ આચાર્ય પ્રાપ્ત થવો કહિન છે, કારણકે “અનન્યપ્રેક્ષતે ગતિરઘ્ર નાસ્તિ । બ્રહ્મનિષ્ઠ આચાર્ય સિવાય અન્યના ઉપદેશથી મોક્ષસિદ્ધિ શક્ય નથી.” કદાચ બ્રહ્મનિષ્ઠ આચાર્ય પ્રાપ્ત થાય તોપણ, એકમાત્ર ભગવાનના જ અનુગ્રહથી પ્રાપ્ત થતી શ્રવણાદિ નિષ્ઠા અત્યંત દુર્લભ છે, કારણકે ભગવાનના અનુગ્રહને યોગ્ય થયેલો મુમુક્ષુ જ શ્રવણાદિથી જ્ઞાન તથા મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે [શંકરાનંદ ગી. ૨-૨૯].

વળી ભગવાન કહે છે કે :—‘ધૃત્વાડપ્યેનં વેદ ન ચૈવ કથિત । [ગી. ૨-૨૯]’ શ્રુતિ, આચાર્ય તથા પરમાત્માના અનુગ્રહ વિનાના, અભાનિત્વાદિ દૈવી શુણ્ણોથી રહિન અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળા પુરુષો સદસંધા આત્માનું શ્રવણ-મનન

કરે, છતાં આત્માને જાણવા [આત્મસાક્ષાત્કાર કરવા] સમર્થ થતા નથી [શંકરાનંદ ગી. ૨-૨૯]; કારણકે જેમ કાચ ઉપર મોતી ચોંટી શકતું નથી, જેનું જીભને ચિકાસા સ્પર્શ કરતી નથી, અથવા કમળપત્રને જેમ જળ સ્પર્શ કરતું નથી, તેમ અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળા પુરુષને તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ સ્પર્શ કરતો નથી.

તેથી 'કરિષ્યે યચ્ચને ત્વ' । [ગી. ૧૮-૭૪] એમ ભક્ત અર્જુનની પેઠે ભગવાનની કે સદ્ગુરુની ચરણાગતિ—ભગવાનના કે સદ્ગુરુના ઉપદેશના શ્રદ્ધાપૂર્વક અનુસરણ વિના શ્રેયને પ્રાપ્ત થવાનો ખીત્તો કોઈ ઉપાય નથી [ગી. ૨-૨૧].

ભગવાનની ચરણાગતિ જ મોક્ષનું એકમાત્ર સાધન છે, ચરણાગતિ જ બળ છે, ભગવાનની અનન્ય ચ-ણાગતિ જ ઉત્કૃષ્ટ ફળ છે, અને એ જ સમસ્ત ગીતાશાસ્ત્રનો સારજૂત અર્થ છે.

ભગવાનની લીલાઓનું ગીતામાં સકલન

શ્રીકૃષ્ણ શરણ સમસ્તજગત કૃષ્ણ વિના કા ગતી
કૃષ્ણેન પ્રતિહન્યતે કલ્મલ કૃષ્ણાય કાર્ય નમ ।
કૃષ્ણાત્તરયતિ કાલમીમ ભુજકગો કૃષ્ણસ્ય સર્વ યદ્દ
કૃષ્ણે ભક્તિરસહિતા ભવતુ મે કૃષ્ણ ત્વમેવાશ્રય ॥

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ આદિઅતથી ગદિત, સર્વના આત્મા, અધિષ્ઠાતા, અતર્કીય અનંત, અચળ અજન્મા સર્વવ્યાપી કૈવલ્ય પરમપુરુષ પૂર્ણતમ પરમાત્મા છે, શ્રીકૃષ્ણ સમિત્યદાનદધન પગતપર બ્રહ્મ છે શ્રીકૃષ્ણ વિશ્વકર્મા, વિશ્વરૂપ વિશ્વલોકતા તથા વિશ્વવિધાતા છે શ્રીકૃષ્ણથી અતિરમ્ય કાર્ધ નથી

શ્રીકૃષ્ણ દ્વાર અને બ્રહ્મ પુરુષથી ઉત્તમ હોવાથી લોકમા તથા વેદમા નિત્ય શુદ્ધ, સુદ્ધ, મુક્ત સ્વભાવ, સમિત્યદાનદ એકગ્ગ 'પુરુષોત્તમ' નામે પ્રસિદ્ધ છે [ગી ૧૫-૧૮]

શ્રીકૃષ્ણને ઉપનિષદોમા પરબ્રહ્મ, યોગશાસ્ત્રમા ૫ માત્રા [ઈશ્વર] સામ્ય-શાસ્ત્રમા પુરુષ તથા ભક્તિશાસ્ત્રમા ભગવાન કહે છે

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ભગવાન રામની પેઠે કેવળ આચાર્યો જ ઉપદેશ આપ્યો નથી કે જ્ઞાનાવતાગ ભગવાન કપિલ, દત્તાત્રેય કે ઋષભદેવની પેઠે કેવળ પરમાર્થ જ્ઞાનનો જ ઉપદેશ આપ્યો નથી પરંતુ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે જ્ઞાનનો જે ગુણતમ ઉપદેશ આપ્યો [ગી ૧૮-૬૩] તે પોતાના અવતારચરિત્રથી આચર્ય બતાવ્યો છે, અને વ્રજની દિ યાતિદિવ્ય રાસલીલામા સૌન્દર્ય માધુર્ય અને લાવણ્યની પગાકાપ્પારૂપ પોતાના અવર્ણનીય આનંદસ્વરૂપને અભિવ્યક્ત કર્યું છે

અનુમદાય મૂતાના માનુષ દેહમાસ્થિત । મજતે તાદ્રશી ક્રીડા યા શ્રુત્વા તત્પરો ભવેત્ ॥ [ભાગ ૧૦-૩૩-૩૭] જીવે પર અનુમદ કરવા માટે જ

ભગવાન મનુષ્ય રૂપે પ્રકટ થાય છે, અને એવી લીલાઓ કરે છે કે જેના શ્રવણથી જીવ ભગવત્પરાયણ થાય.

ભગવાનની મધુરલીલાઓ શ્રવણ માત્રથી મંગળ કરનારી, પાપને હરનારી, સંસારથી તપ્ત થયેલાને જીવન આપનારી, અંતર્મુખ કરનારી, હૃદયને શાંત કરનારી, [ભાગ-૧૦-૩૧-૯] અને નિર્ગુણ બ્રહ્મમાં નિષ્ઠા પામેલા શુકદેવજી જેવાના ચિત્તને પણ આકર્ષણ કરનારી છે [ભાગ-૨-૧-૯]

एष वै परमो नयोगो संग्रहः स्मृतः । [ભાગ-૧૧-૨૦-૨૧] મનને વશ કરવું એ જ પરમ યોગ છે ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરનાર યોગી શુદ્ધ સત્સ્વચ્છમયી બુદ્ધિવડે આત્માનંદ અનુભવે છે, અને આત્માનંદથી કદાપિ ચક્ષાયમાન થતો નથી [ગી-૬-૨૦-૨૨].

ભગવાનની દિવ્ય લીલાઓના શ્રવણ-કીર્તન કે ધ્યાનથી જ મનને નિરોધ અર્થાત્ પ્રપંચની વિસ્મૃતિપૂર્વક ભગવદ્ વ્યાસકૃત સિદ્ધ થાય છે; તો પછી એ દિવ્ય લીલાઓના તત્ત્વનું ગીતાશાસ્ત્રના ભગવાનના અમૃતરૂપ વચનો સાથે અનુસંધાન [એકત્વનો નિશ્ચય] કરવાથી મનને નિરોધ શીઘ્ર સિદ્ધ થાય એમાં શું કહેવું ?

મારું પ્રાકટય.

ભગવાન બોલ્યા : હે પાર્થ ! જન્મરહિત, મરણરહિત તથા સર્વભૂતોના ઈશ્વર એવો હું મારી માયાને વિદાબ્યાસ દ્વારા વશ કરીને, મારા સહજ માત્રથી મનુષ્યદેહે પ્રકટ થાઉ છું. [ગી. ૪-૬] જેમ પૂર્વ દિશામાં પૂણું ચંદ્ર પ્રકટ થાય તેમ કંસના કારાગ્રહમાં હું દેવકી વિષે ચતુર્ભુજ યંબચક્રે મદાધારી અદ્ભૂત બાળસ્વરૂપે પ્રકટ થયો [ભાગ. ૧૦-૩-૮-૯].

સત્પુરુષોના સંરક્ષણ માટે, કુટ્ટ પુરુષોનો નાશ કરવા માટે તથા ધર્મનું સંસ્થાપન કરવા માટે હું યુગે યુગે પ્રકટ થાઉ છું. [ગી. ૪-૮] જે મારા ઈશ્વરના જન્મ તથા કર્મના રહસ્યને જાણે છે, તે સંસારથી મુક્ત થાય છે, અને મારા સ્વરૂપને પામે છે. [ગી. ૪-૯].

મુમુક્ષુએ ભગવદ્ ભાવને પ્રાપ્ત થવા માટે ભગવાનના દિવ્ય જન્મ તથા કર્મનું ગાન કરવું જોઈએ એ ભાવ છે.

ભગવાનના દિવ્ય પ્રાકટયનું રહસ્ય.

ભક્ત અર્જુન : હે પ્રભો ! સર્વભૂતો વિષે સમજાવે રહેલા, જેના ઉદર વિષે

પુત્રેષ્યા, પિતૃષ્યા તથા લોકેષ્યા મ સારના કારણરૂપ છે, અને અનાસક્તિ
[વૈરાગ્ય-ચિત્તશુદ્ધિ] મોક્ષના સાધન રૂપ છે એ ભાવ છે.

ભગવાનનું ગોકુળમાં પંધારવું

હે પાર્થ! મેં વસુદેવજી તથા માતા દેવકીના દેખતા આત્મભાષા વડે
પ્રાકૃત ચિત્તનું રૂપ ધારણ કર્યું માગ પ્રાકૃત્ય પત્રી એક મુકુતે ગોકુળમાં
યમોદા માતાના ગર્ભથી યોગમાયા પ્રકટ થઈ મારી પ્રેરણાથી વસુદેવજીને મને
ગોકુળમાં નર્તિ જરાનો છત્ર છાંયે નેરા મને ગોદમાં લઈ વસુદેવજી જેનના
દરવાજાનો નજીક આજ્યા, તે જ લાંચે સૂરના ઉત્પત્તિ આ વકાગ્ની પેડે જેનના
દરવાજા આપમેળે ઉઠશે મારા વસુદેવજી વસુતા પાર કરી યોગમાયાના પ્રભાવથી
નિત્રામાં પડેના ગોકુળમાં આજ્યા યમોદામાતાના ચપનમાં મને મૂકી
મા નર્તિ પાછા મથુરા આજ્યા યોગમાયાને માતા દેવકીના
જેનના મનને પ્રાપ્ત થયા જેનના દરવાજા આપમેળે

અનત બ્રહ્માદે પરમાણુઓના પેડે જોઈ શકાય છે, એવા આપ' માતા દેવકીના ઉદરમાં જન્મ લીધો 'એમ પ્રકટ કરે છે, તે આપની ભક્ત વત્સલતા છે. [અ. ગ. બા. ૩-૨૬] ભક્ત વત્સલ એવા આપ આ અદ્ભુત અનુભૂત બાળસ્વરૂપે પ્રકટ થવા ૩૫ આપની ભક્તવત્સલતાનું રહસ્ય મને કહેો !

ભગવાન બોલ્યા : હે પાર્થ ! શ્વાયંભુવ મન્વન્તરમા વસુદેવજી સુતપા નામના પ્રભુપતિ દ્વારા તેમના પતિનું નામ પૃથ્વી હતું. પુત્રની કામનાથી તેમણે દેવોના ખાર લગ્નર વંશો મારી આગમના કળી તેમની ભક્તિથી પ્રમત્ર થયેલા મે પ્રકટ થઈ તેમને હૃદિછન વર માગવા હજું. મારી માયાથી મોહ પામેલા તેઓએ મારા જોડે પુત્ર માગ્યો માત્ર સમાન બીજને કાઈ નથી, તેથી તે જન્મમા તેમને ત્યાં હું પુત્રરૂપે અવતર્યો અને 'પૃથ્વીમર્મ' નામે પ્રસિદ્ધ થયો. બીજા જન્મમા કશ્યપ અને અદિતિરૂપે જન્મેલા તેમને ત્યાં હું પુત્રરૂપે પ્રકટ થયો અને 'વામન' નામે પ્રસિદ્ધ થયો આ ત્રીજા જન્મમાં વસુદેવજી અને દેવકીરૂપે જન્મેલા તેઓને વિશે હું 'અનોદ્ધિ અનુભૂત બાળસ્વરૂપે પ્રકટ થયો.

ગતગ્તા કામકામા લભન્તે । [ગો. ૯-૨૨] પુત્ર, ધન, યશ વગેરેની કામનાથી મારી ઉપાસના કન્યાગઓ પુત્ર. પુત્ર સંસારને પામે છે; પરંતુ કદાપિ મોક્ષરૂપી પરમશાનિને પામતા નથી [ગી. ૨-૭૦]

[તસ્માત્] એટલે જો દર્શન કરે પ્રવ્રજન્મ સ્મરણાય મે । [ભાગ. ૧૦-૩-૪૪] વસુદેવજી અને માતા દેવકીને વેગમ્બના કાગ્નિરૂપ અને મોક્ષના સાધનરૂપ તેમના પૂર્વજન્મોની સ્મૃતિ [જ્ઞાન] થાય, નિષ્કામ કર્મ વિના ચિત્તશુદ્ધિ [ગી. ૨-૫૨] ચિત્તશુદ્ધિ વિના અનન્યભક્તિ, ભક્તિ વિના જ્ઞાન પગમાર્ગ-તરતું જ્ઞાન, અને જ્ઞાન વિના મુક્તિ નથી [ગી. ૧૮-૫૫] એ મીનાશાસ્ત્રના સાગ્રહૂત અર્થ વિશે તેમને નિહા થાય, પૂર્વજન્મ પર પરાતા સ્મરણથી તેમને તેમના સાધનવિષયક ત્રુટિ થયાવત્ સમજાય, તેઓ દ્યૌષ્ઠિથી સકામભક્તિનો પરિત્યાગ કરે, અને અનન્ય બાવે નિત્ય-નિત્ય મારું ચિત્તન કરી, આ જન્મમા જ આત્માન દત્તો અનુભવ કરી, દેહલાગ ક્યો પછી મારા ભાવને પ્રાપ્ત થાય, તે હેતુથી ભક્તવત્સલ એવો હું ચિન્મય અનુભૂત સંખ્યચક્રગદાધારી અદ્ભુત બાળસ્વરૂપે પ્રકટ થયો અને પિતા વસુદેવજી અને માતા દેવકીને મારા અનુગ્રહથી મારું આ ચિન્મય ધ્યાનનીય બાળસ્વરૂપ તેઓની દૃષ્ટિનો વિષય થયું [ભાગ ૧૦-૩-૨૮].

પુત્રૈષ્યા, વિરૌષ્યા તથા લોકૈષ્યા સંસારના કારણરૂપ છે, અને અનાસક્તિ [વૈરાગ્ય-ચિત્તશુદ્ધિ] મોક્ષના સાધન રૂપ છે એ લાવ છે.

લગવાનનું ગોકુળમાં પધારવું

હે પાર્થ ! મેં વસુદેવજી તથા માતા દેવકીના દેખતાં આત્મભાષા વડે પ્રાકૃત શિશુનું રૂપ ધારણ કર્યું. મારા પ્રકટ થઈ પછી એક મુહૂર્તે ગોકુળમાં યશોદા માતાના ગર્ભમાં યોગભાષા પ્રકટ થઈ, મારી પ્રેરણાથી વસુદેવજીને મને ગોકુળમાં લઈ જવાનો હ્રદય થઈ. જેના મને ગોદમાં લઈ વસુદેવજી જેલના દરવાજાની નજીક આવ્યા, તે જ ક્ષણે સૂર્યના ઉદયથી અંધકારની પેઠે જેલના દરવાજા બંધ થઈ ગયા તેવા વસુદેવજી વસુદા પાર કરી યોગભાષાના પ્રભાવથી ગાઢ નિદ્રામાં પડેલા ગોકુળમાં આવ્યા. યશોદામાતાના શયનમાં મને મૂકી યોગભાષાને ગોદમાં લઈ પાછા મથુરા આવ્યા. યોગભાષાને માતા દેવકીના શયનમાં મૂકી, પુત્ર : જેલના બંધનને પ્રાપ્ત થયા. જેલના દરવાજા આપમેળે બંધ થઈ ગયા.

આ અદ્ભૂત ઘટનાનું રહસ્ય.

ભક્ત અર્જુન : હે પ્રભો ! આપ સર્વ સમર્થ છો. યોગેશ્વર એવા આપ આપના સકલ માત્રથી ગોકુળમાં પ્રાકૃત શિશુ તરીકે યશોદા માતાના શયનમાં પ્રકટ થઈ શકો, અને યોગભાષા માતા દેવકીના શયનમાં પ્રકટ થઈ શકો. તો પછી મધ્યરાત્રીએ મથુરા અને ગોકુળ બંનેને યોગભાષાના પ્રભાવથી ગાઢ નિદ્રામાં નાંખી, વસુદેવજીનું બંધનથી મુક્ત થવું અને પુત્ર : બંધનને પ્રાપ્ત થવું, જેલના દરવાજાનું આપમેળે ઉઘડી જવું અને બંધ થવું, વસુદેવજીનું આપને ગોદમાં લઈ ગોકુળ જવું અને યોગભાષાને ગોદમાં લઈ મથુરા આવવું ઇત્યાદિ આ લીલા માટે આશ્ચર્યજનક ઘટનાઓનો આશ્રય લીધો તેનું રહસ્ય મને કહો ?

લગવાન બોલ્યા : હે પાર્થ ! જે સર્વભૂતોના આત્મારૂપ એવા એના મને વાસુદેવને ગોદમાં લે છે. અર્થાત્ જનન્યચેનાઃ સતતં યો માં સ્મરતિ નિત્યશઃ । [ગી. ૮-૧૪] જે મારે વિષે સમાહિત ચિત્તરાજો થઈ, જીવનપરંત નિત્ય-નિરંતર મારું પરમાત્માનું જ સ્મરણ [અનુસંધાન] કરે છે, તેવા મારે વિષે એકાગ્રચિત્તવાળા ભક્તને હું સુલભ છું. દદામિ વૃષ્ટિયોગે તં યેન મામુપવ્યાન્તિ તે । [ગી-૧૦-૧૦] હું તેને મારા પરમાર્થ તત્વને વિષય કરવાવાળું જ્ઞાન

આપું છું, અને તેથી તે સર્વ પ્રકારના કર્મબંધનથી મુક્ત થઈ [ગી. ૪-૩૭] મને પામે છે.

પરંતુ જે મારી માયાને ગોદમાં લે છે. અર્થાત્ ધ્યાયતો વિષયાનુસંધાન [ગી. ૨-૬૨-૬૩] જે નિત્ય-નિરંતર ચબ્દાદિ વિષયોનું જ ચિંતન કરે છે, તેને વિષયોના ચિંતનથી વિષયોમાં આસક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. આસક્તિથી કામ, કામથી ક્રોધ, અને ક્રોધથી મોહ [અવિવેક] ઉત્પન્ન થાય છે. મોહથી સ્મૃતિ તથા વિવેકભૂદિ નાશ પામે છે. જીવ ધર્મ, અર્થ, કામ કે મોક્ષ કોઈ પણ પુરુષાર્થને યોગ્ય રહેતો નથી, તે જીવતા હોવા છતાં પણ મૃત્યુ પામેલા જેવો છે અને પુનઃ પુનઃ સંસારબંધનને પ્રાપ્ત થાય છે.

મારું પરમાત્માનુ ચિંતન મોક્ષનું સુલભ સાધન છે, અને વિષયોનું ચિંતન સંસારનું કારણ છે એ અર્થ જીવને યથાવત સમજાય તે હેતુથી આ લીલા માટે મેં લૌકિકદષ્ટિથી આશ્ચર્યજનક ઘટનાઓનો આશ્રય લીધો છે.

પરંતુ હે પાર્થ! યોગેશ્વર એવા મારી પ્રેરણાથી જ [ભાગ. ૧૦-૩-૪૭] અર્થાત્ મારી યોગમાયાના પ્રભાવથી જ વસુદેવજી આ લીલામાં નિમિત્તરૂપ થયા છે, જ્યારે પાપી કેસે યોગમાયાના વચનથી જાણ્યું કે તેના કાળરૂપ હું જન્મી ચૂક્યો છું, ત્યારે તેણે વસુદેવજી તથા માતા દેવકીને કેદમાંથી મુક્ત કર્યા [ભાગ. ૧૦-૪-૧૪] કારાગ્રહથી મુક્ત થયા પછી મારા અદ્ભુત પ્રાકટ્ય સ્વરૂપના દર્શનથી પૂર્વજન્મોની સ્મૃતિને પ્રાપ્ત થયેલા વસુદેવજી તથા માતા દેવકીએ મારી આજ્ઞા પ્રમાણે [ભાગ. ૧૦-૩-૪૫] મારા વિયોગે નિત્ય-નિરંતર મારું ક્ષણભાવે ચિંતન કર્યું. અને તેથી જ્યારે કંસના ઉધ્ધાર પછી મેં તથા બળદેવજીએ તેમને વંદન કર્યા ત્યારે વિજ્ઞાય જગદીશ્વરૌ । [ભાગ. ૧૦-૪૪-૫૧] મને જગદીશ્વર જાણી મને ગોદમાં ન લીધો [પરંતુ મેં હાથ જોડી જીલા રહ્યા]

ગોકુળમાં ભગવાનનો જન્મમહોત્સવ.

હે પાર્થ! મમત્વ જ હર્ષ-શોકનું મૂળ છે. મમત્વ વિના જન્માદિ શુભ સમાચારના શ્રવણથી હર્ષનાં કે મૃત્યુ વગેરે અશુભ સમાચારના શ્રવણથી શોકની અનુભૂતિ થતી નથી.

ભગવાન રામના અનન્ય મમત્વને [રમેહને] લીધે ભગવાન રામના રાજ્યાભિષેકના મંગળ સમાચારના શ્રવણમાત્રથી સર્વે અયોધ્યાવાસીઓ

અત્યંત હર્ષ પામ્યા; અને લગવાન રામના વનગમનના અર્થગળ સમાચારના શ્રવણમાત્રથી સર્વે અયોધ્યાવાસીઓ શોકથી આતંનાદ કરવા લાગ્યા, એ આ અર્થનું પ્રસિધ્ધ દષ્ટાંત છે.

આનંદહુ કે આનંદ હાતા । [રા. ચ. મા. ૨૧૬-૨] આનંદને પણ આનંદને પ્રદાન કરનારા સર્વના આત્મારૂપ એવા મારા જન્મથી [પ્રાકટયથી] સર્વે વ્રજભક્તોના હૃદય વિષે સકળ મમત્તાવ [સ્નેહ] પ્રકટ થયો. આ અનન્ય મમત્વને લીધે મારા જન્મના મગળ સમાચારના શ્રવણમાત્રથી તેઓના હૃદય આનંદથી ઉમરાર્ઠ ગરા અને મારા ચિન્મય પ્રાકટય સ્વરૂપના દર્શનના આનંદની અનુભૂતિથી દેહમાન ભૂવેદા વ્રજભક્તો નરાધા લક્ષિત અને આનંદ સ્થૂનદેહ ધારણ કરી નૃત્ય કરતા હોય તેમ મારા જન્મમહોત્સવમાં નૃત્ય કરવા લાગ્યા.

મર્ધાંગ પુરુષોત્તમ લગવાન રામના મધુર મનોહર દર્શનથી મયઢ વિદેહુ વિદેહુ વિષેવો [રા. ચ. મા. ૨૧૪-૪] જનક દેહમાન ભૂકી ગયા, અને તેને જ્ઞાનદ તુલ્ય લાગ્યો [રા. ચ. મા. ૨૧૫-૩] તોપણી મારા ચિન્મય પુષ્ટિ પુરુષોત્તમ સ્વરૂપના દર્શનથી વ્રજભક્તો આત્મવિમૃતિને પામે [દેહમાન ભૂતે] એમાં શું આશ્ચર્ય !

જે નિરતિથય આનંદનો સ્થિતપ્રજા ચિદ્રૂપ આત્માવડે નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં અનુભવ કરે છે. [ગી. ૨-૫૫] તે નિરતિથય આનંદનો વ્રજભક્તોએ મારા ચિન્મય પ્રાકટય સ્વરૂપના દર્શનથી જાપ્રત અવસ્થામાં અનુભવ કર્યો એ ભાવ છે.

લક્ષિતનું સ્વરૂપ

અનન્ય મમત્વ વિધોઃ । લગવાન વિષે અનન્ય મમત્વ શ્રેષ્ઠ લક્ષિત છે. વાત્સલ્ય, સખ્ય, માધુર્ય, દારય અને શાત એવા પાંચ લક્ષિતના પ્રકાર છે.

વાત્સલ્યાદિ કોઈ પણ ભાવવાળી [સંબંધવાળી] લક્ષિતને શ્રીવલ્લભાચાર્ય પુષ્ટિલક્ષિત કહે છે, શ્રીરામાનુજાચાર્ય પ્રપત્તિ [આત્મનિવેદન] કહે છે, અને શ્રીચૈતન્યમહાપ્રભુ રાગાત્મિકાલક્ષિત કહે છે.

શ્રીવલ્લભાચાર્ય વાત્સલ્યભાવને, શ્રીરામાનુજાચાર્ય પ્રપત્તિને અને શ્રીચૈતન્ય મહાપ્રભુ ગોપીભાવને પ્રધાન માને છે, આત્મસાક્ષાત્કાર પૂર્વે કોઈ પણ ભાવવાળી લક્ષિત માટે પ્રયત્ન આવશ્યક છે; પરંતુ લગવાનના સાક્ષાત્કાર પછી તેના વિશેષ નોંધ લેવા મધુર છે કે નાતમામાં

રમણ કરનારા જ્ઞાનનિઃલક્ટો પણ ભગવાનની અદેવકી [હેતુઃકિત] ભક્તિ કરે છે. [ભાગ. ૧-૭-૧૦].

પૂતના ઉદ્ધાર

હે પાર્થ ! બાલધાતિની પૂતના અવિદ્યાનુ સ્વરૂપ છે. જેમ પૂતના બાલકેના નાશના કારણરૂપ છે, તેમ અવિદ્યા અવિવેકીના મૃત્યુના [સંસારના] કારણરૂપ છે. જેમ મારી સન્મુખ આવેલી પૂતના પરમ ગતિને પામી તેમ મારું શત્રુ લેનાર પતિતમા પતિત પણ ધર્મોત્તમા યર્ધ પરમગતિને પામે છે, તે ૧૪ી મારુ શત્રુ લેનાર સદાચારી પરમગતિને પામે એમા શુ કહેવુ [ગી. ૯-૨૧-૨૩] મામેવ યે પ્રપચન્તે માયામેતા તરન્તિ ચૈઃ । [ગી. ૭-૧૪] જે મારી શત્રુમાં આવે છે, તે આ માયાને [જ્ઞ સાગને] તરી જાય છે

અનિત્યમદુઃખ લોકમિદં પ્રાપ્ય મજ્જાય મામ્ । [ગી. ૯-૩૩] માટે અનિત્ય અને દુઃખરૂપ આ મનુષ્યલોકને પામી અર્થોત્ત મોક્ષના સાધનરૂપ દુર્લભ મનુષ્યદેહને પામી તુ મારુ દર્શનુ લજ્જન કર - મારી સેવા કર [શા ભા].

મુમુક્ષુએ વિપયોથી વિમુખ થઈ, ભગવાનની સન્મુખ થવા પ્રયાસ કરવો એ ભાવ છે

શકટાસુર ઉદ્ધાર

હે પાર્થ ! શકટાસુર ભોગાસક્તિનું સ્વરૂપ છે. કૃષ્ણની કામનાવાળા મોક્ષને નહિ, પરંતુ અનિત્ય ભોગને જ પરમપુરુષાર્થ માને છે. જેમ માગ અંશુના સ્પર્શથી ગાકુ ઉનટાર્ધ ગયુ, અને તેમા બેઠેલા શકટાસુરને ઉધ્ધાર થયો, તેમ જ્યારે પ્રગતદેહિના વાવર્ક્ષન્મ્ । [ભાગ. ૧૦-૨૧-૭] મારું શત્રુ લેનારના પાપોત્તો નાશ કરનારા, પ્રણતકામદમ્ । [ભાગ ૧૦-૩૧-૧૩] શત્રુગત ભક્તોની સર્વ અભિવાધાઓ પૂર્ણ કરનારા, હૃદયની બધાને શાત કરનારા ભવભયહારી એવા મારા અંશુનો અંતઃકરણને સ્પર્શ થાય છે, ત્યારે જીવાત્માનુ ખેચ ઉનટાર્ધ જાય છે, ભોગાસક્તિરૂપ શકટાસુર નાશ પામે છે, અને ભોગાસક્તિ ભગવદ્ આસક્તિરૂપે પરિવર્તન પામે છે. જીવાત્મા યોગ-શુદ્ધિનુ શત્રુ લઈ કર્મબંધનથી મુક્ત થઈ, જીવનકાળમા જ જીવનમુક્તિને પામે છે અને જેમ ગાકુ પૂજનને યોગ્ય થયુ, [ભાગ. ૧૦-૭-૧૨] તેમ આ દેહરૂપી રથ [ગાકુ] પૂજનને યોગ્ય થાય છે.

બુધ્ધી શરણમાન્વિચ્છ કૃપણા ફલહેતવઃ । [ગી. ૨-૪૯] મુમુક્ષુએ યોગ-

બુદ્ધિનું [કર્મયોગનું] શરણ લેવું, કારણ કે ફળની કામનાવાળા પુનઃ પુનઃ સંસારને પામે છે, એ ભાવ છે.

તૃણાવર્ત ઉદ્ધાર

હે પાર્થ ! તૃણાવર્ત રંજોગુણનું સ્વરૂપ છે. રંજોગુણમાંથી પાપી કામ ઉત્પન્ન થાય છે [ગી. ૩-૨૭].

જેમ તૃણાવર્ત વટોળિયાનું રૂપ લઈ, ઘસઘસાવડે સમરત ગોઠુળને આવૃત્ત કરી, સર્વની દૃષ્ટિ દરી લઈ, મને આકાશમાં લઈ જઈ, મારા ઈશ્વરનેા વધ કરવા પ્રવૃત્ત થયો; તેમ રંજોગુણના કાર્યરૂપ આ પાપી કામ વિવેકજ્ઞાનને આવૃત્ત કરી [ગી. ૩-૩૬] જીવાત્માને વિવિધ પ્રકારે મોહ પમાડી [ગી. ૩-૪૦], વિવેકબુદ્ધિનેા નાશ કરી, સર્વ પુરુષાર્થથી શ્રષ્ટ કરે છે.

માટે જેમ મેં પર્વત, સમાન ભારે ક્વાડપ મારી સહજ સિદ્ધિ વડે તૃણાવર્તનેા ઉદ્ધાર કર્યો; તેમ જીવાત્માએ સાર્વિક કર્મથી [ગી. ૧૮-૨૩] તથા સાર્વિક આહારથી [ગી. ૧૭-૭] સર્વગુણની શુદ્ધિ દ્વારા કર્મશઃ સિદ્ધિ-ઓને [ભાગ. ૧૧-૧૫-૩] આત્મજળને તથા આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈ [ગી. ૧૪-૧૭] રંજોગુણનેા તથા રંજોગુણના કાર્યરૂપ આ પાપી કામનેા પરિત્યાગ [નાશ] કરવો [ગી. ૩-૪૧].

માહારણ્યૌ સત્ત્વગુણ્યૌ સર્વગુણ્યૌ ધ્રુવા સ્મૃતિઃ સ્મૃતિલભ્યે સર્વપ્રગ્વીનાં વિપ્રમોક્ષઃ । [ભા. ઉ. ૭-૨૬-૨] શબ્દાદિ વિષયોને રાગ, દ્વેષ અને મોહ-રહિત બ્રહ્મણુ કરવાથી અંતઃકરણુ શુદ્ધ થાય છે. અંતઃકરણુ શુદ્ધ થતાં આત્માની અવિચિત્ત સ્મૃતિ એટલે કે પરમાત્માનું નિરંતર સ્મરણુ થાય છે. અવિદ્યાકૃત પ્રધિઓ [અજ્ઞાન] નાશ પામે છે, અને પરમાર્થ તત્ત્વનેા સાક્ષાત્કાર થાય છે.

રંજોગુણ અને રંજોગુણના કાર્યરૂપ સંસારના મૂળરૂપ કામનેા નાશ કરવા સાર્વિક આહાર અને સાર્વિક કર્મનું સેવન કરવું એ ભાવ છે.

મૃદલક્ષણુ લીલા.

હે પાર્થ ! એક દિવસ મેં માટી ખાધી. બાળસખાઓના કહેવાથી માતાએ મને પૂછ્યું : ‘ નટખટ ’ તેં સંતાર્જને માટી કેમ ખાધી ? ’ મેં કહ્યું : નાહં મહિતવાનમ્ સર્વે મિથ્યામિશંસિનઃ । [ભાગ. ૧૦-૮-૩૫] [પરમાર્થ-દ્રષ્ટિથી] મેં માટી ખાધી નથી. એ બધા મિથ્યા [અસત્ય] કહે છે. તેને

મારા વચનમાં વિશ્વાસ ન હોય તો આ મારું મુખ જો ' એમ કહી મેં મુખ પહોળું કર્યું. મારા મુખમાં માતાએ સમસ્ત વિશ્વ, વ્રજ, ગોપીઓ, પોતાને તથા મને જોયાં. માતાએ મારા પરમાર્થ સ્વરૂપની સ્તુતિ કરી [ભાગ. ૧૦-૮-૩૯-૪૨].

વ્રજવજનો મહીમા.

ભક્ત અર્જુન : હે પ્રભો ! મેં આપની કૃપાથી આપના વિશ્વરૂપમાં યશોદા-માતાની પેઠે અઘાથી સ્તવ્ય પર્વત સર્વજૂતોને સાક્ષાત્ જોયાં છે [ગી. ૧૧-૧૫] આપ જ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છો તથા સમસ્ત વિશ્વના આશ્રય છો [ગી. ૧૧-૧૮]. આપ સર્વકંપ છો. આપથી અતિરિક્ત કંઈ નથી [ગી. ૧૧-૪૦]. માટે પરમાર્થ દૃષ્ટિથી આપ માટી કે અન્ય પદાર્થ ખાઓ એ શક્ય નથી. આપનો ચિન્મય શ્રીવિબ્રહ્મ ભૂખતરસાદિ પ્રાકૃત દેહધર્મથી પર છે. આપ ખાનપાનાદિ દેહધર્મનું પાલન કરો છો, તે ભક્તોને આનંદ આપવા માટેની આપની મંદુર લીલા જ છે માટે ભક્તવત્સલ એવા આપે વ્રજવજ [ભક્તોની ચરણ રજ] આપના શ્રીમુખદ્વારા આપના હૃદયમાં ધારણ કરી તેનું રહસ્ય મને કહો ?

ભગવાન યોધ્યા : હે પાર્થ ! આ સ્થૂણદેહનો આદિ, મધ્ય તથા અંત માટી જ છે. જેમ માટીના ધરને સુરક્ષિત રાખવા માટીના લીંપણની જરૂર છે, તેમ આ મોક્ષના સાધનરૂપ સ્થૂણ દેહને સુરક્ષિત [પવિત્ર] રાખવા સંતરજનું લીંપણ આવશ્યક છે.

સંતની ચરણરજનું સેવન કરનાર જ સંત થાય છે. સંતની સેવાથી દાસીપુત્ર નારદ દેવર્ષિ થયા, જગજરતનું ચરણ લેનાર રઘુશય રાજા પરમાત્મ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થયા. [ભાગ. -૫-૧૨-૧૨]. સર્વજ્ઞ ઈશ્વર એવા મેં પરમ પ્રેમપૂર્વક સાદિપતી મુનિને ઈષ્ટદેવની પેઠે મેવાદિથી પ્રમત્ત કરી ઉપનિષદો સહિત સર્વ વેદોનું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું [ભાગ. ૧૦-૪૫-૩૨-૩૩].

[તત્ત્વાત્] લઙ્કિદ્ધિ પ્રણિગતેન પરિવ્રજેન સેવયા. [ગી. ૪-૩૪] માટે અક્ષનિષ્ઠ આચાર્યને સેવા-શુશ્રુષાથી પ્રસન્ન કરી તેનું આત્મજ્ઞાન સંપાદન કરે. અક્ષનિષ્ઠ આચાર્યે ઉપદેશીનું જ્ઞાન જ મોક્ષરૂપી જ્ઞાનમાં પર્યવસાન પામે છે.

ભગવાનની ભક્તવશ્યતા.

હે પાર્થ ! જે પ્રેમ વિષયોની સાથે બંધાય છે, તે સંસારને પામે છે. જે પ્રેમ મારી સાથે બંધાય છે, તે મોક્ષને પામે છે; પરંતુ જે પ્રેમ મને ઈશ્વરને

બાધી સ્વેચ્છાનુસાર નચાવે છે, તે પ્રેમને મહાત્માઓ 'પંચમ પુરુષાર્થ' કહે છે. પ્રેમથી મને બાધનાર ભક્ત કૃતાર્થ થાય છે, અને પ્રેમથી બાધાયેલો હું પોતાને ધન્ય ધન્ય માનું છું.

હૃદયમાં મારી વીવાની મુખ-સ્મૃતિ, હાથવડે દધિમથન, મુખવડે મારી લીલાઓનું ગાન, મન, તન અને વાણીથી મારી સેવામાં સલગ્ન યશોદામાતા વાત્સલ્યપ્રેમની મૂર્તિ છે.

સ્તનપાન માટે હું માતાની પાસે ગયો અને સ્વર્ગ પહોંચી માતાને દધિમથન કરતા અટકાવી માતા મને જોળામાં લઈ રનેહથી ધવરાવવા લાગી. ચૂપા ઉપર મૂકેલા દૂધને ઉભરાતું જોઈ, રનેહમયી માતા મને અતૃપ્ત મૂકી દૂધ ઉતારવા દોડી ગઈ. શુદ્ધ સત્સ્વરૂપ એવો મેં ક્રોધ કયો દુધ વલોવવાના મટકાને દોડી નાખ્યું. માતાને હાથમાં લાકડી લઈ પકડવા આવતી જોઈ, ભય પશું જોનાથી ભય પામે એવો હું ભય પામ્યો હોઉં તેમ નાસવા લાગ્યો. હું પકડાઈ ગયો. માતાએ લાકડી ફેંકી દીધી, અને મને બાધવાનો નિશ્ચય કર્યો.

મને બાધવા માટે માતાએ જે જે દામણાઓ લીધા તે મેં આગળ દૂકા પડના, પરંતુ જ્યારે માતા મને બાધવાના પરિશ્રમથી થાકી મઈ, ત્યારે સર્વાતીત સર્વવ્યાપી, અને સર્વરૂપ એવો હું કૃપાથી વશીભૂત થઈ બાધાયો [ભાગ-૧૦-૯-૧૮] આ માગી જૂનવશનતાની [ભક્ત પરાધિનતાની] પરાકાષ્ઠા છે.

હે પાર્થ ! માતા મારા સ્વરૂપભૂત લીલાના અપ્રાકૃત નિત્ય-સિદ્ધ પરિકર છે. મારા ઈશ્વર પ્રતિ અનન્ય વાત્સલ્યપ્રેમને લીધે માતાનું ઐશ્વર્ય જ્ઞાન સર્વથા અભિમૂળ પામેલું છે માતા જેના અનન્ય વાત્સલ્ય પ્રેમમાં નિષ્ઠા પામેલાની સ્થિતિ તુરિયાવસ્થાનું [સમાધિનું] પણ અતિક્રમણ કરી સહજ પ્રેમમાં રહે છે માતા વિષે માતા ઐશ્વર્યનું અજ્ઞાન મારી લીલાની સિદ્ધિ માટે મારી લીલાશક્તિનો એક ચમત્કાર નિરોધ છે.

લીલાનું રહસ્ય

ભક્ત અર્જુન . હે પ્રભો ! આપને બાધના માટે યશોદામાતાએ જેટલા દામણાઓ લીધા તે બે આગળ દૂકા પડના એ આશ્ચર્યજનક ઘટનાનું રહસ્ય મને કહો ?

લગનાન બોધ્યા . હે પાર્થ ! જીવ અને ઈશ્વર વચ્ચે બે આગળનું અંતર છે. જીવ સાધનના અહ કારનો [કર્તૃત્વ અભિમાનનો] પરિત્યાગ કરી એક

આંગળ પાસે આવે તો હું ઈશ્વર કૃપા કરી એક આંગળ પાસે આવી તેને મારી ગોદમાં લઉં છું, અને જીવ મારા ભાવને પામી કૃતાર્થ થાય છે. જીવને ઈશ્વરરૂપ થવામાં નિઃસાધનતા અને મારી કૃપા બેનો સંયોગ આવશ્યક છે.

શિષ્યસ્તેઽહ શાધિ માં ત્વાં પ્રવન્નમ્ । [ગી. ૨-૭] તે તારા સખાભાવ તથા જ્ઞાનાદિના અહંકારનો પરિત્યાગ કરી દીન થઈ શિષ્ય ભાવે મારું શરણુ લીધું અને તું મારી કૃપાથી ગુણતમ ગીતા જ્ઞાનને [ગી-૧૮-૬૩], મારા વિશ્વરૂપના દર્શનને પ્રાપ્ત થયો [ગી. ૧૧-૪૭] એ આ અર્થનું સાક્ષાત્ દર્શાવે છે.

નિઃસાધનતાની પરાકાષ્ઠા થાય ત્યારે જ જીવ ભગવાનની કૃપાને યોગ્ય થઈ, આત્મદર્શનને પામી કૃતાર્થ થાય છે, એ ભાવ છે.

વૃદ્ધાંવન ગમન

હે પાર્થ! પ્રેમ વિના અનિષ્ટની શંકા થતી નથી. મારી ગોકુળની પૂતળા, શકટાસુર, તણાવર્ત અને યમુનાર્જુન લીલાઓને મારા અધ્યક્ષને ન જાણનારા પ્રજાભક્તોએ બાળકોના નાચના કારણરૂપ ઉત્પાતો માન્યા. [ભાગ. ૧૦-૧૧-૨૩] અને હું શ્રીહરિની કૃપાથી બચી ગયો એમ માની મારા સુખને [મગળને] માટે તેઓએ ગોકુળનો ત્યાગ કરી વૃદ્ધાંવન જવાને નિશ્ચય કર્યો.

તત્ક્રમે સુહૃત્વમ્ પ્રેમલક્ષણમ્ । પ્રિયતમના મુખે સુખી થવું એ પ્રેમનું શ્રેષ્ઠ લક્ષણ છે.

બકાસુર ઉધ્ધાર

હે પાર્થ! જેમ મોટામાં મોટો પ્રકાશ જોઈ શકાતો નથી, જેમ મોટામાં મોટો અવાજ સાંભળી શકાતો નથી, તેમ શ્રેષ્ઠ દંભીને સર્વેશ અને અંતર્ધામી એવા મારા ઈશ્વર સિવાય બીજો કોઈ મથાવત્ જાણી શકતો નથી.

મૌન, બ્રહ્મચર્ય, શાસ્ત્રશ્રવણ, તપસ્યા, સ્વાધ્યાય, સ્વધર્મપાલન, યુક્તિ-પૂર્વક શાસ્ત્રની વ્યાખ્યા, એકાન્તસેવન, જપ તથા સમાધિ એ સર્વે દંભ પ્રકાશિત ન થાય ત્યાં મુખી દંભીને માટે મોક્ષના નદિ, પરંતુ દેવળ જીવન-નિર્વાહના સાધનો [વ્યાપારમાત્ર] જ છે. [ભાગ. ૭-૯-૪૬] કળિયુગમાં દંભનું જ સામ્રાજ્ય છે. વાણી, વિચાર, અને વર્તનની એકરૂપતા કવચિત્ જ જોવામાં આવે છે.

બકાસુર દંભનું સ્વરૂપ છે. દંભ આમુરી સંપત્તિઓનું ઉપલક્ષણ છે. [ગી.

૧૬-૪] કર્મેન્દ્રિયોને વશ કરી મનવડે વિષયોનું ચિંતન કરવું એ પણ દંભ જ છે. [ગી. ૩-૬] લોભ અને અસત્ય એ બે દંભની ચાંચો છે.

જેમ બ્રહ્માસુર ધર્મસ્વરૂપ એવા મને ગળી ગયો અને મારા તેજને સહન ન કરી શકવાથી મને ઓકડી કાઢી ચાચોવડે મારવા પ્રવૃત્ત થયો; તેમ પોતાના સ્વાર્થ કે ધ્યેયની સિદ્ધિ માટે દાંભીક ગીતાધર્મને ગળી જવાનો પ્રયાસ કરે છે; પરંતુ જ્યારે તે ગીતાશાસ્ત્રના સહજ તેજને [સત્યને] લીધે તેનો પરાભવ કરી શકતો નથી, ત્યારે તે યુક્તિપૂર્વક ગીતાશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા કરી તેનો વધ [વિપરીત અર્થ] કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે તે પોતાની કેવળ સ્વાર્થ સિદ્ધિ માટેની પ્રવૃત્તિને લોકકવ્યાણુ [દેશસેવા-સમાજસેવા] માટેની પ્રવૃત્તિ તરીકે વર્ણવે છે.

તેથી જેમ મેં બ્રહ્માસુરને બે ચાચ પકડી ચીરી નાખ્યો તેમ મુમુક્ષુએ બ્રહ્માસુરની ચાચોરૂપ લોભ અને અસત્યનો સર્વથા પરિત્યાગ કરવો.

નરકના દ્વારરૂપ ક્રોધ, લોભ વગેરે બ્રાહ્મણી શુભોનો પરાભવ કરી, મોક્ષના સાધનરૂપ વૈરાગ્ય, તિતિક્ષા, સતોષ વગેરે દેવીશુભોનું અનુશીલન કરવા પ્રયાસ કરવો એ ભાવ છે. [ગી. ૧૬-૨૧-૨૨].

અધાસુર ઉદ્ધાર

હે પાથ! અધાસુર પાપનું [મૃત્યુનું] સ્વરૂપ છે, જેમ અધાસુરના મુખમાં પ્રવેશ કરનારા ગોપખાજકો મૃત્યુ પામ્યા, તેમ પાપ અર્થાત્ નિયતિ કે કાર્યકર્મ કરનારા [ગી. ૩-૩૬] આત્મીજીવો મૃત્યુને [સ સારને] પામે છે [ગી. ૧૬-૧૮-૨૦].

પરંતુ જેમ મેં અધાસુરના મુખમાં પ્રવેશ કરી, માગ સ્વરૂપને વધાર્યું, તેથી અધાસુરનો કદ રૂધિર થયો અને તેનો ઉદ્ધાર થયો; તેમ જેના મુખ વિશે માત્ર નામ ક્રમશઃ વૃદ્ધિ પામે છે, તેના અતઃકરણ વિશે નિયતિ કે કાર્યકર્મના કારણરૂપ ભોગક્રમના પરાભવ પામે છે, અને તે સ્વધર્મ પરાયણ રહી મને પામે છે [ગી. ૮-૭].

યજ્ઞાના જપ્યમોડસિ । ગી ૧૦-૨૫] યજ્ઞોમાં જપ્યમ હું જ છું. કલિયુગમાં ભગવાનના નામનું સ્મરણ-કીર્તન મોક્ષનું સુવલ સાધન છે એ ભાવ છે [શુઓ ગી. ૧૦-૨૫ તથા વિવેચન].

ગોવર્ધન લીલા

હે પાર્થ ! પિતા જ્વલમ્બિની આજ્ઞાથી ભગવાન પરશુ-
કરેલો વધ, ભગવાન રામની આજ્ઞાથી ભક્ત લક્ષ્મણનું ;
વાલ્મીકી મુનિના આશ્રમ નજીક મૂકી આવવું, અને ઈન્દ્રને
હેતુથી કહેલા મારા વચનનો [ભાગ-૧૦-૨૪-૧૩-
સ્વીકાર કરી, વ્રજભક્તોએ ઈન્દ્રવચ માટેની સામગ્રીથી કરેલ
એવો ગોવર્ધન યજ્ઞ, એ મારી અનન્ય શરણાગતિના આદર્શ
વ્રજમાં પોતાની પુખ્ત યજ્ઞ યજ્ઞ, તેથી ઈન્દ્રને ક્રોધ થયે
અથેલા ઈન્દ્રે પોતાને ઈશ્વર માની પ્રત્યક્ષતા મેળોને મુશ્કેલ
નાશ કરવાની આજ્ઞા આપી.

વ્રજભક્તોએ મારું શરણ લીધું. મેં સાત દિવસ ગો-
ઈન્દ્રના કોપથી વ્રજભક્તોનું રક્ષણ કર્યું. કારણ કે આત્મયો-
ગતનું રક્ષણ કરવું એ મારું યત છે [ભાગ. ૧૦-૨૫-૧૮
માગ પ્રભાવને જોઈ ઈન્દ્રનો મદ ઉતરી ગયો. તેણે મેં
કાળ્યા, અને સર્વના ઈશ્વર, ગુરુ અને આત્મારૂપ એવા
[ભાગ. ૧૦-૨૭-૧૩].

ધન, યોવન. સત્તા વગેરેના મદથી ઉન્મત આસુરી શુ-
પ્રભાવને જાણે છે ત્યારે જ તે ઈન્દ્રની પેઠે ભગવાનનું શર-

ગોવર્ધન લીલાનું રહસ્ય

ભક્ત અર્જુન ! હે પ્રભો ! શરણાગત ભક્તોનું રક્ષણ
સમસ્ત જ્ઞાનને પણ ધારણ કરવા સમર્થ એવા અ.પે ઈ-
અરૂપ શક્તિશાળી દેવી શ્રવણા ગર્વનું [ધર્મંજી] ખાંડ-
શ્રવણ-કીર્તન કે ધ્યાનથી આનંદનો અનુભવ કરાવનારી
જેવી અદ્ભુત લીલાનો આશ્રય લીધો, તેનું ઉત્તમ [પ્રધાન
ભગવાન જોત્યા : હે પાર્થ ! સૌ વચોના અનુધ્યાનથી
અનિત્ય છે. જ્ઞાનાના એક દિવસમાં [ચાર યુગમાં] રૂ-
કરવામાં આવેલી છે. ઈન્દ્ર કામી, ભોગી અને ધર્મંડો છે.
બૃહસ્પતિનું કરેલું અપમાન, ઈન્દ્રાણીની કામનાથી નહપને
ઔત્તમઋષિનું સ્વરૂપ ધારણ કરી ઈન્દ્રે કરેલો સતિ અહલ-
વગેરે કથાઓથી સ્પષ્ટ થાય છે કે કામ્યકર્મથી [પુણ્ય

થતા છતાં, ઈન્દ્રના અત કરણ વિષે ભોગ કામના, અહ કાર, દર્પ, કામ, ક્રોધ, ઈર્ષી વગેરે આસુરી ગુણો પરાભવ પામના નથી, તો પછી અત્થ પુણ્યથી [કામ્યકર્મથી] આ મનુષ્યનોકમા ધન, ઐશ્વર્ય, સત્તા વગેરેને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષોના અત કરણ વિષે દલ, દર્પ, અહ કાર, કામ, ક્રોધ, લોભ વગેરે આસુરીગુણો પરાભવ પામેના ન હોય એમા શુ આગર્વ !

યસ્ય નાદિ વિહિત ક્રમો સગ તથ ક્ષણતો ત્વાગ કરીને કરનાથી દ ભદ્રપોદિ આસુરી ગુણો પરાભવ પામે છે, અને જીવ કમચ ચિત્તગુદિ જ્ઞાન તથા મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે એવો મારો નિશ્ચિત મત છે [ગી ૧૮-૫-૬] નિ જામ કર્મ અને કામ્યકર્મના અનુબંધના પરિશ્રમ અગ્રજો છે તેથી આસુરી જીવ ઈન્દ્રની પેઠે પુણ્યથી પ્રાપ્ત થતા ધન, ઐશ્વર્ય સત્તા વગેરેના મદતો [ધમડતો] પગિલાગ કરી મારુ [ભાગ ઉપદેશનુ] શરણુ લઈ, સર્વ પાપોથી મુક્ત થઈ, ભાગ પરમ ધામને પ્રાપ્ત થાય, તે હેતુથી મે આ મારી અદ્ભુત ગોનર્ધન ધારણુ લીના કરી છે

જો કુનીનના કર્મ, અવસ્થા ક્ષય, નિષ્ઠા, ઐશ્વર્ય તથા ધન વગેરે વીધે ધમડ ન થાય તો જાણુ કે મારી કૃપા છે [કૃષ્ણ ભાગ ૮-૨૨-૨૬] 'સર્વભાવે ભાગ શરણુ નિના મુક્તિ નથી' [ગી ૧૮-૬૨] એ ભાગી આ વીનાનુ ઉત્તમ રહસ્ય છે

મજ્જલક્રતો કે ભક્ત અર્જુનની પેઠે ભગવાનના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તન કરનારો દ્રઢ નિશ્ચય એ જ માગી શરણુગતિ છે [ગી ૧૮-૭૩]

ચીર હરણુલીલા

હે પાર્થ ! જેમ દાતા ધનનુ દાન કરે, પરંતુ દાતાપણના અભિમાનનો ત્યાગ કરી શકતો નથી, તેમ જીવ દેહ, પ્રાણ, ધન વગેરે સર્વનુ સમર્પણુ કરે, પરંતુ તે અહ ભાવનુ સમર્પણુ કરી શકતો નથી આ 'અહ ભાવનુ' અમ પંથુ જીવના સાધનના બળથી નહિ પરંતુ મારો કૃપાથી જ સિધ્ધ થાય છે

જેમ બાળકની માતાના ગોદમા રમણુ કરવાની સહજ કામના પૂર્ણ થાય, તે માટે વાત્સલ્યમયી માતા બાળકના મનમૂતાદિ દોષવાળા વસ્ત્રો દૂર કરી, શુદ્ધ વસ્ત્રો પહેરાવે છે, તેમ એકમાત્ર મારા ચરણુકમળના સ્પર્શની કામનાથી નત કરનારી [ભાગ ૧૦-૨૨-૨૪] સર્વસ્વ મને સમર્પણુ કરી, નિત્ય-નિરંતર મારુ જ સમરણુ-કીર્તન કરનારી માગી અનન્ય પ્રેમી ગોપીઓની સાધના [સમર્પણુ]

પૂર્ણ થાય, અને તેઓ સાધનસિદ્ધ થઈ, મારી અંતરંગ રાસલીલામાં રમણ કરવાને યોગ્ય થાય, તે માટે હું ગોપીઓના અહંતારૂપી દોષવાળા ચીરો હરણ કરી તેઓને માગ શ્રીવિગ્રહના કરકમળ અને સ્કંધના સ્પર્શથી પ્રસાદરૂપ થયેલા શુદ્ધ ચીરો પહેરાવું છું.

વિશુદ્ધ ભગવત્સ્વરૂપ એવા મારા સ્પર્શથી પાવન પ્રસાદરૂપ થયેલા ચીરો નિત્યસિદ્ધ પ્રેમસ્વરૂપ ગોપીઓને માટે કેવળ લૌકિક મર્ષાદાના આવરણરૂપ નહિ, પરંતુ મારું નિત્ય-નિરંતર સ્મરણ કરાવનારું પરમ સુંદર પ્રતીક છે.

ભગવાનની કૃપા વિના અજ્ઞાનરૂપી [પચકોશરૂપી] આવરણ નાશ પામવું નથી એ ભાવ છે [ગી. ૧૦-૧૧].

રાસલીલા

હે પાર્થ ! રાસલીલાના પાત્ર અધ્યાયો મારા આત્મારૂપ રાધિકાજી તથા મારા સ્વરૂપભૂત ગોપીઓ સાથેની દિવ્યાનિદિવ્ય અંતરંગલીલાનું વર્ણન છે.

रसो वै सः । रास शब्दનો મૂળ રસ છે. સ્વયં હું કૃષ્ણ જ રસસ્વરૂપ [આનંદસ્વરૂપ] છું. જે કીડામાં રસસ્વરૂપ એવા હું અનેક રસસમૂહના રૂપમાં પ્રકટ થઈ, અનંત અનંત રસોનો [આનંદોનો] આસ્વાદ કરું તે 'રાસ' છે.

જ્યારે હું રાધિકાજી વગેરે મારા અંતરંગ પ્રેમીઓ સાથે અવતરું છું, ત્યારે ગોપીઓ જેવા મારા અધિકારી ભક્તો રાધિકાજી જેવા મારા નિત્ય-સિદ્ધ અંતરંગ પરિકરો સાથે ભેગા થઈ, આ લીલાનું આસ્વાદન કરે, તે માટે આ મારી દિવ્યલીલા મારા દિવ્ય ધામની સાથે ભૂમંડળ પર અવતીર્ણ થાય છે.

મારી લીલાભૂમિ પ્રજા કહેવાય છે. મારી લીલા પ્રકૃતિથી પર છે. આ આ વાસ્તવી રહસ્યમય લીલા પ્રજાભૂમિમાં નિત્ય શુભ્તરૂપે થાય છે.

આ લીલા સ્વસંવેદ છે. આ દિવ્ય આનંદમય, રસમય, અને અમરકાર-મયી લીલાનું રહસ્ય અવર્ણનીય છે. આ લીલાનું રહસ્ય કેવળ મારી કૃપાથી જ સમજી શકાય છે.

આ મારી રાસલીલા કેવળ રૂપક કે કલ્પનામાત્ર નહિ, પરંતુ મારી નિત્ય સન્નિવિદાનંદમયી લીલા છે. પ્રેમી ભક્તોને આ લીલાના સાક્ષાત્ દર્શન થાય છે. ભક્તો આ લીલાના શ્રવણ તથા દર્શનની કામના કરે છે.

આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી ગોપીઓ વૃત્તિઓ રૂપ છે. વૃત્તિઓના આવરણનું નાશ પામવું એ ચીરહરણ લીલા છે. વૃત્તિઓનું આત્મામાં રમણ કરવું એ ‘રાસ’ છે. વિશુદ્ધ સત્ત્વમયી છુદ્ધિવડે આત્માનંદની અનુભૂતિ એ ‘રાસ’ છે. [ગી. ૬-૨૧] નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્વરૂપાનંદનો અનુભવ કરનાર રિયતપ્રસ આત્મારામ [આત્મકીડ] કહેવાય છે. આ જ્ઞાનનિષ્ઠાની પરાકાષ્ઠા છે [ગી. ૨-૪૫].

રાસનો આરભ

હે પાર્થ! શરદન્તુને લીધે મલ્લિકાઓ જેમાં ખીલી હતી અને જેમાં મેં ગોપીઓની સાથે રમણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, તે રાત્રીઓ જોઈ, મેં મારી યોગ માયાનો આશ્રય લઈ, રસમયી રાસકીડા કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. મારા સંકલ્પમાત્રથી શરદન્તુની દિવ્ય રાત્રિ, મલ્લિકા પુષ્પ, અમેલી, ચાંદની વગેરે ઉદ્દીપન સામગ્રીઓ ઉત્પન્ન કરી, આત્મારામ એવા મેં ગોપીઓને યમુનાજીના તટ પર વિવિધ પ્રકારે રમાડી. મારી પ્રેરણાથી ગોપીઓને પોતાના સૌભાગ્યનો અહંકાર [મદ] થયો. ગોપીઓ પોતાને પૃથ્વી પરની સર્વ સ્ત્રીઓમાં રૂપગુણમાં અધિક માનવા લાગી. ગોપીઓના ગર્વનો નાશ કરવા સર્વગર્વ પ્રહારી એવો હું અંતર્ધાન થયો - મેં તેઓના અંતઃકરણ વિષે પ્રવેશ કર્યો.

ભગવાનના અંતર્ધાનનું રહસ્ય

ભક્ત અર્જુન : હે પ્રભો! આપની કૃપાથી ગોપીઓની સાધના પૂર્ણ થઈ હતી. [ભાગ. ૧૦-૨૨-૨૭] અર્થાત્ ગોપીઓનું સમર્પણ પૂર્ણ થયું હતું. તેથી આપે અંતર્ધાન થઈ, ગોપીઓના અંતઃકરણ વિષે પ્રવેશ કર્યો તેનું રહસ્ય મને કહેા.

ભગવાન બોલ્યા : હે પાર્થ! જેમ અગ્નિના સ્પર્શથી ધાન્યનું અકુરત્ત નાશ પામે છે, અને પોપણ તત્ત્વ પૂર્ણપણે વિકામ પામે છે; તેમ ગોપીઓના અંતઃકરણ વિષે મારા વિગોમરૂપી અગ્નિમાં મારી આ દિવ્ય રાસલીલાના યાદકરૂપ [અંતરાયરૂપ-વિદ્વંસરૂપ] તેમનો સૌભાગ્યનો મદ [અહંકાર] નાશ પામે; શ્રદ્ધાભાવને પ્રાપ્ત થવા પછી જ પ્રાપ્ત થતી મારી પરાલકિતનો [ગી. ૧૮-૫૪] તેઓના અંતઃકરણ વિષે પૂર્ણપણે ઉદય થાય; અને તન્મનસ્કાસ્તદાલપાસ્તાદ્વિચેષ્ટા સ્તદાત્મિકાઃ। [ભાગ. ૧૦-૩૦-૪૪] મારે વિષે જ ચિત્તવાળી, મારી લીલા તથા ગુણોનું જ્ઞાન કરતી, મારી જ ચેષ્ટા

કરતી, દેહ-ગેહની વિસ્મૃતિને પામેલી, કૃષ્ણમય થયેલી તેઓ મારા ભક્તોના શ્રવણ-કીર્તન માટે મારી પરભક્તિના લક્ષણો કૃષ્ણાન્નક મધુર કાવ્યરૂપે પ્રકાશિત કરે, તે હેતુથી મેં અતર્ધાન થઈ, તેઓના અંતઃકળુ વિષે પ્રવેશ કર્યો.

ગોપીગીત

અહ સર્વસ્ય પ્રમવો મત સર્વં પ્રવર્તતે । [ગી. ૧૦-૮] હું જગતની ઉત્પત્તિનું કાન્ધુ છું, મારાથી જ સર્વં પ્રવર્તે છે. = ન ચલુ ગોવિન્દાનન્દનો ભવાનન્વિલ દેહિના મન્તરાત્મકઃ । [ગોપીગીત-૪] હું યશોદાનંદન નહિ પરંતુ સર્વભૂતોના અંતર વિષે સાક્ષીરૂપે રહેલો અતર્ધામી ઈશ્વર છું 'ઇત્યાદિ ગીતાશાસ્ત્રના અંતે તે જ અર્થનો યોગ કરતા ગોપીગીતના વચનોના અનુસંધાનથી તને સ્પષ્ટ સમજશે કે ગીતાશાસ્ત્રમાં મેં પૃથક્ પૃથક્ અધ્યાયમાં પ્રતિપાદન કરેલા ભગિનના લક્ષણોનું [ગી. ૪-૧૧; ગી. ૭-૨૮, ગી. ૮-૭, ગી. ૮-૧૪, ગી. ૯-૧૪-૧૫, ગી. ૯-૨૨, ગી. ૧૦-૮-૧૧, ગી. ૧૧-૫૪, ગી. ૧૨-૬-૮, [ગી. ૧૨-૨૬, ગી. ૧૮-૭૦-૭૧] ગોપીગીત ભાવમય મધુર પદ્ય ભાષ્ય છે.

ગોપીગીતના પ્રત્યેક શ્લોકના અનેક ભાવો છે પ્રત્યેક ભાવ જીવને મારી સન્મુખ પ્રવૃત્ત કરનારો છે. ગોપીગીતનું શ્રવણ-કીર્તન ત્રણ લોકને પવિત્ર કરે છે અને સદા-સર્વદા કરશે [ભાગ-૧૦-૪૭-૬૩]

મહારાસ

હે પાર્થ ! ગોપીઓના અલૌકિક પ્રેમોન્માદ [મહાભાવ] જોઈ હું અંતર્હિત ન રહી શક્યો અને સાક્ષાત્મન્મયમન્મય. । [ભાગ-૧૦-૩૩-૨] સર્વના મનને મથન કરનારા કામદેવના મનને પણ મથન કરનારા દિવ્ય મનોહર સ્વરૂપે પ્રકટ થયો, અને યોગેશ્વરેશ્વર એવા મેં જોઈથી ગોપીઓ હતી તેટલા આનંદસ્વરૂપો ધાન્ધુ કરી, જેમ એટ બાળક દર્પણ કે જળમાં પડેલા પોતાના પ્રતિબિંબ સાથે રમે, તેમ આત્માગમ અને આત્મકીડ એવા મેં મારા પ્રતિબિંબ અર્પ સન્નિધાનદમથી ગોપીઓની સાથે વિવિધ પ્રકારે રમણુ કર્યું.

ગોપીઓના પ્રેમે ભગવાન નહણી થયા

હે પાર્થ ! માતાના પ્રેમે ભક્તનત્સવ એવો હું બંધાયો; રામ પુનિત પ્રેમ અનુગામી । [રા. ચ મા અયા. ૩-૪] પવિત્ર પ્રેમનું અનુગમન કરનારા ધર્મસ્વરૂપ એવા મેં બાલસખાઓના પ્રેમને લીધે અધાસુરના મુખમાં પ્રવેશ કર્યો [ભાગ. ૧૦-૧૨-૨૮], તારા અનન્ય પ્રેમને લીધે સર્વેશ્વર એવા મેં

તારા સારથીપણાનો [દાસત્વનો] સ્વીકાર કરી તારી આરાધના પદિપાવન કરું
[ગી. ૧-૨૧]; અને લોકમર્યાદા, ધર્મમર્યાદા, આલોક-પરલોક, ધન, સ્વજન,
આત્મીય તથા પોતાના આત્માનો પણ ત્યાગ કરી મારો પ્રેમ કરનારી, અને
મારો પ્રેમ જ જોઓનું જીવન છે, એવી આ મારા ગોપીઓના અનૌકિક પ્રેમે
મને પગ્માત્માને જન્મ-જન્મોનો ઝડપી બતાવ્યો. મારા અમર જીવને પણ
એ પ્રેમ, મેરા તથા ત્યાગનો બદલો વાગ્યા હું સમર્થ નથી [ભાગ ૧૦-૩૨-૨૨].

દુર્લભોદયં પરિત્યાગ પ્રેમ્યા સિધ્ધિ નાન્યથા । [વશ્યભાષ્ય] ગોપીઓ
જેવો દુર્લભ ત્યાગ પ્રેમથી જ [ભકિતથી જ] સિદ્ધ થાય છે.

પ્રકરણનો અર્થ

શ્રીમદ્ ભાગવતના પ્રાણરૂપ અને ત્યાગ, પ્રેમ તથા આનંદની પરાકાષ્ઠારૂપ
આ રાસલીલાના પાત્ર અધ્યાયોનું શ્રવણ-કીર્તન કરનારને ભગવાનના ચરણ-
કમળોમાં પનાભકિત પ્રાપ્ત થાય છે, અને શીઘ્ર તેના હૃદયનો રોગ [કામભાવ]
સદાને માટે નાશ પામે છે [ભાગ. ૧૦-૪૩-૪૦].

મક્ષિર્જ્ઞાનાય કરતે । મારા પરમાર્થ તત્ત્વનું જ્ઞાન પરાભકિતનું ફળ છે.
[ગી. ૧૮-૫૫] તસ્મિન્ તજ્ઞે ચ મેરામાગત્ । [નારદ. ભક્તિમૂલ]
પરાભકિતનું અતિમ ફળ છે ભગનીય ભગ-રૂભાવનો લાભ-એટલે કે ભગવાન
તથા ભક્તજનના બેનો અભાવ પરવા મર્યાદા રહ્યાને જાણે તેને જોડે
નિવર્તે । [શા. ભા. ગી ૧૮-૫૫] જ્ઞાનનિષ્ઠારૂપ પરાભકિતથી ઈશ્વર અને
ક્ષેત્રસંનિપયક બેદબુદ્ધિ પૂર્ણરૂપે નિવૃત્તિ પામે છે.

વાસુદેવ સર્વમિતિ સ મહાત્મા સુદુર્લભ । [ગી ૭-૧૪] ' આ સર્વ
જગત અને હું વાસુદેવ છું ' એવો સર્વોત્તમથી જ્ઞાનીભક્ત [એવી જ્ઞાનનિષ્ઠા-
રૂપ પરાભકિત] અત્યંત દુર્લભ છે. શુદ્ધેવ જ જેવા કેઈક જ આ જ્ઞાનભૂમિકાને
પ્રાપ્ત થાય છે.

કંઈ ઉદ્ધાર

હે પાર્થ ! સ્વકર્મથી મારી આરાધના કરી [ગી. ૧૮-૪૬] ચિત્તશુદ્ધિને
પ્રાપ્ત થઈ જીવાત્મા [માધક] જે પ્રકારે જાહેરો [મારા પગમાર્થ સ્વરૂપનો]
સાક્ષાત્કાર કરે છે, આ જ્ઞાનનિષ્ઠાની [જ્ઞાનનિષ્ઠારૂપ પરાભકિતની] પ્રાપ્તિનો
ક્રમ [પ્રકાર] મે તને ગીતાશાસ્ત્રમાં સંક્ષેપમાં કહ્યો [ગી ૧૮-૫૧-૫૫]

આ જ્ઞાનની પરાનિષ્ઠા છે. આ બ્રહ્મજ્ઞાનની પરમ અવધિ છે. આ જ્ઞાનનિષ્ઠાની પ્રાપ્તિનો પ્રકાર તને મારી કંસઉદ્ધાર લીલાના તત્ત્વના જ્ઞાનથી સ્પષ્ટ સમજશે.

સત્યાઋત્વઃ । [કૃષ્ણ. ઉપ. ૧૭] ભક્ત અઋત્વ સત્યનું સ્વરૂપ છે. આકૃતી-રસ્ય સ્વદનમ્ । [ભાગ. ૧૨-૧૧-૧૬] ક્રિયાચક્રિતચુક્ત મન મારો રથ છે. ગોકુળ મારું હૃદય છે. મથુરા સ્થૂલદેહ છે. મૃત્યુથી આ નાશવંત દેહનું રક્ષણ કરવાના હેતુથી માતા દેવદીના કુમળી વયના બાળકોનો વધ કરનાર તથા મારો ઈશ્વરનો વધ કરવા પૂતનાદિ અસુરોને ઋજમાં મોકલનાર પાપી કંસ દેહાત્મ-શુદ્ધિવાળો આસુરી જીવ છે.

જેમ ભક્ત અઋત્વ મને સુવર્ણના રથમાં બેસાડી ગોકુળથી મથુરા લઈ આવ્યા; તેમ જ્યારે મનરૂપી રથનો સત્યરૂપી સારથી હોય છે, અર્થાત્ જ્યારે જીવાત્મા દંભ, ભય અને શોકનો પરિત્યાગ કરી મારી મૂર્તિ [પ્રતિમા-ભક્ત આદિ] ચિહ્ન, લીલા, સ્થાન તથા શ્રુણોનાં દર્શન શ્રવણાદિવડે ગોકુળ પ્રયાણ કરતા ભક્ત અઋત્વ જેવો ભાવ સંપાદન કરી [ભાગ. ૧૦-૨૮-૨૭] ભક્ત અઋત્વની પેઠે મારી ચરણરૂજમાં આજોટી અર્થાત્ અત્યંત દીન થઈ મારી સન્મુખ આવે છે, ત્યારે સર્વના હૃદયમાં અંતર્ધર્મીરૂપે રહેલા મારો સ્થૂલદેહમાં આવિભાવ થાય છે.

જેમ મોક્ષદાતા એવા મારો સ્પર્શ થતાં ત્રિવક્ કુબ્જ તત્કાળ સીધા અંગવાળી ઉત્તમ યુવતી થઈ ગઈ [ભાગ. ૧૦-૪૨-૮] તેમ અંતઃકરણને મારો [મારા ઉપદેશનો] સ્પર્શ થતાં કંસરૂપી આસુરભાવને આશ્રયે રહેલી, દેહાત્મશુદ્ધિ ને પુષ્ટ કરનારી, સર્વ અર્થોને [જ્યેષ્ઠદાથોને] વિપરીત માનનારી [ગી. ૧૮-૩૨] કુબ્જરૂપી ત્રિશુલાત્મક વિપયામુખ આસુરીશુદ્ધિ, 'ઈશ્વર જ હમારી પરમ મતિ છે' એવા એક નિશ્ચયવાળી યોગશુદ્ધિરૂપે [ગી. ૨-૪૧] પરિવર્તન પામી, ઈશ્વરાભિમુખ થાય છે.

જ્યારે સાર્વિક ધૃતિ વડે [ગી. ૧૮-૩૩] શરીર, ઇન્દ્રિયો તથા મનને નિયમમાં રાખી, નિપિધ્ધ પ્રવૃત્તિથી નિવૃત્ત કરી મનને આત્મપરાયણ કરી [ગી. ૧૮-૫૧] ધ્યાનપરાયણ જીવાત્મા વૈરાગ્ય [ચિત્તશુદ્ધિને] પ્રાપ્ત થાય છે. [ગી. ૧૮-૫૨] ત્યારે કુવલયાપીરૂપી દર્પ, ચાલુરૂપીદ્વેષ, મુષ્ટિકરૂપી મત્સર અને કંસરૂપી દેહાત્માશુદ્ધિ [અહંભાવ] નાશ પામે છે [ગી. ૧૮-૫૩] અને બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થયેલો સાધક મારી પરાભક્તિને પામે છે [ગી. ૧૮-૫૪] આ જ્ઞાનનિષ્ઠારૂપ પરાભક્તિવડે મારા પરમાર્થસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરી, દેહ

પડ્યા પછી અમેદરૂપે મને પામે છે. [ગી. ૧૮-૫૫].

આસુરીબુદ્ધિ સંસારનું કારણ છે, [ગી. ૧૬-૧૮-૨૦] અને યોગબુદ્ધિ [અનાસક્તિ-ગી. ૧૫-૩] મોક્ષનું સાધન છે એ ભાવ છે.

ગોપીઓના વિરહનું સ્વરૂપ.

ભક્ત અર્જુન : આપ કંસના ઉદ્ધાર પછી ચૌદ વર્ષ મથુરા રહ્યા તે દરમિયાન આપના પ્રેમી યજ્ઞભક્તો આપના દર્શન માટે મથુરા ન આવ્યા તેનું રહસ્ય મને કહો ?

ભગવાન બોલ્યા : જિનકા વિચા પરદેશ વવન હૈ, લિચ લિચ મેજે પાતી એરા વિચા મેરે દિરિદે વસત હૈ, ગુંજ ફરું, દિન રાતો ॥ [ભીરાં] પ્રિયતમ વિષે પ્રેમગન્ય તન્મયતા, સદા-સર્વદા મિત્રનનો અનુભવ એ જ વિરહ છે. વિરહ પ્રેમની અંતિમ અવસ્થા છે. પ્રેમ વિરહમાં પર્યાવસાન પામે છે. વિરહ પ્રેમની પરિપાક અવસ્થા છે.

મારા વિષેના અનન્ય પ્રેમથી અનિત્ય શરીર ચિન્મય [વિશુદ્ધ - સુદૃઢ] થઈ જાય છે. પ્રેમી હૃદયે તો શરીરની સાથે જ અંતર્ધાન થઈ તે મારા પરમ ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે.

જેમ ભગવતી સીતા શરીર સહિત પૃથ્વીમાં વિસિન થઈ ગઈ, તેમ પ્રેમથી ચિન્મય શરીરને પ્રાપ્ત થઈ, ગોપીઓ શરીર સહિત ગોપીચંદ તળાવમાં અદ્રશ્ય થઈ ગઈ. શ્રીચૈતન્ય મહાપ્રભુ શ્રીજગન્નાથજીના શ્રીઅંગમાં એકીભૂત થઈ ગયા, ભીરા ચિન્મય શરીરને પ્રાપ્ત થઈ શ્રીદારકાનાથજીના શ્રીવિગ્રહમાં વિસિન થઈ ગઈ, અને જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ એક ગુફામાં અદ્રશ્ય થઈ ગયા, એ આ અર્થના પ્રસિદ્ધ ધ્રુવોંતો છે,

યો મા પદ્યતિ સર્વત્ર સર્વં ચ મયિ પદ્યતિ । [ગી. ૬-૨૦] 'જે સર્વભૂતો વિષે મને વાસુદેવને ભુએ છે, અને સર્વભૂતોને મારે વિષે ભુએ છે' તેવા જ્ઞાની ભક્તને એક ક્ષણ પશુ હું અપ્રત્યક્ષ થતો નથી, તથા તે મને અપ્રત્યક્ષ થતો નથી, કારણકે તેનો અને મારો આત્મા એક જ છે.

આ અંતરંગમાં ગોપીઓના તથા મારા પરમાત્માના નિત્ય-સંયોગનું રહસ્ય અંતર્યામી એવા મારા સિવાય બીજો કોઈ જાણુવા કે કહેવા સમર્થ નથી.

ગોપીઓ ભૂતિમાન પ્રેમ છે. આ બ્યૌરિક અવર્ણનીય પ્રેમની અનુભૂતી અત્યંત દુર્લભ છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ આ પ્રેમને સમજવું પણ અત્યંત

દુષ્કર [કઠિન] છે. ગોપીજનો જેવો ભગવાનનો વિન્દ્યા યાવ તો જીવ કૃતાર્થ યાવ એ ભાવ છે.

ભક્ત ઉદ્ધવની પ્રજ્ઞયાત્રાનું રહસ્ય.

ભક્ત અર્જુન ! હે પ્રભો ! ચામા વ્યન્સરોજે ઝઝન્મૂતો નિરઝનો વસતિ । જેઓના નયનદમણમા નિરજન નારાયણ એવા આપ અજનમપે વાસ કરે છે, તથા જેઓ આપના સ્વરૂપના આનિધ્યનો સન-અર્પદા અનુભવ કરે છે, એવી પ્રેમનિષ્ઠ ગોપીઓ મારે આપે જ્ઞાનમદેશ વર્ત ભન ઉદ્ધવને પ્રજ્ઞમા મોકલ્યા તેનું ગદગ્ય મને કરો.

ભગવાન બોલ્યા : હે પાર્થ ! હૃદય ત્વેજ જાનાતિ પ્રીતિયોગ પરપરમ્ ! પરસ્પરના પ્રીતિના યોગને કે પ્રેમીની વ્યથાને પ્રેમી હૃદય જ જાણી શકે. મને પ્રાણોથી પણ અધિક પ્રેમ કરનારી ગોપીઓ માગ વિયોગે વિહનય થઈ કેની રીતે પ્રાણ વારણ કરી હશે, મત્યાદિ વિચારે ‘ મુખયા ‘ ગધે ગધે’નું ગટાણું, નેત્રોમાયો અશ્રુઓનું વહન કરતું કંઠાર્ધ જલુ, મનની વિકલતા, ચિંતા, ઉદ્વેગ વગેરે મારે વિષે અભિચક્ત થતા વિન્દજન્ય ભાવેનું ગદગ્ય મારે અંતઃગ સખા ઉદ્ધવ ન સમજી શક્યો.

તેથી ભક્ત ઉદ્ધવને ગોપીઓના પ્રેમનું [વિન્દનું] ગદગ્ય યથાવત્ સમજાય તે હેતુથી મેં ભક્ત ઉદ્ધવને મારે જ્ઞાનમદેશ વર્ત પ્રજ્ઞા જવાની આજ્ઞા આપી.

મુક્ત પુરુષો અને ભક્તજનો જેની કામના કરે એવા મારા પરમ દિવ્ય મહાભાગમા રહે [રિયત]. [ભાગ ૧૦-૪૭-૫૭], ગમોત્સવમા આત્માગમ એવા મારા પ્રેમ આલિંગનને તથા મારી સાથેના રમણ મુખને પામેથી, અને મારા રૂપ, શુભ લીલા વગેરેની ન્યૂતિને લીધે નિત્ય-નિરતર મારું જ મમરણ કરતી પ્રેમસ્વરૂપ ગોપીઓની મારે વિષે તન્મયતા જોઈ, ભક્ત ઉદ્ધવ અત્યંત પ્રસન્ન થયા, અને તેણે મહાભાગા ગોપીઓની પાનન ચરણ-જનુ મેવન યાવ તે હેતુથી પ્રજ્ઞમા લતા કે ઔપધીના જન્મની કામના કરી [ભાગ. ૧૦-૪૭-૬૧] અને ગોપીઓના અનુભવને વાવવા નમસ્કાર કરી તેને પોતાના મસ્તક પર ધારણ કરી

કેટલાક મહિના પ્રજ્ઞમા રહેવાથી તથા મારા પ્રેમી પ્રજ્ઞભક્તોના સગથી ભક્ત ઉદ્ધવના અત્ કરણ વિષે ગોપીઓના જેવા અઘૌઠિક પ્રેમની કામના થઈ.

માની કૃપા વિના આવી પ્રેમનિષ્ઠા સિદ્ધ થતી નથી તેથી મારા સ્વધામર્મ જવાના સમયે મેં ભક્ત ઉદ્ધવને મગળમય ભાગવત ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો.

ભક્ત ઉદ્ધવ જ્ઞાનનિઃશ્વર પરાભક્તિને પ્રાપ્ત થાય તે હેતુથી મેં તેને બદરિકા-શ્રમમાં જઈ, રૂપાંહારહિત યર્ષ, ઇન્દ્રિયોને વશ કરી, સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વો સહન કરી, સર્વકાળે મારે વિષે ચિત્ત પગેલી, મેં ઉપદેશ કરેલા ભગવત્ ધર્મનો અનુભવ કરવાની આજ્ઞા આપી. [ભાગ ૧૦-૨૯-૪૧-૪૪] ભક્ત ઉદ્ધવ બદરિકાશ્રમમાં ગયા અને ગોપીઓ જેવા પરમ પ્રેમમાં નિમ્બા પામી કૃતાર્થ થયા.

હે પાર્થ! મારા સ્વધામમાં જવા પછી મારી પગપ્રેમપૂર્વક સેવા કરતી માગી ૧૬૦૦૦ પત્નીઓ ત્રગ્તમાં જઈ મારા નામ તથા લીલાઓના કીર્તનનો ગોવર્ધનની નજીક મહાન ઉત્સવ કરશે. આ ઉત્સવનો આરંભ થતા મારા ઉત્સવ સ્વરૂપ ઉદ્ધવ પ્રકટ થશે. ભક્ત ઉદ્ધવ વૃદ્ધાવનમાં ગોવર્ધનની નજીક શ્રીમદ્ ભાગવતનું એક મહિના સુધી કીર્તન કરશે, અને તેના શ્રદ્ધાપૂર્વક શ્રવણથી મારી ૧૬૦૦૦ પત્નીઓ મારા પરમાર્થતત્ત્વને જાણી, વિગ્રહ વેદનાથી મુક્ત થઈ, મારા પરમ ધામને પ્રાપ્ત થશે.

દમોદરવઃ! [કૃષ્ણ ઉપ. ૧૭] ભક્ત ઉદ્ધવ ઇન્દ્રિય નિગ્રહનું સ્વરૂપ છે. શ્રદ્ધાવાંલ્લભતે જ્ઞાનં તત્પર. સંયતેન્દ્રિયઃ. [ગી-૪-૨૯] સંયમી માગી કૃપાર્થી ભક્ત ઉદ્ધવની પેઠે સાત્ત્વગુને તથા આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થાય છે. સંયમી સંસાર તરી જાય છે અને બીજાને તારવા સમર્થ થાય છે.

૩કિમણી હરણુ

ભક્ત અર્જુન : હે પ્રભો! સમસ્ત બ્રહ્માન્ડના સ્વામી એવા આપને બ્રહ્માંડમાં રહેલા સર્વ પદાર્થો સર્વકાળે સર્વદા પ્રાપ્ત જ છે. [ગી. ૩-૨૨] આપનું અવતારચરિત્ર આરંભથી પર છે. આપનું ચરિત્ર કેવળ આપના વિશુદ્ધ સ્વરૂપને જ અનુસરે છે. માટે ૩કિમણીહ-ણુ જેવા કીર્તનીય હૃદય સ્પર્શી પ્રસંગનો આપે આપના અવતારચરિત્રમાં સમાવેશ કર્યો તેનું રહસ્ય મને કહો ?

ભગવાન જોત્યા : હે પાર્થ! જેમ રાવણે માયાસીતાનું હૃદય કપ્યું, છતાં લોકાચારને અનુસરીને ભગવાન રામના ભગવતી સીતા માટેના વિવાહથી સંમોહિત થયેલા રાવણુ અને ભક્ત લક્ષ્મણુ માયાસીતાનું હૃદય ન જાણી શક્યા; તેમ લક્ષ્મીરૂપ ૩કિમણી અને સર્વદા પ્રાપ્ત જ છે, અને દુઃ નિત્ય ૩કિમણીને પ્રાપ્ત છું, છતાં મેં ૩કિમણીનું બલપૂર્વક હૃદય કપ્યું, તેથી સંમોહિત થયેલા સિશુપાળ અને તું મારા ઈશ્વરભાવને ન જાણી શક્યા.

જેમ રાવણ ઉદ્ધારણી ભગવાન રામના અવતાર પ્રયોજનની સિદ્ધિ માટે રાવણ તથા ભક્ત લક્ષ્મણનું માયાસીતા વિષયક અજ્ઞાન આવશ્યક હતું; તેમ શિશુપાળ ઉદ્ધારણી અને ગીતા ઉપદેશકી મારા અવતાર પ્રિયજ્ઞોની સિદ્ધિ માટે શિશુપાળ તથા તારુ મારા ઈશ્વરભાવ વિષયક અજ્ઞાન આવશ્યક હતું.

જો શિશુપાળ મારા ઈશ્વરભાવને જાણતો હોત તો તેણે મારા સતત દ્વેષ ન કર્યો હોત અને તેનો ઉદ્ધાર ન થાત. જો તું કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધપૂર્વે મને ઈશ્વરરૂપે જાણતો હોત તો તને બીજાદિ મારા છે એ પ્રકારનો મોહ ન થાત અને હું ગીતા જ્ઞાન કરવા સમર્થ ન થાત.

ભગવાનની કૃપા વિના ભગવાનના અનન્ય ભક્તો પણ ભગવાનના અવતાર-ચરિત્રનું રહસ્ય જાણી શકતા નથી એ ભાવ છે.

શ્રીકૃષ્ણજીનો પ્રેમપત્ર

હે પાંચ! શ્રીકૃષ્ણજીના પ્રેમપત્રના સાત શ્લોકો [ભાગ. ૧૦-૫૨-૩૭-૪૩] પરબ્રહ્મસ્વરૂપ એવા મારા સંબંધને પ્રાપ્ત થવાના મે ગીતાશાસ્ત્રમાં પ્રતિપાદન કરેલા ભક્તિના પ્રધાન સાધનો મારા ભક્તોના શ્રવણ-કીર્તન માટે સૂચરૂપે નિરૂપણ કરે છે.

(૧) મારા રૂપ, ગુણ તથા લીલાના શ્રવણથી લોકલજ્ઞાનો ત્યાગ કરી મારે વિષે મનને સ્થિર કરવું. [શ્લોક ૩૭; ગી. ૧૦-૬; ગી. ૧૨-૮] (૨) ભક્તિથી કેવળ મારા પરમાત્માના સંબંધને પ્રાપ્ત થવાની તીવ્ર કામના [શ્લોક. ૩૮; ગી. ૨-૪૧] (૩) અને આત્મસમર્પિત હોઈ શિશુપાળરૂપી દ્વેષના સ્પર્શનો અર્થાત્ નિષિદ્ધ કર્મના સ્પર્શનો [શા. ભા. ગી. ૧૬-૧૮] સતત ભ્રમ [શ્લોક. ૩૯] યજ્ઞ, દાન, તપ, યજ્ઞ, નિયમ વગેરેથી મારી ઈશ્વરની આરાધના [શ્લોક. ૪૦; ગી. ૨-૪૬] કર્મપાશરૂપી જરાસંધ અને રાગદ્વેષરૂપી શિશુપાળ બન્નેથી મુક્ત થઈ મારા પરમાત્માના સંબંધને પ્રાપ્ત થવા માટે નિસાધન થઈ, મારા અપ્રમેય જળની [કૃપાની] ચામડા [શ્લોક. ૪૦-૪૧; ગી. ૧૦-૧૧] (૭) અને જો આ જન્મમાં હું કૃપા કરી અંગીકાર ન કરું, તો શરીરને પ્રતાદિથી કૃશ કરી પ્રાણત્યાગ કરવાનો અને જન્મ-જન્મમાંતરે મારી કૃપાને યોગ્ય થઈ, મારા પરમાત્માના સંબંધને પ્રાપ્ત થવાનો દૃઢ નિશ્ચય. [શ્લોક. ૪૩ ગી. ૨-૪૧]

જેમ શ્રીકૃષ્ણજી મને પ્રેમ કરતી હતી, તેમ જુદી, ઉદારતા, સૌંદર્ય,

શીલ અને ગુણોમાં અદ્વિતીય શક્તિમણીજીને હું પ્રેમ કરતો હતો. તેથી મેં તેનું હરણ કરી, રાક્ષસવિધિથી લગ્ન કર્યું.

એ યથા માં પ્રવચન્તે તાંસ્તયૈવ મજામ્યહમ્ । [ગી. ૪-૧૧] ભક્ત ભક્તિમાન એવો હું. મને જીવ જે ભાવે ભજે છે, તેને હું તે ભાવે પ્રાપ્ત થાઉં છું.

સ્વમંતકમણિની કથાનું રહસ્ય

હે પાર્થ ! ભગવાન સૂર્યનારાયણે પ્રમત્ત યર્ષ સત્રાજિતને સ્વમંતકમણિ આપ્યો. આ મણિ રાજા આઠ ભાર [૮૦ મણ] મોતું આપતો હતો. એક વખત મેં તે મણિ યદુરાજ ઉગ્રમેન માટે માગ્યો. લક્ષ્મીપતિએ મારી યાચના કે જેનો સ્વીકાર કરી બાંધી અરિનાથી પદને પામ્યો, તેનો અર્થ-લોહુપ સૂર્યભક્ત સત્રાજિતે અમ્બીકાર કર્યો.

કંઠમાં મણિ પહેરી મૃગયા માટે વનમાં ગયેલા સત્રાજિતના ભાઈ પ્રસેનને સિંહે મારી નાખ્યો, અને મણિ ન મળ્યો; તેથી મણિના [ધનના] નાશથી વિવેકશૂન્ય થયેલા સત્રાજિતે ધર્મસ્વરૂપ એના મારા ઉપર પ્રસેનના ખૂનનું કલંક મૂક્યું.

પાપી યતધન્વાએ લોભવશ રાત્રે સૂતેલા સત્રાજિતનું ખૂન કર્યું. એટલે કે ધનની આસક્તિ સત્રાજિતના મૃત્યુના કારણરૂપ યર્ષ.

યત-ધન્વાએ યામણ તરીકે મૂકેલા મણિને લઈ, ભક્ત અકૂર કાશી ગયા, અને અનીતિથી પ્રાપ્ત થયેલા મણિમાથી નીઝળતા સુવર્ણવડે લોકપ્રશંસાના લોભથી સુવર્ણની વેદીના યજ્ઞ કર્યો.

સૂર્યભક્ત સત્રાજિત જેની ધનની આસક્તિ, પાપી યતધન્વા જેવી ધનની કામના, અને ભક્ત અકૂર જેની અનીતિથી મેળવેલા ધનરહે કીર્તિની કામના સર્વથા ત્યાજ્ય છે.

જે આ આખ્યાનના અર્થનું [તત્ત્વનું] શ્રવણ કે સ્મરણ કરે છે, તે અપકીર્તિ કે પાપોથી મુક્ત યર્ષ, યાનિને પામે છે [ભાગ. ૧૦-૫૭-૪૨]

જનમાં જ મૃત્યુના સુખમાં પડેલા જીવને ધન, ધનને આપનારા કુબરાદિ દેવો, ભોગો તથા આત્મોદ્ધ-પગ્લોદ્ધના ભોગના સાધનરૂપ તેમજ જનમ-મૃત્યુના કારણરૂપ સકામ કર્મોથી ગો લાલ [ભાગ. ૧૧-૨૪-૨૭].

ધન, ભોગ, યશ વગેરે મનુષ્યને પૂર્વકર્મોનુસાર અનાયામે પ્રાપ્ત થાય છે. [ગી. ૧૦-૪-૫] માટે પ્રારબ્ધવશાત્ પ્રાપ્ત થતા ધન, ભોગ વગેરેથી સ્વતોય

માનવો, અને વિદિત ધર્મનું મેવન કરવું. આત્મકલ્યાણ માટે યથાશક્તિ પુરુષાર્થ કરવો. કારણ કે ભોગ પ્રારબ્ધને અધીન છે, પરંતુ યોગ પુરુષાર્થને આધીન છે.

જરાસંધ ઉચ્ચાર

ભક્ત અર્જુન : હે પ્રભો ! આપની કૃપાથી દશ દબાર દાથીઓના બળવાળા ભારતના તે કાળના સર્વથી બ્રહ્મ શક્તિશાળી જરાસંધના શરીરના દાથી જેમ જ્ઞાની શાખાને ચીરી નાખે તેમ આપના સંકેત પ્રમાણે બીમમેને બે દુકડાઓ કગી ફેંદી દીધા. જરાસંધના એક હાથ, એક પગ, એક સાથળ, એક વૃષણ, એક કેડ, એક પીઠ, એક રતન, એક ખભો, એક નેત્ર, એક શુક્રાદી અને એક કાનવાળા બે કાઢીઆ સર્વ લોકોએ જોયા [ભાગ. ૧૦-૭૨-૪૫-૪૬] આ મનથી કલ્પી ન શકાય એવા જરાસંધના મૃત્યુનું રહસ્ય મને કહો.

ભગવાન જોત્યા . હે પાથ ! અસગ અસગ બે માતાઓના ગર્ભથી જન્મેલા એક આખ, એક હાથ, એક પગ, આંધુ પેટ, આંધું મુખ, અને આંધા કેડની નીચેના ભાગવાળા સર્જીને પ્રાણિશબ્દે । [મહા. સભા. ૧૭-૩૭] જીવ અને પ્રાણુવાળા બે કાઢીઆઓને [દુકડાઓને] જરા નામની રાક્ષસીએ જોડ્યા, તેથી જરાસંધ ઉત્પન્ન થયો [મહા. સભા. ૧૭-૩૫-૪૧].

જરાસંધ કર્મપાશનું સ્વરૂપ છે. [ભાગ. ૧૦-૭૦-૨૬] આ કર્મપાશના [કર્મબંધનના] બે કાઢીયા છે.

એક કાઢીયું નિર્ધિષ્ઠ કર્મના ફળરૂપ પાપનું, અને બીલું કાઢીયું છે, કામ્યકર્મના ફળરૂપ પુણ્યનું. આ પાપ અને પુણ્યના બે કાઢીયાઓ અસગ અસગ ઉત્પન્ન થયેલા હોવા છતાં પ્રાણુયુક્ત છે અર્થાત્ સ્વતંત્ર ફળ આપનારા છે. કર્મના આ પ્રાણુયુક્ત બે કાઢીયાઓનો મારી યોગમાયાના પ્રભાવથી થતો સંઘાત સંચિતકર્મ કહેવાય છે, આ સંચિતકર્મરૂપી કર્મપાશ જીવના સંસારનું કારણ છે.

જીવાત્મા પોતાના કર્મોનુસાર દેવ ગાંધર્વ વગેરે ઉચ્ચ યોનિને, મનુષ્ય શરીરને, પશુ-પક્ષી વગેરે નીચ યોનિને સ્થાવરભાવને પ્રાપ્ત થાય છે [કંઠ. ઉપ. ૨-૭].

અનાદિકાળથી કર્મોનુસાર વિવિધ યોનિઓમાં જન્મને પામી, પાપ તથા પુણ્યોનો ભોગયાં ઠાય કરવા છતાં, જીવાત્માનો આ સંચિતકર્મરૂપી કર્મપાશ

નાશ પામશે નથી; પરંતુ જ્યારે જીવાત્મા મનુષ્ય શરીરને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તે મારા ઉપદેશની અવગણના કરી, પાપી કામની પ્રેરણાથી નિર્ણય કે કામ્ય કર્યો કરે છે [ગી. ૩-૩૬] અને તેથી આ સંચિતકર્મ રૂપી કર્મપાશ પુષ્ટ થાય છે અર્થાત્ વૃદ્ધિ પામે છે.

જેમ ધર્મરાજ સુધિષ્ઠિરના રાજસૂયયજ્ઞની સિદ્ધિ માટે જરાસંધનો વધ આવશ્યક છે, તેમ મોક્ષરૂપી પરમચીતિ માટે આ સંચિતકર્મ રૂપી કર્મપાશનો નાશ આવશ્યક છે.

માટે જેમ મારા અપ્રમેય જળના સંચારથી [ભાગ. ૧૦-૭૨-૪૨] શક્તિશાળી થયેલા ભીમસેને મારા સંકેત [ઈશ્વારા] પ્રમાણે જરાસંધના શરીરના બે દુષ્ટાઓ કરી વિપરીત દિશામાં ફેંકી દીધા, તેમ સંસારના કારણરૂપ આ સંચિતકર્મરૂપી કર્મપાશનો [કર્મબંધનનો] નાશ કરવા, તું ઈન્દ્રિયોને વશ કરી, મારી યોગબુદ્ધિનો આશ્રય લે [ગી. ૨-૩૯] તું યજ્ઞદાનાદિ જે કર્મ કરે તે મને પરમાત્માને સમર્પણ કર [ગી. ૯-૨૭].

સંગ, ક્ષણ અને ક્ષણિકતા ત્યાગપૂર્વક કરેલું કર્મ, સંચિતકર્મ રૂપે પશ્ચિમાત્મા પામી નવા દેહના [જન્મના] કારણરૂપ નહિ; પરંતુ અંતઃકરણની શુદ્ધિના કારણરૂપ છે. [ગી. ૧૮-૫-૬]. નિષ્કામ કર્મના અનુષ્ઠાનથી જ્યારે તારું અંતઃકરણ શુદ્ધ થશે ત્યારે તું મારી કૃપાથી આત્મજ્ઞાનને પામીશ [ગી. ૨-૫૨-૫૩] જ્ઞાનરૂપી અગ્નિમાં સંચિત અને ક્રિયમાણ કર્યો નાશ પામશે, અર્થાત્ સંચિત અને ક્રિયમાણ કર્યો નિર્જિજ્ઞ થઈ નવા દેહના [જન્મના] કારણરૂપ થશે નહિ [ગી. ૪-૩૭] અને પ્રાગ્બદ્ધ કર્યો ભોગથી ક્ષય પામતાં તું મને પામીશ [ગી. ૯-૨૮].

જેમ ભગવાન, ભીમસેન અને ભક્ત અર્જુન ત્રણના સહયોગથી જરાસંધનો ઉદ્ધાર થયો, તેમ જીવના સંસારના કારણરૂપ સંચિતકર્મ રૂપ પાશના સર્વથા નાશ માટે, કારિવ્ય વચનંતવ [ગી. ૧૮-૭૩] ભક્ત અર્જુન જેવો ભગવાનના ઉપદેશનું પરિપાલન કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય, ભીમસેન જેવું આત્મજળ અર્થાત્ ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ અને ભગવાનની કૃપા [ગી. ૧૦-૧૧] એ ત્રણનો સહયોગ આવશ્યક છે. શરણાગતિ, સંયમ અને ભગવાનની કૃપાના સહયોગથી જીવ મુક્તરૂપ થાય છે, એ ભાવ છે.

શિશુપાળ ઉદ્ધાર

ભક્ત અર્જુન : હે પ્રભો ! જ્યારે રાજસૂયયજ્ઞ પ્રસંગે આપની નિંદા કર--

નાર શિશુપાળનું મસ્તક આપે દૈત્યવર્ગ વિનાશક સુદર્શનચક્ર વડે કાપી નાખ્યું, ત્યારે આકાશમાંથી ચૂર્ણના ઉડ્ય જેવું એક ઉત્કૃષ્ટ તેજ શિશુપાળના શરીરમાંથી નીકળી આપને નમસ્કાર કરી, આપના શ્રીવિમ્બમાં પ્રવિષ્ટ થઈ ગયું. [મદ્ધા. શિશુપાળવધ. ૪૫-૪૭] તેનું રહસ્ય મને કહો.

ભગવાન યોદ્ધા : હે પાર્થ ! લોકચોહાનિહતે સ્વર્ગાસ્મિન્નિ મિયમાનેદપિ સુવ-
ર્ગત્વં લોહ, દ્વેષાદપિ વિદ્વિષાં તથા પ્રાપ્તિઃ । [શંકર. પ્રભોધ સુધાકર. ૨૦૫]
લોખંડના ધોધમાં પારસમણિને ખાડવામાં આવે તો પારસમણિના બને કુદ્દા થાય, પરંતુ લોખંડ સુવર્ણ ભાવને પામે છે; તેમ દ્વેષથી પણ મારું સતત ધ્યાન કરનાર બ્રહ્મભાવને પામે છે.

કામથી, ક્રોધથી, ભયથી, રોદ્ધથી, સંબંધથી કે મિત્રતાથી ચિત્તવૃત્તિને નિત્ય-નિરંતર મારી સાથે જોડાયેલી વૃત્તિ ભગવત્-ભવ થઈ, જીવ મારા ભાવને પામે છે [ભાગ. ૧૦-૨૦-૧૫].

કીટશ્રમર ન્યાય પ્રમાણે જેમ કીડા ભમરીનું ધ્યાન કરતાં ભમરીરૂપ થાય છે, તેમ ત્રણ જન્મોથી સતત વૈરભાવથી મારું ધ્યાન ધરનાર શિશુપાળ કૃષ્ણ-મય થઈ મારા ભાવને પામ્યો [ભાગ. ૧૦-૭૪-૪૬].

સુદર્શન વેદનું સ્વરૂપ છે. [કૃષ્ણ. ઉપ-૨૨] જેમ શિશુપાળનો સુદર્શન ચક્રવડે ઉદ્ધાર થયો, તેમ સર્વકાળે મારું સ્મરણ કરી, શાસ્ત્ર વિધાન કરેલા કર્મનું સેવન કરનાર આશુરી જીવ આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈ, મને પામે છે [ગી. ૮-૭; ગી. ૧૬-૨૪].

સમ્યક્-અરોહણયા પ્રયત્નમિન્ન વ્રહ્મદર્શનં ચક્ષ્માત્ તત્ સુદર્શનમ્ । સમ્યક્-જ્ઞાન સુદર્શનચક્ર છે. જ્ઞાનથી આશુર ભાવનો નાશ કરનાર બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થાય છે એ ભાવ છે.

સુદામાનું દિવ્ય સ્વાગત

ભક્ત અર્જુન : હે પ્રભો ! બ્રહ્મનિષ્ઠ, વિરક્ત, શાંતાચિત્ત, જીતેન્દ્રિય, અપાચિત્તમતી, તથા પ્રારબ્ધવશાત્ જે મને તેનાથી સંતુષ્ટ રહેનાર આપના મિત્ર સુદામાની પત્ની સુશીલા કુધાથી દુર્ગલ થઈ ગઈ હતી. તેના બાળકો ભૂખની તીવ્ર વેદનાથી રૂદન કરતા હતા. એ સર્વજ્ઞ એવા આપ જાણના હેવા છતાં આપે તેને અન્ન કે ધન ન આપ્યું; પરંતુ પત્નીના આગ્રહથી એકમાત્ર આપના દર્શનની કામનાથી ભક્ત સુદામા જ્યારે દ્વારકા આવ્યા, ત્યારે આપે

આપના પ્રમથ્નુઓ વડે તેના ચરણ ધોયાં, પુષ્પાદિવડે તેનું પૂજન કર્યું, આરતી ઉતારી, પરમપ્રેમપૂર્વક બાપે ભક્ત સુદામાનું આલિંગન કર્યું, અને દેવર્ષિ નારદ વગેરે ઋષિમુનિઓને પણ અત્યંત દુર્લભ એવું તેનું દિવ્ય સ્વાગત કર્યું.

સર્વેશ્વર, અંતર્યામી અને કર્મફલપ્રદાતા એવા આપની કઠોરતા તથા ભક્ત-વત્સલ એવા આપની ભક્તવત્સલતાના અવધિરૂપ અનન્ય પ્રેમ બંનેને એકસાથે અભિવ્યક્ત કરનારી આ આપની ગુણતમ લીલાનું રહસ્ય મને કહો.

ભગવાન બોલ્યા : હે પાર્થ ! ભરતને ભગવાન રામનો વિયોગ, ગોપીઓને મારો વિયોગ, દ્રૌપદીને તેના બાળક પુત્રોના મૃત્યુનો ધા, ભીષ્મપિતામહે બાણશય્યા, ભક્ત સુદામાને દારિદ્ર અને તારા જેવા મારા સખા તથા ભક્તને મારા સમાન શૌર્ય, વીર્ય, રૂપ ગુણ તથા આકૃતિવાળા એકના એક અભિમન્યુ જેવા યુવાન પુત્રનો વિયોગ જેવા પ્રતિકુળ સંયોગ - વિયોગો અનુક્રમે મારી પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ અનાસક્તિ, પરાભક્તિ, આત્મોપમ્યદષ્ટિ, જ્ઞાનનિષ્ઠા, તિતિક્ષા અને ધર્મનિષ્ઠાના આદર્શ દ્રષ્ટાંતો છે.

ભરતની પેઠે રામ વિનાનું રાજ્ય, રામ વિનાનો ભોગ, રામ વિનાના જીવનને તૃણવત્ તુચ્છ માની, સર્વકાળે ભગવાન ગમતું સ્મરણ કરતા. રામના દાસ તરીકે સ્વધર્મનું પાલન [ગી. ૮-૭] એ અનાસક્તિનું [ગી. ૧૫-૩]; ગોપીઓની પેઠે મારા વિયોગે કૃષ્ણમય ધર્મ નિત્ય-નિરતર મારું સ્મરણ અને મારા ગુણો તથા લીલાઓનું કીર્તન, એ મારી પરાભક્તિનું [ગી-૧૮-૫૫]; બાળકપુત્રોના મૃત્યુનો ધા તાજો હોવા છતાં, અશ્વત્થામાની માતા ગૌતમીને તેના એકના એક પુત્રના વધથી વ્યથા ન થાય તે હેતુથી દ્રૌપદીએ અશ્વત્થામાને આપેલી ક્ષમા, એ આત્મોપમ્ય દષ્ટિનું [ગી. -૬-૨૨], બાણશય્યા પર સૂતેલા ભીષ્મ પિતામહે ધર્મના જુધિપિરને આપેલો જ્ઞાનનો ઉપદેશ એ જ્ઞાનનિષ્ઠાનું; ચિંતા, ત્રિલાપ, કે પ્રતિકાર [ઉપાય-કે યાચના] વિના દારૂણ દારિદ્ર હસતા હસતા સહન કરી, સદાસર્વદા બ્રહ્મનું અનુસધાન કરનાર અયાચક્યત્વતી સુદામા એ તિતિક્ષાનું; [ગી. ૨-૧૪] અને અભેમન્યુ જેવા યુવાન અને ગુણવાન પુત્રના વિયોગે તારી જ્યદ્રથવધની પ્રતિજ્ઞા એ ધર્મનિષ્ઠાનું આદર્શ દ્રષ્ટાંત છે.

દુઃખદ પ્રતિકુળ સંયોગ કે વિયોગની પ્રાપ્તિ થવા છતાં, સુખ-દુઃખમાં સમ રહેનારા મારા ઉપરોક્ત ભક્તો ધર્મનિષ્ઠાથી કે જ્ઞાનનિષ્ઠાથી ચલાયમાન

થયા નથી, તેથી તેઓએ માની કૃપાથી અમરત્વની સાથે અમરકાંતિ સંપાદન કરી છે [ગી. ૨-૧૫]

માનીએ આચારથી લોકસમૂહ કવો જોઈએ એ ભાવ છે [ગી. ૩-૨૬]

દ્રૌપદીના ચીરપૂર્તિનું રહસ્ય

ભગ્વન અર્જુન. હે પ્રભો! દ્રુપદનન્દિની, અયોનિમ્મ, ગૌરવશ્યામિની, એકવત્સા, ગજસ્વયા, અમાની ધર્મપત્નિ અને આપની મખી દ્રૌપદાને પાપી દુશાસન કેસ પકડી કૌંવસભામા લઈ આવી, જ્યારે તેના વસ્ત્રો બવપૂર્વક ખેચના લાગ્યો, ત્યારે અત્યંત કષ્ટ અનુભવના દ્રૌપદીએ પોતાની તાગના નક્ષત્ર માટે આપનું ચન્દ્ર લીધું જેમ પાપી દુશાસન દ્રૌપદીના વસ્ત્રો ખેચતો ગયો; તેમ તેમ દ્રૌપદીના ચરીર પર ગમેર ગાં વસ્ત્રો પ્રકટ થયા લાગ્યા. સભામા વસ્ત્રોતો ઢગલો થયા 'દસ હજાર ગજ ચલ થક્યો।' દશહજાર હાથીઓના બળનાજો દુશાસન થાકી ગયો, પરંતુ 'ચક્ર્યો ન દમ ગજ ચીર' । દુશાસન લન્નિજત થઈ ચુપચાપ સભામા બેસી ગયો આ અદ્ભુત ઘટનાનું રહસ્ય મને કહો ?

ભગવાન યોદ્યા હે પાર્થ! જ્યારે સત્તાના મધ્યી અધ દુષ્ટ દુર્યોધન સનિ-સાધની દ્રૌપદીની લાજ લેના પ્રવૃત્ત થાય, પુત્રરનેહથી નાન્ધર્મની, લત્રિય ધર્મની અને કુળધર્મની નિરમૃતિને પામેના મજ્જ ધૃતરાષ્ટ્ર કુળવધુની લાજનું રક્ષણ કવો ઉદામીન હે સૂર્યના તેજથી તાનાઓની પેટે નાન્તેજથી સત્વ-હીન થયેલા કે કોઈ અદષ્ટ દારપુવશાત્ લીધમ્પિતામહ અને દ્રોણાચાર્ય જેવા મહાનુભાવો આ અમાનુરી અત્યાચારના નિષ્ક્રિય દ્રષ્ટા હોરાનું પસંદ કરે, ભક્ત વિદૂરના નીતિમય વચનોની કૃપા અવશા થાય નિર્ણયના વર્મસંગત વિરોધનો ઉપેક્ષા થાય સત્તાધીશના અત્યાચારના પ્રતિકાર કવો અસમર્થ સભાજનો વ્યથા, વ્યાકુળતા અને લાચારી અનુભવે, અને નાગપાશથી પણ સહસ્ત્રગણા દહ ધર્મપાશથી જકડાયેના ધર્મનાજ ચુધિધિ, લીમમેન તથા તારા જેવા શ્રેષ્ઠ લત્રિય દુષ્ટ દુશાસનના નિર્નજ્જ આક્રમણથી પતિપરાયણ દ્રૌપદીની સહજ લજ્જાનું રક્ષણ કવો અસમર્થ હોય, ત્યારે પાપી દુશાસનના અત્યાચારથી નિસાધન થઈ, ગદ્ય માટે શ્રીકૃષ્ણ, હરિ, ત્રિપણ વગેરે મારા નામોનું રટણ કરતી કૃષ્ણના વસ્ત્રમા ચરણાગત નક્ષક એના મે, મારા દશ અવતારોથી અતિરિક્ત આ અગિઆરમા જડડપે પ્રતીયમાન વસ્ત્રાવતાર ધારણ કરી, [વસ્ત્રરૂપ થઈ] કૃષ્ણના વસ્ત્રમા અવ્યક્તરૂપે અવેશ કર્યો. [મહા. સભા ૬૮-૪૬] મારી યોગમાયાના પ્રભાવથી એકવત્સા કૃષ્ણા

અનંતવસ્ત્રા યર્ષ, અને મેં મારી શરણાગત કૃપાની લાજનું સર્વથા રક્ષણ કર્યું.

હે પાર્થ ! સતી દ્રૌપદીના ચીરહરણ પ્રસંગે કૌરવસભામાં રાજા ધૃત-
રાષ્ટ્રના મૌનથી સત્તાધીશોની મૂઢતા; દુર્યોધન, દુઃશાસન, કૃષ્ણ તથા શકુનીના
નિર્લજ્જ વર્નન તથા વયનોથી દર્પ, અભિમાન, પારુષ્ય વગેરે આસુરી ગુણોની
પરાક્રાંતિ [મહા. સભા. ૬૮-૧૮-૩૬] ભક્ત વિદુરના નીતિમય વચનોની
અવગતિથી કામકોધાદિને વશ થઈ પાપાચરણમાં પ્રવૃત્ત થયેલા આસુરી જીવને
નીતી, ધર્મ કે જ્ઞાનના ઉપદેશની નિરર્થકતા; [મહા. સભા. ૧૧]; ભીષ્મ-
પિતામહ અને દ્રોણાચાર્ય જેવા મહાનુભાવોની નિષ્ક્રિયતાથી સત્તાધીશોની ન્યાય,
ધર્મ કે કાંઈક વિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિ વિશે તેના આશ્રિતોએ ફરગિયાત પાલન
કરવાનું મૌન; વિશ્વરૂપતા ધર્મસંગત વચનોની ઉપેક્ષાથી [મહા. સભા. ૬૮-
૧૧-૨૬] પારાવી અદુભતિની અદુભતિના ન્યાયી વિરોધની કૂર ઉપેક્ષા;
સમાજનોની વ્યથા-ન્યાયુગતા વગેરેથી સત્તાધીશોના અત્યાચાર વિશે જનતાના
જ્ઞાયારી; અને ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર, ભીષ્મ તથા તારા જેવા મારા ભક્તોના
આદર્શ સંયમથી અભયાદિ દેવી ગુણોની પરાક્રાંતિ પ્રકાશીત થઈ છે.

આ ઘટનાનું આધ્યાત્મિક રહસ્ય

દ્રૌપદી નિર્મળ બુદ્ધિનું સ્વરૂપ છે. આ બુદ્ધિના અભયાદિ દેવીગુણરૂપ
વસ્ત્રોને [ગી. ૧૬-૧૩] કામકોષાદિરૂપ કૌરવો [આસુરભાવ] ખેંચી દેવીગુણ-
શૂન્ય [નગ્ન] કરવા પ્રયાસ કરે છે. દ્રૌપદીની પેટે ભક્ત [સાધક] નિઃસાધન
થઈ ભગવાનનું શરણ લે છે. ભગવાનની કૃપાથી જેમ દ્રૌપદી અનંતવસ્ત્રા યર્ષ,
તેમ ભગવાનની કૃપાથી દેવીગુણો અનંતગણા અભિવૃદ્ધિ પામે છે. ભગવાન
દ્રૌપદીની લાજની પેટે બુદ્ધિનું કામકોષાદિથી સર્વ પ્રકારે રક્ષણ કરે છે. સ્વયં
ભગવાન જ તેનું રક્ષણ કરે છે, તેથી ભક્ત [સાધક] મોક્ષમાર્ગમાં વિવેક
કરનારા રાગદ્વેષાદિરૂપ [કામકોષાદિરૂપ] શત્રુઓથી નિર્લય થઈ, મોક્ષમાર્ગમાં
આગળ વધે છે. [ગી. ૩-૩૪] ભક્ત [સાધક] મોક્ષમાર્ગથી શ્રેષ્ઠ યતો નથી
[ભાગ. ૧૦-૨-૩૩] અને શુદ્ધ સત્વગુણમયી બુદ્ધિવડે નિરતિથય આત્માનંદનો
અનુભવ કરી કૃતાર્થ [કૃતકૃત-જીવનમુક્ત] થાય છે [ગી. ૬-૧૨-૨૨].

શરણાગતિનું ફળ

હે પાર્થ ! મેં ઉપદેશ કરેલા કર્મયોગ, ભક્તિયોગ કે જ્ઞાનયોગનું [ગી.

૧૮-૬૩] અમાનિત્વાદિ ગાનનાં વીસ સાધનો પૈકી એક સાધનનું [ગી. ૧૩-૭-૧૦] અદ્વૈષ્ટાદિ મેં રવેન્દ્રજાએ કહેલા ભક્તોના બીસ લક્ષણો પૈકી એક લક્ષણનું અર્થાત્ ધર્મ્યમૃતમ્ । [ગી. ૧૨-૨૦] ધર્મરૂપ અમૃતનું [મોક્ષ સાધનનું], અથવા મારી પૂતનાદિ દિવ્યશીલાઓ પૈકી કોઈ પણ એક લીલાના તત્ત્વનું, જે પુરુષ કેવળ મારી જ આપ્તિ માટે, ગુરુરવરૂપ એવા દ્વં વામુદેવમાં અમૃતપાત્રી રહિત થઈ, અધ્યાપૂર્વક અનુબંધન કરે છે [ગી. ૩-૩૧] તે સર્વ પાપોથી મુક્ત થઈ [ગી. ૧૮-૬૬] મારી કૃપાથી આત્મ સાક્ષાત્કારને પામી [ગી. ૧૦-૧૧] મારા વિધ્યુના નિસધામને પામે છે [ગી. ૧૮-૬૧] અને પુનઃ સંસારને પામતો નથી [ગી. ૧૫-૬] મામેકં ક્ષરણ મજા । [ગી. ૧૮-૬૬] માટે સર્વ ભાવથી દ્વં મારું ચરણ લે. હરિઃ ઠેઠ તત્ત્વન ।

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો પ્રભાવ

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સાક્ષાત્ પૂર્ણ જ્ઞાનો અવતાર છે. શ્રીમદ્ ભાગવત, મહાભારત તથા અન્ય પુરાણોમાં ભગવાનના, ગુણ, પ્રભાવ તથા દિવ્ય લીલાઓનું વર્ણન છે.

સર્વભૂતો વિષે સમભાવે રહેલા ભગવાને [ગી. ૯-૨૬] સ્તંભમાંથી નૃસિંહસ્વરૂપે પ્રકટ થઈ ભક્ત પ્રહ્લાદનું રક્ષણ કર્યું; અને સર્વભૂતોના હૃદય વિષે આત્મારૂપે રહેલા ભગવાને [ગી. ૧૫-૧૫; ગી. ૧૮-૬૧] જગદ્વિષે પ્રતીયમાન વસ્ત્રાવતાર ધારણ કરી [વસ્ત્રરૂપ થઈ] કૃષ્ણાનું લોક-લજ્જનનું રક્ષણ કર્યું [સભાપર્વ-૬૮-૪૮].

‘જનેન વિશ્વાત્મા તૃપ્યતામ્’ = સમસ્ત વિદ્યાના આત્મા યશ્નોક્તા સર્વેશ્વર ભગવાન શ્રીહરિ તૃપ્ત [સતુષ્ટ] થાઓ. ‘બોલી, સૂઈ ભગવાને ધર્મરાજ મુદિષ્ઠિરને આપેલા અક્ષય પાત્રને વળગેલા સાગના પાંદડાને આરોગી ભગવાને પોતાના સંકલ્પ માત્રથી દુર્વાસામુનિ તથા તેના દસ હજાર શિષ્યોને તથા સમસ્ત વિશ્વને તૃપ્તિનો અનુભવ કરાવી દુર્વાસાના ભયથી પાંડવોનું રક્ષણ કર્યું અને પોતાના આ અલૌકિક આચારથી પોતાનું પારમાર્થિક, પૂર્ણ, વિશુ, વિશ્વાત્મા, અપરિગ્નિત સ્વરૂપ સિધ્ધ કર્યું. [દ્રૌપદીહરણપર્વ - ૨૬૩-૨૫]

‘સૂર્યાસ્ત પૂર્વે જ્યદ્રથનો વધ ન કરુ તો પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં પ્રવેશ કરી, પ્રાણત્યાગ કરવાની ભક્ત અર્જુને બીપણ પ્રતિજ્ઞા લીધી. [પ્રતિજ્ઞાપર્વ-૨૩-૪૬-૪૭]. “જ્યદ્રથના મસ્તકને પૃથ્વી પર પાડનારના શરીરના સો ટુકડાઓ થાય” એવું જ્યદ્રથને એના તપસ્વી પિતા વૃધક્ષત્રે વરદાન આપ્યું હતું. દ્રોણાચાર્યના ચક્રચક્રટવ્યહથી મુરક્ષિત જ્યદ્રથનો વધ થાય, ભક્ત અર્જુનની

પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થાય અને વૃધક્ષત્રે જ્યદ્વથને આપેલા વરદાનથી ભક્ત અર્જુનના આશુનું રક્ષણ થાય તે હેતુથી યોગેશ્વર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પોતાના યોગસામર્થ્યથી સ્વર્ગને આવૃત્ત કરી, અંધકારની સૃષ્ટિ કરી. એકલા જ્યદ્વથને સ્વીકૃત દેખાશે, ભક્ત અર્જુનને ચિતામાં બળતો જોવાની કામનાથી જ્યદ્વથ સૂર તરફ જોતો બહાર આવશે. આ ક્ષેત્રે ભગવાનની દેરણીથી ભક્ત અર્જુનને તીક્ષ્ણ બાણવડે જ્યદ્વથનું મગતક કાપી નાંખ્યું, દિવ્ય બાણોવડે મસ્તકને કદબના ફક્ત જેવું બનાવી જમીન પર પડ્યા ન દીધું, તે દૂર કુરુક્ષેત્રમાં ઉપાસના કરતા જ્યદ્વથના પિતા વૃધક્ષત્રના ખોળામાં પડ્યું, અને તેના ખોળામાંથી જમીન પર પડ્યું, તેથી તેના તરીડના સો ટુકડાઓ થઈ ગયા. આ પ્રમાણે તપના પ્રભાવથી વૃધક્ષત્રે બીજાના નાશ માટે આપેલું વરદાન પોતાના જ મૃત્યુના કારણ રૂપ થયું [દ્રોણપર્વ-૧૪૬]

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં હાથમાં શસ્ત્ર ન ધારણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. ભીષ્મપિતામહે ભગવાનને યુદ્ધમાં શસ્ત્ર ધારણ કરાવવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. યુદ્ધમાં ભગવાન પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો ત્યાગ કરી, એકવાર હાથમાં મુદ્દર્શન ચક્ર લઈ તથા બીજી વાર હાથમાં ચાણક લઈ, રથમાંથી ફેદી પડી ભીષ્મપિતામહેનો વધ કરવા પ્રવૃત્ત થયા. અને પોતાના ભક્ત ભીષ્મ પિતામહેનું ત્રણ લોકમાં ગૌરવ વધાયું. ભીષ્મપર્વનો આ પ્રસંગ વીરરસથી પૂર્ણ ભક્તવત્સલ એવા ભગવાનની અત્યંત રહસ્યમયી લીલા છે [ભીષ્મ-૫૯-૯૮]. કંસ, યિશુપાળ વગેરેનો લીલામાત્રથી ઉપધાર કરવો; શુરુ [સાંદીપની] આલણ તથા માતા દેવકીના મૃત પુત્રોને પાછા લઈ આવવા; કૌરવ સભામાં વિરાટ સ્વરૂપ બતાવવું; ભક્ત અર્જુનના મૃત્યુના કાગણરૂપ અમોઘ સક્રિયવડે કર્ણની પાસે થટોત્કચનો વધ કરાવી [દ્રોણ. ૧૮૨-૪૧]. રથને પગવડે દબાવી કર્ણના સર્પમુખ બાણથી [કર્ણ. ૯૦-૭૯-૩૨]; તથા ભીષ્મપિતામહેના દિવ્ય શસ્ત્રોથી બળી ગયેલા ભક્ત અર્જુનના રથને પોતાના સંકલ્પમાત્રથી કાયમ રાખી, કરેલું ભક્ત અર્જુનનું રક્ષણ [દૃત્ય. ૬૨-૯-૪૦]; બાણશય્યા પર મૃતેલા ભીષ્મપિતામહેની પીડાઓ દૂર કરી, તેમને અતુલ બળ તેમ તથા જ્ઞાન પ્રદાન કરવું, મૃત પરીક્ષિતને હવતો કરવો વગેરે મહાભારતના પ્રસંગોથી રૂપિય થાય છે કે ભગવાનની ભક્તવત્સલતા તથા ભગવાનના પ્રભાવની [યોગ સામર્થ્યની] કાઈ મર્યાદા નથી.

ભગવાન પોતાની યોગમાયાવડે કાલચક્ર, જગત ચક્ર તથા સુગચક્ર ધ્રુમાવે

છે. ભગવાન પોતાની યોગમાયાવડે મનુષ્યોને સમોદિત કરે છે; પરંતુ જે દીન યર્થ સર્વોત્તમાવે ભગવાનનું શરણુ લે છે, તે ભગવાનની માયાથી મોક્ષ પામતા નથી. તેઓ આ માયાને તરી જાય છે [ગી ૭-૧૪].

અનન્ય શરણુગતિ.

નાહં કર્તા મદન્તર્યામો મુત્યકર્તા સર્વં કરોતિ ।

અહં તુ તદ્દામ- સ યથા પ્રેરયતિ તથા કરોમિ ।

હતિ માયેન ॥ હું કર્તા નથી, અતર્થામી ઈશ્વર જ કર્તા છે, તથા તેને :અમીન એવો હું તેની પ્રેરણા પ્રમાણે કર્મમાં પ્રવર્તું છું. એવા ભાવથી યુક્ત થઈ, ‘સર્વં દર્શય’ ન મમાસ્તિ ક્વિચિત્’ ‘આ સર્વં કઈ ભગવાનનું’ છે, મારું કઈ નથી એવો બુદ્ધિવડે દૃઢ નિશ્ચય કરી, મનવડે ભગવાનના પારમાર્થિક સ્વરૂપનું ચિંતન, વાણીવડે ભગવાનના નામ, ગુણ તથા શ્રીલા-ઓનું કીર્તન જ્ઞાનવડે ભગવાનના ગુણ, પ્રભાવ તથા સ્વરૂપના મહિમાનું શ્રવણ, શરીરવડે ભગવાનની મૂર્તિ તથા ભગવદ્ ભક્તોની નિષ્કામ મેવા, સર્વભૂતોના કલ્યાણ માટે જીવન [ગી.૫-૨૫], સકર્મવડે ભગવાનની આરાધના [ગી ૧૮-૪૬] ઈશ્વરાર્થે, ઈશ્વરાર્પણુ બુદ્ધિથી શ્રદ્ધાપૂર્વક વિહિત કર્મનું અનુષ્ઠાન [ગી.૩-૩૦-૩૧] એ સૂક્ષ્મેષા અનન્ય શરણુગતિનું સ્વરૂપ છે.

ઈશ્વરની શરણુગતિથી ભગવાન વિશે મન નિરૂદ્ધ થાય છે ઈશ્વરની શરણુગતિ એ જ જીવનો પરમ પુરુષાર્થ છે જીવ ઈશ્વરનું શરણુ ધાગણુ કરે એ ભગવાનના ગીતા ઉપદેશનું પ્રધાન લક્ષ્ય છે. [૧૮-૬૨, ગી ૧૮-૬૬] હરિ. ઓં તતસત્.

અદ્વૈત સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કરનારા પ્રધાન આચાર્યો, વિઠ્ઠાનો
તથા તેમની કૃતિનો સંક્ષિપ્ત પરિચય.

ભગવાન શંકરાચાર્ય

પરમસાની, સાચા સંન્યાસી, મહાન કર્મયોગી, આર્યધર્મને સજીવન કરનાર,
ગીતા-ઉપનિષદો પર ભાર મૂકી વેદાંતની એક પદ્ધતિસરની પ્રજ્ઞાલિષ્ઠા બની કરનાર,
આદ્યશુભ ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્યના પ્રકટ થવાના સમય સંબંધી મોટો મતભેદ
છે. તેમાં સામાન્ય રીતે સ્વીકારાયેલું પ્રાકટ્યનુ વર્ષ ઈ. સ. ૭૮૮ છે.

વેદ, વેદાંત તથા વેદાગ્રહોનું અધ્યયન કરી, એમણે આઠ વર્ષની વયે સંન્યા-
સાર્થે ગૃહત્યાગ કર્યો; અને યોગેશ્વર શ્રીગોવિંદપાદને ગુરુરૂપે સ્વીકારી, સંન્યાસ
મહણું કર્યો.

શુરુદેવની આચાર્યસાર શ્રીશંકરાચાર્યે કાશી જઈ બ્રહ્મસૂત્ર પર લાખ્ય લખવાનો
સંકલ્પ કર્યો. ભક્તોના પ્રેમને લીધે કાશીમાં આ મહા કાર્ય માટે જરૂરી
શાંતિ ન પ્રાપ્ત થઈ; તેથી શ્રીશંકરાચાર્ય પોતાના દિલ્લે સહિત બદરિકાશ્રમમાં
પધાર્યો. આ સમયે તેમનું વય બાર વર્ષનું હતું.

બદરિકાશ્રમની પવિત્ર શાંતિમાં શ્રીશંકરાચાર્યે બ્રહ્મસૂત્ર, ઉપનિષદો, ગીતા,
વિષ્ણુસહસ્રનામ, સનત્સુજાતીય વગેરે ગ્રંથો ઉપર લાખ્યો લખ્યાં તથા ઉપદેશસાહસ્રી
આદિ ગ્રંથો રચ્યા.

જ્યારે એમની ૧૬ વર્ષની આયુષ્યમર્યાદા પૂર્ણ થવાની તૈયારી હતી તે સમયે
કાશીમાં ગંગાજીના પવિત્ર કિનારા પર આચાર્યશ્રીને વૃદ્ધ બ્રાહ્મણના સ્વરૂપે પધારેલા
ભગવાન વેદવ્યાસ સાથે આઠ દિવસ સુધી સતત યાત્રાચર્યા થઈ. આ વૃદ્ધ
બ્રાહ્મણની અપૂર્વ સ્મૃતિ, તર્ક કરવાની તીક્ષ્ણ શક્તિ, પ્રત્યેક વાક્યોના પદલાસિત્ય
વગેરેથી આશ્ચર્ય પામી આચાર્યશ્રીએ આઠમે દિવસે નમ્રતાપૂર્વક પરિચય માટે
પ્રશ્ન પૂછ્યો.

આચાર્યશ્રીની અસાધારણ વિદ્યાર્થી પ્રસન્ન થયેલા ભગવાન વેદવ્યાસ
મૂળ સ્વરૂપે પ્રકટ થયા. નાની વયના આચાર્યને ચંકર ભગવાનના અવતાર તરીકે
ઝોળખાવ્યા, એમનાં સર્વ લાખ્યગ્રંથો વાંચી જોયા, વેદશાસ્ત્રનું રહસ્ય અતિ મનો-
હર તથા સરળ રીતે રચાયેલું જોઈ અતિ આનંદ પામ્યા અને જનસમાજમાં જ્ઞાનના
પ્રચાર માટે આચાર્યશ્રીને પોતાના યોગજળથી ૧૬ વર્ષનું આયુષ્ય પ્રદાન કર્યું.

શ્રીશંકરાચાર્યે યાત્રાર્થમાં મંડનમિશ્રનો પરાજય કર્યો, તથા મંડનમિશ્રની
સ્ત્રી ભારતીદેવી સાથે વાદ કરતી વખતે કામદાસનો અનુભવ લેવા માટે પરદાયા-

પ્રવેશ-સિદ્ધિનો આશ્રય કરી, અમરુક રાજના મૃતદેહમાં પ્રવેશ કર્યો હતો, તે પ્રસિદ્ધ છે.

શ્રીશંકરાચાર્યે દક્ષિણમાં શૃંગેરી, જગન્નાથપુરીમાં ગોવર્ધન, દ્વારકામાં શારદા તથા બદરિકાશ્રમમાં જ્યોતિર્મઠની સ્થાપના કરી, અને ધર્મપ્રચારની દૃષ્ટિથી નાસિક, ઉજ્જૈન, પ્રયાગ તથા હરદ્વારમાં દર બાર વર્ષના ક્રમથી કુલનુ આયોજન કર્યું. આ પ્રમાણે વેદવિહિત ધર્મની સ્થાપના કરી, બૌદ્ધ વગેરે વિરોધી મતોનું ખંડન કરી, હિન્દુ લોકોને ઉપદેશાદિથી સન્માર્ગમાં પ્રવૃત્ત કરી, આચાર્યશ્રી બત્રીસ વર્ષને ઉંમરે ઈ. સ. ૮૨૦ માં કેદારનાથમાં મહાસમાધિ લઈ, સ્વપ્નરૂપે પામ્યા.

બ્રહ્મસૂત્ર, ઉપનિષદો તથા શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ઉપર ભાષ્ય લખનાર તથા એ પ્રધાનત્રયીના આધારે અદ્વૈતસિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કરનાર શ્રીશંકરાચાર્ય પ્રથમ જ હતા.

શ્રીશંકરાચાર્યના પૂર્વેની ગીતાશાસ્ત્રની ટીકા આજે મળતી નથી. શ્રીશંકરાચાર્યે પ્રમાણુ માનેના ગીતાશાસ્ત્રના ૭૦૦ શ્લોકોને જ ત્યાર પછીના બધા આચાર્યોએ તથા તિલક વગેરે આધુનિક વિદ્વાનોએ પ્રમાણુ માનેલા છે.

બ્રહ્મસૂત્ર-ભાષ્ય, ઉપનિષદ-ભાષ્ય, ગીતા-ભાષ્ય, ત્રિણ્ણસહસ્રનામ-ભાષ્ય, સનત્સુગનીય-ભાષ્ય, હસ્તામયક-ભાષ્ય, લક્ષ્મિતાત્રિશતી-ભાષ્ય, વિવેકચૂડામણિ, પ્રબોધસુધાકર, ઉપદેશસાહસ્રી, અપરોક્ષાનુભૂતિ, ચત્વૃશ્લોકી, દશશ્લોકી, મર્વ-વેદાન્તસિદ્ધાન્તસારસંબંધ, વાક્યસુધા, પંચીકરણ, પ્રપચસાર, આત્મબોધ, મનીષા-પંચક, આનંદમહરી, તથા વિવિધ સ્તોત્ર વગેરે ભગવાન શંકરાચાર્યના લગભગ ૧૧૯ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો છે.

શ્રીશંકરાચાર્યના પ્રધાન સિદ્ધાંતો

- (૧) આ જગત, પ્રાણિમૂલક, ઈન્દ્રિયો, દેહ, બુદ્ધિ, ચિત્ત, મન તથા અહંકાર નહિ, પરંતુ પરમાત્મસ્વરૂપ બ્રહ્મ જ સત્ય છે [આત્મપ્રકાશિકા-૧૭].
- (૨) આત્માનું સ્વરૂપ નિત્ય છે તથા દૃશ્ય અનિત્ય છે, આવો દૃઢ નિશ્ચય એ જ આત્મવસ્તુનો વિવેક છે [અપરોક્ષાનુભૂતિ-૫].
- (૩) જીવ તથા ઈશ્વરનો ભેદ અરિથાથી પ્રતીત થાય છે, સંન્યયિક રીતે અભેદ છે [શા. ભા. ગી. ૧૩-૩].
- (૪) સમારૂપ શ્રમ મિથ્યાજ્ઞાન-નિમિત્તક છે, પરંતુ પરમાર્થ નથી, તેથી યથાર્થ જ્ઞાનથી સંસારની આત્યંતિક નિવૃત્તિ થાય છે [શા. ભા. ગી. ૧૮૮-૬૬].
- (૫) કર્મસંહિત જ્ઞાનથી નહિ, પરંતુ કેવળ તત્ત્વજ્ઞાનથી જ મોક્ષપ્રાપ્તિ છે [શા. ભા. ગી. ૨-૧૧, ગી. ૩-૧].

(ક) આત્મજ્ઞાનીને સન્ન્યાસનો જ અધિકાર છે [શા. ભા. ગી. ૨-૨૧; ગી. ૧૮-૩; ગી. ૧૮-૬૬].

(બ) મોક્ષ નિત્ય [સ્વતઃ . ચિદ્ધ] છે [શા. ભા. ગી. ૧૮-૬૬].

(૮) કર્મનિષ્ઠા જ્ઞાનિષ્ઠાનું સાધન હોવાથી જ મોક્ષગ્રામી પ્રથમ પુરુષાર્થનું કારણ છે [શા. ભા. ગી. ૩-૩, ગી. ૧૨-૧૨].

(૯) આ લોકમાં મનુષ્યને જ કર્મ દેવાનો અધિકાર છે [શા. ભા. ગી. ૧૮-૬૬], તેથી ઇન્દ્રિયોનો મનમાં લય કરી, મનનો બુદ્ધિમાં લય કરી, બુદ્ધિનો સાક્ષી આત્મામાં લય કરી, તથા સાક્ષી આત્માનો [જીવાત્માનો] નિર્વિદ્ય પૂર્ણ પ્રભામાં લય કરી, પરમવાતિનો અનુભવ દેવો [ડિ. ચ. ૩૬૯].

આચાર્યશ્રી શ્રીધરસ્વામી

વૈષ્ણવોના પ્રાણરૂપ, શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા, શ્રીમદ્ભગવત, શ્રીવિષ્ણુપુરાણ વગેરે ઉપર ટીકા લખનાર, વેદ વેદાદ્ય, દર્શનશાસ્ત્ર વગેરેના સંપૂર્ણ જ્ઞાતા શ્રીધરસ્વામી ક્યારે થઈ ગયા તેનું ચોક્કસ પ્રમાણ મળતું નથી, પરંતુ શ્રીધરસ્વામી બોધ દેવ પહેલાં એટલે કે ઈ. સ. ૧૦૦૦ થી ૧૧૦૦ સુધીના થઈ ગયેલા હોવા જોઈએ, એવો વિદ્વાન અશોધકોનો અભિપ્રાય છે.

શ્રીધરસ્વામીની પત્ની પુત્રનો જન્મ આપી શક્ય પામી. પત્નીના મૃત્યુને શ્રીધરસ્વામીએ પ્રભુની કૃપા માની, પરંતુ બાળકપુત્રના પાલન-પોષણની ચિંતાને લીધે એમને સન્ન્યાસ ગ્રહણ કરવામાં સકામ થયો.

એક અલૌકિક ઘટનાથી શ્રીધરસ્વામીનું જીવન પથટાયું. એક દિવસે ઘરના છાપગમાથી ગરોળીનું ઈંડું નીચે પડ્યું. અને ફૂટ્યું. ફૂટેલા ઈંડામાંથી નીકળેલા પ્રવાહી પદાર્થમાંથી એક નાનું ગરોળીનું બચ્ચું હાલતું ચાલતું દેખાયું. આ તુરતના જન્મેલા કુદ જીવના પોષણની ભગવાન શ્રી વ્યવસ્થા કરે છે તે જાણવા માટે શ્રીધરસ્વામીને તીવ્ર કુતૂહલતા થઈ. એટલામાં એક માખી તે ઈંડાના પ્રવાહી પદાર્થોનો રસ ચૂસવા તેના પર બેઠી ઈંડાના રસમાં માખીની પાખો ઝોંટી ગઈ તેથી તે ઉડી શકી નહિ પેલા તુરતના જન્મેલા ગરોળીના બચ્ચાએ પ્રારબ્ધવશાત્ અનાયામે પ્રાપ્ત થયેલા આ લક્ષ્યને તત્કાળ ગડપ કર્યો તે ગરોળીનું બચ્ચું પોષણ મળવાથી ટટાર થયું.

ભગવાનની આ લીલાથી શ્રીધરસ્વામીના હૃદયમાં પ્રકાશ પડ્યો. ભગવાનની દયા માટે ધન્ય ધન્યના ઉદ્દગાર તેમના મુખમાંથી નીકળ્યા અને બોલવા લાગ્યા. —

‘ એક કુદ જ તુના પોષણની પણ ચિંતા કરનાર વિશ્વભર શું મારા બાળક પુત્રના પોષણની ચિંતા ન કરશે ? આ માટે અનન્ય ભક્તના યોગક્ષેમ ભગવાન ન

વહન કરે ? ભગવાન પોતાની પ્રતિજ્ઞાનુ અવશ્ય પાલન કરશે. ગીતાજ્ઞના શ્લોકનો [ગી. ૯-૨૨] બીજાને ઉપદેશ આપુ છું, પરંતુ મને તેમાં કેટલો વિશ્વાસ છે ? જો હું સર્વોત્તમભાવે ભગવાનના શરણને પ્રાપ્ત થાઉં, તો ભગવાન મારા બાળક-પુત્રનું અવશ્ય રક્ષણ કરશે. ધન્ય છે પ્રભુની લીલા ! આથી મારા સંશયો નિર્મૂળ થયા છે, તેથી ભગવાનના વચનમાં પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી, તેનું રક્ષણ અગીકાર કરું છું.'

આ પ્રકારે પોતાના મનનું સમાધાન કરી, બાળકના પાલન-પોષણનો ભાર ભગવાનને સોંપી, સંન્યાય લઈ, ભગવાનનો નૃસિંહસ્વરૂપે સાક્ષાત્કાર કરી, શ્રીધરસ્વામી કૃતાર્થ થયા.

સુજોધિની ટીકા

ભગવાન શ્રીશ કરાચાર્યે પ્રતિપાદન કરેલા અદ્વૈતસિદ્ધાંતને પ્રમાણ માની શ્રીધરસ્વામીએ ગીતાશાસ્ત્રનું વ્યાખ્યાન કરેલું છે [સુજોધિની ગી. ૧] શ્રીધરસ્વામી ઉત્તમ પણિત હતા. સંસ્કૃત વાહ્યમય તેમને હાથમાં રાખેલા આમળા જેવું અવગત હતું. સુજોધિની ટીકા સરળ, હૃદય ગમ તથા ઉત્કૃષ્ટ છે. સુજોધિનીમાં ભક્તિ તથા પ્રેમનો અખંડ પ્રવાહ છે, અને તેથી સર્વ પ્રદાયના લોકો તેનો આદર કરે છે.

આ અર્થમાં પ્રત્યેક અધ્યાયને અતે શ્રીધરસ્વામીની ટીકામાંથી અધ્યાયના અર્થને પ્રકાશિત કરતો એક સ્તુતિ શ્લોક આપવામાં આવેલો છે.

શ્રીશંકરનંદ સસ્વતી

શ્રીશ કરાનંદનો જન્મ તેરમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં થયો હતો. શ્રીશ કરાનંદના જન્મનો ચોક્કસ સમય મળતો નથી, પરંતુ શ્રીશ કરાનંદ પચ્ચદશી વગેરે મથોના રચયિતા શ્રીવિદ્યારણ્યસ્વામીના ગુરુ હતા, અને તેથી એમનો જન્મ શ્રીવિદ્યારણ્ય-સ્વામીથી આશરે ૨૫-૩૦ વર્ષ પહેલાં હોવો જોઈએ, એવું અનુમાન કરવામાં આવે છે.

ભગવદ્ગીતા ઉપર 'ગીતાતાત્પર્યજોધિની' ટીકા, ૨૭ ઉપનિષદો ઉપર દીપિકા ટીકા, બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર દીપિકાવૃત્તિ [શાંકગ્લાખ્યની વ્યાખ્યા], આત્મપુરાણ, ચિવસહસ્રનામ-ટીકા, સર્વપુરાણસાર વગેરે શ્રીશ કરાનંદના પ્રધાન અર્થો છે. આત્મપુરાણ અદ્વૈતસાહિત્યનો એક અનુપમ અર્થ છે.

ગીતાતાત્પર્યજોધિની ટીકા

ભગવાન શ્રીશ કરાચાર્યને નમસ્કાર કરીને શ્રીશ કરાનંદ ગીતાશાસ્ત્રની ટીકાનો આરંભ કરે છે [શ કરાનંદ-મ ગણશ્લોક-૬].

શ્રીશંકરાનંદની ‘ગીતાતાત્પર્યબોધિની’ ત્રીકા શ્રીશંકરાચાર્યના મુલાત્મક ભાષ્યનું વ્યાખ્યાન છે. આ ત્રીકામાં જે પ્રકારે ગીતાના તાત્પર્યનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે, તે અવર્ણનીય છે. શ્રીશંકરાનંદે સંખ્યાબંધ શ્રુતિ-સ્મૃતિનાં વચનોનો આશ્રય લઈ, શ્લોકનો અર્થ સ્પષ્ટ સમજાવેલો છે. ‘ગીતા ઉપ-નિષદોનું જ દોહન છે’ એ શ્રીશંકરાનંદની ત્રીકાથી પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ થાય છે, એમ કહીએ તો તેમાં જરાપણ અનિશ્ચયોક્તિ નથી. શ્રીશંકરાનંદની ત્રીકા શિષ્યપુરોમાં અત્યંત સન્માન પામેલી છે, તે યુક્ત જ છે.

શ્રીશંકરાનંદની વિસક્ષણ અવતરણિકાઓ, તથા તેમનાં વિસક્ષણ અર્થો, તાત્પર્યો, અભિપ્રાયો, ઉપમાઓ તથા વર્ણનો આ ગ્રંથમાં યોગ્ય સ્થળે તેમના નામસહિત નિરૂપણ કરવામાં આવેલાં છે.

શ્રી મધુસૂદન સરસ્વતી

જે સમયે ચૈતન્ય મહાપ્રભુની શિષ્ય-પરપરા ભાગવતધર્મનો વિસ્તાર કરી રહી હતી, સત લુલ્લસીદાસ ભગવાન શ્રોત્રામના અશ્વર્ય તથા સૌંદર્યથી પોતાની વાણીની સૌભાગ્ય-લિપિ કરી ગ્લા હતા, ભક્ત સુરદાસ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના દર્શનનું કાન્ય-ભાષ્ય કરી રહ્યા હતા, તથા રાજસ્થાનમાં ખીરાંમાઈ કૃષ્ણપ્રેમની આરાધના કરી રહી હતી, તે સમયે બ ગાળમાં પવિત્ર બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મેલા મધુસૂદન સરસ્વતીએ વેદાંતને ભક્તિમાધુર્યથી અલંકૃત કરી આધ્યાત્મિક જગતમાં મોટો યશ પ્રાપ્ત કર્યો.

શ્રીમધુસૂદન બચપણથી જ પ્રતિભાસંપન્ન હતા. વીસ વર્ષની અવસ્થામાં એમણે વેદાંત, ન્યાયશાસ્ત્ર વગેરેનું પૂર્ણપણે અધ્યયન કર્યું.

શ્રીમધુસૂદનસ્વામીની વિસક્ષણ કાવ્યશક્તિ, પ્રવિભા, જ્ઞાન વગેરેથી મુગ્ધ થયેલા તે સમયના શાસ્ત્રજ્ઞ પંડિતો કહેતા કે :—“મધુસૂદનસરસ્વત્યાઃ પારં વૈત્તિ સરસ્વતી । પાર વૈત્તિ સરસ્વત્યા મધુસૂદનસરસ્વતી ॥ શ્રીમધુસૂદનં સરસ્વતીના જ્ઞાનનો પાર-સરસ્વતી જ જાણે છે, અને શ્રીસરસ્વતીના જ્ઞાનનો પાર શ્રીમધુસૂદનસરસ્વતી જ જાણે છે.”

શ્રીમધુસૂદનસ્વામીને શાસ્ત્રાર્થ કરવાની ધૂન હતી. પોતાના અસાધારણ જ્ઞાન તથા પ્રતિભાના બળથી શ્રીમધુસૂદનસ્વામીએ અનેક વિદ્વાનોનો વાદવિવાદનાં પરા-જય કર્યો હતો. એક દિવસ એક વૃદ્ધ પરમહંસ સન્યાસીએ એમને કહ્યું :—“સ્વામીજી ! શાસ્ત્રના જ્ઞાનથી કોઈ માયાનો પાર પામ્યું નથી. યદ તથા માન-બગર્હની કામના પણ એક પ્રકારનો શરીરનો મોહ જ છે. પ્રતિષ્ઠા તો નાશવંત

દેહની યાચ છે. સાચો આનંદ એકમાત્ર શ્રીકૃષ્ણના ચરણમાં જ છે, માટે તમે શ્રીકૃષ્ણનું ચરણ લો.”

પરમહંસના ઉપદેશ પ્રમાણે શ્રીમધુસૂદનસ્વામી શાસ્ત્રચર્યાનો ત્યાગ કરી, કઠોર તપ કરવા પ્રવૃત્ત થયા, અને અદ્વૈતકાળમાં શ્રીરામામસુ દરના દર્શનને પ્રાપ્ત થઈ કૃતાર્થ થયા.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની ‘ગીતાર્થદીપિકા’ ટીકા, અદ્વૈતસિદ્ધિ, વેદાન્તકલ્પ-લતિકા, અદ્વૈતરત્ન-રક્ષણ, સક્ષેપ શારીરિક આખ્યાસ, પ્રત્યાનભેદ, સિદ્ધાન્તખિન્દુ, ભક્તિનરસાયન, ભાગવત-આખ્યાસ, મહિમ્નમ્તોત્ર ટીકા વગેરે શ્રીમધુસૂદનસ્વામીના પ્રધાન ગ્રંથો છે.

ગીતાની ‘ગૂઢાર્થદીપિકા’ ટીકા

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની ટીકાના આરંભમાં શ્રીમધુસૂદનસ્વામી કહે છે :—
“મગવત્પાદ્મભાષ્યાર્થમાલોપ્યાતિપ્રવચનતઃ । પ્રાચઃ પ્રવચશ્ચરં કુચે’ ગીતા-
ગૂઢાર્થદીપિકામ્ । [મધુ. ગી. ઉપો. ૧] સ્ત્રોત પૂજ્ય શ્રીમગવાન ચ કરાચાર્યના ભાષ્યના અર્થનો અતિ પ્રવચનથી વિચાર કરી, શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના પ્રત્યેક પદની ‘ગૂઢાર્થદીપિકા’ નામની ટીકા લેઈ કરું છું.”

આ ‘ગૂઢાર્થદીપિકા’ ટીકાની અવનરણિકાઓ, તેમાં નિરૂપણ કરેલાં શ્રુતિ-સ્મૃતિ તથા પુરાણ વગેરે ગ્રંથોના વચનો, ચોમની પ્રક્રિયાનાં વર્ણનો વગેરે શ્રીમધુસૂદનસ્વામીના અસાધારણ પારિજ્ઞાન તથા ‘મગવત્પદ્મભાષ્યવર્ણને ક્ષે વચ’ ચરણા ॥ [ગી. ૧૮-૬૬] ભગવાનના અભિપ્રાયનું વર્ણન કરવામાં હશે બિચારા કાણુમાત્ર છીએ ?” ઇચ્છાદિ વચનો એમના વિનયના સાક્ષીરૂપ છે.

અદ્વૈતમત-વેદાન્તના પરમ જ્ઞાતા હોવા છતાં, શ્રીમધુસૂદનસ્વામી ઉચ્ચ કોટિના નિષ્કામ ભક્ત હતા. એમણે નિર્ગુણ-અગુણ ભક્તિતત્ત્વનું એકીકરણ કરેલું છે.

શ્રીમધુસૂદનસ્વામી પ્રતિપાદન કરે છે કે :—“પ્રમાણતોઽપિ નિર્ગોતં કૃત્વ-
માહાત્મ્યદ્વ્યુતમ્ । ન શક્નુવન્તિ યે સોઢું તે મૂઢા નિરયં ગતાઃ ।
[મધુ. ગી. ૧૫-૨૦] પ્રમાણથી પણ જોનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે એવા શ્રીકૃષ્ણના અદ્વૈત માહાત્મ્યને જોઓ સડન કરના નમર્થ નથી, તે મૂઢ લોકો નરકને પામે છે.

‘ગૂઢાર્થદીપિકા’નાં વિનક્ષણ ગ્રંથો, તાત્પર્યો, અભિપ્રાયો વગેરે આ ગ્રંથમાં શ્રીમધુસૂદનસ્વામીના નામમહિત અનેક ગ્રંથો પર નિરૂપણ કરવાનાં આવેલાં છે.

શ્રીનીલકંઠે [૧૫૦૦]

જેમ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા મહાભારતનો એક ભાગ છે, તેમ શ્રીનીલકંઠની ગીતાશાસ્ત્રની દીક્ષા એમની સમગ્ર મહાભારત ઉપર સંસ્કૃત ભાષામાં લખેલી દીક્ષાનો એક ભાગ છે.

ભગવાન શંકરાચાર્યને તથા શ્રી શ્રીધરસ્વામી વગેરે સદ્ગુરુઓને પ્રણામ કરીને, શ્રીનીલકંઠે અદ્વૈત સંપ્રદાયને અનુસરતું ગીતાશાસ્ત્રનું વ્યાખ્યાન કરેલું છે [નીલકંઠ ગી. ૧-૧].

ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્યને, તથા શ્રીધરસ્વામી, શ્રીદ કરાનંદ, શ્રીમધુસૂદનસ્વામી, વગેરે શાસ્ત્રમહારથ ઓએ ગીતાશાસ્ત્ર ઉપર વ્યાખ્યાને કરેલાં હોવા છતાં, શ્રીનીલકંઠ ગી. ૫-૨૭-૨૮, ગી. ૧૪-૨૨-૨૫; ગી. ૧૮-૬૫ વગેરેના વિસ્તારપૂર્વક વિલક્ષણ અર્થો પ્રતિપાદન કરવા સમર્થ થયા, એ શ્રીનીલકંઠની વિદ્યાળક્ષુદ્ધિના તેમજ ગીતાશાસ્ત્રના અર્થોની વિદ્યાળતાના સાક્ષિરૂપ છે.

શ્રીનીલકંઠે પ્રતિપાદન કરેલા ઉપરોક્ત વિલક્ષણ અર્થો આ અંથમાં તે તે શ્લોકના વિવેચનમાં નિરૂપણ કરવામાં આવેલા છે.

॥ ध्यानम् ॥

पुञ्જોભૂતં પ્રેમ ગોપાઙ્ગનાનાં
 મૂર્તિભૂતં ભાગવેયં યદ્નામ્ ।
 એકીભૂતં ગુપ્તવિત્તં શ્રુતીનાં
 શ્યામીભૂતં બ્રહ્મ મે સન્નિધત્તામ્ ॥ ૧ ॥

ગોપીઓના એકડા થએલા પ્રેમરૂપ, યાદવોનું મૂર્તિમંત
 મૌલાબધ તથા શ્રુતિઓનું ધનીભૂત ગુપ્ત ધન એવા શ્યામ
 પ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ સદા આરા સમીપ રહો । ૧.

ધ્યાનાભ્યાસવશીકૃતેન મનસા તન્નિર્ગુણં નિષ્ક્રિય
 જ્યોતિઃ કિશ્ચન યોગિનો યદિ પરં પश्यन्ति पश्यन्तु ते ॥
 અસ્માકં તુ તદેવ લોચનચમત્કારાય ભૂયાશ્ચિરં
 કાલિન્દીપુલિનોદરે નિમિપિ યન્મીલં મહો ધાવતિ ॥ ૨ ॥

[શ્રીમધુસૂદન]

ધ્યાનાભ્યાસથી મનને વશ કરી યોગીઓ કોઈ પરમ નિર્ગુણ
 અને નિષ્ક્રિય જ્યોતિને જોતા હોય તો તે જલે જુવે; પરંતુ
 હમારે માટે તો યમુનાકિનારે જે કોઈ અલૌકિક નીલ જ્યોતિ
 વિહાર કરતું ફરે છે, તે જ ચિરકાલમુખી હમારા નેત્રોને
 ચમત્કૃત કરતું રહો. ૨.

“શ્રીગીતામન્ત્રનાં ન્યાસધ્યાનાદિ”

ૐ અસ્ય શ્રીમજ્જગત્ક્રીતામાલામયસ્ય ભગવાન્વેદધ્યાય ઋષિ ॥
અનુષ્ટુપ્ છંદઃ ॥ શ્રોકૃષ્ણ પરમાત્મા કેવતા ॥ અશોઽધ્યાન્નવશોઽસ્ત્યં
પ્રજ્ઞાવાદશ્ચિ ભાષસે હિતિ યોજમ ॥ સર્વેધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેક શરણં
મજેતિ શક્તિઃ ॥ અહં ત્વા સર્વેવાપેન્મો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચ્ચ હિતિ
ફીલકમ્ ॥

આ ભગવદ્ગીતા રૂપી માયાના ભગવદ્વચનોરૂપી મન્ત્રોત્તમ ઋષિ ‘દ્ર’ટા]
ભગવાન વેદવ્યાસ છે, છંદ અનુષ્ટુપ છે, અને દેવતા શ્રીકૃષ્ણ પર્માત્મા છે, ‘જેનો
શોક કરવો યોગ્ય નથી તેનો તુ શોક કરે છે, અને સુધ્ધિમાન પુરુષોના વચનો બોલે
છે’ એ વચન ગીતામન્ત્રનું બીજ છે ‘સર્વધર્મોનો ત્યાગ કરી અને એકને જ
શરણે આવ’ એ વચન ગીતામન્ત્રની રાખિ છે ‘હું તને સર્વ પાપોથી મુક્ત કરીશ,
તુ શોક ન કર’ એ વચન ગીતામન્ત્રનો કીલક [ખીયો-આધાર-ન્તભ] છે.

ન્યાય વિષે સમજણ

મન્ત્રનું પાન, પૂજન કે જપ ઇત્યાદિ કરવા પહેલાં યજ્ઞની શુદ્ધિ ઉપરાત
જુદા જુદા અંગોમાં મન્ત્રોનું આરોપણ કરાવે મન્ત્રક્રમ અનુસાર નેઈએ. તે ન્યામના
બે વિભાગ છે (૧) કરન્ધ્યાસ અને (૨) અગન્યામ ગીતાનો પાઠ કરનારે
પ્રથમ ગીતામન્ત્રના ઋષિ, છંદ, દેવતા ઇત્યાદિનું ઉપર પ્રમાણે મનનું કર્યું પડી
નીચેના વિધિ અને ક્રમ પ્રમાણે ન્યામ કરવા.

કરન્ધ્યામનો વિધિ

નૈન સિન્ધન્તિ શઙ્ખ ણિ નૈન દહતિ પાર્શ્વક હત્યંશુષ્ઠાભ્યાં નમ ॥
‘આત્માને શઙ્ખો બેદી શક્તાં નથી અને અગ્નિ બાળી શકતો નથી.’ આ મન્ત્ર
ભણી, બન્ને હાથના અંગુઠા ઉપર તર્જનીને [અંગુઠા પામેની આગળીને] ફેરવી
અને ‘અશુષ્ઠાભ્યાં નમ’ એમ બોલીને તેને આત્મારૂપે નમસ્કાર કરવા.

ન ચૈન કલેદ્યન્ત્યાપો ન શોપયતિ મારુત્ત્વમ્ હિતિ તર્જનીભ્યાં નમ ॥
‘આ આત્માને પાણી પલાળી શકતું નથી અને પવન સુકવી શકતો નથી’ આ મન્ત્ર
ભણીને બન્ને હાથની તર્જનીઓને [અંગુઠા પામેના આગળીઓને] અંગુઠાઓથી
પકડી કરીને ‘તર્જનીભ્યાં નમ’ એમ બોલી તેને આત્મભાવે નમસ્કાર કરવા.

અવલેદ્યોઽયમદાહ્યોઽયમકલેદ્યોઽશોષ્ય પથ ચેતિ મધ્યમાભ્યાં નમ ॥
‘આ આત્મા છેદી શકતો નથી બાળી શકતો નથી, પલાળી શકતો નથી, કે

સૂક્ષ્મી શકતો નથી' આ મંત્ર લક્ષ્મીને બંને હાથની વચ્ચે આંગળીઓને અંગૂઠા-ઓથી સ્પર્શ કરીને "મહ્યમાર્ઘ્યા નમઃ" એમ બોલી તેને આત્મભાવે નમસ્કાર કરવા.

નિત્યઃ સર્વેગતઃ સ્થાણુરચ્છલોડ્યં સનાતનમિત્યનામિકામ્ઘ્યા નમઃ॥
'આ આત્મા નિત્ય, સર્વવ્યાપક, સ્થિર અચળ અને સનાતન છે' એ મંત્ર લક્ષ્મીને બંને હાથની અનામિકાઓને [ટચ્ચીની પાસેની આંગળીઓને] અંગૂઠાઓથી સ્પર્શ કરીને, "અનામિકામ્ઘ્યા નમઃ" એમ બોલીને પરમાત્માભાવે તેને નમસ્કાર કરવા.

પથ્ય મે પાર્થ રૂપાણિ શતશોડય મહસ્યશ્ચ ઇતિ કનિઠિકામ્ઘ્યા નમઃ॥ 'હે પાર્થ! મારાં સેંકડો અને હજારો રૂપોને તું જો' આ મંત્ર લક્ષ્મીને બંને હાથની ટચ્ચી આંગળીઓને અંગૂઠાઓથી સ્પર્શ કરીને, "કનિઠિકામ્ઘ્યા નમઃ" એમ બોલીને તેને નમસ્કાર કરવા.

નાનાવિઘાનિ દિવ્યાનિ નાનાયર્ણાકૃતીનિ ચેતિ કરતલકરપૃષ્ઠામ્ઘ્યા નમઃ॥ 'મારાં રૂપો અનેક પ્રકારનાં, દિવ્ય તથા અનેક વર્ણુ તથા આકારનાં છે' એ મંત્ર લક્ષ્મીને બંને હાથની હથેલીઓને તે વડે તેના પાછલા ભાગેને યથાક્રમે સ્પર્શ કરીને "કરતલકરપૃષ્ઠામ્ઘ્યા નમઃ" એમ બોલીને તેને નમસ્કાર કરવા, એ પ્રમાણે કરન્યાસ કરીને પછી હૃદયમાં અંગન્યાસ કરવા.

હૃદયાદિ અંગન્યાસનો વિધિ

નૈનં હિન્દન્તિ શસ્ત્રાણિ નૈનં દહતિ પાવકઃ ઇતિ હૃદયાય નમઃ॥
'આ આત્માને શસ્ત્રો હેદી શકતાં નથી અને અગ્નિ બાળી શકતો નથી' આ મંત્ર લક્ષ્મીને "હૃદયાય નમઃ" એમ બોલીને જમણા હાથની પાંચે આંગળીઓના છેડાથી હૃદયને સ્પર્શ કરીને હૃદયમાં રહેલા આત્માને નમસ્કાર કરવા.

ન ચૈનં વલેદયન્ત્યાવો ન શોયયતિ મારુતઃ ઇતિ શિરસે સ્વાહા॥
'આ આત્માને પાણી પલાળી શકતું નથી અને પવન સૂકવી શકતો નથી' એ મંત્ર લક્ષ્મીને 'શિરસે સ્વાહા' એમ બોલીને, જમણા હાથની પાંચે આંગળીઓના છેડાવડે મસ્તકને સ્પર્શ કરી, તેને નમસ્કાર કરવા.

અચ્છેઘોડયમદ્રાહ્લોડયમલ્લેઘોડશીઘ્ર પચ ચેતિ શિષ્ણયૈ ઘપટ્ ॥
'આ આત્મા હેદી શકતો નથી, બાળી શકતો નથી, પલાળી શકતો નથી, કે સૂકવી શકતો નથી' એ મંત્ર લક્ષ્મીને "શિષ્ણયૈ ઘપટ્" એમ બોલીને, જમણા હાથની પાંચે આંગળીઓના છેડાવડે મોટલીને સ્પર્શ કરવો.

નિત્ય સર્વગતઃ સ્થાણુચ્ચલોઽયં સનાતનમ્મિતિ કવચાય હુમ્ ॥ 'આ
આત્મા નિત્ય, સર્વવ્યાપક, સ્થિર, અચળ અને સનાતન છે, એ મંત્ર ભણીને
'કવચાય હુમ્' એમ બોલીને બંને હથેળીઓ બંને ખભાને અડાડી અદભ
વાણીને તેમ કરવું અને સમગ્ર અંગમાં કવચ પહેર્યાની ભાવના કરવી.

પદ્મ મે વાર્થ રૂપાણિ જાતશોઽય મત્સ્યશ્ચેતિ નેષત્રયાય ઘોષટ્ ॥
'હૈ વાર્થ' માર્શ સે કડો અને હળશે રૂપોતે તું બે' એ મંત્ર ભણીને નેષત્રયાય
ઘોષટ્" એમ બોલીને જમણા હાથની આંગળીઓના અગ્રભાગવડે બંને
અધુરોતે તથા બંને શ્રમરે વચ્ચે રહેલા ત્રાણ જ્ઞાનચક્રને સ્પર્શ કરવો.

નામાવિધાનિ વિદ્યાનિ નાનાયર્ણાક્રિતોનિ ચેતિ અસ્ત્રાય કટ્ ॥ "માર
રૂપો અનેક પ્રકારનાં, વિદ્યા તથા અનેક વર્ણુ તથા આધારનાં છે' એ મંત્ર ભણીને
"અસ્ત્રાય કટ" એમ બોલીને જમણા હાથને માથાની આસપાસ પ્રદક્ષિણાથી
ઉસડી રીતે ફેરવીને તેનાવડે ડાબી હથેલીમાં તાળી વગાડવી.

ઔષ્ણ્યપ્રોત્યયે પાઠે વિનિયોગમિતિ સંકલ્પઃ ॥ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માની
પ્રસન્નતા માટે જ આ પાઠનો વિનિયોગ [ઉપયોગ] છે, એવા દૃઢ સંકલ્પ ન્યાસની
ઉપદેશ કરવો.

ધ્યાનનો વિધિ

આ પ્રમાણે અંગન્યાસ કર્યા પછી ગીતાના ઋષિ વ્યાસ ભગવાનનું તથા દેવતા
શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનું નીચે કહેલી ભાવનાઓ અને નમસ્કાર સહિત ધ્યાન કરવું.

ૐ વાર્થાય પ્રતિયોધિતા ભગવતા નારાયણેન સ્વયં

વ્યાસેન પ્રયિતાં પુરાણાનુનિમા મધ્યે મહામારતમ્ ॥

અદ્વૈતામૃતવર્ષિણી ભગવતીનપ્તાદશાધ્યાયિની-

મમ્મ ત્યામનુસન્દધામિ ભગદ્દ્યોતે મધદ્દેવિણીમ્ ॥ ૧ ॥

ભગવાન નારાયણે પોતે ભક્ત અર્જુનને ઉપદેશી, પ્રાચીન, મહામુનિ શ્રીવેદ-
વ્યાસજીએ મહાભારતમાં શું થેલી, અદ્વૈત-જ્ઞાનમૂળને વર્ણવનારી, અદ્વાર અધ્યાય-
વાળી તથા [અદ્વૈતા-મમતા૧૫] સંસારને ટાળનારી, ભગવતી હે માતા
ભગવદ્ગીતા ! હું તમારું ધ્યાન કરું છું [૧]

નમોઽસ્તુ તે વ્યાસ વિશાલધુરે ફુલ્હારવિદાયતપઃપ્રનેત્ર ।

યેન રથવા ભારતતૈલવૂર્ણઃ પ્રજ્વાલિતો જ્ઞાનમયઃ પ્રદીપઃ ॥ ૨ ॥

વિશાળ બુધ્ધિવાળા અને ખીલેલા કમળ જેવા વિશાળ નેત્રવાળા હે વ્યાસ

ભગવાન ! આપને નમસ્કાર હો ! આપે જ મહાભારતરૂપી તેલ પૂરીને અથવા
તેલથી પૂર્ણ મહાભારતરૂપ પાત્રમાં આ ગીતાના જ્ઞાનરૂપ દીપકને પ્રગટાવ્યો છે [૨]
પ્રપન્નપારિજ્ઞાનાય તોત્રવેત્રેકશણયે ।

દ્વાનમુદ્રાય કૃષ્ણાય નીનામૃતદુદ્ધે નમઃ ॥ ૩ ॥

શરણ થનારને દક્ષપદ્મ એવા [ધૃષ્ટિ ૩૧ રૂપ આપનારા], હાથમાં ચામુક
ધારણ કરનારા જ્ઞાનમુદ્રાયુક્ત અને ગીતારૂપી અમૃતનું દોહન કરનારા શ્રીકૃષ્ણને
નમસ્કાર હો ! [૩]

સર્વોપનિષદો ગાયો દ્વોઘા ગોપાલજન્દનઃ ।

પાર્થો ઘૃત્સં સુધીર્મોક્તા દુગ્ધં ગોતામૃતં મહત્ ॥ ૪ ॥

સર્વે ઉપનિષદરૂપી ગાયો છે, તેના દોહનારા ગોપાલજન્દન શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન
તે, સુધિધાળી અમૃતરૂપી વત્સ [વાહરડો] છે, તથા [દુધનો] ગોહતા છે; અને
મહાગીતામૃતરૂપી દૂધ છે [૪].

ઘલુદેવસુતં દેવં કંસચાણૂર્મર્દનમ્ ।

દેવકીપરમાન્દ્ર કૃષ્ણં ઘન્દે જગદ્ગુરુમ્ ॥ ૫ ॥

શ્રીવસુદેવના પુત્ર, દિવ્ય રૂપવાળો, કંમ અને ચાણૂકદેવનો નાશ કરનારા અને
દેવકીને પરમ આનંદ આપનારા એવા જગદ્ગુરુને શ્રીકૃષ્ણ હું વંદન કરું છું [૫].

મોષ્મદ્રોણતટા જયદ્રથજલા ગાંધારનીલોપલા

શલ્યદ્રાહવતી કૃપેણ વહની કર્ણેન વેલાકુલા ।

અશ્વત્થામાચિકર્ણધોરમકરા દુર્યોધનાવર્તિની

સાત્તાણાં ઘલુ પાંડવે રણતટા કેવર્તકઃ કેશવઃ ॥ ૬ ॥

ભીષ્મ અને દ્રોણરૂપી કિનારાવાળી, જયદ્રથરૂપી જળવાળી, ચક્રાણી નીલ
પથરાણી, શલ્યરૂપી ખડવાળી, કૃપાચાર્યરૂપી પ્રવાહવાળી, કર્ણરૂપી મોખવાળી,
અશ્વત્થામા અને ચિકિત્સરૂપી લવાનક મગરમંડવાળી, અને દુર્યોધનરૂપી વમળ-
વાળીએની સુધ્ધરૂપી જે નદી તેને પાંડવો ખરેખર નરી ગયા, શરણુકે શ્રીકૃષ્ણ
તેમના સુકાની હતા [૬].

પારાશર્યવચ્ચસ્રોજમમલં ગોતાર્ધગન્ધોત્કટં

નાનાભ્યાનરુકેસરં દરિકાવાપન્નોચનાવોચિતમ્ ।

લોકે સજ્જનપદ્મવદ્દરહઃ પેપોયમાનં મુદા

ભૂયાદ્ધારનપદ્મત્તં કલિમલપ્રચેસિ નઃ શ્રેયસે ॥ ૭ ॥

ગીતાના અર્થરૂપ ઉત્કટ સુગંધવાળું, નાના પ્રકારનાં આખ્યાનોરૂપી કેસરવાળું,

રિક્યાના ઉપદેશવડે પ્રકૃત્ય થયેલું, જગતમાંના સજ્જનશ્રી ભગવાનો નિરંતર
જ્ઞાનંદપૂર્વક જેના રસનું પાન કરે છે એવું, કળિકાળનાં પાપનો વિનાશ કરનાર
અને પરાશરના પુત્ર શ્રીન્યાસમુનિના વાણીરૂપી સરોવરમાં ઉગેલું મહાભારતશ્રી
નિર્મળ કમળ અમારું સર્વેનું કલ્યાણ કરનાર થાઓ ! [૭]

મૂકં કરોતિ ઘાચાલં પદ્મુ લક્ષ્યતે ગિરિમ્ ।

યત્કૃપા તમહ ઘન્દે પરમાનન્દમાઘવમ્ ॥ ૮ ॥

જેમની કૃપા મૂકાને વાચાળ કરે છે અને પાંગળાને પર્વત ઓળંગાવે છે; તે
પરમાનંદસ્વરૂપ માધવને હું વંદન કરું છું [૮].

યં ઘઘ્ના ઘરુણેન્દ્રરુદ્રમરુતઃ સ્તુન્વન્તિ દિવ્યૈઃ સ્તવૈઃ

ઘેઘૈઃ સાક્ષપદ્મક્રમૌપનિપદૈર્ગાયન્તિ યં સામગાઃ ।

ધ્યાનાવસ્થિતતત્ત્વતેન મનસા પદ્યન્તિ યં યોગિનો

યસ્યાન્તં ત ઘિદુઃ સુરાસુરગણા દેવાય તસ્મૈ નમઃ ॥ ૯ ॥

ઘઘ્ના, વરુણ, ઇન્દ્ર, રુદ્ર અને મરુત, વગેરે દેવતાઓ દિવ્ય સ્તોત્રાવડે જેમની
સ્તુતિ કરે છે, સામવેદનું ગાન કરનારા મુનિઓ ધ્વંગ, પદ, ક્રમ અને ઉપનિષદ
સહિત વેદો વડે જેમની સ્તુતિ ગાય છે, ધ્યાનમાં સ્થિર થયેલા યોગીઓ તેમાં રહેલા
મનવડે જેમનાં દર્શન કરે છે અને દેવો તેમજ અસુરો જેમના અંતરને જાણી
શક્તિ નથી; એવા તે પરમાત્મા દેવને નમસ્કાર હો ! [૯]

॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतान्यासध्यानादि ॥

सेनयोः भयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत !

नव ग्रीक पुरुषोत्तमं वि भावयन्ता न अक्षययभाशी

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

ગીતાથપ્તીપિકા

તથા

ગીતાતાત્પર્યમિત્રહ

મંજુલાચરણ

સત્યં જ્ઞાનમનન્તં યન્નિષ્કિલં નિષ્ક્રિયં પરમ્ ।

અદ્વિતીયં નિર્વિશેષં બ્રહ્મ તત્સમુપાસ્મહે ॥ ૧ ॥

અધસ્તાન્માનવં દિવ્યમુપરિષ્ટાદ્ ગજાકૃતિ ।

પરસ્તાત્તમસસ્તેજઃ પુરસ્તાદસ્તુ નઃ સદા ॥ ૨ ॥

સનન્દનં શ્રીસનકં સનાતનં

સનત્કુમારં ચ સનત્સુજાતમ્ ।

શ્રીનામદેવં ચ શુકં મહાન્તં

નમામિ ભક્ત્યા નિઝવોધસિદ્ધયૈ ॥ ૩ ॥

ભક્ત્યા શ્રીશંકરાચાર્યં તચ્છાસ્ત્રં સદ્ગુરું મુહુઃ ।

નમામિ શિરસા નિત્યં સમ્યગ્જ્ઞાનોપપત્તયે ॥ ૪ ॥

યન્નામસ્મૃતિમાત્રેણ નિશ્શેષક્લેશસંશ્લયઃ ।

જાયતે તત્ક્ષણાદેવ તં શ્રીકૃષ્ણં નમામ્યહમ્ ॥ ૫ ॥

આગલિક કથન

મહાભારતમ સર્વ વેદોના અર્થનો સમાવેશ કરવામા આ યો છે સમગ્ર મહાભારતનો ગીતામા સમાવેશ કરવામા આવ્યો છે, તેથી ગીતા અર્થ શાસ્ત્રમથી છે [મહા ભીષ્મ ૪૩-૨]

સત્ત્વુત્પત્ત્ય સત્ત્વાસ્થાત્મ્યન્નોપરમાત્મકમ્ । પર નિઃશ્ચયમ ગીતાશાસ્ત્રસ્યોસ્ત
પ્રયોજનમ્ । [મધુ૦] અવિદ્યારૂપ કારાનુસંદિગ સંસારની આત્મન
(આત્મનિતક) નિવૃત્તિરૂપ પરમાનંદની પ્રાપ્તિ અર્થાત (મોક્ષ) એ ગીતા-
શાસ્ત્રનું પ્રયોજન છે. [મધુ.] ભગવાન વેદવ્યાસ કહે છે કે :—ગીતા
મુગીતા વર્તેભ્યા વિમન્યે. શાસ્ત્રવિસ્તરઃ । વા સ્વય વર્ણનામસ્ય મુખ્યવચાદિનિઃસૃતા ॥
[મહા. બીમ. ૪૩-૧] ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના શ્રીમુખથી નીકળેલી
ગીતાનું અધ્યયન તથા શ્રદ્ધાપૂર્વક અનુષ્ઠાન કરનારને [ગી. ૩-૩૧]
અન્ય શાસ્ત્રનું કંઈ પ્રયોજન નથી. ગીતાશાસ્ત્ર જેવું બીજું કંઈ પરમાર્થનું
સાધન નથી. (નીલકંઠ. ગી. ૧/-૨૬) એક માત્ર ગીતાનું શરણ લેનાર
પુરુષ સસારસાગર તરી જાય છે તથા બીજાને તારવાને દીવાદાંડીરૂપ,
સંતુરૂપ કે નોકારૂપ થાય છે.

સચ્ચિદાનંદરૂપ સત્ પૂર્ણ વિષ્ણોઃ પર પદમ્ । યત્પ્રાપ્તયે સમારબ્ધા
વેદા. કાળક્રમવાત્મકાઃ ॥ (મધુ૦-ઉપોદ્ધાત-૩) વિષ્ણુના સમ્વિદ્યાનંદરૂપ
પરમપદની પ્રાપ્તિ માટે કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન એ ત્રણ કાંડારૂપ પદોનો
આરભ થયો છે. આ અદાર અધ્યાયવાળી ગીતા પાંચ કાણ્ડન્યાત્મક છે
અર્થાત્ ત્રણ કાંડા ગીતાનું સ્વરૂપ છે. તેમાં પહેલા ૭ અધ્યાયમાં કર્મકાંડનું
[કર્મનિષ્ઠાનું] નિરૂપણ છે; સાતથી બાર અધ્યાયમાં ઉપાસનાકાંડનું
[ભક્તિનિષ્ઠાનું] નિરૂપણ છે; તથા છેલ્લા ૭ અધ્યાયોમાં જ્ઞાનકાંડનું
[જ્ઞાનનિષ્ઠાનું] નિરૂપણ છે. [મધુ. નીલકંઠ વગેરે]. પ્રથમ કાંડમાં કર્મનું
નિરૂપણ છે. આ કર્મનો જ્યારે ત્યાગ કરવામાં આવે છે ત્યારે સ્વમ્ પદાર્થરૂપ
વિશુદ્ધ આત્માની પ્રાપ્તિ અર્થાત્ સાક્ષાત્કાર થાય છે. બીજા કાંડમાં ભગવદ્-
ભક્તિ કેવા પ્રકારે કરવી તે કહ્યું છે. આથી સત્ પદાર્થના અર્થરૂપ જે
પરમાનંદસ્વરૂપ ભગવાન છે, તેનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો છે. ત્રીજા કાંડમાં
તત્ત્વનું અર્થાત્ સ્વમ્ તથા સત્ પદોની એકતારૂપ વાક્યાર્થનું એટલે કે શુદ્ધ
તથા ક્ષરાની એકતાનું સ્પષ્ટ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. આવી રીતે અહીં
કાંડોનો પરસ્પર મંચ છે. [મધુ].

ભગવદ્ગીતાના અધ્યયનમાં, તેના અર્થઅણુમાં, તેના શ્રવણથી ઉત્પન્ન
થયેલા જ્ઞાનમાં તથા તત્ત્વજન્ય મોક્ષરૂપી ફળમાં વિવેક, વૈરાગ્ય તથા
શમદમાદિસાધન—સપત્ર પુરુષ જ અધિકારી છે, એ નિર્ધાર કરવાને,
અભિવિદ્યાના શ્રોતા ભક્ત અર્જુન વિશે ઉપરોક્ત અધિકારીનાં લક્ષણો
દર્શવેલા આ અધ્યાયનો આરંભ કરવામાં આવે છે. [શંકરાનંદ]

અધ્યાય ૧ લો

અર્જુનવિપાદયોગ

અવતરણિકા :— બાગ વર્ષના વનવાસનો તથા વિગટનગરમા એક વર્ષના અરાતવાસનો સમય પૂરો થયા પછી, પાંડવોએ ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે ગળ્ય-ભાગ માટે માગણી કરી. ધૃતરાષ્ટ્ર તથા દુર્યોધને પાંડવોને રાજ્યમા કોઈ પણ ભાગ આપવા એ મંથી ના પાડી. ધૃતરાષ્ટ્ર વગેરેને સમજાવવા માટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સ્વન હસ્તિનાપુર ગયા શ્રીકૃષ્ણ, ધૃતરાષ્ટ્ર, ગાંધારી, ભીષ્મ, વિદુર, દ્રોણ વગેરેની હિનકર સનાહી દુર્યોધને અમ્તા કરી; અને પાંડવોને રાજ્યમાથી એક સોયની અની પર રહે એટલી જમીન આપવા પણ ના પાડી. (મહા. ઉદ્યોગપર્વ ૧૨૭-૨૭-૨૫). ત્યાં પછી માતા કુતી તથા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની પ્રેરણાથી પાંડવોએ પોતાનો રાજ્ય-હિસ્સો પ્રાપ્ત કરવો, એ પોતાનો ધર્મ સમજી, કૌરવોની સાથે યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

મહાભારતના યુદ્ધના આરભમા ભગવાન વેદ-ધ્યાન ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે ગયા, અને તેમને કહ્યું કે, ' યુદ્ધ જેવાની તમારી ઇચ્છા હોય તો હું તમને દિવ્ય દ્રષ્ટિ આપુ ', પરંતુ ' માગ કુળનો ક્ષય જેવાની મને ઇચ્છા નથી ' એવો રાજ્ય ધૃતરાષ્ટ્રે જવાબ આપ્યો, ત્યારે ભગવાન વેદ-ધ્યાસે મળ્યને દિવ્યદ્રષ્ટિ તથા દિવ્ય યોગ આપ્યા, તથા ધૃતરાષ્ટ્રને યુદ્ધની સર્વ હકીકત મંજ્યે કહેવી એવી વ્યવસ્થા કરી ભગવાન વેદધ્યાસ ત્યાંથી ચાલી ગયા. (મહા. ભીષ્મ ૨).

દશ દિવસ મુધી રાજ્ય ધૃતરાષ્ટ્રે ભગવાન વેદધ્યાસની કૃપાથી દિવ્ય દ્રષ્ટિને પ્રાપ્ત થયેલા પોતાના સૂત મળ્ય પાસે કુલક્ષેનના યુદ્ધ વિષે કોઈ પણ જાણવાની પરવા ન કરી, પરંતુ યુદ્ધને દશમે દિવસે જ્યારે ભીષ્મ-પિતામહના પરાભવ પામવાના અમાચા કહેવા મળ્ય રાજ્ય ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે આવ્યા (મહા. ભીષ્મ-૧૩) ત્યારે પોતાના પુત્રો રાજ્યથી નજીક થઈ એવો લય પામી, ભીષ્મપિતામહના પરાભવ પામવાના સમાચારથી શિથિલ તથા શોકમસ્ત થયેલા મળ્ય ધૃતરાષ્ટ્ર કુલક્ષેનના યુદ્ધ વિષે વિસ્તારપૂર્વક જાણવાની ઇચ્છાથી, મળ્યને પ્રશ્ન પછે છે :

ધૃતરાષ્ટ્ર ડવાચ । ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા :

ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રે સમવેતા યુયુત્સવઃ ।

મામક્તાઃ પાંડવાશ્ચેવ કિમકુર્વત સંજય ॥ ૧ ॥

અન્યથાર્થ :— મજ્ય તે મળ્ય ધર્મક્ષેત્રે ધર્મના ક્ષેત્ર-૧૩૫-ધર્મ-૧૩૫ કુરુક્ષેત્રે કુલક્ષેનના સમવેતા. એટલે થયેલા યુયુત્સવ યુદ્ધની ઇચ્છા

વાળા મામકાઃ મારા જ એવ તથા પાંડવાઃ પાંડુના પુત્રો કિમ્ શુ કમ્વંત કરતા હતા ?

શબ્દાર્થ :— હે મંજય ! ધર્મક્ષેત્રરૂપ કુરુક્ષેત્રમાં એકલા થયેલા યુદ્ધની ઇચ્છાવાળા મારા તથા પાંડુના પુત્રોએ શું કહ્યું તે મને કહે.

વિવેચન :— મંજય ગાવદમણ સુતનો પુત્ર, રાગ ધૃતરાષ્ટ્રનો સારથિ, મહાન સત્યવ્રતા તથા નિઃસ્પૃહ હતો. પ્રાચીનકાળમાં સારથ્ય કર્મ અતિ મહત્વનું ગણાતું અને તેથી શ્રેષ્ઠ પુરુષો પણ તેના સ્વીકાર કરતા હતા. મહાભારતના યુદ્ધમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ભક્ત અર્જુનના તથા રાધ્યરાગ્ન કર્ણના સારથિ હતા તે પ્રસિદ્ધ છે.

ભગવાન વેદવ્યાસની કૃપાથી દિવ્યદષ્ટિવાળા પોતાના સારથિ મંજયને, શીઘ્રમપિતામહના પરાભવ પામ્યાના અમાચારથી અત્યંત વ્યથા, વ્યાકુળતા તથા ભયને પ્રાપ્ત થયેલા રાગ ધૃતરાષ્ટ્ર યુદ્ધ કંવાની ઇચ્છાથી એકલા થયેલા કૌરવોએ તથા પાંડવોએ શું કહ્યું, તે વિસ્તારપૂર્વક જાણવા માટે પ્રશ્ન પૂછે છે. રાગદ્વેષાદિ દોષોને જીતી લેનાર પુરુષ મંજય (પ્રમાણધર) કહેવાય છે. (મધુ. વજરે) માટે રાગદ્વેષ તથા પક્ષપાતનો ત્યાગ કરી, યુદ્ધ વિષે સત્ય વૃત્તાંત કહી મંભળાવ, એવું રાગ ધૃતરાષ્ટ્રના પ્રશ્નમાં સ્પષ્ટ છે. (મધુ.)

શબ્દાર્થ :— શ્લોકમાં 'યુદ્ધસત્ત્વઃ' (યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા) પદ મામકાઃ તથા પાંડવાઃ એ જાનને પદોનું વિશેષણ છે. આ વિશેષણથી કૌરવો તથા પાંડવોનું કુરુક્ષેત્રમાં એકલા મળવાનું કર્તવ્ય દર્શાવેલું છે, એ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. આ પરિસ્થિતિમાં 'જય યુદ્ધ પ્રવૃત્તમ્' તેમનું યુદ્ધ કેવી રીતે થયું ? એ પ્રશ્ન છોડી રાગ ધૃતરાષ્ટ્રે 'કિમ્કુવંત સત્ત્વઃ' મંજય ! મારા તથા પાંડવોના પુત્રોએ કુરુક્ષેત્રમાં શું કહ્યું ? એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો, તે ચોગ્ય નથી.

સમાધાન :— શ્લોકમાં 'ધર્મક્ષેત્ર' શબ્દ 'કુલ્લક્ષેત્ર' શબ્દનું વિશેષણ છે. જે ક્ષેત્ર વિષે ધર્મ પ્રધાન છે અથવા જે ધર્મને આપનાર છે અથવા જે ધર્મના ક્ષયથી રક્ષણ કરે છે, તે ધર્મક્ષેત્ર કહેવાય છે. (શંકરાદિ). તેથી આ ધર્મક્ષેત્રના મહિમા વડે દુર્યોધને પોતે જાતે જ ધર્મપરાયણ થઈને, પાંડવોને તેમનું અર્ધરાજ્ય પાછું આપ્યું, અથવા તે ક્ષેત્રના મહિમાવડે પ્રત્યક્ષધર્મ થઈ અર્થાત્ અધિક ધર્મપરાયણ થઈ ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર, 'સ્વજનનો વધ નરકપ્રાપ્તિના સાધનરૂપ છે' એન સમજી, નરકભયથી યુદ્ધથી ઉપરામ પામ્યા, અથવા સર્વે મળી યુદ્ધ કહ્યું ? એ પ્રકારે રાગ ધૃતરાષ્ટ્રને પોતાના મનમાં મંદેહ ઉત્પન્ન થયો; એથી 'કિમ્કુવંત સત્ત્વઃ'— મારા તથા

પાંડવોના પુત્રોએ શું કહ્યું તે મને કહો.' એ રાજા ધૃતરાષ્ટ્રનો પ્રશ્ન યુક્ત જ છે. (શકરાનંદ). ઉપરોક્ત પ્રકારનો રાજા ધૃતરાષ્ટ્રનો ઉદ્દેશ જ આ પ્રશ્નનું ખીજ (મૂળ) છે. (મધુ.). વળી 'મામકાઃ કિમકુવંત' એટલું કહેવાથી જ પ્રશ્નની મંપૂર્ણતા થઈ જાય. કારણકે પાંડવો પણ રાજા ધૃતરાષ્ટ્રના આત્મીય હતા, પરંતુ 'વાદવાશ્વ' એમ પૃથક્ નિર્દેશ કરતો રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર પાંડવો વિષે ભ્રમતાનો અભાવ બતાવી, તેઓ પરના દ્રોહને સ્પષ્ટ અભિન્યક્તા (ખુલ્લો) કરે છે. (મધુ.). આ અવિદ્યાપુરુષ રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને વિષે સ્થિત ભ્રમત્વની (સાગદ્રેષની) પેઠે, અવિદ્યાના કાર્યરૂપ સાગદ્રેષ (ભ્રમત્વ) જ સર્વ અનર્થોનું મૂળ છે. (ગી. ૩-૩૪)

કુરુક્ષેત્ર

'કુરુક્ષેત્ર' હરિતનાપુરની આસપાસનું મેદાન છે. આ ક્ષેત્રની પશ્ચિમે સતલજ તથા પૂર્વે સરસ્વતી નદી આવેલી છે. હાલનું દિલ્લી શહેર આ મેદાન ઉપર જ છે. કૌરવ-પાંડવોના પૂર્વજ કુરુરાજા આ મેદાનમાં હજારો કષ્ટથી ખેતી કરતા હતા, તેથી તેને 'ક્ષેત્ર' કહે છે. 'આ ક્ષેત્રમાં જે તપ કરશે અથવા યુદ્ધમાં મરશે, તેમને સ્વર્ગ મળશે,' એવું ધન્ત્રે કુરુરાજાને વરદાન આપ્યું, તે ઉપરથી તેણે તે ક્ષેત્રને ખેડવાનું છોડી દીધું, એવી મહાભારતમાં કથા છે. [મ. ભા. શાંત્ય-૫૩]. કુરુરાજાએ આ ક્ષેત્રમાં તપશ્ચર્યા કરી, ધન્ત્રના કહેવા પ્રમાણે વરદાન પ્રાપ્ત કર્યું, તેમજ કૃત્ત્વિકાએ અહીં અનેક પ્રકારના યજ્ઞો કરેલા, તેથી આ ક્ષેત્ર 'ધર્મક્ષેત્ર'ને નામે પ્રસિદ્ધ થયું. આ ક્ષેત્ર ઉપર ભગવાન પરશુરામે એકવીસ વાર પૃથ્વીને નિઃક્ષત્રિય કરી, પિતૃતપશ્ચ કર્યું હતું. શ્રીકૃષ્ણના સમયમાં સૂર્યમંડળ થયું હતું, અને જ્યારે બધા દેશના લોકો કુરુક્ષેત્રમાં એકઠા થયા હતા, ત્યારે દારકાથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પણ સહકુટુંબ ત્યાં પધાર્યા હતા, એ વાત શ્રીમદ્ભાગવતમાં વિસ્તારપૂર્વક કહેવામાં આવી છે. [ભાગ-૧૦-૮૨]. કુરુક્ષેત્રમાં આજે પણ સ્નાનદાનાદિનું મોટું માહાત્મ્ય છે, તથા ગ્રહણાદિ પર્વકાળે લાખો મનુષ્યો ત્યાં જાય છે. (કુરુક્ષેત્રના માહાત્મ્યના વિશેષ વર્ણન માટે જુઓ-મહા. વનપર્વ-૮૩, શલ્યપર્વ-૪૩.)

દિવ્યશક્તિ

ભગવાન વેદવ્યાસે જે પ્રકારની દિવ્યશક્તિ મંજવને આપી તેવી દ્વરથી નોવાતી તથા દ્વરથી સાંભળવાની વગેરે શક્તિઓ યોગીઓને સત્ત્વગુણની પ્રદિથી સહજ પ્રાપ્ત થાય છે. [ભાગ. ૧૧-૧૫-૬].

મહાભારતના યુદ્ધમાં યોગેશ્વર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે જ્યદ્રથવધપ્રમંજે યોગનું વિધાન કરી, સૂર્યમંડળનું આવરણ કરી, જ્યદ્રથને દિવસ હોવા છતાં સૂર્યાસ્ત

ખતાઓ હતો. [મદા. દ્રોણપર્વ-૧૪૬]. મહિમાસિદ્ધિના પ્રયોગથી અશ્વો સંપત્તિ ભક્ત અર્જુનના રથને પૃથ્વીમાં ઉતારી, નીચો પાડી, અર્જુનને કળ્પના જીવલેણ બાળથી બચાવી લીધો હતો; તથા વિશ્વરૂપદર્શન માટે અર્જુનને દિવ્યચક્ષુ આપી કૃતાર્થ થયો હતો.

ગીતાજીની શોધ માટે શ્રી હનુમાન મહાશ્વરૂપ ધારણ કરી સમુદ્ર પાર ગયા હતા તથા આશ્વરૂપ ધારણ કરી લકષ્મી દાખલ થયા હતા.

યોગીપુરુષો પોતે જ ધારણા વગેરેથી ગંપાદન કેસા દેખાતા, કાળોના તથા ક્રિયાઓના ક્રમથી, પોતાના ઘરમાં તથા જ્યાં હજી ડોચ ત્યાં ખીન્ને રથને અનેક દેહોની કલ્પનાથી ગે છે. તમ જ આ લોકમાં તથા સ્વર્ગોદિત અન્ય લોકમાં પાણી એટલી વખતે રહે છે. યોગશક્તિયુક્ત સહસ્રાર્જુન રાજા એટલી વખતે ઘરમાં પાણી ગડના હતા અને ખીજ દેહોથી સર્વત્ર રહીને પ્રજાનું ચોર વગેરેથી રક્ષણ કરતા હતા. [યો. વા. નિ. પ્ર. [પ.] ૬૪-૨૮-૨૯]. આવા જ પ્રકારના ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના અડજ પામઆમર્શને લીધે, ભગવાનને મૃદુઆશ્રમ જેવાની હજીથી ઠારકા આવેલા નારદજીને, શ્રીકૃષ્ણને પ્રત્યેક શાખીઓના મહેલમાં જોઈને આશ્ચર્ય થઈ હતું તે પ્રસિદ્ધ છે. [ભાગ. ૧૦-૬૯].

ભગવાન ભાષ્યકાંઠે મંડનમિશ્રની સ્ત્રી ભારતીદેવી સાથે વાદ કરતી વખતે કામશાસ્ત્રનો અનુભવ લેવા માટે પરકાયાપ્રવેશ-સિદ્ધિનો આશ્રય કરી, અમરક રાજના મૃતદેહમાં પ્રવેશ કર્યો હતો; તથા સુલભાએ જનકરાજના શરીરમાં પ્રવેશ કરી, જનક સાથે વાદ કર્યો હતો. [શા. ભા. ષ. મુ. ૩-૩-૩૨].

વસિષ્ઠ મુનિએ વિશ્વામિત્રનું, ભરદ્વાજ મુનિએ ભરતનું તથા જમદગ્નિ ઋષિએ યોગસિદ્ધિના પ્રભાવથી સહસ્રાર્જુનનું દિવ્ય સ્વાગત થઈ હતું તે પ્રસિદ્ધ છે. અનેક પ્રકારની યોગસિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલા મહાત્માઓ આજે પાણી જેવામાં આવે છે. જ્યારે યોગથી મોક્ષસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય તો આ પ્રકારની અન્ય ગોળી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકાય એમાં શું આશ્ચર્ય? મોક્ષસિદ્ધિમાં સર્વ સિદ્ધિઓનો અંતર્ભાવ છે, કારણકે શ્રુતિ કહે છે કે : 'જગતને ઉત્પન્ન કરવું, ધારણ કરવું તથા પ્રલય કરવું' એ ત્રિવાયની ઈશ્વરની સર્વ શક્તિઓ [સિદ્ધિઓ] મુક્ત પુરુષને પ્રાપ્ત થાય છે. [અ. મુ. ૪-૪-૧૭] તથા મુક્ત જીવો સર્વલોકમાં વિચરવા સમર્થ છે. [જા. ઉ. ૭-૨૫-૨].

૧. શ્રુતિ કહે છે કે : મનોઽસ્ય દેવ ચક્ષુઃ । [જા. ઉ. ૮-૧૨-૫] શુદ્ધ મન જ આ આત્માનું દિવ્ય ચક્ષુ છે. મનસૌવાનુદ્વેષ્યમ્ । [જા. ઉ. ૪-૪-૧૯] શુદ્ધ મન વડે જ આત્મદર્શન શક્ય છે. હ્રદા હૃદિસ્મ મનસા ય ઇનમેવ વિદુરમૃતાસ્તે ભવન્તિ । [યે. ઉ. ૪-૨૦] જે શુદ્ધ મન વડે આત્મસાક્ષાત્કારને પ્રાપ્ત થાય છે, તે અમૃતત્વને પામે છે.

તાત્પર્ય એ છે કે : શાસ્ત્રાચાર્યોગદેશજનિતશમદમાવિસંસ્કૃત મન આત્મદર્શને કરણમ્ । [શા. લા. ગી. ૨-૨૧] શાસ્ત્ર તથા આચાર્યના ઉપદેશથી તથા શમદમાદિ સાધનો વડે શુદ્ધ થયેલું મન આત્મદર્શનમાં કરણ [સાધન] છે.

મુમુક્ષુએ સિદ્ધિઓની કામતાનો ત્યાગ કરવો, કારણકે સિદ્ધિઓ મોક્ષમાં અંતરાયક છે. (ભાગ. ૧૧-૧૫-૩૩)

અપતરણિકા :—હવે અતિ ધાર્મિક સંજય ધૃતરાષ્ટ્રના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે.

સંજય ક્વાચ । સંજય બોલ્યા :

દૃષ્ટ્વા તુ પાંડવાનીકં વ્યૂઠં દુર્યોધનસ્તદા ।

આચાર્યમુપસંગમ્ય રાજા વચનમબ્રવીત્ ॥ ૨ ॥

અન્યથાર્થ :—તદા તુ તે સમયે વ્યૂઠં વ્યૂહરચનાયુક્ત પાંડવાનીકં પાંડવોના સૈન્યને દૃષ્ટ્વા જોઈને રાજા રાજ દુર્યોધનઃ દુર્યોધન આચાર્ય આચાર્ય દ્રોણની ઉપસંગમ્ય પાસે જઈને વચન આ વચન અબ્રવીત્ બોલ્યો. (૨)

શબ્દાર્થ :—તે સમયે પાંડવોની સેનાને વ્યૂહમાં ગોઠવાયેલી જોઈને, રાજા દુર્યોધન આચાર્ય દ્રોણની પાસે જઈને આ પ્રમાણે બોલ્યો. (૨)

વિવેચન :—હે પૃથ્વીપાળ ! આ યુદ્ધમાં મેં જે પ્રત્યક્ષ જોયું છે, તથા યોગબળથી જાણ્યું છે, તે તમે સાંભળો. તમે મનમાં જરા પણ શોક કરશો નહિ, કારણકે આ બધું દૈવે અગાઉથી જ નિર્મા દીધું છે. આપના પિતા ભગવાન વેદવ્યાસને હું નમસ્કાર કરું છું. તેમના પ્રસાદથી મને આ દિવ્ય તથા અનુભવ જ્ઞાન મળ્યું છે. ઇન્દ્રિયોને અગ્રાચર એવા પદાર્થો જોવાની શક્તિ, દૂરથી સાંભળવાની શક્તિ, પોરકાનું મન જાણવાની શક્તિ, જૂને-ભવિષ્ય જાણવાની શક્તિ, એ સર્વ મને આ મહાત્માના અનુગ્રહથી જ પ્રાપ્ત થયું છે. ભરતવંશીઓ વચ્ચે આ જે વિચિત્ર, પરમ અદ્ભુત અને રામાંયકારી યુદ્ધ થયું, તે હું આપને વિસ્તારથી કહું છું, તે સાંભળો. (મહાભા. લીધમર્વ ૧૫-૫-૯)

કુરુક્ષેત્રમાં ધૃષ્ટદ્યુમ્ન વગેરે કુશળ સેનાપતિઓથી પાંડવસેનાને વ્યૂહમાં ગોઠવાયેલી જોઈને, પીર, રાજનીતિગ તથા શાસનનું સર્વ કાર્ય કરનાર દુર્યોધનનું ધૈર્ય નાશ પામ્યું, તે ચકિત થયો, મનમાં ભય પામ્યો, અને પોતાના રક્ષણ માટે ધનુર્વેદના આચાર્ય દ્રોણ પાસે જઈને, પાંડવસેનાના ઉત્કર્ષના વર્ણનવડે, પોતાની સેનાનાં શૈર્ય, બળ, પૌરુષ તથા હિતસાહ વધારવાની ઇચ્છાથી, આ પ્રમાણે બોલ્યો. (શંકરાનંદે).

રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને પ્રસન્ન કરવા માટે ‘રાજા’ શબ્દના સંબોધનથી સંજયે દુર્યોધનમાં રાજનીતિનિપુણતાનું સ્તૂતન કર્યું છે. દુર્યોધન દ્રોણાચાર્યની પાસે ગયો

એમાં દુર્યોધનને પાંડવોથી ભય ઉત્પન્ન થવાનું (મધુ. દેશવ વગેરે) તથા અપરાધી હોવા છતાં યુદ્ધમાં પ્રથમ પ્રવૃત્તિ એની યદ્ય છે, એ સૂચન છે. (પુ. અ. ત).

પાંડવોને દષ્ટ ભય ન હતો. અર્જુનને બ્રાંતિથી અદષ્ટ ભય ઉત્પન્ન થયો હતો, તે ભગવાને નિવૃત્ત કર્યો, એ પાંડવોના ઉત્કર્ષનું સૂચન, સંજ્ઞા ' તુ ' શબ્દવડે કરે છે (મધુ.).

અવતરણિકા :—હવે પ્રિય શિષ્ય પાંડવોમાં અલગ રૂનેલાળ હૃદયવાળા દ્રોણાચાર્યને ક્રોધાયમાન કરી, ઉત્સાહપૂર્વક યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત કરવાના હેતુથી, દુર્યોધન પાંડવ સેનાનો ઉત્કર્ષ કરે છે :

પશ્યતાં પાંડુપુત્રાણામાચાર્ય મહર્તાં ચમ્મમ્ ।

વ્યૂઠાં દ્રુપદપુત્રેણ તવ જિષ્મેણ ધીમતા ॥ ૩ ॥

અન્યથાર્થ :—આચાર્ય ! હે આચાર્ય ! તવ આપના ધીમતા બુદ્ધિમાન—સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળા જિષ્મેણ શિષ્ય દ્રુપદપુત્રેણ દ્રુપદપુત્રે વ્યૂઠાં વ્યૂહરચનામાં ગોઠવેલી—શકટ, પદ્મ વગેરે આકારમાં રચાયેલી (શંકરાનંદ) एताં આ પાંડુપુત્રાણાં પાંડુપુત્રોની મહર્તાં મોટી ચમ્મમ્ સેનાને વચ્ચે જુઓ. (૩)

શબ્દાર્થ :—હે આચાર્ય ! આપના બુદ્ધિમાન શિષ્ય દ્રુપદપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ને વ્યૂહરચનામાં ગોઠવેલી આ પાંડવોની સેના જુઓ. (૩)

વિવેચન :—કાષ્ઠમાં અગ્નિની પેડે વેર મનુષ્યના હૃદયમાં શુષ્ક રીતે રહે છે; અને સ્ત્રી, રાજ્ય, દોકોર વાણી, અવતા, અપમાન કે અપરાધથી ઉત્પન્ન થયેલું કે ઉંદર ખિલાડી જેવું સ્વાભાવિક વેર કદી શાંત થતું જ નથી. ચતુર કૂટનીતિર રાજા દુર્યોધન આ રહસ્ય યથાવત્ જાણતો હતો. તેટલા માટે દ્રોણાચાર્યને ક્રોધાયમાન કરી, વિશેષ ઉત્તેજિત કરવાના હેતુથી, કલિના (કલહના) દેહધારી સ્વરૂપ દુર્યોધને ધૃષ્ટદ્યુમ્નેને ' દ્રુપદપુત્ર ' કહી, દ્રોણાચાર્યના હૃદયમાં દ્રુપદરાજ સાથેના પૂર્વ વેરની સ્મૃતિ જાગૃત કરી. (મધુ.) વળી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને દ્રોણાચાર્યના વધનિમિત્તે જ જન્મ્યો હતો, એ સારી રીતે જાણુવા છતાં, દ્રોણાચાર્યે ધૃષ્ટદ્યુમ્નેને શિષ્ય તરીકે ધનુર્વિદ્યા શીખવી હતી; અને તેથી વ્યંગમાં દુર્યોધન સૂચન કરે છે કે, આપના જેવા મહાનુભાવવાળા આત્માઓની અદરદશિતા (મૂઢતા) જ અમારા નાશનું કારણ થઈ પડી છે. (શંકરાનંદ; મધુ.)

જેમ સર્પને દૂધ પાવા છતાં વિષ જ વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ ધર્મક્ષેત્રમાં પણ દુર્યોધનના હૃદયમાં ધર્મબુદ્ધિ નહિ, પરંતુ દુષ્ટબુદ્ધિ જ વૃદ્ધિ પામી. (દેશવ). દ્રોણાચાર્ય વગેરે સર્વ હિપર શંકાશીલ દુર્યોધન દુષ્ટ અંતઃકરણને હતો એ સૂચન છે. (મધુ.) કાળા કામળા જેવા દુર્જનના હૃદય પર ખીજે રંગ ચઢવો સહેલ નથી, એ અલિપ્રાય છે.

અવનરાણકા — હવે ત્રણ શ્લોક વડે મળ્ય ધૃતરાષ્ટ્રને પાડવમેનાના મુખ્ય યોદ્ધાઓના પૌરુષ, બળ, તેજ તથા નામે કહે છે.

અગ્ર શૂરા મહેષ્વાસા મીમાર્જુનસમા યુધિ ।

યુયુધાનો વિરાટશ્ચ દ્રુપદશ્ચ મહારથઃ ॥ ૪ ॥

અન્યથાર્થ — મગ્ર આ પાડવોની સેનામા મીમાર્જનમમા ભીમ અને અર્જુન જેવા શૂરી યુદ્ધમા શૂરા મહેષ્વાસા મોટા ધનુર્ધારી મહારથ મહારથી યુયુધાન યુયુધાન ચ તથા વિરાટ વિરાટ ચ તથા દ્રુપદ દ્રુપદ છે (૪)

શબ્દાર્થ :— આ પાડવોની સેનામા યુદ્ધમા ભીમ અને અર્જુન જેવા શૂરીર મોટા ધનુર્ધારી અને મહારથી યુયુધાન, વિરાટ તથા દ્રુપદ છે (૪)

વિવેચન. — યુયુધાન — મતિશયેન યુદ્ધયતીતિ યુયુધાન । (શકરાનંદ) જે યુદ્ધનો અતિશય ઉદ્યમ કરતો હોય તે 'યુયુધાન' કહેવાય છે. યુયુધાનનું બીજું નામ સાત્યકિ હવે યુયુધાન યાદવ શાય રાજા શિનિકનો પુત્ર, (મહા ઉદ્યોગ-૮૧-૫-૮) લગવાનનો પગમ મિત્ર તથા અર્જુનનો શિષ્ય હતો. યુયુધાન મહાભારતના યુદ્ધમા નહિ પરંતુ યાદવોના પરસ્પર યુદ્ધમા મૃત્યુ પામ્યો હતો.

વિરાટ — શત્રૂન વિજેષેણ રટયતીતિ વિરાટ । (શકરાનંદ) ગુપ્ત સમ્રામમા શત્રુઓને નામ લઈ પોતાની સામે યુદ્ધ કરવા બોલાવે તે 'વિરાટ' કહેવાય છે. વિરાટ મત્સ્યદેશનો ધાર્મિક રાજા હતો. પાડવોએ વિરાટનગરમા એક વર્ષ અગાતવાસ કર્યો હતો. વિરાટની પુત્રી ઉત્તરાના લગ્ન અભિમન્યુ સાથે થયો હતા. વિરાટ રાજા પોતાના ઉત્તર, એવ તથા શંખ નામના ત્રણે પુત્રો સહિત મહાભારતના યુદ્ધમા મૃત્યુ પામ્યા હતા.

દ્રુપદ — દ્રુવંજ, પદ દ્વજે ચિહ્ન યસ્ય સ દ્રુપદ । (શકરાનંદ) દ્રુપદના પવનમા વૃક્ષનું ચિહ્ન હતું તેથી તે 'દ્રુપદ' કહેવાયો. દ્રુપદ પાંચાન દેશના રાજા પૃથતનો પુત્ર હતો. રાજા પૃથત તથા ભગ્નાજમુનિ મિત્ર હતા. બાલ્યાવસ્થામા દ્રુપદ ભગ્નાજમુનિના આશ્રમમા રહેતો હતો. દ્રુપદને ભરદ્વાજ મુનિના પુત્ર દ્રોણ સાથે મૈત્રી થઈ પૃથતના મૃત્યુ પછી બ્યાગે દ્રુપદ રાજા થયો, ત્યારે દ્રોણે તેની પાસે જઈ મિત્ર તરીકે મળોધન કર્યું. દ્રુપદને આ પર્વદ ન પડ્યું. દ્રુપદે દ્રોણની અવગત કરી દ્રોણ ક્ષોભ પામી ત્યાથી ચાલ્યો ગયો. આ અપમાનનો બદલો લેવાના હેતુથી દ્રોણે પાડવો તથા કૌરવોને અસ્ત્રવિદ્યા શીખવી, ગુરુદક્ષિણામા અર્જુન પાસે દ્રુપદરાજાનો પગજ્ય કરાવી, અપમાનનો બદલો લીધો, અને દ્રુપદનું અર્ધું રાજ્ય લઈ લીધું. દ્રુપદરાજાએ

ઉપરઉપરથી દ્રોણ સાથે પ્રીતિ જતાવી, પરંતુ આ વૈરનો, ખદસો લેવા માટે દ્રોણાચાર્યનો વધ કરે એવા પુત્ર માટે યજ્ઞ કર્યો. આ યજ્ઞવેદીમાંથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા દ્રૌપદી (કૃષ્ણ-માગસેની) પ્રકટ, ય્યાં. દુષ્ટ શરતીર તથા મહારથી હતો. મહાભારતના યુદ્ધમાં દુષ્ટ દ્રોણાચાર્યનાં હાથે મૃત્યુ પામ્યાં (મહા. દ્રોણ-૧૮૬).

ધૃષ્ટકેતુશ્ચેકિતાનઃ કાશિરાજશ્ચ વીર્યવાન ।

પુરુજિત્ કુંતિભોજશ્ચ શૈવ્યશ્ચ નરપુંગવઃ ॥ ૫ ॥

અન્યાર્થ :- ચ અને વીર્યવાન્ મહાપરાક્રમી ઘાટવેતુઃ ધૃષ્ટકેતુ ચેકિતાનઃ ચેકિતાન કાશિરાજઃ કાશિરાજ પુરુજિત્ પુરુજિત્ ચ અને કુંતિભોજઃ કુંતિભોજ ચ તથા નરપુંગવઃ મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ જૈવ્યઃ શૈવ્ય. (૫)

શબ્દાર્થ :- અને પરાક્રમી ધૃષ્ટકેતુ, ચેકિતાન, કાશિરાજ, પુરુજિત્, કુંતિભોજ તથા મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ જૈવ્ય (પાંડુ હતા). (૫)

વિવેચન :- ઘાટવેતુઃ — ઘાટઃ પરમયજ્ઞરઃ ચેતુરસ્યેતિ ઘાટવેતુઃ । (શંકરાનંદ) રણમાં જતો કેતુ (ધ્વજ) મનુના લયનું કારણ હોય તે ‘ધૃષ્ટકેતુ’ કહેવાય છે. શિશુપાળનો પુત્ર તથા ચેદ્વેશનો રાજા ધૃષ્ટકેતુ મહાભારતના યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્યને હાથે માર્યો ગયો. (દ્રોણપર્વ-૧૨૫) ચેકિતાનઃ — ચેકિતાન રાજાનો પુત્ર ‘ચેકિતાન’ ટ્રિપ્તિવંશીય યાદવ, મહારથી તથા શરતીર હતો. ચેકિતાન પાંડવોની સાત અશ્વોઢિણી સેનાના સાત સેનાપતિઓમાંથી એક હતો (મહા. ઉદોગ. ૧૫૧). ચેકિતાન યુદ્ધમાં દુર્યોધનના હાથે મૃત્યુ પામ્યો (શલ્યપર્વ-૧૨). પુરુજિત્ તથા કુંતિભોજઃ એ બન્ને પાંડવોના મામાઓ યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્યને હાથે માર્યા ગયા (કર્ણપર્વ-૬-૨૨-૨૩). જૈવ્યઃ — શિળિના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો તેથી ‘શૈવ્ય’ કહેવાય છે. શૈવ્ય મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ, બળવાન તથા વીર હતો અને તેથી ‘નરપુંગવ’ કહેવાય છે. શૈવ્યની પુત્રી દેવિકા સાથે સુધિષ્ઠિરનાં લગ્ન થયાં હતાં (આદિપર્વ-૬૫).

યુધામન્યુશ્ચ વિક્રાંત ઉત્તમમૌજાશ્ચ વીર્યવાન ।

સૌમદ્રો દ્રૌપદેયાશ્ચ સર્વ એવ મહારથાઃ ॥ ૬ ॥

અન્યાર્થ :- ચ તથા વિક્રાંતઃ પરાક્રમી યુધામન્યુઃ યુધામન્યુ ચ તથા વીર્યવાન્ બળવાન ઉત્તમૌજાઃ ઉત્તમૌજા ચ તથા સૌમદ્રઃ સુલદ્રાનો પુત્ર દ્રૌપદેયાઃ દ્રૌપદીના પુત્રો સર્વે આ બધા એવ જ મહારથાઃ મહારથી છે. (૬)

શબ્દાર્થ :- તેમ જ પરાક્રમી યુધામન્યુ, બળવાન ઉત્તમૌજા, સુલદ્રાપુત્ર અભિમન્યુ અને દ્રૌપદીના પુત્રો આ બધા મહારથી છે. [૬]

વિવેચન :—યુધામન્યુઃ તથા ઉત્તમોજાઃ—યુદ્ધે મન્યુઃ કોપવેમો यस્ય સ યુધામન્યુઃ (શંકરાનંદ). યુદ્ધ કરવામાં જેને કાપનો વેગ થાય છે, તે 'યુધામન્યુ' કહેવાય છે. તથા ઉત્તમમ ઓજો વલ્લ યસ્ય સ ઉત્તમોજાઃ (શંકરાનંદ) જેનું ઉત્તમ ઓજસ (બળ) છે, તે 'ઉત્તમોજા' કહેવાય છે. યુધામન્યુ અને ઉત્તમોજા આ બે પાંચાવ દેશના રાજકુમારોના હુ પગકમી અને બળવાન હતા; (દ્રોણપર્વ-૧૩૦) અને તેથી તેમને અર્જુનના રથની રક્ષા કરવા માટે નીમવામાં આવ્યા હતા (મહા. ભીમ-૧૫-૧૯). એ બંને ગત્રિના સમયે અશ્વત્થામાના હાથે માર્યા ગયા (મહા. સૌપ્તિક-૮, ૩૪-૩૭). મુલદ્રાપુત્ર અભિમન્યુ ચક્રવ્યૂહમાં જ્યદ્યથે હાથે મૃત્યુ પામ્યો (મહા. દ્રોણ-૪૯).

દ્રૌપદેયાઃ—પ્રતિવિન્ધ્ય, સુતસેન, શ્રુતકર્મા, ચનાનીક તથા શ્રુતસેન એ પાંચ દ્રૌપદીના પુત્રો ક્રમશઃ પુષ્કિલ, ભીમ, અર્જુન, નકુલ તથા સહદેવથી ઉત્પન્ન થયા હતા (મહા. આદિ. ૨૨૧-૮૦-૮૪). મહાભારતના યુદ્ધ પછી ગત્રીને સમયે અશ્વત્થામાએ એમને મારી નાખ્યા હતા. (મહા. સૌપ્તિક ૦-૮).

મહારથી :—જે યોદ્ધો દશ હજાર ધનુર્ધર સાથે પોતે એકસો જ યુદ્ધ કરે તથા શસ્ત્રાસ્ત્રમા પ્રવીણ હોય તે 'મહારથી' કહેવાય છે (નીલકંઠ વગેરે). જે યોદ્ધો અગ્રંજય ધનુર્ધર સાથે યુદ્ધ કરી શકે તે 'અતિરથી' કહેવાય છે. જે એક હજાર ધનુર્ધર સાથે યુદ્ધ કરી શકે તે 'રથી' કહેવાય છે. જે હજાર ધનુર્ધરથી ઓછી સંખ્યાવાળા સાથે યુદ્ધ કરી શકે તે 'અર્ધરથી' કહેવાય છે.

મહાભારતના યુદ્ધ મમયે ૧૭૦ વર્ષના ભીમપિતામહ, ૯૦ વર્ષના દ્રોણાચાર્ય, ૭૦ વર્ષના ભીમ-અર્જુન, તથા ૨૦-૨૫ વર્ષની વયના અભિમન્યુ તથા દ્રૌપદીના પુત્રોની મહારથી તરીકે ગણના કરવામાં આવી છે. આ હકીકત ઉપરથી મહાભારતના કાળમાં રાજકુમારોના અસાધારણ બળની, તેમના શિક્ષણની તથા યુદ્ધાવસ્થામાં પશુ રાજાઓ શક્તિહીન થતા ન હતા તેની સહજ દર્શના આવરી. મહાભારતના કાળના રાજાઓ તથા રાજકુમારો બળવાન, આગ્રિયવાન તથા શસ્ત્રાસ્ત્રમા નિપુણ હતા, અને તેથી જ તે કાળમાં આર્યજાતિ જીવંત તથા વિજયી હતી.

અવતરણિકા :—હવે દુર્યોધન કૌરવસેનાના ઉત્કૃષ્ટ યોદ્ધાઓનું વર્ણન કરે છે :

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।

नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥ ૭ ॥

અન્યથાર્થ :—દ્વિજોત્તમ ! હે માહાશયશ્રેષ્ઠ ! મુ હવે અસ્માક આપણા મે જે વિશિષ્ટાઃ મુખ્ય યોદ્ધાઓ છે તાનું તેઓને નિબોધ આપ ઓળખો —

નિશ્ચયપર્વક જાણો. મમ મારી મૈત્ર્યસ્થ સેનાના નાયકાઃ નાયકોના નામો જાનુ તેઓને મજાએ જોળખવા માટે તે આપને પ્રવોમિ કહું છું. (૭)

શબ્દાર્થ :— હે બ્રાહ્મજુએ હવે આપની સેનાના વિશિષ્ટ અર્થાત્ વિદ્યા, બળ, પૌરુષ, પરાક્રમ, કૃણ, સીલ વગેરે ગુણોથી ત્રેલ (સકરાનંદ) થોદાઓને આપ જોળખો. મારી સેનાના નાયકોના નામો હું આપના ધ્યાન પર લાવવા માટે કહું છું. 'તુ' શબ્દવડે મનમાં ભય ઉત્પન્ન થયા છતાં તેને છુપાવતો દુર્યોધન પોતાની ધૂષ્ટતાને (નિર્વજ્જતાને-પ્રગલ્ભતાને) અલિપ્તકન દરે છે. (મધુ.).

મવાન્મીપ્મથ્ કર્ણશ્ચ કૃપશ્ચ સમિતિર્જયઃ ।

અશ્વત્થામા વિકર્ણશ્ચ સોમદત્તિર્જયદ્રથઃ ॥ ૮ ॥ (મધુ-નીલકંઠ)

અન્યથાર્થ :— મવાન્ આપ જ તથા મીપ્મઃ બીપ્મપિતામહ જ તથા જનઃ કર્ણ જ તથા સમિતિર્જયઃ યુદ્ધમાં જયવાન્ કૃપઃ કૃપાચાર્ય અશ્વત્થામા અશ્વત્થામા વિકર્ણ. વિકર્ણ સોમદત્તિઃ સોમદત્તિ જ તથા જયદ્રથઃ જયદ્રથ. (૮)

શબ્દાર્થ :— આપ, બીપ્મપિતામહ, કર્ણ, યુદ્ધમાં જયવાન્ એવા કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા, વિકર્ણ, સોમદત્તના પુત્ર જૂરિશ્રવા અને જયદ્રથ છે. (૮)

નોંધ :— જયદ્રથવદસ્યાને 'તયેવ ચ' इति कर्वाचरगाठः । (નીલકંઠ. મધુ.) કેટલીક ટીકામાં જયદ્રથ. ને બદલે તયેવ ચ એવો પાઠ છે. અર્થાત્ કેટલાક પુસ્તકોમાં 'સોમદત્તિર્જયદ્રથઃ' ને બદલે 'સોમદત્તિસ્તયેવ ચ' એવો પાઠ જોવામાં આવે છે.

દ્રોણાચાર્ય :— મહર્ષિ શરદાજના પુત્ર દ્રોણાચાર્ય મહર્ષિ અગ્નિવૈશ્ય તથા ભગવાન્ પરશુરામ પાસે અભ્ર-શસ્ત્ર શીખ્યા હતા. દ્રોણાચાર્ય વેદશાસ્ત્રના ગાતા, મહાન્ તપસ્વી, ધનુર્વેદ તથા શસ્ત્રાભિ વિદ્યાના અત્યંત મર્મજ્ઞ, અનુભવી, યુદ્ધકળામાં અત્યંત નિપુણ તથા પરમસાહસી અતિરથી હતા. બ્રહ્માત્મ, અગ્ન્યાત્મ વગેરે અસ્ત્રોના ગાતા દ્રોણાચાર્ય મહર્ષિ શરદાનતી પુત્રી કૃપીના પતિ તથા અશ્વત્થામાના પિતા હતા.

દ્રોણાચાર્ય બાલ્યાવસ્થામાં દુપદરાજના મિત્ર હતા. દુપદે રાજ્ય થયા પછી આ ઝિંત્રીલી અવગત કરી. આ અપમાનનો બદલો લેવાના હેતુથી, દ્રોણાચાર્યે પાડવો તથા કૌરવોને અશ્ત્રવિદ્યા શીખવી અને 'યુરુદક્ષિણામાં અર્ચુનદ્વારા' દુપદરાજનો પરાજય કરાવી, તેનું આર્યું ગર્ભ્ય લઈ લીધું. આ વેરને શાત કરવા માટે દુપદે દ્રોણાચાર્યનો વધ કરે એવા પુત્ર માટે યજ્ઞ કર્યો. આ યજ્ઞવેદીમાંથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પ્રકટ થયો.

દ્રોણાચાર્યે ૯૦ વર્ષની ઉંમરે મહાભારતના યુદ્ધમાં પાંચ દિવસ સુધી સેનાપતિ પદ પર રહી, ઘેર યુદ્ધ કર્યું હતું (ગીતા-સાતવલેકર), પરંતુ પુત્ર અશ્વત્થામાના મૃત્યુના ભ્રમભૂલક સમાચાર સાંભળી, એમણે શસ્ત્રનો ત્યાગ કર્યો, તથા યાનનિષ્ઠામાં સ્થિત થઈ, ભગવાનનું ધ્યાન કરવા લાગ્યા. આ પ્રકારે એમણે પ્રાણત્યાગ કર્યો ત્યારે એમના જ્યોતિર્મય સ્વરૂપનાં તેજ્યીં આકાશમંડલ પરિપૂર્ણ થઈ ગયું. આ અવસ્થામાં ધૃષ્ટદ્યુમ્ને તરવારથી એમનું માથું કાપી નાખ્યું (મહા. દ્રોણપર્વ-૧૯૨).

દ્રોણાચાર્ય પાસે યુદ્ધમાં શસ્ત્રનો ત્યાગ કરાવવા માટે, બીજે અશ્વત્થામા નામનો હાથી માર્યો, તથા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના કહેવાથી ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે દ્રોણાચાર્યને ‘અશ્વત્થામા હણાયો-નરો વા કુંજરો વા’ એવી લોકપ્રસિદ્ધ અસત્ય હકીકત કહી, એ વ્રતાત બંધીમયંદ્રના અભિપ્રાય પ્રમાણે પ્રક્ષિપ્ત છે. બંધીમયંદ્રના અભિપ્રાય પ્રમાણે યુદ્ધમાં બાણોનાં લાઘાં ખૂટી જવાથી જ્યારે દ્રોણાચાર્યે ધનુષ દેખી દીધું, ત્યારે ધૃષ્ટદ્યુમ્ને એમના રથ ઉપર ચઢી એમનું માથું કાપી નાખ્યું હતું (વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન માટે જુઓ બંધીમ-કૃષ્ણચરિત્ર).

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના પવિત્ર ચરિત્રને તથા ધર્મનિષ્ઠ યુધિષ્ઠિરના ચરિત્રને કલંકરૂપ આ હકીકત પ્રક્ષિપ્ત હોની જ યોગ્ય છે. મહાભારતના યુદ્ધ પછી ઉત્તરાને પરીક્ષિતનો પ્રસવ થયો ત્યારે તે મરી ગયેલા જોડે નિષ્પ્રાણ અવતર્યો હતો. પરીક્ષિત જીવતો ન થાય તો ઉત્તરા પ્રાણત્યાગ કરવા તૈયાર થઈ. ઉત્તરાએ દીન થઈ, ભગવાનને શરણે જઈ, પુત્રના જીવનની ભિક્ષા માગી. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ આ નિષ્પ્રાણ બાળકના દેહ પર પાણી છાંટતા બોલ્યા :-

અબ્રવીચ્ચ વિશુદ્ધાત્મા સર્વં વિશ્વાવયન્ જગત્ । નોક્ત પૂર્વે મયા મિથ્યા સ્વૈરેષ્વપિ કદાચન । ન ચ મુદ્ધાત્ પરાવૃત્તસ્તથા સજીવતામયમ્ ॥ યથા મે દયિતો ધર્મો બ્રાહ્મણાશ્વ વિશેષનઃ । અભિમન્યોઃ સુતા જાતો મૃતો જીવત્ત્વય તથા ॥ યથાઽહ નાન્નિજાનામિ વિજયેષ્વપિ કદાચન । વિરોધે તૈન સત્યેન તથા જીવત્ત્વય શિશુઃ ॥ યથા કસશ્ચ કેશો ચ ધર્મેણ નિહતી મયા । તેન સત્યેન બાલોઽપિ પુનઃ સજીવતામયમ્ ॥ (મહા. આશ્વમેધિકપર્વ-૬૯, ૧૭-૨૨).

“મેં આજ સુધીમાં મશ્કરીમાં પણ અસત્ય ભાષણ કર્યું નથી, તથા યુદ્ધમાં પીઠ બતાવી નથી, મારા આ પ્રુષ્ઠને પ્રભાવે આ બાળક જીવતો થાઓ. મારી ધર્મપ્રિયતા તથા આત્મણે પ્રત્યેના મારા જ્ઞેયભાવને લઈને આ અભિમન્યુનો પુત્ર જીવતો થાઓ. મેં વિજયમાં પણ બીજનો વિરોધ કર્યો નથી, માટે આ પુત્ર જીવતો થાઓ. જો કંઈ તથા કેશીને મેં ધર્મથી હણ્યા હોય તો તે સત્યન. પ્રભાવે આ બાળક ફરીથી સ્વેનન થાઓ.” (આશ્વમેધિકપર્વ-૬૯, ૧૭-૨૨).

“ ધર્મ તથા સત્ય સર્વદા મારે વિશે પ્રતિષ્ઠિત હોય તો આ જાળક પુત્ર જન્મતો થાઓ ” એવાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનાં વચનોના પ્રભાવથી ઉત્તરાપુત્ર પરીક્ષિતના દેહમાં એતન આચ્યું તથા તે રૂઢા વગેરે ચંપટા કરવા લાગ્યો. આથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની અખંડિત ધર્મનિષ્ઠા તથા સત્યનિષ્ઠા પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ થાય છે.

ભીષ્મપિતામહ :— ભાગીરથી મંગાથી ઉત્પન્ન થયેલા સાન્તનુપુત્ર ભીષ્મ ‘ દ્યો ’ નામના વસુના અવતાર હતા (મ. ભા. સા. ૫-૫૦-૨૬). પિતા સાન્તનુનાં સત્યવતી સાથે સન્ન કરતી વખતે ભીષ્મે આજીવન યજ્ઞચર્યપાલનની પ્રતિજ્ઞા લીધી તેથી એનું ‘ ભીષ્મ ’ નામ પડ્યું. ભીષ્મની ભીષણ પ્રતિજ્ઞાથી મંત્રુષ્ટ થયેલા પિતાએ એમને સ્વેચ્છામૃતયુતું વરદાન આપ્યું.

ભીષ્મપિતામહ જાલજ્ઞાત્યારી, અત્યંત તેજસ્વી, ચત્રાસ્ત્રના પારદર્શી, અનુભવી, મહાસાની, વીર, દૃઢનિશ્ચયી મહાપુરુષ હતા. ભીષ્મમાં શૌર્ય, તેજ, વીર્ય, ત્યાગ, નિતિક્ષા, ક્ષમા, દયા, શમ, દમ, સત્ય, અહિંસા, મંતોષ, શાંતિ, જાળ, ન્યાયપ્રયના, નમ્રતા, ઉદારતા, લોકપ્રિયતા, સ્પષ્ટવક્તૃત્વ, સાહસ, વિરતિ, જ્ઞાન, વિદ્યાન, માતાપિતાની લક્ષિત, ગુરુસેવા વગેરે ગુણો પૂર્ણપણે વિકસેલા હતા. લક્ષિતથી એમનું જીવન એતપ્રોત હતું. ભીષ્મપિતામહ શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપ તથા તત્ત્વને જાણનાર એકનિષ્ઠ યજ્ઞમંપ્રત્ર પ્રેમી ભક્ત હતા. મહાભારતના કાળમાં એમના સમાન બીજે દ્રોણ વીર ન હતા. યુદ્ધ પૂર્વે પાંડવોને ન મારવાની ભીષ્મે દુર્યોધન સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી (મ. ભા. ઉદ્યોગપર્વ-૧૫૬-૨૧).

મહાભારતના યુદ્ધ સમયે ૧૭૦ વર્ષના વૃદ્ધ હોવા છતાં ભીષ્મપિતામહે દશ દિવસ ધોર યુદ્ધ કર્યું (ગીતા-સાતવસેકર ૧૮). યુદ્ધને દશમે દિવસે શિખંડીથી પરાભવ પામ્યા પછી જાણીશ્યા ઉપર સૂતાં સૂતાં એમણે યુધિષ્ઠિરવગેરેને તત્ત્વજ્ઞાનનો અલૌકિક ઉપદેશ આપ્યો, અને ઉત્તરાયણમાં સૂઈ આવ્યો ત્યારે સ્વેચ્છાએ ભગવાનનું સ્મરણ કરતાં કરતાં દેહત્યાગ કર્યો.

કર્ણ : સૂર્યના પ્રભાવે કર્ણ કુંતિની કુમારી અવસ્થામાં જન્મ્યો હતો. કુંતિએ એને એક પેટીમાં મૂકી નદીમાં નાખી દીધો, પરંતુ ભાગ્યવશાત્ આ પેટી ‘ અધિરથ ’ નામના સૂતાના હાથમાં આવી. અધિરથની પત્ની રાધાએ કર્ણને પુત્રની પેઠે પાલન-પોષણ કરી ઉછેર્યો. કર્ણ કવચ-કુંડળ સાથે જન્મ્યો હતો, તેથી અધિરથે એનું ‘ વમુષેણુ ’ નામ પાડ્યું.

કર્ણ દ્રોણાચાર્ય તથા ભગવાન પરશુરામ પાસે શસ્ત્રવિદ્યા ભણ્યો હતો. શસ્ત્રવિદ્યા તથા યુદ્ધકળામાં કર્ણ અર્જુનસમાન હતો. દુર્યોધન સાથે કર્ણને ગાઢ મૈત્રી હતી. કર્ણ સર્વદા દુર્યોધનના હિતનું ચિંતન કરતો. દુર્યોધને કર્ણને અંગદેશનો રાજ્ય જનાવ્યો હતો.

કર્ણની દાનશીલતા અદ્વિતીય હતી. સૂર્યની ઉપાસના કરતી વખતે એ કોઈ પણ વસ્તુનું સહર્ષ દાન આપતો. દેવરાજ ઋદ્રે બ્રાહ્મણનો વેશ લઈ, કર્ણ પાસે કવચ-કુડળની લિક્ષા માગી. કર્ણે ઈન્દ્રને પ્રસન્નતાપૂર્વક કવચ-કુડળોનું દાન કર્યું તેથી તે ‘વૈકર્તન’ કહેવાયો (દ્રોણપર્વ-૧૮૦-૧૯). ઇન્દ્ર કર્ણને દાનના બદલામાં એક વીરધાતિની અમોઘ શક્તિ આપી. કર્ણ આ શક્તિનો અર્જુનની સામે ઉપયોગ કરવા માગતો હતો, પરંતુ યુદ્ધમાં કર્ણને આ શક્તિનો ઘટોત્કચનો વવ કરના માટે ઉપયોગ કરવો પડ્યો હતો.

યુદ્ધ પહેલે માતા કુતિએ તથા લગવાન શ્રીકૃષ્ણે કર્ણને એના જન્મનો ભેદ કહી, પાડવપક્ષમાં આવી યુદ્ધ કરવા માટે ધણો સમગત્યો; પાડવોનો વિજય થાય તો એને રાજનપદની લાલચ આપી, પરંતુ પોતાની કાર્તિ, દુર્યોધનની મૈત્રી તથા વફાદારી વગેરેના વિચારે કર્ણે કૌરવપક્ષનો ત્યાગ કરવા ના પાડી. કર્ણે જે દિવસ કૌરવસેનાપતિ તરિકે ધોર યુદ્ધ કર્યું. કર્ણ યુદ્ધમાં અર્જુનને હાથે માર્યા ગયો (મહા કર્ણપર્વ)

કૃપાચાર્ય — મહર્ષિ શરદાનના પુત્ર કૃપાચાર્ય ધનુર્વિદ્યાના પારદર્શી તથા અનુભવી હતા મહારાજ શાન્તનુએ કૃપા કરી એમનું પાલન-પોપણ કર્યું તેથી એમનું કૃપાચાર્ય નામ પડ્યું. કૃપાચાર્ય વેદશાસ્ત્રના માતા, ધર્મર્તમાં તથા સદ્ગુણમયજ સદાચારી પુરુષ હતા કૌરવવશનો નાશ થના પછી કૃપાચાર્ય જીવતા રહ્યા હતા. કૃપાચાર્ય પર્ગક્ષિતને અસ્ત્રવિદ્યા શીખવી હતી

અશ્વત્થામા — દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા સત્રવિદ્યામાં અત્યંત નિપુણ, યુદ્ધ કળામાં પ્રવીણ તથા મહારથી હતા ઘેરવૃત્તિના આવેશમાં વિવેકશૂન્ય થઈ, અશ્વત્થામાએ પિતા દ્રોણાચાર્યનો વડા કરનાર વૃષ્ટદ્યુમ્નને પાડવ લાવવામાં જઈ, ગત્રે જઈતા માર્ગે નાખ્યો હતો મહાભારતના યુદ્ધ ૧૧ અશ્વત્થામાએ દ્રૌપદીના પાય જોઈતા બાળકોને મારી નાખ્યા હતા, પણ આત્મોપચદ્વિયુક્ત દ્રૌપદીએ અશ્વત્થામાને આ ધોર કર્મ કરવા છતાં ક્ષમા આપી હતી તે પ્રસિદ્ધ છે

ચિકિત્સુ — વતરાણનો પુત્ર ચિકિત્સુ ધર્મર્તમાં, વીર તથા મહારથી હતા. જન્મને કોવચલામાં દ્રૌપદીએ ‘પોતાને ધર્મ પ્રમાણે ઘૂતમાં જીતવામાં ચાલી છે નહિ’ તે નિશ્ચિત કરવા બાળન પ્રશ્ન પૂછ્યો, ત્યારે વેદુર સિવાય બીજા પિતામહ વગેરે સર્વ મૌનગ્લા પરંતુ વિદુરે કોવચલામાં ગિલા થઈ કહ્યું ‘, ‘દ્રૌપદીના પ્રશ્નનો ઉત્તર ન આપવો એ મોટો અન્યાય છે મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે કોવચાએ દ્રૌપદીને ઘૂતમાં નથી રાખ્યા હતા નથી’ [૪ લા સભા-૧૭-૧૮-૨૫]

ભૂરિશ્રવા :—સોમદત્તનો પુત્ર ભૂરિશ્રવા યુદ્ધકળામાં કુશળ, ધર્માત્મા તથા મહારથી હતો. ભૂરિશ્રવાએ મોટી દક્ષિણાવાળા ધણી, યત્નો કર્યા હતા. ભૂરિશ્રવા યુદ્ધમાં સાત્યકિને હાથે માર્યો ગયો.

જયદ્રથ :—જયદ્રથ સિંધુદેશનો રાજા હતો. પિતા વૃદ્ધક્ષત્રે જયદ્રથને વરદાન આપ્યું હતું કે, ‘જે મારા પુત્રના મસ્તકને પૃથ્વી પર પાડશે તેના મસ્તકના સો ટુકડા થશે.’ યુદ્ધમાં જયદ્રથે અભિમન્યુનો વધ કર્યો તેથી અર્જુને જયદ્રથનો વધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. ભગવાનની કૃપાથી અર્જુને એક બાણ વડે જયદ્રથનો વધ કર્યો તથા ભગવાનના સૂચનથી બીજા બાણ એવી રીતે માર્યું કે જેથી જયદ્રથનું માથું પૃથ્વી પર ન પડતાં, તીર્થમાં તપ કરતા તેના પિતા વૃદ્ધક્ષત્રના ખોળામાં પડ્યું; તથા તેના ખોળામાંથી તે માથું પૃથ્વી પર પડ્યું, તેથી તે મૃત્યુ પામ્યો. આ પ્રકારે પોતાના પુત્રના મંત્રક્ષણ માટેનું વરદાન પોતાના જ મૃત્યુના કારણરૂપ થયું (મ. ભા. દ્રોણપર્વ-૧૪૬-૬૨-૧૧૭).

લોકદૃષ્ટિથી ભીષ્મપિતામહ, દ્રોણાચાર્ય, કૃષ્ણ તથા જયદ્રથ અજીત મનાતા હતા. ભક્ત અર્જુન નિઃશંક થઈ યુદ્ધ કરે તે હેતુથી, એ ચારે મહારથીઓના પરાભવ, પરાજય તથા મૃત્યુ વિશે, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ‘મયૈવૈતે નિહતાઃ પૂર્વમેવ’ (ગી. ૧૧-૩૩) ‘આ ભીષ્માદિ સર્વ વીરોને મેં પ્રથમથી જ હણેલા છે’ એમ કહી, અર્જુનનો સંશય નિવૃત્ત કર્યો હતો. (ગી. ૧૧-૩૩-૩૪ તથા વિવેચન).

અન્યે ચ વહવઃ શૂરા મદર્થે ત્યક્તઃ કીર્તિતાઃ ।

નાનાશસ્ત્રપ્રહરણાઃ સર્વે યુદ્ધવિશારદાઃ ॥ ૧ ॥

અન્યવાચર્થ :—અન્યે બીજા ચ પણ વહવઃ ધણા શૂરાઃ શૂરવીરો મદર્થે મારે માટે-મારા જયરૂપી પ્રયોજન માટે (શંકરાનંદ) ત્યક્તઃ કીર્તિતાઃ પ્રાણ દેનારા નાનાશસ્ત્રપ્રહરણા. અનેક પ્રકારનાં શસ્ત્રોથી લડનારા સર્વે તેઓ બધા યુદ્ધવિશારદાઃ યુદ્ધમાં કુશળ છે. (૯)

શબ્દાર્થ :—બીજા પણ ધણા શૂરવીરો મારે અર્થે પ્રાણ દેનારા, તથા અનેક પ્રકારનાં શસ્ત્રોથી લડનાર છે. તેઓ બધા યુદ્ધમાં કુશળ છે. (૯)

વિવેચન :—હે આચાર્ય ! ભીષ્મપિતામહ, કૃષ્ણ, જયદ્રથ વગેરે ઉપરાંત આપણા સૈન્યમાં શલ્ય, કૃતવર્મા, ભગદત્ત, બાલ્લીક વગેરે બીજા ધણા શૂરવીર યોદ્ધાઓ છે. એ સર્વે મારા વિજય માટે પ્રાણત્યાગ કરવા નતપર છે તથા તે બધા ત્રિશૂલ, ગદા, ચક્ર વગેરે શસ્ત્રોથી યુદ્ધ કરવામાં પ્રવીણ છે.

આ પ્રમાણે દુર્યોધને દ્રોણાચાર્ય પાસે પોતાના સૈન્યનું વિપુલપણ, અનન્ય-પણ, શૂરવીરપણ, યુદ્ધનો ઉદ્યોગ તથા યોદ્ધાઓની કુશળતાનું વર્ણન કર્યું. (મધુ).

અન્યતરબુદ્ધિ :—હવે દુર્યોધન કંરવ તથા પાંડવસેનાની તુલના કરે છે :

અપર્યાપ્તં તદસ્માકં બલં ભીષ્માભિરક્ષિતમ્ ।

પર્યાપ્તં ત્વિદમેતેષાં બલં ભીમાભિરક્ષિતમ્ ॥ ૧૦ ॥

અન્યથાર્થ .—અસ્માક આપણુ તત તે બલ સૈન્ય અપર્યાપ્ત અનંત છે-અપરિમિત છે, તથા ભીષ્માભિરક્ષિત ભીષ્મપિતામહ વડે રક્ષણ પામેલું છે તુ પણુ એતેવા પાડવોનુ હવ આ બલ સૈન્ય પચાવન ન્યૂન-અદ્ય-પરિમિત છે, તથા ભીમાભિરક્ષિત અસ્થિરશુદ્ધિવાળા ભીમ વડે રક્ષણ પામેલું છે (મધુ નીલકંઠ, વગેરે) (૧૦)

શબ્દાર્થ .—આપણુ સૈન્ય અપરિમિત (અનંત) તથા ભીષ્મવડે રક્ષણ પામેલું છે, પણ પાડવોનુ સૈન્ય પરિમિત છે, તથા ભીમવડે રક્ષણ પામેલું છે (૧૦)

વિવેચન — હે આચાર્ય ! આપણુ સૈન્ય અગિયાર અક્ષૌહિણી તથા શસ્ત્ર-શસ્ત્રનિપુણ, અત્યંત સૂક્ષ્મશુદ્ધિવાળા તથા લગવાનું પરશુરામનો પરાજય કરનાર ભીષ્મપિતામહ વડે રક્ષણ પામેલું છે પાડવોનુ સૈન્ય સાત અક્ષૌહિણી છે, તથા અતિ ચપળશુદ્ધિવાળા [સ્થૂનશુદ્ધિવાળા] ભીમસેન વડે રક્ષણ પામેલું છે ભીષ્મ જેવા સેનાપતિએ ચારે તરફથી રક્ષણ કરેલું આપણુ સૈન્ય પાડવોથી ઘેરી શકાત એમ નથી, પરંતુ ભીમ જેવા ચપળ શુદ્ધિવાળા સેનાપતિથી ચારે તરફથી રક્ષણ કરેલું પાડવોનુ સૈન્ય આપણાથી ઘેરી શકાય એવું છે માટે યુદ્ધમાં આપણા જ વિજય થશે અથવા આપણે ભયનું કંઈ કારણુ નથી એ અભિપ્રાય છે [મધુ નીલકંઠ વગેરે]

શ્રીરામાનુજચાર્ય, શ્રી ૧૨ વગેરેનો અર્થ

ભીષ્મે રક્ષેલી આપણી સેનાનુ જળ અપૂર્ણ છે [કેશવ] અર્થાત્ પાડવો પર વિજય પ્રાપ્ત કરવા અસમર્થ છે [રા ભા, શ્રીધર] પરંતુ ભીમથી રક્ષિત પાડવોની સેનાનુ જળ પૂર્ણ છે [કેશવ] અર્થાત્ આપણા ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ છે [રા ભા] ભીમ કરતા ભીષ્મ વધારે જળવાન છે, પરંતુ ભીષ્મપિતામહ કૌરવો તથા પાડવોને સમાન ગણે છે, માટે ભીષ્મથી રક્ષણ પામેલું કૌરવસૈન્ય પાડવોને જીતવા અસમર્થ છે, એ ભાવ છે [શ્રીધર]

અક્ષૌહિણી —૨૧૮૭૦ રથ, ૨૧૮૭૦ હાથી, ૬૫,૧૦ અશ્વ, ૧૦૯૩૫૦ પાયદળ બધા મળીને ૨૧૮૭૦૦ અક્ષૌહિણીની મળ્યા થાય છે મહાભારતનાં યુદ્ધમાં ૧૮ અક્ષૌહિણી સેના હતી જોહામા ઝોળી ગણતરી કરવામાં આવે તો

આશરે આગીશ લાખ વીર આ યુદ્ધમાં એકઠા થયા હતા. આ ભારતીય સભ્યતાની જીવંત મૂર્તિઓ હતા. એઓમાંથી થોડા ગણતરીના માણસો જ જાણ્યા, બાકીના બધા કપાઈ ગયા. આ પ્રમાણે ભારતના વીરપુરુષો કપાઈ જવાથી ભારતીય સભ્યતા ઘણી ખરી નષ્ટ જેવી થઈ ગઈ [ગીતા—સાતવલેકર, ૪૯] [૧૦].

અવતરણિકા :— હવે દુર્યોધન દ્રોણાચાર્ય વગેરેને તેમના કર્તવ્યનું સૂચન કરે છે :

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।

भीष्ममेवामिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ૧૧ ॥

અન્યથાર્થ :— હિ તેથી મવન્તઃ આપ સર્વે સર્વે એવ જ સર્વે અય- નેષુ ચ સર્વે ભાગોમાં યથામાગમ્ પોતપોતાના સ્થાનમાં અવસ્થિતાઃ જિલા રહી ભીષ્મ ભીષ્મપિતામહનુ એવ જ અમિરક્ષન્તુ ચારે લણીથી રક્ષણુ કરે [૧૧].

સાદ્વાર્થ :— તેથી તમે બધા વ્યૂહરચનામાં પેસવાના સર્વ ભાગોમાં પોત- પોતાના સ્થાનમાં જિલા રહી, ભીષ્મપિતામહનું જ ચારે લણીથી રક્ષણુ કરે [૧૧].

વિવેચન :— હે આચાર્ય! આપણી કૌરવસેનાના નાયક ભીષ્મપિતામહ છે. યુદ્ધમાં આપણો વિજય ભીષ્મને આધીન છે. માટે આપ સર્વે વ્યૂહ- રચનામાં પેસવાના સર્વ ભાગોમાં પોતપોતાના સ્થાનમાં સ્થિરતાથી જિલા રહી, સર્વ દિશાઓથી સર્વ પ્રકારે સાવધાનતાપૂર્વક ભીષ્મપિતામહનું જ રક્ષણુ કરો. દારણુકે ભીષ્મપિતામહનું રક્ષણુ થતાં, તેમની કૃપાથી આપણા સર્વનું રક્ષણુ થશે. ભીષ્મપિતામહ એકલા જ પાંડવો સાથે યુદ્ધ કરવા સમર્થ છે. ભીષ્મપિતામહનો પરાલભ કરવા કોઈ સમર્થ નથી. પરંતુ ભીષ્મપિતામહે સ્ત્રીદેહે જન્મેલા દુષદ્યુત શિખંડી સામે યજ્ઞપ્રહાર ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. શિખંડી સિવાય પાંડવપક્ષનો કોઈ પણ યોદ્ધો ભીષ્મપિતામહનો પરાલભ કરવા સમર્થ નથી. માટે આપ સર્વે ખાસ કરીને ભીષ્મપિતામહનું શિખંડીથી સર્વ પ્રકારે રક્ષણુ કરવા સાવધાન રહો.

શિખંડી-જન્મકથા

ભીષ્મપિતામહના મૃત્યુના નિમિત્તથી જન્મેલા દુષદ્યુત શિખંડીની કથા અદ્ભુત છે. ભીષ્મે કાશિરાજની પુત્રી અંબાનું હરણુ કર્યું. અંબાએ ભીષ્મને કહ્યું :— ‘હું શાલ્વરાજને મનથી વરી ચૂકી છું, માટે મને પાછી ત્યાં પહોંચાડી દો.’ ભીષ્મે અંબાને મુક્ત કરી, પરંતુ ભીષ્મથી હરણુ થયેલી હોવાથી શાલ્વ- રાજાએ અંબાનો અસ્વીકાર કર્યો [ભીષ્મપર્વ, અ. ૧૦૫].

શાસ્ત્રને મનથી વરેલી હોવાથી પાછી આવેલી અંબાનો લીધમપિતામહે પણ સ્વીકાર ન કર્યો. અને આ પ્રકારે કુંવારી રહેલી અંબાએ લીધમ પર વેર લેવા માટે પ્રથમ લગવાનું પરશુરામને તપ વડે પ્રસન્ન કર્યા. લગવાનું પરશુરામે લીધમપિતામહે સાથે દ્વંદ્વ યુદ્ધ કર્યું. સત્તર દિવસ લડાઈ કરી યુદ્ધ થયું, પરંતુ લીધમપિતામહે પરાલભ ન પામ્યા; અને નારદ, ગંગામાતા વગેરેના કહેવાથી યુદ્ધ બંધ થયું. ત્યાર પછી અંબાએ તપ વડે લગવાનું શંકરને પ્રસન્ન કર્યા [અ. ૧૮૬]. અંબાના દેહે લીધમ પરનું વેર શાંત કરવું શક્ય ન હોવાથી, લગવાનું શંકરના વરદાનથી અંબાનો દુપદ્મન શિખંડી તરીકે જન્મ થયો.

શિખંડીનો જન્મ વખતે ઓદિહ હતો, પરંતુ ૧૭-૧૮ વર્ષની ઉંમરે એક યક્ષની કૃપાથી શિખંડીને પુરુષરૂપે પ્રાપ્ત થયો [શિખંડીની જન્મકથાના વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન માટે જુઓ : મહા. લીધમપર્વ-અધ્યાય-૧૭૫-૧૯૨].

શિખંડી પોતાના મૃત્યુના નિમિત્તથી જન્મેલો છે; એ લીધમપિતામહે બળ્યતા હતા, પરંતુ શિખંડી પૂર્વજન્મમાં અંબા તથા આ જન્મમાં ઓદિહે જન્મેલો હોવાથી લીધમપિતામહે શિખંડી સામે શત્રુપ્રહાર ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. મહાભારતના યુદ્ધમાં લીધમપિતામહે શિખંડીથી પરાલભ પામ્યા.

આ પ્રકારે જૂમંડળમાં અદ્વિતીય લીધમપિતામહે સામે અંબા જેવી એક અબળા પોતાનું વેર શાંત કરવા સમર્થ થઈ. પુરુષાર્થથી સર્વ કંઈ સાધ્ય છે, એ શિખંડીની જન્મકથાનો લાભ છે; અને નિર્બળની અવસ્થા પણ મૃત્યુના કારણરૂપ થાય છે, એ બોધ છે [૧૧].

અવતરણિકા :— હવે દુર્યોધનનાં સ્તુતિવચનો સાંભળી લીધમપિતામહે શંખનાદ કર્યો તે સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે :

તસ્ય સંજનયન્હર્ષ કુરુવૃદ્ધઃ પિતામહઃ ।

સિંહનાદં વિનયોન્વૈઃ શંખં દધ્મી પ્રતાપવાન્ ॥ ૧૨ ॥

અન્યથાર્થ :— પ્રતાપવાન્ પ્રતાપી કુરુવૃદ્ધઃ કૌરવોમાં જૈદ્ર એવા પિતામહઃ પિતામહે તસ્ય તે દુર્યોધન રાજાને હર્ષ ઉર્ધ્વ સંજનયન્ ઉત્પન્ન કરવા ઉન્વૈઃ ઊંચે સ્વરે સિંહનાદં સિંહનાદ વિનય કરીને શંખ શંખ દધ્મી વગાડ્યો [૧૨].

શબ્દાર્થ :— પ્રતાપી કુરુવૃદ્ધ લીધમપિતામહે દુર્યોધનને હર્ષ ઉપજાવવા સિંહનાદ કરીને ઊંચે સ્વરે શંખ વગાડ્યો [૧૨].

તતઃ શ્વેતૈર્હયૈર્યુક્તે મહતિ સ્યંદને સ્થિતૌ ।

માઘવઃ પાંડવૈશ્ચૈવ દિવ્યૌ ઝંઝૌ પ્રદમધ્મતુઃ ॥ ૧૪ ॥

અન્યથાર્થ : — તતઃ ત્યાર પછી શ્વેત. સફેદ હૃદયઃ ધોડાઓ વડે યુક્તે બેઠેલા મહતિ મોટા—પૂજ્ય [શકરાનંદ] સ્યંદને રથમાં સ્થિતૌ બેઠેલા માઘવઃ મા = લક્ષ્મી ઘવઃ = પતિ અર્થાત્ લક્ષ્મીપતિ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે ચ એવ અને પાંડવઃ અર્જુને દિવ્યો દિવ્ય-સ્વર્ગમાં ઉત્પન્ન થયેલા [શકરાનંદ] શાંતી શ ખો પ્રદમતુ વગાડયા [૧૪].

શબ્દાર્થ : — ત્યાર પછી સફેદ ધોડાવાળા મોટા રથમાં બેઠેલા શ્રીકૃષ્ણે તથા અર્જુને દિવ્ય શ ખો વગાડયા [૧૪].

વિવેચન : — હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! તે કૌરવોના યુદ્ધનાદ થયા પછી મોટા [પૂજ્ય] રથમાં બેઠેલા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અને પાંડુપુત્ર અર્જુને એક જ વિજયધ્વનિ કરનારા અને દિવ્ય એવા પોતપોતાના શ ખને વગાડયા.

આ અર્જુનનો નદિધોપ નામનો રથ સોનાથી મહેલો, તેજોમય, પ્રકાશયુક્ત, મજબૂત, મોટો, સુંદર તથા કોઈથી પણ ચલાયમાન ન થાય એવા હતો. આ રથને ચિત્રરથગર્ધવે આપેલા સો ધોડા પૈકી ચૈવ્ય, સુગ્રીવ, મેઘપુષ્પ તથા ગણા-ઉક નામના ચાર સફેદ ધોડા બેઠવામાં આવ્યા હતા. આ ધોડાઓ મૃત્યુ પામે છતાં તેની મંજ્યામાં ધટાડો થતો ન હતો. આ રથ સમસ્ત પૃથ્વી, સ્વર્ગ વગેરે સ્થાનોમાં જઈ શકતો હતો [મહા. ઉલોગ. — ૫૬]. પાંડવન બાળ્યુ ત્યારે અગ્નિદેવે પ્રસન્ન થઈ, આ રથ અર્જુનને આપ્યો હતો [મહા. આદિ. — ૨૫૫-૧૦-૧૭].

જે રથમાં શાર્ગ્ગધનુધારી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ સારથિ હોય, ગાંડીવધનુધારી અર્જુન રથમાં બિરાજમાન હોય, તથા સાક્ષાત્ શ્રીહનુમાન્ ધ્વજમાં સ્થિત હોય [ભીષ્મ. — ૫૨-૧૮] તેનો પરાલભ કરવા કોણ સમર્થ છે ? તથા જેતુમળાવા-વિશ્વમઃ । [મધુ.]. દિવ્ય રથમાં બેઠી યુદ્ધ કરનાર અર્જુન અન્યેય છે, ત્યાં લક્ષ્મીપતિ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ છે, ત્યાં સર્વદા જયશીયોદિ સર્વવિધ લક્ષ્મીના નિવાસ છે, અને તથા પાંડવોના જ્ય થશે એ સ્પષ્ટ [વે. ય. ગી.] [૧૪].

અવતરણિકા : — હવે મંજય ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ વગેરેના શ ખોનાં નામેા કહે છે :

પાંચજન્યં હૃષીકેશો દેવદત્તં ઘનંજયઃ ।

પૌષ્ઠં દધ્મૌ મહાઝંઝૌ મીમકર્મા ઘ્ર્નોદરઃ ॥ ૧૫ ॥

વિવેચન :— હે કૃતરાષ્ટ્ર ! પાંડવોની સેનાને જોઈ લયલીત થયેલો દુર્યોધન, ભયની નિવૃત્તિ માટે કપટભાવે દ્રોણાચાર્યના ચરણને પ્રાપ્ત થયો. 'આવા કાળમાં પણ રાજા દુર્યોધન મારી સાથે કપટભાવથી વર્તે છે' એવા મનમાં અસંતોષ આવવાથી, દ્રોણાચાર્યે વાર્તામાત્રથી પણ દુર્યોધનનો આદર કર્યો નહિ. દ્રોણાચાર્યે આ પ્રકારે ઉપેક્ષા કરી તેથી દુર્યોધને 'મયને વૃષ સર્વે વૃ' છત્યાદિ વચનો વડે ભીષ્મપિતામહની સ્તુતિ કરી; અને તેથી દુર્યોધન લય ન પામે તથા તેને યુદ્ધ માટે હિતસાહ રહે એ હેતુથી દુર્યોધનને ઊર્ધ્વ ઉપગમવતાં સિંહનાદ કરીને ભીષ્મપિતામહે જીયે સ્વરે પેલાનો શંખ વગાડ્યો.

અહીં મંજયે ભીષ્મપિતામહને કુરુજી, પિતામહ તથા પ્રતાપવાન એવાં ત્રણ વિશેષણો આપેલાં છે. કુરુજી હોવાથી ભીષ્મે આચાર્યના તથા દુર્યોધનના અભિપ્રાયને જાણ્યા છે, પિતામહ હોવાથી આચાર્યની પેઠે દુર્યોધનનો અનાદર કર્યો નથી; અને પ્રતાપવાળા હોવાથી શત્રુઓમાં ભયને પેદા કરવા માટે સિંહનાદપૂર્વક શંખનાદ કર્યો છે [મધુ] [૧૨].

અવતરણિકા :— હવે મંજય કૌરવસેનાના હિતસાહનું વર્ણન કરે છે :

તતઃ શંભાશ્ચ મૈર્યશ્ચ પળવાનકગોમુસાઃ ।

સહસૈવામ્યહન્યન્ત સ શ્વદસ્તુમુલોડમવત્ ॥ ૧૩ ॥

અન્યથાર્થ :— તતઃ ત્યાર પછી શંભાઃ શંખો જ યથા મૈર્યઃ ભેરીઓ-નોખતો જ અને પળવાનકગોમુસાઃ દોલ-મૃદંગ જેવાં વાજિંત્રો, નગારાં તથા રણુશિંગાં સહસ્રા એક સાથે-તત્કાળ જ અદ્ભુતશબ્દ વાગવા સાગ્યાં તઃ તે શબ્દઃ અવાજ સુમુલઃ ભયંકર-ધ્વજો મોટો યજ્ઞવત્ થયો. [૧૩].

શબ્દાર્થ :— ભીષ્મપિતામહના શંખનો ધ્વનિ સાંભળી, દ્રોણાચાર્ય વગેરે કૌરવસેનાના યોદ્ધાઓમાં યુદ્ધ માટે હિતસાહ ઉત્પન્ન થયો; અને તે બધા પોતાના શંખો, ભેરીઓ, દોલ, નગારાં, મૃદંગ, રણુશિંગાં વગેરે વગાડવા લાગ્યા. આ શંખ વગેરે વાજિંત્રોનો ભયંકર અવાજ થયો. પરંતુ આ ભયંકર અવાજથી પાંડવો ક્ષોભ ન પામ્યા [૧૩].

વિવેચન :— ભીષ્મપિતામહના શંખનો ધ્વનિ સાંભળી, દ્રોણાચાર્ય વગેરે કૌરવસેનાના યોદ્ધાઓમાં યુદ્ધ માટે હિતસાહ ઉત્પન્ન થયો; અને તે બધા પોતાના શંખો, ભેરીઓ, દોલ, નગારાં, મૃદંગ, રણુશિંગાં વગેરે વગાડવા લાગ્યા. આ શંખ વગેરે વાજિંત્રોનો ભયંકર અવાજ થયો. પરંતુ આ ભયંકર અવાજથી પાંડવો ક્ષોભ ન પામ્યા [૧૩].

અવતરણિકા :— હવે મંજય પાંડવસેનાની પ્રવૃત્તિનું વર્ણન કરે છે :

તતઃ શ્વેતૈર્હયૈર્યુક્તે મહતિ સ્પંદને સ્થિતૌ ।

માધવઃ પાંડવશ્ચૈવ દિવ્યૌ શંખૌ પ્રદમધ્મતુઃ ॥ ૧૪ ॥

અન્યથાર્થ : — તતઃ ત્યાર પછી શ્વેત સફેદ હૃદય ધોડાઓ વડે યુક્તે જોડેલા મહતિ મોટા—પૂન્ય [શકરાનંદ] સ્પંદને રથમા સ્થિતી બેસેલા માધવઃ મા = સક્ષ્મી ધવઃ = પતિ અર્થાત્ સક્ષ્મીપતિ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે ચ એવ અને પાંડવઃ અર્જુને દિવ્યો દિવ્ય-સ્વર્ગમાં ઉત્પન્ન થયેલા [શકરાનંદ] શંખો શ ખો પ્રદમતુ વગાડયા [૧૪].

શબ્દાર્થ : — ત્યાર પછી સફેદ ધોડાવાળા મોટા રથમા બેસેલા શ્રીકૃષ્ણે તથા અર્જુને દિવ્ય શ ખો વગાડયા [૧૪].

વિવેચન : — હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! તે કૌરવોનો યુદ્ધનાંદ થયા પછી મોટા [પૂન્ય] રથમાં બેસેલા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અને પાંડુપુત્ર અર્જુને એક જ વિજયધ્વનિ કરનારા અને દિવ્ય એવા પોતપોતાના શ ખને વગાડયા.

આ અર્જુનનો નદિધોધ નામનો રથ સોનાથી મહેલો, તેજોમય, પ્રકાશયુક્ત, મજબૂત, મોટો, સુંદર તથા કોઈથી પણ ચલાયમાન ન થાય એવો હતો. આ રથને ચિત્રરથગધર્વે આપેલા સો ધોડા પૈકી રૈમ્ય, સુગ્રીવ, મેઘપુષ્પ તથા ગલા-હક નામના ચાર સફેદ ધોડા જોડવામાં આવ્યા હતા. આ ધોડાઓ મૃત્યુ પામે છતાં તેની મંખ્યામાં ઘટાડો થતો ન હતો. આ રથ સમસ્ત પૃથ્વી, સ્વર્ગ વગેરે સ્થાનોમાં જઈ શકતો હતો [મહા. ઉદ્યોગ - ૫૬]. ખાડવવન બાળ્યું ત્યારે અગ્નિદેવે પ્રસન્ન થઈ, આ રથ અર્જુનને આપ્યો હતો [મહા. આદિ-૨૫૫-૧૦-૧૭].

જે રથમા શાર્ગધનુષધારી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ સારથિ હોય, ગાડીવધનુધારી અર્જુન રથમા બિરાજમાન હોય, તથા સાક્ષાત્ શ્રીહનુમાન્ ધ્વજમા સ્થિત હોય [ભીષ્મ-૫૨-૧૮] તેનો પરાભવ કરવા કોણ સમર્થ છે? સર્વદા જેતુમનશ્વ-વિત્ત્યયઃ । [મધુ]. દિવ્ય રથમા બેસી યુદ્ધ કરનાર અર્જુન અજેય છે, જ્યાં સક્ષ્મીપતિ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ છે, ત્યાં સર્વદા જયશીર્ષાદિ સર્વવિધ સક્ષ્મીનો નિવાસ છે, અને તેથી પાંડવોનો જય થતો એ સૂચન છે [વે. ધ. ગી.] [૧૪].

અવતરણિકા : — હવે મંજય ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ વગેરેના શ ખોનાં નામો કહે છે :

પાંચજન્યં હૃપીકેશો દેવદત્તં ધનંજયઃ ।

પૌષ્ટં દધ્મૌ મહાશંખં મીમકર્મા ઘૃકોદરઃ ॥ ૧૫ ॥

અન્યથાર્થ :— હૃષીકેશઃ— હૃષીક એટલે ઇન્દ્રિયો ને દેવ એટલે તેનો પ્રેરક અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોને પોતપોતાના કાર્યમાં પ્રેરનાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પાંચજન્ય — પંચજનાત્ उत्पन्नं પાંચજન્યમ્ અર્થાત્ પાંચજનથી [ઇન્દ્રિયોની રૂપાદિ પાંચ પ્રકારની અવસ્થાથી] ઉત્પન્ન થયેલો માટે ‘ પાંચજન્ય ’ નામના શબ્દને ઘનજયઃ અર્જુને દેવવત્તમ્ — દેવેન વત્તમ્ દેવવત્તમ્ અર્થાત્ દેવોએ આપેલો માટે ‘ દેવવત્ત ’ નામના શબ્દને અને શ્રીમદ્કર્મા ઉગ્ર કર્મ કરનારા વૃકોદરઃ વૃક નામનો અગ્નિ જેના પેટમાં છે એવા ભીમસેને પીંચ્ઠ, ‘ પૌંડ્ર ’ નામના મહાશલ્ભ માટે શબ્દને દક્ષી વગાડ્યો [૧૫].

શબ્દાર્થ :— ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ‘ પાંચજન્ય ’ નામનો શબ્દ, અર્જુને ‘ દેવવત્ત ’ નામનો શબ્દ તથા ઉગ્ર કર્મ કરનારા ભીમસેને ‘ પૌંડ્ર ’ નામનો માટે શબ્દ વગાડ્યો [૧૫].

વિવેચન :— હે ધૃતરાષ્ટ્ર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે સાંદીપનિશ્ચુનિને શુરુદક્ષિણા માટે મૃત્યુ પામેલા શુરુપુત્ર લેવા જતી વેળા સમુદ્રમાં પાંચજન્ય નામના અસુરનો વધ કરી મેળવેલો ‘ પાંચજન્ય ’ નામનો શબ્દ વગાડ્યો; [હરિવંશ-૨-૩૩-૧૭]. સર્વ દેશોને જીતી ધન પ્રાપ્ત કરનાર હોવાથી ‘ ધનંજય ’ નામે પ્રસિદ્ધ અર્જુને નિવાતકવય વગેરે દેવો સાથે યુદ્ધ કરતી વખતે ઇન્દ્રે આપેલો ‘ દેવવત્ત ’ નામનો શબ્દ વગાડ્યો [વનપર્વ-૧૭૪-૫]. તથા હિડિમ્બાદિ રાક્ષસોનો વધ કરનાર તથા લયંકર કર્મો કરનાર ભીમસેને ‘ પૌંડ્ર ’ નામનો માટે શબ્દ વગાડ્યો [૧૫].

અનન્તવિજયં રાજા કુંતિપુત્રો યુધિષ્ઠિરઃ ।

નકુલઃ સહદેવથ સુધોષમણિપુષ્પકૌ ॥ ૧૬ ॥

અન્યથાર્થ :— કુંતિપુત્રઃ કુંતિપુત્ર રાજા રાજા યુધિષ્ઠિરઃ યુધિષ્ઠિરે અનન્તવિજય-અનન્તો નાશરહિતો વિજયો યસ્માત્ અર્થાત્ જેનાથી નાશરહિત વિજય પ્રાપ્ત થાય એવો ‘ અનન્તવિજય ’ નામનો શબ્દ વગાડ્યો. નકુલઃ નકુલે ચ તથા સહદેવઃ સહદેવે સુધોષમણિપુષ્પકૌ ‘ સુધોષ ’ અને ‘ મણિપુષ્પક ’ નામના શબ્દ અનુક્રમે વગાડ્યા [૧૬].

શબ્દાર્થ :— કુંતિપુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિરે ‘ અનન્તવિજય ’ નામનો, નકુલે ‘ સુધોષ ’ નામનો તથા સહદેવે ‘ મણિપુષ્પક ’ નામનો શબ્દ વગાડ્યો [૧૬].

વિવેચન :— યુધિ સ્થિરત્વાયુધિષ્ઠિરઃ । [શંકરાનંદ] યુદ્ધમાં સ્થિર રહેવાવાળા ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરે ‘ અનન્તવિજય ’ નામનો શબ્દ વગાડ્યો, નકુલે ‘ સુધોષ ’ નામનો શબ્દ વગાડ્યો, તથા સહદેવે ‘ મણિપુષ્પક ’ નામનો શબ્દ વગાડ્યો.

પાંડવસૈન્યમાં પાંચજન્ય, દેવેદત્ત, પૌંડ્ર, અનંતવિજય વગેરે સ્વનામ પ્રસિદ્ધ શખો છે, પરંતુ કૌરવસૈન્યમાં સ્વનામ પ્રસિદ્ધ એક પણ શખ નથી તેથી પાંડવસેના કૌરવસેનાથી પ્રબળ છે, એમ કહી, મંજય પાંડવોના વિજયનું સૂચન કરે છે [૧૬]

ત્યાર પછી :—

કાશ્યથ્વ પરમેષ્વાસઃ શિલ્વંડી ચ મહારથઃ ।

ધૃષ્ટદ્યુમ્નો વિરાટથ્વ સાત્યકિશ્રાપરાજિતઃ ॥ ૧૭ ॥

દ્રુપદો દ્રૌપદેયાથ્વ સર્વશઃ પૃથિવીપતે ।

સૌમદ્રથ્વ મહાવાહુઃ શંભાન દધ્મુઃ પૃથક્પૃથક્ ॥ ૧૮ ॥

અન્યથાર્થ :— પૃથિવીપતે । હે રાજન્ ! જ વળી પરમેષ્વાસઃ મોટા ધનુષ-વાળા કાશ્યઃ કાશિરાજ ચ અને મહારથઃ મહારથી શિલ્વંડી — ‘શિલ્વ રમ્યશૂન્યતા’ અર્થાત્ જેને કેશ નથી તે એટલે કે બડમૂછો શિખંડી ચ તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ધૃષ્ટદ્યુમ્ન વિરાટ વિરાટ ચ અને અપરાજિતઃ અન્યે સાત્યકિઃ સાત્યકી ચ તથા દ્રુપદઃ દ્રુપદરાજ દ્રૌપદેયા. દ્રૌપદીના પુત્રો ચ તથા મહાવાહુઃ મોટા હાથવાળો સૌમદ્રઃ સુભદ્રાપુત્ર અભિમન્યુ સર્વશઃ એ બધાએ પૃથક્ પૃથક્ પોતપોતાના જુદાજુદા જગત્ન શખો દધ્મુ. વગાડયા [૧૭-૧૮].

શબ્દાર્થ :— હે રાજન્ ! મોટા ધનુષવાળા કાશિરાજ, મહારથી શિખંડી, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, વિરાટરાજ, અન્યે સાત્યકિ, દ્રુપદરાજ, દ્રૌપદીના પુત્રો તથા મહાવાહુ અભિમન્યુ એ બધાએ પોતપોતાના શખો વગાડયા [૧૭-૧૮].

અન્યતરશિક્ષા :— હવે સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને પાંડવમેનાના શખનાંદનું પરિણામ કહે છે :

સ ઘોષો ધાર્તરાષ્ટ્રાણાં હૃદયાનિ વ્યદાસ્યત ।

નમથ્વ પૃથિવીં ચૈવ તુમુલો વ્યનુનાદયન્ ॥ ૧૯ ॥

અન્યથાર્થ :— નમઃ આકાશને ચ તથા પૃથિવીં પૃથ્વીને ચ એવ પણ વ્યનુનાદયન્ ગંજળી દેતા — ગંજળવતા સઃ તે તુમુલ. ભયકર તીવ્ર ઘોષઃ શખનાંદિ ધાર્તરાષ્ટ્રાણા કૌરવોનાં હૃદયાનિ હૃદયોને વ્યદાસ્યત ચીરી નાખ્યા [૧૯]

શબ્દાર્થ :— પૃથ્વી તથા આકાશને ગંજળવતા એ ભયકર શખનાંદિ કૌરવોના હૃદયોને ચીરી નાખ્યા [૧૯].

વિવેચન :—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! કૌરવસેનાના ઝીંઝ શંખનાદથી પાંડવો જરાપણ હોભા પામ્યા નહિ, પરંતુ પાંડવસેનાના પાંચજળ-ય, દેવદત્ત, પૌંદ્રવગેરે શંખો તથા યુદ્ધનાં વાજિત્રેના પ્રચંડ ધ્વનિથી આકાશ, પૃથ્વી તથા સર્વ દિશાઓ વ્યાપ્ત થઈ ગઈ; તથા આ ભયંકર શંખનાદે કૌરવોનાં હૃદયને ચીરી નાખ્યાં. આ તુમુલ ધ્વનિથી કૌરવોનાં હૃદયમાં હૃદય-વિદારણુ સમાન વ્યથા ઉત્પન્ન થઈ [મધુ. દેશવ વગેરે]. તેમ માદેન મગ્નહૃદય જાતા દર્યયં : [શંકરાનંદ] આ શંખનાદથી કૌરવોનાં હૃદયો ભાંગી ગયાં અર્થાત્ તેમનો યુદ્ધમાં વિજય મારેનો ઉત્સાહ નાશ પામ્યો [૧૯].

અવતરણિકા :—“તત્તયેહ કર્મચિતો લોકઃ લીયતે દૃષમેવામુષ્મ પુણ્યચિતો લોકઃ લીયતે । [જા. ઉ. ૮-૧-૬] જેમ આ મનુષ્યલોકમાં કર્મવડે સંપાદન કરેલા ભોગો નાશ પામે છે, તેમ સ્વર્ગાદિ લોકમાં પુણ્યવડે સંપાદન કરેલા ભોગો પણ નાશ પામે છે.” “સસ્યમિવ મત્યંઃ પચ્યતે સસ્યામિવા-જાયતે” [કઠ. ૧-૧-૬] અન્નાદિની સદૃશ મનુષ્ય પકિ છે. [મૃત્યુ પામે છે] તથા પુનઃ ઉત્પન્ન થાય છે. ‘શ્વોમાવા મત્યંસ્ય યદન્તકૈતત્’ [કઠ. ઉપ. ૧-૧-૨૬] હે અંતઃક [યમ] ! તમે કહેલા સ્ત્રીપુત્રધનાદિ સર્વે ભોગો નશ્વર છે. પરાજઃ કામાનનુયતિ ઘાતાઃ । [કઠ. ઉપ. ૨-૧-૨] અવિવેકી પુરુષો અનિશ વિપયોને અનુસરે છે.

૯મી કર્મળા પિતૃલોકો વિષયા દેશલોક દત્તિ । કર્મવડે પિતૃલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે અને વિદ્યાવડે દેવલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. અર્થ તમઃ પ્રવિશન્તિ યેઽવિદ્યામુપાસતે તત્તો મૂય દ્ય વે તમો ય જ વિદ્યાયો રતાઃ । [ઈશા. ૯] જેઓ કર્મને ઉપાસે છે તેઓ અઘાનાત્મક ગાઢ અંધકારમાં પ્રવેશ કરે છે, તથા જેઓ કર્મનો ત્યાગ કરી વિદ્યામાં રત છે અર્થાત્ જેઓ અંતઃકરણની શુદ્ધિને પ્રાપ્ત થવા પૂર્વે મન્યાસ લે છે અથવા ઉપાસનામાં આસક્ત છે તેઓ અધિક અંધકારમાં પ્રવેશ કરે છે, અર્થાત્ તેઓ મંસારમાં અધિક ભમણુ કરે છે. ઇલાદિ શ્રુતિઓવડે; તથા જાતસ્ય હિ ઘ્રુવો મૃત્યુર્ધુવં જન્મ મૃતસ્ય ચ । [ગી. ૨-૨૭] ઉત્પન્ન થયેલાનું મરણ અવશ્ય થાય છે, અને મરણ પામેલાનો જન્મ અવશ્ય થાય છે. ‘હીજે પુણ્યે મત્યંલોક વિશન્તિ’ [ગી. ૯-૨૧] સકામ કર્મ કરનાર મનુષ્ય સ્વર્ગલોકને ભોગવી પુણ્ય ક્ષીણ થતાં મનુષ્યાદિ લોકમાં જન્મ પામે છે, ઇત્યાદિ અનેક સ્મૃતિઓવડે; તથા ‘જન્યસ્વદૂષ્યસ્વાદિયુક્તિ-મિષ્વ’ જન્યત્વ, દૂષ્યત્વ આદિ યુક્તિઓથી અર્થાત્ ‘જે જન્ય તથા દૂષ્ય છે તેનશ્વર છે’ ઇત્યાદિ યુક્તિઓ વડે ‘મુમુક્ષુએ પોતાના પૂજવા યોગ્ય

દેવતાઓનો, તે દેવતાઓને ઉદ્દેશીને ક્રિયામાણુ કર્યોનો, તથા તેનાં ફલોનો સારી રીતે વિચાર કરવો જોઈએ,' એ સૂચિત કરવાના હેતુથી, પરમાર્થી અર્જુનનું કર્તવ્ય, યુદ્ધ કરનારાઓનું યોદ્ધવ્ય કર્મ, યુદ્ધની ક્રિયા, તેના ફલોનો વિચાર તથા તે વિચારથી ઉત્પન્ન થયેલા વૈરાગ્યને પ્રતિપાદન કરવા માટે હવે આ પ્રકરણનો આરંભ કરવામા આવે છે." [શકરાનંદ].

अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपिध्वजः ।

प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पांडवः ॥ ૨૦ ॥

हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।

અન્યથાર્થ :—મહીપતે હે રાજન ! મધ્ય પછી વ્યવસ્થિતતાનુ યુદ્ધ માટે જોભેલા ધાર્તરાષ્ટ્રાનુ દૌરવોને દૃષ્ટ્વા જોઈને તદા તે વખતે શસ્ત્રસપાતે શસ્ત્રોના પ્રહાર પ્રવૃત્તે ચાલવાની તૈયારી થઈ ત્યારે કપિધ્વજઃ જેના રથની ધ્વજમા શ્રીહનુમાન છે [હેયવ વગેરે] એવા પાંડવ. અર્જુને ધનુઃ ધનુષ્ સ્વમ્ય ઉઠાવીને હૃષીકેશ ધન્નિયોને પ્રેરનાર હોવાથી સઘળાની અતઃકરણીની વૃત્તિને જાણનાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને [મધુ.] દ્વ આ વાક્ય વચન બ્રાહ્મ કલા [૨૦].

શબ્દાર્થ :—હે મહીપતે ! પછી યુદ્ધ માટે જોભેલા દૌરવોને જોઈને હથિયાર ચાલવાની તૈયારીના સમયે, જેની ધ્વજમા શ્રીહનુમાન છે એવા અથવા ખ્વજસ્થિત શ્રીહનુમાનથી અનુમતીત [મધુ.] અર્જુને પોતાનું ગાડીવ ધનુષ ઉઠાવીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને આ વચન કલા [૨૦].

વિવેચન :—શ્રીહનુમાને ભીમસેનને મહાભારતના યુદ્ધ વખતે અર્જુનના રથની ધ્વજમા વિરાજવાનું વચન આપ્યું હતું [મહા. વન ૧૫૧-૧૭-૧૮] તેથી શ્રીહનુમાન અર્જુનના રથની ધ્વજમા વિરાજી વખતોવખત ગર્જના કરતા હતા [મહા. ભીષ્મ-૫૨-૧૮]. જેમ શ્રીહનુમાને ભગવાનરામને રીતા-સદમી પ્રાપ્ત કરાવી, તેમ અર્જુનની ધ્વજમા વિરાજતા શ્રીહનુમાન દૌરવોનો પરાજય કરાવી પાડવોને વિજય-સદમી પ્રાપ્ત કરાવશે, એ " કપિધ્વજ " વિશેષણનો ભાવ છે. સુવર્ણથી મટેલા જગત્રસિદ્ધ આ દિવ્ય ગાડીવ ધનુષ્વડે અર્જુને દેવતા તથા મનુષ્યો પર વિજય મેળવ્યો હતો. આ અદ્ભુત ધનુષની દેવ, દાનવ તથા ગ ધર્વોએ દીર્ઘકાલપર્યંત આરાધના કરી હતી. આ દિવ્ય ધનુષને પ્રભાએ એક હજાર વર્ષ, ઇંદ્રે પાંચસો વર્ષ તથા વરુણદેવે ૧૦૦ વર્ષ રાખ્યું હતું [મહા. વિરાટ ૪૩]. ખાંડવવન બાળ્યું ત્યારે આ ધનુષ્ અર્જુનને અગ્નિદેવે વરુણદેવ પાસે

અપાન્થું ઉત્તુ [મહા. આદિ-૨૨૫]. દિવ્ય રથમાં બેઠેલા દિવ્ય ગાંડીવ ધનુષધારી અર્જુન અન્યે છે એ સૂચન છે [૨૦].

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન ખોલ્યા ।

સેનયોરુમયોર્મધ્યે રથં સ્થાપય મેઽચ્યુત ॥ ૨૧ ॥

અન્યથાર્થ :—અચ્યુત હે અચ્યુત ! મેં મારા રથ રથને ઉમયો : બે સેનયો : સેનાની મધ્યે વચ્ચે સ્થાપય બેઠો રાખો ! [૨૧].

શબ્દાર્થ :—હે અચ્યુત ! મારા રથને બે સેનાની વચ્ચે બેઠો રાખો [૨૧].

વિવેચન :—અચ્યુત અર્થાત્ સર્વ દેશમાં, સર્વ કાળમાં તથા સર્વ પદાર્થોમાં જોનો નાશ થવાનો નથી એવા અમર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, ગ્લાન તથા વેરાગ્યના નિધિરૂપ, પોતાના મંકરપમાત્રથી જ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયરૂપ ક્રિયાને કરનારા, સર્વ જૂતોનાં બાહ્ય તથા આંતરિક કરણોનું નિયમન કરવાવાળા, સર્વેશ્વર, તથા ઉદ્ધિગ્ના સ્વામી નિર્વિકાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને ભક્ત અર્જુન એક સારથિ તરીકે બે સેનાની વચ્ચે રથ બેઠો રાખવા આગ્રા આપે છે. ભક્તવત્સલ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ભક્ત અર્જુનની આગ્રાનું પાલન કરે છે.

યુક્તં હિ મગવતો મનવારવચયમ્ । [આ. શા. ભા. ; ભા. ટી. ; ભાગ. ૯-૪-૬૩-૬૮] ભગવાન ભક્તને આધીન છે. ભક્તિનું વિશેષ માહાત્મ્ય એ છે કે તે સર્વનિયંતા પરમાત્માને પણ અસ્વતંત્ર જોવા બનાવે છે [વલ્લભ ગી. ૯-૨૯]. ક્વતઃ છુવો જયઃ પાણ્ડવાનામિતિ । [મધુ. સદાનંદ] મારે યુદ્ધમાં પાંડવોનો અવસ્થ વિજય થશે એ સૂચન છે.

ન્યાં ધર્મ, સત્ય તથા શરણાગતિ છે. ત્યાં સર્વદા વિજય છે [શ્રીધ્મ ૨૧-૧૧-૧૨]. ભગવાનના અન્ય ભક્તને આ લોકમાં કોઈ પણ કાર્ય દુર્ધટ નથી, કારણકે સાક્ષાત્ પરમેશ્વર જ તેવા ભક્તોની આગ્રાનો અંગીકાર કરે છે.

એતેન સર્વદા નિર્વિકારત્વેન નિમોગનિમિત્તઃ ક્રોધોઽપિ પરિહૃતઃ । [મધુ. સદાનંદ] અચ્યુતના મંબોધનથી સર્વદા નિર્વિકાર હોવાથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના હૃદયમાં આ આગ્રાનિમિત્તકે ક્રોધનો પણ અર્જુને પરિહાર કર્યો છે [૨૧].

અવતરણિકા :—હવે અર્જુન બે સેનાની વચ્ચે રથ બેઠો રાખવાનું પ્રયોજન કરે છે :

યાવદેતાન્નિરીક્ષેઽહં યોદ્ધુકામાનવસ્થિતાન્ ।

કૈર્મયા સહ યોદ્ધવ્યમસ્મિન્ રણસમુદયમે ॥ ૨૨ ॥

અન્યથાર્થ :—યાવત્ એટલે બહુ હું યોદ્ધુકામાન્ યુદ્ધની કામનાથી બવસ્થિતાન્ રણમુખિમાં બિભેલા એવાન્ આ ભીષ્માદિ યોદ્ધાઓને નિરીક્ષે સારી રીતે જોઉં અને જાણું કે અસ્મિન્ આ રણમુદયમે રણસંગ્રામમાં મયા મારે કૈઃ જ્ઞાતી સહ સાથે યોદ્ધવ્યમ્ લડવાનું છે [૨૨].

શબ્દાર્થ :—એટલે હું યુદ્ધની કામનાથી બિભેલા યોદ્ધાઓને સારી રીતે નીરખું અને જાણું કે આ રણમંગ્રામમાં મારે જ્ઞાતી સાથે લડવાનું છે [૨૨].

વિવેચન :—હે અચ્યુત ! કદાચિત્ ક્વચં યત્રુઓની સેના હોય તો જોયા વિના જ યુદ્ધ કરવું જોઈએ, પરંતુ આ સેનામાં સ્વજનો જ પ્રતિપક્ષી છે, માટે આ મંગ્રામના પ્રારંભમાં જ વિચાર કરવો યોગ્ય છે. કાર્યાકાર્યનાં તરવોનો વિચાર કરવાથી પશ્ચાત્તાપની મંભાવના રહેતી નથી. માટે કૌરવ સેનામાં યુદ્ધની કામનાથી બિભેલાઓને હું સારી રીતે જોઉં તથા આ રણમંગ્રામમાં મારે જ્ઞાતી સાથે યુદ્ધ કરવાનું છે એ જાણું, તેવા સ્થળે આપ મારો રથ બિભે રાખો [૨૨].

યોત્સ્યમાનાનવેક્ષેઽહં ય એતેઽવ સમાગતાઃ ।

ધાર્તરાષ્ટ્રસ્ય દુર્યુદ્ધેર્યુદ્ધે પ્રિયચિકીર્ષવઃ ॥ ૨૩ ॥

અન્યથાર્થ :—દુર્યુદ્ધેઃ દુષ્ટબુદ્ધિવાળા ધાર્તરાષ્ટ્રસ્ય દુર્યોધનનું મુઠું યુદ્ધમાં પ્રિયચિકીર્ષવઃ પ્રિય કરવાની ઇચ્છાવાળા જે એ લીષ્માદિક બન્ન આ કુરુક્ષેત્રમાં સમાગતાઃ આવેલા છે તે યોત્સ્યમાનાન્ યુદ્ધ કરવા ઇચ્છનારાઓને બહુ હું બવેક્ષે સારી રીતે જોઉં [૨૩].

શબ્દાર્થ :—[કે જોયા] દુષ્ટબુદ્ધિવાળા દુર્યોધનનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાવાળા જે યોદ્ધાઓ આ કુરુક્ષેત્રમાં એકઠા થયેલા છે, તે યુદ્ધ કરવા ઇચ્છનારાઓને હું સારી રીતે જોઉં [૨૩].

વિવેચન :—હે અચ્યુત ! દુષ્ટબુદ્ધિવાળા દુર્યોધને કરેલા અન્યાયો તથા અત્યાચારો પ્રસિદ્ધ છે, છતાં સત્તા, ધન, બલ, પરિજન વગેરેથી મદાંધ દુર્યોધનનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાવાળા જે યોદ્ધાઓ આ કુરુક્ષેત્રમાં યુદ્ધ માટે આવેલા છે, તેમને હું સારી રીતે જોઉં અર્થાત્ તે યોદ્ધાઓનાં નામ, રૂપ, કુળ તથા મંથધો હું યથાવત્ જાણી શકું [યં કરાનંદ] તે સ્થળે આપ મારા રથને સ્થાપન કરો [૨૩].

અન્યથાર્થ :— સઃ તે કૌમેયઃ અર્જુન તાન્ તે સર્વાન્ બધાં વંધૂન્
બાંધવોને અવસ્થિતાન્ યુદ્ધ માટે તૈયાર થઈ જીએલા સમીક્ષ્ય જોઈને વરણ
પરમ કૃપા કૃપા વડે માવિષ્ટઃ વ્યાપ્ત થયો અને વિપીદન્ ખેદ પામતો
હત્ત આ પ્રમાણે અગ્રવીત્ જોલ્યો [૨૭].

શબ્દાર્થ :— તે બધા બાંધવોને યુદ્ધ માટે (તૈયાર થઈ) જીએલા જોઈને,
અર્જુન પરમ કૃપા વડે વ્યાપ્ત થયો અને ખેદ પામતો આ પ્રમાણે જોલ્યો [૨૭].

વિવેચન :- બીજીપિતામહ વગેરે સ્વજનોને કુરુક્ષેત્રમાં યુદ્ધ માટે સજ્જ
થઈને જીએલા જોઈને અર્જુનનું હૃદય ઠરુણાથી વ્યાપ્ત થયું. સ્વજનોનાં મમત્વથી
અર્જુન ભ્રમિત થયો. તે મોહ પામ્યો. તે મોહથી વ્યાકુળ થયો. મોહથી
ધર્માધર્મની, કાર્યાકાર્યની, સ્વધર્મકર્મની, ગુણસ્વભાવની, પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિની
વિસ્મૃતિને પ્રાપ્ત થયો. તેની સ્મૃતિ તથા વિવેકબુદ્ધિ 'પરાભવ' પામ્યાં.
સ્વધર્મરૂપો યુદ્ધમાં અર્જુન અધર્મ જોવા લાગ્યો તથા વિપાદ કરતો, ભગવાન
શ્રીકૃષ્ણને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો : [૨૭]

અવતરણિકા :- હવે કુરુક્ષેત્રમાં યુદ્ધ માટે જીએલા સ્વજનોનાં મમત્વથી
ઉત્પન્ન થયેલા મોહથી અર્જુનનો સત્ત્વગુણ તથા તેના અભય, ધૃતિ વગેરે
દૈવી ગુણો પરાભવ પામે છે, તે મંજ્ય ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે :

અર્જુન ક્વાચ । અર્જુન જોલ્યો :

દૃષ્ટ્વં સ્વજનં કૃષ્ણ યુયુત્સું સમુપસ્થિતમ્ ॥ ૨૮ ॥

સીદન્તિ મમ ગાંત્રાણિ મુખં ચ પરિશુષ્યતિ ।

વેપથુશ્ચ શરીરે મે રોમહર્ષશ્ચ જાયતે ॥ ૨૯ ॥

ગાળ્ડીવં ત્વંસતે હસ્તાત્ ત્વકૂં ચૈવ પરિદહ્યતે ।

ન ચ શ્વનોમ્યવસ્વાતું ભમતીવ ચ મે મનઃ ॥ ૩૦ ॥

અન્યથાર્થ :- કૃષ્ણ હે શ્રીકૃષ્ણ ! સમુપસ્થિતમ્ રથબૃહિમાં જીએલા -
આવેલા યુયુત્સું યુદ્ધની ધ્વજાવાળા હમં આ સ્વજન બાંધવોને-સગાંસ્નેહીને
દૃષ્ટ્વા જોઈને મમ મારાં ગાંત્રાણિ હાથ, પગ વગેરે અંગો સીદન્તિ દીલાં થઈ
જાય છે, ગળી જાય છે-વ્યથા પામે છે [દેશવ] ચ અને મુખં મોહું પરિ-
શુષ્યતિ સુકાય છે ચ તથા મે મારા શરીરે શરીરમાં વેપથુઃ કંપારી-ધુળરી
જાયતે ઉત્પન્ન થાય છે [૨૮-૨૯].

વિચાર કરીને પણ માતિઓના દ્રોહનો પરિત્યાગ કરો, એ સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને ‘ ભારત ’ સંબોધનથી સૂચન કરે છે [મધુ. કેશવ વગેરે] [૨૪-૨૫].

અવતરણિકા :— મુમુક્ષુએ ‘ યજ્ઞન કરવા યોગ્ય દેવતાનું જ પરિશીલન કરવું નેઈએ. ’ એ સૂચિત કરવાના હેતુથી હવે અર્જુનનો સૈનિક-પરિશીલન — પ્રકાર બે શ્લોક વડે કહે છે [ચક્રાનંદ].

તત્રાપદ્યત્થિતાન્યાર્થઃ પિતૃનથ પિતામહાન્ ।

આચાર્યાન્માતુલાન્ ભ્રાતૃન્ પુત્રાન્પૌત્રાન્સર્વીન્સ્તથા ॥ ૨૬ ॥

શ્વશુરાન્સુદૃઢશ્ચૈવ સેનયોરુભયોરપિ ।

અન્યાર્થ :— તત્ર ત્યાં પાંચઃ અર્જુનને સમયોઃ જાપિ જાને સેનયોઃ સેનામાં સ્થિતાન્ જામેલા પિતૃન કાકાઓને અથ અને પિતામહાન્ દાદાઓને આચાર્યાન્ આચાર્યોને માતુલાન્ મામાઓને ભ્રાતૃન્ ભાઈઓને પુત્રાન્ પુત્રોને પૌત્રાન્ પૌત્રોને તથા તથા સહીન્ મિત્રોને શ્વશુરાન્ સસરાઓને ચ તે પ્રમાણે સુદૃઢઃ સ્નેહીઓને-ઉપકાર કરનારાઓને એવ પણ અપશ્યત્ જ્ઞેયા [૨૬].

શબ્દાર્થઃ — ત્યાં કુરુક્ષેત્રમાં અર્જુનને જાને સેનાઓમાં યુદ્ધ માટે જામેલા પોતાના કાકાઓને, દાદાઓને, આચાર્યોને, મામાઓને, ભાઈઓને, પુત્રોને, પૌત્રોને, મિત્રોને, સસરાઓને અને ઉપકાર કરનારાઓને પણ જ્ઞેયા [૨૬].

વિવેચન :— હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! જ્યારે લગવાન શ્રીકૃષ્ણે જાને સેનાના મધ્યભાગમાં રથને જામેલા રાખી અર્જુનને કૌરવસેના જ્ઞેવા ડહુ, ત્યારે અર્જુનને જાને સેનામાં જામેલા જૂરિત્રવા વગેરે કાકાઓને, ભીષ્મ, સોમદત્ત, પાંડીક વગેરે પિતામહ તથા પ્રપિતામહોને, દ્રોણાચાર્ય, કૃપાચાર્ય વગેરે આચાર્યોને, કુતિશોજ વગેરે મામાઓને, યુધિષ્ઠિર વગેરે ભાઈઓને, પુરુજિત, અભિમન્યુ, પ્રતિવિન્ધ્ય, ઘટોત્કચ વગેરે પુત્રોને, દુપદ, શૈબ્ય વગેરે સસરાઓને, દુયોધનાદિ મંત્ર ધીઓને, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિખંડી વગેરે સાળાઓને, જયદ્રથ વગેરે જાનેલાઓને તથા કૃતવર્મા, ભગદત્ત વગેરે સહદોને જ્ઞેયા [૨૬].

અવતરણિકા :— હવે ઉપરોક્ત દૃશ્યથી અર્જુનને પોતાના અતઃકરણની વિપરીત લાવનાને લીધે યુદ્ધથી નિવૃત્ત થવાની ઇચ્છા થઈ. તે કહે છે :

તાન્સમીક્ષ્ય સ કૌંતેયઃ સર્વાન્વિન્યૂતવસ્થિતાન્ ॥ ૨૭ ॥

કૃપયા પર્યાડ્ઽવિષ્ટો વિપીદન્નિદમવ્રવીત્ ।

અવતરણિકા :—હવે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અહિંસાધર્મનો આશ્રય લઈ, અર્જુનને યુદ્ધ ન કરવા માટે અવશ્ય આગા કરશે એવી ધૃતરાષ્ટ્રની છેવટની આશા [wishful thinking] દૂર કરવા માટે મંજય ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે : [મધુ. કેશવ વગેરે].

સજ્જ ઉવાચ : સંજય યોત્યા :

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ ૨૪ ॥

भीष्मद्रોणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।

उवाच पार्थ पश्यैतान् समवेतान्કુરુનिति ॥ ૨૫ ॥

અન્યથાર્થ : મારત ભરતવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! एवं એ પ્રમાણે ગુડાકેશોન ઉવત : નિદ્રાને જીતેલી હોવાથી સર્વત્ર સાવધાન અર્જુનના કહેવાથી [મધુ.] હૃષીકેશ. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે રથયોઃ સેનયોઃ જે સેનાના મધ્યે મધ્યભાગમાં બીષ્મદ્રોણપ્રમુખતઃ ભીષ્મ તથા દ્રોણની સંમુખ ચ તથા સર્વેષાં બધા મહીક્ષિતા રાજાઓની સંમુખ રથોત્તમ ઉત્તમ રથને સ્થાપવિરવા સ્થાપન કરીને - જીભો રાખીને ક્ષતિ આ પ્રમાણે ઉવાચ કહ્યું :— પાર્થ હે પાર્થ ! एतान् આ સમવેતાન્ એકઠા થયેલા કુરુન્ કૌરવોને પણ જો [૨૪-૨૫].

શબ્દાર્થ :— હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! એ પ્રમાણે અર્જુનના કહેવાથી શ્રીકૃષ્ણે જે સેનાના મધ્યભાગમાં બીષ્મ રાજાઓ તથા ભીષ્મ-દ્રોણની સામે ઉત્તમ રથ જીભો રાખીને આ પ્રમાણે કહ્યું :— ‘ હે પાર્થ ! એકઠા થયેલા આ કૌરવોને જો.’ [૨૪-૨૫].

વિવેચન :— ગુડાકેશ-ગુડાકાયાઃ કૈશઃ = ગુડાકેશઃ અર્થાત્ નિદ્રા જેણે વશ કરેલી છે એવા એટલે કે નિદ્રા જીતેલી હોવાથી સર્વત્ર સાવધાન અર્જુનના કહેવાથી [મધુ.] ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે રથો, સારથિ, ધોડા, ધન વગેરેના પ્રભાવથી ઉત્તમ એવા રથને જે સેનાના મધ્યભાગમાં યુદ્ધ માટે જોભેલા બધા રાજાઓ તથા ભીષ્મ-દ્રોણની સામે જીભો રાખી આ પ્રમાણે કહ્યું :— ‘ હે અર્જુન ! આ યુદ્ધ માટે એકઠા થઈ જોભેલા કૌરવોને તું જો.’

જેની આજ્ઞાનું પાલન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કરે તે બક્ષત અર્જુનના મહિમા વિશે શું કહેવું [ધ. ભા. ટી.]. ईदृशी भवदीपानां विजयस्थितिरिति । [રા. ભા.]. આવી આપના પુત્રોની વિજયસ્થિતિ છે, માટે ભરતવંશની મર્ષાદાને

વિચાર કરીને પણ શાંતિઓના દ્રોહનો પરિત્યાગ કરો, એ સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને 'ભારત' મંબોધનથી સૂચન કરે છે [મધુ. કેશવ વગેરે] [૨૪-૨૫].

અવતરણિકા :— મુમુક્ષુએ 'યજ્ઞન કરવા યોગ્ય દેવતાનું જ પરિશીલન કરવું જોઈએ.' એ સૂચિત કરવાના હેતુથી હવે અર્જુનનો સૈનિક-પરિશીલન — પ્રકાર બે શ્લોક વડે કહે છે [શ કરાનદ].

તત્રાપચ્યત્સ્થિતાન્યાર્થઃ પિતૃનથ પિતામહાન્ ।

આચાર્યાન્માતુલાન્ ભ્રાતૃન્ પુત્રાન્પૌત્રાન્સર્વીન્સ્તથા ॥ ૨૬ ॥

શ્વશુરાન્સુદૃઢશ્ચૈવ સેનયોરુમયોરાપિ ।

અન્યાર્થ :— તત્ર ત્યાં પાર્યં : અર્જુને ઝમયોઃ અપિ યન્ને સેનયોઃ સેનામાં સ્થિતાન્ જીભેલા પિતૃન્ કાકાઓને અથ અને પિતામહાન્ દાદાઓને આચાર્યાન્ આચાર્યોને માતુલાન્ મામાઓને ભ્રાતૃન્ ભાઈઓને પુત્રાન્ પુત્રોને પૌત્રાન્ પૌત્રોને તથા તથા સહીન્ મિત્રોને શ્વશુરાન્ સસરાઓને ચ તે પ્રમાણે સુદૃઢઃ સ્નેહીઓને-ઉપકાર કરનારાઓને એવ પણ અવશ્યત્ જોયા [૨૬].

શબ્દાર્થ :— ત્યાં કુરુક્ષેત્રમાં અર્જુને યન્ને સેનાઓમાં યુદ્ધ માટે જીભેલા પોતાના કાકાઓને, દાદાઓને, આચાર્યોને, મામાઓને, ભાઈઓને, પુત્રોને, પૌત્રોને, મિત્રોને, સસરાઓને અને ઉપકાર કરનારાઓને પણ જોયા [૨૬].

વિવેચન :— હે ધૃતરાષ્ટ્ર! જ્યારે લગવાન શ્રીકૃષ્ણે યને સેનાના મધ્યભાગમાં રથને જીભે રાખી અર્જુનને કૌશલસેના જોવા કહ્યું, ત્યારે અર્જુને યને સેનામાં જીભેલા બૃરિશ્રવા વગેરે કાકાઓને, ભીષ્મ, સોમદત્ત, બાલ્લીક વગેરે પિતામહ તથા પ્રપિતામહોને, દ્રોણાચાર્ય, કૃપાચાર્ય વગેરે આચાર્યોને, કૃતિભોજ વગેરે મામાઓને, યુધિષ્ઠિર વગેરે ભાઈઓને, પુરુજિત, અભિમન્યુ, પ્રતિવિન્ધ્ય, ઘટોત્કચ વગેરે પુત્રોને, દુષદ, શૈબ્ય વગેરે સસરાઓને, દુર્યોધનાદિ મંથધીઓને, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિષ્યડી વગેરે સાળાઓને, જયદ્રથ વગેરે યનેવીઓને તથા કૃતવર્મા, લગદત્ત વગેરે સુહૃદોને જોયા [૨૬].

અવતરણિકા :— હવે ઉપરોક્ત દૃશ્યથી અર્જુનને પોતાના અતઃકરણની વિપરીત ભાવનાને હીધે યુદ્ધથી નિવૃત્ત થવાની ઇચ્છા થઈ. તે કહે છે :

તાન્સમીક્ષ્ય સ કૌંતેયઃ સર્વાન્વન્ધનવસ્થિતાન્ ॥ ૨૭ ॥

કૃપયા પર્યાઽવિષ્ટો વિપીદન્નિદમગ્રવીત્ ।

અન્યથાર્થ :— સઃ તે કૌતેયઃ અર્જુન તાન્ તે સર્વાન્ ણધા મંથન્
 ણાંધવોને જવસ્થિતાન્ યુદ્ધ માટે તૈયાર થઈ ઊભેલા સમીક્ષ્ય જોઈને પરવા
 પરમ કૃપયા કૃપા વડે માવિષ્ટઃ વ્યાપ્ત થયો અને વિષીદન્ ખેદ પામતો
 હૃદં આ પ્રમાણે બચ્ચીત્ બોલ્યો [૨૭].

શીઘ્રાર્થ :— તે ણધા ણાંધવોને યુદ્ધ માટે (તૈયાર થઈ) ઊભેલા જોઈને,
 અર્જુન પરમ કૃપા વડે વ્યાપ્ત થયો અને ખેદ પામતો આ પ્રમાણે બોલ્યો [૨૭].

વિવેચન :- બાહ્યપિતામહ વગેરે સ્વજનોને કુરુક્ષેત્રમાં યુદ્ધ માટે સજ્જ
 થઈને ઊભેલા જોઈને અર્જુનનું હૃદય ઠરુણાધી વ્યાપ્ત થયું. સ્વજનોના મમત્વથી
 અર્જુન ભ્રમિત થયો. તે મોહ પામ્યો. તે મોહથી વ્યાકુળ થયો. મોહથી
 ધર્માધર્મની, કાર્યાકાર્યની, સ્વધર્મકર્મની, શુભસ્વભાવની, પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિની
 વિસ્મૃતિને પ્રાપ્ત થયો. તેની સ્મૃતિ તથા વિવેકબુદ્ધિ પરાલભ્ય પામ્યાં.
 સ્વધર્મરૂપી યુદ્ધમાં અર્જુન અધર્મ જોવા લાગ્યો તથા વિષાદ કરતો, લગભગ
 શ્રીકૃષ્ણને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો : [૨૭]

અવતરણિકા :- હવે કુરુક્ષેત્રમાં યુદ્ધ માટે ઊભેલા સ્વજનોના મમત્વથી
 ઉત્પન્ન થયેલા મોહથી અર્જુનનો સત્ત્વગુણ તથા તેના અલક્ષ, કૃતિ વગેરે
 દેવી ગુણો પરાલભ્ય પામે છે, તે અંજન્ય કૃતરાષ્ટ્રને કહે છે : . . .

અર્જુન ક્વાચ ॥ અર્જુન બોલ્યા :

દૃષ્ટ્વં સ્વજનં કૃષ્ણ મુપૃત્તું સમુપસ્થિતમ્ ॥ ૨૮ ॥
 સીદન્તિ મમ ગાંત્રાણિ મુલં ચ પરિશુષ્યતિ ।
 વેપથુશ્ચ શરીરે મે રોમહર્ષશ્ચ જાયતે ॥ ૨૯ ॥
 ગાણ્ડીવં ક્ષસતે હસ્તાત્ ત્વક્ ચૈવ પરિદહાતે ।
 ન ચ શક્નોમ્યવસ્થાતું ભમતીવ ચ મે મનઃ ॥ ૩૦ ॥

અન્યથાર્થ :- કૃષ્ણ હે શ્રીકૃષ્ણ ! સમુપસ્થિતમ્ રણભૂમિમાં ઊભેલા —
 આવેલા મુપૃત્તું યુદ્ધની ધ્વજાવાળા હૃદય આ સ્વજનં ણાંધવોને—સગાંસનેહીને
 દ્રષ્ટ્વા જોઈને મમ મારાં ગાંત્રાણિ હાથ, પગ વગેરે અંગો સીદન્તિ ટીલાં થઈ
 જાય છે, ગળી જાય છે—વ્યથા પામે છે [કેશવ] ચ અને મુલં મોહ પરિ-
 શુષ્યતિ સુકાય છે ચ તથા મે મારા શરીરે શરીરમાં વેપથુઃ કંપારી-ધુળરી
 જાયતે ઉત્પન્ન થાય છે ચ તથા રોમહર્ષઃ ઝવાં ઊલાં યાય છે [૨૮-૨૯].

હસ્તાત્ હાથમાંથી ગાંધીવ સસતે સરી જાય છે. ચ એવ તેમ જ
સ્વક્ આમડી પરિદહાને બહુ બળે છે. તથા મે મારું મનઃ મન ધ્રમતિ
इव इरतું જેવું લાગે છે—ભમતું હોય એમ જણાય છે. ચ અને બવસ્યાત્
ભિભો રહેવાને ન શક્તોમિ હું સમર્થ નથી [૩૦].

‘શબ્દાર્થ’ :- હે શ્રીકૃષ્ણ ! રણભૂમિમાં ભિભેલા યુદ્ધની ધમ્માવાજા આ
સ્વજનોને જોઈને, મારાં ગાત્રો ઢીલાં થઈ જાય છે, મોઢું સુકાય છે,
શરીરમાં કંપારી થાય છે, અને રૂવાં બિલાં થાય છે [૨૮-૨૯]. હાથમાંથી
ગાંધીવ સરી જાય છે; આમડી બહુ બળે છે, મારું મન ફરતું જેવું લાગે છે;
તથા હું ભિભો રહી શકતો નથી [૩૦].

વિવેચન :- હે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ! હે સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ ! આ કુરુ-
ક્ષેત્રમાં યુદ્ધ માટે ઉત્સુક થઈ ભિભેલા બીખ્મપિતામહ વગેરે સ્વજનોને જોઈને
મારાં હાથ, પગ વગેરે અજો ઢીલાં થઈ જાય છે, મોઢું સુકાય છે, શરીરમાં
કંપારી છૂટે છે, તથા લયથી રૂવાં બિલાં થાય છે. ખાંડવવન જાળતી વખતે
અગ્નિદેવના ઠહેવાથી વરુણદેવે આપેલું આ દિવ્ય ગાંધીવ હાથમાંથી સરકી
પડે છે, સંતાપથી આમડીમાં દાહ થાય છે, મારું મન ભમે છે અર્થાત્ પરવશ
થાય છે, [શંકરાનંદ] તથા હું રથમાં ભિભો રહી શકતો નથી.

ગાત્રાનું શિથિલ થવું, મુખનું સુકાઈ જવું વગેરે શોકલિંગાનિ । [આ.
ગી. ટી.] શોકચિહ્નો, અર્જુનના સત્ત્વગુણનો પરાલભ સ્પષ્ટ છે. કારણકે
સત્ત્વગુણ દુઃખ કે શોકનાં કારણો સંમુખ હોવા છતાં, દુઃખ-શોકના કારણોનો
પરાલભ કરી, મનુષ્યને સુખના સખંધવાળો કરે છે [નીલકંઠ. ગી. ૧૪-૬].
તાત્પર્ય એ છે કે સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિથી અતઃકરણમા ઉદય પામેલાં જ્ઞાન,
વૈરાગ્ય, તિતિક્ષા વગેરેને લીધે મનુષ્ય પ્રારબ્ધવશાત્ પ્રતિકૂલની [દુઃખની]
પ્રાપ્તિમાં શોકને એટલે કે બ્યથા, વિકાર કે વિપાદને પામતો નથી.

શરીરનું કંપવું, રૂવાં બિલાં થવાં વગેરે ધીતિલિંગાનિ । [આ. ગી. ટી.]
લયચિહ્નો, ધર્મનિષ્ઠ અર્જુનની અભયવૃત્તિના પરાલભનાં સ્પષ્ટ છે. કારણકે
શાસ્ત્રોપદિષ્ટેયે સદેહ વિનાઝ્ઞાનનિષ્ઠસ્વમયમ્ । [મધુ. વ. અ. ગી., ગી.
૧૬-૧] શાસ્ત્ર કે ગુરુએ ઉપદેશ કરેલા ધર્મનું સંદેહ વિના અનુષ્ઠાન કરવું
એ ‘અભય’ ઠહેવાય છે.

ગાંધીવનું સરકી જવું, ત્વચામા દાહ, બિલા ન રહી શકવું, મનનું ભમવું
વગેરે ચિહ્નો, ધર્મનિષ્ઠ અર્જુનની ધૃતિવૃત્તિના પરાલભનાં સ્પષ્ટ છે [મધુ.].
શ્રુતિ ઠહે છે કે :- ધૃતિર્નામાર્મહાનો સ્વેષ્ટબન્ધુદિયોગતત્પ્રાપ્તો સર્વત્ર ચેતઃ-

સ્થાપનમ્ । [શાણ્ડિલ્યોપનિષદ્] ધનની હાનિ થાય, પોતાના ઇષ્ટ સંબંધી-ઓનો વિયોગ થાય કે સંયોગ થાય ત્યારે ચિત્તને સ્થિર રાખવું તે ' ધૃતિ ' કહેવાય છે. અથવા ઘૃતિઃ=મહત્યામપિ જાપદિ કૃતકર્ત્ત્વ્યતાવધારણમ્ । [રા. ભા. ગી. ૧૬-૩] મહાવિપત્તિમાં પણ કરવા યોગ્ય કર્તવ્યનો નિશ્ચય કરવાની શક્તિ ' ધૃતિ ' કહેવાય છે.

સ્વબળોના મોહથી અભય, ધૃતિ વગેરે દૈવી ગુણો પરાભવ પામવાથી ધર્મનિષ્ઠ અર્જુન ધર્માધર્મનો વિવેક કરવા અસમર્થ થાય છે. જેમ દ્રૌપદી-વત્સાહરણપ્રસંગે દ્રૌપદીના નીતિમય પ્રશ્નનો ઉત્તર ન આપતાં મૌન રહેલા ભીષ્મપિતામહની ધર્મનિષ્ઠા ક્ષણભર પરાભવ પામી હતી તેમ મોહથી અર્જુનની ધર્મનિષ્ઠા ક્ષણભર પરાભવને પ્રાપ્ત થઈ.

જેમ કમળના મોહથી જમરની છેદનશક્તિ પરાભવ પામે છે, તેમ મોહથી ' વિજય,' ' કિરીટી ' નથા ' સવ્યસાચી ' વગેરે નામોથી પ્રસિદ્ધ અર્જુનની ગાંડીવ ધારણ કરવાની શક્તિ પરાભવ પામે છે. આ મોહ જ ભગવાનની અલૌકિક, અનિર્વચનીય તથા દુસ્તર માયા છે. જગતમાં મોહથી કોણ પરાભવ પામ્યો નથી ? જેહિ જસ રઘુવતિ કરહિ, જબ સો લસ તેહિ છન હોઈ । [તુલસી-રા. ચ. મા. બાલકાંડ ૧૨૪]. આ જગતમાં ભગવાન જેને જેવો બનાવે છે, તેવો તે જ ક્ષણે તે યઈ ભય છે [૨૮-૩૦].

અવતરણિકા :- દાવિમૌ પુરુષૌ લોકે સૂર્યમણ્ડલમેદિનો । પરિવ્રાઢ યોગ-યુક્તશ્ચ ૧જે જામિમુલ્લો હઠઃ । [મધુ. કેશવ વગેરે] યોગી, સંન્યાસી તથા યુદ્ધમાં અભિમુખ ભરનાર યોદ્ધા એ બંને પુરુષો સૂર્યમંડલને બેઠી સ્વર્ગાદિ ઉત્તમ લોકમાં ભય છે. ઇત્યાદિથી હૃત્સ્વયં શ્રેયઃ [મધુ.] યુદ્ધમાં અભિમુખ ભરનાર મનુષ્યને જ કલ્યાણની પ્રાપ્તિ કહી છે, પરંતુ હન્તુસ્તુ ન કિંચિત્સુકૃતમ્ । [મધુ.] યુદ્ધમાં હાથનારને કોઈ પણ પુણ્ય થતું નથી, અને તેથી હવે ભક્ત અર્જુન યુદ્ધ કરવું અનુચિત છે, તે કહે છે :

નિમિત્તાનિ ચ પશ્યામિ વિપરીતાનિ કેશવ ।

ન ચ શ્રેયોઽનુપશ્યામિ હત્વા સ્વજનમાહવે ॥ ૩૧ ॥

અન્યથાર્થ :- કેશવ કેશી વગેરે દુષ્ટ દેહોને નાશ કરીને સર્વદા ભક્તોનું પાલન કરનારા હે ભગવાન-શ્રીકૃષ્ણ ! [મધુ.] જ વળી હું વિપરીતાનિ વિપરીત-બિલટાં-અશુભ નિમિત્તાનિ ચિહ્નો-અપશુકનો-અવળા શત્રુનો પશ્યામિ જોઉં છું જ અને આહવે યુદ્ધમાં સ્વજન બાંધવોને-સગાને હત્વા હણીને-મારીને

શ્રેયઃ કલ્યાણને-દષ્ટ કે અદષ્ટ પુરુષાર્થને [શંકરાનંદ] કે ભગવદ્દૃષ્ટિપાત્મિકા લક્ષિતને [પુ. અ. ત.] ન અનુપચયમિ હું જોતો નથી અર્થાત્ હું તેને પ્રાપ્ત થઈશ નહિ [૩૧].

શબ્દાર્થ :—હે કેશવ ! હું વિપરીત [અશુભ] ચિહ્નો જોઉં છું. યુદ્ધમાં સ્વજનોને હણીને હું કંઈ પણ કલ્યાણ જોતો નથી. [૩૧].

વિવેચન :— હે કેશવ ! અર્થાત્ ક = જાહા, ઈશ = રુદ્ર, તથા વ = આનંદ આપનાર, જાહા તથા રુદ્રને તેમના આત્મરૂપ દેવાથી આનંદ આપનાર આત્મા; અથવા અશ્વના જેવું ચપલ મન જે કેશી તેના વધ [યાવ] કરનાર આત્મા; [નયુરામ શર્મા] અથવા કેશી વગેરે દુષ્ટ દૈત્યોને નાશ કરીને સર્વદા ભક્તોના પાલન કરનારા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ! [મધુ.] હું અકાળ મહાજી, ધરતીકંપ, આકાશમાંથી નક્ષત્રોના પડવું, ડાળી આંખનું ફરકવું વગેરે યુદ્ધપ્રવૃત્તિનાં અનિષ્ટસૂચક ચિહ્નો જોઉં છું. કુળવૃદ્ધ, શુશ્રુવૃદ્ધ તથા મહોત્સવની ભૂતિરૂપ ભીષ્મપિતામહ તથા વિદ્યાગુરુ દ્રોણાચાર્ય વગેરે સ્વજનોને યુદ્ધમાં પરાભવ કરીને કે હણીને હું મારું શ્રેય [કલ્યાણ] જોતો નથી. અર્થાત્ હું કોઈ પણ દષ્ટ કે અદષ્ટ પુરુષાર્થને (શંકરાનંદ-મધુ.) કે ભગવદ્દૃષ્ટિપાત્મિકા લક્ષિતને (પુ. અ. ત.) પ્રાપ્ત થઈશ નહિ. મારા જેવા આપના ભક્તને જ્ઞાન કે વૈરાગ્ય નહિ પણ એકમાત્ર આપની ભક્તિ જ કલ્યાણનું સાધન છે. [ભાગ. ૧૧-૨૦-૩૧.] માટે મારા આ દુસ્તર શોકના [મોહની] નિર્જતિ કરી, આપ મારું અવશ્ય પાલન કરશો [મધુ.].

રામ-રાવણના યુદ્ધસમયે ભગવાન રામે રાક્ષસોનાં અનિષ્ટસૂચક ચિહ્નો જોયાં હતાં. તે જ પ્રમાણે કૌરવ-પાંડવોના યુદ્ધસમયે ધરતીકંપાદિ અનિષ્ટ-સૂચક ચિહ્નો અર્જુનને જોયાં. વસ્તુતઃ આ સર્વ અશુભ ચિહ્નો કૌરવોનાં અનિષ્ટસૂચક હતાં, પરંતુ શોકથી વ્યાકુળ [પરવશ] ચિત્તવાળા અર્જુનને આ સર્વ અશુભ ચિહ્નોને પાંડવોનાં શ્રેય-વિરોધી માન્યાં.

અપશુકનો સાર્થક છે. કુષ્ટોનાં અનિષ્ટસૂચક ચિહ્નો સાધુપુરુષના ઉત્કર્ષને કદાપિ યાદરૂપ થતાં નથી [૩૧].

અવતરણિકા :— સ્વજનોને હણવાથી પરલોકનો પુરુષાર્થ ભલે પ્રાપ્ત ને થાય, પરંતુ વિજય, રાજ્ય તથા વિષયસુખ અવશ્ય પ્રાપ્ત થશે, એમ જો શ્રીકૃષ્ણ શંકા કરે તો તેના હિતરમાં અર્જુનને કહે છે કે :

ન કાઠ્ઠે વિજયં કૃણ ન ચ રાજ્યં સુखानि च ।

किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३२ ॥

અન્યથાર્થ :— હે કૃણ - કૃષ્ = સત્, જ = આનંદ, સુદૃપ અને આનંદરૂપ આત્મા ।* અર્થાત્ પરબ્રહ્મરૂપ આત્મા । હું વિજય વિજયને ન કાઠ્ઠે નથી ઇચ્છતો ચ તથા રાજ્ય રાજ્યને ન નથી ઇચ્છતો ચ તથા સુખાનિ સુખોને નથી ઇચ્છતો. ગોવિન્દ હે ગોવિન્દ । ન: અમને રાજ્યેન રાજ્યનું કિં શુ પ્રયોજન ? ભોગે: ભોગોનું કિં શુ પ્રયોજન ? વા તેમ જ જીવિતેન જીવવાથી શુ પ્રયોજન ? [૩૨]

શબ્દાર્થ :—હે કૃષ્ણ । હું સુદૃષ્ટા વિજયને નથી ઇચ્છતો તથા રાજ્ય કે સુખને પણ નથી ઇચ્છતો. હે ગોવિન્દ ! અમારે રાજ્યનું શુ પ્રયોજન ? તથા ભોગનું કે જીવતરનું પણ શુ પ્રયોજન ? [૩૨]

વિવેચન :—હે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ! આ લોકમાં પુરુષને જે જે ફળની ઇચ્છા હોય, તે તે ફળની પ્રાપ્તિના ઉપાયમાં તે પ્રવર્તે છે. ફળની ઇચ્છા જ તેની પ્રાપ્તિના ઉપાયમાં પ્રવૃત્ત થવાનું કારણ છે, પરંતુ ફળની ઇચ્છાથી રહિત પુરુષ તે ફળની પ્રાપ્તિ કરવાના ઉપાયમાં પ્રવર્તતો નથી. મને આ સુદૃષ્ટા સ્વર્ગનોના નાશથી પ્રાપ્ત થનારા વિજયની કે વિજયથી પ્રાપ્ત થનારા રાજ્ય કે વિષયસુખની ઇચ્છા નથી, અને તેથી આ સુદૃષ્ટા ઉપાયમાં મારી પ્રવૃત્તિ મલવતી નથી. ફળની ઇચ્છાના અભાવે તેને પ્રાપ્ત થવાના ઉપાયમાં પ્રવૃત્તિ કેમ નલાવે ? હે ગોવિન્દ ! અર્થાત્ મારી ઇશ્વરોના સદા અધિષ્ઠાનરૂપ હોવાથી અતર્ક્યાભિરૂપ એવા આપ; આ લોકના ફલ ઉપરના મારા વૈરાગ્યને સારી રીતે જાણો છો. [મધુ.]

અધર્મમૂલક દોષાવહમેતરસર્વં સતા નાઽઽજ્ઞાસ્મિત્યર્થ: । [શંકરાનંદ]
અધર્મમૂલક દોષયુક્ત આ સર્વ અર્થાત્ આ સુદૃષ્ટ, વિજય કે વિજયથી પ્રાપ્ત થતું રાજ્ય કે વિષયસુખ સત્પુરુષોને ઇચ્છવા યોગ્ય નથી એ અર્થ છે [૩૨].

અવતરણિકા :—હવે રાજ્યાદિકનું કશું પ્રયોજન નથી, તેનું કારણ કહે છે :

*નોંધ :—કૃષિર્મૂલાચક: શબ્દો જણવ નિવૃત્તિવાચક: । તયોરેકય પર બ્રહ્મ કૃણ્ણ હૃદયમિધોયતે ॥ કૃષ્ણ શબ્દમાં 'કૃષ્' સત્તાને કહેનારો છે, અને 'ણ' આનંદને કહેનારો છે; તેઓની એકતા પરબ્રહ્મરૂપ 'કૃષ્ણ' કહેવાય છે.

યેપામર્યે કાંક્ષિતં નો રાજ્યં મોગાઃ સુલ્લાનિ ચ ।

તે હમેઽવસ્થિતા યુદ્ધે પ્રાણાંસ્ત્યક્ત્વા ધનાનિ ચ ॥ ૩૩ ॥

અન્યથાર્થ :—નઃ અમારે યેવા જેઓને જવે માટે રાજ્ય રાજ્ય મોગાઃ ભોગો ચ અને સુલ્લાનિ સુખો કાંક્ષિત અપેક્ષિત છે—ધર્મિષ્ઠ છે તે તેઓ હમે આ પ્રાણાન્ પ્રાણોને ચ અને ધનાનિ ધનોને ત્યક્ત્વા ત્યજીને યુદ્ધે યુદ્ધમાં અવસ્થિતાઃ ઊભેલા છે [૩૩].

શબ્દાર્થ :—અમારે જેમને માટે રાજ્ય, ભોગો તથા સુખો અપેક્ષિત છે, તેઓ આ જીવવાની અને ધનની આશા છોડીને, યુદ્ધ માટે ઊભેલા છે. [૩૩]

વિવેચન :—હે ભગવન્ ! જેમને માટે રાજ્યાદિ સર્વ ઉપયોગી પદાર્થો અપેક્ષિત છે, તે આ સર્વે સ્વજનો પ્રાણ તથા ધનની આશા છોડીને, આ કુરુક્ષેત્રમાં યુદ્ધ માટે ઊભેલા છે. યુદ્ધમાં સ્વજનોને હણીને મેળવેલાં રાજ્ય કે સુખનું મને શું પ્રયોજન ? આ લોકમાં સ્વજનો વિનાના સુખભોગનો શો અર્થ ? સ્વજનો વિનાના રાજ્યની કે સુખની મને અપેક્ષા નથી.

તાત્પર્ય એ છે કે રાજ્યાદિક વિષયસુખમાં મને નિત્ય આનંદ પ્રતીત થતો નથી; તથા સ્વજનો વિનાના રાજ્ય કે સુખનું કંઈ પણ પ્રયોજન નથી તેથી મને આ ધોર યુદ્ધધર્મ કરતા ભિક્ષાધર્મમાં [ગી. ૨-૫] કે ભગતત્કૃપા-ત્તિમકા ભક્તિમાં [પુ. અ. ત.] ક્ષેપ જણાય છે [૩૩].

અવતરણિકા :—હવે અર્જુન કુરુક્ષેત્રમાં ઊભેલા સ્વજનોનું વર્ણન કરે છે :

આચાર્યાઃ પિતરઃ પુત્રાસ્તથૈવ ચ પિતામહાઃ ।

માતુલાઃ શ્વશુરાઃ પૌત્રાઃ શ્યાલાઃ સમ્બન્ધિનસ્તથા ॥ ૩૪ ॥

અન્યથાર્થ :—આચાર્યાઃ આચાર્યો પિતરઃ દાદાઓ તથા એવ તેમ જ પુત્રાઃ પુત્રો ચ અને પિતામહાઃ પિતામહો માતુલાઃ મામાઓ શ્વશુરાઃ સસરાઓ પૌત્રાઃ પૌત્રો શ્યાલાઃ સાળાઓ તથા ને સમ્બન્ધિનઃ સંબંધીઓ છે [૩૪]

શબ્દાર્થ :—[આ કુરુક્ષેત્રમાં] આચાર્યો, દાદાઓ, તેમ જ પુત્રો અને દાદા, મામા, સસરા, પૌત્રો, સાળા ને બીજા સંબંધીઓ [યુદ્ધ માટે
~ 1] છે [૩૪]

વિવેચન :—હે ભગવન્ ! આ કુરુક્ષેત્રમાં મારા સર્વે સંબંધીઓ જીવવાની તથા ધનની આશા છોડીને, યુદ્ધ માટે બિભેલા છે. માટે હવે આ યુદ્ધમાં મારે પ્રવૃત્તિ કરવી ઘટતી નથી. સંબંધીઓને હણીને મેળવેલો વિજય સંબંધ નહિ, પરંતુ સંતાપના જ કારણરૂપ છે. [૩૪]

અવતરણિકા :— પરંતુ હવે રણમંત્રામના પ્રમંથમાં તું શું કરવા ધારે છે ? તો કહે છે કે :

एतान्न हंतुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ।

अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥ ૩૫ ॥

અન્યથાર્થ : મધુસૂદન મધુ નામના દૈત્યોનો નાશ કરનાર [મધુ.] અથવા મધુસમાન ધૃષ્ટ અર્ધકારનો આત્મપ્રકાશ વડે નાશ કરનાર હે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ! [શ કરાનંદ-ગી. ૨-૧] ઘનતઃ અપિ મને તેઓ મારી નાખે તોપણ અથવા ત્રૈલોક્યરાજ્યસ્થ હેનોઃ અપિ તેમને મારવાથી અમને ત્રણ લોકોનું રાજ્ય મળે તોપણ હું એતાન્ તેમને હતુ હણવાને ન ઇચ્છામિ ઇચ્છતો નથી, તો પછી મહીકૃતૈ પૃથ્વીના રાજ્ય માટે તો કિં નુ શુ કહેવું ? [૩૫]

શબ્દાર્થ :—હે મધુસૂદન ! મને તેઓ મારી નાખે તોપણ, અથવા તેમને મારવાથી અમને ત્રણ લોકોનું રાજ્ય મળે તોપણ, હું તેમને હણવા ઇચ્છતો નથી, તો પછી પૃથ્વીના રાજ્ય માટે તેમને નહણું, એમાં શુ કહેવું ? [૩૫]

વિવેચન :— હે ભગવન્ ! મોટા પ્રભાવવાળા પિતામહ તથા આચાર્ય પરમપ્રજ્ઞ છે, માટે યુદ્ધમાં તેઓ મને મારશે તોપણ હું તેમને મારીશ નહિ. વળી ત્રણ લોકના રાજ્યની પ્રાપ્તિ માટે પણ હું સ્વજનોને હણવા ઇચ્છતો નથી, તો પછી પૃથ્વીનું રાજ્ય મેળવવા માટે તેમને નહણું, એમાં શુ કહેવું ?

મધુસૂદન વેદાધ્યક્ષમ્પ્રદાયપ્રવર્તક । મામપિ પ્રેરય શ્રીતમાર્ગે મોક્ષપ્રદે શુભે । [સદાનંદ-મધુ.] માટે હે વેદમાર્ગના પ્રવર્તક મધુસૂદન ! મને શ્રુતિસ્મૃતિ-વિહિત મોક્ષમાર્ગમા પ્રવૃત્ત કરી, કૃતાર્થ કરો [૩૫].

અવતરણિકા :— હવે ભક્ત અર્જુન કૌરવો આતતાયી હોવા છતાં તેમને યુદ્ધમાં હણવાથી પાપ લાગશે, તે કહે છે ।

निहत्य धर्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्यान्नार्दन ।

पापमेवाश्रवेदस्मान् हत्वैतानાતતાયिनः ॥ ૩૬ ॥

અન્યથાર્થ :—જનાર્દન - જન = આસુરીવૃત્તિઓ, મર્દન હણનાર - નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સર્વ આસુરીવૃત્તિઓને હણનાર આત્મા-ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ! ઘાતંરાષ્ટ્રાન્ દુર્યોધનાદિ કૌરવોને નિહત્ય હ 'ને-હણવાથી ન: અમને કા શો પ્રોતિ: આનંદ સ્યાત્ થાય ? એતાન્ આ આતતાયિન: આતતાયીઓને હત્વા હણીને અસ્માન્ અમને પાપ પાપ એવ જ આશ્રમેત્ લાગે [૩૬]

શબ્દાર્થ :—હે જનાર્દન ! દુર્યોધનાદિને હણીને અમને શો આનંદ થાય ? આ આતતાયીઓને હણવાથી પણ અમને પાપ જ લાગે [૩૬].

વિવેચન :—હે જનાર્દન ! લાક્ષાગ્રહમા યાજનારા તથા ભીમસેનને વિપપાન વગેરે અનેક અપકાર કરનારા દુર્યોધન વગેરે કૌરવો આતતાયી છે. કારણકે સ્મૃતિ કહે છે કે :—“ અગ્નિદો-ગરદશ્ચૈવ શસ્ત્રપાણિર્ધનાપહઃ । ક્ષેત્રદારાપહર્તા ચ પટેતે હ્યાતતાયિનઃ । ” ‘ નાત્તાયિવત્રે રોષો હન્તુર્ભવતિ કરચન ॥ ’ [મનુ. ૮-૩૫૧]. આગ લગાડનાર, ઝેર આપનાર, હથિયાર લઈ મારવા આવનાર, ધન લૂટી લેનાર, ક્ષેત્ર કે ભોતું હરણ કરનાર છ આતતાયી કહેવાય છે. આતતાયીને મારવામાં કોઈ પણ જાતનો દોષ લાગતો નથી [મનુ ૮ ૩૫૧]. વડીલ હોય, અતિવૃદ્ધ હોય, અને ગુણવાન હોય, પરંતુ તે આતતાયી હોય અને નાશ કરવા આવતો હોય, તો તેને મારી નાખવો [મહા. ભીષ્મ-૧૦૭-૧૦૯-૨]. આ પ્રમાણે આતતાયીને મારવા વિષે શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે, પરંતુ આ બધાં અર્થશાસ્ત્રનાં વચનો છે, ધર્મશાસ્ત્ર કહે છે કે :— મા હિંસ્યાત્સર્વભૂતાનિ । કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા કરવી નહિ. યાગવલ્ક્ય મુનિ કહે છે કે, જ્યાં સ્મૃતિવચનોમાં વિરોધ હોય ત્યાં ધર્મશાસ્ત્રને પ્રમાણ માનવું [યાગ. ૨-૨૧]. અર્થશાસ્ત્ર કરતાં ધર્મશાસ્ત્ર બળવાન છે [શ કરાનંદ. મધુ. નીલકંઠ વગેરે]. તેટલા માટે ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે દુર્યોધનાદિ આતતાયીઓનો યુદ્ધમાં વધ કરવાથી નિશ્ચે અમને પાપ જ લાગે.

મદ્દજનોને યોગ્ય ક્ષણમાત્ર ટકનારા સુખના આલાસના સોભથી, અત્યંત, લાંબી નરકની પીડાના કારણમૂલ ગાંધેવોનો વધ કરવો અમને યોગ્ય નથી, એ લાવ છે. [મધુ.]

નોંધ :—અર્જુને પ્રતિપાદન કરેલા ઉપરોક્ત મતનું [અર્થનુ] ખડન કરતાં શ્રીમધુસૂદનાચાર્ય કહે છે કે :—‘ કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા ન કરવી ’ એ સામાન્ય શાસ્ત્રનાં વચનથી વિરોધશાસ્ત્રમા પ્રતિપાદન કરેલી યજ્ઞયાગાદિમાં પશુ-ઓની હિંસાને કે ધર્મશાસ્ત્રે પ્રતિપાદન કરેલી યુદ્ધાદિમાં થતી હિંસાનો કે ભગવાન મનુ વગેરેએ પ્રતિપાદન કરેલી આતતાયાના વધથી થતી હિંસાનો

નિષેધ થતો નથી. તેથી યુદ્ધમાં કૌરવાદિનો વધ કરવાથી, પાપ કે પ્રત્યવાધની સંભાવના નથી. [વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન માટે જુઓ મધુસૂદનભાષ્ય ગ્રી. ૨-૩૨.] [૩૬].

અવતરણિકા :—હવે લક્ષ્ય અર્જુન પોતાનો અભિપ્રાય કહે છે :

તસ્માન્નાર્હી વયં હંતું ધાર્તરાષ્ટ્રાન્સ્વવાંધવાન ।

સ્વજનં હિ કથં હત્વા સુલિનઃ સ્યામ માધવ ॥ ૩૭ ॥

અન્યથાર્થ :—તસ્માત્ તેટલા માટે માધવ - મા = દૈવીમંપતિ, લક્ષ્મીઃ ઘવ = તેના સ્વામી લક્ષ્મીના સ્વામી હે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ! સ્વવાઘવાન્ અમારા પોતાના જ બાંધવ ધાર્તરાષ્ટ્રાન્ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને વય અમારે હંતુ હણવા ન અર્હાં યોગ્ય નથી. હિ કારણુકે સ્વજન સ્વજનને હત્વા હણીને અમે કર્ષ કેમ સુલિનઃ સુખી સ્યામ થઈએ ? [૩૭]

શાબ્દાર્થ :—તેથી હે માધવ ! અમારા પોતાના જ બાંધવ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને અમારે હણવા એ યોગ્ય નથી. કારણુ કે સ્વજનને હણીને અમે કેમ સુખી થઈએ ? [૩૭]

વિવેચન :—હે માધવ ! સ્વજનસુતાર્યં જલુ વુસઃ પ્રવૃત્તિઃ । [શંકરાનંદ] સ્વજનના સુખ માટે મનુષ્ય પ્રવૃત્તિ કરે છે. મંદબુદ્ધિ એવા મારા મત પ્રમાણે સ્વજનોનો વધ કરવાથી દૃષ્ટ કે અદૃષ્ટ સુખની મંભાવના નથી. વળી સ્વજનોનો વધ કરવાથી પાપની મંભાવના છે. તેથી દૃષ્ટાદૃષ્ટ ફળનો અભાવ તથા પાપની સંભાવનાને લીધે, હું તેમને યુદ્ધમાં પરાલભ્ય કરવા કે હણવા ઇચ્છતો નથી.

માઘવેતિ સહવીપનિત્વાન્નાલક્ષ્મીકે કર્મણિ પ્રવર્તયિતુમર્હસીતિ 'માઘઃ । [મધુ. ભા. ટી. વગેરે] ' માધવ ' મંબોધનવડે લક્ષ્ય અર્જુને એવો અર્થ સૂચિત કર્યો છે કે, આપ અહિંસાદિ દૈવીમંપતિના સ્વામી થઈ, મને જેથી લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ ન થાય એવા હિંસાકર્મમાં પ્રેરો છો, તે યોગ્ય નથી [૩૭].

અવતરણિકા :—હવે 'ભીષ્મપિતામહ વગેરે શિષ્ટપુરુષોની યુદ્ધ-પ્રવૃત્તિ લોભપ્રલક હોવાથી પ્રમાણરૂપ નથી' તે લક્ષ્ય અર્જુન પ્રતિપાદન કરે છે :

યદ્યપ્યેતે ન પશ્યન્તિ લોભોપહતચેતસઃ ।

કુલક્ષયકૃતં દોષં મિત્રદ્રોહે ચ પાતકમ્ ॥ ૩૮ ॥

અન્યથાર્થ :—યદ્યપિ જોકે લોભોપહતચેતસઃ લોભથી વિવેકરહિત થયેલા-લોભથી હણાયેલી બુદ્ધિવાળા વળે આ ભીષ્માદિક કુલક્ષયકૃતં

કુલનાશથી થતા દોષ દોષને-પાપને ચ તથા મિત્રદોહ મિત્રદ્રોહના પાતક પાપને ન પશ્યતિ નથા જ્ઞેતા [૩૮]

ગાઢાર્થ — જ્ઞે કે લોભથી હણાયેલા ચિત્તવાળા આ લીખાદિક કુલનાશથી થના દોષને તથા મિત્રદ્રોહથી થતા પાપને નથી જ્ઞેતા [પરંતુ અમે એ જાગીએ છીએ] [૩૮]

વિવેચન — સ્થિતદ્રવ્ય યાગમહિષ્ણુત્વ લાભ । [શકરાનંદ] પ્રાપ્ત થયેલા સત્તા, વૈભવ, ધન વગેરે પદાર્થોના ત્યાગમા અસહિષ્ણુતા [શકરાનંદ] અથવા પારકી વસ્તુની અયોગ્ય માર્ગે ઇચ્છા કરી, તે લોભ કહેવાય છે લોભથી વિવેકરહિત થયેલા લીખાદિ શિષ્ટપુરુષો કુલનાશથી થના દોષને, તથા મિત્રદ્રોહના પાપને જ્ઞેઈ શક્તા નથી લીખાદિ શિષ્ટપુરુષોની યુદ્ધ-પ્રવૃત્તિ લોભમૂલક છે શિષ્ટપુરુષના આચારમા જ્યારે લોભ પ્રવર્તક હોય ત્યારે શિષ્ટના આચારમા વેદમૂલકની કલ્પના યોગ્ય નથી [મધુ, મીમાંસાસૂત્ર ૪-૧-૩-૩] અતઃ ક્ષિપ્તાનામપિ ન ગ્રાહ્યા મીપ્માદીના વિવેકિભિ । [સદાનં] તેથી લીખાદિક શિષ્ટપુરુષોની લોભમૂલક પ્રવૃત્તિ [આચાર] વિવેકીને સ્વીકારવા યોગ્ય-પ્રમાણુરૂપ નથી [૩૮].

અને તેટલા માટે

કથં ન જ્ઞેયમસ્માભિઃ પાપાદસ્માચિવર્તિતુમ્ ।

કુલક્ષયકૃતં દોષં પ્રપશ્યદ્ઝિર્જનાર્દન ॥ ૩૯ ॥

અર્થ — જનાર્દન હે આસુગીવૃત્તિઓને હણનાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ! કુલક્ષયકૃત કુલનાશથી થતા દોષ દોષને પ્રપશ્યદ્ઝિ જ્ઞેનારા-સમજનારા અસ્માભિ અમે પાપાત પાપના હેતુરૂપ અસ્માત આ યુદ્ધથી નિવર્તિત નિવૃત્ત થવા ક્ય ક્યેમ ન જ્ઞેય ન જાણુ—ન સમજુ ? [૩૯]

શ દાર્થ — હે જનાર્દન ! કુલનાશથી થના દોષને જાણનારા અમે આ પાપના હેતુરૂપ યુદ્ધથી નિવૃત્ત થવા કેમ ન સમજુ ? [૩૯]

વિવેચન — હે જનાર્દન ! ધર્મના સ્વરૂપને તથા કુલનાશથી થનારા દોષને જાણનારા અમારે આ પાપના હેતુરૂપ યુદ્ધથી નિવૃત્ત થવા શા માટે વિચાર ન કરવો ? કિમકાર્યં દુરાત્મનામ્ ? 'દુરાત્માઓને અકાર્ય જેવું શું છે ?' એ ન્યાયનો અગાધાર ધર્મ, દુર્યોધનાદિ રાજ્યલોભથી કુલક્ષય તથા મિત્રદોહ ભલે કરે, પરંતુ એની રીતે અમારે કરવું યોગ્ય નથી

ધર્મપ્રવર્તકમવદાશ્રયાણામસ્માકં નાધર્મં પ્રવૃત્તિઃ સ્યાદિત્યસ્મામિભંવાનયંતે
 યાચ્યતે દત્તિ જનારંનેતિ સમ્બોધનામિત્રાયઃ । [કેશવ] દે જનાર્દન ! અર્થાત્
 કામ, ક્રોધ, લોભ વગેરે આસુરીવૃત્તિઓને હણનાર દે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ !
 ધર્મપ્રવર્તક એવા આપનું શરણ લેનાર આપના ભક્તો અધર્મમાં પ્રવૃત્તિ
 ન થાય, તે માટે હું દીન થઈ પ્રાર્થું છું. માટે મારા એવ માટે યોગ્ય પ્રેરણા
 આપી કૃતાર્થ કરો. જનાર્દન મંબોધન વડે આ અર્થનું સૂચન છે [કેશવ] [૩૯].
 અમ્બતરણિકા :—હવે પાંચ સ્લોકોવડે અર્જુન કુલધર્મથી થતા અનર્થોની
 પરંપરાનું વર્ણન કરે છે :

કુલધર્મે પ્રણયન્તિ કુલધર્માઃ સનાતનાઃ ।

ધર્મે નષ્ટે કુલં કન્સ્તનમધર્મોઽભિભવત્યુત ॥ ૪૦ ॥

અન્યથાર્થ :—કુલજન્યે કુલના નાશથી—કુલધર્મપ્રવર્તક પુરુષોના નાશથી
 [શંકરાનંદ] સનાતનાઃ પરંપરાથી ચાલ્યા આવતા [કેશવ] કુલધર્માઃ કુળ
 તથા જાતિને અનુરૂપ કર્તવ્ય-આચારવિશેષ [શંકરાનંદ] પ્રણયન્તિ નાશ
 પામે છે. ધર્મે ધર્મ નષ્ટે નાશ પામવાથી મધર્મઃ અધર્મ-અનાચાર કન્સ્તનં
 સધળા જ કુલ કુળને રૂઝ પશુ અભિભવતિ વશ કરે છે-સ્વાધીન કરી તેમાં
 વ્યાપી જાય છે [મધુ.] [૪૦].

શબ્દાર્થ :—કુલના નાશથી સનાતન કુલધર્મો નાશ પામે છે; અને
 ધર્મ નાશ પામવાથી અધર્મ [અનાચાર] આખા કુળને પશુ વશ કરે છે
 અર્થાત્ અધર્મ આખા કુળને કુળાડી દે છે [૪૦].

વિવેચન :—કુળનો નાશ થવાથી અર્થાત્ કુળધર્મપ્રવર્તક પુરુષોનો નાશ
 થવાથી [શંકરાનંદ] એટલે કે કુળધર્મનું આચરણ કરનારા વૃદ્ધ પુરુષોનો નાશ થવાથી
 પરંપરાથી ચાલ્યા આવતા કુળધર્મો અર્થાત્ કુલ તથા જાતિને અનુરૂપ કર્તવ્ય-
 આચારવિશેષ [શંકરાનંદ] નાશ પામે છે. કુલધર્મ નાશ પામતાં આખા
 કુળમાં અધર્મનું [અનાચારનું] સામ્રાજ્ય પ્રવર્તે છે. આ અધર્મ આખા
 કુળને વશ કરી તેને કુળાવી દે છે [૪૦].

અધર્માભિમનાત્કૃણ પ્રદુષ્યન્તિ કુલસ્ત્રિયઃ ।

સ્ત્રીષુ દુષ્ટાસુ વાર્ણ્યેય જાયતે વર્ણસંકરઃ ॥ ૪૧ ॥

અન્યથાર્થ :—કૃણ ! દે શ્રીકૃષ્ણ ! અધર્માભિમનાત્ અધર્મને વશ
 થવાથી—કુલમાં અધર્મની વૃદ્ધિ થવાથી કુલસ્ત્રિયઃ કુલની સ્ત્રીઓ પ્રદુષ્યન્તિ

દૂષિત થાય છે - વ્યભિચારિણી થાય છે. વાળ્મ્યેય વૃષ્ણિકુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા છે શ્રીકૃષ્ણ ! દુષ્ટાસુ દૂષિત થયેલી સ્ત્રીયુ સ્ત્રીઓમાં વર્ણસંકરઃ વર્ણમંકર-એક જાતની સ્ત્રીને વિષે ખીજ જાતના પુરુષથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર જાયતે ઉત્પન્ન થાય છે [૪૧].

શબ્દાર્થ :— હે શ્રીકૃષ્ણ ! કુલમાં અધર્મની વૃદ્ધિ થવાથી કુલની સ્ત્રીઓ દૂષિત થાય છે; અને હે વાળ્મ્યેય ! સ્ત્રીઓ દૂષિત થતાં તે સ્ત્રીઓમાં વર્ણમંકર પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે [૪૧].

વિવેચન :— હે કૃષ્ણ ! કુલધર્મપ્રવર્તક શિક્ષા આપનાર વૃદ્ધ પુરુષોના અભાવે કુલમાં અધર્મની વૃદ્ધિ થવાથી કુલની સ્ત્રીઓ દૂષિત થાય છે. અર્થાત્ પુત્રોત્પત્તિ માટે ખીજ વર્ણના પતિને સેવનારી થાય છે. [નીલકંઠ] અથવા કુલક્ષયકારી પતિત પતિના મંથનથી જ સ્ત્રીઓ દૂષિત થાય છે [મધુ.]. અને દૂષિત થયેલી તે સ્ત્રીઓમાં વર્ણમંકર પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે. અનુસોમ તથા પ્રતિસોમ પ્રજાથી બ્રાહ્મણ વગેરે વર્ણોની મંકીર્ણતા થાય છે. અર્થાત્ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વગેરે આતુર્વર્ણ્ય વ્યવસ્થાનો ત્યાગ કરી મંકીર્ણ થાય છે [શંકરાનંદ], સર્વે વર્ણો એકીભાવને પ્રાપ્ત થાય છે [પ. ટી.] [૪૧].

સંકરો નરકાયૈવ કુલજ્ઞાનાં કુલસ્ય ચ ।

પતન્તિ પિત્રો હેપાં લુપ્તપિંડોદકક્રિયાઃ ॥ ૪૨ ॥

અ.વચાર્થ :— સંકરઃ વર્ણસંકર પ્રજા કુલજ્ઞાના કુલધાતકોનો ચ તથા કુલસ્ય તેના કુલના નરકાય એવ નરકને અર્થે જ થાય છે. હિ તથા ઈપાં એમના - કુલનો નાશ કરનારા પુરુષોના પિતરઃ પિતૃઓ લુપ્તપિંડોદકક્રિયાઃ પિંડદાન તથા ઉદકદાન વગેરે ક્રિયાઓનો સોપ થવાથી પતન્તિ અવગતિને પામે છે [૪૨].

શબ્દાર્થ :— વર્ણમંકર પ્રજા કુલધાતકોના તથા તેમના કુલના નરકના અર્થે જ થાય છે. તથા તેમના પિતૃઓ પણ પિંડદાન તથા ઉદકદાન વગેરે ક્રિયાઓનો સોપ થવાથી અધોગતિને પામે છે [૪૨].

વિવેચન :— વર્ણમંકર પ્રજા કુલનો નાશ કરનારાઓને તથા કુલને નરકમાં નાખે છે. અને પિંડદાન, તર્પણ વગેરે ક્રિયાઓનો સોપ થવાથી, કે શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે તે ક્રિયા કરવામાં વર્ણમંકર પ્રજાનો અધિકાર ન રહેવાથી [નીલકંઠ] કે શ્રાદ્ધ, તર્પણ વગેરે ક્રિયાઓમાં તેમની શ્રદ્ધા ન રહેવાથી [ગી. ૧૭-૨૮] તે તેમના પિતૃઓને પ્રાપ્ત ન થવાથી, તેમના પિતૃઓ અધોગતિને પામે છે [૪૨].

દોષેરેતઃ કુલધનાં વર્ણસંસ્કારકૈઃ ।

ઉત્સાદ્યન્તે જાતિધર્માઃ કુલધર્માથ શાશ્વતાઃ ॥ ૪૩ ॥

અર્થ :— કુલધનાં કુલધાતક પુરુષોના વર્ણસંસ્કારકૈઃ વર્ણમંકર ઉત્પન્ન કરનારા ઈતઃ આ દાષેઃ દોષોવડે શાશ્વતાઃ સનાતન-શ્રુતિમૂલક સ્વર્ગ તથા મોક્ષને આપનારા-પરંપરાથી ચાલ્યા આવતા જાતિધર્માઃ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય જાતિના ધર્મો [દેશવ] સતથા કુલધર્માઃ કુલધર્મો ઉત્સાદ્યન્તે ઉચ્છિન્ન થાય છે-નાશ પામે છે [૪૩].

શબ્દાર્થ :— કુલધાતક પુરુષોના આ વર્ણમંકરને ઉત્પન્ન કરનારા દોષોથી સનાતન જાતિધર્મો તથા કુલધર્મો નાશ પામે છે [૪૩].

વિચેત્યન :— જે પુરુષ કાર્યાકાર્મના વિચારનો ત્યાગ કરી, કામક્રોધાદિને વશ થઈ, કુલધર્મને પ્રવર્તાવનારા પુરુષોનો વધ કરે છે, તે ‘કુલધ’ કહેવાય છે. કુલધ પુરુષોના વર્ણસંકર ઉત્પન્ન કરનારા આ દોષવડે શ્રુતિસ્મૃતિવિહિન બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વગેરે વર્ણોના ધર્મો તથા આચાર્યોએ ઉપદેશ કરેલા શ્રુતિમૂલક સ્વર્ગ તથા મોક્ષના સાધનરૂપ સનાતન કુલધર્મો ઉચ્છિન્ન થાય છે-નાશ પામે છે. વળી સ્ત્રોતમાં ચકાર છે એ ઉપરથી એમ સમજવું કે આશ્રમધર્મો પણ નાશ પામે છે. [વે. ગી.] [૪૩]

ઉત્સન્નકુલધર્માણાં મનુષ્યાણાં જનાર્દન ।

નરકેઽનિયતં વાસો ભવતીત્યજુશુશ્રુમ ॥ ૪૪ ॥

અર્થ :— જનાર્દન । હે જનાર્દન । ઉત્સન્નકુલધર્માણાં જેમના કુલધર્મનો નાશ થયો છે [મધુ. શ્રીધર વગેરે] અથવા જેમણે કુલધર્મનો નાશ કર્યો છે [શંકરાનંદ] એવા મનુષ્યાણા મનુષ્યોનો નરકે નરકમાં અનિયત અવધિયા રહિત-ચિરકાલ સુધી વાસઃ વાસ ભવતિ થાય છે હતિ એમ જનુશુશ્રુમ અમે સાંભળ્યું છે [૪૪].

શબ્દાર્થ :— હે જનાર્દન । જેમના કુલધર્મોનો નાશ થયો છે [મધુ. વગેરે] અથવા જેમણે કુલધર્મોનો નાશ કર્યો છે [શંકરાનંદ વગેરે] એવા મનુષ્યોનો ચિરકાલ સુધી નરકમાં વાસ થાય છે, એમ અમે સાંભળતા આવ્યા છીએ [૪૪].

વિચેત્યન :— લોકને વશ થઈ જે પુરુષો જાતિધર્મ તથા કુલધર્મોનો નાશ કરે છે [શંકરાનંદ વગેરે] અથવા જેમના કુલધર્મ તથા જાતિધર્મોનો નાશ થયો

છે [મધુ. વગેરે] એવા મનુષ્યોનો ચિરકાલ સુધી નરકમાં વાસ થાય છે, એમ મે મહર્ષિઓ પાસેથી સાંભળેલું છે પૂર્વના આચાર્યો કહે છે કે :— ‘ જે પુરુષો પાપ કરવામાં પ્રીતિવાળા છે તથા પાપની નિવૃત્તિ માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કરતા નથી, તથા કરેલા પાપનો પશ્ચાત્તાપ કરતા નથી, તે પુરુષો પાપસ સ્થાનને વશ થઈ, દાડુલુ નરકને પામે છે. ’ [શ્રીધર] નરક મુખ્ય સાત પ્રકારના તે અવાતર ભેદે અઠાવીસ પ્રકારના છે, જ્યાં પાપી જીવો પોતાના કુકર્મોનું દુઃખરૂપ ફળ ભોગવે છે [૪૪]

અવતરણિકા :— હવે આ કુદરૂપી કર્મ અત્યંત પાપમય છે, એમ જાણી અર્જુન આ કુદના ઉદ્યોગરૂપ પોતાના કર્મ માટે ખેદ પ્રદર્શિત કરે છે .

अहो वत् महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।

यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥ ૪૫ ॥

અન્યથાર્થ :— અહો અરે ! વત જહુ ખેદની વાત છે કે વય અમે મહત્ પાપ મોટું પાપ કર્તું કરવાને વ્યવસિતા. નિશ્ચયવાળા થયા હીએ — તૈયાર થયા હીએ વત્ કારણકે અથવા એટલે કે રાજ્યસુખલોભેન રાજ્યસુખના લોભે સ્વજન સ્વજનને હન્તુ હણવાને યદ્યતા તૈયાર થયા હીએ [૪૫].

શબ્દાર્થ :— અરે ! જહુ ખેદની વાત છે કે અમે જહુ મોટું પાપ કરવાને તૈયાર થયા હીએ; એટલે કે રાજ્યસુખના લોભે અમે સ્વજનોને હણવા તૈયાર થયા હીએ [૪૫]

વિવેચન .— હે લગવાનું ! અરે ! જહુ ખેદની વાત છે કે શ્રુતિસ્મૃતિ, ધર્મશાસ્ત્ર, વિધિનિયેધને જાણનારા અમારા જેવા વિવેકી રાજ્યસુખના લોભે આ કુદમાં પિતા, પુત્ર, ભાઈ વગેરેને હણવા રૂપી મહાપાપ કરવા તૈયાર થયા હીએ. તાત્પર્ય એ છે કે, ‘ આ કુદ માટે લડવાને તૈયાર થઈ અમે આ કુરુક્ષેત્રમાં શા માટે આવ્યા ? ’ એ પ્રકારના વચનો આપે અમને કહેવા નહિ, કારણકે અવિમરૂષકારિતયા મયોદત્યસ્ય કૃતત્વાદિતિ માવ . [મધુ.] વગર વિચાર્યે અમોએ આ ઉધ્ધતાઈ કરી છે. [મધુ.] [૪૫]

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।

घातैराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्મે क्षેમतरं भवेत् ॥ ૪૬ ॥

અન્યથાર્થ :— યદિ જો અપ્રતીકારમ — પોતાના પ્રાણની રક્ષા માટે પોતાને મારનારા પુરુષને માગવો તે પ્રતીકાર કહેવાય છે. એવા પ્રતીકારથી રહિત એટલે કે પોતાના જ્યાવ માટે યજુ સામા ન થનારા અને તેથી અશસ્ત્ર

શસ્ત્રવિનાના માં મને શસ્ત્રપાણયઃ શસ્ત્રધારી ઘાતંગપટ્ટાઃ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો રજે યુદ્ધમાં હન્યુઃ મારી નાખે તત્ તે મેં મારે માટે ક્ષેમતરં વધારે કલ્યાણરૂપ મળેત્ થાય [૪૬].

રાખઠ્ઠાર્થઃ— જ્યાં માટે પણ સામો ન થનારો અને તેથી શસ્ત્ર વિનાના મને, શસ્ત્રધારી ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો યુદ્ધમાં મારી નાખે, તો તે મારે માટે વધારે કલ્યાણરૂપ થાય [૪૬].

વિવેચન :— હે ભગવન! યુદ્ધમાં પ્રતીકાર ન કરવાના નિશ્ચયવાળા અર્થાત્ પાપના ભયથી, દયાથી કે બાંધવોના અતુરાગથી જ્યાં માટે સામો ઉપાય ન કરનારા અને તેથી હાથમાં શસ્ત્ર વિનાના મને, દુર્યોધનાદિ આ કુરુક્ષેત્રમાં મારી નાખે, તો તે મારા જેવા સ્વધર્મનિષ્ઠને માટે વધારે કલ્યાણરૂપ થાય; કારણકે તેથી કુલક્ષયના કાર્યરૂપ નરક, અપકીર્તિ વગેરેના અભાવે તથા પર્વકૃત પુણ્યોના ક્ષયના અભાવે મેં પ્રાપ્ત કરેલી સ્થિતિનું એટલે કે યોગભૂમિકાનું રક્ષણ થશે [ચક્રાનંદ !, વળી શાસ્ત્ર પણ કહે છે કે :—પ્રાણાદપિ પ્રકૃત્યો ધર્મઃ પ્રાણમૃતામહિસાઝ્વાપનિષ્વસેઃ । [મધુ. — આ. ગિ. ટી.] પ્રાણીમાત્રની અહિંસા એ ઉત્કૃષ્ટ ધર્મ છે, અહિંસાધર્મ પ્રાણથી પણ શ્રેષ્ઠ છે. અહિંસાધર્મથી કોઈ પણ પાપ ઉત્પન્ન થતું નથી, પરંતુ બિલકુલ મહા પુણ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. માટે સ્વજનોની હિંસા કરી છવવા કરતાં તેમને હાથે અમારું મરણ થાય તે જ અત્યંત હિતકારક છે [૪૬].

અવતરણિકા : — શ્રુતિ કહે છે કે : —પરીક્ષ્ય લોકાન્કર્મચિતાન્બ્રાહ્મણો નિવેદમાયાગ્નાસ્ત્વકૃતઃ જૃતેન । તદ્વિજ્ઞાનાર્થં સ ગુહ્યમ્વાચિગચ્છેત્સમિત્વાણિઃ ઓત્રિયં બ્રહ્મનિષ્ઠમ્ [મુ. ઉ. ૧-૨-૧૨] ‘ બ્રાહ્મણ (યુગ્મકુ) કર્મથી પ્રાપ્ત થતા લોકની પરીક્ષા કરી વૈરાગ્ય પામે. કર્મવડે અકૃત (મોક્ષ) નથી. પછી તે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ જાણવા માટે હાથમાં સમિધ લઈ ઓત્રિય તથા બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુની સમીપ જાય. ’ ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં કહેલી રીતિએ આ સર્વ લોક કર્મરચિત હોવાથી અનિત્ય છે; સર્વ કર્મ અનિત્યનાં જ સાધન છે, અને તે નિત્ય, અભય, કૃતસ્થ ને અચલ વસ્તુના પ્રયોજનવાળો છું, તેથી ઘણા અમથી યુક્ત તથા અનર્થના સાધનરૂપ કર્મથી મારે શું પ્રયોજન છે ? એવો શ્રુતિ, સ્મૃતિ તથા યુક્તિઓ વડે નિશ્ચય કરી, યુક્તિ માટે સદ્ગુરુની પાસે જવું, એ અર્થનું ચૂચન કરવાના હેતુથી, અર્જુનના સત્ તથા અસત્ વિચાર, અસત્ પ્રવૃત્તિમાં પરિતાપ, અધર્મથી પ્રાપ્ત રાજ્ય તથા તેનાં સુખ વગેરેમાં દોષદર્શન તથા વૈરાગ્ય

પ્રતિપાદન કરી, હવે હિંસાના સાધનરૂપ શસ્ત્રને ત્યાગ, તથા યુદ્ધક્રિયા નિવૃત્તિને પ્રતિપાદન કરતા, અધ્યાયનો ઉપમહાર કરે છે [શ્લોક ૬].

સત્ય સ્વાચ્છાદ્ય મન્ય બોલ્યા :

एवमुक्त्वाऽर्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।

विमृज्य सशरं चापं शोकसंविग्णमानसः ॥ ૪૭ ॥

અન્યથાર્થ : એ પ્રમાણે સત્ત્વા કહીને શોકસંવિગ્નમાનસઃ શોકથી જોતું હૃદય ભરાઈ આવ્યું છે એવો—વ્યગ્રચિત્તવાળો—આકુળવ્યાકુળ મનવાળો અર્જુન અર્જુન તરફે રથમૂખિયા સશર બાણસહિત ચાપ ધનુષને વિમૃજ્ય છોડી દઈને—ત્યાગ કરીને, રથોપસ્થે રથના પાછલા ભાગમાં ઉપાવિશત્ બેસી ગયો. [૪૭]

શબ્દાર્થ :—એ પ્રમાણે કહીને શોકથી જોતું હૃદય ભરાઈ આવ્યું છે એવો અર્જુન બાણસહિત ધનુષનો ત્યાગ કરીને, રથના પાછલા ભાગમાં બેસી ગયો [૪૭].

વિવેચન :— હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! એ પ્રમાણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને કહીને, ઉત્તરા દ્વાદશ્યુનમાં જન્મેલો ગાદે 'દ્વાદશ્યુન' ; બાળપણમાં ઉજ્જવળ વર્ણનો તથા સર્વને પ્રિય હોવાથી 'કૃષ્ણ' ; દુર્લભ, દુર્ધર્ષ, ચત્રુદ્ધમન તથા ધંદ્રપુત્ર હોવાથી 'જિષ્ણુ' ; રથને સુવર્ણના કવચવાળા વેત અશ્વો જોડવામાં આવતા હોવાથી 'શ્વેતવાહન' ; યુદ્ધમાં કદાપિ નિઃકર્મ ન કરતો હોવાથી 'નિલત્સુ' ; સર્વ દેશોને જીતીને ધન પ્રાપ્ત કરનાર હોવાથી 'ધનજય' ; યુદ્ધમાં વિજય વિના પાછો ન કરતો હોવાથી 'વિજય' ; નિદ્રાને જીતનાર હોવાથી 'ગુહાકેશ' ; દાનવોનો પૂરાજય કરી, ઇન્દ્રની પ્રસન્નતાથી પ્રાપ્ત કરેલો સૂર્યસમાન પ્રકાશમાન કિંગીટ મસ્તક પર ધારણ કરતો હોવાથી 'કિરીટી' ; બંને હાથે ગાદીવ બેચવામાં કુશળ હોવાથી 'સન્યસાથી' વગેરે નામોથી પ્રસિદ્ધ [મહા. સભાપર્વ-૪૪-૧૩-૨૧] મહામના, પરમદયાળુ, પરમ બુધ્ધિસ્નેહી, પરમધાર્મિક અર્જુન (રા. ભા.) પરમપુરુષ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની સહાયને પ્રાપ્ત થવા જતા, સ્વજનોના સ્નેહથી, દયાથી તથા ધર્માધર્મના ભયથી ધનુષબાણને પડતા મૂકી, 'હુ યુદ્ધ કરીશ નહિ' એમ કહી, રથમાં બેસી રહી યુદ્ધ કરવાને બદલે, રથના પાછલા ભાગમાં બેસી ગયો.

આ જગતમાં મોહથી [ધર્માધર્મવિષયક મશયથી] કાણુ પરાભવ પામતો નથી ? ક્ષણે ક્ષણે મનુષ્યના અતઃકરણમાં ધર્માધર્મવિષયક મશયોની પરપરા ઉદ્ભવે છે, અને તેથી 'વરિણ્યે વચન તવ' । [ગી ૧૮-૭૩] ભક્ત અર્જુનની પેઠે

ભગવાનની [સદ્ગુણની] શરણાગતિ વિના ક્રિયને પ્રાપ્ત થવા માટે બીજો કોઈ ઉપાય નથી [૪૭].

આ અધ્યાય ઉપોદ્ધાતરૂપ છે.

આ અધ્યાયમાં ભક્ત અર્જુનના વિધાદતું વર્ણન છે. ભક્ત અર્જુનના વિધાદતું કારણ કૃપા અર્થાત્ દયા વગેરે મુમુક્ષુના આઠ ગુણો છે [ગી. ૨-૧]. લોક તથા શાસ્ત્રના નિયમોનું અતિક્રમણ કરી, તે કૃપાપરવશ થઈ, યુદ્ધ કરવા ઇચ્છતો નથી, આ ભક્ત અર્જુનનું આર્તપણું દર્શાવે છે [વત્સલ]. બીજા અધ્યાયના આરભના શ્લોકમાં પણ ભક્ત અર્જુન આર્ત હોય એમ જણાય છે. તેથી આ અધ્યાય પ્રયોજનરહિત છે, એવી શકા ન કરવી. આ પ્રથમ અધ્યાયમાં ભક્ત અર્જુનને કૃપાનો આવેશ કેવી રીતે થયેલો તે પણ કહેલું છે. માટે આ અધ્યાય ઉપોદ્ધાતરૂપ છે, પ્રયોજનરહિત નથી. તેથી જ ‘ પ્રથમ અધ્યાયનો જે પાઠ કરે, અને તેનું જે સ્મરણ કરે, તેને ભવસાગર તરવો કઠિન નથી ’ એવું પદ્મપુરાણમાં ગીતામાહાત્મ્યમાં [પદ્મપુરાણ. અ. ૫૩] આ અધ્યાયના ફલનું નિરૂપણ છે (પુ. અ. ત.).

શ્રીમદ્ધુસંદનાયાર્થ પ્રતિપાદન કરે છે કે :—પ્રયમાઘ્યાપાર્યઃ સ સંગ્યાસસાઘન-સૂચનમ્ । (મધુ. ગી. ૨-૬) ગીતાશાસ્ત્રના પ્રથમ અધ્યાયનો અર્થ સંન્યાસનાં સાધનો સૂચિત કરે છે. તે આ પ્રમાણે છે : ન ચ શ્વેયોજનપણ્યાનિ હૃત્વા સ્વ-જનમાહૃત્વે । (૩૧) આ શ્લોકમાં રણભૂમિમાં હણાયેલાનો યોગશ્ત્રેમ મંન્યાસીના જેવો છે, એમ કહી નિત્ય તથા અનિત્ય વસ્તુનો વિવેક દર્શાવ્યો છે. ન કાંલો વિજય કૃણ્ણ । [૩૦] આ શ્લોક વડે ઐહિક (આ લોકના) મુખ્યભોગ પર વિરાગ તથા અપિ ત્રૈલોક્યરાજ્યસ્ય હેતોઃ (૨૫) એ શ્લોક વડે પારલૌકિક (સ્વર્ગાદિ) મુખ્યભોગ પર વિરાગ દર્શાવ્યો છે. નરકેઽનિયત વાસો મદતિ । (૪૪) આ શ્લોક વડે સ્થૂલ દેહથી અતિરિક્ત (સિન્ન) આત્માનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. કિં તો રાજ્યેન ગોવિદ । [૩૨] એ શ્લોકવડે મનના નિગ્રહરૂપ શમ, કિં મોર્ગઃ । [૩૨] એ પદો વડે દમ, યલ્પ્યેતે ન પશ્યન્તિ । [૩૮] એ શ્લોકવડે નિર્લોભતા અને યદિ મામાપ્રતીવાર...તન્મે લેમતરં ભવેત્ । [૪૬] એ શ્લોક-વડે તિતિક્ષા દર્શાવી છે.

આ પ્રમાણે પ્રથમ અધ્યાયના અર્થરૂપ સંન્યાસનાં સાધનોનું નિરૂપણ કરી, હવે પછી બીજા અધ્યાયમાં ‘ શ્વેયો મોક્તુ મૈક્ષમણીહ લોકે । ’ [૫] એ શ્લોક વડે લિક્ષાયર્થોથી ઉપલક્ષિત સંન્યાસનું નિરૂપણ કરી, ભક્ત અર્જુન પોતાને

વિષે વૈરાગ્યનું સૂચન કરી, [ગી ૨-૭] શ્રીકૃષ્ણે ગીનાશાસ્ત્ર શ્રવણ કરવાનો પોતાનો અધિકાર પ્રદર્શિત કરશે [ગી. ૨-૭]

અધ્યાયનો સાર

રાગ્ય ધૃતરાષ્ટ્રના જેવું મમત્વ [રાગદ્વેષ-આસુગીલાવ] મસારનું કાગળું છે; તથા ભક્ત અર્જુન જેવો વૈરાગ્ય [અનાસક્તિ-દૈવીલાવ] મોક્ષનું સાધન છે, એ આ અધ્યાયનો સાર છે.

ॐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગોતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયો યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદેઽર્જુનવિષાદયોગો નામ પ્રથમોઽધ્યાયઃ ॥ ૧ ॥

ઉપરોક્ત પુષ્ટિકાનો અર્થ

‘ ॐ તત્સત્ ’ એ ત્રણ પરમાત્માના પવિત્ર નામો છે યમદાનાદિ કર્મોના આરભમાં ‘ ॐ તત્સત્ ’ એવા પરમાત્માના નામના ઉચ્ચારણથી યમદાનાદિ કર્મો વિગ્રહતાના દોષને પ્રાપ્ત થતા નથી, તથા તે નિર્વિધને સમાપ્ત થાય છે [ગી. ૧૭-૨૩-૨૭] ગીતા સ્વયં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે શ્રીકૃષ્ણે ગાયેલી માટે ‘ ભગવદ્ગીતા ’ કહેવાય છે ગીતામાં સર્વ ઉપનિષદોનો સારભૂત અર્થ મંચવીત કરવામાં આવ્યો છે, આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ માટે આત્મતત્ત્વનો બોધ કરવામાં આવ્યો છે, તથા સ્વયં પણ ઉપનિષદ છે, માટે તે ‘ ઉપનિષદ ’ કહેવાય છે. ભગવદ્ગીતામાં સમસ્ત વેદશાસ્ત્રના તત્ત્વગાન તથા જ્ઞાનપ્રાપ્તિના સાધનોનું નિરૂપણ છે, માટે ગીતા ‘ બ્રહ્મવિદ્યા ’ તથા ‘ યોગશાસ્ત્ર ’ કહેવાય છે. પ્રશ્નપ્રતિવચનરૂપ આ ગીતાત્રય ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તથા ભક્ત અર્જુનનો અદ્ભુત તથા રોમાયકારી ‘ સંવાદ ’ છે [ગી ૧૮-૭૪] પ્રત્યેક અધ્યાયમાં પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થવાના સાધનનું નિરૂપણ છે માટે પ્રત્યેક અધ્યાય ‘ યોગ ’ કહેવાય છે ધર્મનિષ્ઠ અર્જુનનો વિષાદ અર્થાત્ વૈરાગ્ય, મુમુક્ષુત્વ તથા શરણાગતિ ભગવાનના વિશ્વરૂપજનના તથા અપરોક્ષજ્ઞાનના કારણરૂપ થાય છે, માટે પ્રથમ અધ્યાય ‘ અર્જુનવિષાદયોગ ’ કહેવાય છે.

એ પ્રમાણે ઉપનિષદ, બ્રહ્મવિદ્યા તથા યોગશાસ્ત્રરૂપ, શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનના સંવાદ વિષે ‘ અર્જુનવિષાદયોગ ’ નામનો, ૧ લો અધ્યાય મંપૂર્ણ

અધ્યાય ૨ જો

સાહ્યયોગ

અવતરણિકા :—“અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા” હિતિ । ‘આત્મા વા અરે
દૃષ્ટવ્યઃ શ્રોતવ્યઃ’ હિતિ । ‘તદ્વિજ્ઞાનાર્થં સ ગુરુમેવાભિગચ્છેત્’ હિત્યાદિ શ્રુત્યુક્ત-
પ્રકારેણ । અર્થાત્ આત્મા અનાત્માના વિવેકથી જોને તોત્ર વૈરાગ્ય થયો હોય
તેવા શમદમાદિ-સાધનચતુષ્ટયમંપન્ન મુમુક્ષુએ શ્રોત્રિય બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુની પાસે
આત્માના શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસનવડે બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા જવું, એ
શ્રુતિસ્મૃતિવિહિત અર્થનું સૂચન કરવાના હેતુથી સદસદ્-વિવેકી પરમાર્થકાંક્ષી
લક્ષત અર્જુનની ‘જિજ્ઞ્યસ્તેઽહં જ્ઞાધિ મા ત્વા પ્રવક્ત્રમ્’ ‘હું આપનો શિષ્ય છું,
આપને શરણે આવ્યો છું, મને શિક્ષા આપો’ એ પ્રકારની ઈશ્વરની શરણા-
ગતિ તથા તેને લગવાનું શ્રીકૃષ્ણે આપેલા આત્મા તથા અનાત્માના જ્ઞાનના
ઉપદેશનો પ્રકાર પ્રતિપાદન કરવા માટે આ અધ્યાયનો આરંભ કરવામાં
આવે છે [શ કરાનંદ].

આ અધ્યાયના આરંભમાં ‘સોઽહં જગત્ત્વઃ શોચામિ ત મા જગત્ત્વઃ
શોકસ્ય પાર તારયતુઃ’ [જા. ઉ. ૭-૧-૩]. એ શ્રુતિ પ્રમાણે મંત્રારના
દુઃખથી શોક કરતા શરણાગત મુમુક્ષુને અલયવચનપૂર્વક અભિમુખ કરી, તત્ત્વ-
જ્ઞાનનો બોધ આપવો એ સૂચન કરવા, તથા શોક કરતા અર્જુનને લગવાનું
શ્રીકૃષ્ણે વિવેકયુક્ત વચનો વડે ગીતાબોધ આપ્યો, તે કૃતરાષ્ટ્રને કહેવા માટે;
તથા ‘અહિંસા અને શિક્ષાભોજન પરમ ધર્મ છે,’ ‘યુદ્ધ કરતાં મરણ શ્રેષ્ઠ
છે’ હિત્યાદિ લક્ષત અર્જુનનાં વૈરાગ્યસૂચક વચનોથી, રાજા કૃતરાષ્ટ્ર એમ ધારે
જે, ‘હવે યુદ્ધ થનાર નથી, તેથી દુર્યોધનાદિ મારા પુત્રો નિષ્કંટક રાજ્ય
ભોગવશે,’ એવી રાજા કૃતરાષ્ટ્રની મિથ્યા કલ્પના [આશા] નિવૃત્ત કરવા
માટે મંજય કહે છે :

સજય ઉવાચ । સંજય ધોહ્યા :

તં તથા કૃપયાઽઽવિષ્ટમશ્રુપૂર્ણાકુલેક્ષણમ્ ।

વિપીદન્તમિદં વાચ્યમુવાચ મધુસૂદનઃ ॥ ૧ ॥

અન્યાર્થ :—તથા એવી રીતે કૃપયા જાવિષ્ટ કૃપાથી ભરપૂર-બધુ-
સ્નેહથી વ્યાપ્ત (નીલકંઠ) અશ્રુપૂર્ણાકુલેક્ષણ અશ્રુપૂર્ણ તથા વ્યાકુળ નેત્રવાળા-
આંસુથી ભરેલા તથા ‘આકુલ’ અર્થાત્ જોવામાં અસમર્થ નેત્રવાળા (મધુ.)

તથા વિપીદન્તં શોક કરતા તં તે અર્જુનને મધુસૂદનઃ શ્રીકૃષ્ણે દદં આ વાક્યં વચન ડચાચ કલાં [૧].

શબ્દાર્થ :—મધુસ્નેહથી વ્યાપ્ત, અશ્રુપૂર્ણ તથા વ્યાકુળ નેત્રવાળા શોક કરતા અર્જુનને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે આ વચન કલાં [૧].

વિવેચન :— “ સ્વજનં હિ કથં હસ્તઃ સુરિમઃ સ્યામ માધવ । [ગી. ૧-૩૧] ‘સ્વજનોને યુદ્ધમાં હણીને અમે કેમ સુખી થઈએ ?’ વગેરે વિચારે કરુણાથી દીન થઈ ગયેલા, અશ્રુપૂર્ણ વ્યાકુળ નેત્રવાળા, વિપાદ કરતા ભક્ત અર્જુનને, મધુસૂદન અર્થાત્ મધુ નામના દૈત્યનો નાશ કરનાર, અથવા દેહમાં રહેલા મધુ સમાન ઇષ્ટ અહંકારનો આત્મપ્રકાશવડે નાશ કરનાર [શંકરાનંદ] કારુણ્ય, સૌથીન્દ્ર્ય, વાત્સલ્ય તથા ઓદાર્યના મહાનિધિરૂપ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે, આ વચન કલાં, પરંતુ ભક્ત અર્જુનની ઉપેક્ષા ન કરી [મધુ].

‘કૃપા’ શબ્દ વડે દયા, શાંતિ [સહનશીલતા], અનમૂલા, શૌચ, અનાયાસ, માંગલ્ય, અકાર્પણ તથા અસ્પૃહા એ ગૌતમે કહેવા મુમુક્ષુના આઠ ગુણોનું સૂચન છે. આ આઠ ગુણોથી યુક્ત પુરુષને જ શ્રવણાદિથી યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે [શંકરાનંદ].

પોતાના ખંધુવર્ગ, મિત્ર, શત્રુ કે કોઈ પણ પ્રાણીનું આપત્તિમાંથી રક્ષણ કરવું તે ‘દયા’ કહેવાય છે. આધ્યાત્મિકાદિ કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે વ્યથા, વિકાર કે વિપાદને પ્રાપ્ત ન થવું તે ‘શાંતિ’ [તિનિક્ષા-કામા] કહેવાય છે. અન્યના ગુણોનું હનન ન કરવું, અન્યના અસ્પ ગુણોની સ્તુતિ કરવી, તથા અન્યના દોષોમાં પ્રીતિ ન કરવી તે ‘અનમૂલા’ કહેવાય છે. શારીરિક મેજાને જળ વગેરેથી તથા અંતઃકરણના રાગદ્વેષાદિ મેજાને પ્રતિપક્ષ-ભાવનાથી નિવૃત્ત કરવા તે ‘શૌચ’ કહેવાય છે. શરીરને અત્યંત કષ્ટ થાય એવું શુભ કર્મ પણ ન કરવું તે ‘અનાયાસ’ કહેવાય છે. નિરંતર શુભ કર્મોનું જ અનુ-ધ્યાન કરવું, તથા અશુભ કર્મોનો ત્યાગ કરવો તેને તત્ત્વવેત્તાઓ ‘માંગલ્ય’ કહે છે. આરબ્ધવશાત્ જે કોઈ ઘોડા પણ અન્ન-ધનાદિ પદાર્થો પ્રાપ્ત થયા હોય, તેમાંથી ઉદાર અંતઃકરણ રાખી અતિથિ વગેરેને આપવું તે ‘અકાર્પણ’ કહેવાય છે; પરના અર્થનું ચિંતન ન કરીને, આરબ્ધવશાત્ પ્રાપ્ત થતા ધનાદિ પદાર્થોથી સંતોષ ‘અસ્પૃહા’ કહેવાય છે.

વૈરાગ્ય, શરણાગતિ તથા દયા વગેરે ગૌતમે કહેલા ઉપદેશન આઠ ગુણોથી

તેમ જ અમાનિત્વાદિ તથા અસમાદિ દૈવી ગુણોથી સુક્ત ભક્ત અર્જુન, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના શ્રીમુખે ગીતા-ઉપદેશ શ્રવણ કરવાનો ઉત્તમ અધિકારી હતો, એ ભાવ છે.

“મધુ જેવા દુષ્ટ દેવને હણનારા એટલે કે દુષ્ટોનો નિમ્મલ કરનારા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ભક્ત અર્જુનને નિમિત્તરૂપ કરી, તમારા અત્યાચારી દુર્યોધનાદિ પુત્રોને હણશે જ અથવા હણવાનો જ ઉપદેશ કરશે, માટે તમારે જ્યની કે મુદ્ધ ન થવાની આશા રાખવી નહિ”, એ ‘મધુમુદ્ધન’ શબ્દ વડે સંજય રામ ધૃતરાષ્ટ્રને સૂચન કરે છે [કેશવ. નીલકંઠ વગેરે] [૧].

‘અર્જુનની યોગભૂમિકા’

અવતરણિકા :—જેમ અગ્નિ કાષ્ઠમાંથી ઉત્પન્ન થઈ, કાષ્ઠનો નાશ કરી, અન્નને પરિપક્વ કરી, મનુષ્યમાત્રનું પોષણ કરે છે; તેમ ભક્ત અર્જુનના મોહના નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલો ગીતા-ઉપદેશ ભક્ત અર્જુનના મોહને નષ્ટ કરી, કર્મને પરિપક્વ કરી એટલે કે નિઃકામસ્થાવે આચરવાનો માર્ગ બતાવી, મનુષ્યમાત્રના શ્રેયને પોષણ આપી રહ્યો છે, તથા પ્રસવકાળ પર્વત આપણે જ, એ વિશે જરા પણ સંશય નથી.

ગીતા-ઉપદેશ યથાર્થ સમજવા માટે મુમુક્ષુએ અર્જુનની યોગભૂમિકા જ્ઞાનમાં રાખવાની ખાસ જરૂર છે.

ભક્ત અર્જુન અભય, ધૃતિ વગેરે દૈવી ગુણો સહિત જન્મેલો [ગી. ૧૬-૫] ભગવાનનો ભક્ત, સખા [ગી. ૪-૩], ભગવાનની વિભૂતિરૂપ [ગી. ૧૦-૩૭], તથા ભગવાનને અત્યંત પ્રિય હતો [ગી. ૧૮-૬૫]. કૃપાં અર્થીત્વ દ્વા, શાંતિ, અનરૂપા, શૌચ, અનાયાસ, માંગલ્ય, અકાર્પણ તથા અસ્પૃહા એ ગીતમે કહેલા મુમુક્ષુના આઠ ગુણોથી [ગી. ૨-૧] તથા વૈરાગ્ય, શરણાગતિથી સુક્ત [ગી. ૨-૭-૮] મહામના, પરમદયાળુ, પરમમધુરનેહી, પરમધાર્મિક અર્જુન [રા. ભા. ૧-૪૭] શ્રીકૃષ્ણના શ્રીમુખે ગીતા-ઉપદેશ શ્રવણ કરવાનો ઉત્તમ અધિકારી હતો.

અર્જુન જ્ઞાની ન હતો. જ્ઞાની કદાપિ મોહ પામતો નથી [ગી. ૨-૭૨]. જ્ઞાનીને કર્તવ્ય કર્મ રહેતું નથી [ગી. ૩-૧૭]. જ્ઞાનીને સાધ્યના અભાવે સાધનનું કાંઈ પ્રયોજન નથી [ગી. ૩-૧૮]. જ્ઞાની જનક વગેરેની પેઠે વિદિત કર્મ કરે, કે યાગવલ્ક્ય વગેરેની પેઠે સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરે, કે લોકદષ્ટિએ શિષ્ટની, અશિષ્ટની, પાણકર્ની, ઉન્મત્તની કે મૂઢની પેઠે વર્તે છતાં તે પુનઃ સંસારને પ્રાપ્ત થતો નથી [ગી. ૬-૩૧; ગી. ૧૩-૨૩]. પરંતુ જેમ કુશળ નાયનાર તાલ ચૂકતો નથી, તેમ જ્ઞાની સ્વાભાવિક રીતે શાસ્ત્રવિધિનું ઉલ્લંઘન કરતો નથી. વળી

જેમ જળનો નીચી ભૂમિમાં જવાનો સ્વભાવ છે, તેમ વિદિતધર્મનું પરિપાલન તથા નિપિદ્ધધર્મનો ત્યાગ એ જ્ઞાનીનો સ્વભાવ છે, કારણકે જ્ઞાનીમાં નિપિદ્ધધર્મના પ્રવર્તક રાગદ્વેષનો અભાવ છે [મધુ. ગી. ૬-૩૧]. જ્ઞાનીને શાસ્ત્ર કે ઉપદેશનું કંઈ પ્રયોજન નથી. શાસ્ત્ર તથા શાસ્ત્રના પ્રસિદ્ધ અર્થો જાણી પેઠે જ્ઞાનીની વાણી તથા આચારને અનુસરે છે.

દેવર્ષિ નારદ, મહર્ષિ વ્યાસ, ભીષ્મપિનામહ વગેરે પાસેથી ભક્ત અર્જુનને સાંભળેલું કે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મસ્વરૂપ, પુરાણપુરુષ, આદિદેવ તથા સનાતન ધર્મરૂપ છે [ગી. ૧૦-૧૨-૧૩], પરંતુ ચિત્તશુદ્ધિથી દિવ્યચક્ષુ વિનાનો હોવાથી ભક્ત અર્જુન દેવર્ષિ નારદ, મહર્ષિ વ્યાસ વગેરેની પેઠે ભગવાનના પરબ્રહ્મ સ્વરૂપને કે વિશ્વરૂપને જોવા સમર્થ ન હતો [ગી. ૧૧-૮]; એટલું જ નહિ પણ અપરિબ્રહ્માં પ્રતિષ્ઠા પામેલા યોગી પુરુષને સર્વદા પ્રાપ્ત, એવી પુનર્જન્મની સ્મૃતિ ભક્ત અર્જુનને ન હતી [ગી. ૪-૫; પા. ચો. સુ. ૨-૩૯]. ભક્ત અર્જુન ચિત્તશુદ્ધિના સાધનરૂપ કર્મયોગનો જ અધિકારી હતો [ગી. ૨-૪૭].

જેવળ ભગવાન જ અનન્ય ભક્તનું એકમાત્ર યરણુ છે; અને તેથી ભક્ત અર્જુનના યોગક્ષેમ માટે એટલે કે પરમાત્માની પ્રાપ્તિરૂપ યોગ [રા. ભા. ગી. ૯-૨૨] તથા પ્રાપ્ત કરેલી યોગભૂમિકાના સંરક્ષણ માટે [નીલકંઠ ગી. ૯-૨૨] ભગવાન જ સતત ચિંતા કરતા [ગી. ૯-૨૨].

ભગવાન જાણતા હતા કે, મોહથી પરાભવ પામેલો મનુષ્ય સ્મૃતિ, યોગશુદ્ધિ વગેરેના નાશદ્વારા ધર્મ, અર્થ, કામ કે મોક્ષ કેાર્ષિ પણ પુરુષાર્થને યોગ્ય રહેતો નથી [ગી-૨-૬૨-૬૩]. મોહના [અવિદ્યાના] કાર્યરૂપ રાગદ્વેષને વશ થઈ, સ્વકર્મરૂપી યુદ્ધનો પરિત્યાગ કરવાથી, ભક્ત અર્જુન પ્રત્યવાયને [મોક્ષપ્રાપ્તિમાં અંતરાયને] પ્રાપ્ત થશે. તેથી ભક્ત અર્જુનના મોહને નિવૃત્ત કરી, તેની સ્મૃતિ જાગૃત કરી, તેને સદેહરહિત કરી [ગી. ૧૮-૭૩], પુનઃ યોગશુદ્ધિયુક્ત કરી, સ્વકર્મમાં પ્રવૃત્ત કરવાના હેતુથી, પૂનના, શકટ, યમજાતુર્ન, અરિષ્ટ, પ્રલંબ, ધેનુકાસુર, કાલિય, કેશી, કુવલયાપીડ, આલ્પ, મુષ્ટિક, તોસલ તથા કસ વગેરેનો નાશ કરી, તે સર્વનો ઉદ્ધાર કરનાર, સમગ્ર ઐશ્વર્ય, ધર્મ, યદ્ય, શ્રી, વૈરાગ્ય તથા જ્ઞાન એ જના નિત્ય સમુદાયરૂપ, તેમ જ ઉત્પત્તિ તથા પ્રલય, શૂનોની ગતિ તથા અગતિ એટલે કે પ્રાણીઓની ભવિષ્યની સંપત્તિને તથા આપત્તિને, વિદ્યા તથા અવિદ્યાને જાણનાર [વિ. પુ. ૬-૫-૭૮], લીલા પુરુષોત્તમ પરમશુરુ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, ભક્ત અર્જુનને નિમિત્ત કરી, સર્વલોક પર અનુબ્રહ્મ કરવા માટે,

સંમસ્ત વેદશાસ્ત્રના સામ્ય, આત્માના યથાર્થ ચક્રપ તથા તેની પ્રાપ્તિના ઉપાયરૂપ કર્મ, ઉપાસના, જ્ઞાન વગેરે આધનોનો ઉપદેશ આપવાના હેતુથી, સર્વે સ્ત્રી તથા અત્યોચી હોવા છતાં, ભક્ત અર્જુનને પ્રશ્ન પૂછે છે

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન યોસ્થા

કુતસ્ત્વા વશ્મલમિદં વિષમે સમુપસ્થિતમ્ ।

અનાર્યજુષ્ઠમસ્ત્રર્ગ્યમકીર્તિવરમર્જુન ॥ ૨ ॥

કૈવ્યં મા સ્મ ગમઃ પાર્થ નૈતચ્ચયુપપદ્યતે ।

હુદ્રં હૃદયદોર્વલ્યં ત્યક્ત્વોત્તિષ્ઠ પરંતપ ॥ ૩ ॥

અન્યથાર્થ :- અર્જુન ! હે અર્જુન ! વિષમે આ અયોગ્ય સ્થાને [રેશવ વગેરે] ભવનાળા સ્થાને [મધુ વગેરે] અસમયે [પ્ર અ ન વગેરે] અનાર્યજુષ્ઠમ્ આયોગ્યે અર્થાત્ મુમુક્ષુઓએ ન મેવેલા [મધુ સદાનંદ] સ્વધર્મનિષ્ઠને અયોગ્ય અસ્વર્ગ્યમ્ સ્વર્ગથી વિરોધી-અર્થથી વિમુખ કરનાર અકીર્તિ કર્મ અપકીર્તિ કરનાર-અપકીર્ત્ય દેનાર હૃદ આ કમજ મોહ ચિત્તનો વ્યામોહ [શ કરનાનંદ] શ્રમ ત્યા તને કુત કષાથી-શા કારણથી સમુપસ્થિત ઉત્પન્ન થયો ? [૨]

પાર્થ ! હે પાર્થ ! કૈવ્ય ઓળખ, તેજ વગેરેના ભગવત અર્ધધર્મને [મત્સ] મનની મનિનનાને [શ કરનાનંદ] નિર્વીર્યપણાને [નીચકંઠ] નપુ મંડપણાને મા સ્મ ગમ પામ નહિ ત્વચિ તારામાણત્વ આ ન ટપચ્ચતે શોભતુ નથી વસ્તવ ! હે શત્રુને તપાવનાર અર્જુન ! હુદ્ર તુરંગ-પામ-તુલ્યના કા-ણુરૂપ તથા નિકૃષ્ટત્વ પ્રાપ્ત કરાવવાવાળી [શ કરનાનંદ] હૃદયદોર્વલ્ય હૃદયની દુર્બળતાને ત્વચ્ચા છોડીને ઝલ્લિટ ભીએ થા [૩]

શબ્દાર્થ :- હે અર્જુન ! આ અયોગ્ય સ્થાને અથવા સમયે, આયોગ્ય ન મેવેનો, સ્વધર્મથી વિમુખ રાખનાર, તથા અપકીર્તિ કરનાર આ મોહ તને કષાથી થયો ? [૨] હે પાર્થ ! તુ નામર્દ ન થા એ તને ન ગાભે હે પરંતપ ! આ હૃદયની તુચ્છ દુર્બળતાને છોડીને, તુ યુદ્ધ માટે ભીએ થા [૩]

વિવેચન — હે પાર્થ ! ધર્મનિષ્ઠ પુરુષ જ આત્મનિષ્ઠ થનાને યોગ્ય છે આ ધર્મક્ષેત્રમા આ સ્વધર્મથી વિમુખપણાદ્વગમોહ, તને કષાથી થયો ૨. આ શિષ્ટનિહિત મોહ ધર્મ તથા મોક્ષ બન્નેનો વિરોધી છે મોહથી પરાભવ પામેનો પુરુષ ધર્મ, અર્થ, કામ કે મોક્ષ ઈર્ષ પણ પુરુષાર્થને યોગ્ય રહેતો નથી જીવતો હોવા છતાં ઋષુ પામેના ન્હેવો છે. મોહનેવશ થઈ, ધર્મયુદ્ધનો ત્યાગ કરવાથી

તું પ્રત્યવાયને અર્થાત્ મોક્ષપ્રાપ્તિમાં અંતરાયને પ્રાપ્ત થશે. આ મોહ તારા જેવા આર્થપુરુષે અર્થાત્ મુમુક્ષુએ [મધુ. સદાનંદ] અથવા સર્વધર્મનિષ્ઠે, એક ઠાણુ પણ સેવવા યોગ્ય નથી. પુરુષ ધનથી કે વિદ્યાથી નહિ, પરંતુ મદાચારથી જ આર્થ કહેવાય છે [મહા. ઉલોગપર્વ ૯૦-૫૩]. અર્થાં કે કામી નહિ, પરંતુ ધર્મનિષ્ઠ જ પ્રથંસા કે પૂજનને યોગ્ય છે.

જળથી મેઘલેખા શોભે તેમ શૌર્ય, તેજ તથા કીર્તિથી શોભતા તારા જેવા રાજધર્મી શ્રેષ્ઠ ક્ષત્રિયને, આ ધર્મયુદ્ધના સમયે ગાત્રોતુ શિથિલ થવું, મુખતું સ્તુકાર્ષ જવું, શરીરતું કંપવું, ગાડીવતું સરકી જવું, કે રથમાં બેસા ન રહી શકવું શોભતું નથી.

તે તારા શીલવડે ઇન્દ્રાદિ દેવોને પ્રસન્ન કર્યો છે. ભગવાન શંકરને પ્રસન્ન કરીને, ઇન્દ્રથી પણ ન છૂતી શકાય એવા નિવાતકવચ્ચનો વધ કરીને, સ્વર્ગમાં ઉર્વશીના પ્રેમની ઉપેક્ષા કરીને, અગ્નિદેવ પામેથી દિવ્ય રથ તથા ભગવાન શંકર, ઇન્દ્ર વગેરે પાસેથી ગાંડીવ વગેરે દિવ્ય આયુધો સંપાદન કરીને, તે તારા અમાપ શૌર્યવડે અનુલ કીર્તિ સંપાદન કરી છે. આ ધર્મયુદ્ધનો ત્યાગ કરવાથી તારી વીરવિજય-ગામિની, સર્વદેશવ્યાપિની [કેશવ ગી. ૨-૭૩] ઉન્નત્ત્વ કીર્તિને કલંક લાગશે. તારા જેવા શ્રેષ્ઠ ક્ષત્રિયને અપકીર્તિ મરણ કરતાં પણ વધુ વેદના કરશે. કારણકે સંભાવિત પુરુષને અપકીર્તિ એ જ મૃત્યુ [નરક] છે.

મનુષ્ય પોતાના હકનો ત્યાગ ભસે કરે, પરંતુ ફરજનો ત્યાગ લોક તથા શાસ્ત્રને માન્ય નથી; તથા સર્વકાળે સર્વથા નિંદિત છે. ધર્મના દેહધારી સ્વરૂપ ભગવાન રામે, વનમાં પ્રવાણ કરતી વખતે વશકલ પહેર્યો, પરંતુ ધનુષ્યાણુનો ત્યાગ ન કર્યો. માટે આ તારા હૃદયની ગુચ્છ નિર્જળતાનો ત્યાગ કરી, ક્ષત્રિયનાં અંગમૂત તથા દેહ સાથે જ ત્યાગ કરવા યોગ્ય, આ ગાંડીવ તથા બાણોને પાછાં ધારણુ કર. યુદ્ધ માટે રથમાં બેસો થા. પૃથ્વી કે આકાશ ચત્તાયમાન થાય તોપણ તારા જેવા શ્રેષ્ઠ ક્ષત્રિયને ધર્મયુદ્ધથી અલિત થવું યોગ્ય નથી.

ધર્મે હિ પરમો લોકે ઘર્મે સત્યં પ્રતિષ્ઠિતમ્ [વા. રા. ૨-૧૧-૨૯]. આ લોકમાં ધર્મ જ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. ધર્મથી જ જગતની સ્થિતિ છે. ધર્મમાં જ સલ સ્વરૂપ પરમાત્મા રહે છે. ધર્મનું [કર્તવ્યનું] વિહિન મર્યાદાપૂર્વક પાલન કરવું એ જ મહાન તપ છે. ધર્મ એ જ વૈજયન્તી માળા તથા તેમાંથી પ્રસરતો સુગંધમય વાયુ છે [શ્રીકૃષ્ણોપનિષત્-૨૩]. ધર્મે હિ શ્રેય ક્ષ્યાદુઃ [મહા. અનુ. ૧૦૫-૧૪] ધર્મથી મનુષ્ય આ લોકમાં અનુદયને તથા પરલોકમાં શ્રવને પ્રાપ્ત થાય

છે. દેવાસ્તુ કિકિરાસ્તસ્ય કિં પુનર્મનુજા મુવિ । ધર્મનિષ્ઠના દેવો પણ દાસ છે, તો પછી મનુષ્ય તેના દાસ હોય એમાં શું કહેવું ?

તેના વડે માનવસમાજની ઉત્પત્તિ થાય, જે સર્વને માટે હિતકર છે, તે જ ધર્મ છે. એને જ વિદ્વાનો લોકસંગ્રહ કહે છે. બીજા-અંકુર ન્યાય પ્રમાણે, ધર્મના અનુષ્ઠાનથી જ ઐશ્વર્ય, વૈરાગ્ય, ભૂતમાત્ર ત્રિયે સમભાવ, પરાલક્ષિત તથા જ્ઞાનનિષ્ઠા ફલિત થાય છે [ગી. ૧૮-૫૨-૫૫]. માટે તારા શ્રેય માટે આ શાસ્ત્રદર્શિનો આશ્રય કર. સ્વજનોના સ્નેહથી કે પાપના ભયથી, શ્રેય-વિરોધી તથા અપજ્ઞ દેનારો આ સ્વધર્મનો પરિત્યાગ કરવો, તને યોગ્ય નથી. માટે હે પાર્થ ! આ કૌશલ્યપણનો ત્યાગ કર. હે પરંતપ ! આ હંદપની તુચ્છ દુર્બળતાને વિવેકથી છોડીને, મુદ્ધ કરવા માટે સજ્જ થા.

આર્થ

જે પુરુષ કુળ, લોક તથા શાસ્ત્રની મર્યાદામાં રહી રાગદ્વેષ કે હર્ષશોક વિના યથામાત્ર વ્યવહાર કરે, તથા નિર્પિદ્ધ કર્મનો ત્યાગ કરે, તે “ આર્થ ” કહેવાય છે. મુમુક્ષુર્વ આર્થપણું યોગીની પ્રથમ ભૂમિકામાં અંકુરિત થાય છે, બીજી ભૂમિકામાં વિકાસ પામે છે, અને ત્રીજી ભૂમિકામાં ફળીભૂત થાય છે [યો. પા. નિ. પ્ર. [પૂ.] ૧૨૬-૫૪-૫૬]. ધર્મનિષ્ઠ પુરુષ જ આર્થ કહેવાય છે. ભગવાન રામ, ભરત, મુષિષ્ઠિર વગેરેને આર્થ તરીકે સંબોધવામાં આવતા. સ્વર્ગારોહણ વખતે જ્યારે ઇન્દ્રે મુષિષ્ઠિરની કસોટી કરવાના હેતુથી, તેમની સાથે આવેલા કૂતરાનો ત્યાગ કરવા કહ્યું, ત્યારે મુષિષ્ઠિરે જવાબ આપ્યો :— ‘ હે ઇન્દ્ર ! હું એક આર્થ છું. સ્વર્ગના મુખ માટે પણ મારા ભક્ત તથા મારા રક્ષણ નીચે આવેલા આ કૂતરાનો ત્યાગ કરવા રૂપી અનાર્થ કર્મ કરવા, હું સમર્થ નથી [મહા. મહાપ્રસ્તાવિક પર્વ-અ. ૩] [૨-૩].

અવતરણિકા :—સ્નેહ, કરુણા તથા ધર્મોધર્મના ભયથી વ્યગ્રચિત્તવાળો ભક્ત અર્જુન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો અત્યંત હિતકર ઉપદેશ ન સમજી શક્યો [રા. ભા.]. અને તેથી પોતાના અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થતા ધર્મોધર્મવિપયક સંશયોનું પુનઃસ્પષ્ટ નિવેદન કરી, અત્યંત દીન થઈ, શિષ્યભાવે ભગવાનને શરણે જઈ, પોતાના શ્રેય [કલ્યાણ—કર્તવ્ય] માટે શિક્ષા યાચે છે :

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન ઓલ્યા :

કથં મીષ્મમહં સંસ્યે દ્રોણં ચ મધુસૂદન ।

इष्टुमिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिमुदन ॥ ૪ ॥

ગુરુનહત્વા હિ મહાનુભાવાન્
 શ્રેયો મોક્તું મૈક્ષ્યમપીહ લોકે ।
 હત્વાથકામાંસ્તુ ગુરુર્નિર્હવ
 મુંજીય મોગાન્નુધિરપ્રદિગ્ધાન્ ॥ ૫ ॥

ન ચૈતદ્વિદ્યઃ કતરન્નો ગરીયો
 યદ્વા જયેમ યદિ વા નો જયેયુઃ ।
 યાનેવ હત્વા ન જિજીવિષામ-
 સ્તેડવસ્થિતાઃ પ્રમુચ્ચે ધાર્તરાષ્ટ્રાઃ ॥ ૬ ॥

કાર્પણ્યદોષોપહતસ્વભાવઃ
 પૃચ્છામિ ત્વાં ધર્મસંમૂઢચેતાઃ ।
 યચ્છ્રેયઃ સ્યાન્નિશ્ચિતં બ્રૂહિ તન્મે
 શિષ્યસ્તેડહં શાધિ માં ત્વાં પ્રપન્નમ્ ॥ ૭ ॥

અન્યથાર્થ :- મધુસૂદન ! હે મધુસૂદન ! અરિસૂદન ! હે અરિસૂદન ! ભક્તોના કામાદિ શત્રુઓનો નાશ કરનારા હે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ! સંસ્કૃતે રણભૂમિમાં મહં હું પૂજાર્હી પૂજા કરવા યોગ્ય મીઠા બીઠા ત્વં તથા જોગં દ્રોણની સાથે રણુમિઃ બાણો વડે કથં કેમ પ્રતિયોત્સ્યામિ સામે યુદ્ધ કરીશ-સામે પ્રહાર કરીશ ? [મધુ.] [૪].

હિ વળી મહાનુભાવાન્ મોટા પ્રભાવવાળા [કેશવ] ધર્મ તથા બ્રહ્મવિધ્યક જ્ઞાનવાળા [શંકરાનંદ] શ્રુત, અધ્યયન, તપ, આચાર વગેરેને લીધે પ્રભાવવાળા હોઈ, કાળકામાદિને પણ વશ કરનારા [મધુ.] ગુરુ ગુરુઓને મહત્વા ન હણીને રહ્યા આ લોકે લોકમાં મૈક્ષ્ય લિપ્તાન મોક્તુ આવું ધેયઃ શ્રેષ્ઠ છે-સારું છે મર્ષિ પણ અર્ચકાવાન્ ધર્મોદિને ઉપદેશ કરનારા [શંકરાનંદ] અથવા ધનની તૃષ્ણાવાળા [મધુ. વગેરે] ગુરુ ગુરુઓને હત્વા હણીને તુ તે! રહ્યા આ લોકમાં એજ બ રુધિરપ્રદિગ્ધાન્ લોહીથી ખરડાયેલા મોગાન્ બોગો મુંજીય હું બોગણું [એ લોક નથી] [૫]

ત વળી લિક્ષાધર્મ કે યુદ્ધધર્મ એ બેમાંથી નઃ અમારે માટે કતરન્ શ્રુ ગરીયઃ શ્રેષ્ઠ છે એતત્ ન વિષ. અમે નથી જાણતા. કદાચ યુદ્ધ શ્રેષ્ઠ છે એમ માનીએ તોપણ યદ્વા જયેમ્ અમે કૌરવોને છતીશું યદિ વા કે નઃ જયેયુઃ કૌરવો

અમને જીતશે, તે અમે જાણતા નથી. ચાન્ જોએને હત્વા હણીને ન જિજીવિષામઃ
અમે જીવવાને ઇચ્છતા નથી તે પાર્તરાષ્ટ્રઃ તે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો એવ નિશ્ચે પ્રમુલ્હે
સામે અવસ્થિતાઃ બિભેશા છે [૬].

કાર્પણ્યદોષોઽહતસ્વમાવઃ દેહાદિક્ષના અધ્યાયરૂપ દોષથી અથવા અવિવેકરૂપ
દોષથી આવરણ પામેલા સ્વભાવવાળો તથા ધર્મવ્યવસ્થાના ધર્મના વિપ્લવમાં મૂઢ
ચિત્તવાળો હું ત્વાં આપને વૃદ્ધામિ પૂછું છું ચન્ જે નિશ્ચિનં નિશ્ચિત ધ્રોમઃ શ્રેય
સ્વાત્ હોય તન્ તે મેં મને દ્રઢિ કહો. અહ હું જે આપનો શિષ્યઃ શિષ્ય છું. ત્વાં
આપને પ્રગ્ન શરણે યજેન્ના માં મને જ્ઞાપિ શિક્ષા આપો-કર્તવ્ય બનાવો-શ્રેય
હોય તે સમજાવો [૭].

શબ્દાર્થઃ :—હે મધુસૂદન ! આ રણમૂર્તિમાં બીજા તથા દ્રોણની સામે હું
આણેપડે કેમ યુદ્ધ કરું ? હે અરિસૂદન ! તેઓ તો મારા પૂત્ર્ય છે [૪].

આ મોટા પ્રભાવવાળા ગુરુઓને ન હણીને, આ લોકમાં શિક્ષાન્ત ખ.વું તે
શ્રેષ્ઠ [સારું] છેઃ પરંતુ ધર્માદિનો ઉપદેશ કરનારા [ચંકરાનંદ] અથવા ધનની
તૃષ્ણાવાળા [મધુ. શ્રીધર. નીલકંઠ વગેરે] ગુરુઓને હણીને તો, મારે આ લોકમાં
જ લોકીયી ખરડાયેલા લોગો ભોગવવા પડે [૫].

વળી શિક્ષાધર્મ કે યુદ્ધધર્મ એ બેમાંથી અમારે માટે શું શ્રેષ્ઠ છે, તે અમે
જાણતા નથી. કદાચ યુદ્ધ શ્રેષ્ઠ છે એમ માનીએ, તોપણ અમે કૌરવોને જીતીશું
કે કૌરવો અમને જીતશે, તે અમે જાણતા નથી. વળી જોમને હણીને અમે જીવવા
ઇચ્છતા નથી, તે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો યુદ્ધ માટે સામે બિભેશા છે [૬].

કાર્પણ્યરૂપ [અવિવેકરૂપ] દોષવડે મારો ક્ષત્રિય સ્વભાવ ઠંઠાર્ધ ગયો છે,
કર્તવ્ય વિશે હું મૂઢ થયો છું. માટે હું આપને વીનવું છું, કે મારું જે નિશ્ચિત
શ્રેય હોય, તે મને કહો. હું આપનો શિષ્ય છું, આપને શરણે આવ્યો છું, માટે
મને શિક્ષા આપો [જે શ્રેય હોય તે સમજાવો] [૭].

વિવેચન :—હે મધુસૂદન ! નાસ્તિ શક્તિઃ પિતૃર્વાક્યં સમતિક્રમિતું મમ ।
[વા. રા. ૨-૧૧-૪૦] પિતા દશરથની પ્રતિજ્ઞા સત્ય કરનાર ભગવાન રામની
પેઠે, કે પિતા જમદગ્નિની આજ્ઞાથી માતા રેણુકાનો વધ કરનાર ભગવાન પરશુરામની
પેઠે, ચરાચર જગનના પિતા તથા પરમગુરુ એવા આપની આજ્ઞા ઉલ્લંઘન કરવા,
હું સમર્થ નથી. આપની આજ્ઞા થનાં, અગ્નિ કે સમુદ્રમાં દૂદી પડવા, કે હળાહળ
ઝેર પીવા આંચકા ન ખાઉં, તો પછી આ યુદ્ધમાં પ્રવ્રત થાઉં, એમાં શું કહેવું ।
અહોપિંકુરતે નૈવ સ પુત્રો મલ ઇચ્ચતે । [રામ. અ. રા. અ. ૩-૬૧] જે કહેવા

છતાં પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરતો નથી, તે પુત્ર મળ સમાન છે વળી પિતૃર્વચન મુહુર્ચ્ય સ્વતન્ત્રો યસ્તુ વર્તતે । સ જીવન્નેવ મૃનકો દેહાન્તે નિરય પ્રવેન્ ॥ [રામ અ, રા અ ૬-૩૧] જે પિતાની આજ્ઞાનું ઉ નધન કરી સ્વેચ્છાપૂર્વક વર્તન કરે છે, તે જીવતો હોવા છતાં પણ મૃત્યુ પામેના જેવો છે, અને તે મૃત્યુ પડી નરકને પામે છે

હે અરિમુક્ત ! ભીષ્મ દ્રોણાદિના ભનથી હું આ મુક્તો ત્યાગ કરવા પ્રવૃત્ત થયો નથી માગ આ નિશ્ચયનું કાગળ મારી ધર્મવૃત્તિ જ છે જે ઠણે મેં કુરુ ક્ષેત્રમાં ભીષ્મપિતામહ, દ્રોણાચાર્ય વગેરેને મુક્ત માટે બનેલા જેવા, તે જ ક્ષણે મારા ચિત્તમાં ધર્માધર્મની પાંપરા ભગૃત થઈ છે સ્વજનોના મ્નેહ તથા કર્તવ્ય એ બન્નેથી ઘેરાઈ જનારે શીઘ્રે હું મુખમાં છછુ દરને પડી બેઠેલા સર્પના જેવી દશાને પ્રાપ્ત થયો છું જે સર્પ છછુદ્ગ ગળી જાય તો મૃત્યુ પામે, અને છોડી મૂકે તો આધળો થાય તેમ જો હું મુક્ત કરના પ્રવૃત્ત થાઉં, તો મારે પિતૃવધ, ગુરુવધ તથા કુલક્ષત્રથી વેર પાપો કરવા પડે, અને મુક્તો ત્યાગ કરુ, તો સ્વધર્મથી શ્રષ્ઠ થાઉં

શ્રુતિ, અધ્યયન, તપ, આચાર ઇત્યાદિથી અત્યંત પ્રભાવવાળા, કાળક્રામાદિને પણ વશ કરનારા, સર્પ અને અગ્નિ જેવા સામર્થ્યવાળા, મહાપુરુષશાળી, સર્વદા મુખ્ય, ચંદન, અક્ષતાદિથી પૂજન કરવા યોગ્ય, કુળવૃદ્ધ, ગુણવૃદ્ધ તથા મહોત્સવની મૂર્તિરૂપ ભીષ્મપિતામહ તથા વિદ્યાગુરુ દ્રોણાચાર્ય કે જેમની સાથે ‘હું મુક્ત કરીશ’ એના સંકલ્પમાનથી મારા હૃદયમાં ઉત્સાહને બદલે ધામા અગ્નિનો સ્પર્શ થાય તેવી ચેદના થાય છે, તથા મીઠું બળે તેવો ચચરાટ થાય છે તેમની સાથે મર્મનાતી આણંવડે હું કેમ મુક્ત કરુ ? હું તેઓ પર આણંવથી સી રીતે પ્રહાર કરીશ ? હું - કારા, તુ કારા ’ વચનોથી ડરેલો ગુરુદ્રોહ પણ અધર્મરૂપ તથા અનિષ્ટ ફળને આપનારો છે [મધુ] ગુરુને ‘તુ ’ કહેનારને ગુરુવધનું પાપ ભોગવવું પડે છે [મહા કર્ણપર્વ ૬૬-૮૩] ગુરુની અન્યા કરનારા વનમાં નિર્જળ ધ્યાનમાં રાક્ષસદેહને પ્રાપ્ત થાય છે [શ્રેયઃ] ભીષ્મપિતામહ મારા પાનક પિતા છે, તથા ગુરુર્મતીયાન્ પિતૃતો માતૃતત્ત્વ । [શા પ ૧૦૮-૧૭] દ્રોણાચાર્ય વિદ્યાદાતા હોવાથી, માતાપિતાથી પણ ત્રેન છે દ્રોણાચાર્યે, પુત્ર અશ્વત્થામા ક્રૂતા પણ વધુ સ્નેહથી, મને ધનુર્નિધા શીખવી છે

શુ આ ભીષ્મ, દ્રોણ કૃપ વગેરે મહાનુભાવ ગુરુઓ સાથે મુક્ત કે નહીં એ મારા જેવા ધર્મનિષ્ઠ ઢાંચિયને યોગ્ય છે ? શુ મુક્તમાં ગુરુઓનો વધ કરવાથી હું

પાપ કે પ્રત્યવાપને પ્રાપ્ત ન થાઉં ? હું સ્વર્ગ કે મોક્ષ બન્નેથી બ્રષ્ટ ન થાઉં ? ભરમાસુરે ભગવાન શ કરને પ્રસન્ન કરી, વરદાન પ્રાપ્ત કરી, કૃતદ્ન થઈ, વરદાનના બળથી ભગવાન શ કરને જ ભસ્મ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, તેમ જે ધનુર્વિદ્યા દ્રોણ-આચાર્ય પાસેથી શીખી છે, તે જ ધનુર્વિદ્યાથી દ્રોણાચાર્ય સાથે યુદ્ધ કરી, દ્રોણાચાર્યનો યુદ્ધમાં પરાભવ કે વધ કરનાથી, મારી અપમીર્તિ નહિ ચાલે ? શુ આ સ્વજનો સાથેનું યુદ્ધ માગ જેના આચાર્યપુરુષને માટે અધોગતિ તથા અપહીર્તિના કાચલુ-રૂપ નથી ?

શાસ્ત્રવેત્તાઓ કહે છે કે —સૂક્ષ્મા નતિર્હિ ધર્મસ્ય । ધર્મનું સ્વરૂપ સૂક્ષ્મ છે શાસ્ત્રવેત્તાઓ જ ધર્મનું સ્વરૂપ તત્ત્વથી જાણે છે મહાશુદ્ધિવાળા મને, આ સંજોગોમાં સ્વજનોનો વધ કરવા કરતા, લિહા માગી છાન્નુ વધારે પ્રચરત [મારુ] જથ્થાએ છે શુ લત્રિયોનો ધર્મ દષ્ટાદષ્ટનો, ઇષ્ટાનિષ્ટનો કે લાભાવાહનો વિચાર કર્યો વિના, એક યત્ર [machine] ની પેઠે યુદ્ધમાં ઝપનાવવાનો છે ? શુ પાપની સંભાવના કે ધોર હિસાના વિચાર, એક સાચો લત્રિય યુદ્ધથી વિમુખ ન થઈ શકે ?

ભીષ્મપિતામહે એક પ્રસંગે ધર્મના જ મુધિગિરને કહ્યું હતું કે ‘પુરુષ ધનનો દાસ છે, પરંતુ ધન કોઈનું દાસ નથી ધનને વીધે ૮ કૌરવો સાથે બધાઈ ગયો છું’ ભીષ્મપિતામહે વગેરે કૌરવો ધનના દાસ હોવાયાં, આ યુદ્ધનો ત્યાગ કરે એ સંભવિત નથી, પરંતુ પિતામહે, આચાર્ય વગેરે મહાનુભાવ ધનની તૃષ્ણાવાળા હોવા છતાં, પૂજનીય હોઈ વધ કરવાને યોગ્ય નથી તેથી જો યુદ્ધ કરવા પ્રવૃત્ત થાઉં, તો મારે શુરુવધ, મધુનધ, કુનક્ષય વગેરેના પાપોને વીધે, પરલોકના હું બે ઉપરાત આ લોકમાં પણ લોકીયાં જ ખરડાયેના ભોગો ભોગવવા પડે લોકીયાં ખરડાયેના જેવા તે ભોગો અપ્પશ્યથી બંધાત હોનાને લીધે અત્યંત નિદિત છે [મધુ], અને તેથી શુરુઓને મારી નાખીને તેમના લોકીયાં ખરડાયેના ભોગો સંપાદન કરવા તે મને ઠીક લાગતું નથી

શાસ્ત્ર પણ કહે છે કે —અકૃત્વા પરસતાપમગત્વા રાત્નમન્દિરમ્ । અક્રેતાયિત્વા ચાડ્ડત્માન યદત્પમયિ તદ્વહ્ ॥ બીજાને સતાપ નહિ કરી અનપુરુષના મંદિર પ્રતિ નહિ જઈ, મનને રોષ નહિ આપી, જે થોડું મળે તે પણ બહુ સમજવું તેથી અદ્ય શુદ્ધિવાળા મને લાગે છે કે, આ યુદ્ધમાં ભીષ્માદિ શુરુજનોનો સહાર કરવાથી, આલોકમાં મારી અપહીર્તિ ચરો એટલું જ નહિ, પરંતુ મારો ધર્મ કે મોક્ષ કોઈ પણ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થશે નહિ

હે અરિસૂદન ! યુદ્ધધર્મ કે લિક્ષાધર્મ એ બેમાંથી અમારા જેવા ધર્મપરાયણ માટે શુ કહ્યાણુકારક છે, તે અમે યથાવત્ જાણતા નથી. કદાચ યુદ્ધ શ્રેષ્ઠ છે, એમ માનીએ, તોપણ યુદ્ધમાં અમે કૌરવોને જીતીશું કે કૌરવો અમને જીતશે, તે અમે જાણતા નથી. કદાચ આપ સર્વેશ્વરની પ્રેરણા, સહાય તથા કૃપાથી અમારો જય થાય, તો તે વિજય પણ પરાજય થવા બરાબર છે કારણકે જેનો વધ કરીને અમે જીતવા ઇચ્છતા નથી, તે ભીષ્મ-દ્રોણાદિક મર્વે યુદ્ધ માટે સામે આવીને જીભેલા છે. સ્વજનો વિનાનાં વિજય, રાજ્ય કે સુખની મને અપેક્ષા નથી, માટે હું યુદ્ધ કરવા ઇચ્છતો નથી.

હે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ! ધર્માધર્મના લયથી, સ્વજનોના સ્નેહથી, કુલક્ષયના વિચારથી તથા દીનતાથી મારા ક્ષાત્રસ્વભાવ [ગી. ૧૮-૪૩] તથા અભય વગેરે દેવી ગુણો પરાભવ પામ્યા છે [ગી. ૧-૨૮-૩૦]. દુસ્તર મોહથી મારું ચિત્ત વ્યાકુળ થયું છે. મારા કર્તવ્યનો નિશ્ચય કરવા હું અસમર્થ છું. ધર્મમાં મારું ચિત્ત પ્રવિષ્ટ થતું નથી. મારા ધર્મ [કર્તવ્ય] વિષે મને સદેહ ઉત્પન્ન થયો છે. કાર્પણ્ય-દોષથી અર્થાત્ અવિદ્યારૂપ દોષથી આત્મસ્વરૂપને નહિ જાણનારા મને, મારું શ્રેય યથાવત્ સમજાતું નથી. હું આપનો શિષ્ય છું. હું અત્યંત દીન થઈ આપને શરણે આવ્યો છું. શ્રુતિ, સ્મૃતિ તથા મહર્ષિઓએ જે શ્રેય-સાધન નિશ્ચિત [નિશ્ચીત] કહ્યું હોય, તે મને કહો. જેમ ભગવાન સતક્રમારે બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ આપી નારદનો શોક નિવૃત્ત કર્યો હતો [છાંડો ૫. બ્રા. ૭] તથા જેમ ભગવાન વસુદેવે પોતાના પુત્ર ભૃગુને જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપી કૃતાર્થ કર્યો હતો [ભૃગુવર્ણી. તૈ. ૭] તેમ આપ આપના આ દીન શિષ્ય પર અનુગ્રહ કરી, જ્ઞાનદીપવડે આ અધકારરૂપ મોહનો નિ:શેષ નાશ કરી, મારો ધર્મવિષયક સંશય શાંત કરી, તથા મને પુનઃ કર્તવ્યનિષ્ઠ કરી, કૃતાર્થ કરો.

શિષ્યધર્મ [શરણાગતિ]

ભક્ત અર્જુનની શરણાગતિથી શિષ્યધર્મનો [ગીતા ઉપદેશનો] આરંભ થાય છે; તથા 'સર્વભર્માન્પરિત્યજ્ય મામેઽ શરણં વ્રજ' [ગી. ૧૮-૬૬] એ ભગવાનના વચનથી શિષ્યધર્મનો ઉપસંહાર થાય છે, અને 'કરિષ્યે વચન તથ' [ગી. ૧૮-૭૩] એમ કહી ભક્ત અર્જુન, ભગવાનના ઉપસંહારરૂપ વચનનો અનુવાદ કરી, ભગવાનના પ્રયાસની સફળતાના કથનથી ભગવાનને સંતુષ્ટ કરે છે.

'શાસ્ત્રના અર્થનું' કે સદ્ગુરુના વચનનું સંશયગહિન થઈ શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક પરિપાલન કરવું એ જ સાચી શરણાગતિ છે.

શરણાગતિ શિષ્યધર્મનું બીજ, બળ તથા ફળ છે. ભક્ત હનુમાન તથા ભક્ત અર્જુન આ અર્થનાં પ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંતો છે.

‘ભગવાન્ સર્વસ્ય તથા સર્વસમર્થ છે’ એવું સતત અનુસંધાન રાખવાથી શરણાગતિ સિદ્ધ થાય છે.

શરણાગતિ વિના શિષ્યધર્મનો આરંભ થતો નથી, શરણાગતિ વિના શિષ્ય-ધર્મનો નિર્ધાર થતો નથી, શરણાગતિ વિના શિષ્યધર્મ ફક્ત થતો નથી, તથા શરણાગતિ સિવાય અન્ય વિશે શિષ્યધર્મ પર્વવસાન પામતો નથી.

વસ્તુતાએ શરણાગતિ અને શિષ્યધર્મ પર્થીય શબ્દો છે ભગવાનની કે ગુરુની આજ્ઞાનું પરિપાલન, આત્મસમર્પણ તથા દીનતા એ શરણાગતિનાં [શિષ્યધર્મનાં] પ્રધાન અંગો [લક્ષણો] છે.

ભગવાન ભાષ્યકાર કહે છે કે:—કર્મનિષ્ઠાનું પરમ રહસ્ય ઈશ્વરની શરણાગતિ છે, તથા જ્ઞાનનિષ્ઠા ફળ છે [શા. ભા. ગી. ૧૮-૬૬].

ભગવાન રમણ મહર્ષિ કહે છે કે:—‘અહંકાર જ્યારે પરમાત્માની શક્તિને ઓળખે છે, ત્યારે જ તે પરમાત્માનું શરણુ ગ્રહણ કરે છે. મન, વચન તથા કર્મથી ઈશ્વરની શરણાગતિ અને જ્ઞાનમાં કંઈ બેદ નથી [રમણવાણી-૨૮].

શ્રુતિ કહે છે કે :—તદ્વિજ્ઞાનાર્થં સ ગુરુમેવાભિગચ્છેત્સમિન્માણિઃ ધોત્રિયં વ્રજ્ઞનિષ્ઠમ્ । [મુ. ઉ. ૨-૧૨] મુમુક્ષુએ [શિષ્યે] બ્રહ્મનું સ્વરૂપ જાણવા માટે હાથમાં સમિત્ લઈ અર્ધાત્ પદમાં હોમવાના એક જાતના કાષ્ઠને લઈ, ઓત્રિય તથા બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુનું શરણુ લેવું. તાત્પર્ય એ છે કે જેમ યજ્ઞમાં ‘ન મમ’ કરી સર્વ કંઈ હોમવામાં આવે છે, તેમ ‘ન મમ’ ભાવથી યુક્ત થઈ એટલે કે મમતા-રહિત થઈ, મમત્ત્વ માત્ર સમર્પણ કરી, અત્યંત દીન થઈ, સદ્ગુરુનું શરણુ લેવું.

ભગવાન હવે પછી કહેશે કે—આર્તાનો શરણમાર્તિહન્તાઽહમેવ । [શંકરાનંદ ગી. ૯-૧૮] શરણાગત દુઃખીઓનું શરણુ તથા દુઃખ દૂર કરનાર હું જ છું. શરણમ્ ભમયદાતા મૃત્યુપ્રમૃતિમયરક્ષકઃ [પુ. અ. ત. ગી. ૯-૧૮] શરણાગતને અસ્ય આપનાર-મૃત્યુ વગેરે સર્વ લાપેઓથી રક્ષણ કરનાર હું છું. મામેવ ચે પ્રવયંતે માયામેતાં તરંતિ તે । [ગી. ૭-૧૪] જેઓ મારું જ શરણુ લે છે, તેઓ આ માયાને તરી ગાય છે. માટે તદ્વિદ્ધિ પ્રણિપાતેન પરિપ્રેક્ષેન નેવથા । [ગી. ૪-૩૪] બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુને દંડવત્ પ્રણામ કરીને, વારંવાર પ્રજ્ઞ પૂછીને તથા સેવા કરીને, આ સંસારસાગર તરવાની નીકારૂપ જ્ઞાનને હું મેળવ.

તાત્પર્ય એ છે કે સંસારની ઉપશાંતિ માટે, જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે, કે મુક્તિ માટે, ભગવાનની કે સદ્ગુરુની શરણાગતિ, એકમાત્ર ઉપાય છે.

નોંધ :—‘કાર્વણ્યદોષોપહતસ્વભાવઃ’ ઇત્યાદિ પરોવાળો આ સાતમો શ્લોક મહામંત્ર કહેવાય છે. આ મંત્રનો જપ કરનારના લૌકિક તથા વૈદિક સંશયો શાંત થાય છે. જપારે આ મંત્રનો કેવળ જપ કરનાર સંશયરહિત થાય છે, ત્યારે ભગવાન કે સદ્ગુરુનું શરણ લેનાર અર્થાત્ ભગવાન કે સદ્ગુરુએ ઉપદેશ કરેલા અર્થનું શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક અનુસરણ કરનાર સંશયરહિત થઈ, કૃતાર્થ થાય, એમાં શું કહેવું? [૪-૭]

અવતરશિક્ષા :—હવે વૈરાગ્યનું સૂચન કરી, ભક્ત અર્જુન બ્રહ્મવિદ્યાના ઉપદેશ માટે પોતાનો અધિકાર પ્રદર્શિત કરે છે :

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ॥

अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ૮ ॥

અન્યથાથઃ :—મૂમો આ લોકમાં ઋદ્ધ ધનધાન્યસંપન્ન અસપત્ન નિષ્કંટક-શત્રુ વિનાનું રાજ્ય રાજ્ય અવાપ્ય પામીને ચ તથા સુરાણામ્ અપિ આધિપત્યં ઇન્દ્રપદ પામીને પણ મમ મારાં ઇન્દ્રિયાણાં દેહ, ઇન્દ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિને [ચક્રાનંદ], ઉચ્છોષણ સંતાપ કરનાર [મધુ-શંકરાનંદ]-સૂકવી નાખનાર-ચૂપી લેનાર શોક શોકને અપનુશાન્ નિવૃત્ત કરે-શમાવે-ટાળે યત્ એવો જે કોઈ ઉપાય-એવું કાંઈ પણ ન હિ પ્રપશ્યામિ હું ખરેખર જોતો નથી [૮].

શબ્દાથઃ :—આ લોકમાં ધનધાન્યસંપન્ન નિષ્કંટક રાજ્ય 'પામીને, કે ઇન્દ્રપદ પામીને પણ, આ મારાં દેહ, ઇન્દ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિને સૂકવી નાખનારા શોકને શમાવે તેના શ્રેયને, હું જોતો નથી [૮].

વિવેચન :—હે હૃષીકેશ ! ઇન્દ્રિયાણામ્ અર્થાત્ મારાં દેહ, ઇન્દ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિને [ચંકરાનંદ] અત્યંત સંતાપ કરનારો આ શોક [મોહ], આ લોકમાં ધનધાન્યસંપન્ન નિષ્કંટક રાજ્યથી, ઇન્દ્રપદથી કે અન્નપદથી પણ નિરોપ નિવૃત્ત થાય, એમ હું માનતો નથી. આ લોક-પરયોક્તના અનિત્ય મુખ્યભોગથી મારા શોકની નિવૃત્તિ સંભવતી નથી. અનિત્ય ચર્ગાદિ ભોગો શોકશામક નહિ, પરંતુ શોકપ્રદ છે. માટે જે શ્રેયને પામવાથી મારો શોક નિવૃત્ત થાય, તે શ્રેયનો [ધર્મનો-શ્રેયભાગનો] મારી પ્રત્યે આપ ઉપદેશ કરો. અર્ચી ‘હિ’ શબ્દ ભક્ત અર્જુનના અજ્ઞાનની પ્રસિદ્ધિનું સૂચન કરવા માટે છે [ચંકરાનંદ].

શ્રુતિ પણ કહે છે કે :—તત્ત્વિ શોકમાત્રમવિત્ત [જા. ઉ. ૭-૧-૩]

આત્મવેતા જ શોકને તરે છે. આત્મજ્ઞાનથી જ ચિત્તના પરિનાયો થાત યાય છે. હું આત્મજ્ઞાની ન હોવાથી અકૃતાર્થબુદ્ધિવડે તપું છું. માટે આત્મજ્ઞાનથી નીકળ વડે મને આ શોક-સાગરમાંથી તારે. કૃતાર્થબુદ્ધિમાપાદયત્તમય ગમયત્તિવત્પર્યઃ । [શા. ભા. ડા. ઉ. ૭-૧-૩] મને અજ્ઞાન અર્થોત્ પુનઃ ધર્મનિષ્ઠ કરી [મધુ. વે. બ. ગી. ગી. ૧૬-૧] કૃતાર્થ બુદ્ધિવાળો અર્થોત્ થાત કરે.

આત્મજ્ઞાન વિના શોકની [મોહની-અવિદ્યાની] નિવૃત્તિ થતી નથી. વળી અજ્ઞાનિષ્ઠ ગુરુના ઉપદેશ વિના આત્મજ્ઞાન સિદ્ધ થતું નથી [શા. ભા. ગી. ૪-૨૪].

શ્રુતિ પણ કહે છે કે—‘માર્ચાર્યવાન્ પુરુષો વેદ’ । [ડા. ઉ. ૬-૧૪-૨] આચાર્યવાળો પુરુષ જ જગતના કારણરૂપ બ્રહ્મને જાણે છે. અતસ્ત્વમેવ તદ્વક્તુમર્હસીતિ માવઃ । [કેશવ] માટે પરમચરુ એવા આપ જ બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ આપી મારા શોકને થાત કરે.

તાત્પર્ય એ છે કે ભક્ત અર્જુન, પરીક્ષિત કે નચિકેતા જેવા વૈરાગ્ય વિના, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના શ્રીમુખના કે શ્રી શુકદેવજીના કે ભગવાન યમના પરાવાણીરૂપ બ્રહ્મવિદ્યાના ઉપદેશનો અધિકાર પ્રાપ્ત થનો નથી વૈરાગ્યસંપન્ન અધિકારી પુરુષ, ભક્ત અર્જુન, પરીક્ષિત કે નચિકેતાની પેઠે, બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુદ્વારા બ્રહ્મવિદ્યાના ઉપદેશના શ્રવણમાનથી તત્કાળ જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનમાં નિષ્ઠા પામે છે [ગી. ૧૮-૭૩]. પરંતુ ભગવાન કહે પછી કહેશે કે—‘શ્રુત્વાડપ્યેન વેદ ન ચેવ કલિન્ત્ । [ગી. ૨-૨૯] વિવેકવૈરાગ્યાદિ સાધનચતુષ્ટય વિનાના, અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળા અનધિકારી પુરુષો સહસ્રથઃ શાસ્ત્રોત્ શ્રવણ-મનન કરે છતાં આત્માને જાણી શકતા નથી [શંકરાનંદ ગી. ૨-૨૯].

શ્રુતિ પણ કહે છે કે—‘મયાતો મમજિજ્ઞાસા । [બ. સૂ. ૧-૧-૧] વિવેક-વૈરાગ્યાદિ સાધનચતુષ્ટયસંપન્ન અધિકારી પુરુષ જ, આત્માના શ્રવણ-મનનાદિથી, આત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરવાને યોગ્ય થાય છે.

જેમ તાપથી સુકાયેલા લાકડાને અગ્નિ તુરત જ પ્રપ્ત કરે છે, તેમ વૈરાગ્યથી સુકાયેલા અંતઃકરણને જ્ઞાનાગ્નિ તુરત જ પ્રપ્ત કરે છે. માટે મુમુક્ષુએ વૈરાગ્ય વડે સંસારવૃક્ષના નીચેના મૂળને છેદીને, જાસારવૃક્ષના બિધ્નરૂપ તે પરમપદને શોધવું એટલે કે જાણવું [ગી. ૧૫-૩-૪]. વળી વૈરાગ્યવાન પુરુષને પણ અર્જુનની પેઠે ધર્મોધર્મવિષયક સંશયની સંભાવના છે, માટે જ્યાં સુધી આત્મસ્વરૂપ વિશે નિષ્ઠા ન થાય ત્યાં સુધી વિરક્ત મુમુક્ષુએ પણ દીન ચર્ચ, ભગવાન કે સદ્ગુરુનું શરણ

લેવું. શરણાગતિ વિના શરણરૂપ એવા ભગવાનના સ્વરૂપને જોવું કે તત્ત્વથી જાણવું શક્ય નથી [૮].

અવતરણિકા :—હવે ત્યાર પછી શુ યયું તે સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે :

સંજય ઉવાચ । સંજય બોલ્યા :

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतपः ।

न योत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ૯ ॥

અન્યથાર્થ : ગુડાકેશ. ઊંડને છતનાર અને પરંતપ. શત્રુને તપાવનાર અર્જુન હૃષીકેશં ઇન્દ્રિયોને નિયંત્રમા રાખનારા [નીલકંઠ] સર્વ ઇન્દ્રિયોને પ્રવર્તીવનાર-પણાથી અંતર્યામી [મધુ.] ગોવિંદ શ્રીકૃષ્ણને એવમ્ ડક્કરા ઉપર પ્રમાણે કહીને ન યોત્સ્યે હું યુદ્ધ નહિ કરું' इति એમ ડક્કરા કહી તૂષ્ણી મૌન-શાંત બમૂવ થયો [૯].

શબ્દાર્થ :—ગુડાકેશ અને પરંતપ અર્જુન હૃષીકેશ ગોવિંદને ઉપર પ્રમાણે કહીને 'હું યુદ્ધ નહિ કરું' એમ બોલી ચૂપ રહ્યો [૯].

વિવેચન :—ગોમિવેદાન્તવાક્યૈરેવ વિન્દત इति ગોવિન્દઃ । [શંકરાનંદ] જોનું સ્વરૂપ ગો એટલે કે 'અહં બ્રહ્માસ્મિ', 'તત્ત્વમસિ' ઇત્યાદિ વેદાન્તવાક્યો વડે જાણી શકાય તે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને, અથવા ગા વેદલક્ષણા વાળી વિન્દતીતિ ગોવિન્દઃ । [મધુ. કેશવ] ઋગ્વેદાદિ ચારે વેદરૂપ વાણીને સારી રીતે જાણનાર એટલે કે સર્વજ્ઞ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને, ઉપર પ્રમાણે કહી, એટલે કે "દૃષ્ટાદૃષ્ટ કળનેા અભાવ તથા પાપની સંભાવનાને લીધે હું યુદ્ધ કરવા ઇચ્છતો નથી" એમ કહી, ભક્ત અર્જુન મૌન થયો-તૂષ્ણીભાવને પ્રાપ્ત થયો.

સર્વજ્ઞતા સૂચવનારા 'ગોવિંદ' શબ્દવડે તથા સર્વશક્તિસંપન્નતા સૂચવનારા 'હૃષીકેશ' શબ્દવડે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને ભક્ત અર્જુનના શોક-મોહની આત્યન્તિક નિવૃત્તિ અનાયાસે સાંખ્ય છે, એ સૂચન છે [મધુ. ભા. ટી.] [૯].

અવતરણિકા :—મોહથી અર્જુનનો સંસ્મરણ પરાભવ પામી, તમોગુણ વૃદ્ધિ પામે છે. તમોગુણ અજ્ઞાનમૂલક છે. તમોગુણ દેહધારીમાત્રને મોહ પમાડનારો તથા આત્માને પ્રમાદ, આળસ તથા નિદ્રાવડે બાંધે છે [ગી. ૧૪-૮]. પ્રાપ્ત કર્તવ્યનો પરિત્યાગ અથવા કર્તવ્યની વિસ્મૃતિ પ્રમાદ કહેવાય છે. પ્રમાદો વૈ મૃત્યુઃ । [ઉલોગપર્વ ૪૨-૪] પ્રમાદ એ જ મૃત્યુ છે. પ્રમાદી મનુષ્ય વિદ્યાને, તપને, લક્ષ્મીને કે યજ્ઞને કદી પ્રાપ્ત થતો નથી. નરકસ્તમવન્નાહઃ । [ભાગ. ૧૧-૧૯-૪૩] તમોગુણની વૃદ્ધિ એ જ નરક છે. શ્રુતિ કહે છે કે :—મૃત્યુર્વૈ તમઃ । તમોગુણ

[અત્તાન] એ જ મૃત્યુ છે. અત્તાનથી [મોહથી] પ્રમાદ તથા પ્રમાદથી મનુષ્ય મૃત્યુને [સંસારને] પ્રાપ્ત થાય છે.

સંસારવોજમૂલો શોકમોહો ॥ [શા. ભા. ગી. ૨-૧૧]. શોક તથા મોહ આ બે સંસારના બીજરૂપ છે. શોક-મોહ વગેરે દેવોથી જેમનું ચિત્ત આવિષ્ટ થયું છે, તેમને સ્વધર્મનો પતિવાગ તથા નિર્ગિધ્ધ ધર્મનું એવન, સ્વાભાવિક જ થઈ જાય છે [શા. ભા.]. આ શોક-મોહની નિવૃત્તિ માટે આત્મજ્ઞાન સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી [શા. ભા.] તેટલા માટે, અસ્થાનસ્તેહકારુણ્યધર્માધર્મધિયાનુભૂત્મ્ । પાર્થ પ્રવૃન્નનુદિવ્ય જ્ઞાન્નાવતરણ કૃત્મ્ । [ગીતાર્થ-અગ્રહ-૫] અયોગ્ય સ્થળે રહેલ, કરુણા તથા ધર્માધર્મના ભયથી બ્યાકુળ ચિત્તવાળા, યુધ્ધની ઉપેક્ષા કરવા ઇચ્છતા, શોકમોહમત્ત શરણાગત ભક્ત અર્જુનને નિમિત્ત કરી, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગીતાશાસ્ત્રનો આરંભ કરે છે :

સમુવાચ હૃષીકેશઃ પ્રહસન્નિવઃ ભારત ।

સેનયોરુમયોર્મધ્યે વિપીદંતમિદં વચઃ ॥ ૧૦ ॥

અન્યથાથઃ :—ભારત । હે ભરતકુળમા જન્મેલા ધુનરાષ્ટ્ર ! ઉમયોઃ બન્ને સેનયોઃ સેનાની મધ્યે વચ્ચે વિપીદત શોક કરતા તં તે અર્જુનને પ્રહસન્ન સ્વભાવે હસતા હોય એમ હૃષીકેશઃ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે રૂં આ વચઃ વચન ઉચ્ચાર કર્યાં [૧૦].

શબ્દાર્થઃ :—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! બન્ને સેનાની મધ્યે શોક કરતા તે અર્જુનને જાણે હસતા હોય એમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે આ વચન કર્યાં. અર્થાત્ ‘અશોક્યાનન્વશો-ચક્તવ્મ્’ ઇત્યાદિ હવે પછી કહેવાશે એવાં પરમગંભીર અર્થવાળાં તથા ભક્ત અર્જુનના અયોગ્ય આચરણને પ્રકાશ કરનારાં વચન કહેવા લાગ્યા; પરંતુ સ્વધર્મની ઉપેક્ષા કરવા ઇચ્છતા ભક્ત અર્જુનની ઉપેક્ષા ન કરી [મધુ] [૧૦].

આચાર્યધર્મ

વિવેચન :—આચાર્યનો ધર્મ છે કે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિપર્યંત શિષ્યના સંશય-વિપર્યયો દાન કરવા. અત્યંત અનુગ્રહપૂર્વક પ્રયાસ કરવો, શાસ્ત્રનો અર્થ શિષ્યે ગ્રહણ કર્યો છે કે નહિ તે જાણવું, તથા શિષ્યે યથાર્થ અર્થ ન ગ્રહણ કર્યો હોય તો પુનઃ પુનઃ ઉપદેશ આપી, શિષ્યના મનનું સમાધાન કરી, તેને કૃતાર્થ કરવો.

આ આચાર્યધર્મનો યોગ આપવાના હેતુથી, પરમચરુ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અંતર્ધર્મી હોવા છતાં લોકાનનુચિત. [અ. રા. અ. ૧૦-૩૪] ભગવાન રામની પેઠે

લોકાચારનું અનુસરણ કરતા, ભક્ત અર્જુનની ઉપેક્ષા ન કરતાં, આ અધ્યાયના આરંભમાં ભક્ત અર્જુનના મોહનું કારણ જાણવા માટે પ્રશ્ન પૂછ્યો [ગી. ૨-૨-૩], અને મૂઠ હોવા છતાં અમૂઠની માફક વાદ કરતા ભક્ત અર્જુનની [ભા. ટી. નીલકંઠ] ધર્મવિષયક મિથ્યા પંડિતાર્થની વાતો સાંભળી, બાળકપુત્રની અર્થ વિનાની કે અનુચિત વાતો શ્રવણ કરતી વખતે સ્વાભાવિક રીતે મદ હસતા પુત્રવત્સલ પિતાની માફક, ભક્તવત્સલ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે, જાણે હસતા હોય તેમ પ્રસન્ન મુખથી શરણાગત ભક્ત અર્જુનને નિમિત્ત કરી, લોકો પર અનુગ્રહ કરવાના હેતુથી, સમસ્ત વેદશાસ્ત્રના સારરૂપ, આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપ તથા તેને સ્વાનુભવપૂર્વક જાણવાના સાધનરૂપ, આ ગીતાશાસ્ત્રના અનુપમ, અદ્ભુત તથા દિવ્ય ઉપદેશનો આરંભ કર્યો.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો પ્રહાસ [ઉપહાસ-હાસ્ય], ભક્ત અર્જુનના અનુચિત આચરણ માટે લજ્જા કે દુઃખ ઉત્પન્ન કરવા માટે નહિ, પરંતુ તેના હૃદયમાં પુનઃ વિવેક ઉત્પન્ન કરવા માટે જ હતો [મધુ. કેશવ]. જ્ઞાનસ્વરૂપ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ, કર્મ, વાણી, લીલા, પ્રશ્ન કે પ્રહાસ મનુષ્યમાત્રને વિવેકી બનાવવા માટે જ છે.

આ ગીતાશાસ્ત્રથી અદ્ભુત અને પવિત્ર સંવાદમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કોઈ પણ પ્રકારનો ક્ષોભ પ્રદર્શિત કર્યો વિના ભક્ત અર્જુનના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપ્યા; વિશ્વરૂપદર્શન માટે ભક્ત અર્જુનને દિવ્યચક્ષુ આપ્યા; ભક્ત અર્જુનનો મોહ નિવૃત્ત કર્યો, સ્મૃતિ જાગ્રત કરી, સર્વ સંશયો શાત કર્યો, એટલું જ નહિ પરંતુ ભક્ત અર્જુનને બ્રહ્મવિદ્યાનો અઘૌકિક ઉપદેશ આપ્યા પછી, જો ગીતા ઉપદેશથી ભક્ત અર્જુનનો મોહ નિવૃત્ત ન થયો હોય, તો તેના મનનું સમાધાન કરવા માટે પુનઃ ઉપદેશ કરું [મધુ. કેશવ વગેરે ગી. ૧૮-૭૨], એ પ્રકારે એક આદર્શ આચાર્યને અનુરૂપ ભાવને સૂચિત કરતા, અંતર્યામી તથા સર્વજ્ઞ હોવા છતાં ભક્ત અર્જુનનો મોહ સર્વથા નાશ પામ્યો કે નહિ, તે જાણવા માટે પ્રશ્ન પૂછે છે [ગી. ૧૮-૭૨]

આ આચાર્યધર્મની શિક્ષાનો ભગવાનના પ્રશ્નથી આરંભ થાય છે [ગી. ૨-૧-૩], અને ભગવાનના પ્રશ્નથી ઉપસંહાર થાય છે [ગી. ૧૮-૭૨].

જ્ઞાનીનો આચાર અજ્ઞાનીને બોધક છે, પરંતુ જ્ઞાનસ્વરૂપ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો આચાર જ્ઞાની અર્થાત્ બ્રહ્મનિષ્ઠ આચાર્ય તથા અજ્ઞાની અર્થાત્ કોઈ પણ શિક્ષા આપનાર પુરુષને પ્રભાણરૂપ હોઈ, અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે. કોઈ પણ શિક્ષા [ઉપદેશ] આપનાર પુરુષે શિષ્યની ઉપેક્ષા ન કરવી, તથા સર્વકાળે, સર્વ સંજોગોમાં

પ્રસન્નવદને ક્ષોભ પામ્યા વિના શિષ્યતા મનનું સમાધાન કરવા પુનઃ પુનઃ પ્રયાસ કરવો, એ ભગવાનના અનુપમ આચારનો બોધ છે.

નોંધ:—“શિષ્યતા પ્રત્યેથી ક્ષોભ પામ્યા વિના ઉપદેશ આપવો” એ અનુપમ, અસીદ્ધિ તથા દિવ્ય આદર્શ છે. ભગવાન રામના એક અસંગત [irrelevant] પ્રશ્નથી શ્રોત્રિય તથા ધ્વજનિર્ઘ વસિષ્ઠમુનિ ક્ષોભ પામ્યા હતા [યો. વા. રિથ. પ્ર. ૨૧-૧-૭]. શ્રી કાકભુશુન્ડિએ હૃદયપૂર્વક સચ્ચિદ્રાજની ઉપાસનાનું વિધાન જાણુના માટે આગ્રહ કર્યો તેથી મદર્ષિ લોમશમુનિએ ક્ષોભ પામી તેમને કાગડના દેહને પ્રાપ્ત થવાનો શાપ આપ્યો હતો, તે પ્રસિદ્ધ છે. શ્રી શુક્રદેવજી જેવા કાર્ષ્ક જ ભગવાનના એ આદર્શને પ્રદર્શિત કરવા સમર્થ થાય છે [૧૦].

જીવના સંસારીપણાનું કારણ

અવતરણિકા — મોહ, અવિદ્યા તથા અજ્ઞાન પર્વાય ચમ્પો છે.

મોહના કાર્યરૂપ સ્મૃતિનો અર્થોત્ શાસ્ત્ર કે સદ્ગુરુએ ઉપદેશ કરેલા અર્થનો વિચાર કરવાની શક્તિનો નાશ તથા તેના કાર્યરૂપ યોગબુદ્ધિનો [વિવેકબુદ્ધિનો] નાશ [ગી. ૨-૬૩], હૃદયમાં રાજસી કે તામસી બુદ્ધિનો ઉદય [ગી. ૧૮-૩૦-૩૨], અમર વગેરે દૈવી ગુણોનો પરાભવ [ગી. ૧૬-૧-૩], તમોગુણના [મોહના] કાર્યરૂપ પ્રભાદ અર્થોત્ પ્રાપ્ત કર્તવ્યનો પરિત્યાગ,—

અથવા

અવિદ્યાના કાર્યરૂપ રાગદ્વેષને વશ થઈ શુભાશુભ કર્મમાં પ્રવૃત્તિ અર્થોત્ કામ, ક્રોધ, ક્ષોભ વગેરે આશુરી ગુણોને તથા સ્વભાવ [પૂર્વસંસ્કારને-વાસનાને] પરવશ થઈ કર્મમાં પ્રવૃત્તિ, [ગી. ૩-૩૩] એટલે કે નિષિદ્ધ, ફલેચ્છાપૂર્વક કે અહંભાવપૂર્વક કર્મોનુષ્ઠાન,—

અથવા

બ્રહ્મ, ઈશ્વર, જીવ, જગત્, બંધ, મોક્ષ, કામ, વાસના, સ્વભાવ, પ્રારબ્ધ, પુરુષાર્થ, કર્મ, અકર્મ, વિકર્મ વગેરેના યથાર્થ સ્વરૂપનું અજ્ઞાન તથા અજ્ઞાનની નિવૃત્તિના સાધનરૂપ શક્તિ, વિવેકબુદ્ધિ, ચરણાગતિ, તિનિશ્ચા, સંતોષ, સંયમ, સંસંગ, સત્કર્મ, સ્વધર્મનિષ્ઠાનો અભાવ અર્થોત્ આત્મજ્ઞાન તથા અમાનિતાદિ જ્ઞાનનાં સાધનોની ઉપેક્ષા,—મનુષ્યના [પ્રાણિમાત્રના] સંસારીપણાનું કારણ છે.

અનાદિ સંસારપ્રવાહને વિસ્તારનાર તથા સર્વ અનર્થોના કારણરૂપ આ મોહને [અવિદ્યાને-અજ્ઞાનને] નિવૃત્ત કરી, સંસારસાગરમાં ડૂબેલા જીવોનો ઉદ્ધાર કરવા આટલું જ્ઞાન [બ્રહ્માત્મકત્વજ્ઞાન] સિવાય અન્ય કોઈ ઉપાય નથી. અને તેથી શોક-

મોહમત્ત શરણાગત લક્ષ્મ અર્જુનને નિમિત્ત કરી, લગવાન પ્રથમ પરમાર્થ આત્મ-
તત્ત્વનું [સાંખ્યનું] નિરૂપણ કરે છે

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન બોલ્યા :

અશોચ્યાનન્વશોચસ્ત્વં પ્રજ્ઞાપાદાશ્ચ માપસે ।

ગતાસૂનગતાસૂંશ્ચ નાનુશોચન્તિ પણ્ડિતાઃ ॥ ૧૧ ॥

અન્વયાર્થ — અશોચ્યાન્ નહિ શોક કરવા યોગ્યનો ત્વ તુ બન્વશાચ
શોક કરે છે ચ અને પ્રજ્ઞાવાદાન્ બુદ્ધિમાન્ પુરુષોના વચનો [શા ભા વગેરે]
માપસે મોલે છે પંડેના પડિતો-જ્ઞાની ગતાસૂન્ મૂએનાનો ચ તથા બગતાસૂન્
જીવતાઓનો [શા ભા વગેરે] ન અનુશોચન્તિ શોક કરતા નથી [૧૧]

શબ્દાર્થ — તુ શોક ન કરવા યોગ્યનો શોક કરે છે, અને બુદ્ધિમાન્
પુરુષોના વચનો બોલે છે પડિતો [જ્ઞાની] મુએલા કે જીવતા કોઈનો જ શોક
કરતા નથી [૧૧]

વિવેચન — હે અર્જુન ! જોવાપેત કા કિલ્લેદ ક્ષિયતે ન જીવો ક્ષિયતે
[જા ઉ ૧-૧૧-૩] જીવ નિનાનુ થયેતુ આ શરીર મગણુ પામે છે, પણ જીવ
મરણુ પામતો નથી જેમ ધન નાશ પામતા તેમા રહેતુ આકાશ નાશ પામતુ
નથી, તેમ મ્થૂનદેહ નાશ પામતા તેમા રહેનો આત્મા નાશ પામનો નથી તુ
બીજમ વગેરે અશોચ્યનો શોક કરે છે, અર્થાત્ બીજમ, દ્રોણ વગેરે પરમાર્થરૂપે
નિત્ય હોવાથી શોક કરવાને યોગ્ય નથી જતા તુ તેમનો શોક કરે છે અને
' કુલક્ષયથી કુલધર્મ નાશ પામે છે ' [૧-૪], ' કુલધ્વોનો ચિત્રકાળ નરકમા
વાસ થાય છે ' [ગી ૧-૪૪] ' હુ પૂજનીય બીજમાદિકને કેમ હણુ ? ' [ગી
૨-૪], ' સ્વજનો વિનાના વિજય, રાજ્ય કે સુખનુ શુ પ્રયોજન ? ' ઇત્યાદિ
પ્રજ્ઞાવતા વાદાન્ [શા ભા વગેરે] બુદ્ધિમાન્ લોકીના નાદ તથા વચનો બોલે છે
[શા ભા વગેરે] અથવા પ્રજ્ઞાનામ્ અવાદાન્ [મધુ] બુદ્ધિમાન્ લોકીએ નહિ
કહેવા યોગ્ય એવા વચનો બોલે છે

પડિતો અર્થાત્ સત્ તથા અસત્ પાર્થોના સ્વરૂપને યથાવત્ જાણનારા
જ્ઞાની પુરુષો મૂએના કે જીવતા કોઈનો જ શોક કરતા નથી કાગણુકે પડિતો
[જ્ઞાની] જાણે છે કે જેમનુ મરણુ થયુ છે, અથવા જેમનુ મગણુ નથી થયુ,
એ બન્ને અવિદ્યાના ગર્ભ છે તથા સ્વપ્નના પદાર્થોની પેઠે મિથ્યા છે પડિતો સર્વત્ર
બ્રહ્મને જ જુએ છે. સદા સર્વત્ર બ્રહ્મદર્શન હિ પાણ્ડિત્યમ્ । [શુક્રાનંદ]
સદા સર્વત્ર બ્રહ્મદર્શન એ જ પાણ્ડિત્ય છે જેમ સ્વપ્નના પદાર્થોના મિથ્યાત્વના

નિશ્ચયથી જનમત અવગ્યામાં સ્વપ્નના પદાર્થોના કે સ્વપ્નધોના નાશના નિમિત્તથી શોક ઉત્પન્ન થતો નથી, તેમ આ નામરૂપાત્મક જનમના મિથ્યાત્વના નિશ્ચયથી જ્ઞાનીને જનમના પદાર્થોના કે સ્વપ્નધોના નાશના નિમિત્તથી શોક ઉત્પન્ન થતો નથી. વળી જેમ ગજગુરૂથી અધિહાનના જ્ઞાનથી સર્પશ્રમની નિવૃત્તિ થતાં, સર્પશ્રમથી ઉત્પન્ન થયેલા ભય, કષ્ટ વગેરે પોતાની મેળે જ નિવૃત્તિ પામે છે; તેમ સમસ્ત જનમના અધિહાનરૂપ આ આત્માના જ્ઞાનથી અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થતા, સર્વ પ્રાણી પદાર્થોના મિથ્યાત્વના નિશ્ચયથી, અજ્ઞાનના કાર્પશ્ય શોચ્યશ્રમ પોતાની મેળે જ નિવૃત્તિ પામે છે [મધુ].

તુ મૂઢની પેઠે અશોચ્યનો શોક કરે છે, અને 'હુ બીમાદિકને કેમ હાલું?' પ્રત્યાદિ પ્રોઠ વચ્ચનો બોલે છે. અશોચ્યનો શોક કરવો તથા શાસ્ત્રાર્થ પ્રકટ કરવારૂપ પાડિત્ય, એ બે પ્રકાર અને અધકારની પેઠે પરસ્પર વિરુદ્ધ છે [શકગાનદ]. આ પ્રમાણે તુ ઉન્મત્તની પેઠે તારે વિગે પરસ્પર એકબીજાથી વિરુદ્ધ મૂઢના અને પાડિત્યને દેખાડે છે [રા. ભા.] મતો મૂઢોડિવિદ્યમિત્રાય । [શા. ભા. શકરાનંદ] માટે તુ પડિત નહિ, પરંતુ મૂઢ છે. પ્રતા પરમા કુતસ્તે । તાગમાં ઉત્તમ પ્રજા [જ્ઞાની] ક્યા છે? તારામા પણ અર્થાત્ આત્મવિષયક શુદ્ધિ [શા. ભા.] ક્યા છે?

વાનરાના વાલીના મૃત્યુથી વિજાપ કરતી સતી તારાને તત્ત્વજ્ઞાનના ઉપદેશથી સાંત્વન કરના ભગવાન રામ કહે છે.—'હે મહાભાગા ! પતિના મૃત્યુ માટે તારે શોક કરવો યોગ્ય નથી, કારણકે તારે પતિ અશોચ્ય છે કાણુ તારે પતિ છે? આ દેહ કે શુભ? તે તું મને વિચારપૂર્વક કહે. જો તારે પતિ દેહ હોય તો તારે શોક કરવો યોગ્ય નથી, કારણકે કાશ, કર્મ તથા શુભોથી ઉત્પન્ન થયેલો, જડ, પંચભૂતમય, તથા ત્વચા, માંસ, લોહી તથા હાડકાનો બનેલો આ દેહ તારી સન્મુખ જ પડેલો છે વળી જો તારે પતિ શુભ હોય તોપણ તારે શોક કરવો યોગ્ય નથી, કારણકે નિત્ય, જ્ઞાનમય, શુદ્ધ, અર્ચન, અવ્યય તથા નિર્વિકાર એવો આ શુભ [આત્મા] "ન જાયતે ન મિચતે ન તિષ્ઠતિ ન ગચ્છતિ ।" કદી જન્મતો નથી, મૃત્યુ પામતો નથી, રહેતો નથી કે આવતો-જતો નથી. [અ. રા. કિ. ૩-૧૨-૧૬] [૧૧].

અવતરણકા :—હવે આત્મા સ્વરૂપદેહથી ભિન્ન તથા નિત્ય છે, માટે બીમાદિકનો શોક કરવો યોગ્ય નથી, તે કહે છે :

ન ત્વેવાહં જાતુ નાસં ન ત્વં નેમે જનાધિપાઃ ।

ન ચૈવ ન મવિપ્યામઃ સર્વે વયમતઃ પરમ્ ॥ ૧૨ ॥

અન્યથાર્થઃ—તુ વળી અહં હું જાતુ ક્યારે પણ—કોઈ વખત ન આસમ્ ન હતો એમ ન નથી એવ જ ત્વં ન તું પૂર્વે ન હતો એમ પણ નથી. તથા ઇમે જનાધિવાઃ આ રાજાઓ ન પૂર્વે ન હતા એમ નથી. ચ તેમ એવ જ અતઃ પરં હવે પછી વયં આપણે સર્વે બધા ન ભવિષ્યામઃ ન થઈશું એમ પણ ન નથી [૧૨].

શબ્દાર્થઃ—હુ આથી પૂર્વે કોઈ કાળમાં ન જ હતો એમ નથી તું પૂર્વે કોઈ કાળમાં ન હતો એમ પણ નથી. આ રાજાઓ પૂર્વે કોઈ કાળમાં ન હતા એમ પણ નથી તેમ જ હવે પછી આપણે બધા નહિ થઈશું, એમ પણ નથી [૧૨].

વિવેચન :—હે અત્યુન ! હું પરમાત્મા અર્થાત્ ‘તત્પદાર્થ,’ સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન, સ્વતંત્ર પરમેશ્વર, પૂર્વે કોઈ કાળમાં ન હતો એમ નથી. અર્થાત્ પૂર્વે થઈ ગયેલાં શરીરોનાં જન્મમરણમાં હું નિત્ય હતો જ [શા. ભા.]. તું અર્થાત્ ‘ત્વંપદાર્થ’ આત્મા પૂર્વે કોઈ કાળમાં ન હતો એમ નથી, પણ હતો જ. તેમ જ આ સર્વે રાજાઓ પણ ન હતા એવું નથી, તેઓ પણ હતા જ. કારણકે ત્વંપદાર્થ આત્મા તેમનામાં પણ અવિશેષરૂપે છે. તે જ પ્રમાણે ભવિષ્યમાં આ શરીરનો નાશ થયા પછી પણ આપણે બધા ન થઈશું [હોઈશું] એમ પણ નથી, પણ હોવાના જ.

ત્રિશ્વપિ કાલેષુ નિત્યા ભાત્મસ્વરૂપેણેત્યર્થઃ । [શા. ભા.] હું, તું તથા આ સર્વે રાજાઓ આત્મસ્વરૂપે ત્રણે કાળમાં નિત્ય છીએ [શા. ભા. વગેરે]. આત્મા નિત્ય તથા સ્થૂલદેહથી વિલક્ષણ છે [મધુ. વગેરે] ત્વાં ચ મા ચૈત્તંદ્ય સર્વાન્ પરં બ્રહ્મેતિ જાનીદ્દેત્યર્થઃ [શંકરાનંદ] તું, હું તથા સર્વે રાજાઓ પરબ્રહ્મસ્વરૂપ જ છે, એમ જાણુ. અતોડશોઽયા ઇતિ ભાવઃ શ્રીધર. કેશવ. વગેરે] માટે બી માદિક શોક કરવા યોગ્ય નથી [૧૨].

અવતરણિકા :—હવે આત્મા દેહથી ભિન્ન, વિશુ અને નિત્ય છે, એ દૃષ્ટાંત આપી રખાટ કરે છે :

દેહિનોડસ્મિન્યયા દેહે કૌમારં યૌવનં જરા ।

તથા દેહાન્તરપ્રાસિર્ધીરસ્તત્ર ન મુહ્યતિ ॥ ૧૩ ॥

અન્યથાર્થઃ .—યથા જેમ દેહિનઃ દેહધારી આત્માને [શા. ભા.] આ દેહમાં નિકારરહિત એકરૂપે સર્વદા રહેલા દેહરૂપ ઉપાધિવાળા આ આત્માને [શંકરાનંદ] અસ્મિન્ આ દેહે દેહમાં કૌમારં બાલ્યાવસ્થા યૌવન યુવાવસ્થા ને જરા વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે તથા તેમ આ સ્થૂલદેહને છોડ્યા પછી તેને

નિશ્ચયથી જન્યત અવસ્થામાં સ્વપ્નના પદાર્થોના કે સંબંધોના નાશના નિમિત્તથી શોક ઉત્પન્ન થતો નથી; તેમ આ નામરૂપાત્મક જનનના મિથ્યાત્વના નિશ્ચયથી જ્ઞાનીને જન્યતના પદાર્થોના કે સંબંધોના નાશના નિમિત્તથી શોક ઉત્પન્ન થતો નથી. વળી જેમ રજ્જુરૂપી અધિદાનના જ્ઞાનથી સર્પશ્રમની નિવૃત્તિ થતાં, સર્પશ્રમથી ઉત્પન્ન થયેલા ભય, કંપ વગેરે પોતાની મેજે જ નિવૃત્તિ પામે છે; તેમ સમસ્ત જન્યતના અધિદાનરૂપ આ આત્માના જ્ઞાનથી અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થતાં, સર્વ પ્રાણી પદાર્થોના મિથ્યાત્વના નિશ્ચયથી, અજ્ઞાનના કાર્યરૂપ શોચ્યશ્રમ પોતાની મેજે જ નિવૃત્તિ પામે છે [મધુ].

તું મુઠની પેઠે અશોચ્યનો શોક કરે છે, અને ‘હું બી’માદિકને કેમ હણું?’ ઇત્યાદિ પ્રોઢ વચનો બોલે છે. અશોચ્યનો શોક કરવો તથા શાસ્ત્રાર્થ પ્રકટ કરવારૂપ પાડિત્ય, એ બે પ્રકાર અને અધકારની પેઠે પરસ્પર વિરુદ્ધ છે [શંકરાનંદ]. આ પ્રમાણે તું ઉન્મત્તની પેઠે તારે વિરે પરસ્પર એકબીજાની વિરુદ્ધ મૂઢના અને પાડિત્યને દેખાડે છે [શા. ભા.]. મતો મૂઠોડસિ ક્ષ્યમિગ્રાય. । [શા. ભા. શંકરાનંદ] માટે તું પડિન નહિ, પરંતુ મૂઢ છે. પ્રજા પરમા કુતસ્તે । તારામાં ઉત્તમ પ્રજા [જ્ઞાન] ક્યાં છે? તારામાં પંચ અર્થોત્ આત્મવિપયક ભુધિ [શા. ભા.] ક્યાં છે?

વાનરરાજ વાલીના મૃત્યુથી વિસાપ કરતી સતી તારાને તત્ત્વજ્ઞાનના ઉપદેશથી સાત્ત્વન કરના ભગવાન રામ કહે છે.—‘હે મહાભાગા! પતિના મૃત્યુ માટે તારે શોક કરવો યોગ્ય નથી, કારણકે તારો પતિ અશોચ્ય છે કાણુ તારો પતિ છે? આ દેહ કે જીવ? તે તું મને વિચારપૂર્વક કહે. જો તારો પતિ દેહ હોય તો તારે શોક કરવો યોગ્ય નથી, કારણકે કાશ, કર્મ તથા શુભોર્થી ઉત્પન્ન થયેલો, જડ, પંચમૂલમય, તથા ત્વચા, માંસ, લોહી તથા હાડકોના બનેલો આ દેહ તારી સન્મુખ જ પડેલો છે. વળી જો તારો પતિ જીવ હોય તોપણ તારે શોક કરવો યોગ્ય નથી, કારણકે નિત્ય, જ્ઞાનમય, શુદ્ધ, સર્વજન, અચ્ચમ્ય તથા નિર્વિકાર એવો આ જીવ [આત્મા] “ન જાયતે ન મ્રિયતે ન તિષ્ઠતિ ન ગચ્છતિ ।” કહી જન્મતો નથી, મૃત્યુ પામતો નથી, રહેતો નથી કે આવતો-જતો નથી. [અ. રા. કિ. ૩-૧૨-૧૬] [૧૧].

અવતરણકા :—હવે આત્મા સ્થૂલદેહથી ભિન્ન તથા નિત્ય છે, માટે બી’માદિકનો શોક કરવો યોગ્ય નથી, તે કહે છે :

ન ત્વેવાહં જાતુ નાસં ન ત્વં નેમે જનાધિપાઃ ।

ન ચૈવ ન મવિપ્યામઃ સર્વે વયમતઃ પરમ્ ॥ ૧૨ ॥

અન્યયાર્થઃ—તુ વળી અહં હું જાતુ ક્યારે પણ-કોઈ વખત ન આસમ્ ન હતો એમ ન નથી એવ જ ત્વં ન તું પૂર્વે ન હતો એમ પણ નથી. તથા હમે જનાધિપાઃ આ રાજાઓ ન પૂર્વે ન હતા એમ નથી. ચ તેમ એવ જ અતઃ પરં હવે પછી વયં આપણે સર્વે બધા ન મનિષ્યામઃ ન યર્ષશું એમ પણ ન નથી [૧૨].

શબ્દાર્થઃ—હું આથી પૂર્વે કોઈ કાળમાં ન જ હતો એમ નથી. તું પૂર્વે કોઈ કાળમાં ન હતો એમ પણ નથી. આ રાજાઓ પૂર્વે કોઈ કાળમાં ન હતા એમ પણ નથી. તેમ જ હવે પછી આપણે બધા નહિ યર્ષશું, એમ પણ નથી [૧૨].

વિવેચન :—હે અશુન ! હું પરમાત્મા અર્થાત્ ‘તત્પદાર્થ’, સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન, સ્વતંત્ર પરમેશ્વર, પૂર્વે કોઈ કાળમાં ન હતો એમ નથી. અર્થાત્ પૂર્વે થઈ ગયેલાં શરીરોનાં જન્મમરણમાં હું નિત્ય હતો જ [શા. ભા.]. તું અર્થાત્ ‘ત્વંપદાર્થ’ આત્મા પૂર્વે કોઈ કાળમાં ન હતો એમ નથી, પણ હતો જ. તેમ જ આ સર્વે રાજાઓ પણ ન હતા એવું નથી, તેઓ પણ હતા જ. કારણકે ત્વંપદાર્થ આત્મા તેમનામાં પણ અવિશેષરૂપે છે. તે જ પ્રમાણે ભવિષ્યમાં આ શરીરનો નાશ થયા પછી પણ આપણે બધા ન યર્ષશું [હોષશું] એમ પણ નથી, પણ હોવાના જ.

ત્રિષ્વપિ કાલેષુ નિત્યા આત્મસ્વરૂપેણેત્યર્થઃ । [શા. ભા.] હું, તું તથા આ સર્વે રાજાઓ આત્મસ્વરૂપે ત્રણે કાળમાં નિત્ય છીએ [શા. ભા. વગેરે]. આત્મા નિત્ય તથા સ્થૂલદેહથી વિલક્ષણ છે [મધુ. વગેરે] ત્વા ચ મા જૈતાંશ્ચ સર્વાંત્ પરં વ્રજૈવેતિ જાનીહોત્યર્થઃ [શંકરાનંદ] તું, હું તથા સર્વે રાજાઓ પરબ્રહ્મસ્વરૂપ જ છે, એમ જાણુ. અતોઽક્ષોઽય્યા ઇતિ ભાવઃ શ્રીધર. કેશવ. વગેરે] માટે બીમાદિક શોક, કરવા યોગ્ય નથી [૧૨].

અવતરણિકા :—હવે આત્મા દેહથી ભિન્ન, વિભુ અને નિત્ય છે, એ દૃષ્ટાંત આપી સ્પષ્ટ કરે છે :

દેહિનોઽસ્મિન્યયા દેહે કૌમારં યૌવનં જરા ।

તથા દેહાન્તરપ્રાપ્તિર્ધીરસ્ત્રત્ર ન મુદ્યતિ ॥ ૧૩ ॥

અન્યયાર્થ :—યયા જેમ દેહિનઃ દેહધારી આત્માને [શા. ભા.] આ દેહમાં વિકારરહિત એકરૂપે સર્વદા રહેલા દેહરૂપ ઉપાધિવાળા આ આત્માને [શંકરાનંદ] અસ્મિન્ આ દેહે દેહમાં કૌમાર બાલ્યાવસ્થા યૌવન યુવાવસ્થા ને જરા વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે તથા તેમ આ સ્થૂલદેહને છોડ્યા પછી તેને

દેહાંતરપ્રાપ્તિઃ ખીન્ન દેહની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે તેને વિશે ધીરઃ ધીરપુરુષ-
આત્મનત્યક્ત પુરુષ [શંકરાનંદ] બુદ્ધિમાન [શા. ભા. વગેરે] ન મુગ્ધતિ મોહ
પામતો નથી [૧૭].

શબ્દાર્થઃ—જેમ દેહરૂપ ઉપાધિવાળા આ આત્માને આ [રથૂલદેહમાં]
બાહ્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ આ રથૂલદેહને ઊડ્યા
પછી ખીન્ન દેહની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેને વિશે ધીરપુરુષ [જ્ઞાની] મોહ પામતો
નથી [૧૭].

વિવેચનઃ—હે અર્જુન ! આ દેહમાં જ આત્માની ઉપસન્નિધિ થાય છે, તેથી
આ આત્મા દેહી કહેવાય છે [શંકરાનંદ]. અથવા ભૂત, લવિષ્ય અને વર્તમાન એ
ત્રણે કાળમાં આ જગમંડલની અદર જોટલા દેહો છે, તે સર્વ દેહો જેના હોય
તેને તત્ત્વજ પુરુષો દેહી [આત્મા] કહે છે [મધુ].

આ દેહધારી આત્માને [શા. ભા.] અથવા આ દેહરૂપ ઉપાધિવાળા
આત્માને [શંકરાનંદ] આ વર્તમાન શરીરમાં બાહ્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા તથા વૃદ્ધાવસ્થા
એવી પદ્ધતિ વિરુદ્ધ [મધુ.], પદરૂપ વિવેકથી [શા. ભા.] ત્રણ અવસ્થાઓ
પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં પહેલી અવસ્થાનો નાશ થતાં આત્માનો નાશ થતો
નથી. તેમ જ બીજી અવસ્થા ઉત્પન્ન થતાં આત્મા ઉત્પન્ન થતો નથી,
પરંતુ નિર્વિકાર આત્માને બીજી તથા ત્રીજી અવસ્થાની પ્રાપ્તિ થતી દેખાય છે.
[શા. ભા.]; તે જ પ્રમાણે આ નિર્વિકાર આત્માને આ રથૂલદેહના ઊડ્યા પછી
ખીન્ન દેહની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેમાં પણ વર્તમાન રથૂલદેહનો નાશ થતાં આત્માનો
નાશ થતો નથી, તથા કર્માનુસાર બીજા નવા દેહની પ્રાપ્તિ થતાં આત્મા ઉત્પન્ન
થતો નથી; પરંતુ આ નિર્વિકાર આત્માને નવા દેહની પ્રાપ્તિ થતી દેખાય છે
[શા. ભા.].

આત્મનત્યક્ત પુરુષ [પરમાર્થદર્શિ-જ્ઞાની] જાણે છે કે, આત્માનું વર્તમાન
રથૂલદેહનું વિરમગમ્ય તે ક્રય છે, તથા નવા દેહમાં તીવ્ર અધ્યાસ તે જ જન્મ
છે [ભાગ. ૧૧-૨૨-૨૭-૪૦]. જેમ સ્વપ્ન અવસ્થામાં જાગ્રત અવસ્થાના દેહની
વિરમૃતિ થાય છે, તથા જાગ્રત અવસ્થામાં સ્વપ્નના દેહની વિરમૃતિ થાય છે, તે જ
પ્રમાણે વર્તમાન રથૂલદેહની રમૃતિનો અત્યંત લોપ થવો તે ક્રય છે; તથા કર્મા-
નુસાર પ્રાપ્ત થતા નવા દેહમાં અધ્યાસ [દેહાભિમાન] એટલે કે નવા દેહના
અભિમાનથી નાથવું તે જન્મ કહેવાય છે [યો. વા. ઉ. પ્ર. ૨૦-૧૬-૧૭].

ધીરો ધીમાન્ તત્રૈવ સતિ ન મુઘતિ । [શા ભા] ઉપરોક્ત પ્રકારે આત્માને નિર્વિકાર તથા નિત્ય જાણી જાની મોહ પામતો નથી [શા ભા] સ્થૂન દેહના નાશ પછી આત્માના અસ્તિત્વ તથા નિત્યત્વને જાણી, જાની આત્માના નિત્યત્વ વિષે મોહ પામતો નથી [શ કરાન ૬]

અથવા

સર્વ શરીરોમા એક જ નિત્ય આત્મા આપરૂપે છે એમ નિશ્ચયપૂર્વક જાણી, જાની મોહ પામતો નથી કારણકે ‘કુ હન્તા [હણુનાગ] છુ અને આ લોકો મારે હણુના યોગ્ય છે’ એ પ્રકારનું ભેદદર્શન તેને હોતુ નથી [મધુ]

અથવા

આત્માને સ્થૂનશરીરથી તથા સૂક્ષ્મશરીરથી ભિન્ન જાણી, જાની મોહ પામતો નથી અર્થાત્ નિગશરીરના શોકાદિ ધર્મોને પ્રાપ્ત થતો નથી [નોનક ૬]

આથી આત્મા સ્થૂનદેહ તથા સૂક્ષ્મદેહથી ભિન્ન, એક વિભુ [વ્યાપક] તથા નિત્ય છે, એ સિદ્ધ થાય છે કૃતિ પણ કહે છે કે—एको देव सर्वभूतसु गूढ सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । [શ્લે ઉ ૧-૧૧] એક જ આત્મા સર્વ પ્રાણીઓમા ગૂઢ છે, સર્વવ્યાપક છે, અને સર્વ પ્રાણીઓનો અંતરાત્મા છે

જાની આત્માને દેહથી ભિન્ન જાણે છે માટે અરમ્થાત્મકો કે દેહાતર પ્રાપ્તિથી મોહ [શોક] પામતો નથી [નોનક ૬] જાની આત્માને વિભુ [વ્યાપક] જાણે છે માટે મોહ પામતો નથી કારણકે તેને ભેદદર્શન હોતુ નથી [મધુ] જાની આત્માને નિર્વિકાર તથા નિત્ય અને તેથી અનધ્ય જાણે છે માટે મોહ પામતો નથી [શા ભા શ કરાન ૬] જનસ્વમપિ ધીરો મવતિ ભાવ । [નીન ૬] માટે હે અર્જુન ! તુ પણ ધીરપુરુષ થા [એ ભાવ ૩] [૧૩]

અનતઃશુકા—‘આત્માને દેહથી ભિન્ન વિભુ તથા નિત્ય જાણુનાગ જાનીને આત્મ-મિનાશનિમિત્ત મોહ સહનતો નથી, તથાપિ ટાકતકે તથા સુખદુઃખની પ્રાપ્તિને લીધે લૌકિક મોહ જોવામા આવે છે ભીષ્મ દ્રોણ વગેરે સ્વજનોના નાશથી સુખનો વિયોગ તથા દુઃખનો સંયોગ અવરમ થયે માટે શોક-મોહ યોગ્ય નથી એવી ભક્ત અર્જુન ॥ મનની શક્તિની કલ્પના કરી રહે ભગવાન કહે છે

માત્રાસ્પર્શાસ્તુ કાંતેય શીતોષ્ણમુરુદુઃખસદા ।

આગમાપાયિનોઽનિત્યાસ્તાસ્તિતિશ્ચ સ્વ ભારત ॥ ૧૪ ॥

અન્યથાર્થ — કાંતેય ! હે અર્જુન ! માત્રાસ્પર્શા માત્રા = જેના વડે શબ્દાદિ વિષયો જાણી શકાય તે શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો અને સ્પર્શા = શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના સંપર્શાદિ નિયો સાથે સંબધો [શ્રા ભા] અથવા શબ્દાદિ વિષયો [શ્રા ભા] અથવા ઇન્દ્રિયોના શબ્દાદિ નિયો સાથેના સંબધો અથવા તે તે વિષયના આકારનાળા અતઃ જ્યુના પગિામો [મધુ] તુ તો ક્ષીનોઽપ્પમુગ્ધુ પદ્મ અર્થાત્ ક્ષીતાપ્પમ્ન કુમ્મલ પદ્મ । [શકરાનંદ-નીનકંક] ટાઢન-ગાની પેડે સુખ-દુઃખ આપનારા છે જાગમાગયિન ઉત્પત્તિ તથા નાશ પામવાના સ્વભાવવાળા છે તથા જનિયા અનિત્ય છે, માટે ભારત અર્થાત્ મા વ્રજવિદ્યા તત્ત્વામેઽ રમત્ત્વં હિતિ ભારત । [શકરાનંદ] બ્રહ્મવિદ્યામા ન્મણુ કરનાર હે અર્જુન ! તાન્ તેમને તિત્તિસ્ત્વ સહન કર — તેમા હર્ષ-ગ્રોહ ન કર શા ભા] [૧૪]

શબ્દાર્થ — હે અર્જુન ! ઇન્દ્રિયોના સ્પર્શો ટાઢતઃકાની પેડે સુખ-દુઃખ આપનારા, ઉત્પત્તિ તથા વિનાશ પામનાના સ્વભાવવાળા અને અનિત્ય છે માટે જે ભાન્ત ! તેમને તું સહન કર [૧૪]

વિવેચન — હે અર્જુન ! માત્રાસ્પર્શા અતઃ કરણસહિત શબ્દાદિ ઇન્દ્રિયોના પોતપોતાના વિષયોની સાથેના સંબધો અથવા શબ્દાદિ ભોગ્ય પદાર્થો હરી-ગન્ધાદિ પેડે સુખ-દુઃખ આપનારા છે જેમ હરી કે ગન્ધા અનુકૂળ હોય તો સુખ આપે છે, તથા પ્રતિકૂળ હોય તો દુઃખ આપે છે તેમ ઇન્દ્રિયો તથા વિષયોના સંબધો અનુકૂળ હોય તો સુખ આપે છે, તથા પ્રતિકૂળ હોય તો દુઃખ આપે છે વળી આ ઇન્દ્રિયોના સ્પર્શો જાગમ અર્થાત્ ઉત્પત્તિ તથા જપાય અર્થાત્ નાશ પામવાના સ્વભાવવાળા છે, અને તેથી વીજળીની સદૃશ [માકંક] અનિત્ય છે માટે ભીષ્મ વગેરેના સયોગગત તથા વિરોગગત ઇન્દ્રિયો તથા વિષયોના સંબધોને ■ સહન કર વિવેકથી તેમની ઉપેક્ષા કર [મધુ] તેમા હર્ષ-ગ્રોહ ન કર [શ્રા ભા] દુઃખ ભોગ્યનાર અતઃ કરણ વગેરેના તાદાત્મ્યાધ્યાસથી પોતાને દુઃખી ન સમજ [મધુ], ગરણુકે ભી માદિના સયોગ-વિરોગો નિત્ય વિબુ, નિર્ગુણ તથા નિર્વિકાર અત્માને દુઃખ આપનારા નથી [મધુ]

સર્વસહન હિ સાક્ષુએ યોગે ચાવશ્યવમ । [વદનભ] માખ્યયોગીને તથા ક્રમયોગીને પ્રારમ્ભનશાત્ પ્રાપ્ત થતા દુઃખો સહન કરવા આવશ્ય- છે પ્રતિક્રિયાચિન્તાવિપાદરાહિત્યેન પ્રાપ્તદુઃસહન સુમુક્ષારુત્તમો ધર્મ । [શકરાનંદ] પ્રતીકાર [ઉપાય], ચિંતા તથા વિનાશ વિના પ્રારમ્ભનશાત્ પ્રાપ્ત થતા

આધ્યાત્મિકાદિ દુઃખો સહન કરવાં એ મુમુક્ષુનો ઉત્તમ ધર્મ છે. સહન કરનાર પુરુષ જ શ્રવણાદિથી જ્ઞાન તથા તેના ક્ષણરૂપ મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્રુતિ પણ કહે છે કે.—‘વૃક્ષ ઇવ તિષ્ઠાસેચ્છિદ્યમાનો ન કુપ્યેત ન કમ્પેતેતિ ।’ મુમુક્ષુએ વૃક્ષની સદૃશ રહેવું. વૃક્ષને કાઈ કાપે તો તેના ઉપર તે કાપ કરવું નથી, અને ચક્ષિત પણ થતું નથી. તાત્પર્ય એ છે કે જેમ વૃક્ષ ગમે તેટલું દુઃખ આવે તોપણ સહન કરે છે, તેમ મુમુક્ષુએ અનાત્મવિષયક સુખદુઃખોનું અનુસંધાન ન કરતાં, પ્રારબ્ધકર્મોનુસાર પ્રાપ્ત થતાં આધ્યાત્મિકાદિ સુખદુઃખોને સહન કરી, તીવ્ર મોક્ષેષ્ય વડે નિરંતર બ્રહ્મનું જ અનુસંધાન કરવું [શકગાનદ].

અહીં શીત તથા ઉષ્ણનો અર્થ આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક તથા આધિદૈવિક એમ ત્રણ પ્રકારનાં સુખદુઃખના અર્થનો બોધક છે [મધુ]. માતૃકુળ તથા પિતૃકુળ બન્ને કુળોથી શુદ્ધ ભક્ત અર્જુનને આ પ્રકારનું અજ્ઞાન [મોહ-વિપાદ] ઉચિત નથી, એ ભગવાન ‘કૌતેય’ અને ‘મારત’ સંબોધન વડે સૂચિત કરે છે [મધુ-કેશવ].

તિતિક્ષા

સહનં સર્વદુઃખાનામપ્રતીકારપૂર્વકમ્ । ચિંતાવિલાપરહિત સા તિતિક્ષા નિગચતે ।
[શંકર, વિ. ચૂ. ૨૪]. સર્વ પ્રકારનાં દુઃખો પ્રતીકાર [ઉપાય], ચિંતા કે વિલાપ એટલે કે કોઈને પણ જણાવ્યા વિના સહન કરવાં, તે ‘તિતિક્ષા’ કહેવાય છે.

કોઈ મારે કે તિરંગારે કે અપમાને, અગ્નિ વર્ષે કે હિમ વર્ષે, કે તીક્ષ્ણ દુઃખોની પરંપરા આવે છતાં વૃક્ષ, પાપાણુ વગેરેની પેઠે વ્યથા, વિકાર કે વિપાદ અર્થશીત થઈ વિના સર્વ સહન કરવું, એ મુમુક્ષુનો ઉત્તમ ધર્મ છે.

પ્રત્યેકની સહનશક્તિ ઉપરાતના પ્રતિકૂળ પદાર્થોના સંયોગો કે અનુકૂળ પદાર્થોના વિયોગો જ દુઃખરૂપે પરિણામ પામે છે. જેમ જેમ તિતિક્ષા [સહનશક્તિ] વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ તેમ પ્રતિકૂળના સંયોગથી કે અનુકૂળના વિયોગથી ઓછું ને ઓછું દુઃખ અનુભવમાં આવે છે. જેમ સૂર્યનો ઉદય થતાં અંધકાર નિવૃત્તિ પામે છે, તેમ તિતિક્ષા સિદ્ધ થતાં સર્વ પ્રકારનાં દુઃખો આપમેળે નિવૃત્તિ પામે છે. તિતિક્ષુને પ્રતિકૂળ [દુઃખ] કે અનુકૂળ [સુખ] જેવું કશું સંભવતું જ નથી. તિતિક્ષુને અનુકૂળના સંયોગથી સુખનો, કે પ્રતિકૂળના સંયોગથી દુઃખનો અનુભવ થતો જ નથી. ટુરીયા અવસ્થાને પ્રાપ્ત તિતિક્ષુને શબ્દની પેઠે કોઈ પણ પ્રકારનાં

સુખદુઃખાદિ દ્વિતો અનુભવયતો નથી [નીવદ્ ૬ ગી ૧૪-૨૪] તિતિતુને પ્રતિકૂળ કે અનુકૂળની ભાવનાનો અભાવ છે

પ્રાણિમાનને પ્રાપ્ત થતા સુખ કે દુઃખને કોઈ પણ મર્યાદા નથી પ્રાગ્બધરૂપી ધર્મ જ પુણ્ય તથા પાપના ફળરૂપ સુખ દુઃખને વહેંચી આપે છે, પરંતુ સુખદુઃખની પ્રાપ્તિમાં હર્ષ, શોક, ચિંતા, ભય, વિષાદ વગેરે ઉત્પન્ન થવામાં અજ્ઞાનતાના કાર્યરૂપ અસદિ છુતા જ કારણરૂપ છે અવિવેકી અનુકૂળની [સુખની] પ્રાપ્તિમાં હર્ષને, તથા પ્રતિકૂળની [દુઃખની] પ્રાપ્તિમાં વિરાદને પ્રાપ્ત થાય છે, ધીર પુરુષ સુખ દુઃખ બંનેમાં સમાન રહે છે

તિતિક્ષા મોક્ષનું દ્વાર છે [ભાગ ૪-૧-૫૨], તિતિક્ષાનો અભાવ [ક્રોધ] નરકનું દ્વાર છે [ગી ૧૬-૨૧] નિનિક્ષા જ્ઞાનનું સાધન છે [ગી ૧૭-૬] તથા જ્ઞાનીનું લક્ષણ છે [ગી ૨-૫૬ ગી ૧૨-૧૭ ગી ૧૪-૨૪] તિનિક્ષા વિના ધર્મનિક્ષા શક્ય નથી અને ધર્મનિક્ષા વિના આત્મનિક્ષા શક્ય નથી

તિતિક્ષા અત્યંત દુર્લભ છે આ ધર્મપત્ની તિતિક્ષાદેવી [ભાગ ૪-૧-૪૬] ભગવત શક્ય વગેરે દેવોને, ભગવાન પરદુઃખ વગેરે અનારી પુરોગોને તથા ઋષિ, મુનિ, જ્ઞાની તથા તપસ્વીઓને અમોહિત કરી, અધિકારી પુરુષના અભાવે, ભગવાન નિષ્ઠાના વક્ષ સ્થળમાં ભૂમુખાદિદ્વિરૂપે પ્રતિ દ્વાર પામેલી છે, અને વિષુપત્ની [પૃથ્વી] તરીકે ભગવાન દત્તાત્રેય પામે ગુરુની સન્માને પ્રાપ્ત થઈ, સ્વમુખે તિતિક્ષાનો સતત ઉપદેશ આપી રહી છે

ભગવાન રામની [ધર્મનિક્ષાની] સહધર્મચારિણી, જનકનિદેહીને પુત્રીભાવે પ્રાપ્ત થયેલી દશગ્રંથ જેવા સયમીની પુત્રવધૂ, શ્રીકૃષ્ણમાન જેવા શગ્લાગનિના, શ્રીનક્ષત્રાણ જેવા મેહભક્તિના તથા શ્રીમત્તથ જેવા વૈગમ્યના દેહધારી સ્વરૂપને સદા સર્વદા વક્ત્રીન ભગવતી મીનાદેવી નિનિક્ષાનું દેહધારી સ્વરૂપ છે

તિતિક્ષસ્વ મારત । 'સર્વં સદનં દરી સર્વદા સ્વધર્મપરાયણુ રહેવુ ' એ આ ગીતાશાસ્ત્રમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે જુનો મનુષ્યમાત્રને શ્રેયને પ્રાપ્ત થવાના સાધનરૂપ પ્રધાન ઉપદેશ છે સ્વધર્માનુષ્ઠાનાન્ પુણ્યાર્થ પ્રાપ્યતામ્ ' હિત મળવનુપદેશ સર્વસાધારણ । [મધુ ગી-૧] 'સ્વધર્મના અનુષ્ઠાનથી મોક્ષરૂપી પુરુષાર્થને પ્રાપ્ત કરો ' એ ભગવાનનો ઉપદેશ મર્વ મનુ અને એક મગ્ગો લાગુ પડે છે

ભક્ત મુદામા અને તિતિક્ષા

ભક્ત મુદામાના ચરિત્રના મનનથી તિતિક્ષાનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ સમજાશે આ

સંસારમાં દારિદ્ર્યસમાન દુઃખ નથી. દારિદ્ર્યના દેહધારી સ્વરૂપ ભક્ત સુદામા અન્ન વગર બાળકો ભૂખથી ટળવળતા હોવા છતાં, આ કરુણ દુઃખ માટે ચિંતા કે વિલાપ ન કરતા, દુઃખમાત્રને કર્મોધીન, અનિત્ય તથા ભોગથી ક્ષય પામનારું જાણી, પોતાની પ્રિય પત્નીને તે સર્વ પ્રમત્તવદને સહન કરવા માટે ઉપદેશ આપતા. કર્મના નિયમમાં અવિચળ શ્રદ્ધાને લીધે, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ બાળમિત્ર તથા દ્વારકાધીશ હોવા છતાં, પોતાના દુઃખના પ્રતીકાર [ઉપાય] માટે, ભગવાનને યાચના કરવાનો ભક્ત સુદામાએ સ્વપ્ને પણ વિચાર ન કર્યો.

પરંતુ 'આ જ્ઞાનનો સુષ્ક ઉપદેશ નહિ, પરંતુ ભૂખની વેદનાથી રૂદન કરતાં મારા બાળકો માટે અન્ન જોઈ એ છે' વગેરે દારિદ્ર્યના કષ્ટથી વ્યાકુળ પત્નીના વાગ્બાણથી લાચાર બની, ભક્ત સુદામા 'અયં હિ પરમો લાભ ઉત્તમશ્લોકદર્શનમ્।' [ભાગ ૧૦-૮૦-૧૨] 'શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન એ જ મોટો લાભ થશે' એ વિચારે દ્વારકા જવા તૈયાર થયા.

'રિક્તહસ્તો ન ગન્તેદ્ રાજાનં દેવતા ગુરુમ્।' 'ગભ, દેવ કે ગુરુની સમીપ આવી હાથે જવું યોગ્ય નથી' તેથી પત્નીએ સ્ત્રીયગમાં બાંધીને આપેલી પૌઆની પોટથી બગલમાં મારી, ભક્ત સુદામા દ્વારકા ગયા કરુણાનિધિ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના સ્નેહથી પાદપ્રભાસનને તથા દેવોને પણ દુર્લભ એવા દિવ્ય આતિથ્યને પામ્યા, પરંતુ સંચાલજ્ઞા ધન જ્ઞાનાન્ન તુ ચાચિતવાન્ સ્વયમ્। [ભાગ ૧૦-૮૧-૧૪] ભક્ત સુદામા ભગવાનના દર્શનથી સંતોષ માની શ્રીકૃષ્ણ પામે ધન કે બીજું કંઈ પણ માગ્યા વિના ધર તરફ રવાના થયા.

કથા માક્ષાત્ દ્વારકાધીશ શ્રીકૃષ્ણને દારિદ્ર્ય નિવારણ કરવા માટે પણ યાચના ન કરનાર તિતિક્ષાની મૂર્તિકરૂપ ભક્ત મુદ્રામા અને કથા અન્ન, ધન કે તુચ્છ દુઃખ દૂર કરવા માટે પણ ક્ષણેક્ષણે પ્રભુને પોદાગતું આરા, તૃપ્ત્યા તથા ભોગઅન્ન તિતિક્ષાશન્ય જગત્!

તાત્પર્ય એ છે કે, કેવળ અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ સંયોગ-વિયોગની પ્રાપ્તિ જ આરબ્ધને આધીન છે પરંતુ અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ સંયોગવિયોગમાથી મુખ્યદુઃખની પ્રતીતિ [અનુભવ] અજ્ઞાનમૂલક [પ્રાતિમૂલક] છે. માટે વિવેકીએ અનુકૂળ તથા પ્રતિકૂળ બન્ને પ્રકારના સંયોગ-વિયોગોને પ્રસન્નચિત્તે સહન કરી, એટલે કે અનુકૂળની પ્રાપ્તિથી ઉન્મત્ત થયા વિના તથા પ્રતિકૂળની પ્રાપ્તિથી વ્યથા, વિકાર કે વિપાદને પ્રાપ્ત થયા વિના સ્વધર્મથી [કર્તવ્યથી] ચલાયમાન ન થવું.

શ્રુતિ પણ કહે છે કે :—શમો મિત્રં સુદામા । [કૃષ્ણોપનિષદ-૧૮] મિત્ર સુદામા શમ છે. શમરૂપ [તિતિક્ષારૂપ-મનોનિગ્રહરૂપ] મિત્ર સુદામા વિના ધર્મનિષ્ઠ કે જ્ઞાનનિષ્ઠા [અભિવિદ્યા] સંપાદન કરવી શક્ય નથી [૧૪].

અવતરણિકા:—હવે તિતિક્ષાનું ફળ કહે છે [નીલકંઠ, કેશવ. વગેરે] :

યં હિ ન વ્યથયન્ત્યેતે પુરુષં પુરુષર્પમ ।

સમદુઃખસુખં ધીરં સોઽમૃતત્વાય કલ્પતે ॥ ૧૫ ॥

અન્યથાર્થ :—પુરુષર્પમ । પુરુષ + ઋપલ = પુરુષર્પલ = પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ હે અર્જુન ! સમદુઃખસુખં સુખદુઃખમાં સમ રહેનાર—સુખદુઃખની પ્રાપ્તિમાં હર્ષવિપાદથી રહિત રહેનારા [શા. ભા.] યં જે ધીરં ધીર પુરુષં પુરુષને એવે આ શીતોષ્ણાદિ દ્વંદ્વો હિ ખરેખર ન વ્યથયંતિ આત્મનિષ્ઠાથી ચક્રાયમાન કરતાં નથી, [શા. ભા. શ કરાનંદ], અથવા સ્વધર્મથી ચક્રાયમાન કરતાં નથી [કેશવ], અથવા શોકમોહ ઉત્પન્ન કરતાં નથી [વે. પ્ર. ગી.]—પીડા કરતાં નથી—આકુળ કરતા નથી, વ્યથા કરતાં નથી સ તે અમૃતત્વાય મોક્ષ પામવાને કલ્પતે ચોખ્ખ થાય છે [૧૫].

શબ્દાર્થ :—હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! સુખદુઃખમાં સમ રહેનાર જે ધીર પુરુષને [આત્મજ્ઞાની કે વિવેકીને] આ શીતોષ્ણાદિ દ્વંદ્વો વ્યથા કરતાં નથી, તે મોક્ષ પામવાને ચોખ્ખ થાય છે [૧૫].

વિવેચન:—હે પુરુષર્પલ ! સુખદુઃખ જેને સમાન છે એવા જે ધીર પુરુષને [જ્ઞાની કે વિવેકીને] આ શીતોષ્ણાદિ દ્વંદ્વો વ્યથા કરતાં નથી અર્થાત્ આત્મનિષ્ઠાથી ચક્રાયમાન કરતાં નથી [શા. ભા. શંકરાનંદ], અથવા સ્વધર્મથી ચક્રાયમાન કરતાં નથી [કેશવ], અથવા શોક-મોહ ઉત્પન્ન કરતાં નથી [વે. પ્ર. ગી.] તે નિમ્ન આત્મદર્શનનિષ્ઠ [શા. ભા.] અથવા ધર્મનિષ્ઠ મોક્ષ પામવાને ચોખ્ખ થાય છે.

કવિ કાવિદાસ કહે છે કે :—વિકારહેતી સતિ વિનિયતે ચર્ષા ચેન્નંધિ ત એવ ધીરાઃ । [કુમારસંભવ ૧-૫૬] પદ્ય . . . હોવા છતાં જેનું ચિત્ત વિકાર પામતું નથી, બીજા હાથને અગ્નિનો સ્પર્શ થવા છતાં દિગંબર સરીરમાં શઓના ધાથી વ્યથાને કે સ્પર્શથી વિકારને પ્રાપ્ત થતો નથી, તે ધીર

પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, ચાર અતઃકરણ, પાંચ ગ્રાણ, પાંચ ભૂતો, કામ, કર્મ ને અવિદ્યા એ આઠને પુર કહે છે. એ આટલુરમાં નિવાસ કરનાર આત્માને અહીં 'પુરુષ' કહેલ છે. 'લક્ષ્મ અર્જુન સ્વયં પ્રકાશ ચૈતન્યરૂપપણાથી પુરુષપણાને અને પરમાનંદપણાથી ઋપભણાને [શ્રેષ્ઠપણાને] નહિ જાણવાથી જ શોકને પ્રાપ્ત થયો છે, તથા આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનથી જ તેના શોકની નિવૃત્તિ સહેલાઈથી થશે' એ અર્થ ભગવાને ભક્ત અર્જુન પ્રત્યે 'પુરુષર્વમ' સંબોધન વડે સૂચિત કર્યો છે [મધુ.]. વળી અહીં 'પુરુષ' એ એકવચનવાળા પદવડે સાંખ્યમતનું પણ ખડન કર્યું છે, કારણકે સાંખ્યશાસ્ત્ર અનેક પુરુષોનો સ્વીકાર કરે છે [મધુ].

શ્રુતિ પણ કહે છે કે—અણીરં ગરીરેપ્યનવસ્યેપ્યવસ્થિતમ્ । મહાન્તં વિમુક્તાત્માનં મત્વા ધીરો ન શોષતિ । [કદ. ઉપ. ૧-૨-૨૨] મનુષ્યાદિ શરીરોમાં નિર્વિંકારરૂપે રહેનારા આ મહાન વિશુ આત્માને જાણીને એટલે કે 'આ આત્મા હું છું' એમ જાણીને શુદ્ધિમાન પુરુષ શોક કરતો નથી [૧૫].

અવતરણિકા :—ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે 'તિતિક્ષસ્વ મારત ।' 'તિતિક્ષાનું' શરણ લે' એ શબ્દોવડે ધર્મનિષ્ઠ અર્જુનને તેના શ્રેય માટે સૂતરૂપે અત્યંત આવશ્યક તથા હિતાવહ ઉપદેશ આપ્યો. ધર્મનિષ્ઠ અર્જુનને તિતિક્ષા સિવાય અન્ય કોઈ પણ શ્રેય.સાધનવિધિયક ઉપદેશની જરૂર ન હતી, કારણકે તિતિક્ષાના પાત્રનમાં યોગશુદ્ધિ, શરણાગતિ, સંયમ, શમ, સતોષ, સતકર્મ, અભય, ધૃતિ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. તિતિક્ષુને દુ ખની નિજતિ કે સૂખની અનુભૂતિ માટે સ્વર્ગ, નંદનવન કે વૈકુંઠની અપેક્ષા નથી; તથા શાસ્ત્ર કે શાસ્ત્રના ઉપદેશનું કોઈ પ્રયોજન નથી.

પરંતુ જનસમૂહને પોતાના અઙ્ગોક્ષિક ઉપદેશથી ધર્મચરણમાં પ્રવૃત્ત કરવા શ્રીકૃષ્ણે પરમરહસ્યરૂપ જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવાના હેતુથી, તથા નંદ્યસોહ, ગોપીજનો, દેવર્ષિ નારદ, મહર્ષિ વેદવ્યાસ વગેરેની પેઠે, પોતાના અત્યંત પ્રિય ભક્ત અર્જુનને પોતાના સ્વરૂપના દર્શનથી કૃતાર્થ કરી, સંશયરહિત કરી, પુનઃ કર્તવ્યનિષ્ઠ કરવાના હેતુથી ધર્મસંસ્થાપન માટે પ્રકટ થયેલા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, પોતાના વચનરૂપ અમૃતથી પ્રસન્નતા અનુભવના ભક્ત અર્જુન પ્રતિ, આ પ્રમાણે આત્મનરતનું વિશેષ નિરૂપણ કરવા લાગ્યા :

નાસતો વિદ્યતે ભાવો નામાવો વિદ્યતે સતઃ ।

ઉભયોરપિ દૃષ્ટોઽન્તસ્ત્વનયોસ્તત્ત્વદર્શિભિઃ ॥ ૧૬ ॥

અન્યથાથ' :—અસત્ : અસત્તત્ત્વં—અનિત્ય પદાર્થોનું મિથ્યાનું—શીતોષ્ણાદિ દ્વંદ્વોનું—અનાત્મ પદાર્થોનું માત્ર : સત્તા—હોવાપણું ન વિચિત્ર નથી સત્ : સત્તત્ત્વં—આત્મતત્ત્વનું અભાવ. ન હોવાપણું—નાશ ન વિચિત્ર નથી. અનયોઃ આ ઉભયોઃ બન્નેનો અવિ પણ અન્ત. નિર્ણય—નર્ણય—નિયત સ્વરૂપના [મધુ.] તત્ત્વવર્તિનિઃ સત્ત્વદર્શિઓએ—અભવેતાઓએ તુ તે દષ્ટઃ ભવ્યો છે—અનુભવ્યો છે [૧૬].

શબ્દાથ' :—અસત્તત્ત્વં [અનાત્મ પદાર્થોનું] હોવાપણું નથી અને સત્તત્ત્વં [આત્માનું] ન હોવાપણું નથી. આ બન્નેનો નિર્ણય અભવેતાઓએ કર્યો છે [૧૬].

વિવેચનઃ—હે અર્જુન ! જે પદાર્થ દેશથી, કાળથી કે વસ્તુથી પરિચિત છે, તે અસત્ કહેવાય છે; તથા જે પદાર્થ દેશ, કાળ તથા વસ્તુના પરિચયથી રહિત છે, તે સત્ કહેવાય છે [મધુ.]. શીતોષ્ણાદિ દ્વંદ્વો તથા ઘટ વગેરે પદાર્થો અસત્ છે, એકમાત્ર આત્મા જ સત્ છે. જે વસ્તુ સત્ છે, તે સર્વકાલ સત જ છે. કોઈ પણ સમયે તે અસત્ થતી નથી; અને જે વસ્તુ અસત્ છે તે સર્વકાલ અસત્ છે, તે કદી પણ સત્ થતી નથી. સત્ તથા અસત્નો યથાર્થ નિર્ણય, પદાર્થોનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણનારા અભવેતાઓએ વિચારપૂર્વક શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને યુક્તિઓ વડે કરેલો છે.

માટે હે અર્જુન ! તું પણ આ તત્ત્વદર્શિઓની શુદ્ધિનો આશ્રય લઈ, શોક—ભેદ છોડી, “આ શીતોષ્ણાદિ સ્થિર—અસ્થિર રૂપવાળાં દ્વંદ્વો અસત્ છે, મૃગજળની પેઠે મિથ્યા ભાસે છે,” એવો મનમાં નિશ્ચય કરી, તેની ઉપેક્ષા કર. અર્થાત્ તે સર્વ સહન કર [શા. ભા.], તથા આત્મા અનિત્ય છે, એવો શ્રમ છોડી, શોકરહિત થઈ, ‘સર્વં કલ્મશં મહા’ । ‘આ સર્વં અજ્ઞ છે’ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓના અર્થનો સ્વીકાર કરી, સર્વત્ર અજ્ઞદર્શનપરાયણ થા [શંકરાનંદ]. સત્તા [આત્માના] જ્ઞાનથી અસત્તનો બાધ થતા કેવલ્ય સિદ્ધ થાય છે [મધુ. નીલકંઠ] અને સન્માત્રદૃષ્ટયા તિતિક્ષાઽપ્યુપપચતે । [મધુ.] સન્માત્રદૃષ્ટિથી તિતિક્ષા પણ ઉત્પન્ન થાય છે.

‘સત્ત્વી [અજ્ઞથી] અતિરિક્ત વસ્તુનો અભાવ છે’, ‘સત્ત્વી લિપ્ત અસત્તત્ત્વં [જગત્ વગેરે અનાત્મ પદાર્થોનું] અસ્તિત્વ નથી’, ‘સત્ત્વી [આત્માથી] લિપ્ત સર્વ પદાર્થો મિથ્યા [નાશવત—અસત્] છે. [બુ. ઉ. ૮-૪-૨]’ એ પ્રકારના જ્ઞાનથી સત્ત્વી [અજ્ઞથી] અતિરિક્ત સર્વ પદાર્થોના મિથ્યાત્વનો નિશ્ચય થાય છે. આ પ્રકારે અસત્તા એટલે કે જગતના, શીતોષ્ણાદિ દ્વંદ્વોના, તેનાં કારણોના તથા બીજાદિકના દેહોના મિથ્યાપણાના નિશ્ચયથી શોક નિવૃત્તિ પામે છે, તિતિક્ષા સિદ્ધ થાય છે, અને પુરુષ ભેદ પામવાને યોગ્ય થાય છે [૧૬].

અવતરણિકા :—કિં પુનઃ સત્ યત્ સદૈવ મર્ત્યદૈવાસ્તિ? इति उच्यते ।
[શા. ભા.]. હવે જેનું સદા-સર્વદા હોવાપણું છે અર્થાત્ જેનો કોઈ કાલે
અભાવ નથી એવું તે સત્ [બ્રહ્મ] શું છે? તો કહે છે કે :

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।

विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ ૧૭ ॥

અન્યથાથ^૧ :—જેન જેનાવડે હવે આ સર્વ સર્વ તત્તં વ્યાપ્ત છે અર્થાત્
સૂર્યનાં કિરણોથી જળપ્રવાહની પેઠે અંદર તથા બહાર વ્યાપ્ત છે [શંકરાનંદ]
તત્ તે સત્ત્વે-ને બ્રહ્મને અવિનાશિ અવિનાશીનુ જ વિદ્ધિ જાણુ. અસ્ય આ અવ્યયસ્ય
જ-અણું, વધણું, ઘટણું વગેરે વિકારોથી રહિત સત્ત્વો-બ્રહ્મનો [શા. ભા. વગેરે]
વિનાશ વિનાશ કર્તું કરવા કશિન્ કોઈ પણ ન અર્હતિ સમર્થ નથી [૧૭].

શબ્દાથ^૨ :—જેના વડે આ બધું વિશ્વ વ્યાપ્ત છે, તે સત્ત્વે [બ્રહ્મને] તું
અવિનાશી જાણુ આ વિકારરહિત સત્ત્વો [બ્રહ્મનો] વિનાશ કરવા કોઈ પણ સમર્થ
નથી [૧૭].

વિવેચન :—હે અશુન ! કોઈ પણ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થનું
[પદાર્થનું] તેનાથી વિરોધી બીજી અવસ્થાને પ્રાપ્ત થવું, એ તેનો વિનાશ કહેવાય
છે. કાંતું ભરમરૂપે પરિવર્તન થવું, એ કાષ્ઠનો વિનાશ કહેવાય છે. પૃથ્વીતત્ત્વ
જળરૂપે પરિવર્તન પામી, વિનાશ પામે છે જળતત્ત્વ તેજઃરૂપે પરિવર્તન પામી,
વિનાશ પામે છે. તેજઃતત્ત્વ વાયુરૂપે પરિવર્તન પામી, વિનાશ પામે છે. વાયુતત્ત્વ
આકાશરૂપે પરિવર્તન પામી, વિનાશ પામે છે અને આકાશતત્ત્વ સત્ત્વમાં [બ્રહ્મમાં]
લય પામી, વિનાશ પામે છે.

શબ્દ, જળ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ વગેરે પદાર્થો અન્ય પદાર્થને વ્યાપ્ત કરી
એટલે કે અન્ય પદાર્થમાં પ્રવેશ કરી, તેને શિથિલ કરી, તેનો વિનાશ કરે છે;
પરંતુ આ સત્ [બ્રહ્મ-આત્મા] સર્વવ્યાપી તથા અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી એટલે કે
અન્ય કોઈ પણ પદાર્થ કરતાં વધારે વ્યાપક તથા સૂક્ષ્મ હોવાથી શબ્દ, જળ, અગ્નિ,
વાયુ, આકાશ વગેરે તત્ત્વો તેને [સત્ત્વે-બ્રહ્મને] વ્યાપ્ત કરી શકતાં નથી અર્થાત્
સત્ત્વમાં [બ્રહ્મમાં] પ્રવેશ કરી શકતાં નથી, અને તેથી શબ્દ, જળ, અગ્નિ, વાયુ
કે અન્ય કોઈ પણ પદાર્થવડે મત્તો [બ્રહ્મનો] વિનાશ સંભવતો નથી [રા. ભા.].

ન ચાસ્ય કથિજ્ઞનિના । [મ્ને. ઉ. ૬-૯] આ સત્ત્વો કોઈ ઉત્પાદક નથી
[તે નથી] [બ્રહ્મનો કારણ નથી] [તે નથી] [તે નથી] [તે નથી] [તે નથી]

નાશ સંભવતો નથી. ન તસ્ય કાર્ય કરણં ચ વિયતે । [શ્લ. ઉ. ૬-૮] સત્ત્વે [બ્રહ્મને] કાર્ય અર્થાત્ દેહ અને કરણ અર્થાત્ ઇન્દ્રિયો નથી; અને તેથી કાર્ય કે કરણના નાશથી સત્ત્વો [બ્રહ્મનો] નાશ સંભવતો નથી. વળી શ્રુતિ કહે છે કે:—‘કસ્મિન્ મગવઃ પ્રતિષ્ઠિત ઇતિ સ્વે મહિમ્નિ યદિ વા ન મહિમ્નીતિ’ । [છાં. ઉ. ૭-૨૪-૧] બ્રહ્મ પોતાના મહિમા અર્થાત્ અનંત વિશ્રુતિઓમાં જ પ્રતિષ્ઠિત છે અથવા પરમાર્થદૃષ્ટિથી બ્રહ્મ પોતાના મહિમામાં પણ પ્રતિષ્ઠિત નથી. અર્થાત્ બ્રહ્મ અનાશ્રિત છે. બ્રહ્મને આશ્રયનો અભાવ છે; અને તેથી આશ્રયના નાશથી સત્ત્વો [બ્રહ્મનો] નાશ સંભવતો નથી.

આ જગત્માં સત્ [બ્રહ્મ] સિવાય બીજી કોઈ પણ વસ્તુ નથી. અર્થાત્ સર્વ જે કંઈ છે, તે સત જ [બ્રહ્મ જ] છે; અને તેથી તેના સિવાય તેનો નાશ કે એવું કોઈ કારણ જ નથી શ્રુતિ પણ કહે છે કે—દ્વિતીયાદૈ મયં મવતિ । [બૃ. ઉ. ૧-૪-૨] દ્વિતીયથી જ ભય ઉત્પન્ન થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે પોતાનાથી પોતાને ભય સંભવતો નથી, પરંતુ અન્યથી જ વિનાશનો ભય સંભવે છે. બ્રહ્મથી અન્ય બીજું કોઈ નથી, માટે પરમાર્થરૂપ અદ્વૈતમાં કાણુના અભાવે વિનાશનો ભય નથી.

વળી નિરવયવસ્ત્વાડાત્મનઃ સ્વતો નાશાનુપપત્તેઃ । [શ્લકરાનંદ] નિરવયવ એટલે હાથપગ વિનાના સત્ત્વો [બ્રહ્મનો] પોતાનાથી નાશ સંભવતો નથી.

ભગવાન ભાષ્યકાર પ્રતિપાદન કરે છે કે:—ન કથિત્ આત્માનં વિનાશયિતુ શક્નોતિ રૈશ્વરોઽપિ । આત્મા હિ વ્રજ્ય । સ્વાત્મનિ ચ ક્રિયાયિરોધાન્ । [શા. ભા.; ભા. ટી.]. સત્ત્વો [બ્રહ્મનો-આત્માનો] વિનાશ કરવા ઇશ્વર પણ સમર્થ નથી, કારણકે આત્મા બ્રહ્મ છે; અને નિષ્ક્રિય આત્મામાં ક્રિયાનો વિરોધ છે. તેથી જેમ આંખમાં પડેલા ગેરડાને [રેખાને] આંખ જોઈ શકતી નથી, તેમ આત્મા પોતે પોતાનો નાશ કરી શકતો નથી.

કારણ, કાર્ય, કરણ કે આશ્રયના નાશથી, અન્યથા કે પોતાથી સત્ત્વો [બ્રહ્મનો-આત્માનો] નાશ સંભવતો નથી. જેમ પ્રકાશ સૂર્યનો સ્વભાવ છે, ઉષ્ણતા અગ્નિનો સ્વભાવ છે, તેમ ‘નાશ ન પામવું’ એ સત્ત્વો [બ્રહ્મનો-આત્માનો] સ્વભાવ છે [શા. ભા.]. માટે આ સત્ [બ્રહ્મ-આત્મા] અવિનાશી છે, તથા એનો નાશ કરવા કોઈ સમર્થ નથી એ શ્રુતિ સ્મૃતિથી સિદ્ધ છે, એમ તું નિશ્ચયપૂર્વક જાણ.

તાત્પર્ય એ છે કે, ત્રણ કાળમાં આ અવિનાશી આત્માના વિનાશનો, આ આત્માની સત્તાના [અસ્તિત્વના] અદર્શનનો અભાવ છે. આ આત્મા અવિનાશી, અનન્ત, અપરિચ્છિન્ન, પરિપૂર્ણ તથા નિત્ય છે [૧૭].

અવતરણિકા :—કિં પુનઃ તત્ અસત્ યત્ સ્વાત્મસત્તા વ્યભિચરતીતિ । [શા. ભા.] હવે જે પોતાની સત્તાને [અસ્તિત્વને] છોડી દે છે અથવા જેનું હોવાપણું નથી, તે અસત્ શું છે? તો કહે છે કે :

અન્તઃવન્ત ઇમે દેહા નિત્યસ્યોક્તાઃ શરીરિણઃ ।

અનાગિનોઽપ્રમેયસ્ય તસ્માદ્યુધ્યસ્વ ભારત ॥ ૧૮ ॥

અન્યથાર્થ :—નિત્યસ્ય નિત્ય અનાગિનઃ નાશરહિત તથા અપ્રમેયસ્ય અપ્રમેય-રૂપ—પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી જેનું સ્વરૂપ જાણી ન શકાય એવા સ્વતઃસિદ્ધ [શા. ભા. વગેરે] શરીરિણઃ દેહીના—સત્તા—દેહધારી આત્માના ઇમે આ દેહાઃ સર્વ દેહો અર્થાત્ સમષ્ટિ તથા વ્યષ્ટિરૂપ, વિરાટ, સૂત્ર અને અવ્યાકૃત એ નામના તથા સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મ તથા કારણરૂપ સર્વ દેહો [મધુ.] અંતઃવન્ત. નાશવાન ડકનાઃ કલ્યા છે. તસ્માત્ તેથી ભારત ! હે ભારત ! યુધ્યસ્વ તું યુદ્ધ કર [૧૮].

શબ્દાર્થ :—નિત્ય, અવિનાશી તથા અપ્રમેયરૂપ આ દેહીના [સત્તા—આત્માના] સર્વ દેહો અર્થાત્ સમષ્ટિ તથા વ્યષ્ટિરૂપ વિરાટ, સૂત્ર, અવ્યાકૃત એ નામના તથા સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મ, કારણ વગેરે સર્વ દેહો [મધુ] નાશવાન કલ્યા છે, માટે હે અર્જુન ! તું યુદ્ધ કર [૧૮].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! આ દેહી [સત્-આત્મા] નિત્ય અર્થાત્ સદૈવ એકરૂપ રહેનાર [શ્રીધર. વગેરે], અવિનાશી તથા અપ્રમેયરૂપ અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન કે શબ્દ પ્રમાણથી ન જાણી શકાય એવો સ્વતઃસિદ્ધ છે [શા. ભા.].

શ્રુતિ કહે છે કે :—મશ્વદ્મસર્ગમ્ । ઇતિ । [કંઠ. ૧-૩-૧૫] આત્મા શબ્દ-રૂપસાદિથી રહિત છે, માટે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો વિષય નથી. નૈમ ચ તત્ત્વ લિહ્યમ્ । તે આત્માને જિગ્ [વ્યાપ્તિરૂપી ચિદ્ધ] નથી, માટે અનુમાનનો વિષય નથી. હેતુદયગ્રાન્તવર્જિતમ્ । આત્મા હેતુ તથા દષ્ટાંતથી રહિત છે એટલે કે આત્મામાં સાદરણનો અભાવ છે, માટે આત્મા ઉપમાનો વિષય નથી ‘યત્તદ્દયમગ્રાન્તવર્જિતમ્’ ઇતિ । આત્મા અદર્ય, અગ્રાહ્ય તથા અગોચર છે એટલે કે આત્માને નામ, રૂપ, જાનિ વગેરેનો અભાવ છે, માટે આત્મા શબ્દનો વિષય નથી [શંકરાનંદ].

આ પ્રમાણે આત્માનું અપ્રમેયત્વ સિદ્ધ છે સર્વપા પ્રમાણના પ્રમેયાના વચ્ચે. પ્રમાણ્યસિદ્ધિસ્ત કિં પ્રમાણ્યેત્ । [શ ક્ષ્ ૧૧૬] જેનાથી સર્વ પ્રમાણ તથા પ્રમેયોની પ્રામાણ્યસિદ્ધિ છે, તે આત્માના કાણુ પ્રમાણક હોઈ શકે ? શ્રુતિ પણ કહે છે કે — ‘વિજ્ઞાનતારમરે કેન વિજ્ઞાતીયાત્ ?’ । [ભૂ ઉ ૪-૫-૧૫] વિજ્ઞાતાને [જાણનાવાળાને] કોના વડે જાણે ? કાણુ કયા કંઈ વડે જાણે ?

ભગવાન ભાષ્યકાર પ્રતિપાદન કરે છે કે—શાસ્ત્ર તુ મત્ય પ્રમાણમ નતદર્શન-
ધ્યારોણમાનનિવર્તવત્ત્વેન પ્રમાણ્યમ્ બાત્મન પ્રતિપચતે ન તુ બ્રહ્માતાર્થજાવસ્ત્વેન ।
[શા ભા] આત્માની સિદ્ધિ [પ્રાપ્તિ] માટે શાસ્ત્ર અતિમ [છેવટનું] પ્રમાણ છે [પ્ર સ્ ૧-૨-૩], તોપણ શાસ્ત્રો આત્મા વિશે કરવામા આવેલા દેહાદિ આત્મપદાર્થોના અધનારોપને નિવૃત્ત કરવામાવથી જ આત્માના વિષયમા પ્રમાણરૂપ છે, નહિ કે શાસ્ત્રો આ બ્રહ્માતરદશાવાળા અર્થોત્ ન જાણી શકાય એવા આત્માને જાણાવે છે, તે નિમિત્તથી પ્રમાણરૂપ છે

તાત્પર્ય એ છે કે સ્વય પ્રકાશ આત્માને પોતાના પ્રકાશ માટે શાસ્ત્રાદિ પ્રમાણની અપેક્ષા નથી પરંતુ ‘તત્ત્વમસિ’, ‘મહ બ્રહ્માસ્મિ’ ઇત્યાદિ શાસ્ત્રના અર્થના શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસનથી ચિત્તવૃત્તિ એકાગ્ર થઈ, આત્મતત્ત્વના સંબંધને [જ્ઞાનને] યોગ્ય થાય છે તે માટે શબ્દો આરભ પણ સફળ છે [વધુ માટે જુઓ ગીતા ૧૧-૫૩ તથા વિવેચન] જે કે આ આત્મ-અનાત્મરિપયક વિવેકજ્ઞાનરૂપ ચિત્તવૃત્તિ [સુદ્ધિવૃત્તિ] અસત્તરૂપ છે, તોપણ અવિકારી આત્માને આ ચિત્તવૃત્તિના [સુદ્ધિ-વૃત્તિના] સંયોગથી ‘નિજ્ઞાન’ કહેવામા આવે છે [શા ભા ૨-૨૧]

આત્મા સ્વય પ્રકાશ ચૈતન્યરૂપ છે જેમ સર્વને પ્રકાશિત કરનારા સૂર્યને પોતાના પ્રકાશ માટે અન્ય પ્રકાશની અપેક્ષા નથી, તેમ આ સ્વતઃસિદ્ધ આત્માને પોતાના પ્રકાશ માટે શાસ્ત્રાદિકોઈ પ્રમાણની અપેક્ષા નથી એન વિદુર્વ મગવત્ પ્રસાદાન્ । [કિશવ] જેમ હોડી અધારી શુદ્ધમા પટેલુ રત્ન પોતાના પ્રકાશરૂપે જ જેનામા આવે છે, તેમ પન્માત્માના અનુગ્રહથી હૃદયશુદ્ધિમા રહેયો આ આત્મા પોતાના જ પ્રકાશરૂપે શુદ્ધ અત્ત કરણમા પ્રકાશિત થાય છે

પરંતુ હે ભારત ! નિત્ય, અવિનાશી તથા અપ્રમેયરૂપ આત્માના મધૂન, સુદમ, કાગળ વગેરે સર્વ દેહો મનુષ્ય કે માયાવી શરીરોની પેઠે નાશનાન છે જન્મ, મરણ, સુખ, દુઃખ વગેરે દેહના ધર્મો છે, આત્માના નથી, માટે તુ બીજાદિના

નાશવંત દેહો માટે શોક-મોહનો પરિત્યાગ કરી, સ્વકાર્ય કુરુ । [શંકરાનંદ] સ્વકર્મ કર અર્થાત્ યુદ્ધ કર.

અહીં ધર્મભૂત યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થયેલા ભક્ત અર્જુનને ભગવાને યુદ્ધ કરવાનું કહ્યું તે કેવળ અનુભૂતિમાત્ર છે, વિધિ [આજ્ઞા] નથી. [શા. ભા. મધુ. શંકરાનંદ] [૧૮].

અવતરણિકા:—ભગવાને ભીષ્માદિના મૃત્યુના નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થનારા ભક્ત અર્જુનના શોકનું સમાધાન કર્યું. હવે 'નિષ્કલ્મ, નિષ્કલ્મ, નિર્વિકાર આત્મા કોઈને હણતો નથી કે કોઈથી હણાતો નથી' [કદ ઉપ. ૧-૨-૧૯] એ શ્રુતિવિદિત અર્થનું નિરૂપણ કરી, ભક્ત અર્જુનને યુદ્ધમાં ભીષ્માદિના વધ કરવાના નિમિત્તથી પિતૃવધ, ગુરુવધ, બંધુવધ તથા કુલક્ષયરૂપી પાપોની સભાવનાથી થતા શોકનું ભગવાન સમાધાન કરે છે :

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ ૧૯ ॥

અન્યથાર્થ :—ય. જે એનં આ આત્માને હંતારં હણનાર-હનનક્રિયાનો કર્તા વેત્તિ માને છે ચ તથા ય: જે એનં આ આત્માને હતં હણાયેલો-હનનક્રિયાનું કર્મ મન્યવે માને છે તો તે ઉભી બન્ને ન વિજાનીત આત્માને યથાર્થ જાણતા નથી, કારણકે અયં આ આત્મા ન હન્તિ નથી હણતો ન હન્યતે નથી હણાતો [૧૯].

શબ્દાર્થ :—જે આ આત્માને હણનાર માને છે, તથા જે આ આત્માને હણાયેલો માને છે, તે બન્ને આ આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણતા નથી, કારણકે આ આત્મા નથી હણતો, તેમ નથી હણાતો [૧૯].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! આ અવિનાશી નિષ્કલ્મ તથા નિર્વિકારી, આત્માને જે પુરુષ હું આ વસ્તુને હણનારો છું, એમ હનનરૂપ ક્રિયાનો કર્તા જાણે છે તથા જે પુરુષ આ દેહનું હનન થવાથી હું હણાઈ ગયો, એમ હનનક્રિયાના કર્મરૂપે જાણે છે, તે બન્ને પુરુષ દેહાભિમાની હોવાથી, કર્તા તથા કર્મભાવથી રહિત અનિર્વિકારી આત્માના યથાર્થ રૂપને જાણતા નથી; કારણકે આ આત્મા નિર્વિકારી હોવાથી નથી હણતો અર્થાત્ હણવાની ક્રિયાનો કર્તા થતો નથી; તથા પોતે નથી હણાતો અર્થાત્ હનનક્રિયાનું કર્મ પણ થતો નથી [શા. ભા. મધુ. વગેરે].

દેહ, ઇન્દ્રિયો વગેરે પોતપોતાની ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થવા છતાં સર્વના હૃદયમાં રહેલો આત્મા ચલિતેડપિ ચ વૃક્ષે તદન્તસ્ય આકાશ इव । [શંકરાનંદ]

જ્ઞાના અજ્ઞાપમાન યવા છતાં તેમાં રહેલા આકાશની પેઠે કૃટસ્થ, અસંગ તથા ચિદ્રૂપે સર્વત્ર ઉદાસીનતાથી રહે છે, એ અર્થ છે [ચંકરાનંદ].

તાત્પર્ય એ છે કે, જેમ જ્ઞાનાં ગુણી, પાંદડાં વગેરે હાલવાથી તેમાં સ્થિત આકાશ હાલતું નથી, તેમ દેહ, ઇન્દ્રિયો ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થાય છતાં, તેમાં સ્થિત કૃટસ્થ તથા અસંગ આત્મા સર્વદા ઉદાસીનતાવડે નિષ્ક્રિય છે. તેથી નિષ્ક્રિય તથા નિર્વિકારી આત્માને જે કર્તા, બોક્તા કે સુખી-દુઃખી માને છે, તે આત્મનત્વને બળ્યતો નથી.

નૈયાયિક વગેરે આત્માના કર્તાપણાના સ્વીકારથી આત્માને હણ્યનાર માને છે; તથા ચાર્વાક વગેરે આત્માના વિનાશીપણાના સ્વીકારથી આત્માને હણાયેલા માને છે. નૈયાયિકો તથા ચાર્વાક બન્ને આત્માનું વાસ્તવ સ્વરૂપ બળ્યના નથી, કારણકે આત્મા હણ્યતો પણ નથી અને હણ્યતો પણ નથી. અર્થાત્ આત્મા દનનક્રિયાનો કર્તા પણ નથી તથા દનનક્રિયાનું કર્મ પણ થતો નથી [મધુ. નીલકંઠ. વગેરે]. આત્મા ક્રિયામાત્રનો આશ્રય [કર્તા] કે વિષય [કર્મ] નથી એ અર્થ છે [૧૯].

અવતરણિકા :—“ આત્મા જન્માદિ ૭ વિકારોથી રહિત હોવાથી દનનરૂપ ક્રિયાનો કર્તા કે કર્મ થતો નથી.” એમ આ બીજા શ્લોકથી પ્રતિપાદન કરે છે:

ન જાયતે ક્રિયતે વા કદાચિદ્ધાયં ભૂત્વા ભવિતા વા ન ભૂયઃ ।

અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥૨૦॥

અન્યથાર્થ — અર્થ આ આત્મા કદાચિત્ કદી પણ ન જાયતે જન્મતો નથી વા તથા (ન) ક્રિયતે મરતો નથી વા તથા ન ભૂત્વા પૂર્વે ન હોઈ ને ભૂયઃ ફરીને ન ભવિતા ઉત્પન્ન થતો નથી. વળી અર્થ આ આત્મા અજઃ જન્મરહિત-અથવા જેના સાક્ષાત્કારથી વિદ્વાન પુનઃ જન્મતો નથી માટે ‘અજ’ છે [ચંકરાનંદ] નિત્યઃ નિત્ય શાશ્વતઃ શાશ્વત-સર્વકાળ રહેનારો પુરાણઃ પુરાતન છે. શરીરે શરીર હન્યમાને હણ્યાયા છતાં ન હન્યતે હણ્યતો નથી [૨૦].

શબ્દાર્થ :—આ આત્મા કદી પણ જન્મ પામતો નથી, કે મરતો નથી. તે પૂર્વે ન હોઈને ફરીને પણ ઉત્પન્ન થતો નથી. આ આત્મા જન્મરહિત, નિત્ય, શાશ્વત તથા પુરાતન છે. શરીરનો નાશ થવાથી તેનો નાશ થતો નથી [૨૦].

વિવેચન :—હે અર્જુન! પ્રત્યેક અનાત્મ પદાર્થ જન્મવું, હોવું, વધવું, પરિણમવું, ઘટવું તથા વિનાશ પામવું એ ૭ જાતના વિકારોને પ્રાપ્ત થાય છે,

પરંતુ આત્મા આ જન્માદિ છ વિકારોથી રહિત છે; અને તેથી તે હનનરૂપ ક્રિયાનો કર્તા કે કર્મ થતો નથી.

આત્મા નિરવયવ હોવાથી કોઈ કાળે જન્મતો નથી કે મરતો નથી, માટે તે 'જન્મવુ' તથા 'વિનાશ પામવુ' એ બે વિકારોથી રહિત છે. આત્માનું ત્રણે કાળમાં અસ્તિત્વ છે. તે પૂર્વે ન હોઈને ફરીને ઉત્પન્ન થતો નથી, તથા તેની ઉત્પત્તિ માટે કોઈ કારણ નથી, માટે આત્મા 'હોવાપણાના' વિકારથી રહિત છે. આત્મા નિર્ગુણ, નિરવયવ તથા સર્વદા એકરૂપે રહેનાર હોવાથી 'વધવુ' તથા 'ઘટવુ' એ બે વિકારોથી રહિત છે. આત્મા અનાદિકાળથી નવીન છે, તથા પ્રથમ જે રૂપે હતો તેમાં બીજા રૂપે પરિણામ પામીને નવા રૂપે થયો નથી, તેથી તે 'વિપરિણામ' અર્થાત્ રૂપાંતર પામવાના વિકારથી રહિત છે.

આત્મા જન્મ પામતો નથી માટે 'અજ' કહેવાય છે; મરણ પામતો નથી તથા સર્વકાળે વિદ્યમાન છે, માટે 'નિત્ય' કહેવાય છે; આત્માના સ્વરૂપનો કદી ક્ષય થતો નથી, માટે 'શાશ્વત' કહેવાય છે; તથા આત્મા સદૈવ એકરૂપ રહેનારો તથા વૃદ્ધિ પામતો નથી, માટે 'પુરાણ' કહેવાય છે. આત્મા જન્માદિ છ વિકારોથી રહિત છે, અને તેથી આત્મા નિત્ય, કૂટસ્થ, અસંગ, ચિદ્રૂપ, આદિઅંતરહિત તથા અદ્વિતીય છે, એ સૂચિત થાય છે [ચંકગનંદ].

જેમ ઘટરૂપ ઉપાધિનો નાશ થવાથી ઘટાકાશનો નાશ થતો નથી, તેમ દેહાદિક ઉપાધિઓનો નાશ થવાથી આત્માનો નાશ થતો નથી. શ્રુતિ કહે છે કે:—અવિનાશી યા મરેડયમાત્માડનુચ્છિત્તિયર્મા । [બૃ. ઉ. ૪-૫-૧૪] આ આત્મા અવિનાશી તથા અનુચ્છેદરૂપ ધર્મવાળો છે, અર્થાત્ આ આત્માનો વિકારરૂપ કે ઉચ્છેદરૂપ વિનાશ થતો નથી [૨૦].

અવતરણિકા :—હવે આત્મતત્ત્વને જાણનાર બ્રહ્મવેદાને કર્મમાત્રમાં કર્તૃત્વ, પ્રેરકત્વ તથા ભોક્તૃત્વ વગેરેનો અભાવ છે, તે પ્રતિપાદન કરે છે :

વેદાવિનાશિનં નિત્યં ચ ઇનમજમવ્યયમ્ ।

કથં સ પુરુષઃ પાર્થ કં ઘાતયતિ દન્તિ કમ્ ॥૨૧॥

અન્યથાર્થ :—પાર્થ ! હે અશુભ ! યઃ જે ઇન આ આત્માને અવિનાશિનં અવિનાશી નિત્યં નિત્ય અત્ર અજન્મા તથા અઘ્યય અવિકારી-પોતાની પૂર્વાવસ્થાને ત્યાગ ન કરનારો એટલે કે કોઈ પણ જાતના પરિણામને ન પામનારો [નીલકંઠ]

વેદ જાણે છે અર્થાત્ સાક્ષાત્કાર કરે [મધુ]. સઃ તે પુણ્યઃ પુરુષ કં કોને હંતિ હણે છે તથા કયં કેવી રીતે કં કોને પાતવતિ હણાવે છે ? [૨૧]

શબ્દાર્થ :—જો આ આત્માને અવિનાશી, નિત્ય, અજન્મા તથા અવિકારી જાણે છે તે પુરુષ કોને હણે છે, તથા કેવી રીતે કોને હણાવે છે ? [૨૧]

વિવેચન :—હે અર્જુન ! જો પુરુષ આ આત્માને અવિનાશી, નિત્ય, અજન્મા તથા અવિકારી જાણે છે, અર્થાત્ શાસ્ત્ર કે આચાર્યના ઉપદેશથી ‘હું સર્વ વિકાશથી રહિત છું, સર્વને પ્રકાશ કરનારો છું, સઘળા દૈત્યો રહિત છું,’ તથા પરમાત્મજ્ઞાનસ્વરૂપ છું’ એમ પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરે છે; [મધુ]. જેનો દેહાધ્યાસ, દૈત્યાદિ તથા અજ્ઞાન નિવૃત્તિ પામ્યાં છે, જે આત્માને સર્વજ્ઞતા વિશે તથા સર્વજ્ઞતાને પોતાના આત્મા વિશે જુએ છે [ગી. ૫-૨૬], એવો આત્મતત્ત્વને જાણનાર એટલે કે સર્વોત્તમાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલો જ્ઞાની પુરુષ કેવી રીતે કોઈને હણે તથા કેવી રીતે કોઈને હણાવે ? અર્થાત્ જ્ઞાની હનનક્રિયાનો કોઈ કે પ્રયોજન થતો નથી [શા. ભા.].

અતઃ આત્મનિ કર્તૃત્વ મયિ ચ કારયિતૃત્વમારોપ્ય પ્રત્યવાયઙ્કાં મા કાર્યોરિત્યભિપ્રાયઃ । [મધુ. શ્રીધર વગેરે] માટે બીજાદિ સ્વજ્ઞતાનો વધ કરવામાં તારા પોતાનામાં કર્તૃત્વનો કે હું વાસ્તવમાં પ્રેરકત્વનું આરોપણ કરી શરૂવધ, બંધુ-વધ વગેરેના વિચારથી પ્રત્યવાય કે પાપની શંકા કરવી તારે યોગ્ય નથી.

તારપર્યં એ છે કે આત્મસાક્ષાત્કાર થતાં અજ્ઞાન [અવિદ્યા] નિવૃત્ત થાય છે, અજ્ઞાન નિવૃત્ત થતાં ‘અહંમમ’ અધ્યાસ નિવૃત્તિ પામે છે, અહંતામમતાદિ અધ્યાસ નિવૃત્તિ પામતાં અધ્યાસના કાર્યરૂપ રાગદ્વેષ નિવૃત્તિ પામે છે; અને રાગદ્વેષ નિવૃત્તિ પામતાં કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વ, પ્રેરકત્વ વગેરે નિવૃત્તિ પામે છે. વાસ્તવિક રીતે આત્મા કોઈ કરતો નથી તથા કરાવતો નથી; પરંતુ મૂઢ પોતામાં અવિદ્યાથી ક્તોપણા, ભોક્તાપણા વગેરેનું અભિમાન કરે છે [મધુ].

જ્ઞાનીને હણવામાં કર્તૃત્વ નથી, એમ અત્રે કહેવામાં આવ્યું છે, તે કેવળ ઉપસદાણુ માટે જ છે. વસ્તુતઃ જ્ઞાનીને કર્મમાત્રમાં કર્તૃત્વ તથા પ્રેરકત્વનો અભાવ છે [શા. ભા. મધુ. વગેરે]. કારણકે હવે પછી ભગવાન કહેશે કે, તસ્ય કાર્યં ન વિચલે । [ગી. ૩-૧૭] જ્ઞાનીને કર્તૃત્વ રહેતું નથી. જ્ઞાનીને સાધ્યના અભાવે સાધનનું કોઈ પ્રયોજન નથી.

શ્રુતિ પણ જ્ઞાનાવસ્થામાં સર્વ પ્રકારના કારક વ્યવહારનો નિષેધ કરે છે.

યત્ર ત્વસ્ય સર્વમાત્મૈવામૃતત્કેન કં પચેત્ । [ખૂ. ઉ. ૪-૫-૧૫] જ્યારે જ્ઞાના-
વસ્થામાં બ્રહ્મવેત્તા, કર્તા, કર્મ, કર્મકૃણ વગેરે સર્વ કંઈ આત્મા [આત્મરૂપ]
જ થયું, ત્યારે કોણ કયા કારણ વડે કેને જુએ ? કોણ કયા કારણ વડે કેને
સાંભળે ? કોણ કયા કારણ વડે જ્ઞાને જાણે ? માટે જ્ઞાનીને કર્તવ્ય કે કારણિતવ્ય
રહેતું નથી, એ સિદ્ધ થાય છે.

તેટલાં માટે ભગવાન ભાખ્યકાર તથા શ્રીશંકરાનાંદ પ્રતિપાદન કરે છે
કે :—‘ઉપરોક્ત પ્રકારે આત્મસ્વરૂપ જાણનાર વિદ્વાનને સર્વ કર્મના સંન્યાસનો
જ અધિકાર છે.

આથી જ ભગવાન હવે પછી, ‘જ્ઞાનયોગેન સાધ્યાર્નાં કર્મયોગેન યોગિનામ્’
[ગી ૩-૩] ‘જ્ઞાનયોગ વડે સાધ્યોના અને કર્મયોગ વડે કર્મીઓના’ એ
વાક્યથી જ્ઞાની તથા અજ્ઞાનીઓના બે વિભાગ કરી, તેમની જુદીજુદી બે
પ્રકારની નિષ્ઠા ગ્રહણ કરાવે છે.

મહાભારતમાં ભગવાન વેદવ્યાસ પણ શ્રી શુકદેવજીને કહે છે કે :—
‘દ્વાવિમાવય પન્થાની । [મહા. શા. પ. ૨૪૧-૬ [તથા ચ ‘ક્ષિયાપચક્ષૈવ
પુરસ્તાન્ પશ્ચાન્ સન્યાસથ ।’ [તૈ. આ. ૧૦-૬૨-૧૨]” “આ કર્મનિષ્ઠા
અને જ્ઞાનનિષ્ઠા એવા બે માર્ગો છે. પહેલા ક્રિયામાર્ગ અને પછી સંન્યાસ.”
આ જ બે વિભાગને ભગવાન વારંવાર દર્શાવે છે [શા. ભા.] [૩૧].

અવતરણિકા :—આત્મા અવિનાશી છે તથા દેહો વિનાશી છે, તેાપણ
અનેક પુણ્યોના સાધનભૂત બીજમ વગેરે સ્વજનોના દેહોનો મારે યુદ્ધમાં શા માટે
વિનાશ કરવો ? એવી ભક્ત અર્જુનની શંકાનું હવે નિવારણ કરે છે [મધુ] :

વાસાંસિ જીર્ણાનિ યથા વિહાય નવાનિ મૃક્ષાતિ નરોઽપરાણિ ।

તથા શરીરાણિ વિહાય જીર્ણાન્યન્યાનિ સંયાતિ નવાનિ દેહી ॥૨૨॥

અન્યથાર્થ :—યથા જેમ નર : પુરુષ જીર્ણાનિ જૂનાં વાસાંસિ વસ્ત્રોને
વિહાય ત્યજીને અપરાણિ બીજા નવાનિ નવાં વસ્ત્રો મૃક્ષાતિ પહેરે છે તથા તેમ
દેહી દેહી-આત્મા જીર્ણાનિ જૂનાં શરીરાણિ શરીરોને વિહાય ત્યજીને અન્યાનિ
બીજાં નવાનિ નવાં શરીરોને-દેહોને સંયાતિ પામે છે [૨૨]

શબ્દાર્થ :—જેમ પુરુષ જૂનાં વસ્ત્રોને ત્યજીને નવાં વસ્ત્રો પહેરે છે, તેમ દેહી
[આત્મા] જૂનાં શરીરોને ત્યજીને બીજાં નવાં શરીરોમાં જાય છે [૨૨].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! જેમ પુરુષ જૂનાં વસ્ત્રોને ત્યજીને નવાં વસ્ત્રો

ધારણ કરે છે, તેમ દેહી [આત્મા-જ્ઞાત્મા] આ જૂના સ્થૂનદેહોનો ત્યાગ કરી, કર્મોનુચાર નહીં દેહોને પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ જેમ માટીનો થડો નાશ પામવાથી કે તેને એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે લઈ જવાથી, સર્વજ્ઞાપી આદ્ય નાશ પામતું નથી કે ઝાનાનાગને પ્રાપ્ત થઈ વિચાર પામતું નથી, તેમ એક દેહનો ત્યાગ કરી, બીજા નામ, રૂપ, જાતિ, ગુણ રિગેયરડે પૂર્વથી વિવદ્ભણ દેહને ધારણ કરવાથી આ અનિનાશી, રિશુ [-ચાપડ] તથા અમગ આત્મા નિન શ કે વિચારને પામતો નથી જેમ જૂના વસ્ત્રોનો ત્યાગ કરી, નવા વસ્ત્રો ધારણ કરનાર પુરુષ નિર્નિકાં રહે છે, તેમ દેહી સર્વદા નિર્નિકાં રહે છે [શા ભા. ચંદ્રાનંદ વગેરે] આથી આત્મા દેહ ઇન્દ્રિયાદિથી ભિન્ન, અવિચારી તથા નિત્ય છે, એ સૂચિત થાય છે [ચંદ્રાનંદ]

શ્રુતિ રહે છે કે —જેમ ખડમાકડી તૃણને છેડે જઈ, અન્ય તૃણનો આશ્રય કરી, પોતાને સંકેચે છે, તેમ દેહી [આત્મા] જૂના શરીરને હણીને [અચેતન કરીને] વાસના પ્રમાણે બીજા શરીરને ગ્રહણ કરીને, તેમા પોતાનો સંકેચ કરે છે, તથા નવા શરીરમા 'હુ' એવા આત્મભાવને પામે છે [જુ ઉ ૪-૪-૩] જેમ સોની સોનાનો કટખ લઈ પૂર્વની ગચ્છનાથી ભિન્ન, અધિક નવું તથા અધિક શોભાવાળું રૂપ [ધાન] નિર્માણ કરે છે, તેમ આત્મા જૂના શરીરનો ત્યાગ કરીને, બીજા પિતૃનોના ભોગને યોગ્ય, કે ગધર્લોકના ભોગને યોગ્ય, કે દેવલોકના ભોગને યોગ્ય, કે પ્રજ્ઞપતિના લોકના ભોગને યોગ્ય, કે હિરણ્યગર્ભના ભોગને યોગ્ય, કે પ્રેત, નિર્ણય વગેરે યોગિના અબધવાળું, અધિક શોભાવાળું શરીર પામે છે [જુ ઉ ૪-૪-૪] ચવાર્કમ ચવાધુનમ્ । [કં. ૨-૨-૭] તેના કર્મ તથા જ્ઞાન પ્રમાણે જ્ઞાત્મા દેવાદિ દિવ્ય શરીરને, પશુ, પક્ષી વગેરે અધમ યોગિને કે વૃક્ષાદિ સ્થાવર ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે

માટે હે અર્જુન ! આ ધર્મયુદ્ધમા તપ તથા અવસ્થાથી જર્જરિત થયેલા તેમના સ્થૂનદેહોનો ત્યાગ કરી, બીજા વગેરે સ્વર્ગોદિ લોકમા દિવ્ય શરીરોને પ્રાપ્ત થઈ, અત્યંત હર્ષને પ્રાપ્ત થશે આથી તું તેમના ઉપકારના નિમિત્ત રૂપ થશે માટે અત્યંત ઉપકાર કરનારા આ યુદ્ધમા, અપકારકત્વના અર્થાત્ અપકાર કરવાપણાના ભ્રમને નહિ કર [મધુ કેશવ વગેરે] [૨૨]

અવતરણિકા —હવે સ્થૂનદેહનો નાશ થવાથી આત્માનો નાશ થતો નથી, એ પ્રતિપાદન કરે છે

નૈનં છિન્દન્તિ શસ્ત્રાણિ નૈનં દહતિ પાવકઃ ।

ન ચૈનં ક્લેદયન્ત્યાપો ન શોષયતિ મારુતઃ ॥ ૨૩ ॥

અન્યથાર્થ :—એનં આ આત્માને શસ્ત્રાણિ શસ્ત્રો ન છિન્દન્તિ છેદી શકતા નથી એનં એને પાવકઃ અગ્નિ ન દહતિ બાળી શકતો નથી ચ વળી એનં એને આવ. પાણી ન ક્લેદયન્તિ પલાળી શકતું નથી તથા મારુત. પવન ન શોષયતિ સૂકવી શકતો નથી [૨૩].

શબ્દાર્થ :—આત્માને શસ્ત્રો છેદી શકતાં નથી, અગ્નિ બાળી શકતો નથી, પાણી પલાળી શકતું નથી, કે પવન સૂકવી શકતો નથી [૨૩].

વિવેચન :—હે બ્રહ્માનં ! સર્વ દેહો વિષે રહેલા આ આત્માને નિરવયવ-ત્વાત્ [શા. ભા. શંકરાનંદ] એ નિરવયવ હોવાથી તથા સર્વગતત્વાત્ [શા. ભા.] સર્વવ્યાપી હોવાથી, શસ્ત્રો છેદી શકતાં નથી, અર્થાત્ અવયવોનો વિભાગ કરી ઢુકડા કરી શકતાં નથી [શા. ભા. વગેરે], અગ્નિ બાળી શકતો નથી; પાણી પલાળી શકતું નથી, તથા પવન સૂકવી શકતો નથી. તાત્પર્ય એ છે કે દશ્ય પદાર્થોના નાશના કારણરૂપ આ ચાર મહાબૂતો આત્માનો નાશ કરવા લેશમાત્ર પણ સમર્થ નથી.

શસ્ત્ર, જળ, અગ્નિ, વાયુ વગેરે પદાર્થો અન્ય પદાર્થને વ્યાપ્ત કરી અર્થાત્ અન્ય પદાર્થમાં પ્રવેશ કરી, તેને સિધિલ કરી, તેનો વિનાશ કરે છે, પરંતુ આત્મા સર્વવ્યાપી તથા અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી એટલે કે અન્ય કોઈ પણ પદાર્થ કરતાં વધારે વ્યાપક તથા સૂક્ષ્મ હોવાથી શસ્ત્ર, જળ, અગ્નિ, વાયુ વગેરે તત્ત્વો તેને વ્યાપ્ત કરી શકતાં નથી, અર્થાત્ આત્મામાં પ્રવેશ કરી શકતાં નથી, અને તેથી શસ્ત્ર, જળ, અગ્નિ, વાયુ કે અન્ય કોઈ પદાર્થ વડે આત્માનો વિનાશ સંભવતો નથી [શા. ભા.].

આથી સિદ્ધ થાય છે કે આત્મા અવિકારી છે [શંકરાનંદ]. જરા, વ્યાધિ વગેરે સર્વ ભૌતિક કે દૈવિક ઉપદ્રવો સ્થૂલ દેહના છે, દેહથી ભિન્ન આત્માના નથી. માટે કોઈ પણ ઉપદ્રવની પ્રાપ્તિમાં અભિસાનીએ સ્થિર બુદ્ધિથી સ્થિત રહેવું, એ સૂચન છે [શંકરાનંદ].

શ્રુતિ કહે છે કે —યઃ પૃથિવ્યા તિષ્ઠન્ પૃથિવ્યા ઋતરો ચોડન્તુ તિષ્ઠન્નદ્ય-અયોડન્તરો યસ્તેજસિ તિષ્ઠસ્તેજસોડન્તરો ચો વાયૌ તિષ્ઠન્વાયોરન્તરઃ । પૃથ્વીમાં રહેતો જે [આત્મા] પૃથ્વીથી જુદો છે, જળમાં રહેતો જે જળથી જુદો છે,

તેજમાં રહેતો ને તેજથી જુદો છે, અને વાયુમાં રહેતો ને વાયુથી જુદો છે; અથવા આત્મા પૃથ્વીની અંદર રહેલ હોવાથી પૃથ્વીની પણ અંદર હોય છે, જળમાં રહેલ હોવાથી જળની પણ અંદર હોય છે, અગ્નિરૂપ તેજમાં રહેલ હોવાથી તેજની પણ અંદર હોય છે, વાયુની અંદર રહેલ હોવાથી વાયુની પણ અંદર હોય છે. ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ સર્વગત આત્માના સર્વના અંતર્ધામીપણાને લીધે ઉત્પત્તિ વગેરે ૭ વિકારોના રહિતપણાને દર્શાવે છે [મધુ.].

તાત્પર્ય એ છે કે, ને પદાર્થ શસ્ત્ર વગેરેમાં રહેતો નથી, તે પદાર્થને જ શસ્ત્ર વગેરે છેદી શકે છે, પરંતુ આત્મા તો શસ્ત્રાદિને પણ સત્તારૂપિત્ આપનારો હોવાથી શસ્ત્રાદિનો પ્રેરક એટલે કે અંતર્ધામી છે. અથા કથમેનં શસ્ત્રાદિનિ સ્વવ્યાપારવિષયીકૃત્તુરિત્યભિપ્રાયઃ ! [મધુ.] તેથી શસ્ત્ર વગેરે આત્માને પોતાના વ્યાપારના વિષયશૂન્ય કેમ કરે? શસ્ત્રાદિ આત્માનો વિનાશ કેમ કરી શકે? [મધુ. ગી. ૨-૨૪]. આ અર્થમાં યેન સૂર્યસ્તપતિ તેજસેદઃ ને તેજથી પ્રદીપ્ત ધર્મ સર્વ પ્રકાશે છે, ઇત્યાદિ શ્રુતિઓને પણ પ્રમાણરૂપ જાણવી [મધુ] [૨૩].

અવતરણિકા :—હવે આત્માનો શસ્ત્રાદિકવડે નાશ થતો નથી તેનું કારણ કહે છે [મધુ. નીલકંઠ વગેરે] :

અચ્છેદ્યોઽયમદાહ્યોઽયમક્લેદ્યોઽશોષ્ય એવ ચ ।

નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાણુરચલોઽયં સનાતનઃ ॥૨૪॥

અન્યથાથ' :—અયં આ આત્મા અચ્છેદ્યઃ છેદી ન શકાય એવો અયં આ આત્મા દાહ્યઃ બાળી ન શકાય તેવો અક્લેદ્યઃ પલાળી ન શકાય એવો એવ તથા અશોષ્યઃ સૂકવી ન શકાય એવો છે. અયં આ આત્મા નિત્યઃ નિત્ય સર્વગતઃ સર્વવ્યાપી સ્થાણુઃ સ્થિર અચલઃ અચળ તથા સનાતનઃ સનાતન છે [૨૪].

શબ્દાર્થ' :—આ આત્મા છેદી શકાતો નથી, બાળી શકાતો નથી, પલાળી શકાતો નથી, કે સૂકવી શકાતો નથી, કારણકે એ નિત્ય છે, વ્યાપક છે, સ્થિર છે, અચળ છે, તથા સનાતન છે [૨૪].

વિવેચન :—હે અર્જુન! આ આત્મા છેદી શકાતો નથી, બાળી શકાતો નથી, પલાળી શકાતો નથી, કે સૂકવી શકાતો નથી, અંદરઅંદર એકબીજાનો નાશ કરવાવાળાં પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ વગેરે તત્ત્વો આ આત્માનો નાશ કરવા સમર્થ નથી [મધુ. નીલકંઠ વગેરે] ; કારણકે આ આત્મા નિત્ય,

આકાશ જેવો સર્વવ્યાપી, સ્થિર, અચળ અર્થાત્ સર્વદા એકરૂપ રહેનાર તથા સનાતન એટલે અનાદિ અનંત છે.

પૂર્વે ‘ન જાયતે ત્રિયતે’ [ગી. ૨-૨૦] ઇત્યાદિ શ્લોકવડે ભગવાને આત્માનું નિત્યપણું તથા અવિકારીપણું કહેલું છે. આત્માના વિષયમાં જે કંઈ કહેવામાં આવે છે, તે એ શ્લોકોના અર્થથી અનિરિક્ત નથી. આ શ્લોકોમાં પણ આત્મતત્ત્વના તે જ અર્થનું ખીજા શબ્દોમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, પરંતુ તેથી આ શ્લોકોમાં પુનરુક્તિ દોષનું આરોપણ ન કરવું, કારણકે આત્મતત્ત્વ અત્યંત દુર્બોધ છે. આત્મતત્ત્વ સદૃશમાં સમજી શકાય એવું નથી. ભગવાન જુદાજુદા શબ્દોમાં આત્મતત્ત્વનું નિરૂપણ કરે છે; કે જેથી આ આત્મતત્ત્વ સંભારીઓના બુદ્ધિના વિષયને પ્રાપ્ત થઈ, તેમના સંસારની નિવૃત્તિઓના હેતુરૂપ થાય [શા. ભા. મધુ વગેરે] [૨૪].

અવતરણિકા :—હવે પ્રકરણના અર્થનો ઉપસહાર કરે છે :

અન્યક્તોઽયમર્ચિત્યોઽયમવિકાર્યોઽયમુચ્યતે ।

તસ્માદેવં વિદિત્વૈનં નાનુશોચિતુમર્હસિ ॥ ૨૫ ॥

અન્યથાર્થ :—અય આ આત્મા અવ્યક્તઃ ઇન્દ્રિયોતો અવિષય [શા. ભા.] અને તેથી અય આ આત્મા અર્ચિત્યઃ અર્ચિત્ય છે અય આ આત્મા અવિકાર્યઃ અવિકારી ડગ્યતે કહેવાય છે તસ્માત્ માટે એ આત્માને એવં એ પ્રકારનો [શા. ભા.] વિદિત્વા જાણીને તારે અનુશોચિતું શોક કરવો ન અર્હસિ યોગ્ય નથી [૨૫].

શબ્દાર્થ :—આ આત્મા અવ્યક્ત, અર્ચિત્ય તથા અવિકારી કહેવાય છે, માટે આત્માને એ પ્રકારનો જાણીને તારે શોક કરવો યોગ્ય નથી [૨૫].

[વિવેચન :—હે અશુભ ! આ આત્મા ઇન્દ્રિયોતો વિષય ન હોવાથી અવ્યક્ત કહેવાય છે; અને તેથી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી જાણી શકાતો નથી. આ આત્મા મનનો વિષય ન હોવાથી અર્ચિત્ય કહેવાય છે; અને તેથી અનુમાન પ્રમાણથી પણ જાણી શકાતો નથી. વળી આત્મા અવયવરહિત હોવાથી અવિકારી છે. આ આત્માને આ પ્રકારે જાણીને [શા. ભા.] અર્થાત્ આ આત્માને સત્, નિત્ય અર્થાત્ કાલત્રયના પરિવ્રજેદથી રહિત, શાશ્વત, પુરાતન, અવ્યય, રશૂલ, સૂક્ષ્મ તથા કારણ શરીરથી લિન્ન, અવિકારો, અવિનાશી, નિરવયવ, છેદી, ખાળો, પલાળી કે સૂકવી ન શકાય એવો, સર્વગત વ્યાપક—

વિશ્વો, સ્થિર, અચળ અર્થાત્ સદૈવ એકરૂપ રહેનાર, સનાતન, અવ્યક્ત, અચિંત્ય તથા અવિકારી જાણીને, તેમ જ આત્માને શુદ્ધ [અવિદ્યારૂપી કલંકથી રહિત], શુદ્ધ [સ્વયંપ્રકાશ-બોધરૂપ] તથા મુક્ત [રાગદ્વેષાદિજંધરહિત] જાણી, તારે 'હું હજીનાર છું', તથા બીજા વગેરે મારાથી હજીશે' એ પ્રકારનો શોક કરવો યોગ્ય નથી.

શ્રુતિ પણ કહે છે કે :—તરતિ શોકમાત્મવિત્ । [છા. ઉ. ૭-૧-૩] આત્મવેતા શોકને તરે છે. એતેન વ્રજ્જવિદામદૈતર્દર્શિનાં ન કિમિચ્છોચ્યમસ્તીતિ સૂચિત મ્ભવતિ । [શંકરાનંદ] આથી અદૈતદર્શી બ્રહ્મવેતાઓને કાંઈ પણ શોચનીય નથી એ સૂચિત [સિદ્ધ] થાય છે [૨૫].

અવતરણિકા :—હવે સૌગત [બૌદ્ધ], ચાર્વાક કે નૈયાયિક વગેરેના મતો પ્રમાણે આત્મા અનિત્ય હોય તોપણ, તેનો શોક કરવો અનુચિત છે, એ પ્રતિ-પાદન કરે છે :

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।

तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ ૨૬ ॥

અન્યથાથ^૧ :—અથ જ અથવા જો એનું આ આત્માને નિત્યજાતં નિત્ય જન્મેશે વા કે નિત્યં નિત્ય મૃતં મરેશે! મન્યસે તું માને તથાપિ તોપણ મહાબાહો હે મોટી જીજ્ઞાસુ આત્મા! ત્વં તારે એનું આ આત્માને શોચિતું શોક કરવો ન અર્હસિ ઊચિત નથી [૨૬].

શબ્દાર્થ^૨ :—અથવા જો તું [આત્મા અનિત્ય છે એ પક્ષનો અંગીકાર કરી] આ આત્માને નિત્ય મરણ પામેલ માનતો હો તોપણ, હું મહાબાહો! તારે એ આત્માનો શોક કરવો ઊચિત નથી [૨૬].

વિવેચન :—હે અત્મા! આ આત્મા નિત્ય, અવિનાશી તથા અવિકારી છે એ શ્રુતિસ્મૃતિથી સિદ્ધ છે. જેમ ઘટ નાશ પામતાં તેમાં રહેલું ઘટાકાશ નાશ પામતું નથી, તેમ સ્થૂલ દેહ નાશ પામતાં તેમાં રહેલો આત્મા નાશ પામતો નથી. અવસ્થાંતરથી કે દેહાંતરની પ્રાપ્તિથી, આત્મા વિનાશ કે વિકારને પ્રાપ્ત થતો નથી. આ આત્માનો વિનાશ કરવા કોઈ સમર્થ નથી.

પરંતુ આત્મા વિશે શ્રુતિસ્મૃતિથી વિરુદ્ધ વિવિધ મતો છે. સૌગત [બૌદ્ધ] કહે છે કે :—“આત્મા વિશાનસ્વરૂપ છે. તથા તે પ્રતિક્ષણે વિનાશને પ્રાપ્ત થાય છે.” ચાર્વાક [લોકાયતિકો] કહે છે કે :—“આ સ્થૂલ દેહ જ આત્મા

છે. તે સ્થિર હોવા છતાં પ્રતિક્ષણ પરિણામ પામે છે; અને તેથી તે ઉત્પન્ન થાય છે તથા નાશ પામે છે.” તાર્કિકો કહે છે કે:—“આત્મા દેહથી ભિન્ન, દેહ સાથે જન્મે છે તથા દેહ સાથે નાશ પામે છે.” વળી કેટલાક કહે છે કે:—“આત્મા સૃષ્ટિના પ્રારંભકાળમાં આકાશ વગેરે તત્ત્વોની પેઠે ઉત્પન્ન થાય છે; દેહ સાથે જન્મતો કે નાશ પામતો નથી. દેહ બદલાતાં છતાં તેમાં કર્માનુસાર સંભવે પામતો તે કલ્પપથ તરિયર છે; અને પ્રલયકાળે આકાશાદિની પેઠે નાશ પામે છે.” [મધુ.]

હે અર્જુન! જો તું સૌગત [બૌદ્ધ] મત પ્રમાણે આત્માને ક્ષણિક માને, અથવા આર્વાક મત પ્રમાણે સ્થૂલદેહને જ આત્મા માને, અથવા આ આત્માને સ્થૂલ દેહની સાથે જન્મ પામતો કે સ્થૂલ દેહની સાથે મરણ પામતો માને, તોપણ તને આ યુદ્ધમાં પિતૃવધ, ગુરુવધ વગેરેથી ઉત્પન્ન થતાં પાપોનો ભય સંભવતો નથી; કારણકે તેમના મતો પ્રમાણે આત્મા વિનાશી છે, તથા પુનર્જન્મ નથી [સદાનંદ.].

વળી જો આત્મા દેહની સાથે ઉત્પન્ન થતો હોય, તથા દેહની સાથે નાશ પામતો હોય, તો દેહની સાથે ધર્મોધર્મનો [પુણ્ય-પાપનો] પણ નાશ થવાનો સંભવ ઉત્પન્ન થાય છે, અને મૃત્યુ પછી કોઈને પણ શુભાશુભ કર્મોનાં ફળ ભોગવવાનો પ્રમંગ પ્રાપ્ત થતો નથી. આથી ‘કૃતહાનિઃ’ [કૃતવિપ્રણાશ] અર્થાત્ કરેલાં કર્મોનાં ફળ ન ભોગવવાનો તથા ‘અકૃતામ્યાગમઃ’ રૂપ અર્થાત્ ન કરેલાં કર્મોનાં ફળો ભોગવવા રૂપી દોષોની પ્રાપ્તિ થાય છે; તથા ધર્મોધર્મ માટે નિત્ય વસ્તુનો આધાર કે ધર્મોચરણ માટે કોઈ પણ પ્રયોજન રહેતું નથી [મધુ].

ઉપર્યુક્ત મતો પ્રમાણે આત્મા સ્થૂલદેહ સાથે નાશ પામે છે અને પુનર્જન્મ નથી, તેથી પાપનો ભય નથી, તેમ જ ધર્મોચરણ માટે પ્રયોજન નથી; માટે તારે બીજા વગેરે માટે શોક કરવો યોગ્ય નથી, એ સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ ત્વયોદ્દેશી કુદૃષ્ટિર્ન સંમતેતુરુપર્ણમે । [સદાનંદ] હે અર્જુન! તારા જેવા ધર્મનિષ્ઠ વિષે આ પ્રકારની કુદૃષ્ટિનો [વિપરીત સુદ્ધિનો] સંભવ નથી, માટે તું આત્માને નિત્ય, અવિનાશી તથા અવિકારી જાણી, યુદ્ધ કર. [૨૬].

અવતરણિકા :—હવે શોક ન કરવો જોઈએ તેનું કારણ કહે છે :

જાતસ્ય હિ ધ્રુવો મૃત્યુર્ધ્રુવં જન્મ મૃતસ્ય ચ ।

તસ્માદપરિહાર્યેઽર્થે ન ત્વં શોચિતુર્મહસિ ॥ ૨૭ ॥

અન્યવાર્થ — હિ કારણ જાતસ્ય જન્મેનાને મૃત્યુ મૃત્યુ ધ્રુવ નિનિત-
અનિવાર્ય છે ચ તથા મૃતસ્ય મરેનાને જન્મ જન્મ ધ્રુવ અનિવાર્ય છે તસ્માદ
તેથી અપરિહાર્યે આ અનિવાર્ય ન ટાળી શકાય એવા જર્થે વિષયમા શોચિતુ
શોક કરવાને ત્વ તુ ન મહસિ યોગ્ય નથી [૨૭]

શબ્દાર્થ — કારણકે જન્મેનાને મરણ અનિવાર્ય છે, તથા મરણને
જન્મ અનિવાર્ય છે માટે આ અનિવાર્ય વિષયમા તારે શોક કરવો યોગ્ય
નથી [૨૭]

વિવેચન — હે અર્જુન । ન સદેકગ્ર સવાસ કમમાગાનુવર્તિનામ્ । [અ
રા અથો ૪-૪૫] કર્મોનુસાર સંસારને પ્રાપ્ત થયેલા જીવોનું સર્વદા એકત્ર
રહેવું સંભવતું નથી સંયોગોતો અત વિયોગ જ છે જેની આથે સંયોગ
થાય છે, તેનો વિયોગ એક દિવસ અવસ્ય થશે નહીંના પ્રાહના વેગથી વેળું
જેમ એકઠી થાય છે, અને જુદી પડી જાય છે, તેમ જ પ્રાણીઓ પણ માળના
વેગથી એકઠા થાય છે, અને પાછા જતા પડી જાય છે [ભાગ ૬-૧૫-૩,
અ રા યુદ્ધ ૧૨-૧૨]

મૃત્યુર્જન્મવતા વીર દેહેન સહ જાયતે । [ભાગ ૧૦-૧-૩૮] જન્મતા જ
દેહ સાથે મૃત્યુ સર્જાયેલું છે આજે, કાલે કે મો વર્ષે પ્રાણીઓનું મૃત્યુ અવસ્ય
છે જ, તથા મૃત્યુ પામેનાનો પૂર્વ દેહમા કરેલા કર્મોના ફળોના ઉપભોગ માટે
જન્મ પણ અવસ્ય થાય છે જ પરિવર્તિનિ સંસારે મૃત થી વા ન જાયતે ।
[હિતોપદેશ] પરિવર્તન પામતા આ સંસારમા મરણ પામેલો કોણુ પુન જન્મ
પામતો નથી ?

જન્મ — મગ્ધુરૂપી સંસાર બીજા કુરની પેડે અનાદિ છે [અ સૂ ૨-૧-૩૫]
આત્મજ્ઞાન વિના એ જન્મમરણરૂપી ઘટમાળથી મુક્ત થવાનો અન્ય કોઈ
ઉપાય નથી

હિરણ્યકશિપુના ૩ રાવણના જેવા પરમ દારુણ તપનડે પણ આ દેહને
અજર-અમર બનાવવો શક્ય નથી [ભાગ ૭-૩-૧, અ રા ઉ ૨-૧૩]

કર્મના અવિચળ નિયમ પ્રમાણે પ્રારબ્ધ કર્મો ભોગથી ક્ષય પામતા, ભીષ્મા
દિના રથૂલ દેહો આપોઆપ નાશ પામશે કદાચ તુ તેમને યુદ્ધમા ન હશે

તોપણ તેઓ જીવતા રહેવાના નથી. બીજાદિકના મૃત્યુને બ્રહ્મા પણ ટાળવા સમર્થ નથી, માટે આ અનિવાર્ય વિષયનો તારે શોક કરવો યોગ્ય નથી [૨૭].

અવતરણિકા :—હવે કાર્યકારણના સંઘાતરૂપ બીજાદિકના સ્થૂલ દેહો માટે શોક કરવો યોગ્ય નથી, તે કહે છે :

અવ્યક્તાદીનિ ભૂતાનિ વ્યક્તમધ્યાનિ ભારત ।

અવ્યક્તનિધનાન્યેવ તત્ર કા પરિદેવના ॥ ૨૮ ॥

અન્યથાર્થ :—ભારત ! હે ભારત ! ભૂતાનિ સર્વ ભૂતો—સર્વ શરીરો—સ્થાવરજંગમ સૃષ્ટિ અઘ્યક્તાદીનિ આદિ કાળમા અવ્યક્ત છે—ઉત્પત્તિ પૂર્વે જોઈ શકાતાં નથી અઘ્યક્તમધ્યાનિ મધ્યકાળમાં વ્યક્ત છે—ઉત્પત્તિથી નાશ સુધી જોવામાં આવે છે તથા અવ્યક્તનિધનાનિ એવ મરણકાળમાં અવ્યક્ત જ છે, મરણ પછી જોઈ શકાતાં નથી તત્ર આ મિથ્યા ભૂતો વિષે—આ મિથ્યા શરીરો વિષે પરિદેવના દુઃખથી ઊપજેલો પ્રજ્ઞાપ—શોક કા શો ? [૨૮].

શબ્દાર્થ :—હે ભારત ! સર્વ ભૂતો [સર્વ શરીરો] ઉત્પત્તિ પૂર્વે જોઈ શકાતાં નથી, ઉત્પત્તિથી નાશ પર્્યંત જોવામાં આવે છે, તથા મરણ પછી જોઈ શકાતાં નથી, તો આ મિથ્યા ભૂતો [શરીરો] વિષે શોક શો ? [૨૮]

વિવેચન :—હે અર્જુન ! બીજમ વગેરેનાં સ્થૂલ શરીરો તેમની ઉત્પત્તિ પૂર્વે પ્રતીત થતાં નથી, કારણકે તેમનો આદિ [જન્મ—ઉત્પત્તિ] અવ્યક્તરૂપ મામા છે [શંકરાનંદ]. માત્ર મધ્યકાળમાં એટલેકે ઉત્પત્તિથી નાશપર્્યંત પ્રતીત થાય છે. વળી અંતમાં પણ અપ્રતીતિને પામે છે, અર્થાત્ અવ્યક્તરૂપ મામામાં લય પામે છે [શંકરાનંદ].

‘આદાવન્તે ચ યજ્ઞાસ્તિ વર્તમાનેઽપિ તત્તથા’ ‘જે વસ્તુ આદિમાં તથા અંતમાં ન હોય, તે વર્તમાનકાળમા પણ ન જ હોય’ એ ન્યાય પ્રમાણે આ બીજાદિકનાં સર્વ શરીરો મધ્યકાળમાં પણ નથી જ, અર્થાત્ સ્વપ્નમાં પ્રતીત થતાં સ્ત્રીપુત્રાદિકનાં શરીરોની પેઠે મિથ્યા [અસત્—અનિત્ય] છે. માટે જેમ સ્વપ્નનાં સ્ત્રીપુત્રાદિ માટે પુરુષ જગત્તથા પછી શોક કરતો નથી, તેમ તારા જ્ઞેવા વિવેકીએ આ બીજાદિકના મિથ્યા [અસત્—અનિત્ય] સ્થૂલ દેહો માટે શોક કરવો યોગ્ય નથી.

મહાભારતમાં વિદુરજી કહે છે :—અર્શનાદાપતિતઃ પુનશ્ચાર્શન ગતઃ । નાસૌ તવ ન તસ્ય ત્વં દયા કા પરિદેવના । [મહા. સ્ત્રીપર્વ ૨-૧૩] આ

ભૂતસઘાત [શરીર] અમૃતભાષી દેખાયો અને પાછો અદૃશ્ય થઈ ગયો નથી તે તારો, નથી તું એમનો આ બ્યર્થ શોક શા માટે ?

બીજાદિ શબ્દવાચ્ય ચર્ચા દેશે માયાનું કાર્ય છે, માટે અસત્ છે તેથી એતે મરીયા इति ન કદાપિ ગોચર્નાયમ્ । [શંકરાનંદ] ‘એ મારા છે,’ એ પ્રકારે બીજાદિના અસત્ [અનિત્ય] શરીરનો કદાપિ શોક કરવો યોગ્ય નથી જાનીને [વિવેકીને] સ્ત્રીપુત્રાદિ પ્રિયજનોનો વિયોગ શોક નહિ પરંતુ વૈરાગ્યનો જ હેતુ થાય છે, એ ભાવ છે [અ રા અયો ૭-૯૮] [૨૮]

અપતરશ્ચિક્ષા —નતુ बहुमि पण्डितरात्मतरेण भाव्यते श्रयते मन्यते च तयाप्येतादृशं ज्ञानं न पुत्रमिदं दृश्यम् इति । [શંકરાનંદ] અનેક પડિતો આત્મ તત્ત્વનું શ્રવણ કરાવે છે શ્રવણ કરે છે, તથા મનન કરે છે, પરંતુ જ્ઞાન [સાતા] કર્યાન જ જોવામાં આવે છે એ શકાની નિવૃત્તિ માટે તથા શ્રુતિ, આચાર્ય તથા પરમાત્માના અનુગ્રહ વિના આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું શક્ય નથી, એ સૂચન કરવાના હેતુથી આ માત્રો તિજાસુ, શ્રોતા તથા વક્તા દુર્લભ છે, એમ કહી, આત્માની [જ્ઞાનની-જ્ઞાનનિષ્ઠાની] દુર્મોધના પ્રતિપાદન કરે છે [શંકરાનંદ]

आश्चर्यमपश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यमद्वदति तथैव चान्यः ।

आश्चर्यमत्रैनमन्यः शृणोति श्रुत्याऽप्येनं वेद न चैनं कश्चित् ॥૨૯॥

અન્યવાચ્ય —કશિન્ મેઈ એન આ આત્માને આશ્ચર્યવત્ આશ્ચર્ય જોવો પડ્યો છે જુએ છે તથા તેમ એન જ ન વળી અન્ય બીજો આશ્ચર્યવત્ આશ્ચર્ય જોવો વદતો કહે છે ચ તથા અન્ય બીજો એને આશ્ચર્યવત્ આશ્ચર્ય જોવો શ્રુણોતિ સાભગે છે ચ અને કશિન્ મેઈ એન એને શ્રુત્તા સામગીને-સાભળવા છતાં જોવે પણ ન એવે વેદ જાણતો જ નથી [૨૯]

શબ્દાર્થ —મેઈ આ આત્માને આશ્ચર્ય જોવો જુએ છે, તેમ જ વળી બીજો આ આત્માને આશ્ચર્ય જોવો કહે છે, તથા બીજો મેઈ આ આત્માને આશ્ચર્ય જોવો સાભગે છે, અને મેઈ આ આત્માને સાભળવા છતાં પણ જાણતો નથી જ [૨૯]

વિવેચન —આત્માનો જ્ઞાતા આશ્ચર્યરૂપ [દુર્લભ] છે મેઈ આ આત્માને જાણે છે તે આશ્ચર્ય જોવું છે, તથા જે મેઈ એને જાણે તે આશ્ચર્ય જોવો છે [મધુ] હજારો મનુષ્યો પૈકી મેઈ જ આત્મજ્ઞાન માટે પ્રયાતન કરે છે, તથા

પ્રયત્ન કરનારાઓ પૈકી કેઈકે જ અનેક જન્મોના સુકૃતોના કે શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસનના પરિપાકથી, ભગવાનના અનુગ્રહને યોગ્ય થઈ, વ્યાસ, શુકદેવજી, વામદેવ વગેરેની પેઠે આત્મનત્તને યથાવત્ આણી, કૃતાર્થ થાય છે. [ગી. ૭-૩]

શ્રોત્રિય તથા બ્રહ્મનિષ્ઠ આચાર્ય આશ્ચર્યરૂપ [દુર્લભ] છે. કેટલાક બ્રહ્મનિષ્ઠ નિત્ય સમાધિમાં રહે છે, કેટલાક બ્યુત્થાન દશામાં પણ લાભ, પૂજા તથા ખ્યાતિની અપેક્ષા વિનાના હોઈ, મૌનનું સેવન કરે છે; કેટલાક જડઅસ્તની પેઠે ગુપ્ત વિચરે છે, તથા કેટલાક કેવળ શરણાગત અધિકારી શિષ્યને જ ઉપદેશ આપી કૃતાર્થ કરે છે.

વિવેક, વૈરાગ્ય તથા સમદ્ભાદિસાધનયનુષ્ઠ્ય નચિકેતા, પરીક્ષિત કે ભક્ત અર્જુન જેવો બ્રહ્મવિદાનો અધિકારી શ્રોતા [મુમુક્ષુ] આશ્ચર્યરૂપ [દુર્લભ] છે.

તાત્પર્ય એ છે કે મોક્ષની ઇચ્છા અતિ દુર્લભ છે. કદાચ મોક્ષની ઇચ્છા થાય તોપણ આલોક-પરલોકના ભોગ પરત્વે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થવો કઠિન છે. કદાચ વૈરાગ્ય સિદ્ધ થાય તો, મોક્ષસાધનપરાયણતાસહિત કર્મસંન્યાસ કઠિન છે. કદાચ કર્મસંન્યાસ સિદ્ધ થાય તો, અમાનિત્વાદિ, અક્રોધત્વાદિ તથા બ્રહ્મચર્યાદિ દૈવી ગુણો પ્રાપ્ત કરવા કઠિન છે. કદાચ ભગવાનની દયાથી દૈવી ગુણો સિદ્ધ થાય તો, બ્રહ્મનિષ્ઠ આચાર્ય પ્રાપ્ત થવો કઠિન છે. કારણકે ‘અનન્યપ્રોક્તે નતિરત્ન નારિતિ’ “બ્રહ્મનિષ્ઠ આચાર્ય સિવાય અન્યના ઉપદેશથી મોક્ષસિદ્ધિ શક્ય નથી. કદાચ બ્રહ્મનિષ્ઠ આચાર્ય પ્રાપ્ત થાય તોપણ, એકમાત્ર ભગવાનના જ અનુગ્રહથી પ્રાપ્ત થવી શ્રવણાદિ નિષ્ઠા અત્યંત દુર્લભ છે, કારણકે ભગવાનના અનુગ્રહને યોગ્ય થયેલો મુમુક્ષુ જ શ્રવણાદિથી જ્ઞાન તથા મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે.” [શંકરાનંદ].

શ્રુતિ પણ કહે છે કે :—બ્રાહ્મણ પાણ્ડિત્યં નિર્વિદ્ય બાલ્યેન તિષ્ઠાસેદ્વાત્યં ચ પાણ્ડિત્યં ચ નિર્વિદ્યાય મુનિરમૌનં ચ મૌનં ચ નિર્વિદ્યાય બ્રાહ્મણ इति । [યુ.ઉ ૩-૫-૧] બ્રાહ્મણ [મુમુક્ષુ] પાણ્ડિત્યને [શ્રવણને] પ્રાપ્ત કરી બાલ્યરૂપે રિથર થાય, બાલ્યને [મનનને] તથા પાણ્ડિત્યને [શ્રવણને] પ્રાપ્ત કરી મુનિ થાય, અર્થાત્ નિદિધ્યાસન કરે; અને મૌન તથા અમૌનને પ્રાપ્ત કરી અર્થાત્ શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસનને પ્રાપ્ત કરી, બ્રાહ્મણ થાય છે, અર્થાત્ આત્મસાક્ષાત્કારને પ્રાપ્ત થાય છે. ઉપરોક્ત શ્રુતિમાં નિરૂપણ કરેલા બ્રાહ્મણતત્ત્વની સિદ્ધિનો હેતુ

[સાધન] અત્યંત દુઃખસાધ્ય છે, અને તેથી આત્મતત્ત્વનો ઉપદેશ કરનાર અન્નવેતા અત્યંત દુર્લભ છે [ચંકરાનંદ].

એતેન 'સર્વમિદમહં ચ વ્રજૈન' इति सर्वस्य ब्रह्ममात्रविविक्तानं दुर्लभतरमिति सूचिनं भवति। [ચંકરાનંદ] આથી 'આ સર્વ તથા દુઃખનું છું' એ પ્રકારે સર્વ બ્રહ્મમાત્ર જ છે, એવું વિજ્ઞાન અત્યંત દુર્લભ છે, એ સૂચિત થાય છે. બનો દુર્વોધ આત્મેત્યમિત્રાયઃ। [ચંકરાનંદ] માટે આત્મા [આત્માનાં] અત્યંત દુર્વોધ છે. અર્થાત્ ચિત્તશુદ્ધિ, વૈરાગ્ય, સર્વજૂતો વિગે સમભાવ, તથા પરાભક્તિને પ્રાપ્ત થઈ જ્ઞાનનિષ્ઠા સંપાદન કરવી અત્યંત દુર્લભ છે [ગી. ૧૮-૫૦-૫૫].

વળી ભગવાન કહે છે કે :— 'ધુવાડ્યેન વેદ ન ચૈવ વચિન્' શ્રવણાદિક કરવા છતાં કોઈ આત્માને જાણ્યા નથી. અર્થાત્ શ્રુતિ, આચાર્ય તથા પરમાત્માના અનુગ્રહ વિનાના, અમાનિત્યાદિ દેવીગુણોથી રહિત અશુદ્ધ અંતાઃકરણવાળા પુરુષો સદસ્રધા આત્માનું શ્રવણ-મનન કરે હતાં આત્માને જાણી શકતા નથી [ચંકરાનંદ], કાંણ્યકે જેમ કાચ ઉપર મોતી ચોંટી શકતું નથી, તેમ અશુદ્ધ ચિત્તને તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ સ્પર્શ કરતો નથી; પરંતુ જેમ કોટો-આફતી પ્લેટ ઉપર કાળો રંગ [રૂપાનું સૌન્દર્ય] લગાડવામાં આવે તો જ તેના ઉપર છબી કાચમની પડી રહે છે, તેમ અંતઃકરણમાં ધર્મ બીજરૂપે હોય તો જ સદ્ગુરુના ઉપદેશથી જ્ઞાન અંકુરિત થાય છે.

તાત્પર્ય એ છે કે આત્માનું શ્રવણ-મનન કરવા છતાં અનેક જિજ્ઞાસુઓ ભૂત, વર્તમાન કે ભાવિ પ્રતિબંધને શીધે આત્માને જાણવા અર્થાત્ આત્મસાક્ષાત્કાર કરવા સમર્થ થતા નથી. શ્રવણાદિ કાળમાં પૂર્વે અનુભવેલા વિપરોનું વારં-વાર સ્મરણ થવું તે ભૂત પ્રતિબંધ કહેવાય છે, વિપયાસક્તિ, મંદબુદ્ધિ, કુતર્ક, વિપરીત અર્થમાં દુરાગ્રહ વગેરે વર્તમાન પ્રતિબંધ કહેવાય છે; તથા જન્માદિકની પ્રાપ્તિ કરનારું કોઈ પ્રયત્ન અદૃષ્ટિવિશેષ લાવી પ્રતિબંધ કહેવાય છે.

સર્વ પ્રકારના પ્રતિબંધો [વિદ્વો] એકમાત્ર ભગવાનના અનુગ્રહથી દૂર થાય છે. માટે શુભુશુએ સ્વર્કર્મના [ગી. ૧૮-૪૫] તથા યજ્ઞદાનાદિ સામાન્ય ધર્મના અનુધ્યાનથી ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા ભગવાનના અનુગ્રહને યોગ્ય થવા પ્રયત્નશીલ થવું. કારણકે સરણાગતિ અર્થાત્ ભગવાનની આજ્ઞાનું શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક પરિપાસન, એ ભગવાનના અનુગ્રહને યોગ્ય થઈ, મોક્ષને પ્રાપ્ત થવાનો શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે [ગી. ૩-૩૧; ગી. ૧૮-૪૬; પા. ચો. સ્ક. ૧-૨૩]

શ્રુતિ પણ આત્માના દુર્વિગ્રેયપણાને કહે છે :—યવળાયાપિ વહુભિયો ન લભ્યઃ ક્ષુણ્ણન્તોઽપિ વહવો યન્ન વિદ્યુઃ । માશ્વર્યો વક્તા કુશલોઽસ્ય લઘ્વાઽઽશ્વર્યો જ્ઞાતા કુશલાનુશિષ્ટઃ ॥ [કં. ઉપ. ૧-૨-૭]. આ આત્મા ધણાવડે શ્રવણ માટે પણ દુર્લભ છે. ધણા અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળા સાંભળતાં છતાં પણ આત્માને જાણી શકતા નથી. આ આત્માનો વક્તા આશ્ચર્યરૂપ છે અર્થાત્ ધણા મનુષ્યોમાંથી કોઈક જ આત્માનો વક્તા હોય છે આ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરનારો અને ક્રમાં કોઈક જ નિપુણ પુરુષ હોય છે; તથા આત્માર્થથી શિક્ષા પામેલો આ આત્માનો જ્ઞાતા અનેકમાં કોઈક જ હોય છે.

દુર્વિગ્રેયોઽયમાત્માઽતસ્ત્વ તજ્ઞાનાર્થં યતસ્વેતિ ભાવઃ । [નીલકંઠ] આ આત્મા દુર્વિગ્રેય છે, માટે તેને જાણવા માટે તું યત્ન કર [એ ભાવ છે] [૨૯].

અત્રતરણિકા :—હવે પ્રકરણના અર્થનો ઉપસહાર કરે છે :

દેહી નિત્યમવધ્યોઽયં દેહે સર્વસ્ય ભારત ।

તસ્માત્સર્વાણિ ભૂતાનિ ન ત્વં શોચિતુર્મહસિ ॥ ૩૦ ॥

અન્યથાર્થ :—ભારત ! હે આત્માજ્ઞાનસંપન્ન અર્જુન ! [શંકરાનંદ] સર્વસ્ય સર્વ દેહે શરીરમાં રહેલો જય આ દેહી આત્મા—લિંગશરીરરૂપ ઉપાધિવાળો આત્મા નિત્ય નિરંતર અવધ્ય. અવધ્ય છે તસ્માત્ તેથી ત્વં તારે સર્વાણિ સર્વ ભૂતાનિ પ્રાણીઓનો શોચિતું શોક કરવો ન અર્હસિ યોગ્ય નથી [૩૦].

શબ્દાર્થ :—હે ભારત ! સર્વ દેહોમાં રહેલો આ દેહી [આત્મા] અવધ્ય છે, માટે તારે સર્વ પ્રાણીઓનો શોક કરવો યોગ્ય નથી [૩૦].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! બ્રહ્માથી સ્તંભપર્વત સર્વ દેહો આત્માની ઉપવર્ગિયતું [પ્રાપ્તિતું] સ્થાન છે, માટે આત્મા ‘દેહી’ કહેવાય છે [શંકરાનંદ]. સર્વ પ્રાણીઓના દેહમાં રહેલો આ દેહી [આત્મા] સર્વવ્યાપી, નિરવયવ તથા નિત્ય છે, અને તેથી તે સર્વ અવગ્રામાં અવધ્ય છે. બ્રહ્માથી સ્તંભપર્વત સર્વ દેહો નાશ પામે છતાં આ આત્મા નાશ પામતો નથી. જેમ ઘટરૂપ ઉપાધિતો નાશ થતાં તેમાં રહેલા આકાશનો નાશ થતો નથી, તેમ સર્વ સ્થૂલ દેહોનો નાશ થતાં આ આત્મા નાશ પામતો નથી. માટે બીજા વગેરે રૂપે થયેલાં સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ ભૂતાને [શરીરોને] ઉદ્દેશીને તારે શોક કરવો યોગ્ય નથી [મધુ.].

રથૂલ દેહનો નાશ અનિવાર્ય છે, માટે અશોભ્ય છે. લિંગધરીર તથા આત્મા અવધ્ય છે, માટે અશોભ્ય છે. આથી રથૂલ દેહ, ચૂદ્ધ દેહ તથા આત્માનું અશોભ્યત્વ સિદ્ધ થાય છે. તેથી રથૂલ ધરીર, લિંગ ધરીર તથા આત્મા એ ત્રણેનો શોક કરવો યોગ્ય નથી [મધુ.]

एवं मयोदितं सम्यगालोचयति योऽनिदाम् । तस्य संसारदुःखानि न स्पृशन्ति कदाचन । [રામ. અ. રા. કિ. ૩-૩૨]. હે ભારત ! જે મનુષ્ય મેં તને કહેલા આ આત્મા તથા અનાત્મા પદાર્થના વિવેકવિષયક ઉપદેશનું નિત્ય શ્રવણ-મનન કરે છે, તેને આ સંસારમાં દુઃખો [શોક-સંતાપો] સ્પર્શ કરતાં નથી. ત્યમપ્યેતન્મયા પ્રોત્તમાલોચય વિશુદ્ધયીઃ । ન સ્પૃશ્યમે દુઃખજાતૈઃ કર્મબન્ધાદિમોક્ષયે ॥ [અ. રા. કિ. ૩-૩૩] તું પણ સ્વધર્મના અનુષ્ઠાનથી શુદ્ધ ચિત્તવાળો થઈ, મારા આ ઉપદેશનું મનન કર. આમ કરવાથી તને દુઃખગળ [શોક-સંતાપ] સ્પર્શ કરશે નહિ, અને તું કર્મબન્ધનથી મુક્ત થશે.

નોંધ :—ઉપર્યુક્ત ભગવાન રામના વચનથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, ચિત્તશુદ્ધિને [વૈરાગ્યને] પ્રાપ્ત થયેલો અધિકારી પુરુષ [ગૃહસ્થ કે સંન્યાસી] સ્લોક ૧૧થી ૩૦ માં કહેલા સાંખ્યના [આત્મતત્ત્વના] નિત્ય મનનમાત્રથી જ આ દુઃખરૂપ સંસારથી [શોક-મોહથી] મુક્ત થાય છે. પરંતુ ભગવાન હવે પછી કહેશે કે :—અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળા પુરુષને નિષ્કામ કર્મનું [ધર્મનું] અનુષ્ઠાન આવશ્યક છે [ગી. ૩-૩૧]. શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક નિષ્કામ કર્મનું [ધર્મનું] અનુષ્ઠાન કરનાર અધિકારી પુરુષ જ યથાકાળે ચિત્તશુદ્ધિને [વૈરાગ્યને] [ગી. ૨-૫૨] પારમાર્થિક સંન્યાસને [ગી. ૫-૬] તથા સ્થિતપ્રજ્ઞતાને [જ્ઞાનનિષ્ઠાને] પ્રાપ્ત થાય છે [૩૦].

અવતરણુકા :—પરમાર્થ આત્મતત્ત્વના ઉપદેશથી ભગવાને ભક્ત અર્જુનનો 'દેહમાં આત્મશુદ્ધિરૂપ' મોહ નિવૃત્ત કર્યો; હવે ભક્ત અર્જુનને શુદ્ધરૂપ ધર્મ વિષે અધર્મશુદ્ધિરૂપ મોહ થયો છે, તેનું નિવારણ કરે છે :

સ્વधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।

धर्म्याद्धि' युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ૩૧ ॥

અન્યયાથા :—જ વળી સ્વધર્મ સ્વધર્મને-ક્ષત્રિયધર્મને અવેક્ષ્ય જોઈને-વિચારીને અપિ પણ વિકંપિતું હાવું—વિચલિત થવું [શંકરાનંદ, શા. ભા.] ન અર્હસિ તને યોગ્ય નથી. હિ કારણકે ધર્મ્યાત્ ધર્મરૂપ યુદ્ધાત્ પુદ્ધયી ક્ષત્રિયસ્ય ક્ષત્રિયને અન્યત્ બીજું કોયઃ કલ્યાણકારી ન વિદ્યતે નથી [૩૧].

શબ્દાર્થ :—વળી સ્વધર્મને વિચારીને પણ યુદ્ધથી ડગવું તારે યોગ્ય નથી, કારણકે ક્ષત્રિયને ધર્મરૂપ યુદ્ધથી ખીજું કલ્યાણકારી નથી [૩૧].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! દંડ એવે હિ રાજેન્દ્ર ક્ષાત્રવર્મો ન મુળકનમ્ । [શાં. પ. ૨૩-૪૭]. પ્રજાના રક્ષણ માટે દંડ ધારણ કરવો, અને નહિ કે માથું મુંઝાવી સંન્યાસી થવું, એ ક્ષત્રિયનો ધર્મ છે. દંડ જ સર્વ પ્રજાઓનું શાસન કરે છે. કેટલાક રાજદંડના ભયથી, કેટલાક ધર્મદંડના ભયથી, તથા કેટલાક અન્યોન્યના ભયથી પાપ કરતા અટકે છે [શાં. પ. ૧૫-૫]. દંડના ભયથી જ પ્રજા મયોદાનું પાલન કરે છે; તથા મનુષ્યનું સ્વર્ગ તથા શ્રેય દંડમાં જ રહેલું છે [શાં. પ. ૧૫-૪૩].

‘યુદ્ધં સ્વધર્મો નૃપતે. પ્રજાના પરિપાલનમ્’ । યુદ્ધ તથા પ્રજાપાલન એ રાજાનો ધર્મ છે. પ્રજાનું રક્ષણ કરવું, દુષ્ટોને દંડ આપવો, પૃથ્વીનું પાલન કરવું તથા બ્રાહ્મણની શુશ્રૂષા કરવી એ ધર્મો રાજાનું પરમ શ્રેય કરનારા છે [મનુ]. સર્વે રાજાશ્રિતા ધર્મો રાજા ધર્મસ્ય ધારક. । સર્વ ધર્મો રાજાને આધારે રહેલા છે, તથા રાજા જ ધર્મને ધારણ કરનારો છે. ધર્મશાસ્ત્રનાં વચનોમાં ‘રાજા’ શબ્દ ક્ષત્રિયજાતિમાંનો વાચક છે [મધુ], માટે ‘પૃથ્વીનું’ પાલન કરનારા રાજાઓનો જ આ ધર્મ છે ’ એવો ભ્રમ ન કરવો [મધુ].

ધર્મયુદ્ધથી પૃથ્વીના વિજયદ્વારા ધર્મપાલન તથા પ્રજારક્ષણ થાય છે [શાં. ભા.]. યુદ્ધ જ ક્ષત્રિયનો શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. ધર્મમય યુદ્ધ કરતાં ક્ષત્રિયને ખીજું કંઈ વધારે કલ્યાણકારી નથી. ધર્મ તથા ધર્મના ફળરૂપ શ્રેયના વિચારે ક્ષત્રિયે ધર્મયુદ્ધનો ભાગ કરવો યોગ્ય નથી.

યદ્યં ક્ષત્રિયા સુતે તસ્ય કાલોડયમાગતઃ । [મહા. ઉદ્યોગપર્વ ૧૩૭-૯-૧૦] જે કાપને માટે ક્ષત્રિયાણી પુત્રને જન્મ આપે છે, તે માટેનો આ કાળ [ધર્મયુદ્ધરૂપી કાળ] તને પ્રાપ્ત થયો છે. ધરતે હિનસ્તીતિ ક્ષત્રિયઃ । નાશ કરનારો જે તે ‘ક્ષત્રિય’ કહેવાય છે. જે ક્ષત્રિય યથાકાળે પોતાનું તેજ બતાવતો નથી, તેને સર્વ પ્રાણીઓ સર્વકાળે પરાભવ આપે છે. ધર્મયુદ્ધના વિચારે ક્ષત્રિયનું હૃદય હર્ષથી પ્રકુલિત થાય છે; પરંતુ આજે હું તારામાં બેસું જ નોઈ રહ્યો છું.

હે પાર્થ ! કૌરવ સભામાં દ્રૌપદીની દીનતાનું, દુઃશાસનની દુષ્ટતાનું, પાયાળીનાં મર્મભેદક વચનોનું, તથા હું સંધિ માટે હસ્તિનાપુર ગયો હતો ત્યારે ‘જે તમે યુદ્ધ ન કરવારૂપી નિંદા કર્યાંથી યમન થગો તો હું તમને

હ મેશને માટે ત્યજ્ય દર્શય' ઇત્યાદિ માતા કુતીએ મારી સાથે મોકલેલા સદેશાનુ અમળ્યુ ૮૨ [ઉદ્યોગપર ૬૦-૭૫] ' પિતૃર્દશમુળા માતા ગૌરવાદતિ-રિચ્ચતે । ' ' પિતાના કરતા માતાનુ દશગપુ ગૌરવ છે ' માટે તારે કુતીમાતાના વચનનુ ઉત્તર ધન કરવુ યોગ્ય નથી

આ પ્રકારે ' ન ચ શ્રેયોઽનુપદયામિ હત્વા સ્વજનમાહવે । ' [ગી ૧-૩૧] ' અવજનોને હણીને હુ ઈર્ષ પાણુ કલ્યાણુ જોતો નથી ' એ ભક્ત અર્જુનના સશયનુ ભગવાને નિરાકરણુ કયું [મધુ] યુદ્ધમા નિગ્ધયથી પ્રાપ્ત થતા ધનવડે પત્તાનાદિ ધર્મ થયે, ધર્મથી ચિત્તગુહિદ્વાગ નાન થયે, અને તેથી તારે માટે યુદ્ધ જ કર્તવ્ય છે, એ સિદ્ધ થાય છે [શકરાનંદ]

અતઃ સ્વધર્મપ્રતિષ્ઠાં તે વચનમનુચિતમિતિ માત । [કેશવ વગેર] માટે ' સવજનોને યુદ્ધ માટે જોએના જોઈ, મારા ગાત્રો વ્યથા પામે છે, મુખ સુખ છે, શરીરમા ઠપ થાય છે, હાથમાથી ગાડીન સરકી જાય છે, માડું મન ભમે છે, તથા હુ સ્થમા જોતો રહી શકતો નથી ' [ગી ૧-૨૮-૩૦] ઇત્યાદિ સ્વધર્મથી પ્રતિષ્ઠા તારા વચનો યોગ્ય નથી

ભગવાન પણુ હવે પછી કહેશે કે — ' યુદ્ધ ચાપ્યવગયનમ્ ' ' યુદ્ધથી રિસુખ ન થયુ ' એ લાનિષ્ઠાનિતુ આભાવિક કર્મ છે [ગી ૧૮-૪૩] [૩૧]

અવતરણિકા — સ્વશ્રેયો મહતા ચનેન પ્રાપ્યતે ર્દદ ॥ તરાચન્નન પ્રાપ્ત મિ વાહ । [કેશવ] સાધાણુ નિયમ પ્રમાણે ' મનુષ્યને શ્રેય મહાપ્રયત્નથી પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ તને [ભક્ત અર્જુનને] આ યુદ્ધથી શ્રેય અનાપામે પ્રાપ્ત થયુ છે, ' તે કહે છે

યદ્દૃષ્ટ્યા ચોપપન્નં સ્વર્ગદ્વારમપાવૃત્તમ્ ।

સુસિનઃ ક્ષત્રિયાઃ પાર્થ લભન્તે યુદ્ધમીદ્રગમ્ ॥ ૩૨ ॥

અન્યથાથ — પાર્થ ! હે પાર્થ ! યદ્દૃષ્ટ્યા દૈવેન્જયી-અનાયામે [મધુ] ચ જ (અહીં ચ ' એવ ' ના અર્થમા છે) [મધુ] ડપપન્ન પ્રાપ્ત થયેનુ અપામ્ત જીવડેના સ્વર્ગદ્વાર સ્વર્ગના દ્વાર ૩૫ ર્દદશ આવા પ્રકારનુ યુદ્ધ યુદ્ધ સુસિન ભાગ્યશાળી ક્ષત્રિયા ક્ષત્રિયો જ લભન્તે પ્રાપ્ત કરે છે [૩૨]

શબ્દાથ — હે પાર્થ ! અનાયામે જ પ્રાપ્ત થયેલુ તથા સ્વર્ગના પ્રવેશ ૬૧૩૫ આવુ યુદ્ધ ભાગ્યશાળી ક્ષત્રિયો જ પ્રાપ્ત કરે છે [૩૨]

નિવેચન — હે અર્જુન ! આ ધર્મયુદ્ધ તને અનાયાસે અર્થોત્તમ મારી સધિ

કરવાની ઇચ્છા હોવા છતાં દુર્યોધનાદિના દુરાગ્રહથી પ્રાપ્ત થયું છે. આવું ધર્મયુદ્ધ ભાગ્યશાળી ક્ષત્રિયોને પ્રવૃત્તિ વિના તેના પુણ્યથી જ પ્રાપ્ત થાય છે; કારણકે તે ઉભયલોકમાં સુખપ્રદ છે. જો તું યુદ્ધમાં જીતશે તો તને યશ તથા પૃથ્વીનું નિષ્કટક રાજ્ય મંળશે કદાચ યુદ્ધમાં મૃત્યુ પામશે તો તું સ્વર્ગને પામીશ. બંને પ્રકારે યુદ્ધથી તને લાભ જ છે.

“યુદ્ધમાં સુખ છે” એમ કહી ‘સ્વજનં હિ કથં હત્વા સુતિનઃ સ્યામ માઘવ ।’ [ગી ૧-૩૭] “અજનોને હણીને અમે કેમ સુખી થઈએ?” એ ભક્ત અર્જુનના વચનનું ભગવાને નિરાકરણ કર્યું [મધુ શ્રીધર વગેરે].

યુદ્ધમાં વિજય કે મૃત્યુ બંને દષ્ટિથી યુદ્ધ જ લાભદાયી છે, માટે તારે અવશ્ય યુદ્ધ કરવા પ્રવૃત્ત થવું, એ અર્થ છે [શકરાનંદ] [૩૨].

અવતરણિકા :—હવે ક્ષત્રિયને ધર્મયુદ્ધનો ત્યાગ કરવો, એ પ્રત્યવાયરૂપ છે, તે કહે છે :

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संज्ઞામं न करिष्यसि ।

ततः स्वधर्मं क्रीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ૩૩ ॥

અન્યથાથ :—અથ હવે જે જો તું હમ આ ધર્મ્ય ધર્મરૂપ સન્માન યુદ્ધને ન કરિષ્યસિ નહિ કરીશ તત્તઃ તો સ્વધર્મ સ્વધર્મને ચ તથા કીર્તિમ્ કીર્તિને હિત્વા ખોઈને પાપં પાપને-પ્રત્યવાયને [વલ્લભ] મોક્ષપ્રાપ્તિમાં અંતગમ્યને અવાપ્સ્યસિ પામીશ [૩૩].

શબ્દાર્થ :—જો તું આ ધર્મરૂપ યુદ્ધ ન કરીશ તો સ્વધર્મ તથા કીર્તિ ખોઈને, પાપને પામીશ [૩૩].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! જર્ણવ્યરૂપે પ્રાપ્ત થયેલા આ ધર્મરૂપ યુદ્ધનો ત્યાગ કરવાથી તું સ્વધર્મનો અર્થાત્ સ્વધર્મપાલનના ફળરૂપ નિરતિશય સુખનો [રા. ભા. કેશવ] તથા મહાદેવ વગેરે સાથે યુદ્ધ કરી સંપાદન કરેલી તારી વીરવિજયગામિની, સર્વદેશન્યાપિની [કેશવ] ઉન્નત્ત્વળ કીર્તિનો નાશ કરીને, તું પાપને અર્થાત્ પ્રત્યવાયને પ્રાપ્ત થશે [વલ્લભ], તને મોક્ષપ્રાપ્તિમાં અંતરાય થશે, પરંતુ તું સંન્યાસના ફળને પ્રાપ્ત થશે નહિ [શકરાનંદ].

હે કુરુનેષ ! ધર્મ તથા કીર્તિ સહવામી છે. ધર્મનિષ્ઠ પુરુષ જ અમર કીર્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. યશ એ જ મહા સંપત્તિ છે. કારણકે, ‘જ્યાં સુધી આ લોકમાં મનુષ્યની કીર્તિનું ગાન થાય છે, ત્યાં સુધી જ તે સ્વર્ગાદિ લોકમાં

સન્માન પામે છે [ઉદ્યોગપર્વ ૩૫-૪], પરંતુ જ્યાં સુધી આ લોકમાં મૃત્યુ પડી અપકીર્તિનું ગાન થાય છે, ત્યાં સુધી તે નરકાદિ અધમલોકમાં વાસ કરે છે.' [વા. રા. ૭-૪૫-૧૨-૧૩].

ભગવાન મનુ કહે છે કે :— 'લયનીત યર્ષને પાછો હરેશે જે પુરુષ સંગ્રામમાં શત્રુઓથી હણાય છે, તે પોતાના સ્વામીનાં જે કાંઈ પાપ હોય તે સર્વને પામે છે; તથા યુદ્ધથી પાછા હરવાથી હણાયેલા પુરુષે સ્વર્ગોદિની પ્રાપ્તિ માટે જોડલાં પુણ્ય કર્યાં હોય છે, તે સર્વ તેના સ્વામીને પ્રાપ્ત થાય છે' [મધુ.]. યાજ્ઞવલ્ક્યમુનિ કહે છે કે :— 'યુદ્ધથી પાછા ફરીને હણાયેલા પુરુષોનાં સર્વ પુણ્યો હતન કરનાર રાજા લઈ જાય છે' [મધુ.].

આથી 'દત્તાત્ર હન્તુમિચ્છામિ પ્રતોડપિ મધુવૃક્ષ ।' [ગી. ૧-૩૫] 'દુર્યોધનાદિ મને મારી નાખે અથવા સ્વર્ગનું રાજ્ય મને તોપણ હું તેમને હણવા પ્રયત્ન નથી', તથા 'જાપમેવાશ્રયેદસ્માન્હર્ષવાનાતતાપિનઃ ।' [ગી. ૧-૩૬] 'દુર્યોધન વગેરે આતતાપીઓને હણવાથી પણ અમને પાપ જ લાગે' એ ભક્ત અર્જુનના સંયત્ન ભગવાને નિરાકરણ કર્યું [મધુ. વગેરે] [૩૩].

અવતરણિકા :—હવે અપકીર્તિ કરતાં મરણ દુઃખદ છે, તે કહે છે :

અકીર્તિં चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।

સંભાવિતસ્ય चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ૩૪ ॥

અન્યથાથ :—જ વળી મૃત્તાને દેવ, ઋષિ, મનુષ્ય વગેરે સર્વ લોકો તે તારી અવ્યય સદા-નિરંતર-લાંબા સમય સુધી અકીર્તિ અપકીર્તિને અપિ પણ કથયિષ્યન્તિ કહેશે જ અને સંભાવિતસ્ય પ્રતિષ્ઠિત પુરુષને-મુણવાન પુરુષને અકીર્તિ: અપકીર્તિ મરણાત મરણ કરતાં અતિરિચ્યતે વધારે દુઃખદ છે [૩૪].

શબ્દાર્થ :—વળી બધા લોકો લાંબા સમય સુધી તારી અપકીર્તિને કહેશે; અને પ્રતિષ્ઠિત પુરુષને તો અપકીર્તિ મરણ કરતાં પણ વધારે દુઃખદ છે [૩૪].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! આ ધર્મરૂપ યુદ્ધનો ત્યાગ કરવાથી, તું પાપ કે પ્રત્યવાયને પ્રાપ્ત થશે એટલું જ નહિ, પરંતુ દેવ, ઋષિ, મનુષ્ય વગેરે સર્વલોકો 'તું ધર્મીત્મા નથી', 'તું શૂરવીર નથી', 'તું બીકણ છે' વગેરે પ્રકારે તારી અપકીર્તિને લાંબા સમય સુધી પરસ્પર કહેશે; અને તારા જેવા સંભાવિત પુરુષને અર્થાત્ ધર્મનિષ્ઠ, સત્યપ્રતિષ્ઠ તથા શૂરતમ પ્રતિષ્ઠિત પુરુષને, અપકીર્તિ મરણ કરતાં પણ વધુ વેદના કરશે. મૃત્યુની વેદના અલ્પકાળ માટેની હોવાથી કશુંક

છે; પરંતુ કુલીન પુરુષને અપકીર્તિની વેદના મરણપર્થ સતત સંતાપના દારણરૂપ હોઈ, વધારે દુઃખદ છે. અપકીર્તિ કરનાં મૃત્યુ શ્રેષ્ઠ છે એ અર્થ છે [શા. ભા. ચંકરાનંદ વગેરે]. માટે તારે ધર્મરૂપ યુદ્ધ કરવું એ જ શોભારૂપ તથા સુખદ છે.

સંભાવિત કહું અવજસ લાહુ. મરન કોટિ સમ દારુન દાહુ [તુલસી અ. ૬૪-૪] પ્રતિષ્ઠિત પુરુષને અપકીર્તિ કરોડ મૃત્યુ સમાન દારુણ દુઃખને આપનારી છે.

મૃત્યુશ્ચ કો વાડપયશઃ સ્વકીયમ્ । [ચંકર] મૃત્યુ કોણુ ? પોતાની અપકીર્તિ એ જ મૃત્યુ [નરક] છે. કીર્તિર્યસ્ય સ જીવતિ । જે કીર્તિ મૂકતો જાય છે, તેણે જ આ સંસારમાં છવી જાય છે [૩૪].

અવતરણિકા :—હવે યુદ્ધનો ત્યાગ કરવાથી કેવળ તારી અપકીર્તિ થશે એટલું જ નહિ, પરંતુ ચરવીરો તારો પ્રત્યક્ષ તિરસ્કાર કરશે, તે કહે છે :

મયાદ્રણાદુપરતં મંસ્યન્તે ત્યાં મહારથાઃ ।

યેપાં ચ ત્વં बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥ ૩૫ ॥

અન્યથાથઃ :—મહારથાઃ મહારથીઓ ત્વાં તને મયાદ્ લયથી—ખીકથી રણાત્ રણમાંથી ઉપરતં ઉપરામ પામેલો—નાસી ગયેલો—નિવૃત્ત થયેલો મંસ્યન્તે માનશે ચ અને યેપાં જેમની મધ્યે ત્વં તું बहुमतઃ મૂત્વા બહુમાન પામેલો છે, તેમની મધ્યે તું લાઘવં તુચ્છપણાને—અનાદરને—તિરસ્કારને વાસ્યસિ પામશે [૩૫].

શબ્દાર્થઃ :—મહારથીઓ તને લયથી રણમાંથી નાસી ગયેલો માનશે; અને જેમની મધ્યે તું તારા શૌર્યોદિ માટે માન પામેલો છે, તેમનામાં તું લાઘવને [પ્રત્યક્ષ અનાદરને] પામશે [૩૫].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! બાલ્હીક, ભગદત્ત, સોમદત્તિ વગેરે મહારથીઓ તને બીભ્માદિકના લયથી રણમાંથી નાસી ગયેલો માનશે; પરંતુ તું દ્વાપથી ઉપરામ પામ્યો છે એમ નહિ માને; અને તેથી જેમનામાં તું તારા ધર્મ, વિદ્યા, શીલ, તેજ, સામર્થ્ય તથા કર્મથી બહુમાન પામેલો છે, તેમનામાં તું લાઘવને [લઘુતાને] પામીશ અર્થાત્ તેઓ તારો પ્રત્યક્ષ અનાદર [તિરસ્કાર] કરશે. અપકીર્તિ એટલે કે તારી પીઠ પાછળ ચતી નિંદા કરતાં તારા જેવા પ્રતિષ્ઠિત

પુરુષને, આ લઘુભાવ અર્થાત્ દાન્તરીમાં થતો પ્રત્યક્ષ અનાદર [તિરસ્કાર] વધારે દુઃખદ છે [ચંકરાનંદ] [૩૫].

વળી :

અવાચ્યવાદાંશ્ચ વહૂન્ વદિષ્યન્તિ તવાહિતાઃ ।

નિન્દન્તસ્તવ સામર્થ્યં તતો દુઃસ્વતરં નુ કિમ્ ॥ ૩૬ ॥

અનવાચ્ય^૧ :—અ અને તને તારા અહિતાઃ શત્રુઓ તને તારા સામર્થ્ય^૨ બળને નિન્દન્ત નિંદતા નિંદતા વહૂન્ અનેક અવાચ્યવાદાન્ ન બોલવાના બોલો વદિષ્યન્તિ બોલશે તને આથી દુઃસ્વતરં નુ કિં બીજું વધારે દુઃખ ખરેખર શું હોઈ શકે ? [૩૬]

શબ્દાર્થ^૩ :—અને તારા શત્રુઓ તારા બળને નિંદતા નિંદતા અનેક ન બોલવાના બોલો બોલશે, આથી વધારે દુઃખ ખરેખર બીજું શું હોઈ શકે ? [૩૬]

વિવેચન :—હે અર્જુન ! ‘ઘાતો ન નિવર્તેત’ મુદ્ધનું આહવાન થવા પછી મુદ્ધથી નિવૃત્ત ન થવું, એ દાનિયનો ધર્મ છે. તેથી જીવ્યપિતામહે એમના શુરુ ભગવાન પશુરામ સાથે દંદ મુદ્ધ કમું હતું. મુદ્ધમાંથી તને નિવૃત્ત થયેલો જોઈ, દુર્યોધન, કર્ણ વગેરે તારા શત્રુઓ તારા બળની નિંદા કરતાં તને ‘વૃણ્ણિલાદિ’ નપુંસક-બાપનો વગેરે [મધુ.] કહોર મર્મભેદક વચનો સંભળાવશે. આથી વધારે દુઃખકર તારા જેવા પ્રતિષ્ઠિત પુરુષ માટે બીજું કંઈ નથી.

વિદ્યા, કુળ, શીલ, ધર્મ કે કર્મ ઇત્યાદિવડે પ્રતિષ્ઠા પામેલા પુરુષને અપકીર્તિ^૪ અર્થાત્ તેની ખીંક માછળ થતી નિંદા દુઃખકર છે. અપકીર્તિથી વધુ દુઃખકર લઘુભાવ એટલે પ્રત્યક્ષ અપમાન, અનાદર કે તિરસ્કારને પાત્ર થવું તે છે; તથા સર્વથી વધુ દુઃખકર શત્રુઓ તન્મનાં પ્રત્યક્ષ દ્વિષ્ણોથી અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ સંભળાવવામાં આવતાં મર્મભેદક વચનોથી થતી નિંદા છે [ચંકરાનંદ].

સ્વધર્મનો ત્યાગ કરનાર પુરુષ અપકીર્તિને, લઘુભાવને [પ્રત્યક્ષ અપમાનને] તથા શત્રુઓનાં દ્વિષ્ણોને પ્રાપ્ત થાય છે, એવો ભગવાનનો અભિપ્રાય છે [૩૬].

અવતરણિકા :—યુધ્ધમાનસ્ય પ્રાસન્નિકોપયુક્તોપદેશઃ । હવે મુદ્ધ કરનારને પ્રાસંગિક યોગ્ય ઉપદેશ આપે છે :

હતો વા પ્રાપ્સ્યસિ સ્વર્ગં જિત્વા વા મોક્ષ્યસે મહીમ્ ।

તસ્માદુચ્ચિષ્ઠ કૌંતેય યુદ્ધાય કૃતનિશ્ચયઃ ॥ ૩૭ ॥

અન્યથાથઃ :—વા ભો કદાચિત્ હતઃ તું હણાઈશ તો સ્વર્ગ સ્વર્ગને પ્રાપ્સ્યસિ પામીશ વા અથવા જિત્વા તું જીતીશ તો મહીં પૃથ્વીને મોક્ષ્યસે ભોગ- પીશ તસ્માત્ તેથી કૌંતેય ! હે અર્જુન ! કૃતનિશ્ચયઃ નિશ્ચયયુક્ત ચર્ષને યુદ્ધાય યુદ્ધ કરવાને ઉત્તિષ્ઠ જિભો થા [૩૭].

શબ્દાર્થઃ :—ભો કદાચિત્ તું હણાઈશ તો સ્વર્ગને પામીશ અથવા ભો તું જીતીશ તો પૃથ્વી ભોગવશે. માટે હે કૌંતેય ! તું યુદ્ધ કરવા માટે નિશ્ચય કરી જિભો થા [૩૭]

વિવેચન :—હે અર્જુન ! વીરમોઘ્યા વસુંધરા । [શાં. પ. ૧૦-૬]. ‘વીર- પુરુષો જ પૃથ્વીને [રાજ્યાદિ ભોગોને] ભોગવવા લાગ્યછાણી થાય છે.’ ‘ભો તું આ ધર્મયુદ્ધમાં જીતશે તો તને પૃથ્વીનું નિષ્કંટક રાજ્ય મળશે અને કદાચ મરણ પામીશ તો સ્વર્ગને પામીશ.’ આ પ્રમાણે જય તથા પરાજય બન્નેમાં તને લાભ છે. માટે ‘શિક્ષાધર્મ’ કે યુદ્ધધર્મ એ બેમાં શું શ્રેષ્ઠ છે’ તથા ‘અમે જીતીશું’ કે કૌરવો જીતશે’ એ પ્રકારના તારા સંશયોનો ત્યાગ કરી, ‘જેહં પાતયામિ વા મર્ચ સાધયામિ’ ‘હું શત્રુને જીતીશ કે યુદ્ધમાં મરણ પામીશ’ એવો સુદૃઢ નિશ્ચય કરી, યુદ્ધ કરવા જિભો થા.

મૃતં મૃતે ક્ષત્રિયા રાજપુત્રી ઇતિ હિ પ્રસિદ્ધમ્ । [વે. તા. ચં.] યુધ્ધમાં મરણ પામશે એની અભિલાષાથી જ ક્ષત્રિયાણી પુત્રને જન્મ આપે છે. નહિ સિદ્ધીમૃતેન હરિણીકુમારચરિતમનુવરણીયમ્ । [વે. તા. ચં.] સિંહણના પુત્રને હરિણીકુમારનું અનુસરણ ન શોભે કુંતિપુત્રને યુદ્ધમાં પીકે બતાવવી યોગ્ય નથી.

આથી ન ચૈતદ્વિમ્ન. વતરન્નો મરીયઃ । [ગી. ૨-૬] ‘શિક્ષાધર્મ’ અને યુદ્ધધર્મ બેમાંથી અમારે માટે શું શ્રેષ્ઠ છે,’ ઇત્યાદિ ભક્ત અર્જુનના વચનનો [સંશયનો] ભગવાને ખંદિત કર્યો [મધુ. વગેરે] [૩૭]

અવતરણિક્ષા :—હવે સમભુદ્ધિ રાખી યુદ્ધ કરવાથી પાપ નહિ લાગે, તે કહે છે :

મુસદુઃખે સમે કૃત્વા લામાલામૌ જયાજયૌ ।

તતો યુદ્ધાય યુજ્યસ્વ નૈવં પાપમવાપ્સ્યસિ ॥ ૩૮ ॥

અન્યથાથઃ :—મુસદુઃખે મુખ અને દુઃખ સમે સરખાં કૃત્વા કરીને તેમ-

લાભાભામી લાભ અને હાનિ જયાજયો જ્ય અને પરાજય સરખા માનીને તતઃ પછી યુદ્ધાય યુધ્ધ કરવા માટે યુજ્યસ્વ તત્પર થા. એવં એમ કરવાથી તને પાપ પાપ ॥ અઘાત્યસિ નહિ લાગે [૩૮].

રાખ્દાથઃ—સુખ અને દુઃખ, લાભ અને હાનિ, જ્ય અને પરાજય સરખાં માની યુદ્ધ કરવા માટે તું તત્પર થા; એમ કરવાથી તને પાપ નહિ લાગે [૩૮].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! સુખ અને દુઃખ, લાભ અને હાનિ, જ્ય અને પરાજય સરખાં માની અર્થાત્ રાગદ્વેષ રાખ્યા વિના [શા. ભા. વગેરે] સમબુદ્ધિ રાખી [ચંકરાનંદ] લાભ વગેરેની સિદ્ધિ તથા અસિદ્ધિમાં હર્ષવિપાદ ન કરતાં [ચંકરાનંદ] સ્વધર્મ બુદ્ધિથી [શ્રીધર], કર્તવ્યબુદ્ધિથી [રા. ભા. વગેરે] યુદ્ધ કરવા તત્પર થા. આ પ્રકારે સ્વધર્મરૂપી યુદ્ધ કરવાથી તું પાપને અર્થાત્ આ દુઃખરૂપ સંસારને [રા. ભા; વે. અ. ગી.] ન પામીશ, તું સંસારથી મુક્ત થશે [રા. ભા.].

આપરતંબ ઝગપિ કહે છે કે :—જેમ ફળની પ્રાપ્તિ માટે રાપવામાં આવેલા આમ્રવૃક્ષનાં છાયા-મુગંધ વગેરે આનુપંગિક ફળો પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ સમબુદ્ધિ રાખી ધર્મનું આચરણ કરનાર પુરુષને આ લોકમાં રાજ્યાદિ અર્થ-લાભ તથા પરલોકમાં સ્વર્ગાદિ સુખભોગો આનુપંગિક ફળ તરીકે પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ ધર્મહાનિ થતી નથી.

આ પ્રમાણે ‘વિવેકબુદ્ધિ રાખી યુદ્ધ કરવાથી પાપ ન લાગે.’ એમ કહી ‘પાપમેવાધયેદસ્માન્ હૃત્વૈતાન્નાતતામિનઃ । [ગી. ૧-૩૬] દુર્મોહન વગેરે આત્મ-તાથીઓને હણવાથી અમને પાપ જ લાગે’ એ ભક્ત અર્જુનના વચનનું ભગવાને નિરાકરણ કર્યું [મધુ. નીલકંઠ. વગેરે].

एष उपदेशः प्रासङ्गिकः । [શા. ભા.] આ યુદ્ધધર્મ વિષેનો ઉપદેશ પ્રાસંગિક છે. તાત્પર્ય એ છે કે જેમ નૌકાનો આશ્રય લેનાર પુરુષ અનાયાસે સમુદ્ર તરી જાય છે, તેમ સ્વધર્મનિષ્ઠ પુરુષ અનાયાસે આત્મનિબંધને પ્રાપ્ત થઈ, સંસારસમુદ્ર તરી જાય છે [૩૮].

અવતરણિકા :—‘અશોચ્યાનન્વશોચસ્ત્વ’ ઇત્યાદિથી [ગી. ૨-૧૧-૩૦] ભગવાને ભક્ત અર્જુનને સાંખ્યબુદ્ધિ [પરબ્રહ્મવિષયક બુદ્ધિ] કહી. હવે સાંખ્ય-બુદ્ધિના [જ્ઞાનના] સાધનરૂપ યોગબુદ્ધિનો ઉપદેશ આપવાનો આરંભ કરે છે :

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।

बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥ ३९ ॥

અન્યથાર્થ :—તે ઇષા બુદ્ધિ: સાંખ્યે અભિહિતા મેં તને આ સાંખ્યબુદ્ધિ કહી.—[શા. ભા.] પરમાત્માના જ સંબંધનું જ્ઞાન કશું [મધુ.] ॥ હવે યોગે ઇમાં શૃણુ હવે યોગબુદ્ધિ અથવા આત્મતત્ત્વના નિશ્ચયવાળી બુદ્ધિ કહું છું તે તું સાંભળે યયા બુદ્ધ્યા યુક્ત: જે બુદ્ધિનો આશ્રય કરવાથી—પાર્થ ! હે પાર્થ ! તું કર્મબંધ કર્મના બંધનને પ્રહાસ્યસિ સંપૂર્ણ નાશ કરી શકીશ [૩૯].

શાખ્યાર્થ :—મેં તને આ સાંખ્યબુદ્ધિ કહી, હવે હું તને યોગબુદ્ધિ [કર્મયોગ વિષેની બુદ્ધિ] કહું છું તે શ્રવણ કર. આ યોગબુદ્ધિનો આશ્રય કરવાથી તું કર્મના બંધનનો સંપૂર્ણ નાશ કરી શકીશ [૩૯].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! ‘શુદ્ધાત્મતત્ત્વવિજ્ઞાનં સાદૃશ્યમિત્યભિધીયતે’ [વેદવ્યાસ] ‘શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનો સાદૃશ્યકાર કરવો તે “સાંખ્ય” [આત્મજ્ઞાન] કહેવાય છે.’ અથવા સારી રીતે જેમાં આત્મતત્ત્વ કહેવામાં આવ્યું છે, તે “સાંખ્ય” અથવા ‘ઉપનિષદો’ કહેવાય છે; અને તે ઉપનિષદોમાં પરબ્રહ્મ વિષેનું જે જ્ઞાન તે ‘સાંખ્યજ્ઞાન’ [સાંખ્યબુદ્ધિ] કહેવાય છે [નીતિકંઠ]. અથવા આત્માને જન્માદિ છ વિકારથી રહિત અક્તી, અભોક્તા ઇત્યાદિ પ્રકારે અનુભવ કરનારા સાંખ્યયોગીને [ધ્રુવનિહને] પ્રાપ્ત થતી બુદ્ધિ ‘સાંખ્ય-બુદ્ધિ’ કહેવાય છે [શા. ભા. ગી. ૨-૧૦-૧૧]. આ સાંખ્ય [આત્મજ્ઞાન-સાંખ્યબુદ્ધિ] શોક-મોહ વગેરે અનર્થોની નિવૃત્તિના કારણરૂપ છે [શા. ભા. મધુ].

મેં તને સાંખ્યબુદ્ધિ કહી. મેં તને જ્ઞાનયોગદષ્ટિથી તારા ‘કર્તવ્ય વિષે ઉપદેશ આપ્યો. આ સાંખ્યબુદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલા કૃતકૃત્ય બ્રહ્મવેદાને કર્મનો ઉપદેશ કરવામાં આવતો નથી; કારણકે, ‘તસ્ય કાર્યં ન વિચિતે’ [ગી. ૩-૧૭] સાંખ્યયોગીને [આરૂઢને] કંઈ પણ લૌકિક કે વૈદિક કર્મ કરવાનું રહેતું નથી. પરંતુ તું અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળો છે. પાપરૂપ મળને લીધે અશુદ્ધ ચિત્તમાં આ સાંખ્યબુદ્ધિનો [આત્મજ્ઞાનનો] ઉદય થવો શક્ય નથી, માટે હું તને તારા શ્રેય માટે અંતઃકરણની શુદ્ધિના સાધનરૂપ યોગબુદ્ધિ કહું છું, તે શ્રવણ કર; અર્થાત્ તે બુદ્ધિનો આશ્રય કરી સ્વધર્મપગયણ રહેવાનો નિબંધ કર.

આ યોગબુદ્ધિનો [કર્મયોગનો] આશ્રય કરવાથી, ત્વં કર્મબંધં પ્રહાસ્યસિ તું અંતઃકરણની અશુદ્ધિરૂપ જ્ઞાનના પ્રતિબંધનો સમૂળગો ત્યાગ કરીશ [મધુ].

તું ધર્માધર્મરૂપ કર્મબંધનો મારા અનુગ્રહથી પ્રાપ્ત થતા જ્ઞાનવડે નાશ કરીશ [શા. ભા. વગેરે]. તું સંસારબંધનથી મુક્ત થશે [રા. ભા.].

શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા અધિકારી પુરુષ પ્રત્યે જ્ઞાનનો [સાંખ્ય બુદ્ધિનો] ઉપદેશ છે, અને અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળા પ્રત્યે નિષ્કામ કર્મનો ઉપદેશ છે, એ અભિપ્રાય છે [મધુ]. ભગવાન પણ હવે પછી કહેશે કે :—‘જ્ઞાનનિષ્ઠા તથા કર્મનિષ્ઠાના અધિકારીઓ ભિન્નભિન્ન હોય છે.’ [ગી. ૩-૩].

યોગબુદ્ધિનું સ્વરૂપ

ભગવદ્ગીતામાં ચાર પ્રકારની બુદ્ધિનું વર્ણન છે : (૧) સાંખ્યબુદ્ધિ (૨) યોગબુદ્ધિ (૩) કામ્યબુદ્ધિ અને (૪) આસુરી બુદ્ધિ.

કામ, ક્રોધ, લોભ, દલ વગેરેને વશ થઈ, નિપિદ્ધ કર્મ કે વિષયભોગમાં આસક્તિ એ “આસુરી બુદ્ધિ”નું લક્ષણ છે [ગી. ૧૬-૪-૨૧]. સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, સ્વર્ગ વગેરેની કામનાથી યત્નદાનાદિ કર્મો કરવા પ્રવૃત્ત થવું એ “કામ્ય બુદ્ધિ”નું લક્ષણ છે [ગી. ૨-૪૨-૪૪] આસુરી બુદ્ધિ તથા કામ્યબુદ્ધિનો ત્યાગ કરી, ઈશ્વરાર્થે ઈશ્વરાર્પણબુદ્ધિથી અધ્યાપૂર્વક શાસ્ત્રવિદિત કર્મોના અનુષ્ઠાનવિષયક તત્પરતા એ “યોગબુદ્ધિ”નું લક્ષણ છે [ગી. ૨-૪૮]. યોગબુદ્ધિના ફળરૂપ ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા આત્માનો જન્મોદ્ધાર થઈ જીવિકારોથી મક્કિત અકતી, અભોક્તા ઇત્યાદિ પ્રકારે સાક્ષાત્ અનુભવ કરનારા સાંખ્યયોગીને [બ્રહ્મનિષ્ઠને] પ્રાપ્ત થતી બુદ્ધિ “સાંખ્યબુદ્ધિ” કહેવાય છે [શાં. ભા. ગી. ૨-૧૧].

જેમ મળ તથા વિષ વિનાનું જળ જ છવન માટે ઉપયોગી થાય છે, તેમ આસુરી બુદ્ધિરૂપી મળ તથા કામ્યબુદ્ધિરૂપી વિષ વિનાનું નિષ્કામ કર્મ જ યોગબુદ્ધિ તથા યોગબુદ્ધિના ફળરૂપ સાંખ્યબુદ્ધિની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ છે.

તાત્પર્ય એ છે કે જ્યાં સુધી પુરુષ કામક્રોધાદિને વશ થઈ નિપિદ્ધ કર્મ કરતાં અટકતો નથી, તથા જ્યાં સુધી તેના ચિત્તમાં આલોકપરલોકવિષયક ભોગતૃષ્ણા શાંત થતી નથી ત્યાં સુધી ચિત્તમાં યોગબુદ્ધિનો ઉદય થતો નથી; અને જ્યાં સુધી ચિત્તમાં યોગબુદ્ધિનો ઉદય થતો નથી ત્યાં સુધી મોક્ષમાર્ગનો આરંભ થતો નથી.

નિષ્કામ કર્મ યોગબુદ્ધિનું સાધન તથા લક્ષણ છે. ‘ઈશ્વર જ અમારી પરમગતિ છે’ એવા નિશ્ચયવાળી, સિદ્ધિ તથા અસિદ્ધિમાં સમભાવવાળી, તથા ઈશ્વરની પ્રાપ્તિમાં જ પર્યવસાન પામનારી યોગબુદ્ધિ [વિવેકબુદ્ધિ] અત્યંત દુર્લભ છે [ગી. ૨-૪૧].

મહાભારતના એક પ્રસંગથી યોગબુદ્ધિનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ સમજશે:—વનવાસમાં એક સમયે દ્રૌપદીએ ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને પૂછ્યું : “હે મહારાજ ! આપ રાતદિવસ ધર્મનું જ સેવન કરો છો, છતાં આપ બધુઓ સહિત જંગલમાં અનેક પ્રકારના કષ્ટ સહન કરો છો. રાજા દુર્યોધન વગેરે સર્વદા અધર્મપરાયણ હોવા છતાં હસ્તિનાપુરમાં રાજ્યવેલવ ભોગવે છે. આપ સર્વ સમર્થ છો, જે આપ વનવાસની પ્રતિજ્ઞાનો ત્યાગ કરી, યુદ્ધ કરો તો આપને અવસ્ય રાજ્ય, દેશવ, ઐશ્વર્ય, યશ વગેરે પ્રાપ્ત થાય. જે ધર્મના સેવનથી દુઃખ જ ભોગવવું પડે તે ધર્મ શી રીતે કહી શકાય ? ”

ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે જવાબ આપ્યો : ‘ ધર્મ’ ચરામિ સુત્રોજિન ધર્મફલકારણાત્ । ધર્મો જાણિજ્યકો હીનો જઘન્યો ધર્મવાદિનામ્ ॥ ’ હે મુદરી ! હું ‘ ધર્મ’નું ફલ-દૃષ્ટિથી મેવન કરતો નથી. ધર્મને વ્યાપારરૂપ સમજવો એ હીન તથા ધર્મ-વેતાઓથી સર્વથા નિહિત છે. ‘ ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર જેવી ધર્મનિષ્ઠા એ જ યોગબુદ્ધિ છે.

તત્ત્વવેતાઓ કહે છે કે.—‘ ધર્મનિષ્ઠા તદા જ્ઞેયા યદા ચિતં પ્રસીદતિ । જ્યારે ચિત્ત શુદ્ધ થાય ત્યારે ધર્મનિષ્ઠા [યોગબુદ્ધિ] સિદ્ધ થઈ છે, ‘ એમ જાણવું; અને ‘ ભક્તિનિષ્ઠા તદા જ્ઞેયા યદા કૃત્ત્વં પ્રસીદતિ । જ્યારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પ્રસન્ન થાય ત્યારે ભક્તિનિષ્ઠા [સાંખ્યબુદ્ધિ] સિદ્ધ થઈ છે, ‘ એમ જાણવું [૩૯].

અવતરણિકા :—હવે કર્મયોગનું માહાત્મ્ય તથા ફળ કહે છે :

નેહાભિક્રમનાશોઽસ્તિ પ્રત્યવાયો ન વિદ્યતે ।

સ્વલ્પમપ્યસ્ય ધર્મસ્ય ત્રાયતે મહતો મયાત્ ॥ ૪૦ ॥

અર્થઘટક :—ફલ આ કર્મયોગમાં અભિક્રમનાશઃ કર્મના આરંભનો નાશ ન અસ્તિ નથી. પ્રત્યવાયઃ વિપરીત ફળરૂપ દોષ ન વિદ્યતે નથી. અત્ય આ ધર્મસ્ય ધર્મનું સ્વલ્પ થોડું અપિ પણ અનુષ્ઠાન મહત્. મોટા મયાત્ લાયથી ત્રાયતે રક્ષણ કરે છે [૪૦].

શબ્દાર્થ :—આ કર્મયોગમાં કર્મના આરંભનો નાશ નથી અર્થાત્ કર્મનો આરંભ નિષ્ફળ થતો નથી. પ્રત્યવાય નથી. આ કર્મયોગરૂપી ધર્મનું થોડું પણ અનુષ્ઠાન મહાલયભાષી [સંસારમાંથી] ઉગારી લે છે [૪૦].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! આ સંસારમાં ખેતી વગેરે લૌકિક કર્મોનો આરંભ કરવા છતાં ફળ મળવું અનિશ્ચિત છે. દેશ, કાળ, દ્રવ્ય, મન, કર્મ કે કર્તા એ છ પૈકી કોઈ પણ અંગની વિશુદ્ધતાને લીધે કામ્ય કર્મનું [યજ્ઞાદિ કર્મનું]

ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી; પરંતુ આ કર્મયોગમાં કર્મના આરંભનો નાશ નથી, અર્થાત્ કર્મનો આરંભ નિષ્કળ થતો નથી. નિષ્કામકર્મનું પાપના કાયડપ ચિત્તશુદ્ધિરૂપી ફળ અવગમ્ય પ્રાપ્ત થાય છે [મધુ.]. આ ચિત્તશુદ્ધિરૂપી ફળનો ભોગથી કાય જાંલવતો નથી; કારણકે તેમા ભોગનો અભાવ છે [મધુ. સદાનંદ].

કર્મયોગમાં પ્રત્યવાય નથી અર્થાત્ વિપરીત પરિણામનો [અનર્થનો] ભય નથી. રોગની ચિકિત્સામા જૂલ થવાથી રોગ વધે, સારા થવામા અંતરાય થાય કે દરદી મૃત્યુ પામે, પરંતુ ભવરોગનિવારણ માટે કર્મયોગ સમજાણુ ઉપાય છે.

કર્મયોગનુ ઘોડુ પણુ અનુદાન ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરાવી અધિકારી પુરુષને જન્મ-મરણરૂપી મોટા ભયમાથી ઉગારી લે છે. કર્મયોગ કલ્મષનાશિની ભગવતી ભાગીરથીરૂપ છે.

માટે ' બુદ્ધ્યા યુક્તો યયા પાર્યં કર્મયન્થ પ્રદાસ્યસિ ' ' કર્મયોગનો આશ્રય કરવાથી તું કર્મબંધનનો નાશ કરી સકીય ' એમ જે ઉપર કહ્યું છે, તે યોગ્ય જ છે [મધુ]

વળી ' કર્મયોગી આલોકમા કે પરલોકમાં વિનાશ કે દુર્ગતિને પ્રાપ્ત થતો નથી ' [ગી ૬-૪૦]. તસ્માત્સાઙ્ગ્યાનધિકારિણા કર્મયોગ એવાનુષ્ઠેયઃ । [નીલકંઠ શંકરાનંદ વગેરે] માટે સાંખ્યનો [જ્ઞાનયોગનો] અધિકાર ન ધરાવનાર પુરુષે [આરંભુએ] ચિત્તશુદ્ધિના સાધનરૂપ કર્મયોગનું જ અનુદાન કરવું [૪૦].

અવનરશ્લોકા :—યેયં સાઙ્ગ્યે બુદ્ધિરુક્તા યોગે ચ વક્ષ્યમાણલક્ષણા સા વ્યવ-સાત્મિકા એકૈવ । આ જે સાંખ્યના વિષયમા બુદ્ધિ કહી, અને હવે કર્મયોગના વિષયમાં જે બુદ્ધિ કહેવામા આવનાર છે, તે નિશ્ચયાત્મક એક જ ફળને ઉત્પન્ન કરનારી હોવાથી એક જ છે, તે કહે છે :

વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિરેકેહ કુરુનંદન ।

વહુશાસ્ત્રા જ્ઞાનંતાશ્ચ બુદ્ધયોઽવ્યવસાયિનામ્ ॥ ૪૧ ॥

અન્યથાથ' .—કુરુનંદન ! હે અર્જુન ! હવે આ મોક્ષમાર્ગમાં વ્યવસાય-ત્મિકા નિશ્ચયસ્વભાવવાળી [શા. ભા.] વસ્તુતત્ત્વના નિશ્ચયવાળી [શંકરાનંદ] બુદ્ધિ. બુદ્ધિ એકા હિ એક જ છે. અવ્યવસાયિના અનિશ્ચયવાળાની બુદ્ધયઃ બુદ્ધિઓ વહુશાસ્ત્રાઃ ઘણી શાખાવાળી-ઘણા પ્રકારવાળી [શંકરાનંદ] ચ તથા જ્ઞાનંતાઃ અતંત હોય છે [૪૧].

શબ્દાર્થ :—હે અર્જુન ! આ મોક્ષમાર્ગમાં નિશ્ચય સ્વભાવવાળી બુદ્ધિ

એક જ છે. અનિશ્ચયવાળા સકામી પુરુષોની બુદ્ધિઓ બહુશાખાવાળી તથા અનંત હોય છે [૪૧].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! આ મોક્ષમાર્ગમાં સાંખ્યવિષયક [જ્ઞાનને વિષય કરનારી] તથા યોગવિષયક એટલે કર્મયોગને વિષય કરનારી બુદ્ધિ એક જ છે; કારણકે તે બન્ને બુદ્ધિનું એક જ પરિણામ [ફળ] છે. તે બુદ્ધિ નિર્દોષ વેદવાક્યોથી ઉત્પન્ન થયેલી હોવાથી ‘વ્યવસાયાત્મિકા’ અર્થાત્ નિશ્ચયસ્વભાવવાળી તથા યથાર્થ પ્રમાણજનિત હોવાથી સર્વ વિપરીત બુદ્ધિઓને બાધ કરનારી છે [શા. ભા.]; પરંતુ અનિશ્ચયવાળા સકામ પુરુષોની બુદ્ધિઓ બહુ શાખાવાળી એટલે બહુ પ્રકારની [શંકરાનંદ] હોય છે; તથા કામ્ય પદાર્થો અનંત હોવાથી અનંત હોય છે, અને તેથી તેમનો સંસાર પણ અનંત હોય છે, તેમનો સંસાર કદી ઉપશાંત થતો નથી.

તાત્પર્ય એ છે કે વિવેકી પુરુષોની બુદ્ધિ ‘ધૃત્વ જ અમારી પરમગતિ છે’ એવા નિશ્ચયવાળી હોય છે [સંકરાનંદ], અથવા ‘હું કર્મયોગરૂપી પ્રભુ-ભક્તિ વડે અવસ્થા બંધાને નરીશ’ એવી એક જ નિશ્ચયવાળી હોય છે [શ્રીધર]; પરંતુ અવિવેકી પુરુષોની બુદ્ધિ નિશ્ચયવાળી હોતી નથી. અવિવેકીને ‘દ્વદમેષ મમ શ્રેયઃ’ इति । ‘મારે માટે આ જ કશ્ચાણુ છે’ એવો નિશ્ચય થવો દુર્લભ [નીલકંઠ] [૪૧].

અવતરણિકા :—હવે ત્રણ શ્લોકોવડે અવિવેકી પુરુષોને વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિ ન ઉત્પન્ન થવાનાં કારણો કહે છે :

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।

वेदवाद्गताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ ૪૨ ॥

અન્યવાર્થ :—પાર્થ ! હે પાર્થ ! વેદવાદરતાઃ વેદશાસ્ત્રના અર્થવાદમાં પ્રીતિવાળા અગત્ય ન અસ્તિ इति वादिनઃ કર્મકાંડથી અનિરિક્ત જ્ઞાનકાંડથી મોક્ષ વગેરે નથી, એમ પ્રતિપાદન કરનારા અવિપશ્ચિતઃ શાસ્ત્રરહસ્ય નહિ સમજનારા અવિવેકી પુરુષો પુષ્પિતાં ફૂલના જેવી શોભીતી અને ઉપરથી રમણીયતાવાળી ફળો યાં વાચં આ જે વાણી પ્રવદન્તિ બોલે છે [૪૨]

શાબ્દાર્થ :—હે પાર્થ ! વેદશાસ્ત્રના અર્થવાદમાં [ફલશ્રુતિમાં] પ્રીતિવાળા, ‘કર્મકાંડથી અનિરિક્ત જ્ઞાનકાંડ વગેરે નથી,’ એમ પ્રતિપાદન કરનારા, શાસ્ત્ર-રહસ્ય નહિ સમજનારા અવિવેકી પુરુષો ફૂલના જેવી શોભતી અને રમણીય-તાવાળી વાણી બોલે છે [૪૨].

ચિવેચન — હે અર્જુન ! વેદશાસ્ત્રના ઉપક્રમ, ઉપસદાગ વગેરેના તાત્પર્યને ન જાણનારા [ચકરાનંદ] ‘ કર્મકાંડથી અતિરિપ્ત જ્ઞાનકાંડ વગેરે નથી ’, એમ પ્રતિપાદન કરનારા [મધુ] કર્મકાંડને જ પ્રમાણ માનનારા બ્રહ્મિયુષ્મતીમાત્રકે [અરિવેદી] વેદશાસ્ત્રના કર્મકાંડના અર્થવાદમાં [કન્યુતિમાત્ર] પ્રીતિવાળા હોય છે ‘ ચાતુર્ભાગ્ય કરનારને અક્ષયપુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે ’, ‘ અમે સોમગસ પીને અમર થયા છીએ ’, ‘ દક્ષિણાગ્નિના ઉદાસકો અમૃતત્વને પ્રાપ્ત થાય છે ’ વગેરે કર્મકાંડની કન્યુતિવાળી વાણીથી અર્ગોદિ દિવ્યભોગ માટે કામ્ય કર્મો કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે

મીમાસકો અગ્નિહોત્રાદિક રૈદિક કર્મો, યજ્ઞાગાદિ છાંદ કર્મોને તથા કૃત્વા, તજાવ વગેરે પૂર્વકર્મોને પુરુષાર્થનું પરમ સાધન માને છે તેઓ વેદશાસ્ત્રના અર્થ-વાદવાદ્યોને રિધિરૂપ માને છે તેઓ કર્મકાંડને જ શ્રેષ્ઠ ગણે છે, ઉદાસનાંકાંડ તથા સ્વપ્નકાંડને શ્રેષ્ઠ ગણના નથી [ચકરાનંદ]

પરંતુ મીમાસકો જાણતા નથી કે ‘ નૈવકર્મ્યા લભતે સિદ્ધિ રોચનાર્થાં જન્યુતિ । [ભાગ ૧૧-૨-૪૬] નિ । મ કર્મ જ ચિત્તવૃદ્ધિદાગ મોક્ષના સાધનરૂપ છે તથા કર્મકાંડની કન્યુતિઓનો હેતુ અર્ગોદિ ભોગોની લાલચ જતાની મનુષ્યને રૈદિક કર્મોમાં પ્રવૃત્ત કરવાનો છે. ’ જેમ બાળકને ઓમડ પાવ માટે સ કર્મની નાનચ આપસામાં આવે છે, તેમ કર્મકાંડની કન્યુતિઓનો હેતુ, અર્ગોદિકની લાલચથી મનુષ્યને છાંદપૂર્વોદિ કર્મોમાં પ્રવૃત્ત કરવાનો છે યજ્ઞનાદિ કર્મો નિષ્કામભાવે કરના એ તેનો કનિતાર્થ છે વેદશાસ્ત્રનો ખરો હેતુ નિષ્કામકર્મથી કર્મનિધનનો નાશ કરવાનો છે [૪૨]

અવનરશુકા :— દહે મીમાસકોને [સદામ પુરપોનો] અભાવ દુષ્ટ છે, એ મુચન કરવાના હેતુથી, તેમના ગુણેતુ વણુન રે છે [ચકરાનંદ]

કામાત્માનઃ સ્વર્ગપરા જન્મકર્મફલપ્રદામ્ ।

ક્રિયાવિશેષગુહ્યા મૌર્ગૈશ્વર્યગતિ પ્રતિ ॥ ૪૩ ॥

અન્યથાર્થ — કામાત્માન કામનાથી ભરપૂર સ્વર્ગપરા અર્ગને જ શ્રેષ્ઠ માનનારા—અર્ગને પરમ પ્રાપ્ત માનનારા જન્મકર્મફલપ્રદામ્ જન્મ, કર્મ તથા કૃણને આપનારી મૌર્ગૈશ્વર્યગતિ પ્રતિ ભોગ તથા અૈશ્વર્યની પ્રાપ્તિ માટે ક્રિયા-વિશેષગુહ્યા અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોને પ્રતિપાદન કરનારી એ જ વાણી બોલે છે [૪૩]

શબ્દાર્થ — કામનાથી ભરપૂર, અર્ગને જ શ્રેષ્ઠ માનનારા અવિવેકી

પુરુષો જન્મ, કર્મ તથા ક્ષણે આપનારી, ભોગ તથા ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ માટે અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોને પ્રતિપાદન કરનારી વાણી બોલે છે [૪૩].

વિવેચન :—નંદનવનમાં વિહાર, અપસરાઓ સાથે ક્રીડા તથા અમૃતપાનાદિ ભોગોમાં આસક્ત હોવાથી મીમાંસકો મોક્ષલક્ષી દષ્ટિ નહિ કરતાં માત્ર સ્વર્ગને જ શ્રેષ્ઠ માને છે. આવા કામપરાયણ તથા સ્વર્ગપરાયણ પુરુષો જન્મ, તે વડે થતાં અગ્નિહોત્રાદિક વૈદિક કર્મો અને તેથી મળનારાં પશુ, પુત્ર, ધન, સ્વર્ગ વગેરેને આપનારી, તથા સ્વર્ગાદિ ભોગોની પ્રાપ્તિ માટે અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોને વિસ્તાગથી પ્રતિપાદન કરનારી વાણીને બોલે છે.

તાત્પર્ય એ છે કે, કામ્યકર્મ કરનારા મૂઢ પુરુષો વારંવાર સંસારચક્રમાં શ્રમણ કરે છે [શા. ભા.]; કારણકે કામ્યકર્મ અપૂર્વ શરીર તથા ધન્દિયો વગેરેની સાથે સંબંધિત જન્મ, તે જન્મને અધીન તે તે વસ્તુ તથા આશ્રમેના અભિમાનથી ચતુર્થ કર્મ તથા તે કર્મને અધીન વિનાશ પામવાના સ્વભાવવાળાં પુત્ર, ધન, સ્વર્ગ વગેરે ફક્ત આપનારું છે [મધુ.] [૪૩].

અવતરણિકા :—હવે કામ્યકર્મ કરનારાઓને યોગશુદ્ધિ કે યોગશુદ્ધિના ક્ષણરૂપ સાંખ્યશુદ્ધિ થતી નથી, તે કહે છે [શંકરાનંદ] :

મૌઁશ્વર્યપ્રસક્તાનાં તયાડપહૃતચેતસામ્ ।

વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિઃ સમાધૌ ન વિધીયતે ॥ ૪૪ ॥

અન્યથાર્થ :—મૌઁશ્વર્યપ્રસક્તાનાં ભોગ તથા ઐશ્વર્યમાં આસક્તિવાળા તેમ જ તથા કર્મકાંડની ફલશ્રુતિની તે વાણીવડે અપહૃતચેતસામ્ હરાયેલા ચિત્તવાળા તે અવિવેકી પુરુષોના સમાધી અંતઃકરણમાં [શા. ભા. વગેરે] વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિઃ નિશ્ચયાત્મક શુદ્ધિ ન વિધીયતે થતી નથી [૪૪].

શબ્દાર્થ :—ભોગ તથા ઐશ્વર્યમાં આસક્તિવાળા તેમ જ કર્મકાંડની ફલશ્રુતિની તે વાણીવડે હરાયેલા ચિત્તવાળા તે અવિવેકી પુરુષોના અંતઃકરણમાં નિશ્ચયાત્મક શુદ્ધિ થતી નથી [૪૪].

વિવેચન —હે અર્જુન ! મૌઁશ્વર્યપ્રસક્તાનામ્=સ્વર્ગાદિ ભોગ તથા ઐશ્વર્યમાં આસક્તિવાળા એટલે કે સ્વર્ગાદિ ભોગ તથા ઐશ્વર્યને જ પરમ પુરુષાર્થ માની તેમાં જ જેમનો પ્રેમ થઈ ગયો છે અને એ પ્રદારે ભોગાદિમાં જ તદ્દપ થયેલા [શા. ભા.], ભોગ્ય પદાર્થો તથા તેના સ્વામિત્વમાં આસક્તિવાળા [શંકરાનંદ] તથા વેદની ફલશ્રુતિઓની વાણીથી જેમનું ચિત્ત હરાઈ ગયું છે

અર્થાત્ જેમની વિવેકબુદ્ધિ આગ્રહદિન થઈ ગઈ છે [શા ભા], એના અવિવેકી પુરુષોના અતઃકાળમા વ્યસનાયાત્મિકા બુદ્ધિ એટલે નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ-યોગબુદ્ધિ [ચક્રાનંદ] યોગવિનયક કે સામ્યવિનયક બુદ્ધિ [શા ભા] થતી નથી અથવા આવા અવિવેકી પુરુષોની બુદ્ધિ સમાધિ કરવા માટે નિશ્ચયાત્મક થતી નથી [મધુ નીનકંઠ. વગેરે]

‘કારણ વગર કાર્યનો સભર નથી’ એ ન્યાય પ્રમાણે આના અવિવેકી પુરુષોને યોગબુદ્ધિના અભાવે યોગબુદ્ધિના ફરફ મોલપ્રાપ્તિ મલનતી નથી [ચક્રાનંદ]

કામનાઓ તથા ચિત્તવૃત્તિઓ અનંત છે, તેમાં જે બુદ્ધિ [ચિત્તવૃત્તિઓ] ભોગકામનાઓનું અનનબન કરે, તો તે સસાગના કાળગુપ્ત થાય છે પરંતુ જે બુદ્ધિ [ચિત્તવૃત્તિઓ] એકમાત્ર ભગવાનનું [આત્માનું] જ અનનબન કરે, તો તે યથાગણે યોગબુદ્ધિરૂપે, ભક્તિરૂપે કે માખ્યબુદ્ધિરૂપે પગિપ્ત્રામ પામી, મોલના કાળગુપ્ત થાય છે ભોગવિનયક બુદ્ધિ પુન પુન સન્માનના તથા ભગવદ્વિનયક બુદ્ધિ મોલના હેતુરૂપ છે, એ ભાન છે [૪૪]

અવતરણિકા —હવે નિષ્કામ પુરુષ મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે, તે પ્રતિપાદન કરે છે

ત્રૈગુણ્યતિપયા વેદા નિર્લેગુણ્યો મનાર્જુન ।

નિર્લેન્દ્રો નિત્યસત્ત્વસ્યો નિર્યોગક્ષેમ આત્મવાન્ ॥ ૪૫ ॥

અન્યથાર્થ —વેદા કર્મકાંડરૂપ વેદો ત્રૈગુણ્યવિપયા સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોના કાર્યરૂપ સસારને પ્રકાશ કરનારા છે—વેદો ત્રણ ગુણોની સાથે અબધ નામ નારા યજ્ઞનાગાદિ મૌતુ જ પ્રતિપાદન કરનારા છે મટે મર્જન । હે અર્જુન ! નિર્લેગુણ્ય મવ તુ નિર્ગુણ્ય થા—તુ નિષ્કામ થા નિર્લેન્દ્ર તુ નિર્લેન્દ્ર થા નિત્યસત્ત્વસ્ય નિત્ય સત્ત્વસ્ય થા—ધૈર્યનું અનનબન — [મધુ] નિર્યોગક્ષેમ યોગક્ષેમથી રહિત થા તથા આત્મવાન્ આત્મનિષ્ઠ થા—આત્માનું ચિતન કરનાર પ્રમાદરહિત થા [શા ભા] [૪૫]

ગાખ્યાર્થ —વેદો ત્રણ ગુણોના કાર્યરૂપ સસારને પ્રકાશ કરનારા છે, માટે તુ નિષ્કામ થા તુ નિર્લેન્દ્ર થા, નિત્ય સત્ત્વગુણને આશ્રયે રહેનારો થા, યોગક્ષેમની ચિતાથી રહિત થા, તથા આત્મનિષ્ઠ થા [૪૫]

વિવેચન —હે અર્જુન ! વેદો ત્રણ ગુણોના કાર્યરૂપ સસારને પ્રકાશ

કરનારા છે અર્થાત્ કર્મકાંડપરાયણ છે, અથવા સંસારની વૃદ્ધિ વેદોક્ત કર્મોને અધીન છે, તેથી વેદ ત્રૈગુણ્યવિષય કહેવાય છે. વેદે પ્રતિપાદન કરેલાં કર્મો તથા કર્મફળની કામના જ આ સંસારનું મૂળ છે.

માટે તું નિર્ગુણ થા = તું નિષ્કામ થા [શા. ભા. મધુ વગેરે]. તું કર્મકાંડની પ્રેરણાનું શ્રુતિઓથી, રાગદ્વેષથી, રાગદ્વેષપ્રધાન કર્મોથી તથા તેના ફલથી નિષ્કાન્ત [મુક્ત] થા [શંકરાનંદ].

તું નિર્દોષ થા = સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વો સહન કર. શીતાષ્ટાદિ દ્વંદ્વો સહન કરી, સ્વધર્મપરાયણ ગહે [ગીતા. ૧-૧૪]. કારણકે તિતિત્રા વિના ધર્મનિષ્ઠા શક્ય નથી અને ધર્મનિષ્ઠા વિના આત્મનિષ્ઠા શક્ય નથી.

તુ નિત્યસત્વસ્થ થા = નિત્ય સત્ત્વગુણને આશ્રયે રહેનાર થા [શા. ભા.]. તું અચળ ધૈર્યવાળો થા [મધુ. શ્રીધર. વગેરે]. તું વિવેક, વૈરાગ્ય તથા શમદમાદિ વિષે સ્થિત થા [શંકરાનંદ]. તું રજોગુણનો તથા તમોગુણનો પરાભવ કરી શુદ્ધ સત્ત્વનિષ્ઠ થા [કેશવ].

તુ યોગક્ષેમથી રહિત થા = અપ્રાપ્ત વસ્તુ મેળવવાની કે પ્રાપ્ત વસ્તુનું રક્ષણ કરવાની ચિંતાથી રહિત થા [શા. ભા. વગેરે]. તું ચિત્તનિષ્કેપના હેતુરૂપ સર્વ પરિબ્રહ્મથી રહિત થા [મધુ]. કારણકે તારા જેવા અનન્ય ભક્તોના યોગક્ષેમ હું જ વહન કરું છું [ગી. ૬-૨૨].

તું આત્મવાન થા = આત્મચિંતનમાં પ્રમાદરહિત થા [શા. ભા.]. શ્રવણ, કીર્તન, ધ્યાન વગેરેમાં નિયત્ર ચિત્તવાળો થા [શંકરાનંદ]. આત્મધ્યાનપરાયણ થા [રા. ભા.]. આત્મજ્ઞાનવાન થા [પુ અ. ત].

एष तवोपदेशः स्वधर्ममनुतिष्ठतः [શા. ભા.]. હે પાર્થ! સ્વધર્મનું અનુધ્યાન કરવા તત્પર થયેલા તને (તારા શ્રેષ્ઠ માટે) આ ઉપદેશ છે. एवं वर्तमानस्य ते रजस्वम प्रचुरता नश्यति, सत्त्वं च वर्धते। [રા. ભા.] મારા આ ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તવાથી તારા રજોગુણ તથા તમોગુણ પરાભવ પામશે અને સત્ત્વગુણ વૃદ્ધિ પામશે.

तात्पर्यं એ છે કે — ‘सत्त्वाद्धर्मो भवेद् ब्रह्मात्मनो मद्भक्तिलक्षणः । [ભાગ. ૧૧-૧૩-૨] જ્યારે સત્ત્વગુણ વધે છે ત્યારે મારી ભક્તિરૂપ ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને આ ભક્તિરૂપ ધર્મથી અંતઃકરણ શુદ્ધ થઈ આત્મનિષ્ઠાનું જ્ઞાન થાય છે’ [ભાગ. ૧૧-૧૩-૬]. सत्त्वान्संजायते ज्ञानम् [ગી ૧૪-૧૭] વૃદ્ધિ

પામેલા સત્યગુણથી આત્મસ્વરૂપના મથાર્થ સાક્ષાત્કોચ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, માટે મુમુક્ષુએ ત્રિગુણાતીત થવા નિષ્કામ થવું [૪૫].

અવતરણિકા. —હવે બ્રહ્માનંદમા સર્વ ક્ષુદ્ર આનંદનો સમાવેશ થાય છે, તે કહે છે :

યાવાનર્થ ઉદ્ધવાને સર્વતઃ સંપ્તુતોદકે ।

તાવાન્સર્વેષુ વેદેષુ બ્રાહ્મણસ્ય વિજાનતઃ ॥ ૪૬ ॥

અન્યથાર્થ :—ઉદ્ધવાને યોગી જસાચમા રથાનમા ચાવાન્ અર્થ. નાના-પાનાદિષુ જે અર્થ સરે છે તાવાન્ તેટલો જ અર્થ મર્વતઃ બધી રીતે મહુતોદકે મોટા જસાચમા પણ સરે છે તેમ મર્વેષુ વેદેષુ જે બધા વેદમા છે અર્થાત્ કર્મકાંડમા પ્રતિપાદન કરેલા કામ્ય કર્મોથી જે આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે તે સર્વ વિજાનત બ્રહ્માસાક્ષાત્કોચના બ્રાહ્મણસ્ય બ્રાહ્મણને એકકાલે જ પ્રાપ્ત થાય છે [૪૬]

શબ્દાર્થ :—ક્ષુદ્ર જસાચમા આનંદપાનાદિ વગેરે જે પ્રયોજન સરે છે, તે જ પ્રયોજન યોગેથી એકલા થયેલા જસાચમા મોટા જસાચમા સરે છે, તે જ પ્રમાણે કર્મકાંડપ વેદમા પ્રતિપાદન કરેલા કામ્ય કર્મોથી જે આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે, તે સર્વ આનંદ બ્રહ્મવેતા પુરુષને એકકાલે પ્રાપ્ત થાય છે [૪૬].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! જે આનંદપાનાદિષુ પ્રયોજન નાના જસાચથી સિદ્ધ થાય છે, તે જ પ્રયોજન સર્વ પાણીથી ભરેલા મોટા જસાચથી અનાયામે સિદ્ધ થાય છે તે જ પ્રમાણે વેદના કર્મકાંડથી કહેવા કામ્ય કર્મોથી જે આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે, તે સર્વ આનંદ બ્રહ્મવેતા પુરુષને એકકાલે બ્રહ્માસાક્ષાત્કારથી પ્રાપ્ત થાય છે.

‘સર્વ’ પદ હસ્તિવદે નિમગ્નમ્’ इति न्यायेन ‘ જેમ હાથીના પગવામાં સર્વ ક્ષુદ્ર જ તુઓના પગનાનો સમાવેશ થાય છે, ’ તેમ બ્રહ્માનંદમા બીજા સર્વ ક્ષુદ્ર આનંદનો સમાવેશ થાય છે [શા. ભા. વગેરે] યમદાનાદિથી પ્રાપ્ત સાર્વભૌમથી બ્રહ્મા પર્થ ત સર્વ આનંદ આઠ યોગીને અનાયામે પ્રાપ્ત થાય છે [શકગાનદ]

શ્રુતિ પણ બ્રહ્માનંદમા સર્વ કર્મો તથા ફળોનો અતલ્લીવ દર્શાવે છે [ભા. ઉ. ૪-૧-૪] બ્રહ્મવેતા સર્વ બોગો તથા આનંદને એકકાલે અનુભવે છે [તે. ઉ. ૧-૧]. અમાથી ત્ત જપર્થ ત સર્વજૂતો આ બ્રહ્માનંદની એક માત્રાનો જ અનુભવ કરે છે [બૃ. ઉ. ૪-૩-૩૨].

મતઃ પરમાનંદપ્રાપ્તવાય તત્ત્વજ્ઞાનાય નિષ્કામકર્માણિ કુર્વિત્યમિત્યુચ્યતે । [મધુ. સંકેરાનંદ વગેરે] માટે પરમાનંદની પ્રાપ્તિ કરવાનાગ તત્ત્વજ્ઞાન માટે નિષ્કામ કર્મો કરો, એવો ભગવાનનો અભિપ્રાય છે.

શ્રી રામાનુજાચાર્ય વગેરેનો અર્થ

“ જેમ સર્વ બાબુથી પરિપૂર્ણ જલાશયમાંથી તરસ્યો પુરુષ તરસ મટાડવા માટે જેટલું જળ આવશ્યક હોય તેટલું જ ગ્રહણ કરે છે: તેમ વેદશાસ્ત્રના અર્થ બાબુનાર મુમુક્ષુએ વેદવાત્સર્ગમિદ્ધિસાધન તદેર્ગોપાદેય ન સર્ગમ્ । [શા. ભા. વક્ષભ વગેરે.] વેદશાસ્ત્રમા આત્માની સ સિદ્ધિ માટે જેટલા સાધનોની જરૂર હોય તેટલા જ ગ્રહણ કરવા, અન્ય નહિ. વેદશાસ્ત્રમા પુષ્કળ વાતોનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે, પરંતુ મુમુક્ષુએ જે ભાગ હિતાવહ હોય તેનો જ સ્વીકાર કરવો.” [૪૬].

અવતરણિકા :—હવે ભક્ત અર્જુનનો કર્મનિષ્ઠામાં જ અધિકાર છે, તે કહે છે :

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।

મા કર્મફલહેતુર્મમાં તે સર્જીઽસ્ત્વકર્મણિ ॥ ૪૭ ॥

અનુવાચ :—તે તારો કર્મણિ એવ કર્મમાં જ અધિકાર. અધિકાર છે. ફલેષુ કર્મફલમાં કદાચન કોઈ વખતે તારો અધિકાર મા ન થાયો. તું કર્મફલહેતુઃ કર્મફલનો ઉત્પન્ન કરનાર મા મુઃ ન થા અર્જુન કર્મ ન કરવામાં [શા. ભા. વગેરે] કે પરધર્મમાં [વક્ષભ] તે તારી સજ્જ. પ્રીતિ મા અસ્તુ ન હો [૪૭].

શબ્દાર્થ :—તારો કર્મમાં જ અધિકાર છે, તને કર્મફલમા અધિકાર ન હો. તું કર્મફલને ઉત્પન્ન કરનારો ન થા, અને અકર્મમા તને પ્રીતિ ન થાયો [૪૭].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! તું અશુદ્ધ અંતઃકર્મવાળો હોવાથી તારો કર્મમાં [કર્મનિષ્ઠામાં] જ અધિકાર છે, તારો જ્ઞાનનિષ્ઠામાં અધિકાર નથી [શા. ભા. વગેરે]. તને કર્મફલમા અધિકાર ન હો અર્થાત્ તને કર્મ કરવા પૂર્વે, કર્મ કરવા પછી કે કર્મ કરવાના સમયમા, કર્મફલમાં પ્રીતિ ન થાયો [શા. ભા. મધુ. વગેરે]. તુ ફળની કામનાવાળો થઈ, કર્મફલને ઉત્પન્ન કરનારો ન થા અર્થાત્ તુ કર્મફળની અપેક્ષા ન કર [સંકેરાનંદ]. ફળાનુષ્ઠા જ આ જન્મમરણરૂપ સંસારનું કારણ છે. વળી ફળનો અભાવ હોય તો

કર્મ કરવાનું શું પ્રયોજન છે? [મધુ.] અથવા કર્મ દુઃખરૂપ છે [શા. ભા.] એમ વિચારી અકર્મમાં અર્થાત્ કર્મ ન કરવામાં [શા. ભા. વગેરે], ક્રિયાના ત્યાગમાં [શંકરાનંદ] કે પરધર્મમાં [વસંતજ] તને પ્રીતિ ન થાઓ, કારણકે અવધર્મનો ત્યાગ કરવાથી તું પ્રત્યવાયને પ્રાપ્ત થશે [શંકરાનંદ. વગેરે].

‘ મોક્ષાર્થી ન પ્રવર્તેત તત્ર કામ્યનિષિદ્ધયાઃ । નિવ્યનૈમિત્તિકે કુર્યાત્પ્રત્યવાયજિ-
હામયા । [મધુ.] મુમુક્ષુએ કામ્ય તથા નિષિદ્ધ કર્મોનો ત્યાગ કરી, પ્રત્યવાયને પ્રાપ્ત ન થવાય તે માટે નિષ્કામભાવે નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો કરવા ’ એ મુચન છે [દેશવ. શંકરાનંદ].

તાત્પર્ય એ છે કે, અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળો પુરુષ જ્ઞાનનિષ્ઠાનો નહિ, પરંતુ કર્મનિષ્ઠાનો જ અધિકારી છે. જેમ અધ બાળક માતાનું દૂધ પીએ છે, પરંતુ માતાના દર્શનને પામતો નથી, તેમ અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળો પુરુષ કેવળ આત્માના શ્રવણાર્થથી આત્મદર્શનને યોગ્ય થતો નથી અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળા પુરુષે ચિત્તગુહિતા સાધનરૂપ નિષ્કામ કર્મનું જ અનુષ્ઠાન કરવું, એવો અભિપ્રાય છે. ઈશ્વરપ્રીત્યર્થ કર્મ કરનાર પુરુષ જ મોક્ષ પામવાને યોગ્ય થાય છે [શંકરા-
નંદ.] [૪૭]

અવતરણિકા :—હવે કર્મો કેવા પ્રકારે કરવાં તે કહે છે :

યોગસ્થઃ કુરુ કર્માણિ સદ્ધું ત્યક્ત્વા ધનઙ્ગય ।

સિદ્ધ્યસિદ્ધ્યોઃ સમો ભૂત્વા સમત્વં યોગ ઉચ્યતે ॥ ૪૮ ॥

અન્યથાર્થઃ—ધનંજય હે અર્જુન ! યોગસ્થઃ યોગમાં રિયત થઈ [શા. ભા. વગેરે] એકમાત્ર મોક્ષની જ કામનાવાળો થઈ [શંકરાનંદ] મન ફળની ઇચ્છા તથા કર્તૃપણાના અભિનિવેશનો [મધુ.] ત્યક્ત્વા ત્યાગ કરી સિદ્ધ્યસિદ્ધ્યોઃ સિદ્ધિ તથા અસિદ્ધિમાં સમઃ ભૂત્વા સમભાવવાળો થઈ—દર્પવિવાદથી રહિત થઈ કર્મોણિ કર્મો કુલ કર. સમ્યક્ સમતા—સમપણું—નિર્વિકારપણું એ યોગઃ યોગ ઉચ્યતે કહેવાય છે [૪૮].

શબ્દાર્થઃ—હે અર્જુન ! યોગસ્થ રહી, ફળતૃણ તથા કર્તૃપણાના અભિનિવેશનો ત્યાગ કરી, સિદ્ધિ તથા અસિદ્ધિમાં સમભાવ રાખી તું કર્મો કર. ફળની મિદ્ધિ તથા અસિદ્ધિમાં સમભાવ [સમતા—નિર્વિકારપણું] એ જ યોગ કહેવાય છે [૪૮].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! યોગસ્થઃ મન = મોક્ષેષકામઃ મન [શંકરાનંદ]

એકમાત્ર મોક્ષની જ કામનાવાળો થઈ, કેવલમ્ ईश्वरार्थम्, તત્રાપિ 'ईश्वरो मे तुष्यतु' इति सङ्गं त्यक्त्वा [શા. ભા.; ભા.ટી.] કેવળ ઈશ્વરાર્થે, ઈશ્વરને પણ પ્રસન્ન કરવાની કામનાનો ત્યાગ કરી [શા. ભા.] તથા ફક્તૃણા અને કર્તાપણાના અભિનિવેશનો ત્યાગ કરી [મધુ. વગેરે], સિદ્ધિ તથા અસિદ્ધિમાં અર્થાત્ ચિત્તશુદ્ધિના ફળરૂપ જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં કે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ ન થવામાં કે તેના અતરાયમાં [શા. ભા.] સમભાવ રાખી એટલે હર્ષશોકાદિ વિકારથી રહિત થઈ, તું કમો કર, કારણકે ફળની સિદ્ધિ તથા અસિદ્ધિમાં સમભાવ [સમના—નિર્વિકારપણું] એ જ 'યોગ' કહેવાય છે

અહીં 'યોગસ્યઃ કુરુ કર્માણિ' ઇત્યાદિ વચનરૂઝે કહેલી અંતઃકરણશુદ્ધિના સાધનભૂત કર્મનિષ્ઠા સામાન્ય તથા વિશેષ રૂપે ત્રીજા તથા ચોથા અધ્યાયમાં વિસ્તારપૂર્વક કહેવામાં આવી છે [મધુ. ૩-૧] [૪૮].

અવતરણિકા:—હવે નિષ્કામ કર્મ કરતાં કામ્ય કર્મ કનિષ્ઠ છે, તે કહે છે:

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय ।

बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ४९ ॥

અન્યથાથ^૧ :—ધનંજય ! હે ધનંજય ! હિ ખરેખર બુદ્ધિયોગાત્ કર્મયોગથી [મધુ.] નિષ્કામ કર્મથી કર્મ સકામ કર્મ દૂરે અનિ અવરં અધમ-તુઝ છે, માટે તું બુદ્ધી યોગશુદ્ધિનો—સમતરણિકાનો શરણ આશ્રય અન્વિચ્છ લે; કારણકે ફલહેતવ. ફળની ઇચ્છાવાળા કૃપણાઃ અવિધાના કાર્યરૂપ દેહ ઇન્દ્રિયાદિને આત્મવ્યવસ્થા માનનાર [અતરવગ] છે [ચંક્રાનંદ ગી. ૨-૭] [૪૯].

શબ્દાર્થ^૨ :—હે ધનંજય ! નિષ્કામ કર્મથી સકામ કર્મ અધમ [તુઝ] છે, માટે તું યોગશુદ્ધિનું [કર્મયોગનું] શરણ લે; કારણકે ફળની ઇચ્છાવાળા સકામ પુરુષો રૂપણ [અતરવગ] છે [૪૯].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! નિષ્કામ કર્મ કરતાં બહુ સાધનોથી સાધ્ય, અગોત્રી વિગુણતાથી વિપરીત ફળ આપનારું, મોક્ષના પ્રત્યવાયરૂપ તથા સંસારના કારણરૂપ કામ્ય કર્મ કનિષ્ઠ છે, માટે તું યોગશુદ્ધિનું [કર્મયોગનું] શરણ લે, જ્ઞાનના પ્રતિબંધક પાપોની નિવૃત્તિ માટે તું નિષ્કામ કર્મ કર; કારણકે ફળની ઇચ્છાવાળા પુરુષો પુનઃ પુનઃ સંસારમાં શ્રમણ કરે છે [મધુ].

શ્રુતિ કહે છે કે :—'યો ના એતદક્ષરં ગાર્ગ્યવિદિત્વાઽસ્માલ્લોકાત્પ્રૈતિ સ કૃપણઃ [બૃ. ઉ ૩-૮-૧૦] ને આત્માનો સાક્ષાત્કાર કર્યો વિના મરણ પામે

છે, તે કૃપણ છે' પરંતુ 'एतद्यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्यामन्त्रिं विकिरतीह सीम्न [મું. ઉ. ૨-૧-૧૦] જે આ હૃદય ગુહામાં રહેના આત્માને જાણે છે, તે હૃદયમંથિતો નાશ કરી સંસારમાંથી મુક્ત થાય છે.'

તાત્પર્ય એ છે કે નિષ્કામ કર્મ ચિત્તશુદ્ધિ દ્વારા મોક્ષાર્થી નિત્ય કળના સાધનરૂપ છે, કામ્ય કર્મ સ્વર્ગોદિ અનિત્ય ફળને આપનારું તથા સંસારના કારણરૂપ છે. નિષ્કામ કર્મ તથા કામ્ય કર્મના અનુષ્ઠાનમાં પરિશ્રમ સરખો છે, માટે વિવેકી પુરુષે જ્ઞાનનિષ્ઠાની પ્રાપ્તિ માટે નિષ્કામ કર્મ કરવાં.

પરંતુ અતિ દુઃખથી ધનને મેળવનાર કૃપણ પુરુષો, જેવા તેવા આ લોકના જ વિપયસુખના લોભથી જ્ઞાનવગેરેથી હિત્તલ થતા મોટા સુખનો જેમ અનુભવ લઈ શકતા નથી, અને પોતાને જ છેતરે છે. તેમ મોટા દુઃખથી [પરિશ્રમથી] કામ્ય કર્મો કરનારા લોકો કેવળ સ્વર્ગોદિ શુદ્ધ ફળના લોભથી પરમાર્નદના અનુભવથી વચિત [શ્રાન્ત] થાય છે, એ સકામ પુરુષોની દુર્બોધતા તથા મૂઢતા છે, એ અર્થ ભગવાને 'કૃષ્ણાઃ' પદ્મકે સૂચિત કર્યો છે [મધુ. સદાનંદ] [૪૯].

અવતરણિકા :—હવે યોગશુદ્ધિનું ફળ કહે છે :

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।

तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ ૫૦ ॥

અર્થ :—બુદ્ધિયુક્તઃ સમપણ્ણની બુદ્ધિવાળો—યોગશુદ્ધિવાળો—નિષ્કામ કર્મયોગી અથવા સાંખ્યબુદ્ધિયુક્ત [શંકરાનંદ] બ્રહ્મવેતા [શા. ભા. મધુ. વગેરે] હવે આ લોકમાં જ સુકૃતદુષ્કૃતે પુણ્ય-પાપ ઉમે જન્મેને જહાતિ ત્યજ દે છે. તસ્માત્ તેથી યોગાય સમત્વબુદ્ધિરૂપ યોગ માટે—કર્મયોગ માટે [મધુ. વગેરે] અથવા જ્ઞાનયોગ માટે [શંકરાનંદ] યુજ્યસ્વ પ્રવૃત્ત થા—પ્રયત્ન કર, કારણકે યોગઃ સમત્વબુદ્ધિરૂપ યોગ—યોગશુદ્ધિ—સમતા કર્મસુ કર્મોને વિષે કૌશલ્યં કૃત્યપણું—આતુર્ય [મધુ. વગેરે] અથવા પરમ સાધન છે [શંકરાનંદ] [૫૦].

શબ્દાર્થ :—સમપણ્ણની બુદ્ધિવાળો પુરુષ આ લોકમાં જ પુણ્ય-પાપને ત્યજ દે છે, તેથી તું સમત્વબુદ્ધિરૂપ યોગની [કર્મયોગની] પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કર. આ સમપણ્ણની બુદ્ધિરૂપ યોગ જ કર્મોમાં પ્રવૃત્ત પુરુષનું કૃત્યપણું છે [૫૦].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! કર્મયોગનો [યોગશુદ્ધિનો] આશ્રય કરનાર પુરુષ આ લોકમાં જ અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા તથા આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિદ્વારા જ-મજ્જા-માંતરમાં તથા આ જ-મમાં કરેલાં સમસ્ત પુણ્ય-પાપોનો ત્યાગ કરે છે

[શા. ભા. મધુ વગેરે]. નિષ્કામ કર્મયોગી આ લોકમાં જ 'કર્મબંધનથી મુક્ત થાય છે [શા. ભા.]

‘इहैव तैर्जित. सर्गो येषा साम्ये स्थित मनः। [गी. ૫-૧૬] જેનું મન-સમય વિષે સ્થિર થયું છે, તેણે અહીં જ સસારને જીત્યો છે.’ પુણ્ય તથા પાપ બંનેને નિર્મૂલ કરવામાં આત્મજ્ઞાન સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી.

શ્રુતિ પણ કહે છે કે.—‘તદા વિદ્વામ્પુણ્યાવે વિવૃય [મુ. ઉ. ૨-૧-૩] જ્યારે આત્મજ્ઞાન થાય છે, ત્યારે વિદ્વાન પુણ્ય તથા પાપ બંનેને નિર્મૂલ કરી મોક્ષને પામે છે.’ પ્રાયશ્ચિત્તથી કેવળ પાપ નિવૃત્તિ પામે છે, પરંતુ આત્મજ્ઞાન પુણ્યપાપ બંનેને નિવૃત્ત કરી પુરુષને કર્મબંધનથી મુક્ત કરે છે.

માટે તુ સમત્વશુદ્ધિરૂપ યોગની [કર્મયોગની] પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કર. આ સમપણાની શુદ્ધિરૂપ યોગ જ કર્મોમાં પ્રવૃત્ત પુરુષનું કુશલપણું છે. તાત્પર્ય એ છે કે નિષ્કામભાવે સ્વકર્મનું અનુષ્ઠાન કરનાર પુરુષને કર્મની સિદ્ધિ તથા અસિદ્ધિ વિષે સમભાવ એ કુશળતા કહેવાય છે એમા કૌશલ્ય એ છે કે સ્વભાવથી જ મંસારણ બન કરનારાં કર્મો, સમત્વશુદ્ધિના [યોગશુદ્ધિના] પ્રભાવથી, પોતાને બંધન કરવાનો સ્વભાવ છોડી દે છે [શા. ભા. મધુ વગેરે]. સમત્વશુદ્ધિના આશય કરવાથી કર્મો સસારણ બનના નહિ પરંતુ સસારની નિવૃત્તિના કારણરૂપ થાય છે.

અર્થવા

સમત્વશુદ્ધિથી મુક્ત કર્મ કરવાથી અતઃકાલની શુદ્ધિદાતા પુરુષ કહ = આ લોકમાં શુદ્ધિયુક્ત = પરમાત્માના સાક્ષાત્કારવાળો થઈ, પુણ્ય તથા પાપ બંનેનો ત્યાગ કરે છે. માટે સમત્વશુદ્ધિયુક્ત કર્મયોગ માટે પ્રયત્ન કર, કારણકે કર્મોમાં સમત્વશુદ્ધિયુક્ત કર્મયોગ કૌશલ્ય = કુશળતા છે એટલે કે દોષયુક્ત કર્મોનું નિવારણ કરવામાં અતુરાર્થ છે [મધુ].

અર્થવા

શુદ્ધિયુક્ત = સાંખ્યશુદ્ધિવડે [જ્ઞાનયોગવડે] મુક્ત અભવેતા [આરૂઢ] આત્મજ્ઞાનવડે આ લોકમાં અનેક જન્મોના પુણ્ય-પાપનો નાશ કરે છે, માટે તું યોગ માટે [જ્ઞાનયોગ માટે] યત્ન કર, કારણકે પુણ્ય-પાપની નિવૃત્તિમાં જ્ઞાનયોગ જ કૌશલ્ય પરમ સાધન છે [ચક્રાનંદ] શ્રુતિ પણ કહે છે કે :—‘તદા વિદ્વાન પુણ્યાવે વિવૃય। જ્યારે અજ્ઞાન થાય છે ત્યારે વિદ્વાન સુખશુ પુણ્ય તથા પાપ બંનેને નિર્મૂલ કરી, મોક્ષને પામે છે.’ [૫૦].

કર્મજં બુદ્ધિયુક્તા હિ ફલં ત્યક્ત્વા મનીષિણઃ ।

જન્મવન્ધવિનિર્મુક્તાઃ પદં ગચ્છન્ત્યનામયમ્ ॥ ૫૧ ॥

અન્યથાથઃ—હિ ખરેખર બુદ્ધિયુક્તાઃ સમત્વબુદ્ધિવાળા—યોગબુદ્ધિવાળા અથવા સાંખ્યબુદ્ધિયુક્તા [શંકરાનંદ] કર્મજં કર્મથી ઉત્પન્ન થતાં ફલં ફળનો ત્યક્ત્વા—ત્યાગ કરીને મનીષિણઃ યાત્રી થઈ જન્મવન્ધવિનિર્મુક્તાઃ જન્મબંધનમાંથી મુક્ત થઈ—સ સારવંધનથી મુક્ત થઈ અનામયં સર્વ ઉપદ્રવથી રહિત પદં મોક્ષરૂપ પરમપદને ગચ્છન્તિ પામે છે [૫૧].

શબ્દાર્થઃ—યોગબુદ્ધિવાળા પુરુષો કર્મથી ઉત્પન્ન થતાં ફળનો ત્યાગ કરીને, યાત્રી થઈ, જન્મબંધનથી મુક્ત થઈ, સર્વ ઉપદ્રવથી રહિત મોક્ષપદને પામે છે [૫૧].

વિવેચનઃ—હે અર્જુન! યોગબુદ્ધિવાળા [સમત્વબુદ્ધિવાળા] પુરુષો કર્મથી ઉત્પન્ન થતા સ્વર્ગાદિ ફળનો ત્યાગ કરીને, ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈ, [શા. ભા.] શ્રવણકાળમાં જ શ્રવણ-મુક્તિને તથા મૃત્યુ પછી અનામયમ્ અવિદ્યારૂપી રોગથી રહિત તથા સર્વ લાવથી રહિત [શા. ભા. વગેરે] અથવા આધ્યાત્મિકાદિ ઉપદ્રવથી રહિત [શંકરાનંદ] મોક્ષરૂપ પરમપદને પામે છે. ‘તત્સાત્ત્વમપિ શ્રેયોજિજ્ઞાસરેવંધિવં કર્મયોગમનુતિષ્ઠંતિ મગવતોઽભિપ્રાયઃ । [મધુ.] માટે તારા શ્રેયને જાણવાની ઇચ્છાવાળો તું પણ કર્મયોગને આવર,’ એવા ભગવાનનો અભિપ્રાય છે.’

અથવા

બુદ્ધિયુક્તાઃ = સાંખ્યબુદ્ધિથી મુક્ત [જ્ઞાનયોગનિષ્ઠાવાળા] વિદ્વાન પુરુષો કર્મથી ઉત્પન્ન થતાં ફળનો ત્યાગ કરી અર્થાત્ સચિન તથા ક્રિયમાણ કર્મથી ઉત્પન્ન અનેક ચેતનિઓની પ્રાપ્તિ કરાવવાવાળાં જન્માદિરૂપ ફળનો ત્યાગ કરી, જન્મબંધનથી એટલે કે જન્મથી જેનો બંધ [સંબંધ] છે એવા દેહથી મુક્ત થઈ અર્થાત્ લાવી દેહ તથા વર્તમાન દેહથી મુક્ત થઈ, આધ્યાત્મિકાદિ ઉપદ્રવોથી રહિત નિત્ય, શુદ્ધ, શુદ્ધ, મુક્તસ્વભાવ અખંડાનંદ એકરસ પદને પામે છે. અવિદ્યાજનિત તથા વાસનાજનિત અન્યભાવનો ત્યાગ કરી, અહભાવને પ્રાપ્ત થાય છે [શંકરાનંદ].

શ્લોક ૪૯, ૫૦ તથા ૫૧ માં ભગવાને કર્મયોગજનિત અંતઃકરણશુદ્ધિથી ઉત્પન્ન થતી પરમાર્થદર્શનરૂપ શુદ્ધિ [સાંખ્યશુદ્ધિ] કહી છે; કારણકે સાંખ્યશુદ્ધિ જ પુણ્ય-પાપના નાશમાં સાક્ષાત્ હેતુરૂપે વર્ણવવામાં આવી છે [શા. ભા.].

ત્યજ્ઞતા—ત્યાગ કરીને મનીષિન સ્થાની થઈ જન્મમધ્યવિનિ-
મુક્તા થઈ—સ સાન્ન્યધનથી મુક્તા થઈ અનામય સર્વ ઉપદ્ર-
પરમપદને ગચ્છન્તિ પામે છે [૫૧]

શબ્દાર્થ —યોગશુદ્ધિવાળા પુરુષો કર્મથી ઉત્પન્ન થ-
યાની થઈ, જન્મમધથી મુક્તા થઈ સર્વ ઉપદ્રવથી રહિત મો-

વિવેચન —હે અર્જુન! યોગશુદ્ધિવાળા [સમત્વશુદ્ધિ
ઉત્પન્ન થતા સ્વર્ગાદિ ફળનો ત્યાગ કરીને, ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા અ-
[સ્થા ભા] જનનજાળમાં જ જનનમુક્તિને તથા મૃ-
અવિદ્યારૂપી રોગથી રહિત તથા સર્વ ભયથી રહિત [શા-
આધ્યાત્મિકાદિ ઉપદ્રવથી રહિત [ચક્રાનંદ] મોહારૂપ પરમપ-
દ્વમપિ શ્રેયોચિન્નાસુરેશ્વરિય વર્મયાગમનુત્તિષ્ઠતિ મગવતોઽભિગ્રાય
તારા ત્રેસને જાણ્યાની છત્રાવાગો તુ પણ કર્મયોગને આચ-
અભિપ્રાય છે '

અર્થવા

શુદ્ધિયુક્તા = સામ્યશુદ્ધિથી યુક્ત [જ્ઞાનરોગનિર્લાવાળા]
કર્મથી ઉત્પન્ન થતા ફળનો ત્યાગ કરી અર્થાત્ સચ્ચિન તથા
ઉત્પન્ન અનેક યોગિઓની પ્રાપ્તિ કરાવનાનાળા જન્માદિરૂપ કે
જન્મમધથી એટલે કે જન્મથી જેનો નધ [સબધ] છે -
થઈ અર્થાત્ ભાવી દેહ તથા વર્તમાન દેહથી મુક્ત થઈ, આધ્યાત્મિક
રહિત નિત્ય, શુદ્ધ, શુદ્ધ સુખસ્વરૂપ અખંડાનંદ એક સ-
અવિદ્યાજનિત તથા વાસનાજનિત અન્યભાવનો ત્યાગ કરી, ય-
થાય છે [ચક્રાનંદ]

શ્લોક ૪૯, ૫૦ તથા ૫૧ મા ભગવાને કર્મયોગજનિત :
ઉત્પન્ન થતી પરમાર્થદર્શનરૂપ શુદ્ધિ [સામ્યશુદ્ધિ] મેળી છે. ૩
જ પ્રકૃત-પાપના નાશમાં સાક્ષાત્ હેતુરૂપે વર્ણવવામાં આવી

મુખી ને ત્ય ન થાય ત્યા નુરી અતઃ છુતે અશુદ્ધ માયુતુ અતઃરણુ શુદ્ધ
યથા વિના અતઃ છુત્તા વૈત યની ઉત્પત્તિ તથા ગિચિતિ મહત્તી નથી [૫૨]

અનન્યપિદ્ધા દ્વે વૈગમ્યસાન અધિભરી પુનઃ આત્મજ્ઞાનને [જ્ઞાનનિષ્ઠાને]
અપારે પ્રાપ્ત થાય છે, તે સહ છે

શ્રુતિવિપ્રતિપન્ના તે યદા સ્થાસ્યતિ નિશ્ચલા ।

સમાધાનચન્ના પુદ્ધિસ્તદા યોગમવાપ્સ્યસિ ॥ ૫૩ ॥

અનન્યાર્થ — શ્રુતિવિપ્રતિપન્ના અતઃ પ્રકારની શ્રુતિથી સંશયને પ્રાપ્ત
થયેની ત તારી જુદા જુદા યદા જ્યારે સમાધી પન્નાત્મામા [મધુ] આત્મામા
[ચા હા] નિશ્ચય અવભાષના [સંશય] તથા વિપરીત ભાવનાની [શ્રમથી]
રહિત [મધુ] અવળા અચળ સ્થાસ્યતિ નહેત તદા ત્યારે તુ યોગ વિવેકપ્રજ્ઞા
સમાધિને [ચા હા] આત્મજ્ઞાનને [શ્રીનર] જ્ઞાનયોગને [ચક્રગનદ]
અવાપ્સ્યસિ પામીશ [૫૦]

શબ્દાર્થ — અતઃ પ્રકારની શ્રુતિની સંશયને પ્રાપ્ત થયેની તારી જુદા
જ્યારે આત્મામા નિવન તથા અચળ રહેશે, ત્યારે તુ યોગને પામીશ [૫૦]

વિવેચન — શ્રુતિવિપ્રતિપન્નાસાધ્ય, સાધન તથા તેના મળધ બતાવનારી
શ્રુતિઓથી નિર્દિષ્ટ થયેની [ચા હા] અથવા નાના પ્રાગના અર્જુનના શ્રવણથી
નિષ્કેપ પામેની [મધુ] અથવા સામ્યવસ્થાથી વિષ્ણુ પામેની [શ્રીનર-નીનદદ] તારી
જુદા જ્યારે સમાધી = આત્મામા [ચા હા] પન્નાત્મામા [મધુ] પ બ્રહ્મા
[ચક્રગનદ] અવભાષના તથા વિપરીત ભાવનાથી રહિત થઈ, વાયુ વગરના
સ્થાન વિરે નિયત દીરાની જે રિચ નહેત ત્યારે તુ યોગ=વિવેકપ્રજ્ઞાસમાધિને
[ચા હા] અન્યથા અભેતના અનુભવને [મધુ] આત્મજ્ઞાનને [શ્રીધર]
આત્મમાનાત્મને [ચા હા] જ્ઞાનયોગને [ચક્રગનદ] પામીશ, તુ યોગા-
દદ થશે [ચક્રગનદ] તુ કૃતાર્થ થઈ રિચપ્રજ્ઞ થશે [મધુ]

મોક્ષના સાધનોના સૂત્રરૂપે ઉપદેશ

સ્થિતપ્રજ્ઞના નિયોગપે પ્રગિદ્ધ આ [૫૫-૮૨] અદ્વાર નોક્ષમા ભગવાન
શ્રીકૃષ્ણે છાત્માના મમાગીપણાના કારણ તથા શ્રુતિસ્મૃતિવિદિત સમસ્ત
મોક્ષસાધનોના સૂત્રરૂપે સમાવેશ કરી છે આ ૨૫૮ કંવાના ઉતુથી અમે
આ અદ્વાર નોક્ષમા નો ઉપદેશ અમે નોક્ષના અનુક્રમના ફેફાર કરીને
આપો છે ભગવાન ભક્ત અર્જુનને ૫૫ તી ભાગમા ઉપદેશ આપતા હોય

અર્ગાદિક ફળોને વિષે તથા પૂર્વે સાભળેલા વૈદિક કર્મોના સ્વર્ગાદિક ફળોને વિષે, તુ વૈરાગ્યને પામીશ [મધુ વગેરે]

અથવા

જ્યારે તારું અતઃકરણ શુદ્ધ થશે ત્યારે તુ શ્રોતવ્ય અને શ્રુત, દ્રષ્ટવ્ય દષ્ટ શ્રોતવ્ય અને જ્ઞાત ઇત્યાદિ વસ્તુઓનું મિથ્યાત્વ જાણી સર્વ અનબુદ્ધિ-રૂપ વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત થશે [ચક્રાનંદ] આ સર્વ જગત્ મિથ્યા છે અને તેમા વ્યવહાર્ય વસ્તુઓ પણ સર્વ મિથ્યા છે, તો 'મિથ્યા વસ્તુઓથી મારે શું પ્રયોજન છે?' એવી તારી બુદ્ધિ થશે, ત્યારે તને વૈરાગ્ય અવસ્થા પ્રાપ્ત થશે તુ વ્યવહાર્ય તથા વ્યવહાર જવાથી ઉપરત થશે [ચક્રાનંદ]

અથવા

જ્યારે તારું અતઃકરણ શુદ્ધ થશે ત્યારે તને સાભળેના તથા સાભળનાના શાસ્ત્રો તરફ વૈરાગ્ય થશે [નીલકંઠ], તને શાસ્ત્રની જરૂર રહેશે નહિ તાત્પર્ય એ છે કે જ્યાં સુધી બુદ્ધિ [અતઃકરણ] અશુદ્ધ છે ત્યાં સુધી વારંવાર મહત્ત્વ કરેલો શાસ્ત્રનો અર્થ પણ સ્ફૂરતો નથી, તેથી શ્રોતવ્ય કે શ્રુત સર્વ શાસ્ત્રો વ્યર્થ છે, પરંતુ જ્યારે બુદ્ધિ [અતઃકરણ] શુદ્ધ થાય છે, ત્યારે શાસ્ત્રોનો અર્થ એકદમ સ્ફૂરી જોડે છે, તેથી સાભળેના તથા સાભળનાના શાસ્ત્રો તરફ વૈરાગ્ય થાય, તે યોગ્ય જ છે વળી શુદ્ધ થયેલી બુદ્ધિ નિગ્રહ માટે એટલે કે આત્મચિત્તમા એટલે થવા માટે યોગ્ય થાય છે, તેથી જ્યારે બુદ્ધિ [અતઃકરણ] શુદ્ધ થાય ત્યારે શ્રવણાદિકનો ત્યાગ કરી, કેવળ ધ્યાનનિષ્ઠ જ થઈ જવું [નીલકંઠ]

તાત્પર્ય એ છે કે - જ્યારે અતઃકરણ શુદ્ધ થાય છે ત્યારે સાભળેલા તથા સાભળવાના કર્મફળો વિષે વૈરાગ્ય થાય છે [શા ભા મધુ વગેરે], અથવા સાભળેના તથા સાભળવાના શાસ્ત્રો વિષે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે [નીલકંઠ], અથવા વસ્તુમાત્રના મિથ્યાત્વના જ્ઞાનથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે [ચક્રાનંદ], અથવા અતઃકરણની શુદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલો અધિકારી પુરુષ કર્મફળોથી, શાસ્ત્રોથી તથા વસ્તુમાત્રથી વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત થઈ, આત્મા વિષે ચિત્તને એકાગ્ર કરી કેવળ ધ્યાનનિષ્ઠ થઈ, જ્ઞાનનિષ્ઠ થવાને યોગ્ય થાય છે

'નિર્વેદેન ફળેનાન્ત કરણશુદ્ધિ જ્ઞાસ્યસીત્યભિપ્રાય' [મધુ] 'વૈરાગ્યરૂપ દ્રવ્યથી અતઃકરણની શુદ્ધિ ॥ જાણીશ' એવો ભગવાનનો અભિપ્રાય છે જ્યાં

સુધી વૈરાગ્ય ન થાય ત્યાં સુધી અંતઃકરણને અશુદ્ધ મળ્યું. અંતઃકરણ શુદ્ધ થયા વિના અંતઃકરણમાં વૈરાગ્યની ઉત્પત્તિ તથા રિયતિ સંભવતી નથી [૫૨].

અવગરહણિકા : હવે વૈરાગ્યવાન અધિકારી પુરુષ આત્મજ્ઞાનને [જ્ઞાનનિર્ણયને] ક્યારે પ્રાપ્ત થાય છે, તે કહે છે :

શ્રુતિવિપ્રતિપન્ના તે યદા સ્થાસ્યતિ નિશ્ચલા ।

સમાધાવચ્ચલા શુદ્ધિસ્તદા યોગમવાપ્સ્યસિ ॥ ૫૩ ॥

અનુવાદ્ય :—શ્રુતિવિપ્રતિપન્ના અનેક પ્રકારની શ્રુતિથી સંશયને પ્રાપ્ત થયેલી તે તારી શુદ્ધિઃ શુદ્ધિ યદા જ્યારે સમાધી પરમાત્મામાં [મધુ.] આત્મામાં [શા. ભા.] નિશ્ચલા અસંભાવના [સંશય] તથા વિપરીત ભાવનાથી [શ્રમથી] રહિત [મધુ.] અચલા અચળ સ્થાસ્યતિ રહેશે તદા ત્યારે તું યોગ વિવેકપ્રજ્ઞા-સમાધિને [શા. ભા.] આત્મજ્ઞાનને [શ્રીધર] જ્ઞાનયોગને [શંકરાનંદ] મવાપ્સ્યસિ પામીશ [૫૩].

શબ્દાર્થ :—અનેક પ્રકારની શ્રુતિથી સંશયને પ્રાપ્ત થયેલી તારી શુદ્ધિ જ્યારે આત્મામાં નિશ્ચલ તથા અચળ રહેશે, ત્યારે તું યોગને પામીશ [૫૩].

વિવેચન.—શ્રુતિવિપ્રતિપન્ના=સાધ્ય, સાધન તથા તેનો સંબંધ બતાવનારી શ્રુતિઓથી વિભિન્ન થયેલી [શા. ભા.] અથવા નાના પ્રકારનાં કર્મકળના શ્રવણથી વિશેષ પામેલી [મધુ.] અથવા શાસ્ત્રશ્રવણથી વિશેષ પામેલી [શ્રીધર-નીલકંઠ] તારી શુદ્ધિ જ્યારે સમાધી = આત્મામાં [શા. ભા.] પરમાત્મામાં [મધુ.] પરબ્રહ્મમાં [શંકરાનંદ] અસંભાવના તથા વિપરીત ભાવનાથી રહિત થઈ, વાસુ વગરના સ્થાન વિગે રિયત દીરાની પેઠે રિયર રહેશે; ત્યારે તું યોગ=વિવેકપ્રજ્ઞાસમાધિને [શા. ભા.] શ્રવણજ્ઞાના અભેદના અનુભવને [મધુ.] આત્મજ્ઞાનને [શ્રીધર] આત્મસાક્ષાત્કારને [શા. ભા.] જ્ઞાનયોગને [શંકરાનંદ] પામીશ, તું યોગા-રૂઢ યશે [શંકરાનંદ], તું કૃતાર્થ થઈ રિયતપ્રત યશે [મધુ.].

મોક્ષનાં સાધનોનો સૂત્રરૂપે ઉપદેશ

રિપતપ્રજ્ઞાનાં લક્ષણોરૂપે પ્રસિદ્ધ આ [૫૫-૭૨] અક્ષર શ્લોકોમાં લગવાન ધીમંત્રે શ્રવાત્માના સંસારીપણનાં કારણ તથા શ્રુતિસ્મૃતિવિદિત સમસ્ત મોક્ષસાધનોનો સૂત્રરૂપે સમાવેશ કર્યો છે. આ ૨૫૮ કરવાના હેતુથી અમે આ અક્ષર શ્લોકોમાં કહેલો ઉપદેશ અગ્રે શ્લોકોના અનુક્રમમાં દેશ્વર દરીને આપ્યો છે. લગવાન લક્ષ અર્જુનને ગુજરાતી ભાષામાં ઉપદેશ આપતા દેવ

તે પ્રભાણે વાક્યરચના કરવામાં આવી છે; પરંતુ પ્રત્યેક શ્લોકના અર્થ પ્રભાણે જ ગુજરાતી કરવામાં આવ્યું છે. શ્લોકનો અર્થ શ્લોકની પાછળ આપવામાં આવ્યો છે. જે વાંચકને આ ટૂંકા અર્થ યથાવત્ ન સમજાય, તેણે શ્લોકના શબ્દાર્થ તથા વિવેચનની મદદ લેવી. ઘણા ગીતાપ્રેમી આ અઢાર શ્લોકોને કંઠસ્થ કરી દરરોજ પારાયણ કરે છે જેઓ અને આપેલા શ્લોકોનો અર્થ તથા રહસ્ય સમજીને પારાયણ કરશે, તેમને સમસ્ત ગીતાશાસ્ત્રના ઉપદેશો ટૂંકમાં લાભ થવા સંભવ છે.

સંસારબંધનનું કારણ

હે ભારત ! વિપયોના ચિત્તનથી વિપયમા રાગ ઉત્પન્ન થાય છે, રાગથી કામ, કામથી ક્રોધ તથા ક્રોધથી મોહ ઉત્પન્ન થાય છે; આ મોહ સ્મૃતિ તથા બુદ્ધિનો નાશ કરી પુરુષને સર્વ પુરુષાર્થથી ખરૂં કરે છે [૬૨-૬૩].

મોક્ષનો ઉપાય

આત્મસાક્ષાત્કાર થતા વિપયો તેના ગ્સસહિત શાંતિ પામે છે [૫૬], માટે હે પરંતપ ! તું મનને નિર્વિપયી કર.

એ કેમ બને ?

રાગદ્વેષ તથા ઇન્દ્રિયોને વશ કરી વિપયો ભોગવ આથી ચિત્ત શુદ્ધ થશે, સર્વ દુઃખો નાશ પામશે અને બુદ્ધિ ચિથર થશે [૬૪-૬૫] [કર્મયોગ].

અથવા

સર્વ ઇન્દ્રિયોને વશ કરી નિત્ય આત્મચિંતનપરાયણ રહે. [૬૬] [ભક્તિયોગ].

અથવા

સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ કર. સ્વૃહારહિત, મમતારહિત તથા અહંકારરહિત વિચર. તું પરમશાંતિને પામીશ [૭૧] [જ્ઞાનયોગ].

અથવા

હે કૌન્તેય ! હે મહાબાહો ! ઇન્દ્રિયોને વિપયોથી નિવૃત્ત કરી તેને વશ કર, કારણકે જેની ઇન્દ્રિયો વિપયોથી નિવૃત્ત થયેલી છે તેની જ બુદ્ધિ ચિથર થાય છે [૬૦ અને ૬૮], પરંતુ જેમ પ્રતિકૂળ વાયુ જળમાં રહેલી નૌકાને વિપયમાર્ગે ધસાડી નર્ષ, તેનો નાશ કરે છે, તેમ સ્વચ્છંદી ઇન્દ્રિયો વિવેકોને પણ વિપયોમાં આસક્ત કરી, તેની બુદ્ધિનો નાશ કરે છે [૬૭] [હૃદયોગ].

સંયમી અને સંસારી

સંયમી વિપયમુખ તથા સ્વર્ગમુખ માટે ઉદારી, પરંતુ મોક્ષસાધનો વિગે

જાગૃત રહે છે મમારી આત્મસુખ વિશે ઉદાગી, પરંતુ વિવિધસુખ તથા સર્ગસુખને પ્રાપ્ત થવાના માધ્યમો વિશે જાગૃત નહે છે [૬૮]

જ્ઞાનદ જો નમારીને ગનિરૂપ છે, તે સયમી અનુભવે કે વિવિધાનદ જો સયમીને સનિરૂપ [મિથ્યારૂપ] છે, તેમા સમારી જાગૃત [આનન્દ] નહે છે [૬૮]

અયુક્તની ગતિ

જેને નમત્ત નથી તેને વિવેક નથી, જેને વિવેક નથી તેને ભક્તિ નથી, જેને ભક્તિ નથી તેને ચાતિ નથી, અને જેને ચાતિ નથી તેને સુખ કેમ સભવે ? [૬૯]

સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણો

હે પાથ ! ચિત્તમા કામનાઓનું ચાત યવુ આત્માનડે આત્માનદનો અનુભવ, કુખમા ઉલ્લેગનો અભાવ, સુખમા સૃષ્ટાનો અભાવ, દેહાદિ અનાત્મ પદાર્થોમા આસક્તિનો અભાવ, રાગ, ભવ તથા ક્રોધનું નિવૃત્ત યવુ, ઇન્દ્રિયોની પ્રાપ્તિમા સમતા, એ સ્થિતપ્રજ્ઞના પ્રધાન લક્ષણો છે [૫૫, ૫૬, ૫૭] જેમ કામો સર્વ કાંચો અગો સમેગી લે છે, તેમ જ્યારે પુરુષ ઇન્દ્રિયોને તેના વિરોધી સમેગી લે છે, ત્યારે તેની બુદ્ધિ મિથા થઈ છે, એમ જાણવું [૫૮]

પગમ શાતિ ક્યારે મળે ?

જેમ જળથી પગિપૂર્ણ સમુદ્રમા વરસાદનું જળ પ્રવેશ કરે છે જ્ઞા તે ક્ષોભ પામતો નથી, તેમ જે પુરુષ પ્રારમ્ભરૂપ ત્થુનાનુભ વિરોધી [પદાર્થો] પ્રાપ્ત થના ક્ષોભ [ચિમ્બ] પામતો નથી, તે ચાતિ મમે છે પરંતુ જ્યાં સુધી ચિત્તમા તૃપ્તિ છે, ત્યાં સુધી ચિત્તમા ચાતિનો ઉભય થતો નથી જ્યારે ચિત્તમા કામગીપ ચાત થાય છે, ત્યારે જ જ્ઞાનદીન પ્રાપ્ત થાય છે [૫૯]

હે પાથ ! આ ક્ષત્રી મિથિ છે આ ક્ષત્રી મિથિને અનકારે પણ પ્રાપ્ત કરનાર પુરુષ ફરીને સસામા જન્ન પાનને નથી—ફરીને નનામા જન્ન પામતો નથી [૬૨] [૧૩]

અનનરુપિકા —કેવે મિથપ્રત્ય એટલે કે અનનિદ, આત્મનિદ, જ્ઞાનનિદ, ચોક્કસ, પ્રાજ્ઞપ અનિવર્ણ્યથમ નિરુપાનીત, વિરુખત, અનનુભવ વોરે નામેથી પ્રનિદ આરંભ જ્ઞાનો મહાત્મા પુરુષના રક્ષણે જાણની છન્ડાથી ભન્ન અનુભવ ભાવને પ્રથમ પૂરે છે

ઋજુન ઉવાચ । અર્જુન બોલ્યા :

સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય કા માયા સમાધિસ્વસ્ય કેઞવ ।

સ્થિતધીઃ કિં પ્રમાપેત કિમાસીત વ્રજેત કિમ્ ॥ ૫૪ ॥

અન્યથાથ' :—કેઞવ ! હે કેઞવ ! સમાધિસ્વસ્ય સમાધિમાં રહેલા સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય સ્થિતપ્રજ્ઞના માયા લક્ષણો કા યાં ? તથા તે સ્થિતપ્રજ્ઞ સમાધિ-રહિત અવસ્થામાં હોય છે ત્યારે તે સ્થિતધીઃ સ્થિતપ્રજ્ઞ કિં પ્રમાપેત ? કેવી રીતે બોલે છે ? કિં આસીત ? કેવી રીતે બેસે છે ? કિં વ્રજેત ? કેવી રીતે ચાલે છે ? તે મને કહો [૫૪].

શબ્દાથ' :—હે કેઞવ ! સમાધિમાં સ્થિત સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણો યાં ? તથા સમાધિરહિત અવસ્થામાં તે સ્થિતપ્રજ્ઞ કેવી રીતે બોલે છે ? કેવી રીતે બેસે છે ? તથા કેવી રીતે ચાલે છે ? તે મને કૃપા કરીને કહો [૫૪].

વિવેચન :—હે કેઞવ ! સ્થિતા પ્રતિષ્ઠિતા ' અહનસ્મિ પરં મમ્ ' इति પ્રજ્ઞા यस્ય સ સ્થિતપ્રજ્ઞઃ । [યા બા., મધુ. વગેરે] જેની બુદ્ધિ ' હું ' પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છું ' એ પ્રકારે સ્થિર થઈ છે, તે ' સ્થિતપ્રજ્ઞ ' છે. અથવા વ્રજાકારેણ નિશ્ચલા વાયાનરગાહિની પ્રજ્ઞા બુદ્ધિર્યસ્ય સ સ્થિતપ્રજ્ઞઃ । [ચંકરાનંદ] બહારના પદાર્થોને ન મરડવું કરવાવાળી બ્રહ્માકારવડે નિશ્ચલ જેની પ્રજ્ઞા [બુદ્ધિ] છે, તે આરૂઢ મહાત્મા ' સ્થિતપ્રજ્ઞ ' કહેવાય છે [ચંકરાનંદ].

સ્થિતપ્રજ્ઞ એ પ્રકારની અવસ્થાવાળો હોય છે. સમાધિમાં રહેલો અને બીજો સમાધિરહિત અવસ્થામાં રહેલો. પ્રથમ તમે મને નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિર થયેલા સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણ કહો નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં બ્રહ્માનંદ અનુભવતો ' સ્થિતપ્રજ્ઞ કયા ચિદ્ધો વડે ઓળખી શકાય ? તે મને કહો.

આ સ્વરૂપાનંદની તૃપ્તિરૂપ સમાધિરૂપ સ્થિતપ્રજ્ઞનું સ્વસ્વેચ [પોતાનાથી જાણી શકાય એવું] લક્ષણ છે, કારણકે “ વચ્ચનોક્ષો ચ તૃપ્તિથ ચિતારોગ્યબુલાદયઃ । સ્વંદૈવ વેદ્યા ચગ્ગજ્ઞાન પરેશ્વનુમાનિદમ્ । [ચંકર. વિ. ચૂ. ૪૭૫]. અન્યને અનુમાનગમ્ય એવાં બંધ, મોહ, તૃપ્તિ, ચિતા, આરોગ્ય, સુખ, દુઃખ વગેરે પોતાનાથી જ જાણી શકાય છે ” અને તેથી અંતર્યામી એવા આપ જ આ રહસ્યને જાણવા તથા કહેવા સમર્થ છો.

વળી સ્થિતપ્રજ્ઞ જ્યારે સમાધિરહિત અવસ્થામાં હોય છે, ત્યારે કેવી રીતે બોલે છે ? અર્થાત્ સ્મૃતિ તથા નિંદા વગેરેમાં અભિનદન તથા દ્વેષ જાણાવનારું કેવી રીતે બોલે છે ? [મધુ.]. કેવી રીતે બેસે છે ? એટલે ઓત્રાદિ ખાલ

નદ] પગ્માનદૃષ્ય અમૃત-સના વાળથી તૃપ્ત મિથિતપ્રજ્ઞ બીજા અનાત્મ પદાર્થોથી અનુદિવાળો તથા તૃણાન્નદિત હોય છે [ચા. ભા] તાત્પર્ય એ છે કે, પુત્ર, ધન તથા લોકની સમગ્ર તૃણાઓનો ત્યાગ કરનાર મન્યાગી જ આત્માનંદ, આત્મકીડ તથા મિથિતપ્રજ્ઞ છે [ચા. ભા]

સર્વિદ પ સમાધિમા યોગી ચિત્તરૂપે આત્માનંદ અનુભવે છે પરંતુ નિર્વિદ્ય પ સમાધિમા સ્થિતપ્રજ્ઞ પ્રપ્રકાશ ચિદ્રૂપ આત્માનંદે જ આત્માનંદ અનુભવે છે. તાત્પર્ય એ છે કે, જેમ અધરારમા પડેલા પદાર્થને જોવા માટે તેન તથા દીપક બન્નેની અપેક્ષા રહે છે પરંતુ સૂર્યને જોવામા દેશના નેત્રનો જ અપેક્ષા રહે છે, દીવાની અપેક્ષા રહેતી નથી, કદાચ દીવો હોય તોપણ તે નહીંમો થઈ જાય છે, તેમ ઈર્ષ પણ જડ પદાર્થના જ્ઞાનમા ચિત્તશક્તિ તથા ચિદાભામ બન્નેની અપેક્ષા રહે છે, પરંતુ સ્વયં પ્રકાશ આત્માના જ્ઞાનમા શુદ્ધ [એકાગ્ર] ચિત્તશક્તિની જ અપેક્ષા રહે છે, ચિદાભામની અપેક્ષા રહેતી નથી ચિદાભામ શક્તિમા હોય છે, તોપણ તે સૂર્યની સામે ધરેલા દીવાની પેઠે નહીંમો થઈ જાય છે આત્માના આવાગ્યુતો એક જાગ જાય થયા પછી [આત્મસાક્ષાત્કાર થયા પછી] આત્મા સર્વદા નિનાવરણરૂપ પ્રકારો છે અર્થાત્ અનુભવાય છે આ સ્વરૂપાનંદના અનુભવ માટે વસ્તુતાએ ચિત્તશક્તિની પણ અપેક્ષા રહેતી નથી. બ્રહ્મનિષ્ઠ ચિદ્રૂપ આત્માનંદે જ આત્માનંદ અનુભવે છે

સ્વામી વિદ્યાનંદ્ય હો છે કે — "સમાધિમા રહેલા મિથિતપ્રજ્ઞની મર્યાદા બુદ્ધિ-શક્તિઓ લાયક પામી હોય છે, તેથી તે સર્વ કામનાઓને ત્યજી દે છે, તેનો મતોપ તેના મુખની પ્રવ્રજનાવડે જાણી રહાય છે. આ મતોપ કામનાની તૃપ્તિનો નહિ, પરંતુ આત્માની [આત્માનંદની] પ્રાપ્તિનો છે શક્તિરહિત ચિત્તમા પગ્માનંદ-રૂપનાથી તે પગ્મસ તો જ અનુભવે છે " ન ત્રાપ્ર સપ્રજ્ઞાતસમાધિવાત્માનન્દો મનોવૃત્ત્યોન્નિવૃત્તે, કિંતુ સ્વપ્રકાશચિદ્રૂપેનાત્મના । સર્વિદ્ય પ સમાધિમા સ્થિતપ્રજ્ઞ આત્માનંદ મનો શક્તિથી અનુભવે છે, પરંતુ નિર્વિદ્ય પ સમાધિમા સ્થિતપ્રજ્ઞ સ્વયં પ્રકાશ ચિદ્રૂપ આત્માવડે આત્માનંદ અનુભવે છે " 'સતોપચ ન શક્તિરપ. કિંતુ તત્સસ્કારસ્વ. । આ સતોપ શક્તિરપ નથી, પરંતુ આત્માના મસ્તક-રૂપ છે " [શુદ્ધ-શુદ્ધિ વિવેક પ્ર ૩]

નિર્વિદ્ય પ સમાધિમા સ્વરૂપાનંદનો અનુભવ કરતા શિષિધ્વજને ચૂકાલા સિંહનાદથી કે બળથી ચવાયમાન ન કરી શકી [યો. વા. નિ પ્ર [પૂ] ૧૦૩ ૧ ૧૧] સમાધિમાથી ઉત્થાન પામેલો પ્રસન્ન ચિત્તવાળો બૃહદ્શક્તિનો પુત્ર

કય કહે છે :—‘મહાકલ્પના જળની પેઠે સમસ્ત વિશ્વ અંદર તથા બહાર, જાંચે તથા નીચે, તથા સર્વ દિશાઓમાં આત્માથી પરિપૂર્ણ છે. હું સર્વમાં તથા સર્વ મારામાં છે. જ્યારે આત્માથી અન્ય કંઈ નથી, ત્યારે હું શાની ઇચ્છા કરું? આત્માથી મૂર્ખના તેજ આગળ જગતના વૈભવ તથા ઐશ્વર્ય મૃગજળસમાન છે.’

ભાગવતમાં ભકત પ્રહ્લાદ કહે છે કે :—‘વિમુક્ષતિ વદા કામાન્માનવો મનસિ હિરતાન્ । તદ્દેવ પુષ્કસીદાક્ષ મગરચાય કન્નતે ॥ [ભા. ૭-૧૦-૯] જ્યારે પુરુષ મનમાં રહેલી સર્વ કામનાઓનો પરિવાગ કરે છે, ત્યારે જ તે ભાગવત્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્રુતિ કહે છે કે :—‘યદા સર્વે પ્રમુચ્યન્તે કામા ચેડસ્ય હૃદિ પ્રિતાઃ । અથ મર્ત્યોડ્મૃતો મત્યવ્રત તથા સમસ્તુતે । [કો. ૨-૬-૧૪] જ્યારે પુરુષ મનમાં રહેલી કામનાઓને ત્યજ દે છે, ત્યારે તે અમૃતભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, અને આ દેહમાં જ બ્રહ્મને પામે છે. ‘इच्छामात्रमविद्यम्’ તન્નાશો મોક્ષ ઉચ્યતે । [મહોપનિષદ ૪-૧૧૬] કોઈ પણ વસ્તુની ઇચ્છા એ જ અપિદ્યા છે, તથા તેનો નાશ થવો એ મોક્ષ છે.’

વિદ્યાત્માનું બહિર્મુખ થવું તે જ ઇચ્છારૂપ, ચિત્તરૂપ અને સંસારરૂપ છે; અને વિદ્યાત્માનું સ્વરૂપાનંદમાં જ સ્થિત થવું, તે મુક્તિ છે. [યો. વા. નિ. પ્ર. [ઉ.] ૩૭-૫૧]. વિવેકબુદ્ધિવડે જે પુરુષને ક્રમે ક્રમે ઇચ્છાનો ધડાડો થાય, તે પુરુષને બ્રહ્મવેતાઓ મોક્ષભાગી કહે છે [યો. વા. નિ. પ્ર [ઉ.] ૩૭-૫૪].

આ સમાધિમાં આત્માનંદ અનુભવના સ્થિતપ્રજનનું [બ્રહ્મનિષ્ઠનું] સ્વતંત્ર વૈદ્યમ્ પોતાનાથી જ જાણી શકાય એવું લક્ષણ છે; અને અંતર્યામી ભગવાન સિવાય ખીજે કોઈ તે જાણવા કે કહેવા સમર્થ નથી. જ્ઞાનનિષ્ઠાકાષ્ટેયમ્ । [રા. ભા.] આ જ્ઞાનનિષ્ઠાની પરાકાષ્ઠા છે.

તાત્પર્ય એ છે કે :—કામઃ સદ્ગુણમૂલકઃ । કામનાઓનું મૂળ સંકલ્પ [વિપયચિંતન] છે. સદ્ગુણ વાચનામૂલકઃ । સંકલ્પનું મૂળ પૂર્વ જન્મોની તથા આ જન્મની બોગજન્ય વાસના છે.’ નિત્ય નિરંતર સમાધિનિષ્ઠામાં સ્થિત તથા સદા સર્વત્ર બ્રહ્મનો અનુભવ કરનાર સ્થિતપ્રજાને વિપયવિપયક સંકલ્પ કે વિપયપ્રકથુ સંભવ નથી, અને તેથી ‘નિર્વાનનત્વમ્’ નિર્વાસનત્વ [વાસનાનો અભાવ] એ નિત્ય નિરંતર સમાધિનિષ્ઠામાં સ્થિત સ્થિતપ્રજનું લક્ષણ છે, એ

સિધ્ધ થાય છે [ચંદ્રાનંદ] ‘તદિદ નિર્વાસનત્વ મમાધિના સાધકસ્ય સપાદની-
યમિત્યવસિતમ્ । [ચંદ્રાનંદ] તેથી સાધકે [મુમુક્ષુએ] સમાધિદ્વારા ‘ નિર્વાસનત્વ ’
સ પાદન કરવું જોઈએ ’ [૫૫]

અનનરણિકા — હવે સ્થિતપ્રજ્ઞ ‘ કિ પ્રમાણે ? ’ ‘ કેવી રીતે હર્ષશોક
પ્રદર્શિત કરે છે ? ’ તે એ નોક વડે કહે છે [મધુ વગેરે]

દુઃસ્વેપ્નનુદ્વિગ્નમનાઃ મુલેષુ વિગતસ્પૃહઃ ।

વીતરાગભયઝોરઃ સ્થિતપ્રીર્મુનિરુચ્યતે ॥ ૫૬ ॥

અન્યથાથ — દુઃસ્વપ્ન દુઃખોમા જનુદ્વિગ્નમના ઉદ્વેગ-હિત મનનાઓ હુલેષુ
સુખોમા વિગતસ્પૃહ મૂઢા વિનાનો, વિરોધોમા આદ-હિત [ચંદ્રાનંદ] અને
વીતરાગભયઝોર રાગ ભય તથા ક્રોધ જેના નિવૃત્ત થયેના છે એવા મુનિ
અનનિષ્ઠ તિનયી સ્થિતપ્રજ્ઞ હચ્યતે કહેવાય છે [૫૫]

મહાથ — દુઃખોમા જેનું મન ઉદ્વેગ-હિત છે, સુખોમા જે મૂઢા-હિત છે,
અને રાગ ભય તથા ક્રોધ જેના નિવૃત્ત થયેના છે, તે મુનિ ‘ સ્થિતપ્રજ્ઞ ’ કહેવાય
છે [૫૬]

વિવેચન — દુઃસ્વેપ્નનુદ્વિગ્નમના = શોક, મોહ વગેરે આધ્યાત્મિક, યોગ, સર્પ,
આમ વગેરે આધિભૌતિક તથા અતિષ્ટિટ, અનાષ્ટિટ વગેરે આધિદૈવિક દુઃખોની
પ્રાપ્તિમા જેનું મન ઉદ્વેગ [ક્ષોભ-પ્રતિપત્તે] પામતુ નથી જેને દુઃખોની
પ્રાપ્તિમા ‘ અહો ! હું પાપી છું, આવો દુઃખ ભોગવનાર હું જે દુરાત્મા તેને
ધિક્કાર છે । માન દુઃખને કાણુ દૂર કરે ? ’ એ પ્રકારની પરાતપાત્મક તથા
પ્રાતિરૂપ ઉદ્વેગ નામની ચિત્તવૃત્તિ ઉત્પન્ન થતી નથી [મધુ] .

મુલેષુ વિગતસ્પૃહ = સુખોમા જે મૂઢા-હિત છે, જેને સુખની પ્રાપ્તિમા
‘ હું ભાગ્યશાળી છું, મને આવું સુખ પ્રાપ્ત થયું, આ ત્રિભુવનમા મારા
સમાન કેવું ? ’ એ પ્રકારની હર્ષાત્મક તથા પ્રાતિરૂપ તામસ ચિત્તવૃત્તિ
ઉત્પન્ન થતી નથી [મધુ], અને અગ્નિમા તાકડા નાખનારી જેમ અગ્નિ લમ્બૂકી
જોડે તેમ જેમ જેમ સુખ આવી મળે તેમ તેમ જેની તૃપ્તિ વૃદ્ધિ પામતી નથી
એટલે કે જે સુખથી કુન્નતો નથી [શા ભા], તથા

વીતરાગભયઝોર = જેના રાગ = અપ્રાપ્ત પદાર્થોની મૂઢા, ઉપકાર કરનાર
પર પ્રીતિ [ચંદ્રાનંદ], ભય = પ્રિય પદાર્થનો વિયોગ કે નાશ થશે એવા
વિચારથી કે મનુહેતુ સમીપ છે એવા વિચારથી મનમા જિપજ્જતો ત્રાસ, અને

કોધ = અત્યંત અપકાર કરનાર પ્રત્યે અપ્રીતિ [ચક્રાનંદ], પ્રિય પદાર્થના નાશને કોધે તે પદાર્થનો નાશ કરનાર પણ અતઃક્રુષ્ણા ઊપજતો પરિતાપ; એ ત્રણે જેના નિવૃત્ત થયેલા છે, તે મુનિ [યજ્ઞનિઃ] ‘ સ્થિતપ્રજ્ઞ ’ કહેવાય છે.

સ્થિતપ્રજ્ઞને દુઃખાત્મક તથા હર્ષાત્મક તામસ ચિત્તવૃત્તિનો તેમજ શ્રાંતિના કાન્ધુરૂપ અજ્ઞાનનો અભાવ છે, અને તેની તે વિપત્તિમા ઉદ્વેગને કે સપત્તિમા સ્પૃહાને [હર્ષને] પ્રાપ્ત થતો નથી, એ અર્થ છે

ચિત્તપ્રજ્ઞ પોતાના અનુભવને પ્રસ્ટ કરી ચિત્તોને સમજાવના માટે ઉદ્વેગના અભાવને તથા નિસ્પૃહપણા વગેરેને દર્શાવનાની માણી મોને છે [મધુ મદાનંદ]

એ પ્રમાણે મુમુક્ષુએ દુઃખમા ઉદ્વેગ ન પામવો, સુખમા હર્ષ ન ધરવો, અને રાગ, હન તથા ક્રોધથી રહિત થવું, એ અનિવાર્ય છે [મધુ મદાનંદ] [૫૬]—

વળી—

યઃ સર્વજ્ઞાનભિસ્નેહસ્તત્તત્રાપ્ય શુભાશુભમ્ ।

નામિનન્દતિ ન દ્વેષ્ટિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૫૭ ॥

અનન્યાથા —ય. જે સર્વ જ્ઞાન દેહાદિક સર્વ પદાર્થોમા જનનિસ્નેહ રતેહથી રહિત છે—આનન્તરહિત છે, તત્ તત્ તે તે શુભાશુભ શુભ કે અશુભને, અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળને પ્રાપ્ય પામીને ન જમિનન્દતિ પ્રશ્નમા કરતો નથી કે ન દ્વેષ્ટિ નિદા કરતો નથી તસ્ય તેની એટલે કે એના હર્ષનિરાહરિત પુરુષની પ્રજ્ઞા શુદ્ધિ પ્રતિષ્ઠિતા ચિથર છે—ચિથર થાય છે [૫૭]

શબ્દાથા —જે દેહાદિક સર્વ પદાર્થોમા એહગ્રહિત છે, તથા શુભને કે અશુભને પામીને પ્રસન્ન કરતો નથી, કે નિદા કરતો નથી, તેની શુદ્ધિ સ્થિર છે [૫૭]

વિરેચન —હે અર્જુન! જે દેહ, જીવન વગેરે સર્વ અનાત્મ પદાર્થોમા આસક્તિરહિત છે જે પુણ્યકર્મરૂપ પ્રારબ્ધવશાત્ પ્રિય [અનુકૂળ] પદાર્થો પામીને હર્ષ પામતો નથી, મર્મયુક્ત ધર્મ ‘ ડું અપૂર્ણ છું ’ એ પ્રસારે પ્રવસારૂપ વાણી બોલતો નથી [મધુ નીનકંદ], તેમજ પાપકર્મરૂપ પ્રારબ્ધવશાત્ અપ્રિય [પ્રતિકૂળ] પદાર્થો પામીને શોક કરતો નથી ‘ ડું અપૂર્ણ છું ’, ‘ ડું દીન છું ’ એ પ્રસારે નિદારૂપ વાણી બોલતો નથી [મધુ નીનકંદ], અને પ્રિયાપ્રિયની પ્રાપ્તિમા ઉદાસીન રહે છે, તથા સર્વજ્ઞ મમજુદ્ધિ નાખી સમાધિમા જ સ્થિત છે તેની શુદ્ધિ સ્થિર છે

રાનદેવનો અજાવ હોવાથી સ્થિતપ્રજ્ઞ સ્તુતિનિદાથી રહિત અને સર્વને હિતાવહ એવું અત્પ ભાગ્ય કરે છે, એ અર્થ છે [કેવલ].

મુમુક્ષુએ સર્વ દેહોમાં અને છવન વગેરેમાં સ્નેહ વગરના થવું; તથા શુભને પામીને પ્રદક્ષા અને અશુભને પામીને નિંદા ન કરવી, એ અભિપ્રાય છે [મધુ. સદાનંદ] [૫૭]

અવતરણિકા :—હવે સ્થિતપ્રજ્ઞ 'સ્થિતમતી?' કેમ બેસે છે ? તે કહે છે [મધુ. નીતકક વગેરે] :

યદા સંહરતે ચાર્યં કૂર્મોઽન્નનીય સર્વશઃ ।

ઇન્દ્રિયાર્ણાન્દ્રિયાર્થેભ્યસ્તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૫૮ ॥

અન્યપાઠઃ :— ચ તથા કૂર્મ. કાચબો જગાનિ અંગોને હવ સર્વ કોરથી જેમ સમેટી લે છે તેમ જય આ વિદ્વાન પુરુષ આ વ્યુત્થાન પામેલો મુનિ વદા જ્યારે સર્વશઃ મર્ ઇન્દ્રિયાણિ ઇન્દ્રિયોને ઇન્દ્રિયાર્થેભ્યઃ ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી સંહરતે સમેટી લે છે, ત્યારે તસ્ય તેની પ્રજ્ઞા શુદ્ધિ પ્રતિષ્ઠિતા સ્થિર છે, એમ જાણવું—સમગ્રવું [૫૮].

શબ્દાર્થઃ :—જેમ કાચબો અંગોને સર્વ કોરથી સમેટી લે છે, તેમ આ વિદ્વાન પુરુષ જ્યારે સર્વ ઇન્દ્રિયોને ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી સમેટી લે છે, ત્યારે તેની શુદ્ધિ સ્થિર થયેલી જાણવી [૫૮].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! જેમ કાચબો ખીજતના ભયથી પોતાનું માથું, પગ વગેરે અંગોને પોતાની ઢાલમાં સ્વમાવૃતઃ અનાયામે સમેટી લે છે; [વક્ત્રભ, શ્રીધર વગેરે] તેમ જ્યારે આ વિદ્વાન પુરુષ ગંગાદિ દોષોના ભયથી સર્વ ઇન્દ્રિયોને ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી સમેટી લે છે, ત્યારે તેની શુદ્ધિ સ્થિર છે, એમ જાણવું.

ઇન્દ્રિયનિગ્રહ વિના વૈરાગ્યાદિ જ્ઞાનનિષ્ઠા સિદ્ધ થતી નથી, માટે મુમુક્ષુએ પ્રયત્નપૂર્વક ઇન્દ્રિયો પર વિજય પ્રાપ્ત કરવો એ સૂચન છે [શકરાનંદ] [૫૮].

અવતરણિકા :—ઈતં ચતુર્વિંશ જ્ઞાનનિષ્ઠા પૂર્વપૂર્વોત્તરતઃ નિષ્કાયોત્તે પ્રતિપાદિતમ્ [રા. ભા.] આ પ્રકારે ચાર પ્રકારની જ્ઞાનનિષ્ઠા છે. તેમાં પ્રથમ પ્રથમ સ્તોત્રમાં કહેવામાં આવેલી જ્ઞાનનિષ્ઠા તેના પછી પછીના સ્તોત્રમાં કહેલી જ્ઞાનનિષ્ઠા વડે સિદ્ધ થાય છે, એ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું. એટલે કે સ્તોત્ર ૫૫ માં કહેલી જ્ઞાનનિષ્ઠા ૫૬ માં સ્તોત્રવડે સિદ્ધ થાય છે; સ્તોત્ર ૫૬ માં કહેલી

જ્ઞાનનિષ્ઠા સ્થોત્ર પછ વડે સિદ્ધ થાય છે, સ્થોત્ર પછ મા કહેતી જ્ઞાનનિષ્ઠા સ્થોત્ર પછ વડે સિદ્ધ થાય છે અને સ્થોત્ર પછ મા કહેતી જ્ઞાનનિષ્ઠા નિષ્કામ કર્મથી [યમનિયમાદિથી] સિદ્ધ થાય છે, એ કહેવામા આન્યુ હવે ભગવાન જ્ઞાનનિષ્ઠાની દુર્લભતા પ્રતિપાદન કરે છે

વિપયા વિનિવર્તન્તે નિરાહારસ્ય દેહિનઃ ।

રસવર્જે રસોડપ્યસ્યપરં દૃષ્ટ્વા નિવર્તતે ॥૫૯॥

અન્યથાર્થ — નિરાહારસ્ય ઈન્દ્રિયો વડે ચમ્દાદિ વિષયો ગ્રહણ કરવામા અસમર્થ અથવા વિષયભોગ મળાત્કારે નહિ કરનાગ દેહિન દેહાભિમાની પુરુષના વિષયો ચમ્દાદિ વિષયો વિનિવર્તન્તે નિવૃત્ત થઈ જાય છે પરંતુ રસવર્જે વિષયો માટેની આસક્તિ—મનમા રહેતી વિષયભોગજન્ય વાસના [કેશવ] વિષયભોગ માટે મનમા રહેતી તૃણા [સાનદ], વિષયભોગ ભોગવવાની અભિનાયા [શ્રીધર વગેરે] જતી નથી પરંતુ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થતાથી અસ્ય આ સ્થિત-પ્રજ્ઞની રસ વિષયભોગ માટેની આસક્તિ અપિ પણ નિવર્તતે જતી રહે છે—અમી જાય છે [૫૮]

શબ્દાર્થ — ઈન્દ્રિયો વડે ચમ્દાદિ વિષયો ગ્રહણ કરવામા અસમર્થ અથવા અળાત્કારે વિષયભોગ નહિ કરનાગ દેહાભિમાની પુરુષના વિષયો નિવૃત્ત થઈ જાય છે, પરંતુ વિષયભોગ માટેની આસક્તિ જતી નથી, પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થતા આ સ્થિતપ્રજ્ઞની વિષયો માટેની આસક્તિ પણ જતી રહે છે [૫૯]

વિરેચન — નિરાહારસ્ય = રાગાદિને લીધે ચમ્દાદિ વિષયો ગ્રહણ કરવામા અસમર્થ અથવા કષ્ટપ્રપન્નીની પેઠે અળાત્કારે વિષયભોગ નહિ કરનાગ દેહાભિમાની પુરુષના [મધુ] વિષયો વિશેષરૂપે નિવૃત્ત થાય છે, પરંતુ વિષયોનો રસ અર્થાત્ માનસી તૃણા [સાનદ રંગેરે] વિષયભોગ માટે મનમા રહેતી તૃણા, મનસિ વાસના [કેશવ] મનમા રહેતી વિષયભોગજન્ય વાસના વિષયભોગો ભોગવવાની અભિનાયા [શ્રીધર વગેરે] વિષયભોગ માટેની આસક્તિ [શા ભા], વિષયો વિશે ભોગવવા જાણના [સાનદ] નિવૃત્ત થતી નથી પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થતા આ સ્થિતપ્રજ્ઞની વિષયો માટેની આસક્તિ [તૃણા-વાસના-અભિનાયા] પણ અમી જાય છે

યથાર્થ જ્ઞાન વિના [આત્મસાક્ષાત્કાર વિના] રાગમદિત વિષયરસ નિવૃત્ત થતો નથી, માટે યથાર્થ જ્ઞાનરૂપ [અમ્યગદર્શન૩૫] ભુદ્ધિની સ્થિરતા પ્રયત્નપૂર્વક સંપાદન કરતી એ અભિપ્રાય છે [શા ભા, મધુ વગેરે] [૫૯]

અવતરણિકા :—હવે યથાર્થ જ્ઞાનરૂપ શુદ્ધિની સ્થિતતા માટે ઇન્દ્રિયોને નિગ્રહ આવશ્યક છે, તે કહે છે :

યતતો યપિ કૌંતેય પુરુષસ્ય વિપશ્ચિતઃ ।

ઇન્દ્રિયાણિ પ્રમાથીનિ હરન્તિ પ્રસભં મનઃ ॥ ૬૦ ॥

અન્યથાથી :—કૌંતેય ! હે અર્જુન ! ચતતઃ યત્ન કરનારા વિપશ્ચિતઃ વિવેકી પુરુષસ્ય પુરુષના મનઃ અપિ મનને પણ પ્રમાણેનિ સર્વને મયા નાખનારી ઇન્દ્રિયાણિ ઇન્દ્રિયો પ્રતન બળાત્કારે હરન્તિ હિ હરી આ છે બ-વિપયો ભણી ખેંચી ભય છે [૬૦].

શબ્દાર્થ :—હે અર્જુન ! શબ્દાદિ વિપયોમા દોષદર્શનરૂપ યત્ન કરનારા વિવેકી પુરુષના મનને પણ સર્વને મયા નાખનારી ઇન્દ્રિયો વિપયો ભણી અવરમ ખેંચી ભય છે [૬૦]

વિવેચન :—હે અર્જુન ! વિપયોમાં દોષદર્શનથી સમાધિની સિદ્ધિ માટે યત્ન કરનારા વિવેકી પુરુષના મનને પણ આ પ્રમથનદીક્ષ બળવાળી ઇન્દ્રિયો બળાત્કારે વિપયો તરફ ખેંચી ભય છે. જેમ બળવાન લુટારાઓ ધનરક્ષકનો પરાભવ કરી, ધનનું હરણ કરે છે, તેમ આ બળવાળી ઇન્દ્રિયો વિવેકરૂપી રક્ષકનો પરાભવ કરી, વિવેકીના મનનું હરણ કરી, તેને વિપયભોગોમાં આસક્ત કરે છે. “વલ-વાનિન્દ્રિયપ્રાપ્તો વિદ્વાસમપિ કર્ષતિ. [મનુ. ૨-૨૧૫] બળવાન ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ વિદ્વાનને પણ વિપયોમાં શોભે છે. ”

ભાગવતમા ભગવાન કહે છે કે :—કૃત્તો ચોડજિતેન્દ્રિયઃ । [ભાગ. ૧૧-૧૯-૪૪] ઇન્દ્રિયાધીન પુરુષને કૃપણ [અતર્નત] બળુવો; કારણકે ઇન્દ્રિયોથી પ્રેરાતો મનુષ્ય કદાપિ સુખ, સિદ્ધિ કે શુક્તિને પામતો નથી [ગી. ૧૬-૨૩].

તાત્પર્ય એ છે કે, દમ [ઇન્દ્રિયનિગ્રહ] વિના શમ [મનોવિગ્રહ] સિદ્ધ થતો નથી; અને શમ વિના પુરુષ શાંતિને [સ્થિતપ્રજ્ઞતાને] પ્રાપ્ત થતો નથી [૬૦].

અવતરણિકા :—હવે ઇન્દ્રિયોને વશ કરવાનો ઉપાય તથા તેનું ફળ કહે છે :

તાનિ સર્વાણિ સંયમ્ય યુજત આસી તમત્પરઃ ।

વશે હિ યસ્યેન્દ્રિયાણિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥૬૧॥

અન્યથાથી :—મત્પરઃ મારો અનન્ય ભક્ત [મધુ.] તાનિ સર્વાણિ તે

‘સર્વ ઇન્દ્રિયોને સયમ્ય વશ કરીને યુક્ત મનનો નિગ્રહ કરીને [મધુ] સમાહિત ચિત્તવાળો થઈ [શા ભા] આસીત જેસે હિ કારણકે વસ્ય જેની ઇન્દ્રિયાણિ ઇન્દ્રિયો વગે વશ વર્તે છે તસ્ય તેની પ્રજ્ઞા બુદ્ધિ પતિષ્ઠિતા સ્થિર થાય છે [૬૧]

શબ્દાર્થ — મારો અનન્યભક્ત, ઇન્દ્રિયોને વશ કરી, મનનો નિગ્રહ કરી જેમે, કારણકે જેની ઇન્દ્રિયો વશ વર્તે છે, તેની બુદ્ધિ ગિયર થાય છે [૬૧]

વિવેચન — હે અર્જુન ! મત્વર = સર્વના આત્મારૂપ હુ વાસુદેવ જ પર [ઉત્કૃષ્ટ] છુ, એવા નિશ્ચયનાળો મારો અનન્ય ભક્ત [મધુ] સર્વ ઇન્દ્રિયોને વશ કરી, યુક્ત = મનનો નિગ્રહ કરી [મધુ] સમાહિત ચિત્તનાળો થઈ [શા ભા], બ્રહ્માના વૃત્તિનાળો થઈ [ચક્રગન ૬] ધ્યેયપરાયણ થઈ [કેશવ] જેસે, અર્થાત્ નિત્ય આત્મચિત્તનપરાયણ રહે, કારણકે જેની ઇન્દ્રિયો વશ વર્તે છે, તેની બુદ્ધિ સ્થિર થાય છે

જેમ બળવાન રાજાનો આશ્રમ જંગલ પુરુષને તેના શત્રુઓ દુઃખ આપતા નથી, અને તેણે સમર્થનો આશ્રમ લીધો છે, જેમ જાણી તેને વશ થાય છે, તેમ પ્રાણીમાત્રના અતરાત્મારૂપ હુ વાસુદેવ જ નગણ લેનાર મારો અનન્ય ભક્તને ઇન્દ્રિયો બહિર્મુખ કરતી નથી પરંતુ ‘મારો ભક્ત મારો શરણને પ્રાપ્ત થયો છે,’ એમ જાણી, સર્વ ઇન્દ્રિયો તેને અનાયાસે વશ થાય છે [મધુ કેશવ વગેરે] આ પ્રકારે ઇન્દ્રિયોને વશ કરી, મારે વિશે જ મન જેડનાર યોગી, પાપરહિત થઈ, આત્મસાક્ષાત્કારને પ્રાપ્ત થાય છે [રા ભા]

શ્રુતિ પણ કહે છે કે — દમોદર ૧ [શ્રીકૃષ્ણોપનિષદ ૧૮] ભક્ત ઉદ્ધવ ઇન્દ્રિયનિગ્રહ કે પ્રત્યાહારાદિ ઉપાયોવડે ઇન્દ્રિયનિગ્રહ સિદ્ધ કરનાર અધિકારી પુરુષ જ ભક્ત ઉદ્ધવની પેઠે ભગવાનના અનુગ્રહને યોગ્ય થઈ, ભગવાનના સ્વરૂપને [આત્મનરૂપને] યથારત્ જાણી ગિયતપ્રત્થ થાય છે

અહીં સક્ષેપમા કહેલી ભગવદ્ભક્તિની નિષ્ઠા ભગવાન હવે પછી જ અધ્યાયોમા [ગી અ ૭-૧૨ મા] વિસ્તાપૂર્વક કહેશે [મધુ] [૬૧]

અવતરણિકા — હવે વિષયોનું ચિત્તવન સર્વ અનર્થોનું ખીજ [કારણ] છે, તે પ્રતિપાદન કરે છે

ધ્યાયતો ત્રિપયાનુંસઃ સર્જસ્તેષૂપજાયતે ।

સર્જાત્સંજાયતે કામઃ કામાત્ક્રોધોઽભિજાયતે ॥૬૨॥

ક્રોધાદ્ભવતિ સંમોહઃ સંમોહાત્સ્મૃતિવિભ્રમઃ ।

સ્મૃતિભ્રંશાદ્ બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્પ્રગણ્યતિ ॥૬૩॥

અન્યથાર્થઃ—વિષયાનુ વિષયોનું ધ્યાન કરનાર—વિષયોનું વારંવાર આસક્તિ કરનાર [શા. ભા.] પુરુષ પુરુષને તેમને વિષે સંગઃ આસક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, મગાત્ આસક્તિમાંથી કામઃ કામના સંજાયતે ઉત્પન્ન થાય છે, કામાત્ કામનામાંથી ક્રોધઃ ક્રોધ અભિજાયતે ઉત્પન્ન થાય છે, [૬૨] નોવાત્ ક્રોધથી સંમોહઃ ક્રોધાદ્યના વિવેકનો અભાવ—મૂઢતા ભવતિ થાય છે, સમોહાત્ સમોહથી સ્મૃતિવિભ્રમઃ શાસ્ત્ર તથા ગુરુએ ઉપદેશ કરેલા અર્થનું અનુમધાન કરવાની રક્તિનો નાશ થાય છે [મધુ.], એટલે કે સ્મૃતિ પ્રકટ થવાનું નિમિત્ત પ્રાપ્ત થવા છતાં તે પ્રકટ થતી નથી [શા. ભા.], સ્મૃતિભ્રંશાત્ સ્મૃતિનો નાશ થવાથી બુદ્ધિનાશઃ વિવેકબુદ્ધિ—અવસાયાત્મિકા બુદ્ધિ નાશ પામે છે, અને બુદ્ધિનાશાત્ બુદ્ધિ નાશ પામવાથી પ્રગણ્યતિ પુરુષ પોતે નાશ પામે છે [૬૩].

શમ્ભાર્થઃ.—વિષયોનું ધ્યાન કરનારા પુરુષને તેમને વિષે આસક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, આસક્તિમાંથી કામના ઉત્પન્ન થાય છે, કામનાથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે [૬૨]; ક્રોધમાંથી સમોહ ઉત્પન્ન થાય છે, સમોહથી સ્મૃતિનો નાશ થાય છે, સ્મૃતિનો નાશ થતાં બુદ્ધિનો નાશ થાય છે, અને બુદ્ધિનાશથી પુરુષ પોતે નાશ પામે છે, અર્થાત્ પુરુષ ધર્મ, અર્થ, કામ કે મોક્ષ કોઈ પણ પુરુષાર્થને ચોક્કસ રહેતો નથી [શા. ભા.] [૬૩].

વિવેચનઃ—“કામ । જ્ઞાનામિ તે મૂલં સંક્રાન્તજાયતે ચિત્ત । [મહા. શા. પ. ૧૭૭-૨૫] સ ક્રમ [વિષયોનું ચિંતવન] કામનું મૂળ છે.” “સંકલ્પો વાસના મૂલકઃ । [ચંદ્રાનંદ ૨-૫૫] સ ક્રમનું [વિષયોના ચિંતવનનું] મૂળ ભોગગમ્ય-ધર્માધર્મરૂપ સંસ્કાર [વાસના] છે.”

વિષયોનું ચિંતવન કરનાર પુરુષને વિષયોમાં આસક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. ‘કાનો નામ સજ્જલ વિગ્રહદશા । [રા. ભા.] આ વિષયો વિષે આસક્તિની વિપાકદશા કામ [કામના] કહેવાય છે.’ ‘ચંદ્રામાપન્નો વિષયાનુમુક્તવા સ્થાનુ ન શયનોત્તિ સ કામઃ । [રા. ભા.] જે વિપાકદશાને પ્રાપ્ત થયા પછી પુરુષ વિષયભોગ ભોગવ્યા વગર થોભી યત્નો નથી, તે કામ કહેવાય છે. [રા. ભા.]’ અથવા ‘યસ્મિન્ જાતે પુરુષો વિષયાનુમૂય વચિરોઽન્વ ચન્મત્ત ઇવ જાયતે સ

કામઃ । [કેશવ] જે વિપાકદશાને પ્રાપ્ત થયા પછી પુરુષ વિવચ્છોગ ભોગવવા માટે બહેરો, આધોજો તથા ઉન્નત જેવો થાય છે, તે “ કામ ” કહેવાય છે.’

કામીને વિવચ્છોગ સિવાય અન્ય સર્વ નીરસ લાગે છે. કામી પોતાની વિવચ્છામના તૃપ્ત કરવામાં સહેજ પણ વિલંબ કે પ્રતિબંધ સહન કરી શકતો નથી. વિવચ્છોગને પ્રાપ્ત થવામાં મનુષ્યકૃત વિલંબ કે પ્રતિબંધ થતા, કામીના મનમાં ધગધગતા અગ્નિની જ્વાળા જેવો પ્રયડ, ઉગ્ર તથા ભયંકર ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે. કામના ક્રોધરૂપે એટલે કે ચિત્તની અપ્રસન્નતા, વ્યાકુળતા તથા અશાંતિ-રૂપે પરિણામ પામે છે.

‘ ક્રોધનૂને નમસ્તાપઃ । [રામ. અ. રા. અ. ૪-૩૬] ચિત્તના સર્વ પ્રકારના સંતાપનું મૂળ ક્રોધ છે. ’ ‘ ક્રોધઃ સંસારવન્ધનં ધર્મક્ષયકરઃ । [અ. રા. અ. ૪-૩૬] આ ક્રોધ જ સંસારબંધન તથા ધર્મનો હાથ કરનારો છે. ’

ક્રોધ અગ્નિ જેવો છે. જેમ અગ્નિ જેના આશ્રયે પ્રગટ થાય છે તેના તથા જે પદાર્થો તેના સંપર્કમાં આવે તેનો નાશ કરે છે, તેમ ક્રોધ તેના અધિષ્ઠા-નરૂપ [આશ્રયરૂપ] બુદ્ધિનો [ગી. ૩-૪૦] તથા તેના સંપર્કમાં રહેલા જીવાત્માનો નાશ કરે છે. ક્રોધ, વિના વ્યાધિએ મો કંડવું કરે છે, માયાનાં વેદના ઉત્પન્ન કરે છે, તથા યશનું હરણ કરે છે. ક્રોધ દંડોર, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, હાડકાને, મર્મસ્થાનોને, હૃદયને તથા ગ્રાણીને પણ ભસ્મ કરવા સમર્થ અને ચાડાળ જેવો નીચ છે. ક્રોધ કાર્યકાર્યવિવેકને કે વાણીની મર્યાદાને જાણતો નથી. ક્રોધથી વિવેકશૂન્ય થયેલો પુરુષ ગુરુવધ, સિદ્ધવધ, પ્રાક્ષણ્યવધ કે કોઈ પણ પાપ કે મૂર્ધ્ન કરતાં ખ આતો નથી.

ક્રોધથી સમોહ અર્થાત્ કાર્યકાર્યનો અવિવેક ઉત્પન્ન થાય છે. સમોહને પ્રાપ્ત થયેલો પુરુષ માતાપિતા કે ગુરુની પણ અવચા [તિરસ્કાર] કરે છે, સમોહથી સ્મૃતિનો અર્થાત્ શાસ્ત્ર તથા ગુરુએ ઉપદેશ કરેલા અર્થનું અનુસંધાન કરવાની શક્તિનો નાશ થાય છે [શા. ભા. , કેશવ], તથા સ્મૃતિ ઉત્પન્ન થવાનું નિમિત્ત હોવા છતાં તે પ્રગટ થતી નથી [શા. ભા. વગેરે]. સ્મૃતિ નાશ પામવાથી વિવેકબુદ્ધિ નાશ પામે છે.

વિવેકબુદ્ધિનો નાશ થવાથી પુરુષ નાશ પામે છે, અર્થાત્ પુરુષ ધર્મ, અર્થ, કામ કે મોક્ષ કોઈ પણ પુરુષાર્થને ચોંચ રહેતો નથી. “ પ્રાક્તન એવ મનતિ । [વલ્લભ] મૂઠ જેવો જીવે છે. જીવેન્મય નૃતઃ । [મધુ. વગેરે] જીવતો હોવા

છતાં મૃત્યુ પામેલા જેવો છે. પુનરપિ સંસારે નિમગ્નો વિનષ્ટો મરતિ । [રા. ભા.]
કરીને સંસારમાં નિમગ્ન થઈ નાશ પામે છે. નરકાવનર્થે પ્રાપ્નોતિ । [આ. ભા.
ભા.] નરકાદિ અનર્થોને પ્રાપ્ત થાય છે.”

“વિપ્યધ્યાનમેવ સર્વાનર્થવીર્યમિત્યભિપ્રાયઃ । [ભા. ડી. વે. ધ. ગી. શંકરાનંદ
વગેરે] વિપયોનું ચિંતવન સર્વ અનર્થોનું ખીજ છે, એ અભિપ્રાય છે.”
‘તસ્માન્મત્તોનિગ્રહોઽવશ્યં કર્તવ્યં’ इति भावः । [મધુ. કેતવ. વગેરે] માટે મોટા
પ્રયત્નથી મનનો નિગ્રહ અવશ્ય કરવો.”

જેમ વિપનું પાન કરનારને અમરપણું સંભવતું નથી, તેમ અસત્ માર્ગે
પ્રયાણ કરનાર પુરુષની સદ્ગતિ સંભવતી નથી [શંકરાનંદ]. આથી ‘તાનિ
સર્વાણિ સંયમ્ય યુક્ત આસીત મનસઃ’ ‘મારે અનન્ય ભક્ત, સર્વ ઇન્દ્રિયોને
વશ કરી, મનનો નિગ્રહ કરી, નિત્ય આત્મચિંતનપરાયણ રહે’ એમ જે
કહેવામાં આવ્યું છે, તે યોગ્ય જ છે [મધુ.].

શ્લોકના અર્થનાં દૃષ્ટાંતો

કામનાનો પ્રતિબંધ થતા ઋષિમુનિઓ, દેવો તથા જ્ઞાની મહાત્માઓ પણ
ક્રોધ તથા સંમોહને પ્રાપ્ત થઈ, વિવેકશૂન્ય થઈ, શોચનીય કાર્ય કરવા પ્રવૃત્ત
થયા છે, તે દૃષ્ટાંતોથી સ્પષ્ટ થશે.

વસિષ્ઠ મુનિએ ‘રાજર્ષિ’ તરીકે સંખ્યાધ્યા તેથી ‘બ્રહ્મર્ષિ’ તરીકે સખો-
ધાવાની કામનાવાળા વિશ્વામિત્ર મુનિ ક્રોધ, સંમોહ તથા સ્મૃતિનાશને પ્રાપ્ત
થઈ, વિવેકશૂન્ય થઈ, વસિષ્ઠ મુનિનો વધ કરવા પ્રવૃત્ત થયા.

શનિઃક ઋષિના આશ્રમમા પ્રવેશ કર્યો ત્યારે આસન, અર્ધ્ય વગેરેથી સત્કાર
ન થયો, તેથી પોતાની અવસ્થા થઈ, એમ માની પરીક્ષિત રાજાએ વિવેકહીન
થઈ, સમાધિત્થ ઋષિના ગળામાં મરેલો સર્પ નાખ્યો [ભાગ. ૧-૮-૨૮-૨૯].

બ્રહ્મલોકમાં જય-વિજયની અવજ્ઞાથી સનન્દુમારેને, ભગવાન સ કરતી
અવજ્ઞાથી દ્વંદ્વપ્રમ્દપતિને, યજ્ઞમંડપમાં દક્ષે કરેલી સતીની અવજ્ઞાથી ભગવાન
શંકરને ક્રોધ થયો હતો; અને ત્રણ દિવસ મુઘી ઉપાસના કરવા છતાં સમુદ્રે દર્શન
ન આપવારૂપી અવજ્ઞા કરી, તેથી ભગવાન રામ ક્રોધ તથા સંમોહને પ્રાપ્ત થઈ,
કાલાગ્નિસમાન તેજોમય બાણવડે સમુદ્રનો નાશ કરવા પ્રવૃત્ત થયા હતા તે પ્રસિદ્ધ
છે [વા. રા. યુધ્ધ. ૨૧-૨૨-૧૩, અ. રા. યુ. ૩-૬૩-૬૫].

આર્ય છે કે, ક્રોધ જડ-ચેતનનો ભેદ જોઈ શકતો નથી, તેમ જ કામને

પણુ લાભીનૂત કરનારા લગનાન ચક્ર વગેરે પોતાના ચિત્તને બાળનારા ક્રોધને બાળી [જ્વલી] શક્તા નથી

તાત્પર્ય એ છે કે, જ્યારે દેશ, ગામ કે ધર્મ શ્રેષ્ઠ મળ્યાતો પુરુષ ઉન્મત્ત થાય છે, ત્યારે તેને અનુમરનાના સર્વ મનુષ્યો ઉન્મત્ત થાય છે, તેમ જ્યારે ઇન્દ્રિયોમા શ્રેષ્ઠ ગણાતુ મન નિરોધમા આમ્લન થઈ ઉન્મત્ત થાય છે, ત્યારે તેને અનુમરનાની ઇન્દ્રિયો પણ ઉન્મત્ત થઈ પુરુષને વિચલન પટ કઠી, આ લોકકથી તથા પરનોદથી અષ્ટ કરે છે

માટે વિવેકીએ અનેક જન્મોની ધર્મોદ્યોગ ભોગજન્ય વાચનાનો પરાભન કરી, મનનાના મૂળરૂપ મહા પો નાશ કરી, મનને નિર્વિંધથી કરવા પ્રયાસ કરવો જરૂર છે જેમ જ્વળના મૂળતુ ટેલન કરવાથી પાદ્મ, જળી, ફૂલ, ફળ વગેરે આપમેળે નાશ પામે છે, તેમ નિરોધના મૂળરૂપ સંકલ્પનો [વિચલિત વનનો] સમૂહગો પલિનાગ સ્વામા આવે તો ઢામ, ક્રોધ, સમોદ વગેરે તેની સતતિઓ આપમેળે નાશ પામે છે

મન નિર્વિંધથી થતા વિના આત્મમાલાલસા થતો નથી, અને આત્મસાક્ષાત્કાર થતો નથી ત્યાં સુધી મન નિર્વિંધી થતુ નથી અર્થાત્ વિચરસ શમી જતો નથી, [૨-૫૮] માટે યત્નવેતાઓ કહે છે કે 'જ્ઞાનિતિયુઃ સાધ્ય છે' [૬૨-૬૩]

અનુતરિક્ષકા — કવે ચિંતનપ્રવૃત્તિ 'કિં જનનમ્' કરી રીને નિરોધ ભોગવે છે, તે કહે છે

રાગદ્વેષત્રિયુક્તૈસ્તુ વિપયાનિન્દ્રિયૈશ્વરન્ ।

આત્મવશ્યૈર્વિધેયાત્મા પ્રસાદમધિગચ્છતિ ॥ ૬૪ ॥

અનુવાદ — વિષયાત્મા મનનો જન્ય કરનારો-મનનો નિમગ્ન કરનારા તુ તે રાગદ્વેષત્રિયુક્ત નનદ્વેષની નહિન તથા આત્મવશ્યૈ મનને વશ રહેનારી ઇન્દ્રિય ઇન્દ્રિયોમાંથી વિષયાન્ નિરોધને ચરન્ ગ્રહણ કરતો જ્યો-ઉત્તમોગ કરતો જતો પ્રસાદ ચિત્તની નિર્મળતાને પ્રાપ્તિ પામે છે [૬૪]

રાખ્દાથ — મનનો જન્ય કરનારો પુરુષ નાગદ્વેષી નહિન તથા મનને વશ રહેનારી ઇન્દ્રિયોમાંથી નિરોધ ભોગવતો જ્યો, ચિત્તની નિર્મળતા પામે છે [૬૪]

વિવેચન — કે અર્જુન ! વિષયાત્મા = અભ્યાસ અને વૈરાગ્યમાંથી રાગદ્વેષનાના મનનો સુદઃ નિમગ્ન કરતો છે એવો પુરુષ [આ બા, નહ] રાગદ્વેષ

રહિત તથા પોતાને વસ્તુ વર્ત્તી ધન્દિયોનાડે દેહ દગવના માટે અનિચાર્ય [શા ભા] અથવા અનિચિદ્ધ [મધુ વગેરે] વિરોધો ભોગ્યતો પ્રમાદમ્ = ચિત્તની પ્રસન્નતાને [શા ભા] ચિત્તની નિર્મળતાને [રા ભ વગેરે] તાનિને [શ્રીધર વગેરે] આત્મસાક્ષાત્કારની યોગ્યતાને [મધુ વગેરે] પામે છે

સ્થિતપ્રજ્ઞ ભોગ્ય ાથોમા તુ શ્ચા દિદા યઃ જે વખતે જે વસ્તુ મળે છે તેનાથી જ પોતાના શરીરે નો નિર્માણ કરે છે, અગ્નિની અગ્નેશ્વર રાખતો નથી આથી મન સર્વથા સ્થિત રહે છે, ધન્દિયા વસ્તુ રહે છે, અને ચિત્ત પ્રસન્ન રહે છે, એ અથ છે મનનો જય નહિ કરનાર પુરુષને જેવો વિવિધ મગ બાધ કરે છે, તેવો મનનો જય કરનાર ચિત્તપ્રજ્ઞને તે વિવિધ મગ બાધ કરતો નથી માટે મુમુક્ષુએ મનનો જય કરવો આવશ્યક છે એ ભાવ છે [નીનકક] [૬૪]

અવતરણિકા — હવે ચિત્તની નિર્મળતાનું ફળ કહે છે

પ્રસાદે સર્વદુઃસાના હાનિરસ્યોપજાયતે ।

પ્રસન્નચેતસો નાશુ બુદ્ધિઃ પર્યવત્તિષ્ઠતે ॥ ૬૫ ॥

અનુવાદ — પ્રસાદે ચિત્તની નિર્મળતાથી જસ્ય આ મનનો નિગ્રહ કરનાર પુરુષના સર્વદુઃસાનામ્ સર્વ દુઃખોનો હાનિ નાશ-વિનાશ-નિરોધ નિવૃત્તિ ઉપજાયતે થાય છે હિ કારણે પ્રસન્નચેતસ નિર્મળ ચિત્તનાળાની બુદ્ધિ બુદ્ધિ બાહ્ય તત્કાળ પર્યવત્તિષ્ઠતે સ્થિત થાય છે [૬૫]

શબ્દાર્થ — ચિત્તનો નિર્મળતાથી આ પુરુષના સર્વ દુઃખોનો વિનાશ થાય છે, કારણકે નિર્મળ ચિત્તનાળા પુરુષની બુદ્ધિ તત્કાળ ચિત્ત થાય છે [૬૫]

વિવેચન — હે અર્જુન ! ચિત્તની નિર્મળતા થનાથી આ મનનો જય કરનાર પુરુષના આધ્યાત્મિકાદિ સર્વ દુઃખોનો વિનાશ થાય છે, કારણકે પ્રસન્ન ચિત્તવાળા પુરુષની બુદ્ધિ તત્કાળ બ્રહ્મા ને ચર્ચ, વિપરીતભાવના વગેરે પ્રતિમ ધોના અભાવે સ્થિત થાય છે અર્થાત્ આત્મસ્વરૂપમા ચિત્ત થનાથી નિવૃત્ત થાય છે [શા ભા]

ચિત્તની સ્વસ્થતા [પ્રસન્નતા] થના પછી પણ એકદમ સર્વ દુઃખોની નિવૃત્તિ થતી નથી પરંતુ પરપરાએ નિવૃત્તિ થાય છે તે એવી રીતે કે ચિત્તની પ્રસન્નતાથી બુદ્ધિની ચિયગતા થાય છે, બુદ્ધિની ચિયરતાથી બુદ્ધિના વિરોધી અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થાય છે અજ્ઞાનની નિવૃત્તિથી અજ્ઞાનના ધર્મરૂપ સર્વ દુઃખોની નિવૃત્તિ થાય છે, એમ પરપરાવડે મનનો નિગ્રહ કરનાર પુરુષના દુઃખોની નિવૃત્તિ થાય છે [મધુ],

માટે સ્થિતપ્રજ્ઞતાને પ્રાપ્ત થના સાધક પુરુષે નામદેયરહિત ધન્દિયોવડે ધ્યાન-
વિહિત અનિરાગ નિયોજનું સેવન કરવું [આ ભા] [૬૫]

અવતરણિકા — હવે જેને ચિત્ત વશ નથી તે શાંતિ કે સુખને પ્રાપ્ત
થતો નથી, તે કહે છે .

નાસ્તિ બુદ્ધિરયુક્તસ્ય ન ચાયુક્તસ્ય ભાવના ।

ન ચાભાવયતઃ શાન્તિરશાન્તસ્ય કુતઃ સુખમ્ ॥ ૬૬ ॥

અન્યથાથી — અયુક્તસ્ય જેનું અંતઃકરણ સમાહિત નથી [આ ભા],
જેનું અંતઃકરણ વશ નથી [મધુ], જેને સમતન નથી તેને બુદ્ધિ આત્મવર્ણ-
વિષયક બુદ્ધિ [આ ભા] આત્માકારબુદ્ધિ [મધુ] વ્યવસાયાત્મિક બુદ્ધિ
[વદનભ કેદાર] વિવેકબુદ્ધિ ન અસ્તિ નથી, ચ તથા અયુક્તસ્ય જેણે ચિત્ત વશ
કર્યું નથી તેને ભાવના આત્મજ્ઞાન માટે સાધનની તત્પરતા [આ ભા] ભક્તિ
ન (અસ્તિ) નથી, ચ તથા અભાવયતઃ આવનારહિતને શાંતિ શાંતિ ન નથી
તથા અશાન્તસ્ય શાંતિરહિતને સુખ સુખ કુત કેમ જાહેર ? [૬૬]

શબ્દાથી — જેને ચિત્ત વશ નથી તેને આત્મવર્ણવિષયક બુદ્ધિ ઉત્પન્ન
થતી નથી, તેમ જ જેને ચિત્ત વશ નથી તેને ભાવના નથી, ભાવનારહિતને
શાંતિ ઉત્પન્ન થતી નથી, અને શાંતિરહિત પુરુષને સુખ કેમ સંભવે ? [૬૬]

વિવેચન :— અયુક્તઃ = જેનું અંતઃકરણ સમાહિત નથી [આ ભા] જેને
અંતઃકરણ વશ નથી [મધુ] તેને ધ્યાનના શ્રવણમનનાદિગ્રન્થ આત્મવિષયક
બુદ્ધિ [આ ભા વગેરે] આત્માકારબુદ્ધિ [મધુ] વ્યવસાયાત્મિક બુદ્ધિ [વદનભ
કેદાર] ઉત્પન્ન થતી નથી, કારણકે તેની પ્રમાણ [વેદસંબધી] તથા પ્રમેયની
[મોક્ષાદિ પદાર્થસંબધી] અભાવના નિવૃત્ત થયેલી નથી [નીનકમ]

વળી જેણે મનને નિગ્રહ કર્યો નથી તેને ભાવના થતી નથી અર્થાત્ તેને
આત્મચિત્તનની [વ નભ], ધ્યાનનો [ત્રીધર] નિદિધ્યામનનો [મધુ] કે આત્મજ્ઞાન
પ્રાપ્તિ માટે સાધનની તત્પરતા થતી નથી [આ ભા],

જેને વિષે ભક્તિ, ધ્યાન કે જ્ઞાનના સાધનની તત્પરતા નથી તે જ્ઞાનને
[ઉપદામને] [આ ભા] કે, આત્મા તથા પરમાત્માની એકતાના અનુભવને
પ્રાપ્ત થતો નથી [મધુ], અને શાંતિરહિતને [આત્માના આદ્યાત્કાન્થી ગહિતને]
કેવળના આનંદરૂપ સુખ કેમ જાહેર ?

જ્યાં સુધી ચિત્તમા તૃપ્તિ છે, ત્યાં સુધી આત્મસુખની નિષ્કામ નથી, એ

અર્થ છે [શા. ભા.]. જેમ જ્ઞાના કોતરમાં અગ્નિ હોય તો જ્ઞાનમાં લીલાસ સંભવતી નથી, તેમ જ્યાં મુખી ચિત્તમાં તૃપ્તિ છે, ત્યાં મુખી આત્મમુખ સંભવતું નથી:

“તૃણામાત્રાત્મકો વ્યસ્તસ્તન્નાસો મોક્ષ ઉચ્યતે । [અષ્ટા. ગી. ૧૦-૪]
તૃપ્તિ જ અથ છે તથા તેનો નાશ મોક્ષ કહેવાય છે.” આ ત્રણસોકમાં બેટલા વિષયો છે, તે સર્વ વિષયો [પદાર્થો] અસંતોષી અને ઇન્દ્રિયાધીન પુરુષને તૃપ્ત કરી શકતા નથી. જેમ વાસનો કરડિયો પાણીથી ભરાતો નથી, તેમ વિષયભોગથી ચિત્ત કદાપિ તૃપ્ત થતું નથી. મારે “ગ્રૌઠૈરામ્યમાશ્રિત્ય વૈતતૃણાઃ સુખી ભવ । [અષ્ટાધક ગી. ૧૦-૩] ત્રીજા વૈરાગ્યનો આશ્રય કરી, તું તૃપ્તિારહિત થઈ, નિરતિશય મુખ પ્રાપ્ત કર.” જે સુખ પીનરાગમુનિને પ્રાપ્ત થાય છે, તે સુખ ઇન્દ્ર કે ચક્રવર્તી રાજાને પણ પ્રાપ્ત થતું નથી.

યોગશુદ્ધિયુક્ત થઈ, બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થયા વિના નિરતિશય આત્મમુખ સિદ્ધ થતું નથી [શકરાનંદ] ચિત્તની તૃપ્તિજન્ય અસ્થિરતા જ સર્વ દુઃખોતું મૂળ કારણ છે. આથી મનને વશ કરી, શુદ્ધિની સ્થિરતા કરની આવશ્યક છે, એ ભાવ છે [નીલકંઠ] [૬૬].

અવતરણિકા :—હવે જેને ચિત્ત વશ નથી તેને સ્થિરશુદ્ધિ થતી નથી, તે દષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ કરે છે :

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।

तदस्य हरति प्रज्ञां वायુर्नावमिवाम्भसि ॥૬૭॥

અન્યવાદ :—હિ કારણકે ચરતા વિષયોમાં ભટકતી ઇન્દ્રિયાણા ઇન્દ્રિયોની પાછળ ચત્ જે મનઃ મન અનુવિધીયતે જોગ્ય છે તત્ તે મન [શા. ભા. વગેરે] અથવા મનથી પ્રેરિત એક ઇન્દ્રિય પણ [મધુ.] અસ્થ આ સાધક પુરુષની પ્રજ્ઞા વિવેકશુદ્ધિને હરતિ જેથી જા્ય છે, જ્ય જેમ અમસિ જળમાં નાવું નીકાને વાયુઃ પ્રતિદૂળ વાયુ જેથી જા્ય છે તેમ [૬૭].

શબ્દાર્થ :—કારણકે જેમ જળમાં રહેલી નીકાને પ્રતિદૂળ વાયુ જેથી જા્ય છે, તેમ વિષયોમાં ભટકતી ઇન્દ્રિયોની સાથે મન જોગ્ય છે, તે મન અથવા મનથી પ્રેરિત એક ઇન્દ્રિય પણ આ સાધક પુરુષની શુદ્ધિને જેથી જા્ય છે [૬૭].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! જેમ જળમાં રહેલી નીકાને પ્રતિદૂળ વાયુ નિશ્ચિત માર્ગથી ઘસડી, વિષમ માર્ગે ઘર્ષ જર્ષ ખડક સાથે અથડાવી તેનો નાશ કરે છે તેમ પોતપોતાના વિષયોમાં સ્વચ્છે વિચરતી [પ્રવર્તતી] ઇન્દ્રિયોમાં જે એક

ઇન્દ્રિય સાથે મન જોડાય છે, તે મન અથવા મનથી પ્રેરિત એક ઇન્દ્રિય પણ આ અયુક્ત સાધક પુરુષની બુદ્ધિને અહિમુખતા વડે નાશ કરે છે

અવગ્રહી ઇન્દ્રિયો અયુક્તની બુદ્ધિને વિનય, કર્મ, યોગ, ઉપાસના, વ્યવહાર કે અન્ય કોઈ પણ પદાર્થ વિરે આસક્ત કરી તેને મોક્ષમાર્ગથી વ્રજ કરે છે [શકગનદ], “ આત્મવિષય પ્રજ્ઞાં હૃત્વા મનો વિષયવિષયા કરોતિ । [શા ભા] સાધક પુરુષની આત્મવિષયક બુદ્ધિને વિચિત્ર કરી મન તેને વિષયવિષય બનાવે છે [શા ભા],” અથવા “ વિષયવિક્ષિપ્તા કરોતિ । [શ્રીધર વગેરે] સાધક પુરુષની બુદ્ધિને વિચિત્રોભા ફેલી દે છે ”

આ પ્રમાણે જ્યારે રાગદ્વેષયુક્ત મન અથવા મનની સહાયથી એક ઇન્દ્રિય પણ સાધક પુરુષની બુદ્ધિને નાશ કરે છે, ત્યારે સર્વે ઇન્દ્રિયો તેની સહાયથી તેની બુદ્ધિને નાશ કરે એમા શુ આશ્ચર્ય ?

જળમા ઝહેની નૌકાને જ પ્રતિકૂળ વાયુ પાણીઆદિક પર લઈ જઈ નાશ કરે છે, પરંતુ પૃથ્વી પર રહેલી નૌકાને તે પ્રતિકૂળ વાયુ અડચણ કદી વકતો નથી, તેમ તૃણાથી વિક્ષિપ્ત [અચળ] ચિત્તવાળા અયુક્ત પુરુષની બુદ્ધિને જ ઇન્દ્રિયો અહિમુખતા વડે નાશ કરે છે, પરંતુ તૃણારુદિત નિશ્ચય ચિત્તવાળા સ્થિતપ્રજ્ઞની બુદ્ધિને તે ઇન્દ્રિયો નાશ કરી શકતી નથી માટે સ્થિતપ્રજ્ઞતાની [આત્મજ્ઞાનની] સિદ્ધિ માટે ઇન્દ્રિયો મનને વશ વર્તનારી હોની જોઈએ, એ સૂચન છે [૧૭]

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ૬૮ ॥

અન્યવાથ — તસ્માત્ તેથી મહાબાહો હે મોટા હાયવાળા અર્જુન ! ત્વજે જેની સર્વશ સર્વ [મધુ વગેરે] અથવા સર્વ પ્રકારે [શા ભા વગેરે] ઇન્દ્રિયાણિ ઇન્દ્રિયો ઇન્દ્રિયાર્થેભ્ય સપ્તદહિ વિચિત્રોથી નિગ્રહીતાનિ નિવૃત્ત કરાયેલી છે — નિવૃત્ત થયેલી છે ત્વજે તેની પ્રજ્ઞા બુદ્ધિ પ્રતિષ્ઠિતા ચિત્ત થાય છે [૬૮]

સાખ્યવાથ — તેટલા માટે હે મહાબાહો ! જેની ઇન્દ્રિયો સર્વ પ્રકારે વિષયોથી નિવૃત્ત થઈ પોતાના વશમા આવી ગયેલી હોય છે, તેની બુદ્ધિ ચિત્ત થાય છે [૬૮]

વિવેચન — હે મહાબાહો અર્જુન ! જેણે મનસહિન સર્વ ઇન્દ્રિયોને વિષયોમાંથી નિમગ્ન કર્યો છે, તેની બુદ્ધિ ચિત્ત થાય છે, ઇન્દ્રિયોને વશ કરનાર

પુરુષ ન ચિત્તશુદ્ધિ અને વૈરાગ્યદ્વારા નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં આત્મદર્શનને પ્રાપ્ત થાય છે [શંકરાનંદ].

‘ મહાઆહો ’ ના સંબોધનથી ભગવાન સૂચન કરે છે કે, રાગદ્વેષાદિ શત્રુઓનો સંહાર કરી ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ સિદ્ધ કરવામાં ભક્ત અર્જુન જેવા સમર્થ પુરુષને ન અધિકાર છે [શંકરાનંદ. વગેરે].

તાત્પર્ય એ છે કે —“ વન્ધ્ય इन्द्रियविक्षेपो मोक्ष एषां च संयमः । [ભાગ. ૧૧-૧૮-૨૨] ઇન્દ્રિયોનો વિક્ષેપ એ બંધ છે, અને ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ એ મોક્ષ છે ” [૧૮].

અવતરણિકા :—હવે જ્ઞાની તથા અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિ તથા વ્યવહારની ભિન્નતા રૂપેટ કરે છે :

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ૬૯ ॥

અનુવાદ્ય :—યા જે પરમાર્થતત્ત્વ [શા. ભા.] આત્મનિષ્ઠા [શંકરાનંદ] સર્વભૂતાના સર્વ અજ્ઞાની મનુષ્યોની નિશા અપ્રકાશરૂપ હોવાથી રાત્રિરૂપ છે તત્ત્વો તે પરમાર્થતત્ત્વ વિષે સંયમી સ્થિતપ્રજ્ઞ જાગર્તિ જાગે છે, તે આત્મતત્ત્વને સ્થિતપ્રજ્ઞ સાક્ષાત્ અનુભવે છે; તથા યત્ત્વો જે અવિદ્યારૂપ રાત્રિમાં-ભેદદર્શનરૂપ અજ્ઞાનમાં ભૂતાનિ સર્વ અજ્ઞાની મનુષ્યો જાગ્રતિ જાગે છે, અહં-મમરૂપ લૌકિક તથા વૈદિક વ્યવહાર કરે છે સા તે અવિદ્યા-ભેદદર્શન-દ્વૈતદર્શન પદ્યતઃ મુને-સ્થિતપ્રજ્ઞ મુનિને નિશા અપ્રકાશરૂપ હોવાથી રાત્રિરૂપ છે [૬૯].

શબ્દાર્થ :—જે પરમાર્થતત્ત્વ સર્વ અજ્ઞાની મનુષ્યોને અપ્રકાશરૂપ હોવાથી રાત્રિરૂપ છે, તેને વિષે સ્થિતપ્રજ્ઞ જાગે છે અર્થાત્ તે પરમાર્થતત્ત્વને સ્થિતપ્રજ્ઞ સાક્ષાત્ અનુભવે છે; તથા જે અવિદ્યારૂપ રાત્રિમાં સર્વ અજ્ઞાની મનુષ્યો જાગે છે અર્થાત્ અહં મમરૂપ લૌકિક તથા વૈદિક વ્યવહાર કરે છે, તે અવિદ્યા સ્થિતપ્રજ્ઞ મુનિને અપ્રકાશરૂપ હોવાથી રાત્રિરૂપ છે [૬૯].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! જે પરમાર્થતત્ત્વ [આત્મનિષ્ઠા] સર્વ અજ્ઞાની મનુષ્યોને રાત્રિરૂપ છે, તેમાં સ્થિતપ્રજ્ઞ જાગે છે અર્થાત્ સ્થિતપ્રજ્ઞ આત્મનિષ્ઠાને પ્રાપ્ત થઈ તેમાં રમણ કરે છે, ક્રીડા કરે છે તથા આનંદ અનુભવે છે [શંકરાનંદ]; અને દ્વૈતપ્રપચરૂપી અવિદ્યા જેમાં અજ્ઞાની મનુષ્યો જાગે છે અર્થાત્ “ અહં મમેદમિદમનિષ્ઠમિદં કાર્યમિદમકાર્યમિતિ વ્યવહરન્તિ । [શંકરાનંદ] અહં-મમ, આ છબી છે, આ અનિષ્ટ છે, આ કાર્ય છે, આ અકાર્ય છે, એ પ્રકારની

સુધ્ધિયુક્ત થઈ વ્યવહાર કરે છે," તે અવિદ્યા ચિંતનપ્રવૃત્તિ ગતિરૂપ છે અર્થાત્ સ્વપ્નના વ્યવહારની પેઠે સ્થિતપ્રવૃત્તિમુનિના અહ મમ ઇત્યાદિરૂપ લૌકિક તથા વૈદિક વ્યવહાર નિવૃત્તિ પામે છે [શકરાનંદ]

જેને વિપરીત દર્શન [દ્વૈતપ્રપચરૂપી સસાગદર્શન] થાય છે, તેને વસ્તુદર્શન [આત્મદર્શન] થતું નથી, કારણકે દ્વૈતપ્રપચરૂપી વિપરીત દર્શન આત્માના સમ્યગ્દર્શનના અભાવથી / ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે, તેમજ જેને આ માનું સમ્યગ્દર્શન થયેલું હોય છે, તે પુરુષને દ્વૈતપ્રપચરૂપી વિપરીત દર્શન થતું નથી, કારણકે આત્માના સમ્યગ્દર્શનથી વિપરીત દર્શન નિવૃત્ત થાય છે વિપરીત જ્ઞાનનું કારણ અજ્ઞાન તેના વસ્તુના જ્ઞાનથી બાધ થયેલું હોય છે [મધુ] દૃષ્ટાંત તરીકે જેને ' આ સર્પ ' છે ' એ પ્રકારે રજઙુ વિરે વિપરીત દર્શન થાય છે, તે પુરુષને તે કાળે ' આ રજઙુ છે ' એ પ્રકારનું સમ્યગ્દર્શન ટોલું નથી અને જે પુરુષને ' આ રજઙુ છે ' એ પ્રકારનું સમ્યગ્દર્શન થાય છે, તેને તે કાળે ' આ સર્પ છે ' એ પ્રકારનું વિપરીત દર્શન સંભવતું નથી [મધુ]

જે દ્વૈતને જુએ છે, તે અદ્વૈતને જાણતો નથી તથા જે અદ્વૈતને જાણે છે, તેને દ્વૈત જ્ઞેવામા આવતું નથી અથવા જેને આ સમારમા નાનાત્વ [ભેદ] જણાય છે, તે પુરુષ જ્ઞાને જાણતો નથી, તથા જે જ્ઞાને [એકાને] જાણે છે, તેને આ સમારમા નાનાત્વ જણાતું નથી

કાગડાઓ જેમ રાત્રિમા જોઈ શકતા નથી, અને ધ્રુવડો જોઈ શકે છે તેમ અજ્ઞાનીઓ જ્ઞાનમા જોઈ શકતા નથી, પણ જ્ઞાનીઓ જ્ઞાનમા જોઈ શકે છે વગી કાગડાઓ દિવસે જોઈ શકે છે, પરંતુ ધ્રુવડો જોઈ શકતા નથી તેમ અજ્ઞાનીઓ અવિદ્યામા જોઈ શકે છે, પરંતુ જ્ઞાનીઓ અવિદ્યામા જોઈ શકતા નથી

પ્રકાશરૂપ જ્ઞાન વિરે સ્થિતપ્રવૃત્તિ જાગે છે, માટે તે તેમનો દિવસ છે પરંતુ અજ્ઞાનીઓને જ્ઞાને અનુભવ નહિ હોવાને રીધે તેઓ તેમા મૂતા છે એટલે તે તેમને રાત્રિરૂપ છે જ્યાં દ્વૈતદર્શનરૂપ અવિદ્યામા અજ્ઞાનીઓ જાગે છે, માટે તે તેમનો દિવસ છે, પરંતુ સ્થિતપ્રવૃત્તિ હૃદયમાથી તે અવિદ્યાનો નિગ્રહ નાશ થઈ ગયેલો હોવાથી તેઓ તેમા મૂતા છે અર્થાત્ તેઓ ભેદભાવનાથી નિવૃત્ત છે, અને તેથી તે તેમની રાત્રિ છે

તેથી વાર્તિકકાર કહે છે કે - ' જ્યાં સુધી કર્તા, કર્મ, કાલ વગેરે કાન્ડોનો વ્યવહાર હોય છે, ત્યાં સુધી આત્મભવરૂપ જ્ઞેવામા આવતું નથી તેમજ જ્યાં આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, ત્યારે કાન્ડોનો વ્યવહાર જ્ઞેવામા આવતો નથી

તાત્પર્ય એ છે કે, જ્ઞાની તથા અજ્ઞાની વિષે પરસ્પર ઊલટો વ્યવહાર હોય છે. અજ્ઞાની અવિદ્યાના કાર્યરૂપ અહંમમ ઇત્યાદિરૂપ લૌકિક તથા વૈદિક વ્યવહાર કરે છે, જ્ઞાનીને અવિદ્યાના કાર્યરૂપ લૌકિક તથા વૈદિક વ્યવહાર હોતો નથી. વળી અજ્ઞાનીને ઘણસાક્ષાત્કાર માટે ઇન્દ્રિયનિમિદ્ધ પ્રયત્નથી કરવો પડે છે, પરંતુ જ્ઞાનીને ઇન્દ્રિયોનો નિમિદ્ધ સ્વતઃસિદ્ધ હોય છે [મધુ. શંકરાનંદ]; અને તેથી જેમ લોકવ્યવહારમાં વસ્તુ પ્રાપ્ત થયા પછી વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્નિતું કાંઈ પ્રયોજન નથી, તેમ જ્ઞાનીને આત્મવસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્નિતું કાંઈ પ્રયોજન નથી. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, જ્ઞાનીનો કર્મમાં અધિકાર નથી [શા. ભા.] [૬૯].

સ્થિતપ્રજ્ઞતાતું સ્વરૂપ

અવતરણિકા :—જેમ એક કુંવારી કન્યા ઋતુમતી થતાં પિતા, માતા, સાર્થ તથા સ્વજનોનો ત્યાગ કરી, પતિને આશ્રયે જઈ, પતિનું જ અવસંખન કરી, પતિની સાથે જ રમણુ કરે છે, પતિથી જ તુષ્ટિ તથા આનંદ અનુભવે છે, તથા પતિ સિવાય અન્ય ખીજું કાંઈ સાંભળતી, જોતી, સ્મરણુ કરતી કે અપર્થ કંતી નથી, પતિવ્રતા થઈ સર્વદા પતિપરાયણુ જ રહે છે; તે જ પ્રમાણે સ્થિતપ્રજ્ઞની પ્રજ્ઞા સમાધિયુક્ત થતાં દેહ, પ્રાણુ, ઇન્દ્રિયો વગેરેનો ત્યાગ કરી, સમ્યક્દાનંદ ધ્વજનો આશ્રય કરી, પરધ્વજનું જ અવસંખન કરી, સત્રૈવ રમન્તી ક્રીડન્તી નન્દન્તી તુષ્યન્તી હ્રમ્યન્તી સતી. [શંકરાનંદ] પરધ્વજમાં જ રમણુ કરતી, ક્રીડા કરતી, પરધ્વજમાં જ તૃપ્તિ, તુષ્ટિ તથા આનંદ અનુભવતી, પતિવ્રતા જીની પેઠે, પરધ્વજ સિવાય ખીજું કાંઈ સાંભળતી, જોતી, વિચારતી કે જાણતી નથી; સર્વદા આત્મસ્વરૂપમાં જ સ્થિત થયેલી, જીવન્મુક્તિ તથા વિદેહમુક્તિના સુખને પ્રાપ્ત થાય છે [શંકરાનંદ].

ઉપરોક્ત લક્ષણવાળી પ્રજ્ઞાને [જુદીને] પ્રાપ્ત થયેલો જ્ઞાની પરમશાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે, તે હવે દૃષ્ટાંત આપી કહે છે :

આપૂર્યમાણમચલગ્રતિષ્ઠં સમુદ્રમાપઃ પ્રવિશન્તિ યદ્વત્ ।

તદ્વત્કામા યં પ્રવિશન્તિ સર્વે સ શાન્તિમાપ્નોતિ ન કામકામી ॥૭૦॥

અનવાધ :—યદ્વત્ જેવી રીતે આપૂર્યમાણ ચારે તરફથી પૂર્ણ થયેલા અચલગ્રતિષ્ઠ અચલ રહેનારા-પોતાની મર્યાદાનો અતિક્રમ ન કરનારા [મધુ.] સમુદ્રં સમુદ્ર પ્રતિ આપઃ જલ પ્રવિશન્તિ પ્રવેશ કરે છે તદ્વત્ તેવી રીતે યં જે મનુષ્યને વિષે સર્વે સર્વે કામાઃ વિપયો પ્રવિશન્તિ પ્રવેશ કરે છે . . . શાંતિ

શાંતિને આપ્નોતિ પામે છે, કામકામી વિપયોની કામનાવાળો મનુષ્ય ન શાંતિને પામતો નથી [૭૦].

શબ્દાર્થ :—જેવી રીતે ચારે તરફથી સર્વ નદીઓવડે પૂર્ણ થયેલા તથા પોતાની સીમામાં અચલ રહેનારા સમુદ્ર પ્રતિ વરસાદનું જળ પ્રવેશ કરે છે [જનાં સમુદ્ર ક્ષોભ પામતો નથી]; તેમ જે મનુષ્યને વિષે સર્વ વિપયો પ્રવેશ કરે છે [જનાં જે મનુષ્ય ક્ષોભ પામતો નથી] તે શાંતિને પામે છે, વિપયોની કામનાવાળો મનુષ્ય શાંતિને પામતો નથી [૭૦].

[વિવેચન :—જેવી રીતે સર્વ નદીઓના જળથી પૂર્ણ થયેલા તથા પોતાની સીમામાં અચલ રહેનારા સમુદ્ર પ્રતિ વરસાદનું જળ પ્રવેશ કરે છે, જનાં તે ક્ષોભ પામતો નથી, તથા પોતાની રચાઈમાં અચલ રહે છે; તેમ જે મનુષ્યને વિષે પ્રારબ્ધવશાત્ શુભાશુભ વિપયો પ્રવેશ કરે છે, જનાં જે ક્ષોભ [વિકાર] પામતો નથી, તે શાંતિને પામે છે.

પરંતુ કામકામી = વિપયોની કામનાવાળો શાંતિને પામતો નથી. 'કામ-કામી સદા યદ્દેશર્ણવે મગ્નો ભવતિ । [સદાનંદ] વિપયભોગોની તૃપ્તિવાળો સદા કલેશસમુદ્રમાં ડૂબી જાય છે.' 'ગતાગત કામદામા લભન્તે । [ગી. ૯-૨૧] સ્વર્ગોદિની કામનાવાળા પુનઃ પુનઃ જન્મ-મરણરૂપી સંસારને પામે છે.' [૭૦].

અવતરણિકા :—હવે સ્થિતપ્રજ્ઞ 'કિં વ્રજેત ?' કેવી રીતે વિચરે છે. [વિપયો ભોગવે છે], તે કહે છે :

વિદાય કામાન્યઃ સર્વાન્ પુમાંશ્વરતિ નિસ્પૃહઃ ।

નિર્મમો નિરહંકારઃ સ શાન્તિમધિગચ્છતિ ॥ ૭૧ ॥

અનુવાદાર્થ :—યઃ જે પુમાન્ પુરુષ સર્વાન્ સર્વ કામાન્ કામનાઓને વિદાય ત્યજીને નિઃસ્પૃહઃ હૃદયારહિત-સ્પૃહારહિત-ચરીરના જીવનભાવમાં પશુ પક્ષી વગરનો થઈ [દા. ભા. વગેરે] નિર્મમઃ મમતારહિત-જીવનનિર્વાહ માટે આવશ્યક પદાર્થોના સંબંધમાં 'આ મારું છે' એવા અભિમાનથી રહિત થઈ [દા. ભા.] નિરહંકારઃ અહંકારરહિત થઈ ચરતિ વિચરે છે સઃ તે દ્રાતિમ્ મોક્ષરૂપી શાંતિને અધિગચ્છતિ પામે છે [૭૧].

શબ્દાર્થ :—જે પુરુષ સર્વ કામનાઓને ત્યજીને સ્પૃહારહિત, મમતારહિત તથા અહંકારરહિત થઈ વિચરે છે, તે શાંતિને પામે છે [૭૧].

[વિવેચન :—હે અર્જુન ! સર્વાન્ કામાન્ વિદાય = છી, પુત્ર, ધન વગેરે

ખઠારની કામનાઓ, મનોરાજ્યરૂપ અંતરની કામનાઓ તથા વાસનાત્મક જેટલી કામનાઓ છે, તે સર્વનો અણપનઃ [શ્વા. ભા.] ત્યાગ કરી, સર્વ પ્રકારની કામનાઓને તૃણવત્ તુચ્છ જાણી, તે સર્વની ઉપેક્ષા કરી [મધુ.], જે પુરુષ નિઃસ્પૃહઃ = નિઃસ્પૃહ થઈ, જીવનભાગમાં પણ ઇચ્છા વગરનો થઈ [શ્વા. ભા., મધુ.], નિર્મમઃ = મમનારહિત થઈ, જીવનનિર્વાહ માટે આવશ્યક પદાર્થોના સમ્રાદમાં પણ ‘આ મારું છે’ એવા અભિમાનથી રહિત થઈ [શ્વા. ભા. વગેરે], દેહ, દેહના ધર્મ, દેહનાં કર્મ તથા દેહની અવસ્થા વગેરેમાં મમત્વ વિનાનો થઈ [શકરાનંદ], નિરહકારઃ = અહ કારરહિત થઈ, દેહ, ઇન્દ્રિયો વગેરેમાં અહંકાર વિનાનો તેમ જ આચાર તથા વિદ્યાના અભિમાન વિનાનો થઈ [શ્વા. ભા.], સર્વત્ર અસંગ તથા ઉદામી થઈ, ‘આ સર્વ બ્રહ્મ છે’, ‘હું બ્રહ્મ છું’ એ પ્રકારે “સ્વ સર્વં ચ મદ્ભવં વદન્ ચરતિ [શકરાનંદ] પોતાનામાં તથા સર્વમાં બ્રહ્મને જોતો જે પરમહંસ આસક્તિરહિત થઈ, વાયુની પેઠે વિચરે છે,” અથવા પ્રારબ્ધવશાત્ પ્રાપ્ત ભોગો ભોગવે છે [મધુ.] તે નિર્વાણરૂપ ધ્યાનિતે પામે છે. મદ્ભૂતો અવતીત્યર્થઃ. [શ્વા. ભા.] તે બ્રહ્મરૂપ થાય છે.

“વ્રજ્યવિત્ત સર્વત્ર ચરતિ નૈકલ્પસ્તિષ્ઠતીતિ. [શકરાનંદ] સ્થિતપ્રજ્ઞ સર્વત્ર વિચરે છે, એક સ્થાનમાં રહેતો નથી [શકરાનંદ]” પ્રારબ્ધકર્મવશ ભોગોને ભોગવે છે અથવા વદન્બાધી ગમે ત્યાં જાય છે [મધુ. વગેરે]. આ પ્રમાણે ભક્ત અર્જુનના મોઢા પ્રશ્નો ઉત્તર સમાપ્ત થયો.

નિઃસ્પૃહતાથી પ્રાપ્ત થતું મુખ

ચંદ્રના જેવી શીતળતાવાળી નિઃસ્પૃહતા અંતઃકરણને જેવું મુખ આપે છે, તેવું મુખ આલિંગનથી અંગોમાં વીંટાઈ રહેલી રૂપાળી સ્ત્રી પણ આપતી નથી. નિઃસ્પૃહતાથી જે શીતળતા મળે છે, તે હિમાચલથી, મોતીઓથી, જ્વળના થાંભલાઓથી, ચંદ્રનથી કે ચંદ્રમામાંથી પણ મળતી નથી. રાબ્ધ કરતાં, સ્વર્ગ કરતાં, ચંદ્ર કરતાં, અને પ્યારી સ્ત્રીના આલિંગન કરતાં પણ નિઃસ્પૃહતા વધારે મુખદાપિની છે. જે મળવાથી ત્રેલોક્યની લક્ષ્મી પણ તરણાં જેવી લાગે, એવી પરમધ્યાંતિ નિઃસ્પૃહતાથી પ્રાપ્ત થાય છે. તૃષ્ણાથી રહિત થયેલા મહાત્માઓ ધન બેઝું કરવું, વિહાર કરવો, વૈભવો ભોગવવા વગેરે ક્રિયાઓનો હાંસી કરે છે; માટે નિઃસ્પૃહી-પણું કે જે સર્વ દુઃખોના છાંયકા છે, અત્યંત વિરતીર્ણુ સુખરૂપ છે, અને બુદ્ધિનું અત્યંત સીભાગ્ય છે, તેવું અવગંજન કર [ચો. વા. ઉપ. પ્ર. ૭૪-૪૦-૫૧].

શાસ્ત્ર, તપ, યમ, નિયમ, વ્રત એ સર્વે તૃષ્ણાક્ષય માટે જ છે. વિવેક અને

સંતોષવડે જે પુરુષની કામના [તૃપ્ત્યા] દિવસે દિવસે ઘટતી જાય, તેને વિદ્વાનો મોક્ષલાગી કહે છે [યો. વા. નિ. પ્ર. [૭] ૨૭-૫૨-૫૪] [૭૧].

અવતરણિકા:—હવે જ્ઞાનનિષ્ઠાની સ્તુતિ કરી, અધ્યાયનો ઉપસંહાર કરે છે.

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।

स्थित्वाऽस्यामन्तकालेऽपि ब्रह्म निर्वाणमृच्छति ॥ ૭૨ ॥

અન્યથા૫:—પાર્થ ! હે પાર્થ ! એષા આ બ્રાહ્મી સ્થિતિઃ બ્રહ્મવિપયક સ્થિતિ [મધુ. વગેરે] બ્રહ્મજ્ઞાનનિષ્ઠા [શ્રીવર વગેરે] છે. એના એને પ્રાપ્ય પામીને કોઈ પણ મનુષ્ય ન વિમુહ્યતિ મોહ પામતો નથી. મતકાલે જ્ઞાવસ્થામાં [શા. ભા., મધુ. વગેરે] અથવા મૃત્યુસમયે [શ્રીધર. વગેરે] અપિ પણ ભક્ત્યા સ્થિત્યા આ સ્થિતિમાં રહીને મનુષ્ય બ્રહ્મનિર્વાણ બ્રહ્મનિર્વાણને ઇચ્છતિ પામે છે [૭૨].

શબ્દાર્થ:—હે પાર્થ ! આ બ્રાહ્મીસ્થિતિ [જ્ઞાનનિષ્ઠા] છે. આ સ્થિતિને પામીને પુરુષ મોહ પામતો નથી. અંતકાલે પણ આ સ્થિતિમાં રહીને પુરુષ બ્રહ્મનિર્વાણને [મોક્ષને] પામે છે [૭૨].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! બ્રહ્મ છે વિપય જેનો એવી પરમાત્માના જ્ઞાન-રૂપ આ બ્રાહ્મીસ્થિતિ છે. આ સ્થિતિને પામીને પુરુષ મોહ પામતો નથી, અર્થાત્ આ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરનાર પુનઃ દેહાત્મશુદ્ધિને [કેશવ] કે સંસારને [ચંકરાનંદ, શા. ભા. વગેરે] પામતો નથી.

અંતકાલે અપિ = જ્ઞાવસ્થામાં [શા. ભા., મધુ. વગેરે] અથવા મૃત્યુ સમયે [શ્રીધર વગેરે] પણ આ સ્થિતિમાં રહીને પુરુષ બ્રહ્મનિર્વાણને પામે છે, તો પછી જે પુરુષ બ્રહ્મવ્યર્થથી જ સંન્યાસ લઈને આ બ્રાહ્મીસ્થિતિ વિશે ગે, તે બ્રહ્મનિર્વાણને પામે એમાં શું કહેવું ? અહીં ‘અપિ’ શબ્દવડે કેમુતિકન્યાયનું મત્તન છે.

પૂર્વે અદ્વાય રાજ્ય પોતાનું આશુષ્ય બે ધડીનું છે, એમ જાણીને બે ધડીમાં સર્વ વિષયોનો ત્યાગ કરીને અભયરૂપ શ્રીહરિને પામ્યો હતો [ભા. ૨-૧-૨૩]; તથા અંતકાલે ભગવાન રામનું નામ બોલતો વાનરરાજ વાલી પરમગતિને પ્રાપ્ત થયો હતો, તે પ્રસિદ્ધ છે.

પરંતુ ‘જન્મ જન્મ મુનિ જતનુ કરાહીં । અંત રામ કહિ આવત નાહીં ॥ [તુલસી. શા. ચ. દિ. ૬-૨] અનેક જન્મોનાં કરેડાં યુક્ત ક્રમોના પરિપાક વિના અંતકાલે ભગવાન રામની સ્મૃતિ થતી નથી.’ અંતકાલે બ્રાહ્મી સ્થિતિ

થવી અતિ દુર્લભ છે, કારણકે અંતકાળે સર્વ ઇન્દ્રિયો હોલ પામે છે, અને મનુષ્ય પરવશ થતો હોવાથી ભગવાનના રમરણુ માટે કરો નવો ઉદ્યમ કરી શકતો નથી [શ્રીધર]. જીવનકાળમાં પુરુષ જે ભાવનું સતત રટણ કરે છે, તે જ ભાવને તે અંતકાળે પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી ‘મય્યાવેરય મનસ્તાત કુરુ કર્માણિ મત્વરઃ । [ભાગ. ૭-૧૮-૨૩ ગી. ૮-૭] સર્વકાળે મારે વિષે મન પરાંવી, મને જ પરમ પ્રાપ્ત માની, મારે પરાયણ થઈ, સ્વકર્મનું અનુદાન કર’ [૭૨].

આ અધ્યાયનો સાર

“જ્ઞાનં તત્સાધનં કર્મ સત્ત્વશુદ્ધિયથ તત્ત્વજ્ઞમ્ । તત્ત્વજ્ઞે જ્ઞાનનિષ્ઠૈવૈત્યધ્યાયેડ-
સ્મિન્પ્રકીર્તિતમ્ । [મધુ.] આ અધ્યાયમાં જ્ઞાન, જ્ઞાનના સાધનરૂપ કર્મ, કર્મના ફળરૂપ અંતઃકરણની શુદ્ધિ તથા તેનું ફળ જ્ઞાનનિષ્ઠા જ છે, એમ ભગવાને નિરૂપણ કર્યું છે [મધુ].”

“નિત્યાત્માસક્તકર્મેહાગોચરા સાંખ્યયોગધીઃ । દ્વિતીયે સ્થિતધીલક્ષ્યા પ્રોક્તા તન્નો-
દ્ધશાન્તયે । [ગીતાર્થસંગ્રહ-૬]. આ અધ્યાયમાં ભક્ત અર્જુનનો મોહ નિવૃત્ત કરવા ભગવાને આત્મજ્ઞાનવિષયક ‘સાંખ્યશુદ્ધિ’ તથા સ્થિતપ્રજ્ઞતાના સાધનરૂપ કર્મોનુદાનવિષયક ‘યોગશુદ્ધિ’ કહી છે.”

શોકપદ્મનિમગ્ન યઃ સાંખ્યયોગોપદેશતઃ ।

તજ્જહાર્જુનં ભક્તે સ કૃણઃ શરણં મમ ॥ ૨ ॥ [શ્રીધર]

ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂત્રનિષ્પત્તિઃ । બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુન-
સંવાદે “સાંખ્યયોગો” નામ દ્વિતીયોઽધ્યાયઃ ॥ ૨ ॥

એ પ્રમાણે ઉપનિષદ્, બ્રહ્મવિદ્યા તથા યોગશાસ્ત્રરૂપ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનના સંવાદ વિષે ‘સાંખ્યયોગ’ નામનો ૨જો અધ્યાય સંપૂર્ણ-

અધ્યાય ૨ જે સંપૂર્ણ

અધ્યાય ૩ જો

કર્મયોગ

અવતરણિકા :—શ્રીભા અધ્યાયમાં ભગવાને ભક્ત અર્જુનને કર્મયોગ [પ્રવૃત્તિવિષયક યોગબુદ્ધિ] તથા જ્ઞાનયોગ [નિવૃત્તિવિષયક સાંખ્યબુદ્ધિ] વિશે ઉપદેશ આપ્યો, પરંતુ ભક્ત અર્જુનને ભગવાનનાં વચનો વ્યાપ્તિ લાગ્યાં. ભગવાન શા માટે તેને ધોર યુદ્ધકર્મ વિશે પ્રેરે છે, તેનું રહસ્ય એ વધાવત ન સમજી શક્યો; ભગવાનનાં વચનોથી તેને પોતાના શ્રેય વિશે સંશય ઉત્પન્ન થયો, અને તેથી હવે નિશ્ચયપૂર્વક શ્રેય જાણવાના હેતુથી તે ભગવાનને પ્રશ્ન પૂછે, છે :

ધર્મુર્જન ઉવાચ । અર્જુન યોદ્ધાઃ

જ્યાયસી ચેત્કર્મણસ્તે મતા બુદ્ધિર્જનાર્દન ।

તર્તિક કર્મણિ ધોરે માં નિયોજયસિ કેશવ ॥ ૧ ॥

અર્થવાક્ય :—જનાર્દન ! હે કૃષ્ણ ! ચેત્ જો તે તમે કર્મણઃ નિષ્કામ કર્મથી બુદ્ધિઃ સાંખ્યબુદ્ધિને [શા. ભા.] આત્મવિષયક બુદ્ધિને [મધુ.], બ્રહ્મ-જ્ઞાનને [નીલકંઠ. વગેરે] જ્યાયસી શ્રેષ્ઠ મતા માનતા હો તત્ તો કેશવ ! હે કેશવ ! માં મને ધોરે આ હિંસારૂપ ધોર કર્મણિ કર્મમાંકિં શા માટે નિયોજયસિ પ્રેરે છે ? [૧]

શબ્દાર્થ :—હે જનાર્દન ! જો નિષ્કામ કર્મ કરતાં સાંખ્યબુદ્ધિને તમે શ્રેષ્ઠ [વધારે સારી] માનતા હો, તો હે કેશવ ! આ ધોર કર્મમાં મને શા માટે પ્રેરે છે ? [૧]

વિવેચન :— “ જનં જનનં તત્કારણમજ્ઞાનં ચ સ્વભાષાત્કારેણાર્દયતિ દિનસ્તીતિ જનાર્દનઃ [સંકરાર્નદ] જનનો [જન્મનો] તથા જન્મના કારણરૂપ અજ્ઞાનનો પોતાના સાક્ષાત્કારથી અર્દન [નષ્ટ] કરનાર હે જનાર્દન ! ” તમે મારા શ્રેય માટે કર્મયોગ તથા જ્ઞાનયોગ વિશે ઉપદેશ આપ્યો, પરંતુ કર્મનિષ્ઠા તથા જ્ઞાનનિષ્ઠાના અધિકાર વિશે તથા આ એ પૈકી કઈ નિષ્ઠા વધારે સારી છે, એ વિશે આપે સ્પષ્ટ નિરૂપણ કર્યું નથી. તેથી કર્મનિષ્ઠા તથા જ્ઞાનનિષ્ઠામાં સર્વ મનુષ્યોનો સમાન અધિકાર છે કે આ જન્મે અધિકારભેદથી વિભાજ છે ?

તથા જે આપ કર્મનિષ્ઠા કરતાં જ્ઞાનનિષ્ઠાને શ્રેષ્ઠ માનતા હો, તો આ હિંસારૂપી ધોર કર્મમાં મને શા માટે પ્રેરો છો, તે મને સ્પષ્ટ સમજાવો ?

હે સર્વેશ્વર ! હે સર્વના મનોરથ પૂર્ણ કરનારા ! આપના ધરણુને હું પ્રાપ્ત થયો છું. આપ જ મારું એકમાત્ર ધરણુ છો. માટે મારી સાથે પ્રતારણા [વંચના] કરવી આપને ઉચિત નથી [મધુ.] [૧].

‘ વ્યામિશ્રેણેવ વાક્યેન બુદ્ધિ મોહયસીવ મે ।

તદેકં વદ નિશ્ચિત્ય યેન શ્રેયોઽહમાપ્નુયામ્ ॥ ૨ ॥

અન્યથાર્થ :—વ્યામિશ્રેણ વ્યામિશ્ર ઇવ જેવા વાક્યેન વચનવડે મે મારી બુદ્ધિ બુદ્ધિને ઇવ જાણે મોહયસિ મોહ પમાડો છો એટલે કે આપ મને મોહ પમાડો છો એમ મને લાગે છે. તત્ તેથી એક એક અધિકારને—એક વાતને નિશ્ચિત્ય નિશ્ચય કરીને વદ કહો યેન કે જેથી અહ હું શ્રેયઃ મોક્ષને આપ્તુયામ્ પામું [૨]

શબ્દાર્થ :—આપના મિશ્ર જેવા વચનવડે આપ મારી બુદ્ધિને મોહ પમાડો છો, એમ મને લાગે છે; તેથી આપ મને એક જ વાત [સાધન-માર્ગ-નિષ્ઠા] નિશ્ચય કરીને કહો કે જે વડે [જેના અનુધાનથી] મારું કલ્યાણ થાય [૨].

વિવેચન :—હે કેશવ ! આપના ઉપદેશરૂપી અમૃતવચનો ધવણુ કરતાં મને લાગે છે કે, આપ કોઈ વાર કર્મયોગની તથા કોઈ વાર જ્ઞાનયોગની પ્રશંસા કરો છો. “ ધર્મયુક્ત કરતા ઝત્રિયને બીજું કશું વધુ કલ્યાણકારી નથી [ગી. ૨-૩૧], તારો કર્મમાં જ અધિકાર છે [ગી. ૨-૪૮], તું યોગસ્થ ચર્મ કર્મો કર, [ગી. ૨-૪૯] ” વગેરે વચનો કહી આપ મને કર્મનિષ્ઠામાં પ્રવૃત્ત થવા માટે પ્રેરણા કરો છો. વળી “ ત્રૈગુણ્યવિવિધા વેદા નિલ્લેગુણ્યો ભવાર્જુન । [ગી. ૨-૪૫] વેદો કર્મકાંડપરાયણ છે, માટે તું નિષ્કામ થા, તું નિર્લેપ થા, નિત્ય સત્વગુણુને આશ્રયે રહેનારો થા, ગોગણેત્રી ચિંતાથી રહિત થા, આત્મનિષ્ઠ થા ” વગેરે વચનોવડે આપ મને જ્ઞાનનિષ્ઠામાં પ્રવૃત્ત થવા પ્રેરો છો [નીલકંઠ]. આપના આ મિશ્ર જેવા વચનવડે મારી બુદ્ધિને આપ મોહ પમાડતા હો, એમ મને લાગે છે. મારા મોહને નષ્ટ કરવા પ્રવૃત્ત થયેલા પરમકૃપાળુ એવા આપ મને મોહ તો ન જ ઉપખવો, છતાં આપના ઉપદેશનું રહસ્ય યથાવત્ ન સમજવાથી, -પ્રાંતિથી મને મંદબુદ્ધિવાળાને [વિવેકરહિતને] એ પ્રકારે લાસે છે.

સાધનદષ્ટિથી કર્મનિષ્ઠા તથા જ્ઞાનનિષ્ઠામાં અંધકાર તથા પ્રકાશની પેઠે

વિરોધ છે. કર્મનિષ્ઠા તથા જ્ઞાનનિષ્ઠાનું એકકાળે અનુધ્યાન શક્ય નથી, તેથી મારી બુદ્ધિ, વિદ્યા, શક્તિ, અવસ્થા તથા અધિકાર વગેરેનો વિચાર કરી, મારે માટે જે હિતાવશ હોય તે એકનિષ્ઠા [સાધન-માર્ગ] મને નિશ્ચય કરીને સ્પષ્ટ કહો કે, જેના વડે હું મોક્ષને પામું.

“સ્તે સ્વેઽધિકારે યા નિષ્ઠા સ ગુણઃ પરિકીર્તિતઃ । વિપર્યયસ્તુ દોષઃ સ્યાદુભયોરેષ નિશ્ચયઃ ॥ [ભાગ. ૧૧-૨૧-૨]. પ્રત્યેક મનુષ્યના અધિકારને યોગ્ય જે નિષ્ઠા [સાધન-માર્ગ-ધર્મોચરણ] તે ગુણરૂપ છે; તથા તેનાથી વિપરીત તે દોષરૂપ છે, એવો ગુણદોષનો નિશ્ચય કરવામાં આવી છે.” ગુણદોષ વસ્તુમાં [સાધનમાં-નિષ્ઠામાં] નથી, પરંતુ કેવળ અધિકારભેદથી જ ગુણદોષની કલ્પના કરવામાં આવી છે. જેમ ઋતુકાળે સ્ત્રીગમન ગૃહસ્થને શાસ્ત્રવિહિત હોઈ ગુણરૂપ છે, પરંતુ વિરક્તને શાસ્ત્રનિગિદ્દ હોઈ ઋષિ પણ કાળે દોષરૂપ છે; તે જ પ્રમાણે અધિકારભેદથી નિષ્ઠા [સાધન-કર્મ-માર્ગ] ગુણ કે દોષ ઉત્પન્ન કરે છે. હાથીનાં ધરણું મધેડાને ભૂપણરૂપ ન થતા મૃત્યુના જ કારણરૂપ થાય છે.

“અતો મામનુષ્ઠ્વીષ્ઠ મોહ્યસ્વ ન માં પ્રભો । [અ. રા. અ. ૧-૩૦] માટે હે પ્રભો ! મારા પર અનુમત્ત કરો, મને મોહ ન પમાડો.”

સર્વજ એવા આપ મારા આ સંશયને દૂર કરો. મારા અધિકારને અનુરૂપ શ્રેયઃ-સાધન મને નિશ્ચય કરીને કહો, કે જેથી મારું કલ્યાણ થાય [૨].

અવતરણિકા :—હવે ભગવાન ભક્ત અર્જુનના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે :

લોકેઽસ્મિન્દ્વિધા નિષ્ઠા પુરા મોક્ષા મયાઽનય ।

જ્ઞાનયોગેન સાંખ્યાનાં કર્મયોગેન યોગિનામ્ ॥ ૩ ॥

અન્યથા :—અનય । હે નિષ્પાપ અર્જુન ! અસ્મિન્ આ લોકે લોકમાં પુરા સૃષ્ટિના આદિકાળમાં [શા. ભા.] તથા પૂર્વ અધ્યાયમાં [મધુ. વગેરે] સ્વધર્મપરાયણ બ્રાહ્મણ વગેરે મુમુક્ષુઓ માટે મયા મેં દ્વિવિધા બે પ્રકારની નિષ્ઠા રિચિતિ-કર્તવ્યતત્પરતા [શા. ભા.] પ્રોક્તા કહી છે, સાંખ્યાનાં બ્રહ્મજ્ઞાનીઓની જ્ઞાનયોગેન જ્ઞાનરૂપ યોગવડે જ્ઞાનનિષ્ઠા કહી છે, અને યોગિના કર્મયોગીઓની કર્મયોગેન કર્મરૂપ યોગવડે જ્ઞાનનિષ્ઠાના સાધનરૂપ કર્મનિષ્ઠા કહી છે [૩].

શબ્દાર્થ :—હે નિષ્પાપ અર્જુન ! આ લોકને વિષે મેં પૂર્વે બે નિષ્ઠા કહેલી છે; એક તો જ્ઞાનયોગવડે સાંખ્યોની [બ્રહ્મજ્ઞાનીઓની] અને બીજી કર્મયોગવડે કર્મયોગીઓની [૩].

ધિકારસેદેડપ્યુપદેશવૈયર્થ્યમિત્યમિપ્રાયઃ । [મધુ.] તેથી અધિકારભેદ હોવા છતાં
॥ જ્ઞાનયોગ તથા કર્મયોગના ઉપદેશની વ્યર્થતા નથી.

કર્મ કરતાં જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ છે, એ સ્વત સિદ્ધ છે, અને તેથી 'કર્મ કરતા જ્ઞાન
 ૫ છે' એ તારા અભિપ્રાયનું નિરાકરણ [ખ ડન] આવશ્યક નથી [શા. ભા.].

હે પાથ' તારી શુદ્ધિ, વિદ્યા, શક્તિ, અવસ્થા, સ્વભાવ તથા અધિદાર વગેરેનો
 ચાર કરી મેં તને તારા શ્રેય માટે જ્ઞાનયોગ તથા કર્મયોગ વિષે સ્પષ્ટ
 પદ્ધતિ આપ્યો, પરંતુ તું મારો ઉપદેશ યથાવત્ ન સમજી શક્યો. તું મારો સખા
 થા ભક્ત છે. તું મને અત્યંત પ્રિય છે. તુ તારા શ્રેય માટે તત્પર છે માતાની
 હમા પડેલા બાળકની પેઠે તુ મને જ એકમાત્ર સરજી માને છે, તેથી પુનરુજ્જિના
 પને પ્રાપ્ત થવા છતાં તું તને તારા શ્રેયને પ્રાપ્ત થવાનો ઉપાય સ્પષ્ટ કહી છું.

“ જુદાના ચાર પ્રકાર છે:—સામ્યજુદિ, યોગજુદિ, કામ્યજુદિ અને આસુરી-
જુદિ. કામ્યજુદિ અને આસુરીજુદિ સ સારના કારણરૂપ છે, અને તેથી મુમુક્ષુને
વંધા ત્યાજ્ય છે. આસુરીજુદિરૂપ મળ અને કામ્યજુદિરૂપ વિષ વિનાનું નિ કામ કર્મ
યોગજુદિ તથા યોગજુદિના ફળરૂપ સામ્યજુદિના સાધનરૂપ છે. તું અશુદ્ધ
તાંત્રિકરણવાળો છે માટે કર્મયોગનો અધિકારી છે. કર્મયોગના અનુપ્રાપ્તથી
ચિત્તજુદિ, યોગજુદિ અને સામ્યજુદિ મળે તું જ્ઞાનયોગનો

વિવેચન :—હે અર્જુન ! પૂર્વના અધ્યાયમાં મેં એક જ અલ્પનિષ્ઠાના અધિકારી ભેદથી બે પ્રકાર કહેલા છે; અને નહિ કે અલ્પની પ્રાપ્તિ માટે પરસ્પર લિપ્ત એવા બે માર્ગો કહેલા છે [નીચકકઠ].

અધિકારી પુરુષના શુદ્ધ અતઃકરણવાળા તથા અશુદ્ધ અતઃકરણવાળા એવા બે ભેદ છે શુદ્ધ અતઃકરણવાળા અધિકારી પુરુષ માટે ૧ છે; તથા અશુદ્ધ અતઃકરણવાળા અધિકારી પુરુષ માટે નિષ્કામ ૨ વગેરે]. જ્ઞાનયોગવડે તેનો અધિકારી પુરુષ અલ્પની સાથે ૩ યોગવડે તેનો અધિકારી પુરુષ ચિત્તની શુદ્ધિ સાથે જોડાય ૪ ની. આદિનાળમાં પ્રગળે રચી, બ્રાહ્મણ વગેરે અધિકારી ૫ તથા શ્રેયના સાધનરૂપ બે પ્રકારની નિષ્ઠા અર્થાત્ ૬ જ્ઞાન વિશે તત્પરતા અને કર્મ વિશે તત્પરતા [મધુ ૭ કહી છે [શા. ભા.]

“ શુદ્ધાત્મનત્ત્વવિજ્ઞાન સાઙ્ગ્યમિત્યભિધીયતે । [ને- સાક્ષાત્કાર કરવો તે “ સાઙ્ગ્ય ” [અલ્પજ્ઞાન] કહે- કરનારી શુદ્ધિ ‘ સઙ્ગ્ય ’ કહેવાય છે. આ સઙ્ગ્ય [મધુ] આત્મવિવેચક શુદ્ધિને પ્રાપ્ત કરનાર અધિકારી જ્ઞાની] કહેવાય છે. આવા સાઙ્ગ્ય પુરુષો [અલ્પજ્ઞાનીઓ, જ સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યો છે, જેમણે વેદાતના વિજ્ઞાનદ્વારા કર્યો છે, જેઓ પરમહંસ સંન્યાસી છે, તથા જેઓ એવા સાઙ્ગ્ય યોગીઓની જ્ઞાનરૂપ યોગવડે જ્ઞાનનિષ્ઠા જ્ઞાનમેવ યોગઃ જ્ઞાનયોગ. । [શા. ભા., મધુ] આ ૮ છે, અને અધિકારી પુરુષ જ્ઞાનવડે જ અલ્પની ૯ ‘ જ્ઞાનયોગ ’ [જ્ઞાનનિષ્ઠા] કહેવાય છે.

શુદ્ધ અતઃકરણ તથા અશુદ્ધ અતઃકરણના ભેદથી નિષ્ઠા કહી છે, તરણકે જ્યાં સુધી તું અશુદ્ધ અતઃકરણ કર્મનિષ્ઠામાં જ અધિકાર છે, અને તેથી તને તારા ઉપદેશ આવશ્યક છે; પરંતુ તું જ્યારે કર્મયોગના પ્રાપ્ત થશે, ત્યારે તું જ્ઞાનયોગનો અધિકારી થશે, અને તે ઉપદેશ પણ આવશ્યક છે. જ્ઞાનયોગ તથા કર્મયોગ વિશે છતાં, એક જ પુરુષને તે બન્નેનો ઉપદેશ આવશ્યક હોઈ

નાધિકારનેદેડપ્યુપદેશવૈવર્ચ્યમિત્યમિત્રાયઃ । [મધુ.] તેથી અધિકારભેદ હોવા છતાં આ જ્ઞાનયોગ તથા કર્મયોગના ઉપદેશની વ્યર્થતા નથી.

કર્મ કરતા જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ છે, એ સ્વતઃસિદ્ધ છે, અને તેથી ‘કર્મ કરતા જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ છે’ એ તારા અભિપ્રાયનું નિરાકરણ [ખ. ૮૦] આવશ્યક નથી [શા. ભા.].

હે પાર્થ ! તારી બુદ્ધિ, વિદ્યા, શક્તિ, અવસ્થા, સ્વભાવ તથા અધિકાર વગેરેનો વિચાર કરી મેં તને તારા શ્રેય માટે જ્ઞાનયોગ તથા કર્મયોગ વિષે સ્પષ્ટ ઉપદેશ આપ્યો, પરંતુ તું મારો ઉપદેશ યથાવત્ ન સમજી શક્યો. તું મારો સખા તથા ભક્ત છે. તું મને અત્યંત પ્રિય છે. તું તારા શ્રેય માટે તત્પર છે માતાની ગોદમાં પડેલા બાળકની પેઠે તું મને જ એકમાત્ર ધરણી માને છે, તેથી પુનઃકૃતિના દોષને પ્રાપ્ત થવા છતાં હું તને તારા શ્રેયને પ્રાપ્ત થવાનો ઉપાય સ્પષ્ટ કહું છું.

“ બુદ્ધિના ચાર પ્રકાર છે:—સામ્યબુદ્ધિ, યોગબુદ્ધિ, કામ્યબુદ્ધિ અને આસુરી-બુદ્ધિ. કામ્યબુદ્ધિ અને આસુરીબુદ્ધિ સમારના કારણરૂપ છે, અને તેથી મુમુક્ષુને સર્વથા ત્યાગ્ય છે આસુરીબુદ્ધિરૂપ મળ અને કામ્યબુદ્ધિરૂપ વિષ વિનાનું નિંકામ કર્મ જ યોગબુદ્ધિ તથા યોગબુદ્ધિના ફળરૂપ સામ્યબુદ્ધિના સાધનરૂપ છે. તું અશુદ્ધ અત કરણવાળો છે માટે કર્મયોગનો જ અધિકારી છે. કર્મયોગના અનુપદાનથી તું ચિત્તશુદ્ધિ, યોગબુદ્ધિ તથા સામ્યબુદ્ધિને પ્રાપ્ત થશે તું જ્ઞાનયોગનો અધિકારી થશે તું પરમશ્રેયને પ્રાપ્ત થઈ, કૃતાર્થ થશે ”

હે કૌન્તેય ! તને યુદ્ધધર્મ કરતા શિક્ષાધર્મ વધારે પ્રિય લાગે છે, પરંતુ તું પ્રકૃતિના પ્રભાવને જાણતો નથી. યુદ્ધ ક્ષત્રિયનું સ્વભાવનિયત કર્મ છે. જ્ઞાની પણ પ્રકૃતિને વશ થઈ ચેષ્ટા કરે છે, તો પછી તું પ્રકૃતિને વશ થઈ યુદ્ધધર્મમાં પ્રવૃત્ત થશે એમા શું કહેવું ? [ગી. ૩-૩૩] તારો સ્વભાવ તને અવશ્ય યુદ્ધમાં જોડશે [ગી. ૧૮-૬૦], અને તેથી તારા શ્રેય માટે હું તને યોગબુદ્ધિનો આશ્રય કરી યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થવા માટે પ્રેરણા આપું છું.

વળી તારા અધિકાર વગેરેનો વિચાર કરી, મેં તને કર્મયોગનો આશ્રય કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે, એ વિષે તને જરા પણ સંતપ્ત ન નહે તે માટે મારા સદગત યોગસામર્થ્યમાં હવે પછી ભવિષ્યમાં થનારો એક અપૂર્વ પ્રસંગ હું તને કહું છું.

ત્યારે મારો સ્વધામમાં જન્માનો સમય આવશે ત્યારે હું ભક્ત ઉદ્ધવને જ્ઞાનજ્ઞાન તથા તેના સાધનો વિષે ઉપદેશ આપીશ; પરંતુ ભક્ત ઉદ્ધવ ગુપ્ત અંત કરણવાળો જ્ઞાનીભક્ત છે, તેથી હું તેને બ્રહ્માશ્રમમાં જઈ, વનમાં

વિવેચન :—હે અર્જુન ! પૂર્વના અધ્યાયમાં મેં એક જ બ્રહ્મનિષ્ઠાના અધિકારી બોધી એ પ્રકાર કહેલા છે; અને નહિ કે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ માટે પરસ્પર લિપ્ત એવા એ ભાગો કહેલા છે [નીવકંઠ].

અધિકારી પુરુષના શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા તથા અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળા એવા બે બેદ છે શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા અધિકારી પુરુષ માટે જ્ઞાનનિષ્ઠા છે; તથા અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળા અધિકારી પુરુષ માટે નિષ્કામ કર્મ છે [મધુ. વગેરે]. જ્ઞાનયોગવડે તેનો અધિકારી પુરુષ બ્રહ્મની સાથે જોડાય છે; અને કર્મયોગવડે તેનો અધિકારી પુરુષ ચિત્તની શુદ્ધિ સાથે જોડાય છે. આ પ્રકારે નૃશિના આદિકાળમા પ્રગ્ભવે રચી, બ્રાહ્મણ વગેરે અધિકારી પુરુષો માટે તેમના અબ્યુદય તથા શ્રેયના સાધનરૂપ એ પ્રકારની નિષ્ઠા અર્થાત્ કર્તવ્યતત્પરતા [યા. ભા.] જ્ઞાન વિષે તત્પરતા અને કર્મ વિષે તત્પરતા [મધુ] સર્વજ્ઞ એવા મેં ઇશ્વરે કહી છે [યા. ભા.].

“ જુદાત્મતત્ત્વજિજ્ઞાન સાઙ્ગશમિત્યભિર્ધીયતે । [વેદવ્યાસ] શુદ્ધ આત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરવો તે “ સાંખ્ય ” [બ્રહ્મજ્ઞાન] કહેવાય છે.” બ્રહ્મને સાક્ષાત્કાર કરનારી શુદ્ધિ ‘ સાંખ્યા ’ કહેવાય છે. આ સાંખ્યા અર્થાત્ સમ્યગ્તત્ત્વજિજ્ઞાસિઃ । [મધુ.] આત્મવિષયક જુદાને પ્રાપ્ત કરનાર અધિકારી પુરુષ ‘ સાંખ્ય ’ [બ્રહ્મજ્ઞાની] કહેવાય છે. આવા સાંખ્ય પુરુષો [બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ], જેમણે બ્રહ્મચર્યાશ્રમથી જ સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યો છે, જેમણે વેદાંતના વિજ્ઞાનદ્વારા આત્મતત્ત્વનો નિશ્ચય કર્યો છે, જેઓ પરમહંસ સંન્યાસી છે, તથા જેઓ બ્રહ્મમાં નિરંતર રિધિત છે, એવા સાંખ્ય યોગીઓની જ્ઞાનરૂપ યોગવડે જ્ઞાનનિષ્ઠા કહી છે [યા. ભા.]. જ્ઞાનમેવ યોગઃ જ્ઞાનયોગઃ । [યા. ભા., મધુ.] આ નિષ્ઠામાં જ્ઞાન જ યોગરૂપ છે, અને અધિકારી પુરુષ જ્ઞાનવડે જ બ્રહ્મની સાથે જોડાય છે, માટે તે ‘ જ્ઞાનયોગ ’ [જ્ઞાનનિષ્ઠા] કહેવાય છે.

શુદ્ધ અંતઃકરણ તથા અશુદ્ધ અંતઃકરણના બેદથી મેં તને એ પ્રકારની નિષ્ઠા કહી છે, કારણકે જ્યાં સુધી તું અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળો છે ત્યાં સુધી તારો કર્મનિષ્ઠામાં જ અધિકાર છે, અને તેથી તને તારા શ્રેય માટે કર્મયોગનો ઉપદેશ આવશ્યક છે; પરંતુ તું જ્યાં કર્મયોગના અનુષ્ઠાનથી ચિત્તશુદ્ધિને પ્રાપ્ત થશે, ત્યારે તું જ્ઞાનયોગનો અધિકારી થશે, અને તેથી તને જ્ઞાનયોગનો ઉપદેશ પણ આવશ્યક છે. જ્ઞાનયોગ તથા કર્મયોગ વિષે અધિકારબેદ હોવા છતાં, એક જ પુરુષને તે બન્નેનો ઉપદેશ આવશ્યક હોઈ યોગ્ય જ છે. “ અતો

નાધિકારમેદેડ્વ્યુપદેશવૈયર્થ્યમિત્યમિપ્રાય । [મધુ] તેથી અધિકારમેદ હોવા છતાં આ જ્ઞાનયોગ તથા કર્મયોગના ઉપદેશનો વ્યર્થતા નથી

કર્મ કરતા જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ છે, એ અત સિદ્ધ છે, અને તેથી ' કર્મ કરતા જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ છે ' એ તારા અભિપ્રાયનું નિરાકરણ [ખડન] આવશ્યક નથી [શા ભા] .

હે પાર્થ ! તારી બુદ્ધિ, વિદ્યા, શક્તિ, અસર્યા, સ્વભાવ તથા અધિકાર વગેરેનો વિચાર કરી મેં તને તારા શ્રેય માટે જ્ઞાનયોગ તથા કર્મયોગ વિશે સ્પષ્ટ ઉપદેશ આપ્યો, પરંતુ તું મારો ઉપદેશ યથાવત્ ન સમજી શક્યો તું મારો સખા તથા ભક્ત છે તું મને અત્યંત પ્રિય છે તું તારા શ્રેય માટે તત્પર છે માતાની ગોદમાં પડેના બાળકની પેઠે તું મને જ એકમાત્ર ધરણી માને છે, તેથી પુનરુક્તિના દોષને પ્રાપ્ત થતા છતાં હું તને તારા શ્રેયને પ્રાપ્ત થવાનો ઉપાય સ્પષ્ટ કરું છું .

“ બુદ્ધિના ચાર પ્રકાર છે — સામ્યબુદ્ધિ, યોગબુદ્ધિ, કામ્યબુદ્ધિ અને આસુરી બુદ્ધિ. કામ્યબુદ્ધિ અને આસુરીબુદ્ધિ સસાગ્રના કારણરૂપ છે, અને તેથી મુમુક્ષુને સર્વથા ત્યાગ્ય છે આસુરીબુદ્ધિરૂપ મળ અને કામ્યબુદ્ધિરૂપ વિપ વિનાનું નિષ્કામ કર્મ જ યોગબુદ્ધિ તથા યોગબુદ્ધિના ફળરૂપ સામ્યબુદ્ધિના સાધનરૂપ છે તું અશુદ્ધ અત કરણનાળો છે માટે કર્મયોગનો જ અધિકારી છે કર્મયોગના અનુષ્ઠાનથી તું ચિત્તશુદ્ધિ, યોગબુદ્ધિ તથા સામ્યબુદ્ધિને પ્રાપ્ત થશે તું જ્ઞાનયોગનો અધિકારી થશે તું પરમશ્રેયને પ્રાપ્ત થઈ કૃતાર્થ થશે ”

હું કોન્ટેપ ! તને યુદ્ધધર્મ કરતા ભિક્ષાધર્મ વધારે પ્રિય નાગે છે, પરંતુ તું પ્રકૃતિના પ્રભાવને જાણતો નથી યુદ્ધ ક્ષત્રિયનું સ્વભાવનિયત કર્મ છે જ્ઞાની પણ પ્રકૃતિને વશ થઈ ચેષ્ટા કરે છે, તો પછી તું પ્રકૃતિને વશ થઈ યુદ્ધકર્મમાં પ્રવૃત્ત થશે એમાં શું કહેવું ? [ગી ૩-૩૩] તારો અભાવ તને અવરથ યુદ્ધમાં જોડશે [ગી ૧૮-૬૦], અને તેથી તારા શ્રેય માટે હું તને યોગબુદ્ધિનો આશ્રય કરી યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થવા માટે પ્રેરણા આપું છું .

વળી તારા અધિકાર વગેરેનો વિચાર કરી, મેં તને કર્મયોગનો આશ્રય કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે, એ વિશે તને જગ પણ સશય ન રહે તે માટે મારા મહાજ યોગસામર્થ્યથી હવે પછી ભવિષ્યમાં થનારો એક અપૂર્વ પ્રસંગ હું તને કહું છું

ત્યારે મારો સ્વધામમાં જવાનો સમય આવશે ત્યારે હું ભક્ત ઉદ્ધરને બ્રહ્મજ્ઞાન તથા તેના સાધનો વિશે ઉપદેશ આપીશ પરંતુ ભક્ત ઉદ્ધવ શુદ્ધ અત કરણનાળો જ્ઞાનીભક્ત છે, તેથી હું તેને જાદિકાશ્રમમાં જઈ, વનમાં

ગંગાતીરે વાસ કરી, વદ્ધલ પહેરી, ઇન્દ્રિયોને વશ કરી, બુદ્ધિને એકાગ્ર કરી, જ્ઞાનયોગનો આશ્રય કરી, સતત મારા પરબ્રહ્મસ્વરૂપનો અનુભવ કરવાની આજ્ઞા આપીશ [ભાગ. ૧૧-૨૯-૪૦-૪૪]. આથી તને સ્પષ્ટ થશે કે, તારા જેવા મારા ભક્તોને હું તેમના અધિકાર પ્રમાણે જ કર્મયોગ કે જ્ઞાનયોગનો આશ્રય લેવાનો ઉપદેશ આપું છું.

નિષ્કામ કર્મના અનુધ્યાનથી ચિત્તશુદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલો અધિકારી પુરુષ કેવા પ્રકારે જ્ઞાનનિષ્ઠાને પ્રાપ્ત થાય છે, એ હું તને હવે પછી કહીશ [ગી. ૧૮-૫૦-૫૫]. આ શ્લોકોથી તને સ્પષ્ટ સમજાશે કે, ' અધિકારી પુરુષ ક્રમેક્રમે [by different phases and stages] ઉચ્ચ ભૂમિકાને યોગ્ય યર્ષ, જ્ઞાનનિષ્ઠાને પ્રાપ્ત થાય છે. '

હે ભારત ! ' મોક્ષમાર્ગ એક જ છે ' એ તને આ વૃક્ષના રૂપકથી નિશ્ચિતરૂપે સમજાશે. નિષ્કામ કર્મરૂપી ખીજનાથી ચિત્તશુદ્ધિરૂપી વૃક્ષ ઊગે છે. આ વૃક્ષની શાસ્ત્રતુ પરોક્ષજ્ઞાન અને વૈરાગ્યરૂપી બે શાખાઓ છે. આ વૃક્ષ પર નિદિધ્યાસનરૂપી તથા પરાભક્તિરૂપી પુષ્પો ફૂટે છે. આ પુષ્પોમાંથી યથાકાળે કેવળ મારા અનુમદથી જ્ઞાનનિષ્ઠારૂપી ફળ ફલિત થાય છે.

આ જ્ઞાનનિષ્ઠા નિષ્કામ કર્મરૂપી ખીજનું ફળ હોવાથી કેટલાક એને કર્મયોગનું ફળ કહે છે, પરાભક્તિરૂપી પુષ્પનું ફળ હોવાથી કેટલાક એને ભક્તિયોગનું ફળ કહે છે, નિદિધ્યાસનરૂપી પુષ્પનું ફળ હોવાથી કેટલાક એને જ્ઞાનયોગનું ફળ કહે છે, તથા ચિત્તશુદ્ધિરૂપી વૃક્ષનું ફળ હોવાથી કેટલાક એને ચિત્તશુદ્ધિનું ફળ કહે છે; પરંતુ જેમ ખીજ વગર વૃક્ષ, શાખા, જાવા, પુષ્પ કે ફળની આશા વ્યર્થ છે, તેમ નિષ્કામ કર્મના અનુધ્યાન વિના ચિત્તશુદ્ધિરૂપી વૃક્ષ, ચિત્તશુદ્ધિના આનુયોગિક ફળરૂપ સુખ, વૈરાગ્ય, શાસ્ત્રનું પરોક્ષ જ્ઞાન કે જ્ઞાનનિષ્ઠાની આશા વ્યર્થ છે.

તેથી તારા જેવા અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળા મારા ભક્તોને, હું કર્મયોગનો આશ્રય કરી, સ્વકર્મપરાયણ રહેવાનો ઉપદેશ આપું છું. કર્મયોગનો આશ્રય કરવાથી તું પરમશ્રેયને પ્રાપ્ત થશે, એ વિષે તારે જરા પણ સંશય કરવો યોગ્ય નથી.

૩

મેં તને કર્મયોગ તથા જ્ઞાનયોગ વિષે ઉપદેશ આપ્યો છે, પરંતુ જ્યારે તું કર્મયોગના અનુધ્યાનથી ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા જ્ઞાનનિષ્ઠાને પ્રાપ્ત થશે, જ્યારે સ્વેચ્છા જ્ઞાન તથા જ્ઞાતાનો બેદ નાશ પામશે; શુદ્ધ થયેલી તારી બુદ્ધિ આત્મા વિષે

સ્થિર થશે, સર્વાત્મભાવને પ્રાપ્ત થયેલો તું સર્વભૂતો વિષે તારા આત્માને તથા સર્વભૂતોને તારા આત્મા વિષે જોશે, તુ તારા સિવાય અન્ય કાંઈ જોશે કે જાણશે નહિ ત્યારે તને સમજશે કે, શુદ્ધ પરબ્રહ્મસ્વરૂપ મૌન છે, પરમગતિ મૌન છે, પરમ સાધન મૌન છે, તથા પરમ ઉપદેશ પણ મૌન છે. જ્ઞાન વાણીનો વિષય નથી, વાણીથી જ્ઞાન મર્યાદિત થાય છે. કેવળ મૌનભાવને પ્રાપ્ત થયેલા મુનિને જ તે અનુભવગમ્ય છે.

“અથાત્ ભાદેશો નેતિ નેતિ । [પૃ. ઉ ૨-૩-૬] તેવી શ્રુતિ ‘નેતિ નેતિ’ કહી ધ્વન્નતો ઉપદેશ આપે છે.” વળી શ્રુતિ કહે છે કે ‘અન્યદેવ તદ્વિદિતાદયો અવિદિતાદયિ । [કેન ઉપ. ૧-૩] આ બ્રહ્મ જ્ઞાનથી તથા અજ્ઞાનથી પણ ભિન્ન છે. ” “યતો વાચો નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સહ । [તૈ ઉ ૨-૪-૧] આ બ્રહ્મથી મનસહિત વાણી પ્રાપ્ત ન થઈને નિવર્ત્ત થાય છે ”

બાધકનિએ પોતાના શુરુ બાધવને બ્રહ્મના સ્વરૂપ વિષે પ્રશ્ન પૂછ્યો, પરંતુ બાધવ મૌન જ રહ્યા જ્યારે બાધકનિએ ત્રણ વાર એ પ્રશ્ન પૂછ્યો ત્યારે બાધવે કહ્યું : ‘ઉપશાન્તોડયમાત્મા’ ‘આ બ્રહ્મ શાંતિમશ્નુ છે’ [શા. ભા બ સુ. ૩-૨-૧૭]. બ્રહ્મ સત્ પણ નથી અને અસત્ પણ નથી [ગી. ૧૩-૧૨]. બ્રહ્મ અનિર્વાચનીય છે [૩].

અવતરણિકા — શ્રુતિ કહે છે કે. ‘જ્ઞાનાદેવ તુ કૈવલ્યમ્’ ‘જ્ઞાનથી જ કૈવલ્ય [મોક્ષ] પ્રાપ્ત થાય છે.’ વળી શ્રુતિ કહે છે કે — ‘સત્ત્વશુદ્ધૌ ધ્રુવા સ્મૃતિ । [છા ઉ. ૭-૨૬-૨] અતઃકરણી શુદ્ધિ યતા નિશ્ચિત સ્મૃતિ [આત્મજ્ઞાનરૂપ સ્મૃતિ] થાય છે તથા યદ્દદનાદિ આત્મો વિના અત કરણી શુદ્ધિ થતી નથી. [પૃ ઉ. ૪-૪-૨૨], તેથી હવે મુમુક્ષુએ અત કરણી શુદ્ધિ માટે નિષ્કામ કર્મ કરવા જોઈએ, એ પ્રતિપાદન કરે છે

ન કર્મણામનારંભાન્નૈકર્મ્યં પુરુષોડ્ઙુતે

ન ચ સંન્યસનાદેવ સિદ્ધિં સમધિગચ્છતિ ॥ ૪ ॥

અન્યવાચ — કર્મણામ નિષ્કામ કર્મોના અનારંભાત્ ન આરંભવાથી—અનુજ્ઞાન વિના પુરુષઃ પુરુષ નૈકર્મ્ય નિષ્કર્મભાવને—જ્ઞાનનિષ્ઠાને ન અશ્નુતે પામતો નથી ચ અને સંન્યસનાત્ એવ જ્ઞાન વિનાના કેવળ કર્મોના બાહ્ય ત્યાગથી જ [શા. ભા] અથવા ચિત્તશુદ્ધિને પ્રાપ્ત કર્યા વિના લીધેલા સંન્યાસથી [મધુ] પુરુષ સિદ્ધિ નૈકર્મ્યસિદ્ધિને [શા ભા.] જ્ઞાનનિષ્ઠાને [મધુ. વગેરે] જ્ઞાનયોગથી પ્રાપ્ત કરવાની નિષ્ઠાને ન સમધિગચ્છતિ પામતો નથી [૪].

અર્થ :—નિષ્કામકર્મો નહિ કરવાથી પુરુષ નિષ્કર્મભાવને [જ્ઞાન નિષ્ઠાને] પામતો નથી; તેમ કેવળ સન્યાસથી પણ સિદ્ધિને [જ્ઞાનનિષ્ઠાને] પામતો નથી [૪].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! જેમ કારણનો અભાવ હોય તો ફાયરની ઉત્પત્તિ થતી નથી તેમ નિષ્કામ કર્મોના આગળ [આચરણ] વિના સચિત પાપોના ક્ષયરૂપ ચિત્તશુદ્ધિ કે ચિત્તશુદ્ધિના ફળરૂપ જ્ઞાનનિષ્ઠા ઉત્પન્ન થતી નથી [શા. ભા. વગેરે]

“ જ્ઞાનમુત્પત્તયે પુંસા ક્ષયાત્મકસ્ય કર્મણઃ । [મહા. શા. ૫. ૨૦૪-૮] પાપકર્મોના ક્ષયથી જ પુરુષના અતઃકરણમાં જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે. ” યમ, નિયમ, યજ્ઞ, દાન, તપ, વ્રત, રૂનાન, સધ્યા, હોમ, દેવપૂજા, સક્રીર્તન, તીર્થયાત્રા વગેરે કર્મોના અનુષ્ઠાનથી વિષયો પરત્વે રાગ ધર્ત્તો જાય છે, અને અતઃકરણ શુદ્ધ થતું જાય છે, તેથી જ્ઞાન માટે યજ્ઞદાનાદિ કર્મોનું અનુષ્ઠાન આવશ્યક છે [રમણગીતા પા ૩૫-૩૭].

તપથી, દાનથી, નિયમથી, તીર્થયાત્રાથી તથા લાખા કાળના વિવેચી પાપનો ક્ષય થતા મનુષ્યની બુદ્ધિ કાંતાલીય ન્યાયની રીતે પરમાર્થના વિચારમાં પ્રવર્તે છે [ચો. પા. સુ પ્ર. ૧૧-૩૧-૦૨].

ચિત્તે શ્વાર્શવયસ્માન્નુદ્ધે વિચા પ્રકાશતે । યમૈર્નિત્યૈશ્ચ યજ્ઞૈશ્ચ તપોભિસ્તસ્ય શોધનમ્ ’ । [શ. ઉપ સ. ૧૭-૨૨] જ્યારે ચિત્ત દર્પણ જેવું શુદ્ધ થાય છે, ત્યારે જ જ્ઞાન પ્રકાશિત થાય છે. માટે યમ, નિયમ, યજ્ઞ તથા તપ વડે ચિત્તને શુદ્ધ કરવું.

પરંતુ “ કર્મનિષ્ઠાયા જ્ઞાનનિષ્ઠાપ્રાપ્તિદેહુન્વેન પુરુષાર્થદેહુન્વ ન સ્વાતન્ત્ર્યેણ ॥ [શા. ભા.] કર્મનિષ્ઠા અતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા જ્ઞાનનિષ્ઠાની પ્રાપ્તિમાં સાધન હોવાને લીધે જ મોક્ષરૂપ પુરુષાર્થમાં હેતુ છે, કર્મનિષ્ઠા મોક્ષનું ચતન કારણ નથી ”

વળી હે અર્જુન ! ન ચ મન્યસનાત્ એવંઆત્મજ્ઞાન વિનાના કેવળ કર્મોના બાદ ત્યાગથી [શા. ભા.] અથવા ચિત્તશુદ્ધિને પ્રાપ્ત થયા પૂર્વે લીધેલા સન્યાસથી [મધુ. વગેરે] જ્ઞાન વિનાના કેવળ કર્મપરિત્યાગ માત્રથી જ [શા. ભા.] પુરુષ જ્ઞાનનિષ્ઠાને પામતો નથી.

જો કે ‘ સન્યાસ ન લેનારને જ્ઞાન જ થતું નથી ’ એવો પ્રાચીન

પડિતોનો આગ્રહ છે, તોપણ તેમનો અભિપ્રાય એવો છે કે, સર્વ મનુષ્યે બ્રહ્માકારવૃત્તિનો વિશેષ કરનારા કર્મોના ત્યાગરૂપ સન્યાસ લેવો જોઈએ, અને નહિ કે ભગવા વચ્ચે જ ખાસ પહેરવા જોઈએ, કારણકે આર્ગી, વ્યાધ, વસિષ્ઠ વગેરે પ્રાચીન મહાત્માઓએ સન્યાસ લીધો ન હતો, છતાં પણ તેમને જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થયેની જાણનામા આવેલી છે [નીલકંઠ] કદાચ પારમાર્થિક સન્યાસ વિના જ્ઞાનનિષ્ઠા સિદ્ધ થતી નથી, એમ માનવામા આવે તોપણ અતઃકરણની શુદ્ધિને પ્રાપ્ત થયા પૂર્વે લીધેલો સન્યાસ પ્રત્યવાયરૂપ, દુઃખરૂપ તથા પશ્ચિમ રૂપ છે [શ કરાનંદ ગી ૩-૮], એ વિષે બે મત નથી

ભગવાન પણ હવે પછી કહેશે કે — ‘સન્યાસસ્તુ મહાવાહો દુઃખમાપ્તુમયોગત્ ।’ [ગી ૫-૬] ‘કર્મયોગના અનુધ્યાન વિના પારમાર્થિક સન્યાસ પ્રાપ્ત કરવો કઠિન છે’ [શા ભા, શ કરાનંદ] અથવા કર્મયોગના અનુધ્યાનથી અતઃકરણની શુદ્ધિને પ્રાપ્ત થયા પૂર્વે લીધેલો સન્યાસ કેવળ દુઃખની જ પ્રાપ્તિ કરાવે છે [મધુ વગેરે] [૪].

અવતરણિકા — હવે કર્મોનો સર્વથા ત્યાગ અશક્ય છે, તે કહે છે

न हि कश्चित्सङ्गमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।

कार्यते ह्यनशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ૫ ॥

અન્યથાથ — હિ નિશ્ચય કશ્ચિત્ કોઈ પણ અજ્ઞાની પુરુષ [શા ભા] જાતુ કદી સ્થગમ્ અપિ એક ઢાણુ પણ અકર્મકૃત્ કર્મ કર્યા વિના ન તિષ્ઠતિ રહી શકતો નથી હિ કારણકે પ્રકૃતિજૈ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુણે ગુણો અવશ જળજળરીથી સર્વ સર્વ પ્રાણી પાસે કર્મ કર્મ કાર્યત કરાવે છે [૫]

શાબ્દાથ — ખરેખર કોઈ પણ પ્રાણી એક ઢાણુ પણ કર્મ કર્યા વિના રહી શકતો નથી, પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુણો સર્વ પ્રાણીઓને પરવશ કરી કર્મ કરાવે છે [૫]

વિવેચન — હે અર્જુન! ખર્ષ પણ અજ્ઞાની પુરુષ [શા ભા] અશુદ્ધ અતઃકરણવાળો અજિતેન્દ્રિય પુરુષ [મધુ] એક ઢાણુમાત્ર પણ કર્મ કર્યા વિના રહી શકતો નથી મન, વાણી અને શરીરથી અજ્ઞાની [અતઃસ્વતઃ] કોઈ ને કોઈ કર્મ કરે છે પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા સત્ત્વાદિ ગુણો અથવા સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલા રાગદ્વેષાદિ ગુણો સર્વ પ્રાણીઓને પરવશ કરી તેમની પાસે કશિષ્ક વાચિક અથવા માનસિક કર્મો કરાવે છે દ્રવ્યવાસના ગણવાસના,

કર્મવાસના, જ્ઞાતિવાસના, રાગદ્વેષ ઇત્યાદિ વડે પરાધીન સર્વ પ્રાણી વહિરન્તઃ [બહાર અને અંદર] અનેક વ્યાપારરૂપ કર્મ કરે છે [સંકરાનંદ].

અહીં સર્વ પ્રાણીની આગળ ‘ અજ્ઞાની ’ શબ્દ અધ્યાહાર છે [શા. ભા.]. અજ્ઞાની પુરુષ જ પ્રકૃતિના ગુણોથી પરવશ થઈ કર્મોમાં નિરતર પ્રવૃત્ત રહે છે; પરંતુ જેમ મેઠુ પર્વત વાયુથી અજ્ઞાયમાન થતો નથી, તેમ જ્ઞાની પ્રકૃતિના ગુણોથી અજ્ઞાયમાન થતો નથી [ગી. ૧૪-૨૩]. જ્ઞાની સિવાય કોઈ પણ પ્રાણી તૂણી [નિષ્કૃષ્ણ] બ્રહ્મરૂપે રહેવા સમર્થ નથી [સંકરાનંદ].

“ તસ્માન્સુમુક્ષુણા જ્ઞાનપ્રતિબન્ધકાપક્ષયાર્થે સ્વોચિત. કર્મયોગ ઇવાનુષ્ઠેયઃ । [કેશવ] તેથી જ્ઞાનના પ્રતિબન્ધક પાપના ક્ષય માટે અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળા પુરુષે પોતાના વર્ણાશ્રમને અનુરૂપ નિષ્કામ કર્મ જ કરવા ” તથા “ ગુણાશ્ચ સર્વાદીન વશો હૃત્વા નિર્મલાન્ત કરણેન સમ્પ્રાયો જ્ઞાનયોગ. । [શા. ભા.] સત્ત્વાદિ ગુણોને વશ કરી શુદ્ધ અંતઃકરણ વડે જ્ઞાનયોગ સંપાદન કરવો [૫].

અન્યતરણિકા.—હવે અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળો પુરુષ સંન્યાસના ફળને પામતો નથી, તે કહે છે [મધુ.].

કર્મેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય ય આસ્તે મનસા સ્મરન્ ।

ઇન્દ્રિયાર્થાન્વિમૂઢાત્મા મિથ્યાચારઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૬ ॥

અન્યથાર્થઃ.—જો જે વિમૂઢાત્મા મૂઢ અંતઃકરણવાળો કર્મેન્દ્રિયાણિ કર્મેન્દ્રિયોને સંયમ્ય વશ કરીને ઇન્દ્રિયાર્થાન્ શબ્દાદિ વિષયોનું મનસા મનવડે સ્મરન્ આસ્તે સ્મરણ કરે છે ત. તે મિથ્યાચારઃ મિથ્યાચારી-પાપાચારી-દોંગી ઉચ્યતે કહેવાય છે [૬].

શબ્દાર્થઃ.—જે મૂઢ અંતઃકરણવાળો પુરુષ કર્મેન્દ્રિયોને વશ કરીને, મનવડે શબ્દાદિ વિષયોનું સ્મરણ કરે છે, તે ‘ મિથ્યાચારી ’ કહેવાય છે [૬].

વિવેચન.—હે અનુન ! વિમૂઢાત્મા=રાગદ્વેષાદિકથી દુષિત અંતઃકરણવાળો, [મધુ.] કાર્યોર્ગાર્થના વિવેક વિનાનો [સંકરાનંદ] જે પુરુષ હાય, પગ વગેરે કર્મેન્દ્રિયોને વશ કરી, મનવડે શબ્દાદિ વિષયોનું ચિંતવન કરે છે, તે ‘ મિથ્યાચારી ’ [દાલિક-દોંગી] કહેવાય છે. ભગવાં વચ્ચો, ભરમ, રુદ્રાક્ષની માળા, ગુરુસેવા, દેવદર્શન, શ્રવણ, કીર્તન વગેરે ધર્મચિહ્નો જે પુરુષને વિષે પ્યગ્મની પેઠે ફરકતાં હોય, અને પાપો ગુપ્ત હોય, તેને તત્ત્વવેત્તાઓ ‘ બિગ્ગવતી ’ કહે છે [મહા. ઉદ્યોગપર્વ ૧૬૦]. કારણકે તેનામાં અસત્ય, તૃપ્ત્યા, લોભ વગેરે આસુરી ગુણો દબની સાથે નિયમપૂર્વક રહે છે.

વાર્તિકકાર કહે છે કે —“ પ્રમાદિનો વહિચિત્તા વિગ્નના કલહોત્સુકા । સન્યાસિનોડપિ દસ્યન્તે દૈનસદ્વિપતાસ્યા ॥ પ્રમાદી, બહિર્મુખ, યુગ્મવીખોર, કનહની ઉત્સુજ્તાવાળા [કલહપ્રિય] તથા દુર્દૈવથી દ્વિત હૃદયનાળા સન્યાસીઓ પણ જોવામાં આવે છે ”

તાત્પર્ય એ છે કે, અશુદ્ધ અત કલ્પનાળો પુરુષ સન્યાસથી [કર્મના સ્વાગથી] મોક્ષસિદ્ધિને પ્રાપ્ત થતો નથી [મધુ વગેરે] [૬]

અવતરણિકા —હવે મુમુક્ષુને માટે કર્મસન્યાસ કરતા કર્મયોગ શ્રેષ્ઠ છે, તે કહે છે [અવતરણ]

યસ્તિચન્દ્રિયાણિ મનસા નિયમ્યારમતેઽર્જુન ।

કર્મેન્દ્રિયૈઃ કર્મયોગમસન્નતઃ સ વિશિષ્યતે ॥ ૭ ॥

અન્યથાથ —તુ પણ ઝર્જુન! હે અર્જુન! જે મનસા મનથી ઇન્દ્રિયાણિ ઇન્દ્રિયોને જ્ઞાનેન્દ્રિયોને [મધુ] નિયમ્ય નિયમમાં રાખી, બસક્ત કનહી ઇન્દ્રિયાથી રહિત થઈ કર્મેન્દ્રિયૈઃ કર્મેન્દ્રિયોવડે કર્મયોગ નિષ્કામ કર્મ જારમત કરે છે સ. તે વિશિષ્યતે શ્રેષ્ઠ છે [૭]

શબ્દાર્થ —પરંતુ જે મનથી ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખી, કનહી ઇન્દ્રિયાથી રહિત થઈ, કર્મેન્દ્રિયોવડે નિષ્કામ કર્મ કરે છે તે શ્રેષ્ઠ છે [૭]

વિવેચન —પરંતુ હે અર્જુન! પૂર્વ સ્તોકમાં કહેના મિથ્યાચારી સન્યાસી કરતા જે પુરુષ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને પાપતા હેતુશૂન્ય શબ્દાન્વિચરિયપિયક આસક્તિમાંથી નિવૃત્ત કરી અધના વિવેચ્યુક્ત મન વડે જ્ઞાનેન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખી [મધુ] કનહી ઇન્દ્રિયાથી રહિત થઈ, કર્મેન્દ્રિયો વડે કર્મયોગનું આચરણ કરે છે, તે શ્રેષ્ઠ છે. અર્થાત્ શ્રેષ્ઠી ભવતિ । [કેદાર શ્રીધર] તે શ્રેષ્ઠ થાય છે ‘ ચિત્તશુદ્ધ્યા જ્ઞાનવાન્ ભવતાત્મર્ય ’ । [શ્રીધર] તે ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા આત્મજ્ઞાની થાય છે ”

સ્તોકમાં ‘ તુ ’ શબ્દ મિથ્યાચારી સન્યાસી કરતા નિષ્કામ કર્મયોગીની વિલક્ષણતા જણાવના માટે છે [મધુ]

તાત્પર્ય એ છે કે, અત કરણની શુદ્ધિ વિનાના સન્યાસ કરતા નિષ્કામ કર્મયોગ શ્રેષ્ઠ છે કર્મેન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરી વિચારનું ચિત્તન કરવા કરતા, જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરી, નિષ્કામભાવે સ્વધર્મનું પાનન કરવું શ્રેષ્ઠ છે [૭].

અવતરણિકા —ચતુષ્વર્ણમતઃ । [શા ભા] આમ હોવાથી મુમુક્ષુએ જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરી નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ [મોક્ષસિદ્ધિ] માટે અચર્ય કર્મ કરવા જોઈએ, તે પ્રતિપાદન કરે છે .

નિયતં કુરુ કર્મ ત્વં કર્મ જ્યાયો હાકર્મણઃ ॥

શરીરયાત્રાઽપિ ચ તે ન પ્રસિદ્ધ્યેદકર્મણઃ ॥ ૮ ॥

અન્યથાથે' :—ત્વ તુ નિયત નિત્ય [શા. ભા. વગેરે] કર્મ કર્મ કુરુ કર-
હિ કારણકે જકર્મણ. કર્મ ન કરવા કરતા કર્મ નિષ્કામ કર્મ જ્યાય. શ્રેષ્ઠ છે-
વધારે સારુ છે ચ વળી અકર્મણ કર્મ ન કરવાથી તે શરીરયાત્રા તારો ખાતુ
પીલું વગેરે શરીરનો વ્યવહાર અપિ પણ ન પ્રસિદ્ધ્યેદ્ સિદ્ધ થશે નહિ [૮].

શબ્દાર્થ' :—તુ નિત્યકર્મ કર, કારણકે કર્મ ન કરવા કરતા નિષ્કામકર્મ
શ્રેષ્ઠ છે. કર્મ ન કરવાથી તારો શરીરનો વ્યવહાર પણ સિદ્ધ થશે નહિ [૮].

વિવેચન —તેથી હે અર્જુન ! તુ ઇન્દ્રિયોને વચ કરી, ફક્તની ઇચ્છાથી
રહિત થઈ, શ્રુતિમૂર્તિવિહિત સધ્યોપાસનાદિ નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો કર, કર્મ
ન કરવા કરતા નિષ્કામ કર્મ શ્રેષ્ઠ છે અવિવેકપૂર્વક કરેલા કર્મત્યાગથી વિવે-
કપૂર્વક કરેલું નિષ્કામ કર્મ શ્રેષ્ઠ છે. અવિવેકપૂર્વક કરેલો કર્મત્યાગ પ્રત્યક્ષ,
નરકના કે અધમ્યોગિના કારણકે છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ કર્મોનો નિઃશેષ
ત્યાગ કરવાથી તારા શરીરનો નિર્બોધ પણ આવી શકશે નહિ [૮].

અવતરણિકા :—“નનુ કર્મણ વદ્ધ્યતે જન્તુર્વિદ્યા ચ વિમુચ્યતે [મહા.
શા ૫ ૨૪૩-૭] કર્મવડે પ્રાણી બધાય છે અને વિઘ્નાવડે મુક્ત થાય છે’ તો
કર્મ શા માટે કરવા તોઈએ ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે ‘જામ્ય કર્મ જ બધનમાં
હેતુ છે,’ એ ભગવાન પ્રતિપાદન કરે છે.

યજ્ઞાર્થાત્કર્મણોઽન્યત્ર લોકોઽયં કર્મબંધનઃ ।

તદ્યં કર્મ કૌતેય મુક્તસંગઃ સમાચર ॥ ૯ ॥

અન્યથાથે' :—કૌતેય ! હે અર્જુન ! જય આ લોક લોક યજ્ઞાર્થાત્ પર-
મેશ્વરની આનંધનારૂપ કર્મણઃ કર્મથી અન્યત્ર બીજા કર્મમાં કર્મવંચન. કર્મથી
બધાય છે, તેથી મુક્તસંગઃ ફક્તની ઇચ્છાથી રહિત થઈ તદ્યં પરમેશ્વરની
આરાધના માટે [મધુ.] કર્મ કર્મને સમાચર સારી રીતે કર [૯].

શબ્દાર્થ' :—હે અર્જુન ! પરમેશ્વરની આરાધનારૂપ કર્મથી બીજા કર્મમાં
આલોક [મનુષ્ય સમુદાય] બધનને પામે છે, તેથી સંગ-રહિત થઈ ઇશ્વરની
આરાધના માટે તું સારી રીતે કર્મને આચર [૯].

[વિવેચન :—“યજ્ઞો વૈ વિષ્ણુઃ । [તૈ. સં. ૧-૭-૪]” ‘વિષ્ણુ ભગવાન

યસ્ય છે' યજ્ઞર્થાત્ કર્મણ. અન્યત્ર । ઈશ્વરાર્પણબુદ્ધિથી કરવામા આવેલા કર્મો સિવાયના કર્મથી અથવા ઈશ્વરની આરાધનારૂપ કર્મ સિવાયના બીજા કર્મોથી [મધુ] આ લોકમા બંધન પેદા થાય છે કામ્ય કર્મો સસારબંધનના હેતુ છે, અને નિષ્કામ કર્મો બંધનના હેતુ નથી નિષ્કામ કર્મો ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા મોક્ષનેા હેતુ થાય છે, માટે તુ સમર્થો રહિત થઈ, ઈશ્વરાર્પણબુદ્ધિથી તદર્થમ્ ઈશ્વરની આગધના માટે નિત્યકર્મો કર "પરમેશ્વરે નિત્યકર્મગામર્ષણમેવ મોક્ષદ્વારમિત્યર્થ । [તીનકદ ગી ૧૮-૮૬] ઈશ્વરને નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો અર્પણ કરવા એ જ મોક્ષતુ દ્વાર છે" [૯]

અનતરણિકા — હવે બ્રહ્માએ પણ અધિકારી પુરુષોને વર્ણાશ્રમવિહિત કર્મ કરવાની આજ્ઞા આપી છે, તે આર મોક્ષારૂઢે કહે છે

સહયજ્ઞા પ્રજા સૃષ્ટા પુરોજાચ પ્રજાપતિઃ ।

અનેન પ્રસન્નિપ્યધ્વમેષ વોઽસ્તિવૃક્ષામધુરુ ॥ ૧૦ ॥

અન્યથાર્થ — પુરા પૂર્વે—હવેના આદિમા સહયજ્ઞા યજ્ઞના [કર્મના] અધિકારવાળા [મધુ] પ્રજા બ્રાહ્મણ વગેરે વર્ણોને સપ્તવા ઉત્પન્ન કરીને પ્રજા પતિ બ્રહ્મા હવાચ મોક્ષ્યા, અનેન આ યજ્ઞરૂઢે પ્રમવિવ્યધ તમે વૃદ્ધિ પામેા એવ આ અધર્મનિષ્ઠારૂપ નિત્યયજ્ઞ વ તમને હષ્ટકામધુરુ અસ્તુ ઇચ્છિત ફળ આપનારો થાઓ [૧૦]

શબ્દાર્થ — પૂર્વે યજ્ઞના અધિકારવાળી પ્રજાને ઉત્પન્ન કરી બ્રહ્મા બોલ્યા - "આ યજ્ઞ વડે તમે વૃદ્ધિ પામેા આ યજ્ઞ [ધર્મયગ્ય] તમારી ઇષ્ટ કામના ઓને પૂર્ણ કરે" [૧૦]

વિવેચન — પુરા-હવેના આદિમા-વૈદિક કર્મોના અધિકારી એવા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને ઉત્પન્ન કરી, ધર્મસતત બ્રહ્માએ તેમને કહ્યું — 'હે પ્રજા ! આ યજ્ઞરૂઢે એટલે કે આ વર્ણાશ્રમને યોગ્ય ધર્મના અનુધાનથી [મધુ કેશવ વગેરે] તમે ઉત્તરોત્તર અભિવૃદ્ધિને પામેા આ યજ્ઞરૂપ ધર્મ તમારા સર્વ મનોબધ પૂર્ણ કરગે જેમને ફલકામના છે તેમને વર્ણાશ્રમવિહિત ધર્મના અનુધાનથી સ્વર્ગાલોક ફળ મળશે અને જેમને ફલકામના નથી તેમને અત ક-રણની શુદ્ધિ અથવા ઈશ્વરની પ્રસન્નતારૂપ ફળ મળશે [શકરાનંદ]

સ્વકર્મ [ધર્મયગ્ય] સકામભાવે કરવાથી આ લોકમા ઇષ્ટભોગો તથા પર લોકમા દિવ્યભોગો પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ સ્વકર્મ નિષ્કામભાવે કરવાથી સચિત

પાપોના લક્ષણ ચિત્તશુદ્ધિ તથા તેના આનુષંગિક ફળરૂપ આલોક પરલોકના ભોગો પ્રાપ્ત થાય છે [મધુ. ઇન્કરાનંદ. વગેરે.].

આપસત જ નકપિ કહે છે કે, “ જેમ ફળને માટે રોષેલા આત્મવૃક્ષથી હાથ તથા સુગંધિરૂપી આનુષંગિક ફળ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ ઈશ્વર્ગર્ભણુશુદ્ધિથી કરેલા ધર્મની પાછળ આનુષંગિક ફળરૂપ ધન વગેરે અર્થો તથા સ્વર્ગાદિ મુખ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ ધર્મહાનિ થતી નથી ”

કર્મફલત્યાગીને ફળ મળતુ નથી, એવો અર્થ નથી ગીતાજીમાં એવા અર્થને કથાય ગ્રહાન નથી. ફલત્યાગ એટલે ફલને વિષે આસક્તિનો અભાવ ખરું જોનાં ફલત્યાગીને હજારગણું ફળ મળે છે. ગીતાના ફલત્યાગમાં તો અખૂટ શ્રદ્ધાની પરીક્ષા છે આ કર્મફલત્યાગ કેવળ શુદ્ધિનો પ્રયોગ નથી. એ હૃદયમથનથી જ ઉત્પન્ન થાય છે [મહાત્મા ગાંધી અનાસક્તિયોગ] [૧૦].

અન્યતરશ્લોકા. —હવે સ્વધર્મોચરણ શી રીતે ધૃષ્ટ ફલને આપે છે, તે કહે છે :

देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ॥

परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ૧૧ ॥

અન્યથાર્થ. —અનેન આ યજ્ઞપદે દેવાનું દેવોને ભાવયત તમે તૃપ્ત કરો તે તે દેવાઃ દેવો વ. તમને ભાવયન્તુ તૃપ્ત કરે—સંતુષ્ટ કરે. એવી રીતે પરસ્પરં એકબીજાને ભાવયન્ત. સંતુષ્ટ કરતા તમે પર શ્રેયઃ ઉત્તમ કલ્યાણ-સ્વર્ગ કે મોક્ષને [શા. ભા.] નવાપ્સ્ય પામશો [૧૧]

શબ્દાર્થ. —આ યજ્ઞપદે તમે દેવોને સંતુષ્ટ કરો; અને દેવો તમને સંતુષ્ટ કરે એવી રીતે એકબીજાને સંતુષ્ટ કરીને, તમે પરમ શ્રેયને પામશો [૧૧].

વિવેચન. —શ્રદ્ધા કહે છે. —‘ હે અધિકારી પ્રભા ! આ યજ્ઞાર્થ ધર્મપદે તમે ઇન્દ્રાદિ દેવોને પ્રમ્ત કરો, અને યજ્ઞમાં હવિર્ભાગપદે સંતુષ્ટ થયેલા તે ઇન્દ્રાદિ દેવો, જળની ટુટિ આદિથી અન્નની ઉત્પત્તિદ્વારા તમને સંતુષ્ટ કરે. એવી રીતે એકબીજાને પ્રસન્ન કરીને તમે પન્મ શ્રેયને પામશો. ’ “સ્વર્ગ વા પરમશ્રેયોડવાપ્સ્યથ. [શા. ભા.] સ્વર્ગ અથવા મોક્ષરૂપી પરમ શ્રેયને પામશો ” “સુમુક્તવતુ-સુશુન્વવિભાગેન શ્રેયસિ ચિત્તલ. [આ. શા. ભા.] આ શ્રેયવિપયક વિકલ્પ મોક્ષકામના તથા ભોગકામનાને લીધે છે. ” સ્વર્ગ કે મોક્ષરૂપી શ્રેયને [ફળને] પ્રાપ્ત થવામાં પુરુષની શુદ્ધિ જ પ્રધાન કારણ છે. કામ્યશુદ્ધિનો આશ્રય કરનાર.

સ્વર્ગાદિ અનિત્ય ફળને પ્રાપ્ત થાય છે; અને યોગબુદ્ધિનો આશ્રય લેનાર પુરુષ મોક્ષરૂપી અવિનાશી ફળને પ્રાપ્ત થાય છે [૧૧].

इष्टान्भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।

तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥ ૧૨ ॥

અન્યથાથ^૧ :—હિ કારણકે યજ્ઞભાવિતાઃ યજ્ઞથી તૃપ્ત થયેલા—યજ્ઞથી સંતુષ્ટ થયેલા દેવાઃ દેવો વઃ તમને ઇષ્ટાન્ ઇચ્છિત્ત્વ મોગાન્ ભોગો દાસ્યંતે આપશે. આથી તૈઃ તેમણે દત્તાન્ આપેલા ભોગો એમ્ઃ તેમને અપ્રદાય અર્પણ કર્યા વિના—તેઓનું ઋણ ચૂકવ્યા વિના ચઃ જે મુક્તે ભોગવે છે સઃ તે સ્તેનઃ એવ ચોર જ છે, તે ચોરની પેઠે દંડને યોગ્ય છે [કેશવ] [૧૨].

શબ્દાર્થ^૧ :—યજ્ઞથી તૃપ્ત થયેલા દેવો તમને ઇષ્ટ ભોગો આપશે. આથી જે પુરુષ તેમણે આપેલા ભોગો તેમને આપ્યા વગર ભોગવે છે, તે ચોર જ છે [૧૨].

વિવેચન :—બ્રહ્મા કહે છે કે :—' હે અધિકારી પ્રજા ! સ્વધર્મરૂપ યજ્ઞથી તૃપ્ત થયેલા દેવો તમને સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, વૈભવ, ઐશ્વર્ય વગેરે ઇચ્છિત ભોગો આપશે; પરંતુ જે પુરુષ દેવોએ આપેલા ભોગો દેવોને આપ્યા વિના ભોગવે છે, એટલેકે જે દેવ, પિતૃ તથા ઋષિ વગેરેનું ઋણ ચૂકવ્યા વિના ભોગવે છે [શ્રા. ભા.], પંચમહાયજ્ઞદ્વારા દેવોને અર્પણ કર્યા વિના ભોગવે છે [શ્રીધર], જે કેવળ પોતાના દેહ, ઇન્દ્રિયોને જ તૃપ્ત કરે છે, જે ધનવૈભવ ઐશ્વર્યોદિસંપન્ન હોવા છતાં વૃદ્ધ માતાપિતા, સતી પત્ની, બાળક પુત્ર, ગુરુ, બ્રાહ્મણ કે શરણાગતનું પોષણ કરતો નથી [ભાગ. ૧૦-૪૫-૬-૭], અતિથિ, રાગી કે અનાયની સામે બેતો નથી, પોતાને આશ્રયે રહેનાર નોકર કે પશુઓની દરકાર કરતો નથી, તે કૃત્ત્વ પુરુષ દેવોના સ્વામિત્વના પદ્મચોનું હરણ કરનાર ચોર છે [શ્રા. ભા. વગેરે], કારણકે તે દેવોના ઋણથી મુક્ત થયો નથી [મધુ].

' સ ચોરવદ્વદ્ય ઇતિ માવઃ । [કેશવ] તે કૃત્ત્વ પુરુષ ચોરની પેઠે દંડને યોગ્ય છે [કેશવ].' તે દેવ કે બ્રાહ્મણનું ધન હરણ કરનારને પ્રાપ્ત થતી ગતિને [અધમ યોનિને] પામે છે [શંકરાનંદ].

“ ત્વદોયં વસ્તુ ગોવિન્દ તુમ્યમેવ સમર્પયે । ” ‘ સર્વ કંઈ ભગવાનનું જ છે, અને તેથી સર્વ ભોગો ભગવાનને સમર્પણ કરી ભોગવવા એ ભાવ છે. ’

યજ્ઞશિષ્ટાગ્નિઃ સન્તો મુચ્યન્તે સર્વકલિયૈઃ ।

મુક્તે તે ત્વઘં પાપા યે પચન્ત્યાત્મકારણાત્ ॥ ૧૩ ॥

અન્યથા^૧ —યજ્ઞશિષ્ટાગ્નિઃ પચમહાયજ્ઞો કયાં પડી યજ્ઞના અવશેષ રહેલા અતનુ બોજન જગનાગ સન્ત શિષ્ટપુરુષો સર્વકલિયૈ સર્વ પાપોથી મુચ્યન્તે મુક્ત થાય છે તુ અને યે જે પાપા પાપીઓ જાત્મકારણાત્ પોતાને માટે પચન્તિ રાવે છે તે તેઓ અથ પાપને મુક્તે ખાય છે [૧૩]

શાબ્દાથ^૨ —યજ્ઞનુ બાકી વધેનુ અજ જમનાન શિષ્ટપુરુષો સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે પરંતુ જે પાપીઓ પોતાને માટે જ રાધે છે, તેઓ પાપનુ જ બોજન કરે છે [૧૩]

વિવેચન —શ્લોક ૮૬ કે ૮૭ — ‘હે અધિગરી પ્રજા ! ઋતિ પ્રમાણે ધર્મયજ્ઞ, દેવયજ્ઞ, પિતૃયજ્ઞ મનુષ્યયજ્ઞ તથા જૂતયજ્ઞ એ પાંચ “પચમહાયજ્ઞો” કહેવાય છે. વેદ ભણ્યો તથા સંધ્યોપાસનાદિ કરવા તે “ધર્મયજ્ઞ” કહેવાય છે, વૈશ્વદેવવેળા દેવોને ઉદ્દેશીને અગ્નિમા આકૃતિઓ આપરી તે “દેવયજ્ઞ” કહેવાય છે, શ્રાદ્ધ તથા તર્પણ કરવું તે “પિતૃયજ્ઞ” કહેવાય છે, અનિધિ વગેરેનો અનાદિની સત્કાર કરવો તે “મનુષ્યયજ્ઞ” કહેવાય છે, અને સર્વજૂતોને બલિપ્રદાન કરવા તે “જૂતયજ્ઞ” કહેવાય છે

જે પુરુષો એ ઋતિનિહિત પાંચ મહાયજ્ઞો નથી પછી છેલ્લા ચાર યજ્ઞો કરતા બાકી રહેનુ અમૃતરૂપ અજ ખાય છે, તેઓ ગૃહસ્થને ત્યા ખાડવા, બાળવા દળવા, વાળના તથા પાણી ભરવાથી થતા પચપાતકોથી, પ્રમાદથી કરવામા આવતી હિંસા વગેરે બીજા પાતકોથી [શા ભા વગેરે] તથા વિહિત કમો ન કરવાથી થયેલા પાપોથી [મધુ] મુક્ત થાય છે પરંતુ જે ઉદરપરાયણ પુરુષો શબ્દની પેઠે પોતાને માટે રાધે કે તેઓ પાપનુ જ બોજન કરે છે [શા ભા વગેરે] શાસ્ત્રદષ્ટિથી તથા દેવદષ્ટિથી પચમહાયજ્ઞો કયાં વિના બોજન કરવું, એ પાપરૂપ છે [ચક્રાનંદ]

પાંચ પ્રકારના યજ્ઞો વસ્તુતાએ ભગવાનનુ જ સ્વરૂપ છે તેથી યજ્ઞ કરતા અવશિષ્ટ રહેના અન્નાદિ પદાર્થો ભગવાનની જ પ્રમાદી હોવાથી તેનો ઉપભોગ કરવાથી પુરુષ સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે [વદનલ] પરંતુ જે પાપીઓ તે પ્રમાણે ન કરતા પોતે જ પ્રથમ ભેગવે છે, તેઓ પાપનુ જ બોજન કરે છે [પુ અ ત]

પચમહાયજ્ઞો કરીને અવશેષ રહેલા પવિત્ર અન્નનુ બોજન કરનારા પુરુષોનું

જીવન અતિ પ્રશસાપાત્ર છે આવા ધર્મપરાયણ પુરુષો પુરુષાર્થને સ પાદન કરી, પરમ ગતિને પામે છે [શા પ ૧૧-૨-૫]

શ્રુતિ પણ કહે છે કે — ‘મોષમજ્જ વિન્દતે અગ્રન્થતા । યસ ન કરનાર વ્યથા અન્ન ખાય છે ’ ‘કેવલાદો ભવતિ કવલાદો । [સ્કંદસ ૮-૬-૨૩-૬ તૈ. સ ૨-૮] એ પુરુષ પિતૃઓ, દેવો વગેરેનું પોપણ કરતો નથી, પણ પોતે એકલો જ ભોજન કરે છે, તે કેવળ પાપો છે ’ [નીનકક વગેરે]

મુમુક્ષુઓ પ ચમદાયકો [નિત્યકર્મો] કરીને જ ભોજન કરવું એ ભાય છે [નીનકક મધુ વગેરે] [૧૩]

અવતરણિકા — હવે જગન્ન્યકની પ્રવૃત્તિનું કાન્થુ કર્મ છે, માટે વેદવિહિત કર્મ કરવા ભોમ એ, તે કહે છે

અન્નાદ્ભવન્તિ ભૂતાનિ પર્જન્યાદન્નસમ્ભવઃ ।

યજ્ઞાદ્ભવતિ પર્જન્યો યજ્ઞઃ કર્મસમુદ્ભવઃ ॥ ૧૪ ॥

અન્યથાથ — અન્નાત્ અન્નથી ભૂતાનિ પ્રાણીઓના શરીરો ભવન્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, પર્જ યાત્ વૃષ્ટિથી અન્નસમ્ભવ અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે, યજ્ઞાત્ યજ્ઞથી પર્જન્ય વૃષ્ટિ ભવતિ ઉત્પન્ન થાય છે, યજ્ઞ યજ્ઞ કર્મસમુદ્ભવ સ્તિજ તથા યજ્ઞમાનના યાપારરૂપ યજ્ઞક્રિયાથી થાય છે [મધુ વગેરે] યાગ, હોમ દાન વગેરે કર્મોથી ઉત્પન્ન થાય છે [નીનકક] [૧૪]

શાખાથ — અન્નથી પ્રાણીઓના શરીર ઉત્પન્ન થાય છે, વૃષ્ટિથી અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે, યજ્ઞથી વૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે અને કર્મોથી યજ્ઞ ઉત્પન્ન થાય છે [૧૪]

વિવેચન — ભક્ષણ કરેના અન્નમાથી રક્ત તથા વીર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેમાથી સર્વ પ્રાણીઓના સ્થૂન શરીરો ઉત્પન્ન થાય છે વૃષ્ટિથી અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે અગ્નિહોત્ર વગેરે યજ્ઞોથી વૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે અને સ્તિવજ તથા યજ્ઞમાનના યાપારરૂપ યજ્ઞક્રિયાથી [મધુ વગેરે] યાગ હોમ, દાન વગેરે કર્મોથી [નીનકક] યજ્ઞ ઉત્પન્ન થાય છે

સ્મૃતિ કહે છે કે — ‘અગ્નિમા વિધિપૂર્વક હોમેલી આહુતિ સૂર્યને પ્રાપ્ત થાય છે સૂર્યથી વૃષ્ટિ, વૃષ્ટિથી અન્ન તથા અન્નથી પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે ’ [મનુ ૩-૭૬]

શ્રુતિ કહે છે કે :—જન્નાદ્યેય સર્વિમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે । અન્નેન જાતાનિ જીવન્તિ । [તૈ. ઉ. ૩-૨] અન્નથી પ્રાણીઓનાં સ્થૂણ સરીરેા ઉત્પન્ન થાય છે; તથા અન્નવડે જ તે ઉત્પન્ન થયેલાં સર્વભૂતો શ્રવે છે, જન્નાતુરુષઃ [તૈ. ઉ. ૨-૧-૧] અન્નથી વીર્યદ્વારા માયુ, દાઘ, પગ વગેરેની આકૃતિવાળા પુરુષની [સ્થૂણ સરીરની] ઉત્પત્તિ થાય છે. પુરુષ અન્ન તથા રસનો વિકાર છે; તથા પુરુષ આકારથી [આકૃતિથી] ભગિન છે, અર્થાત્ પુરુષના આકારની વાસનાથી યુક્ત છે તેથી તે પુરુષભાથી ઉત્પન્ન થનાર પ્રાણી પણ તે પુરુષના આકારનું જ હોય છે તેથી સર્વ જનિઓમા [પ્રાણીઓમા] તે તે જાતિના પુરુષના જેવી જ આકૃતિ [સ્થૂણ દેહ] ઉત્પન્ન થવાનો નિયમ જોવામા આવે છે [શા. ભા., તૈ. ઉ. ૨-૧-૧] [૧૪].

કર્મ વ્રહ્મોદ્ભવં વિદ્ધિ વ્રહ્માક્ષરસમુદ્ભવમ્ ।

તસ્માત્સર્વગતં વ્રત્ત નિત્યં યજ્ઞે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૧૫ ॥

અન્યથાર્થ :—કર્મ કર્મ વ્રહ્મોદ્ભવમ્ વેદથી ઉત્પન્ન થયેલું [શા. ભા. વગેરે] વિદ્ધિ જાણુ. વ્રહ્મ વેદ અક્ષરસમુદ્ભવમ્ પરમાત્મામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા જાણુ તસ્માત્ તેથી સર્વગત સર્વ અર્થને પ્રકાશ કરનારા વ્રત્ત વેદો નિત્ય યજ્ઞે યત્તમા પ્રતિષ્ઠિતમ્ રિધત છે [૧૫].

સાબ્દાર્થ :—કર્મ વેદથી ઉત્પન્ન થયેલું જાણુ, વેદને પરમાત્મામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા જાણુ, તેથી સર્વ અર્થને પ્રકાશ કરનારા વેદ નિત્ય યત્તમા રહેલા છે [૧૫].

વિવેચન :—અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોની ઉત્પત્તિનું કારણ વેદ છે. યજ્ઞરૂપ ધર્મની બાબતમાં વેદશાસ્ત્ર જ પ્રમાણરૂપ છે [નીલકંઠ. મધુ. વગેરે]. અવિનાશી પરબ્રહ્મ પરમાત્મા વેદની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ છે આ અપૌરુષેય વેદો પરમાત્માના નિઃશ્વાસરૂપે ઉત્પન્ન થયેલા, સર્વ અર્થોના પ્રકાશ કરનારા, તથા નિત્ય યત્તમા પ્રતિષ્ઠિત છે. અર્થાત્ વર્ણ તથા આશ્રમના કર્તવ્ય કર્મનું વેદ જ વિધાન છે [શકરાનંદ] વેદનો વિષય યજ્ઞરૂપ ધર્મ છે, માટે પાખંડશાસ્ત્રોએ કહેલા ધર્મોનો ત્યાગ કરી, વેદસિદ્ધિત ધર્મને જ આચરવો જોઈએ [મધુ.].

શ્રુતિ કહે છે કે :—સૃષ્ટિની આદિમાં બ્રહ્માને ઉત્પન્ન કરી, આ પ્રસિદ્ધ વેદો પરમાત્માએ સ્વયંપ્રે કહેલા છે [શ્વે. ઉ. ૬-૧૮], ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ તથા અથર્વવેદ એ ચાર વેદો પરમાત્માના નિઃશ્વાસરૂપ છે; તથા

પોતાના અર્થમાં નિરપેક્ષ પ્રમાણ છે [ખૂ ઉ ૨-૪-૧૦] આ વેદો નિત્ય તથા અપૌરુષેય છે [ખ્ર. સુ. ૧-૩-૨૯]

“યદ્દેન વાચ પદવીયમાયન્તામન્વવિન્દન્તપિયુ પ્રવિષ્ટામ્ । [ઋક્ સ. ૧૦-૭૧-૨] ઋષિમુનિઓએ વેદોને યજ્ઞોપડે [સુક્રોપડે] જા બાંધ્યા છે ” અતો યજ્ઞાદિ કર્મ કવ્યમિત્યર્થ । [શ્રીધર મધુ વગેરે] માટે મુમુક્ષુએ વેદવિહિત યજ્ઞદાનાદિ ક્રમોનુ અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ [૧૫].

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।

अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ ૧૬ ॥

અનુવર્તયતી — પાર્થ ! હે અર્જુન ! એવ એવી રીતે પ્રવર્તિત પ્રવર્તાવેલા ચક્ર જગત્ચક્રને રૂઢ આ લોકમાં ય જે ન અનુવર્તયતિ અનુસરતો નથી સ. તે અઘાયુ પાપરૂપ જીવનવાળો તથા હિન્દ્રિયસુખમાં જ રમનારો મોઘ વ્યર્થ જીવતિ જીવે છે [૧૬]

શબ્દાર્થ — જે આ પ્રમાણે પ્રવર્તાવેલા જગત્ચક્રને અનુસરતો નથી તે પાપરૂપ જીવનવાળો તથા કેવળ હિન્દ્રિયસુખમાં જ રમનારો વ્યર્થ જીવે છે [૧૬].

વિવેચન — પ્રથમ સર્વજ્ઞ પરમેશ્વરથી સર્વ વિષયનો પ્રકાશ કરનારા, નિત્ય તથા નિર્દોષ વેદનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. વેદના પ્રાદુર્ભાવ પછી વેદોક્ત કર્મનુ જ્ઞાન થાય છે વેદવિહિત ક્રમોનુ જ્ઞાન થયા પછી તે ક્રમોનુ અનુષ્ઠાન કરવાથી કર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે. તે કર્મપડે વૃષ્ટિ થાય છે વૃષ્ટિથી અન્ન, અન્નથી જૂતોની ઉત્પત્તિ તથા પુનઃ મનુષ્યાદિ સર્વ પ્રાણીઓની કર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે આ પ્રકારે જગતના નિર્વાહ માટે પ્રવર્તાવેલા આ જગત્ચક્રને જે અનુસરતો નથી અર્થાત્ જે વેદાધ્યયન તથા વેદવિહિત કર્મ કરતો નથી [શા ભા. વગેરે], જે કર્મયોગનું અનુષ્ઠાન કરતો નથી [શ. ગો. ૧૬], તે પાપરૂપ જીવનવાળો તથા કેવળ વિષયસુખમાં જ રમણ કરનારો પુરુષ કાગડો કે શાસ્ત્રમનિ જ્ઞાની પેડે વ્યર્થ જીવન જીવે છે તેના જીવન કરતા મગલુ જ શ્રેષ્ઠ છે, કારણકે મરણ થવાથી બીજા જન્મમાં કર્મના આચરણનો સંભવ રહે છે [મધુ]

“તस्मादज्ञानेनाधिकृतेन કર્તવ્યમેવ કર્મેતિ પ્રકરણાર્થ. । [શા ભા. , ૨ કરાન ૬] માટે અશુદ્ધ અત કણુવાળા પુરુષે વર્ણશ્રમવિહિત કર્મ અવશ્ય કરવા જોઈએ, એ આ પ્રકરણનો અર્થ છે ”

વેદરૂપ ચક્ર

શ્રુતિ કહે છે કે —યત્સૃષ્ટીધરગાસીત્તચક્ર વ્રદ્ધરૂપધૃક્ । [શ્રીકૃષ્ણોપનિષત્-૨૩] જે ઈશ્વરે ઉત્પન્ન કરેલું ચક્ર તે શ્રુતિમત વેદ છે તાત્પર્ય એ છે કે, ભગવાનનું સુદર્શન ચક્ર વેદરૂપ છે જેમ સુદર્શન ચક્ર ભક્ત અભરી નેના સક્તોનું રક્ષણ કરે છે, તથા શિશુપાળ જેવા ભગવાનનો દ્વેષ કળાગચ્છેનો નાશ કરે છે, તેમ વેદ શ્રદ્ધાળુઓનું રક્ષણ કરે છે તથા નામ્તિકાનો નાશ કરે છે અર્થાત્ વેદરૂપ આચારનું શ્રદ્ધાપૂર્વક અનુસરણ કરનારાઓ સ સારથી મુક્ત થાય છે [ગી ૩-૨૧] તથા વેદરૂપ આચારોની અસૂચા કરનારા મર્વ પુરુષાર્થથી બિષ્ટ થાય છે [ગી ૩-૩૨] અથવા જેમ સુદર્શન દ્વારકાપુરીનું રક્ષણ કરે છે, તેમ આ વેદરૂપ ચક્રનું અનુસરણ દેહપુરી વિરોધેના જીવાત્માનું સ સારરૂપી ભયની રક્ષણ કરે છે, પરંતુ વેદરૂપ ચક્રની ઉપેક્ષા સ મારના કાલરૂપ થાય છે

મહાપ્રયાણ સમયે જ્યારે બ્રહ્માની પ્રાર્થનાથી ભગવાન રામ ચતુર્ભુજરૂપ થઈ ગયા, ત્યારે વમ્ભવતુલ્યમ્બરી ચ દિવ્યૌ કૈકેયિસુતુર્લવણાન્તકથ । [અ. ૨૧ ઉ ૯-૫૭] કૈકેયીપુત્ર ભરત અને નરાણાન્તક સત્રુદ્ધન ચક્રરૂપ તથા સ અરૂપ થઈ ગયા તાત્પર્ય એ છે કે, આ વેદરૂપ ચક્રનું શ્રદ્ધા પૂર્વક અનુસરણ કરનારા શ્રીભરતજીની પેઠે દૈરાચ્છે [ચિત્તશુદ્ધિને] પ્રાપ્ત થઈ સુદર્શન ચક્રરૂપ થાય છે અથવા સત્રુદ્ધનની પેઠે [નિવેકનરૂપ] મધુરૂપી [અલકારરૂપી] નક્ષત્રના પુત્ર લનજીનો [કામકોદાદિતો] નાશ કરી સ અરૂપ થાય છે, એટલે કે સાયુજ્ય મુક્તિને પ્રાપ્ત થઈ કૃતાર્થ થાય છે પરંતુ આ વેદરૂપ ચક્રની ઉપેક્ષા કરનારા પુન પુન સ સા-રને પ્રાપ્ત થાય છે [૧૬]

અવતરણિકા —હવે જ્ઞાનનિષ્ઠને કાર્ષ્ણ્ય પશુ ક્તવ્ય રહેતું નથી, એ બે શ્લોકવડે પ્રતિપાદન કરે છે

યસ્ત્વાત્મરતિરેવ સ્યાદાત્મવૃષ્ટશ્ચ માનવઃ ।

આત્મન્યેવ ચ સંતુષ્ટસ્તસ્ય કાર્યં ન વિદ્યતે ॥ ૧૭ ॥

અન્યાર્થ —તુ વળી ય. જે માનવ પુરુષ આત્મરતિ એવ આત્માના જ પ્રીતિવાળો સ્વાત્ છે ચ અને આત્મવૃષ્ટ આત્માવડે વૃષ્ટ છે ચ તથા આત્મનિ આત્માના એવ જ સંતુષ્ટ સંતુષ્ટ છે તસ્ય તેને કાર્ય કર્તવ્ય-કર્મ ન વિદ્યતે રહેતું નથી [૧૭]

શબ્દાર્થ — જે આત્માના જ પ્રીતિવાળો છે, જે આત્માવડે જ તૃપ્ત રહે છે, તથા જે આત્માના જ સતુષ્ટ છે, તેને કાર્ષ પશુ કર્તવ્ય રહેતું નથી [૧૭]

વિવેચન — હે અર્જુન ! જે બ્રહ્મવેત્તા [જ્ઞાન-મુક્ત] આત્મરતિ = સ્વેદ, ચંદન, વનિતા રંગે વિપયોમા નહિ પરંતુ આત્માના જ પ્રીતિવાળો છે, જે આત્મતૃપ્ત = અનપાનાદિ વિવિધ પદાર્થોના ભોગોથી નહિ પરંતુ આત્માનાંદથી જ તૃપ્ત રહે છે જે આત્મનિ એવ સતુષ્ટ = સ્ત્રી, પુત્ર, ધન વગેરેના લાભથી નહિ પરંતુ આત્માનાંદથી જ સતુષ્ટ છે જે સર્વ તૃષ્ણાથી રહિત છે [શા ખા] તેને કર્તવ્ય કર્મ રહેતું નથી કારણકે “ પર્યાપ્તિકામત્વેન પ્રાપ્તવ્યાભાવાત્ । [શંકરાનંદ] પૂર્ણકામ હોવાથી બ્રહ્મવેત્તાને પ્રાપ્ત-પ્રત્યાભાવ છે ’ સાધ્યામાવે મહારાજો સાધન કિં પ્રયોજનમ્ । [વિ પુ ૧-૧૯-૩૬] હે મહાબાહો ! બ્રહ્મ-વેત્તાને સાધ્યતા અભાવે સાધનનું કાર્ષ પ્રયોજન નથી ”

શ્રુતિ કહે છે કે — “ જ્ઞાનામૃતેન તૃપ્તસ્ય કૃતકૃત્યસ્ય યોગિનઃ । નૈવાસ્તિ કિંચિત્કર્તવ્યમસ્તિ ચન્નસ તત્ત્વચિન્ત્ ” । [જ્ઞાનાનંદશર્ન ૧-૨૩, પૈગન ઉપ ૪-૯] જ્ઞાનરૂપી અમૃતના પાનથી તૃપ્ત થયેલા કૃતકૃત્ય યોગીને કાર્ષ પશુ કર્તવ્ય રહેતું નથી, અને જે કાર્ષ પશુ કર્મ કર્તવ્યરૂપે રહેતું હોય તો તે તત્ત્વવેત્તા નથી ”

વસિષ્ઠમુનિ કહે છે કે — “ કર્તવ્યમસ્તિ ન મમહ કિંચિત્ । [યે વા મુ પ્ર ૧૦-૪૪] આ સત્માના ભારે કાર્ષ પશુ કર્તવ્ય નથી. ’ કર્તવ્યરહિત તથા અનરહિત હોના છતાં હું આ જગતના શાંતિથી નહો છું લોકદૃષ્ટિથી હું કાર્ય કરું છું, પરંતુ મારી દૃષ્ટિથી [પરમાર્થ દૃષ્ટિથી] હું કાર્ષ કરતો નથી ”

રમણ મહર્ષિ કહે છે કે — “ નન્મમાનસોત્કૃષ્ઠયોગિનઃ કૃત્યમસ્તિ વિમ્ । ” [ઉદેશસાગ ૧૫] મનોનાશ કરી, આત્મસાક્ષાત્કાંતે પ્રાપ્ત થઈ, સ્વરૂપાનંદથી તૃપ્ત ઉત્કૃષ્ટ યોગીને કર્તવ્ય કેમ સંભવે ? ” જેમ અગ્નિમા તપાવેલો લોખંડનો ગોળો અગ્નિમય થાય છે, તેમ જ્યારે જ્ઞાનરૂપી અગ્નિમા તપાવેલો દેહ આત્મમય થાય છે ત્યારે શરીરાર્થિના આશ્રય લઈને રહેતી પૂર્વવાસનાઓ નાશ પામે છે અને અનુચરીર તથા નિગચરીર નાશ પામવાને નીધે જ્ઞાનીને કર્તવ્ય પશુ [કર્તવ્ય] રહેતું નથી વળી એક વાર આ અનુચરીરરૂપ તથા લિંગ-ચરીરરૂપી હૃદયગ્રંથિનો નાશ થયા પછી, તે પાછી બંધાતી નથી [રમણગીતા અ ૯-૧૯-૨૨] [૧૭]

નૈવ તસ્ય કૃતેનાર્થો નાકૃતેનેહ કથન ।

ન ચાસ્ય સર્વભૂતેષુ કથિદર્થવ્યપાત્રયઃ ॥ ૧૮ ॥

અન્યથાર્થઃ—તસ્ય તેને—અલ્પવેતાને હૃતેન કર્મ કરવાથી અર્થઃ ન એવ કાંઈ પણ પ્રયોજન નથી—કાંઈ લાભ નથી, તેમ અકૃતેન કર્મ નહિ કરવાથી ફહ આ લોકમાં કથન ન કાંઈ પ્રયોજન નથી—કાંઈ ગેરલાભ નથી ચ અને અસ્ય તેને સર્વભૂતેષુ સર્વ પ્રાણીઓમાં—સર્વ પદાર્થોમાં કથિત્ કાંઈ પણ અર્થવ્ય-પાત્રયઃ ન પ્રયોજનનો સંબંધ નથી [૧૮].

શબ્દાર્થઃ—અલ્પવેતાને કર્મ કરવાથી કાંઈ પણ લાભ નથી, તેમ કર્મ નહિ કરવાથી કાંઈ ગેરલાભ નથી; અને તેને સર્વ પ્રાણીઓમાં કાંઈ પણ પ્રયો-જનનો સંબંધ નથી [૧૮].

વિવેચનઃ—હે અર્જુન! ન તસ્ય કૃતેન અર્થઃ = જ્ઞાનીને કર્મ કરવાથી કાંઈ લાભ નથી. જ્ઞાનીને કર્મ કરવાથી અવ્યુદયરૂપ કે મોક્ષરૂપ કાંઈ પ્રયોજન નથી [મધુ] કે, કર્મવડે કાંઈ પણ પ્રાપ્તવ્ય અર્થ નથી [શા. ભા., શંકરાનંદ].

સર્વાત્મભાવને પ્રાપ્ત હોવાને લીધે જ્ઞાનીને તપરૂપ ક્રિયાવડે પ્રાપ્ત થતી અશ્વિમાદિ સિદ્ધિ, ઇન્દ્રપદ કે બ્રહ્મપદની અપેક્ષા નથી; તથા જીવ-મુક્ત હોવાથી તેને વેદિક ક્રિયાથી પ્રાપ્ય મોક્ષની અપેક્ષા નથી [શંકરાનંદ].

ન તસ્ય અકૃતેન અર્થઃ = જ્ઞાનીને કર્મ નહિ કરવાથી કર્શો ગેરલાભ પણ નથી. જ્ઞાની કર્મ નહિ કરવાથી પ્રત્યવાય, આત્મહાનિ કે કાંઈ પણ અનર્થને પ્રાપ્ત થતો નથી [શા. ભા. વગેરે]. જ્ઞાની જનક વગેરેની પેઠે વિદિત કર્મો કરે કે, યાગવલ્ક્ય વગેરેની પેઠે સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરે અથવા લૌકિક દષ્ટિએ શિષ્ટની, અશિષ્ટની, ખાળકની, ઉન્મત્તની કે મૂઢની પેઠે વર્તે, છતાં તે બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થાય છે [અવધૂત ઉપનિષદ. ગી. ૬-૩૧]. જ્ઞાનીને સર્વ પ્રાણીઓમાં કાંઈ પણ પ્રયોજનનો સંબંધ નથી, અર્થાત્ તેને કાંઈ પણ ક્રિયાસાધ્ય અર્થ નથી [મધુ].

“અતોડસ્ય કૃતાકૃતે નિષ્પ્રયોજનમ્ । [મધુ.] આથી જ્ઞાનીને કર્મ કરવાનું કે કર્મ નહિ કરવાનું કાંઈ પણ પ્રયોજન નથી.” “નૈનં કૃતાકૃતે તત્તતઃ । [તૈ. ઉ. ૨-૯] તે કર્મ કરવાથી કે કર્મ નહિ કરવાથી સંતાપને પ્રાપ્ત થતો નથી.” “સાધ્યામાવાદતો ઋણવિદઃ કાર્યં ન વિચતે । [સદ્ગનંદ] આથી સિદ્ધ થાય છે કે, જ્ઞાનીને સાધ્યતા અભાવે કર્તવ્ય રહેતું નથી.”

અલ્પવેતા [જ્ઞાની] કામદેવની પ્રબળતાથી મઘપાન કરી નામે, અથવા સર્વ

સંગતો ત્યાગ કરી જંગલમાં નિર્વિકારપણે રહે તોપણ તેને પાપ કે પુણ્ય લાગતું નથી. જ્ઞાની અંદન, અગર કે કપૂર વગેરેનું લેપન કરે, અથવા મોટી મોટી જ્વાળાઓથી વિસ્તીર્ણ થયેલા અગ્નિમાં પડે, તોપણ કશો વિકાર પામતો નથી. તે પાપ કરે કે પુણ્ય કરે છતાં નરક કે સ્વર્ગને પામતો નથી. જ્ઞાની જે કાંઈ કરે તે કરેલું કહેવાતું નથી, તથા તે કાંઈપણ પ્રકારના વર્તનથી કલંકિત કે દૂષિત થતો નથી; કારણકે તે તે ક્રિયાઓમાં તે કાંઈ પણ પ્રકારનો અભિનિવેશ કરતો નથી; જ્ઞાની ક્રિયા કરે તોપણ ભક્ષે અને ન કરે તોપણ ભક્ષે. જ્ઞાનીને કર્મનું કે કર્મ નહિ કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી [યો. વા. ઉપ. પ્ર. ૫૬-૫૭-૬૧].

પરંતુ શાસ્ત્રનિષિદ્ધ ચેષ્ટાનો ત્યાગ કરવો એ જ્ઞાનીનો સ્વભાવ છે [યો. વા. નિ. પ્ર. [ઉ.] ૧૦૨-૧૨]. જેમ કુચળ નાચનાર તાલ ચૂકતો નથી, તેમ જ્ઞાની શાસ્ત્રની વિધિ કે મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરતો નથી. જેમ જળનો નીચી ભૂમિમાં જવાનો સ્વભાવ છે, તેમ વિદિત કર્મમાં પ્રવૃત્તિ તથા નિષિદ્ધ કર્મથી નિવૃત્તિ એ જ્ઞાનીનો સ્વભાવ છે, કારણકે નિષિદ્ધ કર્મના પ્રવર્તક રાગદ્વેષનો જ્ઞાનીમાં અભાવ છે [મધુ. ગી. ૬-૩૧].

જ્ઞાનીનાં દેહ, જાતિ, વર્ણાશ્રમ વગેરે અભિમાન સ્વતઃ નિર્ગલિત થાય છે, અને તેથી જ્ઞાનીની પાપાચરણમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી [શંકરાનંદ. ગી. ૧૦-૩].

તાત્પર્ય એ છે કે :—જે જે કર્મો કરવાનું શાસ્ત્રમાં વિધાન છે, તે તે સર્વ કર્મો અનાત્મચ માટે જ છે. [શા. ભા. ૨-૨૩]. જ્યારે આત્મજ્ઞાનના સાધનરૂપ શુભેચ્છા, વિચારણા કે તનુમાનસા ભૂમિકા વિષે સ્થિત યોગી પુરુષ કર્મનો અધિકારી નથી, તો પછી ચોથી, પાંચમી, છઠ્ઠી કે સાતમી ભૂમિકા વિષે સ્થિત જ્ઞાની કર્મનો અધિકારી નથી એમાં શું કહેવું ? [મધુ] [૧૮].

અવતરણિકા :—હવે યોગારૂઢને કર્મ કર્તવ્ય નથી, પરંતુ આરુરુક્ષુને [સુમુક્ષુને] કર્મ કર્તવ્ય છે, તે કહે છે :

તસ્માદસક્તઃ સતતં કાર્યં કર્મ સમાચર ।

અસક્તો હ્યાચરન્કર્મ પરમાપ્નોતિ પૂરુષઃ ॥ ૧૯ ॥

અન્યથાર્થ :—તસ્માત્ તું યથાર્થ જ્ઞાનમાં સ્થિત નથી માટે [શા. ભા.] તું જ્ઞાની નથી માટે [વદ્વલ વગેરે] અસક્તઃ આત્મકિતરહિત થઈને—ફલની ઇચ્છાથી રહિત થઈને સતતં નિરંતર કાર્યં કર્મ કર્તવ્ય કર્મ સમાચર કર—શાસ્ત્ર-ગી ૧૭

પ્રભાણે આચર [મધુ] હિ કારણ્યકે જમસ્ત અસગ રહીને કર્મ કર્મને આચરન કરનાર પૂરુષ પુરુષ પર મોહને [શા ભા વગેરે] આપ્રોતિ પામે છે [૧૯].

શબ્દાર્થ — તેના માટે આસક્તિરહિત થઈને તુ કર્તવ્ય કર્મ કર, કારણ્યકે અસગ રહીને કર્મ કરનાર પુરુષ મોહને પામે છે [૧૯]

નિવેચન — હે અર્જુન ! તુ જ્ઞાની નથી [શા ભા વગેરે] માટે જસન્ન = આસક્તિરહિત થઈને કર્તૃત્વ તથા ફનકામતાના ત્યાગ કરી, કર્તવ્ય કર્મો કર કારણ્યકે જસન્ન = અસગ રહીને, ઈશ્વરચેત્ કર્મો કરનાર [શા ભા, મધુ વગેરે] અતઃરૂપની શુદ્ધિ તથા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિદ્વારા મોહને પ્રાપ્ત થાય છે [૧૯]

અવતરણિકા :—હવે અમગ રહીને કર્મ કરનાર મોહ પામે છે એ અર્થ દેહ જના માટે જનક વગેરે સિદ્ધ પુરુષોના આચારનુ પ્રમાણ આપે છે

કર્મણૈવ હિ સંસિદ્ધિમાસ્વિતા જનકાદયઃ ।

લોકસદ્ગ્રહમેવાપિ સંપश्यन्કર્તુમર્હસિ ॥ ૨૦ ॥

અનુવાદ — હિ કારણ્યકે જનકાદય જનક વગેરે કર્મણા એવ કર્મવડે જ સંસિદ્ધિમ્ આસ્વિતા સંસિદ્ધિને પામ્યા છે, માટે તુ કર્મ કરવાને યોગ્ય છે, અથવા લોકસદ્ગ્રહ લોકસદ્ગ્રહને સંપश्यન્ વિચારીને અપિ પણ કર્તુમ્ એવ મર્હસિ તુ કર્મ કરવાને જ યોગ્ય છે [૨૦]

શબ્દાર્થ — જનક વગેરે કર્મવડે જ સંસિદ્ધિને પામ્યા છે માટે તુ કર્મ કરવાને યોગ્ય છે લોકસદ્ગ્રહ વિચારીને પણ તુ કર્મ કરવાને જ યોગ્ય છે [૨૦].

નિવેચન — હે અર્જુન ! જનક, અમ્ભતઃસત્રુ અધપતિ, ભૂપિત્ર વગેરે રાજાઓ નિષ્કામ કર્મવડે જ સંસિદ્ધિમ્ આસ્વિતા = મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે પ્રવૃત્ત થયા હતા [શા ભા] અથવા નિષ્કામ કર્મથી જ અતઃ કરણ્યની શુદ્ધિદ્વારા જ્ઞાનનિધાને પામ્યા હતા [મધુ વગેરે] તેથી તેમના જેવા વિષ્ટ પુરુષોના આચારને પ્રમાણ માની, તારે તારા શ્રેષ્ઠ માટે ઈશ્વરચેત્ કર્તવ્ય કર્મો જના યોગ્ય છે અથવા લોકસદ્ગ્રહ અર્થાત્ ' જોક્ષના સ્વેચ્છે ધર્મ પ્રવર્તનમુન્માર્ગાન્નિવર્તનમ્ । [મધુ શા ભા વગેરે] યોક્ષને સ્વધર્મના પ્રવૃત્ત કરવા તથા તેમને બનતા માર્ગથી નિવૃત્ત કરના તારે કર્તવ્ય કર્મો કરવા યોગ્ય છે ”

હે પુરુષાર્થ ! મહાજને આધ્યાત્મિક [પી] બનાવવો એ જ ધર્મનું ધોય છે. ધર્મની [નીતિની] પકડ વિના સમાજનું અધપતન શેકી શકાય નથી નીતિ

મય જીવન જ આધ્યાત્મિક [દેવી] જીવનનો પ્રાણ છે તેથી મમાજમા શ્રાવણ, મનુષ્ય, સદાચાર, મૈત્રી, કરુણા મનુષ્યત્વ વગેરે દેવી ભાવોનું સ્થાપન કરવું, રક્ષણ કરવું, તથા પોતાના કરવું એ જ તાગ જેવા ધર્મનિષ્ઠ શ્રેષ્ઠ પુરુષને ગોચર છે, અને નિષ્કામભાવે એ પ્રમાણે વર્તવામા જ તારુ તથા મમાજનું બંનેનું નિશ્ચિત શ્રેય છે કારણકે 'સર્વ રાજાધિરા ધર્મા રાજા ધર્મસ્ય ધારક । સર્વે ધર્મો ગમ્યને [શ્રેષ્ઠ પુરુષને] આશ્રય કરીને રહે છે તથા સર્વ ધર્મોના ધાન્ય દાનાર નામ [શ્રેષ્ઠ પુરુષ] જ છે

હે પાપ! તારા શ્રેયની દૃષ્ટિથી, નોકસબદની દૃષ્ટિથી તથા જનક વગેરે શ્રેષ્ઠ પુરુષોના આચારના પ્રમાણથી તારે માટે આ યુદ્ધ જ કર્તવ્ય છે [૨૦]

અવતરણિકા — 'લોકસમૂહ ક કર્તુમર્હાત? કય ચ? હત્યુચ્યતે । [વા ભા] હવે લોકસમૂહ કોણે તથા શા માટે ક'વો નોઈએ, તે કહે છે

યદ્યદાચરતિ શ્રેષ્ઠસ્તત્તદેવેત્તરો જનઃ ।

સ યત્પ્રમાણં કુરુતે લોકસ્તદનુવર્તતે ॥ ૨૧ ॥

અનુવાદ — યત્ યત્ જે જે કર્મને શ્રેષ્ઠ શ્રેષ્ઠ પુરુષ આચરતિ આચરે છે તત્ તત્ એવં તે તે કર્મને જ સ્વર્ગ ખીમ સાધાણુ જન લોકો આચરે છે સ તે શ્રેષ્ઠ પુરુષ યત્ જેને પ્રમાણ કુરુત પ્રમાણભૂત બાને છે તત્ તેને જ લોક લોકો અનુવર્તત અનુસરે છે [૨૧]

શબ્દાર્થ — જે જે કર્મને શ્રેષ્ઠ પુરુષ આચરે છે, તે તે કર્મને જ ખીમ સાધારણ મનુષ્યો આચરે છે અને જેને તે પ્રમાણભૂત બાને છે તેને જ લોકો અનુસરે છે [૨૧]

નિવેશન — હે અર્જુન! ધ્રુવ = જ્ઞાન, કુળ વિદ્યા, આચાર વગેરેથી શ્રેષ્ઠ [પ્રધાન] ગણાતો પુરુષ [વા ભા] અથવા શાસ્ત્ર પુત્ર [રા ભા] અથવા નામદિ [મધુ] જે જે કર્મ કરે છે, તે તે કર્મને જ ખીમ સાધારણ મનુષ્યો કરે છે તથા જે જે લૌકિક કે વૈદિક આચારને ઉપરોક્ત નાણુવાગો શ્રેષ્ઠ પુરુષ પ્રમાણરૂપ ગણી અગ્રીકાર કરે છે તેને પ્રાકૃત [સાધા ૩] મનુષ્યો પ્રમાણ માની અનુસરે છે 'ધ્રુવસારી મવતિ પામર હત્યર્યઃ । [અકાનદ-મધુ વગેરે] પામર મનુષ્યો શ્રદ્ધા પુરુષને અનુમન્યા । છે " સામાન્ય લોકોના વ્યવહારો શ્રદ્ધા પુરુષને અનુસંગતારા થાય છે.

હે અર્જુન! તુ ક્ષત્રિયોમા શ્રેષ્ઠ છે સર્વમા પ્રધાનરૂપ તથા નામરૂપ એના તારા આચરણને સર્વ ક્ષત્રિયો સર્વ-જાતે પ્રમાણરૂપ માની તેનું અનુમણ કરશે

આ ધર્મયુદ્ધનો ત્યાગ કરી, તુ બિદ્યાધર્મ મહત્ત્વ કરગ, તો આ જાણના લક્ષિણો
યુદ્ધથી નિવૃત્ત થવા પ્રેરશે એટલું જ નહિ, પરંતુ કાવિધ્યમા તાગ આ વર્તનને
પ્રમાણ માની લક્ષિણો યુદ્ધધર્મનો ત્યાગ કરવા પ્રેરશે. તાન વર્તનથી તુ લક્ષિણોને
સ્વધર્મરૂપી યુદ્ધધર્મમા પ્રવૃત્ત કરાને બદલે બિદ્યાધર્મરૂપી પરધર્મમા પ્રવૃત્ત
કરશે. આથી જગતનું ધારણ, પોષણ તથા પાનન કન્યા-નારધર્મ વિધિલ
યશે, બનીતિ, ચોરી, લૂટ, અયવસ્થા, અશાંતિ વગેરેની પ્રગળતાથી ધર્મ નાશ
પામશે, અને અધર્મ વૃદ્ધિ પામશે, તેથી લોકસમૂહ તથા તારુ શ્રેય એ બન્ને
દૃષ્ટિથી તારે યુદ્ધ કરવું જ યોગ્ય છે [૨૧]

અવતરણિકા —હવે ત્રેપ્ત પુરુષે લોકસમૂહ માટે કર્મો કરવા બેઠો એ, એ
ભગવાન પોતાનું દૃષ્ટાંત આપી પ્રતિપાદન કરે ■

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ।

नानवाप्तमवाप्तव्यं नर्त एव च कर्मणि ॥ ૨૨ ॥

અન્યથાથ —પાર્થ ! હે પાર્થ ! મે મારે ત્રિષુ લોકેષુ નણે લોકમા કિંચન
કાર્ષપણ કર્તવ્ય કર્તવ્ય ન અસ્તિ નથી અનવાપ્તમ્ ન મળેતુ અવાપ્તવ્ય મેળવના
યોગ્ય ન નથી ચ છતાં વર્મણિ કર્મમા વત હું વર્તુ છું એવ જ [૨૨]

શબ્દાથ —હે પાર્થ ! મારે નણે લોકમા કાર્ષપણ કર્તવ્ય નથી, તેમ ન
મળેતુ મેળવના યોગ્ય નથી, બના હું કર્મમા પ્રવૃત્ત હું છું [૨૨]

નિવેચન —હે અર્જુન ! સદ્ગુણ-ઐશ્વર્ય-સપત્ર, પ્રાપ્ત સર્વકામ તથા
સર્વેશ્વર એવા મને કાર્ષપણ કર્તવ્ય નથી જેમ યરના સ્વામીને તે ધરમા રહેના
સર્વ પદાર્થો પ્રાપ્ત જ છે, તેમ મમન્ત બ્રહ્માડના સ્વામી એવા મને બ્રહ્માડમા
રહેલા સર્વ પદાર્થો પ્રાપ્ત જ છે, કાર્ષપણ પદાર્થ મને અપ્રાપ્ત નથી, છતાં હું
લોકસમૂહકર્મો નિરે પ્રવૃત્ત હું છું [વચનાદ] હું કર્મોના પરિત્યાગ
કરતો નથી, તેમ તારે પણ અવશ્ય કરવું બેઠો એ [૨૨]

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।

मम वर्तमानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ૨૩ ॥

અન્યથાથ — પાર્થ ! હે અર્જુન ! યદિ જો હિ કૃતાર્થ બુદ્ધિવડે જાતુ
કદાચિત્ બંદ હું અતન્દ્રિત આગસન્દિત થઈ [શા ભા, મધુ વગેરે] કર્મણિ
કર્મમા ■ વર્તેયમ્ ન પ્રવૃત્ત થાઉં તો મનુષ્યા મનુષ્યો સર્વશ સર્વ પ્રકારે મમ
મારા યત્ન આગતે અનુવર્તન્તે અનુસરે [૨૩]

શબ્દાર્થ —હે પાર્થ ! જો હું કદી આળસરહિત યદ્યપિ કર્મમા પ્રવૃત્ત ન થાઉં તો લોકો સર્વ પ્રજાને મારા માર્ગને અનુસરે [૨૩].

વિવેચન —હે અર્જુન ! ‘મારે કોઈ પણ પ્રયોજન બાકી નથી’ એમ માની કૃતાર્થ બુદ્ધિવડે જો કદી હું આળસરહિત યદ્યપિ કર્મમા પ્રવૃત્ત ન થાઉં, તો સર્વ મનુષ્યો મારા આચારને જ ધર્મરૂપ માની મારા આચારનું અનુચરણ કરે, માટે હું કર્મમા પ્રવૃત્ત રહું છું અને તારા જેવા શ્રેષ્ઠ પુરુષે પણ લોકસંગ્રહ દૃષ્ટિથી કર્મમા પ્રવૃત્ત રહેવું જ યોગ્ય છે [૨૩]

उत्सीदेयुरिमे लोका य कुर्या कर्म चेदहम् ।

संहरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ २४ ॥

અન્યવાર્થ —એવું જો અહ હું કર્મ કર્મ ન કર્યામ્ ન કરું તો હમે આ લોકો લોકો ઉત્સીદેયુ નાશ પામે એ અને હું સંહરસ્ય વર્ણુસ કરનો કર્તા કર્તા સ્યામ્ થાઉં તથા હમા આ પ્રજા પ્રજાઓનો ઉપહન્યામ્ હણનારો થાઉં [૨૪].

શબ્દાર્થ —જો હું કર્મ ન કરું તો આ લોકો નાશ પામે, અને હું વર્ણુસ કરનો કર્તા થાઉં, તથા આ બધી પ્રજાઓ હણનારો થાઉં [૨૪]

વિવેચન —હે અર્જુન ! સર્વજ્ઞ અને સર્વેશ્વર એવો હું વેદવિહિત કર્મ ન કરું, તો માગ આચારને પ્રમાણ માની ભગવાન મનુ વગેરે સર્વ લોકો વેદવિહિત કર્મો કરવા પ્રવૃત્ત થશે નહિ, અને લોકસ્થિતિના કારણભૂત યજ્ઞાદિ કર્મો તથા તેના કાર્યરૂપ વૃષ્ટિ વગેરેના અભાવે આ સર્વ લોકો નાશ પામે લોકો ધર્મથી ત્રાપ્ત થાય, પ્રજા વર્ણુસ થાય, અને ધર્મના સંસ્થાપન માટે અનતાર લેનારો હું વૈદિક ધર્મની તથા પ્રજાની હાનિ કરનારો થાઉં આ મને સર્વેશ્વરને અનુકૂળ નથી [શા ભા]. આથી તારે, તાગ જેવા શ્રેષ્ઠ પુરુષે અને કૃતકૃત્ય એવા મારે લોકસંગ્રહ માટે કર્મ કરવા જોઈએ, એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે [ચ કરાનંદ]

નોંધ —આચાર્ય મધુસૂદનસ્વામી ‘યથદાચરતિ’ ધર્માદિ શ્લોકોની એક બીજી ગોળના કરે છે —ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ભક્ત અર્જુનને કહે છે કે —‘ તારે કેવળ લોકસંગ્રહ માટે જ કર્મ કરવા યોગ્ય છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ મારા જેવા શ્રેષ્ઠ પુરુષના આચારને અનુસરીને પણ કર્મ કરવા યોગ્ય છે ’ ‘જો મારે અનુસરવું જોઈએ એવો આપનો આચાર કેવો છે ?’ એ પ્રમાણે જ્યારે ભક્ત અર્જુનને ભગવાનનો આચાર જાણવાની ઇચ્છા થઈ, ત્યારે ભગવાને ‘ ન મે પાર્યાસ્તિ કર્તવ્ય ’ ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકવડે પોતાનો આચાર દર્શાવ્યો છે [મધુ]

[૨૪].

અવતરણિકા :—હવે લોકસંગ્રહ માટે કર્મો કેવી રીતે કરવાં, તે કહે છે :

સક્તાઃ કર્મણ્યવિદ્વાંસો યથા કુર્વન્તિ ભારત ।

કુર્યાદ્વિદ્વાંસ્તથાઽસક્તશ્ચીર્ણલોકસંગ્રહમ્ ॥ ૨૫ ॥

અન્યથા^૧ :—નારત ! હે અર્જુન ! યથા જેવી રીતે અવિદ્વાસ અજ્ઞાનીઓ કર્મણિ કર્મમાં સક્તા, આસક્ત થઈને કુર્વન્તિ કર્મ કરે છે તથા તેવી રીતે લોકસંગ્રહ લોકસંગ્રહને ચિકીર્ણ કરવાની ઇચ્છાવાળો વિદ્વાન્ જ્ઞાની જનવક્તઃ આસક્તિરહિત થઈ કુર્યાત્ કર્મ કરે [૨૫].

શબ્દાર્થ^૨ :—હે ભારત ! જેમ અજ્ઞાની આસક્ત થઈને કર્મ કરે છે; તેમ લોકસંગ્રહ કરવાની ઇચ્છાવાળા જ્ઞાનીએ આસક્તિરહિત થઈને કર્મ કરવા [૨૫].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! જેમ અવિદ્વાસ=અજ્ઞાની સક્તાઃ=કર્તાપણુના અભિમાનથી તથા સ્વર્ગોદ્દેશ દેવની ઇચ્છાથી કર્મ કરે છે, તેમ લોકસંગ્રહ કરવાની ઇચ્છાવાળા જ્ઞાની પુરુષે જનવક્ત = કર્તાપણુના અભિમાનથી તથા દેવની ઇચ્છાથી રહિત થઈ શુભ કર્મો કરવા. “ एवं કુર્વન્ સ્વયં તૌર્ગ. પરાનપિ તારયતિ । [ચંદ્રાનંદ] આ પ્રકારે કર્મ કરવાથી જ્ઞાની પોતે તારે છે, તથા બીજાને તારે છે.”

‘ભારત’ સંબોધનથી ભગવત્ સમા ઉત્પન્ન થયેલાપણુને લીધે, અથવા મા = આત્મજ્ઞાન તત્ત્વા રત્નવેન તેમાં પ્રીતિવાળો હોવાથી “ ભારત ” એટલે ભક્ત અર્જુન ઉપર કહેવા શાસ્ત્રના અર્થને બાંધવા યોગ્ય છે, એમ દર્શાવે છે. [મધુ] [૨૫].

અવતરણિકા :—“ જનુષ્ઠાનેન ધર્મસ્ય કર્તવ્યો લોકસંગ્રહ । તત્ત્વજ્ઞાનોરદેશેન કર્મણોઽજ્ઞાન્ન ચાલયેત્ ॥ [સાનંદ, મધુ.] હવે જ્ઞાનીએ આચારથી લોકસંગ્રહ કરવો, પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાનના ઉપદેશથી અજ્ઞાનીઓને કર્મથી અશાયમાન ન કરવા, તે કહે છે :

ન બુદ્ધિમેદં જનયેદજ્ઞાનાં કર્મસન્નિનામ્ ।

જોષયેત્સર્વકર્માણિ વિદ્વાન્યુક્તઃ સમાચરન્ ॥ ૨૬ ॥

અન્યથા^૧ :—કર્મસન્નિનામ્ કર્મમાં આસક્તિવાળા અજ્ઞાના અવિવેકીઓ વિશે બુદ્ધિમેદ બુદ્ધિમેદ વિદ્વાન્ જ્ઞાની ન જનયેત્ ન ઉત્પન્ન કરે; પરંતુ યુક્તઃ આદરપૂર્વક સર્વકર્માણિ સર્વ કર્મો સમાચરન્ કરી અજ્ઞાની મનુષ્યોને કર્મોમાં જોષયેત્ પ્રવૃત્ત કરે [૨૬].

શબ્દાર્થ^૨ :—જ્ઞાની કર્મમાં આસક્તિવાળા અવિવેકીઓની બુદ્ધિમાં ભેદ ન

ઉત્પન્ન કરે, પરંતુ આદરપૂર્વક શુભ કર્મો કરે અને અવિવેકીઓને શુભ કર્મોમાં પ્રવૃત્ત કરે [૨૬]

વિવેચન — સ્ત્રીપણાના અભિમાનથી તથા ફની છત્રાથી કર્મોમાં અભિનિવેશનાથી અવિવેકી મનુષ્યોની ‘હુ આ કર્મ કરીશ અને એતુ ફન ભોગવીશ’ એવા પ્રકારની બુદ્ધિ હોય છે આ બુદ્ધિને ફેરવવી તે બુદ્ધિભેદ કહેવાય છે [શા ભા] જ્ઞાનીએ અજ્ઞાનીઓની બુદ્ધિમાં ભેદ ઉત્પન્ન ન કરવો અર્થાત્ તેમને તત્ત્વજ્ઞાનના ઉપદેશરૂઠે કર્મથી વિચ્ચિત ન કરવા જ્ઞાનીએ ‘આત્મા અકર્તા છે’, ‘આત્મા અભોક્તા છે’, ‘આ સર્વ બ્રહ્મ છે’, ‘સ્વર્ગાદિ ફળ અસત્ છે’ વગેરે પ્રકારના તત્ત્વજ્ઞાનના ઉપદેશરૂઠે અજ્ઞાનીઓને શુભ કર્મોના અનુદાનમાં અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરી, શુભ કર્મોથી ચલાયમાન ન કરવા કારણકે અજ્ઞાની મનુષ્યની શ્રદ્ધા શુભ કર્મથી ચલાયમાન થતા તે આ લોક તથા પગ્લોક બન્નેથી ભ્રષ્ટ થાય છે, પરંતુ જ્ઞાનીએ પોતાના આચારથી અજ્ઞાનીઓને શુભ કર્મોમાં પ્રવૃત્ત કરા

તાત્પર્ય એ છે કે, જ્ઞાનીએ કર્મભાગમાં પ્રવૃત્ત પુરુષોની બુદ્ધિમાં તત્ત્વજ્ઞાનના ઉપદેશથી વૈકલ્પ્ય [ચક્રગનદ] વ્યાપ્તિ ઉત્પન્ન ન કરવો, પરંતુ શુભ કર્મોના અનુદાનથી જ્ઞાને અજ્ઞાની પુરુષોના અત્તરણની શુદ્ધિ થાય, ત્યાર પછી અજ્ઞાની પુરુષો પ્રત્યે અસ્તો અને અભોક્તા આત્માનો ઉપદેશ આપવો

ભગવાનનો આચારથી યોગ

ભગવાનના નિવિધ અનુસારના નિહરને યથાવત્ જાણનારને તેના એય માટે અન્ય ઉપદેશની જરૂર નથી

‘હુ સાનનાર’ નિવેકબુદ્ધિનો સૂચક છે અતઃ કલ્પ વિરે વિવેકબુદ્ધિનો ઉદય થતા, મોક્ષ-સાધનોના અનુદાન વિષે તત્પર રહી, પુરુષ જ્ઞાન તથા મોક્ષરૂપી પરમ જ્ઞાનને પામે છે [ગી ૪-૩૯]

‘મત્સ્વાયતાર’ અતર્મુખપણાનો સૂચક છે જેમ જળમાં રહેની માછલી જ્યાં મુઘી ઉનટ ચડી, ગુનાટ ખાતી નથી, ત્યાં મુઘી તરતથી ઘાટુળ થાય છે તથા જળાશયમાં હોવા છતાં જળપાન કરવા સમર્થ થતી નથી, તેમ બ્રહ્માનંદરૂપી મહાસાગરમાં રહેનો જીવાત્મા જ્યાં મુઘી પ્રવિરોને વિવરોથી નિવૃત્ત કરી અતર્મુખ થતો નથી, ત્યાં મુઘી તે બ્રહ્માનંદરૂપી અમૃતરસ માટે વ્યાકુળ રહે છે, તથા બ્રહ્માનંદમાં રહેયો હોવા છતાં બ્રહ્માનંદરૂપી અમૃતનું પાન કરવા સમર્થ થતો નથી અતર્મુખ ખપણુ અમૃતતત્ત્વના સાધનરૂપ છે [ગી ૫-૨૧], અને બહિર્મુખપણુ મૃત્યુના

દાગ્ધુરૂપ છે [ગી ૫-૨૨] અતર્ક્ય થતા આ સસાગરથી દાવાનળ ઉપતાપિ પામે છે [ભાગ ૧૦-અ ૧૭ તથા ૧૯]

‘કર્માવતાર’ ઇન્દ્રિયનિગ્રહનો સૂચક છે પ્રવાહારાદિ ઉપાયોવડે નાચ્યાના જેવો ઇન્દ્રિયનિગ્રહ મિદ્ધ ઝગ્ગા પુરુષની ભુદ્ધિ ટિંધા થાય છે [ગી ૨-૫૮] વિતેન્દ્રિય પુરુષ જ આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થાય છે [ગી ૪-૧૯], પરંતુ ઇન્દ્રિયોથી પ્રેરાતો પુરુષ સર્વ પુરુષાર્થથી બ્રહ્મ થાય છે [ગી. ૨-૬૭]

‘વૈરાગ્યવતાર’ વૈરાગ્યનો સૂચક છે વૈરાગ્ય વિના હિરણ્યકાશી સમઘટ્ટિત ક્ષય પામતી નથી આ દહ મૂળાળા સમારટ્ટનને વૈરાગ્યથી શુભરૂપે ઠેઠી નાખનાર પુરુષ જ ભગવાનના પરમ લાભને પ્રાપ્ત થવાને યોગ્ય થાય છે [ગી ૧૫-૩-૪]

‘નૃસિંહાવતાર’ નિષ્કામ ભક્તિનો સૂચક છે પ્રત્લાદ જેની નિષ્કામ ભક્તિથી [ધર્મથી] અત કરણ વિશે સર્વ અનર્થોના મૂળરૂપ ગગદ્વેષ નિવૃત્તિ પામે છે, તથા અધિહારી પુરુષ પૂર્વધર્મજનિત વાસનારૂપ [સ્વભાવરૂપ] હિરણ્યવલિપુત્રો પરાભય દરી, આ મસાલાલાને યોગ્ય થાય છે [ગી ૩-૩૪]

‘વામનાવતાર’ આત્મસમર્પણનો સૂચક છે બનિ જેવા આત્મસમર્પણ કરનાર પુરુષના ભગવાન દ્વારપાળ યર્ષને રહે છે, અને તેથી તે અનાયાસે કામરૂપી રાવણનો પગભય કરવા મમર્થ થાય છે તે સાધનદશામાં પશુ સાધ્યદશાની પેઠે મુક્ત જ છે આત્મસમર્પણનું વિગેર માહાત્મ્ય તો એ છે કે, ન્યારે આત્મસમર્પણથી શ્રીહનુમાન જેવી વરણાગતિ ક્ષિત થાય છે, અને ન્યારે આત્મસમર્પણ કરનાર પુરુષ શ્રીહનુમાનની પેઠે મુક્તિ કરતા પશુ લોકસેવાને એક માને કે, ત્યારે તે કૃતકૃત પુરુષ શ્રીહનુમાનની પેઠે સદા સર્વદા પૂનવાને યોગ્ય થાય છે “ કિપુરુષોમા હનુમાન છુ ” [ભાગ ૧૧-૧૬-૨૯], એમ જે ભગવાને કહ્યું છે, તે મુક્ત જ છે

ભગવાન રામ

શ્રાદ્ધમુક્ત જેવા વિવેકતા, શ્રીભરત જેવા વૈરાગ્યના શ્રીનદમણુ જેવા ભક્તિના, શ્રીહનુમાન જેવા શરણાગતિના તથા સીતામાતા જેવા તિતિદાના, પવિત્રતાના તથા અક્ષાઞ્ઞરૂપિતા દેહધારી સ્વરૂપને સદા-સર્વદા વદનીય, શ્રીરામીદ મહર્ષિ જેવા સ્મિમુનિઓને સદા-સર્વદા પૂજનીય તથા રોગી, ભોગી, વેગી વગેરેને સદા-સર્વદા અમરણીય, જેના વિરોગથી દશરથ રાજા જેવા સયમીએ પ્રાણત્યાગ કર્યો, વસિષ્ઠમુનિ જેવા અલ્પતિષ્ઠ ક્ષોભ પામ્યા, તથા જનક જેવા વિરેહી શોક-સતાપને પ્રાપ્ત થયા, તે મર્્યાદપુરોચિત ભગવાન રામ, કેવળ ધર્મનું નહિ,

પરંતુ ધર્મનિષ્ઠાની પરાકાષ્ઠાનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ છે. આ કલિયુગમાં એ શુભ નામનું સ્મરણ જ સંસારસાગર તરી જવાની નૌકારૂપ છે, તો પછી એ શુભ-ચરિત્રનું અનુસરણ સંસારસાગર તરી જવાની નૌકારૂપ હોય, એમાં શું કહેવું ?

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ

જેનાં વિભૂતિ, ગુણ, શક્તિ વગેરેથી આવિર્ભાવ પામવારૂપ વિશેષ પ્રભાવને, તથા જેના સુષ્ટિ, સ્થિતિ, પ્રકાય, પ્રવેશ, નિયમન, નિગ્રહ તથા અનુગ્રહ કરવારૂપ યોગસામર્થ્યને ઇન્દ્રાદિ દેવો તથા ભૃગુ, વ્યાસ વગેરે મહર્ષિઓ પણ જાણતા નથી [ગી. ૧૦-૨]; જે દેવો તથા મહર્ષિઓની ઉત્પત્તિ, વૈભવ-સિદ્ધિ, તપસિદ્ધિ, યોગસિદ્ધિ તથા દિવ્યજ્ઞાનસિદ્ધિના આદિ કારણરૂપ છે [શંકરાનંદ. ગી. ૧૦-૨], એવા રૂપમાધુરી, પ્રેમમાધુરી તથા લીલામાધુરીના નિધિરૂપ, સમ્યક્જ્ઞાનદંધન, જ્ઞાનસ્વરૂપ, લીલાપુરુષોત્તમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અવલુ-નીય છે. એ ભગવાનના પૂર્ણ અવતારની લીલાકથાનું શ્રવણ જ હૃદયના તાપને શાંત કરનારું, પાપને [અવિદ્યાને] નાશ કરનારું તથા મગળરૂપ [કલ્યાણકારી] છે. તો પછી એ લીલાકથાના તત્ત્વનું અનુસરણ મગળરૂપ હોય એમાં શું કહેવું ?

ખીમ અવતારો

એ ઉપરાંત ભગવાન સનતકુમારોએ સમન્તો, ભગવાન ઋષભદેવે અજગર-વૃત્તિનો [સતોપનો], ભગવાન નારાયણે તપનો, ભગવાન બુદ્ધે ત્યાગનો, દેવર્ષિ નારદે ભક્તિનો, ભગવાન કપિલમુનિએ જ્ઞાનનો, તથા આ કલિયુગમાં શિક્ષા-ગુરુની દુર્લભતાનો વિચાર કરી, ભગવાન હતાત્રેયે પૃથ્વી વગેરે ચોવીસ પદાર્થોને પોતાના ગુરુ માની, શિક્ષણગુરુના અભાવે પર્વતની ગુફા, જંગલ કે અન્ય સ્થળે ગુરુની વ્યર્થ શોધ ન કરતાં કુદરતના સતત ઉપદેશ પ્રમાણે જીવન જીવવાનો બોધ આપ્યો.

ખરેખર ! ભગવાનનું મનુષ્યલોકમાં અવતરવું [descend] એટલે કે જાંચેથી નીચે આવવું, તે મનુષ્યમાત્રના ઉદ્ધાર [Ascend] માટે એટલે કે મનુષ્યમાત્રને નીચેથી જાંચે લઈ જવા માટે જ છે. મનુષ્યને ઈશ્વરરૂપ થવાની પ્રેરણા આપવા માટે જ ઈશ્વર મનુષ્યદેહ ધારણ કરે છે.

આ પ્રમાણે ભગવાનના અવતારોરૂપી આચાર મનુષ્યને દૈવી થવાનો સતત ઉપદેશ આપતો હોવા છતાં, ભગવાનના અવતાર-ચરિત્રનું [લીલા-કથાનું] શ્રદ્ધા, ભક્તિ તથા વિધિપૂર્વકનું શ્રવણ, ભગવાનના નામનું નિત્ય નિયમપૂર્વકનું

સ્મરણ, કે ભગવાનના વિવિધ અવતારસ્વરૂપે આપેલા દિવ્ય ઉપદેશોનું નિશ્ચયાત્મક શુદ્ધિથી અનુસરણ અત્યંત દુર્લભ છે.

આરે આ મનુષ્યલોકમાં ભગવાનની કથાના શ્રવણરૂપી, ભગવાનના નામના સ્મરણરૂપી કે ભગવાનના ઉપદેશના અનુસરણરૂપી કર્મ જ દુર્લભ છે. તો પછી એ પ્રકારના કર્મથી જ મિદ્ધ યનારો કર્મયોગ કે કર્મયોગના ફળરૂપ જ્ઞાનયોગ દુર્લભ હોય, એમાં શું કહેવું !

જ્ઞાની પુરુષોનો આચારથી યોગ

શૃંગીના ચાપથી સાન દિવસમાં મૃત્યુના સમાચારથી, ગામ પરીક્ષિતે ત્રીપુતાદિકનો કે ગાંધ્યધરધાનો કે દાનધર્મ કરવાનો કે કૃતિર્નિઘ્નનો આધરાનો કે દેહને ખાનપાનાદિથી તૃપ્ત કરવાનો વિચાર ન કર્યો, પરંતુ પુત્રેપણા, પિતેપણા તથા લેકિપણાનો ત્યાગ કરી, અનંતનત્રન લઈ, ભગવન કથારૂપી અમૃતનું પાન કરતા, હસતા હસતા મૃત્યુને ભેટવાનો નિશ્ચય કર્યો.

પરીક્ષિતે પોતાના આચારથી સર્વકાળે ભગવાન વિશે મન પરીવી, મૃત્યુ માટે સર્વદા તૈયાર રહેવાનો, સર્વ પ્રકારની તૃપ્તિઓના ત્યાગનો તથા સાત દિવસ ભેટલો સમય પણ મોઢા માટે પૂરતો છે, માટે આશુખ્ય વ્યર્થ શુભાવવા માટે શોક ન કરવાનો યોગ આપ્યો.

તૃસિદ્ધ ભગવાને પ્રદહાદને ઇચ્છિત વરદાન માગવા કહ્યું. વરદાનને ભક્તિમાં અંતરાયરૂપ માની, ભક્ત પ્રદહાદ ભગવાનને કહેવા લાગ્યો.—‘યદિ રામીજ ને કામાન્વરાસ્ત્વ વરદર્પમ । કામાના હૃદયંશેહ મયતસ્તુ વૃજં વરમ્ ॥ [ભાગ. ૭-૧૦-૭] ‘હે પ્રભો ! જે આપ મને વરદાન આપના હો તો હું માગું છું’ કે, માગ હૃદયમાં કોઈ દિવસ કામનાના અકુર ફૂટે નહિ’ કાંચલુકે કામનાની ઉત્પત્તિથી જ ઇન્દ્રિયો, મન, પ્રાણ, આત્મા, ધર્મ, ધૈર્મ્ય, શુદ્ધિ, લજ્જા, લક્ષ્મી, તેજ, મૃતિ તથા સત્ય નાશ પામે છે. વળી બીજું આપની પાસે માગું છું કે, મારા પિતા આપની નિષા તથા આપની સાથે વૈરશુદ્ધિ કરવારૂપી દુષ્ટ વર્તનથી થયેલાં દુરંત દુઃસ્વરૂપ પાપોથી મુક્ત થાય [ભાગ. ૧૦-૭-૧૦-૧૭].

ભક્ત પ્રદહાદે પોતાના આચારથી નિષ્કામ ભક્તિનો તથા પિતાના અત્યાચારની ક્ષમા યાચી દેવનો જવાબ પ્રેમથી આપવાનો, અપકાર કરનારનો પણ ઉપકાર કરવાનો યોગ આપ્યો.

પૂનાસરના વધ માટે ઈન્દ્રાદિ દેવોએ દધીચિ ત્રપિ પાસે તેમના દેહની ભિક્ષા માગી. દધીચિ ત્રપિએ કહ્યું.—‘હે દેવો ! સર્વ ભૂતોના દુઃખે દુઃખી થવું, તથા સર્વ

જૂતોના મુખે સુખી થવું, એટલા જ અવિનાશી ધર્મને મહાત્માઓ સેવે છે. શોક તથા આશ્ચર્યની વાત છે કે, પુરુષ આ ક્ષણભંગુર દેહ તથા ધનાદિ પદાર્થોનો ખીન્નના પર ઉપકાર કરવા માટે ઉપયોગ કરતા નથી.” [ભાગ. ૬-૧૦-૯-૧૦]. આટલું કહી દધીચિ ઋષિએ પરબ્રહ્મ વિષે પોતાના મનને જોડી, પોતાના સ્થૂણ દેહનો ત્યાગ કર્યો.

દધીચિ ઋષિએ પોતાના આચારથી લોકોના કલ્યાણ માટે સર્વસ્વનો ભોગ આપવાનો ઉત્તમ બોધ આપ્યો.

અગ્તાળીસ દિવસના નિર્જળ ઉપવાસ પછી રાત્રિ રતિદેવને અનાયાસે દૂધપાક, લાપમી, પાણી વગેરે પદાર્થો મળ્યા. જૂખતરસથી કપતો રાત્રિ રતિદેવ જમવાની ઇચ્છા કરે છે, તેટલામાં એક બ્રાહ્મણ અતિથિ ત્યા આવી ચડ્યો. રતિદેવે શ્રદ્ધાપુક્ત થઈ તે બ્રાહ્મણને અન્ન જમાવ્યું. બ્રાહ્મણ જમીને ગયો તે પછી કુટુંબને વહેચી આપેલું અન્ન જમવા રતિદેવ તૈયાર થયો, તેટલામાં એક ખીન્ને શૂદ્ર અતિથિ આવ્યો. એટલે બ્રીહરિનું સ્મરણ કરતાં રતિદેવે તે શૂદ્રને કુટુંબને વહેચી આપેલું અન્ન જમાવ્યું. એ જમીને ગયો એટલે કૂતરાઓથી વીંટાયેલો કોઈ ખીન્ને અતિથિ આવ્યો. રતિદેવે તેમને બાકીનું અન્ન આપ્યું. ત્યાર પછી કેવળ એક જણ તૃપ્ત થાય તેટલું બાકી રહેલું પાણી પીવા તૈયાર થયો, તેવામાં કોઈ ચાંડળે જળ માટે યાચના કરી. ચાંડળની કરણ વાણી સાંભળી રતિદેવ અત્યંત દુઃખી થયો અને બોલ્યો:—“ ન કામચંદ્રહ ગતિમીશ્વરાત્ પરામર્શદ્વિયુક્તામપુનર્ભવ વા । આર્તિ પ્રશ્ન્યેડ્ઽલિલદેહમાજામન્ત સ્થિતો ચેન મદન્ત્ય-દુઃસ્તા: ॥ [ભાગ. ૯-૨૧-૧૨] હું ઈશ્વર પાસેથી અષ્ટસિદ્ધિવાળી પરમગતિ કે મુક્તિ ઇચ્છતો નથી; પરંતુ હું સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં સ્થિત થઈ, તેમને થતું દુઃખ ભોગવવા ઇચ્છું છું કે, જેથી પ્રાણીઓ દુઃખથી રહિત થાય ” આ પ્રમાણે કહી તરસથી મરતા રતિદેવે ચાંડળને પાણી આપી દીધું.

રાત્રિ રતિદેવે પોતાના આચારથી દુઃખી પ્રાણી દયાનો આપેલો ઉપદેશ અત્યંત દુર્લભ છે.

મહાપુરુષો સર્વદા પોતાના આચારથી લોકોને સદાચારમાં પ્રવૃત્ત કરતા જ વિચરે છે [રામ. અ. રા. કિ. ૨-૬૩] [૨૬].

અવતરણિકા :—હવે અગ્તાની કર્મમાં કેવી રીતે આસક્ત થાય છે, તે કહે છે :

પ્રકૃતેઃ ક્રિયમાણાનિ ગુણૈઃ કર્માણિ સર્વશઃ ।

અહંકારવિમૂઢાત્મા કર્તાઽહમિતિ મન્યતે ॥ ૨૭ ॥

અન્યથાથઃ—પ્રકૃતેઃ પ્રકૃતિના ગુણૈ ગુણોનાં સર્વશઃ સર્વ પ્રકારે કર્માણિ સર્વ કર્મો ક્રિયમાણાનિ કરાય છે અહંકારવિમૂઢાત્મા અહંકારવડે વિમૂઢ અતઃ કરણવાળો અહં કર્તા 'હું કર્તા છું' इति मન्यते એમ માને છે [૨૭]

શબ્દાર્થઃ—પ્રકૃતિના ગુણોનાં સર્વ પ્રકારે સર્વ કર્મો કરાય છે. અહંકારવડે વિમૂઢ અતઃ કરણવાળો પુરુષ 'હું કર્તા છું' એમ માને છે [૨૭]

વિવેચન —હે અર્જુન ! સત્ત્વ રજઃ અને તમ એ ત્રણ ગુણુની સામ્યાવસ્થા [શા. ભા.] અથવા સત્ત્વગુણ, રજોગુણ તથા તમોગુણવાળી મિથ્યા જ્ઞાનાત્મક પરમેશ્વરની શક્તિ [મધુ] પ્રકૃતિ [પ્રધાન] કહેવાય છે

પ્રકૃતિના ગુણૈ = ગર્ભ તથા કણુરૂપ સર્વ વિકારોથી [શા. ભા.] દેહ, ઇન્દ્રિયો તથા અતઃ કરણાદિ માયાના ગર્ભોથી સર્વ પ્રકારે સર્વ કર્મો કરાય છે. અસંગ આત્મા કંઈ કરતો નથી, પરંતુ અહંકારવિમૂઢાત્મા = દેહાદિના ધર્મને પોતાના ધર્મ માનવાવાળો દેહાભિમાની પુરુષ [શા. ભા.] અનાત્માના આત્માના અભિમાનનાળો અસ પુરુષ [મધુ.] દેહાદિના કુપણની બુદ્ધિરૂપ અહંકારથી અતિ મૂઢ થયેલા ચિત્તનાળો અજ્ઞાની દેહાધ્યામને ત્રીણે આત્માને કર્તા માને છે અજ્ઞાની અસંગ આત્માને દ્રષ્ટા, રમષ્ટા, શ્રોતા, ધાતા, રસયિતા, મન્તા, બોદ્ધા તથા બોક્તા માને છે, પરંતુ પ્રકૃતિના ગુણોને કર્તા માનતો નથી. નૈવાયિકો તથા મીમાંસકો આત્માને કર્તા માને છે, તે યથાનત્ત નથી [૨૭]

તત્ત્વવિત્ત મહાવાહો ગુણકર્મવિભાગયોઃ ।

ગુણા ગુણેષુ વર્તન્તે इति मत्वा न सज्જते ॥ ૨૮ ॥

અન્યથાથઃ—મહાવાહો ! હે અર્જુન ! ગુણકર્મવિભાગયો ગુણુવિભાગ તથા કર્મવિભાગના [શા. ભા.] તત્ત્વવિત્ત યથાર્થ સ્વરૂપને જાણનારો જુ તો ગુણ ત્રણ વગેરે ઇન્દ્રિયો ગુણેષુ વિપયોમા વર્તન્તે વર્તે છે इति मत्वा એમ માનીને ન સજ્જતે કર્મમા આસક્ત થતો નથી [૨૮]

શબ્દાર્થઃ—હે મહાબાહો ! ગુણુવિભાગ તથા કર્મવિભાગના તત્ત્વને જાણનારો પુરુષ ગુણો [ઇન્દ્રિયો] ગુણોમા [વિપયોમા] વર્તે છે, એમ માની કર્મમા આસક્ત થતો નથી [૨૮].

વિવેચન —હે અર્જુન ! ગુણુવિભાગ તથા કર્મવિભાગના તત્ત્વને જાણનારો

પુરુષ [શા લા] જાણે છે કે ગુણો [ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયો] ગુણોમા [ચન્દ્રાદિ વિચોમા] વર્તે છે આકાશતત્ત્વમાથી ઉત્પન્ન થયેની શ્રોત ઇન્દ્રિય આકાશ-તત્ત્વના ચન્દ્રરૂપી ગુણને ગ્રહણ કરે છે, વાયુ તત્ત્વમાથી ઉત્પન્ન થયેની ત્વચા ઇન્દ્રિય વાયુતત્ત્વના સ્પર્શગુણને ગ્રહણ કરે છે અગ્નિ તત્ત્વમાથી ઉત્પન્ન થયેલી ચક્ષુ ઇન્દ્રિય અગ્નિતત્ત્વના રૂપગુણને ગ્રહણ કરે છે, જળતત્ત્વમાથી ઉત્પન્ન થયેલી રસના જળના રસરૂપી ગુણને ગ્રહણ કરે છે, તથા પૃથ્વીતત્ત્વમાથી ઉત્પન્ન થયેલી દ્વાણુ ઇન્દ્રિય પૃથ્વીતત્ત્વના ગંધરૂપી ગુણને ગ્રહણ કરે છે, પરંતુ અસંગ આત્મા સાક્ષીજો નથી, સ્પર્શ કરતો નથી, જોતો નથી, સ્વાદ કરતો નથી, સૂઘતો નથી, આલતો નથી, બોલતો નથી, તથા ઝાઝ પણ કરતો નથી, એમ નિઃસ્વરૂપના જાણી, તત્ત્વવેત્તા કર્મમા આસક્ત થતો નથી અર્થાત્ કર્તાપણાનું અભિમાન કરતો નથી [ગી ૫-૯, ગા ૧૪-૧૯]

તત્રાહ મમેતિ પ્રત્યય ન કરોતીત્યર્થ । [ચ કરાનંદ] તત્ત્વવેત્તા ઇન્દ્રિયોના કર્મમા “ અહ મમ ” એવો પ્રત્યય [વ્યવહાર] કરતો નથી,

શ્રીમધુસૂદનાચાર્ય આ શ્લોકનો આ પ્રમાણે જીર્ણે અર્થ કરે છે —
ગુણા = અહ કાગના સ્થાનરૂપ દેહ ઇન્દ્રિયો તથા અંત કરણ કર્માણિ = ‘ મમ ’ અભિમાનના સ્થાનરૂપ દેહ, ઇન્દ્રિયો તથા અંત કરણના વ્યાપારો વિભાગ = સર્વ જડ પદાર્થોને પ્રકાશ કરનારો, સર્વ જડ પદાર્થોથી ભિન્ન રહેનારો સ્વયં પ્રકાશ જ્ઞાનરૂપ અસંગ આત્મા આ પ્રમાણે ગુણ, કર્મ તથા વિભાગના તત્ત્વને જાણનાર વિદ્વાન પુરુષ આ ઇન્દ્રિયાદિ કરણ જ વિકારી હોવાથી પોતપોતાના વિષયોમા પ્રવર્તે છે, પરંતુ નિવિહાર આત્મા વિષયોમા પ્રવર્તતો નથી, એમ માનીને, અજ્ઞાની પુરુષની પેઠે પોતાના આત્મામા કર્તાત્વનું અભિમાન કરતો નથી

અવતરણિકા — હવે “ જ્ઞાનીએ અજ્ઞાનીને તત્ત્વજ્ઞાનના ઉપદેશથી શુદ્ધિ-ભેદ ન કરવો ” એ અર્થને દહકરે છે [ચ કરાનંદ]

પ્રકૃતેર્ગુણસંમૂઢાઃ સજ્જન્તે ગુણકર્મસુ ।

તાનકૃત્સ્નમિદો મન્દાન્ કૃત્સ્નવિન્ન વિચાલયેત્ ॥ ૨૯ ॥

અન્વયાર્થ — પ્રકૃતે પ્રકૃતિના ગુણસમૂહ ગુણવડે મૂઢ થયેના ગુણકર્મસુ ગુણોમા અને કર્મોમા-પ્રકૃતિના દેહાદિ ગુણોમા તથા જુ આપુ વગેરે કર્મોમા સજ્જન્તે આસક્ત થાય છે-હુ કર્તા છુ એવો અહ કાર કરે છે તાન્ તે અકૃત્સ્નવિદ આત્માને નહિ જાણનારા મન્દાન્ મદ શુદ્ધિવાળા અનધિકારી

પુરુષોને જ્ઞસ્તવિત્ આત્મવેતાએ ન વિચાર્યેત્ શુભ કર્મો કરવાની ત્રદ્ધાથી સલાયમાન કરવા નહિ [૨૯].

શબ્દાર્થ :— પ્રકૃતિના ગુણોવડે મૂઢ થયેલા ગુણોમાં તથા કર્મોમાં આસક્ત થાય છે. આ આત્માને નહિ જાણનારા મંદબુદ્ધિવાળા પુરુષોને જાની તેમની શુભ કર્મો કરવાની શ્રદ્ધાથી સલાયમાન ન કરે [૨૯].

વિવેચન —હે અર્જુન ! પ્રકૃતિના ગુણોથી મૂઢ થયેલા અજ્ઞાની પુરુષો પ્રકૃતિના દેહાદિ ગુણોમાં તથા જલુ' આવલુ' વગેરે કર્મોમાં આસક્ત થાય છે. 'હું કર્તા છું', 'હું ભોક્તા છું', 'હું ફળ માટે કર્મ કરું છું' એમ અહંકાર કરે છે. આવા અજ્ઞાની પુરુષોને જાની પુરુષે 'આત્મા અકર્તા છે', 'આત્મા અભોક્તા છે', 'કર્મફળ અસત્ છે' વગેરે પ્રકારના ઉપદેશથી તેમની શુભ કર્મો કરવાની શ્રદ્ધાથી સલાયમાન ન કરવા. જાનીએ અજ્ઞાનીને બુદ્ધિભેદ ઉત્પન્ન કરવો નહિ [શા. ભા.] “ઘ્રેષ્ઠઃ સ્વયમેવ કર્મયોગે તિષ્ઠન્ તાનવૃક્ષસ્તવિદો મન્દાન્ જોષયેદિત્યથઃ । [૨૧ ભા.] જાનીએ કર્મયોગના અનુષ્ઠાનથી અજ્ઞાનીને કર્મ-યોગમાં પ્રવૃત્ત થવાની પ્રેરણા આપવી.”

ભગવાન રમણ મહર્ષિ કહે છે —‘સકામ ભક્તની કામના પૂર્ણ થવા છતાં તે અત્યુક્ત જ રહે છે. સકામ ભક્તિ કામનાની [ફલની] પ્રાપ્તિથી નિવૃત્ત થતી નથી; પરંતુ સકામ ભક્તિથી ફળ પ્રાપ્ત થતા, સકામ ભક્તની પરમાત્મામાં શ્રદ્ધા દૃઢ થઈ વધતી જાય છે, અને જેમ જાનવડે આ સંસાર તરી જવાય છે, તેમ આવી પૂર્ણ પરાભક્તિવડે પણ સંસાર તરી જવાય છે.’ [રમણગીતા અ. ૧૬ ૧૦-૧૨]

“સ્વયમેવ તે કલેન વિવેકોદયાત્ કર્મભ્યધલિષ્યન્નાતિ ભાવઃ । [વે. ધ. ગી. મધુ.] શુભ કર્મોના અનુષ્ઠાનથી યથાકાળે વિવેકબુદ્ધિનો ઉદય થતાં અજ્ઞાની પણ નિષ્કામ કર્મ કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે, એ ભાવ છે.” [૨૯]

અવતરણિકા :—હવે મુમુક્ષુએ કર્મો કેવા પ્રકારે કરવા તે કહે છે.

મયિ સર્વાણિ કર્માણિ સંન્યસ્યાધ્યાત્મચેતસા ।

નિરાશીર્નિર્મમો ભૂત્વા યુદ્ધચસ્વ વિગતજ્વરઃ ॥ ૩૦ ॥

અન્યથાર્થ :— અધ્યાત્મચેતસા વિવેકબુદ્ધિવડે [શા. ભા.] સર્વાણિ સર્વ કર્માણિ કર્મો મયિ સંન્યસ્ય મને અર્પણ કરી નિરાસોઃ આશાગ્રહિત થઈ-કામનારહિત થઈ નિર્મમ મમતાથી રહિત થઈ વિગતજ્વરઃ મોહરહિત ભૂત્વા થઈ યુદ્ધચસ્વ યુદ્ધ કર-વિહિત કર્મ કર [મધુ.] અથવા જાની હો તો લોકસમૂહ માટે કર્મો કર [શ કરાનંદ] [૩૦].

શબ્દાથ^૧ —વિવેકબુધ્ધિ વડે સર્વ કર્મો મને અર્પણ કરી, આચારહિત, મમતારહિત તથા શોકહિત થઈ યુદ્ધ કર [૩૦]

વિવેચન —હ અર્જુન ! મધ્યાત્મચેતસા = વિવેકબુધ્ધિ વડે [શા ભા] લૌકિક તથા પૈત્તિક સર્વ કર્મો મને વાસુદેવને અર્પણ કરી ‘જહં ક્તશ્ચરાય મૃત્યવત્કરોમિ’ ક્ષત્ર્યનયા ઉદ્ઘૃષ્ટા । [શા ભા મધુ] ‘હું સર્વ કર્મો ઈશ્વરને માટે નોકડની પેઠે કરી રહ્યો છું એવી બુદ્ધિથી મારાં કર્મો મને અર્પણ કરી, નિરાશો = આચારહિત થઈ, કનકામનાનો ત્યાગ કરી, નિષ્કામ થઈ [મધુ] નિર્મમ = મમતારહિત થઈ, આ, પુત્ર, ધન વગેરે પાંચોમા મમતરનો ત્યાગ કરી, શોકમતાપરહિત થઈ, યુદ્ધ કર શાસ્ત્રિહિત કર્મો કર [મધુ]

‘જયમેવ સામ્પ્રાદુષનિપત્સારમૂતોડર્યે । [રા ભા] ” ‘આ પ્રમાણે આચારહિત, મમતા હિત તથા શોકરહિત થઈ સ્વકર્મપરાયણ રહવું ’ ‘એ સાક્ષાત્ ઉપનિષદોના સારરૂપ અર્થ છે ”

‘એવ કૃત્વ વ્રજત્વમન્ત શુદ્ધિર્જેકસમ્પ્રહય મવદિતિ નાવ । [કેલવ] આ પ્રકારે કર્મ ક વાધી તને અનાસક્તિ, ચિત્તશુદ્ધિ તથા લોકસમૃદ્ધિ સિદ્ધ થશે [કેલવ] ” અથવા “તેન ચિત્તશુદ્ધિસ્તયા જ્ઞાન મોક્ષધાસ્ય સિદ્ધયતીતિ । [ચ કરાન ૬] આ પ્રકારે શ્રીત તથા આત્મ કર્મો કરવાથી તુ ચિત્તશુદ્ધિને, ચિત્તશુદ્ધિથી જ્ઞાનને તથા જ્ઞાનથી મોક્ષને પ્રાપ્ત થશે ”

અહીં ‘ભગવાનને અર્પણ કરવું તથા નિષ્કામપણુ ગમવું ’ એ મુમુક્ષુને અર્થ કર્મોમા મારાણુ છે, પરંતુ ‘મમતાથી રહિતપણુ તથા શોકસતાપથી રહિતપણુ ’ એ પ્રાપ્તિ છે, કારણકે ભક્ત અર્જુનને આ યુદ્ધમા જ મમતા તથા શોક પ્રાપ્ત છે [૩૦]

અવતરણિકા —હવે ઉપરોક્ત પ્રકારે કર્મો કરવાનું કળ કરે છે .

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।

श्रद्धामन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥ ૩૧ ॥

અનુવાદાથ^૧ —યે જે માનવા મનુષ્યો શ્રદ્ધાવન્ત શ્રદ્ધાવાળા થઈ અનસૂયન્ત અસૂચાથી ગહિત થઈ રહે આ મ મારા નિત્ય નિત્ય મન મતને-અભિપ્રાયને-શામનને અનુતિષ્ઠન્તિ અનુસરે કે તે તેઓ અપિ પણ કર્મભિ કર્મબંધનથી મુચ્યન્ત મુક્ત થાય છે [૩૧]

શબ્દાથ^૧ —જે મનુષ્યો શ્રદ્ધાવાળા થઈ તથા અસૂચાથી રહિત થઈ, આ માં નિત્ય મતને અનુસરે છે, તેઓ પણ કર્મબંધનથી મુક્ત થાય છે [૩૧]

વિવેચન :—હે અર્જુન ! કૃત્તની ઇચ્છાથી રહિત યર્ષ, ઈર્ષ્યારથે ઈર્ષ્યાર્થણુ સુદિથી સાઓક્ત સુભ ઝોઈ કરવા, એ મારો નિત્ય [અનાદિ] મત છે. જે વિવેકી મનુષ્ય શ્રદ્ધાવાળો યર્ષ તથા યુરુરુરુપ હું વાસુદેવ વિશે અમુકાથી રહિત યર્ષ, મારા આ મતને [દાસનને] અગાકાર કરે છે, મારા આ અભિપ્રાય પ્રમાણે વર્તે છે, તે અતઃકરણી શુદ્ધિદાન તથા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિદ્વારા અર્જન ધનથી [પુણ્ય-પાપથી] મુક્ત થાય છે [૨૧].

પરંતુ :

ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।

सर्वज्ञानविमूढांस्तान् विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ૨૨ ॥

અન્યવાચ :—તુ પણ જે જે અભ્યસૂયન્ત. અમુકા કરનારા મે મારા દત્ત આ મત મતને ન અનુતિષ્ઠન્તિ અનુસન્તા નથી તાન્ તેમને જાણેતર-દુષ્ટ ચિત્તવાળા સર્વજ્ઞાનવિમૂઢાન્ સર્વ જ્ઞાનથી વિમૂઢ નષ્ટાન્ સર્વ પુરુષાર્થથી શ્રષ્ટ થયેલા વિદ્ધિ જાણુ [૨૨]

શાબ્દાર્થ :—પરંતુ જે અમુકા કરનારા મનુષ્યો મારા આ મતને અનુસરતા નથી, તેમને તુ દુષ્ટ ચિત્તવાળા, સર્વજ્ઞાનથી વિમૂઢ તથા સર્વ પુરુષાર્થથી શ્રષ્ટ થયેલા જાણુ [૨૨]

વિવેચન :—પરંતુ હે અર્જુન ! જે અમુકા કરનારા મનુષ્યો નાસ્તિકપણાથી કે અશ્રદ્ધાથી મારા આ મતને અગીકાર કરતા નથી, મારા આ મત પ્રમાણે વર્તન કરતા નથી; તેમને તુ દુષ્ટ ચિત્તવાળા, જ્ઞાનહીન તથા સર્વ પુરુષાર્થથી શ્રષ્ટ જાણુ " સદા સસારિણો વિદ્ધિ । [કેશવ] " મારા આ મતને [દાસનને-ઉપદેશને] ન અનુસરનારા મનુષ્યો " ફરીફરીને સસારને પ્રાપ્ત થાય છે, એમ નિઃશયપૂર્વક જાણુ "

તાત્પર્ય એ છે કે, વિદ્યા, ધૌયન, રૂપ, ધન, કુળ, જાતિ, અવસ્થા, જાળ, શીલ કે સત્તાથી ઉન્નત યર્ષ, ભગવાનના આ અત્યંત હિતકર કર્મયોગરૂપે ઉપદેશની અમુકા કરી ઉપેક્ષા કરનારા આચારી શ્રવે, લક્ષ્મીના મદથી ઉન્નત યર્ષ દેવર્ષિ નારદની અવજ્ઞા કરનારા કુબેરપુત્રોની પેઠે પુનઃ મનુષ્યાદિ ઉત્તમ દેહને નહિ, પતંગુ યમલાજુનભાવને [જ્ઞાદિ સ્થાવરભાવને] પ્રાપ્ત થાય છે [ભાગ ૧૦-૧૦-૨-૭] [૨૨].

આવતરણિકા :—" નનુ રાજ ઇવ તવ શાસનાતિક્રમે મયં પર્યન્તઃ કથમણ્યન્તસ્તવ મતં નાનુવર્તન્તે વથ વા સર્વપુરુષાર્થભાષને પ્રતિપૂલા ભવન્તીત્યત આહ । [મધુ.]

હે ભગવન ! રાજની આજ્ઞાની પેઠે આપની આજ્ઞાનું ઉદ્વંધન કરવામાં ભવને જોવા છતાં યા માટે મનુષ્યો આપના મતની અસ્થા કરી તેને અનુસરતા નથી ? યા માટે મનુષ્યો સર્વ પુરુષાર્થોને સાધનામાં પ્રતિકૂળ વર્તન કરે છે ? ” “ કસ્માન્ પરધર્માનુતિષ્ઠન્તિ ? સ્વધર્મં ચ નાનુવર્તન્તે ? । [શા. ભા., ભા. ટી.] યા માટે લોકો પરધર્મનું અનુષ્ઠાન કરે છે, તથા સ્વધર્મનું અનુસરણ કરતા નથી ? [શા. ભા.] ” “ શાસ્ત્રભ્યાજ્ઞપ્રતિકૂલાઃ કથં ભવન્તિ ? । [કેદય] યા માટે મનુષ્યો શાસ્ત્રની આજ્ઞાથી પ્રતિકૂળ વર્તન કરે છે ? ”

“ યદિ ત્વન્મતાનુષ્ઠાને મોઘઃ અન્યથા તુ નાશસ્તર્હિં તે મત કિમિતિ લોકો નાનુતિષ્ઠન્તિ । [રા. ટી.] જો આપના મત પ્રમાણે વર્તન કરવાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેનાથી વિરુદ્ધ વર્તન કરવાથી જન્મ-મરણરૂપ સંસારની પ્રાપ્તિ છે, તો પછી લોકો આપના મતને કેમ અનુસરતા નથી ? ” “ તર્હિં કથ ત્વાન્તર્વામિત્યમ્ । [નીલકંઠ] જો લોકો આપના મતને ન અનુસરે, તો પછી તમે અંતર્યામી છાના ? ” વગેરે અકલ અર્જુનની પેઠે મનુષ્યમાત્રના અતઃકરણમાં સ્વાભાવિક રીતે ઉદ્ભવતા પ્રશ્નોનું કારણ હવે ભગવાન પ્રતિપાદન કરે છે :

સદૃશં ચેષ્ટતે સ્વસ્યાઃ પ્રકૃતેર્જ્ઞાનવાનપિ ।

પ્રકૃતિં યાન્તિ ભૂતાનિ નિગ્રહઃ કિં કરિષ્યતિ ॥ ૩૩ ॥

અન્યથાર્થઃ—જ્ઞાનવાન બ્રહ્મવેત્તા [મધુ. વગેરે] કર્મના ગુણુદોષને જાણનાર [મધુ.] શાસ્ત્ર [રા. ભા.] જ્ઞાની અપિ પણ સ્વસ્યાઃ પ્રકૃતે પોતાની પ્રકૃતિને-પોતાના સ્વભાવને સદૃશ અનુસાર-અનુરૂપ ચેષ્ટતે ચેષ્ટા કરે છે-વર્તન કરે છે. ભૂતાનિ સર્વ પ્રાણીઓ પ્રકૃતિ પ્રકૃતિને-સ્વભાવને યાન્તિ અનુસરે છે. તેમાં નિગ્રહઃ મારો કે અન્યનો નિરોધરૂપ નિગ્રહ [શા. ભા.-ભા. ટી., નીલકંઠ], મારો અથવા રાજનો નિગ્રહ [મધુ.] શાસ્ત્રની આજ્ઞા [કેદય] શાસ્ત્રજનિત નિગ્રહ [રા. ભા.] મારું કે શાસ્ત્રનું નિયમન [વે. તા. ચ.] સત્સગાદિનો નિગ્રહ [પુ. અ. ત.] કિં કરિષ્યતિ શું કરશે ? [૩૩]

શબ્દાર્થઃ—જ્ઞાની પણ પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે વર્તે છે, પ્રાણીમાત્ર પોતાના સ્વભાવને અનુસરે છે; તેમાં નિગ્રહ અર્થાત્ મારો, રાજ્યનો કે અન્યનો નિરોધરૂપ નિગ્રહ [શા. ભા. વગેરે] કે શાસ્ત્રની આજ્ઞા [કેદય વગેરે] શું કરશે ? [૩૩]

વિવેચન :—હે અર્જુન ! પૂર્વ જન્મમાં કરેલાં ધર્મ, અધર્મ, જ્ઞાન, ઇચ્છા વગેરેના જે સંસ્કાર આ જન્મમાં પ્રગટ થાય છે, તે સ્વભાવ કહેવાય છે.

[શા ભા મધુ વગેરે] ધ્વજવેતા [મધુ વગેરે] શાસ્ત્ર [કેશવ વગેરે] કે કર્મના મુખ્યદેવતાને જાણનારા પુરુષો [શ્રીધર વગેરે] વાયુને અનુસન્તા ધાસના તથા પ્તલાની પદે પોતાના સ્વભાવને અનુસાર વર્તન કરે છે જ્યારે જ્ઞાની પોતાના અભાવ પ્રમાણે વર્તે ત્યારે કેમુતિઃ ન્યાય પ્રમાણે અજ્ઞાની મનુષ્યો પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે વર્તે તેમા શુ આત્મ ? [આ શા ભા -૫.૯૭ વગેરે]

“જન્માન્તરહસેષુ બુદ્ધિર્થા ભાવિતા પુરા । તમેવ ભવતે જન્તુરુદેશે નિરર્થક । પૂર્વે દુઃખરે જન્મોમા જે પ્રકારની બુદ્ધિ પાપાક પામી હોય તે જ બુદ્ધિને [સ્વભાવને] અનુસાર મનુષ્ય વર્તન કરે છે, તેમા ઉપદેશ શુ કરે ?” એ ન્યાય પ્રમાણે આ ગણના સ્વભાવ આગળ નિમ્ન = મારો, ગણનો કે અન્યનો નિરોધરૂપ નિમ્ન [શા ભા, ભા ટી] કે શાસ્ત્રની આજ્ઞા [કેશવ વગેરે] શુ કરશે ?

‘રામોત્કટ્યેન દુરિતાન્નિવર્તયિતુ ન શક્નોતીત્યર્થઃ । [મધુ] ગમી ઉત્કૃષ્ટતાને લીધે મારો કે રાગનો નિમ્ન મનુષ્યને પાપપ્રવૃત્તિથી નિવૃત્ત કરવા સમર્થ નથી” [મધુ]

તાત્પર્ય એ છે કે મારા મત પ્રમાણે વર્તન કરવાથી મુખ, સિદ્ધિ તથા મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ જાણવા હતા અવિવેકી મનુષ્યો સ્વભાવને વશ થઈ, માગ મતથી વિરુદ્ધ વર્તન કે વા પ્રવૃત્ત થાય છે, અને મારી કે શાસ્ત્રની આજ્ઞા ઉલ્લંઘનથી ઉત્પન્ન થતા દોષોથી ભય પામતા નથી વળી હુ અત્યામી ઈશ્વર પશુ પ્રાણીમાને તેના પૂર્વકર્મજનિત સ્વભાવ પ્રમાણે જ કર્મોમા પ્રવૃત્ત થવા પ્રેરણા કરે છું [ગી ૧૮-૬૧]

સ્વભાવની પ્રખ્યાતતા

સ્વભાવને વશ થઈ જ ની લોકસમૂહમા, યોગશ્રેષ્ઠ યોગાભ્યાસમા, ધર્મનિષ્ઠ ધર્મીયરણુમા તથા પાપી પાપાચરણુમા પ્રવૃત્ત થાય છે

આત્મમાજ્ઞાતા થતા અવિદ્યા, અસ્મિતા, મગદ્વેષ, અભિનિવેશ, સંયિત કર્મો વગેરે નિવૃત્તિ પામે છ પન્તુ પ્રાબ્ધ કર્મો નાશ પામતા નથી [ગી ૪-૨૭] લોકસમૂહ માટે યોગ કે વામા જ્ઞાની પોતાના પૂર્વકર્મજન્ય સ્વભાવને અધીન છે ભગવાન રામ વગેરે અવતારી પુરુષો તેમના અવતાર પ્રયોગનને અનુસાર ધર્મસંસ્થાપન માટે વિનિધ પ્રમગની લીનાઓ કરે છે તેમ જ્ઞાની પુરુષો પોતાના સ્વભાવને અનુસાર લોકસમૂહ માટે જીવન જીવે છે

વસિષ્ઠમુનિ ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરવા કે ગુહરોજી ગૃહસ્થાશ્રમ અગીકાર

કરવા, જનક સન્યાસી થવા કે યાગવશ્ય નાજ્ય ગ્રહણ કરવા, રામકૃષ્ણ પંચ-
લ સ ઉપદેશક થવા કે નિવેશનદ મૌન સેવન કરવા, શ્રી અરવિંદ રાજગીય
નેતા થવા કે મહાત્મા ગાંધી સન્યાસી થવા સ્વતંત્ર નથી કર્મનિષ્ઠા, ભક્તિનિષ્ઠા
કે જ્ઞાનનિષ્ઠામાં પરાયણ રહી લોકસંગ્રહ કરવામાં પુરુષનો અભાવ જ દારણરૂપ
છે સ્વભાવનો પરાભાવ કરવા કોઈ સમર્થ નથી.

યોગશ્રેષ્ઠ પુરુષ પૂર્વજન્મના શુદ્ધિ સંયોગને પામે છે તથા પૂર્વજન્મના
જ્ઞાનસંસ્કારને [સ્વભાવને] પરવશ થઈ, પૂર્વજન્મમાં જે યોગભૂમિકા સંપાદન કરી
હોય તેનાથી આગળની ભૂમિકા સંપાદન કરવા માટે “ સુતપ્રવૃદ્ધવત્ । રા ભા ,
ગી. ૬-૪૩] બિંધમાંથી જાતલ થયેનાની પેઠે ” અધિક પ્રયત્ન કરવા પ્રવૃત્ત થાય
છે [ગી. ૬-૪૩-૪૪] છૂતને વર્મ માનના ધર્મનિષ્ઠ યુધિષ્ઠિર છૂતની પ્રેરણા
ન રોકી શક્યા, તથા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના વીનવવા છતાં લોભને [સ્વભાવને]
વશ રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર, દુર્યોધન વગેરે યુદ્ધથી નિવૃત્ત ન થયા

અભાવથી પરવશ થઈ પાપાચરણમાં ધમ્મગતો રાજા દુર્યોધન કહે છે -
“ જાનામિ ધર્મ ન ચ મે પ્રવૃત્તિર્નામ્યધર્મ ન ચ મે નિવૃત્તિ । કેનાપિ દૈવેન
હૃદિ સ્થિતેન યગા નિયુક્તોઽસ્મિ તથા કરોમિ ॥ [પાઠનગીતા ૫૮] હું ધર્મને
જાણું છું, પરંતુ ધર્મોચરણમાં મારી પ્રવૃત્તિ થતી નથી હું અધર્મને જાણું
છું, પરંતુ પાપાચરણમાં મારી નિવૃત્તિ થતી નથી મારા હૃદયમાં જેના દેવ
જેમ પ્રેરે તેમ તે પ્રેરણાને વશ થઈ હું વર્તું છું. ” જેમ સામેવી પશુ
તેજ આખને ઝખની નાખે છે, તેમ સંભાન મનુષ્યની શુદ્ધિને હરી લે છે,
અને તેથી પાશરહે જઠરાયેના પશુની પેઠે તે વિધાતા ॥ દોરમાં વર્તે છે
[મહા. સભાપર્વ ૫૮-૧૮]

પ્રાણી પોતાના કર્મવડે જ ઉત્પન્ન થાય છે, તથા કર્મવડે જ નાશ પામે
છે તેમ જ સુખ, દુઃખ, ભય તથા યાણુ પાણુ કર્મવડે જ પામે છે સર્વ
પ્રાણીઓ પૂર્વજન્મના સંસ્કાર પ્રમાણે કર્મો કરે છે તથા તેના સ્વભાવ પ્રમાણે
કરેલા કર્મોને મિથ્યા કરવા કોઈ સમર્થ નથી દેવતા, અસુર તથા મનુષ્ય સહિત
બધા સમસ્ત વિશ્વ પૂર્વજન્મના સંસ્કારને [સ્વભાવને] અધીન છે પ્રાણી કર્મવડે
જ જીવનીય દેહને પામે છે, તથા કર્મવડે જ તેનો ત્યાગ કરે છે માટે કર્મ જ
શત્રુ, મિત્ર, ઉદારીન, ગુરુ અથવા ઈશ્વર છે જે કરે તે સર્વ કર્મ જ છે
[ભાગ ૧૦-૨૪-૧૩-૧૭]

નિયતિ કારણ ટાકે નિયતિ વર્મસાધનમ્ । નિયતિ સર્વભૂતાના નિયામે

ત્વિહ કારણમ્ ॥ [વા ૧ કિષ્કિં ૨૫-૪] જગત્ પગેરેતી ઉત્પત્તિનું મૂળ કાળુ, વ્યાવહારિક તથા પાન્માર્થિક કર્મોનું સાધન, સર્વજ્ઞોતેને પોતપોતાના કર્મો વિરે પ્રેરનાર તથા આ લોકમા સર્વનું નિયમન કરનાર નિયતિ [ગ્રાન્થ] જ છે મહાસત્તા, મહાચિત્તિ, મહાચક્તિ મહાદૃષ્ટિ, મહાક્રિયા, મહોદ્દાન, મહરૂપદ પગેરે નિયતિના નામો છે નિયતિને જ દૈવ કહે છે તે દૈવ સર્વ દેહાણે, સર્વ જાણમા તથા સર્વ પદાર્થોમા જગતની ચરચાડરે નહેતું છે [યો વા ઉત્પત્તિ ૬૨-૮-૧૦]

દૃષ્ટાંત

સ્વભાવના કારણરૂપ કર્મની પ્રબળતા દૃષ્ટાતથી ૨૫૯ સમગ્રરો —

‘ગૌતમી’ નામની એક દૃઢ સ્ત્રીના પુત્ર સર્પદ યથી મૃત્યુ પામ્યો ‘અનુનક’ નામનો એક પારધિ તે સર્પને પકડીને ‘ગૌતમી’ પાસે લાવી કહેવા લાગ્યો — “હે મહાભાગા ! આ દુષ્ટ સર્પે તારા પુત્રને મારી નાખ્યો છે આ સર્પનો કેના પ્રકારે વધ કર્યું, તે તું મને કહે ૨ આ નીચ સર્પ લાખો કાળ જીવતો રહેવાને ચોચ નથી”

ગૌતમી — ‘હે પારધિ ! સર્પનો વધ કરવાથી મારો મૃત્યુ પામેનો પુત્ર જીવતો થવાનો નથી, માટે આ સર્પને તું છોડી મૂક’

પારધિ — ‘હે મહાભાગા ! શમશુભ્રવાળા પુરુષો કાળમતિનું પ્રાધાન્ય કહે છે, ઉપાધને ક્ષી જાણનારા અર્થવેતા પુરુષો યતુનો વધ કરી, મોતનો ત્યાગ કરે છે, માટે આ યતુરૂપ સર્પનો વધ કરી, તું તારા પુત્રસોડને યાત કર’

ગૌતમી — ‘હે પારધિ ! અમારા જેવા અસ્વશુભી મનુષ્યોને પુત્રના મૃત્યુથી કુખ થતું નથી. મારો પુત્ર નિત્યને માટે મૃત્યુ પામ્યો છે, માટે તું કામળતા ધારણ કર અને ક્રમા આપી આ સર્પને છોડી મૂક’

પારધિ — ‘હે ગૌતમી ! ઇન્દ્રે વૈદ્યમુરનો વધ કરીને જ શ્રેષ્ઠતા મેળવી હતી, ભગવાન શ કરે દક્ષિણનો નાશ કરીને જ યજ્ઞભાગ પ્રાપ્ત કર્યો હતો, તું દેવોના વર્તનનું અનુકરણ કર, અને આ દુષ્ટ સર્પનો વધ કરવા મને આજ્ઞા આપ’

પારધિના વારંવાર કહેવા છતાં ગૌતમીએ સર્પનો વધ કરવા ના પાડી એટલામા સર્પ કહેવા લાગ્યો — ‘હે પારધિ ! આ બાળક મૃત્યુ પામ્યો તેમા મારે કાઈ દોષ નથી, હું પરાધીન છું મૃત્યુએ મને પ્રેરણા કરી, અને તેથી મારે પરવશ થઈ આ કામ કરવું પડ્યું જેમ યજ્ઞમા હવિષ્યનો હોમ કરતાના ઋત્વિગ્ને યજ્ઞના

ફળને પ્રાપ્ત થતા નથી, તેમ આ બાળકને કુડનાથી હું પાપને પ્રાપ્ત થતો નથી.'

તેટનામા મૃત્યુ ત્યા આવી કહેના નાગ્યુ. — 'હે પારધિ! જાણે મને ગ્રેગણા કરી અને મેં સર્પને ગ્રેરણા કરી આ બાળકનો નાશ કરનામા આ અર્પ કારણુ નથી, તેમ હું પણ કાણુ નથી હું કાળને વશ રહેનારો છું આ જગતમા જે પ્રવૃત્તિઓ, નિવૃત્તિઓ તથા સિદ્ધિઓ થઈ નહીં છે, તે સર્વ જાળની જ મતિ છે, માટે આ સર્વ જગત કાનાત્મક કહેવાય કે મૂર્ધ, ચંદ્ર, નાયુ ઇન્દ્ર, અગ્નિ, આકાશ, પૃથ્વી મિત્ર, મેઘ, વસુઓ, અદિતિ, નદીઓ, સમુદ્રો, ગિચ્છિ તથા વય એ સર્વને જાણ જ નાર નાગ ઉત્પન્ન કરે છે અને કાળ જ નાશ પમાડે છે મનુષ્ય જે કાર્ત્ત્વ્યો કરે છે તે જાળની ગ્રેણાથી જ કરે છે આ સમસ્ત જગત કાળો જ અનુચિતારુ છે માટે આ કાળને જ વશ રહેનારા આ સર્પને તથા મને તારે આ પુત્રના મૃત્યુ માટે કારણરૂપ માનના યોગ્ય નથી'

તેટનામા કાળ પણ ત્યા આવી પડોચો અને કહેવા નાગ્યો. — 'હું પારધિ! આ બાળક મૃત્યુ પામ્યો તેમા સર્પ, મૃત્યુ કે હું કારણરૂપ નથી કાણુકે પ્રાણીના મૃત્યુ માટે અમે કદાપિ પ્રયત્ન થતા નથી આ બાળકનું કર્મ જ અમને ગ્રેગણા કરવું હતું, માટે આ બાળકનું કર્મ જ એના નાશના કારણરૂપ છે કર્મ જ સંભાર, વામના સંહાર, પ્રાન્થ કે પુરુષાયકો પગિણામ પામી મૃત્યુ કે મોક્ષના કારણરૂપ થાય છે પૂર્વજન્મનું કર્મ સંભાવ [પ્રાન્થ] કહેવાય છે આ જન્મનું કર્મ પુરુષાર્થ કહેવાય છે'

ગૌતમી — 'હે પારધિ! અર્પ, ચોર, અગ્નિ, શીન્જી ક્રુધા તૃના વગેરેથી પ્રાણી મૃત્યુ પામે છે, તેમા પ્રાણીનું પ્રાર્થકર્મ જ કારણરૂપ છે મારા પુત્રના નાશ માટે સર્પ, મૃત્યુ કે જાળ નહિ, પણ એનું કર્મ જ કારણરૂપ છે, માટે તું આ અર્પને ઠોડી મૂક' [મહા ભા અનુ પર્વ અધ્યાય ૧] [૩૩]

અવતરણિકા :— "एव तर्हि पुरुषस्य स्वातन्त्र्याभावाद्विधिनिषेधाच्च व्यर्थमिति । [નીનક૧, શા ભા, ૧ નમ, શ્રીવર વગેરે] જે પુરુષ સ્વભાવ પ્રભાણે જ વર્તન કરે છે, અને કર્મ કરવામા સ્વતંત્ર નથી તો પછી વિધિ-ચાત્રનું અને નિષેધચાત્રનું શું પ્રયોજન?" શું વિધિનિષેધ જતાનનાના ચાત્રો [શા ભા વગેરે], ચાત્ર નથા સદ્ગુણો હિરદય [કેવ૧], તેમ જ દાસનાવે ચન્દર્મપગાયનું હેરાનો આપનો ઉપદેશ તથા તેના કનનું નિષેધનું નિર્ગર્થક છે [ગ ટી] જે સંભવ મળવાનું છે તો પછી "કર્મણો ક્ષય તથા પ્રવૃત્તિર્નવ!"

[૮ કરાન ૬] આપે ઉપદેશ કરેલા ઝર્ગભોગમા મુમુક્ષુઓની પ્રવૃત્તિ કેમ થાય ?
ભક્ત અર્જુનની આ વાતના [આ પ્રશ્નના] ઉત્તરપે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે .

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।

तयोर्न वशमागच्छेत् तौ तस्य परिपन्थिनौ ॥૩૪॥

અન્યથાર્થ :—ઇન્દ્રિયસ્ય ઇન્દ્રિયોને ઇન્દ્રિયસ્ય ઇન્દ્રિયોના અર્થે પોતપોતાના વિષયોમા રાગદ્વેષો ગગદ્વેષ વ્યવસ્થિતૌ અવસ્થા ગેના છે અર્થાત્ અનુકૂળતાની તથા પ્રતિકૂળતાની વ્યવસ્થાથી ન્દા છે [મધુ] એટલે કે અનુકૂળ વિષય વિશે રાગ સ્થિત છે તથા પ્રતિકૂળ વિષય વિશે દ્વેષ સ્થિત છે તથો તે રાગદ્વેષને વશમ્ વશ ન આગચ્છેત્ ન થયુ હિ કાન્યકે તૌ તે નાગદ્વેષ તસ્ય મનુષ્યમાત્રના પરિપન્થિનૌ મોક્ષમાર્ગમા વિધન કરનારા યત્નુઓ છે [૩૪].

શબ્દાર્થ —ઇન્દ્રિયોને પોતપોતાના અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ વિષયો વિશે રાગદ્વેષ ગેના જ કે નાગદ્વેષને વશ ન થયુ, કાન્યકે આ નાગદ્વેષ પુરુષના મોક્ષમાર્ગમા વિધન કરનારા યત્નુઓ છે [૩૪]

વિવેચન —સુનાનુચયી રાગ । [પા. થો સૂ. ૨-૭] ઇર્ષ પશુ અનુકૂળ વિષય, પદાર્થ કે ઘટના વિષે સુખની પ્રતીતિથી તેમા ઉત્પન્ન થતી આસક્તિ “રાગ” કહેવાય છે દુઃગાનુચયી દ્વેષ । [પા થો સૂ. ૨-૮] કોઈ પણ પ્રતિકૂળ વિષય, પદાર્થ કે ઘટના વિષે દુઃખની પ્રતીતિથી તેમા ઉત્પન્ન થતી ધ્રુષ્ણા ‘દ્વેષ’ કહેવાય છે નાગદ્વેષ કોઈ વિષય, પદાર્થ કે ઘટનામા નહિ, પરંતુ પ્રત્યેક પુરુષની ભુદ્ધિમા ગેના છે તેથી એક જ વિષય, પદાર્થ કે ઘટના ઇર્ષ એક પુરુષને અનુકૂળ [સુખ૩૫] તથા ઇર્ષ બીજા પુરુષને પ્રતિકૂળ [દુઃખ૩૫] લાગે છે, તથા એક જ વિષય, પદાર્થ કે ઘટના એક સમયે અનુકૂળ [સુખ૩૫] તથા બીજા સમયે પ્રતિકૂળ [દુઃખ૩૫] લાગે છે.

જે જે વિષય પુરુષને અનુકૂળ હોય છે, તે તે વિષય શાસ્ત્રનિર્ણય હોય, તોપણ તે તે વિષયમા પુરુષને રાગ થાય છે, તથા જે જે વિષય પુરુષને પ્રતિકૂળ હોય છે, તે તે વિષય શાસ્ત્રવિદિત હોય, તોપણ તે તે વિષયમા પુરુષને દ્વેષ જ થાય છે સાધારણ નિયમ પ્રમાણે પ્રત્યેક પુરુષને પોતાના અનુકૂળ વિષય, પદાર્થ કે ઘટનામા રાગ [સુખભુદ્ધિ] તથા પ્રતિકૂળ વિષય, પદાર્થ કે ઘટનામા દ્વેષ [દુઃખભુદ્ધિ] હોય છે આ પ્રકારે પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયને તેના અનુકૂળ વિષય પરત્વે રાગ તથા પ્રતિકૂળ વિષય પરત્વે દ્વેષ હોય છે.

રાગદ્વેષને વશ થઈ કર્મ કરવા પ્રવૃત્ત થતો મનુષ્ય સ્વાભાવિક રીતે સ્વધર્મનો [વિહિત કર્મનો] ત્યાગ કરી, પરધર્મનું [નિષિદ્ધ કર્મનું] અનુષ્ઠાન કરે છે. માટે વિવેકી મનુષ્યે રાગદ્વેષને વશ થઈ કર્મ કરવા પ્રવૃત્ત ન થવું. અર્થાત્ જે વિષય અનુકૂળ તથા પ્રીતિ કરનારો હોય, પરંતુ શાસ્ત્રનિષિદ્ધ હોય તેને ગ્રહણ કરવો નહિ, અને જે વિષય પ્રતિકૂળ હોય તથા પ્રીતિ કરનારો ન હોય પરંતુ શાસ્ત્ર-વિહિત હોય તે ગ્રહણ કરવો; કારણકે આ રાગદ્વેષ જ મનુષ્યના મોક્ષમાર્ગને રોકનારા, મોક્ષમાર્ગમાં વિઘ્ન કરનારા, તથા પાપમાર્ગે ધસડી જનારા ચોર જેવા મહાન યત્રુઓ છે [શા. ભા.].

જેમ ચોરને વશ પશિકને રાગ ચોરાથી નિર્ભય કરી, સુમાર્ગે પ્રયાણ કરાવે છે; તેમ રાગદ્વેષને વશ થઈ પાપાચરણમા ધસડતા મનુષ્યને, શાસ્ત્ર તથા ગુરુનો ઉપદેશ રાગદ્વેષને નિર્મૂળ કરી, ધર્માચરણમા પ્રવૃત્ત કરે છે. રાગદ્વેષને વશ ન થવું, એ પુરુષાર્થનો વિષય છે [મધુ. વગેરે], તેથી ક્રામ, ક્રોધ, લોભ, વિષયમુખ્ય વગેરે અનર્થોના કારણરૂપ છે, એ પ્રકારની પ્રતિપક્ષભાવનાથી [વિરુદ્ધભાવનાથી] રાગદ્વેષને વશ કરવા પ્રયાસ કરવો [શા. ભા.], કારણકે જ્યારે રાગદ્વેષ વશ થાય છે, “તદા શાસ્ત્રદષ્ટિરેવ પુરુષો ભવતિ, ન પ્રકૃતિવશ” [શા. ભા.] સારેપુરુષ શાસ્ત્રદષ્ટિને પ્રાપ્ત થાય છે, અને સ્વભાવને વશ રહેતો નથી;” અને તેથી મારો કે શાસ્ત્રનો ઉપદેશ નિરર્થક નથી [કેશવ, નીલકંઠ].

“સ્વભાવવિજયઃ શૌર્યમ્ [ભાગ. ૧૧-૧૯-૩૭] સ્વભાવ [વાસના] પર વિજય પ્રાપ્ત કરવો, એ શૌર્ય છે.” રાગદ્વેષને વશ કરનાર પુરુષ જ સ્વભાવવિજયી તથા ક્રામવિજયી થઈ, કૃતાર્થ થાય છે.

“અતો રાગદ્વેષો નિયમ્ય યથાશક્તિં પ્રવર્તેત્ । [હ. પૈ. ભા.] માટે રાગદ્વેષને વશ કરી શાસ્ત્રની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું” અથવા “સ્વર્ગે કુશલે વાઽકુશલે વાઽપીશ્વરપ્રાપ્ત્યૈ પ્રવર્તેત્ । [શંકરાનંદ] પ્રભુપ્રીત્યર્થે કુશલ અથવા અકુશલ સ્વધર્મમા પ્રવૃત્ત રહેવું.”

પુરુષાર્થની પ્રબળતા

સ્વભાવ પૂર્વજન્મનો પુરુષાર્થ છે. રાગદ્વેષને વશ કરવા પ્રવૃત્ત થવું, એ વર્તમાન જન્મનો જાલમાન પુરુષાર્થ છે. જે આ જાલમાન [વર્તમાન જન્મનો] પુરુષાર્થ બળવાન હોય તો તે સ્વભાવનો પરાલભ કરે છે [વસિષ્ઠમુનિ].

‘મને પૂર્વજન્મનું પ્રારબ્ધ જ ચલાવે છે’ એવા વિચારનો વિવેકીએ

બ્રહ્માકારે ત્યાગ કરવો; કારણકે આ જન્મના પ્રત્યક્ષ ઉદ્યોગથી પૂર્વજન્મનો અપ્રત્યક્ષ ઉદ્યોગ કદી પ્રગળ થશે નહિ. જ્યાં સુધી પૂર્વજન્મનો અશુભ ઉદ્યોગ પોતાની મેજે સપૂર્ણ હોય ત્યાં સુધી અત્યંત ઉત્સાહપૂર્વક સ્વધર્મપરાયણ રહેવા પ્રયત્ન કરવો. 'શુભ ઉદ્યોગ કરવાથી શુભ ફળ મળે છે, અને અશુભ ઉદ્યોગ કરવાથી અશુભ ફળ મળે છે,' માટે 'દૈવ એ કાંઈ જ નથી' એવો વિચાર રાખીને નરતર શુભ ઉદ્યોગમાં મગ્ન રહેવું. [યો. વા. સુ. પ્ર. ૫-૧૦-૧૧] અને 'વ કે જે પૂર્વજન્મના પુરુષાર્થથી જુદું નથી તેને દૂર ફેંકી દઈ, વિવેકી પુરુષે સત્સંગ અને સ્વાધ્યાય વડે જીવન ઉદ્ધાર કરવો [યો. વા. સુ. પ્ર. ૬-૧].

જો કે મનુષ્ય પૂર્વજન્મના સરકારોને જ પ્રાપ્ત થાય છે, છતાં મોક્ષ માટે પુરુષાર્થનો સ્વીકાર ન કરવો. રાજસ, પિતાય, શૂદ્ર વગેરે તમોશુણ્વી કે ક્ષત્રિય, વૈશ્ય વગેરે રત્નોશુણ્વી યોનિમાં જન્મ થયો હોય તોપણ ધીરજ રાખી બિચારી ગાયને કાઢવામાં જાડવામાં આવે છે, તેમ બુદ્ધિને વિપયોરૂપી કાઢવામાં બહાર કાઢવી. મનુષ્ય વિવેકથી જ સાર્વત્રિક ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. આ ચિત્તરૂપી રક્ષિત્ભણ્વિમાં જેવો રંગ લગાવીએ તેવો લાગી જાય છે. પૃથ્વીમાં, અતરીક્ષમાં કે ધ્વર્ગમાં એવો કોઈ પદાર્થ નથી, કે જે બુદ્ધિમાન મનુષ્યને પુરુષાર્થથી પ્રાપ્ત ન થાય [યો. વા. સ્થિ. પ્ર. ૧૨-૧૪-૧૬].

આ ચિત્તરૂપી નદી વિવેક તથા અવિવેક બંને તરફ વહે છે. જે તરફ પ્રયત્નપૂર્વક તેનો પ્રવાહ રાખવામાં આવે તે તરફ જ તે વહેતી રહે છે; તથા તે સ્થિતિને તે પ્રાપ્ત થાય છે [યો. વા. નિ. પ્ર. [૩.] ૧૦૩-૨૪].

દૈવ તો એક જાતની રહ થયેલી જાનિ જેવું છે. જે મૂઢ મનુષ્ય દૈવને માનતો હોય તેણે 'દૈવયોગે નહિ જ બળું' એમ સમજીને પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં પડ્યું જોઈએ જો દૈવ જ સ્ત્રી હોય તો મનુષ્યને કર્મ [પુરુષાર્થ] કરવાનું શું પ્રયોજન? કારણકે દૈવ જ રત્ન, દાન વગેરે ક્રિયા કરશે. જો દૈવ જ સ્વતંત્ર હોય તો મનુષ્ય મૂળો દરેક: અને તેને દૈવ જેમ ચલાવશે તેમ ચાલશે. પછી તેને સાત્ત્વના ઉપદેશની શી જરૂર? અને કોઈને કોઈ પણ જાતનો ઉપદેશ શા માટે આપવો? જો ત્રૈલોક્યમાં પ્રાણીઓને માટે ખટપટ કરનારું દૈવ જ હોય, તો સર્વ પ્રાણીઓએ મૃત જ રહેવું જોઈએ અને દૈવ જ સર્વનું કામ કરી દેશે.

આ પ્રકારે મૂર્ખ મનુષ્યોએ દૈવને કદી કાઢ્યું છે. બુદ્ધિશાળી મનુષ્યો

પુરુષાર્થથી જ ઉત્તમ પદ્ધતિ પામ્યા છે જેઓ શૂન્ય, પરાક્રમી, ઝાલા તથા પડિતો હોય છે, તેઓ શુ આ જગતમા પેલી વાટ જુએ છે ? કદી પણ નહિ, કાનવેતા નેશીઓએ જે મનુષ્યનું પડિત થવા વિષે આગળથી લવિષ્ય લાખ્યું હોય, તે પુરુષ લક્ષ્યા વિના શાસ્ત્ર સમજી જાય તો દેવને ઉત્તમ મળવું જોઈએ વિશ્વામિત્ર પુરુષાર્થથી જ બ્રાહ્મણપણ પ્રાપ્ત કર્યું છે ઋષિમુનિઓ પુરુષાર્થથી જ આકાશગગન વગેરે બિદ્ધિઓને પ્રાપ્ત થાય છે પુરુષાર્થથી જ જીવ બ્રહ્મરૂપ થાય છે [યો વા સુ પ્ર ૮-૧-૨૬]

મૃદ્ધપતિ પુરુષાર્થથી જ દેવોના શુરુ થયા છે શુક્રાચાર્ય પુરુષાર્થથી દૈત્યોના શુરુ થયા છે દીનતા તથા દિગ્વિસ્તારથી પીડાતા પુરુષાર્થથી જ ઇન્દ્રસમાન થયા છે સપત્તિ તથા ત્રિપત્તિ વગેરે અનેક પ્રકારની દશાઓ મનુષ્યો પુરુષાર્થથી જ તરી ગયા છે અશુભ માર્ગમા લાગેના ચિત્તને પ્રયત્નથી શુભ માર્ગમા ઉતા વું એવું જ સર્વ જાઓનું તાત્પર્ય છે દેવ તો કેવળ જે લોકમા દુઃખ પડવાથી રોતા હોય અને અદ્ય બુદ્ધિવાળા હોય તેમના આત્મ હોવાને માટે છે શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિવાળા પુરુષાર્થથી જ અનાયાસે ભયદર સંપ્રદોષથી તરે છે [યો વા સુ પ્ર ૭-૭-૧૮]

જેમ મર્ધ કાનનું દુષ્ટ આચરણ આજના શુભ કર્મથી દુષ્ટ ફળ આપતું નથી, તેમ પૂર્વજન્મના કર્મોને આ જન્મમા શુભ કર્મોના અનુધ્યાનથી ઉત્તમ બનાવવા જોઈએ જેમ મર્ધ કાલે દરવામા આવેના દોષને આજે દરવામા આવેના શુભયુક્ત કાર્યથી દૂર કરી શકાય છે, તેમ દેવને અતિ પ્રયત્ન કરવાથી દૂર કી શકાય છે [મહા દ્રોણપર્વ ૧૫૨-૩૧] પૂર્વજન્મના દોષો આ જન્મના સદાચરણથી ટળી જાય છે

માટે જેઓ દેવને જીતવા પ્રયત્ન કરતા નથી, તેઓ દીન, પ્રાકૃત તથા મૂઢ છે સર્વદા બન્ને લોકમા કન્યાણુ પોતાના પુરુષાર્થથી જ થાય છે [યો વા સુ પ્ર ૬-] શુભ પુરુષાર્થથી શુભ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, અને અશુભ પુરુષાર્થથી અશુભ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તો હવે જેમ ઇચ્છા હોય તેમ કરો [યો વા સુ પ્ર ૭-૨૦]

વમિષ્ઠમુનિ કહે છે — “ સર્વમેવેહ દિ સદા સસારે રણુન દન ! સમ્યક્ પ્રવૃત્તાત્સવળ વૈદ્યપાત્સમવાપ્યતે । હે રતુન દન ! આ સ સાગમા સર્વ કર્મ પુરુષાર્થથી સાધ્ય છે ” હવે આત્મજ્ઞાન સ પાદન કરવા માટે કેવો પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ તે શ્રવણ કર લોકથી તથા શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ નહિ તેરી યોગ્યતાનાળી

આજીવિકાથી મનમાં સંતોષ રાખી, ભોગના અભિમાનનો ત્યાગ કરવો. પોતાની શક્તિ પ્રમાણે યોગ્ય રીતે આજીવિકા માટે ઉદ્યોગ કરવો. કાલે શુ યશો તેની ચિંતા ન કરવી. શાસ્ત્ર તથા સત્સંગપરાયણ રહેવું. જે મનુષ્ય પ્રારબ્ધવશાત્ જે મળે તેનાથી સતુષ્ટ ગહે, નિહિત વૃત્તિની ઉપેક્ષા કરે, શાસ્ત્ર તથા સત્સંગ-પરાયણ રહે, તે શીઘ્ર મુક્તિ પામે છે. શાસ્ત્ર તથા સત્સંગથી વિવેક ઉત્પન્ન થાય છે, વિવેકના બળથી અવિદ્યા તથા અવિદ્યાના કાર્યરૂપ રાગદ્વેષ નિવૃત્તિ પામે છે; અને મનુષ્ય આત્મસાક્ષાત્કારને પ્રાપ્ત થઈ, કૃતકૃત્ય થાય છે.

શ્રુતિ પણ કહે છે કે —“ ન ક્રતે શાન્તસ્ય સદયાય દેવા. । [ઋગ્-૪-૩૩-૧૧] પુરુષાર્થપરાયણ પુરુષ જ પરમાત્માના અનુમોદને યોગ્ય થાય છે ”

મતઃ સ્વમાયવિઙ્મયી યય । આટે મુમુક્ષુએ પુરુષાર્થથી રાગદ્વેષને વશ કરી, સ્વભાવવિબળી થવું [૩૪].

અવતરણિકા :—હવે પરધર્મ કરતા સ્વધર્મ વધુ કહ્યાણુકારી છે, તે કહે છે :

શ્રેયાન્સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ઠિતાત્ ।

સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ પરધર્મો મયાવહઃ ॥૩૫॥

અન્યાર્થ :—સ્વનુષ્ઠિતાત્ સર્વ અગની સંપૂર્ણતાથી આચરેલા [મધુ.] સારી રીતે આચરેલા [શા. ભા.] પરધર્માત્ પરધર્મ કરતાં વિગુણઃ અગોની ન્યૂનતાપૂર્વક આચરેલા [મધુ.] સ્વધર્મ સ્વધર્મ શ્રેયાન્ અત્યુત શ્રેષ્ઠ છે. સ્વધર્મે સ્વધર્મમાં નિધન મરણ શ્રેય શ્રેષ્ઠ છે, પરંતુ પરધર્મે પરધર્મ મયાવહઃ ભય પ્રાપ્ત કરનારો છે—ભય ઉપગમનારો છે [૩૫].

શબ્દાર્થ :—સર્વ અગની સંપૂર્ણતાથી આચરેલા પરધર્મ કરતાં અગોની ન્યૂનતાપૂર્વક આચરેલા સ્વધર્મ વધારે સારો છે સ્વધર્મમાં મરણ સારું છે, પરંતુ પરધર્મ ભયકારી છે [૩૫].

વિવેચન :—હે અર્જુન! શ્રાદ્ધણુ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર પ્રકારના વર્ણોમાં અને બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ એ ચાર આશ્રમોમાં જે જે વર્ણ પ્રત્યે તથા જે જે આશ્રમ પ્રત્યે ધર્મશાસ્ત્રોએ જે જે ધર્મ ઉપદેશ કરેલા હોય, તે તે ધર્મ તે તે વર્ણનો કે તે તે આશ્રમનો સ્વધર્મ કહેવાય છે. પરધર્મ કરતા સ્વધર્મ વધારે કહ્યાણુકારી છે. સ્વધર્મમાં મરણ

પણુ શ્રેષ્ઠ છે, કારણકે તે આ લોકમા કીર્તિને આપનારુ અને પરલોકમા સ્વર્ગ વગેરેને પ્રાપ્ત કરાવનારુ છે, પરંતુ પરધર્મ લયકારી છે, કારણકે તે આલોકમા અપકીર્તિ તથા પરલોકમા નરકાદિ અધોગતિના કારણરૂપ છે, તેથી રાગદ્વેષાદિકને લીધે થતી સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિની પેઠે પરધર્મનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, એ અર્થ છે [મધુ] ભક્ત અર્જુને સ્વધર્મનું [યુદ્ધધર્મનું જ] અનુદાન કરવું જોઈએ, એ ભાવ છે [નીનકક]

શ્લોક ૩૧ થી ૩૫ માં ભગવાને મનુષ્યમાનને તેના અબ્યુદય તથા ક્ષેયથી શ્રષ્ટ કરનારા જે કારણો કહ્યા, તે સર્વ કારણોના સંગ્રહનો શ્લોક આ પ્રમાણે છે —
 “ધ્ર્વાહાનિસ્તથાઽસુવા દુષ્ટચિત્તત્ત્વમૂઢતે । પ્રકૃતૈર્વશ્વવર્તિત્ય રાગદ્વેષૌ ચ પુષ્કલૌ ॥
 પરધર્મશ્ચિત્તવ ચેત્યુક્તા દુર્માર્ગવાહકા ॥ શ્રદ્ધાની હાનિ, અસુવા, ચિત્તની દુષ્ટતા, મૂઢતા, પ્રકૃતિને [સ્વભાવને] અનુસાર ચેષ્ટા [વર્તન], અત કરણ વિષે પુષ્કળ રાગદ્વેષ, તથા પરધર્મમા રુચિ એ સર્વે દુર્માર્ગે દોરનારા છે, અને તેથી સર્વથા ત્યાગ્ય છે ” [૩૫]

અવતરણિકા :—વિષયોનું ચિત્તન [ગી ૨-૧૨-૬૩] તથા રાગદ્વેષ સર્વ અનર્થોનું મૂળ છે [ગી. ૨-૩૪] એ પૂર્વે જુદાજુદા પ્રકરણમા અનિશ્ચિત રૂપે કહેવામા આવ્યું હવે પુરુષ યા માટે પાપ કરે છે, તે નિશ્ચયપૂર્વક જાણવાની ઇચ્છાથી ભક્ત અર્જુન ભગવાનને પ્રશ્ન પૂછે છે

અર્જુન વયાચ ॥ અર્જુન યોભ્ય

અથ કેન પ્રયુક્તોઽયં પાપં ચરતિ પૂરુષઃ ।

અનિચ્છન્નપિ વાર્ષ્ણેય વલાદિન નિયોજિતઃ ॥૨૬॥

અન્વયાથ — વાર્ષ્ણેય ! વૃષ્ણિકુળમા ઉત્પન્ન થયેલા હે કૃષ્ણ ! અથ ત્યારે જય આ પુરુષ પુરુષ અનિચ્છન્ જાણે ઇચ્છતો ન હોના છતાં વલાત્ બલાતકારે નિયોજિત પ્રવૃત્ત કરેલાની રૂપ પેઠે કેન ક્રોધાથી પ્રયુક્ત પ્રેરેલો પાપ કામ્ય તથા નિપિદ્ધ કર્મને [મધુ] ચરતિ કરે છે ? [૩૬]

શબ્દાથ — હે વાર્ષ્ણેય ! ત્યારે આ પુરુષ પાપ કરવા ન ઇચ્છતો હોવા છતાં બલાતકારે પ્રવૃત્ત કરેલાની પેઠે ક્રોધાથી પ્રેરાર્થને પાપ કરે છે ? [૩૬]

વિવેચન — હે વાર્ષ્ણેય ! પાપ કરવાની ઇચ્છા ન હોવા છતાં જાણે બલાતકારે પ્રેરાયો હોય તેમ પુરુષ પાપમ્ = નિપિદ્ધ કે કામ્ય કર્મ કરે છે [મધુ] અને આપના-

ઉપદેશ પ્રમાણે પરમ પુરુષાર્થના સાધનરૂપ શુભ કર્મો કરતો નવી, તેનું કારણ મને સંક્ષેપમાં નિમ્નપૂર્વક બોલો, એટલે હું તેનો વિનાશ કરવા યત્ન કરું.

“વૃષ્ટિનુ સમા [કૃતામાતાના પિતાના વચમાં] કૃપાથી અવતરેના આપે આ કૃતિપુત્રના પ્રશ્નની ઉપેક્ષા ન કરવી, કિંતુ મારા આ પ્રશ્નનો યથાર્થ ઉત્તર આપવો” એ અર્થ ભક્ત અર્જુન ‘વાળ્મય’ સંબોધનરૂઝે સૂચિત કરે છે [મધ્ય] [૩૬]

અવતરેલુંકા — શ્રુતિ હે છે કે — કામમય દ્વાય પુરુષ । [મૃ ઉ ૪-૪-૫] આ પુરુષ કામમય [નિપયાદિતી ઇચ્છા પ્રમાણે પ્રતીત થનારો] છે જ્યારે ચિત્ત ઇર્ષ પદાર્થની કામનામાંથી થાય ત્યારે કામમય, જ્યારે કામનામાં પ્રતિચિત્ત થતા ક્રોધરૂપે પરિણામ પામે ત્યારે ક્રોધમય શુભ ક્રિયાની પ્રવૃત્તિના સમયમાં ધર્મમય, અશુભ ક્રિયાની પ્રવૃત્તિના સમયમાં અધર્મમય તથા વિવેક વૈરાગ્યવડે કામના છાત થતા અકામમય થાય છે આ પુરુષ જેવી કામનાવાળો થાય છે, તેના નિશ્ચયવાળો થાય છે તથા તે જેવું કરે છે, તેવા કૃષ્ણને તે પ્રાપ્ત થાય છે

“સોડકામમય જાણા મે સ્યાદય પ્રજાયેયાય વિત્ત મે સ્યાદય કર્મ કર્મીય । [મૃ ઉ ૧-૪-૧૭] આ કામયુક્ત પુરુષે ઇચ્છા કરી કે, મને તેની પ્રાપ્તિ થાય, પછી હું પ્રજારૂપે ઉત્પન્ન થાઉં, પછી મને ધન પ્રાપ્તિ થાય, અને પછી હું કર્મ કરું ” આ કામનાવાળો પુરુષ જ્યાં સુધી પોતાની સર્વ કામનાઓને પ્રાપ્ત થતો નથી, ત્યાં સુધી પોતાને અસંપૂર્ણ માને છે આ પ્રકારે આ કામથી પન્ન થઈ, પુરુષ પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં જ પ્રવર્તે છે, અને નિવૃત્તિમાર્ગમાં પ્રવર્તતો નથી

“અકામસ્ય ત્રિયા વાચિદ્ દદ્યતે નેહ કહિંચિત્ । ચચદિ કુરતે જાતુત્તત્ત કામસ્ય ચચિત્તમ્ । [મનુ] આ જન્મતમા કામનારહિત પુરુષની ઇર્ષ પણ ક્રિયા [ચેષ્ટા] જોનામાં આવતી નથી પુરુષ જે કર્મ કરે છે તે કામનુ જ ચેષ્ટિત છે ” આ પ્રમાણે સર્વ પ્રવૃત્તિનું [અનર્થીનું] કામ જ છે, એ ભગવાન હવે પ્રતિપ્રાદન કરે છે

શ્રીભગવાનુવાચ ॥ શ્રીભગવાન બોલ્યા

કામ એવ ક્રોધ એવ રજોગુણસમુદ્ભવઃ ।

મહાશનો મહાપાપ્મા ત્રિદ્યુનમિહ વૈરિણમ્ ॥ ૩૭ ॥

અનન્યાર્થ — પુરુષને જગત્કારે પાપમાં પ્રેરનારો એવ આ કામ કામ

છે એ આ કામ ક્રોધ કોધરૂપ છે રજોગુણસમુદ્ભવ રજોગુણથી ઉત્પન્ન થયેલો છે મહાશયન ધણો આહાર કરનાર તથા મહાપાપ્મા અતિ ઉગ્ર છે—મહાપાપી છે, માટે એ આ કામને રૂઢ આ સસારમા વૈરિણમ્ વૈરીરૂપ વિદિ જાણુ [૩૭]

શબ્દાર્થ — [પુરુષને બળાત્કારે પાપમા પ્રેરનારો] આ કામ છે એ કામ જ ક્રોધરૂપ છે એ કામ રજોગુણથી ઉત્પન્ન થયેલો છે એ કામ મહાભક્ષક તથા મહાપાપી છે, માટે એ કામને આ સસારમા તુ વૈરીરૂપ જાણુ [૩૭]

વિવેચન — ‘કામ! જાનામિ તે મૂલ જ્ઞ કલ્યાજ્ઞાયતે કિલ્લ । [રા ૫ ૧૭૭-૨૫] સંકલ્પ [વિપયતુ ચિત્તવન] કામતુ મૂળ છે’ ‘સર્વલ્પો વાસના મૂલક । [રા કગનદ ગી ૨-૫૫] સંકલ્પ નાસનામૂલક છે,’ તેથી વિપયોમા ભોગ્યત્વવાસના [ભોગજન્ય ધર્મોધર્મરૂપ વાસના] કામની ઉત્પત્તિતુ કાણુ છે

જેમ દૂધમા ધી ઓતપ્રોત થઈને રહે છે, તેમ વિપયચિત્તવનથી ઉત્પન્ન થયેલો કામ ધન્દ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિમા ઓતપ્રોત થઈને રહે છે જેમ દહી દૂધનો વિકાર છે, તેમ વિગ્ધી મન ગુધ્ધ મનનો વિકાર છે જેમ દહીના મથનથી માખણુ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ વિપયના ચિત્તવનથી ક્ષોભ પામેના ચિત્તમા કામ ઉત્પન્ન થાય છે કામ ચિત્તથી લિન કલ્પી શકાતો નથી કામ વિના ચિત્તતુ [મનતુ] અસ્તિત્વ સંભવતુ નથી

વિયોતુ ચિત્તવન કરનાર પુરુષને વિપયોમા આસક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે આ વિપયવિપયક આસક્તિની વિપાકદશા કે જે દશાને પ્રાપ્ત થયા પછી પુરુષ વિપયભોગ ભોગ યા વિના ચોલી શકતો નથી, તથા વિપયભોગ ભોગવવા માટે બહેરો આધજો તથા ઉન્નત જેવો થાય છે તે કામ છે [રા ભા, કેશવ ગી. ૨-૬૨-૬૩]

કામીને વિપયપ્રાપ્તિ [વિપયભોગ] સિનાય નીલુ સર્વ નીરસ લાગે છે કામી પોતાની નિમયવાસનાતૃપ્ત કે વામા જરા પણ વિલબ કે પ્રતિબંધ સહન કરી શકતો નથી વિપયને પ્રાપ્ત થવામા મનુષ્યકૃત વિનબ કે પ્રતિબંધ થતાં આ કામ જ ક્રોધરૂપે પશિણામ પામે છે “અત કામજય એવ ક્રોધજય ન તજ્જયે પૃથગ્ગત્ન કર્તવ્ય ઇતિ માવ । [કેશવ] તેથી કામનો જય એ જ ક્રોધનો પણ જય છે, કામ તથા ક્રોધના જય માટે જુદો યત્ન આવશ્યક નથી”

કામ રજોગુણથી ઉત્પન્ન થયેલો છે, અથવા તો એમ સમજ કે કામ રજોગુણ ઉત્પન્ન કરનારો છે, કારણકે ઉત્પન્ન થયેલો આ કામ જ રજોગુણને પ્રકટ કરી, પુરુષને કર્મમા પ્રવૃત્ત કરે છે [શા ભા]

અતૃપ્તિ એ કામનો સ્વભાવ છે કામ ભોગથી કદાપિ તૃપ્તિ પામતો નથી. જેમ અગ્નિમાં ધા હોમનાથી વધુ ભડકા લે છે, તેમ જેમજેમ આ કામને તૃપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે, તેમતેમ કામ વધુ તે વધુ પ્રયત્ન થતો જાય છે આ પૃથ્વી વિશે જેટલું ધ્યાન્ય છે, જેટલું સૌનું છે, જેટલા દોરદાખર છે, તથા જેટનો સ્ત્રીઓ છે તે સર્વ પદાર્થો પ્રાપ્ત થાય, તેપણ તે સર્વ પદાર્થો તૃપ્તિથી પરાભવ પામેના પુરુષના મનને સતુષ્ટ કરી રાક્ષા નથી [ભાગ ૯-૧૯-૧૩-૧૪] કામ ધન મળે તો રાજ્યની, રાજ્ય મળે તો ઇન્દ્રપદની, ઇન્દ્રપદ મળે તો બ્રહ્મપદની અને બ્રહ્મપદ મળે તો સિંહુપદની ઇચ્છા કરે છે, પરંતુ કદાપિ તૃપ્તિ પામતો નથી.

કામ મહાપાપી છે, પાપકર્મોના નગકાદિ ફળને જાણવા છતાં, કામથી પ્રેરિત થયેનો પુરુષ અનેક પ્રકારના પાપકર્મો તથા હિંસાદિ કૂર કર્મો કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે કામક્રોધથી વિવેકચૂન થયેલો પુરુષ માતા, પિતા, ગુરુ ગાય કે બ્રાહ્મણનો વધ કરતાં પણ ખ્યાનો નધા જેમ અસ્થિ કરતા અસ્થિમાથી ઉત્પન્ન થયેલું વળ વધારે ભયંકર છે, તેમ કામ-ક્રોધ કરતા તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા એટલે કે કામક્રોધાદિના આવેશમાં કરવામાં આવેના કુપ્ત કર્મો વધારે ભયંકર છે

કામ દુર્બળ છે, દારણ્યુકે તે જળ વિના કુમાવે છે, અગ્નિ વિના બાળે છે, યજ્ઞ વિના મહાગ્નિ કરે છે, પાદ વિના ચાલે છે, દેહ, ઇન્દ્રિયાદિમાં જોત જોત થઈ ને ગહે છે, તથા શોધ કરવા છતાં જાતો નથી

“ સદિ સદ્ભગ્ન પ્રવેશિતોઽપિ ન નિવૃત્તઃ । [નીનકઠ] એ કામ રાજ્ય કે શુભના ઉપદેશથી હજારો વખત સમગ્ર યા છતાં નિવૃત્ત થતો નથી ” “ નાચ વૈરી દાનસાધ્યઃ । [નીનકઠ] એ કામરૂપી વૈરી દાનવડે છતાં રાક્ષાતો નથી ” “ નાપિ સામમેદસાધ્યઃ । [નીનકઠ] એ કામ સામ કે ભેદથી પણ પરાભવ પામતો નથી, જતા હસ્તવ્યો ગિપુ [નીનકઠ] માટે એ કામરૂપી શત્રુ હણી નાખવા યોગ્ય છે ”

જેમ ભગવાન સમ સામ દામ કે ભેદથી નહિ, પણ કામરૂપી રાવણનો નાશ કરીને જ સીતાજીને પ્રાપ્ત થયા તેમ એ કામરૂપી રાક્ષસનો નાશ કરનાર પુરુષ જ મોહરૂપી પરમશક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે

કામ રજોગુણથી ઉત્પન્ન થયેલો છે, અને તેથી અતઃકૃણ વિશે [સત્ત્વ-ગુણથી રજોગુણ પરાભવ પામતા કામ પરાભવ પામે છે, તથા સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિથી

આત્મજ્ઞાન થતા [ગી ૧૪-૧૭] કામ સર્વથા નિવૃત્તિ પામે છે, એ સૂચન છે [૩૭]

અવતરણિકા. — હવે કામનુ સ્વરૂપ તથા તે કેવી રીતે વેરી છે, તે દૃષ્ટાત વડે સ્પષ્ટ કર છે

ધૂમેનાવ્રિયતે વહ્નિર્યાગઽઽર્શો મલેન ચ ।

યથોલ્લેનાવૃતો ગર્ભસ્તથા તેનેદમાવૃતમ્ ॥ ૩૮ ॥

અન્યથાથ — યથા જેમ ધૂમેન ધુમાડાથી વહ્નિ અગ્નિ આવ્રિયતે તેમ જાણેલો રહે છે તે જ તથા મલન મેનથી જાદસ દર્પણુ તેમ જાણેલું રહે છે તથા જેમ કલ્પેન ઓરથી ગમ ગર્ભ જાદત તેમ જાણેલો રહે છે તથા તેમ તેન તે કામવડે-અનાદિ વાસનાવડે જ્ઞાન આ જ્ઞાન આવૃતમ્ તેમ જાણેલું રહે છે [૩૮]

શબ્દાર્થ — જેમ ધુમાડાથી અગ્નિ તેમ જાણેલો રહે છે, દર્પણુ મેનથી તેમ જાણેલું રહે છે, તથા ગર્ભ ઓરથી તેમ જાણેલો રહે છે, તેમ આ કામવડે જ્ઞાન તેમ જાણેલું રહે છે [૩૮]

વિવેચન — જેમ પ્રકાશસ્વરૂપ અગ્નિ ધુમાડાથી સહજ તેમ જાણેલો રહે છે, તેમ જ્ઞાન કામથી તેમ જાણેલું રહે છે એ સત્ત્વગુણપ્રધાન પુરુષના ચિત્તમા સ્વરૂપ માનસરૂપે રહેના કામનુ સ્વરૂપ છે જેમ ધુમાડાથી તેમ જાણેલો અગ્નિ જોઈ શકાતો નથી, તેમ જ્ઞાન સુધી ચિત્તમા કામનુ સ્વરૂપમાનસરૂપે પણ અસ્તિત્વ છે, ત્યાં સુધી આત્મા જોઈ શકાતો નથી પરંતુ જેમ ધુમાડાથી તેમ જાણેલો અગ્નિ દાહ વગેરે થોતાના કાર્યને કરે છે, તેમ સત્ત્વગુણપ્રધાન પુરુષના ચિત્તમા કામ સ્વરૂપરૂપે રહેલો હોવા જ્ઞા તે સ્વકર્મના અનુષ્ઠાનમા જ પ્રવૃત્ત રહે છે, અને સત્ત્વગુણની શક્તિથી યથાકાળે આત્મસાક્ષાત્કારને પ્રાપ્ત થાય છે [ગી ૧૪-૧૭]

તાત્પર્ય એ છે કે, જેમ જ્ઞાન સુધી ધૂમરૂપી આનંદ છે ત્યાં સુધી પ્રકાશસ્વરૂપ અગ્નિ જોઈ શકાતો નથી તેમ જ્ઞાન સુધી કામરૂપી [અવિદ્યારૂપી-અજ્ઞાનરૂપી] આનંદ છે, ત્યાં સુધી પ્રકાશસ્વરૂપ આત્મા જોઈ શકાતો નથી

જેમ દર્પણુ આગનુસ મેનથી તેમ જાણેલું રહે છે, તેમ જ્ઞાન રાગદ્વેષરૂપી મળથી તેમ જાણેલું રહે છે એ ગુણગુણપ્રધાન પુરુષના ચિત્તમા વિશ્વાસક્રિયરૂપે રહેના કામનુ સ્વરૂપ છે જેમ મેનથી તેમ જાણેલા દર્પણુમા બિંબ પ્રતિબિંબિત થતું નથી, તેમ રાગદ્વેષરૂપી મળથી તેમ જાણેના ચિત્તમા આત્મતત્ત્વ પ્રતિબિંબિત

થતું નથી. વળી જેમ મળ્યાં ઢ કાચેલુ દર્પણુ પ્રતિબિંબ પ્રદલ્ય કરવારૂં પોતાનું સ્વકામ કરતુ નથી; તેમ રજ્જેશુલુપ્રધાન પુરુષ ચિત્તમાં રહેલા રાગ-દ્વેષરૂં મળને લીધે માગ કે શાસ્ત્રના ઉપદેશને યથાવત્ પ્રદલ્ય કરતો નથી, તથા સ્વધર્મપરાયણ રહેતો નથી. રજ્જેશુલુ પુરુષ નગદેવને વદ્ય ધર્ષ શુભાશુભ કર્મો કરે છે, તથા કર્મોનુસાર જીવંતીય યોગિને પ્રાપ્ત થાય છે. રજ્જેશુલુ પુરુષના ચિત્તમાં રહેલો કામ વિવેક, જ્ઞાનોપ, ઉપસમ, વૈરાગ્ય તથા જ્ઞાનનો વિરોધી છે.

શ્રુતિ પણ કહે છે કે. — “ ન સાવરાય. પ્રતિભાતિ વાલ પ્રમાચન્ત વિત્તમો-
જ્ઞેન મૂઢમ્ । [ઘોષ. ૧-૨-૬] વિપયભોગ તથા ધનાદિથી મોહ પામેલા અવિવેકી પુરુષને ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થવાના સાધનો પ્રતીત થતાં નથી.”

તાત્પર્ય એ છે કે, જ્યાં સુધી મળરૂં આવરણ છે, ત્યાં સુધી દર્પણમાં જેમ બિંબ પ્રતિબિંબિત થતુ નથી; તેમ જ્યાં સુધી કામના [અવિદ્યાના] કાર્યરૂં રાગદ્વેષરૂં મળતુ આવરણ છે, ત્યાં સુધી ચિત્તમાં આત્મતત્ત્વ પ્રતિબિંબિત થતું નથી.

જેમ માતાના ઉદરમાં રહેલો ગર્ભ ચારે તરફ જરાયુ નામના ચર્મથી ઢ કાચેલો છે, તેમ જ્ઞાન કામથી ઢ કાચેલુ છે. એ તમોશુલુપ્રધાન પુરુષના ચિત્તમાં વિપયાસકિત, આદ્યા-નૃપ્ત્યા, અજ્ઞાન, પ્રમાદ, આળસ તથા મોહરૂં રહેલા કામનુ-સ્વરૂં છે જેમ ઓરથી આવૃત્ત ગર્ભ હાથપગ હલાવવા જેવી સ્વક્રિયા પણ કરતો નથી, તેમ તમોશુલુ પુરુષ મારો કે શાસ્ત્રનો ઉપદેશ શ્રવણ કરવા કે શુભ કર્મો કરવા પ્રવૃત્ત થતો નથી, પરંતુ પ્રમાદી, આળસુ કે નિદ્રાપરાયણ જીવન જીવે છે [ગી. ૧૪-૮]

તાત્પર્ય એ છે કે, જેમ ઓરથી આવૃત્ત થયેલો ગર્ભ બંધાય છે, તેમ કામથી [મોહથી-અવિવેકથી] આવૃત્ત થયેલો જીવાત્મા સસારથી બંધાય છે, તથા ઉત્તરોત્તર અધોગતિને પામે છે [ગી. ૧૪-૧૮] [૩૮].

અવતરણિકા. — “ તદિદશબ્દાર્ય સ્વયમેવ વદન્ દાષ્ટાન્ત દ્યુષ્ટવતિ ।
[કેથવ, શા. ભા. વગેરે] હવે પૂર્વશ્લોકમાં ‘ઈદં’ શબ્દનો અર્થ કહી દૃષ્ટાંત સ્પષ્ટ કરે છે ” :

આવૃતં જ્ઞાનમેતેન જ્ઞાનિનો નિત્યવૈરિણા ।

કામરૂપેણ કૌન્તેય દુષ્પૂરેણાનલેન ચ ॥૩૯॥

અન્યથાથ. — કૌન્તેય ! હે અર્જુન ! જ્ઞાનિન. જ્ઞાનીના નિત્યવૈરિણા નિત્યવૈરી કામરૂપેણ તૃપ્ત્યારૂંપ અનલેન અગ્નિની પેડે ચ અને દુષ્પૂરેણ કદી પણ તૃપ્ત ન

થાય એવા એવેન આ કામે જ્ઞાન વિવેકજ્ઞાનને [મધુ, શ્રીધર વગેરે] અતઃકરણને [મધુ, સદાનંદ વગેરે] ધર્મોધર્મરૂપ જ્ઞાનને [કેશવ વગેરે] જાણત ઢાકી દીધેયુ છે [૩૯]

શબ્દાર્થ — હે અર્જુન ! અગ્નિની પેઠે કદી તૃપ્ત ન કરી શકાય એવા આ કામરૂપ જ્ઞાનીના નિત્યવૈરીએ જ્ઞાનને ઢાકી દીધુ છે [૩૯]

વિવેચન — હે અર્જુન ! આ કામ જ્ઞાનીનો નિત્યવૈરી છે, કારણકે અજ્ઞાની વિષયભોગકાળે કામને મિત્રરૂપ જાણે છે, પરંતુ પરિણામે જ્યારે કામના કાર્યરૂપ દુઃખનો અનુભવ થાય છે, ત્યારે ‘ આ કામથી જ મને દુઃખ થયુ ’ એમ જાણી કામને વૈરીરૂપ જાણે છે આ પ્રમાણે અજ્ઞાની દુઃખરૂપ પરિણામગણના જ કામને વૈરીરૂપ જાણે છે, પરંતુ જ્ઞાની તો વિષયભોગ ભોગવતી વખતે પણ કામને વૈરીરૂપ જાણે છે, અને તેથી કામ જ્ઞાનીનો નિત્યવૈરી છે [શા ભા , મધુ વગેરે].

આ કામ અગ્નિ જેવો દુષ્પૂર છે જેમ ધી વગેરે પદાર્થોથી અગ્નિ તૃપ્તિ પામતો નથી, તેમ કામ ભોગથી કદી તૃપ્તિ પામતો નથી, અને જેમ કાદવ જળને આવૃત કરે છે અથવા રાહુ ચક્રને આવૃત કરે છે, તેમ આ તૃષ્ણારૂપ કામ જ્ઞાન=વિવેકજ્ઞાનને [મધુ શ્રીધર વગેરે] અતઃકરણને [મધુ સદાનંદ વગેરે] આવૃત કરે છે

આ કામ વિવેકી તથા અવિવેકી બન્નેનો વૈરી છે, અને તેથી વિવેકી અને અવિવેકી બન્નેએ તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, એ ભાવ છે [મધુ] [૩૯]

અન્યતરણિકા — હવે કામનુ અધિધ્વાન [રહેણાં] કહે છે :

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।

एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥૪૦॥

અન્યાર્થ — ઇન્દ્રિયાણિ ઇન્દ્રિયો મન મન અને બુદ્ધિ બુદ્ધિ અસ્ય આ કામના અધિષ્ઠાન આશ્રય — હેરાણુ ઉચ્યતે કહેવાય છે એતૈ એ વડે જ્ઞાન વિવેકબુદ્ધિને — અતઃકરણને જાણત ઢાકીને એષ આ કામ દેહિનમ્ દેહીને — દેહાભિમાનો પુરુષને વિમોહયતિ નાના પ્રકારે મોહ પમાડે છે [શા ભા] [૪૦]

શબ્દાર્થ — ઇન્દ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિ કામના અધિષ્ઠાન છે, તેઓ વડે જ્ઞાનને ઢાકીને, આ કામ દેહીને મોહ પમાડે છે [૪૦]

વિવેચન : — “ અધિષ્ઠિતિ એમ કય કામ આત્માનમ્ इति इन्द्रियाणि मनो ॥ ૧૪

બુદ્ધિ. જસ્ય અધિષ્ઠાનમ્ । [રા. ભા.] આ કામ ઇન્દ્રિયાદિ વડે આત્મા પર પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપિત કરે છે, તેથી ઇન્દ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિ કામનાં અધિષ્ઠાન કહેવાય છે.

અથવા ઇન્દ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિની ચેષ્ટાનો હેતુ કામ છે, અને તેથી ઇન્દ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિ કામનાં સ્થાન [આશ્રય] કહેવાય છે [શંકરાનંદ].

આ કામ ઇન્દ્રિયાદિનો આશ્રય કરી, વિવેકબુદ્ધિને ઢાંકી દઈ, દેહિનમ્ = દેહાભિમાની પુરુષને [શા. ભા.] વિવિધ પ્રકારે મોહ પમાડે છે.

“વસ્તુસ્વરૂપાન્યથાજ્ઞાન મોહઃ । [કેશવ] કોઈ પણ વસ્તુના [પદાર્થના] સ્વરૂપનું વિપરીત જ્ઞાન “ મોહ ” કહેવાય છે. ” કામ દેહાદિ અનાત્મ પદાર્થના આત્મ-બુદ્ધિરૂપ, દેહાદિ અનિત્ય પદાર્થોના નિત્યબુદ્ધિરૂપ, દેહાદિ અપવિત્ર પદાર્થોનાં પવિત્રબુદ્ધિરૂપ અને દુઃખરૂપ વિષયભોગોના સુખબુદ્ધિરૂપ મોહ ઉત્પન્ન કરી, દેહાભિમાની પુરુષની બુદ્ધિને ઢાંકી દઈ, વિષયભોગના આસક્ત કરી શ્રેયથી જુદાં કરે છે [રા. ભા., કેશવ]. આ મોહ [અવિદ્યા] જ સંસારનું કારણ છે [૪૦].

અવતરણિકા:—હવે કામને જીતવાનો ઉપાય કહે છે :

તસ્માદ્યમિન્દ્રિયાણ્યાદૌ નિયમ્ય મરતર્પમ ।

પાપ્માનં મજહિ હેનં જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાશનમ્ ॥૪૧॥

અત્યુપાધૈ:—મરતર્પમ ! હે અર્જુન ! તસ્માત્ તેથી ત્વ તુ આદૌ કામ-કૃત મોહની પૂર્વે અથવા કામના નિરોધની પૂર્વે [મધુ.] ઇન્દ્રિયાણિ ઇન્દ્રિયોને નિયમ્ય નિયમમાં રાખી જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાશન વાંચના પરોક્ષ જ્ઞાનનો તથા અપરોક્ષ જ્ઞાનનો નાશ કરનાર [શા. ભા. વગેરે] [શાસ્ત્ર તથા આચાર્યનાં ઉપદેશથી ઉત્પન્ન થયેલું પરોક્ષ જ્ઞાન કહેવાય છે તથા પરોક્ષ જ્ઞાનનો સાઠાત્ અનુભવ કરવો તે વિજ્ઞાન કહેવાય છે.] [મધુ.] પાપ્માન પાપના મૂળભૂત એન આ કામનો હિ અવસ્થા પ્રજ્ઞહિ પરિત્યાગ કર [શા. ભા. વગેરે], નાશ કર [યક-રાનંદ વગેરે] [૪૧]

શબ્દાર્થ:—હે અર્જુન ! તેથી તુ પ્રથમ ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખી, જ્ઞાનવિજ્ઞાનનો નાશ કરનારા તથા ચર્મ પાપોના મૂળભૂત આ કામનો પરિત્યાગ કર [નાશ કર] [૪૧]

વિરેચન:—હે અર્જુન ! તેથી તુ આદૌ = કામકૃત મોહની પૂર્વે અથવા કામના નિરોધની પૂર્વે [મધુ], ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખીને અર્થોત્ સંબંધિ

વિપયોથી નિવૃત્ત કરીને, જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાશ્વન = શાસ્ત્રના પરોક્ષ જ્ઞાનનો તથા શાસ્ત્રના અપરોક્ષ જ્ઞાનનો નાશ કરનારા, સર્વ પાપોના [અનર્થોના] મૂળમૂત આ કામનો પરિત્યાગ કર [શા. ભા. વગેરે], નિ રોપ નાશ કર [શકગનદ વગેરે]. “કામસ્ય પરિત્યાગ एव मारणं ॥ तु शस्त्रेण शिरश्छेदनम् ॥ [ધનપતિ] કામનો પરિત્યાગ એ જ કામનું મૃત્યુ છે, કામરૂપી શત્રુનો સત્રથી શિરચ્છેદ આવશ્યક નથી.”

કામનો નિ રોપ અભાવ થયા સિવાય બુદ્ધિ નિશ્ચય થતી નથી, બુદ્ધિ નિશ્ચય થયા વિના જ્ઞાનની વિશુદ્ધિ થતી નથી; અને જ્ઞાનની વિશુદ્ધિ વિના મોહ થતો નથી, માટે મુમુક્ષુએ અવશ્ય કામનો જય કરવો જોઈએ, એ સૂચન છે [શકરાનંદ].

નોંત્ર :—અહીં ઇન્દ્રિયાણિ શબ્દવડે મન-બુદ્ધિનું પણ ગ્રહણ થઈ શકે છે, કારણકે જેમ બાહ્ય શબ્દાદિના જ્ઞાન રિપે શ્રોત્રાદિને ઇન્દ્રિયરૂપતા છે, તેમ અંતર સુખદુઃખાદિના જ્ઞાન રિપે મન-બુદ્ધિને પણ ઇન્દ્રિયરૂપતા છે [મધુ].

કામને છૂટવાનો ઉપાય

“કામમૂલ. મવાર - કામ સંસારનું મૂળ છે.” ઇન્દ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિ કામનું અધિષ્ઠાન [ગ્રહેકાણ] છે. જ્યાં સુધી આ કામરૂપી શત્રુને ઇન્દ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિરૂપી એના રહેઠાણુમા સત્તાથી પદબિપ્ત કરી, દાસ બનાવવામા ન આવે, ત્યાં સુધી આ કામ નિર્જાળ થતો નથી તેથી જેમ ગજા કિલ્લાને પ્રથમ વ્યાધીન કરીને, પછી તેની અંદર નહેવા શત્રુઓનો નાશ કરે છે, તેમ તુ પ્રથમ ઇન્દ્રિયોને વશ કરી, આ કામરૂપી શત્રુનો નાશ કરે.

પરંતુ આ કામથી દાસત્વ સહન થતું નથી ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ તથા માસરૂપી તેની પ્રવળ, ઉગ્ર તથા પ્રચંડ સતતિ અને વિપયોરૂપી અસખ્ય સત્ત્વધારી યોદ્ધાઓની મદદથી આ કામ બ્રહ્મચર્ય, નિયમ, ધૈર્ય, ધર્મ, સદાચાર, વ્યાખ્યાય, વ્રત, જપ, તપ, યોગ, જ્ઞાન વગેરે વિવેકની સમસ્ત સેનાનો પગભવ કરી, પોતાના રહેઠાણુમા એટલે કે ઇન્દ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિ પર પોતાની સત્તા પાછી જમાવવા સતત પ્રયત્ન કરે છે.

ભગવાન શિવને મોહિનીથી [ભાગ. ૮-૧૨], બ્રહ્માને પુત્રીથી [ભાગ. ૩-૩૧-૩૬], નહુપને ઇન્દ્રાણીથી, ચંદ્રને શહિણીથી, વિશ્વામિત્રને મેનકાથી, તથા અનેક તપસ્વી, યોગી તથા ઋષિમુનિઓને કામાધ બનાવી આ કામે

શરભિંદા ક્યો છે. તેમ જ દક્ષપ્રગ્નપતિ, દુર્વાસા વગેરેને ક્રોધથી, દુર્યોધન વગેરેને લોભથી, રાવણ, કંસ વગેરેને મદ્ધી તથા કૈકેયી વગેરેને મત્સરથી આ કામે વિવેકશૂન્ય બનાવ્યાં છે, તે પ્રસિદ્ધ છે.

આ કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ્ધ તથા મત્સર જ્ઞાનીના જ્ઞાનમાં, સાધુના બેષમાં, તથા ગૃહસ્થની ગૃહસ્થાનમાં સર્વકાળે તથા સર્વસ્થાને ધૂળ ધસાવનારા જ છે. શ્રુતિ, સ્મૃતિ, ન્યાય, પુરાણ, દત્તિદાસ તથા સજ્જ્ઞ શાસ્ત્રોના નિષ્ણુઓ પણ આ કામથી પરાલભ્ય પામેલા છે. “ કો જગ કામ નચાવ ન જેહી [તુલસી] આ જગતમાં કામે દોને નચાવ્યો નથી? ” આ કામના કીર્તિરધ્નોથી મનુષ્યોનાં હૃદયો ખીચોખીચ ભરાઈ ગયેલા છે, અને આણુ નેટલી જગ્યા પાછુ હવે ખાલી રહેલી જણાતી નથી.

કામની અમર્યાદિત શક્તિ, તથા શસ્ત્રોનો ખ્યાલ કરો, કેવળ ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહથી સંતોષ ન માનવો; કારણકે વિપયભોગસ્વરૂપે નિયમન કરેલો આ કામ, સંકલ્પરૂપે સિંગ તથા કારણચરીરમાં રહે છે, પરંતુ નાશ પામતો નથી.

શોષ રહેલા અગ્નિ, રોગ કે ઝણુની પેઠે, આ સંકલ્પરૂપે શોષ રહેલો કામ પુનઃ પુનઃ વૃદ્ધિ પામ્યા કરે છે; ધર્મ, ધ્યાન કે યોગમાં સહેજ પણ પ્રમાદ, ઊણપ કે દોષનો આશ્રય કરી, આ સંકલ્પરૂપે રહેલો કામ ફરીને પોતાનું પ્રચંડ તથા ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરી, ઇન્દ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિરૂપી પોતાનાં રહેણાણુ પર પોતાની સત્તા પાછી જમાવી, યોગીને શ્વેતમાર્ગથી ભ્રષ્ટ કરે છે. તેથી ઇન્દ્રિયો તથા મનનો નિગ્રહ ક્યો પછી, આત્મસાક્ષાત્કાર થાય ત્યાં સુધી, સાધક યોગીએ આ કામરૂપી ઇત્રુથી સાવધ રહી, સર્વદા સ્વરૂપાનુસંધાન રાખવું આવશ્યક છે.

આ પાપી કામ પોતાની હાર પચાવી શકતો નથી. તે પોતાનાં વિજેતા ઇન્દ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિરૂપી સિંગચરીરનો કદો દુસ્મન છે; તેથી જ્ઞાનાગ્નિમાં નાશ પામવાની અતિમ ભૂલે આ કામ પોતાના રહેણાણુને [સિંગચરીરને] સજગાવી મૂકે છે, અને પોતાની સાથે પોતાના વિજેતા સિંગચરીરનો પણ નાશ કરે છે.

શ્રુતિસ્મૃતિઓ કામના નાશને મનોનાશ, સિંગચરીરનો નાશ, આત્મજ્ઞાન, આહી સિધતિ, જીવનમુક્તિ, જ્ઞાનનિષ્ઠા વગેરે નામે વર્ણવે છે [મુક્તિ-ઉપનિષદ -સર્વસારોપનિષદ]. કામનો નાશ એ જ અભનિર્વાણ છે. કામનો નાશ કરી, જીવ શિવ બને છે.

“ ન હ્યસ્યવિદ્યા મનસોઽતિરિક્ષા મનો હ્યવિદ્યા ભવન્વહેતુ : તસ્મિન્નિવનષ્ટે સકલ વિનષ્ટ વિચિન્મિતેઽસ્મિન્સકલ વિઝૃમ્મતે । [શકર વિ ચૂ ૧૬૯] મન અવિદ્યાનુ કાર્ય હોવાથી તથા અવિદ્યા મનદ્વારા સસારનુ કારણ હોવાથી, મન જ અવિદ્યા છે આ મનરૂપી અવિદ્યા જ સસારનુ કારણ છે મનનો નાશ થતા આ સર્વ સસાર નિવૃત્તિ પામે છે, અને મનનો ઉદય થતા સર્વ સસાર ઉદય પામે છે ”

કામ, મન અવિદ્યા, અજ્ઞાન એ વસ્તુનાં પર્વાય રચ્છો છે એ મર્વનું મૂળ ‘ અદ્વમ-મમતુ ’ મન્દુલુભાત્ર જ છે, અને એ મર્વની શાંતિ તે જ મોક્ષ છે [૪૧]

અવતરણિકા — હવે આ દુર્ગ્ધ કામનો નાશ કરના બળવાનનો આશ્રય આવરયક છે, માટે મુમુક્ષુએ સર્વથી શ્રેષ્ઠ એના આત્માનો આશ્રય ળી, કામનો નાશ કરવો, તે કહે છે

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ૪૨ ॥

અન્યાથા — આ મ્થૂન દેહ કરતા ઇન્દ્રિયાણિ ઇન્દ્રિયો પરાણિ સૂક્ષ્મ, વ્યાપક બળવાળી તથા શ્રેષ્ઠ બાહુ કહેવાય છે ઇન્દ્રિયેભ્ય ઇન્દ્રિયોથી મન મન પર પર છે તુ તથા મનસ મનથી બુદ્ધિ બુદ્ધિ પરા પર છે તુ તથા સ જે બુદ્ધ બુદ્ધિથી પરત પા છે સ તે આત્મા છે [૪૨]

શબ્દાથ — આ મ્થૂન દેહ કરતા ઇન્દ્રિયો પા [શ્રેષ્ઠ] છે, ઇન્દ્રિયોથી મન પર છે, મનથી બુદ્ધિ પર છે, અને બુદ્ધિથી જે પર છે તે આત્મા છે [૪૨]

વિવેચન — ચેન ચત્પ્રકાશ્યતે પ્રવર્ત્યત ચ તત્તદ્વેક્ષ્ય વ્યાપક સૂક્ષ્મ પર મિન્ન ચ મર્વતિ । [શકર ૧૮૬] અર્થ પણ પદાર્થનો પ્રકાશક તથા પ્રવર્તક તે પદાર્થ કરતા વ્યાપક, સૂક્ષ્મ, શ્રેષ્ઠ તથા શિત હોય છે ” એ ન્યાય પ્રમાણે મ્થૂન દેહની પ્રકાશક તથા પ્રવર્તક ઇન્દ્રિયો મ્થૂન દેહ કરતા વ્યાપક, સૂક્ષ્મ, શ્રેષ્ઠ તથા શિત છે ઇન્દ્રિયો - તા ઇન્દ્રિયોનું પ્રકાશક તથા પ્રવર્તક મન પા [શ્રેષ્ઠ] છે, મન કરતા મનની પ્રકાશક તથા પ્રવર્તક બુદ્ધિ પર [શ્રેષ્ઠ] છે, અને બુદ્ધિ કરતા બુદ્ધિનો પ્રકાશક તથા પ્રવર્તક આત્મા પા [શ્રેષ્ઠ] છે [શા ભા , મધુ વગેરે]

શ્રુતિ કહે છે કે — ‘ પુરુષાન્ન પર કિંચિત્મા કાષ્ઠા મા પરા ગતિ । [કં ૭૫ ૧-૨-૧૨] જે નૈનન્યન પુરુષથી પા કાર્થ પણ નથી તેથી સૂક્ષ્મત્વ

તથા પ્રત્યક્ષાત્મત્વનાં તે પગકાંદા [અવધિ] છે, તથા તે સસારી જીવોની પરા [ઉત્કૃષ્ટ] ગતિ છે ” ભગવાન પણ હવે પછી કહેશે કે — “ ચદ્ગત્વા ન નિવર્તન્ત । [ગી ૧૫-૬] જોને પામીને પુરુષો પાછા સત્મા । આવતા નથી ”

શ્રીરામાનુજન્યાયં વગેરેનો અર્થ

આત્મજ્ઞાનના વિરોધમાં ઇન્દ્રિયો પ્રધાન ગણાય છે, માટે જ્યાં મુધી ઇન્દ્રિયો નિપયોયી નિવૃત્ત ન થાય ત્યાં મુધી આ મજ્ઞાન થતું નથી ઇન્દ્રિયોધી મન પડે છે તેથી કદાચ ઇન્દ્રિયોધી નિવૃત્ત થાય તોપણ જ્યાં મુધી મન નિપયોગુ ચિત્તન કરે છે, ત્યાં મુધી અત કલ્પમાં આત્મજ્ઞાન પ્રગલ્ભુ નથી મનથી બુદ્ધિ પડે છે, અને તેથી કદાચ મન નિવૃત્તિ થતી ઉપનામ પામે તોપણ જ્યાં મુધી બુદ્ધિ વિપરીત અધ્યાત્મમાં હોય ત્યાં મુધી આત્મજ્ઞાન થતું નથી બુદ્ધિથી પડે સ અર્થાત્ “ રત્નોગુણસમુદ્ભવોઽનાદિત્ મામિલાપસ્ય કામ । [૩૬૪] રત્નેશુભુધી ઉત્પન્ન થયેનો અનાદિ સ્વરૂપ અભિનાયક કામ છે.”

‘ જતો વૃદ્ધે પર સ્વજ્ઞાનવિરાવી પ્રજ્ઞાનમૂલો વૈરી સ કામ એવંત્યવ્ય । [૩૬૫, ૨૧ ભા ૧ ભા] માટે બુદ્ધિથી પર [જ્ઞાન] આત્મજ્ઞાનનો વિરોધી તથા પ્રધાનભૂત વૈરી કામ છે, એ અર્થ છે ”

નોંધ — ‘યો વૃદ્ધ પરતસ્તુ મ ’ એ પદમાં ‘સ ’ સમ્બંધનો ભગવાન ભાષ્ય કાગે વગેરે ‘આત્મા ’ અર્થ દેરે છે અને શ્રી રામાનુજન્યાયં વગેરે ‘કામ’ અર્થ કરે કે ‘સ ’ સમ્બંધના અર્થ નિરે આધુનિક નિદાનોમાં પણ મતભેદ છે તિત્ત વગેરેનો ભગવાન ભાષ્યના વગેરેનો અર્થ માન્ય છે ભગવાન ચૈતન્યજી વગેરેને શ્રીરામાનુજન્યાયં વગેરેનો અર્થ માન્ય છે.

અતુ દાનદષ્ટિથી ઉપગમ્ય બનતે અર્થ અત્યંત દિતારહ છે, તે હવે પડીના મોહના અર્થથી સ્પષ્ટ થશે [૪૨]

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्या संस्तभ्यात्मानमात्मना ।

जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३ ॥

અન્યાર્થ — મહાબાહો હે અણુ ન ! એવું એ પ્રમાણે વૃદ્ધે બુદ્ધિથી પર આત્માને બુદ્ધ્યા અણુની જાતના આત્માપડે જાતના આત્માનું સસ્તભ્ય રત્નભવે કરી દુરાસદમ્ દુર્ભવ — અત્યંત પ્રવ્રત્નવડે વન કરી સકાય એના [૨૧ ભા] કામરૂપ કામરૂપ છત્રુ શત્રુનો જહિ નાથ કરે [૪૩]

શાન્દાય - હે મહાબાહો ! બુદ્ધિથી શ્રેષ્ઠ આત્માને જાણી, આત્માવડે આત્માનુ સ્તબ્ધન કરી, તુ આ દુર્જય કામરૂપ યત્નનો નાશ કર [૪૩]

વિવેચન—હે અર્જુન ! આ પ્રકારે બુદ્ધિથી શ્રેષ્ઠ આત્માનો વુદ્ધ્યા=આધ્યાત્મિક કરી [મધુ વગેરે], આત્માવડે આત્માનુ સસ્તબ્ધ=સ્તબ્ધન કરી, શુદ્ધ મન વડે મનને સમાધિસ્થ કરી [શા ભા] નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ વડે મનને સ્થિર કરી [મધુ] કામના આશ્રયમૂલ તથા ઘરણુમૂલ અત કરણને આત્મામા જોડીને [સ કરાનંદ], આ કામરૂપ દુર્જય યત્નનો નાશ કર

શ્રી રામાનુજાચાર્ય વગેરેનો અર્થ

આ પ્રકારે બુદ્ધિથી કામને પર જાણી અર્થાત્ આત્મજ્ઞાનનો વિશેષી તથા પ્રધાનરૈની જાણી, “આત્માન મન જાત્મના વુદ્ધ્યા કમયોગેડવસ્થાપ્ય । [રા. ભા] બુદ્ધિવડે મનને કર્મયોગમા સ્થિત કરીને [રા ભા]”, વિવેકબુદ્ધિ વડે સર્વ કર્મો મને વાણુને સમર્પણ કરી [ચંદન ગી ૩-૩૦], આ કામરૂપ દુર્જય યત્નનો નાશ કર

કર્મયોગનું રહસ્ય

આ કર્મયોગના શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક અનુષ્ઠાનથી સર્વ અનર્થોના પ્રવતક તામ-દ્વેષ ક્રમશઃ નિવૃત્તિ પામે છે, અત કરણ શુદ્ધ થાય છે, અત કરણ વિશે વૈરાગ્યનો ઉદય થાય છે [ગી ૨-૫૨], કર્મયોગી શાસ્ત્રદષ્ટિને પ્રાપ્ત થાય છે, તથા સ્વભાવને વશ રહેતો નથી [શા ભા ૩-૩૪]

કર્મનિષ્ઠાના નિવિન ક્ષણરૂપ ચિત્તશુદ્ધિને પ્રાપ્ત થતા [ગી ૨-૪૦] તુરત જ શ્રેયના મહાવ્યાધિરૂપ અધામુ [પાપ] [શ્રીકૃષ્ણોપનિષદ ૧૮] અને પ્રકૃતિ-રૂપી [અભાવરૂપી-દુર્ગામનારૂપી] પૂના આણુત્યાગ કરી ભગવદ્ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે કે અત કરણ વિશે મ આરના હેતુરૂપ અગુભ વાસના નાશ પામે છે, અને શ્રેય સાધનરૂપ શુભ નાસનાનો ઉદય થાય છે, અત કરણ સત્ત્વમય થાય છે

ત્યાર પછી ધ્યાન વડે કે સામ્યયોગ વડે [ગી ૧૩-૨૪] શુદ્ધ [ચિત્તિશ્ચન્દ્ર] સત્ત્વમય અત કરણ વિશે ભગવાનના અનુબ્રહ્મથી જ્ઞાનદીપ પ્રદીપ્ત થતા [ગી ૧૦-૧૧], દુર્જય કામ પતનન પામે છે અર્થાત્ ભોગમાનના મિથ્યાત્વના તથા આત્માના નિત્યત્વના નિશ્ચયથી, કામ ઇન્દ્રિયનિર્મલ, સ્વર્ગ કે મુક્તિની કામનારૂપે નહિ, પરંતુ એકમાત્ર લોકસંગ્રહની કામનારૂપે અવરોધ નહે છે

આ પ્રમાણે આ કર્મયોગરૂપ ઉદ્દેશના અનુસંધાનથી કૃતાર્થ થયેનો પુરુષ,

[ગી. ૩-૪૧] ગિયતગ્રન્થ ધર્મ, પ્રકૃતિને [સ્વભાવને] અનુસાર શૃદ્ધસ્થાશ્રમ કે સંન્યાસાશ્રમમાં રહી, લોકસંગ્રહ માટે જીવન જીવતો [ગી. ૨-૪૪] તથા જીવન-મુક્તિનો આનંદ અનુભવતો, આ સ્થૂણ દેહનો ત્યાગ થતાં વિદેહમુક્તિને પામે છે [૪૩].

અધ્યાયનો સાર

પ્રકૃતિના ગુણો કે ઈશ્વરના કૃત્ય આરોપિત કરી, કર્મ કે ફળમાં આસક્તિનો ત્યાગ કરી, લોકસંગ્રહ માટે ચિહ્નિત કર્મો કરવા, એ આ અધ્યાયનો સાર છે [શ્રી યમુનાચાર્ય].

“ઉપાય કર્મનિષ્ઠાઽય પ્રાધાન્યેનોપસદ્ધતા । ઉપેયા જ્ઞાનનિષ્ઠા તુ તદ્ગુણત્વેન કૌતિલતા । [મધુ, આ વા. ભા વગેરે] અહીં જ્ઞાનનિષ્ઠાના ઉપાયમૂલક કર્મનિષ્ઠાનો પ્રધાનતાથી ઉપસહાર કર્યો છે, અને કર્મનિષ્ઠાના ફળરૂપ જ્ઞાનનિષ્ઠાને ગુણપણથી અર્થાત્ તેના પેટાના વર્ણવી છે.”

સ્વધર્મેણ ચમારાધ્ય મમસ્યા મુક્તિમિતા નરાઃ ।

ત કૃષ્ણ પરમાત્માનં તૌપયેત્સર્વકર્મભિ. ૥૩૥ [શ્રીધર.]

હરિઃ ૐ તત્ત્વદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસ્વમિપત્સુ મહાવિદ્યાયા યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણા-ર્જુનસંવાદે “કર્મયોગી” નામ તૃતીયોઽધ્યાય ૥૩૥

એ પ્રમાણે ઉપનિષદ્, બ્રહ્મવિદ્યા તથા યોગશાસ્ત્રરૂપ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનના સંવાદને વિષે “કર્મયોગ” નામનો ત્રીજો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૩ નો સંપૂર્ણ

અધ્યાય ૪ થો

જ્ઞાનકર્મસંન્યાસયોગ

અવતરણિકા :—ખીજ અધ્યાયમા તથા ત્રીજા અધ્યાયમા ભગવાને ‘કર્મયોગ’ જેવી પ્રાપ્તિનો ઉપાય છે એવો સંન્યાસસંહિત જ્ઞાનનિષ્ઠારૂપ યોગ ‘કથો [શા. ભા., ચંદ્રાનંદ] આ જ્ઞાનયોગમા વેદના પ્રવૃત્તિનક્ષત્ર તથા નિવૃત્તિનક્ષત્ર એમ બન્ને ધર્મના સંપૂર્ણ અર્થની સમાપ્તિ થાય છે. ગીતાશાસ્ત્રમા ‘યોગ’ શબ્દથી ‘જ્ઞાનયોગ’ જ પ્રિયક્ષિત છે માટે સર્વ વેદાર્થ જ્ઞાનયોગમા આવી ગયો છે એમ માના, ભગવાન વશપરપરાના કથનરૂઠે આ જ્ઞાનનિષ્ઠારૂપ યોગની સ્તુતિ કરે છે [શા. ભા.] :

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન બોલ્યા .

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।

विवस्वान्मनवे प्राह मнुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ ૧ ॥

અન્યવાર્થ :—इमम् આ અવ્યય અવિનાશી યોગ કર્મયોગ જેનો ઉપાય છે એવો જ્ઞાનયોગ [શા. ભા.] અહ મે વિવસ્વતે સૂર્યને પ્રોક્તવાનું કથો વિવસ્વાનું સૂર્યે મનવે મનુને પ્રાહ કલો તથા મનુ મનુએ રિક્ષાકને ધક્ષાકુને અબ્રવીત્ કથો [૧]

શબ્દાર્થ :—આ અવિનાશી યોગ મે સૂર્યને કલો, સૂર્યે પોતાના પુત્ર મનુને કથો અને મનુએ પોતાના પુત્ર ધક્ષાકુને કલો [૧].

વિવેચન —હે અર્જુન! પૂર્વે ખીજ તથા ત્રીજા અધ્યાયમા મે તને જ્ઞાનયોગના સાધનરૂપ કર્મયોગ વિશે જે ઉદ્દેશ આપ્યો, તે પ્રાપ્તિગિત નથી. આ ઉપદેશ મે તને કેવળ યુદ્ધમા પ્રોત્સાહન આપવાના હેતુથી આપ્યો છે, એમ તારે ન માનવું; પરંતુ સૃષ્ટિના આદિકાળમા અમસ્ત જગતના રક્ષણ, નિર્માણ તથા ઉદ્ધાર માટે આ યોગ મે સર્વ દાનિયવદના ખીજમૂલ સૂર્યને કલો હતો. આ યોગમા વેદશાસ્ત્રના પ્રવૃત્તિનક્ષત્ર તથા નિવૃત્તિનક્ષત્ર બન્ને ધર્મોના સંપૂર્ણ તાત્પર્યો તથા વેદાર્થના સમાવેશ થાય છે [શા. ભા.] આ યોગનું મૂળ વેદશાસ્ત્ર તથા ઈગ મોક્ષ છે વેદરૂપ અન્યથા મૂળ તથા મોક્ષરૂપ અન્યથા ઈગ એ બન્ને દારણીને લીધે આ યોગ અન્યથ [અવિનાશી] કહેવાય છે.

ત્રેતાયુગના આરંભમાં ભગવાન સૂર્યે આ યોગ પોતાના પુત્ર વૈવસ્વત મનુને કહ્યો; મનુએ લોકકથાણુ માટે પોતાના પુત્ર આદિ રાજા ઇક્ષ્વાકુને કહ્યો; તથા ઇક્ષ્વાકુએ સર્વ પ્રજાની સમક્ષ આ યોગનું કથન કર્યું. આ યોગ કલ્પના આદિમાં મારામારી જ પ્રગટ થાય છે, જ્ઞાના, નારદ, સનતકુમાર, વ્યાસવસિષ્ઠાદિ ઋષિમુનિઓની પરપગથી દેવો તથા મનુષ્યને ઉપદ્રવ્ય થાય છે, તથા પ્રલય-કાળે પુનઃ મારામા જ લય પામે છે [શા. ૫. ૩૪૮-૫૧-૫૨] [૧].

एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।

स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ २ ॥

અન્યથાથ' :—પરંતપ હે અર્જુન ! એ પ્રકારે પરમ્પરાપ્રાપ્ત પરપરાથી પ્રાપ્ત થયેલા હન આ યોગને રાજર્ષય જનક વગેરે રાજર્ષિઓ વિદુ જાણતા હતા સ તે યોગ: યોગ રહ આ કાળમા મહતા કાલેન લાંબા કાળે કરીને નષ્ટ: નાશ પામ્યો છે [૨].

શબ્દાર્થ' :—હે પરતપ ! એ પ્રકારે પરપરાથી પ્રાપ્ત થયેલા આ યોગને રાજર્ષિઓ જાણતા હતા. તે યોગ લાંબા કાળે કરીને હનજ્યાં નાશ પામ્યો છે [૨].

વિવેચન:—હે પરતપ ! = સ્થાનિકાવડે કામક્રોધાદિ મહાચતુષ્ટોને તપાવનાર [નાશ કરનાર] હે અર્જુન ! [ચ કરાનંદ] આ પ્રમાણે સૂર્યથી આરંભી શુરુશિષ્યની પરપરાથી પ્રાપ્ત થયેલા આ યોગને અરોચીન કાળમા નિમિ, નાભાગ, જનક, અમતથત્રુ, કેકેય. સગર વગેરે રાજર્ષિઓ તથા વસિષ્ઠ, સનક વગેરે ઋષિઓ પણ જાણતા હતા. ધર્મની ન્યૂનતા કરનાર લાંબા કાળથી હાપર યુગના અતમા શ્રેષ્ઠ પુરુષના અભાવે, અથવા પ્રવર્ત્ય તથા પ્રવર્તકના અભાવે [ચ કરાનંદ] આ યોગ દુર્બળ, અજિતેન્દ્રિય તથા અનધિકારી પુરુષોને પ્રાપ્ત થઈ; કામક્રોધાદિ વિગરોને ક્રીધે પતામત્ર પામી, નાશ પામ્યો છે આ યોગની સપ્રલયપગ પગ વૃત્તી ગઈ છે [શા. ભા. વગેરે].

ઉર્ધ્વીની ઉપેક્ષા કરનાર જિતેન્દ્રિય પરંતપ ભક્ત અર્જુન આ યોગનો અધિકારી છે, એ મુગન છે [મધુ] [૨]

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।

भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३ ॥

અન્યથાથી — સ એવ તેજ મય આ પુરાતન અનાદિ યોગ યોગ મય આજે મયા મે તે તને પ્રોક્ત કલો છે હિ કારણકે તુ મે મારો મક્ક ભક્ત મસિ છે ચ તથા સલા સખા છે ઇતિ એ પ્રમાણે એતત્ આ યોગ ઉત્તમ ઉત્તમ રહસ્ય રહસ્ય છે [૩]

શબ્દાર્થ — નેજ અનાદિ યોગ મે તને આજે કલો છે, કારણકે તુ મારો ભક્ત તથા સખા છે, એ પ્રમાણે આ યોગ ઉત્તમ રહસ્ય છે [૩]

વિવેચન — હે અર્જુન ! તુ મારો ભક્ત છે તુ મારામા અત્યત પ્રીતિ વાળો છે તથા શ્રેષ્ઠ જાણવાની ઇચ્છાથી શિષ્યભાવે મારે શરણે આવ્યો છે વગી તુ મારો મમા છે, મારી સમાન અવસ્થાનાગો, મારે વિરો સ્નેહવાળો તથા મારી મહાવના કરનારો છે, માટે મે તને મોક્ષના સાધનરૂપ કર્મરોગ વિરો ઉપદેશ આપ્યો છે આ કર્મયોગના અનુષ્ઠાનથી ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા સિદ્ધ થતો એ જ્ઞાનયોગ શ્રુતિમૃતિના સારરૂપ, પગમાત્માની પ્રાપ્તિના વારણરૂપ, તથા મુક્તિનુ ઉત્તમ સાધન છે આ યોગ ઉત્તમ રહસ્ય છે અર્થાત્ અનધિકારીઓથી બહુ ગુપ્ત રાખ્યા યોગ્ય છે [કેશવ, મધુ વગેરે]

શ્રુતિ કહે છે કે — ‘ નામપ્રજ્ઞાન્તાય દાતવ્ય નાપુત્રાયાશિષ્યાય વા પુન । [શ્લે ઉ ૬-૨૨] રાગદ્વંદ્વથી રહિત ચિત્તવાળા પુત્રને કે શિષ્યને જ બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ આપવો ” મારી અમૂલ્યા કૃપાનારા, મયમ વિનાના, સપિલાવથી રહિત તથા કુટિનતાવાળા પુરુષને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરનાર પુરુષ પ્રત્યવાયને પ્રાપ્ત થાય છે [શા ભા શ્લે ઉ ૬-૨૨]

નોંધ — ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની પેઠે ભગવાન શુદ્ધ મહાનીર વગેરે પણ ઉપદેશની નવીનતા [originality] નહિ પરતુ પુરાતનતા [પરંપરા સના તનતા] જ પ્રતિપાદન કરે છે જે ત્રણે કાળમા સત્ય હોય તેમા નવીનતા કેમ સભવે ? [૮]

અવતરણિકા — “ કૃષ્ણ એવ હિ લોકાનામુત્પત્તિપ્રભાવાપ્ત્ય । કૃષ્ણસ્ય હિ કૃતે ભૂતમિદં વિશ્વ ચરાચરમ્ । [મહા સભાપર્વ ૩૮-૨૩] શ્રીકૃષ્ણ જ સમસ્ત લોકોની ઉપત્તિ, સ્થિતિ તથા પ્રાપ્તિ છે, તથા શ્રીકૃષ્ણ જ આ ચરાચર જગતના કારણરૂપ છે ” એ હકીકત ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરના રાજમૂલ્ય વચ વખતે ભક્ત અર્જુને બીજાપિતામહ વગેરે પાસે સાલજોની

વગી દેવર્ષિ નારદે એક પ્રસંગે ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને જ્યુ હનુ કે — ‘ હે રાજન ! આ લોકમા તમે અત્યત ભાગ્યદાળી છો, કારણકે સર્વને પવિત્ર

કરનારા મુનિઓ તમારે ઘેર પધારે છે, તથા આપના મહેલમાં મનુષ્ય અવતારથી ઢંકાયેલા સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ મૂઢ સ્વરૂપે વિરાજે છે. તમારા સંબંધી, સુહૃદ, પ્રિય તથા મામાના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણ મહાપુરુષોને શોધવા યોગ્ય, નિર્વાણ સુખના અનુભવરૂપ, પરબ્રહ્મસ્વરૂપ, પરમ પૂજ્ય, તથા સર્વના પરમ ગુરુ છે [ભાગ. ૭-૧૫-૭૫-૭૬].

આ પ્રમાણે દેવર્ષિ નારદ, મહર્ષિ વ્યાસ, ભીષ્મ પિતામહ વગેરે પાસેથી ભક્ત અર્જુને સાંભળેલું કે, શ્રીકૃષ્ણ પરમ સ્વરૂપ, પરમ પવિત્ર આદિદેવ, પુરાણ પુરુષ તથા સનાતન ધર્મરૂપ છે [ગી. ૧૦-૧૨-૧૩]. ભક્ત અર્જુન શ્રીકૃષ્ણના અસાધારણ તેજ, જ્ઞાન, બળ, ઐશ્વર્ય, પ્રભાવ, પરાક્રમ વગેરે જાણ્યો હતો.

પરંતુ ધાર્મિકચિત્તાથી રહિત અજ્ઞાની મનુષ્યોની શ્રીકૃષ્ણ વિશે અસર્વજ્ઞપણાની તથા અનિત્યપણાની ટીકા નિવૃત્ત કરવાના હેતુથી [મધુ., કેશવ] તેમજ શ્રીકૃષ્ણ વિશે ઈશ્વરત્વની સુદ્ધિ થવાથી મનુષ્યમાત્રની ગીતાધાર્મમાં શ્રદ્ધાભક્તિ-પૂર્વક પ્રવૃત્તિ થાય, પ્રત્યેક મનુષ્ય કૃતાર્થ થાય, તેથી શ્રીકૃષ્ણતુ પરમેશ્વરત્વ શ્રીમુખે પ્રસિદ્ધ કરાવવાના આશયથી [હેતુથી] [સંકરાનંદ] હવે ભક્ત અર્જુન ભગવાનને પ્રશ્ન પૂછે છે :

અર્જુન ટ્વાચ ॥ અર્જુન બોલ્યા :

અપરં ભવંતો જન્મ પરં જન્મ ચિવસ્વતઃ ।

કથમેતદ્વિજાનીયાં ત્વમાદો પ્રોક્તવાનિત્તિ ॥ ૪ ॥

અન્યથાર્થ :— મવતઃ આપનો જન્મ જન્મ અપરં પછી છે-હમણાનો છે, અર્વાચીન છે ત્રિવસ્વતઃ સર્વનો જન્મ જન્મ પર પર છે-આપની પૂર્વે થયેલો છે, પ્રાચીન છે માટે ત્ર તમે આદી સૃષ્ટિના આદિકાળમાં આ યોગ સર્વને પ્રોક્તવાન કહો કિંતુ એ પ્રમાણે એતત્ એ કવં વિજાનીયામ્ હું કેમ જાણું ? [૩]

શબ્દાર્થ :— આપનો જન્મ તો હમણાનો છે, તથા સર્વનો જન્મ આપની પૂર્વે થયેલો છે, તો સૃષ્ટિના આદિકાળમાં તમે આ યોગ સર્વને કહો, એ પ્રમાણે એ હું કેવી રીતે જાણું ? [૪]

[વિવેચન.— હે ભગવન! આપનો જન્મ હાપર યુગના અંતમાં વાસુદેવને ત્યાં થયો છે. ‘ચક્ષોઃ સૂર્યોઽજયત’ વિરાટ-સ્વરૂપ પરમાત્માનાં નેત્રથી સૂર્ય ઉત્પન્ન થયો, એ શ્રુતિ પ્રમાણે સર્વનો જન્મ સૃષ્ટિના આદિમાં થયો છે. વળી આપનો મનુષ્યદેહ છે, તથા સર્વનો દિવ્યદેહ છે, તો યોગેશ્વર એવા આપે સૃષ્ટિના

આદિકાળમાં આ યોગ સૂત્રને કહ્યો હતો, તે હું અવિસ્તરાર્થતયા । [શા. ભા.] સુસંગત પ્રકારે સમજી શકું તેવી રીતે કહ્યો [૪].

અવતરણિકા :— યુગે યુગે ધર્મસંસ્થાપન માટે ઈશ્વર માયાનો આશ્રય લઈ દેહ ધારણ કરે છે; જીવ કર્મોનુસાર જીવનીય દેહને પ્રાપ્ત થાય છે. ઈશ્વર સર્વજ્ઞ છે અને જીવ અધ્ધર્મ છે, એ અર્થનું હવે ભગવાન વિસ્તારપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે :

શ્રીભગવાનુવાચ ॥ શ્રીભગવાન બોલ્યા :

बहुनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।

तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्स्य परंतप ॥ ૫ ॥

અન્યથાર્થ :— અર્જુન હે અર્જુન ! મેં મારા જ તથા તવ તારાં બહુનિ ધણાં જન્માનિ જન્મો વ્યતીતાનિ થઈ ગયા, તાનિ સર્વાણિ તે સર્વને બહું હું વેદ જાણું છું પરંતુ પરંતપ ! હે પરંતપ ! ત્વમ્ તું ન વેત્સ્ય જાણ્યો નથી [૫].

શબ્દાર્થ :— હે અર્જુન ! મારા અને તારા ધણાં જન્મો થઈ ગયા; તે સર્વને હું જાણું છું, પરંતુ હે પરંતપ ! તું જાણ્યો નથી [૫].

વિવેચન :— હે અર્જુન ! પરમાર્થદષ્ટિથી હું જન્મરહિત છું, પરંતુ લોક-દષ્ટિથી મારી લીલામાત્રથી દેહ ધારણ કરવાથી મારા તથા કર્મોનુસાર તારા અનેક જન્મો પૂર્વે થઈ ગયા છે. અનાનુતજ્ઞાનત્વાત્ મારી જ્ઞાનશક્તિ આવરણરહિત હોવાથી, સર્વજ્ઞ એવો હું મારા, તારા તથા અન્ય સર્વજ્ઞોના જન્મોને પથાવત્ જાણું છું, પરંતુ ધર્માધર્મ [મુષ્ય-પાપ] તથા રાગદ્વેષાદિ દોષોથી તારી જ્ઞાનશક્તિ આવૃત થયેલી હોવાથી [શા. ભા. વગેરે] પૂર્વે થઈ ગયેલા તારા જન્મોને તું જાણ્યો નથી, તો પછી મારા પૂર્વે થઈ ગયેલા અવતારોને કે, અન્ય જીવોના પૂર્વે થઈ ગયેલા જન્મોને તું ન જાણે એમાં શું આશ્ચર્ય ?

“ નહિ વિજ્ઞાતુર્વિજ્ઞાતેર્વિચરિલોપો વિચરે । [યુ. ઉ. ૪-૩-૩૦] વિજ્ઞાતાના વિજ્ઞાનનો લોપ કદી સંભવતો નથી ” તેથી પૂર્વે થઈ ગયેલા, વર્તમાનમાં છે તે, તથા હવે પછી થવાના છે તે સર્વજ્ઞોના જન્મોને હું જાણું છું.

“ અપરિગ્રહસ્ત્યયં જન્મકથન્તાસંવોષઃ । [પા. યો. સુ. ૨-૩૯] અપરિગ્રહમાં પ્રતિષ્ઠા પામેલા યોગીને પોતાના પૂર્વજન્મોનું જ્ઞાન થાય છે. ” આ પૂર્વજન્મોની સ્મૃતિરૂપ જ્ઞાન યોગીને સંસારથી દૃઢ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરનારું, યોગાભ્યાસમાં તીવ્ર પ્રવૃત્તિના કારણરૂપ તથા મોક્ષના સાધનરૂપ છે.

અપરિગ્રહ ચિત્તશુદ્ધિનું લક્ષણ છે. અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળો હોવાથી ભક્ત અર્જુનને પૂર્વજન્મોની સ્મૃતિ ન હતી, અને તેથી તે અંતઃકરણની શુદ્ધિના સાધનરૂપ કર્મયોગનો જ અધિકારી હતો, એ સૂચન છે [૫].

અવતરણિકા :—હવે ભગવાન પોતાના અવતારનું તરવ કહે છે :

અજોડપિ સન્નવ્યયાત્મા ભૂતાનામીથરોડપિ સન્ ।

પ્રકૃતિં સ્વામયિષ્ઠાય સંમવામ્યાત્મમાયયા ॥ ૬ ॥

અનુવાદ :—અજ જન્મરહિત સન્ જનાં અપિ પશુ અને અવ્યયાત્મા મરણરહિત તથા મૃતનાં ભૂતોનો ઈશ્વર ઈશ્વર સન્ જનાં અપિ પશુ સ્વાં મારી પ્રકૃતિ માયાને અયિષ્ઠાય ચિદાભાસદ્વારા વશ કરીને [મધુ, કેશવ] આત્મમાયયા મારી માયાવડે સંમવામિ હું જન્મ ધારણ કરું છું—જન્મ પામ્યા એવો જણાઉં છું [૬].

શબ્દાર્થ :—જન્મરહિત, મરણરહિત તથા સર્વભૂતોનો ઈશ્વર છું, જનાં પશુ હું મારી માયાને ચિદાભાસદ્વારા વશ કરીને માયાવડે જન્મ ધારણ કરું છું [૬].

વિવેચન.—હે અર્જુન ! જન્મરહિત, મરણરહિત તથા સર્વભૂતોનો ઈશ્વર છું, જનાં પશુ મારી માયાને અયિષ્ઠાય = ચિદાભાસદ્વારા વશ કરીને [મધુ, કેશવ] હું મનુષ્યદેહે અવતરું છું—મારા સંકલ્પમાત્રથી હું મનુષ્યદેહે પ્રકટ થાઉં છું [રા. ભા.].

“ નિત્યૈવ સા જગન્મૃતિઃ । [ના. પુ. ૭૮-૭૯; સ રા. ૧-૬૬]. આ મારું માયામય સ્વરૂપ નિત્ય છે. ” જ્યારે દેવોનું કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે તે સ્વરૂપ પ્રકટ થાય છે, ત્યારે તે તે લોકોમાં હું ઉત્પન્ન થયેલો કહેવાઉં છું. [સ. રા. ૧-૬૬]. હું મારી માયાને લીધે જ શ્રીકૃષ્ણરૂપે પ્રતીત થાઉં છું. ન વરમાર્ષનો લેક્ષણ. [શા. ભા.] પરમાર્ગદષ્ટિથી હું લોકોની પેઠે જન્મ નથી લેતો. ” મારા જન્મમા વિષાતા હેતુ નથી [વિ. પુ. ૫-૭-૫૨].

હું ચતુર્ભુજસ્વરૂપે જ પ્રગટ થયો હતો, પરંતુ ય અચક્રમદાધારી ચાર ભુજ-વાળા મારા અલૌકિક સ્વરૂપને ઉપસંહાર કરવાની માતા દેવકીની પ્રાર્થનાથી મેં પ્રાકૃત સિદ્ધરૂપ ધારણ કર્યું [ભાગ. ૧૦-૩-૩૦-૪૭], અને પિતા વસુદેવની પ્રાર્થનાથી કંસના વધ સુધી જે હાથનો ઉપસંહાર કર્યો [વિ. પુ. ૫-૮-૧૦; રા. ભા. ૧૧-૫૦]. મારું ચરીર જૂતમય નહિ, પરંતુ અપ્રાકૃત શુદ્ધ સત્ત્વમય છે.

“ નિત્યો યઃ કરુણોપાધિર્માયાલ્લયોઽનેકશક્તિમાનઃ । તા એવ મગવદેહ ઇતિ ,
આપ્યકૃતા મનમ્ । [મધુ] ભગવાનની “ માયા ” નામની નિત્ય અનેક શક્તિ-
વાળી કારણરૂપ ઉપાધિ તે જ ભગવાનનો દેહ, એવો લાખ્યકારનો મત છે ” [૬].

અવતરણિકા :—હવે ભગવાન ક્યારે અવતરે છે, તે કહે છે :

યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્ભવતિ ભારત ।

અભ્યુત્થાનમધર્મસ્ય તદાઽઽત્માનં સૃજામ્યહમ્ ॥ ૭ ॥

અન્યથાથ^૧ :—ભારત ! હે અર્જુન ! હિ નિશ્ચ યદા યદા જ્યારે જ્યારે
ધર્મસ્ય ધર્મની ગ્લાનિ. હાનિ ભવતિ થાય છે તથા જવર્મસ્ય અધર્મની અભ્યુત્થાનં
વૃદ્ધિ થાય છે તદા ત્યારે અહમ્ હુ આત્માનં દેહને સૃજામિ પશુ છું—ઉપન કરું
છું [૭].

શબ્દાર્થ^૧ :—જ્યારે જ્યારે ધર્મની હાનિ થાય છે, તથા અધર્મની વૃદ્ધિ
થાય છે, ત્યારે ત્યારે હું જન્મ ધારણ કરું છું [૭].

ત્રિવેચન —“ ધારણાદ્ધર્મમિત્યાહુ. [શા. પ. ૧૦૯-૧૦-૧૧; કર્ણુપર્વ-
૬૯-૫૯] જેને લીધે સર્વનું ધારણ [સંરક્ષણ] થાય તથા જેના વડે સર્વનો અભ્યુ-
દય થાય તે “ ધર્મ ” કહેવાય છે. ” જ્યારે જ્યારે વેદવિહિન પ્રવૃત્તિવક્ષણ તથા
નિવૃત્તિવક્ષણ ધર્મ નાશ પામે છે, જ્યારે લોકો વણાંશ્રમધર્મનું પાલન કરતા
નથી, તથા અધર્મ વૃદ્ધિ પામે છે, ત્યારે હું જન્મ ધારણ કરું છું, અર્થાત્
નિત્ય સિદ્ધ એના મારા દેહને સરખાવો હોય એમ મારી માયાવડે હુ દેખાડું
છું [મધુ.] [૭].

અવતરણિકા :—હવે ભગવાન શા માટે અવતરે છે, તે કહે છે :

પરિત્રાણાય સાધૂનાં વિનાશાય ચ દુષ્કૃતામ્ ।

ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય સમ્મવામિ યુગે યુગે ॥ ૮ ॥

અન્યથાથ^૧ :—સાધૂના સત્પુરુષોના પરિત્રાણાય સંદેશ તથા
દુષ્ટના દુષ્ટ પુરુષોના વિનાશાય નાશ કરવા માટે અને ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય ધર્મનું
સારી રીતે સ્થાપન કરવા માટે [શા. ભા.] વેદમાર્ગના ચોમેરવી રક્ષણ માટે—
ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરવા માટે હું યુગે યુગે યુગે યુગે સમ્મવામિ પ્રકટ થાઉં
છું [૮].

શબ્દાર્થ :—સત્પુરુષોના સંસ્કાર માટે, દુષ્ટ પુરુષોનો નાશ કરવા માટે તથા ધર્મનું સંસ્થાપન કરવા માટે, હું યુગેયુગે પ્રકટ થાઉં છું [૮].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! પ્રદહાદ, વસુદેવ વગેરે સત્પુરુષોના સંસ્કાર માટે, હિરણ્યકશિપુ, કંસ, શિશુપાલ વગેરે દુષ્ટ પુરુષોનો નાશ કરવા માટે, તથા આસુરી જીવોને ધર્માચરણમાં પ્રવૃત્ત કરી, વેદવિહિત સનાતન ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરવા માટે, હું યુગેયુગે અવતરું છું; કારણકે, “જો નહિ દણ્ડ કરો સ્વલ તોરા, ઝણ્ડ હોય ધૃતિ મારગ મોરા । [તુલસી]” એ હું દુષ્ટોનો નાશ કે નિગ્રહ ન કરું તો મારો શ્રુતિસ્મૃતિવિહિત મોક્ષમાર્ગ વિનાશને જ પ્રાપ્ત થાય. ”

હું સનાતન ધર્મનો એક છું, જિજ્ઞાસુ માર્ગે જોશએર પ્રવૃત્ત થઈ રહેલા જનસમૂહને મારી અલૌકિક લીલા, આચાર તથા ઉપદેશથી પ્રેરણા આપી, ધર્મમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત કરવા હું યુગેયુગે વિવિધ સ્વરૂપે પ્રકટ થાઉં છું.

કાર્યની દૃષ્ટિથી માનવ અવતારોમાં પૂર્ણાવતાર કે અંશાવતારની કલ્પના કરવામાં આવે છે. કોઈ એક જ પ્રયોજનની પૂર્તિ માટેનો અવતાર “અંશાવતાર” કહેવાય છે, પરંતુ જે અવતાર અનંત પ્રયોજનની પૂર્તિ માટે તથા અનેક પ્રકારની લીલાઓ કર્યા પછી નિરોધિત થાય છે, તે “પૂર્ણ અવતાર” કહેવાય છે. મત્સ્ય, કૂર્મ, વરાહ, વૃસહ, વામન, પરશુરામ, રામ, કૃષ્ણ વગેરે મારા અવતારો પૈકી કેટલાક “અંશરૂપ” તથા કેટલાક “કળારૂપ” છે; પરંતુ અનંત પ્રયોજન પૂર્તિ માટેનો મારો આ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તરીકેનો અવતાર “પૂર્ણ અવતાર” છે [ભાગ. ૧-૩-૨૮].

“ન ચૈવ દુષ્ટનિગ્રહ કુર્વતોઽપિ નૈર્ઘૃણ્યં શઙ્કનીયમ્ । [વલ્લભ, શ્રીધર વગેરે] દુષ્ટોનો સંહાર કરે છે, માટે ભગવાન નિર્દય છે, એવી યંત્રા ન કરવી; કારણકે “લાલને તાલને માતુર્નાકારુણ્યં યવાઽર્મકે । તદ્દેવ મહેશત્વ નિયન્તુર્ગુણદોષયોઃ ॥” જેમ બાળકને લાડ કરાવે કે શિક્ષા કરે તેથી માતા નિર્દય કહેવાતી નથી, તેમ ઈશ્વર પ્રાણીઓનાં ઈર્ષો પ્રમાણે અનુગ્રહ કે નિગ્રહ કરે તેથી નિર્દય કહેવાતો નથી.” પરમાર્થદૃષ્ટિથી ભગવાનનો દંડ એ જ ભગવાનનો અનુગ્રહ છે [૮].

અવતરણિકા :—હવે ભગવાનનાં જન્મ તથા કર્મનું રહસ્ય જાણવાનું રૂપ કહે છે :

જન્મ કર્મ ચ મે દિવ્યમેવં યો વેત્તિ તત્ત્વતઃ ।

ત્યક્ત્વા દેહં પુનર્જન્મ નૈતિ મામેતિ સોઽર્જુન ॥૯॥

અન્યથાથ^૧ —અર્જુન ! હે અર્જુન ! ય જે મે મારા દિવ્ય અતીન્દ્રિય જન્મ જન્મને-માયારૂપ જન્મને ચ તથા કર્મ કર્મને એક એ પ્રમાણે તત્ત્વતઃ પરમાર્થ બુદ્ધિથી [કેથન] વેત્તિ જાણે છે સ. તે દેહ દેહનો ત્યક્ત્વા ત્યાગ કરીને પુનર્જન્મ પુનર્જન્મ ન ઇતિ પામતો નથી પણ મા મને ઇતિ પામે છે [૯]

રાખદાથ^૨ —આ પ્રમાણે જે મારા દિવ્ય જન્મ તથા કર્મને તત્ત્વથી જાણે છે, તે હે અર્જુન ! દેહનો ત્યાગ કરીને, પુનર્જન્મ નથી પામતો, પણ મને પામે છે [૯]

વિવેચન :—હે અર્જુન ! જે પુરુષ નિત્યસિદ્ધ, ચિદાનંદન સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન, સર્વેશ્વર તથા સર્વના કારણરૂપ હુ ઈશ્વરના માયારૂપ જન્મને [યા. ભા વગેરે] સ્વેચ્છાથી થયેલા જન્મને [ત્રીધર વગેરે] તથા મારા સત્પુરુષોના ગ્રહણ કરવારૂપ કર્મને [યા ભા વગેરે] ધર્મના સ્થાપનથી જગતના પાનનરૂપ કર્મને [મધુ વગેરે] દુષ્ટોના નિગ્રહ તથા શિષ્ટોના અનુગ્રહ કરવારૂપ કર્મને [ય કરાનંદ] અતીન્દ્રિય છે, એમ તત્ત્વથી જાણે છે [યા ભા], સાક્ષાદ્વિજ્ઞાતાતિ [ય કરાનંદ] મારા જન્મ તથા કર્મ વસ્તુતઃ જ્ઞાત્રાત્ર જ છે, એમ જે જાણે છે, તે વર્તમાન દેહનો ત્યાગ કરીને, પુનર્જન્મ પામતો નથી, તે સસારથી મુક્ત થાય છે તથા માગ સ્વરૂપને પામે છે [મધુ વગેરે]

‘एतन् भगवतो जन्मानि कर्माणि च भगवत्प्राप्तिकामेन गेयानीति दर्शितम् । [નીનકઠ] આથી મુમુક્ષુએ ભગવાનના દિવ્ય જન્મ તથા કર્મનું ગાન કર્યું કરવું જોઈએ, એ સૂચન છે ”

તાત્પર્ય એ છે કે, ભગવાનનો દિવ્ય જન્મ સમજવા માટે અવ્યક્ત પરમાત્મા માયાથી સગ્રણ્ય શી રીતે થાય છે તે સમજવાની જરૂર પડે છે તે સમજાયુ એટલે અધ્યાત્મજ્ઞાન થાય છે ભગવાનના દિવ્ય કર્મો સમજ્યા એટલે કર્મ કરવા ના અનિષ્ઠ રહેનાનું અર્થાત્ નિષ્કામ કર્મના તત્ત્વનું જ્ઞાન થાય છે. આ પ્રમાણે જે પુરુષને અધ્યાત્મજ્ઞાન તથા કર્મયોગનું પૂર્ણ જ્ઞાન થાય છે, તે મોક્ષને યોગ્ય થાય છે [૯]

અવતરણિદ્ધા —હવે આ મોક્ષમાર્ગ પુનઃતન છે, તે કહે છે :

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिता ।

वह्नो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ ૧૦ ॥

અન્યથાથ^૧ —વીતરાગભયક્રોધા રાગ, ભય તથા ક્રોધથી નહિત થયેના ગી ૧૫

મન્યવા મારામા જ મનવાળા મામુપાધિતા માર જ શરણે આવેના જ્ઞાનતપસા જ્ઞાનરૂપ તપથી પૂતા પવિત્ર થયેના વહવ ધણા મદ્ભાવમ્ માના સ્વરૂપને વાગના પામ્યા છે [૧૦]

મન્યવા — રાગ, લય તથા ક્રોધથી રહિત થયેના, મારે વિરો જ ચિત્તાળા, મારે જ શરણે આવેના, અને જ્ઞાનરૂપ તપથી પવિત્ર થયેના ધણા પુરો મારા સ્વરૂપને પામ્યા છે [૧૦]

વિવેચન — ચીતરાગમયક્રોધા = જેના વિચોમા પ્રીતિરૂપ રાગ, આધ્યાત્મિકાદિ ઉપરવેથી મોલભાગમા ણિયતિ વિરો થકારૂપી લય [મધુ] તથા ક્રોધ અર્થાત્ પ્રાપ્તિ પછી કામના ક્ષિપ્ત ન થવાથી થતો ચિત્તવિગ્નર [કેશવ], પોતાની કે પાગડાની પીગાવી થતો સત્તાપ [નીનકંઠ], અપકાર કરનારાઓ પ્રતિ દ્વેષ [શકનનદ] નાથ પામ્યા છે, એવા રાગ લય તથા ક્રોધથી રહિત થયેના, નુદ્ધ અત કમ્યુરાળા [મધુ] મન્યવા = મારામા જ મનવાળા, ઈશ્વરના અભેદનો અનુભવ કરનારા [શા ભા વગેરે] તત્પદાર્થરૂપ પરમાત્માને તત્ પદાર્થરૂપ પોતાના આત્માની સાથે અભેદવડે સાક્ષાત્કાર કરનારા [મધુ], મામુપાધિતા = કેવળ જ્ઞાનનિષ્ઠામા ણિયત [શા ભા] પ્રેમલક્ષિતથી મારે શરણે આવેના [મધુ] જ્ઞાનતપસા પૂતા = જ્ઞાનરૂપ તપથી પવિત્ર થયેના, જ્ઞાનરૂપ તપવડે જેના પાપો લય પામ્યા છે એવા નિરસ્તાજ્ઞાનતત્કાર્યમગ્ન : [મધુ] અજ્ઞાન અને તેના કાર્યરૂપ મનથી રહિત થયેના [મધુ.] છુક વાગદેવાદિ ધણા મદ્ભાવમ્ માગ સ્વરૂપને પામ્યા છે અર્થાત્ નુદ્ધ સચ્ચિદાનંદરૂપ મોક્ષને પ્રાપ્ત થયા છે [શા ભા મધુ વગેરે]

અહા કોવ રાગ આપગતમ્ને કહેવા દગ્ધ કરનારા દુર્યોજોનુ ઉપનનપુ છે [શકનનદ] [૧૦]

અવતરપ્રિકા — હવે નિષ્કામ ઉપાસકો માગ સ્વરૂપને પામે છે, તથા સગમ ઉપાસકો મારા સ્વરૂપને પામના નથી, તેથી માગમા વિદ્યમતાનો દોષ નથી, તે વ્યપ્ત કરે છે

ये यथा मा प्रपद्यन्ते तास्तथैव भजाम्यहम् ।

मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ૧૧ ॥

અન્યવાર્થ — એ જેઓ યથા જે પ્રમાણે મા મને પ્રપચન્તે ભજે છે તાન્ તેમને અહ ૬ તથા એવ તે પ્રમાણે જ મજામિ ભજુ છુ — ક્ષણ આપુ છુ —

અનુગ્રહ કરું છું. પાર્થ ! હે અર્જુન ! મનુષ્યાઃ મનુષ્યો સર્વઃ સર્વ પ્રકારે મમ વર્ત્તમ કર્મ તથા જ્ઞાનરૂપ મારા ભજનમાર્ગને [મધુ.] મનુવર્ત્તન્તે અનુસરે છે [૧૧].

શબ્દાર્થ :—જેઓ જે પ્રમાણે મને ભજે છે, તેમને હું તે પ્રમાણે જ ભજું છું. હે પાર્થ ! સર્વ મનુષ્યો સર્વ પ્રકારે મારા માર્ગને અનુસરે છે [૧૧].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! ‘ જેની ઉપાસના તેની ગતિ ’ એ ન્યાય પ્રમાણે મનુષ્યો યથા = જે જે પ્રયોજને [શા. ભા.] મને ભજે છે, તે પ્રમાણે જ હું તેમને ભજું છું, અર્થાત્ તે પ્રમાણે તેમને ફળ આપી અનુગ્રહ કરું છું [શા. ભા., કેશવ વગેરે]. અર્થાત્ ‘ અર્થ ’, રાગીને નીરાગતા, સ્વર્ગાદિની કામનાવાળાઓને સ્વર્ગાદિ દિવ્યભોગો તથા નિષ્કામ ભક્તોને મોક્ષ આપી અનુગ્રહ કરું છું [શા. ભા.] હું રાગદ્વેષ કે મોહને વશ થઈ, ફળ આપતો નથી કે અનુગ્રહ કરતો નથી તેથી મારામાં વિપત્તાનો દોષ જાણવતો નથી.

મનુષ્યો સર્વ પ્રકારે મારા માર્ગને અનુસરે છે. ઇન્દ્રાદિ દેવોને અનુસરનારા કર્મના અધિકારી મનુષ્યો પણ મારા જ કર્મ કે જ્ઞાનરૂપ ભજનમાર્ગને અનુસરે છે [મધુ.]. મનુષ્યો સર્વોત્તમરૂપ એવા મને જ ભજે છે તથા સર્વરૂપ એવો હું જ તેમને ફળ આપું છું. સર્વ યજ્ઞોનો ઇન્દ્રાદિ દેવોરૂપે ભોક્તા તથા અંતર્ધામી ઈશ્વરરૂપે ફલ આપનાર હું જ છું.

“ ન હિ દેવતાનાં સ્વાતન્ત્ર્યેણ ફલદાને શક્તિઃ । [કેશવ. ગી. ૭-૨૨] દેવો કર્મોનાં ફળ આપવા સ્વતંત્ર નથી. ” “ સર્વરૂપેણાપિ ફલદાતા ભગવાનેક એવેત્યર્થઃ । [મધુ.] સર્વરૂપથી ફલને આપનાર ભગવાન એક જ છે. ” ઈશ્વર જ ફલપ્રદાતા છે [ધ્ય. સૂ. ૩-૨-૩૮] [૧૧].

અવતરણિકા :—હવે લોકો ઇન્દ્રાદિ દેવોને ભજે છે, તેનું કારણ કહે છે :

કાઙ્ક્ષન્તઃ કર્મણાં સિદ્ધિં યજન્ત ઇહ દેવતાઃ ।

ક્ષિપ્રં હિ માનુષે લોકે સિદ્ધિર્ભવતિ કર્મજા ॥ ૧૨ ॥

અન્યવાર્થ :—ઇહ આ લોકમાં કર્મણા કર્મોના સિદ્ધિ ફલને કાઙ્ક્ષન્તઃ ઇચ્છનારાઓ દેવતાઃ ઇન્દ્રાદિક દેવોને [શા. ભા. વગેરે] યજન્તે પૂજે છે હિ કારણકે માનુષે લોકે મનુષ્યલોકમાં કર્મજા કર્મથી ઉત્પન્ન થતું ફળ ક્ષિપ્ર તુરત ભવતિ મળે છે [૧૨].

શબ્દાર્થ — આ લોકમા કર્મના ફળને ઇચ્છના આ દેવતાઓને પૂજે છે, કારણકે મનુષ્યલોકમા કર્મનું ફળ તુરત મળે છે [૧૨]

વિવેચન — હે અર્જુન ! જે સકામ પુરુષો ઇન્દ્ર, અગ્નિ, સૂર્ય વગેરે દેવોને યજ્ઞાદિ ઝર્મોવડે પૂજે છે તેમને તે કર્મોના ફળની પ્રાપ્તિ આ મનુષ્ય લોકમા તુરત થાય છે, પરંતુ નિષ્કામ કર્મનું મોહક ફળ સીધું પ્રાપ્ત થતું નથી કારણકે મોહક ફળ ચિત્તશુદ્ધિની અપેક્ષા કરે છે, અને ચિત્તશુદ્ધિ અનેક જન્મોના પુણ્યથી પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી કર્મફળોની સાધ્ય સિદ્ધિ માટે સકામ પુરુષો મોહકથી વિશુષ્ઠ થઈ, ઇન્દ્રાદિ દેવોને પૂજે છે પરંતુ નિષ્કામ ભાવે અને વાસ્તુદેવને ભજ્જતા નથી

આ મનુષ્યલોકમા સકામ કર્મનું ફળ સીધું પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ નિષ્કામ કર્મનું ચિત્તશુદ્ધિ કે મોહક ફળ ફળકામ્ય છે, એ સુચન છે [૧૨]

અવતરણિકા — હવે મનુષ્યો પોતાપોતાના ગુણકર્મને અનુસાર પ્રવર્તે છે, અને તદનુસાર હું ફલ આપુ છું, જેથી માગના કર્તૃત્વ કે વિપમતા નથી, એ બે શ્લોકોવડે હે છે

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।

तस्य कर्तारमपि मा निद्वयस्तर्तारमव्ययम् ॥ ૧૩ ॥

અન્યથાર્થ — ગુણકર્મવિભાગશ ગુણ અને કર્મના વિભાગ પ્રમાણે ચાતુર્વર્ણ્ય આગ વર્ણો મયા મે સૃષ્ટ ઉત્પન્ન કર્યા છે. તસ્ય કર્તારમ્ તેનો કર્તા કાફિ છતાં માં મને ગત્તારન્ અગતી તથા અવ્યય અસંસારી [સાં ભા] વિકારરહિત વિદિ તુ જાણુ [૧૩]

શબ્દાર્થ — ગુણ અને કર્મના વિભાગ પ્રમાણે આગ વર્ણો મે ઉત્પન્ન કર્યા છે તેનો કર્તા છતાં પણ તું મને અગતી તથા અવ્યય જાણુ [૧૩]

વિવેચન — હે અર્જુન ! સૃષ્ટિના આરભમા સત્ત્વાદિ ગુણો તથા શબ્દમાદિ કર્મોના મોહકા પ્રાક્ષણાદિ આગ વર્ણો મે ઉત્પન્ન કર્યા છે આશ્વલ્યમા સત્ત્વગુણુ મુખ્ય તથા ત્રેગુણુ ગૌણુ બ્રહ્મિયમા ત્રેગુણુ મુખ્ય તથા સત્ત્વગુણુ ગૌણુ, વૈશ્યમા ત્રેગુણુ મુખ્ય તથા તમોગુણુ ગૌણુ તથા શૂદ્રમા તમોગુણુ મુખ્ય તથા રત્નેગુણુ ગૌણુ છે શમ, દમ વગેરે પ્રાક્ષણના, શૌચ, તેજ વગેરે ક્ષત્રિયના, ખેતી, વ્યાપાર વગેરે વૈશ્યના તથા પરિવ્રજાદિક વગેરે શૂદ્રના સ્વાભાવિક કર્મો

છે. [ગી. ૧૮-૪૩-૪૫] યસ, દાન તપ વગેરે સર્વ વર્ણોના સાધારણ ધર્મો છે.

જેમ મેઘ સામાન્ય કારણ હોવા છતાં પૃથ્વીમાં ગ્રહેલાં વિવિધ ખીન્નેતે લીધે, વિવિધ પ્રકારનાં ધાન્યો, વૃક્ષો તથા વનસ્પતિઓ જાગે છે, તેમ જુદા જુદા કર્મખીન્નેતે લીધે વિવિધ પ્રકારની નૃષ્ટિ તથા વિવિધ પ્રકારના ગુણ, સ્વભાવ વગેરેના બેદથી જીવો ઉત્પન્ન થાય છે. આ વિવિધ પ્રકારની રચનામાં હું પરમાત્મા કેવળ નિમિત્તમાત્ર જ છું, પરંતુ આ મૃદિત્વ્યાપાગ્ધપી કર્મમાં જીવોના પ્રાચીન કર્મો જ પ્રધાન કારણ છે [વિ. પુ. ૧-૪-૫૧-૫૨].

વ્યવહારદૃષ્ટિથી આ વિષમ સ્વભાવવાળા ચારે વર્ણોનો હું કર્તા છું, પરંતુ પરમાર્થદૃષ્ટિથી તું મને અકર્તા જાણ [મધુ]; અને હું અકર્તા છું, માટે હું અસસારી તથા અવિકારી છું, એમ જાણ [શા. ભા. વગેરે]. અથવા હું નિર્જીવ છું, કાર્ત્ત્વાદિ ધર્મથી રહિત છું, અને તેથી મને તું નિત્ય, શુદ્ધ, શુદ્ધ, મુક્તસ્વભાવ જ જાણ [ચક્રાનંદ] [૧૩].

ન માં કર્માણિ લિમ્પન્તિ ન મે કર્મફલે સ્પૃહા ।

इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥ ૧૪ ॥

અન્યથાથ' .—મા મને કર્માણિ કર્મો ન લિમ્પન્તિ સ્પર્શ કરતા નથી તથા મે મને કર્મફલે કર્મફળમા સ્પૃહા ધર્યા નથી હિતિ એ પ્રકારે ચ જે મા મને અભિજાનાતિ જાણે છે સઃ તે કર્મભિ. કર્મવડે ન બધ્યતે બધાતો નથી [૧૪].

શબ્દાથ' .— મને કર્મો સ્પર્શ કરતાં નથી તથા મને કર્મફળ વિષે લાલસા નથી, એ પ્રમાણે જે મને જાણે છે, તે કર્મવડે બધાતો નથી [૧૪]

વિવેચન :—હે અર્જુન ! કર્તાપણાના અભિમાનથી રહિત, દૃઢસ્થ, અસંગ તથા ચિદ્રૂપ એવા જે હું તેને સૃષ્ટિના ઉત્પત્તિ વગેરે કર્મો બંધન કરતાં નથી, તથા આત્મકામ એવા મને કર્મફળમા સ્પૃહા નથી, એ પ્રકારે મને જે જાણે છે, અર્થાત્ હું જે અકર્તા તથા અજોક્તા છું તેને જે શ્રવણ મનન આદિથી ઉત્પન્ન વિજ્ઞાનના બળથી સંભ્રાત્ આત્મરૂપે જાણે છે [શા. ભા. વગેરે], તે કર્મોવડે બંધાતો નથી. તેનાં કર્મો દેહાદિની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ થતા નથી [શા. ભા. વગેરે]. તે અકર્તા આત્માના જ્ઞાનથી મુક્ત થાય છે [મધુ] [૧૪].

અવતરણિકા :—હવે સિદ્ધપુરુષના આચારનું પ્રમાણ આપી, ભગવાન - અર્જુનને કર્મો કહી રહ્યો છે -

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।

कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥१५॥

અન્યથાથ — એવ જ્ઞાત્વા આત્માને આ પ્રકારે (અઠ્ઠા તથા અભોક્તા) જાણીને પૂર્વ પૂર્વના મુમુક્ષુભિ મુમુક્ષુઓએ અપિ પણ કર્મ કર્મો કૃત કરેલા છે. વળા તેની પૂર્વ. પહેલાનાએ પૂર્વતર યુગાતરમા કૃત કર્મો કરેલા છે તસ્માત્ માટે ત તુ કર્મ કર્મ એવ જ કુરુ કર [૧૫]

શબ્દાર્થ — એમ જાણીને આ યુગમા પૂર્વ થઈ ગયેલા મુમુક્ષુઓએ પણ કર્મો કરેલા છે અને ખીજા યુગમા તેમનાથી પણ અતિ પૂર્વ થઈ ગયેલા મુમુક્ષુઓએ પણ કર્મો કરેલા છે, તેથી તુ પણ કર્મો જ કર [૧૫]

વિવેચન — હે અર્જુન! આત્માને અઠ્ઠા તથા અભોક્તા જાણીને આ દ્વાપરયુગમા પૂર્વ મોક્ષની ઇચ્છાવાળા યયાતિ, યદુ વગેરેએ વર્ણાશ્રમવિહિત કર્મો કરેલા છે, તથા તેમની પૂર્વ ત્રેતાયુગમા જનક વગેરેએ પણ વર્ણાશ્રમવિહિત કર્મો કરેલા છે, માટે તુ તત્તવેતા હોય તો જનક વગેરેની પેઠે લોકસ મેહ માટે કર્મો કર, અને જો તુ તત્તવેતા ન હોય તો અત વચ્ચુની શુદ્ધિ માટે કર્મો કર, પરંતુ તારે સુપસાપ જેમી રહેવું કે સન્માસ લેવો ચોગ્ય નથી [શા ભા. વગેરે] [૧૫].

અન્યતરશિક્ષા — અશુદ્ધ અત કરણનાળા પુરુષે કર્મો કરવા આવરણ છે, તોપણ ગાઢરિયા પ્રનાદ પ્રમાણે દેખાદેખીથી કર્મો કરવા મગી પણ નહિ, પરંતુ ‘જ્ઞાત્વા કર્માણિ કુર્વતિ’ “બરોબર મમજીને જ્ઞાનપૂર્વક કર્મો કરવા” એ શાસ્ત્રમતન પ્રમાણે કર્મમા રહેથી કઈક વિશેષતા જણાવવા માટે હવે ભગવાન તે પ્રકરણનો ઉપોદ્દેશ કરે છે [નીલકંઠ] :

किं कर्म किमकुर्मोति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।

तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्જ્ઞાત્વા મોક્ષ્યસેઽશુભાત્ ॥૧૬॥

અન્યથાથ — કર્મ કર્મ કિં શુ ? અકર્મ અકર્મ કિં શુ ? હવે જન એ વિષે કવવ અપિ શુદ્ધિમાન પુરુષો [શા ભા] શાસ્ત્રના પુરુષો [શ કરાનંદ] પણ મોહિતા મોહ પામેલા છે તત્ તેટલા માટે કર્મ કર્મ વિષે તે તને પ્રવક્ષ્યામિ બરોબર કહીશ યત જે જ્ઞાત્વા જાણીને તુ અશુભાત્ સ સારથી [શા ભા , મધુ-વગેરે] મોક્ષસે મુક્ત થશે [૧૬].

શબ્દાર્થ — કર્મ શુ ? અકર્મ શુ ? એ વિષે બુદ્ધિમાન પુરુષો પણ મોહ પામ્યા છે, તેથી કર્મ વિશે કુ તને મરેમ કહીશ કે જેને જાણીને તુ સંસારથી મુક્ત થશે [૧૬]

વિવેચન. — “ કર્મ ” શુ ? અને “ અકર્મ ” શુ ? એ વિષે કવચ = શાસ્ત્ર તથા બુદ્ધિમાન પુરુષો પણ મોહ પામેના છે બુદ્ધિમાન પુરુષો પણ કર્મ તથા અકર્મના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવા અસમર્થ છે [મધુ] કેટનાક ને ક્રિયા શ્રુતિસ્મૃતિવિહિત છે તેને “ કર્મ ” કહે છે તથા જે ક્રિયા શ્રુતિસ્મૃતિથી નિર્પિદ્ધ છે, તેને “ અકર્મ ” કહે છે કેટનાક ક્રિયામાત્રને “ કર્મ ” તથા ક્રિયારહિત સુપચાપ મેસી રહેવું તેને “ અકર્મ ” કહે છે કેટનાક ને ક્રિયા શ્રુતિસ્મૃતિવિહિત હોય તેને “ કર્મ ” તથા ક્રિયામાત્રના સંન્યાસને “ અકર્મ ” કહે છે કેટનાક કામ કર્મને “ કર્મ ” તથા નિષ્કામ કર્મને “ અકર્મ ” કહે છે

આ પ્રમાણે કર્મ તથા અકર્મના સ્વરૂપ વિશે વિવિધ મતો છે તેથી કર્મ તથા અકર્મના સ્વરૂપને યથાર્થ રીતે કુ તને કહીશ, કે જે જાણીને તુ અશુભાત્ = આ સંસારથી મુક્ત થશે [૧૬]

અવતરણિકા — હવે કર્મ, વિકર્મ તથા અકર્મનું સ્વરૂપ દુર્વિગ્નેય છે, તે કહે છે

કર્મણો હ્યપિ બોદ્ધવ્યં બોદ્ધવ્યં ચ વિકર્મણઃ ।

અકર્મણશ્ચ બોદ્ધવ્યં ગહના કર્મણો ગતિઃ ॥ ૧૭ ॥

અન્યાર્થ — કર્મણ શાસ્ત્રવિહિત કર્મનું સ્વરૂપ જપિ પણ બોદ્ધવ્ય જાણવા યોગ્ય છે ચ અને વિકર્મણ નિર્પિદ્ધ કર્મનું સ્વરૂપ પણ બોદ્ધવ્ય જાણવા યોગ્ય છે ચ તથા અકર્મણ કર્મસંન્યામનું [શકનનંદ] ચૂપ મેસી રહેવાનું સ્વરૂપ [શા ભા , મધુ વગેરે] બોદ્ધવ્ય જાણવા યોગ્ય છે હિ કારણકે કર્મણ કર્મનું ગતિ તત્ત્વ [મધુ] સ્વરૂપ ગહના સૂક્ષ્મ-દુર્મોધ-દુર્વિગ્નેય છે [૧૭]

શબ્દાર્થ — કર્મ, વિકર્મ તથા અકર્મનું સ્વરૂપ જાણવા યોગ્ય છે. કર્મની ગતિ ગહન [સૂક્ષ્મ-દુર્મોધ] છે [૧૭]

વિવેચન — હે અર્જુન ! મુમુક્ષુએ કર્મણ = શાસ્ત્રવિહિત કર્મનું [શા ભા વગેરે] સ્વરૂપ અવશ્ય જાણવું જોઈએ વિહિત કર્મનું સ્વરૂપ જાણી તે પ્રમાણે અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ વિકર્મણ = નિર્પિદ્ધ કર્મનું સ્વરૂપ જાણવું

જોઈએ, નિર્મિદ્ધ કર્મનું સ્વરૂપ જાણી તેનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ, અને
જર્મણ = સુપચાપ જેની રહેનારું [શ્યા ભા વગેર] કર્મસંન્યામનું
[સકરાનંદ] સ્વરૂપ પણ ૧૫૫ જોઈએ

રાત્રી અનેક છે, તથા રાત્રીના પ્રવર્તક પણ અનેક પ્રકારના છે દેશ,
રાણ યુગ, અધિ ૧૦, વર્ણ આત્રમ વય અવસ્થા વગેરના બેદથી સંકેત તથા
પિન્તાનપૂર્વ રાત્રીના નિધિનિરોધનું નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે વળી મ્હં,
વિકર્મ તથા અકર્મનું સ્વરૂપ દુર્વિજેય છે, માટે એ નણેનું સ્વરૂપ રાત્રી કે
આચાર્યદ્વારા મુમુક્ષુએ મરાળ જાણવું જોઈએ [સકરાનંદ] તથા કર્મ,
મિ મ્હં તથા અકર્મના તરતે જાણી વિકર્મ તથા અમ્હંનો ત્યાગ કરી, મૂર્ત્ય
તથા ક્ષેત્રજાનો ત્યાગ કરી વિદિત કર્મો જ કરના એ અભિપ્રાય છે [મધુ]

‘ વમાવર્તિવર્તમેતિ વદવાદો જ નૈર્લકિક વદસ્ય રથ તત્ત્વાત્તત્ત્વ મુશન્તિ
સૂચ ॥ [ભાગ ૧૧-૩-૪૮] કર્મ, અકર્મ તથા વિકર્મ એ ત્રણે નૈર્લકિક
વસ્તુથી જાણવામાં આવતા નથી પરંતુ વેદની શ્રુતિએ ઉપધી જાણવામાં
આવે છે અને તે વેદ ઈશ્વર વચ્ચે હોવાથી એમાં પિદ્ધાનો પશુ મોહ પામે
છે મ્હં અમ્હં તથા વિકર્મના સ્વરૂપનો યથાવત્ નિર્ણય કરવો અત્યંત
કઠિન છે પિદ્ધાનો પણ મોહિની વિદ્યામાં મૂકાય છે, તે પીગડની તે વાત
જ થી કમી ? [૧૭]

અનતરપિન્દા — હવે મ્હં વગેરેનું તરત [૨૫૫] કહ્યું છે

કર્મણ્યર્મ યઃ પદ્યેદર્મણિ ચ કર્મ યઃ ।

સ બુદ્ધિમાન્મનુષ્યેષુ સ યુક્તઃ કૃત્સ્નર્મકૃત્ ॥ ૧૮ ॥

અન્યથાર્થ — ય જે કર્મણિ મ્હંમાં—દેહ, ઇન્દ્રિયાદિની ચેષ્ટામાત્રમાં
[શ્યા ભા] નિહિત તથા નિર્મિદ્ધ કર્મમાં [મધુ] જર્મ અકર્મને—આત્માના
અર્જુનાવને જણવત્ જુએ છે ચ અને ય જે જર્મણિ અકર્મમાં કર્મ કર્મને
જુએ છે મ તે મનુષ્યેષુ મનુષ્યોમાં બુદ્ધિમાન્ બુદ્ધિમાન્ છે અને સ તે યુક્ત
યોગયુક્ત તથા કૃત્સ્નર્મકૃત્ મ્હં કર્મ કરનારા છે [૧૮]

શબ્દાર્થ — જે કર્મમાં અકર્મ જુએ છે, અને જે અકર્મમાં કર્મ જુએ
છે, તે મનુષ્યોમાં બુદ્ધિમાન્ છે, અને તે યોગયુક્ત છે અને મ્હં કર્મ કરનારો
છે [૧૮]

વિવેચન — દેહ, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરેની ચેષ્ટા કર્મ કરેવાય

છે [યા. ભા.]. દેહાદિમાં આત્મા નિષ્ક્રિય, શાંત તથા તૂળ્યુભાવથી રિયત છે, પરંતુ જેમ નદીના કિનારા ઉપર વૃક્ષો સ્થિર ભીમેલાં હોવા છતાં, નીકામાં એડેલો પુરુષ શ્રમથી વૃક્ષો વિષે ચલનરૂપ ક્રિયાનું આરોપણ કરે છે; તેમ વિપરીત દર્શનનાળો મૂઠ પુરુષ દેહ, ઇન્દ્રિયાદિની ચેષ્ટાને [ક્રિયાને] નિષ્ક્રિય આત્મામાં આરોપણ કરી, આત્માને કર્તા માને છે; પરંતુ જેમ જડના અધાયમાન થવા છતાં તેમાં સ્થિત આકાશ સર્વકાળે અસંગ, નિષ્ક્રિય તથા સાક્ષીભાવે રહે છે; તેમ બ્રહ્મવેત્તા જાણે છે કે, દેહ, ઇન્દ્રિયો, મન વગેરે ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થવા છતાં, દેહમાં રહેલો આત્મા સર્વકાળે અસંગ, નિષ્ક્રિય તથા સાક્ષીભાવે રહે છે.

જ્ઞાની કર્મમાં અકર્મ જુએ છે, અર્થાત્ દેહાદિની ક્રિયારૂપ કર્મનો અક્રિય આત્મામાં અભાવ જુએ છે. દેહ, ઇન્દ્રિયાદિ ક્રિયા કરે છે, પરંતુ નિષ્ક્રિય આત્મા કાંઈ પણ ક્રિયા કરતો નથી, એ બ્રહ્મવેત્તા સાક્ષાત્ અનુભવે છે.

વળા દેહ, ઇન્દ્રિયાદિમાં કાંઈ પણ કાળે ક્રિયાના અભાવનો સંભવ નથી, પરંતુ જેમ આકાશમાં રહેલા ચંદ્ર, તારા, નક્ષત્ર વગેરેમાં ગમનક્રિયાનો અભાવ નથી, છતાં દૂરત્વના દોષથી તેમાં ચલનક્રિયાના અભાવનું આરોપણ થાય છે; તેમ દેહ, ઇન્દ્રિયો, મન વગેરેમાં એક ક્ષણ પણ ક્રિયાના અભાવનો સંભવ નથી; છતાં વિપરીત દર્શનનાળો મૂઠ પુરુષ ‘હું કાંઈ કરતો નથી’ એ પ્રકારના અધ્યાસરૂપ પ્રતીતિના બળથી, દેહ, ઇન્દ્રિયાદિ વિષે ક્રિયાના અભાવનું આરોપણ કરે છે. જેમ આંખ બંધ કરવાથી આંખવડે બાહ્ય પદાર્થો જોવાની ક્રિયાનો અભાવ થાય છે, પરંતુ આંખ બંધ કરવાના આગ્રહરૂપ માનસિક ક્રિયા વિદ્યમાન છે; તેમ અજ્ઞાની પુરુષના કર્મના અભાવમાં [સુપચાપ અવસ્થામાં] દેહ, ઇન્દ્રિયો વગેરેની બાહ્યક્રિયાનો અભાવ છે, પરંતુ ‘હું કાંઈ કરતો નથી’ એ પ્રકારની બાહ્યક્રિયાના ત્યાગના આગ્રહરૂપ કર્તાની માનસિક ક્રિયા વિદ્યમાન છે. જ્ઞાની અજ્ઞાનીના આ બાહ્યત્યાગરૂપ અકર્મમાં, બાહ્યક્રિયાના ત્યાગના આગ્રહરૂપ માનસિક ક્રિયારૂપ કર્મને જુએ છે.

ઉપરોક્ત પ્રકારે કર્મ તથા અકર્મના વિભાગને [તત્ત્વને] જાણનારા પુરુષ બુદ્ધિમાન, યોગી તથા સંપૂર્ણ કર્મનો કરનારો છે. “સોઽનુમાન્મોક્ષિતઃ કૃત-કૃત્યો ભવતીત્યર્થઃ.” [યા. ભા.] તે પુણ્ય-પાપરૂપ સંસારથી મુક્ત થયેલો કૃતકૃત્ય છે.”

“નિવૃત્તિરપિ મૂઢસ્ય પ્રવૃત્તિરજાયતે। પ્રવૃત્તિરપિ ધીરસ્ય નિવૃત્તિરુદાયિની॥

[અષ્ટાવક્રી ૧૮-૬૨] મદ પુરુષની નિષ્ઠિત પ્રવૃત્તિરૂપ છે, કાન્થુકે તેના અહ નારાદિદેવ- નિષ્ઠિત થયા નથી, જ્ઞાનીની પ્રવૃત્તિ નિષ્ઠિતરૂપ તથા મોહારૂપી ફરને આપનાની છે, કાન્થુકે તેને અહ નારાદિદેવો અભાવ છે "

માટે કર્મ, વિકર્મ તથા અકર્મના તત્ત્વને જાણી, વિકર્મ તથા અકર્મનો ત્યાગ કરી, કર્તાવણીના અભિમાન તથા ફરેજાના ત્યાગપૂર્વક વિદિત કર્મો જ કરવા એ અભિપ્રાય છે [મધુ]

અહીં કેટલાક પડિતો આ પ્રમાણે અર્થ કરે છે — " ઈશ્વરાર્થે ક્રગતા કર્મો બંધનના કાન્થુરૂપ થયા નથી, માટે ઈશ્વરપ્રીત્યર્થે કન્વામા આવતા કર્મોમા જે અકર્મ જુએ છે, તે બુદ્ધિમાન છે "

પરંતુ આ વ્યાખ્યાન બગેબગ નથી [યા ભા , મધુ], કાન્થુકે " નિષ્કામ કર્મ બંધનના કાન્થુરૂપ નથી " એવા જ્ઞાનમાત્રથી પુરુષ સસાગ્રથી મુક્ત થઈ શકતો નથી, અને તેથી ' જે જાણીને તુ સસાગ્રથી મુક્ત થશે ' એમ જે કહેતામા આ યુ છે તેનો બાધ થાય છે [યા ભા] વળી એ પ્રકારનું મિથ્યારાજન કંઈ જાણવા લાયક તત્ત્વ નથી તથા એ પ્રકારનું જ્ઞાન યતા બુદ્ધિમાન વગેરેની સ્તુતિ બંધમેસતી નથી કાન્થુકે તેવા જ્ઞાનનાજો પુરુષ બંધમા પડેલો છે, એ પ્રસિદ્ધ છે [મધુ]

નોંધ — શ્રીરામાનુજનાર્ચ, શ્રીધર સ્વામી વગેરે " કર્મ, વિકર્મ તથા અકર્મના " ઉપરોક્ત અર્થોથી સિત્ત અર્થો કરે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ તેમના અર્થો પરસ્પર ભિન્ન છે મહાત્મા ગાંધી, તિલક વગેરે આધુનિક વિદ્વાનો પણ ઉપરોક્ત અર્થોથી સિત્ત અર્થ કરે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ તેમના અર્થો પણ પરસ્પર ભિન્ન છે આથી ' કિં કર્મ ક્ષિપ્તકર્મોત કવયોડ્વ્યન માહિતા । કર્મ, વિકર્મ તથા અકર્મના અર્થો વિરો વિદ્વાનો પણ મોહ પામ્યા છે ' એ ભગવાનનું વચન સિદ્ધ થાય છે

અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે આ નોકના વિનિધિ અર્થોનો સમન્વય શક્ય નથી તથા વિવિધ અર્થોનું નિરૂપણ કરવાથી બુદ્ધિભેદ થયા સંભવ છે, અને તેથી અમે ભગવાન ભાષ્યકાર તથા શ્રીમધુસૂદનસ્વામીના ભાષ્યો પ્રમાણે અર્થ કરેલો છે ભગવાન ભાષ્યકાર તથા શ્રીમધુસૂદનસ્વામીએ વિરુદ્ધ મતોનું વિસ્તાર પૂર્વક નિરાકરણ કરેલું છે [૧૮]

અવતરણિકા — હવે કર્મમા અકર્મ તથા અકર્મમા કર્મ જોનાર બ્રહ્મવેતાની પાંચ સ્તોત્ર વડે સ્તુતિ કરે છે

યસ્ય સર્વે સમારમ્માઃ કામસંકલ્પવર્જિતાઃ ।

જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધકર્માણં તમાહુઃ પશ્વિતં વુધાઃ ॥૧૯॥

અન્યથાર્થ — યસ્ય જેના સર્વ સર્વે સમારમ્મા કર્મો-પ્રાણુરક્ષાને ઉપયોગી દેહ ઇન્દ્રિયાદિના સંપૂર્ણ વ્યાપાર [શકરાનંદ] કામસંકલ્પવર્જિતા કામના તથા સંપત્તિ નહિ । કે જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધકર્માણ જેના કર્મો જ્ઞાનરૂપ અગ્નિમા બળી ગયા છે તે તેને વુદ્ધ જ્ઞાની-તત્ત્વદર્શી પશ્વિતમ્ પડિત બાહુ કહે છે [૧૯]

શબ્દાર્થ — જેના સર્વ કર્મો કામના તથા સંપત્તિ રહિત છે તથા જેના કર્મો જ્ઞાનરૂપ અગ્નિમા બળી ગયા છે તેને જ્ઞાનીપુરુષો 'પડિત' કહે છે [૧૯]

વિવેચન — હે અર્જુન ! પરમાર્થ વસ્તુને જેનારા જે પુરુષના સર્વ કર્મો કામસંકલ્પવર્જિતા = કામના તથા કામનાના કારણરૂપ સંકલ્પથી રહિત છે કલ્પનુપા તથા કર્તાપણાના અભિમાનથી રહિત છે, [શા ભા, મધુ વગેરે] લોકસંગ્રહ માટે કે જીવન માટે પ્રારબ્ધકર્મના વેગથી થતા ચેષ્ટારૂપ છે [મધુ] જે પ્રવૃત્તિમાર્ગમા પ્રવૃત્ત થાય તો કેવળ લોકસંગ્રહ માટે તથા નિવૃત્તિમાર્ગમા પ્રવૃત્ત થાય તો કેવળ જીવનનિર્વાહ માટે કર્મો કરે છે [શા ભા], જેના કર્મો ભૂખ વગેરેની પેઠે તાત્કાલિક છે [શકરાનંદ] તથા જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધકર્માણ = કર્મમા અકર્મ તથા અકર્મમા કર્મદર્શનરૂપ જ્ઞાનાગ્નિમા જેના પુણ્ય-પાપરૂપ સર્વ કર્મો બળી ગયા છે [શા ભા, મધુ] તેને બ્રહ્મવેતાઓ " પડિત " કહે છે

" સર્વત્ર બ્રહ્માત્રાવગાહિન્યસ્તજ્ઞાત્મિકા વૃત્તિરસ્ય સજ્ઞાતેતિ પશ્વિત । [શકરાનંદ] જેને સર્વત્ર બ્રહ્માત્રાત્વ વિષય કળનારી અખલવચન વૃત્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે, અથવા 'આ સર્વ બ્રહ્મભય છે' એવી પડા [શુદ્ધિ] જેને પ્રાપ્ત થઈ છે, તે " પડિત " કહેવાય છે " [૧૯]

અવતરણિકા — હવે જ્ઞાનીને વર્તમાનકાળના કર્મો બંધન કરતા નથી તે કહે છે

ક

ત્યક્ત્વા કર્મફળાસંગં નિત્યતૃપ્તો નિરાશ્રયઃ ।

કર્મણ્યભિગ્રવૃત્તોઽપિ નૈવ કિંચિત્કરોતિ સઃ ॥૨૦॥

અન્યથાર્થ — કર્મફળાસંગ કર્મની તથા ફળની આસક્તિ ત્યક્ત્વા ત્યજીને નિત્યતૃપ્ત વિષયકામનાથી રહિત થઈ [શા ભા] પરમાનંદસ્વરૂપતા લાભવડે સર્વ પદાર્થોમા ઇચ્છાથી રહિત થઈ [મધુ] સર્વદા સતુષ્ટ રહી નિરાશ્રય

આ લોક પરલોકના છટકણની પ્રાપ્તિનાં સાધનોના આશ્રય વિનાનો થઈ [ચા. ભા.] નિઃકામ થઈ [ચંકરાનંદ] દેહ, ઇન્દ્રિયાદિમાં અભિમાનથી રહિત થઈ [મધુ.] કર્મણિ કર્મમા બમિપ્રસૂતઃ અર્થે સારી રીતે પ્રવૃત્ત હોવા છતાં-પ્રારબ્ધવચાત્ વૈદિક કે લૌકિક કર્મોમાં પ્રવૃત્ત રહે છે છતાં સઃ તે પરમાર્થદષ્ટિથી કિંચિત્ કાંઈ પણ ન કરાંતિ એવ કરતો નથી જ [૨૦].

શબ્દાર્થ :—કર્મની તથા ફલની આસક્તિનો ત્યાગ કરી, સર્વદા સંતુષ્ટ રહી, દેહ તથા ઇન્દ્રિયોમા અભિમાનથી રહિત થઈ, કર્મમા પ્રવૃત્ત રહે છતાં જ્ઞાની પરમાર્થદષ્ટિથી કાંઈ પણ કરતો નથી [૨૦].

વિવેચન —કર્મસાક્ષાત્ત્વં ત્યક્ત્વા = 'હું કર્મોને કતો છું' એ પ્રકારનું કર્તૃપણાનું અભિમાન 'કર્મોસંગ' કહેવાય છે ને કર્મોનાં ફલોમાં ભોગની અભિલાષા 'ફલાસંગ' કહેવાય છે જે જ્ઞાની પુરુષ આત્માના યથાર્થ જ્ઞાનવડે કર્મોસંગ તથા ફલાસંગનો ત્યાગ કરીને, નિસ્વત્વત્. = પરનાનંદસ્વરૂપના લાભ વડે સર્વ પદાર્થોમા આત્માત્મારહિત થઈ [મધુ], નિરાશ્રયઃ = આ લોક પરલોકના છટકણની પ્રાપ્તિના સાધનોના આશ્રય વિનાનો થઈ [ચા. ભા.], દેહ તથા ઇન્દ્રિયોમાં અભિમાનથી રહિત થઈ [મધુ], સમાધિનાંથી વ્યુત્થાનની દ્વામાં પ્રારબ્ધવચાત્ લૌકિક દષ્ટિએ કર્મમાં પ્રવૃત્ત રહે છતાં, પરમાર્થદષ્ટિથી તે કાંઈ કરતો નથી [મધુ].

સ્વમહિમામા નિયત જ્ઞાની પરમાર્થદષ્ટિથી કાંઈ જ કરતો નથી, એ અર્થ છે [સદાનંદ]. નિષ્કિંચ આત્માના જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થયેલો હોવાથી જ્ઞાનીને કર્મો બંધનરૂપ થતાં નથી, એ ભાવ છે [ચા. ભા.].

“નાવાભાવવિહીનો યસ્તૃપ્તો નિર્વાસનો બુધઃ । નૈવ કિંચિત્ વૃત્તેન લોક-
દૃશ્યાં વિકૃતમ્ । [અષ્ટાધ્યક્રમી. ૧૮-૧૯] ભાવ અભાવથી રહિત, આત્માનંદથી તૃપ્ત, વાસનારહિત જ્ઞાની લોકદષ્ટિથી કર્મો કરે છતાં તે કાંઈ કરતો નથી.”
લોકદષ્ટિથી કતો હોવા છતાં પરમાર્થદષ્ટિથી જ્ઞાની અકર્તા છે [૨૦].”

અવતરણિકા :—હવે નિવૃત્તિમાર્ગપરાપણુ પ્રહલવેતા જ્ઞાની યરીર-
નિર્વાહ માટે ભિક્ષાટનાદિરૂપ કર્મો કરે છતાં સંસારને પ્રાપ્ત થતો નથી, તે જે
સ્થોત્રવડે કહે છે :

નિરાશ્રીયતચિત્તાત્મા ત્યક્તસર્વપરિગ્રહઃ ।

શરીરં કેવલં કર્મ કુર્વન્નાપ્નોતિ કિલ્વિપમ્ ॥ ૨૧ ॥

અન્યથાર્થઃ—નિરાશી તૃપ્ત્યાથી રહિત [ચ કરાનંદ] નિરપૃહ [પુ અ ત] યતચિત્તાત્મા મન તથા શરીરને વશ કરનારો ત્યક્તસર્વપરિગ્રહ સમ્રઢમાત્રનો ત્યાગ કરનારો વગલ શારીર કર્મ કુર્વન્ કેવન શરીરદ્વારા ચનારા કર્મો કે શરીરનિર્વાહ માટે કર્મો કરે [શા ભા વગેરે] છતાં કિલ્લિપ્ય પ્રત્યવાયને [નીનકંદ] પુણ્ય પાપને [શા ભા] કે, તેના ક્ષનભૂત સમાગને [મધુ વગેરે] ન આપ્નોતિ પામતો નથી [૨૧]

શબ્દાર્થ —જે આશા-રહિત છે, જેને અત કન્થુ તથા બાહ્ય ઇન્દ્રિયો સહિત દેહ વશ છે, જેણે સમ્રઢમાનનો ત્યાગ કર્યો છે, તે પુરુષ કર્તાપણાના અભિમાનથી રહિત થઈ, શરીરનિર્વાહ માટે કર્મો કરે છતાં સમાગને પામતો નથી [૨૧]

વિનયન —નિરાશી = જેનામાંથી આશિષ [વિષયદામતા] નિ શેન નિરૂત્તિ પામી છે એવો, વિનષ્ટ સર્વગમ [ચ કરાનંદ], આયોગ તથા પરલોકના ભોગોની તૃપ્ત્યા વિનાનો, નિ રપૃહ, યતચિત્તાત્મા = જેણે અત કન્થુ તથા દેહ ઇન્દ્રિયોનો પ્રત્યાહારથી નિગ્રહ કર્યો છે [મધુ], ત્યક્તસર્વપરિગ્રહ = ભોગસાધનોના સમ્રઢમાત્રનો ત્યાગ કરનારો, ગૌપીન તથા યથા સિવાય સર્વ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરનારો [ચ કરાનંદ] બ્રહ્મવેત્તા, કર્તાપણાના અભિમાનથી રહિત થઈ, શરીરનિર્વાહ માટે ભિક્ષાદનાદિરૂપ કામિક, વાચિક તથા માનસિક કર્મ કરે [શા ભા , મધુ , વગેરે] જતાં કિલ્લિપ્યમ્ = પ્રત્યવાયને [નીનકંદ વગેરે], પુણ્ય-પાપને [શા ભા વગેરે] કે પુણ્ય-પાપના ક્ષનભૂત સમાગને [મધુ વગેરે] પામતો નથી. મુમુક્ષુને ધર્મ [પુણ્ય] પણ સમાગનધનના ગ-ભુરૂપ હોવાથી કિલ્લિપ્ય [પાપ] ન છે [શા ભા મધુ] [૨૧]

યદ્દચ્છાલામસન્તુષ્ટો દ્વન્દ્વાતીતો વિમત્સરઃ ।

સમઃ સિદ્ધાસિદ્ધો ચ કૃત્વાઽપિ ન નિરધ્યતે ॥ ૨૨ ॥

અન્યથાર્થ —યદ્દચ્છાલામસન્તુષ્ટ અનાયાસે જે મળે તેનાથી સતુષ્ટ રહેનારો દ્વન્દ્વાતીત મુખ્યદુ આદિ હૃદયથી રહિત વિમત્સર ઈર્ષ્યા વિનાનો ચ તથા સિદ્ધો અસિદ્ધો સિદ્ધિ તથા અનિદ્ધિમા સમ સમશ્રુતિભાગો—હૃયઃગોઢથી રહિત કૃત્વા અપિ કર્મો કે ના છતાં પણ ન નિવચ્યતે બધાતો નથી [૨૨]

શબ્દાર્થ —અનાયાસે જે મળે તેનાથી સતુષ્ટ રહેનારો, મુખ્યદુ આદિ

૬ દ્વોથી રહિત, ઈર્ષ્યા વિનાનો, સિદ્ધિ તથા અસિદ્ધિમા સમવૃત્તિવાળો બ્રહ્મવેતા કમો કરવા છતા બધાતો નથી [૨૨]

વિવેચન.—હે અશુભ ! પ્રારબ્ધવધાતુ જે મળે તેનાથી સતુષ્ટ રહેનારો, બૂખ-તરસ, શીત-ઉષ્ણ, ધ્રુષ્ટ-અનિષ્ટ, શુભ-અશુભ ઇત્યાદિ ૬ દ્વોથી રહિત, સર્વદા નિર્વેરવૃત્તિવાળો, ઈર્ષ્યાદિથી રહિત, સિદ્ધિ તથા અસિદ્ધિમા સમવૃત્તિવાળો, લાભ તથા અનાભમા હર્ષશોક વિનાનો, અન્યગવૃત્તિવાળો બ્રહ્મવેતા જનનિર્મોહ માટે ભિક્ષાટનાદિ કમો કરે [શા ભા , મધુ વગેરે], વિહિત કે અ્યાભાવિક કમો કરે [શ્રીધર વગેરે] છતા પણ કમોથી બધાતો નથી

“ કૌપીનયુગલ વાસ કન્વા શીતનિવારણોમ્ । પાટુકે ચાપિ ગૃહ્ણાયાત્ કુપા નાન્યત્ય સ પ્રહમ્ । [મધુ] સ ન્યાસી બે કૌપીન, ઉપર બાધવા બે કટિરત્નને, શીતનિવૃત્તિ માટે કામળ આદિ કથાને તથા પાટુને ગ્રહણ કરે, પાટુ એથી અધિક પદાર્થોનો સંગ્રહ સ ન્યાસીએ ન કરવો ”

“ અચાચિત્તમ્સવલૂપ્તમુજ્જગ્ન યદ્-ઢયા । [શા ભા બોધા મૃતિ ૨-૨૮-૧૨] સર્વ પરિચ્છેદના ત્યાગ કરનાર સ ન્યાસીએ ‘ યાચના કર્યા વિના, સંન્યા કર્યા વિના, તથા અનાયાસે પ્રાપ્ત થયેના અનવસ્થાદિથી નિર્મોહ કરવો ” ભિક્ષા માટે નીકળ્યા પહેલાં માર્ગ યોગ્ય અધિકારી પુરે આપેતુ અતઃ ‘ અયાચિત ’ કહેવાય છે. અમુક ગૃહસ્થો તો જવાનો સંન્યા કર્યા વિના પાત્ર અથવા માત ઘેરથી માધુકરીવૃત્તિથી પ્રાપ્ત થયેતુ અતઃ ‘ અન નૃપ્ત ’ [સંન્યા વિના મેળવેતુ કહેવાય છે પોતાના પ્રયત્ન વિના ભક્તજનોએ આપેતુ અતઃ ‘ યદ્-ચ્છયોપન્ન ’ દૈવેન્દ્રિયા મળેલુ કહેવાય છે શયનમાંથી ઉત્થાનપૂર્વે ભક્તજને કરેલી ભિક્ષા માટેની પ્રાર્થના ‘ પ્રાર્થાપૂર્ણ ’ કહેવાય છે ભિક્ષા માટે ઉપાય કર્યા પછી, કોઈ ભક્તજને ભિક્ષા માટે પ્રાર્થના કરી હોય તો તે ભિક્ષાત્ર ‘ તાત્કાલિક ’ કહેવાય છે આ પ્રકારે સ ન્યાસીને માટે ભિક્ષાત્રના નિયમોનુ વિધાન કરતા શાસ્ત્રવચનો ભિક્ષાત્ર માટે યાચના વગેરે પ્રયત્નોથી નિવૃત્તિનુ કથન કરે છે [શા ભા , મધુ વગેરે] [૨૨]

અવતરણિકા :—હવે ગૃહસ્થાશ્રમમા રિચિત જ્ઞાની પુરુષોને પણ કમો બધનરૂપ થતા નથી, તે કહે છે

ગતસંદ્ગસ્ય મુક્તસ્ય જ્ઞાનાવસ્થિતચેતસઃ ।

યજ્ઞાયાચરતઃ કર્મ સમગ્રં પ્રવિલીયતે ॥ ૨૩ ॥

અન્યથાર્થ — ગતસહ્યસ્ય ક્ષની અલિનાપાથી રહિત સુક્તસ્ય મુક્ત જ્ઞાનાસ્થિતચેતસ જ્ઞાનમા સ્થિર ચિત્તવાળા તથા યજ્ઞાય યદ માટે-ઈશ્વરાર્થે-પ્રમુખીત્યર્થે આચરત આચરણ કરનારા જ્ઞાની પુરુષના કર્મ કર્મ સમગ્ર ક્ષનસહિત [શા ભા, મધુ વગેરે] નિર્ણય [કેશવ] પ્રાવેલોયતે લય પામે છે-નાશ પામે છે [૨૩]

શબ્દાર્થ — ક્ષની આસન્નિત વગરના, મુક્ત, જ્ઞાનમા સ્થિર ચિત્તવાળા તથા યદ માટે આચરણ કરનારા વિદ્વાન પુરુષને કર્મ ક્ષનસહિત લય પામે છે [૨૩]

વિવેચન — ગતસહ્યસ્ય = સર્વપ્રકારે જે આસન્નિતથી રહિત [શા. ભા] જે સ્વર્ગોદિ ક્ષની અલિનાપાથી રહિત છે સુક્તસ્ય = જે મુક્ત છે જે અહમ્-મમના અલિનિવેશ વિનાનો છે [શ જ્ઞાનદ], જે કર્તાપણુ તથા બોક્તા પણુના અધ્યાત્મથી રહ્ય છે [મધુ] જેના પુણ્ય-પાપ મધનો તૂટી ગયા છે [શા ભા] જ્ઞાનાસ્થિતચેતસ = જેનું ચિત્ત નિઃસંસાર જ્ઞાનમા સ્થિત છે [શા ભા] નિર્વિઠ પ બ્રહ્મની તથા આત્માની એકતાના બોધમા જ જેનું ચિત્ત હું છે, જે સ્થિતપ્રજ છે [મધુ], તથા જે લોકસમૂહ માટે જ આચરણ કરનારો છે તે જ્ઞાનીના સર્વ ઝોઈ ક્ષનસહિત નાશ પામે છે તેના ઝોઈ સમારના કારણરૂપ થતા નથી [૨૩]

અવતરણિકા — હવે બ્રહ્મવેતાના સર્વ કર્મો ક્ષનસહિત નાશ પામે છે, તેમા તેની સર્વત્ર બ્રહ્મદષ્ટિ જ કારણ છે તે કહ છે

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्म कर्ममाधिना ॥ ૨૪ ॥

અન્યથાર્થ — ઝર્પણ સુક્ષ્મ સુવ વગેરે હોમવાના સાધનો બ્રહ્મ જ છે હવિ ચરુ, પુરાણાય, ઘી વગેરે હોમવાના પદાર્થો બ્રહ્મ બ્રહ્મ જ છે બ્રહ્માગ્ની બ્રહ્મરૂપ અગ્નિમા બ્રહ્મણા ચહ્મરૂપ કર્તાએ જે હવન કરેનું છે 'તે હુત હોમેનું પણ બ્રહ્મ જ છે તેન તે હવનવડે ગન્તવ્ય પામતા યોગ્ય સ્વર્ગોદિક પણ બ્રહ્મ બ્રહ્મ જ છે તથા કર્મસમાધિના કર્મમા અલિજ્ઞાનવાળા [બ્રહ્મદષ્ટિ વાળા] જ્ઞાની પુરુષને પામતા યોગ્ય પણ બ્રહ્મ 'બ્રહ્મ જ છે' [૨૪]

શબ્દાર્થ — ઝર્પણ બ્રહ્મ જ છે હવિ બ્રહ્મ જ છે બ્રહ્મરૂપ અગ્નિમા બ્રહ્મરૂપ કર્તાએ જે હવન કરેનું છે, તે પણ બ્રહ્મ જ છે તે હવનવડે પામવા

ચોગ્ય સ્વભાવિક પણુ બ્રહ્મ જ છે, તથા કર્મમાં પ્રજ્ઞાજ્ઞાનવાળા [બ્રહ્મદષ્ટિવાળા] જ્ઞાની પુરુષને પામવા ચોગ્ય પણુ બ્રહ્મ જ છે [૨૪].

વિવેચન:—કોઈ પણુ કર્મની સિદ્ધિ માટે કર્તા, કર્મ, સાધન, ક્રિયા, સંપ્રદાન અને ફળ એ છ આવશ્યક છે, પરંતુ બ્રહ્મવેતામાં કારકબુદ્ધિનો અભાવ છે. બ્રહ્મવેતાની બેદરદષ્ટિ નિર્ગતિત થાય છે. બ્રહ્મવેતાની દષ્ટિમાં અર્પણ, હવિ, અગ્નિ, યજ્ઞમાન, હવન, હવનક્રિયા તથા હવનક્રિયાનું ફળ વગેરે સર્વ બ્રહ્મ જ છે. તેમ થવાથી બ્રહ્મવેતાને કર્તવ્ય કે પ્રાપ્તવ્ય રહેતું નથી; અને તેથી તે બોદદષ્ટિએ કર્મો કરતો હોવા છતાં પરમાર્થદષ્ટિએ કોઈ કરતો નથી. બ્રહ્મવેતાને આ સર્વ દરચમાન પદાર્થો બ્રહ્મરૂપ જ જણાય છે. તેને બ્રહ્મથી અન્ય એવો કોઈ પણુ પદાર્થ ફળરૂપે આપવાનો બાકી રહેતો નથી; અને તેથી જેમ કાષ્ઠના અભાવે અગ્નિ ઉપસાતિ પામે છે તેમ જ્ઞાનીનાં કર્મો લપ પામે છે. બ્રહ્મવેતાને કર્મો બંધનરૂપ થતા નથી.

તેથી વાર્તિકકાર કહે છે કે—“કારકેતો વ્યવહાર ચાલતાં શુદ્ધ વસ્તુ જોવામાં આવતી નથી, અને શુદ્ધ વસ્તુ પ્રાપ્ત થતાં કારકનો વ્યવહાર કષ્ટાચી હોય.”

તાર્પણ એ છે કે, બ્રહ્માકાર દષ્ટિવાળા બ્રહ્મવેતાની કારકબુદ્ધિ નાશ પામે છે. તે કર્તા, ક્રિયા, ફળ વગેરે સર્વને બ્રહ્મરૂપ જુએ છે તેથી તેનાં કર્મો અકર્મો જ છે, તથા આવી રીતે કર્મમાં પ્રજ્ઞાજ્ઞાનવાળા પુરુષને બ્રહ્મ જ પ્રાપ્ત થાય છે [૨૪].

અવતરણિકા :—પૂર્વે “વ્રહ્માર્પણં વ્રજ્ય હવિર્” શ્લોકવડે સર્વત્ર બ્રહ્મ-દષ્ટિરૂપ સમ્યગ્દર્શનની યત્નરૂપવડે સ્તુતિ કરી; હવે જ્ઞાનયજ્ઞની શ્રેષ્ઠતા પ્રતિપાદન કરવા માટે મુમુક્ષુએ પોતાના અધિકાર પ્રમાણે ભોક્ષતાં વ્યવહિત [બહિરંગ], સાધન દૈવાદિ યજ્ઞોતું ચિત્તશુદ્ધિ માટે અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ, એ સૂચન કરવાના હેતુથી શ્લોક ૨૫ થી ૨૭ માં દેવયજ્ઞ વગેરે આરંભકારના યજ્ઞોતું નિરૂપણ કરે છે [ચંકરાનંદ]:

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।

ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुहति ॥ २५ ॥

અનુવાચ:— અપરે બીજા યોગિન: કર્મચોગીઓ દૈવ દેવ યજ્ઞ, યજ્ઞે એ જ પર્યુપાસતે સદા કરે છે. અપરે બીજા તત્ત્વવેતા પુરુષો વ્રહ્માગ્નો બ્રહ્મરૂપ

અગ્નિમાં યજ્ઞ આત્માને [શા. ભા.] ઉપાધિયુક્ત જીવને [નીલકંઠ] યજ્ઞને
 એ જ્ઞાનરૂપ યજ્ઞવેદે જ સ્વરૂપિણી હોમે છે [૨૫].

શબ્દાર્થઃ—બીજા કર્મયોગીઓ દેવયજ્ઞને જ સર્વદા કરે છે; અને બીજા
 તત્ત્વવેદા પુરુષો બ્રહ્મરૂપ અગ્નિમાં આત્માને [ઉપાધિયુક્ત જીવને] તત્ત્વ પદાર્થ
 ઇશ્વરરૂપે [નિરુપાધિક સ્વરૂપે] હોમે છે [અનુભવે છે] [૨૫].

વિવેચનઃ—જે યજ્ઞવેદે ઇન્દ્રાદિક દેવોનું પૂજન કરવામાં આવે છે, તે
 “દેવયજ્ઞ” કહેવાય છે. કર્મનિષ્ઠ પુરુષો સદા દેવયજ્ઞનું અનુષ્ઠાન કરે છે,
 પરંતુ જ્ઞાનયજ્ઞનું અનુષ્ઠાન કરતા નથી.

“સત્યં જ્ઞાનમનન્તં વ્રહ્મ [તૈ. ઉ. ૨-૧] બ્રહ્મ સત્ય, જ્ઞાન તથા
 અનંત સ્વરૂપ છે.” આ બ્રહ્મ અવિદ્યા તથા અવિદ્યાના કાર્યને બાળે છે, માટે
 અગ્નિરૂપ છે. આ બ્રહ્મરૂપ અગ્નિમાં તત્ત્વવેદા પુરુષો યજ્ઞ = યજ્ઞરૂપ આત્માને
 હોમે છે, અર્થાત્ સોપાધિક આત્માનો નિર્વિરોધ આત્મારૂપે અનુભવ કરે છે
 [ચંકરાનંદ]. ત્વં પદાર્થરૂપ આત્માને બ્રહ્મરૂપે જુએ છે [મધુ.]. ઉપાધિવાળા
 આત્માનો ઉપાધિરહિત પરબ્રહ્મસ્વરૂપે સાક્ષાત્કાર કરે છે [શા. ભા.].

અહીં જીવ તથા બ્રહ્મના અભેદ જ્ઞાનને યજ્ઞરૂપે સંપાદન કરી, “શ્રેયાન્
 દ્રવ્યમયાવજ્ઞાજ્ઞાનયજ્ઞઃ પરંતપઃ” [શ્લોક ૩૩] ઇત્યાદિ વચનોવડે જ્ઞાનયજ્ઞની
 સ્તુતિ કરવાના હેતુથી, જ્ઞાનયજ્ઞના સાધનરૂપ યજ્ઞોમાં, ભગવાને આ જ્ઞાનયજ્ઞ કથન
 કર્યો છે [મધુ., શા. ભા. વગેરે] [૨૫].

અવતરણિકા :—હવે વેદ વિશે કહેલાં શ્રેયનાં સાધનોને યજ્ઞરૂપે વર્ણવે છે :

શ્રોત્રાદીર્નીન્દ્રિયાણ્યન્યે સંયમાગ્નિષુ જુહતિ ।

શબ્દાર્થઃ—શ્રોત્રાદીન્દ્રિયાણ્યન્યે સંયમાગ્નિષુ જુહતિ ॥ ૨૬ ॥

અર્થઃ—અન્ય બીજા-નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી મુમુક્ષુઓ [ચંકરાનંદ-શ્રીધર]
 નિવૃત્તિધર્મનિષ્ઠ મુમુક્ષુઓ [કેશવ] શ્રોત્રાદીન્દ્રિયાણ્યન્યે સંયમાગ્નિષુ
 સંયમાગ્નિષુ સંયમોરૂપ અગ્નિઓમાં જુહતિ હોમે છે. અન્ય બીજા-સ્વધર્મનિષ્ઠ
 ગૃહસ્થો [ચંકરાનંદ] પ્રવૃત્તિધર્મનિષ્ઠ મુમુક્ષુઓ [કેશવ] શબ્દાર્થઃ—શબ્દાર્થ
 વિષયાન્ વિષયોને દન્દ્રિયાગ્નિષુ દન્દ્રિયોરૂપ અગ્નિઓમાં જુહતિ હોમે છે [૨૬].

શબ્દાર્થઃ—બીજા યોગીઓ શ્રોત્રાદિ દન્દ્રિયોને સંયમોરૂપ અગ્નિમાં
 ગી. ૧૧

હોમે છે; તથા બીજા કેટલાક યન્દ્રાદિ વિષયોને ઇન્દ્રિયોરૂપ અગ્નિમાં હોમે છે [૨૬].

વિવેચન :—નિવૃત્તિધર્મનિષ્ઠ મુમુક્ષુ શ્રોત્રાદિ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને પોતપોતાના યન્દ્રાદિ વિષયોથી નિવૃત્ત કરી, સયમરૂપ અગ્નિમાં હોમે છે, અર્થાત્ ઇન્દ્રિય-સંયમ કરે છે [શા. ભા. વગેરે] ધારણા, ધ્યાન તથા સમાધિસિદ્ધિ માટે સઘળી ઇન્દ્રિયોને પોતપોતાના વિષયોમાંથી નિવૃત્ત કરે છે [મધુ]. પ્રત્યાહારની સિદ્ધિદ્વારા ઇન્દ્રિયસયમ કરે છે [પા. યો. સૂ. ૨-૫૪-૫૫].

પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયોનો સયમ ભિન્નભિન્ન છે, તેથી અહીં બહુવચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે [શા. ભા.].

કોઈ પણ જાનના બાહ્ય કે આંતર વિષયોનો સ્વીકાર કરીને, તેમાં ચિત્તનું નિયમન કરવામાં આવે છે, તે સયમો અનેક વિષયના તથા અનેક છે, અને તેના ફળ પશુ અનેક પ્રકારના જુદાજુદા હોય છે [નીલકંઠ].

“મુવનજાન સર્વે સયમાન્ । [પા. યો. સૂ. ૩-૨૬] મુર્ચ્છા નયમ કરવાથી [સર્વોદ્ધારરૂપ સુષુપ્ત્યા નાડીમાં સયમ કરવાથી] યોગીને ચૌદ બુવનનું જ્ઞાન થાય છે.”

“ચન્દ્રે તારાવ્યૂહજ્ઞાનમ્ । [પા. યો. સૂ. ૩-૨૭] ચન્દ્રમાં સંયમ કરવાથી યોગીને તારામંડળનું જ્ઞાન થાય છે.” અર્થાત્ જ્યોતિષશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યા વિના માન સયમથી અનુક તારો આકાશના અનુક ભાગના નિવાસ કરે છે, એમ તે યોગીને તેમનું સયમરહિત વિરોધજ્ઞાન થાય છે.

“કંઠરૂપે છુતિપાસાનિવૃત્તિઃ । [પા. યો. સૂ. ૩-૩૦] કંઠરૂપમાં સયમ કરવાથી જૂખ-તરંગની નિવૃત્તિ થાય છે” જૂખમાં નીચેના ભાગમાં રહેલું જે નિહવામૂળ છે, તેને તત્તુ કહે છે તે તત્તુથી આગળ નીચેના ભાગમાં આગતા આકાર જેવો એક પ્રદેશ છે, તે “કંઠરૂપ” કહેવાય છે. તે કંઠરૂપમાં પ્રાણાદિકનો સ્પર્શ થવાથી મનુષ્યને જૂખ-તરસ પીણ કરે છે તે કંઠરૂપમાં શ્રીસદ્ગુરુના ઉપદેશ પ્રમાણે સયમ કરવાથી પ્રાણાદિકના સ્પર્શની નિવૃત્તિદ્વારા યોગીને જૂખ-તરંગ પીણ કરતા નથી

આ પ્રકારના સયમોરૂપ અગ્નિમાં ઇન્દ્રિયોરૂપ કાષ્ઠોનો હોમ ધર્મ જાય છે, માટે તે સયમરૂપ અગ્નિમાં કેટલાક યોગીઓ પોતાની શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોને હોમે છે. તેમાં શ્રોત્રેન્દ્રિયનો અનાદત ધ્વનિમાં સયમ કરીને, યોગીઓ હસોપનિપદમાં કહેલી રીત પ્રમાણે ધટનાદ, ચિણુનાદ, ચિણુચિણુનાદ, સખનાદ, વીણુનાદ, તાલનાદ,

વેલુનાદ, બેરીનાદ, મૃદંગનાદ અને મેઘનાદ, આ દશ પ્રકારના નાદોનો [શબ્દોનો] અનુભવ કરે છે. આ નાદોમાં જ્યારે ચિત્ત ખરોખર નિયમિત થઈ જાય છે, ત્યારે કોઈ પણ બીજા શબ્દનું અહંણ થતું જ નથી. તેનું નામ જ આ શ્રોત્રેન્દ્રિયનો સંયમરૂપ અગ્નિમાં હોમ થયેલો સમજવો [નીલકંઠ]. એ જ પ્રમાણે બીજા બીજા સંયમોમાં તે તે ઇન્દ્રિયોના હોમદ્વારા તે યોગીઓ સંપૂર્ણ બ્રહ્મતત્ત્વને પ્રાપ્ત થાય છે [નીલકંઠ].

પ્રવૃત્તિધર્મનિષ્ઠ મુમુક્ષુ [યોગી] શબ્દાદિ વિષયોને ઇન્દ્રિયોરૂપી અગ્નિમાં હોમે છે, અર્થાત્ રાગદ્વેષથી રહિત થઈ, શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોવડે શાસ્ત્રવિહિત વિષયો જ અહંણ કરે છે [શા. ભા. વગેરે]. “વિષયાનુભવનિયમ एष तेषां यज्ञ इत्यर्थः । [શકરાનંદ] વિષયોના અનુભવનો નિયમ રાખવો એટલે કે શાસ્ત્રવિહિત વિષયોનો શાસ્ત્રવિહિત મર્યાદામાં ઉપભોગ કરવારૂપ નિયમ જ સ્વધર્મનિષ્ઠ મુમુક્ષુનો યજ્ઞ છે.” આ યજ્ઞને કેટલાક ‘વિષયહવનરૂપ’ યજ્ઞ કહે છે [૨૬].

અવતરણિકા :—હવે આત્મસંયમયોગરૂપ [નિરોધસમાધિરૂપ] યજ્ઞનું વર્ણન કરે છે :

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।

आत्मसंयमयोगाग्नी जुहति ज्ञानदीपिते ॥ २७ ॥

અન્યથાર્થ :—અપરે બીજા સર્વાણિ સર્વ ઇન્દ્રિયકર્માણિ ઇન્દ્રિયોનાં કર્મોને તથા પ્રાણકર્માણિ પ્રાણકર્મોને જ્ઞાનદીપિતે જ્ઞાનવડે પ્રદીપ્ત થયેલા આત્મસંયમયોગાગ્ની આત્મસંયમરૂપ યોગાગ્નિમાં—નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ અગ્નિમાં જુહતિ હોમે છે [૨૭].

શબ્દાર્થ :—બીજા યોગીઓ સર્વ ઇન્દ્રિયોનાં કર્મોને તથા પ્રાણકર્મોને જ્ઞાનવડે પ્રદીપ્ત થયેલા આત્મસંયમરૂપ યોગાગ્નિમાં હોમે છે [૨૭].

વિવેચન :—હે અજુન ! કેટલાક ધ્યાનનિષ્ઠ યોગીઓ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના સ્તંભજનું, જોડું વગેરે વ્યાપારોને; પાંચ કર્મેન્દ્રિયોના ઓલવું, આલવું વગેરે વ્યાપારોને; તથા પાંચ પ્રાણોના ઉશ્વાસ, નિઃશ્વાસ વગેરે વ્યાપારોને એટલે કે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ પ્રાણો, મન તથા બુદ્ધિ એ સત્તર તત્ત્વોના સમુદાયરૂપ લિંગશરીરને આત્મજ્ઞાનવડે પ્રદીપ્ત થયેલા આત્મસંયમરૂપ યોગાગ્નિમાં હોમે છે. લિંગશરીરને ધારણા, ધ્યાન તથા સંપ્રઘાતસમાધિના પરિપાકથી ઉત્પન્ન થતી નિરોધસમાધિમાં હોમે છે [મધુ]. “પ્રાણેન્દ્રિયવ્યાપારં

નિરુચ્ય તદાડડત્માનમેવાનુમન્યતીત્યયઃ । [ચંકરાનંદ] પ્રાપ્તુ તથા ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારોનો નિરોધ કરી, સદા આત્માનો જ અનુભવ કરે છે. ” [૨૭]

અવતરણિકા :— મધુનૈવેન શ્લોકેન પદ્યજ્ઞાનાહ । [મધુ , આ. શા. ભા. વગેરે] હવે એક શ્લોકવડે દ્રવ્યયજ્ઞ વગેરે છ યજ્ઞોનું નિરૂપણ કરે છે :

દ્રવ્યયજ્ઞાસ્તપોયજ્ઞા યોગયજ્ઞાસ્તથાઽપરે ।

સ્વાધ્યાયજ્ઞાનયજ્ઞાથ્ર યતયઃ સંશિતવ્રતાઃ ॥ ૨૮ ॥

અન્યથાથે :— અપરે કેટલાક દ્રવ્યયજ્ઞા શાસ્ત્રના વિધિ પ્રમાણે દાન કરવારૂપી યજ્ઞ કરવાવાળા સપોયજ્ઞાઃ તપરૂપ યજ્ઞો કરનારા તથા તથા યોગયજ્ઞાઃ યોગરૂપ યજ્ઞ કરનારા ચ તથા સ્વાધ્યાયજ્ઞાનયજ્ઞા, વેદાભ્યાસરૂપ તેમ જ્ઞાનરૂપ યજ્ઞ કરનારા અને યતયઃ કેટલાક યત્નશીલ પુરુષો સંશિતવ્રતા. અત્યંત દૃઢ વ્રતરૂપી યજ્ઞ કરનારા છે [૨૮]

શાસ્ત્રથે :— બીજા કેટલાક દ્રવ્યયજ્ઞ કરનારા, કેટલાક તપરૂપ યજ્ઞ કરનારા, કેટલાક યોગરૂપ યજ્ઞ કરનારા, કેટલાક સ્વાધ્યાયરૂપ યજ્ઞ કરનારા, કેટલાક જ્ઞાનરૂપ યજ્ઞ કરનારા તથા કેટલાક યત્નશીલ પુરુષો અત્યંત દૃઢ વ્રતરૂપ યજ્ઞ કરનારા છે [૨૮].

દ્રવ્યયજ્ઞ

વિવેચન :— ન્યાયપૂર્વક પ્રાપ્ત કરેલા ધનાદિ પદાર્થોને દેવાર્થન, યજ્ઞ, હોમ, દ્વેષ, ધર્મવાળા, સદાત્રન, દેવમંદિર વગેરે પૂર્તકર્મમાં વિનિયોગ કરવો, અથવા તીર્થોમાં સત્પાત્રોને ધનાદિ પદાર્થો અર્પણ કરવા તે “ દ્રવ્યયજ્ઞ ” કહેવાય છે [શા. ભા. , રા. ભા. વગેરે].

“ દાનં નામ ન્યાયાર્જિતસ્ય ધનધાન્યાદે. શ્રદ્ધયાર્ચિચઃ પ્રદાનમ્ । [શાંખિષ્ઠ્ય ઉપનિષદ્—મમકોપનિષદ્] નીતિવી મેળવેલા અથવા પ્રાપ્ત થયેલા ધનાદિ પદાર્થો શ્રદ્ધાપૂર્વક નુપાત્રોને આપના તે દાન કહેવાય છે. ” “ ધન ચ ધર્મકમલ યતો વૈ જ્ઞાન સવિતાનમનુપ્રસ્તાન્તિ [ભાગ. ૧૧-૫-૧૨] ધનનું એકમાત્ર કૃષ્ણ ધર્મ કરવો તે જ છે, કારણકે ધર્મથી જ પરમ તત્ત્વનું પરોક્ષ જ્ઞાન તથા અપરોક્ષજ્ઞાન [અપરોક્ષ અનુભૂતિ] પ્રાપ્ત થાય છે ”

તપોયજ્ઞ

કૃષ્ણ, ચાંદ્રાણુ, ઉપનાસ વગેરેનુ અનુષ્ઠાન “ તપોયજ્ઞ ” કહેવાય છે. [મધુ. વગેરે]. “શ્વત તપ. શુતં તપ. દ્વાતં તપો દમસ્તપો દાન તપો યન તપો

મૂર્ખઃ સુવર્વર્મતદુપસ્વૈત તપઃ । [મહાના. ઉ. ૧-૧૦] સરળતા તપ છે, સત્ય તપ છે, યાન તપ છે, શાંતિ તપ છે, દમ તપ છે, દાન તપ છે, યજ્ઞ તપ છે, પોતાના અસ્તિત્વ, યાન તથા આનંદ માટે યત્ન કરવો તે તપ છે. બ્રહ્મપ્રાપ્તિ માટેનું અનુષ્ઠાન તપ છે. ” “ તપો વ્રજચર્યમ્ । [પ્રશ્ન ઉપ. ૧-૧૫] બ્રહ્મચર્ય તપ છે. ” “ તપો વૈરાગ્યમ્ [મહા. ઉ. ૧] વૈરાગ્ય તપ છે. ” “ તપશ્ચ સ્વાધ્યા-યપ્રવચનં ચ । [તૈ. ઉ. ૧-૯-૧] સ્વાધ્યાય તથા પ્રવચન તપ છે. ”

“તપસા પ્રાપ્યતે સત્ત્વમ્ । [મૈ. ઉ. ૪-૭] તપથી સત્ત્વની એટલે કે ઉત્સાહ, જ્ઞાન, ચિત્તની સ્થિરતા તથા વીર્યની સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે. ” “ હમ્યઃ તપસા હોષ આત્મા । [મુ. ઉ. ૩-૧-૫] તપથી આત્મા પ્રાપ્ત થાય છે. ” દેવપણું કે ઈશ્વરપણું તપથી જ સાધ્ય છે [શા. પ. ૧૬૧]. બધી જાતની વિદ્યા, કળા, ચિકિત્સા વગેરે તપથી જ સિદ્ધ થાય છે. જે દુર્લભ છે, તે તપથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. મહાપાપી પણ તપથી બધાં પાપોથી મુક્ત થાય છે [મનુ. અ. ૧૧-૨૩૪-૨૩૯]

તપ શારીરિક, વાચિક તથા માનસિક એવા બેઢે કરીને ત્રણ પ્રકારનાં છે [ગી. ૧૭-૧૪-૧૬] તથા સાત્ત્વિકાદિ બેઢે કરીને ત્રણ પ્રકારનાં છે [ગી. ૧૭-૧૭-૧૯]. પાપોનો ક્ષય, સત્ત્વની વૃદ્ધિ કે આત્માની પ્રાપ્તિ માટે તપ જ શ્રેષ્ઠ અંતરંગ સાધન છે.

પ્રાણશયનું તપ જ્ઞાન છે, પ્રજનનું રક્ષણ કરવું એ ક્ષત્રિયનું તપ છે, વ્યાપાર-વ્યવહાર વૈરયનું તપ છે, અને પરિચર્યા કરવી એ શૂદ્રનું તપ છે.

“ વે પાપાન્નિ ન કુર્વન્તિ મનોબાહ્યાયકર્મભિઃ । તે તપન્તિ મહાત્માનો ન ચારીરસ્ય શોષણમ્ । જેઓ મન, વાણી, શરીર અને કર્મોવડે પાપ કરતા નથી, તે મહાત્માઓ જ તપસ્વી છે; પરંતુ શરીરનું શોષણ કરવું તે તપ નથી. ” વૃથા ઉપવાસાદિથી શરીરને કૃશ કરનારાઓને આસુરી નિશ્ચયવાળા જાણુવા [ગી. ૧૭-૬.]

સ્વાધ્યાયયજ્ઞ

યથાવિધિ ઋગ્વેદાદિ વેદો, ઉપનિષદ, ગીતા, શાસ્ત્રનું અધ્યયન, વેદપારા-યણ, ઓંકારનો જપ કે ભગવાનનાં સ્વરૂપ, ગુણ, લીલા, વિભૂતિઓ વગેરે પ્રતિપાદન કરેલા રહસ્યનું પઠન-પાઠન “ સ્વાધ્યાય ” કહેવાય છે [કેશવ, મધુ., ગી. ૧૬-૧]. સ્વાધ્યાય દૈવી સંપત્તિ [ગી. ૧૬-૧], વાચિક તપ [ગી. ૧૭-૧૫] તથા આત્મજ્ઞાનના સાધનારૂપ હોવાથી “ જ્ઞાન ” કહેવાય છે [ગી. ૧૩-૧૧].

જ્ઞાનયજ્ઞ

પૂર્વ તથા ઉત્તર મીમાંસાના વિચારપૂર્વક ઋગ્વેદાદિ વેદો, બ્રહ્મસૂત્રો, શ્રુતિસ્મૃતિ, ગીતા, ભાગવત વગેરે વાંચીનેા યથાર્થ નિર્ણય માટે અભ્યાસ પગલ્યુતા “જ્ઞાનયજ્ઞ” કહેવાય છે [મધુ વગેરે, ગો ૧૮-૭૦] શ્રુતિ કહે છે કે, ‘સર્વદ્રવ્યભિ નિષ્પાત પર નિગ્રાહિગ્ચ્છતિ । [મૈ ઉ ૬-૨૨] જ્યારે પુરુષ સમ્પ્રદાશમા કુલજ થાય છે, ત્યારે જ તે પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે” વેદવાંચના નિત્યત્વ તથા કેવળ તેમા જ પ્રાપ્તિના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિનું મુખ્ય સાધન છે [ચ કરાનંદ ગી ૧૩-૧૧]

યોગયજ્ઞ

‘યમ’ ‘નિયમ,’ ‘આસન,’ ‘પ્રાણાયામ’ પ્રત્યાહાર,’ ‘ધ્યાન,’ ‘સમાધિ’ એ આઠ યોગના અંગો છે આ અંગોના અનુક્રમથી ચિત્તમા ન્દેનેા ગગદ્વેપકાપી મળ લક્ષ પામે છે [પા યો સૂ ૨-૨૮], તથા યોગી ચિત્તવૃત્તિના નિગ્રાહદ્વારા આત્મસાક્ષાત્કારને પ્રાપ્ત થાય છે [પા યો સૂ ૧-૨] એ ‘યોગયજ્ઞ” કહેવાય છે

યમ

“અર્હિસાસત્યાસ્તયત્રઘ્નવર્ગાપરિગ્રહઃ સમા [પા યો સૂ ૨-૩૦] અહિસા, સત્ય, અસ્તેય, અહન્યર્થ તથા અપગ્નિગ્રહ “યમ” કહેવાય છે”

અહિસા

‘નશાસ્ત્રીય પ્રાણિવધો હિંસા । [મધુ] અશાસ્ત્રીય પ્રાણીવધ હિંસા કહેવાય છે તસ્માત્વજે વધોઽવધ ઇતિ । [મનુ] માટે યજ્ઞમા વાસ્તવિકિત પ્રાણીવધ હિંસા નથી”

કૃત ગતિ તથા અનુભોક્ષિત એવા બેદયી હિંસા ત્રણ પ્રકારની છે જે હિંસા પુરુષે પોતે કરી હોય તે ‘કૃત’ કહેવાય છે, જે હિંસા પુરુષે અન્ય દ્વારા કરાવી હોય તે કારિત’ કહેવાય છે, અને જે હિંસાની પુરુષે પ્રથમ કરી હોય તે ‘અનુભોક્ષિત’ કહેવાય છે આ ત્રણ પ્રકારની હિંસામાથી નિવૃત્તિ રૂપ ઉપરમતા તે ‘અહિંસા’ કહેવાય છે [મધુ]

તે પ્રત્યેકના ત્રણ પ્રકાર છે તે આ પ્રમાણે—યોલથી કરેલી અર્થાત્ નાસ ચર્મોદિની લાનચે કરેલી, ક્રોધથી કરેલી એટલે પોતાને અપકાર થવાથી થયેલા દ્વેષથી કરેલી તથા મોહથી કરેલી અર્થાત્ દેવને પણ વગેરેના બલિદાનથી મને

ધર્મની પ્રાપ્તિ થશે એવી સમજથી કરેલી. તે ત્રણ પ્રકારની અહિંસાના ત્રણ ત્રણ ભેદ છે—મૃદુ, મધ્યમા તથા અધિમાત્રા [તીવ્ર]. વળી તેના બીજા પણ તેમના તારતમ્યવડે અનંત ભેદ થવાથી, અહિંસા અનંત પ્રકારની છે.

મન, વાણી તથા સરીરથી કોઈ પણ પ્રાણીને ખીડા, કષ્ટ કે દુઃખ ન આપવું એ અહિંસાનો સામાન્ય અર્થ છે; પરંતુ આત્મીયમ્મ દષ્ટિ એટલે કે પોતાને જેમ સુખ પ્રિય છે, અને દુઃખ અપ્રિય છે, તેમ પ્રાણીમાત્રને સુખ પ્રિય છે અને દુઃખ અપ્રિય છે, એમ નિશ્ચયપૂર્વક જાણી સદાસર્વદા પ્રાણી-માત્રને સુખ થાય એવું વર્તન રાખવું તથા કોઈ પણ પ્રાણીને દુઃખ થાય એવું વર્તન ન કરવું, એ જ સાચી અહિંસા છે [ગી. ૬-૩૨]. આત્મીયમ્મ દષ્ટિથી અહિંસામાં પ્રતિષ્ઠા પામેલો, આત્મબુદ્ધિથી સર્વભૂતો પ્રતિ અનુકૂલવર્તી, તથા કીડની પેઠે નિરભિમાન થઈ, પૃથ્વી પર વિચરનાર સમ્યગ્દર્શી યોગી જ્ઞાનીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે [ગી. ૬-૩૨].

“ આત્મનઃ પ્રતિકૂળાનિ પરેષાં ન સમાચરેત્ । [વેદ-ન્યાસ] જે પ્રકારના અન્ય પુરુષના વર્તનથી પોતાને દુઃખ થાય, તે પ્રકારનું વર્તન અન્ય કોઈ પ્રાણી પ્રત્યે ન કરવું,” એ સમસ્ત ધર્મશાસ્ત્રનો સાર છે. જેમ હાથીના પગલામાં બીજાં-સર્વ પ્રાણીઓનાં પગલાનો સમાવેશ થાય છે તેમ આત્મીયમ્મ દષ્ટિયુક્ત અહિંસામાં ધર્મના સર્વ તત્ત્વનો સમાવેશ થાય છે [શા. ૫. ૨૪૫-૧૮].

બાકી આ લોકમાં જીવહિંસા કોણ નથી કરતું ? મનુષ્યો જ્યારે હળથી ખેડે છે, ત્યારે ભૂમિમા રહેલા અનેક જીવોને મારે છે. હવામાં, પાણીમાં, વૃક્ષોમાં, ફળોમાં, વનસ્પતિઓમાં તથા જળમાં અનેક સૂક્ષ્મ જીવો છે. હાથ-વાળા પ્રાણીઓની હાથ વિનાના જીવો આજીવિકા છે, ચોપગાં પ્રાણીઓની પગ વિનાના પ્રાણીઓ આજીવિકા છે; અને મોટાં પ્રાણીઓની નાના પ્રાણીઓ આજીવિકા છે. “ જીવો જીવસ્ય જીવનમ્ । [ભાગ. ૧-૧૩-૪૫] જીવ જીવનું ભક્ષણ કરીને જીવે છે.” બહુ વિચાર કરતાં કોઈ જ અહિંસક નથી. અહિંસા-પરાયણે યતિઓ પણ હિંસા કરે છે, માત્ર તેઓ હિંસાને પ્રયત્નપૂર્વક ઓછામાં ઓછી કરે છે [વનપર્વ ૨૦૮-૩૪].

અહિંસાના સાત ભાવ છે. —“ અહિંસા ત્વાસનજયઃ પરપીઠાવિવર્જનમ્ । શ્રદ્ધા આતિથ્યસેવા ચ શાન્તરૂપપ્રદર્શનમ્ । આત્મીયતા ચ સર્વત્ર આત્મબુદ્ધિઃ પરાત્મસુ ॥ [બ્રહ્મધર્મપુરાણ-પૂર્વખંડ ૧-૪૭]. આસનજય, કોઈને મન,

પાણી કે ચરીચથી પીઝ ન કરવી, શ્રદ્ધા, અતિથિસત્કાર, શાતભાવનું પ્રદર્શન, સર્વન આત્મીયતા અને બીજામાં આત્મબુદ્ધિ ”

અહિંસા દૈવી સપત્તિ [ગી ૧૬-૨], શારીર તપ [ગી ૧૭-૧૪] તથા આત્મજ્ઞાનનું સાધન છે [ગી ૧૮-૭]

સાચ

જેવું જેવું હોય, જેવું અનુભવ હોય તેવું કાર્ષ્ણને પીઝ ન કરનારુ તથા યથાર્થ અર્થનો બોધ કરનારુ વચન “સત્ય” કહેવાય છે જે પ્રાણી-માત્રને અત્યંત દિલકંઈ છે, તે જ સત્ય છે [વા પ ૩૨૮-૧૦] જે સત્યથી અનધ્યનો વધ થાય તે સત્ય પણ અનૃત છે [મધુ]

‘સત્યન જન્યસ્તપસા શ્રેયઃ જાત્મા । [મુ ઉ ૩-૧-૫] આ આત્મા સત્ય વડે જ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે’ દેવયાનમાર્ગ સત્ય વડે જ નિરંતર ચાલતો ગહેનો છે [મુ ઉ ૩-૧-૬] કપટ, હન, શસ્તા, અહંકાર, દલ તથા અનૃતથી રહિત આત્મકામ તથા તૃપ્ત્યારહિત પુરુષો જ બ્રહ્મનોકને પ્રાપ્ત થાય છે

સત્ય દૈવી સપત્તિ છે [ગી ૧૬-૨] તથા વાચિક તપ છે [ગી ૧૭-૧૫] ધર્મશાસ્ત્ર કહે છે કે, ‘સત્યવૃત્તા વદ્વાચ મન પૂત સમાચરત્ । સત્યથી પવિત્ર કરી પાણી બોનવી અને મનથી પવિત્ર કરી કાર્ય કરવું’ અસત્યનો તથા મન જેને પાપ માને તેનો સર્વદા ત્યાગ કરવો

અરેતેય

યુક્તિ, હજ, બજ કે અન્યાયપૂર્વક [શાસ્ત્રનિર્ણય ઉપાયોથી] ધનાદિ પદાર્થોની પ્રાપ્તિનો અભાવ “અરેતેય” કહેવાય છે નસ્તેવપ્રતિજ્ઞાયાં સર્વત્તો પરવાનમ્ । [પા થો સુ ૨-૪૭] અરેતેયમાં પ્રતિજ્ઞા પામેના યોગીને પૃથ્વીમાં સુપ્ત સ્થાનોમાં રહેના રત્નો પ્રકટ થાય છે [મપુવામાં આવે છે]”

બ્રહ્મચર્ય

બ્રહ્મચર્ય નામ સર્વાવસ્થામુ મનોવાકાયકર્મણિ સર્વજ મૈથુન્નચાગ । [શાણિઃશ્લો-પનિપદ્] સર્વ અનસ્થામાં મન, પાણી તથા ચરીરથી મૈથુનનો ત્યાગ કરવો તે ‘બ્રહ્મચર્ય’ કહેવાય છે” સ્ત્રીનુ સ્મરણ, વીર્તન, દર્શન, ચિનન, સ્ત્રી સાથે હાસ્યવિનોદ, સ્ત્રી સાથે એકાતમા વાતચીત, સ્ત્રીઅભાગમનો નિશ્ચય તથા મૈથુન, આ આઠ પ્રકારે બ્રહ્મચર્યમાં શ્રષ્ટ થવાય છે, માટે બ્રહ્મચર્ય પાતન કરવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષે આ આઠ પ્રકારના મૈથુનનો ત્યાગ કરવો.

“અયોહિ મો ! કિં પુણ્યમ્ इति ? ब्रह्मचर्यमिति । किं ऐक्यमिति ? ब्रह्मचर्यम् एवेति । [अथर्ववेदीय-गोपथ-ब्राह्मણ २-५] गुरुदेवने शिष्य प्रश्न करे छे — ‘लगवान् । आ लोकमा पुण्यं शु छे ?’ गुरुदेव कहे छे — अहमर्थं न प्रत्यक्षं पुण्यं छे ‘वणीं शिष्यं पूजे छे —’ उत्तम लोकनी प्राप्तिन शु छे ?’ गुरुदेवे उत्तर आये — ‘अहमर्थं न आ लोकं तथा परलोकमा मुप्य तथा यातिने प्राप्त करवानु श्रेष्ठ साधन छे’ कारण्छे “ब्रह्मचर्यं सिद्धो धर्मो ब्रह्मचर्ये स्थित तप । ब्रह्मचर्यात्पर नास्ति धर्मसाधनमुत्तमम् ॥ अहमर्थं विधे न धर्मं स्थित छे अहमर्थं रिरे न तप स्थित छे अहमर्थंभी श्रेष्ठ धर्मंनु जीशु कर्म साधन नयी”

જરા, વ્યાધિ કે મૃત્યુનો નાશ કરવા માટે અહમર્થ શ્રેષ્ઠ ઔષધ છે. શરીરની કાતિ, મનની શાતિ, સ્મૃતિ, મેધા, જ્ઞાનશક્તિ, આત્મબળ વગેરે પ્રાપ્ત કરવાનો અહમર્થ શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે. અહમર્થનું પાલન કરનાર શીશુ આયુષ્ય તેજ, બળ, વીર્ય, જ્ઞાન, બુદ્ધિ વગેરે સંપાદન કરે છે [અથર્વવેદપર્વ ૪-૨૧]

‘ब्रह्मचर्येण तपसा देवा मृत्युमुपाप्नोत । [अथर्ववेदसंहिता ११-२-५-१६] अहमर्थरूप तपसी देवोऽपि मृत्यु पर विजय्य प्राप्त कर्ये” “ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठाया चौर्यलाभ [पा. થો. સ્. ૨-૩૮] અહમર્થમાં પ્રતિષ્ઠા પામેનો યોગી પુરુષ શ્રી હનુમાન્, લીલમપિતામહ વગેરેના જેવા સામન્યવિશેષને પ્રાપ્ત થાય છે”

અહમર્થના બે પ્રકાર છે —[૧] સ્ત્રીમોગર્જિત્વમ્ । સ્ત્રીસંભોગનો સર્વથા ત્યાગ કરવારૂપ તથા અપવિત્ર વિચાર પણ ન કરવારૂપ નૈષ્ઠિક અહમર્થ [૨] નિષિદ્ધમૈથુનનિવૃત્તિ । ગૃહસ્થાશ્રમમાં નકતુકાએ શારૂવિહિત મર્યાદાના પાલન-પૂર્વક જ સ્ત્રીસંભોગ કરવો તથા નિષિદ્ધ મૈથુનનો ત્યાગ કરવો.

અહમર્થ શારીરિક તપ છે [ગી ૧૭-૧૪] અહમર્થનો મહિમા પ્રસિદ્ધ છે. અહમર્થનો ઉપદેશ કરનારા ધણા છે પરંતુ અહમર્થના પાલનથી પ્રાદુર્ભાવ થતી અપૂર્વશક્તિ કવચિત જ જોવામાં આવે છે.

અપરિગ્રહ

ઇન્દ્રિયો તથા મનના દોષોનો ત્યાગ કરવા છતાં, શરીર ધારણ કરવાના પ્રસંગને લીધે અથવા ધર્મના અનુષ્ઠાનના નિમિત્તે કરવામાં આવતો બાહ્ય વસ્તુનો સ્વીકાર તથા સમઠ પરિગ્રહ કહેવાય [શા. મા., ગી ૧૮-૫૩] અને જીવનનિર્વાહ માટે આવશ્યક ભોગસાધનોથી અધિક અન્ન, વસ્ત્ર, ધન વગેરે

ભોગસાધનોનો સ્વીકાર કે સંગ્રહ ન કરવો તે "અપરિગ્રહ" કહેવાય છે [મધુ. વગેરે].

સંન્યાસીએ અન્નપાત્રાદિકનો સંગ્રહ ન કરવો. ગૃહસ્થે પણ ધનાદિ પદાર્થોનો સંગ્રહ ન કરવો, કારણકે જેમ વાણી કપટથી મધમાખીઓએ ભેયું કરેલું મધ ખીંજે ખાય છે, તેમ વાણી ક'ટયાં ભેયું કરેલું કૃપણ કે લોભીનું ધન ખીંજે જ ભોગવે છે.

"અરિષ્ટહૃદયૈર્જન્મઋત્યન્તસંગોઃ । [પા. યો. સ્ક. ૨-૩૯] અપરિગ્રહમ્ સ્થિતિ પામેલા યોગીને પૂર્વજન્મોની તથા વર્તમાન જન્મની સ્મૃતિ નાશ થાય છે," આ પૂર્વજન્મોનું જ્ઞાન, વૈરાગ્ય તથા યોગાભ્યાસમાં તીવ્ર પ્રવૃત્તિના કારણરૂપ છે.

નિયમ

"શૌચસંતોષતપસ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિધાનાનિ નિયમાઃ । [પા. યો. સ્ક. ૨-૩૨] શૌચ, સતોષ તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વરપ્રણિધાન એ પાંચ નિયમ કહેવાય છે."

શૌચ

શૌચના એ પ્રકાર છે:—માલશૌચ તથા આંતરશૌચ. માટી, જળ વગેરેથી શરીરનું પ્રક્ષાલન કરવું તથા હિત, મિત, મેધ્ય અભાદિતું ભોજન કરવું તે "માલશૌચ" કહેવાય છે. મૈત્રી, ક્રુણા, મૃદિતા તથા ઉપેક્ષાદિ ગુણોવડે ચિત્તના રાગ, દ્વેષ, અભિમાન વગેરેનું પ્રક્ષાલન "આંતરશૌચ" કહેવાય છે. સુખી પ્રતિ મિત્રભાવ 'મૈત્રી' કહેવાય છે, દુઃખીઓ પર દયા 'ક્રુણા' કહેવાય છે, પુણ્યવાનને ભોળાને પ્રસન્નતા 'મૃદિતા' કહેવાય છે, અને દુષ્ટ, પાપી, દંભી વગેરેનો ત્યાગ 'ઉપેક્ષા' કહેવાય છે.

"શૌચાત્સ્વાક્ષુણ્ણા પરેરસર્ગઃ । [પા. યો. સ્ક. ૨-૪૦] માલ શુદ્ધિના અભ્યાસથી સાધકને પોતાના શરીર વિષે અશુચિબુદ્ધિદારા વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. સાધકને પોતાના દેહ વિષે આસક્તિ રહેતી નથી તથા અન્યના સમ વિષે પ્રવૃત્તિ કે આસક્તિ રહેતી નથી"; તથા આંતરશૌચથી ચિત્તશુદ્ધિ, મનની પ્રસન્નતા, ચિત્તની એકાગ્રતા, ઇન્દ્રિયનિયંત્ર તથા આત્મદર્શનની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે [પા. યો. સ્ક. ૨-૪૧].

શૌચ દેવી સપત્તિ છે [ગી. ૧૬-૩]. યાનનું સાધન છે [ગી. ૧૩-૭]. મૈત્રી, ક્રુણા-વગેરે આંતરશૌચનાં સાધનો જ્ઞાની ભક્તનાં લક્ષણો છે [ગી. ૧૨-૧૩].

કર્મસ્વર્ગમઃ શૌચમ્ [ભાગ. ૧૧-૧૯-૩૮] કર્મમાં અનાસક્તિ એ “શૌચ” છે.” નિષ્કામ કર્મ આંતરશૌચનું શ્રેષ્ઠ સાધન છે.

સંતોષ

જે પુરુષ “ યથાકાળે દૈવયોગે આપત્તિ તથા સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.” એ પ્રકારના જ્ઞાનથી દૈવેચ્છાથી અન્નવસ્ત્રાદિ પદાર્થોની પ્રાપ્તિ તથા અપ્રાપ્તિમાં સર્વદા “ સંતોષ ” રાખે છે; જે સુખ-દુઃખ, માન-અપમાન, લાભ-અજ્ઞાનમાં સર્વદા સંતુષ્ટ છે; જે નહિ મેળવેલું મેળવવા તાલાવેલી કરતો નથી, મેળવેલું પથેષ્ટ ભોગવે છે, તથા જેનું આચરણ સર્વદા સૌમ્ય છે [મહોપનિષદ-૪-૩૬-૩૭]; જે અપ્રાપ્ત વસ્તુની ઇચ્છા કરતો નથી, પ્રાપ્ત વસ્તુને અપ્રાપ્ત જેવી લેખે છે, તથા પ્રારબ્ધવશાત્ પ્રાપ્ત થતાં સુખ-દુઃખો ભોગવે છે [ચો. વા. મુ. પ્ર. ૧૫-૧૨] તે ‘સંતુષ્ટ’ કહેવાય છે.

શમ, વિચાર, સંતોષ અને સત્સંગ એ ચાર સસારસમુદ્ર તરવાના ઉપાયો છે. એમાંથી એકનો યતનપૂર્વક આશ્રય લેવો આવશ્યક છે. જે એમાનો એક વશ થાય, તો ચારે પોતાની મેળે વશ થાય છે [મહોપનિષદ ૪-૧-૨; ચો. વા. મુ. પ્ર. ૧૬-૧૭-૨૨]

જેમ પગરખાં પહેરનારને કાકરા કે કાંટાવાળી ભૂમિમાં પણ સુખ મળે છે, તેમ સંતોષીની સર્વ દિશાઓ સુખમય થાય છે [ભાગ ૭-૧૫-૧૭].

સંતોષી આધિત્યાધિયી રહિત સ્વર્ગસુખ અનુભવે છે. એક બાજુ વસંત ઋતુ, નંદનવન, ચંદ્રમા અને અપ્સરા એ સર્વને રાખીએ, તથા બીજી તરફ એક સંતોષી અમૃતને રાખીએ તો તે બન્ને સમાન સુખને આપનારાં છે. જેમ વસંતઋતુમાં તળાવ પૂર્ણ ભરાઈ જાય છે, તેમ સંતોષ વડે અતઃકરણ પૂર્ણ થઈને રહે છે. વૃક્ષ જેમ વસંતઋતુમાં પ્રકુલ થાય છે. તેમ વિવેકી-પુરુષ સંતોષ વડે પ્રકુલ થઈ, ગંભીર, શીતલ, મનોહર તથા કાતિમાન થઈ સારી રીતે પુષ્પિત થયેલા વનની પેઠે બહુ જ ગ્રામે છે [ચો. વા. નિ પ્ર. [ઉ] ૪૭-૪૩-૪૬]

“ સંતોષાદનુત્તમઃ સુખલાભઃ [પા. ચો. સ્. ૨-૪૨] સંતોષથી સર્વોત્તમ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, ”

સંતોષ મોક્ષનું દ્વાર છે. સંતોષનો અભાવ [લોભ] નરકનું દ્વાર છે. સંતોષ જ્ઞાની ભક્તનું લક્ષણ છે [ગી. ૧૨-૧૪], તથા મુમુક્ષુને મોક્ષપ્રાપ્તિનું સુલભ સાધન છે.

તપ

ધારીરિક, માનસિક તથા વાચિક એવું ત્રણ પ્રકારનું “ તપ ” છે [ગી. ૧૭-૧૪-૧૬]. તપમાં શૌચ, બ્રહ્મચર્ય, અહિંસા, સત્ય, સ્વાધ્યાય, મનની પ્રસન્નતા, મૌન, મનનો નિગ્રહ, શુદ્ધ વ્યવહાર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે [ગી. ૧૭-૧૪-૧૬]. મનસથેન્દ્રિયાણાં ચ હ્યેકામ્રય પરમં તપઃ । [શંકર. ઉપ. સ્ક. ૧૭-૧૪] ઇન્દ્રિયો તથા મનનો નિગ્રહ એ શ્રેષ્ઠ તપ છે.” અથવા “ કામ ત્યાગસ્તપઃ સ્મૃતમ્ । [ભાગ. ૧૧-૧૯-૩૮] કર્મ તથા ફળ [ભોગ] વિશે આસક્તિનો ત્યાગ, એ તપ છે.”

ન્યારે તપથી શરીર તથા ઇન્દ્રિયોનો મળ નાશ પામે છે, ત્યારે યોગીને શરીરસબંધી તથા ઇન્દ્રિયોસબંધી સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે [પા. યો. સ્ક. ૨-૪૪]. તપ દેવી સપતિ છે [ગી. ૧૬-૧]. નિષ્કામભાવે કરેલું તપ [વર્ણાશ્રમને અનુરૂપ સ્વધર્મનું અનુષ્ઠાન] ચિત્તશુદ્ધિ તથા જ્ઞાનના સાધનરૂપ છે [ગી. ૧૮-૫-૬].

સ્વાધ્યાય

વેદશાસ્ત્ર કે ગીતાશાસ્ત્રનું અધ્યયન, પ્રણવજપ કે ભગવાનના સ્વરૂપ, ગુણ, લીલા, વિભૂતિ વગેરે પ્રતિપાદન કરેલા રહસ્યનું પઠન-પાઠન “ સ્વાધ્યાય ” કહેવાય છે [શા. ભા., મધુ., કેદવ, ગી-૧૬-૧]. સ્વાધ્યાય જ્ઞાનયત્ર છે [ગી. ૧૮-૭૦].

“ સ્વાધ્યાયપ્રવચનાદ્યા ન પ્રમદિતવ્યમ્ । [તૈ. ઉ. ૧-૧૧-૧] સ્વાધ્યાયમાં તથા પ્રવચનમાં પ્રમાદ ન કરવો. ” જેમ શરીરસ્થિતિ માટે અભજન આવશ્યક છે, તેમ ચિત્તશુદ્ધિ માટે સ્વાધ્યાય આવશ્યક છે.

“ સ્વાધ્યાયાદિષ્ટદેવતાસંપ્રયોગઃ । [પા. યો. સ્ક. ૨-૪૪] સ્વાધ્યાયથી યોગી ઇષ્ટદેવના સાક્ષાત્કારને પ્રાપ્ત થાય છે. ”

સ્વાધ્યાય દેવી સપતિ છે [ગી. ૧૬-૧], વાચિક તપ છે [ગી. ૧૭-૧૫], તથા જ્ઞાનનું સાધન છે [ગી. ૧૩-૧૧].

ઈશ્વરપ્રણિધાન

કર્મ, કર્તૃત્વ, ફળ વગેરે ભગવાનને અર્પણ કરી, દાસભાવે ભગવાનની આજ્ઞાનું પાલન ઈશ્વરપ્રણિધાન [ચરણાગતિ] કહેવાય છે. “ સનાધિતિદિરીશ્વર-પ્રણિધાનાત્ । [પા. યો. સ્ક. ૨-૪૫] ઈશ્વરની ચરણાગતિથી યોગસાધનામાં વિઘ્નો દૂર થાય છે, તથા શીઘ્ર સમાધિ સિદ્ધ થાય છે. ”

આસન—પ્રાણાયામ—પ્રત્યાહાર

આસન નિશ્ચલ અને સ્થિર હોવું જોઈએ [પા. યો. સુ. ૨-૪૬; ગા. ૬-૧૧-૧૩.]. પદાસન કે સિદ્ધાસન જેવું આસન સિદ્ધ થયા પછી જ પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરવા પ્રવૃત્ત થવું. પ્રાણાયામથી જ્ઞાનનું આવરણ ક્ષીણ થાય છે [પા. યો. સુ. ૨-૫૨], તથા ચિત્ત ધારણાને યોગ્ય થાય છે [પા. યો. સુ. ૨-૫૩]. ન્યારે પ્રાણાયામના અભ્યાસથી ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે, ત્યારે ઇન્દ્રિયોને શુદ્ધાદિ વિષયોથી નિવૃત્ત કરી, ચિત્તને આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર કરવાનો અભ્યાસ “ પ્રત્યાહાર ” કહેવાય છે [પા. યો. સુ. ૨-૫૪]. પ્રત્યાહાર સિદ્ધ થતાં ઇન્દ્રિયો વશ થાય છે, તથા ઇન્દ્રિયવિજય માટે બીજા કોઈ સાધનની આવશ્યકતા નથી [પા. યો. સુ. ૨-૫૫].

ધારણા—ધ્યાન—સમાધિ

“ દેશનન્યથિતસ્ય ધારણા । [પા. યો. સુ. ૨-૧] નાલિયક, હૃદયકમળ, સૂર્ય, ચંદ્ર, મૂર્તિ કે કોઈ પદાર્થ પર ચિત્તને એકાગ્ર કરવું તે “ ધારણા ” કહેવાય છે. ” “ તત્ર પ્રયયૈકતાનતા ધ્યાનમ્ । [પા. યો. સુ. ૩-૨] ધ્યેયમાં [આત્મામાં કે મૂર્તિમાં] આત્મચિંતનમાં ચિત્તની એકાગ્રતા [કેવળ ધ્યેયમાત્રના એક જ પ્રકારના વૃત્તિપ્રવાહનું આણવું] તે “ ધ્યાન ” કહેવાય છે; ” અથવા ઘટપટ્ટાદિ વિગ્નતીય પ્રલયના [વૃત્તિપ્રવાહના] અંતરાયથી રહિત, બ્રહ્મવિષયક [ચિદાત્મવિષયક] સમ્મતીય પ્રત્યયોના પ્રવાહરૂપ સતત આત્મચિંતન “ ધ્યાન ” કહેવાય છે. “ તદેવાર્ચમાત્રનિર્માસં સ્વરૂપશૂન્યમિવ સમાધિઃ । [પા. યો. સુ. ૩-૩] ન્યારે ધ્યાન કરતાંકરતાં ચિત્ત ધ્યેયાકારમાં પરિણામ પામે છે, ચિત્તના સ્વરૂપનો અભાવ થાય છે, તથા ધ્યેયથી ભિન્ન ચિત્તની ઉપસન્ધિ રહેતી નથી ત્યારે ધ્યાન “ સમાધિ ” કહેવાય છે. ”

“ ત્રયમેકત્ર સંયમઃ । [પા. યો. સુ. ૩-૪] કોઈ પણ ધ્યેય પદાર્થમાં, ધારણા, ધ્યાન તથા સમાધિ એ ત્રણેનું એક થવું “ સંયમ ” કહેવાય છે. ” “ તજ્જ્યાત્પ્રજ્ઞાલોકઃ । [પા. યો. સુ. ૩-૫] સંયમ પર વિજ્ય પ્રાપ્ત થતાં યોગીની બુદ્ધિમાં પ્રકાશ પ્રાપ્ત થાય છે. ” યોગીની બુદ્ધિમાં અઘોરિક જ્ઞાન-શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, જેને અધ્યાત્મપ્રસાદ [ચિત્તશુદ્ધિ] કહેવામાં આવે છે [પા. યો. સુ. ૧-૪૭]. આ પ્રકારે સંયમ પર વિજ્ય પ્રાપ્ત કરનાર યોગીને “ ઋતમ્ભરા ” બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે [પા. યો. સુ. ૧-૪૮].

બુદ્ધિના ત્રણ પ્રકાર છે—“શ્રુતબુદ્ધિ”, “અનુમાનબુદ્ધિ” અને ‘સત-
મ્ભરાબુદ્ધિ” શાસ્ત્ર કે ગુરુના વચનોથી આત્મતત્ત્વનો નિશ્ચય કરવો તે
“શ્રુતિબુદ્ધિ” કહેવાય છે અનુમાન પ્રમાણથી આત્મતત્ત્વનો નિશ્ચય કરવો
“અનુમાનબુદ્ધિ” કહેવાય છે શ્રુતબુદ્ધિ કે અનુમાનબુદ્ધિથી આત્મતત્ત્વનું
સામાન્ય જ્ઞાન થાય છે, પરંતુ પૂર્ણ જ્ઞાન થતું નથી “સતમ્ભરા” બુદ્ધિથી
મસ્તુનો સ્વરૂપનું પૂર્ણ જ્ઞાન થાય છે, અને તેથી તે બુદ્ધિઓમાં શ્રેષ્ઠ છે

ધ્યાનની [નિર્દિષ્ટધ્યાનની] પરિપાકાવસ્થા ‘સમાધિ’ કહેવાય છે. વાચનરહિત
સ્થાનમાં રહેના દીપની પેઠે, સમાધિમાં ચિત્ત આત્મા વિશે અચળ રહે છે

સમાધિના બે પ્રકાર છે —સવિકલ્પ સમાધિ અને નિર્વિકલ્પ સમાધિ જેમ
અધકારમાં ગામ, ઘર વગેરે પદાર્થો લય પામે છે નાશ પામતા નથી, તેમ
સવિકલ્પ સમાધિમાં ચિત્ત આત્મામાં લય પામે છે, નાશ પામતું નથી, પરંતુ
જેમ આગમાં ગામ ઘર વગેરે પદાર્થો નાશ પામે છે તેમ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં
[નિરોધ સમાધિમાં] ચિત્ત નાશ પામે છે, ચોગી સ્વસ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠા પામે છે,
તથા કેવલ્યને પામે છે [પા. ચો. સ્ક. ૪-૩૪], અથવા જ્ઞાતા, જ્ઞાન ને જેવ-
રૂપ વિકલ્પોનો સારી રીતે વિનય થતા વિના અખડ સમ્વિદ્યાનંદ સ્વરૂપમાં
ચિત્તની એકાગ્રતા તે “સવિકલ્પ સમાધિ” કહેવાય છે તથા ઉપરોક્ત વિક-
લ્પોનો સારી રીતે વિનય થઈને અખડ સમ્વિદ્યાનંદ સ્વરૂપમાં જે ચિત્તની
એકાગ્રતા તે “નિર્વિકલ્પ સમાધિ” કહેવાય છે

અહિંસાની મહાપ્રત્યજ્ઞા

“જાતિદેશકાલસમયાનવચ્છિન્ના સાર્વભૌમા મહાવ્રતમ્ [પા. ચો. સ્ક. ૨-૩૧]
અહિંસા, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય વગેરેનું અનુધ્યાન જ્યાંએ સાર્વભૌમ અર્થાત્ સર્વ દેહ,
સર્વ કાળ, સર્વ જોગોમાં કરનામાં આવે છે, ત્યારે તે ‘મહાવ્રત’ કહેવાય છે”

અહિંસા નતમાં જાતિ, દેશ, કાળ તથા સમયની અનવચ્છિન્નતા [મર્પો
દાથી રહિતપણું] નીચેના નિયમોથી સ્પષ્ટ થશે ‘બકરી, મગધી તથા માછલી
સિવાય કોઈ પણ જાતની હિંસા ન કરવાનો નિયમ’ ‘જાતિ-અનવચ્છિન્ન
[મર્પોદિત]’ અહિંસા છે, કારણકે આ નિયમથી બકરી, મરડી તથા માછલીની
હિંસાનો બાધ થતો નથી. ‘હું તીર્થોમાં હિંસા ન કરીશ’ એ ‘દેશ-
અનવચ્છિન્ન’ અહિંસા છે, કારણકે આ નિયમથી તીર્થ સિવાય અન્ય સ્થળે
હિંસાનો બાધ થતો નથી ‘હું એકાદશી, અમાસ કે પૂર્ણિમાને દિવસે હિંસા
ન કરીશ’ એ ‘કાલ-અનવચ્છિન્ન’ અહિંસા છે, કારણકે આ નિયમથી એકાદશી,

અમાસ તથા પૂર્ણિમાના દિવસથી અન્ય દિવસે હિંસાનો બાધ થતો નથી. 'હું' યુદ્ધ વિના હિંસા ન કરીશ' આ 'સમય-અવચિત્ત' અહિંસા છે, કારણકે આ નિયમથી યુદ્ધમાં હિંસાનો બાધ થતો નથી.

અહિંસાદિ મહાવ્રતનું અનુષ્ઠાન કરનારને અત્યોક્તિક શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે [પા. ગો. સૂ. ૨-૩૫-૩૯]. “ અહિંસાપ્રતિષ્ઠાયાં તત્સન્નિષૌ વૈરત્યાગઃ । [પા. ગો. સૂ. ૨-૩૫] અહિંસા મહાવ્રતમાં પ્રતિષ્ઠા પામેલા યોગી પુરુષની સાનિધ્યમાં વાદ, સિંહ, સર્પ વગેરેના કૂર સ્વભાવ તથા મનુષ્યના રાગદ્વેષ લય પામે છે.”

“ સત્યપ્રતિષ્ઠાયાં ક્રિયાફલાશ્રયત્વમ્ । [પા. ગો. સૂ. ૨-૩૬] સત્યમાં પ્રતિષ્ઠા પામેલા યોગીનાં વરદાન, સાપ કે આસીર્વાદ સત્ય થાય છે. ” અસ્તેયમાં પ્રતિષ્ઠા પામેલા યોગીને જૃથ્વીમાં રહેલા રત્નાદિ પદાર્થો જાણ્યુંમાં આવે છે [પા. ગો. સૂ. ૨-૩૭], ઋણચર્ચમાં પ્રવિષ્ઠ પામેલા યોગીમાં અપૂર્વ શક્તિનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે [પા. ગો. સૂ. ૨-૩૮], અને પરિગ્રહમાં પ્રતિષ્ઠા પામેલા યોગીને પૂર્વજન્મેની તથા વર્તમાન જન્મની રમૂતિ જાગ્રત થાય છે [૨૮].

અવતરણિકા :—પૂર્વે શ્લોક ૨૬ માં ‘ પ્રત્યાહાર ’ ના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું, શ્લોક ૨૭ માં ‘ નિર્વિકલ્પસમાધિ ’નું નિરૂપણ કર્યું, શ્લોક ૨૮ માં ‘ યમનિયમ ’ના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું, હવે શ્લોક ૨૯-૩૦ માં ‘ પ્રાણાયામ ’ ૩૫ યજ્ઞનું નિરૂપણ કરે છે :

અપાને જુહતિ પ્રાણં પ્રાણેડપાનં તથાડપરે ।

પ્રાણાપાનગતી રુદ્ધ્વા પ્રાણાયામપરાયણાઃ ॥ ૨૯ ॥

અપરે નિયતાહારાઃ પ્રાણાન્યપ્રાણેષુ જુહતિ ।

સર્વેડપ્યેતે યજ્ઞવિદો યજ્ઞસપિતકલ્મષાઃ ॥ ૩૦ ॥

અનુવાક :— અપરે બીજા અગ્રને અપાનમાં પ્રાણે પ્રાણને જુહતિ હોમે તથા તથા બીજા પ્રાણે પ્રાણમાં અપાન અપાનને હોમે છે. નિયત્વાહારાઃ નિયત આહારવાળા અપરે બીજા પ્રાણાપાનગતીઃ પ્રાણની તથા અપાનની ગતિને રુદ્ધ્વા રોકીને પ્રાણાયામપરાયણાઃ પ્રાણાયામપરાયણ થઈ પ્રાણેષુ પ્રાણોમાં પ્રાણના વાયુના જુદાજુદા પ્રકારોને [શ્વા. ભા. વગેરે] હૃદયોને-ગ્રાનેન્દ્રિય તથા કર્મેન્દ્રિય ૩૫ પ્રાણોને [મધ. કેશવ. વગેરે] જુહતિ હોમે છે. એ સર્વે એ સર્વે

અર્થે પણ યજ્ઞવિદ યજ્ઞને જાણનાર અને યજ્ઞસ્થપિતકલ્મષા. યજ્ઞ વડે પાપરહિત થયેલા છે [૨૯-૩૦]

શબ્દાર્થ — પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરનારા કોઈ અપાનમા પ્રાણને ટોમે છે, કોઈ પ્રાણને અપાનમા હોમે છે, તથા કેટલાક નિયત આહાર કરનારા પ્રાણ તથા અપાનની ગતિને રોકીને પ્રાણોમા પ્રાણને હોમે છે આ સર્વ યજ્ઞને જાણનારા છે, અને તેઓ યજ્ઞોવડે પાપરહિત થયેના છે [૨૯-૩૦]

વિવેચન — નાભિથી બાર આગળ ઉપર હૃદયાકાશમા આ આત્મા રહે છે આ હૃદય અથવા રમણીય, બિંદા મુખવાળું, તથા કમળ જેવું આવરણવાળું છે હૃદયમા રહેના કમળમાથી પ્રાણનો ઉદય થાય છે પ્રાણ મુખ કે નાકદ્વારા બહાર નીકળી બાર અગુનના પ્રદેશના છેડામા અસ્ત પામે છે અપાનનો [નિશ્વાસનો] ઉદય બહાગના બારમા અગુનના છેડામાથી થાય છે, અને હૃદયમા રહેલા કમળમા તેનો અસ્ત થાય છે બારમા અગુનના છેડા મુધીના આકાશમા જ્યાં પ્રાણ અસ્ત પામે છે, ત્યાંથી તરત જ અપાન ઉદય પામે છે પ્રાણ અગ્નિની શિખાની પેઠે બહારના આકાશ તરફ ચાલ્યા કરે છે, અને અપાન હૃદયના આકાશ તરફ નીચા પ્રદેશમા જળની પેઠે ચાલ્યા કરે છે અપાનરૂપી ચન્દ્રમા બહારથી આવીને દેહને તૃપ્ત તથા શીતલ કરે છે, અને પ્રાણરૂપી સૂર્ય અથવા અગ્નિ અદરના ભાગને તપાવે છે પ્રાણની જન્મ-ભૂમિમા અપાન નષ્ટ થાય છે, અને અપાનની જન્મભૂમિમા પ્રાણ નષ્ટ થાય છે [ગો વા નિ પ્ર [પુ] ૨૫-૩૦-૩૩]

પ્રાણાયામના ત્રણ પ્રકાર છે — પૂરક, રેચક અને કુલક કેટલાક અપાન વાયુમા પ્રાણવાયુને હોમે છે અર્થાત્ પૂરક નામનો પ્રાણાયામ કરે છે કેટલાક પ્રાણવાયુમા અપાનવાયુને હોમે છે અર્થાત્ રેચક નામનો પ્રાણાયામ કરે છે કેટલાક પ્રાણ તથા અપાનની ગતિ રોકી કુલક નામનો પ્રાણાયામ કરે છે અર્થાત્ પ્રાણોમા રાત્રિએ તથા ઈન્દ્રિયોરૂપ ઇન્દ્રિયોને હોમે છે [ચક્રાનંદ વગેરે], અસ્તિ, ધૈતિ વગેરે ક્રિયાઓથી આતરશુદ્ધિ કરે છે [ચક્રાનંદ]

પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરનારને નિયત [હિત, મિત તથા મેધ્ય] આહાર [મધુ વગેરે], વેરાગ્યયુક્ત અત કરપુ [નીનકદ] તથા આસનસિદ્ધિ આવશ્યક છે

પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરનાર પુરો વિષ્ણુ, શિવ કે કોઈ દેવના ધ્યાન પૂર્વક પ્રાણાયામ કરવો, ડાંગળુકે જે પુરો દેવના ધ્યાનપૂર્વક પ્રાણાયામ કરતા

નથી તેમને વાયુની અધિકતાથી મોટામોટા રોગો ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે [શા. પ. ૩૧૬-૯-૧૦].

“તતઃ ક્ષીયતે પ્રકાશાવરણમ્ । [પા. યો. સુ. ૨-૫૨] પ્રાણાયામના અભ્યાસથી જ્ઞાનતું આવરણ [સંચિત કર્મસંસ્કાર] તથા અવિદ્યાદિ કલેશો ક્ષીણ [દુર્બલ] થાય છે ”, અને “ ધારણાતુ ચ યોગ્યતા મનસઃ । [પા. યો. સુ. ૨-૫૩] મન ધારણાને યોગ્ય થાય છે. ” આત્મા, મૂર્તિ કે અન્ય કોઈ પણ ધ્યેય પદાર્થ વિષે મન અનાયાસે સ્થિર કરી શકાય છે.

યોગસૂત્રોમાં પ્રાણાયામની ક્રિયાના અનુષ્ઠાન વિષે વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન છે [પા. યો. સુ. ૨-૪૯-૫૦]. પ્રાણાયામની ક્રિયા તથા અધિકાર વિષે મતભેદ છે. તેમ જ આહાર, વિહાર, આસન વગેરે વિહિત નિયમો પ્રમાણે પ્રાણાયામનો અભ્યાસ ન કરનારને અસાધ્ય રોગો થવાનો સંભવ છે. માટે પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છાવાળા સાધકે કોઈ અનુભવી યોગીની સહાય લેવી હિતાવહ છે.

યજ્ઞકર્મના અનુષ્ઠાનથી પાપ ક્ષય પામે છે

કાંટા જેમ કાંટાથી નીકળે તેમ મન, વાણી તથા શરીરવડે કરેલાં સાકર્મો ભૂતકાળમાં કરેલાં દુષ્કર્મોનો નાશ કરે છે [રમણગીતા. ૭-૧૩-૧૫]. માટે જેમ કોઈ વેદ રોગોના નિદાનને જાણતો ઢોર્ષ, વાત, પિત્ત તથા કફરૂપી દોષોતું ઓછાવતાપણું જોઈ ને, તેની યોગ્ય ચિકિત્સા કરે, તેમ પુરુષે પણ પોતાના મૃત્યુ પહેલાં પોતાનાં પાપોતું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા યત્ન કરવો જોઈ એ, કારણકે જે પાપતું પ્રાયશ્ચિત્ત કરતો નથી, હારુણ વેદનાવાળા નરકને પામે છે [૬-૧-૭-૮]. જેમ અગ્નિ વાંસની ઝાડીને ભસ્મ કરે છે, તેમ ધર્મવેત્તા વીર પુરુષો શરીર, મન તથા વાણીથી થયેલાં પાપોનો તપ, બ્રહ્મચર્ય, ધર્મ, દમ, ત્યાગ, સત્ય, શીઘ્ર, અહિંસા, યમ તથા જપ વગેરેના અનુષ્ઠાનથી નાશ કરે છે [ભાગ. ૬-૧-૧૩-૪].

પુરુષે પૂર્વે જે કોઈ પાપકર્મ કયું હોય તે ગુરુજન વગેરેની પાસે નિવેદન કરવાથી, પદ્માત્માપથી, દાનથી, તપથી, ત્યાગથી કે સ્વાધ્યાયથી નાશ કરી શકાય છે [શા. પ. ૭-૩૪-૩૭]. જે પુરુષ જાંબા કાળ સુધી તપ કરે છે, તેનાં પાપો તપરૂપી ધર્મો વડે નાશ પામે છે [શા. પ. ૩૨૨-૧૮]. ઇન્દ્ર મો અશ્વમેધ યજ્ઞો કરી પાપરહિત થયો, અને તેથી તે ‘ યજ્ઞકૃતુ ’ ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

જેમ ગર્ભ કાલે કરેલું પાપકર્મ આજે કરેલા પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે શુભ કર્મોથી પોતાનું ફળ આપવા અશક્ત બને છે, તેમ પૂર્વજન્મનું કર્મ પણ આ જન્મના કરેલા શુભાશુભ કર્મોથી પોતાનું ફળ આપવાને અશક્ત બને છે [યો. વા સુ પ્ર ૬-૫]

તપથી, દાનથી, યમથી, નિયમથી, તીર્થયાત્રાથી તથા જ્ઞાના કાળના વિવેકથી પાપનો ક્ષય થતા, પુરુષની બુદ્ધિ “ક્રકતાવીર્ય” ન્યાય પ્રમાણે પરમાર્થના રિચારમા પ્રવર્તે છે અનાદિકાળના પાપો તથા વાસના યમ-નિયમહિના અનુષ્ઠાનરૂપ પુરુષાર્થથી નાશ પામે છે માટે મુમુક્ષુએ દુષ્ટ કર્મો તથા દુષ્ટ વાસનાનો ક્ષય કરવા પુરુષાર્થ કરવો [યો. વા નિ પ્ર [૫] ૫૧-૪૭]

યજ્ઞરહસ્ય

યજ્ઞ વિષ્ણુ છે [તૈ સ ૧-૭-૪] યજ્ઞ આત્મા છે [શા ભા, ગી ૪-૩૪] કર્મ [વિહિત કર્મ] યજ્ઞ છે કર્મનો ભોક્તા તથા રૂપ યજ્ઞસ્વરૂપ એવો હુ છું [ગી ૯-૨૪] વિશ્વ પણ યજ્ઞ જ છે, કારણકે તે બ્રહ્મભાષા ઉત્પન્ન થયેલું, બ્રહ્મમા જ સ્થિત તથા બ્રહ્મમા જ લય પામનારું છે [જા ઉ ૩-૧૪-૧] આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, ધારણ તથા લય કરનારૂં મારું કર્મ પણ યજ્ઞ છે મારું વતરવું એ પણ યજ્ઞ છે તથા યજ્ઞ માટે [લોકસ ગ્રંથ માટે] જ છે

વ્યાસ વસિષ્ઠાદિ અધિશારી પુરુષો યજ્ઞબુદ્ધિથી મનુષ્યદેહ ધાગણ કરી, યજ્ઞ માટે [લોકસ ગ્રંથ માટે] જ વ્યવહાર કરે છે. જનક તથા યાજ્ઞવલ્ક્ય વગેરેનું જીવન પણ યજ્ઞ જ છે જનક વગેરે પ્રવૃત્તિપરાયણ રહી, તથા યાજ્ઞવલ્ક્ય વગેરે નિવૃત્તિમાર્ગપરાયણ રહી યજ્ઞ [લોકસ ગ્રંથ] કરે છે.

“પુરુષો નામ યત્ । [જા. ઉ ૩-૧૬-૧-૭] પ્રત્યેક પુરુષનું જીવન પણ યજ્ઞ જ છે ” એમા પ્રથમ ૨૪ વર્ષ પ્રાત કાળનું યજ્ઞકર્મ, ૪૪ વર્ષનું મધ્ય દિનસનું યજ્ઞકર્મ, તથા ૪૮ વર્ષ સાયકાળનું યજ્ઞકર્મ [સનન] કે જે યજ્ઞ વિધિ યજ્ઞકર્મ કરે છે, તે રોગ વગેરેથી મુક્ત થઈ, ૧૧૬ ૧૧૬ જીવે છે [જા ઉ ૩-૧૬-૧-૧૬].

જે પુરુષ ઉપરોક્ત પ્રકારે યજ્ઞરહસ્ય જાણી, યજ્ઞાર્થે [ઈશ્વરાર્થે] યજ્ઞ બુદ્ધિથી [ઈશ્વરાર્થબુદ્ધિથી] યજ્ઞકર્મ [વિહિત કર્મ] કરે છે, તે યજ્ઞદર્શન [આત્મદર્શન] પામી, યજ્ઞરૂપ [નિષ્કલરૂપ] એવા પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે [૨૯-૩૦]

અવતરણિકા:—હવે યજ્ઞનું માહાત્મ્ય કહે છે :

યજ્ઞશિષ્ટામૃતમુજો યાન્તિ બ્રહ્મ સનાતનમ્ ।

નાયં લોકોઽસ્ત્યયજ્ઞસ્ય કુતોઽન્યઃ કુરુસત્તમ ॥૩૧॥

અન્યથાથ^૧ :—કુરુસત્તમ હે કુરુકુલમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન! યજ્ઞશિષ્ટામૃતમુજઃ યજ્ઞો કરતાં બાકી રહેલા સમયમાં અમૃતરૂપ અન્નનું ભોજન કરનારા પુરુષો [યા. ભા.] સનાતનમ્ સનાતન બ્રહ્મ બ્રહ્મને યાન્તિ પામે છે. મયજ્ઞત્ય ઉપરોક્ત યજ્ઞ પૈકી કોઈ પણ યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન ન કરનાર પુરુષને મર્થ આ લોક મનુષ્ય. લોક ન અસ્તિ સિદ્ધ થતો નથી અન્યઃ કુનઃ તો પછી ઉત્તમ સાધનોથી સિદ્ધ થાય એવો પરલોક તો ક્યાંથી જ સિદ્ધ થાય ? [૩૧]

શબ્દાથ^૨ :—યજ્ઞો કરતાં બાકી રહેલા સમયમાં અમૃતરૂપ અન્નનું ભોજન કરનારા પુરુષો સનાતન બ્રહ્મને પામે છે; પરંતુ હે કુરુકુલમાં શ્રેષ્ઠ! જે પુરુષ ઉપર કહેલા યજ્ઞોમાંથી એક પણ યજ્ઞ કરતો નથી તેનો આ મનુષ્યલોક સિદ્ધ થતો નથી તો બીજો લોક તો ક્યાંથી જ સિદ્ધ થાય ? [૩૧]

વિવેચન :—યજ્ઞશિષ્ટામૃતમુજઃ=ઉપરોક્ત દેવયજ્ઞ વગેરે યજ્ઞો પૈકી કોઈ પણ યજ્ઞ કરતાં બાકી રહેલા સમયમાં અમૃતરૂપ અન્નનું ભોજન કરનારા પુરુષો અંતઃકરણની શુદ્ધિ તથા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિદ્વારા સનાતન બ્રહ્મને પામે છે, અર્થાત્ બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થઈ કમમુક્તિ પામે છે [યા. ભા.]; પરંતુ હે અર્જુન ! જે પુરુષ ઉપર કહેલા યજ્ઞો પૈકી એક પણ યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન કરતો નથી, તેનો આ મનુષ્યલોક સિદ્ધ થતો નથી, તો પછી ઉત્તમ સાધનોથી સિદ્ધ થાય એવો પરલોક તો ક્યાંથી જ સિદ્ધ થાય ?

તાત્પર્ય^૩ એ છે કે યજ્ઞકર્મનું અનુષ્ઠાન ન કરનાર પુરુષ ફરીને આ ભોક્ષતા સાધનરૂપ મનુષ્યરહેને પ્રાપ્ત થતો નથી, તો પછી દેવ, બ્રહ્મા કે શિવના દેહને ન પ્રાપ્ત થાય એમાં શું કહેવું ? [ચક્રાનંદ]. યજ્ઞરહિત [ભોક્ષકર્મ-શૂન્ય] પુરુષ, ધર્મ, અર્થ, કામ તથા ભોક્ષ આરે પુરુષાર્થથી બંધ થાય છે [રા. ભા.]. તસ્માદવશ્યં યજ્ઞાઃ કર્તવ્યા इत्यર્થઃ : [વે. વ્ર. ગી.] માટે સુમુખ્યે અવશ્ય યજ્ઞકર્મનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ [૩૧].

અવતરણિકા:—હવે આ સર્વ યજ્ઞો વેદમૂલક છે, તે કહે છે :

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।

कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ૩૨ ॥

અન્યથાર્થ — એવ એ પ્રમાણે વહુવિધા ધણા પ્રકારના યજ્ઞ યજ્ઞો પ્રદાન મુલે વેદદ્વારા વિત્તા વિસ્તાર પામેલા છે. ઠાન તે સર્વાન્ સર્વને કર્મનાં કર્મથી ઉત્પન્ન થયેના નિદ્ધે જાણ્યુ એવ એ પ્રમાણે જાણ્યાને વિમોક્ષ્યતે તુ મુક્ત યજ્ઞો [૩૨]

શબ્દાર્થ — એ પ્રમાણે ધણા પ્રકારના યજ્ઞો વેદદ્વારા વિસ્તાર પામેલા છે તે સર્વ યજ્ઞોને તુ કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા જાણ્યુ એ પ્રમાણે જાણ્યાને તુ સ સારથી મુક્ત યજ્ઞો [૩૨]

વિવેચન — હે અર્જુન ! આ શ્રેયના સાધનરૂપ સર્વ યજ્ઞો વેદના મુખથી વિસ્તાર પામેના છે અર્થાત્ તે સર્વ યજ્ઞો વેદના મુખવડે જ પ્રતિપાદન કરોલા છે [શ કરાનંદ] તે સર્વ યજ્ઞો વેદદ્વારા જ જાણવામાં આવે છે તે સર્વ યજ્ઞોને તુ કપિષ્ઠ, વાચિષ્ઠ તથા માનસ ક્રમોથી ઉત્પન્ન થયેલા જાણ્યુ, પરંતુ આત્માથી ઉત્પન્ન થયેલા નહિ જાણ્યુ, કારણકે આત્મા ક્રિયારહિત [વ્યાપારહિત] છે [શા ભા મધુ વગેરે] એ જ્ઞાત્વા આ પ્રકારના સમ્યક્ જ્ઞાનથી [શા ભા] તુ સ સારથી મુક્ત યજ્ઞો [૩૨]

અવતરણિકા — હવે સર્વ યજ્ઞોમાં જ્ઞાનયજ્ઞ શ્રેષ્ઠ છે, તે હે છે

ત્રેયાન્દ્રવ્યમયાઘજ્ઞાજ્ઞાનયજ્ઞઃ પરંતપ ।

સર્વં કર્માશિલં પાર્થ જ્ઞાને પરિસમાપ્યતે ॥ ૩૩ ॥

અન્યથાર્થ — પરંતપ ! હે પન્તપ ! દ્રવ્યમયાત્ દ્રવ્યાદિથી યનાગ વજાન યજ્ઞથી જ્ઞાનયજ્ઞ જ્ઞાનયજ્ઞ શ્રેયાન્ અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે, કારણકે પાર્થ ! હે પાર્થ ! તૃતી સમસ્ત-શ્રીત ગ્રહાર્થ લૌકિકે જે કાર્ષ્વર્મ કર્ત્વ્ય છે, તે અશિલ નિશે [શ કરાનંદ] હેતુક-સહિત કર્મ [ષ્ઠર] નામે જ્ઞાનમાં પરિસમાપ્યતે પરિસમાપ્તિ પામે છે [૩૩]

શબ્દાર્થ — ૧મર યજ્ઞથી જ્ઞાનયજ્ઞ શ્રેષ્ઠ છે, કારણકે હે પાર્થ ! સમસ્ત કર્મ જ્ઞાનમાં પરિસમાપ્તિ પામે છે [૩૩]

વિવેચન — દ્રવ્યમયાત્ વજાન = દ્રવ્યરૂપ સાધનવડે સિદ્ધ થતા યજ્ઞ કરતા [શા ભા] જ્ઞાનયજ્ઞ શ્રેષ્ઠ છે કારણકે દ્રવ્યમય યજ્ઞ જ-આદિ દ્વં ઉત્પન્ન કરનાર છે, તથા જ્ઞાનયજ્ઞ જ-આદિ દ્વં આપનારો નથી [શા ભા] સમસ્ત કર્મોના જ્ઞાનમાં અતલ્લોન છે [શા ભા] પુણ્યવાન પુરોહિત યજ્ઞદાતાદિ જે

શુભ કર્મો કરે છે, તે સર્વનાં ફળો જ્ઞાનીને પ્રાપ્ત થાય છે [શા. ભા., છા. ઉ. ૪-૧-૪].

“તમેને વેદાનુવચનેન વ્રહ્મણ વિવિદિષન્તિ યજ્ઞેન દાનેન તપસાઽનાદાત્તેન । [મૃ. ઉ. ૪-૪-૨૨] બ્રાહ્મણ [મુમુક્ષુ] વેદના અધ્યયનથી, યજ્ઞથી, દાનથી તથા તપથી ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા આત્માને જાણવાની ઇચ્છા કરે છે.” “ધર્મેણ પાપમ-પનુદત્તિ વર્ણાશ્રમવિદિત ધર્મના અનુષ્ઠાનથી પાપને નિવૃત્ત કરે છે” તાત્પર્ય એ છે કે, જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માટે યજ્ઞાદિ કર્મોનું અનુષ્ઠાન આવશ્યક છે [બ્ર. સૂ. ૩-૪-૨૬] [૩૩].

અન્યતરણિકા :—હવે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય કહે છે :

તદ્વિદિ પ્રણિપાતેન પરિગ્રથેન સેવયા ।

ઉપદેશ્યન્તિ તે જ્ઞાનં જ્ઞાનિનસ્તત્ત્વદર્શિનઃ ॥ ૩૪ ॥

અન્યથા :—તત્ તે જ્ઞાનને બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુની સેવા સેવા કરીને પ્રણિપાતેન હંડવત્ પ્રણામ કરીને તથા પરિગ્રથેન વારંવાર પ્રશ્ન પૂછીને વિદિ જાણુ. જ્ઞાનિનઃ વ્યાકરણ, ભીર્માસા, ન્યાય વગેરેમાં નિપુણ [મધુ] શાસ્ત્રનિપુણ શ્રોત્રિય તત્ત્વદર્શિન. તત્ત્વદર્શી પુરુષો તે તને જ્ઞાનનો ઉપદેશ્યન્તિ ઉપદેશ કરશે [૩૪].

શબ્દાર્થ :— તે જ્ઞાનબ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુની સેવા કરીને, હંડવત્ પ્રણામ કરીને, તથા વારંવાર પ્રશ્ન પૂછીને તું મેળવ. એમ કરવાથી શ્રોત્રિય તથા તત્ત્વદર્શી પુરુષો તને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરશે [૩૪].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! વિવેક-વૈરાગ્યાદિ સાધનસંપન્ન મુમુક્ષુએ આ સ્વયં પ્રકાશ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે વ્યાકરણ, ભીર્માસા તથા ન્યાય વગેરેમાં નિપુણ બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુનું શરણ લેવું; અને સેવયા = જ્ઞાનકાંક્ષી ઉપાયોથી અર્થાત્ જ્ઞાનની પેઠે ગુરુસેવામાં જાગૃત રહીને, કબૂતરની પેઠે ભયચકિત રહીને, તથા કાગડાની પેઠે ગુરુનો મનોભાવ યથાવત્ સમજી, સેવા-ગુણવાથી ગુરુને પ્રસન્ન કરી, પરિગ્રથેન = યોગ્યકાળે નમ્રતાપૂર્વક ‘વિદ્યા એટલે શું? અવિદ્યા એટલે શું? હું કોણ છું? હું કેમ સંસારને પ્રાપ્ત થયો? મને મુક્તિ કેમ પ્રાપ્ત થાય?’ ઇત્યાદિ પ્રશ્નો પૂછવા; પરંતુ બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુને પ્રશ્ન પૂછવા પૂર્વે શિષ્યે પોતાના અધિકારનો તથા આજીવન પ્રસંગનો પૂર્ણ વિચાર કરવો આવશ્યક છે [યો. વા. સ્થિ. પ્ર. ૨૧-૧-૭].

અહનિષ્ઠ આચાર્યે ઉપદેશેષુ જ્ઞાન જ્ઞ મોક્ષરૂપી કૃતમા પર્યવસાન પામે છે, પરંતુ કેરળ વ્યાકરણ, મીમાંસા, ન્યાય વગેરેમા નિપુણ શુદ્ધ વેદાંતીઓએ ઉપદેશેષુ જ્ઞાન મોક્ષરૂપી કૃતમા પર્યવસાન પામતુ નથી [શા ભા, મધુ વગેરે]

અહનિષ્ઠા કોર્ટ અહવેતા શુરુ પાસેથી જ સ પાદન કરેલી હોવી જોઈએ, નહિ કે પોતાની સમાન યોગ્યતાવાળા પુરુષ પાસેથી [શા પ ૨૯૧-૨] પરોક્ષ જ્ઞાન ધરાવનાર પુરુષને પન્થર ઉપદેશ આપવાનો અધિકાર નથી જેમ સ્પર્શના પ્રગાથ વિના અશુ કાર્ષ પણ પદાર્થને જોવાને સમર્થ નથી, તેમ અહનિષ્ઠ શુરુના ઉપદેશ વિના ચિત્ત આત્મદર્શનને યોગ્ય થતુ નથી જે પુરુષે ખીજતો ચદ્ર જોયો હોય તે જ પુરુષ જેમ ખીજતે તે જતાવી રહે છે, તેમ અહવેતા સિવાય અન્ય પુરુષ પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાનથી કાર્યસિદ્ધિ થતી નથી [શા ભા વગેરે]

શ્રુતિ કહે છે કે - "દુર્લભો વિપયત્યાગો દુર્લભ તત્ત્વદર્શનમ્ । દુર્લભા સદ્ગત્વસ્થા સદ્ગુરોઃ કરુણા વિના । [વરાહ ઉપ ૨-૭૬] સદ્ગુરુના કૃપા વિના વિપયોનો ત્યાગ, તત્ત્વદર્શન કે સદ્ગત્વસ્થા દુર્લભ છે "

"આચાર્યવાન્પુરુષો વેદ । [જા ઉ ૧-૧૪-૨] આચાર્યવાળો પુરુષ જ જગતના નાણુરૂપ અહને જાણે છે " સત્યકામની પેઠે આચાર્ય પામેથી અહવિદ્યા પ્રાપ્ત કરનાર જ કૃતાર્થ થાય છે "આચાર્યદર્શન વિદ્યા વિદિતા સાધિષ્ઠ પ્રાપયતિ [જા ઉ ૪-૬-૩] આચાર્યથી જ જાણેલી વિદ્યા શ્રેષ્ઠપણાને [પૂર્ણપણાને] પમાડે છે "

'આચાર્ય પ્લાવચિતા । આચાર્ય મુકાની [pilot] છે " તથા "સમ્મરજ્ઞાનં પ્લવ જ્ઞહોચયતે । [શ કર ઉપ સ ૩] આ લોકમા જ્ઞાન નાવ કહેવાય છે "

"આચાર્ય પૂર્વરૂપમ્ । અન્તેવાસ્યુત્તરરૂપમ્ । વિદ્યા સન્ધિ । પ્રવચન સંધાનમ્ ॥ [તૈ ઉ ૧-૧-૩ ભાગ ૧૧-૧૦-૧૨] આચાર્ય નાચેનો અરણિ છે ધિય ઉપરની અ ણિ કે ઉપદેશ મધ્યસ ધિમા રખાતુ મયનકાષ્ટ છે આ ઉપદેશરૂપી મધ્યના મયન રવાના નાષ્ટમાથી અહવિદ્યારૂપી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે " આ અગ્નિ અવિદ્યાનો નાશ કરી શાશ્વત સુખને આપે છે

"તદ્વિજ્ઞાનાયં સ ગુરુમેવાભિગચ્છેત્સમિત્વાણિ શ્રોત્રિય વ્રહ્મનિષ્ઠમ્ । [યુ ઉ ૧-૨-૧૨, ભાગ ૧૧-૩-૨૧] તેથી તે જ્ઞાન સ પાદન કરવા માટે મુમુક્ષુએ વિનયયુક્ત થઈ સમિધનો સમૂહ હાથમા લઈ, શ્રોત્રિય તથા અહનિષ્ઠ ગુરુ શરણ લેવુ " "શાસ્ત્રજ્ઞોઽપિ સ્વાતન્ત્ર્યેણ વ્રહ્મજ્ઞાનાન્વેષણ ન કુર્યાત્ । [શા ભા,

મુ. ઉ. ૧-૨-૧૨] શાસ્ત્ર પુરુષે પણ સ્વતંત્રતાપૂર્વકે બ્રહ્મજ્ઞાનનું અન્વેષણ ન કરવું" [૩૪].

અવતરણિકા :—હવે જ્ઞાનનું ક્ષણ કહે છે :

યજ્ઞાત્વા ન પુનર્મોહમેવં યાસ્યસિ પાંડવ ।

યેન ભૂતાન્યશેષેણ દ્રક્ષ્યસ્યાત્મન્યથો મયિ ॥ ૩૫ ॥

અન્યથાથઃ :— પાંડવ ! હે અર્જુન ! યત્ત્વે જ્ઞાનને જ્ઞાત્વા જાણીને તું પુનઃ ફરીને એવ આ પ્રમાણે મોહ મોહને ન યાસ્યસિ પામીશ નહિ એન જે જ્ઞાનવડે ભૂતાંનિ જૂતભાત્રને અશેષે સમગ્રપણે આત્મનિ આત્માને વિષે અથો અને મયિ મારામાં દ્રક્ષ્યસિ જોઈશ [૩૫]

શબ્દાર્થઃ :—હે અર્જુન ! આ જ્ઞાનને પામ્યા પછી, તું આ પ્રમાણે મોહને પામીશ નહિ, અને તે જ્ઞાનવડે તું જૂતભાત્રને આત્માને વિષે તથા મારે વિષે જોઈશ [૩૫].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! બ્રહ્મનિષ્ઠ આચાર્યે ઉપદેશ કરેલા જ્ઞાનને સાક્ષાત્કાર કરીને, તુ હમણાંની પેઠે ફરીથી 'એવે મદોયાઃ' 'લીલાદિ મારા છે.' એ પ્રકારના મોહને પામીશ નહિ, કારણકે આ જ્ઞાનવડે તુ સમગ્ર જૂતોને આત્મા વિષે અને સર્વના અધિષ્ઠાનભૂત એવા મારે વિષે જોઈશ [અનુભવીશ]. ત્રદ્વાનિજ્ઞાત્માન દ્રક્ષ્યસીત્યર્થઃ : [શંકરાનંદ]. તું બ્રહ્મથી અલિપ્ત આત્માને જોશે, ક્ષેત્રજેશ્વરૈકત્વં સર્વોગ્નિપત્રસિદ્ધં દ્રક્ષ્યસીત્યર્થઃ : [શા. ભા.] ઉપનિષદોમાં જે ક્ષેત્રજ તથા ઈશ્વરની [બ્રહ્મની] એકતા પ્રસિદ્ધ છે, તેનો તું પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરીશ [૩૫].

અવતરણિકા :—હવે જ્ઞાનનું માહાત્મ્ય કહે છે :

અપિ ચેદસિ પાપેભ્યઃ સર્વેભ્યઃ પાપકૃત્તમઃ ।

સર્વ જ્ઞાનપ્લવેનૈવ વૃજિનં સંતરિષ્યસિ ॥ ૩૬ ॥

અન્યથાથઃ :— ચેત્ત્વે જ્ઞાન સર્વેભ્યઃ પાપીઓથી અપિ પણ પાપકૃત્તમ. વધારે પાપ કરનારો જસિ હમે; તોપણ તું સર્વ સર્વ વૃજિનં પાપરૂપ સમુદ્રને જ્ઞાનપ્લવેન જ્ઞાનરૂપ નૌકાવડે એવ જ સંતરિષ્યસિ તરી જશે [૩૬].

શબ્દાર્થઃ :—જે તું સર્વ પાપીઓથી પણ વધારે પાપ કરનારો હશે, તોપણ આ જ્ઞાનરૂપ નૌકાવડે આ પાપરૂપ સમુદ્રને તરી જશે [૩૬].

વિવેચન — જો કે દેવી ન પતિમા જન્મેયો ભક્ત અર્જુન પાપો નથી, તોપણ જ્ઞાનતુ માહાત્મ્ય કહેના માટે ભગવાન કહે છે કે — ‘જ્યાં પાપોઓમાં તુ પાપટત્તમ = મોટામાં મોટો પાપી અથવા જ્ઞાનિનો સાગર કે શ્રમનો પરત હશે તોપણ આ જ્ઞાનરૂપ નૌકાવડે તુ જ્ઞાન = આ ધર્માધર્મના ફળરૂપ સનાનને [મધુ વગેરે], આ પાપરૂપ મધુરને [શા ભા વગેરે] તરી જશે તો પત્ની આ યુદ્ધના લોભાદિના નરના નિમિત્તથી થનારા પાપોને તને જગ એમાં શું ક’ણુ ?’

શ્રુતિ કહે છે કે — “તમેવ વિદિત્વાડત્તિશ્ચુરુમેતિ । [ત્વે ઉ ૩-૮ ત્વે. ઉ ૬-૧૫] આત્માને જાણીને પુરૂષ મૃત્યુનું ઉદ્ધન રૂન કરે છે ” જ્ઞાનતુ વિશે માહાત્મ્ય તો એ જ કે, જેમ અદ્વૈતા સરવનો નાવ થતા તુ બહુ તરે છે, તથા જીવને તારવા અમર્થ થાય છે તેમ જ્ઞાનરૂપો અગ્નિમાં હૃદયપ્રથિતો નાથ થતા જ્ઞાની મસાન્માગર તને જાણે છે અને જીવને તાન્વા દોવાદાડીરૂપ, સેતુરૂપ કે નૌકારૂપ થાય છે [૩૬]

અવતરણિકા — હવે જ્ઞાનીના સર્વ કર્મો નાશ પામે છે, તે કહે છે.

યથંધાસિ સમિદ્ધોઽગ્નિર્મસ્મસાત્કુરુતેઽર્જુન ।

જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ મસ્મસાત્કુરુતે તથા ॥ ૩૭ ॥

અન્યથાથ? — અર્જુન ! હે અર્જુન ! યથા જેમ સમિદ્ધ પ્રત્યનિત અગ્નિ અગ્નિ ઇધાસિ કાષ્ટોને મસ્મસાત્ ભસ્મરૂપ કુલ્લ કરી દે છે તથા તેમ જ્ઞાનાગ્નિ જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ સર્વકર્માણિ સર્વ કર્મોને મસ્મસાત્ ભસ્મરૂપ કુલ્લે કરી નાખે છે [૩૭]

શબ્દાર્થ? — જેમ પ્રત્યનિત અગ્નિ કાષ્ટોને ભસ્મરૂપ કરી દે છે, તેમ જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ પ્રારબ્ધ મિનાયના સર્વ કર્મોને ભસ્મરૂપ કરી નાખે છે [૩૭]

વિવેચન — હે અર્જુન ! જેમ પ્રત્યવલિત અગ્નિ કાષ્ટોના સમૂહને ભસ્મીભૂત કરે છે, તેમ જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ પ્રારબ્ધકર્મો સિવાયના સર્વ કર્મોને ભસ્મીભૂત કરે છે જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ પ્રારબ્ધકર્મો સિવાય જ્ઞાનની સ્વપત્તિથી પૂર્વના, પત્રાતભાવિ તથા સચિત કર્મોનો નાશ કરે છે [શ કન્નાદ] જેણે ફળ આપનાનો આરભ ન કર્યો હોય તે સર્વ કર્મોનો નાશ કરે છે [મધુ] જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ જ્ઞાનીના સચિત તથા ક્રિયાશુ કર્મોને નિર્ણીજ કરે છે [શા ભા] જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ પુણ્ય — પાપરૂપ કર્મના કારણુભૂત અજ્ઞાનનો નાશ કરીને તે કર્મોનો પલ્લુ નાશ કરે છે.

જ્ઞાનીનાં સચિત તથા ક્રિયાભાણુ કર્મો નવા દેહના કારણરૂપ થતાં નથી, અને તેથી બોગથી પ્રારબ્ધ કર્મો હાય પામતાં, તે વિદેહમુક્તિને પામે છે [અ. સુ. ૪-૧-૧૯].

શ્રુતિ કહે છે કે :—“ક્ષીયન્તે चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे । [મુ. ઉ. ૨-૨-૮] આત્મસાક્ષાત્કાર થતાં જ્ઞાનીનાં સર્વ કર્મો નાશ પામે છે. ” પરંતુ “અનારબ્ધકાર્યે एव ॥ पूर्वे तदवधे: । [અ. સુ. ૪-૧-૧૫] અનારબ્ધ=૭ કર્મોએ ફળ આપવાનો આરંભ ન કર્યો હોય તે નાશ પામે છે. ” અર્થાત્ સચિત કર્મો નાશ પામે છે, તથા આગમિ = ક્રિયાભાણુ કર્મો નવા દેહની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ થતાં નથી; પરંતુ પ્રારબ્ધકર્મો નાશ પામતાં નથી. જે આત્મસાક્ષાત્કાર થતાં જ્ઞાનીનાં પ્રારબ્ધકર્મો તથા તેના ભોગાયતનરૂપ આ રથૂલ દેહ નાશ પામનો હોય, તો બ્રહ્મનિષ્ઠ આત્મા તથા ચિત્તના સંપ્રદાયના ઉચ્છેદનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય [૩૭].

અવતરણિકા :— હવે જ્ઞાનના પ્રભાવનું વર્ણન કરે છે :

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥ ૩૮ ॥

અનુવાદ :— હહ વેદશાસ્ત્રમાં કે લોકવ્યવહારમાં [મધુ., શંકરાનંદ વગેરે] જ્ઞાનેન સદૃશં જ્ઞાનના સમાન પવિત્રં પવિત્ર હિ ખરેખર ન વિદ્યતે બીજું કંઈ નથી. કાલેન ધણે કાળે યોગસંસિદ્ધઃ કર્મયોગ કે સમાધિયોગથી સંસ્કૃતિને [યોગ્યતાને] પામેલો પુરુષ [મધુ., નીલકંઠ વગેરે] તત્ તે જ્ઞાનને સ્વયં પોતે આત્મનિ પોતાના આત્મામાં-પોતાના અંતઃકરણમાં વિન્દતિ પામે છે-અનુભવે છે [૩૮].

શબ્દાર્થ :— આ જગતમાં જ્ઞાનના સમાન પવિત્ર બીજું કંઈ નથી. ધણે કાળે સમાધિયોગથી યોગ્યતાને પામેલો પુરુષ તે જ્ઞાનને પોતે પોતાના આત્મામાં [અંતઃકરણમાં] અનુભવે છે [૩૮].

વિવેચન :— હહ = આ લોકમાં વેદશાસ્ત્રમાં કે લોકવ્યવહારમાં [મધુ., શંકરાનંદ વગેરે] જ્ઞાનના સમાન પવિત્ર બીજું કંઈ નથી. જ્ઞાનના સમાન પવિત્ર કરનારું બીજું કંઈ તપ કે પ્રાયશ્ચિત્ત નથી, કારણકે તપ કે પ્રાયશ્ચિત્તથી પાપ નાશ પામે છે, પાપ-વાસના નાશ પામતી નથી; પરંતુ જ્ઞાનથી સર્વ પાપો વાસનારૂપી મૂલસહિત નાશ પામે છે. યોગસંસિદ્ધઃ = ધણે કાળે કર્મયોગ કે સમાધિયોગથી સંસિદ્ધ [યોગ્યતાને, પામેલો] પુરુષ, આ જ્ઞાનને પોતે પોતાના અંતઃકરણમાં અનુભવે છે. જેમ સૂર્યનો ઉદય થતાં અંધકારનું નાશ,

પામવું તથા પ્રકાશનું ઉત્પન્ન થવું એક સાથે જ અનુભવમાં આવે છે, તેમ અંતઃકરણ શુદ્ધ થતાં અધિકારી પુરુષ અવિદ્યારૂપી અધિકારનો નાશ તથા આત્મજ્ઞાનરૂપી પ્રકાશની ઉત્પત્તિ એક સાથે જ અનુભવે છે.

જ્ઞાન મેળવવા માટે સાધનોની આવશ્યકતા છે. મોક્ષસાધનના અનુષ્ઠાનથી જેમજેમ પુરુષ શ્રમિકાક્રમે આગળ ચાલતો જાય છે, તેમતેમ તેની જિજ્ઞાસા પ્રકારની ભાવનાઓ થતી જાય છે, અને મલિન વાસનાઓ દૂર થતી જાય છે. મલિન વાસનાઓ દૂર થવાથી અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય છે, અને તેમાં સ્વયંપ્રકાશ જ્ઞાન પોતાની મેળે ઉદ્ભવે છે.

"તત્સાર્થમપિ તથાભૂતઃ સન્ તલ્લભસ્વેત્યાશયઃ । [ભા. ટી.] માટે તું પથ કર્મયોગ કે સમાધિયોગનો આશ્રય કરી, જ્ઞાન મેળવ. " જ્ઞાનની સિદ્ધિ માટે ધણી પ્રયત્નની જરૂર છે [નાંદકઠ] [૩૮]

અવતરણિકા :— હવે જ્ઞાનપ્રાપ્તિનાં અંતરંગ સાધનો કહે છે :

શ્રદ્ધાવાંછમતે જ્ઞાનં તત્પરઃ સંયતેન્દ્રિયઃ ।

જ્ઞાનં લબ્ધ્વા પરાં શાન્તિમચિરેણાધિગચ્છતિ ॥ ૩૯ ॥

અન્યથાથ^૧ :— શ્રદ્ધાવાન શ્રદ્ધાવાળો તત્પરઃ શુરસેવા વગેરે જ્ઞાનના ઉપાયોમાં અત્યંત તત્પર [શા. ભા, મધુ. વગેરે] શુરનિષ્ઠ [પુ. અ. ત.] જ્ઞાનમાં એકનિષ્ઠાવાળો [શ્રીધર વગેરે] સંયતેન્દ્રિય. ચિત્તેન્દ્રિય-ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહવાળો જ્ઞાન જ્ઞાનને લભતે પામે છે અને જ્ઞાન જ્ઞાનને લબ્ધ્વા પામીને અચિરેણ દુરંત પરા શાંતિ મોક્ષરૂપી પરમ શાંતિને અધિગચ્છતિ પામે છે [૩૯].

શબ્દાર્થ^૨ :— શ્રદ્ધાવાળો, જ્ઞાનના ઉપાયોમાં તત્પર, તથા ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહવાળો જ્ઞાનને પામે છે, અને જ્ઞાનને પામીને મોક્ષરૂપી પરમ શાંતિને પામે છે [૩૯].

વિવેચન :—શ્રદ્ધાવાન = અલ્પનિષ્ઠ શુરુ તથા શાસ્ત્રનાં વચનોમાં શ્રદ્ધાવાળો, તત્પરઃ શુરસેવા વગેરે જ્ઞાનના ઉપાયોમાં અત્યંત તત્પર [શા. ભા, મધુ વગેરે] સંયતેન્દ્રિયઃ = ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહવાળો પુરુષ અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈ, મોક્ષરૂપી પરમ શાંતિને પામે છે.

"અસંશયવતા મુક્તિઃ સશયાવિષ્ટચેતસામ્ । ન મુક્તિર્જન્મજન્માન્તે તત્સાદ્વિવાસ-માપ્નુયાત્ । [મૈ. ઉ. ૨-૧૬] શાસ્ત્ર તથા શુરમાં શ્રદ્ધાવાળો પુરુષ જ મુક્તિને પામે છે. શાસ્ત્ર તથા શુરના વચનમાં સંશયવાળો પુરુષ જન્મજન્મમાંતરે પથ

મોક્ષને પામતો નથી. ” જે પુરુષને શાસ્ત્ર તથા ગુરુનાં વચનોમાં તથા તેમાં કહેલા ધર્મમાં શ્રદ્ધા હોય છે, તથા જે તેમાં એક નિશ્ચયવાળો હોય છે, તે પુરુષ જ ધર્મોત્તમ છે, અને તે પુરુષ જ પોતાના ધર્મમાર્ગમાં સ્થિર રહી શ્રેષ્ઠ ગતિને પામે છે [શા. પ. ૨૬૪-૧૯]. “ શ્રદ્ધા વિના ધર્મ નહિ હોઈ. [તુલસી. ઉ. ૮૯-૨] શ્રદ્ધા વિના ધર્મનિષ્ઠા શક્ય નથી ”; અને ધર્મનિષ્ઠા વિના આત્મનિષ્ઠા શક્ય નથી.

ભગવાન ભાષ્યકાર કહે છે :— “ શ્રદ્ધાવિહીનસ્ય નુ ન પ્રવૃત્તિઃ પ્રવૃત્તિશ્ચત્યસ્ય ન સાધ્યસિદ્ધિઃ । અશ્રદ્ધયૈવાભિહિતાસ્તુ સર્વે મજ્જન્તિ સસારમહાસમુદ્રે ॥ શ્રદ્ધારહિત પુરુષની ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી, ધર્મપ્રવૃત્તિ વિના ધ્યેયસિદ્ધિ શક્ય નથી; સર્વ લોકો અશ્રદ્ધાથી પરાભવ પામેલા છે, અને તેથી આ સસારરૂપી મહા-સાગરમાં ડૂબે છે. ”

પૂર્વે શ્લોક ૩૪ માં વર્ણવેલા પ્રણિપાત વગેરે જ્ઞાનનાં બાહ્ય સાધનોમાં દંભનો સંભવ છે, પરંતુ આ શ્લોકમાં નિરૂપણ કરેલાં શ્રદ્ધા વગેરે જ્ઞાનનાં અંતરંગ સાધનોમાં દંભનો સંભવ નથી [શા. ભા., મધુ વગેરે], તેથી શ્રદ્ધા વગેરે જ્ઞાનનો ઔદાન્ટિક ઉપાય છે [મધુ.] [૨૯].

અવતરણિકા :— “ બ્રહ્મવિદાપ્નોતિ પરમ્ । [તે. ઉ. ૨-૧-૧] શ્રેષ્ઠવેતા પરબ્રહ્મને પામે છે. ” “ જ્ઞાત્વા દેવ મુચ્યતે સર્વપાપૈઃ । [શ્વે. ઉ. ૨-૧૫] પરબ્રહ્મને જાણીને પુરુષ અવિદ્યાદિ સર્વ બંધનથી મુક્ત થાય છે. ” જ્ઞાત્વા શિવ શાન્તિમત્યન્તમેતિ । [શ્વે. ઉ. ૪-૧૪] જગતના સ્રષ્ટા શિવને જાણીને પુરુષ અત્યંત શાંતિને પામે છે, “ તમેવ વિદિત્વાડતિમૃત્યુમેતિ । [શ્વે. ઉ. ૬-૧૫] તેને જાણીને પુરુષ મૃત્યુનું ઉશ્ચંધન કરે છે. ” “ યે વૈદુરમૃતાસ્તે ભવન્તિ । [શ્વે. ઉ. ૩-૧૩] જેઓ પરબ્રહ્મને જાણે છે તેઓ અવિનાશી થાય છે. ” “ તતો મા તરતો જાત્વા વિશતે તદનન્તરમ્ । [ગી ૧૮-૫૫] મને યથાર્થ જાણીને ત્યાર પછી મારે ભક્ત મારામાં પ્રવેશ કરે છે ” ઇત્યાદિ સેકડો શ્રુતિ, સ્મૃતિ તથા હુક્તિઓથી ‘ જ્ઞાન વિના મોક્ષ નથી ’ એ સિદ્ધ થાય છે. તેથી મુમુક્ષુએ શાસ્ત્ર તથા ગુરુના ઉપદેશમાં અસંશયનો ત્યાગ કરી, શ્રદ્ધાપૂર્વક જ્ઞાન સંપાદન કરવા માટે તત્પર રહેવું જોઈ એ, એ રખાઈ સૂચન કરવાના હેતુથી હવે ભગવાન કહે છે [ચક્રાનંદ]:

અજ્ઞાથાશ્રદ્ધધાનશ્ચ સંશયાત્મા વિનશ્યતિ ।

નાયં લોકોઽસ્તિ નં પરો ન મુખં સંશયાત્મનઃ ॥ ૪૦ ॥

અન્યથાથ^૧ — જ્ઞા આત્મજ્ઞાનથી રહિત [શા ભા વગેરે] ચ અને બધુદ્ધાન અશ્રદ્ધાળુ-શ્રદ્ધા વિનાનો ચ તથા સચ્ચાત્મા સ શયયુક્ત મનવાળો, ક્ષણ, સાધન, ઉપાસ્ય દેવ, શાસ્ત્ર વગેરે બાબતોમા સ શયવાળો [કેશવ] એ ત્રણે વિનય્યતિ નાશ પામે છે તેમા સચ્ચાત્માન સ શરાત્મા પુરુષને અવ લાક આ લોક ન અસ્તિ સિદ્ધ થતો નથી ન પર પરનોઽ મિદ્ધ થતો નથી અને ન સુચ ભોજન વગેરેથી થતુ સુખ પણ મળતુ નથી [૪૦]

શાસ્ત્રાથ^૨ — અજ્ઞાની, અશ્રદ્ધાળુ અને સ શયાત્મા એ ત્રણે નાશ પામે છે તેમા સ શરાત્મા પુરુષને આ લોક મિધ્વ થતો નથી, પરનોઽ સિદ્ધ થતો નથી તથા ભોજન વગેરેથી થતુ સુખ પણ મળતુ નથી [૮૦]

વિવેચન — જ્ઞા = આત્મજ્ઞાનથી હિત [શા ભા], બધુદ્ધાન = શુરુ તથા શાસ્ત્રમા શ્રદ્ધા વિનાનો અથવા શાસ્ત્ર તથા શુરુએ ઉપદેશના અર્થ રિરે ' આ અર્થ એ પ્રમાણે નથી જ એવી વિપર્યયરૂપ નાગ્નિઽ બુદ્ધિવાળો [મધુ], તથા મહાચાત્મા = ક્ષણ, સાધન, ઉપાસ્ય દેવ ધર્મ, શાસ્ત્ર વગેરે બાબતોમા સ શયવાળો [કેશવ] એટલે કે જે પુરુષ પરમ શ્રેય રત્નગ^૩ છે કે મોક્ષ^૪, સાધન ધર્મ^૫ છે કે જ્ઞાન^૬, ઉપાસ્ય દેવ વિષ્ણુ છે કે શિવ^૭ શાસ્ત્ર સત્ય છે કે અસત્ય^૮ ' પ્રત્યાદિ અનં વૈદિઽ બાબતો વિરે તેમ જ આહાર, વિહાર પ્રત્યાદિ લૌકિક બાબતો વિરે સ શયવાળો છે, તે નાશ પામે છે, અર્થાત્ શ્રેયમાર્ગથી શ્રષ્ઠ થાય છે [કેશવ, વગેરે] પોતાના અથથી શ્રષ્ઠ થાય છે [મધુ, શ્રીધર વગેરે]

ઉપરોક્ત ત્રણ પ્રકારના મનુષ્યોમા સ શયાત્મા આ લોકમા સુખ પામતો નથી ધર્મીચરણના અભાવે પરનોઽકમા સુખ પામતો નથી અને ભોગ્ય પદાર્થોમા નાના પ્રકારના સ શયવાળો હોવાથી તેને ભોજનાદિ કૃત સુખ પણ મળતુ નથી સ શયાત્મા પુરુષ વાપિષ્ઠ છે, એ અર્થ છે [શા ભા, મધુ વગેરે]

તાત્પર્ય એ છે કે, અજ્ઞાની સુસાધ્ય છે અશ્રદ્ધાળુ યત્નથી સાધ્ય છે, અને સ શયાત્મા અસાધ્ય છે [નીનકઠ] અજ્ઞાનીને સુખથી તથા અશ્રદ્ધાળુને યત્નથી શ્રેયમાર્ગમા પ્રવૃત્ત કરી શકાય છે, પરંતુ સ શયાત્માને શ્રેયમાર્ગમા પ્રવૃત્ત કરવો શક્ય નથી, ' તસ્માત્સંશયો ન કર્તવ્યઃ । [શા ભા, વગેરે] માટે શાસ્ત્ર કે શુરુએ ઉપદેશ કરેના અર્થમા સ શય ન કરવો " [૪૦]

અવતરણિકા — હવે અધ્યાયના અર્થનો ઉપસહાર કરે

યોગસંન્યસ્તર્માણં જ્ઞાનસંછિન્નસંશયમ્ ।

આત્મવન્તં ન કર્માણિ નિવૃધ્નન્તિ ઘનજ્ઞય ॥ ૪૧ ॥

અન્યથાથૈ :— ઘનજય હે ધનંજય ! યોગસંન્યસ્તકર્માણં પરમાર્થદર્શનરૂપ યોગવડે અથવા સમતાબુદ્ધિરૂપ યોગવડે જેનાં સર્વ કર્મો ક્ષય પામ્યાં છે [શા. ભા. , મધુ. વગેરે], અથવા જેણે સમત્વબુદ્ધિરૂપ યોગવડે સર્વ કર્મો ભગવાનને અર્પણ કર્યાં છે [મધુ.], તથા જ્ઞાનસંછિન્નસંશયમ્ જ્ઞાનવડે જેના સંશયો હેદાઈ ગયા છે એવા આત્મવ્રતં પ્રમાદરહિત [શા. ભા.] સર્વદા સાવધાનતાવાળા [મધુ.] બ્રહ્મવેતાને [ચકરાનંદ] કર્માણિ કર્મો ન નિબ્જન્તિ બંધન કરતા નથી [૪૧].

શબ્દાર્થૈ :— હે ધનંજય ! યોગવડે જેનાં સર્વ કર્મો ક્ષય પામ્યાં છે, તથા જ્ઞાનવડે જેના સર્વ સંશયો હેદાઈ ગયા છે, એવા સર્વદા સાવધાનતાવાળા બ્રહ્મવેતાને કર્મો બંધન કરતાં નથી [૪૧].

વિવેચન :— યોગસંન્યસ્તકર્માણમ્ = પરમાર્થદર્શનરૂપ યોગવડે જેનાં સર્વ કર્મો ક્ષય પામ્યાં છે [શા. ભા. વગેરે], અથવા સમત્વબુદ્ધિરૂપ યોગવડે જેણે સર્વ કર્મો ઈશ્વરને અર્પણ કર્યાં છે [મધુ. વગેરે], તથા જ્ઞાનસંછિન્નસંશયમ્ = આત્મજ્ઞાનવડે જેના સર્વ સંશયો સારી રીતે કપાઈ ગયા છે, એવા આત્મવ્રતમ્ = સર્વદા સાવધાન બ્રહ્મવેતાને કર્મો બંધન કરતાં નથી. આત્મદર્શીને લોકસમૂહ માટે કરેલા કર્મો અથવા બ્યર્થ એષ્ટારૂપ કર્મો ઇષ્ટ, અનિષ્ટ કે મિત્ર શરીરને આરંભ કરી ચકતાં નથી [શા. ભા., મધુ. વગેરે] બ્રહ્મવેતા દેવતાદિ ઇષ્ટ શરીરને, પશુ આદિરૂપ અનિષ્ટ શરીરને કે મનુષ્યાદિરૂપ મિત્ર શરીરને પ્રાપ્ત થતો નથી પરંતુ વિદેહમુકિતને પામે છે [૪૧].

અવતરણિકા :— કર્મયોગના અનુષ્ઠાનથી અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનવડે જેના સંશયો હેદાઈ ગયા છે એવો પુરુષ કર્મોથી બંધાતો નથી, કારણકે તેનાં કર્મો જ્ઞાનાગ્નિથી બળી ગયાં છે; પરંતુ કર્મયોગ તથા જ્ઞાનયોગમાં સંશય ગખનાર પુરુષ શ્રેયથી ત્રણ થાય છે, અને તેથી હવે કહે છે [શા. ભા.] :

તસ્માદજ્ઞાનસંભૂતં હૃત્સ્થં જ્ઞાનાસિનાઽઽત્મનઃ ।

છિત્ત્વેનં સંશયં યોગમાતિષ્ઠોત્તિષ્ઠ ભારત ॥ ૪૨ ॥

અન્યથાથૈ :— ભારત ! હે અર્જુન ! તસ્માન્ તેથી અજ્ઞાનસંભૂત અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા હૃત્સ્થ હૃદયમાં રહેલા આત્મન. આત્મવિપાયક [શા. ભા.] એન આ મંત્રણે સંશયને જ્ઞાનાસિના જ્ઞાનરૂપ તરવાર વડે છિત્તવા છેદીને યોગ કર્મયોગ

શબ્દાથ^૧.—તેથી હે અર્જુન! અવિવેકથી ઉત્પન્ન થયેના અને ભુદિમા રહેના આ આત્મવિષયક સંશયને જ્ઞાનરૂપ તરવાર વડે છેદીને, કર્મયોગ આવર, અને યુદ્ધ માટે જાગ્રો થા [૪૨]

નિવેચન —માટે હે અર્જુન! અવિવેકથી ઉત્પન્ન થયેના, તથા ભુદિમા રહેના આત્મવિષયક સંશયને આ આત્મજ્ઞાનરૂપ તરવાર વડે છેદી નાખી, આ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિના સાધનશૂન્ય કર્મયોગને આચર આ જ્ઞાનના ઉપાયશૂન્ય સ્વધર્મનું નિષ્કામ ભાવે અનુષ્ઠાન કર હે ભાગત! તુ સમત્વ ધારણ કરીને યુદ્ધ માટે જાગ્રો થા [૪૨]

અધ્યાયનો સાર

સ્વસ્મિન્નોક્તત્તત્તથોયેન મક્ષિત્યદ્ વડોઠ્ઠતે । ધોદેતુ કર્મનિષ્ઠા ચ હરિણદ્વાપસદ્ગતા ॥
[મધુ] ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અહીં પોતાના અવતાર સ્વરૂપના કથનથી પોતાના ઈશ્વરપણાને સિદ્ધ કરી, ભક્તિ તથા શ્રદ્ધાને દૃઢ કરી છે, અને જ્ઞાનના કારણે ૩૫ કર્મનિષ્ઠાનો ઉપસંહાર કર્યો છે ”

પુનરવસ્થાદિમેદન વર્મજ્ઞાનમયી દ્વિધા ।

નિષ્ઠોક્તા યન ત વન્દ શોરિં સઘયસહિદમ્ ॥ [શ્રીધર]

હરિ ઈત્તસદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂત્રનિપત્તુ મહાવિદ્યાયા યાગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણા ચુનસવાદે ” જ્ઞાનકર્મસંન્યાસયાગો ’ નામ ચતુર્થાઽધ્યાય ॥

એ પ્રમાણે ઉપનિષદ, અભિવિદ્યા તથા યોગશાસ્ત્ર ૩૫ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનના સંવાદ નિર્ણે “ જ્ઞાનકર્મસંન્યાસયોગ ” નામનો ચોથો અધ્યાય સંપૂર્ણ

અધ્યાય ૫ મો

કર્મસંન્યાસયોગ

અવતરણિકા :—ગોપા અધ્યાયમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે “ જ્ઞાની સર્વ પરિ-
ગ્રહનો ત્યાગ કરી, નિર્વાહ માટે જ કર્મો કરે છે, તથા દૈવેચ્છાથી અગ્રવજ્રાદિ
જે મળે તેનાથી સંગ્રહ રહે છે [શ્લોક ૨૧-૨૨]”, પગે વચનોથી
કર્મસંન્યાસનું વર્ણન કર્યું, અને ભક્ત અર્જુનને કર્મયોગનો આશ્રય કરી, યુદ્ધ
કરવાનું કહી, અધ્યાયનો ઉપસંહાર કર્યો [શ્લોક ૪૨]. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનાં
વચનોથી ભક્ત અર્જુનને પોતાના શ્રેય માટે કર્મસંન્યાસ તથા કર્મયોગ પૈકી
કોણુ શ્રેષ્ઠ છે, એ વિશે સશય થયો. માટે જ્ઞાનરહિતઃ સંન્યાસ. શ્રેયાન્ કિંવા
કર્મયોગઃ શ્રેયાન્ ? ક્ષયેતયોર્વિશેષવ્યુત્પત્તયા ઝર્જુન ઉવાચ । [શા. ભા.] જ્ઞાનરહિત
સંન્યાસ કલ્યાણકારી છે કે, કર્મયોગ અથવા એ બેમાં જે તદ્દાવત હોય તે
જાણવાની ઇચ્છાથી ભક્ત અર્જુન પૂછે છે :

ઝર્જુન ઉવાચ । અર્જુન યોધ્યા :

સંન્યાસં કર્મણાં કૃષ્ણ પુતયોગં ચ શંસસિ ।

યચ્છ્રેય એતયોરેકં તન્મે બ્રૂહિ સુનિશ્ચિતમ્ ॥ ૧ ॥

અર્થ :—કૃષ્ણ ! હે કૃષ્ણ ! કર્મણાં કર્મોના સંન્યાસં સંન્યાસને શંસસિ
આપ વખાણો છો ચ અને પુનઃ ફરી યોગ કર્મયોગને વખાણો છો. એતયોઃ
એ બેમાંથી યત્ જે એક એક શ્રેયઃ કલ્યાણકારી હોય-અયં સનીય હોય તત્ તે
મે મને સુનિશ્ચિત બરાબર નિશ્ચયપૂર્વક બ્રૂહિ કહો [૧].

શબ્દાર્થ :—હે કૃષ્ણ ! આપ એ વાર કર્મના સંન્યાસને વખાણો છો,
અને ફરી કર્મયોગને વખાણો છો, માટે એ બેમાંથી જે કલ્યાણકારી હોય તે મને
બરાબર નિશ્ચયપૂર્વક કહો [૧].

વિવેચન :—સ્વમક્ષપાપકર્મક કૃષ્ણ ! । [કેદાર, મધુ.] હે ભક્તોના પાપ
નાશ કરનારા શ્રીકૃષ્ણ ! સદાનંદરૂપત્વાત્ પરમાત્મા કૃષ્ણ । [શંકરાનંદ, મધુ.] હે
સદા આનંદસ્વરૂપ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ! સંન્યાસના બે પ્રકાર છે “ વિદ્વત્સંન્યાસ ”
તથા “ વિવિદિપાસંન્યાસ. ” “ જ્ઞાનફલભૂતો વિદ્વત્સંન્યાસ ઉચ્યતે । [મધુ. ગી.
૧૮-૧૭] જ્ઞાનનિષ્ઠને જ્ઞાનબળથી સિદ્ધ સર્વકર્મસંન્યાસ “ વિદ્વત્સંન્યાસ ” કહેવાય

છે. સાધનભૂતસ્તુ વિવિદિપાસંન્યાસઃ [મધુ., ગી. ૧૮-૧૭] ' જ્ઞાનના સાધનભૂત સંન્યાસ અર્થાત્ ચિત્તશુદ્ધિને પ્રાપ્ત થયા પછી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે અધિકારી પુરુષે લીધેલો સંન્યાસ " વિવિદિપાસંન્યાસ " કહેવાય છે.

શ્રુતિરશ્રુતિભા સંન્યાસ તથા કર્મયોગ બન્નેને પ્રતિપાદન કરનારાં વચનો છે. " ન કર્મણા ન પ્રજયા ન ધર્મેન ત્યાગેનેકે અમૃતસ્વમાનશુ. [કોવલ્ય ઉપ. ૪] કર્મથી, પ્રજાથી કે ધર્મથી નહિ, પરંતુ કર્મત્યાગવડે જ પુરુષ અમૃતત્વને પ્રાપ્ત થાય છે. " " વેદાન્તવિજ્ઞાનસુનિશ્ચિતાર્યાઃ સંન્યાસયોગાચલયઃ શુદ્ધસત્ત્વાઃ ॥ તે વ્રજ્ઞ લોકેષુ પરાન્તકાલે પરામૃત્ય પરિમુચ્યન્તિ સર્વે. [મુ. ઉ. ૩-૨-૬] સંન્યાસ-યોગથી શુદ્ધ ચિત્તવાળા યોગીઓ જીવન્મુક્તિ તથા વિદેહમુક્તિને પામે છે. " " એનમેવ પ્રજાજિતો લોકમિત્ચ્છન્તઃ પ્રવ્રજન્તિ. [બૃ. ઉ. ૪-૪-૨૨] આ આત્માને જાણવાની ઇચ્છાવાળા સંન્યાસ લે છે તેમ સંસારને નિઃસાર જોઈને વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત થયેલા આત્મદર્શનની કામનાથી વિવાહ કરી વિના જ સંન્યાસ લે છે " [નીલકંઠ]

વળી શ્રુતિ કહે છે કે. — " તમેન વેદાન્નુવચનેન બ્રાહ્મણા વિવિદિપન્તિ મહેન દાનેન તપસાડનાશકેન. [બૃ. ઉ. ૪-૪-૨૨] આ આત્માને મુમુક્ષુઓ વેદાધ્યયન, યજ્ઞ, દાન, તપ, નિષ્કામ કર્મના અનુષ્ઠાનથી ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા જાણવા ઇચ્છે છે. " કુર્વન્નેવેહ કર્માણિ જિજ્ઞીવિષેચ્છત સમા. [ઇશા. ઉ. ૨]. આ સંસારમાં ચિત્તશુદ્ધિના હેતુરૂપ નિષ્કામ કર્મના અનુષ્ઠાન કરતાં કરતાં સૌ વપ્ જીવવાની ઇચ્છા કરે. " આ પ્રકારે કર્મ કરવાથી, તું કર્મફળથી લિપ્ત થશે નહિ. " મહાયજ્ઞૈથ યજ્ઞૈથ બ્રાહ્મીયં ક્રિયતે તત્ત્વ. [મનુ ૨-૨૮] મહાયજ્ઞો તથા યજ્ઞો વડે પુરુષ પરમાત્માના દર્શનને યોગ્ય થાય છે. "

" કર્મણ્યર્થમ્ યઃ પરયેત્. [ગી. ૪-૧૮], ' જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધકર્માણમ્. [ગી. ૪-૧૯] શારીરં કેવલ કર્મ. [ગી. ૪-૨૧], યદ્દેહાલ્બામસતુષ્ટઃ. [ગી. ૪-૨૨] ' સર્વે કર્માસિલ પાર્થ ' [ગી. ૪-૨૩], જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ. [ગી. ૪-૩૩] ' યોગસંન્યસ્તકર્માણિ. [ગી. ૪-૪૧], વગેરે વચનોવડે આપ કર્મસંન્યાસ પ્રતિપાદન કરે છે. વળી ' કુરુ કર્મૈવ તસ્માત્ત્વમ્. [ગી. ૪-૧૫] યોગમાતિષ્ઠોત્તિષ્ઠ. [ગી. ૪-૪૨] પ્રત્યાહિ વચનોવડે કર્મયોગનું અનુષ્ઠાન કરવા કહે છે.

આખને જોણવા તથા મી ચવાની પેઠે અથવા ' જાણા રહેવું ' અને ચાલવું ' એ બન્ને ક્રિયાઓની પેઠે સંન્યાસ તથા કર્મયોગમાં પરસ્પર વિરોધ છે. ક્રિયા, અધિકાર, સાધનસંપત્તિ તથા આશ્રમ વગેરેથી પરસ્પર વિરુદ્ધ સંન્યાસ તથા

કર્મયોગતું અનુષ્ઠાન એક જ સમયમાં શક્ય નથી [શંકરાનંદ]. માટે આ સંન્યાસ તથા કર્મયોગ પૈકી જે “ પ્રથમ્યતરં મોક્ષસાધનત્વેન ભવતા સુનિશ્ચિતમ્ । [શંકરાનંદ] મોક્ષના સાધનરૂપે આપે શ્રેષ્ઠતર નિશ્ચય કર્યો હોય, ” તે મને કહેા.

નોંધ : સ્ત્રી પણ વિવાહપૂર્વે તથા વૈધવ્ય પછી સંન્યાસની અધિકારિણી છે [જીવ-મુક્તિવિવેક-પ્રકરણ ૧] [૧].

અવતરણિકા:—હવે ભગવાન ભક્ત અર્જુનના પ્રશ્નને ઉત્તર આપે છે :

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન બોલ્યા :

સંન્યાસઃ કર્મયોગશ્ચ નિઃશ્રેયસકરાણુભૌ ।

તયોસ્તુ કર્મસંન્યાસાત્ કર્મયોગો વિશિષ્યતે ॥ ૨ ॥

અન્યથાર્થ :—સંન્યાસઃ કર્મોનો ત્યાગ ચ તથા કર્મયોગઃ કર્મયોગ સમૌ બન્ને નિઃશ્રેયસકરૌ કલ્યાણકારક છે—મોક્ષદાયક છે તુ તયોઃ પણ તે બેમાં કર્મસંન્યાસાત્ કર્મના સંન્યાસથી કર્મયોગઃ કર્મયોગ વિશિષ્યતે શ્રેષ્ઠ છે [૨].

શબ્દાર્થ :—સંન્યાસ અને કર્મયોગ બન્ને મોક્ષદાયક છે; પણ તે બેમાં કર્મસંન્યાસ કરતાં કર્મયોગ શ્રેષ્ઠ છે [૨].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! કર્મસંન્યાસ અને કર્મયોગ બન્ને નિઃશ્રેયસકરૌ = જ્ઞાનની ઉપત્તિના કારણરૂપ હોવાથી મોક્ષદાયક છે; પરંતુ તે બેમાં સંન્યાસાત્ = જ્ઞાનરહિત સંન્યાસ કરતાં [શા. ભા.], અનધિકારી પુરુષે લીધેલા સંન્યાસ કરતાં [મધુ. વગેરે] કર્મયોગ શ્રેષ્ઠ છે, કારણકે કર્મયોગ ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા વૈરાગ્ય વગેરેનું કારણ બને છે [નીલકંઠ]. કર્મયોગ શ્રેયના અધિકારનો સ પાદક છે [મધુ.] [૨].

જ્ઞેયઃ સ નિત્યસંન્યાસી યો ન દ્વેષ્ટિ ન કાઙ્ક્ષતિ ।

નિર્વિન્દ્રો હિ મહાવાહો મુખં વન્ધાત્પ્રમુચ્યતે ॥ ૩ ॥

અન્યથાર્થ :—મહાવાહો ! હે મહાબાહુ ! યઃ જે ન દ્વેષ્ટિ સુખ કે દુઃખનાં સાધનોના દ્વેષ કરતો નથી [શા. ભા.], અથવા ઈશ્વરાર્પણબુદ્ધિથી કરેલા કર્મમાં ‘ આ સર્વ કર્મ નિષ્ફલ છે ’ એવી નિષ્ફલપણાની શંકા કરીને તેનો દ્વેષ કરતો નથી [શા. ભા.], તથા ન કાઙ્ક્ષતિ સુખ કે મુખનાં સાધનોની ઇચ્છા કરતો નથી [શા. ભા.] સઃ એવા નિષ્કામ કર્મયોગીને નિમ્નસંન્યાસી

નિત્યમન્યાસી જ્ઞે જાણવો હિ કાળશુકે નિર્દેહ આવો નગદ્વેશપ દ્વેશે વિનાતો પુરુષ સુખ સુખપૂર્વક-અનાયાસે વધાત બધનથી પ્રમુચ્ચતે મુક્ત થાય છે [૩]

શરૂઆત — જે દેવ કરતો નથી તથા જે ઇચ્છા કરતો નથી, તેવા કર્મયોગીને નિત્યમન્યાસી જાણવો, કાળશુકે હે અર્જુન! નગદ્વેશથી નહિત કર્મયોગી અનાયાસે બધનથી મુક્ત થાય છે [૩]

વિવેચન — ય ન દ્વેષ્ટિ = જે દુઃખ કે દુઃખના સાધનોનો દ્વેસ કરતો નથી [શા ભા], અથવા જે ઈશ્વરાર્પણ શુદ્ધિથી કરેના શુભાશુભ કર્મોમા 'આ સર્વ કર્મ નિષ્ફળ છે' એવા નિઃશ્વપણાની વધા કરીને તેનો દ્વેસ કરતો નથી [મધુ] તથા ય ન કાલ્પસ્યતિ = જે સુખ કે સુખના સાધનોની [શા ભા] કે સ્વર્ગોદ્દેશની [મધુ] ઇચ્છા કરતો નથી, તેવા નિષ્કામ કર્મયોગીને કર્મમા પ્રવૃત્ત રહેવા છતાં અથના ગૃહસ્થાશ્રમમા હોય તોપણ [શ કરાન દ] સર્વદા સન્યાસી જ જાણવો આવા રાગદ્વેશથી રહિત કર્મયોગી [શા ભા વગેરે] જે સમશુદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલો હોવાથી સુખ-દુઃખ, સીતોષ્ણ, લાભાનાભ વગેરે દ્વેશથી રહિત છે [શ કરાન દ] તે અનાયાસે વધાત = સત્યારથી [શ કરાન દ] મુક્ત થાય છે

પ્રકૃતિના શુભો કે ઈશ્વરમા કર્તૃત્વનો આરોપ કરી, કર્મ તથા ફળમા આમક્રિતનો ત્યાગ કરી, વર્ણાશ્રમવિહિત ધર્મનું પરિપાલન, એ કર્મયોગીનો સન્યાસ છે, 'આ સર્વ ભગવાનનું સ્વરૂપ છે, તથા સર્વ કાર્ક ભગવાનનું જ છે' એમ નિત્યપૂર્વક માની, સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, મન, શુદ્ધિ વગેરે સર્વ પદાર્થો ભગવાનને અર્પણ કરી, અત્યંત દીન થઈ, દાસભાવે પ્રાપ્ત કર્તવ્યનું પાલન કે વુ, એ ભક્તનો સન્યાસ છે અને નિષ્કામ ધર્મથી વૈનામ્યને [ચિત્તશુદ્ધિને] પ્રાપ્ત થઈ રાગદ્વેશની [અહતા-મમતાની] ઉપસાતિપૂર્વક પ્રદીપ્ત અતરદશિ, એ જ્ઞાનીનો પાગ્મથિક સન્યાસ છે

નોંધ — ગૃહસ્થનું સ્ત્રી, પુત્ર, ધન વગેરે પરિત્રહ પર જેવા પ્રમાણે આધિપત્ય [મમત્વ વગેરે] હોય છે, તેવા જ પ્રકારનું સન્યાસીનું કૌપીન, દુઃખ વગેરે પરિત્રહ પર આધિપત્ય હોય છે ગૃહસ્થાશ્રમમા ગૃહેવાથી સત્તા મધન કે સન્યાસાશ્રમથી મોઢા પ્રાપ્ત થાય છે એવો નિયમ નથી પરંતુ કોઈ પણ આશ્રમમા રહેતો અનાસમિતને પ્રાપ્ત થયેલો પુરુષ જ મોઢાને મોઝ્ય થાય છે અનાસક્રિત જ કર્મયોગી કે સન્યાસીનું પ્રધાન લક્ષણ છે જે અનાદિ વાસના રૂપ દંડ મૂળવાળા આ સત્યારજને અનાસમિતરૂપ કુહાડાથી છેદી નાખે છે, તે

જ પુરુષ સસારવૃક્ષના મૂળરૂપ પન્થક્ષત્રે પ્રાપ્ત થવાને યોગ્ય થાય છે [ગી ૧૫-૩-૪] નિષ્કામ કર્મયોગી નિત્યસંન્યાસી છે, તથા તે ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે, એ અર્થ છે [૩]

અવતરણિકા :—હવે સામ્ય તથા યોગ એક જ ફળને આપનારા છે, તે કહે છે

સામ્યયોગો પૃથગ્વાલાઃ પ્રવદન્તિ ન પષ્ટિતાઃ ।

एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्निन्दते फलम् ॥ ૪ ॥

અન્વયાથ —વાલા. શાસ્ત્રના તાત્પર્યને ન જાણનાર વિચાર વિનાના પુરુષો સામ્યયોગી જ્ઞાનનિષ્ઠાના અગમ્યૂત સંન્યાસને [ચ કરાનંદ] તથા કર્મયોગને પૃથક્ જુદાજુદા વિરુદ્ધ ફળવાળા [મધુ વગેરે] બિન પ્રવદન્તિ કહે છે, પરંતુ પષ્ટિતા તત્ત્વવેત્તાઓ ન તે પ્રમાણે કહેતા નથી, કારણકે એકમા અપિ પશ્ય સમ્યક્ સારી રીતે આસ્થિત રહેનો પુરુષ કયો ફલ બન્નેના ફળને-મોક્ષને વિન્દતે મેળવે છે [૪]

શબ્દાર્થ —શાસ્ત્રના ગદ્યરૂપને ન જાણનાર સામ્ય તથા કર્મયોગને બિન કહે છે પણ પડિતો [અજ્ઞવેત્તાઓ] એ પ્રમાણે કહેતા નથી. એ બેમાથી એકનું પણ સારી રીતે અનુબ્ધાન કરનાર પુરુષ બન્નેના એક મોક્ષરૂપ ફળને પ્રાપ્ત થાય છે [૪]

વિવેચન —હે અજુન ! શાસ્ત્રના તાત્પર્યને ન જાણનારા વિચાર વિનાના પુરુષો સામ્ય = જ્ઞાનનિષ્ઠાના અગમ્યૂત સંન્યાસ [ચ કરાનંદ વગેરે] સમ્યગાત્મ-વુદ્ધિ = યથાર્થ આત્મકારણવુદ્ધિ તથા કર્મયોગને પૃથક્ = જુદાજુદા, વિરુદ્ધ ફળવાળા [મધુ] કહે છે, પરંતુ વિવેકનિજ્ઞાનવાળા પડિતો એમ કહેતા નથી, કારણકે સામ્ય > કર્મયોગઃ એ બે પૈકી એકનું પણ પોતાના અધિગત પ્રમાણે અનુબ્ધાન કરનાર જ્ઞાનની ઉત્પત્તિદ્વારા તે બન્નેના ફળને [મોક્ષને] પામે છે

વ્યવહારદષ્ટિથી સામ્ય તથા કર્મયોગ વચ્ચે વિરોધ હોય એમ દેખાય છે, પરંતુ સાધનદષ્ટિથી તથા ફલદષ્ટિથી તેમા એકતા જ રહેતી છે સાધનદષ્ટિએ સામ્ય તથા કર્મયોગ એક જ છે, કારણકે રાગદ્વેષને નષ્ટ કર્યા વિના સામ્ય કે યોગનું અનુબ્ધાન રહ્યું નથી ફળદષ્ટિથી પણ સામ્ય તથા યોગ એક જ છે, કારણકે જે આત્મતત્ત્વનો સામ્યવેત્તાઓ સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે જ આત્મ-

તત્ત્વનો યોગવેત્તાઓ સાદાત્વ કર છે આમ સમજીને જે સાખ્ય તથા યોગને એક જ જુએ છે, તે પુરુષ બુદ્ધિમાન ગણાય છે [આ પ ૩૦૫-૧૯, શ્રા પ ૩૧૬-૨-૪] [૪]

આવતરણિકા — હવે ઉપરોક્ત અર્થ સ્પષ્ટ કરી, બંનેના એકત્વદર્શનની સ્તુતિ કરે છે

યત્સારથૈઃ પ્રાપ્યતે સ્થાનં તદ્યોગૈરપિ ગમ્યતે ।

एकं साख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ૫ ॥

અન્યથાથૈ — સારથૈ સાખ્યયોગીઓ યત્ જે સ્થાન મોક્ષરૂપ સ્થાનને [આ બા] પ્રાપ્યતે પામે છે તત્ તે ધ્યાનને યાગે કર્મયોગીઓ બપિ પશ્ય ગમ્યતે પામે છે ચ માટે ય જે સારથ પરમાર્થ સંન્યાસને ચ તથા યોગ કર્મયોગને એક એકરૂપે પશ્યતિ જુએ છે સ પશ્યતિ જુએ છે [૫]

શબ્દાથૈ — સાખ્યયોગીઓ જે મોક્ષરૂપી ધ્યાનને પામે છે તે જ સ્થાનને કર્મયોગીઓ પશ્ય પામે છે, માટે જે સાખ્ય તથા કર્મયોગને એકરૂપ જાણે છે તે જ સાગી રીતે જુએ છે [૫]

વિવેચન — સારથૈ = પરબ્રહ્મને આત્મરૂપે જાણનારા બ્રહ્મનિષ્ઠો જે મોક્ષરૂપી સ્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ ધ્યાનને કર્મયોગીઓ પરમાર્થજ્ઞાનરૂપ સંન્યાસની પ્રાપ્તિદ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે [આ બા] આ પ્રકારે જે સાખ્ય [પરમાર્થ સંન્યાસને] તથા કર્મયોગને ફલરૂત્વાત્ [શ્રા બા] ફરની એકતાને લીધે, એકરૂપ જાણે છે, તે યથાર્થ જાણે છે “ સ एव सम्यग्दर्शनं न त्वन्य इत्यर्थ [શકરાનંદ] તે જ સમ્યગ્દર્શી છે, બીજો માર્ગ સમ્યગ્દર્શી નથી ”

‘ કાંઈક ધન કર્મની ઉત્પત્તિ થતી નથી ’ એ ન્યાય પ્રમાણે જે અધિકારી પુરુષોમા સંન્યાસપૂર્વક જ્ઞાનનિષ્ઠા જોવામા આવે છે તેમનામા જ્ઞાનનિષ્ઠારૂપ ચિદ્વચી પૂર્વજન્મોમા ભગવાનને અર્પેલા કર્મોની નિષ્ઠાન અનુમાન કરવામા આવે છે, તે જ પ્રમાણે જેમનામા ભગવાન વિરે અર્પિત કર્મનિષ્ઠા જોવામા આવે છે, તેમનામા આ કર્મનિષ્ઠારૂપ ચિદ્વચે લવિધમા ચનારી સંન્યાસપૂર્વક જ્ઞાનનિષ્ઠાનુ અનુમાન કે વામા આવે છે કારણકે જ્યાં કારણની સામગ્રી હોય છે ત્યાં કાર્ય અવશ્ય ઉત્પન્ન થાય કે માટે મુમુક્ષુએ ચિત્તશુદ્ધિ માટે નિષ્ઠામ કર્મો કરવા, પરંતુ સંન્યાસ ન લેવો, કાણકે વેરાગ્ય તીવ્ર થતા સંન્યાસ પોતાની મેળે જ સિધ્ધ થાય છે [મધુ] [૫]

સંન્યાસસ્તુ મહાવાહો દુઃસમાપ્તમયોગતઃ ।

યોગયુક્તો મુનિર્વ્રહ્મ ન ચિરેણાધિગચ્છતિ ॥ ૬ ॥

અન્યથાથી — મહાવાહો ! હે અર્જુન ! યોગત કર્મયોગના અનુધાન વિના સંન્યાસ સંન્યાસ તુ તો દુઃસમ્ આપ્તુમ્ પ્રાપ્ત થવો કઠિન છે [શા ભા વગેરે] અથવા દુ ખ પામવા માટે જ છે [મધુ] યોગયુક્ત કર્મયોગથી યુક્ત પુરુષ તો શુદ્ધ અત કરણવાળો થઈ મુનિ મનન કરવાના અવભાવવાળો સંન્યાસી થઈ ન ચિરેણ શીઘ્રતાથી — તુગ્ત જ વ્રજ્ઞ પરમાત્મજ્ઞાનનિષ્ઠાઈ પારમાર્થિક સંન્યાસને [શા ભા] અધિગચ્છતિ પામે છે, એને કે આલસકાગને પામે છે [મધુ ચક્રગન૬ વગેરે] [૬]

શબ્દાથી — કર્મયોગના અનુધાન વિના સંન્યાસ પ્રાપ્ત થવો કઠિન છે, [શા ભા વગેરે] અથવા અત કરણને શુદ્ધ કરનાર કમો નહિ કરતા હાથી લીધેનો સંન્યાસ તો દુ ખ પામવા માટે જ છે [મધુ વગેરે] કર્મયોગયુક્ત મુનિ શીઘ્રતાથી બ્રહ્મને [પારમાર્થિક સંન્યાસને] પામે છે [૬]

વિવેચન — હે અર્જુન ! કર્મયોગના અનુધાન વિના પારમાર્થિક સંન્યાસ પ્રાપ્ત થવો કઠિન છે [શા ભા] અથવા અત કરણની શુદ્ધિ કરનારા સાત્ત્વવિહિત નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો ન કરીને, જે પુરુષ કેવળ હરમાત્રથી સંન્યાસ કરે છે, તે સંન્યાસ તે પુરુષને કેવળ દુ ખની જ પ્રાપ્તિ કરાવે છે આ આ પ્રકારનો સંન્યાસ લેનાર અનધિકારા પુરુષ અત કરણની શુદ્ધિને કે સંન્યાસના ક્ષણકાલ જ્ઞાનનિષ્ઠાને પ્રાપ્ત થતો નથી વળી અત કરણની શુદ્ધિ કરનારા ચત્ત્વરનાદિ કર્મોમા સંન્યાસીને અધિકાર નથી, તે અતોત્રષ્ટ તતોત્રષ્ટ થાય છે તે કર્મનિષ્ઠા તથા જ્ઞાનનિષ્ઠા બન્નેથી ત્રિષ્ટ થઈ મહાસ કટને પ્રાપ્ત થાય છે [મધુ].

પરંતુ કર્મયોગયુક્ત મુનિ તો શુદ્ધ અત કરણનાળાપણાને લીધે તુરંત જ વ્રજ્ઞ = પારમાર્થિક સંન્યાસને [શા ભા] બલ સાક્ષાત્કારને [મધુ વગેરે] પ્રાપ્ત થાય છે. આથી સંન્યાસ અને કર્મયોગ મોક્ષરૂપી એક જ ક્ષણને આપનાના હોવા છતાં, ‘ કર્મસંન્યાસ કરતા કર્મયોગ શ્રેષ્ઠ છે, ’ એમ જે પૂર્વે કહેવામા આવ્યું છે, તે યોગ્ય જ છે [મધુ] [૬]

અવતરણિકા — હવે કર્મયોગીને કર્મ બંધન કરતું નથી, તે કહે છે

યોગયુક્તો વિશુદ્ધાત્મા વિજિતાત્મા જિતેન્દ્રિયઃ ।

સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મા કુર્વન્નપિ ન લિપ્યતે ॥ ૭ ॥

અન્યથાથ^૧ — યોગયુક્તઃ યોગયુક્ત વિશુદ્ધાત્મા શુદ્ધ ચિત્તવાળો વિજિતાત્મા કાર્યકારણસંઘાતરૂપ દેહને [મધુ. વગેરે], આત્મ વાસનારૂપ સ્વભાવને [ચંદન-૧૬], મનને [કેવલ] વશ કરનારો જિતેન્દ્રિય. બાહ્ય ઇન્દ્રિયોને છતનારો સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મા સર્વભૂતોના આત્માને પોતાના આત્મારૂપે જ્ઞેનારો સુવર્ણ અપિ કમ્બો કરતા છતાં ન લિપ્યતે લેખાતો નથી [૭]

શબ્દાથ^૨ — યોગયુક્ત, શુદ્ધ અતઃકરણવાળો, આત્માને વશ કરનારો, તથા સર્વ ભૂતોના આત્માને પોતાના આત્મારૂપે જ્ઞેનારો પુરુષ કમ્બો કરતો છતો પણ લેખાતો નથી [૭]

વિવેચનઃ — યોગયુક્ત. = કર્મયોગનુ અનુષ્ઠાન કરનાર પુરુષ નિષ્કામ કર્મના અનુકાનથી પ્રથમ વિશુદ્ધાત્મા = શુદ્ધ અતઃકરણવાળો થાય છે. પછી તે વિજિતાત્મા = દેહને [ચા. ભા. વગેરે], મનને [કેવલ વગેરે], બાહ્યવાસનારૂપ સ્વભાવને [ચંદન-૧૬] વશ કરનારો થાય છે. પછી તે જિતેન્દ્રિય. = બાહ્ય ઇન્દ્રિયોને વશ કરનારો થાય છે. આવો વિશુદ્ધાત્મા, વિજિતાત્મા તથા જિતેન્દ્રિય પુરુષ બ્રહ્માથી અત્યપર્યંત સર્વ ચેતન તથા અચેતન ભૂતોને પોતાના આત્મારૂપે જુએ છે, અને તેથી આત્મીયમદદિત્તે પ્રાપ્ત થયેલો તે, સર્વને પ્રિય હોય એવું જ આચરણ કરે છે. આવો સમશુદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલો બ્રહ્મવેદા લોક-સમ્રાટ માટે કે, ધર્મરતિર્વાહ માટે કમ્બો કરતો છતો પણ પુરુષ-પાપરૂપ કર્મથી લેખાતો નથી. ન કર્મભિર્વંચતે इत्यर्थः. [ચા. ભા.] કર્મથી બંધન પામતો નથી [૭].

અવતરણિકા :— હવે પૂર્વોક્ત અર્થને એ શ્લોકવડે સ્પષ્ટ કરે છે :

नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।

पश्यन्शृण्वन्स्पृशन्निघ्नन्श्रन्नाच्छन्स्वपन्धसन् ॥ ૮ ॥

प्रलपन्विस्मजन् गृह्णन्नुन्मિषन्निमिषन्नपि ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ૯ ॥

અન્યથાથ^૩ — યુક્તઃ એકાગ્રચિત્તવાળો તત્ત્વવિત્ તત્ત્વવેદા-પરમાર્થદર્શી પડ્યન્ જોતાં શ્રુણ્વન્ સાંભળતાં સ્પૃશન્ સ્પર્શ કરતાં જિગ્મન્ સૂંઘતાં અઘ્નન્ ખાતાં ગચ્છન્ ચાલતાં સ્વપન્ સૂતાં શ્વસન્ શ્વાસ લેતા પ્રલપન્ બોલતાં વિસ્મજન્ ત્યાગ કરતાં યજ્ઞન્ ઋહણ કરતાં ઋન્મિષન્ આખ ઉઘાડતાં નિમિષન્ આખ મીંચતાં

અપિ પણુ ઇન્દ્રિયાણિ ઇન્દ્રિયો ઇન્દ્રિયાયેષુ પોતપોતાના વિપયોમાં વર્તન્તે વર્તે છે—
પ્રવર્તે છે' એમ ધારયન્ સમજીને હું' કિંચિત્ કાંઈ એવ જ ન કરોમિ કરતો
નથી' એમ મન્યેત એમ માને છે [૮-૯].

શબ્દાર્થ :—એકાગ્રચિત્તવાળો તત્ત્વવેત્તા જોતાં, સાંભળતાં, સ્પર્શ કરતાં,
સંઘતાં, ખાતાં, ચાલતાં, સ્પર્તાં, શ્વાસ લેતાં, બોલતાં, હોલતાં, ગ્રહણ કરતાં,
આંખ ઉઘાડતાં, આંખ મીંચતાં, પણ કેવળ ઇન્દ્રિયો જ પોતપોતાના વિપયોમાં
પ્રવર્તે છે, એમ નિશ્ચયપૂર્વક જાણીને, ' હું' કાંઈ કરતો નથી' એમ માને
છે [૮-૯].

વિવેચન :—યુક્ત :—યોગયુક્ત તત્ત્વવેત્તા [પરમાર્થદર્શી] પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો-
વડે, પાંચ કર્મેન્દ્રિયોવડે, પાંચ પ્રાણોવડે, ચાર અંતઃકરણવડે, તથા પાંચ ઉપ-
પ્રાણોવડે, તેમના શાસ્ત્રવિહિત વિપયો ગ્રહણ કરતાં ' હું' કાંઈ જ કરતો નથી'
એમ માને છે.

તત્ત્વવેત્તા નિશ્ચયપૂર્વક જાણે છે કે, જોવું, સાંભળવું, સ્પર્શ કરવો, સંઘવું
તથા ખાવું એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના વ્યાપારો છે; ચાલવું, બોલવું, મસત્યાગ
કરવો, ગ્રહણ કરવું વગેરે કર્મેન્દ્રિયોના વ્યાપારો છે; શ્વાસોસ્પ્તવાસ લેવા વગેરે
પ્રાણેન્દ્રિયોના વ્યાપારો છે; ઊઘડવું વગેરે અંતઃકરણના વ્યાપારો છે; આંખ
ઉઘાડવી-મીંચવી વગેરે ઉપપ્રાણોના વ્યાપારો છે, તથા આત્મા નિષ્ક્રિય છે.

જેમ મૃગજળનું પાન કરવા પ્રવૃત્ત થયેલો પુરુષ, મૃગજળ વિષે જળનો
અભાવ છે, એ પ્રકારનું નિશ્ચયપૂર્વક જ્ઞાન થયા પછી, મૃગજળ માટે પ્રવૃત્ત
થતો નથી; તેમ કર્મભાવમાં અકર્મ જોનારો તત્ત્વવેત્તા [પરમાર્થદર્શી] કર્મમાં
પ્રવૃત્ત થતો નથી [શા. ભા.], અને “ નિરમિમાનતયાડડયુ.શેવં ક્ષપેદિતિ ભાવઃ ।
[કેશવ] કર્તૃત્વાભિમાન વિના શેષ આયુષ્ય ભોગવે છે. ” તત્ત્વવેત્તા પૂર્વોક્ત
સર્વ વ્યાપારોમાં આત્માના અકર્તાપણાને જુએ છે [મધુ.], અને પુણ્ય-પાપથી
લેપાતો નથી [સંકરાનંદ]. આવા તત્ત્વવેત્તાને સર્વકર્મસંન્યાસમાં જ અધિકાર
છે [શા. ભા.] [૮-૯].

અવતરણિકા :—હવે કર્મયોગીને કર્મો બંધન કરતાં નથી, તે કહે છે :

બ્રહ્મણ્યાધાય કર્માણિ સજ્ઞં ત્યક્ત્વા કરોતિ યઃ ।

લિપ્યતે ન સ પાપેન, પદ્મપત્રમિવામ્મસા ॥ ૧૦ ॥

અન્યથાથિ :—યઃ જે વ્રજાણિ ધ્વજામા-ઈશ્વરમાં આધાય અર્પણ કરીને સર્વ જ્ઞાની કામનાનો ત્યક્ત્વા પરિત્યાગ કરી કર્માણિ કર્મો કરોતિ કરે છે સઃ તે પુરુષ જન્મસા જળવડે પવનને કમળપત્રની રૂપ પેડે વાવેન જન્માદિ બધનના હેતુરૂપ પુણ્ય-પાપવડે [સંકરાનદ વગેરે] ન લિપ્યતે લેપાતો નથી [૧૦].

શબ્દાર્થ :—જે પુરુષ જ્ઞાની કામનાનો ત્યાગ કરી ઈશ્વરને અર્પણ કરી કર્મો કરે છે, તે જેમ કમળપત્ર જળથી લેપાતું નથી, તેમ પાપથી લેપાતો નથી [૧૦].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! મેવક જેમ સર્વ કર્મો પોતાના સ્વામી માટે કરે છે, તેમ જે પુરુષ “ મોક્ષેડપિ જકે સદ્મ ત્યક્ત્વા । [શા. ભા.] મોક્ષની કામનાનો પણ ત્યાગ કરી, ” વ્રજાણિ આધાય = સર્વ કર્મો ઈશ્વરને અર્પણ કરી, [મધુ.] જ્ઞાત્વ, કાન્ધિત્વ, ભોક્તૃત્વ ઈશ્વરમા આપન કરી [સંકરાનદ] લૌકિક તથા વૈદિક કર્મો કરે છે, તે પુરુષ જેમ કમળપત્ર જળવડે લેપાતું નથી, તેમ કર્મોના જન્માદિ બધનના હેતુરૂપ પુણ્ય-પાપવડે લેપાતો નથી.

“ ભગવદર્પણબુદ્ધ્યાડનુશ્ચિત કર્મ બુદ્ધિશુદ્ધિફલમેવ સ્યાત્ । [મધુ. વગેરે] ભગવાનને અર્પણ કરવાની શુદ્ધિથી કરેલુ કર્મ શુદ્ધિની [અંતઃકરણની] શુદ્ધિરૂપ ફળવાળું જ થાય છે, ” એ અર્થ છે.

શ્રીરામાનુજાયાર્થનો અર્થ

શ્રી રામાનુજાયાર્થ આ શ્લોકનો આ પ્રમાણે અર્થ કરે છે .—“ જે પુરુષ વ્રજાણિ આધાય = ઇન્દ્રિયાદિરૂપ પરિણામ પામેલી પ્રકૃતિમાં જ જોવું, સામળવું, વગેરે ક્રિયાને સ્થાપન કરી, એટલે કે “ ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયોમા જ પ્રવર્તે છે ” એમ માની, જ્ઞાનામનાનો ત્યાગ કરી, વિહિત કર્મો કરે છે, તે જન્માદિ બધનના હેતુરૂપ પુણ્ય-પાપવડે લેપાતો નથી.”

શ્રીરામાનુજાયાર્થ ‘ ધ્વજ ’ શબ્દનો અર્થ પ્રકૃતિ કરે છે [૧૦].

કાયેન મનસા બુદ્ધ્યા કેવલૈરિન્દ્રિયૈરપિ ।

યોગિનઃ કર્મ કુર્વન્તિ સજ્ઞં ત્યક્ત્વાડડત્મશુદ્ધયે ॥ ૧૧ ॥

અન્યથાથિ :—યોગિનઃ યોગીઓ સજ્ઞ સંગ ત્યક્ત્વા ત્યજીને કેવલે : ‘ હું કેવળ ઈશ્વરાર્થે કર્મો કરું છું, જ્ઞા માટે કર્મો કરતો નથી ’ એ પ્રકારની મનતાનો ત્યાગ કરી [શા. ભા., મધુ. વગેરે] કાયેન કાયાથી મનસા મનથી બુદ્ધ્યા

બુદ્ધિથી તથા ઇન્દ્રિયેઃ ઇન્દ્રિયોવડે અપિ પણ આત્મશુદ્ધયે અંતઃકરણની શુદ્ધિ માટે કર્મ કર્મો કુર્વન્તિ કરે છે [૧૧].

શબ્દાર્થ :—જેમાં મમત્વબુદ્ધિ રહી નથી એવાં શરીર, મન, બુદ્ધિ તથા ઇન્દ્રિયોવડે યોગીઓ [કર્મયોગીઓ] સગ ત્યજી અંતઃકરણની શુદ્ધિ માટે કર્મ કરે છે [૧૧].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! કર્મયોગી ફક્તની કામનાનો ત્યાગ કરી, કેવલૈઃ = “હું” કેવળ ઈશ્વરાર્થે કર્મ કરું છું, ફળ માટે કરતો નથી,” એ પ્રકારે મમતા-શૂન્ય થઈ [શા. ભા., મધુ. વગેરે] સ્નાન વગેરે કાયાથી, ધ્યાન વગેરે મનથી, તત્ત્વનિશ્ચય વગેરે બુદ્ધિથી, તથા અવશ્ય. કીર્તન, દર્શન, તીર્થાટન વગેરે શ્રોનાદિ ઇન્દ્રિયોવડે [શ્રીધર, વલ્લભ, વગેરે] આત્મશુદ્ધયે = અંતઃકરણની શુદ્ધિ માટે [શા. ભા. વગેરે] અંતઃકરણમાં સ્થિત પ્રાચીન કર્મબંધનના વિનાશ માટે [રા. ભા.] સમત્વને માટે [વલ્લભ] નિયમેન । નિયમપૂર્વક [ચંકરાનંદ] કર્મ કરે છે.

અહીં ‘કેવલૈ.’ ૫૬ શરીર, મન, બુદ્ધિ તથા ઇન્દ્રિયો એ સર્વતું વિશેષણ છે [શા. ભા., મધુ.] [૧૧].

અવતરણિકા :—હવે નિષ્કામ કર્મ મોક્ષના તથા સકામ કર્મ બંધનના હેતુરૂપ છે, તે ઠહે છે :

યુક્તઃ કર્મફલં ત્યક્ત્વા શાંતિમાપ્નોતિ નૈષ્ઠિકીમ્ ।

અયુક્તઃ કામકારેણ ફલે સક્તો નિવધ્યતે । ૧૨ ॥

અન્યાર્થ :—યુક્ત. ‘ઈશ્વરને માટે જ કર્મો છે, પરંતુ મને ફલ થવા માટે નથી’ એવા અભિપ્રાયવાળો કર્મયોગી [શા. ભા. વગેરે] કર્મફલં કર્મફલને ત્યક્ત્વા ત્યજીને નૈષ્ઠિકીમ્ સત્ત્વશુદ્ધિના કર્મથી થયેલી શાંતિમ્ મોક્ષરૂપ શાંતિને આપ્નોતિ પામે છે. અયુક્તઃ સકામ પુરુષ કામકારેણ કામનાવડે ફલે ફલમાં સક્ત. આસક્ત થઈ નિવધ્યતે બંધાય છે [૧૨].

શબ્દાર્થ :—યુક્ત, પુરુષ [કર્મયોગી] કર્મફળને ત્યજીને સત્ત્વશુદ્ધિના કર્મથી થયેલી મોક્ષરૂપ શાંતિને પામે છે; અયુક્ત પુરુષ [સકામ પુરુષ] કામના વડે ફલમાં આસક્ત થઈ બંધાય છે [૧૨].

વિવેચન :—યુક્તઃ = ઈશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથી કર્તૃત્વ તથા ફલનો ત્યાગ કરી કર્મ કરનાર કર્મયોગી [શા. ભા.] મોક્ષરૂપી પરમશાંતિને પામે છે. “સત્ત્વ-શુદ્ધિજ્ઞાનપ્રાપ્તિસર્વકર્મસંન્યાસજ્ઞાનનિષ્પાદકમેતિ વાક્યશેષઃ । [શા. ભા.] કર્મ-

યોગી નિ કામ કર્મના અનુધાનથી પ્રથમ ચિત્તશુદ્ધિ, ત્યાગ પછી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ, ત્યાર પછી સર્વકર્મના સંન્યાસ પ જ્ઞાનનિષ્ઠા એ કર્મથી મોક્ષાર્થ પ્રાપ્તિને પામે છે", પરંતુ અયુક્ત = કર્મયોગથી વિમુખ જેનાર-અવગોદિ ક્ષત્રમા આસન્ન થઈ કર્મ કરનાર પુરુષ સમારભનને પામે છે 'અતસ્ત્વ યુગ્તો ભવચર્ચ' । [શા મા] માટે તુ કર્મયોગી થા' [૧૨]

સર્વર્મ્માણિ મનસા સંન્યસ્યાસ્તે મુરં વશી ।

નગ્દારે પુરે દેહી નૈવ કુર્વન્ન કારયન્ ॥ ૧૩ ॥

અન્યથાથ - વશી દેહ તથા ઇન્દ્રિયોને જેણે વશ કર્યા છે એવો દેહી આત્માને દેહથી ભિન્ન જોનારો પુરુષ [મધુ] સર્વર્મ્માણિ સર્વ કર્મોને મનસા કર્મમા અકર્મ જોનાર પિવેશ્વરુદ્ધિવડે [શા ભા] સંન્યસ્ય ત્યાગીને નવદ્વાર નવ બારણાવાળા પુર પુરમા સુખ સુખપૂર્વક જાસ્ત રહે છે, અને પરમાર્થદષ્ટિથી ન એવ કુર્વન્ કાર્ય કરતો નથી, તથા ન કારયન્ કરાવતો નથી [૧૩]

શબ્દાથ - દેહ તથા ઇન્દ્રિયોને વશ કરનાર તથા આત્માને દેહથી ભિન્ન જોનારો જ્ઞાની પુરુષ સર્વ કર્મોનો મનથી ત્યાગ કરી, કર્મ ન કરતો, ન કરાવતો, આ નવદ્વારવાળા મરીરમા સુખેથી રહે છે [૧૩]

વિવેચન - વશી = જિતેન્દ્રિય [શા ભા] દેહ તથા ઇન્દ્રિયોને વશ કરનાર તથા દેહી = દેહમિન્નાત્મદર્શી [મધુ] આત્માને દેહથી ભિન્ન જોનારો પરમાર્થદર્શી પુરુષ નિત્ય, નૈમિત્તિક, કામ્ય તથા નિપિદ્ધ એ સધળા કર્મોનો મનસા = કર્મમા અકર્મદર્શનરૂપ વિવેકશુદ્ધિવડે [શા ભા] ત્યાગ કરી એટલે કે, ' કર્મ, કર્મનો કર્તા, કર્મનું સાધન તથા કર્મનું ફળ એ સર્વ મિથ્યા છે, ' એ પ્રકારના વિજ્ઞાનથી તે સર્વનો ત્યાગ કરી [ચક્રતનુદ] બે નેત્ર, બે નાસિકાના છિદ્રો, બે કાન, મુખ, ગ્રંથ તથા ઉપરથી એવા નવદ્વારવાળા આ સ્થૂલ દેહરૂપ નગરમા સુખપૂર્વક રહે છે

જેમ મોઢા પ્રવાસી પુરુષ કોઈ પરગૃહમા નિવાસ કરે છે, પરંતુ તે ગૃહની વૃદ્ધિ-હાનિવડે હર્ષ-શોકને પ્રાપ્ત થતો નથી, તેમ પરમાર્થદર્શી આ શરીરના સત્કાર-પરાક્ષવડે હર્ષ-રિપાદને પ્રાપ્ત થતો નથી, પરંતુ અહતા-મમતારહિત થઈ ને આ દેહ વિષે રહે છે એવો પરમાર્થદર્શી પુરુષ કોઈ ક્રિયા કરતો નથી તથા દેહ, ઇન્દ્રિયાદિને ક્રિયામા પ્રવૃત્ત કરતો નથી

તાત્પર્ય એ છે કે, જ્ઞાની આ ગ્રૂ-દેહને નગર, ઇશ્વરને નગરનો રાજા [નિયતા] તથા પ્રારબ્ધકર્મો ભોગથી કાય પામે ત્યા સુધી પોતાને આ દેહપુરીમા

ધૈર્યના તોફાર તરીકે રહેનાર જાણે છે. જેમ નગરવાસી નગરને પોતાનાથી ભિન્ન જાણે છે; તેમ જ્ઞાની આત્માને દેહથી ભિન્ન જાણે છે. જેમ નગરવાસીને 'હું નગર છું' એવું અભિમાન હોતું નથી, તેમ જ્ઞાનીને 'હું દેહ છું' એ પ્રકારનું અભિમાન હોતું નથી. જેમ નગરવાસીને નગરમાં મમત્ત્વ હોતું નથી, તેમ જ્ઞાનીને દેહાદિમાં મમત્ત્વ હોતું નથી. જેમ રાજાનો સેવક રાજાની પ્રીતિ સંપાદન કરવા માટે જ રાજાની આજ્ઞાના પાલનરૂપ કર્મમાં પ્રવૃત્ત રહે છે; તેમ જ્ઞાની પ્રભુ પ્રીત્યર્થે શાસ્ત્રની આજ્ઞાના પાલનરૂપ વિદિત કર્મમાં લોકસમૂહ માટે જ પ્રવૃત્ત રહે છે.

આ પ્રકારે દેહને આત્માથી ભિન્ન જાણનારો, દેહમાં અહંતા વિનાનો, દેહાદિમાં મમત્ત્વ વિનાનો, કર્મમાં કર્તૃત્વ વિનાનો, ધૈર્યના સેવક તરીકે લોકસમૂહ માટે વિદિત કર્મ કરનાર જ્ઞાની પરમાર્થદષ્ટિથી કષ્ટ કરતો નથી, કંઠ કરાવતો નથી, તથા કમોંથી લેપાતો નથી [૧૩].

અવતરણિકા :—હવે આત્મા નહિ પરંતુ સ્વભાવ [પ્રકૃતિ] કર્તા-કારયિતા છે, તે કહે છે :

ન કર્તૃત્વં ન કર્માણિ લોકસ્ય સૃજતિ પ્રમુઃ ।

ન કર્મફલસંયોગં સ્વભાવસ્તુ પ્રવર્ત્તે ॥ ૧૪ ॥

અન્યથાર્થ :—પ્રમુઃ આત્મા [શા. ભા. મધુ. વગેરે] લોકસ્ય દેહાદિકના [મધુ.] કર્તૃત્વં કર્તાપણાને ન સૃજતિ ઉત્પન્ન કરતો નથી, ન કર્માણિ કર્મોને ઉત્પન્ન કરતો નથી, ન કર્મફલસંયોગં કર્મફળના સંયોગને ઉત્પન્ન કરતો નથી, તુ પરંતુ સ્વભાવઃ અવિદ્યારૂપ પ્રકૃતિ-માયા [શા. ભા. વગેરે] પ્રવર્ત્તે પ્રવર્તે છે [૧૪].

શીઘ્રાર્થ :—આત્મા દેહાદિકના કર્તાપણાને ઉત્પન્ન કરતો નથી, આત્મા કર્મોને ઉત્પન્ન કરતો નથી, આત્મા કર્મફળના સંયોગને પણ ઉત્પન્ન કરતો નથી. એ જમું સ્વભાવ [માયા-પ્રકૃતિ] જ કરે છે [૧૪].

વિવેચન :—આત્મા લોકસ્ય = દેહાદિકના કર્તાપણાને [મધુ] ઉત્પન્ન કરતો નથી, અર્થાત્ આત્મા દેહાદિ સર્વ જડ પદાર્થોનો પ્રકાશક હોવા છતાં, 'તું આ કાર્ય કર' એ પ્રકારની ટ્રેરણા કે આજ્ઞા કરીને કાઈ પણ કાર્ય કરાવતો નથી [મધુ.]. આત્મા કર્મોને ઉત્પન્ન કરતો નથી, અર્થાત્ આત્મા કર્મોનો કર્તા થતો નથી [શા. ભા. વગેરે]. આત્મા કર્મફળના સંબંધને ઉત્પન્ન કરતો નથી,

અર્થાત્ આત્મા કર્મફળને ભોગવાવતો નથી, તથા ભોગવતો પણ નથી [મધુ.]; પરંતુ આ સર્વનો કર્તા તથા કાર્યિતા સ્વભાવ [માયા-પ્રકૃતિ] છે. અજ્ઞાના-ભિક્ષા દેવી માયા [પ્રકૃતિ] જ નાના સર્વ કરે છે, અને કરાવે છે; પરંતુ દેહાદિ વિષે રહેલો અસંગ આત્મા કંઈ પણ કરતો નથી અને કરાવતો નથી.

“સ્વયમેવ સર્વં ભાવયતીતિ સ્વં ભાવયતીતિ વા સ્વભાવઃ । [શંકરાનંદ]
જે સ્વયં સર્વને ભાવના કરાવે છે, અથવા સ્વયં ભાવના કરે છે, તે સ્વભાવ”
[વાસનામયી પ્રકૃતિ] સર્વને કર્મમાં પ્રવૃત્ત કરે છે; કર્મરૂપિણી પ્રકૃતિ હ્રદ તથા અનિષ્ટને સંપાદન કરી, સુખદુઃખનો અનુભવ કરાવે છે [શંકરાનંદ]. આત્મા તો પ્રાણીની પ્રકૃતિ, તેની ચેષ્ટા, તથા સુખદુઃખના અનુભવનો કેવળ સાક્ષી છે, કારણકે તે અવિધિય છે [શંકરાનંદ].

ભગવાન પણ હવે પછી કહેશે કે :— “શરીરસ્યેડપિ કૌંતેવ ન કરોતિ ન ભિષ્યતે । [ગી. ૧૩-૩૧] દેહ, ધન્દિય, તેના વિકાર, તેની અવસ્થા તથા તેના વ્યાપાર વગેરે વિષે સાક્ષીરૂપે સ્થિત આ આત્મા અનાદિ, નિર્ગુણ તથા અસંગ હોવાથી કંઈ કરતો નથી, તથા દેહાદિકર્મના કર્મોથી લેપાતો નથી.”

“અન્યથા પરમાત્મનો વૈષમ્યનૈર્ધૃણ્યપ્રસજઃ । [વદસભ] જે એમ ન હોય - તો ઈશ્વર વિષે વિપ્રમતાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય.” [૧૪]

અવતરણિકા :—પરમાર્થતત્ત્વ । [શા. ભા.] પરમાર્થદષ્ટિથી તો :

નાદત્તે કસ્યચિત્પાપં ન ચૈવ સુકૃતં વિશુઃ ।

અજ્ઞાનેનાવૃતં જ્ઞાનં તેન મુહ્યન્તિ જન્તવઃ ॥ ૧૫ ॥

અન્યથાર્થ :—વિશુઃ સર્વવ્યાપી પરમાત્મા કસ્યચિત્ કોઈ જીવના પાપ પાપને ન આવડતે અહણ કરતા નથી ચ તથા સુકૃતં પુણ્યને એવ પણ ન અહણ કરતા નથી. અજ્ઞાનેન અજ્ઞાનવડે—આવરણ અને વિદ્વેષ સુક્તિવાળા માયા નામના અસત્ય તમસથી [મધુ.] જ્ઞાનં વિવેકજ્ઞાન આકૃતં ઢંકાયેલું છે તેન તેથી જતવ. જીવો મુહ્યન્તિ મોહ પામે છે [૧૫].

શબ્દાર્થ :—ઈશ્વર કોઈ પણ જીવના પાપને કે પુણ્યને અહણ કરતા નથી. અજ્ઞાનથી જ્ઞાન ઢંકાઈ મધું છે, તેથી પ્રાણીઓ મોહ પામે છે [૧૫].

વિવેચન :—પરમાત્મા કોઈ જીવના પાપનું કે પુણ્યનું અહણ કરતા નથી, કારણકે વાસ્તવિક રીતે જીવમાં કર્તાપણુનો તથા પરમાત્મામાં કાર્યિનૃત્યનો [કરાવનારપણુનો] અભાવ છે [મધુ. વગેરે].

ત્યારે શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને લોકવ્યવહાર વગેરેનો નિર્વાહ કેવી રીતે કરવો ? [મધુ], તો પત્રી ભક્તોદ્ધારા યચ્છ, દાન હોમ વગેરે સુકૃતો શા માટે અર્પણુ કરવામા આવે છે ? [શા ભા], તો શા માટે ભક્તો ઈશ્વરના આરાધન માટે કર્મો કરે છે ? [નીલકંઠ], તો કહે છે કે :

વિવેકવિજ્ઞાનરૂપ જ્ઞાન અજ્ઞાનવડે ઢકાયુ છે અને તેથી જન્તવ. = જન્મવાના સ્વભાવવાળા અને વસ્તુના સ્વરૂપને ન જ્ઞેનારા સસારીઓ [મધુ] " કરોમિ કારયમિ મોક્ષ્યે મોજયમિ इत्येव मोहं गच्छन्ति । [શા ભા] હુ કરુ છુ, હુ કરાવુ છુ, હુ ભોગવુ છુ, હુ ભોગવાવુ છુ એ પ્રકારે મોહ પામે છે," અને આત્મતત્ત્વને યથાવત્ ન જાણવાથી એટલે કે ' આત્મા કર્તા કે કાર્યિતા નથી,' એ ન જાણવાથી પુન પુન સસારને પામે છે

અજ્ઞાનની બે શક્તિઓ છે, એક આવરણશક્તિ અને બીજી વિશ્લેષશક્તિ જેમ વાદળા સૂર્યને ઢાકી દે છે, તેમ અજ્ઞાનની આવરણશક્તિ જ્ઞાનને ઢાકી દે છે વિશ્લેષશક્તિનો એ પ્રભાવ છે કે, મનનો ચચળતાને લીધે સ્વસ્વરૂપનુ યથાર્થ જ્ઞાન થતુ નથી. આ પ્રકારે અજ્ઞાનથી જ્ઞાન ઢકાઈ ગયુ છે, તેથી સસારી પુરુષ પ્રમાતા, પ્રમેય, પ્રમાણુ કર્મ, કરણ તથા કર્તા, ભોક્તા, ભોગ્ય તથા ભોગ, એ નવ પ્રકારના મોહને પામે છે [મધુ] આ અજ્ઞાનને લીધે 'હુ કર્તા છુ, હુ ભોક્તા છુ, હુ દીન છુ, હુ દુખી છુ ' ઇત્યાદિ મોહને પામી, પુરુષ દુખી થાય છે અને અસાગને પામે છે

આત્મામા કર્તૃત્વ-કાર્યિતૃત્વ નથી, પરંતુ 'एष एव साधु कर्म कारयति' ઈશ્વર જેને ઊંચી સ્થિતિએ પહોચ્યાડવાની ઇચ્છા કરે છે, તેની પાસે શુભ કર્મો કરાવે છે,' અને જેને નીચી સ્થિતિએ પહોચ્યાડવાની ઇચ્છા કરે છે, તેની પાસે અશુભ કર્મો કરાવે છે 'सत्त्वस्यैव प्रवर्तक । ईश्वर अत करणुना प्रेरक છે' 'इश्वर सर्वभूतानां हृद्देशे तिष्ठति । ईश्वर सर्वनां हृदयभा स्थित છે' 'सर्वाधिकृत्य कुरुने महात्मा । महात्मा सर्वानु आधिपत्य કરે છે,' 'धर्मावह पापनुद भगेश वरद दवमोह्य भजे । धर्मने आपनारा, पापનો नाश કરનારા, અર્થર્થના ઈશ્વર, વર આપનારા, પૂજ્ય દેવને હુ ભજુ છુ.' 'प्रभु प्रीणाति विश्वमुक् । प्रभु निश्चभुश् प्रसन्न थाय છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિ-સ્મૃતિઓ પરમાત્મામા કર્તૃત્વ, કાર્યિતૃત્વ, ધર્મપ્રદતૃત્વ, પાપનાશકર્તૃત્વ, સમર્પિત પૂજ્યથી પરિતોષ્ટૃત્વ, વગેરે પ્રતિપાદન કરે છે [શ કરાનંદ]

ઉપરોક્ત શ્રુતિ-સ્મૃતિ વચનોનો હેતુ ઈશ્વરનુ મહત્ત્વ પ્રતિપાદન કરી ચિત્ત-શુદ્ધિની કામનાવાળા મુમુક્ષુઓને પન્મેશ્વરની ઉપાસનામા રુચિ ઉત્પન્ન કરી,

ઉપાસનામાં પ્રવૃત્ત કરવાનો છે. 'ન તુ તત્તાત્તિવદ્મ્' [શંકરાનંદ] ઉપગ્રેક્ષ-શ્રુતિ-સ્મૃતિમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલો અર્થ તત્ત્વથી પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલો નથી.' "વસ્તુતસ્તુ કૂટમ્બાસન્નચિદ્રૂત્વાદાત્મા સ્વયં ન કરોતિ ન કામયતિ । [શંકરાનંદ] વાસ્તવમાં કૂટસ્થ, અસંગ તથા ચિદ્રૂપ હોવાથી આત્મા કંઈ કરતો નથી તથા કરાવતો નથી." [૧૫]

અવતરણિકા :— "નત્તુ સર્વપામજ્ઞાનાઠ્ઠત્તજ્ઞાનત્વે કવં મુમુક્ષુણામાત્મજ્ઞાન-વિમર્શિઃ । [શંકરાનંદ] જો સર્વનું જ્ઞાન અજ્ઞાનથી આવૃત્ત છે, તો મુમુક્ષુઓમાં આત્મજ્ઞાનનો આવિર્ભાવ કેવી રીતે થાય ?" "કથં સંસાર નિવૃત્તિઃ સ્યાત્ [મધુ.] તેમના સંસારની નિવૃત્તિ કેવી રીતે થાય ?" "કથં વા તેષાં મુક્તિરિતિ । [શંકરાનંદ] તેમને મુક્તિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ?" તો કહે છે કે :

જ્ઞાનેન તુ તદજ્ઞાનં ચેષાં નાશિતમાત્મનઃ ।

તેષામાદિત્યવજ્જ્ઞાનં પ્રકાશયતિ તત્પરમ્ ॥ ૧૬ ॥

અન્યથાથ^૧ :—તુ વળી એવા જેમનું તત્ત્વ એ અજ્ઞાન અજ્ઞાન માત્ર આત્માના જ્ઞાનેન જ્ઞાનવડે નાશિત નાશ પામેલું છે તેવા તેમનું તત્ત્વ તે જ્ઞાન આદિત્યવત્ સૂર્યની પેઠે પરં પરમાર્થતત્ત્વને [શા. ભા.] પરબ્રહ્મને પ્રકાશવતિ પ્રકાશિત કરે છે [૧૬].

શબ્દાથ^૨ :—વળી જેમનું એ અજ્ઞાન આત્માના જ્ઞાનવડે નાશ પામ્યું છે, તેમનું તે આત્મજ્ઞાન સૂર્યની પેઠે પરબ્રહ્મને પ્રકાશિત કરે છે [૧૬].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! કર્મ તથા ઉપાસનાથી શુદ્ધ ચિત્તવાળા, શ્રવણ-મનનાદિ સાધનોથી યુક્ત અને ભગવાને જેમના પર અતુઘ્રહ કર્યો છે, એવા જે મુમુક્ષુઓનું આવરણવિક્ષેપવ્યક્તિવાળું એ અજ્ઞાન "અહ મદ્માસ્મિ । હું બ્રહ્મ છું" એ મહાવાક્યના પ્રમાણથી નાશ પામ્યું છે, તેમનું તે આત્મજ્ઞાન સૂર્યની પેઠે અન્યની સહાયની અપેક્ષા વિના કાર્યસહિત અજ્ઞાનને દૂર કરી, પરબ્રહ્મને પ્રકાશિત કરે છે. જેમ સૂર્ય અંધકારનો નાશ કરી સમસ્ત વસ્તુઓને પ્રકાશિત કરે છે તેમ આત્મજ્ઞાન અજ્ઞાનનો નાશ કરી સમસ્ત વેદવસ્તુને [પરમાર્થ તત્ત્વને] પ્રકાશિત કરે છે [શા. ભા. વગેરે].

'જ્ઞાન સિવાય અન્ય કોઈ ઉપાયવડે અજ્ઞાન નિવૃત્ત થતું નથી' એ સૂચન કરવા માટે અહીં 'તુ' શબ્દ છે [શંકરાનંદ].

દૃષ્ટાંત

અજ્ઞાન [અહંકાર] બ્રહ્મનો [બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારમાં] આવરણરૂપ કેમ થઈ

શકે? અને જો બ્રહ્મને આવરણ થાય તો એ સ્વયંપ્રકાશ કેમ સંભવે? આ શંકા તથા આ શ્લોકનો અર્થ દૃષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ સમજાવો

જેમ સૂર્યથી ઉત્પન્ન થયેલા અને સૂર્યથી પ્રકાશ પામનારા મેઝ [વાદળો] સૂર્યના અંશરૂપ નેત્રને પોતાના સ્વરૂપમૂલ સૂર્યનાં દર્શન કરવામા અડચણ કરનારા થઈ પડે છે; તેમ બ્રહ્મનાં કાર્યમૂલ અને બ્રહ્મવડે પ્રકાશ પામેલો અહંકાર [અજ્ઞાન] બ્રહ્મના અંશરૂપ જીવને બ્રહ્મના દર્શન કરવામાં પ્રતિબંધક થઈ પડે છે.

પરંતુ જ્યારે સૂર્યથી ઉત્પન્ન થયેલું મેઝરૂપ [વાદળોરૂપ] આવરણ નાશ પામે છે, ત્યારે નેત્ર જેમ પોતાના સ્વરૂપમૂલ સૂર્યનું અવલોકન કરે છે, તેમ બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થયેલો અને પોતાના સ્વરૂપના દર્શનમા પ્રતિબંધકરૂપ થઈ પડેલો આત્માની ઉપાધિરૂપ અહંકાર [અજ્ઞાનરૂપી આવરણ] જ્યારે જ્ઞાનથી નાશ પામે છે, ત્યારે જીવ પણ પોતાના સ્વરૂપમૂલ પરબ્રહ્મનું દર્શન કરે છે. જેમ મેઝનું આવરણ દૂર થતાં સૂર્યનાં દર્શન થાય છે, તેમ અહંકારનો [અજ્ઞાનનો] નાશ થતાં આત્મસ્વરૂપના દર્શન થાય છે [ભાગ. ૧૨-૪-૩૨-૩૩].

સૂર્યના પ્રકાશથી જેમ વસ્તુનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે, તેમ જ્ઞાનના પ્રકાશથી ‘બ્રહ્મવાદ્મ’ એવું અભેદજ્ઞાન થાય છે, એ અર્થ છે [૧૬].

અવતરણિકા :— હવે જ્ઞાનનું ફળ કહે છે :

તદ્બુદ્ધયસ્તદાત્માનસ્તદ્વિષ્ઠાસ્તત્પરાયણા :

ગચ્છન્ત્યપુનરાવૃત્તિ જ્ઞાનનિર્ધૂતકલ્મષાઃ ॥ ૧૭ ॥

અન્યથાર્થ :—તદ્બુદ્ધયઃ તે બ્રહ્મમાં જ જેમની બુદ્ધિ છે [શા. ભા.] તદા-રમાણઃ તે બ્રહ્મ જ જેમનો આત્મા છે તદ્વિષ્ઠાઃ બ્રહ્મમાં જ નિષ્ઠાવાળા તત્પરાયણાઃ પરબ્રહ્મ જ જેમનો આશ્રય છે—આત્મામા જ પ્રીતિવાળા [શા. ભા.] જ્ઞાનનિર્ધૂતકલ્મષાઃ જ્ઞાનવડે જેમના દેહની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ પુણ્ય-પાપરૂપ કર્મો નાશ પામ્યાં છે, એવા જ્ઞાની પુરુષો અપુનરાવૃત્તિ મોક્ષને-વિદ્ધ-મુક્તિને ગચ્છન્તિ પામે છે [૧૭].

શબ્દાર્થ :—પરબ્રહ્મમાં જ જેમની બુદ્ધિ છે, પરબ્રહ્મ જ જેમનો આત્મા છે, પરમહ જ જેમની નિષ્ઠા છે, પરબ્રહ્મ જ જેમનો આશ્રય છે, તથા જ્ઞાનવડે જેમનાં પુણ્ય-પાપરૂપ કર્મો નાશ પામ્યાં છે, એવા જ્ઞાની પુરુષો અપુનરાવૃત્તિ [મોક્ષને] પામે છે [૧૭].

[વિવેચન :—તદ્બુદ્ધયઃ = આત્મસ્વરૂપ વિષે જેમની વ્યવસાયાત્મિકા [નિશ્ચયાત્મિકા] બુદ્ધિ છે [શ્રીધર, કેશવ, વગેરે], વિવેકાદિ સાધનના પરિપાકથી સર્વ

વિપરોના પગિત્યાગપૂર્વક જેમના ચિત્તની ઈતિઓ જ્ઞાનવડે અનુભવાતા સમિચ-
દાનદૃષ્ટ પરમાત્માના લીન થઈ છે, જેઓ નિર્વિકલ્પ સમાવિરાળા છે [મધુ],
બ્રહ્મસાક્ષાત્કારને પ્રાપ્ત થઈ, જેઓ સર્વ પ્રજાદર્શી છે [ચક્રાનંદ], તદાત્માન =
જેમનો પરબ્રહ્મ જ આત્મા છે [શા ભા], જેઓ દેહાદિમા નહિ, પરંતુ પર-
બ્રહ્મ વિશે જ આત્મસુદ્ધિવાળા છે [મધુ વગેરે], તન્નિષ્ઠા = પરબ્રહ્મમા જ જેમની
નિષ્ઠા [તત્પરતા] છે, સર્વ જ્ઞોતો સન્યાસ કરી જેઓ બ્રહ્મમા જ ગ્રિયત છે
[શા ભા], તત્પરાયણા = પરબ્રહ્મ જ જેમનો આશ્રય છે, જેઓ આત્મામા જ
પ્રીતિવાળા છે [શા ભા] જેઓ સર્વ તરફથી વૈરાગ્ય પામેલા છે [મધુ], સદા
આત્મારામ છે [ચક્રાનંદ], તથા જેમના જ્ઞાનરૂપ અગ્નિવડે નવા દેહના કારણરૂપ
નિર્વૃત્તક્લમ્પા = પુણ્ય-પાપરૂપ જ્ઞો [દોષો] નાશ પામ્યા છે [શા ભા વગેરે],
અથવા જગત અને બ્રહ્મ તથા બ્રહ્મ અને આત્માના ભેદમહત્વરૂપ બુદ્ધિનુ રક્ષા
જેમનું નાશ પામ્યું છે [ચક્રાનંદ], તે જ્ઞાની પુરુષો મોક્ષને પામે છે

અહીં તદ્બુદ્ધ્ય એ પદવડે બ્રહ્મ સાક્ષાત્કારનું કથન કર્યું છે તદાત્માન, તન્નિ-
ષ્ઠા તથા તત્પરાયણા એ ત્રણ પદો વડે બ્રહ્મસાક્ષાત્કારના સાધનો કથા છે

તદાત્માન એ પદ વડે દેહાદિ અનાત્મ પદાર્થોના અભિમાનરૂપ વિપરીત
ભાવનાની નિવૃત્તિના ફળરૂપ નિદિધ્યાસનના પરિપાકનું કથન કર્યું છે તન્નિષ્ઠા-
પદવડે સર્વ જ્ઞોતોના સન્યાસપૂર્વક પ્રમાણુમા તથા પ્રમેયમા નહેની અસભાવનાની
નિવૃત્તિના ફળવાળા શ્રવણના તથા મનનના પાંપાકરૂપ વેદાતવિચારનું કથન
કર્યું છે તત્પરાયણા એ પદ વડે આ લોક તથા પરલોકના નિયમસુખોમાથી
તીન વૈરાગ્યનું કથન કર્યું છે

તેમા ઉત્તર ઉત્તર સાધનને પૂર્વ પૂર્વ સાધનની હેતુતા છે. જેમકે બ્રહ્મ
સાક્ષાત્કાર વિશે નિદિધ્યાસનની હેતુતા છે, નિદિધ્યાસન વિશે શ્રવણ તથા મનનરૂપ
વેદાતવિચારની હેતુતા છે, અને વેદાતવિચાર વિશે વૈરાગ્યની હેતુતા છે આ
પ્રકારે તદ્બુદ્ધ્ય, તદાત્માન, તન્નિષ્ઠા, તત્પરાયણા એ ચાર વિશેષણો વડે
યુક્ત પુરુષ સંગીરમળધના અભાવરૂપ અપુનરાવૃત્તિને [મોક્ષને] પામે છે
[મધુ] [૧૭]

અવતરણિકા — ‘પણ્ડિતા ક્વ તત્ત્વ પश्यन्ति ?’ इति उच्यते । [શા
ભા] હવે જ્ઞાની પરમાર્થતત્ત્વને કેવી રીતે જુએ છે? તે કહે છે ”

त्रिद्याग्निवसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।

शुनि चैव शपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ ૧૮ ॥

અન્યથાથ^૧.—વિદ્યાવિનયસંપન્ને વિદ્યાવાળા તથા વિનયવાળા વ્રાહ્મણે બ્રાહ્મણને વિષે ગવિ ગાય વિષે હસ્તિનિ હાથી વિષે ચ તથા શુનિ શ્વાન વિષે ચ તથા શ્વપાકે એવ ચાંડાલ વિષે પણ પશ્ચિન્તાઃ જ્ઞાનીઓ સમદર્શિનઃ સમદર્શી—સમદર્શિવાળા હોય [૧૮].

શબ્દાર્થઃ—વિદ્વાન તથા વિનયવાન બ્રાહ્મણમાં, ગાયમાં, હાથીમાં, કૂતરામાં, તથા ચાંડાલ વગેરેમાં પણ જ્ઞાનીઓ સમદર્શી હોય છે [૧૮].

વિવેચનઃ—“ સર્વદાડડકાશ્વદેકરૂપેણ સમરસતયા તિષ્ઠતીતિ પરં વ્રહ્મ સમમિત્યુચ્યતે [શંકરાનંદ] આકાશની પેઠે સર્વ પ્રાણી-પદાર્થોમાં બ્રહ્મ એકરૂપે સમભાવથી રિયત છે, તેથી બ્રહ્મ ‘સમ’ કહેવાય છે. ” “ સદેવ વ્રહ્મં શોભં યેષા તે સમદર્શિનઃ [શંકરાનંદ, ચા. ભા.] આ સમને [બ્રહ્મને] સર્વભૂતો વિષે જ્ઞેવાનો જ્ઞેનો સ્વભાવ છે, તે સમદર્શી કહેવાય છે. ”

જ્ઞાની વિદ્યાવિનયયુક્ત સાર્વિક બ્રાહ્મણ, રજોગુણયુક્ત ગાય, તમોગુણયુક્ત હાથી, કૂતરો તથા ચાંડાળ, ઉત્તમ, મધ્યમ તથા કનિષ્ઠ સર્વ પ્રાણીઓમાં તેમ જ પથ્થર, માટી, મુવણું વગેરે સર્વ પદાર્થોમાં સર્વ પ્રકારે નિર્લેપ રહેવાવાળા સમ તથા નિર્વિકાર એવા બ્રહ્મને જુએ છે.

“ અસ્તિ ભાતિ પ્રિયં રૂપં નામ ચેત્યંશ્વેચકમ્ । આયત્રયં વ્રહ્મણં જગદ્રૂપં તત્તત્ત્રયમ્ । [શંકર-વા. સુ. ૨૦] અસ્તિ [સત્], ભાતિ [ચિત્], પ્રિય [આનંદ], નામ અને રૂપ આ પાંચ અંશ સર્વત્ર આપક છે. તેમાં પ્રથમનાં ત્રણ તત્ત્વો બ્રહ્મરૂપ છે, તથા બાકીનાં એ તત્ત્વો જગતરૂપ છે. ” અજ્ઞાનીને સત્, ચિત્ તથા આનંદ એ ત્રણ તત્ત્વો પ્રતીત થતાં નથી, પરંતુ જ્ઞાનીને સર્વભૂતો વિષે સત્, ચિત્ અને આનંદ એ ત્રણ તત્ત્વો પ્રતીત થાય છે; અને તેથી જ્ઞાની સર્વત્ર સમિધદાનદરૂપ બ્રહ્મને જુએ છે [અનુભવે છે].

જેમ ગંગાજળમાં, તળાવમાં, મહિરામાં કે ખૂણમાં પ્રતિબિંબિત સૂર્યને ગંગાજળાદિના ગુણદોષોના સંબંધ થતો નથી, તેમ ચિદાભાસદ્વારા પ્રતિબિંબિત બ્રહ્મને જીવ-નીચ ઉપાધિઓના ગુણદોષોના સંબંધ નથી. એ પ્રકારનો વિચાર કરતાં જ્ઞાની સર્વત્ર સમદર્શિવડે, રાગદ્વેષથી રહિત યર્ષ, પરમાનંદની સ્ફૂર્તિવડે જીવન્મુક્તિના સુખને જ સર્વદા અનુભવે છે, એ અર્થ છે [મધુ. વગેરે].

વસિષ્ઠમુનિ કહે છે કે:—“ સમતાને લીધે સર્વ પ્રાણીઓનું હિત કરનાર વિવેકીઓની પાસે આ જગતની સર્વ પ્રકારની લક્ષ્મી નોકર જેવી યર્ષને રહે છે. સમતાથી જે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, તે સ્વર્ગોદિથી પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. સમતા

દ્વિતીયા સીમાગ્રંથ છે. સમદષ્ટિપાળાને ગેની, કડુણા તથા મુદિતાદૃષ્ટિ
વનિતાઓ નિરતર આનંદન કરે છે. સમદર્શી જે કાર્ત કરે, તે ઉપભોગમાં લે,
નેતો સ્વીકાર કરે લેતા, અને જે અયોગ્ય કાર્યની સમદર્શી નિદા કરે કે બ્યાલોપ
કરે તેનો ત્યાગ કરતા, લોકોનો સમૂહ નિરતર તેના ઉત્તમ ચરિત્રની મુતિ કરે છે

સમદષ્ટિપાળાએ યિમિરામએ શબ્દો આવેના કપોતને પ્રાણરક્ષણને માટે
તેના માસના પ્રતિનિધિ તરીકે પોતાના અંગને કાપી પ્રયત્ન બુદ્ધિથી પોતાનું
માસ આપ્યું હતું એ જ સમદષ્ટિ વડે જનકરામ પોતાની નગરી બળી જવાના
સમયમાં તથા ઉત્સવમાં, તેને શય્યાગારવાના સમયમાં સમાન [હર્ષશોકથી
રહિત] રચા હતા બાનવદના જેવા જનમગ્ન સમદષ્ટિવડે ભિક્ષારૂપે પ્રાપ્ત
થયેના અમિતુ ગેળા લાકુની પેઠે ભત્રી કરી ગયા હતા સમબુદ્ધિને વાધે
જ ધર્મનિષ્ઠ કૃત્રિમ હોનારો હેવા છતાં પરમપદને પ્રાપ્ત થયો હતો.
દેવતાઓને પણ પૂજ્ય એવા મુનિઓ, ઋષિઓ અને સિદ્ધો તપના કરેગોમાં
તથા ભોગોમાં સમદષ્ટિપાળાથી જ ઉદ્ભવે પ્રાપ્ત થતા નથી [યો. વા. નિ.
૩ [૭]-અ-૧૯૮ ' [૧૮]

અનરશિક્ષકા — હવે જીવ-મુક્તિ પામેના મહાત્માઓ સર્વદા બ્રહ્મમાં જ
રહ્યા છે, તે જ છે

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद् ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ ૧૯ ॥

અન્યવાચક — વગર જેમનું મન મન સામ્યે સમાનપણામાં સ્થિત રહેતું
છે તે તે સમદર્શી પુરુષોએ હવે એ જ બહી જ-આ જીવનકાળમાં જ સર્વ
સસાગ-પ્રપચ પિત્ર. જીત્યો છે, હિ કારણકે વ્રજ બ્રહ્મ નિર્દોષ દોષથી નહિત-
નિર્દોષ [શા. બા], સર્વ પિકારોથી ગ્રહિત [મધુ], દુઃખથી રહિત-આનંદરૂપ
[શરણાનંદ] અને સર્વ સમાન-સર્વ જોડરસ વ્યાપી રહેતું છે તસ્માદ તેથી
તે તેઓ વ્રજ બ્રહ્મમાં સ્થિતા રહેતા છે [૧૯].

શબ્દાર્થ — જેમનું મન સમાનપણામાં રહેતું છે, તે સમદર્શી પુરુષોએ
બહી જ સસાગ જીત્યો છે, કારણકે બ્રહ્મ નિર્દોષ અને સર્વ છે તેથી તેઓ
બ્રહ્મમાં જ રહેલા છે [૧૯]

વિવેચન — હે અર્જુન ! જેમનું મન સર્વભૂતોમાં સમભાવે રહેતા પર
બ્રહ્મમાં સ્થિત થયું છે તેના સમદર્શી પુરુષોએ આ સસાગ જીત્યો છે, તેઓ

જીવન્મુક્ત છે; કારણકે બ્રહ્મ નિર્દોષ = નિર્દોષ, સર્વ દોષોથી રહિત [યા. બા.] સર્વ વિકારોથી રહિત [મધુ.] આનંદરૂપ [શંકરાનંદ] અને સમ = સર્વત્ર એકરસ બ્યાપી રહેલ છે, અને તેથી સમદર્શી પુરુષો બ્રહ્મમાં જ સ્થિત છે. સમદર્શીએ અહીં જ સર્ગ = સ સાર જીત્યો છે, સમદર્શી સર્વદા મુક્ત જ છે [થીષર, રા. બા.].

તાત્પર્ય એ છે કે, દોષરહિત, વિકારરહિત, કૂટરથ, નિત્ય તથા એક એવા બ્રહ્મ વિષે સ્થિત સમદર્શી પુરુષ જગતની સાથે લેપાતા નથી, અસંગ થઈને વિચરે છે, અને જીવન્મુક્તિના મુખનો અનુભવ કરે છે [૧૯].

અવતરણિકા :—સમર્થશિત્યસિદ્ધ્યર્થં નિર્વિદ્વત્વં, નિ. સજ્જત્ય, કામાદિદોષદર્શન, તદ્વેગનિવારણમ્, આત્મન્યેવ ભોગ્યતાકલ્પન ચેતિ પદ્યવિધ મ્મસો ગ્રહણિ સ્થિતસ્ય સજ્જનમ્ । હવે સમદર્શી [જીવન્મુક્ત] થયાના સાધનરૂપ નિર્વિદ્વત્વમ્ । [શ્લોક ૨૦] નિર્વિદ્વત્વમ્, નિ સજ્જત્યમ્ । [શ્લોક ૨૧] અનાસક્તિ, કામાદિદોષદર્શનમ્ । [શ્લોક ૨૨] શબ્દાદિ વિષયો વિષે દોષદર્શન, તદ્વેગનિવારણમ્ । [શ્લોક ૨૩] કામદોષાદિના વેગને સહન કરવો, તથા આત્મન્યેવ ભોગ્યતાકલ્પનમ્ । [શ્લોક ૨૪] આત્માને વિષે જ રમણ કન્વુ એ પાપ સમદર્શી [જીવન્મુક્ત] પુરુષોના લક્ષણો ક્રમશઃ પાપ શ્લોક૪૬ નિરૂપણ કરે છે. તેમાં પ્રથમ “નિર્વિદ્વત્વમ્ ।” = પ્રિયાપ્રિયની [અનુકૂળ-પ્રતિકૂળની] પ્રાપ્તિમાં હર્ષશોકાદિ વિગરના અભાવરૂપ લક્ષણ કહે છે :

ન પ્રહૃષ્યેત્પ્રિયં પ્રાપ્ય નોદ્વિજેત્પ્રાપ્ય ચાપ્રિયમ્ ।

સ્થિરબુદ્ધિરસમૂહો વ્રહ્મવિદ્ વ્રહ્મણિ સ્થિતઃ ॥ ૨૦ ॥

અન્યથાર્થ :—સ્થિરબુદ્ધિઃ સ્થિરબુદ્ધિવાળો-સર્વભૂતોનો આત્મા નિર્દોષ, સમ તથા એક છે એવી સથયગહિન બુદ્ધિવાળો [યા. બા.] અષમૂઢ મોહ વગરનો-વિપરીત ભાવનાથી રહિત-દેહાદિમાં આત્મપણની પ્રાતિરૂપ મોહથી રહિત [મધુ. વગેરે] મ્મસવિદ્ બ્રહ્મવેતા વ્રહ્મણિ સ્થિતઃ જે બ્રહ્મમાં રહેલો છે, તે પ્રિયં ભિક્ષા, પૂજા, નિવાસ, શ્રુતિ વગેરે પ્રિય પદાર્થોને પ્રાપ્ય પામીને ન પ્રહૃષ્યેત્ હર્ષ પામતો નથી ચ તથા અપ્રિયં અપ્રિય પદાર્થોને પ્રાપ્ય પામીને ન નોદ્વિજેત્ ઉદ્વેગ પામતો નથી [૨૦].

શબ્દાર્થ :—સ્થિરબુદ્ધિવાળો, મોહ વગરનો અને બ્રહ્મમાં રહેલો બ્રહ્મવેતા પ્રિય પદાર્થોને પામીને હર્ષ પામતો નથી, અને અપ્રિય પદાર્થોને પામીને ઉદ્વેગ પામતો નથી [૨૦].

વિવેચન :—સર્વત્ર બ્રહ્માત્મદર્શનરૂપ સમાધિમાં સ્થિત સમદર્શી શિક્ષા, સારી પૂજા, નિવાસ, સ્તુતિ ઇત્યાદિ પ્રિય પદાર્થો પામીને હર્ષ પામતો નથી, તથા અપ્રિય પદાર્થો પામીને વિપાદ પામતો નથી; પરંતુ પ્રતિકૂળ તથા અનુકૂળ બંને પ્રકારના સંયોગોને પ્રારબ્ધકર્મના ફળરૂપ ગણીને સર્વદા એકરસ આનંદમાં રહે છે.

તાત્પર્ય એ છે કે, સર્વત્ર અદ્વિતીય આત્માનો અનુભવ કરનારા બ્રહ્મવેતાને પોતાનાથી ભિન્નરૂપ કોઈ પણ પ્રિય કે અપ્રિય પદાર્થની પ્રાપ્તિ સંભવતી નથી [શા. ભા., મધુ. વગેરે]. આ લોકમાં પોતાનાથી ભિન્ન ગણવામાં આવેલો પદાર્થ જ હર્ષ-વિપાદનો હેતુ થાય છે. પોતાનો આત્મા કોઈના હર્ષ-વિપાદનો હેતુ થતો નથી, આ કારણથી પ્રિય કે અપ્રિય પદાર્થની પ્રાપ્તિ વડે બ્રહ્મવેતાને હર્ષ-વિપાદની પ્રાપ્તિ સંભવતી નથી [મધુ. વગેરે]. દેહાદિમાં આત્મબુદ્ધિવાળા પુરુષને જ પ્રિયની પ્રાપ્તિથી હર્ષ તથા અપ્રિયની પ્રાપ્તિથી વિપાદ ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ બ્રહ્મવેતાને પ્રિય કે અપ્રિયની પ્રાપ્તિનો અસંભવ છે [શા. ભા.].

ગ્રિહર બુદ્ધિવાળા, મોહ વગરના, બ્રહ્મમાં સ્થિત જીવન્મુક્તને જાગૃત, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિ એ ત્રણે અવસ્થામાં દૈનદર્શનના અભાવે પ્રિય કે અપ્રિયની પ્રાપ્તિમાં હર્ષ-વિપાદનો અભાવ ઉચિત જ છે; પરંતુ મુમુક્ષુએ જીવન્મુક્તના સ્વાભાવિક ચરિત્રને પ્રથત્તપૂર્વક આચળુ જોઈએ, અને દૈનદર્શન વિદ્યમાન હોવા છતાં વિપયોમાં દૌપદર્શનાદિવડે હર્ષ-વિપાદનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, એ અભિપ્રાય છે [મધુ.] [૨૦].

અવતરણિકા :—હવે ‘નિઃસંકલ્પ’ = સમદર્શીના શબ્દાદિ બાહ્ય વિપયોમાં અનાસક્તિપણાનું નિરૂપણ કરે છે :

વાહસ્પર્શૈષ્વસક્તાત્મા વિન્દત્યાત્મનિ યત્સુખમ્ ।

સ બ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા સુખમક્ષયમશ્નુતે ॥ ૨૧ ॥

અન્યથાર્થ :—વાહસ્પર્શૈષુ ઇન્દ્રિયો તથા શબ્દાદિ બાહ્ય વિપયોના સંપર્કથી ઉપજનારા સુખોમાં અસક્તાત્મા આસક્તિરહિત ચિત્તવાળો પુરુષ આત્મનિ અત-કરણમાં યત્સુખ જ ઉપશમસુખ છે તેને વિન્દતિ પામે છે તથા સઃ તે બ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા બ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા થઈ [ચંકરાનંદ] મક્ષણ્ય અક્ષય કુલં મુખને અશ્નુતે અનુભવે છે [૨૧].

શબ્દાર્થ :—બાહ્ય વિપયોમાં જોને આસક્તિ નથી એવો પુરુષ આત્મકરણમાં ઉપરામસુખને અનુભવે છે, તથા બ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા થઈ અક્ષય મુખને અનુભવે છે, અર્થાત્ ખહાર તથા અંદર, સદા સર્વદા બ્રહ્માનંદ અનુભવે છે [ચંકરાનંદ] [૨૧].

વિવેચન :—વાહ્યસર્વેષુ અસકાત્મા = ઇન્દ્રિયો તથા શબ્દાદિ બાહ્ય વિષયોના સંબંધથી જીવજનારાં સુખોમાં આસક્તિરહિત ચિત્તવાળો પુરુષ, તૃપ્તિશાશ્વત્વપણાને લીધે વૈરાગ્યવાન થઈ, પોતાના અંતઃકરણમાં ઉપશમસુખને અનુભવે છે. આ ઉપશમસુખ આ લોક તથા પરલોકના સુખભોગોથી અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. આવો બાહ્ય વિષયોમાં આસક્તિ વિનાનો પુરુષ બ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા થઈ અર્થાત્ ચિદાકારવૃત્તિવડે મહાર તથા અંદર સર્વત્ર બ્રહ્માત્ર દર્શનમાં જ આત્માને [મનને] મુક્ત કરી [શંકરાનંદ] વ્યુત્થાન તથા અવ્યુત્થાન બન્ને દશામાં સદાસર્વદા આનંદ એકરસ પરિપૂર્ણ બ્રહ્મનો જ સાક્ષાત્કાર કરતો, તેનાથી પણ અધિકતર અક્ષયમુખને [સ્વરૂપાનંદને] અનુભવે છે. સર્વત્ર બ્રહ્મદર્શનપરાયણ પુરુષ સદાનંદ-રૂપ થાય છે [શંકરાનંદ].

ગુહામાં કે એકાંત સ્થળમાં સમાધિ કરનાર પુરુષ સમાધિ કાળમાં જ આત્માનંદ અનુભવે છે, સદા સર્વદા આત્માનંદ અનુભવતો નથી; પરંતુ બ્રહ્મ-યોગયુક્તાત્મા મહાર તથા અંદર સદા સર્વદા બ્રહ્માનંદ અનુભવે છે [શંકરાનંદ].

આથી એ અર્થ સૂચિત થાય છે કે, જેમ જળમાં રહેલી માછલી જ્યાં સુધી ઊંચડ થઈ, ગુલાંટ ખાતો નથી, ત્યાં સુધી તરસથી વ્યાકુળ થાય છે, તથા જળાશયમાં હોવા છતાં જળપાન કરવા સમર્થ થતો નથી; તેમ બ્રહ્માનંદરૂપી મહાસાગરમાં રહેલો જીવાત્મા ઇન્દ્રિયોને પ્રયત્નપૂર્વક વિષયોથી નિવૃત્ત કરી, અંતર્મુખ થતો નથી; ત્યાં સુધી બ્રહ્માનંદરૂપી અમૃતરસ માટે વ્યાકુળ રહે છે, તથા બ્રહ્માનંદમાં સ્થિત હોવા છતાં બ્રહ્માનંદનું પાન કરવા સમર્થ થતો નથી. જેમ જળાશયમાં ઊંચડ થયેલી માછલી જળપાન કરી તૃપ્ત થાય છે, તેમ અંતર્મુખ થયેલો જીવ [મુમુક્ષુ] બ્રહ્માનંદરૂપી અમૃતનું પાન કરી તૃપ્ત થાય છે; પરંતુ બાહ્ય વિષયસુખમાં આસક્ત થયેલા અજ્ઞાની જીવો નાભિમાં કરનુરી હોવા છતાં સુગંધની શોધમાં જગજેજગ્ને લટકતા મૃગની પેઠે અત્યંત શોચનીય દશાને પ્રાપ્ત થાય છે.

તેથી બ્રહ્માનંદરૂપી અક્ષયસુખની પ્રાપ્તિ માટે મુમુક્ષુએ બાહ્ય વિષયોથી ઇન્દ્રિયોને નિવૃત્ત કરી, ચિત્તને અંતર્મુખ કરી, ચિત્તને આત્મામાં સ્થિર કરવા પ્રયત્નપૂર્વક અભ્યાસ કરવો. અંતર્મુખ થયા વિના આત્મસાક્ષાત્કાર કે બ્રહ્માનંદનો અનુભવ શક્ય નથી [૨૧].

અવતરણિકા :—દ્વે કામાદિદોષદર્શનમ્ = સમદર્શીનું વિષયદોષદર્શનરૂપ લક્ષણ કહે છે :

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।

आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥ ૨૨ ॥

અન્યથાથ^૧ —સર્વજ્ઞા વિપયો તથા ઇન્દ્રિયોના સંબધથી જન્મતાત્ત્વે ને મોગા મોગો છે તે હિ દુઃખયોનય એવ તેઓ ખરેખર આ લોક તથા પરલોક ॥ દુઃખના કાલ્પરૂપ જ છે [લા ભા], આચન્તવન્ત આદિ તથા અતરંગી છે તેથી કૌન્તેય! હે અર્જુન! તુષ ખલ્લવેતા [શકરાનંદ, સદાનંદ, વગેરે] પરમાર્થતત્ત્વને જાણનારા વિવેકી [લા ભા] વિવેકી [નધુ, શ્રીધર વગેરે] હેતુ તેમા ન રમતે પ્રીતિ કરતો નથી—આમન થતો નથી [૨૨]

શબ્દાર્થ^૨ —રિસ્યજન ને મોગો છે તે દુઃખ ॥ કારણરૂપ છે, તે આદિ તથા અતરંગી છે, તેથી હે કૌતેય! પરમાર્થતત્ત્વને જાણનારા વિવેકી તેમા આસક્ત થતો નથી [૨૨]

વિવેચન :—સર્વજ્ઞા મોગા = વિપયો તથા ઇન્દ્રિયોના સંયોગથી [સંબધથી] જન્મતાના મોગો અરિષ્ટાજન્ય હોવાથી આધ્યાત્મિકાદિ ત્રણે પ્રકારના દુઃખોના નિમિત્તરૂપ છે [લા ભા]

અહાં ‘જન’ શબ્દથી એ સૂચિત થાય છે કે, વિપયમોગો માત્ર આ લોકમા જ નહિ, પરંતુ પરલોકમા પણ દુઃખપ્રદ છે [લા ભા]

અને તેથી પરમાર્થતત્ત્વને જાણનારા વિવેકી પુરુષો વિવેચના પ્રીતિ કરતા નથી. જીનગી કરેના અન કે વિપત્તિ પેઠે વિવેકી રિસ્યોનો સર્વથા દૂરથી જ ત્યાગ કરે છે

રિસ્યમોગોમા ત્રણ પ્રકારના દુઃખો વિદ્યમાન છે—(૧) પરિણામરૂપ (૨) તાનરૂપ (૩) સંસ્કારરૂપ [પા થો સુ ૧-૧૫]

રિસ્યમોગો ભોગકાળે સ્થૂન દષ્ટિથી સુખપ્રદ પ્રતીત થાય છે, પરંતુ તેનું પરિણામ દુઃખ છે, કારણકે રિસ્યમોગો બળ, વીર્ય, સૌંદર્ય, પ્રજા, મેધ, ધન, ઉમાદ વગેરેના નાશના, આધિ, આધિ વગેરેના ઉત્પત્તિના, અધર્મના તથા આલોક-પરલોકના સર્વ અનર્થોના મૂળરૂપ છે [ગી ૧૮-૩૮]

જેમ મગ તુ યિગદુ મગની શક્તિની સાથે શક્તિ પામે કે, તેમ રિસ્ય મોગો ભોગરાશ્યો ભોગરિસ્ય તૃષ્ણા તથા રાગદ્વેષ પ્રતિદિન શક્તિ પામે છે આ વિપયમોગ માટે શક્તિ પામેની તૃષ્ણા તથા વાસનારૂપે દૃઢ થયેના રાગદ્વેષ પુરુષને ચોરી, હિંસા, અસત્ય, દમ, નાશ, કપટ વગેરે અધર્મમા પ્રવૃત્ત કરી, આલોક તથા પરલોકના દુઃખના કારણરૂપ થાય છે

મોગોના વિનાશની સંભાવનાથી કે પોતાના કરતા મીઠાને વિશેષ મોગો પ્રાપ્ત છે તેની ઈર્ષીથી કે મોગોની અપૂર્ણતાથી ઉત્પન્ન થતા દુઃખો “તાનરૂપ”

કહેવાય છે, કારણકે ભોગોના વિનાશનો ભય, ભોગોની અપૂર્ણતાથી અસંતોષ અને ન્યૂનતાથી ઉત્પન્ન થતી ઈર્ષ્યાપિતૃત્તિ પુરુષને વગર અગ્નિએ દગ્ધ કરે છે.

શ્રીપુત્રાદિ ભોગોનો નાશ થતા પછી, તે તે ભોગોના ભોગકાળે પ્રતીત થતી સુખનો મૂનિના વિચારથી ઉત્પન્ન થતુ દુઃખ “સસ્કારદુઃખ” કહેવાય છે.

વિરોધ અરિઘ્તમઃ હોનાથી મિત્રામૂળ છે. વિચયભોગો પ્રાતિરૂપ હોના છતાં ગુણરૂપિણે સર્વના અધ્યાયના પેડે દુઃખના કારણરૂપ છે જ્ઞાતાનો શ્રમ નાશ પામે છે, અને તેથી જેમ મૃગજનના જ્ઞાનથી મૃગજનની પ્રાતિ નાશ પામ્યા પછી, પુરુષ મૃગજનમાં પ્રીતિ કરતો નથી, તેમ પરમાર્થતત્ત્વને જાણનાર વિવેકી વિરોધને મિત્રા જાણી, વિષયોમાં આસક્ત થતો નથી [મધુ વગેરે]

વિવેકી જાણે છે કે, વિરોધી આખરા કે સ્ત્રીમજાના પુષ્પ જેવા માત્ર ઉપગ્રથી જ શોભીના દેખાય છે, પરંતુ તેમાં ઉપગ્રસ્તારૂપ લેણ પશુ સુગંધ નથી વળી ઉપાદિ સર્વ માલ વિરોધી ઇન્દ્રિયરૂપીના ફાળે જેવા ઉપગ્રથી તેમનું આકર્ષણ કરનારા તથા મનોહર જણાય છે, પણ અતરથી નિરીક્ષણ કરતા મૂળ ચકાવે એવા ને મનને ગાનિ ઉપજાવનારા છે, અને જેમ કાકયના જાડમાં થયેલી માગીને ફલ સુધી સર્વત્ર કાટા ને કડવાશ જ છે, તેમ મહારના વિરોધમાં સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ જોતા દુઃખ તથા અસારતા જ છે.

વિવેકી માક્ષાત્ જાણે છે કે, માલ વિષયોમાં નહિ, પરંતુ આત્મામાં જ સુખ, શાંતિ અને તૃપ્તિ છે, અને તેથી આત્મામાં જ રતિ, તૃપ્તિ અને તુષ્ટિ અનુભવતો તે, વિષયોની ઉપેક્ષા કરે છે.

“બ્રાન્નિજ્ઞાનાજ્ઞતાજ્ઞાના દુઃખમેવ સુખાયતે । [વિ. પુ. ૧-૧૭-૬૧]
જેમની દૃષ્ટિ પ્રાતિ જ્ઞાનથી આવૃત્ત થયેલી છે, એના અવિવેકીઓને જ વિષયો દુઃખરૂપ હોવા છતાં સુખરૂપ પ્રતીત થાય છે ”

વિદા કરતા પણ વિષયો વધારે ભાગ્યંકર છે, કારણકે વિદા ઉપભોગથી જ મૃત્યુના કારણરૂપ થાય છે, પરંતુ વિષયો તો દર્શનમાત્રથી [ચિત્તવનમાત્રથી] જ મૃત્યુના [અનર્થોના] કારણરૂપ છે [યદ્વદ વિ ચુ ૭૭] વળી વિષ કેવળ રથૂા દેહનો જ નાશ કરે છે, પરંતુ વિષયભોગો સ્વભાવરૂપ [વાસનારૂપે] પરિશુભ પામી અનેક જન્મોમાં મૃત્યુના [અનર્થોના] કારણરૂપ થાય છે.

“યાવત કુહતે જન્તુ સમ્વન્ધાન્મનસ પ્રિયાન્ । તાવન્તોડસ્ય નિલ્લન્યન્તે
હૃદયે શોકસાહુવ [વિ. પુ ૧-૧૭-૬૬] પુરુષ મનને પ્રિય એવા જેટલા સમધે

હે છે, તેના શોકના ખીનાઓ એના હૃદયમા ઠોકાય છે” ૮૫૬, ૮૫૭, ૮૫, ૮૬ તથા ૮૭ એમાના એકેક વિષયમા આસક્ત ધર્મ, અનુક્રમે હરિષ્, હાથા, પનગિયુ, માઠની અને શ્રમર નાચ પામે છે, તે ૮૬૮દિ પામે વિષયોમાં આસક્ત થયેલો પુરુષ નાચ પામે એમા ૮૬ આશ્વર્થ !

તેઓ “ મુક્તિમિચ્છસિ ચત્તાત વિષયાન્ વિપવરયજ્ઞ । [અધ્યા. શ્રી ૧-૨] મુમુક્ષુએ રિયોતો રિતી પેઠે ત્યાગ કરવો ”

રિયોતો ત્યાગ કર્યા માટે વિવેક જ મુખ્ય માધન છે. જેમ કરોગિયાની જાણતો તાતજો અતિ ક્રોધજ છે, તેપણ તેને આખરૂપ પાત્રમા નાખ્યો હોય તો તે દુઃખ આપે છે, પરંતુ બીજા અગોમા નાખ્યો હોય તો તે દુઃખ આપતો નથી તે જ પ્રમાણે વિવેકીને વિષયુક્ત અત્તની પેઠે, વિષયો ત્રણ કાળમા દુઃખરૂપ પ્રતીત થાય છે. પરંતુ અરિવેકીને તે દુઃખરૂપ પ્રતીત થતા નથી.

જેમ બાળક સમજણો થતા મુઘી મળમૂતમા રમે છે, પણ પછી તે મળ-મૂતની પાસે જતો નથી, અથવા જેમ કાગડના લીરોમા હમો રમણ કરતા નથી, તેમ વિવેકી પુરોગ વિષયોમા રમણ કરતા નથી [૨૨].

અવતરશ્લોકા — હવે તદ્દેગનિવારણમ્ = સમદર્શીનું કામક્રોધાદિના વેગનું નિરાશ્ય એવે કે સકલ કન્યારૂપ લલણ કહે છે :

શ્વનોત્તીદૈવ યઃ સોદું ગ્રાક્ શરીરવિમોક્ષણાત્ ।

કામક્રોધોદ્ભવં વેગં સ યુક્તઃ સ મુક્તી નરઃ ॥ ૨૩ ॥

અન્યથાથ — ય જે શરીરવિમોક્ષણાત્ શરીરના નાશની ગ્રાક્ પહેલાં હવે એ અહીં આ જ-અતિ અવસ્થામા જ કામક્રોધોદ્ભવ કામક્રોધથી જીપજેના વેગ વેગને સોદું સહન કરવા શ્વનોતિ સમર્થ થાય છે જ તે યુક્ત યોગી છે [યા. ભા વગેરે], આત્મજ્ઞાનયુક્ત છે [કેવલ. વગેરે], સાક્ષાત્કારને યોગ્ય છે [૧ ભા], અલ્પયોગયુક્ત છે [૮ કરાનદ], જ્ઞાન તે મુક્તી મુખી છે-અજ્ઞાનહી છે [૮ કરાનદ], નર તે પરમપુરુષાર્થ સ પાદન કરનાર હોવાથી પુરુષરૂપ છે [મધુ.] [૨૩].

શબ્દાથ — જે શરીરના નાશની પહેલાં અહીં જ કામક્રોધથી જીપજેના વેગને સહન કરી શકે છે, તે જ યોગી છે, તે જ મુખી છે, અને તે જ પુરુષ છે [૨૩]

વિવેચન — કોઈ પણ ત્રિવિધ પદાર્થ કે વિષયનું સ્મરણ, કીર્તન, દર્શન કે પ્રાપ્તિ થતાં, તેના ઉપજોગ માટે અત કરણમા ઉદ્ભવેલી ત્રિવિધ અલિપાપા

[તૃતીયા] "કામ" કહેવાય છે. કાઈ પણ અપ્રિય પદાર્થ કે વિષયનું સ્મરણ, શ્રવણ, દર્શન કે પ્રાપ્તિ થતાં ચિત્તને ક્ષોભ કરનાર દ્વેષનો પરિપાક "ક્રોધ" કહેવાય છે [ચંકરાનંદ. વગેરે]. પ્રિય પદાર્થ કે વિષયના સ્મરણાદિથી રોમાચોનું ઊભા થવું, મુખ તથા નેત્રની પ્રસન્નતા વગેરે કામના વેગના બાહ્ય ચિહ્નો છે; તથા અપ્રિય પદાર્થ કે વિષયના સ્મરણાદિથી શરીરમાં કંપ થવો, પસીના થવો, હોઠ પીસવા, લાલ નેત્ર, કૂર વાણી વગેરે ક્રોધના વેગના બાહ્ય ચિહ્નો છે [શા. ભા. વગેરે].

જે પુરુષ શરીરનો નાશ થવા પડેનાં અહીંઆ જ ચૈવનકાલ એવેતિ ચાવત્ = યૌવનકાળમાં જ [ચંકરાનંદ], મરણપર્યંત [શા. ભા.] વિષયોમાં દોષદર્શનથી ઉત્પન્ન થયેલા વૈરાગ્યવડે કામ-ક્રોધના બળવાન વેગને, અદર ઉત્પન્ન થતાં જ સહન કરી શકે છે, અથવા કામક્રોધના વેગને સહન કરવાનો ઉત્સાહ રાખે છે [શા. ભા.] તે યુક્તઃ = યોગી છે [શા. ભા. વગેરે], તે બ્રહ્મસાક્ષાત્કારને યોગ્ય છે [રા. ભા.], તે જ મુખી છે, અને પરમપુરુષાર્થનો સંપાદક હોવાથી તે જ એક પુરુષ છે [મધુ.]; પરંતુ જે પુરુષ કામક્રોધને વશ થઈ, આહાર, નિદ્રા, લાલ, મૈથુન વગેરે પશુધર્મનું સેવન કરે છે, તે મનુષ્યના આકારવાળો હોવા છતાં પશુ છે [મધુ.].

જેમ નદીનો વેગ વર્ષાકાળમાં અને પ્રમદપણાથી, ભૂમિના ઊંચાણ તથા નીચાણનું અનુસંધાન હોવાથી, ખાડા વગેરેમાં નહિ પડતાની ઇચ્છા કરતા પુરુષને પણ બળાત્કારથી ખાડામાં નાખી કુખાડે છે, તથા નીચે લઈ જાય છે; તેમ કામ-ક્રોધનો વેગ પણ નિરંતર મિથ્યોના ચિંતનરૂપ વર્ષાકાળવડે પ્રબળ થઈ, લોક-વેદના વિરોધજ્ઞાનથી, નહિ ઇચ્છતા પુરુષને પણ વિષયોરૂપ ખાડામાં નાખીને, સંસારરૂપ સમુદ્રમાં કુખાવે છે, તથા મહાન નરકરૂપ નીચેના દેશમાં લઈ જાય છે [મધુ.].

અહીં 'વેગ' પદવડે સૂચિત કરેલો અર્થ, પૂર્વે "જલ કેન પ્રવૃત્તોડયં વાવં ચરતિ પૂરુષઃ" [ગી. ૩-૩૬] વડે કથન કરવામાં આવેલો છે [મધુ.] [૨૩].

અવતરણિકા:—હવે કામ-ક્રોધાદિના વેગને સહન કરવામાત્રથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થતો નથી, પરંતુ મોક્ષ માટે બીજાં અતરંગ સાધનોની આવશ્યકતા છે, તે કહે છે [મધુ.]:

યોડન્તઃમુલ્હોડન્તરારામસ્તથાન્તર્જ્યોતિરેવ યઃ

સ યોગી વ્રત્તનિર્વાણં વ્રહ્મભૂતોડધિગચ્છતિ ॥ ૨૪ ॥

અન્યથાથ' —ય જે અંતઃસુષ્પ્તઃ અંતરાત્મામા સુષ્પ્ત અનુભવે છે—જે અંતરનો આનંદ અનુભવે છે તથા તથા અંતરાત્મામા આત્મામા જ રમણ કરે છે—જે આત્મામા જ આનંદરાજો છે વ. જે અંતઃસુષ્પ્તિ. એવ જે અંતરાત્મામા જ પ્રકાશરાજો છે [શા ભા વગેરે] અથવા જેનું જ્યોતિ એટલે કે મન આત્મામા જ રિધર છે [ચક્રાનંદ] ત તે યોગી યોગી વ્રજમૂલ. અંતરપ થઈને નિર્વાણ નિર્વાણરૂપ વ્રજ અંતરને અધિગચ્છતિ પામે છે [૨૪]

શબ્દાથ' —જે અંતરાત્મામા જ સુષ્પ્ત અનુભવે છે, જે અંતરાત્મામા જ રમણ કરે છે, જે અંતરાત્મામા જ પ્રકાશરાજો છે, તે યોગી વ્રજરૂપ થઈને, નિર્વાણરૂપ અંતરને પામે છે [૨૪]

વિવેચન :—અંતઃસુષ્પ્ત = જે શબ્દાદિ વિષયોમા નહિ, પરંતુ અંતરાત્મામા જ સુષ્પ્ત અનુભવે છે અંતરાત્મામા = જે શ્રીપુત્રાદિ વિષે નહિ, પરંતુ આત્મામા જ રમણ કરે છે અનંતઃસુષ્પ્તિ = જે આનંદયોગસ પત્ર હોઈ આત્મપ્રકાશ અનુભવે છે અથવા જેનું જ્યોતિ [મન] આત્મામા જ રિધર છે [ચક્રાનંદ], તે યોગી વ્રજરૂપ થઈ, નિર્વાણરૂપ અંતરને પામે છે.

તાત્પર્ય એ છે કે, સમાધિના સમયમા શબ્દાદિ વિષયોના જ્ઞાનનો અભાવ હોવાને લીધે, અને વ્યુત્થાન સમયમા શબ્દાદિ વિષયોનું જ્ઞાન થાય છે, તોપણ મિથ્યાપણ્યનો નિશ્ચય હોવાને લીધે બહારના વિષયોથી અંતરવેતાને સુખની ઉત્પત્તિનો સંભવ નથી [મધુ] આવો અંતરવેતા જેને અંતરમા આનંદ છે, જેને અંતરમા શાંતિ છે, તથા જેને અંતરમાં મધુ છે, તે જીવનકાળમા જીવનમુક્તિ તથા દેહલાગ ક્યો પછી વિદેહમુક્તિને પામે છે.

શ્રુતિ કહે છે કે — “વૈશ્વ સન્ વ્રજાવેતિ। [બૃ ઉ ૪-૪-૬; તે આ. ૨-૨] અંતરવેતાના પ્રાણ ઉત્ક્રમણ કરના નથી, આથી જીવતા વ્રજ જ થઈ, શરીરના ત્યાગ પછી અંતરને પામે છે” [૨૪]

અવતરણિકા :—હવે જ્ઞાનના ખીજ સાધનોનું નિરૂપણ કરે છે.

લભન્તે વ્રજનિર્વાણમૃષયઃ ક્ષીણકલ્મષાઃ

છિન્નદૈયા યતાત્માનઃ સર્વભૂતહિતે રતાઃ ॥ ૨૫ ॥

અન્યથાથ' —ક્ષીણકલ્મષા. ૧૫૫૫દિ દોષો જેમના નાશ પામ્યા છે [શા. ભા વગેરે] છિન્નદૈયા જેમના સંયો છેદાઈ ગયા છે યતાત્માન જેમને મન તથા ઇન્દ્રિયો વશ છે સર્વભૂતહિતે રતા જેઓ પ્રાણોમાનના હિતમા પ્રીતિ-

વાળા છે તે જ્ઞય નહિયો — સમદર્શી પુરુષો વ્રહ્મનિર્વાણ બ્રહ્મનિર્વાણને લમન્તે પામે છે [૨૫]

શબ્દાર્થ — પાપાદિ દોષો જેમના નાશ પામ્યા છે, જેમના સ્થરો હેઠાઈ ગયા છે જેમને મન તથા ઇન્દ્રિયો વશ છે અને જેઓ પ્રાણીમાનના હિતમા પ્રીતિરાળા છે એવા બ્રહ્મવેત્તાઓ બ્રહ્મનિર્વાણને પામે છે [૨૫]

વિવેચન — ક્ષોણકલ્મષા = નિષ્કામ કર્મના અનુધ્યાનથી જેમના પાપાદિ દોષો [પુણ્ય ૧૧૨] નાશ પામ્યા છે [શા ભા. વગેરે] અથવા બ્રહ્મયોગનિષ્ઠાથી જેમના વાસનાનામક મનના કાષાય [અતઃકરણના દોષો] ધોનાઈ ગયા છે [યજ્ઞકાંડ] છિન્નદ્વેષા = પરમાર્થતત્ત્વના જ્ઞાનથી અથવા નિર્દિષ્ટાસનના પરિપાકથી જેમના મર્ત સ્વરો હેઠાઈ ગયા છે ચત્તાત્માન = જેઓ પરમાત્મા વિશે જ એકચિંતિરાળા છે [મધુ વગેરે], જેમને મન તથા ઇન્દ્રિયો વશ છે જેઓ જિતેન્દ્રિય છે [શા ભા.] અને સર્વભૂતરહિતે રતા જેઓ આત્મીયમ્ દૃષ્ટિથી પ્રાણીમાનના હિતમા પ્રીતિરાળા છે, — જેઓ મર્તને અનુકૂળરતી હોઈ બહિઃસક છે [શા ભા.] એવા નહિયો [સમદર્શી પુરુષો] બ્રહ્મનિર્વાણને પામે છે [૨૫]

કામક્રોધવિયુક્તાના યતીના યતચેતસામ્ ।

અમિતો વ્રહ્મનિર્વાણં વર્તેતે વિદિતાત્મનામ્ ॥ ૨૬ ॥

અનુવાદ — કામક્રોધવિયુક્તાનાં કામ-ક્રોધથી રહિત યતચેતસા ચિત્તને વશ રાખનારા વિદિતાત્મના આત્મસાક્ષાત્કાર પામેના યતીનાં જ્ઞાનનિષ્ઠ સંન્યાસીઓને અમિત મર્ત અવસ્થામા — ઇચ્છતા તથા મૃત્યુ પડી — ઇચ્છિત દામા કે વિદેહ દામા વ્રહ્મનિર્વાણ મોક્ષ વર્તેત પ્રાપ્ત જ છે [૨૬]

શબ્દાર્થ — કામક્રોધથી રહિત, ચિત્તને વશ રાખનારા તથા આત્મમાલાત્કાર પામેના જ્ઞાનનિષ્ઠ સંન્યાસીઓને મર્ત ગિયનિમા બ્રહ્મનિર્વાણ જ છે [૨૬]

વિવેચન — કામક્રોધવિયુક્તાનામ્ = શબ્દાદિ નિર્દોશની આસપ્તિના, બાહ્ય પ્રવૃત્તિના તથા શ્રવણ, મનન, અભાષિ વગેરેના વિચ્છેદના પરમ કારણરૂપ કામ-ક્રોધના ઉત્પત્તિથી રહિત, યતચેતસામ્ = ચિત્તને વશ કરનારા તથા વિદેહાત્મનામ્ = નિર્દિષ્ટાસનના પરિપાકથી આત્મમાલાત્કાર પામેના જ્ઞાનનિષ્ઠ સંન્યાસીઓને અમિત ઇચ્છનકામના તથા મૃત્યુ પડી પણ મેલ પ્રાપ્ત જ છે

“એવમ્ભૂતાં હસ્તદ્ય વ્રહ્મનિર્વાણમિત્યર્થ । [શા ભા. વગેરે] આવા જ્ઞાનનિષ્ઠ મહાત્માઓને સર્વ અવસ્થામા મોક્ષ હવે ટીમા જ છે,” જાણકે યજ્ઞકાંડ મોક્ષ નિત્ય છે મોક્ષપ્રાપ્તિમા સ્વર્ગાદિની પેડે સાધ્યપણુનો અભાવ છે, તેથી બ્રહ્મ-

વેતાને પ્રજ્ઞરૂપ મોક્ષ પ્રાપ્ત થશે, એ પ્રકારનો ભવિષ્ય વ્યવહાર મોક્ષ વિશે સભવનો નથી [મધુ.].

તાત્પર્ય એ છે કે, "દયાન્નાયસર ક્ષિતિત્ કામાદીના મનાનપિ । આયુષ્વેતાનૃતે. કાલ નયેદ્વેદાર્થચિતયા ॥ આત્મચાન અને પ્રજ્ઞસુખની પ્રાપ્તિ માટે મુમુક્ષુએ ક્રોધ, રાગ, દ્વેષ આદિને જરા પણ અવકાશ ન આપવો, અને સુષુપ્તિ પર્વ તથા મરણ પર્વ ત વેદાંતવિચારમા નાલક્ષ્યે જરૂરી" [૨૬].

અનુચરજિહ્વા — હવે જ્ઞાનના અતરંગ સાધનરૂપ ધ્યાનયોગનું મુનરૂપે નિરૂપણ કરે છે :

સ્પર્શાન્કૃત્વા વહિર્વાતાંશ્ચશ્તૃથૈવાંતરે શ્રુત્વોઃ ।

પ્રાણાપાનો સમૌ કૃત્વા નાસાભ્યન્તરચારિણી ॥ ૨૭ ॥

યતેન્દ્રિયમનોબુદ્ધિર્મુનિર્મોક્ષપરાયણઃ ।

વિગતેચ્છાભયક્રોધો યઃ સદા મુક્ત એવ સઃ ॥ ૨૮ ॥

અનુવાચ^૧ — વાહ્યાન્ બહારના સ્પર્શાન્ વિષયોને વહિઃ કૃત્વા વૈરાગ્યવડે બહાર કાઢી—વિષયચિંતનનો ત્યાગ કરી [ચા. ભા.] ચ તથા ચતુઃ આખોને શ્રુત્વોઃ એ શ્રમણની અંતરે મધ્યમાં એ જ સ્થિત કરીને પ્રાણાપાનો પ્રાણ તથા અપાનને સમૌ સમાન નાસાભ્યન્તરચારિણી નાકની અંદર ગતિ કરનારા કૃત્વા કરીને યતેન્દ્રિયમનોબુદ્ધિ. જેણે ઇન્દ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિ વચ ક્યોં છે તથા વિગતેચ્છાભયક્રોધ. જેના ઇચ્છા, ભય તથા ક્રોધ નિવૃત્ત થયા છે એવો યઃ જે મુનિ. મુનિ મોક્ષપરાયણ મોક્ષપરાયણ છે—નોક્ષસાધનમાં એનિષ્ઠાવાળો છે સઃ તે સદા સદા મુક્ત એવ મુક્ત જ છે [૨૭-૨૮].

શબ્દાર્થ^૨ :—વૈરાગ્યવડે વિષયોને બહાર કાઢી [વિષયચિંતનનો ત્યાગ કરી], તેઓની દૃષ્ટિને એ શ્રમણની વચ્ચે જ સ્થિત કરી, નાસિકાની અંદર ગતિ કરનારા પ્રાણ તથા અપાનને સમ કરી, જેણે ઇન્દ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિ વચ ક્યોં છે, તથા જેનાં ઇચ્છા, ભય તથા ક્રોધ નિવૃત્ત પામ્યાં છે, એવો મોક્ષ-પરાયણ મુનિ સદા મુક્ત જ છે [૨૭-૨૮].

વિવેચન.—હે અર્જુન ! વૈરાગ્યવડે ઇન્દ્રિયો બાહ્ય વિષયોનો ત્યાગ કરી, એટલેકે મનવડે વિષયચિંતનનો ત્યાગ કરી, પરમ વૈરાગ્યવડે તે તે વિષયાકાર વૃત્તિને નહિ ઉત્પન્ન કરી, તેઓ બધા જરૂરી જંઘ આવે, તથા બુદ્ધિ રાખવાથી

ચિત્ત બહિર્મુખ થાય, માટે નેત્રો અડધા મોંએવા રાખી, નેત્રોની દષ્ટિને બે ભ્રમરનો વચ્ચે સ્થિર કરી, નાસિકાની અંદર ગતિ કરનારા પ્રાણવાયુ તથા અપાનવાયુને સમ કરી અર્થાત્ હૃદયમાં સ્થિર કરી, પાપક્ષય તથા મનની સ્થિરતા માટે કેવલ કુંભકં કુર્વન્ । [ચક્રાનંદ] કુભક પ્રાણાયામ કરીને, જોજો ઇન્દ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિને વશ કર્યા છે, તથા જેના ઇચ્છા, ભય તથા ક્રોધ નાશ પામ્યા છે એવો મોક્ષપરાયણઃ = મોક્ષતાધનૈકનિષ્ઠ. । [ચક્રાનંદ] મોક્ષ-સાધનના અનુષ્ઠાનમાં એકનિષ્ઠાસાજો યોગી સદા મુક્ત જ છે, અર્થાત્ આવા યોગીને મોક્ષ માટે અન્ય કંઈ કર્તવ્ય નથી [શા. ભા.]. આવા યોગીને સાધન-દયામાં પશુ સિદ્ધદેશાની પેઠે મુક્ત જ બાંધવો [રા ભા. કેશવ, નીતકંઠ]

પરંતુ “ નાન્યઃ ક્ષત્ત્વા કૃત્યવર્ણોડયોતિ દ્વયોર્થઃ । [ચક્રાનંદ] જે ઉપરોક્ત છ અતરંગ સાધનોનું શ્રદ્ધાપૂર્વક અનુષ્ઠાન કરતો નથી, જે નિષ્કામ કર્મના અનુષ્ઠાનમાં અતઃકરણીની શુદ્ધિને પ્રાપ્ત થયો નથી, જેને ઇન્દ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિ વશ નથી, જેના વિવેક-વૈરાગ્યવડે ઇચ્છા, ભય તથા ક્રોધ નિવૃત્ત થયા નથી. જે કામક્રોધાદિને વશ થઈ નિયમોમાં જ આસક્ત રહે છે, તે સંકોડો વાર શાસ્ત્ર કે ગુરુ પાસે આત્મવિપયક ઉપદેશ શ્રવણ કરે છતાં ચિત્તશુદ્ધિ, જ્ઞાન કે મોક્ષને પ્રાપ્ત થતો નથી.”

ધ્યાનયોગનાં સૂત્રો

વિગતેચ્છામયક્રોધ. = ઇચ્છા, ભય તથા ક્રોધનું રહિતપણું એ ચરણરૂડે યોગના સાધનરૂપ યમ તથા નિયમો કહેના છે [નીતકંઠ]. યોગીને ઇચ્છારહિત થવા માટે અહિંસા, સત્ય, અમ્રેય, અજ્ઞયર્થ તથા અપરિગ્રહ એ પાંચ યમોનું તથા હાસરહિત થવા માટે શૌચ, સતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય તથા ઇશ્વરપ્રણિધાન એ પાંચ નિયમોનું અનુષ્ઠાન આવશ્યક છે [યમ-નિયમોના વિવેચન માટે જુઓ ગી. ૪-૨૮]

યોગીને ક્રોધરહિત થવા માટે, તથા ચિત્તનો પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવા માટે મૈત્રી = સુખી પ્રત્યે મિત્રતા, ક્રુરતા = દુઃખી પ્રત્યે દયા, મુદિતા = પુણ્યશાળી પ્રત્યે હર્ષ તથા ઉપેક્ષા = પાપી પ્રત્યે ઉદાસીનતા એ ચાર ભાવનાઓનું સેવન આવશ્યક છે. આ મૈત્રી વગેરે ચાર ભાવનાઓનું સેવન કરનારના ચિત્તમાં રહેલા દ્વેષ, ઘૃણા, ઈર્ષ્યા, ક્રોધ વગેરે મળો નાશ પામે છે, તથા ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે. “ પ્રાણાપાનો સમૌ કૃત્વા = નાસિકાની અંદર ગતિ કરતા પ્રાણ તથા અપાનને સમ કરી”, એ પદવડે પ્રાણાયામનું નિરૂપણ છે [નીતકંઠ] પ્રાણાયામથી

અત્રાનંતુ આરણ્ય નાશ પામે છે તથા ચિત્ત ધાગ્યાને યોગ્ય થાય છે [પા. યો. સૂ. ૨-૫૨-૫૩, ગી. ૪-૨૮-૩૦]

સ્પર્શાન્કૃત્વા વહ્નિવાગ્દાન = ઇન્દ્રિયોને ઇન્દ્રિયાદિ વિરોધી નિવૃત્ત કરી' એ પદ્ધતિ પ્રત્યાહ્વાનું નિરૂપણ છે [નીલકંઠ] પ્રત્યાહ્વાન સિદ્ધ થતા ઇન્દ્રિયો વચ્ચે થાય છે, તથા ઇન્દ્રિયનિગ્રહ માટે અન્ય સાધનની જરૂર નથી [પા. યો. સૂ. ૨-૫૫ વિવેચન માટે જુઓ ગી. ૪-૨૬]

‘ચતુર્થેવાતરે બ્રુવો = તેઓની દૃષ્ટિને મેં શ્રમરોની વચ્ચે ગ્રિપ કરવી’ એ પાંડે ધારણાનું સૂચન છે [નીલકંઠ] મૂર્તિ, સૂર્ય, ચંદ્ર કે ભગવાનની ઠાઠ પણ નિમૂંતિ પર મનને એકાગ્ર કરવું તે ‘ધારણા’ કહેવાય છે [પા. યો. સૂ. ૩-૧] ધારણાના અભ્યાસના આત્મામાં ચિત્ત એકાગ્ર થાય છે ધ્યેયસ્વરૂપની એકતાનતાનો અનુભવ કરવો તે ‘ધ્યાન’ કહેવાય છે [પા. યો. સૂ. ૩-૨], તથા જ્યારે ધ્યાન કરતા ધ્યેયાકારના ચિત્ત પરિણામ પામે છે, ચિત્તના સ્વરૂપનો અભાવ થાય છે, તથા ધ્યેયથી લિન ચિત્તની ઉપનિષ્ઠ રહેતી નથી, ત્યારે ધ્યાન ‘સમાધિ’ કહેવાય છે [પા. યો. સૂ. ૩-૩]

યતન્દ્રિયમનોબુદ્ધિ પૈકાં યતન્દ્રિય પંચડે રિતકં’ નામની સપ્રજ્ઞાત સમાધિનું ‘યતમના’ પદ્ધતિ નિચાર’ નામની સપ્રજ્ઞાત સમાધિનું તથા ‘યતબુદ્ધિ’ પંચડે ‘અસ્મિના’ નામની સપ્રજ્ઞાત સમાધિનું સૂચન છે [નીલકંઠ]

જ્યારે સપ્રજ્ઞાત સમાધિ અવ્યય થાય છે ત્યારે યોગીને તેના ફળરૂપે ‘મધુમતી’ નામનો અનસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે મધુમતી અનસ્થામાં ગ્રિપત યોગીને દેવો સ્વર્ગાદિ દિવ્યભોગો ભોગનના માટે પ્રાર્થના કરે છે આ પ્રસંગે યોગીએ દેવોએ કરેના પ્રતોલનમાં આત્મમિતો તથા દેવોએ પ્રાર્થના કરી એ કાલુષી અભિમાનનો ત્યાગ કરવો, કાંઈકે આ પ્રતોલન વિરોધી આસન્ધિ કે તેના ત્યાગ માટેના મર્ચથી અનિષ્ટનો સભન છે [પા. યો. સૂ. ૩-૫૧]

“સપ્રજ્ઞાત સમાધિ નો અભ્યાસ કરનાર મોક્ષપરાયણ મુનિને ‘અસપ્રજ્ઞાત સમાધિ’ સિદ્ધ થવામાં વ્યાધિ, પ્રમાદ, સંશય, અકર્મ્યતા, આળસ, અવિરતિ શ્રાંતિદર્શન, નિરુત્સાહ વગેરે વિધ્નો નડે છે [પા. યો. સૂ. ૧-૩૦-૩૧] પરંતુ ધ્વિરશરણાગતિ તથા હૈંકારના ૪૫૩ સર્વે વિધ્નો નિવૃત્તિ પામે છે [પા. યો. સૂ. ૧-૨૩, ૧-૨૬, ગી. ૧૮-૫૮] તથા યોગી બ્રહ્મસાક્ષાત્કાને પ્રાપ્ત થઈ કૃતકૃત્ય થાય છે

ય સદા મુક્ત એવમ્ = પરંતુ પ્રતોલન, વિતક કે વિધ્નોથી પરાભવ પામી યોગી બ્રહ્મસાક્ષાત્કારને પ્રાપ્ત થયા પૂર્વે શ્વેતુ પામે તોપણ આવી ઉચ્ચ

ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયેલો તે યોગચ્છેદ ઉત્તમ કુળમાં જન્મ પામે છે, અને સુખપ્રસુદ્ધવત્ । [રા. ભા., ગી. ૬-૪૩] જીવમાંથી જન્મત થયેલાની પેઠે, તેને પૂર્વજન્મનો યોગાભ્યાસ સહજ સિદ્ધ થાય છે [ગી. ૬-૪૩; પા. યો. સુ. ૧-૧૯], તે સારનની પરપરા વિના અસંપ્રગાત સમાધિને પ્રાપ્ત થાય છે. આવી ઉચ્ચ ભૂમિકાને પ્રાપ્ત કરનાર યોગી સાધનદ્વારામાં પણ સિદ્ધિદશાની પેઠે મુક્ત જ છે [૨૭-૨૮].

અન્યતરણિકા :—“જ્ઞેઃકલ્પેન ધ્યાતુઃ સાધન ધ્યાતારં ચ નિરૂપ્યેદાની તૃતીયેન તસ્ય જ્યેષ્ઠં વસ્તુ નિરૂપયતિ । [ચંકરાનંદ] પૂર્વે એ જ્ઞેઃકલ્પે ધ્યાનનાં સાધન તથા ધ્યાનનું નિષ્પણ્ય કરી, હવે જ્યેષ્ઠ વસ્તુનું નિષ્પણ્ય કરે છે :

મોક્તારં યજ્ઞતપસાં સર્વલોકમહેશ્વરમ્ ।

સુહૃદં સર્વભૂતાનાં જ્ઞાત્વા માં શાન્તિમૃચ્છતિ ॥ ૨૯ ॥

અન્યવાર્થ :— યજ્ઞતપસાં યજ્ઞો અને તપોના મોક્તારં મોક્તા સર્વલોક-મહેશ્વરં સર્વ લોકોના મહેશ્વર સર્વભૂતાના સર્વજ્ઞોના સુહૃદ પ્રત્યુપકારની ઇચ્છા વિના ઉપકાર કરનાર [શા. ભા.] એવા માં મને જ્ઞાત્વા જાણીને—આત્મરૂપે સાક્ષાત્કાર કરીને યોગયુક્ત પુરુષ શાન્તિ ઉપશમને [મધુ.] મોક્ષને ઋચ્છતિ પામે છે [૨૯].

શબ્દાર્થ :—સર્વ યજ્ઞો તથા તપોના મોક્તારૂપ, સર્વલોકોના મહેશ્વર, તથા સર્વજ્ઞોના સુહૃદ એવા મને જાણીને યોગયુક્ત પુરુષ મોક્ષને પામે છે [૨૯].

વિવેચન :— હે અર્જુન ! હું જ્યોતિષોમાદિ યજ્ઞોનો તથા કૃષ્ણાંદ્રાપ-ણાદિ તપોનો ઇન્દ્રાદિ દેવો તરીકે મોક્તા છું [ગી. ૯-૨૭]. હિરણ્યગર્ભોદિનો નિયંતા હોવાથી સર્વલોકોના મહેશ્વર છું. હું સર્વનો સુહૃદ્ = પ્રત્યુપકારની અપેક્ષા વિના ઉપકાર કરનારો, સર્વના હૃદયમાં સ્થિત, સર્વ કર્મોનું ફલ આપનાર અધિકારી, સર્વ શંકાઓનો સાક્ષી [શા. ભા. વગેરે], સર્વનો અંતર્યામી, સર્વનો પ્રજાયક, પરિપૂર્ણ, સચ્ચિદાનંદ, એકરસ, પરમાર્થસત્ય તથા સર્વના આત્મરૂપ છું. મને આ પ્રકારે તત્ત્વથી જ્ઞાત્વા = “ આત્મતત્ત્વેન સાક્ષાત્કૃત્ય ” [મધુ.] સર્વજ્ઞોના આત્મરૂપે મારો સાક્ષાત્કાર કરીને, “ યોગી સર્વ સંસારથી ઉપશમને પામે છે.

“ ઉક્તરૂપેણ મે જ્ઞાનં મુક્તિકારણમિતિ માવઃ । [મધુ.] ઉપર કહ્યા પ્રમાણે મારા સ્વરૂપનું જ્ઞાન જ મુક્તિના સાધનરૂપ છે.” “ મક્તિર્જ્ઞાનાય કલ્પતે । ભક્તિથી

[ધ્યાનયો] સ્વરૂપનું જ્ઞાન અને જ્ઞાનથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે, ” એ ભાવ છે [૨૯].

અધ્યાયનો સાર

અનંતસાધનાભ્યાસનિષ્પન્ન હરિજેરિતમ્ । સ્વસ્વરૂપપરિજ્ઞાનં સર્વેષા મુક્તિસાધનમ્ ।
[મધ્વ.] અનેક સાધનોના અભ્યાસથી સિદ્ધ થયેલું પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન, એ સર્વની મુક્તિના સાધનરૂપ છે, તે ભગવાને આ અધ્યાયમાં દર્શાવે છે

વિકલગદ્ગદાપોહૈન યૈત્ય સાધ્યયોગયોઃ ।

સમુદ્વચ્ય ક્રમેણેક મર્ત્ય નૌમિ તં હરિમ્ ॥ [શ્રીધર]

હરિ ઓમ તત્સદિતિ ધીમદ્ભગવદ્ગીતાસુપનિષત્મુ બ્રહ્મવિદ્યાયા યોગદાસે ધીરુષ્ણા-
ર્જુનસંવાદે ‘કર્મસંન્યાસયોગો’ નામ પંચમોઽધ્યાયઃ ॥ ૫ ॥

એ પ્રમાણે ઉપનિષદ, બ્રહ્મવિદ્યા તથા યોગશાસ્ત્રરૂપ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનના સંવાદ વિષે ‘કર્મસંન્યાસયોગ’ નામનો ૫ મો અધ્યાય સંપૂર્ણ

અધ્યાય ૫ મો સંપૂર્ણ

અધ્યાય છઠ્ઠો

ધ્યાનયોગ

અવતરણિકા — પાચમા અધ્યાયના અતમા “સ્પર્શાકૃત્વા વહિર્વાહ્યાન્” ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકોએ ભગવાને જ્ઞાનના અતરંગ સાધનરૂપ ધ્યાનયોગ સૂત્રરૂપે કહ્યો હવે આ ધ્યાનયોગના બહિરંગ તથા અતરંગ સાધનો, તથા તેના ફળ વગેરેનું વિસ્તારથી નિરૂપણ કરના માટે આ છઠ્ઠા અધ્યાયનો આરંભ કરવામાં આવે છે

શ્રવણાદિથી સંભાવિત જ્ઞાનની ઉત્પત્તિનું કારણ ચિત્તશુદ્ધિ છે ચિત્તશુદ્ધિને પ્રાપ્ત થયા પછી જ શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસન જ્ઞાનનિષ્ઠારૂપે ફક્ત થાય છે જેમ ચક્રોગ ચાદનીનો આનંદ અનુભવનું આનંદમય થાય છે, તેમ શુદ્ધ ચિત્ત જ બ્રહ્માનંદનો આનંદ અનુભવતું બ્રહ્મમય થાય છે

કર્મયોગ જ ચિત્તશુદ્ધિનું સાધન છે, એ પુનઃ સૂચન કરવાના હેતુથી પ્રથમ ભગવાન મે શ્લોકોએ કર્મયોગની સ્તુતિ કરે છે

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન બોલ્યા

અનાશ્રિતઃ કર્મફલં કાર્ય કર્મ કરોતિ યઃ ।

સ સંન્યાસી ચ યોગી ચ ન નિરશ્નિર્ન ચાક્રિયઃ ॥ ૧ ॥

અન્યથાથ :—ય જે કર્મફળ કર્મફળનો અનાશ્રિત આશ્રય લીધા વિના કાર્ય વિહિત-અનશ્ચ કર્મના યોગ્ય કર્મ કર્મ કરોતિ કરે છે સ તે સંન્યાસી સંન્યાસી છે ચ તથા યોગી યોગી છે ચ પરંતુ નિરશ્નિ ન જે પુરુષ અગ્નિ રહિત છે તેને સંન્યાસી ન માનવો ચ અને ન અક્રિય જે પુરુષ ક્રિયારહિત છે, તેને યોગી ન માનવો [મધુ] [૧]

શાસ્ત્રાથ — કર્મફળનો આશ્રય લીધા વિના જે પુરુષ રિહિત કર્મ કરે છે, તે જ સંન્યાસી તથા યોગી છે પરંતુ જે અગ્નિરહિત છે તેને સંન્યાસી ન માનવો, અને જે ક્રિયારહિત છે તેને યોગી ન માનવો [મધુ] [૧]

વિવેચન — હે અર્જુન । જે પુરુષ કર્મફળની તૃષ્ણા [અપેક્ષા] વિના કેવળ મોક્ષની કામનાથી મર્યાદા કર્મો ઇન્ધ્રિયને સમર્પણ કરી, નિષ્કામ ચર્ચ કાર્ય કર્મ = વર્તવ્યરૂપ નિત્ય, નૈમિત્તિક અગ્નિહોત્રાદિરૂપ કર્મો [શકગાનદ] શાસ્ત્રે કરવા યોગ્યપણાથી જેમનું નિધાન કર્યું છે એવા અગ્નિહોત્રાદિ કર્મો [મધુ]

અવશ્ય કરના યોગ્ય યત્નનાદિ વિહિત કર્મો [શ્રીધર વગેરે] કરે છે, તે કર્મોમા પ્રવૃત્ત રહેતો હોવા છતાં ખરો સંન્યાસી અને યોગી છે. તે જ ખરો ત્યાગી છે [ગી. ૧૮-૧૧], તથા તે જ ચિત્તયુદ્ધિદ્વારા આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈ, મોક્ષરૂપ પરમ પદને પામે છે [ગી ૨-૫૧]

“ સંન્યાસો हि त्याग. चित्तविक्षेपाभावश्च योग । [મધુ. વગેરે] કૃત્યેન્છાનો ત્યાગ ‘ સંન્યાસ ’ કહેવાય છે, અને ચિત્ત વિગે વિલેપનો અભાવ તે ‘ યોગ ’ કહેવાય છે ” આ પ્રકારે સંન્યાસ તથા યોગ નિષ્કામ પુરુષને વિગે વિલેખાન છે કર્મયોગી કૃત્યનો ત્યાગ કરનારો છે માટે સંન્યાસી છે, તથા કૃત્યની તૃષ્ણારૂપ વિલેપના અભાવવાળો છે, માટે યોગી છે કર્મયોગીમા સંન્યાસિત્વ તથા યોગિત્વ ગૌણપણે છે એ અર્થ છે [શા ભા] ‘ તસ્યોભવનિષ્ઠાસિદ્ધિરિતિ ભાવ । [કેશવ] કર્મ-યોગીને કર્મનિષ્ઠા તથા જ્ઞાનનિષ્ઠા બંને સિદ્ધ થાય છે, ” એ ભાવ છે

પરંતુ ય નિગ્મિન = જેણે કેવળ વિધિપૂર્વક શ્રીત તથા સ્માર્ત અગ્નિનો ત્યાગ કર્યો છે, તેને સંન્યાસી ન માનવો અને ય. જમ્બ્ય. જેણે ક્રિયામાત્રનો ત્યાગ કર્યો છે, તેને યોગી ન માનવો [મધુ] માત્ર શ્રીત તથા સ્માર્ત અગ્નિથી રહિત થયેતો પુરુષ સંન્યાસી કહેનાય નહિ; અને માત્ર શરીરને અને કર્મેન્દ્રિયાદિને બલાકારે ક્રિયાગ્રહિત સ્તબ્ધ રાખવાથી પુરુષ યોગી કહેવાય નહિ [૧]

અવતરણિકા — જેમ સંન્યાસ [કર્મનો ત્યાગ] મોક્ષનું સાધન છે, તેમ નિષ્કામ કર્મ પણ મોક્ષનું સાધન છે, તેથી મુમુક્ષુએ અવશ્ય કરવા યોગ્ય વિહિત કર્મ કરવા જોઈએ, એ હેતુથી કર્મની [કર્મયોગની] સ્તુતિ કરવા નાટે, હવે ભગવાન સંન્યાસ તથા કર્મયોગનો અભેદ પ્રતિપાદન કરે છે [ચ કરાનંદ]

यं संन्यासमिति प्राहुर्योगिं तं विद्धि पाण्डव ।

न त्वसंन्यस्तસंकल्पो योगी भवति कश्चन ॥ ૨ ॥

અન્યથાથ — પાણ્ડવ ! હે અર્જુન ! ય જેને સંન્યાસમ્ સંન્યાસ ક્ષતિ એમ પ્રાહુ કહે છે ત તેને યોગ યોગ વિદ્ધિ જાણ્યુ, હિ કારણકે જસંન્યસ્તસંકલ્પ જેણે કૃતવિપયક સંકલ્પનો ત્યાગ કર્યો નથી એવો કશ્યન પ્રાઈ પણ યોગી વિલેપ રહિત ચિત્તવાગો-એનાથ ચિત્તવાગો-સમાધાન ચિત્તવાળો ન ભવતિ થતો નથી [૨]

શબ્દાર્થ — હે અર્જુન ! જેને સંન્યાસ કહે છે તેને તુ યોગ જાણ્યુ જેણે કૃતવિપયક સંકલ્પનો ત્યાગ કર્યો નથી, તે યોગી ચર્ચ શક્યો નથી [૨]

વિવેચન:—હે અર્જુન ! શ્રુતિઓ ફળસહિત સર્વ ક્રમોના ત્યાગને ‘સંન્યાસ’ કહે છે. એ સંન્યાસને જ તું ફલતૃષ્ણા તથા કર્તાપણાના અભિમાન વિના વિહિત ક્રમોના અનુષ્ઠાનરૂપ યોગ [કર્મયોગ] બાલુ; કારણકે અસંન્ય-સ્તસંકલ્પઃ = જેણે ફલના સંકલ્પનો ત્યાગ ન કર્યો હોય એવો કોઈ પણ પુરુષ યોગી થતો નથી. જેણે ફલના સંકલ્પનો ત્યાગ કર્યો હોય એવો પુરુષ જ યોગી થઈ શકે છે; અને તેથી ફલના ત્યાગની સમાનતાને લીધે તથા તૃષ્ણારૂપ ચિત્તની વૃત્તિના નિગ્રહની સમાનતાને લીધે ગૌણવૃત્તિવડે નિષ્કામ કર્મ કરનારો પુરુષ જ સંન્યાસી તથા યોગી થાય છે [મધુ].

સંન્યાસ તથા કર્મયોગ મોક્ષરૂપી એક જ ફળના કારણરૂપ હોવાથી અહીં સંન્યાસ તથા કર્મયોગ બન્ને એક કથા છે [શંકરાનંદ]. “તયોરમેદમેવ વિજાનીહીત્યર્થઃ । [શંકરાનંદ] તું એ બન્નેનો અમેદ જ બાલુ.”

“નિઃસંકલ્પસ્તત્તદસ્તિષ્ઠેદેતન્મોક્ષલક્ષણમ્ । [મૈ. ઉ. ૬-૨૯] સંકલ્પરહિત થઈને તત્ત્વ રહેવું એ મોક્ષનું લક્ષણ છે.” આ પ્રકારે ઉપયુક્ત મૈત્રાયણીય શ્રુતિમાં વર્ણવેલા મોક્ષના લક્ષણરૂપ સંકલ્પરહિતપણાની સંન્યાસ અને યોગ એ બન્નેમાં સમાનતા જ રહેલી છે [નીલકંઠ].

તાત્પર્ય એ છે કે, કર્મફળનો સંકલ્પ જ ચિત્તના વિક્ષેપનું મૂળ કારણ છે; અને તે ફળવિપયક સંકલ્પનો ત્યાગ કરનાર અધિકારી પુરુષ જ વિક્ષેપરહિત ચિત્તવાળો યોગી થાય છે [શા. ભા.] [૨].

અવતરણિકા:—હવે કર્મયોગ ધ્યાનયોગનું સાધન છે, તે કહે છે [શા. ભા.] :

આરુહ્યોર્મુનેર્યોગં કર્મ કારણમુચ્યતે ।

યોગારુહસ્ય તસ્યૈવ શમઃ કારણમુચ્યતે ॥ ૩ ॥

અત્રન્યાથ:—યોગ ધ્યાનયોગને [શા. ભા. વગેરે] અંતઃકરણની શુદ્ધિ-રૂપ વૈરાગ્યને [મધુ. વગેરે] આરુહ્યોઃ પામવાને ઇચ્છનાર મુનેઃ મુનિને, તે યોગને પ્રાપ્ત થવા માટે કર્મ નિષ્કામ કર્મ-ફલેચ્છા વિના સ્વધર્મનું અનુષ્ઠાન [વદશ્વજ્ઞ] કારણમ્ સાધનરૂપ ઉચ્યતે કહેવાય છે; તથા યોગારુહસ્ય યોગમાં આરૂઢ થયેલા [શા. ભા.] અંતઃકરણની શુદ્ધિરૂપ વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત થયેલા [મધુ.] તસ્ય તેને ધ્યાન-યોગમાં સદા સ્થિત રહેવાનું શમઃ ઉપશમ-સર્વકર્મસંન્યાસ—વિક્ષેપ કરનારાં ક્રમોના ત્યાગ-સર્વકર્મનિવૃત્તિ એવ જ કારણમ્ સાધનરૂપ ઉચ્યતે કહેવાય છે [૩].

શબ્દાર્થ:—યોગમાં આરૂઢ થવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષને નિષ્કામ કર્મ [કર્મયોગ] સાધનરૂપ કહેવાય છે; તથા યોગમાં આરૂઢ થયેલા પુરુષને જ્ઞાનના પરિપાક માટે શમ [સર્વકર્મ સંન્યાસ] જ સાધનરૂપ કહેવાય છે [૩].

વિવેચન — યાગ = ધ્યાનયોગને [યા ભા વગેરે] અતઃ ક્ષુભી શુદ્ધિરપ
 પૈરાગ્યતે [મધુ વગેરે] યોગમા આરૂઢ થનાની ઈચ્છાવાળા પુરુષને કર્મ [કર્મ-
 યોગ] સાધનરૂપ છે, પરંતુ યોગારૂઢને અર્થાત્ યોગમા આરૂઢ થયેના પુરુષને
 [યા ભા] અતઃ ક્ષુભી શુદ્ધિરપ પૈરાગ્યને પ્રાપ્ત થયેના પુરુષને ધ્યાનયોગમા
 રિયત થવા માટે [યા ભા] અથવા જ્ઞાનના પગિપાદ માટે [મધુ] અથવા
 વિદેહમુક્તિ માટે [યદ્વાનંદ] સમ = ઉપવ્રત્ત [યા ભા] સર્વકર્મોત્તેજન્યાસ
 ન સાધનરૂપ છે

પુરુષ જેટલો કર્મથી ઉપગમ પામે છે, તેટલું તેટલું તે પશ્ચિમનદિત
 જિતેન્દ્રિય પુરુષનું ચિત્ત સમાહિત થાય છે, અને એ રીતે ચિત્તની એકાગ્રતા
 થવા પછી તે ઝડપથી યોગારૂઢ થાય છે [યા ભા] ‘બ્રહ્મણ [યોગાદ]
 માટે એકતા સમતા, સત્યતા, શાંત, રિયતિ અદિ સા, આર્દ્રા અને સર્વકર્મોથી
 ઉપરામ જેવું ખીજું કંઈ ધન નથી’ [શા ૫ ૧૮૫-૧૭]

‘તમવૈક જ્ઞાનય બાત્માનમન્યા વાચો વિમુચ્ચત્ । તે એક આત્માને ન જાણે
 અને ખીજી બધી વાતને છોડી દે ।’ “ઓમિત્યેવ ધ્યાયય બાત્માનમ્ । એનારૂપે
 આત્માનું ધ્યાન કરે ।’ ‘જ્ઞાન્તો દાન્ત ઉપરતસ્તિતિતુ સમાહિતો ભૂત્વાડાનન્ય
 વાત્માન પરચત્ । શાન્ત, દાન્ત, ઉપરત, તિતિશ્ચુ તથા સમાહિત થઈ આત્મા
 વિષે ન આત્માને જુઓ ” વગેરે શ્રુતિ-સ્મૃતિ વચનો ‘યોગારૂઢને યમ ન
 વિદેહમુક્તિના સાધનરૂપ છે,’ એ પ્રતિપાદન કરે છે

“વાયદાત્મમાશ્વાત્કારાન્તરક્ષસ્ય યોગસ્ય પ્રાપ્તિસ્તાવત્કર્મ કાર્યમિત્યથ । [કેશવ]
 જ્યાં સુધી આત્મસાક્ષાત્કાર ના કારણભૂત યોગની પ્રાપ્તિ થાય ત્યાં સુધી નિષ્કામ
 કર્મ કરવા જોઈએ ”

સખ નરમિહ પશુ કહે છે કે, ‘મનુષ્યને કર્મ કરવા ધટે ત્યાં લગી જ્યાં
 સુધી ભક્તિનો બેઠ અગ્રગો’ જ્યાં સુધી પુરુષ ચિત્તશુદ્ધિદાન આત્મદર્શનના
 લક્ષણરૂપ પગભક્તિને પ્રાપ્ત થાય, ત્યાં સુધી તેણે નિષ્કામ કર્મો કરવા [ગી
 ૧૮-૫-૬] [૩]

અનુતરપિઠકા — હવે સાધક યોગી ક્યારે યોગારૂઢ થાય છે, તે કહે છે

યદા હિ નેન્દ્રિયાર્યેષુ ન કર્મસ્પ્રનુપજ્જતે ।

સર્વસંકલ્પસંન્યાસી યોગારૂઢસ્તદોચ્યતે ॥ ૪ ॥

અનુવાદ — યદા જ્યારે સાધક યોગી હિ અરેખર ઇન્દ્રિયાયુષ્કરિ
 યોના વિચોભા ન નહિ તથા કર્મસુ કર્મોમા ન અનુપજ્જતે આલક્ષ્ય થતો નથી

તથા સર્વસંકલ્પસંન્યાસી સર્વ કામનાઓ તથા કામનાઓના મૂળરૂપ સંકલ્પનો ત્યાગ કરે છે તદા ત્યારે તે યોગારૂઢ. યોગારૂઢ-યોગને પ્રાપ્ત કરી ચૂકેનો [શા. ભા.] ઉચ્ચતે કહેવાય છે [૪].

શુદ્ધિદ્વાયક :—જ્યારે સાધકયોગી ખરેખર ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં કે કર્મોમાં આસક્ત થતો નથી, તથા સર્વ સંકલ્પોનો સારી રીતે ત્યાગ કરે છે, ત્યારે તે યોગારૂઢ કહેવાય છે [૪].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! ચિત્તને નિયંત્ર કરવા પ્રવૃત્ત થયેલો સાધક યોગી જ્યારે વૈરાગ્યનો દૃઢતાથી ઇન્દ્રિયોના શુદ્ધિદ્વાયક વિષયોમાં આસક્ત થતો નથી, તથા નિત્ય, નૈમિત્તિક, કામ્ય, લૌકિક તથા નિષિદ્ધ કર્મોમાં આસક્ત થતો નથી, અર્થાત્ તે બંનેમાં મિથ્યાપણાના જ્ઞાનથી તેમજ આત્માના અદર્શ, અમોક્ષતા, પરમાનંદ તથા અદ્વિતીય સ્વરૂપના જ્ઞાનથી રૂઝના અભાવની બુદ્ધિ યતાં, ‘હું’ કર્મોનો કર્તા છું, તથા વિષયો મારે જોગ્ય છે’ એવા અભિનિવેશરૂપ અનુપંગને કરતો નથી [મધુ.], અથવા એ કર્મો મારે કરવા જોગ્ય છે, એવી કર્તવ્યબુદ્ધિ એ કર્મોમાં કરતો નથી [શા. ભા.], તથા આ લોક તથા પરલોકના વિષયભોગની કામનાના કારણરૂપ સર્વ સંકલ્પ છોડી દેવાનો જોનો સ્વભાવ ધર્મ ચૂક્યો છે, તેવો તે સર્વસંકલ્પસંન્યાસી થાય છે [શા. ભા.], ત્યારે તે યોગારૂઢ કહેવાય છે.

‘સર્વસંકલ્પસંન્યાસી’ વચનવડે ભગવાન યોગારૂઢને સર્વ કામનાઓ તથા સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરાવે છે [શા. ભા.], માટે સાધકયોગીએ યોગારૂઢ થાય ત્યાં સુધી નિષ્કામકર્મો કરવાં તથા યોગારૂઢ થયા પછી કર્મોનો ત્યાગ કરવો [શા. ભા., નીલકંઠ વગેરે] [૪].

અવતરણિકા :—હવે આત્મા [નિર્વિપયી મન] આત્માનો બંધુ છે, અને આત્મા [વિપયાસક્ત મન] જ આત્માનો શત્રુ છે, તે કહે છે :

उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नात्मानमवसादयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ૫ ॥

અવવાચક :—અધિકારી પુરુષે આત્માના વિવેકબુક્ત મનવડે [મધુ. વગેરે] અનાસક્ત મનવડે [શા. ભા., કેશવ] આત્માને આત્માનો-સંસારસાગરમાં ડૂબેલો પોતાના જીવનો [મધુ.] ઉદ્ધરેલું ઉદ્ધાર કરવો, યોગારૂઢ અવસ્થાને પ્રાપ્ત રહે [શા. ભા.]. આત્માને આત્માનો જ અવસાદવેદ નહિ ન કરવો—આત્માને સંસારસાગરમાં ડુબાવવો નહિ. આત્મા એ વિવેકબુક્ત મન જ—અનાસક્ત મન

જ હિ ખરેખર જાત્મન આત્માનો વધુ બધુ છે તથા જાત્મા એવ વિપયાસક્ત મન જ જાત્મન આત્માનો રિપુ થતુ છે [૫]

શબ્દાર્થ — આત્માવડે [વિવેચ્યુક્ત મન વડે] જાત્માનો ઉદ્ધાર કરવો આત્માનો નાશ ન કરવો જાત્મા [નિવેચ્યુક્ત મન] જ આત્માનો બધુ છે, અને આત્મા [વિચિત્રમત મન] જ આત્માનો થતુ છે [૫]

નિવેચન. — “કામમૂઢ સસાર । સસારનુ મૂળ કામ [તૃપ્તિ] છે ” કામનુ મૂળ સંસ્પૃશ્નિયતિવન છે [ગી ૬-૨૪] અને ‘સંસ્પૃશ્નિય વાસના મૂલક । [ચન્નનદ ગી ૨-૫૫] સંસ્પૃશ્નિય મૂળ ભોગજન્ય ધર્મોધર્મરૂપ વાસના છે ” વિચો વિરો ભોગ્યત્વ-વાસના જ જીવાત્માના સસારીપણાનુ કાણુ છે, માટે સસાંગસમુદ્ભા હ્રમેના આ આત્માનો આત્મના = નિવેચ્યુક્ત મનવડે [મધુ વગેરે], અનામત મનવડે [રા ભા , કેશવ] ઉદ્ધાર કરવો. અર્થાત્ “યોગારૂ વૈતાનાવાદન્ત । [રા ભા] યોગારૂ અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરી લેની”, પરંતુ આ આત્માનો નાશ ન કરવો વિપયોમા આસક્ત થઈ, આ આત્માને સસાર-સાગરમા ફેંકાવવો નહિ

જાત્મા = નિવેચ્યુક્ત મન [મધુ વગેરે], અનાસક્ત મન [રા ભા., કેશવ] નિર્વિપયી મન જ આત્માનો બધુ છે, અર્થાત્ અનાસક્તિ [વિવેક] જ વૈરાગ્ય દ્વારા યોગારૂ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થવાનુ પરમ સાધન છે, તથા જાત્મા = વિપયાસક્ત મન જ આત્માનો થતુ છે, અર્થાત્ વિપયાસક્તિ જ જીવાત્માના સસારી પણાનુ કાણુ છે.

જેમ રોગી જીલને વશ થઈ, અપચ્ચનો ઉપભોગ કરી, પોતાનો નાશ કરે છે, તેમ પુરુષ વિપયાસક્તાને વશ થઈ, બહિર્મુખ થઈ, પોતાનો નાશ કરે છે. માટે ‘અન્ત પ્રગવો ભૂત્વા સ્વેદારણમેવ કુચાદિત્યર્થ । [ચક્રાનંદ] મુમુક્ષુએ મન તથા ઇન્દ્રિયોને બાહ્ય વિપયોથી નિવૃત્ત કરી અર્તુર્મુખ થઈ, આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો ” અનિષ્ઠા અને અનિષ્ઠાના કાર્યના સબન્ધવેશથી હિત સચ્ચિદાનંદૈક સ્વસ્વરૂપે આત્માનુ સ્થાપન એ જ આત્માનો ઉદ્ધાર છે [ચક્રાનંદ]

આ આત્મા મમરત બ્રહ્માને એક ધાસના તણખનાની પેઠે ફેંકી દેના, કે એક રમ ઝાતા પેઠે હથેલીમા નચાવવા કે પાણીના પંપોટાની પેઠે નાશ કરવા સમર્થ છે આ આત્મા કેવળ પોતાનો જ નહિ, પરંતુ મનુષ્યમાત્રનો ઉદ્ધાર કરવા સમર્થ છે, માટે આ આત્માનો આત્મબળવડે ઉદ્ધાર કરવો આ આત્મા વિચો, મન, બુદ્ધિ, વાસના વગેરેથી શ્રેષ્ઠ [બળવાન] છે [ગી ૮-૪૨], માટે વિવેકયુક્ત મનવડે [નિર્વિપયી મન વડે] મનને સ્થિર કરીને [સમાધિસ્થ કરીને]

આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો [ગી. ૩-૪૩]. અભ્યાસ અને વૈરાગ્યના બળથી મનને નિગ્રહ કરી, પોતે જ પોતાના આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો [ગી. ૬-૩૫].

‘ મનનો નિગ્રહ કરવામાં મન જ સમર્થ છે. આ સસારરૂપી સાગરના વેગમાં તૃણારૂપી ઝૂડ રહેલા છે; અને તેના વેગમાં તણાઈ જતા પુરુષને તરવાને માટે પોતાનું મન જ એક નૌકા છે. મનવડે મનરૂપી પાણને કાપીને જે પોતાના આત્માને મુક્ત કરતો નથી, તેનો અન્ય કોઈ ઉપાયથી મોક્ષ થતો નથી. વાસનાનો ત્યાગ કરવાથી અવિદ્યાનો ક્ષય થાય છે, માટે પ્રથમ ભોગના સમૂહની વાસનાનો ત્યાગ કરો, ત્યાર પછી ભેદની વાસનાનો ત્યાગ કરો, ત્યાર પછી લાભ તથા અભાવની વાસનાનો ત્યાગ કરી, નિર્વિકલ્પ સુખ સંપાદન કરો. લાવના-માત્રનું ન થવાપણું એ જ વાસનાનો ક્ષય છે, અને મનનો તથા અવિદ્યાનો નાશ પણ એને જ કહે છે. “ વન્થો હિ વાસનાવન્થો મોક્ષ. સ્યાદ્વાનાસાક્ષયઃ । ભોગવાસના એ જ સસાર છે તથા વાસનાક્ષય એ જ મોક્ષ છે. ” વાસના ક્ષય પામતા ચિત્ત આપમેળે ઉપરામને પામે છે [યો. વા. ઉ. પ્ર. ૧૧૨-૧૬-૨૫].

“ મનસૈવ મનરિહત્વા વાશ પરમગન્ધનમ્ । ડન્મોચિતો ન ચેનાત્મા નાસાવન્ધ્યેન મોક્ષયતે । મનરૂપી જે મહાબંધનનો પાશ છે, તેને મનથી જ છેદી નાખીને, જેણે પોતાના આત્માને મુક્ત ન કર્યો, તેને અન્ય કોઈ મુક્ત કરી શકનાર નથી ”

તાત્પર્ય એ છે કે, મનુષ્યનું ઉત્થાન-પતન પ્રારબ્ધને નહિ, પરંતુ પુરુષાર્થને આધીન છે [૫].

અવતરણિકા :—હવે કેવા લક્ષણવાળો આત્મા પોતાનો બંધુ છે, તથા કેવા લક્ષણવાળો આત્મા પોતાનો શત્રુ છે, તે કહે છે :

बंधुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ।

अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ૬ ॥

અન્યવાર્થ :—જેન જેણે આત્મના એવ વિવેક્યુક્ત મનવડે જ [મધુ. વગેરે] અનાસક્ત મનવડે જ [રા. ભા. , કેવલ] આત્મા દેહ, મન તથા ઇન્દ્રિયોના મઘાતને [શા. ભા. વગેરે] મનને [કેશવ] જિત્ત. છત્યુ છે તત્ત્વ આત્મા તેનું મન આત્મનઃ આત્માનો ચલુ બંધુ છે-તારક છે [ચક્રરાનંદ], પરંતુ અનાત્મનઃ વિવેક-હિત મન-સાળાનો-જેને મન વશ નથી તેનો તુ તો આત્મા મન એવ જ શત્રુવત્ શત્રુની પેઠે શત્રુત્વે શત્રુતામાં વર્તેત વર્તે છે [૬].

શબ્દાર્થ :—જેણે આત્માવડે [વિવેક્યુક્ત મનવડે] આત્માને [ઇન્દ્રિય સમૂહને] જીત્યો છે, તેનો આત્મા જ [વિવેકવાળું મન] આત્માનો બંધુ છે.

પરંતુ અનાત્માનો [વિવેક હિત મનનાળાનો] તો આત્મા જ [વિવેકહિત મન જ] યત્રુની પેઠે યત્રુતામા વર્તે છે [૬]

વિવેચન —હે અર્જુન ! જેણે આત્માવડે [વિવેકયુક્ત મનવડે] આત્માને જીત્યો છે અર્થાત્ જે જિતેન્દ્રિય છે [શા ભા] તેને જાત્મા = વિવેકયુક્ત મન આત્માનો વધુ = તારક [ચ કરાનંદ] હિતગ્રાની [ધ્યાર] છે અર્થાત્ જે જિતેન્દ્રિય છે તેનું મન જ આત્માનો સસાન્સમૃદ્ધમાયા ઉદ્ધાર કરના નૌઠારૂપ થાય છે કારણકે યુષ્માથી [માકળથી] બધાએના પુરુષની પેઠે, જિતેન્દ્રિય પુરુષની ઇન્દ્રિયોને વિપરોમા સ્વરૂપવડે પ્રવૃત્ત થતાનો અભાવ છે [મધુ] અને તેથી જિતેન્દ્રિય પુરુષ સ્થિતિમા [મોક્ષસાધનાના અનુધાનમા] જ મહાસર્વદા પ્રવૃત્ત નહે છે, અને તેથી તે યોગાઠઠ થઈ આત્માનો ઉદ્ધાર કરવા સમર્થ થાય છે

પરંતુ જેને ઇન્દ્રિયો વશ નથી, તે પુરુષનું મન યત્રુની પેઠે યત્રુતામા વર્તે છે અર્થાત્ અજિતેન્દ્રિય પુરુષનું મન અનિષ્ટ કે વામા પ્રવૃત્ત થાય છે [શા ભા] ‘સ્વનિ ધ્રેયમવિપરીત વતત્તત્તર્ય’ [ગ ભા] વિરયોમા આસન્ન થઈ, શ્રેયથી વિપરીત વર્તન કરે છે”

“મન एष મનુષ્યાणा कारण बन्धमोक्षयो । वन्याय विषयासक्तं मुक्तये निर्विषयं स्थितम् । [મ ઉ ૪-૧૧] મન જ સસાર તથા મોક્ષના કારણરૂપ છે વિષયી મન સસારના તથા નિર્વિષયી મન મોક્ષના કારણરૂપ છે” મન વિરયોમા આમકત થાન તો સસા મધનના કારણરૂપ છે અને પરમાત્મામા આસક્ત થાય તો મોક્ષના કારણરૂપ છે [ભાગ ૩-૨૫-૧૫]

“મનસો નિમ્નહાવત્તમનય સર્વયોગિનામ્ । દુલ્ભયુ પ્રયોધશ્ચાપ્યમ્બદા શાન્તિરેવ ચ । [મા ઉ ગો કા ૩-૪૦] યોગીઓને અભર, દુ ખોનો ક્ષય પ્રયોધ [આત્મજ્ઞાન] અને અનુસાતિ મનના નિમ્નહને જ આધીન છે ‘દાન, સ્વધર્મીયરણ, યમ નિયમ, સ્વાધ્યાય, સત મં, નત એ સર્વતુ ક્ષણ મન વશ થયું એ જ છે કારણકે મનને વશ કે વુ એ જ ઉત્તમ અમાધિ છે [ભાગ ૧૧-૨૩-૪૬] મનનો નિમ્નહ યોગા ઠાપાતું લક્ષણ છે

‘ચિત્તમેવ हि ससार तत्प्रयत्नेन साधयेत् ॥ [મૈત્રા ઉ ૪-૩] મન [વિરયી મન] જ સસારનું કારણ છે, માટે તેને નિમ્નમ કર્મ રંગેરે ઉપારોથી [નિર્વિરયી] વુ”

આ મિત્ર, ઉદાસીન અને યત્રુરૂપો સર્વ સસાર મનના બંધને લીધે બદલા નથી ઉત્પન્ન થયો છે આ સસારમા પુરુષને સુખદુઃખ આપનાર મનના વિશ્રમ પિના બીજો કોઈ નથી માટે સર્વાત્મભાગવડે ચિત્તને ભગવાન વિરે પરાયી મનનો પ્રયત્નપૂર્વક શુદ્ધ નિમ્નહ કરવો [ભાગ ૧૧-૨૩-૬૦-૬૧] [૬]

જિતાત્મનઃ પ્રજ્ઞાન્તસ્ય પરમાત્મા સમાહિતઃ ।

શીતોષ્ણમુલ્લદુઃસ્વેષુ તથા માનાપમાનયોઃ ॥ ૭ ॥

અન્યથાથઃ :—શીતોષ્ણમુલ્લદુઃસ્વેષુ ટાઢ-તડકો, મુખ-દુઃખ તથા તેમ જ માનાપમાનયોઃ માન-અપમાન હોવા છતાં પણ જે જિતાત્મનઃ જિતેન્દ્રિય છે તથા પ્રજ્ઞાન્તસ્ય જે રાગદ્વેષાદિકથી રહિત છે, તેને પરમાત્મા સ્વયં પ્રકાશ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા [મધુ.] સમાહિતઃ સમાધિના વિષય થાય છે [મધુ.] [૭].

શબ્દાર્થઃ :—ઠંડી-ગરમી, મુખ-દુઃખ તથા માન-અપમાન વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ જે જિતેન્દ્રિય તથા રાગદ્વેષાદિકથી રહિત છે તેને પરમાત્મા સમાધિના વિષય થાય છે [મધુ.] [૭].

વિવેચનઃ :—હે અર્જુન ! જિતાત્મનઃ = ચિત્તને વિક્લેપ કરનાર ટાઢ-તડકો તથા મુખ-દુઃખ વગેરે દ્વંદ્વો પ્રાપ્ત થયા છતાં તેમ જ માન-અપમાનની પ્રાપ્તિ થવા છતાં જેને ઇન્દ્રિયો વશ છે, અને પ્રજ્ઞાન્તસ્ય = જે સર્વત્ર સમપ્રુદ્ધિવડે રાગ-દ્વેષાદિ વિકારોથી રહિત છે [મધુ.] તેને પરમાત્મા = સ્વયં પ્રકાશ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા [મધુ.] સમાધિના વિષયભૂત થાય છે, તે યોગારૂઢ થાય છે.

મુમુક્ષુએ જિતેન્દ્રિય તથા રાગદ્વેષથી રહિત થવું એ અર્થ છે [મધુ.] [૭].

જ્ઞાનવિજ્ઞાનતૃપ્તાત્મા કૂટસ્થો વિજિતેન્દ્રિયઃ ।

યુક્ત ઇત્યુચ્યતે યોગી સમલોષ્ટાગ્મકાશ્ચનઃ ॥ ૮ ॥

અન્યથાથઃ :—જ્ઞાનવિજ્ઞાનતૃપ્તાત્મા જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનથી તૃપ્ત ચિત્તવાળો કૂટસ્થઃ વિષયો સમીપ હોવા છતાં પણ વિકારરહિત [મધુ.] વિજિતેન્દ્રિયઃ તથા જિતેન્દ્રિય સમલોષ્ટાગ્મકાશ્ચનઃ જેને માટી, પથ્થર અને સુવર્ણ સમાન છે એવો યોગી પરમ વૈરાગ્યથી યુક્ત પરમહંસ સંન્યાસી [મધુ] યુક્તઃ યોગારૂઢ इति એ પ્રમાણે ઉચ્ચતે કહેવાય છે [૮].

શબ્દાર્થઃ :—જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનથી તૃપ્ત ચિત્તવાળો, વિકારરહિત, જિતેન્દ્રિય, જેને માટી, પથ્થર તથા સુવર્ણ સમાન છે, તે યોગી 'યોગારૂઢ' કહેવાય છે [૮].

વિવેચનઃ :—જ્ઞાનવિજ્ઞાનતૃપ્તાત્મા = શાસ્ત્રે કહેલા પદાર્થોને [તત્ત્વોને] સારી રીતે સમજવા તે 'જ્ઞાન' કહેવાય છે; તથા શાસ્ત્ર કે ગુરુએ ઉપદેશોનાં તત્ત્વોને [અર્થોને] શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસનથી અંતઃકરણમાં સાક્ષાત્ અનુભવ કરવો તે 'વિજ્ઞાન' કહેવાય છે [શા. ભા. વગેરે]. આવા જ્ઞાન-વિજ્ઞાનથી તૃપ્ત ચિત્તવાળો એટલે કે જેણે જાણવાનું તેટલું જાણી લીધું છે, વિચારવા જેટલું વિચારી

લીધુ છે, સમજવા જેટલુ સર્વ સમજી લીધુ છે, જેણે જાણવા જેવા, વિચારવા જેવા, તથા સમજવા જેવા સર્વ અર્થો, તરવો તથા ભાવોનો ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા અનુભવ કર્યો છે, તથા જેને જાણવા જેવું, વિચારવા જેવું કે સમજવા જેવું બીજુ કંઈ પણ શેષ રહ્યું નથી, જે કૂટસ્થ. શબ્દદિ વિષયો સમીપ હોવા છતાં નિકારને પ્રાપ્ત થતો નથી [મધુ વગેરે], અથવા જે આધ્યાત્મિકાદિ ત્રિવિધ દુષ્ટોથી અનાયમાન થતો નથી [ચક્રાનંદ વગેરે], જે કોઈ મારે, કાપે, છેદે, નિદે, તિરસ્કારે કે અપમાને, અગ્નિ વર્ષે કે હિમ વર્ષે, વૃષ્ટિ કે વજ્રપાત થાય છતાં વિકાર, વિપાદ કે વ્યથાને પ્રાપ્ત થયા વિના વૃક્ષની, પર્વતની કે આકાશની પેઠે અવિચળ રહી, પ્રસન્ન વદને સર્વ સહન કરે છે [સુમાન ઉપ ખં ૧૩] જે વિજિતેન્દ્રિય = જિતેન્દ્રિય છે, જેણે રાગદ્વેષપૂર્વક વિષયોના ગ્રહણથી પોતાની ઇન્દ્રિયોને નિવૃત્ત કરેલી છે [મધુ], જે સમગ્રેણ રમકાચન = માટી, પથ્થર, તથા સુવર્ણમા સમજીદ્ધિવાળો છે [શા ભા. વગેરે], અથવા હેયોપાદયવુદ્ધિશૂન્ય = [મધુ, શ્રીધર વગેરે] ત્યાગ કરવા યોગ્યપણાની અને ગ્રહણ કરવા યોગ્યપણાની બુદ્ધિથી રહિતપણાને લીધે જેને માટી, પથ્થર તથા સુવર્ણ સમાન છે, જે સર્વ જાણમાનદર્શી છે [ચક્રાનંદ] એવો યોગી = પરમ વૈરાગ્યથી સુકૃત પરમહસ સંન્યાની [મધુ] યોગારૂઢ કહેવાય છે [૮]

મુહુન્નિર્વાર્ણુદાસીનમધ્યસ્થદ્વેષ્યવંધુષુ ।

સાધુષ્વપિ ચ પાપેષુ સમબુદ્ધિર્નિશ્ચિયતે ॥ ૯ ॥

અન્યથાથ — મુહુન્નિર્વાર્ણુદાસીનમધ્યસ્થદ્વેષ્યવંધુષુ સુહૃદ્, મિત્ર, યત્ર, ઉદાસીન, મધ્યસ્થ, દ્વેષ્ય અને બધુ વિષે સાધુસુ સાધુઓમા જ અને પાપેષુ પાપીઓમા અપિ પણ સમબુદ્ધિ સમજીદ્ધિવાળો વિશિષ્ટતે શ્રેષ્ઠ છે [૮].

શબ્દાથ — સુહૃદ્, મિત્ર, યત્ર ઉદાસીન, મધ્યસ્થ, દ્વેષ્ય, બધુ, સાધુ તથા પાપી આ બધાને વિષે સમજીદ્ધિવાળો યોગી સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે [૮]

વિવેચન — મુહુદ્ = પૂર્વના સ્નેહ તથા સબધ વિના અને પ્રત્યુપકારની અપેક્ષા વિના ઉપકાર કરનાર [મધુ વગેરે], મિત્ર સ્નેહી-સ્નેહથી ઉપકાર કરનાર [મધુ], અરિ = સામાના અપકાર વિના માત્ર પોતાના દૂર સ્વભાવથી અન્યનું અનિષ્ટ કરનાર [મધુ], ઉદાસીન = પક્ષપાતરહિત [શા ભા], સર્વત્ર સર્વ પદ્ધત્યોમા ઉપેક્ષા કરનાર [ચક્રાનંદ], મધ્યસ્થ. = પરસ્પર વિરોધ કે વિવાદ કરનાર બન્ને પક્ષનો હિતૈષી [શા ભા], દ્વેષ્ય. = સામાના અપકારને લીધે અપકાર કરનાર, વધુ = પોતાના સબધથી ઉપકાર કરનાર, સાધુ = શાસ્ત્રને અનુ-

સરનાર [શા ભા], શાસ્ત્રવિહિત શુભ કર્મો કરનાર, પાપઃ = શાસ્ત્રનિષિદ્ધ અશુભ કર્મો કરનાર ચ = અને અન્ય સર્વ પ્રાણીઓમા [મધુ વગેરે] સમવૃદ્ધિ = કપે. પુરુષ કેવા કર્મવાળો છે એ મનમા નહિ લાવતા જે સર્વત્ર રાગદ્વેષથી રહિત છે [શા ભા , મધુ વગેરે] એવો સમબુદ્ધિવાળો પુરુષ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે [૮]

અવતરણિકા — હવે નીચેના ત્રેવીશ ન્યોકાવડે યોગનુ [સમાધિના અંગેનુ] ૧૪ધાન કરે છે [મધુ ચ કરાનંદ]

યોગી યુક્તિત સતતમાત્માનં રહસિ સ્થિતઃ ।

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ ૧૦ ॥

અન્યથાથ^૧ — યોગી ધ્યાન કરનાર યોગી [શા ભા] યોગાશ્લ [મધુ] એકાકી એકોનો રહસિ એકાતમા સ્થિત રહીને—સન્યાસ ગ્રહણ કરી [શા. ભા] યતચિત્તામા અત કરણુ અને દેહાદિને વશ કરી નિગ્રહી વૈરાગ્યની દૃઢતાથી તૃપ્ત્યારહિત થઈ [શા. ભા , મધુ વગેરે] તથા અપરિગ્રહ શાસ્ત્રમંત હોવા છતાં પણ યોગને આડે આવનાગ પરિગ્રહથી [ભોગસાધનોથી] રહિત થઈ [મધુ] સતત નિગ્રહ આત્માનં ચિત્તને [શા. ભા.] શુદ્ધિને [નીનકંદ] યુક્તિત સમાહિત કરે—એકાગ્ર કરે—સમાધિમા જોડે [૧૦]

શબ્દાથ^૨ — યોગીએ એકાત સ્થળમા એકલા રહીને, અત કરણુ તથા શરીરને નિયમમા રાખી, તૃપ્ત્યાનો ત્યાગ કરી, પરિગ્રહથી અન્ય થઈ, નિગ્રહ અત કરણુને એકાગ્ર કરવુ [૧૦]

વિવેચન — યોગાભ્યાસપરાયણુ યોગીએ એકાત સ્થળમા એકલા રહીને, યતચિત્તાત્મા = અત કરણુ તથા શરીરનુ નિયમન કરી, નિરાશી = વૈરાગ્યની દૃઢતાનડે તૃપ્ત્યારહિત થઈ, તથા અપરિગ્રહ = શાસ્ત્રમંત હોવા છતાં યોગને અતનાયરૂપ પરિગ્રહથી રહિત થઈ [મધુ], નિગ્રહ આત્માનમ્ અત કરણુને [શા ભા ,] એકાગ્ર કરવુ પરબ્રહ્મતત્ત્વનુ ચોતાના આત્મા વિશે અનુસધાન કરવુ [ચં કરાનંદ], કારણકે એકાત, વધુભોજન, મૌન, તૃપ્ત્યાનો ત્યાગ, ધન્દિયોનો નિગ્રહ તથા પ્રાણનુ સયમન આ છ શીઘ્ર ચિત્તપ્રસાદને ઉત્પન્ન કરે છે [ચં કરાનંદ]

‘एकाकी रहसि स्थित’ એ પદોનડે યોગીએ સન્યાસ ગ્રહણુ કરી યોગાભ્યાસ કરવો, એ અર્થનુ સૂચન છે [શા ભા], અને અપરિગ્રહ એ પદવડે સન્યાસ ગ્રહણુ કરવા છતાં કૌપીન-કથા સિવાય અન્ય સર્વ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરી યોગાભ્યાસ કરવો, એ અર્થનુ સૂચન છે [ચં કરાનંદ વગેરે].

પરિમહિમાન વિશેષના કારણરૂપ છે, અને તેથી સમાધિ પુરુષ અત્યંત આચર્ય છે [શ્લોક ૧૬-૧૭].

“ચતુર્ભુજાતન, અવિશેષાત્ [શ્લોક ૪-૨-૧૧]
વિશેષ મન શીઘ્ર એકાગ્ર થાય તેવું સ્થળ પસંદ કરવું.
અગ્નિ તથા ચૈત્યોથી રહિત, શંકા, ભીનાશ, સર્પ, વ
અનુકૂળ, નેનને પીડા નહિ કરનાર, શુદ્ધ, ગિ
કુદરતી સૌંદર્યવાળા કોઈ પણ સાત, પવિત્ર તથા
બ્યાસ કરવો [શ્લોક ૨-૧૦] એવાત પરિવ
આખના કાર્ય એની મેજે બધ થાય છે, તથા સ્વ
વિકલ્પ વિનાનું થાય છે

સાધક યોગીએ વખતોવખત સ્થળનો ફેરફાર ન
સ્થળે લાખા સમય સુધી યોગાભ્યાસ કરવાથી, ત્વરાથ
શકાય છે યોગાભ્યાસ દરરોજ તથા નિયમિત કરવો,
ખતપૂર્વક આગળ વધવું.

‘એકસ્તપો દ્વિરધ્યાયી’ इति न्यायेन ‘તપ કરવા
અભ્યાસનમા બે જગ્યાએ સાથે રહેવું’ એ ન્યાય
સ્થળમા એકલા રહેવું એ જ ઉત્તમ છે, કારણકે ધ્યાન
કેશનો તથા મે જગ્યા સાથે રહેવાથી વાતચીત વગેર
યનામા અતરાયનો ભય રહે છે [ભાગ ૧૧-૯-૧૦]

ન્યા સુધી આત્મસાક્ષાત્કાર થાય ત્યા સુધી ચતુર્ભુજાદિ
શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસનરૂપ યોગાભ્યાસ ચાલુ ર
-૧] તીક્ષ્ણનતનું પાનન કરી, એકાગ્રતા એકલો ન
યોગાભ્યાસ કરનાર યોગી, જાસમા અક્ષરભક્ષના
[મં ૭ ૬-૨૮, અમૃતનાદોપનિરૂદ્ધ, સા ૫ ૨૮
અનુગીતા ૧૯-૬૬]

“પોતાનું સાચું સ્વરૂપ સમજ્યા તે માટે યુગ્મયુગ્મે
એકાગ્રતા રહેવાની ટેવ પાડવી જોઈએ, અને બે ત્રણ મિ
દિવસ સુધી તદ્દન એકાગ્રતા કોઈ માણસ ન હોય ત્યા, ન્યુન
બધા વિચાર છોડી, પોતાની અદર શુ બને છે, તે
જોઈએ સમ્પત્તિય દૃષ્ટિ સમ્પત્તિય દૃષ્ટિ ખોલે છે” [સ્વામી
કેળુ’ પહેલી આદતિ, પા. ૧૩૩].

પરમાત્મા
ન, કાકરા,
નિન,
િ

‘વિવિક્ષદત્તસંપત્તિ’ [ગ્રી ૧૩-૧૦] ‘પતિત એકાત સ્થળતુ સેવન’
એ તા ૧૫ આધન છે

નોંધ — ‘અધિકારિણનાદ્યાસ્ત કલસિદ્ધિર્વિદ્યેયત । ડપાયા દશકાદ્યાના.
સત્યસ્તિન્મહાસરિણ ॥ [ચ ૨૨. નિ ચૂ ૧૪] ધણુ કરીને કનિગિદ્ધિ [જ્ઞાનનાપિ]
અધિગમી જ અપેક્ષા રાગે છે, પગતુ આ જ્ઞાનપ્રાપ્તિમા દેવ કાળ, અત
પાનાદિની અનુકૂળતા વગેરે ઉપરો [સાધનો] મુમુક્ષુને મહાય કનનાગ છે” [૧૦]

અનતરેષ્ટિકા-યોગના અર્થે ગ તથા અતગ સાધનોતુ દ્વેષમા નિરૂપણ
કરી, હવે યોગસિદ્ધિ માટે પ્રથમ આસનનો પ્રકાર કહ્યું છે

નુચૌ દેશે પ્રતિષ્ઠાપ્ય સ્થિરમાસનમાત્મન. ।

નાત્યુચિત્તં નાતિનીચં ચૈલાજિનકુશોત્તરમ્ ॥ ૧૧ ॥

અનન્યાર્થ — નાત્યુચિત્તં ન અતિ ઊંચુ ન અતિનીચ ન અતિ નીચુ
એવુ ચૈલાજિનકુશોત્તરમ્ પ્રથમ દલ, તેના ઉપર મૃગચર્મ કે વ્યાધાનગ અને તે
પર વસ્ત્ર પાથરીને આત્મન પોતાનુ સ્થિર મિથા જાસન આમન શુરા પતિત
દશ સ્થાનમા પ્રતિષ્ઠાપ્ય તૈયાર કરવુ [૧૧].

શબ્દાર્થ — પ્રથમ દર્મ, તેની ઉપર મૃગચર્મ કે વ્યાધાનગ તથા તેની
ઉપર વસ્ત્ર પાથરીને અતિ ઊંચુ નહિ તેમ અતિ નીચુ નહિ એવુ પોતાનુ
સ્થિર આસન પતિત ધ્યાનમા તૈયાર કરવુ [૧૧]

વિરેચન — યોગસિદ્ધિ માટે યોગીએ કાંઈ પવિત્ર અથવા ગોમૂત્ર આદિ
સસ્કાર દ્વારા પતિત કરેના ધ્યાનમા પોતાનુ આસન તૈયાર કરવુ [નીનકક]
માટીનુ આસન કરવુ પરંતુ કાપ્તુ આસન ન કરવુ [નીનકક] આસન
જમીનથી બહુ ઊંચુ ન હોવુ જોઈએ કે નેચી પડી જનાનો ભય રહે,
તેમ આસન બહુ નીચુ ન હોવુ જોઈએ કે, જેથી ઘસ્ટી વગેરે ઉપવેનો
ભય નહોતો આમન માટે પ્રથમ કુશા = દર્મ, તે ઉપર નુકોમળ તજિન = મૃગચર્મ
કે વ્યાધાનગ તથા તેના ઉપર ચૈત્ર = કામગી વસ્ત્ર પાથરવુ

“ ડપાસના નામ સમ્પાનપ્રત્યક્ષપ્રગાહકરણમ્ । [ચા જા , જ ચૂ ૪-૧-૭]
નદીના પ્રવાહ કે તેનની ધાન પ્રમાણે પરમાત્માનુ સનન ધ્યાન કરવુ એટલે કે
અજ્ઞાકાર ચિત્તરૂપિણી જે પ્રવાહ તે ‘ ઉપામના ’ [સમાધિ] કહેવાય કે ”

‘ ગાલેન સમ્પાનમ્ । [જ ચૂ ૪-૧-૭] ગીમા જિમા, હ તા ક તા, કે
મૂતા મૂતા ઉપામના [ધ્યાન] વકચ નથી, માટે મેમીને જ માટે પ નાતના
વિશે એકામ કરવાનો અભ્યાસ કરવો ” ” સ્થિરમુરુગનાસનમ્ । [પા પેદ ૫]

પરિબ્રહ્માત્ર વિશેષના કારણરૂપ છે, અને તેથી સમાધિસિદ્ધિ માટે પરિબ્રહ્મરહિત થવું અત્યંત આવશ્યક છે [શંકરાનંદ].

“યજ્ઞેકાગ્રનાત્તત્ર, અવિશેષાત્ । [અ. સૂ. ૪-૧-૧૧] યોગીએ જ્યાં પરમાત્મા વિશે મન શીઘ્ર એકાગ્ર થાય તેવું સ્થળ પસંદ કરવું.” સમાન, પવિત્ર, કાકરા, અગ્નિ તથા રેતીથી રહિત, શુદ્ધ, લીનાશ, સર્પ, વીંછી વગેરેથી રહિત, મનને અનુકૂળ, નેત્રને પીડા નહિ કરનાર, શુદ્ધા, ગિરિવૃંગ, નદીનો કિનારો કે કુદરતી સૌંદર્યવાળા કોઈ પણ યાત્ર, પવિત્ર તથા વાયુરહિત સ્થાનમાં યોગાભ્યાસ કરવો [શ્વે. ઉ. ૨-૧૦]. એકાગ્ર પવિત્ર સ્થળમાં વાણી, કાન તથા આખના કાર્ય એની મેળે બંધ થાય છે, તથા સ્વાભાવિક રીતે મન સંકલ્પ-વિકલ્પ વિનાનું થાય છે.

સાધક યોગીએ વખતોવખત સ્થળોનો ફેરફાર ન કરવો, કારણકે એક જ સ્થળે લાંબા સમય સુધી યોગાભ્યાસ કરવાથી, ત્વરાથી યોગમાં આગળ વધી શકાય છે. યોગાભ્યાસ દરરોજ તથા નિયમિત કરવો, અને ક્રમેક્રમે ધીરજ તથા ખંતપૂર્વક આગળ વધવું.

‘एकस्तपो द्विरध्यासो इति न्यायेन’ ‘તપ કરવામાં એકલા રહેવું તથા અધ્યાયનમાં બે જગ્યાએ સાથે રહેવું’ એ ન્યાય પ્રમાણે યોગીએ એકાંત સ્થળમાં એકલા રહેવું એ જ ઉત્તમ છે; કારણકે ઘણા પુરુષો સાથે રહેવાથી ક્લેશનો તથા બે જગ્યા સાથે રહેવાથી વાતચીત વગેરેથી યોગસિદ્ધિને પ્રાપ્ત થવામાં અતરાયનો ભય રહે છે [ભાગ. ૧૧-૯-૧૦].

જ્યાં સુધી આત્મસાક્ષાતકાર થાય ત્યાં સુધી શ્રમદ્ભાદિ સાધનમાં નિરત રહી, શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાતનરૂપ યોગાભ્યાસ ચાલુ રાખવો [અ. સૂ. ૪-૧-૧]. તીક્ષ્ણવ્રતનું પાલન કરી, એકાંતમાં એકલો રહી, કાર્યોંતર કર્યા વિના, યોગાભ્યાસ કરનાર યોગી, જો માસમાં અક્ષરબ્રહ્મના સાક્ષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે [મૈ. ઉ. ૬-૨૮, અમૃતનાદોપનિષદ્; શાં. પ. ૨૪૦-૨૨-૩૨; મ. ભા. અનુગીતા. ૧૯-૬૬].

“પોતાનું સાચું સ્વરૂપ સમજાય તે માટે મુમુક્ષુએ રોજ થોડા કલાક એકાંતમાં રહેવાની ટેવ પાડવી જોઈએ; અને બે ત્રણ મહિનાને અંતરે સાત દિવસ સુધી તદ્દન એકાંતમાં કોઈ માણસ ન હોય ત્યાં, ન્યુસપેપર પણ છોડીને બધા વિચાર છોડી, પોતાની અંદર શું બને છે, તે જોવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. સમગ્રતીવ્ર વૃત્તિથી સમગ્રતીવ્ર વૃત્તિ ખીણે છે” [સ્વામી માધવતીર્થ-૬ કોશ્વ’ પહેલી આવૃત્તિ, પા. ૧૩૩].

‘ વિનિષ્કલેશસેવિત્વં ’ [ગી. ૧૩-૧૦] ‘ પવિત્ર એકાત સ્થળતુ સેવન ’ એ જ્ઞાનતુ સાધન છે.

નોંધ — ‘તવિદ્ધારિણનારાસ્તે કલસિદ્ધિર્વિશેષતઃ । ડયાયા દેસાદ્યાયા. સન્નસ્તિન્નત્તહકારિણઃ ॥ [ય યુ. વિ. ચુ. ૧૪] થણુ કરીને રતિનિદ્ધિ [જ્ઞાનપ્રાપ્તિ] અધિકારની જ અપેક્ષા ગમે છે, પરંતુ આ જ્ઞાનપ્રાપ્તિમા દેવ, કાળ, અન્ન-પાનાદિની અનુકૂળતા વગેરે ઉપાયો [માન્યો] મુમુક્ષુને સહાય કરનારા છે” [૧૦].

અવતરણિકા-યોગના બદિ-ગ તથા અતગ સાધનોતુ ટૂંકા નિરપણુ કરી, હવે યોગસિદ્ધિ માટે પ્રથમ આસનનો પ્રકાર કહે છે .

શુચૌ દેશે પ્રતિષ્ઠાપ્ય સ્થિરમાસનમાત્મનઃ ।

નાત્યુચ્છિન્નં નાતિનીચં ચૈલાજિનકુશોત્તરમ્ ॥ ૧૧ ॥

અન્યથાથ — ન અત્યુચ્છિન્નં ન અતિ ઊંચું ન અતિનીચં ન અતિ નીચું એવું ચૈલાજિનકુશોત્તરમ્ પ્રથમ દર્શ, તેના ઉપર મુગ્યર્મ કે વ્યાધાનર અને તે પર વજ્ર પાથરીને જાત્મન. પોતાનું સ્થિર સ્થિર આસન આમન શુચી પવિત્ર દેશે સ્થાનમા પ્રતિષ્ઠાપ્ય તૈયાર કરવું [૧૧].

શબ્દાર્થઃ — પ્રથમ દર્શ, તેની ઉપર મુગ્યર્મ કે વ્યાધાનર તથા તેની ઉપર વજ્ર પાથરીને અતિ ઊંચું નહિ તેમ અતિ નીચું નહિ એવું પોતાનું સ્થિર આસન પવિત્ર ધ્યાનમા તૈયાર કરવું [૧૧].

વિવેચન — યોગનિદ્ધિ માટે યોગીએ કોઈ પવિત્ર અથવા ગોમૂત્ર આદિ સરકાર દ્વારા પવિત્ર દરેકા સ્થાનમા પોતાનું આસન તૈયાર કરવું [નીતકક]. માટીનું આસન કરવું, પરંતુ કાપ્પનું આસન ન કરવું [નીતકક] આસન જમીનથી બહુ ઊંચું ન હોવું જોઈએ કે, જ્યાં પડી જનાનો ભય ગહે; તેમ આમન બહુ નીચું ન હોવું જોઈએ કે, જ્યાં ઘસી વગેરે ઉપદેવોનો ભય ગહે આમન માટે પ્રથમ કુશા. = દર્શ, તે ઉપર મુકોમગ ગજિન = મુગ્યર્મ કે વ્યાધાનર તથા તેના ઉપર ચેટ = કોમગ વજ્ર પાથરવું.

“ ડગસના નામ સમાનશ્રવણપ્રગાહરણમ્ । [તા. ભા. ય ચુ. ૪-૧-૭] નદીના પ્રવાહ કે તેનની ધાગ પ્રમાણે પરમાત્માનું સતત ધ્યાન કરવું એટલે કે બ્રહ્માકાર ચિત્તરૂપિનો જે પ્રવાહ તે ‘ ઉપાનના ’ [સમાધિ] કહેવાય છે ”

‘ આલોન. સમ્મનાન્ । [ય ચુ. ૮-૧-૭] ગિમા ગિતા, હગ્તા ફન્તા, કે સૂતા સૂતા ઉપાનના [ધ્યાન] વક્ષ્ય નથી, માટે બેનીને જ મનને પરમાત્મા વિશે એકાત કરવાનો અભિપ્રાય કરવો ” “ સ્થિરકુમ્ભાસનમ્ । [પા. યો. ૫

૨-૪૬] ધ્યાન [ઉપાસના] માટે આસન સ્થિર તથા સુખાકારી હોવું જોઈએ.”

અહીં ‘આત્મનઃ’ શબ્દવડે જીમ્નના આસનને ન લેવું, એમ કહેવામાં આવ્યું છે, કારણકે જીમ્નની ઇચ્છાને કંઈ નિયમ નથી [મધુ, ભા. ટી.]. કદાચિત્ અન્ય પુરુષે ઇચ્છાથી કરેલું આસન પોતાને અનુકૂળ થાય છે, તથા કદાચિત્ પ્રતિકૂળ થાય છે. અન્ય પુરુષે કરેલા આસનથી યોગમાં વિશેષનો સંભાર રહે છે, માટે યોગીએ પોતાનું આસન પોતાની મેજે જ તૈયાર કરવું [મધુ, ભા. ટી.] [૧૧].

અવતરણિકા.—પ્રતિષ્ઠાપ્ય કિમ્ ! [શા. ભા.] હવે યોગીએ આસનને સ્થાપી શુ કરવું, તે કહે છે :

તથૈકાગ્રં મનઃ કૃત્વા યતચિત્તેન્દ્રિયક્રિયઃ ।

ઉપવિશ્યાસને યુઝ્યાદ્યોગમાત્મવિશુદ્ધયે ॥ ૧૨ ॥

અન્યથાથઃ—તત્ત્વ તે માસને આસન પર ઉપવિશ્ય એસીને યતચિત્તેન્દ્રિયક્રિયઃ ચિત્ત તથા ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાને રોકીને મનઃ મનને એકાગ્ર એકાગ્ર કૃત્વા કરીને આત્મવિશુદ્ધયે અત્ત.કરણની શુદ્ધિ માટે યોગ યોગાભ્યાસ યુજ્યાદ કરવો [૧૨]

શબ્દાર્થઃ—તે આસન પર એસીને, ચિત્ત તથા ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાને રોકીને મનને એકાગ્ર કરી, ચિત્તશુદ્ધિ માટે યોગાભ્યાસ કરવો [૧૨].

વિવેચન :—તે આસન પર—સ્વસ્થિક, પદ્માસન, સિદ્ધાસન વગેરે કોઈ એક આસન પર સુખપૂર્વક એની, ચિત્ત તથા ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાને રોકી, મનઃ એકાગ્ર કૃત્વા = મનને વિષયોથી નિવૃત્ત કરી [શા. ભા.], લક્ષ્યને અભિમુખ કરી, સારી રીતે અતર્ક્ય કરી [ચક્રાનંદ], બ્રહ્માકારવૃત્તિ પ્રવાહવાણ કરી [નીલકંઠ], મનને લક્ષિત, મુદ્ધ અને વિક્ષિપ્ત એ ત્રણ ભૂમિકાઓ કે જે રજોગુણ તથા તમોગુણને લીધે જપજો છે તેમનાથી રહિત કરી, એકાગ્ર ભૂમિમાં સ્થાપી [મધુ] આત્મવિશુદ્ધયે = ચિત્તશુદ્ધિ માટે [શા. ભા. વગેરે], ચિત્તની ઉપશાંતિ માટે [શ્રીધર. વગેરે], અત્ત.કરણ વિષે સર્વ વિશેષોથી શૂન્યપણાને લીધે અતિસૂક્ષ્મતાથી બ્રહ્મસાક્ષાત્કારની યોગ્યતા માટે [મધુ.] યોગ યુજ્યાદ = યોગાભ્યાસ કરવો [શા. ભા. વગેરે], આત્મચિત્તન કરવું [ચક્રાનંદ], સ્વિકલ્પ સમાધિના અભ્યાસ કરવો [મધુ.].

શ્રુતિ કહે છે કે — “દશ્યતે ત્યગ્રથા ચુદ્ધયા સુક્ષ્મયા સૂક્ષ્મદર્શિનિઃ । [કં. ઉપ ૩-૧૨] આત્મા સર્વભૂતો વિષે ગૂઢ [માયાથી ઢાકાયેલો] હોવાથી સંસ્કાર-

રહિત બુદ્ધિવાળા કોઈ પણ અજ્ઞાનીને આત્મપણાવડે પ્રતીત થતો નથી, પરંતુ નિર્દિધ્યાસનવડે એકાગ્રતાવાળા સૂક્ષ્મબુદ્ધિવડે સૂક્ષ્મદર્શીઓ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે ” “ જ્ઞાનપ્રમાદેન વિશુદ્ધસત્ત્વસ્તતસ્તુ ત પર્યતિ નિષ્કલ ક્યાયમાન । [મુ ઉ ૪-૮] નિર્દિધ્યાસનથી [આત્મચિત્તનથી] એટલે કે કેવળ બ્રહ્માનાર-ચિત્ત વૃત્તિ-પ્રસાદથી [શ કરાન ૬-મધુ] બુદ્ધિ રાગાદિ તથા સંસારાદિ મળથી રહિત થાય છે, ત્યારે તે બુદ્ધિની શાંતિવડે વિશુદ્ધ અત કરણવાળો થયેલો યોગી બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરના સમર્થ થાય છે ”

રત્નેશુ તથા તમોશુને દૂર કરનારુ કર્મ ‘ યોગધર્મ ’ કહેવાય છે, બ્રહ્મ ચર્મ તથા અહિસા ‘ શારીરિક યોગધર્મ ’ કહેવાય છે, તથા મનતુ નિયમન ‘ માનસિક યોગધર્મ ’ કહેવાય છે. મારે જેને બ્રહ્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિરૂપ દિવ્ય સ પતિ સ પાદન કરવાની ઇચ્છા હોય, તેણે મનથી પવિત્ર થઈને, શૌચ, સત્યાય, તપ, રસાધ્યાય, ધ્યાન વગેરે શરીરસાધન હિમ નિયમેશુ પાનન કરીને, નિષ્કામ યોગધર્મનું પાનન કરવું જોઈએ. આ યોગધર્મનું ફળ જ્ઞાન છે. યોગધર્મનિષ્ઠ જ સાક્ષાત્કારને યોગ્ય થાય છે [શા પ ૨૧૭-૧૮-૧૭] [૧૨]

અનતરેણિકા — હવે યોગાભ્યાસ કરતી વેળા આસન પર બેસી શરીર કેવા પ્રકારે ધારણ કરવું, તે કહે છે

સમં કાયશિરોગ્રીવં ધારયન્નચલ સ્થિરઃ ।

સંપ્રેક્ષ્ય નાસિકાગ્રં સ્વં દિશશ્ચાનનલોચન્ય ॥ ૧૩ ॥

અન્યથાથ — કાયશિરોગ્રીવ દેહ, માથું તથા ડોકને સમ સમાન-સીધા — સમરેખામાં અચળ અચળ ધારયન્ રાખાને સ્થિર ગ્રિયર ગ્રહીને સ્વ પોતાની નાસિકાગ્ર નાસિકાના અગ્રભાગ પર સંપ્રેક્ષ્ય દૃષ્ટિ સ્થાપન કરીને-અમુને અમુના ઉપાદિ વિષયથી નિવૃત્ત કરી [શ કરાન ૬] વ અને દિશ અનલોચન્ય દિશાઓને પણ નહિ જોતા-આમતેમ ન જોતા- [મારે પરાયણ થઈ, સમાધિવાળો થઈને બેસે] [૧૩]

શબ્દાર્થ — દેહ, માથું તથા ડોકને સીધા તથા અચળ રાખી સ્થિર રહીને, પોતાની નાસિકાના અગ્રભાગ પર દૃષ્ટિ સ્થાપન કરી, આમતેમ ન જોતા [મારું ધ્યાન ધરતો બેસે] [૧૩]

વિવેચન — યોગાભ્યાસપગાયણ યોગીએ મૂળાધારથી મગ્નત સુધીના દેહ, માથું તથા ગરદનને સીધા તથા નિર્મન કરી, ગ્રિયર થઈ, આમન પર બેસવું, તથા સ્ત્રી વગેરે વિશેષક વિચારોના ભયથી, દૃષ્ટિ વિચારોથી નિવૃત્ત કરી, નાસિકાના

અગ્રભાગ પર સ્થાપન કરી, મનને આત્મા વિષે સ્થિર કરવા પ્રયત્ન કરવો. "અનન વિક્ષેપનિવૃત્તિઃ । [ભા. ટી.] આ પ્રકારે યોગાભ્યાસ કરવાથી વિક્ષેપ નિવૃત્તિ પામે છે", તથા આત્મા વિષે મન સ્થિર થાય છે. "વ્રજ્જિ ચિત્તસ્થાપન શ્લુ સમાધિઃ । [૮ કરાનંદ] વ્રજ્જિમા ચિત્તનુ સ્થાપન એ જ સમાધિ છે "

શ્રુતિ કહે છે કે — "વિવિચ્છેદે ચ મુચ્ચાસનસ્થઃ શુચિઃ સમગ્રીવશિરઃ શરોરઃ । ધ્યાત્વા મુર્નિર્ગઙ્ગતિ મૂતયોર્નિ સમસ્તસાક્ષિર્ણ ત્મસ વસ્તાત્ । [કે ઉ ૧-૧૦] પવિત્ર એકાંત સ્થળમા શરોર, માધુ તથા ગરદન સીધા રાખી, પદાસન વગેરે સુખાસન પર સ્થિત બેસી, ધ્યાન કરનાર પુરુષ આત્મસાક્ષાત્કાર કરી, આ ચરાચર જગતના કારણકર્તા, સર્વના સાક્ષીકર્તા તથા અજ્ઞાનથી પર એવા પરમાત્માને પ્રાપ્ત થાય છે [કે ઉ ૭-૧૦] [૧૩].

પ્રશાન્તાત્મા વિગતભીર્વ્રજ્જચારિવ્રતે સ્થિતઃ ।

મનઃ સંયમ્ય મચ્ચિત્તો યુસ્ત આસીત મત્પરઃ ॥ ૧૪ ॥

અન્યથાથ^૧ — પ્રશાન્તાત્મા થાત અત કરણવાળો થઈ વિગતભી. બપરહિત થઈ વ્રજ્જચારિવ્રતે સ્થિત બ્રહ્મચારીના વ્રતમા સ્થિત થઈ મન. મનને સંયમ્ય નિયમમા રાખી મચ્ચિત્ત ભારે વિષે ચિત્તવાળો થઈ મત્પર. ભારે પરાયણ થઈ યુક્ત સમાધિવાળો થઈ બાસીત બેસે [૧૪]

રાખ્ધાથ^૨ — [તે યોગી] થાત અત કરણવાળો થઈ, બપરહિત થઈ, બ્રહ્મચારીના વ્રતમા સ્થિત થઈ, મનને નિયમમા રાખી, ભારે વિષે મનવાળો થઈ, ભારે પરાયણ થઈ, સમાધિવાળો થઈ બેસે [૧૪]

વિવેચન — યોગાભ્યાસપરાયણ યોગી પ્રશાન્તાત્મા = થાત અત કરણવાળો થઈ [થા ભા], ગમ વગેરે દોષોથી રહિત થઈ [મધુ], વિગતભી = બપરહિત થઈ, વ્રજ્જચારિવ્રતે સ્થિત = બ્રહ્મચર્ય, ગુરુસેવા, શિક્ષાબોજન વગેરે બ્રહ્મચારીના વ્રતમા સ્થિત થઈ [થા. ભા, મધુ વગેરે], મન. સંયમ્ય = મનનો નિરોધ કરી-મનનો સંયમ કરી-મનને વિષયાકાર વૃત્તિથી શૂન્ય કરી [મધુ] મચ્ચિત્ત = ભારે વિષે જ ચિત્તવાળો થઈ, મત્પર = ભારે જ પરાયણ થઈ-મને જ પરમ-પુરુષાથ^૩ માની [મધુ વગેરે], મને જ સર્વ કરતા આરાધ્યપણથી માની [થા ભા], યુક્ત = સમાધિવાળો થઈ [મધુ.], સમાહિત થઈ [થા. ભા], બાસીત = બેસે — મારુ ધ્યાન ધનુંતો બેસે એટલે કે યથાશક્તિ બેસે, પરંતુ સ્વેચ્છાએ તુરંત જ ત્યાંથી ન બેઠે [મધુ]

રાગી શ્રી રિરે ચિત્તવાળો હોય છે પરંતુ તે શ્રીને સર્વથી શ્રેષ્ઠ સમજતો નથી. રાગી રાગને કે મહાદેવને શ્રીના કગ્તા શ્રેષ્ઠ સમજે છે, પરંતુ યોગી પુરુષ તો મારાના જ ચિત્તવાળો છે તથા મને જ સર્વના ડરતા શ્રેષ્ઠ માને છે [શા હા] [૧૪]

અનતરણિકા — હવે યોગનું ક્ષણ કહે છે

યુક્તમેનં સદાઽઽત્માનં યોગી નિયતમાનસઃ ।

શાન્તિં નિર્ણયરમા મત્સંસ્થામધિગચ્છતિઃ ॥ ૧૫ ॥

અન્યથાથ^૧ — એ પ્રકારે જાત્માન મનને સદા નિરતર યુક્ત આત્મામાં સ્થિત કરતો [શા હા] અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી સમાધિનાથ કરતો [મધુ] યોગી યોગી નિયતમાનસ મનને વશ રાખનારો થઈ—શુદ્ધિશન્ય ચિત્ત વાળો થઈ મત્સંસ્થા મારામાં નહે ॥ મારે આધીન-મારા સ્વરૂપભૂત નિર્ણયરમા મોહાશ્પી-ઉત્કૃષ્ટ કૈવલ્યરૂપ શાન્તિમ્ શાન્તિને અધિગચ્છતિ પામે છે [૧૫]

શબ્દાથ^૨ — આ પ્રકારે પોતાના અત કરણનું શ્રદ્ધામાં સદા અનુમધાન કરતો યોગી મનને નિયમમાં નાખી, મારામાં રહેતો મોહાશ્પી પરમ શાન્તિને મેળવે છે [૧૫]

વિવેચન — ઉપર્યુક્ત પ્રકારે એટલે કે શ્લોક ૧૧ થી ૧૪ માં નિર્ણય કરેલા નિયમો પ્રમાણે એકાકી નિગતી પરિગ્રહરહિત દેહાદિને વશ કરી, એકાત પવિત્ર સ્થળે ત્રિધન આમન કરી, દેહ, મગ્તક તથા ડોખને સીધા ૧૫ી શ્રદ્ધાસારીના વ્રતમાં સ્થિત થઈ નિર્મય ચર્ચ, મનને વશ કરી, મારામાં જ ચિત્ત નાખી, મારે જ પાલણુ થઈ, અમાહિત થઈ, યથાચક્રિત નિત્ય-નિરતર મનને પરશ્વત્ર રિરે એકાગ્ર કરનાનો અભ્યાસ કરનાર યોગી કમલ ચિત્તગુહ્ય, વૈરાગ્ય તથા નમા પ્રિસિદ્ધિને [આત્મસાલાત્કારને] પ્રાપ્ત થઈ મારે આધીન ખેરી મોહાશ્પી શાન્તિને પામે છે

શ્રુતિ કહે છે કે — ‘ હૃદા હૃદિસ્વ મનસા ય ઇનમેઽ ચિતુરનુત્પત્તે નવન્તિ । [સ્વે હ ૪-૨૦] ’ એ આ હૃદયમાં નહેના આત્માનો શુદ્ધબુદ્ધિરૂપ મનવડે સાલાત્કાર કરે છે તેઓ મધુ હિત થાય છે ”

યુક્તમેનં સદાઽઽત્માનં એ પદોનડે લગવાને એમગ્રભૂમિ । વિરે ‘ સ પ્રતાત અમાપિ ’ કહી છે ‘ નિયતમાનસ ’ એ નમનનડે નિરોધભૂમિ । વિરે સ પ્રતાત સમાધિના ક્ષણભૂત અમ પ્રતાત સમાપિ ’ કહી ઈ ‘ શાન્તિમ્ ’ એ પદવડે નિરોધ સમાધિ તન્ય સરગમેના ક્ષણભૂત પ્રતાતવાહિતા ’ કહી ઈ અને મસ ચાન્

એ પદ્મરૂપે વેદાતસિદ્ધાતમા અંગીકૃત 'કેવલ્ય-મોક્ષ' કલ્પો છે [વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન માટે શુઓ શ્રીમધુસૂદનભાષ્ય] આ પ્રમાણે આ યોગ મહાકૃષ્ણની પ્રાપ્તિ કરાવનાર છે, માટે મુશ્કુએ મોટા પ્રયત્નપડે સંપાદન કરવે, એ અભિપ્રાય છે [મધુ.] [૧૫].

અન્યતરશિક્ષા :—હવે યોગાભ્યાસી માટે આહારાદિ નિયમો પ્રતિપાદન કરે છે :

નાત્યશ્રતસ્તુ યોગોઽસ્તિ ન ચૈકાંતમનશ્રતઃ ।

ન ચાતિસ્વપ્નશીલસ્ય જાગ્રતો નૈવ ચાર્જુન ॥ ૧૬ ॥

અન્યથાથ^૧ —અર્જુન! હે અર્જુન! અતિ અદ્યતઃ બહુ આહાર કરનારને યોગ યોગ ન અસ્તિ સિદ્ધ થતો નથી ચ અને એકાંતમ્ કેવલ અનશ્રતઃ જુઓ રહેનારને તુ પણ ન નહિ ચ તથા અતિસ્વપ્નશીલસ્ય અતિ જાંઘનારને પણ ન નહિ ચ તેમ જાગ્રત અનિ જાગ્રનારને પણ યોગ ન એવ સિદ્ધ થતો નથી જ [૧૬].

શબ્દાથ^૨ — હે અર્જુન! બહુ આહાર કરનારને તેમ કેવલ જુઓ રહેનારને, અતિ જાંઘનારને કે અતિ જાગ્રનારને યોગ [ધ્યાન-યોગ] સિદ્ધ થતો નથી [૧૬].

[વિવેચન .—શ્રુતિ કહે છે કે :— “યદ્વાત્મવંશિન્મજ્જં તદવતિ ન હિનસ્તિ યદ્ભૂતો હિનસ્તિ તદ્વાત્કનીયો ન તદવતિ । જો અન્ન પોતાને ખૂટું હોય છે તે રક્ષણ કરે છે, પણ માત્ર નથી; જો અધિક હોય છે તે મારે છે અને થોડું હોય છે તે ઝલણ કરતું નથી. ” આ ચતુષ્પતશ્રુતિનું તાત્પર્ય એ છે કે, ઉદરની પૂર્તિ થાય એટલું જ અન્ન જો ખાવામાં આવે તો તે અન્ન ખાનારનું રક્ષણ કરે છે, ધનનું નિર્વાહક થાય છે તથા ઉદરમાં ધાતુનું વૈષમ્ય ઉત્પાદન કરી પુરુષને નાશ કરતું નથી કે પુરુષને પીડા કરતું નથી. જો સ્વાદને લીધે ઉદરના પરિમાણથી વધારે અન્ન ખાવામાં આવે તો તે અન્ન ઉદરમાં શ્વાદિ પીડા ઉત્પન્ન કરી પુરુષને નાશ કરે છે, અને પ્રમાદ મવાથી ધર્મને પણ નાશ કરે છે. જો ઉદરના પરિમાણથી ઘણું થોડું અન્ન ખાવામાં આવે તો તે પુરુષનું રક્ષણ કરતું નથી, અર્થાત્ અલ્પ અન્ન જુઓની નિરૂત્તિ માટે કે ધર્મના નિર્વાહ માટે સમર્થ થતું નથી [સંસ્કૃતનંદ. વગેરે] માટે યોગાભ્યાસ કરનાર પુરુષે આત્મવંશિન્મજ્જં = પોતાના ઉદરના પરિમાણને અનુસાર અનુકૂળ અન્ન ખાવું પડે “ઉદરના પરિમાણથી અધિક કે ઘણું ઓછું અન્ન ન ખાવું” [શા. ભા. વગેરે]

“મિતાહારો નામ ચતુર્વિધાવશેષકલ્પસ્તિમ્યમપુરાહારઃ । [શાંતિઃ ૭૫, જાનાતદર્શન ઉપ.] પેટનો યોથો ભાગ ખાલી રહે તે પ્રકારે ધી, દૂધ, યોગ

૧ મધુર પદાર્થોનો આહાર કરવો, તે “ મિતાહાર ” કહેવાય છે ” “ હોજરીનો વો ભાગ અન્નથી, ચોથો ભાગ જળથી, તથા ચોથો ભાગ વાયુના ચનન માટે રી રાખવો, ઇત્યાદિ શાસ્ત્રવિદિત પરિમાણનુ યોગાભ્યાસીએ ઉ ન ધન ન કરવું.

“ જૌષધવદનનમાચરેત્ । [આરુણિકોપનિપદ્] યોગીએ ઔષધની માફક ॥દિ પદાર્થોનું ભોજન કરવું ” યોગીએ સ્વાદ માટે નહિ, પન્તુ દેહનુ સ્થ ટકાવના માટે જ આહાર લેવો, અને ઉપનામાદિયા દેહને દુર્બલ કે ધિયુક્ત ન કરવો; કાન્યુ કે, “ હપ સર્માયે ચો વાસો જીવાત્મગરમાત્મનો. ॥ તસ સ વિદ્યેયો ન તુ કાયસ્ય શોષણમ્ । [વરાહ ઉપ ૨-૩૯] જીવાત્મા પરમાત્માનો હર = સમીપ એકતારૂપે જે વાસ છે, તે ઉપનાસ છે તુ દેહનુ લાવણુ વગેરેથી શોષણુ કરવું તે ઉપનાસ નથી ” “ કાયાશોષણ- ગ કા તત્ત્વ જીવિવેક્ષિનામ્ । વત્સીકતાહનાદેવ મૃત કિં તુ મહોરગ ? । [વરાહ ૨-૪૦] જેમ રાક્ષા ઉપર પ્રહાર કરવાથી તેની અંદર રહેલો સર્પ । પામતો નથી, તેમ આ સ્થૂલ દેહના શોષણુમાનથી તેની અંદર રહેલો જ્ઞાનરૂપી અધકાર નાશ પામતો નથી. ”

જે અત્યત જીવે છે, તેને યોગ સિદ્ધ થતો નથી, કારણકે નિદ્રા યોગની ન ધન છે. જે અનિ જાગે છે, તેને યોગ સિદ્ધ થતો નથી, કારણકે અત્યત નાથી યોગાભ્યાસ કરતી વખતે જીવ આંધે છે

સ્મૃતિ રહે છે કે - “ રાત્રેર્ભાગત્રયં દૃત્વા પ્રવુદ્ધ- પ્રથમાન્તયો । પ્રસ્વપ્નમધ્યમે યોગયોગ્ય પ્રજાયતે । [વે. ધ્વ મી] યોગીએ રાત્રિના ત્રણ ભાગ કરવા, ૧૧ તથા છેના ભાગમા જાગવું તથા મધ્ય ભાગમા જીવવું. ”

યોગીએ પોતાની પ્રકૃતિનો નિચાર કરી દૂધ, ઘી વગેરે સરવુણી આહાર જ સેવન કરવું [મી ૧૭-૮], અને અતિ ખારા, અનિ તીખા વગેરે ગુણી પદાર્થોનો તથા વાસી, ગધાતા, અપવિત્ર એવા તમોગુણી અન્નાદિ થોનો ત્યાગ કરવો [મી ૧૭-૯-૧૦] પ્રસંગવદાત્ શાસ્ત્રનિર્પિદ્ધ ન હોય । રત્નોગુણી કે તમોગુણી અન્નાદિ પદાર્થો ખાવા પડે તો અત્પ પરિમાણમા ૧૧ [નયુરામ સર્મા-યોગકોસ્તુલ પા ૧૩૭]

અહીં એક ‘ ચ ’ અગ્રે કહેવામા આવેલા આહારાદિના ઉત્તન વન માટે છે, । બીજે ‘ ચ ’ અહીં નહિ કરવામા આવેના દોષોના સમુચ્ચય માટે છે, કે કે તેમા અગ્રે ન કહેના દોષોના પણ જીવન દરવાનો આશય છે તે દોષ । માકડેનુ ‘ હુ ’ મા આ પ્રમાણે કહ્યો કે - ‘ બહુ ખાઈને, ફૂલી ગયેના

પેટનાળા, જૂખ્યા, ચાળી ગયેના તથા વ્યાકુળ સુદ્ધિવાળા યોગીએ યોગ કરવો નહિ તેમ અત્યંત શાંતબળે, અત્યંત ઉદ્યુક્તોએ તથા અત્યંત પવિત્રાણે પણ યોગ કરવો. [મધુ] [૧૬]

અવતરણિકા — હવે યોગાભ્યાસ કરનાર માટે આહારવિહાર નિયમ કહે છે.

યુક્તાહારવિહારસ્ય યુક્તચેષ્ટસ્ય કર્મસુ ।

યુક્તસ્ત્રગ્નમોઽયસ્ય યોગો મયતિ દુઃસ્વપ્ના ॥ ૧૭ ॥

અનુવાદ — યુક્તાહારવિહારસ્ય નિયમથી આહાર તથા વિહાર કરનારા કર્મસુ પ્રથમ જગ્યાદિ ક્રમોંમા યુક્તચેષ્ટસ્ય નિયમથી પ્રવૃત્તિનાળાને યુક્તસ્ત્રગ્ન વયોઘસ્ય નિયમથી ઊધવા-જાગવાવાળાને યોગ યોગ દુઃસ્વપ્ના અર્થ સસારુ અને હલુનારો મળતિ થાય છે [૧૭]

શબ્દાર્થ — નિયમથી આહારવિહાર કરનારા, ક્રમોંમા નિયમથી પ્રવૃત્તિ વાળાને, તથા નિયમથી ઊધવા-જાગવાવાળાને યોગ સર્વ સસારુ અને હલુનારો થાય છે [૧૭]

વિવેચન — આહારવિહાર જેના યુક્ત = ચોક્કસ પદમાણવાળા છે એવા [મધુ], મોડાગનો જગ્યાદિ ક્રમોંમા યુક્ત = નિયમિત નમયની જેની એવા છે એવા [મધુ], તથા નિદ્રા અને જાગ પણ એ બંને જેના યુક્ત = નિયમિત સમયવાળા છે એવા [મધુ] પુરુષોત્તો યોગ સિદ્ધ થાય છે, અને તે દુઃસ્વપ્ના = સર્વ સસારુ દુઃખોને હલુનારો થાય છે [શ્રી ભા વગેરે] ધ્યાનયોગ સિદ્ધ કરનાર પુનઃના સપૂર્ણ દુઃખો સદાને માટે તેના કાન્ધુસરિત નાશ પામે છે, અને તે નિત્ય-નિરતર પરમાનંદ તથા પન્થ તાતિ અનુભવે છે

યોગાભ્યાસપ્રત્યયપુ યોગીએ નત, જગ્યા તપ સ્વાધ્યાય હરયુ કરયુ વગેરેમા નિયતકાળ તથા રાત્રિવિહિત નિયમોનુ પાલન કરયુ

“ જ્ઞાનૈર્વિદ્યા જ્ઞાનૈસ્તપ । એ ન્યાય પ્રમાણે વિદ્યા, તપ તથા યોગમા ક્રમેક્રમે આગળ વધયુ ” “ વહ ન મનિ જન્માન્તર વા સેત્સ્યસિ । આ જન્મે નહિ તે જન્માતરે તને અવશ્ય યોગ સિદ્ધ થયે, ” એ પ્રકારની અવિચળ શ્રદ્ધાપૂર્વક યોગાભ્યાસ કરવો સરોવરના જળનો પેડે અગિયો એટલે કે [તાગદેવ-મહતા-મમતા] યોગાભ્યાસથી ધીમે-ધીમે લાય પામે છે

યોગરાત્રિમા પ્રતિપાદન કરેના નિયમોમા સાવધાન રહી યથાસમયે યોગનિવ

ક્રિયા કરનારો એ પ્રમાણે રહેતો નથી, તેને જ યોગ સિદ્ધ થાય છે પરંતુ અનિયમિતપણે વર્તનારને યોગની મિદ્ધિ થતી નથી.

શરીરનું હળવાપણું, નીરોગીપણું, વિચિત્રપણું, તારીંગિક ક્રાન્તિની ઉજ્જવળતા, સ્વરની મધુરતા નળમૂવની અસ્પર્શતા વગેરે યોગમિદ્ધિના સૂચક પ્રથમ પ્રતીત ઘનારા ચિહ્નો છે [શ્લોક ૨-૧૩], પરંતુ જ્યારે યોગ સિદ્ધ થાય છે ત્યારે શરીર તેજસ્વી પ્રગલ્ભ થઈ છે, વૃદ્ધાવસ્થા પાછા પળના ભરે છે, તારુણ્યનો મદ પુષ્ટ થાય છે, અને પુનઃ જાત્ય મધ્યા પ્રાપ્ત થાય છે આની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતા તે શરીરથી યમ સુદ્ધા જે છે [જાનેયગી]

શ્રુતિપણું કહે છે કે — ન તસ્ય રાગો ન વ્રતા ન સ્તુતુ પ્રાપ્તસ્ય યોગામિમય શરીરમ્ । [શ્લોક ૨-૧૨] યોગનો અભ્યાસ કરનારો આત્મસાક્ષાત્કાર પૂર્વે યોગામિમય શરીરને પ્રાપ્ત થયેના યોગીને એટલે કે જ્યેષ્ઠ શરીરના દેહો યોગામિમય ભરમ થઈ ગયા છે એવા યોગીને રોગ થતો નથી વૃદ્ધાવસ્થા આવતી નથી તથા અકાળ મૃત્યુ આવતું નથી” [શા ભા, શ્લોક ૨-૧૨-૧૩] [૧૭]

અવતરણિકા :—હવે સાધક યોગી ક્યારે યોગારૂઢ થાય છે, તે કે છે.

યદા વિનિયતં ચિત્તમાત્મન્યેનાતિષ્ઠતે ।

નિઃસ્પૃહઃ સર્વકામેભ્યો યુક્ત ઇત્યુચ્યતે તદા ॥ ૧૮ ॥

અન્યથાથ — યદા જ્યારે પરરૈરાગ્યને નીધે [મધુ] વિનિયત વિચિત્ર બધથી રહિત-એકાગ્ર કરેતું-નિરાગ્ર કરેતું-નિરુદ્ધ કરેતું ચિત્તમ્ ચિત્ત આત્માનિ આત્મામા-પરમાત્મામા એવ જ જવતિષ્ઠત સ્થિત થાય છે-સ્થિતિ કહે છે અને સર્વકામેભ્ય સર્વ વિપયોથી-સર્વ કામનાઓથી નિસ્પૃહ તથા હિત થાય છે તદા ત્યારે તે સાધક યોગી યુક્ત સમાધિમ્થ [શા ભા], યોગારૂઢ [અકાળદ] ક્રિતિ એ પ્રમાણે ઉચ્ચતે કહેવાય છે [૧૮]

શબ્દાથ — જ્યારે એકાગ્ર થયેતું ચિત્ત આત્મામા જ સ્થિત થાય છે, તથા સર્વ વિપયોથી તૃપ્તિપણું થાય છે, ત્યારે તે યુક્ત [યોગારૂઢ] કહેવાય છે [૧૮]

વિવેચન — હે અર્જુન ! જ્યારે પરરૈરાગ્યને લીધે યોગાભ્યાસ કરનાર સાધક યોગીનું વિશેષણ એકાગ્ર થયેતું ચિત્ત આત્મામા [૨૫૩૫મા] જ નિયત થાય છે, ત્યારે સર્વ પ્રકારના ભોગોની નાલસાથી વિન્નકત [અજાણ્ય] થયેતો તે યોગી યુક્ત = સમાધિમ્થ [શા ભા] યોગારૂઢ [અકાળદ], મિદ્ધરોગી [વત્સલ], નિર્વિકલ્પક [નીનકદ] કહેવાય છે

અહીં 'નિષ્પૃહ સર્વકામેભ્યઃ' એ પદવડે 'અસ પ્રજ્ઞાત સમાધિ'ના અતઃના સાધન 'પન્થેનામ્'નું મૂલ્યન છે [મધુ, વે બૃ ગી] [૧૮]

અવતરણિકા — હવે યોગાશ્રદ્ધતા ટૂંતિશ્ચત્ત્ય ચિત્તની ઉપમા કહે છે.

યથા દીપો નિવાતસ્યો નેદ્ગતે સોપમા સ્મૃતા ।

યોગિનો યતચિત્તસ્ય યુક્તો યોગમાત્મનઃ ॥ ૧૯ ॥

અન્વયાથ — યથા જેમ નિવાતસ્ય વાયુરહિત સ્થાનમા હોયો દીપ-
દીપો ન રત ચનાયમાન યતો નથી-ડોનતો નથી સા તે સોપમા ઉપમા ચત્ત-
ચિત્તસ્ય નિરુદ્ધ ચિત્તાણા-અમાહિત ચિત્તવાણા યોગ યોગનુ-અમાધિનુ યુક્ત-
અનુદાન કરનાર યોગિન યોગીના આત્મન ચિત્તની સ્મૃતા ચિત્તન કરેની છે-
વિચારેની છે [૧૯]

શબ્દાર્થ — જેમ વાયુરહિત ધ્યાનમા રહેલો દીવો ચનાયમાન યતો નથી,
તે ઉપમા નિરોધેની ચિત્તટ્ટિનાણા તથા સમાધિનુ અનુદાન કરનાર યોગીના
ચિત્તની યોગવેનાઓએ ચિત્તન [કથન] કરેલી છે [૧૯].

વિવેચન — હે અર્જુન! ચિત્તટ્ટિને પ્રત્યક્ષ જ્ઞેનાના યોગવેતાઓ યોગ-
શ્રદ્ધતા નિરુદ્ધ [ટૂંતિશ્ચત્ત્ય] ચિત્તને વાયુરહિત સ્થાનમા હોવા દીવાની ઉપમા
આપે છે, કાણુકે જેમ વાયુ વિનાના ધ્યાનમા દીવો ચનાયમાન યતો નથી તેમ
સમાધિમા યોગીનુ એકાગ્ર ધર્ષ, આત્મામા સ્થિર થયેયું ચિત્ત ચનાયમાન યતુ
નથી તાત્પર્ય એ છે કે, જેમ વાયુ હિત ધ્યાનમા દીવો નિપ્તલ તથા પ્રકાશ
યુક્ત રહે છે તેમ યોગીનુ નિરુદ્ધ ચિત્ત નિશ્ચય તથા જ્ઞાનપ્રકાશથી યુક્ત થાય
છે [૧૯ ભા.]

'અતઃ ટૂંતિશ્ચત્ત્યસ્ય નિર્વિકારાત્મના સ્થિતિઃ' । અસપ્રજ્ઞાતનામાસૌ સમાધિયોગિનઃ
પ્રિય । [શ્લોકનં ૬] ટૂંતિશ્ચત્ત્ય ચિત્તની નિર્વિકારસ્વરૂપ સ્થિતિને 'અસપ્રજ્ઞાત
સમાધિ' કહે છે, અને તે યોગીઓને પ્રિય છે" [૧૯]

અવતરણિકા — હવે નવું શ્લોકરૂપે ચિત્તટ્ટિનિરોધરૂપ યોગનુ લક્ષણ
કહે છે

યત્રોપરમતે ચિત્તં નિરુદ્ધં યોગસેવયા ।

યત્ર ચૈનાત્મનાઽઽત્માનં પશ્યન્નાત્મનિ તુષ્યતિ ॥ ૨૦ ॥

અન્વયાથ — યોગસેવયા યોગના અનુદાનથી-યોગાભ્યાસથી નિરુદ્ધ
એકાગ્ર થયેલુ-ટૂંતિશ્ચત્ત્ય થયેલુ ચિત્ત ચિત્ત યત્ર જ્યાં ઉપરમતે ઉપરામ પામે છે-

શાંતિ પામે છે. એ જ એવું તેમ જ યજ્ઞ જ્યાં જે સમયમા યોગી આત્મા શુદ્ધ અત - કરણુડે આત્માને આત્માને પડ્યું જેનો-આદ્યાત્મા કરતો, અનુભવતો આત્મા આત્માને રિધે તુષ્ટિ સતો પામે છે તે યોગ જાણવો [૨૦]

શાન્દર્થ — યોગના અનુધ્યાનથી વૃત્તિશૂન્ય થયેનું ચિત્ત જ્યાં ઉપરામ પામે, તેમ જ જ્યાં શુદ્ધ અત કરણુવડે યોગી આત્માનો સાપાઠા કરતો આત્માને રિધે ન તો પામે [તે સમયના અત કરણુના પરિણામને ચિત્તવૃત્તિના નિરોધરૂપ યોગ જાણવો [મધુ] [૨૦]

વિવેચન — હે અર્જુન! શ્રદ્ધાપૂર્વક નિત્ય-નિરતર યોગનું અનુધ્યાન કરવાથી વૃત્તિશૂન્ય થયેનું ચિત્ત જે સ્થિતિમા ઝાઝ વગગના અગ્નિની પેઠે કેરત પોતાના શુદ્ધ સત્ત્વાવરૂપે ઉપનમને પામે જ, અર્થાત્ નિરોધભૂમિકાને પ્રાપ્ત થાય છે અને જે સ્થિતિમા યોગીના સથી શુદ્ધ થયેના અત કરણુડે યોગી આત્માનો સાદ્યાત્મા કરતો, પરમાન દરૂપ આત્મામા જ પ મ સ તો રને પામે છે, તે સમયના અત કરણુના પરિણામને ચિત્તવૃત્તિના નિરોધરૂપ યોગ જાણવો [મધુ] આ પ્રકારે આ શ્લોકનો ત્રેતોશમા શ્લોક માથે અનુચ્છ [સબધ] છે [મધુ]

શ્રુતિ પણ કહે છે કે — ‘ સ મોદત મોદનીય દિ સત્ત્વા આત્મસાદ્યાત્મારૂપ આનંદને પ્રાપ્ત થઈ, યોગી કુ કૃતાર્થ છુ ’ એ પ્રકારના મોદ [આનંદને] પ્રાપ્ત થાય છે ” [૨૦]

અનતરણિકા — હવે આત્મામા સતો પામનાનું કારણ કહે છે.

સુસમાત્યન્તિકં યત્તદ્ બુદ્ધિગ્રાહ્યમતીન્દ્રિયમ્ ।

વેત્તિ યત્ત ન ચૈનાયં સ્થિતચલતિ તત્તતઃ ॥ ૨૧ ॥

અનુચ્છ — યત્ત જે સુખમ્ સુખ આત્યન્તિક અનત-નિરતિશય અતીન્દ્રિયમ્ ઇન્દ્રિયોનો અવિરય ઇન્દ્રિયોડે ચક્રણુ ન કરી થાય એવું બુદ્ધિગ્રાહ્ય બુદ્ધિડે જ અનુભવી થકાય એવું છે તત્ત ને આત્મસુખને, યોગી યજ્ઞ જ્યાં- જે અસ્થામા વેત્તિ અનુભવ કરે છે એ અને જેમા સ્થિત સ્થિર રહેનો જય આ યોગી તત્તત આત્મસ્વરૂપથી [મધુ વગેરે] અજ્ઞાનદથી એવ કદી પણ ન ચલતિ ચનાયમાન થતો નથી [તેને યોગ જાણવો] [૨૧]

શાન્દર્થ — જે સુખ નિરતિશય છે ઇન્દ્રિયોડે ચક્રણુ ન થાય એવું, તથા બુદ્ધિડે જ અનુભવી થકાય એવું છે, તે આત્મસુખને યોગી જે અસ્થામા અનુભવે છે, તથા જેમા સ્થિર રહેનો યોગી આત્મસ્વરૂપથી [અજ્ઞાનદથી] ચલાયમાન થતો નથી તેને યોગ જાણવો [૨૧]

વિવેચન: — યજ્ઞ = ચિત્તની જે અવસ્થામાં યોગી જાત્યન્તિકમ્ નિરતિથય [અનત] જતીન્દ્રિયમ્ = વિપય અને ઇન્દ્રિયોના સબધથી નહિ ઉત્પન્ન થયેલું અથવા ઇન્દ્રિયોવડે ન ઋદ્ધિ થાય એવું તથા શુદ્ધિશક્તિમ્ = પોતાની શુદ્ધ સત્ત્વગુણપ્રધાન બુદ્ધિવડે જ ઋદ્ધિ કરી શકાય એવું આત્મસુખ અનુભવે છે, અને જે અવસ્થામાં રહેલો તે આત્મસ્વરૂપથી ચક્રાયમાન થતો નથી, તે અતરંગી પશ્ચિમામને ચિત્તરૂપિતા નિરોપક યોગ જાણેલો. જે પ્રભાણે આ સ્થોકનો ત્રીશમાં સ્લોક સાથે અન્ય [સબધ] છે [મધુ].

શ્રુતિ કહે છે કે — “મમાધિનિર્દૂતમસ્ત્વ ચંતસો નિવેશિતસ્યાન્મનિ યન્મુખં ભવેત્ । ન શરણે વર્ણયિતુ મિરા તદા યદેતદત્ત કરણેન ગુપ્તં ॥ [નિત્રા. ઉ. ૪-૬]. સમાધિથી રૂઢ, તમ વગેરે મળથી શુદ્ધ તથા આત્મા વિષે નિરૂપ્ત થયેલા ચિત્તને જે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, તે વાણીવડે વર્ણવી શકાતું નથી, પરંતુ કેવળ શુદ્ધ અનકલ્પવડે જ અનુભવી શકાય છે”

અહીં ‘આત્મસુખ ઇન્દ્રિયોવડે ઋદ્ધિ ન થાય એવું,’ એમ કહી આત્મસુખનું વિપયસુખથી ભિન્નપણું કહેવામાં આવ્યું છે; ‘બુદ્ધિવડે અનુભવી શકાય એવું’ એમ કહી આત્મસુખનું સુશુદ્ધિસુખથી વિલક્ષણપણું બતાવવામાં આવ્યું છે, અને ‘આત્મ નિક [નિરનિશય]’ એમ કહી, આત્મસુખનું દેશ, કાલ તથા યમુના પરિચ્છેદથી રહિત અનતપણું બતાવ્યું છે [મધુ વગેરે] [૨૧].

યં લઘ્વા ચાપરં લાભં મન્યતે નાધિકં તતઃ ।

યસ્મિન્ સ્થિતો ન દુઃસ્થેન ગુરુણાઽપિ વિચાલ્યતે ॥ ૨૨ ॥

અન્યથાથ — યં ચિત્તની જે અવસ્થાને જરૂર પામીને યોગી શરણે બીજા લાભ લાભને તતઃ તેથી અધિકં અધિક ન મન્યતે માનતો નથી ચ તથા યસ્મિન્ ચિત્તની જે અવસ્થામાં સ્થિત. રહેલો તે ગુરુણ મોટા દુઃસ્થેન દુઃખથી જાણે પણ ન વિચાલ્યતે ચક્રાયમાન થતો નથી [તેને યોગ જાણેલો] [૨૨].

સાબ્દાર્થ: — ચિત્તની જે અવસ્થાને પામીને યોગી બીજા લાભને તેથી અધિક માનતો નથી, તથા ચિત્તની જે અવસ્થામાં રહેલો તે મહાદુઃખથી પણ ચક્રાયમાન થતો નથી [તેને યોગ જાણેલો] [૨૨].

વિવેચન: — નિરંતરના અભ્યાસના પરિપાકથી ચિત્તની જે અવસ્થાને પામીને યોગી બીજા અનાત્મરિપ્યક લાભને તેથી અધિક માનતો નથી, અર્થાત્ જે અવસ્થાને પામીને તે પોતાને કૃતાર્થ તથા પ્રાપ્તપ્રાપ્ત્યુથ માને છે [મધુ], અજ્ઞાદિ લોકને તથા સર્વ પદાર્થોને અનિત્ય, ગુરુ તથા માધિક માને છે; તથા

ચિત્તની જે અવસ્થા વિશે રહેલો તે ગુહ્ય દુઃસ્વેન = સત્સાદિના ધાધી [યા. ભા. વગેરે], શીતોષ્ણાદિ દ્વંદ્વોથી [કેશવ. વગેરે] કે, ગુણુવાન પુત્રના વિયોગથી [રા. ભા.] ચલાયમાન થતો નથી [તેને યોગ બલુવો].

“વાસ્તવ્યમ્નરવિક્ષેપસતૈર્વિપરીતમાયં ગમચિતું ન શક્યત इत्यर्थः । [સ કરાનંદ] બાહ્ય કે અંદરના સેંકડો વિક્ષેપોથી યોગી વિપરીતભાવને પ્રાપ્ત થતો નથી, એ અર્થ છે.”

‘આત્મસમાધિ વરં વિચરે । [આપ ધ. સ. ૧-૨૨-૨, સ કર-આત્મ-બોધ- [૫૪] આત્મસાધથી પર કંઈ નથી, ’ કારણકે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિમા સર્વ લાભોનો અંતર્ભાવ છે.

‘નિર્વિકલ્પસમાધિ’માં બ્રહ્મ સાથે એક થઈ, બ્રહ્માનંદ અનુભવ કરતા સિમ્પિશ્વરને ચૂડા પર્વતમાં ગહેડી શિલાની પેડે, સિંહનાદથી કે બળથી ચલાય-માન ન કરી શકી [યો. વા. નિ. પ્ર. [૫] ૧૦૩-૧-૧૧]. પાંચ હજાર વર્ષ પર્વત સમાધિસુખ અનુભવતા પ્રહલાદને અગ્રત કરવા ભગવાન વિષ્ણુએ ‘પાંચ-જન્ય’ નામનો શંખ વગાડ્યો, વિષ્ણુના પ્રાણથી ઉત્પન્ન થયેલા આ મહાન અવાજથી પ્રહલાદ ધીમેધીમે પ્રભુદ્વ દશાને પ્રાપ્ત થયો [યો. વા. ઉપ. પ્ર. ૩૯-૭-૧૭].

સમાધિમાંથી ઉત્યાન પામેલો જુહસ્પતિનો પુત્ર કય કહે છે :—“મહાકલ્પના જળની પેડે સમસ્ત વિશ્વ અંદર તથા બહાર, જીવે તથા નીચે, તથા સર્વ દિશા-ઓમાં આત્માની પરિપૂર્ણ છે. હું સર્વમાં તથા સર્વ મારામાં છે. જ્યારે આત્માથી અન્ય કંઈ નથી ત્યારે હું શાની પ્રત્તિ કરું ? આત્મારૂપી મહાસૂર્યના તેજ આગળ જગતના વૈભવ તથા અર્થ મૂગજળ સમાન છે” [૨૨].

અવતરણિકા:— હવે યોગનો અર્થ કહે છે :

तं विद्याद् दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ।

त निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥ ૨૩ ॥

અન્યથાર્થ:— દુઃખસંયોગવિયોગ દુઃખના સંયોગના વિયોગરૂપ એટલે કે અભાવરૂપ તં તે ચિત્તવૃત્તિના નિરોધરૂપ અવસ્થાને યોગસંજ્ઞિતં યોગની સંજ્ઞા આપી છે—યોગ કશો છે—એ યોગ સમ્બંધનો અર્થ છે, એમ વિદ્યાત્ બલુવું. સ: તે યોગ. યોગ નિશ્ચયેન નિશ્ચયપૂર્વક—ગુરુ તથા શાસ્ત્રનાં વચનોને સત્ય માનનારી શુદ્ધિવડે [મધુ. વગેરે] તથા અનિર્વિણ્ણચેતસા નિર્વેદરહિત ચિત્તવડે [યા. ભા. વગેરે], ખેદરહિત ચિત્તવડે—ઉત્સાહી ચિત્તવડે—દર્પપૂર્વ ચિત્તવડે [રા. ભા.], કંટાળો લાગ્યા વિનાના ચિત્તવડે યોક્તવ્ય. અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે [મધુ] [૨૩].

શાન્દ્યાર્થ :—દુ ખના સયોગના વિયોગરૂપ [અભાવરૂપ] તે ચિત્તરૂપિના નિરોધરૂપ અવ-ચાને યોગ બળે. તે યોગ નિશ્ચયપૂર્વક તથા નિર્વેદરહિત [ખેદરહિત-ઉત્સાહી-દર્પપૂર્ણ] ચિત્તરૂપે અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે [૨૮]

વિવેચન — કે અર્જુન ! આધ્યાત્મિકાદિ તથા જન્મમરણાદિ મર્ત્ય પ્રકારના દુ ખોના વિયોગરૂપ [અભાવરૂપ] તે ચિત્તરૂપિના નિરોધરૂપ અવ-ચાને યોગ બળે. આ યોગ નિશ્ચયેન = રાત્રના તથા ગુરુના વચનમા સ દ્યુત્તરિયર્થને [મધુ વગેરે] તથા જનિર્વિષ્ણવત્તમા = નિર્વેદરહિત [ખેદરહિત-ઉત્સાહી] ચિત્ત-વડે [શ્યા ભા વગેરે] અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. આટલા વખત સુધી યોગા-ભ્યાસ કયો છતાં પણ અમને યોગ સિદ્ધ ન થયો તો પછી ભવિષ્યમા કેમ સિદ્ધ થશે, એ પ્રકારના અનુતાપને ' નિર્વેદ ' કહે છે [મધુ] ' આ પ્રકારના નિર્વેદનો [ખેદનો] ત્યાગ કરો, તથા ' આ જન્મમ કિંવા જન્મ-માન્ત-મા પણ અવશ્ય આ યોગ સિદ્ધ થશે ' એ પ્રકારના ધૈર્યયુક્ત મનરૂપે આ યોગ અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે [મધુ] " ચિદ્દમુખ્યૈ સમ્યક્કર્મણઃ । [૯ કરાનંદ] ચિદ્દમુખિત માટે મુમુક્ષુએ આ યોગનું [સમાધિનું] સારી રીતે અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ, " એ અર્થ છે

શ્રી ગૌડપાદ આચાર્ય કહે છે કે ' કુલના અમરમાગ સમાન પોતાના ચતુર્થી સમુદ્રના જળના મિડુનું પ્રદણ કરી, અમુદને સૂક્ષ્મવાના દિટિન પદ્મીના નિશ્ચયની પેઠે, નિર્વેદરહિત [ઉત્સાહી] થઈ યોગાભ્યાસ કરનારને જ મનનો નિમજ્જ કાળાતરે સિદ્ધ થાય છે જે દિટિન પદ્મી પોતાના અનુપમ પુરુષાર્થથી શ્રીગરુડના અનુગ્રહને યોગ્ય થઈ, અમુદ પાસે પોતાના ઈશ પાઠ મેળવવા ભાગ્યવાળી થયું, તેમ શ્રદ્ધા, ધૈર્ય તથા ઉત્સાહપૂર્વક યોગાભ્યાસ કરનાર પુરુષ જ ઈશના અનુગ્રહને યોગ્ય થઈ, અમાધિસિદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે "

શ્રુતિ પણ કહે છે કે.—" શાન્તો શાન્ત ઉપરતસ્તિતિથુ સમાહિતો મૂઢાડડ-ત્મન્યેવાત્માન પશ્યેત્ । [મૃ ઉ ૪-૮-૨૩] શમ, દમ, ઉપરતિ, તિતિક્ષા તથા સમાધાનયુક્ત થઈને, આત્મા વિશે આત્માનો સાલાકાન કરવો "

સાધક યોગીએ જય [નિતા], તમ [કાર્યોકાર્યનો અવિવેક], વિશેષ [વિપયોનું સ્ફુરણ], આરનાદ અર્થાત્ ' હુ ધન્ય છું ' એ પ્રકારની આનંદયુક્ત ચિત્તરૂપિ, તથા શૂન્યતા એટલે રાગદ્વેષાદિ તીવ્ર દોષવડે થયેલી ચિત્તની જડતા વગેરે વિષ્ણોને ધૈર્યપૂર્વક તથા ઉત્સાહપૂર્વક દૂર કરવા ઉપાયો યોગના [શ કર-અપરોક્ષાનુભૂતિ-૧૨૮]

અહીં ' નિશ્ચયેન ' એ પદરૂપે ' ગુરુ તથા શાસ્ત્રના વચનો અવશ્ય રૂપે આપનારા છે ' એ નિશ્ચયરૂપ શ્રદ્ધાનું કથન છે, તથા ' જનિર્વિષ્ણવેત્તા ' એ

પદવડે વૈરાગ્યવડે સુખદુઃખાદિ દ્વિત્વે સહન કરવારૂપ તિતિક્ષાનુ વિધાન [મત્યન] છે [નીલકંઠ] [૨૩].

અવતરણિકા .— હવે સમાધિ કરવાનો પ્રકાર કહે છે

સંકલ્પપ્રમથાન્કામાસ્ત્યક્ત્વા સર્વાનશેષતઃ ।

મનસૈવેન્દ્રિયગ્રામં વિનિયમ્ય સમંતતઃ ॥ ૨૪ ॥

અન્યથાથ^૧ — સંકલ્પપ્રમથાન્ સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલી સર્વાન્ કામાન્ સર્વ કામનાઓનો અણેષત નિ:શેષ—લેશમાત્ર પણ રોન ન રહે તેની રીતે [શા બા], સુક્ષ્મ વાસનાઓ સહિત [મધુ] ત્યક્ત્વા ત્યાગ કરીને મનસા મનવડે એ જ ઇન્દ્રિયગ્રામ ઇન્દ્રિયોના સમુદાયને સમંતત સર્વ રીતે વિનિયમ્ય નિયમમા લાવી [ધીમેધીમે ઉપરામ પામવું [મધુ], ધીમેધીમે મનનો નિગ્રહ કરવો] [૨૪]

શબ્દાથ^૨ — સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલી સર્વ કામનાઓનો નિ:શેષ ત્યાગ કરી, મનવડે જ ઇન્દ્રિયોના સમુદાયને સર્વ રીતે નિયમમા લાવી [ધીમેધીમે ઉપરામ પામવું] [૨૪]

વિવેચન — “ કામ । જાનામિ તે મૂર્ખ સંકલ્પાઝગ્રાયસે વિહ । [શા ૫ ૧૭૭-૨૫] સંકલ્પ કામનુ મૂળ છે, ” અને ‘ સંકલ્પો વાસનામૂલક । [શ કરાનંદ ગી ૨-૫૫] સંકલ્પ વાસનામૂલક છે ” ભોગજન્ય વાસના વિષયોની કામનાઓનુ મૂળ છે માટે સ્કંધ, ચંદન, વનિતા વગેરે દષ્ટ કામનાઓ તથા સ્વર્ગ, અમૃત, અપ્સરા વગેરે અદષ્ટ કામનાઓનો અણેષત = સુક્ષ્મ વાસનાઓ સહિત [મધુ] ત્યાગ કરીને વિવેકયુક્ત મનવડે ઇન્દ્રિયોના સમુદાયને વિનિયમ્ય = વિષયોથી નિવૃત્ત કરી [મધુ વગેરે], ઇન્દ્રિયોનો સયમ કરી [શા બા] ધીમેધીમે ઉપરામ પામવું કેવળ નિ:સંગ થઈ, સર્વ ઉપરથી વૃત્તિ ખેંચી નહીં, વૃત્તિશન્ય થઈ આત્મગત થવા ધીમેધીમે પ્રયત્ન કરવો

જેમ તેનનો ત્યાગ કર્યો પછી પણ પાત્રમા લેપરૂપે તેનો ગ્રેષ રહી જાય છે તેમ કામનાઓનો ત્યાગ કર્યો પછી પણ રિસો રિપે કામગેર જનારૂપે પણ ન રહી જાય તે પ્રકારે કામનાઓનો સર્વત્ર [અવિશેષરૂપે] ત્યાગ કરવો કારણકે લેશ માત્ર પણ કામના અનશેષ ગ્રહે તો મન તેમા આકૃષ્ટ થઈ સમાધિમા સ્થિર થતુ નથી “ અતઃ સર્વત્ર દંદત્તીવનાદાવપિ નિરપેક્ષો મવેચાગીત્વર્ચ । [શ કરાનંદ] માટે યોગીએ [મુમુક્ષુએ] સર્વત્ર દેહગુણ વગેરેમા પણ નિરપેક્ષ થવું ”

‘ ઇન્દ્રિયૈર્મનસા સયોગાકરણમેવેન્દ્રિયનિયમનમિતિ મનસૈવેતિ પદેન સૂચિત્મ । [શ કરાનંદ] ‘ મનનો ઇન્દ્રિયો સાથે સયોગ ન કરવો, એ જ ઇન્દ્રિયોનુ નિયમન

‘છે’, એ ‘મનસૈવ’ એ પદાર્થે સૂચન કરવામાં આવ્યું છે.” માટે સાધક યોગીએ ઇન્દ્રિયો તથા મનનો સયોગ ન થાય તે પ્રકારે આત્મચિંતનપરાયણ થઈ, યોગાભ્યાસ કરવો [વંકેરાનંદ].

તાત્પર્ય એ છે કે, મનનો ઇન્દ્રિયો સાથે સયોગ ન થાય તો ઇન્દ્રિયોનો વિપયો સાથે સયોગ ન થાય, પ્રત્યાહાર સિદ્ધ થાય અને વિપયોથી નિવૃત્ત થયેલી ઇન્દ્રિયો મનને વલ્લ વર્તે [ગી. ૨-૬૮].

મનને પણ કરવા માટે પ્રત્યાહાર કરવો જોઈએ. ઇન્દ્રિયોને વિપયોથી નિવૃત્ત કરી, મનને પન્માત્મા વિષે જોડું જોઈએ. પ્રત્યાહારરૂપ અભ્યાસ ચિત્તને અતર્કુષ્ણ થવા માટે આવશ્યક છે. આ પ્રત્યાહારરૂપ તીવ્ર અંકુશના પ્રદારથી મદોન્મત્ત એવા આ મનરૂપી દાસીને તથા કરી નડાવ છે. પ્રત્યાહાર સિવાય અન્ય કોઈ ઉપાયવડે મનનો નિગ્રહ શક્ય નથી. ચિત્તને અતર્કુષ્ણ કરી, આત્મા વિષે શેઠી રાખવાથી, તે જેવું ધ્યાનને પ્રાપ્ત થાય છે, તેવું તે તપ, તીર્થયાત્રા, અધ્યયન તથા યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓના સમૂહવડે પણ ધ્યાનને પામતું નથી [યો. પા. નિ પ્ર. (ઉ) ૧૬૩-૫-૮].

વળી જેમ દ્રવના જળથી જુદી પડતી નથી, સૂક્ષ્મ વાયુથી જુદું પડતું નથી, તેમ મન સકલ્પથી જુદું પડતું નથી. સકલ્પ વિના કામનાતું [ચિત્તતું-મનતું] અસ્તિત્વ સંભવતું નથી. સકલ્પ જ કામનાઓતું [તૃપ્ત્યતું] મૂળ છે. સકલ્પનો [વિષયચિંતનનો] ત્યાગ કરવાથી કામનાઓ બળતણ વિનાના અગ્નિની પેઠે આપમેળે શાત થાય છે [તાં. પ. અ. ૧૭૭], અને વૃત્તિશૂન્ય [નિર્વિપરી] થયેલું ચિત્ત આત્મદર્શનને ગોચર થાય છે.

નિર્વિપરી [શુદ્ધ] મન વિના આત્મદર્શન શક્ય નથી; અને આત્મદર્શન વિના મન નિર્વિપરી થતું નથી [ગી. ૨-૫૬] [૨૪]

અવતરણિકા :—અને તેથી હવે કહે છે કે :

शनैः शनैरुपरमेद् बुद्ध्या धृतिश्रद्धातया ।

आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ २५ ॥

અન્યવાર્થ :—ધૃતિશ્રદ્ધાતયા, ધૈર્યવાળી સુદૃઢા બુદ્ધિવડે ધનૈઃ શનૈઃ ધીમે ધીમે ન સદસા, [તા. ભા.] ભૂમિગના જળના કમથી [મધુ.] ઉપરનેત્ર ઉપરમથુ-મનને વૃત્તિશૂન્ય કરવું-મનનો નિરોધ કરવો તથા મનઃ મનને જાતમસંસ્થ આત્માને વિષે સ્થિર રૂઢવા કરીને કિંચિત્ જાણે કાઈ પણ ન ચિન્તયેત્ ચિત્ત ન કરવું-ળીજા કલાનો વિચાર ન કરવો [૨૫].

શમ્દાય — [ત્યાર પછી] 'ધૈર્યવાળી બુદ્ધિ'એ ધર્મધીમે ચિત્તને વૃત્તિશૂન્ય કરવું તથા મનને આત્માને નિરોધિત કરવું અને કાર્ષ્ણ્ય પાપુ ચિત્તન ન કરવું [૨૫]

વિવેચન — ત્યાર પછી જ્ઞાન જ્ઞાને = ન સહસા [શા ભા] સહસા નહિ, પરંતુ ક્રમેક્રમે [શા ભા] ઇન્દ્રિયાને નિરોધી નિવૃત્ત કરી અતર્ક્ય ધર્મ, સાધક રાગાદિ ધૈર્યવાળી બુદ્ધિવડે શાસ્ત્ર કે પુરુષે ઉપદેશની ભૂમિમાં ક્રમથી મનનો નિરોધ કરવો [મધુ] તથા યોગાભ્યાસના પરિપાકથી વૃત્તિશૂન્ય થયેલા ચિત્તને આત્માના જ પરોતી, બહાર કે અંદર કંઈ પણ વસ્તુનું ચિત્તન ન કરવું. ધ્યાન, ધ્યાતા અને ધ્યેયના વિભાગનું પણ મન પુરુષનું નહિ પરંતુ સ્વરૂપિની પેઠે અર્થ એકરૂપ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માને જ ગહેવું [નીતકંઠ] ચિત્ત વિરોધી કારકાર વૃત્તિને છોડી અન્યમા મનને ન ચલાવવું તેને જ યોગ જાણવો [શ્લોકાનંદ] આવી ચિત્તના વૃત્તિશૂન્ય અવસ્થાને યોગવેત્ત ઓ 'અસપ્રજાત સમાધિ' કહ્યું છે [નીતકંઠ]

નિરુદ્ધ ચિત્તવડે આત્મસાક્ષાત્કાર સ્વતઃસિદ્ધ છે [મધુ].

‘ચિત્તશુદ્ધિમાન ચત્તન્યર્પણદેવાત્મયત્વતઃ [મધુ] જેમ ત્રેડો ઉત્પત્તિ વત્તા સ્વતઃ આગરથી પૂર્ણ થઈને જ ઉત્પત્તિ થાય છે તેમ શુદ્ધ ચિત્ત અંદર તથા બહાર ચેતન્યથી [આત્મતત્ત્વથી] પૂર્ણ જ ઉત્પત્તિ થાય છે ’

ધ્યામા જળ, અન વગેરે પદાર્થો ભરવામાં આવે કે ઘટનું મુખ બંધ કરવામાં આવે કે જળ વગેરે પદાર્થો બહાર નીકળવામાં આવે છતાં જેમ ધ્યામા રહેના આકાશને મહાગાદી થયેલું નથી તેમ ચિત્ત ગગદ્ગત, ધર્મ અવર્મ પુણ્ય પાપ વગેરેથી પૂર્ણ હોય કે નિષ્કામ ધર્મ, ઉપાસના યોગ વગેરે ઉપારોથી રાગદ્વેષ, ધર્માધર્મ પુણ્ય-પાપ વગેરેને ચિત્તમાંથી બહાર નીકળતા આવે એવે કે ચિત્તને ફરીને શુદ્ધ - વામાં આવે તોપણ ચિત્તમાં રહેના ચેતન્યને [ચિદાકાશને] ચિત્તમાંથી નિવૃત્ત કરી શકાય નથી તેથી આવા શુદ્ધ ચિત્તવડે એટલે કે ચત્તન્યથી જ પૂર્ણ ચિત્તવડે નિર્વિન આત્માનો અનુભવ થાય કે આ પ્રકારે નિરોધીને સર્વ વૃત્તિઓનો અભાવ થતા નિરુદ્ધ ચિત્તવડે સ્વતઃસિદ્ધ જે આત્માનું દર્શન છે તેને કંઈ પણ નાદી નિવૃત્ત કરવાને સમર્થ નથી માટે ‘અસપ્રજાત સમાધિ નીરિથિતા મટે’ કંઈ પણ ચિત્તવૃત્તિને ઉત્પત્તિ ન કરવી [મધુ]

ચિત્તની અવસ્થાઓ

મૂઢ દિપ્ત વિદિપ્ત એવાં અને નિરુદ્ધ એ પાંચ ચિત્તની અવસ્થાઓ છે તમોચ્ચુની વૃદ્ધિથી કાર્યો કરવા નિવેડે વિના નિરુદ્ધ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થયેલું કે પ્રમાણ

આગસ, નિરા વગેરેનાં મુક્ત ચિત્ત 'મૂઢ' કહેવાય છે, જોગુજની દૃઢિથી નિરોધા નિગતર પ્રમથુ દગ્તુ અસ્થિર ચિત્ત 'દ્વિષ્ટ' કહેવાય છે, સત્ગુણનાં આધિભાવથી કાર્તવેણા સ્થિતા પામતુ ચિત્ત 'વિદ્વિષ્ટ' કહેવાય છે, અદિર્ઘતિના નિરાધરાણુ ચિત્ત 'એકાન' કહેવાય છે, તથા સર્વ દત્તિઓના નિરાધરાણુ જેમા માન સરકાર જ રોડ નહેના છે, એવુ ચિત્ત 'નિરુદ્ધ' કહેવાય છે

મનને વશ કરવાની ચાર ભૂમિતિઓ

મનને વશ કરવાની ચાર ભૂમિતિઓ છે — (૧) વાગ્ભૂમિતિ (૨) મનો ભૂમિતિ (૩) અહ કાન્ભૂમિતિ અને (૪) મહત્તરભૂમિતિ આ ભૂમિતિઓમા જતાવ્યા પ્રમાણે ક્રમવાર ભૂમિતિઓનો જય કરી, જે ક્રમેક્રમે યોગાન્યાસમા આગળ વધે છે તેનુ ચિત્ત દત્તિશય ધર્મ, આત્મામા ઉપન્મે છે

પ્રથમ વાગ્ ભૂમિતિને વ્યાપાર રાકી મનરૂપે સ્થિત નેતુ આ પ્રકારના અભ્યાસથી જ્યારે પતુઓનાં પેડે વાપીતો અયમ સિદ્ધ થાય, ત્યારે વાગ્ભૂમિતિનો જય થયો જાણવો

વાગ્ભૂમિતિનો જય થયો પછી સાધક યોગીએ મનના સંકલ્પવિન્યાદિ વ્યાપારોનો ત્યાગ કરી, શુદ્ધિરૂપે સ્થિત થવુ આ પ્રમાણના અભ્યાસથી જ્યારે જ્ઞાનમુખાદિની અર્થાત્ બાળક તથા મૂઢ વગેરેની પેડે મનના સર્વ સંકલ્પ-વિન્યાસ લય પામે ત્યારે મનોભૂમિતિનો જય થયો જાણવો

ત્યાર પછી સર્વદા આહાર હિત ધર્મ, ના હાદિની પેડે અહ તાનો નિરાધ અહ કાર ભૂમિતિનો જય કહેવાય છે તથા મુદુસિ અવસ્થાની પેડે મહત્તરનો નિરાધ મહત્તરભૂમિતિનો જય કહેવાય છે એ ચારે ભૂમિતિની અપેક્ષાએ કરીને જ અહીં 'શને શનેશ્વરમેત્' એ વચન હેવામા આવ્યુ છે [મધુ]

શ્રુતિ કહે છે કે — 'ચચ્છદ્વાદ્મનસી પ્રાત્સ્તચચ્છદ્વાજ્ઞાન જાત્મનિ જ્ઞાનમાત્મનિ મહતિ નિચચ્છદ્વાદ્મનસી પ્રાત્સ્તચચ્છદ્વાજ્ઞાન જાત્મનિ [ક્ર ૧-૩-૧૩] વિવેકીએ વાણી વગેરે ઇન્દ્રિયોનો મનમા લય કરવો, મનનો પ્રગલ્ભરૂપ શુદ્ધિમા લય કરવો શુદ્ધિનો મહાન આત્મામા લય કરવો, તથા મહાન આત્માનો ચાત આત્મામા નય કરવો " વાગ્ આદિ ઇન્દ્રિયોના વ્યાપાર રાકી મનરૂપે સ્થિત નેતુ, તેને ઇન્દ્રિયોનો મનમા નય જાણવો શુદ્ધિને મહાન આત્મા જેવી રચ્ચ સ્વલાનવાળી કરવી, તે શુદ્ધિનો મહત્તરમા લય જાણવો એવી શુદ્ધિને આત્મામા સ્થિત કરવી, તે મહત્તરનો ચાત આત્મામા લય જાણવો ઉપરોક્ત ક્રમ પ્રમાણે

વિષયોમા દોષદર્શનથી તથા અભ્યાસથી બાજ કરણ તથા અત કરણના વ્યાપારનો વિલય થનાથી, વિવચકર્તાને તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે.

[ચિત્તનારાના એ માર્ગ]

વશિષ્ઠમુનિ કહે છે કે,—“દ્વૌ ક્ષમૌ ચિત્તનામસ્ય યોગો જ્ઞાન ચ રાઘવ ! હે રામ ! યોગ તથા જ્ઞાન એ ચિત્તને નાચ કરનાના એ ઉપાયો છે ” અષ્ટાંગ-યોગથી ચિત્તદૃત્તિનો નિરોધ કરી, ‘અસપ્રજ્ઞાન સમાધિ’મા આત્મસાક્ષાત્કાર કરવો તે યોગ છે, તથા અરેખરા અનુભવ તે જ્ઞાન છે. કોઈને યોગ અસાધ્ય લાગે છે, તથા કોઈને તત્ત્વનો નિશ્ચય અસાધ્ય લાગે છે, તેથી મર્યોતમ દેવ શિવે મે પ્રકાશ દેવા છે

પ્રપચના સત્યતાને કહેનારા દિરણ્યગર્ભાદિની ઉપાસના કરનારા વગેરે લોકો પહેલા ઉપાયને સ્વીકારે છે, પરંતુ શ્રીમાન પૂજ્યપાદ ભગવાન યદરાચાર્યના મનને અનુસરનારા, પ્રપચને નિશ્ચા માનનારા વેદાંતીઓ વિચારરૂપ બીજા ઉપાયને જ સ્વીકારે છે, કાંણુકે તેમને અધિષ્ઠાનના જ્ઞાનની દૃઢતા થતા તેમા કંઈપણ તથા બાધને પમાડેલા ચિત્તનુ તથા તેના વિષયનું અદર્શન થવું અનાયાસથી જ નભવે છે.

આ કારણથી પૂજ્યપાદ ભગવાન ચંકાચાર્યે કોઈ પણ સ્થળે બ્રહ્મવેતા પુરુષોને માટે અષ્ટાંગયોગની અપેલા પ્રતિપ્રાદન કરી નથી, અને તેથી જ પંચમુહ સ વેદાંતીઓ ગુરુની સમીપમા જઈ, બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરના માટે શ્રુતિઓમા કહેના વેદાંતસાધ્યોના વિચારમા જ પ્રવર્તે છે, પરંતુ યોગમા પ્રવર્તતા નથી [મધુ, ગા. ૬-૨૯]

યોગવડે જે ચિત્તના કામક્રોધાદિ દેરી નિવૃત્ત ન થાય તેા સાક્ષાત્કાર માટે અષ્ટાંગયોગ જ અપેક્ષિત થાન, પરંતુ ચિત્તના દોષો વિચારવડે [અવણુ મનન તથા નિદિધ્યાસનવડે] પણ નિવૃત્ત થઈ શકે છે, માટે આત્મનાદાત્કારને પ્રાપ્ત થવા માટે યોગ અવશ્ય અપેક્ષિત નથી [મધુ]

તૈત્તિરીય ઉપનિષદમા વરુણ-સરિ ભુવુ પ્રપે જા-જા- વિચારવડે તપનુ જ વિધાન કરે છે [તે ઉ ભુવુ-૧].

વળી યોગના અવિચાર વિષે મનમોદ છે યોગની શુદ્ધિઓ ગુરુમન્ય છે. નિદિતનિયમો પ્રમાણે પ્રાપ્તિયામાદિ ક્રિયાઓ ન કરનારને અગ્રાધ્ય રોગે ની પ્રાપ્તિનો સભવ છે, માટે મુમુક્ષુએ વિચારવડે એટલે કે અવણુ, મનન તથા નિદિધ્યાસન વડે જ આત્મનાદાત્કારને પ્રાપ્ત થવા પ્રયત્નશીલ થવું, એ દિનાવક છે [૨૫].

યતો યતો નિશ્વરતિ મનશ્ચન્નલમસ્થિરમ્ ।

તતસ્તતો નિયમ્યૈતદાત્મન્યેવ વશં નયેત્ ॥ ૨૬ ॥

અન્યથાથ — યત યત જે જે નિમિત્તથી ચન્નલમ્ ચન્નળ તથા અસ્થિર
અસ્થિર મન મન નિશ્વરતિ . વિચારગત્તિને ઉત્પન્ન કરે જે તત તત તે તે
નિમિત્તથી એતત એને નિયમ્ય નિયમમાં ગાળીને આત્મનિ એવ આત્મામાં જ
વશ નયત વશ રાખવું [૨૬]

શબ્દાર્થ — જે જે વસ્તુદિ વિષયોના નિમિત્તથી ચન્નળ તથા અસ્થિર
મન વિચારગત્તિને ઉત્પન્ન કરે છે, તે તે નિમિત્તથી તેને પાછું ખેંચી
આત્મામાં જ સ્થાપવું [૨૬]

વિવેચન — હે અર્જુન ! સાસનાના વેગથી ચન્નળ તથા રાગદ્વેષાદિ
દોષોથી પ્રભાવેલી અસ્થિર મન [ચક્રાનંદ] આત્મામાં જે ના હતા, જે
જે વિચારો ચિત્તને ગુણ બદલિયું થાય છે, તે તે વિચારો દોષદૃષ્ટિવડે
તથા વેરાગ્યની ભાવનાથી તેને નિવૃત્ત કરી, અસ્થિર આત્મામાં જ જોવું
આ પ્રકારના અભ્યાસથી જેમ ધન્ય સિનાતો અગ્નિ પોતાના ધારણમાં રહે
છે, તેમ ચિત્ત વૃત્તિશૂન્ય થઈ, આત્મામાં ઉપરામ પામે છે

‘ શ્રુતિ કહે છે કે — ‘ ચિત્તમય હિ સમાસ્તત્પ્રયત્નેન શોધયેત્ । [મૈત્રા.
ઉ ૪-૩] ચિત્ત [વિષયીમન] એ જ સંસ્થા છે, માટે તેને પૂર્વપૂર્વક
શુદ્ધ [નિર્વિષયી] કરવું ” ‘ સ્વા પથરતિષ્ઠન્તે જ્ઞાનાનિ મનસા સહ । બુદ્ધિઃ
ન વિચલ્લતે તમાહુ પરમા ગતિમ્ । [ઇ ૭-૨-૩-૧૦] જે સમયમાં શ્રોત્રાદિ
જ્ઞાનેન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયોથી નિવૃત્ત થઈ, આત્મામાં ગિય થાય છે, તથા
બુદ્ધિ પોતાના વ્યાપારમાં એટલા કન્તા નથી, તે અવસ્થાને યોગીઓ ‘ પરમ
ગતિ ’ કહે છે ” [૨૬]

અવતરણિકા — હવે યોગાભ્યાસનું કળા હે છે

પ્રશાન્તમનસં દ્યોનં યોગિનં સુસુષુત્તમમ્ ।

ઉપૈતિ શાન્તરજસં બ્રહ્મભૂતમન્ત્રમ્ ॥ ૨૭ ॥

અન્યથાથ — પ્રશાન્તમનસ જેનું મન શાંત છે શાન્તરજસ જેનો રજોગુણ
નિવૃત્ત થયો છે — જે નિરોધાન્ય જે એના બ્રહ્મભૂતમ્ બ્રહ્મરૂપ થયેલા અન્તઃકર્મ
પુણ્ય-પાપથી રહિત [શાંત ભાવગેરે] દન એ યોગિનિ યોગીને હિ નિશ્ચય
ઉત્તમ ઉત્તમ સુખમ્ સુખ ઉપૈતિ પ્રાપ્ત થાય છે [૨૭]

અન્યથાર્થ — યોગયુક્તાત્મા યોગી શુદ્ધ અતઃ કલ્યાણો-સમાહિત અતઃ કલ્યાણો સર્વે સર્વમા સમર્થન સમદષ્ટિનાના યોગી આત્માને પોતાના આત્માને સર્વભૂતસ્વ સર્વભૂતોના નહિયો ક્ષણે જુએ છે ચ તથા આત્માને પોતાના આત્મામાં સર્વભૂતાને સર્વભૂતોને જુએ છે [૨૯]

શબ્દાર્થ — યોગી શુદ્ધ અતઃ કલ્યાણો તથા સર્વમા સમદષ્ટિવાળો યોગી મૂતમાનમાં પોતાના આત્માને જુએ છે તથા આત્મામાં મૂતમાનને જુએ છે [૨૯].

વિવેચન — યોગયુક્તાત્મા યોગી શુદ્ધ અતઃ કલ્યાણો યોગી સદ્મા ડામા સુધની પેઠે, ધરમા દીપડની પેઠે કે ધનદિમા આકાશની પેઠે નિર્નિકાર તથા સર્વમા સમભાવે-કના પોતાના આત્માને મૂતમાનને વિશે જુએ છે, તથા આત્માને વિશે સર્વભૂતોને જુએ છે આ પ્રકારે આત્મેકવદર્શન મેલવું પરમ ના જુ છે એ સ્મરન છે [ચક્રાનંદ]

શ્રુતિ પણ કહે છે કે — “સર્વભૂતં ચાત્માન સર્વભૂતાં ચાત્મનિ । સમ્પદ્યન્ વક્ષ્યમિ પરમં વાતિ નાન્યન દેતુના । મૂતમાનમાં આત્માને તથા આત્માને મૂતમાનમાં જોના? પ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે, અન્ય દેતુથી નહિ” આથી સલાહનામાં દૂરેના આત્માના ઉદ્ધાર માટે વિદેહવન્યાથી મુમુક્ષુએ સમાધિ અગત્ય કરી લેઈએ, એ સિદ્ધ થાય છે [ચક્રાનંદ] [૩૯]

અવતરણિકા — હવે જે મોડને આત્મેકવદર્શનનું ક્ષણ છે છે

યો મા પદ્યતિ સર્વે સર્વે ચ મયિ પદ્યતિ ।

તસ્યાહં ન પ્રણશ્યામિ સ ચ મે ન પ્રણશ્યતિ ॥ ૩૦ ॥

અન્યથાર્થ — જ જે સર્વે સર્વે મા અને વાસુદેવને પદ્યતિ જુએ છે ચ તથા સર્વે સર્વે ભૂતોને મયિ માગમાં પદ્યાત જુએ છે ત્વચ તેને બહુ હું ન પ્રાશ્યમિ પરીક્ષા નથી-અપ્રત્યક્ષ થતો નથી તથા સ તે મ અને ન પ્રણશ્યતિ પરીક્ષા નથી-અપ્રત્યક્ષ થતો નથી [૩૦]

શબ્દાર્થ — જે સર્વે અને વાસુદેવને જુએ છે, તથા સર્વે ભૂતોને મારે વિશે જુએ છે, તેને હું પરીક્ષા [અપ્રત્યક્ષ] થતો નથી, તથા તે મને પરીક્ષા [અપ્રત્યક્ષ] થતો નથી [૩૦]

વિવેચન — હે અર્જુન । જેમ બળદેવજીએ જ્ઞાનદષ્ટિથી વજ્રમાં ગોપ આળંગને તથા વાહરજાઓને શ્રીકૃષ્ણરૂપે જોયા [ભાગ ૧૦-૧૩-૨૮], તથા નગની ગોપીઓ સર્વે માત્ર જ દર્શન કરતી તેમ જે સર્વભૂતો વિશે સર્વે

આત્મારૂપ મને વાસુદેવને જુએ છે તથા જેમ યગોદામાતાએ માન નુખમા તથા ઝાકબુશુધિદમ્ભએ ભગવાન રામના ઉદરમાં સમન્ન વિશ્વના દર્શન કર્યા, તેમ જે યોગાઉદ્ધ [બ્રહ્મવેત્તા] સર્વજ્ઞોતે સર્વના આત્મારૂપ હુ વાસુદેવ વિષે જુએ છે, તેવા બ્રહ્મવેત્તાને હુ પરોક્ષ [અપ્રત્યક્ષ] થતો નથી, તથા તે બ્રહ્મવેત્તા મને પરોક્ષ થતો નથી, કાશ્યુ તેનો તથા મારો આત્મા એક જ છે, એટલે કે તેનું તથા માત્રુ સ્વરૂપ એક જ છે [શા ભા] અથવા અતિ ત્રિપણુને લીધે મારો આત્મારૂપ તે વિદ્વાન મારો અપરોક્ષ જ્ઞાનનો નિય યાય છે [મધુ]

સાક્ષાત્કારને પ્રાપ્ત થયા પછી ભક્ત તથા ભગવાનનો સબ્ધ સદાને માટે અનિચિન્ત્ય થઈ જાય છે સર્વદા ભગવાનના સમીપમાં જ રહ્યો સાત્રી ભક્ત ભગવાનના અનુગ્રહનું પાત્ર યાય છે [મધુ, શ્રીધર વગેરે], અને તેથી ભક્ત ભક્તિમાન ભગવાન [ભાગ ૧૦-૮૬-૫૯] સૂતા, બેસના, ચાલતા, ભોજન કરતા સર્વત્ર ભક્તની દૃષ્ટિનો [જ્ઞાનનો] વિષય યાય છે [શ્લોક ૧૬, ૧૭] [૩૦]

સર્વજ્ઞસ્થિતં યો મા મજત્યેકત્તમાસ્થિતઃ ।

સર્વથા વર્તમાનોઽપિ સ યોગી મયિ વર્તતે ॥ ૩૧ ॥

અનુવાદ — મારે સર્વજ્ઞસ્થિત સર્વજ્ઞોતેમા નહેના ના એવા મને એકત્ર એકેતો [મધુ] આસ્થિત નિબધ દરી મજતિ ભગે છે — સાક્ષાત્કાર કરે છે [મધુ, સત્તનદ], હ તે યોગી યોગી સર્વથા વર્તમાન એકજાએ મને તેમ વર્તે જતા [શા ભા વગેરે] જનિ પણ મયિ માનમાં વર્તતે નર્તે છે, તે સદા મુક્ત જ છે [શા ભા.], તના મોક્ષને કાઈ રોગી વ તુ નથી [શા ભા] [૩૧]

સાક્ષાદર્થ — જે સર્વજ્ઞોતેમા નહેના મને એકેતો નિબધ કરી ભગે છે [સાક્ષાત્કાર કરે છે] તે યોગી એકજાએ મને તેમ વર્તે જતા પણ માનમાં વર્તે છે [તે સદા મુક્ત જ છે]

વિવેચન — હે અર્જુન ! જે સર્વ જ્ઞોતેમા અધિ જ્ઞાનપણુધા રહના એવા મને એકતાનો નિય દરી મજતિ = 'હુ બલ છુ' ઇત્યાદિ વેદાતસાકષના શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાનનના પઠિપાકથી થયેના શુદ્ધ અત કાશ્યુરે ભગે કે — મારો સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરે છે [મધુ, સત્તનદ વગેરે], 'આ સર્વ' સાસુદેવ છે' એવા જ્ઞાનસાગો થઈ મને ભગે છે [ગી ૭-૧૯] તે સમદર્શી ડ્રવનમુખ સમાધિના ન્યુત્પાનકાળમાં 'સુથા વર્તમાન જનિ = સર્વ પ્રકાર નિરંકાર સ્વતો હોવા જતા [મધુ] પ્રારબ્ધાનુસાર જનક વગેરેની પેઠે નો અગ્રક નાટ દર્શાવે, યાજ્ઞવલ્ક્ય વગેરેની પેઠે સર્વ ક્રમોતો ત્વાગ કરે, જનનાન દત્તાત્રેયની

નિરિદ્ધ કર્મ કરે [મધુ, નીતકક વગેરે] ૬, લી-દિટ્ટએ નૃદનો પેઠે ઉન્મત્તની પેઠે, ઘિણ્તનો પેઠે ૬ અઘિણ્તની પેઠે ૪૮ [૪૮રાનદ] છતાં પણ સત્તા તે મારામા ૪૮ રતે છે અર્થાત્ તે મર્યાદા મુખ્ય ૪૮ છે તથા તેના મોક્ષને રાખ્યા કોઈ સમર્થ નથી [છા બા] તે વિલ્લમુક્ષિતને પ્રાપ્ત થાય છે [૪૮ ૧૧૬]

શ્રુતિ પણ હે છે કે — તસ્ય હ ન દગ્ધન નામૃયા રસન આત્મા ક્ષેપા સ મવતિ । [જુ ઉ ૧-૮-૧૦] તેથી પણ જ્ઞાનીના મોક્ષમા પ્રતિનિધ કરવા સમર્થ નથી ૫૫ જે જ્ઞાની દેવોનો પણ આત્મા પ છે ' તથા મર્તિ પણ પોતાના આત્માની હાનિ કરતો નથી

સર્વથા વર્તમાનોડવિ એ ૧૮૦ 'વેગ્ગએ ગમે તેમ રતે' હતાદિ વ્યાખ્યાન કે વાના આ યુ છે તે જ્ઞાની મુક્તિ મારે છે [મધુ વગેરે], ૫૨૦ જ્ઞાનો મહાત્માની નિરિદ્ધ કર્મ ૩ અઘિણ્ત વ્યવહારના પ્રવૃત્તિ સભવના નથી વિહિત કર્મનું અનુષ્ઠાન કે વુ તથા નિરિદ્ધ મર્થા નિવૃત્ત યુ, એ જ્ઞાનીનો મ્વભાવ છે [૧૧ ના નિ પ્ર [ઉ] ૧૦૦-૧૨], ૬૧૫ જે જ્ઞાનીના અત મ્વભા નિરિદ્ધ કર્મના પ્રવર્તક રાગદ્વેષો આપાત છે [મધુ] 'તદાનામ્માનિવાદનિ જ્ઞાનસાધનામ્યદ્વેષ્ટૃત્વાદય સદ્ગુણા રજ્જ્વારવદનુસર્તન્ત' । [વેદાતમા ૨૦૪] જ્ઞાનીને અમાનિતાદિ જ્ઞાનના સાધનો, અદ્વેષ્ટૃત્વાદિ સદ્ગુણો તથા અભય વગેરે દેવી સપત્તિઓ આબૂપણની પેઠે અનુભવ છે

ભગવાન પણ હવે પડી કહેશે કે — હત્વાપિ પ જ્ઞાતિગોક્ષાન હન્તિ ન નિવચ્યત । [ગી ૧૮-૧૭] બ્રહ્મવેદના મર્તિ પ્રાણીઓનું હતન કરીને પણ હતન રૂપ ક્રિયાનો મર્તિ થતો નથી અને હતનરૂપ ક્રિયાના ૬૧૩૫ અધર્મની સાથે સમય પામતો નથી [૩૧]

અનતરલિંગા — હવે ૫૨મોગીનું સ્વરૂપ હે છે

જાત્મોપમ્યેન સર્વત્ર સમં પદ્યતિ ચોડ્જુન ।

સુસં ના ચદિ ના દુઃસં સ યોગી પરમો મતઃ ॥ ૩૨ ॥

અનુવાચ — અર્જુન ! હે અર્જુન ! જ જે સર્વત્ર સર્વત્ર જાત્મોપમ્યેન પોતાને જ દૃષ્ટાતરૂપ નર્મ સુત્ર ના સુખને ચદિ ના અથવા દુઃખ દુઃખને તમ નમાત પદ્યતિ જુએ છે મ તે યોગી યોગી પરમ શ્રેષ્ઠ મત મનાશેનો છે [૩૨]

સાપ્દાય — હ આ / ન । જે પોતાને જ દૃષ્ટાતરૂપ નર્મ, સર્વ પ્રાણી યોગી સુખને કે દુઃખને અમાન જુએ છે યોગીને શ્રેષ્ઠ માન્યો છે [૩૨] વિવેચન — જાત્મોપમ્યેન = જાત્મા સ્વયમેવોપમા દૃષ્ટાતો વચ જાત્મોપમ ।

[શંકરાનંદ] આત્મા [સ્વયં] જ જેની ઉપમા [દષ્ટાન્ત] છે, તે આત્મોપમા, તસ્ય ભાવ આત્મોપન્યં = તેનો ભાવ આત્મોપમ્ય તેન સ્વસાદરેન = પોતાના સાદર્યથી એટલે કે તેનાત્મદૃશ્યન્તેન । [મધુ.] પોતાને જ દષ્ટાન્તરૂપ લઈ જે જે સર્વ પ્રાણીઓમાં મુખને કે દુઃખને તુલ્ય મુખે છે, જે દોષથી શૂન્ય હોવાને લીધે પોતાનું કે અન્યનું અનિષ્ટ કરતો નથી, અને રાગથી શૂન્ય હોવાને લીધે પોતાનું તેમ જ અન્યનું ઇષ્ટ કરે છે [મધુ.].

અથવા સ્વસાદરેન = પોતાના સાદર્યથી [શંકરાનંદ], પોતાના જેવા જ અનુભવ સર્વભૂતોને થાય છે, એ ભાવથી [શા. ભા. વગેરે] પ્રાણીમાત્રને મુખ પ્રિય છે, અને દુઃખ અપ્રિય છે એમ જાણી, સર્વદા પ્રાણીમાત્રને મુખ થાય તેવું જ વર્તન કરે છે; તથા કોઈ પણ પ્રાણીને દુઃખ થાય તેવું વર્તન કરતો નથી, અર્થાત્ અહિંસક છે [શા. ભા. વગેરે] એવા પ્રાણીમાત્રને વિદ્વેષ ન કરનાર, સર્વભૂતો પ્રતિ અનુકૂલવર્તી, કીટની પેઠે પૃથ્વી પર વિચરનાર [શંકરાનંદ] તથા વાસનારહિતપણાને લીધે શાંત મનવાળો છે તેવા યોગીને [બ્રહ્મવેતાને] [મધુ.] શ્રેષ્ઠ માન્યો છે.

દૃષ્ટાન્ત

દ્રોપદીના અલોકિક વર્તનથી આત્મોપમ્યદષ્ટિનો અર્થ સ્પષ્ટ સમજશે. અશ્વત્થામાએ દ્રોપદીનાં જિંધતા બાળકોને મારી નાખ્યાં. ભક્ત અર્જુને અશ્વત્થામાને પકડી, રદન કરતી દ્રોપદીની આગળ હાજર ક્યો. બાળક પુત્રોના મૃત્યુથી વિહવળતા, બ્યાકુળતા તથા બિધાને પ્રાપ્ત થયેલી હોવા છતાં સમદૃષ્ટિવાળી દ્રોપદીનું હૃદય દ્વાથી ભરાઈ મધુ, અને કહેવા લાગી: “ મા રોદોદસ્ય જનની ગૌતમી પતિદેવતા । ચવાડહ મૃતવત્માડડર્તા રોદિમ્યધ્રુમુલો મુહુઃ । [ભાગ. ૧-૭-૪૭] હે મહાભાગ ! આ ગુરુમુત્ર અશ્વત્થામાને છોડી મૂકે જેમ મારા પ્રિય પુત્રોના મૃત્યુથી શોકગ્રસ્ત થયેલી હું રદન કરું છું તેમ પતિને દેવતુલ્ય માનનારી અશ્વત્થામાની માતા ગૌતમીને તેના એકના એક પુત્રના વધથી શોકગ્રસ્ત કરી, રદન કરતાં જોવાને હું ઇચ્છતી નથી.”

બાળક પુત્રોના મૃત્યુનો ધા તાન્ને હોવા છતાં પોતાના પુત્રોનો વિના અપરાધે વધ કરનાર અશ્વત્થામાને દ્રોપદીએ ક્ષમા આપી તે કેવળ આત્મોપમ્યદષ્ટિનું જ નહિ, પરંતુ આત્મોપમ્યદષ્ટિની પરાકાષ્ઠાનું દૃષ્ટાન્ત છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે દ્રોપદીના ચીર પૂર્વા હતાં તે યોગ્ય જ છે.

“ નાત્મનઃ પ્રતિકૂલ્યાનિ પરેષાં ન સમાચરેત્ । [વિદ્યાસ] જે પ્રકારના વર્તનથી પોતાને દુઃખ થાય તેવું વર્તન બીજા કોઈ પણ પ્રાણી પ્રત્યે ન કરવું.” એ સમસ્ત

ધર્મરાત્રનો સાર છે, તથા એ જ સાચી અહિંસા છે. જેમ હાથીના પગલામાં ખીબા સર્વ પ્રાણીઓનાં પગલાઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે, તેમ આત્મોપમ્યદષ્ટિયુક્ત અહિંસામાં ધર્મના સર્વ તત્ત્વોનો સમાવેશ થઈ જાય છે [શાં. ૫ ૨૪૫-૧૮] [૩૨].

અપતરંગિકા :— "આત્મસંયમ મનઃ કૃત્વા ન કિંચિદપિ ચિન્તયેત્" [શ્લોક ૨૫] ચવા દાષે નિઘાતસ્યો નેત્રતે સોપમા સ્મૃતા " [શ્લોક ૧૯] ઇત્યદિ શ્લોકોવડે મનની આત્મસંસ્થના તથા નિવાતસ્થ દીપવત્ નિશ્ચલતા યોગી-ઓએ અવન્ય સપાદન કરવી જોઈ એ, એ શ્રીમુખે સાધારણરૂપે ધ્રુવણ કરી; હવે ભક્ત અર્જુન અતઃકરણી [મનની] સ્થિરતાનો ઉપાય જાણવા માટે ભગવાનને પ્રશ્ન પૂછે છે [૪૩રાંદ] :

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન ઓશ્યા :

યોઽયં યોગસ્ત્વયા પ્રોક્તઃ સામ્યેન મધુસૂદન ।

एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात्स्थितिं स्थिराम् ॥ ૩૩ ॥

અન્યથાથ^૧ :—મધુસૂદન ! હે મધુસૂદન ! સામ્યેન સર્વત્ર સમત્વરૂપ [શા. ભા.] સર્વત્ર સમદષ્ટિ રાખવારૂપ [મધુ.] અથવા સાધારણરૂપે [૪૩રાંદ] યઃ જે જયં આ યોગ. યોગ ત્વયા સર્વત્ર એવા આપે પ્રોક્તઃ કહ્યો એસ તેની સ્થિતિ નિષ્કાંતે ચચલતાત્ મનના ચચળપણાને લીધે અહં હું ત્વિરા સ્થિર ન પશ્યામિ જોતો નથી [૩૩].

શાબ્દીય^૨ :—હે મધુસૂદન ! સર્વત્ર સમદષ્ટિ રાખવારૂપ આ યોગ જે આપે કહ્યો [શા. ભા. વગેરે], અથવા જે યોગ આપે સાધારણરૂપે કહ્યો [૪૩રાંદ] એની ગ્રિપ્તિતે મનની ચચળતાને લીધે હું સ્થિર જોતો નથી [૩૩].

વિવેચન :—હે મધુસૂદન ! સામ્યેન = સર્વત્ર સમત્વરૂપ [શા. ભા.] સર્વત્ર સમદષ્ટિ રાખવારૂપ, નિયમ દષ્ટિના કારણભૂત રાગદ્વેષનું નિરાકરણ કરી, સમપણું અનુભવવારૂપ [મધુ.] આ યોગ જે સર્વત્ર ઈશ્વર એવા આપે મને કહ્યો; અથવા જે યોગ આપે સામ્યેન = સાધારણરૂપે [૪૩રાંદ] કહ્યો, એની સ્થિરતા હું મનના ચચળપણાને લીધે જોઈ શકતો નથી. મન ચચળ છે, અતે તેથી મનોવૃત્તિના નિરોધરૂપ આ યોગની સ્થિતિ લાખ્યા સમય સુધી ટકે, એવી સલાહના મને લાગતી નથી.

“વજ્રાણ્યન્તઃકરણસ્થિરીભાવસ્ય સાધનમહં ન જાનામોત્યર્થઃ” [૪૩રાંદ]

“બ્રહ્મમાં અંતઃકરણી [મનની] સ્થિરતાનું સાધન હું જાણતો નથી” [૩૩].

અવતરણિકા — હવે મનની ચચળતાનું વર્ણન કરે છે

ચઞ્ચલં હિ મનઃ કૃષ્ણ પ્રમાથિ વલગ્દ દૃઢમ્ ।

તસ્યાહં નિગ્રહં મન્યે ગાયોરિયં સુદુષ્કરમ્ ॥ ૩૪ ॥

અન્યથાર્થ — કૃષ્ણ = મક્તજનપાપાદિદોષાકર્ષણાત્કૃષ્ણ । [શ્યા ભા] ભક્તોના પાપાદિ દોષોને આકર્ષી લેનાર હે કૃષ્ણ ! મન મન હિ નિશ્ચ ચચલ ચચળ-ચલિત થવાના સ્વભાવનાથી પ્રમાથિ શરીર તથા ઇન્દ્રિયોને ક્ષોભ પમાડનારું વચ્ચર બળયુક્ત તથા દૃઢ દૃઢ છે, તત્ત્વ તેના નિગ્રહ નિરોધને બહુ હુ વાયો-વાયુના રથ જેવો સુદુષ્કરમ્ અત્યંત કઠિન મન્ય માનુ છું [૩૪]

શબ્દાર્થ — હે કૃષ્ણ ! મન નિરે ચચળ, ચરીઃ તથા ઇન્દ્રિયોને ક્ષોભ પમાડનારું, બળયુક્ત તથા દૃઢ છે હુ વાયુના નિરોધની પેઠે મનના નિરોધને અત્યંત કઠિન માનુ છું [૩૪]

વિવેચન — “ ચચલત્વ મનોધર્મો વહેર્ધર્મો ચયોઘ્નતા । [મહોપનિષદ ૪-૯૯] જેમ ઉચ્ચુતા અગ્નિનો અભાવ છે, તેમ ચચળતા મનનો સ્વભાવ છે ” મન પ્રમાથિ = પ્રમથનરીન [ચક્રાગ્રનદ], ચરીઃ તથા ઇન્દ્રિયોને ક્ષોભ પમાડનારું [મધુ] ઇન્દ્રિયોને વિશિષ્ટ [પન્નથ] ડરનારું [શ્યા ભા], વલગ્દ = મહા-વેગવાળું અને તેથી મ મદિ નાધનોવડે નિરોધ ન કરી ચકાય એવું [ચક્રાગ્રનદ], ઇન્દ્રિય વિપ્રોધી નિષ્ઠત ન કરી ચકાય એવું [શ્યા ભા , મધુ વગેરે] તથા દૃઢમ્ = દૃઢરો મિત્રપવામનાઓના સખધનાથી હોનાથી ભેદી ન ચકાય એવું [મધુ] તતુનાન નામના બળયુગ્મની પેઠે કે નાગપાવની પેઠે ઉદી ન ચકાય એવું છે [શ્યા ભા વગેરે], અને તેથી વાયુના નિરોધની પેઠે મનના નિરોધને હુ અત્યંત કઠિન માનુ છું

સમુદ્રનું પાન કરવા કરતા કે, મેરુપર્વતને ઉખેડી મૂકવા કરતા કે, અગ્નિનું ભક્ષણ કરવા કરતા મનનો નિગ્રહ કરવો મને વધારે દુષ્કર લાગે છે

જે મન બુદ્ધિને કોઈ નિશ્ચયને તોડી નાખે છે, ધૈર્યને હાથતાળી આપી છટકી જાય છે, વિચાર અગ્નિ કરે છે, સંતોષને અડિત કરે છે, એક ન્યેને નિરાતે મેકેના પુરુષને દશ દિવામા જમણુ કરાવે છે, અને નિગ્રહ કરવા જતા વિપરીત નિગ્રહ [સ્વભાવ] જ તેને મહાયનૂત થાય છે એવું જે મન તે શું પોતાનો સ્વભાવ હોયશે ? [જ્ઞાનેશ્વરી]

માટે હે કૃષ્ણ ! આ મનના નિગ્રહ વિશેની મારી ચકા નિષ્ઠ કરો આ

મનના નિમ્મલ માટે મને નિશ્ચિત ઉપાય કહો કે, જેના શ્રદ્ધાપૂર્વક અનુષ્ઠાનથી આ ચિત્તવૃત્તિના નિરોધરૂપ યોગમા મારી નિવૃત્તિ થિતિ [નિમ્મલ] થાય [૩૪]

અવતરન્નિક્ષા — હવે ભગવાન મનના નિમ્મલનો ઉપાય કહે છે

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન મોહ્યા ।

અસંશયં મહામાત્રો મનો દુર્નિગ્રહં ચલમ્ ।

અભ્યાસેન તુ કૌંતેય વૈરાગ્યેણ ચ મૃદ્યતે ॥ ૩૫ ॥

અન્યથાથ — મહામાત્રો ! હે મહામાત્રો ! મનઃ મન દુર્નિગ્રહ વદ્ય કવુ કહિન તથા ચત્ર ચચળ છે અસંશય એમા મ સ્થય નથી તુ પન્તુ કૌંતેય ! હે કૌંતેય ! અભ્યાસેન અભ્યાસરૂડે ન અને વૈરાગ્યેણ વૈરાગ્યરૂડે મૃદ્યતે મનનો નિરોધ થઈ શકે છે [૩૫]

શબ્દાર્થ — કે મહામાત્રો ! મન વદ્ય કવુ કહિન છે તથા ચચળ છે, એમા સ સ્થય નથી હે કૌંતેય ! અભ્યાસ અને વૈરાગ્યરૂડે મનનો નિરોધ થઈ શકે છે [૩૫]

વિવેચન — હે અર્જુન ! જ્ઞાના પાદમ્, ગત્યમાની ડોક, વીનળો, દીપકનો જ્યોત તથા જ્યોતિષના મુખની જ્વાળાની પેઠે મન અત્યંત ચચળ છે, તથા મનને વદ્ય કવુ કહિન છે, એમા સ સ્થય નથી અર્થાત્ અમયનાત્મા [અનિતેન્દ્રિય] પુરુષને એ મન દુ ખે કરીને પદ્ય નિરોધ કવુ અશક્ય છે; પરંતુ સમતાત્મા [નિતેન્દ્રિય] પુરુષ એ મનનો અભ્યાસથી તથા વૈરાગ્યથી નિમ્મલ કરે છે [મધુ]

અભ્યાસ

“ તત્ત્વ સ્થિતૌ વત્નોઽભ્યાસ [પા યો મુ ૧-૧૩] ચિત્તને સ્થિત કરવાની વારંવાર ચેષ્ટા [પ્રયાસ] ‘ અભ્યાસ ’ કહેવાય છે ” બ્રહ્માકાર એવી નદીના અનિનિહિત પ્રસાદ જેવી એક જ પ્રકાન્તી ધ્યેયવૃત્તિને ચિત્તબ્રહ્મિમા વારંવાર દાખલ કરતી તે ‘ યોગાભ્યાસ ’ કહેવાય છે [શા. ભા, નીતક, વગેરે] શ્રદ્ધા પૂર્વક લાખા કાળ સુધી કરેલો અભ્યાસ દઢ થાય છે [પા યો મુ ૧-૧૪]

અનિશ્ચય શ્રદ્ધાથી નિરતર મેલેલો અભ્યાસ નિરોધરૂપ ફળ આપવાને યોગ થાય છે [મધુ વગેરે] જ્યારે અભ્યાસથી સદ્વાસનાનો ઉદય થાય, ત્યારે અભ્યાસ અક્ષય થશે, એમ ભણવુ [જન-મુક્તિવિવેક ૩-૧૩]

સતત તથા નિરતન્ના અભ્યાસથી અજ્ઞાની મહાજ્ઞાની થાય છે, બાહ્ય સૂક્ષ્મ નિશાન પર પડે છે, દુ સાધ્ય કાર્યો સિદ્ધ થાય છે, યજ્ઞઓ મિત્રલાપને

પ્રાપ્ત થાય છે, એર અમૃતરૂપ થાય છે, તથા લીંઝા જેવો દગવો પદાર્થ રુચિકારક થાય છે.

આત્મવિચારના અભ્યાસથી વિવેકી સંસાર તરી ગય છે. વસ્તુતાએ અભ્યાસ જ પુરુષાર્થ છે [યો. વા. નિ. પ્ર. [ઉ.] ૬૭-૪૩]. શાસ્ત્ર, સત્સંગ, વિચાર વગેરેના અભિનિવેશ કરનાર પુરુષ સ્વપ્નમા પણ તેને જ અનુભવે છે [યો. વા. નિ. પ્ર. [ઉ.] ૪૭-૧૮].

વૈરાગ્ય

“દૃષ્ટાનુધૃતિવિષયવિતૃષ્ણસ્ય વશીકરણંજ્ઞા વૈરાગ્યમ્। [પા. યો. સુ. ૧-૧૫] દૃષ્ટ [આ લોકના] તથા ‘માનુધૃતિ = શ્રુતિસ્મૃતિવિહિત પરલોકના સમસ્ત ભોગો વિશે સર્વથા તૃષ્ણારહિત ચિત્તની વશીકર નામની અવસ્થા “વૈરાગ્ય” કહેવાય છે.” “તત્ત્વરં પુરુષસ્થાતેર્યુગર્વતૃષ્ણમ્। [પા. યો. સુ. ૧-૧૬] પુરુષના જ્ઞાનથી પ્રકૃતિના ગુણો વિશે એટલે કે પ્રકૃતિના ગુણોના કાર્યરૂપ સત્વાદિ સુખો વિશે સર્વથા તૃષ્ણાનો અભાવ [સર્વથા રાગરહિત અવસ્થા] ‘પરવૈરાગ્ય’ કહેવાય છે.”

સ્ત્રીપુત્રાદિ દૃષ્ટ ભોગો તથા સ્વર્ગોદિ અદૃષ્ટ ભોગોનો દોષદૃષ્ટિવડે ત્યાગ કરી, તૃષ્ણારહિત થવું તે [શા. ભા. વગેરે], અથવા વિષયોની અનિત્યતા, જડરૂપતા, તથા દુઃખરૂપતા વિચારીને, તેના પ્રત્યેનો વૈરાગ્ય વધારી વિષય-ચિંતનરહિત થવું તે [શ્રીધર], અથવા સંસારના ભોગોને મિથ્યા, અનિત્ય તથા દુઃખરૂપ જાણી તેમાંથી ચિત્તવૃત્તિને સમેટી લેવી તે ‘વૈરાગ્ય’ કહેવાય છે.

વૈરાગ્યના ત્રણ પ્રકાર છે:—મંદ, તીવ્ર તથા તીવ્રતર. સ્ત્રીપુત્રાદિ પ્રિયજનના મૃત્યુથી, ધનનાશથી કે અસાધ્ય રોગની પીડાથી ઉત્પન્ન થતો વૈરાગ્ય ‘મંદ વૈરાગ્ય’ કહેવાય છે. ‘આ જન્મમાં મને સ્ત્રીપુત્રધનાદિ ન હો, એવી મુશ્કેલી સુધ્ધિ’ [શૃંગ-મુક્તિવિવેક ૧-૭] અથવા સ્ત્રીપુત્રધનાદિ પદાર્થોમાં અનાસક્ત થઈ, સર્વત્ર ઉદાસી થઈ, જ્ઞાનપૂર્વક પન્માત્મામાં એકનિષ્ઠ થવી તે ‘તીવ્ર વૈરાગ્ય’ કહેવાય છે. સ્વર્ગ, સિધ્ધિ વગેરેને તુચ્છ જાણી, કોઈ પણ પ્રકારની તૃષ્ણા વિનાનો વૈરાગ્ય ‘તીવ્રતર’ [પરવૈરાગ્ય] કહેવાય છે.

પ્રત્યક્ષ તથા નિદિધ્યાસનના પરિપાકથી ભગવાનના અનુગ્રહને યોગ્ય થઈ, આત્મસાક્ષાત્કારને યોગ્ય થવા માટે નચિકેતા, પરીક્ષિત કે ભક્ત અશ્વૈન જેવો વૈરાગ્ય આવશ્યક છે.

વૈરાગ્ય શુદ્ધ અંતઃકરણનું લક્ષણ છે [ગી. ૨-૫૨]. અંતઃકરણ શુદ્ધ થયા વિના અંતઃકરણ વિશે વૈરાગ્યની ઉત્પત્તિ તથા રિચિતિ સંભવતી નથી.

“યથા નિરિન્ધનો વહ્નિઃ સ્વયોનાવુપશામ્યતિ । તથા જૃતિક્ષયાન્વિત સ્વયોના-
વુપશામ્યતિ ॥ [નેત્રા. ઉ. ૪-૪]. જેમ કાષ્ઠ વિનાનો અગ્નિ પોતાની યોનિમાં
શાંત થઈ જાય છે, તેમ અભ્યાસ, વૈરાગ્યાદિ ઉપાયોવડે જૃતિનો હ્રય થતા ચિત્ત
પોતાની યોનિમાં [આત્મામાં] શાંત થઈ જાય છે. ”

“વાતનાનુદયો નોત્યે વૈરાગ્યસ્ય તદાઽવધિઃ । [શંકર., વિ. ચૂ. ૪૨૪] જ્યારે
ભોગ્ય પદાર્થો વિષે વાસનાના ઉદયનો અભાવ થાયત્યારે વૈરાગ્યનો અવધિ જાણવો. ”

મનના નિરોધ માટે અભ્યાસ તથા વૈરાગ્ય બંનેની જરૂર છે

જેમ કેઈ ક્યારામાં પાણી વાળનાર ખેડૂત ક્યારાઓમાં જળસંચાર કરવા
માટે એક ક્યારામાં જળને બંધ કરી, બીજા દ્વારને ખુલ્લું કરે છે; તેમ સાધક
યોગીએ વૈરાગ્યવડે ચિત્તમાં પ્રવેશ કરતા વિષયોરૂપ પાણીના પ્રવાહને બંધ કરી,
પરમાત્માના ધ્યાનના અભ્યાસવડે કલ્યાણરૂપ જળપ્રવાહને ખુલ્લો મૂકવો.

જેમ ક્ષારમય પ્રદેશમાં જનારી નદીને સારી રસાળ ભૂમિમાં લઈ જવી હોય,
તો તે નદીના પ્રવાહને દૃઢિચિત રથે લઈ જવા માટે નહેર ખોદવાની અપેક્ષા
[જરૂર] છે; તેમ ચિત્તના સંસારના વિષયો ભણીના રાગદ્વેષરૂપે થતાં પરિણા-
મોને રોકવા વૈરાગ્યની અને ચિત્તને આત્માકાર કરવા માટે સતત આત્મચિંત-
નરૂપી અભ્યાસની જરૂર છે.

સાધક યોગીને અભ્યાસ તથા વૈરાગ્ય બંનેની જરૂર છે. અભ્યાસવડે
મનનો હ્રય થતો અટકવાથી તથા વૈરાગ્યવડે મનનો વિલેપ થતો અટકાવવાથી
ચિત્ત જૃતિશૂન્ય થાય છે [નીલકંઠ].

મુમુક્ષુએ ધ્યાન રાખવું કે, અભ્યાસ અને વૈરાગ્યનું એક સાથે અનુષ્ઠાન
કરવામાં આવે તો જ તે સાધનરૂપ ગણાય છે; અન્યથા અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે
તો તે મનના નિરોધ માટે સાધનરૂપ ગણવામાં આવતા નથી [મધુ].

અહીં મનના નિગ્રહમાં અભ્યાસના તથા વૈરાગ્યના સમુચ્ચયને યોગ્ય કરવા
માટે ‘ચ’ શબ્દ છે [મધુ].

યોગવાસિષ્ઠમાં મનના નિગ્રહ માટેના ચાર ઉપાયો

અધ્યાત્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ, સત્પુરુષોનો સમાગમ, વાસનાઓનો ત્યાગ તથા
પ્રાણગતિનો નિરોધ એ મનને વશ કરવાના ચાર પ્રસિદ્ધ ઉપાયો છે. એ ચાર
ઉપાયોનો ત્યાગ કરી, હૃદયે મનનો નિરોધ કરવાનો પ્રયાસ દીપકને છોડી દઈ
કાળજીથી અંધારું દૂર કરવાના પ્રયાસ જેવો છે.

આ શ્લોકના પૂર્વાર્ધથી ‘ચિત્તનો હૃદયી નિગ્રહ સંભવતો નથી’ એમ કહ્યું
છે; અને ઉત્તરાર્ધથી ‘ચિત્તનો કંઠથી નિગ્રહ સંભવે છે’ એમ કહ્યું છે [મધુ].

જેમ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા કર્મેન્દ્રિયોનો તેમના જોલકમાત્રના નિરોધથી હલવડે નિરોધ થાય છે, તેમ 'હુ મનનો હલથી નિગ્રહ કરીશ' એ પ્રકારની શ્રાતિ મૂઠ પુરુષોને જ થાય છે, કારણકે મનના ગોનકરૂપ હૃદયકમળોને નિરોધ અશક્ય છે

“અતઃ એવ ચ ક્રમનિગ્રહ એવ વુક્ત । [મધુ] તેથી મનનો ક્રમથી નિગ્રહ કરવો એ જ યોગ્ય છે

‘ક્રમનિગ્રહ ચાધ્યાત્મવિદ્યાવિગમ એક રૂપાય । [મધુ] ક્રમથી મનનો નિગ્રહ કરવામાં અધ્યાત્મવિદ્યા પ્રધાન ઉપાય છે” કારણકે અધ્યાત્મવિદ્યા દરમિયાન પ્રપચના મિથ્યાપણાનો તથા આત્માના પરમાર્થસત્યપણાનો, પરમાનંદપણાનો તથા વ્યવ પ્રગણાપણાનો બોધ થાય છે એમ હોવાથી આ મન પોતાના વિપયભૂત દરમિયાન વગર આત્મા મિથ્યાપણાથી પ્રયોજનના અભાવને, અને પમાનદરૂપ માફી આત્માના સ્વયંપ્રાણપણાથી પોતાના અવિચલભૂતપણાને જાણીને કાષ્ઠ વગરના અગ્નિની પેઠે પોતે જ શન થાય છે [મધુ]

જે પુરુષો મોન કરેના આત્મતરવને યથાનત્ સમજતા નથી અથવા વિસ્મરણ કરે છે, તેમને મનના નિગ્રહ માટે સત્પુરુષોનો સમાગમ જ ઉપાય છે, કારણકે સત્પુરુષો તરવને વાનવા સમજાવે છે, તથા સ્મરણ કરાવે છે [મધુ]

જે પુરુષ અહ કારણે દુર્ગાસનાઓને વીધે સત્પુરુષોને અનુસરવાનો ઉત્સાહ ધરતો નથી, તને પૂર્વે કહેના વિવેકથી વાચનાનો ત્યાગ જ ઉપાય છે અને જે પુરુષ વાચનાઓનો ત્યાગ કરવા સમર્થ નથી, તેને પ્રાણુગતિનો નિરોધ જ ઉપાય છે પ્રાણુની ગતિ અને વાચના એ બંને ચિત્તના પ્રેરક છે, એ બંને ચિત્તપી રૂપના મે બીજો છે, તે મનને પૈકી એકનો નાશ થતા બંનેનો તુલ્ય નાશ થાય છે [વસિષ્ઠમુનિ-મધુ]

અહીં લગવાને મનના નિગ્રહ માટે અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય એ બે ઉપાયોનું જ નિરૂપણ થયું છે અભ્યાસ પ્રાણુગતિના નિરોધના સાધનરૂપ છે તથા વૈરાગ્ય વાચનાના ત્યાગના સાધનરૂપ છે આ પ્રકારે મનના નિગ્રહ માટે મે જ ઉપાયો સિદ્ધ થયા, પરંતુ અધ્યાત્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ તથા સત્પુરુષોનો સમાગમ એ બંને ઉપાયો અભ્યાસ અને વૈરાગ્યના ઉપપાદક હોવાથી અન્યથા સિદ્ધ છે, તેથી એ બે ઉપાયોનો અભ્યાસ તથા વૈરાગ્યના અભાવેશ થાય છે [મધુ]

મનને સુશિત્થી વશ કરવું

મનને વશ કરવા બળાકાર ન થવો પરંતુ તેને પ્રેમથી વશ કરવું જેમ ખુદના મેદાનમાં દોર કે બહુ તેની પાછળ નાકડી લઈ દોડવાથી થઈ શકે નથી, પરંતુ ધાસ, પાણી કે કોઈ ખાદ્ય પદાર્થની લાન્ય બતાવવાથી થઈ શકે

છે, તેમ મનને યુક્તિપૂર્વક આત્મચિત્તના પ્રવૃત્ત કરી, તેને ધીમેધીમે વશ કરવા પ્રયત્ન કરવો.

પણી જેમ જાળક કોઈ સમયે પપ્પુ ગમ હુ મળે તો નાખા સનયના અધ્યાસને છોડી ગમકડાની સાથે ન્હા મડી જાય છે, તેમ ચિત્ત પપ્પુ વિચિત્રતા નામ થતા, નાખા સમનના યોગાન્વાનનો ત્યાગ કરી, ચિપ્તોમાં આમક્રા થાય છે માટે આત્મસાક્ષાત્કાંથ થાય ત્યા સુધી શ્રદ્ધા, ધૈર્ય તથા ઉત્સાહપૂર્વક યોગાભ્યાસપરાયણ રહેવું [૩૫]

અસંયતાત્મના યોગો દુષ્પ્રાપ્તિ મે મતિઃ ।

વશ્યાત્મના તુ યતતા શઝ્યોઽપ્તાપ્તમુપાયતઃ ॥ ૩૬ ॥

અન્યથા — અસંયતાત્મના જેને મન વશ નથી તેને યાગ આ ચિત્તવૃત્તિના નિરોધરૂપ યોગ દુષ્પ્રાપ્ત પ્રાપ્ત થવો કઠિન છે—પ્રાપ્ત થવો દુર્લભ છે એવું મતિ એવો મારો અભિપ્રાય છે તુ પરંતુ વશ્યાત્મના જેને મન વશ છે તથા યતતા જે ફરીફરીને પ્રયત્ન કરે છે [યા જા] તેને ઉપાયત ઉપાયથી-પુરુષાર્થથી યોગ [મધુ] જવાવું પ્રાપ્ત થવો શઝ્ય શઝ્ય છે [૩૬]

શબ્દાર્થ — જેને મન વશ નથી તેને આ ચિત્તવૃત્તિના નિરોધરૂપ યોગ પ્રાપ્ત થવો કઠિન છે, પરંતુ જેણે મન પોતાને નવ છે, અને જે ફરીફરીને યત્ન કરે છે તે ઉપાયનડે યોગ સાધી શકે છે [૩૬]

નિવેચન — હે અર્જુન ! અસંયતાત્મના = અભ્યાસ અને વૈરાગ્યવડે જે ચિત્તને વશ ન તો નથો, તેને સમાધિયોગ [જ્ઞાનયોગ] પ્રાપ્ત થવો અશક્ય છે વશ્યાત્મના તુ યતતા = પરંતુ જેણે અભ્યાસ તથા વૈરાગ્યવડે મનને વશ મધુ છે તથા જે પૂર્વોક્ત ઉપાયવડે વારંવાર પ્રયત્ન કર્યા કરે છે [યા જા વોર] તેને માટે આ ચિત્તવૃત્તિના નિરોધરૂપ યોગ પ્રાપ્ત થવો શક્ય છે, એમ હુ માનુ છું મનને વશ કર્યા પછી પણ યોગસિદ્ધિ માટે સાધક યોગીને પૂર્વોક્ત ઉપાયો વડે પ્રયત્નશીલ યત્ન અત્યંત આવશ્યક છે

વસિષ્ઠમુનિ કહે છે કે — ‘સર્વમવહ હિ સદા સસાર રણન-રન । સમ્યક્ પ્રયુક્તાત્સર્વેણ પૌરુષાત્સન્નવાપ્યતે । હે રામ ! આ સસારમાં એવું કંઈ નથી કે જે પુરુષાર્થથી પ્રાપ્ત ન કરી શકાય ’ પુરુષાર્થ ચિત્તની ચચળતાના કાણુરૂપ પ્રારબ્ધકર્મોનો પગલન કરી, અતઃકલ્પની શુદ્ધિદાન મોક્ષના સાધનરૂપ કે વાસનારૂપી નદી શુભ તથા અશુભ બન્ને માર્ગે વહે છે, માટે અભ્યાસવડે વાસનારૂપી નદીને અશુભ માર્ગે વહેતી રોગીને શુભમાર્ગે વિરે પ્રવૃત્ત કર આ

પ્રકારે મનને અશુભ કર્મમાર્ગો નિવૃત્ત કરી, શુભ કર્મોમા પ્રવૃત્ત કર અને જ્યારે પૂર્વના અભ્યાસનો વશતાથી શુભ વાસના ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે તારા અભ્યાસનો સફળતા જાણુરી

વળી 'શુભ વાસના ફળ આપશે કે કેમ' એવો સદેહ હોય તોપણ શુભ વાસના જ ન પાદન કર જ્યાં સુધી તું અશુદ્ધ અત કંચુવાળો છે, તથા જ્ઞાનથી રહિત છે, ત્યાં સુધી શ્રદ્ધાપૂર્વક શાસ્ત્ર તથા ગુરુએ ઉપદેશના અર્થનું જ અનુધ્યાન કર આ પ્રકારના ઉપાયથી જ્યારે પાપક્રમ કાઢાય નિવૃત્ત થાય આત્મચતુરનો નિશ્ચય થાય, તથા મનનો નિરોધ થાય, ત્યારે ગુભવાસનાનો પણ ત્યાગ કરવો [મધુ]

પૂર્વોક્ત ઉપાયોનડે [પુરુષાર્થથી] ચિત્તની ચચનતાના કારણજૂત પ્રારબ્ધ કર્મોનો પરાલન કરી સમાધિયોગ પામી શકાય છે [મધુ] [૩૬]

અવતરણિકા — જો આ લોક તથા પરલોકના સુખના કારણજૂત શ્રીત-સ્માર્ત કર્મોનો ત્યાગ કરી યોગનિષ્ઠામા પ્રવૃત્ત થાય, પરંતુ યોગસિદ્ધિના ફળરૂપ મોક્ષ કે જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કર્યા પૂર્વે દેવયોગથી કંઠાયિત મૃયુ પામે તો તે યોગ શ્રષ્ઠ પુરુષ કર્મ ગતિને પામે છે, એ જાણવાનાં ઇચ્છાથી હવે ભક્ત અશુન ભગવાનને પ્રશ્ન પૂછે છે

અર્જુન ઉવાચ । અશુન ભોલ્યા

અયતિઃ શ્રદ્ધયોપેતો યોગાચ્છલિતમાનસઃ ।

અપ્રાપ્ય યોગસંસિદ્ધિં કા ગતિં કૃષ્ણ ગચ્છતિ ॥ ૩૭ ॥

અન્યથાર્થ — કૃષ્ણ હે શ્રીકૃષ્ણ ! શ્રદ્ધયા શ્રદ્ધાવડે ઉપેત યુક્ત અયતિ-યોગમા અત્પ પ્રયત્નનાળો [શા ભા] અત્પ આયુષ્ય કે મદ વૈરાગ્યને લીધે ચાગાત્ સમાધિયોગથી ચલિતમાનસ ચનાયમાન થયેના મનનાળો યોગશ્રષ્ઠ પુરુષ યોગસંસિદ્ધિ યોગના ફળરૂપ જ્ઞાન કે મોક્ષને અપ્રાપ્ય ન પામીને કા શી-કેવી ગતિ ગતિને ગચ્છતિ પામે કે ? [૩૭]

શબ્દાર્થ — હે શ્રીકૃષ્ણ ! શ્રદ્ધાવડે યુક્ત, યોગમા અત્પ પ્રયત્નનાળો, તથા યોગથી ચનાયમાન મનવાળો યોગશ્રષ્ઠ યોગના ફળરૂપ જ્ઞાન કે મોક્ષને ન પામીને શી ગતિને પામે કે ? [૩૭]

વિવેચન — 'ત્રેયાસિં વહુવિગ્નાનિ ભવન્તિ મહતામપિ । સમાધિયોગને [જ્ઞાનયોગને] પ્રાપ્ત થવામા મહાન પુરુષોને મહુ નિંદા આવે છે " માટે હે કૃષ્ણ ! શ્રદ્ધાવાળો હોવા છતાં પણ અયતિ = યોગમા અત્પ પ્રયત્નવાળો [શા ભા] યોગાચ્છલિતમાનસ = અત્પ આયુષ્યને લીધે કે મદ વૈરાગ્યને લીધે [શ્રીધર]

મહાબાહો

ભગવદ્ગીતામાં ભગવાન ભક્ત અર્જુનને [ગી. ૨-૨૬ ; ૨-૬૮ ; ૩-૨૮ વગેરે] તથા ભક્ત અર્જુન ભગવાનને 'મહાબાહો' કહે છે. આ પરસ્પર 'મહાબાહો' સંબોધન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તથા ભક્ત અર્જુનના સખાભાવનો સૂચક છે [ગી. ૪-૩; ગી. ૧૧-૪૧].

આ સંબોધનની વિશેષતા એ છે કે, આ 'મહાબાહો' સંબોધનનો પ્રયોગ કરતો ભક્ત અર્જુન 'યોગશ્ચત્તની ગતિ' તથા 'સંન્યાસ અને ત્યાગનું સ્વરૂપ' [ગી. ૧૮-૧] મનુષ્યોની ઇચ્છાથી ભગવાનને મનુષ્યભાવના શ્રેયોવિપયક અત્યંત મહત્વના પ્રશ્નો પૂછે છે; તથા "હં દશાં દશમસ્તામલિલાર્પણમ્ । [ભાગ. ૧૦-૫૨-૩૭] નેત્રોને સંપૂર્ણ કામનાની પ્રાપ્તિ કરાવનારા અથવા નેત્રના સમગ્ર પુરુષાર્થને આપનાર" ભગવાનના સર્વભય વિશ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે [ગી. ૧૧-૨૩].

ભગવાન ભક્ત અર્જુનને 'મહાબાહો' કહી (૧) દેવો તથા મહર્ષિઓને પણ અચિંત્ય એવો પોતાનો પ્રભાવ [ગી. ૧૦-૧-૨], સમસ્ત જગતને ધારણ કરનારી ક્ષેત્રરૂપ પરાપ્રકૃતિનું સ્વરૂપ [ગી. ૭-૫], હવામાને બંધનના કારણરૂપ સરપાદિ યુક્ષોનું સ્વરૂપ [ગી. ૧૪-૫], કર્મભાત્રની સિદ્ધિના અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ કારણો [ગી. ૧૮-૧૩], કર્મયોગનું તત્ત્વ [ગી. ૩-૨૮], સંન્યાસનું સાધન, [ગી. ૫-૬], સંન્યાસીનું સ્વરૂપ [ગી. ૫-૩], સયમ, વૈરાગ્ય, જ્ઞાન ઇત્યાદિ શ્રેયના પ્રધાન સાધનો [ગી. ૨-૬૮ ; ગી. ૬-૩૫; ગી. ૩-૪૩] ઇત્યાદિ શ્રેયોદ્દિષ્ટી અત્યંત મહત્વના સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન કરે છે.

ભક્ત અર્જુન જેવો મુમુક્ષુ જ [ગી. ૨-૧ તથા વિવેચન] ભગવાનના ઉપદેશાનુસાર સ્વધર્મપરાયણ રહી, ભગવાનના અનુગ્રહને યોગ્ય ધર્મ, કૃતકૃત્ય થાય છે [ગી. ૩-૩૧ ; ગી. ૧૮-૪૬], એ અર્થે ભગવાન 'મહાબાહો' સંબોધનવડે સૂચિત કરે છે [૩:].

एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।

त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न क्षुपपद्यते ॥ ૩૯ ॥

અન્યથાથઃ :—કૃષ્ણ ! હે કૃષ્ણ ! મેં મારા એતલ આ સંશય સંશયને અશેષતઃ સર્વથા-સંપૂર્ણપણે છેત્તું નિરાસ કરવાને-નિવૃત્ત કરવાને અર્હસિ આપ જ યોગ્ય છો. હિ નિશ્ચય ત્વદન્યઃ આપના વિના બીજો કોઈ અસ્વ આ સંશયસ્ય સંશયનો છેતા નાશ કરવાને ન ઉપપદ્યતે સંભવતો નથી-સમર્થ નથી [૩૯].

શબ્દાર્થ — હે કૃષ્ણ ! મારા આ સંશયને સર્વથા નિવૃત્ત [નિવારણ] કરવા આપ જ યોગ્ય છો. આપના મિત્રાચ બીજો કોઈ પણ આ સંશયને હેઠનારો સહનરો નથી [૩૯]

નિવેચન — હે ભક્તોના ડભાનારાક ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ! હે સદાનંદપ્રપ્ત પરમાત્મન ! હે અપ્રમેયાત્મન ! સનત, સર્વશાસ્ત્રોના કર્તા, પંચકારુણિક તથા પરમશુભ એવા આપ જ મારા આ સંશયને શ્રુતિ, સ્મૃતિ તથા યુક્તિવડે બશેષતઃ = સર્વથા નિરાસ [નિવારણ] કરવા યોગ્ય છો. આપના મિત્રાચ બીજો કોઈ નહિ કે દેવ પરનોકમા યોગબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થતી ગતિના સંબંધમાં થોડા મારા આ સંશયને મ પૂરુંપણે નિવૃત્ત કરવા સમર્થ નથી

માટે હે ભગવન ! આપ જ મારા એ સંશયનો અર્વચા નાશ કરો, મારાંકે " યસ્મિન્ હિ જ્ઞે સતિ મુમુષૌ નિર્ભયા સન્ન મર્વકમાણિ સન્યસ્ય યોગનિષ્ઠાચ પ્રવર્તેન્ " [શ્લોક ૧૮] ને સંશય છિન થતા મુમુષુ નિર્ભય થઈ, મરં કરોનો ત્યાગ કરી યોગનિષ્ઠાના નૃત્ય નડું [૩૯]

અવતરણિકા — હવે ભગવાન ભક્ત અર્જુનના સહજ, મુખદ તથા સતસમત પ્રશ્નના ઉત્તર આપે છે

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન મોચા

પાર્થ નૈવેદ્દ નામુન વિનાશસ્તસ્ય વિદ્યતે ।

ન હિ કલ્યાણકૃત્સ્તદ્દુર્ગતિં તાત ગચ્છતિ ॥ ૪૦ ॥

અન્યથાર્થ — પાર્થ ! હે અર્જુન ! તસ્ય તેનો રૂદ્ધ આ લોકમા નહિ નહિ જ તથા જમુન પન્લોકમા વિનાશ વિનાશ ન વિદ્યત નથી હિ કારણકે તાત ! હે તાત ! કલ્યાણકૃત્ કારણમાર્ગનુ આવરણ કરનાર-વિહિત કર્મ કરનાર કશિત્ કોઈપણ દુર્ગતિ દુર્ગતિને ન ગચ્છતિ પામતો નથી [૪૦]

શબ્દાર્થ — હે પાર્થ ! યોગબ્રહ્મનો આ લોકમા તેમ જ પરલોકમા વિનાશ થતો નથી હે તાત ! કલ્યાણમાર્ગનુ આવરણ કરનાર કોઈપણ દુર્ગતિને પામતો નથી [૪૦]

નિવેચન — હે અર્જુન ! સમાધિનિષ્ઠામા પ્રવૃત્ત થયેનો, સન્યાસ સત સત્ય, અમર્યા, અહિ આ શમ વગ વગેરે તપવડે વિશિષ્ટ તથા અહિ તદિ વિશિષ્ટ કર્મ ન યોગ્ય [શ્લોક ૧૮] આ લોકમા વિનાશ = શિબનિદાથી પ્રાપ્ત પ્રતિયાભગરૂપ હાનિને [શ્લોક ૧૮] અપકીર્તિને [મધુ, કેશવ] તથા પરલોકમા વિનાશ = પડેવાના કળા હીન જન્મની પ્રાપ્તિને [શા ભા વગેરે] પામતો નથી

‘સુકૃતસ્ય સુકૃતં ફલમ્’ ‘શુભ કર્મનું’ શુભ ફળ જ સંભવે છે’ એ ન્યાય પ્રમાણે કલ્યાણમાર્ગનું શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક અનુધ્યાન કરનાર કોઈ પણ પુરુષ કદી દુર્ગતિને પામતો નથી.

શ્રુતિ પણ કહે છે કે:—“તથા હિ રમણીયચરણા અભ્યાસો હ યતે રમણીયાં યોનિમાપયેન્ । [જા. ઉ. ૫-૧૦-૭] જોએ અહીં પુણ્યકર્મવાળા છે, તેઓ રમણીય યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે.” યદ્વા “નિત્યકલ્યાણસંપ્રયાત...વદ્વા તન્મત્તલં વિદુઃ” इति । અથવા જે નિત્ય કલ્યાણનો આશ્રય કરે છે, તે મંગળરૂપ જીવનને જાણે છે.”

“તાત” — પિતા પુત્રરૂપે પોતાના આત્માને વિસ્તારે છે, માટે તેને ‘તાત’ કહે છે, તથા પિતા જ પુત્રરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી પુત્ર પણ ‘તાત’ કહેવાય છે. શિષ્ય પણ પુત્રના જેવો છે, તેથી તે પણ ‘તાત’ કહેવાય છે [શા. ભા.]. “તાર્તલિ સંવોધનં જ્ઞાવિશેષચોતનાય । [કેથવ, મધુ.] શિષ્ય ઉપર કૃપાની અતિશયતાને સૂચવવા માટે ‘તાત’ સંવોધન છે.”

જ્ઞાનની સાત ભૂમિકાઓ

જ્ઞાનની સાત ભૂમિકાઓ છે:—(૧) “શુભેચ્છા” (૨) “વિચારણા” (૩) “તત્તુ માનસી” (૪) “સર્વાપત્તિ” (૫) “અસંસકિત” (૬) “પદ્માર્થભાવિની” અને (૭) “તુયંગા” [મહોપનિષદ ૫-૨૪].

યોગવેતાઓ સાધનરૂપ પહેલી ત્રણ ભૂમિકાઓને જાત્ર અવરથા કહે છે, કારણકે તેમાં પૃથક્પણાથી જગતનું જ્ઞાન થાય છે; ચોથી ભૂમિકાને સ્વપ્ન અવરથા કહે છે, કારણકે તે ભૂમિકામાં જગતનું મિથ્યાપણાથી સ્ફુરણ થાય છે; પાંચમી, છઠ્ઠી અને સાતમી ભૂમિકાઓ જીવન્મુક્તિના જ પેટા ભેદો છે [મધુ. ગી. ૩-૧૮].

‘શુભેચ્છા’-ભૂમિકા

“શાસ્ત્રવજ્જનસંપર્કવૈરાગ્યાભ્યાસરૂપિણી । પ્રથમા ભૂમિકૈવોક્તા મુમુક્ષત્વપ્રદાવિની । [અનૂપૂર્ણા ઉપ. ૫-૮૦] શાસ્ત્ર, સત્સંગ તથા વૈરાગ્યના અભ્યાસરૂપ પ્રથમ ભૂમિકા મુમુક્ષત્વના કારણરૂપ છે.” ‘હુ મૂઠ જ કેમ રહ્યો, શાસ્ત્રો તથા સન્નજનો મને જોયા કરે છે’ એ પ્રકારે વૈરાગ્યપૂર્વક મોક્ષ માટેની ઇચ્છા, તેને વિદ્વાનો ‘શુભેચ્છા’ કહે છે [મહોપનિષદ ૫-૨૭].

આ લોક તથા પરલોકના ભોગો વિષે અનાસક્તિ, વિપયોનો દોષદષ્ટિથી ત્યાગ, પ્રારબ્ધવશાત્ પ્રાપ્ત થતાં સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વોમાં તિતિક્ષાનું પાલન, ચિત્ત

શુદ્ધિના સાધનરૂપ શાસ્ત્ર, સત્સંગ, ઉપાસના, મંત્ર, જપ, તપ, વ્રત વગેરે ક્રમોનુ અનુધ્યાન વગેરે આ જ્ઞાનની 'શુભેચ્છાભૂમિકા' વિશે રિયત પુરુષનાં લક્ષણો છે.

‘વિચારણા’ ભૂમિકા

“શાસ્ત્રસજ્જનસંપદ્ધેરામ્યાભ્યાસપૂર્વકમ્ । સદાચારપ્રવૃત્તિયાં પ્રોચ્યતે સા વિચારણા । [મહોપનિષદ્ ૫-૨૮] શાસ્ત્ર તથા સત્સંગથી ઉત્પન્ન થતા વૈરાગ્યના અભ્યાસ-પૂર્વક સદાચારમાં પ્રવૃત્તિ ‘વિચારણા’ કહેવાય છે. ”

શાસ્ત્ર તથા શુરુના ઉપદેશથી ‘અહ વ્રત્તાસ્મિ’ ‘તત્ત્વમસિ’ ઇત્યાદિ ઉપનિ-પદ્ધતા મહાવાક્યોના શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસનથી અંતઃકરણમાં વિવેક-યુક્ત વિચારણા થવી, તે વેદાન્ત ‘વિચારાભિકા’ નામની બીજી ભૂમિકામાં રિયત પુરુષના લક્ષણો છે.

‘તનુમાનસી’ ભૂમિકા

“વિચારણાશુભેચ્છાભ્યામિન્દ્રિયાર્થેષુ રક્તતા । યત્ર સા તનુતામેતિ પ્રોચ્યતે તનુમાનસી । [મહોપનિષદ્ ૫-૨૯] શુભેચ્છા તથા વિચારણા ભૂમિકાના યોગથી જ્યારે વિષયોપરતે રાગ ઓછો થાય છે, ત્યારે અંતઃકરણ વિશે ઉત્પન્ન થયેલી અનાસક્તિને વિદ્વાનો ‘તનુમાનસી’ ભૂમિકા કહે છે.”

ચિત્તને વૃત્તિશૂન્ય કરી, વૈરાગ્યપૂર્વક આત્મસાક્ષાત્કાર થતાં સુધી ધ્યાન-પરાયણ રહેવું, એ તનુમાનસી ભૂમિકામાં રિયત નિદિધ્યાસનસંપન્ન યોગીનું લક્ષણ છે.

શુભેચ્છા, વિચારણા અને તનુમાનસી આ ત્રણ પેઢી કાર્ષ પણ ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયેલો મુમુક્ષુ મોક્ષસાધક કહેવાય છે; તથા તે આત્મસાક્ષાત્કારને પ્રાપ્ત થયા પૂર્વે મૃત્યુ પામે તો તે યોગબ્રહ્મ કહેવાય છે.

અવિદ્યાનો અર્ધભાગ જે સીપુત્રાદિમાં મમતાનો અભ્યાસ થવામાં કારણરૂપ છે, તે શુભેચ્છાભૂમિકાની પ્રાપ્તિરૂપ વૈરાગ્ય વગેરે સાધનચતુષ્ટયની સિદ્ધિ થતાં નાશ પામે છે. અવિદ્યાનો ત્રીજો ભાગ કે જે અસંભાવના, વિપરીત ભાવના વગેરે સ્વરૂપે દેહાદિમાં અહંતારૂપે રહેલ છે, તે વિચારણા નામની ભૂમિકાની પ્રાપ્તિરૂપ શાસ્ત્રના શ્રવણમનનાદિથી નાશ પામે છે; તથા અવિદ્યાનો ચોથો ભાગ જે આવરણરૂપિતરૂપ [અજ્ઞાનરૂપ] છે, તે ‘તનુમાનસી’ ભૂમિકાની પ્રાપ્તિરૂપ નિદિધ્યાસનદ્વારા આત્માનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થતાં નાશ પામે છે [યો. વા. નિ. પ્ર. [ઉ.] ૧૨-૩૦-૩૧].

જીવનમુક્તોની ભૂમિકાઓ

ચોથી, પાંચમી, છઠ્ઠી અને સાતમી ભૂમિકાઓ આત્મસાક્ષાત્કાર પામેલા જ્ઞાન-નિષ્ઠ મહાત્માઓની ભૂમિકાઓ છે; અને તેમાં જીવનમુક્તોના બેદોનું વર્ણન છે. “સત્ત્વાપત્તિ” નામની ચોથી ભૂમિકામાં યોગી આત્મસાક્ષાત્કારને પામી, બ્રહ્મવિહની સંજ્ઞાને પામે છે. “અસંસકિત” પાંચમી ભૂમિકામાં સર્વ વાસનાઓ વિલય પામે છે. “પદાર્થભાવિની” નામની છઠ્ઠી ભૂમિકામાં હૃદયત્રયિ છેદાર્ધ જાય છે. સાતમી “તિથંગા” ભૂમિકામાં યોગી સાક્ષાત્ બ્રહ્મરૂપ થાય છે. આવો બ્રહ્મવિદ્દરિષ્ઠ સદૃશ સમાધિ અનુભવે છે [વિન્તારપૂર્વક વિવેચન માટે જુઓ-યો. વા. ઉત્પત્તિ પ્ર. ૧૧૮, ઉ. પ્ર. ૧૨૨; ચો. વા. નિ. [૫.] ૧૨૬; મહોપનિષદ્ અધ્યાય ૫-૨૪-૩૯] [૪૦].

અવતરણિકા :—હવે યોગબ્રહ્મની સદ્ગતિ જ થાય છે, તે બે શ્લોકવડે પ્રતિપાદન કરે છે :

પ્રાપ્ય પુણ્યકૃતાંલ્લોકાનુપિત્વા શાશ્વતીઃ સમાઃ ।

શુચીનાં શ્રીમતાં ગૌંદે યોગબ્રહ્મોઽભિજાયતે ॥ ૪૧ ॥

અન્યથાર્થ :—યોગબ્રહ્મ: યોગમાં પ્રવૃત્ત થયેલો પુરુષ [શા. ભા., મધુ. વગેરે] પુણ્યકૃતાન્ પુણ્યવાન લોકોને પ્રાપ્ત થનારા લોકોને પ્રાપ્ય પામીને ત્યાં શાશ્વતીઃ સમાઃ ધણા સંવત્સરો પર્વત [શ્રીધર, કેશવ. વગેરે] ઉપિત્વા રહી શુચીનાં પવિત્ર યોનિ, બીજ, કર્મ વગેરેથી શુદ્ધ [સંકરાનંદ] તથા શ્રીમતાં વિભૂતિવાળાઓના ગૌંદે ધરમાં-કુળમાં અભિજાયતે જન્મે છે [૪૧].

શબ્દાર્થ :—યોગબ્રહ્મ પુણ્યવાન લોકોને પ્રાપ્ત થનારા લોકોને પામી, ત્યાં ધણા સંવત્સરો પર્વત રહી, પવિત્ર તથા શ્રીમાનોના ધરમાં જન્મે છે [૪૧].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! યોગબ્રહ્મ અર્ચિરાદિ માર્ગદ્વારા [મધુ.] અશ્વમેધ યજ્ઞ કરનારા પુણ્યશાળી લોકોને પ્રાપ્ત થનારા બ્રહ્માદિ લોકોને પામે છે. ત્યાં શાશ્વતીઃ સમાઃ = લાંબા કાળ સુધી એટલે કે અનંત વર્ષો સુધી [શા. ભા.], બ્રહ્માના પરિમાણથી અદ્વાયકાળ સુધી [મધુ.], ધણા સંવત્સર પર્વત [શ્રીધર, કેશવ. વગેરે] અથવા ભોગવાસના દાય પામતાં સુધી [રા. ભા.] વિવિધ પ્રકારના દિવ્યભોગો ભોગવે છે.

“તસ્મિન્ ભોગે વિતૃષ્ણઃ [રા. ભા.] બ્રહ્માદિ લોકમાં દિવ્યભોગોની તૃષ્ણા ક્ષય પામતાં [રા. ભા.]” યોગબ્રહ્મ મનુષ્યલોકમાં યોગોપક્રમયોગ્યાનાં [રા. ભા.] યોગાભ્યાસને અનુકૂળ શુચીનાં = યોનિ, બીજ, કર્મ વગેરેથી શુદ્ધ

[ય કરાનંદ], કષ્ટ વગેરે દોષોથી રહિત શ્રેષ્ઠ યુક્તોવાળા, ઉત્તમ આચરણવાળા [પુ. અ. ત. વગેરે], તથા શ્રીમતા = ભાગ્યવાન [યં કરાનંદ], વિશૂતિવાળા શ્રીમાન કુળમાં અથવા જનકે, અગ્નતદ્યત્તુ વગેરેની પેઠે ચક્રવર્તી રાગને ત્યાં જન્મે છે [મધુ. વગેરે].

નોંધ. — અહ્યાપિ લોકમાં યોગશ્રદ્ધા કેટલા સમય સુધી દિવ્યભોગો ભોગવે છે, તે વિશે કાળનો નિયમ નથી. જે સાધક યોગીની ભોગ વિશે આસક્તિ અધિક હોય છે, તે દિવ્યભોગમાં અધિક સમય સુધી રહે છે; જેની ભોગ વિશે આસક્તિ ઓછી હોય છે તે અલ્પ સમય સુધી રહે છે; તથા વૈરાગ્યવાન યોગશ્રદ્ધા ધીમ્ ઉત્તમ કુળમાં મોક્ષના દ્વારરૂપ મનુષ્યદેહને પ્રાપ્ત થાય છે [૪૧].

અવતરણિકા :—હવે જે યોગશ્રદ્ધા વિરક્ત હોય, અથવા દીર્ઘકાળ સુધીનો યોગાભ્યાસી હોય, તો તેને જે મતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે કહે છે [નીલકંઠ, શ્રીધર વગેરે].

અથવા યોગિનામેવ કુલે ભવતિ ધીમતામ્ ।

एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२ ॥

અન્યથાથ? — અથવા અથવા ધીમતા જ્ઞાનવાન-શુદ્ધિમાન યોગિના યોગીઓના દરિદ્ર અહમણીના [યા. ભા. વગેરે] કુલે કુળમાં એ જ ભવતિ જન્મે છે હિ ખરેખર લોકે જગતમાં રૂઝા આવો ચત્ત જે જન્મ જન્મ એવત્ત એ દુર્લભતરં અત્યંત દુર્લભ છે [૪૨].

શાબ્દાથ? — અથવા તે યોગશ્રદ્ધા જ્ઞાનવાન યોગીઓના કુળમાં જન્મે છે. જગતમાં આવો જન્મ અત્યંત દુર્લભ છે [૪૨].

વિવેચન :—અથવા તે યોગશ્રદ્ધા જ્ઞાન તથા વૈરાગ્યની દૃઢતાથી [મધુ, કેશવ વગેરે] બ્રાહ્મ, પાનધર, ભુગ્ય જેવા ધીમતામ્ = અહમણિય યોગીઓના કુળમાં જન્મે છે [ય કરાનંદ]. ઉપરોક્ત જન્મે પ્રકારના જન્મો યોગમાહાત્મ્યથી પ્રાપ્ત થતા હોનાથી તથા મોક્ષના કારણરૂપ હોવાથી દુર્લભ છે [રા. ભા. વગેરે], પરંતુ અહમણિય ધનદીન યોગવેત્તાના કુળમાં જન્મ, સર્વ પ્રમાદના કાન્યાથી રહિત હોવાથી પવિત્ર તથા શ્રીમાનના કુળના જન્મ કરતા દુર્લભતર છે [યા. ભા., મધુ વગેરે].

ગૃહસ્થાશ્રમ કે સન્યાસ કોઈ પણ આશ્રમમાં ગ્રિહિત પુરુષ જ્ઞાન તથા મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે [ગી. ૩-૨૦; ગી. ૪-૧૯, ગી. ૧૮-૫૬]. પ્રાચીન કાળમાં મહર્ષિ વસિષ્ઠ, જનક, અશ્વપતિ, વૈકન તથા આધુનિક કાળમાં વાચસ્પતિ, અણનંદ કાર વગેરે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહી જીવન-મુક્તિને પ્રાપ્ત થયા તે પ્રસિદ્ધ છે, તેમજ

અનેક જન્મોના સુસ્તોથી પ્રાપ્ત થતા આ બે પ્રકારના જન્મોમાં બ્રહ્મનિષ્ઠ ધનહીન યોગીઓના કુળના જન્મને બ્રહ્મવેતાઓએ શ્રેષ્ઠ માનેલો છે [શંકરાનંદ વગેરે] [૪૨].

અવતરણિકા :—હવે પૂર્વોક્ત બન્ને પ્રકારના જન્મો દુર્લભ છે, તેનું કારણ કહે છે :

તત્ર તં બુદ્ધિસંયોગં લભતે પૌર્વદેહિકમ્ ।

યતતે ચ તતો ભૂયઃ સંસિદ્ધૌ કુરુનંદન ॥ ૪૩ ॥

અર્થાથ :—કુરુનંદન હે કુરુનંદન ! તત્ર બન્ને પ્રકારના જન્મોમાં [મધુ. વગેરે] યોગશ્રદ્ધ તં તે પૌર્વદેહિકં પૂર્વદેહના-પૂર્વજન્મના બુદ્ધિસંયોગ બુદ્ધિના સંયોગને લભતે પામે છે, તતઃ ત્યાર પછી ચ ફરીથી મંસિદ્ધો મોક્ષ માટે ભૂયઃ અધિક યતતે યત્ન કરે છે [૪૩].

શબ્દાર્થ :—આ બન્ને પ્રકારના જન્મોમાં યોગશ્રદ્ધ [અનાયાસે] પૂર્વજન્મના તે બુદ્ધિસંયોગને પામે છે; અને ત્યાર પછી હે કુરુનંદન ! તે પૂર્ણ સિદ્ધિ [મોક્ષ] માટે અધિક પ્રયત્ન કરે છે [૪૩].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! પૂર્વે કહેલા પ્રભાણે પવિત્ર તથા શ્રીમાન કુળમાં કે બ્રહ્મનિષ્ઠ યોગીના કુળમાં જન્મ પામીને [મધુ. વગેરે] યોગશ્રદ્ધ પૂર્વદેહમાં શ્રવણાદિના અનુધ્યાનથી ઉત્પન્ન થયેલા બુદ્ધિસંયોગ = બુદ્ધિના સંબંધને [શા. ભા.] પામે છે; અર્થાત્ જોટલી યોગભૂમિકાઓને પૂર્વજન્મમાં પ્રાપ્ત કરી હોય અને જોટલો બુદ્ધિનો લાભ પૂર્વજન્મમાં થયો હોય, તેટલા બુદ્ધિસંયોગને પૂર્વના અભ્યાસથી આ જન્મમાં અર્થ અભ્યાસવડે જ પામે છે [નીલકંઠ]; અને પૂર્વજન્મમાં જે યોગભૂમિકા સંપાદન કરી હોય તેનાથી આગળની ભૂમિકા સંપાદન કરવા માટે સુપ્તપ્રવૃત્તિ. [રા. ભા., કેશવ વગેરે] બંધમાંથી જાગૃત થયેલાની પેઠે ભૂયઃ = અધિક પ્રયત્ન કરે છે. મોક્ષપ્રાપ્તિમાં ફરીને અંતરાયથી અભિભૂત ન થાય, તે પ્રકારે નિત્ય-નિરંતર યોગાભ્યાસ કરે છે [રા. ભા. વગેરે]; પૂર્વવત્ નિયમપૂર્વક ગુરુએ ઉપદેશ કરેલા પ્રકારે નિત્ય-નિરંતર સમાધિ કરે છે [શંકરાનંદ].

વસિષ્ઠમુનિ કહે છે :— “ હે રામ ! પૂર્ણ રિચિતિને પ્રાપ્ત થયા પૂર્વે મૃત્યુ પામનાર યોગીનાં પૂર્વનાં પાપો પ્રાપ્ત કરેલી યોગભૂમિકાને અનુસારે ક્ષીણ થાય છે, મૃત્યુ પછી યોગશ્રદ્ધ દેવોનાં વિમાનોમાં, લોકપાલોનાં નગરોમાં, અને મેરુપર્વતની કુંજોમાં દેવાંગનાઓ સાથે ક્રીડા કરે છે; ત્યાર પછી તે શ્રીમાન તથા ગુણવાન એવા સત્પુરુષોના સંરક્ષિત ગૃહે જન્મ પામે છે, અને ત્યાં જન્મ પામી પૂર્વજન્મની

યોગવાસનાને લીધે યોગાભ્યાસ કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે; અને જૂમિકાના ક્રમે ઉત્તમ ગતિને પામે છે ” [યો. વા. નિ. પ્ર. [૫.] ૧૨૬-૧૭-૫૦].

તાત્પર્ય એ છે કે, યોગશ્રદ્ધા જન્મોત્તરના સંસ્કારને લીધે આ જન્મમાં અદ્ય ઉપદેશથી જ્ઞાન [પૂર્ણસિદ્ધિ] પ્રાપ્ત કરે છે [શંકરાનંદ વગેરે] [૪૩].

અવતરણિકા :—“નિરન્તરં સમાધ્યનુષ્ટાને કારણમાહ । [શંકરાનંદ] યોગશ્રદ્ધા નિત્ય-નિરન્તર યોગનિષ્ઠામાં પ્રવર્તે છે, તેનું કાન્થુ કહે છે :

પૂર્વાભ્યાસેન તેનૈવ દ્વિયતે દ્યવશોઽપિ સઃ ।

જિજ્ઞાસુરપિ યોગસ્થઃ શબ્દત્રહ્યાતિવર્તતે ॥ ૪૪ ॥

અનુવાદ — તેને પૂર્વાભ્યાસેન એ પૂર્વજન્મમાં કરેલા યોગાભ્યાસને લીધે જ સ. તે યોગશ્રદ્ધા અવશઃ અપિ ધ્યેયા ન કરવા છતાં—પૂર્વજન્મના બળવાન જ્ઞાનસંસ્કારથી પરવશ થઈ દ્વિયતે યોગનિષ્ઠામાં બળાત્કારે પ્રવર્તે છે. હિ એથી જિજ્ઞાસુ યોગની પ્રથમ જૂમિકામાં મૃત્યુ પામેલો યોગસ્થઃ યોગી [મધુ] અપિ પણ શબ્દત્રય વેદમાં કહેલા કર્મોત્પાદનના ફળને અતિવર્તતે ઓળંગી જાય છે [૪૪].

શબ્દાર્થ — પૂર્વજન્મમાં કરેલા યોગાભ્યાસને લીધે જ યોગશ્રદ્ધા, પૂર્વજન્મના જ્ઞાનસંસ્કારને પરવશ થઈ, યોગનિષ્ઠામાં પ્રવર્તે છે. એથી યોગી જિજ્ઞાસુ પણ કર્મોત્પાદનના ફળને ઓળંગી જાય છે, અર્થાત્ કર્મના અધિકારને ઓળંગી જ્ઞાનનો અધિકારી થાય છે [૪૪].

વિવેચન — હે અર્જુન ! યોગશ્રદ્ધા વેદશાસ્ત્રમાં કહેલા હોમાપદ્ધિની ઉપમાને યોગ્ય છે હોમાપદ્ધિ આકાશમાં ધણે જીએ રહે છે. આકાશમાં જ ધડા મૂકે છે. આકાશમાંથી ધડા પૃથ્વી પર પડતા પહેલાં સેવાઈ જાય છે. ધડામાંથી પાખસહિત બચ્ચાઓ નીકળે છે. બચ્ચાઓ સ્વભાવતઃ ચેતી જાય છે કે, પૃથ્વી પર પડ્યા તો છુદાઈને મરી જવાના, તેથી તેઓ પૃથ્વી પર પડતાં પહેલાં એકબાસે ‘મા-મા’ કરતા પાછા આકાશમાં જીડી જાય છે, તે જ પ્રમાણે યોગશ્રદ્ધા જન્મમાં જ વેરાઅને પ્રાપ્ત થાય છે. સંસારના કોઈ પણ વિષય પર તેનું મન ચોંટતુ નથી, પ્રલોદ, જડભરત વગેરેની પેઠે પિતા, ગુરુ, ભાઈ વગેરે ઈશ્વરથી વિમુખ કરી, સંસારમાં પ્રવૃત્ત કરવા પ્રયત્ન કરે છતાં, પૂર્વજન્મના બળવાન જ્ઞાનસંસ્કારથી પરવશ થઈ, યોગાભ્યાસમાં [યોગનિષ્ઠામાં-ધ્યાનનિષ્ઠામાં] પ્રવર્તે છે.

યોગી જિજ્ઞાસુઃ યોગી પ્રથમ જૂમિકામાં રહેલો સંન્યાસી [મધુ] પણ શબ્દત્રય = કર્મપ્રતિપાદક વેદને [મધુ.], વેદવિહિત કર્મોત્પાદનના ફળને [શા. ભા.] ઓળંગી જાય છે, કર્મના અધિકારને ઓળંગી જ્ઞાનનો અધિકારી થાય છે

[મધુ.]; “કિમુત વુદ્ધ્વા ચોયોં તન્નિઠ્ઠોઽભ્યાસં કુર્યાત્ । [શા. ભા.] તો પછી જે યોગને જાણી, યોગમાં સ્થિત થઈ, યોગાભ્યાસ કરે છે તે મોક્ષને પામે એમાં શું કહેવું ?”

પૂર્વસંસ્કારત્વં પ્રાપ્ત્ય

પૂર્વજન્મનો અભ્યાસજન્ય સંસ્કાર [સ્વભાવ] અત્યંત બળવાન છે. પૂર્વસંસ્કારને પરવશ થઈ, જ્ઞાની જ્ઞાનનિષ્ઠામાં, યોગી યોગનિષ્ઠામાં, કર્મી કર્મનિષ્ઠામાં તથા ભોગી વિષયભોગનિષ્ઠામાં પ્રવર્તે છે.

“જન્માન્તરસદ્ભ્રમેષુ બુદ્ધિર્યા ભાવિતા પુરા । તામેવ મજતે જન્નુસ્પદેશો નિરર્થકઃ ॥” — “પૂર્વે હજારો જન્મમાં જે બુદ્ધિ શુભ માર્ગમાં કે અશુભ માર્ગમાં પરિપાક પામી હોય, તે જ બુદ્ધિને આ જન્મમાં મનુષ્ય બને છે. તેને ઉપદેશ કરવો નિરર્થક છે.” આ ન્યાય પ્રમાણે પૂર્વજન્મના સંસ્કાર અનુસાર કર્મી કર્મરત થાય છે, ધર્મી ધર્મરત થાય છે, પાપી પાપરત થાય છે, ભક્ત ભક્તિરત થાય છે, જ્ઞાની જ્ઞાનરત થાય છે, અને યોગી યોગરત થાય છે [ગી ૧૮-૫૯-૬૦].

“નૈવોપદેશતત્પરો ભવતિ વિના સંસ્કારેણ । [શંકરાનંદ] પૂર્વસંસ્કાર વિના મનુષ્ય શાસ્ત્ર કે ગુરુનો ઉપદેશ જાણ કરવા તત્પર થતો નથી,” તો પછી સ્વાધ્યાય કે શાસ્ત્રના અર્થનાં શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસનપૂર્વક યોગનિષ્ઠા કે જ્ઞાનનિષ્ઠામાં ન પ્રવર્તે, એ વિષે શું કહેવું ? [સ્વભાવની પ્રબળતા તથા સ્વભાવવિજયી થવા માટેના ઉપાય માટે જુઓ. ગી. ૩-૩૩-૩૪ તથા વિવેચન] [૪૪].

અવતરણિકા:—હવે યોગવિષયમાં ત્રીજો મોક્ષેચ્છા તથા વૈરાગ્યપૂર્વક અધિકતર પ્રયત્ન કરનાર યતિ મોક્ષને પામે છે, તે કહે છે [શંકરાનંદ] ૧૧:

પ્રયત્નાદ્યત્તમાનસ્તુ યોગી સંશુદ્ધકલ્લિપઃ ।

અનેકજન્મસંસિદ્ધસ્તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥ ૪૫ ॥

અન્યવાર્થ:—પ્રયત્નાત્ પ્રયત્નથી-ખંતપૂર્વક યત્તમાનઃ અધિક યત્ન કરનારો [મધુ] જ અને સંશુદ્ધકલ્લિપઃ જેનાં પાપ ધોવાઈ ગયાં છે તથા અનેકજન્મસંસિદ્ધઃ અનેક જન્મોના સંસ્કારોની તથા પુણ્યોની વૃદ્ધિથી જેને આ છેલ્લો જન્મ પ્રાપ્ત થયો છે [મધુ.] એવો તે યોગી યોગી તત્ત્વ સાધનોના પરિપાકને લીધે [મધુ.] પરાં ગતિ ઉત્તમ ગતિને—મોક્ષને યાતિ પામે છે [૪૫].

શબ્દાર્થ:—પૂર્વે કરેલા પ્રયત્નથી પણ અધિક પ્રયત્ન કરનારો, જેનાં પાપ ધોવાઈ ગયાં છે, તથા અનેક જન્મોના સંસ્કારોની અને પુણ્યની વૃદ્ધિથી જેને

આ છેલ્લો જન્મ પ્રાપ્ત થયો છે, એવો તે યોગી સાધનોના પરિપાકને લીધે, ઉત્તમ ગતિને પામે છે [૪૫].

વિવેચન:— ચતુર્થાનુશ્રી: = જે યોગી સંસિદ્ધિ માટે પૂર્વજન્મમાં કરેલા પ્રયત્નથી પણ અધિક પ્રયત્ન કરે છે [મધુ.], તત્પર ધર્મ નિત્ય-નિરંતર સમાધિનિષ્ઠા કરે છે [શંકરાનંદ]; સંશુદ્ધકલ્પિત્વ: = પૂર્વજન્મના યોગાભ્યાસથી જેનાં જ્ઞાનને પ્રતિબંધ કરનારાં પાપો ધોવાઈ ગયા છે, તથા અનેકજન્મસિદ્ધિ = જે અનેક જન્મોવડે સંસિદ્ધ થયો છે એટલે કે “ સંસ્કારાતિરેકેણ પુણ્યાતિરેકેણ ચ પ્રાપ્તચરમજન્મા । [મધુ] જેને સરકારોની વૃદ્ધિથી તથા પુરુષોની વૃદ્ધિથી આ છેલ્લો જન્મ પ્રાપ્ત થયો છે [મધુ] ” અથવા કપિંજલ અધિકરણના આગે બહુવચન તથામા પરિણમતુ હોવાથી અનેક = એક, એ કે ત્રણ જન્મોમાં જે સંસિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયો છે [શંકરાનંદ], તે યોગી શ્રવણાદિ યોગસાધનોના પરિપાકથી પરા ગતિમ્ = મોક્ષને પામે છે [મધુ], [નિર્વિશેષ, નિત્ય, શુદ્ધ, શુદ્ધ, સુક્ત, સત્ય, પરમાનંદ તથા અદ્વિતીય બ્રહ્મસ્વરૂપે સ્થિત થાય છે [શંકરાનંદ] એ વિષે જરા પણ શંકા નથી

પૂર્વજન્મોમાં કરેલા યોગાભ્યાસને લીધે જ્ઞાનનાં પ્રતિબંધક પાપોની નિવૃત્તિ થતાં ગર્ભમાં, બાહ્યાવસ્થામાં કે અંતઃકાળે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે [બ્ર. સુ. ૩-૪-૫૧]. વામદેવને ગર્ભમાં [એ. ઉ. ૨-૫], યમના ઉપદેશથી નયિત્તાને બાહ્યાવસ્થામાં [કઠ ઉપ. ૩-૧૮], પરીક્ષિતને અંતઃકાળે, યાત્રવલ્ક્યમુનિના ઉપદેશથી જનક ઋષભદેવ વગેરેને તે જ જન્મમાં જ્ઞાન થયું, તે પ્રસિદ્ધ છે.

“ एतेन 'चक्षुश्चैवान्तरे भुवो.' । [ગી. ૫-૨૭] इति पश्चान्ते जन्मवृत्तिं तद् व्याख्यातम् । [નીલકંઠ] આ સ્લોકવડે ભગવાને પાંચમા અધ્યાયના અંતમાં નિપરણ કરેલા ઉપરોક્ત ચરણનું વ્યાખ્યાન કરેલું છે. ” [નીલકંઠ], કારણકે હઠયોગથી તથા ખેચરી આદિ જુદીજુદી મુદ્રાઓના અભ્યાસથી જે પુરુષ ઉત્તમ યત્ન કરે છે, તે પુરુષ પણ પાપરહિત થાય છે [મનુ ૬-૫૨], તથા એ રીતે હઠયોગદ્વારા પાપરહિત થયેલો તે યોગી અનેક જન્મોના યોગાભ્યાસવડે યોગસિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરીને પરમ ગતિને પામે છે [નીલકંઠ].

આ પ્રકરણના અર્થનું તાત્પર્ય એ છે કે, યોગશ્રેષ્ઠ મૃત્યુ પછી બ્રહ્માદિ લોકને પામે છે. દિવ્યભોગો વિષે વૈરાગ્ય થતાં તે આ લોકમાં યોગાભ્યાસને અનુકૂળ પવિત્ર તથા શ્રીમાન કુળમાં કે જ્ઞાનવાન યોગીના કુળમાં જન્મે છે. જાંઘમાંથી જાગ્રત થયેલા મનુષ્યની પેઠે તે પૂર્વજન્મના શુદ્ધિસ યોગને પ્રાપ્ત થાય છે. પૂર્વના જ્ઞાનસંસ્કારથી પરવશ થઈ, ને પુનઃ યોગનિષ્ઠામાં પ્રવર્તે છે;

અને સંસ્કારોની વૃદ્ધિ તથા પુણ્યોની વૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થયેલા આ હેતુના જન્મમાં તે આત્મસાક્ષાત્કારને પ્રાપ્ત થઈ, કૃતકૃત્ય થાય છે. યોગશ્રષ્ટનો વિનાશ સંભવતો નથી, માટે મુમુક્ષુએ નિઃસંશય થઈ, યોગશુદ્ધિનું શરણ લેવું [ગી. ૨-૩૯] [૪૫].

અવતરણિકા:—હવે વિશેષ શ્રદ્ધાને ઉત્પન્ન કરાવવા પૂર્વે યોગનું વિધાન કરવા માટે ભગવાન અર્જુન પ્રત્યે યોગીની સ્તુતિ કરે છે [મધુ.] :

તપસ્વિભ્યોઽધિકો યોગી જ્ઞાનિભ્યોઽપિ મતોઽધિકઃ ।

કર્મિભ્યથાધિકો યોગી તસ્માદ્યોગી ભવાર્જુન ॥ ૪૬ ॥

અન્યાથા^૧ :—યોગી બ્રહ્મવિત્ યોગી [શંકરાનંદ] તપસ્વિભ્યઃ તપસ્વીઓ કરતાં અધિકઃ શ્રેષ્ઠ છે, જ્ઞાનિભ્યઃ પરાક્ષ જ્ઞાનીઓ કરતાં [શ્રીધર વગેરે] અપિ પણ અધિકઃ શ્રેષ્ઠ મતઃ મનાયેલો છે ચ તથા યોગી યોગી કર્મિભ્યઃ કર્મી કરતાં અધિકઃ શ્રેષ્ઠ છે, તસ્માત્ માટે મર્જુન ! હે અર્જુન ! તું યોગી યોગી ભવ થા [૪૬].

શબ્દાર્થ^૨ :—બ્રહ્મવિત્ યોગી તપસ્વીઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, પરાક્ષ જ્ઞાનીઓ કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે, તથા કર્મી પુરુષોથી પણ શ્રેષ્ઠ છે, માટે હે અર્જુન ! તું [જીવ-મુક્ત] યોગી થા [૪૬].

વિવેચનઃ—યોગી = બ્રહ્મવિત્ યોગી [શંકરાનંદ], તત્ત્વજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ પછી જીવ-મુક્તિના સુખને માટે મનોનાશ તથા વાસનાક્ષયને કરનારો યોગી [મધુ, સદાનંદ] તપસ્વિભ્યઃ = કૃત્તૃ આદ્યામણ્યાદિ તપ કરનારા તપસ્વીઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે; કારણકે સ્મૃતિ કહે છે કે :— “ મનસથેન્દ્રિયાણાં ચ ત્વક્ષયં પરમં તપઃ । તજ્જપાયઃ સર્વધર્મેભ્યઃ સ ધર્મઃ પર ઉચ્યતે । ” મન તથા ઇન્દ્રિયોને એકાગ્ર કરવાં એ જ પરમ તપ છે, તે સર્વધર્મી કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, અને તે જ પરમધર્મ છે.”

તત્ત્વવેદા યોગી જ્ઞાનિભ્યઃ = આત્માના પરાક્ષ જ્ઞાનીઓ કરતાં [શ્રીધર, મધુ, વગેરે] કે, ન્યાયમીમાંસાદિ શાસ્ત્રના અર્થ જાણનારાઓ કરતાં [શંકરાનંદ] પણ શ્રેષ્ઠ છે; કારણકે ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરવું તથા કરાવવું એ જ મીમાંસાદિ શાસ્ત્રના જ્ઞાનનું પ્રયોજન છે, અને તેથી આ જ્ઞાન અદ્યપ્ત ફળના સાધનરૂપ છે [શંકરાનંદ].

યોગી કર્મિભ્યઃ = અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ કરનારાઓ કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે; કારણકે, “ કર્મિણાં પુનરાવૃત્તિઃ પ્રયતે । [શંકરાનંદ] પુણ્યનો ક્ષય થતાં કર્મ કરનારાઓનો પુનર્જન્મ થાય છે.”

શ્રુતિ પણ કહે છે કે :— “ વિવિધા તદારોહન્તિ યત્ર કામાઃ પરાગતાઃ । ન તત્ર દક્ષિણા યાન્તિ નાવિદ્વાંસસ્તર્પસ્વિનઃ । જ્ઞાનીઓ બ્રહ્મવિદ્યાવડે તે પદને

પામે છે, જ્યાં સર્વ ક્રોધી [કામનાઓ] પર્યવસાન પામે છે. યદાદિ ક્રોધી કરનારા તથા અવિદ્વાન તપસ્વીઓ ત્યાં જતા નથી [તે પદને પ્રાપ્ત થતા નથી].”

માટે હે અર્જુન! તુ યોગી થા, અધોત્ અધિક પ્રયત્નના બલથી તત્ત્વજ્ઞાન, મનોનાશ તથા વાસનાદાય એ ત્રણેને સંપાદન કરી સાધનોના પરિપાકવડે જીવ-મુક્ત યોગી થા [મધુ, સદાનંદ]; “યોગનિષ્ઠાજનિતસમ્યગ્જ્ઞાનબલેન પુનરાવૃત્તિરહિતઃ શાશ્વત્ત્વં વિદેહ્યૈવત્યાજ્યમ્ પ્રાપ્સ્યસીત્યર્થઃ । [શંકરાનંદ] કારણકે આ યોગનિષ્ઠાશ્રમ્ય આત્મજ્ઞાનથી તું પુનરાવૃત્તિરહિત વિદેહકેવલ્ય નામના બ્રહ્મપદને પ્રાપ્ત થશે.

‘હે અર્જુનેતિ શુદ્ધેતિ સંગોષ્ઠનાર્થઃ । [મધુ, વે. બ્ર. ગી.]. અહીં હે અર્જુન! એ સંબોધનવડે ભગવાને ભક્ત અર્જુન વિષે શુદ્ધતા બોધન કરી છે.” આ સંબોધનવડે ભગવાને ભક્ત અર્જુન વિષે આ યોગને સંપાદન કરવાની યોગ્યતા સૂચિત કરી છે [૪૬].

અવતરણિકા :—હવે શ્રેષ્ઠ યોગીનું નિરૂપણ કરતાં અધ્યાયનો ઉપસહાર કરે છે :

યોગિનામપિ સર્વેષાં મદ્ગતેનાન્તરાત્મના ।

શ્રદ્ધાવાન્મજતે યો માં સ મે યુક્તતમો મતઃ ॥ ૪૭ ॥

અન્યથાર્થ :—સર્વેષાં બધા યોગિના યોગીઓમાં અપિ પણ યઃ જે શ્રદ્ધાવાન્ શ્રદ્ધાવાળો થઈ, મદ્ગતેન અંતરાત્મના મારામાં ચિત્ત પરિવર્તિ—મારે વિષે જ ચિત્તને એકાગ્ર કરી માં મને મજતે ભજે છે સઃ તે યુક્તતમઃ સર્વથી શ્રેષ્ઠ યોગી છે, એમ મે મત. હુ માનું છું [૪૭].

શબ્દાર્થ :—બધા યોગીઓમાં પણ જે શ્રદ્ધાવાળો થઈ, મારામાં જ ચિત્ત પરિવર્તિ મને ભજે છે, તે સર્વથી શ્રેષ્ઠ યોગી છે, એમ મેં નિશ્ચય કર્યો છે [૪૭].

વિવેચન :—હે ! અર્જુન! રૂઢ, આદિત્ય વગેરે દેવતાઓનું પૂજન કરનારા બધા યોગીઓ કરતા, જે યોગી ‘આ સર્વ બ્રહ્મ છે,’ ‘આ સર્વ વાસુદેવ છે’ એ પ્રકારે શ્રદ્ધાવાળો થઈ, હું વાસુદેવમાં જ ચિત્તને એકાગ્ર કરી, મને “સર્વમિદમહં ચ વ્રહ્મૈવેતિ સ્વ જગન્ચ સર્વં વ્રહ્મૈવ પश्यति । [શંકરાનંદ] પોતાને તથા સમસ્ત જગતને બ્રહ્મરૂપે સાક્ષાત્કાર કરે છે;” તથા આહાર, વિહાર, શયન, આસન વગેરે સર્વ અવસ્થાઓમાં હું વાસુદેવ વિષે જ ચિત્તનું અનુસંધાન કરે છે [શંકરાનંદ વગેરે], અથવા અર્ચન, વંદન, પૂજન વગેરે પ્રકારે મને સતત સેવે છે [કેશવ વગેરે] એવા સર્વભાવે એકનિષ્ઠાથી મારું

ભગવત કરનાર ભક્તયોગીને મેં યુક્તમઃ = સર્વથી શ્રેષ્ઠ માન્યો છે. સમાધિ-
યુક્ત ચિત્તવાળા સર્વ યોગીઓ કરતાં તે શ્રેષ્ઠ છે [મધુ]. આ જ્ઞાની ભક્તની
અને મારી પ્રીતિ વર્ણવી શકાય એવી નથી, માટે એમ સમજ કે તે યોગી
એટલે પ્રત્યક્ષ હું જ છું [જાનેશ્વરી] [૪૭].

અધ્યાયનો સાર

“તદનેનાધ્યાયેન કર્મયોગસ્ય ચુદ્વેશ્યદિદેતોર્મયાદા દર્શયતા તતથ કૃતસર્વકર્મ-
સંન્યાસસ્ય સાત્ત્વં યોગં વિઠૂષ્યતા મનોનિગ્રહોપાયં ચાક્ષેપનિરાસપૂર્વકમુપદિશતા યોગબ્રહ્મસ્ય
પુરુષાર્થશૂન્યતાશઙ્કા ચ શિથિલચતા કર્મકાળં ત્વંપદાર્થનિરુપગ ચ સમાપિતમ્ [મધુ]
આ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ભગવાને ચિત્તશુદ્ધિના હેતુભૂત કર્મયોગની મર્યાદા, સર્વ-
કર્મસંન્યાસીને અનુદાન કરવા યોગ્ય અંગોસહિત ધ્યાનયોગ, મનના નિગ્રહોના
ઉપાય, તથા યોગશ્રેષ્ઠતા પુરુષાર્થથી શૂન્યપણાની શંકાને શિથિલ કરી, પ્રથમ
૫૮૩૫ કર્મકાંડ તથા ત્વમ્ પદાર્થનું કથન સમાપ્ત કર્યું છે.”

આત્મયોગમયોચયો ભક્તિયોગશિરોમણિમ્ ।

તં વન્દે પરમાનન્દ માધવં ભક્તશેવમિમ્ ॥ [શ્રીધરઃ]

હરિ ઈત્તસદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસુપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયા યોગશાસ્ત્રે ધ્રીકૃષ્ણા-
ર્જુનસપ્રસાદે “ધ્યાનયોગો” નામ વાલ્મીકીયોગઃ ॥ ૬ ॥

એ પ્રમાણે ઉપનિષદ, બ્રહ્મવિદ્યા તથા યોગશાસ્ત્ર૩૫ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં
ધ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનના સંવાદ વિષે ‘ધ્યાનયોગ’ નામનો છઠ્ઠો અધ્યાય
સંપૂર્ણ.

અધ્યાય છઠ્ઠો સંપૂર્ણ

અધ્યાય ૭ મો

જ્ઞાનનિજ્ઞાનયોગ

અવતરણિકા.—પ્રથમ ૭ અધ્યાયોવડે ભગવાને ત્વમ્ પદના વક્તૃત્વ યોગસંહિત વ્યાખ્યાન કર્યું હવે ધોયશ્વજનુ પ્રતિપાદન જેને વિષે પ્રધાન છે, એવા મધ્યમ [વચના] ૭ અધ્યાયોવડે તત્ પદાર્થકેપ પરમાત્માનુ વ્યાખ્યાન કરવાનું છે. તેમા પશુ “જોગિનામપિ સર્વેષા મદ્ગતેનાન્તરાત્મના । [ગી ૬-૪૭] ઇત્યાદિ વચનોવડે નિર્દિષ્ટ ભગવદ્ભાવનનું વ્યાખ્યાન કરવા માટે આ સાતમા અધ્યાયનો આરભ કરવાના આવે છે [મધુ.]

શ્રી ભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન બોલ્યા •

મર્યાસક્તમનાઃ પાર્થ યોગં યુજ્જન્મદાશ્રયઃ ।

અસંશયં સમગ્રં માં યથા જ્ઞાસ્યસિ તચ્ચૃણુ ॥ ૧ ॥

અન્યથાર્થ — પાર્થ હે અર્જુન ! મારામા આસક્તમના મન બોડીને મન એકાગ્ર કરીને મદાશ્રય મારે જ આશ્રયે રહી-મારુ જ શરણુ લઈ જોયોગને યુજ્જન્ સાધતો-અનુષ્ઠાન કરતો તુ અસંશય નિશ્ચયપૂર્વક સમગ્ર સર્વ વિનૂતિ વાળા મા મને યથા જે પ્રકારે [ચા ભા , મધુ વગેરે] જે જ્ઞાનવડે [રા ભા , કેશવ વગેરે] જ્ઞાસ્યસિ જાણીશ તત્ તે પ્રકાર-તે જ્ઞાન જુણુ શ્રવણુ કર[૧] શબ્દાર્થ — હે પાર્થ ! મારામા મન પરાંવી, મારુ જ શરણુ લઈ, યોગનું અનુષ્ઠાન કરતો, તુ નિશ્ચયપૂર્વક સર્વ વિનૂતિવાળા મને જે પ્રકારે જાણીશ તે સાંભળ [૧]

વિવેચન — હે અર્જુન ! મારામા મનને એકાગ્ર કરી, એકમાત્ર મારુ જ શરણુ નઈ, ઇન્દ્રિયોને વિચોરથી નિવૃત્ત કરી, નિત્ય-નિરંતર શ્રદ્ધાપૂર્વક મારુ જ ચિતન કરનારો તુ સમગ્ર મા = વિશ્રૂતિ, જળ તથા ઐશ્વર્યોદિ ગુણોથી યુક્ત સર્વતા આત્મારૂપ મને વાસુદેવને [ચા ભા વગેરે] સંશયરહિત યઈ કથા = જે પ્રકારે [ચા ભા , મધુ વગેરે] અથવા જે જ્ઞાનવડે [ગ ભા , કેશવ વગેરે] જાણીશ તે પ્રકાર અથવા તે જ્ઞાન હુ તને કહુ છુ તે સાંભળ.

શ્રીપુત્રધનાદિમા કે ભોગવિનાસમા નહિ, પરંતુ ઇશ્વરમા જ આસન્નિ, રાજ કે અન્યતુ નહિ, પરંતુ એકમાત્ર ઇશ્વરનુ જ શરણુ, તથા ચિપયોનુ નહિ, પરંતુ ઇશ્વરનુ જ સતત ચિતન, આત્મસાક્ષાત્કારના સાધનરૂપ છે, એ ભાવ છે [૧]

જ્ઞાનં તેઽહં સવિજ્ઞાનમિદં વક્ષ્યામ્યશેષતઃ ।

યજ્ઞાત્વા નેહ ભૂયોઽન્યજ્ઞાતવ્યમવશિષ્યતે ॥ ૨ ॥

અન્યથાથઃ—અહં હું તે તને સવિજ્ઞાનં વિજ્ઞાનસહિત અર્થાત્ એનો અનુભવ થાય તે પ્રકારે [શંકરાનંદ] इदम् આ જ્ઞાનં જ્ઞાનને—શુદ્ધ પ્રજ્ઞાનધન બ્રહ્મને [નીલકંઠ] મારા સ્વરૂપવિષયક જ્ઞાનને [પુ. અ. ત. વગેરે] અશેષતઃ સંપૂર્ણપણે—સાધન, લક્ષણ તથા ભેદસહિત [મધુ. વગેરે] વક્ષ્યામિ કહીશ ચત્ જેને જ્ઞાત્વા જાણીશ તો આ સંસારમાં ભૂયઃ ફરીથી અન્યત્ ખીજું જ્ઞાતવ્યં જાણવાયોગ્ય—પુરુષાર્થનું કાંઈ પણ સાધન [શા. ભા.] ન અવશિષ્યતે બાકી રહેતું નથી [૨].

શબ્દાથઃ—હું તને વિજ્ઞાનસહિત આ જ્ઞાનનો સંપૂર્ણપણે ઉપદેશ કરીશ કે, જેને જાણીશ તો ફરીથી ખીજું કાંઈ પણ જાણવાનું બાકી રહેતું નથી [૨].

[વિવેચન :—હે અર્જુન ! પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું કે, જ્ઞાન આ સંસારરૂપી સમુદ્ર તરીકે જવા માટે નૌકા જેવું છે [ગી. ૪-૩૬]; સંચિત તથા ક્રિયમાણ્ય ક્રમેના નાશ કરવા માટે અગ્નિ જેવું છે [ગી. ૪-૩૭]; તથા અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો નાશ કરી, રોયબ્રહ્મને પ્રકાશિત કરવા માટે સૂર્ય જેવું છે [ગી. ૫-૧૬].

આ જ્ઞાન હું તને સવિજ્ઞાનં = તદનુભવો યથા સ્થાત્તયા । [શંકરાનંદ] જે પ્રકારે આ જ્ઞાનનો વિપરીતભાવનાદિ પ્રતિબંધરહિત સાક્ષાત્ અનુભવ થાય, તે પ્રકારે અશેષતઃ = સંપૂર્ણપણે [શા. ભા.] કહીશ. અર્થાત્ “સાધનફળાદિસહિત-ત્વેન નિરવશેષં કથયિष्याમિ । [મધુ.] હું તને સર્વ સાધન, ફલ, લક્ષણ અને ભેદસહિત આ જ્ઞાનનો સંપૂર્ણપણે ઉપદેશ કરીશ.”

આ જ્ઞાનને જ્ઞાત્વા = વેદાંતવાક્યોથી ઉત્પન્ન થતી મનોવૃત્તિના વિપયરૂપ કરી [મધુ.] એટલે કે આ જ્ઞાનનો સાક્ષાત્ અનુભવ કર્યા પછી આ સંસારમાં ખીજું કાંઈ પણ જ્ઞાતવ્યં = પુરુષાર્થનું સાધન [શા. ભા., શંકરાનંદ] કે પ્રાપ્ત્ય [શંકરાનંદ] અવશેષ રહેતું નથી [શા. ભા.], અપેક્ષિત નથી [શંકરાનંદ].

“મતત્ત્વજ્ઞો યઃ સ સર્વેજ્ઞો ભવતીત્યર્થઃ । [શા. ભા., શંકરાનંદ વગેરે] જે મારા તત્ત્વને જાણે છે, તે સર્વજ્ઞ થઈ જાય છે.”

જગતના કારણરૂપ, સર્વના અધિષ્ઠાન અને જ્ઞાનસ્વરૂપ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થતાં સંશયો નાશ પામે છે, તથા સર્વ વસ્તુ યોગના આત્મારૂપે જ જણાતી હોવાથી જ્ઞાની પુરુષે કાંઈ પણ જાતવ્ય અવશેષ રહેતું નથી [નીલકંઠ].

સર્વના અધિષ્ઠાનશ્રૂત સત્તા [બ્રહ્મના] જ્ઞાનથી કલ્પિત સર્વ પદાર્થોનો-

બાધ થતા કેવળ સત્ [બ્રહ્મ જ] અવશેષ રહે છે, અને તેથી મત્તા [બ્રહ્મના] જ્ઞાનથી તુ કૃતાર્થ વશે એ અભિપ્રાય છે [મધુ, શ્રીધર વગેરે]

“કસ્મિન્નુ મનસો વિરાટે સર્ગમિદં વિજ્ઞાત મવતિ।” [મુ ઉ ૧-૧-૨]
હે ભગવન! કેનુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી આ સર્વનુ જ્ઞાન ચર્ચિત્ત્વ ૧” એ શ્રુતિમા દર્શાવેલી એકના જ્ઞાનથી સર્વના જ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞાતુ ભગવાન અહીં વર્ણન કરે છે [૨]

અવતરણિકા:—હવે જ્ઞાન અત્યંત દુર્લભ છે, તે કહે છે

મનુષ્યાણાં સહસ્રેષુ કશ્ચિદ્યતત્તિ સિદ્ધયે ।

યતતામપિ સિદ્ધાના કશ્ચિન્માં વેત્તિ તત્તતઃ ॥ ૩ ॥

અન્યથાર્થ —મનુષ્યાણાં સહસ્રેષુ હજારો મનુષ્યોમા કશ્ચિત્ કોઈક સિદ્ધયે જ્ઞાનસિદ્ધિ માટે યતતિ પ્રયત્ન કરે છે, અને યતતાં પ્રયત્ન કરનારા સિદ્ધાના તિહોમા બપિ પશુ કશ્ચિત્ કોઈક માં મને તત્તત્ત યથાવત્ વેત્તિ જાણે છે [૩]

શબ્દાર્થ —હજારો મનુષ્યોમાં કોઈક જ જ્ઞાનસિદ્ધિ માટે યત્ન કરે છે, અને યત્ન કરનારા સિદ્ધોમા કોઈક જ મને તત્તત્તથી જાણે છે [૩]

વિવેચન —સહસ્રેષુ = સહસ્ત્ર શબ્દ હજાર, દશહજાર, વાખ તથા અસખ્યોત્તે વાચક છે [મહા ભા ૧-૨૧૭-૮], અને તેથી હજારો મનુષ્યોમા એટલે કે અસખ્ય મનુષ્યોમા કોઈક જ સિદ્ધયે = જ્ઞાનસિદ્ધિ માટે [શ કરાનંદ વગેરે], અત કરણીની શુદ્ધિકારી જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માટે [મધુ વગેરે] પ્રયત્ન કરે છે, તથા આવા પ્રયત્ન કરનારા સિદ્ધ પુરુષોમા વ્યામ, વામદેવ, શુકદેવશ્ચ જેવા કોઈક જ શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસનના પરિપાકના અતમા મને તત્તત્ત = યથા વત્ [શા ભા વગેરે] નિત્ય, શુદ્ધ, શુદ્ધ, મુક્ત, સમિચ્છદાન દધનસ્વરૂપે [શ કરાનંદ] મત્પ્રસાદેન । મારા અનુગ્રહથી [શ્રીધર, પુ અ ત.] જાણે છે

“પરા ભક્તિ વિના તત્તત્ત્વો જ્ઞાનાસમવાત્ । [કેશવ] પરા ભક્તિ વિના મને તત્તત્તથી જાણીવો શક્ય નથી ” “ભક્ત્યા મામભિજ્ઞાનાતિ શાવાન્વશ્વાસિ તત્તત્ત । [ગી ૧૮-૫૫] પરાભક્તિવડે અધિકારી પુરુષ મને તત્તત્તથી જાણે છે,” પરંતુ “સ મહાત્મા સુદુર્લભ । [ગી ૭-૧૯] મને તત્તત્તથી જાણીનારો મહાત્મા અત્યંત દુર્લભ છે, ” કારણકે, “માતુ ચેદ ન કથન । [ગી ૭-૨૬] મારા અનુગ્રહના પ્રાપ્તિ માટે મારા શરણાગત ભક્ત સિવાય મને તત્તત્તથી કોઈ જાણીતુ નથી [શા ભા વગેરે, ગી ૭-૨૬]

હે અર્જુન! તારા જેવો મારો કોઈ અનન્ય ભક્ત જ મારા અનુગ્રહથી મારા સ્વરૂપને તત્તત્તથી જાણીવાને કે જોવાને સમર્થ થાય છે [ગી ૧૧-૪૭, ગી ૧૧-૫૪]

અહીં ‘મનુષ્યાણાં’ પદવડે મનુષ્યજન્મની દુર્લભતાનું સૂચન છે; કારણકે મનુષ્યદેહ સિવાય અન્ય દેહે જ્ઞાનસિદ્ધિનો અભાવ છે. ‘સહસ્રેષુ’ પદવડે મુમુક્ષુત્વની દુર્લભતાનું સૂચન છે; કારણકે હજારો મનુષ્યોમાં કોઈક જ જ્ઞાનસિદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરે છે. ‘કથિન્મા વેત્તિ તત્ત્વતઃ’ એ પદોવડે જ્ઞાનસિદ્ધિની દુર્લભતાનું સૂચન છે, કારણકે જ્ઞાનસિદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરનારા હજારો પૈકી કોઈક જ ભગવાનના અનુગ્રહને યોગ્ય યર્ષ, જ્ઞાનસિદ્ધિને પ્રાપ્ત યર્ષ, કૃતાર્થ થાય છે [૩].

અવતરણિકા :—હવે પોતાની અપરા પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ કહે છે :

ભૂમિરાપોડનલો વાયુઃ સ્વં મનો બુદ્ધિરેવ ચ ।

અહંકાર ઇતીયં મે મિત્રા પ્રકૃતિરપ્સ્યા ॥ ૪ ॥

અન્યથાર્થ :—ભૂમિઃ પૃથ્વી આપઃ જળ અનલઃ તેજ વાયુઃ વાયુ સ્વં આકાશ મનઃ મન બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ ચ ને એવ વળી અહંકારઃ અહંકાર ઇતિ એ પ્રકારે મે મારી રૂઢી આ પ્રકૃતિઃ પ્રકૃતિ અપ્સ્યા આહ પ્રકારના મિત્રા ભેદવાળી છે [૪].

શબ્દાર્થ :—પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, મન, બુદ્ધિ તથા અહંકાર એમ મારી આ પ્રકૃતિ આહ પ્રકારના ભેદને પામેલી છે [૪].

વિવેચન :—હે અર્જુન! મારી વિષ્ણુની શકિતરૂપ, અનિર્વાચનીય સ્વભાવવાળી, ત્રિગુણાત્મક એવી આ માયારૂપ પ્રકૃતિ [મધુ. વગેરે] “નિર્ગુણાદનુદ્ભાવનર્થકરી સંસારબંધનાત્મિકેયમ્ । [શા. ભા.] કનિષ્ઠ, અશુદ્ધ, અનર્થ કરવાવાળી, અને સંસારબંધનના કારણરૂપ છે.”

આ મારી જડપ્રકૃતિના [અપરા પ્રકૃતિનાં] ચોવીસ તરવો છે; પરંતુ અહીં હું તેને પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, મન, બુદ્ધિ તથા અહંકાર એમ આહ પ્રકારના ભેદવાળી વર્ણવું છું.

પૃથ્વી, જળ વગેરે તરવોથી પૃથ્વી વગેરે તરવોની તન્માત્રા જાણવી. એટલે કે પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ શબ્દોવડે એ પાંચ સૂક્ષ્મભૂતોના કારણરૂપ ગંધ, રસ, રૂપ, સ્પર્શ તથા શબ્દ એ પાંચ સ્પર્શ તન્માત્રાઓ સમજવી. મન અર્થાત્ મનનું કારણ અહંકાર, બુદ્ધિ અર્થાત્ બુદ્ધિનું કારણ મહતત્ત્વ; અને અહંકાર અર્થાત્ અહંકારનું કારણ મૂલપ્રકૃતિ [અવ્યક્ત] જાણવું [શા. ભા.].

આ પ્રકારે મારી પ્રકૃતિ આહ પ્રકારના ભેદને પામેલી છે. આ આહ પ્રકારની પ્રકૃતિ વિષે આ સમસ્ત પ્રપંચ અતર્જીત છે. આ પ્રકૃતિ મિથ્યા, જડ, દુઃખજનક, મલિન તથા સમસ્ત જડપ્રપંચના કારણરૂપ છે.

નોંધ.—અહીં મૂળ પ્રકૃતિને પણ પૃથ્વી આદિની સાથે જ ગણાવેલી હોવાથી સામ્યોની જેમ અજન્ય માની નથી. સ્મૃતિ પણ કહે છે કે —“તન્નાદ વ્યક્તસુત્પન્નં ત્રિગુણ દ્વિત્રયસત્તમ । હે શ્રેષ્ઠ આદ્યાણુ । તે પુરુષયી ત્રિગુણાભિદ્ધ મૂળપ્રકૃતિ ઉત્પન્ન યર્ષ.” પણ “અવ્યક્તં પુરુષે વ્રદ્ધાનિષ્કલે પ્રવિલીયતે । તે અવ્યક્ત [મૂળપ્રકૃતિ] હે પ્રજ્ઞન્ । નિરવયન પુરુષ મિમે લય પામે છે.” આ સ્મૃતિઓ મૂળપ્રકૃતિને પણ ઉત્પત્તિ અને લયનાળી કહે છે [નીલકંઠ] [૪].

અવતરણિકા —હવે ક્ષેત્રસરૂપ પરા પ્રકૃતિ કહે છે .

અપરેયમિતસ્ત્વન્યાં પ્રકૃતિં વિદ્ધિ મે પરામ્ ।

જીવભૂતાં મહાવાહો યયેદં ધાર્યતે જગત્ ॥ ૫ ॥

અન્યથાથે —હવે ઉપરોક્ત આઠ પ્રકારની પ્રકૃતિ અપરા અપરા કહેવાય છે તુ હવે ક્ષેત્ર આ અપરાપ્રકૃતિથી અન્યા ખીન્ન-ભિન્ન-વિલક્ષણુ જીવભૂતા શ્રવણ મે મારી પરા પ્રકૃતિ પરાપ્રકૃતિને વિદ્ધિ જાણુ, મહાવાહો ! હે મહાબાહો ! યયા જે પરાપ્રકૃતિયડે રૂદ આ જગત્ જગત ધાર્યતે ધારણુ કરાય છે [૫]

શબ્દાથે —હે મહાબાહો ! ઉપરોક્ત આઠ પ્રકારની પ્રકૃતિ “અપરા” કહેવાય છે હવે આ અપરાપ્રકૃતિથી વિલક્ષણુ શ્રવણ મારી “પરા” પ્રકૃતિને જાણુ એ પરાપ્રકૃતિ આ જગતને ધારણુ કરી રહી છે [૫]

વિવેચન —હે અર્જુન ! પૂર્વશ્લોકમા કહેલી આઠ પ્રકારની જગપ્રકૃતિને ‘અપરા’ જાણવી આ અપરાપ્રકૃતિ નિષ્કૃષ્ટ, અશુદ્ધ, અનર્થ કરવાવાળી, સસાર બધનરૂપ [શા. ભા.], અનૃત, જડ, દુઃખસ્વરૂપ, પુરુષાધીન, વેદ તથા જ્ઞાનથી નાશ પામનારી છે [ચક્રાનંદ].

આ અપરાપ્રકૃતિથી વિલક્ષણુ મારી વિશુદ્ધ, આત્મરૂપ, ક્ષેત્રસલક્ષણુ, પ્રાણુ ધારણુના નિમિત્તભૂત [શા. ભા.], “ચેતનસ્ત્વેન મદનન્યત્કાદૃત્કૃષ્ટામ્ । [નીલકંઠ] ચેતન તથા મારાથી અભિન્ન હોવાથી ઉત્કૃષ્ટ [નીલકંઠ] ” “શ્રવ” નામની ‘પરા’ પ્રકૃતિ હ આ શ્રવણ પરાપ્રકૃતિયડે આ દેહ, ઇન્દ્રિયાદિરૂપ જડઅવ્યક્ત ધારણુ કરાય છે.

“નહિ જીવરહિત ધારયિતુ શક્યમિત્યભિપ્રાય । [મધુ.] ચેતન શ્રવથી રહિત કોઈ પણ વસ્તુ કોઈ પણ વસ્તુને ધાળુ કરવા સમર્થ નથી.”

આ વિષયમા “અનેન જીવેનાત્મનાનુગ્રવિસ્ત્ય નામરૂપે વ્યાકરવાણિ । [છાં. ઉ. ૬-૩-૨] મેં પરમાત્મદેવે તેજ પગેરે તણુ દેવતાઓ પ્રતિ શ્રવણે પ્રવેશ કરીને એટલે કે તેજ, જલ અને અગ્નિરૂપ ભૂતોની શુદ્ધિ પગેરેના સ સર્ગયડે વિશેષ

વિજ્ઞાનયુક્ત ચર્ષ, નામરૂપને પ્રગટ કર્યું” એ શ્રુતિ પ્રમાણુભૂત છે [મધુ., વે. બ્ર. ગી.] [૫].

અવતરણિકા :—હવે પરા તથા અપરાપ્રકૃતિનું કાર્ય કહે છે :

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

અનુવાદ :—સર્વાણિ સર્વ ભૂતાનિ ભૂતો એતદ્યોનીનિ આ એ પ્રકારની પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે એમ ઉપધારય નિશ્ચય કર. અહ હું કૃત્સ્નસ્ય સમસ્ત જગતઃ જગતની પ્રભવઃ ઉત્પત્તિનું તથા તેમ પ્રલયઃ પ્રલયનું—વિનાશનું [મધુ.] કારણ છું [૬].

શબ્દાર્થ :—સર્વભૂતો એ એ પ્રકારની પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે, એમ નિશ્ચય કર. હું સમસ્ત જગતની ઉત્પત્તિ તથા પ્રલયનું કારણ છું [૬].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! આ ‘પરા’ તથા ‘અપરા’ પ્રકૃતિને તું ભૂત-માત્રની ઉત્પત્તિનું કારણ જાણ. ચગચર જગતની ઉત્પત્તિ તથા પ્રલયનું કારણ, હું છું, સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ તથા કારણ સમસ્ત જગતનું ઉપાદાન તથા નિમિત્ત કારણ હું જ છું. હું જ જગતનું મૂલકારણ છું, તથા પ્રલયકર્તા પણ હું જ છું.

જેમ જીવનો દેહ સાથે સંબંધ થતાં દેહને પુણ્ય-પાપ કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ જડદેહને કાંઈ પણ ક્રિયા કરવાની સ્વતંત્ર શક્તિ નથી; તેમ બ્રહ્મની સત્તાથી જ પરાપ્રકૃતિ તથા અપરાપ્રકૃતિ જગતનું કારણ છે, પરંતુ આ બન્ને પ્રકારની પ્રકૃતિ જગતનું સ્વતંત્ર કારણ નથી.

વળી જેમ દેહ ઉપાધિવાળો જીવાત્મા સર્વ ક્રિયાનો કર્તા છે, તેમ પરાપ્રકૃતિ તથા અપરાપ્રકૃતિ ઉપાધિવાળો ધર્મચર જ ચરાચર જગતનો કર્તા છે. જેમ જીવની, વ્યાપ્તિ દેહની ક્રિયાશક્તિનું કારણ છે, તેમ બ્રહ્મની વ્યાપ્તિ પ્રકૃતિની જગત-જનનશક્તિનું કારણ છે. આ પ્રકારે પરા. તથા અપરા પ્રકૃતિરૂપ પ્રકૃતિદ્વારા બ્રહ્મ જ જગતનું કારણ છે [સંકરાનંદ].

શ્રુતિઓ પણ બ્રહ્મને ‘મૂતયોનિમ્’ । [મુ. ઉ. ૧-૧-૬] અથવા વ્રહ્મયોનિમ્ । [મુ. ઉ. ૩-૩] કહે છે.

“યયોર્જનામિઃ સૃજતે શુદ્ધતે ચ યથા પૃથિવ્યામોપચયઃ સંભવન્તિ । યથા સતઃ પુરુષાક્ષેત્રાશેનામિ તથા અચરાતસંભવતોહ વિશ્વમ્ । [મુ. ઉ. ૧-૧-૭] જેમ, કરોળિયો તાંતુઓ સજે છે, જેમ પૃથ્વીમાંથી વનસ્પતિઓ ઉત્પન્ન થાય છે, જેમ

પુરુષના સ્તરીંગના કેવ, નખ તથા રૂ વાડા ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ બ્રહ્માથી ચતુર્યજ્ઞ જન્મત ઉત્પન્ન થાય છે ”

બ્રહ્મ જ આ ચતુર્યજ્ઞ જન્મતનુ નિમિત્ત તથા ઉપાદાન કારણ છે [અ. મુ. ૧-૪-૨૩] પન્માર્થદષ્ટિથી સૃષ્ટિ અનાદિ છે [અ. મુ. ૨-૧-૩૬ સુ. ૧૦-૧૬૦-૩] જેમ અજ્ઞાનથી ગજુ સર્પરૂપે બામે છે, મૃગજળ જળરૂપે બામે છે, તેમ અજ્ઞાનથી શુદ્ધ બ્રહ્મ જરા પણ વિકાર પામ્યા વિના જગદ્રૂપે ભાસનાન થાય છે જન્મત બ્રહ્મનો વિકાર નહિ, પરંતુ વિવર્ત છે વસ્તુતાએ આ જન્મ ઉત્પન્ન થયું જ નથી, પરંતુ સ્વપ્નજન્મતની પેઠે વિવિધરૂપે ભાસમાન થાય છે

જેમ સુવર્ણથી ઝંકુ બિન નથી, જળથી નગ બિન નથી, તેમ જન્મ ઈશ્વરથી બિન નથી જેમ સુવર્ણ કડા વિરે છે, પરંતુ કડુ સુવર્ણ વિરે નથી, તેમ ઈશ્વર જન્મત વિરે છે, પરંતુ જન્મ ઈશ્વર વિરે નથી [યો. વા. ઉત્પત્તિ પ્ર. ૬૧-૪-૫]

જ્યારે મનને અતર્કુષ્ઠ કરી, આત્મદર્શન કરવામા આવે છે, ત્યારે આ દેહરૂપ તથા જગતરૂપ સંસ્થા ચૈતન્યરૂપ જ થઈને રહે છે [યો. વા. નિ. પ્ર. [પૂ.] ૨૮-૩૫] સર્વ દેશમા, સર્વકાળમા તથા સર્વરૂપે જે કાર્મ પ્રતીત થાય છે, તે એક આત્મા જ છે [યો. વા. નિ. પ્ર. [પૂ.] ૫૦-૩૮]

ભગવાન ભાષ્યકાર પ્રતિપાદન કરે છે કે —“ સૃષ્ટિનામ વ્રક્ષરૂપે સન્નિવાન દયસ્તુનિ । અમુકેનાદિવત્સર્વ નામરૂપપ્રસારણમ્ । [૮ કરવાકૃદ્યુધા ૧૪] જળમા શીથુ વગેરેના પેઠે બ્રહ્મરૂપ અભિવ્યક્તિ વસ્તુમા નામરૂપનો વિસ્તાર એ જ સૃષ્ટિ છે ” [૬]

અનતરરૂપિકા. —હવે પ્રકૃતિ જન્મતનુ સ્વતંત્ર કારણ નથી, તે નષ્ટ કરે છે

મત્તઃ પરતર નાન્યત્ કિન્નિદસ્તિ ધનઞ્ચ ।

મયિ સર્વમિદં પ્રોતં સૂત્રે મણિગણા ઇવ ॥ ૭ ॥

અન્યથાથી —ધનઞ્ચ । હે અર્જુન । મત્ત મારાથી પરતર અતિરિક્ત [વા. ભા. ૮ કરાનંદ] જન્યત્ બીજું જન્મતનુ કારણ [વા. ભા., ૮ કરાનંદ] કિન્નિદ કંઈ પણ ન અસ્તિ નથી ઇવ જેમ સૂત્રે દોગમા મણિગણા મણિઓના સમૂહ પરીવારને ગહે છે તેમ મયિ માગમા હૃદ આ સર્વ સર્વ જન્મત પ્રેરક પરીવારેયું છે [૭]

સાપ્દાથી —હે અર્જુન । મારાથી અતિરિક્ત બીજું જન્મતનુ કારણ નથી

જેમ સૂત્રમાં મણિઓનો સમૂહ 'પરોવાયેલો' હોય છે, તેમ સર્વ જગત મારામાં 'પરોવાયેલું' [ઓતપ્રોત] છે [૭].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! મારાથી અતિરિક્ત આ જગતની ઉત્પત્તિનું બીજું કોઈ કારણ નથી. હું સમગ્ર જગતની ઉત્પત્તિનું એકમાત્ર કારણ છું [શા. ભા., શંકરાનંદ] સાંખ્યોએ કહેલું પ્રધાન કે, નૈયાયિકોએ સ્વીકારેલું પરમાણુ કે અન્ય કોઈ પણ પદાર્થ આ જગતની ઉત્પત્તિનું સ્વતંત્ર કારણ નથી [શંકરાનંદ, ધ્વ. સૂ. ૧-૧-૫]. જેમ સૂત્રમાં મણુકા પરોવાયેલા હોય છે, તેમ આ બધું મારામાં 'પરોવાયેલું' [ઓતપ્રોત] છે [ભાગ. ૬-૬-૭, ભાગ. ૧૦-૧૫-૩૫].

અહીં 'મયિ સર્વમિદં પ્રોતં સૂત્રં મણિમણા ઇવ' એ ઉત્તરાર્ધવડે સુવર્ણમાં આભૂષણોની પેઠે પરમાત્મા વિષે વિશ્વના અધ્ધારોપનું નિરૂપણ છે; તથા 'મત્તઃ પરતરં નાન્યત્ કિંચિદસ્તિ ધનંજય' એ પૂર્વાર્ધવડે નામરૂપાત્મક જગતના અધ્ધારોપના અપવાદનું [નિરૂત્તિનું] નિરૂપણ છે.

જેમ સુવર્ણને અગ્નિમાં નાખવાથી આભૂષણોનો અપવાદ થાય છે, અર્થાત્ આભૂષણોના નામરૂપ અદશ્ય થઈ, એકમાત્ર સુવર્ણ જ અવશિષ્ટ રહે છે; તેમ જ્ઞાનાગ્નિદ્વારા નામરૂપાત્મક વિશ્વનો અપવાદ થાય છે, અર્થાત્ બ્રહ્મજ્ઞાનથી માયા અને અવિદ્યાની, કાર્યસહિત પ્રકૃતિની, શ્રવણાવ તથા ઇન્દ્રિયભાવની, શ્રવ તથા સ્પર્શરના ભેદની, તથા બંધની નિરૂત્તિ થતાં, એકમાત્ર શુદ્ધ બ્રહ્મ જ અવશિષ્ટ રહે છે. શુદ્ધ બ્રહ્મ કરતાં બીજો કોઈ પણ પદાર્થ વાસ્તવિક રીતે સત્ય નથી [૭].

અવતરણિકા :—હવે જગત પરમાત્મામાં કેવા પ્રકારે ઓતપ્રોત છે, તે પાંચ શ્લોકવડે કહે છે :

રસોડહમપ્તુ કૌંતેય પ્રમાડસ્મિ શશિસૂર્યયોઃ ।

પ્રણવઃ સર્વવેદેષુ શબ્દઃ સ્વે પૌરુષં ત્રુણુ ॥ ૮ ॥

અન્યર્થ :—કૌંતેય ! હે કૌંતેય ! અપ્તુ જળમાં રસઃ રસ બહુ હું અસ્મિ છું શશિસૂર્યયોઃ ચંદ્ર તથા સૂર્યમાં પ્રમા પ્રકાશ-તેજ હું છું સર્વવેદેષુ સર્વ વેદોમાં પ્રણવઃ ઓંકાર હું છું સ્વે આકાશમાં શબ્દઃ શબ્દ હું છું તથા ત્રુણુ પુરુષોમાં પૌરુષ પુરુષત્વ હું છું [૮].

શબ્દાર્થ :—હે કૌંતેય ! જળમાં રસ હું છું, ચંદ્રમાં અને સૂર્યમાં તેજ હું છું, સર્વ વેદોમાં ઓંકાર હું છું, પુરુષોમાં પુરુષત્વ હું છું [૮].

વિવેચન — હે અર્જુન ! જળમા રસ હુ છુ, અર્થાત્ જળમા તેના સારરૂપ [રસત-માત્રારૂપ] તરવ હુ છુ તે સરૂપ હુ વાસુદેવમા સર્વ જળ ઓતપ્રોત છે, અર્થાત્ રસત-માત્રારૂપ મારી વિભૂતિનડે હુ જળમા તેના આશ્વરૂપે નહેવો છુ આ પ્રમાણે પાંચે યોગમા અર્થ કરવો [શા ભા વગેરે]

ચદ્રમામા તથા સૂર્યમા પ્રકાશ હુ છુ, અર્થાત્ પ્રકાશરૂપ હુ પરમાત્મામા સૂર્ય તથા ચદ્ર ઓતપ્રોત છે [મધુ] ચદ્ર અને સૂર્ય એ બન્ને વિશે પ્રભાવરૂપે હુ રહેતો છુ [શકરાનંદ] સર્વ વેદોમા ઓતર હુ છુ, અર્થાત્ પ્રપુવરૂપ પરમાત્મામા સર્વ વેદો ઓતપ્રોત છે સર્વ વેદોમા ઓતરરૂપે હુ રહેતો છુ [શકરાનંદ] શ્રુતિ કહે છે કે — જો પાદ્માની દાડીવડે મર્વ પાદ્માના અવયવો વ્યાપ્ત છે તેમ ઓકાનવડે યન્ત્રો નમુદ વ્યાપ્ત છે જગત પરમાત્માનુ કાર્ય હોવાથી પરમાત્માથી ભિન્ન નથી, તથા પરમાત્મા ઓકારથી ભિન્ન નથી અને તેથી ઓકાર જ આ સર્વ છે [શા ભ. ૨-૨૩-૩]

આકાશમા તેના સાગ્રભૂત સખ્દ હુ છુ, અર્થાત્ સખ્દરૂપ હુ પરમાત્મામા આકાશ ઓતપ્રોત છે પુરુષોમા પુરુષત્વ હુ છુ, અર્થાત્ પુરુષરૂપ હુ પરમાત્મામા પુરુષો ઓતપ્રોત છે [૮]

પુણ્યો ગન્ધઃ પૃથિવ્યાં ચ તેજશ્ચાસ્મિ વિભાવસૌ ।

જીરનં સર્વભૂતેષુ તપશ્ચાસ્મિ તપસ્વિણુ ॥ ૯ ॥

અનુવાચાર્થ — ચ વળી પૃથિવ્યા પૃથ્વીમા પુણ્ય પુણ્ય તપ ગન્ધ ચ અને વિભાવનો અગ્નિમા તેજ તેજ અસ્મિ હુ છુ ચ તેમ સર્વભૂતેષુ સર્વભૂતોમા જીવન જીવન તથા તપસ્વિણુ તપસ્વીઓમા તપ. તપ અસ્મિ હુ છુ [૯]

શબ્દાર્થ — પૃથ્વીમા સુગન્ધ હુ છુ, અગ્નિમા તેજ હુ છુ, સર્વ પ્રાણીઓમા જીવન હુ છુ, અને તપસ્વીઓમા તપ હુ છુ [૯]

વિવેચન :— પૃથ્વીમા પવિત્ર ગન્ધ હુ છુ અહીં ચ કાર સખ્દ, રૂપરૂપ તથા રસ વિશે પરિવપણાના સમુચ્ચય માટે છે [મધુ વગેરે] સખ્દ, રૂપરૂપ, રૂપ, રસ અને ગન્ધ, જે તત્ત્વોના ગુણો છે, તે સ્વભાવથી પવિત્ર છે, પરંતુ તે મિત્રે પ્રાણીઓના અધર્મ વગેરેના કારણે તથા ભૂતવિરોધના સતર્કના નિમિત્તથી અપવિત્રના ઉત્પન થાય છે [શા ભા વગેરે]

અગ્નિમા રહેતુ દાહ- તથા પ્રકાશક તેજ હુ છુ, અર્થાત્ તેજરૂપ હુ પરમાત્મામા અગ્નિ પ્રોત છે સર્વ પ્રાણીઓમા જીવનમ્ = અત [નીવકદ]

પ્રાણોને ધારી રાખનાર આયુષ્ય [મધુ વગેરે] હુ છુ અર્થાત્ અનરૂપ
[આયુષ્યરૂપ] હુ પરમાત્મા સર્વભૂતો પ્રોત છે

તપસ્વીઓમા સીતોષ્ણાદિ દ્વંદ્વો સહન કરવાના બળરૂપ તપ હુ છુ, અર્થાત્
તપરૂપ હુ પરમાત્મા તપસ્વીઓ પ્રોત છે 'તપ' શબ્દ ધર્મમાત્રનુ ઉપનંદાયુ
છે [ચક્રાનંદ] ધર્મમાત્ર મારુ નરૂપ છે તથા ધર્મી મારા સ્વરૂપમાત્ર છે, એ
ઓક્ષન કરવા માટે 'હુ તપ છુ' એમ કહ્યું છે [ચક્રાનંદ]

'તપસ્વાસ્મિ'માના ચ કારવડે ચિત્તની એકાગ્રતારૂપ આત્મરૂપનુ તથા
જિહ્વા-ઉપસ્થાદિક ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહરૂપ સર્વ પ્રકારના બાહ્ય તપોનુ ગ્રહણ
કરવું [મધુ] [૬]

વીજં મા સર્વભૂતાના પ્રિદ્ધિ પાર્થ સનાતનમ્ ।

બુદ્ધિર્બુદ્ધિમતામસ્મિ તેજસ્તેજસ્વિનામહમ્ ॥૧૦॥

અન્વયાર્થ — પાર્થ! હે અર્જુન! મા મને સર્વભૂતાનાં સર્વભૂતોનુ સનાતનમ્
અનાદિ વીજ ઉત્પત્તિનુ મૂળકારણ [શા ભા] વિદ્ધિ જાણ્યું બુદ્ધિમતા બુદ્ધિમાનની
બુદ્ધિ બુદ્ધિ-વિવેકશક્તિ [શા ભા] અસ્મિ હુ છુ, તેજસ્વિનામ્ તેજસ્વીઓનુ
તેજ બીજાઓને પરાભવ કરવાનુ કે બીજાઓથી પાલન પામવાનુ સામર્થ્ય
મહમ્ હુ છુ [મધુ, ચક્રાનંદ] [૧૦]

શબ્દાર્થ — હે પાર્થ! તુ મને સર્વભૂતોનુ સનાતન [અનાદિ] બીજ
જાણ્યું બુદ્ધિમાનની વિવેકશક્તિ હુ છુ, તથા તેજસ્વીઓનુ તેજ હુ છુ [૧૦]

વિવેચન:— હે પાર્થ! તુ મને આકાશાદિ સર્વભૂતોનુ સનાતન વીજ =
અન્યાકૃતતામનુ બીજ [મધુ] ઉત્પત્તિનુ મૂળ કારણ [શા ભા] જાણ્યું
આત્મઅનાત્મનો કે ધર્માધર્મનો વિવેક કરનારા બુદ્ધિમાનોની બુદ્ધિ = વિવેકબુદ્ધિ
હુ છુ, અર્થાત્ બુદ્ધિરૂપ જે હુ તેમા બુદ્ધિરાજાઓ પ્રોત છે [મધુ] તેજસ્વી
ઓનુ તેજ = પ્રાગભ્ય [ચક્રાનંદ], બીજાઓનો પરાભવ કરવાનુ તથા
બીજાઓથી પાલન પામવાનુ સામર્થ્ય હુ છુ [મધુ ચક્રાનંદ], અર્થાત્
તેજરૂપ જે હુ તેમા તેજની પદ્ધતી પરાવાચેના છે [મધુ] [૧૦]

ત્રલં વલમતા ચાહં કામરાગવિવર્જિતમ્ ।

ધર્માનિરુદ્ધો મૂતેષુ કામોઽસ્મિ ભરતર્પમ્ ॥ ૧૧ ॥

અન્વયાર્થ — ચ વળી ભરતર્પમ્! હે ભરતર્પણ! વલ્લભતા બનવાતોનુ
કામરાગવિવર્જિતમ્ કામ તથા રાગથી રહિત—રબ્ધેશુલ તથા તમોશુલથી રહિત

વલ્લ્મ સાત્ત્વિક બળ મહં છું છું. મૂત્રેષુ પ્રાણીઓમાં ધર્માવિરુદ્ધઃ ધર્મથી અવિરુદ્ધ કામઃ કામ જાસ્મિ છું છું [૧૧].

શબ્દાર્થઃ :—મયવાનોનું કામ તથા રાગથી રહિત સાત્ત્વિક બળ છું છું. હે ભરતર્ષભ! પ્રાણીઓમાં ધર્મથી અવિરુદ્ધ કામ છું છું [૧૧].

વિવેચન .— ‘અપ્રાપ્ત વિષયની પ્રાપ્તિ કરાવનારા કારણોનો અભાવ હોવા છતાં પણ એ વિષય પ્રાપ્ત થાઓ ’ એ પ્રકારની ચિત્તવૃત્તિ “ કામ ” કહેવાય છે [મધુ.] ‘ પ્રાપ્ત વિષયને લય પામવાના કારણો વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ એ વિષય લય નહિ પામે ’ એ પ્રકારની ચિત્તવૃત્તિ ‘ રાગ ’ કહેવાય છે [મધુ.]. કામ અને રાગથી રહિત એટલે કે રજ્જેશુલ તથા તમોગુણથી રહિત બલવાન પુરુષોનું વલ્લ્મ = સાત્ત્વિક બળ [મધુ.], સ્વધર્મનિષ્ઠ રહેવા માટે દેહ તથા ઇન્દ્રિયો વગેરેના ધારણનું સામર્થ્ય [કેવલ, મધુ.] હું છું; તથા ધર્મશાસ્ત્રે નિષેધનહિ કરેલી અથવા ધર્મને અનુકૂળ ત્રીપુત્રધનાદિકની અભિલાષારૂપ કામ છું છું [૧૧]

અવતરણિકા :—લોક ૭ થી ૧૧ માં ‘ સર્વ વસ્તુમાં સારભૂત હું છું ’ એ પ્રતિપાદન થયું, હવે સામાન્યરૂપે સર્વ પદાર્થોની પોતાથી જ ઉત્પત્તિ છે, પોતે જ સર્વનું બીજ છે, તથા પોતામાં જ સર્વનું અવરથાન [સ્થિતિ] છે, એ પ્રતિપાદન કરે છે :

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।

मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ ૧૨ ॥

અન્યથાર્થઃ :—ચ વળી એ જે બીજા એવ પણ સાત્ત્વિકાઃ સાત્ત્વિક ભાવા પદાર્થો છે ચ તથા એ જે રાજસા. રાજસ તથા તામસા. તામસ પદાર્થો છે તાન્ તે સર્વ પદાર્થો મત્ત મારાથી એ જ ઉત્પન્ન થયેલા છે इति એમ વિદ્ધિ. જાણ, તું પરંતુ મહં હું તેષુ તેઓમાં—તે પદાર્થોમાં નથી પણ તે તેઓ તે પદાર્થો મયિ મારામાં છે [૧૨].

શબ્દાર્થઃ :—જે સાત્ત્વિક પદાર્થો છે અને જે રાજસ તથા તામસ પદાર્થો છે, તેઓને મારાથી જ ઉત્પન્ન થયેલા જાણ; પરંતુ હું તેઓમાં નથી, પણ તેઓ મારામાં છે [૧૨]

વિવેચન .—હે અર્જુન! પ્રાણીઓને તેમના કર્મોનુસાર ઉત્પન્ન થતા ઇમ, દમ, ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય વગેરે સાત્ત્વિક ભાવો, હૃદય, દેવ, લોભ વગેરે રાજસ ભાવો, મોહ, પ્રમાદ, નિદ્રા વગેરે તામસ ભાવો [શા. ભા. વગેરે], અથવા દેવ, આપિ, બ્રહ્મણ્ય, ધી વગેરે સાત્ત્વિક પ્રાણી-પદાર્થો, મધર્વ, યદા, કાશ્યપ,

મર્યા વગેરે રત્નોગુણી પ્રાણી-પદાર્થો તથા રાક્ષસ, પિશાચ, ઘ્રૂ, ગાંડુ વગેરે તમોગુણી પ્રાણી-પદાર્થો [ચક્રાનંદ] તુ મારાથી ઉત્પન્ન થયેલા જાય.

જે કે તે સર્વ ભાવો [પદાર્થો] મારાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, છતાં ન અહ તેણે = હું તેઓમા નથી, અર્થાત્ સસારી મનુષ્યોની પેઠે હું તેમને વશ નથી, પરંતુ તે મયિ = તેઓ મારામા છે, અર્થાત્ તેઓ સર્વે મારે વશ છે [શા ભા]. અથવા તે સર્વ ભાવો રજ્જુમા સર્પની પેઠે મારામા કલ્પિત છે, અને તેથી જેમ રજ્જુ તે વિષે કપેવા સર્પરૂપ વિકારથી લેપાતી નથી, તેમ હું સસારી મનુષ્યોના પેઠે તે તે વિકારોને વશ થતો નથી, પરંતુ તે સર્વ ભાવો મારા વડે સત્તારૂર્તિ ધારણ કરે છે, અને તેથી તેઓ મારામા છે [મધુ]. અથવા તે સર્વ ભાવો [પદાર્થો] વિષે હું રહેલો નથી, પરંતુ તેઓ મારામા અધ્યન્ત ધર્મને રહેલા છે [નૈવકલં]

નોંધ — અહીં શ્રીનીનંદક પ્રતિપાદન કરે છે કે, આ સર્વ દૃશ્યમાન પ્રપચ પરબ્રહ્મનો વિનાશ છે, કારણકે પરબ્રહ્મમા કોઈ જાતનો પણ વિકાર થતો નથી અને તેમા આ સર્વ ચરાચર પ્રપચ અધ્યાસરૂપે દેખાય છે એ પ્રમાણે વિવર્તવાદનો આશ્રય કરીને જ પરબ્રહ્મ વિષે જગતના ઉપાદાનકારણુપણાનો તથા ક્રૂટરચપણાનો નિર્વાહ થઈ શકે છે તેથી ‘નત્વહ તેણે તે મયિ’ સર્વ પદાર્થોમા હું રહેલો નથી, પણ તેઓ મારામા અધ્યન્ત ધર્મને રહેલા છે’ એ જે ભગવાને કહ્યું છે, તે યુક્ત જ છે [નીલકંઠ] [૧૨]

અવતરણિકા — હવે નિઝે સંસારદુઃખની નિવૃત્તિ માટે પરિપૂર્ણ સમિચ્છાનંદ એકરસ અદ્વિતીય પરબ્રહ્મને લોકો કેમ જાણતા નથી, તેનું કારણ કહે છે :

ત્રિભિર્ગુણમયૈર્ભાવૈરેભિઃ સર્વમિદં જગત્ ।

મોહિતં નામિજાનાતિ મામેભ્યઃ પરમવ્યયમ્ ॥ ૧૩ ॥

અન્યથાથ^૧ — એમિ ગુણમયે એ સત્વાદિ ત્રણ ગુણોના વિકારરૂપ, રાગ, દ્વેષ, મોહ વગેરે ત્રિભિ ત્રણ ભાવે ભાવો વડે હ્રદ આ સર્વમ્ સર્વ જગત્ જગત મોહિત મોહ પામ્યું છે તેથી એમનાથી પર લિન-વિવક્ષણુ-શ્રેષ્ઠ તેમની કલ્પનાના અધિધાનભૂત [મધુ] અવ્યય જન્માદિ સર્વ ભાવવિકારોથી રહિત [શા ભા] મા મને ન અમિજાનાતિ જાણતું નથી [૧૩]

શબ્દાથ^૨ — ત્રણ ગુણોના વિકારરૂપ એ ત્રણ ભાવોથી મોહ પામેલું આ જગત, એ પદાર્થોના અધિધાનભૂત તથા અવિનાશી એવા મને જાણતું નથી [૧૩].

વિવેચન :— ત્રિભિ. ગુણત્રયે નારૈઃ = સત્વાદિ ત્રયુ ગુણોના વિકાસરૂપ [પરિણામરૂપ] રાગ, દ્વેષ, મોહ વગેરે પ્રગટના ત્રયુ ભાવોવડે જનત મોહ પામેયુ છે, અર્થાત્ વિવેકશૂન્ય ધયુ છે [ચા. ભા.] મનુષ્યો સત્ [નિત્ય] તથા અસત્ [અનિત્ય] વસ્તુનો વિવેક કરવાની અયોગ્યતાને પ્રાપ્ત થયા છે [મધુ. ૮ કરાનંદ વગેરે], અને તેથી સત્વાદિ ગુણોથી પર તથા અવ્યય = જન્માદિ મર્ત્ત ભાવરિગ્ગરોથી રહિત [ચા. ભા.], પ્રપચ વગરના આનંદ-સ્વરૂપ, સ્વયં પ્રકાશ, વ્યવધાન વગરના [મધુ.], પરિપૂર્ણ સચ્ચિદાનંદ એકત્વ અદ્વિતીય મને પરબ્રહ્મને [૮ કરાનંદ] યથાવત્ જાણુતા નથી, તથા સ્વરૂપના અજ્ઞાનને કીધે વાનવા જન્મ-મરણરૂપ સંસારને પામે છે.

“ અહો દૌર્ભાગ્યમવિવેકિજનસ્તેયનુક્લેશ દર્શયતિ ભગવાન । [મધુ. ૮ કરાનંદ]
‘ અહો ! અવિવેકજનોનુ કેવુ દુર્ભાગ્ય છે ! ’ એ પ્રભાણે ભગવાન ક્ષ્યા દર્શાવે છે ”

યાત્ર પશ્ય કહે છે કે. — “ જહો ! ડપ્પરજિજ્ઞાસ્યા બ્રહ્માદિમશકાવર્ષિ’ અરે આત્મરૂની વાત છે કે, બ્રહ્માથી પત ત્રિયા પર્વ ત સર્વ પ્રાણીઓ જિહ્વા તથા ઉપરથના મુખમા આસક્ત થઈ, ” અનાદિ વાસનાના બળથી આત્મસ્વરૂપને જૂની જઈ, મોહ પાની, સંપૂર્ણ સંમારકુઃખની નિવૃત્તિ માટે દાર્ઢ પશ્ય થત કરતા નથી [૧૩].

અવતરણિકા :— હવે માયાને તરવાનો ઉપાય કહે છે :

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ ૧૪ ॥

અન્યથાર્થ — મન માની ઇષા આ ગુણમયી સત્ય, રજસ અને તમસ એ ત્રયુ ગુણોરૂપ સ્વરૂપનાળી હિ પ્રસિદ્ધ દેવી દેવની—હુ વ્યાપક ઈશ્વરની સ્વભાવભૂત વક્રિતરૂપ [ચા. ભા.], દેવને આશ્રયે રહેલી માયા માના દુરત્ત્વના તરવી કહિત છે, અર્થાત્ દષ્ટાદષ્ટ વિષયમુખ, તેના સાધનોનો પરિત્યાગ, તથા યમનિર્માદિથી તરી વગાય છે [સંકરાનંદ], પરંતુ જેઓ આ મામ્ એવ પ્રવચ્છે મારુ’ જ શરણ લે છે, તે તેઓ ઇત માયા આ માયાને તરન્તિ તરે છે [૧૪]

સાંદર્ભ :—માગે આ ગુણમયી દૈવી માયા દુસ્તર છે, પરંતુ જેઓ મારુ વરણ લે છે, તેઓ આ માયાને તરી જાય છે [૧૪]

વિવેચન — માયા = ના = “ નિવેશમ્ અધિષ્ઠાનમાશ્વાત્કારે સતિ ના મારિ પ્રાપ્નોતીતિ માયા = જે અધિષ્ઠાનનો [બ્રહ્મનો] સાક્ષાત્કાર થતા નિબંધને પ્રાપ્ત

યાય છે તે “ માયા ” કહેવાય છે.” અથવા ના = “ વસ્તુતોડવિગ્રમાનાડપિ વિગ્રમાનવત્ યા યાતિ પ્રતીતિવિવિયતામિતિ માયા । જે વસ્તુના : વિગ્રમાન નથી, પરંતુ વિગ્રમાનના જેવી પ્રતીત યાય છે તે “ માયા ” કહેવાય છે.”

પિંડ તથા બ્રહ્માંડમાં વિસ્તાર પામેલી, નિર્વિંકાર એકરસ અદ્વિતીય પર-બ્રહ્મમાં આકાશમાં નીચવણુંની પેઠે આભાસરૂપે રહેલી, સાક્ષીસબ્ધે કરી કહ્યેલી, જળને આશ્રયે રહેલા શેવાલના પેડે, આત્મરૂપ દેવને આશ્રયે રહી તેને ઠાંકનારી, હું વ્યાપક ઈશ્વરની સ્વાભાવિક યક્તિરૂપ આ ત્રિગુણમયી માયા દુઃખે કરીને નિદ્રિત કરી યકાય એવી, અઘોરિક તથા અદ્ભુત છે. આ માયા મારા શ્રદ્ધ પરબ્રહ્મ વિષે એક અંદામાં જ રહેલી [કહ્યેલી] છે [પંચદશી ૨-૫૪].

આ માયા [સદ્વસ્તુની માયાયક્તિ] અગ્નિની યક્તિની પેઠે કાંઈ કાંઈ કાંઈથી પણ કાર્યની પહેલાં જાણવામાં આવતી નથી [પંચદશી ૨-૪૭]. જેમ અગ્નિમાં દાહકયક્તિ છે તેનું જ્ઞાન કાર્ય પછી એટલે બાળવા-બળવાની ક્રિયા થયા પછી યાય છે; તેમ સદ્વસ્તુની માયાયક્તિનું જ્ઞાન માયાના કાર્ય આકાશ આદિ પંચમહાભૂતો ઉત્પન્ન થયા પછી યાય છે.

“ ઝષટિષ્ઠનાપટીયસી માયા । દુષ્ટ કાર્ય કરવું એ માયાનો સ્વભાવ છે.” માયા બ્રહ્મનું નિર્વિંકારીપણું નાશ કરી વિના જગત, જીવ તથા ઈશ્વરને સર્જે છે. માયાને લીધે જ બ્રહ્મ વિષે જગત, જીવ તથા ઈશ્વરનો ભેદ પ્રતીત યાય છે; માયાની સ્વતઃ સત્તા નથી, પરબ્રહ્મની સત્તાથી જ તેની સત્તા છે.

આ માયા જ્ઞાનવડે મિથ્યા સિદ્ધ થનારી હોવાથી ‘ સત્ ’ પણ નથી; અને સમસ્ત જગતનું ઉપાદાન કારણ હોવાથી ‘ અસત્ ’ પણ નથી. વળી સત્ તથા અસત્ ધર્મ એકધર્મીમાં રહી શકે નહિ, તેથી તે સત્ અને અસત્ ઉભયરૂપવાળી પણ નથી. આત્મા એક અદ્વિતીયરૂપ હોવાથી તે આત્માથી ભિન્ન નથી; અથવા અગ્નિની દાહકયક્તિ જેમ અગ્નિથી ભિન્ન નથી, તેમ માયા આત્માની યક્તિ હોવાથી આત્માથી ભિન્ન નથી. વળી ભેદ તથા અભેદ પરસ્પર વિરોધી હોવાથી તે ભિન્ન-અભિન્ન ઉભયરૂપવાળી પણ નથી. માયાના અવયવોનું સાત્રમાં નિરૂપણ નથી, તેથી તે સાવયવ [સાકાર] નથી; અને માયા સત્, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણોની સામ્યાવસ્થારૂપ હોવાથી તે નિરવયવ નથી. વળી સાકાર તથા નિરાકારનો પરસ્પર વિરોધ હોવાથી તે સાકાર-નિરાકારરૂપ ઉભયરૂપવાળી પણ નથી, પરંતુ માયા અદ્ભુત અનિર્વચનીયરૂપ છે [સંકર વિ. ચૂ ૧૦૯].

દરિશ્વંરને એક રાત્રિમાં બાર વર્ષના ચાંદ્રલહેલો [ગો. વા. ઉ. પ્ર ૧૧૦-૨૧-૨૨], કવલુરાગને ચાંદ્રજલહેલો એક ક્ષણમાં ૬૦ વર્ષના વિવિધ પ્રકારના

દુ.ખોનો [યો. ૧૧ ઉ. પ્ર. અ. ૧૦૪-૧૦૬], ગાધિ બ્રાહ્મણને એક દાણુમા મૃત્યુ, ચાંડાળજન્મ, રાજ્યરેષ્મ, ચિતામા યજ્ઞી મરણું વગેરે અનુભવ પ્રતિભાસિત થયો [યો. વા. ઉ. પ્ર. અ. ૪૪-૪૬]. જૈવત ગંગા બ્રહ્મયોક્તિમા બે ધડી રચા, પશુ મનના પ્રભાવથી પૃથ્વી ઉપર એક યુગ નીચળી ગયો [યો. વા. ઉ. પ્ર. ૧૧૦-૨૦], અને રાનણે એક રાત્રિમા એ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવ્યું તે પ્રસિદ્ધ છે, આ માયા દુસ્તર છે, પરંતુ “મામેવ ચે પ્રપચન્તે માયામેતાં તરન્તિ તે = જે મનુષ્યો સર્વં ધર્મ છોડી સર્વાત્મભાવે મારુ જ ધરણ્ય લે છે, તેઓ આ માયાને તરી જાય છે [શા. ભા.]”, જેઓ નિત્ય-નિરતર એકમાત્ર મારુ જ ચિંતન કરે છે, તેઓ મારા અનુગ્રહથી આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈ, આ માયાને અતિક્રમણ કરવા સમર્થ થાય છે [મધુ].

“મમાનુગ્રહમન્તરણોપાયવહૃદિરપિ દુસ્તરા । [કેશવ] મારુ ધરણ્ય લઈ, મારા અનુગ્રહને યોગ્ય થયા વિના, કોટી ઉપાયોવડે પણ આ માયાનો પાર પામવો શક્ય નથી”

“ચે પ્રવજ્ઞા દ્વયોક્તેશ ન તે મુશ્યન્તિ માનવા. । મયે મહતિ મમાના વ્રાતા નિત્યં જનાર્વન । જેઓ ભગવાનનું ધરણ્ય લે છે, તેઓ કદાપિ સંસારમા મોહ પામતા નથી, કારણકે જનાર્દન એના ભગવાન તેમનું સંસારરૂપ મહાભયમાથી નિરતર રક્ષણ કરે છે [૧૪].

અવતરણિકા. — હવે પાપી મનુષ્યો મારુ ધરણ્ય લેતા નથી, તે કહે છે :

ન માં દુષ્કૃતિનો મૂઢાઃ પ્રપચન્તે નરાધમાઃ ।

માયયાડપહતજ્ઞાના આસુરં ભાવમાશ્રિતાઃ ॥ ૧૫ ॥

અન્યથાથ^૧ — દુષ્કૃતિન. પાપ કરનારા [શા. ભા. વગેરે] મૂઢા. મૂંઠે નરાધમા. અધમ મનુષ્યો માયયા માયાવડે અપહતજ્ઞાના. હરાઈ મયેલા જ્ઞાનવાળા આસુર માંવ આસુરી ભાવને આશ્રિતા આશ્રયે રહેલા માં ન પ્રપચન્તે મારે ધરણ્યે આવતા નથી [૧૫]

શબ્દાથ^૨ — પાપી, મૂંઠે, માયાથી હરાયેલા જ્ઞાનવાળા, તથા આસુરી ભાવને આશ્રયે રહેલા અધમ પુરુષો મારે ધરણ્યે આવતા નથી [૧૫]

વિવેચન — દુષ્કૃતિન = પાપી, નિષિદ્ધ કર્મ કરનારા મૂઢા = કાર્યોકાર્પના વિવેક વિનાના [મધુ], માયયાડપહતજ્ઞાના = માયાથી હરાયેલા જ્ઞાનવાળા તથા આસુર ભાવમ્ આશ્રિતા = ઈશ્વર, શુરુ, પુનર્જન્મ વગેરેમા શ્રદ્ધા વિનાના, દભ, હિ સા, અસત્ય વગેરે આસુરી ભાવોનો આશ્રય કરનારા [શા. ભા. વગેરે] મનુષ્યો

શરણે આવતા નથી; અર્થાત્ મારી વેદવિહિત આજ્ઞાનું પરિપાલન કરી, ચિત્ત-
કારા આ મારી માયાને તરવા પ્રયત્ન કરતા નથી, મારો આશ્રય ગ્રહણ કરી
મક્તિ કરતા નથી, અથવા મારા સ્વરૂપને જાણી મારી સાથે એકત્વ પામતા નથી.
પૂર્વોક્ત ચાર પ્રકારના મનુષ્યોમાં આમુરી સ્વભાવવાળા [ગી. ૧૬-૪].
૥ પાપિષ્ઠ છે, તથા તે મૂઢ પુરુષો ઉત્તરોત્તર અધમગતિને પામે છે.
૥ ૧૬-૨૦] [૧૫].

અવતરણિકા:—હવે પુણ્યકર્મ કરનારા મારું શરણ લે છે, તે કહે છે :

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।

आर्तं जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ ૧૬ ॥

અનુવાદ:—મહત્તમર્ષભ ! હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! અર્જુન ! હે અર્જુન ! ચતુર્વિધા:
પ્રકારના સુકૃતિન: પુણ્યકર્મ કરનારા—સદાચારી જના: મનુષ્યો માં મને
૪ ભજે છે. આર્ત: દુ:ખી જિજ્ઞાસુ: મુમુક્ષુ-મોક્ષની કામનાવાળો અર્થાર્થી
। ઇચ્છાવાળો ચ તથા જ્ઞાની જ્ઞાની [૧૬].

શબ્દાર્થ:—હે ભરતશ્રેષ્ઠ અર્જુન ! દુ:ખી, જિજ્ઞાસુ, ધનની ઇચ્છાવાળો
જ્ઞાની, એ ચાર પ્રકારના પુણ્યશાળી મનુષ્યો મને ભજે છે [૧૬].

વિવેચન:—“ નરાણાં ક્ષીણપાપાનાં કૃષ્ણે ભક્તિઃ પ્રજાયતે । ” એ ન્યાય
દ્વે ચાર પ્રકારના પુણ્યશાળી મનુષ્યો મને ભજે છે. આર્ત: = સંસારકલેશાદિ
[પુ. અ. ત.], તથા ચેર, વ્યાધિ, રોગ વગેરેથી પીડિત તે તે ઉપદ્રવોની
તે માટે [શા. ભા. વગેરે]; પ્રતિષ્ઠાથી હીન થયેલા તથા ઐશ્વર્યથી ભ્રષ્ટ
। પુનઃ તેની પ્રાપ્તિ માટે [રા. ભા.]; જિજ્ઞાસુ: = નિત્યાનિત્યના વિવેકાદિથી
। કામનાવાળા [સંકરાનંદ]; તથા ભગવાનના તત્ત્વને જાણવાની
વાળા [શા. ભા.].

અર્થાર્થી = ધનાદિની કામનાવાળા, અને જ્ઞાની વિષ્ણુના તત્ત્વને જાણનાર
। ભા.], જ્ઞાનનિષ્ઠ મહાત્માઓ મને ભજે છે, અને ક્રમેક્રમે નિષ્કામ થઈ,
અનુગ્રહથી માયાને તરી જાય છે [મધુ.].

શ્રી મધુસૂદનાચાર્ય, શ્રી કેશવાચાર્ય વગેરે, દ્રોપદી, ગજેન્દ્ર, વ્રજવાસીઓ,
કૃષ્ણ કેદ કરેલા રાગ્યો વગેરેને આર્તભક્તો તરીકે; રહુગણ, મુચકુંદ,
૧, યોનક વગેરેને જિજ્ઞાસુ ભક્તો તરીકે, મુર્ખીવ, વિભીષણ, ઉપમન્યુ, કૃપ
। અર્થાર્થી ભક્તો તરીકે, અને સનક, નારદ, શુક, પ્રહલાદ વગેરેને નિષ્કામ

જ્ઞાની ભક્તો તરીકે વર્ણવે છે; અને ચ કારમાં ગોપીઓ, અકૂર, યુધિષ્ઠિ વગેરે નિષ્કામ પ્રેમી ભક્તોનો સમાવેશ કરે છે [મધુ].

અહીં પૂર્વજન્મોના સુકૃતવાળા ભક્તોનું નિરૂપણ છે, અને તેથી જ વક્ષ્યમાર્થજ્ઞના અભિપ્રાય પ્રમાણે ગોપીજનો વગેરે પુષ્ટિભક્તોનો આ સ્લોકના અર્થમાં સમાવેશ કરવો યોગ્ય નથી; કારણકે ગોપીજનોને પૂર્વજન્મોનાં સુકૃતો ન હતાં [ભાગ. ૧૧-૧૨-૬-૮; વ. ત. દી. [૧૬].

અનુતરણિકા: —હવે પૂર્વોક્ત આત્મ વગેરે ચાર પ્રકારના ભક્તોમાં જ્ઞાની ભક્ત શ્રેષ્ઠ છે, તે કહે છે :

તેષાં જ્ઞાની નિત્યયુક્ત એકમક્તિર્વિશિષ્યતે ।

પ્રિયો હિ જ્ઞાનિનોઽત્યર્થમહં સ ચ મમ પ્રિયઃ ॥ ૧૭ ॥

અનુવાદ: —તેષાં પૂર્વોક્ત ચાર પ્રકારના ભક્તો વિષે નિત્યયુક્ત. નાં વિષે નિત્ય એકમક્તિવાળો તથા એકમક્તિ: એક ભક્તિવાળો જ્ઞાની તત્ત્વજ્ઞ ભક્ત વિશિષ્યતે શ્રેષ્ઠ છે હિ કારણકે મહં હું જ્ઞાનિન: જ્ઞાની ભક્તને અત્યંત પ્રિય: પ્રિય છું ચ અને સ: તે મમ મને પ્રિય: પ્રિય છે [૧૭].

શબ્દાર્થ: —ચાર પ્રકારના તે ભક્તો વિષે નિત્યયુક્ત તથા એક ભક્તિવાળે જ્ઞાની ભક્ત શ્રેષ્ઠ છે. હું જ્ઞાનીને અત્યંત પ્રિય છું, અને મને તે અત્યંત પ્રિય છે [૧૭]

વિવેચન: —હે અર્જુન ! પૂર્વોક્ત આત્મ વગેરે ચાર પ્રકારના ભક્તોમાં નિત્યયુક્ત: = આત્મતત્ત્વને જાણનારા હોવાથી નિત્ય આત્મમય [શા. ભા.], મારે વિષે જ સમાધિયુક્ત ચિત્તવાળો [મધુ.], નિત્ય અવિદ્યારી અક્ષર પરમાત્મામાં જ યુક્ત [ચક્રાનંદ વગેરે], સર્વજ્ઞ બ્રહ્મને જ જ્ઞેનારો [ચંકરાનંદ], તથા એકમક્તિ: = ‘હું’ ઇશ્વરથી કોઈ અન્ય ભજવા યોગ્ય નથી’ એવી ભાવનાવાળો હોવાથી મારે વિષે જ એકભક્તિવાળો [શા. ભા.], એક માત્ર ભગવાન વિષે જ જ્ઞેની અનુરક્તિ [ભક્ત] છે એવો [મધુ.], અર્ચન, વંદન, કીર્તન, ખ્યાન, ઇત્યાદિ પ્રકારે દાસવત્ સિદ્ધાનંદધન એવા મારું જ ભજન કરનારો [કેશવ. પુ. અ. ત.] મારો જ્ઞાની ભક્ત શ્રેષ્ઠ છે.

હું જ્ઞાનીનો પ્રિય આત્મા છું, તેથી હું તેને અત્યંત પ્રિય છું; વળી તે જ્ઞાની પણ હું વાસુદેવનો આત્મા જ છે, અને તેથી તે મને અત્યંત પ્રિય છે, પરંતુ પ્રિયત્વસ્વ રૂપતારહિતત્વાત્ [રા. ભા.] પ્રિયત્વની કોઈ ધ્રુવતા [મર્યાદા] નથી; અને તેથી સર્વજ્ઞ તથા સર્વશક્તિમાન હોવા છતાં મારા જ્ઞાની ભક્તને હું કેટલો પ્રિય છું, તે હું તને કહી શકતો નથી.

સર્વોત્તમ ગતિં ગતિરપ આસ્થિતઃ માને છે [મધુ] એટલે કે પરમ પ્રાપ્તિ એવા પરબ્રહ્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરવા પ્રવૃત્ત થયો છે [શા. ભા.] [૧૮]

શબ્દાર્થ.—એ સર્વ શ્રેષ્ઠ જ છે, પરંતુ જ્ઞાની ભક્ત તો મારો આત્મા જ છે, એવો મારો મત છે, કારણકે તે મારે વિષે એકાગ્રચિત્તવાળો થઈ, મને જ સર્વોત્તમ ગતિરપ માને છે [૧૮].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! આત્મ, જિજ્ઞાસુ તથા અર્થાર્થી એ ત્રણ પ્રકારના ભક્તો સકામ હોવા છતાં [મધુ] શ્રદ્ધાપૂર્વક મારું ભજન કરે છે, અને તેથી મારા ભજનથી વિશુદ્ધ મોખાસકો વગેરે કરતા ઉદારા = શ્રેષ્ઠ છે [શા. ભા., શંકરાનંદ], એટલે કે મને પ્રિય છે [શા. ભા.], પરંતુ મને આત્મપણાથી નબળો મારો જ્ઞાની ભક્ત તો મારો આત્મા જ છે, એવો મારો મત છે, કારણકે આસ્થિતઃ = યોગારૂઢ થવાને પ્રવૃત્ત થયેલો [શા. ભા.], જ્ઞાની, યુક્તાત્મા = મારે વિષે જ એકાગ્રચિત્તવાળો થઈ, મારે જ આશ્રયે રહી, મને જ પરમસ્વરૂપે અગીયાર કરે છે, “ ન તુ મન્દિજ્ઞ કિમપિ વલં સ મન્દતઃસ્વયં । [મધુ.] તે મારાથી બિન કોઈ પણ રૂપને માનતો નથી [મધુ]”, જ્ઞાની એકમાત્ર મારી પ્રાપ્તિ માટે જ મને ભજે છે [નીલકંઠ], તે મારા પરમ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય પરબ્રહ્મસ્વરૂપને જ પ્રાપ્ત કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે [શા. ભા.], અને તેથી જ્ઞાની ભક્ત મને અત્યંત પ્રિય છે [૧૮].

અથવા આત્મ વગેરે ત્રણ પ્રકારના ભક્તો સકામ હોવા છતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે, કારણકે તે મારા ભજનવડે જ્ઞાને = ક્રમશઃ નિષ્કામ થઈ, મોક્ષ પાનવાને યોગ્ય થાય છે [કેશવ, પુ. અ. ત.].

ભગવાન પણ હવે પછી કહેશે કે :—“ ન મે નક્કઃ પ્રગચ્યતિ । [ગી. ૯-૩૧] મારો ભક્ત કદી વિનાશ [દુર્ગતિ] પામતો નથી ” “ દદામિ શુદ્ધિપાત્ર ત યૈન મામુપયાન્તિ તે । [ગી. ૧૦-૧૦] હું મારા ભક્તને મારા તત્ત્વ વથાર્થ જ્ઞાન આપુ છું, જેથી તે મને આત્મપણાથી પ્રાપ્ત થાય છે ” [૧૮].

અવતરણિકા :—હવે જ્ઞાની ભક્તની સ્તુતિ કરે છે :

વહૂનાં જન્મનામન્તે જ્ઞાનવાન્માં પ્રપદ્યતે ।

વાસુદેવઃ સર્વમિતિ સ મહાત્મા સુદુર્લભઃ ॥ ૧૯ ॥

અન્યવાર્થ.—જ્ઞાનવાન જ્ઞાની વહૂનાં પણા અથવા એ, ત્રણ કે ચાર [શંકરાનંદ] જન્મના જન્મોના જન્મે અતે સર્વ વાસુદેવ इति ‘-’ આ સર્વ વાસુદેવ છે ’ એમ જાણી મા મને પ્રપદ્યતે શરણુ થાય છે—ભજે છે સઃ ‘જી

‘વાસુદેવ છે’ એમ જાણનારા આવો મહાત્મા મહાત્મા સુદુર્લભ. અત્યંત દુર્લભ છે [૧૯].

શબ્દાર્થ :—જ્ઞાની ધણા જન્મોને અંતે ‘આ સર્વ વાસુદેવ છે’ એમ જાણી મને ભજે છે; આવો જ્ઞાની મહાત્મા અત્યંત દુર્લભ છે [૧૯].

વિવેચન :—“સર્વભૂતાધિવાસં ચ ચદ્ભૂતેષુ વસત્યધિ । સર્વાનુગ્રહવત્ત્વેન તદસ્મ્યહં વાસુદેવઃ । [શ્લોક ૨૨] સર્વભૂતો જેમાં નિવાસ કરે છે, તથા જે સર્વ ભૂતો વિશે નિવાસ કરે છે, તે સર્વભૂતો પર અનુગ્રહ કરનાર વાસુદેવ હું છું.”

જ્ઞાની યહતાં જન્મનામ અન્તે = ધણા જન્મોને અંતે [મધુ. વગેરે] અથવા બે, ત્રણ કે ચાર જન્મોના અંતે [શંકરાનંદ] સંકૃતોના [પુણ્યોના] ફલભૂત ચરમે જન્મનિ = છેલ્લા જન્મમાં [શંકરાનંદ] ‘સકલમિદમહં વાસુદેવઃ’—‘આ સર્વ જગત તથા હું વાસુદેવરૂપ છીએ’ એવા જ્ઞાનવાળો યર્ષ, માં = નિરુપાધિ પ્રેમવિષય [મધુ.], અન્તરાત્મારૂપ મને વાસુદેવને [શા. ભા.] ભજે છે.

આવો સર્વોત્તમદર્શી જ્ઞાની પુરુષ અત્યંત દુર્લભ છે. શ્રવણાદિ કરનારા કરાડોમધી કોઈકે જ શુકાદિની પેઠે આ શ્રેષ્ઠ જ્ઞાનભૂમિકાને પ્રાપ્ત થાય છે [શંકરાનંદ], તેથી તે ભારી નિરતિથય પ્રીતિનો વિષય થાય છે, તે યુક્ત [યોગ્ય] જ છે [મધુ.].

ભગવાન રામને વનમાંથી અયોધ્યા પાછા આવવા માટે ધિનતિ કરવા જતા ભરતને ભરદ્વાજમુનિ કહે છે :—“સવ સાધન કર સુફલ મુદ્ધાવા । લક્ષ્મણ રામ સ્વયં દરસનુ પાશ્વ ॥ તે હિ ફલ કર ફલ દરસ મુદ્ધારા । સહિત પ્રયાગ સુભાગ હમારા ॥ [રા. ચ. મા. અ. ૨-૯-૨-૩] હે ભરત! પ્રથમ અમે અમારા તપ વગેરે સર્વ સાધનોના ઉત્તમ ફળરૂપ શ્રીરામજી, ભગવાન રામ તથા સીતામાતાનાં દર્શનને પ્રાપ્ત થયા અને પ્રયાગરાજ સહિત અમારું સૌભાગ્ય છે કે, આજે અમે તે સીતા-રામજી સહિત શ્રીરામદર્શનના ફળરૂપ આપના દર્શનને પામ્યા.”

તાત્પર્ય એ છે કે, રામ તે અધિક રામ કર દાના । [રા. ચ. મા. ઉ. ૧૧૯ [ખ] ૮] ભગવાન કરતાં પણ ભગવાનનો ભક્ત શ્રેષ્ઠ છે [અતિદુર્લભ છે.] [૧૯].

અવતરણિકા :—ન્યારે સ્વસ્વરૂપ જ પ્રત્યક્ષરૂપ સર્વોત્તમ ક્ષણ છે ત્યારે લોકો પરિપૂર્ણ, અત્યંત સમીપ તથા અશ્રમવશ્ય આત્માને કેમ જાણતા નથી? તથા જાણીને સુકિતને કેમ પામતા નથી? [શંકરાનંદ]; પરમપુરુષાર્થના સાધનરૂપ ભગવાનના ભજનની ઉપેક્ષા કરી, લોકો હ્રુદ ફલની પ્રાપ્તિ માટે ખીજા હ્રુદ

દેવતાઓને શા માટે ઉપાસે છે? “ સ કચ દુર્ગમ ? [પુ અ ત] શા માટે આ લોક વિશે જ્ઞાની ભક્ત અત્યંત દુર્લભ છે? ” ક્વચિત્ વાદ-તોડે છે

કામૈસ્તૈર્હૃતજ્ઞાનાઃ પ્રપદ્યન્તેડન્યદેવતાઃ ।

તં તં નિયમમાસ્વાય પ્રકૃત્યા નિયતાઃ સ્વયા ॥ ૨૦ ॥

અન્યથાથ^૧ —તૌ તૌ તે તે કામૈ કામનાઓથી હૃતજ્ઞાના. હૃતજ્ઞાના જ્ઞાનવાળા—અતઃકરણવાળા સ્વયા પોતાની પ્રકૃત્યા પ્રકૃતિને નિયતા વદ ધર્મ ત ત તે તે, એટલે કે હુ વાસ્તુદેવ સિવાય ખીજ દેવોના નિયમ જપ, ઉપાસ, પ્રદક્ષિણા વગેરે નિયમોનો આસ્વાય આશ્રય કરી અન્યદેવતા અન્ય દેવોને પ્રત્યક્ષ બળે છે [૨૦]

શબ્દાર્થ^૨ —જ્ઞાની કામનાઓથી હૃતજ્ઞાના જ્ઞાનવાળા, પોતાની પ્રકૃતિને [સ્વભાવને] વદ ધર્મ, હુ વાસ્તુદેવ સિવાય ખીજ દેવોની આરાધના માટેના નિયમોનો આશ્રય કરી શુદ્ધ જ્ઞા માટે અન્ય દેવોને બળે છે [૨૦]

વિવેચન — ‘ વચ્યતિ પુત્ર વચ્યતિ વૌતમ્ । આ કર્મોરૂપે પુત્રને જુએ છે, પૌત્રને જુએ છે ’ એતૈરાયુક્તમ આયુરાશસ્ત્રે રાષ્ટ્રકામ વ્રક્ષમર્ચનકામ આ કર્મોરૂપે આયુષ્યની કામનાનાળા આયુષ્યને, રાજ્યની કામનાવાળા રાજ્યને, અને બ્રહ્મતેજની કામનાનાળા બ્રહ્મતેજને પ્રાપ્ત થાય કે, ‘ વિષ્ણુગેહુ સ ગચ્છતિ । આ કર્મો વડે તે વિષ્ણુનોકામા જાય છે, ‘ શિવન સહ મોદતે । આ કર્મોવડે શિવની સાથે આનંદ કરે છે ’ ઇત્યાદિ પુતાણવાચ્યોમા પ્રતિપાદન કરેલી કૃત્યુતિથી જ્ઞેમની વિવેકશુદ્ધિ પરાબર પામી છે એવા મૂઠ પ્રકૃત્યા = પૂર્વજન્મજનિત વાસનાથી [૨૧માથી] નિયતા = પ્રેરિત થયેના [શા ભા], માની ઉપેક્ષા કરી, જૂન, પ્રેત, યક્ષ, રાક્ષસ તથા ઇન્દ્રાદિ દેવોને બળે છે, અને તે તે દેવોની આરાધના માટેના સ્વીકારેના જપ ધ્યાન, પ્રદક્ષિણા, નમસ્કાર, ન્યાસ, હવન, વ્રત ઉપાસ વગેરેના નિયમોનો આશ્રય કરી, શુદ્ધ જ્ઞાપ્રાપ્તિ [ભોગો] માટે તેમને ઉપાસે છે, પરંતુ મારી પ્રાપ્તિ માટે મારુ વરણ લેતા નથી, અનન્ય ભાવે મને ભજતા નથી

‘ વતપ્તવ યો યદશ સ ત મજ્જત ક્વચુક્તમ્ । એથી જ જ્ઞેની જ્ઞેવી વાસના [શ્રદ્ધા] તેના દેવને તે બળે છે, એમ કહેતુ છે ” સરનગુણી દેવોતુ પૂજન કરે છે, રત્નેગુણી યક્ષ તથા રાક્ષસોતુ પૂજન કરે છે, તથા તમોગુણી પ્રેતાદિ પૂજન કરે છે [શ્રી ૧૭-૪] [૨૦]

યો યો યાં યાં તનું મક્તઃ શ્રદ્ધયાઽર્ચિતુમિચ્છતિ ।

તસ્ય તસ્યાચલાં શ્રદ્ધાં તામેવ વિદધામ્યહમ્ ॥ ૨૧ ॥

અન્યથાથ'.—યઃ ય જે જે મક્ત. ભક્ત યા યા જે જે તનુ દેવભૂતિને શ્રદ્ધયા શ્રદ્ધાપૂર્વક અર્ચિતુ પૂજવાને ઇચ્છતિ ઇચ્છે છે તસ્ય તસ્ય તે તે ભક્તની તામ્ એવ તે તે ભૂતિ વિષેની તે ,જ શ્રદ્ધા શ્રદ્ધાને મહ હુ મચ્છા સ્થિર વિદધામિ કરુ છુ [૨૧].

શબ્દાર્થ'.—જે જે ભક્ત જે જે દેવભૂતિને શ્રદ્ધાથી પૂજવાને ઇચ્છે છે, તેની તેની તે તે ભૂતિ વિષેની તે શ્રદ્ધાને હુ સ્થિર કરુ' છુ' [૨૧].

વિવેચન:—હે અર્જુન! પૂર્વકર્મજનિત સંસ્કારથી [વાસનાથી] જે જે મનુષ્ય જે જે તનુમ્ = દેવભૂતિની અર્થાત્ વિષ્ણુ, શિવ, ઇન્દ્ર વગેરે સાત્ત્વિક ભૂતિની, યક્ષ, રાક્ષસ વગેરે રાજસ ભૂતિની કે, ભૂતપ્રેતાદિ તામસ ભૂતિની શ્રદ્ધાપૂર્વક ક્ષણસિદ્ધિ માટે આગ્રાધના કરવાની ઇચ્છા કરે છે, જે જે ભક્ત જે જે દેવભૂતિની ઉપાસનામા પ્રવર્તે છે, તે તે ભક્તની તે દેવભૂતિ વિષેની શ્રદ્ધાને હું મચ્છા = સ્થિર [ચા. ભા], દૃઢ [કેશવ, શ્રીવર] કરુ છુ, પરંતુ તે પુરુષની તે શ્રદ્ધાને તે દેવમાથી હટાવીને મારે વિષે શ્રદ્ધા કરાવતો નથી.

જેમ પીપળાનું, લીમડાનું કે આમ્રવૃક્ષનું અકુર પોતપોતાની વાસના પ્રમાણે વૃદ્ધિ પામે છે, તથા અંકુર વિષે રહેલું જળ તેને ચક્તિ આપે છે, તેમ પ્રાણીમાત્ર પોતપોતાની વાસના પ્રમાણે સાત્ત્વિક, રાજસ કે તામસ દેવભૂતિની ઉપાસનામા પ્રવર્તે છે, શુદ્ધિ વિષે રહેલો આત્મા સન્નિધિમાત્રથી જ પ્રાણીમાત્રની શુદ્ધિને તેની પ્રવૃત્તિને અનુરૂપ [અનુસાર] ચક્તિ આપે છે; પરંતુ જેમ સારથિ રથની ગ્રેગણા કરે છે, તેમ આત્મા ગ્રેગણા કરતો નથી, જેમ સારથિ રથને ચલાવે છે તેમ આત્મા મનુષ્યને સાત્ત્વિક, રાજસ કે તામસ ઉપાસનામા પ્રવૃત્ત કરતો નથી, કારણકે અર્જુન તથા અવિઝારી આત્માના કેવાને સર્વથા અસંભવ છે [શંકરાનંદ].

પૂર્વે કહેવામા આવ્યું છે કે, મનુષ્ય પોતાની પ્રકૃતિને [સ્વભાવને] વશ થઈ કર્મમા પ્રવર્તે છે [ગી. ૩-૩૩], પરંતુ રાગદ્વેષને વશ કરનાર પુરુષ આત્મદષ્ટિને પ્રાપ્ત થાય છે, અને સ્વભાવને વશ રહેતો નથી [ગી. ૩-૩૪], માટે પૂર્વકર્મજનિત સ્વભાવને [વાસનાને] પરવશ થઈ રાજસ કે તામસ વર્તુલની ઉપાસનામા પ્રવર્તતા મનુષ્યોએ સ્વભાવને વશ કરી, સાત્ત્વિક વર્તુલની ઉપાસનાપરાયણ થવા પ્રયાત્નશીલ થવું [૨૧]

અવતરણિકા :—એ પ્રકારે અન્ય દેવતાઓના ભક્તોની તે તે દેવતાઓમાં દૃઢ શ્રદ્ધા થવી તેમાં અંતર્યામી પરમાત્મા જ કારણ છે, એ પ્રતિપાદન કરી, હવે તે તે દેવતાઓના ઉપાસકોની ક્ષતિસિદ્ધિ પણ તે તે દેવતાદ્વારા પરમાત્મા જ કરે છે, એ પ્રતિપાદન કરે છે :

સ તયા શ્રદ્ધયા યુક્તસ્તસ્યારાધનમીદતે ।

લભતે ચ તત્તઃ કામાન્ મયૈવ વિહિતાન્દિ તાન્ ॥ ૨૨ ॥

અન્યપાઠ :— સ. તે કળની કામનાવાળો ભક્ત ત્યાં મેં રિયર કરેલી તે શ્રદ્ધા શ્રદ્ધાવડે યુક્ત. યુક્ત ધર્મ તત્ત્વ તે દેવનું આરાધન પૂજન રૂઢિ છે એ તથા તત્ત્વ તે આરાધનાથી મયા મેં એ જ વિહિતાન્ વિહિત કરેલા-નિર્માણ કરેલા તાન્ તે કામાન્ પદાર્થોને-ભોગોને-વિપયોને હિ ખરેખર લવે પામે છે [૨૨].

સાધ્યપાઠ :— તે કળની કામનાવાળો ભક્ત મેં રિયર કરેલી શ્રદ્ધાવડે યુક્ત ધર્મ, તે દેવનું પૂજન કરે છે; અને મેં જ વિહિત કરેલા પદાર્થોને [ભોગોને] ખરેખર પામે છે [૨૨].

વિવેચન :— હે અર્જુન! કળની કામનાવાળો ભક્ત મેં રિયર કરેલી શ્રદ્ધાવડે યુક્ત ધર્મ સાત્ત્વિક, રાજસ કે તામસ દેવનું પૂજન કરે છે, તથા મયા એ વિહિતાન્ = મેં ઈશ્વરે જ નિર્માણ કરેલા તે ઉપાસનાના કળપ પદાર્થોને [ભોગોને] પામે છે. “જ હિ દેવતાના સ્વાતન્ત્ર્યેણ ફલદાને શક્તિઃ. [કેવલ] દેવો ઉપાસનાનું કળ આપવા સ્વતંત્ર નથી, કારણકે સકલકલપ્રદો હિ વિષ્ણુ । વિષ્ણુ જ સર્વકલપદાતા છે. ”

શ્રુતિ પણ કહે છે કે:— “એકો મહૂર્તો ચો વિવિધાતિ કામાન્ । [૪૬ ઉપ-૫-૧૩, શ્લે. ઉ. ૬-૧૩] સર્વેશ્વર એક હોવા છતાં છવોને તેમના કર્મોનુકાર કર્મફલરૂપ ભોગોને તથા પોતાના અનુગ્રહરૂપ નિમિત્તથી ચલેલા ભોગોને આપે છે ”

આથી ભગવાન વિશે કર્મફલદાતૃત્વ તથા દેવતાઓ વિશે અનામત, અનીશ્વરત્વ તથા અસ્વાતન્ત્ર્ય સૂચિત થાય છે [સંકરાનંદ] [૨૨].

અવતરણિકા :—“એ કે સર્વ દેવતાઓ સર્વાત્મરૂપ મારી [પરમાત્માની] જ મૂર્તિઓ છે, દેવતાઓનું આરાધન પણ વાસ્તવિક રીતે મારું જ આરાધન છે, તથા સર્વત્ર ક્ષત્ર આપનાર અંતર્યામી ઈશ્વર હું જ છું, તોપણ સાક્ષાત્ મારા ભક્તોને તથા અન્ય દેવતાઓના ભક્તોને વિવેકવિવેકરૂપ વિપમ [ભિન્નભિન્ન] કળની પ્રાપ્તિ થાય છે,” એ ભગવાન પ્રતિપાદન કરે છે [મધુ.] :

અન્તવત્તુ ફલં તેષાં તદ્ ભવત્યલ્પમેધસામ્ ।

દેવાન્દેવયજો યાન્તિ મદ્ભક્તા યાન્તિ મામપિ ॥ ૨૩ ॥

અન્યથાર્થઃ—તુ પશુ તેષાં તે અલ્પમેધસાં અસ્પૃશ્યદ્વિવાળાઓનું તત્ તે ફલં ફળ અંતવત્ નાશવાળું—વિનાશી મવતિ હોય છે. દેવયજઃ દેવોને પૂજનારા દેવાન્ દેવોને યાન્તિ પામે છે મદ્ભક્તાઃ મારા ભક્તો મામ્ મને અપિ જ યાન્તિ પામે છે [૨૩].

શબ્દાર્થઃ—પશુ તે અસ્પૃશ્યદ્વિવાળાઓને જે ફળ મળે છે, તે વિનાશી હોય છે. દેવોને ભજનારા દેવોને પામે છે અને મને ભજનારા મને પામે છે [૨૩].

વિવેચનઃ—હે અર્જુન ! દેવોની ઉપાસના કરનારા અલ્પમેધસામ્ = વસ્તુતો વિવેક કરવામાં અસમર્થ એવા અસ્પૃશ્યદ્વિવાળા ભક્તોને [શા. ભા., મધુ] નાશવંત ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, કારણકે અનિત્યની ઉપાસનાથી નિત્ય ફળની પ્રાપ્તિ સંભવતી નથી. શ્રુતિ પશુ કહે છે કે :—“ જે અક્ષર પરમાત્મદેવને ન જાણીને આ લોકમાં સદસ વર્ષ હોમ કરે, દેવોનું પૂજન કરે, કે આંદ્રાપણાદિ તપ કરે, તોયે તેઓ અનિત્ય ફળને જ પ્રાપ્ત થાય છે [બૃ. ઉ. ૩-૮-૧૦].

દેવોને પૂજનારા પરિચ્છિન્ન ભોગવાળા તથા પરિમિત કાળ સુધી જીવનારા દેવોને પામે છે; અને મારા ભક્તો મને પરમાત્માને પામે છે. “ મામુપેત્ય તુ કૌન્તેય પુનર્જન્મ ન વિચિત્તે । [ગી. ૮-૧૬] મને પામ્યા પછી તો હે કૌન્તેય ! પુનર્જન્મ નથી.”

આશ્રય છે કે દેવોની તથા મારી ઉપાસનામાં પરિશ્રમ સમાન હોવા છતાં, અવિવેકી મનુષ્યો મોક્ષરૂપી અવિનાશી ફળ માટે મને વાસુદેવને ભજતા નથી, “ ઇતિ મનુક્ષેશં દર્શયતિ ભગવાન્ । [શા. ભા.] એ પ્રકારે ભગવાન કહ્યું પ્રકટ કરે છે.”

પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું છે કે, “ હારાઃ સર્વે ઈતે । [ગી. ૭-૧૮] મારા ભક્તો શ્રેષ્ઠ છે, તે યોગ્ય જ છે [મધુ., પુ. અ. ત.]. અતોઽગ્રે તેષાં મોક્ષઃ । [પુ. અ. ત.] અને તેથી મારા ભક્તો પ્રથમ મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે” [૨૩].

અવતરણિકાઃ—હવે લોકો મારી ભક્તિથી વિમુખ થાય છે, તેનું કારણ કહે છે :

અવ્યક્તં વ્યક્તિમાપન્નં મન્યન્તે મામવુદ્ધયઃ ।

પરં ભાવમજાનન્તો મમાવ્યયમનુત્તમમ્ ॥ ૨૪ ॥

અન્યથાથ^૧ :—મમ મારા પરં સર્વના કારણરૂપ અવ્યય નિત્ય ભાવં સ્વરૂપને તથા અતુલને સર્વથી હિંતૃષ્ટ નિરૂપાધિક સ્વરૂપને અજાનન્તઃ ન જાણનારા અતુલ અવિવેકી અવ્યક્ત અવ્યક્ત—સર્વના કારણરૂપ, એવા માં મને વ્યક્તિ વ્યક્તપણાને આપણં પ્રાપ્ત થયેલો મન્યન્તે માને છે [૨૪].

શાખદ્વાય^૨ :—સર્વના કારણરૂપ, અવિનાશી તથા સર્વોત્કૃષ્ટ એવા મારા સ્વરૂપને નહિ જાણનારા વિવેકરહિત લોકો અવ્યક્ત એવા જે હું તેને વ્યક્તપણાને પ્રાપ્ત થયેલો માને છે [૨૪].

વિવેચન :—હે અર્જુન! મારા અધિકારી તથા અવિનાશી, નિરતિથય પરમ ભાવને [પરમેશ્વરસ્વરૂપને] ન જાણનારા શુદ્ધિહીન [વિવેક વિનાના] લોકો અવ્યક્ત મા = સર્વના કારણરૂપ એવા મને [મધુ.], દેહ, ઇન્દ્રિયાદિના સંબંધથી રહિત હોવાથી અવ્યક્ત એવા મને [શંકરાનંદ], અપ્રકાશ એવા મને [શા. ભા.] વ્યક્તિમ્ આપણં મન્યન્તે = વ્યક્તિભૂત દેહસ્વરૂપે સ્થિત માને છે [શંકરાનંદ], કર્મવિશેષાત્ વસ્તુદેવના શ્રદ્ધ વિશે જન્મને પ્રાપ્ત થયેલો કોઈ અવિશેષ માને છે [કેશવ, મધુ. વગેરે], અથવા મત્સ્ય, કૂર્મ ઇત્યાદિ અનેક અવતારોરૂપે કાર્ય-ભૂતપણાને પ્રાપ્ત થયેલો માને છે [મધુ.], અથવા હું પહેલાં પ્રકટ ન હતો, તે હમણાં કર્મવશાત્ જન્મવિશેષને પ્રાપ્ત થઈ પ્રકટ થયેલો છું, એમ માને છે [શા. ભા. વગેરે].

“અતો માં ન આધયન્તે, ન કર્મભિઃ નારાયણમિતિ ચ” [શા. ભા.] તેથી અવિવેકી લોકો મારું શરણ લેતા નથી તથા સ્વકર્મવડે મારી આરાધના પશ્ચ કરતા નથી; કિંતુ મનુષ્યપુરુષ્યા મા ત્રિહાયેન્દ્રાદિદેવાનેવારાધયન્તોત્સર્ગઃ । [કેશવ] પરંતુ મારે વિશે મનુષ્યપુરુષિ રાખી મને છોડી દઈ, શુદ્ધ રૂપ મારે ઇન્દ્રાદિ દેવોની આરાધના કરે છે ” [૨૪].

અવતરશિક્ષા :—લોકોનું આ અજ્ઞાન કયા કારણથી છે? શા માટે લોકો ભગવાનના સ્વરૂપને જાણતા નથી? તો કહે છે :

નાહં પ્રકાશઃ સર્વસ્ય યોગમાયાસમાવૃતઃ ।

મૂઢોઽયં નામિજાનાતિ લોકો મામજમવ્યયમ્ ॥ ૨૫ ॥

અન્યથાથ^૩ :—યોગમાયાસમાવૃતઃ યોગ માયાથી ઢંકાયેલો અહં હું સર્વસ્ય સર્વને ન પ્રકાશઃ પ્રત્યક્ષ નથી તેથી મૂઢઃ મારો માયાવડે મોહ પામેલો અવ અલોકઃ લોક અજ્ઞાનાદિ-જન્મરહિત તથા અવ્યય અનંત-ચરણરહિત મા મને ન અમિજાનાતિ જાણતો નથી [૨૫].

શબ્દાર્થઃ— યોગભાષાથી ઢંકાયેલો હું સર્વને મારા પોતાના સ્વરૂપથી પ્રત્યક્ષ થતો નથી; આથી મારી માયાવડે મોઢ પામેલો આ લોક જન્મરહિત તથા મરણરહિત એવા મને જાણતો નથી [૨૫].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! સત્વાદિગુણોના સંયોગરૂપ [ધા. ભા.], મારા સંકલ્પને અનુસરનારી [મધુ. વગેરે], જીવોને જન્મ-મરણરૂપી દુઃખપ્રવાહમાં જોડનારી [શંકરાનંદ], મારી યોગભાષાવડે ઢંકાયેલો હું સર્વને મારા સ્વરૂપથી પ્રત્યક્ષ થતો નથી, પરંતુ કોઈ મારા ભક્તને જ પ્રત્યક્ષ થાઉ છું [ધા. ભા., મધુ.]; આથી મારી માયાવડે મોઢ પામેલા મૂઢ લોકો અજ્ઞા, અવિનાશી, અનાદિ તથા અનંત એવો જે હું પરમેશ્વર તેને જાણતા નથી. મૂઢ લોકો વિપરીત દષ્ટિવડે મને મનુષ્યવિશેષ માને છે.

તાત્પર્ય એ છે કે, હરિ સર્વરૂપ, સર્વત્ર તથા સર્વના હૃદયમાં છે, પરંતુ જ્યાં સુધી નિષ્કામ કર્મથી મનના રાગદ્વેષરૂપી મળ, ભક્તિથી મનની અંચળતા તથા જ્ઞાનથી અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનું આવરણ દૂર ન થાય, ત્યાં સુધી જેમ સૂર્યને અંધ જોઈ શકતો નથી તેમ સ્વયંપ્રકાશ એવા આત્માને મૂઢ જોઈ શકતો નથી.

શ્રુતિ પણ કહે છે કે —“ હિરણ્મયેન પાત્રેણ સત્યસ્યાપિહિતં મુલમ્. [ઈશા. ૧૫] તત્ત્વં પૂષ્પગ્નપાટ્ટુ સત્યધર્માય દષ્ટયે. [ઈશા. ૧૫] સુવર્ણમય પાત્રવડે આદિત્ય-મંડલ વિશે સ્થિત બ્રહ્માનું દાર ઢોકલું છે, તેને હે સૂર્ય ! આપ સત્યધર્મ પ્રતિ અથવા સત્યધર્મનું અનુધ્યાન કરનાર પ્રતિ જ્ઞાન માટે ઉપાડો.” [૨૫].

અવતરણિકા :—હવે યોગભાષા ભગવાનના જ્ઞાનને આવૃત કરી શકતી નથી, તે કહે છે :

વેદાર્હં સમતીતાનિ વર્તમાનાનિ ચાર્જુન ।

ભવિષ્યાણિ ચ ભૂતાનિ માં તુ વેદ ન કથ્ચન ॥ ૨૬ ॥

અન્યાર્થઃ— અર્જુન ! હે અર્જુન ! અહં હું સમતીતાનિ પૂર્વે થઈ ગયેલા-જાણ્યા સમયથી વિનાશ પામેલા [મધુ., કેશવ વગેરે] ચ તથા વર્તમાનાનિ હમણાં છે તે ચ તથા ભવિષ્યાણિ હવે પછી થવાના તે ભૂતાનિ ભૂતોને-સ્થાવર-જંગમ સર્વ પ્રાણીઓને [મધુ.] વેદ જાણું છું તુ પણ માં મને કથ્ચન કોઈ પણ ન વેદ જાણતો નથી [૨૬].

શબ્દાર્થઃ— હે અર્જુન ! હું ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય એ સ્થાવર-જંગમ સર્વ પ્રાણીઓને જાણું છું; પરંતુ મને [તત્ત્વથી] કોઈ પણ જાણતો નથી [૨૬].

વિવેચન :— હે અર્જુન ! આ યોગમાયા મારી સ્વાભાવિક શક્તિ છે, તથા મારે આધીન છે; તેથી જેમ કોઈ જાદુગરની માયા, તે જાદુગરના જ્ઞાનને આવૃત કરતી નથી, તેમ આ યોગમાયા મારા જ્ઞાનને આવૃત કરી શકતી નથી. દેવ, મનુષ્ય, પશુ, કીટ, પતંગ વગેરે સર્વજીવોનાં પૂર્વે અનંત કલ્પ-કલ્પાંતરોમાં થયેલાં, વર્તમાનકાળનાં તથા હવે પછી ભવિષ્યમાં યનારાં જન્મ, કર્મ, ભાવ, ગતિ વગેરેને સર્વદા અપ્રતિબદ્ધ જ્ઞાનવાળો હું યથાવત્ જાણું છું. વળી જાગ્રત આદિ અવસ્થાઓમાં હું સર્વદા સર્વને જાણું છું, હું સર્વદા ઈશ્વર છું [મધુ., ચંકરાનંદ વગેરે], હું સર્વજીવોને સર્વકાળે, સર્વ અવસ્થાઓમાં, સર્વ પ્રકારે જાણું છું.

“ ના તુ વેદ ન કથ્વન = પરંતુ મારા અનુમોદના પાત્રભૂત મારા શરણાગત ભક્તિ સિવાય મારા સ્વરૂપને તત્ત્વથી કોઈ જાણતું નથી [શા. ભા. વગેરે].” મારા સ્વરૂપના જ્ઞાનના અભાવને લીધે જ પ્રાયઃ [ધણું કરી] પ્રાણીઓ અને ભજતા નથી [મધુ.], “ અતો જ્ઞાની સુદુર્લભ એવ. [રા. ભા.] તેથી મને તત્ત્વથી જાણનાર જ્ઞાની અત્યંત દુર્લભ જ છે.”

શ્રુતિ પણ કહે છે કે :— “ અહં વિજ્ઞાનામિ વિવિક્તરૂપો ન. ચારિત્ર વેત્તા મમ ચિત્તદાઢહમ્. હું વિવિક્તરૂપ થઈ સર્વ જાણું છું. હું ચિદ્રૂપ છું, પરંતુ મને કોઈ જાણતું નથી ” [૨૬].

અવતરણિકા :— હવે શ્રવેના દેહ અજાનનું કારણ કહે છે :

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत ।

सर्वभूतानि संमोहं सर्वं यान्ति परंतप ॥ ૨૭ ॥

અન્યથાર્થ :— મારત ! હે ભારત ! પરંતપ ! હે પરંતપ ! ઇચ્છાદ્વેષ-સમુત્થેન ઇચ્છા તથા દ્વેષથી ઉત્પન્ન થયેલા દ્વન્દ્વમોહેન દાઢ, તડકો, સુખ, દુઃખ, વગેરે દ્વન્દ્વમોહવડે સર્વભૂતોને સર્વ પ્રાણીઓ સર્વે સ્થૂલ દેહની ઉત્પત્તિ થતાં [મધુ.] સંમોહ મોહને-અવિવેકને યાન્તિ પામે છે [૨૭].

શબ્દાર્થ :— હે ભારત ! હે પરંતપ ! ઇચ્છા તથા દ્વેષથી ઉત્પન્ન થયેલા દ્વન્દ્વમોહને લીધે સર્વે પ્રાણીઓ સ્થૂલ દેહની ઉત્પત્તિ થતાં સંમોહને પામે છે [૨૭].

વિવેચન :— ઇચ્છાદ્વેષસમુત્થેન = અનુકૂલ પદાર્થને લીધે થતી ઇચ્છાથી તથા પ્રતિકૂલ પદાર્થને લીધે થતા દ્વેષથી ઉત્પન્ન સુખદુઃખાદિ દ્વન્દ્વોના મોહથી સર્વ મનુષ્યો સર્વે = સ્થૂલ દેહની ઉત્પત્તિ થતાં જ [મધુ.], જન્મતાં જ [શા. ભા.]

નિત્ય તથા અનિત્ય વસ્તુને ન જાણવારૂપ સંમોહ = મૂઢભાવને [શંકરાનંદ], અવિવેકને [મધુ.] પ્રાપ્ત થાય છે.

પૂર્વ જન્મોમાં સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વોમાં જે પ્રકારે રાગદ્વેષનો અભ્યાસ હોય છે, તે જ વાસના પ્રમાણે રાગદ્વેષથી દ્વંદ્વોમાં સર્વ પ્રાણીઓમાં કાર્યરૂપે પ્રકટ થાય છે. પૂર્વકર્મજન્ય વાસના જ જીવોના અજ્ઞાનરૂપી મોહનું કારણ છે. રાગદ્વેષથી વ્યાકુલ અંતઃકરણપણાને લીધે સર્વજ્ઞતા અને પરમાત્માને જાણતા નથી, અને તેથી આત્મભાવે અને ભજતા નથી [શા. ભા., મધુ. વગેરે].

જેમ જોજનમાં જવર પ્રતિબંધક છે, તેમ ભજનમાં [જ્ઞાનમાં] પાપ [અશુભ વાસના] પ્રતિબંધક છે. “તસ્માત્ તત્પુણ્યોપચયે યત્નં કુશ્વ સર્વફલપ્રદે । [વિ. પુ. ૧-૧૧-૨૩] મારે સર્વફલદાયક પુણ્યનો સંગ્રહ કરવા પ્રયત્ન કર.”

‘કુશ્વપ્રભાવથી તથા સ્વગત સક્રિયથી દ્વંદ્વોમાં રૂપ યત્ન ભક્ત અર્જુનનો પરાભવ કરવા સમર્થ નથી’ એ અર્થ ભગવાને કમથા હે ભારત! અને હે પરંપત! એ સમોદ્ધતો વડે સૂચિત કયો છે [મધુ.].

તાત્પર્ય એ છે કે, “જાની તુ મત્સંશ્લેષવિયોગકુસુલદુઃસ્વભાવઃ । [૨૧ ભા.], મારે જાની ભક્ત તો જન્મતાં જ કેવલ મારા સ યોગ-વિયોગમાં જ સુખદુઃખ જ્ઞાનવાના સ્વભાવવાળો હોય છે”, અને તેથી તે મારી માયાથી સમોહને [અવિવેકને] પ્રાપ્ત થતો નથી, તથા તે મારે વિષે નિત્ય એકાગ્ર ચિત્તવાળો તથા એકભક્તિવાળો હોય છે [ગી. ૭-૧૭] [૨૭].

અવતરણિકા:—હવે દ્વંદ્વોહની નિવૃત્તિ કેમ થાય? તથા કયા પુરુષો દ્વંદ્વોહથી મુક્ત થઈ, પરમાત્મસ્વરૂપને જાણી ભગવાનને આત્મભાવે ભજે છે, તે કહે છે:

येषां त्वन्तर्गतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।

ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ ૨૮ ॥

અવયાથ:—તુ પરંતુ યેષા જે પુણ્યકર્મણા પુણ્યકર્મવાળા જનાના લોકોના પાપં પાપોનો અન્તર્ગત અંત આવ્યો છે તે તેઓ દ્વંદ્વમોહનિર્મુક્તા. દ્વંદ્વોહથી રહિત થઈ દૃઢવ્રતા. દૃઢ સંકલ્પવાળા થઈ માં અને ભજન્તે ભજે છે [૨૮].

શબ્દાર્થ:—પરંતુ જે પુણ્યકર્મવાળા લોકોનાં પાપનો અંત આવ્યો છે, તેઓ દ્વંદ્વોહથી મુક્ત થઈ તથા દૃઢ સંકલ્પવાળા થઈ, અને ભજે છે [૨૮].

વિવેચન:—હે અર્જુન! અનેક જન્મોનાં સુકૃતોથી જેમના જ્ઞાનમાં પ્રતિબંધ કરનારાં પાપોનો [મહાવિશેષાદિ દોષોનો] અંત આવ્યો છે, અર્થાત્

જેઓ ચિત્તશુદ્ધિને પ્રાપ્ત થયા છે [મધુ] તે મનુષ્યો સુખદુઃખાદિ હ્રદ્યમોહથી મુક્ત થઈ, તથા દુઃખતા = મારે વિશે એન્નિષ્ઠાવાળા થઈ [શ્રીધર, પુ. અ. ત], સિંચ સકંપરાળા થઈ [મધુ વગેરે], યમ, હમ વગેરે વ્રતોમા દહ થઈ [નીલકંઠ] મારુ ભગ્ન કરે છે

“ જન્માનરસહસ્રેષુ તથોજાનસમાધિમિ । નરાણા ક્ષીણપાપાના કૃષ્ણ મક્તિ પ્રત્યાયતે ॥ [પા. ગી. ૪૦] અનેક જન્મોના તપ જ્ઞાનાન્નામ તથા સમાધિથી પાપ ક્ષય પામતા અતઃકરણુમા શ્રીકૃષ્ણ વિરે ભક્તિ પ્રકટ થાય છે ” “ તસ્માત્તરત્યશાવરુણ્યકર્મસચચાય સર્વદા યતનાયમિતિ માવ । [મધુ] માટે અતઃકરણુને શુદ્ધ કરનારા પુણ્યકર્મોના સચય માટે સર્વદા યતન કરવો જોઈએ [મધુ] ” કારણકે જેઓ પુણ્યકર્મો કરે છે, તેમનું પાપ ક્ષય પામે છે, તેઓ પૂર્વજન હ્રદ્યમોહથી મુક્ત થાય છે, અને યમ, હમ વગેરે વ્રતોમા દહ થઈને મને ભજે છે [નીલકંઠ]

નોંધ — નિષ્કામ કર્મ વિના ચિત્તશુદ્ધિ, ચિત્તશુદ્ધિ વિના ભક્તિ, ભક્તિ વિના જ્ઞાન અને જ્ઞાન વિના ભક્તિ સિદ્ધ થતી નથી [ગી. ૧૮-૫૧-૫૫] ભક્તિ જ્ઞાનની પૂર્વ તથા ઉત્તર અવસ્થા છે જ્ઞાનની પૂર્વ અવસ્થામા ભક્તિ માટે પ્રવૃત્ત આવશ્યક છે જ્ઞાનની ઉત્તર અવસ્થામા ભક્તિ મહત્ [સ્વાભાવિક] ૭ જ્ઞાની ભગવાનની ભક્તિ કયો વગર ગ્હોજ યકતો નથી, કારણકે શ્રીહરિ અતીકંઠિક ગુણોથી યુક્ત છે [ભાગ. ૧-૭-૧૦] [૨૮]

અનનરશિક્ષા — હવે આઠમા અધ્યાયમા કહેનાના વિષયના સ્વરૂપને ખોલો કહે છે [મધુ]

જરામરણમોક્ષાય મામાશ્રિત્ય યતન્તિ યે ।

તે વ્રહ્મ તદ્વિદુઃ કૃત્સ્નમધ્યાત્મં કર્મ ચાશિન્મ્ ॥ ૨૯ ॥

અનનયાર્થ — એ જેઓ મા મારે આશ્રિત્ય આશ્રય કે ૧ ને જરામરણમોક્ષાય જન તથા મનુષ્યથી મુક્ત થયા માટે યતન્તિ યતન કરે છે તે તેઓ તદ્વ્રહ્મ તત્ત્વ ' પદના લક્ષ્યભૂત બ્રહ્મને કૃત્સ્ન સર્વ અધ્યાત્મ ત્વમ્ ' પદના લક્ષ્યભૂત આત્માને ચ તથા અશિલ સંપૂર્ણ કર્મ આત્મજ્ઞાનના સાધનભૂત શ્રવણ મનતાદિ કર્મને [મધુ વગેરે] વિદુઃ જાણે છે [૨૯]

શાબ્દાર્થ — જેઓ મારે આશ્રય લઈને જરા તથા મરણથી મુક્ત થયા માટે યતન કરે છે, તેઓ પૂર્ણબ્રહ્મને, અધ્યાત્મને તથા કર્મને સંપૂર્ણ રીતે જાણે છે [૨૯]

વિવેચન :—મામ્ આશ્રિત્ય = મારે શરણે આવી [મધુ.], મારામાં જ ચિત્તને એકાગ્ર કરી [નીલકંઠ], જેઓ જરા તથા મરણથી મુક્ત થવા માટે પ્રયત્ન કરે છે, તેઓ અંતઃકરણની શુદ્ધિને પ્રાપ્ત થઈ, વ્રજ = પરબ્રહ્મને [શા. ભા.], તત્ પદના લક્ષ્યભૂત નિર્ગુણબ્રહ્મને [મધુ. વગેરે], અધ્યાત્મ = દેહાદિને આશ્રયે રહેલા ત્વમ્ પદના લક્ષ્યભૂત આત્માને તથા કર્મ = બ્રહ્મ તથા આત્માના જ્ઞાનના સાધનભૂત શ્રવણ-મનનાદિ કર્મને [મધુ વગેરે], જ્ઞાનના સાધનોને [સદાનંદ] દ્વસસહિત જાણે છે, તેઓ બ્રહ્મસાક્ષાત્કારને પ્રાપ્ત થઈ, અધ્યાત્મ તથા કર્મને બ્રહ્મમાત્રરૂપે જાણે છે [શંકરાનંદ], તેઓ સર્વથ યાય છે [નીલકંઠ]

આમ કહીને ભગવાને 'યજ્ઞાત્વા નેહ મૂયોઽન્યત્ જાતવ્યમવશિષ્ઠે' એકના વિજ્ઞાનથી સર્વનું વિજ્ઞાન થવાની પૂર્વે બીજા શ્લોકમાં જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, તેના અહીં ઉપસંહાર કર્યો છે [નીલકંઠ] [૨૯].

અવતરણિકા :—હવે જ્ઞાનનું ફળ કહે છે :

સાધિભૂતાધિદૈવં માં સાધિયજ્ઞં ચ યે વિદુઃ ।

પ્રયાણકાલેઽપિ ચ માં તે વિદુર્યુક્તચેતસઃ ॥ ૩૦ ॥

અન્યથાથ :—એ જેઓ સાધિભૂતાધિદૈવં અધિભૂત તથા અધિદૈવસહિત ચ તથા સાધિયજ્ઞં અધિમત્ત સહિત માં મને વિદુઃ જાણે છે તે તે યુક્તચેતસઃ નિરુદ્ધ ચિત્તવાળા—સમત્વને પામેલા પ્રયાણકાલે અંતકાળે અપિ પણ ચ વળી માં મને વિદુઃ જાણે છે [૩૦].

શાબ્દાથ :—જેઓ અધિભૂત, અધિદૈવ તથા અધિયજ્ઞસહિત મને જાણે છે તે નિરુદ્ધ ચિત્તવાળા પુરુષો મરણસમયે પણ મને જાણે છે [૩૦].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! જે અધિકારી પુરુષો અર્થાત્ મારી ભક્તિથી જેમનું અંતઃકરણ શુદ્ધ થયું છે એવા સાધનચતુષ્ટયસંપન્ન પુરુષો મને અધિભૂત = સમસ્ત નાશવંત, જડપદાર્થરૂપે, અધિદૈવ = હિરણ્યગર્ભરૂપે તથા અધિયજ્ઞ = સર્વ ભૂતોના હૃદયમાં રહેલા અંતર્માંથી ત્રિપ્લુરૂપે [શંકરાનંદ વગેરે] જાણે છે. એટલે કે, જેઓ બ્રહ્મ, અધ્યાત્મ, કર્મ, અધિભૂત, અધિદૈવ તથા અધિયજ્ઞ એ ૭ પદાર્થો બ્રહ્મરૂપ છે, એમ સાક્ષાત્ અનુભવે છે [શંકરાનંદ વગેરે] એવા યુક્તચેતસઃ = સમાહિત અંતઃકરણવાળા [શંકરાનંદ], સમત્વને પામેલા, અંતકાળે ન્યારે દેહ, ઈન્દ્રિયો, પ્રાણ, મન, શુદ્ધિ વગેરે સ્વાભાવિક રીતે વ્યાકુળભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, તે સમયે પણ [મધુ., શંકરાનંદ વગેરે] મને યથાવત્ જાણે છે. અંતકાળે પણ તેમનું જ્ઞાન નોશ પામતું નથી [નીલકંઠ]. અંતકાળે

પણ તેઓ મને વીસરતા નથી [શ્રીધર વગેરે] અ તકાળે પણ તેઓ વ્યાકુળ થઈને અન્યથાવૃત્તિ થતા નથી

‘અન્તે યા મતિ સા મતિ’ ‘અ તકાળે જે-રી મતિ તે-રી મતિને પુરૂષ પ્રાપ્ત થાય છે,’ એ ન્નાય પ્રમાણે સર્વથા પ્રજ્ઞાકાં દષ્ટિને પ્રાપ્ત થયે-ના તે અધિકારી પુરૂષો બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થાય છે “અતો મદ્ભક્તનાં ન યોગબ્રહ્મદ્વેત્યર્થઃ । [શ્રીધર-વે અ ગી] માટે મારા ભક્તોને યોગથી શ્રષ્ટ થવાની સહા છે જ નહિ” [૩૦]

અધ્યાયનો સાર

સ્વૈશ્વર્યં ભક્તપ્રેક્ષ્ય ચ વચ્ચમોક્ષાદિકારણમ્ । સ્વમક્તહાયૈવેહ સપ્તમે હરિણો વિતમ્ । [કેદાર] ભક્તો પર અનુગ્રહ કરી આ અધ્યાયમા ભગવાને પોતાનું સ્વૈશ્વર્ય, ભક્તની દુર્નિભના અને બધ તથા મોક્ષના કારણનું નિરૂપણ કર્યું છે-

આ અધ્યાયમા ભગવાને ઉત્તમ અધિકારી પ્રત્યે વક્ષણાવૃત્તિવડે તત્ ૫૬ પ્રતિપાદ્ય રૂપ બ્રહ્મનું તથા મધ્યમ અધિકારી પ્રત્યે મુખ્ય વૃત્તિવડે તત્ ૫૬ પ્રતિપાદ્ય રૂપ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કર્યું છે [મધુ]

કુળભવૈરયત્નેન વ્રજ્જ્ઞાનમવાપ્યતે ।

इति विज्ञानयोगाख्ये सप्तमे सप्रकाशितम् ॥ [શ્રીધર]

હરિ ॐ તત્સદિતિ ધીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્તુ વ્રજ્જ્ઞાનયાયા યાગચાક્ષે ધીકૃષ્ણા-
ર્જુનસવાદે “જ્ઞાનવિજ્ઞાનયોગો” નામ સપ્તમોઽધ્યાય ॥ ૭ ॥

આ પ્રમાણે ઉપનિષદ, બ્રહ્મવિદ્યા તથા યોગશાસ્ત્રરૂપ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામા શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનના સવાદ વિશે ‘જ્ઞાનવિજ્ઞાનયોગ’ નામનો સાતમો અધ્યાય સંપૂર્ણ

અધ્યાય ૭ એ સંપૂર્ણ

અધ્યાય ૮ મો

અક્ષરબ્રહ્મયોગ

અવતરણિકા :—સાતમા અધ્યાયના અતમા 'તે મદ્મ તદ્ વિદુઃ
કૃત્સ્તન્યાત્મં કર્મ ચાચિલમ્' ઇત્યાદિ દોઢ શ્લોકવડે (૧) બ્રહ્મ (૨) અધ્યાત્મ
(૩) કર્મ (૪) અધિભૂત (૫) અધિદેવ (૬) અધિયજ્ઞ તથા (૭) અવિદ્યારી
પુરુષો પ્રયાણકાળે પણ મને [પરબ્રહ્મને] યથાવત્ જાણે છે, એ સાત પદાર્થોને
મગવાને જ્યેષ્ઠસ્થે સક્ષેપમાં કહ્યા [મધુ].

હવે તે બ્રહ્મ વગેરે પદાર્થોના સ્વરૂપને વિવેકપૂર્વક દેખાડવા માટે, પ્રયાણ-
કાળે મુમુક્ષુ માટે કર્તવ્ય, ધ્યાતવ્ય તથા પ્રાપ્તવ્ય વસ્તુ પ્રતિપાદન કરવા માટે,
મૃત્યુ પછી પુનરાવૃત્તિસહિત તથા પુનરાવૃત્તિરહિત બંને સ્થાનોના સ્વરૂપનો
મોઢ કરવા માટે, તેમ જ કર્મીઓના તથા ઉપાસકોના મન્તવ્ય મામ્ પ્રદર્શિત
કરવા માટે, આ આઠમા અધ્યાયનો આરંભ કરવામાં આવે છે [સંકરાનંદ].

તેમાં પ્રથમ એ શ્લોકવડે તે બ્રહ્મ વગેરે સાત પદાર્થોને વિશેષ પ્રકારે
જણવાની ઇચ્છાથી ભક્ત અર્જુન ભગવાનને પ્રશ્નો પૂછે છે :

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન ઓળ્યા :

કિં તદ્બ્રહ્મ કિમધ્યાત્મં કિં કર્મ પુરુષોત્તમ ।

અધિભૂતં ચ કિં પ્રોક્તમધિદૈવં કિમુચ્યતે ॥ ૧ ॥

અન્યથાથ^૧ :—પુરુષોત્તમ । હે પુરુષોત્તમ । તત્ તે મદ્મ બ્રહ્મ કિં શું છે ?
અધ્યાત્મ અધ્યાત્મ કિં શું છે ? કર્મ કર્મ કિં શું છે ? ચ વળી અધિભૂત અધિ-
ભૂત કિં પ્રોક્ત કોને કહ્યું છે ? અધિદૈવં અધિદેવ કિમ્ ઉચ્યતે શું કહેવાય છે ? [૧].

શબ્દાર્થ^૨ :—હે પુરુષોત્તમ । એ બ્રહ્મનું શું સ્વરૂપ છે ? અધ્યાત્મ શું
કે ? કર્મ શું છે ? અધિભૂત શાને કહે છે ? અધિદૈવ શું કહેવાય છે ? [૧].

વિવેચન :—હે પુરુષોત્તમ । જાણવા યોગ્ય બ્રહ્મ શું છે ? અર્થાત્ તે બ્રહ્મ
કેવાધિરાણું છે કે ઉપાધિથી રહિત છે ? [મધુ.], અથવા બ્રહ્મ શબ્દવડે
પરબ્રહ્મ વિવક્ષિત છે કે અપરબ્રહ્મ ? [સંકરાનંદ]. અધ્યાત્મ શું છે ? અર્થાત્
અધ્યાત્મ ઓત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના સમૂહરૂપ છે કે પ્રત્યક્ ચૈતન્યરૂપ છે ? [મધુ.].
કર્મ શું છે ? અર્થાત્ યજ્ઞ તે જ કર્મ છે કે બીજું કાંઈ કર્મ છે ? [મધુ.],
અથવા કર્મ શબ્દવડે શ્રીત, સ્માર્ત કે લોકિક કયું કર્મ વિવક્ષિત છે ? [સંકરાનંદ].
અધિભૂત કોને કહે છે ? પૃથ્વી વ્યાદિ ભૂતોનો આશ્રય કરીને રહેલાં કાર્યોને કે-

સ પૂર્ણ કાર્યોને ? [મધુ] અને અધિદેવ શુ કહેવાય છે ? અર્થાત્ દેવતાઓના ધ્યાનને અધિદેવ કહેવુ કે તેમનામા રહેના ચૈતન્યને અધિદેવ કહેવુ ?

સર્વજ્ઞ એવા ભગવાન જ આ બ્રહ્મ વગેરે સાત પદાર્થોને યથાવત્ જાણે છે, અને તેથી ભગવાન જ આ સાત પદાર્થો યથાવત્ કહેવા સમર્થ છે, તથા ખીતે કોઈ દેવ કે સપિ તે કહેવા સમર્થ નથી, એ અર્થ ભક્ત અનુભવે 'પુરુષોત્તમ' સંબોધનવડે સૂચિત કર્યો છે [દેવ, ભા. ૮] [૧]

અધિયજ્ઞઃ કયં કોડન દેહેઽસ્મિન્મધુસૂદન ।

પ્રયાણકાલે ચ કયં જ્ઞેયોઽસિ નિયતાત્મભિઃ ॥ ૨ ॥

અન્યથાથ — મધુસૂદન ! હે કુપ્તુ ! જન અહી જાસ્મિન્ દેહે આ દેહમા અધિયજ્ઞ અધિયજ્ઞ ક કાણુ છે ? ક્ય તે કેવી રીતે ચિતન કરવા યોગ્ય છે ? તથા પ્રયાણકાલે મરણસમયે નિયતાત્મભિ એકાગ્ર ચિત્તવાળાઓએ આપ કય રીતે જ્ઞેય જાણવાયોગ્ય જાસે છે ? [૨]

શબ્દાથ — હે મધુસૂદન ! આ દેહમા અધિયજ્ઞ કાણુ છે તથા તેનુ કેવા પ્રકારે ચિતન કરવુ ? અને મરણસમયે એકાગ્ર ચિત્તવાળાઓએ આપ કેવી રીતે જાણવા યોગ્ય છે ? [૨]

વિવેચન — હે મધુસૂદન ! આ દેહ વિષે અધિયજ્ઞ કાણુ છે ? તે યજ્ઞો અધિષ્ઠાતા તથા યજ્ઞના ફળને આપનારો દેવતારૂપ છે કે પરબ્રહ્મારૂપ છે ? અને તેનુ કેવા પ્રકારે ચિતન કરવુ જોઈએ ? અને તે આ દેહમા જ રહે છે કે દેહથી બહાર ? જો તે દેહમા રહેતો હોય તો તે શુદ્ધચાદિરૂપ છે કે તેથી વિન્ન છે ? [મધુ]

વળી મૃત્યુસમયે શ્રોનાદિ સર્વ પ્રદ્રિયો અસાવધ થાય છે, તેથી તે સમયે ચિત્તની સાવધાનતા સંભળતી નથી તેથી તે સમયે સમાહિત બન ત કરણવાળા પુરુષને આપ કેવી રીતે જાણના યોગ્ય છે ? સગુણરૂપે કે નિગુણરૂપે ? તે સર્વ, સર્વજ્ઞ તથા પરમદયાળુ એવા આપ શુ જ્ઞાત એવા અને સ્પષ્ટ કહો

પરમકારુણિક હોવાથી, સ પૂર્ણ ઉપદ્રવોના નિવારક ભગવાને અનાપાસે જ આ માતા સ દેહરૂપ ઉપદ્રવોનુ નિવારણ કરવુ ઉચિત છે, એ અર્થ ભક્ત અનુભવે 'મધુસૂદન' સંબોધનવડે સૂચિત કર્યો છે [મધુ] [૨]

અવતરણિકા — હવે ત્રણ શ્લોકોડે ભગવાન ભક્ત અનુભવના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપે છે

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રી ભગવાન બોલ્યા

અક્ષરં વ્રહ્મ પરમં સમાવોઽધ્યાત્મસુચ્યતે ।

ભૂતમાગોઽનુકરો વિસર્ગઃ કર્મસંજ્ઞિતઃ ॥ ૩ ॥

અન્વયાથી :—પરમ્ અક્ષર પરમ અક્ષર—અવિનાશી સ્વયં પ્રકાશ પરમાત્મા-
બ્રહ્મ બ્રહ્મ ઉચ્ચતે કહેવાય છે, સ્વભાવઃ સ્વભાવ—પ્રત્યક્ ચૈતન્ય અધ્યાત્મ અધ્યાત્મ-
કહેવાય છે, તથા ભૂતભાવોદ્ભવકરઃ જૂતોની ઉત્પત્તિ કરનાર વિસર્ગઃ યત્તદનાદિક
કર્મસંજિતઃ કર્મ કહેવાય છે [૩]

શબ્દાથી :—પરમ “અક્ષર” “બ્રહ્મ” કહેવાય છે, “સ્વભાવ” [પ્રત્યક્
ચૈતન્ય] “અધ્યાત્મ” કહેવાય છે; તથા જૂતોની ઉત્પત્તિ કરનાર “વિસર્ગ”
“કર્મ” કહેવાય છે [૩].

વિવેચન :—અક્ષરં બ્રહ્મ પરમં = જેનો નાશ નથી તે અક્ષર [પરમાત્મા]
જ પરમ બ્રહ્મ છે [શા. ભા.]. ઉત્પત્તિ તથા નાશથી રહિત અને સર્વવ્યાપક એવું
જે ચૈતન્ય, જ્ઞાન, અજ્ઞાન, કાળ કે અન્ય કોઈ વસ્તુથી નાશ ન પામે તે “અક્ષર”
કહેવાય છે [શંકરાનંદ]. આ અક્ષર નિઃકલ્પ, નિત્ય, નિઃસંગ, નિરુપાધિક,
નિરતિશય, આનંદધન બ્રહ્મ છે.

આ અક્ષર સૂક્ષ્મથી ભિન્ન, આલુથી ભિન્ન, દુસ્વથી ભિન્ન, દીર્ઘથી ભિન્ન,
પ્રત્યાદિ સર્વ વિશેષણોથી રહિત છે. અક્ષરની આગામી સૂર્પ-ચંદ્ર નિપતિત રીતે
વર્તે છે. આ અક્ષર સર્વ ઉપાધિથી રહિત છે. પ્રસિદ્ધ આ અક્ષરમાં આકાશ
ઓતપ્રોત છે [જ. ઉ. ૧-૩-૮-૮-૧૧]. આ અક્ષર બ્રહ્મ છે, એ શ્રુતિસ્મ-
તિથી સિદ્ધ છે [ધ. સૂ. ૧-૩-૧૮].

“સ્વભાવઃ અધ્યાત્મમ્ ઉચ્યતે = સ્વરૂપં ચ સ્વભાવશ્ચ इत्यमरः ।” [૧-૭-૮]
સ્વભાવ = પોતાનું સ્વરૂપ [અંતરાત્મા] “અધ્યાત્મ” કહેવાય છે [શંકરાનંદ
વગેરે]. અથવા સ્વઃ ભાવઃ = સ્વરૂપજૂત તે પોતે [પરબ્રહ્મ] જ પ્રત્યક્ ચૈતન્ય
કહેવાય છે [મધુ]. અથવા પરબ્રહ્મનો પ્રત્યેક શરીરમાં પ્રત્યગાત્મરૂપે જે ભાવ
[હોવાપણું] તે તરવને “સ્વભાવ” કહે છે. એ સ્વભાવ જ અધ્યાત્મ કહેવાય
છે [શા. ભા.].

જેમ સૂર્ય બ્રહ્માંડને પ્રકાશિત કરે છે, તેમ દેહને આશ્રયે રહેલો અંતરાત્મા
બુદ્ધિધર્મ ત દેહને પ્રકાશિત કરે છે.

આ આત્મા બ્રહ્મ છે [જ. ઉ. ૨-૫-૧૯]. આ આત્માથી અન્ય દ્રષ્ટા
નથી. આ આત્માથી અન્ય જ્ઞાતા નથી. આ આત્માથી અન્ય જ્ઞાતા નથી. આ
આત્મા અંતર્યામી તથા અવિનાશી છે. આ આત્માથી અન્ય સર્વ વિનાશી છે.
[જ. ઉ. ૩-૭-૨૩].

આ ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયોનો અભિમાની દ્રષ્ટા જીવ આધ્યાત્મિક પુરુષ કહેવાય.

-છે. એ જ આધિદૈવ છે, એ જ ઇન્દ્રિયોના દેવો સર્વાદિકનો નિયામક છે, તથા એ જ પરબ્રહ્મ છે [ભાગ ૨-૧૦-૭-૮].

વિસર્ગઃ કર્મસંજિતઃ= સ્થાવરજંગમ ભૂતોની ઉત્પત્તિ [તથા જરામરણાદિ] કરનાર [ચ કરાનાદ] જે વિસર્ગ= યજ્ઞ, હોમ, તથા દાનરૂપ જે ત્યાગ તે ‘ કર્મ ’ કહેવાય છે [મધુ. વગેરે]. યજ્ઞહોમાદિ કર્મો જ સર્વભૂતોની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ છે. યજ્ઞથી વૃષ્ટિ, વૃષ્ટિથી અન્ન તથા અન્નથી પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે [મનુ. ૩-૩૬]. એ પ્રમાણે વિસર્ગરૂપ કર્મથી [યજ્ઞાદિકથી] સર્વભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે શાસ્ત્રસિદ્ધ છે [નીલકંઠ] [૩].

અધિભૂતં ક્ષરો ભાવઃ પુરુષશ્ચાધિદૈવતમ્ ।

અધિયજ્ઞોઽહમેવાત્ર દેહે દેહમૃતાં વર ॥ ૪ ॥

અન્યથાર્થઃ— દેહમૃતા વર । હે મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ ! ક્ષરઃ નાશવાન ભાવઃ પદાર્થ અધિભૂત અધિભૂત કહેવાય છે ચ તથા પુરુષઃ સમષ્ટિવિગ શરીરના અભિમાની હિરણ્યગર્ભ અધિદૈવતં અધિદૈવ કહેવાય છે તથા બ્રહ્મ આ વહે દેહમાં અધિયજ્ઞઃ અંતર્યામી વિષ્ણુરૂપ અધિયજ્ઞ અહમ્ એવું હું જ છું [૪].

શબ્દાર્થઃ—હે મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ ! નાશવાન પદાર્થ “ અધિભૂત ” કહેવાય છે. હિરણ્યગર્ભ “ અધિદૈવ ” કહેવાય છે અને આ મનુષ્ય દેહમાં “ અધિયજ્ઞ ” હું જ છું [૪].

વિવેચનઃ—હે અશુન ! ઉત્પત્તિ તથા નાશવાળા બધા પદાર્થો “ અધિભૂત ” કહેવાય છે [શા. ભા. વગેરે]. શરીરરૂપી પુરુષમાં રહેનારો, સર્વ પ્રાણીઓની ઇન્દ્રિયોનો પ્રેરક, સમગ્ર ઇન્દ્રિયોનો અનુગ્રહ કરનારો, સમષ્ટિ-વ્યષ્ટિ સર્વ શરીરોનો અભિમાની, તથા સમગ્ર દેવતામય એવો હિરણ્યગર્ભ “ અધિદૈવ ” કહેવાય છે [શા. ભા. વગેરે], અને મનુષ્યશરીરને વિષે યજ્ઞાદિક કર્મોનો પ્રવર્તક અંતર્યામી વિષ્ણુરૂપ “ અધિયજ્ઞ ” હું જ છું.

શ્રુતિ કહે છે કે :—“ યજ્ઞો વૈ વિષ્ણુઃ । [તૈ. સં. ૧-૭-૪] યજ્ઞ જ વિષ્ણુ છે. ” “ સ હિ વિષ્ણુરહમેવ । [શા. ભા.] તે વિષ્ણુ હું જ છું. ”

મનુષ્યદેહવડે જ યજ્ઞ સિદ્ધ થાય છે, અન્ય દેહવડે સિદ્ધ થતો નથી, તેથી બહી મનુષ્યદેહ વિષે જ યજ્ઞની રિયતિ કથન કરી છે [મધુ.] આ વિષયમાં “ પુરુષો વૈ યજ્ઞઃ પુરુષસ્તેન યજ્ઞો યદેનં પુરુષસ્તેન તનુત । પુરુષ એ યજ્ઞ છે, તેથી યજ્ઞ એ પુરુષ છે, કારણકે પુરુષ યજ્ઞને આચરે છે. ” એ શ્રુતિ પ્રમાણ-ભૂત છે [મધુ] [૪].

અવતરણિકા:—હવે ‘પ્રયાણકાલે કયં જ્ઞેયોઽસિ? । પ્રયાણકાલે આપ કેવા પ્રકારે જાણવા યોગ્ય છે? ’ એ ભક્ત અર્જુનના સાતમા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે :

અન્તકાલે ચ મામેવ સ્મરન્મુક્ત્વા કલેવરમ્ ।

યઃ પ્રયાતિ સ મદ્ભાવં યાતિ નાસ્ત્યત્ર સંશયઃ ॥ ૫ ॥

અન્યથાર્થ:—ચ વળી યઃ જે અન્તકાલે અંતકાલે - મરણકાલે માં મારું ‘પરમાત્માનું’ એવું જ સ્મરન સ્મરણ કરતોકરતો કલેવરં દેહને મુક્ત્વા છોડીને પ્રયાતિ જાય છે સ. તે મદ્ભાવં મારા સ્વરૂપને યાતિ પામે છે ભગ્ન એમાં સંશયઃ સંશય ન અસ્તિ નથી [૫].

શબ્દાર્થ:—જે અંતકાલે મારું જ સ્મરણ કરતોકરતો દેહ છોડે છે, તે મારા સ્વરૂપને પામે છે, એમાં સંશય નથી [૫].

વિવેચન:—હે અર્જુન । જે પુરુષ અંતકાલે મારું વિષ્ણુનું જ સ્મરણ કરતોકરતો દેહનો ત્યાગ કરી, પ્રયાણ કરે છે, જે હું અને મારું એ અભિમાનનો ત્યાગ કરી [મધુ], ‘મદ્ભાવં મદ્ભાવં’ એ પ્રકારે બ્રહ્મની સાથે અભેદપણાની ભાવના કરતોકરતો પ્રયાણ કરે છે [ચંક્રાનંદ], તે મદ્ભાવં = વિષ્ણુના પરમ સ્વરૂપને [શા. ભા.], મારા સચ્ચુ કે નિર્ગુણ બ્રહ્મભાવને [મધુ. વગેરે] પામે છે, એમાં સંશય નથી.

“ एवं ब्रह्मैव भावयन् ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः [ચંક્રાનંદ] સર્વદા બ્રહ્માનુસંધાન કરનાર પુરુષ અંતકાલે પોતાને બ્રહ્મ જ જાણતો બ્રહ્મ જ થઈ જાય છે,” એ અર્થ છે.

“ ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति । [મુ. ઉ. ૩-૨-૯] જે પરબ્રહ્મને જાણે છે, તે બ્રહ્મ જ થાય છે.” જે પરબ્રહ્મને ‘સાક્ષાત્ હું જ છું’ એમ જાણે છે તે, બ્રહ્મથી ભિન્ન અન્ય ગતિને પામતો નથી. દેવો પણ એ પુરુષની બ્રહ્મપ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન કરી શકતા નથી, કારણકે તે બ્રહ્મવેદા આ દેવોનો આત્મા થાય છે, તેથી તે બ્રહ્મવેદા બ્રહ્મ જ થાય છે [શા. ભા., મુ. ઉ. ૩-૨-૯].

અહીં ‘કલેવર મુક્ત્વા પ્રયાતિ’ એ વચનવડે ભગવાને જીવતાત્માનું આ દેહથી ભિન્નપણું કથન કર્યું છે, અને ‘મદ્ભાવં યાતિ’ એ પદવડે જીવતાત્માનું ઈશ્વરથી અભિન્નપણું કથન કર્યું છે [મધુ]. આ જીવ-ઈશ્વરના અભેદને શ્રુતિનાં ‘તત્ત્વમસિ । અહં બ્રહ્માસમિ’ ઇત્યાદિ મહાવાક્યો પણ પ્રતિપાદન કરે છે.

દૃષ્ટાંત

રામ-રાવણના યુદ્ધ પછી મૃત્યુ પામેલા વાનર, રીછ, રાક્ષસો વગેરેને સજીવન કરવા માટે ભગવાન રામની આજ્ઞાથી હૃદ્દે અમૃતની વૃષ્ટિ કરી આ અમૃતની વૃષ્ટિથી વાનરો તથા રીછો જીવતા થયા, પરંતુ રાવણપક્ષના મૃત્યુ પામેલા ગણસો પૈકી કોઈ પણ જીવતો ન થયો [અ રા યુ ૧૩-૪૯-૪૦]

આ વિચિત્ર ઘટનાનું રહસ્ય જાણવા વિલીપણે ભગવાન રામને પ્રશ્ન પૂછ્યો ભગવાન રામે જવાબ આપ્યો. “આપણા મૈત્ર્યના વાનરો તથા રીછો અતકાળે ગવણનું [કામનું] ચિત્તન કરતાકરતા મૃત્યુ પામ્યા અને તેથી તે સર્વે અમૃતની વૃષ્ટિથી ફરીથી જીવતા થયા; પરંતુ રાક્ષસો તો અતકાળે મારું જ સ્મરણ કરતાકરતા મૃત્યુ પામ્યા છે ‘રામાકાર મયે તિન્હ કે મન મુક્ત મદ છૂટે મવ કથન [તુ-સી ન ચ મા લ કાકાઠ ૧૧૩-૪] અતકાળે તેમના મન રામાકાર થઈ ગયેલા હોવાથી, તેઓ ભવળ ધનથી મુક્ત થઈ, મારા ભાવને પ્રાપ્ત થયેલા છે” માન ભાવને [સ્વરૂપને] પ્રાપ્ત થયેલા રાક્ષસોને આ સસારમાં પાછા ભાવવા અમૃત કે અન્ય કોઈ સમર્થ નથી

શ્રુતિ પણ કહે છે કે - ‘તેવા ન પુનરાગતિ । [જુ ઉ ૬-૨-૧૫] મારા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલા પુન સસારને પ્રાપ્ત થતા નથી” [૫]

અવતરણિકા — ‘અતકાળે ભગવાનનું ધ્યાન કરનારા પુરુષને ભગવતપ્રાપ્તિ અવસ્ય થાય છે’ એ પૂર્વોક્ત અર્થને સ્પષ્ટ કરવા માટે ભગવાન મરણસમયે બીજા કોઈ ભાવનું ચિત્તવન કરનાર પુરુષને પણ નિયમે કરીને તે તે ભાવની પ્રાપ્તિનું કથન કરે છે :

यं यं चाऽपि स्मरन्मावं त्यजत्यन्ते रुलेवरम् ।

तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावमाप्तिः ॥ ૬ ॥

અન્યપર્યય — વા અથવા અપિ તો કૌંતેય ! તે સમયે ય ય જે જે માં અન્ય પદાર્થનું સ્મરણ કરેલેવરમ્ શરીરને ત્યજી ન તે તે ભાવને પ્રાપ્ત કરેલું સદા નિત્ય તે ભાવનું [વાસ્તવ] છે [૬]

શબ્દાર્થ — અર્થના અતકાળે દેહ છોડે તે ભાવને, કે તે છે [૬]

વિવેચન — હે અર્જુન! ઉપાસક કેવળ મારુ સ્મરણ કરતા મારા સ્વરૂપને પામે છે, એ નિયમ નથી, પરંતુ જીવનકાળમા ગતદિવસ મનુષ્ય જે જે માવ = જે કોઈ દેવવિશેષનું [શા. ભા.] કે પદાર્થનું ચિંતન કરે છે, તે તે ભવનું સ્મરણ કરતો તે દેહ છોડે છે, અને તે તે ભાવને તે મૃત્યુ પછી પ્રાપ્ત થાય છે, કારણકે તે સર્વદા તદ્ભાવમાવિત = પૂર્વધ્યાનજન્ય સસ્કારવડે [વાસનાવડે] યુક્ત છે

જેમ મહાદેવનું સતત ધ્યાન કરતો ન દિકેન્દ્રવર મહાદેવ સ્વરૂપ થયો [નીલકંઠ], તથા ભરત-રુપિને જેમ અતકાળે રહેલી મૃત્યુની વાસનાથી મૃગનો જન્મ થયો, તે જ પ્રમાણે દરેક મનુષ્ય પ્રીતિ, લાલ કે દ્વેષથી જે જે ભાવનું અતકાળે સ્મરણ કરે છે, તે તે ભાવને તે પ્રાપ્ત થાય છે

“મન્યપ્રત્યયશ્ચ પૂર્વભાવિતવિષય एव जायते। [૨૧ ભા.] અન્તકાળની પ્રતીતિ પૂર્વના [જીવનકાળના] અભ્યસ્ત વિષયમા જ થાય છે” “તસ્માદ્બ્રહ્મ વિદા યતોનાં વિદેહમુક્તિકામાનાં નિત્ય ચાન્તકાલે ચ વ્રહ્મગાનુષ્ઠનાત્યે ન ક્વચિદપિ કાશ્ચમિતિ સિદ્ધમ્। [૨ કરાનંદ] માટે વિદેહમુક્તિની કામનાવાળા બ્રહ્મવિત્ થતિઓએ નિત્ય તથા અતકાળે પરબ્રહ્મનું જ અનુસંધાન કરવું જોઈએ, પરંતુ કોઈ પણ બાહ્ય [અનાત્મ] પદાર્થનું અનુસંધાન ન કરવું જોઈએ,” એ સિદ્ધ થયું

શ્રુતિ પણ કહે છે કે — “યયાસકલ્પિત લોક નયતિ। [અથ ઉપ ૩-૧૦] જીવ અતકાળે સ્વકલ્પિત કરેલાં લોકને પામે છે” “યયાક્તુરસ્મિલ્લોકે પુરુષો ભવતિ તથેત પ્રેત્ય ભવતિ। [છા ઉ ૩-૧૪-૧] આ શરીરમા જીવ જેવા નિશ્ચયાળો થાય છે, તેવા શરીરથી વિયોગ પામીને થાય છે”

‘માવો હિ મલકારણમ્। [ભાગ ૧૦-૭૪-૪૬] ક્ષીટશ્મરન્યાય પ્રમાણે મૃત્યુ પછી યનારાં ગતિમા “ભાવ [જીવનકાળની સતત વાસના] જ કારણરૂપ છે”

પરંતુ ‘ન દદ્યતે જ્ઞાનવતા ગતિ ।’ [શા પ ૨૨૬-૨૪] જેમ પક્ષીઓનાં ગતિ આકાશમા જણાતી નથી, કિંવા જેમ જળચરોની ગતિ જળમા જણાતી નથી, તેમ ‘જ્ઞાનીની ગતિ પણ જોવામા આવતી નથી,’ કારણકે “ન તસ્ય પ્રાણા સ્ત્રવામન્તિ। જ્ઞાનીનાં પ્રાણ ક્રિયાય પણ બહાર જતા નથી,” પરંતુ આત્મામા જ એકીભાવને પામીને સમુદ્રના તરંગની પેઠે લીન થાય છે [૬]

અવતરણિકા — અતકાળની ભાવના જ બીજા દેહની પ્રાપ્તિમા કારણ છે, તેથી હવે કહે છે :

તસ્માત્સર્વેષુ કાલેષુ મામનુસ્મર યુધ્ય ચ ।

મય્યર્પિતમનોબુદ્ધિર્મામેવૈવ્યસ્યસંશયમ્ ॥ ૭ ॥

અન્યથાથ^૧ :—તસ્માત્ તેથી-મારે વિષે અંતકાળે ભાવના ઉત્પન્ન કરવા માટે [મધુ.] સર્વેષુ કાલેષુ સર્વકાળે-આહાર, વિહાર, સ્થપન, આસન વગેરે સર્વ અવસ્થાઓમાં [સંકરાનંદ] મામ્ મારું અનુસ્મર સ્મરણ કરે ચ તથા કુલ્ય યુદ્ધ કર-શ્રુતિસ્મૃતિ વિદિત વર્ણશ્રમને અનુરૂપ યુદ્ધાદિક કર્મ કરે [મધુ., વગેરે] મયિ મારામાં અર્પિતમનોબુદ્ધિઃ મન તથા બુદ્ધિ રાખવાથી તું મામ્ એવ મને જ 'અવ્યસિ પામીશ અસંશય એમાં સંશય નથી [૭].

શબ્દાથ^૨ :— તેથી તું સર્વકાળે મારું જ ચિંતન કર, અને યુદ્ધ કર [સંકરાનંદ વગેરે], અથવા તેમ ન બની શકે તો [મધુ, શ્રીધર વગેરે] ચિત્તશુદ્ધિ માટે યુદ્ધ કર અર્થાત્ સ્વધર્મનું અનુધ્યાન કર [મધુ. વગેરે], મારે વિષે અર્પણ કરેલાં મન અને બુદ્ધિવાળો તું મને જ પામીશ, એમાં સંશય નથી [૭].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! જે ભાવનું મનુષ્ય જીવનકાળમાં ચિંતન કરે છે, તે જ ભાવનું સ્મરણ તેને અંતકાળે થાય છે. મૃત્યુસમયે સર્વ દૃષ્ટિયો ક્ષોભ પામે છે, મનુષ્ય પરવશ થાય છે, અને તેથી તે મારા સ્મરણ માટે નવો ઉદ્ભવ કરી શકતો નથી.

તેથી મારે વિષે જ હેવટની ભાવના ઉત્પન્ન કરવા માટે, જેમ જળમાં ખોરાક શોષતી કાચખી સર્વકાળે જળાશયને કિનારે મૂકેલાં પોતાનાં ઈર્ષિમાં જ તથિત રાખે છે, અથવા જેમ કૃપણ પોતાનું મન સર્વકાળે દ્રવ્યભંડાર વિષે રાખી વ્યવહારપરાયણ રહે છે; તેમ તું સર્વેષુ કાલેષુ = આહાર, વિહાર, સ્થપન, આસન વગેરે સર્વ અવસ્થાઓમાં [સંકરાનંદ] મારું જ ચિંતન કર, અર્થાત્ અનુગત [અવિચિત્ત] સમ્મતીય વૃત્તિથી મારું અનુસંધાન કર [સંકરાનંદ], અને યયાશાંત્ર [શા. ભા.] શાસ્ત્રાનુસાર જીવનનિર્વાહ માટે સ્વજીવનસાધન [સંકરાનંદ] તારા જીવનતા સાધનરૂપ યુદ્ધ કર, અર્થાત્ વર્ણશ્રમવિદિત ધર્મનું અનુધ્યાન કર.

આ પ્રકારે મારે વિષે જ મન તથા બુદ્ધિ અર્પણ કરનારો તું મામ્ એવ = મારા યયાચિતિત સ્વરૂપને [શા. ભા.], બ્રહ્મભાવને [સંકરાનંદ] પામીશ, એમાં સંશય નથી.

શ્રીમદુસૂદનાચાર્ય^૩ વગેરેનો અર્થ

હે અર્જુન ! મરણકાળની અંત્યભાવના જ દેહાંતરપ્રાપ્તિનું કારણ થાય છે;

માટે મારે વિષે અત્યભાવનાની ઉત્પત્તિ માટે નુ મરણની પૂર્વે જ સર્વકાળે નિરતર મારુ જ ચિંતન કર.

“યદ્યન્ત કરણાશુદ્ધિવશાઞ્ચ શક્તોષિ સતતમનુસ્મર્તુઃ । [મધુ, શ્રીધર] જો અત કરણની અશુદ્ધિને લીધે નિરતર મારુ સ્મરણ ન બની રહે, તો ” અત કરણની શુદ્ધિ માટે એટલે કે, “મત્સ્મરણવિરોધિપાપનિરાસાય । [કેશવ] મારા સ્મરણવિરોધી પાપોના નિર્મારણ માટે ” યુદ્ધ કર, અર્થાત્ વહ્ન્યાશ્રમવિહિત તથા નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો કર [મધુ વગેરે]

એ પ્રમાણે નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મોના અનુષ્ઠાનથી અત કરણ વિષે અશુદ્ધિનો [પાપોનો] ક્ષય થવાથી, સર્વેશ્વર એવા મારે વિષે મન તથા યુદ્ધિ જેણે સમર્પિત કરી છે એવો ॥ “સર્વદા મચ્ચિન્તનપર । [મધુ, કેશવ] મર્દા માગ ચિંતનમા તત્પર રહી ” મને જ પામીશ, એમા સ શય નથી

આ અર્થનુ ભગવાન હવે પછી વિસ્તારપૂર્વક નિરૂપણ કરશે [ગી ૧૨-૮-૧૨]

નોંધ.—ભગવાન બાહ્યકાર વગેરેએ આ શ્લોકનો યોગાર્ઠની [જાનીની] દૃષ્ટિથી અર્થ કરેલો છે, શ્રીમધુસૂદનાચાર્ય વગેરેએ સાધક યોગીની દૃષ્ટિથી અર્થ કરેલો છે, તેથી અર્થો વિરે તત્ત્વથી વિરોધ નથી મુમુક્ષુને શ્રીમધુસૂદનાચાર્ય વગેરેના અર્થનુ અનુસરણ જ હિતાવહ છે

ભરતત્ત્વપિતુ દૃષ્ટાંત

મૃત્યુસમયે મૃગના બચ્ચા ઉપર આસક્તિ થવાથી ભરતત્ત્વપિને પામગ મનુષ્યની પેઠે મૃગનો દેહ પ્રાપ્ત થયો જ્યારે મૃગ જેવી નિજ્જાતીય પદાર્થની આસક્તિ ભરતત્ત્વપિ જેના ત્યાગી મહાત્માઓને પણ ભગવત્પ્રાપ્તિમા અતરાયરૂપ થાય છે, તો પછી સ્ત્રીપુત્રાદિ સમ્જાતીય પદાર્થોની આમક્તિ ભગવત્પ્રાપ્તિમા અતરાયરૂપ થાય એમા શુ કહેવુ ?

પરંતુ “ન વાસુદેવમત્તાનામગુમ વિશતે વચ્ચિત્ । ભગવાન વાસુદેવના ભક્તોનુ કદી અકત્યાણ થતુ નથી ” એ ન્યાય પ્રમાણે મૃગચરીગમા ભરતત્ત્વપિને ભગવાનના અનુગ્રહથી પૂર્વજન્મની સ્મૃતિનો લોપ ન થયો [બાન ૫-૮-૨૭-૨૮] મૃગની જાતિમા જન્મ થવાનુ કારણ ભગવાનની આનંધના કરવાના પ્રભાવથી જાણી ભરતત્ત્વપિ અત્યત સતાપ કરવા લાગ્યા ‘કાઈ પણ અનાત્મ પદાર્થ વિષેની આસક્તિ જન્મમરણના કારણરૂપ છે’ એમ નિબંધપૂર્વક જાણી, સર્વદા ભગવાનના ચિંતનમા તત્પર રહી, પ્રારબ્ધ ક્ષય પામતા મૃગચરી-નો

ત્યાગ કરી, જગત્પરતના દેહને પ્રાપ્ત થઈ, સર્વકાળે એકમાત્ર ભગવાન વિશે જ મનને જોડી, તે પગ્મગતિને પ્રાપ્ત થયા તે પ્રસિદ્ધ છે

આથી ભગવતપ્રાપ્તિની કામનાનાળા શ્રદ્ધાવેતાએ પણ સર્વદા તથા અતમને ભગવાન વિશે જ મનને જોડવું, એ ચિદ્ધ થાય છે [૭]

અવતરણિકા — હવે ઉપરોક્ત અર્થને સ્પષ્ટ કરે છે

અભ્યાસયોગયુક્તેન ચેતસા નાન્યગામિના ।

પરમં પુરુષં દિવ્યં યાતિ પાર્યાનુચિન્તયન્ ॥ ૮ ॥

અનન્યાર્થ — પાર્થ હે અર્જુન ! અભ્યાસયોગયુક્તેન અભ્યાસયોગથી યુક્ત નાન્યગામિના અનન્ય વિષયમા ન જનારા—અન્ય વસ્તુનું ચિંતન કરવાની વાસનાશક્તિ વિનાના [શ કરાનદ], અભ્યાસની દુષણતાથી નિરુદ્ધ કરવાના પ્રયત્ન વિના અનાત્મ પદાવોમા સ્વભાવથી જ ન જનાર [મધુ] ચત્સાચિત્તવડે અનુચિન્તયન્ નિરતર પગ્મમાત્માનું ચિંતન કરનારો પરમ નિરતિશય [શા ભા] દિવ્ય દિવ્ય પુરુષ પુરુષને યાતિ પામે છે [૮]

શબ્દાર્થ — હે અર્જુન ! અભ્યાસયોગથી યુક્ત અને બીજે ન જનાર ચિત્તવડે નિરતર પગ્મમાત્માનું ચિંતન કરનારો પુરુષ નિર્ગતશય દિવ્ય પુરુષને પામે છે [૮]

વિવેચન — હે અર્જુન ! પરમાત્મા વિષે વિજ્ઞાતીય વૃત્તિઓના વ્યવધ નથી રહિત સમતીય વૃત્તિઓનો પ્રવાહ [શા ભા મધુ વગેરે], ધોય વસ્તુમા ચિંતને સ્થિત કરનારો પ્રયત્ન [પા થો સ્વ, ૧-૧૩], ‘તત્ત્વિન્તલ વલ્કયન મન્યોન્ય તત્ત્વપ્રબોધનમ્ । એતદેકપરત્વ ચ જ્ઞાનાભ્યાસ વિદુર્ધુધા । [વસિષ્ઠમુનિ] સતત પરમાત્માનું ચિંતન કરવું, સતત પરમાત્માનું કથન કે વું, તથા પ સ્વ પરમાત્માનું જ પ્રબોધન કરવું, તે પરમાત્મા વિષે જ એકનિષ્ઠા રાખવી તેને વિદ્વાનો ‘સા ભ્યાસ’ કહે છે”

એ અભ્યાસ તે જ યોગ [સમાધિ] છે એવા અભ્યાસયોગથી યુક્ત બીજા કોઈ પણ વિષયમા ન જનારા ચિત્તવડે શાસ્ત્ર તથા ગુરુના ઉપદેશથી પરમાત્માનું ચિંતન કરનાર અધિકારી પુરુષ નિરતર પગ્મમાત્માના ચિંતનથી શ્રદ્ધાકારતને પ્રાપ્ત થઈ, ધ્યાનથી એકાગ્ર થયેના ચિત્તવડે પરમ નિરતિશય દિવ્ય પુરુષને પામે છે

વસિષ્ઠમુનિ કહે છે કે — ‘જન્માન્તરક્ષતાભ્યસ્તા રામ સત્સારસ્થિતિ । સા ચિરાભ્યાસયોગેન વિના ન ક્ષીયતે ક્વચિત્ । હે ગમ । અનાદિમગ્નથી

પ્રાપ્ત થયેલું સસારીત્વ ત્રાણા કાળ સુધીના અભ્યાસયોગ વિના કદાપિ દાય પામતું નથી” [૮].

અવતરણિકા — હવે પરમ દિવ્યપુરુષનું વર્ણન કરે છે

કર્ત્ત્વિ પુરાણમનુશાસિતારમણોરણીયાસમનુસ્મરેદ્યઃ ।

સર્વસ્ય ધાતારમચિન્ત્યરૂપમાદિત્યગર્ણે તમસઃ પરસ્તાત્ ॥ ૯ ॥

અન્યથાથ — કર્ત્ત્વિ સર્વેશ પુરાણમ્ અનાદિ અનુશાસિતારમ્ સર્વને નિયમના રાખનાર મળા અગિયારમું સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ સર્વસ્ય ધાતારમ્ સર્વને ધારણ કરનાર અચિન્ત્યરૂપમ્ અચિન્ત્ય ૨૪૩૫ આદિત્યગર્ણે સૂર્યના જેવા નિત્ય પ્રકાશરૂપ તમમ અજ્ઞાનથી પરસ્તાત્ પર એવા દિવ્યપુરુષનું ચ જે અનુસ્મરેત્ વાર વાર અગણ કરે છે [તે દિવ્યપુરુષને પામે છે] [૯]

શબ્દાર્થઃ — સર્વેશ, અનાદિ, સર્વના નિયતા, સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ, સર્વને ધારણ કરનાર અચિન્ત્ય ૨૪૩૫, સૂર્યની પેઠે પ્રકાશરૂપ તથા અજ્ઞાનથી પર એવા દિવ્યપુરુષનું જે વાર વાર સ્મરણ કરે છે [તે પગમ દિવ્યપુરુષને પામે છે] [૯]

વિવેચન — કર્ત્ત્વિ = ક્રાંતદર્શી [ચા ભા], જૂત ભરિધ્ય, વર્તમાન અર્વને જોનાર હોવાથી સર્વેશ [મધુ ૨ગેરે] જૂત, ભરિધ્ય અને વર્તમાન સર્વ પ્રાણીઓના ધર્મ, કર્મ તથા ચિત્રવિચિત્ર ફ્રન એ સર્વને તત્કાલ જોણનાર હોવાથી સર્વેશ [ચ કરાનદ], પુરાણ = સર્વના જાણરૂપ હોવાથી અનાદિ [મધુ], અનુશાસિતારમ્ = સ પૂર્ણ સ સારનો શાસક [શા ભા], સૂર્ય-વદ્રાદિ તથા સર્વ જૂતોનો નિયતા — [ચ કરાનદ], અગો અગિયારમું = અણુથી પણ આણુ અથીત આકાશાદિ મૂક્ષ પદાર્થના કગતા પણ તેના ઉપાદાનકારણપણાને લીધે વધારે સૂક્ષ્મ [મધુ]

સર્વસ્ય ધાતારમ્ = સર્વને ધારણ કરનાર — સર્વ પ્રાણીઓના અનેક જન્મોના કરેના જે કર્મ, તેના ફ્રનો વિભાગ કરી સર્વને ફ્રન આપવાવાળા તેથી ધાતા [વિધાતા] એટલે કે કર્મોના ફ્રનો વિભાગ કરનાર [ચ કરાનદ મધુ], અચિન્ત્યરૂપમ્ = અમાપ મહિમાવાળાપણાને લીધે ચિતન કરવાને અશક્ય જેમનું રૂપ છે એવા [મધુ], અથવા અતિસૂક્ષ્મ, અનાદિ તથા અપ્રમેય હોવાથી વાણી તથા મનથી અગોચર [ચ કરાનદ]

આદિત્યગર્ણે સૂર્યના જેવા નિત્ય પ્રકાશરૂપ-સમસ્ત જગતને પ્રકાશ આપનાર [મધુ], તમસ પરસ્તાત્ અજ્ઞાનરૂપ મોહાધિકારી રે [અતીત] [શા ભા], પ્રકાશરૂપપણાને લીધે અજ્ઞાનના વિરોધી [મધુ], અજ્ઞાન તથા

તદ્વાચં યાતિ । [રા. ભા.] તે પરમપુરુષના ભાવને પામે છે, તત્સમાનૈશ્વર્યો ભવતીત્યર્થઃ । [રા. ભા.] તે તેના સમાન ઐશ્વર્યવાળો થાય છે.”

શ્રુતિ કહે છે કે :—એકસોને એક પુરુષના હૃદયમાંથી નીકળેલી નાડીઓ છે. તેમાં અક્ષરબ્રહ્મનું ભેદન કરીને નીકળેલી એક સુષુપ્ત્યા નામે નાડી છે. તે નાડી-વડે ઊર્ધ્વલોકમાં ગમન કરનારા ઉપાસક સૂર્યરૂપદારથી બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિરૂપ અમરભાવને પામે છે [કહા ઉપ. ૩-૧૬, હા. ઉ. ૮-૬-૬]. આ સુષુપ્ત્યા નાડી અક્ષરસ્વરૂપની પ્રાપ્તિનું સ્થાન છે [તૈ. ઉ. ૧-૬-૧]. આ માર્ગે ગમન કરનારા ઉપાસકો બ્રહ્મલોકમાં અનેક કષ્ટો પર્થત વાસ કરે છે. તેમની આ સંસારમાં પુનરાવૃત્તિ નથી [જ. ઉ. ૬-૨-૧૫; પ્ર. સ. ૪-૪-૨૨] [૧૦].

અવતરશ્લોકા :—હવે અક્ષરબ્રહ્મની સ્તુતિ કરે છે, અને તેને પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે :

યદક્ષરં વેદવિદો વદન્તિ વિશન્તિ યદ્યતયો વીતરાગાઃ ।

યદિચ્છન્તો વ્રહ્મચર્યં ચરન્તિ તત્તે પદં સંગ્રહેણ પ્રવક્ષ્યે ॥૧૧॥

અન્યથાથ :—વેદવિદઃ વેદને બાળુનારા યત્ જે અક્ષરં અક્ષરને અવિનાશી ઓંકારરૂપ બ્રહ્મને વદન્તિ કહે છે, વીતરાગાઃ વીતરાગી-સ્પૃહારહિત યતઃ મુનીઓ યત્ જેમાં વિશન્તિ પ્રવેશ કરે છે-જે અક્ષરબ્રહ્મને સાક્ષાત્ અનુભવે છે [મધુ.] યત્ જેને ઇચ્છન્તઃ ઇચ્છનારા વ્રહ્મચર્યં બ્રહ્મચર્યને ચરન્તિ પાળે છે તત્ તે પદં પદને-અક્ષરબ્રહ્મને સંગ્રહેણ સંક્ષેપમાં તે તને પ્રવક્ષ્યે હું કહીશ [૧૧].

શબ્દાથ :—જે ઓંકારરૂપ બ્રહ્મનું વેદવેતાઓ નિરૂપણ કરે છે, જે ઓંકારરૂપ બ્રહ્મમાં વીતરાગી મુનિઓ પ્રવેશ કરે છે, તથા જે ઓંકારરૂપ બ્રહ્મને બાળુવાને ઇચ્છનારા સાધકો બ્રહ્મચર્ય પાળે છે, તે પદ હું તને સંક્ષેપમાં કહીશ [૧૧].

વિવેચન :—યદક્ષરં વેદવિદો વદન્તિ = યાગવલ્ક્યાદિ વેદવેતાઓ જે અક્ષરને ‘સ્થૂલથી ભિન્ન, સૂક્ષ્મથી ભિન્ન, હ્રસ્વથી ભિન્ન ઇત્યાદિ વચનોવડે સર્વ વિશેષોને [ધર્મોને] દૂર કરી પ્રતિપાદન કરે [મધુ., બ. ઉ. ૩-૮-૮].

વિશન્તિ યદ્યતયો વીતરાગાઃ = વીતરાગી સંન્યાસીઓ જેમાં સ્વરૂપપણાથી યથાર્થ જ્ઞાનવડે પ્રવેશ કરે છે [શા. ભા.], જે અક્ષરબ્રહ્મને વીતરાગી [નિઃસ્પૃહી સંન્યાસીઓ] પોતાના આત્મારૂપે સાક્ષાત્ અનુભવે છે [મધુ], તથા યદિચ્છન્તો વ્રહ્મચર્યં ચરન્તિ = જે અક્ષરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા સાધકો જીવનપર્યંત શુરુકુળમાં વાસ કરવારૂપ નૈમિષિક બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે છે [શા. ભા. વગેરે], ૬૮ તથા અદૃષ્ટ સર્વ વિષયસુખથી વિમુખ થઈ, આહારાદિના નિવર્તનથી, સ્વધર્મથી,

શ્રદ્ધાથી તથા ભક્તિથી સદ્ગુરુની સમીપમાં વેદાત શ્રવણ કરે છે [ચક્રાનંદ],
શ્રવણાદિ સાધનો-રૂટે ચિત્તને અતર્મુખ કરી મર્ત્યા મારુ અનુસંધાન કરે છે

તે પદ = તે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય અક્ષરબ્રહ્મને [ત્વા ભા વગેરે], પરબ્રહ્મને
[ચક્રાનંદ] હું તને સંક્ષેપમાં કહીશ તે જેમ તને બોધ થાય તેવી રીતે કહીશ
[મધુ શા ભા], તથા તેને પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય હું તને કહીશ [કેશવ
શ્રીધર] માટે ' આ અક્ષરબ્રહ્મને હું કેના પ્રકારે જાણીશ ' એ પ્રશ્ન ના ચિંતા
કરીને તું વ્યાકુળ થા નહિ [મધુ]

' સર્વં વેદા ચત્પદમામનન્તિ તર્પાન્તિ સર્વાણિ ચ યદ્ વદન્તિ । યદિચ્છન્તિ
ત્રક્ષ્યચર્ચં ચરન્તિ તત્તે પદ સમ્પૂર્ણ મયોમિ— ' આમિત્યેત્ ' ॥ [કહ ઉપ ૧-૨-૧૫]
સર્વ વેદો જે પદને પ્રતિપાદન કરે છે, સર્વ તપો જેને કહે છે, અર્થાત્ તપોવડે
જેનો આદાત્ અનુભવ કરી શકાય છે, જેને ધ્વજનાગ બ્રહ્મચર્યને આશરે છે,
તે પદ હું તને સંક્ષેપમાં હું છું આ પદ ઓકાન્થી કહેવાનું તથા ઓકારરૂપ
પ્રતિનિધિવાળું છે " આ ઓકાન્ [અક્ષર] જ અપરબ્રહ્મ [મહુલ્યબ્રહ્મ] છે, તથા
આ ઓક્ષર [અક્ષર] જ પરબ્રહ્મ [નિર્ગુણ્યબ્રહ્મ] છે [કહ ઉપ ૨-૧૬]

' તસ્ય વાચક પ્રણવ । [પા યો સુ. ૧-૨૭] ઓકાર બ્રહ્મનો વાચક
છે " અર્થાત્ જે ઓકા નું સ્મરણ કરે છે, તેના હૃદયમાં તેના વાચ્ય સ્વરૂપ
સ્ફુરણ થાય છે, તથા તે બ્રહ્મરૂપ થાય છે માટે " તજ્જ્વલસ્તદર્શનમ્ ॥
[પા યો સુ. ૧-૨૮] ઓકારનું તથા તેના અર્થસ્વરૂપ બ્રહ્મનું ચિત્તન કરવું '

આ ઓકારરૂપ આનંદન [આશ્રય] બ્રહ્મપ્રાપ્તિના સાધનરૂપ માયત્રી વગેરે
આનંદનોમા શ્રેષ્ઠ છે આ ઓકારરૂપ આનંદન પરબ્રહ્મ તથા અપરબ્રહ્મને વિષય
કરનાર હોવાથી પરરૂપ તથા નપરરૂપ છે, તથા આ આનંદનને જાણીને તે
બ્રહ્મલોકમાં પૂજ્ય થાય છે, અર્થાત્ બ્રહ્મની પેઠે ઉપાસના કરવા યોગ્ય થાય
છે માટે ' ઓમિત્યેવ ધ્યાયથ બ્રાહ્મણમ્ ॥ ઓકારવડે પ્રણવરૂપ આત્માનું
ધ્યાન કરવું "

જેમ સૂકાર્ષ ગયેની નદીને ખણવાથી જળ પ્રતીત થાય છે, જેમ તને
પીનવાથી તેન પ્રતીત થાય છે, તથા મથન કરવાથી અરણિયોમાં અગ્નિ પ્રતીત
થાય છે, તેમ હૃદયને નીચેના અરણિ તથા ઓકારને ઉપરની અરણિ ખરીને,
બ્રહ્મના ચિત્તનરૂપ મથનના અભ્યાસથી હૃદયમાં બ્રહ્મ પ્રતીત થાય છે, અર્થાત્
સાધક બ્રહ્મસાક્ષાત્કારને પ્રાપ્ત થાય છે [શ્વે ઉ ૧-૧૩-૧૫]

જે પુરુષ સત્ય, બ્રહ્મચર્ય, અહિંસા, ક્લેશજનો ત્યાગ, શૌચ સતેષ
નિષ્કર્મપદ્ધતિ વગેરે નતોનું પરિપાવન કરી બ્રહ્મ વિષયોથી ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ

કરી, ભક્તિયુક્ત થઈ, એકાગ્ર ચિત્તવડે ઓંકારની બ્રહ્મના પ્રતીકરૂપે ઉપાસના કરે છે, તે ઓંકારના ધ્યાનથી અપરબ્રહ્મને અથવા પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે [પ્રશ્ન ઉપ ૫-૨].

અંકાર, ઉકાર તથા મકાર એ ત્રણ માત્રારૂપ ઓંકારવડે જ પુરુષ સ્વર્ગની અંદર રહેલા ઓંકારરૂપ પરપુરુષનું ધ્યાન કરે છે, તે સર્વ જેમ કાચળીથી મુક્ત થાય છે, તેમ સર્વ પાપ-પુણ્યથી મુક્ત થઈ, મૃત્યુ પછી બ્રહ્મલોકને પામે છે [પ્રશ્ન ઉપ. ૫-૫] [૧૧].

અવતરણિકા :—પ્રતિજ્ઞાતમુખ્ય સાક્ષમાહ દ્વાભ્યામ્ । [શ્રીધર, કેશવ] હવે બે શ્લોકવડે પૂર્વે પ્રતિજ્ઞા કરેલો અક્ષરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિનો સાદગ્ય ઉપાય કહે છે” :

સર્વદ્વારાણિ સંયમ્ય મનો હૃદિ નિરુધ્ય ચ ।

મૂર્ચ્યાધાયાત્મનઃ પ્રાણમાસ્થિતો યોગધારણામ્ ॥ ૧૨ ॥

ઓમિત્યેકાક્ષરં વ્રહ્મ વ્યાહરન્મામનુસ્મરન્ ।

યઃ પ્રયાતિ ત્યજન્દેહં સ યાતિ પરમાં ગતિમ્ ॥ ૧૩ ॥

અન્વયાર્થ :—સર્વદ્વારાણિ ઇન્દ્રિયોરૂપ સર્વ દ્વારોને [શા. ભા., મધુ વગેરે] સયમ્ય નિયમમાં રાખી ચ તથા મનને સ હૃદયવિકલપથી રહિત કરી [શા. ભા.] મનઃ મનને હૃદિ હૃદયમાં નિરુધ્ય નિરોધ કરી—મનને વૃત્તિ વગરનું કરી આત્મન. પોતાના પ્રાણ પ્રાણને મૂર્ચ્છિ બ્રહ્મરૂપા-બાધાય ધારણુ કરી યોગધારણા યોગ ધારણુમાં આસ્થિતઃ રહેલો [૧૨] ઓમ્ ‘ઓમ્’ इति એવા વ્રહ્મ બ્રહ્મરૂપ એકાક્ષર ઓંકારરૂપ વ્યાહરન્ ઉચ્ચારણુ કરતો—જપ કરતો મા માત્રુ અનુસ્મરન્ સ્મરણુ કરતો ય. જે દેહ દેહને ત્યજન્ ત્યજીને પ્રયાતિ જાય છે સ. તે પરમા પરમ ગતિ ગતિને યાતિ પામે છે [૧૨-૧૩]

શબ્દાર્થ :—સર્વ ઇન્દ્રિયોરૂપ દ્વારોને રોકીને, મનને હૃદયમાં સ્થિર કરીને, પોતાના પ્રાણને બ્રહ્મરૂપા ધારણુ કરી, યોગધારણુમાં રહેલો [૧૨] ‘ઓમ્’ એવા બ્રહ્મરૂપ ઓંકારરૂપે જપતો તથા માત્રુ સ્મરણુ કરતો, જે દેહને ત્યજીને જાય છે, તે પરમગતિને પામે છે [૧૨-૧૩].

વિવેચન :—હે અનુન ! શ્રોત્ર વગેરે સર્વ ઇન્દ્રિયોરૂપ દ્વારોને સયમ્ય = વિપયોમ્ દોષદર્શનના અભ્યાસથી વિપયોધી નિવૃત્ત કરીને [મધુ.], અભ્યાસ તથા વૈરાગ્યવડે મનને હૃદયપ્રદેશમાં નિરુધ્ય = વૃત્તિ વગરનું કરીને — [મધુ.], મનને પણ નિપયોનું ચિત્તન કરતો સર્વ જ્ઞાત ક્રિયાના કારણરૂપ [૬૧૨૫]

પ્રાણને ચોમેરથી રોકી, ભૂમિજાઓના જળના કમથી અઘરુંધમાં આધાય = સ્થાપન કરી [શા. ભા.], ધારણ કરી આત્માના અનુભવ કરાવનારી સમાધિરૂપ ધારણમાં રિચર થઈ, અઘરના સ્વરૂપનું લક્ષ્ય કરાવનાર તથા અઘરના અર્થરૂપ ઓંકારનો જપ કરતો, તથા તેના અર્થભૂત કવિ, પુરાણ ઇત્યાદિ લક્ષણવાળો જે હું તેનું સ્મરણ કરતો, યોગશાસ્ત્રમાં કહેલા પદ્યકો બેદીને જે પ્રયાણ કરે છે, તે દેવયાનમાર્ગથી અઘરોક્રમા જઈ કમવડે પરમગતિને પામે છે [ય કરાનંદ, મધુ.]. તે અઘરોક્રમની પ્રાપ્તિદ્વારા પરમજાને જ પ્રાપ્ત થાય છે [નીલકંઠ].

“ एषोऽस्य परमा गतिरेषोऽस्य परमा संदेयोऽस्य परमो लोक एषोऽस्य परम आनन्दः । [બ. ઉ ૪-૩-૩૨] અઘરને જાણનારા પુરુષની એ પરમગતિ છે, એ જ એની પરમ સપત્તિ છે, એ જ એનો પરમ લોક છે અને એ જ એનો પરમ આનંદ છે [૧૨-૧૩].

અતવશસ્ત્રિકા :—હવે મારા અનન્ય ભક્તોને હું સુલભ છું, તે પ્રતિપાદન કરે છે :

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।

तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ ૧૪ ॥

અનન્યચેતાઃ—પાર્થ ! હે પાર્થ ! ય. જે અનન્યચેતાઃ બીજે કથાય ચિત્ત રાખ્યા વિના-મારા સિવાય બીજે ચિત્તને નહિ રાખતા સતતં નિરતર નિત્યઃ લાંબા કાળ સુધી-જ્યા સુધી હવે ત્યા સુધી [શા. ભા., મધુ વગેરે] ના મારું પરમાત્માનું સ્મરતિ સ્મરણ કરે છે, તત્સ્ય તે નિત્યયુક્તસ્ય નિત્ય સમાહિત ચિત્તવાળા યોગિનિઃ યોગીને અહ હું સુલભઃ સુલભ છું [૧૪]

શબ્દાર્થઃ—હે પાર્થ ! બીજે કથાય પણ ચિત્ત રાખ્યા વિના, જે નિત્ય તથા નિરતર મારું જ સ્મરણ કરે છે, તે નિત્યયુક્ત યોગીને હું સુલભ છું [૧૪].

વિવેચન :—અનન્યચેતાઃ = જે મારા સિવાય બીજા કોઈ પણ વિષયમાં ચિત્તને નહિ રાખતાં અઘર વિશે જ સમાહિત ચિત્તવાળો થઈ [યંકરાનંદ] સતતં = નિરતર તથા નિત્યશઃ = લાંબા કાળ સુધી [શા. ભા.], અનન્યપર્યત [શા. ભા., મધુ. વગેરે] મારું જ સ્મરણ [અનુસધાન] કરે છે, એવા નિત્યયુક્તસ્ય = યોગીઓને આપશ્યક એવા આહાર, વિહાર, યમ, નિયમ વગેરેથી યુક્ત [નીલકંઠ], નિત્ય મારા સંયોગની કામનાવાળા [રા. ભા.], મારે વિશે એકાગ્રચિત્તવાળા યોગીને હું સુલભ છું, હું અનાયાસે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છું.

“તત્તત્ત્વનનન્યચંતા સન્ મા સર્વદા સસ્મરેત્યર્થ । [શંકરાનંદ] માટે તુ
અનન્યચિત્ત યર્થ મારુ સર્વદા સ્મરણુ કર ”

અનન્ય ભક્તને પ્રાણાયામના અભ્યાસનો ક્યેય, ઇન્દ્રિયનિગ્રહનો શ્રમ, મનના
નિરોધનો આયાસ, સુષુપ્તિ નાડીદ્વારા ઊર્ધ્વગમનનું દુષ્કાર, તથા શિર્ષકપાલ-
ભૂમિ વગેરે આવરણના ભેદનની જરા પણ વ્યથા થતી નથી, પરંતુ પ્રારબ્ધ
ક્ષય પામતા સુષુપ્તિની પેઠે તે મને પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેથી મારા અનન્ય
ભક્તને મારી પ્રાપ્તિ સુખભ છે [શંકરાનંદ] સર્વ વિક્ષેપોથી રહિત યર્થ
ભગવાનનું ચિત્તન કરવું, એ જ પરમગતિનું કારણ છે [મધુ, શંકરાનંદ].

અહીં સતતમ્ પદવડે કોઈ પણ પ્રકારના ખાચ વગરના નિરંતર સ્મરણનું
તથા ‘ નિત્યશ ’ પદવડે લાખા કાળ સુધીના સ્મરણનું સૂચન છે [મધુ].

યોગશ્રુતકાર પણ કહે છે કે — “ સ ॥ દીર્ઘકાલનૈરત્યંતર્યસ્તકારાસેવિતો દૃઢભૂમિ ।
નિરંતર તથા આદરપૂર્વક સેવેલો યોગાભ્યાસ દૃઢ થાય છે [પા યો સૂ ૧-૧૪] ”

તત્પર્થ એ છે કે, “ તદ્વિયોગમમહમાનોઽહમેવ ત રૂણે । [રા ભા.] મારા
અનન્ય ભક્તનો વિયોગ ન સહન કરી શકવાને લીધે હું જ તેનું વરણ કરું
છું ” અને તેથી “ મત્પ્રાપ્ત્યનુગુણોપાસનશિષાક તદ્વિરોધિનિરસનમત્યર્થમત્પ્રિયવાદિક
ચાહમેવ દદામીત્યર્થ । [રા ભા] મારી પ્રાપ્તિને અનકૂળ પરિપક્વ ઉપાસના
તથા તે [ઉપાસના] વિરોધી ભાવોનો નાશ [નિવર્તન] મારા પરમપ્રેમ વગેરે
સર્વ હું જ તેને પ્રદાન કરું છું ”

શ્રુતિ પણ કહે છે કે — “ યમેવૈષ રૂણતે તેન લભ્ય । [મુ ઉ ૩-૨-૩]
જેને ધ્વજ વરણ કરે છે, તેને જ એ ધ્વજ પ્રાપ્ત થાય છે ”

ભગવાન પણ હવે પછી કહેશે કે — “ તેષા સતતયુક્તાના મજતા પ્રીતિપૂર્વકમ્ ।
દદામિ બુદ્ધિયોગ ત યેન મામુપયાન્તિ તે । [ગી ૧૦-૧૦] મારે વિષે એકાગ્ર
ચિત્તભાણ તથા પ્રીતિપૂર્વક મારુ ભજન કરનારા મારા અનન્ય ભક્તોને હું
બુદ્ધિયોગ [જ્ઞાનયોગ-અર્થાત્ જ્ઞાન] આપું છું, જેથી તેઓ મને આત્મપણાથી
પ્રાપ્ત થાય છે ” [૧૪]

અવતરણિકા — હવે મને પ્રાપ્ત થનારા જ્ઞાની ભક્ત પુનર્જન્મને પામતા
નથી, તે કહે છે .

મામુપેત્ય પુનર્જન્મ દુઃખાલયમશાશ્વતમ્ ॥

નાપ્નુવન્તિ મહાત્માનઃ સંસિદ્ધિં પરમા ગતાઃ ॥ ૧૫ ॥

અન્યથાથ? — પરમા પરમ સિદ્ધિ સિદ્ધિને-મુક્તિને ગતા પામેલા-

મહાત્મનઃ મહાત્માઓ-મહાત્માના [રા. ભા.] માં મને કેવળ પામીને પુનઃ ફરીને દુઃખાલય દુઃખોના ધરણ તથા અસાશ્વતમ્ અસ્થિર-અનિત્ય જન્મ જન્મને ન આનુવન્તિ પામતા નથી [૧૫].

શબ્દાર્થ :—પરમસિદ્ધિને પામેલા મહાત્માઓ મને પામીને, દુઃખના ધરણ તથા અનિત્ય જન્મને પુનઃ પ્રાપ્ત થતા નથી [૧૫].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! મારા અનુગ્રહથી [કેશવ] મામુપેત્ય = સચ્ચિદાનંદેશ્વર મને પરબ્રહ્મને [ચક્રાનંદ], મને ઈશ્વરને પામી [મધુ], પરમ સસિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલા મહાત્માઓ દુઃખાલયં = ગર્ભવાસ વગેરે દુઃખોના [મધુ], તથા આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક અને આધિભૌતિક દુઃખોના સ્થાનરૂપ [દા. ભા., ચક્રાનંદ] તથા અસાશ્વતમ્ = અસ્થિર એવા પુનર્જન્મને પામતા નથી.

વિદેહમુક્તિને પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાની પુરુષો દેવ, મધર્વ, મનુષ્ય ઇત્યાદિ શરીરને પામતા નથી, કારણકે જ્ઞાનરૂપી અગ્નિમાં તેમના નવા દેહની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ અવિદ્યા, કામ તથા કર્મ નાશ પામ્યા છે [ચક્રાનંદ].

શ્રુતિ પશ્ય કહે છે કે :—“ ન ચ પુનરાવર્તતે, ન ચ પુનરાવર્તતે । [અ. ઉ. ૮-૧૫-૧] બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થયેલા પુણ્યધાળી મહાત્માઓ શરીરગ્રહણ માટે પુનઃ આવતા નથી.” “ પ્રજ્ઞાના સહ તે સર્વે સંપ્રાપ્તે પ્રવિસંચરે । પરચ્યાન્તે ક્ષાત્માનાઃ પ્રવિશન્તિ વરં વરમ્ ॥ [નીલકંઠ] બ્રહ્મપ્રલય પ્રાપ્ત થતાં જ્યારે બ્રહ્માને પશ્ય નાશ થાય છે, ત્યારે તે બધા પુણ્યધાળી મહાત્માઓ બ્રહ્માની સાથે પરમ પદને પામે છે.” [૧૫].

અવતરણિકા :—હવે તત્ત્વજ્ઞાનથી રહિત પુરુષોની બ્રહ્મલોકથી પશ્ય પુનરાવૃત્તિ થાય છે, તે કહે છે :

આવ્રહ્મમુવનાલ્લોકાઃ પુનરાવર્તિનોઽર્જુન ।

મામુપેત્ય તુ કૌન્તેય પુનર્જન્મ ન વિદ્યતે ॥ ૧૬ ॥

અન્વયાર્થ :—અર્જુન ! હે અર્જુન ! આવ્રહ્મમુવનાત્ બ્રહ્મલોકપર્વત-બ્રહ્મલોકસહિત લોકાઃ સર્વ લોક પુનરાવર્તિનઃ પુનર્જન્મને પામવાના સ્વભાવવાળા છે, તુ પરંતુ કૌન્તેય ! હે કુન્તિપુત્ર ! મામ્ મને કેવળ પામ્યા પછી પુનઃ ફરીને જન્મ જન્મ ન વિદ્યતે નથી [૧૬].

શબ્દાર્થ :—બ્રહ્મલોકપર્વતના સર્વ લોકો પુનરાવૃત્તિશીલ [નાશવાન] છે, પરંતુ હે કૌન્તેય ! મને પામ્યા પછી પુનર્જન્મ નથી [૧૬].

વિવેચન :—બ્રહ્મલોકસહિત સર્વલોક પુનરાવર્તિનઃ = ફરીફરીને જન્મ લેવો. વડે એવા સ્વભાવવાળા છે [યા. ભા.], પુણ્યવશાત્ પ્રાપ્ત થયેલા જીવોને પુણ્યનો ક્ષય થતાં પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે [ચક્રાનંદ]; પરંતુ જેઓ મને ઈશ્વરને પામેલા છે, તેમનો પુનર્જન્મ થતો નથી.

નોંધ :—બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થવા પછી કેટલાક પુનર્જન્મ પામે છે, તથા કેટલાક પુનર્જન્મને પામતા નથી, એ વિષયનો નિર્ણય આ પ્રમાણે છે :—
“ દ્વદશાદિ ઉપાસના વડે બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થનારા કમચુક્રિતના અધિકારી પુરુષો બ્રહ્માના કલ્પના અંતે આત્મગાન સંપાદન કરી, બ્રહ્માની સાથે મુક્ત થાય છે, તેઓ આ સંસારમાં પુનર્જન્મ પામતા નથી [જા. ઉ. ૮-૧૫-૧; બ્ર. સુ. ૪-૪-૨૨]; પરંતુ પંચાગ્નિ વિદ્યાવડે બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થનારા, આત્મગાન વિનાના ઉપાસકો જે કલ્પ વિશે બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થાય છે, તેઓ ખીમ કલ્પમાં પુનરાવૃત્તિને [પુનર્જન્મને] પ્રાપ્ત થાય છે [જા. ઉ. ૫-૧૦-૧; બ્ર. સુ. ૩-૩-૩૧; મધુ, નીલકંઠ વગેરે]. [૧૬]

અવતરણિકા :—હવે બ્રહ્મલોકપર્યંત સર્વલોક કાલથી પરિચિત્ત હોવાથી પુનરાવર્તી છે, તે સ્પષ્ટ કરે છે :

સહસ્રયુગપર્યંતમહર્યદ્ બ્રહ્મણો વિદુઃ ।

રાત્રિં યુગસહસ્રાન્તાં તેઽહોરાત્રવિદો જનાઃ ॥ ૧૭ ॥

અન્વયાર્થ :—યત્ જેઓ સહસ્રયુગપર્યંત સહસ્રયુગ પર્યંતના અર્થાત્ ચાર હજાર યુગના બ્રહ્મણઃ બ્રહ્માના-પ્રગ્મપતિના અહઃ દિવસને વિદુઃ જાણે છે; તથા યુગસહસ્રાન્તા એક હજાર મહાયુગ અર્થાત્ ચાર હજાર યુગે પૂરી થનારી રાત્રિં બ્રહ્માની રાત્રિને જાણે છે, તે જનાઃ પુરુષો અહોરાત્રવિદઃ દિવસ-રાતને જાણનારા છે-તેઓ દિવસ તથા રાત્રિના પરિમાણને જાણનારા છે [૧૭].

શબ્દાર્થ :—જેઓ હજાર મહાયુગ પર્યંતના અર્થાત્ ચાર હજાર યુગ પર્યંતના બ્રહ્માના દિવસને જાણે છે, તથા હજાર મહાયુગે અર્થાત્ ચાર હજાર યુગે પૂરી થનારી બ્રહ્માની રાત્રિને જાણે છે, તેઓ દિવસ તથા રાત્રિના પરિમાણને જાણનારા છે [૧૭].

વિવેચન :—બ્રહ્મલોક વગેરે સર્વ લોકો કાલથી પરિચિત્ત હોવાથી પુનરાવૃત્તિવાળા અર્થાત્ ફરીફરીને ઉત્પન્ન થવાના સ્વભાવવાળા છે.

મનુષ્યનાં ૧૭,૨૮૦૦૦ વર્ષોનો સત્યયુગ છે; ૧૨,૯૬૦૦૦ વર્ષોનો ત્રેતાયુગ છે; ૮,૬૪૦૦૦ વર્ષોનો દ્વાપરયુગ છે; તથા ૪,૩૨૦૦૦ વર્ષોનો કલિયુગ છે. આ

ચાર યુગો મળી મનુષ્યના ૪૩,૨૦૦૦૦ વર્ષો થાય છે, તેને મહાયુગ કહે છે. આવા એક હજાર મહાયુગોનો અર્થાત્ ચાર હજાર યુગોનો અઘ્નાનો દિવસ છે, તથા એક હજાર મહાયુગોની અઘ્નાની રાત્રિ છે.

આ પ્રકારે અહોરાત્રવિદ્ = અઘ્નાનો દિવસ તથા રાત્રિના પરિમાણને જાણનારા પુરુષો, ભગવાન મનુ વગેરેની પેઠે કાળતત્ત્વને જાણનારા કહેવાય છે, પરંતુ જેઓ સૂર્ય-ચંદ્રની ગતિ ઉપરથી જ દિવસ તથા રાત્રિને જાણે છે, એવા અદ્વૈતી [અપ્સો] દિવસ તથા રાત્રિને જાણનારા નથી [મનુ વગેરે].

મનુષ્યનું વર્ષ તે દેવોનો દિવસરાત્રિ છે. આવા દિવસરાત્રિ પ્રમાણે ૫૬, માસ તથા વર્ષની ગણતરી કરતા બાર હજાર વર્ષોના ચાર યુગો જે અઘ્નાનો એક દિવસ ચાર હજાર યુગોનો છે તે કલ્પ [સર્ગ] કહેવાય છે [ભા ૧૨-૪-૨] એક કલ્પમા ચૌદ મનુઓ થાય છે. કલ્પના [અઘ્નાનો દિવસના] અંતે રાત્રિ થાય છે, તે પ્રત્ય કહેવાય છે. અઘ્નાની રાત્રિ ચાર હજાર યુગોની છે. આ પ્રમાણે દિવસ તથા રાત્રિની ગણતરી પ્રમાણે અઘ્નાનું આયુષ્ય સો વર્ષનું છે. અઘ્નાનું સો વર્ષનું આયુષ્ય પૂરું થતા અઘ્ના અલ્પ લોકસંહિત નાશ પામે છે. આ મહાપ્રલય કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે જ્યારે ધ્વણ્યોક અનિલ છે, ત્યારે મહલોક, જનલોક, સ્વર્ગલોક, મનુષ્યલોક વગેરે લોકો અનિલ હોય, એમાં શું કહેવું ?

ચાર પ્રકારના પ્રલયો

પ્રલયો ચાર પ્રકારના છે — (૧) નિત્ય પ્રલય (૨) નૈમિત્તિક પ્રલય (૩) પ્રાકૃતિક પ્રલય અને (૪) આત્મિક પ્રલય.

નિત્ય ક્ષણેક્ષણે મનુષ્યાદિ પ્રાણીઓનો જે નાશ થાય છે, અથવા જીવોને જે નિત્ય સંકુષ્પિત થાય છે, તે “નિત્ય” પ્રલય કહેવાય છે. અઘ્નાનો દિવસ પૂરો થતા હવે પછીના મનોક્રમા વર્ણવ્યા પ્રમાણે અઘ્નાનો નિદ્રાપ્ર નિમિત્તથી જે સ્વર્ગોદિ ત્રણ લોકોનો પ્રલય થાય છે, તે “નૈમિત્તિક” પ્રલય કહેવાય છે [ભાગ ૧૨-૪-૩] અઘ્નાનું સો વર્ષનું આયુષ્ય પૂરું થતા પ્રકૃતિના સર્વ કાર્યોનું [પૃથ્વી, જળ, વગેરે તત્ત્વોનું] પ્રકૃતિમા લય પામવું, તે “પ્રાકૃતિક” પ્રલય કહેવાય છે. જ્ઞાનરૂઝે માયા તથા માયાના કાર્યનો સુદૃઢ બાંધ થવો, તે “આત્મિક” પ્રલય કહેવાય છે.

નિત્ય, નૈમિત્તિક તથા પ્રાકૃતિક પ્રલય સ્વાભાવિક છે, પરંતુ આત્મિક પ્રલય કેવળ જ્ઞાની મહાત્માઓને જ્ઞાનરૂઝે જ સાધ્ય છે [મહાપ્રલય પગીની સ્પષ્ટીરચના વિશે જુઓ ગી ૯-૭-૧૦ ગી ૧૪-૩-૪] [૧૭]

અવતરણિકા — હવે બ્રહ્માનો દિવસ થતા જગત વ્યક્ત થાય છે, અને બ્રહ્માની રાત્રિ થતા તેનો લય થાય છે, તે કહે છે

અવ્યક્તાદ્ વ્યક્તયઃ સર્ગાઃ પ્રભવન્ત્યહરાગમે ।

રાત્ર્યાગમે પ્રલીયન્તે તૈરાવ્યક્તસંજ્ઞકે ॥ ૧૮ ॥

અન્યથાથ' — અહરાગમે બ્રહ્માના દિવસનો આરભ થતા-બ્રહ્માના પ્રમોદકાળે અવ્યક્તાદ્ બ્રહ્માની સુષુપ્તિ અવસ્થામાથી [શ્વા ભા વગેરે] સર્વા સર્વે વ્યક્ત્ય સ્થાવરજંગમ જૂનો પ્રભવન્તિ ઉત્પન્ન થાય છે-પ્રકટ થાય છે, તથા રાત્ર્યાગમે બ્રહ્માની રાત્રિનો આરભ થતા બ્રહ્માની સુષુપ્તિ અવસ્થામા તત્ત્વ તે અવ્યક્તતત્ત્વકે અન્યક્ત નામના કારણમા-બ્રહ્માની સુષુપ્તિ અવસ્થામા એજ જ પ્રલીયન્ત લય પામે છે [૧૮]

શમ્ભાથ' — બ્રહ્માના દિવસનો આરભ થતા સર્વે સ્થાવરજંગમ જૂનો અન્યક્તમાથી વ્યક્ત થાય છે તથા બ્રહ્માની રાત્રિ પડતા પુનઃ અવ્યક્તમા લય પામે છે [૧૮]

વિવેચન :— અહરાગમે = બ્રહ્માના દિવસનો આરભ થતા એટલે કે બ્રહ્માના પ્રમોદકાળે આ સર્વ સ્થાવરજંગમ જૂનો અવ્યક્તાદ્ - બ્રહ્માની સુષુપ્તિ અવસ્થામાથી [શ્વા ભા વગેરે] વ્યક્ત થાય છે, અન્યક્તમાથી બીજાથી અકુરતી પેઠે જન્મ પામે છે [ચક્રાનંદ] તથા રાત્ર્યાગમે = બ્રહ્માની રાત્રિનો આરભ થતા અર્થાત્ બ્રહ્માની સુષુપ્તિમા, તે સર્વજૂનો પુનઃ અવ્યક્તમા લય પામે છે, એટલે અહર્થનને પ્રાપ્ત થાય છે [ચક્રાનંદ] [૧૮]

અવતરણિકા — જેમ લોખાસા પડી દેડકાઓ સૂક્ષ્મરૂપે [માટી સ્વરૂપે] પૃથ્વી પર રહે છે, તેમ પ્રત્યક્ષાળ પડી સર્વજૂનો અન્યક્તમા બીજા રૂપે [seed form] રહે છે અને જેમ વીંસતુમા વરસાદના જળનો સ્પર્શ થતા દેડકાઓ પુનઃ પરાણે પ્રાદુર્ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ બ્રહ્માના પ્રમોદકાળે સર્વજૂનો પુનઃ પરાણે વ્યક્તભાવને પ્રાપ્ત થાય છે [બુ ૨-૧-૧૬-૧૭] પ્રત્યક્ષાળે સર્વજૂનો અવ્યક્તમા લય પામી તેમના કર્મોન્નિહિત સૂક્ષ્મરૂપે રહે છે પરંતુ જૂનો કે તેમના કર્મો નાશ પામતા નથી

આ પ્રમાણે જૂતસમુદાયનો અવ્યક્તમાથી વ્યક્ત તથા વ્યક્તમાથી અવ્યક્ત થવાનો ક્રમ બીનાદિ છે [બુ સ્ક ૨-૧-૩૫ ૩૬]

જે સર્વજૂનોના પૂર્વે કરેલા શુભાશુભ કર્મો પ્રલયકાળે નાશ પામે તો રૂતનાશ [કૃતવિપ્રગદ] = કરેલાં કર્મોના ક્ષણ ન મળવાનો તથા સુષ્ટિના આરભકાળે

અહુનાચાર્યમ = ન કરેના ક્રોના કૃણ મળનાનો દોષ આવે છે આ બંને પ્રમાણના દોષોના પરિહાર [નિરાણ] માટે, અવિદ્યાદિ કલેશોને આધીન થઈ, જૂત સમુદાય વારવાર ઉત્પન્ન થઈ નય પામે છે, એ પ્રજાગ્ની વસ્તુસ્થિતિના નિરૂપણથી સસારમા વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરવાના હેતુથી, હવે ભગવાન કહે છે

ભૂતગ્રામઃ સ ઈવાયં ભૂત્વા ભૂત્વા પ્રલીયતે ।

રાત્ર્યાગમેડગ્નઃ પાર્થ પ્રમત્યહરાગમે ॥ ૧૯ ॥

અન્યથાર્થ — પાર્થ ! હે અર્જુન ! જે પૂર્વકલ્પમા હતો સ તે જ બંધન આ ભૂતગ્રામ પ્રાણીઓનો સમુદાય ભૂત્વા ભૂત્વા ઉત્પન્ન થઈ થઈને અવશ્ય અવશનાથી-પત્તેન થઈ-પરાણે અર્થાત્ અવિદ્યા, કામ તથા કર્મથી પરત્ર થઈ [મધુ] બ્રહ્માની રાત્ર્યાગમે રાત્રિ પડતા પ્રતીયતે લય પામે છે તથા અહરાગમે બ્રહ્માનો દિવસ ભગના પ્રમતિ ઉત્પન્ન થાય છે [૧૮]

શબ્દાર્થ — હે પાર્થ ! આ સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓનો સમુદાય આમ પેદા થઈ થઈને બ્રહ્માની રાત્રિ પડતા પરાણે લય પામે છે, અને બ્રહ્માનો દિવસ ભગતા ઉત્પન્ન થાય છે [૧૮]

વિવેચન — ભૂતગ્રામ = જે પૂર્વકલ્પમા હતો તે જ આ સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓનો સમુદાય આમ ઉત્પન્ન થઈ થઈને અવશ્ય = પરાધીન બની [આ બા], અવિદ્યા, કામ તથા કર્મને આધીન થઈ [મધુ વગેરે], બ્રહ્માની રાત્રિ થતા લય પામે છે, તથા બ્રહ્માના દિવસનો આરભ થતા ઉત્પન્ન થાય છે જે જૂતસમુદાય પૂર્વકલ્પમા હતો, તે જ જૂતસમુદાય તેમના કર્મોત્સાર ઉત્તર કલ્પમા ઉત્પન્ન થાય છે પરંતુ કલ્પ કલ્પમા અન્ય નવીન જૂતસમુદાય ઉત્પન્ન થતો નથી. “ ન ક્વાચિજ્ઞમનમરણપ્રવાહપાર ગચ્છતીત્યર્થ । [ચક્રરાનંદ] આ પ્રમાણે સર્વ જૂતસમુદાય જન્મ-મરણના પ્રવાહથી કદાપિ મુક્ત થતો નથી ”

શ્રુતિ કહે છે કે — ‘ સૂર્યાવ-દ્રમસૌ ધાતા યથાપૂર્વમકલ્પયત્ । દિવ ચ વૃષિર્વૌ ચાન્તરિક્ષમથા સ્વ । [નડગ્ ૧૦-૧૮૦-૩] સૂર્ય, ચંદ્ર, પૃથ્વી, અતરિક્ષ સ્વર્ગ ઇત્યાદિ આ સર્વ જગત જેવી રીતે પૂર્વ કલ્પમા હતું, તેવી રીતે ઉત્તર કલ્પમા પરમેશ્વર જો છે ”

બહારેવે ઉત્પન્ન કરેના એ જૂતસમુદાય પૈકી જેણેજેણે પૂર્વસૃષ્ટિમા જે જે કર્મો કર્યા હોય છે, તેનેતેને તે તે કર્મો જ પુનઃ પ્રાપ્ત થાય છે જે પ્રાણી પૂર્વકલ્પમા હિસક હોય છે, તે પુનઃ નવી સૃષ્ટિમા પણ હિસક થાય છે, તેમ જ જે પ્રાણી પૂર્વસૃષ્ટિમા મૃદુ સ્વભાવનું હોય, ક્રૂર હોય, ધર્મી હોય,

અધર્મી હોય, સત્યભાષી હોય કે મિથ્યાભાષી હોય, તે સર્વને પૂર્વકર્મના સંસ્કારને લીધે પુનઃ નવી સૃષ્ટિમાં પણ તેની તેની પ્રાપ્તિ થાય છે; તથા તેણે કર્મ કરવાની તેને રુચિ થાય છે [શા. પ. ૨૩૨-૧૬-૧૭].

નોંધ :—આ પ્રકારના અર્થનું તાત્પર્ય એ છે કે, બ્રહ્મચારીક વગેરે સર્વ લોકો પુનરાવૃત્તિવાળા છે. સ્વર્ગોદિ દિવ્યલોકને પ્રાપ્ત થયેલા જીવો પુણ્ય ક્ષીણ થતા પુનઃ મનુષ્યલોકમાં પ્રવેશ કરે છે. આ જન્મ-મરણરૂપી સંસારની ઘટમાળ અનાદિ છે.

બ્રહ્માના આયુષ્યની સાથે સરખાવતાં ઇન્દ્રાદિ દેવોનું આયુષ્ય અત્યંત અલ્પ છે; અને મનુષ્યનું આયુષ્ય તો બ્રહ્માના નેત્રના એક નિગેષ માત્ર પણ નથી. માટે અત્યંત દુર્લભ તથા મોક્ષના દ્વારરૂપ આ મનુષ્યદેહને પામી, આ લોક-પરલોકના તુલ્ય ભોગો માટે ઇન્દ્રાદિ દેવોનું સરથ ન લેતાં નિરતિયમ સુખ માટે એકમાત્ર ભગવાનનું જ સરથ લેવું.

ભગવાન પણ હવે પછી કહેશે કે :—“ ભનિત્યમણુશં લોકમિમં પ્રાપ્ય મજ્જત મામ્ । [ગી. ૯-૪૪] અનિત્ય અને ગર્ભાવાસ વગેરે અનેક દુઃખોવાળા આ મનુષ્યશરીરને પામી મને ભજ્.” [૧૯].

અવતરણિકા :—હવે જે શ્લોકપદે અક્ષરબ્રહ્મનું વર્ણન કરે છે :

પરસ્તસ્માત્તુ માવોડન્યોડવ્યક્તોડવ્યક્તાત્સનાતનઃ ।

યઃ સ સર્વેષુ ભૂતેષુ નદ્યત્સુ ન વિનશ્યતિ ॥ ૨૦ ॥

અન્યથાર્થ :—તુ વળી તસ્માન્ તે અવ્યક્તાન્ અપિધારૂપ અવ્યક્તત્વી [શા. બ્રા., નીલકંઠ] હિરણ્યગર્ભથી-બ્રહ્માથી પરઃ શ્રેષ્ઠ અન્યઃ બીજો વિના વિલક્ષણ સનાતનઃ અનાદિ [શ કરાનંદ], સર્વદા એકરૂપ રહેનાર [નીલકંઠ] ઇચ્છાશક્તિ અવ્યક્તભાવ-અક્ષરબ્રહ્મરૂપ યઃ જે માય. અવ્યક્તભાવ છે તઃ તે સર્વેષુ સર્વ ભૂતેષુ ભૂતો નદ્યત્સુ નાશ પામે તોપણ ન વિનશ્યતિ વિનાશ પામતો નથી [૨૦].

સંપ્રદાય :—આ અવ્યક્તથી [હિરણ્યગર્ભથી] પર બીજો સનાતન અવ્યક્ત ભાવ છે; એ અવ્યક્તભાવ સર્વ ભૂતો નાશ પામે તોપણ વિનાશ પામતો નથી [૨૦].

વિવેચન :—આ અવ્યક્તાત્ = પૂર્વોક્ત ભૂતસમુદાયના બીજાભૂત અગિતા-રૂપ અવ્યક્તથી [શા. બ્રા.], આ સ્થાવરજંગમ ભૂતોના કારણરૂપ અવ્યક્તથી [હિરણ્યગર્ભથી] [મધુ.] પર [વિન્ન] બીજો ઇન્દ્રિયોને અંગોગર એવો અવ્યક્ત ભાવ છે. આ સત્તારૂપભાવ “ અક્ષરબ્રહ્મ ” કહેવાય છે. આ અક્ષર-બ્રહ્મ [પરબ્રહ્મ પરમાત્મા] સર્વથી શ્રેષ્ઠ અપ્રમેય તથા અનાદિ છે. આ સત્તારૂપ પરમ ભાવના જેવો બીજો કોઈ પદાર્થ નથી. જેમ તરંગો નાશ પામે તેથી

જળ નાશ પામતુ નથી, તેમ કાર્યકારણાદિ આકાશવગેરે સર્વભૂતો નાશ પાને, છતાં આ અવ્યક્તભાવ નાશ પામતો નથી. આ અક્ષરબ્રહ્મરૂપ ભાવ ત્રણે કાળમાં અમાપ્ય તથા નિત્ય છે [નોવકંઠ].

શ્રુતિ કહે છે કે — “ ન તસ્ય પ્રતિમાઽસ્તિ । આ અક્ષરબ્રહ્મનું કોઈ ઉપમાન નથી, એટલે કે એના જેવો બાજે કોઈ ભાવ [પદાર્થ] નથી ” = ન ચક્ષુષા પર્યતિ કથિદ્રેનમ્ । તે બ્રહ્મ અમુ વગેરે ઇન્દ્રિયોત્તો અવિપય્ય છે. ” તથા “ સ કારણમ્ । [એ. ઉ. ૬-૯] આ અક્ષરબ્રહ્મ હિત્વયગર્ભાદિ સર્વભૂતોના કાણુરૂપ છે ” [૨૦]

અવ્યક્તોઽક્ષર इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।

यं प्राप्य न निर्वर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ ૨૧ ॥

અન્યથાર્થ :—જે સત્તારૂપ ભાવ અવ્યક્ત તથા અક્ષર અવિનાશી હોઈ ઉક્ત. એમ કહેવાય છે ત તેને જ શ્રુતિ-મૂર્તિઓ પરમા પરમ ગતિ ગતિ આહુ કહે છે; ય જેને પ્રાપ્ય પામીને ન નિર્વર્તન્તે અધિકારી પુરુષો પુનર્જન્મ પામતા નથી તત્ તે મમ મારુ પરમ પરમ ધામ ધામ છે [૨૧]

શબ્દાર્થ :—જે સત્તારૂપ ભાવ અવ્યક્ત તથા અક્ષર કહેવાય છે, તેને જ પરમગતિ કહે છે; જેને પામ્યા પછી અધિકારી પુરુષો પુનર્જન્મ પામતા નથી, તે મારુ પરમ ધામ [૨૧૩૫] છે [૨૧]

વિવેચન :—હે અર્જુન ! જે સત્તારૂપ ભાવ ઇન્દ્રિયોત્તો અવિપય્ય હોવાથી અવ્યક્ત તથા નાશરહિત હોવાથી અક્ષર કહેવાય છે, તેને જ શ્રુતિમૂર્તિઓ પરમા ગતિમ્ = પરમાનંદરૂપ પુરુષાર્થ કહે છે [મધુ]. જે સત્તારૂપ ભાવને પ્રાપ્ત થયા પછી અધિકારી પુરુષો પુનર્જન્મને પામતા નથી, તે જ મારુ પરમ ધામ = અપ્રાકૃત, અમાધિત તથા આદિ-અતી શૂન્ય પ્રકારાત્મક સ્વરૂપ છે [શંકરાનંદ], તે જ મારુ નિષ્કૃત પરમપદ છે [શા. ભા વગેરે]

અહીં મમ ધામ એ વચન વિશે ‘ રાહો. શિર ’ [રાહુતુ શિર] એ વચનની પેઠે અભેદના ભેદની કલ્પનામાં છઠ્ઠી નિલકિત છે. વાસ્તવિક રીતે જેમ રાહુશિરનો અભેદ જ છે, તેમ વાસ્તવિક રીતે મમ નામ એ વચન વિશે પણ પગમાત્રાનો તથા તેના સત્તારૂપ ધામનો અભેદ જ છે “ જતોઽહમેવ જનાં ગતિરિત્યર્થ. [મધુ] આથી એ અર્થ મિદ્ધ થયો કે, જે અક્ષર અવ્યક્તરૂપ ભાવને શ્રુતિઓ પરમ ગતિ કહે છે, તે પગમ ગતિ હુ જ છું ”

શ્રુતિ પણ કહે છે કે — “ બક્ષરાક્ષમવસોદ વિશ્વમ્ । તે અદશ્ય, અગ્રાહ્ય, અવ્યક્ત ઇત્યાદિ લક્ષણનાળા અક્ષરમાથી આ જગત ઉત્પન્ન થાય છે [મુ ઉ

૧-૬-૭].” “પુરુષાન્ન પરં કિંચિત્ત્વા કાષ્ટા સા પરા ગતિઃ [૬૬ ઉપ. ૨-૧૧] આ અદારથી પર કંઈ નથી, તે પરમ સીમા છે, તે જ પરમ ગતિ છે.” “તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદમ્ [ઋક્સં. ૧-૨-૬-૫] તે વિષ્ણુનું પરમ ધામ છે.” આ પરમ ધામને પામનારા અધિકારી પુરુષો પુનર્જન્મને પામતા નથી [ગી. ૧૫-૬] [૨૧].

અવતરણિકા :—હવે અક્ષરબ્રહ્મ પરમ ગતિને પ્રાપ્ત થવાનો ઉપાય કહે છે :

પુરુષઃ સ પરઃ પાર્થ ભવત્યા લભ્યસ્ત્વનન્યયા ।

યસ્યાન્તઃસ્થાનિ ભૂતાનિ યેન સર્વમિદં તતમ્ ॥ ૨૨ ॥

અન્યથાથ^૧ :—પાર્થ હે અર્જુન! ભૂતાનિ સર્વભૂતો વસ્ય અતસ્થાનિ જેમાં અંતર્ગત છે [શા. ભા.], જેને વિષે ભૂતમાત્ર રહેલા છે તથા યેન જેના વડે હવે આ સર્વ સર્વ તત્ત્વ વ્યાપ્ત છે સઃ તે પરઃ ઉત્તમ-શ્રેષ્ઠ પુરુષઃ પુરુષ અનન્યયા નક્કયા અનન્યભક્તિ વડે-એકનિષ્ઠ ભક્તિવડે લભ્ય. પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે [૨૨].

શબ્દાર્થ —હે પાર્થ! જેને વિષે ભૂતમાત્ર રહેલા છે, અને જેના વડે આ બધું વ્યાપ્ત છે, તે ઉત્તમ પુરુષ અનન્યભક્તિવડે જ પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે [૨૨].

વિવેચન :—હે અર્જુન! જેમ આકાશવડે વડે વગેરે પદાર્થો વ્યાપ્ત છે, તેમ જેના વડે આ સમગ્ર જગત વ્યાપ્ત છે, જેના વડે આ જગત પૂર્ણ છે તેથી અથવા જે આ ધરીગ્રંથી પુરમા રહે છે માટે ‘પુરુષ’ કહેવાય છે, તથા જેમાં સર્વભૂતો અંતર્ગત છે, તે ઉત્તમ પુરુષ જનન્યયા નક્કયા = આત્મવિષયક જ્ઞાનરૂપ ભક્તિવડે [શા. ભા. વગેરે], શ્રેયભલાથી ભક્તિવડે [મધુ], સર્વત્ર બ્રહ્મમાત્રનું મહત્ત્વ કરવાવાળી ‘નહમ્ હમ્’ છત્યાદિ જ્ઞાનથી મહિત ભક્તિવડે [ઇન્દ્રાનંદ], સર્વત્ર બ્રહ્મમાત્ર મહત્ત્વ કરવાવાળી ભક્તિવડે [વક્રગ્નનંદ], પૂર્વે શ્લોક ૧૪ માં નિરૂપણ કરેલા પ્રકારની ભક્તિવડે [શા. ભા.] પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્રુતિ કહે છે કે :— “વચ્ચ કિંચિજ્ઞાતસર્વે દૃશ્યને પ્રયત્નંપિ ના । નન્તર્ગદિશ્ચ ત્ત્સર્વં જ્ઞાપ્ય નારાયણ સ્થિતઃ ॥ જે કંઈ આ સર્વ જગત જાણાય છે અથવા સંભળાય છે, તે સર્વ જગતને અંદરથી તથા મહારથી વ્યાપ્ત કરીને નારાયણ રહેલા છે. ” “તેનેદ પૂર્ણ પુરુષેય સર્વમ્ [શ્વે. ઉ. ૩-૬] તે પુરુષ વડે જ આ સર્વ જગત પૂર્ણ છે. ” “વચ્ચ દેવે પરા નર્કિયંવા દેવે તથા ગુરૌ । તત્સર્વે કથિના છર્પાઃ પ્રકાશન્તે મહાત્મનઃ । [શ્વે. ઉ. ૬-૨૩] પરમાત્મા અને ગુરુની

ભક્તિરાજાને જ ચાલના અર્થો પ્રદાસિત થાય છે, અર્થાત્ સ્વાનુભવનો વિષય થાય છે ” [શા ભા , શ્લે ઉ ૬-૨૭] [૨૨]

અવતરણિકા — હવે દેવધાન માર્ગનું તથા પિતૃયાજ્ઞ માર્ગનું તત્ત્વ કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કર છે

यत्र नाले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।

प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ ૨૩ ॥

અન્યથાથ — નુ વળી ભરતર્ષભ ! હે ભન્તકુળમા શ્રેષ્ઠ ! યત્ર કાલ કાળના અભિમાની દેવતાઓથી ઉપનક્ષિત જે માર્ગે [મધુ વગેરે] પ્રયાના ગયેના યોગિન ધ્યાનયોગીઓ તથા કર્મયોગીઓ બનાવૃત્તિ મેલેને જ તથા આવૃત્તિ જન્મને એવ જ ચાલિ પામે છે ત તે કાલ માર્ગ વક્ષ્યામિ કુ કહુ છુ [૨૩]

શબ્દાથ — વળી હે ભરતકુળમા શ્રેષ્ઠ ! જે માર્ગે ગયેના યોગીઓ મેલેને પામે છે, તથા જે માર્ગે ગયેના જન્મને પામે છે, તે માર્ગ હુ તને ખુ છુ [૨૩]

વિવેચન — યત્ર [યસ્મિન્] કલે = કાલાભિમાનદવતાપલાઘ્વત મર્ગે [મધુ વગેરે] પ્રાણના ઉત્ક્રમણ પછી કાળના અભિમાની દેવતાઓથી ઉપનક્ષિત જે માર્ગ તે માર્ગે ગયેના યોગીઓ બનાવૃત્તિ = મેલેને પામે છે તથા જે માર્ગે ગયેના યોગીઓ આવૃત્તિ = જન્મ-મરણરૂપી આ મના ને પામે છે, તે હુ તને કહુ છુ

મૃત્યુ પછીની ગતિ

જન્મ-મક્ત પુરુષોને દેહત્યાગ પછી કોઈ પણ માર્ગે પ્રયાણ ક વાની નર નથી, જાણે શ્રુતિ કહે છે કે — “ ન તસ્ય પ્રાણા વત્કાનન્તિ । [બુ ઉ ૪-૪-૬] જાની મહાત્માના પ્રાણ ઉત્ક્રમણ કરતા નથી ” જ્ઞાનની ગતિનો પાર દેવો પણ પામો શક્તા નથી [શા પ ૨૬૬-૨૨]

જે પ્રાન્ના અધિકારી પુરુષો દેવધાનમાર્ગે [અર્ચિગદિ માર્ગે] બ્રહ્મલોકને પામે છે તે પૈય કર્મક્રિયાના અધિકારી પુરુષો, આત્મજ્ઞાન પામી, જ્ઞાનની અથે મોક્ષને પામે છે તેમની આ સસારમા પુનરાવૃત્તિ નથી પરંતુ પચાન્નિવિદ્યા દિગ્ગદે બ્રહ્મલોકો પ્રાપ્ત થનારા જ્ઞાનાના બીજા કલ્પમા આ સસારમા પુનરાવૃત્તિ પામે છે [ગી ૮-૧૬] આ પ્રમાણે દેવધાનમાર્ગે પ્રયાણ કરનારા કેટલાક યોગીઓનું પુનરાન્તર્જન થાય છે, તોપણ દેવધાનમાર્ગે ‘ અનાવૃત્તિની ’ વચ્ચે પામેનો છે [વિશેષ વિવેચન માટે જુઓ બ સુ ૪-૩-૭ થી ૧૪]

ષ્ટપૃત્તોદિ પુણ્યકર્મ કરનારા પિતૃયાજ્ઞમાર્ગે [ધૂમ્રમાર્ગે] સ્વર્ગોદિ નેકને

પામે છે. આ માર્ગે પ્રયાણ કરનારા પુરુષો પુણ્ય ક્ષય પામતાં પાછા સંસારને પ્રાપ્ત થાય છે [ગી. ૯-૨૧]. તેથી આ પિતૃયાણુમાર્ગ “ આવૃત્તિમાર્ગ ” કહેવાય છે [જા. ઉ. ૫-૧૦-૪-૭].

દેવયાન કે પિતૃયાણુ માર્ગે પ્રયાણ ન કરનારા અસંખ્ય જીવો પૈકી પાપી જીવો નરકાદિને પ્રાપ્ત થઈ, સંસારમાં જન્મ પામે છે; તથા બીજા ક્ષુદ્ર જીવો મન્છરાદિ તુચ્છ યોનિઓમાં જન્મ-મરણને પ્રાપ્ત થાય છે [જા. ઉ. ૫-૧૦-૮]. આવા ક્ષુદ્ર પાપી જીવો વારંવાર જન્મે છે, તથા મૃત્યુ પામે છે, અને તેથી સ્વર્ગાદિ લોક પુરાતો નથી [૨૩].

અવતરણિકા :—હવે દેવયાનમાર્ગનું નિરૂપણ કરે છે :

અગ્નિર્જ્યોતિરહઃ શુક્લઃ પન્માસા ઉત્તરાયણમ્ ।

તત્ર પ્રયાતા ગચ્છન્તિ બ્રહ્મ બ્રહ્મવિદો જનાઃ ॥ ૨૪ ॥

અન્વયાથ :—જે માર્ગમાં જ્યોતિઃ અગ્નિઃ અગ્નિઃ મહઃ દિવસ શુક્લઃ શુક્લપક્ષ પન્માસાઃ છ માસરૂપ ઉત્તરાયણ ઉત્તરાયણ ઇત્યાદિના અભિમાની દેવો રહેલા છે તત્ર તે માર્ગે પ્રયાતાઃ જનારા બ્રહ્મવિદ. બ્રહ્મની ઉપાસનામાં તત્પર જનાઃ પુરુષો [શા. ભા.] સગુણબ્રહ્મના ઉપાસકો [મધુ.], બ્રહ્મને જાણનારા બ્રહ્મ બ્રહ્મને-સગુણ બ્રહ્મને-બ્રહ્મલોકને ગચ્છન્તિ પામે છે [૨૪].

શબ્દાથ :—જે માર્ગમાં જ્યોતિરૂપ અગ્નિ, દિવસ, શુક્લપક્ષ, છમાસરૂપ ઉત્તરાયણ ઇત્યાદિના અભિમાની દેવો રહેલા છે, તે માર્ગે જનારા બ્રહ્મને જાણનારા બ્રહ્મને પામે છે [૨૪].

વિવેચન :—જે માર્ગમાં જ્યોતિરૂપ અગ્નિના અભિમાની દેવ, દિવસના અભિમાની દેવ, શુક્લપક્ષના અભિમાની દેવ, તથા છ માસરૂપ ઉત્તરાયણના અભિમાની દેવ રહેલા છે, તે માર્ગે જનારા એટલે કે, તે માર્ગના અભિમાની દેવોના અધિકારમાં મૃત્યુ પામનારા સગુણબ્રહ્મના ઉપાસકો દેવયાનમાર્ગે બ્રહ્મલોકને પામે છે.

શ્રુતિ કહે છે કે :—દેવયાનમાર્ગે પ્રયાણ કરનારા સગુણબ્રહ્મના ઉપાસકો પ્રથમ અગ્નિના અભિમાની દેવને, અર્થાથી દિવસના અભિમાની દેવને, દિવસથી શુક્લપક્ષના અભિમાની દેવને, શુક્લપક્ષથી ઉત્તરાયણના છ માસના અભિમાની દેવને, માસોથી દેવલોકના અભિમાની દેવને, દેવલોકથી આદિત્યને, આદિત્યથી ચંદ્રમાને, અને ચંદ્રમાથી વિદ્યુતને પામે છે. અહીં કોઈ દેવી પુરુષ આવે છે, તે ઉપાસકોને પરુણ્યોક, ઇન્દ્રલોક તથા પ્રજાપતિના લોકદ્વારા અગ્નિલોકમાં લઈ જાય છે. આ

દેવયાનમાર્ગ છે. [બુ. ઉ. ૬-૨-૧૫; હા. ઉ. ૪-૧૫-૫; હા. ઉ. ૫-૧૦-૨, દેવયાન માર્ગના વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન માટે જુઓ આત્મપુરાણ અ. ૧].

“ સત્યેન વન્ધ્યા વિત્તનો દેવયાનઃ । [મુ. ઉ. ૩-૬] જે માર્ગથી કપટ, શૂન્ય, અકંકાર, દંભ, મિથ્યાભાવણુ, તથા તૃપ્ત્યારદિત ઋષિઓ ગમન કરે છે, તે દેવયાન-માર્ગ સત્યવડે પ્રવૃત્ત થયો છે; અર્થાત્ આ દેવયાનમાર્ગ સત્યવડે [ધર્મવડે] જ નિરતર આગતો રહેલો છે. ”

નોંધ :—શ્રુતિ કહે છે કે :—ઉત્તરાયણમાં કે દક્ષિણાયનમાં, શુક્લપક્ષે કે કૃષ્ણ-પક્ષે, દિવસે કે રાત્રે દેહત્યાગ કરે તોપણ ક્રમચક્રિતના અધિકારી પુરુષને દેવયાન-માર્ગે બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થવામાં બાધ થતો નથી [અ. સુ. ૪-૨-૨૦-૨૧], તેથી ‘કાચ’ શબ્દનો અર્થ કાલવાચક કરવામાં આવે તોપણ અધિકારી પુરુષને બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થવામાં બાધ થતો નથી.

મહાભારતના કળના આચારના રક્ષણાર્થે પિતાના પ્રસાદથી સ્વચ્છંદ મુનુષ્ય વરદાનને પ્રાપ્ત થયેલા બીજમપિતામહે ઉત્તરાયણમાં દેહત્યાગ કરવા માટે રાહ જોઈ હતી [સા. ભા., અ. સુ. ૪-૨-૨૦].

કેટલાક કહે છે કે, આદ્યા વસુના અવતાર બીજમપિતામહેને દેહત્યાગ કર્યા પછી દેવલોકમાં જવાની ઇચ્છા હતી. દક્ષિણાયનમાં દેવલોકમાં રાત્રિ દોષ છે તેથી બીજમપિતામહે ઉત્તરાયણની પ્રતીક્ષા કરતા હતા [૨૪].

અવતરણિકા :—હવે પિતૃયાણુમાર્ગનું નિરૂપણ કરે છે :

ધૂમો રાત્રિસ્તથા કૃષ્ણઃ પળ્માસા દક્ષિણાયનમ્ ।

તત્ર ચાન્દ્રમસં જ્યોતિર્યોગી પ્રાપ્ય નિવર્તતે ॥ ૨૫ ॥

અનુવાચ :—જે માર્ગમાં ધૂમઃ ધૂમ રાત્રિઃ રાત્રિ તથા તેમ કૃષ્ણઃ કૃષ્ણપક્ષ પળ્માસા ૭ માસરૂપ દક્ષિણાયનમ્ દક્ષિણાયન ઇત્યાદિના અભિમાની દેવો રહેલા છે તત્ર તે માર્ગમાં પ્રવાણુ કરનારો યોગી યોગી ચાન્દ્રમસં જ્યોતિઃ ચંદ્રલોકમાંના જ્યોતિને અર્થાત્ સ્વર્ગલોકમાં કર્મફળને [સા. ભા.] પ્રાપ્ય ભોગવીને નિવર્તે પાછો આવે છે—પુનઃ સંસારમાં જન્મ પામે છે [૨૫].

શબ્દાર્થ :—જે માર્ગમાં ધૂમ, રાત્રિ, કૃષ્ણપક્ષ, ૭ માસરૂપ દક્ષિણાયન, ઇત્યાદિના અભિમાની દેવો રહેલા છે, તે માર્ગમાં પ્રવાણુ કરનારો યોગી ચંદ્ર-માની જ્યોતિને પામી અર્થાત્ સ્વર્ગમાં કર્મફળ ભોગવી પાછો આવે છે [૨૫].

વિવેચન :—જે માર્ગમાં ધૂમના અભિમાની દેવ, રાત્રિના અભિમાની દેવ, કૃષ્ણપક્ષના અભિમાની દેવ તથા દક્ષિણાયનના અભિમાની દેવ રહેલા છે, તે માર્ગે

જનાના અર્થાત્ તે માર્ગના અભિમાની દેવોના અધિકારમાં મૃત્યુ પામનારા ઇષ્ટપૂર્તાદિ કર્મ કરનારા કર્મકાં પિતૃમાણુ માર્ગે ચદ્રનોકને એટલે સ્વર્ગોદિનોકને પ્રાપ્ત થાય છે, અને સ્વર્ગોદિ લોકમાં કર્મકાંને ભોગની પુનઃ સંસારમાં કર્મોનુસાર જન્મ પામે છે

શ્રુતિ કહે છે કે —અગ્નિહોત્રાદિ ઇષ્ટ, કૃષ્ણ તળાવ વગેરે પૂર્ત તથા દત્તકર્મ [દાનકર્મ] રનારા કર્મનિષ્ઠ પુરુષો મૃત્યુ પછી ધૂમના અભિમાની દેવને દુભાગથી રાત્રિના અભિમાની દેવને રાત્રિથી કૃષ્ણપક્ષના અભિમાની દેવને, કૃષ્ણપક્ષથી જ માત્ર ૩૫ દિવસિયાવનના અભિમાની દેવને દક્ષિણાયન ૩૫ જ માસોથી પિતૃનોત્તરે પિતૃનોમ્થી આકાશને, તથા આકાશથી ચદ્રમાને એટલે કે સ્વર્ગને પામે છે [છાં ઉ ૫-૧૦-૪]

ન્યારે સ્વર્ગનોકને પ્રાપ્ત થનાર અધિકારી પુરુષનું પુણ્ય ભોગથી ક્ષય પામે છે ત્યારે તે આશને પામે છે આકાશથી વાયુને વાયુથી વૃષ્ટિને, તથા વૃષ્ટિથી પૃથ્વીને પામે છે પૃથ્વીને પામીને જગત્ વગેરે અત્તની સાથે સંબંધ પામે છે, પછી તે પુરુષ ૩૫ અગ્નિમાં હોમાય છે, પછી વીરની સાથે સંબંધ પામી સ્ત્રી ૩૫ અગ્નિમાં હોમાય છે અને પછી જન્મ પામે છે આ પ્રમાણે માર્ગે [સકામ કર્મ કરનારા] સંસારથી સ્વર્ગોદિ નોક તથા સ્વર્ગોદિ લોકોથી પુનઃ મનુષ્યાદિ લોકોને પામે છે [છાં ઉ ૫-૧૦-૫ બૃ ઉ ૬-૨-૧૬ અ મુ ૩-૧-૮ મી ૮-૨૧] [૨૫]

અવતરણિકા —હવે બંને માર્ગોનો ઉપસહાર કરે છે

શુક્લકૃષ્ણે ગતી હોતે જગતઃ શાન્તે મતે ।

एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽमर्तते पुन ॥ ૨૬ ॥

અન્યથાર્થ —જગત્ જગતની એકે આ દિ પ્રસિદ્ધ શુક્લકૃષ્ણ શુભ તથા કૃષ્ણ એની બે ગતિ ગતિ જ્ઞાવતે અનાદિ મતે મનારેની કે-માનનામાં આવે છે, એકા એક વડે અધિકારી પુરુષ જનાવૃત્તિ મોક્ષને યાતિ પામે છે અન્યથા બીજી વડે પુનઃ જાન્તત ફરીને જન્મ-મરણરૂપ સંસારને પામે છે [૨૬]

શબ્દાર્થ —જગતની આ શુકલ તથા કૃષ્ણ એની બે ગતિઓ અનાદિ માનવામાં આવેલી છે એકવડે અધિકારી પુરુષ અનાવૃત્તિને [મોક્ષને] પામે છે, તથા બીજીવડે આવૃત્તિને [સંસારને] પામે છે [૨૬]

નિવેચન :—દેવયાન માર્ગ તથા પિતૃમાણુ માર્ગ અનાદિ કે દેવયાનમાર્ગ જ્ઞાનમય તથા પ્રકાશમય હોવાને લીધે ‘શુક્લ’ કહેવાય છે પિતૃમાણુમાર્ગ તમોમય હોવાને લીધે ‘કૃષ્ણ’ કહેવાય છે

“ કર્મેણ પિતૃભોક્તો વિચયા દેવલોક ” ઇત્યાદિ શ્રુતિપ્રસિદ્ધ આ બે માર્ગોને શાસ્ત્રીય પુરુષો અનાદિ માને છે. તાત્પર્ય એ છે કે, છવો અનાદિ, નિત્ય તથા અનંત છે, અને તેથી જ્યાં સુધી તેમનો સંસાર છે, ત્યાં મુખી સ્વર્ગસિદ્ધિ તથા મોક્ષસિદ્ધિ માટે આ બે માર્ગો પણ નિત્ય જ છે [ચંદ્રાનંદ]

આ બે માર્ગો પૈકી દેવયાનમાર્ગે પ્રયાણ કરનારા અધિકારી પુરુષો બનાવૃત્તિ = મોક્ષને પામે છે, પિતૃયાણુમાર્ગે પ્રયાણ કરનારા કર્મકો પુનઃ ભવર્તે = જન્મ-મૃત્યુ સંસારને પામે છે

‘ અરણ્યના રહી શ્રદ્ધાપૂર્વક તપ કરનારા ઉપાસકો દેવયાનમાર્ગે મોક્ષને પામે છે, તથા ઇષ્ટપૂર્તાદિ કર્મો કરનારા પિતૃયાણુમાર્ગે સ્વર્ગોદિ લોકને પામી, પ્રુણ ક્ષય પામતા પુનઃ સંસારને પામે છે [છાંડ ૫-૧૦-૧-૩] [૨૬]

અવતરણિકા. — સમુચ્ચલના ઉપાસનાની પેઠે દેવયાનમાર્ગનું ચિંતન પણ બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિનું કારણ છે, માટે તે માર્ગના જ્ઞાનની સ્તુતિ કરે છે.

નૈતે સૃતી પાર્થ જાનન્ યોગી મુહ્યતિ કશ્ચન ।

તસ્માત્સર્વેષુ કાલેષુ યોગયુક્તો ભવાર્જુન ॥ ૨૭ ॥

અન્યથાર્થ:—પાર્થ ! હે પાર્થ ! એ બંને સૃતી માર્ગોને જાનવ જાણનાર કશન કોઈ પણ યોગી યોગી ન મુહ્યતિ મોહ પામતો નથી તસ્માત્ તેથી અર્જુન ! હે અર્જુન ! તુ સર્વ કાલેષુ કાલને નિમે યોગયુક્ત યોગયુક્ત ભવ થા [૨૭]

શબ્દાર્થ:—આ બંને માર્ગને જાણનાર કોઈ પણ યોગી મોહ પામતો નથી, માટે હે અર્જુન ! તુ સર્વ કાલને નિમે યોગયુક્ત થા [૨૭]

વિવેચન — હે અર્જુન ! દેવયાનમાર્ગ અનાવૃત્તિષ્પ [મોક્ષરૂપ] ફળસાગ્રો છે તથા પિતૃયાણુમાર્ગ આવૃત્તિષ્પ [સંસારરૂપ] ફળસાગ્રો છે, એમ નિશ્ચયપૂર્વક જાણનાર કોઈ પણ યોગી = મોક્ષેન્દ્રિયો યોગિનિ નિમે પ્રવૃત્ત હોય, પરમહંસ કે સુમુહુ [ચંદ્રાનંદ] ન મુહ્યતિ = લગનહૃદિસ્મૃતિષ્પ મોહને પામતો નથી [શાંભા વગેરે], મોક્ષનિરોધી માર્ગનું અમરણ કરતો નથી [ચંદ્રાનંદ] કોઈ પણ સમયે યોગનિધ્યમા પ્રમત્ત થતો નથી [ચંદ્રાનંદ] સુખભુક્તિથી સ્વર્ગોદિ ફળની કામના કરતો નથી [શ્રીનર] યોગથી શ્રષ્ઠ થતો નથી કે યોગમા અદ્ય પ્રપત્તનાગ્રો થતો નથી [નીનંદ]

માટે હે અર્જુન ! આ બંને માર્ગના સ્વરૂપ, ફળ, કારણ વગેરેને યથાવત્ જાણનાર તુ તારા શ્રેય માટે અર્વ કાલ વિમે “ યોગયુક્તો ભવ = સમાહિતો ભવ ।

[શા. ભા] સર્વકાળે મારે વિષે જ એકાગ્ર ચિત્તવાળો થા ” “ પરમેશ્વરનિષ્ઠો ભવ ।
[શ્રીધર વગેરે] સર્વ કાળે પરમાત્મા વિષે ધ્યાનપરાયણુ થા ” “ જ્ઞાનનિષ્ઠો
ધ્યાનનિષ્ઠો વા ભવ । [કેશવ] સર્વ કાળે જ્ઞાનનિષ્ઠ ધ્યાનનિષ્ઠ થા ” “ બ્રહ્મા-
નુસવાનમેવ કુવ । [શકરાનંદ] સર્વકાળે એકમાત્ર પરબ્રહ્મનું જ અનુસધાન
કર ” [૨૭]

અવતરણિકા — હવે યોગનું માહાત્મ્ય કહે છે

વેદેષુ યજ્ઞેષુ તપઃસુ ચૈવ દાનેષુ યત્પુણ્યફલં પ્રદિષ્ટમ્ ।

અત્યેતિ તત્સર્ગમિદં વિદિત્વા યોગી પર સ્થાનમુપૈતિ ચાદ્યમ્ ॥૨૮॥

અન્યથાથ' — વેદેષુ વેદોમા યજ્ઞેષુ યજ્ઞોમા ચ તથા તપ સુ તપોમા એવ
તથા દાનેષુ દુક્ષાપુરુષ વગેરે દાનોમા યત્ત જે પુણ્યકર્ત પુણ્યનું સ્વર્ગોદ્દિષ્ઠ ફળ
પ્રદિષ્ટ થાત્મ કહ્યું છે તત્ત તે સર્વ સર્વ યોગી ધ્યાનમા નિષ્ઠાનાળો પુરુષ શ્વ
વિદિત્વા સાત પ્રશ્નોના નિર્ણયદ્વારા કહેના આ તત્ત્વાર્થને સારી રીતે જાણીને
તથા શ્રદ્ધાપૂર્વક તેનું અનુષ્ઠાન કરીને [શા. ભા, મધુ વગેરે] અત્યંતિ કર્મફલરૂપ
સંસારને ઓળંગી જાય છે ચ તથા પર સર્ગથી ઉત્કૃષ્ટ બાચ કારણરૂપ સ્થાન
સ્થાનને — બ્રહ્મને ઉપૈતિ પામે છે [૨૮]

શબ્દાથ' — વેદોમા, યજ્ઞોમા તપોમા તથા દાનોમા જે પુણ્યનું ફળ થાત્મે
કહેતું છે, તે સર્ગને યોગી આ જાણીને ઓળંગી જાય છે, તથા સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ
તથા સર્વના કારણરૂપ સ્થાનને [બ્રહ્મને] પામે છે [૨૮]

વિવેચન — વેદેષુ = બ્રહ્મચર્યપૂર્વક વેદાદિનું અભ્યાસ કરવાથી યજ્ઞેષુ =
યથાનિધિ યજ્ઞો કરવાથી, તપ સુ = શાસ્ત્રનિહિત તપ કરનાથી, તથા દાનેષુ = પવિત્ર
દેશ કાળમા સુપાત્રને કરેલા દાનથી, થાત્મમા જે પુણ્યફળ કહેતું છે, તે સર્વ
પુણ્યક્રોતે, ધ્યાનમા નિષ્ઠાવાળો યોગીપુરુષ, આ સાત પ્રશ્નોના નિર્ણયદ્વારા કહેના
તત્ત્વાર્થને સારી રીતે જાણીને તથા શ્રદ્ધાપૂર્વક તેનું અનુષ્ઠાન કરીને [શા. ભા
વગેરે] અત્યંતિ = અતિક્રમણુ કરે છે [શા. ભા] તે સ્વર્ગોદ્દિષ્ઠિ દિવ્ય ભોગોને તૃણુવત્
તુચ્છ સમજે છે [શા. ભા], તે સ્ત્રી, પુત્ર ધન સ્વર્ગ વગેરેમા સૈરાગ્યને પ્રાપ્ત થઈ,
તેની કામના કરતો નથી [વદનભ] તથા સ્વર્ગોદ્દિષ્ઠિ અનિત્ય ફળોની ઉપેક્ષા કરી
[કેશવ] કેવળ મારી જ પ્રાપ્તિ માટે મારે વિષે એકાગ્ર ચિત્તવાળો થઈ, સર્વથી
ઉત્કૃષ્ટ તથા સર્વના કારણરૂપ સ્થાનમ્ = અર્થસ્વપદને [શા. ભા], બ્રહ્મને [મધુ],
વિષ્ણુના પરમપદને [શ્રીધર], મોક્ષને [શકરાનંદ] પામે છે [૨૮]

અધ્યાયનો સાર.

તદનેનાધ્યાયેન ધ્યેયત્વેન તત્પદાર્થો વ્યાખ્યાતઃ ॥ [મધુ, નીલકંઠ] આ અધ્યાયમા ભગવાને “તત્” પદાર્થનું ધ્યેયપણાથી વ્યાખ્યાન કર્યું છે

અષ્ટમેઽષ્ટવિશિષ્ટેઽષ્ટસપ્તાર્થાષ્ટનિગમે ।

અકિલષ્ટમિષ્ટવાપ્રાપ્તિ સ્પષ્ટિતાઽષ્ટમયર્ત્મતા ॥ [શ્રીધર]

હરિ હૈં તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂત્રનિષ્તુ બ્રહ્મવિદ્યાયા યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણ-
જુનકવાદે અક્ષરબ્રહ્મયોગો નામાષ્ટમોઽધ્યાયઃ ॥ ૮ ॥

એ પ્રમાણે ઉપનિષદ્, બ્રહ્મવિદ્યા તથા યોગશાસ્ત્રરૂપ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામા શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનના સંવાદ વિષે ‘અક્ષરબ્રહ્મયોગ’ નામનો ૮ મો અધ્યાય સંપૂર્ણ

અધ્યાય ૮ મો સંપૂર્ણ

અધ્યાય ૯ મો

રાજવિદ્યારાજગુહ્યયોગ

અવતરણિકા :—અષ્ટમે ધ્યેયવ્રદ્ધનિરૂપણેન તદ્વ્યાનનિષ્ઠસ્ય ગતિસ્વત્તા નવમે તુ હ્યેયવ્રદ્ધનિરૂપણેન જ્ઞાનનિષ્ઠસ્ય ગતિસ્વત્તા [મધુ.] આત્મા અધ્યાયમાં ભગવાને ‘ધ્યેય બ્રહ્મતુ’ નિરૂપણ કરી, બ્રહ્મના ધ્યાનપરાયણ પુરુષોની ગતિ [કમમુક્તિ] કહી છે; હવે આ નવમા અધ્યાયમાં ‘જ્યેષ્ઠ બ્રહ્મ’ નું નિરૂપણ કરી, જ્ઞાનનિષ્ઠ પુરુષોની ગતિ [છત્ર-મુક્તિ] કહેવામાં આવે છે તેમાં પ્રથમ ત્રણ શ્લોકોએ જ્ઞાનની સ્તુતિ કરે છે :

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રી ભગવાન બોલ્યા :

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।

જ્ઞાનં વિજ્ઞાનસહિતં યજ્ઞાત્વા મોક્ષસેઽશુભાત્ ॥ ૧ ॥

અન્યથાથ^૧ .—તુ વળી અનસૂયવે અસૂયા વિનાના તે તને હવે આ ગુહ્યતમ અત્યંત ગુહ્ય તથા વિજ્ઞાનસહિત બ્રહ્મના અનુભવ પર્થ તનુ જ્ઞાનં જ્ઞાન પ્રવક્ષ્યામિ કહીશ ચત્ જે જ્ઞાનને જ્ઞાત્વા બાણીને તુ અશુભાત્ સ સારના ધનોથી મોક્ષસે મુક્ત થશે [૧]

શબ્દાથ^૨ .—વળી અસૂયા વિનાના તને આ અત્યંત ગુહ્ય તથા વિજ્ઞાન-સહિત જ્ઞાન ઝડુ છું, જેને બાણીને તુ સ સારના ધનની મુક્ત થશે [૧].

વિવેચન :—હે અશુન! જે જ્ઞાન પ્રથમ પણ મે તને અનેક વાર કહેલું છે, તથા હવે પછી પણ કહીશ, તથા આ અધ્યાયમાં પણ કહેવામાં આવશે, તે જ્ઞાન હું તને કહુ છું, તે સાધવાન ધર્મ શ્રવણ કર.

કાર્યસિદ્ધિ, આઠ પ્રકારની ઐશ્વર્યસિદ્ધિ વગેરે માટે જે મત્ર, યત્ર, ઔપધિ આદિ રહસ્ય છે તે સર્વ રહસ્યો વિષે આ બ્રહ્મવિપયક જ્ઞાન પરમ રહસ્ય છે. તે સર્વ રહસ્યોથી ઉત્કૃષ્ટ હોવાથી ‘ગુહ્યતમ’ કહેવાય છે [ચક્રાનંદ], પરંતુ તું અસૂયા વિનાનો હોવાથી, આ ગુહ્યમાં ગુહ્ય તથા બ્રહ્મના સાક્ષાત્ અનુભવ-પર્થ તનું શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન હું તને કહુ છું. મોક્ષની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ આ જ્ઞાનને બાણીને, તું અશુભાત્ = સર્વ દુઃખોના કારણરૂપ સ સારના ધનોથી [શા. ભા. વગેરે], મારી પ્રાપ્તિનાં વિશેષી સમસ્ત અશુભોથી [રા ભા., કેશવ], મોહથી [વલ્લભ, પૂ. અ. ત.] મુક્ત થશે.

“ તુ ચન્દ્રો વિશેષનિર્ધારણાર્થઃ [શા. ભા.] અહીં ‘ તુ ’ શબ્દ વિશેષ નિર્ધારણાર્થે છે [શા. ભા.] ”, એટલે કે પૂર્વ અધ્યાયમાં કહેલા સગુણબ્રહ્મના ધ્યાનથી આ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવતા જ્ઞાનની વિશ્લેષણતા [શ્રેષ્ઠતા] જણાવવા માટે છે [શંકરાનંદ વગેરે]. ધ્યાન જ્ઞાનની પેઠે સાક્ષાત્ મોક્ષનું સાધન નથી [મધુ.], ધ્યાન અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ કરતું નથી; પરંતુ ધ્યાન અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરી, ક્રમથી મોક્ષને ઉત્પન્ન કરે છે [મધુ].

‘ જનસૂચે. ’ એ પદ આજ્ઞા, સંયમ વગેરે ગુણવાળાનું [વે. પ્ર. ગી.] તથા ક્રમ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, ઈર્ષ્યા વગેરેના અભાવવાળાનું ઉપદેશીય છે [શંકરાનંદ]. આજ્ઞા, સંયમ, શરણાગતિ વગેરે ગુણવાળો તથા ક્રમક્રોધાદિ દુર્ગુણ વિનાનો ભક્ત અર્જુન આ ગુણમાં ગુણ જ્ઞાનના ઉપદેશનો ઉત્તમ અધિકારી છે, એ ભગવાન ‘ જનસૂચે ’ પદને સૂચિત કરે છે [૧].

“ ન ગુણાન્ ગુણિનો હન્તિ સ્તૌતિ મન્દગુણાનવિ । નાન્યદોષેષુ રમતે સાડનસ્યા પ્રકીર્તિતા । [અત્રિરમૃતિ ૩૪] ગુણવાનોના ગુણોનું ખંડન ન કરવું, અપ્રગુણવાળાની પ્રશંસા કરવી તથા અન્યના દોષોમાં પ્રીતિ ન કરવી એ ‘ અનસ્યા ’ કહેવાય છે. ભગવાન પણ કહે છે કે, અસ્યાવાળો પુરુષ બ્રહ્મવિદ્યાના ઉપદેશને યોગ્ય નથી [ગી. ૧૮-૬૭].

અવતરશ્લોકા :—હવે જ્ઞાનનું માહાત્મ્ય કહે છે :

રાજવિદ્યા રાજગુહ્યં પવિત્રમિદમુત્તમમ્ ।

પ્રત્યક્ષાવગમં ધર્મ્યં સુમુર્ધં કર્તુમવ્યયમ્ ॥ ૨ ॥

અન્યવાચક :—ઈદં આ જ્ઞાન રાજવિદ્યા વિદ્યાઓમાં રાજ છે રાજગુહ્યં સર્વ ગુણ પદાર્થોમાં રાજ છે પવિત્રં પવિત્ર કરનારાઓમાં સર્વોત્તમ જ્ઞાન ઉત્તમ પ્રત્યક્ષાવગમં પ્રત્યક્ષ જ્ઞવાળું ધર્મ્યં ધર્મના જ્ઞાપ સુમુર્ધં સુખપૂર્વક કર્તું પ્રાપ્ત કરી શકાય એવું તથા અવ્યય મોક્ષરૂપી અક્ષયજ્ઞને આપનારું છે [૨].

શબ્દાર્થ :—આ જ્ઞાન વિદ્યાઓનો રાજ છે, ગુહ્યોનો રાજ છે, પવિત્ર કરનારાઓમાં સર્વોત્તમ છે, પ્રત્યક્ષ જ્ઞવાળું છે, ધર્મસુક્ત છે, સુખપૂર્વક પ્રાપ્ત કરી શકાય એવું છે, તથા અવિનાશી જ્ઞ આપનારું છે [૨].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! અતિશય પ્રશસ્તયુક્ત તથા અવિદ્યાના નાશના સાધનરૂપ આ જ્ઞાન રાજવિદ્યા = વિદ્યાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે.

આ જ્ઞાન રાજગુહ્યં = મંત્ર, તંત્ર, દિવ્ય ઔપધ વગેરે સર્વ ગુણ પદાર્થોમાં પણ શ્રેષ્ઠ છે. પ્રથમ રાજાઓમાં અધ્યાત્મવિદ્યાનો પ્રચાર થયો અને ત્યાર પછી

તે વિદ્યા લોકોમાં વિસ્તાર પામી, તેથી અધ્યાત્મવિદ્યા રાજવિદ્યા તથા રાજ-
ગુપ્તના નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ આ અધ્યાત્મવિદ્યાને જાણીને જનક વગેરે મહાસુખ
પામ્યા હતા [યો. વા. મુ. પ્ર. ૧૧-૧૭-૧૮].

ભગવાન પણ હવે પછી કહેશે કે, “અધ્યાત્મવિદ્યા વિદ્યાનામ્ [ગી. ૧૦-૩૨]
સર્વ વિદ્યાઓમાં અધ્યાત્મવિદ્યા હુ છું.”

આ જ્ઞાન પવિત્ર કરનારાઓમાં સર્વોત્તમ છે [મધુ. વગેરે], અથવા આ
જ્ઞાન પવિત્ર = પાવન કરનારુ તથા ઉત્તમ = ઉત્તમ છે [શા. ભા. વગેરે]. આ
લોકમાં જ્ઞાન જેવું પવિત્ર કરનારુ બીજુ કોઈ નથી [ગી. ૪-૩૮]. પ્રાયશ્ચિત્તથી
નિવૃત્ત થયેલું પાપ પોતાના કારણમા સક્કમરૂપે રહે છે. આ સક્કમરૂપે રહેલી પાપ-
વાસનાને લીધે મનુષ્ય પુનઃ પાપાયરણુમા પ્રવર્તે છે [મધુ. વગેરે] વળી બ્રહ્મહત્યા
વગેરે પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત નથી, પરંતુ આ બ્રહ્મવિષયક જ્ઞાન મારી પ્રાપ્તિના વિરોધી
અનંત જન્મોના ધર્માધર્મરૂપ પાપોને તેની વાસનાસહિત જાળીને ભસ્મ કરે છે
[શા. ભા.]. આ જ્ઞાન હમરો જન્મોના રથૂન તથા સક્કમ અવસ્થાવાળા સર્વ
પાપોનો તથા તેના કારણભૂત અજ્ઞાનનો તરત જ ઉચ્છેદ કરે છે [મધુ.].

આ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષાવગમ = સ્વરૂપથી તથા ફળથી સુખ વગેરેની પેઠે પ્રત્યક્ષ
અનુભવી શકાય છે [શા. ભા. વગેરે] ધર્મ વગેરેના ફળની પેઠે જ્ઞાનનું ફળ
અદૃષ્ટ નથી.

આ જ્ઞાન ધર્મ્ય = અને જન્મોના નિષ્કામ ધર્મના ફળરૂપ છે [મધુ].
અથવા જ્ઞાન ધર્મવિરોધી નથી [શા. ભા., ચ કરાન દ્વં]. જ્ઞાન ધર્મને ત્યજી રહેતુ નથી.

શ્રુતિ કહે છે કે :—એક ઠાણુ પણ પ્રત્યગાત્મરૂપ વૃત્તિને કરનારો પુરુષ
ચૂમ્બોતેરસો યજ્ઞોના ફળને પામે છે [નીલકંઠ].

આ જ્ઞાન મારા કે સહચરુના અનુગ્રહથી સુમુક્તિ કર્તુ = મુખપૂર્વક પ્રાપ્ત
કરી શકાય એવું છે.

આ જ્ઞાન અવ્યય = મોહરૂપી અવિનાશી ફળને આપનારુ છે. “નાસ્ત્ય ફલતઃ
કર્મવદ્ વ્યયોડસ્તિ [શા. ભા.] કર્મથી પ્રાપ્ત થતા સુખદુઃખાદિ ફળોની પેઠે,
આ જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થતું મોહરૂપી ફળ નાશ પામતુ નથી” “મત્રાપ્તિં સાધયિત્વાડપિ
સ્વયં ન ક્ષીયતે. [રા. ભા., કેશવ] મારી પ્રાપ્તિરૂપ ફળને પ્રાપ્ત થવા છતાં
પણ એ જ્ઞાન પોતે નાશ પામતુ નથી.”

“અતઃ શ્રદ્ધેયમાત્મજ્ઞાનમ્. [શા. ભા., મધુ. વગેરે] માટે આ આત્મજ્ઞાન
શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય છે [ર].

અવતરણિકા :—હવે આ આત્મજ્ઞાનરૂપ ધર્મમાં લોકો કેમ પ્રવર્તતા નથી, તે કહે છે :

અથ્રદ્ધાનાઃ પુરુષા ધર્મસ્યાસ્ય પરન્તપ ।

અગ્રાપ્ય માં નિવર્તન્તે મૃત્યુસંસારવર્ત્તનિ ॥ ૩ ॥

અન્યથાથ' —પરંતપ ! હે પરંતપ ! ગત્ય આ આત્મજ્ઞાનરૂપ ધર્મસ્ય ધર્મમાં અથ્રદ્ધાના. શ્રદ્ધારહિત પુરુષા. પુરુષો માં મને અગ્રાપ્ય ન પામોને મૃત્યુસંસારવર્ત્તનિ મૃત્યુમય સંસારમાર્ગના નિવર્તન્તે ભટકે છે—અપ્રાપ્ય છે [૩].

શબ્દાર્થ' :—હે પરંતપ ! આ આત્મજ્ઞાનરૂપ ધર્મમાં શ્રદ્ધા નહિ રાખનારા પુરુષો, મને ન પામતા, મૃત્યુમય સંસારમાર્ગમાં ભટકે છે [૩]

વિવેચન :—“ અવિદ્યા યા જનનમરણપ્રવાહે પાત્યમાના. પુરુષા પ્રિવન્તેડનંતેવિ ધર્મ જ્ઞાનમ્ ॥ [ઇકરાનંદ] અવિદ્યાથી જન્મ-મરણરૂપ પ્રવાહમાં ધસાતા મુરખોનો જે ઉદ્ધાર કરે તે ધર્મ [જ્ઞાન] કહેવાય છે.”

આ આત્મજ્ઞાનરૂપ ધર્મનું સ્વરૂપ, આ ધર્મને પ્રાપ્ત થવાનાં વિવિધ સાધનો, તથા ધર્મથી પ્રાપ્ત થતું ફળ વગેરે સાસ્ત્રે પ્રતિપાદન કરેલા છે. આ ધર્મ સપાદન કરવો અત્યંત સુગમ છે. તે સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છે, તથા તે મોક્ષરૂપી મહાફલનું કારણ છે; તથાપિ આસુરી મનુષ્યોની ધર્મ વિશે પ્રતિષ્ઠિ થતી નથી, તેઓ તેમની અશ્રદ્ધા જ પ્રધાન કારણ છે. આ ધર્મમાં શ્રદ્ધા નહિ રાખનારા આસુરી બુદ્ધિવાળા મનુષ્યો ધર્મના [જ્ઞાનના] ફલરૂપ મને ન પામતા, આ સંસારમાં કર્માનુસાર નારકી તથા પશુપક્ષી વગેરેની યોનિઓમાં જન્મણ કરે છે [અ. ઉ ૫-૧૦-૮].

ભગવાન ભાષ્યકાર કહે છે કે .—“ શ્રદ્ધાવિહીનસ્ય તુ ન પ્રવૃત્તિઃ પ્રવૃત્તિઃ શત્યસ્ય ન સાધ્યસિદ્ધિઃ । અથ્રદ્ધયૈવાભિહતાથ સર્વે મજ્જન્તિ સત્સારમહાસુરે ॥ શ્રદ્ધારહિત મનુષ્યની ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી, ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ ન કરનાર મનુષ્ય મોક્ષસિદ્ધિને પામતો નથી; સર્વ મનુષ્યો અથ્રદ્ધાવડે હણાયેલા છે, અને તેથી જ આ સંસારરૂપી સાગરમાં ડૂબે છે. “ શ્રદ્ધા વિના ધર્મ નહિ હોઈ. [તુલસી. ઉ. ૮૯-૨] શ્રદ્ધા વિના ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી.”

અહો મહદિદમાશ્ચર્યમ્ । [૨૧. ભા. વગેરે] આશ્ચર્ય છે કે, જેમ ધર્મમાં ધન હોવા છતાં કૃપણ દરિદ્રાવસ્થા ભોગવે છે, તેમ જ્ઞાનસ્વરૂપ જોવા કું ગ્રાહી-માત્રના હૃદયમાં રહેલો હોવા છતાં આસુરી બુદ્ધિવાળા મનુષ્યો વિવિધભોગમાં જ આસક્ત રહી, શ્રદ્ધાપૂર્વક મારી પ્રાપ્તિ નાટે પ્રવર્તતા નથી.

આ આત્મજ્ઞાનરૂપ ધર્મ વિશે શ્રદ્ધા તથા નિષ્ઠાવાળાં મનુષ્યો જ મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે, એ સૂચન છે [સંકરાનંદ] [૩].

અવતરણિકા :—હવે બે શ્લોકોવડે જ્ઞાનનું સ્વરૂપ કહે છે [મધુ, શ્રીધર વગેરે] :

મયા તતમિદં સર્વં જગદવ્યક્તમૂર્તિના ।

મત્સ્થાનિ સર્વભૂતાનિ ન ચાહં તૈષ્વવસ્થિતઃ ॥ ૪ ॥

અનુવાદ^૧ :—અવ્યક્તમૂર્તિના અવ્યક્તમૂર્તિવાળા મયા મે હું આ સર્વ સર્વ જગત્ જગત તત્તં વ્યાપ્ત કયું છે. સર્વભૂતાનિ સર્વભૂતો મત્સ્થાનિ મારામાં રહેલા છે ન પશુ અહં હું તેણે તેમના ન અવસ્થિતઃ રહેલો નથી [૪].

શબ્દાર્થ^૧ :—અવ્યક્ત મૂર્તિવાળા મેં આ સર્વ જગત વ્યાપ્ત કયું છે. સર્વભૂતો મારામાં રહેલાં છે, પરંતુ હું તેમનામાં રહેલો નથી [૪].

વિવેચન :—મયા અવ્યક્તમૂર્તિના = ઇન્દ્રિયોથી અગોચર એવા મારા પરમ જ્ઞાવડે [શા. ભા.,] આ સર્વ જગત વ્યાપ્ત [પરિપૂર્ણ] છે [શા. ભા.]. સર્વભૂતો મત્સ્થાનિ = મારા અવ્યક્ત સ્વરૂપમાં રહેલાં છે, પરંતુ હું તેમનામાં રહેલો નથી. અર્થાત્ સર્વભૂતો હું પરમાત્માવડે જ આત્મવાન બની રહ્યાં છે, પરંતુ સંસર્ગ વિનાનો એવો હું તેમનામાં આધેયભાવથી રિયત નથી [શા. ભા.] કારણના આધારે કાર્ય રહે છે, તેમ સર્વભૂતો મારા આધારે રહેલાં છે, એટલે કે હું સર્વભૂતોના અધિષ્ઠાનરૂપ છું, પરંતુ સર્વના કારણરૂપ એવો હું તેમને આધારે રહેલો નથી.

અથવા

જેમ જળમાં તરંગ, ફીણ, પરપોટા વગેરે જળની સત્તાથી સત્તાવાળાં થઈ, જળમાં રિયત છે; જેમ નગરનિવાસી લોકો દર્પણની સત્તાથી સત્તાવાળા થઈ, દર્પણમાં રિયત છે; તેમ આ સર્વભૂતો મારી પરમાત્માની સત્તાથી સત્તાને [અસ્તિત્વને] પ્રાપ્ત થઈ, મારામાં રિયત [રહેલા] છે. પરંતુ તે સર્વભૂતો વિશે હું રિયત નથી. અર્થાત્ કુટરચ, અવિકારી, નિરવયવ, અસંગ, ચિદ્રૂપ તથા પરિપૂર્ણ એવો હું પરમાત્મા ધરમાં વાયુની પેઠે કે લોહપિંડમાં અગ્નિની પેઠે, ભૂતોમાં પ્રવેશ કરી, આત્મારૂપે કે વ્યાપકરૂપે રિયત નથી [શંકરાનંદ], કારણકે નિરવયવ, નિષ્ક્રિય, અસંગ તથા પૂર્ણ બ્રહ્મ વિશે પ્રવેશરૂપ ક્રિયા, વ્યાપકરૂપ, ક્રિયા, સંગોગ કે અન્ય કોઈ નો પશુ સંભવ નથી [સંકરાનંદ].

અથવા

ભૂત, ભૌતિક તથા તેમના કારણરૂપ જોવામાં આવતું આ સર્વ જન્મ, જે મારા અજ્ઞાનથી કલ્યાણેલું છે તે, હું જે સત્‌રૂપ તથા સ્ફુરણરૂપ પારમાર્થિક સત્ય તેથી, રજઝુમાં તેના અજ્ઞાનને લીધે કલ્યાણેલા સર્વ વગેરે જેમ વ્યાપ્ત છે, તેમ વ્યાપ્ત છે ઇન્દ્રિયોના વિપયભૂત નહિ એવી સ્વયંપ્રગટ, અદ્વિતીય, ચૈતન્ય તથા સદા આનંદરૂપ છે મૂર્તિ જેની એવો હું તેનાથી આ સમજી વ્યાપ્ત છે, પરંતુ આ સ્થૂન દેહ વડે વ્યાપ્ત નથી [મધુ] આ કાળથી જ આ સ્થાવરજંગમરૂપ સર્વભૂતો મારા [પરમેશ્વરના] સત્કારકુણરૂપે કરીને સતતની પેઠે તથા સ્ફુરણની પેઠે રહેલા છે, તથાપિ હું પરમેશ્વર તે કલ્પિત ભૂતો વિશે વાસ્તવિક રીતે રહેતો નથી, કાળથી અકલ્પિતઃપ જે હું પરમેશ્વર છું, તથા કલ્પિતરૂપ જે આ ભૂતો છે તે બન્નેનો કોઈ સંબંધ જ સંભવતો નથી સંબંધ વિના ભૂતો વિશે વાસ્તવિક રીતે મારી સ્થિતિ સંભવતી નથી [મધુ]

તેથી વેદવેતાઓ કહે છે કે — ‘યત્ર યદધ્યસ્ત તત્કૃતેન યુગેન શોષગ વાણ્માત્રેણાપિ ન સ સ્વપ્ચતે ।’ જે અધિષ્ઠાન વિશે જે વસ્તુ કલ્પિત હોય છે, તે કલ્પિત વસ્તુરૂપ ગુણની સાથે અથવા દોષની સાથે અધિષ્ઠાન કિંચિત્ માત્ર પણ સંબંધને પ્રાપ્ત થતું નથી [મધુ]

ભૂમાતુ [શ્રીકૃષ્ણ] અરૂપ જાણવા માટે મહર્ષિ નારદે ભગવાન જનકુમારને પૂછ્યું — “હે ભગવન્ ! ભૂમા [શ્રીકૃષ્ણ] શામાં સ્થિત છે ?” ભગવાન જનકુમારે કહ્યું — “સ્વે મહિન્નિ યદિ વા ન મહિન્માતિ ।” વ્યવહારદૃષ્ટિથી ભૂમા [શ્રીકૃષ્ણ] તેની વિભૂતિમાં સ્થિત છે, પરંતુ પરમાર્થદૃષ્ટિથી ભૂમા તેની વિભૂતિમાં સ્થિત નથી [છાંદોગો ૩-૨૪-૧]” ભૂમા આશ્રયદહિત છે પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર તથા દક્ષિણ સર્વ દિશાઓ, ઉપર તથા નીચે, સર્વની બહાર તથા અંદર, તથા સર્વજ્ઞ ભૂમા [શ્રીકૃષ્ણ] છે ભૂમા જ આ સર્વ છે. ભૂમાથી અન્ય કોઈ વસ્તુ ન હોવાથી, આ ભૂમા કોઈમાં સ્થિત નથી [છાંદોગો ૩-૨૫-૧-૨] [૪]

અવતરણિકા — હવે હું અસર્ગી [સર્ગ વિનાનો] છું, તેથી વાસ્તવિક રીતે સર્વભૂતો મારામાં સ્થિત નથી, તે કહે છે :

ન ચ મત્સ્થાનિ ભૂતાનિ પદ્ય મે યોગમૈશ્વરમ્ ।

ભૂતમૃદ્ન ચ ભૂતસ્યો મમાત્મા ભૂતમાવનઃ ॥ ૫ ॥

અન્યવાચી — ચ વળી ભૂતાનિ સર્વભૂતો મત્સ્થાનિ મારામાં રહેલ ન

નથી એ મે મારા હૃદયરં ઈશ્વરી-અદ્ભુત યોગં પ્રભાવને-યથાર્થ આત્મતત્ત્વને [યા. ભા.] પદ્ય તું જો. મમ મારો આત્મા આત્મા ભૂતમૃત્ ભૂતોને ધારણ કરતો છતો ચ તથા ભૂતભાવનઃ ભૂતોને ઉત્પન્ન કરતો છતો ભૂતસ્થઃ ભૂતોમાં રહેલો ન નથી [૫].

શબ્દાર્થઃ—વળી સર્વભૂતો મારામાં રહેલા નથી, એ મારા ઈશ્વરી યોગને તું જો. મારો આત્મા ભૂતોને ધારણ કરતો છતો તથા ભૂતોને ઉત્પન્ન કરતો છતો, ભૂતોમાં રહેલો નથી [૫].

વિવેચનઃ—હે અણુ'ન ! જેવી રીતે આકાશમાં રહેલા સૂર્ય વિશે જળાતું ચલન વગેરે વિકાર કલ્પિત હોય છે, તેમ મારે વિશે કલ્પિત આ સર્વભૂતો મારામાં રિયત [રહેલાં] નથી. આ મારા ઈશ્વરી યોગં = યથાર્થ આત્મતત્ત્વને [આત્મસ્વરૂપને] [યા. ભા.], પ્રભાવને [મધુ.], યોગશક્તિને તું પ્રાકૃતશુદ્ધિને ત્યાગ કરી, સૂક્ષ્મ વિચારદૃષ્ટિથી જો.

જેમ સૂર્યના પ્રકાશથી ઉત્પન્ન થયેલી છાયા સૂર્યમાં રહેલી નથી, તેમ મારી માયાથી ઉત્પન્ન થયેલાં અથવા મારે વિશે કલ્પાયેલાં આ ભૂતો મારામાં રહેલાં નથી. મારી માયાને લીધે આ ભૂતસમુદાય મારામાં કલ્પાયેલો છે, પરંતુ તે કલ્પનાના અભાવમાં ' આ સર્વ હું જ છું. '

જેમ કોઈ માયાવીએ ઉત્પન્ન કરેલા ગંધર્વનગરને આકાશ ધારણ કરે છે, છતાં તે આકાશ ગંધર્વનગરમાં રહેલું નથી, તેમ હું ભૂતભાવન=ભૂતોનો ઉત્પન્ન કરનાર તથા ભૂતમૃત્=ભૂતોનો ધારણ કરનાર હોવા છતાં ભૂતસ્થઃ ન = સર્વભૂતોમાં રહેલો નથી [નીલકંઠ]. આત્મા અસંગ છે તેથી પરમાત્માનું ભૂતોમાં રહેલું સંભવતું નથી [યા. ભા.]. જેમ સ્વપ્નનો દ્રષ્ટા વાસ્તવિક રીતે પોતાનો અંદર કલ્પિત પદ્મથીના સંબંધવાળો નથી, તેમ વાસ્તવિક રીતે સચ્ચિદાનંદ-રૂપ આત્મા કલ્પિત ભૂતોના સંબંધવાળો થતો નથી [મધુ].

બ્રહ્મ અને ભૂતોનો સંબંધ

સંબંધના ત્રણ પ્રકાર છે—સંયોગ, સમવાય અને તાદાત્મ્ય. સંયોગના બે પ્રકાર છે—સંપૂર્ણ અને એકદેહી.

બ્રહ્મ અપરિચિન્ન છે, તથા ભૂત પરિચિન્ન છે, તેથી બ્રહ્મ અને ભૂતનો સંપૂર્ણ સંયોગ સંભવતો નથી. વળી “ નિરવયવસ્થ દેશક્લ્પનાસંભવાત્ । [યંક-રાનંદ] નિરવયવ બ્રહ્મ વિશે દેશની કલ્પના ન સંભવે, ” તેથી બ્રહ્મ અને ભૂતનો એકદેહી સંબંધ પણ સંભવતો નથી.

“ ભૂતાના વ્રક્ષગયાયુતસિદ્ધિમાભાવાત્ । [ચ કરાનંદ] ભૂતોનુ તથા બ્રહ્મ અયુતસિદ્ધત્વ ન હોવાથી, એટલે કે બ્રહ્મ અને ભૂતનો તત્ત્વ અને પદ જે એકના નાશો બીજાનો નાશ થાય એવો અયુતસિદ્ધ સંબંધ નથી, અને તે બ્રહ્મ અને ભૂતનો સમવાય સંબંધ પણ સભરતો નથી.

“ જઙ્ગલઙ્ગોસ્તાદાત્મ્યાસમવાત્ । [ચ કરાનંદ] જડ અને ચૈતન્યનુ તાદાત્મ્ય સભવે નહિ, ” તેથી બ્રહ્મ અને ભૂતનો તાદાત્મ્ય સંબંધ પણ યુક્ત નથી

પરંતુ બ્રહ્મ અને ભૂતનો અધ્યાસ સંબંધ છે આથી સિદ્ધ થાય છે કે, મરુદેશમા જડની પેડે કે આકાશમા નીલિમાની [નીલવર્ણની] પેડે બ્રહ્મ વિષે ભૂતો સ્થિત છે, પરંતુ ભૂતો વિષે બ્રહ્મ સ્થિત નથી [ચ કરાનંદ] [૫]

અવતરણિકા:—હવે ઉપરોક્ત બે શ્લોકવડે પ્રતિપાદન કરેલા અર્થને આકાશના દૃષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ કરે છે .

यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।

तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ૩ ॥

અનુવાદ:— યથા જેમ સર્વત્રગ સર્વ દિશાઓમા ગતિ કરનારો મહાન મહાન વાયુ. વાયુ નિત્ય સદા બાકાશસ્થિતઃ આકાશને વિષે રહેલો છે તથા તેમ સર્વાણિ સર્વ ભૂતાનિ ભૂતો મત્સ્થાનિ મારે વિષે રહેના છે જાત એમ ઉપધારય તુ નિશ્ચય કર—જાણુ [૧]

શ્રીમદ્વાક્ય:—જેમ સર્વ દિશાઓમા ગતિ કરનારો મહાન વાયુ નિત્ય આકાશને વિષે રહેલો છે, તેમ સર્વભૂતો મારે વિષે રહેલા છે, એમ તુ નિશ્ચય કર [૧].

વિવેચન — હે અર્જુન ! જેમ સર્વ દિશાઓમા ગતિ કરનારો મહાન વાયુ અસંગ સ્વભાવવાળો આકાશમા રહે છે, તેમ સર્વભૂતો અસંગ સ્વભાવવાળો સર્વવ્યાપી [પરિપૂર્ણ] હુ પરમાત્મા વિષે અસંસ્પર્શેણ एव [શા ભા] = નિર્નિષ્પા લાવે જ રહેના છે, એમ નિશ્ચય કર

પરંતુ તાએ આકાશનો જેટલો વિગ્તાર છે, તેટલો પવન ભરાઈ રહેતો છે, પરંતુ તેને સહેજ હનાવવામા આવતા તે આકાશથી પૃથક્ હોય એમ ભાસે છે, બાકી તે જ આકાશ છે, તે જ પ્રમાણે સર્વભૂતો માનમા છે, એરી કદના મનમા આવે છે, ત્યારે જ મારામા ભૂતો છે, એમ ભાસે છે આ પ્રમાણે કદનાના અભાનમા જે જે ત્યારે મરત્ર હુ જ છુ, એમ જણાય છે માટે આ ભૂતોનુ અસ્તિત્વ કદનાની ઉત્પત્તિ થતા ભાસે છે, તથા કદનાનો વ્યથતા

લય પામે છે [જ્ઞાનેશ્વરી]. જૂતોના અસ્તિત્વના મૂળરૂપ અગ્નિની નિવૃત્તિ યતાં સર્વત્ર બ્રહ્મ જ જણાય છે.

દેવર્ષિ નારદને વિશ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરાવ્યા પછી ભગવાન કહે છે :—
“ હે નારદ ! વાસ્તવિક દષ્ટિએ આ સ્થાવરજંગમ જગત કેવળ મારાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ આ સમયે મારા જે સચ્ચરૂપને [વિશ્વરૂપને] તું જોઈ રહ્યો છે, તે મેં સરજેલી માયા જ છે. તારે એમ જાણવું યોગ્ય નથી કે, હું સર્વનો પરમાત્મા જૂતમાત્રના ગુણોથી યુક્ત છું; કારણકે હું નિર્ગુણ, નિબળ, દ્વંદ્વોથી રહિત તથા પરિબ્રહ્મથી યુક્ત છું [ચાં. પ. ૩૩૯-૪૪-૪૬].

જે વાણીથી વણુંવી શકાય, ઇન્દ્રિયોથી મદ્યુ કરી શકાય, ભુદ્ધિથી નિશ્ચય કરાય અથવા જોનો મનવડે સંકેપ કરી શકાય, તે મારું પરમાત્માતું સ્વરૂપ નથી, કારણકે તે ગુણોનું સ્વરૂપ છે; અને પરમાત્મા તો ગુણોથી બિન્ન હોઈ, ઉત્પત્તિ તથા લયથી પ્રતીત થાય છે, કારણકે એતનના આશ્રય વિના ઉત્પત્તિ તથા નાશ સંભવે નહિ [ભાગ. ૬-૪-૨૯] [૬].

અવતરણિકા:—હવે પ્રલયકાળે પણ અસંગ આત્માને કલ્પિત પ્રપંચની સાથે સંસર્ગ નથી, તે કહે છે :

સર્વભૂતાનિ કૌંતેય પ્રકૃતિં યાન્તિ મામિકામ્ ।

કલ્પક્ષયે પુનસ્તાનિ કલ્પાદૌ વિસૃજામ્યહમ્ ॥ ૭ ॥

અન્યથાર્થ:—કૌંતેય ! હે કૌંતેય ! કલ્પક્ષયે કલ્પના અતે-પ્રલયકાળે સર્વભૂતાનિ સર્વજૂનો મામિકાં મારી પ્રવૃત્તિ પ્રકૃતિને યાન્તિ પામે છે પુનઃ પુનઃ કલ્પાદૌ કલ્પના આરંભમાં અહં હું તાનિ તેમને વિસૃજામિ સર્જું છું [૭].

સાબ્દાર્થ:—હે કૌંતેય ! સર્વજૂનો કલ્પના અતે મારી પ્રકૃતિમાં લય પામે છે, અને કલ્પના આરંભમાં હું તેમને પાછાં સર્જું છું [૭].

વિવેચન:—હે અર્જુન ! પ્રલયકાળે આ સર્વ સ્થાવરજંગમ જૂતો પોતાના કારણજૂત મારી સત્તાદિ ત્રણ ગુણવાળી અપરા પ્રકૃતિમાં મુદ્ધમરૂપે લય પામે છે; તથા કલ્પના આરંભમાં [ઉત્પત્તિકાળે] સર્વજ તથા સર્વચક્ષિમાન એવો હું તે સર્વજૂતોને પૂર્વપત્ વ્યક્ત કરું છું. હું પરમાત્મા મારી પ્રકૃતિદ્વારા વધાક્ષ્ણં વધાલક્ષણમ્ । ક્રમાનુસાર તથા સ્વરૂપાનુસાર જમનને ઉત્પન્ન કરું છું [ચંદ્રાનંદ], પરંતુ ઉત્પત્તિ, રિયતિ કે પ્રલયકાળે અસંગ એવો હું તેમની સાથે સંબંધને પ્રાપ્ત થતો નથી [૭].

અવતરણિકા :—હવે માયાવડે આ સર્વ પ્રપન્થ હું નિર્માણ કરું છું, તે કહે છે :

પ્રકૃતિં સ્વામવદ્યમ્ય વિસૃજામિ પુનઃ પુનઃ ।

ભૂતગ્રામમિમં કૃત્સ્નમવશં પ્રકૃતેર્વશાત્ ॥૮॥

અન્યથાથ^૧ :—સ્વાં માની પ્રકૃતિ માયારૂપ પ્રકૃતિને જાણ્ય વદ્ય કરી [યા. ભા.], મારી પોતાની સત્તા તથા રૂઢિથી દઢ કરી [મધુ], પ્રકૃતિને આશ્રય કરી [નીલકંઠ], પ્રકૃતિ: વશાત્ પ્રકૃતિના પ્રભાવથી અવશં પરતત્ર અવિદ્યાદિ દોષોથી પરવશ થયેલા [યા. ભા. વગેરે] રૂમ આ કૃત્સ્ન સમગ્ર ભૂતગ્રામ આકાશાદિક જૂતોના સમુદાયને પુનઃ પુનઃ વારંવાર વિસૃજામિ હું સર્જું છું [૮].

શબ્દાથ^૨ :—માની પ્રકૃતિને આશ્રય કરીને, પ્રકૃતિના પ્રભાવથી પરતત્ર એવા આ સમગ્ર જનસમુદાયને હું વારંવાર ઉત્પન્ન કરું છું [૮].

વિવેચન :—હે અર્જુન! મારે આધીન એવી મારે વિશે કંઈપણ નાની માયારૂપ અનિર્વચનીય પ્રકૃતિને આશ્રય કરીને, સર્વેશ્વર એવો હું, અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ તથા અભિનિવેશરૂપ પ્રકૃતિના સ્વભાવથી અવશ [પરતત્ર], આ દેવ, તિર્થંક, મનુષ્ય તથા સ્થાવર એવા આર પ્રકારના જૂતસમુદાયને તેમનાં કમીનુસાર હું વારંવાર ઉત્પન્ન કરું છું. સર્વ પ્રાણીઓનો હું જ સર્વ, ભક્તો, સહતો તથા નેતા છું, મારાથી અન્ય બીજો કોઈ નથી [શંકરાનંદ].

સૃષ્ટિનું સ્વરૂપ

આ જગતની ઉત્પત્તિ સખંધે વિદ્વાનોએ વિવિધ પ્રકારની દ્રશ્યનાઓ કરી છે, બૌદ્ધ શાસ્ત્રને, નૈયાયિકો પરમાણુને, મીમાંસિકો અદ્યત્તને, માધ્વકારો પ્રકૃતિને, યોગીઓ હિરણ્યગર્ભને, પરિણામવાદીઓ ઈશ્વરને, તથા વેદાંતીઓ માયોપાધિક બ્રહ્મને જગતનું કારણ કહે છે.

કેટલાકે હું વાસુદેવના ઐશ્વર્યને જણાવવારૂપ પ્રાદુર્ભાવને સૃષ્ટિ માને છે. કેટલાકે કહે છે કે, સૃષ્ટિ સ્વપ્ન જેવી છે. કેટલાકે કહે છે કે, પ્રભુ સત્યસંકષ્પવાળા હોવાથી તેની ઈચ્છામાત્ર જ સૃષ્ટિ છે. કાળનું ચિંતન કરનારા કાળથી જૂતોની ઉત્પત્તિ માને છે. કેટલાકે કહે છે કે, જીવોના જોગ માટે સૃષ્ટિ છે, તથા કેટલાકે કહે છે કે, ઈશ્વરની ક્રીડા માટે સૃષ્ટિ છે.

પરંતુ હે અર્જુન! ત્યારે તને પરમાર્થદષ્ટિ પ્રાપ્ત થશે ત્યારે તને સમજશે કે, " દેવસ્યૈવ સ્વભાવોડ્યમાપ્તકામસ્ય કા સૃષ્ટિઃ । [મા. ઉ. ૧-૯] બ્રહ્મતો

માયારૂપ સ્વભાવ જ સૃષ્ટિ છે, પૂર્ણકામ એવા બ્રહ્મને શી ઇચ્છા હોય ? ” જેમ ઉપલુપ્તા અગ્નિનો સ્વભાવ છે, તેમ વિશ્વરૂપે ત્રિવર્ત પામવું, એ પરબ્રહ્મનો સ્વભાવ છે. જેમ રજ્જુમાં સર્પનો, મૃગગળામાં જળનો, તથા છીપમાં રૂપનો ભાસ થાય છે, તેમ મારા પરબ્રહ્મસ્વરૂપમાં મારા સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી આ સૃષ્ટિ અનંતરૂપે ભાસમાન થાય છે.

“ કો મદ્વા વેદ ક રૂઢ પ્રવોચત કુત આજાતા કુત દયં વિસૃષ્ટિઃ । [ઝગ્. ૧૦-૧૨૯-૬] આ સૃષ્ટિ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઈ ? શા માટે એની રચના થઈ ? એ સાક્ષાત્ કોણે જાણે છે ? એ વિશે કોણે કહી શકે ? ” આ વિષય અનિર્વચનીય છે. ખીજ-અંકુર ન્યાય પ્રમાણે સૃષ્ટિનો પ્રવાહ તથા ભૂતોનાં કર્મો અનાદિ છે [ધ્ય. સુ. ૨-૧-૩૫].

પરમાર્થદૃષ્ટિથી આ જગત ઉત્પન્ન થયું જ નથી. બ્રહ્મ જ જગતરૂપે ભાસે છે. જે કાર્ધ આ જગતમાં જેવામાં આવે છે, તે સર્વદા બ્રહ્મરૂપ જ છે. જગતનો કાર્ધ સમયે પ્રત્યક્ થતો નથી તેમ ઉદય પશુ થતો નથી. જેમ દ્રવપણું જળરૂપ જ છે, ચક્ષુસ વાયુરૂપ જ છે, તેમ બ્રહ્માંડ બ્રહ્મરૂપ જ છે. બ્રહ્મ પોતાના સ્વરૂપમાં જગતરૂપે પ્રતીત થાય છે [યો. વા. ઉ. પ્ર. ૧૧-૧૮-૨૦].

બ્રહ્મ સર્વ શક્તિવશું છે. કાર્યપણું, કારણપણું, એકપણું, અનેકપણું, આદિપણું તથા અંતપણું વગેરે શક્તિઓ બ્રહ્મમાં દેખાય છે, પરંતુ જે શક્તિઓ છે, તે પશુ બ્રહ્મ જ છે [યો. વા. રિથ. પ્ર. ૩૯-૨-૩] [૮].

અવતરણિકા :—હે જગતની ઉત્પત્તિ વગેરે કર્મો અને બંધનરૂપ થતાં નથી, તેનું કારણ કહે છે :

ન ચ માં તાનિ કર્માણિ નિવઘ્નન્તિ ધનઙ્ગય ।

ઉદાસીનવદાસીનમસક્તં તેષુ કર્મસુ ॥ ૯ ॥

અન્યથાથ :—ધનંજય ! હે ધનંજય ! જ વળી તેષુ કર્મસુ તે કર્મોને વિશે ઉદાસીનવત્ ઉદાસીન જેવા આસોને રહેલા અને અસક્ત આસક્તિરહિત એવા માં અને તાનિ તે કર્માણિ જગતની ઉત્પત્તિ વગેરે કર્મો ન નિવઘ્નન્તિ બંધન કરતાં નથી [૯].

શબ્દાર્થ :—હે ધનંજય ! તે કર્મોને વિશે ઉદાસીન તથા આસક્તિરહિત એવા અને એ કર્મો બંધન કરતાં નથી [૯].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, ત્રિયતિ તથા પ્રસવરૂપે કર્મો અસંગ, અવિકાર તથા તટસ્થ એવા અને પરમાત્માને બંધનરૂપ થતાં નથી,

કારણકે તેમને વિગે હું ઉદાસીન જેવો રહું છું; હું તે કમોમાં કે કમોનાં ફળોમાં આસક્ત થતો નથી, તથા તેમને વિગે મને કર્તૃપણાનું અભિમાન નથી.

કર્તૃપણાનું અભિમાન તથા ફલનો સંગ એ બન્ને હોય તો મૂઢ મનુષ્ય કોશટાના કીડાની પેઠે બધાય છે, એ અભિપ્રાય છે [શા. ભા., મધુ. વગેરે].

જેમ મેં કોઈ પણ બીજા પર રાગદ્વેષ ક્યો વિના ઉદાસીન થઈને વર્ષે છે, તેમ ઈશ્વર પણ પુણ્યશાળી કે પાપી બૂતો પર રાગદ્વેષ ક્યો વિના જગત સરજે છે. અસાધાગ્ય કર્મબીજને લીધે તે તે પુણ્યશાળી કે પાપી જીવો જુદાજુદા ફળને પામે છે, તેથી ઈશ્વર વિગે વિપગતા વગેરે દોષોનો સભવ નથી [શ્વ. સુ. ૨-૧-૩૪] [૬].

અવતરણિકા :—‘ આ સમગ્ર જૂતસમુદાયને હું ઉત્પન્ન કરું છું ’ [ગી. ૯-૮], તથા આ જગતની ઉત્પત્તિ વગેરે કમોમાં હું ઉદાસીન જેવો રહું છું ’ [ગી. ૯-૯], આ કહેવું પરસ્પર વિરુદ્ધ છે [શા. ભા., મધુ, કેદાર વગેરે]. આ દેખીતા વિરોધનો પરિહાર કરવાના હેતુથી હવે ભગવાન કહે છે :

મયાઽધ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ સ્થયતે સચરાચરમ્ ।

हेतुनाऽनेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥ १० ॥

અન્યથાર્થ :—કૌંતેય ! હે કૃતિપુત્ર ! અધ્યક્ષેણ નિયંતારૂપ અથવા પ્રવચારૂપ એવા મયા મેં પ્રવૃત્ત કરેલી પ્રકૃતિઃ માયા સચરાચરમ્ સ્થાવરજંગમ જગતને સ્થયતે ઉત્પન્ન કરે છે અને એ નિયંતાપણારૂપી હેતુના નિમિત્તવડે જગત જગત વિપરિવર્તતે વિવિધ પ્રકારે પરિવર્તન પામે છે, અર્થાત્ જનમથી આરંભી વિનાશ પર્વતના સઘળા વિકારોને પામે છે [મધુ.] [૧૦].

શબ્દાર્થ :—હે કૌંતેય ! નિયંતારૂપ એવા મેં પ્રવૃત્ત કરેલી માયા આ સ્થાવરજંગમ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે; એ નિમિત્ત વડે જગત નાના પ્રકારે પરિવર્તન પામે છે [૧૦].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! જેમ ચુંબકપાપાણી પોતાની સમીપમાત્રથી લોહને પ્રવૃત્ત કરે છે, તેમ અધ્યક્ષ, સાક્ષી, કૃદસ્થ, અસંગ તથા ચિદ્રૂપ એવા મારા અધ્યક્ષપણાથી [સમીપમાત્રથી] પ્રવૃત્ત થયેલી પ્રકૃતિ જીવોના કર્મોનુસાર આ સ્થાવરજંગમ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે. આ જ કારણથી જગત વિવિધ પ્રકારે વિપરિવર્તતે = પરિવર્તન પામે છે [શા. ભા.], જનમથી આરંભી વિનાશ પર્વતના સઘળા વિકારોને પામે છે [મધુ.].

હું પ્રકૃતિના કાર્યમાં સાક્ષીમાત્ર જ છું. મારા સમીપમાત્રથી જ હું જગતનો અધિષ્ઠાતા છું. “પતાવન્માત્રમેવ મમ કાર્યં ન તુ કર્તૃત્વં કારયિતૃત્વમ્” [શંકરાનંદ] આ સૃષ્ટિવ્યાપારમાં આ મારી સાક્ષીરૂપ સમીપતા જ મારું કાર્ય છે, વસ્તુતઃ હું કર્તા કે કારયિતા નથી, કારણકે હું કૂટસ્થ તથા અસંગ છું [શંકરાનંદ].

તેથી ‘હું જૂતસમુદાયને ઉત્પન્ન કરું છું’ તથા ‘હું આ જગતની ઉત્પત્તિ વગેરે કાર્યોમાં ઉદાસીન જેવો રહું છું’ એ બન્ને કથનમાં પારમાર્થિક દૃષ્ટિથી વિરોધ નથી.

જેમ પુરુષના સંબંધ વિના સ્ત્રી પ્રગ્ન ઉત્પન્ન કરી શકતી નથી, તથા સ્ત્રીના સંબંધ વિનાનો પુરુષ પણ પ્રગ્ન ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી, તેમ ચૈતન્યની [બ્રહ્મની] છાયાનો આશ્રય કર્યા વિના એકલી પ્રકૃતિ મહત્તરવ વગેરે તરતોને ઉત્પન્ન કરી શકતી નથી; તેમ જ પુરુષ [બ્રહ્મ-ચૈતન્ય] પણ પ્રકૃતિરૂપ ઉપાધિનો [યોગ-માયાનો] આશ્રય કર્યા વિના એકલો રહીને મહત્તરવ વગેરેને ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી. પ્રકૃતિ તથા પુરુષ અન્યોઅન્યના આશ્રયે કરીને જ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે.

જેમ પાણીના સાનિધ્યથી બીજમાં અંકુર ફૂટી તેમાં વૃક્ષ થાય છે; તેમ બ્રહ્મના [ચૈતન્યના] સાનિધ્યમાત્રથી પ્રકૃતિમાં મહત્તરવ વગેરે અંકુરિત થઈ, આ સંસારવૃક્ષ [જગત] વ્યક્ત થાય છે. આ પ્રકારે બ્રહ્મ [ચૈતન્ય] સમસ્ત જગતના ઉપાદાન તથા નિમિત્ત કારણરૂપ હોવા છતાં કૂટસ્થ, અસંગ તથા નિર્લિપ્ય છે.

“અસ્મ દૈતેન્દ્રજાલસ્ય યદુપાદાનકારણમ્ । અજ્ઞાનં તદુપાધિત્ય વ્રહ્મ કારણમુચ્યતે । [મંદુ.] આ દૈતપ્રપંચનું [જગતરૂપ ઇન્દ્રજાલનું] જે અજ્ઞાન ઉપાદાન કારણ છે, તેનો આશ્રય કરીને જ બ્રહ્મને જગતનું કારણ કહેવામાં આવે છે.” વાસ્તવિક રીતે બ્રહ્મ જગતનું કારણ નથી. આ વિષયમાં હમ્મરો શ્રુતિ-સ્મૃતિનાં વચનો ઉદાહરણ તરીકે લેવાં [૧૦].

અવતરણિકા :—હવે અવિવેકી લોકો મારી અવગણ કરે છે, તેનું કારણ કહે છે :

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।

परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ૧૧ ॥

અનવધાઈ :—મમ મારા ભૂતમહૈશ્વરમ્ સર્વભૂતોના મહૈશ્વરરૂપ પરમ શ્રેષ્ઠ ભાવં ભાવને-પારમાર્થિક તરતોને અજાનન્તઃ ન જાણતા મૂઢાઃ અવિવેકી લોકો માનુષી-તનુમ્ આશ્રિતમ્ મનુષ્યદેહ ધારણ કરીને રહેલા [યા. ભા. વગેરે].

અથવા પ્રાણીમાત્રના શરીરમાં રહેલા ' [ચંકરાનંદ] મા મારી અવજાનતિ અવગા કરે છે [૧૧].

શબ્દાર્થ :—મારા સર્વજ્ઞતોના મહેશ્વરરૂપ શ્રેષ્ઠ ભાવને ન જાણતા અવિ-
વેકી લોકો મનુષ્યદેહ ધારણ કરેલા મારી અવગા કરે છે [૧૧].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! હું સર્વજ્ઞતોના ઈશ્વર, નિત્ય, શુદ્ધ, સુદ, મુક્ત
સ્વભાવવાળો, સર્વજ્ઞ, સર્વજ્ઞતોનો નિર્ઘંતા, સર્વ જન્મના એકમાત્ર કારણરૂપ,
સર્વના આત્મારૂપ, આનંદસ્વરૂપ તથા અનંત હોવા છતાં, અનાદિ પાપવાસનાને
લીધે મૂઢ લોકો મારા પરં માથ = પારમાર્થિક સ્વરૂપને [શા. ભા. વગેરે] નહિ
જાણીને, માનુષી સ્વરૂપ આશ્રિત = મનુષ્યદેહ ધારણ કરી વસુદેવને ધેર અવતરેલા
તથા મનુષ્યપણાથી જાણતા શરીરે વ્યવહાર [લીલા] કરતા મને, શ્રાતિથી એક
પ્રાકૃત [સામાન્ય] મનુષ્ય માની, અવજાનતિ = મારી અવગા કરે છે [શા. મા.]
હું સાક્ષાત્ ઈશ્વર છું, એવી રીતે મને આદર આપતા નથી [મધુ., કેશવ], " ના
નાથ્યન્યતો ન મુચ્યન્તે । [કેશવ], તથા મારું શરણ લઈ મને ભગતા નથી,
એથી સંસારથી મુક્ત થતા નથી. "

ભગવાનનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ

જ્ઞાતા કહે છે :—" હે દેવો ! સર્વ લોકોના મહાન ઈશ્વર ભગવાન વાસુદેવ
તમારે સર્વેને પૂજનીય છે. એ મહાન વીર્યવાન શંખ-ચક્ર-ગદાધારી વાસુદેવને
પ્રાકૃત મનુષ્ય માની, એમની કદી અવગા ન કરવી. એ જ પરમપુણ્ય, પરમપદ,
પરમશક્તિ તથા પરમ યશસ્વરૂપ છે. એ જ અક્ષર, અવ્યક્ત, સનાતન, પરમતેજ,
પરમસુખ તથા પરમ સત્ય છે. દેવ, ઇન્દ્ર, મનુષ્ય કે અન્ય કોઈએ પણ આ
અમિતપરાક્રમી ભગવાન વાસુદેવને મનુષ્ય સમજી, એમનો અનાદર ન કરેલો.
જે મૂઢમનિ હપીકથને મનુષ્ય કહે છે, તે નરાધમ છે. જે મનુષ્ય આ મહાત્મા
યોગેશ્વરને મનુષ્ય દેહધારી સમજી એમનો અનાદર કરે છે, તથા જે આ ચરા-
ચરના આત્મા શ્રીવત્સના ચિહ્નવાળા મહાન તેજસ્વી પદ્મનાભ ભગવાનને જાણતા
નથી, તેઓ તામસી પ્રકૃતિથી યુક્ત છે. જે લોકો આ કૌસ્તુભ-કિરીટધારી તથા
ભક્તોને અભય આપનારા ભગવાનનો અનાદર કરે છે, તે આસુરી લોકો ભવાન
નરકને પામે છે. "

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો પ્રભાવ સમજાવવાના હેતુથી લીંબપિતામહે જ્ઞાતા
તથા દેવતાઓનો ઉપરોક્ત સંવાદ રાજા દુર્યોધનને કર્યો હતો [મહા. ભીષ્મ.
અ. ૬૬]. હવે પછી ભક્ત અર્જુન પણ ઉપરોક્ત પ્રકારે ભગવાનની સ્તુતિ
કરશે [ગી. ૧૦-૧૨-૧૮] [૧૧].

અવતરણિકા :—હવે મૂઢ લોકો નિરંતર નરકમાં નિવાસ કરવાને યોગ્ય છે, તે કહે છે :

મોઘાશા મોઘકર્માણો મોઘજ્ઞાના વિચેતસઃ ।

રાક્ષસીમાસુરીં ચૈવ પ્રકૃતિં મોહિનીં ત્રિતાઃ ॥ ૧૨ ॥

અન્યથાર્થ :—મોઘાશાઃ મિથ્યા આશાવાળા મોઘકર્માણ. મિથ્યા કર્મવાળા મોઘજ્ઞાનાઃ મિથ્યાજ્ઞાનવાળા વિચેતસઃ વિવેચકીન-મૂઢ લોકો મોહિનોં શાસ્ત્રીય જ્ઞાનના શ્રંષના કારણુભૂત [મધુ.] યજ્ઞસૌં તામસી-અવિહિત હિંસાના હેતુભૂત દ્વેષની પ્રધાનતાવાળી [મધુ.] ચ તથા બાહુરીં રાક્ષસી-અવિહિત વિપયભોગના કારણુભૂત રાગની પ્રધાનતાવાળી [મધુ.] પ્રકૃતિં પ્રકૃતિને-સ્વભાવને એવ જ ત્રિતાઃ આશ્રયે રહેલા છે [૧૨].

શબ્દાર્થ :—મિથ્યા આશાવાળા, મિથ્યા કર્મવાળા તથા મિથ્યા જ્ઞાનવાળા મૂઢ લોકો મોહ ઉત્પન્ન કરનારી રાક્ષસી તથા આસુરી પ્રકૃતિને જ આશ્રયે રહેલા છે [૧૨].

વિવેચન :—મોઘાશાઃ = અંતર્યામી ઈશ્વર વિના કેવલ અગ્નિહોત્રાદિ કર્મો જ અમને ફળની પ્રાપ્તિ કરાવશે, એવી મિથ્યા આશાવાળા, મોઘકર્માણ. = ઈશ્વરથી વિરુદ્ધ હોવાથી, શાસ્ત્રવિધિના ત્યાગથી તથા અશ્રદ્ધાથી જેમનાં યજ્ઞદાનાદિ કર્મો ફળ આપનારાં ન હોઈ, કેવળ પન્થિમરૂપ છે, એવા મિથ્યા કર્મવાળા [ગી. ૧૭-૨૮], તથા મોઘજ્ઞાના. = ઈશ્વરના અસ્તિત્વના ખડનનું પ્રતિપાદન કરનારાં કુતક-ચુકત શાસ્ત્રોના વિચારથી બેપગેલા ફળરહિત મિથ્યા જ્ઞાનવાળા વિચેતસઃ = મૂઢ લોકો મોહિનીં = શાસ્ત્રીય જ્ઞાનના શ્રંષના કારણુભૂત [મધુ.], રાક્ષસીં=અવિહિત હિંસાના કારણુભૂત દ્વેષની પ્રધાનતાવાળી [મધુ.], તથા આસુરી = અવિહિત વિપયભોગના કારણુભૂત રાગની પ્રધાનતાવાળી [મધુ.] પ્રકૃતિનો [સ્વભાવનો] આશ્રય કરીને રહેલા હોય છે.

“ છિન્ધિ મિન્ધિ મિથિ લાદ પરસ્વમપહર ક્ત્યેવંવદનશીલાઃ ક્ત્વકર્માણો ભવન્તી-ત્યર્થઃ । [યા. બા.] આવા મૂઢ લોકો ‘તોડો, ફોડો, ખાઓ, પીઓ, પાર-કાતું ધન લૂંટી લો,’ એવું બોલવાના સ્વભાવવાળા, હિંસાદિ દૂર કર્મ કરવા-વાળા હોય છે,” તથા “ ન દેહિ ન જુહુષિ, પરસ્વમપહર । [આ. શા. બા.] દાન ન કરો, યજ્ઞ ન કરો, પારકાતું ધન લૂંટી લો ” ઇત્યાદિ બોલનારા આસુરી સ્વભાવવાળા હોય છે; તેથી તેઓ નિરંતર નરકયાતનાનો જ અનુભવ કરે છે [મધુ.].

રાક્ષસી પ્રકૃતિ અવિવેકી મનુષ્યોને પોતાના દેહનું જ પોપણ કરવામાં તત્પર રાખે છે; આસુરી પ્રકૃતિ તેમને અન્ય પ્રાણીઓને ઉપદ્રવ કરવામાં પ્રેરે છે; તથા મોહિની પ્રકૃતિથી તેમને મોહ યવાથી મારું રમરણ યર્ષ યજ્ઞ નથી [પુ. અ. ત.], તેથી તેઓ ઉત્તરોત્તર અધોગતિને પામે છે [ગી. ૧૬-૨૦] [૧૨].

અવતરણિકા :— હવે દૈવી ગુણવાળા મહાત્માઓ અને એકનિષ્ઠાથી ભરે છે, તે કહે છે :

મહાત્માનસ્તુ માં પાર્થ દૈર્ઘ્યં પ્રકૃતિમાશ્રિતાઃ ।

ભજન્ત્યનન્યમનસો જ્ઞાત્વા ભૂતાદિમન્યયમ્ ॥ ૧૩ ॥

અન્યથાર્થ :— પાર્થ હે પાર્થ ! તુ પરંતુ દૈવી દૈવી પ્રકૃતિ પ્રકૃતિને આશ્રિતાઃ આશ્રય કરી રહેલા મહાત્માન મહાત્માઓ માં મને ભૂતાદિમ્ ભૂતોના આદિ કારણરૂપ તથા મન્યય નાશરહિત જ્ઞાત્વા જાણીને-સાક્ષાત્કાર કરીને અનન્યમનસઃ અનન્ય મનથી મજન્તિ ભજન્તે છે [૧૩].

સામ્બંધાર્થ :— હે પાર્થ ! પરંતુ દૈવી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરીને રહેલા મહાત્માઓ મને ભૂતોના આદિ કારણરૂપ તથા અવિનાશી જાણીને અનન્ય મનથી ભજન્તે છે [૧૩].

વિવેચન :— દૈવી પ્રકૃતિમ્ આશ્રિતાઃ = સમ, દમ, દયા, બદ્ધ વગેરે સદ્-ગુણરૂપ દેવોના સ્વભાવને અવલંબન કરનારા [શા. ભા.], અભય વગેરે દૈવી સપત્તિઓનો આશ્રય કરનારા [મધુ, ચક્રાનંદ વગેરે] મહાત્માન = પ્રસન્ન ચિત્તવાળા [ચક્રાનંદ], અનેક જન્મોના સુકૃતોપદે સંસ્કૃત અંતઃકરણવાળા [મધુ.] બ્રહ્મવેત્તાઓ મા = મને ઈશ્વરને સર્વ ભૂતોના કારણરૂપ તથા અવિનાશી જાણીને અનન્યમનસઃ = અનન્ય મનથી [શા. ભા. વગેરે] ભજન્તે છે.

અહીં 'તુ' યજ્ઞ પૂર્વશ્લોકમાં વર્ણવેલા આસુરી જીવોથી દૈવી જીવોની વિશલભયતા બતાવવા માટે છે [ચક્રાનંદ] [૧૩].

અવતરણિકા :— હવે એ શ્લોક વડે મહાત્માઓના ભજનનો પ્રકાર કહે છે :

સતતં કીર્તયન્તો માં યતન્તશ્ચ દૃઢવ્રતાઃ ।

નમસ્યન્તશ્ચ માં ભક્ત્યા નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ॥ ૧૪ ॥

અન્યથાર્થ :— તે મહાત્માઓ સતતં નિરંતર માં કીર્તયન્તઃ મારું કીર્તન કરે છે ચ તથા યતતઃ સમ, દમ, દયા, અહિંસા વગેરે ધર્મોથી યુક્ત યર્ષ, મારી પ્રાપ્તિ માટે યત્ન કરે છે [શા. ભા.], દૃઢવ્રતાઃ અહિંસાદિ મહાવ્રતોનું સર્વજી

પાલન કરે છે [મધુ,] ચતુર્થા માં નમસ્વંતઃ મને નમસ્કાર કરે છે, તથા મક્ત્યા નિત્યયુક્તાઃ નિરંતર મારી પરમપ્રેમરૂપ ભક્તિથી યુક્ત થઈ [મધુ,] આ. શા. ભા. વગેરે], અથવા નિરંતર નિયમથી યુક્ત થઈ [ચંક્રાનંદ] વપાસતે મને ભજે છે [૧૪].

શાસ્ત્રાર્થઃ—તે મહાત્માઓ નિરંતર મારું કીર્તન કરે છે, મારી પ્રાપ્તિ માટે યત્ન કરે છે, દંડવ્રતોનું પાલન કરે છે, મને નમસ્કાર કરે છે, તથા નિરંતર મારી પરમપ્રેમરૂપ ભક્તિથી યુક્ત થઈ, મને ભજે છે [૧૪].

વિવેચનઃ—સતતં માં કોર્તયન્તઃ = તે મહાત્માઓ સર્વ કાળે મારું કીર્તન કરે છે. શ્રીરામ, નારાયણ, શ્રીકૃષ્ણ, વાસુદેવ વગેરે મારા પવિત્ર નામો કે ઓંકારનો જપ કરે છે [કેશવ]. દિવ્ય મંત્રો કે ભજનવડે મારી સ્તુતિ કરે છે [શ્રીધર]. ઉપનિષદ, ગીતા, ભાગવત વગેરેનો નિત્ય પાઠ કરે છે. મારા ગુણ, પ્રભાવ, મહિમા કે ચરિત્ર વગેરેના વર્ણનથી મારું સ્મરણ કરે છે. આ કલિ-યુગમાં કેવળ મારું કીર્તન કરવાથી જ મારા ભક્તો સર્વ સંગથી મુક્ત થઈ, મારા પરમભાવને પામે છે [ભાગ. ૧૨-૩-૫૧].

યતન્તઃ ચ = અને તેઓ મારી પ્રાપ્તિ માટે યત્ન કરે છે. ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, શમ, દમ, અહિંસા વગેરે ધર્મોથી યુક્ત થઈ, મારી પ્રાપ્તિ માટે યત્ન કરે છે [શા. ભા.]. ઇન્દ્રિયોનું નિયમન કરી મારી પૂજા કરે છે [શ્રીધર વગેરે]. મારી શ્રવણ તથા અર્ચન ભક્તિ કરે છે [વલ્લભ] મારી પૂજા વગેરે માટે મંદિરો બાંધે [રા. ભા.]. ગુરુ વગેરે પાસેથી શ્રવણ વડે નિશ્ચય કરેલ, અર્થનો ચંકાથી રહિત યવા પ્રયત્ન કરે છે [મધુ].

દંડવ્રતાઃ = જીવન વગેરેમાં પણ અપેક્ષારહિત થઈ અહિંસાદિ પાંચ મહા-વ્રતોનું સર્વદા પાલન કરે છે [મધુ વગેરે]. શમદમાદિસાધનસંપન્ન તથા મારી ભક્તિમાં અચળ શ્રદ્ધા તથા દૃઢ નિશ્ચયવાળા હોય છે [શા. ભા.]. ઓંકારથી જન્માષ્ટમી, રામનવમી, વામનદ્વાદશી, નૃસિંહજયંતી વગેરે દંડવ્રતોનું [વલ્લભ], તથા ઉપવાસાદિ દંડ નિયમોનું પાલન કરે છે.

નમસ્વન્તઃ માં મક્ત્યા = તેઓ ભક્તિપૂર્વક મને નમસ્કાર કરે છે [શા. ભા.]. મારા મંદિરમાં જઈ મારી પ્રતિમા કે ચિત્રપટને શ્રદ્ધા, ભક્તિ કે નમ્રતાપૂર્વક સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરે છે. તેઓ નિરંતર ગર્વરહિત હોય છે. નમ્રતા એ જ તેમની સંપત્તિ છે. માન-અંપમાન વગેરેનો ત્યાગ કરી અત્યંત દીન થઈ, સર્વદા મારી ભક્તિપરાયણ રહે છે; અને નિત્યયુક્તાઃ = સર્વદા નિયમપૂર્વક મારે વિષે પરમ

ત્રેમયી સંયુક્ત યર્ષ [મધુ, આ. શા. ભા. વગેરે] મારા સ યોગને ઇચ્છતા [રા. ભા.] મને ઉપાસે છે.

“ક્ષણમાયમપિ મદ્વિયોગમસદ્માના મામુપાસતે । [કેદાવ] એક દાણમાત્ર પણ મારે વિયોગ ન સહન કરનારા એવા તે મને નિરતર ઉપાસે છે. મત્તેત્તૈ કર્જીવના મયન્તીત્યર્થઃ । [કેદાવ] મારી સેવામા જ જીવન વ્યતીત કરનારા યાવ છે ” [૧૪]

જ્ઞાનયજ્ઞેન ચાપ્યન્યે યજન્તો મામુપાસતે ।

एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ १५ ॥

અન્યથાથ — અન્યે ખીજ જ્ઞાનયજ્ઞેન જ્ઞાનરૂપ યજ્ઞવડે અપિ પણ યજન્ત પૂજન કરે છે ચ વળી કોઈ એકત્વેન એકપણાથી મા મને ઉપાસતે ઉપાસે છે કેટલાક પૃથક્ત્વેન બેદપણાથી ઉપાસે છે તથા કેટલાક વિશ્વતોમુખ વિશ્વરૂપ એવા મને વહુધા બહુ પ્રકારે ઉપાસે છે [૧૫].

શબ્દાર્થ — ખીજ જ્ઞાનરૂપ યજ્ઞવડે પણ મારું પૂજન કરે છે કેટલાક એકપણાથી મને ઉપાસે છે, કેટલાક બેદપણાથી અને કેટલાક વિશ્વરૂપ એવા મને અનેકરૂપે ઉપાસે છે [૧૫]

વિવેચન. — ખીજ કેટલાક મહાત્માઓ જ્ઞાનયજ્ઞથી મારું પૂજન કરીને મને ઉપાસે છે, કેટલાક એકત્વેન = “ પગબ્રહ્મ પરમાત્મા એક જ છે ” એવા એકત્વરૂપ પરમાર્થના અનુભવજન્ય જ્ઞાનથી પૂજન કરતા કરતા મને ઉપાસે છે [શા. ભા.] અથવા પાતંજલ યોગશાસ્ત્રનું અનુધ્યાન કરનારા યોગીઓ નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ જ્ઞાનયજ્ઞવડે મારું ચિત્તન કરે છે [નીલકંઠ]

કેટલાક પૃથક્ત્વેન = પરમાત્મા સિંધુ, સૂક્ષ્મ વગેરે રૂપે સ્થિત છે, એમ સમજી મારી ઉપાસના કરે છે [શા. ભા.], અથવા દાસ્યબુદ્ધિથી યુક્ત યર્ષ, સૈવ્ય-સેવકની પૃથક્ ભાવનાથી મને ઉપાસે છે [વત્સલ, શ્રીધર વગેરે], તથા કેટલાક વિશ્વરૂપ એવા મને વહુધા = બ્રહ્મા, રૂદ્ર વગેરે અનેકરૂપે ઉપાસે છે

મારી એકપણાથી ઉપાસના કરનારા ઉત્તમ, બેદપણાથી ઉપાસના કરનારા મધ્યમ તથા બિનલિન દેવતારૂપે ઉપાસના કરનારા કનિષ્ઠ અધિકારીઓ છે [મધુ, ચ કરાનંદ]. ઉપાસનાવડે ઉત્તરોત્તર ઉપાસકોને ક્રમથી પૂર્વ પૂર્વ શ્રમિ ઝાતો લાભ યાવ છે [મધુ] [૧૫].

અવતરણિકા : — હવે ચાર શ્લોકવડે ભગવાન પોતાનું વિશ્વરૂપપણું પ્રતિપાદન કરે છે :

અહં ક્રતુરહં યજ્ઞઃ સ્વધાઽહમહમૌષધમ્ ।

મન્ત્રોઽહમહમેવાજ્યમહમગ્નિરહં હુતમ્ ॥ ૧૬ ॥

અન્યવાથ^૧ — જહ કતુ સોમનાગાદિ ઔતકર્મ હુ છુ જહ યજ્ઞ પચમ હાયગાદિ [શ્રીધર] તથા વૈશ્વદેવ વગેરે સ્માર્ત યજ્ઞ હુ છુ [મધુ], જહ સ્વધા ગ્રાહાદિમા પિતૃઓને ધરેલુ અન્ન હુ છુ, અહમ્ ઔષધ ઔષધ હુ છુ જહ મત્ર ગાયત્રી યજુરાદિ મત્રો હુ છુ, અહમ્ એવ જાગ્ય વૈદિકમત્રોથી અગ્નિમા હોમ વામા આવતુ ધી વગેરે હવિષ પલ્લુ હુ છુ જહમ્ ગગ્ન જેમા હોમ કરનામા આવે તે અગ્નિ હુ છુ અને જહ હુતમ્ હોમનાની ક્રિયા [હવનકર્મ] હુ છુ [૧૬]

શબ્દાર્થ^૨ — હુ કતુ છુ, હુ યજ્ઞ છુ હુ સ્વધા છુ, હુ ઔષધ છુ હુ મત્ર છુ, હુ હવિષ છુ, હુ અગ્નિ છુ, અને હુ હોમનાની ક્રિયા છુ [૧૬]

વિવેચન :—કતુ = શ્રુતિવિહિત સોમનાગાદિ ઔત કર્મો હુ છુ યજ્ઞ = સ્મૃતિવિહિત પચમહાયગાદિ તથા વૈશ્વદેવ દિ યજ્ઞ હુ છુ સ્વધા = ગ્રાહાદિમા પિતૃઓને અર્પણ કરેલુ અન્ન હુ છુ ઔષધમ્ = રાત્રે જવ વગેરે અન્ન તથા શેગોના નાશ માટેનુ ઔષધ હુ છુ મત્ર = જે વડે દેવોને તથા પિતૃઓને હવિષ્યાપવામા આવે છે તે યજુરાદિ મત્રો હુ છુ હવિ = વૈદિક મત્રોથી અગ્નિમા હોમ કરવામા આવે તે ધી વગેરે હવિષ હુ છુ [મધુ] અગ્નિ = જેમા હોમ કરવામા આવે તે અગ્નિ હુ છુ, હુતમ્ = હવન ક્રિયા [હવન કર્મ] હુ છુ

^૧ ક્રિયાકારકફલજ્ઞાત કિમપિ ભગવદતિક્રિત નાસ્તીતિ સમુદાચાર્ય । [મધુ] ક્રિયા [યજ્ઞાદિ કર્મો] કાગ્ધ [સાધનો] તથા ક્ષણ એટલે કે ક્રિયાવડે સાધ્ય મતુ ક્ષણ કષ્ટપણુ ભગવાનથા જુદું નથી, એ સમુદાચાર્યો અર્થ છે " [૧૬]

પિતાઽહમસ્ય જગતો માતા ધાતા પિતામહઃ ।

વેદ્ય પવિત્રમૌકારમૃક્ સામ યજુરેવ ચ ॥ ૧૭ ॥

અન્યવાથ^૧ — અસ્ય આ જગત જગતનો પિતા પિતા માતા માતા ધાતા ધાતા પિતામહ પિતામહ જહ હુ છુ ચ તથા વેદ્ય વેદવડે જાણવા યોગ્ય હુ છુ પવિત્ર સપ્ત, અગ્નિ, વાયુ વગેરે શુદ્ધ કરનાર ડોઈ પલ્લુ પદાર્થ હુ છુ ઔકાર વેદના બીજરૂપ પ્રલુપ્ત [રા ભા] અથવા આત્મજ્ઞાનના સાધનરૂપ પ્રલુપ્ત હુ છુ [શા ભા] ઋક્ સગ્વેદ સામ સામવેદ તથા યજુ યજુર્વેદ એવ પલ્લુ હુ જ છુ [૧૭]

શબ્દાર્થ^૨ — આ જગતનો પિતા હુ છુ, માતા હુ છુ, પિતામહ હુ

હુ, જાણના યોગ્ય હુ છુ, પવિત્ર પદાર્થ હુ છુ, ઓકાર હુ છુ, તથા સગવેદ સામવેદ તથા યજુર્વેદ હુ છુ [૧૭]

વિવેચન — પિતા = આકાશાન્દિ સર્વ પ્રપત્નો [ભૂતોનો] આદિ હુ છુ માતા = આ જગતનો અપરા પ્રકૃતિરૂપે માતા હુ છુ આ જગતનો ધાતા = ધારણ કરનાર અથવા કર્મોત્તુ ફળ આપનાર હુ છુ [મધુ], દ્વિરણ્યગર્ભના પશુ કારપુરૂપ હોનાથી પિતામહ = અક્ષરસમક માયોપાધિ ઈશ્વર હુ છુ

વેદ = મેય વસ્તુ [શ્રીધર વગેરે], સર્વ પ્રાણીઓને જાણના યોગ્ય અથવા વેદશાસ્ત્રવડે જાણવા યોગ્ય હુ છુ [ગી ૧૫-૧૫] વચિત્ર = સર્વ, અગ્નિ, વાયુ જળ, તીર્થ, પ્રાર્થાિત વગેરે શુદ્ધિ કરનાર પદાર્થ હુ છુ ઓકાર = વેદવીજ્ઞૂત પ્રગવ । [શા ભા] વેદશાસ્ત્રના બીજરૂપ પ્રણવ હુ છુ, અથવા વેદસાધનમોહાર । [મધુ, આ શા ભા વગેરે] આત્મજ્ઞાનના સાધનરૂપ ઓકાર હુ છુ ક્ષત્રસામયડે એવ ચ = સગવેદ, સામવેદ યજુર્વેદ, અથર્વવેદ, ઇતિહાસ-પુરાણ આદિ તરફ હુ જ છુ [ચ કરાનંદ] [૧૭]

ગતિર્મર્તા પ્રશુઃ સાક્ષી નિવાસઃ શરણં સુહૃત્ ।

પ્રભવઃ પ્રલયઃ સ્થાનં નિધાનં વીજમવ્યયમ્ ॥ ૧૮ ॥

અન્યથાથ — ગતિ કર્મોત્તુ ફળ-મોક્ષાદિ ફળરૂપ મર્તા પોપણ નાર પ્રશુ નિયતા-શાસિતા સાક્ષી શુભાશુભ દ્રષ્ટા નિવાસ ભોગતુ સ્થાન [મધુ] અથવા સર્વભૂતો જેમા વસે તે [શા ભા વગેરે] શરણ શરણાગતના હુ ખ દૂર કરનાર [શા ભા વગેરે] ગલક-અભય દાતા સુહૃત્ મિત્ર પ્રગવ ઉત્પત્તિ દ્રવ્ય વિનાશ-સહાર કરનાર સ્થાન સ્થિતિ નિધાનમ્ પ્રત્યતુ સ્થાન [મધુ] અને અવ્યય અવિનાશી વીજ ઉત્પત્તિનુ કાણુ હુ છુ [૧૮]

શબ્દાથ — મતિ, ભર્તા પ્રભુ, સાક્ષી, નિવાસ, શ-ણુ, સુહૃત્ પ્રભવ, પ્રલય, સ્થાન, નિધાન અને અવિનાશી બીજ [ઉત્પત્તિનુ કાણુ] હુ જ છુ [૧૮]

વિવેચન — ગતિ = કર્મોત્તુ ફળ [ચ કરાનંદ], પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય સ્થાન [શા ભા] હુ છુ મર્તા = સર્વના પાલક [શા ભા], ધારણ કરનાર [કેદર] સુખતા સાધનને આપનાર હુ છુ [મધુ] પ્રશુ = સર્વનો સ્વામી [શા ભા], નિયતા [ચ કરાનંદ], સાક્ષી = સર્વ પ્રાણીઓના કર્મ તથા અકર્મના સાક્ષી [શા ભા], સર્વના શુભાશુભ કર્મોત્તુ દ્રષ્ટા [મધુ] હુ છુ

નિવાસ = નિવાસસ્થાન-ભોગતુ સ્થાન હુ છુ શરણ = આત્માનો મત્પ્રજ્ઞાનો તિહર । [શા ભા] મારા શરણાગત હુ ખીઓના હુ ખ દૂર કરનાર હુ છુ

અથવા અભય આપનાર, 'મૃત્યુ વગેરે સર્વ' લયોમાંથી રક્ષણ કરનાર હું છું [પ. અ. ત.]. ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ તથા અનિષ્ટની નિવૃત્તિ માટે આશ્રય લેવા યોગ્ય ચેતન હું છું [શા. ભા.]. સુદૃઢ = પ્રત્યુપકારની અપેક્ષા વિના ઉપકાર કરનાર હું છું.

પ્રમદઃ = જગતની ઉત્પત્તિ કરનાર અથવા સૃષ્ટિ કરનાર હું છું. પ્રલય. = જગતનો સહાર કરનાર હું છું. સ્થાન = જગતનું સ્થિતિકારણ [આધાર] હું છું. નિધાનમ્ = સદ્ભરપે સર્વ વસ્તુઓને રહેવાનું સ્થાન એટલે કે પ્રલયનું સ્થાન હું છું [મધુ.]. બોજમ્ અવ્યયં = સર્વનું અવિનાશી બીજ [ઉત્પત્તિનું કારણ] હું છું [શા. ભા.], અથવા જગતનું નાશરહિત અચ્ચાકૃત નામનું બીજ હું છું [ચંકરાનંદ] [૧૮].

તપામ્યહમહં વર્ષં નિઘ્ન્યામ્યુત્સૃજામિ ચ ।

અમૃતં ચૈવ મૃત્યુશ્ચ સદસચ્ચાહમર્જુન ॥ ૧૯ ॥

અન્વયાથૈ — અર્જુન ! હે અર્જુન ! અહં હું તપામિ તપું છું અહં હું વર્ષમ્ જળને નિઘ્ન્યામિ મદ્યણ કરું છું — આકર્ષણ કરું છું ચ તથા ઉત્સૃજામિ તે જળને વૃષ્ટિરૂપે વરસાવું છું ચ તેમ અમૃતં અમૃત ચ તથા મૃત્યુઃ મૃત્યુ સત્ સત્ ચ તથા અસત્ અસત્ અહમ્ એવ હું જ છું [૧૯].

શબ્દાર્થૈ : — હે અર્જુન ! હું તપુ છું, હું જ જળને [વર્ષા માટે] આકર્ષું છું તથા વરસાવુ છું. અમૃત તથા મૃત્યુ, સત્ તથા અસત્ પણ હું જ છું [૧૯].

વિવેચન. — તપામિ અહં = હું જ સર્પરૂપે આ લોકમાં તાપ કરું છું. હું વર્ષમ્ = વૃષ્ટિરૂપ રસને [મધુ] નિઘ્ન્યામિ = સર્પરૂપે આઠ મહિના કિરણોદ્વારા પૃથ્વી પરથી આકર્ષણ કરું છું. હું જ તે આકર્ષણ કરેલા રસને યોમાસાના ચાર મહિનામાં આ પૃથ્વી પર ઉત્સૃજામિ = વૃષ્ટિરૂપે નાખુ છું.

અમૃતં = દેવોનું અમૃત અથવા સર્વ પ્રાણીઓનું જીવન [મધુ] હું છું. મૃત્યુઃ = સર્વ પ્રાણીઓનો નાશ કરનારું મૃત્યુ હું છું, અને સત્ તથા અસત્ = કાર્યરૂપ તથા કારણરૂપ [શા. ભા.], નામરૂપાત્મક કાર્યમાન વ્યક્ત તથા વ્યક્તના કારણરૂપ અવ્યક્ત [ચંકરાનંદ], સ્થૂલરૂપ દરૂપ તથા સૂક્ષ્મરૂપ અદૃશ્ય [શ્રીધર. વગેરે] સાધુ તથા અસાધુ [નીલકંઠ] હું જ છું.

અથવા સત્ = વર્તમાન વસ્તુ અને અસત્ = જૂત-લવિધ્ય વસ્તુ [રા. ભા.] હું છું, અર્થાત્ જૂત, લવિધ્ય કે વર્તમાન સર્વ અવસ્થાઓમાં સ્થિત જડ-ચેતન વસ્તુ મારું જ શરીર હોવાથી, તે તે વસ્તુઓના રૂપમાં હું જ સ્થિત છું [રા. ભા.].

હુ આ પ્રકારે વિચરૂપ છું, તેથી મને નર્વાત્મરૂપ ગ્રહીતે ઉપાસતો પોત
પોતાના અધિકાર પ્રમાણે વિવિધ પ્રકાર મને ઉપાસે છે, તે યોગ્ય જ છે [મધુ
વગેરે] કારણકે મને સર્વરૂપ માનીને ઉપાસના કરના । પુરુષો ઉપર હું
સર્વ રીતે અનુમત્ત કરું છું [નીત્યક] [૧૯]

અવતરણિકા — હવે મેં યોગીને સંતોષ ઉપાસો વારવાર જાન્ય
મરણરૂપ સંસારનો અનુભવ કરે છે, તે કહે છે

ત્રૈવિદ્યા મા સોમયાઃ પૂતપાપા યજ્ઞૈરિન્દ્રિયા સ્વર્ગતિ પ્રાર્થયન્તે ।
તે પુણ્યમાસાદ્ય સુરેન્દ્રલોકમન્તિ દિવ્યાન્દિવિ દેવભોગાન્ ॥ ૨૦ ॥

અન્યથાથ^૧ — ત્રૈવિદ્યા ત્રણ વેદોને ભજીનારા યજ્ઞ યજ્ઞોવડે માં મારું
ફળદા પૂજન કરી સોમયા સોમપાન કરનારા પૂતપાપા પાપથી રહિત થયેલા
સ્વર્ગતિ સ્વર્ગપ્રાપ્તિને પ્રાર્થયન્તે ઇચ્છે છે તે તેઓ પુણ્ય પુણ્યના ફળરૂપ [આ
ભા] સુરેન્દ્રલોક સ્વર્ગલોકને આસાદ્ય પામીને ત્રિ સ્વર્ગમાં દિવ્યાન્દિવ દેવ
ભોગાન્ દેવશરીરથી ભોગવાય એવા ભોગોને મન્તિ ભોગવે છે [૨૦]

શબ્દાથ^૨ — ત્રણ વેદોને ભજીનારા યજ્ઞોવડે મારું પૂજન કરી સોમપાન
પીનારા અને તેથી પાપોથી રહિત થયેલા સ્વર્ગને ઇચ્છે છે તેઓ પુણ્યના
ફળરૂપ સ્વર્ગલોકને પામીને, સ્વર્ગમાં દિવ્ય ભોગો ભોગવે છે [૨૦]

વિવેચન — ત્રૈવિદ્યા = યજ્ઞવેદ, યજુર્વેદ તથા સામવેદને કમોસદિત
ભજીનારા [આ ભા], અગ્નિષ્ટોમાદિ કામ્ય યજ્ઞોવડે ઇન્દ્ર, આઠ વસ્તુઓ,
અગિયાર રુનો, બાર આદિત્યો, તથા પ્રગ્નપતિરૂપ મારું પૂજન કરી, સોમયા =
સોમરસ પીનારા અને તેથી પૂતપાપા = પાપરહિત થયેલા સ્વર્ગલોકની પ્રાપ્તિને
ઇચ્છે છે તેઓ પુણ્યના ફળરૂપ સ્વર્ગલોકને પામીને, સ્વર્ગમાં દિવ્યભોગો
ભોગવે છે, અર્થાત્ દેવતાઓના જે અપ્રાકૃત ભોગો સ્વર્ગમાં હોય છે, તે દેવ
શરીરને પ્રાપ્ત થઈ ભોગવે છે [આ ભા]

સ્વર્ગાન્તુ ઐશ્વર્ય^૩

સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થનાર જીવને તૈજસ શરીર [દિવ્ય શરીર] પ્રાપ્ત થાય છે
આ શરીર માતાપિતાના સબધથી ઉત્પન્ન થતું નથી આ દિવ્ય શરીર પરસેવો,
દુર્ગંધ, મનમૂત્ર, રોગ તથા જરાથી મુક્ત છે દિવ્ય શરીર કે દિવ્ય શરીર પર
ધારણ કરેલા વસ્ત્રો કદાપિ મલિન થતા નથી

સ્વર્ગમાં જૂખ, તરસ, ઠંડી, ગરમી, શોક, ગ્નાનિ, વૃદ્ધાવસ્થા વગેરે નથી

[ક્રં ઉપ ૧-૨૨]. ત્યાં ચારે તરફ ચિત્તાકર્ષક મુગંધ, સુખદાયી વાયુ, મધુર ધ્વનિઓ તથા મનને આનંદ થાય એવું અદ્ભુત સૌંદર્ય હોય છે.

સ્વર્ગમાં મેરુ નામનો મુવર્ણનો પર્વત છે. તેના ઉપર નંદનવન વગેરે દેવતાઓનાં પવિત્ર ઉદ્યાનો આવેલાં છે. અહીં પ્રપાત્તાળી છવેા અપ્સરાઓ સાથે વિહાર કરે છે, અમૃતનું પાન કરે છે, વિવિધ પ્રકારની ક્રીડા કરે છે, તથા આનંદમાં સમય વ્યતીત કરે છે.

સ્વર્ગ ક્ષણભૂમિ [ભોગભૂમિ] છે. સ્વર્ગમાં જે કંઈ શુભ કર્મો કર્યાં હોય તેનું માત્ર ક્ષણ જ ભોગવાય છે; પરંતુ સ્વર્ગમાં બીજાં નવાં કર્મોનો સંગ્રહ કરી શકાતો નથી.

સ્વર્ગમાં પુણ્ય કર્મો હોય તે પ્રમાણે સુખ મળે છે. ઉત્તમ પુણ્ય કરનારને ઉત્તમ સુખ, મધ્યમ પુણ્ય કરનારને મધ્યમ સુખ તથા કનિષ્ઠ પુણ્ય કરનારને કનિષ્ઠ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યાં સુધી પુણ્યો હોય ત્યાં સુધી જ જીવેા સ્વર્ગમાં વાસ રહે છે. સ્વર્ગમાં પારકાનો ઉદય સાંખી શકાતો નથી; સમાનોની સાથે તથા પોતાનાથી ઉત્તમ હોય તેમની સાથે નિત્ય રૂપરૂપ રહ્યા કરે છે, અને પોતાનાથી ઓછા સુખવાળાઓને જેઈને સતોષ થાય છે [યો. વા. વૈ. પ્ર. ૧-૩૬-૩૮].

પુણ્યરૂપી મૂડી વાપરીને જ દિવ્ય ભોગો ભોગવવાના હોય છે. જ્યારે પુણ્ય ક્ષય પામતાં સ્વર્ગથી પતન થવાનો સમય નજીક આવે છે, ત્યારે સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થયેલા પુણ્યશાળી જીવનું જ્ઞાન ઓછું થઈ જાય છે, મોહ ધેરાવા માડે છે, દિવ્ય શરીર પર ધૂળ ચોંટવા માડે છે, તથા સ્વર્ગલોકને પ્રાપ્ત થનારા પ્રત્યેક જીવના ગળામાં પહેરાવવામાં આવતી દિવ્ય પુષ્પમાળા ચીમળાવા માડે છે. આ ચિહ્નો મૃત્યુ સમાન જાય તથા વેદના ઉત્પત્ત કરે છે. પુણ્ય ક્ષય પામતાં જીવ અવશેષ રહેલાં કર્મો તથા સંસ્કાર પ્રમાણે આ લોકમાં મૃત્યુશરીરને પામે છે [વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન માટે જુઓ મહાભારત વનપર્વ અ. ૨૬૧] [૨૦].

અવતરશ્લોકા :—હવે લગવાન “તથયેહ કર્મજિતો લોકઃ ક્ષીયત એવમેવા-મુત્રપુણ્યજિતો લોકઃ ક્ષીયતે” [છા. ઉ. ૮-૧-૬] ‘જેમ આ લોકમાં કર્મવડે સંપાદન કરેલા ભોગો નાશ પામે છે, તેમ સ્વર્ગોદિ લોકમાં પુણ્યવડે સંપાદન કરેલા ભોગો પણ નાશ પામે છે’ એ શ્રુતિવિહિત અર્થ પ્રતિપાદન કરે છે :

તે તં શુક્ત્વા સ્વર્ગલોકં વિશાલં ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિગન્તિ ।
 एवं ત્રયીધર્મમનુષ્યપ્રજ્ઞા ગતાગતં કામકામા લભન્તે ॥ ૨૧ ॥

અન્યથાથ' :—તે કામ્ય ઉપાસકો ત તે વિદ્યાલ વિદ્યાળ સ્વર્ગલોકે સ્વર્ગ લોકને મુક્તિ બોગવી પુણે પુણે ક્ષીણે ક્ષય થનાથી મર્ત્યલોક મનુષ્ય નોડને વિશ્વ પામે છે એવ એ પ્રમાણે ત્રયીર્ધર્મમ્ વેદપ્રતિપાદિત કામ્ય કર્મને અનુવ્રજા આશ્રય કરનારા તથા કામકામા દિવ્યભોગોની કામનાવાળા ગતાગત મમનાગમનને સમન્તે પામે છે [૨૧]

શાબ્દાથ' —તેઓ એ વિદ્યાળ સ્વર્ગલોકને બોગવી પુણ્ય ક્ષીણ થતા મૃત્યુ લોકમા પાછા પ્રવેશ કરે છે એ પ્રમાણે વેદમા પ્રતિપાદન કરેલા કામ્ય કર્મને આશ્રય કરનારા તથા દિવ્યભોગોની કામનાવાળા મમનાગમનને પામે છે [૨૧]

[વિવેચન .—હે અર્જુન ! તે સકામ ઉપાસકો એ વિદ્યાળ સ્વર્ગલોકના ભોગો બોગવી તે દિવ્યભોગને ઉત્પન્ન કરનારા પુણ્યને ક્ષય થતા, આ મૃત્યુલોકમા પાછા પ્રવેશ કરે છે આ પ્રમાણે ત્રયીર્ધર્મમ્ અનુવ્રજા. = ત્રણ વેદ પ્રતિપાદન કરેલા કામ્ય કર્મોના આશ્રય કરનારા કામકામા. = ભોગની કામનાવાળા મનુષ્યો મમનાગમનને પામે છે, અર્થાત્ જન્મ-મરણરૂપ સંસારનો પ્રસાદ તેમના સંપદમા નિરતર આપ્યા જ કરે છે [ચક્રાનંદ, મધુ વગેરે]

શ્રુતિ કહે છે કે :—“ પુનરુચ્યો ચેડમિત્ત્વન્તિ મૂઢા જરામૃત્યુ તે પુનરેવાપિ ચાન્તિ । [મુ ઉ ૧-૨-૭] જે અવિવેકી મનુષ્યો, આ કર્મ મોક્ષનું સાધન છે, એમ જાણીને હૃદય પામે છે, તેઓ કેટલોક કાળ સ્વર્ગમા રહીને પુન જરા-મૃત્યુને પામે છે,” પરંતુ ‘ સ શાતિમાપ્નોતિ ન કામકામી । [ગી ૨-૭૭] સ્વર્ગોદિ ભોગોની કામનાવાળો તે કદાપિ શાંતિને પામતો નથી, [૨૧]

અવતરણિકા —હવે નિષ્કામ ભક્તોની ગતિ કહે છે .

અનન્યાશ્ચિન્તયન્તો માં યે જનાઃ પર્યુપાસતે ।

તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્ ॥ ૨૨ ॥

અન્યથાથ' .—યે જે જના લોકો—અધિકારી પુણ્યો અનન્યા. અનન્ય ચર્ધને ચિન્તયન્ત ચિંતન કરતા છતાં માં પર્યુપાસતે મને જ સર્વ પ્રકારે ઉપાસે છે—સર્વ રીતે અવગ્રહેદથી રહિત મને જુએ છે [આ. શા લા, મધુ વગેરે] મારો સાક્ષાત્કાર કરે છે તેણે એવા પરમાર્થદર્શી [શા લા, વગેરે], અદ્વૈત દર્શનનિષ્ઠ [ચક્રાનંદ, મધુ વગેરે] નિત્યાભિયુક્તાના નિત્યયુક્ત-નિત્ય માત્રમા જ રત-નિરતર આદ્યપૂર્વકે મારા ધ્યાનમા જ તત્પર રહેનારાઓના [મધુ વગેરે] યોગક્ષેમ યોગ તથા ક્ષેમને જેહ હુ વહામિ વહન કરુ છુ—પ્રાપ્ત કરાઉં છુ [મધુ] [૨૨].

શબ્દાર્થઃ—સર્વત્ર અદૈત દષ્ટિવાળા અને મારું જ ચિંતન કરતા જે પોક્કે મારી ઉપાસના કરે છે, તે નિરંતર આદરથી મારા ધ્યાનમાં લાગેલા પોક્કેના યોગક્ષેમને હું ચલાવું છું [૨૨].

વિવેચનઃ—અનન્યાઃ = ન વિચલે અન્યો મદ્વ્યતિરિક્તો વિષયસ્ત્વહંબુદે-
રેંદંબુદ્વેષ વેષાં તે અનન્યાઃ । [શંકરાનંદ] જેમની અહુશુદ્ધિ અને ઇદંબુદ્ધિ
નારા સિવાય અન્યવિષયક નથી એવા અનન્ય [શંકરાનંદ], સર્વ સ્થળે અદૈતને
જેનારા [શંકરાનંદ, મધુ.], સર્વ ભોગોમાં સ્પૃહા વગરના [મધુ.], “હું જ
પ્રવૌત્તા ભગવાન વાસુદેવ છું, મારા સિવાય બીજું કંઈ પણ નથી” એમ જાણી,
નેરંતર મારું ચિંતન કરતા, જે અધિકારી પુરુષો માં પર્યુપાસતે = હું જે નારાયણ
ને આત્મપણાથી સર્વ રીતે અવચ્છેદથી રહિત જુએ છે [મધુ.]. તેણી = તે
[રમાર્થદર્થી [શા. ભા.], અદૈતદર્શનનિષ્ઠ [શંકરાનંદ, મધુ.] નિત્યાભિયુક્તાનામ્ =
નેરંતર મારા ધ્યાનમાં તત્પર રહેનારા [મધુ. વગેરે], મારામાં જ એકનિષ્ઠાવાળા
શ્રીધર વગેરે] મારા ભક્તોના યોગ = અપ્રાપ્ત વસ્તુની પ્રાપ્તિ [શા. ભા.
વગેરે], આ લોકમાં પ્રભુસેવા માટે ઉપયોગી ધન, ધાન્ય, વસ્ત્ર વગેરે
દાથો [વદ્વલભ. નીલકંઠ], યોગભૂમિકાની પ્રાપ્તિ [નીલકંઠ], નિરંતર
પ્રહ્લનિષ્ઠા [શંકરાનંદ], તથા ક્ષેમ = પ્રાપ્ત વસ્તુનું સંરક્ષણ [શા. ભા. વગેરે],
પ્રાપ્ત કરેલી યોગભૂમિકાનું સંરક્ષણ [નીલકંઠ], આધ્યાત્મિક વગેરે ઉપદ્રવોના
વેચ્છેદથી રહિતપણું હું જ વહામિ = પ્રાપ્ત કરાવું છું [મધુ.].

મારા આર્ત, અર્થાર્થી તથા જિજ્ઞાસુ ભક્તોના યોગક્ષેમ પણ હું જ વહન
રું છું, પરંતુ તેમાં ભેદ [તદ્વાવત] એ છે કે, તેઓ પોતાને માટે યોગક્ષેમ
ખેંચે છે. પ્રહ્લાદ જેવા મારા અનન્ય ભક્તો પોતાને માટે યોગક્ષેમ ઇચ્છતા
નથી [શા. ભા.], તેમનું અવર્ણબન [ચરણ-આધાર] એકમાત્ર હું જ છું, અને
તેથી હું જ તેમને યોગક્ષેમ ચલાવું છું [શા. ભા.]. બીજા ભક્તોના યોગ-
ક્ષેમને પ્રયત્ન ઉત્પન્ન કરી તે દ્વારા ચલાવું છું; અને અનન્ય ભક્તોના યોગક્ષેમને
તે તેને માટે પ્રયત્ન ઉત્પન્ન કર્યા વિના ચલાવું છું [મધુ.].

તાત્પર્ય એ છે કે, જેમ વાંદરીની કાંટે વળગેલા વાંદરીના બચ્ચાને તેના
ક્ષણ માટે પ્રયાસ આવશ્યક છે, તેમ આર્ત, અર્થાર્થી તથા જિજ્ઞાસુ ભક્તોને
તેમના યોગક્ષેમ માટે પ્રયાસ આવશ્યક છે; પરંતુ જેમ જિવાડીના મુખમાં રહેલાં
બેલાડીનાં બચ્ચાને પોતાના રક્ષણ માટે જરા પણ ઇચ્છા કે પ્રયાસ આવશ્યક
તથા, તેમ અનન્ય ભક્તોને પોતાના યોગક્ષેમ માટે જરા પણ ઇચ્છા કે પ્રયાસ

આવશ્યક નથી. જેમ જિવાડી મુખમા રહેલા બચ્ચાનું સ્વાભાવિક રીતે બહુ કરે છે, તેમ ભગવાન અનન્ય ભક્તોના યોગદોષ સ્વાભાવિક રીતે વહન કરે છે.

નોંધ — ભક્ત અશુદ્ધનો મોહ નિરૂપ હોવા માટે ભગવાને આપેલો આ ગીતા ઉપદેશ, આ સ્તોત્રના અર્થનું અપૂર્વ દર્શાવ છે [૨૨]

અપતરણિકા.—હરે અન્ય દેવોના ભક્તો કેમ કૃતાર્થ થતા નથી, તે કહે છે :

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः ।

तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ ૨૩ ॥

અન્યવાર્થ:—કૌન્તેય ! હે ડૌતેય ! જે જે અન્યદેવતાભક્તા અન્ય દેવતાઓના ભક્તો જોઈ પશુ શ્રદ્ધા શ્રદ્ધા વડે અન્વિતા યુક્ત ચર્ચાને (અન્ય દેવોનું) યજન્તે પૂજન કરે છે તે તેઓ જોઈ પશુ અવિધિપૂર્વકમ્ અજ્ઞાનપૂર્વક [શા. ભા. વગેરે] મામ્ મને જ ન યજન્તિ ભગે છે [૨૩]

શબ્દાર્થ :—હે ડૌતેય ! જે સકામ ભક્તો શ્રદ્ધાથી યુક્ત થઈ, બીજા દેવોનું પૂજન કરે છે તેઓ પશુ મારું જ પૂજન કરે છે, પરંતુ તેમનું પૂજન અવિધિપૂર્વક છે [૨૩]

વિવેચન —“ एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति । [શ્રમ ૧-૧૬૪-૪૬] પરમાત્મા એક હોવા છતાં વિદ્વાનો તેને અગ્નિ, યમ, વાયુ વગેરે અનેક પ્રકારે વર્ણવે છે ” “ मूलं हि विष्णुर्देवानाम् । [ભાગ ૧૦-૪-૬૬] દેવોનું મૂળ વિષ્ણુ છે ” તેથી અગ્નિ, વાયુ વગેરે દેવોનું પૂજન કરનાર મારું જ પૂજન કરે છે [શા. ૫ ૩૪૫-૨૬-૨૭]. પરંતુ તેઓ અવિધિપૂર્વકમ્=અજ્ઞાનપૂર્વક [શા. ભા. વગેરે] મારું જ પૂજન કરે છે, કારણકે તેમનું પૂજન અભેદ શુદ્ધિથી રહિત છે [નીતિકંઠ], તેઓ ઇન્દ્રાદિ દેવોને મારાથી લિંગ રૂપીને પૂજન કરે છે, અને તેથી તેઓ વાગવાગ મસારને પામે છે

અનન્યભક્તિનું સ્વરૂપ

વિષ્ણુ ભગવાન કહે છે કે —“ बुद्धिर्गणेशो मम चक्षुरर्क शिवो ममात्मनो शक्तिराया । विमदबुद्ध्या मयि ये भजन्ति मामङ्गहिनं कल्पयन्ति मया ॥ જલતરવની, અધિષ્ઠાતા દેવ ગણપતિ મારી શુદ્ધિ છે, વાયુતરવના અધિષ્ઠાતા દેવ સૂર્ય મારા ચક્ષુ છે, પૃથ્વીતરવના અધિષ્ઠાતા દેવ શિવ મારા આત્મા [હૃદય] છે તથા તેજ તરવના અધિષ્ઠાત્રી દુર્ગા લવાની મારી શક્તિ છે એ સર્વે મારા શક્તિ અંગો છે, પરંતુ જેઓ આ દેવોને બેદશુદ્ધિથી ભજે છે, તેઓ મૂઠ છે ”

જગતના કારણરૂપ હું જ બ્રહ્મા તથા શિવ છું. હું જ સર્વનો આત્મા, ઈશ્વર, સાક્ષી, સ્વયં પ્રકાશ તથા ઉપાધિથી રહિત છું. હું જ જગતને સંજોતો 'બ્રહ્મા' નામ ધરું છું, અને સહારતો 'ચક્ર' નામ સ્વીકારું છું કેવળ અદ્વિતીય પરમાત્મરૂપ મારે વિશે બ્રહ્મા, રૂદ કે અન્ય સર્વ જીવોને અજ્ઞાની બેદભાવે જુએ છે અને ત્રણે 'બ્રહ્મા', 'વિષ્ણુ' ને 'મહેશ્વર' એક જ હોઈ, સર્વ પ્રાણીઓના આત્મા છીએ તેથી અમારામાં જે બેદ જોનો નથી, તે શાંતિને પામે છે [ભા ૪-૭-૫૦-૫૪]

સૂર્ય, ગણેશ દેવી, શિવ, વિષ્ણુ વગેરે દેવો માનુ જ ૨૪૩૫ છે માટે મુમુક્ષુએ બ્રહ્મા, શિવ ત્રિ છું સૂર્ય વગેરે દેવોને માત્રી જિન કલ્પીને પૂજન ન કરવું કોઈ પણ દેવની માગથી જિન કલ્પીને ઉપાસના કરનાર સંસારને તથા માગથી અભિન જાણી ઉપાસના કરનાર મોક્ષને પામે છે

શ્રીકૃષ્ણના ઉપાસકે રામ, શિવ, દેવી, ગણપતિ વગેરેના મંદિરમાં પોતાના ઉપાસ્ય ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ તે તે દેવરૂપે ધિરાજોના છે, એમ જોવું આવી અતન્ય ભક્તિ જ આત્મસાક્ષાત્કાંગના સાધનરૂપ છે [ગી ૧૧-૫૪ થી ૧૪-૨૬, ગી ૧૮-૫૧] શ્રીકૃષ્ણના ઉપાસકે શ્રીકૃષ્ણ બ્યતિરિક્ત હું, તું, તે, આ ઇત્યાદિ પ્રકારની બીજી કોઈ પણ ભાવના અત કરણુ વિરે બીકના જ ન દેવી, અને દાસ્ય જોડે તો તેને તુરત, 'તે કૃષ્ણરૂપ છે,' એના પ્રકારની એકનિબ્ધામાં રિયન રાખી અનન્યભાવે પોતાસહ સર્વભાવોને જૂની જવા

આ પ્રમાણે ગમભક્તે રામરૂપ, વિષ્ણુભક્તે વિષ્ણુરૂપ, શિવભક્તે શિવરૂપ ઇત્યાદિ નિબંધરૂડે પોતપોતાના ઉપાસ્ય દેવની ઉપાસના કરવી આવી એકત્વની ભાવનાથી કરેલી ઉપાસના જ સાચી ઉપાસના છે

જ્ઞાનમાર્ગમાં 'આ મર્વ બ્રહ્મ છે' એવો અભ્યાસક્રમ છે ભક્તિમાર્ગમાં 'આ સર્વ મારા ઇષ્ટદેવતું જ સ્વરૂપ છે' એવો અભ્યાસક્રમ કલો છે આવી ઉપાસનાથી ચિત્ત શીઘ્ર પોતાના ઇષ્ટદેવતા સાક્ષાત્ દર્શનને યોગ્ય થાય છે

દૃષ્ટાંત

જ્યારે મર્યાદા પુરોગત્તમ ભગવાન રામ દક્ષિણ સમુદ્રના તટ પર મહાદેવજીની સ્થાપના કરતા હતા, ત્યારે દેવર્ષિ નારદ ત્યાં આવી પહોંચ્યા દેવર્ષિ નારદે ત્રેતીના લિંગના દર્શન કરી, તેનું નામ જાણવા માટે ભગવાન રામને પ્રશ્ન પૂછ્યો ભગવાન રામે ક્યું—“એ રામેશ્વર છે હું રામ છું તથા શિવ માગ આરાધ્ય છે, શિવ મારા ઈશ્વર છે, અને તેથી મેં ભગવાન શિવની નિગાહાર

મૂર્તિ' સ્થાપિત કરી છે " આ પ્રમાણે 'રામસ્ય કૈશ્વરઃ રામેશ્વર.' " એવા અર્થ ભગવાન રામે કર્યો

ન્યારે દેવર્ષિ નારદે દેવાસમા ભગવાન શિવને રામેશ્વરનો અર્થ જાણતા માટે પ્રશ્ન પૂછ્યો, ત્યારે ભગવાન શિવે કહ્યું — 'રામ કૈશ્વરો વત્સ સ' ભગવાન રામ જેના ઇશ્વર છે તે " રામેશ્વર."

દેવર્ષિ નારદે સંપ્રત્યક્ષ પડી ગયા, કારણકે ભગવાન રામ કહે છે કે, "શિવ મારા ઇશ્વર છે", ભગવાન શિવ કહે છે કે, "રામ મારા ઇશ્વર છે" માટે આ સંપ્રત્યક્ષ નિરાકરણ કંપાના હેતુથી દેવર્ષિ નારદે બ્રહ્મનોડામાં જઈ બ્રહ્માજીને એ વિષે પ્રશ્ન પૂછ્યો. બ્રહ્માજીએ કહ્યું — 'રામશ્વાસી કૈશ્વરશ્ચ' 'એ રામ છે તે જ શિવ છે, બન્ને એક અભિજ છે', પરંતુ તેઓ એકબીજાને આરાધ્ય માને છે

ભગવાન શિવ તથા ભગવાન રામ [વિષ્ણુ] જે પ્રકારે પરસ્પર અનન્ય પ્રેમ રાખે છે—અભેદભાવ રાખે છે, તે જ પ્રમાણે તૈવ તથા વૈષ્ણવોએ પણ પરસ્પર પ્રેમ કરવો જોઈએ—અભેદભાવ રાખવો જોઈએ, એ ભાવ છે [૨૩]

અવતરશ્લોકા — હવે પૂર્વોક્ત અર્થને સ્પષ્ટ કરે છે.

અહં हि सर्वं यज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।

न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥ ૨૪ ॥

અન્યથાથ — અહમ્ એવં ચ હુ જ સર્વયજ્ઞાના સર્વં યજ્ઞોનો ભોક્તા ભોક્ત્રા છું ચ તથા પ્રભુ હન આપનાર છું હિ એ પ્રસિદ્ધ છે હુ પરંતુ તે બીજા દેવતાઓના ભક્તો માં અને તત્ત્વેન યથાવત્ = અભિજાનન્તિ જાણતા નથી અને તેથી તે તેઓ ચ્યવન્તિ ભોક્ષરૂપ પરમ પુરુષાર્થથી શ્રષ્ટ થાય છે [૨૪]

ગાળ્કાથ — હુ જ સર્વં યજ્ઞોનો ભોક્તા તથા હન આપનાર છું, એ પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ બીજા દેવતાઓના ભક્તો અને યથાર્થરૂપે જાણતા નથી, અને તેથી તેઓ ભોક્ષરૂપ પરમ પુરુષાર્થથી શ્રષ્ટ થાય છે [૨૪]

વિવેચન — હે અર્જુન! હુ શ્રુતિસ્મૃતિવિહિત સર્વં યજ્ઞોનો ઇન્દ્રાદિદેવો રૂપે ભોક્તા છું [ગી ૫-૨૦], તથા તે સર્વનો પ્રભુ = અતર્પોમી ઇશ્વરરૂપે હવ આપનાર છું [શ્વ સ્. ૩-૨-૩૮, ગી ૮-૪], પરંતુ બીજા દેવતાઓના ભક્તો અને પ્રત્યાભાથી અભિજ સ્વરૂપે તત્ત્વત્ = યથાવત્ [શા ભા] જાણતા નથી, અને તેથી તેઓ ચ્યવન્તિ = ભોક્ષરૂપ પરમ પુરુષાર્થથી શ્રષ્ટ થાય છે [મધુ], ધૂમમાર્ગેનાવર્તન્તે । [કેશવ યજ્ઞે] ધૂમમાર્ગદ્વારા સ્વર્ગાદિ લોકથી પુનઃ સંસારને પામે છે [૨૪]

અવતરણિકા :—હવે અન્ય દેવતાઓના ભક્તોથી પોતાના ભક્તની વિતરણતા કહે છે :

યાન્તિ દેવવ્રતા દેવાન્ પિતૃન્યાન્તિ પિતૃવ્રતાઃ ।

ભૂતાનિ યાન્તિ ભૂતેજ્યા યાન્તિ મદ્યાગ્નિનોઽપિ મામ્ ॥ ૨૫ ॥

અન્યથાથ^૧ :—દેવવ્રતાઃ દેવતાઓનું પૂજન કરવાવાળા દેવાન્ દેવતાઓને યાન્તિ પામે છે, પિતૃવ્રતાઃ પિતૃઓનું પૂજન કરવાવાળા પિતૃન્ પિતૃઓને યાન્તિ પામે છે, ભૂતાનિ ભૂતપ્રેતાદિનું પૂજન કરવાવાળા ભૂતાનિ ભૂતોને યાન્તિ પામે છે, અને મદ્યાગ્નિઃ મારું પૂજન કરવાવાળા માં મને અવિ જ યાન્તિ પામે છે [૨૫].

શબ્દાર્થ^૨ :—દેવતાઓનું પૂજન કરવાવાળા દેવતાઓને પામે છે, પિતૃઓનું પૂજન કરવાવાળા પિતૃઓને પામે છે; ભૂતપ્રેતાદિનું પૂજન કરવાવાળા ભૂતોને પામે છે, અને મારું પૂજન કરવાવાળા મને જ પામે છે [૨૫].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! વસુ, રુદ્ર, આદિત્ય વગેરે દેવતાઓને બલિદાન, પ્રદક્ષિણા, નમસ્કાર આદિથી પૂજનારા દેવતાઓને પામે છે; ધ્રાવ્ય વગેરે ક્રિયાઓથી અગ્નિધ્યાતાદિક પિતૃઓનું પૂજન કરવાવાળા પિતૃઓને પામે છે; જપ, હોમ, બલિ વગેરેથી યક્ષ, રાક્ષસ, વિનાયક, માતૃગણ વગેરે ભૂતપ્રેતાદિનું પૂજન કરવાવાળા ભૂતોને પામે છે; અને મારું પૂજન કરનારા એટલે કે દેવતાઓના પૂજનમાં પણ મારા સ્વરૂપને જ જોનારા [મધુ] અભેદભાવે મને પામે છે.

શ્રુતિ પણ કહે છે કે :—‘તં યગ યવોષાસતે તદ્વેય મયતિ ’ જે મનુષ્ય જે ભાવની ઉપાસના કરે છે, તે મનુષ્ય મૃત્યુ પછી તે ભાવને પામે છે; પરંતુ દુર્દેવના [બદ્ધના] પ્રભાવથી [મધુ.], જન્મતને મુઘ્ધ કરનારી ભગવાનની માયાના પ્રભાવથી [સંકરાનંદ], પરિશ્રમ સરખો હોવા છતાં, અસાની મનુષ્યો સર્વના અંતર્પાત્રી તથા અનંત ફળને આપનારા ભગવાનનું પૂજન ન કરતાં, અન્ય દેવોનું પૂજન કરી અર્ધવ [અંતર્યામી] ફળને પામે છે [શા. આ., મધુ, સંકરાનંદ] [૨૫].

અવતરણિકા :—હવે ભક્તિ અત્યંત સુઘમ છે, તે કહે છે :

પત્રં પુષ્પં ફલં તોયં યો મે ભક્ત્યા પ્રયચ્છતિ ।

તદહં ભક્ત્યુપહૃતમશ્નામિ પ્રયતાત્મનઃ ॥ ૨૬ ॥

અન્યથાથઃ—યઃ જે મને મક્ત્યા ભક્તિપૂર્વક પત્ર પત્ર, પુષ્પ પુષ્પ
જલં ફલં સોય જલ પ્રચ્છતિ અર્પણ કરે છે તે પ્રયતાત્મનઃ શુદ્ધશુદ્ધિવાળા [યા. ભા.
વગેરે], મારી સાથે સંનિધવાળા અથવા જેણે આત્મનિવેદન કયું છે એવા
[વલ્લભ] ભક્તના તત્ત્વ તે મક્ત્યુપહતં ભક્તિપૂર્વક અર્પણ કરેલા પત્રાદિકને અહં
હું અસ્મામિ ગ્રહણ કરું છું [યા. ભા.], ભોજનની પેઠે પ્રીતિથી સ્વીકારી
લભિ તૃપ્ત થાઉં છું [મધુ.], તેના વડે સંતુષ્ટ થાઉં છું [શંકરાનંદ] [૨૬].

શબ્દાર્થ.—જે મને ભક્તિથી પત્ર, પુષ્પ, ફલ કે જળ અર્પણ કરે છે,
તે શુદ્ધ શુદ્ધિવાળા મનુષ્યે ભક્તિથી અર્પેલા તે પદાર્થને હું ગ્રહણ કરું છું [૨૬].

વિવેચન.—હે અર્જુન ! જે કાંઈ મનુષ્ય પત્ર, પુષ્પ, ફળ, જળ કે વગર
મહેનતે મળે એવું બીજું કાંઈ પણ [મધુ, કેવલ] મને પરમાત્માને મક્ત્યા = ‘હું’
વામુદેવથી કાંઈ પણ ઉત્કૃષ્ટ નથી’ એવી શુદ્ધિથી નિરતિશય પ્રીતિપૂર્વક
[મધુ, કેશવ] પ્રચ્છતિ = અર્પણ કરે છે, અર્થાત્ “સર્વં ત્વદીયમેવ ન મમ
કિંચિદિતિ ત્વદનન્યમકથોડહ ત્વદીયમેવ તુચં સનર્પશમિ પૂર્ણકામસ્ત્વં કેવલ મદતુ-
પ્રહયામ્નોઃકુવત્તેતિ પાષનયા પ્રચ્છતિ । [કેશવ] આ સર્વં તમારું છે, મારું કાંઈ
નથી. તમારો અનન્ય ભક્ત એવો હું તમારી જ વસ્તુ તમને સમર્પણ કરું
છું; કેવળ મારા અનુગ્રહ માટે પૂર્ણકામ એવા આપ તે અંગીકાર કરો, એવા
ભાવપૂર્વક અર્પણ કરે છે [કેશવ].” જગતના સર્વ પદાર્થો મારા પોતાના
હોવાને લીધે સેવકની પેઠે અર્પણ કરે છે [મધુ]. “મદીયમેવ સર્વં મમમર્પયતિ ।
[મધુ.] મારા પરમેશ્વરના જ આ સર્વ પદાર્થો મનુષ્ય પ્રીતિપૂર્વક મને પર-
માત્માને અર્પણ કરે છે ”

એવા પ્રયતાત્મન = મત્સમ્બદ્ધાત્મન આત્મનિવેદિનો વા [વલ્લભ] મારા સંનિધ-
વાળા અથવા જેણે આત્મનિવેદન કયું છે એવા [વલ્લભ] મારા શુદ્ધશુદ્ધિ-
વાળા અનન્ય ભક્તની [યા. ભા., શ્રીધર વગેરે] પરમપ્રીતિપૂર્વક અર્પણ કરેલી
પત્રપુષ્પાદિ વસ્તુને સર્વેશ્વર, આપ્તકામ તથા અભિલ્લક્ષ્યાહ્વાનાયક એવો હું
વિદુરની ભાષા [પત્ર] [ઉદ્યોગપર્વ ૯૧], મન્થેન્દ્રે અર્પણ કરેલું કમલપુષ્પ
[ભાગ. ૮-૩-૩૨], ચંપરીના ગોર [ફળ], રતિદેવે અર્પણ કરેલું જળ
[ભાગ ૯-૨૧] કે સુદામાના તાડુલની પેઠે, મનવડે કલ્પી ન શકાય એવી
પરમ પ્રિય વસ્તુ મને મળી હોય, એમ માની અસ્મામિ = હું ગ્રહણ કરું છું
[યા. ભા.]. “મદાનવત્રોત્થા સ્વીકૃત્ય તુષ્યામિ । [મધુ.] ભોજનની પેઠે
પ્રીતિપૂર્વક સ્વીકારી લભિ તૃપ્ત થાઉં છું”, “તેનૈવ સંતુષ્ટઃ સ્યામ । [શંકરાનંદ]
તેના વડે જ હું સંતુષ્ટ થાઉં છું.”

ખીજ દેવોની પેઠે ધણા ધનના ખરચથી સાધી શકાતા બલિના ઉપહાર વગેરેથી [મધુ.], અથવા બહુ આર્જવથી પૂજા કરવાથી [વલ્લભ], મને સંતોષ થતો નથી. ભક્તિ [અનન્યભાવ] મારા સંતોષનું કારણ છે [મધુ., આ. મા. ભા.]. વસ્તુની સુંદરતા કે મહત્તા નહિ, પરંતુ અત્યંત પ્રીતિપૂર્વકનું સમર્પણ જ તે વસ્તુનો સ્વીકાર કરવા વિષે એટલે કે મારા સંતુષ્ટ થવા વિષે નિમિત્ત છે.

મોક્ષધર્મ પણ કહે છે કે, “યાઃ ક્રિયાઃ સંગ્રયુક્તાઃ સ્યુરેકાન્તગતલુદ્ધિભિઃ । તાઃ સર્વાઃ શિરસાઃ દેવઃ પ્રતિગૃહ્ણતિ ચૈ સ્વયમ્ ॥ [રા. ભા., કેશવ]. જે કાર્ષ્ક્રિયા [પદાર્થ] અનન્ય ભાવે ભગવાનને અર્પણ કરવામાં આવે છે, તે સર્વનો પરમપુરુષ પોતે અત્યંત પ્રીતિપૂર્વક સ્વીકાર કરે છે” [૨૬].

અવતરણિકા :—હવે ભજનનો પ્રકાર કહે છે :

યત્કરોપિ યદશ્રાસિ યજ્જુહોપિ દદાસિ યત્ ।

યત્તપસ્યસિ કૌન્તેય તત્કુરુષ્વ મદર્પણમ્ ॥ ૨૭ ॥

અન્યથાથ :—કૌતેય ! હે કૌતેય ! યત્ જે કરોપિ તુ કરે યત્ જે અશ્રાસિ ખાય યત્ જે જુહોપિ હોમે યત્ જે દદાસિ દાન કરે યત્ જે તપસ્યસિ તપ કરે તત્ તે મદર્પણ મને અર્પણ કુરુશ્વ કર [૨૭].

શબ્દાર્થ :—હે કૌતેય ! તું જે કરે, જે ખાય, જે હોમ કરે, જે દાન કરે, જે તપ કરે, તે સર્વ મને અર્પણ કર [૨૭].

વિવેચન :—યત્ કરોપિ = “વિહિતમલોકવિદ્વિષ્ટ યત્તીકિકં કર્મ કરોષિ । [શંકરાનંદ] જે વિહિત-લોકથી અવિરુદ્ધ લૌકિક કર્મ તું કરે; યત્કરોપિ સ્વતઃ પ્રાપ્તમ્ । [શા. ભા.] જે સ્વતઃ પ્રાપ્ત કર્મ કરે; યત્કરોપિ શાસ્ત્રાદિ-તેડપિ રાગાત્પ્રાપ્તિ ગમનાદિ । [આ. શા. ભા., મધુ. વગેરે] શાસ્ત્રની આજ્ઞા વિના કેવળ રાગપડે પ્રાપ્ત જે કાર્ષ્ક ગમન-આમનનરૂપ લૌકિક કર્મ કરે; સ્વભાવતો વા શાસ્ત્રનો વો ચર્કિચર્કિ કરોષિ । [શ્રીધર, કેશવ વગેરે] સ્વાભાવિક કે શાસ્ત્ર-વિહિત જે કાર્ષ્ક કર્મ કરે, દેહયાત્રાએપમૂતં લૌકિક કર્મ કરોષિ । [રા. ભા.] દેહયાત્રાનિર્વાહ માટે જે આવશ્યક લૌકિક કર્મ કરે;”

યત્ અશ્રાસિ=તૃપ્તિ માટે કે કર્મની સિદ્ધિ માટે શાસ્ત્રીય તથા અનાયાસે પ્રાપ્ત થયેલાં જે અજ્ઞાદિ પદાર્થોનું તું ભોજન કરે [શંકરાનંદ]. યત્ જુહોપિ=અગ્નિષ્ટોમાદિક શ્રોત કે પંચમેહાપચાદિક જે સમાર્થ થયો તું કરે, યત્ દદાસિ=સુપાત્રને અજવઆદિનું જે દાન કરે, યત્ તપસ્યસિ=અજ્ઞાત પાપોની કે પ્રમાદથી

યથેવા પાપેની નિવૃત્તિ માટે આદાયણુવ્રતાદિક, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, સધ્યાવદન, વગેરે ઉપાસાદિક જે તપ કરે [મધુ-૬ કરાનંદ],

તત્ત્વમર્પણ કુરુષ્ય = તે સર્વ તુ મને પરમાત્માને સમર્પણ કર [યા જા] લૌકિક તથા વૈદિક, સર્વ કર્મોતુ કર્તૌપણ, ગોકતાપણ તથા આરાધ્યપણ જે પ્રકારે મારે વિષે અર્પિત થાય તે પ્રકારે કર્મો કર [રા જા] અભ્યર્પણ શુદ્ધિથી સર્વ કર્મો કર [૬ કરાનંદ]

યગદાનાદિ અનસ્ય ગ્રવા યોગ્ય સર્વ કર્મો મને અર્પણ કરવા એ જ મારું ભજન છે [મધુ.], પરંતુ તેને માટે જુદો કરો પણ ઉદ્યોગ આવશ્યક નથી [મધુ વગેરે]

“ કાયેન વાચા મનસેન્દ્રિયૈવા બુદ્ધ્યાઽઽત્મના યાઽનુસૃતસ્વભાવાત્ । કરોતિ વદ્યત્ સકલ પરસ્મે નારાયણાયેતિ સમર્પયેત્તત્ । [ભાગ ૧૧-૨-૩૬] ઘરીત્યો, વાણીથી, મનથી, ઇન્દ્રિયોથી, બુદ્ધિથી, અહ કાન્થી તથા તેમને અનુસરતા સ્વભાવથી, મનુષ્ય જે જે કર્મ કરે તે તે સર્વ પરમપુરુષ ભગવાન નારાયણને અર્પણ કરનાં, ” તે ભાગવત ધર્મ છે

મન, વાણી અને ઘરીત, આ ત્રણેથી થતા કર્મ સ્વયં પરબ્રહ્મ પરમાત્માદ્વારા જ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે એમ માની તેમના જ ચરણમાં એ કર્મો અર્પણ કરવા એને ‘ કિપાદૈત ’ [કિયાની એકતા] કહે છે [ભાગ ૭-૧૫-૬૪] “ કર્મગુર્ધિર્ન વર્પણમ્ । [ભાગ ૧૧-૨૧-૧૫] કર્મો મને ઇધરને અર્પણ કરવા, તે કર્મની શુદ્ધિ ગણાય છે [૨૭]

અવતરશ્ચિકા — હવે સર્વ કર્મો ઇધરને સમર્પણ કરવાનું કહ્યું છે.

શુભાશુભફલૈરેતં મોક્ષયસે કર્મવન્ધનૈઃ ।

સંન્યામયોગયુક્તાત્મા વિમુક્તો મામુપૈવ્યસિ ॥ ૨૮ ॥

અન્વયાથ — એવ એ પ્રકારે સર્વ કર્મો મને પરમાત્માને અર્પણ કરવાથી શુભાશુભફલૈ શુભ તથા અશુભ કળને આપનારા કર્મવન્ધનૈ કર્મબંધનથી તુ મોક્ષયે મુક્ત થશે, તથા સંન્યાસયોગયુક્તાત્મા કર્મકળના સંન્યાસરૂપ યોગમાં મુક્ત ચિત્તવાળો તુ વિમુક્ત મુક્ત થઈ માં મને હવેવ્યસિ પામીશ [૨૮]

શબ્દાથ — આ પ્રમાણે સર્વ કર્મો મને અર્પણ કરવાથી તુ શુભ-અશુભ કળવાળા કર્મોરૂપ બંધનોથી મુક્ત થઈશ અને આ કર્મકળના સંન્યાસરૂપ યોગમાં મુક્ત ચિત્તવાળો તુ, જીવતા જ મુક્ત થઈ મને પામીશ [૨૮]

વિવેચન :—હે અર્જુન ! આ પ્રમાણે સ્વાભાવિક, વિહિત તથા લૌકિક કર્મો મને અર્પણ કરવાથી તું કર્મવન્ધનઃ મોક્ષ્યસે = સુખ-દુઃખ કે સ્વર્ગ-નરકના હેતુભૂત કર્મબંધનથી મુક્ત થશે [શંકરાનંદ], તને કર્મોનો તથા તેના ફલનો સંસર્ગ થશે નહિ [મધુ. વગેરે], તું મારી પ્રાપ્તિનાં વિરોધી શુભાશુભ ફલ આપનાર અનત પ્રાચીન કર્મરૂપ સર્વ બંધનથી મુક્ત થશે [રા. ભા.]; તથા સંન્યાસયોગ-યુક્તાત્મા = કર્મફળના સંન્યાસરૂપ યોગથી યુક્ત [સમાહિત] ચિત્તવાળો તું [સદાનંદ વગેરે], મને સર્વ કર્મો અર્પણ કરવારૂપ યોગવડે શુદ્ધ અતઃકરણવાળો તું [મધુ.], મને કર્મફળ સમર્પણ કરવાં એ જ યોગ એટલે કે કર્મબંધનથી મુક્ત થવાનો ઉપાય છે, એવા યુક્ત [આસક્ત] ચિત્તવાળો તું [શંકરાનંદ] જીવતાં જ મુક્ત થઈ, સર્વના પ્રત્યગાત્મરૂપ મને પામીશ.

તાર્પય એ છે કે, દર્પણમાં પ્રતિબિંબિત મુખને તિલક વગેરેની શોભા આપવી હોય તો તે શોભા પ્રથમ મિળતી મુખને જ આપવી આવશ્યક છે. મુખને આપેલી શોભા આપમેળે જ પ્રતિબિંબમાં પ્રતિફલિત [પ્રતીત] થાય છે. જેમ પ્રતિબિંબને શોભાની પ્રાપ્તિ માટે તે સિવાય અન્ય કોઈ ઉપાય નથી; તેમ ઈશ્વરના પ્રતિબિંબભૂત જીવ, બિંબભૂત ઈશ્વરને અર્પણ કરેલી વસ્તુને જ પામે છે. [મધુ. ગી. ૭-૧૪] તેથી પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ માટે સ્વકર્મના સમર્પણરૂપી ભક્તિ જ શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે [ગી. ૧૮-૪૬].

બ્રહ્મા પણ કહે છે કે :— “ પુરેહ્ ભૂતન્વદ્વોડપિ યોગિનસ્ત્વદર્પિતેહા નિજકર્મ-લબ્ધયા । વિબુધ્ય ભક્ત્યૈવ કથોપનીતયા પ્રવેદિતેડ્ઞોડચ્યુતં તે ગતિં પરામ્ । [ભાગ. ૧૦-૧૪-૫] હે અર્જુન ! પૂર્વે ધણા યોગીઓ આપનામાં સર્વકર્મના ફળને સમર્પણ કરવારૂપ કર્મથી પ્રાપ્ત અથવા સેવાકથાથી પ્રાપ્ત થતી ભક્તિવડે આપના સ્વરૂપને જાણીને, અનાયાસે પરમગતિને પામ્યા છે.”

વિહિત કર્મનું અશુભ ફળ કેમ સભવે ?

‘ કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે । [ગી. ૨-૪૭], ‘ નિયતં કુલ્લ કર્મ ત્વમ્ [ગી. ૩-૮] ’ ઇત્યાદિ વચ્ચેના વિહિત કર્મનું જ કર્તવ્યરૂપે ચિંતાન કરે છે, તો પછી વિહિત કર્મના અનુષ્ઠાનથી અશુભ ફળ કેમ પ્રાપ્ત થાય ? ભગવાનને સર્વ કર્મો સમર્પણ કરનાર સાધક અશુભ કર્મનો [નિષિદ્ધ કર્મનો] સર્વથા ત્યાગ કરે છે, તો પછી-અશુભ ફળથી મુક્ત થવાની વાત અહીં શા માટે કહેવામાં આવી ?

‘ આ પ્રકારની શંકા મુક્ત નથી, કારણકે, “ વિહિતાનામપ્યનુષ્ઠાનવેક્ત્વે ત્વશુભફલદેતુત્વોપપત્તેઃ । [શંકરાનંદ] અનુષ્ઠાનનું વેક્તવ્ય થવાથી વિહિત કર્મ પણ.

અશુભ ફલનો હેતુ થાય છે” અર્થાત્ વિદિત કર્મના અનુષ્ઠાન વિરોધના, તત્ત્વ, સ્વર, વર્ણ, દ્રવ્ય, કાળ વગેરે વિપરીત હોવાથી વિદિત કર્મ પણ અશુભ ફળનું ઉત્પાદક થાય છે, પરંતુ “નેહાભિક્ષમનાશોઽસ્તિ પ્રત્યવાયો ન વિદતે [ગી ૨-૪૦] કર્મયોગમા કર્મના પ્રારભનો નાશ નથી, તેમ જ પ્રત્યવાય નથી” એ સિદ્ધાંત પ્રમાણે ઈશ્વરને સમર્પણ કરેલા કર્મોમા મન, તત્ત્વ વગેરે કોઈ પણ અગતી વિગુણતાને લીધે પ્રત્યવાયાદિ દોષ કે અશુભ ફળની પ્રાપ્તિ થવાનો સંભવ નથી [શ કરાન ૬]

વળી ‘ સર્વાંભા હિ દોષેણ ધૂમેનાગ્નિરિવાચ્ચતા । ’ [ગી. ૧૮-૪૮] જેમ અગ્નિ ધુમાડાથી વ્યાપ્ત છે, તેમ સર્વ કર્મો ત્રિગુણાત્મકપણારૂપ સામાન્ય દોષથી વ્યાપ્ત છે,” તેથી સ્વધર્મનો ત્યાગ કરી પન્ધર્મનો અગીકાર કરવાથી કર્મદોષથી મુક્ત થઈ શકાતું નથી [શા ભા. વગેરે], પરંતુ સ્વધર્મ ભગવાનને અર્પણ કરવાથી જ સાધકે કર્મના આનુરગિક દોષથી મુક્ત થાય છે.

કર્મ ભગવાનને અર્પણ કરનાર સાધકને પ્રત્યવાયની, અશુભ ફળની કે કર્મના આનુરગિક દોષની પ્રાપ્તિની સંભાવના નથી, અને તે કમલ અત્ કરણની શુદ્ધિદ્વારા ભગવાનના સ્વરૂપને જાણી, પરમ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી વિદિત કર્મ ઈશ્વરાર્પણશુદ્ધિથી કરણ અત્યંત આવશ્યક છે [૨૮]

અવતરણિકા — ભગવાન ભક્તો પર અનુગ્રહ કરે છે, પરંતુ અનુગ્રહ પર અનુગ્રહ કરતા નથી, તો પણ ભગવાન પણ રાગદ્વેષવાળા હોવા જોઈએ આ શકાના નિવારણ માટે હવે કહે છે

સમોઽહં સર્વભૂતેષુ ન મે દ્વેષ્યોઽસ્તિ ન પ્રિયઃ ।

યે ભજન્તિ તુ મા ભક્ત્યા મયિ તે તેષુ ચાપ્યહમ્ ॥ ૨૯ ॥

અનુવાદ — અહિ હું સર્વભૂતેષુ સર્વ પ્રાણીઓમા સમ સમભાવે રહેલો છું મે અને કોઈ દ્વેષ્ય અપ્રિય-રૂપ કરવા યોગ્ય ન અસ્તિ નથી તથા પ્રિય પ્રિય ન નથી, તુ તોપણ જે જોએ મા અને ભક્ત્યા ભક્તિથી ભજન્તિ ભજે છે તેઓ મયિ મારામા છે એ અને અહિ હું જો પણ તેષુ તેમનામા છું [૨૯]

રાખ્દાઈ — મધા પ્રાણીઓને વિરોધ સમભાવે રહું છું અને કોઈ અપ્રિય કે પ્રિય નથી, પરંતુ જોએ ભક્તિથી મારું ભજન કરે છે, તેઓ મારા વિશે છે, અને હું પણ તેઓ વિશે છું [૨૯]

વિવેચન — સમ અહિ સર્વભૂતેષુ = બ્રહ્માથી સ્તબ્ધપર્વત સર્વ પ્રાણીઓમા હું ધટ, મહ વગેરેમા આકાશની પેઠે સમભાવે રહું છું

ન મે દ્વેષ્ય અસ્તિ ન પ્રિય = મને કોઈ અપ્રિય કે પ્રિય નથી હું કંપવૃક્ષ તથા અગ્નિ જેવો છું. જેમ કંપવૃક્ષ તેનો આશ્રય લેનારના જ મનોરથો પૂર્ણ કરે છે, તથા જેમ અગ્નિ તેનો આશ્રય લેનારનો જ ઠડીનો નાશ કરે છે તેમ હું પણ મારા શરણાગત ભક્તો પર જ અનુગ્રહ કરું છું જેમ પોતાનો આશ્રય લેનારના મનોરથો પૂર્ણ કરવા એ કંપવૃક્ષનો સમાન છે, અથવા પોતાનો આશ્રય લેનારની ઠડી દૂર કરવી એ અગ્નિનો સ્વભાવ છે, તેમ મારું શરણુ લેનારા માગે અનન્ય ભક્તો પર અનુગ્રહ કરવો, એ મારો સ્વભાવ છે કંપવૃક્ષ કે અગ્નિની પેઠે મારે વિશે પણ અવૈવચ્ચમ્ = અવિષમપણુ છે-વિષમતા નથી [મધુ]

જેઓ સર્વ કર્મોનું અર્પણ કરવારૂ ભક્તિથી મારું ભજન કરે છે, મર્ચિ તે = તેઓ સ્વભાવથી જ મારે વિશે છે [યા ભા], તેઓ મને અર્પેના નિષ્કામ કર્મોથી શુદ્ધ અત કરણુ રાગા ધર્ષ, આત્માકાર વૃત્તિરૂં સર્વદા માગના રહે છે [મધુ], અને તેણે ચ અપિ બહ = હું પણ સ્વભાવથી જ તેમના શુદ્ધ અત કરણુમા પ્રકટપણે રહું છું [યા ભા], કારણકે સ્વચ્છ પદાર્થનો સ્વભાવ છે કે તે જેની સાથે સબધ પામે છે તેના આકારનું પ્રહણુ કરે છે, અને સ્વચ્છ પદાર્થના સાથે સબધ પામેની વસ્તુનો એ સ્વભાવ છે કે, તે તેમા પ્રતિબિમિત થાય છે, તેમ અસ્વચ્છ પદાર્થનો પણ એ સ્વભાવ છે કે તે પોતાની સાથે સબધ પામેના વસ્તુના આકારનું પ્રહણુ કરતો નથી, અને અસ્વચ્છ પદાર્થની સાથે સબધ પામેની વસ્તુનો એ સ્વભાવ છે કે, તે તેમા પ્રતિબિમિત થતો નથી [મધુ]

જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ સર્વજ્ઞ હોવા છતાં દર્પણ વગેરે સ્વચ્છ પદાર્થોમા જ જણાય છે, ધટ વગેરે અસ્વચ્છ પદાર્થોમા જણાતો નથી, તેથી તે પ્રકાશ દર્પણ પર પ્રેમ ધરતો નથી, તેમ વટનો દ્વેષ કરતો નથી એ જ પ્રમાણે સર્વજ્ઞ સમાન હોવા છતાં પણ ભક્તના શુદ્ધ અત કરણુમા જણાતો અને અભક્તના અશુદ્ધ અત કરણુમા નહિ જણાતો એવો હું કયાય પણ રાગને ધરતો નથી, તેમ કોઈનો દ્વેષ પણ કરતો નથી [મધુ, ચક્રાનંદ].

“ હું ભક્તને આધીન છું તેથી જાણે અસ્વતંત્ર હોઉં તેવો છું. ભક્તોએ મારા હૃદયને વશ ર્યું છે, કારણકે ભક્તજનો મને પ્રિય છે મારા ભક્તો મારી ભક્તિના ફળરૂપ સાયોજ્ય, સામીપ્ય, સાયુજ્ય કે સાઉપ્ય મુક્તિને પણ પ્રસ્થતા નથી, તો કાળથી નાશ પામતી બીજી વસ્તુને તો કેમ જ પ્રમ્દે ? તેઓ મારી ભક્તિથી જ પૂર્ણ થયેના હોય છે “ ઘાઘનો હૃદય મહા સાઘૂના હૃદય ત્વહમ્ । ભાગ ૮-૪-૬૮] સાધુઓ [મારા ભક્તો] એ જ મારું હૃદય છે, અને હું

ભક્તોનુ હૃદય છુ.” તેઓ મારા વિના બીજુ કંઈ પણ જાણતા નથી, અને હું પણ તેઓ સિવાય બીજુ કંઈ જાણતો નથી.

“તરતિ શોકમાત્મવિત્ । [છા. ઉ. ૭-૧-૩] આત્મવેદના શોકને તરે છે ” જેઓ મને જાણે છે તેઓ મુક્ત થાય છે, તથા જેઓ મને નથી જાણતા તેઓ અધનમાં રહે છે.

“અતો મદ્વેદનમેધ પુણ્યત્વભ્યં મુક્તિકારણ તદભાવો વન્ધકારણ ન ત્વહ ન ચ શુભનાંડપિ ચ દાક્ષ તત્તો ન મમ સર્વસમ્પદવ્યાપાત્ત્વમિતિ ભાવઃ । [શકરાનંદ] આથી પુરુષપ્રત્યક્ષથી લબ્ય મારુ વિજ્ઞાન જ મુક્તિનુ કારણ છે, તથા તેને અભાવ બધનનુ કારણ છે, હું બધનનુ કારણ નથી તથા ગુરુ કે દાક્ષ પણ બધનનુ કારણ નથી માટે મારા સર્વસમ્પદનો વ્યાપાત નથી, એ ભાવ છે ”

આથી સિદ્ધ થાય છે કે, જેમ ઠીની નિવૃત્તિ પુરુષપ્રત્યક્ષથી સાધ્ય છે, તેમ જીવમુક્તિ પણ પુરુષપ્રત્યક્ષથી સાધ્ય છે

‘તત્માન્મુમુક્ષુર્મિર્મુક્ત્યૈ પ્રયતિતત્ત્વમિતિ સૂચિત મવતિ । [શકરાનંદ] માટે મુમુક્ષુઓએ મુક્તિ માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, એ સૂચિત થાય છે ’ [૨૮]

અવતરણિકા — ‘મનુષ્યમાત્ર વિશે પોતાની ઉન્નતિ કરવા માટે સર્વકાળે પૂરતુ સામર્થ્ય [આત્મમજા] રહેલુ છે. જો એમ ન હોય તો જે પાપી કે દાનિય હીન છે, તે બિચારા હ મેથા તેવો ને તેવો જ રહે જે આજે હીન દયામાં છે, તે હ મેથા હીન દયામાં જ સન્નિધા કરે, પરંતુ ભક્તિથી પતિતમાં પતિત મનુષ્ય પણ શીઘ્ર શ્રેષ્ઠતાને પ્રાપ્ત થાય છે ” એ અપ્રકટ કહેવાના હેતુથી, હવે ભગવાન ભક્તિના અચિત્ પ્રભાવનુ નિરૂપણ કરે છે

અપિ ચેત્સુદુરાચારો ભજતે મામનન્યભાક્ ।

સાધુરેવ સ મન્તવ્યઃ સમ્યગ્વ્યગસિતો હિ સઃ ॥ ૩૦ ॥

અન્યવાર્થ :—સુદુરાચાર અત્યંત દુરાચારી અપિ પણ ચેત્ જો અનન્યમત્ત્વ અનન્ય ચિત્તવાળો થઈ મા મને મનવે લાગે છે સ તે પુરુષ સાધુ શ્રેષ્ઠ જ મતવ્ય માનવો-માનના યોગ્ય છે હિ કારણકે સ તે સમ્યક્ સારા વ્યગસિત નિશ્ચયવાળો ॥ [૩૦]

શબ્દાર્થ — અત્યંત દુરાચારી મનુષ્ય પણ અનન્યભાવે જો મને લાગે, તો તેને સાધુ જ માનવો, કારણકે તે સારા ‘નિશ્ચયવાળો છે [૩૦]

વિવેચન — હે અર્જુન ! અભિનિ, જગાઈ, મધાઈ વગેરેની પેરે, કોઈ પ્રાણી, દાનિય અથવા જાતિ, વર્ણ, ક્રિયા કે અભાવથી અત્યંત દુરાચારી

મનુષ્ય, કોઈ ભાગ્યના ઉદયને લીધે, પૂર્વના શુભ સંસ્કારની જાગૃતિથી કે સદ્-ગુરુની કૃપાથી અનન્યમાર્ગ = અનન્ય પ્રેમથી યુક્ત થઈ [શા. ભા.], અસાધારણ ભક્તિવાળો થઈ [મધુ.], મારા ભજનને જ પોતાનું એકમાત્ર પ્રયોજન સમજનારો થઈ [રા. ભા.], મા મજતે = મદ્ભક્તૈર્કાવલમ્બનો ભવતિ । [કેશવ] મારા ભજનનું જ અવસરન કરનારો થાય છે, તેને સાધુ: = સદાચારી [શા. ભા.], સાધુરૂપ [મધુ.], શ્રેષ્ઠ વૈષ્ણવ [રા. ભા.], એકાન્તી ભક્ત [કેશવ] માનવો; કારણકે તે સારા નિશ્ચયવાળો છે.

ભક્તિ જ શ્રેષ્ઠ પ્રાયશ્ચિત્ત છે

“કૃષ્ણ: સદાનંદસ્વરૂપ: પરમાત્મા પર બ્રહ્મ તસ્યાનુસ્મરણમ્ અધિકિયં બ્રહ્મવાડહમિતિ ગુરુવદેશાનુરૂપેણ સ્વાત્મનાડનુભવ એવ પરમુત્કૃષ્ટતમં સુકરં ચ પ્રાયશ્ચિત્તમ્ । [ચંકરાનંદ] સદાનંદસ્વરૂપ, પરમાત્મા, પરબ્રહ્મ એવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું અનુસ્મરણ [બ્રહ્માનુંસંધાન] એટલે કે અધિકારી બ્રહ્મ હું જ છું એવા ગુરુના ઉપદેશ અનુસાર સ્વાનુભવ એ જ અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ તથા સુકર પ્રાયશ્ચિત્ત છે. ” કારણકે શ્રીકૃષ્ણનું અનુસ્મરણ જૂન, વર્તમાન તથા ભાવિ સર્વ પુણ્યો તથા પાપોનો નાશ કરો મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવે છે [ચંકરાનંદ].

તાત્પર્ય એ છે કે, પૂર્વકર્મજનિત અશુભ વાસનાનો રાગદ્વેષના નિયમનદ્વારા પરાભવ કરી [ગી. ૩-૩૪], પાપ [નિપિદ્ધ કર્મ કે કામ્ય કર્મ] ન કરવાનો નિશ્ચય તથા એકમાત્ર ભગવાનનું શરણ એટલે કે ભગવાનની આરાધના શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક અનુસરણ [ગી. ૩-૩૧] એ જ ભક્તિ છે [ગી. ૧૮-૪૫], અને એ જ અંત:કરણ વિષે જ્ઞાનરૂપી સર્જના ઉદયનું પરાદિયું છે.

એ ગીતાશાસ્ત્રનો [ઉપનિષદનો] સારભૂત અર્થ છે; અને આ ગીતાશાસ્ત્રમાં એ જ અર્થ ભગવાને મનુષ્યમાત્રના શ્રેય માટે કર્મ, જ્ઞાન, ભક્તિ, શરણાગતિ વગેરે પ્રકારે પ્રતિપાદન કર્યો છે.

એ અર્થને કેટલાક કર્મયોગ કહે છે; કેટલાક જ્ઞાનયોગ કહે છે; કેટલાક ભક્તિયોગ કહે છે; કેટલાક શરણાગતિ [પ્રપત્તિ] કહે છે; અને એ અર્થ ભગવાનના તત્ત્વના [સ્વરૂપના] સાક્ષાત્ અનુભવના સાધનરૂપ હોવાથી ભગવાન એને ‘ગુહ્યતમ જ્ઞાન’ કહે છે [ગી. ૧૮-૬૩] [૩૦].

અપતરણિકા :—“આચારપ્રમત્તો ધર્મો ધર્મસ્ય પ્રચુરચ્યુત: । [મહા. ભા. ૧૩-૧૪૯-૧૭૭] આચારથી ધર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને ધર્મથી ધર્મના પ્રભુ [સ્વામી] ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય છે.” “આચારહીનં ન પુનન્નિતિ વેદાઃ

[પા. ૨૪. ૬-૮] આચાર વિનાના પુરુષને વેદ પણ શુદ્ધ કરી શકતા નથી." દુરાચારીના અત ક્ષત્રુની શુદ્ધિ માટે વાચનમાં કોઈ ઉપાય નથી.

જે સદાચારી થવા નિશ્ચયી થયો નથી, જેને પાપાચરણ માટે શોક-સતાપ થતો નથી, જેના અત ક્ષત્રુ વિષે પાપાચરણ માટે પશ્ચાત્ત પનુ-ક્રુણમાન પણ નથી, તથા જે શાંત તથા ગુરુના ઉપદેશની તેમ જ શિષ્ટ પુરુષોના આચારની અવલોકરી, સ્વચ્છદી છવન છવે છે, તે પુરુષ કદાપિ સુખ, સિદ્ધિ કે મુક્તિને પ્રાપ્ત થતો નથી [ગી. ૧૬-૨૩], પરંતુ જે સારા નિશ્ચયવાળો થયો છે, તે પૂર્વની દુરાચારતાનો પશ્ચિમ દરી, લીધે ધર્મોત્થા થાય છે, એ અર્થ ભગવાન હવે કહે છે-

ક્ષિપ્રં ભવતિ ધર્માત્મા શશ્વચ્છાન્તિ નિગચ્છતિ ।

કૌન્તેય પ્રતિજાનીહિ ન મે ભક્તઃ પ્રગણ્યતિ ॥ ૩૧ ॥

અન્યથાથ^૧ —જે ક્ષિપ્ર ગુરુત ધર્માત્મા ધર્મોત્થા ભવતિ થાય છે તથા શશ્વત નિત્ય શાન્તિ શાન્તિને નિગચ્છતિ પામે છે. કૌન્તેય ! હે કુતિપુત્ર ! પ્રતિજાનીહિ તું પ્રતિજ્ઞા કર-તુ નિશ્ચયપૂર્વક ભણુ કે મે મારો ભક્ત ભક્ત ન પ્રગણ્યતિ નાશ પામતો નથી [૩૧]

શબ્દાર્થ^૨ :—જે ગુરુત ધર્મોત્થા થાય છે, અને નિત્ય શાન્તિને પામે છે હે કૌન્તેય ! તુ નિશ્ચયપૂર્વક ભણુ કે મારો ભક્ત કદી વિનાશ પામતો નથી []-

વિવેચન —પૂર્વે જાણા સમયનો અધર્મોત્થા [પાપી] મનુષ્ય પણ મારી ભક્તિના પ્રભાવથી ધર્માત્મા ભવતિ = ધાર્મિક ચિત્તવાળો થાય છે [શા. ભા.]- પૂર્વના દુરાચરણનો શીઘ્ર ત્યાગ કરી, સદાચારી થાય છે [મધુ. વગેરે], મારી ભક્તિમા એકચિત્તવાળો થાય છે [શા. ભા.] તથા વૈરાગ્યવાળો થઈ, નિરત શાન્તિ પામે છે.

હે અર્જુન ! પ્રતિજાનીહિ = તું નિશ્ચયપૂર્વક ભણુ કે, ન મે ભક્ત પ્રગણ્યતિ = જેણે મારે વિષે પોતાનું અત ક્ષત્રુ અર્પણ કરી દીધું છે, તે મારો ભક્ત કદી વિનાશ પામતો નથી [શા. ભા.]. “મદ્ભક્ત. દુરાચારોઽપિ પ્રાપ્તઃ ક્ષમાપ્નોઽપિ ભક્તિમૂઢોઽચારણોઽપિ ન પ્રગણ્યતિ । [મધુ, કેશવ] મારો ભક્ત પૂર્વે અત્યંત દુરાચારી હોવા છતાં, પ્રાણસ કટને પામેલો હોવા છતાં, અતિ મૂઢ નો ધરણ વગરનો હોવા છતાં પણ નાશ પામતો નથી.”

ભક્તિનો પ્રભાવ

મારી ભક્તિના પ્રભાવ વિષે અન્નમિલ, વ્યાધ, ગજેન્દ્ર, મણિકા, સુદાસ, વગેરે દષ્ટાતો પ્રસિદ્ધ છે “ ન વાસુદેવમજ્ઞાનામશુભ વિવલે વશચિત્ । વાસુદેવના

ભક્તોનું કયાંય પણ અકલ્પ્યોણુ થતું નથી,” એ વિશે શાસ્ત્રનાં અનેક વચનો પ્રમાણુરૂપ છે.]

ભક્તિના પ્રભાવથી મનુષ્ય હિંસા, દુરાચાર, વ્યભિચાર વગેરે શરીરના દોષો; અસત્ય, નિંદા, પારુષ્ય વગેરે વાણીના દોષો; તથા તૃષ્ણા, ચમળતા વગેરે મનના દોષોનો પરિત્યાગ કરી, ધર્મોત્તમા યર્ષ, પરમશાંતિને પામે છે.

ભક્તિ પરમશાંતિને પ્રાપ્ત થવા માટે શ્રેષ્ઠ સાધન છે. જેમ ભોજન કરતાં પુરુષને કાળીએ કાળીએ સુખ, ઉદરપોષણ, અને ક્ષુધાનિવૃત્તિ-એ ત્રણે એક જ કાળે પ્રાપ્ત થાય છે; તેમ ભગવાનને શરણે જનારને ભક્તિ, વિરક્તિ તથા પ્રભુ-પ્રાપ્તિ એક જ કાળે પ્રાપ્ત થાય છે. બૂખ્યો જેમજેમ જમતો જાય છે, તેમતેમ તેની ક્ષુધા ઓછી થતી જાય છે, સ્વાદથી ચિત્ત પ્રસન્ન થતું જાય છે, અને અગમા બળ વધતું જાય છે; તેમ ભક્ત પશુ ભક્તિ કરવા માડે છે કે, ધીમેધીમે તેનો વિષયો પરત્વે રાગ ધટતો જાય છે, ભક્તિરસનો આનંદ વધતો જાય છે, તથા વિષયો તરફ પૂર્ણ વેરાગ્ય આવે છે. જ્યાં ભક્તિ તથા વિરક્તિ છે, ત્યાં સહજ સ્થિતિ નામે છે; તથા પૂર્ણપ્રાપ્તિ દાસી યર્ષને રહે છે. આ પ્રકારે ભગવાનનું સતત ચિંતન કરનાર મનુષ્ય અનન્યભક્તિ, વિરક્તિ તથા ભગવત્સ્વરૂપનું જ્ઞાન સંપાદન કરી મોક્ષરૂપી પરમશાંતિને પામે છે [ભાગ. ૧૧-૨-૪૧-૪૩].

જેમ અગ્નિથી તપાવેલું સોનું પોતાની અંદરનો મેલ ત્યજે છે, તેમ ભક્તિથી પુરુષ અવિદ્યા, કામ તથા કર્મરૂપી મેલનો ત્યાગ કરી, ભિગશરીરથી મુક્ત યર્ષ, બ્રહ્મરૂપ થાય છે [ભાગ. ૧૧-૧૪-૨૫]. જેમ અગ્નિમા કોદસા તેની કાળાશ સહિત નાશ પામે છે, તેમ ભક્તિરૂપી અગ્નિમા અનંત જન્મોના પાપો તેની વાસનાઓ સહિત નાશ પામે છે.

ભક્તિથી મનુષ્ય નિર્ધિક્ષ કરતો અટકે છે, આથી આધ્યાત્મિક જીવન સુધરે છે. ભક્તિ મનુષ્યને શુભ કર્મમાં પ્રેરે છે, શુભ કર્મથી શુભ વાસના જદ્દિ પામે છે, અને તેથી ઐદિત્ત તથા પારલૌકિક જીવન સુધરે છે. ભક્તિથી તિતિક્ષા [સકલચક્તિ] રદ્દિ પામે છે અને તેથી દુ.ખનો દુ.ગર આવા પડવા છતાં હૃદય નિરાશ રહે છે. ભક્ત દુ.ખોને ભગવાનની મૃગ્જાબળથી હસતોહસતો સહન કરે છે. આથી ભક્ત સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વોની પ્રાપ્તિમાં નિરતર શાંતિ અનુભવે છે [૩૧].

અવતરણિકા :—હવે ભક્તિના પ્રભાવથી જાતિ, સ્વભાવ વગેરે દોષોથી દોષવાળા પુરુષો પણ પરમશાંતિને પામે છે, તે કહે છે :

મા હિ પાર્થ વ્યપાશ્રિત્ય યેડપિ સ્યુઃ પાપયોનયઃ

સ્ત્રિયો વૈશ્યાસ્તથા શૂદ્રાસ્તેડપિ યાન્તિ પરા ગતિમ્ ॥ ૩૨ ॥

અન્યથાથ^૧ — પાર્થ ! હે પાર્થ ! જે જોએ પાપયોનય ચા તેના-પણ પક્ષીઓ [મધુ], નીચ જન્મવાળા કે નીચ કર્મવાળા એવો વગેરે [દ કરાનદ] અથવા જેમના જન્મનું કારણ પાપ છે એના [દા ભા, નીનકદ વગેરે] સુ હોય તે તેમ જ સ્ત્રિય સ્ત્રીઓ વૈશ્યા વૈશ્યો તથા તેમ શૂદ્રા શૂદ્રો તે જાવિ તેઓ પણ મા વ્યપાશ્રિત્ય મારા આશ્રય કરીને-મારું શરણ લઈને પરાં ગતિ પરમ ગતિને હિ ખરેખર યાન્તિ પામે છે [૩૨]

શબ્દાર્થ^૨ — વળી હે પાર્થ ! જોએ પાપયોનિ હોય તે તથા સ્ત્રીઓ, વૈશ્યો તથા શૂદ્રો જે મારા આશ્રય લે છે, તે ખરેખર પરમ ગતિ પામે છે [૩૨]

[વિવેચન — પાપયોનય = ચાકાણો, પતુપક્ષીઓ [મધુ], નીચ જન્મવાળા કે નીચ કર્મવાળા એવો વગેરે [દ કરાનદ], સ્ત્રિય = વેદાધ્યયનથી રહિત હોવાથી નિકૃષ્ટ સ્ત્રીઓ, વૈશ્યા = ખેડ-વેપાર વગેરેમાં આસપાસ વેર્યો તથા શૂદ્રા = વેદાધ્યયનના અભાવથી પરમગતિને પામવાને અયોગ્ય એવા શૂદ્રો ના વ્યપાશ્રિત્ય = મારું જ શરણ લઈ [મધુ] પરમગતિને પામે છે અથવા મારું શરણ લઈ પાપયોનય = જેમના જન્મનું કારણ પાપ છે, એવા સ્ત્રીઓ વૈશ્યો તથા શૂદ્રો પણ પરમગતિને પામે છે [દા ભા, નીનકદ વગેરે]

શાસ્ત્રપ્રણાથી શૂન્ય સ્ત્રીશૂદ્રાદિ માટે જ્ઞાન તથા તેના ફલરૂપ મોક્ષપ્રાપ્તિ પ્રતિ પાદન કરવાથી, જ્ઞાન આતિ સુલભ છે, એ સુચિત થાય છે [દ કરાનદ] અહીં જાવિ દાખલાડે 'જરિ ચાકુરુચારો' એ પૂર્વ પ્રોક્તમાં કહેના દુરાચારી પુરોનો અર્થ પણ ગ્રહણ કરવો [મધુ]

"નાસ્તિ તપુ જાતિવિચારપક્ષાધનક્રિયાદિમેદ । [ના ભ સુ ૭૨] ભમ્તિ માટે તેમનામાં જાતિ, વિદ્યા, રૂપ, ક્રુણ, ધન કે ધધા વગેરેનો ભેદ [મનિમધ] નથી " "નાનિન્દ્યયોન્યધિક્રિયતે પારમ્પર્યાત્ સામાન્યત્ । [દા ભક્તિપૂત્ર ૭૮] અહિં સા, સત્ય વગેરે સામાન્ય ધર્મની પેઠે ભમ્તિ માટે ચાકાણ વગેરે સર્વનો અધિકાર છે " કિરાટ, હાપુ, બ્રામ્હ, પુનિન્દ, ભીન, ચાકાણ, ભરવાદ ૩૩ યનન તથા બીજા અધમ જાતિમાં જન્મેના પણ ભક્તિથી શુદ્ધ થાય છે [ભાગ ૨-૪-૧૮ ભાગ ૧૧-૧૪-૨૧]

ભગવાન ગમને બોનાવવા જતા ભગતને શુદ્ધ કહે છે — 'કર્ત્તે પાયર પુમતિ કુજાતિ । લોક વેદ બાહેર સવ માંતી । રામ કોન્દ નાપન જાહી

તે । મયડેં મુવન મૂવન સ્વહી તેં ॥ [૬ રા. અ કા ૧૯૫-૧] ' હુ કપટી, કાપર, કુમતિ તથા કુમતિ છુ, લોક તથા વેદથી નહિજ્ઞ છુ પરંતુ જ્યારથી ભગવાન રામે માત્રુ થરણુ અગ્રીકાર કરી પોતાનો મત્તા માન્યો છે, ત્યારથી હુ જગતના બૂલણુરૂપ થયો છુ " કારણકે " કરમનાશ જહુ મુરસરિ પરદા તેહિ કો કહહુ ઘીવ નહિ ધરદા । [૬ અ કા ૧૯૩-૪] કર્મનાશ નદીનુ જળ મગાશુમા પડ્યા પછી તેને મરતક પર કોણુ ધાનુ કગ્તુ નથી ? "

ભક્તિવડે મૈત્રેયી, ગાગી, સુનભા, ચૂડાના તથા મદાનસા જેની જ્ઞાનતિષ્ઠ, ગોપીઓ જેવી અભણુ, યમરી જેવી શૂદ્ર જાતિની, તથા પૂતના જેવી પાપી સ્ત્રીઓ પરમગતિને પામી છે એટલુ જ નહિ પરંતુ ચૂડાનાએ પોતાના પતિ મકરૂંધરજીને તથા મદાનસાએ પોતાના પતિ કુવનયાશ્વને તાથી છે તેમ જ સમાધિ, તુર્ચધાર, નદ વગેરે રેરયો, ત્રિફુલ, સજ્ય વગેરે શુદો, ગુહ, જટાયુ ગજેન્દ્ર વગેરે પાપ યોનિમા જન્મેતા પણુ પરમગતિને પામ્યા છે

ભક્ત નરસિંહ કહે છે - " પ્રેમથી સમર્પા છે તેને નથી પરહાં, ભક્ત વત્સન એનો વે સાખી ઝેય કે નીચ કે અધમ નથી જાળીઆ, થરણુ આબ્યા તેને નીધા ગખા ' [૩૨]

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।

अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ૩૩ ॥

અનુવાદ - તો પત્રી પુણ્યા પુણ્યયોનિમા જન્મેના [યા ભા] સદાચારવાળા તથા ઉત્તમ જાતિના [મધુ વગેરે] બ્રાહ્મણા બ્રાહ્મણુ તથા તથા રાજર્ષય રાજર્ષિ ભક્તા ભક્તો ઉત્તમ ગતિને પામે પુન કિં એમા કહેલુ જ શુ ? તેથી અનિત્ય ક્ષણુભયુર તથા મસુલુ હુ ખરૂંપ હમ આ લોક લોકને-મનુષ્યદેહને પ્રાપ્ય પામીને મા મને મત્તસ્વ ભજ [૩૩]

શબ્દાર્થ - તો પત્રી પુણ્યવાન બ્રાહ્મણુ અને રાજર્ષિ ભક્તો ઉત્તમ ગતિને પામે એમા કહેલુ જ શુ ? તેથી અનિત્ય તથા હુ ખરૂંપ એના મનુષ્યદેહને પામીને મને ભજ [૩૩]

વિવેચન - જ્યારે દુરાચારી અન્યભદ્રિક અને ઓછાભદ્રિક પણુ મારી ભક્તિથી મોક્ષરૂપ પરમપદને પામે છે તો પછી પુણ્યા = પુણ્યયોનિમા જન્મેના [યા ભા], સદાચારી [મધુ વગેરે] તથા પુણ્યકર્મવાળા [હ કરાનદ] બ્રાહ્મણુ તથા જનક, અખરિષ જેવા રાજર્ષિ ભક્તો ઉત્તમ ગતિને પામે એમા શુ કહેલુ ? માટે અનિત્ય તથા હુ ખરૂંપ આ મનુષ્યલોકને પામી અર્થાત્ પરમપુરુષાર્થના

સાધનરૂપ મનુષ્ય ધરીરને પામી, મજસ્ય મામ્ = સરથુમૂલ ને હું તેનો આશ્રય કર [મધુ.], રવધર્મનું અનુષ્ઠાન કર [વશભા].

“ રૂદ્ર ચેદવેદીદય સત્યમસ્તિ ન ચેદિદ્વાવેદીન્મહતો વિનષ્ટિઃ । [કેન ઉપ. ૨-૫] ને આત્માને જાણે છે તે મોક્ષરૂપી અવિનાશી ક્ષણે પામે છે, પરંતુ ને આત્માને જાણ્યા વિના મૃત્યુ પામે છે, તે પુનઃપુનઃ સંસારને પામે છે. ”

“ યસ્ત્વાં વિસૃજતે મર્ત્ય આત્માને પ્રિયમૌશ્વરમ્ । વિપર્વયેન્દ્રિયાર્વાયં વિપન્નમૃતં ત્યજન્ ॥ [ભાગ. ૧૦-૬૩-૪૨] ને મનુષ્ય આત્મા, પ્રિય તથા ઈશ્વરરૂપ એવા તમને ભગવાનને છોડી, વિપયોમાં રમથુ કરે છે, તે અમૃતને છોડીને વિપતિ, પાન કરે છે. ”

ભક્તિ વિનાનું જીવન વ્યર્થ છે

હે અર્જુન ! આ મનુષ્યજન્મ અત્યંત દુર્લભ છે. જન્મતાં જ જીવ કાળરૂપી સર્પના [અજગરના] મુખમાં પડેલો છે, પરંતુ જેમ સર્પના મુખમાં રહેલો દેવેલો મૃત્યુની કલ્પના ન કરતા, મુખમાં જીવજંતુઓને ગળતો ચાલ્યો જાય છે, તેમ કાળરૂપી સર્પના મુખમાં પડેલા આસુરી જીવો, મૃત્યુનો એક ક્ષણ પણ વિચાર ન કરતા, તુચ્છ વિષયમુખ તથા તેના ભોગ માટે ધનાદિ સાધનોનો સંગ્રહ કરવામાં જીવન વ્યર્થીત કરે છે. લક્ષ્મીરૂપી મારી માયામાં મુખમુદિવાળા આસુરી જીવોને લક્ષ્મીપતિ એવા હુ પરમાત્મા વિષે મુખમુદિ થી જ નથી, અને તેથી તેઓ મારુ સરથુ લેતા નથી.

જળ વિનાની નદી, પતિ વિનાની સ્ત્રી કે ચંદ્ર વિનાની રાત્રીની પેઠે ભક્તિ વિનાનું જીવન શોભતુ નથી. દાન વિનાનો વેલવ, વૈરાગ્ય વિનાનો સંન્યાસ, ધર્મ વિનાનો દેહ, તથા ભક્તિ વિનાનું જીવન વ્યર્થ છે.

માટે “ કીમાર ગાચરેત્રાહો ધર્માન્ ભાગવતાનિહ । [ભાગ. ૭-૧-૧૦] વિ પુ ૧-૧૭-૭૬] મુખ, સપત્તિ કે સખધી ને કોઈ ભક્તિમાં સહાયરૂપ ન હોય તેનો પરિત્યાગ કરી, વિવેકી પુરુષે બાહ્યાવસ્થાગત્યો જ વૈશ્ણવ ધર્મોર્ત્ત [પોતાના શ્રેયનું] આચરથુ કર્તુ. ” “ અન્ધશોભનમુત્તજન્મમિદં વૈશ્ણવો વ્યર્થમેવ રચાત । [કેશવ] નહિ તો ઉત્તમ કુળગત જન્મ, ક્રિયાકોટિભયવર્જે રવ વ્યર્થ છે ” [૩૩].

અવતરણિકા :—મજનપ્રગારં દર્શયજસંહરતિ । [મધુ] હવે ભગવતનો પ્રકાર સ્ત્રી, અધ્યાયનો ઉપસહાર કરે છે :

મન્મના મય મદ્ભક્તો મધાજી માં નમસ્કુરુ ।

મામૈવ્યસિ યુક્ત્વૈવમાત્માનેં મત્પરાયણઃ ॥ ૩૪ ॥

અન્યથાથઃ :—મન્મનાઃ મય મારામાં મન રાખ, મદ્ભક્તઃ મારો ભક્ત થા, મંદાગ્રી મારું પૂજન કરનારો થા, માં નમસ્કૃત મને નમસ્કાર કર; एवं એ પ્રકારે મત્તરાયગઃ મારે ચરણુ થયેલો તું આત્માનં અતઃકરણુને મારે વિશે સુક્તવા જોડીને મામ્ એવ મને જણવ્યસિ પામીશ [૩૪].

શબ્દાર્થઃ :—મારામાં મન રાખ, મારો ભક્ત થા, મારું પૂજન કરનારો થા, મને નમસ્કાર કર; એ પ્રકારે મારે ચરણુ રહી, અતઃકરણુને મારામાં જોડીને તું મને જ પામીશ [૩૪].

વિવેચન :—મન્મનાઃ મય = સર્વોત્તમક એવા મારામાં મન રાખ [શંકરાનંદ], શ્રીપુત્રાદિકમાં નહિ, પરંતુ મારે વિશે જ મનને આસક્ત રાખ [નીલકંઠ]. ‘આ સર્વં વાસુદેવ છે’ એ પ્રકારે સર્વ જગતને સદા મારું સ્વરૂપ છે, એમ સમજ [શંકરાનંદ]. ‘મનો મોક્ષે નિવેગતેત્ મનને મોક્ષમાં જોડું’ એ સ્મૃતિવચન પ્રમાણે મનને મોક્ષસ્વરૂપ, આનંદસ્વરૂપ એના હું વાસુદેવ વિશે જ અવચિન્ત્યપણે સ્થિર કર, વિનિતીય વૃત્તિપ્રવાહનો પરિત્યાગ કર; કારણકે “અસાધનાનુચિતનં વંધાય ભરતવત્” [સા. શ્રુ ૪-૮] અસાધનનું અર્થાત્ પરમાત્મા સિવાય અન્ય પદાર્થનું ચિન્તન ભરતમણિની પેઠે અધનના કારણરૂપ છે.”

મુમુક્ષુએ વિવેક્ષાનનું અંતરંગ સાધન ન હોય તે ક્રિયા ધર્મરૂપ હોય તોપણ તેનું વારંવાર ચિંતન ન કરવું; તથા ધર્મકલ્પશ્રુત અર્થમાં તથા કામમાં આસક્ત ન થવું, એ અર્થ છે [શંકરાનંદ].

એ ન બની શકે તો મદ્ભક્તો મય = મારો ભક્ત થા. ધનાદિ પદાર્થોની પ્રાપ્તિ માટે રાજાદિકનો નહિ, પરંતુ મારી પ્રાપ્તિ માટે મારો ભક્ત થા [મધુ., નીલકંઠ]. પુરુષોત્તમસ્વરૂપસેવાનિષ્ઠો મય [વદ્ભજ] નિત્ય-નિરંતર મારા પુરુષોત્તમ સ્વરૂપનો સેવાનિષ્ઠ થા. સર્વત્ર બ્રહ્મબુદ્ધિ કર [શંકરાનંદ]. ‘આ સર્વં બ્રહ્મ છે’ એ પ્રકારે સર્વત્ર બ્રહ્મબુદ્ધિથી યુક્ત થઈ, મારું ભજન કર [શંકરાનંદ]. મારી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિથી યુક્ત થા [વિ. શ્ર. ગી. વગેરે], મારો સેવક થા [શ્રીધર].

એ ન બની શકે તો મંદાગ્રી = શ્રીત તથા સ્માર્ત કર્મોપદે [સ્વર્ધર્મવડે] મારું પૂજન કર [શંકરાનંદ ગી. ૧૮-૪૬]. માર્ગોદિની કામનાથી નહિ, પરંતુ મારે માટે જ યજ્ઞયાગાદિ કર [નીલકંઠ]. નિત્ય એક, એ કે ત્રણ વાર વિવિધ ગંધ, પુષ્પ, તુલસી, ધૂપ, દીપ, ઉત્તમ વસ્ત્ર, શૂભાણુ, નૈવેદ્ય વગેરેથી મારી મૂર્તિ, શાલીગ્રામ વગેરેનું અત્મંત પ્રીતિપૂર્વક અર્ચન કર [કેશવ]. એટલે કે આવાહન, આસન, પાંદ, અર્ધ, આચમન, સ્નાન, વસ્ત્ર, ઉપસીત, ગંધ, અક્ષત, પુષ્પ,

અલકાર, ધૂપ, દીપ, નૈવેદ્ય, તાબૂન, આગતી, પુષ્પાન્જલિ, પ્રદક્ષિણા, રતોત્ર, ઉદાસન વગેરેથી આગ-ભાવે બ્રહ્મદષ્ટિયુક્ત થઈ મારુ પૂજન કરે

એ ન બની શકે તો માં નમસ્કુરુ = સર્વાત્મક એવા મને મન, વાણી અને શરીરથી નમસ્કાર કર [મધુ] “સર્વે ત્વચીય ન મમાસ્તિ કિંચિત્ । હે કૃષ્ણ ! સર્વ કંઈ તમારું છે, મારું કંઈ નથી ” “નહ ત્વદીયો ન મમાહમર્મિન । હું તમારો છું. હું મારો નથી ” એ ભાવથી યુક્ત થઈ, સર્વસ્વ મને સમર્પણ કરી, અભિમાનનો [બહાંકાગનો] ત્યાગ કર [કેશવ વગેરે] ‘આ સર્વ વામુદેવ છે’ એ પ્રકારે મને અર્પીતમક માની પ્રણામ કર [શંકગાનંદ] અથવા માતા, પિતા, ગુરુ, દેવતા વગેરેને બ્રહ્મશુદ્ધિથી પ્રણામ કર [શંકગાનંદ] “નાહ દેહો ન મે દેહઃ । હું દેહ નથી, દેહ મારો નથી ” “નાહ કલ્યણિન્ ન મે કિંચિત્ । હું કાઈનો નથી તથા મારું કાઈ નથી ” એ પ્રકારે નિરભિમાન થઈ, એકમાત્ર મારુ જ શરણ લે

આ પ્રકારે મત્પરાયણ = મદેકશરણઃ [મધુ] હું જ છું એક શરણ જેતું એવો તુ [મધુ] અથવા માની પ્રસન્નતા માટે વધર્મપરાયણ એવો તુ [શંકરાનંદ] તાના આત્માને [અંત કરણને] મામ્ એવ યુક્ત્વા = મારામા એકામ કરી [મધુ. વગેરે], જેમ ઘટાકાથ મહાકાથને પામે, તેમ તુ સંવિદ્યાનંત સ્વય પ્રકાશ એવા નને ક્રમેણ [શંકરાનંદ] ક્રમશઃ અભેદભાવે પામીશ

શ્રુતિ પણ કહે છે કે.- “યથા નય સ્વદમાના. સમુદ્રેઽસ્ત ગત્તાન્તિ નામરૂપે વિહાય । તથા વિદ્વાન્ નામરૂપાદિમુક્ત પરાત્પર પુરુષમુપેતિ દિવ્યમ્ ॥ [મુ. ઉ ૩-૨-૮] જેમ વહેતી નદીઓ પોતાના નામરૂપનો ત્યાગ કરીને સમુદ્રમાં અગત પામે છે, તેમ જ્ઞાની પુરુષ પોતાના નામરૂપથી મુક્ત થઈને, રાય જોતિ એવા પ-આત્મા પુરુષને પામે છે [-૪]

અધ્યાયનો સાર

શ્રીગોવિન્દપદારવિન્દમકરન્દાસ્વાદશુદ્ધાશયાઃ

સંસારાન્શુધિમુક્તરન્તિ સહસા પસ્યન્તિ પૂર્ણ મહા ।

વેદાન્તૈરવધારયન્તિ પરમ યેયસ્ત્યજન્તિ ભ્રમ

દ્વૈત સ્વપ્નસમ વિદન્તિ વિમળાં વિન્દન્તિ ચાનન્દતામ્ ॥ [મધુ]

શ્રીગોવિન્દના અન્થુરાર્પિ દોના મકર દને અત્યંત આખવાથી શુદ્ધ અત કલ્પ વાળા પુરુષો અનાયાસે સસારસાગરને તરી બાંધે છે, પગિપૂર્ણ પ્રકાશનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, ઉપનિષદોવડે પરમશ્રેયનો નિશ્ચય કરે છે, શ્રમનો ત્યાગ કરે છે, દૈતને સ્વપ્ન સમાન બાંધે છે, અને નિર્ભંજ આનંદપાને પ્રાપ્ત થાય છે [મધુ].

નિજમેશ્વર્યમાધર્યં ભક્તેશ્વાદ્ભુતવૈભવમ્ ।

નવમે રાજગુહ્યાખ્યે કૃપયાઽવોચદચ્યુતઃ ॥ [શ્રીધર]

હરિઃ હંતત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગોતાસૂત્રનિપત્તુઃ પ્રજ્ઞાવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણા-
ર્જુનસંવાદે “રાજવિધારાજગુહ્યયોગો” નામ નવમોઽધ્યાયઃ ॥ ૧ ॥

એ પ્રમાણે ઉપનિષદ, બ્રહ્મવિદ્યા તથા યોગશાસ્ત્રરૂપ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં
શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનના સંવાદ વિષે ‘રાજવિધારાજગુહ્યયોગ’ નામનો
નવમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય નવમો સંપૂર્ણ

અવતરણિકા :—હવે પોતાના પ્રભાવને અનુવાનું કૃષ્ણ કહે છે :

યો મામજમનાદિશ્ચ વેત્તિ લોકમદેશ્વરમ્ ।

અસંમૂઢઃ સ મર્ત્યેષુ સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે ॥ ૩ ॥

અન્યથાથે.—ય જે મા અને અવ જન્મરહિત વધારે અનાદિ અનાદિ
[યા લોકમદેશ્વરં લોકોના મદાન ધર્મર વેત્તિ જાણે છે સઃ તે મર્ત્યેષુ મનુષ્યોના
મધ્યમાં અસંમૂઢ. મોહથી રહિત ધર્મ-વિપયોમાં ધૃષ્ટબુદ્ધિથી રહિત ધર્મ [વચ્ચાનદો,
પ્રભાવરહિત ધર્મ મર્વપાપે મર્ત્ય પાપોથી પ્રમુચ્યતે અત્યંત મુક્ત થાય છે [૩].

શબ્દાથે.—જે અને અનાદિ, જન્મ-રહિત તથા લોકોના મદેશ્વર જાણે છે,
તે મનુષ્યોના મધ્યમાં મોહથી રહિત ધર્મ, સર્વ પાપોથી અત્યંત મુક્ત થાય છે [૩].
વિવેચન.—હે અર્જુન ! જે અને અનાદિ, જન્મ-રહિત તથા સર્વલોકોના
મદેશ્વર જાણે છે અર્થાત્ જે અને અચ્ચાન તથા તેના કાયોથી રહિત જાન,
સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ-એ ત્રણે અવ-સ્થાથી પર પુરોધારે જાણે છે [શા. ભા] તે
આ મુદ્ધલોકમાં અસંમૂઢ. = સર્વ મોહથી રહિત ધર્મ, મારી ભક્તિની ઉત્પત્તિના
વિશેષી [ગ. ભા., કેદવ વગેરે] તથા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિના પ્રતિપક્ષ સર્વપાપે =
બુદ્ધિપૂર્વક તથા અબુદ્ધિપૂર્વક કરેલા બૂત તથા ક્રિયામાં સર્વ પાપોથી [શા. ભા.,
નીલકંઠ વગેરે] પ્રમુચ્યતે = પ્રકર્યં નિ.શેષ મુચ્યતે [વચ્ચાનદ] નિરોધ મુક્ત
થાય છે [વચ્ચાનદ].

મારો ભક્ત મારી સત્ત્વપ્રધાન ઉપામનાથી સર્વપાપોથી મુક્ત ધર્મ, જ્ઞાન
પ્રાપ્ત કરી સસારથી મુક્ત થાય છે, એ અર્થ છે [વચ્ચાનદ] [૩]

અવતરણિકા :—હવે ભગવાન પોતાનું લોકમદેશ્વરપણું પ્રતિપાદન કરે છે.

બુદ્ધિર્જ્ઞાનમસંમોહઃ ક્ષમા સત્યં દમઃ શમઃ ।

સુસ્તં દુઃસ્તં ભવોઽમાવો મયં ચામયમેવ ચ ॥ ૪ ॥

અહિંસા સમતા તુષ્ટિસ્તપો દાનં યજ્ઞોઽયજ્ઞઃ ।

ભવન્તિ માવા ભૂતાનાં મત્ત એવ પૃથગ્વિધાઃ ॥ ૫ ॥

અન્યથાથે.—બુદ્ધિ. બુદ્ધિ જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન અસંમોહઃ અમૂઢતા ક્ષમા ક્ષમા
સત્યમ્ સત્ય દમ ધૃતિયોના નિગ્રહ શમ. મનોનિગ્રહ સુલભ મુખ દુલભ દુખ
મવ. ઉત્પત્તિ અમાવો વિનાશ મય્ ભય ચ અને અમય અભય ચ એવ તેમ જ
[૪] અહિંસા અહિંસા : ના સમતા તુષ્ટિ : ને પત્તઃ તપ દાન દાન કર :

અયથા: અપયથ એ પૃથગ્વિધા: ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના મૂતાનાં પ્રાણીઓના
તા: લાવે મત્ત: એ મારાથી જ મવન્તિ થાય છે [૫].

શબ્દાર્થ:—બુદ્ધિ, જ્ઞાન, અસંમોહ, ક્ષમા, સત્ય, દમ, શમ, સુખ, દુઃખ,
૧, અભાવ, ભય, અભય [૪] તેમ જ અહિંસા, સમતા, તુષ્ટિ, તપ, દાન,
૧, અપયથ એ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના લાવે પ્રાણીઓને તેમના કમીનુસાર
II. ભા. વગેરે] મારાથી જ થાય છે [૫].

વિવેચન:— બુદ્ધિ = સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મતર વગેરે પદાર્થોનો વિવેક કરવાની
I તેમને ગ્રહણ કરવાની અંતઃકરણની શક્તિ [શા. ભા. વગેરે]; સારાસારનો
વેક કરવાની શક્તિ [શ્રીધર], મનનું નિરુપણ કરવાનું સામર્થ્ય [શા. ભા.];
સ્મ = આત્માદિ પદાર્થોનો બોધ [શા. ભા.]; આત્મા તથા અનાત્મરૂપ સર્વ
ધોનું જ્ઞાન [મધુ.] [જ્ઞાન શબ્દ સાધારણ પદાર્થના જ્ઞાનથી, પરમાત્માના
તપસ્યતાના સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનનો વાચક છે]. અસંમોહ: = જ્ઞાન કે કર્મમાં
તત્ત્વબોધ] વિવેકપૂર્વકની પ્રવૃત્તિ [શા. ભા.], વિપરીત ભાવનાના ઉદયનો
ભાવ [શંકરાનંદ].

ક્ષમા = કોઈ નિંદે, દૂભાવે કે મારે જતાં ચિત્તમાં કોઈ પણ પ્રકારનો વિકાર
થવો તે [શા. ભા.]. આધ્યાત્મિકાદિ ઉપદેશોની સહિષ્ણુતા [શંકરાનંદ].
સ્મ = પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોપદે જે અર્થ જે પ્રકારે નિશ્ચય કર્યો હોય, તે પ્રકારે
અર્થનું કથન કરવું તે [મધુ.]; યથાર્થ વચન [શંકરાનંદ]. સત્ય શબ્દ,
પ્રત્યક્ષ વગેરેનું ઉપલક્ષણ છે [શંકરાનંદ]. દમ = બાહ્ય ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ-
તા = મનોનિગ્રહ; અંતઃકરણની વિષયોથી ઉપરતિ.

સુલભ = " રાજ્યપુત્રલાભાદિનિમિત્તજન્યા સાસ્ત્રિકી પ્રીતિરૂપાડુનુકૂલા ચિત્તવૃત્તિઃ"
૧૫-મુક્તિવિવેક. પ્ર. ૪] રાજ્ય, પુત્ર વગેરેના લાભતા નિમિત્તથી ઉત્પન્ન
ની સાસ્ત્રિક પ્રીતિરૂપ અનુકૂલ ચિત્તવૃત્તિ," આહવાદ-આનંદ [શા. ભા.].
જમ્ = " રોગાદિનિમિત્તજન્યા રજોગુણવિકારરૂપા સંતાપાત્મિકા પ્રતિકૂલા ચિત્તવૃત્તિઃ"
૧૫-મુક્તિવિવેક. પ્ર. ૪] રોગ વગેરે નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થતી રજોગુણના
કારણ સંતાપરૂપ પ્રતિબૂળ ચિત્તવૃત્તિ." સંતાપ [શા. ભા.]. મવ: = ઉત્પત્તિ
II. ભા.]. અમવ: = વિનાશ [શંકરાનંદ], મૃત્યુ [શા. ભા.]. મયમ્ =
સ [શા. ભા.] અમયમ્ = ભયથી વિપરીત એટલે કે નિર્ભયતા [શા. ભા.].

'મયં ચામયમેવ ચ' એ વચનમાં રહેલો પ્રથમ ચક્રાર પૂર્વોક્ત બુદ્ધિ, જ્ઞાન
ગેના સમુચ્ચય માટે છે, અને બીજો ચક્રાર પૂર્વે નહિ રહેલાં બુદ્ધિ, જ્ઞાન
ગેના વિરોધી અબુદ્ધિ, અજ્ઞાન વગેરેના સમુચ્ચય માટે છે [મધુ] [૪].

અર્હિતા = ચરીર, મન તથા વાણીથી કોઈ પણ પ્રાણીને પીડા ન કરી તે
 સમતા = ચિત્તનો સમભાવ [શા ભા], ચિત્તની ગમદેપરદિન અવગ્યા [નક]
 સર્વત્ર સમદર્શન [શ કરાન દ]. તુષ્ટિ = પ્રાગ્બધવશાત જે મને તેમા વતેષ
 તપ = ઇન્દ્રિયસયમપૂર્વક ચરીરને પીડ્યુ તે [શા ભા વગેરે], ચિત્તની એકાગ્રતા
 [શ કરાન દ] દાનમ્ = ન્યાયપૂર્વક પ્રાપ્ત થયેના ધનાદિ પદાવો સુખાત્રને આપ્ય
 તે, યથાશક્તિ સવિભાગ કરી બીજાને આપ્યુ તે [શા ભા], દત્તો ભાગ
 [શ કરાન દ] યથ = ધર્મના નિમિત્તથી થતી કીર્તિ [શા ભા] અવચ = અધર્મની
 નિમિત્તથી થતી કીર્તિ [શા ભા]

એ સર્વે ભાવો તથા કામ, ક્રોધ લોભ, મોહ, દંભ, દર્પ, અમૃતા, નદ
 કાર વગેરે ભાવો [શ કરાન દ] સર્વ પ્રાણીઓને સ્વસ્માનુભવેન । [શા ભા,
 કેદય વગેરે] પોતપોતાના ક્રોધાનુસાર પ્રાપ્ત થાય છે

દેવો યુદ્ધો માટે ભગવાનતુ શરણુ લેયુ

હે અર્જુન ! આ ધર્મયુદ્ધમા દેવોથી પણ ન છૂતી રકાય એવા બીજા
 પિતામહ, દ્રોણાચાર્ય, કર્ણ તથા જ્યેષ્ઠને પરાભવ કરવાનો યથ તને તારા
 શૌર્યથી નહિ, પરંતુ “કલ્પલ પુષ્પૈર્હિ વતપ્રાપ્યતે । [શા ભા ગી ૧૧-૨૩]”
 કેવળ તારા પૂર્વજ-ઓના પુરુષોથી જ પ્રાપ્ત થશે [શા ભા ગી ૧૧-૨૩]”
 મારા અસાધારણ યોગબળથી હુ તને કહુ છુ કે, જ્યારે તારુ પુરુષ દ્વીષ
 થશે ત્યારે બીજા વગેરનો પગભવ કરનાર તુ, એક અદ્ભુત સામર્થ્યવાળા કામાર્જી
 સાથે યુદ્ધમા પરાભવ પામશે, અને ત્યારે બીજાનુ ભીમત્વ અને તારુ અર્જુનત્વ
 મારી કૃપાથી જ હતુ, એ તને સ્પષ્ટ થશે [વિ પુ ૫-૩૮, ૩૨-૩૩]

“કાલ સમવિપમકર પરિભગવમાનમાનદ કાલ । કાલ કરોતિ પુરુષ કાલ
 ચાચિતારબ ॥ કાળ જ [કર્માનુસાર] સમવિપમનો કર્તા છે કાળ જ પરિવર
 અપમાન કે માનનો દાતા છે, અને કાળ જ મનુષ્યને દાતા [દાની] કે
 યાત્રક [ભિખારી] બનાવી દે છે”

વસિષ્ઠમુનિ કહે છે કે. “લાભ, હાનિ, જીવન, મરણ, યથ, અપયથ એ
 સર્વ દૈવના હાથમા છે ભગવાન તમના વનવાસથી અયોધ્યાવાસીને હાનિ
 દેવા તથા વનવાસીઓને લાભ, સુગ્રીવ તથા વિભીષણને જીવન, દયન્ય તથા
 વાલીનુ મરણ. લક્ષ્મણ તથા ભરતને યથ, કૈકેયી તથા મથરાને અપયથ
 પ્રાપ્ત થયો”

જેમ ઇચ્છા ન હોવા છતા મનુષ્યને મૃત્યુ, અપયથ વગેરે પ્રાપ્ત થ
 છે, તેમ ઇચ્છા ન હોવા છતા કર્માનુસાર આયુષ્ય, લક્ષ્મી, યથ તથા અર્ધ

વગેરે ભોગો પ્રાપ્ત થાય છે [ભાગ. ૬-૧૨-૧૩]: માન, અપમાન, લાલ, હાનિ, તથા વૃદ્ધિ જ્યારે આવી પહોંચે છે, ત્યારે ઇચ્છા ન હોય તોપણ તે દૂર રી શકાતાં નથી [શાં. ૫. ૨૬૦-૧૩].

“નાસ્દામરિત મર્યાદા ન નિમિત્તં ન કારણમ્ । ધર્મસ્તુ વિમજ્જ્યર્થમુભયો પુણ્ય-
ગંપયોઃ । [મહાભા. વનપર્વ ૩૧૨-૩] પ્રાણીમાનને પ્રાપ્ત થતાં આપત્તિ કે
પ્રાપ્તિને કોઈ મર્યાદા નથી, તથા તેને કોઈ નિમિત્ત કે કારણ નથી, કેવળ
[પ્રારબ્ધકર્મ] ધર્મ જ પાપ-પુણ્યના ફળરૂપ દુઃખ-સુખને વહેલી આપે છે.”

બુદ્ધિ, જ્ઞાન વગેરે દૈવી ગુણો, કામ-ક્રોધ વગેરે આસુરી ગુણો, સુખ-દુઃખ,
યશ-અપયશ વગેરે મનુષ્યને પૂર્વકર્મોનુસાર પ્રાપ્ત થાય છે. જો કે સુખ-દુઃખાદિ
ભોગો ભોગવવામાં મનુષ્ય પરત્ર છે, તોપણ આસુરી ગુણોના પરાભવ કરી,
દૈવી ગુણો પ્રાપ્ત કરવામાં મનુષ્ય સ્વત્ર છે.

દૈવી ગુણો સત્ત્વગુણ પ્રધાન પુરુષનાં લક્ષણો છે. “ઋગ્વેં ગચ્છન્તિ સત્ત્વસ્થા ।
[ગી. ૧૪-૧૮] સાત્ત્વિક પુરુષો બ્રહ્મલોક પર્વતના દેવલોકને પામે છે. ”
“સત્ત્વાત્સજાયતે જ્ઞાનમ્ । [ગી. ૧૪-૧૭] વૃદ્ધિ પામેલા સત્ત્વગુણથી જ્ઞાન
ઉત્પન્ન થાય છે. ” “અતઃ ઉત્તમગુણભાગ્યાહમેવ ત્વયા કર્ણીકરણીયં ઇતિ ભાષ ।
[નીલકંઠ] માટે બુદ્ધિ વગેરે ઉત્તમ ગુણોની પ્રાપ્તિ માટે તારે મારુ જ શરણ
લેવું. ” [૫]

મહર્ષયઃ સપ્ત પૂર્વે ચત્વારો મનવસ્તથા ।

મદ્ભાવા માનસા જાતા ચેપાં લોકે ઇમાઃ પ્રજાઃ ॥ ૬ ॥

અન્યથાર્થ :—પૂર્વે સૃષ્ટિના આદિકાળમાં [મધુ.] સપ્ત મહર્ષય ભૂગ્ર
વગેરે સાત મહર્ષિઓ તથા ચત્વાર. સનકાદિ ચાર તથા મનવ. સ્વાયંભુવ વગેરે
ચૌદ મનુષ્યો મદ્ભાવાઃ મારી વિભૂતિરૂપ છે [ચંદ્રાનંદ]. અથવા મારે વિશે જ
મનને રાખનારા છે [નીલકંઠ], મારા ચિત્તન વિશે તત્પર છે [મધુ], તથા
માનસાઃ જાતા. મારા જીવનથી જ ઉત્પન્ન થયેલા છે એવા જેમની લોક આ
લોકમાં ઇમા પ્રજાઃ આ બ્રાહ્મણાદિ પ્રજા છે [૬]

શબ્દાર્થ :—સૃષ્ટિના આદિકાળમાં સાત મહર્ષિઓ, સનકાદિ ચાર અને
ચૌદ મનુષ્યો મારા સંકલ્પથી જ ઉત્પન્ન થયા છે, તથા મારી જ વિભૂતિરૂપ
છે. તેમની જ આ લોકમાં આ પ્રજા છે [૬].

વિવેચન :—હો અર્જુન ! ભૂગ્ર, મરીચિ, અત્રિ, પુલસ્ત્ય, પુંવદ, કંતુ તથા
વસિષ્ઠ એ સાત મહર્ષિઓ, તથા તેમની પૂર્વે થયેલા સનક, સનંદન, સનાતન તથા

સનતકુમાર, એ ચાર તથા સ્વાયંભુવ વગેરે ચૌદ મનુષ્યો મારા સંકલ્પમાત્રથી જ ઉત્પન્ન થયેલા છે. તેઓ યોનિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા નથી; પરંતુ સૃષ્ટિના આદિ કાળમાં દિવ્યગર્ભરૂપ જે હું તેથી જ પ્રકટ થયેલા છે [મધુ.], તેથી આ સર્વે મદ્ભાવા: મારી જ વિભૂતિરૂપ છે [શંકરાનંદ]. આ જગતમાં જે પ્રાણી વગેરે પ્રજા છે, તે પણ એ મહર્ષિઓની જ પ્રજા હોવાથી પૌત્ર-પ્રપૌત્રરૂપે તથા દિવ્ય-પ્રશિષ્યાદિરૂપે તે સર્વે મારી પ્રજા છે; અને તે સર્વે મારી જ વિભૂતિઓ છે [શંકરાનંદ].

અર્થવા સાત મહર્ષિઓ, સનકાદિ ચાર અને ચૌદ મનુષ્યો જેમનાથી જ પ્રજા અને લોક ઉત્પન્ન થયેલા છે, તે સર્વે મદ્ભાવા: = મારામાં જ ભાવ રાખવાવાળા છે, મારામાં જ મનને રાખનારા છે [નીલકંઠ], મારા ચિંતનમાં જ તત્પર રહેનારા છે [મધુ.].

તાત્પર્ય એ છે કે, આવા પ્રસિદ્ધ મહાત્માઓ પણ મારી જ ઉપાસના કરે છે, માટે તું પણ મારી જ ઉપાસના કર [નીલકંઠ] [૬].

અવતરણિકા :—હવે ભગવાનની વિભૂતિને તથા યોગને અણુવાતું રૂપ કહે છે :

एतां विभूर्तिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।

सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ૭ ॥

અર્થવાત્ :—મ: જે પુરુષ મમ મારા એતાં આ વિભૂતિ વિસ્તારે [શા. ભા.] ચ તથા યોગ યોગસામર્થ્યને-અશ્વર્યને તત્ત્વતઃ તત્ત્વથી-અર્થાર્થ રીતે વેત્તિ જાણે છે સઃ તે અવિકમ્પેન અવિચળ યોગેન યોગવડે યુજ્યતે જોડાય છે અત્ર એમાં સંશયઃ સંશય ન નથી [પં.].

શબ્દાર્થ :—જે આ મારી વિભૂતિને તથા યોગને તત્ત્વથી જાણે છે, તે અચળ યોગથી [સમાધિથી] યુક્ત થાય છે, એમાં સંશય નથી [૭].

વિવેચન :—હે અણુન ! જે પુરુષ આ મારી [નિર્વિશેષ પરબ્રહ્મની] વિભૂતિ = વિસ્તારને [શા. ભા.], સર્વાત્મતાને [શંકરાનંદ], શુદ્ધિ વગેરેરૂપ તથા મહર્ષિ વગેરેરૂપ વિવિધપણાને તથા યોગ = મારા યોગસામર્થ્યને [શા. ભા.], પરમ અશ્વર્યને [મધુ.], સૃષ્ટિ, સ્થિતિ, પ્રવેશ, નિવર્તન, નિમગ્ન તથા અનુમગ્ન વગેરે કરવારૂપ મારા સામર્થ્યને [શંકરાનંદ] તત્ત્વતઃ = અર્થાર્થ રીતે [શા. ભા. વગેરે] જાણે છે, તે અવિકમ્પેન યોગેન = પૂર્ણજ્ઞાનની સ્થિરતારૂપ નિશ્ચલયોગવડે [શા. ભા.], જ્ઞાનની સ્થિરતારૂપ સમાધિવડે [મધુ.], મારી ઉપાસનારૂપ યોગવડે [શંકરાનંદ], નિશ્ચલ ભક્તિયોગવડે [રા. ભા.] યુક્ત થાય છે, એમાં સંશય નથી.

તાત્પર્ય એ છે કે, "મદ્વિભૂતેષ્વિષય કન્યાણગુણવિષય ચ જ્ઞાન ભક્તિયોગ-
વર્ધનમિતિ । [૩ બા] મારી વિભૂતિઓનું તથા મારા કન્યાણુમન ગુણોનું
જ્ઞાન ભક્તિયોગને વધારનારું છે [૨ા બા] "મારી વિભૂતિઓને તથા
યોગસામર્થ્યને તરનથી જાણનારા પુરુષ એકમાત્ર મોહની કામનાથી સર્વત્ર વિરક્ત
થઈ, શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક 'આ સર્વ વાનુષંગિક ૪૫ ૪૬' એ પ્રકારે સર્વત્ર બ્રહ્મશુદ્ધિથી
મારી ઉપામના કરે છે [ચક્રાનંદ] અને કૃતકૃત્ય થાય છે [નીલકંઠ], એમા
સંશય નથી [૭]

અવતરણિકા — હવે એ શ્લોકવડે ઉપાસનાનું ચક્ર કહે છે

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।

इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ૮ ॥

અનુવાદ — અહં હું સર્વસ્ય સર્વનું પ્રભવ ઉત્પત્તિનું કારણ છું મત્તઃ
મારાથી સર્વ મન પ્રવર્તે છે પ્રવર્તે છે એમ મત્વા માનીને બુધા તત્ત્વજ્ઞાની
[૬ા બા], વિવેકી [શ્રીધર વગેરે] ભાવસમન્વિતા ભાવપૂર્વક માં મને ભજન્તે
બજે છે [૮]

શબ્દાર્થ — હું સર્વનો પ્રભવ [ઉત્પાદક] છું, મારાથી જ સર્વ પ્રવર્તે
છે એમ માની વિવેકી ભાવપૂર્વક [પ્રીતિપૂર્વક] મને બજે છે [૮]

વિવેચન :— અહં સર્વસ્ય પ્રભવ = હું સમગ્ર જગતની ઉત્પત્તિનું
કારણ છું [૬ા બા], હું જગતનું ઉપાધાન તથા નિમિત્ત કારણ છું [મધુ]
મત્તઃ સર્વ પ્રવર્તે = આ સ્થિતિ, નાશ, ક્રિયા તથા કર્મકર્ણભોગરૂપ વિમાગમ્ય
સમગ્ર જગત મારાથી જ પ્રવર્તે છે [૬ા બા વગેરે] અતર્કામી, સર્વથા
તથા સર્વશક્તિમાન હું વાસ્તવથી ગ્રેસાતુ જગત પોતાની મર્યાદાનું ઉત્પાદન
કર્તા વગર એમાં કરે છે [મધુ] પૂર્વે કહેલા શુદ્ધિ, જ્ઞાન વગેરે સર્વ ભાવો
[ગી ૧૦-૪] મારા અનુગ્રહને પામીને જ પોતપોતાના કાર્યમા પ્રવર્તે છે
[નીલકંઠ વગેરે].

इति मत्वा = આ પ્રમાણે મારું સર્વોત્કર્ષપણ, સર્વપ્રવર્તકપણ, સર્વશક્તિ,
સર્વરૂપણ તથા મારા મહિમાને શ્રુતિ, યુક્તિ તથા સદ્ગુણના વચનથી નિવ્ય
કર્તા [ચક્રાનંદ], બુધા = તત્ત્વજ્ઞાની [૬ા બા વગેરે], વિવેકી [શ્રીધર
વગેરે] ભાવસમન્વિતા = સર્વત્ર મારી ભાવનાથી યુક્ત થઈ, એટલે કે 'આ સર્વ
બ્રહ્મ જ છે' એવી ભાવનાથી યુક્ત થઈ [ચક્રાનંદ], ભાવપૂર્વક [નીલકંઠ]
પરમ પ્રીતિપૂર્વક [મધુ વગેરે] માં ભજન્તે = મને બજે છે [મધુ], મારું

લેજન કરે છે [નીલકંઠ], મારું ચિતન કરે છે [શા. ભા. વગેરે], શ્રવણ, મનન તથા ધ્યાન કરે છે [શંકરાનંદ], મારી સેવા કરે છે [પુ. અ. ત. વગેરે] [૮].

અનતરંગિકા :—હવે ઉપાસનાનો પ્રકાર કહે છે :

મચિતા મદ્ગતગ્રાણા વોધયન્તઃ પરસ્પરમ્ ।

કથયન્તશ્ચ માં નિત્યં તુષ્યન્તિ ચ રમન્તિ ચ ॥ ૯ ॥

અન્યથાર્થ :—તેઓ મચિતાઃ મારામાં ચિત્તવાળા, મદ્ગતગ્રાણાઃ મારે વિષે ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયોને જોડનારા [શા. ભા., મધુ. વગેરે] પરસ્પરમ્ પરસ્પર વોધયન્તઃ મારો જ બોધ કરતાં ચ અને નિત્યં નિત્ય માં મારું જ કથયન્તઃ કથન કરતાં તુષ્યન્તિ સંતોષ પામે છે ચ તથા રમન્તિ ઉત્તમ સુખનો અનુભવ કરે છે [૯].

શબ્દાર્થ :—તેઓ મારામાં ચિત્તવાળા, મારે વિષે જ પ્રાણને [ઇન્દ્રિયોને] જોડનારા, પરસ્પર મારો બોધ કરતાં તથા નિત્ય મારું જ કથન કરતાં સંતોષ પામે છે, તથા આનંદ પામે છે [૯].

વિવેચનઃ—મચિતાઃ = મારામાં ચિત્તવાળા, મદ્ગતગ્રાણાઃ = મારે વિષે જ ચક્ષુ વગેરે સર્વ ઇન્દ્રિયો જોડનારા [શા. ભા., મધુ. વગેરે], અથવા જેમણે પોતાનું જીવન અને જ અર્પણ કરેલું છે એવા [શા. ભા.], મારા લગત સિવાય બીજા પ્રયોજનથી અત્યંત જીવન જેમનું એવા [મધુ.], દેહ, ઇન્દ્રિયો, અંતઃકરણ વગેરે સર્વ અને સમર્પણ કરી, દાસભાવે નિત્ય-નિરંતર સેવામાં પ્રમાણે મારી ભક્તિ કરનારા [વલ્લભ]:

વોધયન્ત પરસ્પરમ્ = એકબીજાને મારો જ બોધ કરનારા, કથયન્તશ્ચ માં નિત્યં = શિષ્યોને મારો જ ઉપદેશ કરતાં [મધુ.], મારા ગુણો, લીલા, એકર્ષક દિતું નિત્ય કથન કરનારા, તથા કથનના અભાવે ‘રામ, હરિ, ગોવિંદ, ગોપાલ’ વગેરે મારાં નામોનું કીર્તન કરનારા [વે. પ્ર. ગી.] મારા ભક્તો તુષ્યન્તિ સંતોષ પામે છે, અને રમન્તિ = પ્રિયસંગગંગેવ [મધુ.] પ્રિયસંગમની [પ્રિયસમાગમની] સમાન એટલે કે પોતાનો અત્યંત પ્રેમી મળી ગયો હોય તેમ [શા. ભા.] ઉત્તમ સુખનો અનુભવ કરે છે.”

“સર્વ મામેવ પદ્યન્તઃ શૃણ્વન્તો ભાવયન્તશ્ચ કાલં નયન્તીત્યર્થઃ । [શંકરાનંદ] મારા ભક્તો સર્વને મારા સ્વરૂપે જોતા, સાંલગતા તથા લાવના કરતા કે જે અતિશય કરે છે, એ અર્થ છે ” [૯].

અવતરણિકા. — હવે ભગવાન ભક્તો પર કેવા પ્રકારે અનુગ્રહ કરે છે, તે કહે છે [ચ કરાનંદ] :

તેષાં સતતયુક્તાનાં ભજતાં પ્રીતિપૂર્વકમ્ ।

દદામિ બુદ્ધિયોગં તં યેન મામુપયાન્તિ તે ॥ ૧૦ ॥

અન્યથાથઃ — સતતયુક્તાના મારે વિષે નિરંતર એકાગ્ર બુદ્ધિવાળા [મધુ] અને પ્રીતિપૂર્વક પ્રીતિપૂર્વક ભજતા ભજનારા તેષાં તેમને તં તે બુદ્ધિયોગ બુદ્ધિયોગ—મારા તત્ત્વને વિષય કરવાવાળું યથાર્થ જ્ઞાન [શા. ભા. , મધુ.], જ્ઞાનયોગ દદામિ હું આપુ છું જેન જે વડે તેઓ મા મને ઉપયાન્તિ પામે છે [૧૦]

શબ્દાર્થઃ — મારે વિષે નિરંતર એકાગ્ર બુદ્ધિવાળા અને પરમપ્રેમપૂર્વક ભજતા ભજનારા તેમને હું બુદ્ધિયોગ આપુ છું, જે વડે તેઓ મને પામે છે [૧૦].

વિવેચન : — તેષાં સતતયુક્તાનાં = સમસ્ત ખાલ તૃપ્ત્યાઓ વિનાના, નિરંતર તત્પર ધર્મ ભજન—સેવા કરવાવાળા [શા. ભા.], મારે વિષે જ નિરંતર એકાગ્ર બુદ્ધિવાળા [મધુ.], વેદાન્તના શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસનમા જ પરિનિર્ઠન [ચ કરાનંદ], નિત્ય મારે વિષે જ ચિંતને જોડનારા [વે. શ્ર ગી], અને ભજતા પ્રીતિપૂર્વકમ્ = લાભ, પૂજા, ખ્યાતિ વગેરે લૌકિક પ્રયોજનની કામના વિના પરમપ્રેમપૂર્વક ભજતા ભજનારા [કેશવ] તેમને હું બુદ્ધિયોગ = પૂર્ણજ્ઞાનરૂપ યોગ [શા. ભા.], સ્વરૂપજ્ઞાનરૂપ યોગ [ચ કરાનંદ], જ્ઞાનયોગ [શ્રીધર વગેરે], જ્ઞાનનિષ્ઠા [નીવકઠ વગેરે], તત્ત્વને વિષય કરવાવાળું જ્ઞાન [મધુ] આપુ છું.

યેન મામ્ ઉપયાન્તિ તે = આ પ્રકારે શ્રવણાદિથી મારા ભજનમા નિષ્ઠાવાળા મારા અનુગ્રહને પાત્રાભૂત થયેલા મારા અનન્ય ભક્તો મને નિર્વિશેષ, નિરાકાર, નિત્ય, ફલસ્થ, અમંગ, ચિદ્રૂપ, સદાનંદકરસ, અદ્વિતીય પરબ્રહ્મને પોતાના આત્મારૂપે જાણી [સાક્ષારકાર કરી] [ચંકરાનંદ] મને આત્મપણાથી પ્રાપ્ત થાય છે [મધુ.]. જેમ સમુદ્રમા નદીઓ અભેદપણે પ્રવેશ કરે છે, તેમ મારામાં અભેદપણે પ્રવેશ કરે છે [નીવકઠ] [૧૦].

અવતરણિકા : — હવે ઉપાસનાનું રૂળ કહે છે.

તેષામેવાત્મકમ્પાર્થમહમજ્ઞાનજં તમઃ ।

નાશયામ્યાત્મભાવસ્થો જ્ઞાનદીપેન માસ્વતા ॥ ૧૧ ॥

અન્યથાથઃ — તેષાં તેમના એવ જ અતુકમ્પાર્થ અનુગ્રહ માટે આત્મ-ભાવસ્થઃ આત્મભાવમાં રહેલો—અત કરણમા રહેલો અહમ્ હું માસ્વતા પ્રકાશ-ગી. ૨૧ .

મય જ્ઞાનદીપેન જ્ઞાનદીપવડે અજાનન અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા તમઃ અધકારને નાશયામિ નાશ કરું છું [૧૧].

શબ્દાર્થ :—તેમના જ અનુગ્રહ માટે અંતઃકરણમા રહેલો હું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનદીપ વડે અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા અધકારનો નાશ કરું છું [૧૧].

વિવેચન :—તેષામ્ એ અનુકર્યાર્થ = પૂર્વોક્ત રીતે મારું નિરંતર જ્ઞાન કરનારા ભક્તજનોની અનુકરણને અર્થે અર્થાત્ મારા ભક્તજનોનું કાર્મિકપણ પ્રકારે શ્રેય ધાય એવી દયામય ભાવનાથી કે, એ પ્રકારે અનુગ્રહ કરવાના હેતુથી [શા. ભા. વગેરે] આત્માવસ્થઃ = તેમના આત્માકાર અંતઃકરણની વૃત્તિમા રહેલો હું અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા તમઃ = સસારરૂપ અધકારનો [શ્રીધર વગેરે], મિથ્યા-પ્રતીતિરૂપ મોહમય અધકારનો [શા. ભા. વગેરે] જ્ઞાનદીપેન વિવેકશુદ્ધિરૂપ જ્ઞાનદીપવડે [શા. ભા.] નાશ કરું છું.

જ્ઞાનદીપનુ સ્વરૂપ

આ પ્રકાશમય જ્ઞાનદીપ ભક્તિપ્રસાદરૂપી સ્નેહથી [ધૃતથી] પરિપૂર્ણ છે, મારા અવગતની ભાવનાના અભિનિવેશરૂપી વાયુથી તે પ્રજ્વલિત ધર્મ રત્નો છે, બ્રહ્મચર્યાદિ સાધનોના સંસ્કારવાળી શુદ્ધિ એ જ્ઞાનદીપની ખતી [વાટ] છે, વિગ્રહ [આસક્તિરહિત] અંતઃકરણ આ જ્ઞાનદીપનો આધાર [પાત્ર] છે, નિર્વિપયી તથા રાગદ્વેષરૂપી મળથી રહિત ચિત્તરૂપ [વાયુરહિત સ્થાનરૂપી] ઠાકણુમા તે જ્ઞાનદીપ સ્થિત છે [પ્રકાશે છે], તથા નિરંતર અભ્યાસ કરવાથી થયેલા એકાગ્રતારૂપ ધ્યાનજનિત પૂર્ણ જ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રકાશથી તે જ્ઞાનદીપ શુદ્ધ છે [શા. ભા.].

તાત્પર્ય એ છે કે, જેમ અંધારી શુદ્ધિમા રહેલું રત્ન ધૂલાદિ મળથી મુગ્ધ થતા શુદ્ધિમાં રહેલા અધકારનો નાશ કરી, પોતાના જ તેજવડે પ્રકાશે છે, તેમ સર્વના હૃદયશુદ્ધિમા રહેલો સ્વયં પ્રકાશ તથા જ્ઞાનપ્રકાશ એવો હું, ભક્તિવડે રાગદ્વેષ મળથી શુદ્ધ થયેલા મારા અનન્ય ભક્તોના અતઃકરણમા અજ્ઞાનરૂપી અધકારનો નાશ કરી, મારા શુદ્ધ પ્રકાશમય સ્વરૂપે પ્રકાશમાન થાઉં છું.

જે કે સર્વાત્મક એવા મને પરબ્રહ્મને સર્વ જીવો સર્વદા પ્રાપ્ત જ છે, તેમજ અજ્ઞાનને લીધે સર્વદા પ્રાપ્ત મને પરબ્રહ્મને મૂઢ [અવિવેકી] અપ્રાપ્ત માને છે, પરંતુ જે શ્રવણાદિથી, યમદમાદિથી કે ઉપાસનાદિથી ચિત્તશુદ્ધિને પ્રાપ્ત ધર્મ, અતઃ અનુગ્રહને ચોખ્ખા થાય છે, તેના અજ્ઞાનરૂપી આવરણનો હું નાશ કરું છું, તેના અંતઃકરણ વિષે હું સાક્ષાત્ પ્રગટ થાઉં છું, તથા તેની વૃત્તિનો વિષય થાઉં છું [૧૧].

અવતરણિકા :—હવે ભગવાનની વિભૂતિઓ વિસ્તારપૂર્વક જાણવાની ઇચ્છાથી ભક્ત અર્જુન સાત શ્લોકોએ ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે :

પરં વ્રહ્મ પરં ધામ પવિત્રં પરમં ભવાન્ ।

પુરુષં શાશ્વતં દિવ્યમાદિદેવમજં વિશુમ્ ॥ ૧૨ ॥

અન્યથાર્થ :—ભવાન્ આપ પરં વ્રહ્મ પરબ્રહ્મ છે, પરં ધામ પ્રકાશરૂપ છે, પરમં પવિત્રં પરમ પવિત્ર છે, પુરુષં પુરુષ શાશ્વતમ્ નિત્ય દિવ્યમ્ દિવ્ય આદિ દેવમ્ આદિદેવ અજં જન્મરહિત તથા વિશુમ્ સર્વવ્યાપક [પણુ આપ જ છે] [૧૨].

શબ્દાર્થ :—આપ જ પરબ્રહ્મ છે, પરમધામ છે, અને પરમ પવિત્ર છે; પુરુષ, શાશ્વત, દિવ્ય, આદિદેવ તથા સર્વવ્યાપક [પણુ આપ જ છે] [૧૨].

ત્રિવેચન :—પરં વ્રહ્મ = આપ તત્ત્વવેતા પુરુષોને પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય સર્વ ઉપાધિઓથી રહિત નિર્વિશેષ બ્રહ્મ છે. પરં ધામ = આપ સ્થૂળથી અવ્યાકૃત સુધીના સર્વ પ્રપંચના આશ્રયરૂપ છે, અથવા પરમ પ્રકાશરૂપ છે [મધુ.]. પવિત્રં = આપ વાયુ, અગ્નિ, સૂર્ય તીર્થાદિક સર્વને પવિત્ર કરનાર છે. પુરુષં = આપ સર્વના શરીરમાં રહેનારા છે. શાશ્વતમ્ = આપ સદૈવ [તણુ કાળમાં] એકરૂપ રહેનારા છે. દિવ્યમ્ = આપ પરમઓમરૂપમાં સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિત છે. આદિદેવમ્ = આપ સર્વ જગતના કારણરૂપ છે. અજં = આપ જન્મરહિત છે તથા વિશુમ્ = આપ વ્યાપક છે [૧૨].

* અવતરણિકા :— રૂદ્રમ્ । [શા. ભા.] એવા આપને એટલે કે પરબ્રહ્મ આદિ નવ લક્ષણોવાળા આપને [પ. ટી. વગેરે] :

આહુસ્ત્વામૃયયઃ સર્વે દેવર્ષિર્નારદસ્તથા ।

અસિતો દેવલો વ્યાસઃ સ્વયં ચૈવ વ્રવીષિ મે ॥ ૧૩ ॥

અન્યથાર્થ :—સર્વે સર્વે ઋષયઃ ઋષિઓ તથા તથા દેવર્ષિઃ નારદઃ દેવર્ષિ નારદ અસિતઃ અસિત દેવલઃ અસિતના પુત્ર દેવલઋષિ વ્યાસઃ વ્યાસ ત્વાં આપને આહુઃ પૂત્રોક્ત રીતે વર્ણવે છે ચ તથા સ્વયમ્ એવ આપ પોતે પણ મે મને વ્રવીષિ એમ જ કહે છે [૧૩].

* શ્રીશંકરાનંદ, શ્રીમધુસૂદનસ્વામી વગેરે શ્લોક ૧૨ નો શ્લોક ૧૩ સાથે આથી જુદા પ્રકારે સંબંધ કરે છે.

શાશ્વત્વ' :—સર્વ ઋષિઓ, દેવર્ષિ નારદ, અસિતઋષિ, દેવધનર્ષિ, વેદવ્યાસ આપને પૂર્વોક્ત રીતે કહે છે; અને આપ પોતે પણ મને એમ જ કહો છો [૧૩].

વિવેચન :—ભગવાન વેદવ્યાસ કહે છે કે :—“ હમ્ એવં હિ ભોક્તાનુ-
ત્યક્તિરપિ ચાવ્યયઃ । કૃષ્ણસ્ય હિ રૂતે ભૂતમિદં વિથ ચરાચરમ્ । [મઢા. ભ.
૩૮-૨૩] અપિનાશી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સર્વ જૂતોની ઉત્પત્તિ તથા પ્રત્યક્
સ્થાન છે, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ આ ચરાચર જગતના કાલુષ્ય છે”
ક્ષીરસાગરમાં નિવાસ કરનાર ભગવાન નારાયણ શેષ-અધ્યાત્મો ત્યામ દરી મધુરાચ
આન્યા છે, તથા તે જ ભગવાન મધુસૂદન સાક્ષાત્ પુરાણપુરુષ તથા ધર્મરૂપ છે
ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અક્ષર, દાર, ક્ષેત્રજ્ઞ, પરમેશ્વર તથા અચિત્તત્ત્વ છે
[વનપર્વ—૮૮, ૨૮-૨૭].

દેવર્ષિ નારદ ધર્મગજ યુધિષ્ઠિરને કહે છે :—“ હે મનન્ ! આ લોકમાં
તમે અત્યંત ભાગ્યશાળી છો, કાલુષ્યે સર્વને પવિત્ર કરનારા મુનિઓ તમારે
ધેર પધારે છે, તથા આપના મહેલમાં માનવ ચિહ્નધારી સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ ભગવાન
શ્રીકૃષ્ણ ગૂઢરૂપે વિરાજે છે. શ્રીકૃષ્ણ મહાપુરુષોને શોધવા શોધ્ય, નિર્વાણુષ્ઠના
અનુભવરૂપ, પરબ્રહ્મસ્વરૂપ છે; તથા તે તમારા પ્રિય, સુદૃઢ, મામાના પુત્ર,
પૂજ્ય તથા સર્વના પગ્મ ગુરુ છે [ભાગ. ૭-૧૫-૭૫-૭૬].

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની મુતિ કરતા દેવર્ષિ નારદ કહે છે :—“ હે કૃષ્ણ ! હે
વાસુદેવ ! હે માદ્યશ્રેષ્ઠ ! જેમ કાષ્ઠમાં અગ્નિ રહે, તેમ આપ સર્વ જૂતોમાં
આત્મરૂપે રહો છો. આપ ગૂઢ, ગ્રહાશય, સાક્ષી, મહાપુરુષ, જગતને ઉત્પન્ન
કરનારા, સંહાર કરનારા તથા પાલન કરનારા ઈશ્વર છો [ભાગ. ૧૦-૩૭-૧૭].

અસિતઋષિ તથા તેમના તપસ્વી, યોગાચાર્ય તથા વેદનિષ્ઠાત પુત્ર દેવધ-
નર્ષિ કહે છે કે :—“ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પૂર્વસૃષ્ટિમાં પ્રજાપતિ તથા સર્વ લોકોના
એકમાત્ર સ્રષ્ટા છે.”

વળી આપ પોતે પણ “ અજોડપિ સજ્જવ્યયાત્મા ભૂતાનામીશ્વરોડપિ સદા”
[ગી. ૪-૬] ‘ મોક્ષારં યત્તત્તપસ્યાં સર્વલેક્ષ્મદેશ્વરમ્ । ’ [ગી. ૫-૨૬]
‘ મયા તતમિદં સર્વં જગદવ્યક્તમૂર્તિના । [ગી. ૯-૪] ’ વગેરે વચનો વડે મને
એમ જ કહો છો.

“ एतेन बहुभ्यः श्रोतव्यं ज्ञातव्यं वस्तित्वमिति सूचितं भवति । [૪ ક્રાંત]
આથી આત્મતત્ત્વ ધણા મહત્ત્વાચ્છે પાસેથી શ્રવણ કરવું જોઈએ તથા જાણવું
જોઈએ, એ સૂચિત થાય છે.”

નોંધ :—અક્ત અશુન ભગવાનનો સખા હોતો તોપણ તે ભગવાનના સ્વરૂપને જાણતો ન હોતો. આથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, ભગવત્કૃપા વિના ભગવાનના સ્વરૂપને તત્ત્વથી જાણવું કે જોવું શક્ય નથી. ભગવત્પ્રાર્થિતામાં પુરુષાર્થ હિ, પરંતુ ભગવત્કૃપા જ પ્રધાન કારણ છે [શ્લોક ૨ તથા વિવેચન] [૧૩].

સર્વમેતદત્તં મન્યે યન્માં વદસિ કેશવ ।

ન હિ તે ભગવન્ વ્યક્તિ વિદુર્દેવા ન દાનવાઃ ॥ ૧૪ ॥

અન્યથાર્થ :—કેશવ ! હે કેશવ ! મારા મને શું જે વદસિ તમે કહો છો તત્ત્વ એ સર્વ સર્વ ઋતં સત્ય મન્યે હું માનું છું, હિ કારણકે ભગવન્ ! હે ભગવન્ ! તે વ્યક્તિ આપની ઉત્પત્તિને [શા. ભા.], આપના પ્રભાવને [મધુ.], આપના ઐશ્વર્યને [શકરાનંદ], આપના પ્રકટ પ્રવાના પ્રકારને [વે. જી. ગી.] દેવાઃ વૈ ન વિદુઃ જાણતા નથી અને દાનવાઃ દાનવો પણ ન જાણતા નથી [૧૪].

શબ્દાર્થ :—હે કેશવ ! આપ જે કહો તે સર્વ હું સત્ય માનું છું. હે ભગવન્ ! દેવો તથા દાનવો પણ આપના પ્રભાવને જાણતા નથી [૧૪].

વિવેચન :—‘વહ્નિ મે વ્યતીક્તાનિ જન્માનિ તવ ચાર્જુન’ [ગી. ૪-૫], મત્તઃ પરતરં નાન્યર્થિકચિદસ્તિ ધનઞ્ચય ।’ [ગી. ૭-૭] ‘ન મે વિદુઃ સુરગણાઃ ભવં ન મહર્ષયઃ ।’ [ગી. ૧૦-૨] ‘મહર્ષયઃ સ્મૃત પૂર્વે ।’ [ગી. ૧૦-૬] ‘ત્યાદિ જે વચનો આપે કહ્યાં, તથા દેવર્ષિ નારદ વગેરે ઋષિઓએ જે આપનું સ્વરૂપ કહ્યું છે, તે સર્વ વચનોને હું ઋતં = સત્ય [શા. ભા. વગેરે] માનું છું. સર્વજ્ઞ હોવાથી આપ જાણો છો કે, આપના વચનમાં મને કયાંય પણ અપ્રમાણતાની શંકા નથી [મધુ].

હે કેશવ ! આપ નિરતિશય જ્ઞાન, શક્તિ, બળ તથા ઐશ્વર્યના ભંડારરૂપ છો [શા. ભા., કેશવ]. આપની વ્યક્તિ = ઉત્પત્તિને [શા. ભા.], આપના પ્રભાવને [મધુ.], આપના અનાદિ ઐશ્વર્યસ્વરૂપને [શકરાનંદ], આપના પ્રકટ પ્રવાના પ્રકારને [વે. જી. ગી.], આપની વિભૂતિઓના આવિર્ભાવને દેવો કે દાનવો પણ જાણતા નથી. અર્થાત્ દેવો જાણતા નથી કે આપની અભિવ્યક્તિ તેમના અનુગ્રહ માટે છે, તથા અસુરો જાણતા નથી કે આપની અભિવ્યક્તિ તેમના નિગ્રહ માટે છે [શ્રીધર].

જ્યારે આપના અચિંત્ય, અનંત, વૈશ્વવત્તા, અગ્રમેય પ્રભાવ તથા અનાદિ ઐશ્વર્યસ્વરૂપને દેવો તથા મહર્ષિઓ પણ જાણતા નથી [શ્લોક ૨] તો પછી મનુષ્યો ન જાણે એમાં શું કહેવું ?

તાત્પર્ય એ છે કે, મુમુક્ષુને આચાર્યના તથા શાસ્ત્રના વચનોમા ભગ
અર્જુન જેવી શ્રદ્ધા આવશ્યક છે. “શ્રદ્ધાવાહ્યમતે જ્ઞાન । [ગી. ૪-૩૮] જન
નિષ્ઠ આચાર્ય તથા શાસ્ત્ર વિષે શ્રદ્ધાવાળો પુરુષ જ જ્ઞાનને પામે છે ” ‘જે
ચચ્છૂદ્ધ સ એવ સ. । [ગી. ૧૭-૩] જેની જેવી શ્રદ્ધા તેવો તે થાય છે ’
શ્રદ્ધારહિત પુરુષની ધર્મમા [મોક્ષસાધનમા] પ્રવૃત્તિ જ થતી નથી, તો પડી
તે ચિત્તશુદ્ધિને કે મુક્તિને પ્રાપ્ત ન થાય એમા શુ કહેવુ ? [૧૪]

સ્વયમેવાત્મનાઽઽત્માનં વૈત્ય ત્વં પુરુષોત્તમ ।

ભૂતભાવન ભૂતેશ દેવદેવ જગત્પતે ॥ ૧૫ ॥

અન્યથાથ.—પુરુષોત્તમ ! હે પુરુષોત્તમ ! ભૂતભાવન ! હે સર્વભૂતોને
ઉત્પન્ન કરનાર ! ભૂતેશ ! હે સર્વભૂતોના નિયંતા ! દેવદેવ ! હે દેવોના દેવ !
જગત્પતે ! હે જગતના પતિ ! ત્વ તમે સ્વયમ્ એવ પોતે જ જાતમા પોતાવડે
જાતમા પોતાને વૈત્ય બોલો છો । [૧૫] .

સામ્બદ્ધાથ.—હે પુરુષોત્તમ ! હે ભૂતોને ઉત્પન્ન કરનાર ! હે ભૂતોના ધર્મ !
હે દેવોના દેવ ! હે જગતના પતિ ! આપ પોતે જ પોતાવડે પોતાને બોલો છો [૧૫]

વિવેચન.—હે પુરુષોત્તમ ! હે સર્વ ભૂતોને ઉત્પન્ન કરનાર ! હે સર્વ
ભૂતોના ધર્મર ! હે દેવોના દેવ ! હે જગતના પતિ ! સ્વયમ્ એવ જાતમા
જાતમા વૈત્ય ત્વં પુરુષોત્તમ = આપ પોતે જ પોતાવડે પોતાને બોલો છો
આપ આપના સ્વયંપ્રકાશપણથી આપના નિરુપાધિક સ્વરૂપને તથા ઉપાધિવાળા
સ્વરૂપને બોલો છો [મધુ] આપ પોતે જ આત્મરૂપ પોતાનાથી આત્મરૂપ
પોતાને નિરતિથય જ્ઞાન, અૈશ્વર્ય, સામર્થ્ય આદિ શક્તિયુક્ત ધર્મસ્વરૂપે બોલો
છો [શા. ભા] જેમ પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાના બળ, પુષ્ટિ વેગ, આરોગ્ય,
અનારોગ્ય, અગની વિકરતા, અગની અવિકરતા તથા ધૈર્ય વગેરે પોતાની ઇશી
સ પત્તિને બોલો છે, તેમ આપના માયાયોગવિશેષથી વિશેષિત વૈભવને આપ
પોતે જ બોલો છો. આપના સિવાય અન્ય પરિચિન્ન તથા અદેશ્ય કોઈ પણ
ઝગપિ, દેવ કે મનુષ્ય તે યથાર્થ બોલુતો નથી [શ કરાનંદ] આપની માયાને
કે આપના સ્વરૂપને બોલુવાને આપના મિત્રાય અન્ય કોઈ સમર્થ નથી

કિં વાચ્ય પુરુષોત્તમત્ત્વ ત્વ [મધુ, સદાનંદ] સર્વ પ્રકારે સર્વ લોકોને
આરાધન કરવા યોગ્ય એના આપના પુરુષોત્તમપણાનુ શુ વર્ણન કરવુ ?

તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાનની કૃપા વિના ભગવાનનો ભક્ત પણ ભગવાનના
સ્વરૂપને તત્ત્વથી બોલી શકતો નથી [૧૫] .

વક્તુમર્હસ્યશેષેણ દિવ્યા હ્યાત્મવિભૂતયઃ ।

યામિર્વિભૂતિભિર્લોકાનિમાંસ્ત્વં વ્યાપ્ય તિષ્ઠસિ ॥ ૧૬ ॥

અન્યથાથઃ—યામિઃ જે વિભૂતિભિઃ વિભૂતિઓ વડે इमान् આ લોકાન્ ૧૬ લોકોને વ્યાપ્ય વ્યાપીને ત્વં તમે તિષ્ઠસિ રહો છો, તે વિભૂતિઓ દિવ્યાઃ દેવ્ય છે, માટે સર્વશ્ચ એવા આપ જ અશેષેણ સંપૂર્ણપણે આત્મવિભૂતયઃ માપની વિભૂતિઓ વક્તુમ્ કહેવાને ઝર્હસિ યોગ્ય છો—સમર્થ છો [૧૬]

શબ્દાથઃ—જે વિભૂતિઓવડે આ સર્વલોકોને વ્યાપીને તમે સ્થિત છો, વિભૂતિઓ દિવ્ય છે, માટે આપ જ આપની વિભૂતિઓને કહેવા યોગ્ય છો [૧૬].

વિવેચન :—હે ભગવન્ ! જે વિભૂતિઓવડે આ સર્વ લોકોને વ્યાપીને આપ હો છો, તે દિવ્યાઃ = તેજ, બળ, પૌરુષ, શક્તિ, પ્રકાશ વગેરે ગુણોવડે અપ્રાકૃત કે [શંકરાનંદ], અસર્વજ્ઞાંતુમશક્ત્યા. [મધુ.] અસર્વશ્ચ લોકોને જાણવાને મશક્ત્ય છે, તેથી આપ સર્વશ્ચ જ તે વિભૂતિઓને સંપૂર્ણપણે કહેવાને યોગ્ય છો.

તાત્પર્ય એ છે કે, સર્વોત્તમક અને સર્વશ્ચ એવા ભગવાન જ ભગવાનની વિભૂતિઓને કહેવા સમર્થ છે [૧૬].

કથં વિદ્યામહં યોર્ગિસ્ત્વાં સદા પરિચિંતયન્ ।

કેષુ કેષુ ચ માવેષુ ચિન્ત્યોઽસિ ભગવન્મયા ॥ ૧૭ ॥

અન્યથાથઃ—યોગિન્ હે યોગિન્ ! સદા નિરંતર પરિચિન્તયન્ આપનું ધ્યાન કરતો એવો મહં હું ત્વા આપને કથં કેવી રીતે વિદ્યામ્ જાણી શકું ? અને ભગવન્ હે ભગવન્ ! કેષુ કેષુ કયા કયા માવેષુ પદાર્થોમા મયા મારે ચિન્ત્યઃ અસિ આપનું ધ્યાન કરવું જોઈએ ? [૧૭].

શબ્દાથઃ—હે યોગી ! સર્વદા ધ્યાન કરતો એવો હું આપને કેવી રીતે જાણું ? તથા હે ભગવન્ ! કયા કયા પદાર્થોમાં મારે આપનું ધ્યાન કરવું જોઈએ ? [૧૭].

વિવેચન :—હે ભગવન્ ! નિત્ય-નિરંતર આપનું જ ધ્યાન કરતો એવો હું વતાઓને પણ જાણવાને અશક્ત્ય એવા આપને કેવી રીતે જાણું ? તથા કેષુ કેષુ માવેષુ = કઈ કઈ ચેતન કે અચેતન વસ્તુઓમાં [શા. ભા., વગેરે], આપની વિભૂતિઓમાં [મધુ. વગેરે] મારે આપનું ધ્યાન કરવું જોઈએ ? ‘ સર્વં વિષ્ણુમયં ભૂત-આ સમસ્ત જગત વિષ્ણુમય છે ’ માટે આપના આ સ્વરૂપભૂત જગતમાં

આપની ક્યાં ક્યાં વિશેષ સ્ફૂર્તિ છે, તથા ક્યાં ક્યાં મારે આપનું ચિંતન કરવું, તે મને કહો [શંકરાનંદ].

હે ભૂતભાવન ! જે જે ભાવમાં [પદાર્થમાં] રહેલા આપની ઉપાસના કરીને મહર્ષિઓ સિદ્ધિને પામે છે, તે તે ભાવોનાં નામ તમે મને કહો. આપ ભૂત-માત્રના આત્મારૂપ છો, આપ સર્વ ભૂતો વિશે ગુપ્ત રીતે રહો છો; છતાં પણ આપની માયાવડે મોહિત થયેલા જે ભૂતો આપના સ્વરૂપને સ્વસ્વરૂપમાં જોઈ શકતાં નથી માટે પૃથ્વીમાં, સ્વર્ગમાં, પાતાળમાં તથા દિશાઓમાં આપની શક્તિથી સત્તાવાળી આપની સર્વ વિભૂતિઓ આપ મને કહો [ભાગ. ૧૧-૧૬-૩ થી ૫], તથા જે ભાવ વિશે આપનું ધ્યાન મારે વિશેષરૂપે કરવું જોઈએ, તે મને કહો.

તાત્પર્ય એ છે કે, સુમુક્ષુએ પ્રહાનિષ્ઠ આચાર્ય પાસેથી ઉપાસના માટે પોતાના અધિકારને અનુરૂપ ભાવને જાણીને તેનું શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક ચિંતન કરવું; કારણકે પોતાના અધિકારને અનુરૂપ સાધનનું શ્રદ્ધાપૂર્વક અનુદાન કરનાર પુરુષ જ ક્રમશઃ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે [૧૭].

विस्तरेणात्मनो योगं विभूर्तिं च जनादन ।

भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥ ૧૮ ॥

અન્યથાર્થ :—જનાર્દન ! હે જનાર્દન ! આપ આત્મનઃ આપના ચોળ યોગને ચ તથા વિભૂતિ વિભૂતિઓને ભૂયઃ કરીને વિસ્તરેણ વિસ્તારથી કથય કહો. હિ કારણકે આપના મુખમાથી નીકળતાં અમૃત અમૃત જેવાં વચનોને—મોહના સાધનોને [નીતકંક] શૃણ્વતઃ સાંભળનાં મે મને તૃપ્તિ. તૃપ્તિ ન અસ્તિ થતી નથી [૧૮]

શબ્દાર્થ :—હે જનાર્દન ! આપના યોગને તથા વિભૂતિઓને કરીને વિસ્તારથી કહો; કારણકે આપનાં અમૃત જેવાં વચનો સાંભળતાં મને તૃપ્તિ થતી નથી [૧૮].

વિવેચન :— હે ભગવન્ ! પૂર્વે ‘ રસોઽહમષ્ટુ કૌન્તેય ’ [ગી. ૭-૮] કૃત્યાદિવડે સાતમા અધ્યાયમાં, ‘ અહં કતુરહં યત્તઃ ’ [ગી. ૯-૧૬] કૃત્યાદિ વડે નવમા અધ્યાયમાં, તથા ‘ મહર્ષયઃ સપ્ત પૂર્વે ’ [શ્લોક ૧] કૃત્યાદિવડે આ અધ્યાયમાં આપે જે વિભૂતિઓ મને સંદેશમાં કહી, તે યોગ = એશ્વર્યરૂપ વિશેષ શક્તિને [યા. ભા.], સર્વશ તત્ત્વ તથા સર્વશક્તિતવાદિરૂપ અનિશ્ચ

અશ્વર્થને [મધુ , શ્રીધર], માયાકૃત અશ્વર્થવિરોધને [ચક્રાનંદ], માયામય વિશ્વરૂપને [નીનકંઠ] તથા વિમૂર્તિ = ધ્યાન કરવા યોગ્ય ભાવોને [શા ભા], ધ્યાનના આલબનને [મધુ] મને ફરીથી વિસ્તરેણ = નામ, રૂપ વગેરે બેદૃશી વિરોધત [ચક્રાનંદ] કહો, કારણકે આપના મુખમાથી નીકળતા આ અમૃત = મોક્ષના સાધનોને [નીનકંઠ] મનુનિનતકે આનંદરૂપ અમૃતસમાન આપના વચનોને [પુ અ ત વગેરે] સાલળતા મને તૃપ્તિ થતી નથી.

હે ભગવન્ ! સર્વજ્ઞ અને અતર્ક્યામી એવા આપ જાણો છો કે, મારા અત કરણુ વિષે અહવર્તિ રાજ્ય, ઈન્દ્રપદ, અહપદ, યોગસિદ્ધિ કે મુક્તિની લેશમાત્ર પણ કામના નથી, પરંતુ સર્વેશ્વર એવા આપ મારા પર પ્રસન્ન થઈ, મારા પર કૃપા કરી જો મને વર આપતા હો તો ભક્ત પૃથુરાજની પેઠે ' વિષત્સ્ર્વ કર્ણાયુતમેષ મે વર । [ભાગ ૪-૨૦-૨૪] આપના આ વચનરૂપી અમૃતના શ્રવણુ [પાન] માટે મને દશ હજાર કાન આપો, એ વર હું માગુ છું ' તારપર્ય એ છે કે, મુમુક્ષુએ નિત્ય-નિરતર ગીતારૂપી અમૃતનું શ્રવણુ [પાન] કરુ, કારણકે ' આ ગીતારાત્રિનું કેવળ શ્રદ્ધાપૂર્વક શ્રવણુ કરનાર પુરુષ પણ સર્વ પાપોથી મુક્ત થઈ, શુભનોકને પામે છે ' [ગી. ૧૮-૭૧]

ભક્ત અર્જુનની સ્તુતિનું રહસ્ય

ભગવાનના વિશ્વાત્મક વિવરણપના સાક્ષાત્કાર પૂર્વે, આ સાત શ્લોકો વડે ભક્ત અર્જુને કરેલી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિના અર્થનું નિત્ય-નિરતર અનુસંધાન કરનાર તથા તેમા પ્રતિપાદન કરેના અર્થ વિષે આપત શ્રદ્ધાવાળો થઈ, સ્વધર્મપરાયણ રહી, પોતાના અધિકારને અનુરૂપ ભગવાનના ભાવનું શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક ધ્યાન કરનાર પુરુષ, ભક્ત અર્જુનની પેઠે ભગવાનના અનુમહને યોગ્ય થઈ, દેવો તથા મહર્ષિઓને પણ દુર્લભ એવા ભગવાનના વિશ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરી, કૃતાર્થ થાય છે

આ સાત શ્લોકમા ભક્ત અર્જુન ભગવાનના અચિત્ત પુરુષોત્તમરૂપના સાક્ષાત્કાર માટે યુરુ તથા શાસ્ત્રના વચનોમા શ્રદ્ધા, ભગવાનના ભાવનું અનુસંધાન, ગીતારૂપી અમૃતનું શ્રવણુ અને ભગવત્કૃપા વગેરે ભગવત્પ્રાપ્તિના પ્રધાન સાધનોનું સૂચન કરે છે [૧૮]

અનતરેણિકા હવે ભગવાન પોતાની વિભૂતિઓ કહેવાનો આરંભ કરે છે .

હન્ત તે કથયિન્યામિ દિવ્યા હાત્મવિમૂતયઃ ।

પ્રાધાન્યતઃ કુરુથ્રેષ્ઠ નાસ્ત્યન્તો વિસ્તરસ્ય મે ॥ ૧૯ ॥

અન્યથાથ' —હન્ત હવે હું તે તને હિ ખરેખર પ્રાધાન્ય તુમ્ય તુમ્ય દિવ્યા દિવ્ય જાત્મવિભૂતય મારી વિભૂતિઓ કલ્પયિષ્યામિ કહીશ કુરુમઃ । હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! મે વિસ્તરસ્ય મારી વિભૂતિઓના વિસ્તારનો જન્ત અત ન અસ્તિ નથી [૧૯]

શબ્દાર્થ' —હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! હું મારી તુમ્ય તુમ્ય દિવ્ય વિભૂતિઓ તને કહીશ કાગલુકે મારી વિભૂતિઓના વિસ્તારનો અત નથી [૧૯]

વિવેચન —હે અર્જુન ! મારી જે જે વિભૂતિઓ મારા તે, બળ, પૌરુષ, વિદ્યા, મહત્ત્વ વગેરે ગુણોથી પ્રધાન છે, તે તે વિભૂતિઓ હું તને કહીશ મારી વિભૂતિઓ અનત છે અને તેથી મારી વિભૂતિઓનું સ પૂર્ણપણે વર્ણન શક્ય નથી [ભાગ ૧૧-૪-૨]

'મારી જે દિવ્ય વિભૂતિઓ જાણવાની તે પ્રાર્થના કરી છે, તે હું તને અવશ્ય કહીશ, તુ વ્યાકુળ થા મા' એ પ્રકારે ભક્ત અર્જુનને આશ્વાસન આપી ભગવાન પોતાની વિભૂતિઓ કહેવાનો આરંભ કરે છે

'હન્ત' શબ્દ અનુભૂતિ [મધુ વગેરે] અથવા અનુક્રાંતિ [શ્રીકૃષ્ણ વગેરે] સૂચક છે [૧૯]

અનંતરણિકા —હવે પ્રથમ ધ્યાન કરવા યોગ્ય પારમાર્થિક ધ્યેયસ્વરૂપ કહે છે

અહમાત્મા ગુડાકેશ સર્ગભૂતાશયસ્થિતઃ ।

અહમાદિશ્વ મધ્યચ્ચ ભૂતાનામન્ત એવ ચ ॥ ૨૦ ॥

અન્યથાથ' —ગુડાકેશ — ગુડાકા = નિદ્રા અને ક્ષા = સ્વામી — હે નિદ્રાનિ જીતનાર અર્જુન ! સર્ગભૂતાશયસ્થિત સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં રહેલો આત્મા અહ હું જ છું ચ તથા અહમ એવ હું જ ભૂતાના ભૂતભાવનો આદિ ઉત્પત્તિ ચ મન્ય મધ્ય ત્રિથિતિ ચ તથા જન્ત વિનાશ-પ્રવણ છું [૨૦]

શબ્દાર્થ' —હે અર્જુન ! સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં રહેલો આત્મા હું જ છું હું જ ભૂતભાવનો આદિ, મધ્ય તથા અત છું [૨૦]

વિવેચન —હે અર્જુન ! સર્વ પ્રાણીઓના હૃદય વિરે આત્મા = અત યોમીરૂપે તથા પ્રત્યક્ આત્મારૂપે રહેલો જે ચૈતન્યસ્વરૂપ આનંદન પરમાત્મા દેવ છે તે હું છું આ પ્રકારે અભેદરૂપે મારું ધ્યાન કરવું [શા ભા વગેરે] અથવા સર્વ ચેતન પદાર્થોના સમૂહની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા નાશરૂપે અને તેમના કાગલુરૂપે માર જ ધ્યાન કરવું [મધુ]

અહીં 'ગુડાકેશ' પદ ધ્યાન કરવામા ભક્ત અર્જુનના સામર્થ્યને સૂચવે છે [મધુ]

શ્રુતિ પણ કહે છે કે - " સર્વં સત્ત્વિઃ વ્રજા તજ્જ્વાલનિતિ શાન્ત ઉપાસીત ।
[છા. ઉ ૩-૧૪-૧] આ સમસ્ત જગત તત્ = બ્રહ્માથી જ = જન્મેતુ,
સ = બ્રહ્મા જ લય પામનારુ તથા જનિતિ = પ્રાણિતિ = સ્થિતિકાળે બ્રહ્મા જ
ચેષ્ટા કરનારુ છે [શા. ભા. છા. ઉ], જત તદેવં હિ જગત્ । [શા. ભા.
છા. ઉ] માટે બ્રહ્મ જ આ જગતરૂપે ભાસમાન થાય છે. યસ્માન્ન સર્વં હિ વ્રજા ।
[શા. ભા. છા. ઉ] માટે નામરૂપાત્મક જગત નિશ્ચે બ્રહ્મ છે કાગ્યુકે તે
બ્રહ્માથી ઉત્પન્ન થયેલુ, બ્રહ્મા જ લય પામનારુ, તથા તેમા જ સ્થિત છે.
માટે રાગદ્વેષાદિથી રહિત ચર્ષ, તે બ્રહ્મની જ અભેદરૂપે ઉપાસના કર "

ઉપાસક પોતાના નિશ્ચય પ્રમાણે ફળને પ્રાપ્ત થાય છે, માટે અભેદરૂપે જ
પરબ્રહ્મની ઉપાસના કરવાનો નિશ્ચય કરવો, પરંતુ જોઓ બ્રહ્મતુ અભેદરૂપે
ચિત્તન કરવાને અસમર્થ હોય તેના મારા મદ તથા મધ્યમ અધિકારી ભક્તોએ
હવે પછી શ્લોક ૨૧ થી ૩૯ માં જણાવેલા ભાવોમા [પદાર્થોમા] મારુ ચિત્તન
કરવુ [શા. ભા. , મધુ વગેરે] [૨૦]

અવતરણિકા :—હવે ભગવાન અધ્યાયની સમાપ્તિપર્યંત પોતાની વિભૂ
તિઓ કહે છે :

આદિત્યાનામહં વિષ્ણુર્જ્યોતિષાં રવિરશુમાન્ ।

મરીચિર્મરુતામસ્મિ નક્ષત્રાણામહં શશી ॥ ૨૧ ॥

અન્યથાથ^૧ :—આદિવાના બાર આદિત્યોમા વિષ્ણુ અહ હુ છુ,
જ્યોતિષાં જ્યોતિઓમા અંશુમાન્ કિરણવાળો રવિ સૂર્ય હુ છુ, મરુતા
ઓગણપચાસ મરુતોમા—વાયુદેવતાઓમા મરીચિ મરીચિ અસ્મિ હુ છુ તથા
નક્ષત્રાણાં નક્ષત્રોમા શશી ચંદ્રમા અહ હુ છુ [૨૧].

શબ્દાર્થ^૧ :—આદિત્યોમા 'વિષ્ણુ' હુ છુ, જ્યોતિઓમા કિરણવાળો
'સૂર્ય' હુ છુ, મરુતોમા 'મરીચિ' હુ છુ અને નક્ષત્રોમા 'ચંદ્રમા' હુ છુ [૨૧]

વિવેચન — ધાતા, મિત્ર, અર્થમા, રદ, વરુણ, સૂર્ય, ભગ, વિવશ્વાન,
પૃથા, સપિતા, ત્વષ્ટા અને વિષ્ણુ એ બાર અદિતિના પુત્રો 'આદિત્ય' કહેવાય
છે. આ બાર આદિત્યોમા સર્વથી શ્રેષ્ઠ વિષ્ણુ = 'વિષ્ણુ' હુ છુ અગ્નિ વગેરે
પ્રકાશ કરનારાઓમા વિશ્વવ્યાપી, પ્રકાશ આપનારો સહસ્રકિરણવાળો રવિ =

‘સૂર્ય’ હું છું. ઓગણપચાસ મરુદ્ગણમાં મરીચિઃ = મરીચિ હું છું [મધુ.], અને અશ્વિની, બરણી, કૃત્તિકા વગેરે નક્ષત્રોમાં તેમનો અધિપતિ અત્રિનવનથી નીકળેલો [રઘુવંશ ૨-૭૫] શશી = ‘ચંદ્રમા’ હું છું.

ઉપરોક્ત વિષય, સૂર્ય, મરીચિ, ચંદ્રમા વગેરે જે પદાર્થોમાં હું વિશેષરૂપે રહેલો છું તેમાં ઉપાસકે ધ્વજશુદ્ધિથી યુક્ત થઈ ધ્યાન કરવું [શંકરાનંદ, મધુ. વગેરે].

શ્રુતિ પણ કહે છે કે:—‘વ્રજદૃષ્ટિસ્ત્વર્કપાત્ [ધ. સૂ. ૪-૧-૫] પ્રતીક્ષાં ધ્વજભાવ રાખી ઉપાસના કરવી, કારણકે તે ઉત્કર્ષના હેતુરૂપ છે’ [૨૧].

વેદાનાં સામવેદોઽસ્મિ દેવાનામસ્મિ વાસવઃ ।

इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥ ૨૨ ॥

અન્યથાથઃ.—વેદાનાં વેદોમાં સામવેદઃ સામવેદ અસ્મિ હું છું, દેવાનામ્ દેવોમાં વાસવ. ઇન્દ્ર અસ્મિ હું છું, ઇન્દ્રિયાણા ઇન્દ્રિયોમાં મનઃ મન અસ્મિ હું છું ચ તથા ભૂતાના ભૂતોમાં ચેતના ચેતના અસ્મિ હું છું [૨૨].

શબ્દાથઃ.—વેદોમાં ‘સામવેદ’ હું છું, વેદોમાં ‘ઇન્દ્ર’ હું છું, ઇન્દ્રિયોમાં મન હું છું, તથા ભૂતોમાં ‘ચેતના’ હું છું [૨૨].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! યજુર્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ તથા અથર્વવેદ એ ચારે વેદોમાં ગાયનની મધુરતાવડે અત્યંત રમણીય સામવેદઃ = ‘સામવેદ’ હું છું. રુદ્ર, આદિત્ય, અગ્નિ વગેરે દેવોમાં વાસવઃ = ‘ઇન્દ્ર’ હું છું. યજુ વગેરે ઇન્દ્રિયોમાં સર્વ ઇન્દ્રિયોતું પ્રવર્તક મનઃ = ‘મન’ હું છું. સર્વ ભૂતોમાં ચેતના = કાર્યકારણના સમુદાયરૂપ શરીરમાં સર્વદા પ્રકાશિત રહેનારી ‘શુદ્ધિવૃત્તિ’ [શ. ભા.], ચૈતન્યને અભિન્યક્ત કરનારી શુદ્ધિવૃત્તિ [મધુ.], સામાસા શુદ્ધિવૃત્તિ. આભાસસહિત શુદ્ધિવૃત્તિ [શંકરાનંદ], ચૈતન્ય પ્રકટ થવાના કારણરૂપ શુદ્ધિવૃત્તિ [નીલકંઠ], જ્ઞાનચક્રિત [શ્રીધર વગેરે] હું છું [૨૨].

रुद्राणां शङ्करश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ।

वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥ ૨૩ ॥

અન્યથાથઃ.—રુદ્રાણા અગિયાર રુદ્રોમાં શંકરઃ શંકર અસ્મિ હું છું ચ તથા યક્ષરક્ષનામ્ યક્ષો તથા રાક્ષસોમાં વિત્તેશઃ કુબેર હું છું ચ તથા વસુનાં આઠ વસુઓમાં પાવકઃ અગ્નિ અસ્મિ હું છું તથા શિખરિણાં પર્વતોમાં મેરુઃ મેરુ અહમ્ હું છું [૨૩].

શબ્દાર્થ — રુઓમા ‘ચકર’ હુ છુ, યક્ષો તથા રાક્ષસોમા ‘કુબેર’ હુ છુ, વસુઓમા ‘અગ્નિ’ હુ છુ તથા પર્વતોમા ‘મેઠુ’ હુ છુ [૨૩]

વિવેચન — હે અશુન! હર, બદ્ધ૩૫, અમ્મક, અપરાધિત, વૃક્ષાકપિ, થલુ કપર્દી, રેવત, મૃગન્યાધ, શર્વ તથા કપાની આ અગિયાગ રુઓમા [હરિવ ૧-૩, ૫૧-૫૨] ચકર = સર્વના અધીશ્વર કલ્યાણપ્રદાતા તથા કલ્યાણુવ૩૫ ‘ચકર’ હુ છુ યક્ષ તથા રાક્ષસોમા પુનસ્ત્યક્ષપિના પૌત્ર તથા વિશ્રવાનો પુત્ર, બ્રહ્માને કઠોર તપસ્યાથી પ્રસન્ન કરી લોહપાનનું પદ પ્રાપ્ત રનાગ વિત્તેશ = ધનનો સ્વામી ‘કુબેર’ હુ છુ [વા રા ઉ કા સ ૩] ધર, કુવ, સોમ, અહ, અનિન, અગ્નિ પ્રત્યૂર ને પ્રભાસ આ આપ વસુઓમા [મહા આદિ ૬૬-૧૮] પાવક = દેવતાઓને હરિ પહોચાડનાર તથા અતિ શ્રેષ્ઠ જે ‘અગ્નિ’ તે હુ છુ નાના પ્રકારના શિવરોવાળા જીવો પર્વતોમા મેઠુ = સુવણ્ણમય તથા અત્યંત રમણીય સુમેઠુ પર્વત હુ છુ [૨૩]

પુરોધસા ચ મુખ્યં મા પ્રિદ્ધિ પાર્યં વૃહસ્પતિમ્ ।

સેનાનીનામહં સ્કન્દઃ સરસામસ્મિ સાગરઃ ॥ ૨૪ ॥

અન્યાર્થ — ચ વળી પાર્યં! હે પાર્યં! પુરોધસા પુરોહિતોમા મુખ્ય મુખ્ય વૃહસ્પતિમ્ બૃહસ્પતિ મા મને વિદ્ધિ જાણ તથા સેનાનીના સેનાપતિઓમા સ્કન્દ કાર્તિકસ્વામી અહ હુ છુ, તથા સરસા સરોવરોમા-જળાવરોમા સાગર સાગર અસ્મિ હુ છુ [૨૪]

શબ્દાર્થ — હે પાર્યં! પુરોહિતોમા મુખ્ય ‘બૃહસ્પતિ’ મને જાણ, સેના પતિઓમા ‘કાર્તિકસ્વામી’ હુ છુ તેમ જળાવરોમા ‘સાગર’ હુ છુ [૨૪]

વિવેચન — હે અશુન! રાગપુરોહિતોમા વૃહસ્પતિમ્ = મહર્ષિ અહ્નિ રાના પ્રતાપી પુત્ર, સ્વાશેચિત મન્નન્તરમા સપ્તર્ષિઓમા શ્રેષ્ઠ [હરિવ થ ૭-૧૨] તથા ઇન્દ્રાદિ દેવોને સમયસમય પર દિ ય ઉપદેશ આપનાર દેવગજગુરુ બૃહસ્પતિ તુ મને જાણ

કાર્તિકસ્વામી [૨૬૬] — તારકાસુરના વધ માટે દેવોએ બ્રહ્માની આરાધના કરી બ્રહ્માથી આશાપિત દેવોના કહેવાથી અગ્નિદેવ કપોતપક્ષીનું ૩૫ લઈ બગવાન શિવ પાસે આવ્યા તેમણે ઇન્દ્રે મોકલેના કામદેવથી વિકાર પામેના બગવાન શિવનું સ્ખનિત વીર્ય [શુક્ર] પોતાની ચાચમા લીધું, પણ તે તેને ધારણ કરી શક્યા નહિ તેથી તેમણે તે દુ સહ વીર્ય ૭ મુનિઓના શરીરમા,

વીર્યં સંતપ્ત મુનિ-ગ્રીઓએ હિમાલયની તળેટીમાં તથા વીર્યના દ્રવ્યો બળના હિમાલયે તે વીર્ય ગંગામાં નાખી દીધું. ગંગાજી પણ તે વીર્યને ધારણ કરી ચક્રમાં નહિ; અને તેથી તે વીર્યને ગંગાકાંઠે ખડવાળા પ્રદેશમાં નાખ્યું. આ વીર્યમાંથી માગધર મુદ ૬ ને દિવસે એક મુદર, શ્રીમાન અને તેજસ્વી બાળક ઉત્પન્ન થયો [શિવપુરાણ કુમારખંડ અ. ૨]. ભગવાન શકરના સ્ખલિત વીર્યથી ઉત્પન્ન થયેલો માટે એ બાળક સ્કંદ, ઇકૃતિકાઓએ પોપણ ક્યું હતું માટે 'કર્તિકેય' તથા પર્વતની ગુફામાં નિવાસ કર્યો હતો માટે 'ગુહ' નામે પ્રસિદ્ધ થયો [મહા. ભા. અનુ. ૮૬-૧૪]. એ ઇ મુખવાળા, મોરના વાહનવાળા, તથા વિશાળ બુદ્ધિવાળા ભગવાન ચિત્રના પુત્ર તથા દેવ-સેનાના અધિપતિ સ્કન્દ = 'કર્તિકેય' હું છું.

સ્થિર જળાશયોમાં અથવા પુષ્પતીર્થોમાં [ચક્રાનંદ] સાગર. = મહાસાગર હું છું [શા. ભા.], અથવા દેવોએ ખોદેલા જળાશયોમાં સગરના પુત્રોએ ખોદેલો 'સાગર' [જલાશય] હું છું [મધુ.] [૨૪].

મહર્ષીણાં મૃગુરઠં ગિરામસ્મ્યેકમક્ષરમ્ ।

યજ્ઞાનાં જપયજ્ઞોઽસ્મિ સ્થાવરાણાં હિમાલયઃ ॥ ૨૫ ॥

અન્યથાર્થ :—મહર્ષીણામ્ મહર્ષિઓમાં મૃગુ ભૃગુ અહ હું છું, ગિરાં વાણીઓમાં એકમ્ અક્ષરમ્ ઓઝગઝપ એક અક્ષર અસ્મિ હું છું, યજ્ઞાનાં યજ્ઞોમાં જપયજ્ઞઃ જપયજ્ઞ અસ્મિ હું છું અને સ્થાવરાણા સ્થાવરોમાં હિમાલય હિમાલય હું છું [૨૫]

સામ્બાર્થ :—મહર્ષિઓના મધ્યમાં 'ભૃગુ' હું છું, વાણીઓમાં 'ઓઝગઝપ એક અક્ષર' હું છું, યજ્ઞોમાં 'જપયજ્ઞ' હું છું, અને સ્થાવરોમાં 'હિમાલય' હું છું [૨૫].

વિવેચન :—હું અર્જુન ! મહર્ષિઓ મધ્યે મૃગુ = બ્રહ્માના માનસપુત્ર, દક્ષકન્યા ખ્યાતિના પતિ, શ્રીવક્ષમીના પિતા, મારે વિષે સર્વદા રહેલી સાનિધ્ય ક્ષમાની કસોટી કરવા વક્ષસ્થલ પર પાદ-પ્રહાર કરનાર તથા જેના પાદચર્ચ મારા વક્ષસ્થલ પર આજ પણ બહુ પ્રેમપૂર્વક હું ધારણ કરી રહ્યો છું એવા મહર્ષિઓમાં શ્રેષ્ઠ અત્યંત તેજસ્વી ભૃગુન્નપિ હું છું.

પદરૂપ વાણીઓમાં એકમ્ અક્ષરમ્ = વેદોના બીજરૂપ, જ્ઞાનના સાધનરૂપ તથા બ્રહ્મનો વાચક ઓહાર [પ્રણવ] હું છું. અશ્વમેધાદિક સર્વ વૈદિક યજ્ઞોમાં

જન્યજ્ઞ = હિ સાદિત્ સર્વ દોષોથી રહિત હોનાથી અત્યંત શુદ્ધિ કરનાર જપ્ય
હુ છું, અને સ્થાનર પદ્ધતીમા હિમાલય = 'હિમાનય' પર્વત હુ છું

જપયજ્ઞનો મહિમા

દ્વાપરના અતમા દેવર્ષિ નારદે બ્રહ્માને પૂછ્યું - 'હે ભગવન! કલિયુગમા સ સાર તરવાનો ઉપાય મને કહો?' બ્રહ્મા બોલ્યા - 'કનિયુગમા સ સારસાગર તરવા માટે શ્રુતિઓનું રહસ્ય હું તને કહું છું, તે શ્રવણ કર આત્મિપુરુષ ભગવાન નારાયણના નામોચ્ચારણથી પુરુષ કનિના સર્વ દોષોથી રહિત થાય છે. ઓકાર, રામ, કૃષ્ણ, હરિ ગોવિન્દ, નારાયણ વગેરે પરમાત્માના નામોનું સ્મરણ જીનાત્માના અજ્ઞાનરૂપી આનરણ્યનો નાશ કરે છે આ નામરૂપી મંત્રના સાગરજીવે શેડ જપ કરનાર, સર્વ પાપોથી મુક્ત થઈ, પરમગતિ પામે છે [નિસ તારણ-ઉપનિષદ]

"કલર્દોષનિધ રાજ્વસ્તિ હ્યકો મહાન્ ગુણ । કીર્તનાદેવ કૃષ્ણસ્ય મુક્તસજ્જ પર વ્રતેન્ ॥ [ભાગ ૧૨-૩-૫૧] આ કનિયુગ દોષોનો ભાગર છે, પરંતુ તેનો મોટો ગુણ એ છે કે, કનિયુગમા કેવળ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું કીર્તન કરનાથી જ મનુષ્ય સર્વ સગથો મુક્ત થઈ, પરમ રહેને પામે છે"

"રામનાસ્તૈવ મુક્તિ સ્યાત્કલૌ નાન્યન કેનચિન્ ॥ [અ રા અયો ૫-૨૭] કલિયુગમા મોક્ષ માટે રામનામ [નામસ્મરણ] મિનાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી' કનિયુગમા નામે રૂચિ અને જીવે સેના' એ ભગવાનને પ્રસન્ન કરવાનો શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે [શ્રીગૌરાગપ્રભુ]

"નામ્નોઽસ્તિ યાવની શક્તિ પાપનિર્હરણે હરે । શ્વપચોઽપિ નર કર્તુ ક્ષમસ્તાવજ્ઞ કિલિવપ્મ્ ॥ [અનુસ્મૃત-૮૬] નામસ્મરણમા પાપ નાશ કરવાની જોટની શક્તિ છે, તેટલું પાપ કરવા પાપીમા પાપી આગળ પપ્પ સમર્થ નથી"

જેમ ઉજ્જ્વળતા અગ્નિનો સ્વભાવ છે, તેમ પાપના ઘયરૂપ ચિત્તશુદ્ધિ નામ સ્મરણનો સ્વભાવ છે જેમ અગ્નિ જાણે કે અગ્નિજ્વલે સ્પર્શ કરનારને બાળે છે, તેમ નામસ્મરણ તેનો મહિમા જાણનાર કે ન જાણનાર બંનેને પવિત્ર કરે છે નામસ્મરણથી આત્માનું બળ એટલું બધું વધે છે કે, પર્વત જોટલું હુ બ આવી પડે તોપણ ઉપાસક ગભરાતો નથી, તથા હસતો હસતો સર્વ સહન કરવા સમર્થ થાય છે નામસ્મરણથી પ્રાણ શુદ્ધ થાય છે, પ્રાણની શુદ્ધિથી શરીરની આરોગ્યતા તથા મનની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થાય છે, સત્ત્વ વૃદ્ધિ પામે છે, અને પુરુષ ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા આત્મદર્શનને પ્રાપ્ત થઈ, કૃતાર્થ થાય છે

અન્ય મંત્રોના જપ વિશે વિધિ-નિષેધ છે, પરંતુ નામસ્મરણ માટે કશું કાંઈ વિધિ-નિષેધ નથી નામસ્મરણ સર્વકાળે, સર્વસ્થાને, તથા સર્વ પરિસ્થિતિ કરી શકાય છે.

દેવર્ષિ નારદ કહે છે કે — “સ્મર્તવ્ય મત્તં વિષ્ણુર્વિમ્મર્તવ્યો ન જાતુરિદા સર્વે વિધિનિષેધા. સ્યુરેતયોરેવ ચિત્તરા. । નિત્ય-નિરતર વિપ્લુતુ રમણ કહુ, કાંઈ પણ સમયે તેનું વિસ્મરણ ન કરવું; આ પ્રકારે નામસ્મરણ કનન્ય વિધિનિષેધ દાસ જ થાય છે ” [૨૫].

અશ્વત્થઃ સર્વવૃક્ષાણાં દેવર્ષીણાં ચ નારદઃ ।

ગન્ધર્વાણાં ચિત્રરથઃ સિદ્ધાનાં કપિલો મુનિઃ ॥ ૨૬ ॥

અન્યથાથ^૧. — સર્વવૃક્ષાણા સર્વવૃક્ષોમા અશ્વત્થઃ પીપ્પળા કુ છુ ચ તથા દેવર્ષીણામ્ દેવર્ષિઓમા નારદ નારદ કુ છુ. ગન્ધર્વાણા ગંધર્વોમા ચિત્રરથ ચિત્રરથ કુ છુ તથા સિદ્ધાના સિદ્ધોમા કપિલ મુનિ કપિલમુનિ કુ છુ [૨૬]

શબ્દાર્થ^૨. — સર્વવૃક્ષોમા ‘પીપ્પળા’ કુ છુ, દેવર્ષિઓમા ‘નારદ’ કુ છુ ગંધર્વોમા ‘ચિત્રરથ’ કુ છુ, અને સિદ્ધોમા ‘કપિલમુનિ’ કુ છુ [૨૬]

વિવેચન. — સર્વવૃક્ષોમા અશ્વત્થઃ = વિપ્લુત્વ૩૫ પૂજ્ય ‘પીપ્પળા’ કુ છુ દેવર્ષીણા = મત્રના દષ્ટાપચ્ચાથી ઋષિપણને પ્રાપ્ત થયેલા દેવર્ષિઓમા [શ્લ. ભા., મધુ વગેરે] નારદઃ = બ્રહ્માના માનસપુત્ર, અગાધ બોધવાળા, શુદ્ધિરિત્ત સાક્ષીરૂપ [ભાગ. ૧-૫-૭], આત્મજ્ઞાની, પૂર્ણ, શ્રુતધર [શ્રવણ કરેલા નયને ધારણ કરનાર], વીરવ્રત [નિષ્ઠિઃ બ્રહ્માચારી] [ભાગ. ૧૦-૮૭-૪૫], સર્વશુભપત્ર, દક્ષ, પવિત્ર, કાનરતારહિત, કાન્ય, નીતિય, વેદાત, યોગ, જ્યોતિય, વૈદ્ય, યશીન શાસ્ત્ર વગેરેના આચાર્ય, ભક્તિસનોના નિર્માતા, નિત્ય-નિરતર ભક્તિના પ્રચારના રત, ભક્તિના શ્રેષ્ઠ આચાર્ય, ભગવાન વેદવ્યાસના ગુરુ, ભાગવતોમા [વિષ્ણુવોમા] મુખ્ય [ભાગ. ૧૦-૧૦-૨૪] ‘દેવર્ષિ’ નારદ કુ છુ.

હાહા, હ્રહ, વિદ્યાવસુ, તુમ્બુરુ તથા ચિત્રરથ વગેરે મુખ્ય ગંધર્વોમા ચિત્રરથ^૩ દિવ્ય સંગીત વિદ્યાના પારદર્શી, અત્યંત નિપુણ તથા સર્વના અધિપતિ ચિત્રરથ કુ છુ.

૧. સન, સનત્સુખત, સનક, સનંદન, સનત્કુમાર, કપિલ અને સનાતન જે સાત બ્રહ્માના માનસપુત્રોને પોતાની મેળે જ વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે, તેમજ નિવૃત્તિધર્મી આશ્રમ ક્યો છે, એ સાતે ઋષિઓ યોગવેતાઓમા મુખ્ય છે,

સાખ્યજ્ઞાનમાં કુશળ છે, ધર્મશાસ્ત્રના આચાર્ય છે, તથા મોક્ષના પ્રવર્તક છે [થા પ ૩૪૦-૭૨-૭૪] આવા સિદ્ધાન્તામ્ = જ-મથી જ પરિશ્રમ વગર ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય તથા અશ્વર્યને પ્રાપ્ત થયેના સિદ્ધપુરુષોમાં [થા ભા , મધુ વગેરે] કવિલ મુનિ = મનુષ્યમાત્રને તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવા માટે પાઠકલ્પમાં સ્વાયંભુવ મનનન્તરમાં પ્રજાપતિ કર્દમસપિને ત્યાં એમની પત્ની દેવહૂતિથી અપતાર લેનાર, માતા દેવહૂતિને જ પ્રથમ તત્ત્વજ્ઞાનના [ભક્તિના] ઉપદેશથી કૃતાર્થ કરનાર [ભાગ ૩-૩૩-૧], ભક્તિના આચાર્ય ' કપિન-મુનિ ' હુ છુ [૨૬]

ઉચ્ચૈઃશ્રવસમધાનાં વિદ્ધિ મામમૃતોદ્ભવમ્ ।

ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥ २७ ॥

અન્યવાર્થ — અજ્ઞાનામ્ અશ્વોમાં અમૃતોદ્ભવ અમૃતને માટે સમુદ્ભુ મથન કરતા ઉત્પન્ન થયેલો ઉચ્ચ શ્રવસમ્ ઉચ્ચ શ્રવા માં મને વિદ્ધિ જાણુ ગજેન્દ્રાણા મોટા હાથીઓમાં ઇરાવત ઐરાવત નામનો હાથી મને જાણુ ચ અને નરાણા મનુષ્યોમાં નરાધિપમ્ રાજા જાણુ [૨૭]

શબ્દાર્થ — અશ્વોમાં અમૃત માટે સમુદ્ભુ મથન કરતા ઉત્પન્ન થયેલો ' ઉચ્ચ શ્રવા ' નામનો અશ્વ મને જાણુ, મોટા હાથીઓમાં મને ' ઐરાવત ' નામનો હાથી અને મનુષ્યોમાં મને ' રાજા ' જાણુ [૨૭]

વિવેચન — અશ્વોમાં ઉચ્ચ શ્રવસમ્ = અમૃતને માટે સમુદ્ભુ મથન કરતા નીકળેલો સાત મુખવાળો ઉચ્ચ શ્રવા નામનો અશ્વ હુ છુ, મોટા હાથીઓમાં ઇરાવતમ્ = ક્ષીરસમુદ્રના મથન વખતે નીકળેલો ચાર દાંતવાળો, ધોળા રંગનો ઇન્દ્રના વાહનરૂપ સર્પથી શ્રેષ્ઠ ' ઐરાવત ' નામનો હાથી હુ છુ, અને સર્પ મનુષ્યોમાં નરાધિપમ્ = સર્પ પ્રજાને ધર્મમાં પ્રવૃત્ત કરનાર તથા અધર્મથી રોકનાર રાજા હુ છુ [૨૭]

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ।

प्रजनश्चापि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥ २८ ॥

અન્યવાર્થ — આયુધાના આયુધોમાં-શસ્ત્રોમાં વજ્ર વજ્ર અહ હુ અસ્મિ હુ, ધેનૂના ગાયોમાં કામધુક્ કામધેનુ હુ છુ, ચ અપિ વર્ણી પણ પ્રજન. જાતી ઉત્પત્તિ માટેનો કન્દર્પ કામ [કામદેવ] હુ છુ અને સર્પાણા સર્પોમાં વાસુકિ વાસુકિ અસ્મિ હુ છુ [૨૮].

શબ્દાર્થ:—આયુધોમાં [શસ્ત્રોમાં] ‘વજ્ર’ હું છું, ગાયોમાં ‘કામધેનુ’ હું છું વળી પ્રગ્ન ઉત્પન્ન કરનાર ‘કામ’ હું છું, અને સર્વોમાં ‘વાસુકિ’ હું છું [૨૮].

વિવેચન:—સર્વ આયુધોમાં [શસ્ત્રોમાં] વજ્ર = ત્રીહરિ તથા દધીચિ ઋષિના તેજથી તોલ્લેખ અને દધીચિ ઋષિના હાડકાંથી બનેલું અભોધ ‘વજ્ર’ [ભાગ. ૬-૧૧-૧૯-૨૦] હું છું. સર્વ ગાયોમાં કામધુક્=સમુદ્રમયન વખતે નીકળેલો તથા સર્વ મનોરથોને [કામનાઓને] પૂર્ણ કરનારી વસિષ્ઠમુનિની દિવ્ય ‘કામધેનુ’ હું છું. સર્વ કામે ગા કંદર્વ. = વિધિ પ્રમાણે પ્રતોષિતો હેતુ ‘કામદેવ’ હું છું, પરંતુ સભોગપ્રધાન [શ્રીધર વગેરે], રતિમાત્રહૃત્સ્વ [મધુ] કે તૃધાનૈયુતસ્વ [નીલકંઠ વગેરે] કામદેવ હું નથી. સર્વ પ્રકારના વિપવાળા સર્વોમાં વાસુકિ = તેમનો રાગ ‘વાસુકિ’ હું છું [૨૮].

અનન્તવાસ્મિ નાગાનાં વરુણો યાદસામહમ્ ।

પિતૃનામર્થમા ચાસ્મિ યમઃ સંયમતામહમ્ ॥ ૨૯ ॥

અન્વયાર્થ:—ચ વળી નાગાના વિપરહિત નાગોમાં [શ્રીધર વગેરે] અનન્ત. શેપનાગ અસ્મિ હું છું, યાદસામ્ જળચરોમાં વરુણઃ વરુણ્ઞ નહમ્ હું છું, પિતૃણા પિતૃઓમાં અર્થમા અર્થમા અસ્મિ હું છું ચ તથા સંયમતામ્ શાસન કરનારાઓમાં [યા. ભા.] યમ. યમ નહમ્ હું છું [૨૯]

શબ્દાર્થ:—વિપરહિત નાગોમાં ‘શેપનાગ’ હું છું, જળચરોમાં ‘વરુણ’ હું છું, પિતૃઓમાં ‘અર્થમા’ હું છું અને શાસન કરનારાઓમાં ‘યમ’ હું છું [૨૯]

વિવેચન:—વિપરહિત નાગોમાં [શ્રીધર વગેરે] અનન્ત. = અનાદિકાળથી હજાર મુખોવડે નિરંતર મારા ગુણાનુવાદ ગાનાર, સમસ્ત વિશ્વના આધારસ્ત્ર, ભગવાન નારાયણના શ્રીવિગ્રહને ધારણ કરવાથી સર્વ લોકોમાં પૂજ્ય, દેવોને વહનીય, ત્રેતાયુગમાં શ્રીલક્ષ્મણગુરુપે અને દ્વાપરયુગમાં શ્રીબળરામગુરુપે અવતીર્ણ થઈ મારી લીલામાં મહાપ કરનાર, તથા જેનાં બળ, પરાક્રમ, પ્રભાવ કે સ્વરૂપને જાણવા કે વર્ણન કરવા કોઈ સમર્થ નથી, એવા નિત્યમુખ તથા અખડ શાસનસંપન્ન ભગવાન ‘શેપનાગ’ હું છું.

સર્વ જળચરોમાં વરુણઃ = તેમના તથા જળદેવતાઓના રાગ વરુણ્ઞ હું છું. કન્યવાહ, અનન્ત, સોમ, યમ, અર્થમા, અગ્નિજ્વાતા તથા અર્ધિવદ્ એ

સાત પિતૃઓમા [સિવપુરાણ ધર્મ. ૬૩-૨] અર્થમા = તેમનો રાજા 'અર્ધમા' હું છું.

સંયમતામ્ = શાસન કરનારાઓમા [શા. ભા. વગેરે], ૬૪ કરનારાઓમા [શા. ભા. વગેરે], ધર્મ તથા અધર્મના ફરતે આપી અનુગ્રહ તથા નિગ્રહ કરનારાઓમા [મધુ], ચમ = ભગવાન સૂર્યનારાયણના પુત્ર, દેવશિલ્પી વિશ્વકર્માની પુત્રી સતાથો ઉત્પન્ન થયેલા, સ્થામવર્ણવાળા, હાથમા ભય કર ૬૪ ધારણ કરનારા, પાંડાના વાહનવાળા, શ્વેતાના કર્મોનુસાર ફળનો નિર્ણય કરનારા, પુષ્પદાળી શ્વેતે સૌમ્યસ્વરૂપે તથા પાપી શ્વેતે કાળી આકૃતિવાળા ઉગ્ર [ભયાનક] સ્વરૂપે પ્રતીત થનારા, નચિકેતાને ષઠ્ઠવિધાનો ઉપદેશ આપનાર, પરમજ્ઞાની, ભાગવતાચાર્ય, ભગવદ્ભક્ત તથા શરકપુરુષ 'યમ' હું છું [૨૯].

પ્રહ્લાદશ્વાસ્મિ દૈત્યાનાં કાલઃ કલયતામહમ્ ।

મૃગાણાં ચ મૃગેન્દ્રોઽહં વૈનતેયશ્ચ પક્ષિણામ્ ॥ ૩૦ ॥

અન્યથાર્થ. — ચ વળી દૈત્યાના દૈત્યોમા પ્રહ્લાદ. પ્રહ્લાદ અસ્મિ હું છું, કલયતા ગણતરી કરનારાઓમા કાલ કાળ અહમ્ હું છું ચ તથા મૃગાણા મૃગોમા મૃગેન્દ્ર સિંહ અહમ્ હું છું ચ તથા પક્ષિણાં પક્ષીઓમા વૈનતેય ગરુડ હું છું [૩૦]

૧. પ્રહ્લાદર્થ. — દૈત્યોમા 'પ્રહ્લાદ' હું છું, ગણતરી કરનારાઓમા 'કાળ' હું છું, પશુઓમા 'સિંહ' હું છું, તથા પક્ષીઓમા 'ગરુડ' હું છું [૩૦]

વિવેચન — દ્વિતિના વચ્ચે દૈત્યોમા પ્રહ્લાદ = સર્વસહયુક્ત પન્ન, પરમ ધર્મીમા, દૈત્યકુળના ઉદ્ધારક, સાત્ત્વિકપણાને લીધે સર્વને આનંદ આપનાર ભક્તરાજ, મહાભાગવત પ્રહ્લાદ હું છું, સુભ, અશુભ, વૃદ્ધિ તથા ક્ષય કરનારાઓમા કાલ = કાળ હું છું [યકરાનંદ], અથવા અનર્થપ્રાપ્તિની ધ્વંસી થી ગણના કરનારાઓમા પ્રત્યુષી 'કાળ' હું છું [રા. ભા. વગેરે], અને પશુઓમા મૃગેન્દ્ર = સિંહ કે વાઘ હું છું

૨. વળી પક્ષીઓમા વૈનતય. = વેદના અધિષ્ઠાતા, વેદાત્મા, સર્વવેદમયત્રિશ્વ, વ્રાહ્મ, સખા, વાહન, આસન, ક્ષ્વખ વગેરે સ્વરૂપે પ્રસિદ્ધ, જેની ખીંટ પર મારું, ચરણ સ્થાપિત રહે છે, તે પક્ષીઓનો રાજા વિનતનો પુત્ર, " મહા મહામ્નાની મ્નુ રાજી । હરિ સેવક જાતિ નિકટ નિવાસી । [રા. ય. મા. ઉ. ૫૪-૨] મહા-જ્ઞાની, સહયુક્તો રાસિ, શ્રીહરિનો સેવક તથા તેની અત્યંત સમીપ રહેનાર " ગરુડ હું છું [૩૦].

પવનઃ પવતામસ્મિ રામઃ શસ્ત્રમૃતામહમ્ ।

ક્ષપાણાં મકરત્રાસ્મિ સોતસામસ્મિ જાહ્નવી ॥ ૩૧ ॥

અન્યથાથે.—પવતા પાવન કરનારાઓ અથવા વેગવાળાઓમાં [મધુ] પવનઃ વાયુ અસ્મિ હુ છુ, શસ્ત્રમૃતાં ચત્રધારીઓમાં રામ ભગવાન રામ [શા. ભા. મધુ. વગેરે] અથવા પરશુરામ [શ્રીધર વગેરે] અહમ્ હુ છુ ક્ષપાણા મત્સ્યોમાં-જળચરોમાં મકરઃ મગર અસ્મિ હુ છુ ચ તથા જાહ્નવ નદીઓમાં જાહ્નવી ગંગા અસ્મિ હુ છુ [૩૧].

શબ્દાર્થે.—પાવન કરનારાઓમાં 'વાયુ' હુ છુ, ચત્રધારીઓમાં ભગવાન 'રામ' કે ભગવાન 'પરશુરામ' હુ છુ, મત્સ્યોમાં 'મગર' હુ છુ, તથા નદીઓમાં 'ગંગા' હુ છુ [૩૧].

વિષેયન —પવતામ્ = પાવન કરનારાઓમાં અથવા બહુ વેગવાળા પદાર્થોમાં [મધુ] પવન = 'વાયુ' હુ છુ, ચત્રધારીઓમાં રામ = દશઅયુગ ભગવાન 'રામ' [શા. ભા. વગેરે] અથવા જમ્બહિનપુત્ર ભગવાન 'પરશુરામ' [શ્રીધર વગેરે] હુ છુ, મત્સ્યોમાં મકરઃ = 'મગર' હુ છુ.

સર્વ નદીઓમાં જાહ્નવી = સ્વર્ગોદિ લોકમાંથી ભગવાનના ચરણમાંથી નીકળેલી માટે સુરસરિત, ભગવાન શંકરે જટામાં ધારણ કરેલી માટે જટાચક્રી જહ્નુઋષિએ તેનું પાન કરી પોતાની જઘ્નામાંથી પાછી કાઢી માટે જહ્નુ ભગીરથના તપથી આ મનુષ્યલોકમાં આવી માટે ભાગારથી, આકાશમાં મહાકિર્ણી અને પાતાળમાં ભોગવતી નામે પ્રસિદ્ધ [ભાગ. ૧૦-૭૦-૪૪], હરિચરણ રત્નોદારિણી, શૈલેન્દ્રાદનતારિણી [હિમાવનમાંથી આવતીચું ધમેલી], કલ્પનાદિની ભગવતી 'ગંગા' હુ છુ [૩૧].

સર્ગાણામાદિરન્તથ મધ્યં ચૈવાહમર્જુન ।

અધ્યાત્મવિદ્યા વિદ્યાનાં વાદઃ પ્રવદતામહમ્ ॥ ૩૨ ॥

અન્યથાથે.—અર્જુન હે અર્જુન ! સર્ગાં અર્થેતત સદ્ધિઓની [મધુ વગેરે], ઉત્પત્તિવાળા કાર્ગોની આદિ. ઉત્પત્તિ ચ તથા મધ્ય સ્થિતિ ચ અને અન્ત. લથ અહ હુ એ જ છુ. વિદ્યાના સર્વ વિદ્યાઓમાં અધ્યાત્મવિદ્યા હુ છુ તથા પ્રવદતા વિવાદ કરનારાઓનો વાદ વાદ અહ હુ છું [૩૨].

ઉત્પત્તિ, 'સ્થિતિ'

ને 'લય' હું છું, સર્વ વિદ્યાઓમા 'અધ્યાત્મવિદ્યા' હું છું. તેમ વિવાદ કરનારોનો 'વાદ' હું છું [૩૨].

વિવેચન.—સર્વાણા = અચેતન સૃષ્ટિઓની [મધુ] આદિ. મધ્યં અન્તઃ = ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય હું છું, સર્વ વિદ્યાઓમા અધ્યાત્મવિદ્યા = ક્ષેત્રના કારણમૂલ [સાધનરૂપ] અધ્યાત્મવિદ્યા હું છું. તથા શાસ્ત્રાર્થ કરતા દ્વાનોના વાદ, જલપ તથા વિતગરૂપ જુદાજુદા વિવાદોના મધ્યમા વાદ = હું છું.

શાસ્ત્રના અર્થના નિર્ણય માટે પરસ્પર વાદ કરનારાઓના ત્રણ પ્રકાર છે — જલપ, વિતગ અને વાદ યોગ્યાયોગ્યનો વિચાર કર્યા વિના પોતાના પક્ષના સમર્થન માં સામા પક્ષના ખંડન માટેનો મિથ્યા વિવાદ 'જલપ' કહેવાય છે, કેનસ અન્ય ક્ષેત્રના ખંડન માટે કરનામાં આવેલો વિવાદ 'વિતગ' કહેવાય છે, અને તત્ત્વ-નિર્ણય માટે કરવામાં આવેલો વિવાદ 'વાદ' કહેવાય છે. 'જલપ' તથા 'વિતગ' થી ન, ક્રોધ, હિંસા, અભિમાન વગેરે દોષો પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ વાદ તત્ત્વના યાવત્ નિર્ણય તથા કલ્યાણમા સહાયરૂપ છે. તેથી 'જલપ' તથા 'વિતગ' નથી ત્યાજ્ય છે, અને વાદ આપસ્યક હોવાથી ગ્રાહ્ય છે. તત્ત્વના નિશ્ચયમાં વ્યવસાન પામવાપણીને લીધે વાદ શ્રેષ્ઠ છે [૩૨].

અક્ષરાણામકારોઽસ્મિ દ્વન્દ્વઃ સામાસિકસ્ય ચ ।

અહમેવાક્ષયઃ કાલો ધાતાઽહં વિશ્વતોમુખઃ ॥ ૩૩ ॥

અન્યથાથ'.—અક્ષરાણામ્ અક્ષરોમા અક્ષર. અક્ષર અસ્મિ હું છું ચ તથા સામાસિકસ્ય સમાસસમૂહમા દ્વન્દ્વ. હા સમાસ હું છું, અક્ષય. અવિનાશી તલ કાલ અહમ્ એવં હું જ છું તથા ધાતા સર્વ કર્મોનો ફળપ્રદાતા વિશ્વતોમુખઃ ત્વં આમુ મુખનાળા અતર્થોમી ઈશ્વર પણ અહમ્ હું છું [૩૩].

શબ્દાર્થ'.—અક્ષરોમા 'અક્ષર' હું છું, સમાસોમા 'હા' સમાસ હું છું, અવિનાશી 'કાલ' હું જ છું, અને સર્વ કર્મોનો ફળપ્રદાતા અતર્થોમી ઈશ્વર' હું છું [૩૩].

વિવેચન:—સર્વ અક્ષરોમા અક્ષર. = અક્ષર અક્ષર હું છું શ્રુતિ કહે છે. —અક્ષરો વૈ સર્વેવાક્. [એ બા. પૂ ૩-૩] સમસ્ત વાણી અક્ષર જ છે. ત્પુરુષાદિ સમાસોમા દ્વન્દ્વ. = હા-હા સમાસ હું છું, અથવા વિદ્વાનો અથવા રૂ-શિષ્યો વગેરે પોતાના વિચારેલા અર્થ કહેતા માટે જે કોઈ સ્થળે સંધાતે

કહે છે — ‘હે ઇન્દ્ર ! ત્રણે લોકમા જેને સ પાદન કરવા માટે સર્વ લોકો અતઃ-કરણ્યપૂર્વક પ્રયત્ન કરે છે, તે કમળમાથી ઉત્પન્ન થયેલી લક્ષ્મી હુ છુ મારુ નામ પદ્મા, શ્રી અથવા પદ્મમાયિની છે લક્ષ્મી, જૂતિ, શ્રી, શ્રદ્ધા, મેધા, સન્નતિ, વિજિતિ, રિયતિ, ધૃતિ, સિદ્ધિ, સ્વાહા, સ્વધા, નિયતિ, સ્મૃતિ એ સર્વે માગ જ નામે છે જે સ્વધર્મનું અનુષ્ઠાન કરે છે, સ્વધર્મથી બ્રહ્મ યતા નથી, સ્વર્ગીય માર્ગ પર પ્રીતિ રાખે છે, ધર્મનિષ્ઠ હોય, બુદ્ધિમાન હોય, ભક્ત હોય, સત્યરાદી હોય, વિનયથીન હોય, તથા દાનથીલ હોય, તેઓ વિશે હુ ચિરકાળ પ્રીતિપૂર્વક નિવાસ કરુ છુ [શા ૫ ૨૨૮-૨૧-૨૯]

પરંતુ જ્યાં સત્પુરુષોની અસા, મહાપુરુષોની અસ્યા, વૃદ્ધોની અવગણના, માતા, પિતા, વૃદ્ધ, અતિથિ તથા યુરુ પ્રતિ પૂજ્યભાવનો અભાવ, પુત્રોથી પિતાનુ, ભાઈથી ભાઈનુ તથા પત્નીથી પતિનુ અપમાન, પ્રાત કાળે નિદ્રા, ક કાસ પોબ્ય વગેરે તૃપ્ત કર્યા વિના ભોજન કરવુ, અલક્ષ્યમ ઈથુ મયોદયથી બ્રહ્મ યતુ, વિશ્વાસનાન, કૃતધનતા, અન્યનુ ધન હરણુ કરવાની રુચિ, અન્યના હુ ખથી પ્રસન્નતા, નારિતકતા વગેરે હોય ત્યાં હુ નિવાસ કરતી નથી [શા ૫ ૨૨૮-૫૦-૮૧]

વળી જ્યાં હુ નિવાસ કરુ છુ, ત્યાં મને અત્યંત પ્રિય, મારા કરતાં પણ ઉત્તમ, અને મને જ સર્વસ્વ અર્પણુ કરનારી આદ્યા શ્રદ્ધા, ધૃતિ, દ્યાતિ, વિજિતિ, સન્નતિ, ક્ષમા અને જ્યાં—આ આઠ દેવીઓ નિવાસ કરે છે, કારણકે અમે નિશ્ચય કર્યો છે કે, ધર્મનિષ્ઠ પુરુષો વિશે જ અમે એકસાથે નિવાસ કરીશુ [શા ૫ ૨૨૮-૮૨] [૩૪]

બૃહત્સામ તથા સામ્નાં ગાયત્રી છન્દસામહમ્ ।

માસાનાં માર્ગશીર્ષોઽહમૃતનાં કુગુમારુરઃ ॥ ૩૫ ॥

અન્યથાથ^૧ —તથા તથા સામ્ના સામોમા બૃહત્સામ વૃહ સામ હુ છુ, હંદસામ સર્વ જ દેવોમા ગાયત્રી ગાયત્રી ૭૬ જહ હુ છુ, માસાના મહિનાઓમા માર્ગશીર્ષ માર્ગશીર્ષ^૨ માસ બહ હુ છુ અને ઋતુના ઋતુઓમા કુસુમાવર. ‘વસ તઋતુ’ હુ છુ [૩૫]

શબ્દાથ^૩ —સામોમા ‘બૃહત્સામ’ હુ છુ, જ દેવોમા ‘ગાયત્રી ૭૬’ હુ છુ, મહિનામા ‘માગશર’ મામ હુ છુ, અને ઋતુઓમા ‘વસ તઋતુ’ હુ છુ [૩૫]

વિવેચન :—સર્વ સામોમા બૃહત્સામ = ‘ત્વામિન્દ્ર હવામહે’ એ જે ઋચાવડે ઇન્દ્રનુ સર્વેશ્વરરૂપે સ્તત્તન થાય છે, તે ઇન્દ્રની સ્તુતિ૩૫ બૃહત્સામ હુ

હુ વેદની નયાઓમા [હોમા] ગાયત્રી = દ્વિજપણાને પમાડનાર, ચોવીસ અક્ષરનો ગાયત્રી હદ હુ હુ.

રામાયણ - મહાભાગવતના કાળમાં માગશ્વર મહિનાને પ્રથમ ગણવામાં આવતો હતો [મહા અનુ ૧૦૬-૧૦૯, વા ૩ ૩-૧૬] આ મહિનામાં કરવામાં આવેલા નવ ઉપવાસોદિન શાસ્ત્રમાં વિશેષ ફળ કહેવામાં આવી છે. માગશ્વર મહિનાના નવ દિવસના વ્રતની કુમારિકાઓ દરિયાના ખાઈ, ખાલોમાં પૂજન કરી, સૌભાગ્યવત વસ્તી હતી [ભાગ ૧૦-૨૨-૧] બાર મહિનામાં અતિતાપ તથા દહી વગરનો, નાના પ્રકારના અન્ન શાક વગેરેથી પિપ્પુર્ષ [વેદ ૩ ગી] કુમારિકાઓના કાન પૂરણ કરવા યોગ્ય તથા ભોગ ભોગવવા યોગ્ય [વલ્લભ] સર્વથી શ્રેષ્ઠ માર્ગદર્શક માગશ્વર મહિનો હુ ॥

ઋતુતા = શ્રીધમ, વર્ષા વરદ હેમન્ત, શિશિર તથા વસંત એ છ ઋતુઓમાં હુદુમાકર = સર્વ સુગંધી પુષ્પોની ખાણરૂપ તથા અનિ રમણીય વસંતઋતુ હુ હુ

ગાયત્રીનો મહિમા

ગાયત્રી છન્દસા માતેતિ । [નારાયણોપનિષદ] ગાયત્રી સમસ્ત વેદોની માતા છે. ગાયત્રી-ઉપાસના સમસ્ત વેદોના સા જૂત છે. ધ્વજાદિદેવો પણ સંખ્યાકાળે ગાયત્રીનું ધ્યાન કરે છે તથા ગાયત્રીન વ્રતો જપ કરે છે [દેવીભાગવત ૧૧-૧૬-૧૫] 'ગાયત્રી-ઉપાસના નિત્ય કરવી શ્રેષ્ઠ એ ગાયત્રી-ઉપાસના ન કરનાર આઠાણનું અધ પતન થાય છે [દેવીભાગવત ૧૨-૮-૮૯] સ્વર્ગલોક કે પૃથ્વી પર ગાયત્રી સમાન ખીજ કોઈ પણ પાવન કરનાર વસ્તુ નથી. ગાયત્રી વર્ષ પાપોનો નાશ કરનારી છે. ગાયત્રીનો ઉપાસક ઇન્દ્રિય ભોગ તથા લોકને પામે છે [શંકરસ્મૃતિ ૧૨-૨૪-૨૫]

ગંગાસમાન તીર્થ નથી, ભગવાન વિષ્ણુસમાન દેવ નથી અને ગાયત્રી સમાન મંત્ર નથી [બૃહદ્ભોગ-યાગનિઘન્ટુ ૧૦-૧૦] ગાયત્રીમંત્રના જપ માટે યજ્ઞોપનીત અનિવાર્ય છે [૩૫]

દ્યૂતં હલયતામસ્મિ તેજસ્તેજસ્વિનામહમ્ ।

જયોઽસ્મિ વ્યગ્રસાયોઽસ્મિ સત્ત્વં સત્ત્વતામહમ્ ॥ ૩૬ ॥

અન્યથાર્થ — હજ્યતા હન કરનારનું દ્યૂત દ્યૂત-જુમટાડપી હન અસ્મિ ૩૬ તેજના મનાપી મનુષ્યો તેજસ્વિનામહમ્ ૩૭ જય

જય અસ્મિ હુ છુ, વ્યવસાય નિશ્ચય-ઉદ્યમ અસ્મિ હુ છુ અને સત્ત્વવતા સાત્ત્વિક ભાવવાળાઓનું સત્ત્વ સત્ત્વ જહમ્ હુ છુ [૩૬]

શબ્દાથ' — જન કરનારાઓનું 'ઘન' હુ છુ, તેજસ્વીઓનું 'તેજ' હુ છુ, 'જય' હુ છુ, નિશ્ચય' હુ છુ, અને સત્ત્વગુણવાળાઓનું 'સત્ત્વ' હુ છુ [૩૬]

વિવેચન — જન કરનારા ઠગ પુરુષોનું ઘત = જુમટારૂપી જન [શા ભા] જન-કપટ [ય કરાન ઘ] હુ છુ, પ્રતાપી પુરુષોનું તેજ = પ્રભાવ-અનન્ય પરાભવ કરવાના સામર્થ્યરૂપ તેજ [કેશવ], અપ્રતિહત આચારૂપ તેજ [મધુ] હુ છુ, જય = જય હુ છુ, અનસારી પુરુષોમા વ્યવસાય = ઉદ્યમ અથવા નિશ્ચય હુ છુ, તેમ સત્ત્વગુણવાળાનું સત્ત્વ = ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય તથા ઐશ્વર્યરૂપ કાર્ય [મધુ], કલ્પની વિશાળતા [રા ભા], સત્ત્વગુણ [શા ભા] હુ છુ [૩૬]

વૃષ્ણીના વાસુદેવોઽસ્મિ પાણ્ડવાના ધનજયઃ ।

મુનીનામપ્યહં વ્યાસઃ કવીનામુજના કવિઃ ॥ ૩૭ ॥

અન્યથાથ' — વૃષ્ણીના વૃષ્ણિકુળવાળાઓમા વાસુદેવ વસુદેવનો પુત્ર વાસુ-વ-શ્રીકૃષ્ણ અસ્મિ હુ છુ, પાણ્ડવાના પાણ્ડવોમા ધનજય અર્જુન હુ છુ, અપિ તથા મુનીના મુનિઓમા વ્યાસ વ્યાસ જહ હુ છુ અને કવીના કવિઓમા ઝના કવિ શુક્રાચાર્ય હુ છુ, અને કવિઓમા 'શુક્રાચાર્ય' હુ છુ [૩૭].

શબ્દાથ' — યાદવોમા 'વાસુદેવ' હુ છુ, પાણ્ડવોમા 'અર્જુન' હુ છુ, મુનિઓમા 'વ્યાસ' હુ છુ [૩૭]

વિવેચન — હે અર્જુન ! વૃષ્ણિકુળના યાદવોમા વાસુદેવ હુ છુ, પાણ્ડવોમા ધનજય = હુ અર્જુન તે જ હુ છુ

બ્રહ્મનિષ્ઠ મુનિઓમા વ્યાસ = મત્સ્યગ ધાથી કુમાર અસ્થામા જન્મેના, યામરગના હોવાથી તેમ જ યમુનાનદીના કોઈ દ્વીપમા જન્મેના હોવાથી 'કૃષ્ણ-પાયન' નામે પ્રસિદ્ધ, વેદાતસૂત્ર, મહાભારત તથા શ્રીમદ્ભાગવત વગેરે પુરાણોના તો, વેદશાસ્ત્રના નિભાગ કરનાર, વૈદ્ય પાયન વગેરેના ગુરુ, જ્ઞાનના નિધિરૂપ, ભક્તોની પરાકાષ્ઠારૂપ, તથા કનિષ્ઠની સીમારૂપ, પારાશર-ઋષિપુત્ર ભગવાન વ્યાસ હુ છુ

કવીના = ત્રિકાળદર્શી પુરુષોમા [શા ભા વગેરે] ઝના કવિ = ભગવાન કરને પ્રસન્ન કરી સજીવની વિદ્યા તથા વજ્ર જેવું દૃઢ શરીર પ્રાપ્ત કરનાર, ઝના ગુરુ બૃહસ્પતિના પુત્ર કન્યે સજીવની વિદ્યા શીખવનાર, યોગવિદ્યામા

પારંગત 'શુક્રીતિ' વગેરેના કર્તા, બનિગણ વગેરે અસુરોના ગુરુ, યોગાર્થ, ભગવદ્ભક્ત, જુગુપ્સુ । શુકાર્થ કુ છુ [૨૭]

દણ્ડો દમયતામસ્મિ નીતિરસ્મિ જિગીષતામ્ ।

મૌનં ચૈવાસ્મિ ગુહ્યાના જ્ઞાનં જ્ઞાનયતામહમ્ ॥ ૩૮ ॥

અન્યથાથ — દમયતાં નિગ્રહ કરનારાઓમાં દણ્ડ દડ અસ્મિ કુ છુ, જિગીષતા જય ઇચ્છનારાઓની નીતિ. નીતિ અસ્મિ કુ છુ ચ એવ તેમ । ગુહ્યાના શુશોભ મૌનં મૌન અસ્મિ કુ છુ, તેમ જ્ઞાનવતા જ્ઞાનવાળાઓનું જ્ઞાન જ્ઞાન જહ કુ છુ [૩૮]

શબ્દાર્થ — નિગ્રહ કરનારાઓનો 'દડ' કુ છુ, જય ઇચ્છનારની 'નીતિ' કુ છુ, શુશોભ 'મૌન' કુ છુ, તથા જ્ઞાનવાળાઓનું 'જ્ઞાન' કુ છુ [૩૮].

વિવેચન — દમયતાં = દમન કરનારાઓનો [શા ભા] નીતિનો અથવા નિગ્રહ કરનારાઓનો [મધુ] દણ્ડ = દડ કુ છુ, અર્થાત દુષ્ટ પુરુષોને કુમાર્ગથી રોકી મુમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત કરવાના હેતુરૂપ દમન કરવાની શક્તિ [મધુ] કુ છુ વિજયની ઇચ્છાવાળાની નીતિ = જયના ઉપાયરૂપ ન્યાયયુક્ત નીતિ કુ છુ, ગુહ્ય પદ્ધતિઓ અથવા વસ્તુઓમાં મૌન = વાણીના નિગ્રહરૂપ મૌન કુ છુ [નીલકંઠ], અથવા નક્ષત્ર કરવા યોગ્ય વસ્તુઓમાં રક્ષણના કાળજીભૂત મૌન કુ છુ, [મધુ], તથા જ્ઞાનવાળાઓનું જ્ઞાન = શ્રવણ મનન તથા નિદિધ્યાસનના પરિપાકથી ઉત્પત્ત થયેલું, અદ્વિતીય આત્માના સાક્ષાત્કારરૂપ અને સર્વ અજ્ઞાનનું વિરોધી જે જ્ઞાન તે કુ છુ [મધુ] [૩૮]

યચાપિ સર્વભૂતાનાં વીજં તદહમર્જુન ।

ન તદસ્તિ વિના યત્સ્યાત્ મયા ભૂતં ચરાચરમ્ ॥ ૩૯ ॥

અન્યથાથ — ચ વળી અર્જુન ! હે અર્જુન ! યત્ જે સર્વભૂતાના સર્વભૂતોની વીજ ઉત્પત્તિનું કારણ છે તત્ અર્થે તે પશુ જહ કુ જ છુ મયા વિના મારા વિના યત્ જે ચરાચર ચરાચર ભૂત વસ્તુ સ્યાત્ હોય તત્ તે ન અસ્તિ નથી [૩૯]

શબ્દાર્થ — હે અર્જુન ! વળી જે આ સર્વભૂતોની ઉત્પત્તિનું કારણ તે કુ છુ તેમ જે કંઈ સ્થાવર કે જંગમ છે, તે મારા વિના [મારાથી જિત] નથી [૩૯]

વિવેચન : — વળી હે અર્જુન ! યત્ = અવ્યાકૃત નામનું જે આકાશદિ ભૂતોનું વીજ = ઉત્પત્તિનું કારણ છે [શક્યનંદ], અથવા માયાની ઉપાધિવાળું જે ચેતન આ સર્વ ભૂતોનું વીજ = ઉત્પત્તિનું કારણ છે [સદાનંદ] તે પશુ

હું જ છું [ગી. ૭-૧૦, ગી. ૯-૧૮]. આ જગતમાં મયા વિના = મારી સત્તાથી અવ્યાપ્ત-મારાથી ભિન્ન [શંકરાનંદ] કોઈ પણ સ્થાવર કે જંગમ વસ્તુ વિદ્યમાન નથી. આ ચરાચર જગત મારું જ કાર્ય છે, સત્તાસ્કુરણરૂપે હું જ સર્વમાં વ્યાપ્ત છું [મધુ. વગેરે]. “અનો મદાત્મકં સર્વમિત્યર્થઃ” [શા. ભા.] એથી આ સર્વ મારું જ સ્વરૂપ છે.”

“તદ્યુક્તમશ્વિલં વસ્તુ વ્યવહારસ્તદન્વિતઃ । તસ્માત્સર્વગતં વ્રદ્ય ક્ષીરે સર્પિરિવા-
લ્લિઙે । [શંકર. આત્મબોધ પદ] આ વિશ્વમાં ઘટપટાદિ સર્વ પદાર્થો અસ્તિ,
માત્રિ અને પ્રિય અથવા સત્, ચિત્ અને આનંદરૂપ બ્રહ્મવડે યુક્ત છે; તથા
સર્વ પ્રકારનો વ્યવહાર પણ સચ્ચિદાનંદરૂપ બ્રહ્મથી યુક્ત છે, તેથી દૂધમાં ઘીની
પેટે, સર્વવ્યાપક બ્રહ્મ સર્વ પદાર્થોમાં તથા વ્યવહારમાં વ્યાપીને રહેલું છે.”

“યસ્માત્પરં નાપરમસ્તિ કિંચિદ્ યસ્માન્નાજીયો ન જ્યાયોઽસ્તિ કથિત્ । વૃક્ષ
ઇવ સ્તબ્ધસ્તિષ્ઠત્યેકસ્તેનેદં પૂર્ણં પુરુષેણ સર્વમ્ । [શ્વે. ઉ. ૩-૯] જે પુરુષથી
[પરમાત્માથી] અન્ય કોઈ ઉત્પન્ન નથી, જેનાથી કોઈ વધારે સૂક્ષ્મ કે વધારે
મહાન નથી, જે એક વૃક્ષની પેઠે સ્વસ્વરૂપમાં અચલ રહે છે, તે પુરુષવડે આ
સર્વ પૂર્ણ છે” [૩૯].

અવતરણિકા :—હે પ્રશ્નરુપા અર્થના ઉપસહાર કરતાં વિભૂતિઓનો
સંક્ષેપ કરે છે :

નાન્તોઽસ્તિ મમ દિવ્યાનાં વિભૂતીનાં પરંતપ ।

एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरો मया ॥ ૪૦ ॥

અન્યથાર્થ :—પરંતપ ! હે કામ, ક્રોધ, લોભ વગેરે યનુષ્ઠાને તપાવનાર
અશુન ! [મધુ.] મમ મારી દિવ્યાનાં દિવ્ય વિભૂતીનાં વિભૂતિઓનો જન્તઃ
અંત-પાર ન અસ્તિ નથી. તુ અને ઇષઃ આ વિભૂતેઃ વિભૂતિનો વિસ્તર-
વિસ્તાર મયા મેં હેતુત્તરઃ એકદેશે કરીને [શા. ભા.], એક અંશથી [મધુ.
વગેરે], સંક્ષેપથી [શંકરાનંદ, શીધર વગેરે] પ્રોક્તઃ કહ્યો છે [૪૦].

શબ્દાર્થ :—હે પરંતપ ! મારીદિવ્ય વિભૂતિઓનો અંત જ નથી. આથી
આ મારી વિભૂતિઓનો વિસ્તાર મેં તને એક અંશથી [સંક્ષેપથી] કહ્યો છે [૪૦].

વિવેચન :—હે અશુન ! હું સર્વ પ્રાણીઓનો આત્મા, મિત્ર તથા
ધર્મી છું. ગતિવાળાઓમાં હું ગતિરૂપ છું. સત્તાદિ ગુણોમાં હું સામ્યાવસ્થારૂપ
પ્રકૃતિ છું. સૂક્ષ્મ પદાર્થોમાં હું શૂન્ય છું. દુર્બલ પદાર્થોમાં હું મન છું. મંત્રોમાં
હું ત્રણ અક્ષરવાળો સંકાર છું. તીર્થ તથા પ્રવાહોમાં હું મંગા છું. યજ્ઞોમાં

હ અક્ષય યુ. પ્રતોમા હ અદિસા યુ ક્ષેમા હ અતર્નિષ્ઠા યુ ભક્તોમા હ ઉધ્ધવ યુ. કિપુરુષોમા હ હનુમાન યુ. નિઘાધરોમા હ સુદર્શન યુ. ઉઘોગીઓમા હ લક્ષ્મી યુ તિતિશુઓની હ તિતિક્ષા યુ બ્રાહ્મણુ દિત કરનારાઓમા હ બનિ યુ. વીરપુરુષોમા હ અર્જુન યુ તથા ભૂતમાત્રમા ઉત્પત્તિ, રિથિતિ તથા વ્ય હ યુ [ભાગ ૧૧-અ ૧૬]

હે પરતપ ! મારી દિ ય વિભૂતિઓના નિસ્તારનો અત જ નથી. શન કોટીકરૂપે પણ સર્વોત્તમરૂપ એવા મારી વિભૂતિઓને કાઈ યથાવત્ [પૂર્ણરૂપે] કહેવા કે જાણવા સમર્થ નથી [ચક્રાનંદ] પૃથ્વીના પરમાણુની ગણતરી કદાચ થઈ શકે, પરંતુ મારી વિભૂતિઓની ગણતરી શક્ય નથી, અને તેથી મે મારી વિભૂતિઓનો નિસ્તાર તને ઉદ્દેશ્ય = એન્દ્રેશો કરીને [શા ભા] અથ માત્રથી [મધુ વગેરે], સક્ષેપથી [ચક્રાનંદ વગેરે] કહ્યો છે

“एनास्ते कौर्त्तिता सर्वा सक्षेपेण विभूतयः । मनोविकारा एवैते यवा वाचाऽभिधीयते ॥ [ભાગ ૧૧-૧૬-૪૧] જે મારી વિભૂતિઓ મે તને સક્ષેપમા કહી છે, તે મારા મનના વિકાર [કલ્પના] જ છે” આ સર્વ વિભૂતિઓ પરમાર્થ વસ્તુ નથી, પરંતુ આ વિભૂતિઓ ધ્યાન માટે સહાયક થાય, તેથી મારી કલ્પનારૂપે મે તને સક્ષેપમા કહી છે

“वाच यच्छ मनो यच्छ प्राणान्यच्छन्द्रियाणि च । जात्मानमात्मना यच्छ न भूय कल्यसेऽध्वने ॥ [ભાગ ૧૧-૧૬-૪૨] માટે વાણી, મન, પ્રાણ તથા ઇન્દ્રિયોને નિયમમા રાખ, આત્માને [અદિને] આત્માવડે [સત્વગુણરૂપને શુદ્ધિવડે] નિમ્મલ કર આ પ્રમાણે કરનાથી તને ફગીથી જન્મ-મરણ થશે નહિ” [૪૦]

यद् यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्તदेवागच्छ त्वं मम तेजोશसम्भवम् ॥ ૪૧ ॥

અનુવાદ—યદ્ યદ્ જે જે સત્ત્વ પ્રાણી વિભૂતિમત્ વિભૂતિવાળુ શ્રોમત્ લક્ષ્મીવાળુ વા અથવા ઈર્જિતમ્ પ્રભાવવાળુ—મળવાળુ હોય તદ્ તદ્ તેને તેને એવ પશુ ત્વ તુ મમ તેજોશસમ્ભવમ્ એવ મારા તેજના અશ્વથી જ ઉત્પન્ન થયેતુ અગચ્છ જાણુ [૪૧]

શબ્દાર્થ—જે કઈ પશુ વિભૂતિવાળુ, લક્ષ્મીવાળુ કે પ્રભાવવાળી હોય, તે તે મારા તેજના અશ્વથી જ ઉત્પન્ન થયેતુ તુ જાણુ [૪૧]

વિવેચન:—હે અર્જુન! જે જે સત્ત્વ = ચેતન કે અચેતન પદાર્થ [શ કરાનંદ], પ્રાણી [મધુ વગેરે] વિભૂતિમત્ = ઐશ્વર્યથી યુક્ત [મધુ વગેરે] અથવા પ્રભાવ, ધન, પુણ્યકર્મ, વિદ્યા, તપ, શૌર્ય, ધૈર્ય, ઔદાર્ય શમ, દમ વગેરે સદ્ગુણોની સમૃદ્ધિથી અથવા જ્ઞાનની સમૃદ્ધિથી યુક્ત હોય [શ કરાનંદ], ધીમત્ = શોભા, લક્ષ્મી, કાંતિ, સરસ્વતી, ભુદ્ધિ, કાર્તિક કે સ્ફુર્તિયા યુક્ત હોય, તથા કર્જિતમ્ = ઓજ, તેજ, વેગ, બળ, પૌરુષ, સાર, આકાર, દૃઢતા કે ઉત્સાહથી યુક્ત હોય [શ કરાનંદ વગેરે], કલ્યાણપ્રાપ્તિના માર્ગમા સલગન હોય [રા ભા] તે તે સર્વને તુ મારા તેજના અશયી ઉત્પન્ન થાયે જાય, અર્થાત્ તે મારી પગમા-ત્માની વિશેષ વિભૂતિ છે, એમ તુ જાણ [શ કરાનંદ]

જ્યાં જ્યાં તેજ, શ્રી, કંતિ, ઐશ્વર્ય, લજ્જા, ત્યાગ, સૌ દર્શ, ભાગ્ય, બળ, તિતિક્ષા તથા વિજ્ઞાન હોય, તે તે મારી વિભૂતિ છે [ભાગ ૧૧-૧૬-૪૦] આ લક્ષણો પૈકી એક લક્ષણ પશુ જ્યાં હોય તે મારી વિભૂતિ છે આ સર્વ વિભૂતિઓને તુ મારા એક અશમાત્રની જ અભિવ્યક્તિ જાણ [રા ભા]

“લોકે યદતિરમણીય તદ્ભગવતો રૂપમિતિ ધ્યાયેત્ । [નીલકંઠ] લોકમા જે વસ્તુ અતિ સુંદર હોય, તે ભગવાનનું સ્વરૂપ છે, એમ ધ્યાન કરવું, ” એ અર્થ છે [૪૧]

અથવા વહુનૈતેન કિં જ્ઞાતેન તવાર્જુન ।

વિષ્ટભ્યાહમિદં કૃત્સ્નમેકાંશેન સ્થિતો જગત્ ॥ ૪૨ ॥

અન્વયાર્થ:—અથવા અથવા અર્જુન! હે અર્જુન! એવેન આ વહુન બહુ જ્ઞાતેન જાણવાથી ત્વ તારુ કિં શુ પ્રયોજન સિદ્ધ થવાનું છે? હવે આ કૃત્સ્ન સર્વ જગત્ જગતને નહ હુ એકશેન એક અશરડે વિષ્ટમ્ય ધારણ કરીને—આપ્ત કરીને સ્થિત: રહેલો છું [૪૨]

શબ્દાર્થ:—અથવા હે અર્જુન! આ પ્રકારના બહુ જ્ઞાનવડે તારું શુ પ્રયોજન સિદ્ધ થશે? આ સર્વ જગતને હુ એક અશરડે ધારણ કરીને રહેલો છું [૪૨].

વિવેચન:—અથવા હે અર્જુન! પૂર્વોક્ત પ્રકારે મોટા વિભૂતિઓના વિસ્તારને સાવશેષેન । [શા. ભા.] અધૂરો જાણવાથી તને શો લાભ છે? અર્થાત્ તેમા તને કંઈ પણ લાભ નથી, તેથી “ અક્ષેપતઃ ત્વમ્ ઇન્દ્રમ્ ઉચ્ચન્નાનમ્ અર્ચય શૃણુ । [શા. ભા.] કાંઈ પણ બાકી રાખ્યા વિના સપૂર્ણપણે કહેરામ્ આવે છે, તે આ તાર્પર્ય તુ સાભળ. ”

“આ સર્વ જગતને એક અશયી ધરીને અથવા આ સર્વ જગતમા એક અશયી વ્યાપીને હું જ રહેયો છું. મારા સિવાય બીજું કાઈ પણ નથી [મધુ વગેરે]” “યત્યાયુતાયુતાશાશે વિશ્વશક્તિરિય સ્થિતા । [વિ પુ ૧-૮ ૧૩] જેમકે દાર ધ્વજના ન્વ હમ્મર ભાગના પુન દ્વ હમ્મર ભાગ ક્રોતા જે મુદ્દમ ભાગ થાય તે અસમાનમા આ સમસ્ત વિશ્વશક્તિ રહેની છે ”

“પારોડસ્ય સર્વા ભૂતાનિ ત્રિપાદસ્તિ સ્વયમ્મ । [૫અદશી ૨-૫૫] એ ધ્વજના એક પાદમા [વિભાગમા] સર્વભૂતો રહેના છે, અને તેના ત્રણ પાદ [વિભાગ] સ્વય પ્રભ [સ્વપ્રકારધ્વજ] છે ” અર્થાત્ ધ્વજના એક ભાગમા ચરાચર જગતની સ્થિતિ છે, અને ત્રણ ભાગમા સ્વય પ્રકાશ પરધ્વજ છે, કે જેને મુક્ત પુરુષો પ્રાપ્ત થાય છે

માટે પરિચિહ્ન દષ્ટિનો ત્યાગ કરી, તું સર્વન ધ્વજબુદ્ધિ રાખ [નીલકંઠ વગેરે] । બિન દષ્ટિનો ત્યાગ કરી, તું સર્વ જગત વિષે અને પરમાત્માને વ્યાપી રૂપે જે તું વિશ્વરૂપ એના મારુ અભેદભાવે ધ્યાન કર “મદ્ભજનેન કૃતાર્યો ભવિષ્યમીત્યર્થ । [શકરાનંદ] આ પ્રકારે મારુ ધ્યાન કરવાથી તું કૃતાર્ય થશે ” [૪૨]

વિભૂતિનાનતો યસ્ય નૃણા ભયિતર્ભવદિતિ ।

વિભૂતિ રૂપયા પ્રોક્તા ત ધ્રીનાધવમાધયે ॥ કેશવ

इन्द्रियद्वारतद्धिने बहिर्भावति सत्यपि ।

इन्द्रदृष्टिबिधानाय विभूतीर्दशमेऽध्यायीत् ॥ બીધર

હરિ ॐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગોતાસૂપનિપત્તુ બ્રહ્મવિદ્યાયા યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણા હૃતસવાદે ‘વિભૂતિયોગો’ નામ દશમોઽધ્યાય ॥ ૧૦ ॥

એ પ્રમાણે ઉપનિષદ, બ્રહ્મનિદ્યા તથા યોગશાસ્ત્ર૩૫ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામા શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનના સવાદ વિશે ‘વિભૂતિયોગ’ નામનો દશમો અધ્યાય સંપૂર્ણ

અધ્યાય ૧૧ મો

નિશ્ચરૂપદર્શન

અવતરણિકા — દસમા અધ્યાયમા મધુદિનાળા ઉપાસકોને ચિત્તશુદ્ધિ-
દ્વારા મોક્ષસિદ્ધિ માટે ભગવાને પોતાની નિશ્ચૂલિઓને ઉપાસનાથે પ્રતિપાદન
કરી, તથા ‘વિષ્ણુઆહમિદ કુસ્તમેવાશેન સ્થિતો જગત્’ [ગી ૧૦-૪૨]
‘આ સર્વ જગતને એક અશ્વડે જ વ્યાપીને હુ રહેલો છું’ એ વચનવડે
મુક્તમધુદિવાળા ઉપાસકોને પોતાના વિશ્વાત્મક સોપાધિક ઇશ્વરસ્વરૂપનું ઉપાસ્યરૂપે
સૂચન કરી, હવે ભક્ત અર્જુનને પોતાનું માયામય વિશ્વાત્મક અતિ અદ્ભુત
સ્વરૂપ દેખાડના માટે, પોતાથી જ સૃષ્ટિ આદિની ક્રિયા ચાલે છે, એ પ્રકાશિત
કરવા માટે [શ્લોક ૩૨-૩૪], પોતાના નિશ્વાત્મક સ્વરૂપના સાક્ષાત્કારની દુર્ન-
ભતા [શ્લોક ૪૭-૪૮] તથા કેવળ અનન્ય ભક્તિવડે જ પોતાના સ્વરૂપના
સાક્ષાત્કારની ત્રાપિ પ્રતિપાદન કરવા માટે [શ્લોક ૫૪], આ અગિયારમા
અધ્યાયનો આ ભ કરવામા આવે છે [શ્લોકાનંદ]

તેમા પ્રથમ ભગવાનના વિશ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરવાને ઇચ્છતો ભક્ત
અર્જુન, ભગવાને કરેના અનુગ્રહના અનુવાદદ્વારા અર્થાત્ અનુગ્રહ જે પ્રત્યક્ષ
પ્રમાણથી સિદ્ધ છે, તેને જ ફરીથી કહી, ભગવાનને અભિમુખ કરવાના હેતુથી
કહે છે [શ્લોકાનંદ]

અર્જુન ઉવાચ : અર્જુન યોગ્ય

મદનુગ્રહાય પરમં શુભમ યાત્મસંજ્ઞિતમ્ ।

યત્ત્વયોક્તં વચસ્તેન મોહોઽયં ત્રિગતો મમ ॥ ૧ ॥

અન્યથાથ — મદનુગ્રહાય મારા ઉપર કૃપા કરીને ત્વચા આપે ચત્ત જે
અધ્યાત્મવશિતમ્ અધ્યાત્મનામવાળું — આત્મા તથા અનાત્માના વિવેકને વિષય
કરવાવાળું [મધુ] પરમ પરમ શુભ શુભ વચ વચન ઉક્ત કર્યું તને તેથી
મમ મારો જય આ મોહ મોહ — ચિત્તશ્રમ વિગત રિનાશ પામ્યો છે [૧]

શબ્દાથ — મારા ઉપર કૃપા કરીને આપે જે અધ્યાત્મ નામનું પરમ
શુભ વચન કર્યું છે, તેથી મારો આ નોહ દૂર થયો છે [૧]

નિવેચન — હે ભગવન! મારા ઉપર કૃપા કરીને, પરમકૃપાળુ તથા
સર્વજ્ઞ એવા આપે ‘અશોચ્યાનન્વશોચસ્ત્વ’ [ગી ૨-૧૧] ‘તું નહિ શોક

કરવા યોગ્યનો શોક કરે છે ' ઇત્યાદિથી આર ભી છતાં અધ્યાપના અતપર્વ તને
આધ્યાત્મિક પરમ [પરમાર્થવિષયક] રહસ્ય કહ્યું [મધુ નીવકદ] અર્થ
આત્મા તથા અનાત્માના વિવેકને વિષય કરવાવાળા ને વચનો કહ્યા તેથી
' આ યુદ્ધમાં ભીષ્મ વગેરેને હુ દહાડીશ, કે ભીષ્મ વગેરે મને દહાડશે ' એ
પ્રકારનો ભારો મોહ = અવિવેકબુદ્ધિરૂપ મોહ [શા ભા], વિષર્વર્થરૂપ મોહ
[મધુ], ચિત્તશ્રમ [શકરાનંદ] નાચ પામ્યો છે

આપના વચનથી મારામાં આત્મસ્વરૂપનો પ્રકાશ થયો છે, ભારો શ્રમ
દૂર થયો છે, અને " આત્મા અકર્તા અવિનાશી તથા અવિકારી છે," એ
પ્રકાશની વિવેકબુદ્ધિને હુ પ્રાપ્ત થયો છું " ત્વત્કૃપયા વિનષ્ટમોહો જાતોડ્માસ્યં ।
[શકરાનંદ] આપની કૃપાથી હુ નષ્ટમોહ થયો છું અવિવેકબુદ્ધિપાતત્વર્વ
[શા ભા] મારી અવિવેકબુદ્ધિ જતી રહી છે " [૧]

મવાપ્યયૌ હિ ભૂતાના શ્રુતૌ વિસ્તરશો મયા ।

ત્વત્તઃ કમલપત્રાક્ષ માહાત્મ્યમપિ ચાવ્યયમ્ ॥ ૨ ॥

અન્વયાથૈ — કમલપત્રાક્ષ હે કમલના પત્ર જેવી આખોવાળા ! [શા
ભા , મધુ વગેરે] ભૂતાના ભૂતોના મવાપ્યયૌ ઉત્પત્તિ તથા પ્રત્યયને ત્વત્ આપની
પાસેથી મયા મે વિસ્તરશ વિસ્તારપૂર્વક હિ ખરેખર શ્રુતૌ સામન્યા ચ તથા
આપનું અવ્યય અવિનાશી માહાત્મ્યમ્ માહાત્મ્ય અપિ પણ મે સામન્ય રીતે
શબ્દાથૈ — હે કમનપત્રાક્ષ ! ભૂતોના ઉત્પત્તિ તથા પ્રત્યય મે આપની

વિવેચન — ' ગૃહ કૃત્સ્નસ્ય જગત્ પ્રભવ પ્રત્યસ્તથા ' [ગી ૭-૧]
' પ્રકૃતિં સ્વામવપ્ત્ય વિસૃજામિ પુન પુન । ' [ગી ૮-૮], ' ગૃહ સર્વસ્ય પ્રમો
નચ સર્વં પ્રવર્તત । ' [ગી ૧૦-૮] ઇત્યાદિ વચનોને કશ્ચિત્સ્વરૂપ એક
આપથી જ આકાશાદિ ભૂતોની ઉત્પત્તિ તથા પ્રત્યય થાય છે, એ મે વારંવાર
વિસ્તારપૂર્વક સામન્ય છે

૫ગી ' ગૃહ હિ સર્વયજ્ઞાના ઓક્તા ચ પ્રસુરેવ ચ । ' [ગી ૮-૨૪],
' યો મામજન્મનાદિં ચ વેત્તિ લોકમદેશ્વરમ્ । ' [ગી ૧૦-૩] ઇત્યાદિ વચનોને
આપનું અવિનાશી માહાત્મ્યમ્ = સાર્વોત્તમ્ય-સર્વોત્તમપણું [શકરાનંદ] સામન્ય
છે, તથા આપનું સર્વેશ્વરત્વ પણ વિસ્તારપૂર્વક સામન્ય છે [શકરાનંદ]
આપ સૃષ્ટિ વગેરેના કર્તા હોવા છતાં પણ અકર્તા છો આપ સર્વના
નિયંત્ર હોવા છતાં નીન છો ૫ - વંચ્યાપી હોવા છતાં આકાશની જે

સર્વપ્રાણી-પદાર્થોના શુભદોષોથી અનિષ્ઠ છે. આપ અત્યંતી તથા સર્વ જૂતોના શુભાશુભ કર્મોના પ્રસાર હોના છતાં નિષ્કલતાના દોષથી રહિત છે. આપ સર્વને બધું, મોક્ષ વગેરે ફળ આપો છો, છતાં સર્વ પ્રત્યે સમાન છો. આપ પ્રકૃતિ, કાળ તથા કર્મને નિયમન કરનારા, સર્વથી અતીત, તથા સર્વ-સમર્થ છો. આપની રિબૂતિઓ અનંત તથા યોગશક્તિ અપરિમિત છે. આપ નિર્નિકારી, સર્વ પ્રત્યે સમાન અનાસક્ત, નિર્નેપ, ઉદામીન ઇત્યાદિ છો, એના સ્વરૂપનાજા આપ સર્વેશ્વરનું અનિનાદી માહાત્મ્ય મેં સાબિત્યુ છે [કેદાર]

નોંધ — ‘કમનપત્રાક્ષ’ પદનો અર્થ આ પ્રમાણે છે [ચક્રાનંદ] —કં = કમલમુલ સ્વરૂપાનન્દ ‘ક’ = ક્ષણમુખ = પોતાના સ્વરૂપનો આનંદ તમ્ અલ્પિ પ્રકાશયતિ કમલનાત્મજ્ઞાનમ્ = તે આનંદને જે પ્રકાશ કરે તે કમન = આત્મજ્ઞાન, ચત્તદેવ પત્તાત્ત્રાયનંદ ઇતિ પત્રમ્ = તે આત્મજ્ઞાન પત્રનથી ગદાય કરે છે, તેથી તે પત્ર છે, કમલ ચ તત્ત્વ ચ સ્મરજનમ્ = કમન-સ્વરૂપ પત્ર કમનપત્ર = આત્મ જ્ઞાન છે તેનાકરણે પ્રાપ્ત્ય ઇતિ સ્મરજનનાનંદ = તે આત્મજ્ઞાનરૂડે પ્રાપ્ત થતા યોગ્ય તે શુદ્ધ આત્મા “કમનપત્રાક્ષ” કહેવાય છે [ચક્રાનંદ] [૨]

અધ્યતરશ્લોક — ભગવાનના માયામર રિશ્તાત્મક સ્વરૂપને સાબિત કે આચાર્યદ્વારા કેવળ અણુવાદો નહિ, પરંતુ તેના આદ્યાત્મકારથી પુરુષ કૃતાર્થ થાય છે, અને તેથી હવે મત્તા અર્જુન કહે છે

પરમેતદ્યથાઽઽત્ય ત્વમાત્માનં પરમેશ્વર ।

દ્રષ્ટુમિચ્છામિ તે રૂપમૈશ્વરં પુરુષોત્તમ ॥ ૩ ॥

અનુવાદ — પરમેશ્વર ! હે પરમેશ્વર ! મ્મના જેવી રીતે ત્વ આપ જ્ઞાતમાન પોતાને જાણ્ય કહો છો. એવત્ત્વ એ એમ જ છે એટલે તેની જ રીતના આપ છો, તથાપિ પુરુષોત્તમ ! હે પુરુષોત્તમ ! તે આપના એવત્ત્વ સ્વરૂપને-સ્વરૂપને [વા. ભ.] દ્રષ્ટુ મેંસાને ઇચ્છામિ કુ ઇચ્છુ છું [૩].

શબ્દાર્થ :—હે પરમેશ્વર ! આપ આપના સ્વરૂપને જેવી રીતનું કહો છો, તેવી જ રીતનું તે છે, હે પુરુષોત્તમ ! કુ આપના તે ઈશ્વરસ્વરૂપને જોના ઇચ્છુ છું [૩]

વિવેચન — હે પરમેશ્વર ! આપ આપના સ્વરૂપને જેવા પ્રકારનું કહો છો, તેના જ પ્રકારનું તે છે આપના વચન વિશે મને જગ પશુ સહાય કે અવિશ્વાસ નથી, પરંતુ કુ આપના જ્ઞાન, ઐશ્વર્ય, શક્તિ, બળ, વીર્ય તથા

તેમથી યુક્ત અદ્ભુત એશ્વર ત્વ = વૈભવરૂપને [શા. ભા.], સર્વોત્ક્રમસ્વરૂપને [ઇ કરાનંદ], માયામય વિસ્તારમક રૂપને જોવા ઇચ્છુ છું.

હે પુરુષોત્તમ ! હે જ્ઞાતિવાત્સલ્યવ્રત્તે. [ગ. ભા.] હે ધરણ્યાગતવત્સલ-
તાના સમુદ્ધા ! આપ અતીતીમી તથા સર્વજ્ઞ હો, આપ મારા અતનને [હૃદયની
ઇચ્છાને] વધાવત્ જાણો હો. આપના વચનમા અવિશ્વાસને વાધે નહિ, પરંતુ
" જન્મનાક-ચરમ્માદનાયૈવ । [વે. ધ. ગી] આપના ઈશ્વરરૂપના દર્શનથી
જન્મ સંકલ્પ કરી, કૃતાર્થ થાઉં, એ જ કાંચુથી " આપના તે અદ્ભુત રૂપને
જોવાની તીવ્ર ઉત્કાંશ મારા હૃદયમા જનમન થઈ છે [મધુ. વગેરે]

આ અર્થે ભક્ત અર્જુન ' પુરુષોત્તમ ' સંબોધનરૂપે સૂચિત કરે છે
[મધુ.] [૩]

મન્યસે यदि तच्छुभं मया द्रष्टुमिति प्रभो ।

योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥ ૪ ॥

અન્યથાર્થ.—પ્રભો ! હે પ્રભો ! તત્ત્વ તે સ્વરૂપ મયા મારાથી જાણ
જોવાને શક્ય શક્ય છે હિતિ એમ વદિ જો મન્યસે આપ માનતા હો અર્થાત્
જન્યુતા હો અથવા ઇચ્છતા હો [મધુ., ઇ કરાનંદ] તત્ત્વ. તો યોગેશ્વર હે
અશ્વિમાદિ આદિ સિદ્ધિવાળા યોગીઓના પશુ ઈન્ધ્ર ! ત્વ આપ મે મને નબ્બવ
તે અરિનાથી આત્માને સ્વરૂપને દર્શવ દેખાડો—માર્ગ નેત્રોના રિપયરૂપ કરો [યં.

શબ્દાર્થ.—હે પ્રભો ! જો આપનું તે સ્વરૂપ મારાથી જોઈ શકાય એમ
માનતા હો, તો હે યોગેશ્વર ! આપ તે અન્યથ સ્વરૂપના દર્શન મને કરાવો [યં.

વિવેચન :—હે પ્રભો ! સ્પષ્ટિ, રિપતિ, સદાગ, પ્રવેશ તથા પ્રવેશન
એ પાંચ જોઈ જ્ઞાને સમર્થ હે સર્વના ગ્રામી ! [મધુ., ઇ કરાનંદ], જો
આપનું તે ઈશ્વરરૂપ મારાથી જોવાને શક્ય છે, એમ આપ માનતા હો, અર્થાત્
તે સ્વરૂપનું દર્શન કરવાને જો તમે મને અધિકારી માનતા હો [નીતકંદ], જાણતા
હો અથવા ઇચ્છતા હો [મધુ., ઇ કરાનંદ] તો કૃપા કરી, " યદુપરત્યા શુદ્ધમા
સત્ પુમાન્ સુક્તો ભવતિ । [ઇ કરાનંદ] જેનો ઉપાસનાથી પુરુષ શુદ્ધમા ધર્મ
સુખ યાચ હે, " તે આપના જવ્યવમ્ = નિત્યસ્વરૂપના [શ્રીધ. વગેરે], અરિ
નાથી સ્વરૂપના [શા. ભા. વગેરે] સકલ [રા. ભા.] પૂર્ણતાના દર્શન કરાવો

હે યોગેશ્વર ! મૂળાને સ્તોત્રનું, નરિને સગીતનું તથા અધને સોઈ
હે પ્રભોવનું કાર્ષ પ્રયોજન નથી, પરંતુ આપ યોગેશ્વર હો, આપ સર્વ તમર્થ

છો [વસ્તુભ. વગેરે]. આપની કૃપાથી મૂંગો વાયાને, બધિર શ્રવણને, અધ દષ્ટિને, તથા અનધિકારી અધિકારીપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે પરમકારુણિક એવા આપ મારા પર અનુગ્રહ કરો, અને આપનું માયામય વિશ્વરૂપ મારી અશુભોનો વિપય કરો, મને કૃતાર્થ કરો.

ધ્વિર રૂપ અવ્યય છે

“ અવ્યયસ્યોપાધિવાદવ્યયફલદેતુત્વાદ્વાડવ્યયમ્ । [ચંક્રાનંદ] ભગવાનનું રૂપ અવ્યયની ઉપાધિ હોવાથી અથવા અવ્યય ફળનો હેતુ હોવાથી અવ્યય છે.” વળી વસિષ્ઠમુનિ કહે છે કે :—“ વર્તમાનમતીતં ચ ભવિષ્યત્કલમણ્વપિ । તથા દૂરમદૂરં ચ નિમેષઃ કલ્પ ઇત્યપિ ॥ ચિદાત્મનિ સ્થિતાન્યેવં પદ્ય માયા-વેજૃમ્મિતમ્ ॥ હે રામ ! તું આ માયાના વિલાસને જો, કારણકે વર્તમાન, મૃત, ભવિષ્ય; સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ; દૂર, અદૂર; નિમેષ અને કલ્પ ઇત્યાદિ સર્વ ચિદાત્મા વિષે રહેલું છે.” આ વસિષ્ઠ-વચન માયાવિલાસનું સર્વદા હોવાપણું તથા સર્વસ્વપણું દર્શાવે છે. લોકમાં પણ દેખાય છે કે, ઝાંઝવાના જળની તલાવડી સત્ય તલાવડીની પેઠે કમેકમે સુકાતી નથી; પરંતુ સર્વદા ભરપૂર દેખાય છે. માટે ભગવાનનું ધ્વિરરૂપ માયામય હોવાથી પણ અવ્યય [અવિનાશી] છે [નીલકંઠ] [૪].

અવતરણિકા :—હવે પોતાનું એશ્વર રૂપ ભક્ત અશુનને દેખાડવાની ઇચ્છા કરતા ભગવાન કહે છે :

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રી ભગવાન બોલ્યા :

પદ્ય મે પાર્થ રૂપાણિ શતશોડશ સહસ્રશઃ ।

નાનાવિધાનિ દિવ્યાનિ નાનાવર્ણાકૃતીનિ ચ ॥ ૫ ॥

અન્યથાર્થ :—પાર્થ ! હે પાર્થ ! નાનાવિધાનિ નાના પ્રકારનાં દિવ્યાનિ દિવ્ય ચ તથા નાનાવર્ણાકૃતીનિ જુદાજુદા રંગ તથા આકૃતિવાળાં મે મારાં શતશઃ સેંકડો અથ અને સહસ્રશઃ હજારો રૂપાણિ રૂપોને પદ્ય તું જો [૫].

શબ્દાર્થ :—હે પાર્થ ! નાના પ્રકારનાં દિવ્ય, જુદાજુદા રંગના તથા આકારવાળાં મારાં સેંકડો તથા હજારો રૂપોને તું જો [૫].

વિવેચન :—હે પાર્થ ! પૂર્વે ન જોયેલાં શાલ, પીળા, કાળા વગેરે રંગચન્દ્રો અને આકૃતિવાળાં, મારા યોગસામર્થ્યથી દિવ્ય, દિવ્ય, આશ્ચર્યમય તથા ચ્હન્દ્ર

એવાં મારાં જ્ઞતાઃ અથ સહજ્ઞતાઃ = અનેક રૂપોને [શા. ભા. વગેરે] તુ ને.
મારા સર્વોત્તમ, સર્વકારણ, સર્વોત્તમ અનરૂપને તું જો. "દર્શનયોગ્યો મત્તે."
[કેશવ., મધુ. વગેરે] તું મારા અસ્વરૂપરૂપને જોવાને યોગ્ય થા" [૫].

પદ્યાદિત્યાન્વસૂન્ રુદ્રાનશ્વિનો મલ્લસ્તથા ।

વહૂન્યદૃષ્ટપૂર્વાણિ પદ્યાશ્વર્યાણિ ભારત ॥ ૬ ॥

અન્યપાઠઃ—ભારત ! હે ભારત ! આદિત્યાને વસુ વસુઓને
રુદ્રાન્ રુદ્રોને અશ્વિનો અશ્વિનીકુમારોને મલ્લ. મરુતોને પદ્ય તું જો તથા
તથા અદૃષ્ટપૂર્વાણિ પૂર્વે નહિ જોયેલાં એવાં વહૂનિ ધણા આશ્વર્યાણિ આશ્ચર્યોને
પણુ પશ્ય તુ જો [૬].

શબ્દાર્થઃ—હે ભારત ! આદિત્યોને, વસુઓને, રુદ્રોને, અશ્વિનીકુમારોને
તથા મરુતોને તું જો, તેમ જ પૂર્વે નહિ જોયેલાં ધણાં આશ્ચર્યોને પણ તું જો [૬].
વિવેચન :—હે અર્જુન ! ખાર આદિત્યોને, આઠ વસુઓને, અગ્નિપાર
રુદ્રોને, બે અશ્વિનીકુમારોને તથા આગણપચાસ મરુતોને તુ જો, અને અદૃષ્ટપૂર્વાણિ =
મનુષ્યલોકમાં તેં અથવા તાગ સિવાય બીજા કોઈ એ પણ પૂર્વે નહિ જોયેલા ધણા
આશ્ચર્યમય [અદ્ભુત] રૂપોને પણ તું જો [શા. ભા. વગેરે] [૬].

इहैकस्थं जगत्कुत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।

मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥

અન્યપાઠઃ—ગુડાકેશ ! નિદ્રાને વશ રાખનાર હે અર્જુન ! હહ અહીં
મમ મારા દેહે દેહમાં એક જ સ્થળે અવયવરૂપે રહેલા સચરાચર
સ્થાવરજંગમસહિત કુત્સ્નમ્ બધા-સમગ્ર જગત્ જગતને અથ હમણા પશ્ય જો
ચ અને અન્યત્ર ચત્ર બીજું જે કાંઈ દ્રષ્ટું જોવાને ઇચ્છસિ તું હમણે હે
તે પણ જો [૭].

શબ્દાર્થઃ—અહીં આ મારા દેહને વિષે એક જ સ્થળે રહેલા સ્થાવરજંગમ
સહિત સમગ્ર જગતને તથા બીજું જે કંઈ જોવા હમણે હેાય તેને તું જો [૭].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! હહ દેહે = મારા આ વિશ્વાત્મક દેહ વિષે
[ચંકરાનંદ], એક જ અંશ વિષે રહેલા તથા ત્યાં ત્યાં ભ્રમણ કરતાં કરોડો વર્ષો પણ
જોવાને અશક્ય [શ્રીધર વગેરે] એવા સ્થાવરજંગમસહિત સમગ્ર જગતને તું જો,
ચ અન્યત્ર ચત્ર = તેમ જ ભૂત, ભવિષ્ય, દૂર, અન્તર્હિત, સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મ [નીતકંઠ],
જય, પરાજય, વિનાશ વગેરે બીજું જે કંઈ [મધુ.] જોવાની હમણે હેાય, તથા

જોતે વિષે પૂર્વે 'અમે એમને જીતીશું કે તેઓ અમને જીતશે' [ગી ૨-૬] ઇત્યાદિ વચનો વડે તે સહ કરી હતી, તે પછી તારા સચપત્ની નિવૃત્તિ માટે મારા આ દેહ વિષે તું અવ = હમણા જ જો [૭]

અવતરણિકા — હવે ભગવાન પોતાનું વિવરૂપ જોવા માટે ભક્ત અર્જુનને દિવ્યચક્ષુ આપે છે

ન તુ મા શક્યસે દ્રઘ્નુમનેનૈવ સ્વચક્ષુષા ।

દિવ્યં દદામિ તે ચક્ષુઃ પશ્ય મે યોગમેશ્વરમ્ ॥ ૮ ॥

અન્યથાથૈ — તું ૪ળી અનેન એ સ્વચક્ષુષા તારા આ પ્રાકૃત ચક્ષુ વડે જ મા મને દ્રઘ્ન ન શક્યસે જોઈ શકીશ નહિ, માટે હું તને દિવ્ય દિ ૪-અપ્રાકૃત ચક્ષુ ચક્ષુ દદામિ આપુ છું તે દિ ૨ નેત્રથી મે મારા એશ્વર યોગ અનૌકિક યોગસામર્થ્યને [યા ભા] પશ્ય તું જો [૮]

શબ્દાર્થ — આ તારા પ્રાકૃત ચક્ષુવડે તું મને કદી પછી જોઈ શકીશ નહિ, માટે હું તને દિવ્યચક્ષુ આપુ છું, તેથી મારા હૃદયી યોગને તું જો [૮]

વિવેચન — હે અર્જુન! તું તારા આ પ્રાકૃત ચક્ષુવડે [ચર્મચક્ષુવડે] પ્રાકૃત, તેજોમય, ત્રિવરૂપી, અપ્રમેયસ્વરૂપ એના મને કદી પછી જોઈ શકીશ નહિ. તત્સ્વદનુમદાય. [કેશવ] એથી તારા ૫૦ અનુગ્રહ કરી, જેમ કો ૪મભામા ટીખ, દ્રોણ, વિદુર, સંજય વગેરેને મારું સ્વરૂપ જોવા માટે મે દિવ્યચક્ષુ આપ્યા તા [ઉદ્યોતપર્વ ૧૩૧-૧૨] તેમ હું તને મારું અપ્રાકૃત વિશ્વાત્મક સ્વરૂપ જોવા માટે દિ ૫ચક્ષુ આપુ છું આ દિવ્યચક્ષુવડે સર્વે ૧૦ એના મારા યોગ = યોગમાયા કેશ્વરિન સ્વરૂપમ્. માન યોગમાયાથી વિવરૂપિત ૨૪૩પતે [સુકનન ૬], [પટિતઘટનાશ્રમર્થમ્. માગ અરણિ ઘટના બનાવનાના સામર્થ્યને [શ્રીધર ગેર] યોગશક્ત્યતિશયમ્. [યા ભા] માગ અતિશય [અનૌકિક] યોગ સામર્થ્યને " પશ્ય તું સાક્ષાત્ જો

" ન દાક્ષિર્નાપિ ગુરુણ દદ્યતે પરમેશ્વર । દદ્યતે સ્વાત્મનેવાત્મા સ્વયાત્મસ્થયા ધિયા । [વસિષ્ઠ્યુનિ] દાઓ કે ગુરુથી પરમાત્માનું દર્શન થતું નથી, ૧૨ તું પોતાનાથી પોતાની શુદ્ધશુદ્ધિવડે જ આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે "

" દદ્યતે ત્વમ્વદા શુદ્ધ્યા સુદ્ધયા સુદનર્શિભિઃ । [કૃ ઉપ ૧-૩-૧૨] જેકામ તથા સુદ્ધમ શુદ્ધિવડે ૪ સુદ્ધમદર્શીઓથી આત્મા દેખાય છે " મનોડસ્ય વ ચક્ષુઃ । [યા ઉ. ૮-૧૨-૫] શુદ્ધ મન જ દિવ્યચક્ષુ કે 'મનસૈવાનુદરૂપ્ય' ।

[બૃ. ઉ. ૪-૪-૧૬] શુદ્ધ અંતઃકરણ વડે જ પુરુષ આત્મસાક્ષાત્કારને યોગ્ય થાય છે. નિર્વિચાર સમાધિ વિશે શુદ્ધબુદ્ધિવડે [યત્નભરા પ્રસાવડે] જ આત્મસ્વરૂપનું યથાર્થ તથા પૂર્ણ જ્ઞાન થાય [પા. યો. મુ. ૧-૪૭-૪૮]. [દિવ્યદષ્ટિના વિશેષ વિવેચન માટે જુઓ ગી. ૧-૧].

નોંધ :—દેહીઓ વગેરે યંત્રોથી દૂર દેશના વર્તમાન યજ્ઞો સાંભળી શકાય છે તથા દરયો જોઈ શકાય છે, પરંતુ યંત્રોથી સર્વ દેશોના યજ્ઞો એક કાળે સાંભળી શકાતા નથી કે દરયો જોઈ શકાતાં નથી; તેમજ ભૂતકાળ કે ભવિષ્યકાળના યજ્ઞો પણ સાંભળી શકાતા નથી કે દરયો જોઈ શકાતાં નથી. ભગવાને પ્રદાન કરેલાં દિવ્યચક્ષુવડે ભક્ત અનુન ભૂત, વર્તમાન તથા ભવિષ્ય કાળના યજ્ઞો શ્રવણ કરવા તેમ જ ત્રણે કાળનાં દરયો જોવા તથા જાણવા સમર્થ થયો.

પરમાર્થદષ્ટિથી વિચાર કરતાં ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન એ મનુષ્યની પરિમિત બુદ્ધિની મિથ્યા કલ્પનામાત્ર જ છે. ભગવાનના માયામય વિશ્વરૂપમાં [કાળસ્વરૂપમાં] આ યુગના જ નહિ. પરંતુ અનંત યુગોના આધુર્ભા અણુ તથા મહાનમાં મહાન બનાવો સર્વકાળે આલેખાર્થ રહેલા છે. બીખાદિના મૃત્યુની પેઠે હવે પછી વ્યવહારદષ્ટિથી ભવિષ્યમાં થનારા બનાવો બની ચૂકેલા છે, તથા તેમાં કિંચિત્ પણ ફેરફાર શક્ય નથી [ગી. ૧૧-૩૨-૩૩ તથા વિવેચન].

માટે વિવેકી પુરુષે ‘હું કરું’, ‘હું કરું’ એવા પ્રધારની અહંકાન્તુજ બુદ્ધિનો ત્યાગ કરી, નિરભિમાન થઈ, સર્વકાળે નિમિત્તભાવથી યુક્ત થઈ, સ્વધર્મપરાયણ રહેવું. ભગવાનની ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલી રહેલા આ સંસારચક્રમાં મનુષ્ય નિમિત્તમાત્ર જ છે [૮].

અવતરણિકા :—હવે ભગવાને ભક્ત અનુનને પોતાનું પરમ વિશ્વાસ બતાવ્યું, તે સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે :

સંજય ઉવાચ । સંજય બોલ્યા :

एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः ।

दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ૯ ॥

અન્યથાર્થ :— રાજન્ । હે રાજન્ । મહાયોગેશ્વરઃ મહાયોગેશ્વર હરિઃ સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મસ્વરૂપ નારાયણે એવં એ પ્રમાણે ઉક્ત્વા કહીને તત્તઃ પછી પાર્થને અનુનને પરમં પરમ છેશ્વરં રૂપં વિશ્વરૂપ-વિરાટ સ્વરૂપ [યા. ભા.] દર્શવન્નહ

શબ્દાર્થ :—હે રાજન્ ! યોગેશ્વર શ્રીહરિએ એ પ્રમાણે કહીને ભક્ત અર્જુનને પોતાનું પરમ ઐશ્વર્ય રૂપ બતાવ્યું [૯].

વિવેચન :—હે રાજન્ ! એ પ્રમાણે કહી યોગેશ્વર તથા હરિ :—“ ભક્તાનાં સર્વવલ્લેખપદ્ધતો ભગવાન્ [મતુ] ભક્તોના અવિદ્યાદિ સર્વ કવેશોને દબાવ કરનાર ભગવાન ” શ્રીકૃષ્ણે ભક્ત અર્જુનને દિવ્યચક્ષુ આપ્યા, અને પરમમ્ દેવવરં હ્રમ્ = પોતાનું અત્યોક્તિક, તેજોભય, પરમ ઐશ્વર્યવાળું આયામય વિશ્વરૂપ [શા. ભા. વગેરે] બતાવ્યું [૯].

અન્યતરશ્લોકા :—હવે સંજય તે દિવ્યરૂપનું વર્ણન કરે છે :

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।

अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ ૧૦ ॥

અન્યાર્થ :—તે અનેક વક્ત્રનયનમ્ અનેક મુખ તથા આંખોવાળું અનેકાદ્ભુતદર્શનમ્ અનેક અદ્ભુતદર્શનવાળું અનેકદિવ્યાભરણમ્ અનેક દિવ્ય આભૂષણવાળું તથા દિવ્યાનેકોદ્યતાયુધમ્ અનેક ઉગામેના દિવ્ય આયુધોવાળું હતું [૧૦].

શબ્દાર્થ :—તે અનેક મુખ તથા આંખોવાળું, અનેક અદ્ભુત દર્શનવાળું, અનેક દિવ્ય આભૂષણવાળું તથા અનેક ઉગામેના દિવ્ય આયુધોવાળું હતું [૧૦].

વિવેચન :—હે ધૃતનામ્ ! તે વિશ્વરૂપ અનેક મુખ તથા આંખોવાળું, રિઝમય ॥૫ એ ॥ અનેક અદ્ભુત દર્શનવાળું, અનેક પ્રકારના દિવ્ય આભૂષણવાળું ॥ ૫ ॥ ગદા, ચક્ર વગેરે અનેક ઉગામેના દિવ્ય આયુધોવાળું હતું.

શ્રુતિ પણ કહે છે કે.—‘ સદૃશીર્વાં પુરુષ. સદૃશાક્ષઃ ’ इति [ઋક્ષ. ૪-૧૭-૧; યજુ. સં. ૩૧-૧] [૧૦].

दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।

सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विद्यतोमुखम् ॥ ૧૧ ॥

અન્યાર્થ :—દિવ્યમાલ્યામ્બરધરં દિવ્ય માળા અને વસ્ત્રો ધારણ કરેતું દિવ્યગન્ધાનુલેપનમ્ દિવ્ય મધનું લેપન કરેતું સર્વાશ્ચર્યમય સર્વ આશ્ચર્યમય દેવં ॥૩૧૩૫ ગનન્તમ્ તથે કાળમા પર્તમાન—અપરિમિત તથા વિદ્યતોમુખમ્ સર્વ- ॥૩૫ મુખવાળું હતું [૧૧].

શબ્દાર્થ :—તે દિવ્યરૂપ દિવ્યમાળા તથા વસ્ત્રો ધારણ કરેતું, દિવ્ય

ગધનુ લેપન કરેલુ, પ્રકાશરૂપ, સર્વ આત્મર્થથી ભરપૂર અને તથા સર્વબાળુ મુખનાળુ હતુ [૧૧]

વિવેચન — હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! તે નિશ્ચરૂપ [નિરાટ સ્વરૂપ] દિવ્ય પુષ્પોની તથા રત્નોની માળાનાળુ, દિવ્ય પીતામસાદિગ્ધ અતીક્ષ્ણ વસ્ત્રોવાળુ, કપૂર, અદ્ભુત રંગેરે અનેક પ્રજાના દિગ્ધ સુગંધનુ લેપન કરેલુ સવાધર્મનયનુ = તે, બળ, નીચી રાત્રિ, ગુણ, અચળ, રંગેરે સર્વ વિગ્રેષોવડે આત્મર્થથી ભરપૂર [સંસ્કારાદ] નીચી, અને તથા વિશ્વનોમુક્તન = મર્તાત્મક [સંસ્કારાદ], સર્વ દિવાઓમા મુખનાળુ [શાભા વગેરે] હતુ

શ્રુતિ પણ કહે છે — ‘વિશ્વતથ્થશુરુતવિશ્વમુખ’ । [સદ્સ ૪-૭-૨૭-૧,

શ્લોક ૩-૩]

અહીં પૂર્વશ્લોકમા ‘કેના ‘દર્શયામાત’ એ પદની માથે ૧૦ તથા ૧૧ મા શ્લોકનો અન્ય [સંબંધ] કરવો અથવા ‘જર્જુના દર્શ’ એ પદ અધ્યાહાર માનવુ, એની રીતે ૧૦ તથા ૧૧ મા શ્લોકનો અન્ય [સંબંધ] કરવો [લાભ, મધુ વગેરે] [૧૧]

અનુરૂપિત — હવે નિશ્ચરૂપની પ્રભાની [પ્રાપ્તિ] ઉપમા કહે છે

દિવિ સૂર્યસહસ્રસ્ય ભવેલુગપદુત્થિતા ।

યદિ મા સદગી સા સ્યાદ્ ભાસસ્તસ્ય મહાત્મનઃ ॥ ૧૨ ॥

અન્યથાથ — દિવિ આકાશમા ગુપ્ત એક કાળમા યદિ જો સૂર્ય સહસ્રસ્ય હજારો સૂર્યની મા પ્રભા-તેજ રચિતા નવેત ઉદય પામે-પ્રકાશી છો તો સા તે પ્રભા તસ્ય તે મહાત્મન નિશ્ચરૂપનો નાસ પ્રભાની સદગી ગુપ્ત સ્યાત્ થાય કે, ન થાય । [મધુ] [૧૨]

શબ્દાથ — જો આકાશમા હજારો સૂર્યોની પ્રભા એકતાવે ઉદય પામે, તો તે પ્રભા નિશ્ચરૂપની પ્રભાની ગુપ્ત થાય કે, ન થાય । [૧૨]

વિવેચન — હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! જો આકાશમા સહસ્રમ્ = અવખ્ય [મધુ] સૂર્યોનુ તેજ ગુપ્ત = એકીસાથે પ્રકાશી ળે, તો તે તેજ તે નિશ્ચરૂપના તેજની ગુપ્ત થાય કે ન થાય હજારો [અસખ્ય] સૂર્યના એકતાવેના તેજ કરતા પણ નિશ્ચરૂપનુ તેજ અધિક છે, એમ હું માનુ છું નિશ્ચરૂપના તેજની ઉપમા સંભવતી નથી એ સૂચન છે.

અહીં મજ્જે આપેની ઉપમા અમૂલ ઉપમા કહેવાય છે નિશ્ચરૂપના તેજની ઉપમા નથી, એ અર્થ છે [મધુ વગેરે]

કવિ મારે માધ્યાન્યના ત્રીજા સર્ગમાં શ્રીકૃષ્ણની છાતીનું વર્ણન કરતા આવી જ અભૂતોપમા દર્શાવી છે — “તથૌ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहावाकाश-
गगापथस पतेताम् । तेनोपमीयेन तमालनीलमासुक्तमुक्तालमस्य वक्ष ॥ ૭૭
આકાશમાં સ્વર્ગગાના બે પ્રવાહો જુદા જુદા પડે તો તે, તમાલવૃક્ષ સમાન
શ્યામવર્ણવાળા તથા દિવ્ય મોતાની માળા ધારણ કરેના ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના
પલ રમણના ઉપમાને યોગ્ય થાય ” [નીનકઠ, મધુ, શિ ૧ ૩-૮]

શ્રુતિ પણ કહે છે — ‘અનન્નશક્તિ પરમોડનન્તર્વૈ સોડનન્તતેગદ્ય
તતસ્તત્તોડપિ ।’ [ઋગ્વેદ] [૧૨]

तत्रैकस्थ जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।

अपश्यदेवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥ ૧૩ ॥

અનન્યાથા — તદા તે સમયે પાંડવ અર્જુને દેવદેવસ્ય દેવતાઓને પૂજ્ય
વા ભગવાનના તત્ત્વ તે શરીરે શરીરમાં અનેકવા અનેક પ્રકારે પ્રવિભક્ત
બક્ત થયેલા કૃત્સ્ન સમગ્ર જગત્તે એકસ્થ કોઈ એક સ્થળે હેતુ
પર્યવ્ત્તે બેધ [૧૩]

શબ્દાર્થ — ને સમયે અર્જુને દેવતાઓને પૂજ્ય એવા ભગવાનના તે
શરીરમાં અનેક પ્રકારે વિભક્ત પામેના સમગ્ર જગત્તે મર્ષ એક સ્થળે હેતુ
બેધ [૧૩]

વિવેચન — હે રાજન ! ત્યાર પછી ભગવાનની કૃપાથી દિવ્યદ્રષ્ટિને પ્રાપ્ત
યેના ભક્ત અર્જુને પ્રવિભક્તમ્ અનેકધા = અભ્યાસિ દેવો, અગ્નિઓ, નવરો,
નુપુરો, પશુ, પક્ષી, વૃક્ષ, સ્થાવરગદિ ભોક્તૃવર્ગ, પૃથ્વી જ્વલન્તિ, સ્વર્ગ, પાનાદ,
ભૂત, પિતૃ, સુતૃ વગેરે ભોગમ્યાન તથા તોત્ત્વ અનેક ભોગનામનીએ
દેવડે વિભક્ત એકસ્થ કૃત્સ્ન જગત્ત્વ = એ સ્થળના નિશ્ચિત સમન્વિત સ્વરૂપ
ત = વિશ્વરૂપવિષે બેધ [૧૩]

તતઃ સ વિસ્મયાવિપ્તો હૃષ્ટરોમા ધનંજયઃ ।

ગ્રણમ્ય શિરસા દેવં કૃતાઙ્ગલિરમાપત ॥ ૧૪ ॥

અન્યથાથઃ—તતઃ ત્યાર પછી વિસ્મયાવિપ્તઃ આશ્ચર્યચકિત થયેલો હૃષ્ટરોમા શેખરચિત થયેલો ધનંજયઃ અર્જુન દેવં વિશ્વરૂપ ધારણ નારાયણને ગ્રણમ્ય શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક પ્રણામ કરી કૃતાંજલિઃ બે હાથ અમાપત આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો [૧૪].

શબ્દાર્થઃ—પછી આશ્ચર્યચકિત તથા શેખરચિત થયેલો અર્જુન ભરતકવડે પ્રણામ કરી, હાથ નેડી, આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો [૧૪].

વિવેચન :—હે નાજન! વિશ્વરૂપદર્શનથી આશ્ચર્યચકિત થયેલો હર્ષથી પુલકિત શેખરચિત બ્રહ્મા અર્જુન, વિશ્વરૂપ ધારણ કરનાર શ્રીકૃષ્ણને ભરતકવડે શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક દણપત્ર પ્રણામ કરી, બે હાથ વિનીતઃ સન્ [પુ. અ. ત.] વિનમ્રભાવે ‘અમાપત=’ વિજીત [પુ. અ. ત.] ભગવાનનું સ્તવન કરવા લાગ્યો [૧૪].

અવતરણિકાઃ—હવે ભક્ત અર્જુન ભગવાનના વિશ્વરૂપનું વર્ણન કરે.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન બોલ્યા :

પશ્યામિ દેવાંસ્તવ દેવ દેહે સર્વાંસ્તથા ભૂતવિશેષસંધાન્ ।

બ્રહ્માણ્મીશં કમલાસનસ્થમૃપીંશ્ચ સર્વાનુરગાંશ્ચ દિવ્યાન્ ॥ ૧ ॥

અન્યથાથઃ—દેવ! હે દેવ! તવ આપના દેહે દેહને વિશે સર્વાન્ દેવાન્ દેવાને પશ્યામિ હું જોઉં છું તથા ભૂતવિશેષસંધાન્ ભૂતોના સ તથા કમલાસનસ્થં કમલરૂપ આસન પર બેઠેલા મીશં સર્વના નિધંતા પ્રજ્ઞાને ચ અને સર્વાન્ સર્વ ક્રવોન્ ઋષિઓને ચ તથા દિવ્યાન્ ચરગાન્ સર્પોને પણ જોઉં છું [૧૫].

શબ્દાર્થઃ—હે દેવ! હું આપના દેહને વિશે સર્વ દેવાને, સ્થાવરજ ભૂતોના સમૂહને, કમલરૂપ આસન પર બેઠેલા સર્વના નિધંતા પ્રજ્ઞાને, ઋષિઓને તથા દિવ્ય સર્પોને પણ જોઉં છું [૧૫].

વિવેચન :—હે દેવ! આપના આ સર્વાત્મક વિરાટ સ્વરૂપમાં હું કે વસુ, રુદ્ર, આદિત્ય, ઇન્દ્ર વગેરે દેવાને, ભૂતવિશેષસંધાન્=સ્થાવરજ અને અન્ય પ્રકારની જુદીજુદી આકૃતિવાળા સર્વભૂતોના સમુદાયને, ત્રણ

પૃથ્વીના કમળની મેઝરૂપ કલ્પિત્વાભા એકેના અથવા આપની નાલિના કમળરૂપ આસન પર એકેના સર્વના નિયતા, વિશ્વકર્તા તથા આપે પ્રથમ ઉત્પન્ન કરેલા ચતુર્ભુજ બ્રહ્માને [શ્લોક ૬-૧૮], ઋષોન્ન = બ્રહ્માના પુત્રો ભગ્ન, વસિષ્ઠ, નાગદ સનક વગેરે સપ્તિઓને તથા ઈરાગાન્ = શેર, વાસુકિ, તક્ષક વગેરે દિવ્ય સપોને જોઉં છું [૧૫]

અનેકરાહુદરવક્રનેત્રં પશ્યામિ ત્વા સર્વતોડનન્તરૂપમ્ ।

નાન્તં ન મધ્યં ન પુનસ્તગદિં પશ્યામિ ત્રિશ્વેશ્વર ત્રિશ્વરૂપ ॥૧૬॥

અન્વયાથ^૧ — વિશ્વેશ્વર ! હે વિશ્વના ઈશ્વર ! વિશ્વસ્વ ! હે વિશ્વરૂપ ! ત્વા આપને અનેકરાહુદરવક્રનેત્રનમ્ અનેક હાથ, પેટ, મુખ અને નેત્રવાળા સર્વત સર્વભણી જનતરૂપ અનતરૂપનાળા પશ્યામિ જોઉં છું પુન વળી ત્વ આપના જન્ત ન અતને નહિ મધ્ય ન મધ્યને નહિ તથા આદિ અદિને પણ ન પશ્યામિ હું જોતો નથી [૧૬]

શબ્દાથ^૨ — હે ત્રિશ્વેશ્વર ! હે ત્રિવિશ્વરૂપ ! આપને હું અનેક હાથ પેટ, મુખ તથા નેત્રવાળા અને સર્વભણી અનતરૂપનાળા જોઉં છું વળી આપના અતને મધ્યને તથા આદિને હું જોતો નથી [૧૬]

વિવેચન — હે જગદીશ્વર ! હે નિનાદરૂપ ભગવાન ! હું આપને અનેક રાહુદરવક્રનેત્રનમ્ = અનેક હાથ, પેટ, મુખ તથા નેત્રવાળા તથા જનતરૂપનમ્ = સર્વભણી અનતરૂપનાળા જોઉં છું હે ત્રિવિશ્વરૂપ ! ~ ૧૫ સર્વદેશમાં તથા કાળમાં વિદ્યમાન છો, અને તેથી આપના સર્વગત્વાત્ [શ્રીધર] સર્વ-આપક પણાને લીધે, હું આપના જન્તમ્ = અતને મધ્ય = મધ્યને કે આદિ = આદિને જોતો નથી કિં વહુના ? વિશ્વરૂપ પશ્યામિ [૫ અ ત] વિશેષ કહેવાથી શું ? પણ હું આપના અનત ત્રિવિશ્વરૂપના દર્શન કરું છું [૧૬]

કિરીટિનં ગદિનં ચક્રિણં ચ તેજોરાશિં સર્વતો દીપ્તિમન્તમ્ ।

પશ્યામિ ત્વા દુર્નિરીક્ષ્યં સમન્તાદ્ દીપ્તાનલાર્કદ્યુતિમગ્રમેયમ્ ॥ ૧૭ ॥

અન્વયાથ^૧ — કિરીટિનં મુકુટધારી ગદિનં ગદાધારી ચક્રિણં ચક્રધારી ચ અને તેજોરાશિં તેજના સમૂહરૂપ સર્વત આરે તદ્દથી સીદ્ધિમન્ત પ્રભાશાળા દુર્નિરીક્ષ્ય મુશ્કેલીથી જોઈ શકાય એવા સીપ્તાનલાર્કદ્યુતિ પ્રગ્ભવિત અગ્નિ અને સૂર્યના જેવી પ્રભાવાળા અગ્રમેય નિર્મિત કરવાને અશક્ય એવા ત્વ આપને સમન્તાત્ સર્વ તરફથી પશ્યામિ હું જોઉં છું [૧૭]

શબ્દાર્થ — મુકુટધારી, ગદાધારી, ચક્રધારી, તેજના સમૂહરૂપ, આરે તરફથી પ્રકાશવાળા, મુરકેલીથી ભેળે શક્ય એવા, પ્રજ્વલિત અગ્નિ તથા સૂર્યના જેવી પ્રભાવાળા, તથા અપ્રમેય એવા આપને સર્વ તરફથી હુ ભેડે છું [૧૭]

વિવેચન — કિરીટ ધારણ કરનારા, પદા ધારણ કરનારા, ચક્ર ધારણ કરનારા, તેજના સમૂહરૂપ, સર્વ તરફથી પ્રકાશમાન, ભેડાને અશક્ય, પ્રજ્વલિત અગ્નિ તથા સૂર્ય જેવી પ્રભાવાળા તથા અપ્રમેય એવા આપને સર્વ તરફથી હુ ભેડે છું

નોંધ — દિવ્યચક્ષુ વિના વિશ્વરૂપ ભેડાને અશક્ય છે, પરંતુ દિવ્ય દષ્ટિ વાળાને તે ભેડુ શક્ય કે તેથી ભેડાને શક્ય એવા આપના વિશ્વરૂપને હુ ભેડે છું. એ ભક્ત અત્યુન્નતા વચનમાત્રે પશુ વિરોધ નથી અધિભરીત ભેડી બંને વચનો મળવે છે [મધુ]

ભગવાન પશુ હવે પછી કહેશે કે, ‘દર્શનયોગ્ય એવા આત્માને પ્રાકૃત ચક્ષુનાળા મૂઠ પુરુષો ભેળે શકતા નથી, પરંતુ જ્ઞાનચમુવાળા વિવેકી પુરુષો જ ભેળે શકે છે.’ [ગી ૧૫-૧૦] [૧૭]

ત્વમક્ષર પરમ વેદિતવ્ય ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય પરં નિધાનમ્ ।

ત્વમવ્યયઃ શાશ્વતધર્મગોષ્ઠા સનાતનસ્ત્વં પુરુષો મતો મે ॥ ૧૮ ॥

અન્યાર્થ — ત્વમ્ આપ વેદિતવ્યમ્ જાણવા યોગ્ય પરમનું નક્ષરમ્ પરમ અક્ષર છે। ત્વમ્ આપ જસ્ય આ વિશ્વસ્ય વિશ્વના પર નિધાનમ્ પરમ આશ્રય છે। ત્વમ્ આપ અવ્યય નિત્ય-અવિનાશી છે, આપ શાશ્વતધર્મગોષ્ઠા સનાતન ધર્મના ગૃહ છે, અને ત્વ આપ સનાતન પુરુષ પુરાણ પુરુષ છે, એમ મે મત મારાથી મનાયેના છે-હુ માત્ર છું [૧૮].

શબ્દાર્થ — આપ જાણવા યોગ્ય પરમ અક્ષર સ્વરૂપ છે, આપ અવિશ્વના શ્રેષ્ઠ આશ્રય છે, આપ નિત્ય છે, આપ સનાતન ધર્મના રક્ષક છે, અને પુરાણ પુરુષ છે, એમ મારાથી મનાયેના છે-હુ માત્ર છું [૧૮]

વિવેચન — આપ વેદાતના શ્રવણાદિથી જાણવા યોગ્ય પરમનું નક્ષર = નિત્ય કૂટરથ [ચંદ્રાનંદ] અવિનાશી પરબ્રહ્મરૂપ છે [શા ભા વગેરે], આપ જ આ સમગ્ર વિશ્વના નિધાનમ્ = આશ્રય છે [શા ભા વગેરે], અથવા આપ અધ્યાકૃત નામનું બીજ છે [ચંદ્રાનંદ] આપ જ શાશ્વતધર્મગોષ્ઠા = વેદવિહિત ધર્મના રક્ષક [શા ભા વગેરે] છે, અથવા વર્ણશ્રમધર્મરક્ષક સંહિતા

આદિ કર્તા ઈશ્વર [શકરાનંદ] છો. આપ સનાતન પુરુષ = નિત્ય પુરુષ [આત્મા]'
છો [શકરાનંદ], અથવા અન્યાકૃતથી પર પરમ દિવ્યપુરુષ છો [મુ. ઉ ૩-૨-૮].

“યદુક્લ્લટિલકસ્ત્વમેવમ્ભૂત ઇદાની સાક્ષાત્ક્રુનો મચેત્યર્થે । [૨ા ભા]
યદુક્લવતિનક એસ આપને હમણા આવા પ્રભાવશાળી સ્વરૂપે હું પ્રત્યક્ષ જોઈ
રહ્યો છું ” [૧૮].

અનાદિમધ્યાન્તમનન્તવીર્યમનન્તવાહું શશિસૂર્યનેત્રમ્ ।

પદ્મ્યામિ ત્વાં દીપ્તહૃતાશવક્ત્ર સ્વતેજસા વિશ્વમિદં તપન્તમ્ ॥ ૧૯ ॥

અન્યથાર્થઃ.—અનાદિમધ્યાન્તમ્ આદિ, મધ્ય તથા અત વગરના—ઉત્પત્તિ,
સ્થિતિ તથા નાશથી રહિત અનન્તવીર્ય અનન્ત શક્તિવાળા—અનન્ત પ્રભાવવાળા
અનન્તવાહુ અનન્તમાહુવાળા [અહીં ‘અનન્તમાહુ’ શબ્દ મુખ્ય વગેરે સર્વ અન્યવોની
અનન્તતાનુ ઉપવક્ષણ છે [મધુ]] શશિસૂર્યનેત્ર ચ દ્રશ્યરૂપી નેત્રવાળા દીપ્તહૃતા-
શવક્ત્ર મુખોમા પ્રજ્વલિત અગ્નિવાળા સ્વતેજસા પોતાના તેજથી રૂઢ આ વિશ્વ
વિશ્વને તપન્ન તપાવનારા ત્વા આપને પદ્મ્યામિ હું જોઉં છું [૧૯]

શબ્દાર્થઃ : આદિ, મધ્ય તથા અત વગરના, અનન્ત પ્રભાવવાળા અનન્ત
માહુ વગેરે અવયવોવાળા, સૂર્યચંદ્રરૂપી નેત્રોવાળા, મુખોમા પ્રજ્વલિત અગ્નિ-
વાળા, તથા પોતાના તેજવડે આ વિશ્વને તપાવનારા આપને હું જોઉં છું [૧૯]

વિવેચન —હે ભગવન્ ! અનાદિમધ્યાન્ત = આદિ, મધ્ય તથા અત
વગરના, અનન્તવીર્ય = અનન્ત પ્રભાવવાળા [મધુ વગેરે], અપરિમિત જ્ઞાન,
બળ, આશ્ચર્ય, શક્તિ તથા તેજવાળા [૨ા ભા], અનન્તવાહુમ્ = અનન્ત હાથ,
પગ મુખ વગેરે અવયવોવાળા, શશિસૂર્યનેત્ર = ચંદ્રસૂર્યરૂપી નેત્રવાળા, દીપ્તહૃતા-
શવક્ત્ર = મુખોમા પ્રજ્વલિત અગ્નિવાળા અથવા પ્રદીપ્ત અગ્નિ છે મુખ જેવું
એવા [મધુ], તથા અપાર તેજ વડે વિશ્વને તપાવતા હો તેવા આપને હું જોઉં છું.

“ત્વા વિજ્ઞાત્મના સ્થિતં પદ્મામીત્યર્થ ॥ [શકરાનંદ] આપને વિશ્વરૂપે
અવસ્થિત હું જોઉં છું.”

શ્રુતિ પણ કહે છે કે —“ચક્ષો સૂર્યોઽજાયત । મુક્ષાદિન્દ્રધામિધ ।
[મદ્ધસ. ૮-૪-૧૯-૩] સૂર્યદેવ પરમાત્માના નેત્રમાથી તથા ઇન્દ્ર અને
અગ્નિદેવ પરમાત્માના મુખમાથી ઉત્પન્ન થયેલા છે ” [૧૯]

ઘાવાપૃથિવ્યોરિદમન્તરં દિ વ્યાપ્તં ત્વયૈકેન દિશશ્ચ સર્વાઃ ।

દૃષ્ટ્વાઽદ્ભુતં રૂપમુગ્રં તવેદ લોકત્રયં પ્રવ્યથિતં મહાત્મન્ ॥ ૨૦ ॥

અન્યથાથઃ—મહાત્મન! હે મહાત્મન! ત્વયા આપે એકેન એકસા એ જ શાવાપુથિવ્યોઃ આકાશ અને પૃથ્વીનું દ્વં આ અંતરં અતર [મધુ.], મધ્ય વ્યાપ્તમ્ વ્યાપ્ત કયું છે ચ તથા સર્વાઃ સર્વ દિશાઃ દિશાઓ પણ હિ ખરેખર વ્યાપ્ત કરી છે. તવ આપના દ્વં આ અદ્ભુતમ્ અદ્ભુત ઉગ્ર ઉગ્ર હવં રૂપે રૂપને દ્વંદ્વા જોઈ ને લોકનયં ત્રણ લોક પ્રવ્યવિતં અત્યંત ભય પામેલા છે—વ્યાકુળ થયા છે [શંકરાનંદ] [૨૦].

શબ્દાર્થઃ—હે મહાત્મન! આ આકાશ-પૃથ્વીના મધ્ય ભાગ અને સર્વ દિશાઓ આપ એક વડે જ ખરેખર વ્યાપ્ત [પૂર્ણ] છે. વળી આપનું આ અદ્ભુત ઉગ્ર રૂપ જોઈ ને ત્રણ લોક અત્યંત વ્યથા પામ્યા છે [૨૦].

વિવેચનઃ—હે મહાત્મન! આકાશ અને પૃથ્વી વચ્ચેના આ અંતરં = અંતરિક્ષમાં તથા બધી દિશાઓમાં આપ જ એકસા વ્યાપી રહ્યા છો. આપના આ અદ્ભુત ઉગ્ર રૂપને જોઈ ને ત્રણ લોક પ્રવ્યવિતમ્ = અત્યંત વ્યથા પામ્યા છે [શા. ભા.], ભયયુક્ત [વિચ્ચિન] થયા છે [મધુ. વગેરે].

વળી આપનું સ પૂર્ણ અર્થ મને બતાવવાના હેતુથી, આપે આ ધર્મ-યુદ્ધ જોવા માટે અત્રે આવેલા બ્રહ્માદિ દેવો, અસુરો, પિતૃગણો, મંધવો, યક્ષો, રાક્ષસો વગેરેને દિવ્યચક્ષુ આપ્યા છે, તે સર્વે આ આપના અદ્ભુત ઉગ્ર રૂપને જોઈ ને, ભયથી વ્યથાને પ્રાપ્ત થયા છે તે કું જોડે છું [રા. ભા.] “અતઃ પરમિદમુપસંહારઃ [મધુ., નીલકંઠ વગેરે] માટે આ આપના અદ્ભુત સ્વરૂપને સમેટી લો.”

બહોં અંતરિક્ષ તથા સર્વ દિશાઓ સ્થાવરજંગમ સર્વ વિશ્વનું ઉપસક્ષાય છે [શંકરાનંદ] [૨૦].

अमी हि त्वां मुरसङ्गाः विशन्ति केचिद्धीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति ।
स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसङ्गाः स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभि पुष्कलाभिः ॥

અન્યથાથઃ—અમો આ મુરસંગા. દેવોના સમૂહ ત્વા આપનામાં હિ જ વિશન્તિ પ્રવેશ કરે છે. કેચિત્ કેટલાક મોતા. ભયમીત થયેલા પ્રાજ્ઞલયઃ બે હાથ જોડીને ગૃણન્તિ સ્તુતિ કરે છે. મહર્ષિસિદ્ધસંગાઃ મહર્ષિઓના અને સિદ્ધોના સમૂહો સ્વસ્તિ ‘કલ્યાણ થાઓ’ इति એમ ઉક્ત્વા બોલીને પુષ્કલાભિઃ પરિપૂર્ણ અર્થનો બોધ કરનારી [મધુ.] સ્તુતિભિઃ સ્તુતિ (વચનો) વડે ત્વામ્ આપની સ્તુવન્તિ સ્તુતિ કરે છે [૨૧].

શબ્દાર્થ :—વળી આ દેવોનો સંઘ આપનામાં પ્રવેશ કરે છે, ભયભીત થયેલા કેટલાક બે હાથ જોડીને આપનું સ્તવન કરે છે, અને ‘મહર્ષિઓ તથા સિદ્ધોના સઘો ‘સર્વ જગતનું’ કલ્યાણ થાઓ’ એમ બોલતા, પરિપૂર્ણ અર્થનો બોધ કરનારાં સ્તુતિચયનો વડે આપની સ્તુતિ કરે છે [૧૧].

વિવેચન :—હે ભગવન! દુષ્ટોનો સંહાર કરી પૃથ્વીનો બાર ઉનારવા માટે મનુષ્યરૂપે અવતરેલા આ વસુ, આદિત્ય વગેરે દેવોનો સમૂહ [મધુ.] આપના વિશ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરે છે; તથા કેટલાક નાસી જવાને અશક્ત ભય પામી બે હાથ જોડી ગૃગન્તિ = સ્તુતિ કરે છે [શા. ભા. વગેરે]; અથવા દેવશરીરને પ્રાપ્ત થયેલા છવો આપના સ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરતા જણાય છે; તથા કેટલાક પુણ્યે ક્ષય પામતાં સ્વર્ગાદિ લોકથી ચનારા પતનના ભયથી બે હાથ જોડી સ્તુતિ કરે છે. સ્વર્ગાદિ લોક નાશવંત છે, તથા સ્વર્ગાદિ લોકને પ્રાપ્ત ચનારાં કામ્ય કર્મો કરનારા પુનઃ પુનઃ ગમનાગમનને પામે છે, તે હું પ્રત્યક્ષ જોઈ રહ્યો છું.

વળી આપના સ્વરૂપને તરવથી જણનારા યુદ્ધ જોવા માટે આવેલા ભૂમુ, વસિષ્ઠ વગેરે મહર્ષિઓ તથા કપિલમુનિ વગેરે સિદ્ધો ‘સ્વસ્તિ અસ્તુ જગતે’ ‘જગતનું’ કલ્યાણ થાઓ’ એમ બોલતા પુસ્કલાભિઃ = સંપૂર્ણ સ્તોત્રોવડે [શા. ભા.], શબ્દ તથા અર્થની પુષ્ટિથી યુક્ત સ્તોત્રોવડે [શંકરાનંદ], પરિપૂર્ણ અર્થનો બોધ કરનારાં સ્તુતિચયનો વડે [મધુ.] આપની સ્તુતિ કરે છે [૨૧].

રુદ્રાદિત્યા વસત્રો ચે ચ સાધ્યા વિશ્વેઽશ્વિનો મરુતશ્રોષપાશ્વ ।

ગન્ધર્વયક્ષાસુરસિદ્ધસંઘાઃ વીક્ષન્તે ત્વાં વિસ્મિતાશ્ચૈવ સર્વે ॥ ૨૨ ॥

અન્યવાર્થ :—યે જે રુદ્રાદિત્યાઃ રુદો અને આદિત્યો વસત્રઃ વસુઓ ચ તથા સાધ્યાઃ સાધ્યદેવો. ત્રિથે વિશ્વદેવો અશ્વિની અશ્વિનીકુમારો ચ તથા મરુતઃ મરુતો ચ તથા ડમ્પણ પિતૃઓ ચ એવ તેમ જ ગંધર્વયક્ષાસુરસિદ્ધસંઘાઃ ગંધર્વ, યક્ષ, અસુર તથા સિદ્ધોના સમૂહો સર્વે તે સર્વે વિસ્મિતાઃ વિસ્મય થયેલા-આશ્ચર્યયુક્ત થઈ ત્વાં આપને વીક્ષન્તે જુએ છે- [૨૨].

શબ્દાર્થ :—વળી જે રુદો, આદિત્યો, વસુઓ, સાધ્ય, વિશ્વદેવો, અશ્વિની, કુમારો, મરુતો, ઉભલાગી પિતૃઓ, ગંધર્વ, યક્ષ, અસુર તથા સિદ્ધોના સમૂહો છે તે સર્વ આશ્ચર્યયુક્ત થઈ આપને જોઈ રહ્યા છે [૨૨].

વિવેચન :—હે ભગવન! અગિયાર રુદો, બાર આદિત્યો, આઠ વસુઓ, ધર્મપત્ની દક્ષકન્યા સાધ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલા બાર સાધ્યદેવો [સ્કંદપુરાણ

૨૧, ૧૭-૧૮], ધર્મપત્ની દક્ષિણા વિશ્વામી ઉત્પન્ન થયેલા દશ વિષેદેવા [વાયુપુરાણ ૬૬-૩૧-૩૨] ઓગણપચાસ મરુતો, ઉગ્મભાગી પિતૃઓ [રા. ભા., યજુ. ૧-૩-૧૮-૬૧-૩], મધર્વો, કુબેર વગેરે યક્ષો, વિરાચન વગેરે અમુરો, અને કપિલમુનિ વગેરે સિદ્ધોના સમૂહો, એ સર્વે વિસ્મિતાઃ = આશ્ચર્યયુક્ત થઈ [શા. ભા.] આપને જોઈ રહ્યા છે, અથવા એ સર્વે આપના સ્વરૂપને જોઈ વિસ્મિતાઃ = વિસ્મયને-આશ્ચર્યને પામે છે [મધુ.] [૨૦].

અવતરિણીકા :—‘ત્રણ લોકો આપના સ્વરૂપને જોઈને અત્યંત વ્યથા પામ્યા છે’ એમ પૂર્વે કહ્યું છે. તેના હવે ઉપસહાર કરે છે :

રૂપં મહત્તે बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहुरुपादम् ।

बहुदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहम् ॥ २३ ॥

અન્યથાથઃ.—મહાબાહો ! હે મહાબાહો ! बहुवक्त्रनेत्रं બહુ મુખ તથા નેત્રાણા बहुबाहुरुपादं ધણા હાથ, જાંઘ તથા પગવાળા बहुदरं ધણા પેટવાળા बहुदंष्ट्राकरालं ધણી દાદોથી વિકરાળ એવા તે આપના મહત્ વિશાળ સ્વરૂપને દૃષ્ટ્વા જોઈને લોકા. લોકો તથા તથા અહ હું પ્રવ્યથિતા. અત્યંત વ્યથા પામ્યા છીએ [૨૩].

શબ્દાર્થઃ.—હે મહાબાહો ! ધણા મુખ અને આંખોવાળા, ધણા હાથ, ધણાં જાંઘ અને પગવાળા, ધણા પેટવાળા અને ધણી દાદો વડે વિદગળ એવા આપના વિશાળ રૂપને જોઈને, લોકો તથા હું અત્યંત વ્યથા પામ્યા છીએ [૨૩].

વિવેચન.—હે મહાબાહો ! ધણા મુખ તથા આંખોવાળા, ધણા હાથ, જાંઘ, પગ તથા પેટવાળા અને ધણી દાદોથી ભય કર એવા આપના વિશાળ વિશ્વ રૂપને જોઈને લોકાઃ = ગ્રાણીઓ પ્રવ્યથિતાઃ = ભયથી વ્યાકુળ થઈ ગયા છે, તેમ જ હું પણ અત્યંત વ્યાકુળ થઈ ગયો છું [ચંકરાન દ વગેરે] [૨૩].

અવતરણિકા :—હવે ભક્ત અર્જુન પોતાની વ્યથાનું કારણ કહે છે :

नमःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।

दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो ॥ २४ ॥

અન્યથાથઃ.—વિષ્ણુ ! હે વિષ્ણુ ! नमःस्पृशं આકાશને સ્પર્શ કરતા-સંપૂર્ણ આકાશમાં વ્યાપક દીપ્ત પ્રબલિત મનેકવર્ણ અનેકવર્ણવાળા વ્યત્તાનનં ઉદાગાં મુખવાળા દીપ્તવિશાલનેત્રં વિશાળ તેજસ્વી આંખોવાળા ત્વાં આપને

દ્રષ્ટ્વા જોઈને હિ નિશ્ચે પ્રવ્યથિતાન્તરાત્મા મારું મન વ્યાકુળ થયું છે, અને ધૃતિ ધૈર્યને ચ તથા શમ મનની શાંતિને [શા. ભા.] ન વિન્દામિ હું પામતો નથી [૨૪].

શબ્દાર્થ :—હે વિષ્ણુ ! આકાશને સ્પર્શ કરતા, પ્રબલિત, અનેક વર્ણવાળા, ઉપાડાં મુખવાળા તથા વિશાળ તેજસ્વી આખોવાળા આપને જોઈને મારું મન અત્યંત વ્યાકુળ થયું છે તથા હું ધીરજને તેમ જ શાંતિને પામતો નથી [૨૪].

વિવેચન :—હે વિષ્ણુ ! નમ સ્પૃશ = આકાશને સ્પર્શ કરતા [મધુ.], સ્વર્ગ સુધી વ્યાપ્ત [શા. ભા.], સર્વવ્યાપી [શ કરાનંદ], પ્રબલિત, અનેક રંગવાળા, ઉપાડાં મુખવાળા, તથા વિશાળ તેજસ્વી તેજવાળા આપના વિરાટ સ્વરૂપને જોઈને મારું મન ભયથી વ્યાકુળ થયું છે, તથા હું ધૃતિ = ધૈર્યને [શા. ભા.], દેહ ધારણ કરવાના સામર્થ્યને [શ કરાનંદ] અને શમ = મનની શાંતિને [શા. ભા.] મનના સ્નાયુને [શ કરાનંદ], મનની પ્રસન્નતાને [મધુ] પામતો નથી. “ અતિચક્તિઃક્રમોત્તર્યઃ । [શ કરાનંદ] આપના સ્વરૂપને જોઈ હું અત્યંત ચકિત થયો છું. ”

આપે વ્યાપ્ત કરેલા ભયંકર પ્રદેશનો ત્યાગ કરી, કોઈ બીજો મથળે જવું મારે માટે શક્ય નથી, કારણકે આપ સર્વ સ્થળે વ્યાપક છો, એ ભાવ ભક્ત અર્જુન ‘ હે વિષ્ણો ! ’ મજબોધન વડે મુશ્કિલ કરે છે [નીલકંઠ] બાલ્ય તથા અંતર મિમે વ્યાપક એવા આપ મારી બાલ્ય તથા અંતર વ્યથાને જાણો છો, એ અભિપ્રાય છે [કેશન, નીલકંઠ, ભા. ટી. વગેરે] [૨૪].

અવતરણિકા :—હવે ભક્ત અર્જુન ભગવાનની પ્રસન્નતા માટે પ્રાર્થના કરે છે :

દંડ્રાકુરાભાનિ ચ તે મુક્તાનિ દૃષ્ટ્વૈવ કાલાનલસંનિભાનિ ।

દિશો ન જાને ન લભે ચ શર્મ પ્રસીદ દેવેશ જગન્નિવાસ ॥ ૨૫ ॥

અન્યાર્થ :—દંડ્રાકુરાભાનિ વિક્રાળ દાદોવાળા ચ તથા કાલાનલસંનિભાનિ પ્રલયકાળના અગ્નિસમાન તે આપના મુક્તાનિ મુખોને દ્રષ્ટ્વા જોઈને એ જ દિશા દિશાઓને ન જાને હું જાણતો નથી ચ તથા શર્મ સુખને ન લભે પામતો નથી દેવેશ ! હે દેવોના ઈશ્વર ! જગન્નિવાસ ! હે જગતના નિવાસશ્રૂત પરમેશ્વર ! પ્રસીદ આપ મારા પગ પ્રસન્ન થાઓ ! [૨૫]

શબ્દાર્થ :—વિક્રાળ દાદોવાળા તથા પ્રલયકાળના અગ્નિ સમાન આપનાં ગી. ૩૪

મુખોને જોઈને, હું દિશાઓને ઓળખતો નથી, તથા શાંતિને પામતો નથી, માટે હું દેવેશ! હું જગન્નિવાસ! મારા પર પ્રસન્ન થાઓ! [૨૫]

વિવેચન:—હું દેવેશ! વિક્રાંત દાદોવાળા તથા પ્રત્યક્ષાળના અગ્નિ સમાન આપના મુખોને જોઈને, હું દિશાઓને ઓળખતો નથી. હું દિશ્મુઃ યયો છું તથા દિશાઓનું જ્ઞાન જૂઠી મયો છું [યા. ભા., મધુ વગેરે], તથા હું શર્મ = આપનો દર્શન થવા જતાં મુખને અનુભવતો નથી [યા. ભા., મધુ વગેરે]

માટે હું જગન્નિવાસ! આપ મારા પર પ્રસન્ન થાઓ! ‘યથાઽહં ભવનિરુદ્ધા પ્રહૃતિસ્થો ભવેય તથા કુર્વિત્યર્થઃ’ [કેદાર, રા. ભા.] ભયને દૂર કરી, હું પુનઃ પ્રહૃતિસ્થ થાઉં એટલે કે પુનઃ મારા મનની શાંતિને પ્રાપ્ત થાઉં તે પ્રમાણે મારા પર દયા કરો. “યથા મયાભાવેન ત્વદ્જ્ઞાનજં સુલ્લ પ્રાપ્તુર્વામિતિ જ્ઞેય” [મધુ, સદાનંદ] કે જોથી ભયના અભાવે આપના દર્શનથી ઉત્પન્ન થતા મુખને પામું [એ અધ્યાહાર છે]” [૨૫].

અવતરણિકા:—‘આ વિરાટ સ્વરૂપમા હું અમાગ વિજયને તથા કૌરવોના પરાજયને જોઉં છું’ એ ભક્ત અર્જુન પાંચ શ્લોકવડે કહે છે:

અમી ચ ત્વાં ધૃતરાષ્ટ્રસ્ય પુત્રાઃ સર્વે સહૈવાવનિપાલસદ્ધૈઃ ।

મીપ્મો દ્રોણઃ સૂતપુત્રસ્તથાઽસૌ સહાસ્મર્દાયૈરપિ યોધમુરુચૈઃ ॥૨૬॥

વ્યગ્રાણિ તે ત્વરમાણા વિશન્તિ દંષ્ટ્રાકરાલાનિ મયાનકાનિ ।

કેચિદ્વિલમ્બા દશનાન્તરેષુ સંદસ્યન્તે ચર્ણિતૈરુત્તમાઙ્ગૈઃ ॥૨૭॥

અન્યથાર્થ:—અવનિપાલસર્વે ગળઓના સમૂહ સહ સહિત એ જ અમી આ ધૃતરાષ્ટ્રસ્ય ધૃતરાષ્ટ્રના સર્વે સર્વે પુત્રા. પુત્રો ત્વામ્ આપનામાં વિશન્તિ પ્રવેશ કરે છે ચ અને મીપ્મઃ બીપ્મ દ્રોણ. દ્રોણાચાર્ય તથા તથા નસૌ આ સૂતપુત્રઃ સૂતપુત્ર કર્ણ અસ્મદીયૈ. અમાગ સંજ ધીરૂપ યોધમુરુચૈઃ મુખ્ય યોદ્ધાઓ સહ સહિત અગિ જ દંષ્ટ્રાકરાલાનિ વિકરાળ દાદોવાળા તે આપના મયાનકાનિ ભયાનક વ્યગ્રાણિ મુખોમાં ત્વરમાણા. વેગપૂર્વક [વિશન્તિ] પ્રવેશ કરે છે. કેચિત્ કેટલાક યોદ્ધાઓ ચર્ણિતૈઃ ચૂર્ણ થયેલા ઉત્તમાઙ્ગૈઃ મસ્તકો સહિત દશનાન્તરેષુ આપના દાંતોની વચ્ચે વિલમ્બા. વળગેલા સદસ્યન્તે જોવામાં આવે છે [૨૬-૨૭].

સામ્યાર્થ:—તથા રાગ્યઓના સમૂહોની સાથે જ ધૃતરાષ્ટ્રના આ પુત્રો આપનામાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ જ બીપ્મ, દ્રોણાચાર્ય, આ સૂતપુત્ર કર્ણ અને

અમારા મુખ્ય યોદ્ધાઓ, પણ વિરાળ દાદોવાળા આપના ભયાનક મુખોમા વેગપૂર્વક પ્રવેશ કરે છે કેટલાકના માથા ચૂરા થઈને આપના દાંતની વચ્ચે વળગેના જોવામા આવે છે [૨૬-૨૭]

વિવેચન —હે ભગવન! આ શક્ય, જ્યદ્ય વગેરે કૌરવપક્ષના રાજાઓ દુર્યોધન વગેરે ધૃતગાષ્ટ્રના પુત્રો આપનામા પ્રવેશ કરી ગ્રેહના છે, તેમ જ બી ન પિનામહ, દ્રોણાચાર્ય, સતપુત્ર કર્ણ તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિખાંડી વગેરે અમારા પક્ષના મુખ્ય યોદ્ધાઓ આપના વિકરાળ દાદોવાળા ભયાનક મુખોમા વેગપૂર્વક પ્રવેશ કરતા જણાય છે. તેમા કેટલાકના માથા ચૂરા થઈને આપના દાંતોની વચ્ચે વળગેલા જોવામા આવે છે.

આ પ્રમાણે ‘યજ્ઞાન્યદ્દદ્દમિચ્છસિ ।’ [ગી ૧૧-૭] ‘જય, પરાજય, વિનાશ વગેરે જે કંઈ જોવાની ઇચ્છા હોય તે તુ જો ’ એ પૂર્વે કરેલી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે ભગવાને પોતાના વિરાટ અવસ્થામા ભક્ત અર્જુનને કૌરવોના વિનાશનું સાક્ષાત્ દર્શન કરાવ્યું [વે ઇ ગી, પુ. અ. ત.] [૨૬-૨૭]

અવતરણિકા .—હવે ભીષ્મ વગેરે વિરાટ અવસ્થામા પ્રવેશ કરે છે, તે વિરે ભક્ત અર્જુન દષ્ટાત ડહે છે .

યથા નદીના વહવોઽમ્બુવેગાઃ સમુદ્રમેવાભિમુખા દ્રવન્તિ ।

તથા તવામી નરલોકવીરા મિશન્તિ વક્ત્રાણ્યભિવિજ્વલન્તિ ॥૨૮॥

અનુવાદ —યથા જેમ નદીના નદીઓના વહવ ધણા અમ્બુવેગા. જનપ્રવાહો અભિમુખા અભિમુખ-સમુદ્ર તરફ જઈને સમુદ્ર એવ સમુદ્રને જ દ્રવન્તિ પામે છે તથા તેમ બમી આ નરલોકવીરા આ લોકનાયકો-આ મનુષ્યલોકના વીરો તવ આપના અભિવિજ્વલન્તિ પ્રકાશમાન વક્ત્રાણિ મુખોમા વિશન્તિ પ્રવેશ કરે છે [૨૮].

શબ્દાર્થ —જેમ નદીના ધણા જનપ્રવાહો સમુદ્ર તરફ જઈ સમુદ્રને જ મળે છે, તેમ આ મનુષ્યલોકના વીરો આપના પ્રકાશમાન મુખોમા પ્રવેશ કરે છે [૨૮]

વિવેચન —હે ભગવન! જેમ ગંગાચમુનાદિ નદીઓના બહુ વેગવાળા પ્રવાહો સમુદ્રની સન્મુખ થઈ, અસાવધાનપણે [અબુદ્ધિપૂર્વક] સમુદ્રમા પ્રવેશ કરે છે, તેમ આ મનુષ્યલોકના ભીષ્મ વગેરે શૂરવીરો આપના પ્રજ્વલિત મુખોમા અબુદ્ધિપૂર્વક પ્રવેશ કરે છે .

કેટલાંક પુરતકોમાં ‘અભિવિજ્વલન્તિ’ એ વચનને બદલે ‘અભિતોજ્વલન્તિ’ એવો પાઠ છે. તેવો પાઠ હોય તોપણ અર્થમાં કંઈ ફેર પડતો નથી [મધુ-વગેરે] [૨૮].

અવતરણિકા :—અશુદ્ધિપૂર્વક પ્રવેશમાં નદીના વેગનું દષ્ટાંત કહી, હવે શુદ્ધિપૂર્વક પ્રવેશમાં દષ્ટાંત કહે છે :

યથા પ્રદીપ્તં જ્વલનં પતન્ના વિગ્નન્તિ નાશાય સમૃદ્ધવેગાઃ ।

તથૈવ નાશાય વિગ્નન્તિ લોકાસ્તવાપિ વક્ત્રાણિ સમૃદ્ધવેગાઃ ॥૨૯॥

અન્યથાથૈ :—યથા જેમ પતન્ના પતંગીઆ સમૃદ્ધવેગાઃ અત્યંત વેગવાળાં થઈ નાશાય પોતાના નાશને અર્થે પ્રદીપ્તં પ્રજ્વલિત-ગળતા જ્વલનં અગ્નિમાં-દીવામાં વિગ્નન્તિ પ્રવેશ કરે છે તથા એવ તેવી જ રીતે લોકાઃ સર્વ લોકો અપિ પણ સમૃદ્ધવેગાઃ અત્યંત વેગવાળા થઈ નાશાય પોતાના નાશને માટે તથા આપનાં વક્ત્રાણિ મુખોમાં વિગ્નન્તિ પ્રવેશ કરે છે [૨૯].

શબ્દાથૈ :—જેમ પતંગીઆ અત્યંત વેગવાળા થઈ, પોતાના નાશને માટે પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં પ્રવેશ કરે છે; તેમ આ સર્વ લોકો પણ અત્યંત વેગવાળા થઈ, પોતાના નાશને માટે આપના મુખોમાં પ્રવેશ કરે છે [૨૯].

વિવેચન :—જેમ પતંગીઆ અત્યંત વેગવાળા થઈ, પોતાના નાશને માટે પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં શુદ્ધિપૂર્વક [મધુ., કેવલ વગેરે] પ્રવેશ કરે છે; તેમ આ દુર્યોધનાદિ સર્વ લોકો પણ અત્યંત વેગવાળા થઈ, શુદ્ધિપૂર્વક આપનાં પ્રજ્વલિત મુખોમાં પોતાના નાશને માટે પ્રવેશ કરે છે.

તાત્પર્ય એ છે કે, તામસવૃત્તિવાળા લોકો નદીના પ્રવાહની પેઠે ભગવાનના મુખમાં અશુદ્ધિપૂર્વક પ્રવેશ કરે છે; તથા રાજસી વૃત્તિવાળા લોકો પતંગીઆની પેઠે ભગવાનના મુખમાં શુદ્ધિપૂર્વક પ્રવેશ કરે છે [૨૯].

લેલિહસે ગ્રસમાનઃ સમન્તાલ્લોકાન્સમગ્રાન્વદનૈર્જ્વલદ્ધિઃ ।

તેજોમિરાપૂર્ય જગત્સમગ્રં માસસ્તવોગ્રાઃ પ્રતપન્તિ વિષ્ણો ॥૩૦॥

અન્યથાથૈ :—વિષ્ણો ! હે વિષ્ણુ ! સમગ્રાન્ સમગ્ર લોકાન્ લોકોને ગ્રસમાનઃ ગળી જતા આપ જ્વલદ્ધિઃ પ્રજ્વલિત વદનૈઃ મુખોવડે સમન્તાત્ ચારે તરફથી લેલિહસે આસ્વાદન કરે છે—ચાટે છે. સમગ્રં સમગ્ર જગત્ જગતને તેજોમિઃ તેજોવડે આપૂર્ય સર્વ તરફથી પૂર્ણ કરીને તથા આપની ઉગ્રાઃ ઉગ્ર માસઃ પ્રભાઓ-ક્રાંતિઓ પ્રતપન્તિ સત્તાપ આપે છે [૩૦].

શબ્દાર્થ :—હે વિષ્ણુ ! સમગ્ર લોકોને ગળી જતા આપ પ્રજ્વલિત સુખોવડે તેમને ચારે તરફથી ચાટો છો. આપનો ઉગ્ર પ્રભાઓ [ક્રાંતિઓ] સમગ્ર જગતને તેજોવડે સર્વ તરફથી પૂર્ણ કરીને તપાવે છે [૩૦].

વિવેચન :—હે વિષ્ણુ ! દુર્યોધનાદિ મર્ત્ય લોકોને બધેથી ગ્રાસ કરીને આપ આપના પ્રજ્વલિત સુખોવડે ચારે તરફથી લેલિયે ચાટી રહ્યા છો [શા. ભા. વગેરે], અત્યંત સ્વાદિષ્ટ પદાર્થોના ભોજન પછી જ પ્રીતિપૂર્વક હોહ તથા જીમરડે આસ્વાદન કરતા હો [વે. ધ. ગી. વગેરે] એવા થાઓ છો. આપનો ઉગ્ર પ્રગથ આ મા જગતને તેજોવડે ભરી મૂકે છે, અને તપાવે છે.

“અતઃ સકલજાતસ્ત્રાવકનૈરવધિક્કેત્રસસ્તવ ધર્મરાષ્ટ્રમ્વને કો ભાર ? [વે. ધ. ગી.] માટે આખા જગતને તપાવનાર ઉગ્ર તેજવાળા આપને દુર્યોધનાદિનો ગ્રાસ કરવો શું કઠિન છે ?” અર્થાત્ આપ દુર્યોધનાદિનો ગ્રાસ કરો એમા શું આશ્ચર્ય ? [૩૦].

આશ્ચર્યાહિ મે કો ભવાનુગ્રરૂપો નમોઽસ્તુ તે દેવવર પ્રસીદ ।

વિજ્ઞાતુમિચ્છામિ ભવન્તમાર્થં ન હિ પ્રજાનામિ તવ પ્રવૃત્તિમ્ ॥ ૩૧ ॥

અન્યાર્થ :—ઉગ્રરૂપ. ઉગ્રરૂપવાળા નવાન્ આપ ક: કાણુ છો ? તે મે મને જાણ્યાહિ કહો. દેવવર ! હે દેવોમા શ્રેષ્ઠ ! તે તમને નમઃ નમસ્કાર અસ્તુ હો ! પ્રસીદ આપ પ્રસન્ન થાઓ ! જાણ સર્વના કારણરૂપ ભવન્ત આપને વિજ્ઞાતુ જાણીને ઇચ્છામિ હું જાણું છું, હિ કારણુકે તવ આપની પ્રવૃત્તિ એટલાને [શા. ભા., મધુ. વગેરે] ન પ્રજાનામિ હું જાણુનો નથી [૩૧].

શબ્દાર્થ :—ઉગ્ર રૂપવાળા આપ કાણુ છો, તે મને કહો. હે દેવવર ! આપને નમસ્કાર હો ! આપ પ્રમત્ત થાઓ ! સર્વના કારણરૂપ આપને જાણુવા ઇચ્છું છું, કારણુકે હું આપની પ્રવૃત્તિને જાણુનો નથી [૩૧].

વિવેચન :—હે દેવવર ! આ ઉગ્ર સ્વરૂપવાળા આપ કાણુ છો ? આપ પ્રજ્વલતા રૂઢો, પ્રજ્વલતા અગ્નિ હો, મહામૃત્યુ હો, કાલાતક હો, પત્થ પુરુષ હો, કે સર્વથી કાર્ધ અન્ય હો ? [શંકરાનંદ], એ અત્યંત અતુગ્રહ કરવા યોગ્ય એવા મને કહો.

આપને માગ નમસ્કાર હો ! આપ પ્રમત્ત થાઓ ! આ કૂંતાનો ત્માગ કરો. સર્વના કારણરૂપ એવા આપને હું વિશેષ રૂપી જાણુના ઇચ્છું છું, કારણુકે આપનો સખા હોવા છતાં અદ્વય એવો હું આપની પ્રવૃત્તિમ્ = એટલાને [શા. ભા., મધુ. વગેરે], લીનાને [પુ. અ. ત.], યથાવત્ જાણુનો નથી. માટે જે ગર્વને માટે

આપે આ સંહારકરૂપ પ્રકટ કર્યું છે, તે મને કહી, આપ પુનઃ આપનું ચતુર્ભુજ પ્રસન્ન સ્વરૂપ ધારણ કરો [શા. ભા., કેથવ, ગી. ૧૧-૪૪-૪૫] [૩૧].

અવતરણિકા : એ પ્રભાણે ભક્ત અર્જુને પ્રાર્થના કરી, તેથી હવે ભગવાન પોતાનું સ્વરૂપ તથા જે કાર્ય કરવા માટે પોતાની પ્રવૃત્તિ થઈ છે, તે ત્રણ શ્લોકવડે કહે છે :

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન બોલ્યા :

કાલોડસ્મિ લોકક્ષયકૃત્પ્રવૃદ્ધો લોકાન્સમાહર્તુમિહ પ્રવૃત્તઃ ।

ઋતેડપિ ત્વાં ન ભવિષ્યન્તિ સર્વે યેડવસ્થિતાઃ પ્રત્યનીકેપુ યોધાઃ ॥૩૨॥

અન્યથાથઃ :—લોકક્ષયકૃત્ લોકોને સંહાર કરનારો પ્રવૃદ્ધઃ અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલો કાળઃ કાળ ભસ્મિ હું છું. લોકાન્ દુર્યોધન વગેરે લોકોને સમાહર્તુ સંહાર કરવા હહ અહીં પ્રવૃત્તઃ પ્રવર્તેલો છું—પ્રવૃત્ત થયો છું. પ્રત્યનીકેપુ પ્રતિપદ્વીઓની સેનામાં—યત્રુઓની સેનામાં જે જે યોદ્ધા. યોદ્ધાઓ અવસ્થિતાઃ બિભા છે સર્વે તે સર્વે ત્વામ્ ઋતે તારા વિના—તારા કોઈ પણ ઉદ્ભવ વગર [મધુ. વગેરે], તું યુદ્ધ ન કરીશ તો જે [શા. ભા. વગેરે] અપિ પણ ન ભવિષ્યન્તિ વિનાશ પામશે—મૃયુ પામશે—શ્રવતા રહેવાના નથી [૩૨].

શબ્દાર્થઃ :—લોકોને સંહાર કરનારો અને અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલો કાળ હું છું, તથા લોકોને સંહાર કરવા પ્રવર્તેલો છું. આ યત્રુઓની સેનામાં જે યોદ્ધાઓ બિભા છે, તે સર્વે તારા વિનાય, તું યુદ્ધ ન કરીશ તો પણ ખચશે નહિ [૩૨].

વિવેચનઃ :—કાલોડસ્મિ = “ કલયતિ ગળયતિ લોકાન્નમવસાનમિતિ કાલઃ સોડહમસિ । [કેથવ, શા. ભા.] ચરાચર ભૂતોના આયુની ગણના કરી તેનો સંહાર કરનાર કાળ હું છું.” અથવા “ ક્રિયાસત્પુષ્પહિતઃ સર્વસ્ય સદ્ગતિ પરમેશ્વરોડસ્મિ । [મધુ.] ક્રિયાસક્રિત ઉપાધિવાળો તથા સવળાનો સંહાર કરનાર પરમેશ્વર હું છું.” અથવા પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા સારુ પ્રાણીઓનો ક્ષય કરનાર પ્રયંડ કાળ હું છું [ચંક્રાનંદ] ; તથા હહ = અહીં આ સમયે [શા. ભા. વગેરે] દુર્યોધનાદિ સર્વ લોકોને સંહાર [ભક્ષણ] કરવા માટે પ્રવર્તેલો છું.

ઋતેડપિ ત્વામ્ = તારા કોઈ પણ ઉદ્ભવ વગર [મધુ. વગેરે] તું યુદ્ધ ન કરીશ તોપણ [શા. ભા. વગેરે] તારા વિનાય આ યત્રુઓની સેનામાં બીજા, દ્રોણ વગેરે દુર્બલ યોદ્ધાઓ બિભેલા છે, તે ખચશે નહિ. એ સર્વેનો નાશ

તેથી તેમને હણવા માટે તારા યુદ્ધરૂપ ઉદ્ધમની કર્ષ જરૂર નથી [મધુ] " મયિ મહામૃત્યૌ સમુપસ્થિતે કે તુ જીવિષ્યન્તિ । [શકરાનંદ] મહામૃત્યુરૂપ મારા સન્મુખ કોણ જીવતા રહેશે ? સર્વેડવિ મિત્ર-નત્ત્વ ઇત્યર્થ । [શકરાનંદ] સર્વ કોર્ષ મૃત્યુ પામશે ' "

જ્યારે યુદ્ધની પૂર્વે હું રાજા દુર્યોધન વગેરે પાસે સમાધાન માટે હસ્તિનાપુર ગયો, અને અનેક પ્રકારે સમજાવવા છતાં રાજા દુર્યોધને મારી તથા અન્ય કોર્ષની સનાહ માન્ય કરી નહિ, તે વખતે ત્રિકાળદયા બીભ્ને મને કહ્યું . — 'કાલપક્ષ-મિદ મન્યે સર્વે ક્ષત્ર જનાર્દન ।' [ઉદ્યોગપર્વ ૧૨૮-૩૨] 'હે જનાર્દન ! હવે ક્ષત્રિયો કાળથી પરિપક્વ થઈ ગયા છે ' "

મારા આ નિગટ રસપ્રમા બીભ્ને મને જે કહેતું, તેનું મેં તને પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવ્યું છે, માટે તું યુદ્ધ નહિ કરે તોપણ કાળથી પરિપક્વ થઈ ચૂકેના આ દુર્યોધનાદિ સર્વ લોભિ અનસ્ય વિનાશ પામશે એ તું નિશ્ચયપૂર્વક જાણ

કાળનું સામર્થ્ય

પપા સરોવર-મા સ્નાન કરતી વખતે ભગવાન રામે સરોવરની બાજુમાં એક સ્થળે પોતાના ધનુષ્ય વગેરે દાટી ગળ્યા સ્નાન કર્યા પછી લક્ષ્મણે ધનુષ્યાદિ બહાર કાઢ્યા ત્યારે તે લોહીથી ખરડાયેલા હતા ભગવાન રામે આ જોઈ લક્ષ્મણને કહ્યું — 'હે લક્ષ્મણ ! જરૂર કોઈ જન માર્યા ગયો હશે ' શ્રીનકમણે થોડી માગી ખોતરી જોયું તો એક મોટો દેડકો મૃત્યુ પામવાની તૈયારીમાં હતો

ભગવાન રામે દેડકાને પૂછ્યું 'તે આ ધનુષ્ય દાટવામાં આ યુ ત્યારે ખૂબ કેમ ન પાડી ? સાપ કરડે છે અથવા કોઈ પશુ જાતનો ભય જણાય છે ત્યારે તો તું તત્કાળ મારા નામનો પોકાર કરે છે, તો પછી આ વેળા બિલકુલ શાત રહેનાતું શું પ્રયોજન ? જો તે ચીસ પાડી હોત તો હું તને જરૂર બચાવી લેત ' "

દેડકાએ જવાબ આપ્યો — "હે પ્રભો ! સાપ કરડવા આવે કે ભય કે સકટ સમયે આપને પોકારું એ રાજાનિક છે, કાણકે આપ સમાન બીજો કોઈ રક્ષક નથી પરંતુ જ્યારે આપ જ મારના પ્રવૃત્ત થાઓ ત્યારે સહાય કે રક્ષણ માટે આપને પોકારવાનું શું પ્રયોજન ? કાળ જેનો ગ્રાસ કરવા પ્રવૃત્ત થયો છે, તેનું રક્ષણ કરવા કોણ સમર્થ છે ? "

કાળનો ગ્રાસ થઈ પડેના પુરુષનું રક્ષણ કરવા માટે વિદ્યા, તપ, દાન મિત્રો કે બાધવો ક'ની સમર્થ થઈ શકતા નથી [શા પ ૨૨૭-૩૧] આ સર્વ જગત

કાળમા હોમાઈ રહ્યું છે. કાળના ગ્રાસ થઈ પડેલા કોઈની પણ કદી રક્ષા થઈ શકતી નથી. જે કાળનો કોઈ ઈશ્વર નથી, જે કાળ હ મેંમાં સાવધાન રહીને પ્રાણીઓને રાખ્યા કરે છે, તથા જે કાળ વાળ્યો વળે નહિ તેવો છે. તેના સપાટામાં સપડાયેલો કોઈ કદી છૂટતો જ નથી. દેહધારી પ્રાણીઓ પ્રમાદવશ થઈને બંધ્યા કરે છે, પરંતુ કાળ તેમના પર સાવધ થઈને જાગ્યા કરે છે. અનેક પ્રવત્નો જનામા આગ્નિ હશે, પરંતુ કાળની નિવૃત્તિ થઈ, એમ કોઈએ કદી જોયું જ નથી કાળનું કદી વારણ થઈ શકતું નથી, તેમ જ તેનું કોઈનાથી ઉદ્ધાન પણ કદી શક્ય નથી [શા. ૫ ૨૨૭-૬૬]

‘અરે ! પણ મેં તેને હમણા જ જોયો હતો અને તે કેરી રીતે મૃત્યુ પામ્યો ?’ આવી રીતે મનુષ્યોના પ્રવાયો આપણે સાક્ષીએ છીએ, પણ તેવો પ્રજ્ઞાપ કરનારા મનુષ્યોને પણ કાળનું આકર્ષણ તો આવું જ હોય છે [શા. ૫. ૨૨૭-૬૭]’

કાળનું સ્વરૂપ

સમુદ્રના તરંગની પેઠે મારા કાળસ્વરૂપમા [ચિરાટ સ્વરૂપમાં] એક ક્ષણમાં અનંત જૂનો વ્યક્ત થાય છે, તથા વ્યક્ત સ્વરૂપે ભાસમાન થઈ, પાછાં લય પામે છે. આ કાળરૂપી લય કરે રૂઢ એકસગળી રીતે આ સવળા હસ્ય પદાર્થોની સ્થિતિને કોળીઓ કરી જવા માટે સર્વદા સજ્જ થયેલો રહે છે. અનંત બ્રહ્માને ગળી જનારો કાળ જેને ગળી જતો નથી, એવી કોઈ વસ્તુ આજ સુધી થયેલી નથી. અનંત બ્રહ્માનું ભોજન કરવા છતાં, આ કાળ કદાપિ તૃપ્તિ પામતો નથી. કદ્ય પૂરો થાય ત્યારે સર્વ પ્રાણીઓનો વિનાશ કરી, પોતાના પગ સુધી તેમનાં હાડકાઓની માળા પહેરી, આ કાળરૂપી કામાવિષ નાચ્યા કરે છે.

કાળ કોઈરીતે કાયર થતો નથી કોઈના પર પ્રેમ કરતો નથી, આવતો નથી, જતો નથી, અને સે કડો મહાકદ્ય વીતતા અસ્ત કે ઉદય પામતો નથી. પ્રવચમા વિશ્રાંતિ લઈ, પાછો પોતે જ જન્મતો કર્તા, ભોક્તા તથા સહારકર્તા થાય છે. બુદ્ધિથી તેના રહસ્યનો નિશ્ચય કરી શકાતો નથી. સારા નરસાં સર્વ પ્રકારના ચરીરોને પ્રકટ કરતો અને પાડો તુરંત જ લીન કરી નાખતો કાળ ચેષ્ટા કર્યો કરે છે. લોકોમા કાળનું બળ પ્રસિદ્ધ જ છે [યો. વા. વૈ પ્ર. ૨૩]. જેમ અગ્નિ કાષ્ઠથી તૃપ્તિ પામતો નથી, તેમ કાળ અનંત બ્રહ્માનો સંહારથી [લક્ષણથી] પણ તૃપ્તિ પામતો નથી.

પરમાર્થદષ્ટિથી મારા કાળસ્વરૂપમા આ યુગના જ નહિ, પરંતુ અનંત યુગોના અણુમા આત્મ તથા મહાનમા મહાન જનાનો સિનેમાની ફિલ્મના પેઠે

આવેખાઈ રહેના છે લોકદષ્ટિથી વર્ણવવામા આવના હવે પત્રી યનારા બનાવો, બીજાદિના મૃત્યુની પેઠે માગ કાળસરૂપમા બની ચૂકેના છે, તથા પ્રત્યક્ષ જોઈ ચકાય છે, તેમા કિચિત્ ફેરફાર ચકય નથી

શૂન, અરિ ૧ તથા વર્તમાન રંગેરે કાળના વિખાજો પગિમિત્ર સુદ્ધિની મિત્રા કંતપનામાન જ છે. માગ કાળસરૂપમા [વિવિધ રૂપમા] સર્વકાળે સર્વ કર્ત વર્તમાન જ છે, તથા સાનયમુશાળા યોગીઓને સર્વદા પ્રત્યક્ષ જ છે [૩૨].

તસ્માન્નમુત્તિઠ યશ્ચ લક્ષ્ય જિત્વા ગતૂન્મુદ્ધવ રાજ્યં સમૃદ્ધમ્ ।
મયૈવૈતે નિહતાઃ પૂર્વમેવ નિમિત્તમાત્રં મય સંન્યસાચિન્ ॥ ૩૩ ॥

અન્યથાર્થ — તસ્માત્ તેની તમ્ તુ ઉત્તિઠ યુદ્ધ કરવા ગમેો થા શત્રુન દુર્યોધનાદિ શત્રુઓને જિત્વા જીતીને યશ્ચ યશ્ચ લક્ષ્ય મેળવ અને સમૃદ્ધ ધન-ધાનાદિની ભગપૂર નિષ્કટક-સમૃદ્ધિરાણુ-ઐશ્વર્યપત્ર રાજ્ય ગત્ય મુક્ત્ય ભોગવ સંન્યાસિન્ એમ હાથે પત્ર માપ સાવનાનો જેનો દર્શાવ છે, એના હે અર્જુન ! જે આ દુર્યોધનાદિ તાન શત્રુઓને પૂર્વમ્ એવ પહેલેથી જ મયા મે એવ નિશ્ચે નિહતા હણી રાખેના છે તુ નિમિત્તમાત્ર નિમિત્તમાત્ર નવ થા [૩૩].

શબ્દાર્થ — નેથી હે અર્જુન ! તુ યુદ્ધ કરવા ગમેો થા, શત્રુઓને જીતીને યશ્ચ મેળવ, તથા ઐશ્વર્યપત્ર રાજ્ય ભોગવ, તેમને મે પ્રથમથી જ નિશ્ચે-હણી રાખેના છે, તુ કેવળ નિમિત્તમાત્ર થા [૩૩]

રિવેચન — હે અર્જુન ! દેવોથી પણ ન જીતી ચકાય એવા બી મપિતા-મહા, દોષાચાર્, કર્તુ, જ્યેષ્ઠ રંગેરે નિહતા = તેમના તેજ, બસ, પૌરુષ રંગેરે આકર્ષા નિ આગ કરી, યુદ્ધની પૂર્વે જ ને નિશ્ચે હણી રાખેવા છે [યજ્ઞરાનદ], માટે ઉત્તિઠ = તુ યુદ્ધ કરના માટે તૈવાગ થા જેમ લગરાન ગમના કોપથી તથા સીતાજના નિધાસથી મગેનો ન કાને યાગી, શ્રીહનુમાને યજ્ઞ પ્રાપ્ત કરી, તેમ કાગથી [મહામૃત્યુરૂપ માતાથી] નિ મરત થયેના બીજામિતામહ વગેરેને આ યુદ્ધમા જીતી યશ્ચ મેળવ, અને સમૃદ્ધિરાણુ નિષ્કટક ગત્ય ભોગવ.

‘કરત પુર્વેદિ તત્રાપ્યતે । [યા આ, મધુ વગેરે]’ આ બીજાદિનો પરામર કરાનો યશ્ચ તને તારા અગ્ર નીચી નહિ પગ તને ‘તાન પૂર્વજ-ઓના મહા પુરોહી જ પ્રાપ્ત થશે’ [જુઓ ની ૧૦૪ પ તથા રિવેચન] ‘પાવન જય કિ પુત્ર ચિતુ હોઈ । [તુસો ઉ ૧૧૧ ખ ૪] પુરુષરિના પવિત્ર યજ્ઞ દેમ મગે’

તેટલા માટે તારા ગાંડીવ કે બળના અભિમાનનો ત્યાગ કરી, પર્ણકાતેન વાયુવન । [શંકરાનંદ] સકાં પાંદડાંએને ખંખેરતા વાયુની પેઠે લીખાદિના પરાભવ માટે તું માત્ર નિમિત્તરૂપ થા. “ન તત્ર તત્ર પ્રયત્નવિશેષોઽસ્તીત્યયઃ । [શંકરાનંદ] આ કાર્યમાં તારો પ્રયત્નવિશેષ આવશ્યક નથી.” લીખાદિનો પરાભવ કરવામાં તને બિલકુલ શ્રમ નહિ પડે.

તાત્પર્ય એ છે કે, આ જગતમાં કાળે બાળી નાખેલા પદાર્થને જ અગ્નિ બાળે છે, કાળે મારી નાખેલાને જ બીજને કાઢી મારે છે; તથા કાળે નાશ પમાડેલાનો જ બીજને કાઢી નાશ કરે છે [શાં. પ. ૨૨૪-૨૦] [૨૩].

અવતરણિકા :—આથી હવે લોકદૃષ્ટિથી અગ્નિન મનાતા બીજમપિતામહ, દ્રોણાચાર્ય, કર્ણુ તથા જયદ્રથના પરાજય વિષે ભક્ત અર્જુનનો સંસય નિવૃત્ત કરે છે :

દ્રોણં ચ भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथाऽन्यान्पि योधवीरान् ।
मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥

અન્યથાર્થ :—દ્રોણ દ્રોણને ચ તથા ભીષ્મ બીષ્મને ચ તથા જયદ્રથ જયદ્રથને ચ તથા કર્ણ કર્ણને તથા તથા અન્યાન્ બીજા અપિ પશુ યોધવીર શૂરવીર યોદ્ધાઓને મયા મેં હતાન્ દણેલા જ છે; માટે તેમને ત્વં તું જહિ હણ મા વ્યથિષ્ઠાઃ ભયને લીધે પીડા પામ નહિ—ડર મા યુધ્યસ્વ યુદ્ધ કર, રણે યુદ્ધમાં સપત્નાન્ યત્રુઓને જેતાસિ તું અવશ્ય જીતીશ [૨૪].

શાબ્દાર્થ :—દ્રોણ, ભીષ્મ, જયદ્રથ, કર્ણુ તથા બીજા યોદ્ધાઓને મેં હણેલા જ છે, તેમને તું હણ. ભયને લીધે પીડા ન પામ, યુદ્ધ કર, સંગ્રામમાં તું યત્રુઓને જીતીશ [૩૪].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! “યેષાં નિમેષણોન્મેષો જગતઃ પ્રલયોદયૌ । તાદૃશાઃ પુરુષા યાન્તિ [ઘન્યેષા] ગળનૈવ કા ॥ [મહોપનિષદ્ ૬-૨૫] જેમની આંખના મીંચાવા-ઝીઝવા માત્રથી જગતનો પ્રલય તથા ઉદય થાય છે, તેવા પુરુષો પશુ વિનાશ પામે છે, તો બીજાની [લીખાદિ જેવાની] ગણતરી શી ? લાંબા આયુષ્યવાળા હોય, મોટા હોય, સંત હોય, કે બળવાન હોય, તોપણ તે સર્વેને અવક્ષિત સ્વરૂપવાળો કાળ ગળી જાય છે [ચો. વા. નિ. પ્ર. [પૂ.] [૨૦-૧૦].

લીખમપિતામહ, દ્રોણાચાર્ય, કર્ણુ તથા જયદ્રથ વગેરે મહારથીઓ યુદ્ધમાં પરાભવ પામી, ઋયુ પામશે એ વિષે જરા પણ સંદેહ નથી; પરંતુ તું મારો ભક્ત છે, તું મારે શરણુ આવ્યો છે, માટે તું નિઃશંક થઈ યુદ્ધ કરે એ હેતુથી તેમના પરાભવ, પરાજય તથા ઋયુ વિષે હું તને વિસ્તારથી કહું છું, તે શ્રવણ કર.

“ પિતા શાન્તનુ પાસે સ્વચ્છંદ મૃત્યુનું વરદાન પ્રાપ્ત કરનાર, ભગવાન પરશુરામનો દ્વંદ્વયુદ્ધમાં પરાભવ કરનાર, દિવ્યશસ્ત્રધારી કૌરવસેનાપતિ લીલ્મ-પિતામહ સ્ત્રીદેહે જન્મેલા કુપદ્મપુત્ર શિખંડીથી પરાજય પામી, બાણશય્યા પર સૂતાંસૂતાં ધર્મરાજ સુધિષ્ઠિર વગેરેને અક્ષવિદ્યાનો અદ્વૈતિક ઉપદેશ આપી, ઉત્તરાયણમાં આ સ્થૂલ દેહનો ત્યાગ કરી, વિદેહમુક્તિને પામશે.

જ્યાં સુધી હાથમાં શસ્ત્ર છે ત્યાં સુધી પરાજયને પ્રાપ્ત ન થાય એવા ધનુર્વેદના આચાર્ય દ્રોણાચાર્ય, યુદ્ધમાં બાણોનાં ભાથાં ખૂટી જવાથી જ્યારે ધનુષ્ય ફેંકી દેશે, ત્યારે કુપદ્મપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્નને હાથે મૃત્યુ પામશે.

ભગવાન પરશુરામ પાસેથી શસ્ત્રવિદ્યા શીખનાર, દિવ્ય કવચ-કુંડલ સાથે જન્મેલો દિવ્ય અસ્ત્રવાળો સર્વવીર્યશક્તિયુક્ત કર્ણુ અનિત છે; પરંતુ ઇન્દ્ર-પ્રાહ્લણનો વેશ ધારણ કરી, કર્ણુના જીવનરૂપ કવચ-કુંડળની લિક્ષા મ ગશે, જીવન કરતાં પણ દાનધર્મને શ્રેષ્ઠ માનનાર કર્ણુ, ઇન્દ્રને કવચ-કુંડળનું દાન આપશે કર્ણુ તારા મૃત્યુ માટે ઇન્દ્ર પાસે એક અમોઘ શક્તિ પ્રાપ્ત કરશે, પરંતુ કર્ણુને આ શક્તિનો ઉપયોગ ધર્ટાક્રય પર કરવો પડશે; અને ત્યાર પછી તે તારાથી યુદ્ધમાં પરાજય પામી, તારે હાથે મૃત્યુ પામશે.

‘ હે પાથ’ ! કોઈ જ્યદ્રથના મસ્તકને પૃથ્વી પર પાડશે, તેના મસ્તકના સો ટુકડા થશે, એવા પિતા વૃદ્ધક્ષત્રના વરદાનને લીધે, તું જ્યદ્રથના વધ માટે વ્યથા પામે એ સ્વાભાવિક છે; પરંતુ જ્યદ્રથને અભિમન્યુના મૃત્યુના કારણરૂપ માની, તું ખીજે દિવસે સૂયોરત પૂર્વે તેનો વધ કરવાની તથા તે ન બની શકે તો દેહત્યાગ કરવાની બીપણ પ્રતિજ્ઞા લેશે.

મહારથીઓથી ચારે બાજુથી નક્ષાત્રેલા જ્યદ્રથનો યુક્તિ વિના વધ થઈ શકશે નહિ, આથી હું સૂર્યનું આવરણ કરવા યોગનું વિધાન કરીશ. મારા યોગ સામર્થ્યથી જ્યદ્રથ એકલો જ સૂર્યને રૂપરૂ રીતે અસ્ત પામેલો જશે, અને તેથી તે તારી પ્રતિજ્ઞાથી નિર્ભય થઈ, કોઈ પણ પ્રકારે પોતાનું રક્ષણ કરવાનો યત્ન કરશે નહિ. આ સમયે તું તેનો વધ કરશે; અને તારી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરશે.

જ્યદ્રથનો વધ તારા બાણથી થવા પછી, તારા દિવ્ય બાણોથી તેનું માથું જમીન પર ન પડતાં કુરુક્ષેત્રથી દૂર તીર્થમાં તપ કરતા તેના પિતા વૃદ્ધક્ષત્રના ખોળામાં પડશે; અને તેના ખોળામાંથી તે માથું જમીન પર પડશે. તેથી તેના પિતા પણ મૃત્યુ પામશે. આ પ્રકારે પુત્રના સંરક્ષણ માટેનું વરદાન જ વૃદ્ધક્ષત્રના મૃત્યુના કારણરૂપ થશે [મ. ભા. દ્રોણપર્વ અ. ૧૪૬-૨૬-૧૨૭].

“તસ્માત્કુનોડપિ સ્વસ્ય પરાઞ્ચયં વ્યવતિમિતં પારં ચ ના શક્ષિઙ્ઞા ક્ષયમિપ્રાયઃ ।
[મધુ.] માટે તું ઓઈનાથી પણ તારા પોતાના પરાઞ્ચયની તથા વધને સીધે
તને પાપ લાગશે એવી શક્ય ન કરે.” તું યુદ્ધ કરે. સંપ્રામર્શ દુર્જય
બીજાદિને તું અવશ્ય છતીશ

“સુમુહુર્સ્તં સ્વર્ધર્મનતુતસ્ત્વેનિ તાત્પર્યાર્થઃ ॥ [શંકરાનંદ] તાત્પર્ય એ છે
કે, સુમુહુર્સ્ત એવા તારે ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા જ્ઞાનના સાધનરૂપ સ્વધર્મમાં જ
પ્રવૃત્ત રહેવું.”

“પરમેશ્વરઃ સ્વમક્તાનાં દુર્લભમપિ કાર્યં મુલમં કરોતિતિ મૂચિતં ભવતીત્યર્થઃ ।
[શંકરાનંદ] ભગવાન પોતાના ભક્તોના દુર્લભ કાર્યને પણ મુલમ કરે છે,
એ સૂચન છે” [૩૪]

ભાવિની પ્રખળતા

અવતરણિકા :—ભગવાન વેદવ્યાસની કૃપાથી દિવ્ય દષ્ટિને પ્રાપ્ત થયેલ
સંજયે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના વિરાટ સ્વરૂપમાં ભક્ત અર્જુનની પેઠે બીજમ્પિતામહ,
દ્રોણાચાર્ય, કર્ણ તથા જ્યદય વગેરે અજ્ય ગનાતા કૌરવ પક્ષના મહારથીઓને
મૃત્યુ પામેલા જોયા આ વેળા મહાભારતનું યુદ્ધ શરૂ થયું ન હતું.

બીજમ્પિતામહ વગેરેની દુર્જયતા તથા સત્તાના મદથી ઉન્નત રાજ્ય
ધૃતરાષ્ટ્રે, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનાં સંપિ માટેનાં વચનોની અવગત કરી, એટલું જ
નહિ, પરંતુ ભગવાન વેદવ્યાસ પાસે દિવ્ય દષ્ટિ થઈ યુદ્ધ જોવાની કે દિવ્ય
દષ્ટિવાળા પોતાના સૂત સંજય પાસે યુદ્ધ વિષે કોઈ પણ માણવાની પરવા
ન કરી. બીજમ્પિતામહ પાંડવોથી પરાજય પામશે, એમ રાજ્ય ધૃતરાષ્ટ્રે
સ્વપ્ને પણ ધાયું ન હતું. રાજ્ય ધૃતરાષ્ટ્રને કૌરવોના વિજય માટે જરા પણ
સંદેહ ન હતો; પરંતુ જ્યારે કુરુક્ષેત્રમાં આવી રહેલા ભયકર યુદ્ધના દશમા
દિવસે બીજમ્પિતામહ યુદ્ધમાં પરાજય પામ્યા, એ દૃષ્ટીકેન સંજય રાજ્ય ધૃતરાષ્ટ્રને
કહેવા ગયો; ત્યારે બીજમ્પિતામહના પનનના સમ આરથી સિયિલ થયેલા રાજ્ય
ધૃતરાષ્ટ્રે સંજયને યુદ્ધ વિષે વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરવા કહ્યું [ગી. ૧-૧].

મહાભારતના યુદ્ધના આરંભમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તથા ભક્ત અર્જુનના
ગીનારૂપી દિવ્ય સવાદનું વર્ણન કરતાં, ભગવાનના વિરાટ સ્વરૂપ વિષે બીજમ્
પિતામહ, દ્રોણાચાર્ય, કર્ણ, જ્યદય વગેરેને પરાજય પામી, સાક્ષાત્ મૃત્યુ
પામેલા જોયા એ વાત સંજયે ધૃતરાષ્ટ્રને કહી.

ભીષ્મપિતામહ વગેરેના મૃત્યુ પછી નિરાશ્રય થયેલા રાજા દુર્યોધનના પરાજય તથા મૃત્યુના વિચારે, રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર યુદ્ધથી નિવૃત્ત થશે એવી આશા સંજયે રાખેલી, પરંતુ “તદપિ નાશ્રયોપીક્ષતરાષ્ટ્રો ભવિતવ્યવશાત્ । [શા ભા, વે ૫ ગી વગેરે] ભવિતવ્યતાને વશ રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે બનને પક્ષ વચ્ચેની સધિ માટેના વચન ન સાંભળ્યા ” જેમ ભવિતવ્યતાને વશ ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર દ્યુતની પ્રેરણા ન રોકી શક્યા તેમ રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર કુળનો નાશ ન અટકાવી શક્યો

“કાલ દદઃ ગહિ કાહુ ન મારા । હરદ્ ધર્મ વલ્લુ ક્ષુદ્ધિ વિચારા ॥ [તુન્સી લ ૩૬-૪] ગાળ કઈ દડ ઊગામીને કોનિ માયુ ફાડતો નથી, પરંતુ તે ધર્મ, બળ, બુદ્ધિ તથા વિવેકનું હરણ કરે છે ” વિપરીત બુદ્ધિ જ વિનાશનું બળ છે શ્રીનક્ષત્રશુભ્ર પ્રતિસીતાજીના પારુખની પરાકાષ્ઠા, દલપરામા જતા વખતે સતીએ કરેલી ભગવાન શકરની અનસા તથા નકુષે કરેલી ધન્વાયુની પ્રેમનો યાચના વગેરે અનેક દૃષ્ટાંતો છે કાળના જાણનાગ પશુ-કાળનો ગતિને રોકી કે ફેરવી શકતા નથી

‘સહાયસ્નાદશા એવ યાદશી ભવિતવ્યતા । જેની ભવિતવ્યતા તેવા જ સહાયકો મળે છે ’ એ ન્યાય પ્રમાણે “જે થવાનું હોય છે, તેની બુદ્ધિ થાય, સહાય પશુ તેવો મળે તેવો પશુ બચસા । ” [દનપતરામ]

અધ ધૃતરાષ્ટ્રના અતરૂચ્છુ અઘતાને પ્રાપ્ત થયા છે, એ જાણી સંજય સહેજ મૂઝાયો । પરંતુ “લક્ષ્મીપિ ન શૂળોત્તય કાલપાશવશ્ચ ગત । [અ રા યુ ૩-૪] કાળને વશીભૂત થયેલો પુરુષ દ્વિતર વચન પશુ સાંભળતો નથી ” “ઘલ્લવાન્વિધિરેવાત્ર । [અ રા અમો ૫-૬] એમાં દૈવ જ બળવાન છે ” ભાનિતો પ્રતિકાર નથી મનુષ્યને જ્યારે જ્યારે જે મળનાનું હોય છે, ત્યારે ત્યારે તે મળે જ છે અને જે કાળે જે થવાનું હોય છે, તે કાળે તે થાય છે જ [શા ૫ ૨૨૬-૧૦] ‘તૈયાર દેવા ફન હોય દૈન, તો દાર તેના ન કગાય બધ’ છતાંદિ વિચારે સંજય અવગ્રહ થયો અને ત્યાં પગી શુ થયું તે રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને કહેવા લાગ્યો

સજય ઉવાચ ॥ સંજય ઓ યા

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृताञ्जलिर्वेपमानः किरिटी ।

नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥૩૫॥

અન્યથાથ — કેશવસ્ય કેશી દૈત્યને માગના ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના એતદ્ એ વચન વચનને શ્રુત્વા સાંભળી કૃતાંજલિ બે હાથ બેડી વેપમાન પરમ

આશ્વના દર્શનથી ઉપન થયેલા સંશ્રમથી કંપનો કિતોટી મુદ્ગધારી અર્જુન
 મીતમોતઃ ખીતાં ખીતાં-અત્યંત ભય પામતાં નમસ્કૃત્વા નમસ્કાર કરીને પ્રગમ્ય
 અત્યંત નમ્ર થઈ સાદ્ગરં ગદ્ગદ કંઠે મૂલ્ય. એ કરીને પશુ રૂઝં ભગવાન કૃષ્ણને
 -આહ આ પ્રભાણે કહેવા લાગ્યો [૩૫].

શબ્દાર્થ :—કેશવના એ વચનને સાંભળી, બે હાથ જોડી, કંપાયમાન થઈ,
 અર્જુન નમસ્કાર કરીને, અત્યંત ભય પામતાં, નમ્ર થઈ, ગદ્ગદ કંઠે કરીને
 શ્રીકૃષ્ણને આ પ્રભાણે કહેવા લાગ્યો [૩૫].

વિવેચન :—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! પૂર્વે જ્ઞાનવોનો પરાજય કરી, ઇન્દ્રની પ્રસન્ન-
 તાથી પ્રાપ્ત કરેલા પ્રકાશયુક્ત ડિરીટને મસ્તક પર ધારણ કરવાથી ડિરીટીના નામથી
 પ્રસિદ્ધ ભક્ત અર્જુન [મ. ભા. વિરાટ ૪૪-૧૭]. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના એ વચનો
 સાંભળી, ભગવાનના હિમ, તેજસ્વી તથા અદ્ભુત વિગટ સ્વરૂપના દર્શનથી અત્યંત
 ભય પામી, બે હાથ જોડી, નમસ્કાર કરી, નમ્ર થઈ, ગદ્ગદ કંઠે નીચે પ્રમાણે
 સ્તુતિવચનો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને કહેવા લાગ્યો [૩૫].

અવતરણિકા :—હવે અગિયાર શ્લોકવડે ભક્ત અર્જુન ભગવાનની
 સ્તુતિ કરે છે :

અર્જુન उवाच । અર્જુન જોડ્યા :

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।

रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसद्माः ॥ ૩૬ ॥

અન્યથાર્થ :—હૃષીકેશ ! હે ઇન્દ્રિયોના પ્રવર્તક ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ! તવ
 આપના પ્રકીર્ત્યા કીર્તન તથા શ્રવણથી જગત્ જગત્ પ્રહૃષ્યતિ હર્ષ પામે છે
 તથા અનુરજ્યતે અનુરાગ પામે છે—આપના ઉપર પ્રેમ કરે છે. રક્ષાંસિ રાક્ષસો
 મીતાનિ ભય પામીને દિશઃ સર્વે દિશાઓમાં દ્રવંતિ નાસે છે તથા સર્વે સર્વે
 સિદ્ધસંપાઃ સિદ્ધોના સમૂહો નમસ્યંતિ આપને નમસ્કાર કરે છે, તે સ્થાને
 યોગ્ય જ છે [૩૬].

શબ્દાર્થ :—હે હૃષીકેશ ! આપના કીર્તનથી જનત હર્ષ પામે છે,
 તથા આપ વિષે પ્રેમ ધરે છે; રાક્ષસો ભય પામીને દિશાઓમાં નાસી જાય છે,
 તથા સર્વે સિદ્ધોના સમૂહો આપને નમસ્કાર કરે છે, તે યોગ્ય જ છે [૩૬].

વિવેચન :—હે હૃષીકેશ ! ત્વ પ્રકીર્ત્યા = ભક્તવત્સલ એવા આપના નામ
 તથા મહિમાના કીર્તનથી, કેવળ કું જ નહિ, પરંતુ દેવ, ગધર્વ, યક્ષ, કિન્નર,

મનુષ્યો તથા ચેતનમાત્ર = સર્વચેતન જગત [મધુ.] પ્રદૃષ્યતિ = હર્ષ પામે છે, તથા અનુરજ્યન્તે = આપને વિશે પ્રેમ ધરે છે. રાક્ષસો લા પામીને દ્રવન્તિ = સર્વ દિશાઓમા નાસી જાય છે, તથા કપિન વગેરે સિદ્ધોના સઘો, દેવ, ઋષિ વગેરે આપને નમસ્યન્તિ = નમસ્કાર કરે છે, તે યુક્ત [ચોગ્ન] જ છે.

“અથ શ્લોકો રક્ષોધનમત્રત્વેન મત્રસાત્ત્વે પ્રસિદ્ધઃ । [મધુ., વલ્લભ વગેરે] આ ‘શ્લોક’ ‘રક્ષોધનમત્ર’ તરફ મત્રશાસ્ત્રમા પ્રસિદ્ધ છે.’ આ બાબતમા વળી એ રહસ્ય છે કે, આ ‘શ્લોક’ને ‘ૐ નમો નારાયણાય’ તથા ‘ૐ નમો ભગવતે મહાસુદર્શનાય હુ કદ’ એ બે મત્રોથી સપુટ દેનામા આવે છે, ત્યારે તે રાક્ષસોને હણનારો મત્ર થાય છે. [મધુ., નીલકંઠ વગેરે] [૩૬].

અવતરણિકા — હવે જાગરાન જગતના હાર્તા તથા અનુરાગના વિષય છે, તથા સિદ્ધોના નમસ્કારના નિયમ છે, તેનું કારણ કહે છે.

કસ્માચ્ચ તે ન નમેરન્મહાત્મન્ ગરીયસે વ્રહ્મણોડપ્યાદિકર્ત્તે ।

અનન્ત દેવેશ જગન્નિવાસ ત્વમક્ષરં સદસત્તત્પર યત્ ॥ ૩૭ ॥

અન્યથાથઃ — મહાત્મન્ ! હે મહાત્મન્ ! જનત ! હે અનત ! દેવેશ ! હે દેવેશ ! જગન્નિવાસ ! હે જગન્નિવાસ ! વ્રહ્મણ જાણે બ્રહ્માના પશુ ગરીયસે ગુરુરૂપ ન્ચ અને આદિકર્ત્તે જનકરૂપ-આદિકર્તા-આદિકારણરૂપ એના આપને તે તે સર્વે કસ્માત્ શા માટે ન નમેરન્ ન નમસ્કાર કરે ? કારણકે આપ સત્ સત્ છો અસત્ અસત્ છો તથા તત્ત્વમ્ સત્ તથા અસત્તા મૂળ કારણરૂપ યત્ જે અક્ષર અક્ષરબ્રહ્મ તે પશુ ત્વમ્ આપ જ છો [૩૭]

શબ્દાથઃ — હે મહાત્મન્ ! હે અનત ! હે દેવેશ ! હે જગન્નિવાસ ! બ્રહ્માના પશુ ગુરુરૂપ તથા આદિકારણ એના આપને તે સર્વે શા માટે નમસ્કાર ન કરે ? આપ સત્ છો, અસત્ છો અને સત્ તથા અસત્તા મૂળ કારણરૂપ જે અક્ષરબ્રહ્મ તે પશુ આપ જ છો [૩૭]

વિવેચન — હે મહાત્મન્ ! જનત = હે દેશ, ગણ તથા વસ્તુના પરિચ્છેદથી ગહિત ! દેવેશ = હે હિન્દુયગભૌદિ સર્વ દેવોના નિયતા ! જગન્નિવાસ = હે અધિષ્ઠાનરૂપ ! બ્રહ્માના પશુ ગુરુરૂપ તથા આદિકારણરૂપ આપને સિદ્ધો વગેરે શા માટે નમસ્કાર ન કરે ? આપ સત્ = વિદ્યમાનપણાથી જણાતી વસ્તુ [શા. ભા., મધુ. વગેરે] કાર્યરૂપ જગત્ [શકરાનંદ વગેરે], તથા અસત્ = અવિદ્યમાનાત્મકપણાથી જણાતી વસ્તુ [મધુ. વગેરે], જગતનું કારણ અન્યાકૃત

[શંકરાનંદ વગેરે] હો, તથા સત્ તથા અસત્ જન્મેથી પરં = તેમનું મૂળ કારણ જે અક્ષરં = અવિનાશી બ્રહ્મ તે પણ આપ જ છો.

" ત્વદ્વિજ્ઞં કિમપિ નાસ્તીત્યર્થઃ । [મધુ. વગેરે] આપનાથી જિજ્ઞાસુ કાંઈ પણ નથી " અને તેથી સર્વ લોકો આપને પ્રણામ કરે છે તેમા કાંઈ આશ્ચર્ય નથી [મધુ.].

શ્રીરામાનુજાયાર્થ વગેરેનો અર્થ

હે મહાત્મન ! હે અનંત ! હે દેવેશ ! હે જગન્નિવાસ ! જ્યાંના પણ યુરુપ તથા આદિકાન્ધુરુપ એવા આપને ને સર્વે દા માટે નમસ્કાર ન કરે ? આપ અક્ષરમ્ = શ્વાત્મા, સત્ અસત્ = વાર્ષકાગ્નિભાવથી સ્થિત પ્રકૃતિ તથા સ્વપરં યત્ = શ્વાત્માથી શ્રેષ્ઠ અન્ય મુક્તાત્મનત્વ [રા જ્ઞા.], અથવા તુરીયત્વ [કેશવ] છો, અને તેથી સર્વ લોકો આપને પ્રણામ કરે છે તેમા કાંઈ આશ્ચર્ય નથી [કેશવ]

નોંધ — 'ત્વમક્ષર સદ્ગત્તત્ત્વં ચત્' એ વચનનો ભગવાન ભાવ્યગર વગેરેએ અદ્વૈત સંપ્રદાયની દૃષ્ટિથી, શ્રીરામાનુજાયાર્થે વિચિત્રાદૃત સંપ્રદાયની દૃષ્ટિથી તથા શ્રીકૃષ્ણાયાર્થે દ્વૈતાદ્વૈત સંપ્રદાયની દૃષ્ટિથી અર્થ દર્શાવે છે [૩૭].

અવતરણિકા — હવે ભગવાનની સર્વોત્તમતા પ્રતિપાદન કરે છે :

ત્વમાદિદેવઃ પુરુષઃ પુરાણસ્ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય પરં નિધાનમ્ ।

વેત્તાઽસિ વેદ્યં ચ પરં ચ ધામ ત્વયા તતં વિશ્વમનન્તરૂપ ॥૩૮॥

અન્યથાર્થ — અનંતરૂપ ! હે અનંતરૂપ ! ત્વં આપ આદિદેવ, આદિદેવ છો પુરુષ પુરુષ છો પુરાણ, પુરાણ છો-અનાદિ છો. ત્વં આપ અસ્ય આ વિશ્વસ્ય વિધના વત્ પદ્યમ નિધાન લયગ્ધાન છો. આપ વેત્તા જ્ઞાતા જસિ છો-સર્વને જાણનાર છો ચ અને વેદ્યં જ્ઞેય છો-જાણના યોગ્ય છો ચ તથા પરં પરમ ધામ ધામ છો. ત્વયા આપે વિશ્વં વિશ્વ તત્ વ્યાપ્ત કર્યું છે [૩૮].

શબ્દાર્થ — હે અનંતરૂપ ! આપ આદિદેવ છો, પુરુષ છો, પુરાણ છો તથા આ વિશ્વનું પરમ વ્યવસ્થાન છો. આપ જ્ઞાતા છો, જ્ઞેય છો તથા વિજ્ઞેયનું જે પરમધામ તે પણ આપ જ છો. આપનાથી આ જગત વ્યાપ્ત છે [૩૮].

વિવેચન — હે અનંતરૂપ ! આપ આદિદેવ = સૃષ્ટિના કારણરૂપ હોવાથી આદિદેવ છો. આપ પુરુષ = સર્વ શરીરરૂપ પુરુષ રહેનારા હોવાથી પુરુષ છો.

આપ પુરાણઃ = નિર્વિકાર હોવાથી પુરાણ [અનાદિ-સનાતન] છે. આપ પરં નિવાનમ્ = આ જગતના પરમ લયસ્થાનરૂપ છે. આપ વેત્તા = સર્વજ્ઞ હોવાથી સર્વને જાણનારા એટલે કે સર્વના સાક્ષી તથા વેદાં = બુદ્ધિ વગેરે દરમિયાન [શંકરાનંદ] અથવા જાણવા યોગ્ય છે. સમ્યક્જ્ઞાનરૂપ અને અવિદ્યા તથા તેના કાર્યથી રહિત એવું જે પરં ધામ = વિષ્ણુનું પરમ પદ તે પણ આપ જ છે; તથા આપનાથી આ જગત પરિપૂર્ણ [વ્યાપ્ત] છે. આ સર્વ કેવલ ! આપનું જ સ્વરૂપ છે.

“ત્વમદ્વિજીયમ્” इत्यर्थः [શંકરાનંદ] આપ અદ્વિતીય અનંતરૂપ છે, એ અર્થ છે.” “ત્વમેव नमस्कार्य इति भावः [શ્રીધર., કેશવ]-આપ જ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે, એ ભાવ છે” [૩૮].

वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ।

नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥૩૯॥

અન્યવાર્થઃ—વાયુઃ વાયુ યમઃ યમ અગ્નિઃ અગ્નિ વરુણઃ વરુણ શશાંકઃ ચંદ્રમા પ્રજાપતિઃ પ્રજાપતિ ચ તથા પ્રપિતામહઃ પ્રપિતામહ ત્વં આપ જ છે. તે આપને સહસ્રકૃત્વઃ હજારોવાર નમઃ નમઃ વારંવાર નમસ્કાર કરી શું હો ચ તથા તે આપને પુનઃ ફરીને અપિ પણ ભૂયઃ વારંવાર નમઃ નમઃ અનેક નમસ્કાર હો [૩૯].

શબ્દાર્થઃ—વાયુ, યમ, અગ્નિ, વરુણ, ચંદ્ર, પ્રજાપતિ તથા પ્રપિતામહ આપ જ છે. આપને હજારો વાર વારંવાર નમસ્કાર હો. વળી ફરીને પણ આપને વારંવાર અનેક નમસ્કાર હો [૩૯].

વિવેચનઃ—હે વિશ્વરૂપ ! આપ વાયુઃ = વાયુરૂપ છે. આપ યમઃ = યમરૂપ છે. આપ અગ્નિઃ = અગ્નિરૂપ છે. આપ વરુણઃ = વરુણરૂપ છે. આપ પ્રજાપતિઃ = હરિશ્ચગર્ભરૂપ છે. આપ પ્રપિતામહઃ = હરિશ્ચગર્ભના પણ પિતારૂપ કારણબદ્ધ છે. સર્વાત્મરૂપ એવા આપને હું હજારો વાર વારંવાર નમસ્કાર કરું છું; અને ફરીથી પણ વારંવાર અનેક નમસ્કાર કરું છું.

શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વકના વારંવાર નમસ્કારથી ભક્ત અર્જુન નમસ્કારો વિશે અલંબુદ્ધિના અભાવનું સૂચન કરે છે [મધુ., કેશવ. વગેરે]. સર્વાત્મરૂપ એવા ભગવાનને પરમપ્રીતિપૂર્વક નમસ્કાર કરવા છતાં, ભક્ત અર્જુન તૃપ્તિ પામતો નથી એ [૧૫] છે [૩૯].

નમઃ પુરસ્તાદય પૃષ્ઠતસ્તે નમોઽસ્તુ તે સર્વત એવ સર્વ ।

અનંતવીર્યામિતવિક્રમસ્ત્વં સર્વં સમાપ્નોપિ તત્તોઽસિ સર્વઃ ॥ ૪૦ ॥

અન્યથાથ' :—સર્વ હે સર્વ । = હે સર્વ૩૫ । = હે સર્વોત્તમ । તે આપને પુરસ્તાન્ અગ્રભાગમાં—કર્મના આરભમાં [નીલકંઠ] નમઃ મારા નમસ્કાર અસ્તુ હો. અથ તથા પૃષ્ઠતઃ પૃષ્ઠભાગમાં—કર્મની સમાપ્તિમાં [નીલકંઠ] નમઃ નમસ્કાર હો તથા સર્વતઃ એવ સર્વત્ર પણ આપને નમસ્કાર હો । ત્વમ્ આપ અનંતવીર્યા-મિતવિક્રમઃ અનંત વીર્યવાળા તથા અપાર પરાક્રમવાળા હો. અને સર્વં સર્વ જગતને સમોપોતિ વ્યાપ્ત કરો છો તત્તઃ તેથી સર્વઃ સર્વ૩૫ અસિ છો [૪૦].

શબ્દાથ' :—હે સર્વ ! આપને આગળ, પાછળ તથા સર્વલક્ષીથી મારા નમસ્કાર હો. આપ અનંત વીર્યવાળા તથા અપાર પરાક્રમવાળા છો અને સર્વને વ્યાપ્ત કરો છો, તેથી આપ સર્વ૩૫ છો [૪૦].

[વિવેચન :—હે સર્વોત્તમ । નમઃ અસ્તુ તે સર્વત એવ સર્વ = સર્વ૩૫ એવા આપને આગળથી, પાછળથી તથા સર્વલક્ષી મારા નમસ્કાર હો, અથવા કર્મના આરભમાં, કર્મની સમાપ્તિમાં તથા ક્રમોની મધ્યાવસ્થામાં મારા નમસ્કાર હો [નીલકંઠ]. આપ અનંતવીર્ય તથા અપાર પરાક્રમવાળા છો. આપ સર્વોત્તમપણુ વડે સર્વને વ્યાપ્ત કરો છો, તેથી આપ સર્વઃ = સર્વ૩૫ છો. "ત્વદતિરિક્તં કિમપિ નાસ્તીત્યર્થઃ । [શા. ભા., મધુ. વગેરે] આપના સિવાય બીજું કંઈ પણ નથી. શ્રુતિ પણ કહે છે :— "પુરુષ એવંદં સર્વમ્ । [ઋક્ષં. ૮-૪૨], આત્મેવંદં સર્વમ્ । [ઇ. ઉ. ૭-૨૫-૨], નારાયણ એવંદં સર્વમ્ । [ના. ઉ. ૨]" [૪૦].

અવતરણિકા :—હવે એ શ્લોકવડે અશ્રુન ભગવાનના માહાત્મ્યના અજ્ઞાનથી કહેલા અપરાધોની ક્ષમા માગે છે :

સચ્ચેતિ મત્વા પ્રસમં યદુક્તં હે કૃષ્ણ ! હે યાદવ ! હે સચ્ચેતિ ।

અજ્ઞાનતા મહિમાનં તવેદં મયા પ્રમાદાત્પ્રણયેન વાઽપિ ॥ ૪૧ ॥

અન્યથાથ' :—તબ આપના હૃદં આ મહિમાનં મહિમાને—વિશ્વરૂપને—અશ્રુનને અજ્ઞાનતા ન બાળુનારા મયા મેં સત્તા 'કૃષ્ણ મારા સખા છે !' इति એમ મત્વા માનીને પ્રમાદાત્ ચિત્તની ચંચળતાથી [શા. ભા., મધુ.] વા અથવા પ્રણયેન રનેહથી અપિ પણ હે કૃષ્ણ ! હે કૃષ્ણ ! હે યાદવ હે યાદવ ! હે સત્તા ! હે સખા ! इति એ પ્રમાણે પ્રસમં અભિભવપૂર્વક—હૃદયપૂર્વક ચત્ત જે વક્તવ્ય કહ્યું હોય—અનુચિત વચનો કહ્યાં હોય, તે સર્વ આપ ક્ષમા કરો [૪૧].

શબ્દાર્થ :—આપના વિરાટ સ્વરૂપ રૂપ મહિમાને નહિ જાણતાં, આપને મારા સખા માની, ચિત્તની ચંચળતાથી કે સ્નેહથી પણ ‘હે કૃષ્ણ ! હે યાદવ ! હે સખા !’ એ પ્રમાણે જે કહ્યું હોય-જે અનુચિત વચનો કહ્યાં હોય, [તે સર્વ આપ ક્ષમા કરો] [૪૧].

વિવેચન :—હે ભગવન્ ! આપના આ વિરાટ સ્વરૂપ રૂપ મહિમાનમ્ = અપરિમિત તેજ, બળ, વીર્ય તથા ઐશ્વર્યને ન જાણનારા મેં ‘શ્રીકૃષ્ણ મારા સખા છે, મામાના પુત્ર છે,’ એમ માની પ્રમાદાત્ = ચિત્તની ચંચળતાથી [યા. ભા. વગેરે] અથવા પ્રણયેન = સ્નેહથી કે હૃદયથી [શંકરાનંદ] ‘હે કૃષ્ણ ! હે યાદવ ! હે સખા !’ ઇત્યાદિ પ્રકારે સંબોધવાથી મારાથી જે અવિવેક થયો હોય, તે પરમકારુણિક, એવા આપ ક્ષમા કરો [૪૧].

યચ્ચાવહાસાર્થમસત્કતોઽસિ વિહારશય્યાસનમોજનેષુ ।

एकोऽथवाऽप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ૪૨ ॥

અન્યાર્થ :—અચ્યુત ! સર્વદા નિર્વિકાર રહેનારા હે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ! તથા અવહાસાર્થ વિનોદ માટે-પરિહાસ માટે વિહારશય્યાસનમોજનેષુ રમતા, સૂતાં, બેસતા કે ખાતા એક એકલા અથવા અથવા જપિ કદાચિત્ તત્સમક્ષં તે મિત્રોની સમક્ષમાં ચત્ત્વ મસત્કૃતઃ અસિ આપનું જે કંઈ અપમાન થયું હોય-આપનો જે અસત્કાર થયો હોય તત્ત્વ તે સર્વ અપરાધોની ત્વા અપ્રમેય અચિંત્ય પ્રભાવવાળા આપની પાસે અહ ક્ષામયે હું ક્ષમા માગું છું [૪૨].

શબ્દાર્થ :—વળી હે અચ્યુત ! વિનોદાર્થે રમતાં, સૂતા, બેસતાં કે ખાતાં, એકલા અથવા મિત્રોની સમક્ષમાં મારાથી આપનો જે અસત્કાર થયો હોય, તેને માટે અચિંત્ય પ્રભાવવાળા આપની હું ક્ષમા માગું છું [૪૨].

વિવેચન :—હે અચ્યુત ! વિનોદાર્થે રમત-ગમતમાં, શયન-સ્થાનોમાં, બેસતાં અથવા ભોજનપ્રસંગે આપ એકલા હો ત્યારે, અથવા મિત્રોની સમક્ષમાં, આપના મહિમાને ન જાણવાથી મારાથી, જે કાંઈ આપનું અપમાન થયું હોય, અથવા આપનો તિરસ્કાર કે અનાદર થયો હોય કે આપની અવજા થઈ હોય, તે વચનરૂપ તથા અસત્કારરૂપ મારા સર્વ અપરાધોની આપની પાસે હું ક્ષમા માગું છું. આપ અચિંત્ય પ્રભાવવાળા છે, પરમ કૃપાળુ છો, માટે અવશ્ય મને ક્ષમા આપશો જ, કારણકે આપે શિશુપાળ વગેરે શત્રુઓને પણ ઉત્તમ ગતિ આપેલી છે [નીતકંઠ] [૪૨].

અવતરણિકા :—હવે ભક્ત અર્જુન ભગવાનના અચિંત્ય પ્રભાવનું સ્પષ્ટ ગીતે નિરૂપણ કરે છે :

પિતાઽસિ લોકસ્ય ચરાચરસ્ય ત્વમસ્ય પૂજ્યથ ગુરુર્ગરીયાન્ ।

ન ત્વત્સમોઽસ્ત્યધ્યધિકઃ કુતોઽન્યો લોકત્રયેઽપ્યપ્રતિમપ્રભાવ ॥૪૩॥

અન્યથાથ^૧ :—અપ્રતિમપ્રભાવ । હે નિરૂપમ પ્રભાવવાળા ! અસ્ય આ ચરાચરસ્ય ચરાચર લોકસ્ય લોકના ત્વં આપ પિતા પિતા બસિ છે। ચ અને પૂજ્ય પૂજ્ય છે। ગુરુઃ ગુરુ છે। ગરીયાન્ અધિક ગૌરવવાળા છે। [મધુ.]. લોકત્રયે ત્રણ લોકમાં ત્વત્સમ. આપના સમાન બળિ પણ અન્યઃ બીજાને કોઈ ન અસ્તિ નથી ત્યારે અધ્યધિકઃ કુતઃ તેના ક્રૂતા બીજાને અધિક કયાથી જ હોય ? [૪૩]

શબ્દાર્થ^૨ :—હે અપ્રતિમ પ્રભાવવાળા ભગવાન ! આ સ્થાવરજગત્ લોકના આપ પિતા છે, આપ પૂજ્ય છે, આપ ગુરુ છે, આપ સર્વ પ્રકારે અધિક ગૌરવવાળા છે. આ ત્રણ લોકમાં આપના સમાન બીજાને કોઈ પણ નથી, ત્યારે આપના કરતા અધિક તો બીજાને કયાથી જ હોય ? [૪૩]

વિવેચન :—હે ઉપમારહિત પ્રભાવવાળા ! આ સ્થાવરજગત્ લોકના આપ પિતા = ઉપજ કરનાર છે, અને પૂજ્યઃ = સર્વના ઈશ્વરપદ્ધતિ લીધે આ લોકના પૂજ્ય છે, આપ ગુરુ = સર્વ યાજ્ઞનો ઉપદેશ કરનાર ગુરુ છે [મધુ], આથી સર્વ પ્રકારે આપ ગરીયાન્ = અધિક ગૌરવવાળા છે [મધુ]. આ ત્રણ લોકમાં આપના સમાન બીજાને કોઈ પણ નથી, ત્યારે આપના કરતાં અધિક તો બીજાને કયાથી જ હોય ?

શ્રુતિ પણ કહે છે કે—“ ન ત્વત્સમધ્યધ્યધિકથ દ્વયતે । આપના સમાન કે એનાથી અધિક બીજાને કોઈ દેખાતો નથી ” [૪૩].

અવતરણિકા :—યત્ એવમ્ । [શા. ભા.] આમ છે મારે :

તસ્માત્પ્રણમ્ય પ્રણિધાય કાયં પ્રસાદયે ત્વામહમીશ્મીહચમ્ ।

પિતેવ પુત્રસ્ય સર્વેવ સર્વ્યુઃ પ્રિયઃ પ્રિયાયાર્હસિ દેવ સોદુમ્ ॥ ૪૪ ॥

અન્યથાથ^૩ :—તસ્માત્ તેથી પ્રણમ્ય નમસ્કાર કરીને કાયં પ્રણિધાય દેહને પૃથ્વી પર દંડળી પેઠે ધારણુ કરી અહં હું ઇંદ્ર્યં સ્તુતિ કરવા યોગ્ય ત્વા આપ હિંદ્રં ઈશ્વરને પ્રસાદયે ‘મારા પર પ્રસન્ન થાઓ’ એવી પ્રાર્થના કરું છું. દેવ ! હે દેવ ! પુત્રસ્ય પુત્રના અપરાધોને પિતા ઇવ પિતાની પેઠે સર્વ્યુઃ સખાના અપરાધોને સખા ઇવ સખાની પેઠે તથા પ્રિયાયાઃ પત્નીના અપરાધોને પ્રિયઃ પતિની પેઠે, મારા અપરાધોને આપ સોદં સહન કરવાને અર્હસિ યોગ્ય છે-ક્ષમા કરવાને યોગ્ય છે [૪૪].

શબ્દાર્થ :—તેથી નમસ્કાર કરી, તથા દંડવત્ પ્રણામ કરો, સ્તુતિ કરવા યોગ્ય એવા આપ ઈશ્વરને 'પ્રસન્ન થાઓ' એવી પ્રાર્થના કરું છું. હે દેવ ! જેમ પિતાને પુત્રના અપરાધની, મિત્રને મિત્રના અપરાધની, અને પતિને પત્નીના અપરાધની ક્ષમા આપવી યોગ્ય છે, તેમ આપને મારા અપરાધની ક્ષમા આપવી યોગ્ય છે [૪૪].

વિવેચન :—તેથી હે ભગવન ! પ્રગમ્ય = સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરીને, સ્તુતિ કરવા યોગ્ય એવા આપ ઈશ્વરને પ્રસાદ્યે = 'મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ' એવી પ્રાર્થના કરું છું. હે દેવ ! વિતેવ પુત્રસ્ય = પિતા જેમ વાત્સલ્યભાવથી પોતાના બાલકપુત્રના અપરાધો ક્ષમા કરે છે, સહેવ સહ્યુ. = મિત્ર જેમ સ્નેહભાવથી મિત્રના અપરાધો ક્ષમા કરે છે, પ્રિય. પ્રિયાયાઃ પતિ જેમ પ્રેમભાવથી પ્રિય પત્નીના અપરાધો ક્ષમા કરે છે; તેમ સર્વના પિતા, સુહૃદ્ તથા પ્રભુ એવા આપ મારા સર્વ અપરાધોને ક્ષમા કરો, કારણકે આપ જ મારું એક શરણુ છો.

યશોદા-નંદની વાત્સલ્યભક્તિ, ઉદ્ધવની સખ્ય ભક્તિ, તથા ગોપીઓની માધુર્યભક્તિનું સૂચન કરી, ભક્ત અર્જુન શ્રીકૃષ્ણને કહે છે કે, "જેમ આપ યશોદામાતા, નંદ, ઉદ્ધવ તથા ગોપીજનોના અપરાધો સહન કરી, તેમના પર પ્રસન્ન થયા, તેમ ભક્તનત્સલ એવા આપ આપના પ્રિયભક્ત તથા સખા એવા મારા અર્જુનના અપગ્રહો સહન કરી, એટલે કે અપરાધોની ક્ષમા આપી મારા પર પ્રસન્ન થાઓ !" [૪૪].

અવતરણિકા :—હવે જે શ્લોકવડે ભક્ત અર્જુન ભગવાનને વિરાટ સ્વરૂપને ઉપસંહાર કરી [સમેટી લઈ] પૂર્વવત્ ચતુર્ભુજ સ્વરૂપે પ્રકટ થવા પ્રાર્થના કરે છે :

અદૃષ્ટપૂર્વે હૃપિતોઽસ્મિ દૃષ્ટ્વા ભયેન ચ પ્રવ્યથિતં મનોમે ।

તદેવ મે દર્શય દેવ રૂપં પ્રસીદ દેવેશ જગન્નિવાસ ॥ ૪૫ ॥

અન્વયાર્થ :—અદૃષ્ટપૂર્વે પૂર્વે નહિ જોયેલા આ વિરાટ સ્વરૂપને દૃષ્ટી જોઈને હું હૃપિતઃ હર્ષ પામ્યો અસ્મિ છું' ચ તથા ભયેન ભયથી મે મારું મન; મન પ્રવ્યથિતં બહુ વ્યાકુળ થયું છે, માટે દેવ ! હે દેવ ! મે મને તત્ત્વ એવ રૂપ આપનું પૂર્વનું જ રૂપ દર્શય દેખાડો. દેવેશ ! હે દેવેશ ! જગન્નિવાસ ! હે જગન્નિવાસ ! પ્રસીદ મારા પર, પ્રસન્ન થાઓ ! [૪૫]

શબ્દાર્થ :—પૂર્વે ન જોયેલા આ વિરાટ સ્વરૂપને જોઈને હું હર્ષ પામ્યો

છું, તથા ભવથી મારું મન વ્યાકુળ થયું છે, માટે હે દેવ ! આપનું પૂર્વનું જ ૩૫ મને દેખાડો. હે દેવેશ ! હે જગન્નિવાસ ! આપ પ્રસન્ન થાઓ ! [૪૫]

વિવેચન:—હે દેવેશ ! અદૃષ્ટપૂર્વમ્ = પૂર્વે કદી ન જોયેલા એવા આ અત્યંત અદ્ભુત વિરાટ સ્વરૂપને જોઈને હું હાર્ષ પામ્યો છું, તથા મારું મન ભવથી વ્યાકુળ થયું છે; માટે હે દેવ ! મારા પ્રાથુના કરતાં પણ પ્રિય [મધુ.] આપનું પૂર્વનું સૌમ્યરૂપ મને દેખાડો. હે દેવેશ ! હે જગન્નિવાસ ! પ્રસોદ = આપ પ્રસન્ન થાઓ ! મારા પર આપના પૂર્વના સૌમ્યરૂપ દેખાડવારૂપ કૃપા કરો [૪૫].

કિરીટિનં ગદિનં ચક્રહસ્તમિચ્છામિ ત્વાં દ્રપ્તુમહં તથૈવ ।

તેનૈવ રુપેણ ચતુર્ભુજેન સહસ્રવાહો ભવ વિશ્વમૂર્તે ॥ ૪૬ ॥

અન્યથાર્થ:—અહં હું ત્વાં આપને તથા એવ પહેલાંની પેઠે જ કિરીટિનં મુકુટવાળા ગદિનં ગદાવાળા તથા ચક્રહસ્ત હાથમાં ચક્રવાળા દ્રપ્તુ જોવાને ઇચ્છામિ ઇચ્છું છું, માટે સહસ્રવાહો ! હે સહસ્રનાડુ ! વિશ્વમૂર્તે હે વિરાટ સ્વરૂપ ! તેન તે ચતુર્ભુજેન રુપેણ એ ચતુર્ભુજસ્વરૂપવાળા જ મને આપ થાઓ [૪૬].

શબ્દાર્થ:—હું આપને પહેલાંની પેઠે જ મુકુટવાળા, ગદાવાળા તથા હાથમાં ચક્રવાળા જોવા ઇચ્છું છું, માટે હે સહસ્રનાડુ ! હે વિશ્વમૂર્તિ ! આપ ચતુર્ભુજસ્વરૂપે મારણ કરો [૪૬].

વિવેચન:—હે વિરાટ સ્વરૂપ ! હું આપને પહેલાંની પેઠે જ મુકુટગદા-ચક્રધારી જોવા ઇચ્છું છું અર્થાત્ પ્રથમ જેવી રીતે હું દેખતો હતો તે આપના સૌમ્ય [શાંત] સ્વરૂપને જોવા ઇચ્છું છું; માટે હે હજારો બાહુવાળા ! આ ઉપર વિરાટ સ્વરૂપનો ઉપસંહાર કરી, તેન એવ ચતુર્ભુજેન રુપેણ = પૂર્વસિદ્ધ ચતુર્ભુજસ્વરૂપે જ ફરીથી પ્રગટ થાઓ [રા. બા.].

“एतेन सर्वदा चतुर्भुजादिरूपमर्जुनेन भगवतो दृश्यत इत्युक्तम् । [મધુ] આથી એ અર્થ સૂચિત થયો કે, બ્રહ્મ અર્જુન સર્વકાલે ભગવાનનું ચતુર્ભુજાદિ સ્વરૂપ જ જોતો હતો.”

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ચતુર્ભુજ સ્વરૂપે જ પ્રગટ થયા હતા [ભાગ. ૧૦-૩-૫], પરંતુ કસથી ભય પામેલા વસુદેવે પ્રાર્થના કરી :—“ જાતોઽસિ દેવદેવેશ શક્ત-ચક્રગદાધર । દિવ્યરૂપમિદં દેવ પ્રસાદેનોપસંહર ॥ [વિ. પૂ. ૫-૩-૧૦] હે દેવ-દેવેશ ! આપ શબ્દચક્રગદાધારી સાક્ષાત્ પ્રગટ થયા છો, પરંતુ આપના આ ચતુર્ભુજ સ્વરૂપનો ઉપસંહાર કરો.” વસુદેવ તથા દેવકીજીની પ્રાર્થનાથી, ભગવાને

કંસનો વધ કર્યો ત્યાં સુધી પોતાના બે હાથનો ઉપસંહાર કર્યો, તથા કંસના વધ પછી ફરીથી બે હાથ પ્રગટ કર્યો [રા. ભા. ૧૧-૫૦; ભાગ. ૧૦-૩, ૨૮-૩૦] [૪૬].

અવતરણિકા :—લકત અર્જુનને લય પામેલો જોઈ, હવે ભગવાન વિરાટ સ્વરૂપ સમેટી લઈ, તેને આશ્વાસન આપે છે :

ધીમગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન બોલ્યા :

મયા પ્રસન્નેન તત્રાહુનેદં રૂપં પરં દર્શિતમાત્મયોગાત્ ।

તેજોમયં વિશ્વમનન્તમાદ્યં યન્મે ત્વદન્યેન ન દૃષ્ટપૂર્વમ્ ॥ ૪૭ ॥

અન્યથાથ^૧ :—અર્જુન ! હે અર્જુન ! પ્રસન્નેન તારા ઉપર પ્રસન્ન થઈ મયા મેં આત્મયોગાત્ મારા અસાધારણ યોગસામર્થ્યથી તવ તને હવે આ મારું તેજોમયં તેજોમય વિશ્વ વિશ્વરૂપ-વિશ્વવ્યાપી અનંતમ્ અનંત આદ્ય અનાદિ પરં શ્રેષ્ઠ રૂપં રૂપ દર્શિતં દેખાડ્યું છે. યત્ જે મેં મારું રૂપ ત્વદન્યેન તારા સિવાય બીજા કોઈએ પણ ન દૃષ્ટપૂર્વ પૂર્વે જોયું નથી [૪૭].

શાબ્દાથ^૨ :—હે અર્જુન ! પ્રસન્ન થયેલા મેં, મારા અસાધારણ યોગસામર્થ્યથી તને આ મારું તેજોમય, વિશ્વવ્યાપી, અનંત તથા અનાદિ શ્રેષ્ઠ રૂપ દેખાડ્યું છે; જે મારું સ્વરૂપ તારા સિવાય બીજા કોઈએ પૂર્વે જોયું નથી [૪૭].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! “ ન તુ તવ દર્શનેદુષ્કારોડ્ઠિતિ । [નીલકંઠ] મારું વિશ્વાત્મકરૂપ જોવાનો તને અધિકાર નથી. ” “ કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે । [ગી. ૨-૪૭] તું અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળો હોવાથી તારો કર્મનિહામાં જ અધિકાર છે, તારો જ્ઞાનનિહામાં અધિકાર નથી; ” પરંતુ મયા પ્રસન્નેન = મેં તારા ઉપર કૃપા કરી, તને દિવ્યચક્ષુ આપી [શ્લોક ૮] આત્મયોગાત્ = મારા અસાધારણ યોગસામર્થ્ય વડે તને મેં મારું તેજોમય, વિશ્વવ્યાપી, અનંત તથા અનાદિ પરં રૂપ = શ્રેષ્ઠ વિશ્વરૂપ દેખાડ્યું છે. “ ફરેણ શ્રવણવિષયમેવ તથેવ દૃષ્ટિવિષયં ગમિતમિત્યર્થઃ [ઇકરાનંદ] મારું વિશ્વાત્મક સ્વરૂપ જે બીજાઓને કેવળ શ્રવણનો જ વિષય છે, તે કેવળ તારી જ દૃષ્ટિનો વિષય થયું છે. ”

“ યન્મે ત્વદન્યેન ન દૃષ્ટપૂર્વમ્ = આ મારા વિશ્વરૂપને તારા સિવાય બીજા કોઈએ પૂર્વે જોયું નથી. ” જેમ ભગવાન રામને અત્યંત પ્રિય હોવાથી શ્રીહનુમાન ભગવાન રામના આલિંગનરૂપી સૌભાગ્યને પ્રાપ્ત થયા [અ. રા. સુ. ૫-૬૩] તેમ “ દૃષ્ટોડ્ઠિ મે દૃષ્ટમિતિ । [બી. ૧૮-૬૪] તું પણ મને અત્યંત પ્રિય છે, ” તેથી તું આ વિશ્વરૂપદર્શનરૂપી પરમ સૌભાગ્યને પ્રાપ્ત થયો છે.

મારી આત્માવસ્થામાં યજ્ઞોદ્ધામાતાએ, ગોકુળમાં અકૂરે તથા કૌરવસભામાં બીજાપિતામહ વગેરેએ મારા અનુગ્રહથી મારું જે સ્વરૂપ જોયું હતું, તે તને બતાવેલા આ વિશ્વરૂપના એક અવાંતરરૂપ જ હતું. તે મારું ઉત્તમ સ્વરૂપ ન હતું [શંકરાનંદ] “તદેવૈતત્ત દર્શિતં તવ મામ્બલ્ભ્યં । [શંકરાનંદ] જે આ મારું સર્વોત્તમ સ્વરૂપ મેં તને દેખાડ્યું છે, તે તને તારા ભાગ્યથી [પુણ્યથી] પ્રાપ્ત થયું છે.” મારા વિશ્વરૂપદર્શનથી તું કૃતાર્થ થયો છે [શંકરાનંદ].

અનેક જન્મોના પુણ્યથી ઉત્પન્ન થયેલી ભક્તિવડે ભક્ત અર્જુનની પેઠે ભગવાનને પ્રિય થયેલો પુરુષ જ ભગવાનની કૃપાથી વિશ્વરૂપ જોવાને ભાગ્યશાળી થાય છે, એ અર્થ છે [૪૭].

અવતરણિકા.—હવે ભગવાન વિશ્વરૂપદર્શનની દુર્લભતા પ્રતિપાદન કરે છે :

ન વેદયજ્ઞાધ્યયનૈર્ન દાનૈર્ન ચ ક્રિયાભિર્ન તપોભિરુચૈઃ ।

एवंरूपः शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ४८ ॥

અન્યથાથઃ.—કુરુપ્રવીર ! હે કુરુકુલમા શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! વેદયજ્ઞાધ્યયનૈઃ વેદોના તથા યજ્ઞોના અધ્યયનવડે ન નહિ દાનૈઃ દાનથી ન નહિ ચ અને ક્રિયાભિઃ શ્રુતિશ્રુતિવિહિત કર્મોવડે ન નહિ કે ઉચ્ચ તપોભિઃ તપોવડે પણ નૃલોકે આ મનુષ્યલોકમાં ત્વદન્યેન તારા વિના બીજાથી એવંત્પઃ આવા વિશ્વરૂપવાળો અહં હું દ્રષ્ટું જોવાને ન શક્ય. શક્ય નથી [૪૮].

શબ્દાર્થઃ.—હે કુરુપ્રવીર ! વેદોના તથા યજ્ઞોના અધ્યયનવડે, દાનોથી, કર્મથી કે ઉચ્ચ તપોથી, આ મનુષ્યલોકમાં આવા વિરાટ સ્વરૂપવાળો હું તારા વિના બીજાથી જોવાને શક્ય નથી [૪૮].

ત્રિવેચનઃ.—હે કુરુકુલમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! આ મનુષ્યલોકમાં મારા વિરાટ સ્વરૂપને જોવા તારા સિવાય બીજો કોઈ સમર્થ નથી. મારા વિરાટ સ્વરૂપનાં દર્શન વેદાભ્યાસથી, યજ્ઞોથી, તુલાપુરુષ વગેરે દાનોથી, અગ્નિહોત્ર વગેરે શ્રીત કર્મોથી કે કૃત્ત્ર ચાંદ્રાયણ વગેરે ઉચ્ચ તપોથી કે બીજાં સાધનોથી નૃલોકે = આ મનુષ્યલોકમાં શક્ય નથી. “ત્વં તુ કેવલ મદનુગ્રહાત્ દૃષ્ટવાનસિ । [વદલભ] તું તો કેવળ મારા અનુગ્રહથી જ આ મારું વિરાટ સ્વરૂપ જોવા સમર્થ થયો છે.” મારા અનુગ્રહ વિના બીજાં કોઈ પણ સાધનવડે આ મારું વિરાટ સ્વરૂપ જોવાનું શક્ય નથી [મધુ].

“નાયનાત્મા પ્રવચનેન લભ્યો ન મેઘશા ન વહુના શ્રુતેન । યમેવૈષ ઋણતે તેન ’
લભ્યસ્તસ્યેવ આત્મા ઋણતે તત્તુ સ્વામ્ ॥ [કંઠ ઉપ. ૨-૨૩] આ આત્મા

વેદશાસ્ત્રના અધ્યયનથી, ગ્રંથોના અર્થધારણ શક્તિરૂપ બુદ્ધિથી, કે શાસ્ત્રોના શ્રવણાદિથી પ્રાપ્ત થતો નથી; પરંતુ સાધક જે આત્માનું પરણ કરે છે એટલે કે પ્રાર્થયતે [શા. ભા., કઠ ઉપ.] જે આત્માની પ્રાર્થના કરે છે, તે આત્માદ્વારા જ તે [આત્મા] પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે કે જ્ઞાયતે [શા. ભા., કઠ ઉપ.] જાણી શકાય છે. તેના પ્રતિ આત્મા પોતાનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ પ્રગટિત કરે છે.”

“નિષ્કામસ્યાત્માનમ્ એવ પ્રાર્થયત આત્મનૈવાત્મા લભ્યત इत्यर्थः । [શા. ભા., કઠ ઉપ.] કેવળ આત્મવાજને માટે જ પ્રાર્થના કરનાર નિષ્કામ પુરુષને જ આત્માદ્વારા આત્માની ઉપસન્નિધિ થાય છે, એ અર્થ છે [૪૮].

અવતરણિકા :—હવે ભગવાન વિરાટ સ્વરૂપ સમેટી લે છે :

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो दृष्ट्वा रूपं घोरमी दृढमेदम् ।

व्यपेतमीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

અન્યથાથઃ :—મમ મારા દૃઢ આવા પ્રકારના હવં આ ઘોર ધોર રૂપ રૂપને દૃષ્ટ્વા જોઈને તે તને વ્યથા વ્યથા—દુઃખ મા ન થાઓ. ચ તથા વિમૂઢભાવઃ વ્યાકુળતા મા ન થાઓ વ્યપેતમી. ભયરહિત તથા પ્રીતમનાઃ પ્રસન્ન ચિત્તવાળો થઈ ત્વં તું પુનઃ ફરીથી મે મારા તત્ત્વ પર તે જ હવં આ પૂર્વના રૂપ ચતુર્બુજ રૂપને પ્રપશ્ય જે [૪૯].

શબ્દાથઃ :—આ મારા ધોર વિરાટ સ્વરૂપને જોઈને તને વ્યથા કે વ્યાકુળતા ન થાઓ. તું ભયરહિત તથા પ્રસન્ન ચિત્તવાળો થઈ, મારા તે જ આ પૂર્વના રૂપને જો [૪૯].

વિવેચન :—હે અનુન ! મારા આ ભયંકર વિરાટ સ્વરૂપને જોઈને તને વ્યથા = ભયના નિમિત્તથી પીડા [અધુ.], પરિતાપ [ચંકરાનંદ] ન થાઓ; તેમ જ તને વિમૂઢભાવઃ = ચિત્તની વ્યાકુળતા [અધુ.], ચિત્તની વિમૂઢ અવસ્થા [શા. ભા.], અપ્રસન્નતા ન થાઓ; પરંતુ ભયરહિત તથા પ્રસન્ન ચિત્તવાળો થઈ, તું ફરીથી સંખચક્રગદાધારી [શા. ભા.] મારા પૂર્વના તે જ સૌમ્ય ચતુર્બુજરૂપને જો. દૃષ્ટ્વા પ્રશાન્તો ભવેત્યર્થઃ । [ચંકરાનંદ] મારા સૌમ્ય સ્વરૂપને જોઈ તું પ્રશાંત થા [૪૯].

અવતરણિકા :—હવે ભગવાને ભક્ત અનુનને પોતાનું પૂર્વસ્વરૂપ દેખાડ્યું તે સંખ્ય ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે :

इत्यर्जुनं वामुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।

आश्वासयामास च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥ ૫૦ ॥

અન્યથા' :—વાસુદેવઃ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનં ભક્ત અર્જુનને इति એ પ્રમાણે કહીને તથા તે પ્રકારનું સ્વકં પોતાનું સ્વં પૂર્વસ્વરૂપ મૂલ્યઃ ક્રીડી દર્શયમામ્ જાતાવ્યું' એ અને પુનઃ ક્રીડીતે સૌમ્યવણુઃ સૌમ્ય ધરીર-પ્રસન્ન ધરીર મૂલ્યા ધારણ કરી મહાત્મા પરમકૃપાળુ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે મીતં ભય પામેલા એનં ભક્ત અર્જુનને આશ્વાસયામાસ આશ્વાસન આપ્યું [૫૦].

શબ્દાર્થ' :—આ પ્રમાણે કહીને, ભગવાને ભક્ત અર્જુનને પુનઃ પોતાનું પૂર્વસ્વરૂપ જાતાવ્યું; અને પુનઃ સૌમ્ય ધરીર ધારણ કરી, મહાત્મા ભગવાને ભય પામેલા ભક્ત અર્જુનને આશ્વાસન આપ્યું [૫૦].

વિવેચન.—હે ધૃતરાષ્ટ્ર! આ પ્રમાણે કહીને, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે સ્વકં સ્વં = સુકૃટ, કુંડળ, ગદા, ચક્ર વગેરેથી યુક્ત આર શુભવાણું અને શ્રીવત્સ, કોસ્તુભ, વનમાળા તથા પીતામ્બર વગેરેથી શોભાયુક્ત પોતાનું પૂર્વસ્વરૂપ [મધુ.] ભક્ત અર્જુનને જાતાવ્યું; અને પૂર્વનો પેઢે સૌમ્યવણુઃ મૂલ્યા = સૌમ્યધરીર [પ્રસન્ન ધરીર] ધારણ કરી, મહાત્મા = પરમકૃપાવાળા, સર્વના ઈશ્વર, સર્વજ્ઞ ઇત્યાદિ અનેક કલ્યાણકારી ગુણોના ભગ્ગરૂપ [મધુ.] ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ભય પામેલા ભક્ત અર્જુનને આશ્વાસયામાસ = આશ્વાસન આપ્યું [મધુ. વગેરે], અમયં ચક્રાર! [ચંકરાનંદ] અભય [નિર્ભય] કયો [૫૦].

અપતરણિકા :—ત્યાર પછી ભક્ત અર્જુન નિર્ભય થઈ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા :

અર્જુન ઉવાચ ॥ અર્જુન બોલ્યા :

દૃષ્ટ્વં માનુષં રૂપં તવ સૌમ્યં જનાર્દન ।

इदानीमस्मि संवृतः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ૫૧ ॥

અન્યથા' :—જનાર્દન! હે જનાર્દન! તવ આપના રૂપં આ માનુષં માનુષી સૌમ્ય રૂપં સૌમ્યરૂપને દૃષ્ટ્વા જોઈને इदानीં હવે હું સચેતાઃ પ્રસન્નચિત્ત-વાળો [શા. ભા.] સંવૃત્ત. યયો છું તથા પ્રકૃતિ મૂળ સ્વભાવને-સ્વસ્થતાને ગતઃ અસ્મિ પામ્યો છું [૫૧].

શબ્દાર્થ' :—હે જનાર્દન! આપના આ સૌમ્ય માનુષી સ્વરૂપને જોઈને, હવે હું પ્રસન્નચિત્તવાળો યયો છું તથા પ્રકૃતિને [મૂળ સ્વભાવને-સ્વસ્થતાને] પામ્યો છું [૫૧].

૧) વિવેચન :—હે જનાર્દન! આપના આ માનુષી સૌમ્ય સ્વરૂપને જોઈને, હવે હું સચેતાઃ = પ્રસન્નચિત્ત [શા. ભા., શ્રીધર], સ્વસ્થચિત્ત [ચંકરાનંદ],

અવ્યાકુળચિત્તવાળો [મધુ.] થયો છું તથા પ્રજ્ઞિતિ = મૂળ સ્વભાવને [શા. ભા. વગેરે] સ્વસ્થતાને [મધુ. વગેરે] પામ્યો છું [૫૧].

અવતરણિકા :—હવે ચાર શ્લોકોએ વિરાટ સ્વરૂપના દર્શનરૂપ અનુબ્રહ્મની દુર્લભતા નિરૂપણ કરે છે :

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન બોલ્યા :

સુદુર્દર્શમિદં રૂપં દૃષ્ટ્વાનસિ યન્મમ ।

દેવા અપ્યસ્ય રૂપસ્ય નિત્યં દર્શનકાઙ્ક્ષિણઃ ॥ ૫૨ ॥

અન્વયાર્થ :—મમ મારું યદ્ જો રૂપ વિરાટ સ્વરૂપ દૃષ્ટ્વાન્ અસિ તે હમણાં જોયું હદ તે રૂપ સુદુર્દર્શમ્ જોવાને અત્યંત દુર્લભ છે. દેવાઃ દેવો અપિ પણ નિત્યં નિરંતર અસ્ય આ રૂપસ્ય રૂપના દર્શનકાંક્ષિણઃ દર્શનની ઇચ્છા કરે છે [૫૨].

શબ્દાર્થ :—મારું જે વિરાટ રૂપ તે હમણાં જોયું, તેનાં દર્શન અત્યંત દુર્લભ છે. દેવો પણ એ રૂપ જોવા નિરંતર ઇચ્છા કરે છે [૫૨].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! જે મારું તેજોમય વિરાટ સ્વરૂપ તે હમણાં જોયું તે સુદુર્દર્શમ્ = જોવાને અત્યંત દુર્લભ છે. ઇન્દ્રાદિ દેવો પણ આ વિશ્વાત્મક સ્વરૂપના દર્શનની નિરંતર આકાંક્ષા કરે છે દેવોએ મારું આ સ્વરૂપ કદી જોયું નથી, તથા ભવિષ્યમાં કદી જોવા પામશે નહિ [શા. ભા., મધુ. વગેરે]

“એતદર્શનમલભ્ય ભાગ્યાત્તવ લભ્યમિત્યર્થઃ । [શંકરાનંદ] આ અલભ્ય દર્શન તને તારા ભાગ્યથી [પુણ્યથી] જ પ્રાપ્ત થયું છે” [૫૨].

નાહં વેદૈર્ન તપસા ન દાનેન ન ચેજ્યયા ।

શક્ય એવંવિધો દ્રષ્ટું દૃષ્ટ્વાનસિ માં યથા ॥ ૫૩ ॥

અન્વયાર્થ :—યથા જે સ્વરૂપવાળો માં મને દૃષ્ટ્વાન્ અસિ તે જોયો. એવંવિધઃ તે સ્વરૂપવાળો અહં હું વૈદૈઃ વેદશાસ્ત્રના અધ્યયનથી તપસા યજ્ઞાદિ, તપથી દાનેન સુવર્ણાદિના દાનથી ચ તથા ઇજ્યયા યજ્ઞોથી પણ ન શક્યઃ શક્ય નથી [૫૩].

શબ્દાર્થ :—તે મને જે સ્વરૂપવાળો જોયો, તે સ્વરૂપવાળો હું વેદોથી, તપથી, દાનથી કે યજ્ઞથી પણ જોવાને શક્ય નથી [૫૩]

વિવેચન :—હે અર્જુન ! આ મારા સર્વાત્મક વિશ્વરૂપનાં દર્શન વેદઃ = ઋક, યજુર્, સામ તથા અથર્વ એ ચાર દેવોના અધ્યયનથી, તપસા = યાન્દ્રાપણાદિ-

ઉત્તર તપોથી, દાનેત = ગાય, ભૂમિ, સુવર્ણ વગેરેના દાનથી, તથા રૂપિયા = યજ્ઞનથી [શા. ભા.] કે શ્રીત-સ્માર્ત કર્મોથી [શંકરાનંદ] પણ શક્ય નથી.

વેદાભ્યસનનું પ્રયોજન

જે કે શાસ્ત્ર કે કર્મ મારા સ્વરૂપના સાક્ષાત્કારનું કે મોક્ષનું સાક્ષાત્ સાધન નથી, તોપણ વેદશાસ્ત્રનું અધ્યયન તથા યજ્ઞાદિ કર્મોનું અનુષ્ઠાન નિરર્થક નથી.

આત્મા સ્વયંપ્રકાશ ચૈતન્યરૂપ છે. આત્માને પોતાના પ્રકાશ માટે અન્ય પ્રકારની અપેક્ષા નથી; પરંતુ કલ્પિત અજ્ઞાન તથા તેના કાર્યની નિવૃત્તિ માટે અમુક પ્રકારની કલ્પિત ચિત્તવૃત્તિની અપેક્ષા છે. ‘જેવો વક્ષ તેવો બલિ’ એ ન્યાય પ્રમાણે કલ્પિત વસ્તુને કલ્પિત વસ્તુની સાથે વિરોધીપણું છે; અને તેથી અવિદ્યારૂપ કલ્પિત વસ્તુની નિવૃત્તિ માટે અમુક પ્રકારની ચિત્તવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવા માટે શાસ્ત્રનો આરભ છે, કારણકે અવિદ્યા-નિવર્તક ચિત્તવૃત્તિની ઉત્પત્તિ ‘તત્ત્વમસિ’ ઇત્યાદિ મહાવાક્યોના શ્રવણ-મનનાદિને અધીન છે. તેથી શાસ્ત્રનું પરોક્ષ જ્ઞાન વ્યર્થ નથી [મધુ ગી. ૨-૧૮].

મનુષ્યમાત્રે શબ્દશ્રવણનું [વેદશાસ્ત્રનું] તથા પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન અવશ્ય મેળવવું જોઈ એ [શાં. પ. ૨૭૦-૧], કારણકે, “શબ્દમ્બ્રહ્મણિ નિષ્ણાત. પરં બ્રહ્માધિગચ્છતિ । [શ્રલમિંદુ ઉપ. ૧૭; શાં. પ. ૨૭૦-૨] જે પુરુષ શબ્દશ્રવણની અંદર કુશળ છે, તે જ પરબ્રહ્મને પામી શકે છે.” શાસ્ત્ર તથા સત્સંગથી ઉત્પન્ન થતા વૈરાગ્યના અભ્યાસપૂર્વક સદાચારમાં પ્રવૃત્તિ, એ ‘વેદાંતવાક્યના વિચારરૂપ યોગની બીજી ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષનું લક્ષણ છે [મહોપનિષદ ૫-૨૮].

“ત્રિરૂદ્ધેઃ સુખર્ણમથો યત્તં વદતિ પૂરુષમ્ । [ભાગ ૧૨-૧૧-૧૯] મક્ષ, યજુષ, અને સામ એ ત્રણ વેદો ભગવાનનું ગરુડ નામનું વાહન છે, અને તે ગરુડ યજુષ્ઠ પુરુષ ભગવાનને વહે છે.” તાત્પર્ય એ છે કે, જેમ ગરુડ સર્પનો નાથ કહે છે, તેમ શાસ્ત્રનું પરોક્ષ જ્ઞાન આચારરૂપી સર્પનો નાથ કરવાના સાધનરૂપ છે.

“શબ્દશવતેરચિન્ત્યત્વાચ્છાન્દાદેવાપરોક્ષથીઃ ॥ પ્રસુતઃ પુરુષો ચદ્વચ્છન્દેનૈવાનુ-ચ્ચતે ॥ [શંકર-સદાચારસ્તોત્ર ૧૯] જેમ ગાઠ નિદ્રાનાં પડેલો પુરુષ તેનું નામ લઈને બોલાવવાથી જાગતો થાય છે, તેમ અનાદિકાળથી અવિદ્યારૂપ નિદ્રામાં પડેલો પુરુષ [જીવાત્મા] સદૃશરૂપા ‘તત્ત્વમસિ’ ઇત્યાદિ મહાવાક્યોરૂપ શબ્દોથી આત્મસ્વરૂપમાં જાગતો થાય છે.”

સ્વાધ્યાય દેવી સંપત્તિ છે [ગી. ૧૬-૧], જ્ઞાનયજ્ઞ છે [ગી. ૧૮-૧૦], વાણીનું તપ છે [ગી. ૧૭-૧૫] તથા આત્મજ્ઞાનના સાધનરૂપ હોવાથી જ્ઞાન

કહેવાય છે [ગી. ૧૩-૧૧]. તેથી “સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ । [તૈ. ઉ. ૧૧-૧] સ્વાધ્યાયમાં [અધ્યયનમાં] તથા પ્રવચનમાં [અધ્યાપનમાં]-પ્રમાદ ન કરવો.” “તે હિ નિયમેન કર્તવ્યે [શા. ભા., તૈ. ઉ. ૧૧-૧] તે અન્તેતું નિયમથી [યથાવિધિ] આચરણ કરવું.”

યજ્ઞાદિ કર્મોત્તું પ્રયોજન

કેટલાક સાંખ્યદર્શની આચાર્યો કહે છે કે :- “બુદ્ધિને વશ કરવા માટે કરવામાં આવતાં યજ્ઞાદિ કર્મો, હિંસામય હોવાને લીધે કેવળ પાપરૂપ જ છે; માટે યજ્ઞાદિ કર્મોનો ત્યાગ કરી, જપતપાદિદ્વારા બુદ્ધિને શુદ્ધ કરવી, તે વધારે શ્રેયસ્કર છે;” પરંતુ બીજમપિતામહ પ્રતિપાદન કરે છે કે, ‘યજ્ઞાદિ કર્મો જ વૈરાગ્યને ઉત્પન્ન કરવામાં નિમિત્તભૂત થઈ પડે છે, એટલુંજ નહિ પણ શમદમાદિ શુદ્ધ ધર્મોત્તું રક્ષણ કરવામાં તે યજ્ઞાદિ ધર્મ જ સાધનભૂત થઈ પડે છે’ [શાં. ૫ ૨૧૨-૩૦].

વળી “યજ્ઞો દાનં તપઃકૃત્ત્વં પાવનાનિ મર્નાપિણામ્ । [ગી. ૧૮-૫] યજ્ઞ, દાન તથા તપ એ નિષ્કામ પુરુષોના અંતઃકરણને પવિત્ર કરનારા છે,” “ચિત્તે શ્વાદર્શવચસ્માચ્છુદ્ધે વિદ્યા પ્રકાશતે । યમર્નિત્યૈશ્ચ યજ્ઞૈશ્ચ તપોમિત્તસ્ય શોધનમ્ । [શકર. ઉપ. સ. ૧૭-૨૨] જ્યારે ચિત્ત દર્પણ જેવું શુદ્ધ થાય, ત્યારે આત્મજ્ઞાન પ્રકાશિત થાય છે, માટે યમ, નિત્ય યજ્ઞ તથા તપ વગેરેથી તે ચિત્તને શુદ્ધ કરવા પ્રયત્નશીલ થવું [૫૩].

અવતરણિકા :—હવે વિશ્વરૂપદર્શનનો ઉપાય કહે છે :

મક્ત્યા ત્વનન્યયા શક્ય અહમેવંવિધોઽર્જુન ।

જ્ઞાતું દ્રષ્ટુ ચ તત્ત્વેન પ્રવેષ્ટું ચ પરંતપ ॥ ૫૪ ॥

અન્યથાથ :—અર્જુન ! હે અર્જુન ! પરંતપ ! હે પરંતપ ! ॥ પરંતુ, એવંવિધઃ એવા પ્રકારનો-વિશ્વરૂપવાળો અહમ્ હું અનન્યયા મક્ત્યા અનન્ય ભક્તિ-વડે જ્ઞાતું જાણવાને ચ દ્રષ્ટું સાક્ષાત્કાર કરવાને ચ તથા તત્ત્વેન પ્રવેષ્ટું તત્ત્વવડે-મવેશ કરવાને-મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાને [શા. ભા.] શક્યઃ શક્ય છું [૫૪].

શબ્દાથ :—હે અર્જુન ! હે પરંતપ ! પરંતુ એ પ્રકારનો [વિશ્વરૂપવાળો] હું અનન્ય ભક્તિવડે જાણવાને, જોવાને [સાક્ષાત્કાર કરવાને] તથા મારામાં તત્ત્વવડે-પ્રવેશ કરવાને [મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાને] શક્ય છું [૫૪].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! હે પરંતપ ! એવંવિધઃ = એવા પ્રકારનો [વિશ્વ-રૂપવાળો] હું અનન્યયા મક્ત્યા = મારે વિષે એકનિષ્ઠાવાળી ભક્તિવડે [મધુ-

વગેરે] જ્ઞાતું = જ્ઞાત્રી જાણવાને [મધુ.], યથાર્થ સ્વરૂપથી નિશ્ચય કરવાને [શંકરાનંદ], જવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસનના પરિપાક થતાં સ્વરૂપથી મારો સાક્ષાત્કાર કરવાને [મધુ.] તથા તત્ત્વેન પ્રવેષ્ટું = મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા માટે [શા. ભા.], મારા સ્વરૂપરૂપ ચર્ચા અને પામવાને [મધુ.], સ્વરૂપ વિશે અવરથાનરૂપ વિદેહમુક્તિને પ્રાપ્ત કરવાને [શંકરાનંદ] શક્ય છું.

ભક્ત અર્જુન ભગવાનના સ્વરૂપ વિશે પ્રવેશ કરવાને યોગ્ય છે, એ ભગવાન 'વરંત' ! 'સંબોધનવડે સચિત કરે છે [મધુ.]. તુ શબ્દોઽન્યત્વાસાધનત્વનિર્ધારણાર્થઃ । [શંકરાનંદ] અહીં 'તુ' શબ્દ ભક્તિ સિવાય અન્ય વિશે અસાધનત્વ નિશ્ચય કરવા માટે છે.

ભક્તિ અત્યંત દુર્લભ છે

હે અર્જુન ! જેમ અગ્નિ કાષ્ટને બાળીને ભસ્મ કરે છે, તેમ મારી ભક્તિ સર્વ પાપોને બાળીને ભસ્મ કરે છે. ભક્તિ અને જે પ્રકારે વશ કરે છે, તે પ્રકારે યોગ, સાંખ્ય, ધર્મ, વેદાધ્યયન, તપ કે ત્યાગ પણ મને વશ કરવા સમર્થ થતાં નથી [ભાગ. ૧૧-૧૪, ૧૯-૨૦]. હું કેવળ ભક્તિવડે જ વશ થાઉં છું. "મક્તિઃ પુનાતિ મન્ત્રિષ્ટા શ્વગઢાનપિ સમવાદ । [ભાગ. ૧૧-૧૪-૨૧] મારે વિશે નિષ્ઠા પામેલી ભક્તિ ચાગ્ગોને પણ જ્વલતિહોપથી પવિત્ર કરે છે." અર્થાત્ મારી ભક્તિ ચાગ્ગોને પણ જ-નાદિથી મુક્ત કરે છે.

પરંતુ "મદ્ભક્તિર્દુર્લભા લોકે જાતા ચેન્મુક્તિદા યતઃ । [રામ. અ. ૨૧. અરણ્ય ૧-૪૫] આ સંસારમાં મારી ભક્તિ અત્યંત દુર્લભ છે, કારણકે જે અંતઃકરણ વિશે મારી ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય તો તે અવસ્ય મુક્તિદા = મુક્તિ આપનારી છે."

ભક્તિની ત્રણ પ્રકારની અવસ્થા

ભક્તિની ત્રણ પ્રકારની અવસ્થા છે : જ્યારે અનેક જ-મોનાં સુકૃતોથી [પુણ્યોથી] પાપોને અંત આવે છે, એટલે કે જ્યારે ભક્તિવિરોધી સંસ્કારો સર્વથા પરાભવ પામે છે, ત્યારે અંતઃકરણ વિશે ભક્તિનો ઉદય થાય છે [ગી. ૭-૨૮]. આ ભક્તિની આરંભ અથવા કનિષ્ઠ અવસ્થા છે.

જ્યારે અંતઃકરણ વિશે ક્રમ-ક્રોધ, રાગ-દ્વેષ તથા અહંતા-મમતા લય પામે છે, તથા અંતઃકરણ વૈરાગ્ય, દીનતા તથા સમતાથી વ્યોપ્ત થાય છે, ત્યારે અધિકારી પુરુષ મારી પરમ ભક્તિને [અનન્ય ભક્તિને] પ્રાપ્ત થાય છે [ગી. ૧૮-૫૩-૫૪]. આ જ્ઞાનરૂપી સૂક્ષ્મ ઉદયની મૂલ્યક ભક્તિની પરિપાક અવસ્થા છે.

લક્ષિતની ઉપરોક્ત અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરનાર પુરુષ, મારા અનુગ્રહથી મારો સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરી, મારા પરમભાવને પ્રાપ્ત થઈ, કૃતાર્થ થાય છે [ગી. ૧૮-૫૫]. આ શ્રેષ્ઠ મતિને પ્રાપ્ત કરનાર શ્રીશુકદેવજી વગેરે જેવા યાત્રી મહાત્માઓ સ્વભાવતઃ = સ્વાભાવિક રીતે નિત્ય-નિરંતર મારું સ્મરણ-કીર્તન કરે છે [ભાગ. ૧-૭-૧૦]. આ મારી લક્ષિતની સહજ અવસ્થા છે.

મારી લક્ષિતની ઉપરોક્ત કોઈ પણ પ્રકારની અવસ્થાને પ્રાપ્ત થવું, એ ક્રમશઃ દુર્લભ, દુર્લભંતર અને દુર્લભતમ છે [૫૪].

અવતરણિકા :—“અધુના સર્વસ્ય ગીતાશાસ્ત્રસ્ય સારભૂતોઽર્થો નિઃશ્રેયસાર્થિ-
નામનુષ્ઠાનાય પુઞ્જીકૃત્યોચ્ચયતે । [મધુ., શા. ભા. વગેરે] હવે સંપૂર્ણ ગીતા-
શાસ્ત્રનો સારભૂત અર્થ મુમુક્ષુઓના અનુષ્ઠાન માટે એકઠો કરીને કહે છે” :

મત્કર્મકૃન્મત્પરમો મદ્ભક્તઃ સદ્ભવર્જિતઃ ।

નિર્વેરઃ સર્વભૂતેષુ યઃ સ મામેતિ પાણ્ડવ ॥ ૫૫ ॥

અન્યથાર્થ :—પાણ્ડવ હે પાંડવ ! મત્કર્મકૃન્ મારે અર્થે કર્મ કરનારો મત્પરમઃ મને જ પરમ પ્રાપ્ય માનનારો મદ્ભક્તઃ મારો ભક્ત સદ્ભવર્જિતઃ જેણે સંગનો ત્યાગ કર્યો છે તે તથા સર્વભૂતેષુ સર્વભૂતોમાં યઃ જે નિર્વેરઃ વૈરરહિત છે સઃ તે મામ્ મને ઇતિ પામે છે [૫૫].

શબ્દાર્થ :—હે અર્જુન ! જે મારે અર્થે કર્મ કરનારો છે, જે મને જ પરમ પ્રાપ્ય માનનારો છે, જે સર્વ પ્રકારથી મારા ભગ્નમાં તત્પર છે, જે સંગથી રહિત છે, તથા સર્વભૂતોમાં જે વૈરરહિત છે, તે મને પામે છે [૫૫].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! મત્કર્મકૃન્ = સ્વાર્થ માટે નહિ, પરંતુ મારે માટે જ લૌકિક-વૈદિક સર્વ કર્મ કરનારો [શા. ભા., શંકરાનંદ વગેરે], સર્વ કર્મો કેવળ મારી આરાધના માટે જ કરનારો [રા. ભા., કેશવ વગેરે], મત્પરમઃ = સ્વર્ગાદિ કે સ્ત્રીપુત્રાદિની પ્રાપ્તિ માટે નહિ; પરંતુ કેવળ મારી જ પ્રાપ્તિ માટે સર્વ કર્મો કરનારો [કેશવ], મને પરમાત્માને જ પરમગતિ માનનારો [શા. ભા. વગેરે], સર્વ પ્રકારથી મારા ભગ્નમાં તત્પર [મધુ.], સર્વકાળે મારું જ ભગ્ન, કીર્તન, ધ્યાન, અર્ચન વગેરે કરનારો [કેશવ], મારામાં જ પ્રીતિવાળો હોઈ, મારાં ભગ્ન, કીર્તન, સ્તવન, ધ્યાન, પૂજન વગેરે વિના છુવન ધારણ કરવા અસમર્થ [શા. ભા.], જેની ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિ મારા સ્વરૂપના મહત્વમાં તત્પર છે, એવો [શંકરાનંદ].

સજ્જનિનઃ = સ્ત્રીપુત્રાદિભાં આસક્તિ વિનાનો, સર્વભૂતેષુ નિર્વેર. = અનિષ્ટ કરનાર કે અપકાર કરનાર તરફ પણ યત્નમાનથી રહિત તથા મદ્ભક્ત. = સર્વ પ્રકારથી મારા ભગ્નનાં તત્ત્વર રહેનારો મારો ભક્ત માત્ર એતિ = અમેદ ભાવથી મને પામે છે [મધુ. પંચમે], વિદેહકૈવલ્યને પ્રાપ્ત થાય છે [શંકરાનંદ] [૪૫].

દૈર્ઘ્યમિ મુદુર્દયૌ તપોતાનાદિકૌટિભિઃ ।

મધ્યાય મગધાનેવ વિશ્વરૂપમર્શયત્ ॥ [શ્રીધર]

હરિઃ ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂત્રનિયમુ નક્ષત્રવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણા-
ર્જુનસંવાદે “વિશ્વરૂપદર્શનયોગો” નામ એકાદશોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૧ ॥

એ પ્રમાણે ઉપનિષદ, બ્રહ્મવિદ્યા તથા યોગશાસ્ત્રરૂપ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનના સંવાદ વિશે ‘વિશ્વરૂપદર્શનયોગ’ નામનો અગિયારમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૧ મો સંપૂર્ણ

અધ્યાય ૧૨ મો

મક્તિયોગ

અનંતરણિકા. — મીઠા અધ્યાયથી દરમા અધ્યાય સુધી ભગવાને સગુણ બ્રહ્મ તથા નિર્ગુણ બ્રહ્મની ઉપાસનાનું વર્ણન કર્યું.

નવમા અધ્યાયના અંતમાં 'મન્મથા નચ મદ્રક્ષ' ઇત્યાદિવડે ચિત્તશુદ્ધિ માટે સાધકે પોતાની ઉપાસના કરવી જોઈએ, એમ કહી ભગવાને દરમા અધ્યાયમાં પ્રથમ મહાશુદ્ધિવાળા ઉપાસકો માટે પોતાની પ્રાણ રિનૂનિયોનું વર્ણન કર્યું. તથા દરમા અધ્યાયના અંતમાં 'एकाक्षेन स्थितो यन्' ઇત્યાદિવડે ઉત્તમ અધિકારી પુરોએ પોતાના વિશ્વાત્મક ઈશ્વરનારૂપની ઉપાસના કરવી જોઈએ, એમ સૂચન કરી, ભક્ત અર્જુનની પ્રાર્થનાથી અગિયારમા અધ્યાયમાં ઉપાસના માટે સંપૂર્ણ નિર્ણયકૃત, સર્વના આદિ તથા સમન્ત જગતના આત્મારૂપ પોતાનું વિશ્વરૂપ બતાવ્યું [ચક્રાનંદ].

હવે સગુણ બ્રહ્મ તથા નિર્ગુણ બ્રહ્મના ઉપાસકોના તાત્પર્યરિશેપનું [બેદન], સગુણ બ્રહ્મના ઉપાસકો માટે પોતાની ઉપાસના માટે અન્ય સાધનોનું [સ્લોક ૮-૧૨], તથા નિર્ગુણ બ્રહ્મના ઉપાસકોને ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનના શ્લેષ માટે સાધનવિશેષનું [સ્લોક ૧૩-૧૬] નિર્ણય કરના માટે આ બારમા અધ્યાયનો આરંભ કરવામાં આવે છે [ચક્રાનંદ].

તેમાં પ્રથમ પૂર્વ અધ્યાયના અંતમાં 'મત્કર્મજન્મત્પરમ' ઇત્યાદિવડે ભગવાને પોતાની ઉપાસના કરના માટે કહ્યું, તેમાં 'મત્' શબ્દવડે સગુણ બ્રહ્મની કે નિર્ગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના કહી છે, તે નિશ્ચયપૂર્વક જાણવા માટે [મધુ, નીનકદ] એ બે પ્રશ્નોની ઉપાસના પૈકી કઈ ઉપાસના સુખપૂર્વક કરી શકાય એવી છે [ચક્રાનંદ], કઈ ઉપાસના શીઘ્રમોક્ષના સાધનરૂપ છે [ના ભા], તથા કઈ ઉપાસના વિશેષાત્તો અધિકાર છે [મધુ], એ જાણવાના હેતુથી ભક્ત અર્જુન ભગવાનને પ્રશ્ન પૂછે છે.

ર્જુન યાગઃ શ્વર્ગ્યો નો યા

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्या पर्युपासते ।

ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ ૧ ॥

અનંતરથા — એવ એ પ્રશ્નો = 'મત્કર્મજન્મ' ઇત્યાદિ હમણા જ કહેવામાં આવેલા પ્રશ્નથી [મધુ, નીનકદ] એ બે પ્રશ્નોની ઉપાસના પૈકી કઈ ઉપાસના સુખપૂર્વક કરી શકાય એવી છે [ચક્રાનંદ], કઈ ઉપાસના શીઘ્રમોક્ષના સાધનરૂપ છે [ના ભા], તથા કઈ ઉપાસના વિશેષાત્તો અધિકાર છે [મધુ], એ જાણવાના હેતુથી ભક્ત અર્જુન ભગવાનને પ્રશ્ન પૂછે છે.

સાકાર સ્વરૂપનું ધ્યાન ધરતા ત્યાં આપનું પર્યુપાસતે સદા ચિંતન કરે છે; તથા જે જેઓ વિરક્ત થઈ, સર્વ કર્મોના સાગ કરી અક્ષર અક્ષરનું-અવિનાશી અવ્યયનું હિન્દ્રિયોથી વિપયભૂત નહિ એવા આપના નિરાકારસ્વરૂપનું ચિંતન કરે છે તેવાં તેમની મધ્યે કે કોણ યોગવિત્તામાઃ શ્રેષ્ઠ યોગવેતાઓ છે ?- તેમનામાં કોણ શ્રેષ્ઠ છે ? [મધુ.] [૧]

શાસ્ત્રાર્થ :—એ પ્રમાણે જે ભક્તો નિરંતર ધ્યાન ધરતા આપના સાકાર સ્વરૂપની ઉપાસના કરે છે, અને જેવો આપના અવિનાશી નિરાકાર [નિર્ગુણ] સ્વરૂપની ઉપાસના કરે છે, તેમની મધ્યમાં કોણ શ્રેષ્ઠ યોગવેતાઓ છે ? [૧].

વિવેચન.—હે ભગવાન ! एवं = જે અધિકારી પુરુષો ગયા અધ્યાયના છેદના સ્તોત્રમાં કયા પ્રમાણે [રા. ભા.] સર્વ કર્મો આપને અર્પણ કરી, અનન્ય ભાવે આપને ધરણ થઈ, આપના વ્યક્ત, સાકાર તથા સગુણ સ્વરૂપનું જ નિરંતર ચિંતન કરે છે; તથા જે અધિકારી પુરુષો સ સારથી વિરક્ત થઈ, સર્વકર્મોના ત્યાગ કરી, આપના અવ્યક્ત, નિરાકાર તથા નિર્ગુણસ્વરૂપનું જ નિરંતર ચિંતન કરે છે, તેમની મધ્યમાં કોણ અત્યંત યોગવેતાઓ છે ?

“કે વા તાપકા શ્રેષ્ઠાઃ ? [કેશવ, મધુ. વગેરે], તેમની મધ્યે કોણ સાધકો શ્રેષ્ઠ છે ?, કે સ્વસાધ્યં પ્રતિ સૌમ્યગમિનઃ । [રા. ભા.] તેમની મધ્યે મોક્ષરૂપી પરમ સાધ્યને કોણ સીધા પ્રાપ્ત થાય છે ?, તત્ત્વ સુકરં કિં, સાધાત્મોઽધેતુઃ । [રા. ભા. ૧૬] આ એ પૈકી કઈ ઉપાસના સુઅર્પૂર્વક કરી ચકાપ એવી છે, તથા કઈ સાક્ષાત્ મોક્ષના સાધનરૂપ છે ? તથા કેયો જ્ઞાનં મયાડનુસરણીયમ્ । [મધુ.] તથા કયા અધિકારી પુરુષના જ્ઞાનને [ઉપાસનાને] મારે અનુસરવું જોઈએ, તે મને સ્પષ્ટ કહો. ” [૧]

અન્યતરજિહ્વા :—હવે સગુણ અઘની ઉપાસના સુકર તથા શ્રેષ્ઠ છે, તે કહે છે :

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન બોલ્યા :

મમ્યાવેદ્ય મનો યે માં નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ।

શ્રદ્ધયા પરયોપેતાસ્તે મે યુક્તતમા મતાઃ ॥ ૨ ॥

અન્યથાર્થ :—જે જેઓ મનઃ મનને મગિ મારે વિશે શાદેશ્વ એકાગ્ર કરીને નિત્યયુક્તાઃ નિરંતર ધ્યાન ધરતા પરયા શ્રદ્ધયા શ્રેષ્ઠ સાર્વિક શ્રદ્ધાથી [મધુ.] ઉપેતાઃ યુક્ત થઈ માં મને ઉપાસતે ઉપાસે છે તે તેમને મે મેં યુક્તતમાઃ શ્રેષ્ઠ યોગવેતાઓ મતાઃ માનેલા છે [૨].

શબ્દાર્થ :—જેઓ મનને મારે વિષે એકાગ્ર કરીને, નિરંતર ધ્યાન ધરતા સારિતક શ્રદ્ધાવડે યુક્ત થઈ, નિરંતર મને ઉપાસે છે, તેમને હું શ્રેષ્ઠ યોગવેતાઓ માનું છું [૨].

વિવેચન :—હે અર્જુન! મળતી ગોપીઓની પેઠે કોઈ પણ લૌકિક કે વૈદિક કર્મો કરતાં, જે ઉપાસકો પરમપ્રેમારૂપદ, ભક્તવત્સલ, સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન, યોગેશ્વર, વિશ્વરૂપ એવા મારે વિષે મનને આવેશ્ય = એકાગ્ર કરી [શા. ભા.], તન્મય કરી [મધુ.], દશમા અધ્યાયના છેવટના શ્લોકમાં વર્ણન કરેલા મત્કર્મ-કૃત્તમ્પરમ. ઇત્યાદિ ધર્મોમાં [સાધનોમાં] સદા નિરત થઈ [શા. ભા., શંકરાનંદ], તથા પરવા થઈયા = શ્રેષ્ઠ સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાથી યુક્ત થઈ [મધુ.] મામ્ ડગસતે = મને ઉપાસે છે “ સદા સર્વત્ર સર્વં મામેવ ભાવયન્તિ । [શંકરાનંદ] સદા, સર્વત્ર તથા સર્વંમાં મારી જ ભાવના કરે છે,” તેમને હું શ્રેષ્ઠ યોગ-વેતાઓ માનું છું.

“ તે માં મુલેનાચિરાન્પ્રાપ્નુવન્તીત્યર્થઃ । [શા. ભા.] તે સગ્રણુ બ્રહ્મના ઉપાસકો સુખપૂર્વક તથા શીઘ્ર મારા પરમભાવને પામે છે.” [૨]

અવતરિણુકા :—હવે બે શ્લોકવડે નિર્ગુણુ બ્રહ્મની ઉપાસનાનું રજા કહે છે :

ये त्वत्परमनिर्देश्यमन्यवतं पर्युपासते ।

सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ૩ ॥

संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।

ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ૪ ॥

અન્યથાર્થ :—તુ વળી યે જેઓ હૃદયમાર્મ ઇન્દ્રિયોના સમૂહને મંનિયમ્ય સારી રીતે નિયમમાં લાવીને સર્વત્ર સર્વત્ર-સર્વ પ્રપંચમાં-સર્વભૂતોમાં મનબુદ્ધયઃ સમબુદ્ધિવાળા-સમદષ્ટિવાળા થઈ સર્વભૂતહિતે રતાઃ સર્વ પ્રાણીઓના હિતમાં પ્રીતિવાળા થઈ, અનિર્દેશ્ય અવર્ણનીય અવ્યક્ત સર્વત્રગં સર્વવ્યાપી અચિંત્ય અચિંત્ય કૂટસ્થં કૂટ એટલે માયાના અધિષ્ઠાનરૂપે સદૈવ એકરસ રહેનાર અચર અચળ ચ અને ધ્રુવં નિત્ય [શા. ભા.] અઘટં સુદ્ધ બ્રહ્મરૂપ એવા મને પર્યાસતે નિરંતર ઉપાસે છે તે તેઓ માં મને એવ જ પ્રાપ્નુવન્તિ પામે છે [૩-૪].

શબ્દાર્થ :—જેઓ ઇન્દ્રિયોના સમૂહને શાંતી, સર્વત્ર સમબુદ્ધિવાળા થઈ, અને સર્વ પ્રાણીઓના હિતમાં પ્રીતિવાળા થઈ, અવર્ણનીય, અવ્યક્ત, સર્વવ્યાપી,

અચિંત્ય, દૃઢસ્થ, અચળ તથા નિત્ય શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપ એવા અને નિરંતર ઉપાસે છે, તેઓ અને જ પામે છે [૩-૪].

વિવેચન :—ઇન્દ્રિયપ્રાપ્ત સંનિયમ્ય = જેઓ ઇન્દ્રિયોના સમૂહને નિયમન કરી [યા. ભા. વગેરે], ઇન્દ્રિયોને નિયમોથી નિયત કરી [ચંકરાનંદ] સર્વત્ર સમ-ગુહ્ય = સર્વ ક્ષણે સમબુદ્ધિવાળા થઈ [યા. ભા.], સર્વ પ્રપંચમાં સમદૃષ્ટિ-વાળા થઈ [ચંકરાનંદ] અને સર્વભૂતહિતે રતાઃ = સર્વ પ્રાણીઓના હિતમાં પ્રીતિવાળા થઈ [યા. ભા.],

અમ્યક્ત = જ્ઞાતિ, શુભ. ક્રિયા, સંબંધ વગેરેથી રહિત [મધુ], ઇન્દ્રિયોથી અગોચર [ચંકરાનંદ], કોઈ પણ પ્રમાણુવડે પ્રત્યક્ષ ન કરી શકાય એવા [યા. ભા.] અને તેથી અનિર્દેશ્ય = શબ્દથી નિર્દેશ કરવાને અશક્ય [મધુ.] સર્વગમ્ય = આકાશની પેઠે વ્યાપક-નિરંકાર-પરિપૂર્ણ, અને તેથી અચિંત્યમ્ = મનની વૃત્તિના પણ વિષયભૂત નહિ એવા [મધુ. વગેરે] કુટસ્થમ્ = માયા તથા તેના કાર્યના અધિષ્ઠાનભૂત [યા. ભા. વગેરે].

અચલ = અચળ તથા ધ્રુવમ્ = નિત્ય એવા લક્ષણવાળા અદ્ધરં પર્યુપાસતે = પરબ્રહ્મનું અનુસંધાન કરે છે [ચંકરાનંદ], શ્રવણથી પ્રમાણુમાં રહેલા સંશયને દૂર કરી, તથા મનનથી પ્રમેયમાં રહેલા સંશયને દૂર કરી, વિપરીત ભાવનાની નિવૃત્તિ માટે ધ્યાન કરે છે [મધુ], એટલે કે વિજ્ઞાતીય પ્રત્યયનો [વૃત્તિનો] તિરસ્કાર કરી, તેજની ધારાની પેઠે અવિચ્છિન્ન વૃત્તિઓના પ્રવાહરૂપ નિદિધ્યાસન નામના ધ્યાનથી શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપ [નિર્ગુણ બ્રહ્મરૂપ] એવા અને વિષય કરે છે [મધુ.] તે અને પામે છે.

નિર્ગુણ બ્રહ્મના ઉપાસકો [બ્રહ્મવેતાઓ] અને પામે છે એમાં શું કહેવું ? [યા. ભા.], કારણકે, “ જ્ઞાતી ત્વાભેદ મે મત્મ્. [ગી. ૭-૧૮] જ્ઞાતી તો મારો આત્મા જ છે. ” [૩-૪].

અવતરણિકા :—હવે નિર્ગુણ બ્રહ્મ વિષે નિષ્ઠા કુટસ્થાપ્ય છે, તે કહે છે :

ક્લેશોઽધિક્તરસ્તેષામવ્યક્તાસક્તચેતસામ્ ।

અવ્યક્તા હિ ગતિર્દુઃખં દેહવદ્નિરવાપ્યતે ॥ ૫ ॥

અન્યથાથ :—અવ્યક્તામન્તચેતસામ્ જેમનું ચિત્ત અવ્યક્તમાં [નિર્ગુણ બ્રહ્મમાં] આસક્ત છે તેણે તેમને અધિક્તરઃ અનિશ્ચય કુટ્થેશ કહેલ થાય છે, હિ કારણકે દેહવદ્નિઃ દેહાભિમાનીઓ વડે અવ્યક્તા ગતિઃ અવ્યક્ત ગતિ દુ સં કુટ્થવડે અવાપ્યતે પમાય છે [૫].

શબ્દાર્થ :—જેમનું ચિત્ત અન્યક્તને વિષે આસક્ત છે, તેમને અતિશય કંચેશ થાય છે, કારણકે દેહાભિમાનીઓ વડે અન્યક્ત ગતિ કષ્ટવડે પમાય છે [૫].

વિવેચન :—અન્યક્તાસન્નત્તચેતસામ્ = જેમનું ચિત્ત અન્યક્તને [નિર્ગુણ બ્રહ્મને] વિષે આસક્ત છે [શા. ભા.], જેઓ અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા નિર્ગુણ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થવા પ્રયત્નશીલ છે [સંકરાનંદ વગેરે] તેમને સગુણ બ્રહ્મના ઉપાસકો કરતાં કષ્ટ વધારે છે; કારણકે દેહવાદ્ધિઃ = દેહાભિમાની લોકો અન્યક્તા ગતિઃ = અક્ષરાત્મિકા અન્યક્ત ગતિને [શા. ભા.], અન્યક્તને વિષય દ્રવ્યની મનોવૃત્તિને [રા. ભા.] અતિશય કંટવડે જ પ્રાપ્ત થાય છે.

અન્યક્તાના [નિર્ગુણ બ્રહ્મના] ઉપાસકોને વિષયોના ત્યાગથી, આશ્રમધર્મના અનુધાનથી, યમ, નિયમ વગેરેના અગ્રાસથી, અસત્ પ્રત્યયના નિરાકરણથી, પરબ્રહ્મ વિષે મનને સ્થાપન કરવા વગેરેથી ઉત્પન્ન થતો કંચેશ અધિકતર છે. કારણકે પૂર્વોક્ત પ્રત્યેક સાધનની સિદ્ધિ દુષ્કર છે, અને તેમાં અનાત્મા વિષે અહંભાવનો પરિત્યાગ તો બ્રહ્મા પણ કરવા સમર્થ નથી, અર્થાત્ તે અત્યંત દુષ્કર છે [સંકરાનંદ].

દેહાદિમાં અહંકારનો વિનાશ કરવાવાળી સાધનસંપત્તિ [વર્તન-આચાર] ભગવાન હવે પછી શ્લોક ૧૩-૨૦ માં કહેશે [શા. ભા., સંકરાનંદ].

શ્રુતિ પણ કહે છે કે :—“ અમાનિત્વાદિલક્ષણોપલક્ષિતો ચ પુરુષઃ । જ એવ નિરાલમ્બ્યોગાધિકારી કશ્ચિદસ્તિ । [નારાયણ ઉપનિષદ] અમાનિત્વાદિ લક્ષણવાળો જે પુરુષ છે તે જ નિરાલંબ યોગીનો [અન્યક્ત ઉપાસનાનો] અધિકારી છે, આવો અધિકારી પુરુષ કોઈકે જ હોય છે—અત્યંત દુર્લભ છે.

સગુણ બ્રહ્મના ઉપાસકો કરતાં નિર્ગુણ બ્રહ્મના ઉપાસકોને કષ્ટ વધારે છે; પરંતુ સગુણ બ્રહ્મના ઉપાસકો પણ સીધા પરમપદને પ્રાપ્ત થવાને યોગ્ય થાય છે, માટે સુમુક્ત્યે નિર્ગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના માટે આગ્રહ ન રાખવો [નીલકંઠ શ્લોક ૭] [૫].

અવતરણિકા :—હવે સગુણ બ્રહ્મના ઉપાસકો પણ સીધા [જીવનકાળમાં જ] મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ શ્લોકવડે કહે છે :

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ६ ॥

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।

भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेगितचेतसाम् ॥ ૭ ॥

અન્યથાથ' :—પાર્થ ! હે પાર્થ ! તુ વળી એ જોયો સર્વાણિ સર્વ કર્માણિ કર્મો મયિ સંન્યસ્ય મને અર્પણુ કરી મત્પરાઃ મારે પરાયણુ થઈ અનન્યેન યોગેન અનન્યયોગ વડે-એકનિષ્ઠાથી મામ્ એવ મારું જ પ્યાવંતઃ ચિંતન કરતા મને ડપાવતે ઉપાસે છે; તેણે તે મયિ મારામાં આવેશિતચેતસા ચિત્ત પરાવનારાને અહં દુઃ સ્વયુગ્મંસરસાગરાત્ મૃત્યુરપ સંસારસમુદ્રમાંથી ન ચિરાત્ તુરત જ—તે જ જન્મમાં [મધુ., સદાનંદ] સદુદ્ધર્તા ઉદ્ધાર કરનારો મવાનિ યાઉં છું [૬-૭].

શાન્દાથ' :—હે પાર્થ ! જોયો સર્વ કર્મો મને અર્પણુ કરી, મારે પરાયણુ થઈ, અનન્યયોગવડે મારું જ ચિંતન કરતા, મને ઉપાસે છે; તે મારે વિશે ચિત્ત પરાવનારા મારા ભક્તોનો દુઃ સ્વયુગ્મંસરસાગરાત્ તુરત જ ઉદ્ધાર કરનારો યાઉં છું [૬-૭].

વિવેચન.—હે અર્જુન ! જે અધિકારી પુરુષો સર્વ લૌકિક તથા વૈદિક કર્મો મને અર્પણુ કરી, કેવળ મારી જ પ્રાપ્તિ માટે, અનન્યેન યોગેન = એકાંત ભક્તિયોગવડે [મધુ.] અનન્ય સમાધિયોગવડે [શા. ભા.], ' હુ જ એકમાત્ર આશરણ છું.' એવા સમાધિયોગવડે [ચક્રાનંદ] મારું નિત્ય-નિરંતર ચિંતન કરતા વિશ્વરૂપ મને વાસુદેવને જ ડગસસે = મદાકાર વૃત્તિથી સદા-સર્વદા ભજે છે [ચક્રાનંદ], ધ્યાન, અર્ચન, પ્રણામ, સ્તવન, કીર્તન વગેરે પ્રકારે મને જ ભજે છે [રા. ભા.] તેવા મારે વિશે ચિત્ત પરાવનારા મારા અનન્ય ભક્તોનો દુઃ આ સ્વયુગ્મંસરસાગરાત્ તુરત = તરિમણે જ જન્મનિ. [મધુ., સદાનંદ] તે જ જન્મમાં શીઘ્ર ઉદ્ધાર કરું છું.

ભક્તિનાં લક્ષણો

“ સા અસ્મિન્ પરામપ્રેમરૂપા । [ના. ભ. સુ. ૨] ભગવાન વિશે પરમપ્રેમરૂપ મનની સ્થિતિ, સા પરાતુરચ્છિરીશ્વરે । [શાં. સુ.] હૃદયમાં પરમ અનુરાગ-સ્વસ્વરૂપાનુસન્ધાનમ્ । [ચંકર. વિ ચુ ૩૨] આત્માનું અનુસન્ધાન, સ્નેહ-પૂર્વેમનુધ્યાનમ્ । [રા. ભા. ગી ૭-૨] સ્નેહપૂર્વક ભગવાનનું ધ્યાન કરવું, ભગવાન વિશે અનન્ય મમતા, કોઈ પણ પ્રકારે મનને ભગવાનમાં જોડવું, તેને તત્ત્વવેતાઓ ભક્તિ કહે છે. ”

ભગવાનની પૂજામાં આનંદ [ના. ભ. સુ. ૧૬], ભગવાનની કથાના શ્રવાણમાં પ્રેમ [ના. ભા. સુ. ૧૭], ગોપીઓની પેઠે ક્રિયામાત્ર ભગવાનને અર્પણુ કરી, ભગવાનના વિસ્મરણમાં પરમ વ્યાકુળતા [ના. ભ. સુ. ૧૬-૨૧] વગેરે ભક્તિનાં પ્રધાન લક્ષણો છે.

ભગવાને પ્રતિપાદન કરેલાં ભક્તિનાં સાધનો

(૧) શરણાગતિ એટલે કે ભગવાનના ઉપદેશનું [ગી. ૩-૩૦ ના અર્થનું] શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક અનુસરણ [ગી. ૩-૩૧], (૨) ક્રિયામાત્રનું ભગવાનને સમર્પણ [ગી. ૯-૨૭], (૩) ભગવાનનું સતત સ્મરણ-કીર્તન [ગી. ૧૦-૯-૧૦] તથા (૪) ભગવાનનો અનુગ્રહ [ગી. ૧૦-૧૧] એ ભગવાને પ્રતિપાદન કરેલાં ભક્તિનાં ચાર પ્રધાન સાધનો છે. આ ચાર સાધનોમાં યમનિયમાદિ તથા શમદમાદિ સર્વ સાધનોનો સમાવેશ થાય છે યમનિયમાદિ તથા શમદમાદિ સાધનસંપન્ન પુરુષ, જ ઉપરોક્ત સાધનોના અનુધ્યાનથી ભગવાનના અનુગ્રહને યોગ્ય થઈ ભક્તિને તથા મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે.

ભગવાન રામે પ્રતિપાદન કરેલાં ભક્તિનાં સાધનો

“ કથં રામાય મે દૃષ્ટસ્ત્વ મનોવાગ્ગોચરઃ । [અ. રા. અર. ૧૦-૧૯] હે રામ ! હીનજાતિમાં જન્મેલી મારા જેવી એક સ્ત્રીને મન તથા વાણીને અગોચર [અવિષ્ય] એવા આપનાં દર્શન કેમ થયાં ? ” એ શબ્દોની પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં ભગવાન રામ કહે છે :

હે ભામિની ! મારા દર્શનનું મારી ભક્તિ જ એકમાત્ર કારણ છે. જે લોકો મારી ભક્તિથી વિમુખ છે, તે લોકો યજ્ઞ, દાન, તપ કે વેદાધ્યયનથી મારા દર્શનને યોગ્ય થતા નથી. મારે હું તને સંક્ષેપમાં મારી ભક્તિનાં સાધનો કહું છું, તે શ્રવણ કર.

(૧) સત્તા સત્ક્રિયાઃ = સત્સંગ (૨) મત્કથાલાપઃ = મારા જન્મ-કર્મોની કથાનું કીર્તન. (૩) મદ્ગુણેરણમ્ = મારા ગુણોની ચર્ચા. (૪) વ્યાખ્યાતૃત્વં મદ્ગ્રન્થમ્ = મીતા, ઉપનિષદ્ વગેરે મારાં વચનોની વ્યાખ્યા કરવી. (૫) આચાર્યોગસનમ્ = નિષ્કપટ થઈ ભગવદ્-શુદ્ધિથી આચાર્યની સેવા-શુશ્રૂષા કરવી. (૬) પુષ્પચીતૃત્વં યમાદિ નિયમાદિ ચ ॥ = પવિત્ર સ્વભાવ, યમનિયમાદિનું પાલન તથા મારી પૂજામાં નિત્ય નિષ્ઠા. (૭) મમ મન્ત્રોપાસકૃત્વં સાત્ત્વં = મારા મંત્રની સાક્ષોપાસ ઉપાસના કરવી. (૮) મદ્ગત્તેષ્વધિકા પૂજા સર્વભૂતેષુ મન્મતિઃ ॥ શાઘાથેષુ વિરાગિત્વં શમાદિસહિતં તથા ॥ = મારા ભક્તોની મારાથી પણ અધિક પૂજા કરવી, સર્વભૂતો વિશે મારી ભાવના કરવી, બાહ્ય પદાર્થોમાં વૈરાગ્ય તથા શમદમાદિ સાધનસંપન્ન થવું અને (૯) તત્ત્વવિચારઃ = તત્ત્વનો વિચાર કરવો, એ નવ મારી ભક્તિનાં સાધનો છે [અ. રા. અર. ૧૦-૨૨-૨૭].

“ एवं नवविधा भक्तिः साधनं यस्य कस्य वा [અ. રા. અર. ૧૦-૨૭] ” એ પ્રમાણે નવ પ્રકારની ભક્તિ છે. જેને વિશે એ નવ ભક્તિનાં સાધનો હોય તે સ્ત્રી,

પુરુષ અથવા પશુ-પક્ષી આદિ કોઈ પણ હોય તોપણ તેના અંતઃકરણ વિશે મારી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનો આવિર્ભાવ થાય છે. જેવી અંતઃકરણ વિશે ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય કે, તુરત જ મારા તત્ત્વનો [સ્વરૂપનો] અનુભવ થાય છે, તથા જેને મારા તત્ત્વનો અનુભવ થાય છે, તે તે જ જન્મોમાં મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે [અ. રા. અર. ૧૦-૨૮-૨૯].

૫મી છે ભામિની ! “ પ્રથમં સાધનં યસ્ય મર્ત્યસ્ય ક્રમેણ તુ । મયેતસર્વં તતો મર્ષિર્મુક્તિરેવ મુનિચિન્તિત્ ॥ [અ. રા. અ. ૧૦-૩૦-૩૧] ઉપરોક્ત નવ સાધનોમાં જેને વિશે પ્રથમ સાધન એટલે કે સત્સંગ છે, તેને ક્રમશઃ સર્વ સાધનો પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેનાવડે ભક્તિ તથા મુક્તિની પ્રાપ્તિ નિશ્ચિન જ છે.”

ભક્તિશાસ્ત્ર પણ કહે છે કે :—“ સુખ્યસ્તુ મહત્કૃપૈવ ભગવન્કૃપાલેષાદ્વા । [ના. ભ. સ. ૩૮] ભગવદ્ભક્તિમાં સંતોની કૃપા અથવા ભગવાનની કૃપા જ શ્રેષ્ઠ સાધન છે.”

ભક્તિમાર્ગના આચાર્યોના સિદ્ધાંતો

ભક્તિમાર્ગના આચાર્યો પ્રતિપાદન કરે છે કે :—(૧) ભક્તિ ભવસાગર તરવાનો સફળ ઉપાય છે, માટે નિર્પિદ્ધ ધર્મનો [આહાર-વિહારનો] સર્વથા ત્યાગ કરી, દાસ્યવિધિ પ્રમાણે શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, સ્વધર્મપરાયણતા ઇત્યાદિ પ્રકારે ભગવાનની આરાધના કરવી અથવા માતા, પિતા, ગંધુ, પતિ, પુત્ર, સખા કે સેવક બાવે ભગવાનની તથા ભગવાનના સ્વરૂપમૂલ સર્વે ભૂતોની સેવા કરવી.

(૨) સુમૃદ્ધિએ પોતાના દોષોનું [પાપોનું] અનુસંધાન કરવું, કારણકે જેમ ગાય પોતાના તુરતના જન્મેલા વત્સના દોષોને [મળમૂત્રાદિકને] સ્નેહથી આટી જાય છે, તેમ ભક્તવત્સલ ભગવાન ભક્તના દોષોને આટી જાય છે.

(૩) સાધનના બળથી એટલે કે પુરુષાર્થથી નહિ, પરંતુ કેવળ ભગવાનના અનુગ્રહથી જ ભગવાનના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર શક્ય છે, માટે અત્યંત દીન થઈ, પોતાના અધિકારને અનુરૂપ ભક્તિના સાધનનું નિત્ય શ્રદ્ધાપૂર્વક અનુધ્યાન કરવું.

ભક્તિનું રૂપ

ભક્તિ જ ભગવાનના તત્ત્વજ્ઞાનનું સાધન છે [ગી. ૧૮-૫૫], તથા ભક્તિ જ તે જ્ઞાનનું પરમ રૂપ છે [ના. ભ. સ. ૩૦; ભાગ. ૧-૭-૧૦]. ભક્તિનું વિશેષ માહાત્મ્ય તો એ છે કે, તે ભગવાનને અસ્વતંત્ર જેવા બતાવે છે [વક્ત્રલ, ગી. ૯-૨૬]. જેવા ભગવાન ભક્તિથી વશ થાય છે, તેવા યોગ, જ્ઞાન કે તપથી પણ વશ થતા નથી [ભાગ. ૧૦-૯-૧૬].

લક્ષિતનો આનંદ અવર્ણનીય છે. જ્યારે લક્ષિત માટે થાય છે, સારે રસરૂપ બને છે, “એ રસનો સ્વાદ શંકર જાણે, કે જાણે શુક્રભોગી રે; કાંઈ એક જાણે મગની રે ગોપી, જાણે નરસૈયો ભોગી રે.”

“તસ્માત્ સૈવ ગ્રાહ્યા મુમુક્ષુભિઃ । [ના. ભ. સૂ. ૩૩] માટે મુમુક્ષુએ ‘લક્ષિતનું જ શરણ લેવું.’” મુમુક્ષુએ પોતાના અધિકારને અનુરૂપ સાધનપરાયણ રહી, લક્ષિતને અને લક્ષિતવડે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્નતીવ્ર રહેવું [૬-૭].

અનુવરણિકા :—“एवं स्वानन्यमक्तानां मृद्युवसारसागरान्मोचकः परमानन्द-दाता चाहमेव । [કેશવ] પૂર્વના શ્લોક સાત પ્રમાણે મારા અનન્ય લક્ષિતોના આ મૃદ્યુરૂપ સંસારસાગરમાંથી મુક્ત કરનાર તથા તેમને પરમાનંદ આપનાર હું જ છું [કેશવ],” તથા “यस्मादक्षरज्ञानं तत्कालं च मत्प्रसादैरुलम्भ्यं मत्प्रपादोऽपि मदुपास्येकलभ्यस्तस्मान्मदुपासनं कुर्वित्याह । [શંકરાનંદ] પૂર્વ શ્લોક ૩ તથા ૪ પ્રમાણે અક્ષરજ્ઞાન તથા તેનું ફળ [મોક્ષ] કેવળ મારા અનુગ્રહથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, તથા મારો અનુગ્રહ પણ કેવળ મારી લક્ષિતથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તું મારી લક્ષિત [ઉપાસના] કર, એ હવે ચાર શ્લોકવડે કહે છે” :

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।

निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ ૮ ॥

અનુવાદ્યથા :—મનઃ મનને મયિ એવ મારે વિષે જ આધત્વ સ્થિર કર મયિ મારે વિષે બુદ્ધિ બુદ્ધિને નિવેશય સ્થિર કર, તેમ કરવાથી જનઃ ऊर्ध्वં આ દેહના અંત પછી મયિ એવ મારે વિષે જ નિવસિષ્યસિ તું નિવાસ કરીશ એ વિષે સંશયઃ ન સંશય નથી [૮].

શાંખદાયક :—મારે વિષે મન સ્થિર કર, મારે વિષે બુદ્ધિને સ્થિર કર; એમ કરવાથી આ શરીર પડી ગયા પછી તું મારે વિષે જ નિવાસ કરીશ, એમાં સંશય નથી [૮].

નિવેચન :—હે અર્જુન ! જેમ પ્રહલાદે પિતાની આજ્ઞાનું ઉદ્વેગન કરી મારે વિષે મનને સ્થિર કર્યું; જેમ ભરતે રાજ્ય, અશ્વર્થ, વૈભવ વગેરેના ત્યાગ કરી, ભગવાન રામ વિષે મનને સ્થાપિત કર્યું; જેમ રાવણના ક્રોધરૂપી અગ્નિમાં બળતા વિઝીયણે અનન્યભાવે ભગવાન ગમનું શરણ લીધું [રા. ચ. મા. સૂ. ૪૯ (ક)]; તથા જેમ વ્રજવનિતાઓએ પતિ, પુત્ર, ભાઈ તથા સંજ-ધીઓનું ઉદ્વેગન કરી મારે વિષે મનને જોડ્યું [ભાગ. ૧૦-૩૧-૧૬]; તેમ

મયિ એવ મનઃ આધ્મસ્વ = અન્ય દેવ કે ક્ષત્રિય વિશે નહિ, પરંતુ હું વિશ્વરૂપ ઈશ્વર વિશે જ તારા મનને સ્થિર કર [શા. ભા.], “સર્વત્ર વૃત્તિવિપયં મામેવ કુર । [શંકરાનંદ, મધુ] સર્વત્ર મને જ વૃત્તિનો વિષય કર.”

મયિ વુદ્ધિ નિવેશય = ‘આ સર્વ બ્રહ્મ છે’ એવા નિશ્ચયવાળી બુદ્ધિથી મારું અનુસંધાન કર [શંકરાનંદ]. બીજા વિષયોનો ત્યાગ કરી સર્વદા મારું ચિંતન કર [મધુ], હું વાસ્તુદેવ જ ભગનીય તથા પરમ પ્રાપ્ય છું, એવો નિશ્ચય કર [કેશવ. રા. ભા.].

એમ કરવાથી મત્પ્રસાદેન । [વિ. શ્ર. ગી.] મારા અનુગ્રહથી આ શરીર પડ્યા પછી તું એકાત્મભાવે [શા. ભા.] મયિ એવ = શુદ્ધ બ્રહ્મ રૂપ મારે વિશે જ [મધુ], પુરુષોત્તમ વિશે જ [પુ. અ. ત.] નિવાસ, કરીશ. તું વિદેહકૈવલ્યને પામીશ [શંકરાનંદ] એમાં સંશય નથી.

“મદેકાધ્યસ્ય મદુપાસ્યા ચિત્તશુદ્ધિસ્ત્યા જ્ઞાનં તેન વિદેહકૈવલ્ય ચ નિઘ્નત્યૂદ્દેનૈવ સિદ્ધ્યતીત્યર્થઃ । [શંકરાનંદ] મારું શરણ લેનારને ચિત્તશુદ્ધિ મારી ભક્તિથી થાય છે, અને ચિત્તશુદ્ધિથી જ્ઞાન તથા જ્ઞાનથી મોક્ષ પ્રતિબંધ વિના જ સિદ્ધ થાય છે, એ અર્થ છે.”

દૃષ્ટાંતો

(૧) જ્યારે વાયસ્પતિ મિશ્ર બ્રહ્મમુત્ર ઉપર લાખ લખતા હતા, ત્યારે કોઈ બ્રાહ્મણે એમની પાસે બિદ્યા માટે પાચના કરી. નિષ્ક્રિયન હોવાથી વાયસ્પતિ ચૂપ રહ્યા. એમનાં પત્ની ભારતીએ પોતાનાં સુવર્ણના કંકણો તે બ્રાહ્મણને આપ્યાં. વાયસ્પતિએ પૂછ્યું - ‘તું કેણુ છે?’ ભારતીએ કહ્યું:- ‘હું આપની દાસી છું.’ બ્રહ્મમુત્રના લાખના વિચારમાં રત વાયસ્પતિને ત્રીસ વર્ષ સાથે રહેવા છતાં પોતાની પત્નીની અમૃતિ ન હતી.

વાયસ્પતિએ ભારતીને વર માગવા કહ્યું. ભારતીએ પોતાનું નામ અમર રહે તે માટે માગણી કરી વાયસ્પતિએ બ્રહ્મમુત્રલાખનું નામ ભારતી રાખ્યું, આમાં પોતાની પત્નીનું નામ ખરેખર અમર થયું.

લૌકિક કે પારમાર્થિક સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરવા માટે, એવ વિશે વાયસ્પતિ મિશ્ર જેવી એકાગ્રતા [નિષ્ઠા] આવશ્યક છે.

(૨) અરોઢવાટિકામાં સીતાજીની શોધ કરી આવેલા શ્રીહનુમાનને ભગવાન રામે સીતાજીની રિયતિ વિશે પ્રશ્ન પૂછ્યો. શ્રીહનુમાને કહ્યું:- ‘હે ભગવન્! અરોઢ વાટિકામાં મને કેવળ સીતામાતાના સ્થૂલ સરીરનાં જ દર્શન થયાં,

પરંતુ હું તેમનું સૂક્ષ્મ શરીર, [અંતઃકરણ-મન] ન જોઈ શક્યો, કારણકે તે સદા આપના ચરણવિષે જ હતું.’

સીતામાતાની પેઠે સદા-સર્વદા ભગવાનના ચરણ વિષે મનને સ્થિર કરનાર જ શુદ્ધ બ્રહ્મવિષે નિવાસ કરવાને યોગ્ય થાય છે.

(૩) ભગવાન રામનું ૩૫ કારણ કરી સીતામાતાને પ્રલોભન ન કરવા માટે કારણ દર્શાવતા, સીતાજીનું માતૃવત્ પાલન કરનાર [અ. રા. ઉ. ૪-૧૧] રાવણ કહે છે :— ‘જ્યારે હું ભગવાન રામના સ્વરૂપવિષે મનને સ્થિર કરું છું, ત્યારે મને કામદેવની સ્ત્રી રતિ, ભગવાન નાગાયણે ઉત્પન્ન કરેલી ઉર્વશી, ભગવાન શંકરને સંમોહિત કરનાર મોહિની, સમસ્ત બ્રહ્માંડના સૌંદર્યથી યુક્ત સ્ત્રી કે બ્રહ્મપદ પણ તુચ્છ લાગે છે;’ અને “તુચ્છં વ્રહ્મપદં પરમ્પૂજન. કુતઃ ? । જ્યારે બ્રહ્મપદ પણ તુચ્છ લાગે ત્યારે પરસ્ત્રીની કામના કેમ સંભવે ?”

રાવણની પેઠે જ્યારે આ લોક-પરલોકના ભોગો, સુખ, વૈભવ, ઐશ્વર્ય, સત્તા, સૌંદર્ય વગેરે સર્વ કંઈ તુચ્છ લાગે, અને ચિત્ત સર્વથા કામનાશય થાય, ત્યારે મનને ભગવાન વિષે સ્થિર થયેલું જણવું [૮].

અથ ચિત્તં સમાધાતું ન શક્નોપિ મયિ સ્થિરમ્ ।

અભ્યાસયોગેન તત્તો મામિચ્છાપ્તું ધનઙ્ગય ॥ ૯ ॥

અન્યથાથઃ—ધનઙ્ગય ! હે ધનંજય ! અથ જો મયિ મારા વિશ્વરૂપમાં-સગ્રણ સ્વરૂપમાં ચિત્ત મનને સ્થિર સ્થિર સમાધાતું સ્થાપન કરવાને ન શક્નોપિ તું અસમર્થ હોય તતઃ તો અભ્યાસયોગેન અભ્યાસયોગવડે મા મને આપ્તું પામવાને હ્ચ્છ યત્ન કર-છેડા કર [૯].

શબ્દાથઃ—હે ધનંજય ! જો મારે વિષે મન સ્થિર કરવા તું અસમર્થ હોય તો અભ્યાસયોગવડે મને પામવાને યત્ન કર [૯].

વિવેચનઃ—હે અર્જુન ! જો તું હું વિશ્વરૂપ ધ્વિરૂપમાં તારા મનને સ્થિર કરવા અસમર્થ હોય, તો અભ્યાસયોગેન = નિરતિશય સૌંદર્ય, લાવણ્ય વગેરે ગુણોના નિધિરૂપ મારી પ્રતિમાઓના પુનઃ પુનઃ પૂજન-ચિંતન વગેરે કરવારૂપી અભ્યાસવડે [રા. ભા.], મારાં નામ, સ્તોત્રાદિનાં કીર્તનાદિવડે [કેશવ], મારા અવણુ-અનુસરણાદિથી [પુ. અ. ત.] મને પામવાને યત્ન કર.

વિપરીત પ્રયયોનો તિરસ્કાર કરી સમ્પત્તિય પ્રયયોની આવૃત્તિ અભ્યાસ કહેવાય છે [શંકરાનંદ], અથવા વિષ્ણુ, શિવ વગેરે પ્રતિમાઓના આલંબનમાં

સર્વ બાબુએથી નિષ્ઠ કરેલા ચિત્તનું જે પુનઃ પુનઃ સ્થાપન તે “અભ્યાસ” કહેવાય છે. એ અભ્યાસપૂર્વક જે સમાધિરૂપ થોજ છે, તે અભ્યાસયોગ કહેવાય છે [મધુ. વગેરે]. અથવા ચિત્તને સર્વ કેશલેથી ખેંચી, ભગવાનની પ્રતિમાદિ આલંબનમાં ફરી ફરી સ્થાપન કરવું, તે અભ્યાસ કહેવાય છે; અને તે અભ્યાસપૂર્વક ચિત્તને એકાગ્ર કરવારૂપ જે થોજ, તે અભ્યાસયોગ કહેવાય છે [શા. ભા.]. તે અભ્યાસપૂર્વક સમાધિથી અને મેળવવાનો યત્ન કર.

“તત્ર સ્થિતૌ યત્નોઽભ્યાસઃ” [પા. થો. મુ. ૧-૧૩] સ્વભાવથી ચંચળ મનને ધ્યેય વસ્તુમાં સ્થિર કરવાનો વારંવાર પ્રયત્ન ‘અભ્યાસ’ કહેવાય છે.” અંતરિક્ષમાં ફરવું, ઝેરને પચાવવું, કોઈ પણ કળા, દુનર કે વિદ્યા સંપાદન કરવી કે, ચંચળ મનને ભગવાનના સ્વરૂપ વિષે સ્થિર કરવું એ અભ્યાસનું સાધ્ય છે. લોકદષ્ટિથી અસંભવિત વસ્તુ અભ્યાસનું સંભવિત થાય છે.

“નિત્યાગમાદતે પ્રાપ્તિર્ન કચેત્ચિદાત્મનઃ । તસ્માદ્ વ્રજ નિદિધ્યાસેઽજિજ્ઞાસુઃ શ્રેયસે ચિરમ્ ॥ [શંકર. અપરોક્ષાનુબ્રુવિ ૧૦૧] નિત્ય અભ્યાસ કર્યો વિના સતતરૂપ તથા ચેતનરૂપ આત્માની પ્રાપ્તિ થતી નથી, માટે જિજ્ઞાસુએ શ્રેયઃપ્રાપ્તિ માટે લાંબા કાળ સુધી ધ્યાન કરવું” [૯].

અભ્યાસેઽપ્યસમર્થોઽસિ મત્કર્મપરમો ભવ ।

મદર્થમપિ કર્માણિ કુર્વન્સિદ્ધિમવાપ્સ્યસિ ॥ ૧૦ ॥

અન્યથાર્થઃ—અભ્યાસે અપિ અભ્યાસમાં પણ જો તું અસમર્થઃ અસમર્થ અસિ હો, તો મત્કર્મપરમઃ મમ મત્કર્મપરાયણુ યા. મદર્થ મારે અર્થે કર્માણિ કર્મોને કુર્વન્ કરતો અપિ પણ તું સિદ્ધિ મોક્ષસિદ્ધિને અવાપ્સ્યસિ પામીશ [૧૦].

શબ્દાર્થઃ—અભ્યાસમાં પણ જો તું અસમર્થ હો તો મત્કર્મપરાયણુ યા, મારે માટે કર્મો કરતાં પણ તું સિદ્ધિને પામીશ [૧૦].

વિવેચનઃ—હે અશુન ! જો તું ઉપરોક્ત પ્રકારે અભ્યાસ કરવામાં પણ અસમર્થ હો, તો ‘મત્કર્મપરમઃ મમ’ = મત્કર્મપરાયણુ યા. મારે માટે જ કર્મો કરવાને પ્રધાન સમજ [શા. ભા.], લોકિક તથા વૈદિક સર્વ કર્મો મારી પ્રસન્નતા માટે કર [મધુ. વગેરે]. જેમ સેવક રાજાને માટે કર્મો કરે તેમ તું મારે માટે કર્મો કર [શંકરાનંદ વગેરે]. શ્રવણ, કીર્તન, અર્ચન, છત્પાદિરૂપ મારી નવધા અક્તિપરાયણુ યા [નીલકંઠ]. પૂજન, જપ, સ્વાધ્યાય, હોમ વગેરે ભગવત્કર્મો

કર [અભિનયચુપ્તા]. મારે માટે મદિરા બાધરા, બગીચા બનાવના, મારી પૂજન, નાનકીતન, પ્રદક્ષિણા, નમસ્કાર, સ્તુતિ વગેરે કંઈ કર [રા. ભા., કેવડ]. આ પ્રકારે મારે અર્થે કંઈ કરતો, તુ અત કરણના શુદ્ધિ તથા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ દ્વારા કૈવલ્યસિદ્ધિને પામીશ [૧૦].

અર્થેતદપ્યશક્તોઽસિ કર્તુ મયોગમાશ્રિતઃ ।

સર્વકર્મફલત્યાગં તતઃ કુરુ યતાત્મમાન્ ॥ ૧૧ ॥

અન્યપ્રથમ.—જય જે એક જ એ ભગવત્સબધી કંઈ કરવાને બધે પછી અશક્ત અશક્ત બધે હો તતઃ તો મયોગ મારા યોગનો આશ્રિત આશ્રય કરીને યતાત્મમાન્ મનને વચ કરી સર્વકર્મફલત્યાગ કર્મફળની કામનાનો ત્યાગ કુરુ કર [૧૧].

શબ્દાર્થ.—જે તુ એ ભગવત્સબધી કંઈ કરવાને પછી અશક્ત હો, તો મારા યોગનો આશ્રય કરી, મનને વચ કરીને, કર્મફળની કામનાનો ત્યાગ કર [૧૧].

વિવેચન.—હે અર્જુન ! જે તુ મત્કર્મપાપપણ થવાને પછી અસમર્થ હો, તો મયોગમ્ આશ્રિત. સત્=માગ યોગનો આશ્રય કરી, સર્વ કંઈ મને ઈશ્વરને સમર્પણ કરી, [વા. ભા.] યતાત્મમાન્=[વચરાનંદ], મારી વચણનાનો આશ્રય કરી, કૈવળ મારુ જ શરણ લઈ [મધુ, શ્રીધર] મનને વચ કરી, સર્વકર્મ-ફલત્યાગ કુરુ=લોકિક તથા વૈદિક સર્વ કંઈના ફળનો ત્યાગ કર. “કર્મછેડેનુ કામ પરિત્યજેત્યર્થ. [વચરાનંદ] કર્મફળ વિશે કામનાનો ત્યાગ કર. જન્મિતિચિંત્યજા. [મધુ, વે. પ્ર. ગી.] ફલમાનની ઇચ્છાનો ત્યાગ કર.”

જ્યારે નૃસિંહ ભગવાને ભક્ત પ્રહલાદને વચ્ચેના મારા માટે આગ્રહ કર્યો, ત્યારે પ્રહલાદ કહે છે —“હે પ્રભો ! કામના જ હૃદયના અનિયંત્ર તથા મ સાગના બીજરૂપ છે ફળની કામનાથી ભક્તિ કરનાર મનુષ્ય ભક્ત [મેવં] નહિ, પરંતુ વાણિયો છે. સ્વામીની પાસેથી ફળની આગ્રહ રાખના નેવક તે સાચો મેવક ન કહેવાય, તથા સેવક પાસેથી મેવા વર્ષને જેને કંઈ આપનાર એ સ્વામી પછી ન કહેવાય. હું આપનો નિ કામ મેવં છું, આપ મારા નિ કામ [યોગરતિન] સ્વામી હો. આપણા બંનેની વચ્ચે પોતપોતાના માર્ગ મધ્યસ્થ પ્રયોગન નથી, છતાં પછી આપ મને વર આપના જ હો તો હું વર માનું છું કે, “કામનાં દરસરોહં નવતસ્તુ રૂપે વચ્ચ. [ભા. ૭-૧-૭] મારા હૃદયના કામનો ન કુરુ દુરે જ નહિ તેનું કરો.” કા-જુકે હૃદયના કોઈ પછી પ્રકાશની કામના ઉત્પન્ન થતા હિંદિયો, મન, પ્રાણ, આત્મા, ચેત્, બુદ્ધિ, લગ્ન, વદ્યમી, તેજ, સ્તુતિ

તથા સત્ય નામ પામે છે. “વિમુચ્યતિ યદા કામાન્માનવો મનસિ સ્થિતાન્ । તદ્દેવ પુણ્ડરીકાક્ષ મગધરવાય કમ્પતે । [ભાગ. ૭-૧૦-૯] જ્યારે મનુષ્ય મનમાં રહેલી સર્વ કામનાનો ત્યાગ કરે છે, ત્યારે જ હે કમલનયન ! તે ભગવદ્રૂપ બની શકે છે.”

શ્રુતિ પથ કહે છે કે : ‘યદા સર્વે વિમુચ્યન્તે કામા યદસ્ય વૃદ્ધિઃ પ્રિયાઃ । જય મર્ત્યોઽમૃતો મગધયઃ પ્રજ્ઞ સમન્વિતઃ । [કે. ઉપ. ૬-૧૪] જ્યારે મનુષ્યના હૃદયમાં રહેલી સર્વ કામના શાન થાય છે, ત્યારે તે મરણરહિત ધર્મ, પ્રજ્ઞભાવને પામે છે” [૧૧].

શ્રેયો હિ જ્ઞાનમભ્યાસાઽજ્ઞાનાદ્ધ્યાનં વિશિષ્યતે ।

ધ્યાનાત્કર્મફલત્યાગસ્ત્યાગાઽજ્ઞાન્તિરનન્તરમ્ ॥ ૧૨ ॥

અન્યથાથઃ—અભ્યાસાત્ અભ્યાસથી જ્ઞાન જ્ઞાન હિ નિશ્ચય ધ્રેયઃ શ્રેષ્ઠ છે, જ્ઞાનાત્ જ્ઞાનથી ધ્યાન ધ્યાન વિશિષ્યતે શ્રેષ્ઠ છે, ધ્યાનાત્ ધ્યાનથી કર્મફલત્યાગઃ કર્મફલત્યાગ શ્રેષ્ઠ છે, ત્યાગાત્ ત્યાગથી અનંતર ગુરત જ શાંતિઃ શાંતિ થાય છે [૧૨].

શબ્દાથઃ—અભ્યાસથી જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ છે, જ્ઞાનથી ધ્યાન શ્રેષ્ઠ છે અને ધ્યાનથી કર્મફલત્યાગ શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે ત્યાગથી ગુરત જ શાંતિ થાય છે [૧૨].

વિવેચનઃ—અભ્યાસાત્ = અવિવેકપૂર્વક કરેલા અભ્યાસથી [શા. ભા.], જ્ઞાનને માટે કરવામાં આવેલા વેદાત્મા શ્રવણ-મેનના અભ્યાસથી [મધુ.] જ્ઞાનમ્ = શબ્દથી તથા યુક્તિથી કરેલો આત્માનો નિશ્ચય [મધુ] પરોક્ષજ્ઞાન શ્રેષ્ઠ છે. જ્ઞાનથી ધ્યાન = જ્ઞાનપૂર્વક ધ્યાન [શા. ભા.], જ્ઞાનપૂર્વકનું શ્રવણ, કીર્તન વગેરે નવ પ્રકારના ભગવદ્રૂપ ધ્યાન [નીલકંઠ]. નિદિધ્યાસન [મધુ.], સમ્પત્તિય પ્રત્યયની આદૃત્તિરૂપ ધ્યાન [ચંદ્રાનંદ] શ્રેષ્ઠ છે. ધ્યાન કરતાં કર્મફલત્યાગઃ = કર્મફલનો ત્યાગ શ્રેષ્ઠ છે, કારણકે કર્મફલત્યાગથી ગુરત જ શાંતિઃ = કારણસહિત સંસારનો ઉપશમ થાય છે [મધુ.]. જેમ રોદ [તેજ] વિના દીવો ઉપશાંત થાય છે, તેમ રોદ [કામની] વિના સંસાર ઉપશાંત થાય છે.

“જ્ઞાનાદુપાસ્તિરુદ્ધૃષ્ટા કર્મોત્કૃષ્ટસુખાસનાત્ । ઇતિ ચો વેદ વેદાન્તેઃ સ એવ પુરુષોત્તમઃ । [સૂર્વગીતા ૪-૭૭] જ્ઞાન કરતાં ઉપાસના [ધ્યાન] શ્રેષ્ઠ છે, તથા ઉપાસના કરતાં નિષ્કામ કર્મ શ્રેષ્ઠ છે; એમ વેદાન્ત તત્ત્વથી જે જાણે છે, તે પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ છે.”

નોંધ :—અગવાન ભાખકાર વગેરે પ્રતિપાદન કરે છે કે:—“ પૂર્વોક્ત સાધનોનું અનુષ્ઠાન કરવા જે અસમર્થ હોય, એવા મુમુક્ષુઓ માટે જ કર્મફલત્યાગનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે; પરંતુ સર્વ સાધનોમાં કર્મફલત્યાગરૂપ સાધન મુખ્ય [શ્રેષ્ઠ] છે, એ હેતુ નથી. મુમુક્ષુની કર્મફલત્યાગ વિષે અલિરુચિ થાય, તે માટે કર્મફલત્યાગની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે [શા. ભા., શંકરાનંદ, મધુ]. ”

જો કર્મફલત્યાગ મુખ્ય સાધન હોય તો પૂર્વે મત્કર્મકૃત્તમત્તરમઃ । [ગી. ૧૧-૫૫] ઇત્યાદિવડે પાંચ સાધનોના વિધાનના વૈયર્થ્યનો તથા ‘ આત્મા વા અરે દ્રઢવ્યઃ । ’ ઇત્યાદિ વડે આત્મા સાક્ષાત્કાર માટે શ્રવણ આદિ વિધિના નૈરર્થક્યનો પ્રસંગ આવે છે [શંકરાનંદ] [૧૨].

અવતરણિકા :—હવે સાત શ્લોકોડે “ ક્ષિત્રમેવ પરમેશ્વરપ્રસાદહેતુઃ । [શ્રીધર; કેશવ] શીઘ્ર ઈશ્વરના અનુગ્રહના કારણરૂપ તથા સાક્ષાદ્સત્ત્વકારણમ્ । [શા. ભા.] સાક્ષાત્ મોક્ષના કારણરૂપ ” ‘ જદ્વેદ્યા સર્વભૂતાનામ્ ’ ઇત્યાદિ ચોની ભક્તનાં બીજીસ લક્ષણો [વશલ] પ્રતિપાદન કરે છે:

અદ્વેષ્ટા સર્વભૂતાનાં મૈત્રઃ કરુણ એવ ચ ।

નિર્મમો નિરહંકારઃ સમદુઃખસુખઃ ક્ષમી ॥ ૧૩ ॥

અન્યથાર્થ :—સર્વભૂતાનાં સર્વભૂતોનો અદ્વેષ્ટા દ્વેષ નહિ કરનારો મૈત્રઃ સર્વનો મિત્ર કહ્યઃ કરુણાવાળો ચ એવ તેમ જ નિર્મમઃ મમતારહિત નિરહંકારઃ અહંકારરહિત સમસુહદુઃખઃ સુખદુઃખમાં સમબુદ્ધિવાળો તથા ક્ષમી ક્ષમાવાન એવો જે મારો ભક્ત છે, તે મને પ્રિય છે [૧૩].

શબ્દાર્થ :—સર્વભૂતોનો દ્વેષ નહિ કરનારો, સર્વનો મિત્ર, કરુણાવાળો, મમતારહિત, અહંકારરહિત તેમ જ સુખદુઃખમાં સમબુદ્ધિવાળો તથા ક્ષમાવાન એવો જે મારો ભક્ત છે [તે મને પ્રિય છે] [૧૩].

વિવેચન :—અદ્વેષ્ટા સર્વભૂતાનાં = સર્વભૂતોનો દ્વેષ નહિ કરનારો, પોતાને દુઃખ આપનારનો પણ દ્વેષ નહિ કરનારો, સમસ્ત જગતને આત્મારૂપે જોનાર [શા. ભા.]. સર્વોત્તમસંપન્ન વિદ્વાનને કાઈ વિશે રાગ ન હોવાને લીધે, સર્વભૂતો વિશે અદ્વેષ્ટાપણું યુક્ત જ છે [શંકરાનંદ].

પ્રજ્ઞાદે પિતાનાં પાપોની મુક્તિ માટે તૃસિંહ લગવાન પાસે માગેલું વરદાન [ભાગ. ૭-૭-૧૭], ભક્ત અંબરીષે સુદર્શનના ત્રાસથી કરેલી દુર્ગાસાત્ક્રિયિની રક્ષા [ભાગ. ૬-૫-૧૦-૧૨], બાળકપુત્રોનો વધ કરનાર અશ્વત્થામાને દ્રોપદીએ આપેલી ક્ષમા [ભાગ. ૧-૪-૪૭] વગેરે અસંખ્ય દુઃખ આપનારનો, અનિષ્ટ કરવા

પ્રજ્ઞા યનારનો કે પ્રાણ લેવા પ્રજ્ઞા ધનાનો પણ દેવ ન કરનારા જ્ઞાની ભક્તોનાં અનેક દષ્ટાંતો છે. “ ન વાવે પ્રતિપાપઃ સ્યાત્ સાધુરેવ સદા ભવેત્ । [વનપર્વ ૨૦૬-૪૪] અનિષ્ટ કરનાર પ્રતિ પણ સાધુભાવે વર્તન કરવું એ જ્ઞાનીનો સ્વભાવ છે. ”

આરબભક્ત રાખીને એક પ્રસંગે પૂછવામા આવ્યું — ‘ શું તમે પરમાત્માને આહો છો ? ’ રાખીએ કહ્યું — હા, ‘ શું ’ તમે સેતાનનો દેવ કરો છો ? ’ રાખીએ જવાબ આપ્યો — ‘ પ્રભુના પ્રેમથી પરિપૂર્ણ ભાગ હૃદયમાં સેતાનનો કે કોઈનો દેવ કરવાને સ્થાન નથી; તથા પ્રભુપ્રેમમા તન્મય રહેનારી મને મેતાનનો કે કોઈનો દેવ કરવાનો સમય નથી. [નિકલસન, આરબોનો ઇતિહાસ [૧૮૭૦] પા. ૨૩૪].

‘ અદ્વૈષ્ટા યતુ ’ એટલે પ્રહલાદ, અખરીષ, દ્રૌપદી વગેરેની પેઠે પ્રભુમય થઈ, પ્રભુમય જીવન જીવી, મમત્ત જગતને પ્રભુમય થવા માટે દીવાદાહીપ થયું તે અદ્વૈષ્ટાપણું સમદષ્ટિને પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાનીનું સર્વોત્તમ લક્ષણ છે.

દેવ જ દુ.ખ તથા અશાંતિનું મૂળ છે

સાત દિવસમા મૃત્યુનો શાપ આપનાર ઋષિકુમાર યુગીનો કે ઝેરી મુખવડે ડંખ મારતા તક્ષક નામનો સમદષ્ટિવાળા પત્રીક્ષિતે દેવ ન કયો [ભાગ ૧૨-૫૧૨], પરંતુ પરીક્ષિત તક્ષકના ડંખથી મૃત્યુ પામ્યો તેથી ક્રોધાધમાન થઈ, પિતાનું વૈર લેવા માટે પરીક્ષિતના પુત્ર જનમેજયે તલહ તથા સર્પમાત્રનો નાશ કરવા માટે સર્પયજ્ઞનો આરંભ કયો [ભા. ૧૨-૬-૧૫].

રાજ જનમેજયની પેઠે આ જ પ્રકારે આજે સમગ્ર જગતમાં પ્રેમરવકપ તથા સમબુદ્ધિવાળા પ્રભુના બાળકો વૈર, દેવ તથા વિષમબુદ્ધિથી સર્પપજો કરી રહ્યા છે. આ સર્પયજ્ઞથી પ્રત્યેક મનુષ્ય, કુટુંબ, ગામ, શહેર કે દેશ પ્રગ્વલિત થઈ રહેલો છે. અણુઆમ, હાઇડ્રોજન ઑન, શસ્ત્રોના કારખાનાં વગેરે આ સર્પ-યજ્ઞના પ્રયંડ રચણો છે. શાંતિ, સુખ, શ્રાતૃભાવ, નન્દકૃતિ, સદાચાર, મનુષ્યત્વ, મૈત્રી, ઋણ્યા વગેરે આ યજ્ઞોમા સતત હોમાર્ષ રહ્યા છે; પરંતુ આશ્ચર્ય છે કે, તેને હોમનારાઓ જ શાંતિ, શ્રાતૃભાવ, સંસ્કૃતિ વગેરે સ્તોત્રોના મુક્તકંઠે ગાન કરે છે.

આ સર્પપજોથી જનન દેવમય [મેતાનમય] બન્યું છે. ગીતા, બાઇબલ, કુરાન વગેરે ધર્મગ્રંથોમા વર્ણવેલો, તેમ જ મંદિરો, ચર્ચો તથા મંચિન્દ્રોમાં વિવિધ પ્રકારે પૂજાતો હોવા છતાં, જર્જરિત થયેલો માનવધર્મ બોલો થવા, માથું ઉચકવા કે આમળી બતાવવા પણ સમર્થ નથી.

વળી આશ્રય એ છે કે, આ સર્વયજ્ઞ કરી રહેના જનમેજયો પ્રભુના આદેશની તથા પરીક્ષિત જેવા ભક્તોના આચારની અન્યા કરી, પ્રભુની સૃષ્ટિને નરકમય બતાવી, સુખ, શાંતિ તથા આગાદી માટે પ્રભુને પ્રાર્થે છે. પ્રભુના આદેશની કે મહાપુરુષોના આચારની ઉપેક્ષા કરનાર જનમને સુખ કે શાંતિ કેમ સંભવે ? મૂર્તિઓને, સમાધિઓને કે કનરાને કેવળ પુષ્પોથી દાટી દેવાથી શું પ્રયોજન સદૃશ થશે ?

મૈત્ર = સર્વજૂતોને પોતાના આત્મારૂપે જાણ્યાં તેમના પર રનેહ કરનારો [યજ્ઞરાનદ], દ્રેપ કરનાર કે અપંગર જ્ઞાત પ્રતિ પશુ મિત્રભાવે વર્તનારો [રા. ભા.] સ્નાયુરહિત સર્વનો પ્રેમી, કણ્ઠ = દયાવાન-કુખી પ્રાણીઓ પર દયા રાખનારો-સર્વમૂતામયપ્રદ । [શા. ભા.] સર્વજૂતોને અભય આપનારો

નિર્મમ = દેહ, ઇન્દ્રિયો તથા તેની સાથે સળધ રાખનાર સર્વ પદાર્થોમા મમતા વિનાનો, નિરહકાર = અહ છુદ્ધિ વિનાનો [શા. ભા.], આચાર તથા વિદ્યાના અભિમાન વિનાનો [મધુ], સ્નહુ સ્નુજ્ઞ = સુખદુઃખને સમાન માનનારો [નીનકદ], સુખદુઃખની પ્રાપ્તિમા હર્ષપિપાદથી રહિત [યજ્ઞરાનદ] ક્ષમી = ક્ષમાવાન, તિતિશ્નુ [યજ્ઞરાનદ], આધ્યાત્મિકાદિ સર્વદુષ્ટોનો સતાપ તથા વિકાસ વિના સહન કરનારો [યજ્ઞરાનદ], કોઈ મારે, નિરસ્કારે, અપમાને કે નિંદે તોપણ વિકાર નહિ પામનારો, વૃક્ષની પેઠે ડેહ કરાય તથાપિ કોપે કે કપે નહિ, એવો જે મારો ભક્ત છે, તે મને પ્રિય છે

હે અશ્વત્થામ ! નારદ, પ્રહલાદ, ઉદ્ધવ વગેરે મારા ભક્તો મને જેવા પ્રિય છે, તેવા બ્રહ્મા, શિવ, બળદેવજી કે લક્ષ્મીજી કે મારો આત્મા પણ મને પ્રિય નથી. નિરપેક્ષ, સતત મારુ જ ચિંતન કરનારા, નિર્દોષ, ગમદ્વેષ વિનાના તથા સર્વત્ર સમદૃષ્ટિવાળા મારા ભક્તોની “અનુવચ્ચમ્યહ નિત્ય પૂયદત્યદ્વિરેણુમિ । [ભાગ ૧૧-૧૪-૧૬] પાછળ હું નિત્ય ક્ષીં ઝુ છું અને તેમના ચરણરજથી પવિત્ર થાઉં છું ” હું સર્વ પરિબ્રહ્મથી રહિત, અહતા-મમતા વિનાના, મારામા જ એકાગ્ર ચિંતવાળા, શાંત, પ્રાણીમાત્ર પર દયા તથા પ્રેમ રાખનારા, અને કામના વિનાના મારા ભક્તો જે પરમાનંદ સ્વરૂપનું સુખ અનુભવે છે, તેને તો તેઓ જ જાણે છે, કારણકે મોક્ષની પણ કામના વિનાના નિરપેક્ષ પુરુષો જ આ પ્રગરના નિરતિથય સુખને પ્રાપ્ત થાય છે [ભાગ ૧૧-૧૪-૧૫-૧૭] [૧૩]

સંતુષ્ટઃ સતતં યોગી યતાત્મા દદનિશ્ચયઃ

મર્યપિતમનોબુદ્ધિર્યો મદ્રક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૪ ॥

અનન્યાયઃ —ય જે સતત નિરત સતુષ્ટ સતોષી યોગી સમાહિત ચિત્તવાળો ચતાત્મા ધરીને તથા ઇન્દ્રિયોને નિયમના ગાખનારો દૃઢનિઘ્ઘ દૃઢનિયમવાળો તથા મર્ષિ મારે વિશે ભર્ષત્મનાનુદ્ધિ મના તથા બુદ્ધિ જેણે અર્પણ આપી છે એવો નદ્ધક્ત મારે ભક્ત છે મ તેને મને પ્રિય પ્રિય છે [૧૪]

શાન્તઃ —નિઃતર સતોષી, સમાહિત ચિત્તવાળો, ધરી તથા ઇન્દ્રિયોને નિયમના ગાખનારો, દૃઢનિયમવાળો તથા મારે વિશે અર્પણ કરેના મનબુદ્ધિ વાળો એવો જે મારે ભક્ત છે તે મને પ્રિય છે [૧૫]

વિવેચન —સતુષ્ટ = જે પુરુષ, યથાગ્રામે દેશગ્રામે આપત્તિ તથા સપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે એ પ્રદાનના જ્ઞાનથી અનસ્ત્રાદિ પદાર્થોની પ્રાપ્તિ તથા અપ્રાપ્તિમાં સર્વદા સતોષ રાખે છે [શા ભા], જે સુખદુઃખ, માન-અપમાન, લાભ-અલાભમાં સર્વદા સતુષ્ટ છે [ચક્રાનંદ] એટલે કે પ્રવ્રજ્ય ચિત્તવાળો છે [મીધા] અનબુદ્ધિવાળો છે [મધુ], જે નહિ મેળવે તો મેળવના તાનાવેલી કરતો નથી મળે તો યથેષ્ટ ભોગવે છે, તથા જેનું આચ-લ્ય સર્વદા ચૌર છે [મહોપનિષદ ૪-૩૮] જે અપ્રાપ્ત વસ્તુની ઇચ્છા કરતો નથી, પ્રાપ્ત વસ્તુને અપ્રાપ્ત જેની લેખે છે, તથા પ્રારબ્ધવશાત્ પ્રાપ્ત થતા સુખ-દુઃખો યાતિથી ભોગવે છે [યો વા યુ પ્ર ૧૫-૧૨] તે સતુષ્ટ કહેવાય છે

ધર્મનુ શૂળ સતોષ છે વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત છે, તથા આત્મદર્શન હોય છે [શા પ ૨૭૦-૩૧]

સતોષ મોહનુ દ્વાર છે [મહોપનિષદ ૪-૧-૨] સતોષનો અર્થાત્ [લોભ] નરકનુ દ્વાર છે [ગી ૧૭-૨૧] [વિશેષ વિવેચન માટે જુઓ પા ૨૫૧]

યોગી = નિત્ય સમાહિત ચિત્તવાળો [શા ભા ૨૦૨] નિત્ય સમાધિયુક્ત ચિત્તવાળો [મધુ વગેરે], ચતાત્મા = સર્વદા ધરી તથા ઇન્દ્રિયોને નિયમના ગાખનારો, દૃઢ દૃઢનિઘ્ઘ = નિઃતર આત્મનિરતના નિયમના નિયમવાળો [શા ભા ૨૦૨] શુરુના ઉદ્દેશમાં તથા યાત્રાના અર્થમાં દૃઢ નિયમવાળો [શા ભા] ‘અક્રાંતો, અતોષ્ઠા, સમ્યક્જ્ઞાન દ તથા અદ્વિતીય બ્રહ્મ હુ છુ’ એ પ્રકારનું જ્ઞાન દૃઢ છે એવો, એટલે કે સ્થિતપ્રજ્ઞ [મધુ] મર્ષર્ષિત્મનોબુદ્ધિ = સર્વદા મારે વિશે બુદ્ધિ તથા મનને જેણે અર્પણ કરેના છે એવો મારે ભક્ત મને અત્યંત પ્રિય છે

આ પ્રકારે ‘પ્રિયો હિ જ્ઞાનિનાઽત્યર્થમ્ [ગી ૭-૧૭]’ ‘હુ જ્ઞાનને પ્રિય છુ અને જ્ઞાની મને પ્રિય છે’ એ પૂર્વે સાતમાં અધ્યાયમાં કહેના અર્થનું અહીં વિસ્તારપૂર્વક નિરૂપણ કરવામાં આ યુ છે [શા ભા]

“સતતમિતિ વિશેષગચ્છેનાપિ સમ્યન્વતે । [શંકરાનંદ] ‘સતત’ શબ્દનો આ શ્લોકના મંત્રુઃ વગેરે પાંચે વિશેષણો [વક્ષણો] સાથે પણ સંબંધ છે [૧૪].

યસ્માન્નોદ્વિજતે લોકો લોકાન્નોદ્વિજતે ચ યઃ ।

હ્યમર્પમયોદ્વેગૈર્મુક્તો યઃ સ ચ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૫ ॥

અન્યથાર્થઃ—યસ્માન્ નેનાથી લોકઃ લોકો ન ઉદ્વિજતે સંતાપ પામતા નથી ચ તથા યઃ ને લોકાન્ લોકોથી ન ઉદ્વિજતે સંતાપ પામતો નથી ચ તથા ય. ને હ્યર્પમર્પમયોદ્વેગૈઃ હર્ષ, અદેખાર્ષ, ભય તથા ઉદ્વેગથી મુક્તઃ મુક્ત છે સઃ તે મે મને પ્રિયઃ પ્રિય છે [૧૫].

શબ્દાર્થઃ—નેનાથી લોકો ઉદ્વેગ પામતા નથી, તથા ને લોકોથી ઉદ્વેગ પામતો નથી; તથા ને હર્ષ, અમર્ષ, ભય તથા ઉદ્વેગથી મુક્ત છે, તે ભક્ત મને પ્રિય છે [૧૫].

વિવેચનઃ—હે અર્જુન ! નેના આગમન, શ્રવણ, દર્શન વગેરેથી લોકો ન ઉદ્વિજતે = ઉદ્વેગ [સંતાપ] પામતા નથી [શા. ભા.], ને શરીર, મન તથા વાણીથી કોઈને પણ ભય, પીડા કે સંતાપ થાય તેવું વર્તન કરતો નથી [કેશવ]; તથા ને લોકોના આગમન, શ્રવણ, દર્શનથી કે સ્પર્શથી ન ઉદ્વિજતે = સંતાપ પામતો નથી [શા. ભા. વગેરે], ને લોકોને સંસારમાં મચી રહેલા નેઈને તેમનાથી ઉદ્વેગ પામતો નથી; તથા ને હર્ષઃ = પ્રિય વસ્તુ પ્રાપ્ત થતાં શેમાય, અશ્રુપાત વગેરેના કારણરૂપ તથા આનંદ જણાવનારી ચિત્તવૃત્તિ [મધુ., શા. ભા.], અમર્ષઃ = અન્યતા ઉત્કર્ષને નહિ સહન કરવારૂપ ચિત્તવૃત્તિ [મધુ.] અદેખાર્ષ, ભયઃ = ચેર, યત્રુ, રોગ, ઉપદ્રવ વગેરેથી ઉત્પન્ન થતા ભય, તથા અનર્થ વગેરે તથા ઉદ્વેગઃ = ‘સર્વ પરિબ્રહ્મથી શૂન્ય એવો હું એકલો આ નિર્જન પ્રદેશમાં કેવી રીતે છવીશ ? ’ એવા પ્રકારની ચિત્તની વ્યાકુળતાથી [મધુ.] મુક્ત છે, તે ભક્ત મને પ્રિય છે [૧૫].

અનપેક્ષઃ શુચિર્દક્ષઃ ઉદાસીનો ગતવ્યથઃ ।

સર્વાર્મ્મખરિત્યાગી યો મદ્ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૬ ॥

અન્યથાર્થઃ—યઃ ને મદ્ભક્તઃ મારો ભક્ત અનપેક્ષઃ સ્પૃહારહિત શુચિઃ પવિત્ર દક્ષઃ ચતુર ઉદાસીનઃ ઉદાસીન ગતવ્યથઃ વ્યથારહિત—નિર્ભય તથા સર્વાર્મ્મખરિત્યાગી સર્વ આરંભનો પરિત્યાગ કરનારો છે સ તે મે મને પ્રિયઃ પ્રિય છે [૧૬].

શબ્દાર્થ :—જે મારો ભક્ત સ્પૃહારહિત, પવિત્ર, ચતુર, ઉદાસીન, વ્યથારહિત તથા સર્વ આરંભો ત્યાગ કરનારો છે, તે ભક્ત મને પ્રિય છે [૧૬].

વિવેચન :—અનવેશ : = શરીર, ઇન્દ્રિયો, વિષયો તથા તેના પરસ્પર સંબંધો વિશે સ્પૃહા વિનાનો [શા. ભા. વગેરે], ભોગનાં સાધનોના તૃપ્તિ વિનાનો [મધુ.] મારો ભક્તિથી અતિરિક્ત સાલોક્ષ્ય, સાર્થિ [મારા જેવા ઐશ્વર્યવાળા], સામીપ્ય, અથવા સાયુજ્ય મુક્તિની અપેક્ષા વિનાનો [વલ્લભ, ભાગ. ૩-૨૬-૧૩]; શ્રુતિ-સ્થૂપ દેહને માટી, જળ વગેરેથી તથા અતઃકરણને મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા, ઉપેક્ષાદિથી શુદ્ધ રાખનાર-આત્મ તથા બાહ્ય પવિત્રતાથી યુક્ત-સાત્ત્વવિહિત દ્રવ્યથી શરીરનો નિર્બોધ કરનાર [રા. ભા.], પવિત્ર આચાર્યવાળો [વલ્લભ], કર્મમાં અનાસક્ત-સમ ક્ષણ તથા કર્તવ્યની ભાવના વિનાનો [શ્વકરાનંદ].

દક્ષ = અવરથ જાણવા ગોચ્ય તથા અવરથ કરવા ગોચ્ય પ્રસંગની પ્રાપ્તિ થતાં, તે તે પ્રસંગને જાણવામાં તથા કરવામાં સમર્થ [શા. ભા.], શ્રુતિ, સ્મૃતિ, ઇતિહાસ, પુરાણ, ન્યાય, મીમાંસા વગેરે સર્વ સાત્ત્વ જાણવા-જણાવવામાં, અતુલ્લાન કરવા-કરાવવામાં તથા સર્વ કર્મોના યોગ્ય કરવા-કરાવવામાં સમર્થ [શ્વકરાનંદ], ભગવાનના ભગ્ન વગેરેમાં આજ્ઞાસ વિનાનો [નીલકંઠ], ભગવત્સેવા-શુભાર વગેરે કરવામાં ચતુર [વલ્લભ]. ઉદાસીન : = મિત્ર વગેરેમાં પદાપાત વિનાનો [મધુ.], સેવાથી ભિન્ન સ્ત્રી, ગૃહ વગેરેમાં ઉદાસીન. ગતચ્ચય : નિર્ભય [શા. ભા.], મનની વ્યથા વિનાનો [શ્રીધર વગેરે], અસત્ પુરુષોના આશ્લેષો વ્યથા વિના સહન કરનારો [વલ્લભ]. સર્વાર્થભરિત્યાગી = સર્વકર્મસંન્યાસી [શ્વકરાનંદ], સર્વ આરંભોનો [કામ્ય કર્મોનો] ત્યાગ કરનારો [શા. ભા.] જેવો જે મારો ભક્ત છે તે મને પ્રિય છે [૧૬].

યો ન હૃપ્યતિ ન દ્વેષ્ટિ ન શોચતિ ન કાઙ્ક્ષતિ ।

શુભાશુભપરિત્યાગી ભક્તિમાન્યઃ સ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૭ ॥

અન્યવાર્થ :—યઃ જે ન હૃપ્યતિ દર્પ પામતો નથી ન દ્વેષ્ટિ દ્રેષ કરતો નથી ન શોચતિ શોક કરતો નથી, ન કાંક્ષતિ ઇચ્છા કરતો નથી તથા યઃ જે શુભાશુભપરિત્યાગી જે શુભ તથા અશુભનો ત્યાગ કરનારો તથા ભક્તિમાન ભક્તિમાન છે સઃ તે મે મને પ્રિય. પ્રિય છે [૧૭].

શબ્દાર્થ :—જે દર્પ પામતો નથી, દ્રેષ કરતો નથી, શોક કરતો નથી, ઇચ્છા રાખતો નથી, અને જે શુભ-અશુભનો ત્યાગ કરનારો તથા ભક્તિવાળો છે, તે મને પ્રિય છે [૧૭].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! જે રાગદ્વેષ વિનાનો હોઈ, પ્રિય પદાર્થો પ્રાપ્ત થતાં ન દ્રષ્યતિ = હર્ષ પામતો નથી, તથા અપ્રિય પદાર્થ પ્રાપ્ત થતાં ન દ્વેષિતિ = દ્વેષ કરતો નથી. જે મમત્વ વિનાનો હોઈ, સ્ત્રીપુત્રાદિ પ્રિય પદાર્થોના વિયોગ કે વિનાશથી ન શોચતિ = આત્મનિષ્ઠા, ધૈર્ય તથા આત્મજ્ઞાનના બળથી અશ્રુપાત કે વિજ્ઞાપ કરતો નથી [ચંકરાનંદ].

ન કાંક્ષતિ = જે પ્રિય પ્રદાર્થના સંયોગની કે અપ્રિય પદાર્થના વિયોગની ઇચ્છા કરતો નથી [શા. ભા. વગેરે], “ મગવાનેવ પ્રથુ સર્વં વિદધતિ નિજેચ્છાતઃ કરિષ્યતિ ઇતિ ભાવેન ન પ્રાર્થયેત્ [વદ્વજ્ર] ‘ ભગવાન જ સર્વ કંઈ કરે છે, અને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જ કરશે ’ એ ભાવથી પ્રિય પ્રદાર્થના સંયોગ કે અપ્રિય પદાર્થના વિયોગ માટે પ્રાર્થના કરતો નથી ” અથવા ‘ પ્રારબ્ધ ભોગ વિના કશું પામતું નથી, ’ એમ નિશ્ચયપૂર્વક જાણી, પ્રાપ્ત થયેલા અનર્થની નિવૃત્તિ ઇચ્છતો નથી, અને તિતિક્ષાપરાયણ હોવાથી અનિષ્ટના પ્રતિકાર માટે પણ કિંચિત્ યત્ન કરતો નથી [ચંકરાનંદ], તથા ચ. શુભાશુભપરિત્યાગી = ‘ હું અકર્તા છું ’ એ પ્રકારના જ્ઞાનથી જેણે શુભાશુભ ક્રમોને ત્યાગ કર્યો છે [ચંકરાનંદ] એવો ભક્તિમાન = સંપ્રિયયુક્ત [પુ. અ. ત.], જ્ઞાનવાન [ચંકરાનંદ] ભક્ત મને પ્રિય છે [૧૭].

સમઃ શત્રૌ ચ મિત્રે ચ તથા માનાપમાનયોઃ ।

શીતોષ્ણમુષ્ણદુઃસ્વેષુ સમઃ સંઘર્ષવિવર્જિતઃ ॥ ૧૮ ॥

અન્યથાર્થ :—ચ અને જે શત્રો યત્રુ ચ તથા મિત્રે મિત્રમાં સમઃ સમ છે તથા તથા માનાપમાનયોઃ માન-અપમાનમાં સમ છે તથા શીતોષ્ણમુષ્ણદુઃસ્વેષુ ટાક-તડકા, સુખ-દુઃખાદિમાં સમઃ સમ છે તથા સંઘર્ષવર્જિતઃ સંગથી રહિત છે [તે મને પ્રિય છે] [૧૮].

શબ્દાર્થ :—જે યત્રુ તથા મિત્રમાં સમ [સમદર્શી] છે, જે માન-અપમાનમાં સમ [નિર્વિકાર] છે, જે ટાક-તડકા, સુખદુઃખાદિમાં સમ [સમયુક્ત] છે, તથા જે સંગરહિત છે, તે ભક્ત મને પ્રિય છે [૧૮].

વિવેચન :—સમ શત્રૌ ચ મિત્રે ચ = પ્રારબ્ધવશાત્ આ દેહનો કોઈ યત્રુ [અપકારકર્તા] તથા કોઈ મિત્ર [ઉપકારકર્તા] થાય છે, એમ નિશ્ચયપૂર્વક જાણી [ચંકરાનંદ] જે યત્રુ-મિત્રમાં સમઃ = સમદર્શી છે [ચંકરાનંદ]. જેમ દેહ પોતાના પર ત્રા કરનારને કે મૂળમાં પાણી સીંચનારને એકસરખો ઇંચે.

આપે છે, તેમ જે યત્રુ તથા મિત્ર જાને તરફ સમજાવે વર્તે છે, અથવા જેમ ફૂલ જે હાથે તોડવામાં આવે તથા જે હાથમાં રાખવામાં આવે તે જાને હાથોને સમાનપણે સુવાસિત કરે છે, તેમ જે યત્રુ તથા મિત્ર જાનેનું કાર્યાણ ધરે છે, તથા જાનેના કાર્યાણમાં તત્પર રહે છે;

જે માન-અપમાનમા નમઃ = નિર્વિકાર છે [ચંક્રાનંદ]. તથા જે ટાક-તડકા, સુખદુઃખાદિ દ્વલોભા સમ. = હર્ષનિવાદથી રહિત છે [પ. ટી.], સમશુદ્ધિવાળો છે, તથા જે આત્મા વિશે પ્રીતિવાળો હોઈ, મગવિવર્જિત = સર્વત્ર આસક્તિથી રહિત છે [શા. ભા.] તે ભક્ત મને પ્રિય છે [૧૮].

તુલ્યનિદાસ્તુતિર્મોની સંતુષ્ટો યેન કેનચિન્ ।

અનિકેતઃ સ્થિરમતિર્ભક્તિમાન્મે પ્રિયો નરઃ ॥ ૧૯ ॥

અન્યથાર્થ — તુલ્યનિદાસ્તુતિઃ જે નિદા તથા સ્તુતિમા સરખો વર્તે છે મોની જે મોન ધારણ કરે છે યેન કેનચિન્ સંતુષ્ટ. પ્રાઃબ્ધવચાત્ જે મળે તેથી જેને સંતોષ છે અનિકેતઃ = જે કંઈ પણ નિયત નિવાસસ્થાન વિનાનો છે તથા સ્થિરમતિ સ્થિરશુદ્ધિવાળો છે એવો ભક્તિમાન્ ભક્તિવાળો નરઃ પુરુષ મે મને પ્રિયઃ પ્રિય છે [૯].

શબ્દાર્થ — જે નિદા તથા સ્તુતિને તુલ્ય માનનારો, મોન ધારણ કરનારો, જે કંઈ મળે તેનાથી સંતુષ્ટ રહેનારો, નિયત [ચોક્કસ] નિવાસસ્થાન વિનાનો, સ્થિરશુદ્ધિવાળો તથા ભક્તિવાળો પુરુષ છે તે મને પ્રિય છે [૧૯].

વિયેચન — તુલ્યનિદાસ્તુતિઃ = સ્તુતિ-નિદા દેહની થાય છે, તથા દેહનાશ્યત્ છે, એમ નિવચનપૂર્વક જાણી, જે નિદાથી [દોષકીર્તનથી] ક્રોધ પામતો નથી, તથા સ્તુતિથી [શુષ્કકીર્તનથી] ક્રુધાતો નથી, પરંતુ નિદા તથા સ્તુતિમાં સર્ગ [નિર્વિકાર] રહે છે. મોની = સંયતવાક્. [શા. ભા.] જે વાણીને વચ રાખનારો છે.

સંતુષ્ટો યેન કેનચિન્ = જડવત્ લોકમાચરેત્. [ગોડપાશ્વચાર્પ] જે જડની પેઠે લોકમાં વિચરે છે, જે સરીરસ્થિતિમાત્રથી જ સંતુષ્ટ છે [શા. ભા.], પ્રારબ્ધવચાત્ જે કંઈ મળે તેનાથી સંતુષ્ટ રહેનારો છે [ચંક્રાનંદ વગેરે]. અનિકેતઃ = જે ચોક્કસ નિવાસસ્થાન વિનાનો છે; જેમ વાયુ એકસ્થાને રહેતો નથી, તેમ જે ક્યાંય પણ આશ્રય કરીને રહેતો નથી. સ્થિરમતિઃ = સ્થિરવ્રત્તઃ ।

[શંકરાનંદ] ને સ્થિરબુદ્ધિવાળો છે, તથા મક્તિમાન = ને ભક્તિવાળો [મધુ. વગેરે] અઙ્ગનિષ્ઠ [શંકરાનંદ] છે, તે પુરુષ મને અત્યંત પ્રિય છે [૧૯].

અવતરશ્રુતિઃ :—હવે અધ્યાયના અર્થનો ઉપસંહાર કરે છે :

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।

શ્રદ્ધયાના મત્પરમા ભક્તાસ્તેડતીવ મે પ્રિયાઃ ॥ ૨૦ ॥

અન્યથાથ^૧ :—તુ વળી વે ને મુમુક્ષુઓ મત્પરમાઃ મને જ પરમ પ્રાપ્ય માની ફરં આ યથોક્તં પૂર્વે કહેલા ધર્મ્યામૃતં ધર્મરૂપ અમૃતને શ્રદ્ધયાનાઃ શ્રદ્ધાપૂર્વક પર્યુપાસતે આચરે છે તે તે ભક્તાઃ ભક્તો મે મને અતીવ અત્યંત પ્રિયાઃ પ્રિય છે [૨૦].

શબ્દાર્થ^૨ :—ને મને પરમ પ્રાપ્ય માની આ પૂર્વે કહેલા ધર્મરૂપ અમૃતને [મોક્ષસાધનોને] શ્રદ્ધાપૂર્વક આચરે છે, તે ભક્તો મને અત્યંત પ્રિય છે [૨૦].

વિવેચન :—હે અનુનંદ ! ને મુમુક્ષુઓ મત્પરમાઃ = મને જ પરમ પ્રાપ્ય માની [શંકરાનંદ વગેરે] યથોક્તં = પૂર્વે ‘મમ્યાવેશ્ય મનો વે મામ્’ । [શ્લોક ૨] ઇત્યાદિવડે કહેલા [રા. ભા., કેશવ વગેરે], અથવા ‘અદ્વૈષ્ટ સર્વભૂતાનામ્’ । [શ્લોક ૧૩] ઇત્યાદિવડે કહેલા [શા. ભા. વગેરે] ધર્મ્યામૃતમ્ = મોક્ષના સાધનોનું [શા. ભા. વગેરે], સચુણ ધર્મનિષ્ઠા કે નિશુણ્ય ધર્મનિષ્ઠાનું [વે. ખ. ગી.] શ્રદ્ધાપૂર્વક અનુદાન કરે છે, તે ભક્તો મને અત્યંત પ્રિય છે.

“યો સુક્ષ્માના સ્વાભાવિકો ધર્મઃ સ મુમુક્ષુર્ણાં યત્નતોડ્વન્દ્વેય इत्यर्थः । [શા. ભા., નીલકંઠ] મુક્ત પુરુષોનો ને સ્વાભાવિક ધર્મ છે, તેને મુમુક્ષુઓએ શ્રદ્ધાથી પ્રયત્નપૂર્વક આચરવો જોઈએ.”

સમાપ્તઃ ઉપાસનાપ્રધાનસ્તત્પદાર્થવિવેકઃ । અત.પરં શાયચાર્થવિચારો જીવબ્રહ્મા-ભેદપ્રતિપાદકો ભવિષ્યતિ ॥ [નીલકંઠ] અહીં ઉપાસનાપ્રધાન તત્પદાર્થનો વિવેક સમાપ્ત થાય છે, હવે પછી ‘તત્ત્વમસિ’ એ મહાવાક્યનો વિચાર કરી, શુદ્ધ તથા અજ્ઞાના અભેદનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવશે [૨૦].

અધ્યાયનો સાર

नानाविक्षेपविघ्नैस्त्वहत्वनसत्त्ववशत्वेन भूयो

ह्यस्यज्ञोपास्तિमेकं विदधति मुचिरं लौकिकाचार्यतोऽन्यं ।

सर्वेन योगेश्वराणामपि परमगुणैर्जुર्यते स्वात्मन्यै

તત્ત્વેશે તારતમ્યં વિજ્ઞનનિહિતં દ્વાદશાધ્યાયમધ્યે ॥ [૫. ૮૧.]

દુઃસમવ્યક્તવર્ત્તતદ્વદ્ધુ વિપ્રમતો યુધઃ ।

મુગ્ધં કૃષ્ણપદામ્બોજભક્તિસત્તયમામજેત્ ॥ [શ્રીધર.]

હરિઃ ૐ તત્ત્વદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગોનાસ્તુતિપત્તુ પ્રહ્લવિયાયાં વેંગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણા-
ર્જુનસંવાદે “ ભક્તિયોગો ” નામ દ્વાદશોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૨ ॥

એ પ્રમાણે ઉપનિષદ્, પ્રહ્લવિયા તથા ચોમચાત્તરૂપ શ્રીમદ્ભગવદ્-
ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનના સંવાદ વિષે ‘ ભક્તિયોગ ’ નામનો
બારમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય બારમો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૩ મો

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોગ

આવતરણિકા :—આરંભા અધ્યાયમાં ‘અદ્વૈષ્ટા સર્વભૂતાનામ્ ।’ [ગી. ૧૨-૧૩] એ શ્લોકથી માંડીને અધ્યાયની સમાપ્તિપર્યંત ભગવાને તત્ત્વજ્ઞાની સંન્યાસીઓની નિષ્ઠા અર્થાત્ જે પ્રકારે તેઓ આચરણ [વર્તન] કરે છે, તે પ્રકાર કહ્યો [શા. ભા.].

“અધુના જિજ્ઞાસોમોશૈઃકામસ્ય કથં વ્રજાત્મેકત્વવિજ્ઞાનં, કિં વ્રજા, કસ્ત્વાત્મા, કઃ પુનરનાત્મા, તત્કૃતો વચ્ચ કઃ, સ કથં જ્ઞાનેન નિવર્તેડે, કિં જ્ઞાનં જ્ઞાનસાધનં ચ, કથં વા જીવનમુક્તિચેત્યાકાવૃણાયમ્ । [શંકરાનંદ] હવે મોક્ષની કામનાવાળા જિજ્ઞાસુને કેવા પ્રકારે જીવ તથા બ્રહ્મના એકત્વનું વિજ્ઞાન થાય ? બ્રહ્મ એટલે શું ? આત્મા એટલે શું ? અનાત્મા એટલે શું ? અનાત્માદ્વારા થયેલો બંધ શું છે ? તે બંધ જ્ઞાનથી કેવા પ્રકારે નિવૃત્તિ પામે ? જ્ઞાન શી વસ્તુ છે ? જ્ઞાનનાં સાધનો ક્યાં છે ? તથા જીવનમુક્તિ કેમ પ્રાપ્ત થાય ? એવી આકાંક્ષા થાય,” તેથી—

(૧) પ્રકૃતિ-પુરુષ તથા ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞનું વિવેચન કરવા માટે, (૨) પ્રકૃતિમાં બંધકત્વ તથા આત્મામાં અધ્યાસગતિ-બંધકત્વ બોધન કરવા માટે [શંકરાનંદ], (૩) ક્ષેત્રજ્ઞ [જીવ] તથા બ્રહ્મનું એકત્વ [શંકરાનંદ] તથા ક્ષેત્રજ્ઞ [જીવ] સર્વ ક્ષેત્રમાં એક જ તથા નિર્વિકાર છે, એ પ્રતિપાદન કરવા માટે [મધુ.], (૪) ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞરૂપ [અપરા તથા પરા પ્રકૃતિરૂપ] બંને પ્રકૃતિઓના નિરૂપણદ્વારા એ પ્રકૃતિવાળા ઈશ્વરના તત્ત્વનો નિર્ણય કરવા માટે [શા. ભા.], તથા (૫) પૂર્વે આરંભા અધ્યાયમાં ‘અદ્વૈષ્ટા સર્વભૂતાનામ્’ ઇત્યાદિવડે પ્રતિપાદન કરેલા ધર્મનું [મોક્ષનાં સાધનોનું] અનુષ્ઠાન કરનાર કેવા તત્ત્વજ્ઞાનથી યુક્ત થઈ, ભગવાનનો પ્રિય થાય છે, એ અર્થ સમજાવવાના હેતુથી [શા. ભા.] આ તોરમાં અધ્યાયનો આરંભ કરવામાં આવે છે.

“તદ્રાડડદૌ ક્ષેત્રજ્ઞં ક્ષેત્રાત્ સંજ્ઞેયેણ વિવિચ્ય વિવિક્તસ્યાડડત્મનો વ્રજાત્મેકત્વં ચોપયિતું ધ્રીમગવાનુવાચ । [શંકરાનંદ] તેમાં પ્રથમ ક્ષેત્રજ્ઞનો [જીવાત્માનો] ક્ષેત્રથી સંજ્ઞેપમાં વિવેક કરી, વિવિક્ત આત્માનો [જીવાત્માનો] બ્રહ્મની સાથે અભેદ જણાવવા માટે ભગવાન કહે છે :

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન ઓલ્યા :

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ ૧ ॥

અન્યથાથ^૧ :—કૌંતેય ! હે કૌંતેય ! इदं આ શરીરં શરીર ક્ષેત્રમ ક્ષેત્ર
इति એમ અભિધીયતે કહેવાય છે. एतत्t એ ક્ષેત્રને યઃ જે વેત્તિ જાણે છે—
પ્રદાશિત કરે છે તં તેને તદ્વિદઃ તત્ત્વવેત્તાઓ ક્ષેત્રજ્ઞ ક્ષેત્ર્ય इति એમ પ્રાહુઃ
કહે છે [૧].

શબ્દાર્થ^૨ :—હે કૌંતેય ! આ શરીર “ક્ષેત્ર” કહેવાય છે; અને એને
જે જાણે છે, તેને તત્ત્વજ્ઞાનીઓ “ક્ષેત્રજ્ઞ” કહે છે [૧]

વિવેચન :—इदम् શરીરम् ક્ષેત્રम् इति અભિધીયતે = સર્વકાળે દીપકની
શિખાની પેઠે આ શરીર કંબુકુણે ક્ષય પામે છે, માટે આ શરીર ‘ક્ષેત્ર’ કહેવાય
છે. [શા. ભા., સંકર નંદ], અથવા જેમ ખેતરમાં આગાદિ પદાર્થો ઉત્પન્ન
થાય છે, તેમ આ શરીર સુખદુઃખાદિરૂપ કર્મફળો ઉત્પન્ન કરવાનું સ્થાન છે,
માટે ‘ક્ષેત્ર’ કહેવાય છે [શા. ભા. વગેરે]; અથવા આ શરીર અવિદ્યાવડે
પોતાનો ક્ષય કરે છે તથા વિદ્યાવડે આત્માનું^૩ રક્ષણ કરે છે, તેથી ‘ક્ષેત્ર’ કહેવાય
છે [નીલકંઠ વગેરે], અથવા સમદમાદિથી સુક્રા પુરુષનું જન્મમરણાદિ અનર્થ-
રૂપ ક્ષયથી રક્ષણ કરે છે, તેથી ‘ક્ષેત્ર’ કહેવાય છે [યંકરાનંદ].

જે આ શરીરરૂપ ક્ષેત્રને વેત્તિ = પ્રદાશિત કરે છે [નીલકંઠ], જે આ
ક્ષેત્રમાં ‘અહંમમ’ ‘હુ અને મારું’ એવું અભિમાન કરે છે [મધુ.], અથવા
જે ક્ષેત્રને જ્ઞાનવડે પ્રત્યક્ષ જાણે છે [શા. ભા.], સ્વાભાવિક રીતે કે ઉપદેશ-
દ્વારા પ્રાપ્ત થતા અનુભવથી વિભાગપૂર્વક રપાદ જાણે છે [શા. ભા. વગેરે]
તેને તત્ત્વજ્ઞાનીઓ “ક્ષેત્રજ્ઞ” કહે છે [૧].

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्જ્ઞાનં મતં મમ ॥ ૨ ॥

અન્યથાથ^૧ :—મારત ! હે ભારત ! ચ વળી સર્વક્ષેત્રેષુ સર્વ ક્ષેત્રોમાં
ક્ષેત્રજ્ઞ ક્ષેત્ર્ય માં મને અપિ જ વિદ્ધિ જાણુ ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોઃ ક્ષેત્રનું અને ક્ષેત્રજ્ઞનું
વિભાગપૂર્વકનું ચત્ત જે જ્ઞાન જ્ઞાન તત્ત્વ તે જ્ઞાન જ્ઞાન છે એવો મમ મત મારો
અભિપ્રાય છે [૨].

શબ્દાથ' :—હે ભારત ! બધાં ક્ષેત્રોને વિષે ક્ષેત્રજ્ઞ હું છું એમ જાણ્યું. ક્ષેત્રનું તથા ક્ષેત્રજ્ઞનું જે જ્ઞાન તેજ " જ્ઞાન " છે, એવો મારો અભિપ્રાય છે [૨].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! સર્વ ક્ષેત્રોમાં અધિષ્ઠાનરૂપે રહેલા ક્ષેત્રજ્ઞ = ક્ષેત્રોનો પ્રકાશક, દ્રષ્ટા તથા જ્ઞાતા તુ મને જ જાણ્યું. ક્ષેત્ર કલ્પિત હોવાથી મિથ્યા છે, તથા ક્ષેત્રજ્ઞ અધિષ્ઠાન હોવાથી સત્ય છે; અથવા જડપ્રકૃતિના કાર્યરૂપ ક્ષેત્રને તથા પરાપ્રકૃતિરૂપ ક્ષેત્રજ્ઞને તત્ત્વથી જાણ્યું અથવા ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞ એ સર્વ બ્રહ્મ જ છે, એ સાક્ષાત્ જાણ્યું, તેજ અરેખરુ " જ્ઞાન " છે, એવો મારો અભિપ્રાય છે [મધુ.].

' જીવનો તથા ઈશ્વરનો બેદ અવિદ્યથી પ્રતીત થાય છે. વાસ્તવિક રીતે અબેદ છે ' એ અહીં ભગવાન ભાષ્યકારે તથા શ્રીકૃષ્ણ કરાન દે વિસ્તારપૂર્વક યુક્તિઓ વડે પ્રતિપાદન કર્યું છે.

શ્રુતિ કહે છે કે :—"નાન્ત પ્રજ્ઞં ન વહિ પ્રજ્ઞં નોભયત, પ્રજ્ઞ ન પ્રજ્ઞાનવર્તનં ન પ્રજ્ઞં નાપ્રજ્ઞમ્ । અહમ્ અમ્યવદ્યમ્ પ્રાહ્મમલ્લક્ષણમ્ ચિન્મયમવ્યવર્તયમેવાત્મપ્રત્યયસારં પ્રપ્રચોદશમ્ જ્ઞાન્તં શિશ્મન્નેત ચતુર્થં મન્યન્તે સ આત્મા સ વિજ્ઞેય. ॥ [મા. ઉ. ૧-૭] આત્મા ' અંત પ્રજ્ઞ ' નથી, ' બહિઃ પ્રજ્ઞ ' નથી, ' ઉભયત પ્રજ્ઞ ' નથી, ' પ્રજ્ઞાનવર્તન ' નથી, ' પ્રજ્ઞ ' નથી, ' અપ્રજ્ઞ ' નથી, પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોનો વિષય ન હોવાથી ' અદૃષ્ટ, ' કર્મેન્દ્રિયોનો વિષય ન હોવાથી ' અગ્રાણ, ' અનુમાનનો વિષય ન હોવાથી ' અલક્ષણ, ' મનનો વિષય ન હોવાથી ' અચિત્ત, ' વાણીનો વિષય ન હોવાથી ' અવ્યવહરય, ' સ્વગતબેદથી રહિત હોવાથી ' એકતાના જ્ઞાનનો સાર, ' વિજ્ઞાતીય ભેદથી રહિત હોવાથી ' પ્રપંચના ઉપવ્રત્તભવાજો, ' જ્ઞાનદધન હોવાથી ' શિવ, ' તથા પિતૃ, તેજસ્ તથા પ્રાણ એ ત્રણ પાદોથી વિષદાણુ હોવાથી અતુથ " [તુર્ગીય] છે. તે આ આત્મા જાણવા યોગ્ય છે."

આ આત્મા [બ્રહ્મ] સદ્બ્રહ્મ, અગ્રાણ તથા અદૃશ્ય છે, પોતાના એક અણ વડે તે અહીં સુદ્ધિપૂર્વક ક્રિયા કરે છે. એનો જ કદપેસો અંચ બધાં ચેતન પ્રાણીઓનો જીવાત્મા બન્યો છે. તે જ સર્વ ધરીદાતા ક્ષેત્રજ્ઞરૂપે રહેલો છે. તે જ સકલ્પ, પ્રયત્ન અને અભિમાનવાજો, પ્રજ્ઞાપતિરૂપ તથા સર્વનો જ્ઞેનારો છે. તે ચેતનવડે જ આ ધરીર ચેતનયુક્ત બન્યું છે; તથા તે જ આ ધરીરને ક્રિયા કરવા પ્રેરે છે [મૈત્રા. ઉ. ૨-૫].

" આત્મા ક્ષેત્રજ્ઞ ક્ષત્યુક્તઃ સંયુક્તઃ પ્રાજ્ઞતૈર્જ્ઞેઃ । તૈરેવ તુ વિનિર્નુક્તઃ પરમાત્મેત્યુદાહતઃ । [શાં. ૫. ૧૮૯-૧૪]. આ આત્મા પ્રકૃતિના ગુણોથી યુક્ત થઈ

દેહ વિશે દેહલો હોય છે, ત્યારે તે 'ક્ષેત્રજ' કહેવાય છે; જ્યારે તે પ્રકૃતિના કાર્યરૂપ દેહાદિના ગુણોથી મુક્ત થાય છે, ત્યારે તે " પરમાત્મા " કહેવાય છે.

" નેહ નાનાડસ્તિ ક્વિચન । [૬૬ ઉપ. ૨-૧-૧૧; બૃ. ઉ. ૪-૪-૧૯]
બ્રહ્મ વિશે કંઈ પણ નાનાત્વ [ભેદ] નથી. બ્રહ્મ, ઈશ્વર તથા જીવ એક જ હોવા છતાં ઉપાધિભેદવડે ભિન્ન લાગે છે. " " મૃચોઃ સ મૃચું ગદ્યતિ ચ રૂઢ નામે પર્યતિ । [૬૬. ૨-૧-૧૧] જે અવિદ્યાથી મોહ પામેલા બ્રહ્મ, ઈશ્વર તથા જીવોરે વિશે ભેદને જુએ છે, તે પુનઃ પુનઃ સ સારને પામે છે " [૨].

અવતરણિકા :—હવે ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજનું વિવરણ [૨૫૫થી૩૨૫] કરવાને આરંભ કરે છે :

તત્ક્ષેત્રં યચ યાદક્ ચ યદ્વિકારિ યતથ્ચ યત્ ।

સ ચ યો યત્પ્રભાવથ્ચ તત્સમાસેન મે શૃણુ ॥ ૩ ॥

અન્યથાર્થ :—તત્ તે ધરીરૂપ ક્ષેત્ર ક્ષેત્ર યત્ જે સ્વભાવવાળું છે તથા યાદક્ જે ઇન્દ્રિયાદિક ધર્મવાળું છે ચ અને યદ્વિકારિ જે ઇન્દ્રિયાદિક વિકારોવાળું છે ચ તથા યત્. યત્ તે ક્ષેત્રરૂપ કારણથી જે કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે [યા. ભા.] ચ તેમ જ સઃ તે ક્ષેત્રજ ચઃ જેવા સ્વભાવવાળો છે ચ યાત્રમાય જેવા પ્રભાવવાળો છે તત્ તે ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજના સ્વરૂપને મે ભારી પાસેય સમાસેન સંક્ષેપથી શૃણુ તું સાંભળ [૩]

શબ્દાર્થ—એ ક્ષેત્ર શું છે; કેવું છે, કેવા વિકારવાળું છે, તે ક્ષેત્રજ કારણથી જે કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ જ તે ક્ષેત્રજ જેવા સ્વભાવવાળો છે તથા જેવા પ્રભાવવાળો છે, તે ભારી પાસેથી સંક્ષેપથી તું સાંભળ [૩].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! તે ધરીરૂપ ક્ષેત્ર યત્ = જે જગતા અને સ્વભાવવાળું છે, યાદક્ = જે ઇન્દ્રિયા, દ્રેષ્ય વગેરે ધર્મવાળું છે, યદ્વિકારિ = જે ઇન્દ્રિયાદિક વિકારોવાળું છે, યતઃ યત્ = તે ક્ષેત્રરૂપ કારણથી જે કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે [યા. ભા. વગેરે] અર્થાત્ તે ક્ષેત્ર ક્ષેત્રજની ઉપાધિ યદ્, સ્વયં નં કાર્ય ઉત્પન્ન કરે છે [સંકરાનંદ], તેમ જ તે ક્ષેત્રજ ચઃ = જે સ્વરૂપથી સ્વયં પ્રકાશ, ચૈતન્ય તથા આનંદ સ્વભાવવાળો છે તથા યાત્રમાયઃ = ઉપાધિ યોગ્ય જે પ્રભાવવાળો છે, તે ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજના યથાર્થ સ્વરૂપને તું ભારી પાસેય સંક્ષેપથી શૃણુ = સાંભળ. એટલે કે શ્રુત્વા તદર્થ સમ્યગ્વચારય તન્નિષ્ઠો ભવ [સંકરાનંદ વગેરે] ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજના સ્વરૂપને સાંભળી તેનો નિશ્ચય કર તથા તે નિષ્ણાથી મુક્ત થા [૩].

અવતરણિકા. — હવે શ્રોતાની બુદ્ધિમા રુચિ ઉત્પન્ન કરવાના હેતુથી, ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞના સ્વરૂપની સ્તુતિ કરે છે

ઋપિર્મિર્વહુધા ગીતં છન્દોર્મિર્વિવિધૈઃ પૃથક્ ।

બ્રહ્મસૂત્રપદૈશ્ચૈવ હેતુમદ્ધિર્વિનિશ્ચિતૈઃ ॥ ૪ ॥

અન્યથાથ' — આ ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞનું સ્વરૂપ ઋપિર્મિ ઋપિઓએ મત્ર દ્રષ્ટાઓએ વહુધા બહુ પ્રકારે ગીત નિરૂપણ કર્યું છે, વિવિધે છન્દોર્મિ વિવિધ વેદોએ પૃથક્ વિભાગપૂર્વક કહેતું છે-લિન્ન લિન્ન રીતે કહેતું છે ચ તથા હેતુમદ્ધિ યુક્તિવાળા તથા વિનિશ્ચિતૈ. નિશ્ચિત અર્થવાળા બ્રહ્મસૂત્રપદૈ. બ્રહ્મસૂત્રના પદોએ પણ તે સ્વરૂપ બહુ પ્રકારે પ્રતિપાદન કરેલું છે [૪]

શબ્દાથ' :—તે ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞનું સ્વરૂપ ઋપિઓએ બહુ પ્રકારે નિરૂપણ કર્યું છે, વિવિધ વેદોએ ભિન્નભિન્ન કરીને કહેલું છે, તથા બ્રહ્મસૂત્રના પદોએ પણ બહુ પ્રકારે પ્રતિપાદન કરેલું છે [૪]

વિવેચન — હે અર્જુન! આ ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞના મંત્રપત્રે વ્યાસ, પારાશર વસિષ્ઠાદિ ઋપિઓએ વહુધા ગીત = યોગનાસિક્ષ, મહાભાસ્ત, પુરાણ વગેરે મથોમા, તથા પિપ્પલાદ, મુણ્ડક વગેરે બ્રહ્મનિષ્ઠ મુનિઓએ શ્રુતિઓમા વિવિધ પ્રકારે નિરૂપણ કર્યું છે છન્દોર્મિ = ઋગ્વેદાદિ વેદોમા પૃથક્ = વિવેક કરી નિરૂપણ કર્યું છે [મધુ], વિભાગપૂર્વક કહેનામા આત્મ્ય છે તથા યુક્તિવાળા તથા નિશ્ચિત અર્થવાળા બ્રહ્મસૂત્રપદૈ = બ્રહ્મસૂત્રપદોએ [શા ભા વગેરે], બ્રહ્મને પ્રતિપાદન કરનારા ઉપનિષદના વાક્યોવડે [મધુ], વેદાંતસૂત્રોવડે [શંકરાનંદ] પણ તે બંનેનું સ્વરૂપ બહુ પ્રકારે વર્ણવ્યું છે શ્રુતિ, સ્મૃતિ તથા ઋપિઓએ નિશ્ચિત કરેલા ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞના મથાર્થ મંત્રપત્રે હુ સક્ષેપથી કહું છું, તે તુ મારી પાસેથી શ્રવણ કર [કેશવ] [૪]

અવતરણિકા :—હવે બે શ્લોકવડે ક્ષેત્રનું સ્વરૂપ કહે છે :

મહાભૂતાન્યહંકારો બુદ્ધિરવ્યક્તમેવ ચ ।

ઇન્દ્રિયાણિ દર્શકં ચ પચ્ચ ચેન્દ્રિયગોચરાઃ ॥ ૫ ॥

અન્યથાથ' — મહાભૂતાનિ પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ તથા આકાશ એ પાંચ સૂક્ષ્મ તત્ત્વાત્માઓ ક્ષેત્રના સર્વ નિર્માતામા [કાર્યોમા] વ્યાપક હોનાથી મહાન કહેનાય છે. અહંકાર. પાંચ મહાભૂતોના કારણરૂપ અહંકાર બુદ્ધિ. અહંકારના કારણરૂપ મહત્ત્વ ચ એવ તેમ જ અવ્યક્ત બુદ્ધિના કારણરૂપ.

અન્યક્ત મૂલપ્રકૃતિ દન इन्द्रियाणि दथ छन्दियो च अने एकम् એક મન
ચ તથા પચ પાચ इन्द्रियगोचराः शब्दादि छन्दियोना विषयो [૫].

શબ્દાર્થઃ—પાંચ મહાભૂતો, અહંકાર, બુદ્ધિ તેમ જ અન્યક્ત દથ
છન્દિયો, એક મન તથા પાચ છન્દિયોના વિષયો [૫].

વિવેચન :—મહાનૂત્તનિ = પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ તથા આકાશની
પાંચ સૂક્ષ્મ [અપચ્ચીકૃત] તત્ત્વાત્માઓ, મહાકારઃ = એ પાંચ મહાભૂતોના
કારણરૂપ અહંકાર, બુદ્ધિ. = અહંકારના કારણરૂપ બુદ્ધિ [મહતત્ત્વ] સ્વયંજનં =
બુદ્ધિના કારણરૂપ અન્યક્ત [મૂલપ્રકૃતિ] [શા. ભા. પગેરે], અન્યાકૃત [વંકનનંદ],
માયા નામની પંચેશ્વરની સક્રિય [મુ.]. इन्द्रियाणि = શ્રોત્રાદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો,
પાચ કર્મેન્દ્રિયો ચ એક અને એક = અગિયારમું મન તથા इन्द्रियगोचराः =
શબ્દાદિ પાચ છન્દિયોના વિષયો, એ તરે મગી કુલ ચોવીસ પદાર્થોને સાંખ્ય-
દર્શનવાળા ચોવીસ તરવો કહે છે.

સાંખ્યદર્શન પ્રકૃતિને સ્વયંજન તથા સત્ત્વ કહે છે. વેદશાસ્ત્ર પ્રકૃતિને બિધ્યા
તથા ઈશ્વરને અધીન કહે છે.

શ્રુતે પશ્ય કહે છે કે.—‘ માયા તુ પ્રવર્તિ વિद्यान्मायिन तु महेश्वरम् ।
[સ્વે. ઉ. ૪-૧૦] માયાને પ્રકૃતિ જાણવી, તથા તે માયાને સ્વાધીન શમ-
નારને મહેશ્વર જાણવા.’

નોંધ :—છન્દિયોની સંખ્યા ઉપનિષદમાં કોઈ સ્થળે સાત તથા કોઈ
કોઈ સ્થળે દથ, અગિયાર, બાર તથા તેર સુધી વર્ણવેલી છે; પરંતુ ઉપનિષદોનાં
સર્વ વાક્યોની એકવાક્યતા કરતાં છન્દિયોની નંખ્યા અગિયાર જ સિદ્ધ થાય છે,
એમ વેદાંતસૂત્રના આધારે જગવાન બાપ્પકારે દર્શાવેલું છે [શા. ભા., વે. સુ.
૨-૪-૫-૬]. પાચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો તથા એક મન એમ છન્દિયો
અગિયાર છે, એવું જ અહીં સ્પષ્ટ નિરૂપણ છે [૫].

અવતરણિકા :—“ અવેદાનો ‘આત્મગુણાઃ’ इति यानाचक्षते वैशेषिका-
स्तेऽपि क्षेत्रधर्मा एव न तु क्षेत्रज्ञस्येत्याह भगवान् । [શા. ભા.] દવે જે છન્દા
આદિને વૈશેષિકો આત્માના [ક્ષેત્રજ્ઞના] ધર્મો માને છે, તેઓ પણ ક્ષેત્રના જ
ધર્મો છે, ક્ષેત્રજ્ઞના [આત્માના] ધર્મો નથી, એ જગવાન કહે છે :

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सघातश्चेतना धृतिः ।

एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ६ ॥

અન્યથાર્થઃ—ઈચ્છા ઇષ્ય દ્વય દ્વેષ સુખ સુખ દુઃખ સઘાત પાન્ય ભૂતોના પરિણામરૂપ ઇન્દ્રિયોન્મદિત શરીર [મધુ] તત્ત્વના ચૈતન્ય અભિવ્યક્ત કરનારી બુદ્ધિવૃત્તિ [શા ભા] ધૃતિ ધર્મરૂપ બુદ્ધિવૃત્તિ એતત્ એ સર્વ સવિકારમ્ વિકારસહિત ક્ષેત્રમ્ ક્ષેત્ર સમાસેન ચક્ષેત્યે વદાદ્યત્મ કથ્યુ [૬]

શબ્દાર્થઃ —ઈચ્છા દ્વેષ સુખ, દુઃખ સઘાત, ચેતના અને ધૃતિ-આતને વિકારોસહિત ક્ષેત્ર સક્ષેપથી કહ્યુ [૬]

વિવેચન —ઈચ્છા = પૂર્વે જે સુખદાયક વિચારોનો ભોગ કર્યો હોય તેને સુખનુ કારણ ગણી, તેને પ્રાપ્ત કરી, ફરીથી ભોગવનાની તીવ્ર અભિનાયા [શા ભા વગેરે], સુખ તથા સુખના સાધનોમા મૃદ્ધારૂપ ચિત્તવૃત્તિ [મધુ વગેરે], સુખાભિગ્ન વૃત્તિ દ્વેષ = જે દુઃખદાયક વિચારો પૂર્વે ભોગ્યા હોય તેને દુઃખનુ કારણ ગણી, તે ફરીને પ્રાપ્ત ન થાય એવી તીવ્ર અભિનાયા [શા ભા વગેરે], દુઃખ તથા દુઃખની ઉત્પત્તિના કારણો વિશે ' મને એ ન પ્રાપ્ત થાય ' એ પ્રકારની સ્વૃકાંતો વિરોધ કરનારી ચિત્તવૃત્તિ [મધુ વગેરે] જનનનાભિગ્ન વૃત્તિ

ઈચ્છા, દ્વેષ સરવશુના સમઘમાદિ ગુણોનુ તથા તમોગુણના નિદ્રા, આનન્દ્ય વગેરેનુ ઉપનક્ષણ છે [ચક્રાનંદ]

સુલ્લમ્ = અનુકૂળ પદાર્થ કે વિચારની પ્રાપ્તિની કે પ્રતિકૂળ વિષય કે પદાર્થની નિવૃત્તિથી અત કરણમા થતો પ્રસન્નતાનો અનુભવ દુઃખ = પ્રતિકૂળ વિષય કે પદાર્થની પ્રાપ્તિથી કે અનુકૂળ વિષય કે પદાર્થના વિનાશથી અત કરણમા થતો વ્યાકુળતાનો અનુભવ સઘાત = પાન્ય ભૂતોના પરિણામરૂપ ઇન્દ્રિયોન્મદિત શરીર [શા ભા વગેરે]

ચેતના = ચૈતન્ય અભિવ્યક્ત કરનારી બુદ્ધિવૃત્તિ [શા ભા વગેરે], તપેના લોખ્ખડો પિડમા અગ્નિની પેડે બુદ્ધિમા આત્મચૈતન્યનો બુદ્ધિવૃત્તિવિશિષ્ટ આસ્વાસ [ચક્રાનંદ] કુદ્ધ સરવશુઅમ બુદ્ધિ [નીનકંઠ], બુદ્ધિ જગદેશ્વર સત્ત્વગુણમય થાય છે, ત્યારે દર્પણ જેવી નિર્મળ થાય છે, અને ચૈતન્યના પ્રતિબિંબને પ્રદર્શ કરનારી થાય છે, અને તેથી તપેના લોખ્ખડો ગોળો અગ્નિ નથી, છતાં જેમ અગ્નિસરૂપ થાય છે, તેમ બુદ્ધિ અચેતન હોવા છતાં, ચૈતન્યના પ્રતિબિંબને લીધે ચૈતન્યપણાને પાને છે, અને તે જ ચેતનાબુદ્ધિવડે વ્યાપ્ત થયેના સ્થૂનપિડ પશુ ચેતન તરીકે પ્રતીત થાય છે. એ ચેતનાબુદ્ધિનુ બીજુ નામ મન [અને તે જ ઇચ્છાદિવશ્યે પરિણામ પામે છે] [નીનકંઠ]

ધૃતિઃ = ધૈર્યરૂપ શુદ્ધિવૃત્તિ [યદ્દર્યાનંદ], વ્યાકુળતા પામેલા દેહ તથા ઇન્દ્રિયો
જેના વડે કારણ કરી શકાય તે [શા. ભા. વગેરે].

ધૃતિ શબ્દ કામ, સકલ્પ, વિચિત્રિતા વગેરેનું તથા અહંકાર, મમકાર
આદિ સર્વ પ્રત્યયોનું ઉપવ્રણ છે [યદ્દર્યાનંદ]—આ તેના વિકારોસહિત
ક્ષેત્ર મે તને સક્ષેપથી કહ્યું.

“કામઃ સંકલ્પો વિચિત્રિતા યદ્દાઽયદ્દા ધૃતિરધૃતિર્હૈર્ધર્મોર્મીરિત્યેતદ્ધૈર્મ્યં” મ ન
અથ [બૃ. ઉ. ૧-૫-૩] કામ, સકલ્પ, સંશય, શ્રદ્ધા, અશ્રદ્ધા, ધૃતિ, અધૃતિ,
સત્ત્વ, શુદ્ધિ અને ભય એ બધું મન જ છે.” “કર્તૃત્વભોવત્કૃત્વગુણદુઃશાન્તિ-
લક્ષણચિત્તધર્મઃ । દર્શત્વ, ભોક્તાત્વ, સુખ, દુઃખ વગેરે ચિત્તધર્મો [ક્ષેત્રના ધર્મો]’
છે.” “અપ્રાણી છામનાઃ । [મુ. ઉ. ૨-૨] આ આત્મા મનરહિત તથા પ્રાણ-
રહિત છે.” “કેવલો નિર્ગુણઃ । આત્મા કેવળ નિર્ગુણ છે, અને જન્મ-
મરણ વગેરે દેહના તથા ક્રુધા, ત્યાગ વગેરે પ્રાણના ધર્મોથી રહિત છે.”

પચકોશો

ક્ષેત્રજ્ઞતા ‘અજ્ઞમય’, ‘પ્રાણમય’, ‘મનોમય’, ‘વિજ્ઞાનમય’ તથા ‘આનંદમય’,
એવા પાંચ કોશો [આવરણો] છે. સ્થૂલ દેહ તથા કર્મેન્દ્રિયો “અજ્ઞમયકોશ”
કહેવાય છે. આ ભોગસ્થાન છે. પાંચ પ્રાણો તથા પાંચ કર્મેન્દ્રિયો “પ્રાણમયકોશ”
કહેવાય છે. પ્રાણમયકોશ ક્રિયાસક્રિયાઓ છે; તથા તેનાવડે ક્રિયા થાય છે. મન
તથા પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો “મનોમયકોશ” કહેવાય છે. મનોમયકોશ ઇન્દ્રિયાસક્રિ-
યાઓ છે; તેમાં ઇન્દ્રિયા થાય છે, તથા તે કારણરૂપ છે. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા
શુદ્ધિ “વિજ્ઞાનમયકોશ” કહેવાય છે. વિજ્ઞાનમયકોશ જ્ઞાનસક્રિયાઓ છે; તેમાં જ્ઞાન
થાય છે તથા તે કર્તારૂપ છે. કારણસરીર “આનંદમયકોશ” કહેવાય છે.
આનંદમયકોશ ભોક્તારૂપ છે તથા ચેતન્યરૂપ છે, તથા તેનું અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ છે.

જન્મ કોશોટો તેમાં રહેલા કોશને વીટી દુઃખ આપે છે, તેમ અજ્ઞમય
વગેરે કોશો જીવાત્માને આવૃત્ત કરી, સ્વરૂપાનંદને ઢાકી દઈ, જીવાત્માને સારી
બનાવે છે. આ પંચકોશરૂપી એટલે કે સ્થૂલ સરીર, સૂક્ષ્મ સરીર તથા કારણ
સરીરરૂપી ક્ષેત્રથી આવૃત્ત થયેલો જીવાત્મા આત્મસ્વરૂપની વિસ્મૃતિને પ્રાપ્ત
નથી, વિવિધ પ્રકારના સંતાપો ભોગવતો સસારમાં શ્રમણ કરે છે [૬].

અવતરણિકા :—હવે પાંચ ક્ષોકવડે આત્મજ્ઞાનનાં અમાનિત્વાદિ વીસ
સાધનો કહે છે :

અમાનિત્વમદમ્ભિત્વમર્હિસા જ્ઞાન્તિરાર્જવમ્ ।

આચાર્યોપાસનં શૌચં સ્થૈર્યમાત્મવિનિગ્રહઃ ॥ ૭ ॥

અન્યથાથ :—અમાનિત્વમ્ અમાનીપણું અર્દમિત્વમ્ અદંભીપણું અર્હિસા અર્હિસા જ્ઞાન્તિઃ ક્ષમા [શા. ભા. વગેરે], તિતિક્ષા [ચંકરાનંદ. વગેરે] આર્જવમ્ સરળતા આચાર્યોપાસનમ્ બ્રહ્મનિષ્ઠ આચાર્યની સેવા-ઉપાસના શૌચં શરીર તથા અંતઃકરણની પવિત્રતા સ્થૈર્યમ્ સ્થિરતા-મોક્ષસાધનમા એકનિષ્ઠા આત્મવિનિગ્રહઃ આત્મસંયમ-રેદ્ધ તથા ઇન્દ્રિયોત્તે નિયમમા રાખવા તે [૭].

શબ્દાર્થ :—અમાનીપણું, અદંભીપણું, અર્હિસા, ક્ષમા, સરળતા, આચાર્યની સેવા, ધૈર્ય, સ્થિરતા તથા આત્મસંયમ [૭].

[વ્યેચયન :—અમાનિત્વમ્ = પોતાને શ્રેષ્ઠ કે પૂજ્ય માનવો, અથવા માન કે પૂજની ઇચ્છા કરવી, અથવા માન કે પૂજની પ્રસન્ન થવું અથવા વિદ્યમાન અથવા અવિદ્યમાન ગુણોથી પોતાની પ્રશંસા કરવી તે માનિત્વ કહેવાય છે. એ પ્રકારના માનીપણુનો અભાવ તે “અમાનીપણું” કહેવાય છે. આત્મસ્થાધાનો અભાવ [શા. ભા.], પોતાને વિશે શ્રેષ્ઠત્વસુદ્ધિનો અભાવ [ચંકરાનંદ], મહાત્માઓ પ્રતિ તિરસ્કાર, અવજ્ઞા, ઉપેક્ષાદિનો અભાવ [રા. ભા.].

યોગસિદ્ધિ માટે માન, પૂજ, પ્રશંસા વગેરે હાનિકારક છે. જે યોગી લોકોથી અપમાનિત થાય છે, તે શીઘ્ર સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે મુમુક્ષુએ ધર્મથી [નીતિથી] અક્ષાયમાન થયા વિના એવું વર્તન કરવું કે, જેથી લોકો તેની ઉપેક્ષા કરે તથા તેના સંગનો ત્યાગ કરે [વિ. પુ. ૨-૧૩-૪૨-૪૩].

અર્દમિત્વમ્ = “આત્માલ્પક્યં જ્ઞાત્વાપિ મહત્ત્વપ્રવર્ણનં દમ્ભઃ । [આ. મા. ભા] પોતાનું અદમ્યપણું જાણુવા છતાં વેશ, ભાષા, ક્રિયા, ચાતુર્ય વગેરેથી પોતાની મહત્તાનું પ્રદર્શન કરવું અથવા લાલ, પૂજ કે કીર્તિ માટે લોકોની આગળ પોતાના ધર્મને પ્રકટ કરવો તે દંભ કહેવાય છે [મધુ. વગેરે].” આ પ્રકારના દંભનો અભાવ તે “અદંભીપણું” છે. દંભ આચુરી ગુણ છે [ગી. ૧૬-૪]. દંભથી કરેલાં તપ વગેરે પરલોકમાં ફળ આપતાં નથી, તથા ફળના ઉત્પાદક પણાના નિયમથી શૂન્ય છે [ગી. ૧૭-૧૮]. અર્હિસા = ચરીર, મન તથા વાણીથી કોઈ પણ પ્રાણીને પીડા ન કરવી તે. અર્હિસા બ્રહ્મચર્યોદિતું ઉપવંશીયું [ચંકરાનંદ]. જ્ઞાન્તિઃ = અ-અના અપરાધોને ક્રોધાદિ વિકારોને પ્રાપ્ત થયા વિના સહન કરવા તે [શા. ભા. વગેરે], ચિંતા તથા વિજ્ઞાપ વિના આધ્યાત્મિકાદિ ઉપદ્રવો સહન કરવા તે- [ચંકરાનંદ].

જાર્જનમ્ = “યથાહૃદય વ્યવહરણં [મધુ.] જેવું હૃદય હોય તેવો વ્યવહાર કરવો તે.” વક્રપાત્, કુટિલતા, કપટ, અસત્ય, વગેરેનો અસાવ; અન્યની સાથે મન, વાણી તથા શરીરની એકરૂપતા [ગ. ભા. વગેરે], સરળતા, આચાર્યોવાનમ્ = “જાચિનોતિ ચ શાસ્ત્રાર્થમાચારે સ્વાપચર્યયિ । દશ્યમાચરતે ચસ્માદાચાર્ય इति ચોચ્યતે । જે શ.અનુ. અવલોકન કરી, તેમાંથી સાચુંપ શાસ્ત્રાર્થનો સમજ કરી, લેકિતે વિષે તેનું સ્થાપન કરે છે, અને પોતે તે પ્રમાણે આચરણ કરે છે, તે “આચાર્ય” કહેવાય છે.” આવા આચાર્યની શુશ્રૂષા આદિ ક્રિયાવડે ઉપાસના કરવી તે [શ.કર્મનંદ].

શૌચમ્ = પવિત્રતા. ચારીરિક મળતે જળ વગેરેથી તથા મનના રાગ-દ્વેષાદિ મળતે પ્રતિપક્ષભાવનાથી નિવૃત્ત કરવા તે [શા. ભા.]. “મંત્રોમુદિતાદિ-મિર્મદમાનાદિચિત્તમન્દાલનમાન્તરમ્ । [મધુ. ગી. ૪-૨૮]. શુષ્પી પ્રતિ મૈત્રી, દુઃષ્પી પ્રતિ કરુણા, પુણ્યવાન પ્રતિ મુદિતા [પ્રસન્નતા], તથા પાપી પ્રતિ ઉપેક્ષાવડે ચિત્તના ગગ, દ્વેષ, અભિમાન વગેરેનું પ્રહાસન અથવા રાગદ્વેષાદિ દોષોને વિપયોમા દોષોને જોવારૂપ વિપરીત ભાવનાથી દૂર કરવા તે આતરશૌચ કહેવાય છે [મધુ.] ”

“કર્મસ્વલગમઃ શૌચમ્ । [ભાગ. ૧૧-૧૯-૩૮] કર્મમાં અનાસક્તિ ચિત્ત-શુદ્ધિના હેતુરૂપ હોવાથી “શૌચ” કહેવાય છે.” યોગસૂત્ર કહે છે કે :— ‘આત્મશુદ્ધિના અભ્યાસથી સાધકને પોતાના શરીર વિષે અશુચિશુદ્ધિદ્વારા વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તથા અન્ય સસારી મનુષ્યના સંગ વિષે આસક્તિ રહેતી નથી. આતરશૌચથી ચિત્તશુદ્ધિ, મનની પ્રસન્નતા, ચિત્તની એકાગ્રતા, ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ તથા આત્મસાક્ષાત્કારની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે [પા. યો. સુ. ૨-૪૦-૪૧].

સ્વૈર્થમ્ = મોક્ષમાર્ગમાં એકનિષ્ઠા [શા. ભા.], મોક્ષસાધનોમાં પ્રવૃત્ત થવા પછી અનેક પ્રકારના વિદો આવે છતાં ઉદ્ધમનો પરિત્યાગ ન કરતા અધિક પ્રયત્ન કરવો તે [મધુ. વગેરે]. આત્મવિનિગ્રહઃ = શરીર વગેરેનો નિગ્રહ કરવો [શા. ભા.], શરીર, મન તથા ઇન્દ્રિયોને કુમાર્ગે ન જવા દેતાં, મોક્ષસાધનમાં જોડી રાખવા તે [શા. ભા. વગેરે], ભૂખ-તરસ, ટાઢ-નડકા વગેરેથી દેહનો સંયમ [યુ. અ. ત.] [જ].

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च ।

जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८ ॥

અન્યથાથ' :—ઇન્દ્રિયાર્થેષુ ઇન્દ્રિયોના વિષયો વિષે વૈરાગ્યમ્ દદૃ વૈરાગ્ય
ચ એવ તેમ જ અનહંકારઃ અહંકારરહિતપણું જન્મમૃત્યુજરાવ્યાધિદુઃખદોષાનુદર્શનમ્
જન્મ, મૃત્યુ, જરા, વ્યાધિ તથા દુઃખો વિષે દોષોનું અનુદર્શન [૮].

શબ્દાર્થ' :—ઇન્દ્રિયોના વિષયો વિષે વૈરાગ્ય, અહંકારરહિતપણું અને જન્મ,
મૃત્યુ, જરા, વ્યાધિ તથા દુઃખો એ દરેકમાં દોષોનું અનુદર્શન [૮].

વિવેચન :—ઇન્દ્રિયાર્થેષુ વૈરાગ્યમ્ = ઇન્દ્રિયોના વિષયો વિષે વૈરાગ્ય, આ
લોક તથા પરલોકના ભોજોમાં આસક્તિનો અભાવ [શા. ભા. વગેરે],
આત્માથી અતિરિક્ત સર્વ વિષયો વિષે દોષદર્શનના અનુસંધાનથી વિરક્ત થવું
તે [રા. ભા.]. અનહંકારઃ = જાતિ, વર્ણ, આશ્રમ, આચાર, કુળ, શીલ વગેરેથી હું
શ્રેષ્ઠ છું, એવા અભિમાનથી રહિતપણું [શંકરાનંદ]. અહંકારનો અભાવ જ્ઞાન-
સિદ્ધિ માટે મુખ્ય કારણ છે, એ નિશ્ચય કરવા માટે 'એવ' શબ્દ છે [શંકરાનંદ].

“જન્મમૃત્યુજરાવ્યાધિદુઃખદોષાનુદર્શનમ્ = જન્મ, મૃત્યુ, જરા, વ્યાધિ તથા
દુઃખોમાં દોષોનું અનુદર્શન [શા. ભા. વગેરે], અથવા દુઃખરૂપ દોષોને જન્મભ્રમમાં
એવા તે [શા. ભા. વગેરે], ગર્ભમાં પૂર્વજન્મો તથા કર્મોની સ્મૃતિ [આ. રા ક્રિ.
૮-૩૩], ભ્રમભૂતાદિકમાં રૂપાર્થ રહેવું, કૃમિઓના ચટકા ખાવા, જઠરાગ્નિમાં
બળવું, ગદાતાં ગુમડાંમાંથી કીડાની પેડે ચોનિમાં પીડા પામતાં જન્મવું, ઇત્યાદિ
ગર્ભનાં દુઃખોમાં; નાડીઓનું તણાવું, મર્મસ્થાનોનું પીડાવું, પ્રાણનું રૂંધાવું,
મરણનો તાપ સહેવો વગેરે મૃત્યુનાં દુઃખોમાં; શરીરનું જજર થવું, ઇન્દ્રિયોનું
શિથિલ થવું, ક્રિયામાં અશક્ત થવું, પ્રજા, શક્તિ, તેજ વગેરેનો નિરોધ પામવો,
ઝી, સ્વજન વગેરેથી તિરસ્કાર પામવો, વગેરે વૃદ્ધાવસ્થાનાં દુઃખોમાં; વાત,
પિત્ત તથા કફથી થતા સ્થૂલ શરીરના રોગોમાં; કામક્રોધાદિ સૂક્ષ્મ શરીરના
વિકારોમાં તથા અવિદ્યાદિ કલેશોરૂપી કારણશરીરના રોગોમાં દોષોનું અનુદર્શન
[અનુસંધાન] કરવું.”

આ પ્રકારે જન્મભ્રમમાં દોષોના અનુદર્શનથી વિવેકીને ત્રીજ વૈરાગ્ય, મોક્ષેચ્છા
તથા મોક્ષસિદ્ધિ માટે પ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે [શંકરાનંદ], જન્મભ્રમ વિષે દોષોનું
અનુદર્શન વૈરાગ્યદ્વારા આત્મજ્ઞાનના કારણરૂપ છે [આ. શા. ભા.]. “એતદર્શનં
મુમુક્ષોઃ સમ્યક્તર્ત્વ્યમિત્યર્થઃ. [શંકરાનંદ વગેરે] માટે મુમુક્ષુએ સર્વદા જન્મભ્રમ
વિષે દોષોનું દર્શન સારી રીતે કરવું—અનુસંધાન કરવું.” [૮]

અસક્તિરનભિષ્વક્કઃ પુત્રદારગૃહાદિષુ ।

નિત્યં ચ સમચિત્તત્ત્વમિષ્ટાનિષ્ટોપપત્તિષુ ॥ ૯ ॥

અન્યથાર્થઃ—પુત્રદારગૃહાદિષુ પુત્ર, સ્ત્રી, ધર વગેરે સર્વ પ્રિય પદાર્થોમાં અસક્તિઃ પ્રીતિનો અભાવ તથા બનભિષ્વંગઃ અહંતા-મમતારૂપ અધ્યાસનો અભાવ ચ અને ઇષ્ટાનિષ્ઠોપવૃત્તિષુ ઇષ્ટની તથા અનિષ્ટની પ્રાપ્તિમાં નિત્ય સર્વદા સમન્વિત્ત્વં સમચિત્તપણું-સમશુદ્ધિ-દર્પ-વિપાદ વગેરે વિકારોથી રહિતપણું [૯].

શબ્દાર્થઃ—પુત્ર, સ્ત્રી, ધર વગેરે પદાર્થોમાં પ્રીતિનો તથા અહંતા-મમતારૂપ અધ્યાસનો અભાવ અને ઇષ્ટ તથા અનિષ્ટની પ્રાપ્તિમાં સર્વદા સમચિત્તપણું [૯].

વિવેચન—પુત્રદારગૃહાદિષુ અસક્તિઃ = સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, ધર વગેરે પદાર્થોમાં પ્રીતિનો [રાગનો] અભાવ [શા. ભા. વગેરે], ‘આ સ્ત્રીપુત્રાદિક મારાં છે.’ એમ અભિમાનપૂર્વક પ્રીતિ ન કરવી તે [મધુ.]. સતભિષ્વંગ = સ્ત્રીપુત્રાદિ રનેદ પદાર્થોમાં અભિષ્વંગથી રહિતપણું [શા. ભા.], ‘તે સર્વ પદાર્થો હું જ છું’ એવી અનન્યપણાની ભાવનારૂપ પ્રીતિનો અભાવ [મધુ], ‘સ્ત્રીપુત્રાદિના સુખમાં હું સુખી છું તથા સ્ત્રીપુત્રાદિના દુઃખમાં હું દુઃખી છું’ એ પ્રકારના અધ્યાસ એટલે કે તદ્દૂપ અભિમાનનો અભાવ [શા. ભા. વગેરે], સ્ત્રીપુત્રાદિમાં અહંતા-મમતારૂપ અધ્યાસનો અભાવ [શ્રીધર વગેરે], સ્ત્રીપુત્રાદિમાં શાસ્ત્રવિહિત ક્રમોની ઉપયોગિતા સિવાય સંબંધનો અભાવ [રા. ભા.].

ઇષ્ટાનિષ્ઠોપવૃત્તિષુ સમચિત્તવ્રત્ત્વમ્ = ઇષ્ટ તથા અનિષ્ટની પ્રાપ્તિમાં તુલ્યચિત્તતા = ચિત્તની સમાનતા [શા. ભા.], દર્પ-વિપાદ વગેરે વિકારોથી રહિતપણું [શા. ભા. વગેરે], ‘ભગવાનની ઇચ્છા’ એ વિચારે સુખદુઃખાદિ હંડોની પ્રાપ્તિમાં નિત્ય ચિત્તની સમતા [પુ. અ. ત.] [૯].

મયિ ચાનન્યયોગેન ભવિતરન્યભિચારિણી ।

વિવિવત્તદેશસેવિત્વમરતિર્જનસંસદિ ॥ ૧૦ ॥

અન્યથાર્થઃ—મયિ મારે વિશે અનન્યયોગેન અનન્યયોગવડે અવ્યભિચારિણી ભવિતઃ અવ્યભિચારિણી ભક્તિ ચ તથા વિવિવત્તદેશસેવિત્વં એકાંત પવિત્ર રચણનું સેવન તથા જનમંસદિ સંસ્કારશૂન્ય પ્રાકૃત લોકોના સમુદાય વિશે અરતિઃ અરુચિ [૧૦].

શબ્દાર્થઃ—મારે વિશે અનન્યયોગવડે અવ્યભિચારિણી ભક્તિ, એકાંત પવિત્ર રચણનું સેવન, તથા સંસ્કારશૂન્ય પ્રાકૃત લોકોના સમુદાય વિશે અરુચિ [૧૦].

વિવેચન :—અનન્યયોગેન મયિ અવ્યભિચારિણી મક્તિ = ‘ પરમાત્માથી કોઈ શ્રેષ્ઠ નથી, તથા તે જ અમારી પરમગતિ છે ’ એવી દૃઢ નિશ્ચયવાળી મારે વિષે અવ્યભિચારિણી ભક્તિ [શા. ભા.], નિર્હેતુકી ભક્તિ [વદ્યબ], એકાન્તિકી ભક્તિ [શ્રી-૨૨ વગેરે], કોઈ પણ પ્રતિકૂળ જામનાડે કે હેતુડે નિવૃત્ત કરી ન શકાય એવી ભક્તિ [મધુ], મારી પ્રાપ્તિ માટે ચિત્તવૃત્તિઓનું એકમાત્ર મારે વિષે જ અનવંચન.

વિવિક્તદેશસેવિત્વ = મનુષ્યના સચારથી રહિત પવિત્ર નીતો કિનારો, રમ્ય અવસ્થો, પર્વતની યુક્ષાઓ, ગામ કે નાંરની બહારના નિવૃત્તિરાગી સ્થળો કે જે અમાનથી જ શુદ્ધ હોય અથવા મૃત્તિકાદિથી મુક્ત કરેલા હેતુ તથા મર્પ વ્યાપ્તાદિથી ગહિત અને ચિત્તને પ્રસન્ન કરનારા હોય તેવા એકાન્ત સ્થાનોનું સેવન કરવાનો અર્થ. જગન્નમદિ જગત્તિ = સરહાન્થ-૧ પ્રાકૃત લોકોના સમુદાય વિષે અપ્રીતિ [શા. ભા.], આત્મજ્ઞાનથી વિમુખ તથા વિવ્યસ્થાનભોગપરાયણ બહિર્મુખ લોકોના સમુદાય વિષે અરુચિ.

તાત્પર્ય એ છે કે, “ સદ્ સર્વાત્મના દેવઃ સ ચ ત્યક્તુ ન શક્યતે । સ સદ્મિ મહર્કર્ત્તવ્ય સન્ના સદ્મો દિ મેવમ્ । [કેશ-૧, વગેરે] સરહાન્થ-૫ પ્રાકૃત લોકોના સગનો ત્યાગ કરવો, તે ન બની શકે તો આધુપુરુષોનો સગ કરવો, કાળજી સેવનો સગ બંધાવગનિરાતણું માટે શ્રેષ્ઠ ઔરધ છે ” [૧૦]

અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વં તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્ ।

एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञान यदतोऽन्यथा ॥ ૧૧ ॥

અન્યથાર્થ — અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વ અધ્યાત્મજ્ઞાનમા નિરંતર નિષ્ઠા રાખી તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્ તત્ત્વજ્ઞાનનો અર્થ [ક્ષણ-પ્રયોજન] જે મોક્ષ તેનો વિચાર કરવો. એતત્ એ અમાનિવાદિ સર્વ જ્ઞાનમ્ જ્ઞાનમ્ એ પ્રમાણે પ્રોક્ત કહેનાય છે. અત આનાથી અન્યથા બીજું. ચત્ત જે માનીપણુ વગેરે તે સર્વ જ્ઞાન અજ્ઞાન કહેવાય છે [૧૧].

શબ્દાર્થ — અધ્યાત્મજ્ઞાનમા નિત્ય નિષ્ઠા રાખવી, તથા તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રયોજનને [મોક્ષરૂપી ક્ષણને] વિચારવું, એ “ જ્ઞાન ” કહેનાય છે, અને આથી જે બીજું તે “ અજ્ઞાન ” કહેનાય છે [૧૧].

વિવેચન — અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વ = અધ્યાત્મજ્ઞાનમા નિચયિયતિ [શા. ભા.], સેવાતત્ત્વમા નિરંતર પ્રીતિ ગમવી, કાળજી વેદાન્તશાસ્ત્રમા પ્રાપ્તિ સ્થાનની

ઉત્પત્તિમાં મુખ્ય સાધન છે [ચ કરાનંદ]. “શબ્દનદ્રણિ નિષ્ણાત. પર તદ્વાધિગ-
ચ્છતિ. [મિ. ઉ ૩-૨૨] જ્યારે પુરુષ વેદાન્તશાસ્ત્રમાં કુશળ થાય છે, ત્યારે જ
તે પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થવાને યોગ્ય થાય છે.”

તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્ = તત્ત્વજ્ઞાનનો અર્થ જે સ સાગની ઉપગતિરૂપ મોક્ષ છે,
અથવા અવિદ્યા અને તેના કાર્યરૂપ સઘળા દુ ખોની નિવૃત્તિરૂપ અને પરમાનંદની
પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષ છે, તેની સિદ્ધિની પ્રક્રિયાનો વિચાર કરવો [શા. ભા. ચ કરાનંદ
વગેરે], કારણકે તત્ત્વજ્ઞાનના રૂળનો કે પ્રક્રિયાનો વિચાર જવાથી જ તેના
સાધનના અનુદાનમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે [શા. ભા. ચ કરાનંદ વગેરે].

અમાનિત્વાદિ જ્ઞાનના સાધનો ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિના
કારણરૂપ હોવાથી “ જ્ઞાન ” કહેવાય છે એથી વિપરીત માનીપણ, દભ, દિસા,
કેધ, કપટ, કુટિલતા, દ્રોહ, અપવિત્રતા અસ્થિરતા, લોભુપતા, આસક્તિ,
અહતા, મમતા, વિષમતા, અધક્ષા, કુસંગ, વિષયચિત્તન વગેરે જ્ઞાનના વિરોધી
તથા સંસારના કારણરૂપ હોવાથી “ અજ્ઞાન ” કહેવાય છે.

“ તરમાદજ્ઞાનપરિત્યાગેન જ્ઞાનમેવોપાદયમ્ । [મધુ વગેરે] માટે મુમુક્ષુએ
માનીપણ વગેરે સંસારના કારણરૂપ અજ્ઞાનનો ત્યાગ કરી, આત્મજ્ઞાનની
ઉત્પત્તિના કારણરૂપ અમાનિત્વાદિ જ્ઞાનના સાધનો ગ્રહણ [સ પાદન] કરવા ”

ભગવાન રામે ઉપદેશ કરેલાં જ્ઞાનનાં વીસ સાધનો

ભગવાન રામ કહે છે — “ જીવશ્ચ પરમાત્મા ચ વર્ચસો નાત્ર મેદર્શી ।
[અ. ૧ા અ. ૪-૩૧] હે હૃદયજી શ્રવ [આત્મા] અને પરમાત્મા
પર્યાય સખ છે, માટે તે વિષે ભેદભુક્તિ ન કરવી તરય જીવશ્ચ વિજ્ઞાને સાધના-
ન્યપિ મે શણુ । [અ. ૧ા અ. ૪-૩૦] હવે શ્રવના [આત્માના] વિજ્ઞાન-
માટે સાધનો કહુ છું, તે સાધવાન ચર્ધ શ્રવણુ કર ”

“ (૧) માનામાવ = અભિમાનનો અભાવ, [૨-૩] વસ્તુવિજ્ઞાન પરિ-
વર્જનમ્ = દભ તથા દિસા વગેરેનો ત્યાગ, (૪) પરાક્ષેપાદિસહનમ્ = બીજાના
આક્ષેપાદિ સહન કરવા, (૫) સર્વેનાવક્તા = સર્વજ્ઞ સ-ળ ભાવ, (૬) મનોવાકાય-
સદ્ગત્યા સદ્ગુરો પરિસેવનમ્ = મન, વચન અને શરીરવડે ભક્તિપૂર્વક સદ્ગુરુની
મેવા કરવા, (૭) વાહ્યાન્યન્તરસશુદ્ધિ. = બાહ્ય તથા આન્તરિક શુદ્ધિ, (૮)
સ્થિરતા સત્ક્રિયાદિષુ = સત્કર્મો વગેરેમાં નિષ્ઠા [તત્પર રહેવું], (૯) મનો-
વાકાયદબ્ધ = મન, વાણી તથા શરીરનો સંયમ કરવો, (૧૦) વિષયેષુ નિરીહતા =
વિષયોમાં પ્રેક્ષા ન રહેવું, (૧૧) નિરદક્ષારતા = અહ કાંતો અભાવ, (૧૨)

જન્મજરાચાલોચનમ્ = જન્મ-જરા વગેરેના કષ્ટોનુ આલોચન કરવું, [૧૦-૧૪] અસંકિત. સ્વદશન્યત્વ પુત્રદારઘનાદિપુ = સ્ત્રી, પુત્ર, ધન વગેરેમા આસક્તિ તથા રતેહતો અભાવ, (૧૫) દષ્ટનિષ્ટાગમે નિત્ય ચિત્તસ્ય સમતા = ઇષ્ટ તથા અનિષ્ટની પ્રાપ્તિમા નિત્ય ચિત્તની સમતા, (૧૬) મયિ સર્વાત્મકે રામે પનન્યધિપયા મતિ = સર્વોત્તમક એવા મારે રામને વિષે અનન્ય બુદ્ધિ, (૧૭) જ્ઞાનસમ્બાધરહિતશુદ્ધદેશનિવેષણમ્ = જ્ઞાનસમૃદ્ધથી શુદ્ધ પવિત્ર દેશમા રહેવું, (૧૮) શક્તૈર્જનસંજ્ઞૈશ્ચ હરતિ = પ્રાકૃત [સ સારી] લોકો વિષે અપ્રીતિ, (૧૯) જ્ઞાત્મ જ્ઞાન સંયોગ = આત્મજ્ઞાન માટે સર્વદા ઉદ્યોગ કરવો તથા (૨૦) વૈદાન્તતાર્યાવ-શેકનમ્ = વૈદાન્તના અર્થનો વિચાર કરવો.

" ઉક્તૈરેતૈર્ભવેજ્ઞાન વિપરીતૈર્વિપર્યય । ઉપરોક્ત સાધનોથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય, તથા તેનાથી વિપરીત આચરણ કરનાથી વિપરીત ફળ [અજ્ઞાન] પ્રાપ્ત થાય. " [અ ૨૧ અર ૪-૩૧-૩૭]

નોંધ — જે જ્ઞાનના વીસ સાધનોનો ભગવાન રામે શ્રીનકમપુછને ઉપદેશ થોં હતો તે જ જ્ઞાનના સાધનોનો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ભક્ત અર્જુનને ઉપદેશ થોં છે.

અથવા ભગવાને ભક્ત અર્જુનને જ્ઞાનના સાધનરૂપે ઉપદેશ કરેના અર્થનું જિવાન વેદ યાસે આ પાત્ર શ્લોકનડે અનોદિત પદ્ય-ભાષ્ય કર્યું છે [૧૧]

અવતરણિકા — હવે જ શ્લોક ૧૩ ભગવાન જ્ઞેયનું [પરબ્રહ્મનું] વર્ણન કરે છે :

જ્ઞેય યત્તત્તમમ્ ક્ષ્યામિ યજ્ઞાત્વાડમૃતમશ્રુતે ।

અનાદિમત્પરં બ્રહ્મ ન સત્તન્નાસદુચ્યતે ॥ ૧૨ ॥

અનન્યાર્થ — મુમુક્ષુઓએ અમાનિનાદિક સાધનોવડે ચત્ જે જ્ઞેય જ્ઞાના યોગ્ય છે તત્ તે પ્રવચ્ચામિ હુ તને સ્પષ્ટ કહીશ-હુ તને ઉપદેશ કરીશ [જેને જ્ઞાત્વા જ્ઞાત્રીને મુમુક્ષુઓ અમૃતમ્ મોક્ષને અમૃત પામે છે તત્ તે પ્રબલ અનાદિમત્ અનાદિ-ઉત્પત્તિથી રહિત તથા પર નિગતિશય છે તે નિતિ કે પરમાત્મની પેડે સત્ સત્ ન ઉચ્યતે કહેવાતું નથી અને શૂન્યની પેડે સત્ ન અસત્ પણ કહેવાતું નથી [૧૨]

શબ્દાર્થ — જેને જ્ઞાનનાર મોક્ષ પામે છે, તે જ્ઞેય [બ્રહ્મ] શુ છે તે હુ સ્પષ્ટ કહીશ તે જ્ઞેય બ્રહ્મ અનાદિ તથા નિરતિચય છે તે સત્ પણ વાતું નથી તથા અસત્ પણ કહેવાતું નથી [૧૬]

વિવેચન :—હે અર્જુન! અમાનિત્યાદિ સાધનોના અનુદાનથી અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા જે જેય [પરબ્રહ્મ] જાણવા યોગ્ય છે, તથા જેનો સાક્ષાત્કાર કરીને જ્ઞાની મોક્ષ પામે છે, તે જેય બ્રહ્મનો હું તને સ્પષ્ટ ઉપદેશ કરીશ.

આ જેય બ્રહ્મ અનાદિમત્ = અનાદિ ■ તથા પરં = નિરતિશય ■ [યા. ભા.]. તે કાર્યકારણથી તથા દેશ, ક્ષત્ર તથા વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત છે. ન મત્ તદ્ ન જવન્ ઉચરતે = ને સત્ પશુ કહેવાતું નથી તથા અસત્ પણ કહેવાતું નથી. તે કાર્યરૂપ કહેવાતું નથી તથા કારણરૂપ પણ કહેવાતું નથી [સંકરાનંદ]. “અસ્વલ્મનત્” [પૃ. ઉ. ૩-૩-૮] इत्यादि विशेषप्रतिषेधेनैव निर्दिश्यते । [યા. ભા.] આ બ્રહ્મ ‘સ્વરૂપ નથી, મૂલમ નથી’ ઇત્યાદિ વિશેષોના પ્રતિષેધ દ્વારા નિર્દેશ કરવામા આવેલું છે.”

“ન તુ મત્ત જાતિમદ્ [યા. ભા.] આ બ્રહ્મ જાનિવાળું નથી, તેથી તે સત્ વગેરે શબ્દોથી કહી શકાતું નથી; નિર્ગુણમદ્ = આ બ્રહ્મ નિર્ગુણ છે, તેથી ગુણવાચક શબ્દોથી તે કહી શકાતું નથી; અને નિર્લિંગત્વાત્ = આ બ્રહ્મ નિર્લિંગ છે, તેથી ક્રિયાવાચક શબ્દોથી પણ તે કહી શકાતું નથી.” વળી એક, અદ્વિતીય, ઇન્દ્રિયોના અવિષય, તથા આત્મરૂપ હોવાથી, આ બ્રહ્મ કોઈના સંબંધવાળું પણ નથી, અને તેથી આ બ્રહ્મ કોઈ પણ શબ્દવડે યથાર્થ કહી [વર્ણવી] ન શકાય એવું છે, એમ કહેવું જ યુક્ત છે [યા. ભા.].

જેય [બ્રહ્મ] સત્ તથા અસત્થી ભિન્ન, તે જન્મેના નિષેધનું અવધિભૂત તથા તે જન્મેનું અવલાસક છે, એ અર્થ છે [સંકરાનંદ].

જેય [બ્રહ્મ] તેજરૂપ નથી, તમરૂપ નથી, શૂન્ય નથી, આકારવાળું નથી, દૃશ્ય નથી, દર્શનરૂપ નથી, ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થોના સમૂહરૂપ પણ નથી, અનંતપણાથી રહે છે, કોઈ પણ પ્રકારે નિરૂપણ કરવાને અશક્ય છે, પૂર્ણ કરતાં પણ પૂર્ણ છે. તે સત્ કહેવાતું નથી, તેમ અસત્ પણ કહેવાતું નથી. ઉત્પત્તિવાળું નથી તથા ઉત્પત્તિરૂપ નથી. જ્ઞાતાથી રહિત છે, અનંત છે, કારણથી રહિત છે, આદિ, અંત તથા મધ્યથી રહિત છે [મો. વા. ઉ. પ્ર. ૯-૪૮-૪૯].

આ વિષયમાં “યતો વાચો નિવર્તન્તે બ્રાણ્ય મનસા સહ [તૈ. ઉ. ૨-૪; તૈ. ઉ. ૨-૬] આ બ્રહ્મથી મનસહિત વાણી ન પ્રાપ્ત થઈ નિવૃત્ત થાય છે,” ઇત્યાદિ શ્રુતિ પ્રમાણભૂત છે [યા. ભા., મધુ વગેરે] [૧૨].

અવતરણિકા :—એ પ્રમાણે જેય [બ્રહ્મ] સત્ શબ્દથી યતા જ્ઞાનનો વિષય ન હોવાને કીધે, તેના અસત્પણાની [ન હોવાપણાની] સંકાતી નિવૃત્તિ

માટે સમસ્ત પ્રાણીઓની ઇન્દ્રિયોરૂપ ઉપાધિદ્વારા તે જ્ઞેયના [અજ્ઞાના] અસ્તિત્વનું [હોવાપણાનું] પ્રતિપાદન કરતાં ભગવાન કહે છે [શા. ભા., મધુ.] :

સર્વતઃ પાણિપાદં તત્સર્વતોઽક્ષિશિરોમુખમ્ ।

સર્વતઃ શ્રુતિમલ્લોકે સર્વમાવૃત્ય તિષ્ઠતિ ॥ ૧૩ ॥

અન્યથાથઃ :—તત્ તે બ્રહ્મ સર્વતઃ સર્વ દેહોમાં પાણિપાદ હાથપગવાળું સર્વતઃ સર્વ શરીરોમાં અક્ષિશિરોમુખં નેત્ર, શિર તથા મુખવાળું સર્વતઃ સર્વ દેહોમાં શ્રુતિમલ્લોકે જ્ઞાનવાળું લોકોમાં-સર્વ પ્રાણીઓના દેહમાં સર્વ સર્વને આરૂઢ્ય વ્યાપ્ત કરીને તિષ્ઠતિ રહે છે [૧૩].

શબ્દાર્થઃ :—તે જ્ઞેય [બ્રહ્મ] સર્વ દેહોમાં હાથપગવાળું, સર્વ દેહોમાં નેત્ર, શિર તથા મુખવાળું, તથા સર્વ દેહોમાં જ્ઞાનવાળું, તથા આ લોકોમાં સર્વને વ્યાપીને રહે છે [૧૩].

વિવેચન :—આ જ્ઞેય [બ્રહ્મ] સર્વ શરીરોમાં હાથપગવાળું, સર્વ શરીરોમાં નેત્ર, શિર તથા મુખવાળું, સર્વ શરીરોમાં જ્ઞાનવાળું, તથા સર્વ પ્રાણીઓનાં શરીરોમાં ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરે જડ સમૂહને પોતાની સત્તારૂપિતિ વડે વ્યાપ્ત કરીને રહે છે.

આ શ્લોકમાં જ્ઞેયબ્રહ્મનું અસ્તિત્વ સમજાવવા માટે ઉપાધિકૃત એવા નિશ્ચારૂપને જ્ઞેયબ્રહ્મની પેઠે વર્ણવેલું છે [શા. ભા.] કારણકે શાખાચંદ્રન્યાય પ્રમાણે એટલે કે જેમ જ્ઞાની શાખા ચંદ્રનું જ્ઞાન કરાવનાર થાય છે, તેમ સગુણ બ્રહ્મ નિર્ગુણ બ્રહ્મનું જ્ઞાન કરાવનાર થઈ પડે છે [નીલકંઠ].

અહીં ‘પાણિપાદમ્’ એ પદ સર્વ કર્મેન્દ્રિયોનું ઉપવક્તૃત્વ છે; તથા ‘અક્ષિ’ એ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા મન, બુદ્ધિ વગેરેનું ઉપવક્તૃત્વ છે [ચંકરાનંદ] [૧૩].

સર્વેન્દ્રિયગુણાભાસં સર્વેન્દ્રિયવિવર્જિતમ્ ।

અસક્તં સર્વભૃચૈવ નિર્ગુણં ગુણમોક્તૃ ચ ॥ ૧૪ ॥

અન્યથાથઃ :—તે જ્ઞેય [બ્રહ્મ] સર્વેન્દ્રિયવિવર્જિતમ્ સર્વે ઇન્દ્રિયોથી રહિત સર્વેન્દ્રિયગુણાભાસં સર્વે ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારવડે પ્રતીત થનાર અસક્તં સર્વ સંબંધથી રહિત ચ એવ તેમ જ સર્વભૂત સર્વને ધારણ કરનાર નિર્ગુણ નિર્ગુણ ચ તથા ગુણમોક્તૃ શુભોનું ભોક્તા છે [૧૪].

શબ્દાર્થઃ :—તે જ્ઞેય બ્રહ્મ સર્વ ઇન્દ્રિયોથી રહિત હોવા છતાં સર્વ

ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારથી પ્રતીત થાય છે; તે અસંગ છે છતાં સર્વના આધારરૂપ છે; તથા તે નિર્ગુણ છે છતાં ગુણોનું ભોક્તા છે [૧૪].

[વિચેચન :—સર્વેન્દ્રિયવિવર્જિત = જેય [અહા] શ્રોત્ર વગેરે જ્ઞાનેન્દ્રિયો, વાક વગેરે કર્મેન્દ્રિયો તથા અંતઃકરણરૂપ [મનબુદ્ધિરૂપ] આંતર ઇન્દ્રિયોથી રહિત છે [શા. ભા. વગેરે], છતાં સર્વેન્દ્રિયગુણભાસ = સર્વ ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારથી [ક્રિયાથી] ક્રિયાવત્ જેવું પ્રતીત થાય છે [શા. ભા. વગેરે].

આ વિષયમાં 'ધ્યાયતીવ લેહાયતીવ' [મૃ. ઉ. ૪-૩-૭] બુદ્ધિ જ્યારે વિષયોનું ધ્યાન ધરે છે, ત્યારે તેની અંદર પ્રવિષ્ટ થયેલો ચૈતન્યાભાસ પણ જાણે વિષયોનું ધ્યાન કરતો હોય તેમ જણાય છે—પ્રતીત થાય છે; અને બુદ્ધિ જ્યારે વિષયપ્રદેશ પ્રત્યે જન્ય છે, ત્યારે તેની અંદર પ્રવિષ્ટ થયેલો ચૈતન્યાભાસ પણ જાણે વિષયપ્રદેશ પ્રત્યે જતો હોય તેમ જણાય છે—પ્રતીત થાય છે, એ શ્રુતિ પ્રમાણભૂત છે અહીં [શ્રુતિમાં] ધ્યાન જ્ઞાનેન્દ્રિયોના વ્યાપારોનું ઉપલક્ષણ છે, અને લેહાયત [ચક્ષુઃ] કર્મેન્દ્રિયોના વ્યાપારોનું ઉપલક્ષણ છે [મધુ. વગેરે].

આ જેય [અહા] સર્વ ઇન્દ્રિયોથી રહિત છે, તેથી અસક્ત = સર્વસંકેપ-વર્જિતમ્. [શા. ભા.] સર્વ પ્રકારના સંબંધથી [સંગથી] રહિત છે. યથાપિ એવમ્. [શા. ભા.] આમ આરક્ત હોવા છતાં, તે સર્વભૂત = સર્વને ધારણ કરવાવાળું છે—સર્વનું અધિષ્ઠાન છે [શા. ભા.]. જેમ ખારી જમીન ઝાંઝવાના જળના સંગવાળી હોતી નથી, છતાં તેના આધારભૂત હોય છે, તેમ જેય [અહા] અસંગ છે છતાં સમસ્ત જગતના [પ્રપચના] આધારભૂત છે.

જેય [અહા] નિર્ગુણ = સર્વ, રજ તથા તમ એ ત્રણ ગુણોથી અતીત [૫૨] છે, છતાં ગુણભોક્તૃ = સુખ, દુઃખ તથા મોહરૂપે પરિણામ પામેલા સર્વાદિ ગુણોનું ભોક્તા—ઉપલબ્ધ કરનાર [જાણનાર] છે [શા. ભા. વગેરે]. "બુદ્ધવાદિસાંનિચ્યાત્ત્રેયગર્ભે સર્વ જ્ઞાનાર્તીત્યર્થઃ." [શકરાત૬] જેય [અહા] બુદ્ધિ વગેરેના સામીપ્યથી સર્વ જેય પદ્યોને જાણે છે [૧૪].

વદિરન્તથ ભૂતાનામચરં ચરમેવ ચ ।

સૂક્ષ્મત્વાત્તદવિજ્ઞેયં દૂરસ્થં ચાન્તિકે ચ તત્ ॥ ૧૫ ॥

અન્યવાચી :—તત્ તે જેય ભૂતાનાં જુગોની વહિઃ બહાર ચ તથા અંતઃ આંતર છે—આંતર વ્યાપક છે ચરં તેમ જ અચરં સ્થાવરરૂપ તથા ચર જંગમરૂપ છે. તત્ તે સૂક્ષ્મત્વાત્ સૂક્ષ્મ હોવાથી અવિજ્ઞેય ન જાણી શકાય એવું છે ચ તથા દૂરસ્થ દૂર રહેલું છે ચ તથા અંતિકે અત્યંત સમીપમાં છે [૧૫].

શબ્દાથ^૧ —તે જ્ઞેય [બ્રહ્મ] જૂતોની બહાર તથા અંતર વ્યાપક છે અને^૨ સ્થાવરજંગમરૂપ છે, ને સૂક્ષ્મ હોવાથી ન જાણી શકાય એવું છે, દૂર રહેતું છે, તથા અત્યંત સમીપ છે [૧૫]

વિવેચન —અહિરન્તથ મૂતાનામ્ = જેમ તપ્ત થયેલા લોખ્ખ ડાંગોનામાં અગ્નિ અદગ તથા બહાગ વ્યાપ્ત થઈને રહે છે, જેમ તરંગોની અંદર તથા બહાર જળ વ્યાપ્ત થઈને રહે છે, જેમ સુત્રી^૩ તેના કાર્યરૂપ આભૂષણોની અંદર તથા બહાર વ્યાપ્ત થઈને રહે છે, તેમ જ્ઞેય [બ્રહ્મ] તેના કાર્યરૂપ સર્વજૂતાની અંદર તથા બહાર વ્યાપ્ત થઈને રહે છે, વળી જેમ ગરબુ પોતાનામાં કદિપત સર્પના સર્પથી બહાર તથા અંદર વ્યાપ્ત છે, તેમ બ્રહ્મ ઉત્પત્તિ કર્મવાળા સર્વ કદિપત કાર્યોની બહાર તથા અંદર વ્યાપ્ત છે [મધુ] “તદન્તરસ્ય સર્વસ્ય તદુ સર્વસ્યાસ્ય વાઘત્ । [ઈશા ૫] તે બ્રહ્મ સર્વની અંદર તથા બહાર વ્યાપીને રહેતું છે”

અચરં ચરમેવ ચ = તે સ્થાવરજંગમરૂપ છે “બ્રહ્મૈવ” સર્વ [ખુ ઉ ૨-૫-૧] આ સર્વ બ્રહ્મ જ છે” તાત્પર્ય એ છે કે કદિપત વસ્તુમાં અધિષ્ઠાન બહાર અને અંતર વ્યાપીને રહે છે, તથા કદિપત પદાર્થ અધિષ્ઠાનથી ભિન્ન સત્તાવાળો હોતો નથી, પરંતુ અધિષ્ઠાનરૂપ જ હોય છે તથા અધિષ્ઠાન જ્ઞેય ચેતનમાં કદિપત આ સર્વ સ્થાવરજંગમ પ્રાણીપદયો પણ અધિષ્ઠાન જ્ઞેય ચેતનથી ભિન્ન સત્તાવાળા નથી, પણ તે રૂપ જ છે

સૂક્ષ્મત્વાત્ અવિજ્ઞેયમ્ = શ્રુતિ કહે છે કે, “સૂક્ષ્માત્સૂક્ષ્મતર નિલમ્ । પરબ્રહ્મ આકાશાદિ સૂક્ષ્મ પદાર્થો કરતા પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ તથા રૂપાદિક ગુણોથી રહિત હોવાને લીધે [મધુ] વિવેકવૈરાગ્યાદિ સાધનોથી રહિત પુરુષોથી ન જાણી શકાય એવું તથા નિત્ય છે”

વળી દૂરસ્થમ્ અન્તિકે ચ તદ્ = વિવેક, વૈરાગ્ય, શમ, દમ વગેરે સાધનગ્રહિત અશુદ્ધ અંત કરણવાળા અજ્ઞાનીઓને તે અત્યંત દૂર છે [ચક્રાનંદ], પરંતુ પ્રધાત અંત કરણવાળા [શુદ્ધ અંત કરણવાળા] જ્ઞાની પુરુષોને તે અત્યંત સમીપ છે જ્ઞાની પુરુષો તેને આત્મારૂપે સાક્ષાત્ અનુભવે છે જ્ઞાનીઓનો તો તે બ્રહ્મ આત્મા જ છે

આ વિષયમાં “દૂરાત્સુદૂર તદિદાન્તિકે ચ પદ્યત્સ્વિદૈવ નિહિત ગુહાયમ્ । [મુ ઉ ૩-૧-૭] બ્રહ્મ અજ્ઞાનીઓને અગમ્ય હોવાથી અત્યંત દૂર છે, તથા જ્ઞાનીઓના આત્મારૂપ હોવાથી આ શરીર વિગે સમીપમાં રહેતું છે, આમ રૂદ્ધ પરચક્ષુ = ચેતનાવક્ષુ । [શા ભા, મુ ઉ] તે બધી જ ચેતનાવાન

પ્રાણીઓમાં બુદ્ધિરૂપ ગુદાવિષે સ્થિત છે; તથા “દર્શનાદિ ક્રિયાવત્ત્વેન યોગિ-
મિર્લક્ષ્યમાણમ્ । [શા. ભા., મુ. ઉ.] બુદ્ધિરૂપ ગુદામાં યોગીજનોવડે દર્શનાદિ-
ક્રિયારૂપે સ્થિત બોવામાં [જાણવામાં] આવે છે.” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ પ્રમાણ-
બદ્ધ છે [૧૫].

અવિમક્તં ચ ભૂતેષુ વિમક્તમિવ ચ સ્થિતમ્ ।

ભૂતમર્ત્તુ ચ તજ્જેયં પ્રસિષ્ણુ પ્રમચિષ્ણુ ચ ॥ ૧૬ ॥

અન્યથાથ^૧ :—ચ અને તે બ્રહ્મ ભૂતેષુ સર્વભૂતોમાં અવિમક્તં એક છે
ચ અને ત્રિમક્તમ્ इव જાણે લિન્ન હોય એવી રીતે સ્થિત રહેયું છે. તત્ત્વ તે
ભૂતમર્ત્તુ સર્વ ભૂતોને ધારણ કરનાર ચ અને પ્રચિષ્ણુ સર્વનો સંહાર કરનાર ચ
તથા પ્રમચિષ્ણુ અર્થને ઉત્પન્ન કરનાર જ્ઞેયં જાણવું [૧૬].

શામ્લાથ^૨ :—તે બ્રહ્મ સર્વ ભૂતોમાં એક છે, પણ જાણે લિન્ન હોય
તેથી રીતે રહેયું છે. તે બ્રહ્મને જ સર્વભૂતોને ધારણ કરનાર, સંહાર કરનાર
તથા ઉત્પન્ન કરનાર જાણવું [૧૬].

વિવેચન.—અવિમક્ત ચ ભૂતેષુ વિમક્તમ્ इव ચ સ્થિતમ્ = જેમ સર્વ-
વ્યાપી આકાશ એક હોવા છતાં ધટ, મડ વગેરે ઉપાધિઓના સંજ્ઞાધથી
લિન્ન પ્રતીત થાય છે, તેમ એ [બ્રહ્મ] એક હોવા છતાં દેવ, મનુષ્ય, પશુ
વગેરે ઉપાધિઓના સંજ્ઞાધથી લિન્ન પ્રતીત થાય છે.

વળી તે બ્રહ્મને જ ભૂતમર્ત્તુ = સ્થિતિકાળમાં અધિષ્ઠાનરૂપે સર્વનું ધારણ-
પોષણ કરનાર, પ્રસિષ્ણુ = પ્રવચનકાળમાં સર્વનો સંહાર કરનાર તથા પ્રમચિષ્ણુ =
ઉત્પત્તિ કાળમાં સર્વનું ઉત્પન્ન કરનાર જાણવું. જેમ અધ્યાકરણપત સર્પાદિની
ઉત્પત્તિ, ઘિતિ તથા નાશનું કારણ રજઝૂ આદિ અધિષ્ઠાન છે, તેમ આ
બ્રહ્મ સર્વભૂતોનું ઉપાદક, પોષક તથા રક્ષણ કરનાર છે [શા. ભા.].

“તસ્માયજ્ઞાતઃ સ્થિતિલયાત્સંતિકારણં વ્યગ્ર તત્ત્વેન ક્ષેત્રજં પ્રતેદેદ્દમેક જ્ઞેયં ન
તત્તોડન્યદિત્સર્યઃ । [મધુ.] તેથી જગતની સ્થિતિ, લય તથા ઉત્પત્તિના કારણ-
રૂપ જે બ્રહ્મ છે તે જ ક્ષેત્રજ છે અને તે દરેક શરીરમાં એક જ છે. આ
બ્રહ્મથી ક્ષેત્રજ લિન્ન નથી, એ અર્થ છે ” [૧૬].

જ્યોતિષામપિ તજ્જ્યોતિસ્તમસઃ પરમુચ્યતે ।

જ્ઞાનં જ્ઞેયં જ્ઞાનગમ્યં હૃદિ સર્વસ્ય ધિષ્ઠિતમ્ ॥ ૧૭ ॥

અન્યથાથ^૧ :—તત્ત્વ તે બ્રહ્મ જ્યોતિષા અર્થાદિક જ્યોતિઓનું અવિ પશુ

જ્યોતિઃ જ્યોતિ છે, તમસઃ અજ્ઞાનથી [શા. ભા.], પ્રકૃતિથી [શંકરાનંદ] પરં પર-શ્રેષ્ઠ-લિન્ન ઉચ્ચતે કહેવાય છે. તે જ્ઞાનં જ્ઞાનરૂપ જેયં જેયરૂપ તથા જ્ઞાનગમ્ય અભાનિત્વાદિ જ્ઞાનના સાધનોથી જાણવા યોગ્ય છે. તથા સર્વસ્ય સર્વના હૃદિ બુદ્ધિમાં [શા. ભા., મધુ. વગેરે] વિશેષરૂપે ધિષ્ઠિત રહેલું છે [૧૭].

શબ્દાર્થઃ :—તે બ્રહ્મ જ્યોતિઓનું પણ જ્યોતિ છે, તથા અજ્ઞાનથી પર કહેવાય છે. તે જ્ઞાનરૂપ છે, જેયરૂપ છે, જ્ઞાનના સાધનોથી જાણી શકાય એવું છે, તથા સર્વના હૃદયમાં [બુદ્ધિમાં] વિશેષરૂપે રહેલું છે [૧૭].

વિવેચન :—જ્યોતિષામ્ અપિ તદ્ જ્યોતિઃ = તે બ્રહ્મ સૂર્યચંદ્રાદિક બ્રહ્મ પ્રકાશકોનું તથા મન વગેરે અંતરના પ્રકાશકોનું પણ પ્રકાશક છે. આ વિપયમાં “યેન સૂર્યસ્તપતિ તેજસેઃ” [તૈ. આ. ૩-૧૨-૯] જે પરમાત્માના તેજથી પ્રદીપ્ત થયેલો સૂર્ય તપે છે.” “તસ્ય માસા સર્વમિદં વિભાતિ” [કંઠ ઉપ. ૫-૧૫, શ્વે. ઉ. ૬-૧૫] તે પરમાત્માની પ્રભાથી આ સર્વ જગત પ્રકાશી રહ્યું છે,” ઇત્યાદિ શ્રુતિ પ્રમાણુભૂત છે.

“તમસઃ પરમ્ ઉચ્ચતે = તે પ્રકૃતિથી અથવા જગતના બીજરૂપ અજ્ઞાનથી પર [ભિન્ન] છે” [શંકરાનંદ, વગેરે]. તે અવિદ્યા તથા તેના કાર્યના રૂપરથી-સંબંધથી રહિત છે. આ વિપયમાં “આદિત્યવર્ણ તમસઃ પરસ્તાત્” યજુઃ [સં. ૩૧-૧૮] સૂર્ય જેવા પ્રકાશવાળું તથા અજ્ઞાનથી પર” એ શ્રુતિ પ્રમાણુભૂત છે.

જ્ઞાનં = તે કેવળ જ્ઞાનરૂપ છે, પણ ભૌતિક સ્વરૂપ નથી [નીલકંઠ વગેરે]. તે પ્રમાણથી ઉત્પન્ન થતી ચિત્તની વૃત્તિમાં પ્રકટ થયેલા શુદ્ધ અનુભવરૂપ છે. [મધુ.] જેયં = તે જાણવા યોગ્ય છે, જ્ઞાનગમ્યં = તે અભાનિત્વાદિ જ્ઞાનના સાધનોથી પામવા યોગ્ય છે, તથા સર્વસ્ય હૃદિ ધિષ્ઠિતમ્ સર્વના હૃદયમાં [બુદ્ધિમાં] વિશેષરૂપે રહેલું છે. જેમ સર્વવ સામાન્યપણાથી રહ્યું હોવા છતાં સૂર્યનું તેજ દર્શણ કે સૂર્યકાંત વગેરેમાં વિશેષરૂપથી પ્રકટ થાય છે, તેમ આ બ્રહ્મ સર્વત્ર સમભાવે રહેલું હોવા છતાં હૃદય વિષે વિશેષરૂપથી એટલે કે શ્રવણરૂપથી તથા અંતર્યામીરૂપથી પ્રકટતા પામેલું છે [મધુ.]. હૃદય [બુદ્ધિ] જ બ્રહ્મની ઉપવિધિનું સ્થાન છે, એ અર્થ છે [શંકરાનંદ] [૧૭].

અવતરણિકા :—હવે પૂર્વોક્ત અર્થનો ઉપસહાર કરે છે :

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।

मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ ૧૮ ॥

અન્યથાથઃ—ઈતિ એ પ્રમાણે ક્ષેત્રમ્ ક્ષેત્ર તથા તથા જ્ઞાન જ્ઞાન ચ અને જ્ઞેયં જેવ સમામત. સક્ષેપમાં ઉક્તં કર્યાં. મદ્મત્કઃ મારો ભક્ત એતત્ અને વિજ્ઞાય જાણીને મદ્માવાય મારા ભાવને માટે—મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે ઉપપવતે યોગ્ય થાય છે [૧૮].

શબ્દાર્થઃ—એ પ્રમાણે ક્ષેત્ર, જ્ઞાન તથા જેવ મેં તને સક્ષેપમાં કર્યાં. મારો ભક્ત તે જાણીને મારા ભાવને પામવાને યોગ્ય થાય છે [૧૮].

વિવેચનઃ—હે અર્જુન! એ પ્રમાણે મેં તને ક્ષેત્ર = ક્ષેત્રત્ ૨૧૩૫ [ગી. ૧૩-૫-૬], જ્ઞાન = અમાનિત્વાદિ જ્ઞાનના સાધનો [ગી. ૧૩-૭-૧૧] તથા જ્ઞેય = જેવતુ ૨૧૩૫ [ગી. ૧૩-૧૨-૧૭] સક્ષેપમાં કર્યું. મેં તને સમગ્ર વેદ-શાસ્ત્ર તથા ગીતાશાસ્ત્રનો બધો અર્થ ભેગો કરીને સક્ષેપથી કર્યો છે [શા. ભા.].

“મદ્મત્કઃ = મત્કર્મેકૃત્ મત્તરમઃ । [ગી. ૧૧-૫૫] ચે તુ સર્વાણિ કર્માણિ મયિ સન્યસ્ય મત્તરા । [ગી. ૧૨-૬]” ક્રત્યાદિ શ્લોકોમા પ્રતિપાદન કરેલા નક્ષણવાળો મારો ભક્ત [શંકરાનંદ], હું જે પરમચરુ ભગવાન વાસુદેવ તેને વિશે જેણે પોતાનું સમગ્રું અતઃકરણ અર્પી દીધેલું છે એવો અર્થાત્ હું જ જેનું એકમાત્ર ચરણ છું એવો મારો ભક્ત [મધુ] અતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા ક્ષેત્ર, જ્ઞાન તથા જેવતા ૨૧૩૫ને વિજ્ઞાય = સાક્ષાત્ જાણીને મદ્માવાય = મારા પરમાત્મભાવને [શા. ભા.], નિર્વિશેષ બ્રહ્મભાવને [શંકરાનંદ], મોક્ષને [મધુ.], અસંસારીત્વને [રા. ભા.] ઉપપવતે = પામવાને યોગ્ય થાય છે. “પૂર્વાન્નના તિષ્ઠતીત્યર્થઃ । [શંકરાનંદ] તે દેહરૂપ ઉપાધિ નષ્ટ થતાં પૂર્વસ્વરૂપે સ્થિત થાય છે.”

આ વિષયમાં “યસ્ય દેવે પરા મર્તિર્મયા દેવે તથા ગુરૌઃ તસ્યૈતે કથિતા હર્ષાઃ પ્રકાશન્તે મહાત્મનઃ । [શ્વે. ઉ. ૬-૨૩] જેને પરમાત્મા તથા ગુરુ વિશે અનન્યભક્તિ છે, તેને શાસ્ત્રમાં કહેલા અર્થો હ્રસ્વમાં પ્રકાશમાન થાય છે,” એ શ્રુતિ પ્રમાણભૂત છે [મધુ. વગેરે].

“તસ્માત્સર્વદા મદેકકારણઃ સત્તાત્મજ્ઞાનસાધનાન્યેષ પરમપુરુષાર્થલિપ્તુરનુવર્તેત તુલ્લહવિષયમોગસૃષ્ટ્વા હિત્વૈત્યમિપ્રાવઃ । [મધુ. સદાનંદ] માટે પરમપુરુષાર્થની કામનાવાળા પુરુષે તુલ્લહ વિષયમોગતૃષ્ણાનો પરિત્યાગ કરી, સર્વદા એકમાત્ર મારું જ ચરણ લઈ, આત્મજ્ઞાનનાં અમાનિત્વાદિ સાધનોને સંપાદન કરવાં” [૧૮].

અવતરણિકાઃ—પૂર્વે સાતમા અધ્યાયમાં ક્ષેત્રરૂપ અપરા પ્રકૃતિ તથા ક્ષેત્રરૂપ પરા પ્રકૃતિ કહેવામાં આવી. આ જે પ્રકૃતિઓ સર્વભૂતોની યોનિ

[કારણ] છે [ગી ૭-૪-૬] હવે આક્ષેત્ર-ક્ષેત્રચરણ મે પ્રકૃતિઓ સર્વ જૂતોનું કારણ થી રીતે છે, તે વિસ્તારપૂર્વક કહે છે [થા ભા, ચક્રાનંદ].

પ્રકૃતિં પુરુષં ચૈવ વિદ્વ્યનાદી ઉમાપિ ।

વિકારાશ્ચ ગુણાશ્ચૈવ વિદ્ધિ પ્રકૃતિસમ્ભવાન્ ॥ ૧૯ ॥

અન્યથાથ^૧ —પ્રકૃતિ ક્ષેત્રરૂપ અપરા પ્રકૃતિ ચ તથા પુરુષ ક્ષેત્રચરણ પરા પ્રકૃતિ ઉભો બનેને અપિ પશુ જનાદી અનાદિ—નિત્ય [થા ભા, ચક્રાનંદ] એવ જ વિદ્ધિ જાણુ ચ તથા વિકારાન્ વિકારોને ચ તથા ગુણાન્ ગુણોને પ્રકૃતિસમ્ભવાન્ એ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેના જ વિદ્ધિ જાણુ [૧૮]

શબ્દાર્થ —પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બંને અનાદિ જ છે, એમ જાણુ, અને વિકારોને તથા ગુણોને પ્રકૃતિથી જ ઉત્પન્ન થયેના જાણુ [૧૮]

વિવેચન —હવે અર્જુન ! પ્રકૃતિ = માયા નામની ત્રિગુણાત્મક પરમેશ્વરની શક્તિ, જેને પૂર્વે અપરા પ્રકૃતિ કહેવામા આવી છે [મધુ] તથા પુરુષ = અનિષ્ટા-રૂપ ઉપાધિથી યુક્ત ક્ષેત્રજ્ઞ, જેને પૂર્વે પરા પ્રકૃતિ કહેવામા આવી છે [ચક્રાનંદ] તે બંનેને તુ અનાદિ જાણુ, તથા વિકારાન્ = ૫ ચમદાજૂનો તથા ઇન્દ્રિયોને [મધુ] દેહ, પ્રાણ, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, અહ વાર તથા ચમદાદિ તન્માત્રાઓને [ચક્રાનંદ] તથા ગુણાન્ = સુખ, દુઃખ મોહ વગેરે વૃત્તિઓના રૂપે પરિણામ પામેના સત્તાદિ ગુણોને [થા ભા વગેરે], સુખ, દુઃખ, ઇન્દ્રિય, દ્વંદ્વ, મોહ, કામ, સંકપ, શ્રમ, દમ આદિ, જ્ઞાન, પ્રમાદ આદિ તથા પુણ્ય-પાપરૂપ ઇન્દ્રિયોના વ્યાપાર એ સર્વેને [ચક્રાનંદ] તુ પ્રકૃતિથી જ ઉત્પન્ન થયેના જાણુ આ વિશે તથા ગુણો નિરવયન, અસંગ તથા અવિકલિય એના આત્મામાથી ઉત્પન્ન થયેના નથી

‘ઈશ્વરતુ ઈશ્વરપણુ નિલ હોવાથી તેની બંને પ્રકૃતિઓથી યુક્ત હોયુ એ જ ઈશ્વરની ઈશ્વરતા છે એ બે પ્રકૃતિઓ દ્વારા ઈશ્વર જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા અવયવ કારણ છે તે બંને અનાદિસિદ્ધ સસારના કારણ છે’ [થા ભા, ચક્રાનંદ].

પ્રકૃતિ-પુરુષ અનાદિ છે, એ શ્રુતિશ્રુતિથી મિદ્ધ છે જે એમ ન હોય તો ‘કૃતનાશ’ = જ્ઞાતમાએ કરેના શુભાશુભ કર્મોના ભોગ વિના નાશ થનાનો તથા ‘જઠ્ઠાત્મ્યાગમ’ = જ્ઞાતમાએ પૂર્વે ન કરેના કર્મોના ફળ ભોગવવાનો—એ બે દોરો માત્ર થશે [મધુ, ચક્રાનંદ] [૧૮]

અવતરણિકા —હવે વિકારો તથા ગુણો પ્રકૃતિનું કાર્ય છે, એ સ્પષ્ટ કરતા પુરુષના સસારનું કારણ કહે છે

કાર્યકારણકર્તૃત્વે હેતુઃ પ્રકૃતિરુચ્યતે ।

પુરુષઃ સુખદુઃખાનાં ભોક્તૃત્વે હેતુરુચ્યતે ॥ ૨૦ ॥

અન્યથાથઃ—કાર્યકારણકર્તૃત્વે કાર્યકારણના કર્તાપણામાં-કાર્યકારણને ઉત્પન્ન કરવામાં [યંકરાનંદ] કાર્યકાર તથા કારણકાર પરિણામમાં [મધુ] પ્રકૃતિઃ-પ્રકૃતિ હેતુઃ કારણ ઉચ્યતે કહેવાય છે. સુખદુઃખાના ભોક્તૃત્વે સુખદુઃખના ભોક્તા-પણામાં પુરુષઃ ક્ષેત્રજ [શા. ભા. વગેરે.], પ્રત્યેક્ષ આત્મા [યંકરાનંદ]. હેતુઃ-કારણ ઉચ્યતે કહેવાય છે [૨૦].

શબ્દાથઃ—કાર્યકારણના કર્તાપણામાં પ્રકૃતિ હેતુ કહેવાય છે; અને સુખદુઃખના ભોક્તાપણામાં પુરુષ હેતુ કહેવાય છે [૨૦].

વિવેચનઃ—કાર્ય = સરીરને આરભ કરનારા પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુઃ અને આકાશ એ પાંચ પ્રક્રમભૂતો તથા શબ્દાદિ પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયો. [શા. ભા. વગેરે] તથા કારણ = પાંચ જ્ઞાતિન્દ્રિયો, પાંચ ક્રમેન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, અહંકાર તથા કારણને આશ્રયે રહેનારા સુખદુઃખ, મોહ વગેરે શુભો [શા. ભા. વગેરે] એ કાર્ય તથા કારણના કર્તૃત્વે = ઉત્પન્ન કરવાના ભાવ વિષે. [શા. ભા. વગેરે], કાર્ય તથા કારણને ઉત્પન્ન કરવામાં [યંકરાનંદ], કાર્યકાર તથા કારણકાર પરિણામમાં [મધુ] પ્રકૃતિ કારણ છે. પ્રકૃતિ એ સર્વંતું ઉપાદાન કારણ છે; અને સુખદુઃખાના ભોક્તૃત્વે = સુખદુઃખના ભોક્તાપણામાં પુરુષઃ = ક્ષેત્રજ [શા. ભા. વગેરે], બુદ્ધિકોશમાં સર્વસાક્ષીરૂપે રહેતો પ્રત્યેક્ષ આત્મા [યંકરાનંદ] કારણ કહેવાય છે. અર્થાત્ સુખ, દુઃખ તથા મોહરૂપ સર્વં ભોગ્ય પદાર્થોના વૃત્તિયુક્ત અનુભવમાં પુરુષ જ કારણ કહેવાય છે [મધુ.].

તાત્પર્ય એ છે કે, “સુખદુઃખસન્મોગઃ સંસારઃ પુરુષસ્ય ચ સુખદુઃખાનાં સન્મોગકૃત્વત્ સસારિશ્વરમિતિ । [શા. ભા.] સુખદુઃખનો ભોગ તે સંસાર છે; અને પુરુષનું સુખદુઃખનું ભોક્તાપણું, તે તેનું સંસારીપણું છે.” અથવા જ્યાં સુધી પ્રકૃતિનો સંસર્ગ છે, ત્યાં સુધી પુરુષને સુખદુઃખનો ભોગ એટલે કે-સંસાર છે [કેશવ].

નોંધઃ—કેટલાક કાર્યકારણકર્તૃત્વે ને બદલે કાર્યકારણકર્તૃત્વે એવો પાઠ પણ કરે છે; પરંતુ તે બન્નેનું તત્ત્વ એક જ છે [૨૦].

અવતરણિકાઃ હવે પુરુષના સંસારીપણાનું કારણ કહે છે :

પુરુષઃ પ્રકૃતિસ્યો દિ બુદ્ધ્યતે પ્રકૃતિજાન્ગુણાન્ ।

કારણં ગુણસજ્જોડસ્ય સદસઘોનિજન્મસુ ॥ ૨૧ ॥

અન્યથાથ^૧ :—પુરુષ. ક્ષેત્ર પ્રકૃતિસ્ય પ્રકૃતિમા રહેયો હિ જ પ્રકૃતિજાન પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુણાન્ સર્વાદિ ગુણોના કાર્યરૂપ મુખ્યદુષ્પાદિને મુક્તે ભોગવે છે અસ્ય એ પુરુષના સદસ્યોનિજન્મસુ સારોન સી યોનિમા જન્મનુ કારણ કારણ ગુણસગ ગુણનો સગ જ છે [૨૧]

શબ્દાર્થ^૨ —પુરુષ પ્રકૃતિમા રહીને જ, પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુણોને ભોગવે છે એ પુરુષને સાની તથા નરસી યોનિઓમા જન્મ પ્રાપ્ત થવામા ગુણોનો સગ જ કારણ છે [૨૧]

વિવેચન —હે અર્જુન ! પુરુષ [ક્ષેત્ર-પ્રત્યક્ આત્મા] પ્રકૃતિસ્ય = કાર્યકારણના રૂપમા પરિણામ પામેલી અવિઘારૂપ પ્રકૃતિમા ગહેયો છે તે પોતાને દેહ, ઇન્દ્રિયાદિરૂપ માને છે [શા ભા] અને તેથી તે પ્રકૃતિના સર્વાદિ ગુણોના કાર્યરૂપ મુખ્યદુષ્પાદિને ભોગવે છે તેમ, ' હુ મનુષ્ય છું, હુ બ્રાહ્મણ છું, હુ મૂઢ છું, હુ પશુ છું, હુ શિષ્ટ છું, હુ અષ્ટ છું, હુ કર્તા છું, હુ મુખી છું, હુ દુખી છું, તથા પોતે પ્રકૃતિરૂપ ચર્મને જરા, જ્વનિ, વર્ણ, આશ્રમ આદિ તથા પુણ્ય-પાપ આદિ પ્રકૃતિના ધર્મોને પોતાના ધર્મો તરફ અનુભવે છે [ચક્રાનંદ]

આ ગુણમય = ગુણોમા આસક્તિ [શા ભા], પ્રકૃતિની સાથે તાદાત્મ્ય [મધુ] દેહ ઇન્દ્રિયાદિમા અહતા-મમતા પુરુષને બીચનીય યોનિઓમા જન્મના કારણરૂપ છે સત્યગુણના સગથી તે દેવયોનિમા, જ્ઞેયગુણના સગથી મનુષ્ય શરીરમા તથા તમોગુણના સગથી પશુ વગેરે હીન યોનિઓમા જન્મ પામે છે. આ ગુણમય જ શુદ્ધાત્માના અસાન્નિત્યનુ કારણ છે [શા ભા]

આ વિષયમા “ સ 'યયાકામો ભવતિ તત્ત્વનુભંવતિ ચત્ત્વનુભંવતિ તત્ત્વમ કુરતે ચત્ત્વમ કુરતે તદ્દમિષપચતે । [બૃ ઉ ૪-૪-૫] શુદ્ધાત્મા જેવી કામના-વાળો થાય છે તેના નિષ્કામવાળો થાય છે, જેના નિષ્કામવાળો થાય કે તેણે કર્મ કરે છે, તથા જેણે કર્મ કરે છે, તેણે રૂળ પામે છે ” એ શ્રુતિ પ્રમાણુદ્યુત છે.

તાત્પર્ય એ છે કે, પુરુષનો [ક્ષેત્રજ્ઞનો-આત્માનો] શુદ્ધિ વગેરેની સાથે આધ્યાત્મિક સંબંધ છે આ સંબંધનુ કારણ અજ્ઞાન જ છે “ ગસ્ય ચ નિશ્ચિત્ત કારણ જ્ઞાનરૌપ્ય સરાન્યાસે ગીતાશાસ્ત્રે પ્રસિદ્ધમ્ । [શા ભા] ગીતાશાસ્ત્રમા તેની નિશ્ચિત્ત નાશન સન્યાસસહિત જ્ઞાન તથા વૈરાગ્ય પ્રસિદ્ધ છે ” તેથી ' યાવદ્ બમાનિત્યાદિકાન્ બાત્તપ્રાપ્તિષાધનમૂતાન્ શુભાન્ ન સ્વતઃ તાવદ્ એવ મી ૩૯

સંતરતિ । [રા. ભા., કેશવ] જ્યાં મુધી પુરુષ અમાનિવાદિ આત્મપ્રાપ્તિના સાધનરૂપ ગુણોનું મેવન કરતો નથી, ત્યાં મુધી તે સંસારમાં ભમે છે ” [૨૧].

અવતરણિકા :—હવે પુરુષના વાસ્તવિક સ્વરૂપને કહે છે :

ઉપદ્રષ્ટાન્નુમન્તા ચ ભર્તા ભોક્તા મહેશ્વરઃ ।

પરમાત્મેતિ ચાપ્યુક્તો દેહેઽસ્મિન્પુરુષઃ પરઃ ॥ ૨૨ ॥

અન્યથાથ :—અસ્મિન્ આ દેહે દેહમાં પરઃ સર્વથી વિન્ન-પ્રકૃતિગ્રન્ય ગુણોના સબધથી રહિત પુરુષ. પુરુષ-ક્ષેત્રના ઉપદ્રષ્ટા સાક્ષી ચ અનુમન્તા અને અનુમતિ આપનારો ભર્તા ભર્તા ભોક્તા ભોક્તા મહેશ્વરઃ મહેશ્વર ચ અને પરમાત્મા પરમાત્મા इति એ નામવડે અરિ પશુ વક્ત્રઃ કહ્યો છે [૨૨].

શબ્દાર્થ :—આ દેહ વિષે રહેવા છતાં પ્રકૃતિના ગુણોના સંસર્ગને નહિ પામેલો પુરુષ ઉપદ્રષ્ટા, અનુમતા, ભર્તા, ભોક્તા, મહેશ્વર અને પરમાત્મા કહેવામાં આવ્યો છે [૨૨].

વિવેચન :—પ્રકૃતિના પરિણામરૂપ આ સ્થૂળ દેહમાં રહેતો પુરુષ [ક્ષેત્રજ] પરઃ = પ્રકૃતિના ગુણોના સંસર્ગ વિનાનો છે [મધુ.], દેહ, ઇન્દ્રિયો વગેરેથી વિન્ન છે [ય કરાનંદ] અને તેથી તે અસંસારી છે [મધુ.]

. તે પુરુષ દેહ, ઇન્દ્રિયાદિની ક્રિયાને સમીપમાં રહી જ્ઞેનારો હોવાથી ઉપદ્રષ્ટા = સાક્ષી કહેવાય છે. કાર્યો તથા કારણોની પ્રવૃત્તિમાં પોતે નહિ પ્રવર્તેલા હોવા છતાં જાણે પ્રવૃત્ત થયો તેમ કેવળ સમીપજ્ઞાથી તેમને અનુકૂળપણ્યને લીધે અનુમોદન આપનારો હોવાથી [મધુ.], અથવા પોતપોતાની ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થયેલા ઇન્દ્રિયાદિને સાક્ષીબૂત હોવા છતાં કદાપિ તેમની ક્રિયામાંથી નિવૃત્ત કરતો નથી [શા. ભા. વગેરે.], તેથી તે પુરુષ અનુમન્તા = અનુમતિ [અનુમોદન] આપનારો કહેવાય છે. ચૈતન્યના આભાસવડે મુક્ત તથા સંઘાતભાવને પ્રાપ્ત થયેલાં દેહ, ઇન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ વગેરેને પોતાની સત્તાથી તથા સ્ફુરણથી ધારણ કરનાર તથા પોતપણ કરનાર હોવાથી તે પુરુષ ભર્તા = ભર્તા કહેવાય છે.

મુખ, દુષ્ણ તથા મોહરૂપ જ્ઞાતિઓને પોતાના સ્વરૂપભૂત ચૈતન્યથી પ્રકાશિત કરતો તથા નિર્વિનંદર રહીને તેમનો ઉપલબ્ધ [ભોગવનારો] હોવાથી તે પુરુષ ભોક્તા = ભોક્તા કહેવાય છે સર્વનો આત્મા, સ્વતંત્ર, સર્વને ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત કરનાર તથા સર્વને નિયમન કરનાર હોવાથી તે પુરુષ મહેશ્વરઃ = મહાન ઇશ્વર કહેવાય છે; અને તે સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છે, માટે તેને શ્રુતિમાં પરમાત્મા = પરમાત્મા કહેવામાં આવ્યો છે.

ભગવાન પણ હવે પછી કહેશે કે, 'ઉત્તમઃ પુરુષસ્ત્વન્યઃ પરમાત્મેત્યુદાહૃતઃ।' [ગી. ૧૫-૧૭] ક્ષર તથા અક્ષરથી પર [ભિન્ન-વિવક્ષણ] ઉત્તમ પુરુષ પરમાત્મા કહેવાય છે [૨૨].

અવતરણિકા :—હવે પુરુષ તથા પ્રકૃતિના સ્વરૂપને જાણવાનું ક્ષણ કહે છે :

ય एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥ ૨૩ ॥

અન્યથાર્થ :—યઃ જે એવં ઉપરોક્ત પ્રકારે પુરુષં ક્ષેત્રજ્ઞને ચ તથા ગુણેઃ સહ સર્વ વિકારો સહિત પ્રકૃતિ પ્રકૃતિને વેત્તિ જાણે છે સઃ તે સર્વથા સર્વ પ્રકારે વર્તમાનઃ અપિ વર્તતો હોવા છતાં ભૂયઃ ફરીથી ન અભિજાયતે જન્મ પામતો નથી [૨૩].

શબ્દાર્થ :—જે મનુષ્ય એ પ્રમાણે પુરુષને તથા વિકારોસહિત પ્રકૃતિને જાણે છે, તે સર્વ પ્રકારે વર્તતો હોવા છતાં ફરી જન્મ પામતો નથી [૨૩].

વિવેચન :—હે અમૃત ! વિવેક, વૈરાગ્ય તથા ચમદમાદિ સંપન્ન જે મુમુક્ષુ પુરુષને [ક્ષેત્રજ્ઞને] એવં = ઉપરોક્ત પ્રકારે વેત્તિ = સાક્ષાત્ આત્મભાવવડે 'આ હું છું' એમ જાણે છે [શા. ભા., મધુ.] તથા 'હું કર્તા, બોક્તા તથા સંસારી નથી' એમ જાણે છે [ચંકગાનંદ], અને ગુણેઃ સહ પ્રકૃતિ = અવિદ્યારૂપ પ્રકૃતિને તેના વિકારોસહિત વિદ્યારૂપે નિવૃત્ત થતી જાણે છે [શા. ભા.], મૃગજળના દર્શનથી જળની પેઠે, પ્રકૃતિને તેના અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મના દર્શનથી મિથ્યાભૂત જાણે છે [ચંકરાનંદ], 'મારું અજ્ઞાન અને તેનું કાર્ય ટળી ગયું' એવી રીતે મિથ્યાભૂત પ્રકૃતિને આત્મવિદ્યાથી બાધ પામેલી જાણે છે [મધુ.];

તે બ્રહ્મવેતા પુરુષ સર્વથા વર્તમાનઃ અપિ = શાસ્ત્રવિદિત કે નિષિદ્ધ કર્મો કરવા છતાં [નીતકંદ વગેરે] ફરીથી આ સ સારમાં જન્મ પામતો નથી; કારણકે જોમ અગ્નિથી સેકાયેલાં બીજ ફરી ભીંગનાં નથી, તેમ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિથી નિર્બાળ થયેલાં તેનાં સચિત કે ક્રિયમાણ કર્મો તેના નવો દેહ ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ થતાં નથી [શા. ભા.] [૨૩].

"અચિદાયાં વિદ્યાયા નાશિનાય તત્કાર્યાસંભવસ્ય बहुवोक्तत्वात्. [મધુ.] વિદ્યાથી અવિદ્યાનો નાશ થતાં તેનાં જન્મોદિ કાર્યોનો સંભવ રહેતો નથી, એ પૂર્વે ધણી વાર કહેવામાં આવ્યું છે" [ગી. ૩-૧૭-૧૮; ગી. ૬-૩૧.].

વળી પ્રારબ્ધવશાત્ આહારાદિના નિયમના ઉદ્વેગનથી પ્રહાવેતા પુરુષનું જ્ઞાન કે તેનું ક્ષણ નાશ નથી પામતું, એ ભગવાન ' સર્વથા વર્તમાનોઽપિ ન સંભ્રૂયોઽભિજાયતે ' એ વચનવડે પ્રતિપાદન કરે છે [શંકરાનંદ વગેરે] [૨૩].

અવતરણિકા :—હવે આત્મસાક્ષાત્કાર માટે અધિકારભેદવડે વિવિધભિન્ન સાધનો કહે છે :

ધ્યાનેનાત્મનિ પश्यन्ति કેચિદાત્માનમાત્મના ।

અન્યે સાંખ્યેન યોગેન કર્મયોગેન ચાપરે ॥ ૨૪ ॥

અન્યથાથ^૧ :—કેચિત્ કેટલાક ધ્યાનેન ધ્યાનવડે આત્મનિ હૃદયમાં—શુદ્ધિમાં આત્માને આત્માને આત્મના શુદ્ધ અંતઃકરણવડે પશ્યન્તિ જુએ છે, અન્યે કેટલાક સાંખ્યેન યોગેન સાંખ્યયોગવડે ચ તથા અપરે જીગ્ઞ કેટલાક કર્મયોગેન કર્મયોગવડે જુએ છે [૨૪].

શબ્દાથ^૨ :—કેટલાક ધ્યાનવડે પોતાની શુદ્ધિમાં શુદ્ધ અંતઃકરણવડે આત્માને જુએ છે; જીગ્ઞ કેટલાક સાંખ્યયોગવડે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે; તથા કેટલાક કર્મયોગવડે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે [૨૪].

વિવેચન :—ધ્યાનયોગઃ = પર્વતની શુક્લ, નદીનો કિનારો કે અરણ્યમાં કોઈ એકાંત રમણીય તથા પવિત્ર સ્થળે સ્થિર આસન પર બેસી, વૈરાગ્યવડે ધન્દ્રિયોને શબ્દાદિ વિષયોથી નિવૃત્ત કરી, અંતર્બુદ્ધિ કરી, તેનો નિર્લેપ કરી, તેજની ધારા કે નદીના પ્રવાહની પેઠે, નિરંતર અવિચ્છિન્નભાવે આત્મચિંતનથી [નિદિધ્યાસનથી] શુદ્ધ થયેલા અંતઃકરણવડે આત્મસાક્ષાત્કારને પ્રાપ્ત થવું, એ ધ્યાનયોગનો માર્ગ છે.

“ ધ્યાનં નિર્વિપયં મનઃ । [મે. ઉ. ૨-૨] મનને નિર્વિપયી કરવું એ જ ધ્યાન છે. ધ્યાનદેયાસ્તદ્વૃત્તયઃ । [પા. યો. સ્ક. ૨-૧૧] ધ્યાનથી અવિદ્યાદિ કલેશોની સ્થૂળ વૃત્તિઓનો નાશ કરવો, ” કારણકે તેથી સાધક નિર્ગાન સમાધિને યોગ્ય થાય છે.

“ તસ્યામિધ્યાનાવોજનાત્તત્ત્વભાવાદ્ભૂયશ્ચાન્તે વિશ્વમાયાનિવૃત્તિઃ । [શ્વે. ઉ. ૧-૧૦] પરમાત્માના ધ્યાનથી છુવતે અભેદભાવે જોડવાથી અને ' હું પ્રહા છું ' એ પ્રકારે વારંવાર તત્ત્વભાવના કરવાથી અંતે અર્થાત્ પ્રારબ્ધકર્મની સમાપ્તિ થતાં અથવા આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતાં વિશ્વમાયાની [સંપૂર્ણ પ્રપંચની] નિવૃત્તિ થાય છે ” [શા. ભા. શ્વે. ઉ.].

“જ્ઞાનપ્રવાદેન વિશુદ્ધમત્તસ્તવસ્તુ ત પश्यते निष्कृत ध्यायमानः । [મુ. ઉ. ૩-૧-૮] જ્યારે પુરુષ જ્ઞાનના [જ્ઞાનના સાધનમૂલ શુદ્ધિના] પ્રસાદથી વિશુદ્ધ અત કરણુનાઓ થાય છે — જ્યારે ચિત્ત રાગાદિ મનથી રહિત થઈ પ્રસન્ન [૨૫૨૭] થાય છે અર્થાત્ શાન્તમવતિષ્ઠતે [શા. ભા., મુ. ઉ.] શાંતભાવે સ્થિત થાય છે ત્યારે તે પુરુષ ધ્યાયમાનઃ = સત્યાદિસાધનમંપન્ન થઈ, ઇન્દ્રિયોના નિરોધ કરી, એકાગ્ર ચિત્તે ધ્યાન [ચિત્તન] કરતો નિષ્કલ આત્માના [શ્રદ્ધાના] સાક્ષાત્કારને પ્રાપ્ત થાય છે ” [શા. ભા., મુ. ઉ.]

“ललाटमध्ये हृदयाम्बुजे वा यो ध्यायति ज्ञानमयो प्रभा तु । शक्तिं यदा दीवदुज्ज्वलनीं पश्यति ते ब्रह्म तदेकनिष्ठाः । [યોગીયાસરમ્ભયસહિતા ઉ. ૧૨-૨૫-૪] હીપકના પેઢે પ્રદીપ્ત થઈ રહેલી ચૈતન્યમયી પ્રજ્ઞાનું જે લલાટના મધ્યમાં [જ્ઞાનચક્રમાં] અથવા હૃદયમંડળમાં ધ્યાન કરે છે, તે ધ્યાન-નિષ્ઠ પુરુષ આત્મસાક્ષાત્કારને પ્રાપ્ત થાય છે.”

ધ્યાનથી ચિત્ત એકાગ્ર [વિદ્યેપરહિત] થાય છે, વિપરીત ભાવનાદિ પ્રતિમધો નિવૃત્તિ પામે છે, તથા નિરુદ્ધ યોગેશું ચિત્ત અજ્ઞાનરૂપી આવરણોનાશ કરી, આત્મસાક્ષાત્કારને યોગ્ય થાય છે.

સાધ્યયોગઃ = પ્રકૃતિ [માયા] સસારના કારણરૂપ છે, દેહ, ઇન્દ્રિયો, સુખ, દુઃખાદિ વગેરે પ્રકૃતિનું વર્ણ છે, દેહ, ઇન્દ્રિયાદિરૂપે પ્રકૃતિ જ સર્વ ક્રિયા કરે છે, એમ જાણી અહ કારરહિત, મમતા-રહિત તથા સૃષ્ટાગદિત ચર્ચ, સર્વત્ર અસંગ તથા ઉદાસી થઈ, શ્રમણ-મનન-નિદિધ્યાસન પરામણુ ગદી, આત્માને અકર્તા, અમોક્તા તથા નિષ્ક્રિય જાણી, નિર્વાણરૂપ પરમથાતિને પ્રાપ્ત કરવી, એ સાંખ્યયોગનો માર્ગ છે.

કર્મયોગઃ = ઈશ્વરાર્થે, ઈશ્વરાપણુ શુદ્ધિથી, ઈશ્વરને પણ સતુષ્ટ કરવાની કામનાનો ત્યાગ કરી, કર્તૃત્વ, સંગ તથા ક્ષેપના ત્યાગપૂર્વકે વિહિત કર્મના [સ્વધર્મના] અનુષ્ઠાનથી અતઃકરણને શુદ્ધ કરી, શુદ્ધ [નિર્વિંપયી-એકાગ્ર] અત કરણુ વિષે આત્મતત્ત્વને જાણવું, એ કર્મયોગનો માર્ગ છે [૨૪].

अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते ।

तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ ૨૫ ॥

અન્યથાધીઃ — તુ વળી અન્યે જીજ્ઞાસુ એ પ્રમાણે અજ્ઞાનંત આત્માને નહિ જાણના જનાં અન્યેભ્ય મીઝજોથી મૃત્યુ શ્રવણ કરીને ઉપાસતે આત્માને

ઉપાસે છે તે તેઓ અપિ ચ પણ ધૃતિપરાયણા ગુરુના ઉપદેશના શ્રાવ્યતા તત્પર રહી [મધુ] મૃત્યુ મૃત્યુને અતિતરન્તિ એવ ઓળખી જાય છે ૧૮-તરી જાય છે ૧૮ [૨૫]

શબ્દાર્થ — વળી બીજા એ પ્રમાણે આત્માને નહિ જાણતા છતાં બીજાઓ પાસેથી શ્રવણ કરી આત્માની ઉપાસના કરે છે, તેઓ પણ શ્રવણપનાયણ થઈ, મૃત્યુને [સંસારને] અવસ્ય ઓળખી જાય છે [૨૫]

વિવેચન — હે અર્જુન ! પૂર્વશ્લોકમાં કહેના ધ્યાનયોગ, સાધ્યયોગ કે ક્રમયોગવડે આત્માને નહિ જાણનારા બીજા જે લોકો અન્યન્ય = દરબુલાવાળા આચાર્યો પાસેથી શાસ્ત્રના અર્થનું શ્રવણ કરી, તેમના ઉપદેશ પ્રમાણે ઉપાસવે = શ્રદ્ધાપૂર્વક આત્માનું નિતન કરે છે [શા ભા , મધુ] “ ધૃતમર્વસમ્યગ્નુત્પિષ્ઠન્તિ । [શ કરાનંદ] સદ્ગુરુ પાસે શ્રવણ કરેલા અર્થનું શ્રદ્ધાપૂર્વક જનુ હાન કરે છે.”

આના ધૃતિપરાયણા = વેવલ્લપરોપદેશપ્રમાણા । [શા ભા] કેવળ આચાર્ય ઉપદેશ કરેના અર્થને જ પ્રમાણ માનનાના [શા ભા], શ્રદ્ધાપૂર્વક શ્રવણ કરેલા અર્થનું અનુષ્ઠાન કરનારા [શ કરાનંદ], સ્વયં વિવેકરહિતા । [શા ભા] પોતે વિવેક હિન હોના છતાં ક્રમશઃ ઈશ્વરપ્રસાદ, ચિત્તશુદ્ધિ તથા તેના ફરતે પ્રાપ્ત થઈ મૃત્યુને [સંસારને] ઓળખી જાય છે અર્થાત્ સદ્ગુરુ પાસે શ્રવણ કરેલા અર્થનો ઉપક્રમ ઉપસહાર, અભ્યાસ, અપૂર્વતા રૂપ અર્થવાદ તથા ઉપ-પત્તિ એ ૭ પ્રકારે મનન કરી આત્મચિત્તનથી આત્મસાક્ષાત્કારને પ્રાપ્ત થાય છે

જ્યાં સદ્ગુરુના શ્રવણ કરેના અર્થને પ્રમાણ માનનાના તથા શ્રવણ કરેલા અર્થનું શ્રદ્ધાપૂર્વક અનુષ્ઠાન કરનારા સંસારને તરીકે જાય છે, ત્યારે ‘ વિચારસમથા । [મધુ વગેરે] વિચાર મા સમર્થ, તથા ‘ પ્રમાણ પ્રતિ સ્વતન્ત્રા વિવક્ષિન । [શા ભા] પ્રમાણ પ્રમાણ રતત્ર એટલે કે પ્રમાણુવાચને સ્વતન્ત્ર આચરનાના વિવેક પુરુષો ” અસારને તરીકે જાય એમાં શુ કરેયુ ?

અહીં અપિ શબ્દવડે ભગવાને કંચુતિકન્યાય સૂચિત કર્યો છે [ભા ની વગેરે] [૨૫]

અપતરપિહા — હવે ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજના સંયોગથી સર્વની ઉપત્તિ છે, તે કહે છે

યામત્સંજાયતે કિન્ચિત્ સત્ત્વં સ્થાવરજઙ્ગમમ્ ।

ક્ષેત્રક્ષેત્રજસંયોગાત્ તદ્વિદ્ધિ ભરતર્ષભ ॥ ૨૬ ॥

અન્યથાથી — ભરતર્પમ ! હે ભ તવ શમા શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! યાવત્ ને
 વિચિત્ કાઈ સ્વાવરજગમ્ સ્થાવર જગમત્પ સત્ત્વ પ્રાપ્તી-પદાર્થ સજાયતે
 ઉત્પન થાય છે તત્ તે સર્વને ક્ષેત્રલગ્નસયોગાત્ ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞના સયોગથી
 પ્રકૃતિ-પુરુષના અધ્યાસરૂપ સંબધથી [ચક્રાનંદ ગોરે] ઉત્પન થયેનું વિદ્ધિ
 તુ જાણુ [૨૬]

શબ્દાર્થ — હું અર્જુન ! જે કાઈ ધ્યાવર કે જગમ વસ્તુ ઉત્પન થાય છે,
 તે સર્વ ક્ષેત્રના તથા ક્ષેત્રજ્ઞના સયોગથી ઉત્પન થાય છે, એમ તુ જાણુ [૨૬]

વિવેચન — હે અર્જુન ! વૃક્ષ લતા પદ્મ વગેરે સ્થાવર પદાર્થો તથા
 દેવ, મનુષ્ય, પશુ પક્ષી વગેરે જગમ પદાર્થો જે ઉત્પન થાય છે, તે સર્વ ક્ષેત્રના
 તથા ક્ષેત્રજ્ઞના-પ્રકૃતિના-પુરુષના મયાગાત્ = અધ્યાસરૂપ સંબધથી [ચક્રાનંદ],
 ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞના મિથ્યા તાદાત્મ્યાધ્યાસથી [મધુ] ઉત્પન થાય છે, એમ જાણુ

પ્રકૃતિ-પુરુષના અધ્યાસરૂપ સયોગથી [સંબધથી] જ આ જગતની રિચિતિ
 છે વિવેકીની દૃષ્ટિએ આ ધ્યાવર-જગમ સર્વ પદાર્થો સંબધ પ્રતીત થતા
 નથી આથી વ્યવન વગેરેમા જેમ જેવામા આવે છે તેમ વ્યવરૂપના અજ્ઞાનથી
 ઉત્પન થયેનો આ સસાર સ્વરૂપના જ્ઞાનથી વિનાશ પામવાને યોગ્ય છે [મધુ]
 અથવા આ ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞનો સંબધ મિથ્યા જ્ઞાનરૂપ નિર્માણાળો છે જેમ
 રજઝુમા સર્પનો અધ્યારોપ તેના વાસ્તવિક સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી થાય છે, તેમ
 ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞનો અધ્યાસરૂપ સંબધ વાસ્તવિક સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી પ્રતીત થાય છે
 તેથી જેમ રજઝુના જ્ઞાનથી સંશ્રમ નિવૃત્તિ પામે છે, તેમ સ્વરૂપના જ્ઞાનથી
 આ પ્રપચશ્રમ નિવૃત્તિ પામે છે

‘તસ્માત્મર્વદા સદાત્મના સ્પાત્ત્વમિતિ સિદ્ધમ્ । [ચક્રાનંદ] માટે
 સર્વદા સત્ સ્વરૂપ આત્મરૂપે સ્થિત હેવુ એ સિદ્ધ થાય છે ” તથા યદ્યથા વર્તિ
 પુરુષ પ્રકૃતિ ચ ગુણે સદા । [ગો ૧૩-૨૭] ‘ જે એ પ્રકારે પુરુષને તથા પ્રણો
 સહિત પ્રકૃતિને જાણે છે તે પુન જન્મ પામતો નથી, એ જે પૂર્વ ભગવાને
 કહ્યું છે તે યુક્તિયુક્ત જ છે [શા ભા] [૨૬]

અવતરણિકા — દેવે સ્વરૂપના જ્ઞાનથી અધ્યાસ નાશ પામે કે તે કહે છે

સમં સર્વેષુ ભૂતેષુ તિષ્ઠન્તં પરમેશ્વરમ્ ।

વિનશ્યત્સ્વવિનશ્યન્તં ચ પश्यતિ સ પश्यતિ ॥ ૨૭ ॥

અન્યથાથી — વિનશ્યત્સ્વ વિનશ પામના । સર્વ સર્વ નૃત્તપુ નૃતોમા

સમં સમભાવે તિષ્ઠન્તં રહેલા અવિનશ્યન્તં અવિનાશી પરમેશ્વરં પદ્મભાત્માને યઃ
જે પડ્યતિ જુએ છે યઃ તે પડ્યતિ યથાર્થ જુએ છે [૨૭].

શબ્દાર્થઃ—સર્વ નાશવંત બ્રૂતો વિશે સમભાવે રહેલા અવિનાશી
પરમેશ્વરને [આત્માને] જે જુએ છે, તે યથાર્થ જુએ છે [૨૭].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! ક્ષણેક્ષણે પશ્ચિમામ પાશી વિનાશ પામવાના
સ્વભાવવાળાં નામ, જાતિ, ક્રિયા તથા ગુણવિશેષથી વિભક્ત આ સર્વ
સ્થાવરજીવમ બ્રૂતોમા નમમ્ = સર્વત્ર એકરૂપે રહેલા [મધુ]. સમાનપણે નિર્વિકાર-
રૂપે રહેલા અવિનાશી પરમેશ્વરને [આત્માને] જે અધિકારી પુરુષ જાનકરૂપ
હૃદયે સર્વ જીવસમૂહથી ભિન્ન જુએ છે, તે યથાર્થ જુએ છે [૨૭].

અન્યવર્ણિકા :—હવે આત્મદર્શનનું ક્ષણ કરે છે :

સમં પश्यન્ हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।

न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानं ततो याति परां गतिम् ॥ ૨૮ ॥

અન્યધાર્થઃ—નર્વત્ર સર્વત્ર સમવસ્થિતં સમભાવે રહેલા ઈશ્વરં ઈશ્વરને
હિ ખરેખર સમં સમભાવે પશ્યન્ જોતો પુરુષ આત્મના આત્માવડે આત્માને
આત્માને ન હિનસ્તિ હણતો નથી તત્તઃ અને તેથી [શા. ભા.] પરાં ગતિ
પરમ ગતિને યાતિ પામે છે [૨૮].

શબ્દાર્થઃ—સર્વત્ર સમપણે રહેલા ઈશ્વરને સમભાવથી જોતો પુરુષ,
આત્માવડે આત્માને હણતો નથી, અને તે પરમગતિને પામે છે [૨૮].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! શ્રવણ, મનન વગેરેથી ઉત્પન્ન વિજ્ઞાનથી ઈશ્વરને
સર્વત્ર સમભાવે જોનારો પુરુષ આત્મના આત્માને ન હિનસ્તિ = આત્માવડે
આત્માને હણતો નથી. [શા. ભા.], અનાત્મામાં આત્માના અભિમાનનો આત્માના
જ્ઞાનથી આધ કરે છે [મધુ], તે પોતે પોતાના આત્માની હિંસા કરતો નથી;
અને તેથી પરમ ગતિને પામે છે.

અજ્ઞાની પ્રત્યક્ષ આત્માનો નિરસકાર કરી, અનાત્મા સરીરને આત્મપણાવડે
સ્વીકારી લે છે; અને એ પ્રમાણે સ્વીકાર કરી, ધર્માધર્મનું આચરણ કરી સ્વીકાર-
રેલા સરીરરૂપ આત્માનો નાશ કરી, બીજો નવો સરીરરૂપ આત્મા સ્વીકારે છે.
પછી તે બીજા સરીરરૂપ આત્માને હણી ત્રીજો સરીરરૂપ આત્મા પ્રાપ્ત કરે છે,
અને તેનો નાશ કરી, ચોથો સરીરરૂપ આત્મા સ્વીકારે છે; અને એ પ્રમાણે
વારંવાર કર્માનુસાર સ્વીકાર કરેલા સરીરરૂપ આત્માને હણે છે તેથી સર્વ
અજ્ઞાની લોકો આત્મચાતી છે [શા. ભા.].

“અમુર્યાં નામ તે લોકા અન્વેન તમમાડડટ્ટનાઃ । તાસ્તે પ્રેત્યાભિગચ્છન્તિ ચે
કે ચાત્મહનો જનાઃ ॥ [ઈશા. ૩] તે અમુરસ ન પી લોકો અજ્ઞાનરૂપ અધ-
કારવડે આચ્છાદિત છે, તેમને જે કોઈ આત્માનું હનન કરનારા અર્થાત્ આત્મા
વિગે કર્તા, બોક્તા વગેરેનો અધ્યાસ કરનારા છે તેઓ મૃત્યુ પછી પ્રાપ્ત થાય છે ”

તાત્પર્ય એ છે કે, નિષ્ક્રિય, સમરહિત, નિરાકાર, નિર્લેપ જે આત્મા, તેના
દેહધન્દ્રિયાદિ સાથે તાદાત્મ્યાધ્યાસવડે, હું કર્તા, બોક્તા, સુખી, દુઃખી, શિષ્ટ, બીષ્ટ,
સૃષ્ટિ, દુષ્ટિ છું, ઇત્યાદિ અનેક ધર્મોનો આરોપ કરી, સ્વસ્તરૂપનું આચ્છાદન
કરવું તે જ આત્માનું હનન છે. આ પ્રમાણે આત્માનું હનન કરનારા [આત્માત્મી]
પુરુષ સંગારમા રૂએ છે [ચક્રાનંદ] તેથી મુમુક્ષુએ દેહ વગેરે અનાત્મ પદાર્થોમાં
“ અહમમેત્યધ્યાસઃ । [ચંક્રાનંદ] અહ તા-મમનારૂપ અધ્યાસ ” ન કરવો [૨૮].

અવતરણિકા.—હવે સમ્યગ્દર્શીના સ્વરૂપને કહે છે :

પ્રકૃત્યૈવ ચ કર્માણિ ક્રિયમાણાનિ સર્વશઃ ।

યઃ પश्यતિ તવાડડસ્માનમકર્તારં સ પश्यતિ ॥ ૨૯ ॥

અન્યથાર્થઃ.—ચ તથા પ્રકૃત્યા ઇવ પ્રકૃતિયી જ સર્વશઃ સર્વ પ્રકારે
કર્માણિ કર્મો નિયમાણાનિ કરાય છે, એમ ચ જે પશ્યતિ જુએ છે-જાણે છે
તવા તેમ જાત્માન આત્માને અકર્તારં અડતો જુએ છે-જાણે છે મઃ તે પુરુષ
પશ્યતિ યથાર્થ જુએ છે [૨૯].

શબ્દાર્થઃ.—પ્રકૃતિયી જ સર્વ કર્મો કરાય છે, એમ જે જુએ છે, તથા
આત્માને જે અડતો જુએ છે તે પુરુષ યથાર્થ જુએ છે [૨૯].

[વિવેચન.—હે અમુર્ત! પ્રકૃત્યા ઇવ ચ કર્માણિ ક્રિયમાણાનિ સર્વશઃ = દેહ,
ઇન્દ્રિયો, મન, શુદ્ધિ વગેરે રૂપે પરિણામ પામેની પ્રકૃતિ જ સર્વ પ્રકારે મન,
ચાણી તથા ચરીરથા આરભ કરવા યોગ્ય સર્વ ક્રમો કરે છે [મનુ. વગેરે],
અર્થાત્ પ્રકૃતિ જ શ્રવણ, દર્શન, સ્પર્શન, વચન, આહન [પ્રકણ], રિસર્ગ
[ત્યાગ], વિહિન તથા નિષિદ્ધ સર્વ ક્રમો કરે છે [ચક્રાનંદ], એમ જે નિવેદી પુરુષ
પશ્યતિ = તરસથી જાણે છે તથા આત્માને અડતો જાણે છે, એટલેકે જે આત્માને
અકર્તા, અબોક્તા, નિષ્ક્રિય તથા કૃતરૂપ જાણે છે તે જ પુરુષ સર્વદા સર્વ
જૂગે વિગે સનભુદિયી જુએ છે [નીતકંઠ] તે પુરુષ પરનાર્થદર્શી છે [શા ભા.]
“ અન્વે દ્યવ્યાઃ । [વદ્વત-પુ. અ. ત.] પ્રકૃતિ-પુરુષને એ પ્રકારે ન જાણનારા
ખી ન અરિવેદી નોકે અ ન છે [મમશુદ્ધિ રિન ના] છે ” [૨૯].

આ શ્લોકમા “અનાત્મનેદોડવીતિ વિશેષ । [મધુ] ક્ષેન૩૫ અનાત્મ પદાધીના બેદને પશુ નિષેધ કર્યો છે, એ વિગત છે ” [૩૦]

અવતરણિકા.—હવે આત્મા અકર્તા છે, તે હે છે

અનાદિત્વાન્નિર્ગુણત્વાત્ પરમાત્માડ્યમવ્યયઃ ।

શરીરસ્યોડપિ કૌન્તેય ન કરોતિ ન લિપ્યતે ॥ ૩૧ ॥

અન્યથાર્થ —કૌતેય ! હે કૌતેય ! અનાદિત્વાત્ અનાદિ નિર્ગુણત્વાત્ નિર્ગુણ હોવાથી જય આ પરમાત્મા પ માત્રના-જવાત્મા અવ્યય અવિકારી છે તથા શરીરસ્થ અપિ શરીરમા રહ્યો છતો પણ ન કરોતિ કાર્મ કરતો નથી તથા ન લિપ્યતે કશાથી લેપાતો નથી [૩૧]

શબ્દાર્થ —હે કૌતેય ! અનાદિ તથા નિર્ગુણ હોવાથી આ આત્મા અવિકારી છે, તે શરીરમા રહેતો છતો પણ કાર્મ કરતો નથી તથા કશાથી લેપાતો નથી [૩૧]

વિવેચન —હે અર્જુન ! આ આત્મા અનાદિ તથા નિર્ગુણ હોવાથી જન્મ-મ-મૃત્યાદિ વિદારથી રહિત છે અને શરીરસ્થ અપિ ન કરોતિ ન લિપ્યતે = જેમ આધ્યાસિક સંબંધથી જનમા રહેયો મૂર્ત, જળના અનાયમાન થવાથી અનાયમાન થતો નથી, તેમ આધ્યાત્મિક સંબંધવડે [કલ્પિત સંબંધવડે] શરીરમા રહેયો આ આત્મા શરીરની પ્રવૃત્તિ થવા છતાં કાર્મ કરતો નથી, તેથી તે કર્મના ફળવડે લેપાતો નથી, કે નુષ્ક-કુ ખરપી બંધનને પામતો નથી [મધુ] દેહ, હિન્દ્રન, તેના વિકાર, તેની અસ્થિ તથા તેના વ્યાપાર વગેરે વિરે અવિકારી સાદીકરે મિથ્ય આ આત્મા અનમ હોવાથી કાર્મ કરતો નથી તથા દેહાગ્નિના કર્મોથી લેપાતો નથી [શુકરાનંદ]

શંકા.—સારે આ શરીરમા કોણ છે જે કર્મ કરે છે, તથા તેના ફળથી ક્ષિપ્ત થાય છે ? જે એમ માનીએ કે પન્માત્માથી બિન કાર્મ દેહી કર્મ કરે છે, તથા તેના ફળથી લેપાય છે, તો ‘ક્ષેત્રજ્ઞ ચાપિ માં વિદિ’ । [૧૩ ૨] ‘ક્ષેત્રજ્ઞ પશુ તુ નમે જાણુ’ એ પ્રકારે ક્ષેત્ર તથા ઉચિરની એકતા કહી છે, તે અયુક્ત કહેવાય વળી જે એમ માનીમે કે, ઉચિરથી પૃથક્ ગોળને કોઈ દેહી નથી, તો કોણ કર્મ કરે છે ? તથા કોણ કર્મથી લેપાય છે ? એ બનાવવું જોઈએ, અથવા એમ કહી લેવું જોઈએ કે વરો વા નાસ્તિ ઇતિ । તરંધો પ-એવો કોઈ ઈશ્વર નથી [રા. મા]

ઉત્તર —આ વાંતનો પાંદાન કરત બચાવન રના કરે છે કે સ્વમાનરતુ પ્રવર્તે । [ગી ૫-૧૪] સ્વભાવ [નાયા-પ્રકૃતિ] જ કર્તા-જ પિતા છે, કારણકે

અવતરણિકા :—“ પુનરપિ તદેવ સમ્યક્દર્શનં શબ્દાન્તરેણ પ્રપચયતિ ।
[શા. ભા.] કૃત્તે પચુ તે જ સમ્યક્દર્શનની [યથાર્થ જ્ઞાનની] ખીજ
શબ્દોપરે વ્યાખ્યા કરે છે :

યદા ભૂતપૃથગ્ભાવમેકસ્થમનુપદયતિ ।

તત્ત एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ૩૦ ॥

. અન્યથાર્થ :—યદા જ્યારે-જે કાળમાં [શા. ભા.] મનુષ્ય ભૂતપૃથગ્ભાવમ્
સર્વભૂતોના પૃથગ્ભાવને એકથ એક આત્મામાં રહેલો અનુપદયતિ જુએ છે
તથા તત્ત. એવ તે આત્માથી જ વિસ્તારં તે ભૂતોના વિસ્તારને જુએ છે તદા
ત્યારે-તે કાળમાં તે બ્રહ્મ બ્રહ્મરૂપ સંપદ્યતે થાય છે [૩૦].

શબ્દાર્થ :—મનુષ્ય જ્યારે સર્વભૂતોના પૃથગ્ભાવને એક આત્મામાં
રહેલો જુએ છે; તથા તે આત્માથી જ ભૂતોના વિસ્તારને જુએ છે, ત્યારે તે
બ્રહ્મરૂપ થાય છે [૩૦].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! પુરુષ યદા = જે સમયે [શા. ભા.] ભૂતપૃથગ્ભાવ =
સ્થાવરજંગમરૂપ સર્વ ભૂતોના પરસ્પર ભિન્નપણ્યરૂપ પૃથગ્ભાવને એકસ્થમ
અનુપદયતિ = પદમાં કદિપત ચિત્રની પેઠે અથવા કાષ્ઠમાં કદિપત હાથીની પેઠે
એક જ સત્ત્વ અધિષ્ઠાન આત્મામાં કદિપત રીતે રહેલા જુએ છે; યાઃ
તથા આત્માર્થના ઉપદેશથી મનન કરી ‘આત્મેવેદં સર્વમિતિ ।’ [હા. ઉ.
૭-૨૫-૨] ‘આ સર્વ આત્મા છે’ એમ પ્રત્યક્ષપણે જુએ છે [શા. ભા.
૧૭-૨૫-૨] તથા તત્ત એવ ચ વિસ્તારમ્ = “તસ્માત્તત્સર્વમન્યત્ તેભામી આ સર્વ
વ્યક્ત થયું” એ શ્રુતિ પ્રમાણે એક આત્માથી જ આકાશાદિ સર્વભૂતોના
વિસ્તારને તથા ભિન્નપણ્યને સાક્ષાત્ અનુભવપૂર્વક જાણે છે, “યસ્મિન્ ક્ષણે
સર્વાત્માનં પદયતિ [હંકરનંદ] જે ક્ષણે તે આ સર્વને આત્મરૂપ જુએ
છે,” તદા = તે સમયે [શા. ભા.] તે બ્રહ્મરૂપ થાય છે.

આ વિષયમાં “યસ્મિન્નર્વાણિ ભૂતાન્યાત્મેવામૃદ્ધિજ્ઞાનતઃ । તત્ત કો મોહઃ કઃ
શોકઃ એકત્વમનુપદયતઃ । [હંદ્યા. ૭]. જે જ્ઞાનાવસ્થામાં વિગ્ન પુરુષને
સર્વભૂતો પોતાના આત્મારૂપ જ થાય છે, તે જ્ઞાનાત્મ
એક અદ્વિતીય ભાવને જોનારા તે તરવેતા પુરુષને શો એ
એ શ્રુતિ પ્રમાણુભૂત છે.

‘પ્રશ્નયેવ ચ કર્માણિ’ એ પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને
[૧૫૬] ક્ષેત્રજ્ઞના [આત્માના] મોહનો નિર્લેખ કર્યો ” .

આ શ્લોકમા “અનાત્મનદોડીતિ વિશેષ । [મધુ] દેવ-૧૩૫ અનાત્મ પદાર્થોના બેદનો પણ નિરોધ ક્યો છે, એ વિશેષ છે ” [૩૦]

અવતરણિકા — હવે આત્મા અકર્તા છે, તે કહે છે

અનાદિત્વાન્નિર્ગુણત્વાત્ પરમાત્માડયમવ્યયઃ ।

શરીરસ્વોડપિ ક્રાન્તેય ન કરોતિ ન લિપ્યતે ॥ ૩૧ ॥

અન્યથાર્થ — કૌતય ! હે કૌતેય ! અનાદિત્વાત્ અનાદિ નિર્ગુણત્વાત્ નિર્ગુણ હોવાથી જય આ પરમાત્મા પરમાત્મા ડવાત્મા અવ્યય અવિકારી છે તથા શરીરસ્વ અપિ શરીરમા રહ્યો છતો પણ ન કરોતિ કાર્ત કરતો નથી તથા ન લિપ્યત ક્વાથી લેપાતો નથી [૩૧]

શબ્દાર્થ — હે કૌતેય ! અનાદિત્વા નિર્ગુણ હોવાથી આ આત્મા અવિકારી છે તે શરી મા રહેતો છતો પણ કાર્ત કરતો નથી તથા ક્વાથી લેપાતો નથી [૩૧]

વિવેચન — હ અર્જુન ! આ આત્મા અનાદિ તથા નિર્ગુણ હોવાથી જન્મ-મ પુનિ વિદારથી રહિત છે અને શરીરસ્વ અપિ ન કરોતિ ન લિપ્યત = જેમ આખાસિઃ સબધથી જન્મ રહતો સૂર્ય, જળના અનાયમાન અવાથી અનાયમાન થતો નથી, તેમ આખાસિઃ સબધરૂડે [કરિપત સબધવડે] શરી મા રહતો આ આત્મા શરીરની પ્રવૃત્તિ થવા ડતા કર્ત કર્મ કરતો નથી, તેથી તે કર્મના ફળવડે લેપાતો નથી, કે ક્રુષ્ક-કુ અરૂપી બધનને પામતો નથી [મધુ] દેહ, દન્તિ, તેના વિકાર, તેની અન્યથા તથા તેના વ્યાપાર વગેરે રિતે અવિકારી સાક્ષીરૂપે સ્થિત આ આત્મા અલગ હોવાથી કાર્ત કરતો નથી તથા દેહાદિના કર્મથી નેપાતો નથી [શબ્દ ૧૧૬]

શબ્દ — સારે આ શ્લોકમા કોણુ કે કે કર્મ કરે છે, તથા તેના ફળથી નિષ્પ થાય છે કે જે એમ માનીએ કે પ માત્રાથી નિન કોઈ દેહી કર્મ કરે છે, તથા તેના ફળથી નેપાય છે તો ‘ક્રત્ત્ર ચાપિ મો વિદિ’ । [૩૨] ‘ક્ષેનત પપુ તુ રો જાપુ’ એ પ્રભરે ક્ષેનત તથા શિવ રી મેડના કી છે, તે અયુક્ત કહેરાય વળી જે એન માનીએ કે હિંદુ થી પૃથક્ રિતે કોઈ દેહી નથી તો જાપુ મ કરે છે તથા કોણુ કર્મથી નેપાય છે એ જનારુ જોઈએ, અથવા જેન હી લુ નેડમે કે વગે જા નાસ્તિ ક્વિત્તિ । સરંયા પ એવો કોઈ હિંદુ નથી [શા મા]

ઉત્તર — આ શબ્દનો સરિદા ક ત બગવાન રત્ન કહે છે કે સ્વનાસ્તુ પ્રવર્તત । [ની ૫-૧૪] રત્નમાન [માયા-પ્રકૃતિ] જન્મી-ન થિતા છે કારણકે

અવતરણિકા:—“પુનરપિ તદેવ સમ્યગ્દર્શનં શબ્દાન્તરેણ પ્રપદ્યતિ ।
[શા. ભા.] ફરીને પણ તે જ સમ્યગ્દર્શનની [યથાર્થ જ્ઞાનની] બીજી
શબ્દોવડે વ્યાખ્યા કરે છે :

યદા ભૂતપૃથગ્ભાવમેકસ્થમનુપદ્યતિ ।

તત્ત એવ ચ વિસ્તારં વ્રહ્મ સંપદ્યતે તદા ॥ ૩૦ ॥

. અન્યથાર્થ :—યદા જ્યારે-જે કાળમાં [શા. ભા.] મનુષ્ય ભૂતપૃથગ્ભાવમ્
સર્વભૂતોના પૃથગ્ભાવને એકલ એક આત્મામાં રહેલો અનુપદ્યતિ જુએ છે ચ
તથા તત્ત. એવ તે આત્માથી જ વિસ્તારં તે ભૂતોના વિસ્તારને જુએ છે તદા
જ્યારે-તે કાળમાં તે વ્રહ્મ બ્રહ્મરૂપ સંપદ્યતે થાય છે [૩૦].

શબ્દાર્થ :—મનુષ્ય જ્યારે સર્વભૂતોના પૃથગ્ભાવને એક આત્મામાં
રહેલો જુએ છે; તથા તે આત્માથી જ ભૂતોના વિસ્તારને જુએ છે, ત્યારે તે
બ્રહ્મરૂપ થાય છે [૩૦].

વિવેચન .—હે અર્જુન ! પુરુષ યદા = જે સમયે [શા. ભા.] ભૂતપૃથગ્ભાવ =
સ્થાવરજંગમરૂપ સર્વ ભૂતોના પરસ્પર બિન્નપણ્યરૂપ પૃથગ્ભાવોને એકસ્થન્
અનુપદ્યતિ = પદમાં કલ્પિત ચિત્રની પેઠે અથવા કાષ્ઠમાં કલ્પિત હાથીની પેઠે
એક જ સત્ત્વર અધિષ્ઠાન આત્મામાં કલ્પિત રીતે રહેલા જુએ છે; શાબ્દ
તથા આચાર્યના ઉપદેશથી મનન કરી ‘આત્મવેદં સર્વમિતિ ।’ [ડા. ઉ.
૭-૨૫-૨] ‘આ સર્વ આત્મા છે એમ પ્રત્યક્ષપણે જુએ છે [શા. ભા.
વગેરે] તથા તત્ત એવ ચ વિસ્તારમ્ = “તસ્માત્તત્સર્વમભવત્ તેમાથી આ સર્વ
વ્યક્ત થયું” એ શ્રુતિ પ્રમાણે એક આત્માથી જ આત્મશાદિ સર્વભૂતોના
વિસ્તારને તથા બિન્નપણ્યને સાક્ષાત્ અનુક્રમપૂર્વક જાણે છે, ‘યસ્મિન્ ક્ષણે
સર્વાત્માનં પદ્યતિ [યંકંગનંદ] જે ક્ષણે તે આ સર્વને આત્મસ્વરૂપ જુએ
છે,” તદા = તે સમયે [શા. ભા.] તે બ્રહ્મરૂપ થાય છે.

આ વિષયમાં “યસ્મિન્સર્વાણિ ભૂતાન્યાશૈવાર્થદ્વિજ્ઞાનતઃ । તત્ર ચો મોહઃ કઃ
શોકઃ એકત્વમનુપદ્યતઃ । [ઇશા. ૭]. જે જ્ઞાનાવસ્થામાં વિદ્વાન પુરુષને
સર્વભૂતો પોતાના આત્મારૂપ જ થાય છે, તે જ્ઞાનાવસ્થામાં આત્માના
એક અદ્વિતીય ભાવને જોનારા તે તત્ત્વવેદા પુરુષને શો મોહ કે શોક હોય ?”
એ શ્રુતિ પ્રમાણભૂત છે.

‘પ્રજ્ઞયૈવ ચ કર્માણિ’ એ પૂર્વલોકમાં ભગવાને “આત્મવેદો નિરાઘ્નઃ ।
[મધુ.] ક્ષેત્રજ્ઞના [આત્માના] ભેદનો નિષેધ કર્યો” તથા ‘યદા ભૂતપૃથગ્ભાવમ્

આ શ્લોકમાં “અનાત્મનેદોડતીતિ વિશેષ । [મધુ] ક્ષેત્ર૩૫ અનાત્મ પદાર્થોના બેદનો પણ નિષેધ કર્યો છે, એ વિશેષ છે” [૩૦]

અવતરણિકા. —હવે આત્મા અકર્તા છે, તે દહે છે :

અનાદિત્વાદિર્ગુણત્વાત્ પરમાત્માડ્યમવ્યયઃ ।

શરીરસ્થોડપિ કૌન્તેય ન કરોતિ ન લિપ્યતે ॥ ૩૧ ॥

અન્યથાર્થ —કૌન્તેય ! હે કૌતેય ! અનાદિત્વાત્ અનાદિ નિર્ગુણત્વાત્ નિર્ગુણ હોવાથી એ આ પરમાત્મા પન્માત્મા-જ્વાત્મા અવ્યય. અવિકાગી છે તથા શરીરસ્થ અપિ શરીરમાં રહ્યો છતાં પણ ન કરોતિ કાર્ક કરતો નથી તથા ન લિપ્યતે કશાથી લેપાતો નથી [૩૧]

શબ્દાર્થ —હે કૌતેય ! અનાદિ તથા નિર્ગુણ હોવાથી આ આત્મા અનિદારી છે, તે શરીરમાં રહેતો છતાં પણ કાર્ક કરતો નથી તથા કશાથી લેપાતો નથી [૩૧].

વિવેચન —હે અર્જુન ! આ આત્મા અનાદિ તથા નિર્ગુણ હોવાથી જન્મ-મૃત્યુદિ વિકારોથી રહિત છે અને શરીરસ્થ અપિ ન કરોતિ ન લિપ્યતે = જેમ આધ્યાસિક સંબંધથી જન્મમાં રહેતો સૂર્ય, જળના ચનાયમાન થવાથી ચક્ષુષમાન થતો નથી, તેમ આધ્યાસિક સંબંધમાં [કલ્પિત સંબંધમાં] શરીરમાં રહેતો આ આત્મા શરીરની પ્રવૃત્તિ થવા છતાં કાર્ક કરતો નથી, તેથી તે કર્મના ફળમાં લેપાતો નથી, કે નુષ્પ-દુષ્પી બંધનને પામતો નથી [મધુ] દેહ, હૃદય, તેના વિદ્યો, તેની અવસ્થા તથા તેના વ્યાપાર વગેરે વિષે અનિદારી સાક્ષીરૂપે ચિત્ત આ આત્મા અનન્ય હોવાથી કાર્ક કરતો નથી તથા દેહાદિના કર્મોથી લેપાતો નથી [શબ્દગોષ્ઠ]

શંકા :—ત્યારે આ શરીરમાં કેણું છે જે કર્મ કરે છે, તથા તેના ફળથી લિપ્ત થાય છે ? જે જેમ માનીએ કે, પન્માત્મામાં બિન્ન કોઈ દેહી કર્મ કરે છે, તથા તેના ફળથી લેપાય છે, તો ‘ક્ષેત્રજ્ઞ ચાપિ માં વિદિ’ । [૧૩ ૨] ‘ક્ષેત્રજ્ઞ પણ તું નતે જાણ્ય’ એ પ્રકારે ક્ષેત્રજ્ઞ તથા ઈશ્વરની એકતા કહી છે, તે અસુક્ત કહેનાય વળી જે જેમ માનીએ કે, ઈશ્વરથી પૃથક્ જોતે કોઈ દેહી નથી, તો કેણું કર્મ કરે છે ? તથા કેણું કર્મથી લેપાય છે ? એ જતાવણુ જોઈએ, અથવા જેમ કહી દેવું જોઈએ કે વરો વા નાસ્તિ ઇતિ । સંસારી પન્મ એવો કોઈ ઈશ્વર નથી [વા. ભા.]

ઉત્તર —આ વક્તો પન્મિદાન કરતા બગવાન રચય કહે છે કે, સ્વનાવરણ વર્તતે । [ગી. ૫-૧૪] સ્વભાવ [માયા-પ્રકૃતિ] જન્મ-કા-પિતા છે, કારણકે

“અવિદ્યામાત્રસ્વભાવો હિ કરોતિ લિપ્યતે” इति व्यवहारो भवति न तु परमार्थेति, एकस्मिन् परमात्मनि तद् अस्ति । [छा. ला.] अविद्यामात्र [अविद्यारूप] स्वभाव ७४ कर्म करे છે, तथा તેના ફળથી લિપ્ત થાય છે, અને તેથી આ સામાન્ય વ્યવહાર આથી રહ્યો છે; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે અદ્વિતીય પરમાત્મા વિષે તદ્ = કર્તાપણું તથા લિપ્ત થવાપણું નથી” [૩૧].

અવતરણિકા :—હવે ઉપશૃત્ત અર્થ દૃષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ કરે છે :

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।

सर्वत्रावस्थितो देहे तथाऽऽत्मा नोपलिप्यते ॥ ૩૨ ॥

અન્યથાથ' :—યગ જેમ સર્વગત સર્વવ્યાપક આકાશ આકાશ સૌક્ષ્મ્યાત્ સૂક્ષ્મપણાને લીધે [ચંકરાનંદ] તથા અસંગ સ્વભાવવાળું હોવાને લીધે ન ડાળાવિયતે લેવાતું નથી તથા તેની રીતે સર્વ દેહે દેહો વિષે અવસ્થિત : રહેતો આત્મા આત્મા અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી તથા અસંગ સ્વભાવવાળો હોવાથી ન ડાળાવિયતે લેવાતો નથી [૩૨].

સામ્યકાથ' :—જેમ સૂક્ષ્મ હોવાથી સર્વવ્યાપી આકાશ લેવાતું નથી, તેમ સર્વ દેહને વિષે રહેતો આત્મા લેવાતો નથી [૩૨].

વિવેચન .—હે અર્જુન ! જેમ સર્વવ્યાપી આકાશ સૌક્ષ્મ્યાત્ = પોતે વ્યાપ્ત કરેલા પદાર્થોથી અતિસૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે [ચંકરાનંદ], તથા અસંગ સ્વભાવવાળું હોવાને લીધે [નીલકંઠ વગેરે] વાયુ, વાયુ, ધૂપ, સુગંધ, ધુમાડો, કીચક વગેરેના ગુણદોષોથી લેવાતું નથી; તેમ આકાશ, અવ્યક્ત, મહદ્ વગેરે સૂક્ષ્મ પદાર્થોથી પણ સૂક્ષ્મતર તથા અસંગ સ્વભાવવાળો આત્મા, દેવ, મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી વગેરે જીવ-નીચ સર્વ દેહો વિષે રહેતો હોવા છતાં, દેહ, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરેના ગુણદોષોથી યથેલા આ જન્મનાં કે કરોડો જન્મોનાં શુભ-શુભ કર્મોથી લેવાતો નથી.

શ્રુતિ પણ કહે છે કે :—“ન નમો ષટ્થયોગેન મુરગન્વેન લિપ્યતે” તથાત્મોપાધિયોગેન તદ્મર્મનૈવ લિપ્યતે । [અધ્યાત્મોપનિષદ્ ૫૨] જેમ દારૂના ઘડામાં પ્રતિ બિંબિત થયેલું આકાશ દારૂની ધૂધી લેવાતું નથી, તેમ આત્મા દેહાદિ ઉપાધિના યોગને લીધે પણ તેના કર્મોથી લેવાતો નથી જ” [અધ્યાત્મ ઉપનિષદ્-૫૨] [૩૨].

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥ ૩૩ ॥

અન્વયાર્થઃ—ભારત ! હે ભારત ! યદા જેમ એકઃ એક રવિઃ સૂર્યં ફલં આ કૃત્સ્નં સર્વં લોકં લોકને પ્રકાશયતિ પ્રકાશિત કરે છે, તથા તેમ ક્ષેત્રી ક્ષેત્રજ કૃત્સ્નં સર્વં ક્ષેત્રં ક્ષેત્રને પ્રકાશયતિ પ્રકાશિત કરે છે [૩૩].

શબ્દાર્થઃ—હે ભારત ! જેમ એક સૂર્યં આ સર્વં લોકને પ્રકાશિત કરે છે, તેમ ક્ષેત્રજ સર્વ ક્ષેત્રને પ્રકાશિત કરે છે [૩૩].

વિવેચનઃ—હે અર્જુન ! જેમ એક જ સૂર્ય સર્વ વસ્તુઓને પ્રકાશિત કરે છે, પરંતુ વસ્તુઓના ધર્મોથી લેપાતો નથી તથા વસ્તુઓના બેદથી બેદ પામતો નથી; તેમ ક્ષેત્રજ ક્ષેત્રં = મહાબૂતોથી ધૃતિપર્યંત સમસ્ત ક્ષેત્રને [ગી. ૧૩-૫-૬] અથવા અવ્યક્તથી રથૂપપર્યંત સમષ્ટિ તથા વ્યષ્ટિરૂપ સમસ્ત ક્ષેત્રને [શંકરાનંદ] પ્રકાશિત કરે છે; પરંતુ તે ક્ષેત્રના ધર્મથી લેપાતો નથી, તથા ક્ષેત્રના બેદથી બેદ પામતો નથી.

અહીં સૂર્યના દૃષ્ટાંતથી આત્મા સૂર્યની પેઠે સર્વ શરીરોમાં એક જ છે તથા અલિપ્ત છે, એ અર્થનું પથ્ય સૂચન છે [શા. ભા. વગેરે].

શ્રુતિ પથ્ય કહે છે કે : “ સૂર્યો યદા સર્વલોકસ્ય ચક્ષુર્ન લિપ્યતે ચાદુ-વૈર્બાહ્યદોષૈઃ । દક્ષતથા સર્વભૂતાઃતરાત્મા ન લિપ્યતે લોકકુઃસેન કાઘા ॥ [કે ઉપ. ૨-૧૧] જેમ સૂર્ય મલમૂત્રાદિક અપવિત્ર પદાર્થોના પ્રકાશવાથી લોકોના નેત્રરૂપ થતો હોવા છતાં, બાહ્ય અપવિત્ર પદાર્થોના સંબંધથી થતા પ્રત્યક્ષ બાહ્ય દોષોથી લેપાતો નથી; તેમ સર્વ ભૂતોના અંતરાત્મા મલમૂત્રાદિકથી અપવિત્ર અનંત ક્ષેત્રને પ્રકાશિત કરે છે, છતાં ક્ષેત્રોમાં ઉત્પન્ન થતાં આધ્યાત્મિક, આભિભૌતિક કે આધિદૈવિક મુખ્ય-દુઃખોથી કે પ્રુણપાપથી લેપાતો નથી, કારણકે તે તેમનાથી બાહ્ય છે-લિપ્ત છે.

ક્ષેત્રજ્ઞનું સ્વરૂપ

આથી ક્ષેત્રજ સમસ્ત ક્ષેત્ર, તેના વિકારો, તેના ધર્મ, તથા તેની અવસ્થાઓનો જ્ઞાતા, ચેતન, નિત્ય, સર્વક્ષેત્રોમાં એક, શુદ્ધિ વગેરે સર્વ જડપદાર્થોનો પ્રકાશક, પ્રકાશસ્વરૂપ, સ્વયંપ્રકાશ, જન્મ-મરણાદિ વિકારોથી રહિત, એકરૂપ, સર્વવ્યાપી, અસંગ, અવિક્રિય, અકર્તા, અકારણિતા, અજોડતા, અત્યોન્નતિત્વ, સર્વદ્રષ્ટા, સર્વદરશધર્મશૂન્ય, સ્વઅનિવિભાત્રથી સર્વની પ્રવૃત્તિના હેતુરૂપ, સર્વગુણ-દોષોથી અસ્પૃશ્ય, સર્વસાક્ષી, તથા પોતાના સાક્ષાત્કારથી તમ તથા તમના કાર્યનો જોટલે કે અજ્ઞાન તથા અજ્ઞાનના કાર્યનો નિવર્તક છે, એ શ્રુતિસ્મૃતિથી સિદ્ધ અર્થ પ્રતિપાદિત થાય છે; તથા સૂક્ષ્મશુદ્ધિવાળા પુરુષો ક્ષેત્રથી લિપ્ત આ ક્ષેત્રજને [પર-માત્માને જ્ઞાતને] પોતાના આત્મારૂપે સાક્ષાત્ અનુભવી શકે છે [શંકરાનંદ] [૩૩].

અવતરણિકાઃ—હવે અધ્યાયના અર્થનો ફળસંહિત ઉપસંહાર કરે છે :

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોરેવમન્તરં જ્ઞાનચક્ષુષા ।

ભૂતપ્રકૃતિમોક્ષં ચ યે વિદુર્યાન્તિ તે પરમ્ ॥ ૩૪ ॥

અન્યથાથ' :—યે જેઓ ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોઃ ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞના જ્ઞાનં જેને-
પરપર વિજ્ઞાનથુતાને [યા. ભા. વગેરે] एवं એ પ્રમાણે જ્ઞાનચક્ષુષા જ્ઞાન
ચક્ષુડે વિદુઃ જાણે છે ચ તત્ત્વ ભૂતપ્રકૃતિમોક્ષં ભૂતોના કારણરૂપ પ્રકૃતિના
અત્યંતાભાવને-પ્રકૃતિથી મુક્ત થવાના અમાનિવાદિ સાધનોને [કેવલ, વા. જ
વગેરે] જાણે છે તે તેઓ પર બ્રહ્મને યન્તિ પામે છે [૩૪].

શમ્ભુથ' :—જેઓ જ્ઞાનરૂપ ચક્ષુથી ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞના બેદને એ પ્રમાણે
જાણે છે; તથા ભૂતોના કારણરૂપ પ્રકૃતિના અત્યંતાભાવને જાણે છે, તેઓ
બ્રહ્મને પામે છે [૩૪]

વિવેચન :—હે અર્જુન ! જે પુરુષો एवं=ઉપર કહેલા પ્રમાણે ક્ષેત્ર તથા
ક્ષેત્રજ્ઞના અન્તરમ્ = બેદને-પરપર વિજ્ઞાનથુતાને [યા. ભા. વગેરે] જ્ઞાન
ચક્ષુષા=અમાનિવાદિ સાધનસંપત્તિથી [સંકરાનંદ], અથવા શાલ તથા
આચાર્યના ઉપદેશથી ઉત્પન્ન આત્મસાક્ષાત્કારરૂપ જ્ઞાનચક્ષુવડે [યા. ભા. વગેરે]
જાણે છે; તથા ભૂતપ્રકૃતિમોક્ષં = અસ્થિરરૂપ ભૂતોની પ્રકૃતિના મોક્ષને [યા. ભા.],
સર્વભૂતોના કારણરૂપ માયાની અત્યંતિક નિષ્કૃતિને [મધુ. વગેરે], અસ્થિરરૂપ
ભૂતોનો અભાવ કરી દેવાના ઉપાયને [શ્રીધર વગેરે], જાણે છે તેઓ પરમ્ =
બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે, અને પુનઃ તત્સારનાં જન્મ પામતા નથી. [યા. ભા.]
આથી સિદ્ધ થાય છે કે, અમાનિવાદિ જ્ઞાનનાં સાધનો વિશે નિષ્કાવાળા તથા
ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞના વિવેચિજ્ઞાનવાળા પુરુષો પરમ પુરુષાર્થને પ્રાપ્ત થાય છે [મધુ] [૩૪].

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોર્નો વૈ વિવેકં કૃપયાડઽદિશત્ ।

સર્વજ્ઞસ્તં હરિં નિત્યં વ્રજામિ શરણં ગુરુમ્ ॥ [કેવલ]

વિવક્તૌ યેન તત્ત્વેન મિથૌ પ્રકૃતિપૂરુષી ।

તં વન્દે પરમાનન્દં નન્દનન્દનનોદરમ્ ॥ [શ્રીધર]

હરિઃ ૐ તત્ત્વદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસુ નિષ્કૃષ્ણ મહાવિદ્યાયા ચૌત્તારાં શ્રીકૃષ્ણા-

ર્જુનપ્રવાદે “ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોગો” નામ ત્રયોદશોઽધ્યાય ॥ ૧૨ ॥

એ પ્રમાણે ઉપનિષદ, બ્રહ્મપિણ્ડા તથા યોગશાસ્ત્રરૂપ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનાં
શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનના સંવાદ વિષે ‘ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોગ’ નામનો ૧^{મો}
સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૪ મેા

ગુણત્રયત્રિમાગયોગ

અનતરલિપ્તકા. —તેમ્ભા અધ્યાયમા ચાન્તત્રાયતે .. [શ્લોક ૨૬]
 ઇત્યાદિરડે ભગવાને કહ્યું કે, જે ગર્ભ સ્થાનરજ્જ મમ વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે તે બધું
 ક્ષેત્ર તમા ક્ષેત્રજ્ઞના સ યોગથી [આધ્યાસિક સ મધર્થી] જ ઉત્પન્ન થાય છે, તથા
 પ્રકૃતિના ગુણો વિષે આચક્તિ જ પુરુષના સ આગેપણાતુ કારણ છે [શ્લોક ૧૩-૨૧]

હવે [૧] પ્રકૃતિ કેના પ્રકારે [કેનો આશ્રય કરીને] સર્વભૂતોને ઉત્પન્ન
 કરે છે [શ્લોક ૩-૪], [૨] પ્રકૃતિના ગુણો કેટલા છે, તથા તે ગુણો પુરુષને
 કેના પ્રકારે બાધે છે [શ્લોક ૫-૮], [૩] પ્રકૃતિના ગુણોથી મુક્ત થવાનો ઉપાય
 [શ્લોક ૧૬], [૪] પ્રકૃતિના ગુણોથી મુક્ત થયેલા પુરુષના લક્ષણો [શ્લોક
 ૨૨-૨૫] વગેરે વિસ્તારથી કહ્યા મટે આ અધ્યાયનો આરંભ કરવામા આવે
 છે [શા. ભા. વગેરે].

અથવા “દેશ્વરગત-ત્રયો ક્ષેત્રક્ષેત્રત્રયોર્જગત્કારણઃ ન તુ સાક્ષ્યાનામિવ
 સ્વતન્ત્રયાઃ । [શા. ભા.] ઈશ્વરને અતીત નહતે જ ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞ [પ્રકૃતિ]
 જગત્તુ કારણ છે, પંતુ સામ્યમન પ્રમાણે તે [પ્રકૃતિ] નતત્ર કારણ
 નથી,” એ રખટ કરવાના હેતુથી આ અધ્યાયનો આરંભ કરવામા આવે છે
 [શા. ભા.]

તેમા પ્રથમ ભક્ત અર્જુનને શ્રવણમા રુચિ ઉત્પન્ન કરવા માટે એ શ્લોક
 વડે ભગવાન જ્ઞાનની રજૂતિ કરે છે

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રી ભગવાન બોલ્યા

પર ભૂયઃ પ્રવક્ષ્યામિ જ્ઞાનાના જ્ઞાનમુત્તમમ્ ।

યજ્ઞાત્મા મુનયઃ સર્વે પરાં સિદ્ધિમિતો ગતાઃ ॥ ૧ ॥

અન્યથાર્થ. —હું ભૂય ફરીથી જ્ઞાનાનામ્ જ્ઞાનોના પર એક તથા ઉત્તમમ્
 ઉત્તમ જ્ઞાન જ્ઞાન પ્રવક્ષ્યામિ કહીશ ચન્ જેને જત્વા અર્જુને સર્વ સર્વે મુનયઃ
 મુનિઓ હૃત. આ સ સારમાથી—આ દેહન ધનથી પરા સિદ્ધિમ્ પરમસિદ્ધિને ગતાઃ
 પામ્યા છે [૧]

શબ્દાર્થ. —હું તને ફરીથી સર્વ જ્ઞાનોમા એક તથા ઉત્તમ જ્ઞાન કહીશ,
 કે જેને જાણીને સર્વ મુનિઓ આ ન સારમાથી પરમસિદ્ધિને પામ્યા છે. [૧].

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોરેવમન્તરં જ્ઞાનચક્ષુષા ।

ભૂતપ્રકૃતિમોક્ષં ચ યે વિદુર્યાન્તિ તે પરમ્ ॥ ૩૪ ॥

અન્યથાથ^૧ :—જેઓ ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોઃ ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞના અન્તરં ભેદને-
પરસ્પર વિગ્રહણતાને [શા. ભા. વગેરે] एवं એ પ્રમાણે જ્ઞાનચક્ષુષા જ્ઞાનરૂપ
અનુરૂપે વિદુઃ જાણે છે કે તના ભૂતપ્રકૃતિમોક્ષં ભૂતોના કારણરૂપ પ્રકૃતિના
અત્યંતાભાવને-પ્રકૃતિથી મુક્ત થવાના અમાનિવાદિ સાધનોને [કેદય, વદનભ
વગેરે] જાણે છે તે તેઓ વર બ્રહ્મને યન્તિ પામે છે [૩૪].

શબ્દાથ^૨ :—જેઓ જ્ઞાનરૂપ અનુરૂપી ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞના ભેદને એ પ્રમાણે
જાણે છે; તથા ભૂતોના કારણરૂપ પ્રકૃતિના અત્યંતાભાવને જાણે છે, તેઓ
બ્રહ્મને પામે છે [૩૪]

વિવેચન :—હે અર્જુન ! જે પુરુષો એવ=ઉપર કહેલા પ્રકારે ક્ષેત્ર તથા
ક્ષેત્રજ્ઞના મન્તરમ્ = ભેદને-પરસ્પર વિગ્રહણતાને [શા. ભા. વગેરે] જ્ઞાન-
ચક્ષુષા=અમાનિવાદિ સાધનસંપત્તિથી [શંકરાનંદ], અથવા ધ્યાત્મ તથા
આચાર્યના ઉપદેશથી ઉત્પન્ન આત્મસાક્ષાત્કારરૂપ જ્ઞાનઅનુરૂપે [શા. ભા. વગેરે]
જાણે છે; તથા ભૂતપ્રકૃતિમોક્ષં = અવિદ્યારૂપ ભૂતોની પ્રકૃતિના મોક્ષને [શા. ભા.],
સર્વભૂતોના કારણરૂપ માયાની અત્યંત નિહત્તિને [મધુ વગેરે], અવિદ્યારૂપ
ભૂતોનો અભાર કરી દેવાના ઉપાયને [શ્રીવર વગેરે]. જાણે છે તેઓ પરમ્ =
બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે, અને પુનઃ ન સારમાં જન્મ પામતા નથી. [શા. ભા.].

આથી સિદ્ધ થાય છે કે, અમાનિવાદિ જ્ઞાનના સાધનો વિશે નિષ્કાવાળા તથા
ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞના વિવેચિજ્ઞાનવાળા પુરુષો પરમ પુરુષાર્થને પ્રાપ્ત થાય છે [મધુ] [૩૪].

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોર્થો વૈ વિવેક કૃત્યાડ્ઽદિશત્ ।

સર્વજ્ઞસ્તં હરિં નિત્યં વ્રજામિ કર્ણે શુભ્ધ ॥ [કેદય]

વિવક્તૌ ચેત તરવેન મિથૌ પ્રકૃતિપૂરુષી ।

તં વન્દે પરમાનન્દ મન્દનન્દનમીશ્વરમ્ ॥ [શ્રીધર]

હરિઃ ૐ તત્ત્વદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગોતાસુગ્નિષ્પત્તુ વ્રજવિદ્યાયા યોગસાત્ત્રે ધીકૃષ્ણા-
ર્જુનકંવાદે " ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોગો " નામ ત્રયોદશોઽધ્યાય. ॥ ૧૩ ॥

એ પ્રમાણે ઉપનિષદ, બ્રહ્મવિદ્યા તથા યોગસાત્ત્રરૂપ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં
શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનના સંવાદ વિશે 'ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોગ' નામનો ૧૩ મો અધ્યાય
સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૩ મો સંપૂર્ણ

અધ્યાય ૧૪ મો

ગુણત્રયત્રિમાગયોગ

અનુતરણિકા :—તેરમા અધ્યાયમાં જાતસંઘાયવે... [શ્લોક ૨૬] ધત્વાદિપદે ભગવાને કહ્યું કે, જે કાંઈ સ્થાવરજંગમ વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે તે બધું ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજના સ યોગથી [આધ્યાસિક સંજ ધર્મી] જ ઉત્પન્ન થાય છે; તથા પ્રકૃતિના ગુણો વિષે આસક્તિ જ પુરુષના સંસારીપણાનું કારણ છે [ગી. ૧૩-૨૧].

હવે [૧] પ્રકૃતિ કેવા પ્રકારે [કેતો આશ્રય કરીને] સર્વજૂનોને ઉત્પન્ન કરે છે [શ્લોક ૩-૪], [૨] પ્રકૃતિના ગુણો કેટલા છે, તથા તે ગુણો પુરુષને કેવા પ્રકારે બાધે છે [શ્લોક ૫-૮], [૩] પ્રકૃતિના ગુણોથી મુક્ત થવાનો ઉપાય [શ્લોક ૧૬], [૪] પ્રકૃતિના ગુણોથી મુક્ત થયેલા પુરુષનાં લક્ષણો [શ્લોક ૨૨-૨૫] વગેરે વિસ્તારથી કહેવા માટે આ અધ્યાયનો આરંભ કરવામાં આવે છે [શા. ભા. વગેરે].

બીજાવા “ઈશ્વરતત્ત્વોઃ ક્ષેત્રક્ષેત્રજયોર્જગદ્ગણ્યત્વં ન તુ સાધ્યાનામિવ સ્વતન્ત્રયોઃ । [શા. ભા.] ઈશ્વરને અધીન રહેતો જ ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ [પ્રકૃતિ] જગત્નું કારણ છે, પરંતુ સાધ્યમન પ્રમાણે તે [પ્રકૃતિ] સ્વતંત્ર કારણ નથી,” એ સ્પષ્ટ કરવાના હેતુથી આ અધ્યાયનો આરંભ કરવામાં આવે છે [શા. ભા.].

તેમાં પ્રથમ ભક્ત અમૃતને જાણવામાં રુચિ ઉત્પન્ન કરવા માટે બે શ્લોક પડે ભગવાન જ્ઞાનની સ્તુતિ કરે છે :

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રી ભગવાન બોલ્યા :

પરં ભૂયઃ પ્રવક્ષ્યામિ જ્ઞાનાનાં જ્ઞાનમુત્તમમ્ ।

યજ્ઞાત્વા મુનયઃ સર્વે પરાં સિદ્ધિમિતો ગતાઃ ॥ ૧ ॥

અનુવાચ :—હું ભૂયઃ ફરીથી જ્ઞાનાનામ્ જ્ઞાનોમાં પરં બ્રહ્મ તથા ઉત્તમ ઉત્તમ જ્ઞાન જ્ઞાન પ્રવક્ષ્યામિ કહીશ ચન્ જેને જ્ઞાત્વા બ્રહ્મીને સર્વે સર્વે મુનયઃ મુનિઓ હવે આ સંસારમાંથી-આ દેહબંધનથી પરાં સિદ્ધિમ્ પરમસિદ્ધિને ગતાઃ પામ્યા છે [૧].

સાંપ્રદાય :—હું તને ફરીથી સર્વ જ્ઞાનોમાં બ્રહ્મ તથા ઉત્તમ જ્ઞાન કહીશ, કે જેને જ્ઞાતીને સર્વ મુનિઓ આ સંસારમાંથી પરમસિદ્ધિને પામ્યા છે. [૧].

વિવેચન :— જ્ઞાયતેડનેતિ જ્ઞાનમ્ । જેનાવડે આત્મતત્ત્વ મનુષી સકાય તે 'જ્ઞાન' કહેવાય છે. આ જ્ઞાનમ્ = ગુણતત્ત્વજ્ઞાનમ્ । [સંકરનંદ] પ્રકૃતિ તથા તેના કાર્યનું જ્ઞાન, પરવાનુષિપયત્વાત્ । [શા. ભા.] પર-વસ્તુવિપયક હોવાથી પરમ્ = સાખ્ય, યોગ, કર્મ આદિવિપયક જ્ઞાનોમાં શ્રેષ્ઠ [સંકરનંદ] તથા ઉત્તમ-ફલત્વાત્ । [શા. ભા.] ઉત્તમ ફલયુક્ત હોવાથી ઉત્તમ છે.

જોકે પૂર્વે ત્રિભિર્ગુણમયેર્ભાવે । [ગી. ૭-૧૩], ઇચ્છાદ્વેષસુત્થેન । [ગી. ૭-૨૭], રાક્ષસોમાસુરો ચૈવ । [ગી. ૮-૧૨] ઇત્યાદિવડે મેં તને એ જ્ઞાન વાર વાર કહ્યું છે, તોપણ " તદ્વિજ્ઞેપપ્રતિપત્તયે । [સંકરનંદ] તેની વિશેષ પ્રતિપત્તિ [જ્ઞાન] માટે " હું તે તને ફરીથી વિસ્તારપૂર્વક કહીશ.

યદ્ જ્ઞાત્વા = તજ્ઞાનેન યત્કર્તવ્યં તત્કૃત્વા [સંકરનંદ] = આ જ્ઞાનથી જે કર્તવ્ય છે, તેનું પાલન કરીને, મનને સ્થિરીકૃત્વ । [કેદય] આ જ્ઞાનને મનનાદિથી હ્રદયમાં નિશ્ચર કરીને, અનુષ્ઠાય । [મધુ] આ જ્ઞાનને આચરીને, વેદાંતવાક્યજન્ય શુદ્ધિપ્રતિપડે અપરોક્ષ કરીને [નીલકંઠ] શ્રીશુકદેવજી વગેરે મુનિઓ ત્રિગુણાત્મક માયાથી મુક્ત થઈ, પરા સિદ્ધિ ગતાઃ = પરમ સિદ્ધિને પામ્યા છે [શા. ભા.], પૂર્ણત્વં પ્રાપ્તાઃ । [સંકરનંદ] પૂર્ણપણુને પ્રાપ્ત થયા છે [૧].

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ ૨ ॥

અન્યથાથ :—ઈદં આ જ્ઞાનમ્ જ્ઞાનને ઉપાશ્રિત્ય આચરીને મમ સાધર્મ્યમ્ મારી એકરૂપતાને—મારા સ્વરૂપને [શા. ભા.] આગતાઃ પામેલા સર્ગે સૃષ્ટિકાળમાં અવિપશ્ય ન ઉપજાયન્તે ઉત્પન્ન થતા નથી ચ તથા પ્રલયે પ્રલયમાં ન વ્યથન્તિ વ્યથા પામતા નથી [૨].

શબ્દાર્થ :—આ જ્ઞાનને આચરીને મારા સ્વરૂપને પામેલા સર્ગમાં [સૃષ્ટિ-કાળમાં] ઉત્પન્ન થતા નથી, તથા પ્રલયમાં વ્યથા પામતા નથી [૨]

વિવેચન :—હે અર્જુન ! આ જ્ઞાનને આચરીને મમ સાધર્મ્યમ્ = મારી એક રૂપતાને [શા. ભા., શ્રીધર વગેરે] પૂર્ણત્વને [સંકરનંદ], અથવા મારી સમતાને [ન. ભા., કેદય વગેરે] પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષો કાકબુશુડિ વગેરેની પેઠે સર્ગે = સૃષ્ટિના ઉત્પત્તિસમયે પણ ઉત્પન્ન થતા નથી, તથા પ્રલયે = હજારના વિનાશના સમયે [મધુ. વગેરે] ન વ્યથન્તિ = વ્યથા પામતા નથી. [શા. ભા. વગેરે], ચક્રાવમાન થતા નથી [શા. ભા.], ભય પામતા નથી [મધુ.] [૨].

અવતરણિકા :—“અયેદાનો કા વા મૂતપ્રકૃતિઃ ? વિશ્વાશ્રયેણ તસ્યા મૂતજનકત્વં ? તદાહ । [નીલકંઠ] હવે ભૂતપ્રકૃતિનું સ્વરૂપ કેવું છે ? તથા કેનો આશ્રય કરીને તે ભૂતોને ઉત્પન્ન કરનારી થાય છે, તે કહે છે ” :

મમ યોનિર્મહદ્બ્રહ્મ તસ્મિન્નાર્મ દધામ્યહમ્ ।

સમ્ભવઃ સર્વભૂતાનાં તતો ભવતિ મારત ॥ ૩ ॥

અન્યથાથ^૧ :—મારત । હે ભારત । મહત્ બ્રહ્મ મૂલપ્રકૃતિ અન્યકલ-પ્રધાન મમ મારુ યોનિઃ ગર્ભોધાન કરવાનું સ્થાન છે તસ્મિન્ તેમા અહં હું ગર્ભ ગર્ભ દધામિ મૂકું છું — ધારણ કરું છું તતઃ તેથી સર્વભૂતાનાં સર્વ ભૂતોનાં સંભવઃ ઉત્પત્તિ ભવતિ થાય છે [૮]

શાખ્દાથ^૨ :—હે ભારત । મૂલપ્રકૃતિ મારું ગર્ભોધાન કરવાનું સ્થાન છે; તેમાં હું ગર્ભને મૂકું છું તેથી સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે [૩].

વિવેચન :—મમ યોનિઃ મહદ્ બ્રહ્મ = ત્રિગુણમયી પ્રકૃતિ [માયા] સર્વ ભૂતોની યોનિ [કારણ] છે. મૂલપ્રકૃતિ પોતાનાં આકાશાદિ કાર્યોની અપેક્ષાથી મોટી હોવાથી મહત્ કહેવાય છે; તથા સર્વ કાર્યોની વૃદ્ધિનું કારણ હોવાથી અથવા બ્રહ્મની ઉપાધિ હોવાથી બ્રહ્મ કહેવાય છે [શંકરાનંદ, મધુ વગેરે]. આ મૂલપ્રકૃતિ મારું ગર્ભોધાન કરવાનું સ્થાન છે.

તસ્મિન્ અહમ્ ગર્ભ દધામિ = આ મારી ત્રિગુણમય પ્રકૃતિમાં ‘વહુસ્યાં પ્રજાયેય’ । [હા. ઉ ૧-૧-૩] ‘હું બહુ થાઉં’ એ પ્રકારના સંકલ્પરૂપ ગર્ભને [મધુ. વગેરે] અથવા સ્વાભાસરૂપ ગર્ભને [શંકરાનંદ વગેરે], પ્રતિગ્નિષ્પન્ન ગર્ભને [નીલકંઠ] હું મૂકું છું. પ્રકૃતિને [માયાને] તે સંકલ્પના વિષયરૂપ કરું છું [મધુ.]. અવિદ્યા, કામના અને કર્મ એ રૂપી ઉપાધિને અનુસરનારા ક્ષેત્રજને ક્ષેત્ર સાથે જોડું છું [શા. ભા.]. આ બીજામાયી પ્રથમ હિરણ્યગર્ભ તથા હિરણ્યગર્ભની ઉત્પત્તિમાંથી સર્વ સ્થાવરજંગમ ભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે [શા. ભા.]. ઈશ્વરના આ સંકલ્પરૂપ ગર્ભોધાન વિના ભૂતોની ઉત્પત્તિ થતી નથી [મધુ.].

નોંધ :—ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજનો [પ્રકૃતિ-પુરુષનો] સંબંધ સર્વભૂતોની ઉત્પત્તિનું કારણ છે; પરંતુ સામ્યદાત્મ પ્રમાણે પ્રકૃતિ-પુરુષમાં સ્વતંત્રપણે સર્વ ભૂતોનું કારણપણું નથી [મધુ. વગેરે] [૩].

સર્વયોનિષુ કૌન્તેય મૂર્તયઃ સમ્ભવન્તિ યાઃ ।

તાસાં બ્રહ્મ મહદ્યોનિરહં વીજગ્રદઃ પિતા ॥ ૪ ॥

અન્યથાથ' :—કૌંતેય ! હે કૌંતેય ! સર્વયોનિષુ દેવ વગેરે સર્વ યોનિઓમાં યાઃ ને મૂર્તય. શરીરો-પ્રાણીઓ સંભવન્તિ ઉત્પન્ન થાય છે ત્વમાં તે શરીરોની. તે પ્રાણીઓની મહત્ત્વ મદ્દ પ્રકૃતિ-માયા યોનિઃ માતા છે તથા અહ દુઃ ઘોષપ્રદઃ ખીન્નપ્રદાતા-ગર્ભાધાન કરનારો પિતા પિતા છું [૪].

શબ્દાથ' :—હે કૌંતેય ! સર્વ યોનિઓમાં ને શરીરો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની પ્રકૃતિ માતા છે તથા દુઃ ગર્ભાધાન કરનારો પિતા છું [૪].

વિવેચન.—હે અર્જુન ! દેવ, ગધર્વ, વક્ષ, રાક્ષસ, મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, મૃગ વગેરે યોનિઓમાં મૂર્તયઃ = ને ને શરીરો ઉત્પન્ન થાય છે [દ્યા. ભા. વગેરે], જરાયુજ, અંજ, રવેદજ તથા ઉદ્દિશિજ્જ દત્યાદિક બેલેવડે નાના પ્રકારના આકાર-વાળા ને ને પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે [મધુ. વગેરે], તે સર્વની મહત્ત્વ મદ્દ = પ્રકૃતિ [માયા] માતા છે, તથા દુઃ પરમાત્મા ઘોષપ્રદ. = ગર્ભાધાન કરનાર-ખીન્નપ્રદાતા પિતા છું જેમ પુરુષ સ્ત્રીની અદર પ્રથમ વીર્ય સ્ત્રિ ચન કરે છે, અને તેથી સ્ત્રીના રજધી પિડની તથા પુરુષના વીર્યથી ચૈતન્યના ભાગની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ ચૈતન્યયુક્ત થયેલા તે પિડાનો [શરીરોનો] દુઃ પિતા છું, તથા પ્રકૃતિ માતા છે [નીલકંઠ] [૪]

અવતરણિકા :—“ इदानीं कस्मिन् गुणे कवं सज्ज. ? कवं वा गुणाः ? कवं वा तं बभूवन्तीत्युच्यते । [મધુ.] હવે પુરુષને કયા ગુણમાં કેવી રીતે સંગ થાય છે ? ગુણો કેવા પ્રકારના છે ? તથા તે ગુણો કેવી રીતે આ પુરુષને બાધે છે ? તે ચોદ શ્લોકોવડે કહે છે ” :

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः ।

निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ ૫ ॥

અન્યથાથ' :—મહાબાહો ! હે અતિશય સામર્થ્યવાળા તથા ધૂટણ સુધી પહોંચે એવા હાથવાળા અર્જુન ! [દ્યા. ભા.] સત્ત્વં સત્ત્વ રજ રજ તથા તમઃ તમઃ એ ગુણો ગુણો પ્રકૃતિસંભવાઃ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા છે. તેઓ અવ્યયં નિર્વિકાર દેહિનં દેહિનિ દેહે દેહમા નિબધ્નન્તિ બાધે છે [૫].

શબ્દાથ' :—હે અર્જુન ! સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ગુણો પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા છે. તેઓ નિર્વિકાર દેહિને [જીવાત્માને] દેહને વિશે બાધે છે [૫].

વિવેચન —હે અર્જુન ! સત્ત્વગુણ, રજગુણ તથા તમોગુણની સામ્યાવસ્થા પ્રકૃતિ [માયા] કહેવાય છે. આથી પરસ્પર અગ-અગીલાવડે વિપ્રમતા પામીને

સત્ત્વાદિક ગુણો ન્યૂનાધિક થાય છે, ત્યારે તેઓ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા કહેવાય છે. માટે વૈશેષિક મતવાળા જેમ ગુણોને પ્રકૃતિથી જુદા માને છે, તેમ આ ગુણોને પ્રકૃતિથી જુદા જાણવા નહિ [નીલકંઠ]. સત્ત્વાદિ ગુણો પ્રકૃતિરૂપ હોવાથી સર્વગત [સર્વ પ્રાણી-પદાર્થ વિષે] રહેવા છે, અને તેથી સપૂર્ણ જગત ગુણુભય છે [ચંકરાનંદ].

સત્ત્વાદિ ગુણો વધતા ઓછા પ્રમાણમા સાથે જ રહે છે. સત્ત્વાદિ ગુણો ક્ષેત્રગ્ને અન્યંબીને રહે છે, પરંતુ અરિષ્ટાત્મક હોવાથી ક્ષેત્રગ્ને નિવૃણનિવ દેહને વિષે બાધે છે [યા. બા. વગેરે], બાધતા હોય એમ પ્રતીત થાય છે [યા. બા.]. સત્ત્વાદિ ગુણો નિર્રિકાર જીવાત્માને પોતાના વિકારોથી યુક્ત હોય એમ દેખાડે છે [મધુ. વગેરે].

સત્ત્વાદિ ગુણો પોતાના કાર્યરૂપ સુખ, દુઃખ, મોહ વગેરેથી જીવાત્માને દેહાદિમા અદ્ભુત-મમરૂપી અધ્યાસ કરાવી દેહ વિષે બાધી લે છે. જેમ કપાયમાન થયેના જળાશયમાં સ્વપ્ન પ્રતિબિંબ પણ કપાયમાન થયેલું બાસે છે, તેમ જીવાત્મા બધાયેયો ન હોના છતાં, દેહાધ્યાસને લીધે પ્રકૃતિના ગુણોથી બધાયેલો પ્રતીત થાય છે. “તત્ર જહમમાધ્યાસ એવ વન્ધ. [ચંકરાનંદ] દેહ, દેહના ધર્મો તથા દેહના કર્મોમા અદ્ભુત-મમરૂપી અધ્યાસ તે જ બધ છે.” “અતો મિથ્યાભૂત એવ વન્ધ. [વે. બ. ગી.] તેથી આ બધન મિથ્યાભૂત જ છે.”

“તત્સાદેહેન્દ્રિયાદિષ્વન્યન વાઽહમમાધ્યાસરાહિત્યમેવ વિદુવો જીવમ્મુક્તિ. [ચંકરાનંદ] તેટલા માટે દેહ, ઇન્દ્રિયો વગેરે વિષે અથના અન્ય વિષે અદ્ભુત-મમરૂપી અધ્યાસથી રહિત થવું, એ જ વિદ્વાનને જીવનમુક્તિ છે ” [૫].

અવતરણિકા :—હવે મરનગુણનું સ્વરૂપ તથા તે જીવાત્માને કેવા પ્રકારે બાધે છે, તે કહે છે :

તત્ર સત્ત્વં નિર્મલત્વાત્ પ્રકાશકમનામયમ્ ।

સુખસદ્ગુણેન વધ્નાતિ જ્ઞાનસદ્ગુણેન ચાનથ ॥ ૬ ॥

અન્યથાથ :—અનથ ! હે પાપરહિત ! હે નિર્દોષ અર્જુન ! તત્ર તે ત્રણ ગુણોની મધ્યે સત્ત્વ સત્ત્વગુણ નિર્મલત્વાત્ સ્વરૂપગુણને લીધે પ્રકાશક તમોગુણે કરેલા ચૈતન્યતા આચરણનો નાશ કરનાર [મધુ.] તથા અનાનય ઉપદરહિત છે, તથા તે જીવાત્માને સુખસગેન મુખના મગથી ચ તથા જ્ઞાનસગેન જ્ઞાનના સંગથી, નાના પ્રકારના ઘાતના વિચારથી ઉત્પન્ન થયેના જ્ઞાનના સગથી [ચંકરાનંદ] વધ્નાતિ બાધે છે [૬].

શબ્દાથ^૧ —હે અનધ ! તેમાં સત્ત્વગુણ સ્વરૂપજ્ઞાને બાધે પ્રગટક તથા ઉપદ્રવથી રહિત છે તે જીવાત્માને સુખના સગથી તથા જ્ઞાનના સગથી બાધે છે [૬]

વિવેચન —હે અર્જુન ! સત્ત્વગુણ નિર્મલત્વાત્ = સ્ફટિક મથિ જેવે નિર્મળ હોવાથી [શા ભા] ચૈતન્યના પ્રતિબિંબને ગ્રહણ કરવાની યોગ્યતાને લીધે [મધુ] પ્રકાશકમ્ = પ્રકાશલીન [શા ભા], તમોગુણે ઘેરા ચૈતન્યના આવરણનો નાશ કરનાર [મધુ] તથા બનામયમ્ = સર્વ ઉદ્ભવોથી રહિત [શા ભા] સુખનો પ્રગટ કરનાર [મધુ], સર્વના [અત કરણના] આમય એટલે કે નિરોધ તથા જાડચના કારણરૂપ જે રજ્જુ તથા તમ તેની રહિત [વચ્ચાન ૬] અને બરોગતાહેતુ । [રા ભા] અરોગતાના કારણરૂપ છે

સત્ત્વગુણ કુલસંગેન = શબ્દાદિ વિષય તથા ધ્વનિયસ પદ્મજન્ય સુખ વિગેની આસક્તિને બાધે છે વિષયકુલલમ્પટં કરોત્તત્તર્યં । [ચક્રાન ૬] પુરુષને વિષયસુખલ પટ બનાવી દે છે ” તથા જ્ઞાનસંગેન = તર્ક, માંભાસા, સામ્ય યોગ, આગમ તથા તત્ત્વચાત્ર વગેરેના અર્થજ્ઞાનના આસક્ત કરે છે [ચક્રાન ૬]

“ મહાજ્ઞાનતત્ત્વજ્ઞાનભૂતિભ્યાં આદમિત્યાં વહિર્કુર્ય કરાતીત્યર્થ । [ચક્રાન ૬] જ્ઞાનજ્ઞાન તથા તેના સુખના અનુભવથી દહાની પુરુષને બહિર્ભૂત કરે છે ” અથવા સત્ત્વગુણ અવિદ્યાથી તિરોહિત [આવૃત્ત-૬ કાર્ષ્ણ્યે ના] જ્ઞાનના ૬ સ્વરૂપના બાળ જીવાત્માના ‘ જહ મુલ્યહ જ્ઞાની ’ ‘ હુ સુખી છું, હુ જ્ઞાની છું ’ એ પ્રકારના અભિમાનદ્વારા અત કરણની વૃત્તિના ધર્મરૂપ એવા સુખ અને જ્ઞાનનો પોતાના આત્મા વિશે આરોપ કરાવીને બાધે છે [નીતક ૬] ” તથા ‘ પુનસ્તત્સાધનો તત્ત્વજ્ઞાનુભવે ચ પ્રવર્તયતિ । [કેવલ] પુન પુરુષને સુખપ્રાપ્તિ તથા જ્ઞાનપ્રાપ્તિના સાધનના તથા તેના ફરના અનુભવના પ્રવૃત્ત કરે છે ”

સત્ત્વગુણની ઉપેક્ષા ન કરવી

“ વૈરાગ્ય ક્ષાતિરૌદાર્યમિત્યાયા સત્ત્વસભવા । [પચ્ચથી ૨-૧૪] વૈરાગ્ય, ક્ષાતિ [તિતિદા], ઔદાર્ય વગેરે ગુણો સત્ત્વગુણથી ઉત્પન્ન થાય છે સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિથી અનુક્રમે ચિત્તશુદ્ધિ, તૃપ્તિ, સંતોષ, આનંદ, પરમાત્મનિષ્ઠા, રસાત્માનુભૂતિ પદ્મ જ્ઞાન તથા અક્ષય સુખ પ્રાપ્ત થાય છે [ચક્ર નિ યુ ૧૧૯]

“ સત્ત્વાદ્દર્મો મવેદ્દુઃક્રાંતુસૌ મદ્વક્તિલક્ષણ । [ભાગ ૧૧-૧૩-૨] સત્ત્વગુણ વધે છે ત્યારે માની લક્ષિતરૂપ ધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે ” ‘ સત્ત્વાત્સનાયતે જ્ઞાનમ્ । [ની ૧૪ ૧૦] વૃદ્ધિ પમેના સત્ત્વગુણમાંથી આત્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે ”

માટે સત્ત્વગુણના કાર્યરૂપ સુખ તથા નાનની આસક્તિનો ત્યાગ કરી [પરાભન કરી], સ્વધર્મપરાયણ રહી, મુમુક્ષુએ સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિલાગ વૈરાગ્યાદિ ગુણોને પ્રાપ્ત કરી, આત્મજ્ઞાન તથા નિરતિથય સુખને પ્રાપ્ત કરના નિત્ય-નિરંતર પ્રયાસ કરવો [૬]

અનંતરણિકા — હવે રજોગુણનું સ્વરૂપ તથા તે જીવાત્માને કેવા પ્રકારે બાધે છે, તે જુઠું છે

રજો રાગાત્મકં વિદ્ધિ તૃષ્ણાસન્નસમુદ્ભવમ્ ।

તન્નિવન્નાતિ કોન્તેય કર્મસન્નેન દેહિનમ્ ॥ ૭ ॥

અનંવાથ^૧ — કૌન્તેય ! હે રીતેય ! તૃષ્ણાસન્નસમુદ્ભવ તૃષ્ણ તથા સગને ઉત્પન્ન કરનારા [ત્યા ભા , મધુ વગેરે] રજ ગ્જોગુણને રાગાત્મક ગગરૂપ વિદ્ધિ જાણુ તત્ત્વ તે રજોગુણ દેહિન જીવાત્માને કર્મસન્નન કર્મમગરૂં નિવન્નાતિ બાધે છે [૭]

શબ્દાથ^૧ — કે કૌતેય ! તૃષ્ણા તથા સગને ઉત્પન્ન કરનારા રજોગુણને તુ ગગરૂપ જાણુ તે રજોગુણ જીવાત્માને કર્મસગથી બાધે છે [૭]

નિવેચન — હે અર્જુન ! રજો રાગાત્મક વિદ્ધિ = રજ્યતે વિપયેષુ પુલ્લેશનનેતિ રાગ કામ । [મધુ વે બ ગી વગેરે] જેનાથી પુરૂષ વિપયોભા [મધુ વગેરે] ભોગોભા [સાનદ] કે દસ્ય પદાર્થોભા [ભા ટી] રગાય છે, તે ગગ અર્થાત્ ગમ [તૃષ્ણા-સ્પૃહા] કહેનાય છે ” જેમ ઉજ્યતા અગ્નિનો ધર્મ છે પ્રાણ સૂર્યનો ધર્મ છે તેમ રાગ એ રજોગુણનો ધર્મ છે રાગ ધર્મ છે અને રજોગુણ ધર્મી છે, પરંતુ ધર્મ [ગગ] તથા ધર્મી [રજોગુણ] એ બે તેના તાદાત્મ્યને નીધે રજોગુણને તુ રાગગરૂપ જાણુ [મધુ વગેરે]

આ રજોગુણ તૃષ્ણા = અપ્રાપ્ત વસ્તુની અભિનાયા તથા આસગ સમુદ્ભવમ્ = જી પુન, ન વગેરે પ્રાપ્ત પદાર્થોભા આસક્તિ અથવા પ્રાપ્ત વસ્તુનો નાશ ઉપરિચિન થવા જના તેને રહણ કે નાની અભિનાયને [મધુ] ઉત્પન્ન કરનારો છે રજોગુણ તૃષ્ણા તથા આસક્તિનું મૂળ છે.

આ રજોગુણ જીવાત્માને કર્મસન્નેન નિવન્નાતિ = કર્મસગથી બાધે છે દૃષ્ટકૃણરાજા તથા અદૃષ્ટકૃણરાજા ઝોંભા આચક્રા કરે છે [ત્યા ભા વગેરે], અથવા ‘ હુ કર્મ કરુ હુ તથા તેના ક્રોને ભોગરીય ’ એ પ્રકારના અભિ નિવેચરી બાધે છે [મધુ] અપરા અર્જુનનેવ પુલ્લ કનેમોલ્યમિનાનેન પ્રવર્ત

યતીત્યર્થઃ । [આ. ચા. ભા.] જીવાત્મા અકર્તા હોવા છતાં તેને 'હું' કર્મીના કર્તા છું ' એ પ્રકારના અભિમાનથી કર્મમાં પ્રવૃત્ત કરે છે."

"તદેવ રજો રાગતૃષ્ણાસન્નદેતુઃ કર્મસન્નદેતુષ્વેત્યુક્તં ભવતિ । [રા. ભા.] આ પ્રકારે આ રંગેશુ રાગ, તૃષ્ણા તથા સગના કારણરૂપ છે, તથા કર્મોસક્રિતા પશુ કારણરૂપ છે, એ અભિપ્રાય છે" [૭].

અવતરણિકા :—હવે તમોશુશ્રુતું સ્વરૂપ તથા તે જીવાત્માને કેવા પ્રકારે બાધે છે, તે કહે છે :

તમસ્ત્વજ્ઞાનજં વિદ્ધિ મોહનં સર્વં દેહિનામ્ ।

પ્રમાદાલસ્યનિદ્રાભિસ્તન્નિવધ્નાતિ ભારત ॥ ૮ ॥

અન્યથાથઃ—ભારત ! હે ભારત ! તુ વળી તમ. તમોશુશ્રુતે અજ્ઞાનજં અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલો તથા સર્વદેહિના સર્વ જીવાત્માઓને મોહનં મોહ ઉત્પન્ન કરનારો વિદ્ધિ જાણુ. તત્ તે જીવાત્માને પ્રમાદાલસ્યનિદ્રાભિ. = પ્રમાદ, આળસ તથા નિદ્રાવડે નિવધ્નાતિ બાધે છે [૮].

શબ્દાથઃ—હે ભારત ! વળી તમોશુશ્રુતે અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલો તથા સર્વ પ્રાણીઓને મોહ ઉપજાવનારો જાણુ. તમોશુશ્રુ જીવાત્માને પ્રમાદ, આળસ તથા નિદ્રાવડે બાધે છે [૮].

વિવેચન—હે અર્જુન ! તમોશુશ્રુતે અજ્ઞાનજમ્ = આવરણશક્તિરૂપ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલો [મધુ.] તથા મોહનમ્ = સત્-અસતતા વિવેકજ્ઞાનને તિરોહિત કરનારો [શંકરાનંદ], અવિવેકરૂપણાને લીધે શ્રીતિ ઉપજાવનારો [મધુ.] જાણુ.

તે જીવાત્માને પ્રમાદ = કર્તવ્યસ્ય કાર્યસ્યાનવધાનતા । [કેદુવ, શ્રીધર, વગેરે] કર્તવ્ય કર્મ કરવામાં અનવધાનતા, પ્રયત્નપૂર્વક કરવા યોગ્ય કાર્યની વિસ્મૃતિ [શંકરાનંદ], વરતુનો વિવેક કરવામાં અસમર્થપણું [મધુ], ચિત્તનું અવ્યવસ્થિતપણું [નીલકંઠ] આલસ્ય = કર્તવ્યકર્મ વિશે શ્રદ્ધા ન હોવાથી ઉત્સાહનો અભાવ [શંકરાનંદ], પ્રવૃત્તિ કરવામાં અસમર્થપણું [મધુ.], કર્મ ન કરવાનો સ્વભાવ [રા. ભા.], તથા નિદ્રા = શુદ્ધિની અધિક જગતાને લીધે કર્તવ્યનો ત્યાગ કરી ચૂર્ણ રહેલું [શંકરાનંદ] ઇત્યાદિ અનર્થોવડે નિવધ્નાતિ = બાધે છે [શા. ભા. વગેરે]. "સ્વનિષ્ઠાવિમુક્ત કરોતિ । [શંકરાનંદ] પુરુષને આત્મનિષ્ઠાથી વિમુખ કરે છે."

શ્રુતિ કહે છે કે:—“મૃત્યુર્વે તમઃ । તમોગુણ એ જ મૃત્યુ [સંસારનું કારણ] છે.” “નરકસ્તમ ઉચ્ચાહઃ । [ભાગ. ૧૧-૧૯-૪૩] તમોગુણની વૃદ્ધિને જ નરક બન્યું.” જો તમોગુણના કાર્યરૂપ પ્રમાદ, આળસ તથા નિદ્રારૂપી અનર્થો ન હોત, તો અહીં બહુ ધનવાન કે બહુશ્રુત કોણ ન થાય ? [૮].

અવતરણિકા :—“પુનર્ગુણાનાં વ્યાપારઃ સદ્ભેદતઃ ઉચ્યતે । [શા. ભા.] પુનઃ સત્ત્વાદિ ગુણોનો વ્યાપાર [ગુણકાર્ય] સંક્ષેપમાં કહે છે ”:

सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत ।

ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥ ૧ ॥

અન્યથાથઃ—ભારત ! હે ભારત ! સત્ત્વં સત્ત્વગુણ સુખે સુખમાં સંજયતિ જોડે છે, રજઃ રજોગુણ કર્મણિ કર્મમાં જોડે છે તુ તથા તમઃ તમોગુણ જ્ઞાનં જ્ઞાનને આવૃત્ય આવૃત કરી પ્રમાદે પ્રમાદમાં ઉત્ત આલસ્યાદિમાં [ચંકરાનંદ, શ્રીધર] સંજયતિ જોડે છે [૯].

સાષ્ટ્થાથઃ—હે ભારત ! સત્ત્વગુણ સુખમાં જોડે છે; રજોગુણ કર્મમાં જોડે છે; તથા તમોગુણ જ્ઞાનને આવૃત કરી [ઢાકી ઢઈને] પ્રમાદમાં તથા આલસ્યાદિમાં જોડે છે [૯].

વિવેચન :—સત્ત્વં સુખે સંજયતિ = સત્ત્વગુણના કાર્યરૂપ ચિત્તની પ્રસન્નતા, ચિત્તની સ્થિરતા, વૈરાગ્ય, તિતિક્ષા વગેરે જીવાત્માને સુખમાં જોડે છે. દુઃખ, શોક વગેરેના કારણો સન્નુખ હોવા છતાં, દુઃખ-શોકનાં કારણોનો પરાભવ કરી જીવાત્માને સુખના સંબંધવાળો કરે છે [મધુનીલકઠ]. “સ્વર્ગઃ સત્ત્વગુણોદયઃ । [ભાગ. ૧૧-૧૯-૪૨] અંતઃકરણ વિશે સત્ત્વગુણનો ઉદય એ જ સ્વર્ગ છે.” સત્ત્વગુણપ્રધાન પુરુષ પ્રતિકૂળના સંયોગમાં કે અનુકૂળના વિયોગમાં સુખનો [શાંતિનો-સ્વસ્થતાનો] અનુભવ કરવા સમર્થ થાય છે.

રજઃ કર્મણિ સંજયતિ = રજોગુણના કાર્યરૂપ કામ, ક્રોધ, લોભ, અસંતોષ, ચિત્તની અચ ચળતા જીવાત્માને કર્મોમાં જોડે છે. સુખ-શાંતિના કારણો સન્નુખ હોવા છતાં, સુખ-શાંતિનાં કારણોનો પરાભવ કરીને જીવાત્માને લૌકિક તથા વૈદિક કર્મોમાં જોડે છે; તથા તમ પ્રમાદે સંજયતિ = તમોગુણના કાર્યરૂપ મોહ, અવિવેક, પ્રાંતિ વગેરે સત્ત્વગુણના કાર્યરૂપ જ્ઞાનને [વિવેકને] ઢાકી ઢઈ, જીવાત્માને પ્રમાદમાં તથા ઉત્ત = આળસ, નિદ્રા વગેરેમાં [ચંકરાનંદ, શ્રીધર] જોડે છે.

જ્યારે સત્વગુણ વૃદ્ધિ પામે છે, ત્યારે મનુષ્ય સુખ, ધર્મ, જ્ઞાન વગેરેથી યુક્ત થાય છે; જ્યારે રજોગુણ વૃદ્ધિ પામે છે, ત્યારે મનુષ્ય દુઃખ, કર્મ વગેરેથી યુક્ત થાય છે; તથા જ્યારે તમોગુણ વૃદ્ધિ પામે છે ત્યારે મનુષ્ય શોક, મોહ વગેરેથી યુક્ત થાય છે [ભાગ. ૧૧-૨૫, -૧૩-૧૫].

“સાત્ત્વિકૈઃ પુણ્યનિષ્પત્તિઃ જાપોત્પત્તિઃ રાજસૈઃ । તામસેર્નોન્યં કિંતુ વૃથા યુ ક્ષણં ભવેત્ ॥ [પંચમી. ૨-૧૫] સત્વગુણી વૃત્તિથી પુણ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે, રજોગુણી વૃત્તિથી પાપની ઉત્પત્તિ થાય છે, તથા તમોગુણી વૃત્તિથી પાપ તથા પુણ્ય બંનેની ઉત્પત્તિ થતી નથી, પરંતુ વૃથા આયુષ્યનો નાશ થાય છે. ”

શ્રી રામાનુજચાર્યનો અર્થ

સત્વગુણમાં પુરુષના બંધનનું સુખાસક્તિ પ્રધાન કારણ છે; રજોગુણમાં કર્મોસક્તિ પ્રધાન કારણ છે. તથા તમોગુણમાં નર્તવ્ય વિરહ કે નિષિદ્ધ કર્મમાં પ્રવૃત્તિવિપયક આસક્તિ પ્રધાન કારણ છે [રા. ભા.] [૬].

અવતરણિકા :—હવે સત્તાદિ ગુણો ક્યારે પોતાના કાર્યનો આરંભ કરે છે તે કહે છે :

રજસ્તમશ્ચાભિભૂય સત્ત્વં ભવતિ ભારત ।

રજઃ સત્ત્વં તમશ્ચૈવ તમ સત્ત્વઃ રજસ્તથા ॥ ૧૦ ॥

અન્યાર્થ :—ભારત ! હે ભારત ! રજ. રજોગુણને ચ તથા તમઃ તમોગુણને અભિભૂય પરાભવ કરીને-દબાવી દઈને સત્ત્વ સત્વગુણ જ્યારે ભવતિ વૃદ્ધિ પામે છે ચ એવ તેમ જ સત્ત્વ સત્વગુણનો તથા તમઃ તમોગુણનો પરાભવ કરીને જ્યારે રજ. રજોગુણ વૃદ્ધિ પામે છે; તેમ સત્ત્વં સત્વગુણનો તથા તથા રજ. રજોગુણનો પરાભવ કરીને જ્યારે તમઃ તમોગુણ વૃદ્ધિ પામે છે, ત્યારે તે ગુણો પોતપોતાના કાર્યને કરે છે [૧૦].

શબ્દાર્થ :—રજોગુણ તથા તમોગુણને દબાવી દઈને, જ્યારે સત્વગુણ વૃદ્ધિ પામે છે, ત્યારે સત્વગુણ પોતાના કાર્યને કરે છે. સત્વગુણને તથા તમોગુણને દબાવી દઈને જ્યારે રજોગુણ વૃદ્ધિ પામે છે, ત્યારે રજોગુણ પોતાના કાર્યને કરે છે. તેમ સત્વગુણને તથા રજોગુણને દબાવી દઈને જ્યારે તમોગુણ વૃદ્ધિ પામે છે, ત્યારે તમોગુણ પોતાના કાર્યને કરે છે [૧૦].

[વિવેચન .—હે અર્જુન ! જ્યારે પૂર્વજન્મોનાં કર્મો તથા આહારવિહારાદિને લીધે [ગ. ભા. , કેશવ] રજોગુણ તથા તમોગુણનો પરાભવ કરી સત્વગુણ ભવતિ=

વૃદ્ધિ પામે છે [મધુ] ત્યારે વૃદ્ધિ પામેનો સત્ત્વગુણ સુખ, જ્ઞાન વગેરે પોતાના કાર્યનો અસાધારણપણે આરભ કરે છે જ્યારે સત્ત્વગુણ તથા તમોગુણનો પગભવ કરી, રજોગુણ ભવતિ = વૃદ્ધિ પામે છે, ત્યારે વૃદ્ધિ પામેનો રજોગુણ તૃપ્તિ વગેરે પોતાના કાર્યનો અસાધારણપણે આરભ કરે છે, જ્યારે સત્ત્વગુણ તથા રજોગુણનો પરાભવ કરી, તમોગુણ ભવતિ = વૃદ્ધિ પામે છે, ત્યારે વૃદ્ધિ પામેનો તમોગુણ પ્રમાદ, આળસ, નિદ્રા વગેરે પોતાના કાર્યનો અસાધારણપણે આરભ કરે છે.

“આગમોઽપ પ્રજા દેશ કાંઠ કર્મ ચ જન્મ ચ । ધ્યાન મન્ત્રોઽપ સ્ત્રકારો દદૌતે ગુણદેતવ ॥ [ભાગ ૧૧-૧૩ ૪] શાસ્ત્ર જળ પ્રમજ્જન, દેશ કાળ, કર્મ, જન્મ, ધ્યાન મત્ર તથા મન્ત્રાર એ દશ ગુણોના કારણભૂત છે ” એટલે એ દશ સારિતક હોય તો સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ થાય છે, રાજસિક હોય તો રજોગુણની વૃદ્ધિ થાય છે, અને તામસિક હોય તો તમોગુણની વૃદ્ધિ થાય છે

વેદશાસ્ત્રનું અધ્યયન, તીર્થનું જળ, સત્ત્વય, પવિત્ર એવાત રથળ, બ્રાહ્મ-સુદ્ધર્તમા ધ્યાન સધ્યાવદનાદિ નિત્ય કર્મ, આચાર્ય પાસે દીક્ષા, ગિરિ, શિવ વગેરે દેવોની ઉપાસના, એકાર, ગાયત્રી કે પરમાત્માના નામનો જપ, તથા સારિતક આહારનિહાર સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિના કારણરૂપ છે

પાપ ડી શાસ્ત્ર, ગદિરાપાન, દુરાચારીઓનો સંગ, જુગાનદિ સ્થાન, કામન કે અભિચાર વગેરે ઢોં, શક્તિદોષા, સ્ત્રી, ધનાદિનું ધ્યાન તુર મત્રજપ, રાજસિક તથા તામસિક આહાર વગેરે સત્ત્વગુણનો પગભવ કરી, રજોગુણ કે તમોગુણની વૃદ્ધિના કારણરૂપ છે [૧૦]

અવતરણિકા — હવે સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિના ચિહ્નો જહે છે

સર્વદ્વારેષુ દેહેઽસ્મિન્ પ્રકાગ ઉપજાયતે ।

જ્ઞાનં યદા તદા વિદ્યાઢિવૃદ્ધં સત્ત્વમિત્યુત ॥ ૧૧ ॥

અન્યથાથ — અસ્મિન્ આ દેહે દેહ નિરે સર્વદ્વારેષુ શ્રોત્રાદિ સર્વ ઇન્દ્રિયોમા [શા ભા વગેરે] યદા જ્યારે જ્ઞાન જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશ પ્રકાશ ઉપ જાયતે ઉપન થાય છે તદા ત્યારે સત્ત્વ સત્ત્વગુણુ ઉત જ વિદ્ય વૃદ્ધિ પામેનો છે ઇતિ એમ વિદ્યાત્ ગ્રન્થુ [૧૧]

રાગ્નાથ — જ્યારે આ દેહમા સર્વ ઇન્દ્રિયો નિરે જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે સત્ત્વગુણ વૃદ્ધિ પામેનો છે, એમ ગ્રન્થુ [૧૧]

વિવેચન — હે અર્જુન ! જ્યારે આત્માની ઉપનિષિના દ્વારભૂત [શા ભા], અથવા જ્ઞાનના માધનભૂત [મધુ], શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો નિરે જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશ

શબ્દાર્થ — હે ભરતર્પણ ! જ્યારે રજોગુણ વૃદ્ધિ પામે છે, ત્યારે લોભ, પ્રવૃત્તિ, કર્મોનો આરભ, અશાંતિ તથા સ્પૃહા એ ચિહ્નો ઉત્પન્ન થાય છે [૧૨].

વિવેચન — લોભ = યોગ્ય ધનાદિક પદાર્થો પ્રાપ્ત થવા છતાં, અધિક મેળવવા માટે નિરંતર વૃદ્ધિ પામતી અભિનાયા — વિશ્વમાન પદાર્થ કે ધનના ત્યાગમા અસહિષ્ણુતા [ચક્રાનંદ], પોતાના દ્રવ્યનો ત્યાગ ન કરવાનો સ્વભાવ [૨૧ ભા] પ્રવૃત્તિ = સામાન્ય રીતે સાત્ત્વરિત ચેષ્ટા [શા. ભા], નિરંતર પ્રયત્નવાળા થવું તે [મધુ] વર્મણામ્ આરભ = કામ્ય, નિષિદ્ધ તથા લોકિક ક્રિયાઓ ૩૫ ઉદ્યોગ [મધુ]

અશાંતિ = અશાંતિ — એક કામ કરીને બીજું કરીશ અને પછી ત્રીજું કરીશ ' એ પ્રકારે સંકલ્પના પ્રવાહનું ચાલવું [મધુ], કામ, સંકલ્પ વગેરેથી અતઃ કરણ વિષે ઉપશમનનો અભાવ [ચક્રાનંદ], ઇન્દ્રિયોની ઉપરમતાનો અભાવ [૨૧. ભા]. તૃષ્ણા = વિષયોની અભિનાયા [ચક્રાનંદ], નિષિદ્ધ રીતે પરદ્રવ્ય લેવાની ઇચ્છા [મધુ] વગેરે ચિહ્નો અતઃ કરણ નિષે જ્યારે રજોગુણની વૃદ્ધિ થાય છે, ત્યારે ઉત્પન્ન થાય છે. એ ચિહ્નોથી રજોગુણને વૃદ્ધિ પામેલો જાણવો.

કામ કરતાં શુદ્ધિ ભમતી હોય, મનની ચચળતા, જ્ઞાનેન્દ્રિયો અશાંત હોય, તથા કર્મેન્દ્રિયો વિચારગુક્ત હોય, ત્યારે રજોગુણ વૃદ્ધિ પામેલો જાણવો [ભાગ-૧૧-૨૫-૧૭] લોભ નિર્દયતા, સુખદુઃખનું સેવન, લિન્નતા, કઠોર વાણી, કામ, ક્રોધ, ગર્વ, દ્વેષ તથા અત્યંત વાદવિવાદ એ રજોગુણના લક્ષણો છે [શા. ૫ ૩૪૩-૧-૨] રજોગુણી વચનચતુર, નિચારશીલ, ખૂબ કામો કરવાની ઇચ્છાવાળો અને અભિમાની હોય છે [વનપર્વ ૨૨૨-૬]

ખીસામા કે હાથમા ધડિયાળ, સુદૃઢ સોનાનો અઢોડો, હાથમા વીટીઓ, ધરનો સામાન ફેશનદાર, ધરની ભીતો ધોયેની ભીત પર સુદૃઢ ચિત્રો, કોઈ ઠેકાણે ગાંધ કે કચરો દોય નહિ, તરેહતરેહના સુદૃઢ કપડા પૂજા કરવા જેમે ત્યારે પણ ફેશની ખીસામા કે શાવ ઓઢીને જેમે, ગળે સોને ગાંઠેની રૂઢાણની કે તુલસીની માળા પહેરે, ભભકાદાર રાચરચાના, નોકરચાકરનો પોશાક પણ ભભકાદાર, ખારા, ખાટા, તીખા, ગ્રાસિટ ખાનપાન, સ્વભાવમા તૃષ્ણા, આરા, ઇર્ષ્યા, મદ, મસર [રામકૃષ્ણ કથામૃત-૭૨] અને વાદરના જેની ચચળતા વગેરે રજોગુણી પુરુષના લક્ષણો છે [૧૨]

અવતરણિકા — હવે તમોગુણની વૃદ્ધિના ચિહ્નો કહે છે

ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે જ્ઞાનના પ્રકાશરૂપ આ ચિદ્ગ્રંથી સત્વગુણુ જિદ્ધિ પામ્મે છે, એમ જ્ઞાણુવું [જ્ઞા. જ્ઞા., ઇન્દ્રિયોન્દ વગેરે].

અથવા જ્ઞાને શરીરમાં અન્દરના તથા બહારના વિષયોને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનબૂત ઇન્દ્રિયોરૂપી હારેમા પોતપોતાના વિષયોનાં આવન્ધુને નાશ કરનારે સ્પષ્ટ પ્રકાશ ઉત્પન્ન થાય અને તેનાથી શુદ્ધાદિ વિષયોનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય, ત્યારે સત્વગુણુ જિદ્ધિ પામ્મે છે, એમ જ્ઞાણુવું [નીલકંઠ વગેરે].

અહીં વિષદ્ધ સ્વમિત્તુન એ વચનના અતમાં રહેલી રત શબ્દ ‘ અપિ ’ શબ્દનો વાચક છે [મધુ. વગેરે] તેથી મુખ વગેરે ચિદ્ગ્રંથી પણ સત્વગુણુને જિદ્ધિ પામેલી જ્ઞાણુવો [મધુ., નીલકંઠ વગેરે].

શરીરમાં હળવાપણુ, ચેતનાની અધિકતા, ધનાદિ ભોગસાધનોમાં અલ્પજિદ્ધિ વગેરે સત્વગુણુની જિદ્ધિના સ્વસવેચમ્ પોતાનાથી [સત્વપ્રધાન પુરુષથી] જ જ્ઞાણી ઇકામ એવા ચિદ્ગ્રં છે.

“ યદા ચિત્ત પ્રસીદિત ઇન્દ્રિયાણાં ચ નિર્વૃત્તિઃ । વેદેડમયં મનોસત્ત્વં તત્સર્વં વિદિ મત્વદમ્ ॥ [ભાગ. ૧૧-૨૫-૧૬] જ્ઞાને ચિત્ત પ્રસન્ન થાય, ઇન્દ્રિયો વિષયોથી નિવૃત્ત થઈ નિર્ભય થાય, તથા મન આસક્તિરહિત થાય, ત્યારે મારી પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ સત્વગુણુ જિદ્ધિ પામ્મે છે, એમ જ્ઞાણુવું.”

શરીરની દરકાર માત્ર જીવન રકાવવા પૂરતી જ, રસોઈમાં કોઈ પણ જાતની તજવીજ કે સ્વાદની દરકાર જ નહિ, આવાનું મળ્યું તોય કીક અને ન મળ્યું તોય કીક, કપડાંમાં જરા પણ લજ્જો કે આડંબર નહિ, જેવાં મળે તેવાં પહેરે, ઘરમાં સામાન કે રાચરચીજાનો શોખ નહિ, ઘરનો સામાન કીકલાક કરવાની પરવા કે કાળજી ગિનાનો, રવભાવ અત્યત યાંત, મધુર, દયાળુ, માયાઃહિત, નિઃસ્પૃહી તથા કોઈનું જગા પણ અહિત કરવામાં નારાજ હોય, એવા મનુષ્યને સત્વગુણી જ્ઞાણુવો [સમમુખ્ય કથામૃત પા. ૭૨.] [૧૧].

અવતરણિકા :—હવે રજેગુણુની જિદ્ધિનાં ચિદ્ગ્રં કહે છે :

લોભઃ પ્રવૃત્તિરારમ્ભઃ કર્મણામશમઃ સ્પૃહા ।

રજસ્યેતાનિ જાયન્તે વિવૃદ્ધે ભરતર્પભ ॥ ૧૨ ॥

અન્વયાથઃ :—ભરતર્પભ ! હે ભરતકુળમા શ્રેષ્ઠ ! રજસિ વિવૃદ્ધે રજેગુણુ જિદ્ધિ પામે છે ત્યારે લોભ લોભ દૃષ્ટિઃ પ્રવૃત્તિ કર્મણામ્ આરંભ કર્મોનો આરંભ અશમઃ અશાંતિ તથા સ્પૃહા સ્પૃહા ઇત્યાનિ એ ચિદ્ગ્રં જાયન્તે ઉત્પન્ન થાય છે [૧૨].

શબ્દાર્થ — હે ભરતપત્નિ ! જ્યારે રત્નેશુભ્ર વૃદ્ધિ પામે છે, ત્યારે લોભ, પ્રવૃત્તિ, ક્રમોનો આરભ, અશાંતિ તથા સ્પૃહા એ ચિહ્નો ઉત્પન્ન થાય છે [૧૨].

વિવેચન — લોભ. = યોગ્ય ધનાદિક પદાર્થો પ્રાપ્ત થવા છતાં, અધિક મેળવવા માટે નિરંતર વૃદ્ધિ પામતી અભિનાપા—વિશ્રમાન પદાર્થ કે ધનના ત્યાગમા અસહિષ્ણુતા [શ કરાનંદ], પોતાના દ્રવ્યનો ત્યાગ ન કરવાનો સ્વભાવ [રા ભા] પ્રવૃત્તિ = સામાન્ય રીતે સામારિક એટા [શા ભા], નિરંતર પ્રયત્નવાળા થવું તે [મધુ] વર્ષણામ્ કારમ્ = કામ્ય, નિષિદ્ધ તથા કૌટુંબિક ક્રિયાઓ ૩૫ ઉદ્યોગ [મધુ]

અશમ = અશાંતિ — એક કામ કરીને બીજું કરીશ અને પછી ત્રીજું કરીશ ' એ પ્રકારે સંકલ્પના પ્રવાહનું ચાલવું [મધુ] કામ, સંકલ્પ વગેરેથી અત-કરણ વિષે ઉપશમનનો અભાવ [શ કરાનંદ], ઇન્દ્રિયોની ઉપરમતાનો અભાવ [રા ભા] તૃષ્ણા = વિષયોની અભિલાષા [શ કરાનંદ], નિષિદ્ધ રીતે પરદ્રવ્ય લેવાની ઇચ્છા [મધુ] વગેરે ચિહ્નો અત કરણ વિષે જ્યારે રત્નેશુભ્રની વૃદ્ધિ થાય છે, ત્યારે ઉત્પન્ન થાય છે. એ ચિહ્નોથી રત્નેશુભ્રને વૃદ્ધિ પામેલો જાણવો

કામ કરતા શુદ્ધિ ભમતી હોય, મનની ચચળતા, ચાતેન્દ્રિયો અશાંત હોય, તથા કર્મેન્દ્રિયો વિચારયુક્ત હોય, ત્યારે રત્નેશુભ્ર વૃદ્ધિ પામેલો જાણવો [ભાગ-૧૧-૨૫-૧૭] લોભ નિર્દયતા, સુખદુઃખનું સેવન, ભિન્નતા, કડોર વાણી, કામ, ક્રોધ ગર્વ, દ્વેષ તથા અત્યંત વાદવિવાદ એ રત્નેશુભ્રના લક્ષણો છે [શા ૫ ૩૩૩-૧-૨] રત્નેશુભ્રી વચનચતુર, વિચારશીલ, ખૂબ કામો કરવાની ઇચ્છાવાળો અને અભિમાની હોય છે [વનપર્વ ૨૨૨-૬]

ખીસામા કે હાથમા ધડિયાળ, સુદર સોનાનો અઢોડો, હાથમા વીટીઓ, ધરનો સામાન ફેશનદાર, ધરની ભીતો ધોયેલી ભીત પગ સુદર ચિત્રો, કાઈ ઠેકાણે ગાંધ કે કચરો દોન નહિ, તરેહતરેહના સુદર કપડા પૂગ કરવા એસે ત્યારે પશુ રેશમી ખીતાનર કે સાલ ઝોડીને એસે, ગળે સોને ચાઠેલી સુદાક્ષી કે તુલસીની માળા પહેરે, લલકાદાર રાચરચાના, નોકરચાકરનો પોશાક પશુ ભખકા દાર, ખારા, ખાટા, તીખા, સ્વાદિષ્ટ ખાનપાન, સ્વભાવમા તૃષ્ણા, આશા, ઇર્ષ્યા, મદ, મત્સર [રામકૃષ્ણ કથામૃત-૭૨] અને વાદરના જેવી ચચળતા વગેરે રત્નેશુભ્રી પુરુષના લક્ષણો છે [૧૨]

અવતરણિકા — હવે તમેશુભ્રની વૃદ્ધિના ચિહ્નો કહે છે

શબ્દાર્થઃ—જ્યારે દેહાભિમાની શ્રવ પોતાને વિષે સત્ત્વગુણ વૃદ્ધિ પામેલો હોય અને મૃત્યુ પામે છે, ત્યારે તે હિરણ્યગર્ભ વગેરેની ઉપાસના કરનારા દેવોના નિર્મળ લોકને પામે છે [૧૪].

વિવેચન :—હે અશુન ! જ્યારે દેહમૃત્ = દેહાભિમાની શ્રવ [મધુ.] યજ્ઞ, દાન, તપ, વ્રત, જપ, તીર્થયાત્રા વગેરે ચિહ્નિત કર્મોના અનુદાનથી પોતાને વિષે સત્ત્વગુણ વૃદ્ધિ પામેલો હોય અને પ્રજર = મૃત્યુ [મધુ. વગેરે] પામે, ત્યારે તે હિરણ્યગર્ભ વગેરેની ઉપાસના કરનારાઓના રજ્જેગુણ તથા તમોગુણરૂપ મલ્લથી રહિત એવા દેવતાઓના સુખોને ભોગવવાના સ્થાનને પામે છે [મધુ., ચંકરાનંદ].

શંકા :—શ્રુતિ કહે છે કે — ‘યત્કર્મ કુલ્લે તદમિસંપચતે । જેવું કર્મ કરે તેવી ગતિ થાય છે. ’ એ શ્રુતિથી પુણ્ય-પાપરૂપ કર્મોને અનુસાર પરલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે, તો પછી શ્રુતિવિરુદ્ધ સર્વાદિ ગુણોને અનુસાર ગતિ [પરલોકની પ્રાપ્તિ] થાય છે, એમ કેમ કહ્યું ?

સમાધાન :—પ્રાણીઓને વર્ણ, આશ્રમ, જાતિ, કુલ, પાત્રિત્ય ઇત્યાદિને અનુસાર નહિ, પરંતુ પોતપોતાનાં કર્મોને અનુસાર શુભાશુભ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે; તથાપિ [તોપણ] પ્રાણીઓને મરણકાળે અનેક જન્મોનાં પુણ્ય-પાપરૂપ કર્મો અનુસાર જ સર્વાદિ ગુણોનો ઉત્કર્ષ [વૃદ્ધિ] થાય છે, અને તે તે ગુણના ઉત્કર્ષને અનુસાર બ્રહ્માદિ લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે; તેથી શ્રુતિનો તથા સ્મૃતિનો પરસ્પર વિરોધ નથી [ચંકરાનંદ] [૧૪].

અવતરણિકા :—હવે મરણસમયે વૃદ્ધિ પામેલા રજ્જેગુણ તથા તમોગુણનું દેહ કહે છે :

રજસિ પ્રલયં ગત્વા કર્મસંહિણિ જાયતે ।

તથા પ્રલીનસ્તમસિ મૂઢ્યોનિણિ જાયતે ॥ ૧૫ ॥

અન્યાર્થઃ—રજસિ રજ્જેગુણની વૃદ્ધિમાં પ્રલય મૃત્યુને ગત્વા પામીને કર્મસંહિણિ મનુષ્યલોકમાં જાયતે જન્મ પામે છે તથા તથા તમસિ તમોગુણની વૃદ્ધિમાં પ્રલીનઃ મૃત્યુ પામેલો મૂઢ્યોનિણિ મૂઢ્યોનિઓમાં જાયતે જન્મે છે [૧૫].

શબ્દાર્થઃ—દેહાભિમાની શ્રવ રજ્જેગુણની વૃદ્ધિ હોય અને મૃત્યુ પામે ત્યારે મનુષ્યલોકમાં જન્મે છે; અને તમોગુણની વૃદ્ધિ હોય અને મૃત્યુ પામે ત્યારે મૂઢ્યોનિઓમાં જન્મે છે [૧૫].

અપ્રકાશોઽપ્રવૃત્તિશ્ચ પ્રમાદો મોહ एव च ।

तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनंदन ॥ १३ ॥

અન્યથાથ^૧ :—કુરુનંદન ! હે કુરુકુળને આનંદ આપનાર ! તમણે તમોગુણ વિવૃદ્ધે વૃદ્ધિ પામતાં અપ્રકાશઃ અત્યંત અવિવેક ચ એ તેમ જ અપ્રવૃત્તિઃ અપ્રવૃત્તિ પ્રમાદઃ પ્રમાદ ચ તથા મોહઃ મોહ એ ત્રિણે જાયન્તે ઉત્પન્ન થાય છે [૧૩].

સામ્બંધીય^૨ :—હે કુરુનંદન ! જ્યારે તમોગુણ વૃદ્ધિ પામે છે, ત્યારે અપ્રકાશ, તેમ જ અપ્રવૃત્તિ, પ્રમાદ તથા મોહ એ ત્રિણે ઉત્પન્ન થાય છે [૧૩].

વિવેચન :—અપ્રકાશઃ = અત્યંત અવિવેક [શા. ભા.], ઉપદેશ વગેરે જ્ઞાનનાં કારણો હોવા છતાં સર્વ પ્રકારે જ્ઞાન પામવામાં અયોગ્યપણું [મધુ.], ગુરુ વગેરે મોધ આપનાર હોવા છતાં સત્ત્વગુણના કાર્યભૂત પ્રકાશના ઉદ્ભવને અભાવ [નીલકંઠ], અજ્ઞાન અપ્રવૃત્તિ = કર્મને અભાવ, પ્રવૃત્તિનાં કારણો હોવા છતાં રજ્જોગુણના કાર્યભૂત પ્રવૃત્તિનો અભાવ [નીલકંઠ], આળસ. પ્રમાદઃ = કર્તવ્યની વિસ્મૃતિ, તુરત જ કરવા યોગ્યપણાથી પ્રાપ્ત થયેલી બાબતમાં અનુસંધાનનો અભાવ [મધુ] તથા મોહઃ = અવિવેકરૂપ મૂઢતા [શા. ભા.], વિપરીત જ્ઞાન, જ્ઞાતિ વગેરે ત્રિણે જ્યારે તમોગુણની વૃદ્ધિ થાય છે, ત્યારે ઉત્પન્ન થાય છે.

જ્યારે ચિત્ત વ્યાકુળ હોય, તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયોદ્ધારા વિષયોને સમજવાને અસમર્થ થઈ લય પામે, સંકલ્પરૂપ મન પણ લય પામે અજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય અને ભેદ થાય ત્યારે તમોગુણ વૃદ્ધિ પામેલો જાણવો [ભાગ. ૧૧-૨૫-૧૮]. તમોગુણી પુરુષ અવિદ્યાની અધિકતાવાળો, મૂર્ખ, ઊંઘણુસી, ભાન વિનાનો, કુમાર્ત, ક્રોધી, તામસી તથા આળસુ હોય છે [વનપર્વ ૨૧૨-૫] [૧૩].

અવતરણિકા :—હવે મરણુસમયે વૃદ્ધિ પામેલા સત્ત્વગુણનું રૂળ કહે છે :

यदा सर्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ।

तदोत्तमविदां लोकानमलान्પ્રતિपद्यते ॥ ૧૪ ॥

અન્યથાથ^૧ :—તુ વળી દેહભૃત્ દેહાલિભાની જીવ યદા જ્યારે સર્વે પ્રવૃદ્ધે પોતાના વિષે સત્ત્વગુણ વૃદ્ધિ પામેલો હોય છે અને પ્રલયં મૃત્યુ યાતિ પામે છે તદા ત્યારે તે ઉત્તમવિદાં ઉત્તમ ઉપાસકોના [મધુ વગેરે] મહત્ત્વાદિ જાણવાવાળાઓના [શા. ભા. વગેરે] અમલાનું નિર્ભળ લોકોને લોકોને પ્રતિપદ્યતે પામે છે [૧૪].

શબ્દાર્થ :—જ્યારે દેહાભિમાની જીવ પોતાને વિષે સત્વગુણ વૃદ્ધિ પામેલો હોય અને મૃત્યુ પામે છે, ત્યારે તે દિરઘયગર્ભ વગેરેની ઉપાસના કરનારા દેવાના નિર્ભણ લોકને પામે છે [૧૪].

વિવેચન :—હે અશુન ! જ્યારે દેહમૃત્ = દેહાભિમાની જીવ [મધુ.] યત, દાન, તપ, વ્રત, જપ, તીર્થયાત્રા વગેરે વિહિત કર્મોના અનુષ્ઠાનથી પોતાને વિષે સત્વગુણ વૃદ્ધિ પામેલો હોય અને પ્રજ્ઞ = મૃત્યુ [મધુ. વગેરે] પામે, ત્યારે તે દિરઘયગર્ભ વગેરેની ઉપાસના કરનારાઓના રજોગુણ તથા તમોગુણરૂપ મલ્લથી રહિત એવા દેવતાઓના સુષોને ભોગવવાના સ્થાનને પામે છે [મધુ, યં કરાનંદ].

શંકા :—શ્રુતિ કહે છે કે — ‘ ચત્કર્મ કુરતે તદભિસંપદ્યતે । જેવું કર્મ કરે તેથી ગતિ થાય છે. ’ એ શ્રુતિથી પુણ્ય-પાપરૂપ કર્મોને અનુસાર પરલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે, તો પછી શ્રુતિવિરુદ્ધ સત્ત્વાદિ ગુણોને અનુસાર ગતિ [પરલોકની પ્રાપ્તિ] થાય છે, એમ કેમ કહ્યું ?

સમાધાન :—પ્રાણીઓને વર્ણ, આશ્રમ, જાતિ, કુલ, પાત્રિય ઇત્યાદિને અનુસાર નહિ, પરંતુ પોતપોતાનાં કર્મોને અનુસાર શુભાશુભ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે; તથાપિ [તોપણ] પ્રાણીઓને મરણકાળે અનેક જન્મોના પુણ્ય-પાપરૂપ કર્મો અનુસાર જ સત્ત્વાદિ ગુણોનો ઉત્કર્ષ [વૃદ્ધિ] થાય છે, અને તે તે ગુણના ઉત્કર્ષને અનુસાર બ્રહ્માદિ લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે; તેથી શ્રુતિનો તથા સ્મૃતિનો પરસ્પર વિરોધ નથી [યં કરાનંદ] [૧૪].

અવતરણિકા :—હવે મરણસમયે વૃદ્ધિ પામેલા રજોગુણ તથા તમોગુણનું ફક્ત કહે છે :

રજસિ પ્રલયં ગત્વા કર્મસદ્ગુણિષુ જાયતે ।

તથા પ્રલીનસ્તમસિ મૂઢયોનિષુ જાયતે ॥ ૧૫ ॥

અન્યથાર્થ :—રજસિ રજોગુણની વૃદ્ધિમાં પ્રલયં મૃત્યુને ગત્વા પામીને કર્મસંગિષુ મનુષ્યલોકમાં જાયતે જન્મ પામે છે તથા તથા તમસિ તમોગુણની વૃદ્ધિમાં પ્રલીનઃ મૃત્યુ પામેલો મૂઢયોનિષુ મૂઢયોનિઓમાં જાયતે જન્મે છે [૧૫].

શબ્દાર્થ :—દેહાભિમાની જીવ રજોગુણની વૃદ્ધિ હોય અને મૃત્યુ પામે ત્યારે મનુષ્યલોકમાં જન્મે છે; અને તમોગુણની વૃદ્ધિ હોય અને મૃત્યુ પામે ત્યારે મૂઢયોનિઓમાં જન્મે છે [૧૫].

વિવેચન — હે અર્જુન ! દેહાભિમાની જીવ વ્યાથા, તૃણ, મૃદા, લોભ, મનની અસ્થિરતા, પ્રવૃત્તિ વગેરેને લીધે રાગેગુણની શુદ્ધિ હોય અને મૃત્યુ પામે, ત્યારે તે કર્મના અધિ ૧૧ મનુષ્યનોક્રમા જન્મ પામે છે, અને પ્રમાદ-બાળસ વગેરેને લીધે જ્યારે તમોગુણની શુદ્ધિ હોય અને મૃત્યુ પામે, ત્યારે તે પશુ, પક્ષી, રથાવર આદિ મદરોનિઓમાં જન્મ પામે છે

‘ સત્ત્વગુણધાર્મજ્ઞાનદ્વા જાયતે જયર્થ ૧ [૨૧ ભા] તમોગુણ શુદ્ધિ પામેનો હોય ત્યારે ન થય પામનાર સર્વ પુરુષાર્થ કરવાને માટે અરોગ્ય થાય છે એ અર્થ છે’ [૧૫]

અનતરજિન્મ — હવે આ ત્રણ ગુણો પોતાના કર્મફળને જે કેવળ ઉપ જાય છે, તે કહે છે

કર્મણ મુકુતસ્યાહુઃ સાત્ત્વિકં નિર્મલં ફલમ્ ।

રજસસ્તુ ફલં દુઃસ્વપ્નજ્ઞાનં તમસઃ ફલમ્ ॥ ૧૬ ॥

અનવયાથ — મુકુતસ્ય સાત્ત્વિક કર્મણ કર્મનુ સાત્ત્વિક સાત્ત્વિક નિર્મલ નિર્મળ ફલ ફળ આહુ ૮ છે તુ રજી રજસ રજસ કર્મનુ દુઃસ્વપ્ન દુઃસ્વપ્ન ફલ ફળ કહે છે અને તમસ તામસ કર્મનુ જ્ઞાન અજ્ઞાનફલ ફલ ફળ કહે છે [૧૬]

શબ્દાર્થ — મહર્ષિઓ સાત્ત્વિક કર્મનુ કેવળ સાત્ત્વિક તથા નિર્મળ કહે છે, રાજસકર્મનુ દુઃસ્વપ્ન ફળ કહે છે અને તામસ કર્મનુ અજ્ઞાનફલ ફળ કહે છે [૧૬]

વિવેચન — હે અર્જુન ! વ્યાસ, કપિન વગેરે મહર્ષિઓ કહે છે કે, મુકુતસ્ય કર્મણ = સ્વિનાપપ્ત શુદ્ધિથી કરેના સાત્ત્વિક કર્મોનુ [શ્રીધર કેવલ વગેરે] ફળ સાત્ત્વિક = સાત્ત્વિક તથા નિર્મળ [પ્રજ્ઞાનમય] છે [શ્રીધર કેવલ વગેરે], રજસ તુ = કામસ લ્પાદિપૂર્વક અનુષ્ઠાન કરેના રાજસ કર્મોનુ [શ્રીધર કેવલ], પાપથી મિશ્રિત પુણ્યકર્મનુ [મધુ વગેરે] ફળ દુઃસ્વપ્ન = અસ્વ સુખ [કેવલ], ધણા દુઃખવાળું સુખ છે [મધુ], તથા તમસ = મિથિ, નિષમ તથા શ્રદ્ધાશૂન્ય તામસકર્મનુ ફળ અજ્ઞાનમ્ = મૂઢતા છે [શ્રીધર વગેરે]

સાત્ત્વિક, રાજસ તથા તામસ મર્મોનુ નિદાણ જમવાન હવે પછી અદારમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે [ગી ૧૮-૨૩-૨૫] [૧૬]

અનતરજિન્મ — હવે સત્ત્વાદિ ગુણો બીજું કેવળ છે

સત્ત્વાત્સંજ્ઞાયતે જ્ઞાનં રજસો લોભ એવ ચ ।

પ્રમાદમોહો તમસો ભવતોઽજ્ઞાનમેવ ચ ॥ ૧૭ ॥

અન્યથાથ — સત્ત્વાત્ સત્ત્વગુણથી જ્ઞાન જ્ઞાન સંજ્ઞાયતે ઉત્પન્ન થાય છે ચ એવ તેમ જ રજસ રજોગુણથી લોભ લોભ ઉત્પન્ન થાય છે ચ તથા તમસ તમોગુણથી પ્રમાદમોહો પ્રમાદ અને મોહ મવત ઉત્પન્ન થાય છે, તથા અજ્ઞાનમ્ એવ અજ્ઞાન પણ ઉત્પન્ન થાય છે [૧૭]

શબ્દાથ — સત્ત્વગુણથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, રજોગુણથી લોભ ઉત્પન્ન થાય છે તથા તમોગુણથી પ્રમાદ, મોહ તથા અજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે [૧૭].

વિવેચન — હે અર્જુન! વૃદ્ધિ પામેના સત્ત્વગુણમાથી જ્ઞાનમ્ = કાર્યાકાર્ય વિવેચના [ચ કરાનંદ], પ્રકાશરૂપ જ્ઞાન [મધુ, શ્રીમદ્ વગેરે] સાક્ષાત્કારરૂપ જ્ઞાન [ત. ભા, વત્તભ] ઉત્પન્ન થાય છે, વૃદ્ધિ પામેના રજોગુણમાથી સર્વ દુ ખોના મૂળરૂપ લોભ = તૃપ્તિ [ચ કરાનંદ] ઉત્પન્ન થાય છે, અને વૃદ્ધિ પામેના તમોગુણમાથી પ્રમાદમોહો પ્રમાદ, મોહ ચ અજ્ઞાનમ્ = કર્તવ્યજ્ઞાનમિજ્ઞાત્વમ્ । [ચ કરાનંદ] અને ' કર્તવ્યતાને ન જાણવી-મુદ્ધિની જડતા [ચ કરાનંદ], અપ્રકાશ [મધુ] ઉત્પન્ન થાય છે

સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિથી અનુક્રમે ચિત્તવૃદ્ધિ, તૃપ્તિ, સંતોષ, પરમાત્મનિષ્ઠા, સ્વાત્મોનુભૂતિ, પન્થ શાંતિ તથા અભયનુપ્પ ઉત્પન્ન થાય છે [ચ કર વિ સ્વ. ૧૧૯].

“ સત્ત્વાદર્મે ભવેદ્દુષ્ટાત્મસો મદ્ગતિલક્ષણ । [ભાગ ૧૧-૧૩-૨] સત્ત્વગુણ વધે છે, ત્યારે મારી ભક્તિરૂપ ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે ” “ તતોધર્મસ્તતો જ્ઞાનમ્ । તથા ભક્તિરૂપ ધર્મથી શુદ્ધ થયેના અત કન્થમા જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે ”

“ યદાઽઽનન્યર્પિત ચિત્ત જ્ઞાન્ત સત્ત્વોઽવૃદ્ધિતમ્ । ધર્મ જ્ઞાન સર્વેરાગ્યમૈશ્વર્યં આભિ પચતે ॥ [ભાગ ૧૧-૧૬-૨૫] જ્યારે યાત તથા અત્ત્વગુણની વૃદ્ધિવાળું ચિત્ત આત્મા વિષે અર્પણ કન્વામા [નેઽવામા] આવે છે, ત્યારે ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય તથા ઐશ્વર્ય પોતાની મેળે મેળે છે ”

સત્ત્વ વિશુદ્ધ વસુદેવશબ્દિતમ્ । [ભાગ ૪-૩-૨૩] વસુદેવ એ શબ્દશુદ્ધ અત કરણનો વાચક છે દેવકી પ્રજ્ઞવિદ્યા સા યા દર્શકમ્ભોયતે । [કૃષ્ણોપનિષદ્ ૮] જે બ્રહ્મવિદ્યાનુ દેવતાઓએ જ્ઞાન કર્યું છે, તે બ્રહ્મવિદ્યા તે જ દેવકી છે ”

તાત્પર્ય એ છે કે, શુદ્ધ અત કન્થ [વસુદેવ] અને બ્રહ્મવિદ્યાનો દેવકી છનો] સ યોગ થના અત કર્તુ ચિરે આત્મતત્ત્વ પૂર્ણપણે પ્રકાશમાન થાય છે [૧૭]

અવતરણિકા :—હવે સત્વાદિ વૃત્તિમાં રહેનારાની ગતિનું નિરૂપણ કરે છે :

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।

जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥ ૧૮ ॥

અન્યથાથ^૧ :—સત્ત્વસ્થા. સત્ત્વગુણની વૃત્તિમાં રહેલા ऊर्ध्व સત્ત્વલોક પર્યંતના દેવલોકને ગચ્છન્તિ પામે છે; રાજસા. રજ્જેગુણની વૃત્તિમાં રહેલા મધ્યે મધ્યમા-મનુષ્યલોકમાં તિષ્ઠન્તિ રહે છે અને જઘન્યગુણવૃત્તિસ્થા. કનિષ્ઠ ગુણની વૃત્તિમાં રહેલા તામસા. તમોગુણી મનુષ્યો અધઃ ગચ્છન્તિ અધોર્ગત પામે છે [૧૮].

શબ્દાથ^૨ :—સાત્ત્વિક આચરણમાં રહેલા જોડ્ય લોકને પામે છે; રાજસ આચરણમાં રહેલા મનુષ્યલોકમાં રહે છે; અને કનિષ્ઠ આચરણમાં રહેલા તમોગુણીઓ પણ વગેરે મૂઢ યોનિઓને પામે છે [૧૮].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! સત્ત્વસ્થાઃ = સત્ત્વગુણની વૃત્તિ વિશે રહેલા [શા. ભા.] “ક્ષાત્રીયે જ્ઞાને કર્મણિ ચ નિરતાઃ । [મધુ] શાસ્ત્રીય જ્ઞાનમાં તથા કર્મમાં પ્રવૃત્ત રહેલા [મધુ], સત્-અસત્ વિવેકજ્ઞાન તથા જ્ઞાનના કાર્યભૂત પરમેશ્વરની ઉપાસનાદિમાં જ નિયત રહેનારા (ચક્રરાનંદ), સાત્ત્વિક આચરણમાં રિયત સત્ત્વગુણી મનુષ્યો ऊर्ध्व ગચ્છન્તિ = સત્ત્વલોક પર્યંતના દેવલોકમાં જાય છે [મધુ], બ્રહ્મા, વિષ્ણુ વગેરેના લોકને પામે છે [ચક્રરાનંદ], “ક્રમેણ સસારવચ-નાન્મોક્ષં ગચ્છન્તિ । [રા. ભા., કેશવ., વલ્લભ] સત્ત્વપ્રધાન મનુષ્યો અતઃકરણની શુદ્ધિ તથા આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિદ્વારા ક્રમશઃ મોક્ષને પામે છે. ”

રાજસાઃ = લોભાદિપૂર્વક રાજસકર્મ કરનારા [મધુ. વગેરે] મનુષ્યલોકમાં રહે છે. આ રિયતિ પુનઃવૃત્તિરૂપ હોવાથી દુઃખમય છે [રા. ભા.]. જઘન્યગુણ-વૃત્તિસ્થાઃ = નિન્દનીય તમોગુણના કાર્યરૂપ નિદ્રા, આલસ્યાદિરૂપ વૃત્તિમાં પ્રીતિ-વાળા [શા. ભા. વગેરે] તામસાઃ તમોગુણી મનુષ્યો પણ, પક્ષી વગેરે મૂઢયોનિ-ઓને પામે છે. ‘જાયન્તે પુનઃ પુનઃ ક્રિયન્તે इत्यर्थः । [ચક્રરાનંદ] તામસ આચારવાળા મૂઢયોનિઓમાં પુનઃ પુનઃ જન્મે છે અને મૃત્યુ પામે છે. ”

જીવ જે ભાવની અંદર બુદ્ધિને રિયર કરી, એક દેહાકારે રહેલ બુદ્ધિસ દેહપને મૂકી દે છે, તે જ ભાવરૂપ બીજી યોનિ કે જે પોતાની બુદ્ધિના સ દેહપનું જ એક પરિણામ છે, તેને ચિદાકાશની અંદર જુએ છે. શુભ સંસ્કારવાળો પુણ્યાત્મા જીવ શુભલોકને જુએ છે, અને લાંબા કાળ સુધી અનુભવે છે. અશુભ સંસ્કારવાળો પાપી જીવ લાંબા કાળ સુધી અશુભલોકને જુએ છે, અને અનુભવે છે. વધુતાએ

જોતાં એ જીવ તથા તેના અનુભવમાં આવતા શુભ-અશુભ લોકો એ નતે વિદ્યાકાશરૂપ છે. શુદ્ધ પુણ્યાત્મા જીવ સિદ્ધ નગરોને જુએ છે, અને અનુભવે છે; અને અશુદ્ધ પાપી જીવ નરકોની અંદર ભયંકર દુઃખોને તથા અશુભ પદ્ધતિોને જુએ છે, તથા અનુભવે છે [યો. વા. નિ. પ્ર. [છ] ૧૬૦-૪૦-૪૩] [૧૮].

અવતરણિકા :—હવે ત્રીયાર્થ જ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે, તે કહે છે .

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति ।

गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं मोऽधिगच्छति ॥ ૧૯ ॥

અન્યત્રીયાર્થ :—યદા જ્યારે દ્રષ્ટા દ્રષ્ટા ગુણેભ્ય. ગુણોથી જન્ય ભિન્ન-ખીજા કર્તારં કર્તાને ન અનુપશ્યતિ જોતો નથી તથા ગુણેભ્ય ગુણોથી આત્માને પરં પર-ભિન્ન વેત્તિ જાણે છે, ત્યારે સઃ તે મદ્ભાવ મારા નવ પને અધિગચ્છતિ પામે છે [૧૯].

શબ્દાર્થ :—જ્યારે દ્રષ્ટા ગુણોથી ભિન્ન-ખીજા કર્તાને જોતો નથી અને ગુણોથી આત્માને પર જાણે છે. ત્યારે તે મારા સ્વરૂપને [પૂર્ણત્વને] પામે ન [૧૯]

વિવેચન :—હે અજુન ! નાન્યં ગુણેભ્ય. કર્તારં યદા દ્રષ્ટા અનુપશ્યતિ = જ્યારે ધારણા, ધ્યાન, સમાધિથી જ્ઞાનની પરિપાક દશામાં દ્રષ્ટા પુરુષ નવન કરણ, ઇન્દ્રિયો, શરીર અને વિપચાદિરૂપે પરિણામ પામેલા સત્ત્વાદિ ગુણોથી ભિન્ન-ખીજા કર્તાને જોતો નથી [શા. ભા.], સત્ત્વાદિ ગુણો જ કર્મોના કતા જ, એમ જુએ છે [શા. ભા. વગેરે], તથા ગુણેભ્યઃ ચ પરં વેત્તિ = ગુણોના વ્યાપારના સાક્ષીરૂપ આત્માને ગુણોથી પર જાણે છે [શા. ભા.], ‘ગુણો જ કર્તા છે, પણ હું કર્તા નથી, હું તો ગુણોના વ્યાપારનો સાક્ષીભૂત છું’ એમ સાક્ષાત્ જુએ છે [નાંદકંઠ વગેરે]; આત્માને અકર્તા તથા અપરિચિન્ન જ્ઞાનસ્વરૂપ જાણે છે [રા. ભા.], અથવા ગુણો તથા તેના કાર્ય સાથે સંબંધ વિનાના, ગુણોને પ્રકાશ કરનારા, નિર્વિકાર, સર્વના સાક્ષી તથા સર્વત્ર સમ ક્ષેત્રરૂપે જાણે છે [મધુ] તે મદ્ભાવ = મારા સ્વરૂપને [મધુ.] બ્રહ્મભાવને [નીલકંઠ], પૂર્ણત્વને [ચક્રાનંદ] પામે છે.

જેમ હાથી પર એકેલા પુરુષ હાથીનું ગમન જુએ છે, પોતાનું ગમન જોતો નથી, તેમ જે અધિકારી પુરુષ, આંખ જુએ છે, કાન સાંભળે છે, મન મનન કરે છે, શુદ્ધિ નિર્વાપ કરે છે, વાણી બોલે છે, હું કંઈ પણ કરતો નથી, કેવલ તેમનો સાક્ષીરૂપ છું, એમ જુએ છે, તે બ્રહ્મભાવને પામે છે [ચંદ્રાનંદ] [૧૯].

અવતરણિકા :—હવે પુરુષ કેવી રીતે મોક્ષને [પૂર્ણત્વને] પામે છે, તે કહે છે :

ગુણાનેતાનતીત્ય ત્રીન્ દેહી દેહસમુદ્ભવાન્ ।

જન્મમૃત્યુજરાદુઃસૈર્વિમુક્તોઽમૃતમશ્નુતે ॥ ૨૦ ॥

અન્યથાથૈ :—વળી દેહી એ વિદ્વાન પુરુષ દેહસમુદ્ભવાન્ દેહની ઉત્પત્તિના બીજરૂપ [શા. ભા. વગેરે] એના એ ત્રીન્ ત્રણ ગુણાન્ ગુણોને અતીત્ય ઓળંગી-અતિક્રમણ કરી જન્મમૃત્યુજરાદુઃસૈઃ જન્મ, મૃત્યુ, વૃદ્ધાવસ્થા તથા દુઃખોથી વિમુક્ત વિમુક્ત થઈ અમૃત મોક્ષને-મારા ભાવને અશ્રુત પામે છે [૨૦].

શબ્દાથૈ :—વળી એ વિદ્વાન પુરુષ દેહની ઉત્પત્તિના બીજરૂપ આ ત્રણ ગુણોને ઓળંગી, જન્મ, મૃત્યુ, જરા તથા દુઃખોથી મુક્ત થઈ, મોક્ષને પામે છે [૨૦].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! વિદ્વાન પુરુષ દેહની ઉત્પત્તિના બીજરૂપ આ માયાત્મક સર્વાદિ ત્રણ ગુણોને અતીત્ય = અતિક્રમણ કરી [શા. ભા.], યવન-કાળમાં જ તત્ત્વજ્ઞાનથી બાધ કરી [મધુ.] પ્રકૃતિના કાર્પરૂપ એ સર્વાદિ ત્રણ ગુણોના મિથ્યાપણાનો દૃઢ અનુભવ કરી, જન્મ, મૃત્યુ, જરા તથા આધ્યાત્મિકાદિ માયામય દુઃખોથી અત્યંત મુક્ત થઈ, અમૃતમ્ = મોક્ષને [મધુ.], મારા ભાવને [શા. ભા.], પ્રદ્મભાવને [આ. શા. ભા.], મારા સ્વરૂપને [મધુ.], વિદેહકૈવલ્યને [શંકરાનંદ], બ્રહ્માનંદને [શ્રીધર. વગેરે] અશ્રુતે = પામે છે “ નિત્યાલ્પજ્ઞાનન્દૈ-કરસાદિતીયનન્નાત્મના તિષ્ઠતીત્વથઃ । [શંકરાનંદ] તે નિત્ય, અખંડ આનંદકરસ, અદ્વિતીય બ્રહ્મસ્વરૂપે સ્થિત થાય છે ” [૨૦].

અવતરણિકા :—હવે ગુણાતીતનાં લક્ષણ, આચાર તથા ગુણાતીતપણાના ઉપાય જાણવાની ઇચ્છાથી ભક્ત અર્જુન ભગવાનને પ્રશ્ન પૂછે છે :

અર્જુન ડવાચ । અર્જુન બ્રોહ્મા :

કૈલિંહ્નૈસ્ત્રીન્ગુણાનેતાનતીતો ભવતિ પ્રભો ।

ક્રિમાચારઃ કથં ચૈતાંસ્ત્રીન્ગુણાનતિવર્તતે ॥ ૨૧ ॥

અન્યથાથૈ :—પ્રભો ! હે પ્રભો ! એના એ ત્રીન્ ત્રણ ગુણાન્ ગુણોને અતીતઃ ઓળંગી ગયેલો કૈઃ લિંગઃ ભવતિ ક્યાં ચિદ્બોધી યુક્ત હોય છે ? ક્રિમાચારઃ કેવા આચારવાળો હોય છે ? ચ તથા એના એ ત્રીન્ ત્રણ ગુણાન્ ગુણોને કથં અતિવર્તતે કેવી રીતે ઓળંગી જાય છે—અતિક્રમણ કરે છે ? [૨૧].

શબ્દાર્થઃ—હે પ્રભો ! એ ત્રણ ગુણોને ઓળંગી ગયેલો પુરુષ ક્યાં ચિત્તોથી યુક્ત હોય છે ? કેવા આચારવાળો હોય છે ? તથા એ ત્રણ ગુણોને તે કેવી રીતે ઓળંગી જાય છે ? [૨૧]

વિવેચન :—હે પ્રભો ! આ સત્વાદિ ત્રણ ગુણોને ઓળંગી ગયેલો બ્રહ્મવેત્તા ક્યાં લક્ષણો વડે ઓળખાય છે ? તે કેવા આચારવાળો હોય છે ? તે વૌદ્ધ્ય આચરણ કરે છે, લૌકિક આચરણ કરે છે, કે યથેષ્ટ આચરણ કરે છે ? તે કેવા ઉપાયો વડે આ ત્રણ ગુણોને અતિવર્તે = ઓળંગી જાય છે તે મને કહો.

જેમ રાગદિ સમર્થ પુરુષ પોતાના સેવકોનાં દુઃખોને નિવૃત્ત કરે છે, તેમ સર્વ સમર્થ એવા આપેં વ્યાપના અત્યંત દીન ધરણ્યાગન સેરકના મૃદુરૂપ [સંસાર-રૂપ] દુઃખનું નિવારણ કરું તેમ જ એ, એ અહીં 'વ્રમો' સંબોધનવડે ભક્ત અર્જુન સૂચન કરે છે [મધુ.] [૨૧].

અવતરણિકા :—હવે ગુણાતીત કેવાં લક્ષણવાળો છે, એ ભક્ત અર્જુનના પ્રથમ પ્રશ્નનો ભગવાન ઉત્તર આપે છે :

ધીમન્વાનુવાચ ॥ શ્રી ભગવાન મોહ્યા :

પ્રકાશં ચ પ્રવૃત્તિં ચ મોહમેવ ચ પાણ्डव ! ॥

ન દ્વેષ્ટિ સંપ્રવૃત્તાનિ ન નિવૃત્તાનિ કાઙ્ક્ષતિ ॥ ૨૨ ॥

અન્વયાર્થઃ—પાણ्डव ! હે પાંડવ ! સંપ્રવૃત્તાનિ વ્યુત્થાન અવસ્થામાં પ્રવર્તેલા પ્રકાશં સત્ત્વગુણના કાર્યરૂપ પ્રકાશનો ચ તથા પ્રવૃત્તિં રજોગુણના કાર્ય-રૂપ પ્રવૃત્તિનો ચ તથા મોહં તમોગુણના કાર્યરૂપ મોહનો ન દ્વેષ્ટિ જે દ્વેષ કરતો નથી ચ એવ તેમ જ નિવૃત્તાનિ સમાધિદશામાં નિવૃત્ત ધ્યેશ્વા પ્રકાશ વગેરેને સુખરૂપ સમશ્ચ ન કાંક્ષતિ તેમની ઇચ્છા કરતો નથી, તે પુરુષ “ગુણાતીત” છે [૨૨].

શબ્દાર્થઃ—જે પુરુષ વ્યુત્થાન અવસ્થામાં પ્રવર્તેલાં પ્રકાશ, પ્રવૃત્તિ તથા મોહનો દ્વેષ કરતો નથી, તેમ જ સમાધિદશામાં નિવૃત્ત ધ્યેશ્વાં પ્રકાશ, પ્રવૃત્તિ તથા મોહને સુખરૂપ સમશ્ચ તેની ઇચ્છા કરતો નથી, તે “ગુણાતીત” કહેવાય છે [૨૨].

વિવેચન :—જે પુરુષ પ્રકાશં = સત્ત્વગુણના કાર્યરૂપ પ્રકાશ, પ્રવૃત્તિ = રજોગુણના કાર્યરૂપ પ્રવૃત્તિ, તથા મોહમ્ = તમોગુણના કાર્યરૂપ મોહને સંપ્રવૃત્તાનિ = સમ્પ્રવિષયમાત્રેન ઉદ્દમૂનાનિ. [થા. ભા.] સારી રીતે વિપયભાવે ઉત્પન્ન [ઉપસૃખ્ધ] ધ્યેશ્વાને, પોતાની સામગ્રીને વશ યથાક્રમ પ્રાપ્ત ધ્યેશ્વાને [મધુ. વગેરે] ન દ્વેષ્ટિ = ‘તેઓ દુઃખરૂપ છે’ એમ સમશ્ચ દ્વેષ કરતો નથી [મધુ, શ્રીધર વગેરે]

‘ સત્ત્વાદિ ગુણોનાં કાર્યોનો વિષય ચિદાજ્ઞાસ છે, તથા આત્માને તેની સાથે સંબંધ નથી ’ એમ યથાવત્ જાણી, પ્રતિકૂલત્વબુદ્ધિથી જરા પણ વિદ્વેષ પામતો નથી, [ચંકરાનંદ], તથા નિવૃત્તાનિ = નષ્ટ થયેલાને-પ્રવૃત્તિ કરીને નિવૃત્તિ પામેલા ગુણુકાર્યની ન કાક્ષતિ = સ્વપ્નની પેઠે મિથ્યાપણાના નિશ્ચયથી ‘ તેઓ સુખરૂપ છે ’ એમ સમજી ઇચ્છા કરતો નથી [મધુ., શ્રીધર વગેરે] વ્યુત્પાનદશામાં કે સમાધિ-અવસ્થામાં પ્રકાશાદિ ગુણુકાર્ય સારી રીતે પ્રવૃત્તિ કરે કે, નિવૃત્તિ કરે તોપણ જે પુરુષ તેનો દ્વેષ કરતો નથી કે તેની ઇચ્છા કરતો નથી [નીલકંઠ], તે “ ગુણાતીત ” કહેવાય છે, એમ ચોથા શ્લોક [શ્લોક ૨૫] સાથે અનવય [સંબંધ] છે [મધુ. વગેરે].

વિદ્વેષમરક પ્રકાશાદિ ગુણુકાર્ય પ્રાપ્ત થવા છતાં દ્વેષાદિકનો અભાવ, એ ગુણાતીતનું સ્વસંવેદ્ય લક્ષણ છે [શા ભા., ચંકરાનંદ, મધુ. વગેરે], કારણકે ગુણાતીતના અત કરણ વિષે રહેલા રાગદ્વેષના અભાવને તેના સિવાય ખીજો કોઈ પણ જાણી શકતો નથી. આ તુર્યાને પ્રાપ્ત થયેલા નિત્યસમાધિસ્થ શ્રેષ્ઠ અક્ષનિધાનુ લક્ષણ છે [નીલકંઠ].

પરમપદ૩૫ સ્થિતિ

જ્ઞાનસ્વરૂપ અક્ષ વિશે સ્થિત ગુણાતીત [પરમહંસ] જૂખ, તરસ, ગ્રોહ, સંતાપ, જન્મ, મૃત્યુ, જગ તથા વ્યાધિથી પર, નિંદા, ગર્વ, મત્સર, હાન, દર્પ, ઇચ્છા, દ્વેષ, સંખ, કુખ, કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, હર્ષ, અસૂચા તથા અહંકારનો ત્યાગ કરી, દેહાભિમાનશૂન્ય હોઈ, પોતાના શરીરને શબ જેવું માને છે [પરમહંસ ઉપ. ૨].

જેમ મદિરાના મદથી ભાન વિનાના પુરુષને પોતાના શરીર પર દૈવયોગે વસ્ત્ર હોય, અથવા દૈવયોગે વસ્ત્ર ખસી ગયું હોય, તેનું ભાન રહેતું નથી, તેમ આવા તત્ત્વવેત્તા પુરુષને આ વિનાશી દેહ આસન પર બેસે, બેસીને બીજો થાય, બીજીને બહાર જાય, અથવા બહાનથી પાછો દેહાણા પર આવે, તેનું જરા પણ ભાન રહેતું નથી ; કારણકે તેણે આત્મસ્વરૂપને યથાવત્ જાણ્યું છે [ભાગ. ૧૧-૧૩-૩૬].

આ સ્થિતિ પાપાણુ જેવી જડ નથી, તેમ સુપુત્રિત જેવી પણ નથી; નિર્વિદ્વંશ નથી, તેમ શૂન્ય પણ નથી. તે દશ્યના અત્યંત અસંલવરૂપ છે; તથા આદિ અનુલવરૂપ છે. તે અક્ષ જ સર્વરૂપ છે, અને અપવાદદષ્ટિથી જોઈ એ તો તે કશારૂપ નથી. સારી રીતે પ્રબોધનો ઉદ્યમ થાય, સારે તે પરમનિર્વાણની પ્રાપ્તિ થઈ કહેવાય છે; કે જે સ્થિતિમાં આ જગત યથારિયત રહ્યા છતાં, પ્રલય જેવી

અભાવ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે સર્વ નિરોપથી ગદ્ગત થઈ, શાનપણે નિરતિશય આનંદરૂપે સ્થિતિ ગળી ગઈ, તે જ પરમપદરૂપ [પરમપુરુષાર્થરૂપ] છે [યો વા નિ પ્ર ઉ] ૧૭૪-૧૭-૨૧]

જેમ કાવ્યમાના અંગે કાવ્યમાના લીન થાય કે, તેમ સધળા દસ્યો જ્યારે સહજ રીતે પોતાના જ ચેતન્યમા લીન થાય કે, ત્યારે તે ચેતન્ય સત્તાસામાન્ય કહેવાય છે આ સત્તાસામાન્યરૂપ કેતમ દષ્ટિ દેહની પ્રનાતિ મિનાના યોગનો સાનમી ભૂમિત્વમા આરૂઢ થયેના યોગીને સમાધિકાળમા તથા વ્યુત્થાનકાળમા રહે છે, પરંતુ આની દષ્ટિનો અનુભવ યોગનો પાચમા કે જી મૂમિત્વમા આરૂઢ થયેના યોગીને સમાવિષ્ટમા જ થાય છે જ્ઞાના, સિદ્ધિ ચિત્ર, નાન્દ, વ્રાસ, વામદેવ વગેરે આ સત્તાસામાન્યરૂપ દષ્ટિમા જ જ્યા છે પૃથ્વી વિરે પાગ વગેરે રમે અને આનંદમા ॥૫૫ જેમ નહીં કે, તેમ તૃષ્ણા મિનાના પ્રોઢ મોહમાળા જન-મુક્તો આ દષ્ટિમા રહે છે [યો વા ઉપ પ્ર ૫૫-૧-૧૦ [૨૨]

અવતરણિજા — હવે ગુણાતીત કેના આચારવાળો હોય છે, એ ખીજ પ્રશ્નનો ઉત્તર ત્રણ મોઢા ને આપે છે

ઉદાસીનપદાસીનો ગુણૈર્યો ન વિચાલ્યતે ।

ગુણા પર્તન્ત્રેત્યેન યોડપતિષ્ઠતિ નેદ્ગતે ॥ ૨૩ ॥

અન્યથાર્થ — વળી ય જે ઉદાસીનવત્ ઉદાસીનની પેઠે કાસીન પોતાના સ્વરૂપમા ગયો છે [મધુ] ગુણ સત્તાદિ ગુણોથી ન વિચાલ્યતે અપાયમાન થયો નથી પોતાની સ્થિતિ વિરે અર્થ નિર્નિઠાર નહે છે તથા ગુણા ગુણો જ વર્તન્ત્ર એકમાત્રમા પ્રવર્તે છે એવું એ પ્રકારના જ નિર્ણયથી ય જે અવતિષ્ઠતિ પોતાના સ્વરૂપમા જ રહે છે તથા ન ફરતે અભિમાનપૂર્વક કાઈ પણ વ્યાપાર કરતો નથી, તે “ ગુણાતીત ” હોવાય છે [૨૩]

શબ્દાર્થ — જે ઉદાસીનની પેઠે પોતાના સ્વરૂપમા નહોતો કે, જે ગુણોથી અપાયમાન થતો નથી, તથા ગુણો જ એકમાત્રમા પ્રવર્તે છે, એના નિર્ણયથી જે પોતાના સ્વરૂપમા જ રહે છે, તથા અભિમાનપૂર્વક કાઈ પણ વ્યાપાર કરતો નથી, તે “ ગુણાતીત ” કહેવાય છે [૨૩].

વિવેચન — હ અર્જુન ! જે પુરુષ ઉદાસીનની પેઠે મનદોષથી ગદ્ગત થઈને પોતાના સમ્યક્જ્ઞાન દશરૂપમા જ જો છે તથા નુષ્ઠુ ખાદિરૂપે પગિપામ પામેના સત્તાદિ ગુણોથી ન વિચાલ્યતે = વિવેકજ્ઞાનની સ્થિતિમાથી અપાયમાન થયો નથી

[ચા ભા], ઇષ્ટાનિષ્ટની પ્રાપ્તિથી હર્ષોવિપાદને પામતો નથી, તથા પોતાની સ્થિતિમાં સર્વદા નિર્વિઘ્ન રહે છે, ગુણા દવ વર્તન્તે इति = અને ગુણો જ, પરમપર પ્રવર્તે છે, એ પ્રકારના નિઃસ્વયથી અવતિષ્ઠતિ = જે પોતાના સ્વરૂપ વિષે જ સ્થિત થાય છે [ચા ભા] તથા ન રૂઢતે = કોઈ પણ કાર્યની સિદ્ધિ માટે અભિમાન-પૂર્વક વ્યાપાર કરતો નથી [મધુ વગેરે], ૬ કર્તા હુ, ૬ ભોક્તા હુ, આ મારું, ભોગ્ય છે એ પ્રકારનો નૃત્ય તથા ભોક્તૃવાદિનો અધ્યાત્મ કરતો નથી [શંકરાનંદ], હર્ષોવિપાદથી આકુલ થાય થતો નથી [વેદાંતી] તે 'ગુણતીત' કહેવાય છે

આ યોગની ૭૬ી પદ્યાર્થભાવની જ્ઞાનજુભિદામાં નિયત ક્ષત્રનિષ્ઠનું ૮૬ શ્લોક છે [નીનકક] [૨૩]

समदुःखमुखः स्वस्वः समलोप्यात्मकाञ्चनः ।

तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ ૨૪ ॥

અન્યથાર્થ — સમદુઃખમુખ જે સુખદુઃખમાં સમશુદ્ધિવાળો છે, સ્વસ્વઃ જે સર્વ અન્યથાઓ વિષે સર્વદા પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહેલો છે, સમલોપ્યા સ્મરણને જે માટીનું દેડું, પથ્થર અને સોના વિશે સમદષ્ટિવાળો છે, તુલ્યપ્રિયાપ્રિય જે પ્રિય તથા અપ્રિયની પ્રાપ્તિમાં હર્ષોવિપાદથી શૂન્ય છે, તુલ્યનિન્દાત્મસંસ્તુતિ પોતાની નિંદા તથા સ્તુતિમાં સમભાવવાળો છે એવો ધીર શુદ્ધિમાન પુરુષ "ગુણતીત" કહેવાય છે [૨૪]

શબ્દાર્થ — જે સુખદુઃખમાં સમશુદ્ધિવાળો છે, જે પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહેલો છે, જે માગી, પથ્થર તથા સુવર્ણ વિષે સમદષ્ટિવાળો છે, જે પ્રિય તથા અપ્રિયની પ્રાપ્તિમાં હર્ષોવિપાદ શૂન્ય છે, તથા પોતાની નિંદા તથા સ્તુતિમાં સમભાવવાળો છે, એવો ધીરપુરુષ "ગુણતીત" કહેવાય છે [૨૪]

વિવેચન — સમદુઃખમુખ = નિઃસ્વયના શૂન્યપણાને લાધે, અનાત્મધર્મ-પણાને નિષેધે, તથા મિથ્યાપણાના નિર્ભયને નીવે જે પુરુષ સુખદુઃખમાં સમશુદ્ધિવાળો છે અથવા જેને દુઃખમાં દ્વેષ કે સુખમાં ગમ નથી, સ્વસ્વ = જે દૈત-દર્શનના શૂન્યપણાને લાધે સર્વ અવસ્થાઓમાં સર્વદા પોતાના સ્વરૂપમાં નિયત છે [મધુ, શંકરાનંદ વગેરે] સમલોપ્યાસ્મકાચન = જે માટીનું દેડું, પથ્થર તથા સુવર્ણ વિષે સમદષ્ટિવાળો છે, અથવા જે માટીના દેડા તથા પારાણમાં તેમનું તુલ્યપણું જાણી ત્યાગશુદ્ધિથી રહિત છે, અને સુવર્ણમાં તેનું શ્રેષ્ઠપણું જાણી પ્રહણશુદ્ધિથી રહિત છે, જે સર્વજ્ઞ વૈરાગ્યવાન છે [નીનકક]

તુલ્યપ્રિયાપ્રિય = જે પ્રિય તથા અપ્રિયની પ્રાપ્તિમા હર્ષવિપાદથી શૂન્ય છે, તુલ્યનિદાત્મસંસ્તુતિઃ = જે પોતાની નિદા તથા સ્તુતિમા સમભાવવાળો છે, એવો ધીર = “સ્વનિષ્ઠાવ્યભિચરિતબુદ્ધિરૂત્તિ । [શકરાનંદ] સ્વનિષ્ઠા વિષે અવ્યભિચરિત બુદ્ધિવાળો [શકરાનંદ], બુદ્ધિમાન [શા ભા.] પ્રકૃતિ તથા આત્માના વિવેકમા કુશળ પુરુષ [રા ભા.] ‘શુણ્ણાતીત’ કહેવાય છે

આ યોગની આસક્તિ નામની પાચમી ભૂમિકામા સ્થિત બ્રહ્મનિષ્ઠનું લક્ષણ છે. આ ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયેના બ્રહ્મનિષ્ઠને હર્ષશોકનો અનુભવ થાય છે, પરંતુ જેમ કોઈ શરવીર પુરુષ ત્રીજા પ્રહારની વેદનાથી પોડિત થયો હોય, તોપણ મોઢ પામ્યા વિના ધૈર્યથી વેદનાનો અનુભવ કરે છે, તેમ આ પાચમી ભૂમિકામા સ્થિત પુરુષ હર્ષવિપાદનો અનુભવ કરવા છતાં, ધૈર્યથી પ્રસ્ટ થતો નથી [નીલકંઠ]

આ શ્લોકમા દર્શાવેના પાચમી ભૂમિકામા સ્થિત બ્રહ્મવેદાને હર્ષશોકનો અનુભવ થાય છે, તથા તેને તે નિર્નિદારપણે સહન કરે છે, પરંતુ પૂર્વે ત્રેવીસમા શ્લોકમા વર્ણવેલા છઠી ભૂમિકામા સ્થિત શુભ્ર-મુક્તને હર્ષશોકાદિનો અનુભવ થવા છતાં હર્ષશોકાદિનો ઉદય થતો નથી, તથા બાવીસમા શ્લોકમા વર્ણવેના નિત્ય સમાધિસ્થ સાતમી ભૂમિકામા સ્થિત શુભ્ર-મુક્તને શમની પેઠે હર્ષશોકાદિનો કોઈ પણ જાતનો અનુભવ જ હોતો નથી આ પ્રમાણે તેમનામા ભેદ રહેના છે [નીલકંઠ] [૨૪]

અન્યતરણિકા — પૂર્વ ત્રણ શ્લોકનહે શુણ્ણાતીતના સ્વસ વેદ તથા પરસ વેદ લક્ષણો તથા આચારો કહ્યા છે હવે સરનાપત્તિ નામની યોગની ચોથી ભૂમિકામા સ્થિત શુણ્ણાતીતના [શુભ્ર-મુક્તના] પરસ વેદ લક્ષણ તથા આચાર કહે છે [નીલકંઠ]

માનાપમાનયોસ્તુલ્યસ્તુલ્યો મિત્રારિપક્ષયોઃ ।

સર્વારમ્ભપરિત્યાગી શુણ્ણાતીતઃ સ ડચ્યતે ॥ ૨૫ ॥

અન્યપક્ષી — માનાપમાનયો જે માન તથા અપમાનમા તુલ્ય સમાન છે-નિર્વિકાર છે [શા ભા.], મિત્રારિપક્ષયો મિત્રપક્ષ તથા યત્રુપક્ષમા તુલ્ય સમાન છે-સમદર્શી છે, સર્વારમ્ભપરિત્યાગી જેણે સર્વ આરભોનો ત્યાગ કર્યો છે સ તે શુણ્ણાતીત “શુણ્ણાતીત” ડચ્યતે કહેવાય છે [૨૫]

શબ્દાર્થ — જે માન તથા અપમાનમા સમાન છે, જે મિત્રપક્ષ તથા યત્રુપક્ષમા સમાન છે, તથા જેણે સર્વ આરભોનો પરિત્યાગ કર્યો છે, તે “શુણ્ણાતીત” કહેવાય છે [૨૫]

વિવેચન :—માનાપમાનયોઃ તુલ્યઃ = “દેહે આત્મત્વભાવનાભાવાન્ । [શંકરાનંદ] દેહ વિશે આત્મભાવના ન હોવાથી” જે માન તથા અપમાનમાં સમાન છે—નિર્વિ-
કાર રહે છે. [શા. ભા. વગેરે]; જે સત્કારથી હર્ષ પામતો નથી કે તિરસ્કારથી
શોક પામતો નથી, મિત્રારિપક્ષયોઃ તુલ્યઃ = જે મિત્રપક્ષ તથા ઇત્રુપક્ષમાં
સમાન છે—સમદર્શી છે, જે મિત્રનું ભત્રું કે ઇત્રુનું બૂઠું ઇચ્છતો નથી; જે
ઇત્રુ તથા મિત્રમાં ભેદભાવ વિનાનો છે, જેણે સર્વ આરંભોનો [કામ્ય કર્મોનો]
ત્યાગ કર્યો છે [શા. ભા. વગેરે], જેણે પ્રાપ્ત્યપના અભાવે ઇરીરનિર્ગોહ સિવાય
અન્ય કર્મોનો પરિત્યાગ કર્યો છે [મધુ.] એવો નિર્વિકારી, સમદર્શી તથા નિષ્કામ
પુરુષ “ગુણાતીત” કહેવાય છે.

મુમુક્ષુએ ઉપરોક્ત “ગુણાતીત” પુરુષનાં લક્ષણો પ્રયત્નપૂર્વક સંપાદન કરવાં
નેઈ એ, એ ભાવ છે [મધુ.] [૨૫].

અવતરણિકા :—હવે ગુણાતીત થવાનો ઉપાય કહે છે :

માં ચ યોઽવ્યભિચારેણ ભક્તિયોગેન સેવતે ।

સ ગુણાન્સમતીત્યેતાન્ બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥ ૨૬ ॥

અન્યથાથઃ :—ચ વળી ચ. જે સંન્યાસી કે કર્મયોગી [શા. ભા.] માં મને
પરમાત્માને અવ્યભિચારેણ અનન્ય-એકનિષ્ઠ ભક્તિયોગેન ભક્તિયોગવડે
સેવતે સેવે છે—ચિંતન કરે છે—ધ્યાન કરે છે સઃ તેણે ત્યાગ એ ગુણાન્ સત્વાદિ
ગુણોને સમતીત્ય અતિક્રમણ કરીને બ્રહ્મભૂયાય અર્પણભાવને—મોક્ષને કલ્પતે પ્રાપ્ત
થાય છે [૨૬].

શાષ્ટાથઃ :—જે મને અનન્ય ભક્તિયોગવડે સેવે છે, તે એ ગુણોને ઓળંગી
જઈ બ્રહ્મભાવને પામવાને યોગ્ય થાય છે [૨૬].

વિવેચન :—ચઃ = ચત્તિઃ કર્મો વા । [શા. ભા.] જે સંન્યાસી કે કર્મયોગી,
ત્રિવ્રત મોક્ષેન્ગીથી સંપૂર્ણ બાહ્ય પ્રપચનો ત્યાગ કરી, વૈરાગ્યાદિ સાધનસંપત્તિથી યુક્ત
થઈ [શંકરાનંદ] મને પરમાત્માને અવ્યભિચારેણ ભક્તિયોગેન સેવતે =
અવ્યભિચારી [અવિચળ] ભક્તિયોગ વડે સેવે છે [શા. ભા.], હું જે ઈશ્વર,
નારાયણ, સર્વ પ્રાણીઓનો અંતર્યામી, માયાથી ક્ષેત્રરૂપણને પ્રાપ્ત થયેલો પરમ
આનંદસ્વરૂપ ભગવાન વાસુદેવ તેનું જ પૂર્વ આરમા અધ્યાયમાં કહેલા પરમ પ્રેમરૂપ
ભક્તિયોગવડે સદા ચિંતન કરે છે [મધુ], મને પ્રત્યક્, અભિન્ન, નિર્વિશેષ,
નિરાકાર, અખંડૈકરૂપ પરબ્રહ્મને પરમ પ્રેમરૂપણ ભક્તિયોગવડે સેવે છે—વિપ્રયોથી

વ્યાવૃત્ત યદિ બ્રહ્માકારરૂપિતરૂપે સર્વદા અનુગ્રહાન કરે છે [દ્યુગ્ગાનદ], તેની ધાનની પેઠે અવિચ્છિન્ન સન્નિધિવૃત્તિના પ્રસાદપ્રાપ્તા મનની એકાગ્રતા કરનારૂપ એકનિધિ ભક્તિયોગવડે-સેવે છે-ચિત્તન કરે છે-ધ્યાન કરે છે [નીલકંઠ],

સ ઇત્યાન્ ગુણાન્ સમતીત્ય = તે એ મરનાદિ ગુણોને અતિક્રમણ કરી [દ્યા ભા વગેરે] બદ્ધેન્દ્રિયનન વાધિવા । [મધુ] અદ્વૈતદર્શનથી [અદ્વૈત જ્ઞાનથી] મરનાદિ ગુણોનો આધ કરી 'વ્રજનશાય = મોક્ષને પ્રાપ્ત કરી [દ્યા ભા વગેરે] કચ્ચત = સમર્થ થાય છે

સર્વદા ભગવચ્ચિન્તનમેવ ગુણાતીત્ત્વપાપાય રત્યર્થ । [મધુ સત્તાનદ] સર્વજ્ઞને ભગવાનનું ચિત્તન જ ગુણાતીતપણાનો ઉપાય છે" [૨૬]

અવતરણિકા — 'વાસુદેવાનન્યમન ચૈવ વ્રજમાયગમ્યતાયા હેતુમાહ । [કેશવ વગેરે] હવે ભગવાન નાસુદેવની અનન્ય ભક્તિરૂપે જ પુરૂષ બ્રજમાયને [મોક્ષને] પ્રાપ્ત થાય છે તેનું નારણ કહે છે'

વ્રજણો હિ પ્રતિષ્ઠાઽહમમૃતસ્યાવ્યયસ્ય ચ ।

શાશ્વતસ્ય ચ ધર્મસ્ય મુક્તસ્યકાન્તિરસ્ય ચ ॥ ૨૭ ॥

અન્યથાર્થ — હિ કારણે અમૃતસ્ય અપિનાશી [દ્યા ભા] ચ તથા અવ્યયસ્ય નિર્વિકાર વ્રજણ સમુદય બ્રહ્મનો [દ્યા ભા વગેરે] અથવા વેદશાસ્ત્રનો [નીલકંઠ વગેરે] ચ તેમ શાશ્વતસ્ય નિત્ય ધર્મસ્ય ધર્મનો ચ તથા એકાન્તિરસ્ય એકાન્તિક મુક્તસ્ય મુખનો પ્રતિષ્ઠા આશ્રય બહુ હુ [દ્યા ભા] [૨૭]

શબ્દાર્થ — કારણે અપિનાશી તથા નિર્વિકાર સમુદય બ્રહ્મનો અથવા વેદશાસ્ત્રનો તેમ નિત્યધર્મનો તથા એકાન્તિક મુખનો આશ્રય હુ હુ [૨૭]

વિવેચન — નારણે અહ પ્રયગત્તા । [દ્યા ભા] હુ અતન્ત્રા અવિનાશી તથા નિર્વિકાર વ્રજણ * = સમુદય બ્રહ્મનો [દ્યા ભા વગેરે] પ્રતિષ્ઠા = આશ્રય હુ [દ્યા ભા] આગથી બ્રહ્મ લિન નથી [મધુ], અથવા વ્રજણ વેદની [નોનકંઠ] પ્રતિષ્ઠા = વેદના તાત્પર્યોર્થની પાનિન્યભાષિતનું સ્થાન હુ હુ [નીલકંઠ]

શાશ્વતસ્ય ધર્મસ્ય = મોક્ષરૂપ નિત્ય ફળરૂપ જ્ઞાનનિધારૂપ ધર્મની [દ્યા ભા, મધુ] પ્રતિષ્ઠા [દ્યા ભા] સમાપ્તિ [મધુ] હુ જ હુ જ્ઞાનનિધારૂપ ધર્મ મારે વિરે જ પરિવસાન પામ્યો છે [મધુ] અથવા શાશ્વતસ્ય ધર્મસ્ય =

(* 'વ્રજણ' વાદનો શ્રીરામાનુજયાર્થી મુખ્યત્વેના અર્થ કરે છે તથા શ્રીમાધવાચાર્ય માયા અર્થ કરે છે

કર્મયોગરૂપી નિષ્કામ કર્મની [નીલકંઠ] શમદમાદિ મોક્ષસાધનોની પ્રતિષ્ઠા હુ છું -
નિષ્કામ કર્મનું પરમ પ્રાપ્તિ રૂપ હુ જ છું [નીલકંઠ]

વળી એકાંતિ કર્મ મુક્તિ = એકાંતિ [પારમાર્થિક] સુખની પ્રતિષ્ઠા
[શ્યા ભા], સમાપ્તિ [મધ], પરા-પ્રાપ્તિ [નીલકંઠ] હુ જ છું, હુ પરમાનંદરૂપ
હોવાથી મારાથી ભિન્ન બીજું કશું જ નથી માત્ર સુખ પ્રાપ્તિ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય
તથી [મધ]

જગતની ઉત્પત્તિ, યિતિ તથા પ્રત્યયના કારણરૂપ, ઉપાધિવાળા બ્રહ્મનું
પરમાર્થિક, સંનિવેદન દાતમય, ઉપાધિ વગરનું અને તત્ત્વ પદનું લક્ષ્ય એકું
નિર્વિદેશ ૩૫ હુ છું માટે મારી ભક્તિવડે મારે ભક્ત મોક્ષને પ્રાપ્ત કરવા
સમર્થ થાય છે, તે યુક્ત [યોગ્ય] જ છે [૨૭].

અધ્યાયનો સાર

સર્વાદિગુણવૃત્તિસ્વોર્જવો સસૃતિમ્ હતિ ।

હરરમન્યયા મન્યા મુચ્યતે ગુણમસૃતે ॥

કૃત્યા મનતહિતકૃદેતદર્થ સ્વય પ્રમુ ।

ગુણલક્ષણકાયાદિ અધ્યાયેઽરિમ્સમાવિશત્ ॥ [કેથન]

સર્વાદિ ગુણોના સગથી જીવને સ સારીપણ પ્રાપ્ત થાય છે, તથા જગ
વાનની અનન્ય ભક્તિવડે તે ગુણસગથી યુક્ત થાય છે તેથી ભક્તોના હિત માટે
ભગવાને કૃપા કરી આ અધ્યાયમાં સર્વાદિગુણો, તેમના લક્ષણો તથા તેમના
કાર્યો વગેરે નિરૂપણ કર્યા છે

ટૃણાધીનગુણાસદ્ગતિમવામ્બુધિમ્ ।

મુક્ત ત્વતિ તદ્ભક્ત શ્રયમાણિ ચતુર્દશ ॥ [શ્રીધન]

હરિ ઈત્તં તત્સદિતિ ધીમદ્ભગવદ્ગોતાસુપનિષત્સુ વ્રહ્મવિદ્યાયા યાગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણા-
ર્જુનસંવાદે “ ગુણત્રયવિભાગયોગ ” નામ ચતુર્દશોઽધ્યાય ॥ ૧૪ ॥

એ પ્રમાણે ઉપનિષદ, બ્રહ્મવિદ્યા તથા યોગશાસ્ત્ર ૩૫ “ શ્રીમદ્ભગવદ્-
ગીતા ” માં શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનના સંવાદ વિશે “ ગુણત્રયવિભાગયોગ ”
નામનો ચૌદમો અધ્યાય સંપૂર્ણ

અધ્યાય ચૌદમો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૫ મો

પુરુષોત્તમયોગ

અવતરણિકા :—પૂર્વે ચોદમા અધ્યાયના અતમા ભગવાને કહ્યું કે, — “ સુતસ્યૈકાન્તિકસ્ય પ્રતિષ્ઠા પરાકાષ્ઠાઽહમ્ ” [નીતકંડ ગી. ૧૫-૧] હું જ એકાતિક સુખની પ્રતિષ્ઠા [પરાકાષ્ઠા] છું. ”

“ તત્ર કિલ્લક્ષણ તત્સુખમ્ ? કેન વા આદૃતમ્ ? કેન વા સાધનૈનાસ્યાવરણમજ્જ. ? કેન વાઽધિકારિણા તત્પ્રાપ્યમ્ ? જ્યાદિ વળયિતુ પદ્મદશોઽધ્યાય આરમ્ભતે । [નીલકંડ] તેમા તે એકાતિક સુખનુ ગુ લક્ષણુ છે ? તે સુખ શાના વડે આવૃત્ત [ઢકાયેલું] છે ? [સ્લોક ૧-૨], કયા સાધનવડે તે આવરણનો નાશ થઈ શકે ? [સ્લોક-૩], કયો અધિકારી પુરુષ તે સુખ પ્રાપ્ત કરવાને સમર્થ થાય ? [સ્લોક. ૪] છત્યાદિનુ વર્ણન કરવા માટે આ પદરમા અધ્યાયનો આરભ કરવામા આવે છે [નીતકંડ]

તેમા પ્રથમ મુમુક્ષુને સસાન્મા જુથુપ્સા [તિરસ્કાર છુદ્ધિ] ઉત્પન્ન થાય તથા વૈરાગ્ય, સંન્યાસાદિ સાધનો સિદ્ધ થાય એ હેતુથી ભગવાન સસારને । વૃદ્ધાશ્પે વર્ણવે છે [ચક્રાનંદ] :

ધ્રીમગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન ઓલ્યા ।

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं ग्राहुरव्ययम् ।

छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ ૧ ॥

અન્વયાથ — આ સસારરૂપ પીપળાના વૃક્ષને શ્રુતિસ્મૃતિઓ ઊર્ધ્વમૂલમ્ પરબ્રહ્મરૂપ ઉત્કૃષ્ટ મૂલવાળો [મધુ], અધ શાખમ્ અવ્યક્ત, મહત્ત્વ, અહ કાર, હિરણ્યગર્ભ વગેરે નીચે શાખાઓવાળો, અશ્વત્થમ્ આનતી દાલે રહેશે એવો વિદ્યાસ કરવાને અયોગ્ય-લણુલ ગુર, જ્યા સુધી રહે ત્યા નુધી અવિનિછન્ન પ્રનાહવાળો તથા આત્મજ્ઞાન વિના કોઈ પણ ઉપાયે નાશ નહિ પામનારો હોવાથી અવ્યય અવિનાશી પ્રાહુ કહે ॥ છન્દાસિ કર્મકાંક્ષી વેદો यस્ય જે સસારરૂપ પીપળાનુ વૃક્ષ કરનારા પર્ણાનિ પાદડા છે. ચ. જે તં તે સસાન્વૃક્ષને વેદ જાણે છે સ તે વેદવિત્ તે વેદના ખરા અર્થને જાણે છે—તે સર્વજ છે [શા ભા. વગેરે] [૧]

રાખ્દાર્થ — આ સસારરૂપ પીપળાના વૃક્ષને શ્રુતિ તથા સ્મૃતિઓ પરબ્રહ્મરૂપ ઉત્કૃષ્ટ મૂલવાળો, નીચે શાખાઓવાળો, અશ્વત્થ તથા અવ્યય કહે છે.

વેદો આ સંસારવૃક્ષનાં પાંદડાં છે. તેને જે મરુ છે, તે જ વેદના ખરા અર્થને જાણે છે [૧].

વિવેચન :—**ઋષેર્મૂલમ્** = કાળના કરતાં પણ સૂક્ષ્મ, સર્વતું કારણ, નિત્ય, અવ્યય, માયારૂપી ઉપાધિવાળું વેદાનનિર્ણીત પરબ્રહ્મ જ આ સંસારવૃક્ષતું મૂળ છે [શા. ભા.]. **અધઃશાયમ્** = આ પરબ્રહ્મથી અનુક્રમે ઊતરતાં પગથિયાને સ્થાને રહેલાં અવ્યક્ત, મહાત્તર, અદ્વંકાત, પંચન-માત્રા, સોળ પિકાર, દ્વિરણ્યગર્ભ, વિરાટ, પ્રજાપતિ, દેવો, ગધર્વો, અમુરો, મનુષ્યો, તિર્થંચો તથા સ્વાવરૂપ બૂનો આ સંસારવૃક્ષની શાખાઓ છે.

આ સંસારવૃક્ષ ન શ્વઃ અપિ સ્વાતાંત્ર્યમ્ ઇતિ નિશ્ચય . [શા. ભા.] આવતી કાલે રહેશે એવો વિશ્વાસ કરવાને અયોગ્ય હોવાથી ‘અશ્વત્ય’ છે, પરંતુ આ માયા-મય સંસાર અનાદિ કાળથી પ્રારંભ છે. જ્યાં મુખી રહે ત્યાં મુખી અવિચ્છિન્ન પ્રવાહવાળો [શ્રીધર વગેરે], અનંત દેહાદિના સમૂહના આશ્રય તથા આત્મ-જ્ઞાન વિના ન હેદાય એવો હોવાથી, શ્રુતિ સ્મૃતિઓ આ લાયકાતુર અશ્વત્યને ‘અવ્યય’ કહે છે [મધુ વગેરે].

હન્દાસિ વસ્ય પર્ણાનિ = કર્મકાંડરૂપી વેદો આ સંસારવૃક્ષનાં પાંદડાં છે. જેમ પાંદડાં વૃક્ષતું રક્ષણ કરે છે તેમ કર્મકાંડમાં વર્ણવેલા મત્સ્યાગાદિ આ સંસાર-વૃક્ષતું રક્ષણ કરે છે. કર્મકાંડ છવાતાને સ્વર્ગાદિ મુખ્યભોગની ક્ષત્રુતિથી સકામ કર્મોમાં આસક્ત કરી, જન્મ-મરણરૂપી સંસારમાં ફરીફરીને શ્રમણ કરાવી, સંસારવૃક્ષને સંજવન ગાળી તેનું રક્ષણ કરે છે.

ય. ત વેદ ા વેદવિદ્ = જે આ સંસારવૃક્ષને તત્ત્વથી જાણે છે તે કર્મ-બ્રહ્મરૂપ વેદના અર્થને જાણનારો છે [મધુ.]. જે જાણે છે કે, આ સંસારવૃક્ષ અનિત્ય છે, પરબ્રહ્મ તેનું મૂળ છે, દ્વિરણ્યગર્ભ, છત્ર વગેરે તેની શાખાઓ છે, સંસારવૃક્ષ સ્વરૂપથી નાશ પામવાના સ્વભાવવાળું છે, તથા પ્રવાહરૂપે અનંત છે; તૃણરૂપ જળ [સકામ કર્મો] તેનું સિયન [પોષણ] છે, તથા આત્મજ્ઞાન વિના તે હેદી ચકાતું નથી, તે પુનઃ વેદવેદા છે, તે વેદના ખરા અર્થને જાણે છે. જે વેદાર્થને આ પ્રકારે જાણે છે, તે સર્વજ્ઞ છે [શા. ભા., મધુ. વગેરે].

“ઋષેર્મૂલોડવાક્ષાશ્વ ઇવોડશ્વતઃ સનાતનઃ [કઠ ઉપ. ૨-૩-૧] બ્રહ્મરૂપ જાંચા મૂળવાળો તથા સ્વર્ગ, નરક, મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી વગેરેની શાખાવાળો આ સંસારરૂપ પીપળો સનાતન છે.” “વૃક્ષશ્ચ મથનાત્ [શા. ભા., કઠ. ઉપ.] આ સંસારરૂપ પીપળો જ્ઞાનવડે હેદી ચકાત છે, માટે ‘વૃક્ષ’ કહેવાય છે.”

વડ, ઉબરે તથા પીપળો દેવાત્મક તથા પૂજા કરવા યોગ્ય છે. એ ત્રણ ભગવાન વિષ્ણુના વૃદ્ધાત્મક નામો છે [નિ. ન ૮૮] અગ્નિદેવ પિતૃયાણુ વખતે દેવલોકમાથી નષ્ટ થઈ, આ વૃદ્ધાત્મક એક વર્ષ સુધી ગુપ્ત રહ્યા તેથી આ વૃદ્ધાત્મક 'અશ્વત્થ' નામ પડ્યું, એવી તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણમાં 'અશ્વત્થ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આપેલી છે [તે. શ્રા. ૩-૮-૨૨-૧].

શ્રીમદ્ભાગવતનું વર્ણન

'આ અનાદિ સસારવૃક્ષના પુષ્પ તથા પાષણી બે બીજ છે તેના વાસનારૂપી સે રડો મૂળિયા છે. સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોરૂપી થડ છે. પચમહાભૂતોરૂપી પાચ રસ [ગુણ] છે ઇન્દ્રિયોરૂપી અગિયાર શાખાઓ છે વાત, પિત્ત તથા કફરૂપી ત્રણ છાલ છે આ વૃદ્ધાત્મકી રાગદ્વિદિ વિપર્યોરૂપી પાચ રસ ઉત્પન્ન થાય છે, તથા સુખદુઃખરૂપો બે રૂણો દ્વિતિ થાય છે છત્ર તથા ઇન્દ્રિયરૂપી બે પક્ષીઓ આ વૃદ્ધાત્મક માણો ધાલીને બેઠા છે ગૃધ્ર [ગાંધ] પક્ષીઓ [આસુની છવો-સકામ પુરુષો] દુઃખરૂપી રૂળને ખાય છે હસ પક્ષીઓ [વિવેકીઓ] સુખરૂપી રૂળને ખાય છે જે આ સસારરૂપી વૃદ્ધાત્મક તત્ત્વથી જાણે છે અર્થાત્ જે જાણે છે કે આ સસારવૃક્ષ જ કર્મને તથા ભોગને [રૂળને] ઉત્પન્ન કરે છે, અથવા જે જાણે છે કે અવિદ્યાને વીરે આત્મામાં અધ્યાસરૂપ થયેલુ આ પ્રપચરૂપી વૃદ્ધાત્મક જીવને કર્તાપણારૂપ તથા ભોક્તાપણારૂપી સસાર આપે છે, એટલે આ પ્રમાણે માયા-વડે અનેકરૂપે ભાસતા પરમાત્માને જે માલ્યાત્ જાણે છે, તે જ વેદના ખરા અર્થને જાણે છે [ભાગ ૧૧-૧૨-૨૨-૨૩] [૧].

અથશ્વોર્ધ્વ પ્રસૃતાસ્તસ્ય શાખા ગુણપ્રવૃદ્ધા વિષયપ્રસાલાઃ ।

અથશ્ચ મૂલાન્યનુસન્તતાનિ કર્માનુવન્ધીનિ મનુષ્યલોકે ॥ ૨ ॥

અન્યથાથ - તસ્ય આ સમાગ્રવૃક્ષની શાખા છવરૂપ શાખાઓ જય. મનુષ્યલોકથી આગળી પદ્મ, પક્ષી ને વૃક્ષાદિ ઇતીગ્ર પર્વત નીચેના સ્થાનોમાં-પશુ વગેરે ચોનિઓમાં ચ તથા કર્મ મનુષ્યલોકથી આગળી પ્રલયલોકપર્વતના ઉપરના સ્થાનોમાં-દેવ વગેરે ચોનિઓમાં પ્રસૃતા પ્રસરેલી છે જે શાખાઓ ગુણ-પ્રવૃદ્ધા સત્ત્વાદિ ગુણોવડ વૃદ્ધિ પામેલી છે, વિષયપ્રસાલા શબ્દાદિક વિપર્યોરૂપ પદ્ધતિવાળી છે આ સમાગ્રવૃક્ષના મૂલાનિ રાગદ્વેષાદિ વાસનારૂપ મૂળો જયઃ નીચે ચ તથા ઉપર [મધુ] લગુણત્તાનિ અનુગ્રીત છે-પરોવારેના છે-વ્યાપી ગયા છે, તથા તે વાસનારૂપ મૂળો મનુષ્યલોકે મનુષ્યલોકમાં કર્માનુવન્ધીનિ ઉત્તરો-તર કર્મરૂપ બંધનને ઉત્પન્ન કરનારા [૨]

શબ્દાર્થ :—આ સંસારજ્ઞની સાખાઓ નીચે તથા ઝીચે પ્રસરેલી છે. આ સાખાઓ સત્તાદિ ગુણોડે તદ્દિ પામેલી છે; તથા વિપયોરૂપી પદ્મવવાળી છે. આ જ્ઞાના મૂળો નીચે તથા ઉપર પડેલાગેલાં છે, અને તે મનુષ્યલોકમાં ઉત્તરોત્તર કર્મરૂપ બંધનને ઉત્પન્ન કરનારાં છે [૨].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! આ સંસારજ્ઞની શ્વરૂપ સાખાઓ અવ. = મનુષ્યલોકથી આરંભી પશુ, પક્ષી, જ્ઞાતિ ગ્રાહ્યરૂપ ત નીચેનાં રથાનોમાં તથા કર્મરૂપ = ગધર્, યક્ષ, દેવ વગેરે બ્રહ્મલોક પર્યંતના ઉપરના રથાનોમાં [સંકરા-નંદ] પ્રસરેલી છે. આ સાખાઓ ગુણવૃદ્ધા. = સત્તાદિ ગુણોના વિકાર ક્રમ, ક્રોધ, લોભ વગેરે તથા તેમના કાર્યરૂપ પાપ-પુણ્યથી તદ્દિ પામેલી છે [સંકરા-નંદ]. અથવા દેહ, ઇન્દ્રિય તથા વિપયાદિને આકારે પરિણામ પામેલા સત્તાદિક તથા ગુણોરૂપ જાળથી તે સાખાઓ અત્યંત તદ્દિ પામેલી છે [મધુ.], તથા વિપયપ્રવાહ = શબ્દાદિ વિપયોરૂપી પદ્મવવાળી છે.

વળી આ સંસારજ્ઞના મૂળાનિ = ધર્મ તથા અધર્મની પ્રવૃત્તિના કારણરૂપ રાગદ્વેષાદિ વાસનારૂપી મૂળો [શા. ભા. વગેરે] નીચે મનુષ્યલોકમાં દેશાગ્રેલાં છે; તથા તે નિત્ય નિત્ય પ્રસારરૂપે ઉત્પન્ન થયા કરે છે. આ વાસનારૂપ મૂળો કર્મરૂપ બંધનને ઉત્પન્ન કરનારાં છે.

શ્વરૂપાને ચારંવાર બંધન કરનારી કર્મરૂપી જડ મનુષ્યલોકમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે, કારણકે “ જત્ર હિ મનુષ્યાણા કર્માપિસર. પ્રસિદ્ધ. [શા. ભા., મધુ] આ લોકના મનુષ્યોનો જ કર્મ કરવાનો અધિકાર છે, તે પ્રસિદ્ધ છે ” [૨]. અવતરણિકા :—હવે સંસારજ્ઞને છેદવાનો ઉપાય કહે છે :

ન રૂપમસ્યેહ તથોપલભ્યતે નાન્તો ન ચાર્દિર્ન ચ સંપ્રતિષ્ઠા ।

અશ્વત્થમેનં સુવિરુદ્ધમૂલમસન્નગ્નસ્રેણ દ્વદેન છિન્નવા ॥ ૩ ॥

અન્યવાર્થ :—હવે આ સંસારમાં રહેલા પ્રાણીઓથી ભલ્લ આ સંસાર-જ્ઞાનું તથા જેવું અહીં વર્ણવ્યું છે તેવું રૂપં રૂપ ન ઉપલબ્ધતે જાણી શકાતું નથી, અન્તઃ અન્ત ન જાણી શકાતો નથી ચ તથા આદિઃ આદિ ન જાણી શકાતો નથી, ચ તથા-સંપ્રતિષ્ઠા મધ્ય ન જાણી શકાતું નથી. એન આ સુવિટમૂલં ધણા દૃઢમૂળવાળા અશ્વત્થ સંસારજ્ઞને દ્વદેન હઠ મસન્નગ્નસ્રેણ વેગગ્રસ્ત રૂપરૂપે છિન્નવા છેદીને બ્રહ્મ જાણવા યોગ્ય છે [૩].

શબ્દાર્થ :—અહીં આ સંસારજ્ઞનું જેવું રૂપ વર્ણવ્યું છે તેવું રૂપ જોવામાં આવતું નથી. આથી જ તેનો અંત જોવામાં આવતો નથી, તેનો પ્રારંભ

પ્રવેશે છે, અને તેઓ મુક્ત થાય છે, એ સ્વપ્રસંગે સારી રીતે કહેવામાં આવ્યું છે” [૩].

અવતરણિકા :—હવે આ પરમપદને કેવી રીતે જાણવું, તે કહે છે :

તત્ત્વં પદં તત્પરિમાર્ગિતવ્યં યસ્મિન્નાતા ન નિવર્તન્તિ ભૂયઃ ।

તમેવ ચાદ્યં પુરુષં પ્રપથ્યે યતઃ પ્રવૃત્તિઃ પ્રસૂતા પુરાણી ॥ ૪ ॥

અન્યથાથ' :—તત્ત્વં ત્યાર પછી-આ સંસારવૃક્ષને ધૈર્યરૂપ કુદાડીવડે છેદીને તત્ત્વં તે પદં પરમ વૈષ્ણવ પદને પરિમાર્ગિતવ્યં શોધવું-જાણવું, યસ્મિન્ જે પદને ગતાઃ પામનારા ભૂયઃ ફરીને ન નિવર્તન્તિ આ સંસારને પામતા નથી, ચ અને યતઃ જે આદિપુરુષથી આ સંસારવૃક્ષની પુરાણી અનાદિ પ્રવૃત્તિઃ પ્રવૃત્તિ પ્રસૂતા પ્રસરેલી છે તે આદ્યં પુરુષં આદ્યપુરુષને જ જ પ્રપથ્યે ધરણું હું પ્રાપ્ત થયો છું, એવી ભાવના કરવી [૪].

શબ્દાર્થ' :—ત્યાર પછી તે પરમ વૈષ્ણવપદને શોધવું, જે પદને પામનારા ફરીને સંસારને પામતા નથી. અને જે આદિપુરુષથી આ સંસારની અનાદિ પ્રવૃત્તિ પ્રસરેલી છે, તે આદ્યપુરુષને જ ધરણું હું પ્રાપ્ત થયો છું, એવી ભાવના કરવી [૪].

વિવેચન :—હે અર્જુન! આ સંસારવૃક્ષને ધૈર્યરૂપ શસ્ત્રવડે છેદીને, જે પરમપદને પામનારા પુરુષો ફરીને સંસારને પ્રાપ્ત થતા નથી, તત્ત્વં પદમ્ = તે પરમ વૈષ્ણવપદને શોધવું [જાણવું], કારણકે “મોહગમે વિતુ રામવદ્ દ્વોય ન દદ્ધ મનુરાગ-દેહાદિ અનાત્મ પદાથો વિપે આસક્તિ નિવૃત્ત યયા વિના ભગવાન વિપે દદ્ધ અનુરાગ થતો નથી”

આ વિષયમાં “લોડ્ડવેષ્યઃ । સ વિવિજ્ઞાસિતવ્યઃ । [છા. ઉ. ૮-૭-૧]. આ પરમપદ શોધવા યોગ્ય છે-તે સ્વાનુભવનો વિષય કરવા યોગ્ય છે.” એ શ્રુતિ વિશે પ્રમાણભૂત છે.

આ પરમપદને કેવી રીતે શોધવું [જાણવું] ? તો કહે છે કે, જે આદિપુરુષથી આ સંસારવૃક્ષની અનાદિ પ્રવૃત્તિ પ્રસરેલી છે, તે આદિપુરુષને જ હું ધરણું પ્રાપ્ત થયો છું, એવી ભાવના કરવી. તે આદિપુરુષને ધરણું જવું, એ જ તે પદને જાણવાનો ઉપાય છે.

“ઈશ્વરૈકશરણેન મુમુક્ષુણા થવળાદિ કર્તવ્યનિત્યર્થઃ । [ઈન્દ્રાનંદ] તે પરમ પદને પ્રાપ્ત થવા મુમુક્ષુએ ઈશ્વરનું ધરણું લઈ થવળાદિ કરવાં. મગ્ધચ્છરણા મનુપરાવૃત્તિપદં ગચ્છન્તિ । [કેશવ] ભગવાનનું ધરણું લેનારા અપુનરાવૃત્તિરૂપ

પદને પામે છે.” માટે એક માત્ર ભગવાનનું જ શરણુ તર્ક તે પદને જાણવું [થા ભા]

“ નિ સત્ત્વના મુક્તિપદ યતોનામ્ । [નિ પુ ૪-૨-૧૨૪] અનાસક્તિ જ યોગીઓને મુક્તિ આપનારી છે ” જેમ રાત્રીમાં સર્વદા વિખૂટા નહેવાના સ્વભાવ-વાળા ચક્રવાક તથા ચક્રાદ્વીને એક પાજરામાં પૂરી રાખનામાં આવે, છતાં પર-સ્પર્શના સખ ધને પ્રાપ્ત થતા નથી, તેમ સુખ સપત્તિ, સખધી વગેરે હોવા છતાં જેઓ વિષયોમાં અનાસન્ન રહી, રહ્યાન્હિત યર્થ, સસારમાં વિચરે છે, તેઓ આ માયામય સસારવૃક્ષનો બાધ કરી, પરમપદને પ્રાપ્ત થાય ?

આ જગત મનોમય છે બ્રહ્મવિદ્યાશ્રી ઉત્તમ વિચારથી મન મોક્ષ પામે છે. માટે શાસ્ત્રથી, વૈરાગ્યની તથા સત્સંગથી મનને જ પવિત્ર કરવું આત્માના વિચારને ભૂલી ગયેનું મૂઠું મન જ્યાં સુધી દુષ્ટ વાસનાઓડથી કાદવથી ભરેલા ખાણમાં કાચખાની પેઠે પડ્યું ગહેશે, તથા ઇન્દ્રિયોથી ભોગવનાના શબ્દાદિ વિષયોમાં આસક્ત રહેશે, ત્યાં સુધી આ સસારશ્રી અધારુ ચદ્રથી, અગ્નિથી કે બાર સૂર્યોના એક સાથે પ્રકાશનાથી પણ ભેદવાનું નથી મન જગત્ત યર્થને પોતાની સાચી સ્થિતિનું ચિત્તન કરવા લાગે, તો સૂર્યનો ઉદય થતા જેમ રાત્રીનું અધારુ નટ યર્થ જાય છે, તેમ હૃદયનું અધારુ નટ યર્થ જાય છે [ચો વા ઉપ પ્ર ૫-૩૧-૨૬] આ સસારને તરી જવામાં વનવામીપણુ કેઈ હેતુરૂપ નથી, પરંતુ જેનું મન કથામાં આસક્ત નહોતું, તે સસારસાગર તરી ગયો છે, એમ માનવું ચો વા નિ-પ્ર [ઉ] ૧૮૬-૩૨] [૪]

અનતરલ્પિકા — હવે એ પરમપદને પ્રાપ્ત થવાના અન્ય સાધનો કહે છે [મધુ]

નિર્માનમોહા જિતસદ્ગદોષા અધ્યાત્મનિત્યા વિનિવૃત્તકામાઃ ।

દ્વન્દ્વૈર્વિમુક્તાઃ સુસદુઃસસંજૈર્ગચ્છન્ત્યમૂઢાઃ પદમવ્યય તત્ ॥ ૫ ॥

અન્યથાથ — નિર્માનમોહા અહંકાર તથા મોહ વિનાના જિતસત્ત્વદોષા. સગદોષને છતનાગ અધ્યાત્મનિત્યા પરમાત્મસ્વરૂપનો વિચાર કરવામાં તત્પર વિનિવૃત્તકામા જેમની કામનાઓ શમી ગઈ છે એવા સુસદુઃસસંજૈ સુખદુઃખ રૂપી દ્વન્દ્વે દ્વિતીય વિમુક્તા મુક્ત થયેના અમૂઢા જ્ઞાની તત્ તે અવ્યય અવિનાશી પદ પદને ગચ્છન્તિ પામે છે [૫]

શબ્દાર્થ :—અહંકાર તથા મોહ વિનાના, સંગદોષને છૂતનારા, પરમાત્મ-સ્વરૂપના વિચારમાં તત્પર, જેની કામનાઓ કશી ગઈ છે એવા અને સુખદુઃખ-નામવાળા દ્વંદ્વોથી મુક્ત થયેલા વિદ્વાનો તે અવિનાશી પદને પામે છે [૫].

વિવેચન :—નિર્માનમોહાઃ = અહંકાર તથા અવિવેક વિનાના [મધુ.], દેહ, ઇન્દ્રિયાદિમાં અહંતા તથા તેના કારણરૂપ અજ્ઞાન વિનાના [શંકરાનંદ], માન-મોહથી રહિત [શા. ભા.] અજિમાન, અહંકાર, માન, અગર્હ, પ્રતિષ્ઠા, ગર્વ, અવિવેક, અજ્ઞાન, વિપરીત જ્ઞાન, શ્રમ વગેરેથી મુક્ત થયેલા; જિનસત્ત્વદોષાઃ = આસક્તિરૂપ દોષને છૂતનારા [શા. ભા.], ત્રિપ કે અત્રિપ પદાર્થો સમીપમાં હોય છતાં રાગદ્વેષથી ગ્રહિત થયેલા [મધુ.]; અધ્યાત્મનિત્યાઃ = પરમાત્માના સ્વરૂપનો વિચાર કરવામાં તત્પર [શા. ભા. વગેરે], અધ્યાત્મધ્યાનમાં જ તત્પર રહેનારા-આત્મારામ [શંકરાનંદ], આત્મામાં જ નિષ્ઠાવાળા [નીલકંઠ]; ચિનિરુત્તકામાઃ = જેમની કામનાઓ મૂલસહિત નિરુત્ત થઈ ગઈ છે એવા [શા. ભા.], વિવેક-વૈરાગ્યવડે જેમણે સર્વ ક્રમોનો ત્યાગ કર્યો છે એવા [મધુ.], બહિર્મુખવૃત્તિથી રહિત થયેલા [શંકરાનંદ], સર્વ પરિશ્રદનો ત્યાગ કરનારા [નીલકંઠ]; દ્વન્દ્વૈર્વિમુક્તાઃ = સુખદુઃખનામવાળા દ્વંદ્વોથી મુક્ત થયેલા [શા. ભા. વગેરે], તિતિક્ષાવાળા [નીલકંઠ] જમૂઘઃ = વિદ્વાનો તે અવિનાશી પદને પામે છે.

“તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદં સદા પદ્યન્તિ સુરયઃ। દિવીય ચક્રુરાતતમ્ ॥ [ઋગ્વેદ ૧-૨૨-૨૦] આ વિષ્ણુના પરમપદને [પરમધામને-પરબ્રહ્મને] બ્રહ્મવેત્તાઓ શુદ્ધ આકાંક્ષામાં પ્રકાશના સૂર્યની પેઠે, યોગ, તપ તથા ધ્યાનથી શુદ્ધ થયેલા તેમના અંતઃકરણ વિશે જુઓ છે.”

“ત એતદધિગચ્છન્તિ વિષ્ણોર્વૈત્તરમં પદમ્। બ્રહ્મં નમેતિ દીર્ઘજ્યં ન વૈષાં વેદોગેહજમ્ ॥ [ભાગ. ૧૨-૬-૩૩] દેહાદિ પદાર્થોમાં અહંતા વિનાનો તથા ધર વગેરે પદાર્થોમાં મમતા વિનાનો પુરુષ, આ વિષ્ણુના પરમપદને સંપાદન કરે છે.”

“મા શરણમુગ્ધનાર્તા મત્પ્રસાદાદેવેતાઃ સર્વાઃ પ્રવૃત્તયઃ સુવક્તાઃ શિદ્ધિર્વન્તા ભવન્તીત્યર્થઃ। [રા. ભા.] મારું શરણ લેનારાઓની સિદ્ધિપર્વતની સમસ્ત પ્રવૃત્તિઓ મારી કૃપાથી સુખસાધ્ય થઈ જાય છે, એ અર્થ છે.” [૫].

અવતરણિકા :—હવે જે પરમપદને [પરમધામને] શિવભક્તો મહાદેવનું સ્થાન કહે છે, વૈષ્ણવો વિષ્ણુનું સ્થાન કહે છે, બ્રહ્મદેવના ઉપાસકો બ્રહ્માનું સ્થાન કહે છે, શેષ [અનંત] ભગવાનના ઉપાસકો શેષનું સ્થાન કહે છે, સાંખ્યશાસ્ત્રીઓ

જીવનું સ્થાન કહે છે, અને વેદાંતીઓ પ્રકાશમાન તથા વ્યાપક એવા પરબ્રહ્મનું સ્થાન કહે છે [શાં. પ. ૨૮૦-૫.], તે પરમપદનું સ્વરૂપ કહે છે :

ન તદ્દાસયતે સૂર્યો ન શશાઙ્કો ન પાવકઃ ।

યદ્રત્ત્વા ન નિવર્તન્તે તદ્દામ પરમં મમ ॥ ૬ ॥

અન્યથાથ^૧ :—તત્ તે પદને સૂર્યઃ સૂર્ય ન આવયતે પ્રકાશિત કરી શકતો નથી, શશાંકઃ ન નહિ તથા ચંદ્ર કે પાવકઃ અગ્નિ ન નહિ. યત્ જે પદને ગત્વા પામીને જ્ઞાતીઓ ન નિવર્તન્તે પાછા સંસારને પામતા નથી તત્ તે મમ મારું પરમં ધામ પરમ ધામ છે [૬].

શબ્દાથ^૨ :—તે પદને સૂર્ય, ચંદ્ર કે અગ્નિ પણ પ્રકાશિત કરી શકતા નથી, જેને પામીને જ્ઞાતીઓ પુનઃ સંસારને પામતા નથી, તે મારું પરમધામ છે [૬].

વિવેચન :—“લોચન્તે અસ્મિન્લોકાઃ” એવો વિષ્ણુઃ । જેમાં સર્વ લોક લય પામે છે, તે વિષ્ણુનું; અથવા પ્રજ્ઞાનને લોકાઃ અસ્માત્ એવો વિષ્ણુ । જેના વડે સર્વ લોકો પ્રકાશિત થાય છે, તે વિષ્ણુનું; અથવા વેવેષ્ટિ વ્યાપ્નોતિ જગત્, એવો વિષ્ણુઃ । જે સર્વ લોકને વ્યાપ્ત કરે છે તે વિષ્ણુનું ” [મારુ] પરમધામ રૂપ વગેરેથી રહિત હોવાથી ચક્ષુ વગેરે બાહ્ય ઇન્દ્રિયોથી અતીત છે [મુ. ઉ. ૩-૧-૮], તેથી ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનો દેવ સૂર્ય તેને પ્રકાશિત કરી શકતો નથી; મનથી અતીત છે, [કેન ઉપ. ૫] તેથી મનનો દેવ ચંદ્રમા તેને પ્રકાશિત કરી શકતો નથી; તથા વાણીથી અતીત છે [મુ. ઉ. ૩-૧-૮], તેથી વાણીનો અધિષ્ઠાતા દેવ અગ્નિ તેને પ્રકાશિત કરી શકતો નથી.

જે ચૈતન્યમાત્ર પરમસ્વરૂપ મારા પરમધામવડે [નીલકંઠ] સૂર્યચંદ્રાદિ પ્રકાશે છે [મુ. ઉ. ૨-૨-૧૦; શ્વે. ઉ. ૬-૧૪; કંઠ ઉપ. ૫-૧૫] તે સ્વયંપ્રકાશ મારા પરમધામને સૂર્યચંદ્રાદિ કેમ પ્રકાશી શકે? કારણકે “ન હિ ચો યદ્દાત્મ્યઃ સ્વ સ્વભાસકં તં માસયિતુમોષ્ટે । [મધુ.] જે જેનો ભાસ્ય [પ્રકાશ્ય] છે, તે ભાસ્ય પદાર્થ સ્વભાસક પદાર્થનો [જ્યોતિર્નો] પ્રકાશક ધર્મ શકતો નથી.” જેમ સૂર્યરૂપ જ્યોતિર્વડે ભાસ્યમાન ઘટાદિ પદાર્થો સ્વભાસક સૂર્યરૂપ જ્યોતિર્ને પ્રકાશિત કરી શકતા નથી, તેમ સૂર્યચંદ્રાદિ જડ જ્યોતિ પણ સ્વભાસક ચૈતન્ય પરબ્રહ્મરૂપ જ્યોતિર્ને પ્રકાશિત કરી શકતા નથી.

હે અર્જુન! હું તને ‘એ મારું પદ’ એ પ્રમાણે જે કહું છું, તે તો ઔપ-
-રિક વાત છે. ‘એ મારું પરમ’ મા થી અગિયારે તેથી યદ્ — ૧ —

ગ્રાવ્ય । [શા. ભા. વગેરે] મારા પરમપદને [મને પરમાત્માને] પામીને અથવા જ્ઞાતા । [નીલકંઠ વગેરે] અણીને અધિકારી પુરુષો ન-નિવર્તન્તે = પુનઃ સંસારને પામતા નથી, કારણકે પુનર્જન્મના કારણભૂત અજ્ઞાનનો તે પુરુષોમાં અભાવ થયેલો હોય છે [નીલકંઠ] [૬].

અવતરણિકા :—“વ્રજ્ઞ ણવાવિચોત્તાધિવદ્વાન્તીરત્વમિતિ વોધયિતું જીવસ્ય વ્રજ્ઞાંશત્યમાત્મનાં દેહેન્દ્રિયાદિવ્યતિરિક્તમવિચ્છિન્નમવસારિત્વં ચ પ્રતિગ્રાદયતિ । [ચંકરાનંદ] બ્રહ્મ જ અવિદ્યારૂપ ઉપાધિથી શુભભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, એ બોધ કરવા માટે શુભ બ્રહ્મનો અંશ છે, આત્મા દેહ, ઇન્દ્રિયાદિથી લિપ્ત, અવિકારી તથા અસંસારી છે, એ ત્રણ શ્લોક વડે પ્રતિપાદન કરે છે” :

મમૈનાંશો જીવલોકે જીવભૂતઃ સનાતનઃ ।

મન.પ્ઠાનીન્દ્રિયાણિ પ્રકૃતિસ્થાનિ કર્ષતિ ॥ ૭ ॥

અન્યાથા :—જીવલોકે આ સંસારમાં મમ મારે એ જ અંશઃ માયાવડે કલ્પિત થયેલો અંશ [શા. ભા.] સનાતનઃ સનાતન જીવભૂતઃ શુભરૂપ છે, તે મન.પ્ઠાનિ મન જેમાં હકુ છે એવી પ્રકૃતિસ્થાનિ પ્રકૃતિ વિષે રહેલી ઇન્દ્રિયાણિ ધોત્રાદિક ઇન્દ્રિયોને કર્ષતિ આકર્ષે છે—જેવે છે [૭].

શબ્દાર્થ :—આ સંસારમાં મારે જ માયાવડે કલ્પિત થયેલો અંશ સનાતન શુભરૂપ છે; તે મન જેમાં હકુ છે એવી પ્રકૃતિમાં રહેલી ઇન્દ્રિયોને જેવે છે [૭].

શુભનશ્ચં સ્વરૂપ

વિવેચન :—આ સંસારમાં મારે જ માયાવડે કલ્પિત થયેલો અંશ સનાતન શુભરૂપ છે [શા. ભા.]. મારે જ માયાવડે પ્રાણના સંબંધથી કલ્પિત થયેલો અંશ કતો, ભોક્તા તથા સંસારી એવી મિથ્યા પ્રસિદ્ધિને પામ્યો છે [મધુ.]. “અવિચ્છિન્નમવસારિત્વં ચ પ્રતિગ્રાદયતિ । [ચંકરાનંદ] અવિદ્યારૂપ ઉપાધિને લીધે બ્રહ્મ જ શુભ છે.”

“સ ચ જીવો મદંશત્વેન કલ્પિત. કયં સંસરતિ સત્ત્વામતિ ચ ? [શા. ભા.] એ મારા અંશરૂપે કલ્પેલો શુભ સંસારમાં કેવી રીતે આવે છે, તથા કેવી રીતે સંસાર [શરીર] છોડીને જાય છે ?” તો કહે છે:—એ શુભ પ્રકૃતિ વિષે રહેલી મન તથા પાંચ ઇન્દ્રિયોને જાત્ર તથા સ્વપ્નના ભોગો ભોગવવા આકર્ષણ કરે છે—“પ્રવર્તયત્યધિષ્ઠાતૃત્વાત્ = અધિષ્ઠાતા હોવાથી પ્રવર્તીવે છે;” અને

ધારે શરીર છોડીને બહાર બળ છે એટલે કે પહેલાંના શરીરમાંથી નીકળી બીજા શરીરને પામે છે, ત્યારે મનસહિત એ ઇન્દ્રિયોને સાથે લઈ બળ છે.

પૂર્ણ, શુદ્ધ, સત્વરૂપ પરબ્રહ્મનું ઉપાધિના સ્વભાવથી મોક્ષપર્વત ઉત્પન્ન તું જે સ્પંદન તે જીવ કહેવાય છે. પવન હોય તે સમગ્રે સમુદ્રનું તથા દીવાની પાખાનું જેવી રીતે કાંઈક સ્ફુરણ થયા કરે છે, તેવી જ રીતે બ્રહ્મના કિંચિત્ સ્ફુરણે જીવ કહે છે. જેવી રીતે વાયુમાં ચલનપણું છે, તથા અગ્નિમાં ઉત્થતા, તેવી રીતે જીવમાં જીવપણું મોક્ષ થનાં સુચી સ્વભાવથી જ રહે છે. જેમ ગ્નિકણુ કાષ્ઠ, ધી વગેરેની અધિકતાથી પોતાની પ્રકાશતાને પામે છે, તેમ તે જીવ સ્વાસનાએ કરી ક્રમથી અદ્ધ કારતાને પામે છે. જેમ વાસ્તવમાં નહિ હોવા છતાં જ્યુ આકાશની નીલિમા દ્રશ્યને તેજમાર્ગે સ્ફુરે છે, તેમ અદ્ધંતારહિત જીવને અદ્ધંતા રે છે. અદ્ધંકારસંકલ્પના વશથી જીવ દેશકાળના પરિચ્છેદવાળો તથા દેહાદિ નિર્મિતવાળો થાય છે. એ જ અદ્ધંકાર સંકલ્પે કરી જીવ નામને ધારણ કરે છે.

જેમ બીજા પોતાની અંદર અંકુરને ધારણ કરે છે, તથા પછી અંકુર થઈ ત્ર શાખાવાળા વૃક્ષરૂપે થાય છે, તેમ પ્રથમ જીવ એટલે કે લિંગશરીર મણિની ઉપાધિવાળો સંકલ્પથી થયેલો જીવ [બ્રહ્મા-હિરણ્યગર્ભ] ક્રમે કરીને સત્ત્વ જગદ્રૂપ થાય છે.

અષ્ટિ જીવ ઉત્પન્ન થયા પછી કર્મને લીધે વિચિત્રતાને પામે છે. જીવની સનાને [કર્મને] લીધે જુદાજુદા આકાર થાય છે. કોઈ જીવ સંકલ્પથી સ્થાવર-ને તથા કોઈ જીવ જંગમતાને પામે છે. કોઈ દેવ, ગધર્વાદિ દેહને પ્રાપ્ત થાય છે, થા કોઈ મનુષ્ય, રાક્ષસ, પિશાચ કે પશુ-પક્ષી આદિના દેહને પ્રાપ્ત થાય છે. મ વૃક્ષથી શાખા, ફલ, ફૂલ આદિ વારંવાર ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ શુભાશુભ મંથી જગત [ભોક્તાના સ્થાન] તથા ભોગ્યજીવનો વારંવાર ઉત્પન્ન થાય છે. વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન માટે જુઓ યો. વા. ઉ. પ્ર. ૬૪].

“કૂટસ્થે કલિન્તા વુદિસ્તદ્ ચિત્તપ્રતિવિવકે । પ્રાણાનાં ધાત્વાગ્નિઃ સંસારેણ યુજ્યતે ॥ [પંચદશી-૬-૨૩] કૂટસ્થમાં કલ્પેલી જે સુદ્ધિ તેમાં એટલે કે હિમાં [અંતઃકરણમાં] ચૈતન્યનું જે પ્રતિબિંબ પડે છે તે પ્રાણને ધારણ સ્વાથી જીવ કહેવાય છે; અને તે જીવ સંસાર સાથે જોગ્ય છે-કર્મોનુસાર જન્મ-મરણાદિક સુખદુઃખને ભોગવે છે.”

જીવ-બ્રહ્મની એકતા [અભેદતા]

“સત્યં જ્ઞાનમનંતં યદ્ વક્ષ્ય તદ્વસ્તુ તસ્ય તત્ ॥ રૂપસ્ત્વં ચ રૂપિણસ્તુ ચકલિતમ્ ॥ [પંચદશી ૨-૭૭] જે સત્ય, જ્ઞાન તથા અનંત છે તે સત્ય

છે, અને તે જ વસ્તુ પારમાર્થિક છે. તે બ્રહ્મનું ઈશ્વરપણું તથા શ્રવણું એ બે [ભિન્નભન્ન] પ્રકારની ઉપાધિઓથી કલ્પિત છે. માયારૂપ ઉપાધિવાળું થવાથી બ્રહ્મ ઈશ્વર કહેવાય છે; તથા અવિદ્યારૂપ ઉપાધિવાળું થવાથી શ્રવ કહેવાય છે; પરંતુ ઈશ્વરપણું તથા શ્રવણું પારમાર્થિક નથી.”

“ ન હિ સત્યસ્ય નાનાત્વમ્ । [ભાગ. ૧૨-૪-૩૦] પરમાર્થભૂત સત્યનાં [બ્રહ્મનાં] નાનાત્વ [ભેદ-અનેકપણું] નથી.” આ શ્રવ તથા બ્રહ્મનો ભેદ જે જેવામાં આવે છે, તે ભેદ ઘટાકાચ અને મહાકાચના ભેદ જેવો છે. આ ભેદ આકાશમાં રહેલા સૂર્ય અને પાણીમાં રહેલા સૂર્યના પ્રતિબિંબના ભેદ જેવો છે; તથા તે બહાર અને અંદર રહેલા પ્રાણુવાયુના ભેદ જેવો છે.

ઘટાકાચ પરિચ્છિન્ન છે અને મહાકાચ અપરિચ્છિન્ન છે, તોપણ તે બન્ને વચ્ચે ઉપાધિ સિવાય કશો ભેદ નથી; તેમ શ્રવ પરિચ્છિન્ન છે અને બ્રહ્મ અપરિચ્છિન્ન છે, તે વચ્ચે પણ ઉપાધિ સિવાય કશો ભેદ નથી. પાણીમાં રહેલો સૂર્ય કંપાદિક વિકારવાળો છે અને આકાશમાં રહેલો સૂર્ય કંપાદિક વિકારથી રહિત છે, તેમ છતાં તે બન્ને વચ્ચે ખરો ભેદ નથી, તેમ શ્રવ વિકારવાળો છે અને બ્રહ્મ વિકારરહિત છે, તોપણ તે બન્ને વચ્ચે ભેદ નથી. વળી બહારના વાયુની અને પ્રાણુવાયુની ક્રિયાઓ ભિન્નભિન્ન છે, તોપણ તે બન્ને વચ્ચે જેમ ભેદ નથી, તેમ શ્રવની સરળતા આદિક ક્રિયાઓ છે, અને બ્રહ્મની સરળતા આદિક ક્રિયાઓ છે, તોપણ તે બન્નેમાં ભેદ નથી.

“ જીવસ્ય તુ પારમાર્થિકં સ્વરૂપં વ્રજેવ । ” આ શ્રવનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ બ્રહ્મ જ છે.” તેથી જેમ જળમાં દેખાતું સૂર્યનું પ્રતિબિંબ તે જળરૂપ ઉપાધિનાશ પામતાં, સૂર્યને પામી જઈ, સૂર્યના જ આત્મારૂપે રિયત થઈ પાછું ફરતું નથી; અથવા જેમ ઘટાકાચ ઘટનો નાશ થતાં મહાકાચને પ્રાપ્ત થઈ પાછું ફરતું નથી; તેમ આ શ્રવ જ્ઞાનથી અવિદ્યારૂપ ઉપાધિ નાશ પામતાં બ્રહ્મને [પરમાત્માને] પ્રાપ્ત થઈ, બ્રહ્મની સાથે સંયુક્ત થઈ જાય છે—જોડાઈ જાય છે, અને ફરી પાછો આવતો નથી [શા. ભા., મધુ]. તેથી ‘ ચક્ત્વા ન નિવર્તન્તે ’ એ જે આગલા શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે, તે યુક્ત જ છે [શા. ભા. પગેરે] [૭].

અવતરણિકા :—હવે શ્રવાત્મા મનસહિત ઇન્દ્રિયોને કષારે આકર્ષણ કરે છે, તે કહે છે :

શરીરં યદવાપ્નોતિ યચ્છાપ્યુત્ક્રામતીશ્વરઃ ।

મૃદ્ધીત્વૈતાનિ સંયાતિ વાયુર્મૃદ્ધાનિવાશયાત્ ॥ ૮ ॥

અનવયાથી —ગત્ જ્યારે રૂંધર દેહ તથા ઇન્દ્રિયોના સંઘાતનો સ્વામી જીવાત્મા હત્કામતિ ઉત્ક્રમણ કરે છે—જ્યારે શરીર છોડી બહાર જાય છે તથા અપિ તથા યત્ જ્યારે શરીર ખીળ શરીરને અવાગ્નોત્તિ પામે છે, તુ ત્યારે રૂંધ જોમ આશયાત્ પુષ્પાદિક સ્થાનથી વાયુ વાયુ મવાન્ ગધેને ગ્રહણ કરીને જાય છે, તેમ તે દ્વાનિ એ મનસહિત ઇન્દ્રિયોને ગૃહીત્વા ગ્રહણ કરીને સંયાતિ જાય છે [૮]

શબ્દાથી —જ્યારે જીવાત્મા ઉત્ક્રમણ કરે છે [દિશથી બહાર જાય છે] ત્યારે ઇન્દ્રિયોનું આકર્ષણ કરે છે અને જ્યારે ખીળ શરીરને પામે છે ત્યારે જોમ પુષ્પાદિક સ્થાનમાંથી વાયુ ગધેને ગ્રહણ કરીને જાય છે, તેમ તે મનસહિત ઇન્દ્રિયોને ગ્રહણ કરીને જાય છે [૮]

વિવેચન —હે અનુન ! દેહ તથા ઇન્દ્રિયોના સંઘાતનો સ્વામી જીવાત્મા જ્યારે હત્કામતિ = ઉત્ક્રમણ કરે છે, જ્યારે શરીર છોડી બહાર જાય છે, જ્યારે જીવાત્મા પહેલાના શરીરમાંથી નીકળી ખીળ શરીરને પામે છે, ત્યારે જોમ પુષ્પાદિક સ્થાનમાંથી વાયુ ગધે ગ્રહણ કરીને જાય છે તેમ જીવાત્મા કમોના કમો ભોગનવા માટે મનસહિત શ્રોત્રાદિક ઇન્દ્રિયોને ગ્રહણ કરીને જાય છે

શ્રુતિ કહે છે કે —મૃત્યુ સમયે જીવાત્માની સાથે પ્રાણ ઉત્ક્રમણ કરે છે પ્રાણની સાથે મનસહિત ઇન્દ્રિયો [નિગશરીર] ઉત્ક્રમણ કરે છે જીવાત્મા ઉત્ક્રમણ વખતે ભાવિ સંબંધના વિજ્ઞાનનાજો થાય છે, અને સરિજ્ઞાનપ્રતિ [ગતવ્યપ્રતિ] જ ગમન કરે છે તે અન્ય શરીરમાં જનાગ જીવાત્માની પછવાડે વિદ્યા, કર્મ તથા પૂર્વપ્રજ્ઞા જાય છે [બૃ ૭ ૪-૪-૨] અને યથાકર્મ યથાશ્રુતમ્ । [કે ૭૫ ૨-૭] પોતાના કર્મ તથા જ્ઞાન અનુસાર જીવાત્મા દેવ, ગધર્વ વગેરે જિવ્ય શરીરને, મનુષ્યશરીરને કે પશુ, પક્ષી વગેરે નીચ શરીરને પ્રાપ્ત થાય છે

જીવાત્માનાં કારણાદિ શરીરો

‘શીર્યતે કિંતિ શરીરમ્ ।’ જોનો નાશ થાય તે શરીર કહેવાય છે જીવાત્માને ત્રણ શરીરો છે—કાણુશરીર, લિંગશરીર અને સ્થૂલશરીર. અનાદિ અવિદ્યારૂપ કારણુશરીર નિગશરીર તથા સ્થૂલ શરીરના કારણરૂપ દોષાર્થી “કારણુશરીર” કહેવાય છે મૃત્યુસમયે કેવળ સ્થૂલ શરીર નાશ પામે છે જ્યારે જીવાત્મા આત્મ સાક્ષાત્કારને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે લિંગશરીર તથા કાણુશરીર નાશ પામે છે અર્થાત્ કામક્રોધાદિ લિંગશરીરના જવરો તથા વાસના, અવિદ્યા વગેરે કાણુશરીર જવરો નાશ પામે છે [પચ્ચદશી ૭-૨૨૫-૨૨૬]. તથા શ્રાનિ રૂપ જવરો પામવાથી તે કોઈ પણ પ્રકારના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થતો નથી [પચ્ચદશી ૭-૨૨૬]

લિંગશરીર

“આત્મોપાર્થિવ્યસ્તદ્વિજ્ઞશરીરં હૃદયગ્રન્થિરિત્યુચ્યતે । [સર્વસાર ઉપનિષદ] મન વગેરે સૂક્ષ્મ તત્ત્વોની ઉપાધિ જે આત્મભરવરૂપના અચાનચી આત્માને નિત્ય જેવી વળગેલી હાસે છે, તે “લિંગશરીર” કહેવાય છે. અથવા બુદ્ધિ અને ચિદાત્માનો અધિની પેઠે દૃઢ સંયોગ અર્થાત્ બુદ્ધિના કૃતૃત્વાદિ ધર્મોનો ચિદાત્મા વિષે આરોપ અને ચિદાત્માના સ્ફુરણરૂપ ધર્મોનો બુદ્ધિમાં આરોપ, એ પ્રમાણે ચિત્ત અને જડનો અન્યોન્યાધ્યાસ તે અંધિ [લિંગશરીર] કહેવાય છે. લિંગશરીર અવિદ્યાના અશરૂપ કારણશરીરમાથી બપજે છે, તથા સુષુપ્તિમા કારણશરીરમાં લીન થાય છે [શંકર-શ્રીવાક્યસુધા ૧૨].

“બુદ્ધિકર્મેન્દ્રિયગ્રાણપંચકૈર્મનસા ધિયા । શરીર સજ્જલમિઃ સૂક્ષ્મં તદ્વિજ્ઞુચ્યતે ॥ [૫ અર્શી ૧-૨૩, શંકર-આત્મબોધ ૧૨]. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ ગ્રાણ, મન અને બુદ્ધિ એ સત્તર તત્ત્વોનું સૂક્ષ્મ શરીર બને છે, અને તે “લિંગશરીર” કહેવાય છે.

લિંગશરીર મનુ પ્રધાનપણું હોવાથી અળ [અંચળ] છે, આત્માવડે તે દૃશ્ય છે, બલિહ તથા નિર્બળ થવાના ગ્વભાવવાળું હોવાથી વિહારી છે. પરિચિન્ન [એક દેશમાં રહેનારું] છે, અને જ્ઞાનવડે બાધ પામવાને યોગ્ય હોવાથી મિથ્યા [અસત્] છે [શંકર અપરાધાનુભૂતિ ૩૯].

લિંગશરીર નિરાકાર હોવા છતાં અત્યંત પુષ્ટ છે, વાયુરૂપ હોવા છતાં મોટી ઝાડી જેવું દુર્ભેદ છે, અને સૂક્ષ્મ હોવા છતાં, મેરુ પર્વત જેવું ઘડ છે [યો. વા. નિ. પ્ર. [૫]. ૫૧-૫૧].

લિંગશરીર સૂક્ષ્મ છે, પરંતુ તેના આકાર વિષે શ્રુતિમાં વર્ણન નથી. મહા-ભારતમા સાવિત્ર્યુપાખ્યાનમાં સત્યવાનના સ્થૂલશરીરમાથી અંગૂઠામા પુરુષ યમે બહાર કાઢ્યો એવું જે વર્ણન છે, તે ઉપરથી લિંગશરીર અંગૂઠા જેવડા આકારનું છે, એમ દૃષ્ટાતને ખાતર માનેલું છે. શ્વ પશુ અત્યંત સૂક્ષ્મ છે [સ્વે. ઉ. ૫-૯]: પરંતુ તે સર્વ જૂતોના હૃદયકમળમાં રહે છે, તેથી હૃદયાકાશની અપેક્ષાએ અંગૂઠા જેવડો કહેવામાં આવ્યો છે [સ્વે. ઉ. ૫-૮; પ્ર. સૂ. ૧-૩-૨૫].

સ્થૂલશરીર

પૃથ્વી વગેરે પાંચજૂતોથી બપજેલું, પ્રારબ્ધકર્મે રચેલું, તથા શ્વનાં સુખ-દુઃખો ભોગવવાનું સ્થાન સ્થૂલશરીર કહેવાય છે [શંકર. આત્મબોધ ૧૧].

જીવાત્માનું પૂર્વદેહનું વિસ્મરણ તે મૃત્યુ છે, તથા નવા દેહમાં તીવ્ર નિદિ-
ધ્યાસ તે જ જન્મ છે [ભાગ. ૧૧-૨૨-૩૭-૩૯]. આ પ્રકારની મનની જન્મ-
મૃત્યુની શ્રાંતિ જ જીવાત્માનાં જન્મ-મરણ કહેવાય છે. કર્તાપણું તથા ભોક્તા-
પણું સ્થૂલદેહને નહિ, પરંતુ સિંગદેહને જ છે. સૂક્ષ્મ દેહવાળો જીવ જ કર્મોનો
ભોક્તા છે. આત્મા સિંગશરીરવડે જે કર્મો કરે છે, તે જ કર્મોનાં ફળો તે
સિંગશરીરવડે નવા દેહને પ્રાપ્ત થઈ ભોગવે છે [ભાગ. ૪-૨૯-૬૦].

જેમ ખડમાંકડી ખીખ ખડને વળગ્યા વિના પ્રથમના ખડને છોડતી નથી,
તેમ જીવ મૃત્યુવેળા પૂર્વદેહને ઉત્પન્ન કરનારાં કર્મો પૂર્ણ ન થવાથી, ખીખે દેહ
મળ્યો ન હોય, ત્યાં સુધી પ્રથમના દેહનું અભિમાન છોડતો નથી [બુ. ઉ.
૪-૪-૩; ભાગ. ૪-૨૯-૭૬-૭૭] [૮].

અવતરણિકા :—હવે ઇન્દ્રિયોને ગ્રહણ કરીને નીકળવાનું પ્રયોગન કહે છે ।

શ્રોત્રં ચક્ષુઃ સ્પર્શનં ચ રસનં ગ્રાણમેવ ચ ।

અધિષ્ઠાય મનશ્ચાયં વિપયાનુપસેવતે ॥ ૧ ॥

અન્યથાથ' :—અર્થ આ જીવાત્મા શ્રોત્રં કાનનો ચક્ષુઃ આંખનો દર્શન
સ્પર્શેન્દ્રિયનો રસનં જીભનો ચ ગ્રાણં નાકનો ચ તથા કર્મેન્દ્રિયો તથા પ્રાણનો
[મધુ. વગેરે] અને મનઃ મનનો, ચ તથા બુદ્ધિ તથા અહંકારનો [ચંકરાનંદ]
અધિષ્ઠાય આશ્રય કરીને એ જ વિપયાન્-વિષયોને હવસેવતે ભોગવે છે [૯].

શબ્દાથ' :—આ જીવાત્મા કાનનો, આંખનો, સ્પર્શેન્દ્રિયનો, જીભનો,
નાકનો તથા મનનો આશ્રય કરી વિષયો ભોગવે છે [૯].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! જીવાત્મા કર્માનુસાર જે જે લોકમાં જે જે દેહ
ધારણ કરે છે, ત્યાં આંખ, કાન, નાક, જીભ, સ્પર્શેન્દ્રિય તથા મનનો અધિષ્ઠાય =
આશ્રય કરીને શબ્દાદિ વિષયોનું સેવન કરે છે.

અહીં 'ગ્રાણમેવ ચ' એ વચનમાં રહેલા ચક્રારવડે પાંચ કર્મેન્દ્રિયો તથા
પાંચ પ્રાણોનો પણ અર્થ ગ્રહણ કરવો. [મધુ વગેરે] અને 'મનશ્ચ' એ
વચનમાં રહેલા ચક્રારવડે બુદ્ધિ તથા અહંકારનો અર્થ ગ્રહણ કરવો [ચંકરાનંદ].

શ્રુતિ પણ કહે છે કે :— “ આત્મેન્દ્રિયમનોબુક્તં નોક્તેત્સાદુર્મનોપિણઃ ।
[કં ઉપ. ૧-૩-૪] શરીર, ઇન્દ્રિયો તથા મનસહિત આત્માને વિવેકી પુરુષો
ભોક્તા [સંસારી] કહે છે [૯].

અવતરણિકા :—હવે જ્ઞાની પુરુષો આ આત્માને તત્ત્વથી જાણે છે, તે કહે છે :

ઉત્ક્રામન્તં સ્થિતં વાઽપિ મુજ્જાનં વા ગુણાન્વિતમ્ ।

વિમૂઢા નાનુપશ્યન્તિ પશ્યન્તિ જ્ઞાનચક્ષુષઃ ॥ ૧૦ ॥

અન્યથાથ^૧ :—ઉત્ક્રામન્તં ઉત્ક્રમણ કરનારા વા અથવા સ્થિતં દેહ વિષે રહેલા વા અથવા મુજ્જાન વિપયોને ભોગવનારા તથા ગુણાન્વિતમ્ સુખદુઃખ-દુઃખાત્મક તથા મોહાત્મક ગુણોથી યુક્ત એવા જાણે પણ આત્માને વિમૂઢા-અત્યંત મૂઢ-અજ્ઞાની ન અનુપશ્યન્તિ જ્ઞેતા નથી-જાણતા નથી, પરંતુ જ્ઞાનચક્ષુષઃ જ્ઞાનરૂપી ચક્ષુવાળા પશ્યન્તિ જુએ છે [૧૦].

શબ્દાથ^૨ :—ઉત્ક્રમણ કરનારા, દેહ વિષે રહેલા, અથવા વિપયોને ભોગવનારા, તથા ગુણોવડે યુક્ત આ આત્માને અત્યંત મૂઢ લોકો જ્ઞેતા નથી-પરંતુ જ્ઞાનરૂપ ચક્ષુવાળા વિવેકી લોકો જ જુએ છે [૧૦].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! જેમ આકાશમા પ્રકાશી રહેલા સૂર્યને નેત્રવાળો પુરુષ જુએ છે, પરંતુ અધપુરુષ જોઈ શકતો નથી; તેમ રત્નામન્ત = એક શરીરનો ત્યાગ કરી બીજા શરીર પ્રતિ ગમન કરનારા, સ્થિતં = શરીર વિષે રહેલા, મુજ્જાનં = શબ્દાદિ વિપયોને ભોગવનાર તથા ગુણાન્વિતં = સુખદુઃખ-મોહાદિ ગુણોથી યુક્ત [શા. લા.] આ આત્માને મૂઢ લોકો જોઈ શકતા નથી; પરંતુ જ્ઞાનરૂપ ચક્ષુવાળા વિવેકી લોકો જ તેને જુએ છે.

વિવેકી સર્વ અવસ્થાઓ વિષે આત્માને નિષ્કલ, નિષ્ક્રિય, નિત્ય, શુદ્ધ તથા નિરુપાધિક જાણે છે; અને અજ્ઞાનરૂપી અંધકારવડે જેમની દષ્ટિ આચ્છાદિત થયેલી છે એવા મૂઢ લોકો આત્માને કતો, ભોક્તા, સુખી, દુઃખી ઇત્યાદિ પ્રકારે સંસારી જાણે છે [ચંકરાનંદ]. ઉપાધિને જ ઉત્ક્રમણાદિ છે, પણ આત્માને નથી, એ મૂઢ જાણતો નથી [નીલકંઠ].

“ અહો કણ્ઠં વર્ષત ક્વલુઝ્ઞેસતિ મમવાન્ । [શા. લા., મધુ. વગેરે] દર્શન યોગ્ય એવા આ આત્માને મૂઢ લોકો જાણતા નથી, એ અત્યંત કષ્ટદાયક છે, એમ કહી, ભગવાન કરુણા પ્રગટ કરે છે ” [૧૦].

અવતરણિકા :—હવે પૂર્વોક્ત અર્થને સ્પષ્ટ કરે છે :

યતન્તો યોગિનશ્ચૈનં પશ્યન્ત્યાત્મન્યવસ્થિતમ્ ।

યતન્તોઽપ્યકૃતાત્માનો નૈનં પશ્યન્ત્યચેતસઃ ॥ ૧૧ ॥

અન્યથા :—યતંતો ધ્યાનાદિ ઉપાયોવડે પ્રયત્ન કરનારા યોગીઓ! ચ જ આત્મનિ પોતાની બુદ્ધિમાં [શા. ભા., મધુ. વગેરે] અવસ્થિતં પ્રતિ-
બિંબિત થયેલા [મધુ.] એ આત્માને પડ્યંતિ જુએ છે, પરંતુ યતંતઃ યત્ન-
કરવા છતાં અપિ પશુ અકૃતાત્મનઃ અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળા અચેતસઃ અવિવેકી
લોકો એને ન પડ્યંતિ જોઈ શકતા નથી [૧૧].

શબ્દાર્થ :—અવયુમનનાદિ સાધનોવડે યત્ન કરનારા યોગીઓ જ બુદ્ધિમાં
પ્રતિબિંબિત થયેલા એ આત્માને જુએ છે, પરંતુ યત્ન કરવા છતાં પશુ અશુદ્ધ
અંતઃકરણવાળા અવિવેકી લોકો એને જોઈ શકતા નથી [૧૧].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! “ યતન્તઃ = મત્પ્રપત્તિપૂર્વકકર્મયોગાદિપુ યત્માના ।
[રા. ભા.] મારે શરણુ યઈ કર્મયોગાદિમાં યત્ન કરનારા, ” અવયુ, મનન,
નિદિધ્યાસન વગેરે ઉપાયોવડે યત્ન કરનારા [ચંકરાનંદ], સમાહિત [શુદ્ધ]
અંતઃકરણવાળા યોગીઓ પોતાની બુદ્ધિ વિષે અવસ્થિતમ્ = પ્રકાશરૂપે રહેલા
બુદ્ધિ આદિના પ્રકાશક [ચંકરાનંદ] અને બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબિત થયેલા [મધુ.]
વિષુ તથા ઉત્ક્રમણાદિ ક્રિયાઓથી રહિત આ અસંગ આત્માને જુએ છે.
‘ અયમહમસ્મિ ’ ‘ આ આત્મા હું છું ’ એ પ્રકારે આત્મસાક્ષાત્કાર કરે છે.
[શા. ભા., ચંકરાનંદ].

પરંતુ અકૃતાત્મનઃ = જેમણે નિષ્કામ કર્મના અનુષ્ઠાનથી જપ, તપ, વ્રતઃ
વગેરેથી પોતાના અંતઃકરણને શુદ્ધ કર્યું નથી, જેઓ દુરાચરણથી ઉપરામ-
પામ્યા નથી-અટક્યા નથી, જેમનો વિદ્યા, ધન, સત્તા વગેરેનો દર્પ સાંત થયો
નથી [શા. ભા.] એવા અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ તથા અભિનિવેશ વિશિષ્ટ-
[ચંકરાનંદ], યદાદિકથી જેમણે અંતઃકરણ શુદ્ધ કર્યું નથી [મધુ.] એવા
બહિર્મુખ અવિવેકી લોકો, પ્રયત્ન કરવા છતાં આત્મતત્ત્વને જાણી શકતા નથી.

શ્રુતિ પણ કહે છે કે :—“ નાચરતો દુધરિતામ્ । [કહ ઉપ. ૧-૨-૨૪] જે
નિપિદ્ધ કર્મથી એટલે કે શ્રુતિસ્મૃતિથી અવિદિત પાપકર્મથી મનુપરતઃ । [શા. ભા.
કહ ઉપ.] નિવૃત્ત થયો નથી, ” તે આ આત્માને આત્મજ્ઞાનદ્વારા પ્રાપ્ત યઈ
શકતો નથી-જાણી શકતો નથી [૧૧].

અવતરણિકા :—“ સર્વત્ર મદ્બુધ્યા મદુપાસ્તિર્બુર્વાં રાગાદિદોષા ન ભવન્તિ,
તેન ચિત્તપ્રસાદો જ્ઞાનં ચ સિધ્યતીતિ સ્વસ્ય સાર્વાર્થમ્ પ્રતિષાદયતિ ॥ [ચંકરાનંદ]
સર્વત્ર બુદ્ધિથી મારી ઉપાસના કરનારાઓને રાગાદિ દોષો યતા નથી, તેથી
ચિત્તશુદ્ધિ તથા જ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે, એ જોધન કરવા માટે દ્વેષ ચાર મ્લોક-
વડે પોતાનું સર્વાત્મપણું પ્રતિપાદન કરે છે :

યદાદિત્યગતં તેજો જગદ્ભાસયતેઽધિલમ્ ।

યચન્દ્રમસિ યચાગ્નૌ તત્તેજો વિદ્ધિ મામકમ્ ॥ ૧૨ ॥

અન્યથાર્થઃ—આદિત્યગતમ્ સૂર્યમાં રહેલું યત્ જે તેજઃ તેજઃ ચંદ્રમસિ ચંદ્રમાંમાં રહેલું યત્ જે તેજઃ ચ તથા અગ્નૌ અગ્નિમાં રહેલું યત્ જે તેજઃ તથા જે તેજઃ અધિલં આખા જગત્ જગતને ભાસયતે પ્રકાશિત કરે છે તત્ તેજઃ તેજઃ તુ મામકં મારુ વિદ્ધિ જાણુ [૧૨].

શબ્દાર્થઃ—સૂર્ય વિષે રહેલું જે તેજઃ, ચંદ્ર વિષે રહેલું જે તેજઃ, તથા અગ્નિ વિષે રહેલું જે તેજઃ તથા જે તેજઃ આખા જગતને પ્રકાશિત કરે છે, તે તેજઃ મારુ છે, એમ જાણુ [૧૨].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! યદ્ આદિત્યગતં તેજઃ = યશ્ચ વિષે તથા યશ્ચના અધિષ્ઠાતા સૂર્ય વિષે જે રૂપને પ્રકાશિત કરવાના સામર્થ્યરૂપ ચૈતન્યાત્મક તેજઃ છે; યત્ ચન્દ્રમસિ તેજઃ = મન વિષે તથા મનના અધિષ્ઠાતા ચંદ્ર વિષે જે અંતરના સુખદુઃખાદિ વિષયોને પ્રકાશિત કરનારું સામર્થ્યરૂપ તેજઃ છે; યત્ ચ અગ્નીઃ = વાગિન્દ્રિયમાં તથા તેના અભિમાની અગ્નિમાં જે અધ્યાકૃત વગેરે વિષયોને પ્રકાશિત કરવાના સામર્થ્યરૂપ તેજઃ છે, તથા જે તેજઃ સ્થાવરજંગમરૂપ સર્વ વસ્તુઓને પ્રકાશિત કરે છે, તત્ તેજઃ મામક વિદ્ધિ = તે તેજઃ મારું-વિષ્ણુનું છે, એમ તું જાણુ. [યા. ભા.], મારી વિભૂતિરૂપ તે તેજઃ વિષે તું મારી પરમેશ્વરની શુદ્ધિ કર [ઇંકરાતંદ]. સૂર્ય, ચંદ્ર, અગ્નિ એ સર્વે જગતને પ્રકાશિત કરે છે, તે મારી સત્તાથી જ કરે છે, અને તેમનામાં તેજરૂપી મારી જ સત્તા છે, એમ જાણુ. જે ચૈતન્યાત્મક જ્યોતિરૂપી તેજઃ સૂર્ય વિષે, ચંદ્ર વિષે તથા અગ્નિ વિષે રહેલું છે, તેમ જ જે તેજઃ આ સમસ્ત જગતને પ્રકાશિત કરે છે, તે ચૈતન્યાત્મક જ્યોતિરૂપ તેજને તું મારું સ્વરૂપ જાણુ.

શ્રુતિઓ પણ કહે છે કે :—“યેન સૂર્યસ્તપતિ તેજસેદ્ધઃ । [તે. આ. ૩-૧૨-૯]. જે પરમાત્માના તેજથી પ્રકાશિત થયેલો સૂર્ય તપી રહેલો છે; યેન ચર્લ્લપિ વચ્યન્તિ । [કેન ઉપ. ૧-૬] જે પરમાત્માના તેજપડે યશ્ચ વગેરે ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયોનું પ્રકાશ કરે છે, તથા જે તેજઃ સૂર્યચંદ્રાદિ વિષે રહેલું છે, તે તેજઃ મારુ છે [૧૨].

અવતરણિકા :—હવે પૃથ્વીની ધારણશક્તિ તથા ચંદ્રની પોષણશક્તિ મારી છે, તે કહે છે :

ગામાનિશ્ય ચ ભૂતાનિ ધારયામ્યહમોજસા ।

પુષ્ણામિ ઔપધીઃ સર્વાઃ સોમો ભૂત્વા રસાત્મકઃ ॥ ૧૩ ॥

અન્યથાથ^૧ — ચ વળી ગામ્ પૃથ્વીમા આવિશ્ય પ્રવેશ કરીને બોજવા મારી શક્તિથી અહ હું ભૂતાનિ સર્વભૂતોને ધારયામિ ધારણ કરું છું ચ તથા રસાત્મક રસરૂપ સ્વભાવવાળો સોમ ચદ્ર મૂલ્વા થઈ સર્વા સર્વ ઔપધી ઔપધીઓનું પુષ્ણામિ પોષણ કરું છું [૧૩]

શબ્દાર્થ — પૃથ્વીમા પ્રવેશ કરીને, મારી શક્તિથી હું સર્વભૂતોને ધારણ કરું છું તથા રસરૂપ સ્વભાવવાળો ચદ્ર થઈ સર્વ ઔપધીઓનું પોષણ કરું છું [૧૩]

વિવેચન — હે અનુન ! વાયુ જેમ પોતાની શક્તિવડે મેરમડળમા પ્રવેશ કરી જળને ધારણ કરે છે, તેમ હું પૃથ્વીમા પ્રવિશ્ય = પ્રવેશ કરી સર્વનં વ્યાપ્ત થઈ [શકરાનંદ] ઔજસા = મારી અપરિમિત માયાશક્તિના બળથી [શકરાનંદ] મારા વ્યાભાવિક બળવડે [કેશવ પગેરે] મારી આકર્ષણશક્તિથી ધૂળની મૂદી જેવી પૃથ્વીને દબ કરી હું સર્વભૂતોને ધારણ કરું છું જે હું મારા બળવડે પૃથ્વીને દબ ન કરું તો આ પૃથ્વી રેતીની મૂદીની પેઠે વીખરાઈ જાય આ વિપયમા ચન દૌરુષા પૃથિવી ચ દહા । [યશુ કા ૧-૮-૮] જે પરમાત્મા વડે આગમ્ય ઉગ્ર થાય છે તથા પૃથ્વી દહ થાય છે ” “સ દાધાર પૃથિવીમ્ । [નદ સ ૮-૭-૩-૧] તે પૃથ્વીને ધારણ કરે છે ” એ શ્રુતિઓ પ્રમાણભૂત છે.

વળી હું જ રસરૂપ ચદ્રમા થઈ ડાગર, જવ, ધઉ વગેરે ઔપધીઓનું પોષણ કરું છું તથા રસાદવાળી ડું છું રસોનો આત્મા, રસસ્વભાવવાળો, તથા રસરૂપ ચદ્રમા પોતાના રસના જ ચારથી સર્વ ઔપધીઓને પુષ્ટિવાળી તથા રસવાળી કરે છે, એ ભાવ છે [શા ભા વગેરે]

“एतेन चन्द्रोऽपि चन्द्रासृत्तरसपुष्पं सर्वा औपधयोऽपि मम विभूतिस्तत्र मन्वद्वि कर्तव्यति सूचितं भवति । [શકરાનંદ] આથી ચદ્ર તથા ચદ્રામૃતરસથી પુષ્ટ સર્વ ઔપધીઓ મારી જ વિભૂતિઓ છે, તથા તેમા મારી શુદ્ધિ કરવી નેઈએ, એ સૂચિત થાય છે ” [૧૩]

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिना देहमाश्रितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ ૧૪ ॥

અન્યથાથ^૧ — અહ હું વૈશ્વાનર જઠરાગ્નિરૂપ મૂલ્વા થઈ ને પ્રાણીના પ્રાણીના ઔના દેહમ્ દેહને આશ્રિત આશ્રયે રહેલો છું અને પ્રાણાપાનસમાયુક્ત પ્રાણુ

અને અપાનવડે ઉદ્દીપ્ત ધર્મ-પ્રજ્વલિત ધર્મ ચતુર્વિધં ચાર પ્રકારનાં અન્નં અન્નને પચામિ પચાવું છું [૧૪].

શબ્દાર્થ :—હું જ્ઞરાગ્નિરૂપ ધર્મ, પ્રાણીઓના દેહને આશ્રયે રહેલો છું; અને પ્રાણ તથા અપાનવડે ઉદ્દીપ્ત ધર્મ, ચાર પ્રકારનાં અન્નને પચાવું છું [૧૪].

વિવેચન.—હે અર્જુન ! અહં વૈશ્વાનરઃ મૂલ્યા = હું ઈશ્વર જ જ્ઞરાગ્નિરૂપ ધર્મ, પ્રાણીઓના દેહને આશ્રય લઈ, પ્રાણ તથા અપાનવાયુ વડે ચતુર્વિધમ્ અન્નમ્ પચામિ = ચાર પ્રકારના અન્નને પચાવું છું. શેટલી વગેરે દાંતવડે ખવાય એવા ભક્ષ્ય, ફૂધપાક વગેરે છલવડે હલાવીને ખવાય એવા ભોજ્ય, શીખંડ વગેરે છલવડે ચાટીને ખવાય એવા લેણ, તથા ગેરડી વગેરે ચૂસીને ખવાય એવા ચોખ્ખ એ ચાર પ્રકારનાં અન્નને પચાવું છું [મધુ. વગેરે]; અથવા હું મનુષ્ય વગેરેના પાર્થિવ, ચાતક વગેરેના આપ્ય, બાલખિત્ય વગેરેના તૈજસ તથા સર્પ વગેરેના વાયવ્ય એવા ચાર પ્રકારનાં અન્નને પચાવું છું [યજ્ઞરાનંડ].

શ્રુતિ પણ કહે છે કે:—“અયમગ્નિર્વૈશ્વાનરો ચોડયમન્તઃ પુરુષે ચેતેદમન્નં પચ્યતે। [યુ. ઉ. ૫-૬-૧] આ અગ્નિ વૈશ્વાનર છે, જે આ ધરીરની અદર છે; જે અગ્નિવડે આ અગ્નિ પાચન થાય છે.” આ શ્રુતિના અર્થ પ્રમાણે જ્ઞરાગ્નિ જ વૈશ્વાનર છે.

તાત્પર્ય એ છે કે, આ દેહ વિશે જે ભોક્તા છે, તે અગ્નિ વૈશ્વાનરરૂપ છે, અને જે ભોજ્ય અન્ન છે, તે સોમરૂપ છે. એ પ્રમાણે અગ્નિ-સોમ બન્ને સર્વરૂપ [જગતરૂપ] છે. એ પ્રકારે પશ્યતઃ। [શા. ભા. વગેરે] જ્ઞેનાસા પુરુષતે અથવા ધ્યાયતઃ। [મધુ. વગેરે] ધ્યાન કરનાર પુરુષને “અન્નદોષલેષો ન ભવતિ। [શા. ભા., મધુ. વગેરે] અન્નદોષનો લેપ થતો નથી” [૧૪].

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।

वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदांतकृद्वेदविदेव चाहम् ॥ १५ ॥

અન્યથાર્થ :—ચ વળી અહં હું સર્વસ્ય સર્વના હૃદિ હૃદયને વિશે-શુદ્ધિને વિશે [મધુ. વગેરે] જ્ઞાતભાષે સંનિવિષ્ટઃ રહેલો છું-પ્રવિષ્ટ થયો છું. [અતઃ શા. ભા.] તેથી મત્ત. મારાથી જ સ્મૃતિઃ શાસ્ત્ર તથા યુગનાં વચનોનું અખંડ રમરણુ જ્ઞાન આત્મ-વશ્નું જ્ઞાન ચ તથા જ્ઞાપોહન સ્મૃતિ તથા જ્ઞાનનો અભાવ થાય છે ચ તથા સર્વઃ સર્વ વેદૈઃ વેદોવડે અહમ્ એવું હું જ વેચઃ

જાણુવા યોગ્ય છું. વેદાંતકૃત્ત વેદાંતના અર્થના સંપ્રદાયનો પ્રવર્તક ચ તથા
વેદવિત્ વેદના અર્થને જાણુનારો અહમ્ એવ હું જ છું [૧૫].

શબ્દાર્થ :—હું સર્વની હૃદય-શુદ્ધિ વિશે આત્મારૂપ રહેલો છું. મારાથી જ સ્મૃતિ, જ્ઞાન તથા વિસ્મરણ થાય છે. સર્વ વેદોવડે હું જાણુવા યોગ્ય છું. હું વેદાંતના અર્થના સંપ્રદાયનો પ્રવર્તક છું તથા હું જ વેદના અર્થને જાણનારો છું [૧૫].

વિવેચન :—હું અર્જુન! સર્વ પ્રાણીઓની શુદ્ધિપ શુદ્ધામાં હું પરમાત્મા જ ક્ષેત્રગ્રાપે પ્રવેશ કરી રહેલો છું. “અતઃ પ્રાણિવર્ગઃ સર્વો ભ્રમ્યમેવૈવર્યયઃ । [શંકરાનંદ] તેથી જ સર્વ પ્રાણીવર્ગ હું જ છું.” “એતેન મેદદૃષ્ટેરનવકાશ ઇતિ સ્મૃતિમ્ । [શંકરાનંદ] આથી બેદદૃષ્ટિનો અવકાશ નથી, એ સ્મૃત છે.”

મારાથી જ સર્વ પ્રાણીઓને સ્મૃતિઃ = શાસ્ત્ર તથા આચાર્યના ઉપદેશનું અખંડ સ્મરણ તથા જ્ઞાન = આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન થાય છે; તથા મારાથી જ અવોહન = સ્મૃતિ તથા જ્ઞાન બન્નેનો નાશ થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે, પુણ્યથાળી પુરુષોને તેમના પુણ્યકર્મોનુસાર સ્મૃતિ તથા જ્ઞાન થાય છે; અને પાપી પુરુષોને તેમના પાપકર્મોનુસાર સ્મૃતિ તથા જ્ઞાનનો લોપ થાય છે [શા. બા.].

વળી કર્મકાંડ, ઉપાસનાકાંડ તથા જ્ઞાનકાંડ પર સર્વ વેદોવડે વેદઃ = સર્વોત્તમક્રમજ્ઞાને લીધે જાણવા યોગ્ય હું જ છું [મધુ]. અથવા જાણવા યોગ્ય ને નિર્વિશેષ, નિત્ય, શુદ્ધ, શુદ્ધ, મુક્તસ્વભાવ, સમ્યક્જ્ઞાનદેહરસ, અદ્વિતીય પરમાત્મા છે, તે હું જ છું [શંકરાનંદ]. વેદાન્તકૃત્વ = વેદાંતના સંપ્રદાયને કતા [શા. ભા.], વેદાંતના અર્થના સંપ્રદાયને પ્રવર્તાવનારો [મધુ], વેદાંતના અર્થને પ્રકાશ કરનારો [શંકરાનંદ] હું જ છું. આ વિષયમાં “યો મ્હાણં ચિદ્વાતિ પૂર્વે યો વૈ વેદાંશ્વ પ્રહિનોતિ તસ્મે । [શ્રવે. ઉ. ૬-૧૮] ને પરમાત્મા સ્થિતની આદિમાં જ્ઞાને ઉત્પન્ન કરે છે, અને ને તેમને વેદો આપે છે ” એ શ્રુતિ પ્રમાણુજૂત છે, તથા વેદચિદ્ = સર્વ વેદોના અર્થને જાણનારો હું જ છું.

आध्यात्मिक हृदय

“અથ યદિદમસ્મિન્નગ્રપુરે દહરં પુણ્ડરીકં વેશ્મ દહરોઽસ્મિન્નન્તરાકાશસ્તસ્મિ-
ન્યદન્તસ્તદન્વેષ્ટવ્યં તદ્વાવ વિજિજ્ઞાસિતવ્યમિતિ । [છા. ઉ. ૮ ૧-૧] આ બ્રહ્મપુરમાં
[આ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિના સ્થાનરૂપ શરીરમાં] અસ્પ હૃદયકમળરૂપ મહેલ છે,
તેમાં અસ્પતર અંતરાકાશ છે; અને તેમાં જે અંતર છે, તે સોધવા યોગ્ય છે,
તથા શ્રવણાદિક ઉપાયોપડે સાક્ષાત્કાર કરવા યોગ્ય છે.”

“હૃદિ હોય આત્મા । [પ્રશ્ન ઉપ. ૩-૬] = હૃદિ પુણ્ડરીકાકારમાં સ્થિત-
પરિચ્છિન્ને હૃદયાકાશ એ આત્માઽઽત્મના સંયુક્તો સિદ્ધાત્મા । [શા. ભા. પ્રશ્ન
ઉપ.] આ આત્મા [આત્માસહિત વિંગદેહ] હૃદયમાં એટલે કે કમળ સરખા
આકારવાળા માસપિંડથી પરિચ્છિન્ન હૃદયાકાશમાં રહે છે.” વચ્ચોવપ્રતીકાસં-
હૃદયં ચાપ્યધોમુસમ્ । [રા. ભા., તૈ. ના. ૧૧] આ હૃદય કમળકાપના જેવું
તથા બીધા [નીચેની બાજુ તરફ] મુખવાળું છે.”

હૃદયના બે પ્રકાર

હૃદય બે પ્રકારનું છે. હૈય [ત્યાગ કરવા યોગ્ય] અને ઉપાદેય [સ્વીકારવા
યોગ્ય]. જે હૃદયનું પંચિમાણ ચર્ચ થકે છે, જે દેહ વિષે જાતીનું મધ્ય છે, તે હૈય-
[ત્યાગ કરવા યોગ્ય] હૃદય છે, કારણકે એ હૃદય દેહના એક પ્રદેશમાં જ રહેલું
છે. જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમાત્મા નામનું હૃદય જે અખંડ અનુભવ છે, તે ઉપાદેય-
[સ્વીકારવા યોગ્ય] હૃદય છે. એ હૃદય દેહની બહાર પણ છે તથા અંદર પણ
છે; અને બીજી રીતે જોતા દેહાદિ જ નહિ હોવાને લીધે એ હૃદય બહાર પણ નથી,
અને અંદર પણ નથી. એ હૃદય મુખ્ય છે તેમા જ આ સધણું જગત રહેલું
છે. એ હૃદયથી અરીસામા સંજાળા પદાર્થો પ્રતિબિંબની પેઠે રચે છે; અને તે
જ હૃદય સધળી સંપત્તિઓનો ભંડાર છે. સર્વ પ્રાણીઓનો જે અખંડ જ્ઞાનરૂપ
આત્મા છે, તે જ સાચું હૃદય છે. દેહના અસવોમાંનાં એક અવયવરૂપ હૃદય
કે જે જડ તથા જૂના પથરા જેવું છે, તે સાચું હૃદય નથી. ચિત્તને સધળી
વાસનાઓ વિનાનું કરી, એ અખંડ અનુભવરૂપ શુદ્ધ હૃદયમાં [આત્મામાં]
બજાતકારથી જોડતાં આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય ત્યારે પ્રાણીની ગતિ રેશર્ક
જાય છે [યો. વા. ઉપ. ૭૮-૩૩-૩૮].

હૃદયનું સ્થાન

રમણ મહર્ષિ કહે છે :—અહંવૃત્તિ સર્વ વૃત્તિઓનું મૂળ છે. નિર્ગંઢવૃત્તિ
યતોઽહંધીર્હૃદયં ત્ત્સમાસતઃ । [રમણગીતા ૫-૩] સક્ષેપમાં જ્ઞાપી આ
અહંબુદ્ધિ ઉદ્ભવે છે, તે જ હૃદય છે. આ આધ્યાત્મિક હૃદય રક્તપિંડના બનેલા
શરીરમાંના હૃદયથી નિરાળું છે. તસ્ય દક્ષિણતો ધામ હૃત્પીઠે નૈવ વાસતઃ ।
[રમણગીતા ૫-૬] તેનું ધામ [સ્થાન] હૃદય વિષે જાતીની ડાબી બાજુએ નહિ
પણ જમણી બાજુએ છે. તેમાંથી જ જ્યોતિ સુપુગ્ધા નાડીદ્વારા સહસ્રાર સુધી
વહે છે. સહસ્રારમાંથી એ જ્યોતિ અસંખ્ય નાડીઓ દ્વારા આખા દેહમાં પ્રસરે છે,
ત્યારે જ લોકોને સ્થૂણ જગતનો અનુભવ થાય છે. એ અનુભવોને બેદદિષ્ટિએ જોવાથી

પુરુષ સંસારી બને છે. દ્રષ્ટા અને દશ્યનો ભેદ મનમાં જ રહેલો છે, પણ હૃદયમાં રિથત થયેલાઓની નજરમાં દ્રષ્ટા-દશ્ય એક જ છે [રમણગીતા અ. ૫-૧-૧૯].

હૃદયાકાશમાં આત્માનું જે તેજ ધણુતે અનુભવમાં આવે છે તે શરીરમાં કઈ જગાએ છે, તે જાણવા માટે અમેરિકાના કેટલાક માનસશાસ્ત્રીઓએ સને ૧૮૭૨ થી પ્રયત્નો શરૂ કર્યા. ૬૦ વર્ષના પ્રયાસ પછી તેઓ કહે છે :—‘જે હૃદયનું કેન્દ્ર આત્માના અનુભવ વખતે બહુ જ શક્તિથી ભરેલું જણાય છે, તે છાતીની જમણી બાજુએ આવેલું છે. જેની અંતર્દષ્ટિ પકવ થઈ હોય તથા જે આ માર્ગના અનુભવી હોય તેના અનુભવમાં તે આવે છે. જે હૃદય માંસ તથા નાડીઓનું બનેલું છે, તથા જે દાકતરો તપાસે છે, તે છાતીમાં ડાબી બાજુ આવેલું’ છે [અમેરિકન સાયકોલોજીકલ રિવ્યૂ—નવેમ્બર, ૧૯૩૪] [૧૫].

અવતરણિકા :—યદાદિત્યગતં તેજઃ । [શ્લોક ૧૨] ઇત્યાદિ ચાર શ્લોકવડે નારાયણ નામના ઈશ્વરની વિશેષ [ઉત્તમ] ઉપાધિઓ સંક્ષેપમાં કહી. હવે તે જ ઈશ્વરની ક્ષર તથા અક્ષર એ બે ઉપાધિઓને જુદીજુદી બતાવી, તે ઉપાધિરહિત શુદ્ધ પરમાત્માના સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરવાની ઇચ્છાથી, હવે પછીના શ્લોકોનો આરભ કરે છે. એમાં પહેલાં કહેવાઈ ચૂકેલા અને હવે પછી કહેવામાં આવનારા અધ્યાયના સમગ્ર અર્થને ત્રણ પ્રકારના ભેદ પાડી [વિભાગ કરી] કહે છે [શા. ભા.]:

દ્વાવિમૌ પુરુષૌ લોકે ક્ષરશ્ચાક્ષર एव च ।

ક્ષરઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ કૂટસ્થોઽક્ષર ઉચ્યતે ॥ ૧૬ ॥

અન્વયાર્થ :—લોકે સંસારમાં ફરી આ દ્વી એવ બે જ પુરુષો પુરુષ છે. એક ક્ષરઃ ક્ષરપુરુષ છે તથા બીજો અક્ષરઃ અક્ષરપુરુષ છે. સર્વાણિ ભૂતાનિ કાર્યરૂપ સર્વભૂતો ક્ષરઃ ક્ષરપુરુષ ઉચ્યતે કહેવાય છે તથા કૂટસ્થઃ સર્વભૂતોની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ માયાશક્તિ—મૂલપ્રકૃતિ અક્ષરઃ અક્ષરપુરુષ કહેવાય છે [૧૬].

શબ્દાર્થ :—સંસારમાં આ બે જ પુરુષ છે, એક ક્ષરપુરુષ તથા બીજો અક્ષરપુરુષ. કાર્યરૂપ સર્વભૂતો “ક્ષરપુરુષ” કહેવાય છે અને સર્વભૂતોની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ માયાશક્તિ [મૂલપ્રકૃતિ] “અક્ષરપુરુષ” કહેવાય છે [૧૬].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! આ સંસારમાં ક્ષર અને અક્ષર એવા બે જ પુરુષો છે. સર્વભૂતો એટલે કે ઉત્પત્તિ-વિનાશવાળો સમસ્ત કાર્વસમૂહ ક્ષરપુરુષ કહેવાય છે, અને સર્વ ભૂતોના કારણરૂપ માયા [મૂલપ્રકૃતિ] અક્ષરપુરુષ કહેવાય છે [શા. ભા., મધુ., શંકરાનંદ].

હવે ભગવાન પોતે જ તે બંને પુરુષોનું વ્યાખ્યાન કરે છે [મધુ]. સર્વાણિ ભૂતાનિ = “સમસ્તં વિદ્યારજાતમ્ [શા. ભા.] પ્રકૃતિના વિદ્યારથી ઉત્પન્ન થયેલું સમસ્ત જગત, ગમસ્તં કાર્યજાતમ્ [મધુ.] સર્વ કાર્યસમૂહ, આકાશાદીનિ ભૂમ્યન્તાનિ દેહેન્દ્રિયાદીનિ ભૂતકાર્યાણિ ચ મર્વાણિ। [શંકરાનંદ] આકાશથી ભૂમિપર્યંત તથા ભૂતોના કાર્યરૂપ દેહ, ઇન્દ્રિય વગેરે સર્વ” ક્ષરઃ = “ક્ષરપુરુષ” કહેવાય છે.”

કૂટસ્થઃ અક્ષરઃ ઉચ્યતે = “ભગવાન્ માયાશક્તિરુપઃ સંસારબીજત્વેનાનસ્યાદક્ષર ઉચ્યતે। [મધુ] ભગવાનની માયાશક્તિરૂપ કારણરૂપાધિ સંસારના બીજરૂપ હોવાથી અનંત છે, અને તેથી “અક્ષર” [અક્ષરપુરુષ] કહેવાય છે.” અથવા “અનેકમાયાવચનારિપ્રકારેણ રિપતઃ કૂટસ્થ સંસારબીજાનન્વ્યાજ્ઞ ક્ષરતીત્યક્ષર ઉચ્યતે। [શા. ભા.] અનેક માયા વચના-છળ-કુટિલતા આદિ પ્રકારે જે નિયત છે, તે કૂટસ્થ છે. અસાનું બીજ અતરહિત હોવાથી તે કૂટસ્થ નાશ નથી પામતો, તેથી તે “અક્ષર” [અક્ષરપુરુષ] કહેવાય છે.”

તાત્પર્ય એ છે કે, મથાર્થ વસ્તુનું આચ્છાદન કરી અપમાર્થ વસ્તુનું પ્રકાશન કૂટ અથવા માયા કહેવાય છે. આ કૂટરૂપવડે એટલે કે આવરણશક્તિ અને વિદ્વેષશક્તિ એ બંને રૂપોએ કરીને જે ગિયત થાય, તે કૂટસ્થ છે. એવા કૂટસ્થ નામવાળી ભગવાનની માયાશક્તિરૂપ કારણરૂપાધિ સંસારના બીજરૂપ હોવાથી અનંત છે, તેથી તે “અક્ષર” [અક્ષરપુરુષ] કહેવાય છે [મધુ].

કેટલાક ક્ષર શબ્દવડે સર્વ અમેતન વર્ગનો અર્થ ગ્રહણ કરી ‘કૂટસ્થોક્ષર ઉચ્યતે’ એ વચનવડે ક્ષેત્રજ્ઞ નામે શ્વાત્માનો અર્થ ગ્રહણ કરે છે [શ્રીધર વગેરે], પરંતુ તે અર્થ ખરોખર નથી [મધુ.], કારણકે હવે પછી ‘ઉત્તમઃ પુરુષસ્ત્યન્વઃ’ એ વક્ષ્યમાણ વચનવડે ક્ષેત્રજ્ઞને પુરુષોત્તમસ્વરૂપે પ્રતિષ્ઠાન કરવામાં આવે છે. ઉપરોક્ત અર્થ ગ્રહણ કરવાથી ‘ક્ષેત્રજ્ઞં ચાપિ માં વિદ્મિ’ [ગી. ૧૩-૩], અને ‘ઉત્તમઃ પુરુષસ્ત્યન્વઃ’ [ગી. ૧૫-૧૭] એ બે વચનોમાં વિરોધ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી અહીં ‘ક્ષર’ તથા ‘અક્ષર’ એ બે શબ્દોવડે કારણરૂપાધિ તથા કારણરૂપાધિ એ બે જડ રૂપાધિઓ જ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે [મધુ., ભા. ૮૧. વગેરે].

નોંધ :—અને આ શ્લોકનો ભગવાન સંકરાચાર્ય, શ્રીશંકરાનંદ તથા શ્રીમધુસૂદનાચાર્યનાં ભાષ્યો પ્રમાણે અર્થ કરેલો છે. શ્રીધરસ્વામી વગેરે ભાષ્યકારોએ આ શ્લોકના ભગવાન સંકરાચાર્ય વગેરેએ કરેલા અર્થોથી ભિન્ન અર્થો કરેલા છે વાચકને શુદ્ધિભેદ થાય એ સંભાવનાથી શ્રીધરસ્વામી વગેરે ભાષ્ય-

કારોએ તથા અન્ય ટીકાકારોએ આ શ્લોકના વિવિધ પ્રકારે કરેલા અર્થોને અહીં નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો નથી. અદ્વૈતસિદ્ધાંતની દૃષ્ટિથી ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્ય વગેરેએ આ શ્લોકનો ઉપરોક્ત પ્રકારે કરેલો અર્થ જ યથાવત્ છે, એ કહેવાની આવશ્યકતા નથી [૧૬].

અવતરણિકા:—હવે ક્ષર [ક્ષરપુરુષ] તથા અક્ષરથી [અક્ષર પુરુષથી] વિલક્ષણ, ક્ષર તથા અક્ષરરૂપ બન્ને ઉપાધિઓના ધર્મોદ્ધિથી અસ્પૃશ્ય, નિત્ય, શુદ્ધ, ભુદ્ધ તથા મુક્તસ્વભાવ, પદ શબ્દના અર્થરૂપ, મુક્તાપુરુષોને પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય, પરમતત્ત્વ કહે છે [શંકરાનંદ] :

ઉત્તમઃ પુરુષસ્ત્વન્યઃ પરમાત્મેત્યુદાહૃતઃ ।

યો લોકત્રયમાવિશ્ય વિમર્ત્યવ્યય ईશ્વરઃ ॥ ૧૭ ॥

અન્યથાથઃ—તુ અને ઉત્તમઃ પુરુષઃ ઉત્તમ પુરુષ તો ક્ષર પુરુષ તથા અક્ષર પુરુષથી અન્યઃ ભિન્ન છે તથા તે બંનેને પ્રકાશ કરનારો છે, તથા તે પરમાત્મા પરમાત્મા इति એ નામથી ઉદાહૃતઃ કહેવાય છે, યઃ જે પુરુષ લોકત્રય ત્રણ લોકમાં આવિશ્ય પ્રવેશ કરીને તેને વિમર્તિ ધારણ કરે છે, તે અવ્યયઃ અવ્યય રૂપ છે તથા ईશ્વરઃ ઈશ્વરરૂપ છે [૧૭].

શબ્દાથઃ—ઉત્તમ પુરુષ તો તે બંનેથી ભિન્ન છે, તે પરમાત્મા કહેવાય છે; જે ત્રણ લોકમાં પ્રવેશ કરીને તેને ધારણ કરે છે, તે અવ્યયરૂપ છે તથા ઈશ્વરરૂપ છે [૧૭].

વિવેચનઃ—હે અનુન ! ઉત્તમ પુરુષ તો ક્ષરપુરુષ તથા અક્ષરપુરુષથી અન્યઃ = અત્યંત વિલક્ષણ [ભિન્ન] [શા. ભા.] તે બંનેને પ્રકાશનારો છે [મધુ.]. તે અભય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય તથા આનંદમય એ અગ્નાનીઓએ આત્મારૂપે કલ્પેન્ના પાંચ કાશોથી ભિન્ન હોવાથી [મધુ.], તથા સર્વભૂતોના પ્રત્યક્ ચેતનરૂપ હોવાથી [શા. ભા.] પરમાત્મા કહેવાય છે. તે પોતાની ચેતન-શક્તિવડે લોકત્રય = પૃથ્વી, અંતરિક્ષ તથા સ્વર્ગ એ ત્રણ લોકમાં [શા. ભા. વગેરે], તથા સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ તથા કારણચરીરમાં [શંકરાનંદ] પ્રવેશ કરીને, તે સર્વેને વિમર્તિ = પોતાની સત્તાસ્ફૂર્તિથી ધારણ કરે છે, તથા પોષે છે-પ્રકાશિત કરે છે [શંકરાનંદ]. તે અવ્યયઃ = જન-મરણાદિ સર્વ વિકારોથી રહિત છે તથા ईશ્વરઃ = સર્વનો નિર્ધાતા છે.

“ અપ્રાણો હ્યમનાઃ શુબ્રો હ્યક્ષરાત્પરતઃ પરઃ । [મુ. ઉ. ૨-૧-૨] તે અપ્રાણ, અમન, શુદ્ધ તથા અક્ષરથી પર છે.” “ જાગ્રત્સ્વપ્નસુષુપ્ત્યાદિ-’ પ્રપન્નં ચત્રપ્રકાશયતિ ।

તે જાગ્રત, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિ આદિ પ્રપંચને પ્રકાશિત કરે છે.” “તેને પૂર્ણ પુરુષેણ સર્વમ્ । [શ્વે. ઉ. ૩-૯] તે ઉત્તમ પુરુષપદે આ સર્વ વ્યાપ્ત છે.” “વ્યક્તાવ્યક્તં ભરતે વિશ્વમીશ્વરઃ । [શ્વે. ઉ. ૧-૮] ઈશ્વર વ્યક્તાવ્યક્ત સર્વને ધારણ કરે છે તથા સર્વનું પોષણ કરે છે.” “પરમાત્મા ચ સર્વેષામાધારઃ પરમેશ્વરઃ ।” इत्यादि श्रुतिरभूतिभ्यश्च । श्रुतिरभूतिभ्यो तेने સર્વના આશ્રયરૂપ પરમાત્મા કહે છે.” “પુરુષાન્ન પરં વિચિત્સા કાષ્ટા સા પરા ગતિઃ । [કઠ ઉપ. ૧-૩-૧૧] આ ચૈતન્યધન પુરુષથી પર કંઈ નથી, તે મુક્તમપણાનો, મહત્ત્વપણાનો તથા પ્રસન્નાત્મપણાનો અવધિ છે, તથા જીવની શ્રેષ્ઠ ગતિ છે ” [૧૭].

અવતરણિકા :—ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहम् । [गी. ૧૪-૨૭], તદ્વાન પરમં મમ । [શ્લોક ૬] હસાદિ વચનોપદે પોતાના મહિમાનો નિર્ધાર [નિશ્ચય] કરવાના હેતુથી ‘ईदृशः परमेश्वरोऽहमेव । [મધુ.] એવો પરમેશ્વર હું જ છું’, ‘निरतिशयोऽहमेश्वरः । [શા. ભા.] હું નિરતિશય ઈશ્વર છું’, એમ કહી હવે ભગવાન પોતાના સ્વરૂપને બતાવે છે [૧૭].

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ ૧૮ ॥

અન્યથાથી :—यस्मात् જેથી અહં હું ક્ષરં ક્ષરથી—માયામય સંસારવૃક્ષથી અતીતઃ અતીત છું—પર છું ચ તથા અક્ષરાત્ અક્ષરથી—માયાનામના અવ્યાકૃતથી મૂલપ્રકૃતિથી અપિ પણ ઉત્તમઃ ઉત્તમ છું અતઃ તેથી લોકે લોકમાં ચ તથા વેદે વેદમાં હું પુરુષોત્તમઃ “પુરુષોત્તમ” નામે પ્રથિતઃ પ્રસિદ્ધ અસ્મિ છું [૧૮]

શબ્દાર્થ :—હું ક્ષરથી પર છું તથા અક્ષરથી ઉત્તમ છું; માટે લોકમાં તથા વેદમાં હું “પુરુષોત્તમ” નામે પ્રસિદ્ધ છું [૧૮].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! હું ક્ષરથી અતીત = પર છું. હું આ અશ્વત્થ નામના માયામય સંસારવૃક્ષને ઓળંગી ગયો છું [શા. ભા. વગેરે], તથા અક્ષરાત્ = સંસારવૃક્ષના બીજરૂપ મૂલપ્રકૃતિથી [શા. ભા. વગેરે], માયા નામના અવ્યાકૃતથી [મધુ. વગેરે] ઉત્તમઃ = ઉત્કૃષ્ટ [શા. ભા.] છું, તેથી લોકમાં તથા વેદમાં હું નિલ, શુદ્ધ, શુદ્ધ, સુકારવભાવ, સમ્યક્દાનંદ એકરસ પુરુષોત્તમ નામે પ્રસિદ્ધ છું.

“સ ઉત્તમ. પુરુષ” इति वेदे इतिहासे च महाभारते सहस्रनामस्तोत्रे केशवः पुरुषोत्तम इति प्रसिद्धः । विवं यतश्चैतदविश्वहेतो नमोऽस्तु तस्मै पुरुषोत्तमाय । [विष्णुपुराण], पुराणपुरुषः श्रत्यहचैतन्यः पुरुषोत्तमः इति । [पद्मपुराण], पुरुषोत्त-

મસ્ય હ્યનાદિમધ્યાન્તમઙ્ગસ્ય વિષ્ણોઃ । [વિ. પુ. ૫-૧૭-૩૩] સંસારસાગરનિમગ્ન-
મનન્તરીનમુદ્ધર્તુમર્હસિ હરે ! પુરુષોત્તમોઽસિ । [નારદપંચરાત્ર] તથા આદિકાવ્યે—
ન ચ તેન વિના નિદ્રા સ્મરે પુરુષોત્તમઃ [વા. રા. ૧-૧૮-૩૦] હરિર્વિષ્ણુઃ
પુરુષોત્તમઃ સ્મૃતઃ । [રઘુવંશ ૩-૪૯] ” આ પ્રમાણે વેદશાસ્ત્રમાં, મહાભારતમાં,
સહસ્રનામસ્તોત્રમાં, પુરાણોમાં તથા વાલ્મીકિ રામાયણ, રઘુવંશ્યાદિ કાવ્યોમાં
જાગવાનને ” પુરુષોત્તમ ” નામે વર્ણવવામાં આવેલા છે [૧૮].

અવતરણિકા :—હવે ઉપરોક્ત પ્રકારે આત્માને જાણવાનું ફળ કહે છે :

યો મામેવમસંમૂઢો જાનાતિ પુરુષોત્તમમ્ ।

સ સર્વવિદ્ભજતિ માં સર્વભાવેન ભારત ॥ ૧૯ ॥

અન્યથાર્થ :—ભારત ! હે ભારત ! યઃ જે અસંમૂઢ. સંમેહથી રહિત
થઈ મા મને એવં એ પ્રકારે પુરુષોત્તમ પુરુષોત્તમ જાનાતિ જાણે છે સઃ તે
સર્વવિદ્ સર્વજ્ઞ થાય છે તથા તે સર્વભાવેન સર્વભાવે-પૂર્ણભાવે-અક્રિયોગથી માં
મને ભજતિ બળે છે [૧૯].

શબ્દાર્થ :—હે ભારત ! જે સંમેહથી રહિત થઈ, મને એ પ્રકારે પુરુષોત્તમ
જાણે છે, તે સર્વજ્ઞ છે, અને તે સર્વભાવે મને બળે છે [૧૯].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! અનંત જન્મોનાં મુકૂતોથી અંતઃકરણની શુદ્ધિ-
દ્વારા અસંમૂઢ = દેહાદિમાં અહંભાવથી મુક્ત થયેલો [શંકરાનંદ], સર્વ પ્રકારની
કામનાઓથી મુક્ત થયેલો [શંકરાનંદ] અજ્ઞાનથી રહિત થયેલો જે મનુષ્ય મને એ
પ્રકારે પુરુષોત્તમ જાણે છે અર્થાત્ હું જે ઈશ્વર તેને ‘ આ ઈશ્વર જ છે ’ એવી
રીતે જાણે છે [શા. ભા.] મ સર્વવિદ્ = તે સર્વજ્ઞ છે; તથા આ પ્રકારે
મને સર્વના આત્મારૂપ જાણનારો તે મને સર્વભાવેન = સર્વનો આત્મા સમજ
[શા. ભા.] ત્રૈમરૂપ અક્રિયોગથી સેવે છે [મધુ.].

પૂર્વે પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે— યજ્ઞાત્વા નેહ મૂયોઽન્યજ્ઞાતવ્યમવ-
શિષ્યતે । [ગી. ૭-૨] આ જ્ઞાનનો [મારા પુરુષોત્તમ સ્વરૂપનો] સાક્ષાત્
અનુભવ કર્યા પછી આ સંસારમાં બીજું કંઈ પણ જાણવાનું બાકી રહેતું નથી.
તે સર્વજ્ઞ થાય છે, અને તેથી તે મને સર્વોત્તમાવે બળે છે.

આથી ‘ માં ચ યોઽન્યભિચારેણ ભક્તિયોગેન સેવતે ’ । [ગી. ૧૪-૨૬]
એવું જે વચન પૂર્વે કહ્યું હતું તે ડગપન્નમ્ = યોગ્ય છે; તથા ‘ વ્રજાગો દિ

પ્રતિષ્ઠાઽહમ્' [ગી. ૧૪-૧૭] એવું જે પૂર્વે વચન કહ્યું હતું, તદ્વ્યુપનિવૃત્તમ્ = તે પણ વધારે યોગ્ય છે [મધુ.].

“એતદ્વિજ્ઞાનપત્તમપિ ભવિતરેવૈત્યર્થઃ । [નીલકંઠ] પુરુષોત્તમ સ્વરૂપના વિજ્ઞાનવૃત્તિ ઝળ અનન્યભક્તિ જ છે, એ અર્થ છે ” [૧૯].

અવતરશ્રિકા :—હવે અધ્યાયના અર્થની સ્તુતિ કરતાં અધ્યાયનો ઉપસંહાર કરે છે :

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ ।

एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्કृतकृत्यश्च भारत ॥ ૨૦ ॥

અનવયાથ^૧ :—અનઘ ! હે નિર્દોષ ! ભારત ! હે ભારત ! મયા મેં' એ પ્રમાણે હૃદય આ તને ગુહ્યતમ ગુહ્યમાં ગુહ્ય શાસ્ત્ર શાસ્ત્ર ઉક્તં કહ્યું છે. એતત્ એને બુદ્ધ્વા જાણીને-જ્ઞાનવૈતાના મુખથી નિશ્ચય કરીને, પુરુષ બુદ્ધિમાન્ બુદ્ધિમાન-આત્મજ્ઞાનવાન [મધુ] સ્વાત્ થાય છે ચ તથા કૃતકૃત્યઃ કૃતાર્થ થાય છે [૨૦].

શબ્દાથ^૨ :—હે અનઘ ! હે ભારત ! આ ગુહ્યમાં ગુહ્ય શાસ્ત્ર મેં તને કહ્યું છે; એને જાણીને પુરુષ આત્મજ્ઞાનવાન તથા કૃતાર્થ થાય છે [૨૦].

વિવેચન :—હે ભગ્વત્કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા નિષ્પાપ અર્જુન ! આ ગુહ્યમાં ગુહ્ય શાસ્ત્ર મેં તને કહ્યું છે. જેને કે આ ગીતાના અઘારે અધ્યાયો શાસ્ત્ર જ છે-તોપણ આ પદરમાં અધ્યાયમાં મેં સમસ્ત વેદશાસ્ત્રનો તથા ગીતાશાસ્ત્રનો અર્થ સંક્ષેપમાં કહ્યો છે [શા. ભા.], માટે આ અધ્યાય શાસ્ત્ર કહેવાય છે.

એતત્ બુદ્ધ્વા = આ અધ્યાયના અર્થને જ્ઞાનિષ્ઠ ગુરુના મુખથી ' નિશ્ચય કરીને, પુરુષ બુદ્ધિમાન્ સ્વાત્ = આત્મજ્ઞાનવાન થાય છે [મધુ], કૃતકૃત્યઃ ચ = અને 'વ્રજેવાઽહમિતિ' 'હું જ પ્રભુ છું,' એવા જ્ઞાનવાળો થઈ કૃતાર્થ થાય છે [શંકરાનંદ], એનાં સર્વ કર્તવ્યોની સમાપ્તિ થાય છે. તે પુરુષને બીજું કર્તવ્ય અવશેષ રહેતું નથી [શા. ભા., નીલકંઠ વગેરે].

“ મા પ્રેમુના ઉપાદેયા વા બુદ્ધિઃ સા સર્વા ઉપાત્તા સ્યાત્ । યથા તેન વર્ત્ત્યં તત્કર્ત્વં વૃત્ત સ્માદિત્યર્થઃ । [રા. ભા.] મને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષને જે બુદ્ધિ ઉપાદેય છે, તે તેને [આ અધ્યાયના અર્થના જાણનારને] પ્રાપ્ત થાય છે; તથા તે માટે જે કર્તવ્ય છે, તે થઈ જાય છે અર્થાત્ તેના કર્તવ્યની આપોઆપ પૂર્તિ થાય છે.”

હે ભારત ! તેં મારી પાસેથી આ પરમાર્થતત્ત્વ સાંભળ્યું છે, તેથી તું કૃતાર્થ થયો છે [શા. ભા.] [૨૦].

સંસારશાશ્વિન છિત્વા સ્પષ્ટં પદ્મદશે પ્રભુઃ ।
પુરુષોત્તમયોગાખ્યે પરં પદ્મુપાદિશત્ । [શ્રીધર]

હરિઃ ॐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસુરનિપરબ્રુ વ્રજાવિચાર્યા યોગશાસ્ત્રે ધીકૃષ્ણા-
ર્જુનસંવાદે “ પુરુષોત્તમયોગી ” નામ પંચદશોઽધ્યાયઃ ॥ [૧૫].

એ પ્રભાણે ઉપનિષદ, અભિવિદ્યા તથા યોગશાસ્ત્ર ૩૫ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં
શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનના સંવાદ વિષે ‘ પુરુષોત્તમયોગ ’ નામનો ૧૫ મો
અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૫ મો સંપૂર્ણ

અધ્યાય ૧૬ મો

દૈવાસુરસંપદ્ધિમાગયોગ

અવતરણિકા :—“દેવાસુરા હ વૈ મંયેતિર ડમયે ગ્રાઝાપત્યાઃ । [છા. ઉ. ૧-૨-૧; ઋ ઉ. ૧-૩-૧] દેવો તથા અસુરો જ ને પ્રજ્ઞપતિનાં સંતાનો છે. શાસ્ત્રીય ધ્યાન ને ક્રમની વાસનાવાળી વાગાદિ ઇન્દ્રિયોની અભય વગેરે સાર્વિકી વૃત્તિઓ તે દેવો છે, તથા શાસ્ત્રની અપેક્ષા વિનાનાં ધ્યાન ને ક્રમની વાસનાવાળી વાગાદિ ઇન્દ્રિયોની દલ વગેરે તામસી વૃત્તિઓ તે અસુરો છે. આ બંને દેવી તથા આસુરી સંપત્તિઓ પુરુષભાષી ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તેઓ તેનાં સંતાન જેવી છે. સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં આ દેવી તથા આસુરી વૃત્તિઓ એકનીગ્નનો પરાભવ કરવાના હેતુથી તથા પોતાના ઉદ્ભવ માટે અનાદિકાળથી સંભ્રામ કરે છે.

દેવી સંપત્તિઓ રજોગુણ તથા તમોગુણનો પરાભવ કરી, સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ દ્વારા મુખ તથા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ છે. આસુરી સંપત્તિઓ સત્ત્વ ગુણનો પરાભવ કરી, રજોગુણ કે તમોગુણની વૃદ્ધિદ્વારા સર્વ અનર્થોના કારણરૂપ છે. દેવી સંપત્તિઓ મુમુક્ષુને સંપાદન કરવા યોગ્ય તથા આસુરી સંપત્તિઓ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, અને તેથી દેવી તથા આસુરી સંપત્તિઓનું સ્વરૂપ વિસ્તાર-પૂર્વક કહેવા માટે આ અધ્યાયનો આરંભ કરવામાં આવે છે.

પૂર્વે તવમાં અધ્યાયમાં ભગવાને દેવી, આસુરી તથા રાક્ષસી એમ ત્રણ પ્રકારની સંપત્તિઓ કહી છે [ગી. ૯ ૧૨-૧૩] તેમાં રાક્ષસી સંપત્તિના આસુરી સંપત્તિમાં જ સમાવેશ કરી, આ અધ્યાયમાં દેવી તથા આસુરી એવી બે પ્રકારની સંપત્તિઓ પ્રતિપાદન કરે છે. તેમાં પ્રથમ ત્રણ શ્લોકોએ અસંપાદ્યની સિદ્ધિ માટે મુમુક્ષુને ઉપાદેય [સંપાદન કરવા યોગ્ય] અભય વગેરે જીવંત દેવી સંપત્તિઓ કહે છે :

શ્રીભગવાનુવાચ ॥ શ્રીભગવાન ઓત્પા :

અમયં સત્ત્વસંશુદ્ધિર્જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિઃ ।

દાનં દમશ્ચ યજ્ઞશ્ચ સ્વાધ્યાયસ્તાપ આર્જવમ્ ॥ ૧ ॥

અનુવાચ :—જમયં અભય સત્ત્વસંશુદ્ધિઃ અંતઃકરણની શુદ્ધિ જ્ઞાનયોગ-વ્યવસ્થિતિઃ જ્ઞાન તથા યોગને વિષે નિષ્ઠા દાનમ્ દાન ચ તથા દમ. દમ યજ્ઞઃ યજ્ઞ ચ તથા સ્વાધ્યાયઃ સ્વાધ્યાય તપ. તપ અને આર્જવમ્ સરળતા [૧].

શબ્દાર્થ.—અભય, અત કરણની શુદ્ધિ, જ્ઞાન તથા યોગને વિષે નિષ્ઠા, દાન, દમ, યજ્ઞ, સ્વાધ્યાય, તપ અને સરળતા [આ સર્વ દૈવી સ પતિ છે] [૧].

વિવેચન.—અમય = નિર્ભયતા [શા. ભા.], શાસ્ત્ર તથા ગુરુએ ઉપદેશ કરેલા અર્થમાં સશયરહિત થઈ તેનું યથાયોગ્ય અનુષ્ઠાન કરવામાં તત્પરતા [મધુ વગેરે], ‘સર્વ પરિગ્રહથી શૂન્ય હું કેવી રીતે છવીશ’ એવા ભયથી રહિતપણું [મધુ], ધૃષ્ટ વસ્તુના વિયોગ કે અનિષ્ટ વસ્તુના સંયોગથી થતા દુઃખના ભયનો અભાવ [રા. ભા.], પ્રતિધાનો નાચ, નિદ્રા, શય, દડ, મૃધુ વગેરેના ભયનો અભાવ [શકગનદ વગેરે], આધ્યાત્મિકાદિ ઉપદ્રવ પ્રાપ્ત થતા મનમાં ભય ન થવો તે [શકરાનદ].

સત્ત્વસશુદ્ધિ = ગમદ્વેષાદિ મળથી ગદ્ધિતપણું [કેશવ], અત કરણની શુદ્ધિ—ભગવાનના તત્ત્વના સ્ફુરણ વિષે યોગ્યપણું [મધુ], ન્જેગુણ્ય તથા તમોગુણ્યથી રહિત થવું [રા. ભા.] ગમ, દ્વેષ, યોભ, મોહ, અમૃયા, મત્સર, અહ કાર વગેરેનો અભાવ [શકગનદ] આર્ષ, કપટ, અસત્ય વગેરેનો ત્યાગ કરી, શુદ્ધ ભાવે વ્યવહારમાં રહેવું તે [શા. ભા.] જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિ = જ્ઞાન તથા યોગમાં નિરત સ્થિતિ અધ્યાત્મશાસ્ત્રથી કે આચાર્યથી આત્મસ્વરૂપનો નિશ્ચય કરવો તે ‘જ્ઞા’ કહેવાય છે, તથા ચિત્તની એકાગ્રતા રહે તે આત્મસ્વરૂપનું પોતાના વિષે જ આરૂપણું અર્થાત્ આત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરવો તે ‘યોગ’ કહેવાય છે [શા. ભા. મધુ વગેરે], અથવા આત્મજ્ઞાનના સાધનોમાં નિષ્ઠા [કેશવ].

દાનમ્ = યથાશક્તિ અનાદિ પદાર્થોનો વિભાગ કરવો તે [શા. ભા. વગેરે] પોતાના અત કરણને ઉદાર ગમ્પી, પોતાની પામે થોડી રત્ન હોય તોપણ તેમાંથી થોડું થોડું નુપાનને આપવું તે અર્પણમ્ [દાન] કહેવાય છે [મૃદસપતિ] “લુપ્ત ન્યાસ પર દાનમ્. [ભાગ ૧૧-૧૮-૩૭] કોઈ પણ પ્રાણીનો દ્રોહ ન કરવો, એ શ્રેષ્ઠ દાન છે” સર્વ પ્રાણીઓને અભયરૂપી દક્ષિણાનું દાન આપવું, એ જ સર્વ દાનોમાં શ્રેષ્ઠ છે” એમ સમજી જે પુરુષ હિ સામય ધર્મનો ત્યાગ કરે છે, તે સર્વજ્ઞ તરફથી અભયને તથા અતે મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે [શા. પ ૨૪૬-૬].

દમ = માત્ર ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ યજ્ઞ = શ્રીન તથા ગ્નાત્ યજ્ઞોનું અનુષ્ઠાન—શાસ્ત્રરિહિત કર્મવિશેષ યજ્ઞ અન્નયજ્ઞ, દેવયજ્ઞ આદિનું ઉપનક્ષણ છે [શકરાનદ].

સ્વાધ્યાય = ઋગ્વેદાદિ વેદોનું અધ્યયન [શા. ભા. વગેરે] ભગવાનના સ્વરૂપ, ગુણ લીના, વિમૂર્તિ વગેરે પ્રતિપાદન કરેલા ગ્રહસ્તનું પઠન-પાઠન [કેશવ].

તપ = શારીરિક, વાચિક તથા માનસિક એવા ત્રણ પ્રકારના તપ [ગી ૧૭-

૧૪-૧૬], આર્જવમ્ = વક્તાનો અભાવ, કુટિલપણનો પરિત્યાગ, સરળતા, મન, વાણી તથા શારીરિક કર્મમાં સર્વત્ર એકરૂપતા [ચંક્રાનંદ], શ્રદ્ધાળુ શ્રોતાઓમાં પોતે જાણેલી બાબતો ન છુપાવવી તે [મધુ.], એ સર્વ દેવી સંપત્તિઓ છે.

અહીં દમથ એ વચનમાં રહેલો ચકાર બા શ્લોકમાં નહિ કહેલા નિવૃત્તિરૂપ ધર્મોના સમુદાય માટે છે; તથા યત્થ એ વચનમાં રહેલો ચકાર બા શ્લોકમાં નહિ કહેલા પ્રતિષ્ઠા ધર્મોના સમુચ્ચય માટે છે [મધુ.] [૧].

અર્હિસા સત્યમક્રોધસ્ત્યાગઃ ગાન્તિરપૈશુનમ્ ।

દયા ભૂતેષ્વલોત્સુપ્ત્વં માર્દવં હીરચાપલમ્ ॥ ૨ ॥

અન્યથાથ^૧ :—અર્હિસા અહિ સા સત્યમ્ સત્ય અક્રોધઃ અક્રોધ ત્યાગઃ ત્યાગ શાન્તિઃ શાન્તિ અપૈશુનમ્ અપૈશુન-પછવાડે ક્રોધની નિદા ન કરવી તે ભૂતેષુ દયા ભૂતદયા અલોત્સુપ્તમ્ અલોત્સુપતા-ધ્વન્દ્યોનું નિર્વિકારપણું માર્દવમ્ ક્રોમળપણું હ્રીઃ અકાર્યમા લોકલજ્ઞ તથા અચાપલમ્ અપણતાનો ત્યાગ [૨].

શબ્દાથ^૨ :—અહિ સા, સત્ય, અક્રોધ, ત્યાગ, શાન્તિ, અપૈશુન, ભૂતદયા, અલોત્સુપતા, ક્રોમળપણ, અકાર્યમા લજ્ઞ તથા અપણતાનો ત્યાગ [આ સર્વે દેવી સંપત્તિ છે] [૨].

વિવેચન :—અર્હિસા = મન, વાણી તથા શારીરિક કોઈ પણ પ્રાણીને ખીડા ન કરવી તે. અહિ સા શારીરિક તપ છે [ગી. ૧૭-૧૪] તથા જ્ઞાનનું સાધન છે [ગી. ૧૩-૭]. અહિ સા સનાતન નીતિધર્મ તથા સર્વધર્મનું મુખ્ય અંગ છે. સત્યમ્ = અપ્રિયતા તથા અસત્યથી રહિત યથાર્થ વચન [શા. ભા.]. કોઈને પણ ખીડા ન કરનારું તથા યથાર્થ અર્થ બોધ કરનારું વચન સત્ય કહેવાય છે. જે પ્રાણીઓને અત્યંત દિતકર છે, તે જ સત્ય છે [શાં. પ. ૩૨૬-૧૩]. સત્ય વાણીનું તપ છે [ગી. ૧૭-૧૫].

અગ્નિ વર્ષે, હિમ વર્ષે કે મૃત્યુ સન્મુખ હોય તોપણ લગવાન રામ, હરિશ્ચન્દ્ર, લીલમપિતામહ વગેરેની પેઠે સત્યનું [પ્રતિજ્ઞાનું] પાલન કરવું “સત્યેન પન્થા-વિતતો દેવયાન. । [યુ. ઉ. ૩-૧-૬] દેવયાનમાર્ગ સત્યવડે પ્રવૃત્ત થયો છે — નિરંતર ચાલતો રહેલો છે.”

સત્યના બાર ભેદ છે — “અમિથ્યાવચનં સત્યં સ્વાકારપ્રતિપાલનમ્ । પ્રિયવાક્યં ગુરોઃ સેવા દહં ચૈવ વ્રત કૃતમ્ ॥ આસ્તિત્વં સાધુસાથ પિતુર્માતુ-પ્રિયહરઃ । શુચિત્વં દ્વિવિધં ચૈવ હ્રીસ્સમય एव च ॥ [નૃહૃદધર્મ પુરાણ-પૂર્વખંડ

૧-૪૭] જુદું ન બોલવું, નિયમનું દૃઢ પાલન, પ્રિય ભાષણ, ગુરુસેવા, વતનું દૃઢતાપૂર્વક પાલન, આસ્તિકતા, સત્સંગ, માતાપિતાનું પ્રિય કાર્ય, બાલશૌચ, આંતરશૌચ, લગ્ન અને અપરિગ્રહ.

અક્રોધઃ = અન્યને પીડાના કારણરૂપ ચિત્તવિકારનો અભાવ [રા. ભા.], “ઉત્પન્નાયા વિક્રિયાયાં પ્રથમનમ્ । [શા. ભા. શ્લોક ૩] ક્રોધ તિરસ્કારે, નિંદે કે મારે તોપણ તેના પ્રતિ ઉત્પન્ન થયેલા વિકારને છાત પાડી દેવો તે [શા. ભા. મધુ. વગેરે]” ત્યાગઃ = સંન્યાસ [શા. ભા.], ઈશ્વરાપ્ત્ય શુદ્ધિથી કરેલો કર્મફલત્યાગ [શંકરાનંદ], આત્મકલ્યાણથી વિરોધી પરિગ્રહનો ત્યાગ [રા. ભા.] જ્ઞાન્તિઃ = અંતઃકરણનો ઉપશમ [શા. ભા.]. અપૈશુનમ્ = ક્રોધ બીજા આગળ પારકાના દોષો પ્રકટ ન કરવાનો સ્વભાવ [શા. ભા.]. અન્યને હાનિ થાય એવાં વચનો ન બોલવાં તે [રા. ભા.] “અથ કિં પિશુનતા સમાન ક્રોધ બીજું પાપ છે?” [તુલસી. ઉ-૧૧૧ ખ-૫] શુ પિશુનતા સમાન ક્રોધ બીજું પાપ છે?”

દયા = “સ્વાત્મવત્સર્વભૂતેષુ કાયેન મનસા ગિરા । અનુજ્ઞા યા દયા સૈવ પ્રીવતા વેદાન્તવેદિભિઃ । [ભખાલદર્શન ઉપનિષદ્ ૧૪] સર્વભૂતોને શરીર, મન તથા વાણીથી પોતાના જેવા ભણુવા તેને વિદ્વાનો દયા કહે છે.” બધુ, મિત્ર, દેવી, શત્રુ કે ક્રોધ પણ પ્રાણીનું આપત્તિમાયી રક્ષણ કરવું તે [બૃહસ્પતિ]. જેમ વહેતું જળ માર્ગમાં ખાઓચિસું આવે તો તેને ભરી નાખ્યા વિના આગળ વધતું નથી, તેમ દયાળુ પુરુષ દુઃખી પ્રાણીનું દુઃખ દૂર કરી વિના એક પણ ડગલું આગળ ભરતો નથી.

કવિઓ કહે છે કે, સંતોનું હૃદય માખણ જેવું ક્ષેમળ છે, પરંતુ કવિઓ ભણુતા નથી કે, તે માખણ કળતાં પણ વધુ ક્ષેમળ છે; કારણકે “નિજ પરિતાપ દ્રવદ નવનીતા । પરદુઃખ દ્રવદિ નંત સુપ્રનીતા । [તુલસી. રા. ઉત્તરકાંડ ૧૨૪ (ક) ૪] માખણ તો પોતાના તાપથી જ દ્રવે છે, પરંતુ સંતોનાં હૃદયો તો પારકાના તાપથી [દુઃખોથી] પીગળે છે.”

ધ્યાના ૭ પ્રકાર છે:—“પરોપકારો દાન ચ સર્વદા સ્મિતભાષણમ્ । વિનયો ન્યૂનતાભાવસ્વીકારઃ સમતામતિઃ । [બૃહદ્દર્મપુગણ-પૂર્વખંડ ૧-૪૭] પરોપકાર, દાન, સ્મિતભાષણ, વિનય, ન્યૂનતાભાવ અને સમશુદ્ધિ.” ભૂતપ્રેમ એ જ ભૂતદયા છે.

અલોહ્યન્નમ્ = શબ્દાદિ વિષયો સમીપ હોવા છતાં તથા ભોગ ભોગવવાનું સામર્થ્ય હોવા છતાં ઇન્દ્રિયોમાં વિકાર ન થવો તે. [શા. ભા. વગેરે], વિષયોમાં.

સ્પૃહાનો અભાવ [રા. ભા.], લોભનો અભાવ [શ્રીધર]. માર્દવમ્ = કઠોરતાનો અભાવ - કૌભાગપણું, શિષ્ય વગેરે વૃથા પૂર્વપક્ષાદિ કરતા હોય તોપણ તેમને પ્રિય વચનોવડે બોધ કરવો તે [મધુ.]. હી = નિપિદ્ધ કાર્યથી નિવૃત્તિ; અકૃત્ય કરવામાં લજ્જા; શાસ્ત્ર કે લોકવિરુદ્ધ આચરણ કરવામાં સ કાચ પામવું તે. અચાપલમ્ = વ્યર્થ ચેષ્ટાનો અભાવ; આસક્તિ ઉત્પન્ન કરે એવા વિષયોની સમીપમાં પણ અપક્ષતા ન થવાનો સ્વભાવ [રા. ભા.]. એ સર્વે દેવી સપતિઓ છે [૨].

તેજઃ ક્ષમા ધૃતિઃ શૌચમદ્રોહો નાતિમાનિતા ।

भवन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ ૩ ॥

અન્યથાથઃ—ભારત ! હે ભારત ! તેજ તેજ ક્ષમા ક્ષમા ધૃતિઃ ધૈર્ય શૌચ શૌચ અદ્રોહઃ અદ્રોહ તથા ન અતિમાનિતા નમ્રતા-પોતાને વિષે પૂજ્યપણાની ભાવનાનો અભાવ, એ સર્વે ગુણો દૈવી દૈવી ગુણુવાળી સંપદ સ પતને અભિજાતસ્ય સ પાદન કરીને જન્મેલા પુરુષને ભવન્તિ પ્રાપ્ત થાય છે [૩].

શબ્દાર્થઃ—હે ભારત ! તેજ, ક્ષમા, ધૃતિ, શૌચ, અદ્રોહ, પોતાને વિષે પૂજ્યપણાની ભાવનાનો અભાવ, એ ગુણો સરસ્વત્યુવાળી સ પતને સ પાદન કરીને જન્મેલા પુરુષને પ્રાપ્ત થાય છે [૩]

વિવેચન.—તેજ = ચામડીની ચમક, નૂર કે લાલી નહિ, પરંતુ પ્રાગલ્ભ્ય [શા. ભા.], પ્રભાવશાળીપણું, સ્ત્રી, બાળક વગેરે મૂઢજનોરી ન દખાવુ તે [મધુ.], કુષ્ટેથી ન દખાવુ તે [ગ. ભા.], અથવા ભુદિની ચક્ષુષતા, અધિક પ્રકાશ [ચક્રગનદ] ક્ષમા = સામર્થ્ય હોવા છતા અપરાધ કરનારને શિક્ષા કરવાની ઇચ્છાનો અભાવ; કોઈ પણ ઉપદ્રવ વિશર વિના સહન કરવો તે [ચક્રગનદ].

“નાસ્ત્યર્થવદર્શનો નાસ્ત્યક્ષમ્યં મહાત્માનામ્ । જેમ કુષ્ટ પુરુષોને અકામ જેવું કષ્ટ નથી તેમ મહાત્માઓને ન સહન કરવા જેવું કષ્ટ નથી.” ભગવાનના ભક્તો તિન્સકાર કરાયા હોય, દગાયા હોય, સાપ આપેલા હોય, અપમાન કરાયા હોય, અથવા મારેલા હોય, તોપણ પોતે સમર્થ હોવા છતા તેનો પ્રતિકાર કે સામનો કરતા નથી [ભાગ. ૧-૧૮-૪-૮].

ક્ષમા તેજસ્વીઓનું તેજ છે, તપસ્વીઓનું બળ છે, તથા સત્યવાદીઓનું સત્ય છે. આ જગત ક્ષમાથી જ ધારણ થયું છે [વનપર્વ ૨૯ ૩૬-૪૦] વક્ષ-રથબા ભુગુપાદચ્છિદ્ર ધાન્ય કરનાર ભગવાન વિષ્ણુ ક્ષમાનું સાક્ષાત્ દેહધારી સ્વરૂપ છે.

ધૃતિ: = “ ધૃતિનામર્થદાનો સ્વેચ્છવન્ધુવિયોગે તત્રાપ્તૌ સર્વત્ર ચેતઃ સ્થાપનમ્ ।
[શાંદિગ્ય ઉપનિષદ] ધૃતિ એટલે ધનની હાનિ થાય, પોતાના ધન સંબંધીઓનો
વિયોગ કે સંયોગ થાય, ત્યારે સર્વત્ર ચિત્તને સ્થિર રાખવું તે ” દુઃખાદિથી ન
ગભરાતાં ચિત્તને સ્થિર રાખવું તે [શ્રીધર], શરીર કે ઇન્દ્રિયોને થાક લાગ્યો હોય
કે ખેદ ઉત્પન્ન થયો હોય ત્યારે તે થાકને કે ખેદને રોકવાવાળી અતઃકરણની
વૃત્તિ [શા. ભા.]. “ મહત્યામયિ આપદિ કૃતકર્તવ્યતાવધારણમ્ । [રા. ભા.]
મહા વિપત્તિઓમાં પણ કરવા યોગ્ય કર્તવ્યનો નિશ્ચય કરવાની શક્તિ. ” જેને લીધે
સુખમાં કે દુઃખમાં વિકાર થતો નથી તે અતઃકરણની વૃત્તિ [શા. પ. ૧૬૯-૧૯].

ધૃતિના ત્રણ પ્રકાર છે:—સાત્વિકી, રાજસી અને તામસી. મન, પ્રાણ તથા
ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાને અવિચળપણે મોક્ષસાધનમાં જોડવા તે ‘સાત્વિકી ધૃતિ’ કહેવાય
છે [ગી. ૧૮-૩૩]. જેમ મકોડે ખેંચતાં તૂટી જાય પણ ગોળનો ત્યાગ
કરતો નથી તેમ સાત્વિકી ધૃતિવાળો સાધક પ્રાણ જાય તોપણ ધ્યેયનો,
ધર્મનો કે સાધનનો પરિયાગ કરતો નથી.

દૌષ્ટ્ય = બાહ્ય તથા આંતરશુદ્ધિ, માટી, જળ વગેરેથી શરીરને શુદ્ધ કરવું
તે બાહ્ય દૌષ્ટ્ય કહેવાય છે, તથા મન-બુદ્ધિની નિર્મળતા એટલે કે મન તથા બુદ્ધિ
વિષે કપટ, રાગ વગેરે મક્ષિનતાનો અભાવ આંતરદૌષ્ટ્ય કહેવાય છે [શા. ભા.].
અદ્રોહઃ = બીજાનું અનિષ્ટ કરવાની કે બીજાને ન મારવાની ઇચ્છાનો અભાવ
[શા. ભા. વગેરે], બીજા સાથે વિરોધ ન કરવો [ગ. ભા.]. નાતિમાનિતા =
પોતાને માટે અતિશય પૂજ્યપણાની ભાવનાનો અભાવ [શા. ભા.], ગુરુ, માતા,
પિતા વગેરે સમીપ ગર્વનો અભાવ [રા. ભા.], પૂજ્યો વિષે નમ્રતા [મધુ.].
જેમ નીચી ભૂમિમાં સર્વ બાજુથી જળનો સંચય થાય છે તેમ જ્યાં નમ્રતા
[દીનતા] છે ત્યાં સર્વ દેવી ગુણો એકત્રિત થાય છે.

દેવી સપત્તિ પુણ્યકર્મોર્થા પ્રાપ્ત થાય છે

આ અભય વગેરે દેવી સંપત્તિ [દેવી ગુણો] પૂર્વજન્મોમાં કરેલાં પુણ્યોની
અધિકતાથી, સત્ત્વની અધિકતાથી જન્મેલા [ચંક્રાનંદ] તથા જેમનું ભવિ-
ષ્યમાં કદ્યાણુ નિશ્ચિત છે [શા. ભા. વગેરે] એવા મગવદાન્તાનુવર્તિનઃ । [કેશવ,
રા. ભા.] ભગવાનની આજ્ઞાનું શ્રદ્ધાપૂર્વક અનુસરણ કરનારા પુણ્યાત્મા પુરુષોનાં
લક્ષણો છે.

શ્રુતિ કહે છે કે :—“ ત વિચાકર્મણી સમન્વારમેતે પૂર્વજગા ચ । [ય્. ઉ.
૪-૪-૩] આ શરીરનો ત્યાગ કરી બીજા શરીરમાં જતા જીવાત્માને વિહિત તથા-

પ્રતિગિદ્ધ કર્મ, વિદિત તથા પ્રતિગિદ્ધ વિદ્યા તથા પૂર્વપ્રજ્ઞા = પૂર્વાનુભૂતવિષય પ્રજ્ઞા । [શા. ભા., જૂ. ઉ.] પૂર્વના અનુભવસંબંધિની પ્રજ્ઞા અર્થાત્ અતીતકર્મ ફલાનુભવવાસના । [શા. ભા., જૂ. ઉ.] અતીત કર્મફળોના અનુભવની વાસના [પૂર્વ જન્મોમાં અનુભવ કંઠેલા વિષયોની વાસના] હયાની પેઠે અનુસરે છે. ”
 “પાલોકવચ્ચદનં વિદ્યાકર્મપૂર્વપ્રજ્ઞાસ્વયમ્ । [શા. ભા.] આ વિદ્યા, કર્મ તથા પૂર્વપ્રજ્ઞા નામના ત્રણ પદાર્થો જીવાત્માની પરલોકના ભાગની ભોજન-સામગ્રી છે.”

“યસ્માદ્ વિદ્યાકર્મણી પૂર્વપ્રજ્ઞા ચ દેહાન્તરપ્રતિપરચુપભોગસાધનમ્, તસ્માદ્ વિદ્યાકર્માદિ શુભમેવ સમાચરેત્, ચંદ્રદેહનંચોગોપનાગૌ સ્યાતામિતિ । [શા. ભા., જૂ. ઉ.] વિદ્યા, કર્મ તથા પૂર્વપ્રજ્ઞા દેહાન્તરપ્રાપ્તિ તથા ઉપભોગના સાધન છે, માટે શુભ વિદ્યા તથા કર્મોદિતું જ આચરણ કરવું કે જેથી અભીષ્ટ દેહની પ્રાપ્તિ તથા ઉપભોગ થાય.”

સંક્ષેપતરત્તુ ‘વધાકારી ચયાચારી [સ] તથા ભવતિ, સાધુસારી સાધુર્ભવતિ પાપાકારી પાપો ભવતિ, પુણ્ય પુણ્યેન કર્મણા ભવતિ પાપઃ પાપેન । [જૂ. ઉ. ૪-૪-૫] સંક્ષેપમા જે જેવું કરનારો તથા આચરનારો હોય છે, તેવો તે થાય છે. શુભ કર્મ કરનારો સાધુ [દેવી] થાય છે, પાપ કર્મ કરનારો પાપી [આસુરી] થાય છે. પુણ્યકર્મથી [શુભકર્મપરાયણ રહેવાના સ્વભાવવાળો પુણ્યાત્મા [દેવી સંપત્તિવાળો] થાય છે, તથા પાપી [અશુભકર્મપરાયણ રહેવાના સ્વભાવવાળો] પાપી [આસુરી સંપત્તિવાળો] થાય છે ” [૩].
 અવતરણિકા :—હવે ત્યાગ કરવા યોગ્ય આસુરી સંપત્તિ કહે છે :

દમ્ભો દર્પોઽતિમાનશ્ચ ક્રોધઃ પારુષ્યમેવ ચ ।

અજ્ઞાનં ચાભિજાતસ્ય પાર્થ સંપદમાસુરીમ્ ॥ ૪ ॥

અનવધાર્થ :—પાર્થ ! હે પાર્થ ! દમ્ભઃ દંભ દર્પઃ દર્પ ચ તથા અતિમાનઃ અતિમાન ચ એવ તેમ જ ક્રોધઃ ક્રોધ પારુષ્યં પારુષ્ય ચ અને અજ્ઞાનં અજ્ઞાન એ લક્ષણો-ધર્મો-દોષો આસુરી સંપદ આસુરી સંપત્તિને-રજસ્તમોગુભય વાસનાને અભિજાતસ્ય સંપાદન કરીને જન્મેલા પુરુષમાં હોય છે [૪].

શબ્દાર્થ :—હે પાર્થ ! દંભ, દર્પ, અતિમાન, ક્રોધ, પારુષ્ય અને અજ્ઞાન એ સર્વ [લક્ષણો-ધર્મો] આસુરી સંપત્તિને સંપાદન કરીને જન્મેલા પુરુષમાં હોય છે [૪].

વિવેચન :—દમ્ભઃ = ધર્મધ્વજપાત્રું [યૌવન, રૂપ, ધન, કુળ, જાતિ, અવસ્થા, બળ,]

]; દર્પઃ = વિદેહ સત્તાની પ્રાપ્તિ.

ઉન્મત્ત યતું તેઃ અથવા કર્તવ્ય તથા અકર્તવ્યના વિવેકને નષ્ટ કરનારો વિપયોના અનુભવથી ઉત્પન્ન થતો હર્ષ [રા. ભા.]; અતિમાનઃ = પોતાને વિષે પૂજ્ય-પણાની ભાવના [શા. ભા. વગેરે]; ક્રોધઃ = પોતાના તથા અન્યના અનિષ્ટના કારણરૂપ ચિત્તવૃત્તિ [રા. ભા.]; પારુષ્યમ્ = ક્રોધને અગ્નિની વૃષ્ટિ જેવાં નિપુર તથા મર્મભેદક વચ્ચેના કહેવાં તે, સાધુપુરુષોને ઉદ્દેશ કરે એવો સ્વભાવ. સ્વપ્નમાં પણ આસુરી સંપત્તિવાળાની વાણી શ્રદ્ધા નથી હોતી એ મુશ્કેલી કરવા માટે -
 એવકાર છે [શંકરાનંદ].

અજ્ઞાનમ્ = સત્-અસતનો અવિવેક [શંકરાનંદ વગેરે], કાર્યોકાર્યનો અવિવેક [કેશવ વગેરે], અવિવેકથી ઉત્પન્ન થયેલું મિથ્યાજ્ઞાન [નીલકંઠ], કર્તવ્ય તથા અકર્તવ્ય વિષે વિપરીત ભુદ્ધિ [મધુ.].

અહીં અજ્ઞાનં ચ એ વચનમાં રહેલો ચકાર અહીં નહિ કહેલાં અભાવરૂપ અધૃતિ વગેરે દોષોના સમુચ્ચય માટે છે [મધુ.].

આ દંભ વગેરે આસુરીસંપત્તિ પૂર્વજન્મનાં પાપકર્મોને લીધે, રજેગુણ તથા તમોગુણની અધિકતા સહિત જન્મેલા તથા જેમનું ભવિષ્યમાં અકલ્યાણ નિશ્ચિત છે, એવા પાપાત્મા [દુરાત્મા] પુરુષોનાં વલણો છે, કે જે પૂર્વજન્મોમાં કરેલાં પાપકર્મોની વાસનાને લીધે જન્મતાં જ સ્વભાવિક રીતે અભિવ્યક્ત થાય છે.

નોંધ :—આ શ્લોકમાં શ્રીશંકરાનંદ, શ્રીધરસ્વામી વગેરેએ અતિમાનશ્ચ એ શબ્દને સ્થાને અભિમાનશ્ચ એ પ્રકારનો પાઠ અંગીકાર કરેલો છે; પરંતુ ભગવાન ભાષ્યકાર, શ્રીમધુસૂદનસ્વામી વગેરેએ અતિમાનશ્ચ પાઠ અંગીકાર કરીને વ્યાખ્યાન કરેલું છે, માટે અહીં અતિમાનશ્ચ એ પ્રકારનો પાઠ રાખ્યો છે [૪].

અવતરશ્લોકાઃ—હવે દૈવી સંપત્તિ તથા આસુરી સંપત્તિના ભિન્નભિન્ન રૂપને કહે છે :

દૈવી સંપદ્વિમોક્ષાય નિવન્ધાયાસુરી મતા ।

મા શુચઃ સંપદં દૈવીમભિજાતોઽસિ પાણ્ડવ ॥ ૫ ॥

અન્યથાથઃ—દૈવીસંપત્તિ દૈવી સંપત્તિ વિમોક્ષાય મોક્ષ આપનારી તથા આસુરી આસુરી સંપત્તિ નિવન્ધાય બંધનમાં નાખનારી મતા માનેલી છે. પાણ્ડવ ! હે પાંડવ ! મા શુચઃ તું વિપાદ ન કર, કારણકે તું દૈવી સંપદ દૈવીસંપત્તિને અભિજાતઃ જસિ સંપાદન કરીને-લક્ષ્ય કરીને જન્મેલો છે [૫].

શબ્દાર્થ. —દેવી સ પત્ત મોક્ષ આપનારી તથા આસુરી સ પત્ત બંધનમાં નાખનારી માનેલી છે. હે પાણ્વ ! તુ વિપાદ ન કર, કારણકે તું દેવી સ પત્ત સ પાદન કરીને જન્મેલો છે [૫].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! અભય વગેરે દેવી સ પત્તિ વિમોક્ષાય = સ સાર-બંધનથી મુક્ત કરવાવાળી છે [શા. ભા. વગેરે], ચિત્તશુદ્ધિ, જ્ઞાન, શુભ-મુક્તિ તથા વિદેહમુક્તિના સાધનરૂપ છે [મધુ. વગેરે], અને તેથી મુમુક્ષુએ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. કલ વગેરે આસુરી સ પત્તિ નિબન્ધાય = સ સારબંધનમાં નાખનારી છે, અને તેથી મુમુક્ષુએ સર્વથા ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.

હે પાણ્વ ! તુ શોક ન કર. તુ ધાર્મિકોમાં અગ્રગણ્ય પાકુગજનો પુત્ર છે [૨ ભા.]. તુ દેવી સ પત્તિ સ પાદન કરીને જન્મેલો છે તે પૂર્વે ધર્મ સ પાદન કયો છે [મધુ.] અને ભવિષ્યમાં તારુ કલ્યાણ જ થવાનું છે [શા. ભા. , મધુ]. દેવી સ પત્તિને ઉદ્દેશીને તારી પ્રવૃત્તિ છે, અને તેથી તુ અવસ્ય સંસારથી મુક્ત થશે [શ કરાનંદ વગેરે] [૫]

અવતરણિકા. —હવે આસુરસ્વભાવ વિસ્તારપૂર્વક કહેવા માટે પ્રસ્તાવ કરે છે :

ઘ્નો ભૂતસર્ગો લોકેઽસ્મિન્ દૈવ આસુર एव च ।

દૈવો વિસ્તરશઃ પ્રોવત આસુરં પાર્થ ! મે શૃણુ ॥ ૬ ॥

અન્યવાર્થ. —પાર્થ ! હે પાર્થ ! અસ્મિન્ આ લોકે લોકમાં ઘ્નો એ જ પ્રકારના ભૂતસર્ગો ભૂતસર્ગ પુખ્તમાં ગધની પેઠે, ચિત્તને સબંધ કરીને રહેલા પ્રાણીઓના સ્વભાવ [શ કરાનંદ] છે, એક દૈવ. ધર્મપરાયણ દૈવ સ્વભાવ તથા બીજો આસુરઃ અધર્મપરાયણ આસુર સ્વભાવ. દૈવઃ દૈવસર્ગ-દૈવસ્વભાવ-વિસ્તરશઃ વિસ્તારપૂર્વક પ્રોક્ત. કલો, હવે આસુરં આસુરસર્ગને-આસુર સ્વભાવને મે મારાથી શૃણુ તું શ્રવણ કર-સાલણ [૬]

શબ્દાર્થ. —હે પાર્થ ! આ લોકમાં બે જ ભૂતસર્ગો [સ્વભાવ] છે-દૈવ સ્વભાવ અને આસુર સ્વભાવ. દૈવ સ્વભાવ મેં તને વિસ્તારપૂર્વક કલો, હવે મારી પાસેથી તુ આસુર સ્વભાવને સાલણ [૬].

વિવેચન :—હે પાર્થ ! આ સ સારમાં દૈવ ભૂતસર્ગો = મનુષ્યની બે સૃષ્ટિઓ છે-દેવી અને આસુરી [શા. ભા.], અથવા બે પ્રકારનો મનુષ્યનો સ્વભાવ છે-એક દૈવ સ્વભાવ તથા બીજો આસુરી સ્વભાવ [શ કરાનંદ]. મનુષ્ય જે સમયમાં

શાસ્ત્રજન્ય સંસ્કારોના પ્રબલપણથી સ્વભાવસિદ્ધ રાગદ્વેષનો પરાભવ કરીને ધર્મ-પરાયણ થાય છે, ત્યારે તે 'દેવ' કહેવાય છે; પરંતુ જ્યારે સ્વભાવસિદ્ધ રાગદ્વેષની પ્રબલતાથી શાસ્ત્રોના સંસ્કારોનો [ઉપદેશનો—આજ્ઞાનો] પરાભવ કરી, અધર્મ-પરાયણ થાય છે, ત્યારે તે 'અસુર' કહેવાય છે [મધુ].

બીજા અધ્યાયમાં ગ્રિયતપ્રજ્ઞના લક્ષણોમાં, આરમા અધ્યાયમાં ભક્તનાં લક્ષણોમાં, તેરમા અધ્યાયમાં જ્ઞાનનાં સાધનોમાં, ચૌદમા અધ્યાયમાં ગુણાતીતનાં લક્ષણોમાં, તથા આ સોળમા અધ્યાયમાં અભય વગેરે દેવી ગુણોવડે મે દેવસર્ગ [દેવસ્વભાવ] વિસ્તારપૂર્વક પ્રતિપાદન કર્યો [મધુ], અથવા આ દેવસ્વભાવની ઉત્પત્તિના સાધનરૂપ કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ તથા ભક્તિયોગરૂપ આચાર મે તને વિસ્તારપૂર્વક કહ્યો [રા. ભા.].

હવે હું તને આસુરસર્ગ અર્થાત્ દમ, દાન તથા હયાથી રહિત, વિપયભોગ તથા અધર્મપરાયણ આસુર સ્વભાવ [આસુરી મનુષ્યોના લક્ષણો] વિસ્તારપૂર્વક કહું છું, તે શુણ્ઠ = પ્રયત્નપૂર્વક ત્યાગ કરવાના હેતુથી, શુન્ધ્યાનપૂર્વક સંભળ [મધુ] [૧].

અવતરણિકા :—હવે બાર શ્લોકોવડે આસુરી જ પત્તિ [આસુરી સ્વભાવ] પ્રતિપાદન કરે છે :

પ્રવૃત્તિં ચ નિવૃત્તિં ચ જના ન વિદુરાસુરાઃ ।

ન શૌચં નાપિ ચાચારો ન સત્યં તેષુ વિદ્યતે ॥ ૭ ॥

અન્યથાથ :—આસુરાઃ આસુરી સ્વભાવવાળા જનાઃ મનુષ્યો પ્રવૃત્તિ પ્રવૃત્તિને ચ તથા નિવૃત્તિ નિવૃત્તિને ન વિદુઃ જાણતા નથી ચ અને તેષુ તેમના શૌચ શીય ન વિદ્યતે હોતું નથી ચ તથા આચારઃ આચાર અપિ પણ ન હોતો નથી તથા સત્યં સત્ય ન હોતું નથી [૭].

શબ્દાર્થ :—આસુરી સ્વભાવવાળા મનુષ્યો પ્રવૃત્તિને જાણતા નથી, તેમના પવિત્રતા હોતી નથી, આચાર હોતો નથી, તથા સત્ય પણ હોતું નથી [૭].

વિવેચન :—હે અર્જુન! આસુરાઃ = રજોગુણ તથા તમોગુણ પ્રધાન આસુરી સ્વભાવવાળા મનુષ્યો પ્રવૃત્તિ ચ નિવૃત્તિ = ધર્મને કે અધર્મને [શ્રીધર વગેરે], અબ્યુદયના સાધનને કે શ્રેયના સાધનને [રા. ભા.], પ્રવૃત્તિ ભાગને કે નિવૃત્તિ ભાગને [વલ્લભ], પુરુષાર્થના સાધનરૂપ કર્તવ્યમાં પ્રવૃત્ત યવું કે અનર્થના હેતુરૂપ નિપિદ્ધ કર્મથી નિવૃત્ત યવું [શા. ભા.], ચ = તથા તેને પ્રતિપાદન કરનારા વિધિવાક્યને કે

નિષેધકચને [મધુ.] જાણતા નથી. તેઓ વાનુની પેઠે સ્વચ્છંદીપણે વિચરે છે. તેઓ નિષે ક્ષૌચમ્ = ખાલ કે આંતર પવિત્રતા, આચારઃ = મનુ વગેરેએ કહેલો આચાર કે સત્યમ્ = સત્ય હોતાં નથી. તેઓ સંધ્યાવંદનાદિ નિત્ય કર્યોના પરિત્યાગ કરનારા [રા. ભા.], અગ્રુહ, દુરાચારી, કપટી તથા મિથ્યાવાદી હોય છે [કેશવ વગેરે] “દયાસત્યવીરરહિતા આમુરો રત્યર્યઃ । [ચંકરાનંદ વગેરે] તેઓ મનુષ્ય દેહધારી હોવા છતાં દ્યા, સત્ય, શ્રૌય તથા આચારથી રહિત આમુર છે ” [૭].

અસત્યમપ્રતિષ્ઠં તે જગદાહુરનીશ્વરમ્ ।

અપરસ્પરસંભૂતં કિમન્યત્કામદ્દેતુકમ્ ॥ ૮ ॥

અન્યથાથઃ—તે તે આમુર પુરુષો જગત્ જગતને અસત્ય અસત્ય અપ્રતિષ્ઠ અપ્રતિષ્ઠ અનીશ્વર ઈશ્વર વગરનું અપરસ્પરસંભૂત અપરસ્પરના સંબંધથી ઉત્પન્ન થયેલું તથા કામદેતુક કામરૂપ હેતુવાળું આહુ: કહે છે. આ જગતનું અન્યત્ કિમ્ કામથી ભિન્ન અન્ય શું કારણ હોય ? [૮].

શાન્દ્યાથઃ—તેઓ જગતને અસત્ય, અપ્રતિષ્ઠ, અનીશ્વર, અપરસ્પર સંભૂત તથા કામદેતુક કહે છે. એ વિના બીજું તેનું કારણ શું હોય ? [૮]

વિવેચન :—હે અશુન ! આ આમુર સ્વભાવવાળા પુરુષો પ્રતિપાદન કરે છે કે (૧) જગત અસત્યમ્ = અસત્ય છે. વેદ, વેદોક્ત ધર્મ તથા તેના ફળભૂત સર્વલોક મિથ્યા છે [ચંકરાનંદ]. તેઓ ઋગ્વેદાદિ વેદોની તથા સ્મૃતિ-પુરાણ-ઇતિહાસાદિની પ્રમાણતા અંગીકાર કરતા નથી. (૨) તેઓ કહે છે કે, જગત અપ્રતિષ્ઠં = ધર્મ-અધર્મ આદિ આધાર વિનાનું છે [શા. ભા.]. આ જગત વિષે સુખદુઃખાદિની વિચિત્રતા ધર્માધર્મને લીધે નહિ, પરંતુ સ્વભાવથી જ છે [ચંકરાનંદ]. તેઓ ધર્માધર્મને જગતની વ્યવસ્થાનો હેતુ માનતા નથી.

(૩) તેઓ કહે છે કે, જગત અનીશ્વરમ્ = ધર્માધર્મની અપેક્ષાવડે આ જગતનો શાસન કરનાર સ્વામી ઈશ્વર નથી [શા. ભા.]. તેઓ ઈશ્વરને કર્મફલપ્રદાતા [મધુ.], કે જગતની ઉત્પત્તિનું કારણ માનતા નથી [ચંકરાનંદ]. (૪) તેથી તેઓ જગતને અપરસ્પરસંભૂતમ્ = કામથી પ્રેરિત સ્ત્રી-પુરુષોના સંયોગથી જ ઉત્પન્ન થયેલું માને છે.

(૫) તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે કામ જ આ જગતનું કારણ છે, કિમ્ અન્યત્ કામદેતુકમ્ = કામ સિવાય આ જગતનું બીજું કારણ શું હોઈ શકે ? અર્થાત્ તેઓ કામથી ભિન્ન ધર્માધર્મરૂપ અદૃષ્ટને કે ઈશ્વરને આ જગતના કારણરૂપ માનતા નથી [શા. ભા. વગેરે].

આસુરી સ્વભાવવાળા પુરુષો વેદશાસ્ત્રને, વેદવિહિન ધર્મને તથા ઈશ્વરને અંગીકાર કરતા નથી, તેથી તેઓ યથેષ્ટ આચરણપરાયણ રહી સર્વ પુરુષાર્થથી શ્રષ્ઠ થાય છે, એ અર્થ છે [મધુ].

“લોકાયતિકદૃષ્ટિસ્તિમ્ । [શા. ભા., મધુ. વગેરે] આ લોકાયતિકની [આર્વાકોની] દૃષ્ટિ છે.” આર્વાક મત પ્રમાણે સ્થૂલદેહ જ આત્મા છે, આત્મા વિનાથી છે, તથા પુનર્જન્મ નથી. આર્વાક સિદ્ધાંત પ્રમાણે ‘ઋગ ઋચા ધૃતં વિવેત્’ । ‘દેવુ કરીને પણ ઘી પીવું’, અર્થાત્ વિહિન કે નિષિદ્ધ કોઈ પણ પ્રકારે ધન સંપાદન કરી વિષયભોગો ભોજાવવા એ જ મનુષ્ય જીવનનો આદર્શ છે.

મહાભારતની કણિકીતિમાં આર્વાક મત વિસ્તારપૂર્વક પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલો છે [મહા. ભા. આ. ૧૪૨]. જામાત્રિમુનિએ ભગવાન રામને વનમાં રહેવાની પ્રતિજ્ઞાનો પરિત્યાગ કરી, અયોધ્યા પાછા આવવા માટે આર્વાક સિદ્ધાંતો પ્રતિપાદન કર્યો તેથી ભગવાન રામ અત્યંત ઉદ્વેગ પામ્યા હતા, તે પ્રસિદ્ધ છે [વા. રા. અયોધ્યાકાંડ] [૮].

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।

प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ૯ ॥

અન્યથાર્થઃ :—એતાં દૃષ્ટિ એ આર્વાકદૃષ્ટિનો [સંકરાનંદ વગેરે], એ નાસ્તિક મતનો [કેશવ વગેરે] અવષ્ટમ્ય આશ્રય કરીને નષ્ટાત્માનઃ પરલોકનાં સાધનોથી શ્રષ્ઠ થયેલા [શા. ભા.] અલ્પબુદ્ધયઃ તુચ્છ વિષયો જ જેમની બુદ્ધિનો વિષય છે, એવી ટૂંકી બુદ્ધિવાળા [શા. ભા.] ઉગ્રકર્માણઃ હિંસાદિ શાસ્ત્રનિષિદ્ધ કર્મો કરનારા અહિતઃ જગતના યજ્ઞો—તે આસુરી પુરુષો જગતઃ જગતના ક્ષયાય નાશ માટે પ્રવચ્ચિ ઉત્પન્ન થાય છે [૯].

શબ્દાર્થઃ :—એ આર્વાકદૃષ્ટિનો આશ્રય કરીને, નષ્ટાત્મા, અલ્પ બુદ્ધિવાળા, ઉગ્ર કર્મવાળા, તે જગતના યજ્ઞો જગતના નાશને માટે ઉત્પન્ન થાય છે [૯].

વિવેચન :—હે અશુન ! એતાં દૃષ્ટિમ્ અવષ્ટમ્ય = પૂર્વોક્ત આર્વાકદૃષ્ટિનો [નાસ્તિક મતનો] આશ્રય કરીને નષ્ટાત્માનઃ = નષ્ટ થઈ ગયેલા સ્વભાવવાળા, પરલોકનાં સાધનોથી શ્રષ્ઠ થયેલા [શા. ભા.], કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ વગેરે દોષોથી જેમની વિવેકબુદ્ધિ આટલ થઈ ગઈ છે એવા [સંકરાનંદ], અલ્પબુદ્ધયઃ = કેવળ વિષયભોગોમાં જ બુદ્ધિને ભેડનારા [મધુ. વગેરે] મુદ વિષયો જ જેમની બુદ્ધિનો વિષય છે, એવી ટૂંકી બુદ્ધિવાળા [શા. ભા.], સ્થૂલદેહમાં જ આત્મબુદ્ધિ-

વાળા [ચંકરાનંદ], ધરીરથી અતિરિક્ત આત્માને નહિ માનનારા [રા. ભા. વગેરે], ઉપદ્રવમાર્ગઃ = હિંસા વગેરે શાસ્ત્રવિરુદ્ધ ભયંકર ક્રમો કરનારા તે જગતના શત્રુઓ જગતઃ ક્ષયાય = જગતના નાશ માટે પ્રવ્રવન્તિ = ઉત્પન્ન થાય છે [મધુ. વગેરે].

“ જગતો નાશાય = જગતઃ સ્થિતિહેતુભૂતવેદતદુજ્જતધર્મનાશાયૈવ પ્રવ્રવન્તિ ન તુ રક્ષણાયેત્યર્થઃ । [ચંકરાનંદ] આર્વાકદષ્ટિનો આશ્રય કરનારા જગતની સ્થિતિના હેતુભૂત વેદ તથા વેદોક્ત ધર્મનો નાશ કરવા જ સમર્થ થાય છે, પરંતુ વેદ કે વેદોક્ત ધર્મના રક્ષણ માટે નહિ, એ અર્થ છે. ”

આર્વાકદષ્ટિ ઉત્તરોત્તર અધોગતિના કારણરૂપ છે, માટે મુમુક્ષુએ તેનો સર્વથા ત્યાગ કરવો [મધુ.] [૯].

અવતરણિકા :—હવે આર્વાકદષ્ટિવાળા [નારિકે] જગતના નાશ માટે કેવી રીતે પ્રવ્રત્ત થાય છે, તે કહે છે [ચંકરાનંદ].

કામમાશ્રિત્ય દુષ્પૂરં દમ્ભમાનમદાન્વિતાઃ ।

મોહાદ્ ગૃહીત્વાઽસદ્ગ્રાહાન્ પ્રવર્તન્તેઽશુચિવ્રતાઃ ॥ ૧૦ ॥

અન્વયાર્થઃ :—દુષ્પૂરં તૃપ્ત ન કરી શકાય એવા કામમ્ કામનો આશ્રિત્ય આશ્રય કરીને દમ્ભમાનમદાન્વિતાઃ દંભ, માન તથા મદવડે યુક્ત થયેલા અશુ- ચિવ્રતાઃ અપવિત્ર વ્રતવાળા મોહાદ્ અસાનથી-અવિવેકથી શાસ્ત્રવિરુદ્ધ અસદ્ગ્રાહાન્ અશુભ નિશ્ચયોને [શા. ભા.], અશુભ સિદ્ધાન્તોને ગૃહીત્વા અહણ્ય કરીને વેદ- વિરુદ્ધ ક્રમોમાં પ્રવર્તન્તે પ્રવર્તે છે [૧૦].

શબ્દાર્થઃ :—તૃપ્ત ન કરી શકાય એવા કામનો આશ્રય કરીને, દંભ, માન તથા મદવડે યુક્ત તથા અપવિત્ર વ્રતવાળા તે આનુરી પુરુષો અવિવેકથી શાસ્ત્ર- વિરુદ્ધ સિદ્ધાન્તોને અહણ્ય કરીને, શાસ્ત્રવિરુદ્ધ ક્રમોમાં પ્રવર્તે છે [૧૦].

વિવેચન :—દમ્ભમાનમદાન્વિતાઃ = પોતાના મનમાં ધર્મનિષ્ઠ ન હોવા છતાં વાણી કે એષ્ટાવડે લોકોની આગળ પોતાનું ધર્મોત્તમપણું પ્રકટ કરવું તે દંભ કહેવાય છે [મધુ.]. પૂજ્યભાવને યોગ્ય હોવા છતાં લોકોની આગળ પોતાનું પૂજ્ય- પણું પ્રકટ કરવું તે માન કહેવાય છે [મધુ.]. વાસ્તવિક રીતે અધિકપણથી રહિત છતાં પણ પોતાને વિષે અધિકપણનું આરોપણ કરવું [મધુ.] અથવા પોતાને વિષે ઉત્કૃષ્ટત્વનો અભિનિવેશ [ચંકરાનંદ] મદ કહેવાય છે. ઉપરોક્ત પ્રકારે દંભ, માન તથા મદવડે યુક્ત તે આનુરપુરુષો દુષ્પૂરમ્ = કોટીકરણે પણ તૃપ્ત ન કરી શકાય એવા કામમ્ = કામનાઓનો આશ્રિત્ય = આશ્રય કરીને, અવિવેકને લીધે

કામપૂર્તિ, માટે ગસદ્ગ્રાહાન્ = શાસ્ત્રવિરુદ્ધ અશુભ સિદ્ધાંતોને મદદ કરી, અશુચિનતાઃ અપવિત્ર વ્રતવાળા થઈ પ્રવર્તન્તે = વેદવિરુદ્ધ કર્મોમાં પ્રવર્તે છે.

તેઓ વશીકરણ, અન્યની ઝીઝોનું આકર્ષણ, ખજાના દેખાવ તેના સિદ્ધાંતજન અને કાર્યસિદ્ધિ બ્યાદિ મલિન સાધનોમાં અત્યંત આગ્રહ બાધીને બેસે છે [નીલકંઠ]. વામમાર્ગનાં શાસ્ત્રોએ ઉપદેશોદા સ્મરણ વગેરે પ્રદેશ તથા ઉચ્છિદ્રપણાની અવસ્થા વગેરે અપવિત્ર પદાર્થોની જરૂર રાખનારા મનોનો [મધુ], મદ્ય, માંસ બ્યાદિની જરૂર પડે એવા નિયમોનો [નીલકંઠ], સ્વીકાર કરે છે અને નિરંતર અધર્મમાં જ પ્રવૃત્ત રહે છે.

આ કલિયુગમાં આસુર સ્વભાવવાળા મનુષ્યો આહાર-પિદાર-અવહાર બ્યાદિમાં નીતિ તથા શાસ્ત્રવિરુદ્ધ વર્તન કરે છે. કાંટાવાળા કરંજના ઝાડની પેઠે આસુર લોકોનાં મનમાં અનીતિ વધતી જાય છે, અને નીતિ તથા લોકમર્્યાદા શુદ્ધ થયેલી અડદની શીંગની પેઠે પટોપટ તૂટતી જાય છે. આશ્રય એ છે કે, અડદની શીંગ તૂટે ત્યારે તો શબ્દ [અવાજ] થાય છે, પરંતુ જ્યારે આ નીતિ તથા લોકમર્્યાદા તૂટી રહી છે, ત્યારે શબ્દ સરખો પણ થતો નથી [૧૦].

ચિન્તામપરિમેયાં ચ પ્રત્યાન્તામુપાશ્રિતાઃ ।

કામોપભોગપરમા ઇતાવદિતિ નિશ્ચિતાઃ ॥ ૧૧ ॥

અન્યથાથઃ :—ચ તથા પ્રત્યાન્તાં મરણપર્વતની-પ્રવચકાણ સુધી જેનો અંત નથી એવી અપરિમેયા અપરિમિત ચિન્તા ચિંતાનો ઉગ્રાશ્રિતાઃ આશ્રય કરનારા તથા કામોપભોગપરમાઃ વિષયભોગને જ પરમ પુરુષાર્થ માનનારા ઇતાવત્ આટલું જ-વિષયભોગથી ઊપજતું દૃષ્ટ સુખ એ જ સુખ છે એવું નિશ્ચિતાઃ એવા દૃઢ નિશ્ચયવાળા [વિષયસુખભોગ માટે ધનના સમૂહ ધન છે] [૧૧].

શબ્દાથઃ :—મરણપર્વત આપુ રહેતી અપરિમિત ચિંતાનો આશ્રય કરનારા, વિષયભોગને જ પરમપુરુષાર્થ માનનારા, તથા ‘વિષયભોગથી ઊપજતું સુખ એ જ સુખ છે’ એવા દૃઢ નિશ્ચયવાળા હોય છે [૧૧].

વિવેચન :—ચિન્તામ્ અપરિમેયાં ચ પ્રત્યાન્તામ્ ઉગ્રાશ્રિતાઃ = જેની ધવતા [માપ] ન થઈ શકે એવી અપરિમેય [અપાર] પ્રવચકાણ પર્વત પડોએ એવી ચિંતાનો આશ્રય કરનાર [શા. ભા. વગેરે], સર્વદા ચિંતાપરાયણ [શા. ભા.] તથા “ ચૈતન્યચિદિષ્ટઃ ક્ષણઃ પુરુષઃ । ચૈતન્યયુક્ત દેહ જ પુરુષ છે, ‘ કાન દ્યૈવકઃ પુરુષાર્થઃ ’ । ‘ કામ જ એક પુરુષાર્થ છે, ‘ દેહપાન એ જ મોક્ષ છે, ‘ ઇત્યાદિ

બૃહસ્પતિના [ચાર્વાકના] સિદ્ધાંતોમાં શ્રદ્ધાવાળા, કામોપભોગપરમાઃ = વિપય-
ભોગોને જ પરમ પુરુષાર્થ માનનારા [શંકરાનંદ વગેરે].

‘एतावद्’ इति निश्चिताः = એથી અન્ય [શંકરાનંદ વગેરે] કે, અધિક
[રા. ભા., કેશવ] કોઈ પુરુષાર્થ [દળ-અદૃષ્ટ સુખ] નથી, એવા દૃઢ નિશ્ચયવાળા
આસુર મનુષ્યો વિપયભોગો ભોગવવા માટે અન્યાયથી ધન સંપાદન કરવા પ્રયાસ
કરે છે; એમ હવે પછીના શ્લોક સાથે સંબંધ છે [શંકરાનંદ];

તાત્પર્ય એ છે કે, જેમ ઉદરો ધરને ઇન્દ્રિયો દરી નાખે છે, તેમ સર્વદા
ચિંતાપરાયણ તથા વિપયભોગપરાયણ આસુરી મનુષ્યો આ મોક્ષના સાધનરૂપ
રમણ તથા સદ્ભક્તરૂપી ધરને ઇન્દ્રિયો દરી દઈ, નિગતિરૂપ આત્મસુખથી
વિમુખ થાય છે [૧૧].

आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ।

ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान् ॥ ૧૨ ॥

અન્યાયર્થ — આશાપાશશતૈઃ. આશારૂપી સેંકડો પાશોવડે બદ્ધાઃ બંધા-
યેલા તથા કામક્રોધપરાયણાઃ કામ તથા ક્રોધને પરાયણ થયેલા તે આસુર લોકો
કામભોગાર્થ વિપયભોગ માટે અન્યાયેન અન્યાયથી અર્થસંચયન ધનના સંચયને
ઈહન્તે ઇચ્છે છે [૧૨].

શબ્દાર્થ :—આશારૂપી સેંકડો પાશોવડે બંધાયેલા તથા કામક્રોધને આધીન
થયેલા તેઓ વિપયભોગ માટે અન્યાયવડે ધનના સંચયને ઇચ્છે છે [૧૨].

વિવેચન :—આશાપાશશતૈઃ : બદ્ધાઃ = સેંકડો આશારૂપ પાશોથી બંધાયેલા
કામક્રોધપરાયણા. = કામક્રોધપરાયણ [શા. ભા.], પરસ્પરીસંગ તથા પારકાના
અનિષ્ટની અભિલાષાથી પરવશ થયેલા [મધુ.] આસુરી મનુષ્યો કામભોગાર્થ =
ધર્મને કે દાનને માટે નહિ, પણ વિપયભોગ [કામતૃપ્તિ] માટે [શા. ભા.,
શંકરાનંદ વગેરે] અન્યાયેન = પાપમય યુક્તિઓવડે [શા. ભા.], ચોરી,
હિંસા, કપટ, વચના આદિ શાસ્ત્રવિરુદ્ધ માર્ગે [શ્રીધર, શંકરાનંદ વગેરે];
ધનસંચયને ઇચ્છે છે-ધનસંચય માટે ચેષ્ટા [મટ્ટિ] કરે છે.

સમયાનિતિ बहुवचनेन ધનપ્રાપ્તાવપિ દત્તુમ્નાતુત્તેર્વિવચપ્રાપ્તિર્વર્ધમાનતુળાત્વરુપો
લોભો દર્શિતઃ । [મધુ.] સંચયન એ બહુવચનથી ધનની પ્રાપ્તિ થવા છતાં
વિપયની પ્રાપ્તિથી વધતી જતી તૃપ્ત્યારૂપ લોભ દર્શાવ્યો છે, કારણકે ધનની
પ્રાપ્તિ થવા છતાં ધનની તૃપ્તિ નિવૃત્ત થતી નથી. વિપયો પ્રાપ્ત થવા છતાં
દિવસેદિવસે શ્રદ્ધિ પામતી વિપયોની તૃપ્તિ એ જ લોભ છે.

ભોગવાસના જ સર્વ અનર્થોત્તુ મૂળ છે

“ન સામ્પરાય પ્રતિભાતિ બાલ પ્રમાણન્ત વિક્તમોહેન મૂત્મ્ । [ક્ર ૭૫ ૧,૨-૬]
 ધનથી મોહ પામેના અવિવેકી મનુષ્યને સામ્પરાય = પરવોકની પ્રાપ્તિપ પ્રયોજન-
 વાળું સાધન પ્રતીત થતું નથી ” “અમૃતત્વસ્ય તુ નાડડાડસ્તિ વિક્તન । [બુ
 ૭ ૨-૪-૨] ધન કે ધનથી સાધ્ય કર્મવડે અમૃતતાની [મોક્ષની] આશા કરવી
 યોગ્ય નથી ”

‘નિર્વેદ નાશાપાશાના પુરુષસ્ય યયા જ્ઞાસિ । [ભાગ ૧૧-૮-૨૮] પુરુષને
 આશાથી પાશોને કાપી નાખનામા નિર્વેદ [વેરાગ્ય] તનવાગ સમાન છે
 જાણા હિ પરમ દુઃખ નૈરાશ્ય પરમ સુખમ્ । [ભાગ ૧૧-૮-૨૮] આશા
 [તૃષ્ણા-કામના] એ જ પરમ દુઃખ છે અને આશારહિત યવુ [તૃષ્ણારહિત યવુ]
 એ જ પરમસુખ છે ”

લક્ષ્મી વેશ્યા જેવી, કોઈની પામે સદા ન રહેનારી, આરભમા થોડી મીઠી
 લાગે એવી, મધ્યમા રાગદ્વેષાદિ અનેક ખટપટો ઊભી કે નારી, પાણીના પરપોટા
 જેવી, તુરંત લય પામનારી હોવા છતા તેની સતત કામના કરવામા આવે છે એ
 અજ્ઞાનનો મહિમા છે જેમ પાણીથી વાસનો જર ડિગો ભરાતો નથી, તેમ ધનથી
 ચિત્ત કદાપિ તૃપ્ત થતું નથી જેમ બળદનું શી ગઠુ બળદની જુદીની સાથે પ્રતિદિન
 વધતું જાય છે, તેમ ધનની જુદીની સાથે તૃષ્ણા, લય, ચિત્તા વગેરે પ્રતિદિન
 વધતા જાય છે ધનના મય્ય વિરે આસક્ત રહેનારા અવિવેકી મનુષ્યો દિનમે
 દિવસે અધિક પાપિષ્ઠ, અધિક કૂર તથા અધિક ખેદ આપનારી દશાને પ્રાપ્ત
 થાય છે

તાત્પર્ય એ છે કે, વિવયભોગો ભોગવવા માટે ધન મેળવનાની પ્રવૃત્તિ પાણીની
 ચકરીની પેઠે ગોથા ખવગવનારી, તથા પરિણામે દુઃખ આપનારી છે કારણકે
 બાહ્યસુખભોગો માટે જોઈતા બાહ્ય ધનાદિ સાધનો ઘણું કરીને બીજાનું સુખ
 કમી કર્યા વિના પ્રાપ્ત કરી શકાતા નથી બીજાની હિંસા કર્યા વિના ધનપ્રાપ્તિ
 થતી જ નથી [શા. ૫ ૨૬-૧૬] માટે માત્ર જેમ તેનથી અને કોડી જેમ અગ્નિથી
 દૂર રહે તેમ મુમુક્ષુએ વિવયભોગ માટે ધનપ્રાપ્ત કરવાની કામનાનો ત્યાગ કરવો

વળી જેમ કાદવમા પડી પગ ધોવા તેના કરતા કાદવમા ન પડવું તે વધારે
 સારું છે, તેમ ધર્મને [યજ્ઞદાનાદિ] માટે ધન મેળવનાની ઇચ્છા કરવી તેના કરતા
 ધર્મ ન કરવાની ઇચ્છા કે ની, તે વધારે ઉત્તમ છે કારણકે ધનની અદૃઢ ધણી
 દોષો રહેના છે તથા ધનમૂનક યજ્ઞાદિક ધર્મ પણ દોષોથી ભરપૂર છે [શા.
 ૫ ૨૬-૧૭-૧૮] [૧૨]

અવતરણિકા :—હવે આનુર મનુષ્યોની ધનતૃષ્ણાને તેમના મનોરાજ્યના કથનપડે વર્ણવે છે :

इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् ।

इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ ૧૩ ॥

અન્યથાર્થ :—અહીં આજે મયા મેં 'ઈદમ્ આ લબ્ધમ્' મેળવ્યું. હવે હમ આ મનોરાજ્ય મનોરથને-છત્ત્રાને પ્રાપ્ત્યે હું પામીશ. 'इदम् आटु' અસ્તિ છે અને 'इद आटु' ધનમ્ ધન જવિ પણ પુનઃ હવે પછી મેં મને ભવિષ્યતિ પ્રાપ્ત થશે [૧૩].

શબ્દાર્થ :—આજે મેં આ મેળવ્યું, હવે આ મનોરથને શીઘ્ર પામીશ; આટલું ધન મારી પાસે છે, હવે પછી આટલું ધન મને પ્રાપ્ત થશે [૧૩].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! આનુર મનુષ્યો કહે છે કે.—“પ્રારબ્ધથી નહિ, પરંતુ કેવળ મારા સામર્થ્યથી જ મેં ધન, મિત્રકત, પ્રતિષ્ઠા વગેરે પ્રાપ્ત કર્યા છે, અને ભવિષ્યમાં મારા પુરુષાર્થથી જ હું મારા મનોરથને પૂર્ણ કરીશ. આજે મારી પાસે આટલું ધન છે, તથા તે અદ્ય કાળમાં મારા બુદ્ધિબળ તથા આતુનીથી વૃદ્ધિ પામશે”

આ પ્રકારની ધનની તૃષ્ણાવાળા અપવિત્ર નરકમાં પડે છે, એમ આ શ્લોકનો ‘પતન્તિ નરકે’ડગુચી’ એ વક્તવ્યમાં વચનની સાથે અનન્ય [સંબંધ] કરવો [મધુ].

લોભ

ધનાદિ પદાર્થોને અધિક ને અધિક પ્રાપ્ત કરવાની છત્ત્રા “લોભ” કહેવાય છે. પાપનું આદિ કારણ લોભ છે. સર્વ પાપકર્મોના મૂળમાં એક કે બીજા સ્વરૂપમાં લોભ રહેલો છે. ચોરીમાં ધનનો, અસત્યમાં સ્વાર્થનો તથા નિંદામાં આત્મપ્રશંસાનો લોભ રહેલો છે.

લોભીની લાજ લય પામે છે. લોભી ગ્રાધાર્થપણાનો અવધિ છે. લોભી ધર્માંધર્મને, કે સ્ત્રીપુત્રાદિના સુખને જોતો નથી. તે તો કેવળ પૈસાને જ પહોં બાધવા તત્પર રહે છે. જેમ કન્યા ગમે તેટલી કુસીન, સુસીન, સુંદર તથા સર્વાંગ સુંદર હોય, પણ તેના નાક પર અણુમાત્ર સફેદ કોઢનો ડાઘ હોય તો બધા સૌંદર્ય પર પાણી ફેરે છે, તેમ થોડા પણ લોભ મનુષ્યના ગુણોનો નાશ કરે છે.

સર્વ અનર્થનું મૂળ લોભ છે. લોભથી જ પાપની પ્રવૃત્તિ થાય છે. દભ, દ્રોહ, નિંદા, ઈર્ષ્યા વગેરે દોષો લોભી પુરુષો વિશે હોય છે. આ જગતમાં ઘણા પુરુષો મોટાં

મોટા શાસ્ત્રો જાણીને બહુશ્રુત [વિદ્વાન] થયા હોય છે, અને બીજાઓના સંશયોનો નાશ કરનારા હોય છે, તેઓ પણ લોભના પ્રભાવને લીધે શુદ્ધિહીન બની જઈને ક્વેશ પામે છે.

લોભી દ્વેષ તથા ક્રોધ કરવામા આસક્ત ગ્રહે છે, સિંટાચારથી અજ્ઞ હોય છે, અત કરણના કૂર હોય છે, મધુગ વાણી બોલનારા હોય છે, તથા ધાસથી ઢાકેના કૂનાની પેડે ઉપર ઉપરથી જ મનોહર દેખાવના હોય છે, પણ તેમના અત કરણ મહાભયકર હોય છે [શા પ અ ૧૫૮-૧૨-૧૮]

લોભ અને અજ્ઞાન એ બન્નેના ફળ તથા દોષ અમાન જ છે, તેથી એ બન્નેને એક જ સમજવા લોભમાથી જ અજ્ઞાન પ્રવર્તે છે લોભ જ્યારે વૃદ્ધિ પામે છે, ત્યારે અજ્ઞાન પણ વૃદ્ધિ પામે છે, લોભની જ્યારે સામ્યાવગ્થા હોય છે, ત્યારે અજ્ઞાનની પણ સામ્યાવગ્થા હોય છે લોભનો જ્યારે ક્ષય થાય છે ત્યારે અજ્ઞાનનો પણ ક્ષય થાય છે, અને લોભનો જ્યારે ઉદય થાય છે, ત્યારે અજ્ઞાન પણ ઉદય પામે છે આ પ્રમાણે કેવળ લોભને લીધે જ દુઃખ, અતાપ, મોહ વગેરે અનેક ગતિઓ પ્રાપ્ત થાય છે—આ અજ્ઞાનાત્મક લોભ જ રવર્ગ, નરક, મનુષ્ય દેવ, પશુ તથા પક્ષીઓ વગેરે ગતિનું કારણ છે [શા પ અ. ૧૫૯-૬-૧૧] [૧૩]

અવતરણિકા — હવે આસુર મનુષ્યોના ક્રોધનો વિચાર કરે છે .

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।

ईश्वरोऽहमह भोगी सिद्धोऽहं बलवान्मुखी ॥ ૧૪ ॥

અન્યથાથ — મયા મે અસૌ આ શત્રુ શત્રુને હત્ત હણ્યો ચ તથા અપરાન બીજાને અપે પણ હનિષ્યે હણીશ અહ હુ રૈશ્વર ઈશ્વર છુ — સર્વ સમર્થ છુ અહ હુ ભોગી ભોગી છુ અહ હુ સિદ્ધ સિદ્ધ છુ બલવાન બળવાન છુ તથા મુખી મુખી છુ [૧૪]

શબ્દાર્થ — મે આ શત્રુને હણ્યો અને બીજાને પણ હણીશ હુ ઈશ્વર છુ, હુ ભોગી છુ, હુ બળવાન છુ તથા હુ મુખી છુ [૧૪]

નિવેચન — ધન, સત્તા વગેરેથી ઉન્નત થયેના આસુરી મનુષ્યો કહે છે કે — “ અસૌ મયા હત શત્રુ હનિષ્યે ચ અપરાન નપિ = ‘ આજે મે એક દુર્જય શત્રુનું નિક દન કાઢી તેને યમપુરી મોકલી આપ્યો છે, મારા બીજા શત્રુઓને હુ હવે પછી યમપુરી મોકનાશ માગી સાથે વિરોધ, વૈર, દ્વેષ કે શત્રુમાત્ર રાખ

હું યત કરીશ, દાસ્યામિ હું ધન કરીશ, નેદિષ્વે હુ તેથી હર્ષ પાનીશ્ય इति એ પ્રગટે આનુર મનુષ્યો મજ્ઞાનવિનોદિતા અજ્ઞાનવડે અતિ મોહ પાનેલા [૧૫]

ગાંધાર્યઃ—હું ધનવાન છું, કુળવાન છું, નાન જેવો બીજો કોણ છે ? હું યત કરીશ, ધન આપીશ, અને હર્ષ પામીશ એ પ્રભાસે આનુર મનુષ્યો અજ્ઞાનથી અતિ મોહ પામેલા છે [૧૫]

વિવેચન —વળી તે આનુ મનુષ્યો કહે છે કે —ઝાટક અમિત્તવાન અસ્તિ = હું ધનવાન છું તથા કુલીન પણ હું નહીં હું જાન પેઢીથી શ્રોત્રિયાદિ શુભસપ્ત છું [વા. ભા.]. માન કુટુંબીઓ, ભત્રી, જાવનો તથા અનુયાયીઓનો પાર નથી. અનેક મનુષ્યો માની આજ્ઞાનુ પાલન કરવા નૈવાર છે

ક. અન્ય. અસ્તિ સદય મન્ના = તુલ્ય રંગીર, -પવતી ભાષા, પુત્રપૌત્રાદિ-વાણી કહેબ, મેરુતુલ્ય ધન, વિદેશના માન્ય, સ્વદેશના ધન્ય, વિદ્યા, સદાનાગ, તથા સર્વશુભસપ્ત એવો માન સમાન બીજો કોણ છે ? જેમ આકાશ આકાશની, સાગર સાગરની તથા રામનાવપુત્ર શુદ્ધ રામનાવપુત્રી ઉપમાને યોગ્ય છે [વા. રા. ૬-૧૦૭-૫૨] તેમ સર્વશુભસપ્ત એવો હું મારી જ ઉપમાને યોગ્ય છું. મારા જેવો કોઈ થયો નથી, છે નહિ અને ધમે પણ નહિ.

યત = યતનામવડે હું બીજાઓનો પનામવ કરીશ [વા. ભા., મધુ], અથવા પ્રતિષ્ઠા, ધન કે આયુષ્ય માટે યત કરીશ [ય કનાન દો], અથવા જૂનપ્રેતાદિની પૂજા કરીશ [કેશવ]. દાસ્યામિ = હું ધન કરીશ અર્થાત્ હું મારી પ્રલસા કરનારા ભાર્યા થોને કે નટ-નર્તકીઓને કે મારી આજ્ઞાનુ પાલન કરનારાઓને ધનાદિ પદાર્થોની મોટાથી સત્કાર કરીશ [વા. ભા., પુ. અ. ત. વગેરે], અને તેથી નોદિષ્વ = નર્તકી આદિની સાથે હર્ષ પામીશ [મધુ વગેરે] આ પ્રકારે આનુ મનુષ્યો અવિવેકથી અત્યંત મોહ પામેલા છે.

વસિષ્ઠમુનિ કહે છે કે, “આવો દેહમા અહ ભુદિવાગ્રો, વિવેક વિનાનો તથા માત્રજ્ઞાન વિનાનો પુરુષ ધનથી ઉપર ધનધૂમથી ફૂંતો હોય, તોપણ તે દમ ન રે છે, એમ સમજવું જવતો તો કેવળ જ્ઞાતનવેત્તા પુરુષને જ જાણવો ” થો વા. ઉપ પ્ર. ૫૦-૫૪ [૧૫].

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।

प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽगुचौ ॥ १६ ॥

અન્યથાર્થઃ.—અનેકચિત્તવિભ્રાન્તાઃ અનેક પ્રકારના દુષ્ટ સંકલ્પોથી નાન

નારને જડભૂળથી ઉખેડી નાખી યમપુરી રવાના કરતાં મને સહેજ પણ વિલંબ લાગશે નહિ. મારી સાથે વિરોધ કે શત્રુભાવ ઋષુને જ ભેટવા સમાન છે. મારી પાસેથી કોઈ જીવતો જશે નહિ એટલું જ નહિ, પરંતુ હું તેમનાં સ્ત્રી, ધન વગેરેનું પણ હરણ કરીશ [મધુ].

ईश्वरः अहम् = હું ઈશ્વર છું. હું સર્વનો નિયંત્રતા [શા. ભા. વગેરે], વિદ્યા, ધન વગેરેથી સમર્થ [શંકરાનંદ], તથા સર્વનો નિગ્રહ કરવા સમર્થ એવો ઈશ્વર૩૫ છું [નીલકંઠ]. તથા સર્વ પ્રકારે સર્વદા પૂર્ણવાને યોગ્ય છું.

अहम् भोगी = હું ભોગી છું. વિપયભોગો ભોગવવાનાં સર્વ સાધનો મને સ્વતઃ एव । [કેશવ] અદૃષ્ટાદિથી નહિ, પરંતુ મારા પુરુષાર્થથી જ પ્રાપ્ત છે. સંસારના સર્વ ભોગો મેં ભોગવ્યા છે.

सिद्धः अहम् = હું સિદ્ધ છું. હું પુત્ર, પૌત્ર, દોહિત્રાદિ તથા ધનધાન્યાદિથી સંપન્ન છું [શા. ભા. , શંકરાનંદ વગેરે]. હું પુત્ર તથા સેવક વગેરેની સહાયથી યુક્ત છું [મધુ. વગેરે]. હું કંઈસાધારણ મનુષ્ય નથી. અહમ્ બલવાન = હું બળવાન છું. હું વિપયસુખ ભોગવવા સમર્થ છું. મુઠ્ઠી ચ અહમ્ एव = હું જ સુખી છું, હું નીરાશી છું [મધુ. વગેરે]. “अन्ये ॥ भूमिभारायावतीर्णाः । [શા. ભા.] ખીજ બધા તો પૃથ્વી પર ભાર૩૫ ઉત્પન્ન થયા છે.”

ધન કે સત્તા એક અજળ ઉપાધિ છે. ધન કે સત્તાના મદથી ઉન્નત થયેલો મનુષ્ય પોતાને વિશે સર્વ શુભોનો અધ્યાસ કરે છે; તથા પોતાને સર્વશુભસંપન્ન, સર્વશ તથા સર્વ સમર્થ માને છે. મદિરાથી ઉન્નત થયેલા મર્દનની પેઠે ફેટે છે. દેહકા જેવો હોવા છતાં હાથીની સાથે ખાથ લીડવા પ્રવૃત્ત થાય છે. જેને ધન કે સત્તા પ્રાપ્ત થવા છતાં જે ધન કે સત્તાને વશ વર્તેલો નથી તેને જ સાચો દૈવી પુરુષ જાણવો.

જો ઉત્તમકુળમાં જન્મ, ઉત્તમ કર્મ, સુંદર ૩૫, વિદ્યા, ઐશ્વર્ય અને ધન વગેરે પ્રાપ્ત થવા છતાં ગર્વ ન થાય, તો તે ભગવાનનો અનુગ્રહ છે, એમ જાણવું [ભાગ. ૮-૨૨-૨૬] [૧૪].

आढयोऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।

यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ ૧૫ ॥

અન્યવાર્થઃ—હું આઢયઃ ધનવાન છું. અભિજનવાન્ કુળવાન અસ્મિ છું. મયા મારા સદૃશઃ જેવો-સમાન અન્યઃ ખીજો કોઃ અસ્તિ કોણ છે ? યક્ષ્યે

હું યજ્ઞ કરીશ, દાસ્યામિ હું દાન કરીશ, મોદિષ્યે હું તેથી હર્ષ પામીશ્વર્યમ્ એ પ્રકારે આસુર મનુષ્યો અજ્ઞાનવિમોહિતાઃ અજ્ઞાનવડે અતિ મોહ પામેલા છે [૧૫].

શબ્દાર્થઃ—હું ધનવાન છું, કુળવાન છું, મારા જેવો બીજો કોણ છે ? હું યજ્ઞ કરીશ, દાન આપીશ, અને હર્ષ પામીશ એ પ્રમાણે આસુરી મનુષ્યો અજ્ઞાનથી અતિ મોહ પામેલા છે [૧૫].

વિવેચન :—વળી તે આસુર મનુષ્યો કહે છે કે :—આઠઘઃ અમિજનવાન્ અસ્મિ = ‘હું ધનવાન છું તથા કુલીન પણ હું જ છું. હું સાત પેઢીથી શ્રોત્રિયાદિ ગુણસંપન્ન છું [શા. ભા.]. મારા કુટુંબીઓ, મિત્રો, બાધવો તથા અનુયાયીઓનો પાર નથી. અનેક મનુષ્યો મારી આજ્ઞાનું પાલન કરવા તૈયાર છે.

કઃ અન્યઃ અસ્તિ સદ્ગઃ મયા = મુંદર શરીર, રૂપવતી બાધા, પુત્રપૌત્રાદિ-વાળું કુટુંબ, મેરુતુલ્ય ધન, વિદેશમાં માન્ય, સ્વદેશમાં ધન્ય, વિદ્યા, સદાચાર, તથા સર્વગુણસંપન્ન એવો મારા સમાન બીજો કોણ છે ? જેમ આકાશ આકાશની, સાગર સાગરની તથા રામરાવણનું યુદ્ધ રામરાવણની ઉપમાને યોગ્ય છે [વા. રા. ૬-૧૦૭-૫૨] તેમ સર્વગુણસંપન્ન એવો હું મારી જ ઉપમાને યોગ્ય છું. મારા જેવો કોઈ થયો નથી, છે નહિ અને થશે પણ નહિ.

યદ્યપે = યજ્ઞયાગવડે હું બીજાઓનો પરાભવ કરીશ [શા. ભા., મધુ.], અથવા પ્રતિષ્ઠા, ધન કે આયુષ્ય માટે યજ્ઞ કરીશ [યજ્ઞક્રાન્તંદ], અથવા ભૂતપ્રેતાદિની પૂજા કરીશ [કેશવ]. દાસ્યામિ = હું દાન કરીશ અર્થાત્ હું મારી પ્રથસા કરનારા ભાટચારણોને કે નટ-નર્તકીઓને કે મારી આજ્ઞાનું પાલન કરનારાઓને ધનાદિ પદાર્થોની ભેટોથી સંતુષ્ટ કરીશ [શા. ભા., પુ. અ. ત. વગેરે], અને તેથી મોદિષ્યે = નર્તકી આદિની સાથે હર્ષ પામીશ [મધુ. વગેરે]. આ પ્રકારે આસુર મનુષ્યો અવિવેકથી અત્યંત મોહ પામેલા છે.

વસિષ્ઠમુનિ કહે છે કે, “આવો દેહમાં અહંભુદ્ધિવાળો, વિવેક વિનાનો તથા આત્મજ્ઞાન વિનાનો પુરુષ ધરતી ઉપર ધામધૂમથી ફરતો હોય, તોપણ તે યજ્ઞ જ કરે છે, એમ સમજવું. જીવતો તો કેવળ આત્મવેત્તા પુરુષને જ જાણવો.” [યો. વા. ઉપ. પ્ર. ૫૦-૫૪] [૧૫].

અનેકચિત્તવિશ્રાન્તા મોહજાલસમાવૃતાઃ ।

પ્રસક્તાઃ કામભોગેષુ પતંતિ નરકેઽશુર્ચા ॥ ૧૬ ॥

અન્યાર્થઃ—અનેકચિત્તવિશ્રાન્તાઃ અનેક પ્રકારના દુષ્ટ સંકલ્પોથી નાનક

પ્રકારની પ્રાતિને પામેના મોહજાલમમાટ્ટના મોહરૂપી જ્ઞાનમા અત્યંત વીટાયેના કામભોગેષુ વિપયભોગોમા પ્રસવતા અત્યંત આસક્ત થયેના તે આનુરુપરૂપો જગુચી અપવિત્ર નરકે નરકમા પત્તિ પડે છે [૧૬]

શબ્દાર્થ — અનેક પ્રકારના દુષ્ટ સકલ્પોથી નાના પ્રકારની પ્રાતિને પામેના, મોહરૂપી જ્ઞાનમા અત્યંત વીટાયેલા, તથા વિપયભોગોમા અત્યંત આસક્ત થયેના તેઓ અપવિત્ર નરકમા પડે છે [૧૬]

વિવેચન — હે અર્જુન! અનેકચિત્તવિપ્રાન્તા = ઉપરોક્ત અનેક પ્રકારના દુષ્ટ સકલ્પો, આશાઓ તથા તૃષ્ણાઓના ચિત્તનથી અસ્થિર ચિત્તનાળા, મોહજાલમમાટ્ટના = રિવેક પિનાના મોહરૂપી જ્ઞાનમા ક્ષેપેના, અને તેથી કામભોગેષુ પ્રમસ્તા = વિપયભોગમા જ અત્યંત આમસ્ત ન્હેનાગ તે આસુર પુરૂષો મૃત્યુ પછી જગુચી = નિષ્ઠા મૂલ, ન્દેભ, રુધિર વગેરે અપવિત્ર પદાર્થોથી બધું રીવ, વૈતરણી વગેરે નરકને પ્રાપ્ત થાય છે [શા ભા., મધુ વગેરે, ૪૬ ઉપ ૨-૬]

નરક

મહાભારત તથા પુનશ્લોમા નરકના તથા નરકમાર્ગના લય કર દુ ખોતુ વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન છે મહાભારતના આશ્વમેધિક પર્વમા ભગવાન વેદ-આસ કહે છે કે — 'મનુષ્યલોક તથા યમનોકને છયાસી હજાર યોજનાનુ અંતર છે મૃત્યુ પછી જન્માત્માને એના જ સ્વરૂપનુ તથા એના જ પ્રમાણનુ એવ અદૃશ્ય ચરીર પ્રાપ્ત થાય છે જે માર્ગે જીવ યમપુરી તરફ પ્રયાણ કરે છે તે માર્ગે અપ્રકારથી છનાયેલો, અપાર, મહાવોર, દુ ખરૂંપ તથા દુર્ગમ છે યમદૂતોથી તિરસ્કાર કરાતા, ચરીરે દુ ખ પામતા, કંપી રહેના, ભયથી વિહરન, ચરીરે વિવિધ પ્રકારના દુ ખ પામતા જીવોને તે માર્ગે જવુ પડે છે તથા યમપુરી પહોંચી ત્યા ક્રમીનુસાર અનેક પ્રકારના દુ ખોને ભોગવવા પડે છે [નરકમાર્ગ તથા નરકના દુ ખોના વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન માટે જુઓ મહાભારત-અશ્વમેધપર્વ અ ૫]

શ્રુતિ કહે છે કે — જપિ ચ સપ્ત [અ સ ૩-૧-૧૫] રોરવ, મહારોરવ, વહ્નિ, વૈતરણી, કુભીષાક, તામિસ્ર તથા અધતામિસ્ર એવા સાત નરકો છે "

પરંતુ આ કળિયુગમા જ્યારે સત્તાધીશો અણુમાન, હર્ષક્રોધનિર્જ્ઞાન વગેરે સહારના સાધનો ઉત્પન્ન કરે છે, નષ્ટ્રો વચ્ચે શ્રાતૃમાવને બદલે ભેદ વધારે છે, ગરીબી દૂર કરનાને કે તેને અગ્ર જનાવનાને બદલે, ગરીબી વધારી તેને વધુ ને વધુ કષ્ટદાયી બનાવે છે, ધન માટે લોકો ચોરી, દગાઈ, લૂટ, જૂઠું, કપડ, છન, નાચ

વગેરે પાપક્રમો કરતાં લજ્જા પામતાં નથી; પિતા-પુત્ર ભાઈ-ભાઈ, પતિ-પત્ની વગેરે સંબંધીઓ સ્નેહ કરતાં સ્વાર્થને શ્રેષ્ઠ માને છે; શાસ્ત્ર કે લોકમર્યાદાના પાલનને નબળાઈ તથા સ્વચ્છંદતાને મરદાનગી માનવામાં આવે છે, આચારથી નહિ પરંતુ કેવળ ધન કે સત્તાથી જ મનુષ્ય ગૃહસ્થની સંસ્થાને યોગ્ય થાય છે, તથા ધર્મ છુલોને ટેરવે તથા આચાર સેતાનને પણ ચરમાવે એવો હોય છે, ત્યારે કદાચ ઈશ્વરને પણ વધુ નરકસ્થાનોની જરૂર પડે તો એમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી [૧૬].

અવતરણિકા :—આસુર મનુષ્યો યજ્ઞદાનાદિ કર્મો કરવા છતાં નરકને પ્રાપ્ત થાય છે, એ પ્રતિપાદન કરે છે :

આત્મસંભાવિતાઃ સ્તબ્ધા ધનમાનમદાન્વિતાઃ ।

યજન્તે નામયજ્ઞસ્તે દમ્ભેનાવિધિપૂર્વકમ્ ॥ ૧૭ ॥

અન્યથાથ :—આત્મસંભાવિતાઃ પોતે પોતાની મેળે જ પૂજ્ય થઈ બેઠેલા-પોતે પોતાને જ શ્રેષ્ઠ માનનારા [કેશવ], સ્તબ્ધા. અવિનયી-નમ્રતારહિત ધનમાનમદાન્વિતાઃ ધન, માન તથા મદવડે યુક્ત તે તેઓ દમ્ભેન દંભથી અવિધિપૂર્વકમ્ અવિધિપૂર્વક નામયજ્ઞઃ નામ યજ્ઞોવડે યજન્તે મારુ પૂજન કરે છે [૧૭].

શબ્દાથ :—પોતે પોતાને જ શ્રેષ્ઠ માનનાર, નમ્રતારહિત, ધન, માન તથા મદવડે યુક્ત તેઓ દંભથી અવિધિપૂર્વક નામમાત્ર યજ્ઞોવડે મારુ પૂજન કરે છે [૧૭].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! આત્મસંભાવિતાઃ = પોતે પોતાને જ સર્વશુભ સંપન્ન, પૂજ્ય તથા શ્રેષ્ઠ માનનારા [શા. ભા.], સ્તબ્ધાઃ = ઉદ્ધત, સ્તાંભ જેવા અક્રુદ-નમ્રતારહિત, ધનમાનમદાન્વિતાઃ = વિદ્વા, ધન, અભિજન વગેરેના મદથી યુક્ત તે આસુર મનુષ્યો દમ્ભેન = સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાથી નહિ, પરંતુ પોતાનું ધર્મધ્વજપણું [ધર્મિષ્ઠપણું] બતાવવાને ખાતર [શા. ભા. વગેરે], અવિધિપૂર્વકમ્ = વેદશાસ્ત્રમાં વિધાન કરેલાં દ્રવ્ય, મત્ર, દેવતા, દક્ષિણા ઇત્યાદિક અંગોની સંપૂર્ણતાનો ત્યાગ કરીને, કેવળ પોતાનું મહત્ત્વ પ્રસિદ્ધ કરવાના હેતુથી [ચંકરાનંદ] નામમાત્ર યજ્ઞોવડે મારુ પરમાત્માનું પૂજન કરે છે; અને તેથી તેઓ યજ્ઞાદિ કર્મોનાં ફળને પામતા નથી [મધુ. વગેરે], અને યજ્ઞાદિ કર્મો કરવા છતાં નરકને પ્રાપ્ત થાય છે [રા. ટી.].

શ્રદ્ધા વિના કરેલાં યજ્ઞદાનાદિ કર્મો અસત્ [ન કર્યાં સમાન] છે. તે આ લોકમાં કે પરલોકમાં ફળ આપતાં નથી [ગી. ૧૭-૨૮] તો પછી કૈમુતિક

ન્યાય પ્રમાણે શ્રદ્ધા વિના, કેવળ દંભથી અવિધિપૂર્વક કરેલાં યજ્ઞદાનાદિ કર્મોનું ફળ ન મળે એમાં શું કહેવું ? [૧૭].

અવતરણિકા :—અશ્રદ્ધા, દંભ વગેરે કારણોને લીધે આસુર મનુષ્યોનાં યજ્ઞદાનાદિ બહિરંગ સાધનો સિદ્ધ થતાં નથી. દ્વેષ અહંકાર વગેરેનો આશ્રય કરવાથી તેમને વિવેચનશક્તિ અંતરંગ સાધનો સિદ્ધ થતાં નથી, તે કહે છે :

અહંકારં ચલં દર્પં કામં ક્રોધં ચ સંશ્રિતાઃ ।

મામાત્મપરદેહેષુ પ્રદ્વિપન્તોઽભ્યસ્યકાઃ ॥ ૧૮ ॥

અન્યથાથ^૧ :—અહંકારન્ અહંકાર ચલમ્ બળ દર્પં દર્પં કામમ્ કામ ચ તથા ક્રોધમ્ ક્રોધનો સંશ્રિતાઃ તેઓ આશ્રય કરે છે, આત્મપરદેહેષુ પોતાના દેહમાં તથા પરદેહમાં રહેલા માં મારો પ્રદ્વિપન્તઃ દ્વેષ કરે છે તથા અભ્યસ્યકાઃ ખીજાઓના ગુણોમાં દોષોનો આરોપ કરે છે [૧૮].

શબ્દાર્થ^૨ :—વળી તેઓ અહંકાર, બળ, દર્પ, કામ તથા ક્રોધનો આશ્રય કરે છે, પોતાના તથા ખીજાના દેહમાં રહેલો જે હું તેનો દ્વેષ કરે છે, અને ખીજાના ગુણોમાં દોષોનો આરોપ કરે છે [૧૮].

વિવેચન :—આસુર મનુષ્યો અહંકારમ્ = જે ગુણ પોતાનામાં ન હોય તે ગુણ ગુણ પોતાનામાં માનીને મોટાપણાના અભિમાનનો [મધુ વગેરે], હું જ કુલશીલસપ્ત, સર્વશાસ્ત્રપારંગત, સર્વશ તથા શ્રેષ્ઠ છું, એવા અભિમાનનો [શંકરાનંદ], સર્વ દોષોનો તથા સર્વ અનર્થમય પ્રવૃત્તિઓના મૂલ કારણરૂપ અહંકારનો [શા. ભા.] ચલં = અન્યનો પરાલવ કરવાના શરીરબળનો [શા. ભા. વગેરે] કે, અન્યને પીડા કરવાના સામર્થ્યનો [કેશવ] કે, કામ તથા રાગથી ઉત્પન્ન ચપેલા બળનો [શંકરાનંદ]. દર્પં = ધર્મનું ઉલ્લંઘન કરવારૂપ [શા. ભા.] કે, અન્યની અવસ્થા કરવારૂપ ચિત્તવૃત્તિનો, કામં = પ્રિય પદાર્થોની અભિલાષાઓનો, તથા ક્રોધ = અપ્રિય પદાર્થો વિષે દ્વેષનો આશ્રય કરે છે; પ્રદ્વિપન્તઃ = પોતાના દેહ તથા પરદેહમાં રહેલા મારે દ્વેષ કરે છે, મારી શ્રુતિસ્મૃતિ વિદિત આચાર્યોનું ઉલ્લંઘન કરે છે [શા. ભા.] તથા અભ્યસ્યકાઃ = સત્પુરુષોના ગુણોમાં દોષોનું આરોપણ કરે છે, અને તેથી “ ન મક્ત્યા પૂતતા તેષા સંભવતીત્યર્થઃ ” [મધુ.] લક્ષિતથી તેમની પવિત્રતા સંભવતી નથી ” [૧૮].

તાનહં દ્વિપ્તઃ ક્રૂરાન્ સંસારેષુ નરાધમાન્ ।

ક્ષિપામ્યજસ્રમશુમાનાસુરીષ્વેવ યોનિષુ ॥ ૧૯ ॥

અન્યથાથ :—દ્વિપતઃ એ રીતે મારો દ્વેષ કરનારા ક્રૂરાન્ ક્રૂર તથા સજ્જમાન્ અશુભ કર્મ કરનારા તાન્ નરાધમાન્ તે નરાધમોને એહં હું સંસારેષુ સંસારમાં અજહં નિરંતર આસુરીણ આસુરી યોનિષુ યોનિઓમાં એવ જ ક્ષિપામિ નાખું છું [૧૯].

શબ્દાર્થ :—એ રીતે મારો દ્વેષ કરનારા, ક્રૂર તથા અશુભ કર્મ કરનારા તે નરાધમોને હું સંસારમાં આસુરી યોનિઓમાં નાખું છું [૧૯].

વિવેચન :—હે અર્જુન તાન્ = સન્માર્ગના પ્રતિપક્ષી [ચતુર્યો] અને દ્વિપતઃ = મારો તથા સત્પુરુષોનો નિરંતર અકારણ દ્વેષ કરનારા ક્રૂરાન્ = હિંસામાં પ્રીતિવાળા તથા નરાધમાન્ = દયા, સત્ય, શૌચ અને આચારથી શૂન્ય [શંકરાનંદ] નિરંતર અશુભ કર્મ કરનારા તે આસુરી લોકોને, હું તેમના કર્મોનુસાર વ્યાધ-સમૃદ્ધિ ક્રૂર યોનિઓમાં જન્મ આપું છું.

“સ એવ જીવન સ્વલ્પ સંપરેતો વર્તેત ચોડ્યત્તદશસિતેન । વેહે મૃતે તં યતુજાઃ શપન્તિ ગન્તા તમોડન્ધ તનુમાનિનો ધ્રુવમ્ ॥ [ભાગ. ૧૦-૨-૨૨] જે પુરુષ અત્યંત કૂરતાપી વર્તે છે, તે ખરેખર જીવતાં જ મુએલા જેઓ છે, કારણકે મૃત્યુ પછી લોકો તેને ધિક્કારે છે, અને તે મરી ગયા પછી અંધતમ નામના નરકને પામે છે” [૧૯].

અવતરણિકા :—હવે આસુરી યોનિ પ્રાપ્ત થતાં શું ફળ મળે છે, તે કહે છે :

આસુરીં યોનિમાપન્ના મૂઢા જન્મનિ જન્મનિ ।

મામપ્રાપ્યૈવ કૌન્તેય તતો યાન્ત્યધર્માં ગતિમ્ ॥ ૨૦ ॥

અન્યથાથ :—કૌન્તેય ! હે કૌન્તેય ! આસુરીમ્ આસુરી યોનિમ્ યોનિને આપન્નાઃ પામેલા તેઓ જન્મનિ જન્મનિ જન્મેજન્મે મૂઢાઃ મૂઢ થઈને [મધુ.] માં મને અપ્રાપ્ય એવ નહિ પામતાં જ તતઃ તેથી ઉત્તરોત્તર અધર્માં અધર્મ ગતિં ગતિને યાન્તિ પામે છે [૨૦].

શબ્દાર્થ :—હે કૌન્તેય ! આસુરી યોનિને પ્રાપ્ત થયેલા તેઓ જન્મેજન્મે મૂઢ થઈને, મને નહિ પામતાં, ઉત્તરોત્તર અધર્મ ગતિને પામે છે [૨૦].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! આસુરી યોનિને પામેલા તે આસુર લોકો તમો-ગુણના બહુપણથી [શા. ભા.], અજ્ઞાનની અધિક્તાથી [મધુ.], મૂઢાઃ = વિવેક-રહિત થઈને [મધુ.] મામ્ અપ્રાપ્ય = મને પ્રાપ્ત થવાના સાધનરૂપ મનુષ્યદેહને

ન પ્રાપ્ત થઈને [ચંક્રાનંદ], અથવા મેં ઉપદેશ કરેલા વેદમાર્ગ [સાધુમાર્ગને]
ન પ્રાપ્ત થઈને [શા. ભા., મધુ.] ઉત્તરોત્તર વ્યાઘસર્પાદિ અધમ ગતિને પામે છે..

તાત્પર્ય એ છે કે, અત્યંત આસુરપુરુષ [પાપીમાં પાપી] પણ જ્ઞાનરૂપ
નોકાવડે આ ધર્મોધર્મના ફળરૂપ સ સારને તરો જાય છે [ગી. ૪-૩૬]. મનુષ્ય પૂર્ણત્વ
[મોક્ષ] પ્રાપ્ત કરવા સ્વભાવ છે, માટે વિવેકા પુરુષે આસુરી સ્વભાવનો પરાભવ.
કરી, શુભકર્મોદિવડે મોક્ષના સાધનરૂપ દેવી સંપત્તિને સંપાદન કરવા પ્રયાસ કરવો.

“इदं नरकव्यापेद्विक्लितां न करोति यः । गत्वा निरौषधं स्थानं सृज-
हि करिष्यति । [યો. વા. નિ. પ્ર. [ઉ] ૧૦૩-૫૧] જે મનુષ્ય આ લોકમાં
જ નરકરૂપ વ્યાધિનો ઉપાય કરતો નથી, તે રોગસહિત [રોગ] ઔષધ વગરના
સ્થાનમાં જઈ શું કરશે ? ” અર્થાત્ જે મોક્ષના સાધનરૂપ મનુષ્યદેહને પ્રાપ્ત થવા
છતાં આસુરી સંપત્તિથી જાપજનનારી નરકરૂપ વ્યાધિના નિવારણ માટે શુભકર્મોદિવડે
પ્રાપ્ત થતી દેવી સંપત્તિરૂપ ઔષધ [ઉપાય] નથી કરતો, તે આસુર સ્વભાવરૂપી
રોગસહિત વ્યાઘસર્પાદિની કેવળ ભોગયોગિને પ્રાપ્ત થઈ શું કરશે ? [૨૦].

અવતરણિકા :—હવે આસુરી સંપત્તિને સંક્ષેપમાં કહે છે :

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।

કામઃ ક્રોધસ્તથા લોભસ્તસ્માદેતત્ત્રયં ત્યજેત્ ॥ ૨૧ ॥

અન્યથાર્થ :—આત્મનઃ પોતાને-પુરુષને નાશનમ્ નાશ કરનાર-અધમ
યોગિની પ્રાપ્ત કરાવનાર રૂદં આ ત્રિવિધ ત્રણ પ્રકારનાં નરકસ્થ નરકનાં દ્વાર
દ્વાર, માર્ગ અથવા કારણ છે. એ કામઃ ક્રામ ક્રોધઃ ક્રોધ તથા તેમ લોભઃ લોભ
છે. તસ્માત્ તેથી ઇતત્ એ ત્રયં ત્રણનો ત્યજેત્ દૂરથી ત્યાગ કરવો [૨૧].

શબ્દાર્થ :—કામ, ક્રોધ અને લોભ એ ત્રણ પ્રકારનાં, આત્માનો નાશ
કરનારાં નરકનાં દ્વાર છે, માટે એ ત્રણેનો ત્યાગ કરવો [૨૧].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! સર્વ દેવી ગુણોનો વૈરાગ્ય, તિતિક્ષા તથા
સંતોષમાં સમાવેશ થાય છે; અને સર્વ આસુરી ગુણોનો કામ, ક્રોધ તથા
લોભમાં સમાવેશ થાય છે. વૈરાગ્ય, તિતિક્ષા તથા સંતોષ મોક્ષનાં દ્વાર છે; અને
કામ [વૈરાગ્યનો અભાવ], ક્રોધ [તિતિક્ષાનો અભાવ], અને લોભ [સંતોષનો
અભાવ] એ ત્રણ નરકનાં દ્વાર છે.

કામ, ક્રોધ તથા લોભ એ ત્રણ સર્વ અનર્થોના મૂળમૂલ, અધોગતિના કારણ-
રૂપ તથા પરમ પુરુષાર્થના વિનાશક છે. કામથી આકુળ કે ક્રોધથી આવિષ્ટ કે

લોભથી ઝરત થયેલા પુરુષને ધર્માધર્મ, કાર્યાધર્મ કે કર્તવ્યાકર્તવ્યનો વિવેક રહેતો નથી. તસ્માદ્ એતત્ત્રયં ત્યજેત્ = માટે મુશ્કુએ ચાંદળની પેઠે કામનો, કાળા સર્પની પેઠે ક્રોધનો, તથા મળની પેઠે લોભનો ત્યાગ કરવો [ઇંકરાનંદ], એ ત્રણનાં વિષય ન થવું [ઇંકરાનંદ], દૂરતઃ પરિત્યજેત્ । [રા. ભા. વગેરે] એ ત્રણેને દૂરથી જ નમસ્કાર કરવા.

“અસંકલ્પાજયેત્કામં ક્રોધં કામવિવર્જનાત્ । અર્થાનર્થેક્ષયા લોભં ભયં તત્ત્વાયમર્જનાત્ ॥ [ભાગ. ૭-૧૫-૨૨]. નાના પ્રકારના સંકલ્પોના ત્યાગથી કામને છતવો; કામનાઓના ત્યાગથી ક્રોધને છતવો; અર્થ [ધન] અનર્થનું કારણ છે, એ પ્રકારની દષ્ટિથી [વિચારથી] લોભને છતવો; અને આત્મ-તત્ત્વના વિચારથી ભયને છતવો.”

કાલિયનાગરૂપી કામ, દાવાનળરૂપી ક્રોધ, તથા ઇકટાસુરરૂપી લોભનો પરાભવ [નાશ] કરવા માટે ભગવાનના ચરણનું અનુસંધાન શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે. ભગવાનના ચરણના ધ્યાનથી કામ ભોગવાસનારૂપી વિષયો ત્યાગ કરી ભગવત્પ્રાપ્તિની કામના-રૂપે [નિષ્કામભક્તિરૂપે] પરિણામ પામે છે [ભાગ. ૧૦-૧૬-૬૭]. દાવાનળરૂપી ક્રોધ તેના કારણસહિત [ભોગવાસના સહિત] ઉપશાંતિ પામે છે [ભાગ. ૧૦-૧૯-૧૧-૧૨]. ઇકટાસુરરૂપી લોભ સર્વથા નાશ પામે છે, અને ભગવાનના ચરણના સ્પર્શથી પવિત્ર [કૃતાર્થ] થયેલો આ સ્થૂળદેહ [રથ-ઇકટ-ગાડું] પણ પૂજનને યોગ્ય થાય છે [ભાગ. ૧૦-૭-૧૨] [૨૧].

અવતરણિકા :—હવે કામ, ક્રોધ તથા લોભના ત્યાગનું ફળ કહે છે :

एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।

आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥ ૨૨ ॥

આન્વધાર્થ :—કૌન્તેય ! હે કૌતેય ! તમોદ્વારૈઃ નરકના સાધનભૂત એતૈઃ એ ત્રિભિઃ ત્રણથી વિમુક્ત. દૂર રહેનાર નરઃ પુરુષ આત્મનઃ પોતાના ધેયઃ કલ્યાણને આચરતિ આચરે છે અને તતઃ તેથી પરાં પરમ ગતિ ગતિને યાતિ પામે છે [૨૨].

શબ્દાર્થ :—હે કૌતેય ! નરકના સાધનભૂત એ ત્રણથી દૂર રહેનાર પુરુષ પોતાના કલ્યાણને આચરે છે, અને તેથી પરમગતિને પામે છે [૨૨].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! દુઃખ તથા મોહરૂપ અધશરમય નરકના દ્વારરૂપ આ કામ, ક્રોધ તથા લોભથી દૂર રહેનાર પુરુષ, શ્રેયઃ = પોતાના અધિકારને અનુ-
ગી. ૪૫

૩૫ તથા આશ્રમને ઉચિત કલ્યાણના સાધનને આચરતિ = આચરે છે, અને તત્ પર ગતિમ્ ગતિ = તેથી તે આ લોકના સુખનો અનુભવ કરી, યથાર્થ જ્ઞાનદ્વારા મોક્ષને પામે છે [મધુ વગેરે] [૨૨]

અવતરણિકા — આસુરી ત્રય પતિના ત્યાગનું તથા શ્રેયના આચરણનું [શ્રેય-પ્રવૃત્તિનું] મૂળ કારણ શાસ્ત્ર છે [શા. ભા.] શાસ્ત્રનડે જ તે બંને જનમ્ની સકાય છે [મધુ] અને શાસ્ત્રપ્રમાણવડે જ તે બંને આચરી સકાય છે [શા. ભા.]. શાસ્ત્રવિધિનું ઉદ્ભવન કરી, ઇચ્છા પ્રમાણે આચરણ કરના પુરુષ કોઈ પણ પુરુષાર્થને પ્રાપ્ત થતો નથી માટે મુમુક્ષુએ શાસ્ત્રોક્ત વિધિ [આચાર-ઉપદેશ] પ્રમાણે જ આચરણ કરવું, એ ભગવાન બે લોકવડે હવે પ્રતિપાદન કરે છે :

યઃ શાસ્ત્રવિધિમુત્સૃજ્ય વર્તતે કામકારતઃ ।

ન સ સિદ્ધિમગ્નોતિ ન મુક્તં ન પરાં ગતિમ્ ॥ ૨૩ ॥

અન્યયાર્થ — ય જે શાસ્ત્રવિધિ શાસ્ત્રવિધિનો ઉત્સૃજ્ય પગિયાગ કરીને કામકારત ઇચ્છામાત્રથી વર્તતે વર્તે છે સ તે સિદ્ધિ અતઃકાળની શુદ્ધિને ન મગ્નોતિ પામતો નથી ન મુક્ત સુખ પામતો નથી તથા પરાં ગતિ પરમ ગતિને પણ ન પામતો નથી [૨૩]

શબ્દાર્થ — જે શાસ્ત્રવિધિનો પગિયાગ કરીને પોતાની ઇચ્છામાત્રથી વર્તે છે, તે સિદ્ધિને, સુખને કે પરમ ગતિને પણ પામતો નથી [૨૩]

વિવેચન — શિષ્યતઃપુણ્યતઃપૂર્વોડર્શનેતિ શાસ્ત્રમ્ । [મધુ. વગેરે] અધિકારી પુરુષો પ્રત્યે અપૂર્વ અર્થનો જેણે બોધ કર્યો છે, તે "શાસ્ત્ર" કહેવાય છે ઋગ્વેદાદિ વેદો તથા તે વેદના અનુસારી સ્મૃતિ, પુરાણ, ઇતિહાસ વગેરે પણ શાસ્ત્રરૂપ જ છે કર્તવ્ય તથા અકર્તવ્યના જ્ઞાનના કારણરૂપ શાસ્ત્રના વચનો હોય છે જે પુરુષ શાસ્ત્રવિધિમ્ ઉત્સૃજ્ય = આ શાસ્ત્રના વિધિનિરેધરૂપ આદેશોનો અશ્રદ્ધાથી પરિત્યાગ કરી, વર્તતે કામકારત = ઇચ્છામાત્રથી વર્તે છે [શા. ભા.], શાસ્ત્રવિહિત કર્મો કરતો નથી, પરંતુ શાસ્ત્રનિર્પિદ્ધ કર્મો કરે છે [મધુ. વગેરે] તે સિદ્ધિમ્ = પરમપુરુષાર્થની પ્રાપ્તિની યોગ્યતારૂપ અતઃકાળની શુદ્ધિને [શા. ભા. મધુ વગેરે], મુક્તમ્ = આ લોકના સુખને [મધુ વગેરે] તથા પરાં ગતિમ્ = સ્વર્ગ કે મોક્ષને પામતો નથી [શા. ભા. વગેરે].

સુવસ્ય મૂલ ધર્મ । અતઃકાળની શુદ્ધિરૂપ સારિતક સુખ, સ્વર્ગોદિ સુખ તથા મોક્ષરૂપી નિરતિશય સુખનું મૂળ ધર્મ [ધર્મનિષ્ઠા] જ છે, એ અર્થ છે [૨૩].

અવતરણિકા :—હવે ધર્માધર્મનો નિર્ણય કરવામાં શાસ્ત્રને જ પ્રમાણ માનવું ફરી, અધ્યાયનો ઉપસંહાર કરે છે :

તસ્માच्छાસ્ત્રં પ્રમાણં તે कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।

જાત્વા શાસ્ત્રવિધાનોક્તં કર્મ કર્તુમિદાર્હસિ ॥ ૨૪ ॥

અનુવાચ :—તસ્માત્ તેથી તે તારે કાર્યાકાર્યવ્યવસ્થિતૌ કાર્ય અને અકાર્યની વ્યવસ્થામાં શાસ્ત્રં શાસ્ત્રને પ્રમાણ પ્રમાણ માનવું અને હવે અહીં શાસ્ત્રવિધાનોક્તં શાસ્ત્ર વિધાન કરેલાં કર્મ કર્મને જાત્વા જાણીને તું કરું કર્મ કરવાને અર્હસિ યોગ્ય છે [૨૪].

શબ્દાર્થ :—તેથી કાર્ય તથા અકાર્યનો નિર્ણય કરવામાં તારે શાસ્ત્રને પ્રમાણ માનવું, અને શાસ્ત્રે વિધાન કરેલાં કર્મને જાણીને તારે કર્મ કરવાં યોગ્ય છે [૨૪].

વિવેચન :—હે અશૂન ! કાર્યાકાર્યવ્યવસ્થિતૌ = કાર્યાકાર્યનો [ધર્માધર્મનો] નિર્ણય કરવામાં શાસ્ત્રમ્ = વેદશાસ્ત્ર તથા વેદશાસ્ત્રનો આશ્રય કરનારાં સ્મૃતિ, પુરાણ વગેરે [મધુ.] પ્રમાણમ્ = પ્રમાણરૂપ છે [સંકરાનંદ વગેરે], જ્ઞાનસાધનમ્ । [શા. ભા.] જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના સાધનરૂપ છે, માટે હવે = અહીં મનુષ્યનો કર્મ કર્મોની અધિકારમુખિમાં [શા. ભા.] શાસ્ત્રે વિધાન કરેલાં કર્મને જાણીને, તારે કર્મ કરવાં યોગ્ય છે.

નિષિદ્ધ કર્મનો પરિભાગ કરી અંતઃકરણની શુદ્ધિપર્યંત શાસ્ત્રવિહિત આ શુદ્ધાદિક કર્મ કરવાને તું યોગ્ય છે એ અર્થ છે [મધુ. વગેરે]. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, મુમુક્ષુએ વર્ણાશ્રમને ઉચિત કર્મને [કર્તવ્યને] શાસ્ત્રથી યથાવત જાણી, તે પ્રમાણે આચરણ કરવું જોઈએ [સંકરાનંદ].

શાસ્ત્રને પ્રમાણ માનવાં

“વેદસ્મૃતિઃ સદાચારઃ સ્વસ્ત્ર ચ પ્રિયમાત્મન ।
 एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षादर्मस्य
 लक्षणम् । [મનુસ્મૃતિ ૨-૧૨] વેદ, સ્મૃતિ, શ્રેષ્ઠ પુરુષોનો આચાર, તથા જે આચારથી ચિત્ત પ્રસન્ન થાય, એ ચાર ધર્મનાં ગૂણ છે.”

“વેદપ્રણિદિતો ધર્મો જ્ઞાપ્યસ્તદ્વિપર્યયઃ ।
 वेदे नारायणः साक्षात्स्वयंभूरिति
 विप्रतम् । [ભાગ. ૬-૧-૪૦] વેદમાં જે કરવા માટે આજ્ઞા કરેલી છે, તેને ધર્મ જાણીને અને જે કરવા માટે ના પાડેલી છે, તેને અધર્મ જાણીને;

કરણકે સાક્ષાત્ નારાયણના નિશ્વાસથી ઉત્પન્ન થયેના વેદ સાક્ષાત્ નારાયણનું જ સ્વરૂપ છે, એમ અમે સાબળ્યું છે”

શ્રીવશ્યભાષ્યમાં કહે છે — ‘વદોક્તાદણુનાત્રેડપિ વિપરીત ન્ન યદ્વત્ । તાદશ વા સ્વતત્ર ચદુભય મૂલતો મૃષા । ‘વેદશાસ્ત્રથી જે અણમાત્ર પણ વિપરીત અથવા વિપરીત જેવું હોય અથવા વેદથી સર્વથા સ્વતત્ર હોય, તે મૂનથી અસત્ય બાણુ, અને તેનો સર્વથા પગિત્યાગ કરવો’ વેદ સિવાય અન્ય કંઈયેનું ધરણ્ય શ્રમમૂનક છે, પાગ્નૌકિક સર્વ બાબતોમાં વેદ જ પ્રમાણ છે. માટે યથાશક્તિ તથા યથાસંભવ દાઓક્ત આગ્રાને બાધ ન આવે તે પ્રમાણે વર્તવું

ભગવાન ભાષ્યકાર કહે છે કે — ‘શ્રુતિપ્રમાણૈક્યમતે સ્વધર્મનિષ્ઠા તથૈવાત્મવિશુદ્ધિરસય । વિશુદ્ધહૃદૈ પરમામવેદન સૈન્નૈવ સસારસમૂહન શ । [ચ. ૨ વિ. યુ. ૧૪૮] શ્રુતિને પ્રમાણ માનવાથી સ્વધર્મનિષ્ઠા ઉત્પન્ન થાય છે સ્વધર્મનિષ્ઠાથી અતઃકરણની શુદ્ધિ તથા અતઃકરણની શુદ્ધિથી આત્મમાહાત્મ્ય થાય છે, અને આત્મસાક્ષાત્કાર થતા સસારનો મૂળસંહિત નાશ થાય છે”

પરંતુ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન શુદ્ધિપૂર્વક જ હોવું જોઈએ [ચા. ૫ અધ્યાય ૧૪૨] ધર્મ તથા આચારનો નિર્ણય કરનારી શુદ્ધિ છે, માટે વિવેચીએ સત્પુરોભા માન્ય કરાયેના ધર્મનો શુદ્ધિવડે સુક્તિપૂર્વક નિર્ણય કરવો તકથી શાસ્ત્રનો તથા શાસ્ત્રથી તકનો બાધ કયો વિના, શાસ્ત્ર તથા તર્ક એ બંનેને સંમત હોય તેવું આચરણ કરવું [ચા. ૫ ૧૪૨-૨૨]

જે શાસ્ત્ર વિધાન કરેના ધર્મ [કર્તવ્ય] વિષે શંકા થાય તો શ્રુતિ કહે છે કે — “યે તત્ર મ્માહજા સમ્મર્શિન ચુક્તા યયુક્તા । અદ્વક્તા ધર્મકામા સ્યુ । યવા સે તત્ર વતરન્ તવા તત્ર વર્તેયા । [તૈ. ઉ. ૧-૧૧-૪] ‘તે દેશમાં, તે ક્ષાત્રમાં સમર્થ, વિચારશીલ અને કર્મ તથા આચારના અનુષ્ઠાનમાં નિર્ભય થઈને જોડાયેના, અકૂર શુદ્ધિવાળા, ધર્મની કામનાવાળા બ્રહ્મવેત્તા મહાત્માઓ જેવી રીતે તે કર્મ કે આચારમાં વતતા હોય તેવી રીતે વર્તવું”

પરંતુ ‘ચાન્નન્નવાનિ ક્ષાણિ જાનિ સેવિતવ્યાનિ । નો દત્તરાણિ । [તૈ. ઉ. ૧-૧૧-૨] શિષ્ટ પુરોહિતોના અનિદિત શ્રેષ્ઠ આચરણોનું જ સેવન કરવું, અને તેમના નિર્ણય, મિથ અથવા સંદેહયુક્ત કર્મ કે આચરણની ઉપેક્ષા કરવી” દાખલા તરફ ચાંડલપદ્મમુનિએ અદ્વક્તાથી તેમના ગુરુ વૈદ્યપાથ નના તથા શિષ્યબાધુઓની રેવંતી અવગણના નહિ, પરંતુ ગુરુની આજ્ઞા થતા, ગુરુ પાસેથી શીખેલી જ્ઞાનવિદ્યા ગુરુને પછી આપ્યા પછી યજુર્વેદ વગેરે

અહાપિદ્યા ભગવાન સ્મરદેવ પાસે પુનઃ સંપાદન કરવા માટે તેમણે કરેલી અપૂર્વ તપશ્ચર્યાનું અનુકરણ કરવું [તિ. ઉ.; ભાગવત ૧૨-૬-૬૦-૭૨].

“પરમં પૌરુષં યત્તમાસ્થાયાદાય સૂતમમ્ । યથાશાસ્ત્રમનુદ્વેગમાચરન્કો ન સિધ્ધિભાક્ । [મહોપનિષદ, ૫-૮૮] પરમપુરુષાર્થ, પ્રપન્ન તથા ઉત્તમ ઉદ્યમનો આશ્રય કરી કંટાળ્યા વિનાશાસ્ત્રાનુસાર આચરણ કરનારો કયો પુરુષ સિદ્ધિને ન પામે ?”

માટે હે આર્થજનો ! = હે મુમુક્ષુઓ ! [મધુ ગી. ૨-૨] સર્વ તથા મોક્ષ-શાસ્ત્રનો વિચાર કરો. શોક, લય, ગર્વ વગેરેનો પરાભવ કરી શાસ્ત્ર પ્રમાણે વ્યવહાર કરો. ઘરડા કાચખાની પેઠે સૂતા ન રહો. લોકવ્યવહાર, શાસ્ત્ર તથા શિષ્ટ પુરુષોના આચાર પ્રમાણે કર્મો કરી, જરા-મરણની શાંતિ માટે ઊઠો. પોતા-પોતાના અધિકાર પ્રમાણે શાસ્ત્રને અનુસરી આચાર્યોએ પ્રવર્તાવેલા સંપ્રદાયની રીતિએ પ્રત્યેક જીવિકામા પરિપાકપર્વત રહો, અને સસારના કારણરૂપ મિથ્યા [તુચ્છ] ભોગવાસનાનો ત્યાગ કરો. સ્વર્ગપર્વત પહોંચે તેવા સદ્ગુણોનો સંગ્રહ કરો. જે પુરુષ કંટાળ્યા વિના શાસ્ત્ર પ્રમાણે સદાચારમાં વર્તેલો હોય, વિવેકી હોય, તથા વિપયસુખની ઇચ્છા ન કરતો હોય, તેવા પુરુષનાં આયુષ્ય, યશ, ગુણ તથા લક્ષ્મી વસંતમાં લતાની પેઠે વિકાસ પામે છે, ને ઉત્તમ ફળ આપે છે; પરંતુ શાસ્ત્ર પ્રમાણે આચરણ કરનાર પુરુષે ફળ માટે ઉતાવળ ન કરવી, કારણકે ચિરકાલે પરિપક્વ થયેલુ ફળ અતિ ઉત્તમ થાય છે [યો. વા. રિય. પ્ર. ૩૨].

નોંધ :—વાયુને અનુસરતા ધાસના તણુખંડાની પેઠે મનુષ્ય પોતાના સ્વભાવને [પૂર્વકર્મજનિત વાસનાને] અનુસાર વર્તન કરે છે [ગી. ૩-૩૩; ગી. ૧૮-૫૬ તથા વિવેચન]. આ બળવાન સ્વભાવનો [પ્રકૃતિનો] પરાભવ કરવો અત્યંત દુષ્કર છે; પરંતુ સ્વભાવનો પરાભવ કરી મનુષ્યને સ્વધર્મમાં [મોક્ષસાધનમાં] પ્રવૃત્ત કરવાં એ સમગ્ર વેદશાસ્ત્રનો, મીતાશાસ્ત્રનો તથા અહાનિષ્ઠ આચાર્યોના ઉપદેશોનો પ્રધાન હેતુ છે. માટે મુમુક્ષુએ રાગદ્વેષને વશ કરી શાસ્ત્રવિધિ [ભગવાનના ઉપદેશ] પ્રમાણે વર્તન કરવા પ્રયાસ કરવો [ગી. ૩-૩૪ તથા વિવેચન]. રાગદ્વેષને વશ કરનાર પુરુષ જ સ્વભાવવિજયી યદ્ કૃતાય થાય છે [૨૪].

અધ્યાયનો સાર

માસુરી સપદં દિત્વા કામાયૈઃ કારણૈઃ સદ્ ।

શાસ્ત્રોક્તમેવ કર્તવ્યમિત્યાદિદં હિ યોદ્ધયે । [કેશવ]

આ સોળમા અધ્યાયમાં ભગવાને કામક્રોધાદિ કારણોસહિત વ્યાસુરી સંપત્તિનો પરાલભ કરી, શાસ્ત્રે વિધાન કરેલાં ક્રમ કરવાનો બોધ આપ્યો છે.

દૈવી સંપદ્વિમુક્ત્યૈ શમરમસમતાશ્ચાન્તિર્વૈરાગ્યરૂપા
કામક્રોધાભિમાનાનૃતકપટમયી ચાસુરી ઘનઘહેતુઃ ।

ઉત્પત્તિર્દેવસંપદ્યજુઞ્જુદિતા મામકામા જ્ઞાનાનાં
ત્વં મા મૈત્રીઃ કિરીટિજ્જિતિ મધુરિદુષા ષોઢશે પ્રોક્તમાસીત્ ॥
[૫. ૮૧.]

દેવદૈત્યસંપત્તિસંવિભાગેન ષોઢશે ।
તત્ત્વજ્ઞાનેઽધિકારસ્તુ સાર્વિકસ્યેતિ દર્શિતમ્ ॥ [શ્રીધર]

હરિઃ ॐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂત્રનિષ્પત્તુઃ વ્રજાવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણા-
ર્જુનસંવાદે “દૈવાસુરસંપદ્વિભાગયોગો” નામ ષોઢશોઽધ્યાયઃ ॥ [૨૬]

એ પ્રમાણે ઉપનિષદ્, બ્રહ્મવિદ્યા તથા યોગશાસ્ત્રરૂપ શ્રીમદ્ભગવદ્-
ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનના સંવાદ વિષે “દૈવાસુરસંપદ્વિભાગયોગ”
નામનો ૧૬ મો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૬ મો સંપૂર્ણ

અધ્યાય ૧૭ મો

શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગ

અવતરણિકા :—સોળમા અધ્યાયના અંતમાં લખવાને કહ્યું કે, “તસ્માच्छાસ્ત્ર પ્રમાણં તે કાર્યાકાર્યવ્યવસ્થિતૌ । [ગી. ૧૬-૨૪] કાર્યાકાર્યને નિર્ણય કરવામાં શાસ્ત્રને જ પ્રમાણ માનવાં”. શાસ્ત્ર અતકર્ય, અગમ્ય, અલક્ષ્ય, સમુદ્રના જેવાં સીમારહિત તથા ગંભીર છે જેમ સમુદ્રમાં પ્રવેશ થવો મુશ્કેલ છે, તેમ શાસ્ત્રમાં પણ બુદ્ધિનો પ્રવેશ થવો મુશ્કેલ છે. તેથી શાસ્ત્રવિધિની અમાનતાને લીધે જે પુરુષો શિષ્ટ પુરુષોના કે વૃદ્ધોના આચારપરંપરાથી શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક નિષિદ્ધ કર્મને ત્યાગ કરી વિદિત કર્મને આચરે છે, તેમની નિષ્ઠા સાત્ત્વિકી છે, કે રાજસી છે કે તામસી છે ? તથા તેમની શી ગતિ થાય ? એ જાણવાની ધંધાથી, હવે ભક્ત અર્જુન લગવાનને પ્રશ્ન પૂછે છે :

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન યોધ્યા :

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः ॥

तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥ ૧ ॥

અન્યથાર્થ :—કૃષ્ણ ! હે શ્રીકૃષ્ણ ! જે જે પુરુષો શાસ્ત્રવિધિમ્ શાસ્ત્રવિધિનો ઉત્સૃજ્ય ત્યાગ કરીને શ્રદ્ધયા શ્રદ્ધાથી અન્વિતાઃ યુક્ત ધર્મ યજન્તે દેવતાઓનું યજન કરે છે તેવા તેમની તુ તો કા નિષ્ઠા કેવા પ્રકારની નિષ્ઠા છે ? સત્ત્વમ્ આહો રજઃ તમઃ સાત્ત્વિકી છે, રાજસી છે કે તામસી છે ? તે કહો [૧].

શીષ્યાર્થ :—હે શ્રીકૃષ્ણ ! જેઓ શાસ્ત્રવિધિનો ત્યાગ કરી, શ્રદ્ધાથી યુક્ત ધર્મ, દેવતાઓનું યજન કરે છે, તેમની કેવા પ્રકારની નિષ્ઠા છે ? તેમની નિષ્ઠા સાત્ત્વિકી છે કે, રાજસી છે કે, તામસી છે તે મને કહો [૧].

વિવેચન :—હે લગવાન શ્રીકૃષ્ણ ! જે સામાન્ય પુરુષો શાસ્ત્રવિધિનો ત્યાગ કરી, શિષ્ટપુરુષોની આચારપરંપરાથી કે વૃદ્ધોના વ્યવહારને અનુસરીને શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક [આસ્તિકચબુદ્ધિથી] દેવતાઓનું યજન કરે છે, તેમની નિષ્ઠા કેવા પ્રકારની જાણવી ? તેમની નિષ્ઠા સાત્ત્વિકી છે, રાજસી છે કે તામસી છે ? તેમની સ્થિતિ સત્ત્વગુણમાં છે, રજગુણમાં છે કે તમોગુણમાં છે તે મને કહો.

તેમનામાં શાસ્ત્રવિધિનો ત્યાગ કરવારૂપ અસુરનો ધર્મ તથા શ્રદ્ધાપૂર્વક

વિદિતકર્મોત્તુ' અનુધાન કરવારૂપ દેવતાઓનો ધર્મ પણ છે. તેથી તેમની નિષ્ઠા દેવ તથા અસુર બન્નેથી વિવક્ષણુ છે. જો તેમની નિષ્ઠા સાર્વિકી ગણાતી હોય તો તેઓ દેવ ગણાશે, અને જો તેમની તે શ્રદ્ધા રાજસી અથવા તામસી ગણાતી હશે તો તેઓ અસુર ગણાશે [મધુ વગેરે]; અથવા જો તેમની નિષ્ઠા [શ્રદ્ધા] સત્વગુણી ગણાતી હોય તો તેઓ આત્મજ્ઞાનના અધિકારી ગણાય, પરંતુ જો તેમની શ્રદ્ધા રાજસી કે તામસી ગણાય તો તેઓ આત્મજ્ઞાનના અધિકારી ન ગણાય [શ્રીધર વગેરે].

અહીં 'યઃ શાસ્ત્રવિધિમુત્સૃજ્ય યન્નતે પ્રદયન્વિતાઃ' એ કથનપડે શ્રુતિસ્મૃતિરૂપ શાસ્ત્રવિધિની અજ્ઞાનતાને ક્ષેપે વૃદ્ધ-ન્યવહાર પરંપરાને આદર્શ માની શ્રદ્ધાપૂર્વક દેવાદિનું પૂજન કરનારા પુરુષોને જ બ્રહ્મ કરવા; પરંતુ જે પુરુષો શાસ્ત્રવિધિ જાણવા ઇના તેનો ત્યાગ કરી, અવિધિપૂર્વક દેવાદિનું પૂજન કરે છે, તેમને બ્રહ્મ કરવા નહિ [શા ભા.] [૧].

અવતરણિકા :—હવે ભગવાન ભક્ત અર્જુનના પ્રશ્નો ઉત્તર આપે છે :

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન બોલ્યા :

ત્રિવિધા ભવતિ શ્રદ્ધા દેહિનાં સા સ્વભાવજા ।

સાર્વિકી રાજસી ચૈવ તામસી ચેતિ તાં ગૃણુ ॥ ૨ ॥

અન્યથાર્થ :—દેહિના દેહધારી જીવોને સ્વભાવજ્ઞાન અભાવથી જ ઉત્પન્ન થયેલી સા તે શ્રદ્ધા શ્રદ્ધા સાર્વિકી સાર્વિકી ચ તથા રાજસી રાજસી ચ અને તામસી તામસી इति એ પ્રકારે ત્રિવિધા એ ત્રણ પ્રકારની જ ભવતિ હોય છે. તો તે ત્રણ પ્રકારની શ્રદ્ધાને ગૃણુ તું સાબળ [૨].

શબ્દાર્થ :—દેહધારી જીવોને સ્વભાવથી જ ઉત્પન્ન થયેલી તે શ્રદ્ધા સાર્વિકી, રાજસી અને તામસી એવી ત્રણ પ્રકારની હોય છે. તેને તું સાબળ [૨].

વિવેચન :—હું અર્જુન । જન્મજન્માન્તરમા સંપાદન કરેલા ધર્મોધર્મ વગેરે જે સંસ્કારોએ આ જન્મનો આરંભ કર્યો છે, તે સ્વભાવ કહેવાય છે [મધુ. વગેરે]. જીવોનો સ્વભાવ સાર્વિક, રાજસ અને તામસ એ બેટ કરીને ત્રણ પ્રકારનો હોય છે. તે ત્રણ પ્રકારના સ્વભાવપડે ઉત્પન્ન થયેલી શ્રદ્ધા સાર્વિકી, રાજસી તથા તામસી એવી ત્રણ પ્રકારની હોય છે. સત્વગુણથી ઉત્પન્ન થયેલી દેવપૂજાદિની વિષયવાળી શ્રદ્ધા સાર્વિકી છે, રજ્જેગુણથી ઉત્પન્ન થયેલી યક્ષરાક્ષસાદિનો પૂજવાળી શ્રદ્ધા રાજસી છે; અને તમોગુણથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રેતભૂતાદિની પૂજવાળી શ્રદ્ધા તામસી

છે [યા. ભા.]. એ ત્રણ પ્રકારની શ્રદ્ધાને શૃણુ = તું સાંભળ [યા. ભા.].
 “ ધ્વ્યાસમ્મૂતિપ્રકારં શૃણુ । [શંકરાનંદ] એ ત્રણ પ્રકારની શ્રદ્ધાના ઉત્પત્તિના
 પ્રકારને તું શ્રવણ કર.” “ યુત્વા ચ દેવાસુરભાવં સ્વયમેવાધારયેત્યર્થઃ । [મધુ.]
 અને સાંભળીને તું પોતે જ તે દેહધારી પુરુષોના દેવભાવનો તથા આસુરભાવનો
 નિશ્ચય કર ” [૨].

અવતરણિકા :—હવે શ્રદ્ધા અંતઃકરણને અનુસરે છે, તે કહે છે :

સત્ત્વાનુરૂપા સર્વસ્ય શ્રદ્ધા ભવતિ ભારત ।

શ્રદ્ધામયોઽયં પુરુષઃ યો યચ્છ્રદ્ધઃ સ एव सः ॥ ૩ ॥

અન્યથાથ^૧ :—ભારત ! હે ભારત ! સર્વસ્ય સર્વ જીવોની સત્ત્વાનુરૂપા
 અંતઃકરણને અનુરૂપ-સ્વભાવને અનુસાર ધ્વ્યા શ્રદ્ધા ભવતિ થાય છે જ્ય
 આ પુરુષઃ સંસારી જીવ [યા. ભા.] શ્રદ્ધામય. શ્રદ્ધામય છે તેથી યઃ જે યચ્છ્રદ્ધઃ
 જેની શ્રદ્ધાવાળો થાય છે, સ. એવ સ. તે તેની શ્રદ્ધાવાળો કહેવાય છે [૩].

શબ્દાથ^૨ :—હે ભારત ! સર્વની પોતાના અંતઃકરણને અનુરૂપ શ્રદ્ધા થાય
 છે. આ પુરુષ શ્રદ્ધામય છે. જેની જેની શ્રદ્ધા તેવો તે થાય છે. [૩]

વિવેચન :— હે અર્જુન ! સત્ત્વાનુરૂપા સર્વસ્ય શ્રદ્ધા ભવતિ = શ્રદ્ધા
 અંતઃકરણનો ધર્મ છે; અને તેથી સર્વને પોતાના ભિન્નભિન્ન સંસ્કારોથી યુક્ત
 અંતઃકરણને અનુરૂપ શ્રદ્ધા હોય છે [યા. ભા વગેરે] : અંતઃકરણ જેવા યુગ્યથી
 યુક્ત છે, તેવી શ્રદ્ધા થાય છે [રા. ભા.]. ‘સત્ત્વ’ ચન્દ્ર રજ તથા તમનું
 ઉપસહાય છે [શંકરાનંદ], તેથી સત્ત્વગુણપ્રધાન અંતઃકરણવાળાને સાર્વિકી,
 રજગુણપ્રધાન અંતઃકરણવાળાને રાજસી તથા તમોગુણપ્રધાન અંતઃકરણવાળાને
 તામસી શ્રદ્ધા છે.

જય પુરુષઃ = સંસારી જીવ [યા. ભા.] શ્રદ્ધામય = શ્રદ્ધાપ્રધાન [કેશવ],
 શ્રદ્ધાની પ્રચુરતાવાળો [બ્રહ્મવાળો] છે [મધુ]. જીવની જે શ્રદ્ધા હોય
 તે શ્રદ્ધાવાળો તે જીવ છે, એમ જાણવું સાર્વિક શ્રદ્ધાવાળા પુરુષને સાર્વિક,
 રાજસ શ્રદ્ધાવાળાને રાજસ, તથા તામસ શ્રદ્ધાવાળાને તામસ જાણવો.
 “ एवं ધદ્યેવ નિઃશઙ્ગિ દર્શિતાઃ [કેશવ, મધુ]. આ પ્રમાણે શ્રદ્ધાવડે જ
 પુરુષની નિષ્ઠા પણ જતાવવામાં આવી છે [જયરામા આવે છે] [૩].

અવતરણિકા :—હવે દેવપૂજનાદિ કાર્યરૂપ સિંચવડે શ્રદ્ધાનું અનુમાન
 કરવામાં આવે છે, તે કહે છે :

યજન્તે સાત્ત્વિકા દેવાન્ યક્ષરક્ષાંસિ રાજસાઃ ।

પ્રેતાન્ભૂતગણાંશ્ચાન્યે યજન્તે તામસા જનાઃ ॥ ૪ ॥

અન્યથાર્થઃ—સાત્ત્વિકાઃ સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાવાળા જનાઃ લોકો દેવાન્ દેવતાઓનું યજન્તે યજન કરે છે. રાજસાઃ રાજસી શ્રદ્ધાવાળા યક્ષરક્ષાંસિ યક્ષ તથા રાક્ષસોનું યજન કરે છે, ચ તથા અન્યે ધીમ તામસાઃ તામસી શ્રદ્ધાવાળા પ્રેતાન્ પ્રેતોનું અને ભૂતગણાન્ યજન્તે ભૂતગણોનું યજન કરે છે [૪].

શબ્દાર્થઃ—સાત્ત્વિક લોકો દેવતાઓનું યજન કરે છે; રાજસ લોકો યક્ષોનું તથા રાક્ષસોનું યજન કરે છે, તથા તામસ લોકો પ્રેતોનું તથા ભૂતગણોનું યજન કરે છે [૪].

વિવેચનઃ—હે અર્જુન ! જેમ કાર્ય ઉપરથી કારણનું અનુમાન કરવામાં આવે છે, તેમ દેવપૂજનાદિ કાર્યરૂપ લિંગવડે પ્રત્યેક પુરુષની શ્રદ્ધાનું અનુમાન કરવામાં આવે છે. ઇન્દ્રાદિ દેવોનું યજન કરનારાઓને સાત્ત્વિકી શ્રદ્ધાવાળા [નિષ્કાવાળા] જાણવા, કુબેરાદિ યક્ષોનું તથા નૈર્ઋતાદિ રાક્ષસોનું યજન કરનારાઓને રાજસી શ્રદ્ધાવાળા તથા ભૂતપ્રેતાદિનું યજન કરનારાઓને તામસી શ્રદ્ધાવાળા જાણવા.

“સાત્ત્વિક્યાધ્યાત્મિકી શ્રદ્ધા કર્મશ્રદ્ધા તુ રાજસી । તામસ્યર્થમે વા શ્રદ્ધા મત્સેવાર્થા તુ નિર્ગુણા ॥ [ભાગ. ૧૧-૨૫-૨૭] વેદાંતશાસ્ત્ર ઉપર જે શ્રદ્ધા થાય તેને સાત્ત્વિકી શ્રદ્ધા જાણવી; કર્મ ઉપર જે શ્રદ્ધા થાય તેને રાજસી શ્રદ્ધા જાણવી; અધર્મમાં જે શ્રદ્ધા થાય તેને તામસી શ્રદ્ધા જાણવી; અને મારી સેવામાં જે શ્રદ્ધા થાય તેને નિર્ગુણ શ્રદ્ધા જાણવી [૪].

અવતરણિકાઃ—હવે રાજસી તથા તામસી નિષ્કાવાળા [શ્રદ્ધાવાળા] પુરુષોનું વર્ણન કરે છે :

અશાસ્ત્રવિહિતં ઘોરં તપ્યન્તે યે તપો જનાઃ ।

દમ્ભાહંકારસંયુક્તોઃ કામરાગવલાન્વિતાઃ ॥ ૫ ॥

કર્પયન્તઃ શરીરસ્થં ભૂતગ્રામમચેતસઃ ।

માં ચૈવાન્તઃશરીરસ્થં તાન્વિદ્વિદ્યાસુરનિશ્ચયાન્ ॥ ૬ ॥

અન્યથાર્થઃ—દમ્ભાહંકારસંયુક્તાઃ દંભ અને અહંકારવાળા તથા કામરાગવલાન્વિતાઃ કામ તથા રાજગ્રન્થ જળથી યુક્ત [શા. ભા., મધુ. વગેરે]

ચે જના. જે લોકો અશાસ્ત્રવિદિત શાસ્ત્રે નહિ કહેલા ધોર પોતાને તથા ખીજને પીડા કરવારૂપ ધોર [મધુ] તપ. તપ તપ્યન્તે કરે છે, તથા શરીરસ્થ શરીરમા રહેલા મૂતગ્રામ ભૂતોના સમૂહને કર્ષયન્ત. વૃથા ઉપવાસાદિથી કૃથ કરે છે [મધુ.] ચ તથા અતઃ શરીરસ્થ શરીરને વિષે રહેલા માં મને ઈશ્વરને એવ પશુ કૃથ કરે છે-મારો આજ્ઞાનુ ઉલ્લઘન કરી મને કૃથ કરે છે [શા ભા , મધુ વગેરે] તાન્ તે અચેતસ અવિવેદી પુરુષોને આસુરનિશ્ચયાન્ આસુરનિશ્ચયવાળા વિદ્ધિ જાણુ [૫-૬].

શાસ્ત્રાર્થ — દહ તથા અહ કારવાળા તેમજ કામ અને રાગના બળથી પ્રેરાયેલા જે લોકો શાસ્ત્રે નહિ કહેલા ધોર તપને કરે છે, શરીર વિષે રહેલા ભૂતસમુદાયને વૃથા ઉપવાસાદિથી કૃથ કરે છે, તથા શરીર વિષે રહેલા મને ઈશ્વરને પશુ મારો આજ્ઞાનુ ઉલ્લઘન કરાને કૃથ કરે છે, તે અવિવેદી પુરુષોને તુ આસુર નિશ્ચયવાળા જાણુ [૫-૬]

વિવેચન — દમાહકારસયુક્તા = દહ અને અહ કારવાળા તથા કામ રાગબલાન્વિતા. = કામ તથા રાગથી ઉત્પન્ન થયેલા બળવડે યુક્ત [શા. ભા], અથવા કામ, રાગ તથા બળથી યુક્ત [રા ભા વગેરે] જે લોકો અશાસ્ત્રવિદિત = શાસ્ત્રવિધિ વિનાના, ધોર તપઃ તપ્યન્તે = પોતાને તથા ખીજ પ્રાણીઓને પીડા કરવારૂપ ધોર તપ કરે છે [શા ભા વગેરે], શાસ્ત્રે વિધાન ન કરેલા એવા તત્ત્વશાસ્ત્રોક્ત, પોતાના માસનો દોષ કરીને, અથવા પ્રાણીઓના લોહી વગેરેથી દેવાને તૃપ્ત કરવારૂપ તપ કરે છે [નીનકઈ], અથવા રક્ત, માસ વગેરેથી ભરેલા પાત્રોવડે ભૂતપ્રેતાદિને આહુતિ આપવારૂપ, બાળકો, પશુ વગેરેને બળિદાન આપવારૂપ, અથવા તીક્ષ્ણ લોખંડના સળિયા વગેરેથી શરીરને પીડા કરવારૂપ તપ કરે છે.

શરીર વિષે રહેલા ભૂતસમુદાયને કર્ષયન્ત = વૃથા ઉપવાસાદિથી કૃથ કરે છે [મધુ , ય કરાનદ વગેરે], મામ્ ચ એવ = તથા શરીર વિષે રહેલા મને ઈશ્વરને પશુ કૃથ કરે છે [શા ભા] મને મારી શાસ્ત્રરૂપ આજ્ઞાનુ ઉલ્લઘન કરીને કૃથ કરે છે [શા ભા , મધુ. વગેરે] મારી વેદવિદિત આજ્ઞાનો ભંગ કરી મને પોતાનાથી દૂર કરે છે [વલ્લભ] તેમને તુ આસુર નિશ્ચયવાળા વિદ્ધિ = જાણુ - તાન્ પરિહરણાર્થ વિદ્ધિ [શા. ભા], આવા આસુરલોકોનો ત્યાગ કરવા માટે, તુ તેમને બેશબ્દર ઓળખ [શા ભા , પુ અ ત વગેરે], કારણકે મારી વેદવિદિત આજ્ઞાથી વિપરીત વર્તન કરનારા આસુરલોકો અનથોની પર-પરાને પ્રાપ્ત થાય છે [રા. ભા.] [૫-૬].

અવતરણિકા :—“સત્વાત્સંગ્રાયતે જ્ઞાનમ્ । [ગી. ૧૪-૧૭] રૂઢિ પંક્તિ
-સત્વગુણ આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ છે. કર્ત્વં મચ્છન્તિ નન્ત ।
[ગી. ૧૪-૧૮] સત્વગુણની વૃત્તિમાં રહેલા બહુલોક પથ તથા દેવદેવો પડે
છે.” તેટલા માટે મુમુક્ષુ સાત્ત્વિક આહાર, યજ્ઞ, દાન, તપ વગેરે બંધ કરે,
તથા રાગદ્વેષ અને તામસ આહાર, યજ્ઞ, દાન, તપ વગેરેના પરિત્યક્ત કરે, જે
હેતુથી હવે ભગવાન આહાર, યજ્ઞ, દાન, તપ વગેરેના સાત્ત્વિક, રાગદ્વેષ તથા
તામસ ભેદો પ્રતિપાદન કરે છે :

આહારસ્ત્વપિ સર્વસ્ય ત્રિવિધો ભવતિ પ્રિયઃ ।

ચક્ષુસ્તપસ્તથા દાનં તેષાં મેઢમિમં શુણ્ ॥ ૭ ॥

પ્રસન્નતા આપે એવા આહારાઃ આહારો સાત્ત્વિકગ્રિયાઃ સાત્ત્વિક મનુષ્યને પ્રિય હોય છે [૮].

શબ્દાર્થઃ :—આયુષ્ય, સત્ત્વ, બળ, આરોગ્ય, સુખ તથા પ્રીતિને વધારનારા, રસવાળા, ચિકાશવાળા, શરીરમાં સ્થિર રહેનારા તથા હૃદયને પ્રસન્નતા આપે એવા આહારો સાત્ત્વિક પુરુષને પ્રિય છે [૮].

વિવેચન :—આયુઃ = આયુષ્ય, ચિરજીવન [મધુ, વગેરે] સત્ત્વમ્ = ઉત્સાહ [શ્રીધર વગેરે], અંતઃકરણની સ્ફૂર્તિ [શંકરાનંદ], મહાદુઃખમાં નિર્વિકારપણાનું સંપાદક ચિત્તનું ધૈર્ય [મધુ, વગેરે], વીર્યની સ્થિરતા [આ. શા. ભા.], અંતઃકરણનું કાર્ય જ્ઞાન [રા. ભા., વદ્યભ, કેશવ], વલ્લમ્ = દેહ તથા ઇન્દ્રિયોની શક્તિ [શંકરાનંદ], સ્વધર્મ પાલનનું બળ [કેશવ], કાર્ય કરવાનું બળ [આ. શા. ભા.], આરોગ્યમ્ = વ્યાધિનો અભાવ-ધાતુઓનું સામ્યપણું, સુલ્લમ્ = ભોજન પછી મનમાં આનંદની ઉત્પત્તિ [મધુ.] તથા પ્રીતિઃ = રુચિ-એ સર્વેને વધારનારા રસ્યાઃ = રસવાળા [શા. ભા.], સ્વાદ લેવા યોગ્ય [મધુ વગેરે], મધુર રસની પ્રધાનતાવાળા [મધુ.], સ્નિગ્ધાઃ = ઘી, માખણ વગેરે ચિકાશવાળા, દ્વિપરાઃ = રસાદિરૂપે શરીરમાં ચિરકાલપર્યંત સ્થિર રહેનારા [શા. ભા. વગેરે] તથા હૃયાઃ = હૃદયને પ્રસન્ન કરનારા, દુર્ગંધ, અપચિન્નતા વગેરે દષ્ટાદષ્ટ દોષોથી રહિત [મધુ.] એવા આહારો સાત્ત્વિક પુરુષને પ્રિય હોય છે.

ઉપરોક્ત પ્રકારના આહારોનું સેવન કરનારાઓને સાત્ત્વિક જાણવા [પુ. અ. ત. વગેરે]; અથવા સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિની ઇચ્છાવાળાઓએ ઉપરોક્ત પ્રકારના આહારોનું પ્રયત્નપૂર્વક સેવન કરવું, એ અર્થ છે [મધુ, કેશવ વગેરે].

આયુષ્યની વૃદ્ધિ

મનુષ્યનું આયુષ્ય શ્વાસોચ્છવાસથી નિર્મિત છે. સાત્ત્વિક આહાર, બ્રહ્મચર્ય, જપ, ધ્યાન, યોગ વગેરેથી શ્વાસોચ્છવાસની ગતિનો વેગ સ્વાભાવિક રીતે ઓછો થાય છે; અને તેટલા અંશે જીવનો આ રથૂલદેહ સાથેનો સંબંધ વર્ધ, મહિના, દિવસ વગેરેના માપથી વૃદ્ધિ પામે છે. એથી જીવકું રમેયુષ્ણી તથા તમોગુણી આહાર, વિષયભોગ, આરામ, તૃપ્તિ, ચિંતા, અસંતોષ વગેરેથી શ્વાસોચ્છવાસની ગતિનો વેગ સ્વાભાવિક રીતે વૃદ્ધિ પામે છે, અને તેટલે અંશે જીવનો આ રથૂલદેહ સાથેનો સંબંધ વર્ધ, મહિના તથા દિવસ વગેરેના માપથી ટૂંકો થાય છે.

સામાન્ય રીતે મનુષ્યનું આયુષ્ય સો વર્ષનું કહેવું છે. યાત્રામાં કોઈ સ્થળે મનુષ્યના આયુષ્યની સીમા ૧૧૬-૧૨૦ વર્ષની પણ જણાવી છે. જીવને

અવતરણિકા :—“સત્વાત્સંજાયતે જ્ઞાનમ્ । [ગી. ૧૪-૧૭] શક્તિ પામેતો સત્ત્વગુણ આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ છે. ઋષ્યં ગચ્છન્તિ સત્ત્વસ્થાઃ । [ગી. ૧૪-૧૮] સત્ત્વગુણની શક્તિમાં રહેલા અજ્ઞાનોક પપૃ તના દેવતોકને પામે છે.” તેટલા માટે મુમુક્ષુ સાત્ત્વિક આહાર, યજ્ઞ, દાન, તપ વગેરે પ્રદણ કરે, તથા રાજસ અને તામસ આહાર, યજ્ઞ, દાન, તપ વગેરેના પરિત્યાગ કરે, એ હેતુથી હવે ભગવાન આહાર, યજ્ઞ, દાન, તપ વગેરેના સાત્ત્વિક, રાજસ તથા તામસ ભેદો પ્રતિપાદન કરે છે :

આહારસ્ત્વપિ સર્વસ્ય ત્રિવિધો ભવતિ પ્રિયઃ ।

યજ્ઞસ્તપસ્તથા દાનં તૈષાં મેદમિમં શૃણુ ॥ ૭ ॥

અન્યથાર્થ :—તુ વળી સર્વસ્ય સર્વનો પ્રિયઃ પ્રિય આહાર. આહાર ત્રિવિધ પશુ ત્રિવિધઃ ત્રણ પ્રકારનો ભવતિ હોય છે તથા તથા યજ્ઞ. યજ્ઞ તપઃ તપ દાનં દાન એ પશુ ત્રણ પ્રકારના હોય છે. તેવા તે આહારાદિકના જ્ઞાન આ મેદં ભેદને શૃણુ સાંભળ [૭].

શબ્દાર્થ :—વળી સર્વનો પ્રિય આહાર પશુ ત્રણ પ્રકારનો હોય છે. યજ્ઞ, દાન તથા તપ પશુ ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે. તેમના સાત્ત્વિકાદિ ભેદને કું કહું છું, તે તું સાંભળ. [૭].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! કેમજી પ્રકાર જ ત્રણ પ્રકારની છે, એટલું જ નહિ પરંતુ સર્વ પ્રાણીઓને પ્રિય એવા આહાર પશુ ત્રણ પ્રકારનો છે. તેમ જ ધર્મની ઉત્પત્તિદ્વારા સ્વર્ગાદિક રૂપ અદૃષ્ટ અર્થની સિદ્ધિ કરનારાં યજ્ઞ, તપ તથા દાન પશુ સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એવા ત્રણ પ્રકારનાં છે. તે આહાર વગેરેના સાત્ત્વિકાદિ ભેદ કું કહું છું, તે તું શ્રવણ કર [૭].

અવતરણિકા :—હવે આહારના સાત્ત્વિકાદિ ભેદને ત્રણ શ્લોકવડે કહે છે; તેમાં પ્રથમ સાત્ત્વિક આહારનું વર્ણન કરે છે :

આયુઃસત્ત્વવલારોગ્યમુશ્નપ્રીતિવિવર્ધનાઃ ।

રસ્યાઃ સ્નિગ્ધાઃ સ્થિરા દૃઢા આહારાઃ સાત્ત્વિકપ્રિયાઃ ॥ ૮ ॥

અન્યથાર્થ :—આયુઃસત્ત્વવલારોગ્યમુશ્નપ્રીતિવિવર્ધનાઃ આયુષ, સત્ત્વ, બળ, આરોગ્ય, સુખ અને રુચિને વધારનારા રસ્યાઃ રસવાળા સ્નિગ્ધાઃ સ્નિગ્ધ-વાળા સ્થિરાઃ સ્થિરમાં શાંતી કાળ સુખી સ્થિર રહેનારા-પૌષ્ટિક દૃઢાઃ હૃદયને

પ્રસન્નતા આપે એવા આહારાઃ આહારો સાત્ત્વિકપ્રિયાઃ સાત્ત્વિક મનુષ્યને પ્રિયઃ હોય છે [૮].

શબ્દાર્થ :—આયુષ્ય, સત્ત્વ, બળ, આરોગ્ય, સુખ તથા પ્રીતિને વધારનારા, રસવાળા, ચિકાશવાળા, શરીરમાં સ્થિર રહેનારા તથા હૃદયને પ્રસન્નતા આપેના એવા આહારો સાત્ત્વિક પુરુષને પ્રિય છે [૮].

વિવેચન :—આયુઃ = આયુષ્ય, ચિરજીવન [મધુ, વગેરે] સત્ત્વમ્ = ઉત્સાહ [શ્રીધર વગેરે], અંતઃકરણની રક્ષિત્ [શંકરાનંદ], મહાદુઃખમાં નિર્વિકારપણાતું સંપાદક ચિત્તતું ધૈર્ય [મધુ, વગેરે], વીર્યની સ્થિરતા [આ. શા. ભા.], અંતઃકરણતું કાર્ય જ્ઞાન [રા. ભા., વશ્વત્સ, કેશવ], ચલમ્ = દેહ તથા ઇન્દ્રિયોની શક્તિ [શંકરાનંદ], સ્વધર્મ પાત્રનતું બળ [કેશવ], કાર્ય કરવાતું બળ [આ. શા. ભા.], આરોગ્યમ્ = વ્યાધિનો અભાવ-ધાતુઓનું સામ્યપણું, મુલમ્ = બોજન પછી મનમાં આનંદની ઉત્પત્તિ [મધુ.] તથા પ્રીતિઃ = રુચિ-એ સર્વેને વધારનારા રસ્યાઃ = રસવાળા [શા. ભા.], સ્વાદ લેવા યોગ્ય [મધુ, વગેરે], મધુર રસની પ્રધાનતાવાળા [મધુ.], સ્નિગ્ધાઃ = ઘી, માખણ વગેરે ચિકાશવાળા, સ્મિરાઃ = રસાદિરૂપે શરીરમાં ચિરકાલપર્યંત સ્થિર રહેનારા [શા. ભા. વગેરે] તથા હૃદ્યાઃ = હૃદયને પ્રસન્ન કરનારા, દુર્ગંધ, અપવિત્રતા વગેરે હઠાહઠ દોષોથી રહિત [મધુ.] એવા આહારો સાત્ત્વિક પુરુષને પ્રિય હોય છે.

ઉપરોક્ત પ્રકારના આહારોનું સેવન કરનારાઓને સાત્ત્વિક ગણવા [પુ. અ. ત. વગેરે]; અથવા સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિની ઇચ્છાવાળાઓએ ઉપરોક્ત પ્રકારના આહારોનું પ્રયત્નપૂર્વક સેવન કરવું, એ અર્થ છે [મધુ., કેશવ વગેરે].

આયુષ્યની વૃદ્ધિ

મનુષ્યનું આયુષ્ય શ્વાસોચ્છવાસથી નિર્મિત છે. સાત્ત્વિક આહાર, બ્રહ્મચર્ય, જપ, ધ્યાન, યોગ વગેરેથી શ્વાસોચ્છવાસની ગતિનો વેગ સ્વાભાવિક રીતે ઓછો થાય છે; અને તેટલા અંશે જીવનો આ સ્થૂલદેહ સાથેનો સંબંધ વર્ધ, મદિના, દિવસ વગેરેના માપથી વૃદ્ધિ પામે છે. એથી જીવદું રમેણુથી તથા તમેણુથી આહાર, વિપયભોગ, આશા, તૃષ્ણા, ચિંતા, અસંતોષ વગેરેથી શ્વાસોચ્છવાસનો ગતિનો વેગ સ્વાભાવિક રીતે વૃદ્ધિ પામે છે, અને તેટલે અંશે જીવનો આ સ્થૂલદેહ સાથેનો સંબંધ વર્ધ, મદિના તથા દિવસ વગેરેના માપથી ટૂંક થાય છે.

સામાન્ય રીતે મનુષ્યનું આયુષ્ય સો વર્ષનું કલ્પ્યું છે. શાસ્ત્રમાં કોઈ સ્થળે મનુષ્યના આયુષ્યની સીમા ૧૧૬-૧૨૦ વર્ષની પણ જણાવી છે. જીવને

નના દેહની પ્રાપ્તિ થતી વેળા તેના પૂર્વકર્મોનુસાર તેનું અમુક સમયનું [અમુક જાસોવૃક્ષાસનું] આયુષ્ય કર્મરતપ્રદાતાની સત્તાના નિયમાનુસાર નિર્મોલુ થાય છે. એ નિયતિ યોગેલા આયુષના સમયમાં મનુષ્ય અસાધારણ યાત્રીય પુરુષાર્થરૂપ કર્મવડે [તે પુરુષકર્મના બળવડે] આયુષ્યમાં વૃદ્ધિ કરી શકે છે; તથા હિંદરના નિયમનો ભ્રમ કરીને અર્થાત્ સતીરાદિનો ઉતાવળે ક્ષય કરનારા અનાચારનું સેવન કરવારૂપ અસાધારણ પાપકર્મવડે તે પોતાના આયુષ્યમાં ઘટાડો કરી શકે છે [શ્રીનાથચરિતામૃત તુ. પ્ર. ઉત્તરાર્ધ પા. ૨૯૪-પંચમ. ક્રિ. પૃ. ૧૫].

‘મૃદ્ધિનો આરંભ થયો ત્યારથી ઝળિયુગમાં સો વર્ષનું આયુષ્ય, દ્વાપરમાં બગેો વર્ષનું આયુષ્ય, ત્રેતામાં ત્રણમો વર્ષનું આયુષ્ય અને સત્યયુગમાં ચારસો વર્ષનું આયુષ્ય નિર્મોલુ થયુ એવો નિયમ છે; પરંતુ દેહ, કાળ, ક્રિયા, દ્રવ્ય તથા શુભાશુભ કર્મો એ સર્વ આયુષ્ય ઓછુ થવામાં તથા આયુષ્યની વૃદ્ધિ થવામાં કારણરૂપ છે જ્યારે મનુષ્ય ધર્મ-કર્મ ઓછા કરે ત્યારે આયુષ્ય ઓછુ થાય છે, ધર્મકર્મ વધારે કરે છે ત્યારે આયુષ્ય વધે છે, તથા ધર્મકર્મ સમાન કરે તો આયુષ્ય સમાન રહે છે, કોઈ મનુષ્ય પોતાનું જાત્યાવસ્થામાં મરણ થાય તેવાં કર્મો કરે, તો તેનું મરણ જાત્યાવસ્થામાં થાય છે; યુવાવસ્થામાં મરણ થાય એવાં કર્મો કરે તો તેનું મરણ યુવાવસ્થામાં થાય છે, તથા વૃદ્ધાવસ્થામાં મરણ પામે એવાં કર્મો કરે તો તે વૃદ્ધાવસ્થામાં મરણ પામે છે. યાત્રવિહિન આચરણ કરનારને યાત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે આયુષ્ય પ્રાપ્ત થાય છે [યો. વા. ઉ. પ્ર. ૫૪-૨૬-૩૨].

અરક જેવા અતિ પ્રાચીન આર્ષવૈદના અભિપ્રાય પ્રમાણે પણ આયુષ્યની મર્યાદા નિશ્ચિત નથી. મનુષ્ય પોતાની જીવનપદ્ધતિ પ્રમાણે તેને લાંબુ કે ટૂંક કરી શકે છે [બંકીમ-મહા. મંજરી પા. ૬૦૯]. જો મનુષ્યનું આયુષ્ય મુકરર હોત તો આપઘાત કરવાથી, ઝેર પીવાથી, કે કાસીની ચિહ્ના વગેરેને લીધે આયુષ્યનો અકાળે અંત આવે છે, તે કદી બનત જ નહિ, કારણકે જો આપઘાત, ખૂન વગેરે ઘોર પાપકર્મો પ્રારબ્ધને આધીન હોય તો યાત્રનો ઉપદેશ નિરર્થક છે.

જો કે લીભપિતામહે પ્રાપ્ત કરેલાં સ્વચ્છદ મૃત્યુનાં વરદાન, સતી સાવિત્રીનું પ્રસિદ્ધ આખ્યાન, તથા ભગવાન ભાષ્યકારના આયુષ્યના વૃદ્ધિવિષયક વૃતાંત વગેરેથી સિદ્ધ થાય છે કે, આયુષ્ય પુરુષાર્થનો વિષય છે; તોપણ નિષિદ્ધ આહાર-વિહારાદિથી આયુષ્યનો ક્ષય કરવો [આયુષ્યને ઘટાડવું] સહાયિત છે, પરંતુ મુક્ત આહારવિહાર વગેરે ઉપાયોથી આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરવી અત્યંત દુર્લભ છે.

સત્ત્વશુદ્ધિ

“જનમયે હિ સૌમ્ય મનઃ । [જા. ઉ. ૬-૫-૪] અનનું કાર્ય મન છે.”
 જેમ મંથન કરેલા દહીંનો સૂક્ષ્મભાવ બિધ્વં યર્ષ, માખણ સ્વરૂપે ગમન કરે છે,
 તે ધી થાય છે, તેમ ભક્ષણ કરેલા અનનો સૂક્ષ્મભાવ એકત્ર યર્ષ ઉપર જાય
 છે, તે મનના અવયવો સાથે મળી મનને પુષ્ટિ કરનાર થાય છે [જા. ઉ. ૬-૬-૧-૨].
 “આહારશુદ્ધૌ સત્ત્વશુદ્ધિઃ । [જા. ઉ. ૭-૨૬-૨] આહારની અર્થાત્ શુદ્ધિ
 વિષયોની તથા અન્નાદિ ખાદ્ય પદાર્થોની શુદ્ધિથી અતઃકરણ શુદ્ધ થાય છે
 [શા. ભા. જા. ઉ.]”

અનીતિથી સંપાદન કરેલા સાર્ત્તિક ખાદ્યપદાર્થો અતઃકરણની શુદ્ધિના હેતુ-
 રૂપ થતા નથી. આઠ વસુઓ પૈકી છેલ્લા પરમજ્ઞાની બીભ્મપિતામહની શુદ્ધિ
 રાજા દુર્યોધનના અનના પ્રભાવથી કુટિત યર્ષ ગમેલી હતી; તથા ‘દુર્યોધનનું
 અન્ન કુષ્ટોના સંખંધવાણું છે, માટે મારે ભોજન કરવા યોગ્ય નથી [ઉદ્યોગ.
 પર્વ ૯૧-૩૨]’, એમ સ્ખલ કહી, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે દુર્યોધનના નિમંત્રણનો
 અસ્વીકાર કરી, ભક્ષા વિદુરને ઘેર સાર્ત્તિક ભોજનનું સેવન કર્યું, તે પ્રસિદ્ધ છે.

વળી સાર્ત્તિક ખાદ્યપદાર્થો ઋતિ, આશ્રય તથા નિમિત્ત દોષોથી રહિત
 હોવા જોઈએ. કાંદા, લસણ વગેરે સ્વભાવથી અશુદ્ધ એ ઋતિદોષ કહેવાય
 છે, દુરાચારી મનુષ્યના સંપર્કથી જે ભોજન દૂષિત થાય છે, તે આશ્રયદોષ
 કહેવાય છે, તથા વાળ, માખી, કીડા વગેરેના સંબંધથી ભોજન દૂષિત થાય
 છે, તે નિમિત્તદોષ કહેવાય છે. સાર્ત્તિક આહાર ઉપરોક્ત ત્રણે પ્રકારના દોષોથી
 રહિત હોવા જોઈએ [૮].

અવતરણિકા :—હવે રાજસ આહારનું વર્ણન કરે છે :

કદ્વમ્લલવણાત્પુણ્ણતીક્ષ્ણરૂક્ષવિદાહિનઃ ।

આહારા રાજસસ્પેષ્ટા દુઃસ્વશોકામયપ્રદાઃ ॥ ૯ ॥

અન્યથાર્થ :—કદ્વમ્લલવણાત્પુણ્ણતીક્ષ્ણરૂક્ષવિદાહિનઃ અતિ કડવા, અતિ
 ખાટા, અતિ ખારા, અતિ ઉષ્ણ, અતિ તીખા, અતિ લૂખા તથા અતિ દાહ
 કરનારા તેમ દુઃસ્વશોકામયપ્રદાઃ દુઃખ, શોક અને રોગ ઉત્પન્ન કરનારા આહારાઃ
 આહારો રાજસત્ત્વ રાજસ લોકોને દૃષ્ટાઃ પ્રિય છે.

રાજ્જ્ઞાન્યાર્થ :—અતિ કડવા, અતિ ખાટા, અતિ ખારા, અતિ ઉષ્ણ, અતિ
 લૂખા તથા અતિદાહ કરનારા, તેમ જ દુઃખ, શોક અને રોગ ઉત્પન્ન કરનારા
 આહારો રાજસ લોકોને પ્રિય છે [૯].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! કટુ = લીમડો વગેરે અતિ દડવા, અમ્લ = આમલી વગેરે અતિ ખાટા, લવણ = દાઢાદિ વગેરે અતિ ખારા, ઉષ્ણ = અતિ ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ = ખરયાં વગેરે અતિ તીખા, રક્ષ = કામ, કોદરા, મશુર વગેરે અતિ લૂખા, વિદાહિન = રાઈ વગેરે અતિ બળતરા કરનારા આહારો રાત્રસ લોકોને પ્રિય હોય છે. આવા આહારો બોજનકાળે દાહ ઉત્પન્ન કરનારા, બોજન કર્યા પછી અણધારી વગેરેને લીધે મનને ઉદ્વેગ કરનારા તેમ જ રસ, રક્ત, માંસ, મજ્જા વગેરે ધાતુઓમાં વિષમતા ઉત્પન્ન કરી વિવિધ પ્રકારના રોગો ઉત્પન્ન કરનારા છે, તથા રોગાદિને વધારનારા છે [રા. ભા. વગેરે].

સરવશુની વૃદ્ધિની કામનાવાળા પુરુષે ઉપરોક્ત પ્રકારના આહારોની ઉપેક્ષા કરવી, એ અર્થ છે [મધુ. વગેરે].

આ શ્લોકમાં ‘અન્યુષ્ણ’ વચનમાં રહેલા ‘અતિ’ શબ્દો કટુ વગેરે સાત શબ્દોની સાથે અન્યથા [સબધ] કરવો [રા. ભા., મધુ. વગેરે] [૬].

અવતરણિકા :—હવે તામસ આહારોનું વર્ણન કરે છે :

યાતયામં ગતરસં પૂતિ પર્યુષિતં ચ યત્ ।

उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥ ૧૦ ॥

અન્યથા :—ચ તથા ચત્ તે યાતયામં અર્ધું પાકેલું, અથવા જેને રાંધ્યા પછી પહોર વીતી ગયો હોય એવું ગતરસં રસ વિનાનું પૂતિ ગંધાતું પર્યુષિતં રાતવાસી ઉચ્છિષ્ટ એકું અપિ ચ તેમ જ અમેદ્ય અપવિત્ર અથવા અપથ્ય [મધુ] ભોજન બોજન તામસપ્રિય તામસ લોકોને પ્રિય છે [૧૦].

શબ્દાર્થ :—અર્ધું પાકેલું, રસ વિનાનું, ગંધાતું, રાતવાસી, એકું તેમ જ અપવિત્ર અથવા અપથ્ય બોજન તામસ લોકોને પ્રિય છે [૧૦].

વિવેચન :—યાતયામમ્ = અર્ધું પાકેલું [રા. ભા., મધુ. વગેરે] અથવા જેને રાંધ્યા પછી એક પહોર વીતી ગયો હોય એવું [શ્રીધર., મધુ. વગેરે], ગતરસમ્ = રસ વિનાનું, બગાડેલું રસરહિત થયેલું અથવા સાર અંશ કાઢી લીધેલું—સૂકું પૂતિ = ગંધાતું—દુર્ગંધવાળું પર્યુષિતમ્ = રાંધ્યા પછી રાત વીતી ગઈ હોય એવું વાસી [રા. ભા. વગેરે], ચ = અને ખાવામાં આવે તે સમયે જ ઉન્માદ કરનાર ધતુરા વગેરે [મધુ.], ઉચ્છિષ્ટમ્ = ગુરુથી અતિરિક્ત અન્યનું જમતાં વધેલું [રા. ભા.] અમેદ્યમ્ = કુંભળી, ગાજર, લસણ, માંસ વગેરે યરને માટે અયોગ્ય અપિ ચ = તથા વૈધકસાત્રે જેને અપથ્ય કહ્યું હોય એવું [મધુ.] બોજન તામસ લોકોને પ્રિય છે.

તામસ આહારો દુઃખ, રોગ, આયુષ્યની ક્ષીણતા, અંતઃકરણની મેલીનતા વગેરેના કારણરૂપ છે, તથા તમેગુણની વૃદ્ધિ કરનારા હોવાથી, સત્વ-ગુણની વૃદ્ધિની કામનાવાળા પુરુષે તેમનો દૂરથી જ પરિત્યાગ કરવો.

હવે: શેય [પ્રભુ સમર્પિત પ્રસાદ] વાસી હોય છતાં તે ખાવામાં દોષ નથી [મનુ ૫-૨૪]. જે અનાદિ પદ્ધતિ વાસી કે દૂષિત હોય તે દેવ, અતિથિ, ગાય કે કૂતરાને પણ આપવા યોગ્ય નથી [૧૦].

અવતરણિકા :—હવે સાત્ત્વિક યજ્ઞનું વર્ણન કરે છે :

અફલાકાક્ષિમિર્યજ્ઞો વિધિદષ્ટો ય ઇજ્યતે ।

યષ્ટવ્યમેવેતિ મનઃ સમાધાય સ સાત્ત્વિકઃ ॥ ૧૧ ॥

અન્યથાથ^૧ :—અફલાકાક્ષિમિઃ ફળની ઇચ્છાથી રહિત પુરુષોએ યષ્ટવ્યમ્ એવ આ અવશ્ય કરવા યોગ્ય જ છે એવું પ્રકારે મનઃ મનને સમાધાય નિશ્ચિત કરીને ચ અને વિધિદષ્ટઃ શાસ્ત્રવિદિત યઃ જે યજ્ઞઃ યજ્ઞ ઇજ્યતે અનુષ્ઠાન કરાય છે સઃ તે સાત્ત્વિકઃ સાત્ત્વિક કહેવાય છે [૧૧].

શબ્દાર્થ^૨ :—ફળની ઇચ્છાથી રહિત પુરુષોએ ‘ આ અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે’, એમ મનને નિશ્ચયવાળું કરીને, અને શાસ્ત્રવિદિત જે યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન કરાય છે, તે યજ્ઞ “ સાત્ત્વિક ” કહેવાય છે [૧૧].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! અફલાકાક્ષિમિઃ = ફળની ઇચ્છાથી રહિત પુરુષોવડે યષ્ટવ્યમ્ એવ એવું મનઃ સમાધાય = ‘ યજ્ઞ કરવો જોઈએ એ મારું કર્તવ્ય છે, ’ એ પ્રકારે મનનું સમાધાન કરી ‘ મારે આ યજ્ઞવડે અન્ય કોઈ પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવાનો નથી ’ એવો મનનો નિશ્ચય કરી, જે યજ્ઞ કરવામાં આવે છે અને વિધિદષ્ટઃ = શાસ્ત્રવિધિથી નિયત [શાસ્ત્રવિધિથી નિશ્ચિત થયેલો કે પ્રેરણા કરેલો] જે યજ્ઞ કરવામાં આવે છે, તે “ સાત્ત્વિક ” યજ્ઞ કહેવાય છે [શા. ભા.], “ સ એવ ધ્યેયોર્ધિમિત્વાદેય इत्यर्थः । [ભા. ટી.] એવી કામનાવાળા પુરુષોએ સાત્ત્વિક યજ્ઞ જ સ્વીકાર [ગ્રહણ] કરવા યોગ્ય છે, ” એ અર્થ છે [૧૧].

અવતરણિકા :—હવે રાજસ યજ્ઞનું વર્ણન કરે છે :

અમિસન્ધાય તુ ફલં દમ્ભાર્યમપિ ચૈવ યત્ ।

ઇજ્યતે ભરતશ્રેષ્ઠ તં યજ્ઞં વિદ્ધિ રાજસમ્ ॥ ૧૨ ॥

અન્યથાથ^૩ :—મરતશ્રેષ્ઠ ! હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તુ વળી ફલ સ્વર્ગોદિ ફળને ગી. ૪૬

અમિતવાય ઉદ્દેશ કરીને ચ અને એવ વળી દંભાર્થે 'દંભથી અપિ પણ યત્ત જે યત્ત જ્યતે અનુપ્ધાન કરાય છે, તે યજ્ઞ તે યજ્ઞને રાજસ રાજસ વિધિ અથ્થ [૧૨].

શબ્દાર્થ :—હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! જે રૂપના ઉદ્દેશથી તથા દંભથી અનુપ્ધાન કરાય છે, તે યજ્ઞને તું "રાજસ" યત્ત જાણ [૧૨].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! ફલમ્ અમિતવાય = સ્વર્ગોદ્દેશ રૂપના ઉદ્દેશથી તથા દમ્ભાર્થમ્ = લોકોમાં ધર્મોભાષણું પ્રગટ કરવાના હેતુથી જે યત્ત અનુપ્ધાન કરાય છે, તે યત્ત " રાજસ " કહેવાય છે.

અહીં ' અતિ ચંચ ' એ વચનવડે રૂપના ઉદ્દેશથી, અથવા દંભથી અથવા રૂપના ઉદ્દેશથી, તથા દંભથી અનુપ્ધાન કરેલા એવા ત્રણ પ્રકારના રાજસ યજ્ઞોનું સૂચન છે [મધુ.] [૧૨].

અવતરણિકા :—હવે તામસ યજ્ઞનું વર્ણન કરે છે :

વિધિહીનમસૃષ્ટાન્ન મન્ત્રહીનમદક્ષિણમ્ ।

અધ્યાવિરહિતં યજ્ઞં તામસં પરિચક્ષતે ॥ ૧૩ ॥

અન્યથાર્થ :—વિધિહીન શાસ્ત્રવિધિરહિત અસૃષ્ટાન્નમ્ અન્નદાનથી રહિત મન્ત્રહીનમ્ મન્ત્રરહિત અદક્ષિણમ્ દક્ષિણારહિત તથા અધ્યાવિરહિતમ્ અધ્યારહિત યજ્ઞં યજ્ઞને તામસં તામસ યત્ત પરિચક્ષતે કહે છે [૧૩].

શબ્દાર્થ :—શાસ્ત્રવિધિરહિત, અન્નદાનથી રહિત, મન્ત્રરહિત, દક્ષિણારહિત તથા અધ્યારહિત યજ્ઞને શિષ્ટપુરુષો " તામસ યત્ત " કહે છે [૧૩].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! વિધિહીનમ્ = જે યત્ત શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી રહિત છે [શા. ભા. વગેરે], જે પ્રકારે શાસ્ત્રે તે યત્ત કરવા માટે કહ્યું હોય, તે શાસ્ત્રોક્ત રીતિથી જે યત્ત વિપરીત છે [મધુ. વગેરે], અસૃષ્ટાન્નમ્ = જે યત્તમાં આહ્યાણુદિકને અન્નદાન આપવામાં આવતું નથી, મન્ત્રહીનમ્ = જે યત્ત મન્ત્ર, સ્વર તથા વર્ણથી રહિત છે [શા. ભા.], અદક્ષિણમ્ = જે યત્ત દક્ષિણાથી રહિત છે, તથા અધ્યાવિરહિતમ્ = જે યત્ત અધ્યારહિત છે, જે યત્ત આસ્તિક્યબુદ્ધિ વિના કરવામાં આવે છે [શંકરાનંદ. વગેરે], અથવા ઋત્વિકદ્રેષાદિના અધ્યારહિતમ્ । [મધુ.] જે યત્ત ઋત્વિકના દ્વેષ વગેરેને લીધે અધ્યાથી રહિત છે [મધુ] તે યત્તને શિષ્ટપુરુષો " તામસ યત્ત " કહે છે.

આ શ્લોકમાં નિરૂપણ કરેલા કોઈ પણ એક વિશેષણવાળો યત્ત તામસ કહેવાય છે; તથા તે વિશેષણો પૈકી ગમે તે બે વિશેષણવાળો, ત્રણ વિશેષણવાળો, ચાર વિશેષણવાળો, એ પ્રકારે તામસ યજ્ઞોના અનેક બેદો છે [મધુ.].

પૂર્વોક્ત રાજસયમમાં અંતઃકરણની શુદ્ધિનો અભાવ હોવા છતાં સ્વગૌરિ ક્રોધોની પ્રાપ્તિ કરનારું ધર્મરૂપ અપૂર્વ અવશ્ય ઉત્પન્ન થાય છે; પરંતુ તામસયમનું અનુધાન શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે કરવામાં આવતું નથી, તેથી તામસ-યમથી કોઈ પણ ધર્મરૂપ અપૂર્વ ઉત્પન્ન થતું નથી. એ રાજસ અને તામસ યમનો ભેદ છે [મધુ.] [૧૩].

અત્યંતરણિકા :—“તપસા પ્રજ્ઞ વિજિજ્ઞાસત્વ । [તૈ. ઉ. ૩-૨-૧] તપવડે જ્ઞાને જાણવાની ઇચ્છા કર, કારણકે તપઃ = વાક્યાન્તઃકરણસમાધાનમ્ । [તૈ. ઉ. શા. ભા.] આથ ઇન્દ્રિયો તથા અંતઃકરણને સમાદિત કરવું, એ જ્ઞાને જાણવા માટે શ્રેષ્ઠ તપ-અંતરંગ સાધન છે.”

“મનસ્યેન્દ્રિયાણાં ચ હૈકામ્યં પરમં તપઃ । સ જ્યાયઃ સર્વધર્મેભ્યઃ સ ધર્મઃ પર ઉચ્યતે । [શાં. પ. ૨૫૦-૪] મન તથા ઇન્દ્રિયોની જે એકાગ્રતા કરવી તે જ પરમતપ છે, તે સર્વ ધર્મોથી શ્રેષ્ઠ છે, અને તે જ પરમધર્મ કહેવાય છે.”

“સર્વમેતત્તત્તોમૂલમ્ । [શાં. પ. ૧૬૧-૧] આ સર્વ જગતનું મૂળ તપ છે,” આ સર્વ જગતને પ્રજાપતિએ તપ કરીને જ ઉત્પન્ન કર્યું છે. અપિઓએ તપ કરીને જ વેદો મેળવ્યા છે; અને તપવડે જ સિદ્ધિ, ઐશ્વર્ય વગેરેને પામ્યા છે. પાપી મનુષ્ય તપવડે જ પાપથી મુક્ત થાય છે. દેવપણું કે ઇશ્વરપણું તપવડે જ સાધ્ય છે [શાં. પ. ૧૬૧].

અથ દેશનો તપઃ ત્રિવિધમ્ ઉચ્યતે । [શાં. ભા.] હવે શારીર, વાચિક તથા માનસ એવાં ત્રણ પ્રકારનાં તપ કહેવામાં આવે છે :

દેવદ્વિજગુરુપ્રાજ્ઞપૂજનં શૌચમાર્જવમ્ ।

બ્રહ્મચર્યમર્હિસા ચ શારીરં તપ ઉચ્યતે ॥ ૧૪ ॥

અન્વયાર્થ :—દેવદ્વિજગુરુપ્રાજ્ઞપૂજનમ્ દેવ, દ્વિજ, ગુરુ અને પ્રાણનું પૂજન શૌચ પવિત્રતા માર્જવમ્ સરળતા બ્રહ્મચર્યમ્ બ્રહ્મચર્ય ચ અને મર્હિસા અર્હિસા શારીરમ્ શારીર-શરીરસંબંધી તપઃ તપ ઉચ્યતે કહેવાય છે [૧૪].

શાન્દકાર્થ :—દેવ, દ્વિજ, ગુરુ તથા પ્રાણનું પૂજન, શૌચ, સરળતા, બ્રહ્મચર્ય અને અર્હિસા એ સર્વ શારીર [શરીરસંબંધી] તપ કહેવાય છે [૧૪].

વિવેચન :—દેવદ્વિજગુરુપ્રાજ્ઞપૂજનમ્ = દેવાઃ = જ્ઞાતા, ધિત્વ, વિપ્લુ, મુર્ધ, દુર્ગા વગેરે દેવતાઓનું પૂજન, દ્વિજાઃ = સદાચારવાળા બ્રાહ્મણોનું પૂજન,

શુભ્યઃ = માતા, પિતા તથા શુભનું પૂજન [મધુ.], અને પ્રાણાઃ = બ્રહ્મવેતાઓનું વેદોના અર્થને જાણનારાઓનું પૂજનમ્ = પ્રણામ, શુશ્રૂષા-સેવા તથા અન્ન વગેરેથી આરાધના [શંકરાનંદ, મધુ].

માતા, પિતા તથા આચાર્યની પૂજા સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. માતા, પિતા તથા શુભ એ સ્વર્ગોદિ ત્રણ લોક છે, એ બ્રહ્મચર્યોદિ ત્રણ આશ્રમો છે, ઋગ્વેદોદિ ત્રણ વેદો છે, તથા બ્રહ્મપત્ન્યાદિ ત્રણ અગ્નિઓ છે. એ ત્રણની સેવા કરનાર યજ્ઞ, કન્યાશુ, ધર્મ તથા ઉત્તમ લોકમાં મહા ફળને પ્રાપ્ત થાય છે. જે પુરુષ પોતાના પિતાને પ્રસન્ન કરે છે, તે પુરુષે પ્રજાપતિને પ્રસન્ન કર્યા છે; જે પુરુષ પોતાની માતાને પ્રસન્ન કરે છે, તેણે સાક્ષાત્ પૃથ્વીદેવી જ પ્રસન્ન કરી છે; અને જેણે પોતાના શુભને પ્રસન્ન કર્યા છે, તેણે સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મની પૂજા કરી છે [શાં. પ. ૧૦૮-૧-૨૫]. માતાપિતાની સેવા, એ જ ધર્મવ્યાધના પ્રસિદ્ધ આખ્યાનનું તાત્પર્ય છે [મહા. ભા. વન. અ. ૨૧૩].

શ્રુતિ કહે છે કે :—“ માતૃદેવો મહા. માતા જેને દેવના જેવી ઉપાસ્ય છે, એવો થા. પિતૃદેવો મહા. પિતા જેને દેવના જેવા ઉપાસ્ય છે, એવો થા. જાચાર્યદેવો મહા. [તે. ઉ. ૧-૧૧-૨] આચાર્ય જેને દેવના જેવા ઉપાસ્ય છે, એવો થા.”

“ આચાર્ય માં વિજાનીયાજાવમન્યેત કદિંચિત્ । ન મર્ચુરુદ્ધપાડસ્યેત સર્વદેવમયો ગુહઃ । [ભાગ. ૧૧-૧૭-૨૭] આચાર્યને મારાડપ [પરમાત્મસ્વરૂપ] જાણવા. આચાર્યને સામાન્ય મનુષ્ય જેવા માની તેમનું અપમાન ન કરવું, તથા તેમના શુભમાં દોષોનો આરોપ ન કરવો, કારણકે શુભ સર્વદેવમય ગણાય છે.”

ઘૌચમ્ = પવિત્રતા, માટી તથા જળથી શરીરને શુદ્ધ કરવું તે [મધુ.], તીર્થસ્નાનાદિ [ગ્ર. ભા.], અથવા અંતર તથા બાહ્ય શુદ્ધિ [શંકરાનંદ]. ઝાર્જવમ્ = સરળતા [શાં. ભા. વગેરે], શાસ્ત્રવિદિત કર્મમાં પ્રવૃત્તિ તથા શાસ્ત્રનિષિદ્ધ કર્મથી નિવૃત્તિ [મધુ], મન, વાણી તથા શારીરિક ક્રિયાની એકરૂપતા [રાં. ભા. વગેરે].

બ્રહ્મચર્યમ્ = સ્ત્રીભોગવર્જિત્વમ્ । [દ. પૈ ભા.] સ્ત્રીસંભોગનો ત્યાગ કરવારૂપ તથા અપવિત્ર વિચાર પણ ન કરવારૂપ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય; અથવા નિષિષ્યમૈધુન-નિવૃત્તિઃ । [મધુ., વલ્લભ], શુદ્ધસ્થાશ્રમમાં ઋતુકાળે વિદિત મર્યાદામાં જ સ્ત્રીસંભોગ કરવો તથા નિષિદ્ધમૈધુનથી નિવૃત્તિ. “ બ્રહ્મચર્યેણ તપસા દેવા મૃત્યુ-સ્વાપ્નતઃ । [અથર્વવેદસંહિતા ૧૧-૨-૫-૧૬] બ્રહ્મચર્યરૂપી તપવડે દેવોએ મૃત્યુ પર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો ” “ બ્રહ્મચર્યપ્રતિષ્ઠાયાં વૌર્ધ્વલભઃ । [પ્રા. ચો. સૂ. ૨-૩૮],

શ્રદ્ધાર્થ વિશે પ્રતિષ્ઠા પામેલો પુરુષ સામર્થ્યવિશેષને પ્રાપ્ત થાય છે." શરીરની ક્રાંતિ, મનની શાંતિ, સ્મૃતિ, મેધા, જ્ઞાનશક્તિ, આત્મજ્ઞાન વગેરે પ્રાપ્ત કરવા માટે શ્રદ્ધાર્થ શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે [અથર્વવેદીય-ઓપથ બ્રા. ૨-૫]. મહિષા = મન, વાણી કે શરીરવડે કાઈ પણ પ્રાણીને પીડા ન કરવી તે; અહીં 'ચ' પદવડે અસ્તેય તથા અપરિગ્રહનું પણ અહણ કરવું [મધુ.]. [દ્યોય, શ્રદ્ધાર્થ તથા અદ્વિંસાના વિશેષ વિવેચન માટે જુઓ ગી. ૪-૨૮].

આ તપ "શરીરનિર્વર્તયમ્. [શા. બા.] શરીરવડે કરવામાં આવે છે અર્થાત્ શરીરપ્રગ્નૈઃ સર્વેય કાર્યક્ષણૈઃ કર્તાદિભિઃ સાધ્યમ્. [શા. બા., મધુ.] શરીર જેમાં પ્રધાન છે એવાં સર્વ કાર્ય, કરણો, કર્તા આદિદ્વારા સાધ્ય છે," તેથી "શરીર તપ" કહેવાય છે [૧૪].

અનુદ્વેગકરં વાક્યં સત્યં પ્રિયહિતં ચ યત્.

સ્વાધ્યાયાભ્યસનં ચૈવ વાહ્મયં તપ ઉચ્યતે ॥ ૧૫ ॥

અ-વ્યાથ^૧ :—અનુદ્વેગકરં ઉદ્વેગ નહિ કરનારું સત્યં સત્ય ચ તથા પ્રિયહિતં પ્રિય લાગે એવું તથા હિત કરનારું યત્ જે વાક્ય વચન ચ એવું તેમ જ સ્વાધ્યાયાભ્યસનં યથાવિધિ વેદશાસ્ત્રો અભ્યાસ વાહ્મયં વાચિક-વાણીનું તપઃ તપ ઉચ્યતે કહેવાય છે [૧૫].

શાખ્યાથ^૨ :—ઉદ્વેગ નહિ કરનારું, સત્ય, પ્રિય તથા હિતકર વચન તથા યથાવિધિ વેદશાસ્ત્રો અભ્યાસ "વાચિક તપ" કહેવાય છે [૧૫].

વિવેચન :—અનુદ્વેગકરમ્ = સાંભળનારને દુઃખ ન ઉત્પન્ન કરે એવું, સત્યમ્ = પ્રમાણમૂલ્લભ્યાર્થિતાર્થમ્. [મધુ., વે. શ્ર. ગી.] પ્રમાણમૂલક તથા જેનો અર્થ અન્ય પ્રમાણવડે બાધિત ન થાય એવું, ચતુર્ભુતાર્થકપનમ્. [કેદાર] જે પ્રકારે અર્થનો અનુભવ થયો હોય તે પ્રકારે તેનું કથન કરનારું, વધાવણ્ય-પ્રતિપાદકમ્. [બા. ગી.] જે પ્રકારે અર્થને સાક્ષાત્ જોયો હોય [અર્થનો નિશ્ચય કયો હોય] તે પ્રકારે તેને પ્રતિપાદન કરનારું, પ્રિયહિતમ્ = સાંભળનારને સુખ ઉપજાવનારું તથા પરિણામનાં સુખ આપનારું, તેમ જ સ્વાધ્યાયાભ્યસનમ્ = યથાવિધિ વેદશાસ્ત્રો અભ્યાસ, એ "વાચિક તપ" કહેવાય છે.

"ચકારાત્ સ્ત્રોત્રગત્તદિરપિ વાહ્મયં" તા એવ મયતીત્યર્થઃ. [યંકરાનંદ] ચકારથી સ્ત્રોત્રપાઠ વગેરે પણ વાચિક તપ છે, એ અર્થ છે."

“ વિશેષણધર્મસમુચયાર્થઃશબ્દઃ । [શા. ભા., મધુ. વગેરે] અહીં પ્રિયહિતં
 ચ યત્ એ વચનમાં રહેલો ચ શબ્દ અનુદ્વેગકરત્વ, સત્યત્વ, પ્રિયત્વ અને
 હિતત્વ એ ચાર વિશેષણોના સમુચ્ચય માટે છે. તેથી જો વચન ઉદ્વેગ નહિ
 કરનારું, સત્ય, પ્રિય તથા હિતકર એ ચારે વિશેષણોથી યુક્ત હોય તો જ તે
 વાણીનું તપ કહેવાય છે. જો વચન તે પૈકી એક અથવા વિશેષણથી ન્યૂન હોય
 તો તે વાણીનું તપ નથી. જેમકે વચન અનુદ્વેગ કર હોય, પરંતુ સત્ય, પ્રિય તથા
 હિતકર ન હોય તો તે વાણીનું તપ નથી. તેવી જ રીતે વચન સત્ય હોય,
 પરંતુ તે અનુદ્વેગકર, પ્રિય તથા હિતકર ન હોય તો તે વાણીનું તપ નથી.
 તેવી જ રીતે વચન પ્રિય હોય, પરંતુ અનુદ્વેગકર, સત્ય તથા હિતકર ન હોય
 તો તે વાણીનું તપ નથી; અને વચન હિતકર હોય, પરંતુ અનુદ્વેગકર, સત્ય
 તથા પ્રિય ન હોય તો તે વાણીનું તપ નથી [શા. ભા., મધુ. વગેરે] [૧૫].

અવતરણિકા :—હવે માનસતપનું વર્ણન કરે છે :

મનઃપ્રસાદઃ સૌમ્યત્વં મૌનમાત્મવિનિગ્રહઃ ।

ભાવસંશુદ્ધિરિત્યેતત્ તપો માનસમુચ્યતે ॥ ૧૬ ॥

અન્વયાથ :—મનઃપ્રસાદઃ મનની પ્રસન્નતા સૌમ્યત્વં સૌમ્યતા મૌનમ્ મૌન
 આત્મવિનિગ્રહઃ આત્મસંયમ તથા ભાવસંશુદ્ધિઃ અંતઃકરણની શુદ્ધિ इति एतत्
 એ પ્રમાણે એ સર્વ માનસ તપઃ માનસ તપ કહ્યતે કહેવાય છે [૧૬].

શબ્દાર્થ :—મનની પ્રસન્નતા, સૌમ્યતા, મૌન, આત્મસંયમ અને અંતઃક-
 રણની શુદ્ધિ એ સર્વ “ માનસ તપ ” કહેવાય છે [૧૬].

[વેચન :—મન.પ્રસાદઃ = મનની પ્રસન્નતા [શા. ભા. વગેરે], વિપ્રયચિંતા-
 કૃત વ્યાકુળતાનો [વ્યગ્રતાનો અભાવ] [મધુ.], રામદેવાદિથી રહિતપણું [રા. ભા.
 વગેરે], સૌમ્યત્વં = મુખાદિને પ્રસન્ન કરનારી અંતઃકરણની શાંતવૃત્તિ [શા.
 ભા.], સર્વ પ્રાણીઓના હિતની [લક્ષાની] ધ્યાન કરવી તથા નિષિદ્ધ
 વસ્તુઓના ચિંતનનો અભાવ [મધુ.], ઉપકાર કરનારમાં તથા અપકાર કરનારમાં
 પેક્ષપાતરહિત મનનું અવસ્થાન અથવા અકૂરતા [શંકરાનંદ] મૌનમ્ = મનના
 નિગ્રહથી કરેલો વાણીનો સંયમ [શા. ભા.], મનનો સંયમ તે જ મૌન છે, મૌન
 મનના નિગ્રહનું કાર્ય છે. મનનો નિગ્રહ સિદ્ધ થાય છે, ત્યારે જ વાણીનું મૌન
 થાય છે [શા. ભા.] સશુણ્ણ અથવા નિર્ગુણનું અનુસંધાન-ધ્યાનપરાયણતા અથવા
 મુનિભાવ [શંકરાનંદ], નિદિધ્યાસનં નામનું આત્માનું ચિંતન [મધુ.], ચિત્તને
 ચિંતનશત્ય કરવું તે. કેવળ વાણીનો નિરોધ મૌન નથી [શંકરાનંદ].

આત્મચિન્તિપ્રહઃ = મનનો નિગ્રહ કરી, આત્મચિંતનમાં મનને સ્થિર કરવું તે [શા. ભા.], અસંપ્રજાત નિરોધ સમાધિ [મધુ.], મનને વિષયોથી નિવૃત્ત કરવું, મનને આત્મા વિષે સ્થિર કરવું. માવસંગુદ્ધિઃ = ખીજની સાથેના વ્યવહારમાં નિષ્કપટપણું [શા. ભા. વગેરે], અંતઃકરણની શુદ્ધિ અર્થાત્ કામ, ક્રોધ, લોભ વગેરે મલની નિવૃત્તિ [મધુ.], આત્મા સિવાય અન્ય વિષયના ચિંતનથી રહિતપણું [રા. ભા.], વિષયભોગ વાસનારૂપ મલનો અભાવ—એ સર્વ માનસતપ કહેવાય છે.

મૌન-મુનિભાવ

મુનિ એ પ્રકારના છે : (૧) એક કાષ્ઠતપસ્વી અને (૨) શુવન્મુક્ત. હૃદયી ઇન્દ્રિયોને જીતનારો મુનિ કાષ્ઠતપસ્વી કહેવાય છે. આત્માનું અનુસંધાન કરનારો, આત્મામાં જ રહેનારો, વ્યવહારમાં ખીજ તપસ્વીની પેઠે વર્તતો હતાં, નિરંતર આનંદથી તૃપ્ત રહેનાર પુરુષ શુવન્મુક્ત કહેવાય છે. આ એ શાંત મુનિઓના ચિત્તના નિશ્ચયરૂપ જે ભાવ તે “ મૌન ” કહેવાય છે.

વાદ્મૌન, અક્ષમૌન, કાષ્ઠમૌન, અને સુષુપ્તમૌન અને એમ ચાર પ્રકારનાં મૌન છે. વાણીને રોકવી તે વાદ્મૌન કહેવાય છે. બળાત્કારથી ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવો એ અક્ષમૌન [ઇન્દ્રિયમૌન] કહેવાય છે, શરીરની ચેષ્ટાઓનો ત્યાગ કરવો, એ કાષ્ઠમૌન કહેવાય છે અને જગતના બાધપૂર્વક આત્માનું જ ચિંતન કરવું, એટલે કે આત્મતત્ત્વને યથાર્થ જાણી સ્વસ્વરૂપમાં નિઃસંદેહ રહેવું એ સુષુપ્તમૌન કહેવાય છે.

પહેલા ત્રણ પ્રકારના મૌનનો અધિકારી કાષ્ઠતપસ્વી છે; અને ચોથા મૌનનો અધિકારી શુવન્મુક્ત છે. શુવન્મુક્તોમાં રહેનારી જે સુષુપ્તમૌન નામની અવસ્થા તે જ તુર્ધાવસ્થા કહેવાય છે. યોગની તુરિયા નામની સાતમી ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયેલા શુવન્મુક્તો આત્માના અનુસંધાનરૂપ સુષુપ્તમૌન અનુભવે છે. તત્ત્વદર્શન થાય તો સુષુપ્તમૌન અનાયાસે સિદ્ધ થાય છે [યો. વા. નિ. પ્ર. [૫] ૧૮-૩-૧૦] [૧૬].

અવતરશ્લોકાઃ—હવે સાત્ત્વિક તપનું વર્ણન કરે છે :

શ્રદ્ધયા પરયા તપ્તં તપસ્તત્રિવિધં નરૈઃ ।

અફલાકાદ્દક્ષિભિર્યુક્તૈઃ સાત્ત્વિકં પરિચક્ષતે ॥ ૧૭ ॥

અન્યથાથ' :—અપ્લવાંક્ષિભિઃ ક્ષણની ઇચ્છાથી રહિત યુક્તેઃ સમાહિત ચિત્તવાળા નરેઃ પુરુષોએ [શા. ભા.] પરમા શ્રેષ્ઠ ધર્મથી શ્રદ્ધાથી તપ્ત આચરેલું તત્ તે ત્રિવિધમ્ તથા પ્રકારના તપઃ તપને શિષ્ટપુરુષો સાત્ત્વિકં સાત્ત્વિક પરિચક્ષતે કહે છે [૧૭].

શબ્દાથ' :—ક્ષણની ઇચ્છાથી રહિત સમાહિત ચિત્તવાળા પુરુષોએ પરમ શ્રદ્ધાથી આચરેલાં એ ત્રણ પ્રકારનાં તપને શિષ્ટપુરુષો “સાત્ત્વિક તપ” કહે છે [૧૭].

વિવેચન :—અપ્લવાંક્ષિભિઃ = ક્ષણની કામનારહિત તથા યુક્તેઃ = સમાહિત ચિત્તવાળા પુરુષોએ [શા. ભા.], કાર્યની સિદ્ધિ તથા અસિદ્ધિમાં નિર્વિકાર ચિત્તવાળા અધિકારી પુરુષોએ [મધુ. વગેરે], પરમા = પ્રકૃષ્ટતા । [શા. ભા.] શ્રેષ્ઠ ધર્મથી = આરિતકબુદ્ધિથી આચરેલાં એ ચારીર, વાચિક તથા માનસ તપને સત્ત્વનિર્વૃત્તમ્ । [શા. ભા.], સત્ત્વગુણનિત અથવા સત્ત્વગુણનિત અતિ-શ્રદ્ધાથી નિષ્પાદિત હોવાથી [શંકરાનંદ] શિષ્ટપુરુષો સાત્ત્વિકં = સાત્ત્વિક તપ કહે છે [૧૭].

અષ્ટતરણિકા :—હવે રાજસ તપનું વર્ણન કરે છે :

સત્કારમાનપૂજાર્થં તપો દમ્ભેન ચૈવ યત્ ।

ક્રિયતે તદિહ પ્રોક્તં રાજસં ચલમધ્રુવમ્ ॥ ૧૮ ॥

અન્યથાથ' :—ચ અને યત્ જે તપઃ તપ સત્કારમાનપૂજાર્થ સત્કાર, માન તથા પૂજા અર્થે તથા દમ્ભેન દંભથી એવ જ ક્રિયતે કરવામાં આવે છે તત્ તેને શિષ્ટપુરુષોએ રાજસં રાજસ પ્રેક્ષતે કહ્યું છે. તે રૂઢ આ લોકમાં જ ક્ષણ આપે છે, પરંતુ પરલોકમાં ક્ષણ આપતું નથી [મધુ.] તેમ ચલં ચળ—નાશવંત તથા અધ્રુવમ્ અનિચિત ક્ષણવાળું છે [૧૮].

શબ્દાથ' :—જે તપ સત્કાર, માન તથા પૂજા અર્થે તથા દંભથી જ કરવામાં આવે છે, તે તપને શિષ્ટપુરુષોએ “રાજસ” કહ્યું છે. તે આ લોકમાં જ ક્ષણ આપે છે, તથા તે ચળ અને અધ્રુવ છે [૧૮].

વિવેચન :—મનસા આદરઃ સત્કારઃ । [રા. ભા.] મનથી આદર કરવો તે સત્કાર કહેવાય છે, વાચા પ્રશંસા માનઃ । [રા. ભા.] વાણીથી પ્રશંસા કરવી તે માન કહેવાય છે; અને શરીરે નમસ્કારાદિઃ પૂજા । [રા. ભા.] શરીરવડે નમસ્કારાદિ કરવા [રા. ભા.], પાદપ્રક્ષાલન, અર્ચન, ભોજન કરાવવું વગેરે [શા. ભા.] પૂજા કહેવાય છે. જે તપ સત્કારમાનપૂજાર્થમ્ =

સત્કાર પામવાની ઇચ્છાથી, માન મેળવવાની ઇચ્છાથી કે પોતાની પૂજા કરાવવાના હેતુથી તેથી દંમેન = દંભથી જ કરવામાં આવે છે, તે તપને શિષ્ટપુરુષો “રાજસ તપ” કહે છે.

રાજસ તપ इह = આ લોકમાં જ ફળ આપે છે, પરંતુ પરલોકમાં ફળ આપતું નથી [મધુ.]. વળી આ લોકમાં પશુ રાજસતપ ચલમ્=અલ્પકાલસ્યા-ચિન્તમ્. [મધુ.] બહુ જ થોડા સમય સુધી રહે એવા ફળને આપનારું, વિનાશી તથા અમૃતમ્ = ફલજનકતાનિયમચ્ચન્યમ્. [મધુ.] ફલના ઉત્પાદકપદ્ધતિના નિયમથી શૂન્ય છે. રાજસતપ કરનારા પૈકી કેટલાકને સત્કાર, માન કે પૂજારૂપી ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તથા કેટલાકને આ લોકમાં પશુ સત્કાર, માન કે પૂજારૂપી ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી [૧૮].

અવતરણિકા :—હવે તામસતપનું વર્ણન કરે છે :

મૂઢગ્રાહેणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ।

परस्योत्सादनार्थं वा तच्चात्मसमुदाहृतम् ॥ ૧૯ ॥

અન્યથાર્થઃ—અતઃ જે તપઃ તપ મૂઢગ્રાહેણ અત્યંત અવિવેકથી કરેલા દુરાચરથી આત્મનઃ શરીરને-દેહ તથા મન્દ્રિયોના સમૂહને [મધુ.] પીડયા પીડા કરીને ક્રિયતે કરવામાં આવે છે વા અથવા પરસ્ય બીજાના ઉત્સાદનાર્થે વિનાશ માટે કરવામાં આવે છે તત્ તે તપને શિષ્ટપુરુષોએ તામસ તામસ ઉદાહૃતં કહ્યું છે [૧૯].

શબ્દાર્થઃ—જે તપ દુરાચરથી શરીરને પીડા કરીને કરવામાં આવે છે, અથવા બીજાના વિનાશને માટે કરવામાં આવે છે, તે તપને “તામસ” કહ્યું છે [૧૯].

વિવેચનઃ—જે તપ મૂઢગ્રાહેણ = અત્યંત અવિવેકથી કરેલા દુરાચરવડે [શા. ભા., મધુ. વગેરે] આત્મનઃ પીડયા ક્રિયતે = દેહ તથા મન્દ્રિયોના સમૂહને પીડા કરીને કરવામાં આવે છેઃ તીક્ષ્ણ સળિયા પર એસી, નદીમાં બિલા રહી, બાંધા બટકી, હાથ બિંચો રાખી, કે ઉપવાસાદિથી દેહને કષ્ટ આપી કરવામાં આવે છે; અથવા પરસ્ય ઉત્સાદનાર્થમ્ = આલિચારિક [મારણ] ક્રિયાવડે [ચંકરાનંદ, શ્રીધર વગેરે] બીજાના વિનાશને અર્થે કરવામાં આવે છે, તે તપને શિષ્ટપુરુષોએ “તામસ” કહેલું છે [૧૯].

અવતરણિકાઃ—હવે દાનના સાર્વિકાદિ ત્રણ પ્રકારના બેદને કહે છે :

દાતવ્યમિતિ યદ્દાનં દીયતેઽનુપકારિણે ।

દેશે કાલે ચ પાત્રે ચ તદ્દાનં સાત્ત્વિકં સ્મૃતમ્ ॥ ૨૦ ॥

અન્યથાર્થઃ—દાતવ્યં દાન કરવા યોગ્ય છે એવા નિશ્ચયવડે ચત્તુઃ દાન દાન દેશે કુરુક્ષેત્રાદિ પવિત્ર દેશમાં ચ તથા કાલે સંક્રાંતિ, ગ્રહણ વગેરે પુણ્યકાળમાં ચ અને અનુપકારિણે ઉપકાર પાછો વાળવા અસમર્થ હોય એવા પાત્રે સુપાત્રને—શમદમ્ભાદિયુક્ત શ્રોત્રિયને [કેશવ] હીયતે અપાય છે તત્ તે દાન દાન સાત્ત્વિક સાત્ત્વિક સ્મૃતં કહ્યું છે [૨૦]

શબ્દાર્થઃ—દાન અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે, એવા નિશ્ચયવડે જે દાન પવિત્ર દેશમાં, પુણ્યકાળમાં, ઉપકાર પાછો વાળવા અસમર્થ હોય એવા સુપાત્રને અપાય છે, તે દાનને “સાત્ત્વિક” કહ્યું છે [૨૦].

વિવેચનઃ—દાતવ્યમ્ = દાન અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે, એવા નિશ્ચય કરી, ક્ષેત્રાદિ રહિત યર્થને, દેશે = કુરુક્ષેત્ર, કાશી વગેરે પવિત્ર દેશમાં કાલે = સંક્રાંતિ, ગ્રહણ, પૂર્ણિમા, એકાદશી વગેરે પુણ્યકાળમાં, અથવા કુકાળ, ધરતીકંપ, આગ, વાવાઝોડા વગેરે આપત્તિકાળમાં, અનુપકારિણે = પ્રત્યુપકારની અપેક્ષા વિના અથવા પ્રત્યુપકાર પાછો વાળવા અસમર્થ હોય એવા પાત્રે = સુપાત્રને [શા. ભા.], શમદમ્ભતિતિદ્વાદિ યુક્ત શ્રોત્રિયને [કેશવ], અથવા બ્રૂહ્મા, તરસ્થા, નગ્ન, દરિદ્ર, રોગી, દુઃખી, અનાથ કે ભયભીત પ્રાણીઓને અન્ન, જળ, વસ્ત્ર, ધન, ઐશ્વર્ય, આશ્રય વગેરે આપવું, તે “સાત્ત્વિક” દાન કહેવાય છે.

દેશ કાળનો યોગ ન આવ્યો હોય, તોપણ સુપાત્રને આપેલું દાન સાત્ત્વિક છે [નીલકંઠ], પરંતુ દેશ, કાળ તથા પાત્ર એ બધાનો સાથે યોગ હોય અને જે દાન આપવામાં આવે છે, તેમાં મહાન ગુણ રહેલો છે [નીલકંઠ].

ચારિત્ર્ય, વિદ્યા, કુળ વગેરેમાં સમાન હોય છતાં, તે બંનેમાં યાચના કરનારને દાન આપવા કરતાં, યાચના નહિ કરનારને દાન આપવું, તે વધારે શ્રેષ્ઠ છે; કારણકે યાચના કરીને પોતાની કૃપણતા દર્શાવનાર ધૈર્યહીન પુરુષ કરતાં, યાચના નહિ કરનાર ધૈર્યયુક્ત પુરુષ વધારે યોગ્ય છે [મ. ભા. અનુ. ૬૦-૨].

તિતિભુતે અસત્ત્વ જેવું કશું નથી, દુષ્ટને અકાર્ય જેવું કશું નથી અને દાનધર્મપરાયણ પુરુષને ન આપી શકાય એવું કશું નથી. ૪૮ દિવસના ઉપવાસી રતિદેવે અન્ન-જળનું, શિખિએ પોતાના માંસનું, ક્ષીમિષ્કપિએ પોતાનાં હાડકાંનું તથા બળીરાજાએ સર્વસ્વનું દાન આપ્યું તે પ્રસિદ્ધ છે.

દાનધર્મ

“ દાન, નામ ન્યાયાર્થિતસ્ય ધનધાન્યાદેઃ અદ્યયાડર્થિન્યઃ પ્રદાનમ્ । [શાંખી-
ત્ય ઉપનિષદ્-જ્ઞાનાલિદર્શન ઉપનિષદ્ ૭] ન્યાયપૂર્વક પ્રાપ્ત યથેલા ધન-
ધાન્યાદિ પદાર્થો અદ્યાપૂર્વક સુપાત્રોને આપવા તે “ દાન ” કહેવાય છે. ”

દાન આપવું એ સનાતન ધર્મ છે. આ ધર્મના સર્વધર્માં પશુ કેટલાક ધનવાન, પુરુષો માને છે કે, આ દાનધર્મ કૃપણ [દીન] પુરુષોએ જ ચાલુ કર્યો છે, પરંતુ દૈવી પ્રતિકૂળતાને લીધે, તે ધનવાન પુરુષો જ્યારે પ્રારબ્ધવશાત્ નિર્ધન બની જાય છે, ત્યારે તેમને પશુ આ દાનધર્મ પસંદ પડે છે [શા. પ. ૨૫૬-૧૮].

સત્યયુગમાં તપ, ત્રેતાયુગમાં યજ્ઞ, દ્વાપર યુગમાં યજ્ઞ તથા કળિયુગમાં કેવળ દાન જ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે [શાં. પ. ૨૩૧-૨૮]. યતિઓનો મુખ્ય ધર્મ શમ છે, વાનપ્રસ્થોનો મુખ્ય ધર્મ નિયમ છે, તથા ગૃહસ્થનો મુખ્ય ધર્મ દાન છે.

“ ધન ચ ધર્મકલ્પમ્ । [ભાગ. ૧૧-૫-૧૨] ધર્મ કરવો, એ જ ધનનું ફળ છે. ” ધર્મથી પરાક્ષ જ્ઞાન તથા પરમ સાતિ આપનારું અપરાક્ષ જ્ઞાન થાય છે.

“ શતહસ્તસમાહર, સહસ્રહસ્તસંકિર । [અથર્વ ૩-૨૪-૫] સેંકડો હાથે ઉત્સાહ-
તથા અમૂર્ણક અન્નધનાદિ પદાર્થો પ્રાપ્ત કરો; તથા હજારો હાથોની ઉદારતાદ્વારા તેનો સદુપયોગ કરો-અન્નાદિ પદાર્થોનું વિતરણ કરો. ”

શાસ્ત્રવેત્તાઓ કહે છે કે:—“ અનુકૂળે વિધી દેયં યત્ પૂર્યિતા હરિઃ । જો પ્રારબ્ધ અનુકૂળ હોય તો અવશ્ય દાન આપવું, કારણકે દાન આપનારનો જી હાર શ્રીહરિ સર્વદા હરપૂર રાખશે; અને પ્રતિકૂળે વિધી દેય, યતઃ સર્વં હરિર્મ્યાતિ । જો પ્રારબ્ધ પ્રતિકૂળ હોય તોપણ દાન આપવું, કારણકે પ્રતિકૂળ પ્રારબ્ધ સર્વસ્વનું હરણ કરે છે, અને તેથી સર્વનાશ કરતા દાન આપી પુણ્ય કરાવું તે સારું છે. ”

શ્રુતિ કહે છે કે:—અદ્યયા દેયમ્ । અધદ્યાડદેયમ્ । ધિયા દેયમ્ । દ્વિયા દેયમ્ । મિયા દેયમ્ । સાંવિદા દેયમ્ । [તૈ. ઉ. ૧-૧૧-૩] અદ્યાપૂર્વક દાન આપવું, અશ્રદ્ધાથી નહિ; ધિયા = વિમૂલ્યા વિભૂતિને [એકધર્મને] અનુસાર દાન આપવું; લક્ષ્મણપૂર્વક [લોકલક્ષ્મણના ભયથી] દાન આપવું; શાસ્ત્રાજ્ઞાના ભયવડે પશુ-આપવું; તથા સંઘિદા = મૈત્ર્યાદિ કાર્યેણ । [શા. ભા. તૈ. ઉ.] મૈત્રી આદિ-કાર્યના નિમિત્તથી દાન આપવું. ”

અનીતિથી મેળવેલા ધનાદિનું દાન પરિશ્રમરૂપ છે

મહાકબ્દથી મેળવેલા ધનનો દાનમાં ત્યાગ કરવો એ અત્યંત દુષ્કર છે.

‘દાનથી બીજું’ કશું વધારે દુષ્કર નથી, તેથી હું દાનને જ શ્રેષ્ઠ માતું છું. આ સંબંધમાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે, ન્યાયપૂર્વક મેળવેલું ધન દેશ, કાળ તથા પાત્રની યોગ્યતા જોઈને જ આપવું. અન્યાયથી મેળવેલા ધનથી જે દાનધર્મ કરવામાં આવે છે, તે દાન મહાભયથી રક્ષણ કરતું નથી [વનપર્વ ૨૫૯-૨૮-૩૧]. જે મનુષ્ય અધર્મથી સંપાદન કરેલા ધનવડે પરલોકના સાધનભૂત યજ્ઞદાનાદિ કર્મો કરે છે, તે મરણ પછી ધન કુમાર્ગે આવેલું હોવાથી યજ્ઞદાનાદિ કર્મોના ફલને પરલોકમાં ભોગવતો નથી [ઉદ્યોગપર્વ ૧૫-૧૬].

જો ચિત્ત રાગદ્વેષથી બગડેલું હોય અને કાંઈને કાંઈને અન્યાયપૂર્વક ધન મેળવવામાં આવે, તથા આ પ્રકારે અન્યાયથી પ્રાપ્ત કરેલા ધનનું દાન કરવામાં આવે તો તે ધન જેનું હોય તેને દાનનું ફળ મળે છે. રાગ, દ્વેષ, મોહ, ક્રોધ, મદ અને મત્સરનો ત્યાગ કર્યો વિના જે દાન કરવામાં આવે છે, તે એક જાતનો ક્લેશ જ છે [યો. વા. ઉ. પ્ર. ૬-૧૦-૧૧].

અનીતિથી મેળવેલા ધનનું કરોડોનું દાન, નીતિપૂર્વક મેળવેલી એક પાઈના પણ દાનની તુલના કરી ચક્રો નહિ; સમાજના એક ભાગને છેક નીચેવી નાખી, તેને નિર્ધન બનાવી મેળવેલા ધનનો તુલ્ય દુકોડો, પોતે જ નીચેવી લીધેલા ગરીબોને કીર્તિ ખાતર દાન કરીને પાછો આપવો તે દાન નહિ, પરંતુ પાપનું ઢાંકણ છે. પાણીનો ઈશરો સર્પ, પાણીની તંગી ઉત્પન્ન કરી, પ્રાણીમાત્રને તરસથી ટળવળતા કરી, શ્વેત સમયે મોંમાં બે દીપાં પાણી રડનારને દયાળુ કે દાતા કોણ કહેશે ?

દાન, દયા અને નીતિ છૂટાં કદખી ચક્રાતાં નથી. એ ત્રણે સહવાસી છે. એકનો વિયોગ યતાં એ બધાં પ્રાણુત્યાગ કરે છે.

તાત્પર્ય એ છે કે, દયા વિના દાનધર્મમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી; નીતિ વિના ‘દાનધર્મ’ ફલિત થતો નથી; અને દાનધર્મ વિના દયા અને નીતિ બન્ને વાંઝિયાં છે; કારણકે અતઃકરણ વિષે કેવળ નામમાત્રરૂપે રહેલી દયાથી કે નીતિથી સંપ્રદ કરેલા ધનાદિ પદાર્થોના ઢગલાથી કાંઈ પણ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થતો નથી [૨૦].

અવતરણિકા :—હવે રાજસદાનનું વર્ણન કરે છે :

·યત્તુ પ્રત્યુપકારાર્થં ફલમુદ્દિશ્ય વા પુનઃ ।

·દ્વીયતે ચ પરિક્લિષ્ટં તદાનં રાજસં સ્મૃતમ્ ॥ ૨૧ ॥

અન્યથાર્થઃ—પુનઃ વળી ચત્તુ જે કંઈ દાન પ્રત્યુપકારાર્થે પ્રતિ ઉપકાર માટે-જે દાન ઉપકારનો બદલો લેવાના વિચારથી વા અથવા ફલે ફલને હર્દિયઃ ઉદ્દેશીને ચ તથા પરિક્લિષ્ટં ક્લેશ પામીને-પશ્ચાત્તાપયુક્ત થઈને દીયતે આપવામાં આવે છે તત્ત તે દાનમ્ દાન રાજસં રાજસ સ્મૃતં કહ્યું છે [૨૧].

શબ્દાર્થઃ—વળી જે દાન ઉપકારનો બદલો લેવાના વિચારથી અથવા સ્વર્ગોદિક ફલના ઉદ્દેશથી અથવા ક્લેશ પામીને આપવામાં આવે છે, તેને “રાજસ” કહ્યું છે [૨૧].

ત્રિવેચનઃ—જે દાન પ્રત્યુપકારાર્થમ્ = પ્રતિ ઉપકાર માટે-’ બીજે સમયે દાન લેનાર મનુષ્ય મારા ઉપર ઉપકાર કરશે’ એવા વિચારથી આપવામાં આવે છે. [શા. ભા.], અથવા ફલમ્ હર્દિયઃ = સ્વર્ગોદિક ફલના ઉદ્દેશથી આપવામાં આવે છે [શા. ભા. વગેરે], અથવા પરિક્લિષ્ટં = ક્લેશ પામીને આપવામાં આવે છે [શા. ભા. વગેરે], ‘આટલું ધન મેં દાનમાં શા માટે આપ્યું’ એ પ્રકારે જે દાન પશ્ચાત્તાપયુક્ત થઈને આપવામાં આવે છે [મધુ, કેશવ. વગેરે], આપતાં પહેલાં, આપતી વેળા તથા આપ્યા પછી દ્રવ્યના ખર્ચથી બહુ ખેદયુક્ત થઈને આપવામાં આવે છે, અથવા અક્ત્યાણદ્રવ્યકં । [૨૧. ભા.] જે દાન અશુભ દ્રવ્યથી યુક્ત છે, તે દાનને દિષ્ટપુરુષોએ “રાજસ” કહ્યું છે [૨૧].

અવતરણિકાઃ—હવે તામસ દાનનું વર્ણન કરે છે :

અદેશકાલે યદાનમપાત્રેભ્યશ્ચ દીયતે ।

અસત્કૃતમવજ્ઞાતં તત્તામસમુદાહતમ્ ॥ ૨૨ ॥

અન્યથાર્થઃ—ચ અને ચત્તુ જે દાન અદેશકાલે અપવિત્ર દેશકાલમાં અપાત્રેભ્યઃ અપાત્રોને અસત્કૃત સત્કારરહિત તથા અવજ્ઞાતં અવજ્ઞા-પૂર્વક-તિરસ્કારપૂર્વક દીયતે અપાય છે તત્ત તે દાન દિષ્ટ પુરુષોએ તામસં તામસ ઉદાહૃતં કહ્યું છે [૨૨].

શબ્દાર્થઃ—જે દાન અપવિત્ર દેશકાળમાં, અપાત્રોને, સત્કારરહિત તથા અવજ્ઞાપૂર્વક અપાય છે, તેને “તામસ” કહ્યું છે [૨૨].

ત્રિવેચનઃ—જે દાન અદેશકાલે = ન્યાં અપવિત્ર વસ્તુઓ કે મ્લેચ્છાદિ હોય એવા દેશમાં [શા. ભા.], અથવા દુર્જનના સંસર્ગથી પાપના કારણરૂપ અપવિત્ર સ્થળમાં [મધુ.], અપવિત્ર ક્ષણમાં અર્થાત્ પુણ્ય કરવા માટે કરેવામાં આવેલા સંક્રાંતિ વગેરે પર્વ વિનાના ક્ષણમાં [શા. ભા.], અથવા અગૌરવના

સમયમાં [મધુ. વગેરે], અપાત્રેભ્યઃ = મૂર્ખા, ચોર વગેરેને [શા. ભા.], અથવા વિદ્યા તથા તપથી રહિત નદવૈરવાદિક અપાત્રોને આપાય છે [મધુ. વગેરે], તથા જે દાન દેશ, કાળ તથા પાત્ર ઉત્તમ હોવા છતાં અસત્કૃતમ્ = પ્રિયવચન, પાદપ્રદાન, પૂજા વગેરે સન્માનરહિત [શા. ભા. વગેરે] તથા અવજ્ઞાતમ્ = નિરસકારપૂર્વક આપવામાં આવે છે, તેને શિષ્ટપુરુષોએ “તામસ” કહ્યું છે.

કલિયુગમાં દાન, તપ, ઉપવાસ, તીર્થાટનાદિ પોતાની રૂચિ પ્રમાણે કરવામાં ધર્મ માનવામાં આવે છે [વિ. પુ. ૧-૧-૧૫]. કુપાત્રને દાન આપવામાં આવે છે, ત્યારે સુપાત્રને દાન અપાત્રું નથી, માટે પ્રમાદરહિત ધર્મ, સુપાત્રને જ દાન આપવા પ્રયાસ કરવો [શાં. પ. ૨૬-૩૧] [૨૨].

અવતરણિકા :—આ પ્રમાણે આહાર, યજ્ઞ, તપ તથા દાન એ ચારેના સાત્ત્વિક, રાજસ તથા તામસ એવા ત્રણ પ્રકારના ભેદને કહીને, ‘સાત્ત્વિક આહારાદિ અવશ્ય મદલ્યુ કરવા યોગ્ય છે, અને રાજસ-તામસ આહારાદિ અવશ્ય પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે’ એ ભગવાને પ્રતિપાદન કર્યું [શ્લોક ૭-૨૨].

“તન્નાહારસ્ય દૃષ્ટાર્થત્વેન નાસ્ત્યક્ષયેશુભ્યેન પુણ્યે ફળાભાવશ્ચક્રા । [મધુ.] તેમાં આહાર દૃષ્ટાર્થક છે, અર્થાત્ આહાર ક્ષુધાની નિવૃત્તિરૂપ દૃષ્ટ અર્થની જ સિદ્ધિ કરે છે, ધર્મની ઉત્પત્તિદ્વારા સ્વર્ગોદિરૂપ અદૃષ્ટ અર્થની સિદ્ધિ કરતો નથી, તેથી કોઈ અંગની વિશુદ્ધતાને લીધે આહારના પુણ્યમાં ફળના અભાવની શંકા થતી નથી.”

સાત્ત્વિક યજ્ઞ, તપ તથા દાન ધર્મની ઉત્પત્તિદ્વારા સ્વર્ગોદિરૂપ અદૃષ્ટ અર્થની પ્રાપ્તિ કરનારાં છે. આ યજ્ઞ, તપ તથા દાન દેશ, કાળ, પાત્ર, દ્રવ્ય, મંત્ર, તંત્ર આદિરૂપ અંગની વિશુદ્ધતાને લીધે સાત્ત્વિક હોવા છતાં, નિષ્ફળતાને પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે કે સ્વર્ગોદિરૂપ અદૃષ્ટ ફળ ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ થતાં નથી. વળી યજ્ઞાદિ કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરનારા મનુષ્યોમાં પ્રમાદનું બાહુલ્ય હોવાથી, યજ્ઞાદિ કર્મો વિષે વિશુદ્ધતા દોષ અનિવાર્ય છે—યજ્ઞાદિ કર્મો વિષે કોઈ ને કોઈ અંગની વિશુદ્ધતા અવશ્ય થાય છે [મધુ].

“અતસ્તદ્વૈશુષ્ણ્યરિહારાય । [મધુ.] તેથી યજ્ઞાદિ કર્મો વિષે વૈશુષ્ણ્યના પરિહાર માટે—વિશુદ્ધતારૂપ દોષની નિવૃત્તિ માટે, યજ્ઞદાનતપઃપ્રમૂતોના સાદ્ગુણ્યકરણાય । [શા. ભા.] યજ્ઞ, દાન તથા તપાદિને સાદ્ગુણ્ય [સગુણતા-પૂર્ણતા] પ્રાપ્ત કરાવવા માટે, ‘ૐ તત્સદિત્યુક્તવા સવે સયુગં સફલં ચ ભવતીતિ યોધયિતુમ્ । [શંકરાનંદ]’ ૐ તત્સત્ ના ઉચ્ચારણથી સંપૂર્ણ કર્મ [કર્મભાત્ર] સગુણ

તથા સર્વ થાય છે, એ બોધ કરવા માટે, ‘પરમકારણિક’ ભગવાન ‘ૐ તત્સત્’ એ ભગવાનના નામના ઉચ્ચારણરૂપ સામાન્ય પ્રાયશ્ચિત્તનો [મધુ., નીલકંઠ વગેરે] ઉપદેશ આપે છે : ”

ૐતત્સદિતિ નિર્દેશો વ્રહ્મણસિવિધઃ સ્મૃતઃ ।

બ્રાહ્મણાસ્તેન વેદાશ્ચ યજ્ઞાશ્ચ વિહિતાઃ પુરા ॥ ૨૩ ॥

અન્યથાથઃ :—ૐ તત્સત્ એમ, તત્ અને સત્ इति એ પ્રમાણે વ્રહ્મણઃ બ્રહ્મનો નિર્દેશઃ નામ ત્રિવિધઃ ત્રણ પ્રકારનું સ્મૃતઃ કહ્યું છે. પુરા-પૂર્વે-સૃષ્ટિના આદિકાળમાં તેન તે નામવડે પ્રગ્નપતિએ વ્રાહ્મણાઃ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રો [મધુ.] ન અને વેદાઃ વેદો ન તથા યજ્ઞાઃ યજ્ઞોને વિહિતાઃ સરન્ન્યા છે [૨૩].

શબ્દાથઃ :—એમ, તત્ અને સત્ એમ બ્રહ્મનો નિર્દેશ [નામ] ત્રણ પ્રકારનો કહેતો છે. પૂર્વે પ્રગ્નપતિએ તે નામવડે બ્રાહ્મણો, વેદો તથા યજ્ઞો સરન્ન્યા છે [૨૩].

વિવેચન :—“ ૐ તત્સત્ इति = ૐ इति વ્રહ્મ । [તે. ઉ. ૧-૮] ઓંકાર બ્રહ્મ છે; ” “તદિતિ વા રતસ્ય મહત્તો મૂતસ્ય નામ મવતિ તત્ । [તે. આ. ૩-૩-૧૯] ‘તત્ એ મહાશૂન બ્રહ્મનું નામ છે; ” તથા “સદેવ સૌમ્યેદમગ્ર આસીત્ । [હા. ઉ. ૧-૨-૨] ‘આ જગતની ઉત્પત્તિની પૂર્વે સત્ [બ્રહ્મ] જ હતું. ”

એ પ્રમાણે ‘ઓમિતિ’, ‘તદિતિ’ અને ‘સદિતિ’ એ ત્રણ પ્રકારનો બ્રહ્મના નામનો નિર્દેશ ઉદાલકાદિ બ્રહ્મવેત્તાઓએ કહ્યો છે. એ નામવડે સૃષ્ટિના આદિકાળમાં બ્રહ્માએ વ્રાહ્મણાઃ = બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય વગેરે કર્તાઓને [મધુ.] વેદાઃ = વેદોરૂપ કરણોને-કર્માદિના સાધનરૂપ વેદોને તથા યજ્ઞાઃ = યજ્ઞોરૂપ કર્મોને સરન્ન્યા છે.

વેદ વગેરેની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ હોવાથી એ ત્રણ બ્રહ્મનાં નામોની પવિત્રતાની ધૃવતા નથી [ચંકરાનંદ] તેથી તેનું ઉચ્ચારણ સંપૂર્ણ પાપોનું શ્રેષ્ઠ પ્રાયશ્ચિત્ત છે [ચંકરાનંદ].

“તસ્માદજ્ઞાદિસપ્તિદેનુત્તેન તદ્વિગુણ્યપરિહારસર્ગ્યો મહાપ્રભાવોડ્યં નિર્દેશ હત્યથઃ । [મધુ.] તેથી યજ્ઞાદિ સૃષ્ટિનો હેતુ હોવાથી, આ નિર્દેશ [નામ] યજ્ઞાદિ વિશેના વેશ્યવ્યતો [વિશુદ્ધતા દોષનો] પરિહાર કરવા સમર્થ છે, તથા મોટા પ્રભાવવાળો છે. ”

“મન્ત્રતસ્તન્ત્રતચ્છિદ્રં દેશકાલાર્હવસ્તુતઃ । સર્વં કરોતિ નિચ્છિદ્રં નામસંકીર્તનં ત્વ । [ભાગ. ૮-૨૩-૧૬] મન્ત્ર, તન્ત્ર, દેશ, કાળ, પાત્ર, દક્ષિણા વગેરેમાં જે કાંઈ ન્યૂનતા રહી ગઈ હોય, તે સર્વ ન્યૂનતા આપના [ભગવાનના] પવિત્ર ચરિત્રનું કીર્તન કરવાથી પૂર્ણ થાય છે.”

વેદવેતાઓ પણ જે જે વૈદિક ક્રમોના આરંભ કરે છે, તે તે ક્રમોના આરંભમાં ‘ૐ તત્સત્’ એ નામનું સ્મરણ કરીને જ તે તે કર્મ કરે છે, તેથી શિષ્ટાચાર પ્રમાણથી પણ જ્ઞાનના નામના સ્મરણનું વિશુદ્ધતાદાયકની નિવૃત્તિરૂપ રૂળ સિદ્ધ થાય છે [૨૩].

અવતરણિકા :—હવે અક્ષર, ઉકાર તથા મકાર એ ત્રણના વ્યાખ્યાનથી તેમના સમુદાયરૂપ ઓંકારના વ્યાખ્યાનની પેઠે, ઓંકાર, સત્ શબ્દ તથા સત્ શબ્દ એ ત્રણના વ્યાખ્યાનથી તેમના સમુદાયરૂપ જ્ઞાનના નિર્દેશનું [નામનું] તેની [જ્ઞાનના નિર્દેશની-જ્ઞાનના નામની] અતિશય સ્તુતિ કરવા માટે, ચાર શ્લોકવડે વ્યાખ્યાન કરે છે તેમા પ્રથમ ઓંકાર શબ્દનું વ્યાખ્યાન કરે છે [મધુ].

તસ્માદોમિત્યુદાહૃત્ય યજ્ઞદાનતપઃક્રિયાઃ ।

પ્રવર્તન્તે વિધાનોક્તાઃ સતતં વ્રહ્મવાદિનામ્ ॥ ૨૪ ॥

અનવ્યાયી :—તસ્માત્ તેથી ઓમ્ इति ‘ઓમ્’ એ પ્રમાણેના ઉદાહૃત્ય ઉચ્ચાર કરી વિધાનોક્તાઃ વિધિશાસ્ત્રે કહેલી વ્રહ્મવાદિના વેદવેતાઓની યજ્ઞ-દાનતપક્રિયાઃ યજ્ઞ, દાન અને તપરૂપ ક્રિયાઓ સતતં નિરંતર પ્રવર્તન્તે પ્રવર્તે છે [૨૪].

શબ્દાર્થ :—તેથી ઓંકારનો ઉચ્ચાર કરી વિધિશાસ્ત્રે કહેલી વેદવેતાઓની યજ્ઞ, દાન અને તપરૂપ ક્રિયાઓ નિરંતર પ્રવર્તે છે [૨૪].

વિવેચન :—ઓમિતિ વ્રહ્મ । [તૈ. ઉ. ૧-૮] ‘ઓમ્ જ્ઞાન છે’—ઓંકાર પરમાત્માનું નામ છે, તેથી આરંભમાં ૐ इति ઉદાહૃત્ય = ઓંકારનું ઉચ્ચારણ કરીને, વેદવેતાઓની વિધિશાસ્ત્રે કહેલી, યજ્ઞ, દાન તથા તપરૂપ ક્રિયાઓ પ્રવર્તન્તે = નિરંતર પ્રવર્તે છે—આરંભ કરવામાં આવે છે [શા. ભા.]. વેદવેતાઓ શાસ્ત્ર-વિહિત જે જે યજ્ઞ, તપ તથા દાનરૂપ ક્રિયાઓ કરે છે, તે તે ક્રિયાની પૂર્વે ઓંકારનું ઉચ્ચારણ કરીને જ તે તે ક્રિયા કરે છે, અને આ પ્રમાણે તે તે ક્રિયાના આરંભમાં ઓંકારનું ઉચ્ચારણ કરવાથી તે તે ક્રિયાઓ વિશુદ્ધતાદાયકી રહિત થઈને સમાપ્ત થાય છે [મધુ, કેશવ વગેરે].

આરભમા તથા અતમા ઓઠરનું ઉચ્ચારણ કરવાયા યત્ન, દાન તથા તપશ્ચ કર્યાઓ “ પ્રકૃષ્ટા. સાત્તાઃ સાર્ત્ત્વિકા ભવન્તીત્યર્થઃ । [સ કરાનંદ] પ્રકૃષ્ટ, સાદ્ગ તથા સાર્ત્તિક થઈ જાય છે.”

ન્યારે હેં ‘ તત્સત્ ’ પૈડી કેળા ઓઠારના ઉચ્ચારણથી વિગુણતાદોષ નિવૃત્તિ પામે છે, તો સમુદાયના [‘હેં તત્સત્’ ના] ઉચ્ચારણથી ક્રિયાના વિગુણતાશ્ચ દોષની નિવૃત્તિ થાય, એમા શુ કહેવું ! [મધુ. વગેરે]

“ હેં મિતિ વ્રત્તા પ્રસૌતિ । હેં મિતિ શસ્ત્રાણિ શ્વન્તિ । ઓમિત્યન્વર્તુ પ્રતિગર પ્રતિવૃત્તાતિ । ઓમિતિ સામાનિ ગાયન્તિ । [તે ઉ. ૧-૮-૧] ઓઠારનું ઉચ્ચારણ કરીને બ્રહ્મા [અન્વિજ] બીજા ત્વરિત્તેને પ્રોક્ષણ વગેરે ક્રિયાઓમા પ્રેરે છે ઓઠારનું ઉચ્ચારણ કરીને શસ્ત્રોને [ગીતિરહિત શસ્ત્રાઓને] બણે છે ઓઠારનું ઉચ્ચારણ કરીને અશ્વયુક્ત હોતાના પ્રત્યે પ્રોત્સાહનદોષ તત્ત્વ શબ્દો બણે છે. સામવેદનુ ગાન કરનાના ઉદ્દેશાતા પણ ઓઠારના ઉચ્ચારણપૂર્વક જ સામેનુ ગાન કરે છે આ શ્રુતિ ત્વરિત્તેની ક્રિયાઓ ઓઠારપૂર્વક જ હોય છે, એમ દર્શાવે છે [નીતકદ] [૨૪].

અવતરણિકા — પૂર્વશ્લોકમા કામ્ય તથા અકામ્ય યજ્ઞાદિ કર્મોમા હેં શબ્દનો વિનિયોગ [ઉપયોગ] સાધારણરૂપે કરી, દેવે મુમુક્ષુ પુરુષોના નિષ્કામ કર્મોમા ભગવાન તત્ત્વ શબ્દનો વિનિયોગ [ઉપયોગ] દર્શાવે છે [નીતકદ] .

તદિત્યનભિસંધાય ફલં યજ્ઞતપઃક્રિયાઃ ।

દાનક્રિયાશ્ચ વિવિધાઃ ક્રિયન્તે મોક્ષકાઙ્ક્ષિભિઃ ॥ ૨૫ ॥

અન્યથાથ — મોક્ષકાઙ્ક્ષિભિ મોક્ષની કામનાવાળા તત્ત્વ ઇતિ અમના તત્ત્વ નામનો ઉચ્ચાર કરીને ફલ રૂપને અનભિસંધાય ન ધરેલાંને યજ્ઞતપક્રિયા યજ્ઞ અને તપશ્ચ કર્યાઓ ચ તથા વિવિધા વિવિધ દાનક્રિયા. દાનક્રિયાઓ ત્રિયન્તે કરે છે [૨૫].

શબ્દાથ — મોક્ષની કામનાવાળા ‘તત્ત્વ’ એ નામનો ઉચ્ચાર કરીને, દેવની કૃપા પિના, જાતજાતની યજ્ઞ, તપ અને દાનતપ કર્યાઓ કરે છે [૨૫]

વિવેચન — તત્ત્વ ઇતિ અનભિસંધાય = ‘તત્ત્વમસિ’ કૃત્વાદિ શ્રુતિઓમા પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મના તત્ત્વ નામનું ઉચ્ચારણ કરી, મોક્ષની કામનાવાળા પુરુષો દેવની કૃપા રાખ્યા પિના, અત કરણની શુદ્ધિ માટે યજ્ઞ, તપ તથા દાનતપ કર્યાઓ કરે છે. આ ‘તત્ત્વ’ નામના ઉચ્ચારણના પ્રયોગથી, તેમની યજ્ઞ, તપ અને

દાનરૂપ સર્વ ક્રિયાઓ નિરિંદ્રિય સમાપ્ત થાય છે [વંકરાનંદ વગેરે]. તસ્માદતિપ્રચ-
સ્તમેતન્ । [મધુ, શ્રીધર વગેરે] માટે અજ્ઞાનું 'તત્' નામ અતિ શ્રેષ્ઠ છે [૨૫].

અવતરણિકા :—હવે ' સત્ ' નામનો વિનિયોગ [ઉપયોગ] બે શ્લોકોમાં
કહે છે :

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ।

प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ ! युज्यते ॥ २६ ॥

અન્યથાથ^૧ :—પાર્થ ! હે પાર્થ ! મદ્રાવે સદ્ભાવમાં ચ તથા સાધુભાવે સાધુભાવમા સત્વ ઇતિ એન્ ‘સત્’ એ પ્રભાવે એ પ્રયુજ્યતે પ્રયોગ કરાય છે. તથા તથા પ્રસસ્તે માગલિક-એઠ કર્ત્વિ કર્મમા સચ્છન્દઃ સત્ શબ્દનો પ્રયુજ્યતે પ્રયોગ કરવામા આવે છે [૨૬].

શબ્દાર્થ :—હે પાપ ! સદ્ભાવના તથા સાધુભાવમાં “સત્” એ નામનો પ્રયોગ કરાય છે; તથા માગસિક કર્મોના પલ્લુ “સત્” એ નામનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે [૨૬].

વિવેચન :—“ સદૈવ સૌમ્યંદમગ્ર ઝાસીત । [જા. ઉ. ૬-૨-૧] ” ‘સત્’ એ ‘ઘણતું’ નામ છે, ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં પ્રસિદ્ધ ઘણતા સત્ નામનો સદ્ભાવે = જે વસ્તુના ન હોવાપણાની ઇંકા થાય તે વસ્તુના હોવાપણા માટે તથા સાધુભાવે = અસત્ આચરણવાળો [અસાધુ] સદાચારુક્ત [સાધુ] ધર્મ જન્ય તેમાં [શા. ભા. વગેરે], અથવા જે વસ્તુના અસાધુપણાની ઇંકા થાય તેના સાધુપણા માટે [મધુ.] પ્રયુજ્યતે = પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. તેથી એ ‘ઘણતું’ નામ કર્મોના વિગુણતારૂપ દોષનો [ન્યૂનતાનો] પરિહાર કરી યજ્ઞાદિકના સારાપણાને અને તેના ફળના વિઘ્નભાગપણાને કરવા સમર્થ છે [મધુ.].

વળી પ્રદાસ્તે કર્મણિ = વિવાહાદિ માંગલિક પ્રસંગે પણ આ 'સત્' નામનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. "પ્રશસ્તરમેતદિત્યર્થઃ । [મધુ.] નેધી આ ક્ષણત્વં 'સત્' નામ વધારે શ્રેષ્ઠ છે" [૨૬].

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ।

कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥

અન્યથા^૧ :—જ અને યજ્ઞે યજ્ઞમાં તપસિ તપમાં ચ તથા દાને દાનમાં સ્થિતિઃ સ્થિતિ નિષ્ઠા સત્ સત્ इति उच्यते એ પ્રમાણે કહેવાય છે ચ એવ

તેમ જ તદર્થાયં કર્મ તેને માટે કરવામાં આવતું કર્મ પણ સત્ સત્ इति एव એ પ્રમાણે જ અભિધીયતે કહેવાય છે [૨૭].

શબ્દાર્થ :—યજ્ઞમાં, તપમાં તથા દાનમાં જે સ્થિતિ તે 'સત્' કહેવાય છે; તથા તેને માટે કરવામાં આવતું કર્મ પણ 'સત્' કહેવાય છે [૨૭].

વિવેચન :—યજ્ઞે તપસિ ચ દાને ચા સ્થિતિઃ = યજ્ઞમાં, તપમાં તથા દાનમાં જે સ્થિતિ [નિષ્ઠા] તે સત્ કહેવાય છે.

કર્મ ચ एव तदर्थायम् = યજ્ઞ, દાન તથા તપ માટે જે કર્મ કરવામાં આવે છે, તે કર્મ [શા. ભા., મધુ.], અથવા જે જ્ઞાનના ત્રણ નામનું આ પ્રકરણ [પ્રસ્તુત વિષય] છે તે ઈશ્વર માટે કરવામાં આવતું કર્મ [શા. ભા., મધુ.], અથવા ભગવાનને [ઈશ્વરને] અર્પણ કરવાની બુદ્ધિથી કરેલું કર્મ [મધુ.], અથવા લોક તથા શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ પરમાત્માને માટે કરેલું કર્મ [શંકરાનંદ], અથવા 'પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ માટે કરેલું કર્મ' [કેશવ, નીલકંઠ], અથવા ભગવાનની સેવાદિ સામગ્રી સંપાદનરૂપ કર્મ [પુ. અ. ત.] પણ સત્ કહેવાય છે.

આ પ્રકારે કરેલાં યજ્ઞ, તપ વગેરે કર્મ, જે અસારિનક તથા વિગુણ હોય તોપણ શ્રદ્ધાપૂર્વક જ્ઞાનના [પરમાત્માના] આ ત્રણ નામના પ્રયોગથી એટલે કે કર્મના આરંભના જ્ઞાનના આ ત્રણ નામનું ઉચ્ચારણ કરવાથી, તે કર્મ સગુણ તથા સારિનક બની જાય છે [શા. ભા., નીલકંઠ વગેરે].

માટે કર્મના વૈશુલ્યદોષના નિવારણ માટે સત્ શબ્દ વધારે શ્રેષ્ઠ છે [મધુ.]. જે હૈં તત્સત્ એ જ્ઞાનના નામના એક ઓંકારાદિપરૂપ અવયવનું પણ આ પ્રકારનું માહાત્મ્ય છે, તો ઓંકારાદિ ત્રણ અવયવોના સમુદાયરૂપ હૈં તત્સત્ એ નિર્દેશનું [નામનું] અત્યંત અદ્ભુત માહાત્મ્ય હોય, એમાં શું કહેવું? [૨૭].

અવતરણિકા :—હવે અધ્યાપના અર્થના ઉપસંહાર કરે છે :

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।

असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥ ૨૮ ॥

અન્વયાર્થ :—પાર્થ ! હે પાર્થ ! અશ્રદ્ધયા અશ્રદ્ધાથી હુતં હોમેલું દત્તં આપેલું તપઃ તપ્તં તપ કરેલું ચ અને યત્ કૃતં જે કરેલું તે અસત્ इति असत् उच्यते કહેવાય છે ચ કારણકે તત્ પ્રેત્ય ન પરલોકમાં ફળ આપતું નથી, તેમ જ હિ નો આ લોકમાં પણ ફળ આપતું નથી [૨૮].

શાન્દાથી :—હે પાર્થ ! અબ્રહ્મથી જે હોયું હોય, જે દાન આપ્યું હોય, જે તપ કર્યું હોય અને જે કાર્મ ખીલું કર્મ કર્યું હોય તે “અસત્” કહેવાય છે. તે પરલોકમા ફળ આપતું નથી, તથા આ લોકમા પણ ફળ આપતું નથી [૨૮]

વિવેચન :—હે પાર્થ ! શ્રદ્ધા વિના કરેલા યજ્ઞયાગાદિ, શ્રદ્ધા વિના આપેલા દાન, શ્રદ્ધા વિના કરેલા વ્રત-તપ, તથા શ્રદ્ધા વિના કરેલા ન્તુતિ, નમઃદાગદિ કર્મો “મત્પ્રાપ્તિસાધનમાર્ગવાજ્ઞતાત્” [શા. ભા.] મારી પ્રાપ્તિના સાધનમાર્ગથી બહાર હોવાથી “અસત્” = નિષ્ફલમેવ । [શકરાનંદ] નિહ્વણ છે, અમાવભૂત । [નીલકંઠ] ક્યો હોવા છતાં ન ક્યો જેવા જ છે [નીલકંઠ], વ્યર્થ છે [વલ્લભ], કારણકે શ્રદ્ધા વિના કરેલા યજ્ઞ, દાન, તપ, વ્રત, ઉપવાસ, તીર્થસ્નાન, ન્તુતિ, નમઃકાર વગેરે ન જ સત્ પ્રત્યક્ષ = મરણ પામ્યા પછી પરલોકમા ફળ આપતા નથી, તથા સત્પુરુષોએ ન દેલા હોવાથી નો હ્રદ = આ લોકમા પણ યજ્ઞ-પા ફળ આપતા નથી.

વળી શ્રદ્ધાપૂર્વક કરેલા યજ્ઞાદિ કર્મો અસાત્વિક અને મૂળતાવાળા હોય તોપણ ‘હૈં તત્સત્’ ના ઉચ્ચાનુયથી સાત્વિક તથા સપૂર્ણતાવાળા થાય છે; પરંતુ જેમ કદોર શિલામા વૃક્ષાદિના અંકુરની ઉત્પત્તિ શક્ય નથી, તેમ અશ્રદ્ધાથી કરેલાં યજ્ઞાદિ કર્મોનું સાનપણ કે સાત્વિકપણ ‘હૈં તત્સત્’ ના પ્રયોગથી [ઉચ્ચારણથી] પણ શક્ય નથી [મધુ]

“અધ્વયા દેયમ્ । [તે. ઉ. ૧-૧૧-૩] શ્રદ્ધાપૂર્વક દાન આપણું, ધન્યયાગ્નિઃ સમિચયતે અધ્વયા દૂયતે હવિ । [ઋગ્ ૧૦-૧૫૧-૧] શ્રદ્ધાથી અગ્નિ પ્રજ્વલિત કરવામા આવે છે, શ્રદ્ધાથી દ્વિ હોમવામા આવે છે, ‘અન્ધા કામત્વ માતા’ કામની માતા શ્રદ્ધા છે ” ઇત્યાદિ વચનોવડે સિદ્ધ થાય છે કે, યજ્ઞાદિ કર્મોની માફક શ્રદ્ધા પણ તેના અંગ રીતિ વિહિત છે.

“તસ્માદ્દૃષ્ટીત રમાતં ચ કર્મ સર્વં પ્રખ્યયેવ કર્તવ્યમ્ । [શકરાનંદ] માટે શ્રીત તથા રમાતં સર્વકર્મ શ્રદ્ધાપૂર્વક જ કરવા. તસ્માત્ અર્થેવ સાત્વિકી માતેવ સુખકામે. દાર્ણીકરણીયા [નીલકંઠ]. માટે આ લોકના સુખ, સ્વર્ગાદિ સુખ કે નિરતિશય સુખની કામનાવાળા પુરુષે માતાની પેઠે સાત્વિકી શ્રદ્ધાનું જ ઇચ્છુ લેવું ” [૨૮]

અધ્યાયનો સાર

આશ્રયાદિવી શાસ્ત્રનો અનાદર કરતા અને શ્રદ્ધાપૂર્વક વૃદ્ધ લોકોના વ્યવહાર પ્રમાણે યજ્ઞાદિ કર્મોમા પ્રવર્તતા પુરુષો શાસ્ત્રનો અનાદર કરવારૂપ નાસુરોના ધર્મથી તથા શ્રદ્ધાપૂર્વક યજ્ઞાદિ કર્મોના અનુદાન કરવારૂપ દેવોના

ધર્મથી યુક્ત છે. આ પ્રકારે દેવ તથા વ્યાસુર બન્ને ધર્મો વડે યુક્ત પુરુષો અસુર છે, કે દેવ છે, એ ભક્ત અર્જુનના સ્વાભાવિક સંશયનો ભગવાને આ અધ્યાયમાં નીચે પ્રમાણે નિર્ણય કર્યો : .

‘ રાજસ તથા તામસ શ્રદ્ધાપૂર્વક રાજસ તથા તામસ યજ્ઞાદિ કર્મો કરનાર ભોક્ષો અસુરો છે; અને તેઓ શાસ્ત્રપ્રતિપાદિત જ્ઞાનનાં સાધનોના અધિકારી નથી. સાર્વિક શ્રદ્ધાપૂર્વક સાર્વિક યજ્ઞાદિ કર્મો કરનારા દેવો છે; અને તેઓ શાસ્ત્રપ્રતિપાદિત જ્ઞાનનાં સાધનોના અધિકારી છે. આ પ્રકારે આ અધ્યાયમાં પ્રથમ શ્રદ્ધાના સાર્વિકાદિ ત્રણ ભેદોને દર્શાવી, તથા આહારાદિના સાર્વિકાદિ ત્રણ ભેદોને દર્શાવી, ભગવાને નિર્ણય કર્યો છે [મધુ.].

રજસ્તમોમયીં ત્યક્ત્વા શ્રદ્ધાં સત્ત્વમયીં ધિતઃ ।

તત્ત્વજ્ઞાનેઽધિકારી ર્યાદિતિ સમ્પદયો સ્થિતમ્ ॥ [શ્રીધર]

હરિઃ ઓં તત્સદિતિ ધોમદ્ગવદ્ગીતાસૂત્રનિપત્તુ વ્રહ્મવિદ્યાયા યોગશક્તે ધ્રીકૃષ્ણા-
ર્જુનઘ્રવાદે “ શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગ ” નામ સત્તરશોઽધ્યાયઃ ॥ [૧૭].

એ પ્રમાણે ઉપનિષદ, બ્રહ્મવિદ્યા તથા યોગશાસ્ત્ર અર્થ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનના સંવાદ વિષે ‘ શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગ ’ નામનો સત્તરમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૭ મો સંપૂર્ણ

અધ્યાય ૧૮ મો

મોક્ષસંન્યાસયોગ

અવતરણિકા :—સર્વ ગીતાશાસ્ત્રના અર્થનો ઉપસંહાર કરી વેદશાસ્ત્ર સંપૂર્ણ તાત્પર્ય કહેવાના હેતુથી આ અધ્યાયનો આરંભ કરવામાં આવે છે. પૂર્વે સર્વ અધ્યાયોમાં કહેલા અર્થો આ અધ્યાયમાં ટૂંકમાં કહેવામાં આવ્યા છે [શા. ભા.]. તેમાં પ્રથમ ‘સંન્યાસ’ અને ‘ત્યાગ’ એ બે શબ્દોના અર્થોના ભેદ જાણવાની ઇચ્છાથી ભક્ત અર્જુન ભગવાનને પૂછે છે :

અર્જુન उवाच । अर्जुन भोत्सवा :

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ।

त्यागस्य च द्वयीकेन पृथक्કेशिनिपૂદન ॥ ૧ ॥

અન્યથાર્થ :—મહાબાહો ! હે મહાબાહો ! હવે હપીકેશ ! હે હપીકેશ ! કેશિનિપૂદન ! હે કેશી દેવનો નાશ કરનારા ! સંન્યાસસ્ય સંન્યાસના ચ તથા ત્યાગસ્ય ત્યાગના તત્ત્વ તત્ત્વને-સ્વરૂપને-સ્વરૂપને પૃથક્ લિખ લિખ વેદિતું જાણવાને ઇચ્છામિ હું ઇચ્છું છું [૧].

શબ્દાર્થ :—હે મહાબાહો ! હે હપીકેશ ! હે કેશિનિપૂદન ! હું સંન્યાસના તથા ત્યાગના તત્ત્વને લિખ લિખ જાણવા ઇચ્છું છું [૧].

વિવેચન :—હે મહાબાહો ! હે હપીકેશ ! હે કેશિનિપૂદન ! હું સંન્યાસના તથા ત્યાગના તત્ત્વ = યથાર્થસ્વરૂપને પૃથક્ = વિભાગપૂર્વક [શા. ભા.] સાર્વિક, રાજસ તથા તામસ એવા ભેદથી લિખ લિખ [મધુ.] જાણવા ઇચ્છું છું, તેથી તે બંનેનું યથાર્થ સ્વરૂપ મને નિશ્ચયપૂર્વક સ્પષ્ટ કહો.

અહીં અત્યંત પ્રેમને લીધે [મધુ.], અથવા સંન્યાસ તથા ત્યાગના તત્ત્વને જાણવાની અત્યંત ઉત્કંઠાને લીધે [નીલકંઠ] ભક્ત અર્જુન ભગવાનને મહાબાહો, હપીકેશ તથા કેશિનિપૂદન એવાં ત્રણ સંબોધનો આપ્યાં છે [૧].

અવતરણિકા :—હવે ભગવાન ભક્ત અર્જુનના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે :

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ।

सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ ૨ ॥

અન્યથાર્થ —કામ્યાના કામ્ય કર્મના ન્યાસ સ્વરૂપથી કરેલા ત્યાગને [શા ભા. વગેરે] કવચ વિદ્વાનો-મુક્ષમદ્દર્શી લોકો [મધુ.] સંન્યાસ સંન્યાસ વિદુ જાણે છે અને વિચક્ષણા, વિચારમા કુશળ લોકો સર્વકર્મફલત્યાગ સર્વકર્મોના ફળના ત્યાગને ત્યાગ ત્યાગ ગ્રાહ્ય કહે છે [૨]

શબ્દાર્થ —કામ્ય કર્મોના ત્યાગને વિદ્વાનો “સંન્યાસ” જાણે છે, અને વિચારમા કુશળ પુરુષો સર્વકર્મોના ફળના ત્યાગને ‘ત્યાગ’ કહે છે [૨]

વિવેચન —હે અર્જુન ! વિદ્વાનો કહે છે કે સ્ત્રીપુત્રાદિની કામનાથી ટરવામાં આવતા યજ્ઞાદિ કામ્ય કર્મોના ન્યાસમૂ = સ્વરૂપથી કરેલો ત્યાગ [શા ભા. વગેરે] મુમુક્ષુ ગૃહસ્થોના સંન્યાસ છે [ય કરાન દ] તથા કેટલાક વિચક્ષણ પુરુષો કહે છે કે સર્વકર્મફલત્યાગ = ઉચ્ચગર્વભુજીથી કરેલા સર્વ કર્મોના ફળનો પરિત્યાગ જ ગૃહસ્થ મુમુક્ષુઓનો સંન્યાસ છે [ય કરાન દ]

તાત્પર્ય એ છે કે, કામ્ય કર્મોનો સ્વરૂપથી ત્યાગ કરવો, એ સંન્યાસ શબ્દનો અર્થ છે સર્વ કર્મોના ફળનો ત્યાગ કરવો એ ત્યાગ શબ્દનો અર્થ છે આ પ્રમાણે સંન્યાસ અને ત્યાગ બંને શબ્દોનો અર્થ એકમાત્ર ત્યાગ જ છે [શા ભા.] ધટ [ધડો] અને પટ [વસ્ત્ર] એ મે શબ્દોની પેઠે ‘સંન્યાસ’ તથા ‘ત્યાગ’ જુદી જુદી જાતના અર્થના ઓષક નથી [શા ભા., મધુ] [૨]

ત્યાજ્યં દોષવદિત્યેકે કર્મ ગ્રાહુર્મનીષિનિઃ ।

યજ્ઞદાનતપઃકર્મ ન ત્યાજ્યમિતિ ચાપરે ॥ ૩ ॥

અન્યથાર્થ —એકે કેટલાક મનીષિન બુદ્ધિમાન લોકો આજુ કહે છે કે કર્મ કર્મમાત્ર દોષવત્ દોષની પેઠે અથવા દોષયુક્ત છે કિતિ એ કાણુથી ત્યાજ્ય ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, જ પગુ અપર બીજા કેટલાક કહે છે કે યજ્ઞદાનતપ કર્મ યજ્ઞ, દાન તથા તપત્ત્વ કર્મ કિતિ એ પ્રમાણે ન ત્યાજ્ય ત્યાગ કરવા યોગ્ય નથી [૩]

શબ્દાર્થ —કેટલાક બુદ્ધિમાન લોકો કહે છે કે, કર્મ માત્ર દોષની પેઠે અથવા દોષયુક્ત હોવાને લીધે ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, પરંતુ બીજા કેટલાક કહે છે કે યજ્ઞ, દાન તથા તપત્ત્વ કર્મો એ પ્રમાણે ત્યાગ કરવા યોગ્ય નથી [૩]

વિવેચન —મનીષિન = સાધ્યવાદી પડિતો [શા ભા. વગેરે] કહે છે કે, કર્મમાત્ર દોષવત્ = દોષવાળું હોવાથી રાગદ્વેષાદિ દોષોની પેઠે ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે [શા ભા. વગેરે] અથવા કર્મમાત્ર ન-વહેતુત્વાત્. [શા ભા.] સ સાર-

બધનના કારણરૂપ હોવાથી દોષગત્ = દોષયુક્ત છે [શા. ભા., મધુ. વગેરે], માટે સર્વથા ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. ગરે = મીમાંસકો [શા. ભા. વગેરે], કર્મનિષ્ઠ વિદ્વાનો [કેશવ] કહે છે કે, યજ્ઞ, દાન તથા તપરૂપ કર્મો અધિકારી પુરુષે ત્યાગ કરવા યોગ્ય નથી.

“ કર્મણ્યધિકૃતાન્ પ્રત્યેવૈપ સન્યાસત્યાગવિકલ્પઃ । [શા. ભા.] આ સંન્યાસ અતે ત્યાગ વિષેનો વિકલ્પ કર્મના અધિકારવાળા અજ્ઞાનીઓ માટે જ છે. ” જે પરમાર્થદર્શી સામ્યયોગીઓ છે, તેમનો તો કેવળ સર્વકર્મસંન્યાસરૂપ જ્ઞાનનિષ્ઠાના જ અધિકાર છે [શા. ભા.] સામ્યયોગીઓ [જ્ઞાની પુરુષો] માટે કર્મવિધિ કે ત્યાગવિધિ નથી જ્ઞાની પુરુષોને ત્યાગ સ્વતઃસિદ્ધ છે, કારણકે તેમને વિષે કર્મની અદર પ્રવૃત્તિ કરાવનાર અજ્ઞાનનો અભાવ છે [નીલકંઠ]. પરમાર્થદર્શિટથી “ ન કર્માણિ ત્યજેદ્યોગી કર્મભિસ્યજ્યતે હાસૌ । [નીલકંઠ; અમન રોક ૨-૧૦૩] સામ્યયોગી [જ્ઞાની પુરુષ] કર્મોત્તે ત્યાગ કરતો નથી, પરંતુ કર્મો જ તેનો ત્યાગ કરે છે. ”

આ વિષયમાં શ્રુતિઓ બે પ્રકારની છે એક શ્રુતિ કહે છે કે — “ ન કર્મણા ન પ્રજયાં ન ધનન ત્યાગેનૈકે અમૃતત્વમાનસુ । [કે. ઉ. ૪] કર્મથી, પ્રજાથી કે ધનથી નહિ, પરંતુ માત્ર ત્યાગવડે જ પુરુષ અમૃતત્વને પ્રાપ્ત થાય છે. ” ત્યારે બીજી શ્રુતિ કહે છે કે — “ કુર્વન્નેવેહ કર્માણિ જિજીવિષેન્નૃત્ત સમાઃ । [ઈશા. ૨] આ લોકમાં અગ્નિહોત્રાદિ શાસ્ત્રરિહિત કર્મો કરના સૌ વર્ષ છવત્રાની ઇન્છા કર [શા. ભા. ઈશા. ઉ.] ” [૩].

અવતરણિકા. — ગૃહસ્થને માટે ગમ્ય કર્મોનો ત્યાગ એ જ સંન્યાસ છે, સર્વકર્મફલત્યાગ એ જ સંન્યાસ છે, દોષયુક્ત કર્મોનો ત્યાગ એ જ સંન્યાસ છે, ક્રોધ તથા નિપિદ્ધ કર્મોનો પગિત્યાગ એ જ સંન્યાસ છે, એ પ્રકારે ત્યાગ શબ્દના અર્થશૂન્ય સંન્યાસનું પડિતો અનેક પ્રકારે વર્ણન કરે છે, એ પ્રતિપાદન કરી [શ્લોક ૨-૩], હવે ભગવાન પોતાનો નિશ્ચય [અભિપ્રાય-મત] કહે છે :

નિશ્ચયં શૃણુ મે તત્ર ત્યાગે ભરતસત્તમ ।

ત્યાગો હિ પુરુષવ્યાઘ્ર ત્રિવિધઃ સંગ્રહીર્તિતઃ ॥ ૪ ॥

અન્યથાર્થ. — ભરતસત્તમ ! હે ભરતકુમાર ! તત્ર તે ત્યાગે ત્યાગના વિષયમાં મેં મારા નિશ્ચય નિશ્ચયને-નિશ્ચિત કરેલા અર્થને [શ કરાનંદ] શૃણુ

સાંભળ. પુરુષવ્યાધ્ર ! હે પુરુષવ્યાધ્ર ! ત્યાગ ત્યાગ હિ નિશ્ચે ત્રિવિધઃ ત્રણ પ્રકારનો સંપ્રકોતિતઃ કલો છે [૪].

શબ્દાર્થઃ—હે ભરતકુળમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! તે ત્યાગના વિષયમાં મારા નિશ્ચયને સાંભળ. હે પુરુષવ્યાધ્ર ! ત્યાગ ત્રણ ખરેખર ત્રણ પ્રકારનો કલો છે [૪].

વિવેચનઃ—હે અર્જુન ! તત્ર ત્યાગે = તે ત્યાગના વિષયમાં—ત્યાગ-સંન્યાસ સબંધી વિકલ્પોના સંબંધમાં [શા. ભા.] તુ મારા નિશ્ચય = નિશ્ચયને [શા. ભા.], મારા નિશ્ચય કરેલા અર્થને [ચંકરાનંદ], મારા મતને [કેશવ] શુણ્ણ = અવગારવ. [શા. ભા.] સાંભળ-મારાં વચનદ્વારા સારી રીતે સમજ.

શાસ્ત્રમાં ત્યાગ ત્રણ સારિત્વ, રાજસ અને તામસ એવા ત્રણ પ્રકારનો કલો છે. વૈરાગ્યપૂર્વક કરેલો ત્યાગ સારિત્વ કહેવાય છે, પરિશ્રમના ભયથી કરેલો ત્યાગ રાજસ ત્યાગ કહેવાય છે, અને મોહથી કરેલો ત્યાગ તામસ ત્યાગ કહેવાય છે [નીલકંઠ].

અથવા વૈદિક કર્મમાં ક્ષત્રવિષયક, કર્મવિષયક તથા કર્તૃત્વવિષયક એવા ત્રણ પ્રકારના ત્યાગ મેં પૂર્વે નિરૂપણ કર્યા છે [રા. ભા., ગી ૩-૩૦]. ‘કર્મથી ઉત્પન્ન થતું સ્વર્ગોદિ ફળ મને ન મળે’ એ ભાવના ક્ષત્રવિષયક ત્યાગ કહેવાય છે, ‘મારા ફળના સાધનરૂપ હોવાથી આ કર્મ મારું છે’ એ પ્રકારનો કર્મ વિષે મમતાનો પરિત્યાગ કર્મવિષયક ત્યાગ કહેવાય છે; અને સર્વેશ્વર પરમાત્માને જ કર્તા સમજી કર્મ વિષે કર્તાપણાનો ત્યાગ કર્તૃત્વવિષયક ત્યાગ કહેવાય છે [રા. ભા.].

આ પ્રમાણે આ ત્યાગનું તત્ત્વ [સ્વરૂપ] સમજવું અસંત કઠિન છે. એ ત્યાગનું તત્ત્વ યથાર્થ કહેવા મારા સિવાય બીજો કોઈ સમર્થ નથી, માટે તું મારો હૃદયરતો શાસ્ત્રના યથાર્થ અભિપ્રાયથી યુક્ત નિશ્ચય સાંભળ [શા. ભા.] [૪].

અવતરણિકાઃ—“કં પુનરસી નિશ્ચયઃ ? इत्यन आह । [શા. ભા., મધુ.] એ નિશ્ચય કયો છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહે છે” :

यज्ञदानतप.कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।

यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ૫ ॥

અન્યાર્થઃ—યજ્ઞદાનતપ.કર્મ યજ્ઞ, દાન અને તપરૂપ કર્મ ન ત્યાજ્ય ત્યાગ કરવા યોગ્ય નથી. તત્ત્વ તે કાર્યમ્ એવ કરવા યોગ્ય જ છે; કારણકે યજ્ઞ-યજ્ઞ દાનમ્ દાન ચ એવ-તેમ જ તપઃ તપ મનીષિણામ્ ક્ષત્રી ઇન્ધારહિત પુરુષોને [શા. ભા.] પાવનાનિ પવિત્ર કરનારાં છે [૫].

અભિનિવેશનો [મધુ વગેરે], કર્તૃત્વાભિમાનનો [શ્રીધર વગેરે], કર્મવિપયક મમતાનો [શા. ભા.] તથા ફલ્લાનિ = સ્વર્ગોદિ ફળોની કામનાઓનો સર્વથા ત્યાગ કરી કરવા બોધ્યો, એવો મારો નિશ્ચિત મત છે.

પ્રત્યનાયરહિત હોવાથી, નગ્નકાદિ અનિષ્ટની નિવૃત્તિના હેતુરૂપ હોવાથી, સ્વર્ગોદિ લોક વિષે જવા આવવાના કયેદનો નિવર્તક હોવાથી, તથા અત કર-જીની શુદ્ધિદ્વારા મુક્તિરૂપી ફળના હેતુરૂપ હોવાથી આ મારો મત [સિદ્ધાંત] જ શ્રેષ્ઠ છે [ચ. ડગ્ગનંદ]

આ પ્રમાણે ' નિશ્ચયં શૃણુ મે તત્ત ' [શ્લોક ૪] એની જે ભગવાને પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તેનો અહીં ઉપસહાર કર્યો છે, પરંતુ કોઈ અપૂર્વ [નવા] વિષયનું વર્ણન નથી [શા. ભા. વગેરે]

“ નિત્યવિહિતર્મ્મફલ્ત્યાગ પ્રત્યાહાર । [ચાણિય ઉપનિષદ્-૧-૮] નિત્ય કરેના કર્મોના ફળનો ત્યાગ તે ' પ્રત્યાહાર ' કહેવાય છે ” પ્રત્યાહાર પાંચ પ્રકારનો છે (૧) ઇન્દ્રિયોને વિષયોથી નિવૃત્ત કરવી, (૨) જે જે જુએ તે બધું આત્મા છે, એમ સમજવું, (૩) નિત્ય કરેના કર્મોના ફળનો ત્યાગ કરવો, (૪) સર્વ વિષયોથી વિમુખ થવું અને (૫) અદ્ય મર્મસ્થાનોમા અનુક્રમે ધારણા કરવી [ચાણિય ઉપનિષદ્, ૧-૮] પ્રત્યાહાર સિદ્ધ થતા ઇન્દ્રિયો આપમેળે વદ્ય થાય છે [પા. યો. સૂ. ૨૨-૫૫]

આથી સિદ્ધ થાય છે કે, સર્વકર્મફલ્ત્યાગ ઇન્દ્રિયોને વદ્ય કરવાનો શ્રેષ્ઠ [સુનભ] ઉપાય છે.

યજ્ઞાદિ કર્મો કયાં સુધી કરવાં ?

ભાગવતમા ભગવાન કહે છે — “ તાવન્મોષિ કુર્વતિ મનિર્વિદત મારતા । મત્કથાધરણાદૌ વા શ્રદ્ધા ચાવજ જાયતે ॥ [ભાગ. ૧૧-૨૦-૯] જ્યાં સુધી વૈગન-ય [ચિત્તશુદ્ધિ] થાય નહિ અથવા તો જ્યાં સુધી માની કથા વગેરે માનવજવામા શ્રદ્ધા થાય નહિ, ત્યાં સુધી નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો કરવા ” આ પ્રમાણે સ્વધર્મમા રહેનારો પુરુષ, “ જ્ઞાન વિમુષ્મનાવ્યોતિ મદ્ધર્વિત વા ચત્તર્યામ । [ભાગ. ૧૧-૨૦-૧૧] દેવવદ્યથી [મારી કૃપાથી] વિનુદ્ધ જ્ઞાનને પામે છે, અથવા માની પાતકિતને [અનન્ય ભક્તિને] પામે છે ”

ભગવાન ગમ કહે છે — “ ચવજ પરવદત્તિત મદાન્નક તાવન્મદારાપનત્ત્વમે ભવેત્ । [રામગીતા. અ. રા. ઉ. ૫-૫૮] જ્યાં સુધી સ્વમસ્ત જનન મારું જ

શબ્દાર્થઃ—યત્, દાન અને તપશ્ચ કર્મો ત્યાગ કરવા યોગ્ય નથી, તે કરવા યોગ્ય જ છે; કારણકે યત્, દાન અને તપ કર્મફલની ઇચ્છારહિત પુરુષોને પવિત્ર કરનારાં છે [૫].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! યત્ = શ્રીત તથા સ્માર્તયત્નો, દાનમ્ = મુખ્યત્વે દાન, તપઃ = તપશ્ચ કર્મો [શા. ભા. વગેરે], અધ્યયન, સ્વાધ્યાય [શંકરાનંદ], સ્વધર્મોચ્ચરણ [વલ્લભ વગેરે] વિવેકી પુરુષોને જ ત્યાગ્ય = ત્યાગ કરવા યોગ્ય નથી; પરંતુ મરણપર્યંત તે નિત્ય કરવા યોગ્ય છે.

“ ત્રયો ધર્મસ્કન્ધા યત્નોઽધ્યયનં દાનમ્ ઇતિ । યત્, અધ્યયન તથા દાન એ ત્રણ ધર્મના સ્કન્ધ છે. ” આ ત્રણ પ્રકારના કર્મ કરવાથી મુમુક્ષુને પ્રત્યવાય લાગતો નથી [શંકરાનંદ]; તથા તે મનીષિણામ્ = ફલની ઇચ્છારહિત પુરુષોને [શા. ભા.], નિષ્કામ પુરુષોને [નીલકંઠ] પવિત્ર કરનારાં છે. યત્દાનાદિ કર્મો જ્ઞાનનાં પ્રતિબંધક પૂર્વજન્મના પાપશ્ચ મળની નિવૃત્તિ કરનારાં તથા આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિના કારણશ્ચ અતાકરણની શુદ્ધિ કરનારાં છે [મધુ].

“ ચિત્તે હ્યર્દશવચરમાત્મ્યુંદં ધિવા દ્રકાશતે । યર્મનિત્યંથ ચર્મશ્ચ તપોમિસ્તસ્ય શોધનમ્ । [શં. ઉપ. સ. ૧૭-૨૨] જ્યારે ચિત્ત દર્પણ જેવું શુદ્ધ થાય છે, ત્યારે જ્ઞાન પ્રકાશિત થાય છે; માટે યમ, નિયમ, યત્, તપ વગેરેથી અંતઃકરણને શુદ્ધ કરવું. ” “ વિશુદ્ધે સતિ ચૈતસ્મિન્મુવિતઃ કરણભાવતે । [પિ. ચૂ. ૧૮૧] ચિત્ત શુદ્ધ થતાં મુક્તિ હસ્તામલકવત્ મુલભ છે ” [૫].

અવતરણિકા :—હવે યત્દાનાદિ કર્મો કેવા પ્રકારે કરવાં તે પ્રતિપાદન કરે છે :

एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।

कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ६ ॥

અન્યાર્થઃ—પાર્થ ! હે પાર્થ એતાનિ અપિ તુ કર્માણિ એ યત્દાદિ કર્મો પણ સંગ સંગનો ચ તથા ફલોનિ ફલનો ત્યક્ત્વા ત્યાગ કરી કર્તવ્યાનિ કરવાં જોઈએ ઇતિ એવો મે મારો નિશ્ચિત નિશ્ચિત ઉત્તમ મત અભિપ્રાય છે [૬].

શબ્દાર્થઃ—હે પાર્થ ! એ યત્દાદિ કર્મો પણ સંગ તથા ફલોનો ત્યાગ કરીને કરવાં જોઈએ, એવો મારો નિશ્ચિત ઉત્તમ મત છે [૬].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! કર્મના અધિકારી પુરુષે જા યત્, દાન તથા તપશ્ચ નિત્ય કર્મો પણ સંગમ્ = આસક્તિનો [શા. ભા. વગેરે], કતોપણના

અભિનિવેશનો [મધુ. વગેરે], કર્તૃત્વાભિમાનનો [શ્રીધર વગેરે], કર્મવિપયક મમતાનો [શા. ભા.] તથા ફળાનિ = સ્વર્ગોદિ ફલોની કામનાઓનો સર્વથા ત્યાગ કરી કરવાં જોઈએ, એવો મારો નિશ્ચિત મત છે.

પ્રત્યવાયરહિત હોવાથી, નરકોદિ અનિષ્ટની 'નિવૃત્તિના હેતુરૂપ હોવાથી, સ્વર્ગોદિ લોક વિષે જવા આવવાના ક્લેશનો નિવર્તક હોવાથી, તથા અતઃકર-ણની શુદ્ધિદ્વારા મુક્તિરૂપી ફળના હેતુરૂપ હોવાથી આ મારો મત [સિદ્ધાંત] જ શ્રેષ્ઠ છે [ચ કરાનંદ].

આ પ્રમાણે ' નિશ્ચયં વૃણુ મે તત્ર ' [શ્લોક ૪] એની જે ભગવાને પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તેનો અહીં ઉપસંહાર કર્યો છે; પરંતુ ડાઘ અપૂર્વ [નવા] વિપ-યનું વર્ણન નથી [શા. ભા. વગેરે].

“ નિત્યવિહિતકર્મફલયાગઃ પ્રત્યાહારઃ । [શાષ્ટિત્થ ઉપનિષદ્-૧-૮] નિત્ય કરેલાં કર્મોના ફળનો ત્યાગ તે ' પ્રત્યાહાર ' કહેવાય છે. ” પ્રત્યાહાર પાંચ પ્રકારનો છે : (૧) ઇન્દ્રિયોને વિષયોથી નિવૃત્ત કરવી, (૨) જે જે જુએ તે બધું આત્મા છે, એમ સમજવું, (૩) નિત્ય કરેલાં કર્મોના ફળનો ત્યાગ કરવો, (૪) સર્વ વિષયોથી વિમુખ થવું અને (૫) અદ્વાર મર્મસ્થાનોમાં અનુક્રમે ધારણા કરવી [શાષ્ટિત્થ ઉપનિષદ્, ૧-૮]. પ્રત્યાહાર સિદ્ધ થતાં ઇન્દ્રિયો આપમેળે વશ થાય છે [પા. યો. સૂ. ૨૨-૫૫].

આથી સિદ્ધ થાય છે કે, સર્વકર્મફલસાગ ઇન્દ્રિયોને વશ કરવાનો શ્રેષ્ઠ [સુક્ષ્મ] ઉપાય છે.

૨. યજ્ઞોદિ કર્મો કયાં સુધી કરવાં ?

ભાગવતમા ભગવાન કહે છે :—“ તાવન્કર્માણિ કુર્વાંત ન નિર્વિદેત યાવતા । મત્કથાશ્રવણાદૌ વા શ્રદ્ધા યાવજ્ઞ જાયતે ॥ [ભાગ. ૧૧-૨૦-૬] જ્યાં સુધી વૈરાગ્ય [ચિત્તશુદ્ધિ] થાય નહિ અથવા તો જ્યાં સુધી મારી કથા વગેરે સાલણવામાં શ્રદ્ધા થાય નહિ, ત્યાં સુધી નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો કરવા ” આ પ્રમાણે સ્વધર્મના રહેનારો પુરુષ, “ જ્ઞાન વિમુખમાપ્નોતિ મદ્ભક્તિ વા યદ્દૃઢયા । [ભાગ. ૧૧-૨૦-૧૧] દેવવશથી [મારી કૃપાથી] વિશુદ્ધ જ્ઞાનને પામે છે, અથવા માગી પગલક્રિાને [અનન્ય ભક્તિને] પામે છે. ”

ભગવાન ગમ કહે છે :—“ યાવજ્ઞ પદ્મેદન્તિલ મદાત્મકં તવન્મદારાધનત્ત્વમે-ભવેત્ । [રામગીતા. અ. ૨ા. ઉ. ૫-૫૮] જ્યાં સુધી સમસ્ત જગત મારું જ

સ્વરૂપ છે, એવો સાક્ષાત્ અનુભવ ન થાય, ત્યાં સુધી સ્વક્રમોવડે [વર્ણોદ્ભવિદિન ક્રમોવડે] મારી આરાધના કરવામાં તત્પર રહેવું” [ગી. ૧૮-૪૬].

ભક્ત તરસિંહ કહે છે :— ‘મનુષ્યને કર્મ કરવાં ઘટે ત્યાં લગી, જ્યાં લગી ભક્તિનો ભેદ અજાણો. ’ જ્યાં સુધી અતઃકરણ પિપે પરાભક્તિનો ઉદય ન થાય [ગી. ૧૮-૫૪] ત્યાં સુધી નિષ્કામભાવે સ્વકર્મપરાયણ રહેવું—યજ્ઞાદિ ક્રમોનું અનુષ્ઠાન કરવું.

નોંધ :—“વેદાનુવચનચક્ષુઃશ્રદ્ધાનતપશ્ચન્દ્રેન સર્વમેવ નિત્યં કર્મ ઉપલક્ષ્યતે । [શા. ભા. બૃ. ઉ. ૪-૪-૨૨] સ્વાધ્યાય, યજ્ઞ, દાન તથા તપ એ શબ્દોવડે સમસ્ત નિત્યકર્મ ઉપલક્ષિત થાય છે.”

ભગવાને સ્વાધ્યાયનો યજ્ઞ શબ્દમાં [ગી. ૪-૨૮] તથા તપ શબ્દમાં [ગી. ૧૭-૧૫] સમાવેશ કરેલો છે, તેથી અહીં યજ્ઞ, દાન તથા તપ એ શબ્દોવડે સમસ્ત નિત્યકર્મ ઉપલક્ષિત થાય છે. અને તેથી સંગ તથા ફક્ત ત્યાગપૂર્વક નિત્યકર્મનું અનુષ્ઠાન ક્રમશઃ ચિત્તશુદ્ધિ, જ્ઞાન તથા મોક્ષના સાધનરૂપ છે, એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે [૬]

અવતરશ્રુતિકા :—એ પ્રમાણે પોતાનો નિશ્ચિન મન [સિદ્ધાંત] કહી, હવે પૂર્વે પ્રતિજ્ઞા કરેલા ત્યાગની [શ્લોક ૪] ત્રિવિધતા પ્રતિપાદન કરે છે. તેમાં પ્રથમ તામસ ત્યાગનું સ્વરૂપ કહે છે :

નિયતસ્ય તુ સંન્યાસઃ કર્મણો નોપપદ્યતે ।

મોહાત્તસ્ય પરિત્યાગસ્તામસઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૭ ॥

અન્યથાથ’ :—નિયતસ્ય કર્મણઃ નિયત કર્મોનો તુ તો સંન્યાસઃ ત્યાગ ન ઉપપદ્યતે યોગ્ય નથી; તસ્ય તેનો મોહાત્ મોહથી—અવિવેકથી કરેલો પરિત્યાગઃ પરિત્યાગ તામસઃ તામસ પરિકીર્તિતઃ કહેવાય છે [૭].

શબ્દાર્થ’ :—નિયતકર્મોનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય નથી; મોહથી કરેલો નિયત કર્મોનો પરિત્યાગ “તામસ” કહેવાય છે [૭].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! નિયતસ્ય = સાઅવિદિત નિત્ય કર્મોનો [શા. ભા.], અવશ્ય કરવા યોગ્ય કર્તવ્યનો [શા. ભા. વગેરે], શ્રુતિસ્મૃતિવિદિત સંધ્યોપાસનાદિ કર્મોનો [સંકરનાંદ] ત્યાગ કરવો યોગ્ય નથી; કારણકે અજ્ઞાનીઓ માટે નિત્યકર્મોનું અનુષ્ઠાન ચિત્તશુદ્ધિના હેતુરૂપ છે, તથા તેનો પરિત્યાગ મોક્ષપ્રાપ્તિમાં પ્રત્યવાયરૂપ [અંતરાયરૂપ] છે. તેથી મોહાત્ = અજ્ઞાનથી [શા.

ભા.], અવિવેકથી [શંકરાનંદ] કરેલો નિત્યકર્મોનો ત્યાગ તામસ કહેવાય છે. મોહો હિ તમઃ । [શા. ભા., મધુ] મોહ એ જ તમ [તમોગુણ] છે [૭].

અવતરણિકા :—હવે રાજસત્યાગનું સ્વરૂપ કહે છે :

દુઃસ્ખમિત્યેવ યત્કર્મ કાયકલેગમયાત્પજેત્ ।

સ કૃત્વા રાજસં ત્યાગં નૈવ ત્યાગફલં લભેત્ ॥ ૮ ॥

અન્યથાર્થ :—કર્મ કર્મ દુઃસ્ખમ્ એવ દુઃખરૂપ જ છે એમ માનીને કાયકલેગમયાત્ શરીરના કલેશના ભયથી તેનો ત્યજેત્ ત્યાગ કરે, એવો યત્ જે ત્યાગ છે, તે રાજસત્યાગ કહેવાય છે; એવા રાજવ રાજસ ત્યાગ ત્યાગને કૃત્વા કરીને સઃ તે પુરુષ ત્યાગફલં ત્યાગના ફલને—મોક્ષને ન એવ લભેત્ પામતો નથી જ [૮].

શાબ્દાર્થ :—‘કર્મ દુઃખરૂપ જ છે’ એમ માનીને જે પુરુષ શરીરના કલેશના ભયથી કર્મનો ત્યાગ કરે, તે એવા “રાજસ” ત્યાગને કરીને, ત્યાગના ફલને [જ્ઞાન કે મોક્ષને] પામતો નથી જ [૮].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! “કર્મણઃ કર્મણ્યત્વ વિજાનન્નપિ ([શંકરાનંદ] કર્મની કર્તૃવ્યતાને જાણવા છતાં, ” જે પુરુષ ‘સ ધ્યોતપાસનાદિ નિત્યકર્મ’ દુઃખરૂપ [શ્રમસામ્ય] છે, ’ એમ માની કાયકલેગમયાત્ = દેહ, હૃદિયાદિને પરિશ્રમ, કષ્ટ કે દુઃખ પડે તેવા ભયથી, નિત્ય કર્મોનો ત્યાગ કરે, તે પુરુષ એવા રાજસત્યાગને કરવાથી ત્યાગફલમ્ = જ્ઞાનપૂર્વકના સર્વકર્મત્યાગના મોક્ષરૂપ ફળને [શા. ભા.], જ્ઞાનનિષ્ઠારૂપ સાત્ત્વિક ત્યાગના ફળને [મધુ], ચિત્તશુદ્ધિ કે ચિત્તશુદ્ધિજન્ય આત્મજ્ઞાનને [શંકરાનંદ] કદાપિ પ્રાપ્ત થતો નથી.

“ન સુખાલ્ભ્યતે સુખમ્ । સુખપૂર્વક [અનાયાસે] સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી ” એ ન્યાય પ્રમાણે સ્વધર્મના અનુપ્રાપ્તિના કલેશને સહન કરી વિના કોઈ પશુ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થતો નથી, એ અર્થ છે [શંકરાનંદ] [૮].

અવતરણિકા :—હવે સાત્ત્વિક ત્યાગનું સ્વરૂપ કહે છે :

કાર્યમિત્યેવ યત્કર્મ નિયતં ક્રિયતેઽર્જુન ।

સઙ્ગં ત્યક્ત્વા ફલં ચૈવ ન ત્યાગઃ સાત્ત્વિકો મતઃ ॥ ૯ ॥

અન્યથાર્થ :—અર્જુન ! હે અર્જુન ! કાર્યમ્ એવ ‘આ કરવા યોગ્ય જ છે’ એવો શુદ્ધિથી નિશ્ચય કરીને સઙ્ગં સંગ ચ એવ તેમ જ ફલં ફલનો ત્યક્ત્વા ત્યાગ કરીને યત્ જે નિયતં કર્મ નિત્યકર્મ ક્રિયતે કરવામાં આવે છે, સઃ તેને સાત્ત્વિકઃ સાત્ત્વિક ત્યાગઃ ત્યાગ મતઃ માનેલો છે [૯].

શબ્દાર્થ :—‘આ કરવા યોગ્ય જ છે’ એવી બુદ્ધિથી સગતો તથા ફક્તો ત્યાગ કરી જે નિત્યકર્મ કરવામાં આવે છે તેને “સાત્ત્વિક” ત્યાગ માનેલો છે [૯].

વિવેચન :—હે અર્જુન! કાર્યમ્ इति एव = ‘આ કર્મ કરવા યોગ્ય જ છે’ એવો બુદ્ધિથી નિશ્ચય કરીને સંગ = આસક્તિનો [શા. ભા.], કર્તાપણના અભિનિવેશનો [મધુ.], કર્તાપણના અધ્યાસનો [શંકરાનંદ] ત્યાગ કરીને જે નિત્યકર્મ અતઃકરણની શુદ્ધિ થતા મુખી કરવામાં આવે છે; તે ત્યાગઃ = “નિત્યકર્મણુ સંગલપગિત્યાગઃ = નિત્યકર્મોભા આસક્તિ તથા ફક્તો ત્યાગ, સત્ત્વનિર્મૂલઃ” [શા. ભા.] સત્ત્વગુણથી કરવામાં આવેલો હોવાથી, અથવા સત્ત્વગુણનિધાનત્વાત્ [શંકરાનંદ] સત્ત્વગુણથી ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી અથવા સત્ત્વમૂલકઃ [વે. પ્ર ગી] સત્ત્વમૂલક હોવાથી, રિષ્ટપુરુષોએ સાત્ત્વિક માનેલો છે.”

પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું છે કે, નિષ્કામ કર્મથી પાપના [કૃતિના] લયરૂપ ચિત્તશુદ્ધિ તથા આનુષંગિક ફળરૂપ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. વળી નિષ્કામ કર્મના અનુધ્યાનમાં પ્રત્યેક કે અનર્થની સંભાવના નથી [ગી. ૨-૪૦] માટે સાત્ત્વિક ત્યાગ શ્રેષ્ઠ છે.

તાત્પર્ય એ છે કે, નિયતકર્મનો રત્નરૂપી ફેરેલો ત્યાગ ગજસ તથા તામસ ત્યાગ કહેવાય છે. ગજસ-તામસ ત્યાગ અબુદ્ધ તથા શ્રેયનો વિરોધી હોવાથી લોક તથા શાસ્ત્રથી નિર્દિન છે. નિયતકર્મના ફલ તથા સંગનો ત્યાગ સાત્ત્વિક ત્યાગ કહેવાય છે. સાત્ત્વિક ત્યાગ ચિત્તશુદ્ધિ, જ્ઞાન તથા મોક્ષના સાધનરૂપ છે; તેથી જે પુરુષ ફલ તથા સંગને ત્યજી કેવલ કર્તવ્યશુદ્ધિથી નિયત [વેદાક્ત] કર્મોને આચરે છે, તે ત્યાગી છે, તે સંન્યાસી છે, અને તે જ ત્યાગના [કર્મફલસાગના] ફળરૂપ મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે [૯].

અવતરણિકા :—હવે સાત્ત્વિક ત્યાગનું ફળ કહે છે :

ન દ્વેષ્યકુશલં કર્મ કુશલે નાનુપજ્જતે ।

ત્યાગી સત્ત્વસમાવિષ્ટો મેધાવી છિન્નસંશયઃ ॥ ૧૦ ॥

અન્યાર્થ :—ત્યાગી સાત્ત્વિક ત્યાગી સત્ત્વસમાવિષ્ટઃ જ્યારે સત્ત્વગુણથી સારી રીતે વ્યાપ્ત થાય છે, ત્યારે મેધાવી આત્મજ્ઞાનવાળો થાય છે [શા. ભા.] તથા છિન્નસંશયઃ સર્વ સંશયોથી રહિત થાય છે; અને કૃતાર્થ થયેલો તે અનુશલં કર્મ કાર્યકર્મનો [શા. ભા.] અથવા નિષિદ્ધ કર્મનો [શંકરાનંદ] ન દ્વેષ્ટિ દ્વેષ કરતો નથી, તથા કુશલે વિહિત કર્મમાં ન અનુપજ્જતે આસક્ત થતો નથી [૧૦].

૨૧ મ્હાથર્ :—સાર્ત્તિક ત્યાગી જ્યારે સત્ત્વગુણથી વ્યાપ્ત થાય છે, ત્યારે તે મેઘાવી [આત્મજ્ઞાની] થાય છે, તથા સ્વચ્છાદિત થાય છે તે અકુશળ કર્મનો [કાર્મિકકર્મનો] દ્વેષ કરતો નથી, તથા કુશળ કર્મના [નિત્ય કર્મના] આસક્ત થતો નથી [૧૦]

વિવેચન :—હે અર્જુન ! કર્તાપણના અભિનિવેશનો તથા ફલેચ્છાનો ત્યાગ કરી વિહિનકર્મનું અનુબ્ધન કરનાર સાર્ત્તિક ત્યાગી જ્યારે સત્ત્વસમાવિષ્ટ = આત્મા તથા અનાત્માના વિવેકના કારણરૂપ સત્ત્વગુણથી સારી રીતે વ્યાપ્ત થાય છે [શા ભા.] ત્યારે તે મેઘાવી = આત્મજ્ઞાનવાળો થાય છે [શા ભા.], તેને બ્રહ્મ તથા આત્માની એકતાનું જ્ઞાન થાય છે—તે સ્થિતપ્રજ્ઞ થાય છે [મધુ]. છિન્નસંશય = તે અવિદ્યાજનિત સર્વ મથ્યો તથા વિપરીયોથી રહિત થાય છે [શા ભા., મધુ], તથા કૃતકૃત્ય થયેલો તે મનુજાત્મ = માત્ર કર્મનો [શા ભા.], કે નિરિક્ક કર્મનો [શકરાનંદ] દ્વેષ કરતો નથી, તથા કુગ્લે = નિત્યકર્મના પ્રીતિ કરતો નથી સાર્ત્તિક ત્યાગી નિષ્ક્રિય આત્માને યથાનત જાણી, નિષ્કર્મતારૂપ જ્ઞાનનિષ્ઠા અનુભવે છે [શા ભા.]

“યસ્માદેવ સાર્ત્તિકસ્ય ત્યાગસ્ય જલ તસ્માન્મહતાઽપિ પ્રયત્નેન સ ઐવોપાદેય-ઇત્યર્થઃ । [મધુ] સાર્ત્તિક ત્યાગનું ફળ એ પ્રમાણેનું છે માટે મુમુક્ષુએ મોટા પ્રયત્નપૂર્વક પણ સાર્ત્તિક ત્યાગનું પ્રહણ કરવું જોઈએ ”

સાર્ત્તિક ત્યાગી સર્વકર્મસંન્યાસ તથા જ્ઞાનનિષ્ઠાને પ્રાપ્ત થાય છે, અને “તતો જ્ઞાનકર્મણ સાધ્યસાધનભાવ ઇતિ સિદ્ધમ્ । [શકરાનંદ] તેથી જ્ઞાન તથા કર્મનો પરસ્પર સાધ્ય-સાધનભાવ છે, એ સિદ્ધ થાય છે ” “યત્તર્વસ્યાપિ ગીતાશાસ્ત્રસ્ય સર્વસ્યાપિ ચ વેદસ્ય તાત્પર્યમ્ । [શકરાનંદ] એ જ સમસ્ત ગીતાશાસ્ત્ર તથા સંપૂર્ણ વેદનું તાત્પર્ય છે ” [૧૦]

અવતરશ્લોકઃ —હવે દેહાભિમાની મનુષ્ય સર્વથા કર્મોનો ત્યાગ કરી શકતો નથી, એ પ્રતિપાદન કરે છે

ન હિ દેહમૃતા શક્યં ત્યક્તું કર્માણ્યશેષતઃ ।

યસ્તુ કર્મફલત્યાગી સ ત્યાગીત્યભિધીયતે ॥ ૧૧ ॥

અનુવાથર્ —દેહમૃતા દેહના આત્મશુદ્ધિ રાખનાર અજ્ઞાનીથી હિ અરેખર અશેષત સર્વથા-અવશેષ ન રહે તેવી રીતે કર્માણિ ત્યક્તુ કર્મોનો ત્યાગ કરવો ન શક્યં શક્ય નથી તુ માટે ય જે કર્મફલત્યાગી કર્મજ્ઞનો ત્યાગ કરનારો છે સ તે ત્યાગી ત્યાગી ઇતિ એ પ્રમાણે અભિધીયતે કહેવાય છે [૧૧]

શબ્દાર્થઃ—દેહાત્મબુદ્ધિવાળા અસાનીથી ખરેખર ક્રોધોનો સર્વથા ત્યાગ કરવો શક્ય નથી જે ક્રોધોના ફળનો ત્યાગ કરનારો છે, તે “ત્યાગી” કહેવાય છે [૧૧].

વિવેચન —હે અર્જુન! દેહમતા = દેહ વિશે આત્મબુદ્ધિ ગમતાર અસાની પુરુષથી તત્ત્વવેદતા પુરુષની પેઠે ખરેખર અજ્ઞેષ્ઠ સ પૂર્ણપણે [નિરોપરીતે] ક્રોધોનો ત્યાગ કરવો શક્ય નથી, કાણકે જ્યાં મુઘી કાણુ સામગ્રી [રાગદ્વેષ] વિષમાન છે ત્યાં મુઘી કાર્યનો પરિત્યાગ કરવો શક્ય નથી [મધુ], માટે એ કર્મફલત્યાગો = જે નિયત ક્રોધોના ફળનો પરિત્યાગ કર છે, તે તત્ત્વજ્ઞાનરહિત પુરુષ પણ ત્યાગી કહેનાય છે

“તુ શબ્દોડસ્ય તામનાર્થિર્વસ્થાપ્યબોધનાર્થઃ । [શ કરાનંદ] ‘તુ’ ઇત્દ સાત્ત્વિક ત્યાગીતુ તામસ આદિથી નૈનક્ષણિક બતાવવા માટે છે”

અહીં ‘કર્મફલત્યાગી’ ઇત્દ ઉપનક્ષણાર્થ છે [ગ ભા વદનભ] કર્મફલ-ત્યાગમા ફળ, કર્તૃત્વ, તથા સગના ત્યાગનો પણ સમાવેશ થાય છે [રા ભા-વગેરે] [૧૧]

અનિષ્ટમિષ્ટં મિશ્રં ચ ત્રિવિધં કર્મણઃ ફલમ્ ।

ભવત્યત્યાગિનાં પ્રેત્ય ન તુ સંન્યાસિના કચિત્ ॥ ૧૨ ॥

અન્યવાર્થ —અત્યાગિના પરમાર્થ સંન્યાસ ન કરનારા કર્મનિષ્ઠ અસાનીઓને [રા ભા] પ્રેય મધ્ય પછી વર્તમાન કર્મનું અનિષ્ટમ્ અનિષ્ટ ફલ ઇષ્ટ ઇષ્ટ ચ તથા મિશ્ર મિશ્ર ત્રિવિધ ત્રણ પ્રકારનું ફલમ્ ફળ ભવતિ પ્રાપ્ત થાય છે; તુ પરંતુ સંન્યાસિના પરમાર્થ સંન્યાસીઓને [રા ભા] કચિત્ કદી પણ ન તે કર્મફળ પ્રાપ્ત થતુ નથી [૧૨]

શબ્દાર્થ —અત્યાગીઓને મરણ પછી કર્મનું અનિષ્ટ, ઇષ્ટ તથા મિશ્ર એમ ત્રણ પ્રકારનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ સંન્યાસીઓને કદી પણ તે કર્મફળ પ્રાપ્ત થતુ નથી [૧૨]

વિવેચન —અત્યાગિના = પરમાર્થ સંન્યાસ ન કરનારા કર્મનિષ્ઠ સંન્યાસીઓને [રા ભા] કર્મનો ત્યાગ ન કરનારાઓને [શ કરાનંદ], કર્તૃત્વ, મમતા તથા ક્લેશજનો ત્યાગ ન કરનારાઓને [રા ભા વગેરે], ગૌણસંન્યાસીઓને [મધુ], મૃત્યુ પછી અનિષ્ટમ્ = નન્ક, પશુ-પક્ષી વગેરે યોનિરૂપ જન્મ, ઇષ્ટમ્ = દેવ યોનિરૂપ જન્મ, મિશ્રમ્ = ઇષ્ટ તથા અનિષ્ટ બંનેના મિશ્રણથી મળે તે મનુષ્ય-જન્મ એ ત્રણ પ્રકારના ફળો ભવતિ = પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ સંન્યાસિનાં =

પરમાર્થ સંન્યાસીઓને [શા. ભા. વગેરે], અથવા કર્મફલત્યાગીને [શ્રીધર વગેરે] એ ત્રણ પ્રકારનાં ફળો પ્રાપ્ત થતાં નથી.

જ્ઞાનનિષ્ઠ પુરુષ કર્મફળરૂપ સસારખીજને મૂળસહિત ઉખેડી નાખે છે [શા. ભા.], જ્ઞાનરૂપ અગ્નિમાં નિર્દોષ થયેલાં સચ્ચિત, આગ્રામી, તથા અન્ય પુણ્ય-પાપરૂપ કર્મો ફલપ્રદાયક થતાં નથી [શંકરાનંદ] અને તેથી જ્ઞાનનિષ્ઠ વિદેહમુક્તિને જ પ્રાપ્ત થાય છે [શંકરાનંદ].

પરમહંસ પરિત્યાજકોને [જ્ઞાનીઓને] મરણ પામ્યા પછી અનિષ્ઠ, ઇષ્ટ કે મિશ્ર ધરીરતું મહણ કોઈ દેશમાં કે કાળમાં થતું જ નથી, એ અવધારણુ માટે જુ યજ્ઞ છે [મધુ.] [૧૨].

અવતરણિકા :—હવે ‘આત્મા અકતાં છે’ એ સ્પષ્ટ કરવાના હેતુથી કર્મભાત્રની સિદ્ધિનાં અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ કારણો પ્રતિપાદન કરે છે :

પૃથૈતાનિ મહાવાહો કારણાનિ નિવોધ મે ।

સાદ્યથે કૃતાન્તે પ્રોક્તાનિ સિદ્યથે સર્વકર્મણામ્ ॥ ૧૩ ॥

અન્યવાર્થ :—મહાવાહો ! હે મહાબાહો ! કૃતાન્તે કર્મની સમાપ્તિવાળા [શા. ભા.] સાલ્ય વેદાંતશાસ્ત્રમાં સર્વકર્મણા સર્વકર્મોની સિદ્ધિ માટે પ્રોક્તાનિ આ પચ કારણાનિ પાંચ કારણો-પાંચ સાધનો [શા. ભા. વગેરે] પ્રોક્તાનિ કહેલાં છે તે મે નિવોધ મારી પાસેથી સમજી લે [૧૩].

સાદ્યથ :—હે મહાબાહો ! કર્મની સમાપ્તિવાળા વેદાંતશાસ્ત્રમાં સર્વ કર્મોની સિદ્ધિ માટે આ પાંચ કારણો કહેલાં છે, તે તું મારી પાસેથી સમજી લે [૧૩].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! કર્મભાત્રની સિદ્ધિ માટે આ હવે પછીના શ્લોકમાં કહેવામાં આવનારા અધિષ્ઠાન વગેરે પાંચ કારણાનિ = કર્મનાં સાધનોનો [શા. ભા. વગેરે] મયાર્થ વક્તા તથા સર્વજ્ઞ [મધુ.] એવા મારા વચનથી નિબધ કર. આ અધિષ્ઠાન વગેરે કર્મભાત્રની ઉત્પત્તિના પાંચ કારણોને જાણવાને તું સાવધાન થા. આ અધિષ્ઠાન વગેરે કર્મભાત્રની સિદ્ધિનાં પાંચ કારણો સાલ્યે = વેદાંતશાસ્ત્રમાં [શા. ભા. વગેરે] મયાર્થ તત્ત્વોની વિષય કરનારી વૈદિક શ્રુદ્ધિદ્વારા વિચારપૂર્વક કરેલા નિર્ણય પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યાં છે [મધુ વગેરે].

કર્મભાત્રની સિદ્ધિ માટે આ અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ કારણુસામગ્રીને નિશ્ચયપૂર્વક જાણી, આત્મા વિષે કર્તૃત્વના શ્રમનો ત્યાગ કરવો, એ અર્થ છે [શંકરાનંદ].

કોઈ પુસ્તકમાં 'પચૈતાનિ' ને રચણે 'પચમાનિ' એવો પાઠ પણ હોય છે; તે ખતેતા અર્થ એક જ છે [૧૩].

અવતરણિકા :—હવે કર્મભાત્રનાં અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ કારણો કહે છે :

અધિષ્ઠાનં તથા કર્તા કરણં ચ પૃથગ્વિધમ્ ।

વિવિધાશ્ચ પૃથક્ ચેષ્ટા દૈવં ચૈવાત્ર પશ્ચમ્ ॥ ૧૪ ॥

અન્યથાર્થ :—અધિષ્ઠાનં શરીર તથા તેમ કર્તા જીવાત્મા-પ્રમાતા ચ અને પૃથગ્વિધં કરુણ જુદાંજુદાં પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિ એ બાર કરણો [શા. ભા. વગેરે]; ચ તેમ વિવિધાઃ પૃથક્ ચેષ્ટાઃ શ્વાસ, પ્રશ્વાસ વગેરે અલગઅલગ વાયુની ક્રિયાઓ [શા. ભા.] ચ એવ તેમ જ અત્ર એમાં પશ્ચમ પાંચમું દૈવમ્ દિશા, વાયુ, સૂર્ય વગેરે અધિષ્ઠાતા દેવો [શા. ભા. વગેરે] [૧૪].

શબ્દાર્થ :—શરીર, પ્રમાતા, જુદાંજુદાં કરણ, નાના પ્રકારની ભિન્નભિન્ન ચેષ્ટાઓ તથા દૈવ આ પાંચે કર્મોના કારણો છે [૧૪].

વિવેચન :—અધિષ્ઠાનમ્ = ઇચ્છા, દ્વેષ, મુખ, દુઃખ, ચેતના [જ્ઞાન] વગેરેની અભિવ્યક્તિના આશ્રયભૂત શરીર [શા. ભા. વગેરે], કર્તા, કરણ તથા ક્રિયાના આશ્રયરૂપ શરીર [વે. પ્ર. ગી.], જીવાત્માના અધિષ્ઠાન પચમદાભૂતોના સંઘાતરૂપ શરીર [રા. ભા.], લિંગશરીર [પુ. અ. ત.]; કર્તા = ઉપાધિસ્વરૂપવાળો ભોક્તા—જીવાત્મા [શા. ભા.], સર્વત્ર 'અહમ્' માનનારો સામાસ અહંકારરૂપ જીવાત્મા [શંકરાનંદ], પ્રમાતા અંતઃકરણયુક્ત ચૈતન્ય [નીલકંઠ]; કરણં = પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિ એ બાર કરણો [શા. ભા. વગેરે].

વિવિધાઃ ચ પૃથક્ ચેષ્ટાઃ = શ્વાસ, પ્રશ્વાસ, પ્રાણ, અપાન વગેરે અલગઅલગ વાયુની ક્રિયાઓ [શા. ભા.]. ક્રિયારૂપ પ્રાણાદિકતું નામ ચેષ્ટા છે. એ ચેષ્ટા પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન અને સમાન એ બેઢ વડે પાંચ પ્રકારની છે; તથા તેમાં અંતર્ગત એવા નાગ, કૂર્મ, કૃકવ, દેવદત્ત અને ધનંજય એ પાંચને મેળવીએ તો દશ પ્રકારની છે. તે પ્રાણરૂપ ક્રિયા પૃથક્ = કાર્યના બેઢથી ભિન્નભિન્ન છે, તથા દૈવમ્ = ઓત્રાદિ કરણોને ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત કરનાર તેમના દિશા, વાયુ, સૂર્ય વગેરે અધિષ્ઠાતા દેવો [શા. ભા., મધુ., શંકરાનંદ વગેરે], અથવા અંતર્ધર્મી ધર્મસ્વર [રા. ભા., વલ્લભ, શ્રીધર વગેરે] અથવા અદૃષ્ટ [આ. મા. ભા. વગેરે] એ પાંચે કર્મોનાં કારણો છે.

આ શરીરરૂપ અધિષ્ઠાનનો દેવ પૃથ્વી છે; અહંકારરૂપ કર્તાનો અધિષ્ઠાતા દેવ રુદ્ર છે; જ્ઞાન, ચામડી, નેત્ર, જીભ તથા નાસિકા એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના દેવતા

યથાક્રમે દિશા, પવન, સૂર્ય, પ્રચેતા તથા અશ્વિનીકુમાર છે; વાહ્ની, હાય, પગ, પાપુ તથા ઉપસ્થ એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયોના દેવતા યથાક્રમે અગ્નિ, ઇન્દ્ર, ઉપેન્દ્ર, મિત્ર તથા પ્રજાપતિ છે; મન તથા બુદ્ધિના દેવ યથાક્રમે ચંદ્ર તથા વૃહસ્પતિ છે; અને ક્રિયારૂપ પાંચ પ્રાણોના દેવતા યથાક્રમે સઘોગ્નત, વામદેવ, અયોર, તત્પુરુષ તથા ઇશાન છે [મધુ].

ભાષ્યમાં દેવ શબ્દનો નેત્ર વગેરે પર અનુગ્રહ કરનાર સૂર્ય વગેરે દેવતાઓ એવો અર્થ કરવામાં આવેલો છે, પરંતુ એ અધિષ્ઠાન, કર્તા વગેરેના દેવતાઓનું ઉપલક્ષણ છે [મધુ].

૨૧ કા :—અદૃષ્ટ તથા ઇશ્વર આદિનો પણ ક્રિયાની સિદ્ધિમા સંભવ છે, તો પછી ‘પદ્ધેતાનિ’ ઇત્યાદિવડે સર્વ કર્મોની સિદ્ધિ માટે પાંચ જ કારણો થા માટે કહેવામાં આવ્યા ?

સમાધાન :—‘ઘણાદૈવેન નીયતે’ इति ‘બહુપૂર્વક દેવ કર્મમાં પ્રવૃત્ત કરે છે.’ ‘एष एव साधु कर्म कारयति એ જ [ઇશ્વર જ] શુભાત્મા પાસે સાધુ કર્મ કરાવે છે,’ ઇત્યાદિ શ્રુતિથી અદૃષ્ટ તથા ઇશ્વર આદિમાં કારણત્વ છે. તથાપિ ‘यो दिक्षु तिष्ठन् दिग्भ्योऽन्तर.’ ‘જે દિશાઓમાં ગ્રિયત હોઈ, દિશાઓથી અંતર છે’ ઇત્યાદિ શ્રુતિ કહે છે કે, ઇશ્વર દિશા આદિના અતર્કીય છે તેથી દિશા આદિમાં રિયત હોવાથી ઇશ્વરનો દિશા આદિ અધિદેવતાઓમા એટલે કે દૈવમ્ શબ્દમા અંતર્ભાવ છે.

તે જ પ્રમાણે કર્તાનું આગ્રિત હોવાથી અદૃષ્ટનો કર્તામા અંતર્ભાવ છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ જ સર્વ કર્મોની નિષ્પત્તિનાં [સિદ્ધિનાં] કારણ છે [ય કરાનંદ] [૧૪].

અવતરણિકા :—હવે અધિષ્ઠાનાદિ પાંચેમા સર્વ કર્મોના કારણપણાને કહે છે :

शरीरवाङ्मनोभिर्यत् कर्म प्रारभते नरः ।

न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥ ૧૫ ॥

અન્યથાથ :—નરઃ પુરુષ શરીરવાઙ્મનોમિઃ શરીર, મન અને વાહ્ની વડે યત જે ન્યાય્યં ધર્મરૂપ વા અથવા વિપરીતં અધર્મરૂપ વા પણ કર્મ કર્મનો પ્રારમ્ભે પ્રારંભ કરે છે—આચરે છે તસ્ય તે સર્વ કર્મોના એતે આ અધિષ્ઠાનાદિ ચંચ પાંચ હેતવઃ કારણો છે [૧૫].

શબ્દાર્થ :—પુરુષ સરીર, વાણી અને મન વડે જે ધર્મરૂપ અથવા અધર્મ-રૂપ કર્મોનો પ્રારંભ કરે છે, તેનાં આ પાંચ કારણો છે [૧૫].

વિવેચન :—હે અર્જુન! જે ન્યાયમ્ = ધર્મરૂપ [શાસ્ત્રવિદિત] [શા. ભા.] અથવા વિપરીતમ્ = અધર્મરૂપ [શાસ્ત્રનિષિદ્ધ] [શા. ભા.] કર્મોનો મનુષ્ય સરીરથી, વાણીથી અથવા મનથી આરંભ કરે છે—આચરે છે, તે સર્વ કર્મોનાં આ અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ કારણો છે.

જીવનના કારણરૂપ શ્વાસ, પ્રશ્વાસ, નિમેષ, ઉન્મેષ, ઝીંક, બગાસું વગેરે ક્રિયાઓ પૂર્વે કરેલા ધર્મ [પુણ્ય] તથા અધર્મનું [પાપનું] જ કાર્ય છે, અને તેથી તે સર્વનો ન્યાય અને વિપરીત કાર્યોમાં જ અંતર્ભાવ છે [શા. ભા., મધુ.]; માટે ધર્મરૂપ, અધર્મરૂપ તથા સ્વાભાવિક સર્વ કર્મોનાં પૂર્વે કહેલાં અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ કારણો છે.

શાસ્ત્રનો તથા શાસ્ત્રોક્ત કર્મનો મનુષ્ય જ અધિષ્ઠારી છે, એ અર્થનું મૂલ્યન કરવાના હેતુથી ભગવાને અહીં ‘ નરઃ સૃષ્ટનું કથન કર્યું ’ છે [મધુ.] [૧૫].

અવતરણિકા :—આત્માને અકર્તા જાણવો, એ અધિષ્ઠાનાદિના નિરૂપણનું ફળ છે, તે કહે છે :

તન્નૈવં સતિ કર્તારમાત્માનં કેવલં તુ યઃ ।

પશ્યત્યકૃતવુદ્ધિત્વાન્ન સ પશ્યતિ દુર્મતિઃ ॥ ૧૬ ॥

અન્યથાર્થ :—તન્ન તે સર્વ કર્મોમાં એવં સતિ આ પ્રમાણે હોવા છતાં—અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ કારણો હોવા છતાં તુ પશુ યઃ જે કેવલં શુદ્ધ [શા. ભા.] આત્માને આત્માને કર્તારં કર્તા પશ્યતિ માને છે—જુએ છે—સમજે છે સઃ તે દુર્મતિઃ દુર્ભતિ બજ્રતુદિત્વાત્ અસંસ્કારી બુદ્ધિને લીધે [શા. ભા.] ન પશ્યતિ વાસ્તવિક રીતે દેખતો નથી [૧૬].

શબ્દાર્થ :—આ પ્રમાણે હોવા છતાં પણ જે શુદ્ધ આત્માને કર્તા સમજે છે, તે દુર્ભતિ, અસંસ્કારી બુદ્ધિને લીધે, યથાર્થ સમજતો નથી [૧૬].

વિવેચન :—હે અર્જુન! તન્ન એવં સતિ = કર્મમાત્રનાં પૂર્વોક્ત અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ કારણો હોવા છતાં, જે પુરુષ કેવલં = શુદ્ધ [શા. ભા.], અસંગ, ઉદાસીન, નિષ્ક્રિય, નિર્વિકાર, અદ્વિતીય આત્માને [મધુ., સંકરનાંદ] કર્તા સમજે છે; તે દુર્મતિઃ = દેહાત્મબુદ્ધિવાળો [સંકરનાંદ], રજ્જેશુએ તથા તમોજુની વાસનારવરૂપ અવિદ્યાથી દૂષિત બુદ્ધિવાળો [સંકરનાંદ], પાપકર્મોથી અશુદ્ધ બુદ્ધિવાળો [મધુ.],

જન્મમરણના કારણરૂપ અશુદ્ધબુદ્ધિવાળો [શા. ભા.] મહત્ત્વવૃદ્ધિવાત્ = અસંસ્કૃત બુદ્ધિવાળો હોવાથી [શા. ભા.], ચાત્ર તથા ગુરુના ઉપદેશ કે શમદમાદિ સાધનોથી ઉત્પન્ન થતી આત્મસાક્ષાત્કારરૂપ વિવેકબુદ્ધિ વિનાનો હોવાથી [મધુ. વગેરે] યથાર્થ સમજતો નથી. તાત્વિક દષ્ટિથી આંધળો છે [શા. ભા.].

જેમ બાળક આકાશમાં વાહોને દોડતાં જોઈ, ચન્દ્રને દોડતો માને છે; અથવા જેમ હોડીમાં બેઠેલો પુરુષ હોડીના ચક્ષત્રથી કિનારા પરનાં વૃક્ષને ચાક્ષતાં માને છે, તેમ આવો દુર્મનિ કર્મમાત્રનાં અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ કારણો હોવા છતાં નિષ્ક્રિય આત્માને કર્તા માને છે [૧૬].

અવતરણિકા :—“કઃ પુનઃ સુમતિઃ યઃ સમ્યક્ પદ્યતિ ક્લિપ્યતે । [શા. ભા.] ત્યારે યથાર્થ જ્ઞેનારો સુમતિ કોણ છે ? તો કહે છે ” :

યસ્ય નાહકૃતો ભાવો બુદ્ધિર્યસ્ય ન લિપ્યતે ।

હત્વાઽપિ સ ઇમાંલોકાન્ ન હન્તિ ન નિવધ્યતે ॥ ૧૭ ॥

અન્યથાર્થ :—યસ્ય જેને અહંકૃતઃ હું કર્તા છું એ પ્રકારની ભાવઃ વૃત્તિ-પ્રતીતિ-ભાવના ન નથી, યસ્ય જેની વુદ્ધિઃ ન લિપ્યતે લેપાતી નથી સઃ તે જ્ઞાનનિષ્ઠ પુરુષ ઇમાન્ લોકાન્ આ લોકોને સર્વ પ્રાણીઓને હત્વા હણીને મરિ પશુ ન હન્તિ હણતો નથી તથા ન નિવધ્યતે બંધાતો નથી [૧૭].

શબ્દાર્થ :—જેને ‘હું કર્તા છું’ એવી વૃત્તિ નથી, તથા જેની બુદ્ધિ લેપાતી નથી, તે આ લોકોને હણીને પશુ હણતો નથી, તથા બંધાતો નથી [૧૭].

વિવેચન :—હે અશુન ! યસ્ય ન અહંકૃતઃ ભાવઃ = જે સમ્યગ્દર્શી [સર્વાત્મ-દર્શી] પુરુષને કાર્યસંહિત અજ્ઞાનનો બાધ થતાં, હું કર્મોનો કર્તા છું, એવી વૃત્તિ નથી. જે સાક્ષાત્ જાણે છે કે અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ કારણો કર્મમાત્રની ઉત્પત્તિનાં કારણરૂપ છે, તથા ‘હું તો કર્મમાત્રનો સાક્ષી, પ્રાણીથી રહિત, મનથી રહિત, શુદ્ધ, સર્વ કાર્યથી શ્રેષ્ઠ, અક્ષરથી પર [મુ. ઉ. ૨-૧-૨], અવિક્ષિપ આત્મસ્વરૂપ છું ’ તથા ભોક્તાપણની વાસનાથી રહિત હોવાથી યસ્ય વુદ્ધિઃ ન લિપ્યતે-જેની બુદ્ધિ લેપાતી નથી; ‘આ કર્મ મારું છે’, ‘આ કર્મ મેં કર્યું છે’ તથા ‘એના ફળને હું ભોગવીશ’ એવા અનુસંધાનવાળા હોતી નથી [મધુ. વગેરે], અથવા ‘મેં અમુક કાર્ય કર્યું’ તેથી હું નરકાદિને પ્રાપ્ત થઈશ’ એ પ્રકારે જેની બુદ્ધિ અતુતાપ [પશ્ચાત્તાપ] કરતી નથી [શા. ભા.], અથવા જે પાપકર્મ કરવાથી કે પુણ્યકર્મ ન કરવાથી તપાપમાન થતો નથી [તે. ઉ. ૨-૯-૧];

એવો પૂર્વે કહેલાં અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ કારણોના કાર્મરૂપ કર્મમાત્રમાં અદંતા-મમતાશૂન્ય બ્રહ્મવેત્તા [ચંકરાનંદ] હતા અપિ = તથા લોકમાં રિચત દેવ, બ્રાહ્મણ, ઋષિ વગેરે સર્વનો સ્વહસ્તે સંહાર કરે છતાં, ન હનિત ન નિવધ્યતે = તે હનનક્રિયાનો કતો થતો નથી કે તે તે ક્રિયાના અધર્મરૂપ ફલ સાથે સંબંધ પામતો નથી. તે તે કર્મના અનિષ્ટ, ઇષ્ટ કે મિશ્ર ત્રણ પ્રકારના ફળને ભોગવતો નથી [મધુ].

જેનો કતો અનાત્મા [શરીરાદિ] છે, એવા કર્મના વિપયમાં અકતી આત્માને જે કતો જુએ છે [માને છે], “ સ ચતથા ધ્રુતધ્રાવિતવેદાન્તોડપ્ય-વિદિતાત્મસ્વરૂપત્વેન દુર્મતિઃ । [ચંકરાનંદ] તે પુરુષ ભણે સંકડો વાર વેદાંત સાંભળે કે સંભળાવે, તોપણ આત્મસ્વરૂપનો પરિચાતા ન હોવાથી દુર્મતિ છે; ” અને સતત શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસન આદિવડે ઉત્પન્ન જ્ઞાનથી આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણનાર જે વિદ્વાન અનાત્માદ્વારા [શરીરાદિદ્વારા] કરવામાં આવતાં નિષિદ્ધ તથા વિહિત કર્મના આત્માને અકતી જુએ છે, તે સુખતિ છે, એ અર્થ છે [ચંકરાનંદ].

તાત્પર્ય એ છે કે, જેમ મેઘરથ અંદ્રમાં મેઘના ચાલવાથી ચાલતો દેખાય છે-ચાલતો હોય તેમ પ્રતીત થાય છે; તેમ દેહરથ બ્રહ્મવેત્તા દેહ, ઇન્દ્રિયોદ્વારા કરવામાં આવતાં કર્મોનો કતો દેખાય છે-કતો હોય તેમ પ્રતીત થાય છે; પરંતુ જેમ યથાર્થબુદ્ધિથી વિચાર કરતાં અંદ્રમાં નહિ પણ મેઘ જ ધાવનક્રિયાનો કતો છે; તેમ બ્રહ્મવેત્તા નહિ પણ દેહ, ઇન્દ્રિયાદિનો અભિમાની વિજ્ઞાનાત્મા જ હનનક્રિયાનો કતો છે [ચંકરાનંદ], અને તેથી જેમ ‘ આકાશ નીલ છે ’ એ પ્રકારે અજ્ઞાનીઓ દ્વારા આરોપિત કરેલી નીલિમાથી આકાશ ભેપાતું નથી કે નીલ થતું નથી, અથવા જેમ ‘ આ જળ છે ’ એ પ્રકારે અધ્યસ્ત જળથી મરુભૂમિ જળયુક્ત થતી નથી કે આદ્ર [ગીલી] થતી નથી, તેમ આરોપિત નિષિદ્ધ કે વિહિત કર્મથી નિરવયવ દેહરથ આત્મા ક્રિયાવાન થતો નથી તથા તે આરોપિત કર્મમાં ફળથી યુક્ત થતો નથી [ચંકરાનંદ].

શ્રુતિ પણ કહે છે કે :—“ તં વિદિત્વા ન લિપ્યતે કર્મેણ પાપકેન ઇતિ । આત્માને જાણીને પુરુષ પાપરૂપ કર્મથી લિપ્ત થતો નથી. ” “ યથા પુષ્કરપત્તાશઃ જાપો ન શ્લિષ્યન્તઃ ઇવમેવ વિદિ કર્મ ન શ્લિષ્યતે । જેમ કમલપત્રને જળ સ્પર્શ કરતું નથી તેમ આત્માને જાણનાર પુરુષને પાપરૂપ કર્મ સ્પર્શ કરતું નથી. ”

કોપીતકિ ઉપનિષદ્માં ઇન્દ્ર રાજા પ્રતર્દનને કહે છે :—“ યો માં વિજાની-યાન્નારય વેનચિત્ વર્મણા લોકો મીચતે ન માતૃવથેન ન પિતૃવથેન ન સ્તેયેન ન

બ્રૂણહત્યયા । [કો. ઉ. ૩-૧] જે મને યથાવત્ જાણે છે તે બ્રહ્મવેતાના પુણ્યકર્મનું ક્ષણ કોઈ પણ કર્મવડે નાથ પામતું નથી. તેમ તેને પિતૃવધ, માતૃવધ, ચોરી, બ્રહ્મહત્યા વગેરે પાપો સ્પર્શ કરતાં નથી.”

શેષ ભગવાન ‘આર્ચપંચાશીતિ’મા કહે છે:— “હયમેધશતસહસ્રાણ્યય કુરુતે વ્રત્તધાનલક્ષાણિ । પરમાર્થવિજ્ઞ પુણ્યેન ચ પાપેઃ સ્પૃશ્યતે વિમલઃ । શુદ્ધ જ્ઞાની કદી હમ્મર કે લાખ અથમેધ કરે કે લાખ બ્રહ્મહત્યા કરે, પણ તે પુણ્ય કે પાપથી લેપાતો નથી.”

ભગવાન શુદ્ધના શાપથી તેમના સસરાતું મૃત્યુ થયું ત્યારે તેમને મનુષ્યવધનું પાતક ન લાગ્યું; તથા પિના જમદગ્નિની આજ્ઞાથી માતૃવધ કરનાર ભગવાન પરશુરામને માતૃવધનું પાપ ન લાગ્યું, એ આ શ્લોકના અર્થના પ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંતો છે [૧૭].

અવતરણિકા :—અથ નિદનતલક્ષણં નિર્કર્મત્વજ્ઞાનમેવાપ્રતિબદ્ધં કૈવલ્યસિદ્ધિઃ પરમકારણમિતિ । [શંકરાનંદ] હવે નિરુક્ત લક્ષણવાળું અપ્રતિબદ્ધ નિષ્કર્મત્વ જ્ઞાન જ કૈવલ્યસિદ્ધિનું પરમ કારણ છે,” એ પ્રકારના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિનું કારણ [સાધન] સત્ત્વશુદ્ધિ છે, અને સત્ત્વશુદ્ધિનું કારણ સાત્ત્વિક કર્મ જ છે. તેથી સાત્ત્વિક કર્મનું જ અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ, એ બોધ કરવા માટે કર્મની પ્રવૃત્તિનું કારણ, કર્મનો આશ્રય, તથા જ્ઞાન, કર્મ, કર્તા, શુદ્ધિ વગેરેના સાત્ત્વિક, રાજસ વગેરે ભેદ પ્રતિપાદન કરવા માટે આ પ્રકરણનો આરંભ કરવામાં આવે છે.

પૂર્વે સત્તરમા અધ્યાયમા શ્રદ્ધા, આહાર, યજ્ઞ, તપ અને દાન એ પાંચના સાત્ત્વિકાદિ ભેદ પ્રતિપાદન કર્યાં. અહીં બાવીસ શ્લોકવડે જ્ઞાન, કર્મ, કર્તા, શુદ્ધિ, ધૃતિ તથા સુખના સાત્ત્વિકાદિ ભેદ પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે; કારણકે આ જ્ઞાન વગેરેના સાત્ત્વિકાદિ ભેદને જાણી, તેમના રાજસ-તામસ અંશને ત્યાગ કરી, સાત્ત્વિક જ્ઞાન વગેરેમા પ્રવૃત્ત પુરુષનું સત્ત્વ [અંત કરણ] શુદ્ધ થાય છે, અને તેથી જ્ઞાન તથા તેનું ફલ [મોક્ષ] સિદ્ધ થાય છે [શંકરાનંદ]. તેમાં પ્રથમ કર્મના પ્રવર્તકનું [કર્મમા પ્રવૃત્તિ કરાવનાર તત્ત્વોનું] તથા કર્મના આશ્રયનું સ્વરૂપ કહે છે :

જ્ઞાનં જ્ઞેયં પરિજ્ઞાતા ત્રિવિધા કર્મચોદના ।

કરણં કર્મ કર્તેતિ ત્રિવિધઃ કર્મસંગ્રહઃ ॥ ૧૮ ॥

અન્યથાર્થ :—જ્ઞાન જ્ઞાન જ્ઞેયં જ્ઞેય તથા પરિજ્ઞાતા અવિદ્યાકલ્પિત ઉપાધિ-લક્ષણવાળો ભોક્તા ત્રિવિધા એ ત્રણ પ્રકારના કર્મચોદના કર્મપ્રવર્તક છે-કર્મના પ્રેરક [અને કરણમ્ દદ્ય ઇન્દ્રિયો, મન તથા શુદ્ધિ એ બાર કરણો કર્મ

ઇન્દ્રિયોવડે વિપયોનું ગ્રહણ તથા કર્તા કર્તાં ક્તીત્તિ ત્રિવિધઃ એ ત્રણ પ્રકારનો કર્મસંગ્રહઃ કર્મસંગ્રહ છે-કર્મનો આશ્રય છે [૧૮].

શબ્દાર્થઃ—જ્ઞાન, જ્ઞેય અને પરિજ્ઞાતા એ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મપ્રવર્તક છે, અર્થાત્ એ ત્રણના સંયોગથી સર્વકર્મોનો આરંભ થાય છે; અને કરણ, કર્મ તથા કર્તા એ ત્રણ પ્રકારનો કર્મસંગ્રહ અર્થાત્ કર્મનો આશ્રય છે [૧૮].

વિવેચન :—જ્ઞેનાથી વસ્તુનું યથાર્થ સ્વરૂપ પ્રકાશમાન થાય છે, તે જ્ઞાનમ્ = જ્ઞાન કહેવાય છે. પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોવડે ઉત્પન્ન થનારા ઘટ, પટ વગેરે પદાર્થો જ્ઞેયમ્ = જ્ઞેય કહેવાય છે. આ જ્ઞાનરૂપ ક્રિયાના આશ્રયભૂત તથા અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિવડે પરિકલ્પિત એવો જ્ઞે બોક્તા [શા. ભા.] અથવા ચૈતન્યના આભાસવાળી જ્ઞે શુદ્ધિ તે પરિજ્ઞાતા = પરિજ્ઞાતા કહેવાય છે. જ્ઞાન, જ્ઞેય અને પરિજ્ઞાતા ત્રિવિધા કર્મચોદના = એ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મપ્રવર્તક છે. આ ત્રણેના સમુચ્ચય [સંયોગ] વિના કોઈ પણ કાર્યનો આરંભ થતો નથી. આ ત્રણ પૈકી એક પણ તત્ત્વનો અભાવ હોય તો કર્મ માટે પ્રવૃત્તિ થતી નથી.

દાખલા તરીકે જ્ઞેયઃ = જાણવા યોગ્ય પદાર્થ હોય, જ્ઞાતા = જાણનાર હોય, પરંતુ જ્ઞાનમ્ = જ્ઞાનનો અભાવ હોય તો પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી નથી. તેમ જ જ્ઞાન અને જ્ઞાતા હોય પરંતુ જ્ઞેય પદાર્થ દેશ કે કાળના અંતરાયવાળો હોય, તો પણ પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી નથી. તેમ જ જ્ઞાન હોય, જ્ઞેય વસ્તુ પણ નજીકમાં હોય, પરંતુ જ્ઞાતા [પ્રમાતા] ન હોય તો પણ પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી નથી; અને તેથી જ સુશુદ્ધિત અવસ્થામાં જ્ઞાન તથા જ્ઞેય હોવા છતાં જ્ઞાતાનો અભાવ હોવાથી પ્રવૃત્તિ શક્ય નથી. માટે જ્ઞાન, જ્ઞેય અને પરિજ્ઞાતા એ ત્રણે મળી કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, એમ કહ્યું છે; કરણરૂપ જ્ઞાન આદિ ત્રણેના સંયોગથી જ ત્યાગ અને ગ્રહણ જ્ઞેનું પ્રયોગન છે, એવા સર્વકર્મોનો આરંભ થાય છે.

જ્ઞેનાવડે કર્મ કરાય છે તે કરણમ્ = કરણ કહેવાય છે. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયો બાલકરણ કહેવાય, તથા મન અને બુદ્ધિ આંતર કરણ કહેવાય છે. કરણને પોતપોતાના વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત કરનાર અવિદ્યારૂપ ઉપાધિવાળો શ્રવ કર્તા = કર્તા કહેવાય છે. ઇન્દ્રિયોવડે શબ્દાદિ વિપયોનું ગ્રહણ કર્મ = કહેવાય છે. કરણ, કર્મ તથા કર્તા પરસ્પર સમુચ્ચયભાવને પ્રાપ્ત થવાથી કર્મસંગ્રહ કહેવાય છે. 'જ્ઞેમાં કોઈ સંગ્રહ કરવામાં આવે તે સંગ્રહ છે.' કર્મમાત્રમાં આ ત્રણેના સંગ્રહ છે, તેથી એ કર્મસંગ્રહ કહેવાય છે. એ ત્રણે કારકો સર્વ કર્મોનો આશ્રય છે, એ ત્રણે કારકોમાં સર્વ કર્મોનો સમાવેશ છે, માટે એ ત્રણ પ્રકારનો કર્મસંગ્રહ છે [શા. ભા.].

કરણ, કર્મ અને કર્તા એ ત્રણનો સમુદાય જ ઇચ્છિત ભોગો ભોગવવાનું સ્થાન છે [નીલકંઠ]. ભોક્તા [કર્તા] તથા ઇન્દ્રિયો હોય છતાં જો ક્રિયા ન હોય તો ભોગ થઈ શકતો નથી. તેમ જ ઇન્દ્રિયો તથા કર્મ [ક્રિયા] હોય છતાં ભોક્તા ન હોય તોપણ ભોગનો સંભવ રહેતો નથી, કારણકે કોઈ પણ જાતની ક્રિયા તેના આશ્રય વિના સ્વરૂપમાં આવી શકતી નથી. તેમ જ કર્મ [વિપય] તથા ભોક્તા હોય છતાં જો ઇન્દ્રિયો ન હોય, તોપણ ભોગનો સંભવ રહેતો નથી, કારણકે આશ્રયને ઇન્દ્રિયો વિના પોતાના ભોક્તાપણાના અંગમૂલ કર્તાપણાની સિદ્ધિ થઈ શકે નહિ. માટે કરણ, કર્મ અને કર્તા એ ત્રણે સાથે મળીને જ ભોક્તા કહેવાય છે [નીલકંઠ].

શ્રુતિ પણ કહે છે કે :—“ આત્મેન્દ્રિયમનોયુક્તં ભોક્તેત્યાદુર્મનીષિણઃ । [કંઠ ઉપ. ૧-૩-૪]. શરીર, ઇન્દ્રિયો તથા મનથી યુક્ત આત્માને વિવેકીઓ ‘ ભોક્તા ’ કહે છે.”

“ एवं कारणपटकमेव त्रिविधं क्रियाया आश्रयो न तु कूटस्थ आहमेत्यर्थः । [મધુ.] આ પ્રમાણે જ કારકો જ ક્રિયાના આશ્રયરૂપ છે, પરંતુ કૂટસ્થ આત્મા નેથી, એ અભિપ્રાય છે.” [વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન માટે જુઓ શ્રીમધુસૂદનભાષ્ય] [૧૮].

અવતરણિકા :—હવે જ્ઞાન, કર્મ તથા કર્તા સત્વાદિક ગુણોના બેદથી ત્રણ ત્રણ પ્રકારનાં છે, તે કહે છે :

જ્ઞાનં કર્મ ચ કર્તા ચ ત્રિધૈવ ગુણભેદતઃ ।

પ્રોચ્યતે ગુણસંખ્યાને યથાવચ્છ્રણ તાન્યપિ ॥ ૧૯ ॥

અન્યથાથ^૧ :—ગુણસંખ્યાને સાંખ્યશાસ્ત્રમાં જ્ઞાન જ્ઞાન ચ તથા કર્મ કર્મ ચ તથા કર્તા કર્તા ગુણભેદતઃ સત્વાદિક ત્રણ ગુણોના બેદથી ત્રિગ ત્રણ પ્રકારના એ જ પ્રોચ્યતે કહેવાય છે. તાનિ અપિ તે જ્ઞાનાદિકના સત્વાદિક ભેદને પણ યથાવત્ શાસ્ત્રપ્રમાણે જૂથ તું સોભળ [૧૯].

શબ્દાથ^૨ :—સાંખ્યશાસ્ત્રમાં જ્ઞાન, કર્મ તથા કર્તા એ ગુણભેદ કરીને ત્રણ પ્રકારનાં જ કહેવાય છે; તેમને પણ તું યથાર્થ રીતે સાંભળ [૧૯].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! ગુણસંખ્યાને = સત્, રજ તથા તમ એ ત્રણ ગુણો જે શાસ્ત્રમાં કાર્યના બેદરેકે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યા છે, તે કપિલ-મુનિપ્રણીત સાંખ્યશાસ્ત્રમાં જ્ઞાન, કર્મ તથા કર્તા એ ત્રણે સત્વાદિક ત્રણ

ગુણોના બેદથી ત્રણ પ્રકારનાં કહેવામા આવ્યા છે. તે જ્ઞાન વગેરેના સાત્ત્વિકાદિક બેદને તુ યથાવત્ = યથાન્યાય યથાશાસ્ત્રમ્ । [ધ્યા. ભા , મધુ. વગેરે] જે પ્રમાણે ધ્યાત્રમા ન્યાયાનુસાર કહેવામા આવ્યા છે, તે પ્રકારે શ્રવણ કરવાને સાવધાન [તત્પર] થા.

‘જ્ઞાન યદ્દમા જેયતો, કર્મમા કરણતો તથા કર્તા શબ્દમા પચિસાતાનો અતર્ભોપ છે.’ [મધુ., સદાનંદ વગેરે].

નોંધ.—શ્રીનીનકઠ પ્રતિપાદન કરે છે કે, પૂર્વશ્લોકમા કહેલા જ્ઞાનાદિ છ પદાર્થોમા પરિણાતા તથા કર્તાને એક જ માનનાથી પાત્ર પદાર્થો અવશેષ રહે છે. આ પાત્ર પદાર્થો પૈકી જેય તથા કરણ ગુણોના બેદથી ત્રણ ત્રણ પ્રકારના નથી. તેથી અહી ભગવાને જેય તથા કરણનુ ત્રણ ત્રણ પ્રકારે વ્યાખ્યાન કરેલું નથી [નીનકઠ] [૧૯]

અવતરણિકા.—હવે શુદ્ધ અ ત કરણ વિષે ઉત્પન્ન થતા આત્મેકવદ્વર્તન સ્વરૂપ સાત્ત્વિક જ્ઞાનનુ લક્ષણ કહે છે

સર્વભૂતેષુ યૈનૈકં ભાવમવ્યયમીક્ષતે ।

અવિમક્તં વિમક્તેષુ તજ્ઞાનં વિદ્ધિ સાત્ત્વિકમ્ ॥ ૨૦ ॥

અન્યથાર્થ :—યેન જે જ્ઞાનવડે પુરુષ વિમક્તેષુ પરસ્પર બેદવાળા સર્વ-ભૂતેષુ સર્વભૂતોમા અવિમક્ત આકાશની પેઠે અવિભક્ત અવ્યય અવ્યય એવા એક એક ભાવ આત્મતત્ત્વને [ધ્યા. ભા વગેરે] ઈક્ષતે જુએ છે—સાક્ષાત્કાર કરે છે તત્ જ્ઞાન તે જ્ઞાનને સાત્ત્વિક સાત્ત્વિક વિદ્ધિ તુ જાણ [૨૦].

શબ્દાર્થ :—જે જ્ઞાનવડે પુરુષ પરસ્પર બેદવાળા સર્વભૂતોમા અવિભક્ત તથા અવ્યય એવા એક ભાવને [આત્મતત્ત્વને] જુએ છે, તે જ્ઞાનને તુ “સાત્ત્વિક” જાણ [૨૦]

વિવેચન.—હે અર્જુન ! અનેક જન્મોના સુકૃતોથી [પુણ્યોથી] ઉત્પન્ન થયેલા શુદ્ધ અ ત કરણ વિષે યેન = જે જ્ઞાનવડે [ધ્યા. ભા], જે અખ ઝાકાર વૃત્તિવડે [શ કગનંદ], વેદાત્મકચના વિચારથી ઉત્પન્ન થયેલા જે અ ત કરણના અમુક જાતના પચિણામથી [મધુ], વિમક્તેષુ સર્વભૂતેષુ = નામ, રૂપ, જાતિ, ગુણ વિશેષોથી લિખ જણાતા સર્વભૂતોમા [શ કગનંદ], બીજરૂપ, સદ્મરૂપ તથા સ્થૂલરૂપ તેમજ સમરિટરૂપ અબ્ધાકૃત, હિરણ્યગર્ભ તથા વિરાટ નામના સર્વભૂતોમા [મધુ.],

અવ્યયમ્ = અવિનાશી તથા કુટસ્થ [ધ્યા. ભા], ઉત્પત્તિ, વિનાશ વગેરે સર્વ વિકારોથી શુન્ય [મધુ] તથા અવિમક્તમ્ = ઘટ, મહ વગેરેમા આકાશની પેઠે

અવિભક્ત [યંકરાનંદ], અલગઅલગ સર્વ શરીરોમાં આકાશની પેઠે એકલાવધી રિયત [શા. ભા.] એકમ્ માવમ્ = એક આત્મવસ્તુનો [શા. ભા.], એક તથા અદ્વિતીય પરમાર્થસત્તારૂપ, સ્વયંપ્રકાશ તથા આનંદરૂપ આત્માનો પુરુષ રૂઢતે = સાક્ષાત્કાર કરે છે [શા. ભા., મધુ. વગેરે], “સર્વમિદમહં ચ તદ્દેવ इति एवं च सर्वं च ब्रह्मैवेति पश्यति । [યંકરાનંદ., નીલકંઠ] આ સર્વ તથા હું બ્રહ્મ છું, અથવા પોતાને તથા સર્વને બ્રહ્મસ્વરૂપ જુએ છે,” તન્ જ્ઞાનમ્ = તે સર્વ પ્રપંચનો [સંસારનો] બાધ કરનાર જ્ઞાનને [મધુ.] તું સાર્વત્રિક જાણ્ય.

જે દ્વંતર્યનરૂપ અવધાર્ય જ્ઞાન છે, તે રાજસ-તામસ છે; તે સંસારનો ઉન્નતેઢ કરનારું-નાશ કરનારું નથી [શા. ભા., મધુ].

“મૃત્યોઃ સ મૃત્યુમાપ્નોતિ ચ રહ નાનેવ પશ્યતિ । [બૃ. ઉ. ૪-૪-૧૯; કંઠ ઉપ. ૨-૧-૧૦] જે અહીં નાનાની પેઠે જુએ છે, તે મૃત્યુથી મૃત્યુને પામે છે,” અર્થાત્ જે અવિદ્યાથી બ્રહ્મ વિષે નાનાત્વનો [ભેદનો] આરોપ કરે છે, અથવા ‘હું બ્રહ્મથી ભિન્ન છું’ અને બ્રહ્મ મારાથી ભિન્ન છે,’ એમ ભિન્નની પેઠે જુએ છે, તે પુનઃ પુનઃ જન્મમરણને પામે છે [૨૦].

અવતરણિકા :—હવે સાર્વત્રિક જ્ઞાનનું લક્ષણ કહે છે :

પૃથક્ત્વેન તુ યજ્ઞાનં નાનાભાવાન્પૃથગ્વિધાન્ ।

વેત્તિ સર્વેષુ ભૂતેષુ તજ્ઞાનં વિદ્ધિ રાજસમ્ ॥ ૨૧ ॥

અન્યથાર્થ :—તુ વળી પૃથક્ત્વેન પરસ્પર ભેદ વડે રહેલાં સર્વેષુ ભૂતેષુ સર્વભૂતોમાં પૃથગ્વિધાન્ પરસ્પર વિલક્ષણ-એકબીજાથી ભિન્ન નાનાભાવાન્ પથ્યા આત્માઓને યન્ જે જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન વેત્તિ જાણે છે તત્ તે જ્ઞાન જ્ઞાનને રાજસ રાજસ વિધિ તું જાણ્ય [૨૧].

શબ્દાર્થ :—વળી પરસ્પર ભેદવડે રહેલાં સર્વભૂતોમાં એકબીજાથી ભિન્ન પથ્યા આત્માઓને જે જ્ઞાન જાણે છે, તે જ્ઞાનને તું “રાજસ” જાણ્ય [૨૧].

વિવેચન :—પરસ્પર ભેદવાળા સર્વેષુ ભૂતેષુ = દેવ, આપિ, મનુષ્ય વગેરે શરીરોમાં પૃથગ્વિધાન્ = સુખ, દુઃખ વગેરે ધર્મના ભેદ પરસ્પર વિલક્ષણ [મધુ] નાનાભાવાન્ = પ્રત્યેક શરીરમાં ભિન્ન આત્માઓને [શા. ભા., મધુ. વગેરે] ચદ્ જ્ઞાનં વેત્તિ = દેવ જ્ઞાનેન વેત્તિ = [મધુ.] જે જ્ઞાનવડે પુરુષ જાણે છે. જે જ્ઞાનવડે પુરુષ પ્રત્યેક શરીરમાં પોતાના આત્માથી બીજા આત્મા અલગઅલગ છે, એમ જાણે છે [શા. ભા.], અથવા જે જ્ઞાનવડે પુરુષ આત્મા અનેક છે, એમ સમજે છે [યંકરાનંદ], અથવા જે જ્ઞાનવડે પુરુષ જીવાત્માઓ પરસ્પર ભિન્ન

છે, વળી તે સર્વ જીવાત્માઓનો ઈશ્વરથી બેદ રહેલો છે, તેમ જ ઈશ્વરથી અને જીવાત્માઓથી જડવર્ગનો બેદ રહેલો છે, એમ બન્યું છે [નીલકંઠ વગેરે] તે જ્ઞાનને તું રાજસમ્ = રજોગુણથી ઉત્પન્ન થયેલું જાણ્યું.

દેહે દેહ વિશે આત્માઓનો પરસ્પર બેદ, તે આત્માઓનો ઈશ્વરથી બેદ, તે આત્માઓથી અચેતન વર્ગનો બેદ, ઈશ્વરથી અચેતન વર્ગનો બેદ, તથા અચેતન વર્ગનો પરસ્પર બેદ, એ પ્રકારના અનોપાધિક પાંચ પ્રકારના બેદોને વિષય કરનારા કુતાર્કિક લોકોના જ્ઞાનને રાજસ જાણ્યું [મધુ.]. રાજસજ્ઞાન સંસારનું કારણ છે [શંકરાનંદ]. [૨૧]

અવતરણિકા :—હવે તામસજ્ઞાનનું લક્ષણ કહે છે :

યત્ કૃત્સ્નવદેકસ્મિન્ કાર્યે સક્તમૈતુકમ્ ।

અતત્ત્વાર્થવદલ્પં ચ તત્ત્વામસમુદાહૃતમ્ ॥ ૨૨ ॥

અનુવાદ :—તુ વળી યત્ જે જ્ઞાન એકસ્મિન્ કાર્યે એક કાર્યમાં દેહ વિશે કે દેહની બહાર પ્રતિમા વગેરેમાં જ્ઞસ્ત્વત્ પરિપૂર્ણની પેઠે સક્ત અભિનિવેશવાળું અૈતુકમ્ યુક્તિ વિનાનું અત્ત્વાર્થવત્ તત્ત્વાર્થથી રહિત [શા. ભા.] ચ તથા અલ્પ અપવિષયવાળું કે અપ્રકણવાળું હોવાથી અલ્પ છે, તત્ તે જ્ઞાનને તામસ તામસ કહાહત કહ્યું છે [૨૨].

રાખંડાદિ :—વળી જે જ્ઞાન કોઈ એક કાર્યમાં પરિપૂર્ણની પેઠે અભિનિવેશવાળું, યુક્તિ વિનાનું, તત્ત્વાર્થથી રહિત તથા અલ્પ છે, તેને ‘તામસ’ કહ્યું છે [૨૨].

વિવેચન :—હે અશુભ ! જે જ્ઞાન કોઈ એક દેહરૂપ અથવા પ્રતિમાદિરૂપ કાર્યમાં જ્ઞસ્ત્વત્ સક્તમ્ = શરીરમાં રહેનારો આત્મા શરીર જેવડો છે, અથવા ઈશ્વરની પ્રતિમા જેવડો છે, એવા નિશ્ચયથી યુક્ત છે [શા. ભા.], અથવા ‘દેહ જ આત્મા છે, પ્રતિમા ઈશ્વર છે’ એવા નિશ્ચયથી યુક્ત છે [શંકરાનંદ], અથવા જે જ્ઞાન ભૂતપ્રેતાદિની આરાધનારૂપ અત્યંત તુચ્છ ફળ આપનારા કોઈ એક કાર્યમાં પૂર્ણ ફળ આપનારા કર્મની પેઠે આસક્ત હોય છે [રા. ભા., વક્ષભ, કેશવ]; અૈતુકમ્ = યુક્તિ વિનાનું કે વિચાર વિનાનું છે [શા. ભા.]; અત્ત્વાર્થવત્ = તત્ત્વાર્થથી રહિત છે [શા. ભા.], પારમાર્થિક વસ્તુના અવગંબનથી રહિત છે [મધુ.], તથા અલ્પમ્ = અપવિષયવાળું કે અપ્રકણવાળું હોવાથી તુચ્છ છે [શા. ભા., શંકરાનંદ], અથવા આત્માના બ્યાપકપણાને તથા નિત્યપણાને નહિ જણાવનારું હોવાથી, તુચ્છ છે [મધુ.] તે જ્ઞાનને કપિલ વગેરે મુનિઓએ તામસ કહ્યું છે.

સાત્ત્વિક જ્ઞાન મોક્ષના કારણરૂપ છે, રાજસજ્ઞાન સ્વર્ગાદિ અભ્યુદયના કારણરૂપ છે; અને તામસ જ્ઞાન સ્વર્ગના કે અપવર્ગના નહિ, પણ જન્મ-મરણરૂપ દુઃખના પ્રવાહના કારણરૂપ છે, એ સૂચન છે [શંકરાનંદ] [૨૨].

અવતરણિકા :—હવે ત્રણ પ્રકારનું કર્મ પ્રતિપાદન કરે છે; તેમાં પ્રથમ મુમુક્ષુએ અનુદાન કરવા યોગ્ય સાત્ત્વિક કર્મનું સ્વરૂપ કહે છે [શંકરાનંદ] :

નિયતં સજ્જરહિતમરાગદ્વેષતઃ કૃતમ્ ।

અફલપ્રેક્ષુના કર્મ યત્તત્સાત્ત્વિકમુચ્યતે ॥ ૨૩ ॥

અન્યથાથઃ :—અફલપ્રેક્ષુના ફલની ઇચ્છારહિત પુરુષે સંજરહિતમ્ આસક્તિરહિત તથા અરાગદ્વેષતઃ રાગદ્વેષ વિના જન કરેલું ચત્ત જે નિયતં કર્મ નિયત કર્મ તત્ તે સાત્ત્વિકમ્ સાત્ત્વિક યજ્યતે કહેવાય છે [૨૩].

શબ્દાથઃ :—ફલની ઇચ્છારહિત પુરુષે આસક્તિ તથા રાગદ્વેષ વિના કરેલું જે નિયત કર્મ તે “સાત્ત્વિક” કહેવાય છે [૨૩].

વિવેચન :—અફલપ્રેક્ષુના = સ્ત્રીપુત્રધનાદિ ફલની ઇચ્છારહિત પુરુષે. [કર્તાએ] સજ્જરહિતમ્ = આસક્તિરહિત [શા. ભા. વગેરે], કર્તાપણુના અભિનિવેશ વિના [શંકરાનંદ વગેરે] તથા અરાગદ્વેષતઃ = રાગદ્વેષ વિના-રાજસ-માના-દિની પ્રાપ્તિ કે શત્રુના પરાજયના અભિપ્રાય વિના [મધુ. વગેરે], અથવા સુખ-પૂર્વક સાધ્ય કે સુખરૂપ ફલના સાધનરૂપ કર્મમાં રાગ તથા દુઃખરૂપ સાધ્ય કે દુઃખરૂપ ફલના સાધનરૂપ કર્મમાં દ્વેષ વિના [શંકરાનંદ] ચત્ત જે નિયતં = નિયતકર્મ [શા. ભા.] શ્રુતિરશ્રુતિથી અવશ્ય કર્તવ્યરૂપે વિદિત યત્ત, દાન તથા તપરૂપ કર્મ [શંકરાનંદ, કેશવ] કે વર્ણાશ્રમવિદિત કર્મ [રા. ભા., વદનભ.] કરવામાં આવે છે, તેને મહર્ષિઓ સાત્ત્વિકમ્ = સાત્ત્વિક સત્ત્વશુષ્ણિકારણમ્ [શંકરાનંદ] ચિત્તશુદ્ધિના કારણરૂપ કહે છે.

“વિવિદિષન્તિ યક્ષેન” [મૃ. ઉ ૪-૪-૨૨] યજ્ઞવલ્કે આત્મતત્ત્વને જ્ઞાણવા ઇચ્છે છે,” એ શ્રુતિવચન પ્રમાણે કેવળ આત્મલાભને માટે જ જે યજ્ઞદાનાદિ કર્મ કરે છે, તે સાત્ત્વિક છે [નીલકંઠ. ભા. ટી. વગેરે] [૨૩].

અવતરણિકા — હવે રાજસકર્મનું સ્વરૂપ કહે છે :

યત્તુ કામેષ્વના કર્મ સાહક્કારેણ વા પુનઃ ।

ક્રિયતે વહુલાયાસં તદ્રાજસમુદાદતમ્ ॥ ૨૪ ॥

અન્વયાથા :—તુ વળી કામેષ્ટુના સ્વર્ગોદ્ધિ દ્વિતી કામનાવાળા વા પુનઃ તથા [શંકરાનંદ વગેરે] સાદ્દેશકરણ અહંકારવાળા પુરુષે ઘટલાયાસ બહુ પરિશ્રમવડે યત્ જે કર્મ કર્મ ક્રિયતે કરાય છે તત્ તે રાજસ રાગસ ઉદાહૃતં કથ્યું છે [૨૪].

શબ્દાથા :—દ્વિતી કામનાવાળા તથા અહંકારવાળા પુરુષે ઘટ્ટા પરિશ્રમવડે કરેલું કર્મ “ રાગસ ” કર્મ કહેવાય છે [૨૪].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! કામેષ્ટુના = સ્વર્ગોદ્ધિ દ્વિતી ઇચ્છાવાળા વા પુનઃ = તથા [શંકરાનંદ વગેરે] સાદ્દેશકરણ = અહંકારવાળા પુરુષે ઘટ્ટલાયાસ = પરિશ્રમવડે કરેલું કર્મ રાગસકર્મ કહેવાય છે.

અહીં ‘ પુનઃ ’ શબ્દ રાગસકર્મ વિશે અનિયતપણાનો બોધ કરે છે [મધુ.], કારણકે જેમ નિત્યકર્મમાં નિરંતર કર્તવ્યતા રહે છે, તેમ કામ્યકર્મમાં નિત્ય કર્તવ્યતા રહેતી નથી. જ્યાં સુધી દ્વિતી કામના રહે, ત્યાં સુધી જ કામ્યકર્મની કર્તવ્યતા રહે છે. કામનાની નિવૃત્તિ થયા પછી કામ્યકર્મની કર્તવ્યતા રહેતી નથી તેથી કામ્યકર્મ વિશે અનિયતપણું યુક્ત જ છે.

વળી મંત્ર, દ્રવ્ય વગેરે સર્વ અંગોની સંપૂર્ણતાપૂર્વક કરેલું કામ્યકર્મ જ દ્વિતો હેતુ થાય છે, અને તેથી સર્વ અંગોની સંપૂર્ણતા કરવામાં કામ્યકર્મ કર્તા પુરુષને બહુ કસેડ ઉપગમનારું છે.

નોંધ :—શ્રીશંકરાનંદ ‘ પુનઃ ’ શબ્દનો ‘ જપિ ’ અર્થ કરે છે. ભગવાન ભાષ્યકાર પ્રતિપાદન કરે છે કે, “ પુનસ્સન્દઃ પાદપૂર્ણાર્થઃ ” [શા. ભા.] અહીં ‘ પુનઃ ’ શબ્દ પાદ પૂર્ણ કરવા માટે છે ” [૨૪].

અવતરણિકા :—હવે તામસકર્મનું સ્વરૂપ કહે છે :

અનુવન્ધં ક્ષયં હિંસામનપેક્ષ્ય ચ પૌરુષમ્ ।

મોહાદારભ્યતે કર્મ યત્તત્તામસમુચ્યતે ॥ ૨૫ ॥

અન્વયાથા :—યત્ જે કર્મ કર્મ અનુવન્ધં પરિણામનો ક્ષય દાનિતો હિંસાં હિંસાનો ચ તથા પૌરુષ પોતાના સામર્થ્યનો જનપેક્ષ્ય વિચાર કર્યો વિના મોહાત્ અવિવેકથી આરંભ્યતે આરંભ કરવામાં આવે છે, તત્ તે તામસ તામસ ઉચ્યતે કહેવાય છે [૨૫].

શબ્દાથા :—જે કર્મ પરિણામનો, દાનિતો, હિંસાનો તથા પોતાના સામર્થ્યનો વિચાર કર્યો વિના અવિવેકથી આરંભ કરવામાં આવે છે, તે “ તામસ ” કહેવાય છે [૨૫].

વિવેચન :—જે કર્મ અનુવંધમ્ = પરિણામનો [શા. ભા.], પાછળથી ચનારા અશુભનો [મધુ.], કર્મથી ઉત્પન્ન થનારાં દુઃખનો [રા. ભા., વલ્લભ] ક્ષયમ્ = ધન, બળ, પુણ્ય, આયુષ્ય વગેરેના ક્ષયનો કે અન્યના ક્ષયનો [શંકરાનંદ], હિંસામ્ = અન્યને થમારાં પીડા, કલેશ, કષ્ટ વગેરેનો વૌરુપમ્ = પોતાના સામર્થ્યનો [શા. ભા. વગેરે], ધર્માધર્મનો [પુ. અ. ત.], વિચાર કર્યા વિના ચાલવત્. [શંકરાનંદ] એક બાળકની પેઠે અવિવેકપૂર્વક આરંભ કરવામાં આવે છે, તે તામસકર્મ કહેવાય છે.

રાત્ર દુર્યોધને પરિણામનો, ધન વગેરેના નાશનો, બંને પક્ષના સૈન્યની હિંસાનો, પોતાના સામર્થ્યનો, તથા ધર્માધર્મનો વિચાર કર્યા વિના પાંડવો સાથે કુરુક્ષેત્રમાં યુદ્ધનો આરંભ કર્યો, તેને શિષ્ટ પુરુષો તામસકર્મ કહે છે [મધુ.] [૨૫].

અવંતરણિકા :—હવે સાર્ત્ત્વિક કર્તાનાં લક્ષણ કહે છે :

મુક્તસંગોઽનહંવાદી ધૃત્યુત્સાહસમન્વિતઃ ।

સિદ્ધ્યસિદ્ધ્યોર્નિર્વિકારઃ કર્તા સાત્ત્વિક ઉચ્યતે ॥ ૨૬ ॥

અન્યથાથ :—મુક્તસંગ. ફક્તની ઇચ્છા વગરનો [મધુ.] અનહંવાદી ‘હું’ કર્તા ‘હું’ એમ નહિ કહેનારો યુ-યુત્સાહસમન્વિતઃ ધૈર્ય તથા ઉત્સાહથી યુક્ત સિદ્ધ્યસિદ્ધ્યોર્નિર્વિકારઃ સિદ્ધિમાં તથા અસિદ્ધિમાં વિકારરહિત કર્તા કર્તા સાર્ત્ત્વિકઃ સાર્ત્ત્વિક ઉચ્યતે કહેવાય છે [૨૬].

શબ્દાર્થ :—ફક્તની ઇચ્છા વિનાનો, ‘હું’ કર્તા ‘હું’ એમ નહિ કહેનારો, ધૈર્ય તથા ઉત્સાહથી યુક્ત, તથા સિદ્ધિ તથા અસિદ્ધિમાં વિકારરહિત કર્તા ‘સાર્ત્ત્વિક’ કહેવાય છે [૨૬].

વિવેચન :—મુક્તસંગઃ = કર્મમાં આસક્તિ વિનાનો [શા. ભા. વગેરે], ફક્તની ઇચ્છાથી રહિત [મધુ. વગેરે], નિષ્કામ [શંકરાનંદ]; અનહંવાદી = ‘હું’ કર્મોનો કર્તા ‘હું’ એમ નહિ કહેવાના સ્વભાવવાળો [શા. ભા.], અથવા ગર્વ તથા પોતાના ગુણોની પ્રશંસાથી રહિત [મધુ. વગેરે]; ધૃત્યુત્સાહસમન્વિતઃ = ધૃતિ અર્થાત્ ધારણ્યશક્તિ અને ઉત્સાહ એટલે ઉદ્યમ એ બંનેથી યુક્ત [શા. ભા.], અથવા ધૈર્ય એટલે કે વિગ્ર આવે તોપણ આરબેલા કાર્યનો પરિત્યાગ ન કરવાના સ્વભાવવાળો, અને ઉત્સાહ એટલે કે ‘હું આ કાર્ય અવરથ કરીશ’ એવા નિશ્ચયરૂપ ભુદ્ધિવાળો [મધુ.], અથવા ધૃતિ એટલે કે આરંભ કરેલા કાર્યમાં પૂર્ણ થાય ત્યાં સુધી જે અનિવાર્ય દુઃખ આવી પડે તે સહન કરવાના સ્વભાવવાળો અને ઉત્સાહ એટલે કે ચિંતામાં સર્વદા સફર્તિવાળો [રા. ભા. વગેરે];

સિદ્ધ્યસિદ્ધ્યોઃ નિર્વિકારઃ = કાર્યની સિદ્ધિ તથા અસિદ્ધિમાં નિર્વિકાર,
 “કેવલં શાસ્ત્રપ્રમાણયુતો ન પલરાગેન । [શા. ભા., મધુ.] ફલ કે રાગથી નહિ,
 પરંતુ કેવળ શાસ્ત્રપ્રમાણથી જ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થનારો [શા. ભા., મધુ.],
 અથવા ઈશ્વરને સમર્પિત કરેલા કર્મનો ઈશ્વર જ નિર્ણયતા છે, અને તેથી સિદ્ધિ
 તથા અસિદ્ધિને ઈશ્વરેચ્છા સમગ્ર હર્ષવિપાદશ્ય [શંકરાનંદ] એવો જ કર્તા તે
 સાત્ત્વિક કહેવાય છે [૨૬].

અવતરણિકા :—હવે રાજસકર્તાનાં લક્ષણ કહે છે :

રાગી કર્મફલપ્રેપ્સુર્લુબ્ધો હિંસાત્મકોઽશુચિઃ ।

હર્ષશોકાન્વિતઃ કર્તા રાજસઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૨૭ ॥

અન્યથાથ^૧ :—રાગી રાગી કર્મફલપ્રેપ્સુઃ કર્મના ફલની ઇચ્છાવાળો
 લુબ્ધઃ લોભી હિંસાત્મક. પાનકાની હિંસા કરવાના સ્વભાવવાળો અશુચિઃ
 અપવિત્ર તથા હર્ષશોકાન્વિત. હર્ષશોકવાળો કર્તા કર્તા રાજસ. રાજસ
 પરિકીર્તિતઃ કહેવાય છે [૨૭].

શબ્દાર્થ^૨ :—રાગી, કર્મફલની ઇચ્છાવાળો, પારકાની હિંસા કરવાના સ્વભાવ-
 વાળો, અપવિત્ર તથા હર્ષશોકવાળો કર્તા “રાજસ” કહેવાય છે [૨૭].

વિવેચન :—રાગી = વિપયલોભુષ [નીલકંઠ], કામ વગેરેથી વ્યાકુળ
 ચિત્તવાળો [મધુ.], વિપયભોગની કામનાવાળો [શંકરાનંદ], ઇન્દ્રિયોના
 અર્થોમાં પ્રીતિવાળો [કેશવ], અર્થાર્થો [શા. ભા.]; કર્મફલપ્રેપ્સુઃ = કર્મના
 ફલમાં આસક્તિવાળો—સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, સ્વર્ગ વગેરેની કામનાવાળો [શંકરા-
 નંદ], લુબ્ધઃ = લોભી, પારકાના દાનની તૃપ્તિવાળો અથવા દેવ, પિતૃયજ્ઞ [શંક-
 રાનંદ], ધર્મ [મધુ], તીર્થોદિક [શા. ભા.] કે આપરચક કાર્યમાં [કેશવ] પણ
 ધનનો વ્યય કરવા અસમર્થ; અશુચિઃ = બાહ્ય તથા આત્મશુદ્ધિથી રહિત; હર્ષશો-
 કાન્વિત. = કર્મફલની સિદ્ધિમાં હર્ષવાળો તથા કર્મફલની અસિદ્ધિમાં શોકવાળો
 એવો જ કર્તા તે રાજસ કહેવાય છે [૨૭].

અવતરણિકા :—હવે તામસકર્તાનાં લક્ષણ કહે છે :

અયુક્તઃ પ્રાકૃતઃ સ્તબ્ધઃ શઠો નૈષ્ઠૃતિકોઽલસઃ ।

વિપાદી દીર્ઘસૂત્રી ચ કર્તા તામસ ઉચ્યતે ॥ ૨૮ ॥

અન્યથાથ^૩ :—અયુક્તઃ અસ્થિર ચિત્તવાળો પ્રાકૃત. પામર-અસંસ્કારી
 સ્તબ્ધઃ દંડ જેવો અચ્છંદ શઠ. શઠ નૈષ્ઠૃતિક. બીજાની આશ્ચર્યિકાને નાશ

કરનાર અલસઃ આજસુ વિપાદો વિપાદ કરવાના સ્વભાવવાળો ચ અને દીર્ઘસૂત્રી કાર્યને લંબાવવાના સ્વભાવવાળો કર્તા કર્તા તામસઃ તામસ ઉચ્ચતે કહેવાય છે [૨૮].

શબ્દાર્થઃ—અયુક્ત, પામર, સ્તબ્ધ, થક, નૈષ્ઠૃતિક, આજસુ, વિપાદો તથા દીર્ઘસૂત્રી કર્તા “તામસ” કહેવાય છે [૨૮].

વિવેચનઃ—અયુક્તઃ = અરિથર ચિત્તવાળો [શંકરાનંદ], અસમાહિત ચિત્તવાળો [શા. ભા.], કર્તાવ્યમાં અસાવધાન [મધુ.], શાસ્ત્રીય કર્મ કરવાને અયોગ્ય [રા. ભા., કેશવ]; પ્રાકૃતઃ પામર-કાર્યોકાર્યના વિવેક વિનાનો [શંકરાનંદ], આજકના જેવો અત્યંત સંસ્કારહીન બુદ્ધિવાળો [શા. ભા.], આજકના જેવો શાસ્ત્રના સંસ્કાર વગરની બુદ્ધિવાળો [મધુ.]; સ્તબ્ધ = દંડ જેવો અચ્છડ, નમ્રતા વિનાનો, ગુરુ, દેવ કે મહાપુરુષો તરફ પણ નમ્રભાવથી રહિન, શઠઃ = પોતાના સામર્થ્યને ગુપ્ત રાખનારો-કપટી [શા. ભા.], નૈષ્ઠૃતિકઃ = બીજાની આશ્ચર્યિકાનો નાશ કરનાર [શા. ભા.], પોતા વિશે ઉપકારીપણાના શ્રમને ઉત્પન્ન કરી, બીજાની આશ્ચર્યિકાનો નાશ કરી, સ્વાર્થમાં તત્પર [મધુ.], અથવા મન, વાણી તથા શરીરથી બીજાનો તિરસ્કાર કરવામાં તત્પર [શંકરાનંદ], બીજાનું અપમાન કરવાના સ્વભાવવાળો [શ્રીધર];

અલસઃ = કર્તાવ્યકર્મ કરવામાં પ્રવૃત્તિ ન કરવાના સ્વભાવવાળો [શા. ભા.], શ્રદ્ધાચૂર્ય [શંકરાનંદ]; વિપાદો = અસંતોષી હોવાથી સર્વદા શોક-સંતાપ કરવાના સ્વભાવવાળો [શા. ભા. વગેરે]; દીર્ઘસૂત્રી = ચિરકારી-કાર્યને લંબાવવાના સ્વભાવવાળો, એક દિવસમાં બની શકે તેવા કાર્યને મહિના મુધી પણ ન કરવાના સ્વભાવવાળો [શા. ભા. વગેરે], નિરંતર સદૃશ શંકાઓથી યુક્ત અંતઃકરણવાળો હોવાથી અત્યંત મંદ પ્રવૃત્તિવાળો [મધુ.], એવો જે કર્તા તે તામસ કર્તા કહેવાય છે [૨૮].

અવતરન્નિકાઃ—હવે બુદ્ધિ તથા ધૃતિના ત્રણ પ્રકારના ભેદો કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે :

બુદ્ધેર્મેદં ધૃતેર્ધૈવ ગુણતસ્ત્રિવિધં શૃણુ ।

પ્રોચ્યમાનમશોષેણ પૃથક્ત્વેન ધનઙ્ગય ॥ ૨૯ ॥

અન્યથાર્થઃ—ધનંજય ! દિગ્વિજય વખતે દેવ તથા મનુષ્યના ધનને જીતનાર હે અર્જુન ! બુદ્ધેઃ બુદ્ધિના ચ એવ તેમ જ ધૃતેઃ ધૃતિના ગુણતઃ સત્તાદિક ગુણથી ત્રિવિધં ત્રણ પ્રકારના મેદં ભેદને અશોષેણ સંપૂર્ણપણે પૃથક્ત્વેન જુદાજુદા પ્રોચ્યમાનં કહેવાય છે તે શૃણુ તું સાંભળ [૨૯].

શબ્દાર્થ :—હે ધનંજય ! બુદ્ધિના તથા ધૃતિના સત્ત્વાદિક ગુણથી ત્રણ પ્રકારના ભેદને સંપૂર્ણપણે જુદાજુદા કહેવાય છે, તે તું સાંભળ [૨૯].

વિવેચન :—બુદ્ધિઃ = સારાસારનો નિશ્ચય કરનારી અંતઃકરણની વૃત્તિ [મધુ.], વિવેકપૂર્વક ધનુ નિશ્ચયપૂર્વક જ્ઞાન [રા. ભા. વગેરે]; તથા ધૃતિઃ = આરભ કરેલા કાર્યમાં વિઘ્ન આવે છતાં સર્વ સહન કરી ધૈર્યપૂર્વક અવિચળ રહેવાનું સામર્થ્ય [રા. ભા.], ઉદ્દેગનું કાન્ય હોવા છતાં ચિત્તની સ્થિરતા [કેશવ]. એ બંનેના સાર્વિકાદિ ગુણથી ત્રણ પ્રકારના ભેદને સંપૂર્ણપણે વૃત્તક્ષેત્ર = ઝોડી દેવા ચોખ્ખ તથા મદાણ કરવા ચોખ્ખનું વિવેચન કરી [મધુ] કહ્યું છું, તે સાંભળવાને તું સાવધાન થા [૨૯]

અન્યતરણિકા :—હવે સાર્વિક બુદ્ધિનું સ્વરૂપ કહે છે :

પ્રવૃત્તિં ચ નિવૃત્તિં ચ કાર્યાકાર્યે ભયાભયે ।

વન્ધ્રં મોક્ષં ચ યા વેત્તિ બુદ્ધિઃ સા પાર્ય સાત્ત્વિકી ॥ ૩૦ ॥

અન્યયાર્થ :—પાર્ય ! હે પાર્ય ! યા જે બુદ્ધિ' બુદ્ધિ પ્રવૃત્તિ પ્રવૃત્તિને ચ તથા નિવૃત્તિ નિવૃત્તિને ચ તથા કાર્યાકાર્યે કાર્યને તથા અકાર્યને ભયાભયે ભયને તથા અભયને વંધ બંધને ચ તથા મોક્ષં મોક્ષને વેત્તિ જાણે છે સા તે બુદ્ધિ સાત્ત્વિકી સાર્વિકી છે [૩૦].

શબ્દાર્થ :—જે બુદ્ધિ પ્રવૃત્તિ, નિવૃત્તિ, કાર્ય, અકાર્ય, ભય, અભય, બંધ તથા મોક્ષને જાણે છે, તે બુદ્ધિ “ સાત્ત્વિકી ” છે [૩૦].

વિવેચન :—જે બુદ્ધિ પ્રવૃત્તિમ્ = બંધનના હેતુરૂપ કર્મમાર્ગને [શા. ભા. વગેરે], શ્રુતિસ્મૃતિવિદિત ધર્મને [શંકરાનંદ વગેરે], અભ્યુદયના સાધનરૂપ ધર્મને [ગ. ભા., કેશવ. વગેરે]; નિવૃત્તિમ્ = મોક્ષના હેતુરૂપ સંન્યાસમાર્ગને [શા. ભા. વગેરે] શ્રુતિસ્મૃતિવિદિત અધર્મને [શંકરાનંદ વગેરે], મોક્ષના સાધનમૂલ ધર્મને [ગ. ભા., કેશવ વગેરે]; કાર્યમ્ = પ્રવૃત્તિ માર્ગમાં રહીને કરવાના ધર્મને [મધુ], દેશ કાળને અનુરૂપ કર્તવ્યને [શંકરાનંદ], વર્ણશ્રમને અનુરૂપ ધર્મને [કેશવ], દેશ, કાળ તથા અવસ્થાને અનુરૂપ ધર્મને [રા. ભા.]; અકાર્યમ્ = નિવૃત્તિમાર્ગમાં કર્મ ન કરવાને [મધુ. વગેરે], દેશ, કાળને પ્રતિકૂળ અકર્તવ્યને [શંકરાનંદ], પરધર્મને [કેશવ], દેશ, કાળ તથા અવસ્થાને અનુરૂપ અધર્મને [રા. ભા.];

ભયમ્ = પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં ગર્હવાસ વગેરે દુઃખને [મધુ. વગેરે], ભયના કારણરૂપ અનર્થને [શંકરાનંદ], અસત્કાર્ય વિષે પ્રવૃત્તિને [કેશવ], શાસ્ત્રવિરુદ્ધ આચરણને [રા. ભા.]; અભયમ્ = નિવૃત્તિ માર્ગમાં ગર્હવાસ વગેરે દુઃખના

ભાવને [મધુ. વગેરે], ભવના અભાવના કારણરૂપ અનર્થના અભાવને કરાનંદ], સત્કાર્ય વિષે પ્રવૃત્તિને [કેદર], શાસ્ત્રવિહિત આચરણને [રા. ભા.]; મૃ = અધનના હેતુરૂપ અજ્ઞાનને, પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં મિથ્યાજ્ઞાને કરેલા કર્તાના અભિમાનને [મધુ], અધનના હેતુરૂપ વિપયોમાં આસક્તિને [કેદર], કારના યથાર્થ સ્વરૂપને [રા. ભા.]; તથા મોક્ષમ્ = મોક્ષના હેતુરૂપ જ્ઞાનને, પ્રવૃત્તિમાર્ગ તત્ત્વજ્ઞાને કરેલા અજ્ઞાન અને તેના કાર્યના અભાવને [મધુ.], તેના સાધનરૂપ વૈરાગ્યને [કેદર], સંસારઅધનથી મુક્ત થવાના ઉપાયને [ભા.], જે બુદ્ધિ જાણે છે, તે બહુ પુણ્યના પરિપાકથી ઉત્પન્ન થયેલા તેના કાર્યરૂપ હોવાથી સાત્ત્વિકી છે [શંકરાનંદ].

“ एतेन सात्त्विक्येव बुद्धिर्मुमुक्षोः प्रयत्नेन संगदनीयेति सूचितं भवति । [શંકરા-] આથી મુમુક્ષુએ પ્રયત્નપૂર્વક સાત્ત્વિક બુદ્ધિ જ સંપાદન કરવી જોઈએ, સૂચિત થાય છે ” [૩૦].

અવતરણિકા :—હવે રાજસી બુદ્ધિનું સ્વરૂપ કહે છે :

यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ।

अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥ ૩૧ ॥

અન્યથાર્થ :—પાર્થ હે અર્જુન ! યયા જે બુદ્ધિવડે ધર્મં ધર્મને ચ તથા ધર્મ અધર્મને ચ તથા કાર્યં કાર્યં ચ એવ તેમ જ અકાર્યં અકાર્યને અયથાવત્ વિપૂર્વક નહિ, [યા. ભા.] યથાર્થરૂપે નહિ પ્રજાનાતિ જાણે છે સા તે બુદ્ધિ : રાજસી રાજસી છે [૩૧].

શબ્દાર્થ :—હે પાર્થ ! મનુષ્ય જે બુદ્ધિવડે ધર્મને, અધર્મને, કાર્યને તથા ધર્મને યથાવત્ [નિર્ણયપૂર્વક] જાણતો નથી, તે બુદ્ધિ “રાજસી” છે [૩૧].

વિવેચન :—હે પાર્થ ! મનુષ્ય જે બુદ્ધિવડે ધર્મમ્ = શાસ્ત્રવિદિત ધર્મને [ભા. વગેરે], પૂર્વોક્ત ધર્મને [રા. ભા., કેદર વગેરે]; અધર્મમ્ = શાસ્ત્રનિપિદ્ધ ધર્મને [યા. ભા. વગેરે], પૂર્વોક્ત અધર્મને [રા. ભા., કેદર વગેરે]; કાર્યમ્ = ક્રત કાર્યને [યા. ભા. વગેરે], દેહ, કાળ તથા અવસ્થાને અનુસાર ને [રા. ભા., કેદર વગેરે]; અકાર્યમ્ = પૂર્વોક્ત અકાર્યને [યા. ભા.], દેહ, કાળ તથા અવસ્થાને અનુસાર અધર્મને [રા. ભા., વગેરે]; તત્ત્વ = નિર્ણયપૂર્વક જાણતો નથી [યા. ભા. વગેરે], તેના યથાર્થસ્વરૂપ સંશયને પ્રાપ્ત થાય છે [મધુ.] તે બુદ્ધિ રાજસી છે [૩૧].

અવતરણિકા :—હવે તામસ બુદ્ધિનાં લક્ષણ કહે છે :

અર્ધમ્ ધર્મમિતિ યા મન્યતે તમસાઽઽવૃતા ।

સર્વાર્થાન્ વિપરીતાંશ્ચ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ તામસી ॥ ૩૨ ॥

અન્યથાથ^૧ :—પાર્થ ! હે પાર્થ ! તમસા તમોઽવૃત્તયોઃ—અજ્ઞાનથી [શા. ભા.] આવૃતા આવૃત થયેલી—દંડાયેલી યા જે બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ અર્ધમ્ અધર્મને શાસ્ત્ર-નિષિદ્ધ કર્મને [શા. ભા. વગેરે] ધર્મ ધર્મ—વિહિતકર્મ્મ ઇતિ છે એમ મન્યતે માને છે ચ તથા સર્વાર્થાન્ સર્વ અર્થોને-જાણવા યોગ્ય સર્વ પદાર્થોને વિપરીતાન્ વિપરીત માને છે સા તે બુદ્ધિ તામસી તામસી છે [૩૨].

૨.૭૬૧થ^૨ —હે અર્જુન ! તમોઽવૃત્તયોઃ આવૃત્ત રહેલી જે બુદ્ધિ અધર્મને ધર્મ માને છે, તથા બીજા સર્વ અર્થોને વિપરીત માને છે, તે બુદ્ધિ " તામસી " છે [૩૨].

[વિવેચન —તમસા આવૃતા = અજ્ઞાનરૂપી અધવાચી [શા. ભા. વગેરે], અવિવેકથી [આ શા. ભા.] દંડાયેલી યા = જે બુદ્ધિ અર્ધમ્ ધર્મ મન્યતે = અધર્મને ધર્મરૂપ માને છે—અહણુ કરે છે [ચક્રાનંદ] અદૃષ્ટ અર્થ પ્રાપ્ત કરનારા સર્વ કર્મો વિષે જે વિપર્યયને પ્રાપ્ત થાય છે [૨૬.] તથા સર્વાર્થાન્ = બીજા જાણવા યોગ્ય સર્વ પદાર્થોને [શા. ભા.] વિપરીત માને છે, તે બુદ્ધિ તામસી છે.

વિપર્યયિંતન, બુદ્ધિની મદતા, કુતર્ક અને વિપર્યય આ ચાર તામસી બુદ્ધિના પ્રધાન લક્ષણો છે. વિપર્યયિંતન, આત્મચિંતનનું વિરોધી છે. બુદ્ધિની મદતાને લીધે શાસ્ત્ર કે ગુરુનો ઉપદેશ મથાવત્ સમજી કે અહણુ કરી શકતો નથી અને તેથી શ્રેયઃ—સાધનવિષયક સંશયો નિવૃત્ત થતા નથી; તેમ જ મોક્ષસાધનના અનુષ્ઠાનમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થતી નથી. કુતર્કથી શ્રુતિસ્મૃતિના અર્થો અન્યથા કરવા માટે બુદ્ધિમાં રકુ-ણ થાય છે; તથા દેહમાં આત્મબુદ્ધિ, પુનર્જન્મ, પરલોક, અદૃષ્ટ વગેરેને મિથ્યા માનવારૂપ વિપર્યય એ તામસી બુદ્ધિના લક્ષણો છે [૩૨].

અવતરણિકા :—હવે સાત્ત્વિકી ધૃતિનું સ્વરૂપ કહે છે :

ધૃત્યા યયા ધારયતે મનઃ પ્રાણેન્દ્રિયક્રિયાઃ ।

યોગેનાવ્યભિચારિણ્યા ધૃતિઃ સા પાર્થ સાત્ત્વિકી ॥ ૩૩ ॥

અન્યથાથ^૧ :—પાર્થ ! હે પાર્થ ! યોગેન ચિત્તવૃત્તિના નિરોધરૂપ યોગથી અવ્યભિચારિણ્યા જુદી નહિ રહેતી—સમાધિથી વ્યાપ્ત [૨૬.], સમાધિથી રિચર થયેલી [શા. ભા.] યયા જે ધૃત્યા ધૃતિવડે મન.પ્રાણેન્દ્રિયક્રિયાઃ મન, પ્રાણ

તથા ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાને ધારયતે યોગને અનુકૂળ થાય તેવી રીતે ધ્યાન કરે છે, સા તે ધૃતિ. ધૃતિ સાત્ત્વિકી સાર્ત્ત્વિકી છે [૩૩]

શબ્દાર્થ — હે પાર્થ ! સમાધિથી વ્યાપ્ત જે ધૃતિનડે સાધક મન, પ્રાણ તથા ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાનો નિરોધ કરે છે, તે ધૃતિ “સાર્ત્ત્વિકી” છે [૩૩]

વિવેચન — હે અર્જુન ! યોગેન અવ્યભિચારિણ્યા = સમાધિયોગની વ્યાપ્ત, સમાધિથી નિધન થયેલી [યા ભા], સમાધિને અનુમરનાગી નિનિરડે મનુષ્ય મન, પ્રાણ તથા ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાને [એ ઇન્દ્રિયોને] ધારયતે = ધ્યાન કરે છે — શાસ્ત્રનિરુદ્ધ નિવૃત્તિ કરના રાગે છે [યા ભા મધુ વગેરે] એકાગ્ર અનન્યામા ભાના કાળ મુની સ્થાપા રાગે છે [નીનડક] તે નિનિ પુરસ્કારપૂર્વક મૂનતાત્ [ય ઇગાનંદ] શુદ્ધ સરયુગુથી ઉત્પન્ન થાય છે માટે “સાર્ત્ત્વિકી” કહેવાય છે

સાર્ત્ત્વિકી ધૃતિ સરયુગુથી ઉત્પન્ન થાય છે “તત્તો મુમુક્ષો સર્વશુદ્ધેરેવ જ્ઞપાદનોવેતે સિદ્ધન્” [ય ઇગાનંદ] માટે મુમુક્ષુને સરયુગુ જ સારાદન કરવો જોઈએ, એ સિદ્ધ થાય છે” [ધૃતિના વિગેરે વિવેચન માટે જુઓ ગી ૧૬-૩] [૩૩]

અનતરણિકા — હવે ગાજસી ધૃતિનુ અરૂપ કહે છે

યયા તુ ધર્મકામાર્થાન્ ધૃત્યા ધારયતેઽર્જુન ।

પ્રસજ્ઞેન ફલાકાદ્ધૃતી ધૃતિઃ સા પાર્થ રાજસી ॥ ૩૪ ॥

અનન્યાર્થ — અર્જુન હે અર્જુન ! તુ વળી પ્રણેન તૃત્વાદિકના અભિનિવેદ વડે [મધુ વગેરે] ફલાકાદ્ધૃતી દેવની કામનાવાળો થઈ યયા જે ધૃત્યા ધૃતિ વડે ધર્મકામાર્થાન્ ધર્મ, કામ તથા અર્થને ધારયતે = ધ્યાન કરે છે — પકડી રાખે છે સા તે ધૃતિ ધૃતિ પાશ ! હે પાર્થ ! રાજસી રાજસી છે [૩૪]

શબ્દાર્થ — હે અર્જુન ! વળી કૃત્વાદિકના અભિનિવેદ વડે દેવની કામનાવાળો થઈ, જે ધૃતિ વડે મનુષ્ય ધર્મ, કામ અને અર્થને ધ્યાન કરે છે, તે ધૃતિ “રાજસી” છે [૩૪]

વિવેચન — હે અર્જુન ! પ્રસજ્ઞેન = કૃત્વાદિકના અભિનિવેદવડે અર્થોદિક દેવની ઇચ્છાવાળો થઈ, મનુષ્ય જે ધૃતિ વડે ધર્મ, કામ તથા અર્થને ધારયતે = ધ્યાન કરે છે [ય ઇગાનંદ], જે ધૃતિ વડે ધર્મથી ઉત્પન્ન થતા પુણ્યને, કામથી ઉત્પન્ન થતા વિવિધપ્રાપ્તિ તથા ધનાદિ પદાર્થોના સંગ્રહનો નિત્ય કર્તવ્યતારૂપે નિમગ્ન કરે છે,

પરંતુ ક્ષદાયિત મોક્ષને સંપાદન કરવાનો નિશ્ચય કરતો નથી [મધુ. વગેરે], તે ધૃતિ રાજસી છે [૩૪].

અવતરણિકા :—હવે તામસી ધૃતિનું સ્વરૂપ કહે છે :

યયા સ્વપ્નં મયં શોકં વિપાદં મદમેવ ચ ।

ન વિમુચ્ચતિ દુર્મેધા ધૃતિઃ સા પાર્થ તામસી ॥ ૩૫ ॥

અન્યથાર્થ :—પાર્થ : હે પાર્થ ! દુર્મેધા દુર્બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય યયા જે ધૃતિ વડે સ્વપ્નં નિદ્રા મયં જ્ય શોકં શોક વિપાદં વિપાદ ચ તથા મદમ્ મદને એ પણ ન વિમુચ્ચતિ ત્યજી દેતો નથી સા તે ધૃતિઃ ધૃતિ તામસી તામસી છે [૩૫].

શબ્દાર્થ :—હે પાર્થ ! દુર્બુદ્ધિવાળો પુરુષ જે ધૃતિવડે નિદ્રા, જ્ય, શોક, વિપાદ તથા મદને પણ ત્યજી દેતો નથી, તે ધૃતિ “તામસી” કહેવાય છે [૩૫].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! દુર્બુદ્ધિવાળો પુરુષ જે ધૃતિવડે સ્વપ્નં = અતિ-નિદ્રાને, મયં = અતિફલ વસ્તુના દર્શનથી ઊપજતા ત્રાસને, શોકમ્ = ત્રિપ વસ્તુના વિચોગથી તથા શોકને [મધુ.], વિપાદમ્ = ઇન્દ્રિયોની વ્યાકુળતાને, તથા મદમ્ = ઉન્મત્તની પેઠે અધ્યાત્મિક વિષયસેવન વિગે તત્પરપણાને [મધુ.], શાસ્ત્રવિરુદ્ધ વિષય-બોગથી થતા હર્ષને [કેશવ], શાસ્ત્રવિરુદ્ધ વિષયસેવન કરવાથી ઉત્પન્ન થતા ચિત્તની પરવશતારૂપ મદને [નીલકંઠ] ત્યજી દેતો નથી, તે ધૃતિ તામસી કહેવાય છે.

“સર્વવ્યવહારહેતોર્બુદ્ધેર્ભવિષ્યે સિદ્ધે તદ્દ્વારભૂતાનાં ધોષાદિકરણાનામપિ સાત્ત્વિક-ત્વાદિમેદસદ્ગ્રાપઃ સૂચિતઃ । [શંકરાનંદ] સર્વ વ્યવહારના હેતુરૂપ બુદ્ધિનું ત્રૈવિધ્ય સિદ્ધ થતા તેના દ્વારભૂત ઓત્ર વગેરે ઇન્દ્રિયોના પણ સાત્ત્વિકાદિ ભેદ છે, એ સૂચિત થાય છે” [૩૫].

અવતરણિકા :—“કુસરવ ત્રૈવિધ્યં પ્રતિજામીત મ્લોકાર્ષેન । [મધુ, શ્રીધર, કેશવ વગેરે] હવે અર્ધા મ્લોકવડે ત્રણ પ્રકારના સુખને કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી, તત્ત્વ સાત્ત્વિકં દુઃસ્વાદ સાર્ષેન । [મધુ. વગેરે] બીજા અર્ધા મ્લોકવડે સાત્ત્વિક સુખનું સ્વરૂપ કહે છે :

સુખં ત્વિદાનીં ત્રિવિધં શૃણુ મે મરતર્પમ ।

અભ્યાસાદ્રમતે યત્ર દુઃસ્વાન્તં ચ નિગચ્છતિ ॥ ૩૬ ॥

અન્યથાર્થ :—મરતર્પમ ! હે અર્જુન ! શ્વાની હમણાં તુ વળી મે મારી પાસેથી ત્રિવિધ ત્રણ પ્રકારનાં સુખં સુખને શૃણુ શ્રવણ કર. યત્ર જે સમાધિ-સુખમાં [મધુ.] અભ્યાસાત્ અભ્યાસથી પુરુષ રમતે રમણુ કરે છે ચ તથા દુઃસ્વાન્તં દુઃખના અંતને નિગચ્છતિ પામે છે [૩૬].

શબ્દાર્થ —હે ભગતર્પણ ! હમણા તુ મારી પામેથી ત્રણ પ્રકારના સુખને સાલળ, જે સમાધિસુખમા અભ્યાસથી પુરુષ રમણ કરે છે, તથા દુખના અતને પામે છે [તે સાત્ત્વિક સુખ કહેવાય છે] [૩૬]

વિવેચન —હે અર્જુન ! હવે તુ મારા વચનથી સાત્ત્વિક, ગન્ધસ તથા તામસ એ બેદેરીને સુખના ત્રિવિધપણાને શ્રવણ કર ' આ સુખ પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે કે, અથવા આ સુખ મદલ કરવા યોગ્ય છે ' એ પ્રકારના વિવેક માટે તુ મનને સ્થિર કરી, એકાગ્રપૂર્વક શ્રવણ કર [કેશવ વગેરે]

યત્ર = જે સુખના અનુભવમા [શા ભા], જે સમાધિસુખમા [મધુ], પુરુષ અભ્યાસાત્ = અતિ પરિચયને લીધે [મધુ વગેરે] રમતે = રમણ કરે છે [શા ભા વગેરે], તૃપ્ત થાય છે [મધુ] અને દુઃખાન્ત નિગદ્ધતિ = સર્વ દુખના અતને પ્રાપ્ત થાય છે, જેમા સર્વ દુખો નિસ દેહપણે નિવૃત્તિ પામે છે, તે સાત્ત્વિક સુખ કહેવાય છે

નિપયસુખની પેઠે આ સમાધિસુખમા મનુષ્ય સહસા [શીઘ્ર] પ્રીતિવાળો થતો નથી, તથા નિપયસુખના અતે જેમ દુખ અનુભવે છે, તેમ આ સાત્ત્વિક સુખને અતે દુખને નહિ, પરંતુ સર્વ દુખોના ઉપરામને અનુભવે એ અર્થ છે [વેદ્ય ગા વગેરે] [૩૬]

અવતરણિકા —હવે સાત્ત્વિક સુખના સ્વરૂપને સ્પષ્ટ કરે છે

યત્તદગ્રે વિપમિવ પરિણામેઽમૃતોપમમ્ ।

તત્સુરં સાત્ત્વિકં મોક્ષમાત્મવુદ્ધિપ્રસાદજમ્ ॥ ૩૭ ॥

અન્યવાર્થ —યત્ તત્ જે તે સુખ અગ્રે આરભમા-અભ્યાસ કરવાના સમયમા વિપમ્ એવ વિપ જેવું પરિણામે પરિણામે અમૃતોપમમ્ જાણે અમૃત હોય તેવું તથા આત્મવુદ્ધિપ્રસાદજ પોતાની શુદ્ધિની નિર્મળતાથી ઉત્પન્ન થયેલું છે તત્ તે સુચ સુખને સાત્ત્વિક સાત્ત્વિક પ્રોક્ત કહ્યું છે [૩૭]

શબ્દાર્થ —જે સુખ આરભમા [અભ્યાસકાળે] વિપ જેવું દુખરૂપ હોય છે, પરિણામે અમૃત જેવું પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનારું હોય છે, તથા પોતાની શુદ્ધિની નિર્મળતાથી ઉત્પન્ન થયેલું છે, તેને " સાત્ત્વિક " કહ્યું છે [૩૭]

વિવેચન —યત્ તત્ અગ્ર વિપમ્ એવ = જે સુખ આરભમા વિપ જેવું છે, -જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ધ્યાન, સમાધિ વગેરેના આરભ કરવાના સમયમા આત્મ પરિશ્રમથી સાધ્ય હોવાથી જે સુખ ઝેર જેવું દુખરૂપ છે [શા ભા , મધુ વગેરે], પરંતુ પરિણામે અમૃતોપમમ્ = પરિણામે અમૃત જેવું છે, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ધ્યાન તથા

સમાધિની પરિપાક અવસ્થામાં અમૃત જેવું મધુર, પ્રીતિ કરનારું તથા નિરતિશય સુખરૂપ છે [શા. ભા. વગેરે], તથા આત્મશુદ્ધિપ્રસાદજન્મ = પોતાની શુદ્ધિની નિર્મળતાથી ઉત્પન્ન થયેલું છે [શા. ભા., મધુ. વગેરે].

જે સુખ રંગેશુલુ તથા તેના કાર્યરૂપ રાગ, દ્વેષ, લોભ, મોહ, દંભ, દર્પ, દમ્પ, વિપાદ, અસૂયા, અહંકાર વગેરેની તથા તમોશુલુ તથા તેના કાર્યરૂપ સંશય, અસહાયના, વિપરીત ભાવના, અજ્ઞ, આલસ્ય, પ્રમાદ વગેરેની નિરોધ નિવૃત્તિથી શુદ્ધ રક્ષક કે દર્પણ સમાન શુદ્ધ સત્ત્વશુભય અંતઃકરણમાં સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થાય છે [ચંકરાનંદ], તે આત્મશુદ્ધિના પ્રસાદથી ઉત્પન્ન થતા નિત્ય નિરંતર, નિરપેક્ષ, નિરતિશય તથા નિરવધિક આત્મસુખને એ સત્ત્વશુભયના આવિ-ભાવથી આવિભૂત થતું હોવાથી, મહર્ષિઓએ સાર્વિક કહ્યું છે [ચંકરાનંદ].

સાર્વિક સુખ આત્યંત દુર્લભ છે

જે કે આત્મસુખ નિરંતર નિત્ય પ્રાપ્ત છે, તેપણુ અગ્રે = અભ્યાસકાળમાં તેની સિદ્ધિની પૂર્વે તેની સિદ્ધિના સાધનનો સ્વીકાર કરવો વિપત્તિ સ્વીકાર કરવા સમાન દુષ્કર છે, તેથી આત્મસુખની પ્રાપ્તિ [આત્મસુખનો અનુભવ કરવો] અત્યંત કઠિન છે.

આત્મસુખને [સાર્વિક સુખને] પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન સત્-અસત્નો વિવેક દુર્લભ છે, તેના કરતાં મુમુક્ષત્વ દુર્લભ છે, તેનાથી વૈરાગ્ય દુર્લભ છે, તેનાથી શ્વેદમાદિ સપત્તિ દુર્લભ છે, તેનાથી સંન્યાસ દુર્લભ છે, તેના કરતાં શ્રદ્ધા જેતું મૂળ છે એવાં શ્રવણાદિ દુર્લભ છે, તેના કરતાં મુક્તિનું અસાધારણ માર્ગ શ્રવણાદિજન્ય અભરોક્ષ જ્ઞાન અત્યંત દુર્લભતર છે, તથા તેના પરિપાકનો હેતુ સમાધિ દુર્લભતમ છે [ચંકરાનંદ].

તેથી સાધનશુદ્ધિ માટે જ પ્રયત્ન કરવો

જેમ કાલકૃતને દૂર કરી પ્રાપ્ત થયેલું અમૃત દેવતાઓની જરા તથા મૃત્યુનું નિવર્તક થાય છે, તેમ કરણદોષોને દૂર કરવાથી પ્રાપ્ત થતું આત્મસુખ [સાર્વિક સુખ] જ-અમરણરૂપ દુઃખપ્રવાહનું નાશક હોવાથી, અમૃત જેવું તથા પરમ આનંદ આપનારું થાય છે.

તેથી આત્મસુખની કામનાવાળા પુરુષે સાધનશુદ્ધિસિદ્ધાએવ પ્રયત્નઃ કર્તવ્યો ન સાધ્યસિદ્ધયે । [ચંકરાનંદ] સાધ્યસિદ્ધિ [આત્મસુખ] માટે નહિ, પરંતુ આત્મસુખપ્રાપ્તિના સાધનની શુદ્ધિની સિદ્ધિ માટે જ પ્રયત્ન કરવો. "કારણકે "સાધને સિધ્ધે સાધ્યં સ્વયમેવ સિદ્ધયેતિ । [ચંકરાનંદ] સાધન સિદ્ધ થતાં સાધ્ય [આત્મસુખ] સ્વયં [આપમેળે] સિદ્ધ થાય છે."

આત્મસુખ [સાત્ત્વિક સુખ] રાજસસુખની પેઠે વિષયો તથા ઇન્દ્રિયોના સંયોગથી કે તામસસુખની પેઠે નિદ્રા વગેરેમાંથી ઉત્પન્ન થતું નથી. પરંતુ જેમ અશુભા દોષો નિવૃત્ત થતાં રૂપ તેના આપોઆપ વિષય થાય છે, તેમ યોગા-વ્યાસવડે રજ તથા તેના રાગદ્વેષાદિ કાર્યની તેમ જ તમ તથા તેનાં સંશય, અસંભાવના, વિપરીત ભાવના, ગ્રહણ, આલસ્ય, પ્રમાદ વગેરે કાર્ય નિવૃત્તિ પામતાં, સત્ત્વમય થયેલી શુદ્ધિ વિષે રચ્યં [આપમેળે] ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેથી મહર્ષિઓ તેને “ આત્મશુદ્ધિપ્રવાદજમ્ ” પોતાની શુદ્ધિની નિર્મળતામાંથી ઉત્પન્ન થયેલું કહે છે, કારણકે નિત્યસિદ્ધત્વાત્સ્વરૂપમુક્તસ્ય । [શંકરાનંદ] સ્વરૂપસુખ [આત્મસુખ] નિત્યસિદ્ધ છે. ”

જો આત્મસુખ [સાત્ત્વિક સુખ] કોઈ અન્ય પદાર્થના સંયોગથી ઉત્પન્ન થતું હોત તો તેમાં અનિત્યત્વ, પરિચ્છિન્નત્વ, સાતિશયત્વ વગેરે દોષોના પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાત [શંકરાનંદ].

સત્ત્વશુભા આવિર્ભાવથી આવિર્જૂત થતા આ નિરતિશય સાત્ત્વિક સુખના અનુભવ માટે એકમાત્ર શુદ્ધિના પ્રસાદની [વૃત્તિની શુદ્ધિની] જ અપેક્ષા છે [શંકરાનંદ], માટે સાત્ત્વિક આહારોના સેવનથી [ગી. ૧૭-૮], યુક્ત આહાર-વિહારાદિના નિયમોના પાલનથી [ગી. ૬-૧૬-૧૭], નિષ્કામભાવે યત્ન, દાન તથા તપરૂપ ક્રમોના અનુષ્ઠાનથી [ગી. ૧૮-૫-૬], યમનિયમાદિ વગેરે ઉપાયોથી સત્ત્વ-શુભાની વૃદ્ધિ માટે એટલે કે શુદ્ધિની [અંતઃકરણની] શુદ્ધિ માટે પ્રયાસ કરવો [૩૭].

અવતરણિકા :— “ પુણ્યકર્મવશાત્પુરુષસ્યેષ્ટવદાર્થસાન્નિધ્યે સત્યન્ત કરણે સત્ત્વનાવિર્ભવતિ । તન્નાડનન્દસ્વરૂપ આત્મા પ્રતિવિમ્બતિ । પ્રતિવિમ્બામાનન્દસ્ફુર્તિ-રેવ વિષયસાન્નિધ્યાદિવિષયબુલમિત્યુચ્યતે । [શંકરાનંદ] પુણ્યકર્મવશાત્ ઇષ્ટ પદાર્થોના સંયોગ [સનિધિ] થતાં પુરુષના અંતઃકરણમાં સત્ત્વ આવિર્ભાવ પામે છે-પ્રગટ થાય છે, તેમાં આનંદસ્વરૂપ આત્મા પ્રતિબિંબિત થાય છે, આ પ્રતિબિંબરૂપ આત્માનાંદની સ્ફૂર્તિ જ ઇષ્ટ વિષયના સાન્નિધ્યથી વિષયસુખ કહેવાય છે. ” હવે આ વિષયસુખના [રાજસસુખના] સ્વરૂપને સ્પષ્ટ કરે છે :

વિષયેન્દ્રિયસંયોગાદ્યત્તદગ્રેડમૃતોપમમ્ ।

પરિણામે વિષમિવ તત્સુખં રાજસં સ્મૃતમ્ ॥ ૩૮ ॥

અન્યથાથૈ :—યત્ તત્ જે તે સુખ વિષયેન્દ્રિયસંયોગાત્ વિષયો તથા ઇન્દ્રિયોના સંયોગથી ઊપજેલું છે તથા નવે પ્રથમ દ્વારે [શા. ભા.], આરંભમાં

અમૃતોપમમ્ અમૃત જેવું લાગે છે, પછી પરિણામે પરિણામમાં વિપમ્ એવું વિપ જેવું છે તત્ સુચ તે સુખને રાજસ રાજસ સ્મૃતમ્ કહ્યું છે [૩૮]

શબ્દાર્થ.—જે સુખ વિપયો તથા ઇન્દ્રિયોના સ યોગથી ઉત્પન્ન થયેલું છે અને આરભમાં અમૃત જેવું પણ પરિણામે વિપ જેવું છે તે સુખને “રાજસ” સુખ કહેલું છે [૩૮]

વિવેચન :—હે અર્જુન ! વિપયો તથા ઇન્દ્રિયોના સ યોગથી ઉત્પન્ન થયેલું જે સુખ જન્મ = આરભમાં મનના વિગ્રહ વગેરે કલેશોના અભાવથી [મધુ., કેશવ] અમૃતોપમમ્ = અમૃત જેવું લાગે છે, તથા પરિણામે વિપમ્ એવું = પરિણામે વિપ જેવું છે એટલે બળ, વીર્ય, રૂપ, પ્રજા [જ્ઞાન ગ્રહણ કરવાની રીતિ], મેધા [જ્ઞાનને વિન્મૂલિત વિના ધારણ કરવાની રીતિ], ધન, તથા ઉત્સાહની દાનિતું તેમ જ અધર્મ તથા તેથી ઉત્પન્ન થતા આ લોક-પલોકના દુખના કારણરૂપ છે [શા. ભા., આ. રા. ભા.], તે સુખ રજોગુણે સમાવિતત્વાત્ [ચક્રગાન ૬] રજોગુણના કાર્યરૂપ હોવાથી ઇષ્ટ પુરુષોએ રાજસ કહ્યું છે

શ્રુતિ પણ કહે છે કે—“શ્લોભાવો મર્થસ્ય યદન્તકૈતલ્લેન્દ્રિયાણા ઋચન્તિ તેજઃ [કઠ ઉપ ૧-૨૬] હે યમનાજ્ઞ ! ભોગો [વિપયો] કાલ સુધી રહેશે કે નહિ એવા સથયયુક્ત ભાવવાળા છે, અને મનુષ્યની સર્વ ઇન્દ્રિયોના તેજને નાશ કરે છે,” અર્થાત્ વિપયભોગો ઇષ્ટપૂતીદિ ધર્મનો, શરીરસામર્થ્યનો, શાસ્ત્રના અર્થ સમજવાની રીતિનો, ત્વચ્છામાં રહેલા પ્રકાશનો, તથા કીર્તિનો એ સર્વનો નાશ કરે છે [રા. ભા., કઠ ઉપ]

કલાપી કહે છે :—“એ પ્રેમ સસારીતણો તુજ [આગિયાના] તેજ જેવો છે નહીં; એ અમૃતે શુ ઝેરના બિંદુ ભર્યાં વિધિએ નથી” વિપયભોગો આગિયાના તેજ જેવા અને અમૃતમાંથી ટપકતા ઝેરના બિંદુ જેવા છે

તાત્પર્ય એ છે કે, ક્રિયાની પ્રતિક્રિયા અનિવાર્ય છે. જેમજેમ ઇન્દ્રિયો વિપયોને ભોગવે છે, તેમતેમ ઇન્દ્રિયો પણ ભોગથી ભોગવાતી બન્ય છે; અર્થાત્ ભોગથી ઇન્દ્રિયો ક્ષીણ થતી બન્ય છે ખાવાના સુદર પદાર્થો, સુદર યુવતી, સુદર વસ્ત્રો અને વનના સાનિધ્યથી મહાત્માઓનું ચિત્ત પણ ચલિત થાય છે. માટે વિપયભોગોને સર્વ અનર્થોના હેતુરૂપ, સર્વ પ્રકારના દુઃખની યોનિરૂપ તથા ધાસથી દવાયેલા દુવાની પેડે પોતાના મૃત્યુરૂપ બળથી, વિવેકી પુરુષો તેમાં આસક્ત ન થયું [ગી. ૫-૨૨] [૩૮]

અવતરણિકા :—હવે તામસ સુખનું સ્વરૂપ કહે છે :

યદગ્રે ચાતુર્વન્વે ચ મુરું મોહનમાત્મનઃ ।

નિદ્રાલસ્યપ્રમાદોત્થં તચામસમુદાહતમ્ ॥ ૩૯ ॥

અનુવાચ :—યત્ સુખં જે સુખ અગ્રે આરંભમાં ચ તથા અનુબંધે પરિણામે આત્મનઃ બુદ્ધિને [શંકરાનંદ] મોહનં મોહ ઉપગમવનારું ચ તથા નિદ્રાલસ્યપ્રમાદોત્થં નિદ્રા, આલસ તથા પ્રમાદથી ઉત્પન્ન થયેલું છે તત્ તે તામસં તામસ વદાદ્યતમ્ કથ્યું છે [૩૯].

શબ્દાર્થ :—જે સુખ આરંભમાં તથા પરિણામે બુદ્ધિને મોહ ઉપગમવનારું તથા નિદ્રા, આલસ તથા પ્રમાદથી ઉત્પન્ન થયેલું છે, તેને “તામસ” કહ્યું છે [૩૯].

વિવેચન :—હે અર્જુન! જે સુખ અગ્રે = આરંભમાં તથા અનુબંધે = પરિણામે [મધુ. વગેરે] ઉપજોગ પછી આત્મનઃ = બુદ્ધિને [શંકરાનંદ] મોહ ઉપગમવનારું છે - અવિવેક ઉત્પન્ન કરનારુ છે, તથા જે નિદ્રા = નિદ્રાથી, આલસ્ય = બુદ્ધિની જડતાથી [શંકરાનંદ] તથા પ્રમાદોત્થ = બુદ્ધિની પરવશતાથી [શંકરાનંદ], કર્તવ્ય વિષે અસાવધાનતાથી [રા. ભા., કેશવ], શરીરના ક્લેશના લાયથી કરેલા કર્તવ્યના પરિત્યાગથી કે મનોરાજ્યમાત્રથી [મધુ.] ઉત્પન્ન થયેલું છે, તે તમોગુણના કાર્યરૂપ હોવાથી, શિષ્ટ પુરુષોએ તેને તામસ કથ્યું છે [૩૯].

અવતરણિકા :—ક્રિયા, કારક તથા ફળ ત્રિગુણાત્મક છે, એ પ્રતિપાદન કરી, હવે સમસ્ત જગત્ ત્રિગુણાત્મક છે, એમ કહી પ્રકરણના વિષયનો ઉપસ દાર કરે છે :

ન તદસ્તિ પૃથિવ્યાં વા દિવિ દેવેષુ વા પુનઃ ।

સત્ત્વં પ્રકૃતિર્જૈર્મુક્તં યદેભિઃ સ્યાત્ત્રિભિર્ગુણૈઃ ॥ ૪૦ ॥

અનુવાચ :—પૃથિવ્યાં પૃથ્વીમાં વા અથવા દિવિ સ્વર્ગમાં કે દેવેષુ દેવોને વિષે વા પુનઃ પણ એવું તત્ તે કોઈ ન અસ્તિ વિદ્યમાન નથી યત્ જે સત્ત્વં પ્રાણી કે પદાર્થ પ્રકૃતિજે પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા એભિઃ આ ત્રિભિઃ ગુણૈઃ સત્વાદિ ત્રણ ગુણોથી મુક્તં મુક્ત સ્વાત્ હોય [૪૦].

શબ્દાર્થ :—પૃથ્વીમાં, સ્વર્ગમાં કે દેવતાઓને વિષે પણ એવું કંઈ વિદ્યમાન નથી કે જે પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા આ ત્રણ ગુણોથી રહિત હોય [૪૦].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! પૃથ્વીમાં, સ્વર્ગમાં કે દેવતાઓને વિષે પણ એવું કંઈ નથી કે જે પ્રકૃતિજે = સત્ત્વગુણ, રજોગુણ તથા તમોગુણની સામ્ય અવસ્થારૂપ પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા એટલે કે વૈષમ્ય અવસ્થાને [ઓછા વધતાપણાને] પ્રાપ્ત થયેલા આ સત્ત્વાદિ ગુણોથી રહિત હોય. આ સમસ્ત પ્રજામાં આ સત્ત્વાદિ ગુણોથી રહિત અનાત્મવસ્તુ નથી [મધુ.].

ત્રિગુણાત્મક માયાનું કાર્ય હોવાથી વિશ્વ ત્રિગુણાત્મક છે, એ અર્થ છે [શંકરાનંદ] [૪૦].

અવતરણિકા :—આ પ્રમાણે સમસ્ત જનન—ક્રિયા, કારક, ફળ તથા સર્વ પ્રાણિ-પદાર્થ ત્રિગુણાત્મક છે. આ ત્રણ ગુણોનું અનિક્તમણુ કરનાર પુરુષ જ જ્ઞાનાસારથી મુક્ત થાય છે. આ ગુણોને અનિક્તમણુ કરવાનું પરમ સાધન જ્ઞાન છે. જ્ઞાનસિદ્ધિનું સાધન સત્ત્વશુદ્ધિ તથા સત્ત્વશુદ્ધિનું સાધન નિષ્કામ કર્મ છે [ચંકરાનંદ], તેથી પોતાના અધિકારને [ગુણસ્વભાવને] અનુરૂપ કોઈવડે પરમાત્માનું આરાધન કરવાથી પુરુષ સસિદ્ધિને [મોક્ષને] પ્રાપ્ત થાય છે, એ સમસ્ત ગીતાશાસ્ત્રના સારરૂપ અર્થને સંગૃહીત કરી કહેવા માટે, હવે ભગવાન આ જુદા પ્રકરણોનો આરંભ કરે છે [શા. ભા., શ્રીધર વગેરે] :

બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશાં શૂદ્રાણાં ચ પરન્તપ ।

કર્માણિ પ્રવિમક્તાનિ સ્વભાવપ્રમર્શૈર્ગુણૈઃ ॥ ૪૧ ॥

અન્યથાથ^૧ :—પરંતપ ! હે પરંતપ ! બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશાં આહ્વાણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યનાં ચ તથા શૂદ્રાણાં શૂદ્રોનાં કર્માણિ કર્મો સ્વભાવપ્રમર્શૈઃ સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલાં ગુણૈઃ ગુણોવડે પ્રવિમક્તાનિ જુદાંજુદાં છે—તે સાબળ [૪૧].

શબ્દાથ^૨ :—હે પરંતપ ! આહ્વાણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનાં તથા શૂદ્રોનાં કર્મો સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલાં સત્ત્વાદિ ગુણોવડે ભિન્ન ભિન્ન છે [તે તું સાબળ] [૪૧].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! પ્રાણીઓના પૂર્વજન્મના સરકાર જે વર્તમાન જન્મમાં પ્રકટ થતી સ્વાભાવિક તત્પરતાથી જણાય છે, તે સ્વભાવ કહેવાય છે. આ સ્વભાવજન્ય સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોને લીધે આહ્વાણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્રોનાં કર્મો ભિન્નભિન્ન છે. તેમાં આહ્વાણમાં સત્ત્વગુણ મુખ્ય તથા રજોગુણ ગૌણ હોય છે, ક્ષત્રિયમાં રજોગુણ મુખ્ય તથા સત્ત્વગુણ ગૌણ હોય છે, વૈશ્યમાં રજોગુણ મુખ્ય તથા તમોગુણ ગૌણ હોય છે, તથા શૂદ્રોમાં તમોગુણ મુખ્ય તથા રજોગુણ ગૌણ હોય છે.

આહ્વાણાદિ ચાર વર્ણોમાં આહ્વાણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણ વર્ણો દિગ્ગજ છે. માતાથી જન્મ લેવા તે પહેલો જન્મ છે; અને જનોઈ લેવા એ બીજો જન્મ છે. બીજા જન્મમાં માયત્રી માતા છે, અને આચાર્ય પિતા કહેવાય છે.

‘માતૃર્વર્ણવ્યવસ્થા સ્વભાવજન્યા ગુણમેદધી નિર્મોણ થયેલી છે’ એ ઉત્પત્તિ ગીતામાં જ અપૂર્વ છે, એવું નથી. મહાભારતમાં વનપર્વમાં નહુપ-યુધિષ્ઠિર સંવાદમાં, દિગ્ગજ-આધસંવાદમાં [વનપર્વ ૧૮૦ તથા. અ. ૨૧૧], શાંતિપર્વમાં ભૃગુ-ભરદ્વાજ સંવાદમાં [શાં. પ. ૧૮૮], અનુશાસનપર્વમાં

ઉમા-મહેશ્વર સંવાદમાં [અનુ. ૧૪૩], તથા અશ્વમેધ પર્વમાં અનુગીતામાં [અશ્વ. ૩૯-૧૧] આ જ ગુણુભેદની ઉપપત્તિ થોડાથોડા ફેરફાર સાથે જોવામાં આવે છે.

વણ્ણશ્રમધર્મનું ભાવિ

પ્રાચીન કાળને જાણનારા વિદ્વાનો કહે છે કે, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જે દિવસે અને જે ધર્મીએ સ્વધામમાં પધાર્યા, તે દિવસથી અને તે ધર્મીથી કલિયુગનો આરંભ થયો છે [ભાગ. ૧૨-૨-૩૩].

આ કલિયુગના અંતમાં સમાજની અંદર ભારે વિપ્લવ થશે, પછી વણ્ણશ્રમધર્મ રહેશે નહિ, તથા વણ્ણસંકર પ્રજા ઉત્પન્ન થશે [વાયુપુરાણ ૬૯-૪૯૧]. સર્વના મનમાં પરલોક વિષે સંદેહ ઉત્પન્ન થશે [હરિવંશ ૩-૧૭], અધર્મ વૃદ્ધિ પામશે, બ્રાહ્મણોના શ્રમધર્માદિ ગુણો લોપ પામશે, માત્ર જનોઈ જ બ્રાહ્મણની નિશાની રહેશે [ભાગ. ૧૨-૨-૩], આશ્રમોને જાણવામાં આવ્યાર નહિ, પરંતુ દંડ, મૃગચર્મ વગેરે ચિહ્નો જ મુખ્ય ગણાશે [ભાગ. ૧૨-૨-૧], બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય એ ત્રણે વર્ણોના લોકો શત્રો જેવા થઈ જશે, તથા શત્રોનેા ધર્મ કરવા લાગશે; અંત્યજ જાતિની ઉન્નતિ થશે, તથા જિંચ જાતિઓ અંત્યજોની જગા લેશે; સર્વ કોઈ પારકાની નિંદા તથા પોતાની સ્તુતિ કરશે; અધર્મવડે ધર્મનો, મિથ્યાવડે સત્યનો, સેવકોવડે રાજાનો અને સ્ત્રીઓવડે પુરુષોનો પરાજય થશે [પરાશરસંહિતા ૧-૩૦].

કલિયુગના દોષો

કલિયુગમાં વણ્ણશ્રમધર્મ લોપ પામશે. સર્વલોકો શ્રુતિસ્મૃતિવિરુદ્ધ બ્યાચારમાં રત રહેશે. બ્રાહ્મણ વેદને વેચનારા તથા રાજા પ્રજાના ભક્ષક થશે. વેદની આરાતુ કોઈ પણ અનુસરણ કરશે નહિ. લોકો પોતાની ઇચ્છામાત્રને જ ધર્મ માનશે. આત્મલાધા કરનાર પંડિત કહેવાશે, આડંબર તથા દંભ કરનાર સંત કહેવાશે. પારકાનું ધન હરણ કરનાર બુદ્ધિમાન કહેવાશે. અસત્ય બોલનાર ગુણવાન કહેવાશે. મોટા નખ તથા લાંબી જટાવાળા સાધુઓ તપસ્વી કહેવાશે. અમંગળ વેપ, અમંગળ આભૂષણો તથા ભક્ષ્ય-અભક્ષ્ય સર્વ કંઈ ખાનારો યોગી કે સિદ્ધ કહેવાશે. પુરુષો સ્ત્રીઓને વશ રહેશે અને જેમ ન્યાયે તેમ ન્યાયશે, શત્રો બ્રાહ્મણોને ઉપદેશ કરશે અને ગળામાં જનોઈ પહેરી કુત્સિત દાન લેશે. સર્વલોકો ક્રામ તથા લોભમાં તત્પર, ક્રોધી તથા દેવ, બ્રાહ્મણ, વેદ તથા સંતોના વિરોધી થશે. માતાપિતા બાળકોને કેવળ પેટ ભરવાનો ધર્મ શોખવશે, લોકો બ્રહ્મજ્ઞાનની વાતો કરશે, પરંતુ અદ્ય લાભ

મોટે બ્રાહ્મણ કે ગુરુની હત્યા કરવા પ્રવૃત્ત થશે. પરંતુ આસક્ત, કપટ કરવામાં ચતુર, તથા મોહ, દ્રોહ તથા મમતાવાળો પુરુષ બનેલાદી [જાની] કહેવાશે [તુલસી. રા. ચ. મા. ઉ. ૯૭-૯૯].

કલિયુગનું માહાત્મ્ય

જો કે કલિયુગ દોષોની ખાણ છે, તોપણ એમાં એક મોટો ગુણ છે, તે એ છે કે, આ કલિયુગમાં શ્રીકૃષ્ણનું કીર્તન કરનાર પુરુષ સર્વ બંધનોથી મુક્ત થઈ, પરમપદને પામે છે. સત્યયુગમાં વિષ્ણુનું ધ્યાન કરવાથી જે ફળ મળે છે, ત્રેતાયુગમાં યજ્ઞ કરવાથી જે ફળ મળે છે, તથા દ્વાપરયુગમાં પરિચયોથી જે ફળ છે, તે કલિયુગમાં શ્રીહરિના કીર્તન કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે [ભા. ૧૨-૧૩-૫૧-૫૨].

કલિયુગનું વિશેષ માહાત્મ્ય તો એ છે કે, કલિયુગમાં મનમાં કરેલા શુભ સંકલ્પાદિનું ફળ મળે છે, પરંતુ મનમાં કરેલા અશુભ [પાપ] સંકલ્પાદિનું ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી [૪૧].

અવતરણિકા :—હવે બ્રાહ્મણના સ્વાભાવિક કર્મો કહે છે :

શમો દમસ્તપઃ શૌચં ક્ષાન્તિરાર્જવમેવ ચ ।

જ્ઞાનં વિજ્ઞાનમાસ્તિયયં વ્રત્તકર્મ સ્વભાવજમ્ ॥ ૪૨ ॥

અન્યથાર્થ :—શમઃ શમ દમઃ દમ તપઃ તપ શૌચં શૌચ ક્ષાન્તિઃ ક્ષમા આર્જવમ્ સરળતા ચ એવ તેમ જ જ્ઞાન જ્ઞાન વિજ્ઞાનમ્ વિજ્ઞાન આસ્તિક્યમ્ આસ્તિકપણું-સાત્ત્વિક શ્રદ્ધા [મધુ.] એ સ્વભાવજં સ્વભાવજન્ય વ્રત્તકર્મ બ્રાહ્મણનાં કર્મો છે [૪૨].

શબ્દાર્થ :—શમ, દમ, તપ, શૌચ, ક્ષમા, સરળતા, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન તથા આસ્તિકપણું એ બ્રાહ્મણના સ્વભાવજન્ય કર્મો છે [૪૨].

વિવેચન —શમઃ = અંતઃકરણની શાંતિ [મધુ.], શમો મચ્છિષ્ઠા શુદ્ધેઃ । [ભા. ૧૧-૧૯-૩૬] શુદ્ધિની પરમાત્મા વિષે નિષ્ઠા, સદૈવ વાસનાત્યાગઃ શમોયમિતિ શબ્દિતઃ । [ચંકર-અપરોક્ષાનુભૂતિ ૬] સર્વદા વાસનાનો ત્યાગ [અંતઃકરણની વૃત્તિઓનો નિગ્રહ] શમ કહેવાય છે. દમઃ = ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ, 'વિહિત બોગોનું' નિયંત્રન; તપઃ = કાયિક, વાચિક અને માનસિક ત્રણ પ્રકારનું તપ [ગી. ૧૭-૧૪-૧૬]; ક્ષાન્તિઃ = ક્ષમા [શા. ભા.] કાર્ષ્ણીય, નિંદા, તિરસ્કાર કે અપમાને તોપણ ક્રોધાદિ વિકારથી રહિતપણું [મધુ. વચેરે]; આર્જવમ્ = અંતઃકરણની સરળતા [શા. ભા.], વ્યવહારમાં મન, પચન તથા કર્મની સદૈવ એકરૂપતા.

જ્ઞાનમ્ = અંગોસહિત વેદો તથા તેમના અર્થનું જ્ઞાન [મધુ.]; વિજ્ઞાનમ્ = કર્મકાંડના સંબંધમાં વિજ્ઞાનનો અર્થ ‘યજ્ઞો વજેરે કર્મોમાં કુશળતા’ અને જ્ઞાનકાંડના સંબંધમાં ‘અભિ તથા આત્માની એકતાનો અનુભવ’ [મધુ.], અને આસ્તિક્યં = સાસ્ત્રિક શ્રદ્ધા [મધુ.] એ બ્રાહ્મણનાં સ્વભાવજન્ય કર્મો છે.

સત્યગુણની વૃદ્ધિને લીધે બ્રાહ્મણ સિવાય બીજા વર્ણોમાં પણ આ ધર્મો સંભવે છે; પરંતુ આ લક્ષણો બ્રાહ્મણોમાં સ્વાભાવિક છે, બીજા વર્ણોમાં નૈમિત્તિક છે [મધુ.].

શમ, દમ, તપ, શીય, સતોષ, ક્રમા, સરળતા, જ્ઞાન, દયા, ભગવત્પરાયણતા અને સત્ય એ બ્રાહ્મણનાં લક્ષણો છે. [ભાગ. ૭-૧૨-૨૧]. ભગવાન મનુ કહે છે કે:—‘ભણ્ણુ’ તથા ‘ભણ્ણુવુ’, યજ્ઞ કરવો તથા કરાવવો, દાન આપવું તથા દાન લેવું, એ બ્રાહ્મણના ધર્મો છે’ [મનુ. ૧-૮૮].

“જન્મના વ્રાહ્મણી જ્ઞેયઃ સંસ્કારૈર્દિજ ઇચ્ચતે । વિવ્રાયા યાતિ વિપ્રાવં ત્રિભિઃ શ્રોત્રિય ઇચ્ચતે । મનુષ્ય બ્રાહ્મણે ત્વાં જન્મ યવાથી બ્રાહ્મણ કહેવાય છે, તેને સંસ્કાર મળે ત્યારે દિજ કહેવાય છે, વિદ્યાથી વિપ્ર કહેવાય છે, અને જેને વિષે એ ત્રણે હોય તે શ્રોત્રિય કહેવાય છે.”

અહીં ‘ચકાર આચાર્ય’, વેદ તથા ઈશ્વરમાં ભય તથા ભક્તિના સમુચ્ચય માટે છે, તથા વ્યકાર બ્રાહ્મણ મુમુક્ષુનું એ કર્તવ્ય છે, એ અવધારણ-નિશ્ચય કરવા માટે છે [શંકરાનંદ] [૪૨]

અવતરણિકા :—હવે લત્રિયોનાં સ્વાભાવિક કર્મો કહે છે :

શૌર્ય તેજો ધૃતિર્દાક્ષ્યં યુદ્ધે ચાપ્યપલાયનમ્ ।

દાનમીશ્વરમાવશ્ચ ક્ષાત્રં કર્મ સ્વભાવજમ્ ॥ ૪૩ ॥

અન્યથાથ :—શૌર્ય શૌર્ય તેજઃ તેજઃ ધૃતિઃ ધૃતિ દાક્ષ્યમ્ દક્ષતા-ચતુરાઈ ચ અને યુધ્ધે યુદ્ધમાં અપલાયનમ્ પાછા ન હટવું, અપિ વળી દાનમ્ દાન ચ તથા ઇશ્વરમાવઃ ઈશ્વરભાવ-અર્થ-નિયમનશક્તિ [શ્રીધર, ૨૧. ભા.] એ સ્વભાવજં સ્વભાવજન્ય ક્ષાત્રં કર્મ દક્ષિણનાં કર્મો છે [૪૩].

શબ્દાર્થ :—શૌર્ય, તેજઃ, ધૃતિ, દક્ષતા, યુદ્ધમાં અપલાયન, દાન તથા ઈશ્વરભાવ એ દક્ષિણનાં સ્વભાવજન્ય કર્મ છે [૪૩].

વિવેચન :—શૌર્યમ્ = શૂરવીરપણું, તેજઃ = પ્રાણભય [શંકરાનંદ], મધ્યથી પણ અભિમૂત ન થવાનો-બીજાથી ન દબાઈ જવાનો સ્વભાવ, યત્નુઓથી પરાભવ ન પામવું તે [શંકરાનંદ વગેરે], ધૃતિઃ = ધારણાશક્તિ-જેનાવડે ઉત્સાહિત

પુરુષને શોક-સંતાપનો અભાવ રહે છે [શા. ભા. વગેરે], આરંભ કરેલું કાર્ય વિધિ આવે છતાં પૂર્ણ કરવાનું સામર્થ્ય [રા. ભા.], વિપત્તિમાં ચિત્તનું વિદ્વન્ ન હોવું [શંકરાનંદ]; દાક્ષ્યમ્ = અણુધાર્યો આવી પડેલા કાર્યમાં મૂંઝવણ વિના [ગભરાયા વિના] સાવધાનતાથી પ્રવૃત્તિ [મધુ. વગેરે], સેંકડો પ્રતિકૂલતાઓ હોવા છતાં સ્વકાર્યનો નિર્વાહ કરવાનું સામર્થ્ય [શંકરાનંદ].

અપલાયનમ્ = સુદમાં પાછા ન દહવું તે; દાનમ્ = ઉદારતા, મુખાત્રને ધનાદિ પદાર્થો આપવા તે; દૈત્યરમાઘઃ = અધર્મ [શંકરાનંદ]. જેમના પર શાસન કરવું છે તેમના પર પ્રભુત્વચક્રિત પ્રકટ કરવી તે [શા. ભા.], ધર્મથી પ્રભુનું પાલન કરવું [શંકરાનંદ], ઉન્માર્ગે જનારાનું નિયમન કરવું [શ્રીધર., રા. ભા., નીલકંઠ વગેરે], એ સર્વે ક્ષત્રિયનાં સ્વભાવજન્ય અર્થોત્ત્વ પૂર્વસંસ્કારથી ઉત્પન્ન કર્યો છે.

દૌષઃ, વીર્યં ધૃતિ, તેજઃ, ત્યાગ, બ્રાહ્મણ્યો પ્રતિ ભક્તિ, પ્રસાદ તથા પ્રગ્નનું રક્ષણ એ ક્ષત્રિયોના ધર્મો છે [ભાગ. ૭-૧૧-૧૨]. પ્રગ્નનું રક્ષણ, દાન, યજ્ઞ, અધ્યયન તથા વિપયોમાં આસક્ત ન થવું, એ ક્ષત્રિયનાં કર્યો છે [મનુ ૧-૮૯]. 'જેમની પીઠને શત્રુઓ જુએ નહિ, જેમનું મન પરસ્પરી તરફ પ્રવેશ નહિ, તથા માગણ લોકો જેમના મુખથી નકાર શબ્દને સાંભળે નહિ, એવા ઉત્તમ ક્ષત્રિયો થોડા જ હોય છે [તુલસીદાસ].

ક્ષાત્રતેજશ્નું દર્શન

હે અર્જુન ! તારા જેવા શ્રેષ્ઠ ક્ષત્રિયને ક્ષાત્રકર્મ વિશે કહેવું, એ ભગવાન વેદવ્યાસને શાસ્ત્રનો, ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને ધર્મનો, ભક્ત વિદુરને ભક્તિનો, દ્રોપદીને સતીધર્મનો, ભીષ્મને બ્રહ્મચર્યનો, કર્ણને દાનધર્મનો, સુદામાને તિતિ-ક્ષાનો, ઉદ્ધવને વૈરાગ્યનો, દ્રોણાચાર્યને શસ્ત્રવિદ્યાનો, રામ ધૃતરાષ્ટ્રને લોભનો, રામ દુર્યોધનને દુષ્ટતાનો, દુઃશાસનને કુટિલતાનો, સિશુપાળને દ્વેષનો, કંસને ભયનો, અંબાને વૈરનો, ઇન્દ્રને વૈભવનો, ઉર્વશીને ધૃંગારનો, ગંધર્વને સંગીતનો, બ્રહ્માને સૃષ્ટિકર્મનો, કે યમને સંહારનો ઉપદેશ આપવાની પેઠે નિરર્થક છે; પરંતુ આ કુરુક્ષેત્રમાં કાયરતાને પ્રાપ્ત થયેલા તને ભીષ્મપિતામહના હવનનો એક અપૂર્વ પ્રસંગ કહીશ.

ભીષ્મપિતામહ ભગવાન પરશુરામ પાસે શસ્ત્રવિદ્યા શીખ્યા હતા. અંબાના તપથી સંતુષ્ટ થયેલા ભગવાન પરશુરામે ભીષ્મપિતામહને અંબા સાથે લગ્ન કરવા દબાણ કર્યું. ભીષ્મપિતામહે પિતાના લગ્નપ્રસંગે લીધેલી નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય-પાલનની પ્રતિજ્ઞાને લાંબે અંબા સાથે લગ્ન કરવા અમંત વિવેકપૂર્વક ના પાડી.

પરંતુ જ્યારે ભગવાન પરશુરામે ધમકીના શબ્દોનો પ્રયોગ કર્યો, ત્યારે ભીષ્મપિતામહે કહ્યું:—“હે ભગવન! ભય, દયા, ધનનો લોભ કે કોઈ કામનાને લીધે હું કદ પિ ક્ષાત્રધર્મનો ત્યાગ ન કરીશ, એ મારું વ્રત છે. આપ કહો છો કે, મેં એકલાએ એકવીસ વાર ક્ષત્રિયોનો સંહાર કર્યો, પરંતુ “ન તદા જાતવાન્ મૌખ્યઃ ક્ષત્રિયો વાપિ મદ્વિધઃ। પથાજ્જાતાનિ તેજાંસિ તૃણેષુ જ્વલિતં ત્વયા ॥” વ્યપ્નેષ્યામિ તે દર્પે યુદ્ધે રામ ન સંશયઃ। [મહા. ઉદ્યોગ. ૧૭૮] તે સમયે ભીષ્મ કે ભીષ્મસમાન (મારા જેવા) કોઈ ક્ષત્રિય પેદા થયો ન હતો. આપે તો તૃણસમાન નિર્મોહ્ય ક્ષત્રિયોનો જ સંહાર કર્યો છે, કારણકે ક્ષત્રિયોમાં મારા જેવા તેજસ્વી તો ત્યાર પછી જન્મ્યા છે. દ્વંદ્વયુદ્ધમાં હું નિઃસંશય આપના દર્પનું ખંડન કરીશ.”

ભગવાન પરશુરામ અને ભીષ્મપિતામહે વચ્ચે ત્રેવીસ દિવસ યુદ્ધ થયું, પરંતુ ભગવાન પરશુરામ ભીષ્મપિતામહેનો પરાલભ ન કરી શક્યા. આખરે દેવર્ષિ નાનક તથા ભીષ્મજનની શ્રીમંગાળ વચ્ચે પડવાથી ભગવાન પરશુરામે ધનુષ છોડી દીધું અને યુદ્ધ સમાપ્ત થયું. ભીષ્મપિતામહે યુદ્ધમાં ન પીક બતાવી કે પ્રથમ શત્રુનો ત્યાગ કર્યો [મહા. ઉદ્યોગ. ૧૮૫].

તાત્પર્ય એ છે કે, જેમ સૂર્યકાંત અર્ષિ પર સૂર્યનું તેજ પડતાં તેમાંથી અગ્નિ ઝરવા માડે છે, તેમ તેજસ્વી ક્ષત્રિય પારકાનું તેજ સાખી શકતો નથી કે તેનાથી પરાલભ પામતો નથી [૪૩].

અવતરણિકા:—હવે વૈશ્ય તથા શૂદ્રનાં સ્વાભાવિક કર્મો કહે છે :

કૃષિગોરક્ષવાણિજ્યં વૈશ્યકર્મ સ્વભાવજમ્ ।

પરિચર્યાત્મકં કર્મ શૂદ્રસ્યાપિ સ્વભાવજમ્ ॥ ૪૪ ॥

અન્યથાર્થ:—કૃષિગોરક્ષવાણિજ્યં એટલી, ગોરક્ષા અને વેપાર સ્વભાવજ સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલું—સ્વભાવજન્ય વૈશ્યકર્મ વૈશ્યનું કર્મ છે, અપિ તથા શૂદ્રસ્ય શૂદ્રનું પરિચર્યાત્મકં ત્રણે વર્ણોની સેવારૂપ કર્મ સ્વભાવજ સ્વાભાવિક કર્મ કર્મ છે [૪૪].

શબ્દાર્થ:—એટલી, ગોરક્ષા અને વેપાર એ વૈશ્યનાં સ્વાભાવિક કર્મ છે; તથા શૂદ્રનું ત્રણે વર્ણોની સેવા કરવારૂપ કર્મ સ્વાભાવિક છે [૪૪].

વિવેચન:—કૃષિ: = એટલી, ગોરક્ષમ્ = ગાય વગેરે પશુઓનું પાલન અને વાણિજ્યમ્ = વેપાર એ ત્રણ વૈશ્યનાં સ્વાભાવિક કર્મો છે; તથા પરિચર્યા-ગી. ૫૦

ત્મકમ્ = આશ્વજી, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણે વર્ણોની સેવારૂપ કર્મ થતું સ્વાભાવિક કર્મ છે.

દેવ. ગુરુ. ઈશ્વરની ભક્તિ, ધર્મ, અર્થ, કામ એ ત્રણ પુરુષાર્થનું રક્ષણ, આસ્તિકતા, ઉદ્યમ તથા કાર્યકુશળતા એ વૈશ્યનાં લક્ષણો છે [ભાગ. ૭-૧૧-૨૩]. ભગવાન મનુ કહે છે કે - “ પશુઓનું રક્ષણ, દાન, યજ્ઞ, અધ્યયન, વેપાર, વ્યાજ તથા ખેતી એ વૈશ્યનાં કર્મો છે ” [મનુ. ૧-૯૦].

વેદાધ્યયન, ખેતી, ગોરક્ષા, વેપાર, પ્રમાદરહિત ધર્મ સંધરેલા ધનનું રક્ષણ, આશ્વજી તથા ક્ષત્રિયનું પ્રિય કરવું, ધર્મમાં તત્પર રહેવું, તથા પુણ્યકર્મો કરતાં ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેવું [ઉદ્યોગપર્વ ૨૯-૨૫], દાન આપવું, અધ્યયન કરવું, યજ્ઞો કરવા તથા નીતિથી ધનસચય કરવો એ વૈશ્યના કર્મો છે તેમ જ આશ્વજી, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યની સેવા કરવી એ શૂદ્રનો પરમ ધર્મ છે [શા. ૫. ૩૦-૨૦-૨૧] [૪૪].

અવતરણિકા :—ચારે વર્ણોનાં સ્વાભાવિક [જાતવિદિત] કર્મોનું યથાવિધિ અનુષ્ઠાન કરવાથી સ્વર્ગપ્રાપ્તિરૂપ સ્વાભાવિક ફળ પ્રાપ્ત થાય છે [શા. ભા.], કારણકે બ્રહ્મણ્યોદિ ચાર વર્ણોના તથા બ્રહ્મચર્યોદિ ચાર આશ્રમના સ્વકર્મનિષ્ઠ પુરુષો મરણ પછી કર્મોના ફળને ભોગવી, બાકી રહેલા કર્મફળને અનુસાર શ્રેષ્ઠ દેહ, - કાળ, જાતિ, કુળ, ધર્મ, આયુષ્ય, વિદ્યા, ધન, સુખ તથા મેધા વગેરેથી સુક્ત જન્મ મેળવે છે [આપ. સ્મૃ. ૨-૨-૨-૩].

પરંતુ ઈશ્વરપ્રજ્ઞાશ્રદ્ધિથી પોતપોતાના વર્ણાશ્રમવિદિત કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવાથી પુરુષ અનાયાસે પરમસિદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે, તે બે શ્લોકવડે પ્રતિપાદન કરે છે :

સ્વે સ્વે કર્મણ્યભિરતઃ સંસિદ્ધિં લભતે નરઃ ।

સ્વકર્મનિરતઃ સિદ્ધિં યથા વિન્દતિ તત્કૃત્ણુ ॥ ૪૫ ॥

અન્યથાથ^૧ :—સ્વે સ્વે કર્મણિ પોતપોતાના વર્ણાશ્રમવિદિત કર્મમાં નહિ કે પોતાની હિમ્મતથી કરેલા કર્મમાં અભિરતઃ તત્પર [શા. ભા.] નરઃ મનુષ્ય સંસિદ્ધિ જ્ઞાનનિષ્ઠાની ગોચ્યતાને [શા. ભા.] લભતે પામે છે; સ્વકર્મનિરતઃ પોતાના કર્મમાં તત્પર રહેલો મનુષ્ય યથા જે પ્રકારે સિદ્ધિ મોક્ષ સિદ્ધિને વિન્દતિ પામે છે તત્ તે શૂણ્ય તું સાંભળ [૪૫].

શબ્દાથ^૨ :—પોતપોતાના કર્મમાં નિષ્ઠાવાળો પુરુષ જ્ઞાનનિષ્ઠાની ગોચ્યતાને પામે છે; પોતાના કર્મમાં નિષ્ઠાવાળો પુરુષ જે પ્રકારે મોક્ષને પામે છે, તે સાંભળ [૪૫].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! સ્વે સ્વે કર્મણિ = પોતપોતાના વર્ણોશ્રમવિહિત કર્મમાં અમરતઃ = નિષ્કાવાળો [શ્રીધર, શંકરાનંદ વગેરે], તત્પર [શા. ભા.], સ્વકર્મનું શ્રદ્ધાપૂર્વક અનુષ્ઠાન કરનાર [કેશવ] સંસિધ્ધિ = સત્ત્વશુદ્ધિને [શંકરાનંદ], જ્ઞાનનિષ્ઠાની યોગ્યતાને [શા. ભા.], નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિને [નીલકંઠ], મોક્ષને પામે છે તે સાંભળ. “શ્રુત્વા તથાનુષ્ઠાને મર્તિ કુરુ । [શંકરાનંદ] તે સાંભળીને તે પ્રદારે વર્ણોશ્રમવિહિત કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવાની શુદ્ધિ કર ” [૪૫].

યતઃ પ્રવૃત્તિર્મૂતાનાં યેન સર્વમિદં તતમ્ ।

સ્વકર્મણા તમભ્યર્ચ્ય સિદ્ધિં વિન્દતિ માનવઃ ॥ ૪૬ ॥

અન્યથાર્થ :—યતઃ જેનાથી મૂતાનાં જૂતોની પ્રવૃત્તિઃ ઉત્પત્તિ થાય છે, તથા યેન જેના વડે હૃદ આ સર્વ સર્વ તત્ત્વં વ્યાપ્ત છે તમ્ તેને સ્વકર્મણા પોતાના કર્મ વડે અભ્યર્ચ્ય સંતુષ્ટ કરીને માનવઃ મનુષ્ય સિધ્ધિમ્ અંતઃકરણની શુદ્ધિને [મધુ. વગેરે], જ્ઞાનનિષ્ઠાની યોગ્યતારૂપ સિદ્ધિને [શા. ભા. વગેરે] વિન્દતિ પામે છે [૪૬].

શબ્દાર્થ :—જે ઈશ્વરથી સર્વજૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે, તથા જેનાવડે આ સમસ્ત જગત વ્યાપ્ત છે, તેને સ્વકર્મવડે પૂજને મનુષ્ય સિદ્ધિને પામે છે [૪૬].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! જે ઈશ્વરથી આકાશાદિ સર્વજૂતોની પ્રવૃત્તિઃ = ઉત્પત્તિ [શા. ભા. વગેરે] થાય છે, તથા જેનાવડે આ સમસ્ત જગત વ્યાપ્ત છે, તે ઈશ્વરને સ્વકર્મણા = વર્ણોશ્રમવિહિત કર્મોવડે અભ્યર્ચ્ય = પૂજને [શા. ભા. વગેરે], સંતુષ્ટ કરીને, વર્ણોશ્રમવિહિત કર્મોનાં ફળ તથા કર્તૃત્વ ઈશ્વરને સમર્પણ કરીને [કેશવ, નીલકંઠ વગેરે], મનુષ્ય સિધ્ધિ = અંતઃકરણની શુદ્ધિને [મધુ. વગેરે] જ્ઞાનનિષ્ઠાની યોગ્યતાને [શા. ભા. વગેરે] પામે છે.

“સત્ત્વશુદ્ધિ તત્કલમૂર્તા જ્ઞાનસિદ્ધિ ચ ક્રમેણ વિન્દતીત્યર્થઃ । [શંકરાનંદ] વિહિનકર્મો ઈશ્વરને અર્પણ કરનાર ક્રમશઃ ચિત્તશુદ્ધિ તથા ચિત્તશુદ્ધિના ફળરૂપ જ્ઞાનનિષ્ઠાને પામે છે.” “સ્વધર્મ એવ મનુષ્યાણાં મમવત્પ્રસાદહેતુઃ । [મધુ.] મનુષ્યોને સ્વધર્મ જ ભગવત્પ્રસાદ હેતુ છે [મધુ.]” “પરમેશ્વરે નિત્યકર્મ-જામર્પણમેવ મોક્ષદ્વારમ્ । [નીલકંઠ] ભગવાનને નિત્યકર્મો અર્પણ કરવાં એ જ મોક્ષનું દ્વાર છે.”

શ્રીવદ્મહાશયને જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપતાં ભગવાન રામ કહે છે :—

“આદૌ સ્વવર્ણાધ્રમવર્ણિતાઃ ક્રિયાઃ કૃત્વા સમાસાદિતશ્ચુદ્ધમાનસઃ ।

સમાપ્ય તત્પૂર્વમુપાત્તસાધનઃ સનાથચેતસદ્ગુરુમાત્મલબ્ધયે ॥

[અ. રા. ઉ. ૫-૭]. પ્રથમ વર્ણાશ્રમવિહિત કર્મોનું અનુષ્ઠાન કર, અને તેથી ચિત્તશુદ્ધિ થતાં તે કર્મોનો ત્યાગ કર, યમદ્ભાદિ સાધનસંપન્ન થા, અને આત્મ-જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે સદૃશરુતુ ધરણુ લે” [૪૬].

અવતરણિકા :—યત એવમતઃ । [શા. ભા., મધુ.] મનુષ્યને સ્વધર્મ જ ભગવત્પ્રસાદ હેતુ છે, તેથી સ્વધર્મની વિદિષ્ટતા ખતાવે છે :

શ્રેયાન્ સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ઠિતાત્ ।

સ્વભાવનિયતં કર્મ કુર્વન્નામ્નોતિ કિલ્વિપમ્ ॥ ૪૭ ॥

અન્યથાર્થ :—સ્વનુષ્ઠિતાત્ સારી રીતે આચરેલા પરધર્માત્ પરધર્મ કરતાં વિગુણઃ સારી રીતે નહિ આચરેલો હોય તોપણ [મધુ.] સ્વધર્મઃ સ્વધર્મ શ્રેયાન્ શ્રેષ્ઠ છે. સ્વભાવનિયતં સ્વભાવજન્ય કર્મ કર્મ કુર્વન્ કરતો મનુષ્ય કિલ્વિપ પાપને કે પ્રત્યવાયને ન જાણોતિ પામતો નથી [૪૭].

શબ્દાર્થ :—સારી રીતે આચરેલા પરધર્મ કરતા સારી રીતે નહિ આચરેલો હોય તોપણ સ્વધર્મ શ્રેષ્ઠ છે. સ્વભાવનિયત કર્મો કરતો મનુષ્ય કિલ્વિપને પામતો નથી [૪૭]

વિવેચન :—હે અર્જુન ! સારી રીતે અનુષ્ઠાન કરેલા પરધર્મ કરતાં વિગુણઃ = સારી રીતે ન આચરેલો હોય તોપણ [મધુ]. સ્વધર્મ શ્રેયાન્ = શ્રેષ્ઠ છે [શા. ભા.], નિઃશ્રેયસસ્ય સાધનં ભવતિ । [શંકરાનંદ] નિઃશ્રેયસના સાધનરૂપ થાય છે. પોતાનાં સ્વભાવજન્ય કર્મો કરનાર પુરુષ કિલ્વિપમ્ = ખાંધેલોના વધ વગેરેથી થતાં પાપને [મધુ.], ચિત્તશુદ્ધિના પ્રાત્યધિક પાપને [શંકરાનંદ વગેરે], કે પ્રત્યવાયને [સદાનંદ] પામતો નથી; પરંતુ જેમ ઝેરના કીડાને ઝેર દોષ કરનાર થતું નથી, તેમ સ્વભાવનિયત કર્મનું [સ્વકર્મનું] અનુષ્ઠાન કરનાર પુરુષ પાપાદિ દોષને પ્રાપ્ત થતો નથી [શા. ભા.].

જેમ યજ્ઞના અંગરૂપ વિધાન કરેલી પશુની હિંસા વેદવિહિત હોવાથી પાપ કે પ્રત્યવાયનો હેતુ નથી, તેમ યુદ્ધના અંગરૂપ વિધાન કરેલી હિંસા વેદવિહિત હોવાથી પાપ કે પ્રત્યવાયનો હેતુ નથી [મધુ., નીલકંઠ વગેરે].

“સ્વધર્મે નિઘનં શ્રેયઃ પરધર્મો મયાવહઃ । [ગી. ૨-૩૫] સ્વધર્મમાં મરણુ સારું છે, પરંતુ પરધર્મ ભયકારી છે.” “તસ્માત્ત્વ મૈશ્યં હિંસાશ્ચ ન્યમપિ ન યુક્તં કિન્તુ હિંસાયુક્તોઽપિ સ્વધર્મ એવ પ્રશસ્યત્તરઃ । [નીલકંઠ] માટે ભિશ્વાધર્મ હિંસારહિત હોવા છતાં તારે માટે યોગ્ય નથી, પરંતુ સ્વધર્મ [યુદ્ધધર્મ] હિંસાયુક્ત હોવા છતાં તારે માટે શ્રેષ્ઠ [નિઃશ્રેયસના સાધનરૂપ] છે” [૪૭].

અવતરણિકા :—સ્વભાવનિયત કર્મ કરનાર પુરુષ કિંશ્ચિપતે [પાપને કે પ્રત્યાપાપને] પ્રાપ્ત થતો નથી, પરધર્મ લાયકારી છે [ગી. ૩-૩૫], તથા આત્માને નહિ જાણનારો કોઈ પણ પુરુષ એકે ક્ષણ પણ કર્મ કર્યા વિના રહી શકતો નથી તેથી [શા. ભા.], સદોપ પણ સ્વકર્મનો ત્યાગ ન કરવો તે કહે છે :

સહજં કર્મ કૌન્તેય સદોપમપિ ન ત્યજેત્ ।

સર્વારમ્ભા હિ દોષેણ ધૂમેનાગ્નિરિવાવૃતાઃ ॥ ૪૮ ॥

અન્યથાથ :—કૌન્તેય હે અર્જુન ! સહજં જન્મની સાથે ઉત્પન્ન થયેલું [શા. ભા.] કર્મ કર્મ સદોપમ્ અપિ દોષવાળું હોય તોપણ ન ત્યજેત્ ન ત્યજવું હિ કારણકે સર્વારમ્ભાઃ સર્વ કર્મો ધૂમેન ધુમાડાથી અગ્નિઃ અગ્નિની હવ પેઠે દોષેણ દોષવડે આવૃતાઃ ઢંકાયેલાં છે [૪૮].

શબ્દાથ :—હે કૌન્તેય ! સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલું કર્મ દોષવાળું હોય તોપણ તેનો ત્યાગ ન કરવો; કારણકે સર્વ કર્મો ધુમાડાથી અગ્નિની પેઠે દોષવડે ઢંકાયેલાં છે [૪૮].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! સહજં કર્મ = જન્મની સાથે ઉત્પન્ન થયેલું કર્મ [શા. ભા.], સ્વભાવજન્મ કર્મ [મધુ. વગેરે], સ્વભાવવિહિત કર્મ [કેશવ], દોષવાળું હોય તોપણ તેનો અંતઃકરણની શુદ્ધિ થયા પહેલાં [મધુ.] ત્યાગ ન કરવો; કારણકે અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળો પુરુષ સર્વકર્મનો ત્યાગ કરવા સમર્થ નથી. તેમ જ સર્વારમ્ભાઃ = સર્વ કર્મો [શા. ભા.] ત્રિગુણાત્મક હોવાથી ધુમાડાથી અગ્નિની પેઠે સામાન્ય દોષવડે ઢંકાયેલાં છે; અને તેથી સ્વધર્મનો ત્યાગ કરી પરધર્મરૂપ કર્મ અંગીકાર કરવાથી દોષથી મુક્ત થઈ શકાતું નથી.

આથી અમુકુએ સ્વધર્મનું જ અનુષ્ઠાન કરવું બોધ્યો, એ સિદ્ધ થાય છે [સંકરાનંદ] [૪૮].

અવતરણિકા :—હવે અંતઃકરણની શુદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલો પુરુષ સંન્યાસથી જૈષ્ઠ્યસિદ્ધિને પામે છે, તે કહે છે :

અસક્તબુદ્ધિઃ સર્વત્ર જિતાત્મા વિગતસ્પૃહઃ ।

નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિં પરમાં સંન્યાસેનાધિગચ્છતિ ॥ ૪૯ ॥

અન્યથાથ :—સર્વત્ર સીધુત્રાદિ સર્વ પદાર્થો વિષે અસક્તબુદ્ધિઃ આસક્તિરહિત બુદ્ધિવાળો જિતાત્મા અંતઃકરણને વશ રાખનારો વિગતસ્પૃહઃ રૂપકા વિનાનો પુરુષ સંન્યાસેન જ્ઞાનપૂર્વકે સર્વ કર્મના સંન્યાસવડે [શા. ભા.

વગેરે], અથવા સાર્વિક ત્યાગવડે [શ્રીધર, કેશવ વગેરે] પરમા નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ પરમ નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિને અધિગચ્છતિ પામે છે [૪૯].

શબ્દાર્થ :—સર્વ પદાર્થો વિષે આસક્તિરહિત બુદ્ધિવાળો, અંતઃકરણને વશ રાખનારો, સંયમરહિત પુરુષ સંન્યાસવડે પરમ નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિને પામે છે [૪૯].

વિવેચન :—અસક્તબુદ્ધિઃ = સ્ત્રી, પુત્ર, ધન વગેરેમાં આસક્તિરહિત બુદ્ધિવાળો [શા. ભા.], સર્વ બાહ્ય પદાર્થોમાં મમત્વ વિનાનો, ‘હું તેમનો છું’ તથા તેઓ મારાં છે’ એવા આગ્રહથી રહિત બુદ્ધિવાળો [મધુ.], વિપયમાત્રમાં વિગ્રહ [શંકરાનંદ]; જિતાત્મા = અંતઃકરણને વશ રાખનારો; વિગતસ્પૃહઃ = દેહ, જીવન તથા વિપયભોગમાત્રણા વિનાનો [શા.ભા.] શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો અધિકારી પુરુષ;

સંન્યાસેન = જ્ઞાનપૂર્વક કર્મસંન્યાસવડે [શા. ભા.]. સર્વ કર્મોના ત્યાગરૂપ સંન્યાસવડે [મધુ.], અહ કાર, બળ, દર્પ, કામ, ક્રોધ તથા પરિગ્રહનો ત્યાગ કરીને [શંકરાનંદ], અથવા સાર્વિક ત્યાગવડે [શ્રીધર, કેશવ, નંદકંઠ, ગી. ૧૮-૯]; નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિમ્ = સદ્બુક્તિમાં [જન્મ-બુક્તિમાં], સ્થિતિ થવારૂપ ઉત્તમ સિદ્ધિને [શા. ભા.], નિર્વિશેષ બ્રહ્મસ્વરૂપે અવસ્થિતિરૂપ નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિને [શંકરાનંદ], જ્ઞાનનિષ્ઠાના ફળરૂપ પરાભક્તિને [કેશવ વગેરે], જ્ઞાનનિષ્ઠાના ફળભૂત ધ્યાનનિષ્ઠાને [રા. ભા.] પામે છે.

‘નિષ્ક્રિય બ્રહ્મ જ આત્મા છે’ એ પ્રકારના અનુભવપૂર્વકના જ્ઞાનથી જેનાં સર્વ કર્મો નિવૃત્તિ પામે છે, તે નિષ્કર્મ કહેવાય છે. આ નિષ્કર્મીનો ભાવ તે નૈષ્કર્મ્ય અને એ નૈષ્કર્મ્યભાવની પ્રાપ્તિ તે નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ કહેવાય છે [શા. ભા.]. આ નૈષ્કર્મ્યજૂમિકામાં સ્થિત યોગી પુરુષને સ્વાભાવિક રીતે કોઈ પણ પ્રકારની ક્રિયા હોતી નથી, માટે તે નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ કહેવાય છે; અને આ નૈષ્કર્મ્યસ્થિતિને પ્રાપ્ત કરનાર પુરુષને કંઈ પ્રાપ્ત કરવાનું રહેતું નથી, માટે તે પરમસિદ્ધિ કહેવાય છે.

ચૂડાલા-શિખિધ્વજર્ત્ત આખ્યાન

ચૂડાલા-શિખિધ્વજના આખ્યાનથી સંન્યાસનું [સાર્વિક ત્યાગનું] સ્વરૂપ સ્પષ્ટ સમજાશે.

મધ્યરાત્રિએ પોતાની પત્ની ચૂડાલાનો તથા વૈભવવાળા રાજ્યનો ત્યાગ કરી શિખિધ્વજ રાજ જંગલમાં ચાલ્યો ગયો. જંગલમાં કોઈ એકાંત પવિત્ર સ્થળે પહોંચી બાધી, કંઈક સમય બોજન કરતો, ઇન્દ્રિયોને વશ કરી તે તપ કરવા લાગ્યો. એવી રીતે શિખિધ્વજ રાજ જંગલમાં પહોંચી પોતે વિના દિવસો વ્યતીત કરતો હતો, તથા પોતાની પ્રિય પત્ની ચૂડાલા કે રાજવૈભવને પણ સંભારતો ન હતો.

ધણું વર્ષો નિરંતર તપ કરવા છતાં રાજ શિખિધ્વજ આત્મસાક્ષાત્કારને યોગ્ય ન થયો. બ્રહ્મવિદ્ યૂગલા પોતાની યોગશક્તિવડે પોતાના પતિ રાજ શિખિધ્વજની મનોદશા, વ્યથા, વ્યાકુળતા વગેરે યથાવત્ જાણતી હતી. પતિને યોગ્ય માર્ગે પ્રવૃત્ત કરવાના હેતુથી, યૂગલા પોતાના યોગસામર્થ્યથી એક તેજસ્વી બાલયોગીના સ્વરૂપે, આકાશમાર્ગે રાજ તપ કરતો હતો તે સ્થળે ગઈ. બાલયોગીના વેશે આવેલી યૂગલાની રાજ શિખિધ્વજે નમસ્કારાદિથી પૂજા કરી. બાળયોગીને પોતાનો જીવનવૃત્તાંત, સંન્યાસ લેવાનું કારણ, વર્ષો તપ કરવા છતાં આત્મદર્શન ન થવાથી થતી વ્યથા વગેરે વિસ્તારપૂર્વક નિરૂપણ કરી, બાલયોગીનું શરણુ લઈ, પરમસિદ્ધિને પ્રાપ્ત થવા માટે તેમની પાસે તેણે ઉપદેશની યાચના કરી.

બાલયોગીએ [યૂગલાએ] કહ્યું:—“હે રાજ! સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, રાજ્ય, વૈભવ વગેરે બાલ્ય પદાર્થોનો ત્યાગ કરી, કૌપીન, કન્યા ધારણુ કરી, અરણ્યમાં પર્ણકુટીમાં રહી તપ કરવું, એ સાત્ત્વિક ત્યાગ અથવા સંન્યાસ નથી. તેં તો કેવળ સ્ત્રી, રાજ્ય, મહેલ વગેરે પદાર્થોમાંથી મમત્વનો ત્યાગ કરી, કૌપીન, કન્યા, ઇંડ, પર્ણકુટી વગેરે પદાર્થોમા મમત્વ ગ્રહણુ કર્યું છે. સર્વ પદાર્થો વિષે મમત્વના, દેહ, ઇન્દ્રિયાદિ વિષે અહંબુદ્ધિના તથા કર્મમાત્ર વિષે કર્તૃત્વના ત્યાગને જ શિષ્ટ પુરુષે સાત્ત્વિક ત્યાગ અથવા સંન્યાસ કહે છે. આ પ્રકારના સાત્ત્વિક ત્યાગ કે સંન્યાસ વિના નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થવું શક્ય નથી.”

આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપી બાળયોગીના સ્વરૂપે આવેલી યૂગલા ત્યાંથી આકાશમાર્ગે ચાલી ગઈ.

શિખિધ્વજ રાજ બ્રહ્મવિદ્ યૂગલાનો ઉપદેશ ન સમજી શક્યો. સર્વ બાલ્ય પદાર્થો વિષે મમત્વના ત્યાગને જ સાત્ત્વિક ત્યાગ અથવા સંન્યાસ સમજી, તેણે કૌપીન, કન્યા વગેરેનો ત્યાગ કરી, તે સર્વેને પર્ણકુટી સહિત બાળી નાખ્યાં, અને નિશ્ચિંત્યન થઈ પુનઃ તપ કરવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે ધણું વર્ષો નિત્ય-નિરંતર તપ કરવા છતાં આત્મસાક્ષાત્કારને પ્રાપ્ત ન થયો.

બ્રહ્મવિદ્ યૂગલા બાલયોગીના સ્વરૂપે પુનઃ તે સ્થળે પાછી આવી, અને વધુ ઉપદેશ માટે યાચના કરતા રાજ શિખિધ્વજને કહેવા લાગી:—“ હે રાજ! કૌપીન, કન્યા, પર્ણકુટી વગેરેને બાળી નાખવાં એ સાત્ત્વિક ત્યાગ કે સંન્યાસ નથી. સર્વ બાલ્ય પદાર્થો વિષે મમત્વનો ત્યાગ કર્યો પછી, દેહાદિમાં અહંબુદ્ધિ અવશેષ રહે છે. જ્યાં સુધી દેહાદિમાં અહંબુદ્ધિ છે ત્યાં સુધી તને ત્યાગના ફળરૂપ જ્ઞાનનિર્વાહ સિદ્ધ થશે નહિ, મમત્વ તથા અહંબુદ્ધિ વિનાનો પુરુષ જ આત્મસાક્ષાત્કારને પ્રાપ્ત થાય છે.”

રાજા શિખિધ્વજ બ્રહ્મવિદ્ યૂગલાનો આ સ્પષ્ટ ઉપદેશ પણ ન સમજી શક્યો; અને તેથી દેહાદિનો ત્યાગ કરવાના હેતુથી ચિતા ખડકી બળી મરવા તૈયાર થયો.

આ પ્રમાણે આત્મજ્ઞવિદાન આપવા પ્રવૃત્ત થયેલા રાજા શિખિધ્વજને બ્રહ્મવિદ્ યૂગલા કહે છે :—“હે રાજા ! જ્ઞાનનિષ્ઠા માટે તું તારા દેહતું બલિદાન આપવા તૈયાર થયો છે એ તારી જ્ઞાનનિષ્ઠા માટેની અસાધારણ શક્તિ તથા તત્પરતાનું સૂચક છે, પરંતુ હે રાજા ! આ સ્થૂલદેહતું બલિદાન આપવાથી, આ દેહનો ત્યાગ કેાણુ કરશે તે તું મને કહે ?”

રાજા શિખિધ્વજે જવાબ આપ્યો :—“ચિતામાં બળી મરવાથી સ્થૂલ દેહનો ત્યાગ હું કરીશ”

બ્રહ્મવિદ્ યૂગલાએ કહ્યું :—“હે રાજા ! આ પ્રકારે સ્થૂલ દેહનો નાશ કરવાથી, તું અહંબુદ્ધિયુક્ત જ મૂયુ પામશે; પરંતુ આથી તારો દેહાદિ વિષે અહંબુદ્ધિનો ત્યાગ કેવી રીતે સિદ્ધ થશે ? આ પ્રમાણે બળી મરવાથી તું કેવી રીતે સાત્ત્વિક ત્યાગ કે સંન્યાસના ફળરૂપ નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિને પ્રાપ્ત થશે ? તું કેવી રીતે આત્મસાક્ષાત્કારને પ્રાપ્ત થશે, તે મને કહે ?”

અન્યંત દીન થઈ, ગદ્ગદ થઈ, યૂગલાનું શરણ લેનાર રાજા શિખિધ્વજને યૂગલા પુનઃ કહેવા લાગી :—“હે રાજા ! સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, રાજ્ય, વૈભવ વગેરે પદાર્થો વિષે મમત્વનો ત્યાગ કર્યો પછી દેહાદિ વિષે અહંબુદ્ધિનો ત્યાગ આ પ્રમાણે બળાત્કારે સિદ્ધ થવો શક્ય નથી. ‘હું કેાણુ છું ?’” આ જગત કેમ ઉત્પન્ન થયું ?’ વગેરે પ્રકારે આત્મતત્ત્વનો વિચાર કરવો, એ જ ચિત્તરૂપી વૃદ્ધાના ‘બહમ્’ રૂપી ખીજને ભરમે કરવામાં અગ્નિરૂપ છે. જ્યારે આત્મચિંતનથી, શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસનથી કે અનન્યભક્તિથી શુદ્ધ [એકાગ્ર] થયેલું ચિત્ત નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં આત્મસાક્ષાત્કારને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે આ ‘બહમ્’ [અહંકાર-અહંબુદ્ધિ] અર્થાત્ અવિદ્યા તથા અવિદ્યાના કાર્યરૂપ અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ વગેરે કલેશો નાશ પામે છે. માટે તું જનક વગેરેની પેઠે અહંતા-મમતાના ત્યાગપૂર્વક સ્વધર્મનું પાલન કર. આ પ્રકારે સ્વધર્મનિષ્ઠ રહેવાથી તું નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિને પ્રાપ્ત થશે.”

બ્રહ્માના ઉપદેશથી પ્રિયમતની પેઠે [ભાગ. ૫-૧] રાજા શિખિધ્વજે યૂગલાના ઉપદેશથી સંન્યાસનો ત્યાગ કર્યો, પુનઃ રાજ્ય ગ્રહણ કર્યું અને સ્વધર્મનિષ્ઠ રહી તે નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયો.

[નોંધ :]—આ ૧૧૨ પાનાંની કથાનો દ્વંદ્વ સાર આપવાનો અગ્રે પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. લાગ, સંન્યાસ, અહંતા-મમતા વગેરે તત્ત્વોને સ્પષ્ટ

સમગ્રવતી આ કથા મુમુક્ષુને મનન કરવા યોગ્ય છે [યો. વા. નિ. પ્ર. [૫]. અ. ૭૭-૧૧૦; પાતું ૨૦૬-૩૧૭] [૪૯].

અવતરણિકા :—હવે અંતઃકરણની શુદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલો અધિકારી પુરુષ કેવા પ્રકારે શુદ્ધ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે તે કહે છે :

સિદ્ધિં પ્રાપ્તો યથા વ્રહ્મ તથાઽઽપ્નોતિ નિવોધ મે ।

સમાસેનૈવ કોન્તેય નિષ્ઠા જ્ઞાનસ્ય યા પરા ॥ ૫૦ ॥

અન્યથાથ' :—કૌતેય ! હે કૌતેય ! સિદ્ધિ અંતઃકરણની શુદ્ધિને [મધુ. વગેરે] પ્રાપ્ત પામેલો પુરુષ યથા જે પ્રકારે વ્રહ્મ અપ્નોતિ બ્રહ્મને પામે છે—શુદ્ધ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે તથા તે પ્રકારને મે ભારી પાસેથી સમાસેન સંક્ષેપથી—ટૂંકામાં એ જ નિવોધ તું સાંભળ જા જે જ્ઞાનસ્ય જ્ઞાનની પરા શ્રેષ્ઠ નિષ્ઠા નિષ્ઠા છે [૫૦].

શબ્દાથ' :—હે કૌતેય ! અંતઃકરણની શુદ્ધિને પામેલો પુરુષ જે પ્રકારે બ્રહ્મને પામે છે, તે પ્રકાર તું ભારી પાસેથી સંક્ષેપથી જ સાંભળ, કે જે જ્ઞાનીને પરાક્રમ છે [૫૦].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! સ્વકર્મથી ઈન્દ્રને પૂછને તેના અતુલકથી છાપન થતી સિદ્ધિ=અંતઃકરણની શુદ્ધિને [મધુ વગેરે], કર્મયોગના ફળશ્રુત ધ્યાનસિદ્ધિને [રા. ભા.], પરાભક્તિને [કેશવ], નેષ્ઠકર્મસિદ્ધિને [શા. ભા. વગેરે] પામેલો અધિકારી પુરુષ જે પ્રકારે બ્રહ્મને પામે છે અર્થાત્ શુદ્ધ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે તું ભારી પાસેથી સમાસેન એવ નિવોધ=સંક્ષેપથી નિત્યપૂર્વક જાણુ [શા. ભા.]. “બુદ્ધ્યા તદ્વિષ્ણુમસ્મિન્ ભવા [ચંકરાનંદ-અધુ] તેને જાણીને તે પ્રમાણે આચરણ કરનારો થા.” સાક્ષાત્ મોક્ષના કારણપણાને લીધે [મધુ.] જા જ્ઞાનસ્ય પરા નિષ્ઠા=જે જ્ઞાનની પરાક્રમ-પરમ અવધિ [શા. ભા.], પરમ પ્રાપ્ત વસ્તુ [રા. ભા.] છે, તે વિના બીજું કંઈ પણ આંતરિક જાણવા જેવું નથી [નીલકંઠ].

સંશય, અસહાવના, વિપરીત ભાવના વગેરે વિકલ્પપરહિત સ્વસ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન યતુ એ જ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ છે. આકાશના પેઠે વ્યાપક બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ સંભવતી નથી, કારણકે તે સદા પ્રાપ્ત જ છે.

“તતઃ જ્ઞાને યત્નો ન કર્તવ્યઃ કિંતુ અનાત્મબુદ્ધિનિવૃત્તૌ એવ । [શા. ભા.] તેથી જ્ઞાન મારે પ્રયત્ન કરવો એ કર્તવ્ય નથી; પરંતુ અનાત્મામાં આત્મ-

દિની નિવૃત્તિ માટે પ્રયત્ન કરવો એ કર્તવ્ય છે." [વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન માટે જુઓ શા. ભા.].

નિત્ય, શુદ્ધ, સુદ્ધ, મુક્ત, નિર્વિશેષ, અદ્વિતીય પરબ્રહ્મમાં " इदमेवाहमिति । मा न हं ह्यु," એવી આત્મશુદ્ધિ કરવી એ જ વિદ્વાનની બ્રહ્મપ્રાપ્તિ છે. આત્મની પ્રાપ્તિ જેમ કોઈને ધન મળે છે, તેવી સમજણી નહિ, કારણકે બ્રહ્મપ્રાપ્તિ એ તેને પ્રાપ્ત કરનાર વિદ્વાનનું સ્વરૂપ હોવાથી એ એને નિત્ય પ્રાપ્ત જ છે, એટલે પુનઃ એને એની પ્રાપ્તિ કરવાનું રહેતું નથી. [વિસ્તાર-પૂર્વક વિવેચન માટે જુઓ શંકરાનંદ] [૫૦].

અવતરણિકા :—“ પ્રતિજ્ઞાતં પ્રાપ્તિપ્રકારમેવાહ । [કેદય વગેરે], હવે ભગવાન પ્રતિજ્ઞા કર્યો પ્રમાણે પાંચ શ્લોક વડે બ્રહ્મપ્રાપ્તિનો પ્રકાર કહે છે : ”

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्वाऽऽत्मानं नियम्य च ।

शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ ૫૧ ॥

અન્યથાર્થ :—વિશુદ્ધયા શુદ્ધ બુદ્ધયા બુદ્ધિવડે યુક્તઃ યુક્ત પુરુષ ધૃત્વા સાર્ત્વિક ધૃતિવડે [શંકરાનંદ] આત્માને કાર્યકરણના સંઘાતરૂપ શરીરને [શા. ભા.] નિયમ્ય નિયમમાં રાખી ચ તથા પ્રાણ તથા ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાને સર્વ પ્રકારે નિયમન કરી શબ્દાદીન્ વિષયાન્ શબ્દાદિ વિષયોનો ત્યક્ત્વા ત્યાગ કરીને ચ તથા રાગદ્વેષો રાગદ્વેષનો વ્યુદસ્ય ત્યાગ કરીને-ચાનમાં વિશ્લેષ કરનારા કે સમાધિમાં વિમ્બના કારણરૂપ મોહ, પ્રમાદ, આળસ વગેરેનો ત્યાગ કરીને [શંકરાનંદ, મધુ.], [બ્રહ્મભાવને પામે છે] [૫૧].

શબ્દાર્થ :—શુદ્ધ બુદ્ધિવડે યુક્ત પુરુષ સાર્ત્વિક ધૃતિવડે શરીરાદિને નિયમમાં રાખી, શબ્દાદિ વિષયોનો ત્યાગ કરી, તથા રાગદ્વેષનો પણ ત્યાગ કરીને [બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે સમર્થ થાય છે] [૫૧].

વિવેચન :—બુદ્ધયા વિશુદ્ધયા યુક્ત = કપટરહિત નિશ્ચાત્મક બુદ્ધિવડે [શા. ભા.], યથાર્થ આત્મતત્ત્વને વિષય કરવાવાળી બુદ્ધિવડે [રા. ભા.], સંશય-વિષયપરહિત ‘હું બ્રહ્મ છું’ એવા એક નિશ્ચયવાળી બુદ્ધિવડે [મધુ. વગેરે], શાસ્ત્રના શ્રવણ-મનનના પરિપાકથી ઉત્પન્ન થયેલી ‘હું બ્રહ્મ છું’ એવા પરાક્ષ નિશ્ચયવાળી બુદ્ધિવડે [નીલકંઠ], ‘આત્મા જ બ્રહ્મ છે’ એવા નિશ્ચયથી યુક્ત પુરુષ [શંકરાનંદ] ધૃત્વા = સાર્ત્વિક ધૃતિવડે [શંકરાનંદ] આત્માનમ્ નિયમ્ય = શરીર, ઇન્દ્રિયો તથા મનને નિયમમાં રાખી [મધુ. વગેરે], નિષિદ્ધ પ્રવૃત્તિથી નિવૃત્ત કરી, આત્મપરાયણ કરી [મધુ., શંકરાનંદ] ચ તથા પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાઓને સર્વ પ્રકારે નિયમન કરી [શંકરાનંદ વગેરે].

શબ્દાદીન વિષયાનુ ત્યક્ત્વા = શરીરનિર્વાહ માટે આવશ્યક વિષયો સિવાય અન્ય સર્વ વિષયોનો ત્યાગ કરી [ચા. ભા.], વિષયોનું અનુસંધાન ન કરી [શંકરાનંદ] તથા રાગદ્વેષો વ્યુત્સય = રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરી, -વિષયો વિષે ઇષ્ટ તથા અનિષ્ટ બુદ્ધિનો ત્યાગ કરી [કેશવ] ચ = અને બીજાં જ્ઞાનમાં વિક્ષેપ કરનાર [મધુ.] કે સમાધિમાં વિક્ષેપના કારણરૂપ મોહ, આળસ તથા પ્રમાદ વગેરેનો ત્યાગ કરી [શંકરાનંદ], હવે પછીના શ્લોકમા નિરૂપણ કરેલા 'વિવિક્તસેવી' ધ્યાનાદિક વિશેષણો વડે યુક્ત થાય, તે પુરુષ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવા સમર્થ થાય છે.

એ પ્રમાણે આ શ્લોકનો તથા હવે પછીના શ્લોકનો 'મહામૂયાય વલ્પતે' એ ત્રીજા શ્લોકના વચનની સાથે અન્વય કરવો [મધુ., શ્રીધર, કેશવ વગેરે.] [૫૧].

અન્વયતરણિકા:— તત: । [ચા. ભા. વગેરે] તે પછી:

વિવિક્તસેવી લઘ્વાશી ચતવાક્રાયમાનસ: ।

ધ્યાનયોગપરો નિત્યં વૈરાગ્યં સમુપાશ્રિત: ॥ ૫૨ ॥

અન્વયાથ—વિવિક્તસેવી એકાત્મેશને સેવનારો લઘ્વાશી મિતાહારી-લઘુ, હિત, નિત તથા મેધ્ય [પવિત્ર] અન્નનું ભોજન કરનારો ચતવાક્રાયમાનસ: વાણી, મન તથા શરીરને વશ રાખનારો એવો નિત્ય નિરંતર ધ્યાનયોગપર: ધ્યાનયોગપરાયણ અને વૈરાગ્યમ્ વૈરાગ્યનો સમુપાશ્રિત: આશ્રય કરીને રહેલો [પુરુષ બ્રહ્મસાક્ષાત્કારને માટે સમર્થ થાય છે] [૫૨].

શબ્દાર્થ—એકાત્મેશને સેવનારો, મિતાહારી, વાણી, શરીર તથા મનને વશ રાખનારો, એવો નિત્ય ધ્યાનયોગપરાયણ તથા વૈરાગ્યનો આશ્રય કરીને રહેલો [પુરુષ બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર કરવા સમર્થ થાય છે] [૫૨].

વિવેચન:—વિવિક્તસેવી = ચિત્તની પ્રસજ્જતાને તથા એકાગ્રતાને અનુકૂળ તેમ જ ચિત્તની એકાગ્રતામાં વિક્ષેપ કરનારા શત્રુઓથી ગ્રહિત એવા જગલ, નદીનો કિનારો, ગિરિચૃંચ, ગુફા વગેરે એકાંત પ્રદેશનું સેવન કરનારો [ચા. ભા., મધુ. વગેરે]; લઘ્વાશી = લઘુ, હિત, મિત તથા મેધ્ય [પવિત્ર] અન્નનું ભોજન કરનારો [શંકરાનંદ વગેરે], નિદ્રા, આળસ વગેરે દોષોના નિવર્તક હૃદયકાં અન્નનું ભોજન કરનાર [ચા. ભા. વગેરે]; ચતવાક્રાયમાનસ: = વાણી, શરીર તથા મનને વશ રાખનારો [ચા. ભા.], નિર્વિધર્મી મન, મૌન તથા નૈઃકર્મ્યયુક્ત- [શંકરાનંદ], યમ, નિયમ વગેરે સાધનાથી યુક્ત [મધુ],

એવો ઇન્દ્રિયોને ઉપરામ કરી [શા. ભા.], ધ્યાનયોગપરઃ = ચિત્ત વિષે વિન્નતીય વૃત્તિઓના બ્યવધાનથી રહિત આત્માકાર સમ્પત્તીય વૃત્તિઓના જે પ્રવાહ તે ધ્યાન કહેવાય છે; તથા આ પ્રકારના ધ્યાનવડે ચિત્તને વૃત્તિશૂન્ય કરવું તે યોગ કહેવાય છે [શા. ભા., મધુ.]. આવા ધ્યાનયોગપરાયણ અર્થાત્ આત્માકાર ચિત્તવૃત્તિઓના પ્રવાહનું તથા અનાત્માકાર ચિત્તવૃત્તિઓના નિરોધનું નિત્ય અનુષ્ઠાન કરનાર, તેમ જ વૈરાગ્ય સમુપાધિતઃ = વૈરાગ્યનો આશ્રય કરનારો— આ લોક તથા પરલોકના ભોગોની સ્પૃહા વિનાનો પુરુષ હવે પછીના શ્લોકમાં નિરૂપણ કરેલા અહ કાર વગેરેનો ત્યાગ કરી મમતારહિત થઈ શાત થાય તો તે બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર માટે યોગ્ય થાય છે [૫૨].

અવતરણિકા .—પૂર્વશ્લોકોમાં નિરૂપણ કરેલા લક્ષણોથી યુક્ત ધ્યાનયોગ-પરાયણ યોગી પુરુષને યોગજન્ય સિદ્ધિઓ સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તે સિદ્ધિઓ શ્રુતિમાં આ પ્રમાણે દર્શાવેલી છે [નીલકંઠ] :

“ વૃષ્ણપ્યતેજોઽનિરુદ્ધે સમુત્થિતે પચાત્મકે યોગશુભે પ્રવૃત્તે । ન તસ્ય રોગો ન જરા ન મૃત્યુ પ્રાપ્તસ્ય યોગાગ્નિમયશરીરમ્ । [સ્વે. ઉ. ૨-૧૨] પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ પચબૂતોનું ધ્યાન કરવાથી ન્યારે તેઓ વશ થાય છે, તથા યોગ વડે અનુભવમાં આવતા દિવ્યગ્રધાદિ પાપ ગુણો ન્યારે સ્પાદિત થાય છે, ત્યારે યોગાગ્નિમય શરીરને પ્રાપ્ત થનાર યોગીને અર્થાત્ જેના શરીરના દોષસમૂહો યોગાગ્નિથી ભસ્મ થઈ ગયા છે એવા યોગીને રાગ થતો નથી, વૃદ્ધાવસ્થા આવતી નથી, તથા અકાળ મૃત્યુ પણ આવતું નથી [શા. ભા., સ્વે. ઉ. ૨-૧૨]. ”

“ યં યં લોકં મનસા સંવિભાતિ વિશુદ્ધસત્ત્વઃ કામયતે યાથ કામન્ । તં ત લોક જયતે તાથ કામાસ્તસ્માદાત્મન્ ધર્મવેદ્ ભૂતિકામઃ ॥ [મુ. ઉ. ૩-૧૦]. નિર્મળ અંત કરણવાળો યોગી જે જે લોકનું મનવડે ચિત્તન કરે છે, તથા જે જે ભોગોને ઇચ્છે છે, તે તે લોકને તથા તે તે ભોગને તે પામે છે. આ પ્રમાણે આવા યોગી મહાત્માઓ સત્યસ કલ્પવાળા છે, માટે ઐશ્વર્યોદ્દિની ઇચ્છાવાળા પુરુષો શુદ્ધ અત્કરણવાળા આત્મજ્ઞાનીની પાદપ્રકાશન, સેવા અને નમસ્કારાદિથી પૂજા કરે. ”

“ નાવિરતો દુઃખરિતાજ્ઞાશાન્તો નાસમાહિતઃ । નાશાન્તમાનસો વાપિ પ્રજ્ઞાનેનૈ-નમાપ્નુયાત્ ॥ [ક્ક ઉપ. ૨-૨૪]. પાપથી નિવૃત્ત નહિ થયેલો, અશાંત, અસમાહિત અથવા અશાંત મનવાળો પણ જ્ઞાનવડે આત્માને પામી શકતો નથી. ”

આ પ્રમાણે સિદ્ધિઓ તથા અશાંત ચિત્ત વગેરે શુદ્ધ આત્માનો સાક્ષાત્કાર થવામાં અંતરાયક છે, તેથી ભગવાન હવે કહે છે :

અહંકારં ચત્તે દર્પં કાનં ક્રોધં પરિગ્રહ્નુ ।

વિદુચ્ચ નિર્મલઃ શાન્તો જસમૂપાય કલ્પતે ॥ ૫૨ ॥

અન્યથાર્થઃ—અહંકારં અહંકાર ચત્તે મત્ત દર્પં કાનં ક્રોધં ક્રોધ તથા પરિગ્રહં પરિગ્રહનો વિદુચ્ચ તત્ત કર્તે નિર્મલઃ મનઃપરિહીત તત્તઃ કલ્પતે શાન્ત પુરુષ જસમૂપાય પ્રવૃત્તિસાક્ષાત્કાર માટે કલ્પતે ચેત્ત યઃ યઃ છે—સમર્થ યાવ છે [૫૩].

શબ્દાર્થઃ—અહંકાર, બળ, દર્પ, ક્રોધ, ક્રોધ તથા પરિગ્રહનો ત્યાગ કરતો, મનપારહિત તથા શાન્ત એવો પુરુષ પ્રવૃત્તિસાક્ષાત્કાર માટે સમર્થ યાવ છે [૫૪].

વિવેચનઃ—અહંકારં = દેહાદિમાં અહં ભાવનો [સા. ભા.], 'કુ' રિરકાળ છું', 'કુ' પ્રવૃત્તિભાવને યોગ્ય છું' એના પ્રકારના અભિમાનનો [મધુ.]; કલ્પ = અહંકારની વૃદ્ધિના કારણરૂપ વાસનાબળનો [રા. ભા.], અસત્ આત્મકનો [મધુ. વગેરે], ક્રોધ તથા આસક્તિયુક્ત સામર્થ્યનો [સા. ભા.]; અહીં બળ શબ્દનો અર્થ શરીરાદિનું સાધારણ સામર્થ્ય નથી, કારણકે તે શાસન વિક છે, એ શરીરાદિના સામર્થ્યનો ત્યાગ અસાધ્ય છે [સા. ભા., મધુ.]; દર્પ = 'કુ' કૃતાર્થ છું', 'કુ' પ્રવૃત્તિવેષા છું' એ પ્રકારના અભિનિવેશરૂપ અંતઃકરણના વિકારનો [ચંકરાનંદ], દર્પ પછી યતાર અને ધર્મના ઉત્તર ધનના કારણરૂપ ચિત્તવૃત્તિનો [સા. ભા., મધુ.];

સ્મૃતિ કહે છે કે.—'દર્પયુક્ત પુરુષ દર્પ કરે છે, તથા દર્પયુક્ત ધર્મયુક્ત ઉત્સંધન કરે છે [આપ. ધ. ૧-૧૩-૪];

ક્રોધ = વિપયોની ઇચ્છાનો ક્રોધ = દોષનો તથા પરિગ્રહ = ઇન્દ્રિયો તથા મનના દોષોનો ત્યાગ કર્યા છતાં, શરીર ધારણ કરવાના પ્રસંગને કીધે અમયવા ધર્મીનુષ્ઠાન નિમિત્તે કરવામાં આવતા ભોગસાધનોનો [પદ્મથોનો] સ્વીકાર તથા સંગ્રહ પરિગ્રહ કહેવાય છે [સા. ભા. વગેરે], એવા અહંકારનો, બળનો, ક્રોધનો, તથા પરિગ્રહનો વિમુચ્ચ = ત્યાગ કરી;

નિર્મલઃ = દેહ વિશે મમભાવ વિનાનો ચર્ષ [ચંકરાનંદ], દેહના શ્રવણગાનગાન પણ મમતારહિત ચર્ષ [સા. ભા., મધુ. વગેરે], અને તેથી અહંકાર-મમકારના અભાવવડે દર્પવિપાદયા રહિત હોવાથી, જે પુરુષ શાન્ત છે—અંતઃકરણના સર્વ વિકારો તથા વિષ્ણુયોથી રહિત છે, તે પ્રવૃત્તિસાક્ષાત્કાર માટે યોગ્ય યાવ છે.

યોગીઓએ સર્વ અનર્થોના મૂળભૂત અહંકારનો જ પ્રથમ ત્યાગ કરવો, જો અહંકારનો નિગ્રહ કરવામાં ન આવે, તો યોગી પોતાના સંકલ્પો સાથે મવાના.

સામર્થ્યરૂપ બળને જોઈને ચર્વ કરે છે, અને માને છે કે 'મારા સમાન બીજો કોઈ નથી'. આ પ્રકારના દર્પને લાંઘે તે ધર્મનું ઉલ્લંઘન કરે છે, અને દિવ્ય કામનાઓની [ભોજોની] ઇચ્છા કરે છે. જ્ઞે કદાચ તે દિવ્ય કામના પૂર્ણ થવામાં કોઈ પણ કારણથી અંતરાય થાય તો તે ક્રોધયુક્ત થાય છે, તથા પોતાની ઇચ્છાને રોકતાર મનુષ્ય વગેરેના નાશ કરવા માટે તે પોતે શિષ્ય આદિનો મોટો પરિશ્રદ કરે છે, અને હેવટે નાશ પામે છે. અર્થાત્ મોક્ષમાર્ગથી જાદ થાય છે - તેને મોક્ષપ્રાપ્તિમાં અતરાય થાય છે [નીલકંઠ] [૫૩].

અવતરણિકા :—અનંન ક્રમેણ । [શા. ભા.] આ ક્રમથી :

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।

समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ ५४ ॥

અન્યથાર્થ :—બ્રહ્મભૂતઃ બ્રહ્મરૂપ થયેલો, પ્રસન્નાત્મા પ્રસન્ન ચિત્તવાળો તે યોગી ન શોચતિ નષ્ટ પદાર્થોના શોક કરતો નથી તથા ન કાંક્ષતિ અપ્રાપ્ત પદાર્થની ઇચ્છા કરતો નથી તથા મર્વેષુ સર્વ ભૂતેષુ જૂતોમાં સમઃ સમભાવ રાખનારો - સમાનતાથી વર્તનારો તે પરાં મદ્ભક્તિ = મારી પરા ભક્તિને લભતે પામે છે [૫૪].

શબ્દાર્થ :—બ્રહ્મરૂપ થયેલો, પ્રસન્નચિત્તવાળો તે યોગી નષ્ટ પદાર્થોના શોક કરતો નથી, કે અપ્રાપ્ત પદાર્થની ઇચ્છા કરતો નથી, તથા સર્વજૂતો વિષે સમ-ભાવ રાખનારો તે મારી પરાભક્તિને પામે છે [૫૪].

વિવેચન :—બ્રહ્મભૂતઃ = બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયેલો અથવા બ્રહ્મરૂપ થયેલો [શા. ભા.], અવશ્ય અને મનનથી ' હું બ્રહ્મ છું ' એવા દૃઢ નિશ્ચયવાળો [મધુ.]; પ્રસન્નાત્મા = અધ્યાત્મપ્રસાદને પ્રાપ્ત થયેલો [શા. ભા.], સમ, દમ, તિતિક્ષા વગેરેના અભ્યાસથી શુદ્ધ ચિત્તવાળો [મધુ], રાગ, દ્વેષ, અહંકાર, મમકાર વગેરે મળ નિવૃત્ત થવાથી શુદ્ધ સત્સ્વભાવને પ્રાપ્ત થયેલો [શંકરાનંદ] તે યોગી ન શોચતિ = પ્રિય પદાર્થના નાશના નિમિત્તથી શોક કરતો નથી, કે ન કાંક્ષતિ = કોઈ અપ્રાપ્ત પદાર્થની ઇચ્છા કરતો નથી.

સમઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ = તે સર્વજૂતો વિષે સમ છે, અર્થાત્ આત્મીયમ્બદ્ધિથી ચોતાને જેમ સુખ પ્રિય છે તથા દુઃખ અપ્રિય છે, તેમ સર્વ પ્રાણીઓને સુખ પ્રિય છે અને દુઃખ અપ્રિય છે, એમ તે જાણે છે [ગી. ૬-૩૧], અને તેથી સર્વ પ્રાણીઓને સુખ થાય એવું જ આચરણ કરે છે. સમદ્ધિવાળો તે કોઈને પણ કષ્ટ, કદેશ કે પીડા થાય તેવું આચરણ કરતો નથી.

આવેા સર્વભૂતોમા સમભાવવાળો જ્ઞાનનિષ્ઠ યોગી પરા મદ્ભક્તિમ્ = કથા
જી વ્યવધાન વગર અલ્પના સાક્ષાત્કારરૂપ ફળવાળી અથવા મારી ઉત્તમ પ્રકારની
ધર્મી જ્ઞાનરૂપ ભક્તિને [યા ભા , મધુ] શ્રવણ મનનના અભ્યાસના ફળરૂપ
દિધ્યાસનરૂપી ભક્તિને [મધુ], મારી પ્રેમનદીથી ભક્તિને [વદનભા પુ અ ત,],
રનિશ્ચય પ્રીતિરૂપ અવ્યભિચારિણી ભક્તિને [કેશવ વગેરે] પામે છે

પરાભક્તિનું સ્વરૂપ

‘લક્ષ્મણભાવ વિના પરાભક્તિર્ન લભ્યતે, તસ્માત્ પરાભક્તે ક્ષેત્રસ્વરૂપયા-
ત્મ્યજ્ઞાનોત્તરભાવિત્વં નિશ્ચીયત્ । [કેશવ] અલ્પભાવને પ્રાપ્ત થયા વિના પરા-
ભક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી, આથી પરાભક્તિનું આત્મસ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન થયા
બીધા જ ઉત્પન્ન થવાપણું નિશ્ચિત થાય છે ”

“ જાત્મારામાશ્ચ મુનયો નિર્ગ્ન્યા અપ્યુચ્ચમ્ । કુર્વન્ત્યહૈતુકો ભક્તિમિત્યભૂતગુણો
રિ । [ભા ૧-૭-૧૦] આત્મારામ એવા જ્ઞાની મહાત્માઓ પણ નિષ્કામ-
ભક્તિ કરે છે, કાંણકે શ્રી હરિ અનોખા ગુણોથી યુક્ત છે ” કાંણકે
અદ્વૈષ્ટવાદિવત્ તેષા સ્વભાવો મનન હરે । [મધુ ગી ૧] અદ્વૈષ્ટૃત્ય વગેરે
જોના પેઠે ભગવાનની ભક્તિ કંઈ એ તેમનો સ્વભાવ છે, ” અને તેથી
હરિ શરણમિત્યવ નિત્ય તેષા સુખે વચ્ચ । [કેશવ] તેમના મુખમાથી ગ ગાના
વાહની પેઠે ‘ શ્રી હરિ શરણમ્ ’ નો સતત ધ્વનિ આવે છે

જેમ નદીનું જળ સહજ વેગથી અવિચ્છિન્નપણે સમુદ્ર તરફ વહન કરે છે,
મ ચિત્તવૃત્તિના પ્રસાદનું અવિચ્છિન્નપણે પ માત્રા ત ક વહન, એ જ અહૈતુકી
ધર્મા પરાભક્તિ છે [ભા ૩-૨૯-૧૧-૧૨]

આત્મીયમદદષ્ટિથી સર્વભૂતો વિરે સમભાવ [ગી ૬-૩૨] પ્રાણીમાત્રના
જતમા પ્રીતિ તથા પ્રાણીમાત્રના હિતમા તત્પરતા [ગી ૫-૨૫, ગી ૧૨-૪]
પરાભક્તિના પ્રધાન લક્ષણો છે

સમદષ્ટિને પ્રાપ્ત થયેલા જીવન્મુક્ત મહાત્માઓ દયાનુ ભૂતિમત સ્વરૂપ છે.
ભક્તિરૂપ થયેના મહાત્માઓના મુખમાથી વાણી બહાર પડ્યા પહેલા મુખમુનાપર
મેહભાવ દષ્ટિગોચર થાય છે, હૃદયમા દયા ઉત્પન્ન થાય છે, અને ત્યાર પછી
કૃપાથી પરિપ્લુત એવા શબ્દો બહાર પડે છે જેમ વહેતું જળ માર્ગમાં
સામેાચિયુ આવે તો તેને બરી નાખ્યા વિના આગળ વધતું નથી, તેમ
મદદષ્ટિવાળા જીવન્મુક્ત મહાત્માઓ દુ ખી પ્રાણીનું દુ ખ દૂર કર્યા વિના આગળ
ગતું બરતા નથી

“સમત્વમારાધનમચ્યુતસ્ય । [મદ્દહાદ. વિ. પુ. ૧-૧૭-૯૦] સર્વ ભૂતો વિધે સમતા એ જ શ્રીઅચ્યુતની [ભગવાનની] શ્રેષ્ઠ આરાધના [પરાભક્તિ] છે” [૫૪].
અવતરણિકા :—હવે પરાભક્તિનું રૂપ કહે છે :

મક્ત્યા મામભિજાનાતિ યાવાન્યથાસ્મિ તત્ત્વતઃ ।

તતો માં તત્ત્વતો જ્ઞાત્વા વિશતે તદનન્તરમ્ ॥ ૫૫ ॥

અન્યથાથ^૧ :—અધિકારી પુરુષ મક્ત્યા ભક્તિવડે હું યાવાન જે પરિભાણુવાળો ચ તથા યઃ જે સ્વરૂપવાળો અસ્મિ છું તેવા મામ્ મને તત્ત્વતઃ તત્ત્વથી ભિન્નજાનાતિ જાણે છે, તતઃ તે ભક્તિવડે મા મને તત્ત્વતઃ તત્ત્વથી જ્ઞાત્વા જાણીને તદનન્તર ત્યાર પછી [શા. ભા., ચક્રાનંદ વગેરે], દેહ પડ્યા પછી [મધુ. વગેરે] તે મારે વિશે જિજ્ઞાસે પ્રવેશ કરે છે [૫૫].

શબ્દાર્થ^૨ :—પરાભક્તિવડે અધિકારી પુરુષ હું જે પરિભાણુવાળો છું, તથા જે સ્વરૂપવાળો છું, તે તત્ત્વથી જાણે છે, તથા આ પ્રમાણે ભક્તિવડે મને તત્ત્વથી જાણીને તે મારે વિશે દેહ પડ્યા પછી પ્રવેશ કરે છે [૫૫].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! મક્ત્યા = નિદિધ્યાસનરૂપ જ્ઞાનનિષ્ઠાવડે [મધુ.]. અધિકારી પુરુષ મામ્ = મને યાવાન = હું જે પરિભાણુવાળો છું તે અભિજાનાતિ = જાણે છે, હું પરિભાણુજેવડે કે દેહ જેવડે નહિ, પરંતુ વ્યાપક અને નિત્ય છું, તે જાણે છે; યથ = તથા હું કેવા સ્વરૂપવાળો છું તે જાણે છે. અર્થાત્ હું પરિપૂર્ણ, સત્ય, જ્ઞાન અને જ્ઞાનંદરૂપ [મધુ.], આકાશસ્વરૂપ અદૈત, ચૈતન્યસ્વરૂપ, અજર, અમર, અભય અને અચ્છેદ્ય હું [શા. ભા.] તે સાક્ષાત્ અનુભવ કરે છે; અને એ પ્રમાણે મામ્ મને તત્ત્વતઃ જ્ઞાત્વા = “હું અખંડ, આનંદ, અદ્વિતીય બ્રહ્મ છું,” અથવા “સર્વમિદમહ્યં વામુદેવઃ । આ સર્વ અને હું વામુદેવરૂપ છે,” એ પ્રમાણે સાક્ષાત્કાર કરી, દેહ પડ્યા પછી અભેદરૂપે મને પામે છે.

“ઋક્ વેદ ઋગ્વ્યં ભવતિઃ । [મુ. ઉ. ૩-૨-૯] બ્રહ્મને જાણનાર શ્રેષ્ઠરૂપ થાય છે.” “વિમુક્તશ્ચ વિમુચ્યતે । [કદ્વિપ. ૨-૨] જીવનકાળમાં નિત્ય મુક્ત થયેા છતાં બ્રહ્મવેતા દેહપાત પછી વિદેહમુક્તિને પામે છે.”

“તસ્ય તાવદેવ ચિરં યાવજ્ઞ વિમોક્ષેઽથ સંપત્યે ! બ્રહ્મવેતાને વિદેહમુક્તિને પ્રાપ્ત થવા માટે જેટલા કાળ સુધી પ્રારબ્ધકર્મોના ભોગથી આ દેહનો પાત થતો નથી ત્યાં સુધી જ વિજ્ઞાન થાય છે [મધુ.].”

તત્ત્વજ્ઞાન થઈ ગયું હોય તોપણ જ્યાં સુધી દેહપાત થાય ત્યાં સુધી પ્રારબ્ધકર્મોના ભોગ ભોગવવા પડે છે; પરંતુ વિદેહકૈવલ્ય પામી ચક્રાતું નથી. જે તેમ ન

હોય તો આત્મજ્ઞાન થતાં જ દેહ પડી જવો જોઈએ, પરંતુ તેમ થતું નથી [નીલકંઠ] [૫૫].

અવતરણિકા :—સ્વકર્મથી ભગવાનની આરાધનારૂપ ભક્તિયોગની સિદ્ધિ [૬૦] જ્ઞાનનિષ્ઠાની યોગ્યતા છે. આ ભક્તિયોગના ૬૦રૂપ જ્ઞાનનિષ્ઠા અંતમાં મોક્ષરૂપ ૬૦ આપનાવાળી છે, તેથી આ ગીતાશાસ્ત્રના ઉપસંહારપ્રકરણમાં શાસ્ત્રાર્થના નિશ્ચયને દૃઢ કરવાના હેતુથી, હવે ભગવાન આ ભગવદ્ભક્તિયોગની સ્તુતિ કરે છે [શા. ભા.] :

સર્વકર્માણ્યપિ સદા કુર્વાણો મદ્વ્યપાશ્રયઃ ।

મત્રપ્રસાદાદવાप्નોતિ શાશ્વતં પદમન્યયમ્ ॥ ૫૬ ॥

અન્યવાર્થ :—સર્વકર્માણિ = વિહિત કે નિષિદ્ધ સર્વ કર્મો [શા. ભા., મધુ.] સદા સદા કુર્વાણઃ કરતો છો. અપિ પણ મદ્વ્યપાશ્રયઃ મારો શરણાગત ભક્ત મત્રપ્રસાદાત્ મારી કૃપાથી શાશ્વતમ્ શાશ્વત અવ્યય અવિનાશી પદમ પદને અવાપ્નોતિ પામે છે [૫૬].

શાબ્દાર્થ :—સર્વ કર્મોને સદા કરતો છો. પણ મારો શરણાગત ભક્ત મારી કૃપાથી શાશ્વત અને અવિનાશી પદને પામે છે [૫૬].

વિવેચન :—સર્વકર્માણિ = વિહિત કે નિષિદ્ધ સર્વ કર્મો [શા. ભા., મધુ.] કરતો છો, મદ્વ્યપાશ્રયઃ = ભગવદેકશરણસ્ય । [મધુ.] મને ભગવાનને જ એકમાત્ર શરણુ આવેલો એવો, મર્મ્યર્પિતસર્વાત્મભાવઃ । [શા. ભા.] પોતાનું સર્વ કંઈ મને જ અર્પણ કરનાર, મયિ સન્યસ્તકર્તૃત્વાદિકઃ । [રા. ભા.] મને કર્તૃત્વાદિ અર્પણ કરનારો મારો ભક્ત, મત્રપ્રસાદાત્ = મારા [ઈશ્વરના] અનુગ્રહથી નિત્ય, અવિનાશી પદને પામે છે.

‘કેવળ ભગવાન જ એકમાત્ર શરણુ છે’ એવો ભક્ત કદી નિષિદ્ધ કર્મ કરતો નથી, પરંતુ ‘તે નિષિદ્ધ કર્મો કરે તોપણ ભગવાનના અનુગ્રહથી મોક્ષને પામે છે’ એમ દેહેવામા આવ્યું છે, તે ભક્તિયોગની અથવા ‘ભગવાન’ જ એકમાત્ર શરણુ છે’, એવા ભક્તની સ્તુતિ માટે છે [મધુ] [૫૬].

અવતરણિકા :—“યસ્માન્મદેકશરણતામાત્રે મોક્ષપ્રાપ્તમ્ । [મધુ.] સદાનંદ વગેરે] એકમાત્ર મારું શરણુ જ મોક્ષનું સાધન છે,” તેથી હવે કહે છે :

ચેતસા સર્વકર્માણિ મયિ સંન્યસ્ય મત્પરઃ ।

બુદ્ધિયોગમુપાશ્રિત્ય મચ્ચિત્તઃ સતતં ભવ ॥ ૫૭ ॥

અન્યથાથ' :—ચેતસા વિવેકબુદ્ધિવડે સર્વકર્માણિ સર્વ ક્રમો મયિ મારે વિષે મન્યસ્ય સમર્પણ કરી મત્તરઃ મારે પરાયણ ધર્મ યુધ્ધિયાગમ્ બુદ્ધિયોગનો ઉપાશ્રિત્ય આશ્રય કરોને સતત નિરંતર મચ્ચિત્ત. મારે વિષે ચિત્તવાળો મવ થા [૫૭].

શાન્દાથ' :—ચિત્તવડે સર્વ ક્રમોને મારામા સમર્પણ કરી, મારે પરાયણ ધર્મ, બુદ્ધિયોગનો આશ્રય કરી, નિરંતર મારામા મન પરાય [૫૭].

[વિવેચન :—ચેતસા = વિવેકબુદ્ધિવડે [યા. ભા. વગેરે], ભૌતિક-વૈદિક સર્વ ક્રમો મને અર્પણ કરી [મધુ. વગેરે], જે તું કરે, જે ભોગવે, જે હોમે, જે તપ કરે તે સર્વ મને અર્પણ કરી [યા. ભા. ગી. ૯-૨૭] : મત્તરઃ = મારે પરાયણ ધર્મ, 'હું વાસુદેવ જ પરમ પ્રાપ્ય છું' [કથવ], 'હું વાસુદેવ જ પરમગતિ છું' એવા નિશ્ચયવાળો ધર્મ [યા. ભા. વગેરે], તૈત્ત્ર મુમુક્ષુ ધર્મ [ચક્રાનંદ];

મારા અનુમદ મારે " નાહ કર્તા મન્વન્તર્યામી મુલ્યકર્તા સર્વં કરોતિ, મહં તુ તદધીન. સ યથા પ્રેરયતિ તથા કરોમિ । इति मावेन । [વદ્ધલ] હું કરતી નથી, અતપોમી ઈશ્વર જ કરતો છે તથા તેને અધીન એવો હું તેની પ્રેરણા પ્રમાણે કર્મમા પ્રવર્તું છું એવા ભાવથી યુક્ત ધર્મ " [વદ્ધલ] અથવા " કર્તા ભોક્તા જનાર્દનઃ " इति [ચક્રાનંદ] ' કરતો તથા ભોક્તા જનાર્દન છે' એ ભાવથી યુક્ત ધર્મ.

યુધ્ધિયોગમ્ ઉપાશ્રિત્ય = મારામાં બુદ્ધિને સ્થિર કરવારૂપ [યા. ભા.], સિદ્ધિ તથા અસિદ્ધિમા સમભાવ રાખવારૂપ [મધુ., નીલકંઠ વગેરે] બુદ્ધિયોગનો આશ્રય કરી, સર્વદા મારા ભગ્નમાં પરાયણ ધર્મ [ચક્રાનંદ];

મચ્ચિત્તઃ સતતં મવ = મારામાં ચિત્ત રાખનારો યા. નિરંતર મારામાં ચિત્ત પરાય. " જ્ઞાનસિદ્ધયૈ તત્ફલસિદ્ધયૈ ચ સર્વદા મન્હરણો મવ । [ચક્રાનંદ, નીલકંઠ] જ્ઞાન તથા તેના મોક્ષરૂપ ફલની સિદ્ધિ માટે સર્વદા મારે શરણાગત થા-સર્વદા મારે શરણે થા-મારું જ શરણ લેનારો યા " [૫૭].

અવતરણિકા :—હવે ભગવાનની શરણાગતિ લેવાનું ફળ કહે છે [ચક્રાનંદ] :

મચ્ચિત્તઃ સર્વદુર્ગાણિ મત્પ્રસાદાત્તરિપ્યસિ ।

अथ चेत्त्वमहङ्काराच्च श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ॥ ૫૮ ॥

અન્યથાથ' :—મચ્ચિત્તઃ મારે વિષે ચિત્ત રાખવાથી-એકમાત્ર મારું જ શરણ લેવાથી તું મત્પ્રસાદાત્ત મારા અનુમદથી-મારી કૃપાથી સર્વદુર્ગાણિ

દુઃખથી પણ જેનું અતિક્રમણ શક્ય નથી એવા અવિદ્યાદિ સંસારબંધનનાં કારણોને [શા. ભા., શંકરાનંદ] તરિષ્યસિ તરી જઈશ; અથા ચેત્ પરંતુ જે ત્વમ્ તું કદાચિત્ અહંકારાત્ અહંકારથી-ગર્વથી મારા વચનને ન શ્રોણ્યસિ સાંભળીશ નહિ-મારા વચનના અર્થ પ્રમાણે સ્વધર્મ ન આચરીશ તો વિનશ્ચ્યસિ નાશ પામીશ [૫૮].

શબ્દાર્થ :—મારે વિષે ચિત્ રાખવાથી તું મારા અનુબંધથી સર્વ દુર્ગોતે [દુસ્તર અવિદ્યાદિ સંસારનાં કારણોને] તરી જઈશ; પરંતુ જે તું અહંકારથી મારા વચનને સાંભળીશ નહિ તો નાશ પામીશ [૫૮].

વિવેચન :—હે અમુન! મચિત્તઃ = મારે વિષે ચિત્ રાખવાથી, એકમાત્ર મારું જ શરણ લેવાથી, તું મારા અનુબંધથી સર્વદુર્ગાણિ = દુસ્તર જન્મ-મરણ-રૂપી સંસારનાં કારણોને [શા. ભા. વગેરે], દુસ્તર અવિદ્યા, કામ તથા ક્રોધોને [શંકરાનંદ], કામ, ક્રોધાદિને [મધુ.], તથા આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક તથા આધિદૈવિક સર્વ પ્રકારનાં દુઃખોને [નીલકંઠ] તરિષ્યસિ = અનાયાસે તરી જઈશ, અને વિદેહમુક્તિ રૂપ સુખને પામીશ [શંકરાનંદ].

“એતેનેશ્વરાયે કર્મ કુર્વાણ એવ તરતિ ન ત્વકુર્વાણઃ । [શંકરાનંદ] આથી સ્થિત થાય છે કે, ઇશ્વરાયે કર્મનું અનુધ્યાન કરનાર પુરુષ જ સંસાર તરી જાય છે, બીજો-ન કરનારો-નહિ.”

અથવેત્ = પરંતુ અહંકારાત્ = “શાસ્ત્રાન્તરજ્ઞાનકૃતાભિનિવેદ્યાત્ । [શંકરાનંદ] બીજા શાસ્ત્રના જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા અભિનિવેદ્યથી [શંકરાનંદ], કર્તૃવ્યા-કર્તૃત્વં સર્વે જાનામીત્યભિમાનાત્ । [કેશવ, રા. ભા., વે. ધ. ગી. વગેરે] ‘કર્તૃવ્ય-અકર્તૃવ્ય કું સારી રીતે જાણું છું’ એવા અભિમાનથી; વંદિતોઽહમિતિ ગર્વાત્ । [મધુ.] ‘હું પંડિત છું’ એવા ગર્વથી કે જ્ઞાતૃત્વાભિમાનાત્ । [શ્રીધર વગેરે] જ્ઞાનના અભિમાનથી”, તું મારા આ ગીતાશાસ્ત્રરૂપી વચનને ન શ્રોણ્યસિ = નહિ સાંભળે-મારા ઉપદેશ પ્રમાણે તારા સ્વધર્મનું અનુધ્યાન ન કરશે અર્થાત્ સ્વધર્મનો ત્યાગ કરી, તારી ઇચ્છા પ્રમાણે પરધર્મનો આશ્રય કરી, સંન્યાસ વગેરેને આચરશે [મધુ. વગેરે] તો તું વિનશ્ચ્યસિ = અવશ્ય નાશ પામીશ [શા. ભા. વગેરે], સર્વ પુરુષાર્થથી શ્વેત યશે [મધુ. વગેરે].

“ન હિ કશ્ચિન્મદન્યઃ કૃત્સેનસ્ય પ્રાણિજાતસ્ય કૃત્યાકૃત્યોર્જ્ઞાતા પ્રશાસિતાઽસ્તીતિ માઘઃ । [વે. ધ. ગી., કેશવ, રા. ભા. વગેરે] મારા સિવાય [શ્રીકૃષ્ણ સિવાય] બીજો કોઈ પણ સર્વ પ્રાણીમાત્રના કર્તૃવ્ય-અકર્તૃવ્યનો [દિતાદિતનો] જ્ઞાતા કે પ્રશાસિતા [શાસન કરનાર] નથી, એ ભાવ છે” [૫૮].

અવતરણિકા :—કદાચ લક્ષ્ય અર્જુન કહે કે, ‘હું કર્મ કરવા સ્વતંત્ર છું, તેથી તમારા ઉપદેશ પ્રમાણે યુદ્ધ નહિ કરું’ તો ભગવાન કહે છે :

યદહંકારમાશ્રિત્ય ન યોત્સ્ય્યેતિ મન્યસે ।

મિથ્યૈવ વ્યવસાયસ્તે પ્રકૃતિસ્ત્વાં નિયોક્ષ્યતિ ॥ ૫૯ ॥

અન્યથાથૈ —અહંકારનો આશ્રય કરીને, ‘હું યુદ્ધ ન કરું’ એમ જો તું માનતો હો, તો તે તારા વ્યવસાય નિશ્ચય મિથ્યા એવ નિષ્કર્ષ જ છે, કારણકે પ્રકૃતિ તારા ક્ષત્રિય સ્વભાવ ત્વા તને નિયોક્ષ્યતિ યુદ્ધમાં જોડશે [૫૮]

શબ્દાથૈ —અહંકારનો આશ્રય કરીને, ‘હું યુદ્ધ ન કરું’ એમ જો તું માનતો હો, તો તે નિશ્ચય મિથ્યા જ છે, કારણકે તારા સ્વભાવ તને અવશ્ય યુદ્ધમાં જોડશે [૫૮]

વિવેચન —હે અર્જુન ! અહંકારમાશ્રિત્ય = અવિવેકજનિત પાડિત્યના અભિમાનનો આશ્રય કરી [ચક્રાનંદ વગેરે] અથવા ‘હું ધર્માત્મા છું માટે આ યુદ્ધપી કૂર કર્મ નહિ કરું’ [મધુ], અથવા ‘હું શાસ્ત્રવેતા છું’, માટે [મારા કહેનાથી] આ ધોર યુદ્ધ નહિ કરું’ [સ. ભા.] એમ જો તું માનતો હોય તો તારા વ્યવસાય = નિશ્ચય મિથ્યા = મિથ્યા [નિષ્કર્ષ] જ છે [મધુ.], કારણકે પ્રકૃતિ ત્વા નિયોક્ષ્યતિ = રજેશુ પ્રધાન ક્ષાત્રપ્રકૃતિ [સ્વભાવ] તને અવશ્ય યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત કરશે

“અધિક્ષેપાસદિષ્ણુત્વલ્લક્ષણ ગુણમુત્પાદ્ય યુદ્ધ કારણિષ્ણતીત્યર્થ । [ચક્રાનંદ] પ્રકૃતિ અધિક્ષેપાસદિષ્ણુત્વરૂપ અર્થોત્ નિદા ન સહન કરી સંકેવારૂપ શુભુને ઉત્પન્ન કરી, તને યુદ્ધમાં જોડશે”

“અનો મિથ્યાગ્રાહ ત્યક્ત્વા મદ્વચ દારણ કુર । [સદાનંદ] માટે આ મિથ્યા આગ્રહનો ત્યાગ કરી માગ વચનનુ શરણ લે” [૫૮]

અવતરણિકા —પ્રકૃતિ વિરૂઢાતિ । [મધુ વગેરે] હવે પ્રકૃતિના [સ્વભાવના] અધીનપણાનુ નિષ્કર્ષ કરે છે .

સ્વભાવજેન કૌન્તેય નિવદ્ધઃ સ્વેન કર્મણા ।

કર્તુ નેચ્છસિ યન્મોહાત્ કરિષ્યસ્યવશોઽપિ તત્ ॥ ૬૦ ॥

અન્યથાથૈ —કૌન્તેય ! હે કૌન્તેય ! સ્વભાવજેન સ્વભાવજન્ય સ્વેન પોતાના કર્મણા કર્મવડે નિવદ્ધ બધાયેલા મોહાત્ મોહથી યત્ જો યુદ્ધ કરું

કરવાને ન ઇચ્છસિ તું ઇચ્છતો નથી તત્ તે યુદ્ધ તું અવશઃ પરવશ થઈને [શા. ભા.] અપિ પણ કરિષ્યસિ કરીશ [૬૦].

શબ્દાર્થઃ—હે કૌતેય ! સ્વભાવજન્ય પોતાના કર્મવડે બંધાયેલો તું, મોહથી જે યુદ્ધ કરવાને ઇચ્છતો નથી, તે યુદ્ધને તું તારા સ્વભાવને પરવશ થઈને પણ કરીશ [૬૦].

વિવેચનઃ—હે અર્જુન ! સ્વભાવજેન નિવદ્ધઃ = સ્વભાવજન્ય શૌર્યોદિ ગુણો તથા સ્વકર્મવડે બંધાયેલો મોહાત્ = અવિવેકથી જે યુદ્ધ કરવા તું ઇચ્છતો નથી [શા. ભા.], અથવા ‘હું સ્વનત્ર છું, જેમ ઇચ્છું તેમ કરીશ’ એવા જ્ઞમયી જે યુદ્ધ કરવા તું ઇચ્છતો નથી [મદ્.], અથવા ‘મારું કર્તવ્ય નથી’ એમ સમજી જે યુદ્ધને તું, અજ્ઞાનથી કરવા ઇચ્છતો નથી [શંકરાનંદ] તે યુદ્ધ અવશઃ અપિ કરિષ્યસિ = તું તારા ક્ષાત્રસ્વભાવને પરવશ થઈને પણ કરીશ. તારો સ્વભાવ તને અવશ્ય આ ધોર યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત કરશે; અને તું પરધર્મ [સંન્યાસધર્મ] અગીકાર કરવા સમર્થ થશે નહિ.

“તતઃ કર્તવ્યત્વેન પ્રાપ્તં સ્વીયં શાસ્ત્રીયં કર્મ વિદુષાઽવદ્ય કર્તવ્યમિત્યર્થઃ । [શંકરાનંદ] માટે અમુકજે કર્તવ્યરૂપે પ્રાપ્ત શાસ્ત્રીય કર્મનું અવશ્ય અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ.” “અતો મદાત્મ્યેવ કુર્વિત્યર્થઃ । [પુ. અ. ત.] તેથી મારો આજ્ઞાથી આ કર્તવ્યરૂપે પ્રાપ્ત યુદ્ધ કરવા પ્રવૃત્ત થા.”

[નોંધ:] “મનુષ્યો જે પ્રકારનાં છે—(૧) દૈવ સ્વભાવવાળાં (૨) આસુર સ્વભાવવાળાં. દૈવ સ્વભાવવાળા મનુષ્યો સ્વભાવને પરવશ થઈ ધર્મીયરણ્યમાં પ્રવર્તે છે; તથા આસુરસ્વભાવવાળાં પાપાચરણ્યમાં પ્રવર્તે છે. સ્વાભાવિક રીતે દૈવસ્વભાવવાળાં મનુષ્યોનું વર્તન શ્રેયને અનુરૂપ તથા આસુરસ્વભાવવાળાં મનુષ્યોનું વર્તન શ્રેયોવિરોધી હોય છે.

સર્વંત્ર એવા ભગવાન જાણુતા હતા કે, ભક્ત અર્જુન અભય, શ્રુતિ વગેરે દૈવીસંપત્ સંપાદન કરીને જન્મેલો છે [ગી. ૧૬-૬] તથા તે તેના ક્ષાત્રસ્વભાવને પરવશ થઈ સ્વધર્મરૂપી યુદ્ધ કરશે જ. તેથી ભક્ત અર્જુન શીઘ્ર શ્રેયને પ્રાપ્ત થાય એ હેતુથી, ભગવાને તેને “મુખ્ય છે સમે જૂઠ્ઠા લાભાભી જવાજબી । [ગી. ૨-૩૮], મયિ સર્વાણિ કર્માણિ સન્યસ્યાધ્યાત્મચેતસા । [ગી. ૩-૩૦], તસ્માત્સર્વેષુ કાલેષુ મામનુસ્મર યુદ્ધય ચ । [ગી. ૮-૭]” ઇત્યાદિ પ્રકારે યુદ્ધ કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો.

પરંતુ સ્વભાવ અનુસાર વર્તન કરનાર આસુરપુરુષો વિપયભોગ તથા ધનાદિ પદાર્થોના સંગ્રહ કરવારૂપ [ગી. ૧૬-૧૨] શ્રેયોવિરોધીની પ્રવૃત્તિ વિશે પ્રવર્તે

છે, અને તેથી સર્વ પુરુષાર્થથી શ્રષ્ઠ થાય છે—અબ્યુદયને કે એયને પ્રાપ્ત થતા નથી.

માટે પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું તે પ્રમાણે આસુર સ્વભાવવાળા પુરુષોએ ગગદ્વેપને વધ કરી, શ્રદ્ધાપૂર્વક ભગવાનના આ ગીતાશાસ્ત્રથી ઉપદેશ પ્રમાણે જ વર્તન કરવું [ગી. ૩-૩૪] કાળજીકે ગગદ્વેપને વધ કરી, ભગવાનના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તન કરનાર પુરુષ જ સ્વભાવનિર્મળ થી તથા કામવિજયી થઈ, કૃતાર્થ થાય છે [ગી. ૩-૩૪ તથા વિવેચન]

સ્વભાવનો પરાભવ કરના પુરુષ સ્વતંત્ર છે. જે એમ ન હોય તો નિધિનિષેધ શાસ્ત્રને તથા પુરુષપ્રયત્નને અનર્થકતા પ્રાપ્ત થશે” [૬૦]

અવતરણિકા — ‘સર્વાન્તયામિણ ઇશ્વરસ્યૈવ ધરણાગત્યા પરમ પદપ્રાપ્તિ’ । સર્વોત્તમીમી ઈશ્વરની શરણાગતિથી જ પુરુષ પરમપદને પ્રાપ્ત થાય છે,” એ એ સ્તોત્ર વડે પ્રતિપાદન કરે છે તેમાં પ્રથમ ઈશ્વરના અધાનપણાનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે

ઈશ્વરઃ સર્વભૂતાના હૃદયેઽર્જુન તિષ્ઠતિ ।

બ્રામયન્સર્વભૂતાનિ યન્ત્રારુદ્ધાનિ માયયા ॥ ૬૧ ॥

અન્યથાર્થ — અર્જુન હે અર્જુન ! ઇશ્વર ઈશ્વર યન્ત્રારુદ્ધાનિ યત્રો પ-
મેસાડેના લોકજાના પૂતળાઓની પેઠે સર્વભૂતાનિ સર્વભૂતોને માયયા પોતાની માયા વડે બ્રામયન્ બ્રમણ કરાવતા થકા સર્વભૂતાના સર્વભૂતોના હૃદયમાં તિષ્ઠતિ રહે છે [૬૧]

શબ્દાર્થ — હે અર્જુન ! ઈશ્વર, યત્ર ઉપર મેસાડેના પૂતળાઓની પેઠે સર્વભૂતોને માયા વડે ભગવાનતા સર્વભૂતોના હૃદયમાં રહે છે [૬૧]

વિવેચન — હે અર્જુન ! જે અત્યંત ઈશ્વર પૃથ્વી વિશે મિથ્ય થઈ, પૃથ્વીની અદર છે, જેને પૃથ્વી જાણતી નથી, પૃથ્વી જેનું ચરીર છે, જે અદર રહી પૃથ્વીને નિયમમાં રાખે છે, તથા ‘જે કાર્ક સધણુ જગત જોવામાં આવે છે તથા સાલણનામાં આવે છે, તે સર્વની અદર અને બહાર વ્યાપીને નાનયણુ રહેના છે’ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓથી મિદ્ધ ઇશ્વર = સર્વને નિયમમાં રાખવાના સ્વભાવવાળા તથા સર્વોત્તમી નાગયણુ ભગવાન [મધુ] સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં રહે છે, અને બ્રામયન્ સર્વભૂતાનિ યન્ત્રારુદ્ધાનિ માયયા = જેમ સૂત્રધાર ગુપ્ત રહીને યત્ર પર મેસાડેના લોકજાના પૂતળાઓને દોરીના સ્ત્રી વડે ફેરવે છે, તેમ દેહાભિમાનો જીવેને પોતાની માયા વડે જ્યા ત્યા બ્રમણ કરાવે છે

ઈશ્વરની શ્રેયણથી દેવોએ શ્રેયિત સરસ્વતીદેવીએ પ્રથમ મયનાની અને ત્યાર પછી કૈકેયીની શુદ્ધિમાં પ્રવેશ કરી, કૈકેયીને ભગવાન રામના વનવાસના,

દશરથના મૃત્યુના, તથા રાવણના વધ માટે નિમિત્ત બનાવી, તે આ શ્લોકના અર્થનું પ્રસિદ્ધ દષ્ટાંત છે [વસિષ્ઠી અ. રા. અથો. ૯-૪૫-૪૬].

ભગવાન રામની સ્તુતિ કરતાં કૈકેયી કહે છે :—“ત્વયેવ પ્રેરિતો લોકઃ ક્રુરતે સાધ્વસાથુ વા । [અ. રા. અથો. ૯-૫૭] હે ભગવાન ! આપની જ પ્રેરણાથી લોક શુભ અથવા અશુભ કર્મ કરે છે ” “ત્વદધીનમિદં વિશ્વમસ્વતન્ત્રં કરોતિ કિમ્ । યથા કૃત્રિમનર્તકયો નૃત્યન્તિ કુદ્ધકેચ્છયા । [અ. રા. અથો. ૯-૫૮] આ સંપૂર્ણ વિશ્વ આપને જ અધીન છે. અસ્વતંત્ર હોવાથી તે સ્વયં [સ્વતંત્રપણે] શું કરી શકે? જેમ કૃત્રિમ પુતળાઓ સૂત્રધારની [બાજીરની] ઇચ્છા પ્રમાણે નાચે છે, તેમ વિશ્વ આપની ઇચ્છા પ્રમાણે ચેબ્દા કરે છે.”

તાત્પર્ય એ છે કે, ઈશ્વર સર્વ પ્રાણીઓને તેમનાં પૂર્વજન્મોનાં કર્મોના સંસ્કારરૂપ સ્વભાવ અનુસાર શુભાશુભ કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થવાની પ્રેરણા આપે છે [રા. ભા., કેશવ] તેથી યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા ન કરતો હોવા છતાં, ઈશ્વરની પ્રેરણાથી સ્વભાવને પરવશ થઈ ભક્ત અર્જુન આ સ્વધર્મરૂપી યુદ્ધ કરવા પ્રવૃત્ત થશે.

“છે કથનમાત્ર એ પાપ ને પુણ્ય બે, નયબ્યું નંદકુંવરતુ જગતનાચે” એ કથનવડે કવિ દયારામ પણ એ જ ભાવ સૂચિત કરે છે [૬૧].

તમેવ શરણં ગच्छ सर्वभावेन भारत ।

तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ ૬૨ ॥

અન્યથાથ :—ભારત ! હે ભારત ! સર્વભાવેન સર્વભાવથી સર્વ પ્રકારે તમ્ એવ તે ઈશ્વરને જ શરણં શરણે ગચ્છ જ તત્પ્રસાદાત્ તેની કૃપાથી પરા શાન્તિ પરમ શાંતિને તથા શાશ્વત શાશ્વત સ્થાન ધ્યાનને પ્રાપ્સ્યસિ તું પામીશ [૬૨].

શબ્દાથ :—હે ભારત ! સર્વભાવથી તે ઈશ્વરને જ શરણે જા. તેની કૃપાથી તું પરમ શાંતિને તથા શાશ્વત સ્થાનને પામીશ [૬૨].

વિવેચન :—“સંસારસાગરે મમ મામુદ્ધર જગત્પ્રભો । હે જગન્નાથ ! આ સંસારસાગરમાં ડૂબતો એવો જે હું તેનો ઉદ્ધાર કરો ” એ ભાવથી સંસારસમુદ્ર તરવા માટે [મધુ], મહારાતિહરણ્યકે = આ સંસારના રાગદ્વેષાદિ કલેશોના નિવારણ માટે [શા. ભા.], સર્વભાવેન = સર્વત્ર પરમેશ્વરત્વબુદ્ધિથી [શંકરાનંદ], સર્વત્ર પરમેશ્વર છે, પરમેશ્વર સિવાય કોઈ પણ સ્થાન ખાલી નથી, એવી બુદ્ધિથી [શંકરાનંદ], એ કલ્પવિકલ્પનો ત્યાગ કરી [પુ. અ. ત] મનથી, વચનથી અને કર્મથી [મધુ];

“તમ્ એવ શરણમ્ ગચ્છ = સર્વ પ્રકારે તે ઈશ્વરને જ શરણે જા, સર્વાત્મનાડનુવર્તસ્વ । [રા. ભા.] સર્વભાવે [સર્વ પ્રકારે] તે ઈશ્વરની આજ્ઞાનું અનુસરણ કર [રા. ભા.]; તદુક્તં સર્વં નિર્માયિકત્વેન કુરુધ્વ । [કેદૃશ્ય] તે ઈશ્વરના આદેશ પ્રમાણે નિર્માયિક થઈને પાલન કર, તત્પ્રોત્યં કર્મ કુર્વન્ તમેવ શરણં ગચ્છ । [ચંકરાનંદ] તે પ્રણુપ્રીત્યર્થે સ્વકર્મનું અનુષ્ઠાન કરતાં તે ઈશ્વરને જ શરણે જા.”

આ પ્રકારે સર્વભાવે ઈશ્વરનું શરણુ લેવાથી, તત્પ્રસાદાત્ = તે ઈશ્વરની કૃપાથી, તું પરાં જ્ઞાતિં = કાર્યસંહિત અવિદ્યાની નિવૃત્તિને [મધુ.], વૃત્તિની ઉપરતિને [શા. ભા. વગેરે], સર્વત્ર સમદષ્ટિને [ચંકરાનંદ], સમાધિરૂપ પરમથાતિને [નીલકંઠ વગેરે] તથા જ્ઞાન્વિત્તં સ્થાનં = આગ વિષ્ણુના નિત્યધામને [શા. ભા.], અદ્વિતીય, સ્વયંપ્રકાશ તથા પરમાનંદરૂપ નિત્ય સ્થિતિને [મધુ.], વિદેહમુક્તિના મુખને [ચંકરાનંદ] પામીશ.

“દેશ્વરાનુપ્રહારેવ સર્વં સર્વસ્ય જાયતે । દેશ્વરાનુપ્રદે તસ્માદ્વતિતત્ત્વં સુમુધુભિઃ ॥ [સદાનંદ] ઈશ્વરના અનુપ્રહારી જ સર્વને સર્વ [સર્વ કંઈ] અથવા સર્વરૂપ ભગવાન [ગી. ૧૨-૪૦] પ્રાપ્ત થાય છે, માટે મુમુક્ષુએ સ્વધર્મનિષ્ઠ રહી ઈશ્વરના અનુમેહ માટે પ્રયાસ કરવો.”

વળી “વાસુદેવૈકરણઃ સર્વં ગ્રાપ્નોતિ લોમનમ્ ॥ ભગવાન વાસુદેવનું શરણુ લેનાર જ લોમનમ્ = પરમાનંદરૂપ નિત્ય સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે. અતસ્તમેવ શરણં ગચ્છેત્યાહ રમાવતિઃ [સદાનંદ] માટે ભગવાન કહે છે કે, ‘સર્વભાવથી તે ઈશ્વરને જ શરણે જા.’”

“સમાધિસિદ્ધિસીશ્વરપ્રણિધાનાત્ । [પા. યો. સુ. ૨-૪૫] ઈશ્વરપ્રણિધાનથી [શરણ્યાગતિથી] શીઘ્ર સમાધિ સિદ્ધ થાય છે”

વિષ્ણુના ધામને જોઈને આશ્ચર્ય પામેલા ભક્ત અર્જુનને નિશ્ચયપૂર્વક સમગ્રધ્યુ કે, “યત્કિંચિત્પ્રૌઢવં પુણં મેતે કૃષ્ણાનુકમ્પિતમ્ । [ભાગ. ૧૦-૮૬-૬૩] પુરુષનો જે કાંઈ પુરુષાર્થ હોય છે, તે સર્વ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની કૃપાથી જ હોય છે” [૬૨].

અવતરણિકા :—હવે સમસ્ત ગીતાસાત્રના અર્થનો ઉપસંહાર કરે છે :

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद् गुह्यतरं मया ।

विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ૬૩ ॥

અન્યથાર્થ :—ઈતિ એ પ્રમાણે મયા મેં તે તને ગુહ્યાત્ ગુહ્યથી ગુહ્યતરં અત્યંત ગુપ્ત જ્ઞાનં જ્ઞાન-મહાત્મૈકત્વજ્ઞાનની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ ગીતાસાત્ર

[શંકરાનંદ] આજ્ઞાતં કલુંઃ એતત્ એનો અણેપેળ સંપૂર્ણપણે વિમુક્ત્ય વિચાર કરીને, તારા અધિકારને અનુરૂપ યથા ઇચ્છસિ જેમ તારી ઇચ્છા હોય તથા તેમ કુલ કર [૬૩].

શબ્દાર્થ :—આ પ્રમાણે મેં તને ગુણમાં ગુણ જ્ઞાન કહ્યું ; તેનો સંપૂર્ણપણે વિચાર કરી જેમ તારી ઇચ્છા હોય તેમ કર [૬૩].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! સર્વજ્ઞ, પરમકારણિય તથા અવાપ્તકામ એવા મેં ઇશ્વરે [શા. ભા., શંકરાનંદ વગેરે] “ સુમુક્ષવે શુદ્ધાત્મને શરણં ગતાય તે । [શંકરાનંદ] શરણાગત, શુદ્ધાત્મા તથા સુમુક્ષુરૂપ તને ” આ પ્રમાણે ગુણમાં ગુણ જ્ઞાનમ્ = કેવળ આત્માને વિષય કરવાવાળા મોક્ષના સાધનશૂન જ્ઞાનનો [મધુ.], અથવા બ્રહ્માત્મકત્વજ્ઞાનની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ આ ગીતાશાસ્ત્રનો [શંકરાનંદ], અથવા કર્મયોગવિષયક, જ્ઞાનયોગવિષયક તથા ભક્તિયોગવિષયક જ્ઞાનનો [રા. ભા. વગેરે] ઉપદેશ આપ્યો. આ જ્ઞાન મંત્ર, તત્ત્વ, આયણ વગેરે ગુણ પદાર્થો કરતાં પણ અત્યંત ગુણ છે [નીલકંઠ].

તેટલા માટે એતત્ અણેપેળ વિમુક્ત્ય = આ સમસ્ત અર્થનો પૂર્ણપણે વિચાર કરી [શા. ભા. વગેરે] “ વદવાક્યપ્રમાણનિપુણસ્ત્વમણેપેળ સર્વમવમુક્ત્ય । [શંકરાનંદ] પદ [વ્યાકરણ], વાક્ય [મીમાંસા], તથા પ્રમાણુમા [ન્યાયશાસ્ત્રમા] પારગત તુ આ ગીતાશાસ્ત્રના અર્થનો અરોપરૂપે વિચાર કરી ” એટલે કે સાધન, સાધન-સિદ્ધિનો પ્રકાર, સાધ્ય, સાધ્યસિદ્ધિનો પ્રકાર તથા તારા અધિકારનો વિચાર કરી [શંકરાનંદ], તથા તારા અધિકારને અનુરૂપ મોક્ષમાધનનો નિશ્ચય કરી [મધુ. વગેરે],

યથા ઇચ્છસિ તથા કુલ જેમ તારી ઇચ્છા હોય તેમ કર [શા. ભા. વગેરે]. “ કર્મણિ જ્ઞાને વા વત્રાધિકારસ્તત્ર તિષ્ઠ । [શંકરાનંદ વગેરે] કર્મ કે જ્ઞાન જે વિષે તારા અધિકાર હોય તે તુ કર ” અથવા “ કર્મયોગ જ્ઞાન ભક્તિ-યોગ વા વયેષ્ટમ્ આતિષ્ઠ । [રા. ભા., કેશવ. વગેરે] કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ કે ભક્તિયોગ જે તને હિતાવહ લાગે તેનું અનુષ્ઠાન કર ”

“ સ્વનૃપિત્વત્ સ્વાધિકારસ્ય સ્વજ્ઞેયત્વાત્ સ્વાધિકાર સ્વયમેવ નિશ્ચિત્ય કર્મણિ જ્ઞાને વા વત્રાધિકારસ્તત્ર તિષ્ઠ [શંકરાનંદ] તૃપ્તિ, ચિંતા, આરોગ્ય, સુખ, દુઃખ વગેરેની પેઠે પોતાનો અધિકાર પોતાનાથી જ અણી વડાય છે, માટે પોતાના અધિકારનો પોતે જ નિશ્ચય કરી, કર્મમાં [કર્મયોગમાં] અથવા જ્ઞાનમાં [જ્ઞાનયોગમાં] જેમા તારો અધિકાર હોય તેના તુ સ્થિત થા. ” જે અધુલ અતઃકરણુવાળો હોય તો અતઃકરણુની શુદ્ધિના સાધનરૂપ કર્મમાં

કર્મયોગમાં—કર્મનિષ્ઠામાં] અને શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો હોય તો જ્ઞાનમાં [જ્ઞાનયોગમાં—જ્ઞાનનિષ્ઠામાં] રિયર થા.

“યુષ્મસ્ય વા મિદ્ધસ્ય ।” આ સ્વધર્મરૂપી શુદ્ધ કરવા બોલો થા અથવા પરધર્મરૂપી બિદ્યાધર્મ અગીકાર કર, જેમ તને યોગ્ય લાગે તેમ કર.”

ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપતા બાલુદય્યા પર મૂતેલા ભીષ્મપિતામહ કહે છે કે.—“શાસ્ત્રનું જ્ઞાન શુદ્ધિપૂર્વક જ હોવું જોઈ એ. ધર્મ તથા આચારનો નિર્ણય કંનારી શુદ્ધિ જ છે; અને શુદ્ધિ દ્વારા જ તેમનું જ્ઞાન થઈ શકે છે. માટે શુદ્ધિમાન પુરુષે સત્પુરુષોમાં માન્ય કરાગેલા ધર્મનો પોતાની શુદ્ધિથી જ યુક્તિપૂર્વક નિશ્ચય કરવો. તકથી શાસ્ત્રનો તથા શાસ્ત્રથી તકનો બાધ કપો વિના, શાસ્ત્ર તથા તક એ બંનેને સમત હોય તેવું આચરણ કરવું [શાં. પ. ૧૪૨-૨૨] [૬૩]

અવતરણિકા—હવે ભગવાન આ ગીતાશાસ્ત્રના સંપૂર્ણપણે પર્યાલોચન કરવાના કલેશની નિવૃત્તિ માટે કૃપા કરી, ગીતાશાસ્ત્રનો સારરૂપ અર્થ કહેવાનો આરંભ કરે છે :

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।

इष्टोऽसि मे ददमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ૬૪ ॥

અન્યવાર્થ:—મૂયઃ ફરીથી સર્વગુહ્યતમ સર્વથી અત્યંત ગુહ્ય મે મારા પરમ પરમ વચઃ વચનને શ્રુણુ તું સાંભળ. કારણકે તું મે મને દહં અતિશય ઇષ્ટઃ પ્રિય મસિ છે તતઃ તેથી તે તને ઇતિ આ પ્રમાણેનું હિતં હિતકારક-જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું પરમસાધન [શા. ભા. વગેરે] વક્ષ્યામિ કહું છું [૬૪].

શબ્દાર્થ:—ફરીથી અત્યંત ગુહ્ય એવા મારા પરમ વચનને તું સાંભળ. તું મને અતિશય પ્રિય છે, તેથી તને આ હિતકારી વચન કહીશ [૬૪].

વિવેચન:—હે અર્જુન ! મોક્ષરૂપી નિરતિશય સુખનું સાધન હોવાથી મંત્ર, તંત્ર વગેરે ગુહ્યપદાર્થો કંતાં જ્ઞાન ગુહ્યતર છે. જ્ઞાનસિદ્ધિનું કારણ હોવાથી નિષ્કામ-કર્મ ગુહ્યતમ [અત્યંત ગહર્ય] છે; તથા તેનું બોધક મારું વચન પણ સર્વગુહ્યતમ જ છે [શંકરાનંદ]. ‘મત્કર્મજન્મમ્તરમઃ । [ગી. ૧૧-૫૫]’ ‘મત્કર્મપરમો ભવ [ગી. ૧૨-૧૦]’ ઇત્યાદિવડે, પૂર્વે કહેવા છતાં, ગુહ્યતમ, ગહર્યમૂલ તથા પરમ એવા મારા વચનને તું મૂયઃ = ફરીથી શ્રવણ કર. શ્રદ્ધા યુત્વા મત્પરો ભવ । [શંકરાનંદ] શ્રદ્ધાપૂર્વક શ્રવણ કરી મારી પ્રાપ્તિ માટે તત્પર થા.”

આ હું તને ભય, સ્વાર્થ કે અર્થપ્રાપ્તિ માટે [શા. ભા., નીલકંઠ], લાભ, પૂજા કે ખ્યાતિ માટે નહિ [મધુ., સદાનંદ], પરંતુ ત્વં મે દદમ્ ઇષ્ટઃ મસિ =

તું' મને અત્યંત પ્રિય છે; તેથી હું તને હિતમ્ = હિતકારક જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું પરમ સાધન [શા. ભા.] પરમ શ્રેય [મધુ.] કહું છું.

તારા જેવા શ્રેષ્ઠ અધિકારી પુરુષ જ આ ગુણતમ ઉપદેશને યોગ્ય છે. જેમ પ્રસંગ વિના ધારણ કરેલી પુષ્પની માળા સુંદર હોય તોપણ શોભતી નથી, તેમ અનધિકારી પુરુષને આ ગુણતમ ઉપદેશ શોભતો નથી [૬૪].

અવતરણિકા:—હવે તે ગુણતમ વચનરૂપ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું પરમ સાધન કહે છે :

મન્મના ભવ મદ્ભક્તો મદ્યાજી માં નમસ્કુરુ ।

મામેવૈષ્યમિ સત્યં તે પ્રતિજાને પ્રિયોઽસિ મે ॥ ૬૫ ॥

અનુવાદ:—મન્મના ભવ મારામાં જ મન રાખ મદ્ભક્ત: મારો ભક્ત થા મદ્યાજી મારું પૂજન કર મા નમસ્કુરુ મને નમસ્કાર કર, એમ કરવાથી તું મારૂં એવ મને જ ઈષ્યસિ પામીશ તે તારી પાસે હું સત્ય સત્ય પ્રતિજાને પ્રતિજ્ઞા કરું છું કારણકે તું મેં મને પ્રિય. પ્રિય બસિ છે [૬૫].

શબ્દાર્થ:—૧ મારામાં જ મન રાખ, મારો ભક્ત થા, મારું પૂજન કર, તથા મને નમસ્કાર કર; એમ કરવાથી તું મને જ પામીશ. હું તારી પાસે આ સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરું છું, કારણકે તું મને પ્રિય છે [૬૫].

વિવેચન:—હે અર્જુન ! હવે હું તને સમસ્ત ગીતાશાસ્ત્રના સારરૂપ મોક્ષપ્રાપ્તિનું પરમ સાધન કહું છું, તે સાંભળ. તે શ્રવણ કરેલા અર્થ પ્રમાણે અનુષ્ઠાન કરવા નિશ્ચય કર.

“શ્રુતેર્લોકસ્ય ચ ફળમનુષ્ઠાનમેવ, અન્યપાડપણવાર્તાવદુપદેશો નિરર્થક: । [શંકરાનંદ. ગી. ૧૮-૫૦] શ્રવણનું તથા જાણવાનું ફળ અનુષ્ઠાન જ છે. જો શ્રવણ કરેલા અથવા નિશ્ચયપૂર્વક જાણેલા શાસ્ત્રના અર્થનું શ્રદ્ધાપૂર્વક અનુષ્ઠાન કરવામાં ન આવે તો બ્રહ્મારની વાર્તાની પેઠે ઉપદેશ નિરર્થક છે.”

મન્મના ભવ = તું મારામાં જ મન રાખ, સર્વદા મારું જ ચિંતન કર [મધુ. વગેરે], દી, પુત્ર, ધન, સ્વર્ગ વગેરેની નહિ, પરંતુ એકમાત્ર મોક્ષની જ કામનાવાળો થા [શંકરાનંદ].

આ પરાભક્તિવૃદ્ધિરૂપ મારા ધ્યાનને યોગ્ય થવા માટે મદ્ભક્ત: = મારો ભક્ત થા [શા. ભા. વગેરે], શ્રવણદોષનાદિરૂપ મારી નવધાભક્તિપરાયણ થા [ભા. ૮ વગેરે], કસની પેઠે ભયથી કે શિશુમાળની પેઠે દ્રેપથી નહિ, પરંતુ પરમ શ્રેયથી મારામાં પ્રીતિવાળો થા [મધુ.], અથવા મદ્યાજી = વર્ણશ્રમવિહિત.

કર્મથી મારી આરાધના કર [શંકરાનંદ], અથવા માં નમસ્કૃત = શરીરથી, વાણીથી તથા મનથી અત્યંત દીન યર્ષ, મારી આરાધના કર [મધુ].

આ પ્રમાણે વર્તનારો તું એટલે કે હું વાસુદેવમાં જ સાધ્ય, સાધન તથા ફળ જેણે સમર્પણ કર્યાં છે એવો તું [શા. ભા.] મને જ પામીશ. હું આ તારી પાસે સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરું છું, કારણકે તું મને પ્રિય છે.

“ एवं भगवतः सत्यप्रतिज्ञत्वं युद्ध्वा भगवद्भक्तेरवश्यम्भाविमोक्षफलमवधार्य भगवच्छरणैकपरायणो भवेदिति वाक्यार्थः । [શા. ભા.], એ પ્રમાણે ભગવાનની સત્ય પ્રતિજ્ઞા જાણીને, તથા ભગવાનની ભક્તિનું અવશ્ય ઉત્પન્ન થનારું ફળ મોક્ષ છે, એમ નિર્ણયપૂર્વક જાણી, મનુષ્યે કેવળ ભગવાનને જ શરણુ-પરાયણ થવું જોઈએ, એ અભિપ્રાય છે.”

મુમુક્ષુએ ઈશ્વરનું શરણુ લઈ, કર્મયોગનું જ અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ, એ સિદ્ધ થયું [શંકરાનંદ].

શ્રી નીલકંઠનો અર્થ

મન્મના ભવ = તું તારા મનને પ્રત્યગાત્મા, બ્યાનંદધન તથા પરિપૂર્ણ એવા મારા સ્વરૂપમય કર. “ एतेन प्रज्ञात्नामेवोऽपि साक्षात्करणीय इत्युत्तरपदकार्य उक्तः । [નીલકંઠ] આ વચન વડે ભગવાને ‘સાક્ષાત તથા આત્માના અમેદનો પણ સાક્ષાતકાર કરવો જોઈએ’ એ પ્રકારનો ગીતાસાસ્ત્રના છેલ્લા ૭ અધ્યાયનો [જ્ઞાનકાંડનો-જ્ઞાનનિષ્ઠાનો] અર્થ કહ્યો.” આ જ્ઞાનનિષ્ઠા કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? તો કહે છે :

મદ્ભક્તો ભવ = મારે ભક્ત થા. “ एतेन भगवदुपासनात्मको मध्यमपदकार्य उक्तः । [નીલકંઠ] આ વચન વડે ભગવાને ‘પરમાત્માની ઉપાસનારૂપ ગીતા-સાસ્ત્રના મધ્યના ૭ અધ્યાયનો [ઉપાસનાકાંડનો-ભક્તિનિષ્ઠાનો] અર્થ કહ્યો.” અલ્પ પુણ્યવાળા પુરુષના અંત કરણ વિષે ભક્તિનો ઉદય કેવી રીતે થાય ? તો કહે છે :

મયાજી = “ भगवदर्शकर्मकरणशोभो भव । [નીલકંઠ] ભગવાનને અર્થે જ કર્મ કરવાના સ્વભાવવાળો થા.” “ एतेन कर्मप्रधान आशयपदकार्यो विवृत्तः । [નીલકંઠ] આ વચન વડે ભગવાને કર્મનું જેમાં પ્રધાનપણું છે, એવા ગીતા-સાસ્ત્રના પ્રથમ ૭ અધ્યાયનો [કર્મકાંડનો-કર્મનિષ્ઠાનો] અર્થ કહ્યો.” કદાચ દારિદ્ર્યાદિ કારણોને લીધે ભગવાનનું યજન કરવું પણ ન બની શકે, તો પછી અત્યંત દુર્લભ એવી ભક્તિ કે જ્ઞાનનિષ્ઠા કેમ સિદ્ધ થાય ? તો કહે છે :

માં નમસ્કૃત = મને નમસ્કાર કર. સામાન્ય ભક્તિથી જ પ્રતિમા આદિમાં સર્વ ઉપચારોનું સમર્પણ કરી નમસ્કારાદિથી મારી [પરમાત્માની] સારી રીતે આરાધના કર.

આશ્વલાયન ઋષિ કહે છે કે :—“ યોન મતા સ્વધ્વરંજિતી । પુરુષ નમસ્કારવડે ઉત્તમ યગ કરનારો થાય છે.” “ યજ્ઞો વૈ નમઃ ઇતિ હિ બ્રાહ્મણો ભવતિ । નમસ્કાર તે જ યગ છે. નમસ્કારરૂપી યગ વડે પુરુષ [બ્રહ્મવેતા] થાય છે.”

આ પ્રમાણે પુરુષ નમન, યજન, ભજન તથા મનનના ક્રમથી જ્ઞાનનિષ્ઠાને [સાંખ્યનિષ્ઠાને] પ્રાપ્ત થઈ, જેમ ઘટાકાથ મહાકાશને પામે છે, અથવા જેમ પ્રતિબિંબ બિંબને પામે છે, તેમ સત્ત્વ પદના અર્થભૂત, સર્વ જગતના કારણરૂપ તથા સર્વના ઈશ્વર એવા મને પામે છે, એ તારી પાસે સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરીને કહું છું; કારણકે તું મને પ્રિય છે [૬૫].

*અવતરણિકા :—“ એવામરુદ્ધોર્મોક્ષાર્થમીશ્વરેકશરણત્વેન કર્તવ્યઃ કર્મયોગ એવેતિ નિર્ધાર્ય ત્વારુદ્ધસ્યાડડવિર્ભૂતાસ્મવિજ્ઞાનસ્યાપ્રતિવદ્ધત્વસિદ્ધયે સર્વકર્મસંન્યાસ-પૂર્વકં જ્ઞાનનિષ્ઠૈષ્ઠ કર્તવ્યેતિ નિર્ધારયિતુમાહ [શંકરાનંદ] આ પ્રકારે આરુદ્ધએ મોક્ષ માટે એકમાત્ર ઈશ્વરનું ચરણ લઈ કર્મયોગનું જ અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ, એ નિર્ધારણ કરી, આરૂંદે [બ્રહ્મવેતાએ] આવિર્ભૂત આત્મવિજ્ઞાનના અપ્રતિબદ્ધત્વની સિદ્ધિ માટે સર્વકર્મસંન્યાસપૂર્વક જ્ઞાનનિષ્ઠા જ કરવી જોઈએ, એ નિર્ધારણ કરવા માટે કહે છે.” :

અથવા

કર્મયોગનિષ્ઠાના પરમ રહસ્યરૂપ ઈશ્વરચરણાગતિનો ઉપસંહાર કરી, હવે કર્મનિષ્ઠાના ફળસ્વરૂપ સમસ્ત વેદાન્તવિહિત યથાર્થ જ્ઞાન કહેવું જોઈએ, તે કહે છે [શા. ભા.] :

અથવા

હવે ‘ઈશ્વરઃ સર્વભૂતાનાં હૃદયેડગુંજ તિષ્ઠતિ’, ‘તમેવ શરણં ગચ્છ’ સર્વાગ્રેણ ભારત [ગ્રી. શ્લોક ૬૧-૬૨] એમ જે પૂર્વે કહ્યું છે, તેનું વિવરણ [સ્પષ્ટીકરણ] કરે છે [મધુ] :

*આ શ્લોકના બ્રહ્મનિષ્ઠ આચાર્યોએ ત્રણ પ્રકારના અર્થો પ્રતિપાદન કરેલા છે, તેથી શ્રીશંકરાનંદ તથા શ્રીશંકરાચાર્યની, શ્લોકના જ્ઞાનનિષ્ઠાના ઉપસંહારરૂપ અર્થની, શ્રીમધુસૂદનસ્વામીની શ્લોકના ભક્તિનિષ્ઠાના ઉપસંહારરૂપ અર્થની અને શ્રીપુરુષોત્તમજીની શ્લોકના કર્મનિષ્ઠાના ઉપસંહારરૂપ અર્થની એમ અનુક્રમે ત્રણ પ્રકારની અવતરણિકાઓ આપવામાં આવી છે.

અથવા

નન્વેતત્કથં સિદ્ધ્યેત્ [પુ. અ. ત. વગેરે] આ જ્ઞાનનિષ્ઠા કરી રીતે સિદ્ધ થાય ? તો કહે છે :

સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ।

અહં ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ ॥ ૬૬ ॥

અન્યથાથૈ :—સર્વધર્માન્ સર્વધર્મોનો પરિત્યજ્ય ત્યાગ કરી મામ્ એકં મને એકને જ શરણં વ્રજ શરણે આવ, અહં હું ત્વા તને સર્વપાપેભ્યઃ સર્વ પાપોથી મોક્ષયિષ્યામિ મુક્ત કરીશ, મા શુચઃ શોક નહિ કર [૬૬].

શબ્દાર્થ :—સર્વ ધર્મોનો ત્યાગ કરી મને એકને જ શરણે આવ, હું તને સર્વ પાપોથી મુક્ત કરીશ, શોક નહિ કર [૬૬].

જ્ઞાનનિષ્ઠાના ઉપસંહારરૂપ અર્થ

વિવેચન :—સર્વધર્માન્ = ધર્મ તથા અધર્મોનો [શા. ભા., શંકરાનંદ] પરિત્યજ્ય = ત્યાગ કરી-વિધિપૂર્વક સર્વ ક્રમોનો સંન્યાસ કરી, મામ્ એકં શરણં વ્રજ = “ન મતઃ ગન્યદ્ અસ્તિ इति अवधारय । [શા. ભા.] મારા સિવાય અન્ય કાઈ નથી, એવો નિશ્ચય કર.” “મચ્છન્ તિષ્ઠન્નુપવિશન્ દાવાનો વાડન્યથા વા દ્વિતઃ સન્ સર્વદા સર્વત્ર મામેકમેવ પરં વ્રજાનુસન્ધેહિ । [શંકરાનંદ] હરતાં-હરતાં, ઊઠતાં-એસતાં, સૂતાં અથવા અન્યથારિત હોય ત્યારે સર્વદા સર્વત્ર હું કેવલ મારું પરબ્રહ્મનું જ અનુસંધાન કર.”

ત્વા = ત્વામ્ એવ નિશ્ચિનવુદ્ધિમ્ । [શા. ભા.] આ પ્રકારની નિશ્ચિત શુદ્ધિવાળા તને હું સર્વપાપેભ્યઃ = ધર્માધર્મબંધનરૂપ સર્વ પાપોથી [શા. ભા.], જન્મજરા-મૃત્યુવન્ધેભ્યઃ । [શંકરાનંદ], જન્મ, મૃત્યુ તથા જરારૂપ બંધનોથી, જરા, જન્મ તથા મૃત્યુરૂપ દુઃખપ્રવાહના કારણરૂપ અવિદ્યા, કામ તથા કર્મથી [શંકરાનંદ] સ્વાત્મભાવપ્રકાશીકરણે । [શા. ભા.] તારા આત્મભાવનો પ્રકાશ કરીને-તારું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ કરાવીને, મોક્ષયિષ્યામિ = મુક્ત કરીશ મા શુચઃ = માટે શોક [ચિંતા] ન કર.

ભક્તિનિષ્ઠાના ઉપસંહારરૂપ અર્થ

સર્વધર્માન્ = વર્ણધર્મો, આશ્રમધર્મો તથા સામાન્યધર્મોનો [મધુ.] પરિ-ત્યજ્ય = શરણત્વેનાનાદત્ત્ય । [મધુ.] શરણપણાથી અનાદર કરી એટલે કે ‘એ ત્રણ ધર્મો જ મારા કલ્યાણ માટે મારે શરણુતારૂપ છે’ એવો આદર તે ધર્મો વિષે ન રાખીને, અર્થવા ‘એ ધર્મો જ મારા શરણરૂપ છે’ એ પ્રકારે એ ધર્મોનો સ્વીકાર ન કરીને,

મામ્ એકં શરણં મજ=સર્વધર્મોના અધિક્ષાતારૂપ તથા સર્વધર્મોના ફલ-
પ્રદાતારૂપ મારા [ઈન્દ્રના] શરણુને પ્રાપ્ત થા [મધુ.]. “ધર્માઃ સન્તુ ન
સન્તુ વા કિં તૈરન્યસાપેક્ષૈર્મગવદનુપ્રદાદેવ ત્વન્યનિરપેક્ષાદહં કૃનાર્થો મવિષ્યામોતિ
નિશ્ચયેન શ્રીવાસુદેવમેવ મજસ્વ । [મધુ.] અન્યની અપેક્ષાવાળા ધર્મો હોય કે ન હોય
તેનું મારે શું પ્રયોજન ? ‘અન્ય નિરપેક્ષ [અન્યની અપેક્ષાથી રહિત] ભગવાનના
અનુગ્રહથી જ હું કૃતાર્થ થઈશ’ એવા નિશ્ચયથી ભગવાન વાસુદેવને જ તું
નિરંતર ભજ.” “इदमेव परमं तत्त्वं नातोऽधिकमस्तीति” [મધુ.] એ જ પરમ-
તત્ત્વ છે, એના કરતાં કંઈ અધિક નથી” એવા વિચારપૂર્વક પ્રેમની અધિકતાથી,
સર્વ અનાત્મ પદાર્થોના ચિંતનથી શૂન્ય તથા તેણી ધારાની પેઠે અવિચ્છિન્ન
[અખંડ] મનોવૃત્તિવડે સતત મારું ચિંતન કર [મધુ.]. ‘मदेकशरणस्य नास्ति
धर्मापेक्षा । [મધુ.] કારણકે કેવળ મને જ શરણે આવેલા પુરુષને ધર્મની અપેક્ષા
નથી.”

હે અણુન ! સર્વ ધર્મોના આદર કરી તેં કેવળ મારું જ શરણ લીધું છે,
તેથી સર્વ ધર્મકાર્યોના પ્રવર્તક હું તને સર્વપાપેભ્યઃ = બહુવધાદિનિમિત્તક સંસાર-
હેતુભૂત સર્વ પાપોથી પ્રાપ્તિત વિના જ મુક્ત કરીશ [મધુ.]. મા શ્વયઃ =
તેથી ‘આ મુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થતાં મારા બહુવધાદિનિમિત્તક પાપથી કેવી રીતે
છુટકારો થશે ?’ એવો શોક નહિ કર [મધુ.].

શ્રીમધુસૂદનાચાર્યનો અભિપ્રાય

આ ગીતાશાસ્ત્રમાં સામ્ય સાધનભાવને પ્રાપ્ત થયેલી ત્રણે નિષ્ઠા [કર્મનિષ્ઠા-
જ્ઞાનનિષ્ઠા-ભક્તિનિષ્ઠા] વિવક્ષિત છે, તથા આ ત્રણે નિષ્ઠા પૂર્વે ધણા વિસ્તારથી
કહેવામાં આવી છે.

આ અઠારમો અધ્યાય સર્વ ગીતાશાસ્ત્રના ઉપસંહારરૂપ છે. અહીં ‘स्वकर्मणा
समभ्यर्च्यं सिद्धिं विन्दति मानवः’ । [ગી. ૧૮-૪૬] એ વચન વિશે ભમ-
વાને સર્વકર્મસંન્યાસ પર્વતનો કર્મનિષ્ઠાનો ઉપસંહાર ક્યો છે; ‘ततो मां तत्त्वतो
ज्ञात्वा विदते तदनन्तरम्’ । [ગી. ૧૮-૫૫] એ વચન વિશે ભગવાને સંન્યાસ-
પૂર્વક શ્રવણાદિ સાધનોના પરિપાકસહિત જ્ઞાનનિષ્ઠાનો ઉપસંહાર ક્યો છે;
અને ભક્તિનિષ્ઠા, કર્મનિષ્ઠા તથા જ્ઞાનનિષ્ઠાના સાધનરૂપ પણ છે, તથા
ફળરૂપ પણ છે, તેથી તેનો ભગવાને છેવટે ‘सर्वधर्मानं परित्यज्य मामेकं शरणं
मज’ એ વચન વિશે ઉપસંહાર ક્યો છે [મધુ.].

સર્વશાસ્ત્રોનું પરમ રહસ્ય ઈશ્વરશરણુતા જ છે, તેથી ભગવાને ઈશ્વર-
શરણુતા વિશે જ આ ગીતાશાસ્ત્રની પરિસમાપ્તિ કરી છે; કારણકે તે ઈશ્વરશર-

જુતા વિના સંન્યાસનું પણ પોતાના ક્ષત્રમાં [જ્ઞાનનિષ્ઠામાં] પર્યાવસાન થતું નથી [મધુ.].

ભક્તિનિષ્ઠા૩૫ શરણુતાના ત્રણ પ્રકાર

‘મામેકં શરણં વ્રજ’ એ વચનવડે ભગવાને ભક્તિનિષ્ઠા૩૫ શરણુતાનું વિધાન કર્યું છે. સાધનોના અભ્યાસના પરિપાકથી આ શરણુ ત્રણ પ્રકારનું થાય છે:— [૧] તસ્યેવાહમ્=હું તેનો [પરમેશ્વરનો] જ છું. [૨] મમેવાત્મો = તે [પરમેશ્વર] મારો જ છે. [૩] સ એવાહમ્ = તે [પરમેશ્વર] હું જ છું [મધુ.].

પ્રથમ પ્રકારનું ભક્તિનિષ્ઠા૩૫ શરણુ મૃદુ કહેવાય છે. જેમકે “સત્યપિ મેદાપગમે નાથ ! તવાહં ન મામકીનસ્ત્વમ્ । સામુદ્રી હિ તરજ્ઞઃ વયચન સમુદ્રો ન તારજ્ઞઃ । હે નાથ ! ભેદ નહિ હોવા છતાં પણ હું તારો છું, પણ તું મારો નથી; તરંગ સમુદ્રનો છે, પણ કાંઈ સમુદ્ર તરંગનો નથી.”

બીજા પ્રકારનું ભક્તિનિષ્ઠા૩૫ શરણુ મધ્યમ કહેવાય છે. જેમકે “હસ્તમુ-
-લ્લિપ્ય ચતોઽસિ ચલાત્કૃણ્ણ । વિમદ્મુતમ્ । હૃદયાણદિ નિર્ચોસિ પૌરુષં ગણયામિ તે ।
-હે કૃષ્ણ ! બલાત્કારથી હાથને તરછોડી જતા રહો છો, તેમાં શું આશ્ચર્ય !
-જો તમે મારા હૃદયમાંથી જતા રહો તો તમારા પૌરુષને [પરાક્રમને] માનું.”
ભક્ત સુરદાસ વગેરે આ અર્થનાં પ્રસિદ્ધ દષ્ટાંતો છે.

ત્રીજા પ્રકારનું ભક્તિનિષ્ઠા૩૫ શરણુ ઉત્તમ કહેવાય છે. જેમકે યમરાજા પોતાના દૂતને કહે છે:—

“સફલમિદમહં ચ વાસુદેવઃ પરમપુમાન્ પરમેશ્વરઃ સ એકઃ । इति मतिरचला
भवत्यनन्ते हृदयगते व्रज तान्विहाय दूरात् । ‘આ સર્વ’ અને હું વાસુદેવ છું,
‘તે જ એક પરમપુરુષ પરમેશ્વર છે’ એ પ્રકારની અચલ મતિ હૃદય વિષે રહેલા
ભગવાનમાં જેને હોય, તેનો દૂરથી પરિત્યાગ કરી, તું ગમન કર.” ભક્ત
અંબરીષ, ભક્ત પ્રહ્લાદ, ગોપી વગેરે આ પ્રકારની ભક્તિનિષ્ઠા૩૫ શરણુતાનાં
પ્રસિદ્ધ દષ્ટાંતો છે [મધુ.].

આ ભક્તિનિષ્ઠા૩૫ ત્રણ પ્રકારની શરણુતાનું શ્રીમધુસૂક્ષ્માચાર્યે પોતાના
‘ભક્તિરસાર્થન’ નામના ગ્રંથમાં વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરેલું છે.

કર્મનિષ્ઠાના ઉપસંહાર૩૫ અર્થ

સર્વધર્માન્ = વર્ણશ્રમધર્મો, આશ્રમધર્મો તથા સામાન્ય ધર્મોનો પરિત્યજ્ય =
‘શરણવેનાનાદત્વ । શરણુપણથી અનાદર કરી એટલે કે ‘એ ત્રણ ધર્મો જ
મારા કલ્યાણ માટે મારે શરણુતા૩૫ છે’ એવો આદર તે ધર્મો વિષે ન રાખીને,

મામ્ એકં શરણં વ્રજ = મારા [ઈશ્વરના] શરણુને પ્રાપ્ત થા, યદાજ્ઞાપયામિ તત્ કુરુષ્વ । હું જેમ આજ્ઞા આપું તેમ કર. કેવળ ઈશ્વરાર્થે, ઈશ્વરને પણ પ્રસન્ન કરવાની કામનાનો ત્યાગ કરી ક્ષત્રુષ્ટ્યા તથા કૃતીપણાના અભિનિવેશનો ત્યાગ કરી, સિદ્ધિ તથા અસિદ્ધિમાં સમભાવ રાખી, નિયત કરો કર. [ગી. ૨-૪૮, ગી. ૩-૩૦].

આ પ્રકારે મારા [ઈશ્વરના] જ શરણુને પ્રાપ્ત થયેલા તને એટલે કે મારા આ ગીતાશાસ્ત્રરૂપી ઉપદેશનું શ્રદ્ધાપૂર્વક પરિપાલન કરનારા તને [ગી. ૩-૩૧] હું સર્વપાપેશ્વર = અનાદિકાળનાં સંચિત પાપોથી [રા. ભા. વગેરે] તથા બંધુવધાદિનિમિત્તક પાપોથી મુક્ત કરીશ [ગી. ૨-૩૮. ગી. ૩-૩૦]. મા શુચઃ = તું શૌક નહિ કર.

ભગવાનની કે ભગવાનના ભક્તની [સદ્ગુરુની] શરણુતા [આજ્ઞાનું પરિપાલન] સંસારબંધનથી મુક્ત થવાનો સુવલ ઉપાય છે, એ અર્થ છે.

“અહં રામસ્ય દાસા યે તેષાં દાસસ્ય કિદ્ધરઃ । યદિ ત્યાં સપ્ત જન્મ મમ મૂયાજ સંઘયઃ । [અ. રા. વ્યયો. ૮-૩૩] જે લોકો ભગવાન રામના દાસ છે, તેમના દાસોનો પણ જો હું દાસ થાઉં, તો મારો જન્મ સફળ થાય, એમાં જરા પણ સંશય નથી.” એ શ્રીભરતજીનું વચન પણ આ જ અર્થનું સૂચન કરે છે.

[નોંધ :—] આ શ્લોકનો ભગવાન ભાષ્યકાર શ્રીશંકરાચાર્ય વગેરેએ જ્ઞાનનિષ્ઠાના ઉપસંહારરૂપ, શ્રીમધુસૂદનાચાર્ય વગેરેએ ભક્તિનિષ્ઠાના ઉપસંહારરૂપ, તથા શ્રીગુમાનુજીચાર્ય વગેરેએ કર્મનિષ્ઠાના ઉપસંહારરૂપ અર્થ કરેલો છે.

કર્મનિષ્ઠા જ્ઞાનનિષ્ઠાનું સાધન છે. ભક્તિનિષ્ઠા જ્ઞાનનિષ્ઠાનું સાધન તથા ફળ છે. જેમ બીજમાંથી વૃક્ષ અને વૃક્ષ વિષે યથાકાળે ભગવાનની કૃપાથી ફળ ફલિત થાય છે, તેમ કર્મનિષ્ઠારૂપી બીજમાંથી ભક્તિનિષ્ઠારૂપી વૃક્ષ તથા આ ભક્તિનિષ્ઠારૂપી વૃક્ષ વિષે યથાકાળે ભગવાનના અનુગ્રહથી જ્ઞાનનિષ્ઠારૂપી ફળ ફલિત થાય છે.

વળી જેમ ફળ ફલિત થતાં વૃક્ષ નાશ પામતું નથી, તેમ જ્ઞાનનિષ્ઠારૂપી ફળ ફલિત થતાં ભક્તિનિષ્ઠા નાશ પામતી નથી; પરંતુ જેમ વૃક્ષ ફળથી અને ફળ વૃક્ષથી શોભે છે, તેમ ભક્તિ [ભક્તિનિષ્ઠા] જ્ઞાનથી [જ્ઞાનનિષ્ઠાથી] અને જ્ઞાન [જ્ઞાનનિષ્ઠા] ભક્તિથી [ભક્તિનિષ્ઠાથી] શોભે છે.

આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, જેમ બીજનો ફળમાં અને ફળનો બીજમાં અંતભાવ છે, તેમ કર્મનિષ્ઠારૂપી બીજનો [સાધનનો] જ્ઞાનનિષ્ઠારૂપી ફળમાં અને જ્ઞાનનિષ્ઠારૂપી ફળનો કર્મનિષ્ઠારૂપી બીજમાં [સાધનમાં] અંતભાવ છે; અને

જેમ વૃદ્ધ બીજ તથા બન્ને વિષે ઓતપ્રોત થઈ ને રહેલું છે, તેમ ભક્તિનિષ્ઠા કર્મનિષ્ઠા તથા જ્ઞાનનિષ્ઠા બન્ને વિષે ઓતપ્રોત થઈ ને રહેલી છે.

ભગવદ્ગીતામાં સમસ્ત વેદશાસ્ત્રના તત્ત્વજ્ઞાન તથા જ્ઞાનપ્રાપ્તિનાં સાધનોનું નિરૂપણ છે. તેથી ગીતા બ્રહ્મવિદ્યા તથા યોગશાસ્ત્ર કહેવાય છે. આ અંતિમ શ્લોકમાં ભગવાને સમસ્ત ગીતાશાસ્ત્રનો ઉપસંહાર કર્યો છે. અર્થાત્ આ શ્લોકમાં ભગવાને બ્રહ્મવિદ્યાનો [જ્ઞાનનો-જ્ઞાનનિષ્ઠાનો] તથા યોગશાસ્ત્રનો [કર્મનિષ્ઠાનો-ભક્તિનિષ્ઠાનો] ઉપસંહાર કર્યો છે.

પરંતુ જેમ જુદેજુદે સ્થળે જોઈ રહેવા છતાં ચિત્રની આંખ પ્રત્યેકને પોતાની સામે જ જોતી પ્રતીત થાય છે, તેમ ભગવાનના આ સમસ્ત ગીતાશાસ્ત્રના ઉપસંહારરૂપ અંતિમ વચન વિષે શ્રેયોદઘિટથી કેટલાક બ્રહ્મનિષ્ઠા આચાર્યોને જ્ઞાનનિષ્ઠાના ઉપસંહારરૂપ અર્થ પ્રધાન પ્રતીત થાય, કેટલાક બ્રહ્મનિષ્ઠા આચાર્યોને ભક્તિનિષ્ઠાના ઉપસંહારરૂપ અર્થ પ્રધાન પ્રતીત થાય, તથા કેટલાક બ્રહ્મનિષ્ઠા આચાર્યોને કર્મનિષ્ઠાના ઉપસંહારરૂપ અર્થ પ્રતીત થાય, એમાં કાઈ આશ્ચર્ય નથી.

આથી સિદ્ધ થાય છે કે, યોગેશ્વર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું ગીતાશાસ્ત્રરૂપી વચન ભગવાનના પુરુષોત્તમસ્વરૂપની પેઠે વાણીથી પર છે. ભગવાનના વચનનો અર્થ કે ભાવ વાણીથી મર્યાદિત કરવો શક્ય નથી. ભગવાનના વચન વિષે 'આ એક જ અર્થ' કે ભાવ વિવક્ષિત છે, અને તેનાથી ખીન્ને કોઈ અર્થ કે ભાવ વિવક્ષિત નથી' એવા દુરાગ્રહને સ્થાન નથી. જે વચનનો અર્થ ત્રણે કાળ વિષે સત્ય છે, તથા જે વચનો ભક્ત અર્જુનને નિમિત્ત કરી મનુષ્યમાત્રના શ્રેય માટે કહેવામાં આવ્યા છે, તેને દેશની, કાળની કે વાણીની મર્યાદા કેમ સંભવે ?

તેથી ભગવાન ભાષ્યકાર વગેરેએ જ્ઞાનનિષ્ઠાના ઉપસંહારરૂપ અર્થ પ્રતિપાદન કરેલા હોવા છતાં, ભક્તિનિષ્ઠાના ઉપસંહારરૂપ અર્થ પ્રતિપાદન કરી, શ્રીમધુ-સૂદનાચાર્ય કહે છે :—“ ભગવદભિપ્રાયવર્ણને કે વર્ગ વરાકાઃ । ભગવાનના અભિ-પ્રાયનું વર્ણન કરવામાં અમે ખિચારા કોણમાત્ર છીએ ? ” વેદવાણીના રહસ્યરૂપ જે આ પરમપુરુષનું [ભગવાનનું] ગીતા નામનું વચન છે, તેનું વ્યાખ્યાન અતિ નિપુણતા વિનાના કોણ કરી શકે ? મેં જે બાલ્યશુદ્ધિથી તેનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે, તે તો નિષ્કારણ શ્રેય કરનારા મહાત્માઓના વિતોદને માટે જ છે.”

બ્રહ્મનિષ્ઠા આચાર્યોએ આ શ્લોકના પ્રતિપાદન કરેલા ઉપરોક્ત બધા અર્થો જ શ્રેયઃસાધક હોવાથી મુમુક્ષુને અનુષ્ઠાન કરવા યોગ્ય છે. તેથી મુમુક્ષુએ ભગવાનના આ અંતિમ વચન વિષે 'જ્ઞાનનિષ્ઠાના ઉપસંહારરૂપ અર્થ' યુક્ત છે, અથવા ભક્તિનિષ્ઠાના ઉપસંહારરૂપ અર્થ યુક્ત છે, અથવા 'કર્મનિષ્ઠાના

ઉપસંહારરૂપ અર્થ યુક્ત છે' એ પ્રકારના મિથ્યા જ્ઞાપ, વિતંડા કે વાદનો [ગી. ૧૦-૩૨] સર્વાયા પરિત્યાગ કરવો, અને ભક્ત અર્જુનના 'ઠરિયે વચનં તવ' એ વચનનું નિત્ય-નિરંતર અનુસંધાન કરી, પોતાના અધિકારને અનુરૂપ ઉપરોક્ત કોઈ પણ અર્થનું અનુધ્યાન કરવું.

તાત્પર્ય એ છે કે, અંતઃકરણની શુદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલા ઉત્તમ અધિકારી પુરુષે જ્ઞાનનિષ્ઠારૂપ કે ભક્તિનિષ્ઠારૂપ અર્થનું અનુધ્યાન કરવું; તથા અંતઃકરણની શુદ્ધિ વિનાના મંદ અધિકારી પુરુષે કર્મનિષ્ઠારૂપ અર્થનું અનુધ્યાન કરવું, કારણકે ધર્મનિષ્ઠ પુરુષ જ અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા આત્મનિષ્ઠ થવાને યોગ્ય થાય છે [૬૬].

અવતરણિકા :—હવે ગીતાશાસ્ત્રના સંપ્રદાયવિધિને કહે છે :

इदं ते नातपस्काय नामक्ताय कदाचन ।

न चाश्रूथपवे वाच्यं न च मां योऽभ्यस्यति ॥ ૬૭ ॥

અન્વયાથ^૧ :—તે તારા હિત માટે કહેલું 'इदं' આ ગીતાશાસ્ત્ર કદાચન ક્યારે પણ અતપસ્કાય તપરહિતને ન નહિ અમક્તાય ભક્તિરહિતને ન નહિ અશ્રૂથપવે શુશ્રૂષાથી રહિતને ન નહિ ચ તથા યઃ જે માં મારી અભ્યસ્યતિ અસૂચા કરે છે, તેને ન વાચ્યં ઉપદેશ કરવા યોગ્ય નથી [૬૭].

શબ્દાર્થ^૨ :—આ ગીતાશાસ્ત્ર તપરહિતને, ભક્તિરહિતને, શુશ્રૂષાથી રહિતને તથા જે મારી અસૂચા કરે છે, તેને ઉપદેશ કરવા યોગ્ય નથી [૬૭].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! 'इदं' = આ સંસારના ઉન્નિષ્ઠ માટે કહેલું આ ગીતાશાસ્ત્રના અર્થનું રહસ્ય અતપસ્કાય = ઇન્દ્રિયનિગ્રહથી રહિત [મધુ.], વિહિત કર્મોનું અનુધ્યાન ન કરનારને [ચંકરાનંદ], અમક્તાય = શુરુ તથા દેવની ભક્તિરહિતને, અશ્રૂથપવે = શુરુની સેવા-શુશ્રૂષાથી રહિતને, તથા યો મામ્ અભ્યસ્યતિ = મારી અસૂચા કરનારને-મારા ગુણુમાં દોષનો આરોપ કરી મારે દ્વેષ કરનારને ન વાચ્યમ્ = ઉપદેશ કરવા યોગ્ય નથી.

તપસ્વી, ભક્ત, સેવાપરાયણ તથા ભગવાન વિષે દોષદષ્ટિથી રહિત, શ્રીકૃષ્ણમાં અનુરાગવાળા પુરુષને જ આ ગીતાશાસ્ત્રનો ઉપદેશ કરવો [શા. ભા.]. ઉપરોક્ત ચાર વિશેષણો પૈકી જેને વિષે એક પણ વિશેષણનો અભાવ હોય એવા પુરુષને ગીતાશાસ્ત્રનો ઉપદેશ કરવા યોગ્ય નથી, એ પ્રતિપાદન કરવા માટે ભગવાને આ શ્લોકમાં ચાર નકારનો ઉપયોગ કર્યો છે [મધુ.]. શુશ્રૂષા તથા ભક્તિ વિનાના તપસ્વી અથવા મેધાવીને પણ આ ગીતાશાસ્ત્રનો ઉપદેશ કરવો નહિ [શા. ભા.]. આથી સિદ્ધ થાય છે કે અધિકારી મુમુક્ષુને જ ગીતાશાસ્ત્રનો ઉપદેશ કરવો [ચંકરાનંદ].

દામિક, નારિતક, શઠ, અશ્રદ્ધાળુ તથા લક્ષ્મીની પુરુષને નહિ, પરંતુ જે ઉપરોક્ત દોષોથી રહિત બ્રાહ્મણલક્ષ, પ્રિય, સાધુસ્વભાવ તથા પવિત્ર હોય તેને જ બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરવો [ભાગ. ૧૧-૨૬-૩૦-૩૧].

અનધિકારી પુરુષને પ્રાપ્ત થઈ ને, જેદ પામતી વિદ્યાદેવી વિદ્યાના ઉપદેશ કરનારા બ્રાહ્મણોની સમીપ જઈ ને કહેવા લાગી.— ‘હે બ્રાહ્મણો ! મારું રક્ષણ કરો. હું તમારું ધન છું. અસુખવાળા, સંયમ વિનાના, ઋગ્દુભાવથી રહિત તથા કુટિલતાવાળા પુરુષને તમે મને આપશો નહિ કે જેથી હું વીર્યવાળી રહું. [મુક્તિકો. ઉપ. ૧-૫૧, સહિતા ૩-૪] કુલીન કન્યાની પેઠે મને સુપાત્ર અધિકારી પુરુષને જ આપો. જે, શુશ્રુવાનની નિંદા કરનારો છે, સ્વભાવે કુટિલ છે, જેને ઇન્દ્રિયો વશ નથી, જેને ગુરુ વિષે શ્રદ્ધા નથી, એવા અધમ પુરુષને નહિ; પરંતુ શમદમાદિ-સંપન્ન અધિકારી પુરુષને જ મને આપો ” [૬૩].

અવતરણિકા.—હવે ગીતાશાસ્ત્રના સપ્રધાયની પ્રવૃત્તિ કરનારા પુરુષને પ્રાપ્ત થનારા ફલને કહે છે :

ય इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।

भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यसंशयः ॥ ૬૮ ॥

અન્યવાચ્યું :—ય : જે ઇદમ્ આ પરમં ગુહ્યં પરમ ગુહ્ય ગીતાશાસ્ત્ર મદ્ભક્તેષુ મારા ભક્તોમાં અભિધાસ્યતિ સ્થાપન કરશે—પાઠસહિત અર્થની સાથે કહેશે તે મયિ મારે વિષે પરાં ભક્તિ પરાભક્તિ કૃત્વા કરીને મામ્ માને એવ જ એવ્યસિ પામશે મહંશયઃ એમાં સંશય નથી [૬૮].

શબ્દાર્થ :—જે આ પરમ ગુહ્ય શાસ્ત્ર મારા ભક્તોમાં સ્થાપન કરશે તે મારે વિષે પરાભક્તિ કરીને, મને જ પામશે, એમાં સંશય નથી [૬૮].

વિવેચન :—હે અર્જુન ! જે શ્રોત્રિય બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષ [સંકરાનંદ] આ મોક્ષરૂપી ફળ આપનારું અત્યંત ગુહ્ય ગીતાશાસ્ત્ર મદ્ભક્તેષુ = એકમાત્ર મારું જ શરણ લેનારાઓ અથવા પૂર્વ મોક્ષમાં નિરૂપણ કરેલાં વિરોધણોથી યુક્ત અધિકારી પુરુષોને [સંકરાનંદ] અભિધાસ્યતિ = અંધરૂપે કે અર્થરૂપે કથન કરશે [શા. ભા.], ‘ગીતાશાસ્ત્રનું’ જ્ઞાન કરવાથી પરમશુરુ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની મારાથી સેવા થાય છે,’ એમ સમજી જે મારા ભક્તોને આ શાસ્ત્ર કહેશે [શા. ભા., મધુ.], અથવા શુશ્રૂષા વગેરેની અપેક્ષાથી નહિ, પરંતુ કેવળ પરમ કરુણાથી અંધ તથા તેના અર્થનું ગ્રહણ કરે તે પ્રકારે વ્યાખ્યાન કરશે [સંકરાનંદ] તે મહાત્મા પુરુષ મારે વિષે પરાભક્તિ કરીને, મામ્ એવ એવ્યસિ = અભેદરૂપે મને જ પામશે, એમાં સંશય નથી [૬૮].

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृतमः

भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ ૬૯ ॥

અન્યવાર્થ:—ચ વળી મનુષ્યેષુ મનુષ્યોમાં તસ્માત્ તેથી અન્ય: ખીજે કશિત્ કોઈ પણ મે મારું પ્રિયકૃતમઃ અતિશય પ્રિય કરનાર ન ભવિતા થવાનો નથી ચ તથા ભુવિ પૃથ્વીમાં-મનુષ્યોમાં તસ્માત્ તેના કરતાં અન્ય: ખીજે મે મને પ્રિયતર: વધારે પ્રિય ન નથી [૬૯].

શબ્દાર્થ:—મનુષ્યોમાં તેના કરતાં મારું ખીજે કોઈ વધારે પ્રિય કરનાર નથી; અને આ પૃથ્વીમાં તેના કરતાં મને વધારે પ્રિય કોઈ થવાનો નથી [૬૯].

વિવેચન:—કે અર્થુન! ન ચ તસ્માત્ મનુષ્યેષુ કશિદ્ મે પ્રિયકૃતમઃ = પરમપુરુષ મગતાન શ્રીકૃષ્ણની સેવા થાય છે, એમ સમજી જે શ્રેષ્ઠત્રિય બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષ, મારા ભક્તોને આ ગીતાશાસ્ત્રનાં અર્થો તથા રહસ્યોનો ઉપદેશ આપે છે, “સ્વયં તીર્થઃ પરેવામિ તારવાય પ્રવૃત્તઃ । [શંકરાનંદ] જે સંસારથી મુક્ત થઈ, જગતને મુક્તિ તા [ધર્મના] પથે દોરવા પ્રવૃત્ત છે,” જે ગીતારૂપી અમૃતનું પાન કરાવી લોકસંગ્રહ કરે છે, તે પરમકારુણિક પુરુષ કરતાં ખીજે કોઈ પુરુષ મારું પ્રિય કરનારો નથી. આવા લોકસંગ્રહપરાયણ જ્ઞાની પુરુષ કરતાં મારું વધારે પ્રિય કરવાવાળો ખીજે કોઈ જૂનકાળમાં થયો નથી, વર્તમાન-કાળમાં વિષ્ણુમાન નથી, તથા ભવિષ્યમાં થવાનો નથી.

“ન ચ મુને એતસ્માદન્યશસ્ત્રમાર્થશાધનમસ્તિ । [નીલકંઠ] આ પૃથ્વીમાં ગીતાશાસ્ત્ર જેવું ખીજું કોઈ પરમાર્થનું સાધન નથી [નીલકંઠ].” સ્તોત્ર, મંત્ર, જપ, પૂજા વગેરે બહિરંગ સાધનોનું અનુષ્ઠાન કરનારાઓ કરતાં યોગ, તપ, ધ્યાન વગેરે અંતરંગ સાધનોનું અનુષ્ઠાન કરનારા મને વધારે પ્રિય છે. “તેન્યઃ સર્વેભ્યઃ પ્રિયો ગીતાયોપદેશઃ । [શંકરાનંદ] તે સર્વના કરતાં ગીતાના અર્થનો ઉપદેશ કરનાર બ્રહ્મવિત્ પાત મને પ્રિય છે” [૬૯].

અનુવર્તણિકા:—ગીતાશાસ્ત્રાઠનસ્ત્વ પદમ્ । હવે ગીતાશાસ્ત્રના અભ્યસનનું [પારાયણનું] ક્ષણ કહે છે :

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।

ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥ ૭૦ ॥

અન્યવાર્થ:—ચ તથા યઃ જે ભાવયોઃ આપણા બેનાં આ ધર્મ્ય ધર્મયુક્ત-ધર્મરૂપ સંવાદમ્ સંવાદનું અધ્યેષ્યતે અભ્યસન કરશે તેન તેનાથી

જ્ઞાનયજ્ઞેન જ્ઞાનપત્રવડે અહમ્ હું' ઇષ્ટ. સ્યામ પૂજ્યો છું' इति એવો મે મતિઃ
મારો મત છે—મારો નિશ્ચય છે [૭૦].

શબ્દાર્થઃ—જે આપણા બેના આ ધર્મયુક્ત સંવાદનું [ગીતાશાસ્ત્રનું] અધ્યયન કરશે, તેનાથી હું જ્ઞાનપત્રવડે પૂજ્યો છું, એવો મારો મત [નિશ્ચય] છે. [૭૦].

વિવેચન.—હે અર્જુન! જે મનુષ્ય, આપણા હ્રિં ધર્મ્યમ્ સંવાદમ્ = આ ધર્મયુક્ત સંવાદરૂપ ગીતાશાસ્ત્રનું [મધુ. વગેરે], આત્મજ્ઞાનની સિદ્ધિના કારણ-રૂપ આ ગીતાશાસ્ત્રનું [શંકરાનંદ] અધ્યેયતે = નિશ્ચય જિયમેન પઠિષ્યતિ । [શંકરાનંદ] નિયમપૂર્વક નિત્ય જપરૂપે પાઠ કરશે; તેનાથી હું જ્ઞાનપત્રવડે પૂજ્ય ત થાઉં છું, એવો મે મતિઃ = મારો નિશ્ચય છે.

જો કે ગીતાશાસ્ત્રનો પાઠ કરનાર ગીતાના અર્થને નહિ જાણતા જ જપે છે, તોપણ તે ગીતાપાઠને સાંભળતાં મને 'આ પુરુષ મારો જ પ્રકાશ કરે છે' એવો નિશ્ચય થાય છે. આથી ગીતાપાઠ કરનારો મનુષ્ય કેવળ જપથી પણ અંતઃકરણની શુદ્ધિ તથા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિદ્વારા જ્ઞાનપત્રના રૂપરૂપ મોહને પામે છે; તે પછી ગીતાશાસ્ત્રના અર્થના અનુસંધાનપૂર્વક પાઠ કરનાર પુરુષને સાક્ષાત્ મોક્ષ જ મળે છે, એમા શું કહેવું ? [મધુ., શ્રીધર વગેરે].

“ક્લવિધિરેવાય નાર્થવાદઃ । [મધુ., સદાનંદ, ભા. ટી. વે. બી. ગી.]
આ રૂઢિવિધિ છે, અર્થવાદ નથી.” આ ગીતાશાસ્ત્રના પાઠ કરવાનું જે રૂઢિ
રૂઢિ મેં તને કહ્યું છે, તે કેવળ સ્તુતિમાત્ર છે, એમ સમજીશ નહિ, પરંતુ એ
સત્ય જ છે [નીલકંઠ].

ભગવાન વિદ્યુ કહે છે.—“ગીતાશ્રવેડહ તિષ્ઠામિ ગીતા મે ચોક્ષમ શ્રદ્ધમ્ ।
ગીતાજ્ઞાનગુણધ્રિય શ્રીસ્લોકાન્વાલયામ્યહમ્ । [ગીતામાહાત્મ્યમ્ ૭] હું ગીતાના
આશ્રમે રહું છું. ગીતા મારું ઉત્તર ઘર છે. ગીતાના જ્ઞાનનો આશ્રય
લઈને હું ત્રણ લોકનું પાલન કરું । પ્રારબ્ધ મુક્તિ મેં ગીતાશા-
સરતઃ સદા । ત મુક્તઃ સ મુક્તો દુઃખ મેલે । મેં મેં મેં મેં
તેનાથી સંતુષ્ટ રહી, જે પુરુષ મેં મેં મેં મેં
છે, તે જીવન્મુક્ત છે, તે સુખી છે । મેં મેં મેં મેં
નથી [ગીતામાહાત્મ્યમ્ ૨] [૭૦]

અન્યથાથઃ—યઃ જે નરઃ પુરુષ થયાવાન શ્રદ્ધાવાળો જ તથા અનસ્યઃ અમુખા વિનાનો થઈને અર્પિ કેવળ શૃણુવાત્ ગીતાશાસ્ત્રનું શ્રવણ કરે સઃ અર્પિ તે પણ મુક્તઃ મુક્ત થઈ પુણ્યકર્મણાં પુણ્ય કર્મ કરનારાઓને પ્રાપ્ત થતા શુભાત્ લોકાન્ શુભ લોકોને પ્રાપ્તુવાત્ પામે છે [૭૧].

શબ્દાથઃ—જે કોઈ મનુષ્ય શ્રદ્ધાવાળો તથા અમુખા વિનાનો થઈને, આ ગીતાશાસ્ત્રને કેવળ સાંભળે, તો તે પણ મુક્ત થઈ, પુણ્યકર્મ કરનારાઓના શુભ લોકોને પામે છે [૭૧].

નિવેચનઃ—હે અર્જુન ! જે કોઈ મનુષ્ય ભક્તિ અભણ હોય, મૂઠ્ઠા હોય, વઢ્ઠા હોય, સ્ત્રી હોય પરંતુ શ્રદ્ધાવાન = ગીતાશાસ્ત્રમાં, તેના વક્તામાં તથા પરમાત્મામાં શ્રદ્ધાવાળો થઈ [શંકરાનંદ] તથા અનસ્યઃ = અમુખાથી રહિત થઈ-ગીતાશાસ્ત્રના વક્તામાં દોષનું આરોપણ કયો વિના [શ્રીધર, વે. ધ. ગી. વગેરે] શૃણુવાત્ = ગીતાશાસ્ત્રનું નિત્ય શ્રવણ કરે છે [શા. ભા. વગેરે], અર્થના જ્ઞાન વિના કેવળ અક્ષરમાત્ર સાંભળે છે [મધુ. વગેરે] તે પણ મુક્તઃ = પાપથી મુક્ત થઈ, જ્યાં અશ્વમેધાદિ પુણ્યકર્મ કરનારા ધર્મોત્તમા વસે છે, તે શુભલોકોને પ્રાપ્ત થાય છે.

અહીં 'અર્પિ' શબ્દવડે ભગવાને કેમુતિકન્યાય સૂચિત કયો છે. જ્યારે ગીતાશાસ્ત્રના કેવળ અક્ષરમાત્રનું શ્રવણ કરનાર ઉત્તમ લોકોને પામે છે, તો પછી અર્થજ્ઞાનપૂર્વક ગીતાશાસ્ત્રનું શ્રવણ કે અધ્યયન કરનાર પુરુષ ઉત્તમ લોકોને પામે, એમાં શું કહેવું ? [શા. ભા., મધુ. વગેરે] [૭૧].

અવતરણિકાઃ—આચાર્યનો ધર્મ છે કે, આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ પર્યંત શિષ્યના સંશય—વિપર્યયો દાંત કરવા અત્યંત અનુગ્રહપૂર્વક પ્રયાસ કરવો, શાસ્ત્રનો અર્થ શિષ્યે મળવું કયો છે કે નહિ તે જાણવું તથા શિષ્યે યથાર્થ અર્થ ન મળવું કયો હોય, તો પુનઃ પુનઃ ઉપદેશ આપી, શિષ્યના મનનું સમાધાન કરી, તેને કૃતાર્થ કરવો. આ આચાર્યધર્મનો બોધ આપવાના હેતુથી, પરમશુભ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અંતયોગી તથા સર્વજ્ઞ હોવા છતાં 'લોકાનનુમૃતઃ' [અ. રા. અ. ૧૦-૩૪] લોકાચારનું અનુસરણ કરતા, ભક્ત અર્જુનને પ્રશ્ન પૂછે છે :

કચ્ચિદેતદ્ધૃતં પાર્થ ત્વયૈકાગ્રેણ ચેતસા ।

કચ્ચિદ્જ્ઞાનસંમોહઃ પ્રનપ્તસ્તે ધનન્નય ॥ ૭૨ ॥

અન્યથાથઃ—પાર્થ ! હે પાર્થ ! ત્વયા તે દૃત આ ગીતાશાસ્ત્ર એકાગ્રેણ એકાગ્ર ચેતસા ચિત્તથી થતું સાંભળ્યું કચ્ચિત્ કે કેમ ? ધનન્નય ! હે ધનન્નય ! જે તારો અજ્ઞાનસંમોહઃ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલો મોહ પ્રનપ્તઃ નાશ પામ્યો કચ્ચિત્ કે કેમ ? [૭૨].

જ્ઞાનયજ્ઞેન જ્ઞાનયજ્ઞવડે અહમ્ દું દૃષ્ટ. સ્યામ પૂજ્યો છું' इति એવો મે મતિઃ
મારો મત છે—મારો નિશ્ચય છે [૭૦].

શબ્દાર્થઃ—જે આપણા બેના આ ધર્મયુક્ત સંવાદનું [ગીતાશાસ્ત્રનું] અધ્યયન કરશે, તેનાથી દું જ્ઞાનયજ્ઞવડે પૂજ્યો છું, એવો મારો મત [નિશ્ચય] છે. [૭૦].

વિવેચનઃ—હે અર્જુન! જે મનુષ્ય, આપણા હમં ધર્મ્યમ્ સંવાદમ્ = આ ધર્મયુક્ત સંવાદરૂપ ગીતાશાસ્ત્રનું [મધુ. વગેરે], આત્મજ્ઞાનની સિધ્ધિના કારણરૂપ આ ગીતાશાસ્ત્રનું [શંકરાનંદ] અષ્ટોપ્પત્તે = નિત્યં નિયમેન વર્તિતિ [શંકરાનંદ] નિયમપૂર્વક નિત્ય જરૂરપે પાઠ કરશે; તેનાથી દું જ્ઞાનયજ્ઞવડે પૂજિત થાઉ છું, એવો મે મતિઃ = મારો નિશ્ચય છે.

જે કે ગીતાશાસ્ત્રનો પાઠ કરનાર ગીતાના અર્થને નહિ જાણતા જ જરૂર છે, તોપણ તે ગીતાપાઠને સાબળતાં મને 'આ પુરુષ મારો જ પ્રકાશ કરે છે' એવે નિશ્ચય થાય છે. આથી ગીતાપાઠ કરનારો મનુષ્ય કેવળ જરૂરથી પણ અંતઃકરણની શુદ્ધિ તથા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિદ્વારા જ્ઞાનયજ્ઞના ફળરૂપ મોક્ષને પામે છે; તો પછી ગીતાશાસ્ત્રના અર્થના અનુસંધાનપૂર્વક પાઠ કરનાર પુરુષને સાક્ષાત્ મોક્ષ જ મળે છે, એમા શું કહેવું? [મધુ., શ્રીધર વગેરે].

“ક્લવિધિરેવાયં નાર્યવાદઃ! [મધુ., સમનંદ, ભા. ટી. વે. પ્ર. ગી.] આ ફળવિધિ છે, અર્થવાદ નથી.” આ ગીતાશાસ્ત્રના પાઠ કરવાનું જે ફળ ફળ મેં તને કહ્યું છે, તે કેવળ સ્તુતિમાત્ર છે, એમ સમજશ નહિ, પરંતુ એ સત્ય જ છે [નીલકંઠ].

ભગવાન વિશ્વ કહે છે:—“ગીતાશ્રવેડહ તિષ્ઠાસિ ગીતા મે ચોત્તમ ગૃહમ્ । ગીતાજ્ઞાનમુગ્ધાત્રિય ત્રીલોકાન્પાલ્લવામ્બહમ્ । [ગીતાભાહાત્મ્યમ્ ૭] દું ગીતાના આશ્રમે નહું છું. ગીતા મારું ઉત્તર ઘર છે. ગીતાના જ્ઞાનનો આશ્રય લઈને હું ત્રણ લોકનું પાલન કરું છું.” “પ્રારબ્ધે મુજ્યમાનો હિ ગીતામ્યાસરતઃ સદા । ન મુક્તઃ સ મુક્તી લોકે કર્મણા નોપલિષ્યતે । પ્રારબ્ધવશાત્ જે મળે તેનાથી સંતુષ્ટ રહી, જે પુરુષ સદા ગીતાશાસ્ત્રના અભ્યાસમા પ્રીતિવાળો છે, તે જીવન્મુક્ત છે, તે સુખી છે, તથા તે કર્મોનાં શુભાશુભ ફળથી લેપાતો નથી [ગીતાભાહાત્મ્યમ્ ૨] [૭૦].

અવતરણિકાઃ—હવે ગીતાશાસ્ત્રના શ્રવણનું ફળ કહે છે :

શ્રદ્ધાવાનનશ્ચ શ્રુણુયાદપિ યો નરઃ ।

સોઽપિ મુક્તઃ શુભાંલોકાન્પ્રાપ્નુયાત્પુણ્યકર્મણામ્ ॥ ૭૧ ॥

અન્યથાથી:—યઃ જે નરઃ પુરુષ ધ્રુવાવાન્ શ્રદ્ધાવાળો ચ તથા અનસ્યઃ અસૂયા વિનાનો થઈને અગિ કેવળ શૃણુયાત્ ગીતાશાસ્ત્રનું શ્રવણ કરે સઃ અગિ તે પણ મુક્ત, મુક્ત થઈ પુણ્યકર્મણા પુણ્ય કર્મ કરનારાઓને પ્રાપ્ત થતા શુભાન્ લોકાન્ શુભ લોકોને પ્રાપ્તુયાત્ પામે છે [૭૧].

શાન્દાથી:—જે કોઈ મનુષ્ય શ્રદ્ધાવાળો તથા અસૂયા વિનાનો થઈને, આ ગીતાશાસ્ત્રને કેવળ સાંભળે, તો તે પણ મુક્ત થઈ, પુણ્યકર્મ કરનારાઓના શુભ લોકોને પામે છે [૭૧].

વિવેચન.—હે અર્જુન ! જે કોઈ મનુષ્ય ભયે અભણ હોય, મૂઠ હોય, વદ્ધ હોય, સ્ત્રી હોય પરંતુ ધ્રુવાવાન્ = ગીતાશાસ્ત્રમાં, તેના વક્તામાં તથા પગ્માત્મામાં શ્રદ્ધાવાળો થઈ [૮ કરાનંદ] તથા અનસ્ય = અસૂયાથી રહિત થઈ-ગીતાશાસ્ત્રના વક્તામાં દોષનું આરોપણ નથી વિના [શ્રીધર, વે. બ્ર. ગી. વગેરે] શૃણુયાત્ = ગીતાશાસ્ત્રનું નિત્ય શ્રવણ કરે છે [શા ભા વગેરે], અર્થના જ્ઞાન વિના કેવળ અક્ષરમાત્ર સાંભળે છે [મધુ વગેરે] તે પણ મુક્ત. = પાપથી મુક્ત થઈ, ન્યા અશ્વમેધાદિ પુણ્યકર્મ કરનારા ધર્માત્મા વડે છે, તે શુભલોકોને પ્રાપ્ત થાય છે.

અહીં 'અગિ' શબ્દવડે ભગવાને દૈમુતિકન્યાય સ્થિત કર્યો છે. ન્યાયે ગીતાશાસ્ત્રના કેવલ અક્ષરમાત્રનું શ્રવણ કરનાર ઉત્તમ લોકોને પામે છે, તો પછી અર્થજ્ઞાનપૂર્વક ગીતાશાસ્ત્રનું શ્રવણ કે અધ્યયન કરનાર પુરુષ ઉત્તમ લોકોને પામે, એમાં શું કહેવું ? [શા ભા, મધુ વગેરે] [૭૧].

અવતરણિકા:—આચાર્યનો ધર્મ છે કે, આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ પર્વત શિખરના સપ્ત—વિપર્વયો વાત કરવા અત્યંત અનુગ્રહપૂર્વક પ્રયાસ કરવો, શાસ્ત્રનો અર્થ શિષ્યે ગ્રહણ કર્યો છે કે નહિ તે જાણવું તથા શિષ્યે યથાર્થ અર્થ ન ગ્રહણ કર્યો હોય, તો પુનઃ પુનઃ ઉપદેશ આપી, શિષ્યના મનનું સમાધાન કરી, તેને કૃતાર્થ કરવો આ આચાર્યધર્મનો ભોધ આપવાના હેતુથી, પરમશુર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અત્યંતીમી તથા સર્વશ હોવા છતાં 'લોકાનનુવૃત્તઃ' [અ રા. અ ૧૦-૩૪] લોકાચારનું અનુસરણ કરતા, ભક્ત અર્જુનને પ્રશ્ન પૂછે છે :

કચ્ચિદેતચ્છૂતં પાર્યં ત્વયૈકાગ્રેણ ચેતસા ।

કચ્ચિદ્જ્ઞાનસંમોહઃ પ્રનપ્લવતે ધનઙ્ગય ॥ ૭૨ ॥

અન્યથાથી.—પાર્યં ! હે પાર્યં ! ત્વયા તે એતત્ આ ગીતાશાસ્ત્ર એકાગ્રેણ એકાગ્ર ચેતસા ચિત્તથી ધ્રુત સાંભળ્યું કચ્ચિત્ કે કેમ ? ધનઙ્ગય ! હે ધનઙ્ગય ! તે તારો અજ્ઞાનસંમોહ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલો મોહ પ્રનપ્લવઃ નાશ પામ્યો કચ્ચિત્ કે કેમ ? [૭૨].

શબ્દાર્થ :—હે પાર્થ ! તે આ ગીતાશાસ્ત્ર એકાગ્ર ચિત્તથી સાંભળ્યું કે કેમ ? તથા તારો આ અજ્ઞાનથી ઊપજેલો મોહ નાશ પામ્યો કે કેમ ? [તે મને કહે] [૭૨].

વિવેચન :—કચિત્ એતદ્ શ્રુત પાર્થ ત્વયા એકાગ્રેણ ચતસા = હે અર્જુન ! મેં તને આ ગીતાશાસ્ત્રનો ઉપદેશ કર્યો તે તે એકાગ્ર ચિત્તથી સાંભળ્યો કે કેમ ? તે આ ગીતાશાસ્ત્ર શુદ્ધિ પ્રિયે સ્થિત ચ્યુ છે કે, હજુ પણ ધર્માધર્મ વિશે સંકટપ-નિકટપ કરે છે, અથવા તે પ્રમાદથી સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કયું છે ? [શા ભા]

વળી હે ધનન્ય ! તારો આ કુચ્છેત્રમા અજ્ઞાનથી ઊપજેલો બજાનસમોહ = વિચિત્તમાય । [શા ભા] સ્વાભાવિક અવિવેકપણુ-ચિત્તની મૂઢતા [શા. ભા], વિપર્યય [મધુ], દેહાદિ અનાત્મ પદાર્થીમા આત્મપણાની શુદ્ધિ તથા સ્વધર્મ-રૂપી યુદ્ધમા અધર્મપણાની શુદ્ધિ [નાનકઠં] પ્રનષ્ટ = નાશ પામી છે કે કેમ ? સર્વકાળે મારે વિશે મન તથા શુદ્ધિને સ્થિર કરી, સમ, દન તથા કર્તૃત્વનો ત્યાગ કરી, આ સ્વધર્મરૂપી યુદ્ધ કરવાથી તું પાપ કે પ્રત્યવાયને નહિ, પરંતુ શીઘ્ર પન્થ શ્રેય રૂપી શાશ્વત ધ્યાનને પ્રાપ્ત થશે, એ વિશે તને નિશ્ચયાત્મક શુદ્ધિ થઈ છે કે કેમ ? તે તું મને નિભયપણે કહે

‘ યદિ ન નષ્ટ સ્વાત્તર્હિ પુનઃપ્રવેક્ષ્યામિ । [મધુ , કેશવ, સદાનંદ વગેરે] જો મારા આ ગીતાશાસ્ત્રના ઉપદેશથી તારો મોહ [વિપર્યય-ત્રમ-અવિવેક] ન નાશ પામ્યો હોય, તો તારા મનનું સંપૂર્ણપણે સમાધાન કર્યા માટે હું તને ફરીથી ઉદેશ કરીશ ”

“ શાસ્ત્રા વિષ્ણુરોપસ્ય જગતો યો હૃદિ સ્થિતઃ । વિ પુ ૧-૧૭-૨૦] સર્વો-ત્થામી સર્વં તથા સર્વંતુ શાસન કરનાર પરમશુર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ભક્ત અર્જુનને પ્રશ્ન પૂછે છે એ નસતુત પ્રશ્ન નથી, પરંતુ આચાર્યધર્મની અનુપમ શિક્ષા [ખોલ] છે જ્ઞાનીનો આચાર અજ્ઞાનને પ્રમાણરૂપ હોઈ અનુસરણ કરવા યોગ્ય છે, પરંતુ પરમશુર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો આચાર જ્ઞાની [બ્રહ્મનિષ્ઠ આચાર્ય] તથા અજ્ઞાનીને [કોઈ પણ શિક્ષા આપનાર પુરુષને] પણ પ્રમાણરૂપ છે, અને તેથી બ્રહ્મનિષ્ઠ આચાર્ય કે કોઈ પણ શિક્ષા આપનાર પુરુષને તે આદરપૂર્વક અનુસરણ કરવા યોગ્ય છે

“ કોઈ પણ શિક્ષા [ઉપદેશ] આપનાર પુરુષે શિષ્યની ઉપેક્ષા ન કરવી, તથા સર્વજ્ઞે, સર્વ સંજોગોમા પ્રસન્નવત્તે, ક્ષોભ પામ્યા પિના શિષ્યના મનનું સમાધાન કર્યા પુન પુન પ્રયાસ કરવો, ” એ ભગવાનના અનુપમ આચારનો મોધ છે

ભગવાન રામને મોહ નિવૃત્ત કરવા માટે બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ આપ્યા પંડી, આજ શ્રુતિસ્મૃતિસિદ્ધ આચારનું અનુસરણ કરતાં, વસિષ્ઠમુનિ સર્વેષ્ઠ હોવાનું જાણતાં ભગવાન રામને પૂછે છે:—‘હે રામચંદ્રજી! હવે તમે બીજું શું સાબળવા ઇચ્છો છો? હવે આજે તમે કેવી સ્થિતિ અનુભવો છો? હવે આ જગતના આમાસને કેવા પ્રકારે જુઓ છો તે મને કહો? [યો. વા. નિ. પ્ર. [ઉ.] ૨૦૧-૭-૮] [૭૨].

અવતરણિકા :—હવે કૃતચના દર્શાવતો અર્જુન ભગવાનના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે :

મર્જુન ઉવાચ ॥ અભ્યુત્તરો મોહ્યા :

નષ્ટો મોહઃ સ્મૃતિર્લઙ્ગા ત્વત્પ્રસાદાન્મયાઽચ્યુત ।

સ્થિતોઽસ્મિ ગતસંદેહઃ કરિણ્યે વચનં તવ ॥ ૭૩ ॥

અન્યથાથ :—અચ્યુત ! હે અચ્યુત ! ત્વત્પ્રસાદાત્ આપની કૃપાથી મોહઃ નષ્ટઃ મારો મોહ નાશ પામ્યો છે, મયા મેં સ્મૃતિઃ આત્મજ્ઞાનરૂપ સ્મૃતિ [યા. ભા.] લઙ્ગા પ્રાપ્ત કરી છે અને તેથી [યા. ભા., મધુ. વગેરે] ગતસંદેહઃ સંશયપરહિત થઈ સ્થિતઃ અસ્મિ આપની આજ્ઞાનું પાલન કરવા બિન્નો છું. જીવનપર્યંત હું તબ આપનું વચન વચન કરિણ્યે પાળીશ [૭૩].

શબ્દાર્થ :—હે અચ્યુત ! આપની કૃપાથી મારો મોહ નાશ પામ્યો છે, મને સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થઈ છે, તેથી સંશયપરહિત થઈ, હું આપની આજ્ઞાનું પાલન કરવા બિન્નો છું. હું જીવનપર્યંત આપનું વચન પાળીશ [૭૩].

વિવેચન :—હે શરણાગતની પીડા હરનારા! હે અચ્યુત ! હે કૃતરથ ભગવન ! નષ્ટઃ મોહઃ = “અજ્ઞાનં ચ નિરસ્ત્ર ને જ્ઞાનવિજ્ઞાનનિષ્ઠયા” [ભાગ. ૧૨-૬-૭] જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનની નિષ્ઠાથી મારું અજ્ઞાન નાશ પામ્યું છે.” પરમકૃપાળુ એવા આપના આ ગીતાશાસ્ત્રી અક્રોધિત ઉપદેશથી જ્ઞાન-વિજ્ઞાન વિષે પરિનિષ્ઠિત થવાથી, સર્વ અનર્થોના કારણરૂપ તથા સમુદ્ર જેવો દુસ્તર આ મારો મોહ [વિપર્યાય] નાશ પામ્યો છે. હું કૃતાર્થ થયો છું. આપે મારું ઉપર અનુમોદ કર્યો છે.

સ્મૃતિઃ લઙ્ગા = મને આત્મજ્ઞાનરૂપી સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થઈ છે [યા. ભા., મધુ.]. ‘અવિદ્યાકૃત કટૃત્વ, ભોક્તૃત્વ, આદિ સમસ્ત સંસારથી નિર્મુક્ત, નિત્ય, કૃતરથ, અસંગ, ચિદ્રૂપ, નિષ્કલ, નિષ્કલ્પ, શાંતસ્વરૂપ એવો વેદશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ આત્મા હું જ છું,’ એવી સ્વાત્મનત્તવવિષયક સ્મૃતિ મને પ્રાપ્ત થઈ છે [શંકરાનંદ]. સ્વર્ગ-નમમાં આપના સખા નરન્દ્રપિ તરીકે જે આત્મજ્ઞાનરૂપી સ્મૃતિ મને હતી,

તથા જે આ જન્મમાં વિનાશ [પરાજય] પામી હતી, તે સ્મૃતિ આપના અનુ-
ગ્રહથી મને પુનઃ પ્રાપ્ત થઈ છે [કેશવ]. આ પ્રકારે મારું જ્ઞાન 'ચ્યુત' =
વિનાશને પ્રાપ્ત થયું, પરંતુ આપ 'સદૈકરસજ્ઞાનમ્' = સર્વદા એકરસ જ્ઞાનસ્વરૂપ
હોવાથી, અમ્યુતના સંબોધનને જ યોગ્ય છે [કેશવ].

સ્થિતઃ અસ્મિ મતસદેહઃ = આ આત્મજ્ઞાનરૂપી સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થવાથી
હું સંઘર્ષરહિત થઈ આપની આજ્ઞામાં બિભો છું. કરિષ્યે વચનં તવ = હું આપનું
વચન પાળીશ. હું શુભનપથે ત આપની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તીશ.

જેમ સૂર્યના સગથી કમળ પ્રસુદ થાય, તેમ આપના પ્રસાદથી હું પ્રસુદ
થયો છું. જેમ શરદઋતુમાં વરસાદની ઝાડળ અરત પામી જાય છે, તેમ મારી
શ્રાંતિ અરત પામી છે. મારા સર્વ સંશયો શાંત થયા છે. મદથી, મોહથી,
માનથી, માત્સર્યથી રહિત થયેલો, શોકથી રહિત થયેલો અને આત્મસ્વરૂપને
પ્રાપ્ત થયેલો હું, નિશ્ચયવાળી સ્વચ્છ શુદ્ધિથી આપ કહો છો તેમ નિઃશંક રીતે
કરીશ [યો. વા. નિ. પ્ર. [પૂ.] [૧૨-૨૬-૨૮].

જેમ સુવર્ણની શ્યામતાને અગ્નિ બાળી નાખે, તેમ આપે મારા મોહરૂપ
મેલ બાળી નાખ્યો છે. હું સર્વ પ્રકારે સંપૂર્ણ થઈ રહ્યો છું. હું તત્ત્વજ્ઞ
થતાં જાગી ગયો છું. હું નિર્વિકાર થઈ રહ્યો છું. હું નિર્વાણને પ્રાપ્ત થયો
છું. મને હવે કોઈ પ્રકારની આકાંક્ષા નથી. જે કહેવાનું હતું તે આપે કહ્યું,
તથા જે જાણવાનું હતું તે મેં જાણી લીધું. કૃતકૃત્ય થઈ રહેલી આપની અમૃતરૂપ
વાણી હવે સુખેથી વિશ્રાંતિને પ્રાપ્ત થાઓ ! [યો. વા. નિ. પ્ર. [ઉ.] ૨૦૩-૫૦-૫૧].

“શરણં તે મજામીશં શરણ્યં ભક્તવત્સલ । [અ. રા. ધુ. ૩-૭૮] છે
ભક્તવાસલ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ! શરણાગતઃક્ષક એવા આપને હું શરણે છું.”
અને હવે પછી—

ન ગુપ્ત્યામિ ન હૃપ્ત્યામિ ન ગુપ્ત્યામિ ન રોદિમિ ।

કાર્યં કાર્યં કરોમ્યેકો અન્તિર્દૂર ગતા મમ ॥ [ભગવાન રામ]

શંકા :—તસ્ય કાર્યં ન વિવતે । [ગી. ૩-૧૭] જ્ઞાનીને કોઈ પણ કર્તવ્ય
રહેતું નથી. જ્ઞાનીને સાધ્યના અભાવે સાધનનું કોઈ પ્રયોજન નથી. શ્રુતિ પણ
કહે છે કે, જ્ઞાનીને કોઈ પણ કર્તવ્ય રહેતું નથી; અને જો કોઈ પણ કર્મ
કર્તવ્યરૂપે રહેતું હોય તો તે તત્ત્વવેદી નથી [ગ્યાઔદિદ્યૈન ૧-૨૩]. તેથી
અવિદ્યાથી મુક્ત અર્જુને 'કરિષ્યે વચનં તવ ।' હું આપનું વચન પાળીશ”
એમ જે ભગવાનને કહ્યું તે યુક્ત છે [શંકરાનંદ].

સમાધાન — જોકે આરૂઢને [જ્ઞાનીને] કર્મોચરણ આવશ્યક નથી, તો પણ જનક, અશ્વપતિ વગેરે જીવન્મુક્તોની પેઠે ભક્ત અર્જુનનું કર્મોચરણ લોકસગ્રહ માટે છે

“લોકસમહનનાપિ સપદ્યન્ નર્તુમર્હસિ । [ગી. ૩-૨૦] ચચદાચરતિ શ્રેષ્ઠસ્ત-
ત્તદેવેતરો જન । [ગી. ૩-૨૧] इति भगवता पूर्वं यदुक्तं तन्मनसि
निघायोच्यते ‘करिष्ये वचनं तव’ इति । [ય કરાનંદ] ‘લોકસગ્રહ
નિચારીને પણ તું કર્મ કરવાને જ યોગ્ય છે’, જે જે કર્મને શ્રેષ્ઠપુરુષ
આચરે છે, તે તે કર્મને બીજા સાધારણ મનુષ્યો આચરે છે’ એ જે પૂર્વે ભગવાને
કહેતું, એ વચનોની શ્રુતિને લીધે ભક્ત અર્જુને ‘હું તમારું વચન કરીશ’ એમ
કહ્યું છે”

‘તત્તો યુવ નવાન્તમ્—‘કરિષ્ય વચન તવ’ इति । [ય કરાનંદ] તેથી ‘હું
તમારું વચન પાળાશ’ એમ જે ભક્ત અર્જુને કહ્યું છે, તે યુક્ત જ છે”

“ભગવદુક્ત યાજ્ઞ સઽ પરિત્યજ્ય માં પર વ્રજ્યાત્તમનુસધહોત્યેતદર્થાવબોધક
‘સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામક શરણં વ્રજ’ इति ચરમવચનं हृदि स्थमनुवदति—‘करिष्ये
वचनं तव’ इति । [ય કરાનંદ] ‘બાહ્ય સર્વનો ત્યાગ કરી મારું પરબ્રહ્મનું
જ સદા અનુસરન કર’ એ અર્થના અવમોધક ‘સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામક
શરણં વ્રજ’ એ હૃદયસ્થિત ભગવાનના અતિમ વચનનો ભક્ત અર્જુન અનુવાદ
કરે છે — ‘કરિષ્ય વચન તવ’ જે અર્થ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી એટલે કે ભગવાનના
અતિમ વચન વડે સિદ્ધ છે, તે અર્થ ભક્ત અર્જુન આ વચન વડે ચક્ત
કરે છે”

અધ્યાય

“યાવજ્જીવ ચ કરિષ્ય વચનં તવ ભગવત્ પરમશુરોરાજ્ઞા પાલયિष्यामीति પ્રયા
સસાત્વત્પરધનેન ભગવન્તમર્જુન પરિતોષયામામ । [મધુ] ‘જીવન પર્વત હું
આપનું વચન કરીશ એટલે કે પરમશુર । આપ ભગવાનની આજ્ઞાનું હું
અવશ્ય પાલન કરીશ’ એ પ્રમાણે ભગવાનના ઉપદેશની સફળતાનું કથન કરી
ભક્ત અર્જુને ભગવાનને સતુષ્ટ કર્યો”

“અનન ગીતાશાસ્ત્રાધ્યાયિનો ભગવત્પ્રસાદાદ્વચન મોક્ષફલપર્યન્ત જ્ઞાન મયતીતિ
શાસ્ત્રફલમુપસદ્દતમ્ । [મધુ] આ કથનપરે ગીતાશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરનારને,
ભગવાનની કૃપાથી મોક્ષરૂપર્થ ત આત્મજ્ઞાન અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, એ પ્રકા-
રના આ ગીતાશાસ્ત્રના ફળનો ઉપસહાર કર્યો” [૭૩]

અવતરણિકા :—“ પરિત્રાપ્તઃ શાસ્ત્રાર્થઃ । અધેદાનોઃ કથાસંબદ્ધપ્રદર્શનાર્થઃ । સજય ઉવાચ । [શા. ભા. વગેરે] અહીં ગીતાશાસ્ત્રનો અર્થ સમાપ્ત થયો. હવે ગીતાશાસ્ત્રની કથાનો સંબંધ દેખાડવા માટે સંજય રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે ” :

સજય ઉવાચ । સંજય બોલ્યો :

इत्यहं वामुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।

संवादमिममश્રौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ૭૪ ॥

અન્યથા :—ઈતિ એ પ્રમાણે વામુદેવસ્ય ભગવાન વામુદેવનો ચ તથા મહાત્મનઃ મહાત્મા પાર્થસ્ય અર્જુનનો હમ્ આ અદ્ભુત અદ્ભુત તથા રોમહર્ષણં ર્થાં જિભા કરે એવો સંવાદમ્ સંવાદ અહમ્ મે અર્જીયમ્ સાંભળ્યો [૭૪].

રાષ્ટ્રદાર્થ :—આ પ્રમાણે ભગવાન વામુદેવ તથા મહાત્મા અર્જુનનો આ અદ્ભુત તથા ર્થાં જિભા કરે એવો સંવાદ મેં સાંભળ્યો [૭૪].

વિવેચન :—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! આ પ્રમાણે સર્વજ્ઞ, સર્વવક્ત્રિમાન ભગવાન વામુદેવ તથા મહાનુભાવ ભક્ત અર્જુનનો આ સંવાદમ્ = પ્રત્ય પ્રતિવચનરૂપ આ ગીતાગ્રંથ [ચંકરાનંદ વગેરે] મેં સાંભળ્યો. આ સંવાદ અદ્ભુતમ્ = અત્યંત વિસ્મય પમાડનારો [શા. ભા.], તથા પૂર્વે ન સાંભળેલો, અતિ મંભીર, અમેયાર્થક, અઘોષિક તથા અદ્ભુત રસવાળો હોવાથી [ચંકરાનંદ], તથા લોક વિશે અસંભાવ્યમાન હોવાથી, રોમહર્ષણમ્ = શરીરનાં ર્થાં જિભા કરે એવો છે.

અહીં કેટલાક ‘ મહાત્મનઃ ’ શબ્દ ભક્ત અર્જુનનું વિશેષણ છે એવો અર્થ કરે છે [શા. ભા. વગેરે], કેટલાક ‘ મહાત્મનઃ ’ શબ્દ ભગવાન વામુદેવનું વિશેષણ છે એવો અર્થ કરે છે [રા. ભા. વગેરે], તથા કેટલાક ‘ મહાત્મનઃ ’ શબ્દ ભગવાન વામુદેવ તથા ભક્ત અર્જુન બંનેનું વિશેષણ છે, એવો અર્થ કરે છે [કેશવ વગેરે] [૭૪].

અવતરણિકા :—હવે સંજય આ દિવ્ય સંવાદ કેવી રીતે સાંભળ્યો તે કહે છે :

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद् गुह्यमहं परम् ।

योगं योगेश्वरात्કृष्णात् સાક્ષાત્કથયતઃ સ્વયમ્ ॥ ૭૫ ॥

અન્યથા :—વ્યાસપ્રસાદાત્ વ્યાસની કૃપાથી મહં મેં એતત્ આ પરં પરમ ગુહ્ય ગુહ્ય યોગં યોગને સ્વયં કથયતઃ પોતે કહેતા એવા યોગેશ્વરાત્ કૃષ્ણાત્ યોગેશ્વર કૃષ્ણથી સાક્ષાત્ સાક્ષાત્ શ્રુતાન્ સાંભળ્યો [૭૫].

શબ્દાર્થ :—ભગવાન વેદવ્યાસની કૃપાથી આ પરમ ગુણ યોગ મેં યોગેશ્વર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના શ્રીમુખેથી પ્રત્યક્ષ સાંભળ્યો [૭૫].

વિવેચન :—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ તથા ભક્ત અર્જુનનો આ ગીતાશાસ્ત્રરૂપ સંવાદ યોગરૂપ જ છે એટલું જ નહિ, પરંતુ આ સંવાદ સમગ્ર યોગ જ છે [શા. ભા.]. આ સંવાદ મોક્ષના સાધનરૂપ હોવાથી પરં ગુહ્યમ્ = અત્યંત ગોપનીય છે [ચંકરાનંદ]. સર્વ શાસ્ત્રોના રહસ્યરૂપ હોવાથી અનધિકારી પુરુષોને ઉપદેશ આપવા યોગ્ય નથી.

વ્યાસપ્રસાદાત્ = ભગવાન વેદવ્યાસની કૃપાથી [શા. ભા. વગેરે] ભગવાન વેદવ્યાસે પ્રદાન કરેલી દુરદર્શન તથા દુઃશ્રવણ કરવારૂપ દિવ્ય શક્તિને લીધે, હું આપની પાસે હરિતનાંપુર્નમાં હોવા છતાં યોગમ્ = આ જ્ઞાનયોગરૂપ સંવાદને [ચંકરાનંદ], જ્ઞાનયોગના કારણરૂપ આ અત્યંત રહસ્યભૂત સંવાદને [મધુ], આ સંવાદરૂપ યોગને [શા. ભા.], આ યોગસાધનને [સદાનંદ], મેં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણના શ્રીમુખે સાંભળ્યો છે; પરંતુ ન પરમ્પરાતઃ [શા. ભા.] પરંપરાથી સાંભળ્યો નથી.

આ પ્રમાણે ધૃતરાષ્ટ્રને કહી, સજય પોતાની અહોભાગ્યતા, ગુરુપ્રસાદ તથા તૃપ્તિ પ્રકટ કરે છે [ચંકરાનંદ વગેરે] [૭૫].

અવતરણિકા :—હવે આ દિવ્ય સંવાદરૂપ ગીતાશાસ્ત્રના શ્રવણથી ઉત્પન્ન થયેલા પોતાના હર્ષનું સજય વર્ણન કરે છે :

રાજન્સંસ્મૃત્ય સંસ્મૃત્ય સંવાદમિમમદ્ભુતમ્ ।

કેશવાર્જુનયોઃ પુણ્યં હૃષ્યામિ ચ મુહુર્મુહુઃ ॥ ૭૬ ॥

અન્યવાર્થ :—રાજન્ ! હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! કેશવાર્જુનયોઃ શ્રીકૃષ્ણ અને ભક્ત અર્જુનના જ્ઞાન આ પુણ્ય પવિત્ર ચ તથા અદ્ભુત અદ્ભુત સંવાદ સંવાદને સંસ્મૃત્ય સંસ્મૃત્ય સંભારી સંભારીને મુહુર્મુહુ વારવાર હૃષ્યામિ હું હર્ષ પામું છું [૭૬].

શબ્દાર્થ :—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તથા ભક્ત અર્જુનના આ પવિત્ર તથા અદ્ભુત સંવાદને સંભારી સંભારીને હું વારંવાર હર્ષ પામું છું [૭૬].

વિવેચન :—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તથા ભક્ત અર્જુનના આ પુણ્યમ્ = શ્રવણમાત્રથી પાપોને નાશ કરનાર [શા. ભા., મધુ. વગેરે] શ્રવણ અથવા પદ્મથી જાણે અજાણે કરેલા સર્વ પાપોનો નાશ કરનાર [ચંકરાનંદ], તથા અદ્ભુતમ્ = અદ્ભુત સંવાદને સંભારી સંભારીને હું વારંવાર હર્ષ પામું છું. પૂર્વે અતેક જન્મોમાં મેં એવું શું પુણ્ય કર્યું હતું ? એવું શું તપ કર્યું

અવતરણિકા :—“ પરિસમાપ્તઃ શાસ્ત્રાર્થઃ । જ્યેષ્ઠાનો કથાસંબદ્ધપ્રદર્શનાર્થઃ સત્ત્વ ડવાચ । [શા. ભા. વગેરે] અહીં ગીતાશાસ્ત્રનો અર્થ સમાપ્ત થયો. હવે ગીતાશાસ્ત્રની કથાનો સંબંધ દેખાડવા માટે સંજય રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે ” :

સત્ત્વ ડવાચ । સંજય બોલ્યો :

इत्यहं वामुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।

संवादमिममश્રौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ७४ ॥

અન્યથાર્થ :—ઈતિ એ પ્રમાણે વામુદેવસ્ય ભગવાન વામુદેવનો ચ તથા મહાત્મનઃ મહાત્મા પાર્થસ્ય અર્જુનનો. હનં આ અદ્ભુતં અદ્ભુત તથા રોમહર્ષણં રૂપાં ઊભાં કરે એવો સંવાદમ્ સંવાદ અહમ્ મે અશ્રૌષમ્ સાંભળ્યો [૭૪].

શાસ્ત્રાર્થ :—આ પ્રમાણે ભગવાન વામુદેવ તથા મહાત્મા અર્જુનનો આ અદ્ભુત તથા રૂપાં ઊભાં કરે એવો સંવાદ મે સાંભળ્યો [૭૪].

વિવેચન .—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! આ પ્રમાણે સર્વથા, સર્વશક્તિમાન ભગવાન વામુદેવ તથા મહાતુભાવ ભક્ત અર્જુનનો આ સંવાદમ્ = પ્રજ્ઞ પ્રતિવચનરૂપ આ ગીતાગ્રંથ [ચંકરાનંદ વગેરે] મે સાંભળ્યો. આ સંવાદ અદ્ભુતમ્ = અત્યંત વિસ્મય પમાડનારો [શા. ભા.], તથા પૂર્વે ન સાંભળેલો, અતિ મંભીર, અમેયાર્થક, અલૌકિક તથા અદ્ભુત રસવાળો હોવાથી [ચંકરાનંદ], તથા લોક પિતે અસંભાવ્યમાન હોવાથી, રોમહર્ષણમ્ = સરીરનાં રૂપાં ઊભાં કરે એવો છે.

અહીં કેટલાક ‘ મહાત્મનઃ ’ શબ્દ ભક્ત અર્જુનનું વિશેષણ છે એવો અર્થ કરે છે [શા. ભા. વગેરે], કેટલાક ‘ મહાત્મનઃ ’ શબ્દ ભગવાન વામુદેવનું વિશેષણ છે એવો અર્થ કરે છે [શા. ભા. વગેરે], તથા કેટલાક ‘ મહાત્મનઃ ’ શબ્દ ભગવાન વામુદેવ તથા ભક્ત અર્જુન બંનેનું વિશેષણ છે, એવો અર્થ કરે છે [કેશવ વગેરે] [૭૪].

અવતરણિકા :—હવે સંજય આ દિવ્ય સંવાદ કેવી રીતે સાંભળ્યો તે કહે છે :

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद् गुह्यमहं परम् ।

योगं योगेश्वरात्કृष्णात् સાક્ષાત્કથયતઃ સ્વયમ્ ॥ ૭૫ ॥

અન્યથાર્થ :—વ્યાસપ્રસાદાત્ વ્યાસની કૃપાથી મહં મે સ્વતઃ આ પરં પરમ ગુહ્ય ગુહ્ય યોગં યોગને સ્વયં કથયતઃ પોતે કહેતા એવા યોગેશ્વરાત્ કૃષ્ણાત્ યોગેશ્વર કૃષ્ણથી સાક્ષાત્ સાક્ષાત્ શ્રુતવાન સાંભળ્યો [૭૫].

શબ્દાર્થ :—ભગવાન વેદવ્યાસની કૃપાથી આ પરમ ગુણ યોગ મેં યોગેશ્વર . ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના શ્રીમુખેથી પ્રત્યક્ સાબળ્યો [૭૫].

વિવેચન :—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ તથા ભક્ત અર્જુનના આ ગીતાસાસ્ત્રરૂપ સંવાદ યોગરૂપ જ છે એટલું જ નહિ, પરંતુ આ સંવાદ સમગ્ર યોગ જ છે [શા. ભા.]. આ સંવાદ મોક્ષના સાધનરૂપ હોવાથી પરં ગુહ્યમ્ = અત્યંત ગોપનીય છે [ચંકરાનંદ]. સર્વ શાસ્ત્રોના રહસ્યરૂપ હોવાથી અનધિકારી પુરુષોને ઉપદેશ આપવા યોગ્ય નથી.

વ્યાસપ્રસાદાત્ = ભગવાન વેદવ્યાસની કૃપાથી [શા. ભા. વગેરે] ભગવાન . વેદવ્યાસે પ્રદાન કરેલી દૂરદર્શન તથા દૂરશ્રવણ કરવારૂપ દિવ્ય શક્તિને લીધે, હું આપની પાસે હરિતર્નાપુરમાં હોવા છતાં યોગમ્ = આ જ્ઞાનયોગરૂપ સંવાદને [ચંકરાનંદ], જ્ઞાનયોગના કારણરૂપ આ અત્યંત રહસ્યશ્રુત સંવાદને [મધુ], આ સંવાદરૂપ યોગને [શા. ભા.], આ યોગસાધનને [સદાનંદ], મેં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણના શ્રીમુખે સાંભળ્યો છે; પરંતુ ન પરમ્પરાત્ : [શા. ભા.] પરંપરાથી સાંભળ્યો નથી.

આ પ્રમાણે ધૃતરાષ્ટ્રને કહી, સંજય પોતાની અહોભાગ્યતા, ગુરુપ્રસાદ તથા તૃપ્તિ પ્રકટ કરે છે [ચંકરાનંદ વગેરે] [૭૫].

અવતરણિકા :—હવે આ દિવ્ય સંવાદરૂપ ગીતાસાસ્ત્રના શ્રવણથી ઉત્પન્ન થયેલા પોતાના હર્ષનું સંજય વર્ણન કરે છે :

રાજન્સંસ્મૃત્ય સંસ્મૃત્ય સંવાદમિમમદ્ભુતમ્ -

કેશવાર્જુનયોઃ પુણ્યં હૃષ્યામિ ચ મુહુર્મુહુઃ ॥ ૭૬ ॥

અન્યાર્થ :—રાજન્ ! હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! કેશવાર્જુનયોઃ શ્રીકૃષ્ણ અને ભક્ત . અર્જુનનાં ઇમં આ પુણ્ય પવિત્ર ચ તથા મદ્ભુતં અદ્ભુત સંવાદં સંવાદને સંસ્મૃત્ય . સંસ્મૃત્ય સંભારી સંભારીને મુહુર્મુહુઃ વારંવાર હૃષ્યામિ હું હર્ષ પામું છું [૭૬].

શબ્દાર્થ :—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તથા ભક્ત અર્જુનના આ પવિત્ર તથા અદ્ભુત સંવાદને સંભારી સંભારીને હું વારંવાર હર્ષ પામું છું [૭૬].

વિવેચન :—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તથા ભક્ત અર્જુનના આ પુણ્યમ્ = શ્રવણભાત્રથી પાપોને નાશ કરનાર [શા. ભા., મધુ. વગેરે] શ્રવણ અથવા પદ્ધતી જાણે અજાણે કરેલા સર્વ પાપોના નાશ કરનાર [ચંકરાનંદ], તથા મદ્ભુતમ્ = અદ્ભુત સંવાદને સંભારી સંભારીને હું વારંવાર હર્ષ પામું છું . પૂર્વે અનેક જન્મોમાં મેં એવું શુ ધુણ્યું ક્યું હશે ? એવું શું તપ ક્યું

काण्डत्रयात्मकं शास्त्रं गीताख्यं चेन निर्मितम् ।

आदिसध्यान्तपट्टकेषु तस्मै भगवते नमः ॥ [अधु.]

संसारान्मुधिमग्नानां स्वभक्तकृपा हरिः ।

चक्षार गीतानां तं वन्दे सर्वगरीयसम् ॥ [१५५]

भगवद्भक्तियुक्तस्य तत्प्रसादात्मबोधतः ।

सुखं बन्धविमुक्तिः स्यादिति गीतार्थसंग्रहः ॥ [श्रीधर]

हरि. ॐ तस्मदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूत्रनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्ण
जुनसंवादे “ मोक्षसंन्यासयोगो ” नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ [१८].

अे प्रभाषे उपनिषद्, अत्रविद्या तथा योगशास्त्रम् “ श्रीमद्भगवद्गीता ”
भां श्रीकृष्ण तथा अर्जुनना संवादे विषे ‘ मोक्षसंन्यासयोग ’ नामनो अष्टादश
अध्याय संपूज्य.

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

अध्याय १८ अे संपूज्य

॥ इति श्रीमद्भगवद्गीता समाप्ता ॥

श्री कृष्णार्जुनसंवादे